

[સર્વ કલ્પ પ્રકાશક સંસ્થાને પ્રાપ્ત છે.]

આપ્ત કામપમાનેન પ્રમર્ષિસુલસાધનમ્ । આપુર્વેદોપદેશેષુ વિશેષાઃ પરમાદર-
ધર્મઃ, અર્થે જને સુખના સાધનરૂપ આપુર્વની ઇચ્છાવાળાએ આપુર્વેદ ૨
ઉપદેશો વિશે અત્યંત આદર કરવો; અર્થાત્ આપુર્વેદ શાસ્ત્રને સારી રીતે સમ-
પ્રમાણે વર્ણવું.

(મઘર્ણિ વાર)

જ્ઞાત્વા લોભવર્લં ચીમાન્ લક્ષ્ણાનિ સમાચરેત્ । લોભે સત્તિ ન લોભાય લક્ષ્ણાનિ વહુન્
લુહિમાન મનુષ્યે યોગાના શરીરમાં (વાત-પિત્ત-અમ-વિષમધ્માશી થતા)
જળ અશ્વીને લક્ષણ આચરવું. શરીરમાં લોભ લોભ ત્યાં મુખી વર્ણ્યા લક્ષણ કરવા
પણ લુહિમાન થતું નથી.

इति बहुविधियुक्तं वधविघाविचारं वयमपि हृदये यो धारणं संकरोति ।
સ મઘર્ણિ ગર્ભસંપત્ત્યાય વિશ્વસંપ્રકો વિમલવિદિતકીર્તિઃ પૂજ્યમાનો ખરેન્દ્રૈઃ ॥

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિધિથી મુક્ત આ વૈદ્યવિદ્યાના વિચારને જે
એક કલ્પ પણ લુહિમાન શરીર રીતે ધારણ કરે છે, તે સમસ્ત શાસ્ત્રસમુદાયને
કરવા માટે શક્તિમાન જને છે, તેની નિર્માળ કીર્તિ અધે દેહાચ છે અને યોગ
મનુષ્યો તેનું સન્માન કરે છે.

(૬)

પ્રાચીન કાળમાં ભારત સ્વતંત્ર દેશ હતો, ત્યારે સમૃદ્ધિ અને વિદ્યાઓમાં સંસારના બધા દેશો તાં વધારે આગળપડતો દેશ ગણાતો હતો. એ વખતે દેશમાં મોટાં મોટાં વિશ્વવિદ્યાલયો, બધાં બધી વિદ્યાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું. ત્યારે આયુર્વેદ પૂર્ણ વિકસિત હતો અને ભારત પ્રારના સમગ્ર દેશોને આયુર્વેદની શિક્ષા આપતો હતો. એ સમયે મહર્ષિ આત્રેય, ધન્વન્તરિ વગેરે આર્યોએ આયુર્વેદના ૨૫-૩૦ સંહિતાગ્રંથોની રચના કરી હતી. પણ એમાંથી આજ ઉપલબ્ધ થતી હતાઓમાં માત્ર ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા તથા ખંડિત કસ્યપસંહિતા અને બેડસંહિતા છે. ત્યાર પછીના યુગમાં બીજા આચાર્યોએ એ સંહિતાઓનો આધાર લઈને સંગ્રહગ્રંથોની રચના કરી છે. વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત સંગ્રહગ્રંથોમાં ભારતના બધા પ્રાંતોમાં 'ભાવપ્રકાશ'ને પ્રમુખસ્થાન પામ્યું છે; કારણ ગ્રંથરચયિતા આચાર્ય ભાવમિત્રે અન્ય સંહિતાઓના સંગ્રહીત વિષયો (નિદાન, કિત્સા ઇત્યાદિ) સાથે પોતાના અનુભવ અને હુદ્દિયજના આધારે ગ્રંથમાં કેટલીક વિશેષતા બતાવી છે.

આ ગ્રંથમાં નિદાન, ચિકિત્સા, શારીરરચના, શારીરક્રિયા, પ્રસૂતિતન્ત્ર અને સ્વસ્થવૃત્તના ચક્ર વિવેચનની સાથે વનસ્પતિઓનું સરળ ભાષામાં વિશદ વિવેચન થયેલું છે. એ કારણે 'ભાવપ્રકાશ' બીજા સંગ્રહગ્રંથો કરતાં અધિક મહત્વનો ગ્રંથ બની ગયો છે.

વનસ્પતિઓ(નિર્ધંદુ)નું જ્ઞાન આયુર્વેદના વિદ્વાન વૈદ્યો, સાધારણ ચિકિત્સકો ને વિદ્યાર્થીઓ વાંચીને હોતું જ જોઈએ. વનસ્પતિઓના યથાથોગ્ય જ્ઞાન વિના વૈદ્ય ચિકિત્સાકાર્ય કરી શકતો નથી. કારણથી ભારતની પ્રત્યેક નાનીમોટી આયુર્વેદની પાઠશાળાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ તરે બધાં સ્થાનોમાં પાશ્વપુસ્તકરૂપે ભાવપ્રકાશને મુખ્ય સ્થાન અપાયું છે.

આ પુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવામાં વધારે ઉપયોગી બની શકે, નામ-ઉપનામોનું રહસ્ય મનવી શકે અને ગુણધર્મનો પરિચય કરાવી શકે તેવા પૂર્ણ વિવેચનયુક્ત અનુવાદ આપ્યો છે. એ મુખ્ય ક્ષેત્ર અનુસાર અને વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીને લક્ષ્યમાં લઈને ઔષધિ આદિનાં સંસ્કૃત નામ-ઉપનામોની તુલ્યતા અને સામાસિક વિગતો આપીને આનો અભ્યાસ કરનાર માટે માર્ગ બહુ જ સરળ કરી આપ્યો, તેમજ સ્થાને સ્થાને ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા, વિવિધ નિર્ધંદુ વગેરે પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથોમાં જણાતા ભિન્ન ભિન્ન ગુણધર્મ, હેતુ, સંબંધ અને મતભેદોનો પરિચય કરાવ્યો છે. તે ઉપરાંત બીજા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત ધરગથ્થુ ઉપચારો અને ઔષધિઓનું પણ આમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

આ ગ્રંથ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય રીતે સામાન્ય માણસથી લઈને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, આયુર્વેદના અધ્યાપકો, વૈદ્યો વગેરે સૌ કોઈને ઉપયોગી થઈ શકે. રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ભાવપ્રકાશની વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે ઉપયોગી બને તેવા જરાતી અનુવાદ બીજા જગ્યાએથી પ્રસિદ્ધ થયેલ નથી, એ ન્યૂનતાને લક્ષ્યમાં રાખીને આ અનુવાદ તૈયાર કરાવ્યો છે. વિદ્વાન વૈદ્યોને પણ ઉપયોગી થાય તેમ જ સાધારણ વૈદ્યો અને વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શક બને એટલા માટે પારિભાષિક શબ્દો અને ઉપનામોની (પર્યાયોની) સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં તુલ્યતા અને શબ્દાર્થ આપેલ છે; તેમજ પ્રત્યેક શ્લોકોના અન્યથો પણ લખ્યા છે.

અનુવાદ શુદ્ધ અને સરળ બનાવવા અનુવાદક શાસ્ત્રી શ્રી ગિરિનથશંકર મયાશંકરે બનતો યાસ કર્યો છે. આ ઉપરાંત જાણીતા વયોવૃદ્ધ રાજવૈદ્ય શ્રી પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગઢડાવાળાએ આમાં અનુભવપૂર્ણ સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન આપવાનો ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે, તે માટે અહીં તેમનો ખાસ ભાવનામાં આવે છે. મૂળ શ્લોકોના પાઠની શુદ્ધિ માટે મુંબઈ 'જગદીશ્વર પ્રેસ'ની તેમ જ શ્રી 'ચૌખમ્બા સીરીઝ'ની પ્રતનો મુખ્યત્વે આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અને મૂળ શ્લોકોમાં શુદ્ધિ રહેવા ન પામે એ માટે બનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે. તેમ છતાં અક્ષરો ભાંગવાતૂટવાની અને દૃષ્ટિદોષથી આમાં કેટલીક ભૂલો રહી ગયેલી જણાઈ આવી છે, તે માટે પાન ૮-૫ ઉપર શુદ્ધિપત્ર ગ્રાહ્યું હોઈ પ્રથમ એ પ્રમાણે ગ્રંથ સુધારી લઈને વાંચવા વિનંતિ છે.

આ પછીના પાનાં ઉપર જણાવેલ રાજવૈદ્ય પ્રભાસંકર નાનકડું અઘડાવાળાની પ્રતાવના આજી છે તે તરફ વાચકબાંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આપણા દેશની આ પ્રાચીન અને નિર્ભય આરોગ્યવિદ્યાનો યોગી ઉપયોગ કરી તેનો લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ દિશામાં સમૃદ્ધત સ્વામીજીના વખતથી આવા પ્રયત્નોશરૂ થયા તથા સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી થાય એવાં વૈદ્યકર્તા પુસ્તકો વખતોવખત આ સરેશા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. અને તે સુખ્ય આયુર્વિદ્ય, સુશ્રુતક્રિદિતા, અર્જુનકેદર-આનંદ, નાલમેધોદય, વૈદ્યરત્ન, યોગસતક, આરોગ્યની રૂબી (પદ્માપદ્મ) ઇતિ પ્રતિ યુગ સક્રિય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રત્યેક પ્રકાશનથી તેમાં એકનો છોડો થાય છે આશા છે કે આપુર્વેદ્યમીએ તેમજ જનસમાજને આ પ્રકાશન મળે ઉપયોગી થઈ પડશે.

જુન ૧૯૨૧
તા ૨-૭-૨૧

સરવં શાકિય મહારાજ હરનાથ હરમિત્રી જી
મયુ સુમેદાર (મયુજી)

પ્રસ્તાવના

સિદ્ધ એટલે જાણુ એ ઉપરથી વૈદ્ય એટલે ને જાણના પછી જાણવાનું કંઈ નાહી રહેતું નથી. એટલે કે ને સમુદ્ધ યાન છે એટલેક જોડો જણાવેલેલ 'કર્તા' અથવા 'રચયિતા' કહે છે, તે બોલો સમ્પ્રદાય છે. જહા અનેક કઈ તથા અને રીક વખતે તેમણે વેદનો માત્ર પ્રકાશ ન કર્યો છે, રચના કરી નથી. જહાની ઉત્પત્તિ છે, સુત-અહીં પશુ ઉત્પત્તિ છે, પરંતુ વેદની ઉત્પત્તિ નથી. વેદ અપારિ, સ્વયં છે. સહિત્ય લાભારે' થહા તેનો માત્ર પ્રકાશ કરે છે, અથવા એમ કહીએ કે જહા હારા વેદ પ્રકાશિત થાય છે. આપુર્વેદ એ ઉપવેદ છે અને તેમાં ને સપ્રદાયો છે : એક આજેન સપ્રદાય તે અનુવેદનો ઉપવેદ છે, અને બીજો પવંતરી સપ્રદાય એ અવવેદનો ઉપવેદ છે. અનવાન અરક પોતાની સહિત્યમાં સમાવતામાં ન કહે છે કે, જહા હા વખતોજમ્. નેવે છે તેવો જહાએ કહેયો, પરંતુ જહાએ રચેયો એવો સમ્પ્રદાય કયો નથી.

અનવાન સુશ્રુત કહે છે કે 'હવના સ્વમ્. આનો અર્થ' અહીં પોતાની રીકમાં આ પ્રયત્ને કરે છે. અલ્પાલેન જહા કોકયો' પ્રક્ટ જાણુવેલે પ્રવર્તે પ્રજા. સ્વર પહામિત્તરી. હવના સ્વમ્. જ હુ પુરુષપરિણમ. કુટા : મિત્તરપ્રા આ રીકમાં પ્રવર્તે સવ વારયો છે એટલે હવમાન કયો છે, પ્રકટ કયો છે અને આજી સજી કહે છે કે ઉત્પત્તિ કરેયો નહી. વધારામાં એમ કહ્યું કહે છે કે આપુર્વેદનો પ્રકાશ કર્યો અને પછી પ્રગજોની રચના કરી

તે ન પ્રમાણે મહર્ષિ' વાત્સમ્ય પોતાના અર્જુનકેદરમાં કે ને હવનાનું ગ્રીષ્મ પુસ્તક છે, તેમાં કહે છે કે, જહા સ્વમ્.પ્રમુવો જેવ્, 'જહા, આપુર્વેદનો વાદ કરીને' પરંતુ આપુર્વેદની રચના કરીને એવું કહેતા નથી.

સહિતી ખેલ્યાં હોઃ પ્રક્ટ આપુર્વેદનો પ્રકાશ કર્યો એવો અર્થ એવો થાય છે કે સહિતી રચના કરી અને તેમાં ને ને સવરાત્તર પહાનું અર્જન કર્યું, તે આપુર્વેદમાં ખતાવેલા નિયમોને આધારે કર્યું. આ ઉપરથી ખ્યાસ આવશે કે જનમામને આપુર્વેદનું યાન કેરહું નધુ ઉપયોગી છે; એટલું ન નહીં પણ એ યાન અનિવાર્ય છે : એના વગર આસે ન નહીં.

આપુર્વેદક ચિકિત્સાની હાલમાં ને પદ્ધતિમાં પ્રચલિત છે : એક અનર્ધ છે, ને હવના મામરત ઉપલબ્ધ છે અને નેમાં અુખ્યત્વે હાલારિ નિર્ભય બોધધિઓ ન છે; અને બીજી પદ્ધતિ તે રસયત્ન. આ તત્ત્વત્ત્વ છે અને તેમાં અુખ્યત્વે કરીને રસ એટલે પાયો તથા મેષક, પાણ્યો, વિર વગેરે અનવાના બોધધિઓ ઉપયોગ થાય છે. આ રીતે રસયત્ન એ આપુર્વેદની મિત્ર યત્ન છે, બીજો તથાવત એ છે કે આપુર્વેદ યાન છે, રસયત્ન વિદ્યાન છે, અને તે અનવાન લકરે રમેહું છે. એ િમિટી (Chemistry) છે-યાન અનર્ધ તથા અનર્ત-સવ, મિત્, અનર્દ-છે. એ સવંધાત્મક

છે એટલે દરેક ડેકાણે લાગુ પડે છે; તેને કોઈ પણ પ્રકારનો અપવાદ નથી. સારે વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞાન ('વિ' વિશિષ્ટ અર્થમાં, જેમકે વિશેષ નામ) અને તેથી તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે. કહ્યું છે કે વહુવ્યાપક સામાન્ય અલ્પવ્યાપક વિશેષ: ૧. આનો અર્થ એવો થાય છે કે જ્ઞાન દરેક ડેકાણે ઉપયોગી છે. પરંતુ વિજ્ઞાન અમુક પ્રસંગે જ ઉપયોગી છે.

આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. ઘણા ગ્રંથોમાં ઘણા વિદ્વાનોએ એ વિષય અર્થો છે અને તેથી વિશેષ કશું ખાસ કહેવાનું રહેતું નથી.

આયુર્વેદના પ્રણેતા બ્રહ્મા છે, તેમણે જ તેનાં આઠ અંગ પાડ્યાં છે અને તેથી તે 'અષ્ટાંગ' કહેવાય છે. આ આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે: (૧) કૌભારભૂત્ય, (૨) ભૂતવિદ્યા, (૩) કાર્યાચિકિત્સા, (૪) શલ્ય, (૫) શાલાક્ય, (૬) રસાયન, (૭) વાજકરણ્ય અને (૮) વિપ અથવા અગદ. આ આઠ અંગોમાં સમગ્ર આયુર્વેદનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને કોઈ ખીન્નું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. આ આઠ અંગો ઉપર સંહિતાઓ તથા અનેક તંત્રો રચાયાં છે.

આયુર્વેદના અભ્યાસની કેવી રીતે શરૂઆત કરવી એ બાબતમાં બહુ મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાકનો એવો મત છે કે વૃદ્ધત્રી મૂળ ગ્રંથો હોવાથી તથા તેના ઉપરથી ખીન્ન તંત્રોની રચના થયેલી હોવાથી આ ગ્રંથો જ શરૂઆતથી શીખવા જોઈએ. આ ત્રણમાં પણ વાગબદનો ગ્રંથ અષ્ટાંગહૃદય એ સુખ્યત્વે ચરક તથા સુશ્રુત ઉપરથી રચાયેલો હોવાથી તેમજ એ સંગ્રહગ્રંથ હોવાથી ચરક તથા સુશ્રુત એ બે જ ગ્રંથોથી શરૂઆત કરવી જોઈએ, એ બે ગ્રંથો જ ખાસ કરીને ભણવા જોઈએ. ખીન્ને મત એવો છે કે આ ત્રણે ગ્રંથો બહુ કૂટ છે—અધરા છે, તેમાં વળી ચરક તો સૌથી વધારે કઠણ છે, માટે પ્રકરણ ગ્રંથો પહેલાં ભણવા જોઈએ.

આ બે મત ઉપર વિચાર કરતાં જણાશે કે ખીન્ને મત વધારે સારો છે તથા આ શાસ્ત્રને યથાયોગ્ય જાણવા માટે એ રીત વધારે સરળ છે. જરા ઊંડા ઊતરવાથી આ સત્ય સમજાશે. પુરાણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની ખૂબી એ હોય છે કે તેમાં જે ભાષાનો ઉપયોગ કરેલો છે, તે બહુ સરળ હોય છે. એટલે ભાષાનો સીધો અર્થ (વાચ્યાર્થ) સહેલાઈથી થઈ શકે છે, પણ તેનો ગૂઢાર્થ (લક્ષ્યાર્થ) અધરા હોય છે. અંગ્રેજીમાં જેને to read between the lines કહે છે. એટલે કે ન લખાયેલું વાંચવું—સમજવું તે. અને આ કારણસર જ એ ગ્રંથો ઉપર વિદ્વાનોએ અનેક ટીકાઓ લખીને એ રીતે મૂળ ગ્રંથકારે જે ટૂંકમાં કહ્યું હોય તે વિસ્તૃત કરીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દાખલા તરીકે ગીતાજીની ભાષા ઘણી જ સરળ તથા સહેલી છે, પરંતુ દરેકે દરેક શબ્દનું અર્થગોભીય એટલું બહુ છે કે તેના ઉપર ઘણી ટીકાઓ થઈ છે અને હજી સંતોષ થતો નથી, તેથી નવી નવી ટીકાઓ થતા જ કરે છે. એટલે ગીતાજીને બરાબર સમજવી હોય તો આ ટીકાઓ વાંચવી જ પડે અને ટીકાઓ સમજ્યા પછી મૂળ શ્લોક વાંચવાથી તેનું રહસ્ય સમજાય એટલે અવલુનીય અને અપૂર્વ આનંદ આવે છે, તેમજ ગીતાજી વાંચવાનું સાચું થાય છે. સંસ્કૃતના બધા પ્રાચીન ગ્રંથોનું આ પ્રમાણે જ છે. ચરક તથા સુશ્રુત પણ એવા પ્રાચીન ગ્રંથો હોવાથી, તેમને સમજવા માટે ટીકાઓ વગર ચાલે નહીં.

હવે આ ટીકાઓ વિષે વિચાર કરતાં જણાશે કે ઘણે ભાગે મૂળ ગ્રંથ કરતાં તેના ઉપરની ટીકાની ભાષા વધારે અધરી હોય છે. આ ટીકાઓમાં ટીકાકાર એ ગ્રંથના રહસ્યનો સ્ફોટ કરતી વખતે પોતાનું જ્ઞાન બતાવે છે તથા સાથે સાથે ભાષા ઉપરનો પોતાનો કાબૂ પણ બતાવે છે. જે કે કેટલીકવાર એવું પણ હોય છે કે એવી રીતે લખ્યા વગર પોતે જે સમજાવવા માગે છે તે સમજાવવાનો ખીન્ને માર્ગ હોતો નથી. દાખલા તરીકે 'માધવનિહાન' ઉપરની મધુકેશ તથા 'ચરક' ઉપરની પં. ગંગાધર શાસ્ત્રીની જલ્પકલ્પતરુ ટીકાઓ. આ ટીકાઓ મૂળગ્રંથ કરતાં અધરી છે એ નિર્વિવાદ છે. હવે જેમ જેમ વખત જતો ગયો, અને કાળ બદલાતો ગયો, તેમ તેમ આ ભાષા સમજવાની સુસહેલી વધતી ગઈ. આ કારણને લઈને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી વિદ્વાનોને એવું પ્રતીત થયું, કે લોક સમજી શકે તેવી સરળ ભાષામાં આ શાસ્ત્રની રચના થવી જોઈએ, અને તેથી એ મૂળ ગ્રંથો તથા

તેના ઉપર થયેલી ઠીકાઓ. એ બધાનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરીને ઠેરઠાક વિદ્વાનોએ સારમાજ સારીને અર્થાત્ અભુવેદ ઉપર અથવા તેમાંનાં અમુક અમુક જગ્યા અથવા વિષયો ઉપર નાના મોટા પ્રકરણ પ્રકારે રચ્યા. જેવા કે બાલપ્રકરણ, સાધવનિદાન, ગદ્યવત, શાસ્ત્રધરસંહિતા, જનસેન, પંચાપથ, વેદવિવરણ, યોગસતક ચાનભેદન્યમનગરી શિક્ષિત્યાશિકા વગેરે વગેરે.

હાલના જમાનામાં સરુત પ્રચલિત ભાષા નથી, તેથી એમાં લખાયેલા પ્રકારે સમજવાનું જુદું મુશ્કેલ કાર્ય પાડુ છે. જ્યોત્ષીના વિદ્વાનોએ આ મુશ્કેલી જોઈને તેઓએ ઉપર જણાવેલા પ્રકરણ પ્રકારના અનુવાદ અથવા તરજુમા કરી આ ભાષા પ્રકારે પણ પ્રકરણ પ્રકારે કરેલા.

પણ પ્રાચીનકાળમાં હતી તેના કરતા હાલના જમાનાના મોઢીની ભૂલિ તથા ધારણાશક્તિ ક્ષિયતી ઠેની છે, એવો સવંધાધારણ મત છે, એવું કું સમજુ છું. તેમાં કારણો અને તે કોણ પરત્વે બાવાની મુશ્કેલી એ એક બાજુ કારણ છે કેઈ પણ વિષયનું જાણુ તથા પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો એ વિષય ને બાવામાં ખૂબ બેઠામેથો હોય તે બાવા સીખી નોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એ બાવા ઉપર કાજુ મેળવવો નોઈએ. જેમકે આધુનિક જમાનામાં એવા વિષયો છે કે જેમાના ઠેરઠાક જર્મન ભાષામાં ઠેરઠાક ફ્રેંચ ભાષામાં ઠેરઠાક ઉશિશ ભાષામાં ખૂબ બેઠામેથો છે, અને એ ભાષાઓને સમજું શકિલ ખૂબ ભેડુ થયેલ છે. હવે એ વિષયો સીખવા સારુ ને તે ભાષા સીખવી નોઈએ, અને એ ભાષા સીખ્યા પછી તે વિષયનાં જ્ઞાનકર્તાનાં સહેલાં તથા નાના પુસ્તકો સીખવા નોઈએ. આ નાના પુસ્તકો જેમ જેમ સિખાવાં જાય તેમ તેમ તે વિષયનું જ્ઞાન વધતું જાય અને સાથ સાથે ભાષાનું જ્ઞાન તથા ભાષા ઉપરનો કાજુ પણ વધતો જાય અને જાતે એ વિષયમાં પારંગત જવાય. ઉશિશ ભાષા વિશે આપણે ત્યાં એવો જ અનુભવ દરકને છે. એ, બી, સી, ટીથી શરૂ કરી પ્રાથમિક ધારણનાં પુસ્તકો સીખી ધીરેધીરે અપરાં પુસ્તકો સીખીને ૨૦-૨૨ રૂં એ ભાષા મહાસે આપડે છે અને ત્યાર પછી એ ભાષામાં લખાયેલા અપરાં પ્રકારે સમાય છે એ બધાં જ્ઞાનકર્તાનાં પુસ્તકો પ્રકરણ પ્રકારે જ કરેલા, અને એ આપડે ત્યાર પછી જ બી.એ. કે એમ.એ.ના પ્રકારે આપડે.

આટલા વિવેચન પછી આપુરેંદના પ્રકરણ પ્રકારે—બી.એ.સી.નામાં લખાયેલા તેમજ ને તે આધુનિક ભાષામાં તરજુમો થયેલાની ઉપચેતિતા સમગ્રદો આપુરેંદનું જ્ઞાન મેળવવા સારુ આ પ્રકારે પ્રથમ લાંબાની ઠેરલી જરૂરિયાત છે એ રજૂ કરી. જેને આ સત્ત્વમાં પારંગત જણુ છે તેને તથા જેને માત્ર શૈક્ષણિક જાણીને સતોત માનવો છે તેને આ પ્રકરણ પ્રકારે વાંચવા ઠેરલા અનિવાર્ય છે તે સહેને સમજાવી.

અરક તથા સુક્ષ્મ એવા પ્રકારે છે કે તેમાં ખુબ જ્ઞાન બીજા સ્વરૂપે રહેલું છે. એ પ્રકારે ઉપરની ઠીકાઓમાં તથા પ્રકરણ પ્રકારમાં આ બીજા ગ્રામરૂપે પૂરીકાની રજા છે. આ પ્રકારે તે બીજા જ રજૂ બીજા પ્રકાર જાય મારે જાણા હાલ તથા રજોતો અત્યંત સહેલો દોષ તે પ્રથમ પ્રકરણ પ્રકારે લખવા નોઈએ.

અમારે આપુરેંદ એક જાણ મોઢીમાં પ્રકાશિત કર્યો. તેમાંથી આપણે જરૂરના અભાર્તા લાખતાં કાલેનો ઉપચય આપુરેંદ રજો. ઠેરઠાક મદનુભાવેનું એવું કર્યું છે કે, મોઢી જાણા જવાથી કાલેનો આપુરેંદ અધુરો છે, સપૂર્ણ નથી અને ઠેરઠાક સમજા વિદ્વાનોનું કર્યું એવું છે કે હાલનો ઉપચય આપુરેંદ સપૂર્ણ છે, માત્ર તેને સમજવાની જાણ છે અને અનુભવને જાતે તેમને આ મતબની ખાતરી પણ કર્યું છે. મોઢી જાણા થવા છતાં એમાં ને તે વિષયનું જ્ઞાન એટલું જ સમાધી રજાય છે, એવો તે અનુભવ દરક જણો અજાણ દોષ છે, અને તેમાં ખજુ સરુત ભાષામાં તે તેની નવર્તન નથી. એક એક ટુકા વાચના—જેને સજ કરેલા છે તેમાં પાનનાં પાનં જાય એટલો અર્થ સમાધી રજાય છે.

કેઈ પણ પ્રકારે ઠીકાવો હોય તો તે ને રીતે કર્યું થશે છે. એક રીત ઉપર જણુ તે પ્રકારે નવા મોઢીમાં અર્જનામીનં વધારવાની, એટલે કે ને મોઢીનો અર્થ નવા મોઢી ઉપર જવા વિચાર

કરતાં સમગ્ર શકાય તેવા શ્લોકો પડતા મુકવાની. એક દાખલો લઈએ. બંગસેન, કે જે પ્રકરણ ગ્રંથોમાંનો લગભગ પહેલો જ ગ્રંથ છે. તેમાં ગ્રહણી રોગની ચિકિત્સામાં ખાશનાં વખાણુ કર્યાં છે. અને કદની ગ્રહણી સારુ હાશ યનાવવા માં હેવું દૂધ લેવું તેમાં લખે છે કે. કફે ત્રિદોષજે રોગે પાદોત્કથિતં દ્યુતમ । એટલે કે ગાયનું દૂધ ચોથા ભાગનું બાળી નાખીને તેનું ઘી કરીને હાશ યનાવવી. દૂધ ચોથા ભાગનું શું કામ બાળી નાંખવું એનું વિવેચન કરેલું નથી. પણ એ પોતે જ કદ છે એ વાત સ્પષ્ટ ન સમન્વય ત્યાં સુધી ગાયનું દૂધ ચોથા ભાગનું બાળી નાંખવાનું પ્રયોજન સમગ્ર શકાય નહિ. હવે આ કેકાણે દૂધ ચોથા ભાગનું બાળવાનું કારણ સમગ્ર લેવાનું છે અને તે મનન કરવાથી સમગ્ર શકાય તેવું છે. આવા બીજા ઘણા દાખલા આપી શકાય.

અથ ટૂંકાવવાની બીજી રીત એવી છે કે એક વાતનું વર્ણન એક વખત કર્યું હોય, તે વર્ણન ફરીથી પ્રસંગ આવે તોપણ ન કરવું અને સમગ્ર લેવાનું વિદ્યાર્થીઓ ઉપર છોડી દેવું. જેમકે ન્વરનાં સામાન્ય લક્ષણો તથા જે તે દોષ કે દોષોનાં લક્ષણો. આ લક્ષણો એક વખત લખ્યા પછી બીજા વ્યાધિમાં કે વ્યાધિના ઉપદ્રવમાં ન્વર હોય તો તે સ્થળે ‘ન્વર’ એટલું જ માત્ર લખવામાં આવે અને વિશેષ લક્ષણો હોય તો તે કહેવામાં આવે; પરંતુ ન્વરનાં સમગ્ર લક્ષણોનું પુનરુચ્ચારણ કરવામાં ન આવે. આવે વખતે વિદ્યાર્થીએ જે તે લક્ષણો સમગ્ર લેવાનાં અને યાદ ન હોય તો ‘ન્વર’માં જોઈ લેવાનાં. એવી જ રીતે ‘વિદ્રધિ’નો દાખલો લઈએ. વિદ્રધિનાં સામાન્ય લક્ષણો એક કેકાણે આપવામાં આવે. તેમાં ઉપર કહેવાઈ ગયું. તે પ્રમાણે અસુક અસુક દોષોથી વિદ્રધિ થાય છે એટલું જ માત્ર લખાય; પરંતુ જે તે દોષનાં સામાન્ય લક્ષણોનું વર્ણન ન અપાય; કારણ કે જે તે દોષનાં લક્ષણો તો પહેલાં કહેવાઈ જ ગયાં હોય. હવે આ પ્રમાણે વિદ્રધિનું વર્ણન આવ્યા પછી શરીરના અન્ય ભાગમાં જેની કે આંતરડાં, ફેફસાં, વૃક્ષ વગેરે અવયવોની વિદ્રધિ વિશે કહેવાનો પ્રસંગ ઉપગિયન થાય ત્યારે જે તે સ્થળ કે અવયવની વિદ્રધિનાં વિશેષ લક્ષણો હોય તો તે જ માત્ર કહેવામાં આવે; પરંતુ સામાન્ય લક્ષણો ફરીથી કહેવામાં ન આવે. આ રીતે ગ્રંથ બહુ ટૂંકાવી શકાય છે, અને છતાં ગ્રંથની લાયકાત ઓછી થતી નથી અથવા તેમાં કંઈ પણ ગુણપ આવતી નથી. કૌમુદીનું સૂત્ર છે કે સૂત્રેષ્વદ્ય પદં સૂત્રાન્તરાદ્યુવર્તનીયં સર્વત્ર । જૂના ગ્રંથો ઘણે ભાગે આ પ્રમાણે જ લખાયા હોય છે (અને ઉપસંહારની યુક્તિ વેદાન્તાદિમાં કહે છે).

અહાની એક લાખ શ્લોકોની સંહિતા આવી રીતે ટૂંકાવીને તેમાંથી ચરક, મુશ્રુત લખાયેલા હોવા જોઈએ. તંત્રયુક્તિઃ (કોટ્યમ) માં ભગવાન ચરકના વચનનો આધાર ખતાવે છે કે :

વ્યયા નોષાષ યે ણ્યાં લીના યે ચાપ્યનિમેલાઃ । લેશોષા યે ચ કેચિત્સુત્તેષાં જ્ઞાપિ પ્રસાધનમ્ ॥

એટલે મૂળ સંહિતામાં જે જે સત્યો લખેલાં હશે, તે બધાં જ આ સંહિતાઓમાં સમાયેલાં છે. માત્ર તે જોવાની દૃષ્ટિ જોઈએ.

અહાની સંહિતા ટૂંકાવવી કેમ પડી, એની એ કેમ ન રાખી, તે પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરીએ. સર્વસાધારણ અભિપ્રાય એવો છે, કે પહેલાના જમાના કરતાં. ત્યાર પછીના જમાનાના લોકોની ધારણાશક્તિ ઓછી ને ઓછી થતી જાય છે તથા પરિશ્રમ કરવાની વૃત્તિ પણ ઘટતી જાય છે. પૂર્વે દરેક વિદ્યા કંઠસ્થ રખાતી હતી. જેમ જેમ કાળ બદલાતો ગયો તેમ તેમ યાદ રાખવાની મુશ્કેલી આચાર્યોને જણાતી ગઈ અને તેમ તેમ ગ્રંથો ટૂંકાવવા પડ્યા. આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને પાછળની સંહિતાઓ રચાઈ. ત્યાર પછી પણ કાળની અસર તો ચાલુ જ રહી અને તેથી તે પછીના આચાર્યોને તેથી પણ ટૂંકા ગ્રંથો રચવાની જરૂર જણાઈ. તે ઉપરાંત સંસ્કૃતભાષાનું જ્ઞાન ઓછું થતું ગયું, નવી નવી ભાષાઓ થતી ગઈ, અને કાળની અસર તો ચાલુ જ રહી. આ કારણોને લીધે અર્વાચીન આચાર્યોએ જે તે ભાષાઓમાં ગ્રંથોના તથા તેના ઉપરની ટીકાઓના તરજુમા કર્યાં અને ટૂંકા ટૂંકા ગ્રંથો પણ રચ્યા. વળી હાલખાનાં થવાથી વિદ્યા કંઠસ્થ રાખવાની જરૂર પણ એટલી બધી ન રહી અને ધારણાશક્તિ ઓછી થવાથી પડતી મુશ્કેલી પણ ઘટી ગઈ. આ પ્રમાણે હાલના ઉપલબ્ધ ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

ચોગ્ય નથી. પુરતકમાં માંસરસને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આનું કારણ જોઈએ. દૂધ રસધાતુમાંથી અને છે. રસધાતુ બ્યારે પકવ થાય ત્યારે તેના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રસરૂપે રસધાતુને પુષ્ટિ આપે છે, એટલે તેમાં ઉમેરો કરે છે; સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી રક્ત અને છે અને મળભાગ કફરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. રસમાંથી દૂધ અને છે, પરંતુ રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે કે રસમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી દૂધ અને છે કે પહેલાં, તેનો પુરતકમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ ગળ્યનું અપથ્ય છે, તે ખૂબ અવગુણુ કરે છે. જે રસમાંથી કફ નીકળી ગયા પછી તેમાંથી દૂધ બનતું હોય તો દૂધ કફ કરે નહીં, અને કફના રોગમાં દૂધ અપાય; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ અવગુણુ કરે છે તે નિર્વાવાદ છે. તેથી સાબિત થાય છે કે રસ શુદ્ધ થયા પહેલાં તેમાંથી દૂધ અને છે. દરેકના અનુભવની એક ખીજી વાત છે અને તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. દૂધ રસધાતુમાંથી અને છે. ધાવણુ માના શરીરના રસધાતુમાંથી અને છે. માતા જે આહાર લે છે તેની અસર તેના ધાવતા બાળક ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. હવે જે રસ શુદ્ધ થયા. પછી ધાવણુ બનતું હોય તો માતાના આહારની કાંઈ પણ અસર ધાવણુમાં આવે નહીં; છતાં આવ્યા વગર રહેતી નથી એ હકીકત છે.

હવે ક્ષય કફનો વ્યાધિ નથી એ તો આપણે જોઈ ગયા. પછી તે અનુલોમ હોય કે પ્રતિલોમ હોય. એ શોષ છે. શોષમાં તર્પણુ કરવું જોઈએ, અને દૂધ એ તર્પણુ કરનારું ઉત્તમ દ્રવ્ય છે. પરંતુ તેમાં ખામી એ છે કે દૂધ કફ કરનારું છે, એટલે તેનાથી કફના ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો તર્પણુ કરે, પણ કફ ન કરે એવું દ્રવ્ય શોધવા જઈએ તો તે માંસરસ છે અને તે પણ કૃત્યાદ પ્રાણીઓના માંસનો રસ.

રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે તેમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી તેના સૂક્ષ્મ ભાગ-માંથી રક્ત અને છે. એટલે રક્તમાં કફ હોતો નથી. તેથી રક્ત કફ કરે નહીં. હવે રક્ત પકવ થાય ત્યારે તેના ત્રણ વિભાગ થાય છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રક્તરૂપે રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી માંસ અને છે અને મળભાગ પિત્તરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. એટલે કે રક્તનો મેલ જે પિત્ત તે નીકળી ગયા પછી તેમાંથી માંસ અને છે. પિત્ત એ તાવ છે. ક્ષયમાં તાવ હોય છે. માંસમાં પિત્ત હોતું નથી, તેથી માંસરસમાં પણ પિત્ત ન હોય. એટલે કે માંસરસમાં કફ નથી તેમ પિત્ત પણ નથી; તેથી ક્ષયમાં માંસરસ ઉત્તમ છે અને તેથી દૂધ કરતાં માંસરસ એ ખાસ ઔષધ તથા આહાર પણ છે. માંસરસ એ તત્કાળ પુષ્ટિ દેનાર છે, પરંતુ દૂધ કરતાં માંસરસ ગુરુ (ભારે) છે, એ વાત ધ્યાન બહાર રહેવી ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે આ સત્ય વચનો સત્ય માનીને તેના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. આ વચનો અસત્ય માનીને તેનું સંશોધન કરવું તે વૃથા છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાંથી અસત્ય મળવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે ઘી. દૂધમાં ઘી છે એ વાત સત્ય છે. શાસ્ત્રે કહ્યું કે દૂધમાંથી ઘી નીકળે છે અને તે દૂધનું આખરી સત્ત્વ છે. આ બાબત સત્ય માનવી જ જોઈએ; પરંતુ ઘી આખરી સત્ત્વ નથી એમ માનીને ઘીનું સંશોધન કરવું તે વૃથા મહેનત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણે કે આયુર્વેદમાં જે વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગો લખ્યા છે, તે સત્ય અને લખ્યા પ્રમાણે કળ આપનારા હોવા છતાં જે તે વિક્ષણ જણાતા હોય તો તે શા માટે વિક્ષણ થાય છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ, પરિણામે સમજણે કે વિક્ષણ થવાનું કારણ વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગોની ખામી નથી, પણ તેમાં આ બધાનો ઉપયોગ કરનારની જ ખામી જણાયો. આ ખામી શોધી કાઢવાની જરૂર છે એટલે કે શાસ્ત્રને યથાવિધિ સમજવાની જ જરૂર છે.

રોગ શાથી થાય છે તે એક કાયડો છે. આ કાયડો આયુર્વેદે બહુ જ સુંદર અને સરળ રીતે ઉકેલ્યો છે. આયુર્વેદ કહે છે કે આહાર, વિહાર તથા ઋતુઓના ફેરફારને લીધે થતી અસર, એ રોગ થવામાં મૂળ કારણો, છે. આ ત્રણમાં આહાર-વિહાર મુખ્ય છે. દરેક જાણુ કબૂલ કરશે કે આહાર સિવાય કાંઈ પણ પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થતો નથી. અને આ વાત મનુષ્યને આધીન

અંગ્રીજી રહેનારા તથા રૂબ, પાંદડા આદિને મોકલિત્વાયે' હજારો વર્ષ ઇવનારા સ્ક્રિપ્-
 મુનિઓ દુનિયાને અવશે રસતે આપતા હશે કે સીધા રસતે બતાવતા હશે કે મોઝાને કુ ખી કરવા ઇચ્છતા
 હશે કે તેમનાં કુખ દર કરતા ઇચ્છતા હશે કે આણુ હશે કે દૂર હશે કે તેઓએ સખ્યું કે રહિં. ઇમાને
 સર્વેથી વિપરીતકિલ્મન. એટલે સમાને વહિ અને વિરહે પ્રાસ એ શુ સાચુ નથી. શોમન હમ્મં બેસી.
 એમાં મોખનને પહેલું મુખ્ય છે તે અમસ્તુ જ મુખ્ય હશે અને તે જ પ્રમાણે કલિ કિરેલો કમલ તથા
 તેલે ફૂલે ઘણું. એમાં પણ શોખન કિયાઓને પહેલી ગણાવી છે તે વગર વિચારે જ હશે. મુખત કહે
 છે, કે તેનાં સંયોગન્યામન્યામન્યામન્યા સમ્યક્ પ્રગુણ કિલ્મલેવ. આ પ્રમાણે વર્ણ્યા વાંચો તેમણે કહ્યાં છે
 એવા કે મિલ્લમિતે ગરે રોલકલમ - રૂબમાબેવ. તથા ગરારી કલ્પન પ્રોષમ. તથા કલમગ્ગલમ કિમારિ કે
 રાધાતન સેવમ. સેવક કલમગ્ગલમ મૂલો જનનમિ ગરમ. તથા પાલેવ રોલકલમ મોહામગ્ગલમ જ. જ
 હજી કલમગ્ગલમ કે કલ્પન વગરકલેવ. તથા કલમમિલ્લમગ્ગલમ કિરે વિવનકેલિ. તથા કલે ગરે કલે કલે
 કલે સ્વત્વન્યામન્યામ. તોલે તલે પીલે મિલ્લમગ્ગલમ માલમ. તથા કલે મિલ્લમ ગે. કલેવેવેવેવે
 કલિ રોલકલે હેલો કલિમાલમ. આ બધાં વાંચો મોઝાને માલ્લા સાક કલ્પા હશે અને ને એમ
 મોખ તે તે પછી કલ ગર્ગલમ મુખી એ પ્રમાણે આલનારી આખી દુનિયા શુ મરી પરવારી છે
 કિલ્લુ તે વખતના મોઝા સ્ક્રિપ્ તથા સાકલતા નમૂના હતા. વેદને ન માનનારા મોઝા આલુવેંદનું નામ
 મલ્લીને પણ આલુવેંદને માને છે, ત્યારે વેદને માનનારા જ આલુવેંદના સંકોને માનતા નથી
 અને બીજાં કાંઈ મારે છે તે કેટલી આસોસની વાત છે. 'કેડમા હોકર અને આમમા શીધવુ' એવા
 જેવી વાત છે

આવત પ્રાચીન કળમાં સ્ક્રિપ્-મુનિઓએ ખૂબ મજન અને સંતોષક કર્મ પછી સારાપ ને
 પરિણામે તેમને જણાયા તે પરિણામો જ અરક તથા મુખત જેવી સંકિતાઓમાં લખાવેલાં છે. આ
 બધાં સ્નાતન સ્ત્રીઓ છે આ કલે કલે રકા કરીને આ સત્તો સત્તો છે કે નહી તે બાલુવા
 સ્ક્રિપ્ પ્રવલ કરવે, એ સંતોષક નથી પણ વિવન કીમ કરવાના સંધામાં છે. મલ્લીમાં હાલનો
 દાખલો કિપર આપે છે તેવી જ રીતે, તેના કરતાં વધારે કલ્પ દાખલો સ્ક્રિપ્. સ્વર્ગમાં લલ્લુ
 અપાવ નહીં એમ ને લલ્લુ છે (પલ્લમ તથા અલ્લમ પલ્લમ) તે કલ્પ છે હવે આ સલ્લમાં
 રકા કરીને તેનું સંતોષક કરવું એ નિર્લક છે, પરંતુ એ કલ્પને કલ્પ માનીને એ વલ્લુ તા મારે
 ન અપાવ તે જ શીધવુ નોઈએ. સ્વર્ગમાં સરીરની નથી ધાતુઓ સખ્યુ ર્ગ ગર્ગ હોવ છે અને લલ્લુ
 સખ્યુરી' છે તેથી સ્વર્ગમાં લલ્લુ અપાવ નહી. વળી લલ્લુ કલ્પ મારે સ્ક્રિપ્ છે, પણ સ્વર્ગ મારે નહી.
 સ્વર્ગમાં આલ કરીને સ્વર્ગ હોવ છે એટલે કલ્પ નેનું બીજું કલ્પ રોક છે, તેનું આધિને લીધે શોલ્લ
 ર્ગ ગલ્લુ હેલ્લાવી તે સરીરમાં નહી. નેવે જ કલ્પ છે, અને લલ્લુ કલ્પો નામ કરનાર કોવાથી
 ને મોઝા ગેલ સરીરમાં રકો હોવ તેના પણ નામ કરે છે આ કલ્પથી પણ સ્વર્ગમાં લલ્લુ અપાવ
 નહી. સ્વર્ગમાં ને કલ્પ નીકળે છે તે કલ્પ નથી પરંતુ સાતે ધાતુઓ બળીને લીધે થાય છે, અને આ
 જલેથી ધાતુઓ કલ્પે-અલ્પે-અલ્પ નીકળે છે સરીરમાં મેડ તથા માસ મોટા પ્રમાણમાં હેલ્લાવી
 તે જ મેડ માત્રે જળને કલ્પે-અલ્પ નીકળે છે આ કલ્પથી પણ લલ્લુ સ્વર્ગમાં વલ્લું છે આ
 પ્રમાણે આ સત્તો કિપર વિધાનક-આલક મનન થનું નોઈએ, આલક નહી

લલ્લુ તથા કલ્પ એકસાથે ન લેવાય, કલ્પ કે એ વિવન બેલ્લન માને છે. (અરક યુ. જી. ૨૧
 ગ્રો. ૮૨, અર્ગનકલ્પ સ. જી. ૭, મો. ૩૨.) લલ્લુ સ્ક્રિપ્ છે, કલ્પ છે આ રીતે લલ્લુ તથા કલ્પ
 ને લલ્લુ છે. પરંતુ કલ્પ સંતોષક છે અને લલ્લુ સખ્યુરી' છે આ ને કલ્પોમાં આ ને કલ્પો
 પ્રધાન છે, અને એકબીજાનાં વિરોધી છે. આ કલ્પને લીધે લલ્લુ તથા કલ્પ સાથે ન લેવાનું વચન
 છે. જલે હેલ્લા આત સખ્યુ કલ્પો છે ને કલ્પોમાં આ સાત કલ્પોમાંથી કેઈ પણ પ્રધાન કલ્પ
 એકબીજાનાં વિરોધી હાય તે ને કલ્પો માનતા મુખી ભેગાં અપાવ નહી. આ કલ્પને લીધે પણ કલ્પ
 અને લલ્લુ સ્વર્ગમાં અપાવ નહી. કલ્પ વગર તે આથે જ નહીં, મારે લલ્લુ જ વલ્લું થાય.

સ્વર્ગમાં કલ્પ કલ્પકરી છે, પરંતુ તેને જનું મલ્લ આખું નથી, હતાં કલ્પ અપાવ છે તે પૂરેપૂરું

ચોગ્ય નથી. પુસ્તકોમાં માંસરસને મહત્ત્વ આપ્યું છે. આનું કારણ જોઈએ. દૂધ રસધાતુમાંથી અને છે. રસધાતુ બ્યારે પકવ થાય ત્યારે તેના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રસરૂપે રસધાતુને પુષ્ટિ આપે છે, એટલે તેમાં ઉમેરો કરે છે; સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી રક્ત અને છે અને મળભાગ કફરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. રસમાંથી દૂધ અને છે, પરંતુ રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે કે રસમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી દૂધ અને છે કે પહેલાં, તેનો પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ ગળ્યાનું અપત્ત્ય છે, તે ખૂબ અવગણ્ય કરે છે. જો રસમાંથી કફ નીકળી ગયા પછી તેમાંથી દૂધ બનતું હોય તો દૂધ કફ કરે નહીં, અને કફના રોગમાં દૂધ અપાય; પરંતુ કફના રોગમાં દૂધ અવગણ્ય કરે છે તે નિર્વિવાદ છે. તેથી સાબિત થાય છે કે રસ શુદ્ધ થયા પહેલાં તેમાંથી દૂધ અને છે. દરેકના અનુભવની એક ખીજ વાત છે અને તે આ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. દૂધ રસધાતુમાંથી અને છે. ધાવણ માના શરીરના રસધાતુમાંથી અને છે. માતા જે આહાર લે છે તેની અસર તેના ધાવણ બાળક ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. હવે જો રસ શુદ્ધ થયા. પછી ધાવણ બનતું હોય તો માતાના આહારની કેઈ પણ અસર ધાવણમાં આવે નહીં; છતાં આવ્યા વગર રહેતી નથી એ હકીકત છે.

હવે ક્ષય કફનો વ્યાધિ નથી એ તો આપણે જોઈ ગયા. પછી તે અનુલોમ હોય કે પ્રતિલોમ હોય. એ શોષ છે. શોષમાં તર્પણ કરવું જોઈએ, અને દૂધ એ તર્પણ કરનારું ઉત્તમ દ્રવ્ય છે. પરંતુ તેમાં ખામી એ છે કે દૂધ કફ કરનારું છે, એટલે તેનાથી કફના ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય તો તર્પણ કરે, પણ કફ ન કરે એવું દ્રવ્ય શોધવા જઈએ તો તે માંસરસ છે અને તે પણ કૃત્યાદિ પ્રાણીઓના માંસનો રસ.

રસ શુદ્ધ થયા પછી એટલે તેમાંથી તેનો મેલ જે કફ તે નીકળી ગયા પછી તેના સૂક્ષ્મ ભાગ-માંથી રક્ત અને છે. એટલે રક્તમાં કફ હોતો નથી. તેથી રક્ત કફ કરે નહીં. હવે રક્ત પકવ થાય ત્યારે તેના પણ ત્રણ વિભાગ થાય છે, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ તથા મળ. સ્થૂળ ભાગ રક્તરૂપે રહે છે, સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી માંસ અને છે અને મળભાગ પિત્તરૂપે બહાર નીકળી જાય છે. એટલે કે રક્તનો મેલ જે પિત્ત તે નીકળી ગયા પછી તેમાંથી માંસ અને છે. પિત્ત એ તાવ છે. ક્ષયમાં તાવ હોય છે. માંસમાં પિત્ત હોતું નથી, તેથી માંસરસમાં પણ પિત્ત ન હોય. એટલે કે માંસરસમાં કફ નથી તેમ પિત્ત પણ નથી; તેથી ક્ષયમાં માંસરસ ઉત્તમ છે અને તેથી દૂધ કરતાં માંસરસ એ ખાસ ઔષધ તથા આહાર પણ છે. માંસરસ એ તત્કાળ પુષ્ટિ દેનાર છે, પરંતુ દૂધ કરતાં માંસરસ ગુરુ (ભારે) છે, એ વાત ધ્યાન બહાર રહેવી ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે આ સત્ય વચ્ચેના સત્ય માનીને તેના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ. આ વચ્ચેના અસત્ય માનીને તેનું સંશોધન કરવું તે વૃથા છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાંથી અસત્ય મળવાનો સંભવ છે. દાખલા તરીકે શ્રી. દૂધમાં ઘી છે એ વાત સત્ય છે. શાસ્ત્રે કહ્યું કે દૂધમાંથી ઘી નીકળે છે અને તે દૂધનું આખરી સત્ત્વ છે. આ બાબત સત્ય માનવી જ જોઈએ; પરંતુ ઘી આખરી સત્ત્વ નથી એમ માનીને ઘીનું સંશોધન કરવું તે વૃથા મહેનત છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજણે કે આયુર્વેદમાં જે વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગો લખ્યા છે, તે સત્ય અને લખ્યા પ્રમાણે ફળ આપનારા હોવા છતાં જો તે વિક્ષણ જણાતા હોય તો તે શા માટે વિક્ષણ થાય છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ, પરિણામે સમજણે કે વિક્ષણ થવાનું કારણ વિધિ, યોગો તથા પ્રયોગોની ખામી નથી, પણ તેમાં આ અધાનો ઉપયોગ કરનારની જ ખામી જણાશે. આ ખામી શોધી કાઢવાની જરૂર છે એટલે કે શાસ્ત્રને યથાવિધિ સમજવાની જ જરૂર છે.

રોગ શાથી થાય છે તે એક કાયડો છે. આ કાયડો આયુર્વેદે બહુ જ સુંદર અને સરળ રીતે ઉકેલ્યો છે. આયુર્વેદ કહે છે કે આહાર, વિહાર તથા ઋતુઓના ફેરફારને ધીમે થતી અસર, એ રોગ થવામાં મૂળ કારણો છે. આ ત્રણમાં આહાર-વિહાર મુખ્ય છે. દરેક જાણી કબૂલ કરશે કે આહાર સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થતો નથી. અને આ વાત મનુષ્યને આધીન

૭ વિદ્યારથી સરીરની કુદરતી ક્રિયાઓમાં ફેરફાર થાય છે આ પશુ મનુષ્યના હાથની વાત છે ત્રાંજું કારણ જગત્સોના ફેરફાર આના ઉપર મનુષ્યનો ડેઈ અધિકાર નથી આ જગ્યામાંથી કેવી રીતે નચ્ચુ અથવા સપ્તમ્યા ડેઈએ તે કેવી રીતે છલ્લુ તે આવડે એટલે સરીરનું સ્વાસ્થ્ય મળી જાય. આનુવેદ આ વાત સાફ રીતે સમજાવે છે ટુ કાણમાં આનુવેદ કંઈ છે કે સ્વાસ્થ્ય મેળવવાના બે જ મુખ્ય માર્ગ છે ક્યારે તથા જુદાજુદા અને આ જાને માટે જવા સારુ આહાર તથા વિદ્યાર એ બે જ સાબો છે ઔષધિને આનુવેદ જોણુ રચના આપે છે ચિકિત્સા માટે ઉપયોગમાં મેવાતા આહાર-વિદ્યારને રોકે આપણા ખાતર જ ઔષધી છે એમ એ કહે છે આ પ્રમાણે આનુવેદ એક આપણે અને સાદ્ય સમજા અને છતાં ખૂબ અસરકારક રાજમાર્ગ ગણાવે છે તેમ છતાં ડાક્તરના જાનનામાં ઘણા મેટા જાનના આનુવેદ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારા પ્રુદ વૈદો પશુ આ માર્ગે ન ચાલતા બીજી પદ્ધતિએ પ્રમાણે ઔષધિ ઉપર જ ખૂબ આધાર રાખે છે

ઔષધિના વિવન ઉપર આવતાં એક અત્યંત મહત્વની વાત તરફ જાન ફેરવાની ખૂબ આવશ્યકતા જણાય છે તે એ કે સરીર અનપાનનું જ બનેમ્ છે રોમ વિન કમ્ છે કે કાલી-લવનમ્મૂલ. તથા પ્રાચીન પુર્વકમ્મમ્મને જ્યવર્ગોલ્લાસ. અને તેથી અનપાણી જ સરીર રોગનું મૂળ છે તેથી જન તથા પાણી એ જ મુખ્ય ઔષધ છે અને ઔષધિ કહેવાય છે

સરીરની ક્રિયા નિરતર અટકી રીતે ચાલ્યા જ કરે છે અને તેથી સરીરને ઘસારો પડેલ્યા કરે છે આ ઘસારો બે પુરો પાયામાં ન આવે તો એટલે કે ઘસારાથી રોગ દૂર કરવામાં ન આવે તો ઘોડા વખતમાં સરીર ઘસારાને મરી જાય આ ઘસારાથી રોગ મટાડી દેવા જન તથા પાણી સરીરને આપણ પડે છે એટલે સરીરને ટકાવી રાખવા સારુ આ ઔષધી જીવમાનને સેવાં પડે છે હવે જન તથા પાણીની ઔષધિ સાથેની સરખામણી જરા આજળ લાગતીએ. ફરક સમજી મનુષ્ય જલે છે કે ઔષધિ-જવા-અમુક રોગ ઉપર અમુક જ સંવલ અને તે પશુ અમુક માત્રામાં-અમુક પ્રમાણમાં તેમની વધારા ઘેન તેા નુકસાન કરે અથવા હાવડો ઝોડો કરે કે ન પશુ કરે એટલું જ નહીં પરંતુ જે ઔષધિથી નુકસાન થયું હોય તે ઔષધિ એટલી કરવાથી અથવા સમજાતી મધ કરવાથી થયેલું નુકસાન દૂર કરી સકાય છે જરામર આ જ પ્રમાણે અનજાણપ ઔષધિનું પણ છે અનજાણથી જે નુકસાન થયું હોય તે નુકસાન જે તે પાણી કમી કરવાથી અથવા જરૂર પ્રમાણે સકાર મધ કરવામાં દૂર કરી સકાય છે પરંતુ વિષમીરીની વાત છે કે મનુષ્ય આ ચાર સાદી વાત સમજતો નથી અને આ પદાર્થો સરીરમાં ભરી જ કરે છે

જન ઔષધ છે એનો એક સાધારણ પુરાવો એવો છે કે પશ્ચિમના દેશ દેશોમાં વિવલમાં જલ વાર જોતલ મેવાનો રિવાજ છે કારણ કે તો જીવન ટકાવવા માટે ઔષધથી એતલ (જન) સ્વિકાર તથા વાર સેવાય છે

જે ડેઈ જાણ સરીરને ટકાવી રાખે તથા સ્વસ્થ રાખે તે અમૃત અને તે જ પદાર્થ બે તેનાથી વિપરીત ક્રિયા કરે તેા અમૃતથી વિપરીત એટલે ઝેરુષ જની જાય છે તે જ પ્રમાણે જન-જન જે પ્રમાણમાં સેવાથી સરીર ટકી રહે તથા સ્વસ્થ રહે તે અમૃત, અને પ્રમાણુ જલાર સેવાથી તે વિપરીત ક્રિયા કરે, એટલે તે ઝેર અગ્રેજીમાં એક મુદ્દર કહેવત છે To eat to live પણ તેનો સમ્મે અર્થ ડેઈક જ સમજીતું હશે. એ એમ કહે છે કે જીવવા સારુ આહાર સેવો. આ કહેવત રજપણે કહે છે કે રોગ મટાડીને નીચેની કલા માટે જે પ્રમાણે અમુક જ તથા અમુક પ્રમાણમાં જ ઔષધિ સેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જ જીવતા રહેવા સારુ અમુક જ તથા અમુક પ્રમાણમાં જ અને ઔષધિને જ એટલે જવા તરીકે જ એતલિ-જન સેવાં બોધે. અને એમ કહ્યું કે આ વિદ્યાર અને જ પહેલપહેલો સુધે છે પરંતુ સ્વામી પ્રજ્ઞવતીએ મારુ એ અભિમાન કાઢી નાંખ્યું, અને કુનિયામાં મધુ પુનરકા જ છે એમ કહીને હાથમે આપ્યો કે મી સકરત્વારે ઉપદેશપત્ર નામના પેતાના પ અધિકાર સ્તોત્રમાં મેનકને સમજાવે મરિના ચાર સાદા વ્યવહાર નિમ્નો નવાખ્યા છે એમાં કમ્ છે કે

ક્ષુદ્રોગં વિચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં મિશ્નોપધં મુખ્યતામ્ । ક્ષુધાને નિત્યપ્રતિનો રોગ જાણી એ રીતે તેની રોગ, તે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે ચિકિત્સા કરવી: રોગનિવારણ માટે આવશ્યક હોય તેટલી, તેવી અને ત્યારે જ દવા લેવી ઘટે તે દષ્ટિથી, જૂખરોગની દવા કરવી તો બરાબર, પરંતુ અન્નને દવા તરીકે ગણીને લેવું. આ પ્રમાણે એમણે જૂખને રોગ ગણ્યો છે, અને અન્ન(આપાધ)ને ઔપધિ ગણી છે.

આ સરખામણી જરા આગળ જાંખાવીએ. અમુક પ્રકારની ઔપધિ વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી અમુક પ્રકારનાં લક્ષણો જણાય છે. એટલે કે અમુક પ્રકારનો રોગ થાય છે; અને એ રોગ જણાય કે તરત તે ઔપધિ બંધ કરવાથી થયેલો રોગ દૂર થાય છે. તે જ પ્રમાણે અમુક રોગ જણાય ત્યારે કયા અન્નજળથી થયો છે, તે જોઈ કાઢીને જરૂર પ્રમાણે જે તે અન્નજળ કમી કરીને અથવા બંધ કરીને થયેલો રોગ દૂર કરી શકાય છે. આ વાત સમજવી સાવ સહેલી છે, પરંતુ ખૂબ જ મહત્વની છે. આનું નામ જ 'કર્પણુ.' ચિકિત્સાપ્રાચીન્યમ્ નામના અધ્યાયમાં સૌથી પ્રથમ વિરચન બાબત લખ્યું છે એટલે કર્પણને પહેલું જ ગણ્યું છે. લઙ્કનવૃંહણીયમધ્યાયમ્ એમાં લંઘન પહેલું લીધું છે. શાકુલધરે ચિકિત્સિતં કર્ણવૃંહણાલ્પ્યં કુર્વાત વૈષ્ઠ: । એમ લખીને કર્પણને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. આનું તો ઘણું કેકાણે મળી આવે એમ છે. ચિકિત્સા સારુ કર્પણ તથા ખુંહણ એ બે જ માર્ગો આયુર્વેદે બતાવ્યા છે. અને તેમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ કર્પણને પહેલું સ્થાન આપીને તેનું મહત્વ બતાવ્યું છે. અને તેથી જ આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિમાં કર્પણ મુખ્ય અંગ છે.

દરેક આધારભૂત વૈદ્યક ગ્રંથમાં એ ખાસ ખૂબી હોય છે કે તેમાં દરેક બાબતમાં ક્રમ સાચા વેલો હોય છે. પહેલેથી છેવટ સુધી બધા અધ્યાયો એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા હોય છે, કે પ્રથમના અધ્યાયમાંથી તેના પછીનો અધ્યાય ફલિત થતો હોય અથવા તેના અનુસંધાનમાં હોય અથવા કેઈ પણ ક્રિયાના ક્રમ પ્રમાણે આવતો હોય. તે જ પ્રમાણે દરેક અધ્યાયમાં શ્લોકો પણ એવી રીતે જ ગોઠવેલા હોય છે, અને દરેક શ્લોકમાં જે શબ્દો મૂક્યા હોય છે, તે પણ ક્રમ પ્રમાણે જ મૂક્યા હોય છે. બીજા ખાસ ખાસિયત એ હોય છે કે મહત્વની વાત સૌથી પ્રથમ મૂકવામાં આવે છે અને ઉત્તરોત્તર બીજા વાતો લખવામાં આવે છે. દરેક અધ્યાયમાં તેમ જ દરેક શ્લોકમાં આ ક્રમ ખૂબ કાળજીપૂર્વક જાળવવામાં આવ્યો હોય છે. પાંડિત ભાવમિત્રે આ પ્રણાલી બરાબર જાળવી રાખી છે; અને ચિકિત્સામાં તેનું ખાસ મહત્વ છે. દરેક રોગની ચિકિત્સામાં શરૂઆતમાં સિદ્ધાંત આપવામાં આવે છે. પછી સામાન્ય ચિકિત્સા અને પછી વિશેષ ચિકિત્સા આવે છે. એમાં પણ જણાશે કે સૌથી પ્રથમ કાષ્ઠાદિ ઔપધો લખ્યાં છે, સાર પછી તેલ, ઘી અને છેલ્લે રસ લખ્યાં છે. કાષ્ઠાદિમાં પણ પહેલા કાઠા, પછી સ્વરસ, ચૂર્ણો, ગોળાઓ, અવલેહ, તેલ, ઘી તથા પાકો એ પ્રમાણે ક્રમ રાખ્યો છે. એટલે ચિકિત્સામાં કાષ્ઠાદિને જ મુખ્ય ગણ્યાં છે, આ બહુ જ મહત્વની અને ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. આમાં એ પણ જણાશે કે કર્પણચિકિત્સા પહેલી આપી છે અને ખુંહણચિકિત્સા પછીથી આવે છે.

મોક્ષ મેળવવા સારુ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જે ત્રણ સાધનો છે, તે સાધનો મેળવવા શરીર જ એક માત્ર સાધન છે; પરંતુ આ શરીર જે નીરોગી હોય તો જ તેની મારફત આ લાભ મેળવી શકાય છે. શરીરને નીરોગી કેવી રીતે રાખવું તથા લાંબા કાળ સુધી કેવી રીતે તેવું ટકાવી રાખવું, એ એક માત્ર આયુર્વેદ જ શીખવે છે. કહ્યું છે કે, આયુરસ્મિન્ વિવતેઽને વાડડ્યુર્વિન્દતીત્યાયુર્વેદ: ॥

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ અનેક વિદ્વાનોએ લખ્યો છે. તેથી તેની ચર્ચા કરવી જરૂરની લાગતી નથી. પ્રાકૃત ગ્રંથો તથા પ્રકરણ ગ્રંથોમાં આ વિષયનું ઘણું મંથન થયું છે. આ બધી ચર્ચાઓમાંથી એવો સાર પ્રતીત થાય છે, કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં વ્યાધિનિવારણનો એક માત્ર માર્ગ આયુર્વેદ જ હતો. કાળ જતાં એનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો થયાં. ધીમે ધીમે આ રૂપો એટલાં બધાં બદલાતાં ગયાં કે ઉપલક દષ્ટિથી જોનારને તો એમ જ લાગે કે અમુક અમુક સ્વરૂપ તો સ્વતંત્ર રીતે જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે અને આયુર્વેદ સાથે તેને કેઈ જાતનો સંબંધ નહોતો.

'ભાવપ્રકાશ' પ્રકરણ ગ્રંથ છે અને તે સંગ્રહ ગ્રંથ છે. ઉપર કહ્યું તેમ શરીરસ્વાસ્થ્ય સારુ

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	કોલમ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩	૨	૩૮	શક્તિનિત્યા	શક્તિનિત્યા
૧૫	૨	ટિપ્પણ ૧	મુલ્યત્વાતે	મુલ્યત્વાત
૧૬	૧	૧૦	યત્ર	યત્ર
૧૯	૧	૨	પ્રકૃતિ	વિકૃતિ
૨૫	૨	ટિપ્પણ ૨	યતિર્દૈતૈ	યતિ. દૈતૈ
૨૮	૧	૨	રુવાંટીની પંક્તિ ઓગે.	રૂવાડાં ખડાં થાય
૩૬	૧	૧૩	પિત્તવામસ્યાનકર્મમેદૈ:	પિત્તવાત્રામસ્યાનકર્મમેદૈ:
૩૯	૧	૩૦	તિષ્ઠસ્તેજો	તિષ્ઠસ્તેજો
૩૯	૧	૩૦	યુક્તર્ગમસ્તિભિ:	યુક્તર્ગમસ્તિભિ:
૩૯	૧	૪૦	પૂરીષને	પુરીષને
૪૪	૨	૩૭	યથાર્થમૂખ્મળા	યથાર્થમુખ્મળા
૪૫	૧	૨	લખ્મળા	લખ્મળા
૬૪	૧	૧૯	ચતુરજ્જુલનિ	ચતુરજ્જુલ્મ
૬૬	૧	૩૩	અર્ધાજ્જુલે	અર્ધાજ્જુલે
૭૧	૨	૩૬	અરોગં	અરોગતાં
૭૬	૨	૨૪	શિરાસ્તાયુર્માંસાસ્થિપ્રમવા:	શિરાસ્તાયુર્માંસાસ્થિપ્રમવા:
૭૭	૨	૧૭	સા સિષ્મસ્યાનં	સા ચ સિષ્મસ્યાનં
૭૮	૨	૩૧	(ના મધ્યભાગી)	(ના મધ્યભાગ)
૮૩	૧	૯	માંસાસૃક્મજ્જામેદાંસિ	માંસાસૃક્મજ્જમેદાંસિ
૮૪	૨	૨૦	દારયતિ	દારયતિ
૮૮	૧	૧૮	અતિન્દ્રતા	અતિન્દ્રિતા
૮૯	૨	૩૨	માર્ગીદારુવચા:	માર્ગીદારુવચા:
૯૮	૨	૨	સ્વલ્પપાનીપાદપ:	સ્વલ્પપાનીયપાદપ:
૧૦૩	૨	૬	વિષમૂર્છામદાર્તાનાં	વિષમૂર્છામદાર્તાનાં
૧૨૧	૧	૨૩	નાહ્યા પછી, વમન	નાહ્યા પછી, જમ્યા પછી વમન
૧૨૧	૧	૨૭	રોચનં	રોચનં
૧૨૭	૧	૨	દ્રવાધિકં	દ્રવાધિકં
૧૩૬	૨	૩૩	સંગ કરવો	સંગ ન કરવો
૧૪૪	૨	૨૮	ગિષ્મ	ગ્રીષ્મ
૧૫૬	૧	૧૧	ઠંડી ગ્રહણ કરે,	ઠંડી જેવી ગ્રહણ કરે,
૧૫૮	૨	૧૦	સ્વેમ્યશ્ચ	સ્વેમ્યશ્ચ
૧૫૮	૨	૧૪	માણુસના રુવાંટાના	માણુસના ઇંદ્રિયોના તથા રુવાંટાના
૧૭૧	૧	૩૦	વસામજ્જા	વસામજ્જ
૧૭૩	૧	૧૩	પટોલમમૃતં	પટોલમમૃતાં
૧૭૮	૨	૧૨	કલિન્દફલમ્	કાલિન્દફલમ્
૧૮૦	૧	ટિપ્પણ ૬	અમિષ્યન્દી	અમિષ્યન્દિ
૧૮૫	૨	૬	ગિન્	ગિનિ:

३७१	१	२३	महर्षित्वान्	महापितृत्वान्
३७१	१	२१	मन्दवृद्धिभिः विशेषान्	मन्दवृद्धिभिः पन्नसः विशेषान्
३७८	२	१३	खर्जूरस्य	खर्जूरस्य
३८०	२	१६	आग्रास आपनार	येन करनार
३८१	२	१७	अस्ति	स्यात्
३८५	१	३१	सावीरं	सौवीरं
३८२	१	१६	विपस्कोटाकादीन्	विपस्कोटाकादीन्
३८२	२	३०	विस्तारे	विस्तारे
३८५	२	३८	अंसा	अंसी
४१२	१	२७	पाण्डुमिरोगति	पाण्डुमिरोगति
४२०	१	१८	गुणः	गुणीः
४०७	२	१७	सत्त्ववर्जिताः	सत्त्ववर्जिताः
४३०	२	३६	यत्पाश्व	यत्पाश्वे
४३१	२	७	यास्मन्	यस्मिन्
४३१	२	२०	दत्तस्य	दत्तस्य
४३४	१	१५	के शब्दे	के शब्दे
४३४	२	२८	गुरुयः	गुरुयः
४३८	२	३३	(कल्पन्ते)	(कल्पन्ते)
४४३	१	१६	स्वेदसंग्राहकी	स्वेदसंग्राहकी
४४७	१	३३	गवेधु	गवेधुः
४४८	२	२७	आशने	भोजने
४५८	१	२१	जेतुं पोताना	जेतुं क्षण पोताना
४६२	२	४३	शुशीतः	शुशीतः
४६४	२	१३	अशर्म	अशर्म
४७०	२	२२	प्रतुदोऽपि च	प्रतुदास्तथा
४७०	२	२०	अपिन	तथा
४७८	१	१८	लघुत्तमम्	लघुत्तमम्
४७८	१	३८	विहासो	विहासो
४८२	१	३७	पारावतः	परावतः
४८३	२	२७	प्रभाणे छेः विशेष नाम	नाम प्रभाणे छेः विशेष-
४८५	२	२५	मधुरः लघुः	मधुरः ग्राही लघुः
५२१	१	१७	कर्मण्यमुन्	कर्मण्यमुन्
५२१	१	१८	थर्ष	थाय
५२१	१	२६	द्विविभूत्रं	द्विविभूत्रं
५२२	१	३७	पाव्यलतुं	पाव्यलतुं
५२६	१	११	सृतं	शृतं
५२६	१	१०	सृतशीतलं	शृतशीतलं
५२६	१	२८	वाजिकरं	वाजीकरं
५३०	१	१५	मुखशाप	मुखशोप
५३३	१	३१	दाघं	दधि
५४३	२	७	तीक्ष्णं	तीक्ष्णं

५४२	१	२	अनुसारेण	अनुसारेण
५४१-	१	३	'अर्थ'	'अर्थ'
५४	१	३४	मायसि जनेन	मायसि जना जनेन
५४१	१	२६	सूक्ष्मी आपेक्षे	सूक्ष्मी साधे आपेक्षे
५४१	२	२०	वन्धसि	वन्धसि
५४८	१	१४	रक्तचन्दन	रक्तचन्दन
५४८	१	२३	अनन्तगामा	पर्यटका 'विभक्त':-पाठा
५४६	२	२०	अत्रि	अत्रि
५४१	१	४	शक्ति	शक्ति
५४०	१	२३	पौरवेस	पौरवेस
५४०	१	३३	कूर्वधमि	कूर्वधमि
५४३	१	४१	पश्चिमाधी	पश्चिमाधी
५४४	१	३	श्रीश्री	श्रीश्री
५४४	२	२१	परिष्कारकग्या	परिष्कारकग्या
५४४	२	३५	०४ मक्ष	०४ मक्ष
५४८	३	३२	निदध्यादधरोत्तरम्	निदध्यादधरोत्तरम्
५८१	२	१८	अर अने	अर अने
५८१	१	१	सिधेभूत	सिधेभूत
१००	१	४	पिच्छेकाया	पिच्छेकाया
११३	२	३२	आमस	पेन
११४	०	१२	गामपी	गामपी
१२४	१	२५	माहीवृत्त	ममाहीवृत्त
१०८	२	१५	बान्त	बान्त
१०८	०	३५	दधुगालध्यासाशो	दधुगालध्यासाशो
१०६	२	३५	मुद्रप्रवेशपोष्य	मुद्रप्रवेशपोष्य
१३०	१	११	सुदीक्षकः	सुदीक्षकः
१३१	१	२३	अभिभरिधी	अभिभरिधी
१३२	१	३१	अध	अध
१४३	०	६	अमर्ष	अमर्ष
१५०	१	३५	हाप्पा	हाप्पा
१५०	२	३१	ग्लेपरायदा	ग्लेपरायदा
११३	१	०७	वरी	वरी
११५	१	८	तस्मिन्	तस्मिन्
११८	२	१२	अत्रि	अत्रि
१०१	३	८	अर्ध	अर्ध
१०३	१	३१	वार्तिककथा	वार्तिककथा
१०८	१	१३	रक्षापितृ	रक्षापितृ
१८२	०	०८	पूषा	पूषा
१८४	१	२६	अन्यथापद्यता	अन्यथापद्यता
१८५	१	२५	कदा गिरधनि	कदा गिरधनि
१८१	०	११	अन्यथापद्यता	अन्यथापद्यता

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલાચરણ ...	૧	પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ	૧૭
આયુર્વેદનો આગમનક્રમ ...	૨	મહાભૂતોના ગુણો ...	૨૦
આયુર્વેદ એટલે શું? ...	૩	પ્રકૃતિ એક અને તેની વિકૃતિ સાત ...	૧૮
આયુર્વેદની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા ...	૪	સાત પ્રકૃતિ પણ અમુક કારણે ...	૧૯
પ્રથમ બ્રહ્માથી આયુર્વેદ પ્રકટ્યો ...	૫	પ્રકૃતિ હોવાથી આઠ પ્રકૃતિ ...	૨૦
બ્રહ્માએ દક્ષ પ્રભાવપતિને ભણાવ્યો ...	૬	સોળ વિકારો ...	૨૧
દક્ષે અશ્વિનીકુમારોને આયુર્વેદ ભણાવ્યો ...	૭	ઉપસંહાર : જીવાત્માની વ્યાખ્યા ...	૨૨
દક્ષ પાસેથી ભણી અશ્વિનીકુમારોએ ...	૮	તે જીવાત્મા 'દેહી' કહેવાય છે ...	૨૩
આયુર્વેદ સંહિતા વિસ્તારી ...	૯	જીવાત્માના ગુણો ...	૨૪
આયુર્વેદથી અશ્વિનીકુમારો દેવપૂજ્ય થયા ...	૧૦	૨ : ગર્ભપ્રકરણ	
અશ્વિનીકુમારોએ ઇંદ્રને ભણાવ્યો ...	૧૧	રજસ્વલાનું સ્વરૂપ ...	૨૫
ઇંદ્ર પાસેથી આત્રેય મુનિ ભણ્યા ...	૧૨	ગર્ભગ્રહણ યોગ્ય કાળ ...	૨૬
ભરદ્વાજ પણ ઇંદ્ર પાસેથી ભણ્યા ...	૧૩	રજસ્વલાએ પાળવાના નિયમો ...	૨૭
ચરકનો પ્રાદુર્ભાવ ...	૧૪	એ નિયમો ન પાળે તો ગર્ભને નુકસાન ...	૨૮
ધન્વંતરિનો તથા તેમણે રચેલી ...	૧૫	ઋતુરનાન પછીનું સ્ત્રીનું કર્તવ્ય ...	૨૯
આયુર્વેદ સંહિતાનો પ્રાદુર્ભાવ ...	૧૬	પતિનું કર્તવ્ય ...	૩૦
ધન્વંતરિ પાસેથી સુશ્રુત આયુર્વેદ ભણ્યા, ...	૧૭	સ્ત્રીના જનનસ્થાનમાં રહેતી ત્રણ નાડીઓ ...	૩૧
અને તેમણે સુશ્રુત ગ્રંથ રચ્યો ...	૧૮	બેક્ટી અને એક્ટી રાત્રિઓમાં સંભોગનું ફળ ...	૩૨
૧ : સૃષ્ટિપ્રકરણ		કેવા પુરુષે સંભોગ માટે સ્ત્રી પાસે જવું? ...	૩૩
અંધારંભ ...	૧૯	કેવા પુરુષે મૈથુન કરવું નહિ? ...	૩૪
સૃષ્ટિક્રમ ...	૨૦	કેવી સ્ત્રીએ પુરુષસમાગમ કરવો? ...	૩૫
પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ...	૨૧	કેવી સ્ત્રી સાથે પુરુષે સમાગમ ન કરવો? ...	૩૬
પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ ...	૨૨	પુરુષોએ ત્યજવા યોગ્ય સ્ત્રી ...	૩૭
પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સમાન ધર્મો ...	૨૩	ગર્ભની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ...	૩૮
પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો ...	૨૪	ગર્ભશય્યા અથવા ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ ...	૩૯
પ્રકૃતિનાં નામો ...	૨૫	વીર્ય અને આર્તવ ભેગાં થતાં જ જીવનો પ્રવેશ ...	૪૦
પ્રકૃતિના ગુણો ...	૨૬	જીવનું લક્ષણ ...	૪૧
સત્ત્વગુણયુક્ત મનના ગુણો ...	૨૭	ઋતુકાળે યોગિનો વિકાસ તથા ...	૪૨
રજોગુણયુક્ત મનના ગુણો ...	૨૮	ઋતુકાળ પછી સંક્રાંત્ય ...	૪૩
તમોગુણયુક્ત મનના ગુણો ...	૨૯	બેડલાં જન્મવાનું કારણ ...	૪૪
ત્રણ ગુણોથી ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો ...	૩૦	પુત્ર, પુત્રી કે નપુંસક જન્મવાનું કારણ ...	૪૫
પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વની ઉત્પત્તિ ...	૩૧	દોષાદિનું અમુક ચોક્કસ માપ ન હોઈ શકે ...	૪૬
મહત્ત્વમાંથી ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ ...	૩૨	સ્ત્રીસેવનનો નિયમ ...	૪૭
ત્રણે પ્રકારના અહંકારનું કાર્ય : ...	૩૩	તરત સગર્ભા થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણ ...	૪૮
ઇંદ્રિયો તથા મન ...	૩૪	ગર્ભ રહ્યા પછીનાં લક્ષણ ...	૪૯
મનનું સ્વરૂપ ...	૩૫	પુત્રરૂપ ગર્ભવાળીનાં લક્ષણ ...	૫૦
ઇંદ્રિયોના વિષયો ...	૩૬	કન્યારૂપ ગર્ભવાળીનાં લક્ષણ ...	૫૧
તામસ અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ	૩૭	નપુંસક ગર્ભવતીનાં લક્ષણ ...	૫૨

નપુંસકનાં પાંચ મેરો	૨૮	રક્તનું સ્વરૂપ	૪૪
આસેમ જાણવા મુખ્યોત્તે નપુંસક	"	રેક્ટનું સ્થાન	"
સૌમધિક જાણવા નાસામોત્તે નપુંસક	૨૯	રક્ત જ માંસ અને છે	"
કૃષિક જાણવા મુખ્યોત્તે નપુંસક	"	માંસની પેશીઓ	"
ઉષ્મિક જાણવા દૃષ્ટિઓત્તે નપુંસક	"	માંસની પેશીઓની સંખ્યા	૪૫
પંદ નપુંસક	"	ઓઓના માંસની પેશીઓની સંખ્યા	"
નરના જેવી એટલાજા (વેળા) કન્યા	"	જલ માંસપેશીઓની સમજણ	૪૬
અર્ધની બીજ પ્રતિજો	૩૦	માંસની પેશીઓનાં કમ	"
જેવાં માતાપિતા તેવી પ્રજા	"	મેટનું સ્વરૂપ	"
અર્ધનું લક્ષણ	"	મેટનું સ્થાન	"
મનુષ્યનાં જાત તથા ઉપાંચ	૩૧	અસ્થિનું સ્વરૂપ	૪૭
કેટલાં બીજાં સમવાલી (મળ) કારણે	૩૪	અસ્થિની સંખ્યા	"
કેટલાં સ્વરૂપ	"	અસ્થિના પ્રકાર	૪૮
કેટલ તથા ધાતુ સ્થાનની બુત્તપિત	"	અસ્થિઓનું કામ	"
વાતુનું સ્વરૂપ	૩૫	મગ્ગનું સ્વરૂપ	"
સ્થાનભેદથી વાતુનાં પાંચ નામે	૩૬	મગ્ગનું સ્થાન	"
કેટલાં પાંચે વાતુનાં સ્થાન	"	વીરની ઉત્પત્તિ	"
ઉદાનવાતુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	"	આમાસપર્મા ગમેલા આકારનું પરિણામ	૪૯
પ્રજાવાતુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	"	મગ્ગીનું લક્ષણ	૫૦
સામાનવાતુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	"	આકારનું પાત્ર	"
અપાનવાતુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	૩૭	આકારનો સ્થ	૫૧
આનવાતુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	"	મૂત્ર અને વિદાને નીકળવાના માર્ગો	૫૨
પિત્તનું સ્વરૂપ	"	રક્તનું સ્થાન અને પરિણામ	"
પિત્તનાં નામ	૩૮	અરકમાં કહેલા રક્તના જલુ વિભાજ	"
પાચકાદિ પિત્તનાં સ્થાનો	"	વીરૂપ જાણવા પદ્મવરનાં મળ નથી	૫૫
પાચક પિત્તનાં કમ	"	ઓજાસની ઉત્પત્તિ	"
બીજાં ચાર પ્રકારનાં પિત્ત	૪૦	ઓજાસના મુલ્ય	"
કેટનું સ્વરૂપ	૪૧	ઓને જલુ વીરૂં હોય	૫૬
કેટનાં નામે	"	સ્થામાંથી વીરૂં તથા આત્મવની ઉત્પત્તિ	૫૭
કેટનાં પાંચે કાર્યો સ્થાનો	"	કરીશમાં રક્તની જલુ પ્રકારની ગતિ	"
કેટનાં કાર્ય કમ	૪૨	વાતકરણ બોધધિઓનું પ્રવેશન	"
અવધાન કેટનું કમ	"	નાળાંને વીરૂં ન રેખાવાનું કારણ	૫૮
રક્ત કેટનું કમ	"	જલુવસ્થામાં ધાતુજલિ કેમ જલુ નથી	૫૯
સ્નેહ તથા સ્નેહજલુ કેટનું કમ	"	વીરૂંનું સ્વરૂપ	"
'ધાતુ' સ્થાનની બુત્તપિત	"	અર્ધની ઉત્પત્તિ કેરે જોવા વીરૂંનું લક્ષણ	"
ધાતુઓના કમ	૪૩	વીરૂંનું સ્થાન	"
'રક્ત' સ્થાનની બુત્તપિત	"	વીરૂંને નીકળવાનો માર્ગ	"
રક્તનું સ્વરૂપ	"	વીરૂંના નીકળવાનું કારણ	૬૦
રક્તનું સ્થાન	"	ઓઓનું આત્મવ કાર્યે કઈ રીતે અને છે	"
રક્તનાં કમ	"	અર્ધ ઉત્પન કરનાર મુલ આત્મવનું લક્ષણ	"
વિદ્ય સ્થાન અને તેનું કમ	"	ધાતુઓમાં રહેલા અધિક મુલ્ય	૬૧
સ્થ જ રક્ત જાણ છે	૪૪	ધાતુઓના મળ	"

ઉપધાનુઓ ૧૧	ગર્ભમાં દર મહિને શું શું થાય છે ? ... ૭૮
આશયો ૧૨	ગર્ભિણીની ઉત્તમ ઇચ્છાઓનાં ઉત્તમ ફળ... ૮૦
કલાનું સ્વરૂપ ૧૩	હલકી ઇચ્છાનું હલકું ફળ ... ૮૧
મર્મસ્થાનો ૧૩	પાંચથી આઠ મહિનાઓમાં શું ? ... ૧૧
મર્મસ્થાનના પાંચ પ્રકાર ૧૪	બાળકનો જન્મસમય ૧૧
તત્કાળ પ્રાણ હરનારાં ઔગણ્ડીસ મર્મ ૧૪	ગર્ભમાં કયું અંગ પ્રથમ થાય છે ? ... ૮૨
કાળાંતરે પ્રાણ હરનારાં તેત્રીસ મર્મ ... ૧૪	ગર્ભમાં માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થતા અવયવો ... ૧૧
અંગની ખોડ ઉપજવનારાં ચુંભાળીસ મર્મ ૧૫	રસથી શું ઊપજે છે ? ૮૩
પીડા કરનારાં આઠ મર્મ ૧૭	આત્માથી શું ઊપજે છે ? ૧૧
શમ્ય કાઢી લેવાથી મૃત્યુ કરનાર ત્રણ મર્મ ૧૧	ગર્ભને જિવાડે છે કણુ ? ૧૧
મર્મ પ્રાણ લે છે તેની અવધિ ... ૧૮	ગર્ભને જીવવાનો ખીન્ને ઉપાય કયો ? ... ૮૪
મર્મસ્થળોના વિકારો અતિશય કષ્ટસાધ્ય છે ૧૧	ગર્ભનું શરીર કયા દારણે વધે છે ? ... ૧૧
સંધિઓ અને તેઓની સંખ્યા ... ૧૧	ફંવાડાંના ખાડા અને દષ્ટિ ન વધવાનું કારણ ૧૧
સંધાઓના આઠ ભેદો ૧૯	નખ અને વાળ તો કાયમ વધે છે ... ૧૧
શિરાઓ ૧૧	ચેતનાવાળાં અને ચેતના વગરનાં અંગો ... ૮૫
શિરાઓનું કામ ૭૦	ગર્ભ અપાનવાયુને તથા વિશામૂત્રને
શિરાઓની સંખ્યા ૧૧	કેમ છોડતો નથી ? ૧૧
શરીરમાં શિરાઓની સ્થિતિ ૧૧	ગર્ભ રોતો કેમ નથી ? ૧૧
પોતાની શિરાઓમાં ફરતા વાયુનું કામ ... ૭૧	સગર્ભાં સ્ત્રીએ પાળવાના નિયમો ... ૧૧
પોતાની શિરામાં ફરતો વાયુ કોપે તો ? ... ૧૧	ગર્ભિણીએ નહિ કરવા જેવું ૧૧
પોતાની શિરાઓમાં ફરતા પિત્તનું કામ ... ૧૧	પ્રસવ થવાના મહિના ૮૬
એ પિત્ત કોપે તો ? ૧૧	સુવાવડનું ધર કેવું નર્મ્મ ? ૧૧
પોતાની શિરાઓમાં ફરતા કફનું કામ ... ૧૧	પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણ ... ૧૧
એ કફ કોપે તો ? ૭૨	પ્રસવ કરવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં ઉપચાર ... ૧૧
પોતાની શિરાઓમાં ફરતા લોહીનું કામ ... ૧૧	સુચાણીઓ કેવી નોર્મ્મ ? ૮૭
એ લોહી કોપે તો ? ૧૧	સુચાણીઓએ શું કરવું ? ૧૧
વાતવહા આદિ શિરાઓના વર્ણુ વગેરે ... ૧૧	પીડ ન હોય છતાં ગર્ભવતી ભેર કરે તો ... ૧૧
સ્નાયુઓ અને તેઓનું સ્વરૂપ ૧૧	
સ્નાયુઓની સંખ્યા ૭૩	
ધમનીઓ અને તેઓની સંખ્યા ૧૧	
કંડરાઓ તેમની સંખ્યા તથા પ્રયોજન ... ૭૫	
રંધ્રો અથવા છિદ્રો અને તેમની સંખ્યા ... ૧૧	
સ્ત્રોતસ ૭૬	
સોળ જળાં ૧૧	
૭ કૂચાં અથવા ગાભા ૧૧	
ચાર રજ્જુ અથવા દોરીઓ ૧૧	
સાત સેવનીઓ અથવા સીવણીઓ ... ૭૭	
ચાદ સંધાતો અથવા હાડકાંના જથ્થા ... ૧૧	
ઔદ સીમંતો અથવા સેંચા ૧૧	
ત્વચાઓ અથવા ચામડીઓ ૧૧	
ફંવાડાં અને ફંવાડાંના ખાડા ૭૮	
અંગો અને ઉપાંગો શાથી અને છે ? ... ૭૯	

૩ : બાલપ્રકરણ

બાળકના જન્મ પછી કરવાના ઉપચાર ... ૮૭
સુવાવડીએ પાળવાના નિયમો ૧૧
સુવાવડીએ ક્યાં સુધી નિયમો પાળવા ? ... ૮૮
ધાવણનું સ્વરૂપ ૧૧
ધાવણ આવે ક્યારે ? ૧૧
ધાવણ છૂટવાનાં કારણો ૧૧
ધાવણ ઓછું આવવાનાં કારણો ૧૧
ધાવણ વધવાના ઉપાયો ૧૧
ધાવણ ખરાય થવાનાં કારણો ૮૯
દુષ્ટ ધાવણનાં લક્ષણ ૧૧
ખરાય થયેલા ધાવણને સુધારવાના ઉપાય ... ૧૧
શુદ્ધ ધાવણનાં લક્ષણ ૯૦
ધાવ કેવી રાખવી ? ૧૧
ધાવ કેવી ન રાખવી ? ૧૧

જાણકને ધાવણુ ધાવણવાની રીત	...	૬૦
એથી શુદ્ધ રીતે ધાવણવાથી દેણ	...	૬૧
અજામજસુ કરવાના બે મંત્રો	...	"
ધાવણુ ન આવે તો અને ધાવ ન	...	"
મથે તો શું કરવું?	...	"
જાણકને જાનપ્રાપ્ત કરાવવાનો અમમ	...	"
જાણકને ઉદ્ધરવાની રીત	...	"
જાણકને જન્મથી માંડી કિલકરી જાગતો	...	૬૨
જાણકને કાળિયો કરાવવાનો અમમ	...	"
જાણપણુ આદિ અવસ્થાએની ૬૬	...	"
ઈ જન્મમાં ક્યો દેણ અધિક દેણ?	...	૬૩
મનુષ્યોની સાત પ્રકૃતિઓ	...	"
વાતપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ	...	૬૪
ચિત્તપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ	...	"
અપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ	...	"
બે દેણ તથા ક્યો દેણવાથી કણુ?	...	"
પ્રકૃતિ મનુષ્યને જાણક નથી	...	૬૫

૪ : દેશ, ક્ષિત્યથી અને જાતુઓનાં પ્રકરણ

જાત-૬૫૦ દેશનું લક્ષણ	...	૬૬
જાત-૬૫૦ દેશનું લક્ષણ	...	"
મિમ દેશનું લક્ષણ	...	"
દરેક દેશમાં રહેનાર બે જોગ રીતે	...	"
વર્તે તો ભવ નથી	...	૬૭
વૈદનું કલ્પ	...	"
માણસે ઈ રીતે વર્તી રચક રહેવું?	...	"
સ્વસ્થતા લક્ષણ	...	"

ક્ષિત્યથી

જ્યારે જ્યારે કોણું ને પ્રથમ શું કરવું?	...	૧૦૦
વિજ્ઞાને વેગ શેઠવાથી નુકસાન	...	"
વાતુને શેઠવાથી નુકસાન	...	"
મૂત્રને શેઠવાથી નુકસાન	...	"
મગધ્યાદિ ન શેઠવાં પણ મનના વેગ શેઠવા	...	૧૦૧
મગધ્યાદિની શુદ્ધતા ધામ	...	"
મગધ્યાદિ કયો જડી દામ્યમ પોવાથી કાપા	...	"
શાણુ કરવાની વિધિ	...	"
શાણુ કરવાના કાવચ	...	"
શાત તુષારાનાં શાણુ ન કરાવ	...	૧૦૨
કોણે શાણુ ન કરવું?	...	"
કેવળ કૌતરવાનું સાધન મું જોઈએ?	...	૧૦૩
કેવા પાણીથી કૌતરવા કરવા?	...	"
અમ પાણીથી કૌતરવા કોણે ન કરવા?	...	"
કેવા પાણીથી મેલું પાણું?	...	"

નાકમાં તેજનાં રીધાં નાખવાપ્રથ	...	૧૦૩
નમવિધિ અને તેના કાવચ	...	૧૦૪
કાચો સુરો જાળવાના કાવચ	...	"
આંખો કોણે ન જાળવી?	...	"
નમ આદિ કાવચવાથી કાવચ	...	"
નાકના વાળ કદી ન ચૂંટવા	...	"
કાંચકી કે કાંતિયાથી વાળ અવસ્થા જોગવા	...	૧૦૫
કાંચમાં બેલું તે કિયમ છે	...	"
કચરત કરવાથી કાવચ	...	"
અધું જાળ લખાનું લક્ષણ	...	"
કચરત કોણે ન કરવી?	...	"
ધણી વધારે કચરત કરવાથી નુકસાન	...	૧૦૬
કરીરે તેજ જોળાવવાથી કાવચ	...	"
તેજ કોણે ન જોળાવવું?	...	૧૦૭
કરીરે વૃણું જોળવાથી કાવચ	...	"
ટાકા કે કોના પાણીથી નાકવાના કાવચ	...	"
આરે નાકનું નકી	...	૧૦૮
નાકા પછી કરીર લણવાથી કાવચ	...	"
તિજાણમાં ક્યાં વસ્ત પહેરવા?	...	"
જનાણમાં ક્યાં વસ્તો?	...	"
જોમાણમાં ક્યાં વસ્તો?	...	"
નવાં નિર્મળ વસ્તોના કાવચ	...	૧૦૯
મેલાં કપડાં ન જ પહેરવા	...	"
શિવાળનું સેપન	...	"
જનાળનું સેપન	...	"
જોમાણનું સેપન	...	"
સેપનના કાવચ	...	"
સેપન કોણે ન લગાવવું?	...	"
શુભ તથા પદેશું આદિ પહેરવાથી કાવચ	...	"
જોજનવિધિ	...	૧૧૦
જૂમ, તરણ આદિ કમળાએ શેઠવાથી કાન	...	૧૧૧
જોરાના કાવચ	...	"
મુલુકના જોજન બે વાર જન્મનું	...	"
જૂમ લાગી, એ જ જોજનકાળ	...	૧૧૨
આધિતો જોરાક પચી મવાનાં લક્ષણ	...	"
આત્માર તથા મગધ્યાદિ કેવા રચે કરવા?	...	"
જન્મી વેગા કારી માડી નજર વિષે	...	"
જન્મવાનાં તથા પાણી પીવાનાં ધાવણું વિષે	...	"
જોજનની પદેશું શું ખાવું?	...	૧૧૩
જોજન પદેશું જલ્લા વજેરનું સ્મરણ કરવું	...	૧૧૪
જન્મવાના પદેશીને ખાવવાનો કમ	...	"
મંદાશિવાળાએ આરે પડતા પાણી ન ખાવા	...	૧૧૫
આરે પાણી ક્યાં?	...	"

છ પ્રકારના ઉત્તરોત્તર ભારે આહાર ...	૧૧૫
ભારે-હલકા આદિ પદાર્થો કઈ રીતે ખાવા? ૧૧૬	
કયું અન્ન પચે-ન પચે?
ન ખાવા યોગ્ય અન્ન
સાથવો ખાવાની રીત
સાથવો ખાવામાં ત્યાગ્ય સાત કઠો ...	૧૧૭
માપથી વધારે કે ઓછું જમવાથી નુકસાન
સમય થયા વગર જમવાથી નુકસાન
સમય વીત્યા પછી જમે તોયે નુકસાન
જમવાનું માપ અને રીત
પાણી પીવાની રીત ...	૧૧૮
જમ્યા પછી શું કરવું? ...	૧૧૯
ખોરાક જમ્યા પછી દોષવૃદ્ધિનો ક્રમ ...	૧૨૦
જમ્યા પછી થયેલા કદને શાથી દૂર કરવો?
નાગરવેલનું પાન ક્યારે ખાવું? ...	૧૨૧
નાગરવેલના પાનના ગુણો
સોપારીના ગુણ
કાથા તથા ચૂનાના ગુણ ...	૧૨૨
નાગરવેલનું પાન ખાવાની રીત
અતિશય પાન ન ખાવાં ...	૧૨૩
નાગરવેલનું પાન કાને હિતકારી નથી?
જમ્યા પછી સો પગલાં ચાલવું
જમીને ખેસે, મૂવે, ચાલે કે દોડે તો?
સૂવાની રીત
હમેશાં ગમે પડખે સૂવામાં કારણ
કઈ પથારી કેવી?
શરીર ચંપાવવું તે ઉત્તમ ...	૧૨૪
કયો વાયુ શરીરને કયો ગુણ કરે છે?
ઉનાળા સિવાય દિવસે ઊંઘવું નહિ ...	૧૨૫
દિવસે ઊંઘવાની ટેવવાળાને ઊંઘવાની છૂટ
ક્યા લોકોને દિવસે ઊંઘવા દેવા?
સ્વાધીન નિદ્રાવાળાને કશી હરકત નથી ...	૧૨૬
જમ્યા પછી ઊંઘવાથી શું?
ઊંઘ, ચંપી, ઊલટી, લાંઘણુ ને ઝોકાંનું ક્ષણ
ખાધેલું પેટમાં બરાબર સ્થિર શાથી થાય?
ક્યા કારણે ખાધેલું પેટમાં ન ટકે?
ખાધા પછી ખાસ શું ન કરવું?
જમ્યા પછી ખે ઘડી શું ત્યજવું?
અજીર્ણનાં કારણો
અજીર્ણ ઉપર જમવાથી નુકસાન
સવારમાં અજીર્ણ જણાય તો ઔષધ લેવું
દિવસે સ્ત્રી ન ભોગવાય ...	૧૨૮
ખેરી રહેવાના તથા માપસર ફરવાના ગુણો

પાઘડી પહેરવાના કાયદા	૧૨૮
જોડા પહેરવાના કાયદા
જોડા વિના ધણું ચાલવાથી નુકસાન
છત્રી ઓઢવાના કાયદા
લાકડી રાખવાના કાયદા	૧૨૯
પાલખી પર ખેસવાથી શું?
વહાણ તથા હાથી પર ખેસવાથી શું?
ઘોડા પર ખેસવાથી શું?
તડકા, છાંયો, વરસાદ, ઘનધોર, અગ્નિ અને હુમોડો સેવવાથી શું?
નીચેના સદાચાર પાળવા	૧૩૦
સંધ્યાકાળે પાંચ કઠો ન કરવાં...	૧૩૩
છતાં કરે તો નુકસાન

રાત્રિચર્યા

ચાંદની વગેરેના ગુણ	૧૩૩
રાત્રે ક્યારે જમવું?
મૈથુન સંયમી વિવેચન
સ્ત્રીઓની બાલ્યાદિ અવસ્થાની હદ
કઈ ઋતુમાં કઈ સ્ત્રી હિતકારી?	૧૩૪
તરત બળ આપનારી છ વસ્તુ
તરત બળ હરનારાં છ
જીવાન અને મોટી સ્ત્રીના સંગનું ક્ષણ
સ્ત્રીસંગમાં સંયમી રહેવાના કાયદા
ઋતુ પ્રમાણે સ્ત્રીસંગનો કાળ
ઋતુ અનુસાર સ્ત્રીસેવનનો સમય	૧૩૫
સ્ત્રીસેવન ક્યારે ન કરાય?
સ્ત્રીસંગ માટે સ્થળ કેવું?
કેવા સ્થાને સ્ત્રીસંગ ન કરાય?...
કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો?
ક્યા પુરુષે મૈથુન ત્યજવું?
કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો?
કેવી સ્ત્રી પાસે ન જવું?	૧૩૬
રજસ્વલા સ્ત્રી ન ભોગવાય
મૈથુન માટે ત્યાગ્ય સ્ત્રી તથા કાળ
કેવી સ્ત્રીમાં અને કેવા સ્થળે મૈથુન ન કરવું?
ભૂખ્યા, તરસ્યા વગેરેએ મૈથુન ત્યજવું	૧૩૭
હાજતો રોકવાથી અને અત્તા મૈથુનથી રોગ
મૈથુન પછી શું હિતકારી?
અતિ મૈથુનથી નુકસાન
રાત્રે જાગવાનું તથા સમયસરની નિદ્રાનું ક્ષણ
શાંત નિદ્રાનો ઉપાય	૧૩૮
આદ્ય અર્ધા ખોળા પાણી પીવાથી લાભ

જવારે પાણી પીવાથી આ રોગો મરે	... ૧૩૮	જુદી જુદી કિંમતો ભેગી કરાય	.. ૧૫૦
જવારે નાકથી પાણી પીવું જીવન છે	.. "	ચિકિત્સામાં શાસ્ત્ર જીવંત તરફની જવું જરૂર	.. "
નાકથી પાણી પીવાના કાવડા અને નિષેધ	૧૩૯	ચિકિત્સામાં કળ	.. ૧૫૧
જડુઓમાં સ્વપ્ન	૧૩૯	નીચેની, પ્રવચન તથા લીધેલું પ્રેમ	.. "
જડુઓમાં નામ વિશે મતભેદનું કારણ	.. "	વેલોની આકૃતિ	.. "
બે જાનને તેના ગુણ	.. ૧૪૦	રોગ મટાડવા જલ્દી વેલને કઈ ન આવે તો	.. "
જડુઓના ગુણદેશ	.. "	વેલોની આકૃતિ કયે કોણ છે	.. "
જમન વિના જવું રોગોની રૂઢિ આદિનું કારણ	૧૪૨	ચિકિત્સામાં અંગ	.. "
સુખે કહેલું રોગરૂઢિનું લક્ષણ	.. "	ચિકિત્સા કરવા મેળવે રોગોનાં લક્ષણો	.. "
રોગોને વધાર્યા જ જોઈ કરવા	.. "	કેવા રોગોની ચિકિત્સા ન કરવી	.. ૧૫૨
વર્ષાઋતુમાં પાણવાના નિયમો	.. "	ફાતનાં લક્ષણ	.. "
શરદઋતુમાં પાણવાના નિયમો	.. ૧૪૩	સૂકા કયાં કારણ	.. ૧૫૩
હેમતઋતુમાં પાણવાના નિયમો	.. "	આકૃતિને આથી કાઢે ન જોવા	.. "
શિશિરઋતુમાં પાણવાના નિયમો	.. ૧૪૪	જીવન વેલનાં લક્ષણ	.. "
વસંતઋતુમાં પાણવાના નિયમો	.. "	આ પંચ વેલો વખણાતા નથી	.. "
મોઝઋતુમાં પાણવાના નિયમો	.. "	વેલનું કમ	.. "
જડુઓમાં કહેલા નિયમો પાળવાથી ફળદાય	.. "	આપણને વિચાર	.. ૧૫૪
૫: મિશ્રવર્ગ પ્રકરણ		કાંઈ આપણનાં લક્ષણો	.. "
રોગનું લક્ષણ અને પ્રકાર	૧૪૫	અતિશય દુઃખ આપણનાં લક્ષણો	.. "
કમથી જતા રોગો	.. "	જીવ જીવવાનાં જોયે નકારું	.. "
રોગોનો ત્યાગ જવાનો કારણ	.. ૧૪૬	નીચે, તેમાં કારણ	.. ૧૫૮
રોગોના સાત આદિ જવું મોટા	.. "	ચિકિત્સામાં કનની જરૂર	.. ૧૫૯
વાપરું લક્ષણ	.. ૧૪૭	રોગોની માફક કરનારું લક્ષણ	.. "
સાત અને ચાપ રોગમાં ચિકિત્સાની જરૂર	.. "	જોયે વિશે	.. ૧૬૦
જીવંતનું લક્ષણ	.. "	ચારોની પરીક્ષા	.. ૧૬૨
અસ્થિનું લક્ષણ	.. "	સ્વાભાવિક કિલકારી પદાર્થો	.. ૧૬૩
ચિકિત્સાનું લક્ષણ	.. "	સ્વાભાવિક અકિલકારી પદાર્થો	.. ૧૬૪
રોગની ચિકિત્સા તરત કરવી	.. ૧૪૮	સંયોગ જવાથી અકિલકારી પદાર્થો	.. "
ચિકિત્સાની રીત	.. "	જોયે સેવાનો લગેત	.. ૧૬૫
રોગ આવવા વગરની ચિકિત્સા	.. "	આપણના પ્રતિનિધિઓ વિશે	.. "
કાચ નિષેધ જવું માન	.. "	ફરેક પદાર્થો રહેલા રસ આદિ પાચ પદાર્થો	.. ૧૬૬
રોગ ન જાણે છતાં વેળું કરે તો શિક્ષાપાત્ર	.. "	રસો તથા તેઓનાં જાતનું કારણ	.. "
રોગ આવવા છતાં જોયે આવડો ન	.. "	મધુર રસના ગુણો	.. "
કેમ તેમજ જાણી	.. "	અમ્લ-ખટ્ટા રસના ગુણો	.. ૧૭૦
કેવળ સ્થાન જાણે છતાં જો કિંમત ન	.. "	અતિશય જીવંત કરેલા ખટ્ટા રસથી ગુજ્જાન	.. "
જાણે તેને જાણે	.. ૧૪૯	લવણ-ખટ્ટા રસના ગુણો	.. "
રોગ અને વેલકિયા એ બેમનું	.. "	ખટ્ટા રસના અતિ જીવંતથી ગુજ્જાન	.. ૧૭૧
ગાન જ સ્વરૂપ માન	.. "	કડુ-તીવ્ર રસના ગુણો	.. "
જાણવા રોગોની ચિકિત્સા ન કરવી	.. "	અતિશય સેવેલા તીવ્ર રસથી ગુજ્જાન	.. "
ચિકિત્સાનો જમન જવા ન દેવા	.. "	તીવ્ર-કમવા રસના ગુણો	.. "
દુષ્ટ કિંમતો મેળવેજ ન માન	.. ૧૫૦	અતિશય સેવેલા કમવા રસથી ગુજ્જાન	.. "
		કમવા-તીવ્ર રસના ગુણો	.. ૧૭૨
		અતિશય જીવંત કરેલા કમવા રસથી કન	.. "

મધુર આદિ રસવાળા પદાર્થોની વિશેષતા	૧૭૨
આકાશ આદિ પાંચના ગુણો ...	૧૭૩
ઉપયુક્ત લઘુ આદિ ગુણવાળા પદાર્થોના ગુણો	,,
લક્ષણ સહિત દીપન આદિ ગુણો ...	૧૭૫
પાચન દ્રવ્ય ...	,,
શમન દ્રવ્ય ...	,,
અનુલોભન દ્રવ્ય ...	,,
સંતેન દ્રવ્ય ...	૧૭૬
બેદન દ્રવ્ય ...	,,
રેચન દ્રવ્ય ...	,,
વમન દ્રવ્ય ...	,,
દેહસંશોધન દ્રવ્ય ...	,,
ગ્રાહી દ્રવ્ય ...	૧૭૭
સ્તંભન દ્રવ્ય ...	,,
છેદન દ્રવ્ય ...	,,
લેખન દ્રવ્ય ...	,,
વાણકરણ દ્રવ્ય ...	,,
શુકલ દ્રવ્ય ...	૧૭૮
વીર્યજનક અને પ્રવર્તક દ્રવ્ય ...	,,
શુક પ્રવર્તક-રેચન-સ્તંભક ક્ષયકારી દ્રવ્ય	,,
રસાયન દ્રવ્ય ...	,,
વ્યવાયી દ્રવ્ય ...	,,
વિકાશી દ્રવ્ય ...	૧૭૯
મદકારી દ્રવ્ય ...	,,
વિપદ્રવ્ય ...	,,
પ્રમાથી દ્રવ્ય ...	,,
અભિવ્યંહી દ્રવ્ય ...	૧૮૦
વિદાહી દ્રવ્ય ...	,,
યોગવાહી દ્રવ્ય ...	,,
પદાર્થોમાં રહેલાં બે વીર્ય ...	,,
પદાર્થોના વિપાક ...	૧૮૧
વિપાકોના ગુણો ...	,,
પદાર્થોના પ્રભાવ ...	,,

૬ : ભાવપ્રકાશ નિઘંટુ

૧ : હરિતક્યાદિ વર્ગ

હરડેની ઉત્પત્તિ વગેરેના પ્રશ્નો ...	૧૮૩
હરડેની ઉત્પત્તિનું કથન ...	,,
હરડેનાં નામો, જાતિ તથા આકૃતિ વગેરે ...	,,
ચેતકી હરડે ખાસ કોને ? ...	૧૮૫
દરેક રોગ પર વિજ્યા હરડે સારી ...	,,
હરડેના ગુણો ...	,,
હરડે ત્રણે દોષને દૂર કરે છે, તેનાં કારણો	૧૮૬

હરડેમાં તે તે રસોનાં સ્થાનો ...	૧૮૬
શ્રેષ્ઠ હરડે કઈ? ...	,,
હરડેના જુદાજુદા પ્રયોગથી જુદાંજુદાં ફળ	૧૮૭
રસાયન ગુણ મારેતો હરડેનો પ્રયોગ ...	,,
હરડે કોણે ન ખાવી? ...	,,
ખડેડાંનાં નામો તથા ગુણો ...	,,
આમળાનાં નામ તથા ગુણો ...	૧૮૮
ચાતુ પ્રકરણ વિષેની સમજૂતી ...	૧૮૯
ત્રિકુલાનું લક્ષણ અને તેનાં નામો ...	,,
ત્રિકુલાના ગુણો ...	,,
મૂંઠનાં નામો ...	,,
મૂંઠના ગુણો ...	૧૯૦
આદુનાં નામ તથા ગુણો ...	,,
જમ્બા પડેલાં આદુ અને લૂણ કાયમ ખાવું	,,
આદુ ક્યારે ન ખાવું? ...	,,
પીપરનાં નામો ...	૧૯૧
પીપરના ગુણો ...	,,
પીપરનાં અનુપાત ...	,,
મરીનાં નામો તથા ગુણો ...	૧૯૨
લીલાં મરીનાં ગુણો ...	,,
ત્રિકુટું લક્ષણ અને નામો ...	,,
ત્રિકુટના ગુણો ...	૧૯૩
પીપરીમૂળનાં નામો તથા ગુણો ...	,,
અતુકપણ ...	,,
ચવકનાં નામો તથા ગુણો ...	,,
ગજપીપરનાં નામો ...	,,
ગજપીપરના ગુણો ...	૧૯૪
ચિત્રાનાં નામ તથા ગુણો ...	,,
પંચકોલનું લક્ષણ ...	,,
પંચકોલના ગુણો ...	,,
પદ્મપણનું લક્ષણ તથા ગુણો ...	૧૯૫
યવાનઅજમાની જાતનાં નામો ...	,,
યવાન-અજમાના ગુણો ...	,,
ખોડી અજમાદનાં નામો ...	,,
ખોડી અજમાદનાં ગુણો ...	૧૯૬
ખુરાસાની અજમાનું નામ તથા ગુણો ...	,,
ઘોળું જીરું, કાળું જીરું અને કલોંજી	,,
જીરાનાં નામો તથા ગુણો ...	,,
ઘાણાનાં નામો ...	૧૯૮
ઘાણાના ગુણો ...	,,
વરિયાળી અને સુવાનાં નામો તથા ગુણો...	૧૯૯
મેથી તથા ગદભનાં નામો તથા ગુણો ...	૨૦૦

અસૌજિયાનાં નામો તથા યુલો	૨૦૧	માથકાંકણીનાં નામો	૨૧૮
અધુર્ગજ અથવા ચારદાણુનું લક્ષણ	"	માથકાંકણીના યુલો	"
ચારદાણુના યુલો	"	કર્તાનાં નામો તથા યુલો	"
કિંચનાં નામો તથા યુલો	"	યુષ્કરમૂળનાં નામો	૨૧૯
મોપ્તવજનાં નામો તથા યુલો	૨૦૨	યુષ્કરમૂળના યુલો	"
પુરસાણી વજનાં નામ તથા યુલો	૨૦૩	ઠારીનાં નામો	"
કુલિજના (પાનની જડ)નાં નામો તથા યુલો	"	ઠારીના યુલો	૨૨૦
મોપ્તવીનીનાં નામ તથા યુલો	"	કાકડાશી ઝીનાં નામો	"
પદાશીનાં લક્ષણ તથા નામ યુલો	"	કાકડાશી ઝીના યુલો	"
મેવ પદાશીના આસ યુલો	૨૦૪	કાવજનાં નામો	૨૨૧
વાલડિંચનાં નામો	"	કાવજના યુલો	"
વાલડિંચના યુલો	"	ખર ઝીના નામો તથા યુલો	"
દુધુર કે દુવરુ ક્ષણ નામો અને યુલો	૨૦૫	પાપણમેદનાં નામો તથા યુલો	૨૨૨
વલસોચનાં અથવા વાંચકપુરનાં નામો	"	ધાવડીનાં નામો	"
વલસોચના યુલો	૨૦૬	ધાવડીના યુલો	૨૨૩
સમુદ્રકિંચના નામો તથા યુલો	"	મટ્ટનાં નામો તથા યુલો	"
અષ્ટવજનું લક્ષણ	"	કમુખનાં નામો તથા યુલો	૨૨૪
અષ્ટવજના યુલો	૨૦૭	લાખ અને અગત્યાનાં નામો	"
જીવક તથા અવખજની ઉત્પત્તિ વગેરે	"	લાખ અને અગત્યાના યુલો	"
મેઘ તથા મહામેઘની ઉત્પત્તિ નામો, યુલો	"	ફળદરના નામો	"
કાકેલી અને કીરકાકેલીની ઉત્પત્તિ,	"	ફળદરના યુલો	૨૨૫
નામો તથા યુલો	૨૦૮	આંનાફળદરનાં નામો	"
અલિ તથા જલિની ઉત્પત્તિ નામો તથા યુલો	૨૦૯	આંનાફળદરના યુલો	૨૨૬
અલિના આસ યુલો	૨૧૦	જાંઘલી ફળદરનાં નામો તથા યુલો	"
જલિના આસ યુલો	"	જાંઘલી ફળદરનાં નામો તથા યુલો	"
અષ્ટવજના પ્રતિનિધિ	"	રજવડીનાં નામો તથા યુલો	"
જોડામજનાં નામો તથા યુલો	"	ભાવડીનાં નામો તથા યુલો	૨૨૭
કપિધનાં નામો તથા યુલો	૨૧૧	કુવાડિયાનાં નામો	૨૨૮
અરમાળાનાં નામો તથા યુલો	"	કુવાડિયાના યુલો	"
કડુનાં નામો તથા યુલો	૨૧૨	અતિવિષનાં નામો	"
કરિયાતાનાં નામો તથા યુલો	"	અતિવિષના યુલો	૨૨૯
કલ્પનાં નામો	૨૧૪	ભોખર તથા પારિવાસોપરનાં નામો તથા યુલો	"
કલ્પના યુલો	૨૧૫	લલણનાં નામો	૨૩૦
મીઠાનાં નામો	"	લલણની ઉત્પત્તિ	૨૩૧
મીઠાના યુલો	"	લલણનું "રસોન" નામ કેમ ?	"
રસનાનાં નામો	"	લલણનાં કષો રસ કયા જાતનાં ?	"
રસનાના યુલો	૨૧૬	લલણના યુલો	"
નેરવેલનાં નામો	"	લલણ આનારને કિતકાતરી તથા	"
નેરવેલના યુલો	"	અકિતકાતરી શું ?	૨૩૨
નાની પીયુડીનાં નામો	"	કુજળીનાં નામો તથા જામાના યુલો	"
નાની પીયુડીના યુલો	"	કુજળીના વિષેના યુલો	"
તેજાવનાં નામો તથા યુલો	"	જિભાયાનાં નામો	"

ભિલામાના ગુણો	૨૩૩
ભાંગનાં નામો તથા ગુણો	”
અક્ષીણનાં ડોડવાનાં નામો તથા ગુણો	”
અક્ષીણના નામો તથા ગુણો	૨૩૪
ખસખસનાં નામો તથા ગુણો	”
સિંધાલૂણનાં નામો તથા ગુણો	”
સાંભરલૂણનાં નામો તથા ગુણો	૨૩૫
દરિયાઈ લૂણનાં નામો તથા ગુણો	”
ખિડલૂણનાં નામો તથા ગુણો	”
સંચળનાં નામો તથા ગુણો	૨૩૬
ખારાના લૂણનાં નામો તથા ગુણો	”
ચણનો ખાર અને તેના ગુણો	”
જવખાર અને સાજખારનાં નામો તથા ગુણો	૨૩૭
ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો	”
બે ખાર અને ત્રણ ખાર	૨૩૮
આઠ ક્ષારો તે ક્ષારાષ્ટક	”
ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો	”
૨ : કપૂરરાદિ વર્ગ	
કપૂરનાં નામો ગુણો તથા બે પ્રકાર ચીનાઈ કપૂરનું નામ તથા ગુણો	૨૩૮
કસ્તૂરીનાં નામો	”
કસ્તૂરી ત્રણ જાતની	”
ત્રણે કસ્તૂરીના ગુણો	૨૪૦
બેદમુષકનું નામ તથા ગુણો	”
જાખાઈયાં કસ્તૂરીનું નામ તથા ગુણો	”
સુખડનાં નામો	”
ઐષ્ટ સુખડનાં લક્ષણ	”
સુખડના ગુણો	૨૪૧
પીતચંદનનાં નામો તથા ગુણો	”
રતાંજલિનાં નામો	”
રતાંજલિના ગુણો	”
પતંગનાં નામો	૨૪૨
પતંગના ગુણો	”
બધાં ચંદનો વિષે	”
અગુરુ અથવા અગરનાં નામો	”
અગુરુના ગુણો	૨૪૩
દેવદારનાં નામો	”
દેવદારના ગુણો	”
પીળા ભેરજનાં નામો તથા ગુણો	”
બે જાતનાં તગરનાં નામો	૨૪૪
બેજ જાતના તગરના ગુણો	”

પદ્મકનાં નામો તથા ગુણો	૨૪૪
ગૂગળનાં નામો	૨૪૫
ગૂગળની પાંચ જાત	”
પાંચે ગૂગળની ઓળખ	”
કયો ગૂગળ કોને હિતકારી?	૨૪૬
ગૂગળના ગુણો	”
નવાખૂના ગૂગળની ઓળખ તથા ગુણો	”
ગૂગળ સેવનારે શું ત્યજવું?	૨૪૭
દેવદારના ગુંદરૂપ ધૂપનાં નામો તથા ગુણો	”
રાળનાં નામો તથા ગુણો	”
કિંકુરુનાં નામો તથા ગુણો	”
શિલારસ-લોખાનનાં નામો	૨૪૮
શિલારસ-લોખાનના ગુણો	”
જયફળનાં નામો તથા ગુણો	”
જવત્રીનાં નામો તથા ગુણો	૨૪૯
લવંગનાં નામો તથા ગુણો	”
જાડી એલચીનાં નામો	”
જાડી એલચીના ગુણો	૨૫૦
ઝીણી કાગદી એલચીનાં નામો તથા ગુણો	”
જાડી તજનાં નામો તથા ગુણો	”
પાતળી તજનાં નામો તથા ગુણો	”
તમાલપત્રનાં નામો તથા ગુણો	૨૫૧
નાગકેસરનાં નામો	”
નાગકેસરના ગુણો	૨૫૨
ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકનાં લક્ષણ	”
ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકના ગુણો	”
કેસરનાં નામો	”
કાશ્મીરી કેસર	૨૫૩
બાદશીરી કેસર	”
ધરિની કેસર	”
કેસરના ગુણો	”
ગોરોચનનાં નામો તથા ગુણો	”
નખલા તથા નખલીનાં નામો	”
નખલા તથા નખલીનાં ગુણો	૨૫૪
સુગંધી વાળાનાં નામો તથા ગુણો	”
કાળા-નીરણ વાળાનાં નામો તથા ગુણો	”
કાળા વાળાના ઝાડનાં મૂળનાં નામો તથા ગુણો	૨૫૫
જટામાંસીનાં નામો તથા ગુણો	”
છડીલો અથવા પથ્થરફૂલનાં નામો તથા ગુણો	”
મોથનાં નામો તથા ગુણો	૨૫૬
કચ્ચરાનાં નામો ગુણો	”
સુરામાંસીનાં નામો તથા ગુણો	૨૫૭
ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીનાં નામો	”

મધ્યમથી-કપૂરમથીના ગુણો	૨૫૮
મે ભતના ધર્મથીના નામો	"
મે ભતના ધર્મથીના ગુણો	"
મરિયા જેવી રેણુકાનાં નામો	૨૫૯
રેણુકાના ગુણો	"
તમરની ગાંઠનાં નામો	"
તમરની ગાંઠના ગુણો	"
ભરૂં અથવા એક ભતની તમરની	
ગાંઠનાં નામો તથા ગુણો	૨૬૦
ભરૂં અથવા એક ભતનાં મધિપણનાં	
નામો તથા ગુણો	"
તાલીચપત્રનાં નામો તથા ગુણો	"
કેરળનાં નામો તથા ગુણો	૨૬૧
મધોપ્રિય અને મધમધ્યમીનાં નામો તથા ગુણો	"
ભામળાનાં નામો	"
ભામળાના ગુણો	૨૬૨
મલ્લિકાનાં નામો	"
મલ્લિકાના ગુણો	"
કેરળીયનાં નામો	"
કેરળીયના ગુણો	૨૬૩
રૂઝા-કપૂરીમધુરીના નામો	"
રૂઝા-કપૂરીમધુરીના ગુણો	૨૬૪
પપડી અથવા પપાવલીનાં નામો	"
પપડી અથવા પપાવલીના ગુણો	"
નસિકા અથવા પ્રવાહાતિ-શુક્રાના નામો	૨૬૫
નસિકા અથવા પ્રવાહાતિ શુક્રાના ગુણો	"
પપી મરિક અથવા પુરેરીનાં નામો તથા ગુણો	"

૩ કુરુપ્રાકૃતિ

મરુની ઉત્પતિ નામો તથા ગુણો	૨૬૫
નામરવેલનાં નામો તથા ગુણો	૨૬૭
બીલીનાં નામો તથા ગુણો	૨૬૮
મબારી-લીલકનાં નામો તથા ગુણો	"
સોવણનાં નામો તથા ગુણો	૨૬૯
મે ભતની કાંઠા કે પાકના નામો	"
તમે કાંઠાના ગુણો	૨૭૦
કાંઠાનાં પૂષ તથા ફળના ગુણો	"
અરુનીનાં નામો	"
અરુનીના ગુણો	૨૭૧
અરુ અથવા મેદા અરુકાનાં નામો તથા ગુણો	"
પદવપમરુલુ અને	૨૭૨
પદવપમરુલુના ગુણો	"
અનેતાનાં નામો તથા ગુણો	"

નાનો સમેરવો અથવા મધો સમેરવાનાં	
નામો તથા ગુણો	૨૭૩
બીલી મોરી અરુનીનાં નામો	૨૭૪
બીલી મોરી અરુનીના ગુણો	"
મેદા મોરી અરુનીનાં નામો તથા ગુણો	"
મરુ મોરી અરુનીનાં ફળના ગુણો	૨૭૫
જોખાનાં નામો તથા ગુણો	"
બમુપમરુલુ અને	૨૭૬
બમુપમરુલુના ગુણો	"
ફલમરુલુ અને ગુણો	"
મીઠી અરુનીના નામો	"
મીઠી અરુનીના ગુણો	૨૭૭
અરુની મરુનાં નામો	"
અરુની મરુના ગુણો	"
અરુની ગાંઠનાં નામો તથા ગુણો	"
ફળનીમરુલુનાં બમુપ તથા ગુણો	૨૭૮
પેળા તથા રાતા જેરકાના નામો તથા ગુણો	"
અને જેરકાના પાનનાં ગુણો	૨૭૯
જેરકાના પાનના આમલા ભાગના ગુણો	"
જેરકાના ફળના તથા મળના ગુણો	૨૮૦
પેળા અને રાતા આકાશનાં નામો	"
બેવ આકાશના ગુણો	૨૮૧
પેળા આકાશના ફળના ગુણો	"
રાતા આકાશના ફળના ગુણો	"
આકાશના ફળના ગુણો	"
પુરાણની ચેરનાં નામો	"
પુરાણની ચેરના ગુણો	૨૮૨
પુરાણની ચેરના ફળના ગુણો	"
રાતા ચેરની બીજ ભત ચિકાણનાં નામો	"
રાતા ચેરની બીજ ભત ચિકાણના ગુણો	૨૮૩
ફલમરુલુ અથવા કસિદારીનાં નામો	"
ફલમરુલુ અથવા કસિદારીના ગુણો	"
પેળા તથા રાતા ફેરુલુનાં નામો તથા ગુણો	"
મરુલુનાં નામો તથા ગુણો	૨૮૪
અરુનીનાં નામો	૨૮૫
અરુનીના ગુણો	૨૮૬
આસિધા પિત્તપાપકાનાં નામો તથા ગુણો	"
લીલાનાં નામો	"
લીલાના તથા તેનાં પાન અને ફળના ગુણો	૨૮૭
અરુનીનાં નામો	"
અરુનીના ગુણો	૨૮૮
કરુની (કરુની)નાં નામો તથા ગુણો	"
કરુનીનાં તથા કોવિદનાં નામો તથા ગુણો	"

કાળા, ઘોળા તથા રાતા સરગવાનાં નામો	૨૮૯	ભૂતૃણ ધાસનાં નામો	૩૦૩.
સરગવાના ગુણો
ઘોળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી ગરણીનાં નામો તથા ગુણો
ઘોળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી નગોડનાં નામો	૩૦૪
બન્ને નગોડના ગુણો
ધંદળવના ઝાડનાં નામો
ધંદળવના ઝાડના ગુણો	૩૦૫.
બે જાતનાં કરંજનાં નામો તથા ગુણો
ઉદકીર્થ નામના ત્રીજા કરંજનાં નામો
ઉદકીર્થ કરંજના ગુણો	૩૦૬
ઘોળા તથા રાતી ચણીડીનાં નામો
ઘોળા તથા રાતી ચણીડીના ગુણો
કૌચાના ઝાડનાં નામો તથા ગુણો
રોહિણીનાં નામો તથા ગુણો
ચિલ્લકનું નામ તથા ગુણો	૩૦૮
ટંકારીનું નામ તથા ગુણો
નેતરનાં નામો
નેતરના ગુણો
જલવેતસ-જલજાળવાનાં નામો તથા ગુણો
સમુદ્રશોષનાં નામો તથા ગુણો
અકોલ કે અખરોટનાં નામો તથા ગુણો
અકોલના ફળના ગુણો
ચાર જાતની ખપાટનાં નામો
ચાર જાતની ખપાટના ગુણો
હનુમાનવેલાનું લક્ષણ, નામો તથા ગુણો
સ્વણધ્વજી કે સોનવેલનાં નામો તથા ગુણો
વણ કે કપાસનાં નામો તથા ગુણો
વાંસનાં નામો તથા ગુણો
વાંસના ફૂલો અકુરના ગુણો
વાંસના જવના ગુણો
નડસલ-ખરુનાં નામો તથા ગુણો
મુંજની જાત-પાનખાજરિયું અને મુંજનાં નામો
પાનખાજરિયું અને મુંજના ગુણો
કાસડાનાં નામો
કાસડાના ગુણો
શુદ્ર નામે ખડનાં નામો તથા ગુણો
ખડની એક જાત એરકાનાં નામો તથા ગુણો	૩૦૨
બે જાતના કુથ અથવા દાભનાં નામો
બેજ જાતના કુથ કે દાભના ગુણો
રોહિષ નામના ધાસનાં નામો
રોહિષ નામના ધાસના ગુણો
ભૂતૃણ ધાસનાં નામો
ભૂતૃણ ધાસના ગુણો
લીલા રંગની ધોનાં નામો
લીલા રંગની ધોના ગુણો
ધોળી ધોનાં નામો તથા ગુણો
ગાંઠવાળી ધોનાં નામો તથા ગુણો
વારાહીકંદ કે ક્ષીરવિદારીની ઝાળખ
વારાહીકંદનાં કે વિદારીનાં નામો તથા ગુણો	૩૦૫.
સુસલીનાં નામો તથા ગુણો
શતાવરી અને મહાશતાવરીનાં નામો
બન્ને શતાવરીના ગુણો
આસોદનાં નામો
આસોદના ગુણો
કાળીપાટનાં નામો
કાળીપાટના ગુણો
ઘોળા નસોતરનાં નામો
ઘોળા નસોતરના ગુણો
કાળા નસોતરનાં નામો
કાળા નસોતરના ગુણો
નાના નેપાળાના ઝાડનાં નામો
મોટા નેપાળાના ઝાડનાં નામો
બન્ને નેપાળાના ગુણો
નાના નેપાળાના ખીજનું નામ તથા ગુણો
મોટા નેપાળાના ખીજનાં નામો તથા ગુણો
બે જાતની ઇંદ્રવારુણીનાં નામો
બન્ને ઇંદ્રવારુણીના ગુણો
ગળીનાં નામો તથા ગુણો
શરપખાનાં નામો તથા ગુણો
જવાસો અને ધમાસાનાં નામો તથા ગુણો	૩૧૩
બે જાતની ગોરખમુંડીનાં નામો તથા ગુણો	૩૧૪
અથેડાનાં નામો
અથેડાના ગુણો
રાતા અથેડાનાં નામો
રાતા અથેડાના ગુણો
રાતા અથેડાના ખીજના ગુણો
એખરાનાં નામો
એખરાના ગુણો
હાડસાંકળ અથવા હારસીંગારનાં નામો-ગુણો
વાતનાશક હાડસાંકળનો પ્રયોગ
કુંવારનાં નામો તથા ગુણો
ઘોળા સાટોડીનાં નામો તથા ગુણો
રાતાં ફૂલવાળી સાટોડીનાં નામો
રાતી સાટોડીના ગુણો

પ્રસારણી કે ગ્રંથપ્રસારણીનાં નામે	...	૩૧૮	પરેલી તલવણીનાં ગુણો	૩૩૦
ગ્રંથપ્રસારણીનાં ગુણો	...	૩૧૯	બીજી તલવણીનાં ગુણો	૩૩૧
ઉપસરણીનાં નામે	હાથ વગરની કઠોડીનાં નામે
સોળી ઉપસરણીનાં નામે	હાથ વગરની કઠોડીનાં ગુણો
બન્ને ઉપસરણીનાં ગુણો	...	૩૨૦	સોળી શીઠીઆવળનાં નામે તથા ગુણો
જાંઝરાનાં નામે	બે જાતની કુકડવેલનાં નામે તથા ગુણો	૩૩૨
જાંઝરાનાં ગુણો	...	૩૨૧	કુકડવેલનાં ફળનાં ગુણો
કણ્ઠપુષ્પીનાં નામે તથા ગુણો	રતવેલિયાનાં નામે
ત્રાણમાણ્ડનાં નામે તથા ગુણો	રતવેલિયાનાં ગુણો	૩૩૩
મેરવેલનાં નામે	અળસજાનાં નામે તથા ગુણો
મેરવેલનાં ગુણો	...	૩૨૨	ઝીપડાનાં નામે તથા ગુણો
પીકુચીની જાત કાકમાણીનાં નામે તથા ગુણો	અલતોરાનાં નામે તથા ગુણો	૩૩૪
કાકમાણનાં નામે તથા ગુણો	નાકજીઠણીનાં નામે તથા ગુણો
અષેડીનાં નામે	...	૩૨૩	બોલિયાકલ્પનાં નામે તથા ગુણો	૩૩૫
અષેડીનાં ગુણો	સુશ્વેતનાં નામે તથા ગુણો
નાપ્તુષ્પીનાં નામે તથા ગુણો	ઉંદરજાનીનાં નામે તથા ગુણો
મરડાશીઘી કે મેડાશીઘીનાં નામે	મેરડાશીઘીનાં નામે તથા ગુણો	૩૩૬
તથા ગુણો	...	૩૨૪	૪ : પુષ્પવર્ગ			
મરડાશીઘીનાં ફળનાં ગુણો	કમળનાં નામે	૩૩૭
કલ્પરાજનાં નામે તથા ગુણો	કમળનાં ગુણો	૩૩૮
સોમવશ્વનીનાં નામે તથા ગુણો	પદ્મિની-કમળનાં છોડનાં નામે
અમલેલનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૨૫	પદ્મિની-કમળનાં છોડનાં ગુણો	૩૩૯
ચાનાશ્વશ્વનીનાં નામે તથા ગુણો	પદ્મિનીનાં જાવણેનાં નામે તથા ગુણો
એકે હાથ ઉપર બીજા હાથપે	સ્વચ્છકમળનાં છોડનાં નામે તથા ગુણો	૩૪૦
બીજી વંદનાં કે બાદનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૨૫	પોષણનાં નામે તથા ગુણો
પાપાશ્વમેદની જાત વટપત્રીનાં નામે	કુમુદિની કે પોષણીનાં નામે તથા ગુણો
તથા ગુણો	...	૩૨૬	જળ ઉપરનાં વેષા તથા શૈવળનાં
દિગ્વપત્રીનાં નામે તથા ગુણો	નામે તથા ગુણો	૩૪૧
બીજી જાતની દિગ્વપત્રીનાં નામે તથા ગુણો	મેલ્લમી યુષાળનાં નામે
મલ્લપત્રીનાં નામે તથા ગુણો	મેલ્લમી યુષાળનાં ગુણો
જાપોક્તીનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૨૭	જાપોક્તીનાં નામે તથા ગુણો
શંખાવણીનાં નામે તથા ગુણો	જાપોક્તીનાં નામે તથા ગુણો	૩૪૨
સુવંશુલીનાં નામે તથા ગુણો	બે જાતની અંબેલીનાં નામે તથા ગુણો
રિશામણીનાં નામે	...	૩૨૮	બે જાતની અંબેલીનાં નામે તથા ગુણો	૩૪૩
રિશામણીનાં ગુણો	અંબેલીનાં નામે
રિશામણીની જાત અંબેલીનાં નામે	અંબેલીનાં ગુણો
તથા ગુણો	મેલ્લમી યુષાળનાં નામે તથા ગુણો	૩૪૪
કુપિલીનાં નામે તથા ગુણો	મેડી મેલ્લમીનાં નામે તથા ગુણો
મેલ્લમીનાં નામે	...	૩૨૯	કદમનાં નામે તથા ગુણો
મેલ્લમીનાં ગુણો	કુદરતનાં નામે તથા ગુણો	૩૪૫
બે જાતની જામીનાં નામે તથા ગુણો	મેલ્લમીનાં નામે તથા ગુણો
જામીનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૩૦	અમુખાવણીનાં નામે તથા ગુણો
બે જાતની તલવણીનાં નામે				

એ જાતના કેવડાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૪૫
રામબાવળનાં નામે તથા ગુણો	...	"
પીળી કરેલનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૪૬
આસોપાલવનાં નામે તથા ગુણો	...	"
બાણપુષ્પનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૪૭
ચાર જાતના કાંટાઅશોળિયાનાં નામે	...	"
ચારે કાંટાઅશોળિયાના ગુણો	...	૩૪૮
ડોલરનાં નામે તથા ગુણો	...	"
મુચુકુંદનાં નામે તથા ગુણો	...	"
તિલકનાં નામે તથા ગુણો	...	"
બપોરિયાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૪૯
જસૂદનાં નામે તથા ગુણો	...	"
રાતાં ફૂલવાળી જસૂદનાં નામે તથા ગુણો	...	"
અગથિયાના નામે તથા ગુણો	...	૩૫૦
કાળી તથા ઘોળી તુલસીનાં નામે	...	"
કાળી તથા ઘોળી તુલસીના ગુણો	...	"
મરવાનાં નામે	...	"
મરવાના ગુણો	...	૩૫૧
ડમરાનાં નામે	...	"
ડમરાના ગુણો	...	૩૫૨
તુલસીની જાત-અર્ધરીનાં નામે તથા ગુણો	...	"

પ : વટાદિવર્ગ

વડનાં નામે...	...	૩૫૩
વડના ગુણો...	...	"
પીપળાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
પારસપીપળાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
વેલિયા પીપળાનાં નામે	...	૩૫૪
વેલિયા પીપળાના ગુણો	...	"
ઉંખરાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૫૫
કાળા ઉંખરાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
પીપળાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
સરસડાનાં નામે	...	૩૫૬
સરસડાના ગુણો	...	"
ક્ષીરવૃક્ષો અને પંચવલ્કલનાં સ્વરૂપ તથા ગુણો	...	"
મોટા ગજના ઝાડનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૫૭
ગજની જાત-સર્જનાં નામે તથા ગુણો	...	"
શરુનાં નામે	...	"
શરુના ગુણો	...	૩૫૮
એ જાતના શીશમનાં નામે	...	"
શીશમના ગુણો	...	"
આસોદરાનાં નામે	...	"
આસોદરાના ગુણો	...	૩૫૯

હીરાદખલનાં નામે	...	૩૫૯
હીરાદખલના ગુણો	...	"
ખેરનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૦
ખેરના ગુણો	...	"
ઘોળા સારવાળા ખેરનાં નામે તથા ગુણો	...	"
દુર્ગંધી ખેરનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૧
રગતરોહિડાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
બાવળનાં નામે તથા ગુણો	...	"
અરીઠાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૨
જ્યાપોતાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
દુગોરિયાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૩
જિંગિનીનાં નામે તથા ગુણો	...	"
તમાલવું નામ તથા ગુણો	...	"
તૂણિનાં નામે	...	"
તૂણિના ગુણો	...	૩૬૪
ભોજપત્રનાં નામે તથા ગુણો	...	"
ખાખરાનાં નામે	...	"
ખાખરાના પોતાના તથા તેના પુષ્પના ગુણો	...	૩૬૫
ખાખરાના ફળના ગુણો	...	"
શીમળાનાં નામે	...	૩૬૬
શીમળાના ગુણો	...	"
શીમળાના ગુદરનાં નામે તથા ગુણો	...	"
ફૂટશાસ્ત્રમલિ-હલકી જાતના શીમળાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
ધાવડાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૭
ધ્રામલનાં નામે તથા ગુણો	...	"
કેરડાનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૮
શામોટ અથવા હલકા સાગનાં નામે તથા ગુણો	...	"
વાયવરણનાં નામે તથા ગુણો	...	"
ટિંબરુની જાત કટલીનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૬૯
એ જાતના જધરિયા ખાખરાનાં નામે	...	"
બન્ને જધરિયા ખાખરાના ગુણો	...	"
જલસરસડિયાનાં નામે તથા ગુણો	...	"
ખીજડીનાં નામે	...	૩૭૦
ખીજડીના ગુણો	...	"
સાતપુડો કે સાતિવનનાં નામે તથા ગુણો	...	"
તિનિશ-નેતરનાં નામે તથા ગુણો	...	૩૭૧
સાગનાં નામે તથા ગુણો	...	"

ક : આઆદિ ફલવર્ગ

આંબાનાં નામે	...	૩૭૧
આંબાના મોરના ગુણો	...	૩૭૨

નાની તથા મોટી કાચી ફેરીના ડુંગો	૩૭૨	કાઠાનાં નામે	૩૮૧
તરફે ખૂબ સુકવેલી કાચી ફેરીના ડુંગો	,	કાઠના ફળના ડુંગો	૩૮૨
પાકી ફેરીના ડુંગો	"	બે ભતતી નારંગીનાં નામે તથા ડુંગો	,
ખાટી ફેરી વધારે ખાવાથી નુકસાન	૩૭૩	દિનકરનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	૩૮૩
મીઠી ફેરીઓ વધારે ખવડાવે તે ખાસ		ઝેરકાચનાં નામે	,
નુકસાન નથી	"	ઝેરકાચનાના ડુંગો	૩૮૪
મીઠી ફેરીઓ વધારે ખાવી હેમ તે	,	મોટા ભાજુના ડાઘનાં નામે તથા ડુંગો	,
આત્માવર્તનું ઘસવું	"	નાની ભાજુનીનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	,
આત્માવર્તના ડુંગો	૩૭૪	બેરડીનાં નામે	,
આંખાની ઝોટલીના ડુંગો	,	બેરડીનું ફળ-બેરડીનાં નામે તથા ડુંગો	૩૮૫
આંખાના નવપલ્લવના ડુંગો	"	બીવીર બેરડા ડુંગો	"
અઝલી આંખાનાં નામે તથા ડુંગો	,	કાચ બેરડા ડુંગો	"
અઝલી આંખાનાં પાકાં ફળના ડુંગો	"	અણી બેરડા ડુંગો	"
આફસ આંખાનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	"	સૂકાં બેરડા ડુંગો	૩૮૬
કાચી ભતના આંખાના નામે તથા ડુંગો	૩૭૫	ભળ-આમળાનાં નામે તથા ડુંગો	"
બે હલ્દી ભતના આંખાના ફળના ડુંગો	"	હરિવેરલીનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	,
ખાસ કે ફલ્લુનાં નામે તથા ડુંગો	૩૭૬	બે ભતના કરમદાનાં નામે	"
ફલ્લુના કાના ફળના ડુંગો	"	બે ભતના કરમદાનાં ફળના ડુંગો	૩૮૭
ફલ્લુના બીજના ડુંગો	"	મારેળાના ડાઘનાં નામે	"
ફલ્લુના મર્મના ડુંગો	"	મારેળાના તથા તેના ફળના ડુંગો	"
ફલ્લુ ફલ્લુનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	"	મારેળાના મર્મના ડુંગો	"
ફળના નામે તથા ફળ-ફળના ડુંગો	"	શુકાનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	૩૮૮
ફળની ધણી ભલે બને તેના ડુંગો	૩૭૭	વિકાનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	"
મીઠાનાં નામે તથા ડુંગો	"	કમળકાકીનાં નામે તથા ડુંગો	,
નારિયેળનાં નામે	"	મખાનાનાં નામે તથા ડુંગો	૩૮૯
નારિયેળના ડુંગો	૩૭૮	શીંગડાનાં નામે તથા ડુંગો	"
નારિયેળના પાણીના ડુંગો	"	પોપણના બીજનાં નામે તથા ડુંગો	,
નારિયેળ, તમા બને ખજૂરીના ઉપમા		બે ભતના મકુદાના નામે	"
મગેના ડુંગો	"	મકુદાનાં ફળના ડુંગો	૩૯૦
તરબૂજનાં નામે તથા ડુંગો	"	મકુદાનાં ફળના ડુંગો	"
ખજૂર ભલે તળિયાં બીજાં કે		કામદાનાં નામે તથા ડુંગો	"
કાચેડીનાં નામે તથા ડુંગો	૩૭૯	શેત્રનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	"
તળિયાં બીજાંમાં પણ વિશેષતા	"	કામિના ડાઘનાં નામે તથા ફળના	
મકુદાનાં નામે તથા ડુંગો	"	મજૂ પ્રકારે	૩૯૧
સોપારીનાં નામે	"	મજૂ ભતનાં કામિના ડુંગો	"
સોપારીના ડુંગો	૩૮૦	મૂઠા-મૂઠીનાં નામે	૩૯૨
લીલી કોલી તથા પેડી સોપારીના ડુંગો	,	મૂઠા-મૂઠીના ડુંગો	"
તાઘનાં નામે તથા ફળ બને ધન્યવાન ડુંગો	"	મૂઠા-મૂઠીના ફળના ડુંગો	"
વાઘું તખ્તું ખજૂર-વાડીના ડુંગો	"	નિર્મળીનાં નામે તથા ફળના ડુંગો	"
બીલીનાં બને તેના ફળનાં નામે	૩૮૧	કાકાનાં નામે	"
કાકા બીલાના ડુંગો	"	કાકાના ડુંગો	૩૯૩
પામ બીલાના ડુંગો	"	બોવખજૂરી કે ખોલેલાં ખારેડીનાં નામે	"
કાકા પાકાં, સૂકાં બીલાના ડુંગોમાં તદ્દત	"		

મૂસી ખારેક અને છુવારી ખારેકનાં નામો			
તથા વર્ણન	૩૯૪		
ત્રણે ખજૂરી કે ખારેકડીના ગુણો	”		
ખજૂરીના ઝાડના પાણીના ગુણો	”		
સુલેમાની મુસી ખારેકનાં નામો તથા ગુણો	”		
બદામના ઝાડનાં નામો તથા ફળ-મજ્જના ગુણો ૩૯૫			
સેવફળનાં નામો તથા ગુણો	”		
નાસપાતનું નામ તથા ગુણો	”		
પીંડુ ઝાડનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો	”		
પહાડી પીંડુનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો ૩૯૬			
બિબ્બેરાના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો	”		
ખીજી જાતના બિબ્બેરાનાં નામો તથા ગુણો	”		
લાંબાં લીંબુનાં ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો ૩૯૭			
ખાટાં ગોળ લીંબુના ઝાડનાં નામો તથા			
ફળના ગુણો	”		
એ લીંબુ કેને અવસ્થા દેવું?	”		
મીઠા લીંબુનું નામ તથા ગુણો	૩૯૮		
કર્મરંગનું નામ તથા ગુણો	”		
આંબલીનાં નામો	”		
આંબલીના ફળના ગુણો	૩૯૯		
અમ્બલેતસ-અમ્બલેદનાં નામો તથા ગુણો	”		
કોકમનાં નામો તથા ગુણો	”		
ચતુરમ્બ અને પંચામ્બ એટલે શું? ... ૪૦૦			
ફળોનો ઉપયોગ કરનારને સૂચના	”		
કયું ફળ ન ખાવું?	”		

૭: ધાતુ-ઉપધાતુ, રસ-ઉપરસ, રત્ન-

ઉપરત્ન, વિષ-ઉપવિષવર્ગ

ધાતુઓની સંખ્યા તથા ઉત્પત્તિ કથન ... ૪૦૦	
‘ધાતુ’ નામની વ્યાખ્યા	”
સોનાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	૪૦૧
સોનાનાં નામો	”
સોનાની પરીક્ષા અને મારેલા સોનાના ગુણો ૪૦૨	
બરાબર નહિ મારેલા અશુદ્ધ સોનાના દોષો	”
બરાબર નહિ મારેલું સોનું મારી નાખે	”
રૂપાની ઉત્પત્તિ	૪૦૩
બનાવટી રૂપું અને રૂપાનાં નામો તથા પરીક્ષા	”
ફુટ-હલકું રૂપું	”
બરાબર મારેલા રૂપાના ગુણો	”
અશુદ્ધ રૂપાના દોષો	૪૦૪
ત્રાંબાની ઉત્પત્તિ	”
ત્રાંબાનાં નામો	”
મારવા માટે કેવું ત્રાંબું ચોખ્ખું છે?	”

કેવું ત્રાંબું ફુટ ગણાય છે?	૪૦૪
બરાબર મારેલા ત્રાંબાના ગુણો	”
બરાબર નહિ મારેલા ત્રાંબામાં આદ દોષો ૪૦૫	
કચીરનાં નામો અને તેના બે બેદો	”
બરાબર મારેલા કચીરના ગુણો	”
જસતનાં નામો તથા ગુણો	૪૦૬
સીસાની ઉત્પત્તિ	”
સીસાનાં નામો તથા ગુણો	”
બરાબર મારેલા સીસાના વિશેષ ગુણો	”
બરાબર નહિ મારેલા કચીર અને સીસાના દોષો	”
લોહાની ઉત્પત્તિ	૪૦૭
લોહાનાં નામો દોષો તથા ગુણો	”
અશુદ્ધ લોહાના દોષો	”
સરકાર નહિ આપેલું લોહું ભયંકર	”
લોહું સેવનારે શું ત્યજવું?	૪૦૮
સારલોહાનું લક્ષણ તથા ગુણો	”
કાંતલોહનું લક્ષણ	”
કાંતલોહનાં ગુણો	”
લોહાનું કિટું-મંદૂરનાં લક્ષણ, નામો તથા ગુણો ૪૦૯	
સાત ઉપધાતુઓ	”
ઉપધાતુઓના ગુણો વિષે	”
સોનામખીનાં નામો	”
‘સુવર્ણમાક્ષિક’ નામનું કારણ	”
સોનું ન હોય ત્યાં સોનામખી ચાલે ... ૪૧૦	
સોનામખીમાં ખીજી દ્રવ્યોના ગુણો પણ છે	”
સોનામખીના વિશેષ ગુણો	”
અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો	”
તારમાક્ષિક કે રૂપામખી	”
રૂપામખીના ગુણો	”
અશુદ્ધ રૂપામખીના દોષો	૪૧૧
ભોરથૂથાનાં નામો તથા ઓળખ	”
ભોરથૂથાના ગુણો	”
કાંસાનાં નામો તથા ઓળખ	”
કાંસાના ગુણો	”
પિત્તળનાં નામો તથા બેદો	૪૧૨
પિત્તળના ગુણો	”
બન્ને પિત્તળના વિશેષ ગુણો	”
સિંદૂરનાં નામો, ઓળખ તથા ગુણો	”
શિલાજિતની ઉત્પત્તિ તથા ઓળખ ... ૪૧૩	
શિલાજિતના ચાર બેદો, નામો અને ગુણો	”
પારો રસ અને ધાતુ પણ છે	૪૧૪
પારાની ઉત્પત્તિ	”
પારાની ચાર જાતિ	”

આરેનાં શુદ્ધાં કામ ૪૧૪	મેઝ તથા સોનામેઝનાં નામે તથા યુલે ... ૧૨૩
પારનાં નામે "	ખડી તથા ચાકનાં નામે તથા યુલે ... "
પારના યુલે ૪૧૫	ખડીના યુલે સંબંધે ચોખવર "
પારદ ખડા, વિષ્ય અને સાધાત સંકર "	ચેતીનાં નામે તથા યુલે "
પારદ સર્વોત્કૃષ્ટ રૂપાણુ "	ખાપરિયાનાં નામે તથા યુલે ... ૪૨૪
અસાધ્ય કે ચિન્તિતારહિત રોમ પારદ મહાકે "	હીરાકસીનાં નામે "
પારના સાત દેતો "	હીરાકસીના યુલે "
પારના એ સાતે દેતો ભખંકર "	સોરઠી મારીનાં નામે તથા યુલે "
પારના યુગ્મ અથુ દેતો અને તેનાં ફળ "	કાળી, માદીનું નામ તથા યુલે ... ૪૨૫
એ અથુ દેતો અવસ્થા દૂર કરવા જાતરી ૪૧૬	કાવનું નામ તથા યુલે "
સંસ્કારસંહિત પારના સેવનથી નુકસાન "	હીરભોજનાં નામે તથા યુલે "
ઉપરસેનાં નામે તથા યુલે "	પાનિયાની ઉત્પત્તિ, લક્ષ્ય, નામે તથા યુલે "
હિંજળનાં નામે, ભેદો અને બોળખ "	આકસ્તુદશ્વિએ રત્નની આખ્યા ... ૪૨૬
હિંજળના યુલે ૪૧૭	રત્નોની બોળખ "
અંધની ઉત્પત્તિ, નામે તથા ચાર ભેદો "	રત્નોની અવ્યુત્પ "
અંધના યુલે ૪૧૮	હીરનાં નામે, રંજ, ભાતિ વગેરે ... ૪૨૭
નર્તક સેવિકા અંધના દેતો "	હીરાની નર, નારી અને નાન્ધતર ભાતિ
અંધની ઉત્પત્તિ "	તથા તેનાં લક્ષણ "
અંધનાં કારણબુદ્ધિ નામે "	હીરાની વ્યાખ્યાન વપરાણ "
અંધના ચાર ભેદો "	અશુદ્ધ હીરાના દેતો ૪૨૮
એ આરેના શુદ્ધ શુદ્ધ ઉપયોગ "	મારેલા હીરાનાં યુલે "
અંધના ચાર પ્રકારો અને તેઓની પરીક્ષા ૪૧૯	પાનાનાં નામે "
શુદ્ધ અને હલકું અંધ "	માલિકાનાં નામે "
મારેલા અંધના યુલે "	ચોખવરનાં નામે "
મારેલા અંધના નિવસેવનના મહા યુલે "	નીસમ તથા જોમેનાં નામે "
અશુદ્ધ અંધના દેતો ૪૨૦	લસલિયાનાં નામે ૪૨૯
હસ્તાલના નામે, ભેદો તથા યુલે "	મેલીના નામે, ઉત્પત્તિ તથા યુલે "
શુદ્ધ હસ્તાલના યુલે "	પદ્મચાનાં નામે "
અશુદ્ધ હસ્તાલના દેતો "	રત્નોના યુલે "
મહુલીયાનાં નામે "	ઉપરતો ક્યાં અને કેદ્યાં ? ... ૪૩૦
શુદ્ધ મહુલીયાના યુલે ૪૨૧	ઉપરતોના યુલે "
અશુદ્ધ મહુલીયાના દેતો "	સ્થાવર વિપનાં નામે તથા નવ ભેદો "
સુરમાનાં નામે તથા ભેદો "	વસ્ત્રાખનું સ્વરૂપ "
મોર્તેન્ન સુરમા પેશ લેખ ૧ "	હાત્રિ તથા ઘાતનું સ્વરૂપ ... ૪૩૧
સોનીર સુરમાની બોળખ અને મોર્તેન્નના યુલે ૪૨૨	પ્રકાશનું સ્વરૂપ "
સોનીર કરતાં મોર્તેન્નની ચેષ્ટા "	ઘોરાશિરનું સ્વરૂપ "
રંજુમારનાં નામે તથા યુલે "	મુગ્ધનું સ્વરૂપ "
હરકીનાં નામે "	કાલકૂદની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્વરૂપ "
હરકીના યુલે "	કાલકૂદનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ "
રાત્રવતનું નામ તથા યુલે "	અલપુત્રનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ ... ૪૩૨
નુનક અથવા ચમકનાં નામે તથા યુલે "	ઝેરના ચાર પ્રકારો "
	એ આરે ઝેરના શુદ્ધ શુદ્ધ અંગેનાં ઉપયોગ "

ઝેરના ગુણો	૪૩૨
યુક્તિયુક્ત ઝેર અમૃત...
વિપ શુદ્ધ કરીને જે વાપરવું
સાત ઉપવિષો	૪૩૩
૮ : ધાન્યવર્ગ	
પાંચ જાતનાં ધાન્યો	૪૩૩
શાલિધાન્યની ઝાળખ...
શાલિયોખાના બેદો
શાલિયોખાના ગુણો	૪૩૪
બળેલી માટીમાં થતા શાલિયોખાના ગુણો
ખારામાં થતા શાલિયોખાના ગુણો
ખેડા વગરની જમીનમાં આપોઆપ થતા શાલિયોખાના ગુણો
ખાસ વાવેલા શાલિયોખાના ગુણો	૪૩૫
વાળ્યા વિના થતા શાલિયોખાના ગુણો
નાહ વાવેલા કરતાં વાવેલા શાલિયોખા વધારે ગુણુકારી
કાખા પછી ઊગતા શાલિયોખાના ગુણો
દાઉદખાની-લાલ શાલિયોખાના ગુણો
મીઠિધાન્યનાં લક્ષણ તથા બેદો
મીઠિધાન્યના ગુણો	૪૩૬
પશ્ચિમનાં લક્ષણ તથા બેદો
સાદીયોખાના ગુણો	૪૩૭
સાદીયોખા સર્વોત્તમ
શુકધાન્ય-જવનાં લક્ષણ તથા ત્રણ બેદો
ત્રણે જાતના જવના ગુણો
શુકધાન્ય-ઘઉંનાં નામો તથા ત્રણ બેદો	૪૩૮
શુકધાન્ય-ઘઉંના ત્રણે બેદોના ગુણો
શિખીધાન્યોનાં નામો તથા ગુણો
મગનું નામ તથા ગુણો	૪૩૯
મગના બેદો
લીલા મગ શ્રેષ્ઠ
અડદનું નામ તથા ગુણો
ચોળાનાં નામો તથા ગુણો	૪૪૦
ચોળાના ત્રણ પ્રકારો...
વાલનાં નામો તથા ગુણો
મઠનાં નામો તથા ગુણો	૪૪૧
મસૂરનાં નામો તથા ગુણો
તુવરનાં નામો તથા ગુણો
ચણનાં નામો તથા ગુણો
વટાણાનાં નામો તથા ગુણો	૪૪૨
મકાઈનાં નામો તથા ગુણો

કળથીનાં નામો તથા ગુણો	૪૪૩
કાળા, ઘોળા, રાતા તલનું નામ તથા ગુણો
અળસીનાં નામો તથા ગુણો
રાતાં પૂઠાંવાળી તુવરના ગુણો	૪૪૪
રાતા અને ઘોળા સરસવનાં નામો
બન્ને સરસવના ગુણો
રાતી તથા કાળી રાઈનાં નામો
રાતી તથા કાળી રાઈના ગુણો	૪૪૫
ક્ષુદ્ર ધાન્યનાં નામો તથા ગુણો
કાંગનાં નામો તથા બેદો
કાંગના ગુણો	૪૪૬
ચીણાનું નામ તથા ગુણો
સામાનું નામ તથા ગુણો
જે જાતના કાદરાનાં નામો તથા ગુણો
રાજગરાનાં નામો તથા ગુણો
વંશખીજનાં નામો તથા ગુણો
કચ્છના ખીજનાં નામો તથા ગુણો	૪૪૭
થેગીનાં નામો તથા ગુણો
નાનવીનાં નામો તથા ગુણો
યાવનાલ-ગુવારનું નામ તથા ગુણો
ધાન્યો વિષે સામાન્ય સૂચન	૪૪૮

૯ : શાકવર્ગ

૭ પ્રકારના શાક વિષે સામાન્ય સૂચના... ..	૪૪૮
શાકોના સામાન્ય ગુણુદોષ

પત્રશાક

જે જાતની ચીલી કે બથવાનાં નામો, બેદો તથા ગુણો	૪૪૯
પોથીનાં નામો તથા ગુણો
ઘોળા અને રાતા ડાંબાનાં નામો તથા ગુણો ...	૪૫૦
તાંદળજાનાં નામો
તાંદળજાના ગુણો	૪૫૧
પાણીના તાંદળજાનાં નામો તથા ગુણો
ટાંકાનાં નામો તથા ગુણો
કરલીનાં નામો તથા ગુણો
અળવીનાં નામો તથા ગુણો
કાખીનાં નામો તથા ગુણો	૪૫૨
નાની તથા મોટી લણીનાં નામો તથા ગુણો
બહુ જ ખાટી લણીનાં નામો તથા ગુણો...
ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો	૪૫૩
છૂંછનાં નામો તથા ગુણો
હિલમોચિકાનાં નામો તથા ગુણો
સુનિસરણકનાં નામો	૪૫૪

	૪૫૪	ગાંધીનાં શાક	
સુનિસરજીના લક્ષ્ય	"	સરસવની ગાંધીના યુલો	૪૬૪
સુનિસરજીના યુલો	"	ક કસાક	
મૂળના પાંદડાના યુલો	"	સરજીના નામે તથા યુલો	૪૬૪
મૂળના પાંદડાના નામ તથા યુલો	૪૫૫	સરજી મેજ છતાં કેને અદિતકારી	"
અન્યના પાંદડાના યુલો	"	મટાકાના નામે, જાતિ, લક્ષ્ય તથા યુલો	"
કવાડિયાના પાંદડાના નામ તથા યુલો	"	લાંબા તથા પાતળા રતાળુના નામ તથા યુલો	૪૬૫
પુરુષાણી મેરનાં પાંદડાના યુલો	"	મૂળના બે બેદો તથા નામે	"
અન્યના પાંદડાના યુલો	"	મૂળના યુલો	૪૬૬
મળજીના પાંદડાના યુલો	"	માનવના નામે તથા યુલો	"
પરવળના પાંદડાના યુલો	"	કેળના કદના યુલો	૪૬૭
મળના પાંદડાના યુલો	"	માનકદના નામે તથા યુલો	"
કમ્પુસના નામે તથા પાંદડાના યુલો	૪૫૬	વારસીકદના યુલો	"
મલેથી એટલે મળના પાંદડાના યુલો	"	કરિતકથી અથવા માનકદની એક ભાત	"
વરાણના પાંદડાના યુલો	"	નામ તથા યુલો	"
સરસવના પાંદડાના યુલો	"	કેમુના યુલો	"
પુષ્પશાક		કસેલાના નામે તથા બેદો	૪૬૮
અન્યના ફૂલના યુલો	૪૫૬	મેજ ભાતનાં કસેલાના યુલો	"
કેળના ફૂલના યુલો	"	કમળકદના તથા કમળકદના મૂળના નામે	"
સરસવના ફૂલના તથા મધના યુલો	૪૫૭	કમળકદના તથા કમળકદના મૂળના યુલો	"
શીમળના ફૂલના યુલો	"	કલ્યાણ વિષેની સામાન્ય સ્થાના	૪૬૯
ફળશાક		સરસવના લાંબાના નામે	"
કેળના નામે તથા યુલો	"	સરસવના લાંબાના યુલો	"
મૂળ નામ કેળના નામે તથા યુલો	"	૧૦ : માંસવર્ગ	
બે મીઠી વૃક્ષીના નામે તથા ફળના યુલો	૪૫૮	માંસના નામે તથા યુલો	૪૬૯
કાચી વૃક્ષીના નામે તથા ફળના યુલો	"	માંસવર્ગના બેદો	૪૭૦
કાકીના નામે તથા યુલો	"	જામલ પ્રાણીની ૮ ભાત અને તેના યુલો	૪૭૦
પડેલાના નામે તથા યુલો	"	આનુપના પાંચ પ્રકાર અને તેજોના યુલો	૪૭૧
બે ભાતનાં કારેલાના નામે તથા યુલો	૪૫૯	જામલની અણતરી	"
અણતરીના નામ તથા તેના ફળના યુલો	"	મૂળની ભાતિઓ	"
કુમળની કે તરિયાના નામે તથા ફળના યુલો	"	જામલના યુલો	૪૭૨
પરવળના નામે તથા ફળ આદિના યુલો	૪૬૦	ભિલસોની અણતરી તથા યુલો	"
કેળની કે વિષેલીના નામે તથા ફળના યુલો	૪૬૧	અણતરીની અણતરી	"
બે ભાતની વાલેજના નામે તથા યુલો	"	અણતરીના યુલો	"
કમ્પુ વાલેજના નામે તથા યુલો	"	અણતરીની અણતરી	"
સરસવની શી રના યુલો	૪૬૨	અણતરીના યુલો	"
રી અણતરીના નામે તથા તેના ફળના યુલો	"	વિષેલીની અણતરી અને વિષેલી નામનું	"
કેળની કે કાકીના નામે તથા યુલો	"	કારણ	૪૭૩
પિયર કે પિયરનું નામ તથા યુલો	૪૬૩	વિષેલીના યુલો	"
કાચી વિષેલીના નામે તથા યુલો	"	મુલોની અણતરી તથા મુલો નામનું કારણ	"
મીઠી અણતરીના નામે તથા યુલો	"	મુલોના યુલો	"
મેરી અણતરીના યુલો	"	મુલોની અણતરી અને પ્રસાદ નામનું કારણ	"

પ્રસહોના ગુણદોષ	૪૭૩
ગ્રામ્યોની ગણતરી તથા ગુણો	૪૭૪
આનૂપોમાંનાં કૃલેચરોની ગણતરી	"
કૃલેચરોના ગુણો	"
આનૂપ-પ્લવોની ગણતરી તથા પ્લવ નામનું કારણ	"
નંદીમુખીની ઓળખ	"
પ્લવોના ગુણો	"
કૌશર્યોની ગણતરી	"
કૌશર્યોના ગુણો	૪૭૫
પગવાળાં-પાદી-જળચરોની ગણતરી	"
પાદીના ગુણો	"
માછલાંનાં નામો તથા ગુણો	"
હરિણના ગુણો	૪૭૬
એણના ગુણો	"
કુરંગના ગુણો	"
રોઝનાં નામો તથા ગુણો	"
પૃપતના ગુણો	"
ન્યંકુના ગુણો	૪૭૭
સામરના માંસના ગુણો	"
રાજ્યના ગુણો	"
મુંડીના ગુણો	"

વિવેચન

સસલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૭૭
શેદાર્ધનાં નામો તથા ગુણો	"
પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના ગુણો	૪૭૮

વિષ્કિરો

ખટાઉડાંનાં નામો તથા ગુણો	૪૭૮
લાવાંના મેદો, નામો તથા ગુણો	૪૭૯
લવાઈડાંનાં નામો તથા ગુણો	"
કાળાં તથા ગોરાં તેતરનાં નામો તથા ગુણો	"
ચકલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૦
કૂકડાનાં નામો તથા ગુણો	"

પ્રતુદો

હારિલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૦
બે જાતના હોલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૧
મોરનાં નામો તથા ગુણો	"
પારેવાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૨
હરકોઈ પક્ષીનાં ઈંડાંના ગુણો	"

ગ્રામ્ય પશુઓ

ગાડર(થેટાં)નાં નામો તથા માંસના ગુણો	૪૮૩
--	-----

ધંબા થેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો	૪૮૪
થોડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો	"

કૃલેચરો

પાડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો	૪૮૫
દેડકાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૬

પાદીજલચર

કાચબાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૬
તરતનાં મારેલાં જનવરોના માંસના ગુણો	"
પોતાની મેળે મરેલા જનવરના માંસના ગુણો	૪૮૭
ધરડાં તથા બાળક જનવરના માંસના ગુણો	"
સર્પે કરડેલાં જનવરના તથા મુકાયેલા માંસના ગુણો	"
ઝેર વગેરેથી મરેલા જનવરના માંસના ગુણો	"
માંસ સંબંધી ખાસ સૂચના	"

જળચર માછલાં

રોહિત મત્સ્યનાં લક્ષણ તથા ગુણો	૪૮૮
સિલંધ મત્સ્યના ગુણો	"
ભકુર મત્સ્યના ગુણો	"
મોચિકા મત્સ્યના ગુણો	"
પાડીન મત્સ્યના ગુણ-દોષ	"
શૃંગી મત્સ્યના ગુણો	૪૮૯
ઈલ્લીસના ગુણો	"
શંકુલીના ગુણો	"
ગર્ગરના ગુણો	"
કવિકાના ગુણો	"
વર્મિ મત્સ્યના ગુણો	"
દંડ મત્સ્યના ગુણો	"
ઝેરંગ મત્સ્યના ગુણો	૪૯૦
મહાશકર મત્સ્યનો ગુણો	"
ગરમી માછલીના ગુણો	"
મંચુરી મત્સ્યના ગુણો	"
પગવાળાં માછલાંના ગુણો	"
ત્રોષી માછલીના ગુણો	"
ઝીણાં માછલાંના ગુણો	"
બહુ જ ઝીણાં માછલાના ગુણો	૪૯૧
માછલાંનાં ઈંડાંના ગુણો	"
મુકાયેલાં માછલાંનાં દોષો	"
બળેલાં માછલાંના ગુણો	"
કૂવા વગેરે પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા માછલાંના ગુણો	"
કઈ ઋતુમાં કયાં માછલાંઓનો ઉપયોગ હિતકારી છે?	"

મુનિશ્વરજીના ઘરજી	૪૫૪	દાદદીના શાક	
મુનિશ્વરજીના ગુણો	"	શરણવની ઝાંઝીના ગુણો	૪૬૪
મૂળાના પાદ્યના ગુણો	"	કે દશાક	
ફળાના પાદ્યના નામ તથા ગુણો	૪૫૫	સરણના નામો તથા ગુણો	૪૬૪
અજમાના પાદ્યના ગુણો	"	સરણ મેષ જીર્ણ કેને અક્ષિતકારી	"
ફવાદિયાના પાદ્યના નામ તથા ગુણો	"	મટારાના નામો ભતિ, લક્ષ્મી તથા ગુણો	"
પુરુષાસ્ત્રી મેષના પાદ્યના ગુણો	"	લાંબા તથા પાતળા સ્ત્રાગુનું નામ તથા ગુણો	૪૬૫
અમ્બાલિયાના પાદ્યના ગુણો	"	મૂળાના બે ભેદો તથા નામો	"
અજમાનીના પાદ્યના ગુણો	"	મૂળાના ગુણો	૪૬૬
પરવળના પાદ્યના ગુણો	"	માબરના નામો તથા ગુણો	"
અગાની પાદ્યના ગુણો	"	ફળના કેદના ગુણો	૪૬૭
કમ્પુલાના નામો તથા પાદ્યના ગુણો	૪૫૬	માનકદના નામો તથા ગુણો	"
અલ્પેથી એટલે અણના પાદ્યના ગુણો	"	વારણીકદના ગુણો	"
વરાણના પાદ્યના ગુણો	"	કસ્તીકદનો અજવા માનકદની એક ભતતુ	"
સરસવના પાદ્યના ગુણો	"	નામ તથા ગુણો	"
પુષ્પશાક		ફેમુના ગુણો	"
અગાની ફળના ગુણો	૪૫૭	કસેલાના નામો તથા ભેદો	૪૬૮
ફળના ફળના ગુણો	"	બેવ ભતના કસેલાના ગુણો	"
સરસવાના ફળના તથા મધના ગુણો	૪૫૮	કમળકદના તથા કમળકદના મૂળના નામો	"
શીમળાના ફળના ગુણો	"	કમળકદના તથા કમળકદના મૂળના ગુણો	"
ફળશાક		કદલાક વિષેની સામાન્ય સૂચના	૪૬૯
ફળાના નામો તથા ગુણો	"	સસ્વેદન સાકેના નામો	"
જૂન નાના ફળાના નામો તથા ગુણો	"	સસ્વેદન સાકેના ગુણો	"
બે મીઠી વૃક્ષીના નામો તથા ફળના ગુણો	૪૫૯	૧૦ : માસવર્ગ	
કડવી વૃક્ષીના નામો તથા ફળના ગુણો	"	માસવ નામો તથા ગુણો	૪૭૦
કાકીના નામો તથા ગુણો	"	માસવના ભેદો	૪૭૦
પંચાંગના નામો તથા ગુણો	"	ભાગ્ય પ્રાપ્તિની ૮ ભતિ અને તેના ગુણો	૪૭૦
બે ભતના કારેલાના નામો તથા ગુણો	૪૬૦	આપના પાંચ પ્રકાર અને તેઓના ગુણો	૪૭૧
અણના નામ તથા તેના ફળના ગુણો	"	જપાળની મજતરી	"
જમ્બી કે ગુરિયાના નામો તથા ફળના ગુણો	"	મૂળોની મજતરી	"
પરવળના નામો તથા ફળ આદિના ગુણો	૪૬૦	જપાળના ગુણો	૪૭૨
ફિફેરી કે પિમોડીના નામો તથા ફળના ગુણો	૪૬૧	નિશ્ચયોની મજતરી તથા ગુણો	"
બે ભતની વામોળના નામો તથા ગુણો	"	ગુલામોની મજતરી	"
કાળા વામોળના નામો તથા ગુણો	"	ગુલામોના ગુણો	"
સરસવાની શીમના ગુણો	૪૬૨	પશુપૂજોની મજતરી	"
રીઝાના નામો તથા તેના ફળના ગુણો	"	પશુપૂજોના ગુણો	"
કોથલા કે કોથાના નામો તથા ગુણો	"	વિધિઓની મજતરી અને વિધિ નામનું	"
પિંચર કે પિંચાણું નામ તથા ગુણો	૪૬૩	કારણ	૪૭૩
કડવી પિમોડીના નામો તથા ગુણો	"	વિધિઓના ગુણો	"
મીઠી અરબોડીના નામો તથા ગુણો	"	મુદોની મજતરી તથા મુદ નામનું કારણ	"
મેરીઝાના પાદ્યના ગુણો	"	મુદોના ગુણો	"
		મજતરીની મજતરી અને પ્રસક નામનું કારણ	"

પ્રસહાના ગુણદોષ	૪૭૩
ગ્રામ્યોની ગણતરી તથા ગુણો	૪૭૪
આનૂપોમાંનાં કૂલેચરોની ગણતરી	”
કૂલેચરોના ગુણો	”
આનૂપ-પ્લવોની ગણતરી તથા પ્લવ નામનું	”
કારણ	”
નંદીમુખીની ઓળખ	”
પ્લવોના ગુણો	”
કોશસ્થોની ગણતરી	”
કોશસ્થોના ગુણો	૪૭૫
પગવાળાં-પાદી-જળચરોની ગણતરી	”
પાદીના ગુણો	”
માછલાંનાં નામો તથા ગુણો	”
હરિણના ગુણો	૪૭૬
એણના ગુણો	”
કુરંગના ગુણો	”
રોઝનાં નામો તથા ગુણો	”
પૃપતના ગુણો	”
ન્યંકુના ગુણો	૪૭૭
સાંપરના માંસના ગુણો	”
રાજ્યના ગુણો	”
સુંડીના ગુણો	”

ખિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૭૭
શેઠાઈનાં નામો તથા ગુણો	”
પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના ગુણો	૪૭૮

વિષ્કિરો

બટાઉડાંનાં નામો તથા ગુણો	૪૭૮
લાવાનાં બેદો, નામો તથા ગુણો	૪૭૯
લાવાઈડાંનાં નામો તથા ગુણો	”
કાળાં તથા ગોરાં તેતરનાં નામો તથા ગુણો	”
ચકલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૦
કૂકડાનાં નામો તથા ગુણો	”

પ્રતુદો

હારિલનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૦
બે જાતના હોલાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૧
મોરનાં નામો તથા ગુણો	”
પારેવાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૨
હરકોઈ પક્ષીનાં ઈંડાંના ગુણો	”

ગ્રામ્ય પશુઓ

ગાડર(ઘેટાં)નાં નામો તથા માંસના ગુણો	૪૮૩
--	-----

ધંબા ઘેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો	૪૮૪
ઘોડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો	”

કૂલેચરો

પાડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો	૪૮૫
દેડકાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૬

પાદીજલચર

કાચખાનાં નામો તથા ગુણો	૪૮૬
તરતનાં મારેલાં જાનવરોના માંસના ગુણો	”
પોતાની મેળે મરેલા જાનવરના માંસના ગુણો	૪૮૭
ધરડાં તથા બાળક જાનવરના માંસના ગુણો	”
સર્પે કરડેલાં જાનવરના તથા સુકાયેલા માંસના ગુણો	”
ઝેર વગેરેથી મરેલા જાનવરના માંસના ગુણો	”
માંસ સંબંધી ખાસ સૂચના	”

જળચર માછલાં

રોહિત મત્સ્યનાં લક્ષણ તથા ગુણો	૪૮૮
સિલંધ મત્સ્યના ગુણો	”
ભકુર મત્સ્યના ગુણો	”
મોતિયા મત્સ્યના ગુણો	”
પાડીન મત્સ્યના ગુણ-દોષ	”
શૃંગી મત્સ્યના ગુણો	૪૮૯
ખેલ્લીસના ગુણો	”
શબ્કુલીના ગુણો	”
ગગરના ગુણો	”
કવિકાના ગુણો	”
વર્મિ મત્સ્યના ગુણો	”
દંડ મત્સ્યના ગુણો	”
ઝેરંગ મત્સ્યના ગુણો	૪૯૦
મહાશકર મત્સ્યવો ગુણો	”
ગરમ્મી માછલીના ગુણો	”
મંગુરી મત્સ્યના ગુણો	”
પગવાળાં માછલાંના ગુણો	”
ત્રોણી માછલીના ગુણો	”
ઝીણાં માછલાંના ગુણો	”
બહુ જ ઝીણાં માછલાંના ગુણો	૪૯૧
માછલાંનાં ઈંડાંના ગુણો	”
સુકાયેલાં માછલાંનાં દોષો	”
બળેલાં માછલાંના ગુણો	”
કૂવા વગેરે પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા માછલાંના ગુણો	”
કઈ ઝતુમાં કયાં માછલાંઓનો ઉપયોગ સ્થિતકારી છે?	”

૧૧ કૃતાવર્ગ

રક્ષિતા જામ વિષે પરિભાષા કે સ્થળો	૪૬૨	કદી બનાવવાની રીત	..	૫૦૧
રક્ષિતા ચોખા કે માતનાં નામો		કદીનાં મુલ્યો		"
મક્ત રાધવાની રીત	૪૬૩	જીવનુકત ખોટાં માત્રાનાં કદી જાણનાં મુલ્યો		"
મક્તનાં મુલ્યો તથા કેળો		મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત		"
ફળના નામો, રાધવાની રીત તથા મુલ્યો		મગનાં લીલાં વડાંનાં મુલ્યો		૫૦૨
ખાંચી બનાવવાની રીત નામ તથા મુલ્યો		વેશ્ય અને પકવણીની બનાવટ તથા મુલ્યો		
તાપ્તરી બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો	૪૬૪	આસના પ્રકારો		
દૂધપાકના નામો, બનાવવાની રીત અને મુલ્યો		મુઠ મસિ પકાવવાની રીત		૫૦૨
નાળાંબેરનો દૂધપાક બનાવવાની રીત		મુઠ માંસના મુલ્યો		૫૦૩
નાળાંબેરના દૂધપાકના મુલ્યો		સફરફ માંસ પકાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		
સેવ અને તેના દૂધપાક બનાવવાની રીત		જાસપુષ્પ માસ રાધવાની રીત અને તેના મુલ્યો		
સેવના મુલ્યો	૪૬૫	કરીલા માસ પકાવવાની રીત		
પરમુલી કે પકેનો મેદો બનાવવાની રીત		કરીલાના મુલ્યો		
મેદાના મઠક કે માસ બનાવવાની રીત		તથા માસ બનાવવાની રીત અને મુલ્યો		૫૦૪
એ મઠક કેની જાણે અવાજ		માંસને સોજાના સોજાથી પકાવવાની રીત		
મઠકના મુલ્યો		અને તેના મુલ્યો		
પાળી બનાવવાની રીત નામ તથા મુલ્યો		ગુઆટક માંસ પકવવાની રીત		
સાવસી બનાવવાની રીત નામ તથા મુલ્યો	૪૬૬	ગુઆટક માંસના મુલ્યો		
ચેટલી બનાવવાની રીત નામ તથા મુલ્યો		રક્ષિતા માંસના રક્ષનાં મુલ્યો		
ખારી બનાવવાની રીત નામ તથા મુલ્યો		જાક પકાવવાની રીત		૫૦૫
જવની ચેટલીના મુલ્યો	૪૬૭	મઠ બનાવવાની રીત		"
જાડનો સોટ બનાવવાની રીત અને તેના નામ		મઠના મુલ્યો		"
જાડના સોટની ચેટલીના મુલ્યો		સપાવ બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		"
જાડની તથા તડની ચેટલીના મુલ્યો		કપૂરેનાથી બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		૫૦૬
પિટ્ટિકા બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		ફેનિકા બજવા સુતરેથી બનાવવાની રીત		
વેડમિકા ચેટલી બનાવવાની રીત અને		અને તેના મુલ્યો		"
તેના મુલ્યો		મુંબળી બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		૫૦૭
પાપક બનાવવાની રીત, તેના નામ તથા મુલ્યો	૪૬૮	સેવના લાકુ બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		"
પુરિકા બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		મેટીચીલા લાકુ બનાવવાની રીત		
જાડનાં વડાં બનાવવાની રીત	૪૬૯	મેટીચીર લાકુના મુલ્યો		
વડાંનાં નામ તથા મુલ્યો	"	જીરીના લાકુની બનાવટ અને તેના મુલ્યો		"
કાંચનાં બનાવવાની રીત અને તેના નામ		દુઝાપીકા બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		૫૦૮
તથા મુલ્યો		જાંબોની બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્યો		"
આમલીવડાંનાં નામ તથા મુલ્યો	૫૦૦	પાકળાથી પીરસવાના પદાર્થો		
મગનાં વડાંનાં મુલ્યો		મીખડ કે લીખડ બનાવવાની રીત		૫૦૯
આડની વરીઓ બનાવવાની રીત અને		મીખડના મુલ્યો		
તેના મુલ્યો		સાંતરના સરખતની બનાવટ અને તેના મુલ્યો		૫૧૦
ગેળાની વરીઓના મુલ્યો	"	પ્રપાનકો અથવા ઉત્તમ પીંડા		
મગની વરીઓના મુલ્યો	"	આનાના હળુ પ્રપાનક બનાવવાની રીત		
ખોટાં માત્રા બનાવવાની રીત		અને તેના મુલ્યો		
અને તેના મુલ્યો		આમલીના હળુ પ્રપાનક બનાવવાની રીત		
		અને તેના મુલ્યો		"

લીંબુનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો	૫૧૦
ધાણાનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો	૫૧૧
કાંજીનું પ્રપાનક અને તેના ગુણો	”
જલિ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો	”
છાશ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો	”
દૂધ શા માટે ને ક્યારે પીવું ?	”
સાથવો બનાવવાની રીત	૫૧૨
જવના સાથવાના ગુણો	”
ચણા તથા જવના મિશ્ર સાથવાના ગુણો	”
શાળના સાથવાના ગુણો	”
સાથવા સંબંધે ખાસ સૂચન	”
જવની ધાણીના ગુણો	”
લાજની ઓળખ અને તેના ગુણો	૫૧૩
પાંચાની ઓળખ, નામો તથા ગુણો	”
ઓળાની ઓળખ અને તેના ગુણો	”
પોંકનું નામ તથા ગુણો	”
ઘૂંઘરીનું નામ તથા ગુણો	૫૧૪
તલવટનું નામ તથા ગુણો	”
તલના ખોળનાં નામો તથા ગુણો	”
ચોખાના ગુણો	”

૧૨ : વારિવર્ગ

ખાણીનાં નામો	૫૧૪
ખાણીના ગુણો	૫૧૬
ખાણીના ભેદો	”
ધારાજ ખાણીનું લક્ષણ	”
ધારાજ ખાણીના ગુણો	”
ધારાજ ખાણીના બે ભેદોમાંનું ગાંજળજળ	”
ગાંજળજળનું લક્ષણ તથા ગુણો	૫૧૭
સામુદ્રજળનું લક્ષણ તથા ગુણો	”
ઋતુ વગર થયેલા વરસાદનું જળ ખરાબ	”
કરકાલવ જળ અને તેના ગુણો	”
તૌપાર જળ અને તેના ગુણો	૫૧૮
હૈમજળ અને તેના ગુણો	૫૧૮
પૃથ્વી સંબંધી-ભૌમ જળના ત્રણ ભેદો	૫૧૯
ત્રણે ભાગ જળનાં લક્ષણો	”
ત્રણે ભૌમ જળના ગુણદોષ	”
નદીના જળના ગુણદોષ	”
ઔદ્ભિદ જળનું લક્ષણ અને તેના ગુણો	૫૨૦
નૈર્ઝર જળનું લક્ષણ અને તેના ગુણો	”
સરોવરનું લક્ષણ અને તેના જળના ગુણો	”

તાડાગનું લક્ષણ અને તાડાગ જળના ગુણો	૫૨૧
વાપીનું લક્ષણ અને વાપ્ય જળના ગુણો	”
કુપનું લક્ષણ અને કૌપ જળના ગુણો	”
ચૌંજનું અને તેના જળનું લક્ષણ	૫૨૨
ચાંજના જળના ગુણો	”
પાલ્વલનું લક્ષણ અને પાલ્વલ જળના ગુણો	”
વિકિર જળનું લક્ષણ	”
વિકિર જળના ગુણો	”
કેદારનું લક્ષણ અને કેદાર જળના ગુણો	”
વરસાદના જળના ગુણો	૫૨૩
હેમંત અને શરદમાં કયું પાણી સારું ?	”
વસંત અને ગ્રીષ્મમાં કયું પાણી સારું ?	”
ગ્રાવ્ય અને શરદ ઋતુમાં કયું પાણી સારું ?	”
અંશદ્રક જળનું લક્ષણ અને ગુણો	”
અમુક મહિનામાં અમુક જ પાણી હિતકારી	૫૨૪
જળ લેવાનો સમય	”
જળપાન વિધિ	”
રોગ પ્રમાણે શીતળ જળના ગુણ-દોષ	”
કયા રોગમાં પાણી થોડું પીવું ?	”
જળ પીવાનો અત્યંત નિષેધ ન જ કરાય	”
ગુણકારી જળ કયું ?	૫૨૫
નિંદિત જળ કયું ?	”
દૂષિત જળને નિર્દોષ કરવાના ઉપાયો	”
પીધેલું પાણી પચવાના સમય	૫૨૬

૧૩ : દુગ્ધવર્ગ

દૂધનાં નામો તથા ગુણો	૫૨૬
ગાયના દૂધના ગુણો	૫૨૭
ગાયના રંગ પ્રમાણે તેના દૂધના ખાસ ગુણો	”
ગાયના દૂધના દોષ-ગુણો	”
દેશો પ્રમાણે ગાયના દૂધના ગુણો	”
આહારથી દૂધના ગુણોનો ફેરફાર	”
ભેંસના દૂધના ગુણો	”
બકરીના દૂધના ગુણો	૫૨૮
હરણીનું દૂધ	”
ગાડરના દૂધના ગુણો	”
ધોડીના દૂધના ગુણો	”
જેટડીના દૂધના ગુણો	”
હાથણીના દૂધના ગુણો	”
સ્ત્રીના દૂધના ગુણો	”
શેડકદ્યા વગેરે દૂધના ગુણદોષ	”
દૂધની જુદીજુદી બનાવટોની ઓળખ	૫૨૯
દૂધની ઉપયુક્ત બનાવટોના ગુણો	૫૩૦

હક્કની તરના ગુણે
ખાસ, સાકર કે ચેળ નાખેલ હક્કના ગુણે
પ્રખ્યાત ખાદિ સમવના હક્કના ગુણે
હવ સેવવાના સમન
મથેલા હક્કના ગુણે
મવના કે બકરીના હક્કના હીજના ગુણે
હેનું હવ ન પેલું ?

૧૪ : કમિવર્ગ

હીના ગુણે
હીના પાચ પ્રકારે
જે પાચ મેદાનાં લક્ષણે તથા ગુણે
માવના હીના ગુણે
મેલના હીના ગુણે
બકરીના હીના ગુણે
પાકા હવમાથી મથેલા હીના ગુણે
નિશ્ચર હવમાથી કરેલા હીના ગુણે
મજાલા હીના ગુણે
સાકર કે ચેળ નાખેલા હીના ગુણે
રાત્રે હી ન ખવાય જતા કથા પદાર્થો
સાથે ખવાય ?
હીં મર્ધ મરુમા ચાર ને ખરાગ ?
વિધિ વિના હીં ખવાયી કેવ
હર તથા મરુનું લક્ષણ તથા ગુણે

૧૫ : તકવર્ગ

હક્કના પાચ પ્રકાર તથા પાચેના ગુણે
શુદ્ધી શુદ્ધી ભાવની હક્કના ગુણે
શુદ્ધી શુદ્ધી રામ હવર તે તે હક્કનો હવચેત
કામી તથા જાડી હક્કના ગુણે
તકવેવના વિધેા અને ગુણે
હક્કના નિષેધના વિધેા
હીના પ્રકાર પ્રમાણે હક્કના ગુણે

૧૬ : નવનીતવર્ગ

માખજુનાં નામે તથા માવના માખજુના
ગુણે
મેલના માખજુના ગુણે
હવમાથી કરેલા માખજુના ગુણે
તાજ માખજુના ગુણે
જામી માખજુના ગુણે

૧૭ : કુતવર્ગ

જીવં નામે તથા સામાન્ય ગુણે
માવના જીના ગુણે

૧૭૦	મેલના જીના ગુણે	..	૧૭૮
"	બકરીના જીના ગુણે	"	"
"	છેટગેના જીના ગુણે	"	૧૭૯
"	માકરના જીના ગુણે	"	"
૧૭૧	હીના જીના ગુણે	"	"
"	મેદાના જીના ગુણે	"	"
"	હવમાથી કરેલા જીના ગુણે	"	"
"	મર્ધ કાલના હીંમાથી કરેલા જીના ગુણે	"	"
૧૭૨	જૂના જીના ગુણે	"	"
૧૭૩	કા હવર તાજુ જી જી વાપરવું ?	"	૧૮૦
"	હી કેને તથા કથા રામ પર ન હેવું ?	"	"
"	૧૮ : મુતવર્ગ		
"	મેલના ગુણે	"	"
૧૭૪	માખજુના મુતના ગુણે	"	"
"	મુતના વિષયમાં સામાન્ય મુતન	"	૧૮૧
"	૧૯ : તૈલવર્ગ		
"	તેલનું સ્વરૂપ અને તેના સામાન્ય ગુણે	"	"
"	તેલના તેલના ગુણે	"	"
"	તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણેના સમન્વય	"	૧૮૨
"	કરકરના, કાળી રાઈના તથા રાઈ રાઈના	"	"
૧૭૫	તેલના ગુણે	"	"
"	તુવરના તેલના ગુણે	"	"
"	અજીનીના તેલના ગુણે	"	૧૮૩
"	કમુનાના તેલના ગુણે	"	"
"	અલખજુના તેલના ગુણે	"	"
"	હોરનાના તેલના ગુણે	"	"
"	રુગના તેલના ગુણે	"	"
"	લખગી ભાતના તેલના ગુણે	"	"
"	૨૦ : સામાન્યવર્ગ		
"	સમાન-આશા તેમાં કાચનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	૧૮૪
"	પુષ્પકાનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	છોરીનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	આરનાનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	૧૮૫
૧૭૬	ખાનાનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	સિંચાણનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	મુકાનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	આમનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	મવનાં નામે	"	"
"	મવનું લક્ષણ, મેદા તથા ગુણે	"	૧૮૬
૧૭૭	મરિખનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	"
"	મરનું લક્ષણ તથા ગુણે	"	૧૮૭

વારુણીનું લક્ષણ તથા ગુણો ૫૪૭
મે જાતના શીધુનાં લક્ષણ તથા ગુણો ”
આસવનું લક્ષણ તથા ગુણો ”
નવા તથા જૂના મધના ગુણો ”
મધ પીવાથી થતી ચેષ્ટાઓ ૫૪૮
મધ અમૃત જેવું છતાં રોગકારી ક્યારે? ”
મધની ગંધ નાશ કરવાનો ઉપાય ”

૨૨ : મધુવર્ગ

મધનાં નામો તથા ગુણો ૫૪૮
મધના ભેદો ૫૪૯
માક્ષિક મધનું લક્ષણ અને ગુણો ”
બ્રામર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ”
ક્ષોદ્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ”
પૌતિક મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ૫૫૦
છાત્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ”
આર્ધ્ય મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ”
ઔદાલક મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ૫૫૧
દાલ મધનું લક્ષણ તથા ગુણો ”
નવા તથા જૂના મધના ગુણો ”
ઝેરી મધના ગુણદોષ ”
મીઠુનાં નામો તથા ગુણો ૫૫૨

૨૨ : ઇક્ષુવર્ગ

શેરડીનાં નામો તથા ગુણો ૫૫૨
શેરડીની જાતો ”
પૌંડ્રકના તથા ભીરુકના ગુણો ૫૫૩
કોશકૃત કે કોશકરના ગુણો ”
કાંતારેક્ષુના ગુણો ”
વંશકના ગુણો ”
શતપેરકના ગુણો ”
તાપસેક્ષુના ગુણો ”
કાંડેક્ષુના ગુણો ”
ચાર જાતની શેરડીના ગુણો ૫૫૪
મનોગુપ્તાના ગુણો ”
બાળક, જીવાન અને ઘરડી શેરડીના ગુણો ”
શેરડીનાં અંગોમાં જીદા જીદા ગુણો ”
દાંતે ચૂસેલી શેરડીના ગુણો ”
યંત્રમાં પીલેલી શેરડીના ગુણો ”
શેરડીના વાસી રસના ગુણો ”
શેરડીના પકવેલા રસના ગુણો ૫૫૫
શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો ”
શેરડીના રસની પાતળી રાખનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો ”

શેરડીના રસની ધારી રાખનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો ૫૫૫
ગોળનું લક્ષણ, નામો તથા ગુણો ”
જૂના ગોળના ગુણો ૫૫૬
નવા ગોળના ગુણો ”
જીદા જીદા અનુપાનના ગોળના પણ
જીદા જીદા ગુણો ”
ખાંડના ગુણો ”
સાકરિયા ખાંડના ગુણો ”
ઘોળી તથા ખડી સાકરના ગુણો ”
મધની ખાંડના ગુણો ”
ખાંડ અને સાકરની નિર્મળતામાં જ તેના ગુણો ૫૫૭

૨૩ : અનૈકાર્થ નામવર્ગ

મે અર્થવાળાં નામો ૫૫૭
હવે ત્રણ અર્થોવાળાં નામો ૫૫૮
ચાર અર્થવાળાં નામો ૫૬૨
ઘણાં અર્થવાળાં નામો ”

માનપરિભાષા પ્રકરણ

મગધ દેશનાં માપ ૫૬૩
કલિંગ દેશનાં માપ-તોલનાં નામ ૫૬૫

ઔષધો બનાવવાની રીતો

કષાયોના પાંચ ભેદો ૫૬૫
સ્વરસ કરવાની રીત ૫૬૬
ચોખ્ખાનો સ્વરસ કરવાની રીત ”
હિમ કરવાની રીત ”
ફાંટ કરવાની રીત ”
ફાંટનો જ ભેદ-મંથ કરવાની રીત ૫૬૭
કલ્ક કરવાની રીત ”
ચૂર્ણ કરવાની રીત અને અનુપાનો ”
ચૂર્ણને ભાવના દેવાની રીત ૫૬૮
પુટપાકની રીત ”
ગરમ પાણી કરવાની રીત અને તે પીવાથી થતા ફાયદા ”
દૂધ પકવવાની રીત અને તેના ગુણો ૫૬૯
કવાથ કરવાની રીત ”
કવાથ પીવાનું માપ ”
કવાથ માટેના પાણી અને માપ વિષે મતભેદો ”
કવાથમાં નાખવાનાં સાકર વગેરેનું માપ અને ઔષધ પીવાની રીત ૫૭૦
અવલેહ બનાવવાની રીત ”
ગોળીઓ બનાવવાની રીત અને તેની માત્રા ૫૭૧
ધી તથા તેલ પકાવવાની રીત ”

એક તેજાર થવાનાં લક્ષણ વગેરે	૫૭૩	હવે મારવાની રીત	૫૮૧
સંધાન-આશા કરવાની રીત	૫૭૪	હવે મારવાની બીજી રીત	" "
આસ્થ તથા અસ્થિનાં લક્ષણો	"	મારેલા કપાનાં ગુણો	"
અસ્થિ કરવાની સામાન્ય રીત	"	મારવા ચોળા ગ્રાંથુ	"
સીધાના બે પ્રકાર	"	મારવાને અપોઝ ગ્રાંથુ	૫૮૨
મુરા તથા તેની જગ્યા	"	ગ્રાંથાને શોષવાની રીત	"
મુઠાનું લક્ષણ	૫૭૫	અશુદ્ધ ગ્રાંથાનાં દોષો	"
મુઠું લક્ષણ	"	ગ્રાંથુ મારવાની રીત	"
તુપોદક, સોરીર, આરનાથ, કાંબિઠ અને	"	મારેલા ગ્રાંથાના ગુણો	૫૮૩
શિમકીનાં લક્ષણો	"	કથિર (કર્ક)ના બેદો અને તેમનાં	"
ધાતુ આશ્રિત મારણ કરવામા ઉપયોગી પુરા	"	સાર નિવૃ	"
પુર આપવાનું પ્રયોજન	૫૭૬	અશુદ્ધ કથીરનાં દોષો	"
મહાપુરનું લક્ષણ	"	કથીર તથા સીધાને શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૮૪
મજાપુરનું લક્ષણ	૫૭૬	કથીરને મારવાની રીત	"
વારકપુર તથા શેકુટપુરના લક્ષણ	"	મારેલા કથીરના ગુણો	"
કપોતપુરનું લક્ષણ	"	જગતનું સ્વરૂપ, શોષન મારણ તથા ગુણો	"
ચેનરપુરનું લક્ષણ અને ઉપયોગ	"	સીધાને શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૮૫
ભાંડપુરનું લક્ષણ	"	સીધાને મારવાની રીત	"
લુધા લુધા ય ત્રો	"	સીધુ મારવાની બીજી રીત	"
વાયુકા યત્ર	૫૭૭	મારેલા સીધાના ગુણો	"
દોષા યત્ર	"	નહી શોષેલા ભેદાનાં દોષો	"
સ્વેદન યત્ર	"	ભેદાનાં દોષોની ક્ષતિ માટે શોષનની રીત	૫૮૬
વિલક્ષર યત્ર	"	ભેદાને મારવાની રીત	"
જૂધર યત્ર	"	ભેદાને મારવાની બીજી રીત	"
કપક યત્ર	"	ભેદાને મારવાની બીજી રીત	"
ધાતુઓનું શોષન તથા મારણ	"	ભેદાને મારવાની ચોથી રીત	૫૮૭
કરવાની રીત	"	મારેલા ભેદાના ગુણો માત્ર તથા પરોઝ	"
મારવા ચોળા ઉત્તમ સોનું	૫૭૮	જનથી ધાતુઓને મારવાની એક સરખી રીત	"
ત્તમવા ચોળા કલક સોનું	"	ઉપધાતુઓના શોષન-મારણ પ્રકાર	"
સોનાને શુદ્ધ કરવાની રીત	"	અશુદ્ધ સોનામખીનાં દોષો	૫૮૭
અશુદ્ધ સોનાનાં દોષો	"	સોનામખીને શુદ્ધ કરવાની રીત	"
સોનાને મારવાની રીત	"	સોનામખીને મારવાની રીત	૫૮૮
સોનું મારવાની બીજી રીત	"	કપામખીને શોષવાની રીત	"
સોનું મારવાની બીજી રીત	૫૭૯	કપામખીને મારવાની રીત	"
સોનું મારવાની ચોથી રીત	"	સોનામખીના તથા કપામખીના વિશેષ ગુણો	"
મારેલા સોનાના ગુણો	૫૮૦	ગોરધૂનના શોષન તથા મારણની રીત	"
જરાળ ન મારેલા સોનાનાં દોષો	"	શુદ્ધ ગોરધૂનના ગુણો	૫૮૯
મારવા ચોળા ઉત્તમ રૂપ	"	કંપુ તથા પિચ્છ શુદ્ધ કરવાની રીત	"
મારવાને અપોઝ જરાળ રૂપ	"	કંપુ તથા પિચ્છ મારવાની રીત	"
રૂપ શુદ્ધ કરવાની રીત	"	મારેલા કંપાના તથા પિચ્છના ગુણો	"
નિદ શોષાયેલા કપાનાં દોષો	૫૮૧	કિદારને શુદ્ધ કરવાની રીત	"
		શુદ્ધ કિદારના ગુણો	"

શિલાન્જિતનું લક્ષણ, ઉત્પત્તિ અને તેને		
શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૯૦
શિલાન્જિતને શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત
શોધેલા શિલાન્જિતના ગુણો	૫૯૨
રસ(પારદ)ને શુદ્ધ કરવાની રીત		
તેમાં પ્રથમ પારાને સ્વેદન એટલે આફ		
આપવાની રીત	૫૯૨
પારાને સ્વેદન આપવાની બીજી રીત	૫૯૩
પારાનું મર્દન કરવાની રીત
પારાનું મર્દન કરવાની બીજી રીત
પારાને મૂર્છિત કરવાની રીત	૫૯૪
પારાને જીએ ચઢાવવાની રીત
પારાને નીચે પાડવાની રીત
પારાના મુખ્ય દોષને દૂર કરનારી શોધન રીત
પારાના સર્વ દોષોને દૂર કરનારી ટૂંકી		
શોધન ક્રિયા	૫૯૫
પારાને મારવાની રીત
પારાને મારવાની બીજી રીત	૫૯૬
પારાને મારવાની ત્રીજી રીત
પારાને મારવાની ચોથી રીત
રસકપૂર કરવાની રીત
સિંદૂર-રસ કરવાની રીત	૫૯૭
મારેલા તથા મૂર્છિત કરેલા પારાના ગુણો	૫૯૮	
ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની રીત		
હિંગળાને શુદ્ધ કરવાની રીત...	...	૫૯૮
શુદ્ધ કરેલા હિંગળાના ગુણો
હિંગળામાથી પારો ખેંચવાની રીત
નહિ શોધાયેલા ગંધકના દોષો	૫૯૯
ગંધકને શુદ્ધ કરવાની રીત
શુદ્ધ ગંધકના ગુણો
અશુદ્ધ અબ્રકના દોષો
અબ્રકને શુદ્ધ કરવાની રીત
અબ્રકને મારવાની રીત
ધાન્યાબ્રક કરવાની રીત	૬૦૦
મારેલા અબ્રકના ગુણો
અશુદ્ધ હરતાલના દોષો
હરતાલને શુદ્ધ કરવાની રીત
હરતાલને મારવાની રીત	૬૦૧
શોધેલ અને મારેલ હરતાલના ગુણો
મણુશીલની ઓળખ
અશુદ્ધ મણુશીલના દોષો
મણુશીલને શુદ્ધ કરવાની રીત	૬૦૨

શુદ્ધ મણુશીલના ગુણો	૬૦૨
કલખાપરિયાને શુદ્ધ કરવાની રીત
શુદ્ધ કલખાપરિયાના ગુણો
સઘળા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની સામાન્ય રીત
બીજા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની રીત

રત્નોનાં શોધન તથા મારણની રીત

અશુદ્ધ હીરાના દોષો	૬૦૩
હીરાને શુદ્ધ કરવાની રીત
હીરાને શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત
હીરાને મારવાની રીત
હીરાને મારવાની બીજી રીત
મારેલા હીરાના ગુણો
સઘળાં રત્નોનાં શોધનમારણની રીત તથા ગુણો

વિષ-ઉપવિષને શુદ્ધ કરવાની રીત

વહનાગનું સ્વરૂપ	૬૦૪
ઝેરને શુદ્ધ કરવાની રીત
ઝેરના ગુણો
ઉપવિષોની સાત જાતિ
કયા પદાર્થોમાં કયાં સુધી ગુણો રહે છે? ...	૬૦૫	

સ્નેહપાનવિધિ

સ્નેહના પ્રકાર અને તે પીવાનો સમય ...	૬૦૫
સ્નેહપાન-માત્રા ...	૬૦૬
સ્નેહપાનની માત્રાનું ફળ ...	૬૦૭
કેવું ઘી કોને પાવું?
તેલ કોણે પીવું?
અરખી કોણે પીવી?
મગ્ગ કોણે પીવી
સ્નેહપાનના ગુદા ગુદા સમય ...	૬૦૮
નરય આદિમાં તેલ તથા ઘીનો પ્રયોગ
ઘી આદિ પીવામાં અનુપાત
સ્નેહના દ્વેષીઓને સ્નેહપાન કઈ રીતે કરાવવું?
તરત સ્નેહકારી બીજા પદાર્થો
સ્નેહનું અજીર્ણ થાય તો?
સ્નેહના અજીર્ણની શંકા થાય તો?
સ્નેહપાન પછી તરશ લાગે તો? ...	૬૦૯
સ્નેહપાન કોણે અને ક્યારે ન કરવું?
સ્નેહપાનને યોગ્ય કોણ
સ્નેહપાન આપ્યર લાગુ થયા ન થયાનાં લક્ષણો
સ્નેહપાનની અસર ખૂબ થઈ હોય તેનાં લક્ષણો
રક્ષને સ્નેહન તથા અતિસ્થગ્ધને રક્ષણ
સ્નેહના સેવનથી લાભ ...	૬૧૦
સ્નેહસેવનમાં શું ત્યજવું જોઈએ?

પ્રથમ અર્થવિધિ

પાંચ કમોના નામે
તેમાં પહેલાં વખતનો સમય અને તે ક્યારે
કોને કરાવવું?

કોને વખત કરાવવું નહિ?
વખતને અચોક્કસ છતાં તેઓને પણ વખત
ક્યારે અને તે કયું?

વખત કરાવવાની રીત
વખતના અતિથેયમાં જીવાઓ
નરાખર વખત થવાનું લક્ષણ
વખત પછી ક્યારે શું જન્મદાવું?
નરાખર વખતના આજ કાલમાં
વખત કરેલાએ તજવાનું

વિરેચનાવિધિ

વિરેચન કોને અને ક્યારે?
ક્યા રોગ પર આજ વિરેચન?
વિરેચન કોને ન દેવાય
વિરેચનને યોગ્ય કોણ?
કોમળ મધ્યમ અને કઠણ કોમળાળ્ય કોણ? ૧૧૫
કોમળ પ્રમાણે રેચની મત્રા
ઉત્તમ આદિ માત્રાની સમજણ
ક્યા રોગીએ ક્યું દ્રવ્ય રેચ માટે પીવું? ૧૧૬
ક્યું અનુસાર વિરેચન દ્રવ્ય
ઉત્કૃષ્ટ રસાયન-અખર્વાદિ મોઢક
રેચ લીધા પછીનું કલ્પ
વિરેચનથી કાચકા
રેચ નરાખર ન લાગે તે
રેચ બહુ જ લાગે તે? ૧૧૮
રેચ નરાખર લાગ્યા પછી શું

સ્નેહબસ્તિવિધિ

બસ્તિના બે બેઠા બસ્તિ નામ પામ્યાનું
કારણ ૧૧૬
અનુવાસનબસ્તિની માત્રા અને તે કોને ન દેવી
બસ્તિનું તેજ અહસે નયો ક્યા પદાચની
તેજ સન્નનો અર્થ નયો ક્યા આધારે?
નયોનું માપ કણ્ઠ આધાર વચ્ચે ૧૨૦
બસ્તિની બે ઢોલીએ
બસ્તિ ક્યા પદાચની અને કેવી કરવી?
નરાખર સવેલી બસ્તિના કાચકા
સ્નેહબસ્તિનો કળ ૧૨૧
બસ્તિના જન્માદી અનુવાસન નહિ
પદાચિત સ્નેહવાળુ જન્માદી અનુવાસન રેવું

ખૂન જોડી કે ખૂન વધારે માત્રા નહિ ૧૦૧
સ્નેહબસ્તિની માત્રા
સ્નેહમા નાખવાનું ચૂલું અને તેની માત્રા
વિરેચન આપી સાત દિવસે અનુવાસન
શું કરાવીને અનુવાસન દેવાય? --
સ્નેહબસ્તિ આપવાની રીત ૧૨૨

નિશ્કબસ્તિવિધિ

નિશ્કબસ્તિના બેઠા ૧૨૫
નિશ્કબસ્તિની માત્રા આસ્થાપન
નિશ્કબસ્તિનું માપ
નિશ્કબસ્તિ કોને ન દેવી? --
નિશ્કબસ્તિ કોને દેવી --
રોગીને શું કરાવી ક્યા વખતે ક્યા નિશ્ક
બસ્તિ આપવી? ૧૨૬
નિશ્કબસ્તિના બેઠા અને તે પછીનું કલ્પ
બે ઘડી સુધીમાં નિશ્ક પાછું ન નીકળે તે? --
નિશ્કબસ્તિ નરાખર લાગુ થયેલી કોને?
નિશ્કબસ્તિ નરાખર ન લાગુ થયેલી કોને?
આસ્થાપન અને સ્નેહબસ્તિ નરાખર
આપાવવાનું લક્ષણ
બે મણ કે ચાર વાર પણ નિશ્કબસ્તિ દેવાય
ક્યા રોગમાં કયું નિશ્કબસ્તિ રેવું? ૧૨૭
કોમળ, કઠણ તથા બાળકને કેવી બસ્તિ?
નિશ્કબસ્તિના બેઠા --
ઉત્કૃષ્ટરસનબસ્તિ --
રોગબસ્તિ --
સુશમનબસ્તિ --
રોગબસ્તિ --
પ્રકૃત્યબસ્તિ --
પિચ્છિલબસ્તિ -- ૧૨૮
પિચ્છિલબસ્તિનું માપ
નિશ્કબસ્તિનું માપ --
મધુતેલકબસ્તિ
વાપનબસ્તિ
મુક્તરબસ્તિ ૧૨૯
સિદ્ધબસ્તિ

ઉત્તરબસ્તિવિધિ

ઉત્તરબસ્તિ નામ પદાર્થમાં કારણ -- ૧૨૯
ઉત્તરબસ્તિની નયો વિશે --
ઉત્તર પ્રમાણે ઉત્તરબસ્તિની માત્રા --
ઉત્તરબસ્તિ આપવાની રીત

શ્રી તથા બાળકને ઉત્તરઅસ્તિ આપવા વિષે ૬૩૦
ઉત્તરઅસ્તિના કાયદા વગેરે

ફલવર્તિવિધિ

ફલવર્તિ એટલે શું? ... ૬૩૧

નસ્યગ્રહણવિધિ

નસ્ય એટલે શું ... ૬૩૧

એ નસ્યના બે બેદો અને તે લેવાના સમય ...

નસ્ય ક્યારે ને કોણે ન લેવું? ...

રેચન નસ્ય અને તેનું માપ ... ૬૩૨

નસ્યમાં ઔષધોનું માપ ...

રેચન નસ્યના બીજા બે બેદો ...

એ બન્ને બેદોનું સ્વરૂપ ...

કયા રોગ પર વિરેચન નસ્ય આપાય? ...

સ્નેહન તથા અવપીડન નસ્ય કોને દેવું? ...

કયા રોગો પર પ્રધમન નસ્ય દેવું? ... ૬૩૩

રેચન નસ્યનાં ઔષધો અને તેના ગુણો ...

સંઘાતપ્રતિબંધન નસ્ય ...

તન્દ્રાનિવારણ નસ્ય ...

પ્રધમન નસ્યનાં ઔષધો ...

બૃંહણ અથવા સ્નેહન નસ્યના બેદો વગેરે ...

મર્શ કે રેચન નસ્ય આપ્યા પછી રોગ ...

થાય તો? ... ૬૩૪

કયા રોગ પર બૃંહણ કે સ્નેહન નસ્ય દેવું? ...

બૃંહણ અથવા સ્નેહનના પ્રકાર તથા કાયદા ...

અણુતૈલ કરવાની રીત સુશ્રુતમાં નીચે ...

પ્રમાણે કહી છે ... ૬૩૫

નસ્યના બીજા બેદો ...

કંપારીવાળા પક્ષાઘાત તથા બીજા રોગો ...

માટેનું નસ્ય ...

પ્રતિમર્શ નસ્યની માત્રા ...

ટીપાંનું લક્ષણ ...

શાણનું માપ અને તેની યોજના ...

પ્રતિમર્શ નસ્યના સમય ... ૬૩૬

પ્રતિમર્શથી તૃપ્ત થયાનું લક્ષણ ...

પ્રતિમર્શ નસ્યથી તૃપ્તને સૂચના ...

પ્રતિમર્શ નસ્ય કોને દેવું? અને તેના કાયદા ...

ધોળા થયેલા માથાના વાળને કાળા કરવા ...

માટેનું નસ્ય ...

નસ્યની સામાન્ય વિધિ ...

નસ્ય લેતાં રોગીનું કર્તવ્ય ... ૬૩૭

નસ્ય લીધા પછી શું? ...

નસ્યમાં ત્રણ લક્ષણો ... ૬૩૭

શુદ્ધિનું લક્ષણ ...

હીનયોગનું લક્ષણ ...

અતિયોગનું લક્ષણ ... ૬૩૮

નસ્યના હીનયોગ તથા અતિયોગના ઉપાય ...

નસ્યમાં સ્નેહનો અતિયોગ થયો હોય તો ...

ધૂમપાનાવિધિ

ધુમાડાના છ બેદો ... ૬૩૮

ધુમાડો પીવાને અયોગ્ય માણસો ...

અયોગ્ય કાળે કે વધુ ધુમાડો પિવાય તો ... ૬૩૯

કર્ષ ઉંમરે ધુમાડો લેવાય ...

ધુમાડાના ઉપયોગથી કાયદા ...

ધુમાડો પીવાની નળી કેવી હોય? ...

ધુમાડો પીવાની રીત ... ૬૪૦

ધુમાડો પીવામાં ઔષધોના કલ્કો ...

ઘરમાં દેવાનો અપરાધિત ધૂમ ...

ધૂમપાનમાં પરેજી તથા નળી શાની? ... ૬૪૧

ગણ્ડૂષ, કવલ, પ્રતિસારણ-વિધિ

ગંડૂષ-કોગળા કરવાની રીત અને સંખ્યા ... ૬૪૧

કોગળાના ચાર બેદો ...

કોગળામાં ઔષધનું માપ ... ૬૪૨

કેટલી ઉંમરે કોગળા કરાય અને તેના કાયદા ...

કોળિયાની રીત અને તેના કાયદા ...

પ્રતિસારણ એટલે શું અને તેના કાયદા ...

પ્રતિસારણનો હીનયોગ કે અતિયોગ થાય તો? ...

સ્વેદવિધિ

સ્વેદના પ્રકારો અને કાયદા ...

જુદા જુદા સ્વેદનાં ફળ ... ૬૪૩

જેવો રોગ તેવો સ્વેદ ...

સ્વેદ માટેનાં વિશેષ સૂચનો ...

સ્વેદ માટે અયોગ્ય કોણ? ... ૬૪૪

સ્વેદ માટે અયોગ્યને પણ મૃદુ સ્વેદ સારો ...

સ્વેદના અતિયોગથી નુકસાન ...

તાપસ્વેદ ...

ઉષ્મસ્વેદ ...

ઉષ્મસ્વેદના બીજા પ્રકારો ... ૬૪૫

ઉપનાહસ્વેદ અથવા મહાશાસ્ત્રણ પ્રયોગ ...

ઉપનાહના બીજા પ્રકારો ... ૬૪૬

દ્રવસ્વેદ ...

દ્રવસ્વેદના બીજા પ્રકારો ...

એ દ્રવસ્વેદનો કાળ ...

સ્વસ્ત્યેન્નુ કળ આદિ ... ૧૪૭

શુદ્ધતૈલવિધિ

માથામાં તેલ નાખવાના ચાર પ્રકારો ... ૧૪૭

દિશેભસ્તિની વિધિ, કળ તથા કળ ... "

કર્ણપૂરણવિધિ

કાનમાં તેલ વગેરે નાખવાની ક્રિયા ... ૧૪૮

કાનના કયા રોગ પર શું ઔષધ ? ... "

સેપવિધિ

સેપનાં નામો તથા પ્રકારો ... ૧૪૯

દેલખ સેપ... .. "

દ્વાંત્ર સેપ... .. "

વિષળ સેપ... .. "

વપ્પ સેપ ૧૫૦

સેપના મે બેદો "

રાત્રે સેપ ન લખાવવા... .. "

કેવા પક્ષ ઉપર રાત્રે પક્ષ સેપ કરવો ? ... "

ચિત્તના સોળ પર પ્રદેહ "

વાલુના સોળ પર પ્રદેહ "

કેના સોળ પર પ્રદેહ "

શોષિતભાવણ(કસ)ની વિધિ

સોષીનું સ્વરૂપ ૧૫૧

સોષીના મગ્ગ વગેરેથી થતા વિકારો "

જુદા જુદા પ્રકાર દેલખી મગ્ગેસ સોષીનાં લક્ષણો "

મે કે ત્વુ દેલખી મગ્ગેસ સોષીના લક્ષણો ૧૫૨

ઝેરથી સોષી જમડી હોય તો ? "

નદિ મગ્ગેસ અસલ સોષીના લક્ષણો "

સોષી કદાવડુ જરૂરી ક્યારે ? "

સોષી કાઢવાનાં સાધનો "

કેનું સોષી ન કદાવ ? ૧૫૩

ઉપર જણાવેલાનું પક્ષ સોષી ક્યારે અને કયા "

સાધનથી કાઢવું ? "

રોગાદુત સોષી કાઢવાના સાધન "

કયુ સાધન કેરવા આંગળીનું સોષી ખેંચે ? "

કયા સમયે અને કેનું સોષી ન જ નીકળે "

સોષી કાઢવા માંડ્યા છતાં ન નીકળે તો ? ૧૫૪

કયા કાળે કેનું સોષી કાઢવું ? "

સોષી ખૂન નીકળવા લાગે તો ? "

મગ્ગેસ સોષી પક્ષ જાડુ ન કરાવ "

સોષી કાઢવાના વાસુ કેવો તો ? ... ૧૫૫

સોષી જરાજર કાઢવાનું લક્ષણ "

સોષી કાઢ્યા પછી લગવાનું "

નેત્રપ્રસાદન કર્મો

નેત્રને સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયાઓ ૧૫૫

તેમાં પ્રથમ સેક કાઢવા સિંચન ક્રિયા "

આમ્બોસાતન ક્રિયા ૧૫૬

પિંડીની ક્રિયા

બેદોથી આંખ પર ચૂકવાની ચૈપટીઓ ... ૧૫૭

બિદાલક્રિયાનો પ્રકાર

તર્પણક્રિયા

આંખને વામ કરવાનો પ્રકાર ૧૫૭

કેવાં નેત્રને તર્પણ જરૂરી છે ? ૧૫૮

કયા રોગ પર ક્યાં સુધી તર્પણ રાખવું ? "

તર્પણ પછીની ક્રિયા "

તર્પણ બરાબર કરવાનાં ચિહ્નો "

તર્પણનો અભિપ્રાય કે કીન્તવ્ય થાય તો ? ... ૧૫૯

નેત્રતર્પણ ક્યારે ન કરાય ? "

પુરપાકક્રિયા

પુરપાકની રીતે પકાવેલા રક્ષી નેત્રનું તર્પણ ૧૫૯

કરવાની ક્રિયા ૧૫૯

પુરપાકનાં શ્વુ બેદો "

ઉપરનાં જાણેની બનાવટ બાને માત્રજાણ ... ૧૬૦

પાંચ કદલી દબો "

તર્પણ કે પુરપાક સેવનાર માટે સૂચન "

અંજનક્રિયા

અંજન એટલે શું ? ૧૬૦

અંજનનાં બેદો ૧૬૧

રક્ષાંજનનાં શ્વુ બેદો... .. "

અંજનવર્તિનાં શ્વુ બેદો અને તેનાં પ્રાપ્ત "

અંજનની માત્રા "

અંજનની સળી વિશે "

અંજનના સમય ૧૬૨

અંજન કેવાને ન અંજનવા ? "

નિદોષ કરવાને અંજન અંજન તો ? "

અંજન-ઔષધવિધાન

લેખની ચંદોરવા વર્તિ' ૧૬૨

રેખણી કુસુમિયા વર્તિ' ૧૬૩

સ્નેહની વર્તિ' "

લેખની રક્ષાક્રિયા "

રેખણી રક્ષાક્રિયા "

સ્નેહની રક્ષાક્રિયા "

લેખના શ્વુ' ૧૬૪

રોપણ ચૂર્ણ	૬૬૪
રોહન ચૂર્ણ	"

પ્રત્યંજન ક્રિયા

પ્રત્યંજન સેવનવિધિ	૬૬૪
પ્રત્યંજન નેનામૃત ચૂર્ણ	૬૬૫
દષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી સળી	"

ભેષજ-લક્ષણ-સમય

ઔષધ ખાવાનો વખત	૬૬૫
પહેલો પ્રભાત સમય	"
ખીજો ભોજનની આદિ-મધ્ય દે અંત સમય	"
ત્રીજો ભોજનનો સમય	૬૬૬
ચોથો વારંવારનો સમય	"
પાંચમો રાત્રે ભોજન વિનાનો સમય	"
નરણે કાંઈ ઔષધ લેવા વિષે	"
ખોરાક સાથે ઔષધ લેવાથી ફાયદા	"
અયોગ્ય રીતે ઔષધ લેવાથી નુકસાન	૬૬૭
ઔષધ પચ્યા તથા ન પચ્યાનાં ચિહ્નો	"
ઔષધ ખાવાના સમયે ભગવાન ચરકે કહેલી વિધિ	"

રોગી-પરીક્ષા પ્રકરણ

ચિકિત્સા માટે વાગભટે કહેલી રોગીની પરીક્ષા	૬૬૮
વૈદ્યોને મૂંઝવે એવા વિકારો	"
ત્રણ દોષ ઉપરથી નેત્રની પરીક્ષા	"
ત્રણ દોષોથી જીભની પરીક્ષા	"
મૂત્રપરીક્ષા	૬૬૯
નાડીપરીક્ષા	"
રોગ જણાવામાં પાંચ કારણો	૬૭૦
હેતુ એટલે શું?	"
સંપ્રાપ્તિ એટલે શું?	૬૭૧
સંપ્રાપ્તિના ઔષધિક ભેદો, તેમાંની	"
સંખ્યા સંપ્રાપ્તિ	૬૭૨
વિકલ્પસંપ્રાપ્તિ	"
પ્રાધાન્યસંપ્રાપ્તિ	"
બલ-અબલ સંપ્રાપ્તિ	"
કાલસંપ્રાપ્તિ	૬૭૩
ઋતુ અનુસાર વાતાદિના પ્રકોપ	"
રોગના પૂર્વરૂપનું લક્ષણ અને ભેદો	"
લક્ષણનું લક્ષણ	૬૭૪
એ લક્ષણને સમજાવતું દર્શાવતું	"
ઉપશયનું લક્ષણ	"
સ્તંદોષ જણાવતો ઉપશય	"

વાયુનો ઉપશય	૬૭૫
પિત્તનો ઉપશય	"
કફનો ઉપશય	"
રોગોના નિદાનનું વિવેચન	"
વાયુના પ્રકોપનાં નિદાનો	૬૭૬
પિત્તના પ્રકોપનાં કારણો	૬૭૭
વિદાહી દ્રવ્યનું લક્ષણ	"
કફના પ્રકોપનાં કારણો	"
એક રોગ પણ બીજા રોગનું નિદાન	"
ઉપરના કથન પર દર્શાવેલો	"
એક રોગના નિદાનરૂપ થતા બીજા રોગની વિચિત્રતા	૬૭૮
વધેલા અથવા ક્ષીણ થયેલા દોષ-ધાતુઓ અને મજાની સુશ્રુતે કહેલી ચિકિત્સા	૬૭૯
સ્વાસ્થ્ય દરેકને પ્રિય હોય છે	"
સ્વસ્થનું લક્ષણ	"
સ્વસ્થ માણસનાં ચૈદ લક્ષણો	"
દોષોની એકસરખી સ્થિતિ એ જ સ્વાસ્થ્ય	૬૮૦		
દોષો, ધાતુઓ અને મજા વધવાનાં નિદાનો	"		
વાયુ વધ્યો હોય તો?	"
પિત્ત વધ્યો હોય તો?	"
કફ વધ્યો હોય તો?...	"
રસ વધ્યો હોય તો?...	"
લોહી વધ્યું હોય તો?	૬૮૧
માંસ વધ્યું હોય તો?	"
મેદ વધેલ હોય તો?	"
હાડકાં વધ્યાં હોય તો?	"
મજ્જા વધી હોય તો?	૬૮૨
વીર્ય વધ્યું હોય તો?	"
મળ વધ્યા હોય તો?	"
મૂત્ર વધ્યું હોય તો?	"
પરસેવો વધ્યો હોય તો?	"
સ્ત્રીનું આતંવ વધ્યું હોય તો	૬૮૨
ધાવણ વધ્યું હોય તો?	"
ગર્ભ વધતો હોય તો?	"
અત્યંત વધેલા દોષો, ધાતુઓ અને મજા ઓછાં કરવાની જરૂર	"
દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મજાનો ક્ષય થવાનાં નિદાનો	૬૮૩
ક્ષીણ થયેલા દોષાદિકનાં લક્ષણો	"
ઓજાના ક્ષયનું નિદાન	૬૮૪
ઓજાનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો	"

વિકાનો ક્ષમ જવાનાં લક્ષણો	૧૮૪	હાલકાના તથા મજાના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	૧૮૬
મૂતનો પરસેવાનો, ઓના રજનો તથા ધાવણનો ક્ષમ જવાનાં લક્ષણો		વીરના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"
ઓના ઝમનો ક્ષમ જવાનાં લક્ષણો	"	મજાના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"
હીણુ જમેલી ધાતુઓ વધારવાના કૃપાથો	"	મૂતના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"
હીણુ જમેલી ઝાઝા વધારવાના કૃપાથ	"	પરસેવાના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે ..	"
હીણુ જમેલ દોષાદિને વધારવાના કૃપાથો	૧૮૫	આતવના ક્ષમવાળો ઓ આ પદાથેને હમ્મે	"
વાયુના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"	ધાવણના ક્ષમવાળો ઓ આ પદાથેને હમ્મે	૧૮૭
પિત્તના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"	ઝમના ક્ષમવાળો ઓ આ પદાથેને હમ્મે	"
કફના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"	મજાનું લક્ષણ	"
રસના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"	મજાનો ક્ષમ જવાનાં કારણો	"
સેત્રીના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	"	મજાનો ક્ષમ જવાનું લક્ષણ	"
માસના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે	૧૮૬	મજા વધારનારા પદાથો	"
મેદના ક્ષમવાળો આ પદાથેને હમ્મે		મજાવાનું તથા નિર્મજાનું લક્ષણ	

અકારાદિ અનુક્રમ

અ	અતિશય કૃપાથોત્તરેણ	આપત્તવાયુનું સ્વરૂપ
અઝઝિયાનાં કૂલ	આટા રસથી ગુરુચાન ૧૭૦	તથા કાપ ૩૭
અઝઝિયો	અતિશય દૂધા અમુખનાં	અહીં - ૨૭૪
અઝઝુ અજવા અઝર	લક્ષણો ૧૫૫	અહીંજીવ ૩૬૫
અપેદી	અતિશય સેવેશા કાવા	અમયાદિ મોહક ૧૧૬
અપેદી	રસથી ગુરુચાન ૧૭૨	અભિમત્તુ કરવાના
અપેદી રાતો	અતિશય સેવેશા તીખા	એ મતો ૬૧
અજમમ પાંચાં	રસથી ગુરુચાન - ૧૭૧	અભિમત્તી દ્રવ્ય ૧૮૦
અજીવું કૃપર જમવાળી	અતિશય જમવાળી	અજક ૪૧૮
ગુરુચાન	અનુવાચન નહિ ૧૨૧	અજકને માત્રાની રીત ૫૬૬
અજીવુંનાં કારણો	અત્યંત વધેશા દોષો	અજકને શુદ્ધ કરવાની રીત ૫૬૬
અજીવું સવારમાં અજીવ તો	ધાતુઓ અને મતો જોડા	અમરવેલ - ૩૨૫
ઝોવધ સેવુ	કરવાની અઝર - ૧૮૨	અમુક મહિનામાં અમુક જ
અઝ	અનુપદેશ-અઝ દેશનું	પાણી કિતકારી ૫૨૪
અઝનાં વધ	લક્ષણ - ૬૮	અઝ આટા રસના યુલો ૧૭૦
અઝની રેટથી	અનુચોમન દ્રવ્ય - ૧૭૫	અઝસેતલ-અઝસેતલ ૩૬૬
અઝની વહીઓ	અનુવાચન દેતા પદેશા શું	અઝન અને તેના યુલો ૧૪૦
અઝનો મોહ	કરવું? - ૧૨૧	અપેદ્ય રીતે ઝોવધ સેવાથી
અઝતેલ કરવાની રીત	અનુવાચન અસ્તિની માત્રા	ગુરુચાન ૧૧૭
અતિ મૃદુનથી ગુરુચાન	અને તે કોને દેવી? ૧૧૬	અરફસી - - ૨૮૫
અતિશયનું લક્ષણ - ૧૩૮	અઝ (રસિયા) - ૪૬૨	અરફી - - ૨૭૦
અતિવિષ - ૨૨૮	અઝાચાન કરવાવાળો	અરફ - - ૨૭૧
અતિશય કૃપાથોત્તરેણ	અઝ - ૬૧	અરિષ્ટ ૫૪૬
અઝ રસથી કાનિ ૧૭૨		

અરિષ્ટ કરવાની સામાન્ય રીત ...	૫૭૪
અરિષ્ટનું લક્ષણ ...	૧૫૭
અર્ચકો ...	૩૬૨
અમૃત જળ પાનું લક્ષણ ...	૧૦૫
અલંબુસા ...	૩૨૮
અવલંબન કરું કમ ...	૪૨
અવલેહ જનાવવાની રીત ...	૫૭૦
અશુદ્ધ અગ્નિકૃત દોષો ...	૫૬૯
અશુદ્ધ કૃત્રીરના દોષો ...	૫૮૩
અશુદ્ધ ગ્રાંથાના દોષો ...	૫૮૨
અશુદ્ધ મણુલીલના દોષો ...	૬૦૧
અશુદ્ધ સ્નાનાના દોષો ...	૫૭૮
અશુદ્ધ સ્નાનામળીના દોષો ...	૫૮૭
અશુદ્ધ દરતાલના દોષો ...	૬૦૦
અશુદ્ધ હીરાના દોષો ...	૬૦૩
અશળિયા ...	૨૦૧
અષ્ટક વર્ગ ...	૨૦૬
અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ ...	૨૧૦
અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા ન કરવી ...	૧૪૯
અસ્થિઓનું કામ ...	૪૮
અસ્થિના પ્રકાર ...	૪૮
અસ્થિની સંખ્યા ...	૪૭
અસ્થિનું સ્વરૂપ ...	૪૭
અલંકારની ઉત્પત્તિ ...	૧૫
અલંકારનું કાર્ય ...	૧૬
અળતો ...	૨૨૪
અળતી ...	૪૫૧
અળસી ...	૪૪૩
અળસીનું તેલ ...	૫૪૩
અંકોલ (અખરોટ) ...	૨૯૬
અંગની વિકળતા-ખોડ ઉપજવનારાં અંગ ...	૬૫
અંગો અને ઉપાંગો શાથી બને છે ? ...	૭૯
અંજન એટલે શું ...	૬૬૦
અંજન કેવાને ન અંજન ? ...	૬૬૨
અંજનના બેદો ...	૬૬૧
અંજનના સમય ...	૬૬૨
અંજનની માત્રા ...	૬૬૧
અંજનની સળા વિષે ...	૬૬૧
અંશદક જળ ...	૫૨૩

આ

આ પાંચ યજ્ઞો વખખાતા નથી. ...	૧૫૩
આદ અર્ધો ખોળા પાણી પીવાથી લાભ ...	૧૩૮
આત્માથી શું કામ છે ? ...	૮૩
આદ્યા સંધાન કરવાની રીત ...	૫૭૪
આફુ ...	૧૬૦
આનુષ પ્રાણીઓ ...	૪૭૧
આનુષ-પ્રલે ...	૪૭૪
આવરોમાંના કુલેયરો ...	"
આમાશયમાં ગયેલા આદારનું પરિણામ ...	૪૯
આયુર્વેદ એટલે શું ? ...	૨
આયુર્વેદ સંહિતાનો પ્રાદર્શીવ ...	૮
આયુર્વેદની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા ...	૨
આયુર્વેદનું પ્રાકલ્ય ...	૨
આયુર્વેદનો આગમનક્રમ ...	૧
આયુર્વેદનો વિચાર ...	૧૫૫
આગમાં ...	૧૮૮
આરનાલ ...	૫૪૫
આર્ધ્ય મધ ...	૫૫૦
આતંવના ક્ષયવાળા સ્ત્રી કયા પદાર્થોને દ્રવ્યે ? ...	૬૮૬
આશયો ...	૬૨
આક્રોશતનક્રિયા ...	૬૫૬
આસવ ...	૫૪૭
આસવ તથા અરિષ્ટનાં લક્ષણો ...	૫૭૪
આસુત ...	૫૪૫
આસોપાલવ ...	૩૪૬
આસોદ ...	૩૦૭
આસોદરો ...	૩૫૮
આસ્થાપન અને રોહનઅસ્થિ બરાબર અપાયાનાં લક્ષણ ...	૬૨૬
આહાર તથા મળમૂત્ર કેવા રથળે કરવાં ? ...	૧૧૨
આહારનું પાચન ...	૫૦
આહારનો રસ ...	૫૧
આંખને તૃપ્ત કરવાનો પ્રકાર ...	૬૫૭

આંચડી ...	૩૯૮
આંચડીના ફળનું પ્રપાનક ...	૫૧૦
આંચડીવડા ...	૫૦૦
આંચાના ફળનું પ્રપાનક ...	૫૧૦
આંચાદગદર ...	૨૨૫
આંખો ...	૩૭૧
આંખો (જંગલી) ...	૩૭૪
આંખમાં ઘોળો મુરગો આંજવાથી ફાયદા ...	૧૦૪
આંખો દોષે ન આંજવી ? ...	૧૦૪

ઇ

ઇલ્લીસ મત્સ્ય ...	૪૮૯
ઇંગારિયો ...	૩૬૩
ઇન્દ્રવ ...	૨૧૪
ઇન્દ્રવનું આડ ...	૨૬૧
ઇન્દ્રપુષ્પી (દાલદારી) ...	૨૮૩
ઇન્દ્રવારણી ...	૩૧૧
ઇન્દ્રિયોના વિષયો ...	૧૬

ઉ-ઝ

ઉત્કલેશનઅસ્થિ ...	૬૨૭
ઉત્તમ આદિ માત્રાની સમગ્રણ ...	૬૧૫
ઉત્તમ વેદનાં લક્ષણ ...	૧૫૩
ઉત્તરઅસ્થિ આપવાની રીત ...	૬૨૯
ઉત્તરઅસ્થિના ફાયદા વગેરે ...	૬૩૦
ઉત્તરઅસ્થિ નામ પડવામાં કારણ ...	૬૨૯
ઉત્તરઅસ્થિની નળા વિષે ...	૬૨૯
ઉદકીર્ણ કરંજ ...	૨૯૨
ઉદાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય ...	૩૬
ઉનાળાનું લેપન ...	૧૦૯
ઉનાળામાં કયાં વસ્ત્રો ...	૧૦૮
ઉપદ્રવનું લક્ષણ ...	૧૪૭
ઉપધાતુઓ ...	૬૧
ઉપનાહના બીજા પ્રકારો ...	૬૪૬
ઉપનાહરવેદ અથવા મહા-શાલ્વણ પ્રયોગ ...	૬૪૫
ઉપલસરી ...	૩૧૯
ઉપલસરી ઘોળા ...	"
ઉપવિષોની સાત જાતિ ...	૬૦૪
ઉપશયનું લક્ષણ ...	૬૭૪

કયા રોગો પર વિરેચન	
નત્ય અપાય ? ...	૬૩૨
કયા લોકોને દિવસે	
ઊંઘવા દેવા ? ..	૧૨૫
કયા સમયે કોનું લોહી	
ન જ નીકળે ? ...	૬૫૩
કયું અન્ન પચે-ન પચે ?	૧૧૬
કરકાલવ જળ ...	૫૧૭
કરમદો ...	૩૮૬
કરલી ...	૪૫૧
કરંજ (કરહદ) ...	૨૮૮
કરિયાતું ...	૨૧૩
કરેણુ (ધોળી-રાતી)	૨૮૩
કરેણુ (પીળી) ...	૩૪૬
કરંજ-એ જાતના ...	૨૯૨
કપૂરનાલી ...	૫૦૬
કર્મથી થતા રોગો ...	૧૪૫
કર્મરંગ ...	૩૯૮
કલખાપરિયાને શુદ્ધ	
કરવાની રીત ...	૬૦૨
કલાનું સ્વરૂપ ...	૬૨
કલિંગ દેશના માપ-	
તોલનાં માપ ...	૫૬૫
કલૌંજી જીરું ...	૧૯૬
કલ્ક કરવાની રીત ...	૫૬૭
કલિકા મત્સ્ય ...	૪૮૯
કપાય રસના ગુણો ...	૧૭૨
કષાયોના પાંચ ભેદો	૫૬૫
કસરત કરવાથી ફાયદા	૧૦૫
કસરત કેણે ન કરવી ?	૧૦૫
કસરત વધારે કરવાથી	
નુકસાન ...	૧૦૬
કસ્ટૂરો ...	૨૨૪
કસ્ટૂરનાં બીજ ...	૪૪૭
કસ્ટૂરનાં નામો ...	૨૨
કસ્ટૂરનાં તેલ ...	૫૪૩
કસેણું ...	૪૬૮
કસ્તૂરી ...	૨૩૯
કળથી ...	૪૪૩
કોકોડાં ...	૪૬૨
કોકોડી ...	૩૩૧
કોકોલ ...	૨૬૧

કંટોલાં ...	૪૬૨
કંદરાઓ, તેમની સંખ્યા	
તથા પ્રયોજન ...	૭૫
કંપારીવાળા પક્ષાઘાત તથા	
બીજા રોગો માટેનું નત્ય	૬૩૫
કાકડાશિંગી ...	૨૨૦
કાકડી ...	૪૫૮
કાકનાસા ...	૩૨૨
કાકમાચી ...	૩૨૨
કાકોલી ...	૨૦૮
કાચખો ...	૪૮૬
કાથા તથા ચૂનાના ગુણ	૧૨૨
કાદવ ...	૮૨૫
કાનના કયા ગેગ પર કયું	
ઔપદ્ય ...	૬૪૮
કાનમાં તેલ વગેરે નાખવાની	
ક્રિયા ...	૬૪૮
કાયફલ ...	૨૨૧
કારેલાં (એ જાતનાં)	૪૫૯
કાલકૂટ ...	૪૩૧
કાલસંપ્રાપ્તિ ...	૬૭૩
કાસડો ...	૩૦૧
કાસુંદરો તથા તેનાં પાંદડાં	૪૫૬
કાળાંતરે પ્રાણુ હરનારાં	
તેત્રીસ મર્મ ...	૬૪
કાળીપાટ ...	૩૦૭
કાળી માટી ...	૪૨૫
ગળું જીરું ...	૧૯૬
કાળો ઉંખરો ...	૩૫૫
કાળો સુરખો આંજવાના	
ફાયદા ...	૧૦૪
કાંકય કે પાડલ ...	૨૬૯
કાંગ ...	૪૪૫
કાંચનાર તથા કાવિદાર	૨૮૮
કાંજિકનાં લક્ષણો ...	૫૭૫
કાંજી ...	૫૪૪
કાંજનું પ્રપાનક ...	૫૧૧
કાંજવડાં ...	૪૯૯
કાંટાઅશોળિયો ...	૩૪૭
કાંડેશુ શેરડી ...	૫૫૩
કાંટારેશુ શેરડી ...	૫૫૩
કાંસડી કે દાંતિયાથી વાળ	
અવસ્ય ઓળવા ...	૧૮૫

કાંસું ...	૪૧૧
કાંસું મારવાની રીત ...	૫૮૯
કાંસું શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૮૯
કિંદરુ ...	૨૪૭
કુસુદિની ...	૩૩૯
કુરંગ ...	૪૭૬
કુલિંજન (પાનની જડ)	૨૦૩
કુશ અથવા ડામ ...	૩૦૨
કુંજડો ...	૩૪૪
કુંવાડિયો ...	૨૨૮
કુંવાર ...	૩૧૭
કૂકડવેલ ...	૩૩૨
કૂકડા ...	૪૮૦
કૂટશાલ્મલિ ...	૩૬૬
કૂખાનાં પાંદડાં ...	૪૫૫
કૂખો ...	૩૩૦
કૂચા અથવા ગાભા ...	૭૬
કૂવા વગેરેનાં માછલાં	૪૯૧
કૂવાડિયાનાં પાંદડાં ...	૪૫૫
કેટલી ઉંમરે કેગળા કરાય	
અને તેના ફાયદા ...	૬૪૨
કેસુક ...	૪૬૭
કેરડો ...	૩૬૮
કેવડીમોથ ...	૨૬૨
કેવડો ...	૩૪૫
કેવળ શાસ્ત્ર જાણે છતાં	
જો ક્રિયા ન જાણે	
તોયે વ્યર્થ ...	૧૪૯
કેવા નેત્રને તર્પણ જરૂરી છે ?	૬૫૮
કેવા પાણીથી મોઢું ધોયું ?	૧૦૩
કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો ?	૧૩૫
કેવા રોગીની ચિકિત્સા	
ન કરવી ? ...	૧૫૨
કેવા પ્રણુ ઉપર રાત્રે પણુ	
લેપ કરવો ? ...	૬૫૦
કેવા સ્થાને સ્ત્રીસંગ ન	
કરાય ? ...	૧૩૫
કેવી સ્ત્રીએ પુરુષસમાગમ	
કરવો ? ...	૨૩
કેવી સ્ત્રી પાસે ન જવું ?	૧૩૬
કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો ?	૧૩૫

ગર્ભના ક્ષયવાળી આ	
પદાર્થોને ધ્રુષ્ટે ...	૬૮૩
ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરે એવા	
વીર્યનું લક્ષણ ...	૫૯
ગર્ભ રહ્યા પછીનાં લક્ષણ	૨૭
ગર્ભગ્રહણ યોગ્ય કાળ	૨૦
ગર્ભની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર	૨૪
ગર્ભની બીજી પ્રકૃતિઓ	૩૦
ગર્ભનું લક્ષણ ...	૩૦
ગર્ભનું શરીર કયા કારણે	
વધે છે ? ...	૮૪
ગર્ભને જિવાડે છે કોણ ?	૮૩
ગર્ભને જીવવાનો બીજો	
ઉપાય કયો ? ...	૮૪
ગર્ભમાં કયું અંગ પ્રથમ	
થાય છે ? ...	૮૨
ગર્ભમાં દર મહિને શું શું	
થાય છે ? ...	૭૯
ગર્ભમાં પાંચથી આઠ	
મહિનાઓમાં શું ?	૮૧
ગર્ભમાં માતાપિતાથી	
ઉત્પન્ન થતા અવયવો	૮૨
ગર્ભ રોતો કેમ નથી ?	૮૫
ગર્ભ વધતો હોય ત્યારે	૬૮૨
ગર્ભશય્યા અથવા ગભી-	
શયનું સ્વરૂપ ...	૨૪
ગર્ભિણીની ઉત્તમ ધ્રુષ્ટા-	
ઓનાં ઉત્તમ ફળ ...	૮૦
ગર્ભિણીની હલકી ધ્રુષ્ટા-	
ઓનું હલકું ફળ ...	૮૧
ગર્ભિણીને નહિ કરવા જેવું	૮૫
ગલકી ...	૪૫૯
ગલતોરા ...	૩૩૪
ગળજીભી ...	૩૩૩
ગળજીભીનાં પાદડાં ...	૪૫૫
ગળી ...	૩૧૨
ગળો ...	૨૬૫
ગળોનાં પાદડાં ...	૪૫૫
ગંદૂધ-કોગળા કરવાની રીત	
અને સંખ્યા ...	૬૪૧
ગંધક ...	૪૧૭
ગંધકને શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૯૯

ગંધકોકિલા-ગંધમાલતી	૨૬૧
ગંધપલાશી-કપૂરકાચલી	૨૫૭
ગંધપ્રસારણી ...	૩૧૯
ગંધી સમેરવો ...	૨૭૨
ગંભારી-સીવણ ...	૨૬૮
ગાજર ...	૪૬૬
ગાડર (થેટાં) ...	૪૮૩
ગાડરનું ઘી ...	૫૩૯
ગાડરનું દૂધ ...	૫૨૮
ગાયનું ઘી ...	૫૩૮
ગાયનું દહીં ...	૫૩૨
ગાયનું દૂધ ...	૫૨૭
ગાળેલું દહીં ...	૫૩૩
ગાંગળ ...	૫૧૭
ગુણકારી જળ કયું ? ...	૫૨૫
ગુણયુક્ત ભોજન બે વાર	
જમવું ...	૧૧૧
ગુહાશય ...	૪૭૨
ગુંદ ...	૩૦૧
ગૂગળ ...	૨૪૫
ગૂંદા-ગૂંદી ...	૩૯૨
ગેરુ ...	૪૨૩
ગોખરુ ...	૨૭૫
ગોખરુપુટનું લક્ષણ અને	
ઉપયોગ ...	૫૭૬
ગોમૂત્ર ...	૫૪૦
ગોમેદ ...	૪૨૮
ગોરખમુંડી ...	૩૧૪
ગોરોચન ...	૨૫૩
ગોળ ...	૫૫૫
ગોળીઓ બનાવવાની રીત	
અને તેની માત્રા ...	૫૭૧
ગ્રહણીનું લક્ષણ ...	૫૦
ગ્રામ્ય ...	૪૭૪
ગ્રાહી દ્રવ્ય ...	૧૭૭
ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પાળવાના	
નિયમો ...	૧૪૪
ગ્રીષ્મમાં કયું પાણી સારું ?	૫૨૩
ધ	
ધઉં ...	૪૩૮
ધઉંલો ...	૨૫૮

ધણા અર્થવાળાં નામો	૫૬૨
ધરમાં દેવાનો અપરાજિત	
ધૂમ ...	૬૪૦
ધિલોડી ...	૪૬૧
ધિલોડી (કડવી) ...	૪૬૩
ધી ...	૫૩૮
ધી આદિ પીવામાં અનુપાત	૬૮૮
ધી કેને તથા કયા રોગ	
પર ન દેવું ...	૫૪૦
ધી તથા તેજ પકાવવા-	
ની રીત ...	૫૭૧
ધૂધરી ...	૫૧૪
ધેટા (ધંબા) ...	૪૮૪
ધોડાનું માંસ ...	૪૮૪
ધોડા પર બેસવાથી શું ?	૧૨૯
ધોડાવજ ...	૨૦૨
ધોડીનું ઘી ...	૫૩૯
ધોડીનું દૂધ ...	૫૨૮

અ

અકલાં ...	૪૮૦
અણકબાખ ...	૨૬૨
અણા ...	૪૪૧
અણાની રોટલી ...	૪૯૭
અણાનો ખાર ...	૨૩૬
અણીભોર ...	૩૮૫
અણેચી એટલે અણાનાં પાદડાં	૪૫૬
અણોડી રાતી ધોળી ...	૨૯૩
અતુરમ્લ ...	૪૦૦
અતુરણ ...	૧૯૩
અતુર્બીજ ...	૨૦૧
અરકનો પ્રાકૃર્ભાવ ...	૭
અરખી કોણે પીવી ?	૬૦૭
અવક ...	૧૯૩
અંપો ...	૩૪૨
અંબેલી ...	૩૪૧
આક (ખડી) ...	૪૨૩
આતુર્ભાતક ...	૨૫૨
આર અર્થવાળાં નામો	૫૬૨
આરોળી ...	૩૮૭
આંદનીના ગુણો ...	૧૨૩
આકાખાઈ	

ઝેરથી લોહી બગડ્યું	
હોય તો ? ...	૬૫૨
ઝેરના ગુણો ...	૬૦૪
ઝેરને શુદ્ધ કરવાની રીત ...	૬૦૪
ઝેર વગેરેથી મરેલા જનન- વરનાં માંસ ...	૪૮૭
ઝેરી મધ ...	૫૫૧

ટ

ટંકણખાર ...	૨૩૭,૪૨૨
ટંકારી ...	૨૬૫
ટાઢા કે જીના પાણીથી નાહવાના ફાયદા ...	૧૦૭
ટાંકો ...	૪૫૧
ટિંકોરી ...	૪૬૧
ટિંબરુ ...	૩૬૯,૩૮૩

ડ

ડમરુચંત્ર ...	૫૭૮
ડમરો ...	૩૫૧
ડામે પડમે સૂવામાં કારણ ...	૧૨૩
ડાંબો (ઘોળા-રાતો) ...	૪૫૦
ડુંગળી ...	૨૩૨
ડોલર ...	૩૪૮

ત

તગર ...	૨૪૪
તગરની ગાંઠ ...	૨૫૯
તજ ...	૨૫૦
તડકો, છાંયડો, વરસાદ, ધનધોર, અગ્નિ અને ધુમાડો સેવવાથી શું ? ...	૧૨૯
તત્કાળ પ્રાણ હરનારા ૧૯ મર્મો ૬૩	
તન્દ્રાનિવારણ નસ્ય ...	૬૩૩
તમાલ ...	૩૬૩
તમાલપત્ર ...	૨૫૧
તમોગુણયુક્ત મનના ગુણ ...	૧૫
તરતનાં મારેલાં જનવરોનાં માંસ ...	૪૮૬
તરત બળ આપનારી છ વસ્તુ ...	૧૩૪
તરત બળ હરનારાં છ ...	૧૩૪
તરત સ્નેહકારી ખીખ પદાર્થો ...	૬૦૮

તરખૂચ ...	૩૭૮
તર્પણ કે પુટપાક સેવનાર માટે સૂચન ...	૬૬૦
તર્પણક્રિયા ...	૬૫૭
તર્પણનો અતિયોગ કે હીનયોગ થાય તો ? ...	૬૫૯
તર્પણ પછીની ક્રિયા ...	૬૫૮
તર્પણ બરાબર થયાનાં ચિહ્નો ...	૬૫૮
તલ (કાળા, ઘોળા, રાતા) ...	૪૪૩
તલની રોટલી ...	૪૯૭
તલનું તેલ ...	૫૪૧
તલનો ખોળ ...	૫૧૪
તલવટ ...	૫૧૪
તલવણી (બે જાતની) ...	૩૩૦
તળેલું માંસ ...	૫૦૪
તાડ ...	૩૮૦
તાડાગજળ ...	૫૨૧
તાપસેક્ષુ શેરડી ...	૫૫૩
તાપસ્વેદ ...	૬૪૪
તાપહરી ...	૪૯૪
તોરમાક્ષિક (ફામખી) ...	૪૧૦
તાલીસપત્ર ...	૨૬૦
તાંદળબે ...	૪૫૧
તિનિશ-નેતર ...	૩૭૧
તિલક ...	૩૪૮
તીખા રસના ગુણો ...	૧૭૧
તુલસી (કાળા તથા ઘોળા) ...	૩૫૦
તુલ્ય ક્રિયાની ભેજસેજ ન થાય ...	૧૫૦
તુવર ...	૪૪૧
તુવર (રાતાં પૂડાંવાળા) ...	૪૪૪
તુવરનું તેલ ...	૫૪૨
તુષોદક ...	૫૪૪
તુષોદકનાં લક્ષણો ...	૫૭૫
તુંબડી (કડવી) ...	૪૫૮
તુંબડી (મીઠી) ...	૪૫૮
તુંબુરુ કે તુવર ફળ ...	૨૦૫
તૌણ ...	૩૬૩
તૂરા રસના ગુણો ...	૧૭૨
તૂરિયાં ...	૪૫૯
તેજબલ ...	૨૧૭

તેતર (કાળાં તથા રાતાં) ...	૨૭૯
તેલ કોણે ન ચોળાવવું ? ...	૧૦૭
તેલ કોણે પીવું ? ...	૬૦૭
તેલ ચોળાવવાના ફાયદા ...	૧૦૬
તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો સમન્વય ...	૫૪૨
તેલનું સ્વરૂપ ...	૫૪૧
તૌષાર જળ ...	૫૧૮
લજવા યોગ્ય હલકું સોનું ...	૫૭૮
ત્રણ અર્થવાળાં નામો ...	૫૫૯
ત્રણ ગુણોથી ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો ...	૧૫
ત્રણ દોષોથી જન્મની પરીક્ષા ...	૬૬૮
ત્રણ દોષ ઉપરથી નેત્રની પરીક્ષા ...	૬૬૮
ત્રપુસ ...	૩૭૯
ત્રાયમાણ ...	૩૨૧
ત્રાંબાને શોધવાની રીત ...	૫૮૨
ત્રાંબું ...	૪૦૪
ત્રાંબું મારવાની રીત ...	૫૮૨
ત્રિકટુ ...	૧૯૨
ત્રિજાતક ...	૨૫૨
ત્રિક્ષ્ણાં ...	૧૮૯
ત્વચાઓ અથવા ચામ- ડીઓ ...	૭૭

થ

થેગી ...	૪૪૭
----------	-----

દરિયાર્ધ લૂણ ...	૨૩૫
દરેક રોગ પર વિજ્યા હરડે સારી ...	૧૮૫
દર્પણમાં જોવું તે ઉત્તમ છે ...	૧૦૫
દશમૂળ ...	૨૭૬
દશાંગલેપ ...	૬૪૯
દહીં ...	૫૩૧
દહીં કઈ ઋતુમાં સારું ને ખરાય ? ...	૫૩૩
દહીં સાકર કે ગોળ નાખેલ ...	૫૩૩
દંડમત્સ્ય ...	૪૮૯
દાડિમ ...	૩૯૧
દાતણ કરવાના ફાયદા ...	૧૦૧
દાતણ કરવાની રીત ...	

દાંતણ કાચે ન કરવા ?	૧૦૨	દોનોની એકસરખી સ્થિતિ		ધાવણના કુશવાળી બી	
દાંતણ કાચે ન કરવા ?	૧૦૦	એ જ સ્વાસ્થ્ય	૧૮૭	કયા પદાર્થોને કાચે ?	૧૮૭
દારદગદર	૨૨૬	દોનોનું સ્વરૂપ	૩૪	ધાવણ વધવાના ઉપાયો	૮૮
દમદી	૨૧૬	દોનોને વધતા જ એકા		ધાવણનો કાચાવવાનાં લક્ષણો	૧૮૪
દાઘ મધ ---	૫૫૧	કરવા	૧૪૨	ધાવણનું સ્વરૂપ	૮૮
દાળ	૪૬૩	દોનોને, ધાતુઓનો તથા મળોનો		ધાવણ વધુ કેમ તો ?	૧૮૨
દિનમયો ---	૧૦૦	કાચ થવાનાં નિદાનો	૧૮૩	ધુમાડાના ઉપયોગથી	
દિવસની ધીમ	૧૨૫	કવરને	૧૪૬	કાચ ---	૧૩૬
દિવસના દરમિયાન છ		કવરનેના બીજા પ્રકારો	૧૪૬	ધુમાડાના છ ભેદો	૧૩૮
જાણી	૧૪૧	કવરનેનું કળ બાદિ ---	૧૪૭	ધુમ કે કઈ ઉપર કાચ ?	૧૩૬
દિવસે બી ન ભોગવાય	૧૨૮	કવરનેનો કાળ ---	૧૪૬	ધુમાડા પીવાની નળી	
દુગ્ધપિંડા	૫૦૮	કાચ	૩૬૫	કેવી રીત ?	૧૩૬
દુધેલી ---	૩૨૮			ધુમાડા પીવાની રીત	૧૪૦
દુધ ધાવણનાં લક્ષણો	૮૬			ધુમાડા પીવાને બધેબધે	
દાના લક્ષણો	૧૫૨			મજાસે ---	૧૩૮
દુધ	૫૧૧ ૫૨૬	ધમતીઓ અને તેઓની		ધુમાડા પીવામાં બોધવે-	
દુધ ખાક સાકર, રેળ		જાણ્યા	૭૩	ના કરેલો ---	૧૪૦
નાખેલ	૫૩૦	ધમાસો	૩૧૩	ધુમાડા વધુ કે બધેબધે	
દુધના રીંછનાં ગુણો	૫૩૧	ધારો	૨૮૪	કાચે પિવાય તો ?	૧૩૬
દુધની જુદી જુદી બનાવટ		ધાણા	૧૬૮		૨૧૭
ની બોગાય	૫૨૬	ધાણાનું પ્રયાનક	૫૧૧		
દુધની તર ---	૫૩૦	ધાણા સંસ્કૃતી બુલ્લુચિ	૪૨		
દુધ પાચવાની રીત અને		ધાણાના મળ ---	૬૧		
તેના ગુણો	૫૬૬	ધાણાનાં કમ	૪૩		
દુધપાક	૪૬૪	ધાણાનાં રહેલા બાધિક			
દુધપાક બાળિયેરનો	૪૬૪	ગુણો	૬૧		
દુધમાંથી કાઢેલ થી	૫૩૬	ધાન્ય ---	૪૩૩		
દુધ સેવવાના સમય	૫૩૦	ધાન્યના કાચાની રીત	૬૦૦		
દુધિત લળને નિર્દોષ		ધાન્યના ---	૫૪૫		
કરવાના ઉપાયો	૫૨૫	ધાણા પાણી	૫૧૬		
દુધિને સ્વચ્છ કરવાની રીત	૬૧૫	ધાણ કેવી ન રાખવી ?	૬૦		
દેહકાં	૪૮૬	ધાણ કેવી રાખવી ?	૬૦		
દેવદાર	૨૪૩	ધાણી	૨૨૨		
દેહનાં બીજા સમયથી		ધાણડો	૩૧૭		
કાચો	૩૪	ધાણાનું બોધું બાવણવાનાં			
દેહકાંસોના કાચ	૧૭૬	કારણો ---	૮૮		
દોષાયત ---	૫૭૭	ધાણા કાચે બાવે ?	૮૮		
રેલ તથા ધાતુ સંસ્કૃતી		ધાણા ખરાબ થવાનાં			
બુલ્લુચિ ---	૩૪	કારણો ---	૮૬		
રેલરૂટ સોંપી કાચાનાં કાચન	૬૧૩	ધાણા કાચવાના કારણો	૮૮		
રેલરૂટ નાસિ	૬૨૭	ધાણા કાચવાવાની રીત	૬૦		
રેલો, ધાતુઓ અને મળો		ધાણા ન બાવે તો બાવે			
વધવાનાં નિદાનો ---	૬૮૦	ધાણ ન મળે તો શું કરવું	૬૧		

નડસલ-બરુ ...	૩૦૦
નદીનું જળ ...	૫૧૯
નપુંસક ગર્ભવાણીનાં લક્ષણ ...	૨૮
નપુંસકતા પાંચ બેદો ...	૨૮
નરણે કોકે ઔષધ લેવા વિષે ...	૬૬૬
નરના જેવી ચેષ્ટાવાળી (વ્યંજન) કન્યા ...	૨૯
નલિકા અથવા પ્રવાહાકૃતિ સુગંધા ...	૨૬૫
નવાં નિર્મળ વસ્ત્રોના ફાયદા ...	૧૦૯
નવો ગોળ ...	૫૫૬
નસોતર (કાળું) ...	૩૦૯
નસોતર (ઘોળું) ...	૩૦૮
નસ્ય આદિમાં તેલ તથા ઘીનો પ્રયોગ ...	૬૦૮
નસ્ય એટલે શું? ...	૬૩૧
નસ્યમાં ઔષધોનું માપ ...	૬૩૨
નસ્ય ક્યારે ને કોણે ન લેવું? ...	૬૩૧
નસ્યના બે બેદો અને તે લેવાના સમય ...	૬૩૧
નસ્યના બીજા બેદો ...	૬૩૫
નસ્યના હીનયોગ તથા અતિયોગના ઉપાય ...	૬૩૮
નસ્યનાં ત્રણ લક્ષણો ...	૬૩૭
નસ્યની સામાન્ય વિધિ ...	૬૩૬
નસ્યમાં સ્નેહનો અતિ- યોગ થયો હોય તો? ...	૬૩૮
નસ્ય લીધા પછી શું? ...	૬૩૭
નસ્ય લેતાં રોગીનું કર્તવ્ય ...	૬૩૭
નહિ બગડેલ અસલ લોહીનાં લક્ષણો ...	૬૫૨
નહિ શોધાયેલા ગંધકના દોષો ...	૫૯૯
નહિ શોધાયેલા રૂપાના દોષો ...	૫૮૧
નહિ શોધાયેલા લોહાના દોષો ...	૫૮૫
નળી(અસ્તિની)નું માપ, કાણું, આકાર વગેરે ...	૬૨૦
નંદીમુખી ...	૪૭૪

નાકછીકણી ...	૩૩૪
નાકથી પાણી પીનાના ફાયદા અને નિષેધ ...	૧૩૯
નાકના વાળ કદી ન ચૂંટવા ...	૧૦૪
નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખ- વારૂ નસ્યવિધિ અને તેના ફાયદા ...	૧૦૩
નાગકેસર ...	૨૫૧
નાગપુખી ...	૩૨૩
નાગરવેલ ...	૨૬૭
નાગરવેલના પાનના ગુણો ...	૧૨૧
નાગરવેલનું પાન કોને હિતકારી નથી? ...	૧૨૩
નાગરવેલનું પાન ક્યારે ખાવું? ...	૧૨૧
નાગરવેલનું પાન ખાવાની રીત ...	૧૨૨
નાડીપરીક્ષા ...	૬૬૯
નાનવી ...	૪૪૭
નાનો સમેરવો ...	૨૭૨
નારંગી ...	૩૮૨
નારિયેળા ...	૩૭૭
નાસપાત ...	૩૯૫
નાલ્લા પછી શરીર લૂછવા- થી ફાયદા ...	૧૦૮
નિરૂહણ વિધાન અને તે પછીનું કર્તવ્ય ...	૬૨૬
નિરૂહનું બાળું નામ આસ્થાપન ...	૬૨૫
નિરૂહઅસ્તિ એકથી વધુ વખત દેવાય ...	૬૨૬
નિરૂહઅસ્તિ કોને દેવી તથા ન દેવી? ...	૬૨૫
નિરૂહઅસ્તિના બેદો ...	૬૨૫, ૬૨૭
નિરૂહઅસ્તિનું માપ ...	૬૨૫, ૬૨૮
નિરૂહઅસ્તિ બરાબર લાગુ થયેલી કોને? ...	૬૨૬
નિરૂહઅસ્તિ બરાબર લાગુ ન થયેલી કોને? ...	૬૨૬
નિરૂહ બે ઘડી સુધીમાં પાછું ન નીકળે તો? ...	૬૨૬
નિર્મળા ...	૩૯૨

નિષેધ કરેલાને અંજન અંજનય તો? ...	૬૬૨
નિહિત જળ કયું? ...	૫૨૫
નિઃસાર દૂધમાંથી કરેલું દહીં ...	૫૩૩
નીરોગી, પુષ્ટ્યવાન તથા દીર્ઘાયુ કોણ? ...	૧૫૧
નીલમ ...	૪૨૮
નેતર ...	૨૯૫
નેત્રને સ્વચ્છ કરનારી ક્રિયાઓ ...	૬૫૫
નેત્રાર્પણ ક્યારે ન કરાય? ...	૬૫૯
નેપાળા નાનાનું ઝાડ ...	૩૦૯
નેપાળા નાનાનું બીજ ...	૩૧૦
નેપાળા મોટાનું ઝાડ ...	૩૧૦
નેપાળા મોટાનું બીજ ...	૩૧૦
નૈર્ઝર જળ ...	૫૨૦
નોરવેલ ...	૨૧૬
ન્યંક ...	૪૭૭

પ

પકવડી ...	૫૦૨
પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના ગુણો ...	૪૭૮
પગવાળાં જળચરો ...	૪૭૫
પગવાળાં માછલાં ...	૪૯૦
પતંગ ...	૨૪૨
પતિનું કર્તવ્ય ...	૨૨
પથારીના ગુણદોષ ...	૧૨૩
પદાર્થોના પ્રભાવ ...	૧૮૧
પદાર્થોના વિપાક ...	૧૮૧
પદાર્થોની પરીક્ષા ...	૧૬૨
પદાર્થોમાં રહેલા રસ આદિ પાંચ પદાર્થો ...	૧૬૯
પદાર્થોમાં રહેલાં બે વીર્ય ...	૧૮૦
પદ્મક ...	૨૪૪
પદ્મિની ...	૩૩૭
પરવળ ...	૪૬૦
પરવળનાં પાંદડાં ...	૪૫૫
પરવાળાં ...	૪૨૯
પરસુદી-ચંડનો મેદો ...	૪૯૫
પરસેવાના ક્ષયવાળો ક્યા પદાર્થો ધરતે? ...	૬૮૬

પરસેવાનો કામ ચલાવના	૧૮૪	પારાને સ્વેદન એટલે બાહ્ય	૫૭૨	પુરપાકના ત્રણ મેટો	૧૫૬
લક્ષ્યો	૧૮૪	આપવાની રીત	૫૭૨	પુરપાકની રીત	૫૬૮
પરસેવા વખતે હોય તો	૧૮૨	પારેવા	--	પુરપાકની રીતે પકાવેલા	
મરુમુજ	--	પારો	--	રસથી નેમનું તપાસ	
પર્પરી બાજવા પદ્ધતિ	૨૧૪	પાલખી પર મેલવાથી શુદ્ધ	૧૨૬	કરવાની કિંમત	૧૫૬
પ્લાસ્ટી	--	પાપાશ્વમેદ	--	પુન, પુત્રી કે નપુંસક	
પ્લાસ્ટી પીપ્પુ	૩૬૧	પાંચ કડવાં ફળો	--	જન્મવાનું કારણ --	૨૬
પેન્ડોલ	--	પાંચ કોઈનાં નામો	--	પ્રમુખ મનુષ્યોની લક્ષણ	૨૮
પમતવનાં ગુણ	૧૭૩	પાચત-માયાઓની ઉત્પત્તિ	૧૭	પુરોએ લગવા થોડાં બી	૨૩
પત્તનકલ	૩૫૬	પાંચ મહાપુત્રોની ઉત્પત્તિ	૧૭	પુષ્કરમુળ	૨૧૬
પત્તનકલ	૪૦૦	પિચ્છિલ બારિય	૧૨૮	પુરિકા	૪૬૮
પેટીલા	૪૫૮	પિત્તના કલ્પવાળા કયા		પૃથ્વી સ્વામી-ભોમળ	૫૧૬
પાકા ફળનું ફળી	--	પદાથોને છાછે	૧૮૫	પૃથ્વ	--
પામડી પરસેવાના ફળ	૧૨૮	પિત્તના પ્રકારનાં કારણો	૧૭૭	પોષ્ણક --	૪૨૮
પામક પિત્તનાં કાર્ય	૩૮	પિત્તના સેતુ પર મરોપ	૧૫૦	પોતાની મેલ મરેલા	
પામન ફળ	૧૭૫	પિત્તનાં નામો	૩૮	બાતવરનું માંસ --	૪૮૭
પાલિત મરુત	૪૮૮	પિત્તના સ્થાનો	૩૮	પોથી	૪૪૬
પાડો	૪૮૫	પિત્તનું સ્વરૂપ	--	પોષણનાં બીજ	૩૮૬
પાણી	૫૧૪	પિત્તનો ઉપલબ્ધ	૧૭૫	પોષણી	૩૩૬
પાણી પીવાની રીત	૧૧૮	પિત્તમુદિત મનુષ્યનું લક્ષણ	૬૪	પોષણ --	૩૩૬
પાતાલચત્રી	૩૨૫	પિત્ત વધુ હોય તો	૧૮૦	પોષણી	--
પાતી (બગચર)	૪૭૫	પિત્તના	૪૧૨	પોષ	૫૧૩
પાન અતિશય ન ખાવાં	૧૨૩	પિત્તના મારવાની રીત	૫૮૬	પોષિક મધ	--
પાનુ	૪૨૮	પિત્તના શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૮૬	પોષા	૫૧૩
પાપા	૪૬૮	પિત્તના	૪૬૭	પોષક કૌરવી	--
પારસપીપ્પા	--	પિત્તર કે પિત્તશુ	૪૬૩	મુદિત અને વિદિત	૧૮
પારનાં મુખ્ય ફેલોને દુર		પિત્તની કિંમત	૧૫૩	મુદિત તથા પુષ્ક --	૧૩
કરનારી શાખન રીત	૫૭૪	પીકા કરનારાં બાહ્ય મર્મ	૧૭	મુદિતનાં ગુણ	૧૪
પારના કર્મ ફેલોને દુર		પીકા ન હોય છતાં મર્મ		મુદિતના સ્વરૂપ પૃથ્વરસ	૧૨
કરનારી દૂધી શાખનકિંમત	૫૬૫	બીજી નેરે કરે તો	૮૭	મુદિતના નામો	૧૩
પારાત મહાન કરવાની		પીત્તકલ	--	મુદિતનું સ્વરૂપ	૧૨
બીજી રીત	--	પીત્તકલ	--	મુદિત મનુષ્યને બાંધક	
પારાનું મહાન કરવાની રીત	૫૬૩	પીત્તકલ પાણી પચવાના સમય	૫૨૬	નથી --	--
પારાને કૌંચ આપવાની રીત	૫૬૪	પીપર	૧૬૧	મતિમલથી વધુ મળવા	
પારાને નીચે પાડવાની રીત	૫૬૪	પીપરીમુળ	૧૬૩	લક્ષણ	૧૩૬
પારાને મારવાની ચાથી રીત	૫૬૬	પીપ્પા	૩૫૫	મતિમલ નરમ કોને દેવું	
પારાને મારવાની ત્રીજી રીત	૫૬૬	પીપ્પા	૩૫૬	અને તેના ફળ	૧૩૬
પારાને મારવાની બીજી રીત	૫૬૬	પીપ્પા	૩૬૫	મતિમલ નરમથી વધુ મને	
પારાને મારવાની રીત	૫૬૫	પીપ્પા નાની	--	અન્ય --	૧૩૬
પારાને મુદિત કરવાની રીત	૫૬૪	પીપ્પા	--	મતિમલ નરમના સમય	૧૩૬
પારાને સ્વેદન આપવાની		પીપ્પા મેરુનો	--	મતિમલ નરમનાં રીપાનું	
બીજી રીત	--	પુર આપવાનું પ્રયોગ	૫૭૫	લક્ષણ	૧૩૫
		પુરપાકકિંમત	--		

પ્રતિમથાં નસ્યની માત્રા	૬૩૫
પ્રતિસારણુ એટલે શું અને	
તેના કાયદા	૬૪૨
પ્રતિસારણુનો હીનયોગ કે	
અતિયોગ થાય તો	૬૪૨
પ્રવૃદ્ધો	૪૭૩, ૪૮૦
પ્રત્યંજન-નયનામૃત ચૂર્ણ	૬૬૫
પ્રત્યંજન સેવનવિધિ	૬૬૪
અદીપન	૪૩૧
પ્રથમન નસ્યનાં ઔષધો	૬૩૩
પ્રપાનક	૫૧૦
અમાથી દ્રવ્ય	૧૭૬
પ્રસવ કરવા તૈયાર થયેલી	
સ્ત્રીના ઉપચાર	૮૬
પ્રસવ થવાના મહિના	૮૬
પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી	
સ્ત્રીનાં લક્ષણ	૮૬
પ્રસહો	૪૭૩
પ્રાણવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	૩૬
પ્રાધાન્યસંપ્રાપ્તિ	૬૭૨
પ્રાવૃષ્ઠ ઋતુમાં કયું પાણી	
સારું ?	૫૨૩
પ્રોષ્ઠી માછલી	૪૯૦
પ્લેવો	૪૭૪

૬

ફટકડી	૪૨૨
ફણસ (પનસ)	૩૭૫
ફરવાના ગુણો	૧૨૮
ફલવર્તિ એટલે શું ?	૬૩૧
ફાલસાં	૩૯૦
ફાંટ કરવાની રીત	૫૬૬
ફૂલ તથા ધરેણું આદિ	
પહેરવાથી કાયદો	૧૦૯
ફેનિકા અથવા સૂતરફેણી	૫૦૬

ખ

ખકરાં	૪૮૨
ખકરીનું ઘી	૫૩૮
ખકરીનું દહીં	૫૩૩
ખકરીનું દૂધ	૫૨૮
ખકાન	૨૮૭
ખગોલું લોહી પણ ખંધુય	
ન કદાચ	૬૫૪

ખટમોગરો	૩૪૦
ખટાઉડાં	૪૭૮
ખટાટા	૪૬૪
ખથવો	૪૪૯
ખદામ	૩૯૫
ખપોરિયો	૩૪૯
ખરાખર ન મારેલા	
સોનાના દોષો	૫૮૦
ખરાખર વમનના ખાસ	
કાયદા	૬૧૩
ખરાખર સેવેલી અસ્તિના	
કાયદા	૬૨૦
ખલ-અખલ-સંપ્રાપ્તિ	૬૭૨
અસ્તિ કયા પદાર્થની અને	
કેવી કરવી ?	૬૨૦
અસ્તિના ખે બેદો :	
‘અસ્તિ’ નામ પડવાનું	
કારણ	૬૧૯
અસ્તિની ખે દોડીઓ	૬૨૦
અસ્તિનું નેત્ર એટલે નળી	
કયા પદાર્થની ?	૬૧૯
ખડેડાં	૧૮૭
ખળનું લક્ષણ	૬૮૭
ખળનો ક્ષય થયાનું લક્ષણ	૬૮૭
ખળનો ક્ષય થવાનાં કારણો	૬૮૭
ખળ વધારનારા પદાર્થો	૬૮૭
ખળવાનનું તથા નિર્ખળનું	
લક્ષણ	૬૮૭
ખળેલાં માછલાં	૪૯૧
ખાટી	૪૯૬
ખાણુપુષ્પ	૩૪૭
ખાવચી	૨૨૭
ખાવળ	૩૬૧
ખાળકના જન્મ પછી	
કરવાના ઉપચાર	૮૭
ખાળકને ઉછેરવાની રીત	૯૧
ખાળકને કોળિયો ભરાવ-	
વાનો સમય	૯૨
ખાળકને જન્મથી માંડી	
હિતકારી ખાખતો	૯૨
ખાળકનો જન્મસમય	૮૧
ખાળકને વીચ ન દેખાવાનું	
કારણ	૫૮

ખિજોરું	૩૯૬
ખિડલૂણ	૨૩૫
ખિડલક્રિયાનો પ્રકાર	૬૫૭
ખિલસ્થ	૪૭૨
ખીખ ઉપરસોને શુદ્ધ કર-	
વાની રીત	૬૦૨
ખીખ ચાર પ્રકારનાં પિત્ત	૪૦
ખીલી	૨૬૮, ૩૮૧
ખુંદીના લાડુ	૫૦૭
ખુંદત પંચમૂલ	૨૭૨
ખુંદણુ તથા સ્નેહનના	
પ્રકાર તથા કાયદા	૬૩૪
ખુંદણુ નસ્યના બેદો વગેરે	૬૩૩
ખુંદણુ અસ્તિ	૬૨૭
ખે અર્થવાળાં નામ	૫૫૭
ખેડી ભોરી ગણી	૨૭૪
ખેદમૂલક	૨૪૦
ખે દોષ તથા ત્રણે દોષ-	
વાળો કોણ ?	૯૪
ખેસી રહેવાના ગુણો	૧૨૮
ખોડિયો કલાર	૩૩૫
ખોડી અજમોદ	૧૯૬
ખોરડી	૩૮૪
ખોલસરી	૩૪૩
ખોલસરી (ખોટી)	૩૪૩
ખલ્લપુત્ર	૪૩૨
ખાલી	૩૨૯

ભ

ભકુર મત્સ્ય	૪૮૮
ભટેઉર	૨૬૦
ભરૂંદ	૨૬૦
ભારંગી	૨૨૧
ભારે આહારના પ્રકારો	૧૧૫
ભારે પદાર્થો કયા ?	૧૧૫
ભારે-હલકા આદિ પદાર્થો	
કઈ રીતે ખાવા ?	૧૧૬
ભાંગ	૨૩૩
ભાંગરો	૩૨૦
ભાંગપુટનું લક્ષણ	૫૭૬
ભિલાયું	૨૩૨
ભૂખ, તરસ આદિની ધરુણ-	
ઓ રોકવાથી હાનિ	૧૧૧

જાન લાગી એ જ		મધની આડ	૫૫૬	મંદામિત્રાએ ભારે પડ્યા	
ભોજનકાળ --	૧૧૨	મધુતિથકગણિત	૬૨૮	પદાંશી ન આવ્યા	૧૧૫
જુખ્યા-તરસા વગેરેએ		મધુમાધવી	૩૪૪	મલ	-- ૫૪૫
મૈથુન લગ્ન	૧૩૭	મધુર આદિ રસવાળા	૧૭૨	મલ અમૃત જેવું છતાં રાગ	
જાણ	૩૦૩	પાનથીની વિષયતા	૧૭૨	કારી ક્યારે ?	૫૪૮
જુહરવત્ર --	૫૭૮	મધુર રસના ગુણો	૧૬૯	મલની મધ નાશ કરવાનો	
ભેન કબ	૧૭૬	મનુ રવકષ	૧૬	ઉપાલ	૫૪૮
ભેનુ ઘી	૫૩૮	મનુષ્યનાં જગતના ઉપામ	૩૧	મલ પીવાથી કતી મેટાએ	૫૪૮
ભેનુ દહીં	૫૩૨	મનુષ્યની સાત પ્રતિભા	૬૩	માણિક મધ	૫૪૬
ભેનુ દૂધ	૫૨૭	મનેસુપ્તા રેરદી	૫૫૪	માખજુ --	૫૩૭
ભોજનની પહેલાં ગુ ખાવું	૧૧૩	મર્યાદિતી (મર્યાદિતી)	૩૨૪	માલ્યા --	૪૦૫
ભોજન પહેલાં જાણ વગે		મરેણા --	૩૫૦	માલ્યાનાં ઈંડા	-- ૪૬૧
રેતુ રમરજુ કરવું--	૧૧૪	મરી	૧૬૨	માણસનું મૂલ	-- ૫૪૦
ભોજનવિધિ	૧૧૦	મમ પ્રાણુ સે છે તેની		માણસે કરી રીતે વધી	
ભોજનવત્ર --	૩૬૪	જાવધિ --	૬૮	સ્વરૂપ રહેતું ? --	૬૬
ભોજનવળીના ડાહ્યા	૪૬૩	મમસ્થાનાવિકારોનાં જાતિ		માણિક	૪૨૮
ભોજનમાધવી	-- ૩૨૬	મમ કષ્ટસામ છે --	૬૮	માધ્યામા તેલ નાખવાનાં	
ભોજનખૂરી	-- ૩૬૩	મમસ્થાનાના પાત્ર પ્રકાર	૬૩	માર પ્રકારો	૬૪૭
ભામર મધ --	૫૪૬	મમસ્થાનો	૬૩	માનકાંક --	૪૬૭
મ		મમ જાણ્યા પછી રાગ		માપથી વધારે કે ઓછા	
મકાઈ	૪૪૨	મામ તો ?	૬૩૪	જાનવાથી તુલકાન	૧૧૭
મખાનાં --	૩૮૬	મસૂર	૪૪૧	મારવાને જાણે જાણ	
મગ	૪૩૬	મસૂ	-- ૫૩૪	રૂપું	૫૮૦
મગધ દેશનાં માપ	૫૬૩	મકલત્વની ઉત્પત્તિ	૧૫	મારવાને જાણે જાણ	૫૮૨
મગનાં લીસાં વડાં	૫૦૧	મકાપુટનું લક્ષણ	૫૫૫	મારવા ચોખ ઉત્તમ રૂપું	૫૮૦
મગના વડાં--	૫૦૦	મકાપુટના ગુણો	૧૭	મારવા ચોખ ઉત્તમ સેતું	૫૭૮
મગની વધીએ	૫૦૦	મકાસતાવરી	૩૦૬	મારવા ચોખ ત્રણ	૫૮૧
મછક	૦૨૩	મકાસદર અત્ય	-- ૪૬૦	મારવા જાણે જાણ	૬૦૦
મજાન કેલિ પીતી ?	૬૦૭	મકુડો	૩૮૬	મારવા કબીરના ગુણો	૫૮૪
મજાનનું સ્થાન --	૪૮	મજાનું કલ્પવૃક્ષો કયા		મારવા કાંચાના તથા	
મજાનનું રવકષ --	૪૮	પદાંશી છાંટે ?	૬૮૬	પિત્તગના ગુણો	૫૮૬
મજાન વધી કોય વા ?	૬૮૨	મજાનના કબી પછી ઢાંચ		મારવા તથા મુલિત કરેલા	
મઢ	૪૪૧	પગ પેતાથી કામદા	૧૦૧	પરાના ગુણો	૫૪૮
મણીશ	-- ૪૨૦	મજામગીની સ્થાનાનામા	૧૦૧	મારવા માંખાના ગુણો	૫૮૩
મણીશની જોળખ	૬૦૧	મજામગીનિ નાંકિ જણ મના		મારવા કપાના ગુણો --	૫૮૧
મણીશને ગુણ કર		મેમ શેકલા --	૧૦૧	મારવા સોદાના ગુણો	
પાની રીત	૬૦૨	મજા વખા કોય તો ?	૬૮૨	માયા તથા પરેષ	૫૮૭
મત્સ્યગ્રી --	-- ૩૨૬	મજામગીન --	૧	મારવા સોદાના ગુણો	૫૮૫
મથેલા દૂધના ગુણો	૫૩૧	મજુરી મત્સ્ય --	૪૬૦	મારવા સોદાના ગુણો	૫૮૦
મથારી કબ --	૧૭૬	મકા કે માંકા	૪૬૫	મારવા કીરના ગુણો	૬૦૩
મધ --	-- ૫૪૮	મક જાનવાની રીત	૫૦૫	માલકાંકણી	૨૧૮
		મક કરવાની રીત --	૫૬૭	માસ	-- ૪૬૬ ૫૦૨

માંસના ક્ષયવાળો કયા	
પદાર્થો ધૃષ્ટ છે ? ...	૬૮૬
માંસના ભેદો ...	૪૭૦
માંસની પેશીઓ ...	૪૪
માંસની પેશીઓનાં કર્મ ...	૪૬
માંસની પેશીઓની સંખ્યા ...	૪૫
માંસને લોઢાના સોયાથી	
પકાવવાની રીત ...	૫૦૪
માંસ વધ્યું હોય તો ?	૬૮૧
મિત્ર દેશનું લક્ષણ ...	૯૮
મીઠાં લીંધુ ...	૩૯૮
મીઠી ખરખોડી ...	૨૭૬, ૪૬૩
મીણુ ...	૫૫૨
મીંઢળ ...	૨૧૫
મીંઢીઆવળ ઘોળા ...	૩૩૧
મુચુકુંદ ...	૩૪૮
મુરામાંસી ...	૨૫૭
મુસલી ...	૩૦૬
મુંજની જાત-પાનખાજરિયું	૩૦૦
મુંડીના ગુણો ...	૪૭૭
મૂત્ર અને વિષાને નીકળવા-	
ના માર્ગો ...	૫૨
મૂત્રના ક્ષયવાળો કયા	
પદાર્થો ધૃષ્ટ છે ? ...	૬૮૬
મૂત્રના વિષયમાં સામાન્ય	
સંયતન ...	૫૪૧
મૂત્રને રોકવાથી નુકસાન ...	૧૦૦
મૂત્રનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો	૬૮૪
મૂત્રપરીક્ષા ...	૬૬૯
મૂત્ર વધ્યું હોય તો ? ...	૬૮૨
મૂત્રી ખારેક ...	૩૯૪
મૂળા ...	૪૬૫
મૂળાનાં પાંદડાં ...	૪૫૪
મૂળોની જાતિઓ ...	૪૭૧
મેથી ...	૨૦૦
મેદના ક્ષયવાળો કયા	
પદાર્થો ધૃષ્ટ છે ? ...	૬૮૬
મેદનું સ્થાન ...	૪૬
મેદનું સ્વરૂપ ...	૪૬
મેદ વધેલ હોય તો ?	૬૮૧
મેદા તથા મહામેદા ...	૨૦૭
મેલાં કપડાં ન જ પહેરવાં	૧૦૯

મૈથુન કેવા પુરુષે કરવું નહિ ?	૨૩
મૈથુન કેવી સ્ત્રી સાથે કરવું ?	૨૩
મૈથુન પછી શું હિતકારી ?	૧૩૭
મૈથુન માટે લાભ્ય સ્ત્રી	
તથા કાળ ...	૧૩૬
મૈથુન સંબંધી વિવેચન	૧૩૩
મોગરો ...	૩૪૪
મોચિકા મત્સ્ય ...	૪૮૮
મોટો ગજ ...	૩૫૭
મોતી ...	૪૨૯
મોતીચૂરના લાકુ ...	૫૦૭
મોથ ...	૨૫૬
મોર ...	૪૮૧
મોરથૂથુ ...	૪૧૧
મોરથૂથુના શોધન તથા	
મારણની રીત ...	૫૮૮
મોરવેલ ...	૩૨૧
મોરશિખા ...	૩૩૬
મોસમી શુલાખ ...	૩૪૦

ય

યવાન અજમો ...	૧૯૫
યાવનાલ-જુવાર ...	૪૪૭
યોગવાહી દ્રવ્ય ...	૧૮૦

૨

રક્ત જ માંસ બને છે	૪૪
રક્તદોષ જથ્થાવતો ઉપશય	૬૭૪
રક્તનું સ્થાન ...	૪૪
રક્તનું સ્વરૂપ ...	૪૪
રગતરોહીડો ...	૩૬૧
રજસ્વલાએ પાળવાના નિયમો	૨૦
રજસ્વલાના નિયમો ન	
પાળવાથી નુકસાન	૨૧
રજસ્વલાનું સ્વરૂપ ...	૨૦
રજસ્વલા સ્ત્રી ન ભોગવાય	૧૩૬
રજ્જીયુક્ત મનના ગુણો	૧૪
રજ્જી અથવા દોરીઓ	૭૬
રતવેલિયો ...	૩૩૨
રતાણુ (લાંબા તથા પાતળા)	૪૬૫
રતાંજલિ ...	૨૪૧
રત્નો ...	૪૨૬
રત્નોના ગુણો ...	૪૨૯

રસવંતી ...	૨૨૬
રસકપૂર કરવાની રીત	૫૯૬
રસ જ રક્ત થાય છે	૪૪
રસથી શું બિપજ છે ?	૮૩
રસન કર્મનું કર્મ ...	૪૨
રસના ક્ષયવાળો આ	
પદાર્થો ધૃષ્ટ છે ...	૬૮૫
રસના ત્રણ વિભાગ ...	૫૨
રસનાં કર્મ ...	૪૩
રસની ત્રણ પ્રકારની ગતિ	૫૭
રસનું સ્થાન ...	૪૩
રસનું સ્થાન અને પરિણામ	૫૨
રસનું સ્વરૂપ ...	૪૩
રસમાંથી વીર્ય તથા	
આત્વની ઉત્પત્તિ	૫૭
રસ વધ્યો હોય તો ? ...	૬૮૧
રસ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૪૩
રસાયણ ગુણ માટેનો	
હરડેનો પ્રયોગ ...	૧૮૭
રસાયન દ્રવ્ય ...	૧૭૮
રસાંજનના ત્રણ ભેદો	૬૬૧
રસો તથા તેઓનાં સામાન્ય	
કામો ...	૧૬૯
રંધ્રો અથવા છિદ્રો અને	
તેમની સંખ્યા ...	૭૫
રાઈ (કાળી, રાતી) ...	૪૪૪
રાઈ (કાળી, રાતી)નું તેલ	૫૪૨
રાજગરો ...	૪૪૬
રાજવતી ...	૪૨૨
રાજ્ય ...	૪૭૭
રાણ ...	૩૮૮
રાતો આકડો ...	૨૮૦
રાતો એરડો ...	૨૭૮
રાત્રે ક્યારે જમવું ?	૧૩૩
રાત્રે જાગવાનું તથા સમય-	
સરની નિદ્રાનું ફળ	૧૩૭
રાત્રે દહીં ન ખવાય છતાં	
કયા પદાર્થો સાથે ખવાય	૫૩૩
રાત્રે લેપ ન લગાવાય	૬૫૦
રામખાવળ ...	૩૪૫
રાસના ...	૨૧૫
રાણ ...	૨૪૭
રાણનું તેલ ...	૫૪૩

રોહિતા મંડલના રસના યુક્તિ	૫૦૪	રોમની ચિકિત્સા તરત કરવી	૧૪૮	લામનજક --	૨૬૧
રિષામણી	૩૨૮	રોમનું લક્ષણ અને પ્રકાર	૧૪૫	લાવા	૪૭૫
રીઝલી	૪૬૨	રોમ પ્રગલ્ભે સીતળ જળના		લાંબા આકૃષ્ટનાં લક્ષણો	૧૫૫
રસને રોકેલ તથા અતિ		અણુદોષ	૫૨૪	લાંબા લીંસુ	૩૬૭
સ્તિમ્બને રક્ષણ	૧૦૬	રોમ મટાડવા બદલ વૈદને		લીંબડો	૨૮૧
રૂપામણી (તારમાણિક)	૪૧૦	કર્ષે ન આપે તો ?	૧૫૧	લીંસુનું પ્રયોગ	૫૧૦
રૂપુ	૪૦૩	રોગીની ચાકરી કરવાતું		લૂણી (નાની-ગોરી-ખારી)	૪૫૨
રૂપામણીના વિશેષ યુક્તિ	૫૮૮	લક્ષણ	૧૫૬	લેખન મૂર્ધ્વ	૧૧૪
રૂપામણીને માત્રવાની રીત	૫૮૮	રોગીને શુ કરાવી કથા વખતે		લેખન દબ્બ	૧૭૭
રૂપામણીને ચૈત્રવાની રીત	૫૮૮	કયો નિષ્ક્રમણિત રેવી ?	૧૨૬	લેખનની અનુબદ્ધ અને	
રૂપું માત્રવાની બીજી રીત	૫૮૧	રોગીના નિદાનનું વિવેચન	૧૭૫	ખરબુદ્ધા	૧૧૦
રૂપું માત્રવાની રીત	૫૮૧	રોગીના સાખ આદિ જલ્મ		લેખન વસ્તિ	૧૨૭
રૂપું શુદ્ધ કરવાની રીત	૫૮૦	મેરો	૧૪૬	લેખની ચક્રોદ્ભવિત	૧૧૨
રૂવાઈ અને રૂવાઈના ખ્યાલ	૭૮	રોગીનો નાશ જવાના કારણો	૧૪૬	લેખની રક્ષિત્તિ	૧૧૩
રૂવાઈના ખ્યાલ અને ર્થિ		રોગ	૪૭૬	લેખન કેણે ન લગાડ્યું ?	૧૦૬
ન લક્ષણનું કારણ	૮૪	રોગી	૪૬૬	લેખનના કાવઠ	૧૦૬
રેખન દબ્બ	૧૭૬	રોગ્યુ મૂર્ધ્વ	૧૧૪	લેખન મે મેરો ?	૧૫૦
રેખનનરત્ન અને તેનું માપ	૧૩૨	રોગ્યુની અનુબદ્ધ અને		લેખનનાં નામો તથા પ્રકારો	૧૪૬
રેખનનરત્ન આખા પછી		માત્રલુકળી	૧૧૦	લેખનનાં કેળેની ઠાંતિ મટે	
રેખન લાગે તો ?	૧૩૪	રોગ્યુ રક્ષિત્તિ વર્તિ	૧૧૩	લેખનની રીત	૫૮૬
રેખનનરત્નના બીજા મે મેરો		રોગ્યુ રક્ષિત્તિ	૧૧૩	લેખાડું કિં (મફર)	૪૦૬
તથા સ્વરૂપ	૧૩૨	રોગ્યુ રક્ષિત્તિ	૨૬૪	લેખાને માત્રવાની ચોવીરીત	૫૮૭
રેખનનરત્નનાં બોધધો અને		રોગ્યુ મરત્ત	૪૮૮	લેખાને માત્રવાની બીજી રીત	૫૮૬
તેના યુક્તિ	૧૩૩	રોહિત	૩૦૨	લેખાને માત્રવાની બીજી રીત	૫૮૬
રેખ નરત્નર ન લાગે તો ?	૧૧૭			લેખાને માત્રવાની રીત	૫૮૬
રેખ નરત્નર લાગ્યા પછી શું ?	૧૧૮	લેખનું લક્ષણ	૧૭૪	લેખ	૪૦૭
રેખ નરત્ન લાગે તો ?	૧૧૮	લેખનું જમનવર્તું ર્થિત	૧૭૪	લેખર અને પાટિયા લેખર	૨૨૬
રેખ લીધા પછીનું કર્તવ્ય	૧૧૭	લેખનું સહિત દીપન		લેખી ક્ષત્રવનુ નરત્તી ખપરે ?	૧૫૨
રેખા	૨૫૬	આદિના યુક્તિ	૧૭૫	લેખી ક્ષત્રવેલાનો વાન	
રેવી	૪૨૩	લેખ આદિ અણુવાળા		લેખે વા ?	૧૫૫
રેખ અને વૈદ્યકિના જે જેનું		પદાર્થોના યુક્તિ	૧૭૩	લેખી ક્ષત્રવાના પછી લક્ષણનું	૧૫૫
રોગ ન લાગે માત્ર	૧૪૬	લેખ પચક્ષ	૨૭૬	લેખી ક્ષત્રવાનાં સાધનો	૧૫૩
રોગ નરત્તવા છતાં બોધ		લેખન-મારા રસના યુક્તિ	૧૭૦	લેખી ક્ષત્રવા મારે જલેખ	
નરત્તવા ન હોય તોપણ		લેખાર્થ	૪૭૩	લેખી ક્ષત્રવાથી ખજુ લેખી	
ખરત્તી	૧૪૮	લેખારો	૩૫૧	ખપરે અને કથા સાધ	
રોગ નરત્તવામાં પાંચ મરણો	૧૭૦	લેખિત	૨૪૬	નથી ક્ષત્રવું ?	૧૫૩
રોગ નરત્તવા વચરની ચિકિત્સા		લેખન	૨૩૦	લેખી ક્ષત્રવા મંદાના છતાં	
કાય નિષ્ક્રમણ પલુ નરત્ત	૧૪૮	લેખનુ	૨૪૬	ન નીકળે તો ?	૧૫૪
રોગ ન નરત્તે છતાં વૈદ કરે		લેખનુચો	૪૨૬	લેખી ખૂન નીકળવા	
તો વિશ્વાપાત્ર	૧૪૮	લેખી રાખવાના કાવઠ	૧૨૬	લાગે તો ?	૧૫૪
રોગના પર્વ રૂપુ લક્ષણ		લેખ	૨૨૪	લેખીના ક્ષત્રવાના કથા	
અને મેરો	૧૭૩	લેખ	૫૧૩	પદાર્થ ખપરે ?	૧૮૫
		લેખની	૪૬૬	લેખીનું સ્વરૂપ	૧૫૧

લોહીનો બગાડ વગેરેથી થતા વિકારો ...	૬૫૧
લોહી બરાબર કદાયાનું લક્ષણ ...	૬૫૫
લોહી વધ્યું હોય તો...	૬૮૧
વ	
વછનાગનું સ્વરૂપ ..	૬૦૪
વટપત્રી (પાપાણુભેદ)	૩૨૬
વટાણા ...	૪૪૨
વટાણાનાં પાંદડાં ...	૪૫૬
વડ ...	૩૫૩
વડાં ...	૪૯૯
વણુ ...	૨૯૮
વત્સનાભ ...	૪૩૦
વઘેલા અથવા ક્ષીણ થયેલા દોષ, ધાતુ અને મળોની સુશ્રુતે કહેલી ચિકિત્સા	૬૭૯
વમન કરાવવાની રીત	૬૧૧
વમન કરેલાએ તબીબાનું	૬૧૩
વમન દ્રવ્યો ...	૧૭૬
વમનના અતિયોગમાં ઉપાયો ...	૬૧૩
વમનને અયોગ્ય છતાં તેઓને પણ વમન ક્યારે અને તે કયું ...	૬૧૧
વમનનો સમય અને તે ક્યારે કોને કરાવવું ?	૧૧૦
વમન પછી ક્યારે શું જમાડવું ?	૬૧૩
વમન બરાબર થયાનું લક્ષણ	૬૧૩
વરસાદનું જળ ...	૫૨૩
વરિયાળી ...	૧૯૯
વચ્ચલેપ ...	૬૫૦
વર્મિમત્સ્ય ...	૪૮૯
વર્ષાઋતુમાં પાળવાના નિયમો ...	૧૪૨
વસંતઋતુમાં પાળવાના નિયમો ...	૧૪૪
વસંતમાં કયું જળ સારું	૫૨૩
વહાણુ પર બેસવાથી શું ?	૧૨૯
વંદા (આંદા)	૩૨૫
વંશક શેરડી	૫૫૩

વંશબીજ ...	૪૪૬
વંશલોચન ...	૨૦૫
વાજીકરણ ઔષધિઓનું પ્રયોજન ...	૫૭
વાજીકરણ દ્રવ્ય ...	૧૭૭
વાતપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ	૯૪
વાયુજળ ...	૫૨૧
વાયવરણો ...	૩૬૮
વાયુ અને શરીર ...	૧૨૪
વાયુના ક્ષયવાળો કયા પદાર્થોને ધરતે ? ...	૬૮૫
વાયુના પ્રકોપનાં નિદાનો	૬૭૬
વાયુના સોજા પર પ્રદેહ	૬૫૦
વાયુનાં પાંચ નામો ...	૩૬
વાયુના સ્થાન ...	૩૬
વાયુનું સ્વરૂપ ...	૩૫
વાયુને રોકવાથી નુકસાન	૧૦૦
વાયુનો ઉપશય ...	૬૭૫
વાયુ વધ્યો હોય તો ?	૬૮૦
વારાહપુટનાં લક્ષણો ...	૫૭૬
વારાહીકંદ ...	૩૦૪, ૪૬૭
વારુણી ...	૫૪૭
વાલ ...	૪૪૦
વાલુકાયંત્ર ...	૫૭૭
વાલોળ (બે જાતની તથા કાળી) ...	૪૬૧
વાવડિંગ ...	૨૦૪
વાળો (કાળો-વીરણુ)	૨૫૪
વાળો (સુગંધી) ...	૨૫૪
વાંસ ...	૨૯૯
વિકલા ...	૩૮૮
વિકલ્પ સંપ્રાપ્તિ ...	૬૭૨
વિદાહી દ્રવ્યનું લક્ષણ	૬૭૭
વિકાશી ...	૧૭૯
વિકિર જળ ...	૫૨૨
વિદ્યુત રસ અને તેનું કર્મ	૪૩
વિદાહી દ્રવ્યો ...	૧૮૦
વિદાધર યંત્ર ...	૫૭૭
વિધિ વિના દહીં ખાવાથી નુકસાન ...	૫૩૪
વિપાકોના ગુણો ...	૧૮૧
વિરેચન કોને અને ક્યારે ?	૬૧૪
વિરેચન કોને ન દેવાય ?	૬૧૪

વિરેચનથી કાયદા ...	૬૧૭
વિરેચનને યોગ્ય કાણુ ?	૬૧૪
વિષ (સ્થાવર) ...	૪૩૦
વિષલ લેપ ...	૬૪૯
વિદાનો ક્ષય થયાનાં લક્ષણો	૬૮૪
વિષદ્રવ્ય ...	૧૭૯
વિષ્કિર ...	૪૭૩
વિદાનો વેગ રોકવાથી નુકસાન ...	૧૦૦
વીર્ય અને આત્મિક ભેગાં થતાં જીવનો પ્રવેશ	૨૫
વીર્યજનક અને પ્રવર્તક દ્રવ્ય	૧૭૮
વીર્યના ક્ષયવાળો કયા પદાર્થોને ધરતે ? ...	૬૮૬
વીર્યની ઉત્પત્તિ ...	૪૮
વીર્ય નીકળવાનું કારણ	૬૦
વીર્યનું સ્થાન ...	૫૯
વીર્યનું સ્વરૂપ	૫૯
વીર્યને નીકળવાનો માર્ગ	૫૯
વીર્યરૂપ થયેલા પક્વરસમાં મળ નથી ...	૫૫
વીર્ય વધ્યું હોય તો ?	૬૮૨
વૃદ્ધાવસ્થામાં ધાતુવૃદ્ધિ કેમ થતી નથી ? ...	૫૯
વેદમિકા રોટલી ...	૪૯૭
વેલિયો પીપળો ...	૩૫૪
વેસણુ ...	૫૦૨
વૈદનું કર્તવ્ય ...	૯૯
વૈદનું કર્મ ...	૧૫૩
વૈદોની આજીવિકા ...	૧૫૧
વૈદોની આજીવિકા બધે હોય છે ...	૧૫૧
વૈદોને શ્રૂંઝવે એવા વિકારો	૬૬૮
વ્યવાયી દ્રવ્ય ...	૧૭૮
વ્યાન વાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય	૩૭
વ્યાધ્યનું લક્ષણ	૧૪૭
ત્રીહિધાન્ય ...	૪૩૫

૨૧

શકુન કયાં સારાં ?	૧૫૩
શણુપુષ્પી ...	૩૨૧
શતપોરક શેરડી	૫૫૩
શતાવરી ...	૩૦૬

શમન દ્રવ્ય ..	૧૭૫	શિરામાં ફરતા વાજુ કેપે તો ૭૧	શિવાળ ..	૪૪૦
સરસ્વતીમાં પાળવાના		શિરામસ્તિની વિધિ, કાળ	શોધિત આચાર્ય(સ્ત)ની	
નિયમે	૧૪૩	તથા ફળ	વિધિ ..	૧૫૧
સરસ્વતી કુલ પાણી		સિદ્ધાન્ત	શોધિત અને મારેલ	
સાર ૧	૫૨૩	સિદ્ધાન્તનું લક્ષણ, ઉત્પત્તિ	ફરતાલના ગુણે	૧૦૧
સરસ્વતી	૩૧૨	અને તેને શુદ્ધ કરવાની	શોધિત સિદ્ધાન્તના ગુણે	૫૬૨
સરીર અપાવું તે ઉત્તમ	૧૨૪	રીત ..	મધ ફરડે કઈ ૧	૧૮૧
સરીરમાં શિરાઓની સ્થિતિ	૭૦	સિદ્ધાન્તને શુદ્ધ કરવાની	૫	
સર	૩૫૭	નીચી રીત	પુણ્ય ..	૧૬૫
સત્ત્વ કાઢી લેવાથી ચતુ		સિદ્ધાર્થ-સોપાન ..	પાંદિત ..	૪૩૧
ફરનાર ગુણ મમ	૧૭	સિદ્ધાર્થમાં પાળવાના	સ	
સખ્યની માર્ગ	૪૮૬	નિયમે	સજી	૪૩૧
સખ્યની	૩૨૭	સિદ્ધાન્ત ..	સમગ્રી થયેલી બીનાં લક્ષણ	૨૭
સાક પકાવવાની રીત	૫૦૫	સિદ્ધી બાન ..	સમગ્રી બીજે પાળવાના	
સામોટ ..	૩૧૮	શીપુ ..	નિયમ ..	૮૫
સાચું માપ અને તેની		શીપુના બે પ્રકાર ..	સપળા ઉપરસેને શુદ્ધ	
સોળના ..	૧૩૫	શીમજાનાં ફૂલ	કરવાની સામાન્ય રીત	૧૦૨
સાતસો ચાર	૨૮૨	શીમજો ..	સપળા રતનાના શોધન માર	
સા પદ વાજુ જ થી		શીતમ ..	લુની રીત તથા ગુણે	૧૦૩
વાપરું ૧	૫૪૦	શીતોર્ધા	સપળા ધાતુઓને મારવાની	
સાલિએખા	૪૩૩	શુકા	એકકરબી રીત ..	૫૮૭
સાલિધાન ..	૪૩૩	શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત	સરવજીવુકા મનના ગુણે	૧૪
સાંત નિધને કીપા	૧૩૮	શુકાનું લક્ષણ	સદાચાર પાળના	૧૩
શિષ્ય ૩ (શીખ ૩)	૫૦૬	શુદ્ધવત્-ક-રમન-સ્ત મક-	સમય થવા વગર જમવાથી	
શિવજીનું લેપન	૧૦૬	શ્વકારી દ્રવ્ય	ગુણ ..	૧૧
શિવજીમાં કયાં વચ્ચે		શુદ્ધ દ્રવ્ય	સમય વિના ખજુ દોળાની	
પરોવા	૧૦૮	શુદ્ધ ફરેલા કિ ગળાના ગુણે	શુદ્ધ આદિત્ય મારેલ	૧૪
શિરાઓ	૧૬	શુદ્ધ કચ્છાપરિમાણ ગુણે	સમય પેલા પછી જરે	
શિરાઓના વજુ વગેરે	૭૨	શુદ્ધ ગધના ગુણે	તોયે નુસાન	૧૧
શિરાઓની સખ્યા	૭૦	શુદ્ધ ધાવણનાં લક્ષણ	સમાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કામ ૩	
શિરાઓનું કામ	૭૦	શુદ્ધ મળ્યેલીના ગુણે	સમુદ્રીય	૨૦
શિરાઓમાં ફરતા કામ	૭૧	શુદ્ધ મોરચાના ગુણે	સમુદ્રીય ..	૨૬
શિરાઓમાં ફરતા પિત્ત		શુદ્ધ સિદ્ધાન્ત ગુણે	સમેરેયા	૨૭
કામ ..	૭૧	શુદ્ધિનું લક્ષણ ..	સરવવાનાં ફૂલ તથા મધ	૪૫૧
શિરાઓમાં ફરતા લેહીનું		લક્ષણ ..	સરવવાની શીંગ	૪૬૧
કામ ..	૭૨	સુગાંધક માંસ ..	સરવવો કાચો, પાચો, રાવો	૨૮૧
શિરાઓમાં ફરતા વાજુનું કામ	૭૧	સુક્રિયક ..	સર	૫૩
શિરાઓમાં ફરતું પિત્ત કેપે		સુગી માર્ગ	સરચો ..	૩૫
તો ૧	૭૧	સુક્રિયક દ્રવ્ય ..	સરસ્વતી ..	૪૫
શિરાઓમાં ફરતું લેહી		સુક્રિયક ..	સરસ્વતી પાંદિત ..	૪૫
કેપે તો ૧	૭૨	સુક્રિયક ..	સરસ્વતી પ્રાણી ..	૪૬
શિરાઓમાં ફરતા કા		સુક્રિયક ..		
કેપે તો ૧	૭૨	સુક્રિયક ..		

સરસવતું તેલ ...	૫૪૨
સરોવર અને તેનું જળ ...	૫૨૦
સર્જ ...	૩૫૭
સર્પાક્ષી ...	૩૨૭
સર્પે કરડેલા જનવરનું તથા સુકાયેલું માંસ ...	૪૮૭
સવારે ક્યારે બેઠવું ને પ્રથમ શું કરવું? ...	૧૦૦
સવારે નાકથી પાણી પીવું ઉત્તમ છે ...	૧૩૮
સવારે પાણી પીવાથી મટતા રોગો ...	૧૩૮
સસલું ...	૪૭૭
સહદ્રક માંસ ...	૫૦૩
સંધાતો અથવા હાડકાના જથ્થા ...	૭૭
સંચળ ...	૨૩૬
સંઘાતપ્રબોધન નસ્ય ...	૬૩૩
સંધાન-આથો ...	૫૪૪
સંધિઓ અને તેઓની સંખ્યા ...	૬૮
સંધ્યાકાળે પાંચ કમોં ન કરવાં ...	૧૩૩
સંપાવ ...	૫૦૫
સંપ્રાપ્તિ એટલે શું? ...	૬૭૧
સંપ્રાપ્તિના ઔપાધિક બેદો, તેમાંની સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ ...	૬૭૨
સંભોગ માટે કેવા પુરુષે સ્ત્રી પાસે જવું ...	૨૩
સંભોગમાં બેક્રી અને એક્રી રાત્રિઓનું ક્ષણ ...	૨૩
સંયોગ થવાથી અહિતકારી પદાર્થો ...	૧૬૪
સંશમન બ્રહ્મ ...	૬૨૭
સંસ્વેદન શાકો ...	૪૬૯
સાકર (ઘોળી તથા ખડી) ...	૫૫૬
સાકરનું સરખત ...	૫૧૦
સાકરિયા ખાંડ ...	૫૫૬
સોગ ...	૩૭૧
સાજખાર ...	૨૩૭
સાટોડી ઘોળી ...	૩૧૭
સાટોડી રાતા કૂંડવાળી ...	૩૧૮

સાડી ચોખા ...	૪૩૭
સાથવો ...	૫૧૨
સાથવો ખાવાની રીત ...	૧૧૬
સાથવો ખાવામાં ત્યાજ્ય સાત કમોં ...	૧૧૭
સાધ્ય રોગોમાં ચિકિત્સાની જરૂર ...	૧૪૭
સાખરનું માંસ ...	૪૭૭
સામુદ્ર જળ ...	૫૧૭
સામો ...	૪૪૬
સાંધાઓના આઠ બેદો ...	૬૯
સાંભરણુ ...	૨૩૫
સિદ્ધબ્રહ્મ ...	૬૨૯
સિલ્લંધ મત્સ્ય ...	૪૮૮
સિંદૂર ...	૪૧૨
સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાની રીત ...	૫૮૯
સિંદૂર-રસ કરવાની રીત ...	૫૯૭
સિંધાલુ ...	૨૩૪
સીમંતો અથવા સેંથા ...	૭૭
સીસાને મારવાની રીત ...	૫૮૫
સીસાને શુદ્ધ કરવાની રીત ...	૫૮૫
સીસું ...	૪૦૬
સીસું મારવાની બીજી રીત ...	૫૮૫
સુકાયેલાં માછલાં ...	૪૯૧
સુખક ...	૨૪૦
સુદર્શન ...	૩૩૫
મુનિસરણક ...	૪૫૪
સુયાણીઓએ શું કરવું? ...	૮૭
સુયાણીઓ કેવી જોઈએ? ...	૮૭
સુરમો ...	૪૨૧
સુરા ...	૫૪૭
સુરા તથા તેની જાતો ...	૫૭૪
સુલેમાની મુસી ખારેક ...	૩૯૪
સુવા ...	૧૯૯
સુવાવડનું ઘંર કેવું જોઈએ? ...	૮૬
સુવાવડીએ ક્યાં મુઠી નિયમો પાળવા? ...	૮૮
સુવાવડીએ પાળવાના નિયમો ...	૮૭
સુશ્રુતની ઉત્પત્તિ ...	૯
સુશ્રુતે કહેલું દોષવૃદ્ધિનું લક્ષણ ...	૧૪૨
સુવાળી ...	૫૦૭

સૃષ્ટિક્રમ ...	૧૧
સૂરણ ...	૪૬૪
સૂર્યમુખી ...	૩૨૭
સુવાની રીત ...	૧૨૩
સુંઠ ...	૧૮૯
સેક અથવા સિંચનક્રિયા ...	૬૫૫
સેવ ...	૪૯૫
સેવના લાકુ ...	૫૦૭
સેવનીઓ અથવા સીવણીઓ ...	૭૭
સેવકળ ...	૩૯૫
સોનાગેરુ ...	૪૨૩
સોનાને મારવાની રીત ...	૫૭૮
સોનાને શુદ્ધ કરવાની રીત ...	૫૭૮
સોનામખી ...	૪૦૯
સોનામખીના વિશેષ ગુણો ...	૫૮૮
સોનામખીને મારવાની રીત ...	૫૮૮
સોનામખીને શુદ્ધ કરવાની રીત ...	૫૮૭
સોનું ...	૪૦૧
સોનું મારવાની ચોથી રીત ...	૫૮૦
સોનું મારવાની ત્રીજી રીત ...	૫૭૯
સોનું મારવાની બીજી રીત ...	૫૭૯
સોપારી ...	૩૭૯
સોપારીના ગુણો ...	૧૨૧
સોમવલ્લી ...	૩૨૪
સોરડી માટી ...	૪૨૪
સોળ વિકારો ...	૧૯
સૌરાષ્ટ્રિક ...	૪૩૧
સૌવીર ...	૫૪૪
સૌવીરનાં લક્ષણો ...	૫૭૫
સૌવીર બોર ...	૩૮૫
સ્તંભન દ્રવ્ય ...	૧૭૭
સ્ત્રીઓના માંસની પેશીઓ ની સંખ્યા ...	૪૫
સ્ત્રીઓની બાલાદિ અવસ્થાની હદ ...	૧૩૩
સ્ત્રીઓનું આત્મિક ક્યારે કર્મ રીતે સ્ત્રી છે? ...	૬૦
સ્ત્રી તથા બાળકને ઉત્તર- બ્રહ્મ આપવા વિષે ...	૬૩૦
સ્ત્રીનાં ગર્ભનો ક્ષય થવાનાં લક્ષણો ...	૬૮૪

મીના જાનનરચનામા		એકપાનને ચોખ ડાહ્યું	૧૦૬	દરિયુ	૪૭૬
રહેલી ચ્યુ નાદીએ	૨૨	એકપાન પછી તરણ		હરીસા માંસ	૫૦૩
મીના રજનો કામ ચવાના		લાગે તે	૬૦૬	હસ્તિકર્ણી	૪૬૭
લક્ષ્મી	૬૮૪	એકપાન જરાજર લાગુ		હજાર	૨૨૪
મીનુ આતંવ વધુ		ચમા ન ચવાના લક્ષ્મી	૬૦૬	દસરાજ	૩૨૪
હોય તે	૬૮૨	એકપાન-માત્રા	૬૦૨	હાજરો રાડવાથી અને	
મીનુ થી	૫૩૬	એકજસ્તિ આપવાની રીત	૬૦૨	અને અત્રા મિયુનથી	
મીનુ દુધ	૫૨૮	એકજસ્તિની માત્રા	૬૨૧	રોમ	૧૩૭
મીને પછી લીધે થાય	૫૬	એકજસ્તિનો કાગ	૬૨૧	હાકાના તમા મળ્યના	
મીસજ માટે રજગ ડેવું	૧૩૫	એકમાં નાખ્યાનુ ચૂલુ		કાપવાનો કમા પદાથી	
આસનમા કાચી રહેવાના		અને તેની માત્રા	૬૦૧	દુષ્ટો	૬૮૬
કામદા -	૧૩૪	એકસેવનમાં શુ લખ્યુ		કાકા વધ્યા હોય તે	૬૮૧
મીસેવન ક્યારે ન કરાય	૧૩૫	નોઈએ	૬૧૦	હાસાકાળ બધવા	
મીસેવનનો નિયમ	૨૭	અસન દ્રવ્ય	૧૭૬	કારસીઝર	૩૧૬
રજસકમળ	૩૩૬	કોતસ	૭૬	કાચીનુ દુધ	૫૨૮
સ્નાયુઓ અને તેઓનુ		કોનોજન	૪૨૧	કાથી પર બેસવાથી થી	૧૨૬
સ્વરૂપ	૭૨	સ્વરૂપ કરવાની રીત	૫૬૬	કારિદ	૪૩૧
સ્નાયુઓની સખ્યા	૭૩	સ્વરૂપ નશી-સેનવેષ	૨૬૮	કારિદ	૪૮૧
એક તૈયાર ચવાનાં લક્ષ્ય		સ્વરૂપનાં લક્ષ્યો	૬૦૬	લખાલ	૪૩૧
વજ્રે	૫૩	સ્વરૂપ માણસનાં મોઢ		દિમ કરવાની રીત	૫૬૬
એકનની જનાવટ અને		લક્ષ્યો	૬૭૬	દિલોચિત્ર	૪૫૩
ધારણકાળ	૬૬૦	સ્વાભાવિક અલિતકારી		દિન	૧૦૨
એકન ચૂલું	૬૬૪	પદાથી	૧૬૪	દિનથી	૪૧૬
એકન તથા અવધાન		સ્વાભાવિક દિલકારી પદાથી	૧૬૩	દિનજાને શુદ્ધ કરવાનાં	
નય કોને રૂપ	૬૩૨	સ્વાસ્થ્યરૂઢને પ્રિય ક્રેમ છે	૬૭૬	રીત	૫૬૮
એકન તથા એકમધુન કમ	૪૨	એકનવત્ર	૫૫૭	દિનજામાંથી પાડે	
એકનનલ્પના બેરો વજ્રે	૬૩૩	એકના અતિભેદથી		બેચવાની રીત	૫૬૮
એકના અલ્પનું નીકા		નુકમન	૬૪૪	દિનપત્રો	૩૨૬
માય તે	૬૦૮	એકના પ્રકારો અને		વીનયાનુ લક્ષ્ય	૬૩૭
એકના દેવીએને એકપાન		કામદા	૬૪૨	હોરાકસી	૪૨૪
કર્મ રીતે કરાવવું	૬૦૮	એક માટે અવોચ ડાહ્યું	૬૪૪	હોરાજાણ્ય	૩૫૬
એકના પ્રકાર અને તે		એક મરિનાં વિશ્વ		હોરાને આસ્વાની બીજીરીત	૧૦૩
ધીવનો સમય	૬૦૫	સુચનો	૬૪૩	હોરાને માસ્વાની રીત	૧૦૩
એકના સેવનથી લાભ	૬૧૦			હોરાને શુદ્ધ કરવાની	
એકની રસક્રિયા	૬૧૩	કનુમાનમેશો	૬૬૮	બીજી રીત	૧૦૩
એકની વર્તિ	૬૧૩	કરોઈ દેશમાં રહેનાર		હોરાને શુદ્ધ કરવાની રીત	૧૦૩
એકનુ અલ્પનું માય તે	૬૦૮	એ ચોખ રીતે વર્તે		હોરાનેશ	૪૨૫
એકપાન કોણે અને ક્યારે		તે બન નથી	૬૬	હોરા	૪૨૭
ન કરવું	૬૦૬	હરે	૨૮૩	કેવુ એકમે થી	૬૦૦
એકપાનના શુદ્ધા શુદ્ધા		કસીનુ દુધ	૫૨૮	કેમ તપનુમાં પાળવાનાં	
સમયો	૬૦૮	હરતાપ	૪૦૦	નિયમો	૧૪૩
એકપાનની અસર ખૂબ		હરતાપને ધારવાની રીત	૬૦૧	કેમ વર્માં કનુ પશુ સાથે	૫૨૩
કર્મ દેવ તેનાં લક્ષ્યો	૬૦૬	હરતાપને શુદ્ધ કરવાની રીત	૬૦૦	કેમબળ	૫૧૮
એકપાનની માયાનુ કા	૬૦૩	હરતાપથી	૩૮૬	કેમાં (ને અનન્ય)	૪૮૧

શ્રીભાવમિશ્રવિરચિત

માત્ર પ્રકાશ*

શુદ્ધ સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર

માવપ્રકાશ-પૂર્વસ્વપ્ન

પ્રથમ ભાગ-પરિભાષા

મંગલાચરણ*

ગજમુલમમરપ્રવરં સિદ્ધિકરં વિમ્લહર્તારમ્ ।
ગુરુમવગમનયનપ્રદમિષ્ટકરીમિષ્ટદેવતાં વન્દે ॥ ૧ ॥

અન્યથા:—અમરપ્રવરં વિમ્લહર્તારં, સિદ્ધિકરં ગજમુલમ્,
અવગમનયનપ્રદં ગુરુમ્, મિષ્ટકરીમ્ મિષ્ટદેવતાં વન્દે ।

દેવોમાં શ્રેષ્ઠ, વિધ્નો હરનાર અને સિદ્ધિ

* ‘માવપ્રકાશ’ એવું આ ગ્રંથનું નામ આવેલો છે. અર્થ ધરાવે છે: ‘નામૈકદેશપ્રહણે સકલનામ-પ્રહણમ્ । નામનો અમુક ભાગ લીધો હોય ત્યાં આપું નામ લઈ લેવાય’ એવો ન્યાય હોવાથી ‘માવ:—માવમિશ્રનામા પખિત:’, પ્રકાશયતે इति પ્રકાશ:’, માવેન કૃત: પ્રકાશ: માવપ્રકાશ:’—માવ એટલે ભાવમિશ્ર નામના પંડિત; તેમણે કરેલો આયુર્વેદના રહસ્યનો પ્રકાશ—તે માવપ્રકાશ; અથવા ‘માવ્યતે—ચિન્ત્યતે તદ્ આયુર્વેદમિશ્રાયરૂપં રહસ્યમ્ માવ:’, તં માવં પ્રકાશયતિ इति માવપ્રકાશ: ।’ આયુર્વેદના અભિપ્રાયરૂપ રહસ્યને પ્રકટ કરતો ગ્રંથ તે માવપ્રકાશ: અથવા ‘માવ્યન્તે હ્રેયસ્વરૂપેણ જ્ઞાયન્તે इति માવા:’, તેમાં માવાનાં પ્રકાશ: અસ્મિન્ અનેન વા इति માવપ્રકાશ: ।’ જે જાણવા-યોગ્ય રૂપે જાણાય તે ભાવો; એવા આયુર્વેદના રહસ્યરૂપ જાણવા જેવા ભાવોનો પ્રકાશ આમાં છે અથવા આ ગ્રંથથી એવા આયુર્વેદના ભાવોનો પ્રકાશ જિજ્ઞાસુને થઈ જાય છે, તેથી માવપ્રકાશ: ।

x સંક્ષિપ્ત મંગલવાદ અથવા મંગલ પ્રયોગન: ‘મગિ સર્વળે-મજ્જતિ મજ્જતલે વા—સર્વર્પિતિ—સ્યપ્યતે વા વિદ્વાનાં સમૂહો યેન તદ્ મજ્જલમ્; આચર્યતે इति આચર-ણમ્; મજ્જલસ્ય આચરણમ્ મજ્જલાચરણમ્ ।’ જેથી વિધ્નોના સમુદાય દ્વારા ખસી જાય, તે મંગલ; એ મંગલનું કરવું તે મંગલાચરણ. ‘નન્તુ મજ્જલસ્ય કર્તવ્યત્વે કિં પ્રમાણં કિંવા ફલમ્ ? इति ચેન્ન, શિષ્ટાચારામિતશ્રુતેરેવ

કરનાર શ્રીગણેશને તથા જ્ઞાનરૂપી નેત્ર આપનારા શુરને તથા ઇચ્છિત કરનારા ઇષ્ટ-દેવને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

આયુર્વેદનો આગમનક્રમ

આયુર્વેદાગમનં, ક્રમેણ યેનામવજ્જમૌ ।

પ્રથમ લિલ્લામિ તમહં, નાનાતન્ત્રાણિ સંદશ્ય ॥૨॥

તત્ર પ્રમાણત્વાત્ ફલજ્ઞાપકત્વાચ્ચ; ‘સમાપ્તિકામો મજ્જ-લમાચરેત્’ इति શ્રુતે: । તથાહિ મજ્જલં વેદવોધિતકર્ત-વ્યતાકપ્, અલૌકિક—અવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વાત્ દર્શા-વિવત્ । ‘અહીં કોઈને શંકા થાય કે મંગલાચરણ અવશ્ય કરવું જ જોઈએ, તેમાં પ્રમાણ શું છે? અથવા મંગલાચરણનું ફળ શું છે? આનું સમાધાન આ છે: શિષ્ટ—સત્પુરુષોનો તેવો આચાર આદ્યો જ આવે છે અને તે ઉપરથી આવું વેદવાક્ય પણ અનુમાનથી મળી આવે છે, કે ‘સમાપ્તિકામો મજ્જ-લમાચરેત્ ।’ હરકોઈ કાર્યની પરિપૂર્ણ સમાપ્તિ ઇચ્છ-નારે અવશ્ય મંગલાચરણ કરવું જ જોઈએ; જે દ્વારા નિર્વિદ્ને કાર્યસમાપ્તિરૂપ ફળ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે; આમ વેદભગવાન પોતે જ મંગલાચરણને અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે અને નિર્વિદ્ન સમાપ્તિને તેના ફળરૂપે પણ જણાવે છે; વળી તે મંગલાચરણ અનિર્દનીય હોઈ ધર્મશાસ્ત્રોમાં નહિ નિષેધેલા અલૌ-કિક શિષ્ટાચારનો ખાસ વિષય છે, તેથી જ અવશ્ય કર્તવ્ય છે. જેમ દર્શયાગ આદિ યજ્ઞો, ‘દર્શપૂર્ણમાસામ્યો સ્વર્ગકામો યજેત ।’ એ વેદવાક્યો વડે અવશ્ય કર્તવ્ય-રૂપે જણાયા છે, તેમ જ સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ તેવા યજ્ઞયાગો કરવા, એમ વેદવાક્યથી જ તેનું ફળ પણ દર્શાવેલ છે, તેથી તે પણ અવશ્ય કર્તવ્ય જ છે; તે જ પ્રમાણે મંગલાચરણ પણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

અન્વય:-તતઃ વિધિઃ સકલકર્મણુ દક્ષઃ ધીનીરધિ દક્ષઃ સાક્ષમ્ આયુર્વેદમ્ ઉપાદિશત્ ।

પછી બ્રહ્માએ સર્વ કર્મમાં કુશળ અને બુદ્ધિના સમુદ્રરૂપ દક્ષપ્રજાપતિને અંગ સહિત આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો. ૬

દક્ષે અશ્વિનીકુમારોને આયુર્વેદ ભણાવ્યો

અથ દક્ષઃ ક્રિયાદક્ષઃ સ્વર્વેદો વેદમાયુષઃ ।

વેદયામાસ વિદ્વાંસૌ સૂર્યાશૌ સુરસત્તમૌ ॥ ૭ ॥

અન્વય:-અથ ક્રિયાદક્ષઃ દક્ષઃ સૂર્યાશૌ વિદ્વાંસૌ સુરસત્તમૌ સ્વર્વેદો આયુષઃ વેદં વેદયામાસ ।

પછી ક્રિયામાં કુશળ દક્ષે સૂર્યના અંશરૂપ, વિદ્વાન અને દેવોમાં ધણા ઉત્તમ સ્વર્ગવૈદ્ય બે અશ્વિનીકુમારોને આયુર્વેદ ભણાવ્યો.

દક્ષ પાસેથી ભણી અશ્વિનીકુમારોએ

આયુર્વેદ સહિતા વિસ્તારી

દક્ષાદધીત્ય દક્ષૌ વિતનુતઃ સંહિતાં સ્વીયામ્ ।

સકલચિકિત્સકલોકપ્રતિપત્તિવિવૃદ્ધયે ધન્યામ્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-દક્ષાત્ અધીત્ય દક્ષૌ સકલચિકિત્સકલોકપ્રતિપત્તિવિવૃદ્ધયે ધન્યાં સ્વીયાં સંહિતાં વિતનુતઃ ।

દક્ષ પાસેથી ભણી તે બન્ને અશ્વિનીકુમારોએ સઘળા વૈદ્ય લોકોનું જ્ઞાન વધારવા પોતાની શ્રેષ્ઠ સંહિતાનો વિસ્તાર કર્યો. ૮

આયુર્વેદથી અશ્વિનીકુમારો દેવપૂજ્ય થયા

સ્વર્યમુવઃ શિરશ્ચિત્રં મૈરવેળ રુપાડય તત્ ।

અશ્વિભ્યાં સંહિતં તસ્માત્તૌ જાતૌ યજ્ઞમાગિનો ॥ ૯ ॥

દેવાસુરરણે દેવા દૈત્યૈર્સક્ષતાઃ કૃતાઃ ।

અક્ષતાસ્તે કૃતાઃ સઘો દસાભ્યામદ્ભુતં મહત્ ॥ ૧૦ ॥

૧. 'દક્ષ વૃદ્ધૌ શીઘ્રાચ્ચં ચ, દક્ષતે-વર્ધતે કૌશલ્યેન, શીઘ્રતાં વા કરાંતિ આયુદાયિકકર્મણિ આયુર્વેદપ્રચારે चेति दक्षः ।' જે પોતાની હોશિયારીથી ખૂબ આગળ વધ્યા અને પોતાની ઉન્નતિ માટેનાં કર્મો કરવા તથા આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવા જેમણે ધણી ઝડપ કરી, તે દક્ષ.

૨. 'અશ્વિન્યાઃ કુમારૌ અશ્વિનીકુમારૌ ।' અશ્વિનીના બેડોકરૂપે બે પુત્રો, જે સૂર્યથી જન્મ્યા છે તે. (સૂર્યપત્ની સંજ્ઞાએ અશ્વિની એટલે ઘોડાનું રૂપ ધર્યું હતું, ત્યારે સૂર્યે ઘોડાનું રૂપ ધરી બે અશ્વિનીકુમારોને ઉત્પન્ન કર્યા.)

વજ્રિણોડ્મૂદ્ભુજસ્તમ્મઃ સ દસાભ્યાં ચિકિત્સિતઃ ।

સોમાન્નિપતિતશ્ચન્દ્રસ્તાભ્યામેવ મુલ્લીકૃતઃ ॥ ૧૧ ॥

વિશીર્ણાં દશનાઃ પૂષ્ણો નેત્રે નષ્ટે ભગસ્ય ચ ।

શશિનો રાજયક્ષમાડ્મૂદશ્ચિવભ્યાં તે ચિકિત્સિતાઃ ॥

ભર્ગવશ્ચયવનઃ કામી વૃદ્ધઃ સન્ વિકૃતિં ગતઃ ।

વીર્યવર્ણસ્વરોપેતઃ કૃતોડશ્ચિવભ્યાં પુનર્યુવા ॥ ૧૨ ॥

પતેશ્ચાન્યૈશ્ચ વહુભિઃ કર્મભિર્મિપજાં વરો ।

વમ્ભૂવતુર્મૃશં પૂજ્યાવિન્દ્રાદીનાં દિવૌકસામ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-અથ મૈરવેળ રુપા સ્વર્યમુવઃ શિરઃ ચિત્રં, તત્ અશ્વિભ્યાં સંહિતં, તસ્માત્ તૌ યજ્ઞમાગિનો જ તો ।

દેવાસુરરણે વે દેવાઃ દૈત્યૈઃ સક્ષતાઃ કૃતાઃ, તે દસાભ્યાં સઘઃ

અક્ષતાઃ કૃતાઃ, મહત્ અદ્ભુતમ્ । વજ્રિણઃ મુજસ્તમ્મઃ

અમૂત્, સઃ દસાભ્યાં ચિકિત્સિતઃ, સોમાન્ નિપતિતઃ

ચન્દ્રઃ તાભ્યામ્ એવ મુલ્લીકૃતઃ પૂષ્ણઃ દશનાઃ વિશીર્ણાઃ,

ભગસ્ય ચ નેત્રે નષ્ટે, શશિનઃ રાજયક્ષમા અમૂત્, તે

અશ્વિભ્યાં ચિકિત્સિતાઃ । ભર્ગવઃ વૃદ્ધઃ સન્ કામી

ચયવનઃ વિકૃતિં ગતઃ, અશ્વિભ્યાં પુનઃ યુવા વીર્યવર્ણ-

સ્વરોપેતઃ કૃતઃ । મિપજાં વરો, एतैः च अन्यैः च

વહુભિઃ કર્મભિઃ દન્દ્રાદીનાં દિવૌકસાં મૃશં પૂજ્યૌ વમ્ભૂવતુઃ ।

તે પછી હૈરવે ક્રોધથી બ્રહ્માનું જે મસ્તક

કાપી નાખ્યું હતું, તે અશ્વિનીકુમારોએ સાંધ્યું,

તેથી તે બંને યજ્ઞભાગ મેળવનાર થયા. દેવ

અને અસુરોના યુદ્ધમાં જે દેવોને દૈત્યોએ

ઘાયલ કર્યા હતા, તેઓને બેય અશ્વિનીકુમા-

રોએ ઝટ સાજા કર્યા, તે મોટું અદ્ભુત કામ

કર્યું. ઇંદ્રનો જે હાથ સજ્જડ (લાંબોટુંકો

કે બાંચોનીચો ન થાય તેવો) થયો હતો,

તેને બે અશ્વિનીકુમારોએ સારો કર્યો હતો

અને સોમથી બ્રહ્મ થયેલા ચંદ્રમાને પણ તે બેય

જણે જ સુખી કર્યો છે; તેમજ પૂષાદેવના

દાંત પડી ગયા હતા, ભગદેવનાં નેત્ર નાશ

પામ્યાં હતાં અને ચંદ્રમાને ક્ષયરોગ થયો

હતો, તે (બધા રોગ) બે અશ્વિનીકુમારોએ

જ મટાડ્યા હતા. ભુશુન્નધિના વંશમાં જન્મેલા

અને વૃદ્ધ છતાં કામો એવા ચયવનઋષિ (શરીરમાં વીર્યોદ્દિકના ફેરફારરૂપ) વિકારને પામી

ગયા હતા, તેમને પણ તે બેય અશ્વિનીકુમારોએ જ વીર્ય, વર્ણ અને સ્વરયુક્ત કરી ફરી જીવાન કર્યા હતા. વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ તે બેય અશ્વિની-

ઇક્રાદિ દેવોમાં અત્યંત પૂજ્ય થયા છે. ૬-૧૪

અધિનીકુમારોએ ઇંદ્રને બચ્ચાવ્યો

સંદર્શ વક્ષ્યોરિમ્નઃ કર્માણ્યેતાનિ યત્નવાન્ ।
આયુર્વેદ નિવેદ્યે તૌ યયાસે શાષીયતિ. ૬૨૫ ॥
માસ્ત્યો સત્સત્સેવેન દાઢ્યેન કિલ્લ યાજિતો ।
આયુર્વેદ યયાષીર્ત વરહુ શતમન્યવે ॥ ૬૨૬ ॥
માસ્ત્યામ્યામધીત્યપ આયુર્વેદ શતક્રતુઃ ।
અભ્યાપયામાસ વદનાત્રેયમમુલાન્ સુનીન્ ॥ ૬૨૭ ॥
અન્ય-અષીયતિ અન્યન્ રન્ રક્ષો એ-
તામિ કર્માણિ વરહમ મિત્રેષ્વં તૌ યતુર્વેદ વચસે ।
અત્તદેવેન હલેજ કિલ્લ કાષિતો ગજહતો વચાષીતમ્
અતુર્વેદ શતમન્યવે રક્ષુ । ગજહામ્યામ્ અષીયત્વ એ-
વતક્ષુ આત્રેયમમુલાન્ વદન્ સુનીન્ અયુર્વેદમ્ અભ્યા-
પયામાસ ।

ઇક્રાદિના પતિ અને ચલવાન ઇંદ્રે તે
અધિનીકુમારોનાં એવા કર્મ એક, ઇંદ્રજ
રહિત ઘર્ષ તે એકની પાસે આયુર્વેદની માગણી
કરી. સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા ઇંદ્રે અચારે અને
અધિનીકુમારો પાસે એવી આવશ્યક માગણી
કરી, ત્યારે પાતે જે પ્રમાણે અધ્યયન કર્યું
હતું, તે પ્રમાણે તેમણે ઇંદ્રને આયુર્વેદ
બચ્ચાવ્યો. એમ અધિનીકુમારો પાસેથી
જણીને એ ઇંદ્રે આત્રેય આદિ ઘણા મુનિઓને
તે આયુર્વેદ બચ્ચાવ્યો. ૧૫-૧૭ (એમકેઃ)

ઇક્ર પાસેથી આત્રેય મુનિ બચ્ચા

પક્ષા જગદાહોત્ય ગદાકુચમિતસ્તવઃ ।
ચિન્તયામાસ મગવાનાયેપો મુનિપુત્રવાઃ ॥ ૧૮ ॥
કિં કરોમિ કં ગચ્છમિ કર્યં કોઽય નિપમયાઃ ।
મન્વંતિ સામયામેતાઞ્ શક્નોમિ નિરીક્ષિતુમ્ ॥ ૧૯ ॥
વ્યાસુદ્ધમન્યવે સ્વમાવો વ્યવિક્રમાઃ ।
પ્તેર્ગો વ્યવતો વ્યવં મમાપિ હવ્યેઽનિષ્કમ્ ॥ ૨૦ ॥
આયુર્વેદ પઠિષ્યામિ નિવસ્યાય શરીરિણામ્ ।
इति निश्चित्य गतवानाम्रेयस्त्रिवृषाण्यम् ॥ ૨૧ ॥
તત્ર અધિષ્ઠિમ્નસ્ય ગત્વા શાઈ વરહો સઃ ।
શિજાસનસમસીર્તે સ્વયમાર્ને સુર્યયિદિઃ ॥ ૨૨ ॥
માસપર્વે વિક્રો માસા માસ્ત્યપ્રતિદં તિષ્ઠા ।
આયુર્વેદમદ્યાચાર્ય શિરોધાર્ય શિલોકસામ્ ॥ ૨૩ ॥

૧ 'સ્વપ્તિ-પાત્રેયર્વે' પ્રવૃત્તિ હિત્તુ ર્જા ' એ
સ્વર્ગ કર્તા એક એકપત્રને પાસે છે, તે હલ

શક્તિસ્તુ તે નિરીક્ષ્યેત્યત્યસ્તિજાસનો યયો ।
તદ્વિમ પૂજયામાસ મુશો મૂરિતપરશમ્ ॥ ૨૪ ॥
કુશર્થ પરિવ્રમ્બલ તથાગમનકાર્યમ્ ।
સ મુનિર્વૈકુમારેમે નિજાગમનકાર્યમ્ ॥ ૨૫ ॥
દેવપાત્ર મ રજાસિ વિમ એવ યતો મવાન્ ।
વિભાગા વિહિતો યત્નાશિલોકીલોકપાલકઃ ॥ ૨૬ ॥
આધિધિર્વ્યયિતા કોઽય શોઽયકુક્ષિતલેતસઃ ।
મૂલકે સન્તિ સંતાપં તેવાં હનુઃ હવાં કુલ ॥ ૨૭ ॥
આયુર્વેદોપદેશં મે કુલ કલ્પન્યતો મુખામ્ ।
તલેત્યુત્પત્ત્યા સહજાશોઽભ્યાપયામાસ તેમુનિમ્ ॥ ૨૮ ॥
સુનીન્ ર્જા ર્જા સાક્ષમાયુર્વેદમધીત્ય સઃ ।
અમિમન્ય તમાશીમિપજગામ પુનર્મદિમ્ ॥ ૨૯ ॥
અધાત્રેયો મુનિએષ્ઠો મગવાન્ કલ્યાણઃ ।
સ્વનાશા સંહિતાં યજ્ઞે મરત્તપ્તુકમ્પયા ॥ ૩૦ ॥
તતોઽમિત્રેશં મેઘં વ વાતુર્કર્ણ પરાશમ્ ।
શીરપાણિ વ હાડીતમાયુર્વેદમપાત્રપત્ ॥ ૩૧ ॥
તન્નસ્ય કર્ત્વા મધ્યમમિત્રેશોઽમવ્યુપ ।
તતો મેદાવ્યબલ્કુલ સ્વં સ્વં તમ્વં કૃતામિ વ ॥ ૩૨ ॥
આવ્યામાસુપત્રેય મુનિશ્રુતૈન વનિવતમ્ ।
કુત્સા વ તાનિ તન્વાદિ દ્વપોઽમૂવન્નિમ્નવન ॥ ૩૩ ॥
પયાકમ્પુત્રિર્ત તસ્માત્ પ્રહણ મુનયોઽમવન્ ।
વિવિદેર્કપોદેવા કુત્સા સાધિતિ તેઽનુવન્ ॥ ૩૪ ॥

અન્ય-અક્ષા રક્ષાત્ત પલ્લવં અક્ષા યજ્ઞો-
વ્ય મુષ્ણિયઃ અભ્યામ્ કોઽયેવ વિન્તવમાસ । 'કિં
કરોમિ કં ગ - એ કોઽય નિપમયા કર્યં મગવંતિ ।
અમવન્ પાત્ર વિરિક્તિત્વં વ યજ્ઞોમિ । અમ્ અવર્ણ
રક્ષા, સવાત દુરિક્ષા, પ્તેર્ગો વ્યવત્ મમ અપિ
હવ્યે અવિર્લં દુષ્કમ્ । અરીરિના મેઘજ્વાલ અનુર્વે
પઠિષ્યામિ' હિતિ નિશ્ચિત્ય આત્રેયઃ ત્રિવૃષાણ્યં ગત-
વાન્ । તત્ર ર્જાસ્ય મનિવરે મવા સ શિજાસનમા
સીર્તે દુરિક્ષિઃ સ્વમાર્ને મગ્વા વિજા મત્તમર્ણ
રિજા મત્તમર્ણમ્ આયુર્વેદમદ્યાચાર્ય શિલોકો
શિરોધાર્ય શાઈ વરહો । શક્તિ સ્તુ તે નિરીક્ષ્ય એવ
ત્યત્તિજાસનો. તદ્વમે કર્ણ, મૂરિતપરશ સ્વં ર્જા-
મગ્વા । કુશર્થ તથા અગમનકાર્યં પરિવ્રમ્બલ, ત મુનિ-
નિજાગમનકાર્યં વચ્ચુમ્ આત્રેયે । 'દેવપાત્ર' (ત્વં) વિદ
એ રાજા ન જાણે, વગા વિવાત્રા મગ્વા પક્ષા
શિલોકીલોકપાલક વિહિત । આધિધિ- અધિત્ર-
શોઽયકુક્ષિતિત્થ (એ) કોઽય મુલકે સન્તિ તેવાં સંતાપં
હનુઃ હવાં કુલ । મુખાં અવન્યત મે આયુર્વેદોપદેશ
કુલ । 'ત્વા' હિતિ વક્ત્રા વ્યક્ત ત મુનિમ્ અવ્ય-
પયામાસ । વા સુનીન્ ર્જા ર્જા ર્જા ર્જા અનુર્વેદમ્

અધીત્ય આશીર્મિઃ તમ્ અમિનન્ધ પુનઃ મહીમ્ આજ-
નામ । અથ કરુણાકરઃ મુનિશ્રેષ્ઠઃ મગત્તાન્ આત્રેયઃ
નરચક્રાનુકમ્પયા સ્વનામ્ના સંહિતાં ચક્રે । તતઃ અમિ-
વેશં મેઢં ચ જાતૂર્કર્ણ પરાશરં ક્ષીરપાણિં ચ હારીતમ્
આયુર્વેદમ્ અપાઘ્યત્ । પુરા તન્ત્રસ્ય પ્રથમં કર્તા અમિ-
વેશઃ અમવત્, તતઃ મેઢાદયઃ સ્વં સ્વં તન્ત્રં ચક્રુઃ,
કૃતાનિ ચ (તાનિ) મુનિવૃન્દેન વન્દિતમ્ આત્રેયં શ્રાવ-
યામાણુઃ, તાનિ ચ તન્ત્રાણિ શ્રુત્વા અત્રિનન્દનઃ હૃષ્ટઃ
અમૂત્ । યથાવત્સૂત્રિતં (અમૂત્) તત્સ્માત્ મુનયઃ પ્રહૃષ્ટાઃ
અમવન્, દિવિ દેવર્ષયઃ દેવાઃ શ્રુત્વા તે સાધુ इति અનુવન્ ।

એક વખતે ચારે તરફ રોગથી વ્યાકુળ
થયેલા જગતને જોઈ, મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ભગ-
વાન આત્રેય મુનિ વિચારવા લાગ્યા : ‘શું
કરું, ક્યાં જઈ, લોકો કેવી રીતે રોગરહિત
થાય ? રોગયુક્ત થયેલા આ લોકોને જોવા
હું સમર્થ થતો નથી; હું અત્યંત દયાળુ છું;
અને સ્વભાવ ટળવો મુશ્કેલ છે; આથી તેઓનાં
હઃખોને લીધે મારા હૃદયમાં પણ ઘણું જ
હઃખ થાય છે; તેથી મનુષ્યોને રોગરહિત
કરવા હું આયુર્વેદ લખીશ.’ એમ નિશ્ચય
કરી આત્રેય મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાં ઇંદ્રના
થેર જઈ આત્રેય મુનિએ સિંહાસન ઉપર
બેઠેલા, દેવો અને ઋષિઓએ સ્તુતિ કરેલા,
કાંતિ વડે દિશાઓને પ્રકાશમાન કરતા, તેજથી
સૂર્ય જેવા, સર્વ દેવોને માન્ય અને આયુ-
ર્વેદના મોટા આચાર્ય ઇંદ્રને જોયા. ઇંદ્ર પણ
તે મુનિને જોતાં જ સિંહાસન ત્યજી તેમની
પાસે ગયા અને ઘણું તપ કરવાથી કૃશ થયેલા
તે મુનિની તેણે અત્યંત પૂજા કરી, તેમજ
કુશળ પૂછ્યું તથા આપવાનું કારણ પૂછ્યું;
ત્યારે તે મુનિએ પોતાના આપવાનું કારણ
તેને કહેવા માંડ્યું : ‘હું દેવોના રાજા ! તમે
કેવળ સ્વર્ગના જ રાજા નથી; કારણ કે બ્રહ્માએ
તમને યત્નથી ત્રણે લોકના રાજા કર્યા છે; માટે
વ્યાધિઓથી પીડાયેલા, શોકથી વ્યાકુળ ચિત્ત-
વાળા જે લોકો પૃથ્વી પર છે, તેઓના સંતાપ-
નો નાશ કરવા તમે કૃપા કરો; મનુષ્યોના

ઉપરની દયાથી તમે મને આયુર્વેદનો ઉપદેશ
કરો.’ પછી ‘બહુ સારું’ એમ કહી ઇંદ્ર
તે મુનિને આયુર્વેદ લખાવ્યો. તે પછી મુનિ-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ તે આત્રેય મુનિ ઇંદ્ર પાસેથી
અંગ સહિત આયુર્વેદ લખીને તથા તેને
આશીર્વાદ આપીને પાછા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા.
પછી દયાના ભંડાર અને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ
ભગવાન આત્રેય મુનિએ મનુષ્યોના સમૂહ
પરની દયાથી પોતાના નામે (આયુર્વેદની)
સંહિતા રચી. પછી તેમણે અગ્નિવેશને, લેહને,
જાતૂર્કર્ણને, પરાશરને, ક્ષીરપાણિને તથા હારી-
તને તે આયુર્વેદ લખાવ્યો. (તેઓમાં) સૌની
પહેલાં અગ્નિવેશ નામના મુનિ આ શાસ્ત્રના
પ્રથમ કર્તા થયા અને પછી લેહાદિક ઋષિ-
ઓએ પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો કર્યાં. તેમણે કરેલાં
તે શાસ્ત્રો મુનિના સમૂહોથી નમાયેલા આત્રેય
મુનિને તેઓએ સંભળાવ્યાં; ત્યારે તે સઘળાં
શાસ્ત્રો સાંભળી તે અત્રિપુત્ર આનંદ પામ્યા;
તેમજ એ શાસ્ત્રો ધરાધર રચેલાં હોવાથી
(બીજા) મુનિઓ પણ આનંદ પામ્યા અને
સ્વર્ગમાં દેવો તથા દેવર્ષિઓ પણ તે સાંભળી
‘બહુ જ ઠીક થયું’ એમ કહી રહ્યા. ૧૮-૩૪

ભરદ્વાજ પણ ઇંદ્ર પાસેથી લખ્યા

પ્રકર । હિમવત્પાર્શ્વે દૈવાદાગત્ય સજ્જતાઃ ।
મુનયો બહવસ્તેષાં નામમિઃ કથયામ્યહમ્ ॥૩૫॥
ભરદ્વાજો મુનિવરઃ પ્રથમં સમુપાગતઃ ।
તતોઽન્નિપાસ્તતો ગર્ગો મરીચિર્મૃગમાર્ગવો ॥૩૬॥
પુલસ્ત્યોઽગસ્તિરસિતો વસિષ્ઠઃ સપરાશરઃ ।
હારીતો ગૌતમઃ સાંલ્યો મૈત્રેયશ્ચયવનોઽપિ ચ ॥૩૭॥
જમદગ્નિશ્ચ ગાર્ગ્યશ્ચ કાશ્યપઃ કશ્યપોઽપિ ચ ।
નારદો વામદેવશ્ચ માર્કણ્ડેયઃ કપિજ્ઞલઃ ॥૩૮॥
શાણ્ડિલ્યઃ સહકૌંઘિન્યઃ શાકુનેયશ્ચ શૌનકઃ ।
આશ્વલાયનસાંકૃત્યો વિશ્વામિત્રઃ પરીક્ષકઃ ॥૩૯॥
દેવલો ગાલવો ધૌમ્યઃ કામ્યકાત્યાયનાવુમૌ ।
કાઠ્ઠાકાવનો વૈજપાયઃ કુશિકો વાદરાયણઃ ॥૪૦॥
હિરણ્યાક્ષશ્ચ લૌગાક્ષિઃ શરલોમા ચ ગોમિલઃ ।
વૈલ્હાનસા વાલ્કિલ્યાસ્તથૈવાન્યે મહર્ષયઃ ॥૪૧॥
બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય નિઘયો યમસ્ય નિયમસ્ય ચ ।
તપસસ્તેજસા દીપ્તા હૃયમાતા દ્વાદશયઃ ॥૪૨॥

૧. ‘અત્રેઃ અત્યંત પુમાન્ આત્રેયઃ ।’ અત્રિઋષિના
પુત્ર તે આત્રેય મુનિ.

सुलोपविष्टास्ते तत्र सर्वे जातु कथामिमाम् ।
धर्माद्यधर्मोद्भावा मूलमुक्तं कथेयम् ॥ ४३ ॥
तपस्याभ्यासधर्माश्च ब्रह्मधर्मतायुगाम् ।
हर्तारं प्रवृत्ता रोगा यत्र तत्र च सर्वतः ॥ ४४ ॥
रोगाः कर्तृकत्वं वक्ष्यन्त्येव वेदस्य वेदादयः
बुद्धा इन्द्रियवर्तिकसंययकत्वाः सर्वज्ञपीडाकत्वाः ।
धर्माधर्मविलक्षणमुक्तिपु महाविभक्त्यकत्वा बलात्,
प्राधान्याद्वा हृष्टि सन्ति यवि ते क्षेम कुता
प्रापिताम् ॥ ४५ ॥ तस्मात् प्रशमय कथन विधि
मित्यो भवन्निबुधैर्वादिष्यमिधाय संसदि
मप्यज्ञं मुनिं तेऽब्रुवन् । त्वं योग्यो भगवन्
सहस्रवयन पाचस्व कण्ठे क्रमादायुर्वैदमधीत्य
यं गन्मयात् मुक्ता भवामो ययम् ॥ ४६ ॥
इत्यं स मुनिमिषोऽपि प्राप्तिं विनयान्मिषी ।
मप्यज्ञो मुनिमेष्टो जगाम त्रिदश्याकथम् ॥ ४७ ॥
तथेष्टमयनं गत्वा सुरयिगणमभ्यगाम् ।
एष्टवान् पुत्रहन्तारं दीप्यमानमियामलम् ॥ ४८ ॥
हृष्टिय स मुनि प्राह भगवान् मयवा मुवा ।
धर्मं स्वागतं तेऽय मुनिं ते समपूजयत् ॥ ४९ ॥
सोऽभिगम्य जयाशीमिधमिनग्य सुरैश्चक्रम् ।
ऊपीणां यस्मै सम्यक् आचयन् मुनिसत्तम ॥ ५० ॥
आचयो हि समुत्पन्ना सर्वप्राप्तिमयकत्वाः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथायथमुमुक्षुर्वा ॥ ५१ ॥
तमुपायं मुनिं साङ्गमायुर्वै शतवत्सुः ।
दीवैर्दत्तसहस्राणि वेदी नीदङ्क मिश्रमय यम् ॥ ५२ ॥
सोऽनन्तरं त्रिस्वधमायुर्वै महाभुनिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुभुधे तन्मना मुनिः ॥ ५३ ॥
तेनायु सुखिरे क्षेमे मप्यज्ञो निधमयम् ।
अप्यातमि मुनीक्षेमे नीदङ्कः सुविचयुर ॥ ५४ ॥
तत्तत्र त्रिदश्याकथम् सुरा जगयोऽभिजाः ।
गुमान्द्रव्याणि कथामि हृष्ट्या तद्विधिप्राप्तिताः ॥
मारोम्यं लेमिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
मायुर्वैदोक्तविधिनाऽप्येष्टि स्फुर्मुनयो यथा ॥ ५५ ॥

अथय-एष्टरा हिमरग्यो नहव मुनयः ईवन्
अग्नय तत्रा, तेषां नावनि अं कथयामि । मुनि
नर मप्यज्ञ प्रथमं भुगवन् ततः अत्रिणा तत
गमः परीचि भुगवन्तो पुनस्तत्र अग्नित मगित
नरागारं वसिष्ठं हारीतं जीतम् सत्यं मेवम
अं च नववतः । च अमरिचि च कथ्य वासवा
अं च नववत नारद च नागदेव नाजिदेव कपि
च अत्रिश्च नरदेवोऽन्य आहुतेव च शीवकः ।
अथ-अनन्तरं इतो विधानिच वीरुदः देवतः कथय

योम-अथयकथायनो जगो । अहमवः विवपान
कृषिकः वात्सल्यं विलम्बाय च कोयधि सलोमा
च गोमित वैद्यनया वल्लभित्वा तथा एव मन्त्रे
महर्षयः । महाज्ञानस्य वसत्य निवमत्स्य च निवयः (सन्त)
हुनमाय अमय इव तपस तेजसा वीतां ते सर्वे तत्र
सुलोपविष्टा इमा कथां वन् । 'धर्माधर्मोद्भावा
मूलं कथेवरे' उच्यते । तप स्वाभ्यास-धर्माणां ब्रह्मधर्म-
मयुगाम् इति रोगं यत्र तत्र च सर्वतः प्रवृत्ता
(ते च) रोगाः कर्तृकत्वं वक्ष्यन्त्येव इदं वेदहृता
बुद्धा इन्द्रियवर्तिकसंययकत्वाः सर्वज्ञपीडाकत्वाः धर्माधर्मा
विलक्षणमुक्तिपु महाविभक्त्यकत्वाः बलात् वाद्वा प्रापन्त
हृष्टि, यवि ते क्षमि प्राप्तिनां क्षेम कुता । तन् तेषां
प्रशमनं योमै बुधे भवन्नि कथन विधि वित्वा
इति संसदि अभिगतं ते मप्यज्ञं मुनिम् अब्रुवन् ।
'मप्यज्ञ' । त्वं योग्यं लक्ष्मण्ये नावत्, अम्यत् कथ्यं
कम् अनुर्वैम् अशीत्य सर्वं गन्मयात् मुक्ता भवाम ।
इत्यं विवयान्विते योग्ये मुनिमि प्राप्तिं च मुनि-
श्च. मप्यज्ञं त्रिदश्याकथम् वयम् । तथा इष्टमयन
गत्वा सुरयिगणमभ्यवे इष्टहृतां दीप्यमानम् अकथम् इव
उच्यन्त । मप्यज्ञं च मयवा मुनिं इत्या एव मुवा
प्राह । 'यथा' । त स्वावर्त्त' अथ ते मुनि समपूजयत् ।

स मुनिसत्तमः अभिगम्य जयाशीमि सुरैश्चक्रम्
अभिनन्द्य ऊपीणां यस्मै सम्यक् आचयन् (अग्नयः) 'सर्वं
प्राप्तिमयकत्वा आचय वि समुत्पन्ना, तेषां प्रशमनोपायं
यथावत् वक्ष्यम् अस्मि ।' उच्यते । स मुनिं साङ्गम् वन्तु
वैदम् उवाच । च निस्वधं वेदी नीदङ्क (सन्) वेदसहस्रानि
जीदैः । अमुनि सः अन्तरां त्रिस्वधं अनुर्वै
ववावत् अचिरात् सर्वं बुभुधे, तन्मना मुनि मप्यज्ञं
तत् त्विरे निधमयत् अमुं क्षेमे । मप्यज्ञं अवि
मुनीन् वीदङ्क सुविचयुव वळे । अविचः अमर-
गणं अविचलनचक्रा गुमान्द्रव्याणि कथामि इत्या
तद्विधिम् आचिद्य । अमरव च मुनसंजु दीर्घं वन्तु
वेमिरे, यथा मुनय अम्ये अमि आयुर्वैदोक्तविधिना यः ।

येके वजते निभाक्षय पर्यंतनी पाये
यत्ना मुनिजे। देवेभ्यश्चो जावी ज्येष्ठ
यथा कृता, तेजोनां नाय लभं हुं कहुं छ-
मुनिजोभा ज्येष्ठ अश्वीज्य प्रथम व्याख्या कृता

१. 'मर-वास्तव योग्यं च बुद्ध भवत्, यस्याद् अय
ज्ञान-ज्ञानमात्मन्याम् ज्ञान' इति सत्यं वस्यति बुद्ध-
हृदित्यय मयवा च परमपुत्रत्वाद् महाज्ञान । 'तु आ
युक्तं' 'मर'-आयुर्वेदस्य ३२. ३।२५ ३ 'ज्ञान' -

તે પછી અંગિરા અને તે પછી ગર્ગ, મરીચિ, ભૃગુ, ભાર્ગવ, પુલસ્ત્ય, અગસ્તિ, અસિત, પરાશર સહિત વસિષ્ઠ, હારીત, ગૌતમ, સાંખ્ય, મૈત્રેય અને ચ્યવન પણ આવ્યા હતા; તેમ જ જમદગ્નિ, ગાર્ગ્ય, કાશ્યપ, કશ્યપ, નારદ, વામદેવ, માર્કંડેય, કપિંજલ, કૌડિન્ય સહિત શાંડિલ્ય, શાકુનેય, શૌનક, આશ્વલાયન, સાંકૃત્ય, વિશ્વામિત્ર, પરીક્ષક, દેવલ, ગાલવ, ધૌમ્ય, કામ્ય અને કાત્યાયન એ બેય; કાંકા-યન, વૈજપાય, કુશિક, બાદરાયણ, હિરણ્યાક્ષ, લૌગાક્ષિ, શરલોમા, ગોભિલ, વૈષ્ણનસ, વાલખિલ્ય અને બીજા પણ મહર્ષિઓ આવ્યા હતા. તે બ્રહ્મર્ષિઓ બ્રહ્મજ્ઞાન, યમ તથા નિયમના ભંડાર હતા, જેથી હોમેલા બાણે અગ્નિઓ હોય, તેમ તપના તેજથી પ્રકાશતા હતા. સુખેથી ત્યાં બેઠેલા તે સર્વે ઋષિઓ આવી વાત કરવા લાગ્યા કે, ‘ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ શરીર છે, એમ (પૂર્વે) કહેલું છે; પણ તપ, સ્વાધ્યાય, ધર્મ, બ્રહ્મચર્ય-ત્રત અને આયુષને હરનારા રોગો જ્યાં ત્યાં ચારે તરફ પ્રસરેલા છે અને તે રોગો શરીરને કૃશ કરે છે, બળનો ક્ષય કરે છે, દેહની ચેષ્ટાઓને હરે છે, ઇંદ્રિયોની શક્તિનો ક્ષય કરે છે, સર્વ અંગમાં પીડા કરે છે; ધર્મ, અર્થ, સઘળા કામ અને મુક્તિમાં પણ મહાવિક્ષેપ સ્વરૂપે થઈ બળથી ઝટ પ્રાણોને હરી લે છે; એવા રોગો હમણાં બે છે, તો પ્રાણીઓનું કલ્યાણ ક્યાંથી થાય? અર્થાત્ ન જ થાય; માટે એ રોગોનો નાશ કરવાનો કોઈ ઉપાય યોગ્ય અને વિકાન એવા તમારે વિચારવો જોઈએ.’ એમ સલામાં કહી તે મુનિઓએ ત્યાં બેઠેલા ભરદ્વાજ મુનિને

આપણા બેયથી આ પુત્ર જન્મ્યો છે, એમ જેમના જન્મ સમયે જ્યૃહસ્પતિએ તથા સમતાએ પરસ્પર કહ્યું હતું, તે ઉપરથી ‘મરદ્વાજ’ નામે જે બહેર થયા તે ઋષિ. વિષ્ણુપુરાણમાં આજ આશય દર્શાવતો આ શ્લોક છે:

‘મૂઠે મર દ્વાજમિમં મર દ્વાજં વૃહસ્પતે ।
યાતૌ યદુત્વા પિતરૌ મરદ્વાજસ્તતોડમવત્ ॥’

કહ્યું, કે ‘હે ભગવન્! તમે યોગ્ય છો, માટે ઇંદ્ર પાસે જઈ માગણી કરો, જેથી અનુક્રમે મળેલા જે આયુર્વેદનું અધ્યયન કરી આપણે રોગના ભયથી મુક્ત થઈએ.’ એમ વિનય-યુક્ત અને યોગ્ય એવા તે મુનિઓએ પ્રાર્થના કરી, ત્યારે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ભરદ્વાજ મુનિ સ્વર્ગમાં ગયા; તેમ જ ઇંદ્રભવનમાં જઈને ત્યાં દેવર્ષિઓના સમૂહોની મધ્યમાં રહી અગ્નિની જેમ-પ્રકાશતા ઇંદ્રને તેમણે બોલે. ભગવાન તે ઇંદ્રે પણ મુનિને બોતાં જ હર્ષથી કહ્યું: ‘હે ધર્મજ્ઞ! તમે ભલે પધાર્યા! એમ કહી તેણે મુનિનો સત્કાર કર્યો. પછી મુનિઓમાં ઉત્તમ તે ભરદ્વાજ મુનિએ પાસે જઈ, જય શબ્દપૂર્વક આશીર્વાદ આપીને ઇંદ્રની સ્તુતિ કરી અને પછી ઋષિઓનું (આ) વચન સંભળાવતાં કહ્યું: ‘સર્વ પ્રાણીઓને ભયંકર એવા રોગો જગતમાં ઉત્પન્ન થયા છે; તેઓનો નાશ કરવાનો જે ઉપાય હોય તે તમે અમને બરાબર કહેવા યોગ્ય છો.’ પછી તે ઇંદ્રે ભરદ્વાજ મુનિને અંગ સહિત આયુર્વેદ કહ્યો, કે જે આયુર્વેદને સાંભળી રોગરહિત થયેલો મનુષ્ય હબરો વર્ષ સુધી જીવે છે. મહામુનિ તે ભરદ્વાજ પણ અપાર છતાં ત્રણ ભાગવાળા આયુર્વેદને થોડા જ કાળમાં સારી રીતે ભણ્યા અને તેમાં બરાબર મન રાખવાથી તે મુનિએ બધું બાણી લીધું; તેથી ભરદ્વાજ મુનિ લાંબું નીરોગી આયુષ પામ્યા; અને એ જ રીતે બીજા પણ મુનિઓને તેમણે રોગરહિત તથા લાંબા આયુષવાળા કર્યા. સઘળા મુનિઓએ શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનરૂપી ચંદ્ર વડે ગુણ, દ્રવ્ય અને કર્મને બેઠે તે શાસ્ત્રના વિધિનો આશ્રય કર્યો; જેથી તે મુનિઓ આરોગ્ય અને સુખયુક્ત લાંબું આયુષ પામ્યા. એ રીતે જેમ મુનિઓ સુખી થયા, તેમ આયુર્વેદમાં કહેલા વિધિથી બીજાં મનુષ્યો પણ સુખી થાય છે. ૩૫-૫૬

ચરકનો પ્રાદુર્ભાવ

યદા મત્સ્યાવતારેણ હરિણા વેદં હ્રુતઃ ।
તદા શેપશ્ચ તત્રૈવ વેદં સાક્ષમ્વાસવન્ ॥ ૫૭ ॥

અર્થાત્તતં સમ્યાગાયુર્વે ચ હમ્ભવાન્ ।
 ૫૫૫ । સ મહિષ્ સં પ્રુપ્તે ચર દયાયતા ॥ ૫૮ ॥
 તથા લોકાન્ ગૌર્મસ્તામ્ વ્યથયા પરિપીઢિતાન્ ।
 સ્પર્શ્યુઃ શત્રુઃ સ્વપ્નામ્ સ્ત્રિપમાર્થાન્ રક્ષવાન્ ॥ ૫૯ ॥
 તાન્ રક્ષાતિવ્યાયુક્તસ્તેપાં પ્રુક્તેમ પ્રુક્તિતા ।
 અનન્તચિન્તયામાસ રોગોપશમકારણમ્ ॥ ૬૦ ॥
 ઇન્દ્રિય સ્વર્ગે તથા મુને પ્રુક્તો જમૂવ હ ।
 મસિવસ્ય વિશુદ્ધસ્ય વૈરવૈરાગ્યવૈરિનાઃ ॥ ૬૧ ॥
 યતઃશ્ચ દયાયાતો ન જાતાઃ કૈનચિદયત ।
 તસ્માદ્વચનાધ્વાસો પિત્ત્વાતાઃ ક્ષિતિમચ્છલે ॥ ૬૨ ॥
 સ માતિ ચરકાચાર્યો વૈદ્યાચાર્યો યયા ત્રિવિ ।
 સ્વહનવનસ્પાંધો વૈત ધ્યંસો રક્તો કૃતા ॥ ૬૩ ॥
 આત્રેપસ્ય મુને શિષ્યા અભિવૈશાલ્યોડમભન્ ।
 મુનયો જહવસ્તૈભ હર્તે તન્મર્ સ્વર્ક સ્વર્ક ॥ ૬૪ ॥
 તેષાં તન્ત્રાણિ સંસ્કૃત્ય સમાહૃત્ય વિપક્ષિતા ।
 ચરકૈમામમ્મો તાન્ના પ્રમ્યોડ્યે ચરકા કૃતા ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:-દશા હરિણા મત્સ્યાવતારેન વેદ જહત
 ત્વા જ ક્ષેપ તન્ એવ છાણં વેદમ્ અવસાવન્ । જ
 અવર્ગાત્પતમ્ જનુર્વેદ છમ્મન્ અવસાવન્, દક્ષા ઇ
 મ્મીરતે રુદ્રે ચર દશ અવત । તન્ શત્રુ સ્પર્શ્યુઃ
 સૌ પ્રશન્તઃ સ્વપ્ના પરિપીઢિતામ્ સ્વપ્નામ્ ચ સ્ત્રિ
 મામ્ન લોકાન્ રક્ષવાન્ । તન્ રક્ષા અતિરમ્યુક
 તેષાં પ્રુક્તેમ પ્રુક્તિતા અનન્ત રોગોપશમકારણં વિનિ
 યમાલ । ઇન્દ્રિય સ્વર્ગે તથા મુને વૈરવૈરાગ્યવૈરિન પ્રથિહૃત્ય
 વિશુદ્ધસ્ય મુને પ્રુક્ત જમૂવ હ । યત ચર દશ અવત,
 યત કૈનચિદ્ ન જાતા, તસ્માદ્ અલો ચરકામા
 ક્ષિતિમચ્છલે વિવક્ષતા । સ્વહનવનસ્પાંધો વેદ દશા
 અંધ કૃતા હ ચરકાચાર્ય યયા ત્રિવિ વૈદ્યાચાર્ય
 (તથા મુને) માતિ । આત્રેપસ્ય મુને અભિવૈશાલ્ય
 કિષ્વા જ અવ મુન્ય અવસન્, ઇ સ્વર્ક સ્વર્ક તન્મ
 કૃતમ્ । તેષાં તન્ત્રાણિ સમાહૃત્ય સંસ્કૃત્ય વિપક્ષિતા
 ચરકૈન અમ્મક વામ્ય મર્કે ચરકા પ્રમ્ય કૃતાઃ ।

અર્થ:- શ્રીહરિ ભગવાને મત્સ્યાવતાર વડે
 વેદને ઉઠાડે કર્યો હતો, ત્યારે શેષ ભગવાન
 તે જ ઠેકાણે જાજ સક્રિત વેદને તેમ જ
 અધર્વવેદની જાજ રહેલા આયુર્વેદને પણ
 સારી રીતે પાઠ્યા હતા. એક વખતે તે શેષ
 ભગવાન (પરરાજ્યનું વૃત્તાંત બતાવવા સાક
 નીમેલા) જર અથવા બસુસની પેઠે પૃથ્વીનું
 વૃત્તાંત બોધા બ્રાહ્મ હતા; ત્યાં ઘણાં વૈદ્યાને
 જર શેષાએ બળેલા. કાજથી ખીલાયેલા.

મુંબાયેલા અને મરણ પામતા લોકોને તેમણે
 બોધા હતા તેઓને એક અતિ દયામુલ્ય લોક
 તેઓનાં દુઃખ વડે દુખી થયેલા તે શેષ
 ભગવાન મનુષ્યોના શેષો દૂર થવાનું કારણ
 વિચારવા લાગ્યા. તે વિચાર્યો પછી એ શેષ
 ભગવાન પોતે જ ત્યાં પૃથ્વી પર વેદાંગને
 બાજુતા લોક પ્રસિદ્ધ બોધ વિશુદ્ધ મુનિ
 ના પ્રુક્ત મથા જેમ કૌર્ક (ચાનના)
 બસુસ કૌર્ક કારણે કૌર્ક ન બધે એ રીતે
 પ્રુક્ત આવે, તેમ તે બ્રાહ્મ હતા, તેથી તથા
 તેમને કૌર્ક એ અથવા ન હતા, એ કારણે
 તે શેષ ભગવાન પૃથ્વી ઉપર 'ચરક' નામે
 પ્રસિદ્ધ થયા હતા. શેષનાશયજ્ઞના અશરૂષ
 તથા શેષને જેમણે નાશ કર્યો હતો એવા
 તે ચરકાચાર્ય, જેમ સ્વર્ગમાં વેદના બ્રાહ્મ
 જુહવપતિ થયે, તેમ પૃથ્વી પર શેષતા
 હતા. આત્રેષ મુનિના અભિવેશ બાદ જે
 શિષ્યો થયા હતા, તેમ જ બીજા પણ જે
 મુનિઓ હતા, તેઓએ પાતપાતાનાં બ્રાહ્મ
 વેદ શાસ્ત્રો રચ્યાં હતાં; તેઓનાં જે શાસ્ત્રો
 એકઠાં કરી, સુધારીને વિદ્યાન ચરક મુનિએ
 પાતાતા નામે બ્રા 'ચરક' નામને અથ
 કર્યો છે ૫૭-૬૫

અનન્તરિને તથા તેમણે રચ્યા
 આયુર્વેદ સંહિતાને પ્રાકૃર્ષાવ

પક્ષા રેવપાલસ્ય ઇન્દ્રિયપતિતા મુનિ ।
 તથા તેમ તથા દક્ષા બ્યાધિમર્દ્યપરિહૃતાઃ ॥ ૬૬ ॥
 તાન્ રક્ષા રુદ્ર્ય તસ્ય વ્યયા પરિપીઢિતમ્ ।
 વ્યાધિરુદ્ધવ્યા રક્તો અન્તરિમુખાથ હ ॥ ૬૭ ॥
 અન્તરે દુઃખેષ મગધ્ય વિશિષ્ટુચ્ચતે ।
 યોમ્યો મયસિ મૂતાનામુપચરપ્તો મથ ॥ ૬૮ ॥

૧. 'ચરક દુષિષ્ઠાં બોધતે રુદ્ર્ય વેદચિદ્ અનિષ્ઠા,
 ચર દશ અવતો વા વેદચિદ્ જાત ઇતિ ચરક', ચરકેન
 મોક્ષો પ્રમ્યોડમ ચરક' । પ્રુક્તેપાત્મ ભગવાન પૃથ્વી
 પર લોકોનું વૃત્તાંત બોધા કૌર્ક પણ પોતાને ન બધે
 તેમ વિચાર્યો હતા, અથવા પ્રુક્ત બાહ્યની જેમ
 કૌર્ક ન બધે તેમ પૃથ્વી પર બ્રાહ્મ હતા, તેથી
 'ચરક' કહેવાયા અને તેમણે જે અથ કૌર્ક તે
 પાત પોતાના જ નામે 'ચરક' કહેવાયો.

ઉપકારાય લોકાનાં કેન કિં ન કૃતં પુરા ।
ત્રેલોક્યાધિપતિવિષ્ણુરમૃતસ્ત્યાદિરુપવાન્ ॥૬૯॥
તસ્માત્વં પૃથિવીં યાહિ કાશીમધ્યે નૃપો ભવ ।
પ્રતીકારાય રોગાણામાયુર્વેદં પ્રકાશય ॥૭૦॥
હત્યુત્તવા સુરશાર્દૂલઃ સર્વભૂતહિતેષ્વયમ્ ।
સમસ્તમાયુરો વેદં ધન્વન્તરિમુપાદિશત્ ॥૭૧॥
અધીત્ય ત્રાયુપો વેદમિન્દ્રાક્ષન્વન્તરિઃ પુરા ।
આગત્ય પૃથિવીં કાશ્યાં જાતો યાદુજવેશ્મનિ ॥૭૨॥
નાન્ના તુ સોઽમવત્ સ્થાતો દિવોદાસઃ ક્ષિતૌ ॥૭૩॥
ચાલ એવ વિરજોઽમૃતચાર સુમહત્તપઃ ॥૭૪॥
યત્નેન મહતા વ્રજા તં કાશ્યામકરોન્મુપમ્ ।
તતો ધન્વન્તરિલંકૈઃ કાશીરાજોઽભિધીયતે ॥૭૫॥
હિતાય દેહિનાં સ્ત્રીયા સંહિતા વિહિતામુના ।
અયં વિદ્યાર્થિનો લોકાન્સંહિતાં તામપાઠયત્ ॥૭૬॥

અન્યથા:-અનુદા દેવરાજસ્ય દષ્ટિઃ સુવિ નિપતિતા ।
તત્ર તેન ધ્યાધિમિઃ સૃષ્ટીક્રિતાઃ નરાઃ દયાઃ । તાન
દૃષ્ટ્વા તત્સ હૃદયં દયયા પરિપીઢિતમ્, દયાદેહદયઃ
ચાકઃ ધન્વન્તરિમ્ ઉવાચ હ । ‘હે ધન્વન્તરે સુરશ્રેષ્ઠ મગવન્ !
કિંચિત્ ઉચ્યતે, યોગ્યઃ મવસિ, મૃતાનામ્ ઉપકારપરઃ
ભવ । લોકાનામ્ ઉપકારાય પુરા કેન કિં ન કૃતં ?
ત્રેલોક્યાધિપતિઃ વિષ્ણુઃ મત્સ્ત્યાદિરુપવાન્ અમૃત્ । તસ્માત્
ત્વં પૃથિવીં યાહિ, કાશીમધ્યે નૃપઃ ભવ, રોગાણાં પ્રતી-
કારાય આયુર્વેદં પ્રકાશય ।’ સુરશાર્દૂલઃ ઇતિ ઉત્ત્વા
સર્વભૂતહિતેષ્વયા આયુષઃ સમસ્તં વેદં ધન્વન્તરિમ્ ઉપાદિ-
શત્ । પુરા ચ ઇન્દ્રાત્ આયુષઃ વેદમ્ અધીત્ય ધન્વન્તરિઃ
પૃથિવીમ્ આગત્ય કાશ્યાં વાહુજવેશ્મનિ જાતઃ । સઃ તુ
દિવોદાસઃ ઇતિ નામ્ના ક્ષિતૌ સ્થાતઃ અમવત્, ચાલઃ
એવ વિરજઃ અમૃત્, સુમહત્ તપઃ ચચાર । વ્રજા
મહતા યત્નેન તં કાશ્યાં નૃપમ્ અકરોત્, તતઃ ધન્વ-
ન્તરિઃ લોકૈઃ કાશીરાજઃ અભિધીયતે । અમુના દેહિનાં
હિતાય સ્ત્રીયા સંહિતા વિહિતા, અયં વિદ્યાર્થિનઃ લોકાન્
સંહિતામ્ અપાઠયત્ ।

એક વખતે ઇન્દ્રની દષ્ટિ પૃથ્વી પર પડી;
ત્યાં તેણે વ્યાધિઓથી અત્યંત પીડાયેલાં
મનુષ્યો જોયાં; તેઓને જોઈ તે ઇન્દ્રનું હૃદય
દયાને લીધે ઘણું જ પીડાયું; પછી દયાથી
કેમજ હૃદયવાળા ઇન્દ્રે ધન્વન્તરિને કહ્યું: ‘હે

ધન્વન્તરિ ! હે દેવશ્રેષ્ઠ ! હે ભગવન્ ! હું તમને
કંઈક કહું છું, તે સાંભળો, તમે યોગ્ય છો;
માટે પ્રાણીઓનો ઉપકાર કરવા તત્પર થાઓ.
લોકોના ઉપકાર માટે પૂર્વે કોણે શું નથી
કર્યું ? ત્રેલોક્યના અધિપતિ વિષ્ણુએ મત્સ્ત્યા-
દિક્ક રૂપો ધર્યાં છે; માટે તમે પૃથ્વી ઉપર
જાઓ અને કાશીમાં રાજ થાઓ; તેમ જ
રોગોનો ઉપાય કરવા આયુર્વેદ પ્રકટ કરો.’
દેવોમાં શ્રેષ્ઠ તે ઇન્દ્ર એમ કહી સર્વ પ્રાણી-
ઓના હિતની ઇચ્છાથી સઘળા આયુર્વેદને
ધન્વન્તરિને ઉપદેશ કર્યો. એમ પૂર્વે ઇન્દ્ર
પાસેથી આયુર્વેદ ભણીને ધન્વન્તરિ પૃથ્વી
ઉપર આવી કાશીમાં ક્ષત્રિયના ઘેર જન્મ્યા
હતા અને તે જ ‘દિવોદાસ’ એવા નામે
પૃથ્વી પર પ્રખ્યાત થયા હતા. તે ધન્વન્તરિએ
બાલ અવસ્થામાં જ વિરક્ત થઈ ઘણું મોટું
તપ કર્યું હતું. બ્રહ્માએ મોટા પ્રયત્નથી
તેમને કાશીમાં રાજ કર્યા હતા. પછી એ
ધન્વન્તરિને લોકો ‘કાશીરાજ’ કહેતા હતા.
તેમણે પ્રાણીઓના હિત માટે પોતાની (આયુ-
ર્વેદ) સંહિતા રચી હતી અને વિદ્યાર્થી લોકોને
તે સંહિતા ભણાવી હતી. ૬૬-૭૫

ધન્વન્તરિ પાસેથી સુશ્રુત આયુર્વેદ ભણ્યા
અને તેમણે સુશ્રુત ગ્રંથ રચ્યો

અથ જ્ઞાનદશા વિશ્વામિત્રપ્રમૃતયોઽવિદન્ ।
અયં ધન્વન્તરિઃ કાશ્યાં કાશિરાજોઽયમુચ્યતે ॥૭૬॥
વિશ્વામિત્રો મુનિસ્તેષુ પુત્રં સુશ્રુતમુક્તવાન્ ।
વત્સ વારાણસીં ગચ્છ ત્વં વિશ્વેશ્વરવલ્લભામ્ ॥૭૭॥
તત્ર નાન્ના દિવોદાસઃ કાશિરાજોઽસ્તિ વાહુજઃ ।
સ હિ ધન્વન્તરિઃ સાક્ષાદાયુર્વેદવિદાં વરઃ ॥૭૮॥

તેન ધન્વના સદશં નિઃસારત્વાદ કાર્યકરણાદિ તરતિ-
ઉલ્લક્ષ્ય ગચ્છતિ તપોયોગવલેન મગવન્નારાયણવત્રપ્રદાનેન
ચેતિ ધન્વન્તરિઃ ।’ ન્યાંથી પ્રાણીઓ દૂર જતાં રહે
છે, તેવા નિર્જળ જમીન સરખા નિઃસાર દેહે-
ન્દ્રિયાદિને તપ તથા યોગના બળથી તેમ જ
ભગવાન શ્રીનારાયણના વરદાનથી જે ઓળંગી ગયા
હતા; અર્થાત્ માનવધર્મરહિત દિવ્ય દેહેન્દ્રિયાદિને
જે પાત્રી ચક્ર્યા હતા. તે ધન્વન્તરિ

૧. ‘ઘનોઃ-શલ્યશાસ્ત્ર મન્તઃ ધન્વન્તરિઃ, તસ્ય પારં
શ્ચતિ પ્રાપ્નોતિ ઇતિ ધન્વન્તરિઃ ।’ ધનુ એટલે શલ્યશાસ્ત્ર,
તેના પારને પામેલા, તે ધન્વન્તરિઃ; અથવા ‘ધન્વન્તરે-
ગમ્યતે-દૂરમસ્માત્ પ્રાણિભિરિતિ ધન્વા-નિર્જલમૂત્રદેશઃ,

आयुर्वेदं ततोऽधीय कोकोपकृतिहेतवे ।
 सर्वभाषिदयातीर्थमुपकारो मद्रामयः ॥ ७९ ॥
 पितुर्वचनमाकर्ण्य सुभुतः काशिराजः शताः ।
 तेन सार्धं समध्येतुं मुनिमुत्तुष्टानं ययौ ॥ ८० ॥
 मय धन्यतरि सयै यानप्रस्थाक्रमे स्थितम् ।
 मगधस्तं सुखेष्टं मुनिमिर्विबुभिः स्तुतम् ॥ ८१ ॥
 काशिराजं विद्योदासं तेऽपश्यमिनयान्विताः ।
 स्वागतं य इति स्माद् विद्योदासो यशोधनाः ॥ ८२ ॥
 कुशलं परिप्रच्छ तयागमनकारणम् ।
 ततस्तो सुभुतश्चाप कथयामासुपराधम् ॥ ८३ ॥
 मगधमानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
 मन्त्रोन्मिषमाणां जातास्माकं हृदि दृष्ट्वा ॥ ८४ ॥
 भामप्यातां शमोपायं विज्ञातुं वयमागतौ ।
 आयुर्वेदं मेयानस्मान्धापयतु यक्षताः ॥ ८५ ॥
 मद्रास्त्य वचस्तेषां सुपतिस्तानुपाविशत् ।
 व्याप्यतं तेन ते यसाक्षयमुमुषयो मुदा ॥ ८६ ॥
 काशिराजं वराहीमिरमित्यथ मुदापिठौ ।
 सुभुताध्याः सुखिचार्या जमुगैश्च स्वर्गं स्वप्नम् ॥ ८७ ॥
 प्रथमं सुभुतस्तेषु स्वतन्त्रं हृतवान् स्फुटम् ।
 सुभुतस्य सजायोऽपि पूयकं तन्त्राणि तेनैरे ॥ ८८ ॥
 सुभुतेन हृतं तन्त्रं सुभुतं बहुमिवैतः ।
 वस्मात्सुभुतः साक्षात्पित्यात् सतिमग्नकले ॥ ८९ ॥

अथ-अथ विद्यामित्रमपुत्रं जानहसा अवि
 दन्, अथ वन्द तरि, राश्याम् अथ काशिराज उच्यते ।
 तेषु विद्यामित्र मुनि सुभुतं पुत्रम् उच्यते - वयम् ।
 तं विद्योदासमा वराहतां गच्छ । तत्र विद्योदास
 यसाः वक्तुं काशिराज अस्ति स अमुर्वेदविदां वर
 पाल्म मन्त्रानि दि । तत कोकोपकृतिहेतवे सर्व
 प्राक्विद्योदासम् अमुर्वेदम् अजीव, उपकार मद्रामयः ।
 'सिद्ध्य वक्तुम् जानह्वं सुभुतं कश्चित् गता, एत सार्धं
 समध्येतुं मुनिमुत्तुष्टं करो । मय यानप्रस्थाक्रमे स्थितं
 हृदि विदुः शुभि सुमिनि स्तुतं मगधस्तं वन्द-तरि
 काशिराजं विद्यादासं विजयतिगता ते सौ गतयन् ।
 यशोधन विद्योदास 'म' एवमस्मात् इति आह सः ।
 कुशलं तया गमयमनकारणं परिप्रच्छ ततः ॥ सुभुत
 इति उत्तरं कथयामासु । 'मयवन्' व्याधिभिः परिपी-
 डितान् मन्त्रात् मिरमाणां स मगधान् दृष्ट्वा जरासाकं
 इति ज्ञप्ता वता । भामप्यातां शमोपायं विज्ञातुं वयन
 अगता, मगधस्तं सुभुतं वराहतां जमुर्वेदम् अवाप्तवन् ।
 तेषां वयं अजीवस्य हृदि तन्त्रं उपाविशत, ते सुभुत
 यसात् मुदा तेन व्याप्यतं वदन् । यवतीमि काशि

सकं सकं गेह जम्बु, १७ सुभुत - प्रथमं सुभु
 रातन्त्रं इत्यत्र, सुभुतस्य मगध अथि वृक्षतन्त्राणि
 तन्त्रे । सुभुतस्य हृदि तन्त्रं वत वृद्धि सुभुतं, वरमा
 तन्त्रं विजयतिगता गता सुभुतं विजयतिगता ।

पछी विद्यामित्र व्याधि मुनिज्योत्स्ने ज्ञान
 दृष्टिषी अयुधं, हे 'आ धन्यतरि (पृथ्वी पर
 अवतरी) काशीमा काशीराज' कहेवाय छे'
 पछी तेज्योभा विद्यामित्र मुनिज्ये सुभुत' नाम-
 ना पुत्रने कहु, हे 'हे' पुत्र । तू शहरने शिव
 काशीमा आ, त्या 'दिवोदास' नामने शत्रिभ
 काशीराज, छे, ते आयुर्वेदने जाबुनाराज्योभा
 येथ आवात धन्यतरि च छे, तेमनी चासेषी
 वेडाणेन उपकार करवाना कारजे तु सर्व प्राप्ति-
 ज्यो परनी इबाधी दीक्षेप-पवित्र आयुर्वेदक
 अन्वयन कर; कारख हे उपकार ज्ये भाटेन वरा
 छे 'पितातु ज्ये वयन सांजणी सुभुत काशीमा
 अथे जनेतेनी सार्धे जाववा भाटे (जीव) मुनि
 ज्योना सो पुत्रो यज अथा. पछी ते मधाजे
 यानप्रस्थाक्रमभां रवेडा, देवाभां येथ जने
 धव्य मुनिज्योत्स्ने स्तुति करेडा अजवान धन्य-
 तरिने काशीना राजा दिवोदास तरिहे विनय
 सुभुत यर्थ ज्येधा त्याहे यशस्पी धनवाण ते
 दिवोदासे यख 'तमे अले पचायो', ज्येभ बही
 कुशलप्रभपूर्वक आववातु कारख पछुं; जेटले
 तज्योत्स्ने सुभुत काश उत्तर कही, हे 'हे
 अजवन्! व्याधिकोधी ज्येधत पीडांते
 धीसे पाठवां ने मरता अतुज्योने ज्येध
 अभाश लुब्धभां ह भू शप' छे; भाटे व्याधि
 ज्योनी शाति करवाने उपाय जाववा ज्ये
 आवा छीज्ये; व्याप ज्येधने' काणह्यी आयु

१ 'सुभुत सुभुत स अमुर्वेद वन कर्कश' उच्य-
 तात्, अथवा सुभुत ज्येधे स ज्येध अथवा ज्येधे
 इति सुभुत, सुभुतस्य मोक्षो मन्त्रोऽपि विदुः । 'ज्येधे
 धन्यतरि पक्षेभी आयुर्वेद शरी' तेते सांजणे-
 अजाणे- ते सुभुत, अथवा प्रथम विदिताने सीरि
 वेडाभां ज्येधत' मुन्यात् वया कता, ते (विद्या-
 मित्रा पुन अमुर्वेद' भाते अजरे' ज्येधत, ज्ये
 सुभुते

વેદ લખાવો.' તેઓનું એ વચન સ્વીકારી તે રાજાએ તેઓને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો; એટલે તે મુનિઓએ પણ કાળજીથી તથા હર્ષથી એ રાજાએ વ્યાખ્યાન કરેલો આયુર્વેદ ગ્રહણ કર્યો. પછી 'તમારો જય થાઓ' એમ કાશીરાજને આશીર્વાદ આપી હર્ષયુક્ત થઈ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરીને સુશ્રુત આદિ તે મુનિઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. તેઓમાં સુશ્રુતે પ્રથમ પોતાનું સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર રચ્યું અને સુશ્રુતના મિત્રોએ પણ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચ્યાં. જે શાસ્ત્ર સુશ્રુતે રચ્યું હતું, તે ઘણા લોકોએ સારી રીતે સાંભળ્યું, તેથી 'સુશ્રુત' એવા નામે પૃથ્વી પર વિખ્યાત થયું છે. ૭૬-૮૯

એમ આયુર્વેદ પ્રકરણમાં આયુર્વેદ-
બ્રાહ્મણવકથન સમાપ્ત

સૃષ્ટિપ્રકરણ

અંથારંભ^૧

આયુર્વેદાદિધ્વમધ્યાદતિમતિમુનયો યોગરત્ના-
નિ યત્નાલ્લન્ધ્વા સ્વે સ્વે નિવન્ધે દધુરલિલજન-
વ્યાધિવિધ્વંસનાય । તત્તદ્ગ્રન્થાદ્ગૃહીતૈઃ સુવચન-

૧ અંથકારે અંથનો આરંભ કરતી વેળા આ ૧,૨ શ્લોકમાં 'અનુવન્ધવતુષ્ટય' એટલે ચાર અનુબંધો બતાવ્યા છે; તેમાં પ્રથમ તો 'અનુવન્ધ' એટલે શું? તે સમજવા તેની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ આ પ્રમાણે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે: 'અનુવચ્યતે इति अनुवन्धः ।' અંથને જે અવશ્ય અનુસરે છે તે; અથવા 'અનુવન્ધત્વં નામ ગ્રન્થપ્રવૃત્તિપ્રયોજક-જ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।' અંથની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે-અંથને ખાસ જે અનુસરે છે-તે 'અનુબંધ' કહેવાય છે; તેના ચાર પ્રકારો છે: અંથવિષય, અંથપ્રયોજન, અંથસંબંધ તથા અંથના અધિકારી; આ ચારે અનુબંધો અહીં પહેલા તથા બીજા શ્લોકમાં આ પ્રમાણે છે: આયુર્વેદના યોગ એટલે શરીર સ્થિત કરવાના પ્રયોગો-ઉપાયો અથવા ઔષધોરૂપી રત્નો, જે મહા-જુદિમાન મુનિઓએ પોતપોતાના અંથોમાં મેળવી રાખેલ છે, તે આ અંથના વિષયો છે; તે દ્વારા સર્વ લોકોના રોગો નાશ પામે તથા જડતારૂપી અંધકાર દૂર થાય, તે આ અંથનું પ્રયોજન છે; આ અંથમાં

મણિમિર્માવમિશ્રૈશ્ચિકિત્સાશાસ્ત્રે જાડ્યાન્ધકારં
પ્રશમયિતુમિમં સંવિધતે પ્રકાશમ્ ॥ ૧ ॥
શ્રીપતિપદપ્રસાદાદાશીર્મિર્મૂમિદેવાનામ્ ।
ભાવપ્રકાશનામા ગ્રન્થોઽયં પઠ્યતાં સર્વૈઃ ॥ ૨ ॥

અન્વય:-અતિમતિમુનયઃ આયુર્વેદાદિધ્વમધ્યાત્ યત્નાત્ યોગરત્નાનિ લઘ્વા સ્વે સ્વે નિવન્ધે દધુઃ, અલિલજન-વ્યાધિવિધ્વંસનાય તત્તદ્ગ્રન્થાત્ ગૃહીતૈઃ ભાવમિશ્રૈઃ સુવ-ચનમણિમિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્રે જાડ્યાન્ધકારં પ્રશમયિતું હમં પ્રકાશં (ગ્રન્થકર્તા-ભાવમિશ્રઃ) સંવિધતે । શ્રીપતિ-પદપ્રસાદાત્ મૂમિદેવાનામ્ આશીર્મિઃ ભાવપ્રકાશનામા અયં ગ્રન્થઃ સર્વૈઃ પઠ્યતામ્ ।

મહાજુદિમાન મુનિઓએ આયુર્વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી ચત્નથી યોગરૂપી રત્નો મેળવીને પોતપોતાના અંથોમાં જે રાખ્યાં છે; (તે રત્નોને) સમગ્ર મનુષ્યોના વ્યાધિઓ મટાડવા તે તે અંથોમાંથી લઈ ને ભાવયુક્ત એ સુંદર વચ્નો-રૂપી મણિઓ દ્વારા ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જડતા-રૂપ અંધકાર દૂર કરવા (અંથકર્તા ભાવમિશ્ર પાંડિત) સારી રીતે આ પ્રકાશ કરે છે. લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના ચરણની કૃપાથી અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદથી ભાવપ્રકાશ નામનો આ ગ્રંથ બધા લોકો ભણે. ૧, ૨

સૃષ્ટિક્રમ

एतस्य निवन्धस्य फलं चिकित्सा पुरुषस्य, पुरुषस्तु-
चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्मसमवायस्तस्माच्चतुर्विंशतितत्त्वानां ।
जीवात्मनश्च स्वरूपनिरूपणाय सृष्टिक्रममाह ।

પુરુષને ચિકિત્સા સિદ્ધ થાય એ આ અંથનું ફળ છે. ચોવીસ તત્ત્વો અને જીવાત્માનું જે એક સ્થળે મળવું-સમૂહરૂપે ભેગાં થઈ જવું તે પુરુષ કહેવાય છે; માટે ચોવીસ તત્ત્વોનું^૧ અને જીવાત્માનું સ્વરૂપ જણા-પ્રતિપાદન કરાતાં યોગરત્નો જ પ્રતિપાદ છે અને આ અંથ જ તેઓનો પ્રતિપાદક છે, તેથી તે બેયનો પ્રતિપાદ-પ્રતિપાદક નામનો અહીં સંબંધ છે; અને આ અંથ સંસ્કૃતમાં છે, તેથી જેઓ 'અધીતઘ્યા-કરણકોશકાવ્યાઃ' સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાશં તથા કાવ્ય ભાષ્યા હોય તથા શ્રીભગવાનની કૃપાના અને બ્રાહ્મ-ણોના આશીર્વાદોના અભિલાષી હોય તેવા સુયોગ્ય-મુપાત્ર પુરુષો જ આ અંથના અધિકારી છે; એમ અંથકાર પોતે જ અહીં જણાવે છે.

૧ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયઃ) કાન, આંખ, આંખ, જીભ, નાક; (પાંચ કર્મેન્દ્રિયઃ) વાણી, હાથ, પગ.

વેદ લાણવો.' તેઓનું એ વચન સ્વીકારી તે રાત્રએ તેઓને આયુર્વેદનો ઉપદેશ કર્યો; એટલે તે મુનિઓએ પણ કાળજીથી તથા હૃષીથી એ રાત્રએ વ્યાખ્યાન કરેલો આયુર્વેદ ગ્રહણ કર્યો. પછી 'તમારો જય થાઓ' એમ કાશીરાજને આશીર્વાદ આપી હૃષીયુક્ત થઈ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરીને સુશ્રુત આદિ તે મુનિઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. તેઓમાં સુશ્રુતે પ્રથમ પોતાનું સ્પષ્ટ શાસ્ત્ર રચ્યું અને સુશ્રુતના મિત્રોએ પણ પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચ્યાં. જે શાસ્ત્ર સુશ્રુતે રચ્યું હતું, તે ઘણાં લોકોએ સારી રીતે સાંભળ્યું, તેથી 'સુશ્રુત' એવા નામે પૃથ્વી પર વિખ્યાત થયું છે. ૭૬-૮૯

એમ આયુર્વેદ પ્રકરણમાં આયુર્વેદ-
પ્રાહુર્ભાવકથન સમાપ્ત

સૃષ્ટિપ્રકરણ

અંથાર્ભ

આયુર્વેદાધિમધ્યાદતિમતિમુનયો યોગરત્ના-
નિ યત્નાહ્વા સ્વે સ્વે નિવન્ધે દધુર્પલિલજન-
વ્યાધિવિધ્વંસનાય । તત્તદ્ગ્રન્થાદ્ગૃહીતૈઃ સુવચન-

૧ અંથકારે અંથનો આરંભ કરતી વેળા આ ૧, ૨ શ્લોકમાં 'અનુવન્ધચતુષ્ટય' એટલે ચાર અનુબંધો બતાવ્યા છે; તેમાં પ્રથમ તો 'અનુવન્ધ' એટલે શું? તે સમજવા તેની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ આ પ્રમાણે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે : 'અનુવન્ધતે' इति અનુવન્ધઃ ।' અંથને જે અવસ્ય અનુસરે છે તે; અથવા 'અનુવન્ધત્વં' નામ પ્રત્યયવૃત્તિપ્રયોજક-જ્ઞાનવિપયત્વમ્ ।' અંથની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરનાર જ્ઞાનનો જે વિપય હોય તે-અંથને ખાસ જે અનુસરે છે-તે 'અનુબંધ' કહેવાય છે; તેના ચાર પ્રકારો છે : અંથવિપય, અંથપ્રયોજન, અંથસંબંધ તથા અંથના અધિકારી; આ ચારે અનુબંધો અહીં પડેલા તથા ખીજાં શ્લોકમાં આ પ્રમાણે છે : આયુર્વેદના યોગ એટલે શરીર સ્થિર કરવાના પ્રયોગો-ઉપાયો અથવા ઔષધોરૂપી રત્નો, જે મહા-બુદ્ધિમાન મુનિઓએ પોતપોતાના અંથોમાં મેળવી રાખેલ છે, તે આ અંથના વિપયો છે; તે દ્વારા સર્વ લોકોના રોગો નાશ પામે તથા જડતારૂપી અંધકાર દૂર થાય, તે આ અંથનું પ્રયોજન છે; આ અંથમાં

મણિમિર્માવિમિશ્રૈશ્ચિકિત્સાશાસ્ત્રે જાડ્યાન્ધકાર-
પ્રશમયિતુમિમં સંવિધત્તે પ્રકાશમ્ ॥ ૧ ॥
શ્રીપતિપદપ્રસાદાદાશીર્મિર્મૂમિદેવાનામ્ ।
ભાવપ્રકાશનામા ગ્રન્થોઽયં પઠ્યતાં સર્વેઃ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-અતિમતિમુનયઃ આયુર્વેદાધિમધ્યાત્ યત્નાત્ યોગરત્નાનિ લઘ્વા સ્વે સ્વે નિવન્ધે દધુર્, અલિલજન-
વ્યાધિવિધ્વંસનાય તત્તદ્ગ્રન્થાત્ ગૃહીતૈઃ ભાવમિશ્રૈઃ સુવ-
ચનમણિમિ. ચિકિત્સાશાસ્ત્રે જાડ્યાન્ધકારં પ્રશમયિતું
ઇમં પ્રકાશં (ગ્રન્થકર્તા-ભાવમિશ્રઃ) સંવિધત્તે । શ્રીપતિ-
પદપ્રસાદાત્ ભૂમિદેવાનામ્ આશીર્મિઃ ભાવપ્રકાશનામા
ઘયં ગ્રન્થઃ સર્વેઃ પઠ્યતામ્ ।

મહાબુદ્ધિમાન મુનિઓએ આયુર્વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી ચત્તથી યોગરૂપી રત્નો મેળવીને પોતપોતાના અંથોમાં જે રાખ્યાં છે; (તે રત્નોને) સમગ્ર મનુષ્યોના વ્યાધિઓ મટાડવા તે તે અંથોમાંથી લઈ ને ભાવયુક્ત એ સુંદર વચ્ચનો-
રૂપી મણિઓ દ્વારા ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં જડતા-
રૂપ અંધકાર દૂર કરવા (અંથકર્તા ભાવમિશ્ર પંડિત) સારી રીતે આ પ્રકાશ કરે છે. લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના ચરણની કૃપાથી અને પ્રાહ્મણોના આશીર્વાદથી ભાવપ્રકાશ નામનો આ અંથ બધા લોકો ભણે. ૧, ૨

સૃષ્ટિક્રમ

एतस्य निवन्धस्य फलं चिकित्सा पुरुषस्य, पुरुषस्तु
चतुर्विंशतितत्त्वजीवात्मसमवायस्तस्माच्चतुर्विंशतितत्त्वानां
जीवात्मनश्च स्वरूपनिरूपणाय सृष्टिक्रममाह ।

પુરુષને ચિકિત્સા સિદ્ધ થાય એ આ અંથનું ફળ છે. ચોવીસ તત્ત્વો અને છવાત્માનું જે એક સ્થળે મળણ-સમૂહરૂપે ભેગાં થઈ જણું તે પુરુષ કહેવાય છે; માટે ચોવીસ તત્ત્વોનું ૧ અને છવાત્માનું સ્વરૂપ જણાવ-
પ્રતિપાદન કરાતાં યોગરત્નો જ પ્રતિપાદ છે અને આ અંથ જ તેઓનો પ્રતિપાદક છે, તેથી તે એવનો પ્રતિપાદ-પ્રતિપાદક નામનો અહીં સંબંધ છે; અને આ અંથ સંસ્કૃતમાં છે, તેથી જેઓ 'અધીતદ્યા-
કરણકોશકાવ્યાઃ' સંસ્કૃત વ્યાકરણ, કાશી તથા કાવ્ય ભણ્યા હોય તથા શ્રીભગવાનની કૃપાના અને પ્રાહ્મ-
ણોના આશીર્વાદોના અભિલાષી હોય તેવા સુયોગ્ય-
મુપાત્ર પુરુષો જ આ અંથના અધિકારી છે; એમ અંથકાર પોતે જ અહીં જણાવે છે.

૧ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયઃ) કાન, આમડી, આંખ, જીભ, નાક; (પાંચ કર્મેન્દ્રિયઃ) વાણી, હાથ, પગ,

વા સુચિને કમ કહે છે :

આત્મા ન્યોતિભિદાત્મ્યકપો મિત્યથ નિસ્પૃહા ।
નિર્ગુણા પ્રકૃતૈર્ધોમાત્સ્યુના કુલો જગત્ ॥ ૬ ॥

અર્થ-અથવા ઝગૃહિઃ વિદ્યમાન્યથા મિથા ન
મિત્યથા, નિર્ગુણ (અર્થ) પ્રકૃતે મોળાત્ સુગુણ (તત્)
જગત્ કુલો ।

આત્મા પોતે તે બ્યોતિસ્વરૂપ, બિદ્યા
નરૂપ, સ્પૃહાશક્તિ અને નિર્ગુણ ન છે, છતાં
તે જ આત્મા, પ્રકૃતિ (માયા)ના મોગશી
સચ્ચુ રૂપને આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે કે
દીપ્ત-સુગુણ રૂપાધિષ્ઠા । સચ્ચુ એટલે પ્રગ્ભ-
રિયો મુક્તક

પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ

સર્વે સ્વસ્તમોતિ યુગાસ્તે પ્રકૃતો સમાઃ ।
સા જગાપિ જગત્ક્રી પરમાત્મચિન્મયમત્ પ્રકૃતઃ
અર્થ-સર્વે સ્વ ન સમ કૃતિ તે પ્રકૃતે
સમા ગુણ । સા જગા અપિ પરમાત્મચિન્મયમત્ જગ
ત્ક્રી (નરવિ)।

સત્, રજસ્ અને તમસ્-એ ત્રણ પ્રકૃતિ
(માયા)ના શ્રેણી છે, અને સમ છે-અર્થાત્
એ શ્રેણી સમ કોય એટલે એકસરખી રિશ્તિ
વાળા કોય, તે જ 'પ્રકૃતિ' કહેવાય છે એ
જ પ્રકૃતિ પોતે જઠ કોવા છતાં પરમાત્મા
રૂપી ચેતન્યના સબંધથી જગતને ઉત્પન્ન
કરે છે કે

દીપ્ત-સ્તઃ વ લીમનિ સર્વે પ્રગ્ભર્ક ક્ષણે મુક્ત-
કૃતઃ । રવો પાદ્યર્ક દુઃકારેત્ । વ્યવસ્થિ સ્થાનિ
પ્રમોદિ ક્ષનેવિ સમ અવર્ક મોહરેત્ । તે ગુણ સમા
પ્રકૃતિસ્વર્ગ । તથા સ્થિતિ ન્યુનચિન્મયુના વિઠ્ઠિઃ ॥
સત્ સ્વાત્મો ને બળ તે સત્, ને પ્રકાશ કરનાર
છે, તે સત્ચયુષ કહેવાય, અને તે સત્ચયુષ પ્રકાશ
કરનાર, રાગપ્રપ તથા મુખ્ય કારણ છે રમેયુષ
તે રાગપ્રમ કહેઈ દુઃખનું કારણ છે અને નેનાથી
મનુષ્ય જાનિ-મેઠ પામે કરાને તે તમેયુષ કહે-
વાય છે તે તમેયુષ કુદિને જાળના રાગને રાંધી
રેનારે રાઈ મેઠ જવાનું કારણ છે તે શ્રેણી સમ
સિન્ન, મુદા (પાય મકાશત) પૂણી, તેજ, વાયુ,
જળ, આકાશ (વાર આત્મકરણ) મન, કુદિ,
મિત્ત, અકાર (પાય સુક્ષ્મજૂત અથવા તત્માત્મા)

‘પ્રકૃતિ’રૂપ છે અને તે જ શ્રેણી ન્યુનચિન્મ અથવા
ઓછાવધતા થાય ત્યારે તે વિઠ્ઠિતિ કહેવાય છે કે

પ્રકૃતિના સ્વરૂપનુ પૃથક્સ્વરૂપ

જગ મુલ્લુપવિસન્મયનરિ પ્રકૃતે સ્વસ્વ-
વિશેષનમઃ ॥

કેને મુલ્લુને કહેવેટ કરતા થત્ય વરિ પ્રકૃતિના સ્વરૂપ-
નુ મિયેવ અથવા પૃથક્સ્વરૂપ મરી જાયને ॥

સર્વમૂતાતા કારણમકારણ સત્સ્વસ્તમો-
જગુણમપ્રકાશમિત્યથ જગત્ એમનેવેતુ અપર્ક
નામેતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ-સર્વમૂતાતા કારણમ અકારણ સત્સ્વસ્તમો-
જગુણમપ્રકાશમ અથવા અપર્ક થયત એમનેવેતુ
અપર્ક નામ કૃતિ ।

તે પ્રકૃતિ સર્વ કૃતેનાનું કારણ, પોતે કારણ
શક્તિ, સત્, રજસ્ અને તમસ્સ્વરૂપ લક્ષણવાળી,
આકાશ રૂપવાળી, સમમ જગતની ઉત્પત્તિનું
કારણ અને ‘અભ્યક્ત’ એવા નામવાળી છે કે

દીપ્ત વત્તત્તનર્થ-અભ્યક્ત ન અભ્યક્તે સ્થિતિ
અભ્યક્ત મુલપ્રકૃતવાસ્તવ્યં તત્ સર્વમૂતાતા કારણ-સમ-
વાસિકમયમ્, અકારણ ન વિષ્ટે કારણે થત્ય તત્ સત્સ્વ-
સ્તમો-— ન થમસ્વસ્તમસ્તમમ્ અકારણ અભ્યક્ત
અભ્યક્ત પદ્મતમ વાસ્તવ્યકો રવાસિ થત્ય તત્ ।
તત્ કૃતિવાતા મહાપૂતના ન કારણતવા મહાસ્વરૂપિ
સત્ પ્રાણ્ય । પુવમકિન્મય થયત એમનેવેતુ અપર્ક
મિત્યુવકાર ॥ આ અપર્કનો અર્થ આ છે કે
ને સ્વરૂપને ન રેખાવ ન જાણ્ય તે અભ્યક્ત છે,
તેનું નીનું નામ મૂળ પ્રકૃતિ છે તે ‘સર્વ કૃતેનું
કારણ’ છે એટલે સમવાસિકારણ અભ્યક્ત-અકારણમેઈ
અનમુલપત્ત વત્તમવાસિકારણે જગા છત્તર પદ્મક,
વદ્ય ત્વ કારણે સમવાસિકારણ-અભ્યક્ત-ને
મળીને એટલે એમાં સમવાસ સુબંધથી સમમ
પામીને કાર્ ઉત્પન્ન થાય, તે સમવાસિકારણ કહેવાય,
એમકે તાંતણા કપ્પાનું અને કપ્પુ પોતાની જાણ
રહેવા રૂપાધિકનું સમવાસિકારણ છે) વળી તે

૧ ‘પ્રકૃતઃ કૃતિઃ-અર્થે વિઠ્ઠિસ્વ થવાના થા
પ્રકૃતઃ કૃતેતિ કાર્કે વિઠ્ઠિસ્વ, પ્રકૃતે વા વિવિધ
અર્થને કાર્યમથા કૃતિ પ્રકૃતિ ।’ તેનું જગત્તપ કાર્
વિઠ્ઠિતિને અર્થે ઉત્પદ ॥ અથવા જગત્તપ
ઉત્પદ વિઠ્ઠિતિ કાર્કે ને કરે છે તે, અથવા
તરકારેનું જગત્તપી કાર્કે નેના વડે ઉત્પન્ન

પ્રકૃતિ પોતે 'અકારણ' છે; એટલે જેનું પોતાનું કોઈ કારણ નથી, એવી છે; સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસરૂપી લક્ષણવાળી છે; એટલે સત્ત્વગુણ, રજે-ગુણ અને તમોગુણનું જે એકસરખું સ્વરૂપ તે જ પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે; વળી તે આઠ રૂપવાળી છે; એટલે અવ્યક્ત, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પંચ-તન્માત્રા, એ આઠ તેનાં રૂપો છે; કારણ કે મહ-ત્ત્વાદિ સાત તત્ત્વો બધી ઇન્દ્રિયોનું તથા પંચ મહાભૂતનું પણ કારણ હોવાથી તે સાતે પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને આઠમી પોતે-મૂળ પ્રકૃતિ મળી પ્રકૃતિનાં આઠ રૂપો અહીં કહ્યાં છે. એમ સધળા જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ તે અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિ છે, એવો અહીં ઉપસંહાર જાણવો. ૫

પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સમાન ધર્મો

ઉમાવપ્યનાદી ઉમાવપ્યનન્તૌ, ઉમાવપ્યલિજ્ઞા-
તુમાવપિ નિત્યાતુમાવપ્યપરાતુમાવપિ સર્વગતૌ
હતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ:-ઉમૌ અપિ અનારી, ઉમૌ અપિ અનન્તૌ,
ઉમૌ અપિ અલિજ્ઞૌ, ઉમૌ અપિ નિત્યૌ, ઉમૌ અપિ
અપરૌ, ઉમૌ અપિ સર્વગતૌ (સ્ત:) હતિ ।

પ્રકૃતિ અને પુરુષ^૧ બન્ને અનાદિ, બન્ને
અનંત, બન્ને અલિંગ, બન્ને નિત્ય, બન્ને અપર
અને બન્નેય સર્વમાં રહેનાર છે. ૬

ટીકા-ઉમાવપિ નિત્યૌ લયં ક્વચિદપિ ન યાત: ।
ઉમાવપ્યપરૌ-ન વિદ્યતે પરોડપરો યામ્યાં તાવપરૌ ॥
પ્રકૃતિપુરુષ એય 'નિત્ય છે' એટલે કોઈ પણ વખતે
લય પામેતાં નથી. 'અને અપર છે' એટલે એ
એયથી આગળ અથવા એ એય કરતાં અડિયાતો
કોઈ પદાર્થ નથી, કેવળ એ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ
તત્ત્વો છે. ૬

પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો

૧. પદ્મા તુ પ્રકૃતિરચેતના ત્રિગુણા બીજધર્મિણી
પ્રસવધર્મિણ્યમધ્યસ્થધર્મિણી ચેતિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:-પ્રકૃતિ: તુ એકા અચેતના ત્રિગુણા બીજ-
ધર્મિણી પ્રસવધર્મિણી અમધ્યસ્થધર્મિણી ચ (અસ્તિ) હતિ ।

૧. 'પુરતિ અમે ગણતિ ચૈતન્યસ્વરૂપેણ સર્વત્ર
અથવા પૂરયતિ સ્વં કેવલં ચિદ્વેગેતિ પુરુષ: પૂરુષો વા ।'
કેવળ ચૈતન્ય સ્વરૂપે બધામાં જે આગળ જાય છે,
અથવા કેવળ ચિત્સ્વરૂપે પોતાને ભરપૂર રાખે છે,
તે 'પુરુષ' કે 'પૂરુષ' કહેવાય છે.

પ્રકૃતિ તો એક એવી છે, કે જે અચેતન,
ત્રણ ગુણવાળી, બીજ ધર્મવાળી, પ્રસવધર્મવાળી
અને મધ્યસ્થ ધર્મ વિનાની છે. ૭

ટીકા-અચેતના ખડા, ત્રિગુણા તુલ્યગુણત્રયાભિકા,
બીજધર્મિણી સર્વેષાં મહદાદીનાં વિકારાણાં બીજત્વેનાવ-
સ્થિતા, પ્રસવધર્મિણી-પુરુષેણાકાન્તા ક્ષોભં પ્રાપ્ત્ય સમ્યગતિ-
કમ્ય મહદહંકારાદિ ક્રમેણ જગત: પ્રસવિત્રી, અમધ્યસ્થ-
ધર્મિણી સુલ્લુ:સ્ખમોગમોગિની ન તુ સુલ્લુ:સ્ખમોગા-
દુદાસીના ॥ તેમાં 'અચેતન' એટલે જડ; 'ત્રણ
ગુણવાળી' એટલે એકસરખા ત્રણ ગુણોરૂપ સ્વરૂપ-
વાળી; 'બીજધર્મવાળી' એટલે મહત્ત્વાદિ સર્વ
વિકારોના બીજપણે રહેલી; 'પ્રસવધર્મવાળી' એટલે
પુરુષે આક્રમણ કરતાં હોબ પામીને એટલે પોતાની
મૂળ સ્થિતિને સારી રીતે ઓળંગી મહત્ત્વ અને
અહંકારાદિના ક્રમથી જગતને ઉત્પન્ન કરનારી અને
'મધ્યસ્થધર્મ વિનાની' એટલે સુખદુ:ખના ભોગને
ભોગવનારી છે, પણ સુખદુ:ખના ભોગથી ઉદાસીન
રહેતી નથી.

પુરુષસ્તુ ચેતનાવાન્નિર્ગુણોડપ્રસવધર્મબીજ-
ધર્મા મધ્યસ્થધર્મા ચેતિ ॥ ૮ ॥

અર્થ:-પુરુષ: તુ ચેતનાવાન્ નિર્ગુણ: અપ્રસવધર્મા
અબીજધર્મા મધ્યસ્થધર્મા ચ (અસ્તિ) હતિ ।

પુરુષ તો ચેતનાવાળો, નિર્ગુણ, પ્રસવધર્મ-
રહિત, બીજધર્મરહિત અને મધ્યસ્થધર્મ-
વાળો છે. ૮

ટીકા-નિર્ગુણ:-અવિધમાનસત્ત્વાદિગુણ: અબીજધર્મા-
મહાપ્રલયે મહદાદીનાં વિકારાણાં પ્રકૃતાવિવૃત્તિમત્તમનવસ્થા-
નાત । મધ્યસ્થધર્મા-સુલ્લુ:સ્વેચ્છાદ્વેષાદિમ્ય ઉદાસીન: ॥
તેમાં 'નિર્ગુણ' એટલે જેમાં સત્ત્વાદિ ગુણો હોતા
નથી; તેમજ 'બીજધર્મરહિત' એટલે મહાપ્રલય
વખતે મહત્ત્વાદિ વિકારો પ્રકૃતિમાં લય પામી
રહેતા નથી; 'અને મધ્યસ્થ ધર્મવાળો' એટલે સુખ-
દુ:ખ, ધ્રુજા અને દ્રેષાદિકથી ઉદાસીન-અભિન્ન જ
રહે છે. ૮

પ્રકૃતિનાં નામો

પ્રધાનં પ્રકૃતિ: શક્તિનિત્યા ચાવિકૃતિસ્તથા ।
પતાનિ તસ્યા નામાનિ પુરુષં યા સમાશ્રિતા ॥ ૯ ॥

અર્થ:-પુરુષં યા સમાશ્રિતા તસ્યા: પ્રધાનં પ્રકૃતિ:
શક્તિ: નિત્યા તથા ચ અવિકૃતિ:, પતાનિ નામાનિ
(અસ્તિ) ।

તે (પ્રકૃતિ) પુરુષને સારી રીતે જાણ્ય
ઠરી રહેલી છે, તેના પ્રધાન^૨, પ્રકૃતિ^૩, શક્તિ^૪,
નિત્યા^૫ તથા અવિપ્રતિ^૬ એ નામે છે. ૬

प्रभृतिना शृण्वे।

सत्त्वं चास्तमन्त्रीपि विज्ञेयां महत्तेर्गुणा ।

तस्य युक्तस्य चित्तस्य कथयाम्यलिङ्गान् गुणान् ॥
अथवा—एतन् एव त्वम् प्रीतिं प्रकरो गुणा
निर्देयाः । ते च युक्तस्य चित्तस्य अलिङ्गान् गुणान्
कथयामि ।

સત્ત્વ,^૧ રજસ અને તમસ એ ત્રણ પ્રકૃતિ

૧ પ્રવીણે ધર્મ મસિના, પ્રવલે લાભે જાણ્યામમમમિ,
પ્રજ્ઞા લા ગામમેન હિતિ પ્રવામમ : જેમા ભુખુ પારણ
કરાન છે, અમવા પેતામાં જાણુ જાણા જે પારણ
કરે છે, અમવા જેને લીધે સર્વનું સર્વ કરતા આતિ
સિદ્ધ પારણ-પેતાજી કાન છે તે 'પ્રમાન.'

૨ આ રજા નામની બુકમાં ૪ થી ૧૦ થી
પ્રતિના સ્વરૂપ ઉપર અપાઈ છે

૩ જાન્યુઆરી સર્વે મહામંડળના સભ્યોએ જાણના દાવે જાણ્યા।
તે જાણુ કરવા અજવાબીયત સૂચવતે એ જિલ્લાપાલ
કરવા સમર્થ છે, તે સકિલ

૪ ચિત્રમેવ ચિત્રાં વા મયા હૃદિ ત્રિવા । ૭
અવસ્થા અથવા ઠાવન બધે હોય છે, તેવા અવિનાશી
સ્વાતંત્ર્યવાળી હોવાથી નિશ્ચય ।

૫ ચિકિત્સા વિષયનું શા સિદ્ધિ — જ ચિકિત્સા જન-
ચિકિત્સા. જે વિકાર પામે તે વિકૃતિ, ધણુ જે વિકાર
ન પામે — અધીવૃત્તિ કહેયું. ની સમજાવવા હવે સ્ત્રી
છે, તે અવિકૃતિ.

૧. આ શ્રેય ગુણો પેઠી લગ્ન એટલે 'જસ્ટીસી
 સમ્, સર્વ સાથો' માય સર્વમ્ જગજા પીયમિ
 અસિમન્થે દુષ્ટ પ્રયત્નમ્ હિતિ લગ્નમ્.' એ સર્વકાં
 કષ્ટાત રહે છે, તે સર્વ કષ્ટભાગ તેણે સર્વોદ્દેષ
 સર્વે ભવ-કેવલે તે, જગજા નેગા પીયમિ થઈ પડ્ય
 દુષ્ટ ગુણો વગેરે સિદ્ધાંત જગજા નાથ પામે છે, તે
 સર્વવપ્ત.

રણસુ એટલે ‘ રણવર્તિ ચીન વાગ્યથિયા હસિ રમ ।’
છપ્પને રાજાઈ વડે બે રખી દે-કામી, કોધી, રાખી
ખાપી દે, તે રણસુ-રમેયુષ

तन्मन्त्रेणैव 'समस्तं यन्मिमांसायां प्रयोज्यते' इति
 श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः
 श्रीकृष्णस्य वचनम् ।

ના ગુણો જાણવા, (૬વે) તે ગુણોથી મુક્ત
જોવા થિતાના સ્વયંના ગુણો હૃદ્ય હૃદ્ય હૃદ્ય. ૧૦

સરવગુણપુખ્ત મનના ગુણે।

आस्तित्वं प्रविमन्य भोजनमनूतापश्च तथ्यं वक्षो
मेधाबुद्धिप्रतिशमाश्च कथया ज्ञानं च निर्दिशत ।
अर्जुनिन्दितमस्युहं च वितपो धर्मा सदैवाश्च
वेत्ते सत्यगुणान्वितस्य ममसो गीतागुणाकानिभिः

अथवा—आस्तित्ववद्, प्रविष्टस्य भोजनस्य अनुप्राप्त्य
 च तस्यैव च भोजनानुचितस्य च कदापि हानि च
 विरहिमत्ता, अनिष्टितस्य अस्तु च कर्म च विवशः सदा
 एव भोजनस्य कर्म—एव हानिनिष्ठ भोजनानुचितस्य
 स्वस्य गुणा दीताः ।

આસ્તિકપણું, જાલ વહે ધીને જમવું, જાનૂ
તાપ, સત્ય વચન, મેધા, બુદ્ધિ, ધૃતિ, ક્રમા,
કલ્પના, જ્ઞાન, નિર્દોષતા, અનિર્દિત જાને સ્પૃહા
રહિત જોઈ કમ, વિનય જાને નિરતર આદરથી
ધર્મ—જા શાનીજોજો સત્વગુણગુણ મનના
અહો કથા છે. ૧૧

યીચ-અસ્તિ કર્મયોગ્યરત્નોઽવિચ્છિન્નિતિ શુદ્ધિયા વર
 ઠીત્વપ્રાપ્તિરત્યય સાધ્ય ઇદિત્યવચ્ચ, અનુતાપ ક્ષયેચ-
 હૃતિ યુગ્મેત્સમરત્નોઽવિચ્છિન્નિતિ, ક્ષમ્યમાત્ર
 ક્ષમ્ય, નિર્વિચ્છિન્ન-અવધાન, કર્મ ઇતિત્વિત્ત્વ મસ્યૈ
 વિચ્છિન્નમ્ ॥ 'આસ્તિકપણ', એટલે ધર્મ, મોક્ષ
 અને પરયોગદિક છે, એવી શુદ્ધિથી જ્ઞાનરસ કરવું
 તે, 'અત્યાપ' એટલે સંધ્યાપ જાગવા ક્રોધરહિત
 થવું તે, 'પ્રીતિ' એટલે શત્રુ, પ્રેત, કામ, ક્રોધ
 અને મોહપ્રારંભના જાગેશથી રહિત થવું તે, 'રાત્રિ'
 એટલે જ્ઞાતમગ્ન 'નિર્વિચ્છિન્ન' એટલે કપટરહિત
 પણ, તેમ જ નિહરહિત, રૂપરહિત અને નિષ્કામ
 એવી જે ક્રિયા કરવી તે કર્મ ૧૧

एन्नेगुपुयुक्ता भनना गुण्डा

कोषस्तादृशीमताः च बहुलं पुनः सूत्र-
भाषिकः, वस्त्राः कामुकताप्यर्थिकजननं चापी-
यतामवर्तते । येनयथादिमासिताऽतिरायिता-
न्मोऽर्थिकभाष्यं, प्रख्याता हि राजोपेन सहित
स्यते गुणामेतासा ॥ १२ ॥

अन्वयः—कोऽपि तावन्प्रीयता न कुरुषुं दुःखं
अभिधा नुबोध्यन्त्यस्य नमुच्यते अपि नवीकृत्य
न जनीयता भवति। ऐश्वर्यात् अस्तिविद्या अस्मिन्विद्या
अधिकः अन्वयः न अन्वयः—एते (बौद्धा) परिहृत्य
केतसा गुणाः भवन्त्यादि ।

ક્રોધ, ક્રોધને મારવાનો સ્વભાવ, ઘણું જ દુઃખ, સુખની અધિક ઇચ્છા, દંભ, કામીપણું, અસત્ય વચન, અધીરતા, અહંકાર, ઐશ્વર્યથી અત્યંત અભિમાનીપણું, આનંદ અને બ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરવું; આ રજોગુણયુક્ત ચિત્તના ગુણો પ્રખ્યાત છે જ. ૧૨

ટીકા-અલીકચનનં મિથ્યાકથનમ્, અટનં પૃથ્વીપરિ-
ગ્રમણમ્ ॥ ‘અશીક વચન’ એટલે જૂઠું ‘ગોણવું’
અને ‘અટન’ એટલે પૃથ્વી પર (બ્યાં ત્યાં)
ભટક્યા કરવું. ૧૨

તમોગુણયુક્ત મનના ગુણો

નાસ્તિક્યં સુવિવર્ણતાઽતિશયિતાઽઽલસ્યં ચ
દુષ્ટા મતિઃ, પ્રીતિર્નિન્દિતકર્મશર્મણિ સદા નિદ્રા-
હુતાઽહનિરામ્ । અજ્ઞાનં કિલ સર્વતોઽપિ સતતં
ક્રોધાન્ધતા મૂઢતા, પ્રહ્યાતા હિ તમોગુણેન
સહિતસ્યેતે ગુણાશ્ચેતસઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-નાસ્તિક્યં સુવિવર્ણતા અતિશયિત-આલસ્યં
ચ દુષ્ટા મતિઃ નિન્દિતકર્મશર્મણિ સદા પ્રીતિઃ, અહનિશં
નિદ્રાહુતા, સર્વતઃ અપિ કિલ અજ્ઞાનં સતતં, ક્રોધાન્ધતા
મૂઢતા-એતે તમોગુણેન સહિતસ્ય હિ ચેતસઃ ગુણાઃ
પ્રહ્યાતાઃ ।

નાસ્તિકપણું, અતિશય બેહયુક્તપણું,
અત્યંત આળસ, દુષ્ટ બુદ્ધિ, નિન્દિત કામ અને
નિન્દિત સુખમાં નિરંતર પ્રીતિ, રાતદિવસ
ઊંઘણશીપણું, સર્વ તરફનું ખરેખરું અજ્ઞાન,
સર્વ તરફ કાંચમું ક્રોધથી અંધ થવું અને
મૂઢપણું-આખધા તમોગુણયુક્ત મનના ગુણો
જ પ્રખ્યાત છે. ૧૩

ત્રણ ગુણોથી ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો
તત્ત્વપ્રભૂતસત્ત્વસ્તુ સાત્ત્વિકઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ।
રાજસસ્તામસશ્ચૈવ ત્રિવિધસ્તેન માનવઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-તત્ત્વ પ્રભૂતસત્ત્વઃ પુરુષઃ તુ સાત્ત્વિકઃ
સ્મૃતઃ, રાજસઃ ચ તામસઃ તેન ત્રિવિધઃ એવ માનવઃ ।

તેમાં ઘણું સત્ત્વ જેમાં હોય, તે પુરુષ
સાત્ત્વિક કહેલો છે; જેમાં ઘણો રજોગુણ હોય
તે રાજસ પુરુષ કહેલો છે; તથા જેમાં ઘણો
તમોગુણ હોય તેને તામસ પુરુષ કહેલો છે;
એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનાં જ મનુ

પ્રકૃતિમાંથી મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ

તતોઽમવન્મહત્તત્ત્વં બુદ્ધિતત્ત્વાપરામિધમ્ ।
ત્રિગુણં સત્ત્વબહુલં નિર્મલં સ્ફટિકોપમમ્ ।
ચિચ્છાયાપ્રાપ્તચૈતન્યં તદિચ્છામયમીરિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્વયઃ-તતઃ બુદ્ધિતત્ત્વાપરામિધં મહત્તત્ત્વં અમવત્,
તત્ત્વ ત્રિગુણં સત્ત્વબહુલં નિર્મલં સ્ફટિકોપમં ચિચ્છાયા-
પ્રાપ્તચૈતન્યમ્ ઇચ્છામયમ્ ઈરિતમ્ ।

તે પ્રકૃતિમાંથી જેનું બીજું નામ ‘બુદ્ધિ-
તત્ત્વ’ છે, તે મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. એ
મહત્તત્ત્વ ત્રણ ગુણવાળું, ઘણા સત્ત્વગુણવાળું,
નિર્મળ સ્ફટિક મણિ જેવું, ચૈતન્યની છાયાથી
જેને ચેતનપણું પ્રાપ્ત થયું છે એવું અને
ઇચ્છામય કહેલું છે. ૧૫

ટીકા-તતઃ પ્રકૃતેસ્ત્રિગુણં ત્રયો ગુણા યત્ર તત્ત્વ તત્ત્વ સ-
ત્ત્વબહુલમ્ । અત્રાયમભિપ્રાયઃ-યથા નિશ્ચલે હૃદાદૌ વહુ-
દ્રવ્યપ્રાપ્તાત્તદીયં જલં વર્ધતે તથા ચિદ્રૂપપુરુષેનાક્રમ્યમાણાયા-
સ્તુત્યગુણત્રયાત્મિકાયાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનહેતુઃ પ્રકાશઃ સત્ત્વગુણો
વૃદ્ધઃ-સત્ત્વતઃ પ્રવૃદ્ધપ્રકૃતેઃ સત્ત્વબહુલં બુદ્ધિતત્ત્વમમવત્ ॥
તે પ્રકૃતિમાંથી ત્રણ ગુણો જેમાં છે, છતાં સત્ત્વ-
ગુણની અધિકતાવાળું મહત્તત્ત્વ થયું. અહીં આ
અભિપ્રાય છેઃ જેમ કોઈ નિશ્ચળ પાણીના ધરામાં
ઘણાં દ્રવ્યો પડવાથી તેનું પાણી વધી જાય, તેમ
ચિત્તસ્વરૂપ પુરુષ વડે આક્રમણ કરાતી-તેની સાથે
મળેલી અને એકસરખા ત્રણ ગુણોરૂપ સ્વરૂપવાળી
હોવા છતાં તે પ્રકૃતિનો વિકાર થતાં જ્ઞાનનું કારણ
એવો તેનો પ્રકાશમય સત્ત્વગુણ વધ્યો હોય અને
તે વધેલા સત્ત્વગુણથી પ્રકૃતિ પાણુ ખૂબ વધી જાય,
સારે તે વધેલી પ્રકૃતિથી ઘણા સત્ત્વગુણવાળું બુદ્ધિ-
તત્ત્વ થયું હોય છે. ૧૫

મહત્તત્ત્વમાંથી ત્રિવિધ અહંકારની ઉત્પત્તિ
મહત્તત્ત્વગુણાજ્ઞાતોઽહંકારસ્ત્રિગુણાન્વિતઃ ।

સાત્ત્વિકો રાજસશ્ચાપિ તામસશ્ચેતિ સ ત્રિયા ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-ત્રિગુણાત્ મહત્તઃ ત્રિગુણાન્વિતઃ અહંકારઃ

૧ મહત્તે પૂજ્યતે-પ્રશસ્યતે મુલ્યત્વાતે હિતિ મહત્,
તન્યતે વિસ્તાર્યતે તનનં વિસ્તારણં વા તત્ત્વ, તત્ત્વ અસ્તિ
અસ્ય, તસ્ય માવઃ વા તત્ત્વમ્, મહત્ત્વ તત્ત્વ તત્ત્વ મહ-
ત્ત્વમ્ । જે સર્વ તત્ત્વોમાં મુખ્ય હોવાથી વખણાય
છે, તે મહત્ । વિસ્તાર પામવો અથવા ફેલાવું જેમાં
છે અથવા ફેલાઈ જવાના ધર્મવાળાં

જાતાઃ ઇ સાત્તિવજ રાજ્ય અપિ ચ તામસઃ ચ
 હિતિ ત્રિયા ।

ત્રણ યુધ્ધવાળાં એ મહાત્તરવર્ગી ત્રણ યુધ્ધ
 વાળાં જાહેરાતે થયેા છે અને તે સાત્તિવજ,
 રાજસ તથા તામસ—એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે ૧૬

દીપ્ત-અર્ધચંદ્રસ્વ રત્નોગુણાન્વિતસ્ય મનોવર્ધનસ્ય
 સ્વચ્છરોડયિતમન્વતપાપકરણમસ્ય । અર્ધચંદ્રકિરિતવસ્ત-
 રસ્ય સપ્તિત્વ સ્વપાદિ । મહતઃ કુદિગતસ્ય ત્રિગુણાત્
 ત્રયો ગુણૈર્જ યત્ । સ્વમહત્ત્વે ત્રિગુણમુખમેન કિમર્થ
 મહત્કિયુષાવિતિ રિસેવનમ્ । સ્વનમ્ । ત્રિગુણાવિતિ
 પુનર્નિરૂપણ સત્ત્વચુકિદિતિ રિસેવનમ્ ચ નુતનભેદે ।
 ઉત્ત્તરોત્તરકલ્પે મહા ર્ને ત્રિગુણમપિ રત્નોવદુર્લભોદયમ્ ।
 ર્નેયુધ્ધયુક્તા જાહેર મનનાં થયે છે, તેથી
 જાહેર એ અભિમાનનો આધાર છે, એમ તેણે
 ધક્કણ કહે છે એ જાહેર ત્રણ પ્રકારનાં છે—
 સાત્તિવજ ઇત્યાદિ મહાત્તરવર્ગી એટલે જીવિતત્ત્વથી,
 જે ત્રણ યુધ્ધવાળાં હોય છે, તેથી તે 'ત્રિગુણ'
 કહેવાય છે જ્યાં યજ્ઞ યાગ કે મહાત્તરવને ત્રણ
 યુધ્ધવાળાં તે પ્રથમ કહ્યું જ છે, છતાં ફરી તેને
 'અવકિર્ણાત્' એવું વિશેષણ આપીને આપ્યું
 છે । જાના સમાધાનમાં કહેવાય કે આ વાત
 ખરી છે, છતાં ફરી 'ત્રિગુણાત્' એવું વિશેષણ
 આપવાથી સૂચવ્યું છે, કે 'અવકુલ' એવું જે
 વિશેષણ આપેલું છે, તેનો અર્થ એવો હોવાનો
 નથી, એટલે કે જાહેરને ઉત્તરવ કરનાર મહાત્તરવ
 ત્રણ યુધ્ધવાળાં છે, છતાં તેમાં ર્નેયુધ્ધ વધારે હોય
 છે, એમ બહુવું ૧૬

ત્રણે પ્રકારનાં જાહેરાતું કાર્યઃ

ઉદિધેા તથા મન

સ્વ ત્રિવિધત્વ કાર્યમસ્ય ।

તે ત્રણ પ્રકારનાં જાહેરાતું કાર્ય કહે છે

જાતાનિ સાત્તિવજ તામસાદિત્રિયામિ સપ્રકસાત્ ।
 તાનિ ઓર્જ ત્વયો જૈર્જ રસના માસિજા તથા ૨૧૭
 વાગ્યસત્ત્વરત્નોવસ્થગુદાન્વેષકાર્થક મનઃ ।
 પશ્ચ પુલીન્દ્રિયાણામ્ પ્રાકનાનીતપાદિ ચ ૨
 કર્મેન્દ્રિયાદિ પશ્ચૈવ કમ્પયતિ વિપક્ષિતાઃ ૨૧૮
 અમ્પય—સામાન્યતઃ સમાજ સાત્તિવજ્જ હિન્દુનાં
 જાતાનિ, તામિ ઓર્જ ત્વયો જૈર્જ રસના માસિજા તથા

૧ અમ્પય હિતિ કરને, કિયેલે ના અમ્પય હિતિ
 કર્મકર્તા । 'ક' એવો જાહેરાત કરેલો જાણવા જેને
 લીધે છત્ત જાહેરાત કરે છે, તે-જાહેર ।

મનસત્ત્વરત્નોવસ્થગુદામિ પુષ્કલં મન । વિપક્ષિત પ્રાક-
 નામિ પશ્ચ પુલીન્દ્રિયામિ અમ્પય । ચ હતપાનિ પશ્ચ દર્શ
 કર્મેન્દ્રિયામિ કમ્પયતિ ।

રાજસયુક્તા તે સાત્તિવજ જાહેરાતી ઉદિધેઃ
 થઈ છે; જેમકે ઓર્જ, ત્વજ, નેત્ર, રસના અને
 નાસિકા, વાણી, હાથ, પગ, ઉપરસ (હિત
 ઉદિધે), ગ્રહા અને અગ્નિચારમુ મન, આમાં
 વિદ્યાનો પ્રથમ અણુવેલી પાથ ઉદિધેનો રાને
 દ્રિય કહે છે અને બીજા પાથ ઉદિધેનો
 કર્મેન્દ્રિય કહે છે. ૧૭, ૧૮

દીપ્ત-કુદિન્દ્રિયામિ કુદેવમ્પત્ત્વત્ કર્મેન્દ્રિયામિ
 કર્માન્વત્ત્વત્ । સાત્તિવજ્જાત્માત્માવિન્દ્યામિ પ્રકાશ
 નકલપદિ, સત્ત્વસ્ય પ્રકાશકત્વત્ ઇ બુદ્ધિનાં આત્મ-
 વાણી હોવાથી રાનેદિધે કહેવાય છે અને કર્મના
 આત્મવાણી હોવાથી કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે ઉદિધે
 સાત્તિવજ જાહેરાતી થયેલી છે, મારે પ્રકાશપ થકણ
 વાળી છે, કારણ કે તે સત્ત્વયુક્તને પ્રકાશનારી છે ૧૭, ૧૮

મનત્વં સ્વરૂપ

મનો બુલીન્દ્રિયં ત્રિયો કર્મેન્દ્રિયમપિ સ્વત્ત્વમ્ ।
 મનોપ્રધિષ્ઠિતયોદેશમિન્દ્રિયં પાત્મવર્તતે ૨૧૯

અમ્પય—ત્રિયો મનઃ કુદિન્દ્રિયે કર્મેન્દ્રિયમ્ અપિ
 સ્વત્ત્વમ્ । ત્વ મનોપ્રધિષ્ઠિતમ્ એવ જન્મ્ હિન્દુવં પ્રવર્તે ।

મનને વિદ્યાનોએ રાનેદ્રિય અણેલું
 છે અને કર્મેન્દ્રિય પણ કહેલું છે કારણ
 કે મનના આશ્રયે જ આ સર્વ ઉદિધે
 પ્રવર્તિ કરે છે ૧૯

ઉદિધેના વિધયો

શાસ્ત્રા સ્પર્શીઃ કર્પ ચ રસો ગન્ધો હાનુજમાત્ ।
 પુલીન્દ્રિયાણાં વિષયાઃ સમાક્રમતાઃ મહાવિમિહરક
 વાપ્યં પ્રાપ્તો ચ ગન્ધાધ્યામાતર્મ્યં ત્યાગ્યમેવ ચ ।
 કર્મેન્દ્રિયાણાં વિષયાઃ કાલધ્યા વિષયાઃ હૃદય પ્રરે
 અમ્પય—શાસ્ત્રા સ્પર્શ ચ રસ ચ ત્વ વન્ધ્ય નિ
 જ્ઞુજમાત્ પુલીન્દ્રિયાણાં વિષયાઃ મહાવિમિહરક સમાક્રમતાઃ ।
 વાપ્યં પ્રાપ્તો ચ ગન્ધાધ્યામાતર્મ્યં ત્યાગ્યમેવ ચ કર્મે-

૧ હમ્પય—આત્મનો કિન્દ્રિયો હિન્દુનાં-ઉદનાં
 એટલે આત્માના જે મુત્તક મિત્તેનો છે, તે ઉદિધે ।
 ૨ 'ગન્ધો હાસ્તે એવ સર્વ, અથવા મનુષ્ય-અ-
 નુષ્યો વિષયનાં હિન્દુજ્ઞાપ હિતિ મન ।' જેને લીધે
 નાનું જણાય છે જાણવા વિચારાય છે, જાણવા
 ઉદિધે દારા વિધયેને જે બહેલું છે, તે મન

ન્દ્રિયાણાં વિષયાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ, વિષયાઃ હૃદઃ (મનસઃ) ।
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ
અનુક્રમે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો^૧ મહર્ષિઓએ
કહ્યા છે. જોલણું, લેણું, જણું, આનંદ લેવો
તથા ત્યાગ કરવું; એ ક્રમેન્દ્રિયોના વિષયો
બાળવા અને તે વિષયો હૃદયથી (મનથી)
પ્રવર્તે છે. ૨૦.૨૧

તામસ અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાઓની ઉત્પત્તિ

તામસાદ્યર્હંકારાત્તન્માત્રાણિ સરાજસાત્ ।
પચ્છાત્પસત્ત્વસંવદ્ધાત્તદ્વિજ્ઞાનિ ભવન્તિ હિ ॥૨૨॥
શબ્દતન્માત્રકં સ્પર્શતન્માત્રં રૂપમાત્રકમ્ ।
રસતન્માત્રકં ગન્ધતન્માત્રમિતિ તાનિ તુ ॥૨૩॥
અન્યઃ-અત્તસત્ત્વસંવદ્ધાત્ સરાજસાત્ તામસાત્
અપિ અર્હંકારાત્ તદ્વિજ્ઞાનિ પચ્છ તન્માત્રાણિ ભવન્તિ
હિ । તાનિ તુ શબ્દતન્માત્રકં સ્પર્શતન્માત્રં રૂપમાત્રકં
રસતન્માત્રકં ગન્ધતન્માત્રમ્ इति ।

થોડાક સત્ત્વગુણયુક્ત અને રાજસ
સહિત એવા તામસ અહંકારથી મોહાદિક
ચિહ્નવાળી પાંચ તન્માત્રાઓ^૨-શબ્દતન્માત્ર,
સ્પર્શતન્માત્ર, રૂપતન્માત્ર, રસતન્માત્ર અને
ગંધતન્માત્ર-એ નામે થઈ છે. ૨૨, ૨૩

ટીકા-તદ્વિજ્ઞાનિ મોહાદિક્ષાનિ તાન્યદ્મુત્ત્ત્વમાવાનિ
વલોન્દ્રિયગ્રાહ્યાણિ શબ્દાદીન્યેવ તન્માત્રાણિ; તાનિ ચ
યોગિભિરેવ ગ્રાહ્યાણિ, સા માત્રા યસ્મિન્ તત્તન્માત્રમ્ ॥
એ તન્માત્રાઓ 'તદ્વિજ્ઞાનિ' એટલે 'મોહાદિક્ષ
ચિહ્નવાળી' છે. તેમ જ એ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ
અહ્ભુત સ્વભાવવાળી અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ
થઈ શકે એવી છે; તથા યોગીઓ જ તેઓને ગ્રહણ
કરી શકે છે. જેઓમાં તે (ચૈતન્યરૂપ) માત્રા
(અંશ) હોય છે, તે 'તન્માત્રા' કહેવાય છે. ૨૨, ૨૩

૧. વિશેષેણ સિન્વન્તિ-વપ્નન્તિ इन्द्रियाणि इति
विषयाः । જેઓ ખાસ કરી ઇન્દ્રિયોને પોતામાં વધારે
બાંધી રાખે, તે વિષયો.

૨. મીયતે इति मात्रा; अवयवोऽंशो वा मानविषयी-
भूतः, सा चिच्छक्तिः मात्रा; अवयवोऽंशो वा येषु तानि
यासु ता वा तन्मात्राणि, तन्मात्रा वा-ज्જે માપી
શકાય તે અવયવ અથવા અંશ માત્રા કહેવાય;
જેઓમાં એ ચૈતન્યશક્તિ અવયવ અથવા અંશ-
રૂપે હોય છે, તે તન્માત્રાઓ અથવા સૂક્ષ્મ ભૂતો.

પાંચ તન્માત્રાઓથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ

તન્માત્રેભ્યો વિચક્ષાનુવક્તિવારિવસુન્ધરાઃ ।
પ્રતાનિ પચ્છ જાયન્તે મહાભૂતાનિ તેત્કમાત્ ॥૨૪॥
અન્યઃ-તન્માત્રેભ્યઃ. વિચક્ષાનુવક્તિવારિવસુન્ધરાઃ-
પ્રતાનિ પચ્છ મહાભૂતાનિ તેત્કમાત્ જાયન્તે ।

એ તન્માત્રાઓથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ,
જળ અને પૃથ્વી; એ પાંચમહાભૂતો^૧ તે ક્રમથી
ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪

ટીકા-एकोत्तरपरिग्रह्या विचक्षादयो जायन्त इत्यर्थः ।
तद्यथा-शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं नियज्यते । शब्दतन्मात्र-
सहितात् स्पर्शतन्मात्राच्छब्दस्पर्शगुणो वायुर्जायते ।
शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्श-
रूपगुणो वह्निर्जायते । शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-
सहितादसतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं वारि जायते ।
शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रसहिताद्गन्ध-
तन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा वसुन्धरा जायते ॥
अर्थात् એકએકની વૃદ્ધિથી આકાશાદિક ભૂતો ઉત્પન્ન
થાય છે; તે આ રીતે-શબ્દતન્માત્રાથી શબ્દગુણ-
વાળું આકાશ; શબ્દતન્માત્ર સહિત સ્પર્શતન્માત્રા-
થી શબ્દ-સ્પર્શગુણવાળો વાયુ; શબ્દતન્માત્ર અને
સ્પર્શતન્માત્રયુક્ત રૂપતન્માત્રાથી શબ્દ, સ્પર્શ અને
રૂપ-ગુણવાળો અગ્નિ; શબ્દતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર
અને રૂપતન્માત્ર સહિત રસતન્માત્રથી શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ અને રસગુણવાળું જળ; તથા શબ્દતન્માત્ર,
રૂપતન્માત્ર, સ્પર્શતન્માત્ર અને રસતન્માત્ર સહિત
ગંધતન્માત્રથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-
ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪

મહાભૂતોના ગુણો

શબ્દઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયં વાડપિચ્છિદ્રાણિ ચ વિવિક્તા ।
વિચિત્રાઃ કથિતા પ્રતે ગુણા ગુણવિચારિભિઃ ॥૨૫॥
અન્યઃ-શબ્દઃ શ્રોત્રેન્દ્રિયં વા અપિ ચ્છિદ્રાણિ ચ
વિવિક્તા પ્રતે ગુણવિચારિભિઃ વિચિત્રાઃ ગુણાઃ કથિતાઃ ॥

શબ્દ, શ્રોત્રેન્દ્રિય, છિદ્રો અને વિવિ-
ક્તતા; એને ગુણસંબંધી વિચાર કરનારા
પુરુષોએ આકાશના ગુણો^૨ કહ્યા છે. ૨૫

૧. 'भवन्ति-निष्पद्यन्ते स्म तन्मात्रेभ्यः इति भूतानि,
महान्ति च तानि भूतानि महाभूतानि ।' પાંચ તન્મા-
ત્રાઓ અથવા સૂક્ષ્મ ગુણોમાંથી જેઓ મોટાં
સ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયાં છે, તે મહાભૂતો.

૨. ગુણ્યન્તે-આમન્યન્તે જનૈઃ इति गुणाः । જેઓને
લોકો આમને-સ્વીકારવા તત્પર રહે છે-તે ગુણો.

રીક્ષ-વિવિધતા-મીડનાં માત્રાનાં શિખાખલિ
 થીપ્રવૃત્તિનાં આક્રિયક્રિયાં મિશ્ર-પ્રવૃત્ત્યમ્ ॥
 વિવિધતા એટલે નાદી, સ્નાયુ, કંઠકા અને પેશી
 આદિ ઠરીરાના પદાર્થો બળિત તથા બળિતથી
 એકએકથી શુદ્ધ કરવાપણ. ૨૫

સ્પર્શસ્પર્શિન્દ્રિયં આપિ બહુતા સ્પન્નર્ત તમોઃ ।
 ચેષ્ટાઃ સર્વશરીરસ્ય પાપોરેતે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૬॥

અર્થ-સ્પર્શ સ્પર્શિન્દ્રિયં એવે બહુતા તમોઃ
 સ્પન્નર્ત સર્વશરીરસ્ય ચેષ્ટા-એવે તમોઃ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સ્પર્શ તથા ત્વચાદિક્રિય, લઘુતા, શરીરનું
 સ્પર્શન તથા સર્વ શરીરની ચેષ્ટાઓ, તે વાચુના
 શુદ્ધો કહેલા છે. ૨૬

રૂપં નેત્રેન્દ્રિયં પાકઃ સ્મૃતાપસ્તીક્રિયતા તથા ।
 યર્ષો આશિષ્યુતાઃ સ્મર્યો હૃદયં વર્ષેયુષા મમી ॥૨૭॥
 અર્થ-રૂપં નેત્રેન્દ્રિયં પાકઃ સ્મૃતાપઃ તીક્ષ્ણતા
 તથા ચર્ષો આશિષ્યુતાઃ સ્મર્યો હૃદયં-મમી વર્ષે ગુણાઃ ॥

રૂપ, નેત્રદિક્રિય, પાક, સ્વાપ તથા
 તીક્ષ્ણતા, વર્ષ, આશિષ્યુતા, અમર્ષ અને
 શીર્ષ, એ અગ્નિના શુદ્ધો છે. ૨૭

રીક્ષ-રૂપં જ્ઞાનમ્ ॥ પાકઃ સ્વપ્નસિદ્ધિઃ ॥ ૨૮ ॥
 સ્મૃતાપઃ જીવનમ્ ॥ તીક્ષ્ણતા બુદ્ધિશક્તિઃ ॥ વર્ષો
 યોરુષિઃ ॥ પ્રતિષ્ઠા યોરુષિઃ ॥ મમયં જોષ ॥ ૨૯ ॥
 એટલે હાવવન બહુવું, પાક એટલે જરૂરિયાતે વડે અધિક
 પત્તી જનું, સ્વાપ એટલે ઉત્પ્રવૃત્તિઃ તીક્ષ્ણતા
 એટલે જ્ઞાન કરવાપણ, વર્ષ એટલે શીર્ષા વગેરે
 રૂપ સમગ્રતા, આશિષ્યુતા એટલે શાંતિ સમગ્રતા,
 અમર્ષ એટલે ક્રોધ બહુવેલ ૨૭

રસો રસેન્દ્રિયં હૃદયં સ્નેહકા શુદ્ધતા તથા ।
 સર્વદ્રવ્યસમૂહકા શુદ્ધો પારિગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૮॥
 અર્થ-રસ રસેન્દ્રિયં હૃદયં સ્નેહ. જ શુદ્ધતા
 તથા સર્વદ્રવ્યસમૂહકા શુદ્ધો પારિગુણા સ્મૃતાઃ ॥

રસ, રસનાદિક્રિય, શીતતા, વીકળાણુ,
 શુદ્ધતા, સર્વ દ્રવ્યો સમૂહ અને વીર્ષ, એ
 સદગત જગત શુદ્ધો કહેલા છે. ૨૮

ગમ્યો માત્રેન્દ્રિયં આપિ આક્રિયં ગૌરવં તથા ।
 વપુષ્પગુણા એ ગૌરવા ગુણવૈરિમિઃ ॥૨૯॥

અર્થ-ગમ્ય ગમેન્દ્રિયં એવે જ આક્રિયં
 તથા ગૌરવં એ ગુણવૈરિમિઃ વપુષ્પગુણા ગૌરવાઃ ॥
 ગૌરવ, માત્રદિક્રિય, કંઠણુ તથા શુદ્ધ

પણું, એ શુદ્ધ બાણનાશ પુરુષોએ પૃથ્વીના
 શુદ્ધો કહેલા છે. ૨૯

શાસ્ત્રા સ્પર્શકા રૂપં જ રસો ગાન્ધકા તત્ત્વમાત્ ॥
 તન્માત્રાણાં વિશેષાઃ સ્યુઃ સ્પૃશ્મમાવમુપાગતા પ્રેરે

અર્થ-શાસ્ત્ર. સ્પર્શ. જ રસઃ જ ગાન્ધ તત્ત્વમાત્ર
 સ્પૃશ્મમાવમ્ ઉપમતા. તન્માત્રાણાં વિશેષાઃ સ્યુઃ ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ
 તેમના ક્રમે સ્પૃશ્મમાવને પામેલા તન્માત્રાઓના
 વિશેષો છે. ૩૦

રીક્ષ-તત્ત્વમાત્રાત્ત્વતન્માત્રાવિશ્વમાત્ ॥ વિશેષાઃ જનુ-
 મવચોરે સુક્ષ્મ જનોરવેર્વર્તેર્વિશ્વમાત્ ॥ ૩૧ ॥
 અર્થ-કર્મણિ જનુસ્ત્વ ॥ તન્માત્રાણિ સ્વવિશેષાણિ, કલ-
 સાન્નપ્રમુખવચોરે મુખાસિમિરિશ્ચેતુર્વધનનત્ત્વમાત્ર ॥
 તત્ત્વમાત્ર એટલે સન્નતન્માત્રાણાં ક્રમથી, એવે
 અર્થ જનુવેલ જનુસ્ત્વને ચેત્ત્વ એવા મુખપ્ર-
 અને મેઘરૂપ ધર્મો વડે વિદિષ્ટ થાય, એટલે એક-
 એકથી શુદ્ધ પાદી ચક્રાન, તે વિશેષો જનુવેલ આ
 દેશલે ક્રમ અર્થર્થ જનુ પ્રત્યક્ષ છે. તન્માત્રાએ
 તે અવિશેષ કહેવાય છે, કારણ કે તે સ્ત્રમ હેતુથી
 જનુસ્ત્વ ચેત્ત્વ એવાં મુખાદિક વડે વિદિષ્ટ અર્થવા
 એકએકથી શુદ્ધ કરી ચક્રાતી નથી. ૩૦

પ્રકૃતિ ક્રિક અને તેની વિદ્યુતિ સાત
 પ્રકૃતો અવજાપોગાન્મતા પ્રકૃતિરેવ સા ।
 અવજાપવાચ્યા સ્તત્ત્વ શાકેયિકૃતતપા સ્મૃતાઃ ॥૩૨॥
 અર્થ-પ્રકૃતો અવજાપોગાન્મતા પ્રકૃતિરેવ સા
 સ્તત્ત્વ, અવજાપવાચ્યા સ્તત્ત્વ શાકેયિકૃતતપા સ્મૃતાઃ ॥

પ્રકૃતિને ક્રિક બીજાં કારણોને અવજાપ-
 સંજોગ નથી, તેથી વિકાસોએ તેને પ્રકૃતિ જ
 માનેલી છે, પણ અવજાપાદિક સાતને તે તે
 શક્તિની વિદ્યુતિએ જ કહી છે. ૩૧

રીક્ષ-પ્રકૃતિરેવ-અવજાપેવ, જ તુ કલ્પવિત્ત્વ કાર્ત્ત્વ
 મિશ્રવર્તે ॥ કર્મણિ-દ્વિવિજ્ઞાનાં સર્વદ્રવ્યોનાં અનન્ય-
 ન્યાર્થિમિશ્રિતતત્ત્વત્ત્વ જ્ઞાનમાત્રા પદ્મમાત્રાત્ત્વ-
 ણિ ॥ ૩૩ ॥
 એકે પ્રકૃતિરેવ-અવજાપેવ ॥ પ્રકૃતિ પેતે
 કારણરૂપ જ છે, પણ તે કારણુ કાર્ય નથી. ક્રિક
 અને સર્વ જ્ઞેતૃનાં કારણુ પ્રકૃતિ જ છે; તેથી મલ-
 તત્ત્વ, અવજાપ અને પંચતન્માત્રાઓ, એ સાત
 કાર્યો પ્રકૃતિરેવ કારણુને લીધે જ છે, એમ મલર્થ
 યોએ કહેલું છે, એટલે સત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિની જે
 વિદ્યુતિ છે, તે તેનાં કાર્યો કહેવાય છે. ૩૧

સાત પ્રકૃતિ પણ અમુક કારણે પ્રકૃતિ
હોવાથી આઠ પ્રકૃતિ

ઇન્દ્રિયાણાં ચ ભૂતાનાં કારણત્વાન્મહર્ષિમિઃ ।
મહત્તત્ત્વાદયઃ સત પ્રોક્તાઃ પ્રકૃતયોઽપિ ચ ॥૩૨॥

અન્વય:-ઇન્દ્રિયાણાં ચ ભૂતાનાં કારણત્વાત્ મહત્ત-
ત્ત્વાદયઃ સત્ અપિ ચ મહર્ષિમિઃ પ્રકૃતયઃ પ્રોક્તાઃ ॥

ઇન્દ્રિયો અને ભૂતાનું કારણ હોવાથી મહ-
ત્તત્ત્વાદિક સાતને પણ મહર્ષિઓએ પ્રકૃતિઓ
કહી છે. ૩૨

દીકા-તથા સતિ પ્રકૃતિમહાનહંકારઃ પચ તન્મા-
ત્રાણિ ચેત્યર્થો પ્રકૃતયઃ ॥ એમ એકંદર પ્રકૃતિ,
મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પંચતન્માત્રાઓ મળી
આઠ પ્રકૃતિઓ છે. ૩૨

સોળ વિકારો

દશેન્દ્રિયાણિ ચિત્તં ચ મહાભૂતાનિ પચ્ચ ચ ।
પતાનિ સૃષ્ટિ જાનદ્વિવિકારાઃ પોઢશ સ્મૃતાઃ ॥૩૩॥

અન્વય:-દશ ઇન્દ્રિયાણિ ચ ચિત્તં ચ પચ મહા-
ભૂતાનિ એતાનિ પોઢશ સૃષ્ટિ જાનદ્વિઃ વિકારાઃ સ્મૃતાઃ ॥

દશ ઇન્દ્રિયો, ચિત્ત અને પંચમહાભૂત-
એ સોળને સૃષ્ટિ જાણનારા પુરુષોએ વિકારો^૧
કહ્યા છે. ૩૩

દીકા-વિકારાઃ કાર્યાણિ । વિકારો એટલે ફેરફાર
-પરિણામરૂપ કાર્યો સમજવાં. ૩૩

ઉપસંહારઃ જીવાત્માની વ્યાખ્યા

પવં ચતુર્વિંશતિમિસ્તત્ત્વૈઃ સિદ્ધે વપુર્ગૃહે ।

જીવાત્મા નિયતેર્નિમ્નો વસતિ સ્વાન્તદૂતવાન્ ॥૩૪॥

અન્વય-एवं ચતુર્વિંશતિમિઃ તત્ત્વૈઃ સિદ્ધે વપુ-
ર્ગૃહે સ્વાન્તદૂતવાન્ જીવાત્મા નિયતેઃ નિમ્નઃ વસતિ ॥

એમ ચોવીસ તત્ત્વોથી તૈયાર થયેલા
શરીરરૂપી ધરમાં મનરૂપી હૃતથી યુક્ત એવો
જીવાત્મા^૨ નિયતિને અધીન થઈ રહે છે. ૩૪

૧. વિક્રિયન્તે પ્રકૃતેર્વિશેષપરિણામરૂપેણ નિષ્પદ્યન્તે
इति વિકારાઃ । આઠ પ્રકૃતિઓમાંથી જુદાં જુદાં પરિ-
ણામ અથવા ફેરફારરૂપે જેઓ નીપજે છે, તે વિકારો.

૨. જીવયતિ શરીરં પ્રાણધારણપૂર્વકમ્ इति जीवः,
अतस्ति सततं गच्छति विविधान् कर्मपरिणामान् इति
आत्मा; जीवरूपः आत्मा जीवात्मा । प्राणधारणपूर्वकं
शरीरमेव જે જીવાડે છે તે જીવ; અને વિવિધ કાર્યોનાં
પરિણામોને જે નિરંતર પામ્યા કરે-ભોગવ્યા કરે
તે આત્મા; જીવરૂપ આત્મા તે જીવાત્મા.

દીકા-अत्र शब्दादीनां विषयदादिमहामूतगुणानां धर्मि-
भ्योऽभिप्रेतया पृथक्त्वं निरस्यनुक्तानां तत्त्वानामुपसंहा-
रमाह-चतुर्विंशतिमिरिति । तानि च प्रकृतयोऽष्टौ विकाराः
पौडशेति । महत्तत्त्वादीनि प्रकृत्यादीनां भावाः । नियतेः
शुभाशुभकर्मणः । निम्नः अत्यन्तः । स्वान्तदूतवान् मनोदूत-
युक्तः । अर्हो आकाशादिकं महाभूतोनां शुशुभ
शब्दादिकानुं धर्मा-आकाशादिथी गुहापण्युं नहि
होवाथी ते गुहापण्युं छोडी ह्य तत्त्वोनेो उपसंहार करे
छे. आठ प्रकृतिओ अने सोण विकारो मणो चोवीस
तत्त्वो छे. महत्तत्त्वादिक छे ते प्रकृत्यादिना भावो
छे. नियति ऐटले शुभाशुभ कर्म अने निम्न ऐटले
तेने अधीन छे, ऐम समजवुं. स्वान्तदूतवान् ऐटले
मनरूपी हतथी युक्त. ३४

તે જીવાત્મા ‘દેહી’ કહેવાય છે

સ દેહી કથ્યતે પાપપુણ્યદુઃખસુખાદિમિઃ ।

વ્યાસો વદ્ધશ્ચ મનસા કૃત્રિમૈઃ કર્મવન્ધનૈઃ ॥૩૫॥

અન્વય:-પાપપુણ્યદુઃખસુખાદિમિઃ વ્યાસઃ ચ મનસા.
કૃત્રિમૈઃ કર્મવન્ધનૈઃ વદ્ધઃ સઃ (જીવાત્મા) દેહી કથ્યતે ॥

પાપ-પુણ્ય અને દુઃખસુખ આદિથી
વ્યાસ તથા મન વડે બાંધેલાં-કૃત્રિમ કર્મો-
રૂપ બંધનોથી બંધાયેલો તે જીવાત્મા ‘દેહી’
કહેવાય છે. ૩૫

જીવાત્માના ગુણો

તસ્ય દેહિનઃ શરીરજીવાત્મનોઃ સંયોગકારકેણ મનસા
સંયોગે યે યે ગુણા ડત્તમન્તે તાનાહ ।

તે દેહીને શરીર તથા જીવાત્માનો સંયોગ કરાવનાર
મન સાથે સંયોગ થતાં જે જે ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે,
તેઓને કહે છે :

इच्छाद्वेषसुखानि दुःखविषयज्ञानं प्रयत्नो मनः,
सङ्कल्पश्चविचारणा स्मृतिरथो बुद्धिः कलाविज्ञता ।
प्राणस्योपरि यापनं शुद्धवशात्प्रायोः प्रेरणं,
नेत्रोन्मेषनिमेषकृत्यकरणोत्साहश्च जीवे गुणाः ॥

અન્વય:-इच्छाद्वेषसुखानि दुःखविषयज्ञानं प्रयत्नः
मनः सङ्कल्पः च विचारणा स्मृतिः अथ बुद्धिः कलाविज्ञता
प्राणस्य उपरि यापनं शुद्धवशात् प्रायोः प्रेरणं च
नेत्रोन्मेषनिमेषकृत्यकरणोत्साहः जीवे गुणाः (सन्ति) ॥

ઈચ્છા, દ્વેષ, દુઃખ, સુખ, વિષયજ્ઞાન,
પ્રયત્ન, મન, સંકલ્પ, વિચારણા, સ્મૃતિ,
બુદ્ધિ, કલાવિજ્ઞતા, પ્રાણનું ઉપર લઈ જવું,
ગુદાદારાએ વાયુને નીચે પ્રેરવો, નેત્ર ઉઘારવું

કરે શરાવે પળે વા હવિષ્યં ત્ર્યહમાચરેત્ ।
અશ્રુપાતં નલચ્છેદમમ્યજ્ઞમનુલેપનમ્ ॥ ૪ ॥
નેત્રયોરજ્ઞાનં સ્નાનં દિવા સ્વાપં પ્રધાવનમ્ ।
અત્યુચ્ચશન્દશ્રવણં હસનં વહુમાપનમ્ ॥
આયાસં ભૂમિલનનં પ્રવાતં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-આતેદશાવદિવસાત્ અહિંસા, પ્રહ્લચારિણી
દર્મેશયાયો શયીત ચ પતિમ્ અપિ ન પચેત્ ॥ કરે
શરાવે વા પળે ત્ર્યહં હવિષ્યમ્ આચરેત્ । અશ્રુપાતં નલ-
ચ્છેદમ્ અમ્યજ્ઞં અનુલેપનમ્, નેત્રયો: અજ્ઞાનં સ્નાનં દિવા
સ્વાપં પ્રધાવનમ્ અત્યુચ્ચશન્દશ્રવણં હસનં વહુમાપનમ્
આયાસં ભૂમિલનનં ચ પ્રવાતં વિવર્જયેત્ ॥

ઋતુસ્થાવના દિવસથી માંડીને સ્ત્રીએ હિંસા
ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, દર્ભની શર્યા
ઉપર સૂવું, પતિને પણ જોવો નહિ; હાથમાં,
સરાવડામાં અથવા પાંદડાંમાં ત્રણ દિવસ સુધી
હવિષ્યાન્ન જમવું; આંસુ પાડવાં નહિ, નખ
કાપવા નહિ, તેલ ચોળવું નહિ, ચંદનવું
વિદેપન લગાડવું નહિ, આંખો આંજવી નહિ,
સ્નાન કરવું નહિ, દિવસે સૂવું નહિ, દોડવું
નહિ, ઘણો ઊંચો શબ્દ સાંભળવો નહિ,
હસવું નહિ, ઘણું બોલવું નહિ, પ્રયાસ કરવો
નહિ, જમીન ખોદવી કે ખોતરવી નહિ અને
પુષ્કળ પવન સેવવો નહિ. ૩-૫

એ નિયમો ન પાળે તો ગર્ભને નુકસાન
અજ્ઞાનાદ્રા પ્રમાદાદ્રા લોભાદ્રા દૈવતશ્ર વા ।
સા ચેત્કુર્યાન્નિપિદ્ધાનિ ગર્ભો દોષાસ્તદાપ્નુયાત્ ॥
एतस्या रोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः ।
નલચ્છેદન કુનલ્લી કુપ્તી ત્વમ્યજ્ઞતો ભવેત્ ॥ ૭ ॥
અનુલેપાત્તયા સ્નાનાદુઃખશીલોઽજ્ઞનાદદક્ ।
સ્વાપશીલો દિવા સ્વાપાચ્ચન્દ્રલઃ સ્યાત્રપ્રધાવનાત્ ॥
અત્યુચ્ચશન્દશ્રવણાદ્વધિરઃ સ્વલ્લુ જાયતે ।
તાલુદન્તોઽઘ્રિજિહ્વાસુ ર્યાવો હસનતો ભવેત્ ॥ ૯ ॥
પ્રલાપી ભૂરિકથનાદુન્મત્તસ્તુ પરિશ્રમાત્ ।
સ્વલતે ભૂમિલનનાદુન્મત્તો વાતસેવનાત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-સા ચેત્ અજ્ઞાનાત્ વા પ્રમાદાત્ વા
લોભાત્ વા દૈવતઃ ચ વા નિપિદ્ધાનિ કુર્યાત્ તદા ગર્ભઃ
દોષાન્ આપ્નુયાત્ । एतस्याः रोदनात् गर्भः विकृत-
लोचनः भवेत् । नलचछेदेन कुनल्ली, अभ्यज्ज्ञतः तु कुप्टी
ભવેત્ । અનુલેપાત્ તયા સ્નાનાત્ દુઃખશીલઃ, અજ્ઞનાત્
અદક્ । દિવા સ્વાપાત્ સ્વાપશીલઃ, પ્રધાવનાત્ ચન્દ્રલઃ

સ્વાન્ । અત્યુચ્ચશન્દશ્રવણાન્ વધિરઃ સ્વલ્લુ જાયતે ।
હસનતઃ તાલુદન્તોઽઘ્રિજિહ્વાસુ ર્યાવો ભવેત્ । ભૂરિકથ-
નાત્ પ્રલાપી, પરિશ્રમાત્ તુ ડન્મત્તઃ । ભૂમિલનનાત્
સ્વલતે, વાતસેવનાત્ ડન્મત્તઃ (સ્યાત્) ॥

તે રજસ્વલા સ્ત્રી જો અઘ્નલ્પપાણી,
ભૂલથી, ગફલતથી, લોભથી કે દૈવયોગે (ઉપર
જણાવેલાં) નહિ કરવાનાં કર્મ કરે, તો તેથી
ગર્ભ દોષોને પામે છે; જેમકે એ રજસ્વલા-
ના રડવાથી ગર્ભ રોગી નેત્રવાળો થાય;
નખ કાપવાથી ખરાળ નખવાળો થાય; તેલ
ચોળવાથી કોઠના રોગવાળો થાય; અનુલેપન
તથા સ્નાન કરવાથી દુઃખ પામવાના સ્વભાવ-
વાળો થાય; દિવસે સૂવાથી ઘણી ઊંઘવાળો
થાય; ઘણો ઊંચો શબ્દ સાંભળવાથી બહેરો
થાય; હસવાથી તાળવું, દાંત, હોઠ અને
જીભમાં તપખીરિયા રંગવાળો થાય; બહુ
બોલવાથી બહુ બકવાદ કરનારો થાય; પરિ-
શ્રમ કરવાથી ગાંઠો થાય; જમીન ખોદવાથી
કે ખોતરવાથી જ્યાં ત્યાં પડી જાય અથવા
ઠોકરો ખાનારો થાય અને ઘણો પવન સેવ-
વાથી પણ ગાંઠો કે વાયલ થાય છે. ૬-૧૦

ઋતુસ્નાન પછીનું સ્ત્રીનું કર્તવ્ય
પૂર્વે પર્યેદતુસ્નાતા યાદશં નરમજ્ઞતા ।

તાદશં જનયેત્પુત્રં તતઃ પર્યેત્પતિં પ્રિયમ્ ॥ ૧૧ ॥
અન્વય:-ઋતુસ્નાતા અજ્ઞતા યાદશં નરં પૂર્વે પર્યેત્
તાદશં પુત્રં જનયેત્ તતઃ પતિં પ્રિયમ્ પર્યેત્ ॥

ઋતુસ્નાન કર્યું હોય તે સ્ત્રી જેવા પુરુષ
ને પ્રથમ જુએ છે, તેવા પુત્રને ઉત્પન્ન કરે
છે; માટે પતિને કે પ્રિય પુત્રાદિને તેણે
(પ્રથમ) જોવા. ૧૧

ટીકા-પ્રિયમિતિ મતર્યનામન્ને પુત્રાદિકમપિ પર્યેત્ ।
શ્લોકમાં 'પ્રિય' એવું પદ છે, તે પતિ જો પાસે
ન હોય તો પુત્રાદિકને પણ જોવા એમ સૂચવે છે.

ચતુર્થાદિદિવસેઽપિ રજોનિવૃત્તૌ સ્ત્રી પત્યા
સંગચ્છેત્ ન તુ રજોડુનિવૃત્તૌ । યત આદ્ । યોથા
દિવસથી માંડી ખીખ દિવસોમાં પણ જો રુધિર-

૧. સ્વાયતઃ શુકશોણિતે અસ્યામ્ હિતિ સ્ત્રી-
જેમાં ગભીશયની અંદર વીર્ય તથા આર્તવ-લોહી
એકઠાં થાય છે, તે સ્ત્રી.

નિષ્કળ જાય છે, એમ ચંદ્રમૌલિ નામના આચાર્ય કહે છે; બીજા જે ચાંદ્રમસી નામની નાડી કામગૃહમાં મુખ્યરૂપે હોય છે, તેમાં વીર્ય પડવાથી તે સ્ત્રી કન્યાને જ ઉત્પન્ન કરે છે; અને તે સંભોગના થોડા જ ઉત્સવમાં સાધ્ય થઈ શકે છે; પણ સ્ત્રીની ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયના અંદરના ભાગમાં સ્વભાવથી જ મુખ્ય ગૌરી નામની જે નાડી હોય છે, તેથી તે સ્ત્રી લગભગ પુત્રને જ ઉત્પન્ન કરે છે અને સંભોગ વખતે પુરુષથી તે કદ વડે ભોગવી શકાય છે. ૧૬-૧૯

એકી અને એકી રાત્રિઓમાં સંભોગનું કળ યુગ્માસુ પુત્રા જાયન્તે સ્ત્રિયોડયુગ્માસુ રાત્રિષુ ।
અન્વય:-યુગ્માસુ રાત્રિષુ પુત્રાઃ, અયુગ્માસુ સ્ત્રિયઃ જાયન્તે ।

એકી (એટલે સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીની ૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૨મી) રાત્રિઓમાં સંભોગ કરવાથી પુત્રો અને એકી (એટલે સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીની ૫, ૭, ૯, ૧૧મી) રાત્રિઓમાં સંભોગ કરવાથી કન્યાઓ જન્મે છે. ૨૦

કેવા પુરુષે સંભોગ માટે સ્ત્રી પાસે જવું ?

તત્ર દમ્પત્યોઃ સંભોગે યાદૃક્ પુમાન્ યુક્તસ્ટાદ્-ગુચ્ચતે ।

તેમાં પતિપત્નીના સંભોગકાળે પુરુષ જેવા હોવા જોઈએ, તે કહે છે :

જાતશ્ચન્દનલિતાક્ષઃ સુગન્ધસુમનોડ્વિતઃ ।

મુક્તવૃષ્ણઃ સુવસનઃ સુવેશઃ સમલંકૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

તામ્બૂલવદનસ્તસ્યામનુરક્તોડ્વિકસ્મરઃ ।

પુત્રાર્થી પુરુષો નારીમુપેયાચ્છયને શુભે ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:-પુત્રાર્થી પુરુષઃ સ્નાતઃ ચન્દનલિતાક્ષઃ સુગન્ધસુમનોડ્વિતઃ મુક્તવૃષ્ણઃ સુવસનઃ સુવેશઃ સમલંકૃતઃ તામ્બૂલવદનઃ અધિકસ્મરઃ તસ્યામ્ અનુરક્તઃ (સન્) શુભે શયને નારીમ્ ઉપેયાત્ ॥

પુત્રાર્થી પુરુષ નાહેલો, ચંદનથી લીપેલો અંગવાળો, સુગંધી પુષ્પોથી શોભીતો, વીર્યવર્ધક પદાર્થો જેણે ખાધા હોય, સારાં વસ્ત્રવાળો, સારા વેશવાળો, સારી રીતે શબ્દગારેલો, મોઢામાં તાંબૂલ ખાતો, અધિક કામદેવવાળો તથા તે સ્ત્રીમાં આસક્ત હોઈ ઉત્તમ બિછાના

પર સ્ત્રી પાસે જાય. ૨૧-૨૨

કેવા પુરુષે મૈથુન કરવું નહિ ?

અત્યાશિતોડ્વૃત્તિઃ ક્ષુદ્રાન્ સવ્યયાક્ષઃ પિપાસિતઃ ।
વાલો વૃદ્ધોડ્વન્યવેગાર્તસ્ત્યજેદ્રોગી ચ મૈથુનમ્ ॥

અન્વય:-અત્યાશિતઃ અવૃત્તિઃ ક્ષુદ્રાન્ સવ્યયાક્ષઃ પિપાસિતઃ વાલઃ વૃદ્ધઃ અન્યવેગાર્તઃ ચ રોગી મૈથુનં લજેત્ ॥

ઘણું જમેલો, ધૈર્ય વિનાનો, ભૂખરો, પીડાયુક્ત અંગવાળો, તરસરો, બાળક, વૃદ્ધ, કોઈક બીજા વેગથી પીડાયેલો અને રોગી હોય એવા પુરુષે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૨૩

કેવી સ્ત્રીએ પુરુષસમાગમ કરવો ?

પુરુષસ્ય ગુણૈર્યુક્તા વિહિતા ન્યૂનમોજના ।

નારી ઋતુમતી પુંસા સંગચ્છેતુ સુતાથિની ॥૨૪॥

અન્વય:-પુરુષસ્ય ગુણૈઃ યુક્તા વિહિતા ન્યૂનમોજના ઋતુમતી સુતાથિની નારી પુંસા તુ સંગચ્છેત્ ॥

(પૂર્વોક્ત) પુરુષના શુભોથી યુક્ત થયેલી અને ઓછું ખાનારી ઋતુમતી સ્ત્રીએ પુત્રની ઇચ્છા રાખીને પુરુષ પાસે જવું. ૨૪

કેવી સ્ત્રી સાથે પુરુષે સમાગમ ન કરવો ?

રજસ્વલા વ્યાધિમતી વિશેષાદ્યોનિરોગિણી ।

વયોડ્વિકા ચ નિષ્કામા મલિના ગર્ભિણી તથા ॥

પતાસાં સંગમાત્પુંસાં વૈગુણ્યાનિ ભવન્તિ હિ ॥૨૫॥

અન્વય:-રજસ્વલા વ્યાધિમતી વિશેષાત્ યોનિ-રોગિણી વયોડ્વિકા ચ નિષ્કામા મલિના તથા ગર્ભિણી-પતાસાં સંગમાત્ પુંસાં વૈગુણ્યાનિ હિ ભવન્તિ ॥

જે સ્ત્રી રજસ્વલા હોય, રોગવાળી હોય, ખાસ કરી યોનિના રોગવાળી હોય, પુરુષ કરતાં વધારે ઉંમરવાળી હોય, કામરહિત હોય, મલિન હોય તથા સગર્ભા હોય, એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી પુરુષોને (તો) અવશ્ય નુકસાન જ થાય છે. ૨૫

પુરુષોએ ત્યજવા યોગ્ય સ્ત્રી

તત્ર રજસ્વલા દિનત્રયં યાવદ્ ઋતૌ નિષિદ્ધા, યત્ ઉક્તમ્ ।

તેમાં રજસ્વલા સ્ત્રી ત્રણ દિવસો સુધી તથા ન્યાં સુધી રૂધિર ઋતુ હોય ત્યાં સુધી સમાગમ માટે નિષેધેલી છે; કારણ કે તે માટે કહ્યું છે કે :

‘પ્રથમેડ્વદિનિ ચાળ્પલા દ્વિતીયે બ્રહ્મધાતિની ॥

તૃતીયે રજકી પુંસાં યથા વર્જ્યા તથાજ્ઞના ॥

મન્યવ-પુત્રાં વદા રજર્જા મહાના તથા પ્રથમે વ્યક્તિ
નામવાળી કૃતિએ પ્રજાવાસિની સુત્રીએ દર્શાવી ॥

પુરુષોએ ને સ્ત્રી વચ્ચેની કહેલી છે, તે
આ છે : (મનુકાળના) પહેલા દિવસે બાંધાથી,
બીજા દિવસે ધાસકાચારી અને ત્રીજા દિવસે
તે ધોળણ નેવી ગણાય છે ' ॥

રીચ-આદિમતી ન વર્જાઈ. તત્ત્વ સ્ત્રીનાં બાળન
પ્રવર્તનવસ્થામાં પ્રિયદાસના વિશેષભોમિરેમિની ।
ને સ્ત્રી શેઠવસ્થા હોય તે વચ્ચે, તેમાં સ્ત્રીઓને
પ્રદર્યાદિ બાધાઓ થાય છે, તે બાધાઓથી મુક્ત
ને સ્ત્રી હોય, તેના સમ ન કરેલા અને તેમાં પછુ
ને સ્ત્રીને ચોનિનો શેઠ હોય તેના તો ખાસ સમ
ન જ કરેલા ૨૫

ગર્ભની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર

કામામિત્યુત્સંયોગે શુક્રશોષિતશુક્રનાઃ ।
ગર્ભો સંજાયતે તાપ્યાઃ સ જાતો વાકઃ ઉચ્યતે ॥
'સ્વભવો કુકુષાદુચ્યત્ વુદ્ધશોભિતશુક્રનોગે ॥
યવપર્વે તપોઘર્ષતે ક્ષેપે તદપિ કુક્રિતમિતિ ॥

મન્યવ-કમલ મિત્યુત્સંયોગે કુકુષોમિત્યુત્સંય
ર્ભો ગર્ભો સંજાયતે, સ જાત વાકઃ ઉચ્યતે ॥ કુકુ
શુક્રનાદુચ્યત્ વુદ્ધશોભિતશુક્રનોગે સ્વભવો વદ્ય કમલ જાત
તદ્ અપિ તપો ક્ષેપે (કેનો) કુક્રિત કૈમ્ય ॥

કામને લીધે સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ ગ્રહા
પછી શુક્ર રુધિર અને શુક્ર વીર્ય દ્વારા સ્ત્રીની
ને ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જન્મ્યા પછીથી
લાળ કહેવાય છે કહેને શેઠ વધારે હોવાથી
નેજોનાં લોકી તથા વીર્ય ખરાબ હોય તેવા
સ્ત્રીપુરુષનું ને સંતાન જન્મે તે પછુ તે
નેજનું જ હોય છે, તે કારણે કોઠિયું જ થાય,
એમ બાણુ ૨૬

રીચ-ગમ દ્વાર મહાસ્તુ ધર્મોડ્યદ્યદ્યશોભિ-
ત્તોર્યે વચ્ચોમવર્તિ । કત મહ 'સ્વભવો' કૃતિ ।
કુકુ સંજાતે વસ્તુ તદ્ કુક્રિતમ્ । તત્ત્વ તારાવિત્ત-
વિત્તવસ્તુ ॥ વસ્તુ વસ્તુવિદ્યુરોચ્ય પ્રવોત્પન્ને ન
યમર્ગા ' કૃતિ મુદ્ધ- તત્ત્વ પ્રદ્યમવસ્તુવસ્તુ ન તમર્ગા
કૃતિ વોદ્યમ્ । વેન્નવિત્તુદ્યદ્યદ્ય પ્રજા વસ્તુવિદ્યુરોચ્ય
અપિ વનવસ્તિ વસ્તુવસ્તુવિત્તુદ્યદ્યવિત્તુવસ્તુ ॥
પુરુષુ વીર્ય અને સ્ત્રીનું રુધિર ને શુક્ર હોય તો
ગર્ભ શુક્ર થાય છે અને અશુક્ર હોય તો ગર્ભ
અશુક્ર થાય છે તેમાં કારણ આ કહે છે 'સ્વભવો

એ સ્ત્રીઓમાં બાકી મૂળ સ્ત્રીઓમાં ને 'કુક્રિત' એવું
પદ છે તે બાકીઓમાં 'તદ્વસ્તુ સંજાતે તારાવિત્ત-
વસ્તુ' એ સૂચથી 'કુકુ' કહેને 'સ્વભ' પ્રથમ
લાગી સિદ્ધ થયેલ છે, તેની બુદ્ધવિત્ત- 'કુકુ' ઉપર
વસ્તુ તદ્ કુક્રિતમ્-એટલે નેને કહેને શેઠ સારી
રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય તે 'કુક્રિત' કહેવાય ।
'વાયુ આદિથી નેનું વીર્ય' કૃતિ થયું હોય તે
પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થતા નથી' એમ
મુદ્ધતર્કમાં ને કહેલું છે, ત્યાં 'શુક્ર પ્રજા ઉત્પન્ન
કરવા સમર્થ નથી' એવો બાધ' બાણુવા, શેઠાદિને
લીધે પુરુષો અશુક્ર હોય અને વાયુ આદિથી ખરાબ
વીર્યવાળા હોય, છતાં તેઓ પ્રજાઓને તો ઉત્પન્ન
કરે જ છે, અને એ જ કારણે તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા
સંતાનો જન્મથી બાધાળા, બહેન અને પાંચર્ગા
વગેરે રોગાય છે; ને એમ ન હોય તો એવાઓની
ઉત્પત્તિ જ ન થતી એટલે ૨૬

મન્યવ-સ્ત્રીપુરુષયોગે મન્યવવચ્ચેનાઃ ।
મેદુરોચ્યમિત્યુત્સંયોગે સ્ત્રીઓનામિત્યુત્સંય ॥ ૨૭
પુત્રા સર્વશરીરસ્થં રેતો પ્રાવયતેડય તદ્ ॥
યાયુરુદ્ધનમાર્ગેય પાતપત્ત્યુનામગે ॥ ૨૮
તદ્ સંસ્પૃશ્ય બાણુમુલં યાતિ ગર્ભાશયં પ્રતિ ।
તત્ત્વ શુક્રસ્વદ્યાપાતેનાતેવમ મુર્ત મચેત્ ॥ ૨૯

મન્યવ-જાતો સ્ત્રીપુરુષો એને મન્યવવચ્ચેના
મેદુરોચ્યમિત્યુત્સંયોગે સ્ત્રીઓનામિત્યુત્સંય વસ્તુ પુત્ર તર્ક
શરીરના રેતુ કારણે । મન્યવ તદ્ મેદુરમાર્ગેય બાણુ
મગે પાતવર્તિ તદ્ સંસ્પૃશ્ય બાણુમુલં ગર્ભાશય પ્રતિ
યાતિ । તત્ત્વ કુકુરુ બાણુને મર્મરેતુ મચેત્ ॥

મનુકાળે સ્ત્રીપુરુષનો સમાગમ થતા
કામદેવના વેગથી અને હિંમ તથા ચોનિના
પરસ્પર હાથપાથી શરીરના અરમ વાયુથી
અથડાયેલા અને પુરુષના સર્વ શરીરમાં રહેલા
વીર્યને તે વાયુ જ ખરે છે; તેમ જ હિંમના
માર્ગે સ્ત્રીની ચોનિમા પાડે ॥ એમ જરીને
તે વીર્ય કહેલા અપવાળા બહોશય તરફ
બાધ છે અને ત્યાં જ વીર્યની પેઠે જ આવેલા
રુધિર સાથે મળી બાધ ॥ ૨૭-૨૮

ગર્ભાશયના અથવા ગર્ભાશયનું સ્વરૂપ
શબ્દાભ્યાસપ્રતિપાતિત્યુત્સંયોગે સા ચ કીર્તિતા ।
તસ્યાસ્તુતીયે ત્યાષ્ટે ગર્ભશબ્દા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૩૦
યથા રોહિતમસ્થસ્થ મુલ મર્મરેતુ રૂપતા ।
તત્ત્વસ્થાનાં તપાકર્ણ ગર્ભશબ્દા વિદુર્બાણા ॥ ૩૧

અન્વય:-શક્તિનામ્યાકૃતિ: સા ચ ચોતિ: જ્યાવર્તા કીર્તિતા, તસ્યા: તૃતીયે આવર્તે તુ ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા । રોહિતમત્સ્યસ્ય મુલં યથા રૂપત: ભવતિ, તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં ગર્ભશય્યાં તુલા: વિદુ: ॥

શંખની નાભિના જેવા આકારવાળી સ્ત્રીની યોનિ ત્રણ આંટાવાળી હોય છે. તેના ત્રીજા આંટામાં ગર્ભશય્યા^૧ અથવા ગર્ભાશય રહેલ છે. રોહિત માછલીનું મોઢું જેવા રૂપવાળું હોય છે, તેવા જ રૂપવાળી તથા તેવા જ આકારવાળી ગર્ભશય્યાને વિકાનો કહે છે.

ટીકા-અયમયઃ-ગર્ભશય્યામુલં રોહિતમત્સ્યસ્યેવ ભવતિ । યથા ચ રોહિતમત્સ્યસ્ય સ્થિતિર્જલે ભવતિ. તથા પિતાશયપદ્માશયમયે ગર્ભશય્યાયા: સ્થિતિર્ભવતિ, રૂપમપિ તસ્યેવ ભવતિ । યથા રોહિતસ્ય મુલં સ્વલ્પમાશયસ્તુ મહાનિત્યર્થઃ । અહીં તાત્પર્ય આ છે, કે જેનું રોહિત માછલીનું મોઢું ઉપરથી નાનું અને અંદરથી પડોળું હોય છે, વળી જેમ રોહિત માછલીનું રહેઠાણ જળમાં હોય છે, તે જ પ્રમાણે ગર્ભાશયની સ્થિતિ પણ પિતાશય અને પદ્માશયની વચ્ચે હોય છે.

વીર્ય અને આર્તવ ભેગાં થતાં જ જીવનો પ્રવેશ

શુકાર્તવસમાસ્ત્રેપો યદૈવ સ્ખલુ જાયતે ।
જીવસ્તદૈવ વિશતિ યુક્તશુકાર્તવાન્તર: ॥ ૩૨ ॥
સૂર્યોશો: સૂર્યમણિત ડમયસ્માદ્યુતાઘયા ।
વહ્નિ: સંજાયતે જીવસ્તયા શુકાર્તવાદ્યુતાત્ ॥ ૩૩ ॥
આત્માનાદિરનન્તઃપ્રાડ્યન્તો વક્તું ન શક્યતે ।
ચિદાનન્દૈકરૂપોડ્યં મનસાપિ ન ગમ્યતે ॥ ૩૪ ॥
પવંમૂતોડપિ જગતો માવિનીવલવત્તયા ।
અવિદ્યાસ્વીકૃતે: કર્મવશો ગર્મે વિશત્યસૌ ॥ ૩૫ ॥

અન્વય:-શુકાર્તવસમાસ્ત્રેપ: યદા એવ સ્ખલુ જાયતે, તદા એવ યુક્તશુકાર્તવાન્તર: જીવ: વિશતિ । સૂર્યોશો: સૂર્યમણિત:-ડમયસ્માત્ યુતાત્ યથા વહ્નિ: સંજાયતે, તથા શુકાર્તવાત્ યુતાત્ જીવ: (સંજાયતે) । આત્મા અનાદિ: અનન્ત: ચ અવ્યક્ત: વક્તું ન શક્યતે, ચિદાનન્દૈકરૂપ: અયં મનસા અપિ ન ગમ્યતે, એવંમૂત: અસૌ જગત: અપિ માવિનીવલવત્તયા અવિદ્યાસ્વીકૃતે: કર્મવશ: ગર્મે વિશતિ ॥

૧. ગર્મ: શેતે અત્યામ્ ઇતિ ગર્ભશય્યા । જેમાં ગર્ભા સ્પર્ધ રહે છે, તે ગર્ભશય્યા. તેમ જ ગર્મ: આશેતે અસ્મિન્ ઇતિ ગર્ભાશય: । જેમાં ગર્ભા સ્પર્ધ રહે છે તે ગર્ભાશય.

વીર્ય^૧ અને આર્તવ^૨ જ્યારે ભેગાં થાય છે, ત્યારે તે જ વખતે વીર્ય અને આર્તવની અંદર રહેલો જીવ પ્રવેશ કરે છે. (જેમ સૂર્યનાં કિરણમાં અગ્નિ પ્રથમથી જ રહેલો હોય છે તથા સૂર્યકાંત મણિમાં પણ અગ્નિ પ્રથમથી જ રહેલો હોય છે, પણ તે બંને જુદા જુદા હોય ત્યારે તેમાંથી અગ્નિ પ્રકટતો નથી, પરંતુ તે) સૂર્યકિરણ અને સૂર્યકાંત મણિ બંને એકઠાં મળે છે, ત્યારે તે જ વખતે તેમાંથી જેમ અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તેમ વીર્ય એકલું હોય અને આર્તવ પણ એકલું હોય, ત્યારે તેમાંથી જીવ પ્રકટતો નથી, પણ તે બંને ભેગાં થાય છે, ત્યારે જ તેમાંથી જીવ પ્રકટે છે. (અહીં જીવ પ્રકટે છે તથા જીવ પ્રવેશ કરે છે, એમ જો કહ્યું છે, તે કેવળ લોક-વ્યવહારની દૃષ્ટિએ સમજાવવા પૂરતું જ કહેલ છે. ઉપર કહ્યું કે વીર્યમાં તથા આર્તવમાં પણ જીવ તો પ્રથમથી જ જ, છતાં ભેગાં થવાથી જીવ પ્રકટે છે, એમ કહેવાથી જીવ નવો ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવાનું નથી, પણ તે કેવળ સ્પષ્ટ થાય છે, એમ સમજવાનું છે.) આત્મા અનાદિ, અનન્ત તથા અવ્યક્ત છે; તેનું વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી; તે 'ચિત્' તથા 'આનંદ'રૂપ છે તથા મન વડે તેની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી; એવો છતાં જગતની ઉત્પત્તિના બળવાનપણા-રૂપ કારણને લીધે અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરવાથી (અહંભાવના વડે પોતાના માનેલા) ગર્ભમાં તે પ્રવેશ કરે છે. (જે ગર્ભમાં તે પ્રવેશ

૧. વીર્યતિ પરાક્રમં કરોતિ અથવા વિશેષેણ હૈર-યતિર્હૈ તેં વા રણાદિષુ ઇતિ વીર:; વીરે સાધુ વીર્યમ્ । જે પરાક્રમે કરે છે અથવા યુદ્ધાદિમાં જવા જે ખાસ ઉત્સાહપૂર્વક ધસી જાય છે, તે વીર પુરુષ; અને તેવા વીરમાં જે સારી રીતે રહે છે, તે વીર્ય.

૨. હ્યતિ ઋચતિ વા પ્રતિમાસં નિયમાદ્ ઘરિ-રૂપેણ યોનિમાર્ગાત્ ઇતિ ઋતુ:; ઋતુ: એવ આર્તવમ્ । જે દર મહિને નિયમપૂર્વક યોનિમાર્ગે લોહીરૂપે આવે છે, તે ઋતુ અને તે જ આર્તવ-સ્ત્રીરજ અથવા સ્ત્રીમત્

કરે છે, તે યોવીશ તત્ત્વમય છે.) ૩૨-૩૫
 છત્રવું લક્ષણ
 સ પથ વેણા રસનો દ્રણા દ્રાતા સુધાત્પસી ।
 ઘોટા વણા જ કર્તા જ ગમ્તા રત્નોસ્પન્દિતપિ ॥
 સમ્ભવ-જ એ ઘડો વેણા રસન દ્રણ દ્રાતા
 છત્રવિ । ઘોટા વણા જ કર્તા જ ગમ્તા રત્ના રસ-
 નવિ જમિ ॥

એ જ છત્ર છે, કે જે મનથી બધું
 બાંધનાર, છબથી સ્વાદ હેનાર, નેત્ર વડે,
 જોનાર, નાઠ(ધ્રુવ) વડે સૂધનાર, ત્વચા વડે
 સ્પર્શ કરનાર, ઠાન વડે આંબળનાર, મુખ વડે
 બોલનાર, હાથ વડે કરનાર પણ વડે ચાલ
 નાર, ઝુલકદ્વિજ વડે રતિ કરનાર અને પાંચુ
 (ઝુલા) વડે મળનો ત્યાગ કરનાર પણ છે. ૩૬
 ઋતુકાળે યોનિનો વિકાસ તથા
 ઋતુકાળ પછી સ હોય

વિશે બ્યર્થિતે નિર્ધર્ત લક્ષ્ણત્વમ્બુદ્ધિ યથા ॥
 ઋતુો બ્યર્થિતે નાર્યાસ્તુ યોનિ સંક્રિયતે તથા ॥૩૭॥
 સમ્ભવ-વિને સ્વર્ણિતે વર્ષા સમુદ્ભવ નિર્ધર્ત લક્ષ્ણવિ
 તથા ઋતુો સ્વર્ણિતે વર્ષા સંક્રિયતે ॥

દિવસ આશર્યા પછી ઠમળ જેમ નિજ
 મિત્ર રીતે સહોવાય છે, તેમ ઋતુકાળ વીતતા
 જીની યોનિ પણ તે જ રીતે સહોવાય છે
 રીત-ઋતુો-સોરઠવણ વોલકવિચારાને વચે ।
 યોનિતુ નાશ્વરમ્ । પ્રથમ જે દિવસ આર્તવનુ
 ઇર્ધન થાય તે સ્વચ્છી માઠી સેળ રાત્રિઓ સુધીના
 કાળને ઋતુકાળ કહે છે યોનિ એટલે જીના ઝુલ
 માનુ દાર સમજવુ ૩૭

જોડા જન્મવાનું કારણ
 યીજેડમ્ભર્વાયુના મિશ્રે દ્વો લીલો કુલિમાગતો ।
 યમાશ્વિયમિધીવેતે ધર્મેતરપુરુષરો ॥ ૩૮ ॥
 સમ્ભવ અન્નમિના યીજે મિલે કુશિમ્ભ મળતો
 વર્મેતરપુરુષરો દ્વો લીલો યમો દ્વિતિ યનિલીવેતે ॥
 અદરના વાયુથી બંધેજાનુમાં બચેલા
 બીજના બે વિભાગ થાય છે, ત્યારે માતાની
 દૂધમાં આવેલા તથા ધર્મ અને બાધર્મથી
 દોરાયેલા તે બે છત્ર ‘એકતા’ જેમ
 કહેવાય છે. ૩૮

રીત-તો વર્મેતરપુરુષરો-વર્મિત્તવિતરોડ્વર્મિત્તો
 પુરુષરો યમો, દેવ યમો વર્માન્નામ્યામયત દુષ્ટર્વે । ધર્મ

અને બાધર્મ જેમની આગળ યામે છે એવા એટલે
 ધર્મ અને બાધર્મ જોએ આગળ ધર્મ જેમને
 ગર્ભોવસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે એવા તે બે છત્રો
 સમજવા, અર્થોત્તર જોડામાંના એકને ધર્મથી અને
 બીજાને બાધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો ન સમજવો, પણ
 તે બંને ધર્મ તથા બાધર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે,
 એ ભાવ છે ૩૮

પુત્ર, પુત્રી કે નપુંસક જન્મવાનું કારણ
 આધિન્યે રેતસા પુત્રઃ કન્યા સ્વાર્થવેર્ધિયકે ।
 નપુંસક તથો સામ્યે યયેન્ન પારમેશ્વરી ॥ ૩૯ ॥
 સમ્ભવ-રેતસા આધિન્યે પુત્ર, સર્થવે ધર્મિકે કન્યા
 સ્વાર્થ । તથો સામ્યે નપુંસક, તથા પારમેશ્વરી કન્યા ॥

(વીર્ય અને આર્તવ ક્ષેત્રા થતાં) એ
 વીર્યનો ભાગ વધારે હોય તો પુત્ર અને
 આર્તવનો ભાગ વધારે હોય તો કન્યા જન્મે
 છે; તેમ જ તે વીર્ય અને આર્તવ બંને
 સરખાં હોય તો નપુંસક જન્મે છે. પછી તો
 જેવી પરમેશ્વરની ઇચ્છા-ઈર્ષ્યારચ્છાની એ વાત
 છે, તેમા દોરું કંઈ બાલવું નથી. ૩૯

રીત-ઋતુો વરિ કમ્ પુત્રોત્પત્તિ । સર્વેભાવસ્તૈવ
 વશસ્ત્વાત્ । વરિ ઉચ્ચ-સર્થવે વરુ(અનિપ્રમાણ, કુલે
 પ્રથતિભત્તમિતિ ॥ વમરેડેડુચ્ચમાત્રેપારિમિ-અઠી
 ઠોઈ ને ચક્રા થાય કે (જેમ વીર્યનો ભાગ અધિક
 હોય તો જ પુત્ર જન્મે), તો જીની યોનિમાં
 આર્તવ તો વીર્ય કરતાં ઓછું અધિક જ હોય છે,
 જતા પુત્ર-અત્યંત કેમ કિરણ થાય છે ? કેમકે
 આર્તવ આર યોગ્ય જેટલું અને વીર્ય અધી યોગ્ય
 જેટલું જ હોય છે, જેમ કેટલું છે વાગ્યક્રમા તથા
 આત્રેપારિ મુનિઓએ જલુ ક્યું છે, કે

‘મજ્ઞા મેવો વસા મૂત્રપિત્તસ્યેવાયજ્ઞમ્પ્રસુક ॥
 રસો યજ્ઞ જ વૈદેડ્વિતિ વૈદેડ્વિતિવિદ્યધિતમ્ ॥
 પૂષ્ક જ પ્રસૂતે પ્રોષ્ઠમોજોમર્ધિતપ્રેરતસામ્ ॥
 ધાવજ્ઞી તુ પુન્નસ્ય પત્યારો રલસસ્તુ તે ।
 સમ્પ્રાતોરિદ્ધિ માને વિદ્યાવૃદ્ધિસપાથતઃ ॥

અન્ન-મજ્ઞા મેજ-વસા મૂત્રપિત્ત કે-વરુવિ
 પ્રસુક, રસ-જ જન્મ જન્મિત્ત વેદે તુ પરિજ્ઞ-અભિ-
 વિત્તમ્, જોજોમર્ધિતપ્રેરતસામ્ જ પૂષ્ક પ્રસૂતે પ્રોષ્ઠમ્,
 ધાવજ્ઞ તુ દ્વો અન્ન-અઠી, રલસ તુ તે વત્યાર, સમપાત્તો
 ર્વે માત્મ, તથા વૃદ્ધિસપો નિષ્કાર ॥

‘મજ્ઞા, મેઢ, વસા, મૂત્ર, પિત્ત, કહે
 મજ, રુધિર, રસ અને જળ, જો આ રહેલા

એક એક ખોખો વધતાં વધતાં છે, પણ ઓજ, મગજ અને વીર્ય એ તો દરેક અર્ધો અર્ધો ખોખો જ છે; દૂધ બે ખોખા છે અને આર્તવ ચાર ખોખા છે. સમાન ધાતુવાળા શરીરમાં એમ હોય છે, પણ ત્રિષમ ધાતુવાળા શરીર માં આ ઉપરથી વધઘટ બાણી લેવાં.' અર્થાત આર્તવ કરતાં વીર્ય હમેશાં થોડું જ હોય.

ટીકા-નૈવમ્ । ક્વતો ગર્ભાશયસ્થમેવ શુક્રમાર્તવં ચ ગર્ભોપતિહેતુઃ, શુક્રં કદાચિદત્યન્તરહર્ષવશાદુગ્નાદિશુક્રઋત્વદ્રવ્યસેવનાત્ શુક્રગહુગ્નાત્ ગર્ભાશયે વહુ સ્વતિ, કદાચિદ્દેમનસ્યાદિના શુક્રાલ્પત્વાત્ત્વલ્પમિતિ । एवમાર્તવમपीति न दोषः ॥ આ શકાનું સમાધાન આ છે, કે એમ નથી; કેમકે ગર્ભાશયમાં રહેલું જ વીર્ય અને આર્તવ ગર્ભની ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે. કેમકે વખતે દૂધ વગેરે વીર્યજનક પદાર્થોનું સેવન કરવાથી અથવા અસંત હર્ષ ઉપજવાથી વીર્ય વિશેષ થઈને ગર્ભાશયમાં ધણું પડે છે; ત્યારે કેમકે વખતે શોકાદિને લીધે કે વીર્ય ઓછું હોવાથી ગર્ભાશયમાં થોડું પડે છે; અને એ જ પ્રમાણે આર્તવ પણ ગર્ભાશયમાં ધણું હોય તો આર્તવ કરતાં વીર્ય વધારે હોઈ શકે અને પુત્ર જન્મી શકે, એ અભિપ્રાયથી કહેલું આ વચન સત્ય જ છે, પણ દોષયુક્ત નથી.

દોષાદિનું અમુક ચોક્કસ માપ ન હોઈ શકે

સુશ્રુતઃ પુનરાહ-સુશ્રુત પણ કહે છે :

‘વૈલક્ષણ્યાચ્છરીરાણામસ્થાયિત્વાત્તથૈવ ચ ।

દોષધાતુમલાનાં તુ પરિમાણં ન વિદ્યતે ॥

અન્વયઃ-શરીરાણાં વૈલક્ષણ્યાત્ તથા એવં ચ અસ્થાયિત્વાત્ દોષધાતુમલાનાં પરિમાણં તુ ન વિદ્યતે ॥

પ્રાણીઓનાં શરીરોની એકએકથી વિલક્ષણતા હોવાથી તથા તેઓનું અસ્થિરપણું હોવાથી તેમના દોષ, ધાતુ અને મળનું અમુક ચોક્કસ માપ હોઈ શકે નહિ.’

ટીકા-વૈલક્ષણ્યાત્ લીર્ષદ્વસ્વક્રશાદિમેદેન સાદસ્થામાવાત્, અસ્થાયિત્વાત્ વયોઽહનિશતુમુક્તેભ્વેકમાત્રાનવસ્થાનાત્ ॥ વિલક્ષણતા એટલે લાંબો, ટૂંકો (ડીંગણો), પાતળો આદિ મેદને લીધે સરખાપણું નથી; તેમ જ અસ્થિરપણું એટલે ઉંમર, દિવસ, રાત્રિ અને ઋતુના ભોગમાં એકસરખા માપની રીતિ ન હોવાથી દોષાદિનું અમુક ચોક્કસ માપ થઈ શકતું નથી. ૩૯

સ્ત્રીસેવનનો નિયમ

एवं तामभिसंगम्य पुनर्मासाद्भजेदसौ । ૪૦

અન્વયઃ-एवं ताम् अभिसङ्गम्य पुनः मासात् असौ भजेत् ।

એમ એકવાર સ્ત્રીસમાગમ કર્યા પછી ફરી એક માસ થયા પછી પુરુષે એને સેવવી.

ટીકા-मासादूर्ध्वमिति शेषः । अर्वागमनेन गर्भद्वारविधट्नाद्गर्भच्युतिप्रसङ्गः स्यात् । केचित्तु पुनः पुष्पदर्शनेन गर्भालाभनिश्चये मासादूर्ध्वं गच्छेत्, लब्धगर्भो नैव गच्छेदिति वदन्ति । आम कडेવામાં આ અભિપ્રાય છે : માસ થયા પડેલાં સમાગમ કરવાથી ગર્ભના દારને આધાત થતાં ગર્ભપાત થવાનો પ્રસંગ આવે છે. કેટલાક આમ કહે છે, કે ફરી આર્તવ દેખાવાથી ગર્ભ રહ્યો નથી, એમ નિશ્ચય થાય તો સ્ત્રી પાસે જવું, એ અભિપ્રાય ‘માસ પછી જવું’ એમ કહેવામાં રહેલો છે; પણ ગર્ભ જો રહ્યો હોય, તો માસ થઈ ગયા પછી પણ ન જવું. ૪૦

તરત સગર્ભા થયેલી સ્ત્રીનાં લક્ષણ

तत्र परिहर्त्यपरिहारार्थं सद्योऽवहीतगर्भाया लक्षणमाह-

गर्भं रक्षा पञ्च तज्ज्वा नैवी भ्राષतो नो त्याग करवाना कारणे नने तत गर्भं रक्षो होय नैवी स्त्रीनुं लक्षण कडे છે :

शुक्रशोणितयोर्निरस्त्रावोऽथ श्रमोद्भवः ।

सक्थिसादः पिपासा च ग्लानिः स्कूर्तिर्मगे भवेत् ॥

અન્વયઃ-योनेः शुक्रशोणितयोः अस्त्रावः, अथ श्रमोद्भवः सक्थिसादः पिपासा ग्लानिः च भगे स्कूर्तिः भवेत् ।

યોનિ દ્વારા વીર્ય અને રુધિરનો સ્ત્રાવ ન થાય, શરીરને થાક લાગે, સાથળનો ભાગ ભારે-સજડ થાય, તરસ લાગે, ગ્લાનિ ઉપજે અને યોનિમાં ફરકવું થાય, ત્યારે બાણવું કે ગર્ભ રહ્યો છે. ૪૧

ગર્ભ રહ્યા પછીનાં લક્ષણ

स्तनयोर्मुखकार्श्यं स्याद्रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥

छर्दयेत्पथ्यमुक् चાપિ ગન્ધાદુદ્વિજતે શુભાત્ ।

પ્રસેકઃ સદનં ચેવ ગર્ભિણ્યા લિલ્લમુચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

અન્વયઃ-अस्याः स्तनयोः मुखकार्श्यं स्यात् तथा रोमराज्युद्गमः च अक्षिपक्ष्माणि अपि विशेषतः संमील्यन्ते च पथ्यमुक् अपि छर्दयेत् शुभात् गन्धात् उद्विजते ।

એ સગર્ભા થયેલી સ્ત્રીનાં બંને સ્તનની

દિટ્ઠીએ કાળી થાય; સ્વાદીની પક્ષિ ભીએ તથા આંખની પાપણે વધારે મિથાતી રહે, પથ્ય સોજત કરે તોપણ કિલટી થાય; સારી પ્રકૃતિ પણ કટાણે, શરીરમાંથી લીનાથ નીકળે અને ખાજ સુકાવા લાગે, એ સગભા સીનાં લક્ષણ કહ્યા છે. ૪૨, ૪૩

પુનરૂપ ગર્ભગાળીના લક્ષણ
પુત્રગર્ભયુતાપાસ્તુ માર્ગ માસિ દ્વિતીયકે ।
ગર્મો ગર્ભાધ્યે ક્ષણા પિપ્પાત્તરોડર ગુણુ ॥૪૪॥
અર્થ-પુત્રગર્ભયુક્તા માર્ગે દ્વિતીયકે માસિ ગર્ભાધ્યે પિપ્પાત્તર ગર્ભ ક્ષણ, ચર ગુણુ ।

એ સીના ગર્ભમાં પુત્ર હોય તે સીને બીજે મહિને ગર્ભાશયમાં પિપ્પાત્તર ગર્ભ સ્વચ્છા છે; બીજું પણ લક્ષણ સાક્ષી ૪૪

સીક-પિપ્પાત્તરો ગુણુકૃતિ યદિ દ્વિતીયક ફલત્વ ગર્ભ પિપ્પાત્તરો ક્ષણ ફલત્વેનૈવમ્બો મત્યમિ ક્ષણેપિ । પિપ્પાત્તર એકે ગ્રાણાકાર બીજે મહિને મન પિપ્પાત્તર ગુણુ છે, એટલું બીજા મહિનાના અવધમાં સમજવું ૪૪

વક્ષિખાક્ષિમ્બલ્લ સ્વાત્ પ્રાક્ષીર્વ વક્ષિએ સ્તને ।
વક્ષિખોઽ યુપુષ્ટા સ્વાત્ પ્રલખમુલ્લર્પતા ॥૪૫॥
પુષ્પામ્બેપ્રસ્થેપુ સ્વમેષ્વિ મનોરથ ।

આશાપિપ્પાત્તરમાત્રોતિ સ્વમેષુ કમ્બાત્રિ ૪૫ ॥
અર્થ-વક્ષિખાક્ષિમ્બલ્લ સ્વાત્ વક્ષિએ સ્તને પ્રાક્ષીર્વ, વક્ષિખોઽ યુપુષ્ટા સ્વાત્ પ્રલખમુલ્લર્પતા પુષ્પામ્બેપ્રસ્થેપુ સ્વમેષ્વિ મનોરથ, સ્વાત્ આશાપિ પર્વ વ કમ્બાત્રિ મદ્યાતિ ।

જમણી આંખ મોટી થાય, જમણા સ્તનમાં પહેલા દૂધ આવે, જમણી બાજુ થઈ પુષ્ટ થાય, આંખની કાંતિ પ્રસન્ન રહે, પુરુષ નામવાળા પદાર્થો ઉપર સ્વપ્નમાં પણ મનોરથ થાય, સ્વપ્નમાં ઠેરી વગેરે ફળ તથા ક્રમણ વગેરે

૧ પુણ્ડરિક પૂર્વે વા કુખાગોળ ફલિ પુત્ર । નેનાયી ફળ પવિત્ર થાય ॥ અથવા ને કુળને પવિત્ર કરે- તારે તે પુત્ર, અથવા 'પુણ્ડરિકો નરભણ્ડ યસ્યાત્ સિત્ત પ્રાપ્તે દુત । તસ્યાત્ પુત્ર ફલિ પ્રોઠ સ્વકલેષ લભ્યુત્વા । મનુસ્મૃતિ અખ્યા ૬, શ્લોક ૧૩૮ મર્મ-પૂર વક્ષ નરભણ્ડ સિત્ત પ્રાપ્તે ફલિ પુત્ર-નર નામના નરકથી પિત્રને ને અપાય છે, તે પુત્ર, એમ ખુદ

મળવે ૪૫, ૪૬

કન્યાપુત્ર ગર્ભગાળીના લક્ષણ
કન્યાગર્ભવતીગર્ભે પેશી માસિ ત્રિતોપકે ।
પુત્રગર્ભસ્થ લિજ્જાનિ ત્રિપરીતાનિ ચેત્તે ॥૪૭॥
અર્થ-કન્યાગર્ભવતીગર્ભે દ્વિતીયકે માસિ પેશી પુત્રગર્ભસ્થ લિજ્જાનિ ત્રિપરીતાનિ ફલિતે ।

જેના ગર્ભમાં કન્યા હોય, તેને બીજા મહિને ગર્ભસ્થાનમાં પેશી બધાય તથા ઉપર કહેલા પુત્રગર્ભવતીના લક્ષણથી વિપરીત દેખાય છે ૪૭

સીક-પેશી શીર્ષકૃતિ । પેશી એટલે ધાંબી બાજુતિ ૪૭

નપુસક ગર્ભવતીનાં લક્ષણ
મપુલક યદા ગર્મે મલેરમોઽર્ધુદાકૃતિ ।
ઝણ્ણે મલત્ત પાશ્વે પુરસ્તાપુર્વ મ્મલ્ ॥૪૮॥
અર્થ-ગર્મે મલત્તપુરસ્તાપુર્વ, ગર્ભ અપુરુષકૃતિ, પાશ્વે ઝણ્ણે મલત્ત, ઝણ્ણે પુરસ્તાપુર્વ મલ્લ ।

સીના ગર્ભમાં કન્યા નપુસક હોય, ત્યારે (બીજા મહિને) તે ગર્ભ અર્ધુદના જેવી અર્ધુદિતારાળો થાય છે; સીના બે ધાસા ભી આ થાય તથા પેટ આગળથી મોટું વધે છે ૪૮

સીક-અર્ધુદ ગુણુ કલ્પલગ્નમ્ ॥ અર્ધુદ એટલે અરધા ફળના જેવું વળુ ૪૮

નપુસકના પાંચ લેહા
આસેનપલ્લ ધુગાપી ચ કુસ્મિકલેપ્યંકલ્લપા ।
અમી સશુકા લોહલ્પા અશુકા પંચલ્લકા ॥૪૯॥
અર્થ-આસેન પાંચ નપુસકી ચ કુસ્મિકલેપ્યંકલ્લપા

આસેન, સુમ પી, કુસ્મિક, ધ્વંચંક, એ (ચાર) નપુસકો વીરંવાળા અલુવા, (પાંચમો) 'પલ' નામે છે, તેને વીર્ય વિનાનો અલુવેલ ૪૯

આસેન્ય અલુવા મુખધાનિ નપુસક વિરોસુ સ્થાનવીર્યવાસેન્યા પુરુષો મલેત્ ।
સ શુકાપાણ્ય સમતે ખલોઽતિમલેરાપમ્ ॥૫૦॥
અર્થ-વિશ્વા દુ સ્વાસ્થીર્વત્ત્વ પુરુષ અસેન્ય મલેત્ । સ શુકાપાણ્ય અલુવચ્ચ ખલોઽતિ મલેત્ ।

૧ કમ્પતિ કમ્પત વા-લોકુમાર્મપિત્રા શીખતે ફલિ કમ્પા । ને ક્રમણતા વગેરે મુલોપી રીપે છે, તે કમ્પ

૨ ન લી વ પુણ્ડરિક ફલિ મુલુક । ને સી નથી

માતાપિતાના અતિ અદ્ય વીર્યને લીધે 'આસેક્ય' પુરુષ થાય છે; તે વીર્યનું પ્રાશન કરી ખરેખર લિંગન ઉત્થાન પામે છે. ૫૦

ટીકા-પિત્રોર્માતાપિત્રોઃ સ્વલ્પવીર્યેત્રાત્-સ્વલ્પશુકા-તેવત્વાત્ । અસેક્યનામાં મુલ્યત્રોનીતિનામાન્તરઃ । સ શુકં પ્રાપ્ત્યેતિ-સ પુરુષોડન્યપુરુષેણ સ્વમુલ્યે મૈથુનં કારયિત્વા તસ્ય શુકં પ્રાપ્ત્ય મેહનોત્પાનં લભતે इत्यर्थः ॥ માતા તથા પિતા બન્નેનું વીર્ય સમાન હોય છતાં ઘણું જ થોડું હોય તો 'આસેક્ય' નામે નપુંસક જન્મે છે; તેનું ખીજું નામ 'મુખ્યેયોનિ' છે. તે પુરુષ ખીજા પુરુષ પાસે પોતાના મુખમાં મૈથુન કરાવી પોતાના મુખમાં પડેલું તેનું વીર્ય ખાઈ જાય છે, તેથી તેનું લિંગ ઉત્થાન પામે છે. ૫૦

સૌગંધિક અથવા નાસાયોનિ નપુંસક
યઃ પૂતિયોનો જાયેત સ હિ સૌગંધિકો ભવેત્ ।
સ યોનિરોફસૌગંધ્યમાધ્રાય લભતે વલમ્ ॥૫૧
અન્વયઃ-યઃ પૂતિયોનો જાયેત સઃ હિ સૌગંધિકઃ ભવેત્, સઃ યાનિરોફસૌગંધ્યમ્ આધ્રાય વલં લભતે ।
જે પુરુષ ડુંગંધી યોનિમાં જન્મેલો હોય, તે 'સૌગંધિક' નામે નપુંસક થાય છે; તે પુરુષ યોનિ અથવા લિંગને ગંધ સંધી (લિંગમાં) બળ મેળવે છે. ૫૧

ટીકા-સૌગંધિકઃ સૌગંધિકનામા, નાસાયોનીતિનામાન્તરમ્ । વલ-મૈથુને શક્તિમ્ । સાગંધિકનું ખીજું નામ નાસાયોનિ છે; તે લિંગમાં બળ મેળવે છે-એટલે વાસ લીધા પછી મૈથુન કરવાની શક્તિ પામે છે. ૫૧

કુંભિક અથવા ગુદયોનિ નપુંસક
સ્વે ગુદેડબ્રહ્મચર્યાદઃ સ્ત્રીષુ પુવત્ પ્રવર્તેતે ।
સ કુભ્મિકઃ હિ જ્ઞેયો ગુદયોનિસ્તુ સ રમૃતઃ ॥૫૨
અન્વયઃ-યઃ સ્વે ગુદે અબ્રહ્મચર્યાત્ સ્ત્રીષુ પુવત્ પ્રવર્તેતે, સઃ કુભ્મિકઃ હિ જ્ઞેયઃ, સ તુ ગુદયોનિઃ સ્મૃતઃ ।
જે પુરુષ પોતાની ગુદામાં મૈથુન કરાવે તથા સ્ત્રીઓ વિષે પુરુષની પેઠે આચરણ કરે-એટલે સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રત્યે પુરુષ પેઠે આચરે, એમ ઇચ્છે, તેને કુંભિક નપુંસક જાણવો; તેને ગુદયોનિ પણ કહે છે. ૫૨

ટીકા-અબ્રહ્મચર્યાત્-બ્રહ્મચર્યમ્-અમૈથુનમ્, અબ્રહ્મચર્ય-મૈથુનમ્, કિંતુ સ્ત્રીવત્ અધોમૂતઃ સ્વે ગુદે પુરુષાન્તરેણ મૈથુનં તસ્માત્ । અબ્રહ્મચર્ય એટલે મૈથુન કરવું નહિ તે; અબ્રહ્મચર્ય એટલે મૈથુન કરવું; પરંતુ આ

કુંભિક તો સ્ત્રીની પેઠે નીચે રહી પોતાની ગુદામાં ખીજા પુરુષ પાસે મૈથુન કરાવે છે; તેથી તે ગુદયોનિ કહેવાય છે. ૫૨

ઈર્ષ્યક અથવા દષ્ટિયોનિ નપુંસક
દૃષ્ટ્વા વ્યવાયમન્યેષાં વ્યવાયે યઃ પ્રવર્તેતે ।
ઈર્ષ્યકઃ સ તુ વિજ્ઞેયો દષ્ટિયોનિસ્તુ સ રમૃતઃ ॥૫૩
અન્વયઃ-યઃ અન્યેષાં વ્યવાયં દૃષ્ટ્વા વ્યવાયે પ્રવર્તેતે, સઃ તુ ઈર્ષ્યકઃ વિજ્ઞેયઃ, સઃ તુ દષ્ટિયોનિઃ સ્મૃતઃ ।
જે પુરુષ ખીજાઓનું મૈથુન જોઈ મૈથુન કરવા તૈયાર થાય, તેને 'ઈર્ષ્યક' નપુંસક જાણવો; તેને દષ્ટિયોનિ પણ કહે છે. ૫૩

પંઠ નપુંસક
યો માર્યાયામૃતૌ મોહાદઙ્ગનેવ પ્રવર્તેતે ।
તત્ર સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારો જાયતે પપ્થસંજકઃ ॥૫૪
અન્વય-યઃ ઋતૌ મોહાત્ માર્યાયામ્ અજ્ઞના હવ પ્રવર્તેતે, તત્ર સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારઃ પપ્થસંજકઃ જાયતે ।
જે પુરુષ ઋતુકાળે મોહથી પોતાની સ્ત્રી વિષે સ્ત્રીની પેઠે મૈથુન કરવા પ્રવૃત્ત થાય; એટલે પુરુષ પોતે સ્ત્રીની પેઠે નીચે ચત્તો રહે અને સ્ત્રીને પુરુષની પેઠે પોતાની ઉપર રાખી મૈથુન કરે; અને તેમાં જે ગર્ભ રહી પુરુષ જન્મે, તે 'પંઠ' નામે નપુંસક થાય છે; તેની ચેષ્ટા તથા આકાર પણ સ્ત્રી જેવાં જ હોય છે. ૫૪

ટીકા-સ્ત્રીચેષ્ટિતાકારઃ-ત્ત્યાકારઃ-સ્મયુરહિતઃ, સ્ત્રી-ચેષ્ટિતઃ-સમેહનોડપિ પુરુષશક્તિરહિતઃ ॥ કિન્તુ સ્ત્રીવદ્-ધોમૂતઃ સ્વે ગુદે પુરુષાન્તરેણ મૈથુનમ્ (કારયતીત્યર્થઃ) । તેની ચેષ્ટા સ્ત્રી જેવી એટલે તેના જેવા લહેકા, અને આકાર પણ સ્ત્રી જેવો એટલે મૂળ વગેરેથી રહિત હોય છે; વળી તેને લિંગ હોય છતાં પુરુષશક્તિથી રહિત હોઈ સ્ત્રીની પેઠે નીચે પડી પોતાની ગુદામાં ખીજા પુરુષ દ્વારા મૈથુન કરાવવું, એમ પણ સ્ત્રીની ચેષ્ટા તે કરે છે. ૫૪

નરના જેવી ચેષ્ટાવાળી (વંદળ) કન્યા
ઋતૌ ઋતૌ પુરુષવત્પ્રવર્તેતાજ્ઞના યદિ ।
તત્ર કન્યા યદિ ભવેત્સા ભવેન્નરચેષ્ટિતા ॥૫૫
અન્વયઃ-ઋતૌ ઋતૌ અજ્ઞના યદિ પુરુષવત્ પ્રવર્તેત, તત્ર યદિ કન્યા ભવેત્, સા નરચેષ્ટિતા ભવેત્ ।
દરેક ઋતુકાળે (મૈથુન કરતી વેળા) સ્ત્રી જે પુરુષની પેઠે આચરણ કરે-એટલે તે પુરુષને નીચે રાખી પોતે ઉપર રહીને જિનન

દીટ્ટીએ કાળી થાય; રૂવાંટીની પશ્ચિમ બિજે તથા આંખની પાપણે વધારે મિથાતી રહે; પશ્ચ ચોજન કરે તોપણ બિહટી થાય; સારી ગંધથી પણ કંટાળે; શરીરમાથી બીનાશ નીકળે અને જાન સુકાવા લાગે; એ સગથી સીનાં લક્ષણ કહ્યા છે. ૪૨, ૪૩

પુત્રપ ગર્ભવાળીનાં લક્ષણ
 પુત્રગર્ભયુતાપાસ્તુ નાર્પા માસિ દ્વિતીયકે ।
 ગર્ભો ગર્ભોશયે છક્વા પિપ્પાકારોડ્વર શૂણુ જ્ઞપ્ત
 અન્નવ-પુત્રગર્ભસ્થાયા નાર્પા તુ દ્વિતીયકે માસિ
 વર્મશય પિપ્પાકાર ગર્ભ જલ્પ, મર મુતુ ।

જે સીના અર્ધમા પુત્ર હોય ત એને બીજે મહિને ગર્ભોશયમા પિપ્પાકાર ગર્ભ જલ્પાય છે, બીજુ પણ લક્ષણ સાબળે ૪૪
 ટીક-પિપ્પાકારો શૂણુકાન્તિ, માસિ દ્વિતીયક જલ્પ ગર્ભ પિપ્પાકારો જલ્પ જ્ઞપ્તમેશ્વરજ્ઞપ્તો ન જલ્પિમ શોભેદ્વિ । પિપ્પાકાર એટલે ગેળાકાર, બીજે મહિને ગર્ભ પિપ્પાકાર જલ્પાય છે, એટલું બીજા મહિનામા લક્ષણમા સમજવું ૪૪

દક્ષિણાસિમહત્વે સ્વાત્ પ્રાક્ષીરં વક્ષિયે સ્તને ।
 દક્ષિણોઠા સુપુષ્પ સ્વાત્ પ્રસન્નમુલપર્ણતા ॥ ૪૫ ॥
 પુષ્પામયેવદ્રધ્યેયુ સ્થાનેષ્વપિ મનોરથા ।
 માત્રાદિપ્રજ્ઞામાનોનિ સ્થાનેષુ કમ્પાદિ ચ ॥ ૪૬ ॥
 અન્નવ-દક્ષિણાસિમહત્વે સ્વાત્, દક્ષિણે સ્તન પ્રાક્ષીરં, દક્ષિણેક નુપુર સ્વાત્, પ્રસન્નમુલપર્ણતા, પુષ્પામયેવદ્રધ્યેયુ રાત્રેષુ મપિ મનોરથ, રાત્રેષુ માત્રાદિ-પર્ણે ચ કમગદિ અદ્યોનિ ।

જમણી આંખ મોટી થાય, જમણા સ્તનમા પહેલા રૂપ આવે, જમણી બાજુ જળી પુટ થાય, મુખની કાંતિ પ્રસન્ન રહે, પુરુષ નામવાળા પદાર્થો ઉપર સ્વપ્નમાં પણ મનોરથ થાય; સ્વપ્નમાં ફેરી વગેરે જાણ તથા કમગ વગેરે

૧ પુનર્નિ વૃક્ષે ચા કુમળાનં હતિ પુત્ર । જેનાથી જાણ પવિત્ર થાય છે મનમાં જે જાણે પવિત્ર કરે-તારે તે પુત્ર અથવા 'પુનર્નિ' શબ્દથી સમજાવ નિર્ગત જ્ઞાન મુત । તમારુ પુત્ર હતિ ચોક્ક દરવમેશ શબ્દમુત । 'મનુષ્યમનિ આવાય ૬, શ્લોક ૧૩૮ માં-વૃક્ષ કમ્પ શબ્દાર નિર્ગત જ્ઞાન હતિ પુત્ર-પુત્ર નામના નાથી જિજ્ઞાસે જે જાણે છે, તે પુત્ર, એમ ખુદ જાણે પુત્ર જન્મની આત્મા કરી છે

મેળવે. ૪૫, ૪૬
 કન્યાપુ ગર્ભવાળીનાં લક્ષણ
 કન્યાગર્ભવતીગર્ભે વેશી માસિ દ્વિતીયકે ।
 પુત્રગર્ભસ્ય બિહ્વાનિ વિપરીતાનિ લેક્ષણે ॥ ૪૭ ॥
 અન્નવ-કન્યાગર્ભવતીગર્ભે દ્વિતીયકે માસિ વેશી, પુત્રગર્ભસ્ય બિહ્વાનિ ચ વિપરીતાનિ જિજ્ઞાસે ।

જેના અર્ધમા કન્યા હોય, તેને બીજા મહિને ગર્ભસ્થાનમા વેશી બધામ તથા ઉપર કહેલા પુત્રગર્ભવતીના લક્ષણથી વિપરીત દેખાય છે ૪૭

ટીક-વેશી શીર્ષકાંતિ । વેશી એટલે લાંબી બાહુતિ ૪૭

નપુંસક ગર્ભવતીનાં લક્ષણ
 નપુંસકે યદા ગર્ભે મલેદ્રમોડ્યુવાક્રુતિ ।
 ડહલે મલ્લતા પાર્શ્વે પુસ્તાપુરં મલ્લ ॥ ૪૮ ॥
 અન્નવ-ગર્ભે કરા નુપુરકે મલ્લ, ગર્ભે મનુરુક્રુતિ, પાર્શ્વે ડહલ મલ્લ, ડહલ પુસ્તાપુર મલ્લ ।

સીના અર્ધમા કન્યા હોય, ત્યારે (બીજા મહિને) તે ગર્ભે બાહુક્રુતિના જેવી બાહુતિવાળો થાય છે; સીનાં બે પાસાં બીજાં થાય તથા પેટ આમગથી મોટું વધે છે ૪૮

ટીક-મનુરુ વનુરં કમલક્રુત્યમ ॥ બાહુક્રુ એટલે અરધા જાળા જેવુ વનુ થ. ૪૮

નપુંસકના પાંચ બેદો
 બાસેન્ધ્રવ સુગન્ધી ચ કુસ્મિકાએર્ધ્યકમ્પનયા ।
 મમી લગુકા ચોદ્રધ્યા મનુકા પખલસંક્રા ॥ ૪૯ ॥
 અન્નવ-મમીરવ ચ મુગન્ધી ચ કુસ્મિક ચ દ્વિધંક, તથા મમીમણા વદ્યન્ધા, પખ-નક્રક અનુક ॥
 બાસેન્ધ્ર, સુગન્ધી, કુસ્મિક, દ્વિધંક, બે (બાર) નપુંસકો વીર્યવાળા બાહુવા; (પાશમે) 'વદ' નામે છે, તેને વીર્ય વિતાનો બાહુવે. ૪૯

બાસેન્ધ્ર બાહુવા મુખયાનિ નપુંસક વિગ્રોસ્તુ સ્વસ્વશીર્ષત્વાદાસેન્ધ્રા પુરયો મલેત્ ।
 સ શુર્ક પ્રાદય લમતે સ્વમોત્ક્રિમસીવાયમ્ ॥ ૫૦ ॥
 અન્નવ-પિત્રા તુ સ્વગ્ન્યશીર્ષત્વા પુરય મલેત્ક મલેત્ । ય શુર્ક પ્રાદય અનંધવમ્ ખત્રાતિ સમત્ ।

૧. જ્યારે જ્યારે શા-મોડુમાર્ગિકા શીર્ષા હતિ જ્યારા જે કામગત વમેરે મુગેથી શીર્ષ છે, તે કન્યા ૨. ન શીર્ષ પુષ્પા હતિ જનુમક । જે સી નથી ૩. નથી નથી તે નથી

अंग सभङ्गः १३

भनुप्यतां अंग तथा उपांग

तस्य त्वङ्गानुपाङ्गानि धात्वा सुष्ठुतशस्त्रतः ।
मस्तकादभिधीयन्ते शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥६४॥
आधमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः ।
तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटे श्रूयुर्गं तथा ॥६५॥
नेत्रद्वयं तयोस्तर्ज्यते द्वे कनीनिके ।
दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी ॥६६॥
पक्ष्माण्यापाङ्गे शङ्खौ च कर्णौ तच्छङ्कुलिङ्गयम् ।
पालिङ्गं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता ॥६७॥
ओष्ठाधरो च रुक्मिण्यौ मुखे ताळु हनुद्वयम् ।
दन्ताश्च दन्तवेष्टश्च रसना त्रिवुक्कं गलः ॥६८॥
द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यथा मूर्ध्ना विधार्यते ।
तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रूये ॥६९॥
तत्रोपरि मतो स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वयः ।
कफोणियुक्तं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥७०॥
मणिवन्धौ तले हस्तौ तयोश्चोङ्गुलयो दश ।
नखाश्च दश तस्याप्या दश च्छेद्याः प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रूये ।
स्तनपुंसस्तथा नार्या विशेष उभयोरयम् ॥७२॥
यौवनागमने नार्याः पीयरौ भवतः स्तनौ ।
गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ ॥७३॥
हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥७४॥
आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्यानमुत्तमम् ।
अतस्तस्मिन्मोक्षायै प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ॥७५॥

टीका-चेतनास्थानमुत्तममिति, अयमभिप्रायः

‘चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रं च मलं द्रव्यगुणैर्विना ॥’

-इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थान-
मुक्तम्, तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति ।
कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते ।
कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वक्ष्ण्यौ ॥७६॥
उदरं पञ्चमं चाङ्गं पष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् ।
सपृष्ठवंशं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥७७॥
उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः ।
शोणितज्जायते ग्रीवा वामतो हृदयादधः ॥७८॥
रक्तवाहिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः ।
हृदयाह्वामतोऽधश्च कुक्कुसो रक्तफेनजः ॥७९॥
अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः ।
तत्तु रजकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥८०॥

अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात्फोम तिष्ठति ।
जलवाहिरामूलं सृष्णाच्छदनकृन्मतम् ॥८१॥
टीका-फोम तिलकम्, एतत् वातरक्तजम्, अत्र-
वृद्धवाग्भटः

‘रक्तादनिद्रांशुकात्तिलकीयकसमुद्भवं’ इति ।
मेदःशोणितयोः साराह्वक्योर्युगलं भवेत्
तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥८२॥
उक्ताः सार्धस्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सुरभिः ।
अर्धव्यामेन हीनानि योपितोऽन्त्राणि निदिशेत् ॥८३॥
उन्दुकश्च कटी चापि त्रिकं यस्तिश्च वक्ष्ण्यौ ।
कण्डराणां प्ररोहः स्यात्स्यान् तद्वीर्यमूत्रयोः ॥८४॥
स एव गर्भस्याधानं कुर्याद्गर्भाशये स्त्रियाः ।
शङ्खनाभ्याकृतियैर्निरुपावर्ता सा चकीर्तिता ॥८५॥
तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।
वृषणौ भवतः सारात्कफाश्चर्या च मेदसाम् ॥८६॥
वीर्यवाहिराधारौ तौ मतो पौरुषावहौ ।
गुदस्य मानं सर्वस्य सार्धं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥८७॥
तत्र स्युर्वलयस्तिष्ठः शङ्खावर्तनिभास्तु ताः ।
प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा सार्धाङ्गुलमिता मता ॥८८॥
उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्धाङ्गुलसंमिता ।
तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता ॥८९॥
अर्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम् ।
मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः ॥९०॥
पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योपितः ।
तयोः ककुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वङ्गमष्टमम् ॥९१॥
तदुपाङ्गानि च शूलो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ॥
जङ्घे द्वे छुटिके पाष्णी तले च प्रपदे तथा ।
पादावङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश ॥९२॥

अन्वयः-तस्य तु अङ्गानि उपाङ्गानि सुष्ठुत-
शास्त्रतः ज्ञात्वा मस्तकात् अभिधीयन्ते, हे शिष्याः ।
यत्नतः शृणुत ॥

आधम् अङ्गं शिरः प्रोक्तं, तदुपाङ्गानि कुन्तलाः,
तस्य अन्तः मस्तुलुङ्गं च ललाटे तथा श्रूयुर्गं, नेत्रद्वयं,
तयोः अन्तरं द्वे कनीनिके वर्तते, दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ
श्वेतभागौ च वर्त्मनी, पक्ष्माणि अपाङ्गे शङ्खौ च कर्णौ
तच्छङ्कुलिङ्गयम् । पालिङ्गं कपोलौ च रुक्मिण्यौ मुखं
ताळु हनुद्वयम् । च दन्ताः दन्तवेष्टः च रसना
त्रिवुक्कं गलः ।

द्वितीयम् अङ्गं तु ग्रीवा, यथा मूर्ध्ना विधार्यते । तृतीयं
बाहुयुगलम्, अथ तदुपाङ्गानि ब्रूये, तत्र उपरि स्कन्धौ
मतो, अधः तु प्रगण्डौ भवतः, तथा तदधः कफोणियुक्तं
प्रकोष्ठयुगलं मणिवन्धौ तले हस्तौ, तयोः च अङ्गलयः

વણ, ન વણ, તે દસ સ્વાત્મા દસ છેવાં પ્રતીકિત્તા ।
 જનુએમ મઠે દુ વજ, સમ તપુપાત્રિ મુલે । પુષ
 ત્વા માર્ગ સ્તનો, સમયો સર્વ વિશેષ-નોવનમમને
 માર્ગ સ્તનો પીરો મવત । ગર્ભવત્ત્વ અપુત્રાવા તો
 એ સ્તિપુત્રી । હવે પુનઃપ્રીયેન સરસમ્ અનોમુલ
 સ્માત્ । જાપ્રત ત્વ વિજ્ઞપિ, સ્વપત દુ વિગીકતિ ।
 ત્વ દુ સીવસ્ય અપચ્ચ સ્તત્ત્વે વેતવાત્પાનમ । સત
 ત્તિયમ્ ઓન્માતે પ્રાણિન પ્રસપન્તિ હિ ॥

અમ્મો વણ સગી જનુષી યધુવાહો, સમે જ્યો
 સમાજવાહો, ત્વા ન વજ્જનો ન સ્વપાત્રમ્ ।

સર ન પર્વત મઠે, પજ પાર્થિવ્યે મતમ્, સપુર
 સર્વ સમતે પૂર્વે દુ સમર્પે સમુત્તમ્ । અપાત્રિ ન
 કપ્યન્ત, તાનિ સ્તન્ત જાલીહિ । હરવાત્ત મજ વામ્ત
 શોભિત્વ ડીદા જામ્ત । સ રજ્જવાદિધિપત્તિ મૂલ
 મર્તિમિ, સ્વાત, હરવાત્ત ન મજ વામ્ત રજ્જેનજ
 કુકુકુમ । હરવાત્ત ન મજ વલિનત અપિ વજ્જત
 સ્વિપિ, ત્વ દુ શોભિત્વ રજ્જવિત્તસ્ય સ્વામ મતમ્ ।
 હરવાત્ત મજ રજ્જિનો મનો દુ જ્ઞોમ વિઠ્ઠિ, જજ્જવાદિ-
 થિપ્તમ્ સ્વાત્પ્રત્યક્ષમ મતમ્ ।

મેર શોભિત્વો સારત્ત વજ્જ્યો કુમ્મં મવેન, તો
 દુ જ્જસ્વસ્ય મેરજ પુજ્જિતો પ્રોજી । સ્તિમિ પુણમ્
 જન્મર્પિ લાર્ગ જય સ્વામા રજ્જા । જોવિત
 અન્નાપિ અર્થમામેન દીનામિ મિલિસેત્ । ઉન્નુજ્ઞ ન
 જડી જપિ ન ત્રિકં રસિત ન વજ્જજ્ઞો કમ્પવત્તો
 પ્રોજ, ત્વ સીર્ષમ્પ્રવો સ્વામ સ્વાત । જ એ જિના
 ગર્ભાધ્યે સ્પેસ્ય જામને જ્ઞર્માત્ । જોમિ જ્ઞાજ્ઞામ્પ્રત્તિ,
 જા ન અન્નત્વ કીરિત્તા । ત્વસ્ય સ્ત્રીમે અર્થતે દુ ગર્ભસામ્પા
 પ્રતિષ્ઠિત્તા । જ્ઞાજ્ઞામ્પ્રત્તિ ન મેરજો સારત્ત હરવો જાપ્રત ।
 તો સીર્ષવાદિધિપત્તિ પીરવત્તહી જ્ઞતી । સવસ્ય પુનરવ
 મ્મં લાર્ગ જનુહુલ સ્વાત્ । ત્વ ધિજ્ઞ વજ્જ જુ,
 ત્વ દુ જ્ઞાજ્ઞમિમિ । પૂર્વ પ્રવાદિધી મર્થે, લાર્ગ-
 જુજ્ઞમિજ મવા । ત્વજ દુ જ્ઞતર્જની, જા લાર્ગજુલત્ત-
 મિત્તા । ત્વજ અજ ધંરવત્તી સ્વાત્, પજ્જુકમ્પા મતા ।
 પુષે પુનમુલે દુ અર્ગજુકમ્પાત્ત મતમ્ । મર્થે વાસુ જે
 મનેલમ્પેન મર્થે મિમિલિત્તા । પુષ જો દુ પ્રોજી સ્પતો
 તો જ જોવિત મિત્તજ્ઞો । ત્વો કુકુવરે સ્વાત્, સ્તિમિની
 દુ મરમ્મ મઠે । તપુપાત્રિ ન જ્ઞમ-જાસુની, વિઠ્ઠિ-
 જ્ઞવમ્, જે જડે પુજ્જિતે પાત્તો ત્વે ત્વા ન પ્રારે,
 વતો, ત્વજ દસ મહુમ્મ, ત્વાજ દસ મવા ।

મનુષ્યનાં જાત ઉપાંગ સુસુત શાજ
 માંથી જાતી પ્રથમ મસ્તકથી માંડી કન્ટીએ
 હીએ, ડે સિખો, તે તમે કાળજીથી સાંભળો.

પ્રથમ જાત મસ્તક છે, તેનાં ઉપાંગ
 કેશ છે; તેમજ માથામાં રહેલું મગજ, લલાટ,
 અને જમર, બે નેત્ર, તેની બે કીડીઓ, બે
 દંદિ, બે કાળા ગોળા, કાળા ગોળાની આસ-
 પાસના બે ધોળા જામ, બે પોષર્થા, બે
 પાષર્થો, બે અપાંગ. બે લમણા, બે કાન,
 કાનની બહારનાં બે પેલાણની આસપાસનો
 જામ, અને કાનની પાળીઓ, બે ગાલ, નાક,
 અને હોઠ, બે બહોણાં, મોઢું, તાળવું, અને
 જઠરાં, હાંત, હાંતની આસપાસનું માંસ
 વેદન-અવાળુ-પેદા. જામ, હંડપથી અને
 ગળુ-જા બધાં માથાને લગતાં ઉપાંગ છે.

ગીજુ જાંજ ડોકું છે, જેના વટે માણું
 ધારણ કરી રજાવ છે.

ત્રીજું જાત અને બાહું છે; એનાં ઉપાંગ
 હવે કહું છું : તેમાં અને બાહું ઉપરના જામ,
 તેની નીચે બે બજલ, તેની નીચેનો જામ,
 બે કોણી તથા બે પ્રકોષ, બે મણિજીવ
 (કારાં), હાથની હથેળી તથા તેની નીચે,
 જોયે જામ; બે હાથ, તેની હથેળી આંગળીઓ,
 તેના નખ; નખમાં પજુ હથેળી સ્થાપ્ય એટલે
 નહિ કાપવાના તથા હથેળી એટલે કાપ
 વાળા કષ્ટા છે.

લોહું જાંજ જાતી છે; તેના ઉપાંગ હવે
 કહું છું : પુરુષને તથા સ્ત્રીને બે બે સ્તન હોય
 છે; તે બંનેના સ્તનમાં ફરક જાય છે, કે સ્ત્રીને
 જુવાની આવે છે ત્યારે તેનાં સ્તન માંસથી
 ભરાવવાર થાય છે; તેમજ સ્ત્રી વ્યારે સ્તનમાં
 જાય અને પ્રસૂતા થાય ત્યારે તેનાં તે બે
 સ્તન કુપથી ભરાય છે. (જાતીની જાંજ તેની
 પાસે) હૃદય છે; તે કમળ સરણું તથા નીચા
 મોઢાનું છે; માણસ જાતો હોય ત્યારે તે
 ખીસેલું રહે છે અને જાય છે ત્યારે તે બિઘર્ષ
 જાય છે, તે હૃદય જાતનું સ્થાન છે, અને
 ચેતનાશયિતાનું ઉત્તમ સ્થાન છે, તેથી વ્યારે
 તે તમસુ જાયવા જાણાનરૂપ જામકારથી જામ
 થાય છે, ત્યારે પ્રાણીઓ સૂઈ જાય છે.
 (અટ્ટી) ઉત્તમ ચેતનાસ્થાન છે, એમ કહે

વામાં આ અભિપ્રાય છે: જો કે 'કેશ, રૂંવાં, નખના અથ્રભાગ, મળ અને દ્રવ્ય-ગુણ વિના બાકીનો ઇદ્રિયો સહિત દેહ તથા મન, એ ચેતનાનું સ્થાન છે.' એમ કહીને ચરક મુનિએ આખા શરીરને ચેતનાનું સ્થાન કહેલું છે, પણ તેના કરતાંયે હૃદય તો ખાસ વધારે ચેતનાનું સ્થાન છે, એમ અહીં કહેવાનો ભાવ છે.) બગલ અને છાતીની વચ્ચેના સાંધાને જત્રુ (હાંસડી) કહે છે; તે બે જત્રુ, અને બે બે બગલ કહી છે, તેના બે બગલના સાંધા (વડ્ઘણ) બનેલા છે.

હવે પાંચમું અંગ ઉદર (પેટ) છે; છકું અંગ બે પાસાં છે અને સાતમું અંગ બરડાની કરોડ સુદ્ધાં બરડો (પીઠ) છે; તેનાં ઉપાંગ હું તને કહું છું; તેઓને તું કાળજીથી સમજ. હૃદયની નીચે ડાબે પડખે રુધિરમાંથી પ્લીહા (બરળ) ઉત્પન્ન થાય છે; તે લોહીને વેડેતી નાડીઓનું મૂળ છે, એમ મહર્ષિઓએ કહેલું છે; તેમજ હૃદયથી નીચે ડાબે પડખે ફેફસું છે; તે રુધિરના કીણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે; હૃદયની નીચે જમણે પડખે ચક્રત આવેલું છે; તે રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલું અને રંજક પિત્તનું સ્થાન છે. હૃદયની નીચે જમણે પડખે કલોમન્ આવેલું છે; તે જળને વહેતી નાડીઓનું મૂળ છે. અને તરસને છિપાવનાર મનાય છે. (કલોમન્નું જ બીજું નામ તિલક છે તથા તે વાયુ તથા રુધિરથી બિપજેલું છે. વૃદ્ધવાગ્બટ^૧ કહે છે કે, 'વાયુ સાથે મળેલા લોહીથી કોળાનું ઉત્પન્ન થયેલું છે;') મેદ અને

૧. વર્ધતે સ્મ શાનેન વયસા ચેતિ શુદ્ધઃ, ડચ્યતે
 ઇતિ વાર્ક-વાળો મટતિ-ધારયતિ પોષયતિ વા પરિ-
 માપતે ચેતિ મટઃ, વાચિ મટઃ-વાગ્મટઃ, વૃદ્ધવાસી
 વાગ્મટઃ વૃદ્ધવાગ્મટઃ. ૧. ગાન તથા ઉભરથી ખૂચ વધ્યા
 તેથી વૃદ્ધ; બોલનાય તે વાણી; ધારણ્યોષણ કરે
 અથવા છટાદાસ જે ભાષણલેખન કરે-તે ભટ;
 વાણીમાં ભટ-સીર-તે વાગ્મટ-વાણીસીર, સુંદર
 બોલનાર-લખનાર, મહાવિદ્વાન; ખૂચ ગાનવૃદ્ધ તથા
 વયોવૃદ્ધ મહાવિદ્વાન-તે વાગ્મટ.

રુધિરના સારથી બન્ને અંડકોશ બનેલા છે તથા તે જઠરમાં રહેલા મેદને પુષ્ટિ કરનારા છે. વિદ્વાન પુરુષોએ પુરુષનાં આંતરડાં સાડાત્રણ વાંલ લાંબાં કહેલાં છે તથા સ્ત્રીઓનાં આંતરડાં તે કરતાં અરધી વાંલ ઓછાં (ત્રણ વાંલ) છે. ઉન્દુક, કટિ, ત્રિક (બરડાની કરોડનો છેડો), પેડું, બંધના બે સાંધા, મોટા સ્નાયુના અંકુર-તે વીર્ય અને મૂત્રનું સ્થાન છે; તથા સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં ગર્ભનું સ્થાપન પણ તે જ કરે છે. એાનિ શંખની નાલિ જેવી છે તથા તેને ત્રણ આવર્ત હોય છે, એમ કહ્યું છે. તેના ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભને રહેવાનું સ્થાન છે. કદે, રુધિર અને મેદના તત્વથી વૃષણ બનેલા છે; તે વીર્યને વહેતી નાડીના આધારભૂત છે અને પુરુષત્વને આપનાર છે. હરકોઈની શુદ્ધાનું માપ સાડાચાર આંગળ છે; તથા તેમાં શંખના આવર્ત જેવા ત્રણ આવર્ત (આંટા) છે. શુદ્ધાનું પહેલું આવર્ત પ્રવાહિણી કહેવાય છે, તે દોઢ આંગળનું છે; તેની નીચે ઉત્સર્જની નામે (બીજું) આવર્ત છે; તે પણ દોઢ આંગળનું છે; તેની નીચે સંવરણી નામે (ત્રીજું) આવર્ત છે, તે એક આંગળનું છે. પંડિતોએ શુદ્ધાનું સુખ અર્ધા આંગળ પ્રમાણનું માન્યું છે. આ શુદ્ધસ્થાન શરીરમાં મળતો ત્યાગ કરવાના માર્ગરૂપે રચાયું છે. પુરુષનાં જે પ્રોથ (ઢગરાં) કહેવાય છે, તે જ સ્ત્રીના નિતંબ કહેવાય છે. ઢગરાંની ઉપર તથા કરોડની નીચે બે બાજુએ બે ખાડા હોય છે; તેને કકુંદર કહે છે.

બન્ને સાથળો એ આઠમું અંગ છે; તેનાં ઉપાંગ અમે તમને કહીએ છીએ: બંને ઘૂંટણ, બંને પિંડીઓ, બે ઘૂંટીઓ, બે પગની પાટલીઓ, બે પગની એડીઓ, બે પગ, તેની દશ આંગળીઓ અને તેના દશ નખ. ૬૫-૯૨

અયેદ શરીરમપરેણાપિ ચેન ચેન સમવાયિકારણેનો-
 ત્યતે તાનિ સર્વાણ્યાદ્-

હવે આ શરીર બીજાં પણ બે બે સમવાયી (મૂળ) કારણ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. તે બધાં ને ને :

રહેનાં બીજાં સમરાવી^૧ (મૂળ) કારણે
 મય દોષા પ્રવચ્યન્તે ધાતવસ્તવનમ્પમ્ ।
 માહાપર્યોક્તિસ્તથા પરિણામક ચક્રયતે ॥૧૩॥
 માર્તંદવ્ય ધ્રાવ્ય ધાતુનાં મહાસ્તવુપધાતવઃ ।
 આશવાશ્ચ વજ્રાશ્ચાપિ મર્મભયથ ચ સન્ધયા ॥૧૪॥
 શિપાશ્ચ આયસશ્ચાપિ ખમભ્યા ચ પચ્ચપસ્તયા ।
 રુદ્રાણિ મૂરિભોલોસિ જામ્બો પૂર્વાશ્ચ રજઃ ॥૧૫॥
 સ્તેન્યશ્ચાપ હેખાવા સીમન્તાશ્ચ તથા ત્વચઃ ।
 લોમાનિ લોમકૂપાશ્ચ વેદ પતંગમયો મયઃ ॥૧૬॥
 અન્વજ-અન્વ દોષા પ્રવચ્યન્તે, વનન્તર પાતર,
 આશાપદે ગતિ, ત્વચ ચ પરિણમ્ય ચક્રયતે । માર્તંદવ્ય
 અન્વ ચ વસ્તુનાં મયઃ વૃણવગગ ચ આશવા ચ
 વજ્રા અપિ ચ મર્મભિ અન્વ સન્ધય ચ શિપુ ચ
 સ્વચર અપિ મમ્મય તથા પચ્ચપ રુદ્રાણિ મૂરિભોલોસિ
 જામ્બો (સહ) કૂર્વા ચ રજઃ સેદન્વ અન્વ ચ હેખાશ્ચ
 ચ સીમન્તા તથા ત્વચ. લોમાનિ ચ લોમકૂપા-પત-
 વ્યન રહેઃ પત ॥

કહે પ્રથમ દોષો કહેવાયો, તે પછી
 ધાતુઓ અને તે પછી આશ્વા વગેરેની ગતિ
 તથા તેનાં પરિણામ કહેવાયો; પછી ખાતવ,
 ધાતુઓના મળ, તેના આશ્વાઓ, ઉપધાતુઓ,
 કલાઓ, મર્મસ્થાનો, સંધિઓ, શિશ્નો,
 આયુઓ, ખમનીઓ, રજાઓ, જેમાં અન્વંત
 છિદ્ર છે એવા રજો, ગ્રણ્ય સોતો, બહો,
 (તેની સાથે તેના પછી) કૂર્વાઓ અને રજ્ય
 ઓ, સેવની નામની મોટી વાહ સીવણીઓ,
 પછી સઘાતરૂપ ધાતુઓ, સીમતો, ત્વચાઓ,
 રૂંવા, શમકૃષ, એ બધા કહેવાયો; કેમકે રહે^૨

૧. જે કારણ કાર્ત્ત્વમાં મણેલું હોય તેને સમ-
 વર્તી કારણ નામવુ, જેમ વસ્તુ કારણ-વાંતણા
 વસ્ત્રમાં મણેલા છે, મારે તેઓ વસ્તુ સમવાપી
 કારણ છે વસ્ત્રમકર્મા સમવાપી કારણવુ જે વસ્તુ
 છે, તે આ પ્રથમા પ્રથમ 'પ્રકૃતિયું પુષ્કરણ' એ
 વિષયમાં આપ્યું છે, તે નુજો. એજ પ્રમાણે
 દોષ, ધાતુઓ વગેરે મળી શરીર રૂપમ થયું છે,
 મારે દોષ, ધાતુઓ વગેરે પછુ રહેલું સમવાપી
 કારણ છે, તે કહે રહે છે

૨. પિત્તે-રૂપીએ જન્ય-સ્વ-ધોષજન્યવિધિ
 હિ રહે । જન્ય રહેલા દોષ-વાતાદિ વડે તથા
 પાત ધાતુઓ વગેરેથી જાદિ પામે-પરમ્પર જન્ય
 જે બામ રહે છે, તે રહે

એ સર્વથી જન્યો છે. ૬૩-૬૬

દોષાનું સ્વરૂપ

ત્વ દોષાત્પન્નમાત્ર વસ્તુમ્-

તેમાં વાત્તર દોષનું સ્વરૂપ જામ રહે છે:

વાયુઃ પિત્તં વજ્રભ્યોતિ વ્ર્યો દોષા સમાસવા ।
 ચિહ્નતાઽનિહ્નતા જેઠં પ્રતિ તે વર્ધયન્તિ ચ ॥૧૭॥
 તે વ્યાપિનોડપિ હ્રવાન્વોરધોમખ્યોર્ધ્વસંભવા ।
 યયોઽબોપમિમુક્તાનામન્તમધ્યાધિગાઃ કમ્માત્ ॥૧૮॥

અન્વજ-વાયુ પિત્તં ચ વજ્ર હિ સમાસવં વ્ર્ય
 દોષાઃ । તે ચિહ્નતા અનિહ્નતા જેઠં પ્રતિ ચ વર્ધયન્તિ । તે
 વ્યાપિ અપિ હ્રવાન્વો મધોમખ્યોર્ધ્વસંભવા, વ્યા
 મ્બોપમિમુક્તાનામ્ સન્તવધ્યાધિવા કમ્માત્ ॥

વાયુ, પિત્ત અને કહે એ ત્રણ દોષો દૂકર્માં
 બધવા; તે વિકાર યામે છે ત્યારે રહેનો નાશ કરે
 છે અને વિકાર નથી પામતા તો રહેને વધારે
 છે; તે દોષો (ખાખા શરીરમાં) જોઈ બામ
 છે, વાચણ હુંદમ અને નાભિ એ બેની નીચે,
 મધ્યે અને ઉપર ખાસ રહેલા છે; (જ્યોત
 નાભિની નીચે વાયુ, હુંદમ તથા નાભિની વચ્ચે
 પિત્ત અને હુંદમની ઉપર કહે ખાસ રહે છે;)
 તેમ જ (ત્રણ) ઉંમર, દિવસ, રાત્રિ અને
 સોજન, કોમની જાતે, મધ્યે અને આંત્રિમાં પચુ
 (જોઈ છે ઉચ્ચી ઉંમર-ધકપદમાં વાયુ, વચ્ચે
 જુવાનીમાં પિત્ત અને પ્રથમ-બાળપણમાં કહે
 તેમ જ દિવસની જાતે-સોજના વાયુ, વચ્ચે
 જાણે પિત્ત અને આંત્રિ-સવારના ભાગમાં
 કહે; તે જ પ્રમાણે રાત્રિના જાતમાં વાયુ,
 મધ્યાહના પિત્ત અને આંત્રિના રહેલા ભાગે
 કહે; તેમ જ જોશક જગ્યા પછી છેવટે ધાવ,
 વચ્ચે પિત્ત અને શરૂઆતમાં તે બે
 કેમ ખાસ વધતા પ્રમાણમાં રહે જાંદર તેની
 દોષ તથા ધાતુ રાજની તથા નીચા
 વાતાત્મક મહાભાગિ મુખ્યત્વેમિત્યે ત્યારે તે
 વાતાપિત્તકાળ પછે વપી દોષા હિ તે બિહર્ષ
 અન્વજ-વાત્તર ચ મયઃ ચ વા છે, અને
 હ્રવાન્વોરધોમખ્યોર્ધ્વસંભવા રહે તેથી બધારે
 ધાતુઓ અને મળ જેમનારથી બામ
 યામે છે, તેથી વાત, પિત્ત અને વાચ છે.

એ નામે કહ્યા છે. ૯૯

દીકા-દોષા ઇત્યત્ર દુષ્ પૈક્યત્વે હિતિ દુષ્ઘાતોઃ
દુષ્યન્ત્યેમિરિતિ વાક્યે 'અર્કતરિ ચ કારકે સંજ્ઞાયામ્'
ઇત્યનેન સૂત્રેણ કણેડયે ધ્વ પ્રત્યયઃ । દુષ્ ધાતુનો
અર્થ વિકાર પમાડવો એવો થાય છે. 'એમિઃ
દુષ્યન્તિ' (એમના વડે દોષ પામે છે), એ વાક્યમાં
'અર્કતરિ ચ૦' એ વ્યાકરણસૂત્ર વડે કરણ અર્થમાં
ધ્વ પ્રત્યય લાગ્યો છે. ૯૯

તે ધાતવોડપિ વિદ્વન્નિગદિતા દેહધારણાત્ ।
મલાશ્ચ તે રસાદીનાં મલિનીકરણાન્મતાઃ ॥૧૦૦॥
અન્વયઃ-તે દેહધારણાત્ વિદ્વદ્નિઃ ધાતવઃ અપિ
નિગદિતાઃ, તે ચ રસાદીનાં મલિનીકરણાત્ મલાઃ મતાઃ ॥
તેઓ દેહનું ધારણ કરે છે, માટે એ દોષને
વિદ્વાનો 'ધાતુઓ' ૧ પણ કહે છે; વળી આ
દોષો રસાદિને મલિન કરે છે; તેથી તેમને
'મલ' ૨ એ નામે પણ કહે છે. ૧૦૦

દીકા-યત આહ સુશ્રુતઃ-
'વિસર્ગાદાનવિક્ષેપૈઃ સોમસૂર્યાનિલા યથા ।
ધારયન્તિ જગદેહં કપપિત્તાનિલાસ્તથેતિ ॥'
અત્ર યથાસંલ્પેનાન્વયો વોદ્યઃ । વિસર્ગાદાનં વાત-
સ્યૈવ । વિક્ષેપઃ શીતોષ્ણાદીનાં વિવિધપ્રકારેણ પ્રેરણમ્ ॥
સુશ્રુત પણ કહે છે : 'વિસર્ગ' (ભાગ કરવો),
આદાન (ગ્રહણ કરવું) અને વિક્ષેપ (ફેંકવું), એ
ત્રણ ક્રિયાઓ વડે જેમ ચંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ
જગતને ધારણ કરે છે, તેમ કફ, પિત્ત અને વાયુ
પણ અનુક્રમે એ ત્રણ ક્રિયાઓ વડે દેહને ધારણ
કરે છે.' આ વાક્યમાં એ ત્રણ ક્રિયાઓનો સંબંધ
અનુક્રમે સમજવો; જેમકે ચંદ્ર વિસર્ગક્રિયાથી,
સૂર્ય આદાનક્રિયાથી અને વાયુ વિક્ષેપક્રિયાથી જગતને
ધારણ કરે છે, તેમ કફ વિસર્ગક્રિયાથી, પિત્ત
દોહાડીથી કાઢીક્રિયાથી તથા વાયુ વિક્ષેપક્રિયાથી દેહને

૧. વર્ધતે ૧ કારણે ધાતુઓ અને મળ દોષ-વિકાર
હિતિ વાક-વાળો, તે દોષો.
માપતે ચેતિ મદધતિ ધારયન્તિ પોષયન્તિ ચ દેહમ્ હિતિ
વામટઃ વૃદ્ધવામજેઓ શરીરનું ધારણપોષણ કરે છે, તે
તેથી વૃદ્ધ; બોલ
અથવા છટાદા મલયન્તિ રસાદીન, મલન્તે ધારયન્તિ રસાદીન
વાણીમાં ભટ-મલાઃ, મલ મલિનીકરણે, મલ ધારણે વેલ-
બોલનાર-લખનારો પચાવ્ય-જેઓ રસાદિને મલિન કરે
વયોવૃદ્ધ મહાવિવા ધારણ કરી રાખે છે, તે મલ.

ધારણ કરે છે-અર્થાત્ સોમ, સૂર્ય અને વાયુની
તથા કફ, પિત્ત અને વાત એમની ક્રિયાઓ
જગતમાં તથા દેહમાં અનુક્રમે સમાન છે; માટે
તેઓના ગુણ પણ અનુક્રમે સમાન છે, એમ ગ્રંથ-
કર્તા અહીં જણાવે છે. ઉપર વિક્ષેપ શબ્દ જે કહ્યો
છે, તેનો અર્થ ઠંડી, ગરમી વગેરેની વિવિધ પ્રેરણા
એવો સમજવો. ૧૦૦

વાયુનું સ્વરૂપ

દોષધાતુમલાદીનાં નેતા શીઘ્રઃ સમીરણઃ ।
રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મો રુક્ષઃ શીતો લઘુશ્ચલઃ ॥૧૦૧॥
ઉત્સાહોષ્ણવાસનિઃશ્વાસચેષ્ટાવેગપ્રવર્તનૈઃ ।
સમ્યક્ ગત્યા ચ ધાતૂનામિન્દ્રિયાણાં ચ પાટવૈઃ ॥
અનુગૃહ્ણાત્યવિકૃતો હૃદયેન્દ્રિયચિત્તધૃક્ ।
રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મઃ શીતો રુક્ષો લઘુશ્ચલઃ ॥૧૦૨॥
ચરો મૃદુર્યોગવાહી સંયોગાદુમયાયેકત્ ।
દાહકત્ તેજસા યુક્તઃ શીતકૃત્સોમસંશ્રયાત્ ॥૧૦૩॥
વિભાગકરણાદ્વાયુઃ પ્રધાનં દોષસંગ્રહે ।
પક્કાશયકટીસંકિચ્છોતોડસ્થિસ્પર્શનેન્દ્રિયમ્ ।
સ્થાનં વાતસ્ય તત્રાપિ પક્કાધાનં વિશેષતઃ ॥૧૦૪॥
અન્વયઃ-દોષધાતુમલાદીનાં નેતા શીઘ્રઃ સમીરણઃ
રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મઃ રુક્ષઃ શીતઃ લઘુઃ ચલઃ (સન્) ઉત્સા-
હોષ્ણવાસનિઃશ્વાસચેષ્ટાવેગપ્રવર્તનૈઃ ચ સમ્યક્ ગત્યા ધાતૂનાં
ચ હિન્દ્રિયાણાં પાટવૈઃ અનુગૃહ્ણાતિ, અવિકૃતઃ હૃદયેન્દ્રિય-
ચિત્તધૃક્ રજોગુણમયઃ સૂક્ષ્મઃ શીતઃ રુક્ષઃ લઘુઃ ચલઃ
ચરઃ મૃદુઃ યોગવાહી સંયોગાત્ ડમયાધેકત્, તેજસા
યુક્તઃ દાહકત્, સોમસંશ્રયાત્ શીતકૃત્, વિભાગકરણાત્
વાયુઃ દોષસંગ્રહે પ્રધાનમ્ । પક્કાશયકટીસંકિચ્છોતોડસ્થિ-
સ્પર્શનેન્દ્રિયં વાતસ્ય સ્થાનં, તત્ર અપિ પક્કાધાનં વિશેષતઃ ॥

દોષ, ધાતુ અને મળ વગેરેને જે એક
સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જાય છે તથા
જલદી કામ કરે છે, તે વાયુ છે; વળી તે
નિર્વિકાર હોય તો ઉત્સાહ, ઉષ્ણવાસ, નિઃશ્વાસ,
એષ્ટાઓ તથા વેગથી પ્રવૃત્તિ કરવા વડે
અને ધાતુઓની સારી રીતે ગતિ કરીને
તેમ જ ઇન્દ્રિયોને ચપળતા આપીને દેહનો
અનુગ્રહ અથવા ધરાધર ટકાવ કરે છે; તેમ
હૃદયને, ઇન્દ્રિયોને અને ચિત્તને પણ ધારણ કરી
રાખે છે; વળી તે રજોગુણમય, સૂક્ષ્મ,

૩. વાતિ ગચ્છતિ સર્વત્ર દેહે જગતિ ચેતિ વાયુઃ-
જે આખા દેહમાં તથા જગતમાં અવરજવર કર્યા
જ કરે છે, તે વાયુ.

શીતળ, રૂઢ, હલકો, ઘણનધમંચુલ, કોરો, કોમળ, યોગવાદી, સગ વઢે જને જાણેને સિદ્ધ કરનાર છે; અને તેજ (અગ્નિ)થી યુક્ત હોય તો શક્તિ કરનાર અને સોમ (શીતળ-કર)ના યોગથી શીતળતા કરનાર છે વિભાગ કરવાના અુણને હીંધે વાસુ, કોપના સુદુઘ્નમા અુખ્ય અુધાય છે. પડવાશય, ઠેઠ, સાયળ, શ્રોતસ, અસ્થિ તથા સ્પર્શનેદ્રિય, એ વાસુનાં સ્થાન છે; તેમાં પણ પડવાશય એ વાસુનું ખાસ અુખ્ય સ્થાન છે. ૧૦૧-૧૦૫

સ્થાનસેદ્ધી વાસુનાં પાંચ નામો

एष वासु सितवस्त्वानमोमेवैः पञ्चदिव । तेषां वासुता ममान्यह—

આજ વાસુ પિત્તની પેઠે નામ, સ્થાન અને કર્મનું સેદ્ધી થય પ્રકારનો છે હવે તે વાસુનાં નામો કહે છે :
उद्दानस्तन्नु प्राण्यः समानोऽपानं पृष च ।

અપાનસ્થાનિ મામાનિ કાયો સ્થાનપ્રત્યેકાઃ ॥૧૦૬॥

અન્ન-સ્થાનપ્રત્યેકાઃ કાયો ઉદ્દાન તદ્દનુ પ્રાણ સમાન અપાન ચ અપાન એ વ પાનિ મામાનિ (સપ્તિ) ॥
સ્થાનસેદ્ધને હીંધે વાસુનાં ઉદ્દાન, પ્રાણ, સમાન, અપાન અને અ્યાન એવાં (પાંચ) નામો છે. ૧૦૬

ઉદ્દાનપિંધ પાંચ વાસુનાં સ્થાન
કપ્પે હિવિ તપાપસ્તાત્કોદ્ધવ્દેર્મકાદિયે ।
લક્ષ્ણેઽપિ શરીરેઽસૌ ક્ષમેણ વક્ષો વસેન્ ॥૧૦૭॥
અન્ન-અન્ની વક્ષ ક્ષમેણ કપ્પે હિવિ તપા
અગ્નિ-અગ્નિ વક્ષ ક્ષમેણ કપ્પે હિવિ તપા
એ (ઉદ્દાન વગેરે) વાસુ જનુકર્મે (ઉદ્દાન)
અગ્નમા, (પ્રાણ) હૃદયમા, તથા (સમાન)
કોઠાના અગ્નિની નીચે (નાભિમા), તથા
(અપાન) મળાશયમા અને (અ્યાન) સમળા
શરીરમા રહે છે. ૧૦૭

ઉદ્દાનવાસુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય
उद्दानो नाम पस्त्वर्ध्वमुपैति पयनोत्तम ।
तैम मापितगीतादिमपुलिः नृपितम्बु सा
ऊर्ध्ववज्रुतातान् रोगाम्पिदधाति विरो रता ॥૧૦૮॥
અન્ન-અન્ન નુ ઉદ્દાન નામ વક્ષોત્તમઃ ઉપયમ
ઉપેતિ, તમ માપિતગીતારિમપુલિઃ (અપિતિ), વ. કુપિતિ નુ
રિપતન કર્ત્ત્વજનુતાત્ રોગાન્ વિરુપિતિ ॥

ને ઉદ્દાન નામનો ઉત્તમ વાયુ, અર્ધ-સ્થાન-ગળામા ગતિ કરે છે, તેથી આપણ, આપણ આદિ ક્રિયા થઈ શકે છે; પણ તે વાયુ કોપે છે, ત્યારે ખાસ કરી જનુ (હાથડી)ની ઉપરના આમના શયો ઉપર કરે છે ૧૦૮

પ્રાણવાસુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય
यो वायु प्राणनामास्तो मुखं गच्छति वेत्सृष्टः ।
सोऽहं प्रवेशयत्यन्ताः प्राणोऽप्यवसन्भवते ।
પ્રાણશઃ કુળે કુળે હિ આપ્તાસારિકાન્ ગણાન્ ॥
અન્ન-આ અન્ની વાસુ હેતુક મુલં વચ્ચિ, અન્નમ્ અન્ન પ્રવેશવતિ ચ પ્રાણન્ અપિ અવસન્ભવતે, ચ પ્રાણમા વુઃ પ્રાણ ક્રિયાપ્રસારિકાન્ ગણાન્ કુળે ॥

ને આ વાયુ હેઠને ધારણ કરતો અુખમા ગતિ કરે છે, અહીંને અહર પ્રવેશાવે છે અને પ્રાણને પણ ધારણ કરી શયે છે, તે પ્રાણ નામે વાસુ છે અને અ્યારે તે કોપે છે, ત્યારે ખાસ કરી હેઠડી, આસ (હમ) વગેરે શયો ઉપર કરે છે. ૧૦૯, ૧૧૦

સમાનવાસુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય
आमन्यकाशयचरा समानो बह्विस्मभतः ।
सोऽहं पचति तन्नाम विरोपान्निपिनक्ति हि ।
ए कुरो वह्निमान्नातिसाराद्युष्मान् करोति हि ।
અન્ન-અન્ન (અ) અમાન્યકાશયચરા સમાનો બહ્વિસ્મભતઃ ।
લગ્ન-લગ્ન (અ) અન્નવચિતિ ચ લગ્ન વિરોપાન્નિપિનક્તિ ।
ક-કુરો વહ્નિમાન્નાતિસારાદ્યુષ્માન્ કરોતિ હિ ॥

ને સમાનવાસુ છે, તે આમાશય તમા પડવાશયમાં રહે છે; તમા બહ્વિસ્મિની સાથે મળી અન્નનુ પાચન કરે છે તમા તેમાંથી

૧ ઉર્-કર્ચ્ય-અન્નેસે રિક્તવા કાવચિ-હૃદયવતિ, માપિતગીતાદિમાપિતિ ચ અવતિ હિ ઉદ્દાન-અન્ને અગ્નિમાં રહેને નિવાડે તમા મોલનું, અનુ વગેરે પ્રવિતિ કરાવે છે, તે ઉદ્દાન.

૨. અન્નવિ-હિવિ રિક્તવા મુલં ચ અન્ન હિવિ પ્રાણ-ને હૃદયમા રહી અુખમાં અર્ધ રહેને ખાસ નિવાડે છે, તે પ્રાણ.

૩. અન્નવાસુ અન્નવતિ અમાન્યકાશયચચરા અન્ન હિવિ અમાન્ય-આમાશય તથા પડવાશયમાં રહી ને મોપાન સ્થાવિજનુ પચકરણ કરી શરીરને નિવાડે તે સમાન.

ઊપજેલા (રસાદિ) વિશેષ પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરે છે-એટલે મળ અને મૂત્ર વગેરેને જુદાં કરે છે. તે વાયુ જે હુણ થાય તો અગ્નિમાંથી, ઝાડા અને ગોળો વગેરે રોગો ખાસ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૧

દીકા-તજાનિઝાદિ-અપ્રગનાન્ રસમઃમૂત્રાદીન્ પૃથકરોતીત્યર્થઃ ॥ તેમાંથી ઊપજેલા એટલે અન્નમાં રહેલા રસ, મળ અને મૂત્ર વગેરેને જુદાં કરે છે. ૧૧૧

અપાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

પક્ષાશયાલયોડપાનઃ કાલે કર્ષતિ ચાપ્યયમ્ । સમીરણઃ શકુન્મૂત્રશુક્રગર્ભતિવાન્યઘઃ ॥ ૧૧૨ ॥ કુદ્ધસ્તુ કુરુને રોગાન્ ધોરાન્યસ્તિગુદાશ્રયાન્ । શુક્રદોષપ્રમેહાંશ્ચ વ્યાનાપાનપ્રકોપજાન્ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વયઃ-અપાનઃ સમીરણઃ પક્ષાશયાલયઃ (સન્) કાલે શકુન્મૂત્રશુક્રગર્ભતિવાનિ ઘઃ કર્ષતિ, અપિ ચ અયં કુદ્ધઃ તુ વરિતિગુદાશ્રયાન્ ધોરાન્ રોગાન્, ચ વ્યાનાપાનપ્રકોપજાન્ શુક્રદોષપ્રમેહાન્ કુરુતે ।

અપાનવાયુ^૧ પક્ષાશયમાં રહે છે તથા યોગ્ય સમયે મળ, મૂત્ર, વીર્ય, ગર્ભ અને આર્તવને નીચેના દ્વાર તરફ ખેંચી જાય છે; પણ તે જે કોપે છે, તો બસિત અને શુદ્ધના સ્થાનને લગતા ભયાનક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે; તેમ જ વ્યાન તથા અપાનવાયુના કોપથી ઊપજતા વીર્યના દોષ, પ્રમેહ અને ઝીલ રોગોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧૨, ૧૧૩

વ્યાનવાયુનું સ્વરૂપ તથા કાર્ય

કૃત્સદેહચરો વ્યાનો રસસંવાહનોઘતઃ । સ્વેદાડસૃક્સાવળશ્ચાપિ પચ્છઘા ચેષ્ટ્યત્યપિ ॥ ૧૧૪ ॥ ગત્યપક્ષેપળોક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ । પ્રાયઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્તસ્મિન્પ્રતિવદ્ધાઃ શરીરિણામ્ ॥ પ્રસ્પન્દનં ચોદ્ધનં પૂરણં ચ વિરેચનમ્ । ધારણં ચેતિ પચ્છૈતાશ્ચેષ્ટાઃ પ્રોક્તા નમસ્વતઃ ॥ ૧૧૬ ॥ કુદ્ધઃ સ કુરુતે રોગાન્પ્રાયશઃ સર્વદેહગાન્ । યુગપત્કુપિતા યતે દેહં મિન્ધુરસંશયમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અન્વયઃ-વ્યાનઃ કૃત્સદેહચરઃ રસસંવાહનોઘતઃ અપિ ચ

૧. અપાનયતિ-પક્ષાશયસ્યઃ સન્ શકુન્મૂત્રાદીન્ કાલે કર્ષતિ इति અપાનઃ-પક્ષાશયમાં રહી વિદ્યા, મૂત્ર આદિને યોગ્ય સમયે નીચે ખેંચી લાવે, તે અપાન

સ્વેદાસૃક્સાવળઃ પચ્છઘા અપિ ચેષ્ટ્યતિ । ગત્યપક્ષેપળોક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ શરીરિણાં સર્વાઃ ક્રિયાઃ પ્રાયઃ તસ્મિન્ પ્રતિવદ્ધાઃ । પ્રસ્પન્દનં ચ ઉદ્ધનં ચ પૂરણં વિરેચનં ચ ધારણમ્ इति एताः पक्ष चेष्टाः नमस्वतः प्रोक्ताः । कुद्वः सः प्रायशः सर्वदेहगान् रोगान् कुरुते, युगपत् कुपिताः एते असंशयं देहं मिन्धुः ॥

વ્યાનવાયુ^૨ આખા શરીરમાં ફરે છે તથા રસનું વહન કરવા તત્પર રહે છે; વળી તે સ્વેદ(પરસેવા)નું તથા રુધિરનું વહન કરે છે; તેમ જ પાંચ પ્રકારની ચેષ્ટા પણ કરાવે છે; જેમકે ગતિ, અપક્ષેપણ,^૩ ઉત્ક્ષેપણ,^૪ નિમેષ^૫ અને ઉન્મેષ^૬ વગેરે દેહધારીઓની બધી ક્રિયાઓ ખાસ કરી તેના ઉપર આધાર રાખે છે; વળી પ્રસ્પંદન,^૭ ઉદ્ધન,^૮ પૂરણ,^૯ વિરેચન^{૧૦} અને ધારણ^{૧૧} એ પાંચ ચેષ્ટાઓ લગભગ આ વાયુની છે. તે વાયુ કોપે છે, તો લગભગ આખા શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન કરે છે; અને એ બધા વાયુઓ જે એકી વખતે કોપે છે, તો દેહનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૧૧૪-૧૧૭

દીકા-દેહં મિન્નં કુરુમારિયેયુરિત્યર્થઃ । દેહને મિન્ન કરે-અર્થાત્ મારી નાખે છે. ૧૧૪-૧૧૭

પિત્તનું સ્વરૂપ

પિત્તમુખ્યાં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરમ્ । સરં કટુલઘુ સ્નિગ્ધં તીક્ષ્ણમમ્લં તુ પાકતઃ ॥ ૧૧૮ ॥ અન્વયઃ-પિત્તમ્ ઉષ્ણં દ્રવં પીતં નીલં સત્ત્વગુણોત્તરમ્, સરં કટુલઘુ સ્નિગ્ધં તીક્ષ્ણપાકતઃ તુ અમ્લમ્ ॥

પિત્ત^{૧૨} ગરમ, પ્રવાહી, પીળું, લીલું,

૨. વિશેષેણ સર્વેતા વ્યાપ્તયા આનયતિ इति વ્યાનઃ-જે આખા શરીરમાં ચોપાસ વ્યાપીને રસાદિને વહે અન્ન તે દ્વારા જિવાડે, તે વ્યાન.

૩. પાસે લાવવું-આકુંચન. ૪. દૂર ફેંકવું-પ્રસારણ. ૫. આંખ મીંચવી. ૬. આંખ ઉઘાડવી. ૭. ટપકવું. ૮. જીએ ખેંચી જવું. ૯. પૂરવું કે ભરવું. ૧૦. અલગ કરી વહેવડાવવું. ૧૧. અટકાવવું.

૧૨. અપિદીયતે સ્મ-અવલખ્ણયતે શીતોપચારઃ, પાત્યતે સ્મ વા દેહઃ અમેનેતિ પિત્તમ્-દો અવલખ્ણને, દેહ પાલને વા ફલસ્માત્-ક્ષઃ । ‘અચ ઉપસર્ગાત્તઃ’ ‘વષ્ટિ માયુરિઃ’ इत्यशेषम् । જેનો પ્રકોપ શીતળ ઉપચારથી કાપી શકાય છે-તે, અથવા જેનાથી દેહનું રક્ષણ કરાય

તત્રસ્યમેવ પિત્તાનાં શેષાણામપ્યનુગ્રહમ્ ॥
કરોતિ ધલદાનેન પાચકં નામ તત્રગૃતમ્ ।’

નતુ યદિ પિતામ્યોરમેદસ્તદા કથં ઘૃતં પિત્તસ્ય
શામકમમેદોપકમિતિ ? તથા મત્સ્યાઃ પિત્તં કુર્વન્તિ
ન ચ તેડમિદીપ્તિકરા ઇતિ ? તથા પિતાધિક્યાત્તીક્ષ્ણોડ-
મિરિત્યપિ કથં સ્યાત્ ? તથા સમદોષઃ સમામિશ્લેત્યપિ
વક્તું ન યુજ્યતે । તથા ‘દ્રવં ક્ષિગ્ધમધોગં ચ પિત્તં
વહ્નિરતોડન્યથેતિ । અત્રોચ્યતે । પિત્તમન્નેઃ સન્તતાધિષ્ઠા-
નમ્ । તથાચોકં તંત્રાન્તરે-

‘અગ્નિમિત્રગુણૈર્યુક્તઃ પિત્તં મિત્રગુણૈસ્તથા ॥
દ્રવં ક્ષિગ્ધમધોગં ચ પિત્તં વહ્નિરતોડન્યથા ।
તસ્માત્તેજોમયં પિત્તં પિત્તોષ્મા યઃ સ શક્તિમાન ॥
સ સંચરતિ કુક્ષિસ્યઃ સર્વતો ધમનીમુલૈઃ ।
સ કાયાગ્નિઃ સ કાયોષ્મા સ પક્વા સ ચ જીવનમ્ ॥
અત્રન્યગતિરિત્યેવં દેહે કાયાગ્નિરુચ્યતે ।’

અન્યથ-

‘વામપાર્શ્વાશ્રિતં નામેઃ કિંચિત્સોમસ્ય મળ્ડલમ્ ॥
તન્મધ્યે મળ્ડલં સૌર્યં તન્મધ્યેડગ્નિર્વ્યવસ્થિતઃ ।
જરાયુમીત્રપ્રચ્છન્નઃ કાચકોશસ્યદીપવત્ ॥’

તથા ચ મધુકોશે-‘દ્રવતેજઃસમુદાયાત્મકસ્યાપિ પિત્તસ્ય
તેજોભાગોડગ્નિરિતિ’ । તેન પિત્તમપ્યમિવન્મન્યતે, અતિ-
તાપિતાયોગોલકવત્ । પરમાર્થતસ્તુ અગ્નિઃ પિતાગ્નિઃ
એવેતિ સિદ્ધાન્તઃ ॥ અતઃ એવાહ રસપ્રદીપે-

‘જાઠરો ભગવાનગ્નિરીશ્વરોડગ્નસ્ય પાચકઃ ।
સૌક્ષ્મ્યાદ્રસાનાદદાનો વિવક્તુઃ નૈવ શક્યતે ॥
નાભૌ મધ્યે શરીરસ્ય વિરોષાત્સોમમળ્ડલમ્ ।
સોમમળ્ડલમધ્યસ્થં વિદ્યાત્સૂર્યસ્ય મળ્ડલમ્ ॥
પ્રદીપવત્તત્ર નૃણાં સ્થિતો મર્યે હુતારાનઃ ।
સૂર્યો દિવિ યથા તિષ્ઠસ્તેજોયુક્તર્ગમસ્તિમ્નિઃ ॥
વિરોપયતિ સર્વાણિ પલ્વલાનિ સરાંસિ ચ ।
તદ્વચ્છરીરિણાં મુક્તં જ્વલનો નામિમાશ્રિતઃ ॥
મયૂલૈઃ પચતે ક્ષિપ્રં નાનાલ્પજનસંસ્કૃતમ્ ।
સ્થૂલકાયેષુ સત્ત્વેષુ યચમાત્રઃ પ્રમાણતઃ ॥
હ્રસ્વકાયેષુ સત્ત્વેષુ તિલમાત્રઃ પ્રમાણતઃ ।
કૃમિકીટપતલ્લેષુ વાલમાત્રોડવતિષ્ઠત ઇતિ ॥’

પાચક પિત્ત આમાશય અને પક્વાશયની મધ્યમાં
રહે છે, તથા ભોજ્ય, ભક્ત્ય, ચર્ચા, લેહ્ય, યોષ્ય અને
પેય, એવા છ પ્રકારના આહારનું પાચન કરે છે;
તેમજ દોષ, રસ, સૂત્ર અને પૂરીષને ગુદાં ગુદાં કરે છે;
તેમજ અગ્નિસ્થાનમાં રહીને જ તે પોતાની શક્તિ-
દ્વારા રસને રંગવો, હૃદયમાં રહેલા કફ તથા (બેભા-

નપણા રૂપ) અંધકારને દૂર કરવો, રૂપ ગ્રહણ કરવું,
ક્રાંતિનો પ્રકાશ કરવો, અભ્યંગ-લેપ આદિનું
પાચન કરવું-વગેરે અગ્નિનાં કર્મોને અને ગુદાં ગુદાં
પિત્તનાં સ્થાનોને અનુગ્રહ અથવા સહાય કરે છે;
વળી બાકીનાં ખીજાં પણ યકૃત, પ્લીહન આદિ
પિત્તનાં સ્થાનોમાં અમુક અંશથી જઈને તે તે
સ્થાનોમાં રસને રંગવો આદિ કર્મો વડે ઉપકાર
કરે છે; વળી તે પાચક પિત્ત એવા પ્રકારનું છે
કે બાકીના અગ્નિઓનું પણ બળ વધારનાર છે.
અહીં બાકીના અગ્નિઓ એટલે પૃથ્વી આદિ મહા-
ભૂતોના ગુણો સમજવાના છે; કારણ કે ચરકે કહ્યું છે
કે ‘ભૌમ-પૃથ્વીસંબધી, આપ્ય-જળસંબધી, આગ્નય-
અગ્નિસંબધી, વાયવ્ય એટલે વાયુસંબધી તથા
નાભસ-આકાશસંબધી-એમ પાંચ પ્રકારની ઉષ્ણ-
તાઓ અથવા અગ્નિરૂપ-ગરમી છે.’ એ રીતે જ
વાગ્બટમાં પણ કહ્યું છે : ‘દોષ, ધાતુઓ તથા મળ
આદિની જે ઉષ્ણતા તે જ અગ્નિ છે.’ એમ
આત્રેય ઋષિનું કહેવું છે; એટલે કે તે (પાચક) પિત્ત
રસાદિ સાત ધાતુઓમાં રહેલા જે સાત અગ્નિ-
ઓ છે, તેઓના બળને વધારનાર છે; જેમ ઘરમાં
રાખેલાં રત્નો, આગિયા-પતંગિયાં (જ્વડાં)ની પેઠે
દૂરથી પ્રકાશતાં હોય; પરંતુ દીવાના તેજથી તે જ
રત્નો ખૂબ દૂર સુધી (વધારે) પ્રકાશ કરનારાં થાય
છે, તે જ પ્રમાણે (જઠરના) અગ્ન્યાશયમાં રહેલા
પાચક અગ્નિના તેજથી બધા અગ્નિઓ બળવાન થાય
છે; આ જ પ્રમાણે વાગ્બટ કહે છે કે, ‘અત્રનું પાચન
કરનારો અગ્નિ બધા પાચક-અગ્નિઓ કરતાં અધિક
મનાયો છે; કારણ કે તેનો વધારો કે ઘટાડો થાય,
તે આધારે જ ખીજા અગ્નિઓનો વધારો કે ઘટાડો
થતો હોઈ તે બધાઓનું મૂળ-તે અન્નપાચક
અગ્નિ જ છે.’

અહીં શંકા થાય કે અગ્નિ પિત્તથી ગુદો
છે કે પિત્ત એ જ અગ્નિ છે? આનું સમાધાન
આવું કહેવાય છે કે, પિત્તના ઉષ્ણતા આદિ ગુણ-
દ્વારા જ આહારનું પાચન, રંજન, દર્શન વગેરે
કર્મો થયા કરે છે, તેથી એવું કર્મ કરતા પિત્ત
સિવાય ખીજે કોઈ અગ્નિ (દેહમાં) નથી; અને
તે જ કારણે એ અગ્નિરૂપ પિત્તનાં ગુદાં ગુદાં સ્થા-
નોને લીધે પાચક, રંજક, સાંધક, આલોચક અને
ભ્રાજક એવાં (તેનાં પાંચ) નામો પણ છે; આ
જ અભિપ્રાય વાગ્બટ કહે છે : ‘પાચક પિત્તનું માપ
તલ જેવડું છે; એનું કઠિનપણું હોવાથી કોઈ

કેવને તે પામવું નથી એ પિત્રને વિકાર પામ્યું ન હોય તો પામન કરવાથી, ગરમી આપવાથી, આપને જોવાની સક્રિય આપવાથી, તેમજ શૂન્ય, તરસ, સ્વપ્ન, ક્રાંતિ, મેઘાસ્રવિત્તિ, શુદ્ધિ, પરાક્રમ તથા સરીરમાં કોમળતા આપવાથી ઉપકાર કરે છે. વળી તે પિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે. પદ્માસન તથા આમોલનથી મખમલ રહે છે અને તે જોડે પાંચ જુલોષજનક છે, છતાં તેમાં તેજનો મુલ્ય અધિક છે. ૧૫ પદ્મોને શુદ્ધ શુદ્ધ કરે છે. વળી તે ત્યાંજ (પોતાના સ્થાનમાં) રહી બાકીનાં પિત્રોને પણ બળ આપવાથી તેમને અનુભવ-ઉપકાર અથવા સહાય કરે છે અને તેને 'પાચક' પિત્ર નામે કહે છે.

અહીં કોઈને ટકા થાય કે પિત્ર અને અગ્નિ એ એક જ છે તો જો પિત્રને સમાવનાર તથા અગ્નિને પ્રદાન કરનાર કેવી રીતે થાય? તેમજ માણ્યાં પિત્રને કૃત્ય કરે છે છતાં અગ્નિને પ્રદાન કરતાં નથી એમ કેમ જાણે? વળી પિત્રની અધિકતા જવાથી અગ્નિ તીવ્ર થાય છે, એમ પણ કેમ જાણે? વળી સમાન દોષવાળા તથા સમાન અગ્નિ વાળા (કોઈ મનુષ્ય એમ) પણ કહી શકાય નહિ તેમ જ રાજા કિશકેશવોજી નિલંબુતોડકા-પિત્ર તે પ્રવાહી, ગિરિ તથા નીચે ગતિ કરનાર છે અને અગ્નિ તે એથી ક્ષેત્ર છે-એટલે સ્થિર, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્ર ગતિ કરનાર છે (એમ બંને શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વભાવના કેવાથી તેઓને એકબીજાથી શુદ્ધ જ કહેવાં મેળ્ય છે, પણ તેમને એક જ કહેવાં તે ઠીક નથી.) આ સમાન સમાધાન આ રીતે કરેલા છે, કે પિત્ર એ અગ્નિનું કાચી આમલ રથાન છે. જીવન પ્રકારમાં પણ આમ કહે છે.

અગ્નિ શુદ્ધ મુજેથી શુદ્ધ છે અને પિત્ર પણ શુદ્ધ મુજેથી શુદ્ધ છે એમ કે પિત્ર પ્રવાહી, સ્થિર તથા નીચે ગતિ કરનાર છે, ત્યારે અગ્નિ તેથી ક્ષેત્ર-સ્થિર ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્ર ગતિ કરનાર છે તેથી જ પિત્ર તેનેમય છે. પિત્રની જે ગરમી છે તે જ સ્થિતિવાળી છે અને તે જ ગરમી કિરણોના માર્ગે (સરીરમાં) સર્વ તરફ પ્રસાર કરે છે, તે જ કાષાનો અગ્નિ છે, તે જ કાષાની ઉત્પત્તિ છે, તે જ પામન

કરનાર તથા જીવન છે, એમ રહેલા એ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ જ નથી અર્થાત્ રહેને ટકી રહેના મારે એ સિવાય બીજો આસ કોઈ આમલ જ નથી, તેથી એ પિત્રને જ કાષાનો અગ્નિ કહેવામાં આવે છે.

વળી બીજું પણ આ સાચી પ્રમાણ મળે છે. 'નાભિથી કમ્પક ગમે પડે મસ્તુ મડળ રહેલું છે, તેની મખમલ સર્વ મડળ છે અને તે મેનની વચ્ચે અગ્નિ રહેલો છે, જેમ કમ્પક ગેળામાં દીવા રહ્યો હોય તેમ એ અગ્નિ કેવળ (પાતળા) જડાવેલું નથી રહ્યો છે. 'વળી મધુકોષ(નામની માખનિવાનની ટીકા)માં પણ આમ કહ્યું છે કે જો કે પિત્ર એ પ્રવાહી તેજના સમુદાયજનક છે. છતાં તે તેજનો (અમુક) બાજુ અગ્નિ જ છે. 'આ ઉપરથી પિત્રને પણ અગ્નિ જેવું જ માનવામાં આવે છે જેમ અતિ સ્વ તપાવેલો લેલાનો લેલો (ખરી રીતે જો લેલું જ છે છતાં) અગ્નિજનક જ મનાય છે એટલે વાત વિકલ્પિત તો અગ્નિ એ પિત્રથી શુદ્ધ જ છે, આવે સિદ્ધાંત છે. આ જ કારણે રસપ્રદીપત્રે એમ કહે છે. અગ્નિવાન જડામિ સમયે છે અગ્નિ પામન કરે છે અને રસોતે પ્રકલ્પ છે. છતાં સ્વભાવજનકે વીધે તેનો સ્પષ્ટ વિવેક અથવા પૂરકરણ કરી શકાતું નથી. સરીરના મખમલ આસ કરી નાભિની અંતર મસ્તુ મડળ છે તે વડમડળની મખમલ સર્વ મડળ રહ્યું છે એમ જાણવું અને ત્યાં એ મેનની મખમલ મનુષ્યોના અગ્નિ દીવાની જે રહ્યો છે એમ સર્વ આકાશમાં રહેતો પોતાનાં તેજમુલક કિરણે વડે સ્વભાવ આલોચિત્ત તથા તળાવોને સુધી નામે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યોની નાભિમાં રહેલો અગ્નિ પોતાનાં કિરણે વડે તેમણે આપેલા જાતનળમાં સાક-અથાણાં વગેરેથી સરકાર પામેલા અમનું તરત પામન કરે છે એ અગ્નિ મેરડાં સરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં જ જોવાં હોય છે નાનાં સરીરવાળાં (મનુષ્યાદિ) પ્રાણીઓમાં તપ જોવાં હોય છે અને કરમિયા કામ તથા ખરમિયાં વગેરે જોવામાં પણ જોવાં રહે છે. '૧૨૧

બીજા આર પ્રકાશના પિત્ર રજાઈ મામ પતિલ તરૂંત શોખિન મયેલ. વસુ સામજીસી તરૂંત પીરુદિ પૂર્તિ સ્થિતિ ૩૧૨૨ અમ્બ-કર રજાઈ મામ પિત તરૂંત રાઈ શોખિન મયેલ. કરૂંત સામજીસી તરૂંત પીરુદિ પૂર્તિ સ્થિતિ ૩૧૨૨ એ રજાઈ નામનું પિત્ર છે, તે રસને લોહીકર કરે છે; પણ એ સાધક નામનું પિત્ર

છે, તે બુદ્ધિને, મેઘા અથવા ધીરજને તથા સ્મરણશક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨૨

યદાલોચકસંશ્નં તદ્દ્રૂપગ્રહણકારણમ્ ।

આજકં કાન્તિકારિ સ્યાલ્લેપામ્યક્ષાદિપાચકમ્ ॥

અન્યઃ—યદ્ આલોચકસંશ્નં તદ્દ્રૂપગ્રહણકારણમ્, આજકં કાન્તિકારિ લેપામ્યક્ષાદિપાચકં સ્યાત્ ॥

જે આલોચક નામનું પિત્ત છે, તે (નેત્રદ્વારા) રૂપને ગ્રહણ કરાવનાર છે—અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુને દેખવામાં કારણરૂપ છે; અને જે બ્રાજક નામનું પિત્ત છે, તે કાંતિકારક તથા લેપ (ચંદન આદિનું વિલેપન), અભ્યંગ (તેલનું મર્દન), આદિનું પાચન કરનાર હોય છે. ૧૨૩

કંડુ સ્વરૂપ

શ્લેષ્માશ્વેતોગુરુઃસ્નિગ્ધઃપિચ્છિલઃશીતલસ્તથા ।
તમોગુણાડધિકઃસ્વાદુર્વિદગ્ધોલવણોભવેત્ ॥૧૨૪

અન્યઃ—શ્લેષ્મા શ્વેતઃ ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ પિચ્છિલઃ તથા શીતલઃ તમોગુણાધિકઃ સ્વાદુઃ (સન્) વિદગ્ધઃ લવણઃ ભવેત્ ॥

કંડુ ધોળો, ભારે, સ્નિગ્ધ એટલે ભીનો સુવાળો—ઘાટો—લીસો, પિચ્છિલ—ચીકણા તંતુવાળો—ચીકણો તેમજ શીતળ, તમોગુણની અધિકતાવાળો તથા સ્વાદિષ્ટ હોઈ વિદગ્ધ—અંદરના અગ્નિથી ખૂબ ઠાંડેલો—પાકેલો થઈ ખારો પણ થાય છે. ૧૨૪

ટીકા—એકઃ શ્લેષ્મા વાતપિત્તવત્ નામસ્વાનકર્મ-મેદૈઃપદ્મવિષઃ । મૂળ તો કંડુ એક જ છે, છતાં વાયુ તથા પિત્તની પેઠે તેનાં પણ નામો, સ્થાનો તથા કર્મો જુદાં જુદાં હોવાથી તે પાંચ પ્રકારનો છે. ૧૨૪

કંડુનાં નામો

કફસ્યૈતાનિ નામાનિ ક્ષેદનશ્ચાવલમ્બનઃ ।

રસનઃ ક્ષેદનશ્ચાપિ શ્લેષ્મણઃ સ્થાનમેદતઃ ॥૧૨૫

અન્યઃ—ક્ષેદનઃ ચ અવલમ્બનઃ, રસનઃ, ક્ષેદનઃ ચ શ્લેષ્મણઃ એતાનિ અપિ સ્થાનમેદતા કફત્ય નામાનિ ॥

૧. કેન—જલેન કાદુ—જલાદા ફલતિ—નિબ્ધયતે, યદ્વા કે—શિરસિ ફળતિ ફલતિ વેતિ કફઃ—જે પાણીમાંથી નીપજે છે અથવા મરતકમાં તથા તેનાથી નીચેનાં

ક્ષેદન,^૨ અવલંબન,^૩ રસન,^૪ સ્નેહન,^૫ અને શ્લેષ્મણ^૬ આ (પાંચ) પણ જુદાં જુદાં સ્થાનોને લીધે કંડુનાં નામો છે. ૧૨૫

ક્ષેદનાદિ પાંચે કંડુનાં સ્થાનો

આમાશયેડ્ય હૃદયે કળ્થે શિરસિ સન્ધિષુ ।
સ્થાનેષ્વેપુ મનુષ્યાણાં શ્લેષ્મા તિષ્ઠત્યનુક્રમાત્ ॥૧૨૬

અન્યઃ—આમાશયે અથ હૃદયે કળ્થે શિરસિ સન્ધિષુ એ મનુષ્યાણાં સ્થાનેષુ શ્લેષ્મા અનુક્રમાત્ તિષ્ઠતિ ॥

આમાશય, હૃદય, કંઠ, મસ્તક તથા સાંધા આ (મનુષ્યોનાં શરીરનાં) સ્થાનોમાં (એ પાંચ પ્રકારનો) કંડુ અનુક્રમે રહે છે.

ટીકા—દોષાણાં સકલશરીરવ્યાપિનામપિ પદ્મ પદ્મ સ્થાનાનીતિ વાહુલ્યામિપ્રાયેણોક્તાનિ ॥ વાત, પિત્ત અને કંડુ—આ દોષો, જોકે આખા શરીરમાં વ્યાપીને જ રહ્યા છે, તોપણ અહીં તેઓનાં જે પાંચ પાંચ સ્થાનો કહ્યાં છે, તે લગભગ તે તે સ્થાનોમાં તેઓ અસુક અંશે વધારે હોય છે, એ અભિપ્રાય સૂચવે છે. વાગ્મટ પણ આમ જ કહે છેઃ ‘હિત પ્રાયેણ દોષાણાં સ્થાનાન્વ્યવિકૃતાત્મનામ્ । વ્યાપિનામપિ જાનીયાત્ કર્માણિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥’ જોકે આ દોષો આખા શરીરમાં વ્યાપીને જ રહ્યા છે, તોપણ તેઓ વિકાર પામ્યા ન હોય, તો તેઓનાં આ સ્થાનો લગભગ વધારે-

૨. ક્ષેદયતિ—આર્દ્રમાર્વં પ્રાપયતિ અન્નમામાશયસ્યઃ સન્નિતિ ક્ષેદનઃ—જે આમાશયમાં રહેતો હોઈ ખાધેલા ખોરાકને ભીનાશ પમાડે, તે ક્ષેદન.

૩. અવલમ્બયતિ—આલમ્બનં કરોતિ હૃદયસ્યઃ સન્ હૃદયાદિમાગાનામિતિ અવલમ્બનઃ—જે હૃદયમાં રહેતો હોઈ હૃદયાદિ ભાગોને ટેકો આપે છે—ધારણ કરવામાં સહાયબૂત થાય છે, તે અવલંબન.

૪. રસયતિ—આસ્વાદમનુભવયતિ કળ્થસ્યઃ સન્ મુક્તપીત્તદ્રવ્યાણામિતિ રસનઃ—જે કંઠમાં રહેતો હોઈ ખાધેલાપીધેલા પદાર્થોના સ્વાદનો અનુભવ કરાવે છે, તે રસન.

૫. સ્નેહયતિ સ્નેહપ્રદાનેન સમસ્તેન્દ્રિયાણિ તર્પયતિ શિરઃસ્યઃ સન્નિતિ સ્નેહનઃ—જે મસ્તકમાં રહેતો હોઈ બધી ઈન્દ્રિયોને ચીકણા આપી તૃપ્ત કરે છે, તે સ્નેહન.

૬. શ્લેષયતિ—સર્વસન્ધીન્ સંશ્લિષ્ટાન્ કરોતિ સન્ધિષુ સ્થિતઃ સન્ હિત શ્લેષ્મણઃ—જે દરેક સાંધાઓમાં રહેતો હોઈ તે સાંધાઓને બરાબર વળગેલા રાખે છે, તે શ્લેષ્મણ.

ધાતુઓનાં કર્મ

પ્રીણનં જીવનં લેપઃ સ્નેહો ધારણપૂરણે ।
ગર્ભોત્પાદશ્ચ કર્માણિ ધાતુનાં કથિતાનિ હિ ॥૧૩૨

અન્વયઃ-પ્રીણનં જીવનં લેપઃ સ્નેહઃ ધારણપૂરણે ચ ગર્ભોત્પાદઃ, (ઉત્પાદન) ધાતુનાં કર્માણિ હિ કથિતાનિ ॥

પ્રીણન-પ્રેમ ઉપજનવયો-ખુશ રાખવું-
તૃપ્ત કરવું-એ રસ ધાતુનું કર્મ છે; જીવન-
જિવાડવું એ અસ્તુ અથવા રુધિર ધાતુનું
કર્મ છે; લેપ-લીપવું-ખરડવું-ચોપડવું-એ
માંસ ધાતુનું કર્મ છે; સ્નેહ-શરીરમાં ચીકાશ
રાખવી-તે મેદ ધાતુનું કર્મ છે; ધારણ-
આખા શરીરને ખરાબર ધારી રાખવું-વ્યવ-
સ્થિત ટટાર રાખવું-તે અસ્થિ ધાતુનું કર્મ
છે; પૂરણ-હાડકાંની નળી ભરી રાખવી-તે
મન્ન ધાતુનું કર્મ છે અને ગર્ભની ઉત્પત્તિ
કરવી-તે શુક્ર-વીર્ય ધાતુનું કર્મ છે; આમ
(સાતે) ધાતુઓનાં ચોક્કસ કર્મો કહ્યાં છે.

‘રસ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

યત્પાથો રસધાતુર્યસ્તતોઽમવદપાં રસઃ ।
સદ્રવં સકલં દેહં રસતીતિ રસઃ સ્મૃતઃ ॥૧૩૩॥

અન્વયઃ-યઃ રસધાતુઃ યત્ પાથઃ (અસ્તિ), તત્તઃ
અપાં રસઃ અમવત્ । સકલં દેહં સદ્રવં રસતિ-इति
રસઃ સ્મૃતઃ ॥

જે રસધાતુ, જે કારણે જળરૂપ છે,
તેથી જળનો જ એ (રસ) થયો છે-
જળમાંથી જ સારરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ છે; વળી
આખા શરીરને તે દ્રવયુક્ત-પ્રવાહી પદાર્થ-
યુક્ત ઠરી દે છે, આ કારણે તે ‘રસ’
કહેવાય છે. ૧૩૩

રસનું સ્વરૂપ

સમ્યક્ પક્વસ્ય મુકસ્ય સારો નિગદિતો રસઃ ।
સ તુ દ્રવઃ સિતઃ શીતઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધશ્ચલો ભવેત્ ॥

૧. રસ આસ્વાદને-રસ્યતે આસ્વાદ્યતે સર્વે, જલ-
સ્પત્વાદ્ મધુરત્વાચ્ચ, રસ્યતિ સદ્રવાન્ કરોતિ વા સર્વાન્
ધાતૂન્ इति રસઃ-જે મધુર ગુણયુક્ત જળરૂપ હોવાથી
સર્વ પ્રાણીઓ વડે સ્વાદરૂપે અનુભવાય છે અથવા
સર્વ ધાતુઓને પ્રવાહી તથા સ્વાદ્યોગ્ય મધુર ગુણ-
વાળા જે કરે છે, તે રસ.

અન્વયઃ-મુકસ્ય સમ્યક્ પક્વસ્ય સારઃ રસઃ નિગદિતઃ,
સ તુ દ્રવઃ સિતઃ શીતઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધઃ ચલઃ ભવેત્ ॥

ખાધેલા સારી રીતે પાચન થયેલા
ખોરાકનો (જે) તત્ત્વરૂપ સાર તે ‘રસ’
કહેવાય છે અને તે પ્રવાહી, ઘોળો, શીતળ,
સ્વાદિષ્ઠ-મધુર, સ્નેહયુક્ત-ચીકાશવાળો તથા
ચળ-ચંચળ-અસ્થિર હોય છે. ૧૩૪

ટીકા-સારો યથા ગુડમચૂકપુષ્પવચ્ચુલત્વંચવદરીમૂલા-
દિમ્બઃ સારો મદિરા । આ શ્લોકમાં સારને રસ કહ્યો
છે; તે સાર એટલે જેમ ગોળ, મહુડાં, ખાવળની
ઝાલ તથા ખોરડીનાં મૂળિયાં વગેરે(ના આથા)માંથી
તેઓના સારરૂપે અથવા તત્ત્વરૂપે મદિરા ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ ખાધેલા ખોરાકનું પાચન થયા પછી
તેમાંથી જે સાર નીપજે છે, તેને રસ સમજવો.

રસનું સ્થાન

સર્વદેહચરસ્યાપિ રસસ્ય હૃદયં સ્થલમ્ ।
સમાનમસ્તા પૂર્વં યદયં હૃદયે ધૃતઃ ॥૧૩૫॥

અન્વયઃ-સર્વદેહચરસ્ય અપિ રસસ્ય સ્થલં હૃદયમ્
(અસ્તિ); યત્ સમાનમસ્તા અયં હૃદયે ધૃતઃ ॥

જે કે રસ આખા દેહમાં ફરી રહ્યો છે,
છતાં તેનું (ખાસ મુખ્ય) સ્થળ હૃદય છે;
કેમકે સમાન નામના વાયુએ, (સૌની)
પહેલાં તેને હૃદયમાં લાવી મૂક્યો છે. ૧૩૫

રસનાં કર્મ

આરુહ્ય ધમનીર્ગત્વા ધાતૂન્ સર્વાનયં રસઃ ।
પુષ્પાતિ તદનુ સ્વીર્યૈર્વ્યામોતિ ચ તનું ગુણૈઃ ॥૧૩૬॥

અન્વયઃ-અયં રસઃ ધમનીઃ આરુહ્ય સર્વાન્ ધાતૂન્
ગત્વા પુષ્પાતિ, ચ તદનુ સ્વીર્યૈઃ ગુણૈઃ તનું વ્યામોતિ ॥

આ રસ (ધોરી નસો રૂપી) ધમનીઓ
પર ચઢી તે માર્ગે થઈ બાધી ધાતુઓમાં
પહોંચી જઈ તેઓનું પોષણ કરે છે અને
તે પછી પોતાના ગુણો વડે શરીરને વ્યાસ
કરે છે. ૧૩૬

ટીકા-ગુણૈઃ-શીતસ્નિગ્ધપોષકત્વગુણઃ । ગુણો વડે
એટલે શીતળ, સ્નિગ્ધ, અને પોષકત્વરૂપ ગુણો વડે.

વિદગ્ધ રસ અને તેનું કર્મ

મન્દવહ્નિવિદગ્ધસ્તુ કહુર્વામ્લો ભવેદ્રસઃ ।
સ કુર્યાદ્દહુલાન્ રોગાન્ વિપક્વત્વં કરોત્યપિ ॥૧૩૭॥

અન્વયઃ-મન્દવહ્નિવિદગ્ધઃ રસઃ તુ કહુઃ વા અમ્લઃ

મથે. ૧. વનુ-નુ. યોગ્ય. કુર્મા, વિનકનમ
મથિ કોસિ ॥

મહાશિ વટે વિજય શયેલો. એટલે દાહી
ગયેલો. અથવા પરિપૂર્ણ નહિ પાકેલો. રસ
તો વીગો, કઠવો કે ખાટો થઈ બાક છે, તે
પ્રથા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે અને એર જેવું
કામ પણ કરે છે. ૧૩૭

રસ જ રક્ત થાય છે

પદ્મા રસો પદ્મપ્રાપ્તિ તત્ત્વ પદ્મપિપ્પત્ત ॥
રાગ પાકે જ સ્થાપ્ય સ મથે. ૧૩૮
અથવા-વદા રસ વદાત યાતિ (વદા) તત્ત્વ રક્ત-
પિત્ત રાગ જ પાકે સંપ્રાપ્ય જ રક્તરૂપક મથે. ॥

આરે રસ મધુતસ્થાનમાં બાક છે, ત્યારે
ત્યા (રહેલો) રજક પિત્તને દોષે રંબ
પામીને તથા પરિપૂર્ણ થઈ ને તે (રસ) રક્ત
(દોહી) નામની ધાતુરૂપે થાય છે. ૧૩૮

રક્તનું સ્વરૂપ

રક્ત સર્વશરીરસ્ય જીવસ્યામારમુતમમ્ ॥
શિખરં ગુરુ વર્ણ સ્વાદુ વિરત્ય પિત્તપ્રવેશે ॥૧૩૯
અથવા-રક્ત સર્વશરીરસ્ય જીવસ્ય રાતમમ્ આપરં
ક્ષિપ્ત ગુરુ વર્ણ સ્વાદુ (વલિ) વિરત્ય પિત્તવત્ મથે. ॥

જે રક્ત આખા શરીરમાં રહેવાય,
છવનો ઉત્તમ આધાર, સિત્ત અથવા શીઠશુ,
શાદે, અળ-અશિષર અને સ્વાદુ-મધુર કોષ
છે, પણ તે સિત્ત અથવા અશિષર ન
પાકેલ કોષ તો પિત્ત જેવું (વિઘાર કરનાર
તથા ખાટું) થઈ બાક છે. ૧૩૯

રક્ત-જીવસ્વામારમુતમમિતિ, રક્ત કાશ ૧૨૩૫ જે
છવનો ઉત્તમ આધાર છે, જે અન્યથા આમ કહેવાયું
છે, કે 'જોતો વલિત્ત સર્વશરીરમ્ મેદે તત્ત્વ કિલેકા ॥' જો
રક્ત મેદે વલિત્ત કીયે વાસિ કુર્વે છવાત' ॥' હિત્તે રક્ત
મેદે જ સર્વશરીરમ્ રાતમમ્ આપરં ક્ષિપ્ત ગુરુ વર્ણ
સ્વાદુ, નહિ મેદે મધુર જ રક્તરૂપક પદ્મપ્રાપ્તિ રૂપે રક્ત
પિત્તરૂપે-અર્થ મથે. ૧૩૯. ॥ જે કે છવ આખા
શરીરમાં રહે છે, છતાં શરીરની બહાર રહેલા
વીરમાં, દોહીમાં તથા મળમાં ખાસ વધારે
પડતા રહે છે, કારણ કે તે અગ્રમાનું એક પણ

૧. રમ્પે સ્વ-અર્થ-વલિત્તે રક્ત પ્રવેશે રક્ત
હિત્તે રમ્પ-રંબ નામના પિત્ત વટે ને રંગાયું

નહિ પામતાં તે જ શયે છવન પણ નાક પામે
છે, 'આમ છતાં ને વીર', દોહી કે મળ શરીરનો
આરબ કરનાર દોહી શુદ્ધ હોય, તેમજ વાગ્યે
કહેલા માપ મળાયે બરાબર માપસર હોય, તેમજ જ
છવ વસે છે, પણ ને વીર, દોહી કે મળ કુદ
અથવા બગાડાં હોય કે ખૂબ વધી અર્થ હોય, તેમજ
છવ વસતો નથી, કેમકે ને એમ ન હોય તે
બગાડેલાં કે વધેલાં દોહીને કાઢી નાખતા મળે
શાંતિય ઉપદેશ બાક છે. ૬૩૧

રક્તનું સ્થાન

પદ્મપ્રાપ્તિ ॥ રક્તસ્ય મુખ્યસ્થાનં તપોઃ સ્થિતમ્ ॥
અપ્યત્ત સ્થિતવતા રક્તમાં યોગ્ય મથે. ૧૩૯
અથવા-વદાત જ યોગ્ય રક્ત સ્થ-નમ્ ॥
તપો સ્થિત (તપ) અપ્યત્ત સ્થિતવતા રક્તમાં
યોગ્ય મથે. ॥

મધુર અને શીઠ-જે જે રક્તના મુખ્ય
સ્થાન છે, તે જે જ શયે રહેલું જે રક્ત, બીજા
સ્થાનોમાં રહેલા રક્તને યોગ્ય આપનાર
થાય છે. ૧૪૦

રક્ત જ માસ અને છે

જોયિત્ત સ્થાપિતના વર્ણ વાયુના જ અનીરુતમ્ ॥
તથેવ મોસે જાનીયાતસ્ય મેશાનિ કુર્વે ॥૧૪૧
અથવા-સ્થાપિતના વર્ણ વાયુના જ અનીરુત્ત વર
જોયિત્ત મોસે જાનીયાત, તત્ત્વ મેશાન મથિ કુર્વે ॥
(દોહીમાં) યોગ્યમાં જ રહેલા અગ્નિ
વટે પાકેલું અને વાયુને ધક્કે કરેલું તે જ
રક્ત માસ ॥ અર્થ: જે માસના ભેદો પણ
કે કહે છે. ૧૪૧

રક્ત-જોયિત્ત મિતિ ॥ જોયિત્ત-અર્થ-વર્ણ રક્ત
જોયિત્ત-અર્થ-વર્ણ રક્ત-અર્થ-વર્ણ ॥
પદ્મમાં કહે છે, કે જે સ્થાપિતના અગ્નિમાં અમે
રક્ત જ રક્ત સત્તાને પામે છે-માસ બની જાય છે
(ખરી રીતે) એમ આગળ જતાં રક્ત જ માસ
વગેરે જુદી જુદી ધાતુઓને અગ્નિમાં જાય છે. ૧૪૧

માસની પરીક્ષા

પદ્મારૂપમાળા ચુકો વાયુ સ્થોતીસિ વાર્યેદ ॥
અનુમવિરપ પિપ્પિત પેશીશિમતે તથા ॥૧૪૨

૨. મળને-જાકો રક્તવિત્ત-પદ્મમેદે મોસ-
થા જાકો-અર્થ-વર્ણ (વર્ણ-૨-૧૪) હિત્તે
અર્થ-વર્ણ-જે અર્થ તો દોહીના વિઘારને જ અર્થ

અન્વયઃ-ઝમના યુધ્ધઃ વાયુઃ યથાર્થં હોતાંસિ દાર-
યન્ત, તથા વિશિતમ્ અનુગ્રવિશ્ય પેશીઃ વિમગ્નતે ॥

ગરમી સાથે જોડાયેલો વાયુ, જેમ જોઈએ
તેમ (પોલી) શિરાઓના વિભાગ કરે છે;
તેમ જ (તેજ વાયુ) માંસમાં પ્રવેશ કરી
માંસની પેશીઓના પણ વિભાગ કરે છે.

ટીકા-યથાર્થ-અનુગ્રવિજનમ્ । જેમ જોઈએ તેમ-
એટલે જેમ જરૂર પડે તેમ. ૧૪૨

માંસની પેશીઓની સંખ્યા

માંસપેદ્યઃ સમાધ્યાતા નૃણાં પચ્ચશતાનિ હિ ।
તાસાં શતાનિ ચત્વારિ શાસ્ત્રાસુ કથિતાન્યથા ॥
કોષ્ટે પદ્મતરા પટ્ટિઃ કથિતા મુનિપુરુષૈઃ ।

ગ્રીવાયા ઊર્ધ્વગાસ્તાસ્તુ ચતુચ્ચિશત્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥
અન્વયઃ-નૃણાં માંસપેદ્ય પચ્ચશતાનિ હિ સમા-
ધ્યાતાઃ । તાસાં ચત્વાર શતાનિ શાસ્ત્રાસુ કથિતાનિ,
અથ કોષ્ટે મુનિપુરુષૈઃ પદ્મતરા પટ્ટિઃ કથિતા, ગ્રીવાયાઃ
ઊર્ધ્વગાઃ તુ તાઃ ચતુચ્ચિશત્ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

પુરુષોની માંસની પેશીઓ પાંચસો છે;
તેમાંની ચારસો પેશીઓ શાળાઓ(હાથ,
પગ વગેરે અવયવ)માં કહી છે; તે પછી
ઠોઠામાં શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ છાસઠ (૬૬) કહી
છે, અને ઠોઠની ઉપરના ભાગે રહેલી તે
પેશીઓ તે ૩૪ કહી છે. ૧૪૩, ૧૪૪

ટીકા-એકેકસ્યાં તુ પાદાબુલ્યાં તિલ્લસ્તિલક્ષ્તાઃ પચ્ચ-
દશ ૧૫ । પાદાગ્રે દશ ૧૦ । પાદોપરિ કૂર્મેસન્નિવિષ્ટા દશ
૧૦ । ગુલ્ફતલયોર્દશ ૧૦ । ગુલ્ફજાતુનોરન્તરે વિશતિઃ
૨૦ । જાતુનિ પચ્ચ ૫ । કરો વિશતિઃ ૨૦ । વઢ્ઢક્ષણે દશ
૧૦ । એવમેકસ્મિન્ સ્કથનિ શતં ભવન્તિ । એતેનેતરસ-
ચિચવાદ્ વચ્ચાધ્યાતૌ ॥ શાખાઓમાં જે ૪૦૦ પેશીઓ
કહી, તે આ પ્રમાણે સમજવી : પગની એક એક
આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ છે; તેથી એક પગની આંગ-
ળાઓમાં પંદર (૧૫) છે; પગના આગલા ભાગમાં
દશ (૧૦); પગના ઉપરના ભાગમાં-પહોંચાઓમાં
દશ (૧૦); પગની બન્ને ઘૂંટીના પૃષ્ઠ ઉપર દશ
(૧૦) છે; ઘૂંટી અને ઢીંચણની વચ્ચે વીસ (૨૦)
છે; ઢીંચણમાં પાંચ (૫); બાંધમાં વીસ (૨૦);
બાંધના સાંધામાં દસ (૧૦); એમ એક સાથળ

૧. વિશતિ-અવયવરૂપેણ પૃથક્ ભવતિ હિતિ પેશી-જે
અમુક અવયવ અથવા વિભાગરૂપે અલગ તૈયાર
થાય, તે પેશી.

મુઢીના પગમાં સો (૧૦૦) માંસની પેશીઓ છે;
એ જ પ્રમાણે બીજીને પગ તથા બીજે આડુઓમાં
પણ બાણુવી; એટલે બીજી પગમાં સો (૧૦૦);
અને એક એક આડુ(આખા હાથ)માં સો સો
મળી બસો (૨૦૦); એમ ચારે શાખાઓમાં મળી
(બસો જે પગની તથા બસો જે હાથની મળી
એકંદર) ચારસો (૪૦૦) માંસની પેશીઓ છે.

અથ કોષ્ટગતાઃ પ્રાહ-ગુદં તિલ્લઃ, શોષસ્થેકા, નેવ-
ન્દ્યોમેકા. વૃષણયોર્દ્વે, રિક્તોઃ પચ્ચ પચ્ચ, વસ્તિમૂર્ધનિ દ્વે,
૩૬રે પચ્ચ, નાખ્યામેકા, વૃષ્ટોર્ધ્વસંનિવિશા ઉભયતઃ પચ્ચ
પચ્ચ શીર્ષા, પાર્શ્વયઃ પદ્, વક્ષસિ દશ, વક્ષકર્કસો
પ્રતિ સમન્તાન્ સપ્ત (અક્ષરઃ 'અપુષ્પા' इति लोके,
अंसो स्कन्धौ). હૃદિ દ્વે, ચક્રતિ દ્વે, પ્તીહ્નિ દ્વે, તુલ્કે
દ્વે । હવે જે ઠોઠામાં છે તેની સંખ્યા આ પ્રમાણે
કહી છેઃ ગુદામાં ત્રણ; લાંગમાં એક; મોટી ચાર
શિરાઓ-જે 'સેવની' કહેવાય છે, તેમાં એક;
બંને વૃષણમાં મળી બે; બંને હગરામાં પાંચ પાંચ;
પેડુને મથાળે બે; પેટમાં પાંચ; નાભિમાં એક; પીઠ-
ની ઉપરના ભાગમાં દરેક બાણુએ લાંબી પાંચ પાંચ;
બન્ને પાસાંમાં છ; છાતીમાં દસ; હાંસડી તથા બેય
ખમાઓની આસપાસ સાત; હૃદયમાં બે; યકૃતમાં
બે; પ્તીહામાં બે; મુખમાં બે; એમ ઠોઠામાં છાસઠ
માંસની પેશીઓ છે.

અથ ગ્રીવોર્ધ્વગાઃ પ્રાહ-ગ્રીવાયાં ચતલઃ, હન્વોરપ્રૌ,
एका काकल्लके (कण्ठमणौ-घण्टिकायामिति यावत्),
गले एका, तालुनि द्वे, जिह्वायामेका, ओष्ठयोर्द्वे,
नासायां द्वे, नेत्रयोर्द्वे, गण्डयोश्चतलः, कर्णयोर्द्वे, ललाटे
चतलः, शिरस्येका-एवं (पुसां) मांसपेदयः पच्य शतानि
भवन्ति । હવે ઠોઠની ઉપરના ભાગમાં જે પેશીઓ છે,
તે આ પ્રમાણે બાણુવીઃ ઠોઠામાં ચાર; બે હડપચીમાં
આઠ; કંઠ-મણિ એટલે ઘંટિકા-જે ગળાની બારીમાં
ઘંટડી જેવી દેખાય છે, તેમાં એક; ગળામાં એક;
તાળવામાં બે; છલમાં એક; બંને હોઠમાં મળી
બે; નાકમાં બે; બંને આંખોમાં બે; બન્ને ગાલમાં
મળી ચાર; બંને કાનમાં બે; કપાળમાં ચાર અને
માથામાં એક; એમ ઠોઠના ઉપરના ભાગમાં
માંસની પેશીઓ ચોવીસ છે; આમ પુરુષના આખા
શરીરમાં પાંચસો પેશીઓ છે. ૧૪૩-૧૪૪

સ્ત્રીઓના માંસની પેશીઓની સંખ્યા

સ્ત્રીણામપિ ભવન્ત્યેતાઃ કિન્તુ વિશતિરુત્તરાઃ ।
ગર્ભાશયે ગર્ભમાર્ગે યોનો ચ સ્તનયોરપિ ॥૧૪૫॥

અન્વયઃ-સ્ત્રીણામપિ એતાઃ ભવન્તિ, કિન્તુ વિશતિઃ

ઉત્તર, પર્માણ્વે અર્માણે જોતો જ જાનવી જાય ॥

ઝીઝોને ખણ પુરુષના જેટલી જ માસની પેશીઓ છે; પરંતુ વીસ વધારે હોય છે, તે વીસ ગણીશય, અર્ધમાર્ગ, ચેતિ અને બે સ્તન-એ રહેલો રહેલો છે ૧૪૫

ટીકા-પ્રતા પદ્ય જટાદિ મોડપેશ ॥ અધિકા મિત્ત સિર્વિષા-પર્માણ્વે સિદ્ધ ॥ મર્મસિદ્ધિસિદ્ધિવા હુલ્લ-ઠંબદેશિયસિદ્ધિ ૧ ॥ ચોક્કસઅન્યત્રો ગુણાભિરે પ્રયત્ને દે ૧ ॥ ચોક્કસ વધિ મિત્તે કોણ-પર્માણ્વે સિદ્ધિ રહિતે ચોક્કસ સિદ્ધિ મિત્તે ૧ ॥ સ્તન્યો પદ્ય ૫ પદ્ય ૫ ॥ ચોક્કસ ઠંડા રહિતે રહિતે ॥ પુરુષની એ પાસે માસની પેશીઓ કરતા બીજી વીસ વધારે ઝીઝોને છે તે આ પ્રમાણે છે અર્ધસદમા ક્ષુ, અર્ધના સિદ્ધિમાં રહેલી-નીચે તથા જાતવનો અર્ધસદમા પ્રવેશ કરાવનારી ક્ષુ, ચેતિમાં જાતના માત્રમા-ચેતિના ક્ષુમાં પ્રસરી રહેલી બે, ચેતિમાં જાતના નીચેલી બે, એ માસની પેશીઓ શિરાની અને પાશુએ આવેલી તથા આગાહાર હોય છે તેને ચેતિરહિત ૧ કહે છે બી સ્તનમાં પાંચ પાંચ, (સ્તુવાનીમાં એ પેશીઓ વધે છે) એમ વીસ માસની પેશીઓ અને વધારે હોય છે ૧૪૫

ત્રણ માસપેશીઓની સમજણ

પુર્ણ વિષય પુરુષપદ્યા પ્રોક્તા મેહનમુન્નયા ॥ ઝીઝામાવૃત્ત્ય સિદ્ધિવ પદ્યમાર્ગાદિતા ૧૪૬
અન્ય-પુર્ણ મેહનમુન્નયા ના પેશ પુરુષપદ્ય પ્રોક્તા વા વિઝીના કમ્પ કમ્પ કમ્પ સિદ્ધિ ॥

પુરુષને હિંચ અને વૃષણની મળી એ ત્રણ માંસપેશીઓ પહેલાં કહી છે, તે જ ત્રણ માંસપેશીઓ ઝીઝા (શરીરની અંદર) દેખને વીંટાળને અંદર રહેલી છે. ૧૪૬

ટીકા-અનામર્મ-પુર્ણ મેહનમુન્નયીય વાસિયો મોળેત પૂર્ણમાર્ગાદિ ઝીઝા મેહનમુન્નયામાર્ગ પદ્યે પર્માણ્વમાર્ગ સિદ્ધિ ॥ અહીં આમ કહેવા માટે છે પુરુષને એક માંસપેશી સિદ્ધિમાર્ગની અને બે માંસપેશીઓ વૃષણમાર્ગની મળી એ ત્રણ માંસપેશીઓ પહેલાં કહી છે, તે ઝીઝોને હિંચ અને અંકોત ન હોવાથી, જો એટલે અર્ધસદમા વીંટીને અંદર રહેલી છે

અન્યપદ્ય ॥ ઝીઝા મોળેતવિઝીનામિ તથા સદાદિ, તથા જ મોઝ. ॥ આ સમયે અન્યપદ્ય આમ કહે છે 'ઝીઝોની માંસપેશીઓ પુરુષની માંસપેશીઓ

માંથી ત્રણ એકી સમજાવી, અને બેજા પદ્ય તેમજ કહે છે 'પદ્યપેશીમાર્ગે જીર્ણ સિદ્ધિ મુક્તિ ॥ અન્ય સિદ્ધિ હીક્તે ઝીઝા હીક્તિ મુક્તિ ॥ ૧૪૭' પુરુષની માંસપેશીઓ પાંચસોમાંથી સિદ્ધિ એક અને બે વૃષણની બે એમ ક્ષુ માંસપેશીઓ ઝીઝોને હોવી જ નથી, તેથી તેઓને એ ક્ષુ ઝીઝા હોય છે ૧૪૬

માસની પેશીઓના કર્મ

શિરાજાઅસ્થિપર્થાપિ સમ્યક્શરીરિયમ્ ॥ પેશીમિ: સદ્ગત્યેવ વચ્ચર્મિત મવન્તિ ૧૪૮
અન્ય-શરીરના સિદ્ધિમાર્ગસિદ્ધિમાર્ગ સમ્યક્ પેશીમિ સદ્ગતિ એવ હિ સમ્યક્તિ મવન્તિ ॥

હેઠધારીઓની શિરાઓ, ક્ષુઓ, હાઠકાં, અવચરો અને સાધા, માસની પેશી ઝીઝા એ વીંટાળેલા હોય છે, તે જ અર્ધમાર્ગ અજવાન કાય છે ૧૪૭

મિદ્યુ સ્વરૂપ

પર્માણ્વે સ્વામિના પદ્યે સમ્યક્ સિદ્ધિ ॥ તર્તીય ગુણ સિદ્ધિ વચ્ચર્મિતિદ્ધિમાર્ગ ૧૪૯
અન્ય-સ્વામિના પદ્યે વદ્ય મોર્તિ તદ્ય મેવ સિદ્ધિ ॥ તદ્ય તર્તીય ગુણ સિદ્ધિ વચ્ચર્મિતિદ્ધિમાર્ગ (મર્મિત) ॥

પિતાની અંદર રહેલા અગ્નિ વડે રહ્ય જાયેલ એ માસ, તેને 'મિદ્યુ' એમ કહે છે, તે અત્યંત કાર, સિદ્ધિ (ચીકલું), જળ અપનાર અને શરીરની અતિ વૃદ્ધિ-પુષ્ટતા કરે છે મિદ્યુ સ્થાન

મેરો હિ સર્વમૂતાનામુવરેપ્યસ્થિતિયમ્ ॥ અત્યંત પવોવરે હિ પ્રાપ્તો મેરસિનો મેરસિ ૧૫૦
અન્ય-મેરો હિ પર્માણ્વમાર્ગ વરેવૃદ્ધિ વરેવૃદ્ધિ (મર્મિત) ॥ અત્યંત પવ વેરસિન પ્રાપ્ત રહ્ય રહ્ય મેર ॥

જાધા માણીઓને મિદ્યુ અવર્ય સદ્ગતિ અને અસ્થિમાં રહેલ હોય છે, જાધી જ મેહવાળા માણસને સજાત સદ્ગતિમાં રહિ શાય છે, અર્ધોત એ જ કારણે મેહવાળા પેટ મોટું થાય છે ૧૪૯

૧ મેરસિ-સિદ્ધિ-સ્વરૂપે વદ્ય સર્વસે મોર્મિત તદ્ય મેર-એ સુદ માંસમાંથી મોહાણે તેવર કાય છે. તે-શબ માંસોને એક કલ્પના આપ્યા તે મેર

અસ્થિનું સ્વરૂપ

મેદો યત્સ્વાગ્નિના પક્ષે વાયુનાં ચાતિશોષિતમ્ ।
તદસ્થિસંક્ષાં લભતે સ સારઃ સર્વવિપ્રદે ॥૧૫૦॥
અમ્યન્તરગતૈઃ સારૈર્યથા તિષ્ઠન્તિ મૂઠ્ઠાઃ ।
અસ્થિસારૈસ્તથા દેહા ધ્રુવન્તે દેહિનાં ધ્રુવમ્ ૧૫૧
તસ્માચિરવિનષ્ટેષુ ત્વક્માંસેષુ શરીરિણામ્ ।
અસ્થીનિ ન વિનશ્યન્તિ સારા પતાનિ સર્વથા ૧૫૨
અન્વયઃ-સ્વાગ્નિના પક્ષે વાયુના ન અતિ શોષિતં
યત્ મેદઃ, તદ્ અસ્થિસંક્ષાં લભતે । સઃ સર્વવિપ્રદે સારઃ ।
યથા મૂઠ્ઠાઃ અમ્યન્તરગતૈઃ સારૈઃ તિષ્ઠન્તિ, તથા દેહિનાં
દેહાઃ અરિયસારૈઃ ધ્રુવં ધ્રુવન્તે ॥ તસ્માન્ શરીરિણાં
ત્વક્માંસેષુ ચિરવિનષ્ટેષુ અસ્થીનિ ન વિનશ્યન્તિ । એતાનિ
સર્વથા સારાઃ (સન્તિ) ॥

પોતાની અંદર રહેલા અગ્નિ વડે પકવેલો
તથા વાયુએ અત્યંત શોષણ કરેલો જે મેદ
તે ‘અસ્થિ’ કહેવાય છે; તે આખા શરી-
રમાં સારભૂત છે. જેમ વૃક્ષ પોતાની અંદર
રહેલા સાર (મધ્યભાગ અથવા ‘ગાર’) વડે
ઊભાં રહી શકે છે, તેમ અસ્થિરૂપ સારવડેજ
મનુષ્યોના અથવા હરદેઈ પ્રાણીઓના દેહ
ધારણ કરી રખાય છે; આ ઠારણથી જ
દેહધારીઓની ત્વચા અને માંસ અત્યંત
નાશ પામ્યાં હોય છતાં ઘણા કાળ સુધી અસ્થિ
(હાડકાં) નાશ પામતાં નથી; માટે આ
અસ્થિ સર્વ પ્રકારે સારભૂત છે. ૧૫૦-૧૫૨
અસ્થિની સંખ્યા

શલ્યતન્ત્રે સ્થિલખંડાનાં શતત્રયમુદાહતમ્ ।
તાન્યેવાત્ર નિગદ્યન્તે તેષાં સ્થાનાનિ યાનિ ચ ॥૧૫૩॥
સર્વિશતિશતં ત્વક્ષ્યાં શાલાસુ કથિતં ઘુષ્ટેઃ ।
પાર્શ્વયોઃ શ્રોણિફલકે વક્ષઃપૃષ્ઠોદરેષુ ચ ॥૧૫૪॥
જાનીયાદ્ધિપગેતેષુ શતં સપ્તદશોત્તરમ્ ।
ગ્રીવાયામૂર્ધ્વગાં વિધાદસ્ત્રાં પર્થિત્રિસંયુતામ્ ૧૫૫

અન્વયઃ-શલ્યતન્ત્રે અસ્થિલખંડાનાં શતત્રયમ્ ઉદા-
હતમ્ । તાનિ એવં ચ તેષાં યાનિ સ્થાનાનિ (તાન્યપિ)
અત્ર નિગદ્યન્તે ॥ ઘુષ્ટેઃ શાલાસુ અસ્થ્યાં સર્વિશતિશતં
કથિતમ્, પાર્શ્વયોઃ શ્રોણિફલકે ચ વક્ષઃપૃષ્ઠોદરેષુ-એતેષુ
મિષક્ સપ્તદશોત્તરં શતં જાનીયાત્ । ગ્રીવાયામૂર્ધ્વગાં

૧. અસ્થિ-સ્થિત્યતે સંપૂર્ણસારરૂપેન મેદોનિષ્પન્નં યદ્-
દેહે તદ્ અસ્થિ-મેદમાંથી બનેલા જેને સંપૂર્ણ સાર-
રૂપે દેહમાં સ્થાપવામાં આવે છે, તે-અસ્થિ-હાડકું.

ત્રિસંયુતાં પર્થિ વિચાત્ ॥

શલ્યતન્ત્રમાં અસ્થિઓના (બુદા બુદા)
દુકડાઓની સંખ્યા ત્રણસો કહી છે; તે જ
અસ્થિઓ તથા તેમનાં જે સ્થાનો છે, તે
પણ આહીં કહેવાય છે : પંડિતોએ શાખાઓ-
માં એકસો વીસ અસ્થિ કહ્યાં છે; એટલે
જે હાથ અને જે પગમાં મળી તે સંખ્યા
કહેલ છે; તથા બંને પાસાં, કટિમંડળ, છાતી,
પીઠ અને પેટમાં મળી વૈદ્ય એકસો સત્તર
અસ્થિ બાણવાં; વળી ડોકમાં અને માથામાં
મળી ત્રેસઠ બાણવાં. ૧૫૩-૧૫૫

ટીકા-તાનિ શાલાગતાન્યાહ-એકેકસ્યાં પાદાબુલ્યાં ત્રીણિ
ત્રીણિ તાનિ પચદશ ૧૫ । પાદતલે પદ્માસ્થિશલાકાસ્તદધાર-
મૂલમેકમસ્થિ-એવં પટ્ ૬ । કૂચે દ્વે ૨ । શુલ્કે દ્વે ૨ ।
પાળ્પાયિકમ્ ૧ । જઙ્ઘાયાં દ્વે ૨ । જાતુન્યેકમ્ ૧ । ઝરાવેકમ્
૧ । એવં ત્રિશદેકસ્મિન્ સત્થનિ મવન્તિ । એતેનેતરસન્ધિ-
વાહુ ચ વ્યાખ્યાતા ।

પાર્શ્વયોઃ પર્થિત્રિશત્ પર્થિત્રિશત્ ૩૬ । ગુદે એકમ્ ।
શિશ્ને મગ્ને લેકમ્ ૧ । નિતમ્બયોરેકેકમ્ ૨ । ત્રિકે એકમ્
૧ । વક્ષસ્પષ્ટો ૮ । પૃષ્ઠે ત્રિશત્ ૩૦ । અક્ષકસંજે દ્વે ૨ ।
અથ ગ્રીવોર્ધ્વગતાન્યાહ-ગ્રીવાયાં ત્રય ૧ । કપ્થનાઙ્ગાં ચત્તવારિ
૪ । હૃન્નોરેકેકમ્ ૨ । દન્તા દ્વાત્રિશત્ ૩૨ । નાસાયાં ત્રીણિ
૩ । તાલુન્યેકમ્ ૧ । ગળ્ડયોરેકેકમ્ ૨ । કર્ણયોરેકેકમ્ ૨ ।
મુવોરેકેકમ્ ૨ । શિરસિ પટ્ ૬ । શાખાઓમાં રહેલાં
અસ્થિની સંખ્યા, આ પ્રમાણે છે : એક એક પગની
આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ; એટલે પાંચે આંગળીઓનાં પંદર;
પગના તળિયામાં પાંચ અસ્થિની શલાકા (સળીઓ)
છે તથા તેનું આધારભૂત એક અસ્થિ છે, એમ તે
છ; બે કૂચોરેકેકમ્; ઘૂંટીનાં હાડકાં બે; પાનીનું હાડકું
એક; જઙ્ઘાનાં અસ્થિ બે; ઘૂંટણનું અસ્થિ એક;
સાથળનું અસ્થિ એક; એમ એક પગમાં ત્રીસ તથા
બીજા પગમાં ત્રીસ મળી સાઠ; તથા બંને હાથમાં
સાઠ; એ રીતે શાખાઓમાં કુલ એકસો વીસ
અસ્થિ થાય છે.

પાસાં વગેરેનાં અસ્થિની સંખ્યા આ છે :
બંને પાસાંમાં છત્રીસ છત્રીસ; શુદ્ધમાં એક; લિંગ
અથવા ચોનિનું એક, બંને કુલામાં એક એક મળી
બે, ત્રિક(બરડાની કરોડના નીચલા ભાગ)નું અસ્થિ
એક; છાતીમાં આઠ; પીઠમાં ત્રીસ; તથા અક્ષક(હાંસડી)
નાં બે.

ડોકની ઉપરના અસ્થિની સંખ્યા આ છે :

ડોકામાં નવ, કઠની નાટીમાં ચાર, હાપ્પીમાં એક એક મળી બે, દાંત જગીસ, નાકમાં જ્યુ, તાળવામાં એક જળામાં એકએક મળી બે, કાનમાં એકએક મળી બે, ભરૂરમાં એકએક મળી બે અને માથામાં ૭ એમ વેસઠ અરિષ ડોકાની ઉપરના ભાગમાં છે.

(આ ડાહ્યાની સખ્યા અર્જવાસની રિચિતને અનુસરી ચરકના મતે ૩૧૦ ની છે જન્મ પછી ૨૫ વર્ષની અલ્પતા માતૃસખી અપેક્ષાએ ક્ષવ ન્તરિયા મતે ૩૦૦ ની છે, બ્યારે અશ્રેષ્ઠ વૈદ્યોની અલ્પતરી પ્રમાણે ૨૦૦ ની લાલ છે, કારણ કે તે અશ્રેષ્ઠ વૈદ્યો દાંત, નખ તથા બે કાનનાં ૭ હાડકાં ગણતા નથી, તેમ જ ૨૫ વર્ષની ઉંમર પછીના માતૃસખાને સંધિઓ, પદેશ દુઃકાષ્ઠપેદેશ તે સંધર્ષ લાલ છે, તેઓને આખા જ ગણે છે) ૧૫૩-૧૫૫

અસ્થિના પ્રકાર

પુત્રસ્ત્રીમિ વચનિવાનિ મ્મસ્થિ । તામિ વચા-
અ અસ્થિ થાય પ્રમરતા છે તે કહે છે

તલ્લામિ કપાકામિ રચકામિ મ્મસ્થિ દિ ।
વચાનાનીતિ તામિ સ્પુર્કકામિ વ વાનિધિત્ ॥
સ્પુર્કકોશમુદિતિવાવ્રીપાસુ તલ્લામિ વ ।
શિરશ્ચાપ્પેસ્થે તાલ્લવ્યોપચામુપુ ॥ ૧૫૭ ॥
કપાકામિ મયસ્થેપુ વસ્થેપુ રચકામિ વ ।
પાખ્યો પાખ્યુગે પુષ્ઠે વસ્થોઠ્ઠપામુપુ ।
પાવધોઠ્ઠપામિ સ્પુર્કકામિ મુદેપુષ્ઠા ॥ ૧૫૮ ॥
રચકાપામુધિવલે કુર્ષે વ મિધિવચ્ચકે ।
વાહુજહ્નમયે વાપિ જાનીપાચકામિ મુદ્દપૃષ્ઠ ॥
મ્મવ - તામિ અધિધિત્ વચામિ વાનામિ રચ
કામિ, -- ામિ વ -- નિમિ દિતિ સુઃ ॥ અધિધિધિધિ-
સ્ત્રીવામુ વ વચામિ, શિરશ્ચાપ્પેસ્થે પાખ્યુગે
વસ્થુ કપાકામિ, પુષ્ઠ વસ્થુ વ રચકામિ પાખ્યો
પાખ્યુગે પુષ્ઠે વસ્થોઠ્ઠપામુપુ પાખ્યો વચામિ સુઃ,
મુદ્દપુષ્ઠ વચામિ મુદે - વસ્થાપામુધિવલે કુર્ષે વ વજ
વસ્થામિ વામિ દુ -- નિમિ જાનીવાર ॥

તે કેટલાંક અસ્થિ તરુણ, કેટલાંક રુષ્ક,
કેટલાંક વલ્લ અને કેટલાંક નલ્લ કહેવાય
છે, નેત્રગોલક, કાન, નાક અને ડોકામાં
તરુણાસ્થિ છે; માથુ, લમણાં, ગાલ, તાળડું,
ખભા, ફૂલા અને મૂઠણુપર સ્થાનમાં કપાકાસ્થિ
છે, દાંતનાં અસ્થિ રુષ્કાસ્થિ અલ્પવાં; બને
પંચમાં, બને પાસાંમાં, પીઠમાં, છાતીમાં,

જઠમાં, ગ્રાહમાં, અને બને પંચમાં જે
અસ્થિ છે, તે 'વલ્લવાસ્થિ' કહેવાય છે. હવે
નલ્લવાસ્થિ કહું છું : હાથ તથા પગનાં તળિયામાં
તથા ખાંજળીઓમાં, પહોચામાં, મણિબધ
(કોઠા)માં, બાહુમાં અને બને જગ્યાઓમાં જે
અસ્થિ છે, તે નલ્લવાસ્થિ અલ્પવાં ૧૫૬, ૧૫૮

રીચ-વસ્થામિવાસવસ્થામિશિરશ્ચાપામિ ।

વસ્થામિ રચકા ॥ મૂઠણુ, નિતબ, ખભા, ગાલ,
તાળપુ, લમણા માથુ, બે સ્થાનોમાં કપાકાસ્થિ
છે અને દાંત એ રચકાસ્થિ છે, એમ સમજવું

અસ્થિઓનું કામ

માંસામ્યન્ત્રાપિ વલ્લાનિ શિરમિઃ ક્ષાયુમિલ્લયા ।
અસ્થિવામ્મન્વર્ત કૃત્વા મદીર્ઘતે પતન્તિ વ ૧૬૦

મ્મવ - માંસામિ (જ) અમ્યન્ત્રાપિ શિરમિઃ ત્થા
ક્ષાયુમિ વલ્લામિ (વસ્થિ) (તામિ) અસ્થિમિ અમ્યન્ત્ર
કૃત્વા મદીર્ઘતે વ વ પતન્તિ ॥

માંસ અને આંતરડા શિશ્યો તથા
સ્નાયુઓ વડે બધાયેલાં છે; તે અસ્થિઓનો
ટેકો કરી ફાટવા નથી કે પડી જતાં નથી. ૧૬૦

મલ્લનાં સ્વરૂપ

અસ્થિ વાલ્લામિના પક્ક તસ્ય સ્વરો મલ્લમ્ ॥
વા સ્વરૂપમ્મુદામ્મુત્તા સ મ્મલ્લમિધિયતે ॥ ૧૬૧ ॥

મ્મવ - વાલ્લામિ વલ્લ અસ્થિ પક્ક, તસ્ય વ
વા સ્વરૂપ મલ્લ, સ્વરૂપ મ્મુદામ્મુત્તા સ મલ્લમિ
ધિયતે ॥

(અસ્થિમાં) પેલામાં રહેલા અગ્નિ વડે જે
અસ્થિ પકવ થાય અને તેનો જે ઘાટો સાર
થાય છે, તથા જરૂરેવાની પેઠે જે અસ્થિ
માંથી છૂટો પડે છે, તે 'મલ્લ' કહેવાય છે.

મલ્લનાં સ્થાન

સ્વલ્લામિપુ વિરોધેન મ્મલ્લા ત્થામ્યન્તરે સિલ્લા ॥
મ્મવ - (વા) મલ્લા વિરોધેન દુ -- નિમિ
-- નરે સિલ્લા (મસ્થિ) ॥

જો મલ્લ બાહ્ય કરીને તે સ્વલ
(મોટા) અસ્થિઓમાં (અસ્થિની) અદર
રહે છે. ૧૬૨

વીર્યની ઉત્પત્તિ

સ્લાવલ્લ તત્તો મ્મલ્લ સ્ત્રીસામ્યે પ્રમાપતે ।
મિલ્લોડસ્થિ તત્તો મલ્લા મલ્લા મુદ્દસ્થ લમ્મવા ॥

અન્વય:-રસાત રક્તં, તતઃ માંસં, માંસાત મેદઃ પ્રજાયતે । મેદસઃ અસ્થિઃ, તતઃ મજ્જા, મજ્જાઃ શુક્ત્ય સંભવઃ (ભવતિ) ॥

રસમાંથી રક્ત, તેથી માંસ, અને માંસથી મેદ ઉપજે છે; મેદમાંથી અસ્થિ, તેમાંથી મજ્જા અને મજ્જામાંથી વીર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૬૩

ટીકા-શુક્ત્યેતિ વચ્ચેન શુક્તસંભવ ઉક્તઃ । ‘શુક્ત્ય’ આ પ્રમાણેના મૂળ પ્રથમના વચનથી શુક્તની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે. ૧૬૩

આમાશયમાં ગયેલા આહારનું પરિણામ

નતુ ‘માસેન રસઃ શુકો ભવતિ, છોળાં ચાર્તવં ભવતીતિ’ સુશ્રુતસ્યેવ વચ્ચેન રસાદેવ શુક્ત્યોત્પત્તિ-સ્વત્વં । તદેતત્ કથં સંગચ્છતે ? ક્ષમેવ સન્દેહં દૂરી-કર્તુમાહારાદેર્ગતિ પરિણામં ચાહ-

અહીં કોઈને શંકા થાય કે ‘એક મહિને રસ વીર્ય બને છે અને સ્ત્રીને તે જ રસ આર્તવ બને છે.’ એવું સુશ્રુતનું જ વચન હોવાથી રસમાંથી જ વીર્યની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે, ત્યારે તમે તો વીર્યની ઉત્પત્તિ ‘રસમાંથી રક્ત’ ઇત્યાદિ ને કહી, તે કેમ ‘સંભવે ?’ આ સંદેહ દૂર કરવા માટે જ આહારાદિકની ગતિ અને પરિણામ કહે છે:

યાત્યામાશયમાહારઃ પૂર્વ પ્રાણાનિલેરિતઃ ।

માધુર્ય ફેનમાવં ચ પદ્મસોડપિ લમેત સઃ ॥૧૬૪॥

અન્વય:-પૂર્વ પ્રાણાનિલેન રૂરિતઃ આહારઃ આમાશયં યાતિ । સઃ પદ્મસઃ અપિ માધુર્ય ફેનમાવં ચ લમેત ॥

પ્રથમ પ્રાણવાયુથી પ્રેરણા પામીને આહાર આમાશયમાં જાય છે; તથા તે છ રસવાળો હોવા છતાં ત્યાં મધુરતા અને ફેનભાવને પામે છે-એટલે આહારમાં છયે રસ મિશ્ર હોવા છતાં તે આમાશયમાં જઈ મધુર તથા શીષુ સરખો બને છે. ૧૬૪

ટીકા-આહાર ઇત્યન આહિયત ઇત્યાહારઃ । ‘અક-

૧. મજ્જતિ-અસ્થિઃ શુદ્ધવનસારસ્થેણ નિખચ અસ્થિયુ તિષ્ઠતીતિ મજ્જા-હાડકાંના શુદ્ધ ધાટા સારરૂપે ઉત્પન્ન થઈ તે હાડકાંઓની અંદર ને રહે છે, તે મજ્જા નામની છટ્ટી ધાતુ.

૨. વીરે સાધુ, યદ્વા વીર વિકાન્તૌ, વીર્યવતિ વીર્યતે વા બનેન ઇતિ વીર્યમ્-વીર પુરુષમાં ને સારી રીતે હોય, અથવા જેને લીધે પુરુષ પરાક્રમ કરે છે, તે વીર્ય નામની ૭મી ધાતુ.

તરિ ચ કારકે સંજ્ઞાયમિ’તિ સૂત્રેણ કર્મણિ ધય્ । સ ચ પઢવિધઃ । તથા ચ ॥ અહીં મૂળ શ્લોકમાં જે આહાર શબ્દ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ ‘આહિયતે ઇતિ આહારઃ-જે ચોપાસથી ખવાય તે આહાર કહેવાય છે.’ તેમાં ‘અક્તરિન’ એ વ્યાકરણસૂત્ર વડે કર્મ અર્થમાં ધય્ પ્રત્યય લાગેલો છે. તે આહાર છ પ્રકારનો છેઃ જેમ કે-

‘આહાર્ય પદ્વિધં મોજ્યં મધ્યં ચર્ચં તયૈવ ચ । લેહ્યં ચોર્પં તથા પેયં તદુદાહરણાનિ તુ ॥ મોજ્યમોદનસૂપાદિ મધ્યં મોદકમખંડકમ્ । ચર્ચં ચિપિટધાન્યાદિ રસાલાદિ તુ લેહ્યતે ॥ ચોપ્યમાત્રફલેશ્વાદિ પીયતે પાનકં પયઃ’ ॥

આહાર કરવાના પદાર્થ છ પ્રકારના છેઃ (૧) ભોજ્ય, (૨) ભદ્ય, (૩) ચર્ચ, (૪) લેહ્ય, (૫) ચોપ્ય અને (૬) પેય. ૪ જેમકે દાળભાત વગેરે ભોજ્ય છે; લાડુ, મંડ વગેરે ભદ્ય છે; પૌઆ, ઘાણી વગેરે ચર્ચ છે; શિખંડ વગેરે લેહ્ય છે; કેરી, શેરડી વગેરે ચોપ્ય અને શરણત, દૂધ વગેરે પેય છે.

આમાશયમાહ ચરકઃ-આ શ્લોકમાં જે આમાશય કહ્યો છે, તેનું સ્વરૂપ ચરકે આપું કહે છેઃ

‘નામિસ્તનાન્તરે જન્તોરાહુરામાશયં બુધા’ ઇતિ । મનુષ્યની નાભિ અને સ્તનની વચ્ચે આમાશય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

તે સંખ્યે વિશેષ કહે છે, કે ‘નામેવિતસ્તિમાત્રં ચ કણ્ઠદેશાત્પદ્મકુલમ્ ।

ઉરસ્સ્તદ્વિજાનીયાચ્છેપં તુ હૃદયં મતમ્ ॥ ઉરો રક્તરાયસ્તસ્માદર્ધઃ શ્લેષ્મારાયઃ રમૃતઃ । આમાશયસ્તુ તદ્વચસ્તદર્ધો દહનાશયઃ ॥’

નાભિથી એક વેંત ઊંચે અને કંઠથી છ આંગળ નીચે ને ભાગ છે, તેને ઉરઃસ્થાન બોલ્યું, પણ બાકીનો ભાગ તો હૃદય માન્યું છે. ઉરઃસ્થાન એ રુધિરનું સ્થાન અથવા રક્તાશય છે; તેની નીચે શ્લેષ્માશય (કફનું સ્થાન) કહેલ છે; તેની નીચે આમાશય છે અને તેની નીચે દહનાશય (અગ્નિનું સ્થાન) છે.

પ્રાણાનિલેરિત ઇતિ । હૃદયાધિષ્ઠાનેન પ્રાણનાત્રા વાયુના મુખં ગતેનાન્તઃપ્રવેશિતઃ । તથા ચ સુશ્રુતઃ- ‘યો વાયુઃ પ્રાણનામાસૌ મુખં ગચ્છતિ દેહધ્રુક્ । સોડન્નં પ્રવેશયત્યન્તઃ પ્રાણાંશ્ચાપ્યવલમ્બતે ॥’

૧. આવવા નેવું. ૨. ચાટવા નેવું. ૩. ચૂસવા નેવું. ૪. પીવા નેવું.

વસેવનનામા કાકા વહેરવતી, વસેવનનામીતિ મિતિ
 ના । કલ્પે વ મુકુટે-’ પ્રાણુવાનુષી પ્રેરણા પામીને ’એમ
 મૂળ શ્લોકમાં લખેલું છે, એનો અર્થ આ છે, કે કલ્પ-
 વર્ષમાં રહેનારો પ્રાણુ નામે વાણુ મુખમાં જઈ આઠા
 રતે ઠરીરમાં લખાય કરે છે, તે જ મુકુટ કરે છે :
 ‘પ્રાણુ નામનો જે વાણુ છે, તે મનુષ્યના મુખમાં
 જઈ જાનને ઠરીરમાં લખાય કરે છે તથા પ્રાણુને
 પણ રેલા આપે છે. ક્ષેત્ર નામે કલ્પ આઠારને
 બીનો કરે છે તથા બીનો જવાથી એકા બધેલા
 તે આઠારને છૂટા પાડે છે, તે જ મુકુટમાં કમ્બુ છે

‘ક્ષેત્રેન ક્ષેત્રવસ્થાદ સંસ્કૃતં જમિનસિ સ્થા’ હિતિ ॥
 જ મુકુટ વજ્રોડયમાવશે વાણુ કમ્બે, નામ
 સ્વસ્થત્વ મુકુટત્વ કલ્પ્ય જોગ્ય ॥’ ક્ષેત્ર નામનો
 કલ્પ જાનને બીનપણાણુ કરે છે તથા તે એકા
 બધેલા આઠારને છૂટા કરે છે તે આઠાર જ
 રસવાણી હેમ છે, જ્યાં આમાસવમાં જઈ મધુરતા
 પામે છે, કેમકે આમાસવમાં રહેલા મધુર કરેનો
 તેને સંમધ થાય છે. કલ્પ વ ન્યેષત્ત્વસ્થિ-તે કલ્પ
 સ્વસ્થ જાણુ કમ્બુ છે

‘સ્થેષા મેવો મુકા કિન્નાપિચિક્ષાઃ કીલ્પ
 કલ્પયા । વમોયુષાધિક-સ્વાનુકિંવંશો કલ્પનો
 મેવેત્ ॥’ હિતિ । પેનમાર્થ જ કમ્બે જડપત્ત-
 તેજસા ॥’

કલ્પેષા, ભારે, સિન્ધ, તાંતણાવાળો, કીલ્પ
 તમેણુવુની અધિકતાવાળો, મધુર અને વિદ્ય
 સ્વાધી આગે થાય છે, તથા જસ્ટાગિની ગરમીથી
 રીધુ જેવો જઈ જાય છે; જો જાદુ જાગ્યક-મરિ
 વાગ્યક કરે છે :

‘સાનુકિત્વાધમાદેન પત્તમામાપયસ્થિતમ્ ।
 કોષયોડિર્મિર્વયા જાદા સ્વાહીસ્વ વોમવપ્તુ-
 કમ્બુ, હિતિ ॥’

જેમ આઠારનો અગ્નિ તપેલીમાં નાખેલા જાણી
 અને જોઆને પડવ કરે છે, તેમ જામલ વાણુને
 પ્રવલિત કરેલો જસ્ટાગિ આમાસવમાં રહેલા આઠાર-
 ને પડવ કરે છે.

જ્ય સ વજ્રાદઃ પ્રાણવાનુષા પ્રેરિત્વાત્ મિતિ
 સ્થિતિ પાવ- પિત્તોપ્પેક્ષત્વોડયમણી મયસિ ॥

પછી એ જ આઠાર પ્રાણુવાનુષી પ્રેરણા તાંથી
 કાંઈક ખસીને પાચક નામના પિત્તની ગરમીથી પડવ
 જઈ આઠા રસવાણી થાય છે કલ્પ વ-કમ્બુ છે, કે

મય પાચકવિભેત વિવર્ણી જામલતાં કહેલું ॥
 પછી પાચક પિત્તથી વિદ્ય જઈને તે ખજો

થાય છે. પાચકવિભેત-પાચકવિભેત્વોપાન ॥ તત્. જ
 વજ્રાદઃ પ્રાણવાનુષા પ્રેરિત્વાત્ સમા-ડયા વાણુ પ્રેરિતો
 મ્હનીતમિનીવતે । પાચકવિભેત્વો એટલે પાચક પિત્તની
 ગરમીથી, પછી તે જ આઠાર નામિત્વક્રમા રહેલા
 જામલ નામના વાણુથી પ્રેરણાને મદલુ તરફ
 જાય છે. ૧૬૪

મદલુપીડું લક્ષણ

પછી પિત્તધરા નામ યા કક્ષા પરિક્ષિતતા ।
 આમપકાશયાન્ત સ્થા મદલુપી સાત્રમિધીયતે ૧૬૫
 જામલ-આમલપકાશયાન્ત પિત્તધરા કક્ષ યા
 જઈ કક્ષ પરિક્ષિતતા । સા મ્હની અમિધીયતે ॥

આમાસવ અને પકાસવની મધ્યે રહેલી
 પિત્તધરા નામે જે છુટી કક્ષા કહી છે, તે
 મદલુપી કહેવાય છે. ૧૬૫

કીલ્પ-પિત્તધરા-પાચકવિભેત વિભેત વજ્રમધિવિભે
 વજ્રમધિવિભેત । તત્ત મ્હન્યમામાત્તવજ્રમધિવિભેત્વોપાન-
 ન-પિત્તવિભેત્વોપાન-વજ્રમધિવિભેત । જ કલ્પના વજ્ર-
 વજ્રમધિવિભેત-પાચક નામનું પિત્ત જે અગ્નિનું આમલત્વમાં
 છે, તેને પારણુ કરે છે, મરિ તે ‘પિત્તધરા’ કહેવાય
 છે; તે મદલુપીમાં આમાસવ તથા પાવાસવની રમી
 રહેલા પાચક નામના પિત્તમાં રહેલા અગ્નિ વડે
 આઠારનું પાચન થાય છે, તે કહેવા તથા ગરમ થાય છે.

મદલુપી પચ્યતે કોષવકિના જાયતે કમ્બુ ।
 જામલ-મ્હન્યો કોષવકિના વચ્ચે કમ્બુ જાયતે ।
 મદલુપીમાં કોષવકિના અગ્નિથી આઠારનું
 પાચન થાય છે, અને તે કહેવો થાય છે.

કીલ્પ જામલ-વજ્રાદઃ મ્હન્યો કોષવકિના મ્હન્યો-
 વિભેતવિભેતેન વકિના વચ્ચે । વચ્ચેમા જ મ્હન્યો-
 વિભેતવ વજ્રાદઃ વો-વજ્રમધિવિભેત । આનો જા
 અર્થ છે, કે મદલુપીમાં કોષવકિના અગ્નિથી એટલે
 મદલુપીમાં રહેલા પાચક પિત્તથી અગ્નિથી આઠાર
 પચે છે; અને પચતી વખતે મદલુપીમાં રહેલા કલ્પ
 જસના વોમથી તે કહેવો થાય છે.

આઠારપનું પાચન

વજ્રાદઃપત્તે મિલેવમાત્ । સ્તીર પાચમીરિન્દ ।
 તત્ત વજ્રાદઃ મ્હન્યો પાચતવિભેતિ ॥

જા આઠારપચનમાં વિભેત કરે છે ઠરીત વજ્ર-
 અદલક છે; તેમાં પાચ વજ્રોપા પાંચ અગ્નિએ રહે છે
 મિ નિધે વજ્રો કમ્બુ છે, ૨

૧. વજ્રાદિ-જામલતિ કોષવકિ-વજ્રમધિવિભેત વિભેત
 હિતિ મ્હન્યો-ને કોષવકિ અગ્નિપ પચક નામના
 પિત્તને પારણુ કરે છે, તે મદલુપી.

મૌમાપ્યાન્મેયવાયવ્યાઃ પચ્છીખ્માણઃ સનામસાઃ ।
પચ્છાહારગુણાન્સ્વાન્સ્વાન્પાર્થિવાદીન્ પચન્ત્યનુ ॥
અન્વયઃ-મૌમાપ્યાન્મેયવાયવ્યાઃ સનામસાઃ પચ્છીખ્માણઃ
સ્વાન્ સ્વાન્ પચ્છ પાર્થિવાદીન્ આહારગુણાન્ અનુપચન્તિ ।

ભૌમ (પૃથ્વી સંબંધી), આપ્ય (જળ સંબંધી), આગ્નય (અગ્નિ સંબંધી), વાયવ્ય (વાયુ સંબંધી) અને નાભસ (આકાશ સંબંધી) એ પાંચ પ્રકારના અગ્નિઓ, પૃથ્વી આદિના પોતપોતાના આહારના ગુણોનું અનુપાચન કરે છે. ૧૬૬

ટીકા-અત્રોપ્પમપદેનામિચ્ચતે । આહારોડપિ પાચ-મૌતિકઃ । તત્ર પાચકપિત્તસ્યેનામિનોત્તેજિતેન શરીરવર્તિના મૂમાગામિનાહારવર્તિમૂમાગઃ પચ્યતે । પક્ષો મૂમાગઃસ્વકી-યાન્ગુણાનમિવધેયતિ । एवं जलादिमागा अपि पच्यन्ते । આ રથે 'ઉખન્' શબ્દ વડે 'અગ્નિ' કહેવાનો અભિપ્રાય છે. આહાર પણ પાંચમૌતિક છે. તેમાં પાચક પિત્તમાં રહેલા અગ્નિએ ઉત્તેજિત કરેલા શરીરમાંના ભૌમાગ્નિ વડે આહારમાં રહેલા પૃથ્વીના ભાગનું પાચન થાય છે; પકવ થયેલો પૃથ્વીનો ભાગ પોતાના ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે. એમ જલાદિ ભાગોનું પણ પાચન થાય છે. ૧૬૬

તથા ચ સુશ્રુતે । સુશ્રુતમાં પણ તેમજ કહ્યું છે, કે પચ્ચમૂતાત્મકે દેહે આહારઃ પાચ્ચમૌતિકઃ ।
વિપકઃ પચ્ચધા સમ્યગ્ગુણાન્પાચનમિવધેયત્ ॥૧૬૭

અન્વયઃ-પચ્ચમૂતાત્મકે દેહે આહારઃ પાચ્ચમૌતિકઃ
પચ્ચધા વિપકઃ (સન્) સ્વાન્ ગુણાન્ સમ્યક્ અમિવધેયત્ ॥

પંચભૂતાત્મક દેહમાં આહાર પણ પાંચ-ભૌતિક હોઈને પાંચ પ્રકારે વિપાક પામી પોતપોતાના ગુણોની સારી રીતે વૃદ્ધિ કરે છે.

ટીકા-ગુણશબ્દેનાત્ર ગુણિનઃ પૃથિવ્યાદય ઉચ્યન્તે । તેન ગુણાશરીરવર્તિનઃ પાર્થિવાદીન્માગાનમિવધેયદિત્યર્થઃ । અહીં 'ગુણુ' શબ્દ વડે ગુણુવાળાં પૃથ્વી આદિને કહેવાનો અભિપ્રાય છે, તેથી એમ સમજવું કે ગુણોની એટલે શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિના ભાગોના વૃદ્ધિ કરે છે; એવો અર્થ છે. ૧૬૭

મિથઃ પદુશ્ચ મધુરમ્મ્લોડ્મ્લં પચ્યતે રસઃ ।

કઠુતિક્તકષાયાણાં વિપાકો જાયતે કઠુઃ ॥૧૬૮

અન્વયઃ-મિથઃ ચ પદુઃ રસઃ મધુરમ્, અમ્લઃ અમ્લં પચ્યતે । કઠુતિક્તકષાયાણાં વિપાકઃ કઠુઃ જાયતે ॥

મીઠા અને પદુ-ખારો આહાર મધુર

રસરૂપે પાચન થાય છે અને ખારો આહાર ખટાશયુક્ત (રસરૂપે) થાય છે; તેમ જ કડવો, તીખો તથા તૂરો એ ત્રણે(આહાર)નું પાચન કડવું થાય છે. ૧૬૮

ટીકા-એવમહોરત્રેણ પક્ક આહારો મિથઃ પદુશ્ચ મધુરો ભવતિ । અમ્લસ્ત્વમ્લો ભવતિ । કઠુઃ તિક્તઃ કષાયશ્ચ કઠુર્ભવતિ । એમ એક દિવસરાત્રિમાં પાચન થયેલો મીઠો અને ખારો આહાર મધુર રસરૂપે થાય છે; ખારો ખટાશવાળો રસરૂપે થાય છે અને કડવો, તીખો તથા તૂરો આહાર કડવા રસરૂપે (પચીને) તૈયાર થાય છે. ૧૬૮

આહારનો રસ

एवं विपक्वस्पाहारस्य सारो निगदितो रसः । शेषो ग्रहणोष्ठ्यो मलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिरामिर्बस्ति नीतो मूत्रं भवतीत्याह—

એમ ખરાખર પકવ થયેલા આહારનો સાર 'રસ' કહેવાય છે. ગ્રહણીમાં રહેલો ખાકીનો ભાગ તે 'મલદ્રવ' કહેવાય છે; એ મલદ્રવના જળનો ભાગ શિરાઓ દ્વારા બસ્તિમાં લઈ જવાય છે, અને તે મૂત્ર બને છે તે કહે છે :

આહારસ્ય રસઃ સારઃ સારહીનો મલદ્રવઃ ।
શિરામિસ્તજલં નીતં વસ્તિ મૂત્રત્વમાણુયાત્ ૧૬૯
શેષં કિદં ચ યત્તસ્ય તત્પુરીષં નિગદ્યતે ।
સમાનવાયુના નીતં તત્તિષ્ઠતિ મલાશયે ॥ ૧૭૦ ॥

અન્વયઃ-આહારસ્ય સારઃ રસઃ, સારહીનઃ મલદ્રવઃ । તન્મ્લં શિરામિઃ વસ્તિ નીતં મૂત્રત્વમ્ આણુયાત્ । શેષં ચ યત્ તસ્ય કિદં, તત્ પુરીષં નિગદ્યતે । તત્ સમાનવાયુના નીતં મલાશયે તિષ્ઠતિ ॥

આહારનો સાર રસ છે; અને સાર વિનાનો ભાગ તે 'મલદ્રવ' કહેવાય છે; તે મલદ્રવનું જળ શિરાઓ દ્વારા બસ્તિમાં લઈ જવાય છે, ત્યાં તે મૂત્રપણાને^૧ પામે છે; તેના જે કચરો ખાકી રહે છે, તે 'વિષા'^૨ કહેવાય છે; તે વિષાને સમાનવાયુ મળાશયમાં લઈ જાય છે; તેથી તે ત્યાં રહે છે. ૧૬૯, ૧૭૦

૧. મૂચ્યતે-પ્રસૂચ્યતે એનહો મલદ્રવાત્ જલરૂપેણ વસ્તો હતિ મૂત્રમ્-જે મલદ્રવમાંથી જળરૂપે બસ્તિમાં ઝરી આવે છે, તે મૂત્ર.

૨. વિતિષ્ઠતે મલાશયે મલરૂપેણ, વિતિષ્ઠતે વા મનયા મનુષ્યઃ હતિ વિષા-જે મલાશયમાં મલરૂપે રહે છે અથવા જેના આધારે માણસ ટકી રહે છે. તે વિષા

મૂત્ર અને વિદ્યાને નીકળવાના માર્ગો

તત્ત્વ સ્થાનવસ્તુને અભાવમુદયેરિતિ મૂત્રં મેદુમમ્ભાગેભ્યઃ,
પુરિયં ગુદમાર્ગેણ શરીરપ્રવિર્ણીકરણમ્—

તે અભાવમાં રહેલા અપાનવાયુથી પ્રેશયેશ મૂત્ર
દિ ન તથા મેનિમાર્ગે જઠાર નીકળે છે; અને પુરિય-વિદ્યા
ક્રમમાર્ગે શરીરમાંથી જઠાર નીકળે છે, તે કહે છે :

મૂત્રં ચોપસ્થમાર્ગેણ પુરિયં ગુદમાર્ગેણ ।
અપાનવાયુના ક્ષિત્તં વહિયાતિ શરીરપ્ત ॥ ૧૭૧ ॥
અર્થ—અપાનવાયુના ક્ષિત્તે મૂત્રમ્ તપસ્થમાર્ગે,
પુરિયં ન ગુદમાર્ગે શરીરપ્ત. વહિર્ વ્યર્થ ॥

અપાનવાયુથી પ્રેશયેશ મૂત્ર ઉપસ્થ-
માર્ગથી અને પુરિય-ગુદમાર્ગથી શરીરમાંથી
જઠાર નીકળે છે. (ઉપસ્થ એટલે શિશ્ન-
લિંગ અને જમ-ચોનિ જને સમજવા.) ૧૭૧
નોતિ-વિષ્ણુ કહેતિ સ્વસ્થમ્ ચીર્ષી રજોભેદિ જોતિ—
ને પોતામાં વીધને તથા રજ-રહિતને મિશ્ર કરે
છે, તે ઓચિજ્ઞ મેનિ.

રસનુ સ્થાન અને પરિણામ

રસનુ સમાનવાયુનુદયેરિતિ વમનીમાર્ગેણ શરીરપ્રવિર્ણીકરણમ્
સ્થાન સ્થાને હૃદયં વગ્વા ઠેવ છદ્ધ મિશિલો મયતીત્યલ્—
સમનવાયુથી પ્રેશયેશ રસ પણ અપાન-મેદાથી

૧. વપતિહૃદે-કોપુશ્ચિદ્ધનભેદોતિ તપસ્થા-ને
ઓન્ય તથા પુરવના મિદ્ધન તરીકે પેક્ટની સમીપે
રહે છે, તે ઓચિજ્ઞ તથા પુરવચ્છિદ્ધ-ઉપસ્થ.

૨. વિવલ્લિ-વસ્થાસિ શરીર, ક્ષા પૂરવલિ મક્કા
હવમ્ હિતિ પુરિયમ્—ને શરીરનુ રક્તપ્ત કરે છે અથવા
અથાસપને અરપૂર રાખે છે, તે પુરિય-વિદ્યા.

૩. ગેરલ્લ કીલ્લ ક્ષેત્ર મ્મલ્લકર્ણ હૃદયા, ગુલ્લો
પુરિયાત્થમ્. કિસ્લે કા અર્થે, ગલ્લ-અપાનવાયુનુદયે
કારતિ કા વલ્લ હિતિ પુરવ—નેનાથી અગ્નિત્થા કરી
માણસ અપાનથી બને છે, અથવા નેનાથી માણસ
અગ્નિત્થા કરે છે અથવા ને અપાનવાયુનો અગ્નિ
કરે છે, તે સુદ.

૪. શાષ્ણિ-શ્ણાગતિ ક્રાદોતિ પુરવત્થ મેદુને
ગદ્ગદાગ્નો વ શાષ્ણિ-પુરવતે મેદુન કરવાની કષ્ટતા
ક્ષતા ને જામીને ધેનુ નીચુ માવ છે, તે પુરવ-
ચિદ્ધન શિશ્ન, મિદ્ધવલ-અર્થે ક્ષેત્ર કોનો, ક્ષા વિદ્
સ્થા અને પુરવ હિતિ મિદ્ધમ્—ને મેનિત્થા જાવ છે અથવા
નેનાથી પુરવતે નિદાની ગણાય છે, તે શિશ્ન.

૫. અર્થ-શિશ્ન અર્થ-પુરવ પુરવ-વલ્લ-
નેને પુરવે મેદુન માટે સેવે છે, તે ઓચિજ્ઞ અર્થ.

શિશ્ન-ગદ્ગદાગ્નો શરીરને આરંભ કરનાર રક્ત
સ્થાનવસ્તુ હૃદયમાં જઈ તેની સાથે મિશ્ર થાય છે, એમ
કહે છે :

રસનુ હૃદયં યાતિ સમાનમહતેરિતઃ ।
સ નુ વ્યાનેન વિદિષ્તાઃ સર્વાન્નાતુમિપર્થયેતુ ॥ ૧૭૨ ॥
કેવારેપુ યથા કુસ્માઃ પુષ્પાસિ સિવિભોધથી ।
તથા ક્ષેત્રે વાતુસ્તર્વાન્મર્થયતે રસઃ ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થ—સમાનમહત્ત્વ ઈતિ રસ નુ હૃદયં યાતિ,
સ નુ વ્યાનેન વિદિષ્તાઃ સર્વાન્નાતુમિપર્થયેતુ ॥
યથા કેવારેપુ કુસ્માઃ સિવિભોધથી નુવલ્લિ, તથા રસ
ક્ષેત્રે સર્વાન્નાતુમિપર્થયતે ॥

સમાનવાયુથી પ્રેશયેશ રસ પણ હૃદયમાં
જાય છે; ત્યાં તે પણ વ્યાનવાયુથી ચારે પાસ
પ્રસરી સર્વ ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે. જેમ
કેવારમાં કરેલી પાણીની નીકા (દારા વહેતું
જળ), અનેક પ્રકારની ઓષધિઓનું પોષણ
કરે છે, તેમ (આ) રસ, શરીરમાં સર્વ
ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૭૨, ૧૭૩

અરકમાં કહેલા રસના ત્રણ વિભાગ
રસનુ તત્ત્વ તત્ત્વ ત્રિવા વિમળતેઃ । વલ્લં ન વલ્લે-
રસ પણ ત્યાં ત્યાં ત્રણ પ્રકારે વિભાગ થાય છે, તે
સર્વથી વરો પણ કહી છે :-

સ્પૃષ્ઠઃ સુક્ષ્મવલ્લમ્ભકઃ તત્ત્વ તત્ત્વ ત્રિવા રસઃ ।
સ્વે સ્પૃષ્ઠોઽગ્નો વર્ણવ્યમાનમ્ભો યાતિતત્ત્વમ્મમ્ ॥
અર્થ—તત્ત્વ તત્ત્વ રસઃ ત્રિવા (મવલ્લિ)-સ્પૃષ્ઠ-
સ્પૃષ્ઠ ન સ્પૃષ્ઠ । સ્પૃષ્ઠ ક્ષેત્ર સ્વ યાતિ, સ્વર્ણ
વર્ણ (વાલિ), સ્પૃષ્ઠ સ્પૃષ્ઠમ્ (વાલિ) ॥

તે તે રક્તો રસ પણ પ્રકારનો જાય છે; સ્પૃષ્ઠ,
સુક્ષ્મ અને તેનો મળ; (તેમના) સ્પૃષ્ઠ ભાગ
પોતાના રક્તને જ રહે છે, સુક્ષ્મ ભાગ બીજી
ધાતુમાં જાય છે અને તે રક્તનો મળ
શરીરનાં અન્ય ધાતુઓના અગ્નિમાં જાય છે. ૧૭૪

રક્ત ગાયર્થ-સ્પૃષ્ઠોઽગ્નો ત્વં વાલિ-વર્ણવલ્લ-
વલ્લવલ્લિ । સ્પૃષ્ઠસ્પૃષ્ઠ વર્ણવલ્લિ વલ્લિ વાલિ । સ્પૃષ્ઠ-
સ્પૃષ્ઠમ્ભો સ્પૃષ્ઠ-સ્પૃષ્ઠમ્ભો ॥ ૧૭૫ ॥ વર્ણવલ્લિ-
વર્ણવલ્લિ-સ્પૃષ્ઠ-સ્પૃષ્ઠમ્ભો ॥ ૧૭૬ ॥ વર્ણવલ્લિ-
સ્પૃષ્ઠ-સ્પૃષ્ઠમ્ભો ॥ ૧૭૭ ॥ વર્ણવલ્લિ-સ્પૃષ્ઠ-
સ્પૃષ્ઠમ્ભો ॥ ૧૭૮ ॥ વર્ણવલ્લિ-સ્પૃષ્ઠ-સ્પૃષ્ઠમ્ભો ॥

આનો અર્થ આ છે રક્તનો સ્પૃષ્ઠ ભાગ તેના
પોતે દોષ ત્યાં જ રહે છે. રક્તનો સુક્ષ્મ ભાગ બીજી
ધાતુમાં જાય છે. અને તેનો એટલે સ્વાસ્થ્યનો મળ,

તેના એટલે શરીરનો આરંભ કરનાર તે તે ધાતુઓના મળમાં બળ્ય છે; એવો અર્થ છે. જેમ લૌકિક અગ્નિ વડે શેરડીના રસનું પાચન થાય છે, તેમ શરીરનો આરંભ કરનાર રસના અગ્નિથી આહારના રસનું પાચન થાય છે; પાચન થતી વખતે તે પાંચ દિવસ અને દોઢ દંડ (ધડી) સુધી પૂર્વના રસ ધાતુમાં જ રહે છે.

૭૫૦ ચં ચ સુશ્રુતે-‘ સ સ્વલુ રસઃ ત્રીણિ ત્રીણિ કલા-સહસ્રાણિ પચ્ચદશ કલાઃ એકસ્મિન્ધાતાવુપતિષ્ઠતે । અત્ર કલાનાં વિશતિર્મુદ્દતઃ, સ ચ દળદ્વયાત્મકઃ ॥

સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે કે, ‘તે રસ ત્રણ ત્રણ હપ્તર અને પંદર કળા સુધી એકએક ધાતુમાં રહે છે.’ અહીં વીસ કળાનું એક મુદ્દત અને એક મુદ્દત એટલે બે દંડ અથવા બે ધડીનો સમય બાળ્યો. ૧૭૪

તથા ચ મોજઃ-એ જ પ્રમાણે બેજ કહે છે : ધાતૌ રસાદૌ મજ્જાન્તે પ્રત્યેકં ક્રમતો રસઃ ।

અહોરાત્રાત્સ્યયં પચ્ચસાર્ધે દળં ચ તિષ્ઠતિ ॥૧૭૫॥

અન્યથા-રસાદૌ મજ્જાન્તે પ્રત્યેકં ધાતૌ ક્રમતઃ રસઃ સ્વયં પચ્ચ અહોરાત્રાત્ ચ સાર્ધે દળં તિષ્ઠતિ ॥

રસ જેમાં આદિ છે તથા મજ્જા જેમાં અંતે છે, એવી દરેક ધાતુઓમાં અનુક્રમે રસ પોતાની મેળે પાંચ શત્રિદિવસ અને દોઢ દંડ (ધડી) સુધી રહે છે. ૧૭૫

ટીકા-પ્રત્યેકમેકસ્મિન્નિલયઃ ॥ પ્રત્યેકમાં એટલે એકએક દરેક ધાતુમાં એવો અર્થ છે. ૧૭૫

કેદની ઉત્પત્તિ :

ટીકા-તતો યથા પચ્યમાનાદિધુરસાન્મલો નિર્ગચ્છતિ તથા પચ્યમાનાદાહારસાન્મલો નિર્ગચ્છતિ સ કફઃ । પછી જેમ પકવ થતાં શેરડીના રસમાંથી મળ (મેલ) નીકળે છે, તેમ પાચન થતા આહારના રસમાંથી મળ નીકળે છે તે કફ બાળ્યો. ૭૫૦ ચં ચ સુશ્રુતે ॥ સુશ્રુતમાં પણ કહ્યું છે, કે

‘કફઃ પિત્તં મલાઃ લેપુ પ્રસેદો નલ્લરોમ ચ । નેત્રવિદ્ ત્વશ્ચુ ચ ભ્રેહો ધાતૂનાં ક્રમરો મલાઃ ॥’

કફ, પિત્ત, હિદ્રોનો મળ, પરસેવો, નખ, સ્વાંટાં, નેત્રનો મેલ તથા ચામડી પરની ચીકાશ-એ અનુક્રમે ધાતુઓના મળ બાળ્યો-એટલે રસનો મળ કફ, રક્તનો મળ પિત્ત, માંસનો મળ કર્ણોદિનો મેલ અને શિરાઓનો મેલ વગેરે; મેદનો મળ પરસેવો, અસ્થિનો મળ નખ તથા સ્વાંટાં અને મજ્જાનો મળ નેત્રની તથા ચામડી

એમ બાળ્યું.

લેપુ મલઃ કર્ણાદિક્ષોતાંમલઃ । સ ચ કફઃ પ્રાણાનિલ-પ્રેરિતો ધમનીમાર્ગેણ શરીરારમ્ભકં ક્ષેદનાત્ક્યં કફં ગત્વા પુણ્નાતિ, તતઃ સારભૂતસ્યાહારરસસ્ય દ્વૌ ભાગૌ ભવતઃ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મશ્ચ । તત્ર સૂક્ષ્મો ભાગઃ શરીરારમ્ભકં રમ્યં પાપયતિ તથા સક્લશરીરાધિષ્ઠાનેન વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીભિઃ મંચરન્પોષણસ્નેહનજટરાનલોધ્મકૃતસન્તાપ-નિવારણાદિર્મિર્જુઃ સક્લશરીરં પુણ્નાતિ ॥ હિદ્રોનો મળ એટલે કાન વગેરે સ્તોતસ્થાનનો મળ; અને તે કફ પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈને ધમનીરૂપ માર્ગે શરીરારંભક ક્ષેદન નામે કફમાં જઈ તેનું પોષણ કરે છે. પછી સારભૂત આહારના રસના બે ભાગ થાય છે : એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંથી સૂક્ષ્મ ભાગ શરીરારંભક રસનું પોષણ કરે છે; તથા આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેનારા વ્યાનવાયુ વડે પ્રેરાઈને ધમનીઓના માર્ગે ગતિ કરતો તે રસ પોષણ, સ્નેહન, જટરાનલની ગરમીથી ઊપજેલા સંતાપનું નિવારણ કર્યું, વગેરે ગુણોથી આખા શરીરનું પોષણ કરે છે.

પિત્તની ઉત્પત્તિ :

તતઃ સૂક્ષ્મો ભાગઃ પ્રાણવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમાર્ગેણ શરીરારમ્ભકસ્ય રક્તસ્ય સ્થાનં યજ્ઞહીહૃલ્યં ગત્વા તેન સહ મિલિતો ભવતિ । તતઃ પ્રાક્તનસ્ય રક્તસ્યામિના પુનઃ પચ્યમાનઃ પચ્ચાહોરાત્રાત્સાર્ધદળં ચ યાવત્પ્રાક્તનરક્ત-ધાતાવેવ તિષ્ઠતિ । તતો યથામિના પુનઃ પુનઃ પચ્યમાના-દિધુવિકારાદ્ વારંવારં મલં નિર્ગચ્છતિ, તથા પુનઃ પુનઃ પચ્યમાનાદાહારસાત્પ્રતિવારં મલં નિર્ગચ્છતિ । તત્ર રક્તમિના પચ્યમાનાન્મલં પિત્તં નિર્ગચ્છતિ । તત્ત્વ પિત્તં સમાનવાયુના પ્રેરિતં ધમનીમાર્ગેણ શરીરારમ્ભકં પાવકાત્ક્યં પિત્તં ગત્વા પુણ્નાતિ । તતઃ સારભૂતસ્યાહારરસસ્ય દ્વૌ ભાગૌ ભવતઃ સ્થૂલઃ સૂક્ષ્મશ્ચ । સ્થૂલો ભાગો રક્તકાલ્પેન વિત્તેન રક્તીકૃતઃ શરીરારમ્ભકં રક્તં, વ્યાનવાયુના પ્રેરિતો ધમનીભિઃ સમ્પરન્ સક્લશરીરગતાનિ કષિરાણિ પુણ્નાતિ ॥ પછી રસનો સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણવાયુથી પ્રેરાઈ ધમની-રૂપ માર્ગે શરીરારંભક રક્તસ્થાનમાં એટલે યદૃત તથા પ્લીહારૂપ સ્થાનમાં જઈ તેની સાથે મળે છે; ત્યાં પ્રથમથી રહેલા રક્તના અગ્નિથી ફરી પકવ થતો તે રસ, પાંચ દિવસરાત અને દોઢ ધડી જેટલા વખત સુધી પ્રથમની રક્તધાતુમાં જ રહે છે; પછી જેમ અગ્નિ

૧. ન્યાં ન્યાં આ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં એમ

મૂત્ર અને વિશાને નીકળવાના માર્ગો

તત્ત્વ સ્થાનપદ્યેનાત્મનુભવોરિતિ મૂત્રમેકમગમાર્ગેન,
પુરિય પુરિયાર્થે ચરીત્વદિર્ઘીરવશ-

તે અપાનવાયુથી પ્રેરાયેલું મૂત્ર
તેન તથા યોનિમાર્ગે બહાર નીકળે છે, અને પુરિય-વિશા
સુખમાર્ગે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે, તે કહે છે

મૂત્રં ચોપસ્થમાર્ગે પુરિયં ચુપમાર્ગેતઃ ।

અપાનવાયુના ક્રિસ્તં વહિર્પાતિ શરીરતઃ ॥૧૭૧॥

અર્થ-અપાનવાયુના ક્રિસ્તં મૂત્રમ્ રૂપસ્થાનોન,
પુરિયં ચ ચુપસ્થાનં શરીરતઃ વહિર્ વર્તિ ॥

અપાનવાયુથી પ્રેરાયેલું મૂત્ર ઉપરજી-
માર્ગથી અને પુરિયાર્થે ચુપમાર્ગથી શરીરમાંથી
બહાર નીકળે છે (ઉપરજી એટલે શિશ્ન-
દ્વિજ અને અર્ધ-યોનિ બંને સ્થાનવા) ॥૧૭૧॥

બોલિ-વિષ્ણુ વરોતિ સ્વસ્તિ ચીરે રજાએતિ બોલિ-
એ પોતામાં વર્તન તથા રજા-ગણિને પ્રિય કરે
છે, તે બોલિફૂલ યોનિ

રસમુ રસાન અને પરિષ્કાર

રસમુ સમાનવમુખ પ્રેરિતો મમનીમાર્ગેન ચરીત્વમમકલ
રસલ સ્વાર્ન હૃદયં વધા તેલ છદ્ધિ મિતિ મમનીમાર્ગ-
સમાનવમુખી પ્રેરાયેલું રસ પશુ મમની-મોદી

૧. અપતિલે-બોલિફૂલવર્ણેતિ રસમ-એ
બોલિ તથા પુરણના ચિહ્ન તરીકે ચેતુની સ્થાપિ
રહે છે, તે બોલિફૂલ તથા પુરણચિહ્ન-ઉપરજી

૨. વિપતિ-વસ્તુમિતિ શરીર, કદા પુરણિ મમ
શામ્ હિતિ પુરિયમ-એ શરીરનું રક્તજી કરે છે અથવા
અધાસને બરપૂર રાખે છે, તે પુરિય-વિશા

૩. એવત કીલે અને અપાનવાયુથી, શૂલે
પુરિયમત્ત્વ કિસ્તે જા કલ્પ, જાલે-અપાનવાયુથી
કવણિ જા કલ્પ હિતિ ગુપ્ત-એનાથી મળવાના શરી
મરુત્ત્વ આનંદી બને છે, અથવા એનાથી માલુસ
મળજાત કરે છે અથવા એ અપાનવાયુને રાખ
કરે છે, તે શૂલ

૪. કવણિ-કવણિ પ્રાપ્તિ પુરણમ મેધુવે
અપાનવાયુ ચ સ શિષા-પુરણને મેધુન કરવાની રૂપર
થતા એ બાળીને ધીમુનીમુ થાય છે, તે પુરણ-
ચિહ્ન શિષા કિષ્ણવત-વસ્તુને કલ્પે બોલો, કદા કિષ્
વસ્તુ અને પુરણ હિતિ કિષ્ણ-એ યોનિમાં બન્યું છે અથવા
એનાથી પુરણની નિશાની જણાય છે, તે કિષ્

૫. મગ્ગલે-કલ્પ કર્મનુભવ પુરણમ મગ્ગ-
એને પુરણ મેધુન મારે સેવે છે, તે બોલિફૂલ

શિષાએ-પ્રા માર્ગે શરીરને આરમ કરવા રજા
સ્થાનપદ્ય હૃદયમાં બંધ તેલો સાથે મિશ્ર થાય છે, મિશ્ર
રહે છે

રસમુ હૃદયં વાતિ સમાનમત્તેરિતઃ ।

સ મુખ્યત્વેન વિશિષ્ઠા સર્વાન્ધાત્મવર્ણયેત્ ૧૧૭૨

કૌરવો પુરણા કુસ્મા પુષ્પમિતિ વિવિધોપધી ।

તથા કલ્પે ચાત્મસ્થાન્યર્થયતે રસ ॥૧૭૩॥

અર્થ-સમાનમત્તેરિતઃ હિતિ રસ મુ હૃદયં કલ્પ,
સ મુખ્યત્વેન વિશિષ્ઠા સર્વાન્ધાત્મવર્ણયેત્ ૧૧૭૨
કૌરવો પુરણા કુસ્મા વિવિધોપધી પુષ્પમિતિ, તથા રસ
કલ્પે ચાત્મસ્થાન્યર્થયતે રસ ॥૧૭૩॥

સમાનવાયુથી પ્રેરાયેલું રસ પશુ હૃદયમાં
બંધ છે, જ્યાં તે પશુ અપાનવાયુથી આરે પાસ
પ્રસરી સર્વ ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે જેમ
ક્યારસમાં કરેલી પાણીની નીકો (કારા વહેતું
બળ), અનેક પ્રકારની બોધધિઓનું પોષણ
કરે છે, તેમ (આ) રસ, શરીરમાં સર્વ
ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરે છે. ૧૭૨, ૧૭૩

અરકમાં કહેલા રસના ત્રણ વિધામ
રસમુ તત્ત્વ તત્ત્વ ત્રિધા વિમજ્જતે । ઉચ્ચં ચ વાકે-
રસ પશુ ત્વા ત્વા ત્રણ પ્રકારે વિશાલ થાય છે, તે
સર્વથી વરો પશુ કહ્યું છે ૧-

સ્વૃણા સુશ્લક્ષ્ણમમમમ તત્ત્વ તત્ત્વ ત્રિધા રસઃ ।
સ્વૃણોઽપ્તઃ પરં સુશ્લક્ષ્ણમમમો વાતિ તત્ત્વમમ ॥

અર્થ-તત્ત્વ તત્ત્વ તત્ત્વ ત્રિધા (સ્વૃણ-સ્વૃણ-
સ્વૃણ ચ તત્ત્વ) ૧. સ્વૃણઃ સ્વૃણઃ સ્વૃણઃ સ્વૃણઃ
પરં (વાતિ), તત્ત્વમ તત્ત્વમ (વાતિ) ॥

તે તે સ્વૃણે રસ પશુ પ્રકારનો થાય છે; સ્વૃણ
સુશ્લક્ષ્ણ અને તેનો મળ, (તેમનો) સ્વૃણ બાજ
પોતાના સ્થાને જ રહે છે, સુશ્લક્ષ્ણ બાજ બીજી
ધાતુમાં બંધ છે અને તે રસનો મળ
શરીરના રક્ત ધાતુઓના મળમાં બંધ છે. ૧૭૪

રીણ-કલ્પ-સ્વૃણોઽપ્તઃ સ્વૃણ વાતિ-સ્વૃણ-
સ્વૃણ ॥ પુરણમત્ત્વ પરં કિરીયે વાતુ વર્તિ । તત્ત્વમ-
સ્વૃણમત્ત્વ તત્ત્વમ-શરીરત્ત્વમત્ત્વ તત્ત્વમત્ત્વમત્ત્વ
તથા કોલિપાનિનુભવ-વસ્તુ, તથા શરીરત્ત્વમત્ત્વ
સ્વૃણમત્ત્વમત્ત્વમત્ત્વ ॥ તત્ત્વમત્ત્વ તત્ત્વમત્ત્વમત્ત્વ
સ્વૃણમત્ત્વમત્ત્વમત્ત્વ તત્ત્વમત્ત્વમત્ત્વમત્ત્વ ॥

આનો અર્થ આ છે રસનો સ્વૃણ બાજ તે બાજ
પોતે રહેલો જ રહે છે, રસનો સુશ્લક્ષ્ણ બાજ બીજી
ધાતુમાં બંધ છે, અને તેનો એટલે રસાદિનો મળ,

મનનમાં રહેલા અગ્નિથી પાચન થઈ પાંચ દિવસ-
રાત અને દોઢ ઘડી સુધી મનનમાં જ તે રહે છે.
પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે.
તે મળ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાર્થને શિરારૂપ માર્ગે અને
નેત્રમાં આવી નેત્રમળ અને ચામડીની ચીકાશરૂપે
થાય છે. પછી સારજૂત રસના બે ભાગ થાય છે :
એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂળ ભાગ
મનનનું પોષણ કરે છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ :

તતઃ સૂક્ષ્મો ભાગો વ્યાનવાયુના પ્રતિઃ ઘમ-
નીમિઃ શિરામિથ્ર શુક્ત્ય સ્થાનં સકલં શરીરં ગત્વા
શરીરાશ્મકેળ શુક્રેળ સહ મિશ્રિતો ભવતિ । તતઃ શુક્ર-
સ્થામિના પુનઃ પચ્યતે । પચ્યમાને તસ્મિન્મલો નાસ્તિ ।
સ હિ સહસ્રધાખ્યાતસુવર્ણવત્ । પછી રસનો સૂક્ષ્મ
ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાર્થને ધમની અને શિરા-
ઓરૂપ માર્ગે વીર્યના સ્થાનરૂપ આખા શરીરમાં
જઈ શરીરાશ્મક વીર્યની સાથે મિશ્રિત થાય છે.
પછી વીર્યમાં રહેલા અગ્નિથી ફરી તેનું પાચન થાય
છે. પાચન થતી વખતે તેમાં મળ થતો નથી; કેમકે
તે પકવરસ તો હજારવાર તપાવેલા સોના જેવો છે.

૩૫ં ચ-તે સંધ્યે કલું છે, કે-

વીર્યરૂપ થયેલા પકવરસમાં મળ નથી

સ્વાગ્નિમિઃ પચ્યમાનેષુ મલઃ ષટ્સુ રસાદિષુ ।
ષટ્સુ ધાતુષુ જાયન્તે મલાનિ મુનયો જગુઃ ॥૧૭૬॥
યથા સહસ્રધાખ્યાતે ન મલં કિલ કાચ્ચને ।

તથા રસે મુહુઃ પક્વે ન મલં શુક્રતાં ગતે ॥૧૭૭॥

અન્યથા-રસાદિષુ ષટ્સુ ધાતુષુ સ્વાગ્નિમિઃ પચ્ય-
માનેષુ મલઃ (જાયતે; એવં) ષટ્સુ ધાતુષુ મલાનિ
જાયન્તે (હિતિ) મુનયો જગુઃ (કિતુ) યથા સહસ્રધા
આખ્યાતે કાચ્ચને મલં કિલ ન (ભવતિ), તથા મુહુઃ પક્વે
રસે શુક્રતાં ગતે (સતિ) મલં ન (ભવતિ) ॥

રસાદિકે છયે ધાતુઓમાં રહેલા પોત-
પોતાના અગ્નિ વડે પાચન થતા (રસમાંથી)
છયે ધાતુઓમાં મળ નીકળે છે, એમ મુનિઓ
કહે છે; પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનામાં
કાંઈ મળ રહેતો નથી, તેમ વારંવાર પકવ
થઈ શુક્ર(વીર્ય)રૂપ થયેલા રસમાં મળ
રહેતો નથી. ૧૭૬, ૧૭૭

ઓજસની ઉત્પત્તિ

તતઃ સારમૂતસ્ય રસસ્ય દ્વૌ ભાગો ભવતઃ સ્થૂળઃ
સૂક્ષ્મઃ । તત્ર સ્થૂળો ભાગઃ શરીરાશ્મક શુક્રં યાતિ,

સૂક્ષ્મઃ સ્નેહભાગ ઓજસતસ્ય લક્ષણમાહ-

પછી સારરૂપ થયેલા રસના બે ભાગ થાય છે : સ્થૂળ
અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂળ ભાગ શરીરની રચનાનું
આરંભ કરનાર વીર્યમાં જાય છે અને સૂક્ષ્મ સ્નેહભાગ
'ઓજસ' થાય છે, તેનું લક્ષણ કહે છે :

ઓજઃ સર્વશરીરસ્યં સ્તિગ્ધં શીતં સ્થિરં સિતમ્ ।
સોમાત્મકં શરીરસ્ય વલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥૧૭૮॥

અન્યથા-ઓજઃ સર્વશરીરસ્યં સ્તિગ્ધં શીતં સ્થિરં
સિતં સોમાત્મકં શરીરસ્ય વલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥

ઓજસ^૧ આખા શરીરમાં રહેલું, સ્તિગ્ધ,
શીત, સ્થિર, ઘોળું, સોમાત્મક અને શરીરને
બળ તથા પુષ્ટિ કરનારું મનાયું છે. ૧૭૮

ટીકા-વલં ચેષ્ટાપાટવમ્ । તથા ચ-‘ચેષ્ટાસુ પાટવં
યત્તુ વલં તદભિધીયતે ।’ યત્તુ સુધૃતે ‘રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં
ઘાતૂનાં યત્પરં તેજસ્તત્કલ્પ ઓજસતદેવ વલમિતિ, તેજસ્તે-
જોદ્રવઃ ।’ અત્રાયમમિત્રાયઃ-યસ્માદ્રસાદોજો ભવતિ, સરસઃ
સર્વધાતુસ્થાનગતત્વાત્તત્તદ્વાતુવન્મન્યત્ત્વમિતિ સર્વધાતૂનાં સ્નેહ-
મોજઃ ક્ષીરે ધૃતમિવ, તદેવ વલમિતિ-તત્કાર્યકારણ-
ચોરમેદોપચારાત્ । અમેદકથનં ચં ચિકિત્સૈવ્યાર્યમ્ ॥
'બળ' એટલે ચેષ્ટામાં સ્ફૂર્તિ; કથું છે, કે
'ચેષ્ટામાં જે સ્ફૂર્તિ તેને જ 'બળ' કહે છે.' છતાં
સુશ્રુતમાં જે આમ કહે છે, કે 'રસથી આરંભી
વીર્ય સુધીની ધાતુઓનું જે પરમ તેજ, તે
જ ઓજસ છે અને તેને જ 'બળ' કહે
છે; તેજ એટલે તેજરૂપ પ્રવ.' આનો આવા
અભિપ્રાય છે, કે જે રસમાંથી ઓજસ થાય છે તે
રસ સર્વ ધાતુઓના સ્થાનમાં જાય છે, તેથી તે
ધાતુ જેવો તેને માનવામાં આવે છે. એમ સર્વ
ધાતુઓનો જે સ્નેહ તે ઓજસ છે; દૂધમાં જેમ ઘી
હોય તેમ તે જ બળ છે; કેમકે કાર્ય અને કારણ-
નો વ્યવહાર એક જ રીતે કરવામાં આવે છે;
તેમની ચિકિત્સા એક જ પ્રકારે થાય છે, માટે જ
તેમને એકરૂપે કહેલ છે. ૧૭૮

ઓજસના ગુણ

અન્યથા-અને બીજું-

ગુરુ શીતં મૃદુ સ્તિગ્ધં સાન્દ્રં સ્વાદુ સ્થિરં તથા ।
પ્રસન્નં પિન્જિલં સૂક્ષ્મમોજો દરાગુણં રમૃતમ્ ॥૧૭૯॥

૧. ૩૦જાતિ-ઋણુમાર્ગ પ્રાપ્નોતિ સર્વલશરીરમનેનેતિ
ઓજઃ-જેને લીધે આખું શરીર સરળ-સીધું કે
ટટાર રહી શકે છે, તે ઓજસ-શરીરનું બળ અથવા
તેજ કે ક્રાંતિ.

વડે વારંવાર ઝિઝગતા શરીરના રક્ષણ બિહારમાંથી વારંવાર મળ નીકળે છે, તેમ ફરીફરીને પામન થતા તે સૂક્ષ્મ આત્મિક આકારના રસમાંથી વિહાર-રૂપે વારંવાર મળ નીકળે છે; ત્યાં રક્તાના અભિયો પામન થતા રસમાંથી અગ્રણ્ય પિત્ત નીકળે છે; તે પિત્ત સમન્વયથી પ્રેરણને ધમનીરૂપ માટે શરીર-રસમાં પામક નામના પિત્તમાં ભળે તેનું પેલણ કરે છે; પછી સારથૂત આકારના રસના બે ભાગ થાય છે : એક સ્પૃશ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્પૃશ બાજ રંજક નામના પિત્તથી રક્તારૂપે થાય છે તથા તે શરીરારંભક રક્તાનું પેલણ કરે છે; તેમ જ બાહ્ય-વાયુથી પ્રેરણને ધમનીરૂપ માટે ભળે આત્મક શરીરના સ્પિરનું પેલણ કરે છે.

કાનના ચેત્ત્રની ઉત્પત્તિ :

જન સુષો માટે બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમિ : ધિર્મિમ ચીર્મિમચાલિ મોક્ષમિ થાતિ । છતો મોક્ષ-મિમ જન પચ્ચમાલ : પચ્ચોગતપચ્ચમાલ મચ્ચમા-લેચેચ સિદ્ધિ । જન : પચ્ચમાલપાતમામ્મો મિર્મચ્ચતિ ; લ્લપાવવાયુના કિર્તિ કર્માવાચક કલેચિ મચ્ચતિ । જન ધમનુમ્મ રક્ત જો માતો મચ્ચત : રક્ત : હુમ્મચ । જન : સ્પૃશે માતો મોક્ષમિ પુજ્જાતિ । પછી રક્તો સૂક્ષ્મ બાજ બાહ્યવાયુથી પ્રેરણને ધમનીરૂપ માટે તથા શિરાએણ માટે શરીરારંભક માંસમાં ભળે છે; પછી તે માંસ અભિયો ફરી પામન કર્મ પાંચ વિષયોત તથા દેહ પદી સુધી માંસમાં જ રહે છે. પછી પામન થતા તેમાંથી મળ નીકળે છે; તે બાહ્યવાયુ વડે પ્રેરણને જને કાનમાં ભળે તે કાનનો મેઘ થાય છે. પછી સારથૂત રક્તના બે ભાગ થાય છે : એક સ્પૃશ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંથી સ્પૃશ બાજ માંસનું પેલણ કરે છે.

જરસેવાની ઉત્પત્તિ :

જન સુષો માટે બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમિ : ચીર્મિમચાલિ મોક્ષ : રક્તપુર : થાતિ । છતો મોક્ષોડ્ધિમિ પુજ : પચ્ચમાલ : પચ્ચોગતપચ્ચમાલ મચ્ચમાલેચેચ સિદ્ધિ । જન : પચ્ચમાલપાતમામ્મો મિર્મચ્ચતિ પ્રવેશવ : ન જ લીન લેચ્ચેચ સિદ્ધિ । ચીર્મિમચાલિ મોક્ષ : બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો શિરાએણોડ્ધિમિ થાતિ । મોક્ષ : પચ્ચમાલપાતમામ્મો મિર્મચ્ચતિ । જન ધમનુમ્મ રક્ત જો માતો મચ્ચત : રક્ત : હુમ્મચ । જન સ્પૃશે માતો મોક્ષ : પુજ્જાતિ જરસે ચિદ્ધ : પછી રક્તો સૂક્ષ્મ બાજ બાહ્યવાયુથી પ્રેરણને ધમનીરૂપ માટે શરીરારંભક મેલું મળ-ગી-

રમાં ભળે છે. મેલમાંના અભિયો ફરી તે પામન થવા લાગે છે તથા પાંચ વિષયોત અને દેહ પદી સુધી મેલમાં જ રહે છે. પછી પામન થતી વખતે તેમાંથી પરસેવણ મળ નીકળે છે; તે દેહો દેવાથી મોત : સ્થાનમાં જ રહે છે; તે બાજે શરીરની ઝરમીથી તપે છે, ત્યારે બાહ્યવાયુથી પ્રેરણને શિરાએણ માટે રક્તપાત્ર હિલ્ (મોમકુપ, માં મળેને બહાર નીકળે છે. 'જન, દાંત, કાપ (જમ્મ), લિન આદિકો મળ તે મેલો મળ છે,' એમ મેલમાંનું માનવું છે. પછી સારથૂત રક્તના બે ભાગ થાય છે : એક સ્પૃશ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્પૃશ બાજ ઉદરમાં સ્ત્રી મેલું પેલણ કરે છે.

નખની ઉત્પત્તિ :

જન સુષો માટે બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો ધમનીમિ : ચિર્મિમચાલિ ચીર્મિમચાલિ મોક્ષ : રક્તપુર : થાતિ । છતો મોક્ષોડ્ધિમિ પુજ : પચ્ચમાલ : પચ્ચોગતપચ્ચમાલ મચ્ચમાલેચેચ સિદ્ધિ । જન : પચ્ચમાલપાતમામ્મો મિર્મચ્ચતિ । ન જ બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો ચિર્મિમચાલિ મોક્ષ : રક્તપુર : થાતિ । જન ધમનુમ્મ રક્ત જો માતો મચ્ચત : રક્ત : હુમ્મચ । જન સ્પૃશે માતો મોક્ષ : પુજ્જાતિ । પછી રક્તો સૂક્ષ્મ બાજ બાહ્યવાયુથી પ્રેરણને ધમનીરૂપ અને શિરાએણ માટે શરીરારંભક અરિમિતમાં ભળે છે; પછી અરિમિત રક્ત અભિયો ફરીને પામન થતા તે રક્ત પાંચ વિષયોત અને દેહ પદી સુધી અરિમિતમાં જ રહે છે. પછી પામન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે; તે બાહ્યવાયુથી પ્રેરણને શિરાએણ માટે અંજ-જામિમાં બાજી લેના નખ તથા બે સ્તન અને કર્ણમાં થાય છે. પછી સારથૂત રક્તના બે ભાગ થાય છે : સ્પૃશ અને સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્પૃશ બાજ અરિમિતનું પેલણ કરે છે.

લેખમણની ઉત્પત્તિ :

જન : સુષો માટે બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો લેટો-માર્મિમચાલિ મોક્ષ : રક્તપુર : થાતિ । છતો મોક્ષોડ્ધિમિ પુજ : પચ્ચમાલ : પચ્ચોગતપચ્ચમાલ મચ્ચમાલેચેચ સિદ્ધિ । જન : પચ્ચમાલપાતમામ્મો મિર્મચ્ચતિ । જન બાહ્યવાયુના પ્રેરિતો ચિર્મિમચાલિ મોક્ષ : રક્તપુર : થાતિ । જન ધમનુમ્મ રક્ત જો માતો મચ્ચત : રક્ત : હુમ્મચ । જન સ્પૃશે માતો મોક્ષ : પુજ્જાતિ । પછી રક્તો સૂક્ષ્મ બાજ બાહ્યવાયુથી પ્રેરણને શિરાએણ માટે મળ-ગી-રક્ત અરિમિતમાં અરિમિત બાજમાં ભળે છે. પછી

મજ્જમાં રહેલા અગ્નિથી પાચન થઈ પાંચ દિવસ-
રાત અને દોઢ ઘડી સુધી મજ્જમાં જ તે રહે છે.
પછી પાચન થતી વખતે તેમાંથી મળ નીકળે છે.
તે મળ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને શિરારૂપ માર્ગે બંને
નેત્રમાં આવી નેત્રમળ અને ચામડીની ચીકાશરૂપે
થાય છે. પછી સારભૂત રસના બે ભાગ થાય છે :
એક સ્થૂળ અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂળ ભાગ
મજ્જમાનું પોષણ કરે છે.

વીર્યની ઉત્પત્તિ :

તત્તઃ સૂક્ષ્મો માગો વ્યાનવાયુના પ્રેરિતઃ ધમ-
નીમિઃ શિરામિધ્વ શુક્લસ્ય સ્થાનં સકલં શરીરં ગત્વા
શરીરાસ્મકેળ શુક્રેણ સહ મિશ્રિતો ભવતિ । તત્તઃ શુક્ર-
સ્થામ્નિના પુનઃ પચ્યતે । પચ્યમાને તસ્મિન્મલો નાસ્તિ ।
સ હિ સહસ્રધાઆતપુવર્ણવત્ । પછી રસનો સૂક્ષ્મ
ભાગ વ્યાનવાયુથી પ્રેરાઈને ધમની અને શિરા-
ઓરૂપ માર્ગે વીર્યના સ્થાનરૂપ આખા શરીરમાં
જઈ શરીરાંબક વીર્યની સાથે મિશ્રિત થાય છે.
પછી વીર્યમાં રહેલા અગ્નિથી ફરી તેનું પાચન થાય
છે. પાચન થતી વખતે તેમાં મળ થતો નથી; કેમકે
તે પકવરસ તો હજારવાર તપાવેલા સોના જેવો છે.

૩૫૦ ચ-તે સંબંધે કહ્યું છે, કે-

વીર્યરૂપ થયેલા પકવરસમાં મળ નથી

સ્વાગ્નિમિઃ પચ્યમાનેષુ મલઃ ષટ્સુ રસાદિષુ ।
ષટ્સુ ધાતુષુ જાયન્તે મલનિ મુનયો જગુઃ ॥૧૭૬
યથા સહસ્રધાઆતે ન મલં કિલ કાશ્ચને ।
તથા રસે મુહુઃ પક્વે ન મલં શુક્તતાં ગતે ॥૧૭૭

અન્યથા-રસાદિષુ ષટ્સુ ધાતુષુ સ્વાગ્નિમિઃ પચ્ય-
માનેષુ મલઃ (જાયતે; એવં) ષટ્સુ ધાતુષુ મલનિ
જાયન્તે (હિતિ) મુનયો જગુઃ (કિતુ) યથા સહસ્રધા
આઆતે કાશ્ચને મલં કિલ ન (ભવતિ), તથા મુહુઃ પક્વે
રસે શુક્તતાં ગતે (સતિ) મલં ન (ભવતિ) ॥

રસાદિક છયે ધાતુઓમાં રહેલા પૌત-
પૌતાના અગ્નિ વડે પાચન થતા (રસમાંથી)
છયે ધાતુઓમાં મળ નીકળે છે, એમ મુનિઓ
કહે છે; પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનામાં
કાંઈ મળ રહેતો નથી, તેમ વારંવાર પકવ
થઈ શુક્ર(વીર્ય)રૂપ થયેલા રસમાં મળ
રહેતો નથી. ૧૭૬, ૧૭૭

ઓજસની ઉત્પત્તિ

તત્તઃ સારભૂતસ્ય રસસ્ય દ્વૌ માગો ભવતઃ સ્થૂળઃ
સૂક્ષ્મચ્ચ । તન્ન સ્થૂળો માગઃ શરીરાસ્મકં શુક્રં યાતિ,

સૂક્ષ્મઃ સ્નેહમાગ ઓજસ્તસ્ય લક્ષણમાહ-

પછી સારરૂપ થયેલા રસના બે ભાગ થાય છે : સ્થૂળ
અને બીજો સૂક્ષ્મ; તેમાંનો સ્થૂળ ભાગ શરીરની રચનાનું
આરંભ કરનાર વીર્યમાં જાય છે અને સૂક્ષ્મ સ્નેહભાગ
'ઓજસ' થાય છે, તેનું લક્ષણ કહે છે :

ઓજઃ સર્વશરીરસ્યં સ્તિગ્ધં શીતં સ્થિરં સિતમ્ ।
સોમાત્મકં શરીરસ્ય વલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥૧૭૮॥

અન્યથા-ઓજઃ સર્વશરીરસ્યં સ્તિગ્ધં શીતં સ્થિરં
સિતં સોમાત્મકં શરીરસ્ય વલપુષ્ટિકરં મતમ્ ॥

ઓજસ આખા શરીરમાં રહેલું, સિનગ્ધ,
શીત, સ્થિર, ઘોળું, સોમાત્મક અને શરીરને
બળ તથા પુષ્ટિ કરનારું મનાયું છે. ૧૭૮

ટીકા-વલં ચેષ્ટાપાટવમ્ । તથા ચ- 'ચેષ્ટાસુ પાટવં
યત્તુ વલં તદમિધીયતે ।' યત્તુ સુશ્રુતે 'રસાદીનાં શુક્રાન્તાનાં
ધાતૂનાં યત્પર તેજસ્તત્ત્વલ્લ ઓજસ્તદેવ વલમિતિ, તેજસ્તે-
જોદ્રવઃ ।' અત્રાયમભિપ્રાયઃ-યસ્માદ્રસાદોજો ભવતિ, સ રસઃ
સર્વધાતુસ્થાનગતવાત્તત્ત્વાતુવન્મન્યત્ત્વત્તિ સર્વધાતૂનાં સ્નેહ-
મોજઃ ક્ષીરે ધૃતમિવ, તદેવ વલમિતિ-તત્કાર્યકારણ-
ચોરમેદોપચારાત્ । અમેદકયનં ચ ચિકિત્સૈવ્યાર્યમ્ ॥
'બળ' એટલે ચેષ્ટામાં સ્ફૂર્તિ; કહ્યું છે, કે
'ચેષ્ટામાં જે સ્ફૂર્તિ તેને જ 'બળ' કહે છે.' છતાં
સુશ્રુતમાં જે આમ કહે છે, કે 'રસથી આરંભી
વીર્ય સુધીની ધાતુઓનું જે પરમ તેજ, તે
જ ઓજસ છે અને તેને જ 'બળ' કહે
છે; તેજ એટલે તેજરૂપ ધ્રુવ.' આનો આવા
અભિપ્રાય છે, કે જે રસમાંથી ઓજસ થાય છે તે
રસ સર્વ ધાતુઓના સ્થાનમાં જાય છે, તેથી તે
ધાતુ જેવો તેને માનવામાં આવે છે. એમ સર્વ
ધાતુઓનો જે સ્નેહ તે ઓજસ છે; દ્વધમાં જેમ ઘી
હોય તેમ તે જ બળ છે; કેમકે કાર્ય અને કારણ-
નો વ્યવહાર એક જ રીતે કરવામાં આવે છે;
તેમની ચિકિત્સા એક જ પ્રકારે થાય છે, માટે જ
તેમને એકરૂપે કહેલ છે. ૧૭૮

ઓજસના ગુણ

અન્યથા-અને બીજું-

યુષ્ઠ શીતં મૃદુ સ્તિગ્ધં સાન્દ્રં સ્વાદુ સ્થિરં તથા ।
પ્રસન્નં પિન્જિલ્લં સૂક્ષ્મમોજો દશગુણં રઘુતમ્ ॥૧૭૯॥

૧. ડગ્ગતિ-ઋગુમાવં પ્રાજ્ઞોતિ સકલશરીરમનેતિ
ઓજઃ-જેને લીધે આખું શરીર સરળ-સીધું કે
ટટાર રહી શકે છે, તે ઓજસ-શરીરનું બળ અથવા
તેજ કે ક્રાંતિ.

અન્ન-તથા જોગ ગુરુ સૌંદર્ય મુદુ કિર્તિ સાર્વ
સ્વતુ તિર્કર પ્રસન્ન વિચિત્ર સુખમ- (હસિ) રણગુપ્ત
સ્વમ્ ॥

તેમજ જોગસ બારે, ઠડું, મુઠું, સિન્ગમ,
ખાટું, મધુર, સિંધ, નિર્મળ, કૃષ્ણ જેવું,
(ચીકણું) અને સુગ્રમ, જોમ હસ પ્રણવાણ છે
જાણે હુ-ચરખાં તે-

અહિં-ગુપ્તમાર્ગ તરીપદ્યક સપીતમ્ ॥
અત્રીયોમાત્મજલેન દ્વિરુપ યર્ણિતં મુ તત્ ૧૧૮૦
અન્ન-તદુ (જોગ) જાતિગુપ્તમ વમ્ હૈવ
રણ સર્વિકમ્ અત્રીય માત્મજલેન તત્ હુ દ્વિરુપ યર્ણિ
તમ્ (જલિ) ॥

તે જોગસ જાડ જિહ્વ જેટલું, કંઈક
સ્વાદ્ય ખર તથા કંઈક પીણાશ પર કોઈ જામિ
અને સોમના થુલકી મુઠા હોવાથી તેને બે
રૂપવાણ પશુંવેલું છે ૧૮૦

વમમહમ-વડખટ પશુ કહે છે
જોગસ જેવો ખાતુનાં શુભાત્માનાં પરે સ્વમ્ ॥
હવ્યસ્થાપિ વ્યાપિ વૈદ્યસ્થિતિનિગમનમ્ ૧૧૮૧

અન્ન-ગુપ્તમાર્ગ જાતિ પરેજા જોગ સ્વમ્ ॥
(તદુ) હવ્યસ્થાપિ વ્યાપિ (વડખટ) વ્યાપિ વૈદ્યસ્થિ-
તિનિગમનમ્ (વ જલિ) ॥

વીરું મુધીની (સમળી) ખાતુજોગ પરમ
તેજ તે જોગસ છે, તે મુદુરખા રહે છે,
તોપણ જાણા દેહમાં જ્યાં છે, તથા દેહની
રિધિવિદુ કાનજ છે ૧૮૧

પસ્ય મજ્જાં દેહસ્ય તુરિપુષ્પિજ્જોરવા ॥
પચ્ચાશે નિપતો નાશો પરિસ્થિતિઘટિ જીવનમ્ ૧૧૮૨

અન્ન-વસ પ્રજ્ઞો (સર્વ) દેહસ્ય તુરિપુષ્પિ-
જ્જોરવા (તુ) વચ્ચે (સર્વ) વાજ મિત્ત, પરિસ્થિ-
તિઘટિ (સર્વ) જીવનમ્ (જલિ) ॥

તે જોગસની ખૂબ વૃદ્ધિ થાય છે,
ત્યારે તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રકટે છે, જેનો
નાશ થતાં જીવનનો નાશ નિર્ભય છે, તથા
જે હોય છે તે (દેહમાં) જીવન રહે છે ૧૮૨
નિપચ્ચ-તે યતો માયા વિવિધા દેહસંઘવા ॥
અન્ન-પરિમાર્ગદૈર્ઘ્યસુખમાત્મા ૧૧૮૩

અન્ન-દેહસંઘટ રત્નમપિમર્શિકાન્યપ્રજ્ઞ-
યરણા વિવિધા માયા કદ. નિપચ્ચ ॥
વળી દેહના જામયે થતા ઉત્સાહ,

પુષ્ટિ, ધૈર્ય, લાવણ્ય અને સુખમાત્મા જોગે
અનેક પ્રકારના ભાવો, તેના શક્તિ ઉત્પત્ત
થાય છે. ૧૮૩

વીરુંની ઉત્પત્તિનો કાળ ॥

તત સ્વપ્નો માય્ય રણો મણેન પુણં છન્
લીનાં સ્વપ્ને છન્ વ મણિ ॥ રણં વ છુલ્લે- 'લ
મણેન રણ છુલ્લે મણિ, જીવમાર્ગે વેંતિ વચ્ચ-
પત્રીયામણિ છુલ્લ મણિ ॥

જગી રત્નો રત્ન જ્ઞાન કિં મણિને પુરવને રત્ન
રૂપે અને સીંચિને જ્યારે તત્ વીરું રૂપે થાય છે સુખમાં
પણ મજુ છે, કે 'કે પ્રમાણે રત્ન કિં મણિને પુરવને
વીરું રૂપે થાય છે તથા જીવિને જ્યારે જ્ઞાન 'મજુ' 'મજુ'
સખ મુખથી સીંચિને જ્ઞાન વીરું થાય છે કિં સુખનું છે.

જત પુણં છુલ્લે-જેટલા મારે જ સુખમાં
મજુ છે ૨-

મીને પણ વીરું હોય
યોપિતોરિ અધ્યયે છુલ્લ પુણં સમાગમે ॥

તત્ત ગર્ભસ્ય ચિદિતુ કરોતિ રિતિ ન ચિત્તયતે ૧૧૮૪
અન્ન-ચોરણ વ્યાપિ પુણં સમાગમે (હસિ)
છન્ જલિ રણ ॥ તત્ત ગર્ભસ્ય ચિદિતુ કરોતિ રિતિ
ન ચિત્તયતે ॥

મીને પણ પુરવનો સમાગમ થતાં
વીરુંજાવ થાય છે, પણ તે બંધના સંજોગમાં
કંઈ ઉપયોગી થાય છે, જોમ મનાતું નથી ૧૮૪
ચીજ-ગર્ભસ્ય છુલ્લ ॥ વિરુદ્ધ ત્ત ગર્ભસ્ય જાત
વ્યાપિ મણિ ॥ તત્ત રણમ્-

જ્યા વચ્ચેયેતો રત્નમત્પી અન્નમ ॥
સુખ તો છુલ્લમ્પોડ્યમ્પી- ૩૦ જાત્વ' હસિ ॥
મજુ જેટલે શુદ્ધ મજુ જામયે વિરુદ્ધ મજુ
કારણ તે તે (મીરું) પણ થાય છે જેમ મજુ
છે કે જ્યારે કંઈ બે જીવો એક મીઠા જામે
સિંચુ કરે તથા તેઓ અન્ન-વિત્ત' હોય, ત્યારે
જાતિવાનાનો જન્મ જીવને છે ' ૧૮૪

જીવો ગર્ભોપયોગિ સ્વાધાર્તવ સર્વેમતમ્ ॥
તત્ત્વાત્પી જ્ઞાનં જ્ઞાનં છુલ્લે પુરિ કરોતિ રિ ૧૧૮૫
અન્ન-જોગમ્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનં (હસિ)
તર્કમતમ્ ॥ તત્ત્વાત્પી જ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનં જ્ઞાનં
જીવિને જન્મ કારણ કારણમાં ઉપયોગી
જ્યારે છે, જોમ સર્વ જ્ઞાનયોગે માનેલું
છે, તેમ જ તેમને પણ વીરું બળ, વર્ણ,
અને પુષ્ટિ અવશ્યક હશે જ છે. ૧૮૫

ટીકા-એતેન સ્ત્રીણાં સમ્ભવો ધાતુરાત્વં શુક્રમશ્રમમિતિ સોધિતમ્, આશયધિક્યવત્ ॥ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે સ્ત્રીઓને સાતમી ધાતુ આર્તવ અને આઠમી ધાતુ વીર્ય છે; જેમ સ્ત્રીઓને પુરુષ કરતાં એક આશય (ગર્ભાશય) વધારે હોય છે, તેમ એક ધાતુ પણ વધારે હોય છે. ૧૮૫

રસમાંથી વીર્ય તથા આર્તવની ઉત્પત્તિ

एवं च-એ રીતે-

रसाद् रक्तं ततो मांसं, मांसा-न्मेदः प्रजायते ।
मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य संभवः ॥

અન્વય:-રસાત્ રક્તં તતઃ માંસં માંસાત્ મેદઃ પ્રજાયતે । મેદસઃ અસ્થિ તતઃ મજ્જા, મજ્જાઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥

એમ રસમાંથી લોહી, લોહીથી માંસ, માંસથી મેદ, મેદમાંથી હાડકાં, હાડકાંમાંથી મજ્જા (ચરબી) અને મજ્જામાંથી વીર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૮૬

ટીકા-एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वाधातू-
न्पूरयन्मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्तवं भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति सक्तमेव । ततो मांसं ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः । मांसा-
न्मेदः प्रजायत इति-मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसा-
देवेत्यर्थः । मेदसोऽस्थि जायते, रसादेवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा जायते, रसादेवेत्यर्थः । ततः शुद्धं शुक्रं रसादेव संभवतीत्यर्थः । એ રીતે ક્યારડાની નીકા પ્રમાણે રસ જ સર્વ ધાતુઓની પૂર્તિ કરતો એક મહિનો ને નવ ઘડીમાં વીર્ય અને આર્તવરૂપે થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે. જો એમ છે, તો રસમાંથી રક્ત થાય છે, ઇત્યાદિ જે કહ્યું છે, તે ખરાબ જ છે. તે રક્તથી માંસ થાય છે, એટલે રક્તમાંથી માંસ પણ રક્તોત્પત્તિ થયા પછી રસમાંથી જ થાય છે, એવો અર્થ છે; માંસમાંથી મેદ થાય છે, એટલે માંસ થયા પછી રસમાંથી જ મેદ થાય છે, એ અર્થ છે; મેદથી અસ્થિ-હાડકાં થાય છે, તે પણ રસમાંથી જ થાય છે; એ જ પ્રમાણે તે પછી રસમાંથી જ મજ્જા થાય છે અને પછી રસમાંથી જ શુદ્ધ વીર્ય થાય છે, એ અર્થ છે. ૧૮૬

શરીરમાં રસની ત્રણ પ્રકારની ગતિ

रसः शरीरे त्रिधा संवर्ततीत्याह-रसः शरीरमां
त्र्यु प्रकारे गति करे છે; તે જ કહે છે :

रसः शरीरे शब्दाच्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा ।
संचल्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम् ॥૧૮૭॥

અન્વય:-દેહિનાં નિત્યમ્ એવ અનુરૂપઃ અયં રસઃ શરીરે શબ્દાચ્ચિર્જલસન્તાનવત્ ત્રિધા સંવર્તિ ॥

પ્રાણીઓને કાયમ અનુકૂળ જ એવો આ રસ, (દરેક જુદાં જુદાં) શરીરોમાં શબ્દોના, (અગ્નિની) જ્વાળાઓના તથા જળના પ્રવાહ-ની પેઠે ત્રણ પ્રકારની ગતિ કરે છે. ૧૮૭

ટીકા-अस्यायमभिप्रायः-પુરુષાસ્તીક્ષ્ણામયો મધ્ય-
મામયો મન્દામયથ ભવન્તિ । તત્ર તીક્ષ્ણામીનાં રસઃ શબ્દસન્તાનવચ્છીઘ્રં સંવર્તિ । મધ્યમામીનામર્ચિઃસન્તા-
નવન્મધ્યવેગેન ચરતિ । મન્દામીનાં જલસન્તાનવન્મન્દં ચરતિ । તેન માસેન રસાચ્છુકં ભવતીતિ યદુક્તં તન્મ-
ધ્યવેગેન ચરતિ । મન્દામીનાં જલસન્તાનવન્મન્દં ચરતિ । તેન માસેન રસઃ શુક્રં ભવતીતિ યદુક્તં તન્મધ્યમામીન-
વિકૃત્યોક્તમ્ । દીપ્તામીનાં તુ રસઃ કિંચિદ્ધ્યૂનેન માસેન શુક્રં ભવતિ । મન્દામિઃ કિંચિદધિકેન માસેનેતિ સિદ્ધાન્ત ॥
આ શ્લોકનો આવો ભાવ છે : પુરુષો તીક્ષ્ણાગ્નિ, મધ્યાગ્નિ અને મંદાગ્નિ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે; તેમાં જે તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા હોય છે, તેમનો રસ શબ્દના પ્રવાહની પેઠે ઉતાવળી ગતિ કરે છે; મધ્યમ અગ્નિવાળાઓનો રસ જ્વાળાના પ્રવાહની પેઠે મધ્યમ વેગે ગતિ કરે છે અને મંદાગ્નિ પુરુષોનો રસ જળ-ના પ્રવાહની પેઠે ખૂબ મંદ વેગથી ગતિ કરે છે; તેથી આમ જે કહ્યું છે, કે ‘એક મહિને રસમાંથી વીર્ય થાય છે’ તે મધ્યમ અગ્નિવાળામાં મધ્યમ વેગથી રસની ગતિ થાય છે, તે અભિપ્રાયે કહ્યું છે; પરંતુ જેમનો અગ્નિ તીક્ષ્ણ-પ્રદીપ્ત હોય, તેમને તો મહિના કરતાં કાંઈક ઓછા દિવસે રસમાંથી વીર્ય થાય છે; તેમ જ મંદાગ્નિ પુરુષોને તો એક મહિના કરતાં પણ કાંઈક વધારે વખત પછી જ રસમાંથી વીર્ય થાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે. ૧૮૭

વાણકરણ ઔષધિઓનું પ્રયોજન

तर्हि वाजीकरिणीनामोषधीनां किं प्रयोजनमित्याह ।

અહીં કોઈ શંકા કરે કે એમ રસમાંથી જ નિયમિત સમયે વીર્ય જો બપોળે છે, તો (વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારી સાલમ, કૌવચબીજ, સુસલીકંદ, બળબીજ, દૂધ વગેરે) વાણકરણ ઔષધિઓનું શું પ્રયોજન છે? તેનું સમાધાન આ છે કે-

वाजीकरिण्य औषध्यः स्तप्रभावगुणोच्छ्रयात् ।
विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकिद्रव्यवृण्णाम् ॥૧૮૮॥

અન્વય:-તાઃ વાજીકરિણ્યઃ ઔષધ્યઃ (સન્તિ યાઃ) સ્ત્રપ્રભાવગુણોચ્છ્રયાત્ વિરેકિદ્રવ્યવત્ નૃણાં શુક્રં વિરેચ-
યન્તિ ॥

એવી વાણીકારશ્રી જોખમિયાઓ છે, કે જેઓ પોતાના પ્રધાન (અસાધારણ સામગ્ર્ય) અને શુદ્ધની વિશેષતાને લીધે વિશિષ્ટ દ્રવ્યની પેઠે મનુષ્યોના વીધનું વિશ્લેષન કરે છે. ૧૮૮

ટીક-વાની કરિય - આમિરોવવીમિ પુરુષ છાન્ન-
 વિવરણથી વાનીવત્તામર્થ પ્રકાશિતા વાનીકરિય,
 સ્વપ્રમાણુનો પુરુષ । તર અધિનોવખ સ્વપ્રમાણવિ-
 વરણમિત્તપુખાવિવરણમિરવરણમાવગુપ્તવિવરણ ।
 તર હજીઆરકેમિશિદ્ધિદ્વચ્ચકારવ સ્વપ્રમાણવિ-
 વરણમુક્તિરિવરણિ । હુડીરણ સ્વગુપ્તવિવરણમિર-
 ત્તાવિવરણમાવરણ સ્વપ્રમાણવિવરણવિગુપ્તવિવરણ ।
 વાનીકરિય હિતિ વહુવરણમાવગુપ્તવરણ । વત્તરણ-
 વીવરીવત્તરણમરણદીવરણ । રિવરણિત-સ્વપ્રમાણ-
 ગુપ્તવિવરણ સ્વીકરણ (સ્વગુપ્તવરણ) હુડી ખનવિત્તા
 મરણમિત । 'વાણકરણ આપધિ' એમ કહેવાનો
 અર્થ આ છે, કે જે ઔપધિજો વડે વીરની
 અધિકતા સ્વાધી પુરુષ ઓએને વિષે થોડાની
 પેં આમથ' મારાવે, તેને વાણકરણ ઔપધિજો
 મરણી, એવી તે ઓપધિજો છે, જેઓ 'પોતાના
 અમાવ અને છુડુની વિરોધતાને લીધે' એમ કહે-
 વર્તા આ માવ છે, કે તેમ કહેલી ઔપધિજો
 પોતાના અમાવની અધિકતાથી અને કહેલી છુડુની
 અધિકતાથી તથા કહેલી અમાવ અને છુડુ અનેની
 અધિકતાથી વીરનું વિરોધન કરે છે. તેમ ઓની
 કામગ્યપ સંસ્કર, પાસેપ તથા વિરોધ સુરતા આદિ
 છુડુવાળી ઓના રમત' વગેરે પોતાના અમાવની
 અધિકતાથી વીરનું વિરોધન કરે છે, શી, હવ વગેરે

[illegible]

૨. કોવ-કોવ રીક્ષા જોઈને કોવિડ બોલિ-
નેમાં કોવ-પ્રકાર કાવવા કાલિ-વિ-ધારણ કરી
સેવા છે-તે કોવિડ-પ્રકાર નવ, વધે.

પેતાના ગુણની અધિક્તાથી વીરનું વિરચન કરે છે. આદ્ય વચેરે સ્તિષ્ઠતાદિ પેતાના ગુણની અધિક્તાથી તથા પેતાના વીરજનનક પ્રભાવના અધિક્તાથી વીરનું વિરચન કરે છે. 'વાણકરણ્ય ઔપધિજો' એમ ગુણવચન પ્રાપ્તિનું કારણ જા છે, કે એ વિના બીજા પક્ષ ને ઔપધિજો તેવી વાણકરણ્ય હોય તે કામજી લેવી, એટલે બળ બાજનારી તથા પ્રુષ્ઠ કરનારી જીવનીય ગુણ અધિ ઔપધિજો પક્ષ બાકી સમજાવી, 'વિરચન કરે છે' એટલે તેને અર્થ જા છે, કે પેતાના પ્રભાવ અને ગુણની અધિક્તાને લીધે જન્મી રક્ષાદિને ઉત્પન્ન કરી વીર પેદા કરે છે તથા તેને પ્રવર્તાવે છે. ૧૮૮

સાચું જવાબ-૫૫૬ ઉ, ૩

पुनर् मायाया मल्लात-पल्लमल्लाऽऽमल्लानि च ।
जनकानि मिगच्छते रेषनानि च रेषसः ॥८५॥

सम्भव—दुर्गहं च मायां च महति ॥३॥
अग्निं देवस्य चान्नमग्निं च ऐश्वर्यमग्निं निवसते ॥

દ્રુમ, જાડા, ચિલાખાનું ફળ તથા તેની
મજબૂત બને વ્યાખ્યાનાં, એ બધાં બીજાંને કાચક
કરનારાં તથા પ્રવર્તવાનાં હોવાથી છે. ૧૮૬

આગળના વીર ન રાખવાનું કાલક

મનુષ્યના જન્મના કારણે જન્મ મરણ ચક્ર ચલે છે.
જન્મ મરણ ચક્ર ચલે છે, જે માનવજાતિના જન્મ મરણ
ચક્રના કારણે જન્મ મરણ ચલે છે.

वासानां धुक्मसुयेव किन्तु सौम्याथ दृश्यते ।
पञ्चायां मङ्गले गङ्गो यथा सप्तपि नम्यते ॥१९॥

तेषां तदेव तावन्मये पुण्यसम्पत्तिरिति हि ।
कुसुमानां प्रकृष्टानां गन्धा माकुर्वेदधया ॥१९॥
रौप्यमप्याद्यम पुस्तं तापीजामपि योजने ।
जायन्तेऽत्र च यो मेनो मेयो व्याप्याता स च ॥

[illegible]

જાનકોને લીધે તે કોઈ જ છે, પરંતુ
સુક્રમણવાને લીધે તે કેળાવું નથી; એમ
પુણિની કળીએમાં જણે તે છે જ, છતાં તે
સ્વયં જાણી નથી, પણ તે જાણે જીવે

છે, ત્યારે તેની ગંધ પ્રકટે છે, તેમ બાળકોને પણ જીવાનીમાં પુષ્ટિ પામવાથી વીર્ય પ્રકટ થાય છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષને તથા સ્ત્રીઓને પણ રોમાવલી વગેરે જીવાનીમાં થાય છે; એનો લેહ પણ વ્યાખ્યાનથી જાણી લેવો.

ટીકા—વ્યાખ્યાને યથા—પુંસાં રોમરાજીસ્મધુપ્રમૃતયઃ । નારીણાં તુ રોમરાજીસ્તનસ્તન્યાતૈવપ્રમૃતયઃ । એટલે જેમ પુરુષને (જીવાનીમાં) રોમાવલી. દાઢી, મૂઠ વગેરે પ્રકટે છે અને સ્ત્રીઓને રોમાવલી, સ્તન, સ્તનમાંનું દૂધ, આર્તવ વગેરે પ્રકટે છે. ૧૮૦-૧૮૨

વૃદ્ધાવસ્થામાં ધાતુવૃદ્ધિ કેમ થતી નથી ?

નતુ અન્નરસો વૃદ્ધસ્ય ધાતુવૃદ્ધિ કયં ન કરોતીત્યાહ—અહીં શંકા થાય છે, કે અન્નનો રસ વૃદ્ધ થયેલા મનુષ્યની ધાતુવૃદ્ધિ કેમ કરતો નથી? આનું સમાધાન કહે છે :

વાર્ધક્યે વર્ધમાનેન વાયુના રસશોષણાત્ । ન તથા ધાતુવૃદ્ધિઃ સ્વાત્તતસ્ત્રાનિલં જયેત્ ॥
અન્વયઃ—વાર્ધક્યે વર્ધમાનેન વાયુના રસશોષણાત્ તથા (યૌવનવત્) ધાતુવૃદ્ધિઃ ન સ્યાત્, તતઃ તત્ર અનિલં જયેત્ ।

વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધિ પામતા વાયુ વડે રસનું શોષણ થવાથી (જીવાનીના જેવી) ધાતુવૃદ્ધિ બની શકતી નથી; માટે ઘડપણમાં (વૃદ્ધોની ધાતુવૃદ્ધિ કરવી હોય તો તેમના) વાયુને જીતવો—ફર કરવો જોઈએ. ૧૮૩

વીર્યનું સ્વરૂપ

અથ શુક્રસ્ય સ્વરૂપમાહ—હવે વીર્યનું સ્વરૂપ કહે છે :
શુક્રં સૌમ્યં સિતં સ્નિગ્ધં વલપુષ્ટિકરં સ્મૃતમ્ ।
ગર્ભવીજં વપુઃસારો જીવસ્યાશ્રય ઉત્તમઃ ॥૧૯૪॥
અન્વયઃ—શુક્રં સૌમ્યં સિતં સ્નિગ્ધં વલપુષ્ટિકરં ગર્ભ-વીજં વપુઃસારઃ જીવસ્ય ઉત્તમઃ આશ્રયઃ સ્મૃતમ્ ।
વીર્યં સૌમાત્મક, ઘોળું, સ્નિગ્ધ, બળ અને પુષ્ટિ કરનાર, ગર્ભના બીજરૂપ, દેહના સારરૂપ અને જીવના ઉત્તમ આશ્રયરૂપ કહેલું છે. ૧૮૪

: જીવસ્યાશ્રય ઉત્તમ ઇત્યાહ—

જીવને ઉત્તમ આશ્રય કઈ રીતે ? તે કહે છે :

જીવો વસતિ સર્વસિન્દહે તત્ર વિરોધતઃ ।
વીર્યં રક્તે મલે યસ્મિન્ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥
અન્વયઃ—સર્વસિન્દુ દેહે જીવઃ

તત્ર વીર્યં રક્તે મલે વિરોધતઃ (વસતિ), યસ્મિન્ ક્ષીણે ક્ષણાત્ ક્ષયં યાતિ ।

જીવ આખા દેહમાં રહે છે, છતાં તે વીર્યમાં, રુધિરમાં અને મળમાં ખાસ વધારે રહે છે; તેથી વીર્ય, રુધિર અને મળનો ક્ષય થતાં તે જ ક્ષણે તે (જીવ) પણ નાશ પામે છે. ૧૮૫

ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરે એવા વીર્યનું લક્ષણ
સ્ફટિકામં દ્રવં સ્નિગ્ધં મધુરં મધુગાન્ધિ ચ ।
શુક્રમિચ્છન્તિ કેચિત્તુ તૈલક્ષૌદ્રનિમં ચ તત્ ૧૯૬

અન્વયઃ—શુક્રં સ્ફટિકામં દ્રવં સ્નિગ્ધં મધુરં ચ મધુ-ગન્ધિ (મવતિ) । કેચિત્તુ તત્ તૈલક્ષૌદ્રનિમમ્ ઇચ્છન્તિ ॥

(ગર્ભોત્પત્તિ કરનાર) વીર્યં સ્ફટિક સરખું, પ્રવાહી, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મધ જેવી ગંધવાળું હોય છે; પણ કેટલાક કહે છે, કે તે વીર્ય તેલ અને મધ જેવું હોય છે. ૧૮૬

વીર્યનું સ્થાન

યથા પયસિ સર્પિસ્તુ ગૂઢશ્ચેશુરસો યથા ।
પયં હિ સકલે કાયે શુક્રં તિષ્ઠતિ દેહિનામ્ ॥૧૯૭॥

અન્વયઃ—યથા પયસિ સર્પિઃ, યથા ચ હ્યુરસઃ તુ ગૂઢઃ (તિષ્ઠતિ), एवं દેહિનામ્ સકલે કાયે શુક્રં તિષ્ઠતિ ॥

જેમ દૂધમાં ઘી, તથા શેરડીમાં રસ પણ શુભપણે રહે છે, તે જ પ્રમાણે દેહ-ધારીઓના આખા શરીરમાં વીર્ય (શુભ) રહે છે. ૧૮૭

ટીકા—અન્ન સર્પિર્દૃશ્યન્તો વહુશુક્રેડલ્પમથનેન સર્પિઃ—શુક્રયોર્લમાત્ । હ્યુરસદૃશ્યન્તસ્તુ સ્વલ્પશુક્રે પુંસિ અતિપીઢનેશુરસશુક્રયોર્લમાત્ । અહીં જે ઘીનું દર્શાત આપેલું છે, તેમાં આમ સમજવાનું છે, કે જેમ દૂધમાંથી થોડું મથન કરવાથી જ ઘી મળી આવે છે, તેમ બહુ વીર્યવાળા દેહમાંથી પણ થોડા મથનથી જ વીર્ય મળી રહે છે. શેરડીના દર્શાતમાં પણ આમ સમજવું કે જેમ શેરડીમાંથી અતિશય પીલવાથી રસ નીકળે છે, તેમ અલ્પ વીર્યવાળા પુરુષના દેહમાંથી પણ ઘણું મથન કરવાથી વીર્ય મળે છે. ૧૮૭

વીર્યને નીકળવાનો માર્ગ

ક્યઙ્ગુલે દક્ષિણે પાર્શ્વે વસિદ્ધારસ્ય ચાપ્યઘઃ ।
મૂત્રસ્રોતઃપથ્યાદ્ શુક્રં પુરુષસ્ય પ્રવર્તતે ॥૧૯૮॥

પ્રપુત્રે મૂત્રસેવ વચ્ચે પ્રવેશ્ય હુક પ્રવર્તે ॥

અસ્તિ (પેટ) કારની નીચે જમણે પડે
એ આંગળ ઉપર મૂત્રપાણી શિશના માર્ગમાંથી
પુરુષના વીર્યનું નીકળવું થાય છે. ૧૬૮

દીકા-કુદરતમયોડકા-સાતી હુકવડા હુકવડે
અભિગતે અભિગતે નાનકો મૂત્રમાર્ગમાંથી સ્વચ્છ-
ચીરખાવેલી હુક પ્રવર્તેલી'તિ સ્થાની કથા ॥ હુક
વચ્ચે પડે છે-અસ્તિ કારની નીચે એ આંગળ
ઉપર જમણે પડે મૂત્રપાણી નામે સાતમી કળા,
મૂત્રપ્રપાતના આધાર કરીને રહેલી છે, તે આખા
કરીમાં બાણીને રહેવારી છે, અને તે વીર્યને
પ્રવર્તે છે' એ કારણે એ સાતમી એટલે સાતમી
કળા છે. ૧૬૮

વીર્યના નીકળવાનું કારણ

સ્વચ્છતાદેવિયતે હુક પ્રવર્તેલી સ્થાની ॥

સ્ત્રીનું આપખાતેઆપે હુક પ્રવર્તેલી સ્થાની ॥ ૧૬૯ ॥

અર્થ-વળી નીચું-

હુક પ્રવર્તેલી સ્થાની વર્ણનાત્પર્યાયાવિ ॥

શબ્દસંભવાદ્યાપાનાત્પર્યાયાવિ પ્રવર્તેલી ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ-તેવા કુત્રાયેલિયતે હુક પ્રવર્તેલી સ્થાની ॥

સ્ત્રી ન અવચળ (ફું) હુક પ્રવર્તેલી ॥
આમે અભિગતે વર્ણનાત્પર્યાયાવિ પ્રવર્તેલી ॥
આમે ન અવચળ અર્થ પ્રવર્તેલી ॥

એ રીતે આખા હુકમાં રહેલું તે વીર્ય,
અર્થે પુરુષનું મન પ્રસન્ન હોય તથા સ્ત્રી
સાથે સંયોગ કરે, ત્યારે હુક મુકાથી પ્રવૃત્ત
થાય છે, વળી કામભાવથી કોઈ સ્ત્રીનું હર્ષન,
રુદ્ધ, શબ્દ, અવચળ, આન કે સંયોગ
અથવા પલુ વીર્ય પ્રવર્તે-નીકળે છે. ૧૬૯, ૨૦૦

દીકા-સ્ત્રી આપખાતે-સ્ત્રીકુત્રાયેલી વ્યાપાર્ય કુત્રાયેલી
મુળમાં સ્ત્રી આપખાતે એ પડે છે, તેના અર્થ
આ છે, કે સ્ત્રીમાંથી સાથે રીતે આપખાતે કરે
ત્યારે. ૧૬૯, ૨૦૦

સ્ત્રીમાં આપખાતે અર્થે રીતે એ છે ॥

સ્ત્રી આપખાતે એ સ્ત્રીમાંથી મુળમાં પ્રવૃત્ત
મુળ ૧૬-૨૬ ન એક મહિને સ્ત્રીમાં આપખાતે
રહે થાય છે, એમ કહી શકી શકાય ન કહે છે :
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

અર્થ-સ્ત્રી આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

સ્ત્રી આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

સ્ત્રી આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

સ્ત્રી આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

સ્ત્રી આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

સ્ત્રી આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
ત્યારે આપખાતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
માટેનાપિયતે આપખાતે આપખાતે થાય છે.
૧૬-૨૬ ન સ્ત્રીમાં આપખાતે આપખાતે થાય છે.

ર્ભ રહ્યો હોય, તે સ્ત્રીઓના આત્મવને વહેનારી શિરાઓના ભાગને ગર્ભ રોકી લે છે, તેથી આત્મવ (બહાર) નીકળતું નથી; પણ તે આત્મવ નીચે આવતાં રોકાઈને જાંચે જઈ ત્યાં એકઠું થઈ તેની 'અપરા' (ઓળ તથા નાળ) બને છે, જે-ગર્ભની ઉપર બધે તથા દૂંટી આગળ વળગેલ હોય છે. એ અપરાને લોકમાં શ્રીવર કહે છે; આપી રહેલું આત્મવ પણ જાંચે જઈ બંને સ્તનમાં જાય છે; તેથી જ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓનાં સ્તનો પુષ્ટ થાય છે. ૨૦૩

ધાતુઓમાં રહેલા અધિક શુણ્ણ

અતિરિક્તા ગુણા રક્તે વહેર્મસે તુ પાર્થિવાઃ ।
મેદસ્યપાં મુવશ્ચાસ્થિન પૃથિવ્યનિલતેજસામ્ ॥૨૦૪॥
મજ્જિ શુક્રે ચ સોમસ્ય મૂત્રે ચ શિશિનો ગુણાઃ ।
મુવસ્તથાર્તવે ત્વન્ને રસે ક્ષીરે તથામ્મસઃ ॥૨૦૫॥

અન્વયઃ-રક્તે વહેઃ ગુણાઃ અતિરિક્તાઃ, માંસે તુ પાર્થિવાઃ, મેદસિ અપાં ચ મુવઃ અસ્થિન પૃથિવ્યનિલ-તેજસામ્, મજ્જિ ચ શુક્રે સોમસ્ય, મૂત્રે ચ શિશિનઃ ગુણાઃ, આત્મવે તુ મુવઃ તથા ઓઃ. રસે તથા ક્ષીરે અમ્મસઃ (ગુણાઃ અતિરિક્તાઃ સન્તિ) ॥

રક્તમાં અગ્નિનો શુણ્ણ વધારે છે; માંસમાં પૃથ્વીનો શુણ્ણ અધિક છે, મેદમાં પાણીનો તથા પૃથ્વીનો શુણ્ણ અધિક છે; અસ્થિમાં પૃથ્વીનો, વાયુનો અને તેજનો શુણ્ણ અધિક છે; મજ્જા અને વીર્યમાં ચંદ્રનો શુણ્ણ અધિક છે; મૂત્રમાં અગ્નિનો શુણ્ણ અધિક છે; આત્મવમાં પૃથ્વીનો તથા અગ્નિનો શુણ્ણ અધિક છે; અને રસમાં તથા દૂધમાં જળનો શુણ્ણ અધિક છે. ૨૦૪, ૨૦૫

ધાતુઓના મળ

કફઃ પિત્તં મલઃ સ્લેપુ પ્રસ્વેદો નલ્લોમ ચ ।
નેત્રવિટ્ ત્વશ્ચુ ચ સ્નેહો ધાતૂનાં ક્રમશો મલાઃ ।
નેત્રજિહ્વાકપીલાનાં જલં ચ રસજં મલમ્ ॥ (દ્યુત્યેકે)

અન્વયઃ-કફઃ પિત્તં સ્લેપુ મલઃ પ્રસ્વેદઃ ચ નલ્લોમ નેત્રવિટ્ ચ ત્વશ્ચુ સ્નેહઃ (અમી) ક્રમશઃ ધાતૂનાં મલાઃ (જેયાઃ) । નેત્રજિહ્વાકપીલાનાં ચ જલં રસજં મલમ્ (હિતિ એકે) ॥

કફ, પિત્ત, કણ્ઠાદિ સ્રોતઃસ્થાનનો મળ, પરસેવો, નળ, રુવાંટાં, નેત્રમળ (પિયા) અને ત્વચા ઉપરનો સ્નેહ (ચીકાશ), એ અનુક્રમે ધાતુઓના મળ છે. નેત્ર, જીભ

અને ગલ્લોશનું પાણી એ રસનો મળ છે (એમ કેટલાક કહે છે). ૨૦૬

દીકા-સ્લેપુ કર્ણાદિસ્રોતઃસુ મલઃ । રસનાદન્તકક્ષા-મેહાદિમલમપિ મેદોમલમિત્યેકે । નેત્રવિટ્ ત્વચાં સ્નેહચ મજ્જમલઃ । શુક્રસ્ય મલમેવ નાસ્તિ સહસ્રલા ધ્વાતુધુવર્ણસ્યેવ । મૂળમાં 'મલઃ સ્લેપુ' છે, એનો અર્થ આ છે, કે કણ્ઠાદિ સ્રોતઃસ્થાનનો મળ; કેટલાકનું આત્મ માનવું છે, કે જીભ, દાંત, બગલ અને લિંગ વગેરેનો મળ તે મેદનો મળ છે. આંખના પિયા, ત્વચા ઉપરની ચીકાશ, એ મજ્જાનો મળ છે; પણ જેમ હજાર વાર તપાવેલા સોનાનો મળ હોતો નથી; તેમ વીર્યનો મળ છે જ નહિ. ૨૦૬

ઉપધાતુઓ

વનિતાનાં પ્રસૂતાનાં ધમનીમ્યાં સ્તનૌ ગતાત્ ।
રસાદેવ હિ જાયેત સ્તન્યં સ્તનયુગારાયમ્ ॥૨૦૭॥
શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા ।

મેદસઃ સ્વમાણસ્ય સ્નેહો વા કથિતા વસા ॥

અન્વયઃ-પ્રસૂતાનાં વનિતાનાં ધમનીમ્યાં સ્તનૌ ગતાત્ રસાત્ એવ સ્તનયુગારાયં સ્તન્યં હિ જાયેત । શુદ્ધમાંસસ્ય યઃ સ્નેહઃ સા વસા પરિકીર્તિતા । વા સ્વમાણસ્ય મેદસઃ સ્નેહઃ વસા કથિતા ॥

પ્રસવેલી સ્ત્રીઓનાં બંને સ્તનમાં બંને ધમનીઓના માર્ગે ગયેલા રસથી જ તે બંને સ્તનમાં રહેનારું સ્તન્ય (સ્તનમાંનું ધાવણ) નીપજે છે. શુદ્ધ માંસના સ્નેહને વસા કહે છે અથવા ઝરતા મેદની જે ચીકાશ નીપજે છે, તે વસા કહેવાય છે. ૨૦૭, ૨૦૮

શાર્ફધરે તુ-શાર્ફધરમાં તો આમ કહ્યું છે, કેઃ સ્તન્યં રજો વસા સ્વેદો દન્તાઃ કેશાસ્તથૈવ ચ ।
ઓજશ્ચ સપ્તધાતૂનાં ક્રમાત્સપ્તોપધાતવઃ ॥૨૦૯॥

અન્વયઃ-સ્તન્યં રજઃ ૩ વસા ૪ સ્વેદઃ ૫ દન્તાઃ ૬

૧. મિથતિ-સિન્ધતિ બુનેનાદગમિતિ મેદઃ-જેનાથી શરીર ચીકાશવાળું રહે છે, તે મેદસ.

૨. સ્તનયોર્મેવ રસાત્ હિતિ સ્તન્યમ્-એ સ્તનમાં રસ ધાતુમાંથી જે થાય છે તે સ્તન્ય-ધાવણ.

૩. રજ્યતે અનેન યોન્યાદિ હિતિ રજઃ-જેના વડે સ્ત્રીનો શુભભાગ આદિ રંગાર્થ જાય તે, રજસ.

૪. વસતિ મેદસિ ઉદરે વા, વસ્તે-આચ્છાદયતિ અસ્થ્યાદીનિ વા હિતિ વસા-જે મેદમાં અથવા ઉદરમાં રહે છે અને હાડકાં વગેરેને ઢાંકી દે છે, તે વસા.

૫. સ્વિધતે અનેન અક્ષમ્ હિતિ સ્વેદઃ-જેને લીધે

કેટા. ૦ તથા એક જ સોજ-૮ જ કમણ્ણ સસ ઘણાં
સસ કપચણ (સન્નિ) ॥

સ્તન્ન, આર્તવ, વસા, રવેક, કાવ તેમ જ
કેશ અને જોજ-એ સાવ ખાતુજોની અનુ
ક્રમે સાવ ઉપખાતુજો છે ૨૦૬

આશયો

અન્યથા-કેવે આશયો ૧૦ કહે છે

કરો પચાશપસ્તકાદ્યઃ સ્થેઆશય સ્મૃતાઃ ।
આમાશયસ્તુ ઉદ્ભવતઃકિંચ જરકોડવત્ ॥
'નામિસ્તનમ્તરં જન્તોપાકુપમાશયે વુષા' इति ॥

અન્ય-કર પચાશ, પચાશ જવ સ્થેઆ-
શય સ્મૃત, આમાશય તુ ઉદ્ભવ (અસ્તિ), ઉત્કિં
જરક અવત, જન્તો નામિસ્તનમ્તરં વુષા અમા
શય સ્મૃત ॥

કેશઃસ્થાન એ 'સ્તન્નાશય' છે; તેની નીચે
સ્તેઆશય (કહેતું સ્થાન) છે; તેની નીચે
'આમાશય' છે; તેનું લક્ષણ જરકે આમ
કહે છે: 'પ્રાણીની નાભિથી સ્તન સુધીના
આંતરજાગને પહિતો 'આમાશય' કહે છે.'

આમાશયાદ્યઃ પચાશયાદ્યૈર્જુ પા કળા ।
મહુધીનામિકા સૈવ કથિતઃ પાચકાશયાઃ ॥૨૧૧॥
કર્મ્યમપાશયો નામેર્મખમાનો બ્યવસ્થિતા ।
તસ્યોતરિ તિલ્લે જેવં તદ્વા પપનાશયા ॥૨૧૨॥
પચાશપસ્તુ તદ્વા સ એક દુ મ્ખાશયાઃ ।
તદ્વા કથિતો વસ્તિઃ સ હિ મૂત્રાશયો મ્મતા ॥

અન્ય-આમાશય અપ પચાશપસ્તુ તુ કર્મ્ય જા
મહુધીનામિકા કળા સ એક પાચકાશય કથિત । નામે:
કરીર બીનુ-નીચે આપ છે, તે-સ્તેક.

૧ જમ્વસિ-અન્યમર્મનામિતે કળા-આકારનુ
આવનુ કરી પ્રાણીને ને શાંતિ પમાડે છે, તે-જત-કાંત.

૭ કે મત્તકે જેલે, જમ્વ ફાંત જા ફિતિ કેટા-
નેજો મપા પર સે છે અજવા માખાના ધિર-
રાળ છે, તે કેશ-પાળ.

૮. કરકસિ-જુઠામર્મ પ્રજોતિ કરી (અને) કિ જોજ-
નેમ લીધે કરીર દાંત રહે છે, તે જોજસ બળ.

૯. વપચા વાતુજ-હિ ઉપચાત-નેજો
ખાતુજોમાંથી મમે છે-નીપને છે, તે ઉપખાતુજો.

૧૦. કપેલે એ માપચેન પચાશીમ્ હિતિ આશયાઃ
ત્વામ્-અર્થ રખિર વધેરે મુખ્યને રહે છે, તે
આશયો-૨૫ આશિર્મ મુખ્ય આનો.

કર્મ્ય અખમાનો આખ્યાજન બ્યવસ્થિત, ત્વમ કરી
તિલ્લે જેવં, તદ્વા પપનાશયા (અસ્તિ), તદ્વા તુ
પપનાશયા, સ એક દુ મ્ખાશયા, તદ્વાઃ વસ્તિ કથિતઃ,
સ હિ મૂત્રાશય મ્મતા ॥

આમાશયની નીચે અને પચાશયની
ઉપર ને મહુધી નામે કળા છે, તેને 'પાચ-
કાશય' કહે છે; નાભિથી ઉપર મહુધાગમાં
'આમાશય' રહેલ છે; તેની ઉપર 'તિલ્લ'
છે; તેની નીચે 'પપનાશય' છે; તેની નીચે
'પચાશય' છે; જોને જ 'મળાશય' પણ
કહે છે; તેની નીચે અસ્તિ છે, તેને જ
'મૂત્રાશય' માન્યો છે ૨૧૧-૨૧૩

આશયોના અનુક્રમ પાચકે કળો છે, તે આ પ્રમાણે
કળાડડમ્ પિત્તપાતાનામાશયા મમ્મમુખયોઃ ।
પુરોપ્પેચ્યોવિકાશ્યાની નારીઆમાશયાકપઃ ॥
પ્ત ગર્ભાશયાઃ પ્રોક્તા પિત્તપચાશયાન્તરે ।
સ્ત્રી પ્રજ્ઞા સૌરિય કુરો સ્તન્નાશયો મ્મતા ॥

અન્ય-કળાડડમ્ પિત્તપાતાના મમ્મમુખયો નારી
(અસ્તિ), નારીનામ્ કર્મ્યે જવ્ જરવા પુરોપ્પેચ્ય-અર્થઃ
(અસ્તિ તે જ-) પિત્તપચાશયાન્તરે જતા કર્મ્ય-
પ્રોક્ત, પ્રજ્ઞા સૌ સ્ત્રી સ્વ કુરો સ્તન્નાશયો મ્મતા ॥

કદાશય, આમાશય, પિત્તશય, વાતાશય,
મળાશય અને મૂત્રાશય, એ આશયો છે.
શ્રીકોને બીજા ત્રણ આશયો પુરુષોના કદાં
વધારે કોઈ છે: પિત્તશય અને પચાશયની
વચ્ચેના સ્થાનને મળાશય કહે છે; તેમ જ
બેસ્તન બધારે વહિ પામે, ત્યારે તે જ બેસ્તનને
પહિતો સ્તન્નાશય માને છે ૨૧૪, ૨૧૫

કલાપુર્વં રવરેષ

આનુમિત્ત પ્રતિષ્ઠાપામ્-તવાંક વપયુના ।
સ્થેઆશયો વિધિત્ત્યાપિ કલામાર્ગસ્તુ તાન્નિજુ ॥
પાત્માશયાન્તરે પાતોર્ધઃ ક્ષેત્રસ્થિતિઃ ॥

કેશોપપામિપકલ્લ સા વસ્તેત્પમિધીપતે ॥૨૧૭॥

અન્ય-સ્થાનમિ પ્રતિષ્ઠાપામ્ વપયુના કલાપુર્વ-
સ્થેઆશયો વિધિત્ત્વ યન્ જ્ઞાનામામ્ વિદુઃ ।
વત્પાચનાન્તરે વત્પા જા ક્ષેત્ર ॥ અધિવિત્તિ ક્ષેત્રમ્
જ અનિવચ્ચ, સા કળા ફિતિ અધિપીત ॥

સ્થાનુજો વટે કદાચેલા, વશનુ વટે
વિસ્તાર પામેલા અને કદ વટે બીડાયેલા ને

હોય છે, તેમને કળાના ભાગો કહે છે. ધાત્વા
શય(ધાતુસ્થાન)ની મધ્યે ધાતુને જે ભીનાશ-
માળો ભાગ રહે છે તથા જે દેહની ગરમીથી
પકવ થયેલો હોય છે, તેને ‘કળા’ કહે છે.

તા: સપ્ત-તે સાત છે :

આઠા માંસધરા પ્રોક્તા દ્વિતીયા રક્તધારિણી ।
મેદોધરા તૃતીયા તુ ચતુર્થી શ્લેષ્મધારિણી ॥
પચ્ચમી તુ મલાન્વચ્ચે પષ્ઠી પિત્તધરા મતા ।
રેતોધરા સપ્તમી સ્યાદિતિ સપ્ત કળા: રમૃતા: ॥

અન્વય: આઠા માંસધરા પ્રોક્તા, દ્વિતીયા રક્ત-
ધારિણી, તૃતીયા તુ મેદોધરા, ચતુર્થી શ્લેષ્મધારિણી,
પચ્ચમી તુ મલાન્વ ચ્ચે, પષ્ઠી પિત્તધરા મતા, સપ્તમી
રેતોધરા સ્યાત્, इति સપ્ત કળા: સ્મૃતા: ॥

પહેલી કલા ‘માંસધરા’ કહેવાય છે;
બીજી ‘રક્તધરા’, ત્રીજી ‘મેદોધરા’, ચોથી
‘શ્લેષ્મધરા’, પાંચમી ‘મલધરા’ અને છઠી
‘પિત્તધરા’ નામની કળા છે; તેમ જ સાતમી
‘રેતોધરા’ (વીર્ય ધારણ કરનારી) છે; એમ
સાત કલાઓ કહી છે. ૨૧૮-૨૧૯

મર્મસ્થાનો

સનિપાત: શિરાસ્નાયુસન્ધિમાંસાસ્થિસંભવ: ।
મર્માણિ તેષુ તિષ્ઠન્તિ પ્રાણા: खलु विशेषत: ॥
સપ્તોત્તરશતં સન્તિ દેહે મર્માણિ દેહિનામ્ ।
તાન્યેકાદશ માંસે સ્યુરદ્વાવસ્થિયુ સન્તિ હિ ॥
સન્ધીનાં વિશતિસ્તાનિ સ્નાયુનાં સપ્તવિશતિ: ।
ચત્વારિંશત્તથૈકં ચ શિરામર્માણિ તત્ર તુ ॥
દ્વાવિશતિ: સપ્તિથયુગે તાવન્ત્યેવ મુજદ્વયે ।
દ્વાદશોરસિ કુક્ષૌ ચ પૃષ્ઠદેશે ચતુર્દશે ॥
ગ્રીવાયામૂર્ધ્વમાગે તુ સપ્તત્રિશન્મતાનિ હિ ।
મર્માણિ તાનિ સન્તીહ પચ્ચા ચ ભવન્તિ હિ ॥

અન્વય:-શિરાસ્નાયુસન્ધિમાંસાસ્થિસંભવ: સનિપાત:
મર્માણિ, તેષુ પ્રાણા: खलु વિશેષત: તિષ્ઠન્તિ, દેહિનાં દેહે
સપ્તોત્તરશતં મર્માણિ સન્તિ, તાનિ એકાદશ માંસે સ્યુ:
અષ્ટૌ અસ્થિયુ હિ સન્તિ । તાનિ સન્ધીનાં વિશતિ:, સ્નાયુનાં
સપ્તવિશતિ:, ચત્વારિંશત્ તથા ચ એકં શિરામર્માણિ, તત્ર તુ

૧. કલ શબ્દસંહ્યાનયો:-ક્લયતિ કલ્યતે વેતિ
કળા, यद्वा कं-क्लેदमात्रं लाति-आदत्ते इति कला-
જે સાત નામોથી કહેવાય છે અથવા જેની સાત
સંખ્યા છે, તે કલા અથવા જે ધાત્વાશયની
વચ્ચે ભીનાશને પ્રહણ કરે છે, તે કલા.

સપ્તિથયુગે દ્વાવિશતિ:, તાવન્તિ એવ મુજદ્વયે, ડરસિ કુક્ષૌ
ચ દ્વાદશ, પૃષ્ઠદેશે ચતુર્દશ, ગ્રીવાયામૂર્ધ્વમાગે તુ સપ્ત-
ત્રિશત્ હિ મતાનિ । इह तानि मर्माणि सन्ति च पञ्चधा
હિ ભવન્તિ ॥

શિરા, સ્નાયુ. સંધિ, માંસ અને અસ્થિ,
એ જ્યાં એકઠાં મળે છે, ત્યાં મર્મસ્થળો હોય
છે; તે મર્મસ્થળોમાં પ્રાણ બાસ વધારે રહે
છે. દેહધારીઓના દેહમાં એકસે સાત મર્મ^૧
હોય છે; તેમાંથી અગિયાર માંસમાં, આઠ
હાડકાંનાં, વીસ સાંધાઓનાં, સત્તાવીસ સ્નાયુ-
ઓનાં તથા એકતાળીસ શિરાનાં મર્મો છે. તેમાં
પણ બાવીસ મર્મ બંને સાથળોમાં; તેટલાં જ
(બાવીસ) બંને હાથમાં; છાતીમાં અને
કૂખમાં મળી બાર, પીઠપ્રદેશમાં ચૌદ, ડોકમાં
તેની ઉપરના ભાગમાં પણ સાડત્રીસ મર્મ
માનેલાં છે; આ દેહમાં તે મર્મો પાંચ પ્રકારનાં
જ છે. ૨૨૦-૨૨૪

મર્મસ્થાનના પાંચ પ્રકાર

તાન્યાહ-તે મર્મસ્થાનોના પ્રકારો કહે છે :

સઘ: प्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकोनविंशति: ।
મર્મદેશાસ્ત્રયસ્ત્રિશત્સ્યુ: कालान्तरमारका: ॥૨૨૧॥
ચત્વારિંશત્ ચ ચત્વારિ વૈકલ્યં જનયન્તિ હિ ।
મર્માષ્ટકં રજાકારિ વિશલ્યધ્નં ત્રિકં મતમ્ ॥૨૨૨॥
અન્વય:-एकोनविंशति: મર્માણિ સઘ: પ્રાણહરાણિ
સ્યુ:, त्रयविंशत मर्मदेशा: કાલાન્તરમારકા: સ્યુ:
ચત્વારિંશત્ ચ ચત્વારિ વૈકલ્યં હિ જનયન્તિ, મર્મા-
ષ્ટકં રજાકારિ, ત્રિકં વિશલ્યધ્નં મતમ્ ॥

(એ મર્મ પાંચ પ્રકારનાં છે, તેમાંથી)
ઝોગણીસ મર્મ તટકાળ પ્રાણ હરનારાં છે;
તેત્રીસ મર્મપ્રદેશો કાળાંતરે મૃત્યુ કરનારા છે;
ચુમાળીસ મર્મસ્થાનો વિકળતા ઉત્પન્ન કરે જ
છે; આઠ મર્મ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; અને ત્રણ
મર્મસ્થાન શલ્ય કાઢી લેવાથી પ્રાણ હરે
એવાં છે. ૨૨૫, ૨૨૬

તટકાળ પ્રાણ હરનારાં ઝોગણીસ મર્મ
શુક્લકાન્થચિપતિ: શઙ્ખૌ કળકશિરા ગુદમ્ ।

૧. ત્રિયંત પ્રાણી યસ્મિન્ આહતે इति મર્મ, મર્મ-
સ્થં સ્થાનમ્ મર્મસ્થાનમ્-જેમાં પ્રહાર થતાં પ્રાણી
મરણ પામે છે, તે મર્મ; એવું મર્મ૩૫ જે સ્થાન-
તે મર્મસ્થાન.

તનમૂલે નામ દે શિરામર્મણી, તથા કફપૂર્ણકોષ્ટતયા કાલાન્તરમારકે । સ્તનરોહિતે-સ્તનચોરુપરિ દ્વયકુલે આવદુ દે માંસમર્મણી રક્તપૂરિતકોષ્ટતયા કાલાન્તરમારકે । અપલાપો-અંસકૂટ્યોરુપસ્તાત્પાર્શ્વચોરુપરિ દે શિરામર્મણી, અર્ધાકુલે રક્તેન પૂયતો ગતેન કાલાન્તરમારકે । અપસ્તમ્યો-અરસ અમયતો નાડયો વાતવહે શિરામર્મણી, અર્ધાકુલે વાતપૂર્ણકોષ્ટતયા કાસશ્વાસામ્યાં ચ કાલાન્તરમારકે । સીમન્તા.-શિરસિ પદ્મ સન્ધયઃ સન્ધિમર્મણિ ચતુરઙ્ગુલાનિ ઉન્માદમયચિત્તવિનાશૈઃ કાલાન્તરમારકાઃ । તલાનિ-મથાકુલિમનુકમ્ય હસ્તસ્ય મધ્યે તલમેવમપરસ્ય હસ્તસ્ય, પાદયોર્થર્થે ચત્વારિ તલાનિ માંસમર્મણિ દ્વયકુલાનિ રુજામિઃ કાલાન્તરમારકાણિ । ક્ષિપ્રાણિ-અનુષ્ઠાનુલ્યોર્મધ્યે ક્ષિપ્રમ્, તાનિ ચ હસ્તયોર્દે પાદયોર્દે ચેવ ચત્વારિ ક્ષાયુ-મર્માણ્યર્ધાકુલાન્યાક્ષેપકેષાં કાલાન્તરમારકાણિ । ઇન્દ્ર-વસ્તય-પ્રકોષ્ઠયોર્મધ્યે દ્વૌ જઙ્ઘયોર્મધ્યે દ્વૌ, એવં ચત્વારિ માંસમર્મણિ દ્વયકુલાનિ શોણિતક્ષયેષાં કાલાન્તરમારકાણિ, વૃહલ્યો-સ્તનમૂલાદુમયતઃ પૃષ્ઠવંશં યાવત્ શિરામર્મણી, અર્ધાકુલાવૃત્તે શોણિતાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તેરુપદ્રવૈઃ કાલાન્તર-મારકે । પાર્શ્વસન્ધી-જનનપાર્શ્વયોઃ સન્ધી, પ્રતિશિરામર્મણી અર્ધાકુલે શોણિતપૂર્ણકોષ્ટતયા કાલાન્તરમારકે । કટીક-તરુણે-ત્રિક્લસન્નિધાને ઉમયતઃ શ્રોણિકાપ્ડે લક્ષ્યીકૃત્યાસ્થિની સ્થિત અસ્થિમર્મણી અર્ધાકુલે શોણિતક્ષયોત્પાપ્તુ વિવર્ણરુપ કૃત્વા કાલાન્તરમારકે । નિતમ્યો-પ્રસિદ્ધૌ, દ્વે અસ્થિમર્મણી અર્ધાકુલાવધઃ કાયશોષેણ દૌર્બલ્યેન ચ કાલાન્તરમારકે । 'વક્ષામર્મણિ'-સ્તનમૂલ, સ્તનરોહિત, અપલાપ તથા અપસ્ત'અ-એમ ચાર વક્ષોમર્મ' છે; તેમાં બે સ્તનની નીચે બે આંગળ માપનાં 'સ્તનમૂલ' નામનાં બે શિરામર્મો છે; તેમાં કંકથી ભરેલો કોષ-મધ્યભાગ હોવાથી તેઓ બંને કાળાંતરે મારનારાં છે. વળી બે સ્તનની ઉપર બે આંગળ માપનાં 'સ્તનરોહિત' નામનાં બે માંસમર્મ' છે; તેમાં રક્ત ભરેલું છે, માટે તે કાળાંતરે પ્રાણુ હરનારાં છે; ખમાનાં હાડકાંની નીચે બે પાસાં ઉપર બે શિરામર્મ' છે, તેને 'અપલાપ' કહે છે; તે અર્ધા આંગળ માપનાં છે; તે પણ લોહી બ્યારે પરેરૂપે થાય છે, ત્યારે કાળાંતરે પ્રાણુ લેનારાં છે. છાતીની બંને બાજુની બે નાડીઓ જે વાતવાહી (વાયુને વહન કરનારી) હોઈ શિરાનાં બે મર્મરૂપ છે; તેને 'અપસ્ત'અ' કહે છે, તે પણ વાયુથી ભરેલી છે; માટે ખાંસી તથા શ્વાસ થવાથી કાળાંતરે પ્રાણુ લેનારાં છે. સીમન્તાઃ-માથામાં પાંચ સંધિઓ 'સીમંત' નામની છે; એ ચાર આંગળ માપનાં સંધિમર્મ' છે; તેને હરકત

પકોંચવાથી ઉન્માદ, ભય, મૂર્છા વગેરે બિપત્તને કાળાંતરે મૃત્યુ થાય છે. તલાનિ-વચલી આંગળીથી ચારલી હાથની હથેળીનો મધ્ય ભાગ, તેમજ ખીજા હાથની હથેળીનો મધ્ય ભાગ, તેમજ બંને પગનાં તળિયાં-એમ ચાર સ્થાનો ચાર માંસમર્મ' છે, તેનું માપ બે આંગળ છે; તથા તે તલમર્મ' કહેવાય છે; તેમાં પીડા થાય તો કાળાંતરે તે મૃત્યુ કરે છે. ક્ષિપ્રાણિ-અંગૂઠા અને આંગળીના મધ્યને 'ક્ષિપ્ર' કહે છે; તે બે હાથનાં તથા બે પગનાં મળી ચાર સ્નાયુમર્મ' છે અને અરેલો આંગળ માપનાં છે તથા તેને હરકત થવાથી આક્ષેપક નામે વાયુરોગ ઉત્પન્ન થઈને કાળાંતરે મૃત્યુ કરે છે. ઇન્દ્રવસ્તયઃ-બંને કાંડાંની મધ્યે તથા બંને જંઘાઓની મધ્યે રહેલાં તે ચાર 'ઇન્દ્રચરિત' નામનાં માંસનાં મર્મ' છે; તેનું માપ બે આંગળ જેટલું છે; રુધિરનો ક્ષય થવાથી તે કાળાંતરે મારનારાં છે. વૃહલ્યો-સ્તનના મૂળથી બંને બાજુએ બરડાની કરોડ સુધીનાં 'બૃહતી' નામનાં બે શિરા-મર્મ' છે; તેનું માપ અરેલો આંગળ ગોળ છે; તે પણ લોહીની ખૂબ પ્રવૃત્તિ થવારૂપ ઉપદ્રવ થવાથી કાળાંતરે મૃત્યુ ઉત્પન્ન કરે છે. પાર્શ્વસન્ધી-જનનનાં બંને પાસાંની બે સંધિ; તે બંને પ્રત્યેક 'પાર્શ્વસંધિ' નામે શિરામર્મ' છે; તે અર્ધા આંગળના માપનાં છે અને તે રક્તથી પૂર્ણ છે; માટે તેને ઇજા થવાથી તે પણ કાળાંતરે મૃત્યુ કરે છે. કટીકતરુણે-ત્રિકટી પાસે બંને શ્રોણીકાંડ ઉપર 'કટીક તથા તરુણ' નામનાં બે અસ્થિ રહેલાં છે; તે બંને અસ્થિમર્મ' છે; તેનું માપ અર્ધા આંગળનું છે; તથા રુધિરનો ક્ષય થવાથી પાંડુ તથા વિવર્ણરૂપ કરીને કાળાંતરે પ્રાણુ હરે છે. નિતંબ-દગરાં, એ બે તો પ્રસિદ્ધ છે; તે અસ્થિમર્મ' છે તથા અર્ધા આંગળ માપનાં છે; કાયાની નીચેનો ભાગ સુકાવાથી તથા દુર્બળતા થવાથી તે કાળાંતરે પ્રાણુ હરે છે. ૨૨૯

અંગની વિકળતા-ખોડ ઉપજવનારાં ચુ'માળીસ મર્મ'

લોહિતાક્ષાજિજ્ઞાસુર્વો-કૂર્ચા વિટપકૂર્પરાઃ ।
કુકુન્દરે કક્ષધરે વિધુરે સ્ફુકાટિકે ॥ ૨૩૦ ॥
અંસાંસફલકાપાક્ષા નીલે મન્યે ફળે તથા ।
વૈકલ્યકરણાન્યાહુરાવર્તો દ્વૌ તથૈવ ચ ॥ ૨૩૧ ॥
અન્યઃ-લોહિતાક્ષ-આણિ-જાનુ-ઝર્ચી-કૂર્ચાઃ વિટ-પકૂર્પરાઃ કુકુન્દરે કક્ષધરે વિધુરે સ્ફુકાટિકે અંસાંસફલ-કાપાક્ષાઃ નીલે મન્યે તથા ફળે તથૈવ ચ દ્વૌ આવર્તો (ઉતાનિ) વૈકલ્યકરણાનિ (મર્માણિ વિદ્વાંસઃ) આહુઃ ॥

(આર) લેદિનાથ, (આર) આણિ, (બ)
 રીઝણ, (આર) ભીલી, (આર) કૂચ, (બ)
 વિટપ, (બ) દુધર, (બ) કુકુન્દર, (બ)
 કમ્પર, (બ) વિમુર, (બ) કુકાટિકા, (બ)
 ખણા, (બ) અસદલક, (બ) અપામ, (બ)
 નીલા, (બ) મન્થા, (બ) દુધા અને (બ)
 આપવી-આ (જર) વિકળપણુ અથવા પોદ
 ઉપજવનારા મર્મરથાનો (ઉ, ભ્રમ વિદ્યાનો)
 કહે છે. ૨૨૬, ૨૩૦

[illegible]

આર્થશાસ્ત્રના આલોચનપરિષદ સંબંધિતો નામકરણી અર્થાનુક્રમિક વૈજ્ઞાનિક તથા અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ-પ્રણાલિ નિયમો સંબંધિતો અર્થાનુક્રમિક વૈજ્ઞાનિક, તત્ત્વજ્ઞ દરપુષ્પચંદ્ર શાસ્ત્રી "લોકવિદ્યાલક્ષિ" અને ગિરજોત્તમ ઉપર અને વક્ષ્યસંધિની નીચે મોહિતાશુ મર્મ છે. તે બે વાતુના તથા બે શિક્ષોના અથવા ચાર શિક્ષકમર્મ અર્થ અર્થગ્રામ માપના છે, તે બે ધર્મ કલાથી તે અગતી વિજ્ઞાતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં અધિકારી સુધી કલાથી 'સમ્પ્રદાય' અથવા 'પદ્માપાત' નામે વાતુનો રાજ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂરવણી ઉપર અને વાતુને તથા અર્થગ્રામ ઉપર 'આર્થ' આ નામના-એક જાતુ (પૂરવણી) ઉપર બે અને બીજા પૂરવણી ઉપર બે, એમ ચાર અર્થગ્રામ માપના સ્વાધુમર્મ છે, તે વિજ્ઞાતા ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેમાં સોગતની કલ્પિ અને સમ્પ્રદાય નામે રાજ થાય છે. વાતુની-બે અર્થ તથા બે સમ્પ્રદાયની બે સમ્પ્રદાય બે સમ્પ્રદાય છે, તે બે અર્થગ્રામ માપના વિજ્ઞાતા કરનારા છે તે મર્મને ધર્મ કલાથી માપવું સમજી થાય છે. અર્થ-અને કલ્પના મર્મમાં બે તથા પ્રગણ (કેટલીયો ઉપરના માપ)માં બે, એમ ચાર 'કર્મ' નામનાં શિક્ષકમર્મ છે; તે એક અર્થગ્રામ માપનાં તથા વિજ્ઞાતા કરનારા છે; તેમાં અધિકારી સુધી કલાથી સમ્પ્રદાય તથા વાતુનો રાજ થાય છે. કર્મ-અને પગના અર્થ અને અર્થગ્રામની જોડી વચ્ચે તે બેની ઉપર અને બે કલાની નીચે એમ ચાર આધુમર્મ છે, તે પદ્મ વિજ્ઞાતા કરનારા છે તેમાં બે પગના સમી જાતુ તથા મુજબ થાય છે. સિદ્ધિ-વક્ષ્ય અને બે પૂરવણી મર્મ 'વિદ્ય' નામે બે સ્વાધુમર્મ છે, તે એક અર્થગ્રામ માપનાં તથા વિજ્ઞાતા કરનારા છે, તે બેને ધર્મ કલાથી નર્મકાર પદ્મ અર્થગ્રામ નામે અર્થગ્રામ છે. કર્મ-નામનાં કેટલી ઉપર બે સમ્પ્રદાય છે, તેમાં માપ બે અર્થગ્રામ છે તથા તે પદ્મ વિજ્ઞાતા કરનારા છે, તેમાં અર્થગ્રામ મર્મ સંકલ્પ થાય છે. કલ્પ-અર્થગ્રામ નિર્મલના હાપર-બે કર્મ ઉપર બે સમ્પ્રદાય છે, તે બે અર્થગ્રામ તથા વિજ્ઞાતા કરનારા છે, તે મર્મને ધર્મ કલાથી સ્પર્શન જ્ઞાન જાતુ નથી તથા સરીલના નીચેના માપમાં ચોક્કસ નામ પામે છે. અર્થ-નામનાં જાતુ અને અર્થગ્રામ વચ્ચે બે સ્વાધુમર્મ છે, તે એક અર્થગ્રામ માપનાં તથા વિજ્ઞાતા કરનારા છે, તેમાં પદ્માપાત થાય છે. વિદ્ય-કલ્પના પદ્માપાતની નીચે અર્થગ્રામ તથા 'વિદ્ય' નામે બે સ્વાધુમર્મ

છે; તે અર્ધા આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં બહેરાપણું થાય છે. કુકાટિકે-નામનાં માથું અને ડોકતી બંને બાજુ એ સંધિ છે, તે સંધિમર્મ છે; તેનું માપ અર્ધા આંગળનું છે અને તે પણ વિકળતા કરે છે, તેમાં શિરઃકમ્પ થાય છે. ઇસૌ-એ ખભા; એ એ સ્નાયુમર્મ છે, તે અર્ધા આંગળ માપનાં છે તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં બાહુસ્તંભ થાય છે. ઇસફલકે-ડોકમાં તથા બંને ખભાનો ન્યાં સંયોગ થાય છે, તેને ત્રિક કહે છે; એ ત્રિકતી સાથે સંબંધ રાખનારાં તથા પછવાડે પીઠતી ઉપર બરડાની કરોડતી બંને બાજુ આવેલાં 'અસંકલક' નામનાં એ અસ્થિમર્મ અરધા આંગળ માપનાં છે; તે પણ અંગતી વિકળતા કરનારાં છે; તે સ્થળે ઇન્ન થતાં બંને બાહુઓમાં શન્યતા તથા શેષ ઊપજે છે. મપાજ્ઞા-નામનાં બંને નેત્રના છેડે એ શિરામર્મ છે; તે અર્ધા આંગળ માપનાં તથા વિકળતા ઉપજાવનારાં છે; તે મર્મને ઇન્ન થતાં આંધળાપણું અથવા દષ્ટિનો નાશ થાય છે. નીલે મન્યે-ચ-કંઠનાડીની બંને બાજુ ચાર ધમનીઓ છે; તેમાંની એ નીલા અને એ મન્યા કહેવાય છે. તેમાંની એક મન્યા અને એક નીલા એક બાજુ છે; તથા બીજી બાજુ એ રીતે જ એક મન્યા તથા એક નીલા છે; એમ દરેક પાસે બન્ને શિરામર્મ છે; તે દરેક બન્ને આંગળનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં ઇન્ન થતાં મૂંગાપણું, સ્વરમાં વિકાર તથા સ્વાદોદ્રિયથી રસને ગ્રહણ નહિ કરવું થાય છે. ફળે-આ નામનાં નાસાદંડિયના માર્ગની બંને બાજુ સ્રોતમાર્ગ સાથે બંધાયેલાં અરધા અરધા આંગળના માપનાં એ માંસમર્મ છે; તેને ઇન્ન થવાથી વિકળતા કરે છે એટલે તેમાંથી વાસ પારખ શકવાની શક્તિ જતી રહે છે. બાવતો-નામનાં એ ભમરની ઉપર એ ખાડાઓનાં સંધિમર્મ છે; તે અરધા આંગળ માપનાં તથા વિકળતા કરનારાં છે; તેમાં ઇન્ન થતાં બાંધાપો અથવા દષ્ટિનો નાશ થાય છે. ૨૩૦, ૨૩૧

પીડા કરનારાં આઠ મર્મ

ગુલ્ફો દ્વૈ મણિવન્ધૌ દ્વૈ તથા કૂર્ચશિરાંસિ ચ ।
રજાકરાણિ જાનીયાદગ્રાવેતાનિ બુદ્ધિમાન્ ॥

અન્વય:-દ્વૈ ગુલ્ફો દ્વૈ મણિવન્ધૌ ચ કૂર્ચશિરાંસિ-

૧. અહીં અને આગળ પણ જે 'વિકળતા' શબ્દ લખ્યો છે, તેનો અર્થ અંગતી ખોડ-ખાંપણ એવો થાય છે.

एतानि अष्टौ बुद्धिमान् रजाकराणि जानीयात् ॥

એ ઘૂંટી, એ હાથનાં કાંડાં અને (ચાર) કૂર્ચઓનાં માથાં-એ આઠ મર્મોને બુદ્ધિમાન પુરુષે પીડા કરનારાં જાણવાં. ૨૩૨

ટીકા-ગુલ્ફો-ધુળિકે સન્ધિમર્મની ઘાફલે રજાકરે, તત્ત્વ રજા પાદસ્તમ્ભઃ સ્વજતા ચ । દ્વૈ મણિવન્ધૌ-હસ્તપ્રકોષ્ટસન્ધી સન્ધિમર્મની ઘાફલો રજાકરો, તત્ત્વ હસ્તયોઃ ક્રિયારાહિત્યમ્ । કૂર્ચશિરાંસિ-પાદસન્ધેરધ ઉભયત્ત્વે એકસ્મિન્ પાદે એકમેક ચ દ્વિતીયે । હસ્તયોર્દ્વૈ ચ એવં ચત્વારિ જ્ઞાયુમર્મણ્યેકાફુલાનિ રજાકરાણિ, તત્ત્વ રજા શોફત્વમ્ ॥ ગુલ્ફો-બંને ઘૂંટીઓ; એ બન્ને આંગળનાં સંધિમર્મ છે; તેને ઇન્ન થવાથી તેમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે; એટલે પગ રહી જવો તથા લંગડાપણું થાય છે. મણિવન્ધૌ-હાથનાં કાંડાંની એ સંધિઓરૂપ એ સંધિમર્મ એ એ આંગળનાં છે, તે પણ પીડા કરનારાં છે; તેમાં ઇન્ન થતાં હાથ રહી જાય છે એટલે તેનાથી કાંઈ કામ થતું નથી. કૂર્ચશિરાંસિ-પગના સંધિની નીચે બંને બાજુ એક એક અને એય હાથમાં એક એક મળી ચાર સ્નાયુમર્મ, એક આંગળ માપનાં છે તથા પીડા કરનારાં છે; તેમાં (ઇન્ન થતાં) પીડા અને સોજો થાય છે. ૨૩૨

શલ્ય કાઢી લેવાથી મૃત્યુ કરનાર ત્રણ મર્મ
उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नं त्रिकं मतम् ॥ २३२ ॥

અન્વય:-ઉત્ક્ષેપૌ ચ સ્થપની ત્રિકં વિશલ્યઘ્નમ્
एव मतम् ॥

એ ઉત્ક્ષેપ અને એક સ્થપની-એ ત્રણ
શલ્ય કાઢી લેવાથી જ મૃત્યુ કરનારાં મર્મ છે.

ટીકા-ઉત્ક્ષેપો-શસ્ત્રયોરુપરિ કેશાન્ યાવત્ જાયુ-મર્મની અર્ધાફુલે, તયોર્વિદ્વયોઃ સશલ્યો જીવેત્પાકાત્પતિત-શલ્યો વા । ઉદ્ભૂતશલ્યસ્તુ ત્રિયેત । અત્તેવ વિશલ્ય-મુદ્ભૂતશલ્યં હન્તીતિ વિશલ્યઘ્નં મર્મ । સ્થપની-એકા મુવો-ર્મણ્યે શિરામર્મેદમર્માફુલં વિશલ્યઘ્નમ્ ॥ ઉત્ક્ષેપૌ-બંને લમણા ઉપર નેટલામાં કેશ ઊગતા નથી, ત્યાં મુધીમાં એ અરધા આંગળનાં સ્નાયુમર્મ છે; તે એ મર્મ વીંધાય અને શલ્ય-જાલો, બાણ કે કાંટા ન્યાં મુધી તેમાં ને તેમાં જ રહે, ત્યાં મુધી મનુષ્ય જીવે અથવા તે પાડીને શલ્ય નીકળી જાય ત્યાં મુધી જીવે; પણ તે શલ્યને જો એથી કાઢવામાં આવે તો તત્કાળ તે મરે છે, એટલા જ માટે એ મર્મને 'વિશલ્ય' થવાથી હણે છે, તેથી 'વિશલ્યઘ્ન' ।

૨. વિગતે શલ્યં યસ્માત્ તત્ત્વ વિશલ્યં. વિશલ્યં

કાંઈ છે તપની-એ જને જમરની વચ્ચે એક
રિશમનું ત્રાણ આગળ છે. તે જણ શમ કાઢી
સેનાથી પ્રાણ દગ્ગા છે ૨૩૦

મર્મ પ્રાણ સે છે તેની અવધિ

સ્મરણાન્તરે દન્યુ સઘ પ્રાણહરણિ હિ ।
આકાન્તપ્રાણહરે વરો માસે ય મારકમ્ પ્રરેક્ષ્ય
સઘ પ્રાણહરે જાન્તે પિદે જાલેન મારયેત્ ।
આકાન્તપ્રાણહરમન્તે પિદે જુ પુન્નદમ્ પ્રરેક્ષ્ય

અર્થ-તથા પ્રાણહરણિ સ્મરણાન્તરે હિ દન્યુ,
જાલેનપ્રાણહરે વરો જ મારે મારકમ્ । તથા પ્રાણહરે
જ (વરિ) અન્ત વિદે (મરણિ તરિ) જાલેન મારયેત્ ।
જાલમત્પ્રાણહરે જુ (વરિ) અન્ત રિદે (મન્ત તરિ)
કુન્નદમ્ (દર મરણિ, જ જુ મારકમ્ મરણિ) ૪

જે મર્મ તરહાળ પ્રાણ હરનારા છે, તે
સાત શનિજોની આફર પ્રાણ હરે છે, જે
કાળાતરે પ્રાણ હરનારા છે, તે પખવાદિથે
દે નહિને મારનારા છે, જ મર્મ તરહાળ મૃત્યુ
હરનારા છે, તેમા પોતામા ન વાગવા તેની
સમીપે વાગુ હોય તો તે કાળાતરે પ્રાણ
હરે છે અને કાળાતરે પ્રાણ હરનારા મર્મ
પણ જો પોતાની સમીપમા-પોતે અખદ રહી
પોતાની આલુમા જો વીધાવા હોય તો તે
દુઃખ દે છે. (પણ મારતા નથી.) ૨૩૩, ૨૩૪

દીપ્ત-અન્ત મનપરિણે ॥ અતમે મર્મની સમીપે
પામ ૨૩૨, ૨૩૪

મર્મસ્થળોના વિકારો અતિશય કષ્ટસાધ્ય છે

મર્મસ્થાનિધાય હિ ચે વિજ્ઞાપ, મુર્ધ્ધાન્તિ
કાયે કિવિધા મનપામ્ । પ્રાયેણ તે કષ્ટપૂર્વકા
મવન્તિ, ધીરેણ યલોપિ સાધ્યમાના ॥ ૨૩૫ ॥

અર્થ-તથાના કાયે ચે કિવિધા વિકારાઃ મર્મસ્થા
નિધાય મુર્ધ્ધાન્તિ, તે કાયે રજો પત્તમાના અરિ
પ્રાયેણ કષ્ટપૂર્વકા મવન્તિ ॥

પુરુષોના શરીરમાં જે અનેક પ્રકારના
વિકારો મર્મસ્થળોને હામતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે
મટાદવા વેધ થણ પ્રકારના બત્નો કરી તેની
જુ જુ દિપ્તિ રૂપિ વિજ્ઞાપ્ય-જેમાથી શલ જુ
રો, એકથે જે રજો કષ્ટક થાણ હોય અને તે
અન્ત ખૂટી જુ હોય, તેને કષ્ટતા જે મરણ
નિપન્નવિ, તે વિશલજ મર્મ કહેવાય છે

ચિકિત્સા કરે, તોપણ સત્તમત તે કષ્ટસાધ્ય
થાય છે એટલે થળી મુશ્કેલીએ મટે છે ૨૩૫

સંધિઓ અને તેઓની સંખ્યા

શાલામુ દન્યોઃ કર્ત્ત્વા ય ચેદ્રાવન્તો મર્ધન્તિ હિ ।
શેનાસ્તુ સન્ધય સર્વે સ્થિપાસ્તમ્બદ્વાદતાઃ ॥
કવિતા દેહિર્ના દેહે સન્ધયો દે શને વદા ।
શાલામુ સેઽપરિધિઃ કોષ્ટે ત્યેકાન્તરિધિઃ ॥ ૨૩૬ ॥
પ્રીયાયા કર્પ્યવેરો જુ અદીતિભે પ્રકીર્તિતા ।

પ્રાયે પરિગ્રભ્યસે તેપુ શાલામાતા રહ પ્રરેક્ષ્ય
અર્થ-શાલામુ દન્યો ય કર્ત્ત્વા ચેદ્રાવન્ત દિ
મર્ધન્તિ, શેના સર્વે સન્ધય કર્ત્ત્વા સ્થિપાસ્તમ્બદ્વાદતાઃ ।
દેહિર્ના દેહે દે શત રણ સન્ધય કવિતાઃ । ૪
શાલામુ અરિધિ, કાયે જુ અકોન્તરિધિઃ પ્રીયા
કર્પ્યવેરો જુ ત વદીતિ પ્રકીર્તિતા । જુ પ્રવન્ત રા
ચાપ્રાપ્તા પરિગ્રભ્યસે ૪

(સંધિઓ જે પ્રકારના છે : રિશર અને ચેદ્રા
વાળ) હાથપગમા, અને હૃદયધીમા અને
કેદમાં જે સાધા છે, તે ચેદ્રાવાળ (હાથચાકે
એવા) છે, ત્રાહીના સર્વે સંધિઓ રિશર છે,
એમ વેધકશાસ્ત્ર બાણનારા કહે છે. દેહધારી
જોના દેહમા બસે રસ સંધિ-સાધા કહ્યા છે,
તેમાના અદસક સાધા હાથ તથા પગમા
મળીને છે, કોઠામા જોગણસાક, સાંધા છે; કેઠા
મા અને તેની ઉપરના ભાગમા આસી છે; તેજો
મા પ્રથમ શાખામા રહેલા સંધિઓ બહી
અણુવામાં આવે છે. ૨૩૬-૨૩૮

દીપ્ત-દીપ્તસ્થા પત્તપુત્રાઃ ત્રયસ્રવ જાણુ છે
જુર્તરક । મુક્કવત્પુત્રવરુચેભેદકર્મસે સત્તરક દીપ્તિ-
પત્તપુત્રિ મવન્તિ । દેહેનરત્તપુત્રિ જાણુ જ મનપામ્ ।
પત્તપુત્રિ જાણુજુ । તથા કોળાપાલ-જવ વરિ-
જાણુજુ, વરિધિપતિ જાણુજુ । તાત્તર દર વરિધિ-
જુરિ પાનેકોગણિઃ કોટે, રણ પ્રીયોર્ભવાજા ।
અરો પ્રીયા, જવ કાયે, તાત્તર દર વરિધિ-
જાણુજુ । કાર્મિજાણુજુ, દર વરિધિ, તાત્તર
વેક । હી હી વરિધિ-જાણુજુ, હી હી હી
જાણુજુ, જુરો વરિધિ-જાણુજુ । વર કોર્-
જાણુજુ, જુરિધિ । જાણુજુ વરિધિ પ્રસિદ્ધે ॥ એક

૧. સમગ્ર શરીરને-માર્ગેને જાણુજુ દીપ્તિ
જાણુ-જેજોને હીધે શરીરના અવધને મારાને
માણુ કરાય છે, તે સંધિઓ-સાંધા

એક પગની આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ અને અંગૂઠાના બે, એમ પાંચ આંગળાના ચૌદ સંધિ; તથા ઘૂંટી, ઘૂંટણ અને વંક્ષણ (જાંઘનો સાંધા) એ એક એક, એમ કુલ સત્તર સાંધા સાથળથી છેક સુધીના એક આખા પગમાં થાય છે; એ જ પ્રમાણે ખીજે પગ તથા બંને હાથ વિષે જાણવું; એમ અડસઠ સાંધા શાખાઓમાં (હાથ-પગના અવયવોમાં) જાણવા.

હવે કાઠાના (ધડ) ભાગના સંધિઓ કહે છે: કેડ, તથા બંને કપાલાસ્થિમાં મળી ત્રણ સાંધા, ચોવીસ સાંધા ખરડાની કરોડમાં, તેટલા જ સાંધા બંને પાસામાં અને આઠ છાતીમાં, એમ ઓગણ-સાઠ સાંધા કાઠામાં જાણવા. હવે ડોકાના ઉપલા ભાગના સાંધાઓ વિષે કહે છે: આઠ ડોકામાં, ત્રણ કંઠમાં; હૃદય, કસોમ અને ફેફસાંમાં બંધાયેલી નાડીઓમાં અઢાર, ખત્રીસ દાંતના મૂળમાં, એક કંઠમણિ (કાકડા)માં, નાકમાં એક, બેએ વત્તમંડળ- (પાંપણ)ના કપાળ, કાન અને લમણાઓમાં, બે હડપચીના સાંધા, બે લમરની ઉપર અને લમણની ઉપર બે, માથાના કપાલાસ્થિમાં પાંચ અને એક માથા-માં. 'કંઠમણિ'ને જ લોક ધંટિકા કહે છે. ૨૩૬-૩૮

સાંધાઓના આઠ ભેદો

એતે સન્ધયોઽષ્ટવિધા ભવન્તિ । તે યથા-
આ સંધિઓ આઠ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે:
કોરોદૂલ્લસામુદ્રાઃ પ્રતરસ્તૂણસેવની ।
કાકતુખંડં મખ્ડલં ચ શઙ્ખાવર્તોઽપ્તસન્ધયઃ ॥૨૩૬
અન્વયઃ-કોરોદૂલ્લસામુદ્રાઃ પ્રતરઃ તૂણસેવની
કાકતુખંડં મખ્ડલં ચ શઙ્ખાવર્તઃ (ઈતિ) અષ્ટ સન્ધયઃ
(સન્તિ) ॥

કોર, ઉદ્ધખલ, સામુદ્રગ, પ્રતર, તૂણ-
સેવની, કાકતુખંડ, મંડલ અને શંખાવર્ત-
એમ આઠ પ્રકારના સંધિઓ છે. ૨૩૬

દીકા-કોરો ગતિઃ । નલિકેત્યન્યે । ઉદૂલ્લઃ પ્રસિદ્ધઃ ।
સમુદ્રઃ સંપુટઃ સમુદ્રઃ ઘ્રુવ્ સામુદ્રઃ । અત્ર સ્વાર્થે અળ્ ।
પ્રતરન્ત્યનેનેતિ પ્રતરો વેલકઃ । તૂણસેવ-તૂણીરસેવ
સેવની-સ્તૂતિસ્તૂણસેવની । કાકતુખંડં કાકમુખમ્ । મખ્ડલં
પ્રસિદ્ધમ્ । શઙ્ખસ્વાવર્તઃ શઙ્ખાવર્તઃ । એતે યથાનામપ્રકૃતયઃ
સન્ધયો મન્વન્તીત્યયઃ । ઇધામકુલીમણિવન્ધયુલ્કગાનુકૂર્પરેષુ
કોરાઃ સન્ધયઃ ॥ કક્ષાવહ્નિગદન્તેપ્રુલ્લલાઃ । અંસપીઠયુદ-
મગનિતમ્બેષુ સામુદ્રાઃ । ગ્રીવાપૃષ્ઠવંશયોસ્તુ પ્રતરાઃ ।
શિરઃકટીકપાલેષુ તૂણસેવન્યઃ ॥ હન્યોરમયતઃ કાક-
પ્રુલ્લાલ્યાઃ । કખ્ડહૃદયકોમનાલીષુ મખ્ડલાલ્યાઃ । શ્રોત્ર-

શઙ્ખાવર્તેષુ શઙ્ખાવર્તોઃ । ૧. કોર એટલે ખાડા જેવા
સાંધા; કેટલાક વિદ્વાનો કોર એટલે 'નળી જેવા
સાંધા' એમ કહે છે. ૨. ઉદૂલ્લ એટલે ખાંડણિયા
જેવા સાંધા. ૩. સામુદ્રાઃ-સમુદ્રગ એટલે સંપુટ,
સમુદ્રગ તે જ સામુદ્રગ; (એમાં સ્વાર્થમાં અળ્
પ્રત્યય લાગ્યો છે.) મુદ્રગ સહિત-સંપુટ જેવા
સાંધા ૪. પ્રતરઃ-જેના વડે તરે છે તે પ્રતર કહેવાય
છે; પ્રતર એટલે વેલ જેવા સાંધા, જે ખરડાની
કરોડમાં છે, તેને પ્રતર-વેલ જેવા સાંધા કહે છે.
૫. તૂણસેવની-ભાથાની પેઢે એટલે તુળી (ભાથા)ના
જેવું સીવણ તે તૂણસેવની કહેવાય છે; માથા
વગેરેના જે સાંધા તે તૂણસેવની નામના છે. ૬. કાક-
તુખંડ-કાગડાની ચાંચ જેવા સાંધા. ૭. મંડલમ્-ગોળ
મંડળ જેવા સાંધા. ૮. શંખાવર્ત-શંખના જેવા આવર્ત-
વાળા સાંધા; આ સાંધા નામ જેવા જ આકારવાળા
હોય છે; તેમાંથી :

- (૧) આંગળીઓ, કાંડાં, ઘૂંટી, ઘૂંટણ અને
કાણી, એ જગ્યાએ કોર નામના સંધિઓ છે.
- (૨) બગલ, જાંઘનો સાંધા અને દાંત એ
જગ્યાએ ઉદૂલ્લ નામે સંધિઓ છે.
- (૩) ખભા, પીઠ, ગુદા, ચોનિ તથા હગરાંના
સાંધા સામુદ્ર નામના છે.
- (૪) ડોક અને કરોડમાં પ્રતર નામે સાંધા છે.
- (૫) માથું, કેડ અને કપાળમાં 'તૂણસેવની'
નામે સાંધા છે.
- (૬) બંને હડપચીમાં બંને બાજુ કાકતુખંડ નામે
સાંધા છે.
- (૭) ગળું, હૃદય, કસોમ તથા નાડીમાં મંડલ
નામે સાંધા છે.
- (૮) કાન અને 'શંખાવર્ત'માં શંખાવર્ત
સંધિઓ છે. ૨૩૮

અસ્થનાં તુ સન્ધયો હ્યેતે કેવલાઃ સમુદાહૃતાઃ ।
પેશીસ્નાયુશિરાણાં તુ સન્ધિસંસ્થ્યા ન વિદ્યતે ॥૨૪૦

અન્વયઃ-એતે તુ કેવલાઃ અસ્થનાં હિ સંધયઃ સમુદા-
હૃતાઃ । પેશીસ્નાયુશિરાણાં તુ સન્ધિસંસ્થ્યા ન વિદ્યતે ॥

આ તો કેવળ અસ્થિઓના જ સંધિ કહ્યા
છે; માંસની પેશીઓ, સ્નાયુઓ અને શિરા-
ઓના સંધિઓની તો સંખ્યા જ નથી. ૨૪૦

શિરાઓ

સન્ધિવર્ધનકારિણ્યો દોષધાતુવહાઃ શિરાઃ ।
નામ્યાં સર્વા નિવહ્નાસ્તાઃ પ્રતન્વન્તિ સમન્તતઃ ॥

अन्वयः—ईदृशवत्कर्मस्थित्या दोषवद्गुणवहा सिद्धः
(सन्नि), ता सर्वा नाम्नी विद्यया (सात्य) सम-प्राप्तः
अप-वन्ति ॥

અધિઓનું બંધન કરનારી અને દોષ
તથા ધાતુનું વલન કરનારી શિશ્યો છે, તે
બધી નાજિમાં બંધાયેલી છે અને ત્યાંથી
ધારે તરફ વિસ્તાર પામે છે ૨૪૧

शिराम्भोजं काम

शरीरं सङ्गं शैवचित्तमि पोष्यते सदा ।
अप्राणीमिरिवायमा कुल्यामि क्षेत्रधाम्ययत् ॥

અન્ય-પ્રવાહીનિ સ્વભાવે હવે કુદરતી વલ્લે
 પાનનવરુણ વચ્ચે જઈને કિડનિ રજા પોચા છે
 મોટા નોંધી જાગીયાઓની પેઠે અને
 નાના પાંચાઈ જેટલાં બાંયોની પેઠે આ
 આપુ શરીર શિરાઓથી સજા પાવજ કરાય છે.

ટીકા સજ્જ મનાલીમિ ક્રમ્યામિરિતિ હમ્પદ્વૈ
 સ્વસ્ત્યમશિપમેત્ત ૩ વર્ષી મોટા નાણા અને મના
 શિરિવાએનું એમ બે હજાર વ્યાયા છે, તે વર્ષી
 અને ત્રીસી એમ બે પ્રકારની શિરાએ હેવાયી
 વ્યાયા છે ૨૪૨

શિરામોની સુખ્યા

મહારાજાકુજ્જભાવિક્રિયામિઃ સ્વર્ગં ગતૌ ।
 ધિયં પૂર્વોપકર્ષન્તિ તા સ્યુઃ અસલાવાનિ તુ મ

[illegible]

શરિરમાં પચાસું બને સહિયરું—જાણિ
કિયાએથી નિરતર શિસાએ જ ઉપકાર કરે
એ એ શિસાએની સખ્યા સાતસોની છે

શરીરના શિરાઓની સ્થિતિ

यथा द्रुमवृक्षे चावशाद्दृश्यन्ते भवताः शिराः ।

तपेय देहिनी देहे वर्तन्ते सकृदे विद्या ॥ २४४ ॥

अन्वय - यथा बुभुक्षे प्रपत्ता शिरा साकल्यं वस्यन्ते,
तत्रैव रंजितं वस्त्रं यैः शिरा गच्छति ॥

૧ કિન્ચિત્-વ્યવસ્થિત શરીરવાળા સર્વજ્ઞ હોય
 શિવ-ચિન્તન કરવાને સ્વપ્નામાં બોધાપિત્રો રહ્યા, ત્યજી
 કિન્ચિત્-વ્યવસ્થિત સર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞ હોય શિવ-
 શરીરના દરેક ધાંધાઓને બેઝો. ત્યાંથી રાખે છે
 અથવા તેમ-રહત રાખે છે, તે સિવાયના બધા
 વિશિષ્ટ.

જેમ જ્ઞાનના પાંદડામાં ફેલાયેલી શિશુઓ
મત્સ્ય રૂપાણ છે, તેજ પ્રભાણે પ્રાણીના
સવળા ફેલમાં શિશુઓ જણેલી છે. ૨૪૪

नामिष्यामभिर्ना प्राप्ता प्राप्तामिष्यामिता
 शिपमिपपुता नामिष्यामिष्यामिता इत्यम्

अन्वयः—प्राणिनां प्राणः नामित्वा (सन्ति),
नामि प्रत्नान् उपाभिता । अस्मै वाङ्म् इव अस्मि-
विपत्तिमि नामि आकृता (अस्ति) ॥

પ્રાચીનના પ્રાણ નાભિમાં રહેલા છે
જને નાભિ પ્રાણના આશ્રયે રહેલી છે, જેમ
પૃથુ આશ્રયોથી વીંટાયેલું હોય છે, તેમ જ
નાભિ શિશુઓથી વીંટાયેલી છે. ૨૪૫

[illegible]

एवं वाचस्पतयोऽप्यवसादितसु स्मरति, एवं विराज
 मितवहासवपि । विजेत्तु पितृवहा वेनवोदय कर्म
 बोद्धे, एवं रक्षवहा । अथवास्तु बोध्य प्रीतिर्वा
 कर्मबोद्धे । एवं विराजो अथवापि अन्वयवपि
 ते शिराजो भूज ये ४० छ तेजोभां छ
 वायुने धरनारी, छ पिचने धरनारी, छ छने
 धरनारी छने छ सेछने धरनारी भञ्जने, भूज
 शिराजो ग्राणीछ छ वायुने धरनारी भूज शिराजो
 वायुर्ना स्थानोभां नर्छ जेछसे । पञ्चोदर बवेसी
 छ, जेपी छ रीते पिचने धरनारी शिराजो । पितृनां
 स्थानोभां नर्छ अन् छने धरनारी शिराजो । धर्नां
 स्थानोभां नर्छ अन् छोकीने धरनारी शिराजो ।
 नभस्तु पञ्चानी गार्ह(वृत्त)भां तथा अत्रा पञ्चानी
 गार्ह(नर)भां नर्छने छपरनी चो चोचुनसे
 बवेसी छ, जेछसे शिराजोनी कृष भञ्जना सप्त-
 सोनी भाव छ

વાયુને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી; તેઓમાં ૨૫ જમણા પગમાં, ૨૫ ડાયા પગમાં, ૨૫ જમણા હાથમાં, ૨૫ ડાયા હાથમાં, ૩૪ કોઠામાં અને ૪૧ હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં છે. કોઠામાં ૩૪ કહી, તે એવી રીતે છે કે કોઠાના ભાગની અંદર ગુદ તથા લિંગ આદિમાં ૮ છે, જમણા પડખામાં ૨ છે, ડાયા પડખામાં ૨ છે, પીઠમાં ૬ છે, પેટમાં ૬ છે અને છાતીમાં ૧૦ છે. હાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં ૪૧ કહી, તે એવી રીતે છે કે કોઠામાં ૧૪ છે, જમણા કાનમાં ૨ છે, ડાયા કાનમાં ૨ છે, જમમાં ૬ છે, નાકમાં ૬ છે, જમણા નેત્રમાં ૪ છે અને ડાયા નેત્રમાં ૪ છે; એ રીતે વાયુને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ છે.

પિત્તને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી, તેઓના વિભાગ પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ છે; તેમાં ફેરફાર એટલો છે, કે તેઓ જમણા નેત્રમાં ૫, ડાયા નેત્રમાં ૫, જમણા કાનમાં ૧ અને ડાયા કાનમાં ૧ છે.

લોહીને ધરનારી શિરાઓ વિષે પણ વાયુને ધરનારી શિરાઓની પેઠે જ સંજ્ઞા.

કફને ધરનારી શિરાઓ ૧૭૫ કહી, તેઓના વિભાગ પણ વાયુને ધરનારી શિરાઓની પેઠે જ છે; તેમાં ફેરફાર એટલો છે કે તેઓ કોઠામાં ૧૬ છે, જમણા કાનમાં ૧ છે અને ડાયા કાનમાં ૧ છે.

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા વાયુનું કામ ક્રિયાનામપ્રતીઘાતમમોહં બુદ્ધિકર્મણામ્ ।

કરોત્યન્યાન્યુગાંશ્ચાપિ સ્વાઃ શિરાઃ પવનશ્ચરન્ ॥

અન્વયઃ-સ્વાઃ શિરાઃ ચરન્ પવનઃ ક્રિયાણામ્ અપ્રતીઘાતં બુદ્ધિકર્મણામ્ મમોહં ચ અન્યાન્ અપિ ગુણાન્ કરોતિ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા વાયુ અંગોને લાંબાં-ટૂંકાં કરવાં આદિ ક્રિયાઓમાં અડચણ આવવા દેતો નથી; જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, મનને તથા બુદ્ધિને પોતપોતાના વિષયોનું જ્ઞાન કરાવે છે અને રસ આદિ પદાર્થોને વ્યાપક કરી શરીરનું પોષણ આદિ બીજા ગુણો પણ કરે છે.

પોતાની શિરામાં ફરતા વાયુ કોષે તો ?

યદા તુ કુપિતો વાયુઃ સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે વાતસમ્ભવાઃ ॥૨૪૭॥

અન્વયઃ-યદા તુ (સ) વાયુઃ કુપિતઃ (સન્) સ્વાઃ શિરાઃ પ્રતિપદ્યતે, તદા અસ્ય વાતસંભવાઃ વિવિધાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

પણ જ્યારે એ વાયુ પ્રકોપ પામીને

પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં વાયુથી થતા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૭

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા પિત્તનું કામ આજિષ્ણુતામન્નરુચિમન્નિદીપ્તિમરોગતામ્ ।

કરોત્યન્યાન્યુગાંશ્ચાપિ પિત્તમાત્મશિરાશ્ચરન્ ॥૨૪૮॥

અન્વયઃ-આત્મશિરાઃ ચરન્ પિત્તં આજિષ્ણુતામ્ અન્નરુચિમ્ અન્નિદીપ્તિમ્ અરોગતાં ચ અન્યાન્ અપિ ગુણાન્ કરોતિ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતું પિત્ત પ્રકાશિત-પણું કરે છે, અન્નમાં રુચિ ઉપજાવે છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, પિત્ત સંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન થવા દેતું નથી અને ધારણશક્તિ, બુદ્ધિ તથા જ્ઞેવાની શક્તિ આદિ બીજા ગુણો પણ કરે છે. ૨૪૮

ટીકા-અરોગતાં પૈત્તિકરોગાનુત્પત્તિં કરોતિ, અન્યાન્યુગાન્ મેધાબુદ્ધિદર્શનશક્ત્યાવીન્ ॥ અરોગતા એટલે પિત્તસંબંધી રોગોને ઉત્પન્ન કરતું નથી. અન્ય ગુણોને એટલે મેધા, બુદ્ધિ, અને જ્ઞેવાની શક્તિ વગેરે ગુણોને. ૨૪૮

એ પિત્ત કોષે તો ?

યદા તુ કુપિતં પિત્તં સેવતે સ્વવહાઃ શિરાઃ ।

તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે પિત્તસમ્ભવાઃ ॥

અન્વયઃ-યદા તુ પિત્તં કુપિતં (સન્) સ્વવહાઃ શિરાઃ સેવતે, તદા અસ્ય પિત્તસંભવાઃ વિવિધાઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

પણ જ્યારે એ પિત્ત પ્રકોપ પામીને પોતાની શિરાઓમાં ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં પિત્તથી થતા ઘણા પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪૯

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા કફનું કામ સ્નેહમક્ષેપુ સન્ધીનાં સ્થૈર્યં વલમરોગતામ્ ।

કરોત્યન્યાન્યુગાંશ્ચાપિ વલાસઃ સ્વાઃ શિરાશ્ચરન્ ॥

અન્વયઃ-સ્વાઃ શિરાઃ ચરન્ વલાસઃ અક્ષેપુ સ્નેહં સંધીનાં સ્થૈર્યં વલમ્ અરોગં ચ અન્યાન્ અપિ ગુણાન્ કરોતિ ॥

પોતાની શિરાઓમાં ફરતા કફ અંગોમાં સ્નિગ્ધપણું રાખે છે, સાંધાઓની સ્થિરતા કરે છે, બળ આપે છે, કફ સંબંધી રોગોને

ઉત્પત્ત થવા દેતો નથી અને પુષ્ટિ વગેરે બીજાં ઝુલ્લો પથ કરે છે. ૨૫૦

દેશ-મરોગાં છેવિષયોગાત્મકિયુ બન્ધન ગુણપ્રકાર, વચ્ચુદયનીનું ॥ કહ સમષી યેરોને ઉત્પત્ત કરતું નથી. બળ, પુષ્ટિ વગેરે ઝુલ્લોને કરે છે ૨૫૦

એ કહ કોપે તો ?

યદા તુ કુપિત સ્તેષ્યા સ્થા શિરા પ્રતિપચ્છે । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે સ્તેષ્યાસમ્મયા ॥૨૫૧॥

અન્ય-યદા તુ સ્તેષ્યા કુપિત (વત) સ્થા શિરા પ્રતિપચ્છ, તદા મત્ત સ્તેષ્યાસમયા વિવિધા રોગ જાયન્તે ॥

પથ બનારે એ કહ પ્રકોષ પામી પોતાની શિશાઓમા ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં કહથી થતા થણા પ્રકારના રોગો ઉત્પત્ત થાય છે. ૨૫૧

પોતાની શિશાઓમા ફરતા હોદીની કામ માત્રનો પૂર્ણ વર્ષે સ્વર્ણકામમસદાયમ્ ।

સ્વશિષાપ્ત ચત્વર કુર્પાન્નામ્યાનુમાનપિ ॥૨૫૨॥
અન્ય-સ્વશિષાપ્ત ચત્વર રત્ન બંધન વાત્સા પૂર્વે વર્ષે સ્વર્ણકામ વ બન્ધન ગુણપ્રકાર કુર્પાન્નામ્યાનુમાનપિ ॥

પોતાની શિશાઓમા ફરતું હોદી ખરે ખર માત્રાઓને પૂર્ણ તથા વર્ષ કરે છે, ૨૫૨નું જ્ઞાન કશવે છે; અને બળ તથા પુષ્ટિ બાદ બીજાં ઝુલ્લો પથ કરે છે ૨૫૨

એ હોદી કોપે તો ?

યદા તુ કુપિત રત્ન સેક્તે સ્વજ્ઞા ॥ શિરા । તદાસ્ય વિવિધા રોગા જાયન્તે રત્નસમ્મયા ॥૨૫૩॥

અન્ય-યદા તુ રત્ન કુપિત (વત) સ્વજ્ઞા શિરા સેક્તે, તદા મત્ત રત્નસમયા વિવિધા રોગ જાયન્તે ॥

પથ બનારે એ હોદી પ્રકોષ પામીને પોતાની શિશાઓમા ફરે છે, ત્યારે શરીરમાં હોદીથી થતા થણા પ્રકારના રોગો ઉત્પત્ત થાય છે. ૨૫૩

વાતવજા આર્ક શિશાઓના વર્ષ વગેરે તત્ત્વાવ્યા વાતવજા પૂર્ણ વાતુના શિરા । પિત્તાવ્યાબ નીલાબ શીતાગૌર્યા સિંધરાકપાત્ । અમ્બુપાસ્તુ તા રક્તા સ્પુષ્પ નાત્યુપ્પશીવજા ॥

અન્ય-તત્ત્વા વાતવજા શિરા વાતુના પૂર્ણ, અમ્બુ (વ) સ્પુ, પિત્ત રક્તા વ નીલા સ્પુ,

કપ્પા શીતા ગૌર્ય સિંધા સ્પુ । અમ્બુપા તુ ત્ત્વા રક્તા વ અમ્બુપા શીતા સ્પુ ॥

તે શિશાઓમાં વાતુને ધરનારી શિશાઓ વાતુથી પૂરાય છે અને તે શાલી છે, પિત્તને ધરનારી શિશાઓ ઊની છે, કાળી છે અને તે પિત્તથી પૂરાય છે; કહને ધરનારી શિશાઓ ટાલી છે, પોળી છે, સિંધર છે અને કહથી પૂરાય છે, હોદીને ધરનારી શિશાઓ તે શાલી છે, બહુ ઊની નથી, બહુ ટાલી પણ નથી અને હોદીથી પૂરાય છે. ૨૫૪

સ્નાયુઓ અને તેઓનું સ્વરૂપ

મેદસા એવમાદાય શિરા આયુત્યમાનુયુ ।

શિષાપાંશિ સુતુ પાક્ક આયુનાં તુ ત્ત્વા લટ ॥૨૫૫॥

અન્ય-મેદસા (વચ્ચુદય, અગ્નિ) શિરા મેદસા સ્વેદ માત્રાવ સ્પુષ્પમા વચ્ચુદય । શિષાપાંશિ પાક્ક પુષ્પ પિ, સ્વત્ત્વાં તુ ત્ત્વા લટ (મરતિ) ॥

(કથર કહેલી કેટલીક) શિશા નામની નાદીઓ, મેદમાથી (વચ્ચુદય સ્થાન) કહ સ્નાયુરૂપે તથા થાય છે શિશાઓને પાક કામળ જ હોય છે અને સ્નાયુઓને પાક તે શિશાઓ કરતાં કહય હોય છે. ૨૫૫

આપલો વચ્ચનાસિ સ્પુર્દેશ્વસાસિમેદસામ્ ।

અન્ધીનામપિ યત્તાસ્તુ શિષામ્યા સુદહા ॥ સ્પુતા ॥

અન્ય-મેદમાસિ સ્વેદમાત્રાવ વચ્ચનાસિ સ્વાય સ્પુ । વચ્ચ વચ્ચિત્ત્વા: તુ સુદહા સ્પુતા ॥

દેહનાં માંસ, કાકશ, મેદ તથા સાધાઓના પથ બંધનરૂપે સ્નાયુઓ છે; કારણ કે તે સ્નાયુઓ, શિશાઓ કરતાં વધુ પૂજ દહ કહેલા છે ૨૫૬

ગૌર્યા પાક્કપર્ત્તિર્મા વચ્ચનેરેકુમિયુતા ।

નિયુક્તાગામસચિકે મહેદ્રાસ્ય વૃદ્ધામ્ ॥૨૫૭॥

પક્ષીને હારીને સિમ્પાત્તના સ્વરૂપ સ્પુતા । આયુર્મિર્વૃદ્ધિર્મિર્વૃદ્ધાસ્તેન મારસજા તત્ત્વા ॥ ૨૫૭ ॥

અન્ય-ગૌર્યા પાક્કપર્ત્તિર્મા વચ્ચિ વચ્ચી મુદા નો અગમવાં કે નિયુક્તા (વતી) વૃદ્ધ મારસા મહેદ્રા

૧ કાસિ-મેદસા સ્વેદમાત્રાવ વા શિષાપાંશિ

માયવ-મેદસા મેદસની મીકાત લઈ તેની

તરોળ-પૂજ વ્યાસ અને મરજ્યાત નને છે તે

સ્નાયુઓ

एवमेव अस्मिन् शरीरे यावन्तः सन्धयः स्मृताः (ते सर्वेऽपि) बहुभिः स्नायुभिः बद्धाः (सन्ति), तेन नराः भारवहाः (भवन्ति) ॥

જેમ લાકડાનાં પાટિયાંઓવાળું અને ઘણું બંધનોથી બાંધેલું વહાણ, અગાધ પાણીમાં ચલાવ્યું હોય, તો તે ઘણું ઓળે ઉપાડી શકે છે, તે જ પ્રમાણે આ શરીરમાં જેટલા સાંધાઓ છે, તે સઘળા, ઘણા સ્નાયુઓથી બંધાયેલા છે, તેથી જ માણસો ઓળે સડન કરી શકે છે. ૨૫૭, ૨૫૮

टीका-फलकैः-काष्ठप्रदं, आस्तीर्णा-व्यासा ॥ लाकड़-नां पाटियां पडे बंधायेलु. २५७, २५८

સ્નાયુઓની સંખ્યા

शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम् । तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः ॥ २५९ ॥
અન્વયઃ-નૃણાં શરીરે નવ શતાનિ સ્નાયવઃ જાયન્તે । હે શિષ્યાઃ ! તાનાં વિવરણં (વચમ્) બ્રૂમઃ, ચત્નતઃ (ચૂયં) શ્રુણુત ॥

માણસોના શરીરમાં નવસો સ્નાયુઓ છે. હે શિષ્યો ! તેઓનો વિભાગ અમે કહીએ છીએ; તેને તમે કાળજીથી સાંભળો. ૨૫૯-શાલાસુ પદ્મશતાનિ સ્યુઃ કોષ્ટે ત્રિશત્ શતદ્વયમ્ । ગ્રીવાયામૂર્ધ્વદેશે તુ સ્નાયૂનાં સતતિઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૬૦

અન્વયઃ-શાલાસુ પદ્મશતાનિ સ્યુઃ, કોષ્ટે શતદ્વયમ (ચ) ત્રિશત, ગ્રીવાયામૂર્ધ્વદેશે તુ સ્નાયૂનાં સતતિઃ સ્મૃતાઃ ॥

એ સ્નાયુઓ હાથ તથા પગમાં હશે છે, કોઠામાં બસોત્રીસ છે અને ડોકમાં તથા ડોકથી ઉપરના ભાગમાં સિત્તેર છે. ૨૬૦

टीका-तत्र शाखागताः प्राह-एकैकस्थो पादाङ्गुल्यो पट् पट् तालिशत् । तावत्य एव तलकूर्चशुल्फतु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूर्ध्व । दश वङ्गक्षणे । एवं सार्धशतमेकस्मिन्सक्यनि भवन्ति । एतेमेतत्सक्यि बाहू च व्याख्यातौ ।

અથ કોષ્ટગતાઃ પ્રાહ-પટ્ટિઃ કલ્યાં, 'તાવત્ય એવ પાર્શ્વયોઃ । અશીતિઃ પૃષ્ઠે, ત્રિશદુરસિ ।

અથ ગ્રીવોર્ધ્વગતાઃ પ્રાહ । પટ્ત્રિશદ્ ગ્રીવાયામ્ । ચતુર્લિશન્મૂર્ધ્નિ । एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति ॥ हाथ तथा पगमां छसे स्नायुओ कक्षा, ते आ रीते छे : पगनी ओक ओक आंगणीमां छ छ छे; ओटसे

ते आंगणीओमां ओकंदर त्रीस छे. पगना तणामां, दूर्यमां (हांगना गाभामां) अने घुंटीमां भणी त्रीस छे. पिंटीमां त्रीस छे, गोडणुमां दश छे, साथण-मां साणीस छे अने साथणना सांधामां दश छे; ओटसे ओक पगमां दोदसो थया; ओ न रीते पीऊ पगमां अने भे हाथमां पणु दोदसो दोदसो छे; ओटसे हाथ तथा पगमां दूव छसे थया.

કોઠામાં બસોત્રીસ કલ્યા, તે આ રીતેઃ કેડમાં સાદ, બે પગમાં સાદ. પીટમાં એંસી, અને જાની-માં ત્રીસ છે; એટલે કુલ બસોત્રીસ થયા.

કોઠમાં તથા ડોકથી ઉપરના ભાગમાં સિત્તેર કલ્યા, તે આ રીતેઃ કોઠમાં છત્રીસ અને માથામાં એત્રીસ છે; એટલે કુલ સિત્તેર થયા; એમ સઘળાનો સરવાળો કરતાં નવસો થાય છે. ૨૬૦

ધમનીઓ અને તેઓની સંખ્યા

धमन्यो नामितो जाताश्चतुर्विंशतिसंख्यया । दशोर्ध्वगा दशाधोगाः शेषास्तिर्यग्गताः स्मृताः ॥

અન્વયઃ-ધમન્યઃ નામિતઃ જાતાઃ (સન્તિ તાઃ) ચતુર્વિંશતિસંખ્યયા (વર્તન્તે, તાસામ્) દશ કર્ધ્વગાઃ, દશ અધોગાઃ, શેષાઃ તિર્યગ્ગતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ધમનીઓ નાભિથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; તેઓની સંખ્યા ચોવીસની છે; તેમાંની દશ જીંચે ગયેલી છે, દશ નીચે ગયેલી છે અને બાકીની (ચાર) આડી ગયેલી છે. ૨૬૧

टीका-तत्रार्धगाः शन्दस्पर्शस्वरसगन्धप्रश्वातोच्छ्वास-संश्लिप्तक्षतहसितकम्पितकदितगीतादिविशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति । प्रश्वासः अन्तःप्रविशन् वायुः । उच्छ्वासः ऊर्ध्वं गच्छन् वायुः । तास्तु हृदयं गतास्त्रिधा जायन्ते, ताल्लिशतासां मध्ये द्वे द्वे वातपितृकफशोणितरसान्वहतः । ता दश । अष्टाभिः शन्दरसरूपगन्धान्त्वलाति पुष्टयः । द्वाभ्यां भागते द्वाभ्यां घोषं कराति द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां जागति । द्वे वस्तिवाहिन्यौ द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते, ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । एतात्रिशत् सविभागा व्याख्याताः । एतामिर्ध्वं नामेरुदरपार्श्व-पृष्ठारःस्कन्धग्रीवाशिरोबाहवो धारयन्ते चालयन्ते च । अधोगतास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रातिवादीनयो वहन्ति ।

૧. ધમિધ્વનિ સૌત્રઃ, તેસ્માદ્ ઔળાદિકોડનિઃ પ્રત્યય હિતિ-ધમન્તિ-અન્તર્ગતવાયુના વિવિધાન્ ધમનીન્-અવ્યક્તશબ્દવિશેષાન્ ધુવન્તીતિ ધમન્યઃ-જેઓ અંદર ગયેલા વાયુને કીધે અનેક ગતના અપ્રપટ્ અવાજ કરે છે, તે ધમની નામની શિરાઓ.

(ભવતિ) ॥

બરડાનાં બંને પડખાંમાં મોટી મોટી ચાર માંસની રજ્જુઓ^૧-દોરીઓ છે; માંસની પેશીઓને બાંધી રાખવી, એ તેઓનું કામ છે. ૨૭૨ સાત સેવનોઓ અથવા સીવણીઓ

સેવન્યઃ સપ્ત તાસાં તુ ભવેયુઃ પચ્ચ મસ્તકે ।
एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येत्र ताः कचित् ॥
અન્યથા-સેવન્યઃ તુ સપ્ત ભવેયુઃ, તાસાં પચ્ચ મસ્તકે, એકા શેફસિ, એકા જિહ્વાયાં; તાઃ ક્વચિત્ ન વિધેત્ ॥

(શરીરમાં) સીવણીઓ^૨ તો કુલ સાત છે; તેઓમાંની પાંચ માથામાં છે, એક લિંગમાં છે અને એક છલમાં છે; તેઓને ઠદી પણ વીંધવી નહિ. ૨૭૩

ચૌદ સંધાતો અથવા હાડકાંના જથ્થા

चतुर्दशास्थानां संघातास्तेषां त्रयो गुल्फजानुबद्धगणेषु । एतेनेतरसक्यिवाह च व्याख्यातौ ।
त्रिकशिरसोरैकैकम् ॥

અન્યથા-અસ્થાં સંધાતાઃ^૩ ચતુર્દશ (સન્તિ), તૈષાં ત્રયઃ ગુલ્ફજાનુવદ્ધગણેષુ (સન્તિ), એતેનંદતરસકિયિવાહ ચ વ્યાખ્યાતૌ, ત્રિકશિરસાંઃ એકૈકમ્ ॥

હાડકાંઓના જથ્થા ચૌદ છે; તેઓમાં પગની બે ધૂટીઓમાં બે, બે ગોઠણમાં બે, બે સાથળની સંધિઓમાં બે, બે હાથનાં કાંડા આગળનાં ટોચકાંમાં બે, બે કોણીઓમાં બે, હાથની તથા ખભાની સંધિઓમાં બે અને ડોકમાં એક તથા માથામાં એક છે.

टीका-अत्र तु त्रिकभेदेन बाहुभ्रीवास्थिसंघात उच्यते ।
अंही 'त्रिक'पदं ही हाथ एते डोकनां हाडकानां जंथा
कही छे.

૧. સજ વિસર્ગે-સજ્યન્તે-વિરચ્યન્તે માંસાદ વન્ધનરૂપા માંસપેશીનામિતિ રજ્જવઃ-જેઓ માંસની પેશીઓના બંધનરૂપે માંસમાંથી બને છે-તે રજ્જુ-દોરડાં.

૨. સીવ્યન્તે इव तन्तुधृतानरिति - સેવન્યઃ-તાંત-ણીઓના સમુદાયોથી બનેલે સીવી-ઓટી લીધી હોય, તે સેવનોઓ-શરીરના એવા ભાગો છે, કે જેઓને ચામડીના દોરાઓથી બનેલે ઓટી લીધા હોય !

૩. સંધન્યન્તે-સમુદાયીકિયન્તે इति संघाताः-જે હાડકાંઓને સમુદાય-જથ્થારૂપે કરેલ છે, તે સંધાતો.

ચૌદ સીમંતો અથવા સેંથા

चतुर्दशैव सीमन्ताः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
संघाताः सीविता यैस्तु सीमन्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २७४

અન્યથા-મુનિપુંગવૈઃ સીમંતાઃ ચતુર્દશ એવ કથિતાઃ ।
યૈઃ તુ સંધાતાઃ સીવિતાઃ તે સીમન્તા પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ઉત્તમ મુનિઓએ સીમંતો^૪ ચૌદ જ કહ્યા છે; જે (હાડકાં)ઓએ (ઉપર કહેલા ચૌદ) સંધાતોને સીવી લીધા છે, તેઓને 'સીમંત' કહ્યા છે. ૨૭૪

ત્વચાઓ અથવા ચામડીઓ

क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् ।
पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः ॥
पूर्वावभासिनी तासां सिध्मस्यानं च सा रगृता ।

અન્યથા-યથા પચ્યમાનસ્ય ક્ષીરસ્ય સન્તાનિકા ભવેત્, તથા પચ્યમાનસ્ય શુક્રસ્ય ચ રજસઃ ત્વચઃ (સ્યુઃ) તાસાં પૂર્વાવભાસિની,^૫ સા સિધ્મસ્યાનં^૬ સ્મૃતા ॥

જેમ અગ્નિથી પાકતા રૂઘમાંથી તર થાય છે, તેમ પિત્તથી પાકતા વીર્યમાંથી અને રજમાંથી ત્વચા^૭-ચામડીઓ થાય છે; તેઓમાં પહેલી ચામડીનું નામ અવભાસિની છે અને તે સિધ્મ નામના એક જાતના કોઢનું સ્થાન છે. ૨૭૫

टीका-अवावभासिनौ-भ्राजकेन पित्तेनावभासनात् ।
परिणाहेन विस्तारितस्य ब्रीहिविशतिभागेष्वष्टादशो भागः
प्रमाणं यस्याः । ब्रीहिरत्र यवः । सा सिध्मपक्षकण्ठकयीर-
धिष्ठानम् ॥ पडेली चामडी ब्राजकु नामना पित्तथी

૪. સીમ્નઃ અન્તાઃ કેશવિન્યાસા इव येः સંધાતાઃ સીવિતાઃ તે સીમન્તાઃ-સેંથાઓની પેઠે જેઓએ પૂર્વોક્ત સંધાતોને સીવી લીધા છે, તે સીમંતો.

૫. અવભાસતે-પ્રકાશતે બ્રાજકપિત્તેનેતિ અવભાસિની-બ્રાજક નામના પિત્તને લીધે જે પ્રકાશે-ચળકે છે, તે અવભાસિની.

૬. સિધ્ધયતિ-કુદ્રવિશેષરોગરૂપેણ, પ્રાપ્નોતિ ચ પૂર્વાયાં ત્વચિ-इति सिध्म-जे એક જાતના કોઢના રોગરૂપે પહેલી ચામડી પર પ્રાપ્ત થાય, તે સિધ્મ.

૭. ત્વચન્તિ સંત્રુપન્તિ શરીરં તદવયવાંશ્વેતિ ત્વચઃ-વિવપ્, યદ્વા તન્વન્તિ-શરીરોપર વિસ્તારં પ્રાપ્નુવન્તીતિ ત્વચઃ (તનોતેરનથ વઃ-ચાચિક્)-જેઓ શરીરને તથા તેના અવયવોને ઢાંકે છે અથવા શરીરની ઉપર જે ફેલાય છે, તે ત્વચાઓ.

ઉત્પન્ન થયેલી એ ધર્મનીઓ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનકર્મરૂપી બંને સ્વભાવવાળું મન જેને છે, એવા જીવને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, કર્મેન્દ્રિયોના અને મનના વિષયોમાં પાંચવાર એકીવખતે નહિ પણ વારાફરતી જ જોડ્યા કરે છે; એમ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને તથા મનને તેઓના એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેઓના પાંચ વિષયોમાં, કર્મેન્દ્રિયોને તેઓના પાંચ વિષયોમાં તથા મનને તેના મનનરૂપ વિષયમાં જોડ્યા કયાં પછી જ્યારે વિનાશનો સમય આવે છે, ત્યારે પાછી પાંચ-મહાભૂતરૂપ થઈ જાય છે. ૨૬૩

ટીકા-અસ્યાયમર્થઃ-ધમન્ય. કથંભૂતાઃ પચાભિભૂતાઃ-પચમ્યઃ આકાશાદિમહાભૂતત્રયઃ અભિસમન્તાન્ ભૂતાઃ । પચેન્દ્રિયમ્-પચ દ્વિન્દ્રિયાણિ ઉચ્યાત્મકં મનઃ યસ્ય ત પચેન્દ્રિયં જીવાત્માનં, પચસુ દ્વિન્દ્રિયાણિદાનેષુ ધ્રોવાદિપુ, પચકૃત્વઃ-પચવારાન્ પચયેણ, ન ત્વેકદૈવ, આ વચન્તિ-પ્રાપ્યન્તિ । પચેન્દ્રિયપચાનામિન્દ્રિયાણાં સમાહારઃ પચેન્દ્રિયં ધ્રોવાદિ, તદુપલક્ષિતં કર્મેન્દ્રિયં મનઃ । પચસુ-પૃથિવ્યાદિપુ, વુદ્ધેન્દ્રિયવિષયેષુ તદુપલક્ષિતેષુ હસ્તાદિપુ કર્મેન્દ્રિયવિષયેષુ, મન્ત્રધ્યે-મનોવિષયે ચ માવચિત્તા પ્રાપ્ય સંયોજ્યેતિ ચાવત્ । વિનાશકાલે પચત્વમ્-આકાશાદિમાવમ્ આયાન્તિ પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થઃ ॥ (આ ટીકાનો જ અર્થ ઉપર શ્લોકના અન્વયાર્થમાં સમાવ્યો છે, તેથી અલગ આપ્યો નથી.) ૨૬૩

કંડરાઓ તેમની સંખ્યા તથા પ્રયોજન મહત્ત્વઃ સ્થાયવઃ પ્રોક્તાઃ કણ્ડરાસ્તાસ્તુ પોઢરા । પ્રસારણાકુચ્ચનયોદૃષ્ટં તાસાં પ્રયોજનમ્ ॥ ૨૬૪ ॥

અન્વયઃ-મહત્ત્વઃ સ્થાયવઃ કણ્ડરાઃ પ્રોક્તાઃ, તાઃ તુ પોઢરા (સન્તિ), તાસાં પ્રયોજનં પ્રસારણાકુચ્ચનયોઃ દૃષ્ટમ્ ॥

મોટી સ્નાયુઓ કંડરા^૧ કહેવાય છે; તેઓની સંખ્યા સોળની છે; એ કંડરાઓનો ઉપયોગ અંગોને લાંબાં કરવામાં તથા ટૂંકાં કરવામાં દેખાય છે. ૨૬૪

ચત્ત્વો હસ્તયોસ્તાસાં તાવત્યઃ પાદયોઃ સ્મૃતાઃ । ધ્રોવાયામપિ તાવત્યસ્તાવત્યઃ પૃષ્ઠસજ્જતાઃ ॥ ૨૬૫ ॥

૧. કણ્ઠ્યન્તે-મિથ્યન્તે મહત્ત્વાયુરુપેણેતિ કણ્ડરાઃ-કવિ મેદને-રૂપાદિઃ અરન્ પ્રાયયઃ-દાપ્-જેઓ મોટા સ્નાયુઓ રૂપે જુદી પડે છે, તે કંડરાઓ.

અન્વયઃ-તાસાં ચત્ત્વઃ હસ્તયોઃ, તાવત્યઃ પાદયોઃ, ધ્રોવાયામ્ અપિ તાવત્યઃ, તાવત્યઃ પૃષ્ઠસજ્જતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

એ કંડરાઓમાંની જે જમણા હાથમાં, જે ડાબા હાથમાં, જે જમણા પગમાં, જે ડાબા પગમાં, ડોકમાં ચાર અને પીઠમાં ચાર છે. ૨૬૫

ટીકા-તત્ર પાદહસ્તગતાનાં કણ્ડરાણાં નત્તાઃ પ્રરોહાઃ, ધ્રોવાનિયન્ધનનામધોમાગગતાનાં પ્રરોહો મેદુઃ, પૃષ્ઠનિયન્ધનનાં પ્રરોહા નિતમ્યમૂર્ધોરુવક્ષોઽહિસ્તનપિષ્ઠાઃ ॥ તેઓમાં હાથ તથા પગમાં રહેલી કંડરાઓમાંથી નખરૂપી અંકુરો થાય છે. ડોકની ચાર કંડરાઓ, જેઓ ડોકમાં બંધાઈને નીચા ભાગમાં ગર્ભ છે, તેઓમાંથી લિંગરૂપ અંકુર નીકળેલો છે અને પીઠમાં રહેલી ચાર કંડરાઓમાંથી કુલા, માથું, સાથળ, છાતી, નેત્ર તથા સ્તનપિંડરૂપી અંકુરો નીકળેલા છે. ૨૬૫.

રંધ્રો અથવા છિદ્રા અને તેમની સંખ્યા નેત્રપ્રવળનાસાનાં દ્વે દ્વે રન્ધ્રે પ્રકીર્તિતે ।

મુલમેહનપાયૂનામેકૈકં રન્ધ્રમુચ્યતે ॥ ૨૬૬ ॥
દશમં મસ્તકં પ્રોક્તં રન્ધ્રાણીતિ નૃણાં વિદુઃ ।
સ્ત્રીણામન્યાનિ ચ ત્રીણિ સ્તનયોર્ગર્ભવર્ત્મનિ ॥ ૨૬૭ ॥

અન્વયઃ-નેત્રપ્રવળનાસાનાં દ્વે દ્વે રન્ધ્રે પ્રકીર્તિતે, મુલમેહનપાયૂનામ્ એકૈકં રન્ધ્રમ્ ઉચ્યતે । દશમં મસ્તકં પ્રોક્તમ્ ઇતિ નૃણાં રન્ધ્રાણિ વિદુઃ (વિદ્વાંસઃ); સ્ત્રીણાં ચ સ્તનયોઃ ગર્ભવર્ત્મનિ અન્યાનિ ત્રીણિ (મવન્તિ) ॥

નેત્રોમાં બે, કાનમાં બે, નાકમાં બે, મુખમાં એક, લિંગમાં એક અને શુદ્ધમાં એક, એમ નવ અને દશમું માથામાં એ રીતે પુરુષોનાં (શરીરમાં મુખ્ય) રંધ્રો^૨ અથવા છિદ્રો ૩ દશ હોય છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે; પણ સ્ત્રીઓના (શરીરમાં ઉપરનાં ઉપરાંત) સ્તનમાં બે અને

૨. રમ્યતે રમણં વા રમ્, સંપદાદિત્વાત્ ક્વિપ્, સંજ્ઞાપૂર્વકત્વાત્ર ક્ષીયઃ, રમ્-ક્રીડાં ધરન્તિ વિષયપ્રાપ્તેણ ઇતિ રન્ધ્રાણિ । મૂલવિમુખાદિત્વાત્ કઃ, યદ્વા રચ હિસાસં-રાદ્ધયોઃ-રન્ધ્રયન્તિ સમ્યક્ સાધયન્તિ વિષયાન્ ઇતિ રન્ધ્રાણિ-જેઓ વિષયોને મેળવી આપી આનંદ પમાડે અથવા વિષયોને સાધી આપે-પોતા દ્વારા મેળવી આપે, તે રંધ્રો.

૩. છિદ્રયન્તે છિદ્રયન્તે વેતિ છિદ્રાણિ-છિદ્ર મેદને, છિદિર્ દ્વેષીકરણે વેત્યસ્માદ્-જે ચિરાં અથવા બાકારૂપે હોય છે-તે છિદ્રો.

(ભવતિ) ॥

ગરકાનાં બંને પડખાંમા મોટી મોટી ચાર માંસની રજ્જુઓ^૧-દોરીઓ છે; માંસની પેશીઓને બાંધી રાખવી, એ તેઓનું કામ છે. ૨૭૨

સાત સેવનોઓ અથવા સીવણીઓ

સેવન્યઃ સપ્ત તાસાં તુ ભવેયુઃ પચ્ચ મસ્તકે ।
एका शेफसि जिह्वायामेका विध्येत्र ताः कचित् ॥

અન્ય-સેવન્યઃ તુ સપ્ત ભવેયુઃ, તાસાં પચ્ચ મસ્તકે, એકા શેફસિ, એકા જિહ્વાયા; તાઃ ક્વચિત્ ન વિધ્યેત્ ॥

(શરીરમાં) સીવણીઓ^૨ તો કુલ સાત છે; તેઓમાંની પાંચ માથામાં છે, એક લિંગમાં છે અને એક જીભમાં છે; તેઓને ઠદી પણ વીંધવી નહિ. ૨૭૩

ચૌદ સંઘાતો અથવા હાડકાંના જથ્થા

चतुर्दशास्थानां संघातास्तेषां त्रयो गुल्फजानुबद्धक्षणेषु । एतेन इतरसंख्येयाद्वा च व्याख्यातौ ।
त्रिकशिरसोरैकैकम् ॥

અન્ય-અસ્થનાં સંઘાતાઃ^૩ ચતુર્દશ (સન્તિ), તેષાં ત્રયઃ ગુલ્ફજાનુવદ્ધક્ષણેષુ (સન્તિ), એતેન ઇતરસંખ્યેયાદ્વા ચ વ્યાખ્યાતૌ, ત્રિકશિરસાંઃ એકૈકમ્ ॥

હાડકાંઓના જથ્થા ચૌદ છે; તેઓમાં પગની બે ઘૂંટીઓમાં બે, બે ગોઠણમાં બે, બે સાથળની સંધિઓમાં બે, બે હાથનાં કાંડા આગળનાં ટોચકાંમાં બે, બે કોણીઓમાં બે, હાથની તથા ખભાની સંધિઓમાં બે અને ડોકમાં એક તથા માથામાં એક છે.

ટીકા-અત્ર તુ ત્રિકપદેન વાહુપ્રીવાસ્યસંઘાત ઉચ્યતે । અહીં 'ત્રિક'પદ્યથી હાથ અને ડોકનાં હાડકાંનો જથ્થો કહ્યો છે.

૧. સ્વજ વિસર્ગો-સ્વજ્યન્તે-વિરચ્યન્તે માંસાદ્ બન્ધનરૂપા માંસપેશીનામિતિ રજ્જવઃ-જેઓ માંસની પેશીઓના બંધનરૂપે માંસમાંથી બને છે-તે રજ્જુ-દોરકાં.

૨. સીવ્યન્તે-હવ તન્તુસંતાનરિતિ, સેવન્ય-તાંત-ણ્યોઓના સમુદાયોથી બનેલે સીવી-ઓટી લીધી હોય, તે સેવનીઓ-શરીરના એવા ભાગો છે, કે જેઓને ચામડીના દોરાઓથી જાણે ઓટી લીધા હોય !

૩. સંઘન્યન્તે-સમુદાયીક્રિયન્તે-હવિતિ સંઘાતાઃ-જે હાડકાંઓને સમુદાય-જથ્થારૂપે કહેલ છે, તે સંઘાતો.

ચૌદ સીમંતો અથવા સેંથા

चतुर्दशैव सीमन्ताः कथिता मुनिपुङ्गवैः ।
संघाताः सीविता यैस्तु सीमन्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥ २७४

અન્ય-મુનિપુંગવૈઃ સીમન્તાઃ ચતુર્દશ એવ કથિતા. ।
યૈઃ તુ સંઘાતાઃ સીવિતાઃ તે સીમન્તા પ્રકીર્તિતાઃ ॥

ઉત્તમ મુનિઓએ સીમંતો^૪ ચૌદ જ કહ્યા છે; જે (હાડકાં)ઓએ (ઉપર કહેલા ચૌદ) સંઘાતોને સીવી લીધા છે, તેઓને 'સીમંત' કહ્યા છે. ૨૭૪

ત્વચાઓ અથવા ચામડીઓ

क्षीरस्य पच्यमानस्य यथा सन्तानिका भवेत् ।
पच्यमानस्य शुक्रस्य रजसश्च तथा त्वचः ॥
पूर्वावभासिनी तासां सिध्मस्यानं च सा रगृता ।

અન્ય-યથા પચ્યમાનસ્ય ક્ષીરસ્ય સન્તાનિકા ભવેત્, તથા પચ્યમાનસ્ય શુક્રસ્ય રજસઃ ત્વચઃ (સ્યુઃ) તાસાં પૂર્વા અવભાસિની,^૫ સા સિધ્મસ્યાનં^૬ સ્મૃતા ॥

જેમ અગ્નિથી પાકતા દૂધમાંથી તર થાય છે, તેમ પિત્તથી પાકતા વીર્યમાંથી અને રજમાંથી ત્વચા^૭-ચામડીઓ થાય છે; તેઓમાં પહેલી ચામડીનું નામ અવભાસિની છે અને તે સિધ્મ નામના એક જાતના કોઢનું સ્થાન છે. ૨૭૫

ટીકા-અયાવભાસિની-પ્રાજકેન પિત્તેનાવભાસનાત્ । પરિણાહેન વિસ્તારિતસ્ય વ્રીહેર્વિંશતિભાગેષ્વદશો ભાગઃ પ્રમાણં યત્યાઃ । વ્રીહિરત્ર યવઃ । સા સિધ્મપદ્મકળ્પટકચીર-ધિષ્ઠાનમ્ ॥ પહેલી ચામડી બ્રાજક નામના પિત્તથી

૪. સીમ્નઃ અન્તા-કેશવિન્યાસા-હવ ચૈ. સંઘાતાઃ સીવિતાઃ તે સીમન્તા-સેંથાઓની પેઠે જેઓએ પૂર્વોક્ત સંઘાતોને સીવી લીધા છે, તે સીમંતો.

૫. અવભાસતે-પ્રકાશતે પ્રાજકપિત્તેનેતિ અવભાસિની-પ્રાજક નામના પિત્તને લીધે જે પ્રકાશે-ચળકે છે, તે અવભાસિની.

૬. સિધ્ધયતિ-કુષ્ઠવિશેષરોગરૂપેણ, પ્રાપ્નોતિ ચ પૂર્વાયાં ત્વચિ-હવિતિ સિધ્ધ-જે એક જાતના કોઢના રોગરૂપે પહેલી ચામડી પર પ્રાપ્ત થાય, તે સિધ્ધ.

૭. ત્વચન્તિ સંવૃણ્વન્તિ શરીરં તદવધ્યર્થેતિ ત્વચઃ-કિવપ્, યદ્વા તન્વન્તિ-શરીરોપરિ વિસ્તારં પ્રાપ્નુવન્તીતિ ત્વચઃ (તનોતેરનથ વઃ-ચાક્રિક)-જેઓ શરીરને તથા તેના અવધ્યેને ઢાંકે છે અથવા શરીરની ઉપર જે દેલાય છે, તે ત્વચાઓ.

છે; જેટલાં રૂંવાડાં, છે તેટલા જ તેઓના (રહેવાના) ખાડા છે. ૨૮૦

અંગો અને ઉપાંગો શાથી બને છે?

અક્ષપ્રત્યક્ષનિર્વૃત્તિઃ સ્વભાવાદેવ જાયતે ।
સન્નિવેશશ્ચ ગાત્રાણાં નાત્રાસ્તે કારણાન્તરમ્ ॥૨૮૧

અન્વયઃ-અક્ષપ્રત્યક્ષનિર્વૃત્તિઃ ગાત્રાણાં ચ સન્નિવેશઃ
સ્વભાવાત્ એવ જાયતે, અત્ર કારણાન્તરં ન અસ્તે ॥

અંગો અને ઉપાંગોનું બનવું તથા
ગાત્રોની રચના ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ થાય છે,
એમાં બીજું કશું કારણ નથી. ૨૮૧

ટીકા-નિર્વૃત્તિઃ-સિદ્ધિઃ । સ્વભાવાત્ ઈશ્વરાત્ । સન્નિ-
વેશો રચનાવિશેષઃ । શ્લોકમાંના 'નિર્વૃત્તિ' પદનો
અર્થ સિદ્ધિ છે, 'સ્વભાવાત્' એટલે ઈશ્વરથી અને
'સન્નિવેશ' એટલે જુદી જુદી રચના. ૨૮૧

અંગપ્રત્યંગનિર્વૃત્તૌ યે ભવન્ત્યગુણા ગુણાઃ ।
તે તે ગર્ભસ્ય વિજ્ઞેયા ધર્માધર્મનિમિત્તજાઃ ॥૨૮૨॥
દન્તાનાં પતનં જન્મ પુનઃ પાતે ત્વસંભવઃ ।
તલેષ્વનુદ્ગ્રવો લોક્ષામેતત્સર્વં સ્વભાવતઃ ॥૨૮૩॥

અન્વયઃ-અક્ષપ્રત્યક્ષનિર્વૃત્તૌ યે ગુણાઃ અગુણાઃ ભવન્તિ,
તે તે ગર્ભસ્ય ધર્માધર્મનિમિત્તજાઃ વિજ્ઞેયાઃ । દન્તાનાં
પતનં પુનઃ જન્મ પાતે તુ અસંભવઃ, તલેષુ લોક્ષામ્ અનુદ્-
ગ્રવઃ એતત્ સર્વં સ્વભાવતઃ (ભવતિ) ॥

ગર્ભનાં અંગો તથા ઉપાંગો બનવામાં
જે કંઈ શુભ કે દોષ થાય છે, તે ગર્ભમાં
આવેલ જીવના ધર્મ-અધર્મરૂપી પ્રારબ્ધના
કારણે થાય છે, એમ સમજવું. પહેલી વારના
કાંત પડી જઈ બીજી વાર આવે છે અને બીજી
વારના પડી જતાં પાછા ઊગતા નથી; હાથ-
પગનાં તળાંઓમાં રૂંવાડાં ઊગતાં નથી; આ
બધું ઈશ્વરની ઇચ્છારૂપ સ્વભાવથી જ થાય છે.

ગર્ભમાં દર મહિને શું શું થાય છે ?

ગર્ભાશયે નિપતિતં યાદક્ શુકં તથાર્તવમ્ ।
તાદગેવ દ્રવીમૂતં પ્રથમે માસિ તિષ્ઠતિ ॥૨૮૪॥

અન્વયઃ-શુકં તથા આર્તવં ગર્ભાશયે યાદક્ નિપ-
તિતં (ભવેત્) તાદગ્ એવ દ્રવીમૂતં પ્રથમે માસિ તિષ્ઠતિ ॥

વીર્ય અને રજ ગર્ભાશયમાં જેવું પડયું
હોય તેવું ને તેવું જ પ્રવાહીરૂપે પહેલા મહિ-
નામાં રહે છે. ૨૮૪

મહત્પિત્તકફેસ્તત્સ્યૈઃ પચ્યમાનો દ્વિતીયકે ।
કલલસ્યમહામૂતસમુદાયો ધનો ભવેત્ ॥૨૮૫॥

અન્વયઃ-તત્સ્યૈઃ મહત્પિત્તકફૈઃ પચ્યમાનોઃ કલલ-
સ્યમહામૂતસમુદાયઃ દ્વિતીયકે (માસિ) ધનો ભવેત્ ॥

એ ગર્ભાશયમાં રહેલા વાત, પિત્ત અને
કફથી પાકતાં વીર્ય અને રજમાં રહેલો
પચ્યમહાભૂતોનો સમુદાય બીજા મહિનામાં
ઘાટો થાય છે. ૨૮૫

ટીકા-અત્ર મહત્કફયોરપિ પાકહેતુત્વં તયોરપ્યૂષ્મ-
જોડધિકરણત્વાત્, યત્ ઉક્તં ચરકે-'મૌમાપ્યામેયવાયવ્યાઃ
પશ્ચોધ્માણઃ સનામસાઃ ।' અહીં વાયુ તથા કફને પણ
ગર્ભપાકના કારણ કહેલા છે; કારણ કે તેઓમાં પણ
ગરમી રહેલી છે; જેથી ચરકમાં કહ્યું છે, કે પૃથ્વીની,
જળની, તેજની, વાયુની તથા આકાશની-એમ
પાંચેયની ગરમી છે.' ૨૮૫

તૃતીયે માસિ શિરસો હસ્તયોઃ પાદયોસ્તથા ।
પિષ્ઠકાઃ પશ્ચ સિદ્ધયન્તિ સૂક્ષ્મા અવયવાસ્તનોઃ ॥

અન્વયઃ-તૃતીયે માસિ હસ્તયોઃ પાદયોઃ તથા શિરસઃ
પશ્ચ પિષ્ઠકાઃ તથા તનોઃ સૂક્ષ્માઃ અવયવાઃ સિદ્ધયન્તિ ॥

ત્રીજા મહિનામાં બે હાથના બે, બે
પગના બે અને એક એક માથાનો-એમ
પાંચ પિંડ અને શરીરના સૂક્ષ્મ અવયવો
તૈયાર થાય છે. ૨૮૬

સર્વાણ્યજ્ઞાન્યુપાક્ષાનિ ચતુર્થે સ્યુઃ સ્ફુટાનિ હિ ।
હૃદયવ્યક્તમાવેન વ્યજ્યતે ચેતનાપિ ચ ॥૨૮૭॥

અન્વયઃ-ચતુર્થે (માસિ) સર્વાણિ અજ્ઞાનિ (ચ)
ઉપાક્ષાનિ સ્ફુટાનિ હિ (ભવન્તિ), હૃદયવ્યક્તમાવેન
ચ ચેતના અપિ વ્યજ્યતે ॥

ચોથા મહિનામાં સઘળાં અંગો તથા
ઉપાંગો ખરેખર સ્પષ્ટ થાય છે; તેમ જ હૃદયની
સ્પષ્ટતા થવાથી ચેતના પણ (ચોથા મહિનામાં)
સ્પષ્ટ થાય છે. ૨૮૭

તસ્માच्चતુર્થે ગર્ભસ્તુ નાનાવસ્તૂનિ વાચ્છતિ ।
તતો દ્વિહૃદયા યસ્માન્નારી દૌહૃદિની મતા ॥૨૮૮॥

અન્વયઃ-તસ્માત્ ચતુર્થે (માસે) તુ ગર્ભઃ નાના-
વસ્તૂનિ વાચ્છતિ । તતઃ યસ્માત્ નારી દ્વિહૃદયા (ભવતિ
તસ્માત્) દૌહૃદિની મતા ॥

તેથી ચોથા મહિનામાં તો ગર્ભને
અનેક વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે; તે સમયે
જે કારણે સ્ત્રી (એક પોતાનું અને બીજું
ગર્ભનું એમ) બે હૃદયવાળી થાય છે, તેથી તે

જે સ્ત્રીને તપસ્વીઓના આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી જિતેન્દ્રિય અને ધર્માત્મા દીકરો જણે છે; તેમ જ જે સ્ત્રીને દેવતાની મૂર્તિનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી સદાશિવના પાર્ષદ જેવો દીકરો જણે છે.

ટીકા-આશ્રમે-તપસ્વિનામાશ્રમે દૌહદાત્, પાર્ષદોપમં પ્રયોગમમ્. આશ્રમ એટલે તપસ્વીઓના આશ્રમ વિષે દોહદ થવાથી; પાર્ષદ જેવો-પ્રમથ શિવગણ જેવો.

હલકી ઇચ્છાનું હલકું ફળ
દર્શને વ્યાલજાતીનાં હિસાશીલં પ્રસૂયતે ।
સ્કાક્ષં લોમશં શૂરં મહિષામિપદૌહદાત્ ॥૨૯૭॥
અન્યથ-વ્યાલજાતીનાં દર્શને (દૌહદાત્) હિસા-
શીલં પ્રસૂયતે । મહિષામિપદૌહદાત્ સ્કાક્ષં લોમશં શૂરં
(પુત્રં) પ્રસૂયતે ॥

જે સ્ત્રીને સર્પની જાતિઓ જોવાની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી હિંસા કરવાના સ્વભાવ-
વાળો દીકરો જણે છે; તેમજ પાડાનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો રાતાં નેત્રવાળો,
ધણું રૂંવાડાંવાળો અને વીર પુત્ર જણે છે.
વારાહમાંસે સ્વપ્નાલું શૂરં સંજનયેત્સુતમ્ ।
મૃગમાંસે તુ તચ્છાયં વિક્રાન્તં વનચારિણમ્ ॥૨૯૮॥
અન્યથ-વારાહમાંસે (દૌહદાત્) સ્વપ્નાલું શૂરં (પુત્રં)
સંજનયેત્ ! મૃગમાંસે તુ તચ્છાયં વિક્રાન્તં વનચારિણમ્
(જનયેત્) ॥

સૂવરનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો
ઊંઘવાના સ્વભાવવાળો અને શૂર પુત્રને જણે
છે; હરણનું માંસ ખાવાની ઇચ્છા થાય, તો
હરણ જેવી કાંતિવાળો, પરાક્રમી અને વનમાં
ફરનારો દીકરો જણે છે. ૨૯૮

અતોઽનુક્તેષુ યા નારી દૌહદં વિદધાતિ હિ ।
શરીરાચારશીલૈઃ સા સમાનં જનયિષ્યતિ ॥૨૯૯॥
અન્યથ-યા નારી અતઃ અનુક્તેષુ દૌહદં વિદધાતિ,
સા શરીરાચારશીલૈઃ સમાનં હિ જનયિષ્યતિ ॥

જે સ્ત્રીને અહીં કહ્યા સિવાયની કોઈ
વસ્તુની ઇચ્છા થાય, તે સ્ત્રી શરીર, આચાર
અને સ્વભાવથી ઇચ્છેલી વસ્તુના જેવો જ
દીકરો જણે છે. ૨૯૯

પાંચથી આઠ મહિનાઓમાં શું ?
પચ્ચમે માનસં પથે બુદ્ધિશ્રાતિપ્રબુદ્ધયતે ।
સર્વાણ્યજ્ઞાન્યુપાજ્ઞાનિ મૃશં વ્યક્તાનિ સપ્તમે ॥૩૦૦॥
ભા. ૬

અન્યથ-પચ્ચમે (માસિ) માનસં, પથે ચ બુદ્ધિઃ
અતિપ્રસૂયતે । સપ્તમે સર્વાણિ અજ્ઞાનિ ઉપાજ્ઞાનિ મૃશં
વ્યક્તાનિ (ભવન્તિ) ॥

પાંચમે મહિને મન અને છઠું મહિને
બુદ્ધિ અત્યંત જાગૃત થાય છે; સાતમે
મહિને સઘળાં અંગો અને ઉપાંગો સારી
પેઠે સ્પષ્ટ થાય છે. ૩૦૦

ઓજોઽષ્ટમે સચ્ચરતિ માતાપુત્રૌ મુહુઃ ક્રમાત્ ।
તેન તૌ મ્લાનમુદિતૌ સ્વાતાં જાતૌ ન જીવતિ ॥૩૦૧॥

અન્યથ-ઔષ્ટમે ઓજઃ સંચરતિ, તેન તૌ માતાપુત્રૌ
મુહુઃ ક્રમાત્ મ્લાનમુદિતૌ સ્વાતામ્, જાતઃ ન જીવતિ ॥

આઠમા મહિનામાં ઓજનો સંચાર
થાય છે, તેથી (અનુક્રમે જીવ જરાવારમાં
દીકરામાં પેસે છે અને જરાવારમાં માતામાં
પેસે છે; તેથી) મા અને દીકરો વારંવાર
ખેદ અને હર્ષ પામ્યા કરે છે; તેમ જ એ
આઠમા મહિને જન્મેલું બાળક (ઓજ ન
હોય તો-) જીવતું નથી. ૩૦૧

ન જીવત્યષ્ટમે જાતસ્તત્રોજો ન સ્થિરં યતઃ ।
તથા નૈર્ઋત્યમાગત્વાદાપયેત્તદ્વલિં તતઃ ॥ ૩૦૨॥

અન્યથ-ઔષ્ટમે જાત. ન જીવતિ, યતઃ તત્ર ઓજઃ
સ્થિરં ન (ભવતિ) તથા નૈર્ઋત્યમાગત્વાત્ તતઃ વલિં
દાપયેત્ ॥

આઠમા મહિનામાં જન્મેલું જીવતું નથી,
તેનું કારણ આ છે, કે તે મહિનામાં ઓજ
સ્થિર હોતું નથી; આઠમે મહિને બાળકના
શરીર પર નૈર્ઋત્ય નામના દેવનો ભાગ
લાગે છે; તેથી તે દેવને બલિદાન આપવું
જોઈએ. ૩૦૨

ટીકા-નૈર્ઋત્યાય માગત્ય ચાલેષુ રૂદ્રેણ દત્તઃ ॥
યત ઉપં કુમારતન્ત્રે-અષ્ટમે માસિ નૈર્ઋત્યાય-માંસો-
દનં વલિં દાપયેદિતિ ॥ બાળકનાં શરીરમાં રૂદ્ર-
દેવે નૈર્ઋત્યનો ભાગ આપ્યો છે; જેથી કુમારતન્ત્રમાં
કહ્યું છે, કે 'આઠમે મહિને નૈર્ઋત્યને માંસ મિત્ર
ભાતનું બલિદાન અપાવવું.' ૩૦૨

બાળકનો જન્મસમય
નવમે દશમે માસિ નારી વાલં પ્રસૂયતે ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥ ૩૦૩॥
અન્યથ-નવમે દશમે એકાદશે વા દ્વાદશે માસિ નારી
વાલં પ્રસૂયતે, વિકારતઃ તતઃ વા અન્યત્ર (પ્રસૂયતે) ॥

નવમે, દશમે, અગ્રિયારમે કે બારમે
મહિને પણ શ્રી જ્યેષ્ઠે છે, કોઈ વિકાર હોય
તો કોઈ બીજા (વધારે) સમયે પણ જ્યેષ્ઠે છે.

ગર્ભમાં કયું જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે?

શિવે મવતિ આદ્ય પૂર્વમિત્યાહ ચૌત્તમ ।

શિવસ્વેયોપજાયન્તે પ્રમાતાનીત્રિયાપિ યત્ ॥૩૦૪॥

અર્થ-પ્રથમ શિવે મવતિ, હિતિ શૈલક
માત્ર, કદ શિર્ષક એ પ્રમાણે દર્શિયાપિ વપવાન્યે ॥

‘ચરીરનું માથું પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે,’

જેમ ચૌત્તમ કહે છે, કારણ કે માતામાં જ
મુખ ઇન્દ્રિયો થાય છે ૩૦૪

દ્વયં જાયતે પૂર્વે કૃતવીર્યપ્રજન્મુનિ ।

પુરોહ મનસાપિ પવસ્તત્ સ્થાનમારિતમ્ ॥૩૦૫॥

અર્થ-પૂર્વે દ્વયં જાયતે (હિતિ) કૃતવીર્ય મુનિ
મવત્, પત્ર કુદે ન મનસઃ ન અપિ તત્ સ્થાનમ્
દિશ્વ ॥

‘પ્રથમ કૃત્વ ઉત્પન્ન થાય છે,’ જેમ
કૃતવીર્ય મુનિએ કહ્યું છે, કારણ કે મનન
અને ઇન્દ્રિયોર્થ સ્થાન કૃત્વ કહેવાય છે, ૩૦૫

પાપાધર્મ્યં હિતિ માત્ર પૂર્વે મામિસમુદયઃ ।

પ્રાજો યત્ર સ્થિતો દેહઃ વર્ષયત્યુપ્સર્ગયુગઃ ॥૩૦૬॥

અર્થ-પૂર્વે મામિસમુદયઃ હિતિ પાપાધર્મ્યં માત્ર,
યત્ર સ્થિતઃ કાલઃ કાલસર્ગયુગ (કલ) દેહઃ વર્ષયતિ ॥

‘પ્રથમ નાભિ ઉત્પન્ન થાય છે,’ જેમ
ચારાશ્યમે મુનિ કહે છે, કારણ કે અર્ધ-નાભિમાં
શ્લી માથું ગરમીની સક્રિયતાથી દેહને
વધારે છે, ૩૦૬

પાણિપાર્શ્વે મથેત્ પૂર્વે મર્ત્યગ્રહેયમુર્ધૈર્મતમ્ ।

કેહિના સ્વકાક્રોધા પાણિપાપામયા યતા ॥૩૦૭॥

અર્થ-પૂર્વે પાણિપાર્શ્વે મથેત્ (હિતિ) મર્ત્યગ્રહે-
યને મત્મ (મર્તિ), કદ કેહિના સ્વકા ક્રોધા પાણિ-
પાપામયા (મર્તિ) ॥

પહેલાં કાશયમ ઉત્પન્ન થાય છે, કોવો
માકંડેય મુનિનેય મત છે, કારણ કે માથીની
સઘળી શેષાકો કાશયમના આક્રમવાળી જ
હોય છે (માટે કાશ અને પગ પ્રથમ ઉત્પન્ન
થવાનો સંભવ છે.) ૩૦૭

મયમં જાયતે કોઈ તતા સર્વાજ્ઞસમમા ॥

પત્તુ અપમાસ ગોતમો મુનિપુજ્યઃ ॥૩૦૮॥

અર્થ-મુનિપુજ્ય ગોતમો મુનિપુજ્યઃ ॥ ૩૦૮ ॥

(૩૦૮) પ્રથમ જાણે જાયતે, તા સર્વાર્થમા ॥

મુનિઓમાં ઉત્તમ ગૌતમ મુનિ તો આમ
કહી ગયા છે, કે ‘પ્રથમ કોડો ઉત્પન્ન થાય
છે અને તે પછી સઘળા અંગો ઉત્પન્ન
થાય છે.’ ૩૦૮

સર્વાર્થપ્રજ્ઞામ્યુપાદાનિ યુગપત્સમ્યવન્તિ હિ ।

સુભમ્યાધોપનમ્યન્તે મર્ત્ય ધમ્યન્તરેદિમ્ ॥૩૦૯॥

અર્થ-સર્વાર્થ પ્રજ્ઞાનિ વપાદાનિ યુગપત્ સિ
સમ્યવન્તિ, (ચિત્) સુભમ્યાધોપનમ્યન્તે, મર્ત્ય
ધમ્યન્તરે મત્મ (મર્તિ) ॥

‘સઘળા અંગો અને ઉપાંગો એકસમયે
ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતાં
નથી.’ આવો ધન્વંતરિનો મત છે ૩૦૯

માત્રસ્યાયુપક્ષે મયન્તિ યુગપત્સર્વસિ-
મજ્ઞાત્રયો, અસ્થાને ન પૂપપૃથગતતુલ્યા કુદાસ-
વય સ્પૃધા । એવં ગમેસમુદયે ત્વચપથાઃ ક્ષે-
મપત્ત્યેકદા, અસ્થાઃ સુદૃઢતા ન તે પ્રકટતા-
માયાન્તિ હર્ષિ ગતા ॥૩૧૦॥

અર્થ-માત્રસ્યાયુપક્ષે નૃપત્ત મર્ત્યસિમમ્ય-
વન્તિ, (ચિત્) તતુલ્યા કુદાસ કુદાસ ન અસ્થા-
તે એવં કુદા (કલ) કુદા (મર્તિ), એવં
સુદૃઢતા એવં અસ્થા એવા મર્તિ, (ચિત્)
સુદૃઢતા કલ્પા ન (મર્તિ), તે હર્ષિ ગતા (કલ્પ)
પ્રકટતા માયાન્તિ ॥

જેમ આંખાનાં નાનાં કૂળમાં એકસમયે
જર્ણ, ક્રિયો, મનસ, ઇન્દ્રિય, કલ્પ, અસ્થ
અને શીટિયું વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં
તે ઝીણાં ઝીણાં હોવાથી લુપ્ત લુપ્ત દેખાતાં
નથી, પરંતુ અચરે પુટ થાય છે, ત્યારે
સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ જર્ણમાં સઘળા અન્-
યો એકસમયે ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં
ઝીણાં હોવાથી દેખાતાં નથી, પરંતુ અચરે
ખોટા થાય છે, ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રકટ થાય છે.

શીષ-મત્તત્ત-કલ્પરિષ્વરે ત્વચપથાઃ ક્ષે-
મપત્તિ એવંતે । ‘મનનદિ’ એમાં રહેલા મર્ત્ય
સન્દર્શી ત્વચ, મેશ્વરા, મનન, ઇન્દ્રિયો અને
શીટિયો એવા છે ૩૧૦

ગર્ભમાં માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થતા અવયવો
કેશાદ્યમધુર્યજોગાનિ નજા વસ્તુ શિવાસ્થા ।
અમર્યા આયવા યુગમેતાનિ પિતૃગાનિ હિ ॥૩૧૧॥

અન્વય:-કેદારા: મ્મસુ ચ લોમાનિ નસ્યા: દન્તા: તથા
શિરા: ધમન્ય: સ્તાયવ: શુક્રમ્-એતાનિ પિતૃજાનિ હિ ॥

કેદાર, દાદીમૂછ, રૂપાડાં, નખ, દાંત, શિરા-
ઓ, ધમનીઓ, સ્નાયુઓ અને વીર્ય, આટલાં
પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧૧

માંસાસ્તુદ્મજમેદાંસિ યકૃત્કૃત્ત્રીહાન્ત્રનામય: ।
હૃદયં ચ ગુદં ચાપિ ભવન્ત્યેતાનિ માતૃત: ॥૩૧૨॥

અન્વય:-માંસાસ્તુદ્મજમેદાંસિ યકૃત્કૃત્ત્રીહાન્ત્રનામય:
ચ હૃદયં ચ ગુદમ્ અપિ-એતાનિ માતૃત: ભવન્તિ ॥

માંસ, લોહી, મજ્જા, મેદ, જમણા પડ-
ખાની ગાંઠ, બરોળ, આંતરડાં, નાભિ, હૃદય
અને શુદ્ધા-આટલાં માતાથી થાય છે. ૩૧૨

રસથી શું ઊપજે છે?

શરીરોપચયો વર્ણો વલં દેહસ્થિતિસ્તથા ।
રસાદેતાનિ જાયન્તે મિષજો મુનયો જયુ: ॥૩૧૩॥

અન્વય:-શરીરોપચય: વર્ણ: તથા વલં દેહસ્થિતિ:-
એતાનિ રસાદ જાયન્તે (કૃતિ) મિષજ: મુનય: જયુ: ॥

શરીરનું વધવું, વર્ણ, બળ અને દેહની
સ્થિતિ, આટલાં રસથી થાય છે, એમ
વૈદ્યમુનિઓએ કહેલું છે. ૩૧૩

આત્માથી શું ઊપજે છે?

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાયુષ્ચ સુલ્લદુઃખાદિકં તથા ।
ઇન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ ભવન્ત્યેતાનિ ચાત્મન: ॥૩૧૪॥

અન્વય:-જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમ્ ચ આયુ: તથા સુલ્લદુઃખા-
દિકં ચ સર્વાણિ ઇન્દ્રિયાણિ-એતાનિ આત્મન: ભવન્તિ ॥

જ્ઞાન, અપરોક્ષ અનુભવ, આયુષ, મુખ,
દુઃખ, (અનેક યોનિઓમાં જન્મ થવો આદિ)
તથા બધી ઇન્દ્રિયો, આ બધાં આત્માથી
થાય છે. ૩૧૪

ટીકા-સુલ્લદુઃખાદિકમિત્યાદિશબ્દેન નાનાયોનિજન્મા-
દિકમુચ્યતે । આત્મન:-આત્મસન્નિકર્ષાત્ નત્વાત્મનો જાય-
ન્તે, આત્મનો નિર્વિકારત્વાત્કૃતિમાવાનુપપત્તે: । અહીં
શ્લોકમાં 'સુલ્લદુઃખાદિકં' એ પદમાં આદિ શબ્દ
હોવાથી અનેક યોનિઓમાં જન્મ વગેરે કહેવાય
છે; વળી અહીં નેકે જ્ઞાન આદિ અને સઘળી
ઇન્દ્રિયો, એ આત્માથી થાય છે, એમ કહ્યું છે, પણ
આ નિર્વિકાર આત્મામાંથી કાઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થવી
ઘટતી નથી; માટે આત્માથી એટલે આત્માના સમીપ-
પણાથી એ થાય છે, એમ સમજવું. ૩૧૪

ગર્ભને જિવાડે છે કેણુ?

અગ્નીપોમોં મહી વાયુર્નમ: સત્ત્વં રજસ્તમ: ।
પચ્ચેન્દ્રિયાણિ મૂતાત્મા ગર્ભે સંજીવયન્તિ હિ ॥૩૧૫॥

અન્વય:-અગ્નીપોમોં મહી વાયુ: તમ: સત્ત્વં રજ:
તમ: પચ્ચ ઇન્દ્રિયાણિ મૂતાત્મા (એતાનિ) હિ ગર્ભે
સંજીવયન્તિ ॥

અગ્નિ, ચંદ્ર, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ,
સત્ત્વ, રજસ તથા તમસ, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને
પ્રારબ્ધકર્મ આટલાં જ ગર્ભને જિવાડે છે.

ટીકા-અમિરત્ર પાચકપ્રાજકાલોચ્ચકરકસ્યાધકાનાં
તથા પાચમૌતિકાનાં તથા સપ્તધાતુગતાનામગ્નીનાં શક્તિ-
રૂપતયાવસ્થિતો વાચોડધિદેવત્વં પ્રાપ્નો બોદ્ધવ્ય:, સ ચ
પાચકાદિકર્મેણા જીવયતિ । સૌમથ પચાત્મકરુષ્ણેખ્મરસ-
શુક્રાદીનાં તોયાત્મકાનાં માવાનાં રસનેન્દ્રિયસ્ય ચ શક્તિ-
રૂપતયાવસ્થિતો મનસદ્વાધિદેવત્વં પ્રાપ્નો બોદ્ધવ્ય: । સ
ચ સૌમ્યધાતોરોજ:પ્રમુતે: પોષણેન પવનપાવકસંશુષ્કભાગ-
સ્યાર્દેતાવિધાનેન જીવયતીતિ શેષ: । મહી ચ જલેન
ક્ષિત્રત્યાપિ કઠિનતાવિધાનેન । વાયુર્દોષધાતુમલાક્રોપાક્ષા-
ધીનાં સંચારણેનોચ્છ્વાસનિ:શ્વાસાભ્યાં ચ । તમ:-અનિ-
લાનલવિદારિતસ્રોતસામૂર્વાધસ્તિર્દગવકાશદાનેન । સત્ત્વં
રજસ્તમથ્ મનોરૂપતયા પરિણતં જીવાત્મનો જીવને શરીરા-
ન્તરપ્રવહે મોક્ષણે ચ હેતુરિતિ તદપિ જીવયતિ । પચ્ચેન્દ્રિ-
યાણિ-શ્રોત્રત્વદ્ગ્રોત્રજિહ્વાગ્રાણાણિ શબ્દાદિપ્રવહનકર્મેણા ।
મૂતાત્મા-કર્મપુરુષ: સ ચારોષસ્થૈવ રાશેષૈતન્યહેતુર્જીવય-
તીતિ ॥ અહીં અગ્નિ એટલે પાચક, બ્રાજક, આલો-
ચક, રંજક અને સાધક એ પાંચ પ્રકારનાં
પિત્તોની તથા પચ્ચમહાભૂતમાં રહેલી ગરમીઓની
તથા સાત ધાતુઓમાં રહેલા અગ્નિઓની શક્તિએ
રહેલો તેમ જ વાણીના દેવતાપણાને પામેલો સમ-
જવો; તે પાચન કરાવનારનું કામ કરી જિવાડે છે.

તેમજ ચંદ્ર એટલે પાંચર પ્રકારના કંક, રસ
અને વીર્ય આદિ જળરૂપ પદાર્થોની અને રસના
(જમ) ઇન્દ્રિયની શક્તિએ રહેલો ચંદ્ર, કે જે મનના
દેવતાપણાને પામેલો છે, તે સમજવો; તે ઓજ
આદિ સૌમ્ય ધાતુઓના પોષણથી અને પવન તથા
અગ્નિથી સુકાયેલા ભાગને ભીનો કરવારૂપ કામ
કરવાથી ગર્ભને જિવાડે છે. પૃથ્વી તે જળ વડે ભીના

૧. પાંચ પ્રકારનાં પિત્ત વિષે આ પુસ્તકમાં
પ્રથમ જણાવેલું છે.

૨. પાંચ પ્રકારના કંક વિષે પણ આ પુસ્તકમાં
પ્રથમ જણાવેલું છે.

કારણને લીધે નખ અને વાળ એ જે તો કાયમ વધ્યા જ કરે છે, એવી મર્યાદા છે. ૩૨૧

ટીકા-પ્રકૃતિ કૃત્વા કારણં કૃત્વા । સ્થિતિઃ-મર્યાદા ।
‘દોષમાં’ ‘પ્રકૃતિ કૃત્વા’ એટલે કારણને લીધે અને ‘સ્થિતિ’ એ પદનો અર્થ મર્યાદા એવો છે.

ચેતનાવાળાં અને ચેતના વગરનાં અંગો

ચેતનાનામધિષ્ઠાનં મનો દેહશ્ચ સેન્દ્રિયઃ ।
કેશલોમનસ્વાપ્રાન્તર્મલદ્રવ્યગુણેવિતા ॥ ૩૨૨ ॥

અન્વયઃ-મનઃ ચ સેન્દ્રિયઃ દેહઃ, કેશલોમનસ્વાપ્રાન્તર્મલદ્રવ્યગુણઃ વિના ચેતનાનામ્ અધિષ્ઠાનમ્ (અસ્તિ) ॥

મન અને ઇન્દ્રિયો સહિત દેહ, ચેતનાનાં સ્થાનરૂપ છે, પણ તેમાં કેશ, રુવાડાં, નખના આગલા ભાગ, અંદરના મળરૂપ પદાર્થો અને અંદરના ગુણો ચેતનાસહિત છે. ૩૨૨

ગર્ભ અપાનવાયુને તથા ત્રિષામૂત્રને કેમ છાડતો નથી ?

વાતાલ્પત્વાદયોગાચ વાયોઃ પકાશયસ્ય ચ ।
વાતમૂત્રપુરીપાણિર્ગર્ભસ્થો ન વિમુચ્ચતિ ॥ ૩૨૩ ॥

અન્વયઃ-વાતાલ્પત્વાત્ ચ વાયોઃ ચ પક્વાશયસ્ય અયોગાત્ ગર્ભસ્થઃ વાતમૂત્રપુરીપાણિ ન વિમુચ્ચતિ ॥

વાયુ અલ્પ હોવાથી અને વાયુનો તથા પકવાશયનો યોગ થોડો હોવાથી ગર્ભમાં રહેલો પ્રાણી અધોવાયુ-અપાનને મૂકતો નથી; તેમ જ વિષા કે મૂત્ર પણ કરતો નથી. ૩૨૩

ટીકા-અયોગાત્-રૂપદયોગાત્-એટલે થોડો સંબંધ હોવાથી.

ગર્ભ રેતો કેમ નથી ?

જરાયુણા મુલે છન્ને કપ્ઠે ચ કફવેષ્ટિતે ।
વાયોર્માર્ગનિરોધાચ ન ગર્ભસ્થઃ પ્રરોદિતિ ॥ ૩૨૪ ॥

અન્વયઃ-મુલે જરાયુણા છન્ને (સતિ) ચ કપ્ઠે કફવેષ્ટિત (સતિ) ચ વાયોઃ માર્ગનિરોધાત્ ગર્ભસ્થઃ ન પ્રરોદિતિ ॥

મોઢું-ઓળથી, ઢંકાયેલું હોવાથી, કંઠ કફથી ઘેરાયેલો હોવાથી અને વાયુના માર્ગ રોકાયેલા હોવાથી ગર્ભમાં રહેલો પ્રાણી રેતો નથી. ૩૨૪

સગર્ભા સ્ત્રીઓ પાળવાના નિયમો.

ગુર્વિણી પ્રથમાદક્ષઃ પ્રહટ્ટા મૂપિતા શુચિઃ ।
મન્વેષ્ઠુક્કામ્બરધરા ગુરુવિપ્રાર્ચને રતા ॥ ૩૨૫ ॥

અન્વયઃ-ગુર્વિણી (સગર્ભા સ્ત્રી) પ્રથમાત્ અહઃ પ્રથમ મૂપિતા શુચિઃ શુક્કામ્બરધરા ગુરુવિપ્રાર્ચને રતા મન્વેત્ ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પહેલા દિવસથી જ આનંદી, શણગારેલ તથા પવિત્ર રહેવું; તેમ જ વસ્ત્રો ધોળાં પહેરવાં, તથા શુરુ અને પ્રાહ્ન-ભોજના પૂજનમાં તત્પર રહેવું. ૩૨૫

મોજ્યં તુ મનુષ્યપ્રાયં સ્ત્રિયં હૃદયં દ્રવ્યં લઘુ ।
સંસ્કૃતં દીપનીયં તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૩૨૬ ॥

અન્વયઃ-મનુષ્યપ્રાયં સ્ત્રિયં હૃદયં દ્રવ્યં લઘુ સંસ્કૃતં તુ દીપનીયમ્ એવ મોજ્યં તુ નિત્યમ્ ઉપયોજયેત્ ॥

ઘણું કરીને મધુર, સ્નિગ્ધ, હૃદયને ગમે એવા હલકા અને પ્રવાહી પદાર્થો જ જમવા; તેમ જ વધાર આદિથી સંસ્કાર આપેલા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવા જ પદાર્થોનો કાયમ ઉપયોગ કરવો. ૩૨૬

ગર્ભિણીએ નહિ કરવા જેવું

ગુર્વિણી ન તુ કુર્વૌત વ્યાયામમપતર્પણમ્ ।

વ્યવાયં ચ ન સેવેત ન કુર્યાદતિતર્પણમ્ ॥ ૩૨૭ ॥

અન્વયઃ-ગુર્વિણી વ્યાયામમ્ અપતર્પણ તુ ન કુર્વૌત, અતિતર્પણ ન કુર્યાત્ ચ વ્યવાયં ન સેવેત ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ પરશ્રમ કરવો નહીં, જમતાં ભૂખ્યું રહેવું નહીં તેમ જ અત્યંત ધરાઈને ખાવું પણ નહીં; તેમ જ મૈથુન પણ કરાવવું નહીં. ૩૨૭

રાત્રી જાગરણ શોક યાનસ્યારોહણં તથા ।

સ્ત્રમોક્ષં વેગરોધં ન કુર્યાદુત્કટાસનમ્ ॥ ૩૨૮ ॥

અન્વયઃ-તથા રાત્રી જાગરણે શોક યાનસ્ય આરોહણં સ્ત્રમોક્ષં વેગરોધમ્ ઉત્કટાસનં ન કુર્યાત્ ॥

રાતમાં જાગરણ કરવું નહીં, શોક કરવો નહીં, વાહન પર ચડવું નહીં, લોહી કાઢવું નહીં, વિષા કે મૂત્ર આદિના વેગને રોકવો નહીં અને જાંચે કે ઉભડક જેસવું નહીં.

દોષાભિષાતૈર્ગમિષ્યા યો યો ભાગઃ પ્રપીઞ્ચતે ।
સ સ ભાગઃ શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીઞ્ચતે ॥

અન્વયઃ-ગમિષ્યાઃ દોષાભિષાતૈઃ યઃ યઃ ભાગઃ પ્રપીઞ્ચતે, સઃ સઃ ભાગઃ તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય શિશોઃ પ્રપીઞ્ચતે ॥

ગર્ભવાળી સ્ત્રીના શરીરની અંદર દોષોનો આઘાત કે પ્રત્યાઘાત થવાથી તેનો જે જે ભાગ પીડાય છે, તે તે ભાગ તેના ગર્ભમાં રહેલા બાળકનો પણ પીડાય છે. ૩૨૮

મહિનાં વિદ્યતાશ્વપ દ્વિતીયી ન સુરોન્નિયમ્ ।
 મ વિદ્યેષિ ધુર્નિય ન પદ્યેષ્યનામિયમ્ ॥૩૩૦॥
 યન્નાસિ નાપિ શુદ્ધપાત્કર્મ્યપોષિયાપિ ચ ।
 માયં પર્યપિતે શુદ્ધે મુદ્ધાત ક્ષમયિતે ન ચ ॥૩૩૧॥
 યત્પ્રસ્થાનપ્રસાદ માધોદ્યાવ્યપદાશ્વકપન ।
 મહિનિયમ્નો કોષી ધૃત્યાગારં ચ વર્જયેત્ ॥ ૩૩૨ ॥
 નોદ્યેષ્યાય તન્નુપાધિમ ગમો વિનયપતિ ।
 કલાગ્ન્યદ્યોર્તન ચ નાત્યથેષ્યારયેવપિ ॥ ૩૩૩ ॥
 નામ્પ્રસ્થાસ્યે કુપોષ્યાત્યુષે શાપમાસનમ્ ।
 પતોન્નુ નિપમાસ્યોમ્યત્નાકુર્વોત શુવિધીયદ્દૃષ્ટ

અન્નવ-ગુરિયો) મન્નિનો દિગ્ગજાઈ દિગ્ગજી
 નિયં ન જુદ્ધુર । કુલ્મમ્ અપિ ન વિદ્યુર, નમ્યાગિદે
 ન વ્યવર । કલેવા અપિપાપિ વર્ચસિ અપિ ન જુદ્ધુર
 કાર, ન વ્યવરિતે શુદ્ધમ્ જમ ન જુદ્ધિ ન મુર્ચાત ॥
 કેવલપ્રાપ્તમ્ ન મન્નપ્રાપ્તમ્ માર્ગમ્ અપિ વર્જયેત્,
 ન વર્ધિતમ્ અપિ કારે ન શુદ્ધપ્રાપ્ત વિવર્જયેત્ ॥ ૩૩૧ ॥
 ન જુદ્ધુર, જમ ગમ વિવર્જયેત્ ન જુદ્ધુર, કિન્નમ્-
 ૩ ૩૩૨મ્ અપિ અન્નવ ન વર્જયેત્ ॥ અન્નપ્રાપ્તમ્ ન
 જુદ્ધુર, અન્નવે વર્જયેત્ ન જુદ્ધુર । ગુરિયો દિગ્ગજ
 નાત્તુ નુ મિન્નમ્ વર્જયેત્ કુર્વોત ॥

અર્જવાળી શ્રીએ મહિન, ખરાબ આકાર
 વાળી કે જોઈઃ અર્જવાળી કોઈ પણ સ્ત્રીને
 શર્ષ કરવો નહીં; દુર્મંથવાળા પદાર્થને
 સુશ્વે નહીં, નેત્રને અગ્રિમ લાગે એવા
 પદાર્થને એવા નહીં; કાનને અગ્રિમ લાગે
 એવા વચન પણ સાલળવા નહીં; થાંથી,
 મુકામેટ કે ઉકામેટ આજા અમણુ નહીં;
 યોગ્ય ભાષિતા જાક, રમથાનના જાક કે અમ
 થયા કરાવે એવા પદાર્થોને ત્યાગ કરવો,
 તેમજ જાણુ નહાર નીકળણુ નહીં, કાથ
 કરવો નહીં, ઉજ્જલ કરમા રહેણુ કે જણુ
 નહીં, ક્રેષે આરે ભોગણુ નહીં, જેથી
 અર્જને રંગન થાય એણુ કોઈ પણ ક-ણુ
 નહીં, ધારીર પર તેજ પણ ખૂબ યોગ્યવણુ
 નહીં, નેમજ કોઈ વસ્તુને યોગીને ખરદ
 પણ કરાવવો નહીં. મગ્નિજાતુ કરણુ નહીં.
 મગ્ન કે અગ્નન થણુ ક્રેષુ કરણુ નહીં.
 અ સપ્તમ નિષેધો તર્જવાળી શ્રીએ કાગળથી
 જળવા એઈએ. ૩૩૦-૩૩૮

પ્રસવ થવાના મહિના

નયમે રજામે માસિ મારી ગર્ભે વસ્યતે ।
 પચાવસે પ્રાવસે વા તતોગ્ન્યપ્ર વિચારતાઃ ॥૩૩૪॥
 અન્નવ-આરી નયમે રજામે પચારસે વા પ્રાવસેર્જ
 પ્રસવ, મિચત્તા ત્તા વા અન્નવ (પ્રસવે) ॥
 શ્રી નવમે, દશમે, અગિમારમે કે બારમે
 મહિને પણ જલ્લે છે, છતાં જોને કાઈ વિચાર
 હોય, તો તેથી બીજા સમયે પણ જલ્લે છે

સુગ્રાવનુ ઘર કેવું જોઈએ?

અપદ્ધસ્તાપઠં જાત જનુર્હસ્તવિરામમ્ ।
 પ્રાચિદ્ધારમુવદ્ધારં વિદ્યપ્પાત્તિકાપદમ્ ॥૩૩૫॥
 અન્નવ-અપદ્ધસ્તાપઠં જનુર્હસ્તવિરામં પ્રાચિદ્ધાર
 (જા) ૩૩૫મ્ જાત વર્તિત્ત્વં વિરખત્ ॥
 આઠ હાથ લાંબુ, ચાર હાથ પહોળું
 અને ઉગ્રમણી તરફ કે ઉત્તર તરફ ભારજાવાઈ
 ઝુંબર, સુગ્રાવનુ ઘર બનાવણું ૩૩૬

પ્રસવ માટે તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં શરીર
 જાતે દિ શિપિલે કુસો મુક્તે દ્વયવચ્ચમે ।
 લગ્નલે જયને મારી પિલેપા પ્રસમામુખ ॥૩૩૭॥
 આસપ્તપ્રસવાયાનુ કદીરુષ્ટ તુ સાધ્યમ્ ।
 મહેન્નુદ્ધા મહુસિધ મૂત્રસ્ય ચ મન્નસ્ય ચ ॥૩૩૮॥
 અન્નવ-કુસો શિપિલે જાત દ્વયવચ્ચમે મુક્ત
 જયને જાતિ (મતિ) મારી પ્રસમામુખા દિ શિપિ ॥
 અન્નવ તાયા તુ કદીરુષ્ટ ત્ત્વં મર્ષે, ન મુત્રસ્ય
 ન મન્નસ્ય ન પ્રાપ્તિ તુ મન્નવ ॥

દુષ્ણ દીલી પડી બામ, દુઃશવના બધ
 મોઢગ્ર શર્ષ બામ અને પેડુમાં શુળ નીકળવા
 લાગે ત્યારે (અભિષે) તરવ જનુરે, જેમ
 સમજણુ જોને અજ્ઞાણુ પાસે આવેણુ હોય
 તે સ્ત્રીને કેહમા અને પીડમાં અથવા યાજ;
 તેમજ જુરો તથા પેશાળ વારવાર કરવા પડે
 ઉ ૩૩૭, ૩૩૮

પ્રસવ કરવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીના ઉપચાર
 મેલેતામ્પલગાત્રાં ચ સેવ્યાનામુખા ગર્ભિયા ।
 યવાનુ પાપયે કોબીમાય મ પુતલં જુનામ્ ॥૩૩૯॥
 દનોગ્ધામે મૂત્રનિ પિન્નિને શાપમે જમી ।
 અમુદ્ધમરિય ધોખાના મારી ત્રિષ્ટ-પાપિવિતા ॥
 અન્નવ-જનમગ્નિયા) ત્રિષ્ટ ધન મન્નવ ત્ત્વ
 વર્તિત્ત્વ (દુષ્ટ) વન્નવ મન્નવ ત્ત્વ ॥ ૩૩૯ ॥

પાયયેત્ ॥ વ્યથાન્વિતા નારી મૃદુનિ કૃતોપધાને વિસ્તીર્ણે
શયને આમુક્તસચિય ચ ઉત્તાના શનૈઃ તિષ્ઠેત્ ॥

જણવાને તૈયાર થયેલી સ્ત્રીનાં ગાત્રો
પર તેલ ચોળી ઊના પાણીથી તેને નવરાવીને
જેમાં માપસર ધી નાખેલું હોય એવી અને
જરા જરા ઊની એવી ચવાગૂં. (એક જાતની
રાખ) પાવી. જેને પીડ આવતી હોય એવી
સ્ત્રીએ કોમળ, ઓશીકાંવાળા અને પહોળા
શયન પર, સાથળ પહોળા રાખી ઉભડક
ધીમેથી બેસવું. ૩૩૯, ૩૪૦

સુયાણીઆ કેવી જોઈએ ?

ચત્ત્વોડશક્કનીયાશ્ચ સ્ત્રાવણે કુરાલા હિતાઃ ।
વૃદ્ધાઃ પરિચરેયુસ્તાં સમ્યક્ લિન્નતલાઃ સ્ત્રિયઃ ॥૩૪૧

અન્યથા-અશક્કનીયાઃ સ્ત્રાવણે કુરાલાઃ હિતાઃ સમ્યક્
લિન્નતલાઃ ચત્તલઃ વૃદ્ધાઃ સ્ત્રિયઃ તાં પરિચરેયુઃ ॥

જેઓના ઉપર કોઈ જાતનો વહેમ ન
હોય એવી, પ્રસવ કરાવવામાં હોશિયાર, હિત-
કારી અને જેઓએ નખ સારી રીતે કાપી
નાખ્યા હોય એવી ચાર વૃદ્ધ સુયાણીઓએ, તે
જણવા તૈયાર થયેલી સ્ત્રીના ઉપચાર તથા
સેવા કરવી. ૩૪૧

સુયાણીઓએ શું કરવું ?

અપત્યમાર્ગે તૈલેન સમમ્યજ્ય સમન્તતઃ ।
પ્રકા તુ તાસુ સુમગે પ્રવાહસ્તેતિ તાં વદેત્ ॥૩૪૨
અવ્યથા મા પ્રવાહિષ્ઠાઃ પ્રવાહેથા વ્યથા યદિ ।
પ્રવાહેથાઃ શનૈઃ પૂર્વે પ્રગાઢં ચ તતઃ પરમ્ ॥૩૪૩॥
તતો ગાઢતમં ગર્મે યોનિદ્વારમુપાગતે ।
અપરાસહિતો ગર્મો યાવત્ પતતિ ભૂતલે ॥૩૪૪॥

અન્યથા-અપત્યમાર્ગે તૈલેન સમન્તતઃ સમમ્યજ્ય તાસુ
પ્રકા તુ તામ્ 'સુમગે' પ્રવાહસ્ત્વ, ઇતિ વદેત્-અવિ
અવ્યથા મા પ્રવાહિષ્ઠાઃ, યદિ વ્યથા (અસ્તિ તર્હિ) પ્રવાહેથાઃ,
પૂર્વે શનૈઃ પ્રવાહેથાઃ, તતઃ પરં ચ પ્રગાઢં પ્રવાહેથાઃ । તતઃ ગર્મે
યોનિદ્વારમ્ ઉપાગતે (સતિ) અપરાસહિતઃ ગર્મઃ યાવત્ ભૂતલે
પતતિ (તાવત્) ગાઢતમમ્ (પ્રવાહેથાઃ) ' ॥

છોકરું નીકળવાના માર્ગને ચારે કોર
તેલ ચોપડ્યા પછી તેઓમાંથી એક સુયાણીએ
તે કદાતી સ્ત્રીને આમ કહેવું કે ' હે ભાગ્યશાળી
બાઈ ! તું ખૂબ જોર કર; પણ જો તને બરાબર
પીડ ન આવતી હોય તો જોર કરીશ નહિ,

૧. ચવાગૂંનુ લક્ષણ આગળ કહેવાશે.

અને બરાબર (પીડ) આવતી હોય તો જોર
કરજો; પ્રથમ ધીરેધીરે જોર કરજો અને પછી
વધારે જોર કરજો; તારો ગર્ભ ચોનિના
દ્વારમાં આવે, ત્યારે ત્યાંથી નીકળી ઓળ-
સહિત ધરતી પર પડે ત્યાં સુધી બહુ જ જોર
કરજો.' ૩૪૨-૩૪૪

પીડ ન હોય છતાં ગર્ભવતી જોર કરે તો ?
મૂકું વા વધિરં કુન્નં શ્વાસકાસક્ષયાન્વિતમ્ ।
સૂતે સ્વસ્તતત્તુ વાલમકાલે તુ પ્રવાહણાત્ ॥૩૪૫॥
અન્યથા-(ગર્ભવતી) અકાલે તુ પ્રવાહણાત્ મૂકું વધિરં
કુન્નં શ્વાસકાસક્ષયાન્વિતં વા સ્વસ્તતત્તુ વાલં સૂતં ॥

(ગર્ભિણી સ્ત્રી) સમય વગર જોર કરવા-
થી મૂંઝું, બહેરું, ખૂંધું, શ્વાસના રોગવાળું,
ઉધરસવાળું, ક્ષયવાળું કે શિથિલ શરીરવાળું
છોકરું જન્મે છે. ૩૪૫

ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિત્રે
રચેલા ભાવપ્રકાશનું બીજું ગર્ભ-
પ્રકરણ સમાપ્ત

૩ : ખાલપ્રકરણ

બાળકના જન્મ પછી કરવાના ઉપચાર
અથ વાલે સમુત્પન્ને વિદધીત વિધિં તતઃ ।

યથૈવ કુલવૃદ્ધા સ્ત્રી વ્યવહારપરમ્પરા ॥ ૧ ॥

અન્યથા-અથ વાલે સમુત્પન્ને તતઃ કુલવૃદ્ધા સ્ત્રી યથા
વ્યવહારપરમ્પરા (તથા) એવ વિધિ વિદધીત ॥

બાળક જન્મે તે પછી કુળની વૃદ્ધ સ્ત્રીએ
પોતાના કુળની જેવી વ્યવહારપરમ્પરા કે રીત-
ભાત હોય તે પ્રમાણે (બાળકને) વિધિ કરવો.

સુવાવડીએ બાળવાના નિયમે

પ્રસૂતા હિતમાહારં વિહારં ચ સમાચરેત્ ।

વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥૨॥

અન્યથા-પ્રસૂતા હિતમ્ આહારં ચ વિહારં સમાચરેત્ ।
વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥

સુવાવડી સ્ત્રીએ હિતકારી, આહાર અને
વિહાર કરવા; પરિશ્રમ, મૈથુન, ક્રોધ અને
ઠંડા પદાર્થના સેવનનો ત્યાગ કરવો. ૨

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો વ્યાધિરુપજાયતે ।
સ કૃષ્ણસાઘ્યોડસાઘ્યો વા ભવેત્તત્પથ્યમાચરેત્ ॥
અન્યથા-સૂતિકાયાઃ મિથ્યાચારાત્ યઃ વ્યાધિઃ ઉપજાયતે

સા: કૃત્યુચ્ચાં વા ક્રમ્ય મર્ત્ય, ત્વં પચ્ચ મર્ત્યેષુ
 મુવાવડીના આદારવિહારમાં જૂથ રવાથી
 ને આધિ ઉત્પત્ત ધાય છે, તે આધિ થવી
 મહેનતે મટે છે, અથવા મટતો જ નથી,
 માટે તેણે પથ્ય જ આચરણ કરવું એર્થ એ. ૩

મુવાવડીએ ક્યાં મુખી નિયમો પાળવા ?
 સર્વેત: પરિગ્રહા સ્વાત્ આધપચ્ચાડસ્યમોચના ।
 સ્વેદામ્બ્રુપપ નિર્વ મલેન્માસમર્તિમ્મતા ॥૪૪॥
 ક્ષય-વર્તેત રરિહા (વર્તે પ્રવ્ય) મક્ષ
 કાર્ત્તિય સ્વાત્, કિયે કિન્નપચ્ચાડસ્યમોચ સર્વમ્બ્રુ-
 પપ મર્ત્ય ॥

એવું બધાજ હોદ્દો નીકળતું બધે થવું
 હોય એવી અવિશુદ્ધ મુવાવડીએ સાવધાન રહી
 એક મહિના મુખી નિત્ય પથ્ય અને ધીવાણું
 થાડું થાડું જમવું, થોડે થીથા કરવો અને
 તેટલો અભ્યસ કરવો ॥ ૪

દેશ-વસ્તુવિદ્યાનુ આચાર્યુચ્ચિપ । કલિન્ન
 યાપના । (ધોક્ષ આ પડેનો અર્થ આચાર-
 મા છે)

મસ્તા સાધ્યમાસાને હવે વા પુનઃપરિતે ।
 સ્વિચ્ચનામ્બીના સ્વાદિતિ અન્ન-તર્પનમ્ શ્વે
 ધ્યુપદર્થ કિયુદાં જ વિચાય વચ્ચાધિર્મીમ્ ।
 કપ્યે જનુમ્બી માસેમ્બો નિર્વર્મ પરિહારકેન્દ્ર શ્વે
 ક્ષય-વર્તેત ૭ ક્ષય-વર્તેત વા જુઝ મર્ત્યે છે
 (વર્તે) સુચિન્નમર્ત્યના સ્વાત્, ફી ક્ષય-વર્તે કન્ન
 (વર્તે) ॥ (ત્વં) દરજીની કુટણી જ વિદ્યા વિજ્ઞ
 જનુનું મર્ત્ય-વર્તે કિન્ન પરિહાર ॥

અથવા ધરી (શ્રી) હોઠ મહિને મર્થ બધ
 અથવા ફરી ફર દેખાય ત્યારે 'મુવાવડી'
 કહેવાયી મટે, એવો અન્ન-વર્તિના મત છે. (અરી
 રીતે) તેા મુવાવડી મીને ઉપદ્રવરહિત અને
 મોઝાની ચણેલી અથવા ધરી જણ ચાર મહિના
 વીત્યા ધરી જ નિષયો હોતાવથા ૫, ૬

ધાવજનું સ્વરૂપ
 રસપ્રસારો મધુર: પન્થાદારવિનિષ્ક્રમ: ।
 રત્નાદેહામ્બાતી પ્રાત: જામ્બનિપથિધીપતે ॥૫૭॥
 પ્રાત: જામ્બનિપથિધીપતી મધુર રત્નાદેહા
 રત્નાદેહા પ્રાત: જામ્બનિપથિધીપતી ॥
 પથિદા આદારના કારણે ચણેલા રત્નો ॥

મધુર સાર સદગ્ધ દેહમાંથી જે રત્નમાં આવ્યો
 હોય તે ધાવજરૂપ છે, એમ વિદ્યાનો કહે છે. ૭
 રીશ-વસ્તુ-વસ્તુ-સસ્તુ-સસ્તુ-સસ્તુ-સસ્તુ
 જે પડેનો અર્થ 'રત્નો સાર' એવો થાય છે.

ધાવજ આવે ક્યારે ?
 સ્તન્યે ત્રિપાશાક્ષીયાં વા ચતુષ્પાશ્વત્ત્યામ્ ।
 ધ્યવર્તેપતિ વિદ્યાતા ધમ્બો હૃદયે સિન્ધુપ ૬૮
 ક્ષય-વર્તેત ત્રિપાશ્વત્ત્યામ્ વા ચતુષ્પાશ્વત્ત્યામ્
 હૃદયે સિન્ધુપ ધમ્બો વિદ્યાતા (સત્તા) ક્ષયે જાતે
 રતિ ॥

શીએને વચ્ચાને ત્રણ રાત અથવા ચાર
 રાત રવા જઈ હૃદયમાં રહેલી ધમનીઓ
 (તે નામની નાડીઓ) મુક્તી મર્થ ધાવજ
 થાકુ ફરે છે. ૮

ધાવજ કુપવાનાં કારણો
 પપ: પુત્રસ્ય સંસપાર્શ્વર્શમાન્મયાવારિ ।
 મહાભયપુત્રસ્ય મુક્ત-સ્ત્રી-વર્તેત ।
 સ્ત્રીને મિત્ર-વસ્તુ-પ્રસારે હૃદય-વર્તેત ॥૫૯॥
 ક્ષય-વર્તેત-પુત્રસ્ય ઉત્તર-વર્તેત-પુત્રસ્ય ક્ષય-
 વર્તેત-પુત્રસ્ય ક્ષય-વર્તેત-પુત્રસ્ય ક્ષય-વર્તેત-
 લેત-વસ્તુ-પ્રસારે હૃદય-વર્તેત ॥

પુત્રના સ્પર્શથી, દર્શનથી, સ્પર્શથી અને
 તેણે રત્ન પકડવાથી વીર્યની પેઠે ધાવજ ફરે
 છે. પુત્ર ઉત્તરને નિર્વતર રહેતો કનેક જ ધાવજ
 નો પ્રવાહ થવાના કારણરૂપ કહેવાય છે. ૯

ધાવજ બોલું આવવાનાં કારણો
 અવાન્મસ્ત્યાપ્તવીર્યકાન્ધેધ્વાત્પપતર્પણાત્ ।
 ક્ષીણી સ્તન્યે મર્થ-સ્ત્રી-વર્તેત-વિધિ-વર્તેત ॥૬૦॥
 ક્ષય-વર્તેત-અવાન્મસ્ત્યાપ્તવીર્યકાન્ધેધ્વાત્પપતર્પણાત્
 અવાન્મસ્ત્યાપ્તવીર્યકાન્ધેધ્વાત્પપતર્પણાત્ ॥
 પુત્ર ઉત્તર પ્રેમ નહીં હોવથી, અવથી,
 થોડથી, કોમથી, ખૂબ જૂથમાં રહેવાથી અથવા
 બીજે અર્થે રહેવાથી, શીએનું ધાવજ ધવું
 બોલું મર્થ બધ છે ૧૦

ધાવજ રચવાના ઉપાયો
 શાલિ-શિખરોપમાન્ મ્મસદ્ધરુદ્ધગમપિ ।
 જામ્બનામ્બનાત્ પ મારિદે ક્ષેપ-વર્તેત ॥૬૧॥
 મુદ્ધાદર્કે વર્તેત-વિદ્યા-વર્તેત-વર્તેત-વર્તેત-
 ક્ષય-વર્તેત-મુદ્ધાદર્કે ક્ષી સ્ત્રીને સુમતા મર્ત્ય ॥૬૨॥
 જામ્બનામ્બ તપુદાના, ક્ષય વા ક્ષી-વર્તેત

પિત્તિ । સા મવતિ મૃશં તરુણી, ક્ષીરમરેણવ
તુલ્લુચયુગલા ॥ ૧૩ ॥

અન્યયઃ—તુલ્યદૃષ્ટિ સ્ત્રી શાલિવૃક્ષલોધૂમાન્ માંચ-
કુદત્વાન્ ઝપિ તાલશાખેમ્ અલાવું ન નારિકેરં પતે-
સ્કં શ્તાત્કં વરી ન વિદારીકન્દમ્ ઝપિ ચ લગુનમ્ એ
સેવત, મુમનાઃ મયેત્ । યા કમ્મસ્ય તણુલાનાં ક્ષીરયેપિત
કલ્પં પિવતિ, સા તરુણી ક્ષીરમરેણ એ મૃશં તુલ્લુચ-
યુગલા મવતિ ॥

ધાવણુ વધારવા સ્ત્રીએ ડાંગરના ચોખા,
સાઠીચોખા, ઘઉં, માંસ, નાનાંનાનાં માછલાં,
કાલશાક, તુંબડું, નાળીએર, કસેર, શીંગોડાં,
શતાવરી, વિદારીકંદ અને લમણુ, એ જ પદાર્થો
ખાવા અને મનમાં રાછ રહેવું. જે સ્ત્રી
કલમી ચોખાને દૂધમાં વાટી પીએ, તે દૂધ
ભરાવાથી ખૂબ ઊંચા સ્તનવાળી થાય છે;
અર્થાત્ તેને ઘણું ધાવણુ આવે છે. ૧૧, ૧૨

કમ્મો ધાન્યવિશેષઃ કસ્ય લક્ષણમાદૃકલમ તે
એક વ્રતનું ધાન્ય થાય છે, તેનું લક્ષણુ કહે છે :
કલમઃ કિલ વિપ્લ્યાતો જાયતે સ વૃહદ્વને ।
કાશ્મીરદેશ એવોત્તો મહાતણુલસંજકઃ ॥ ૧૪ ॥

અન્યયઃ—કલમઃ કિલ વિપ્લ્યાતઃ (ઝલ્લિ) મઃ
વૃહદ્વને જાયતે । કાશ્મીરદેશે મહાતણુલસંજકઃ એવં ડંખઃ ॥
કલમ નામનું ધાન્ય ખરેખર પ્રખ્યાત
છે અને તે કાશ્મીર દેશમાં ‘મહાતંડુલ’
નામે જ કહેવાય છે. ૧૪

વિદારીકન્દસ્ય રસં પિવેત્સ્તન્યસ્ય વૃદ્ધયે ।
તચ્ચૂર્ણં તસ્ય વૃદ્ધયર્થે પિવેદ્ધા ક્ષીરસંયુતમ્ ॥ ૧૫ ॥
અન્યયઃ—જાન્યસ્ય વૃદ્ધયે વિદારીકન્દસ્ય રસં પિવેત્,
વા તચ્ચૂર્ણં તસ્ય વૃદ્ધયર્થે ક્ષીરસંયુતં પિવેત્ ॥

ધાવણુ વધારવા માટે સ્ત્રીએ વિદારીકંદનો
રસ પીવો; અથવા તે કંદનું ચૂર્ણ ધાવણુ
વધારવા માટે દૂધની સાથે પીવું. ૧૫

ધાવણુ ખરાબ થવાનાં કારણો
ધાન્યા ગુરુમિરાહારૈર્વિહારૈર્દાપિલૈસ્તયા ।
દેહે દોષાઃ પ્રકુપ્યન્તિ તતઃ સ્તન્યં પ્રકુપ્યતિ ॥ ૧૬ ॥
મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા વાતાદયઃ સ્ત્રિયાઃ ।
દૂપ્યન્તિ પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥ ૧૭ ॥
અન્યયઃ—ગુરુમિઃ આહારઃ તથા દોષલઃ વિહારઃ ધાન્યાઃ
દેહે દોષાઃ પ્રકુપ્યન્તિ, તતઃ સ્તન્યં પ્રકુપ્યતિ । મિથ્યાહાર-
વિહારિણ્યાઃ સ્ત્રિયાઃ દુષ્ટાઃ વાતાદયઃ પયઃ દૂપ્યન્તિ, તેન

શિશોઃ શરીરે વ્યાધયઃ (મવન્તિ) ॥

ભારે આહાર અને અયોગ્ય વિહાર
કરવાથી, માના શરીરમાં દોષોનો પ્રકોપ
થાય છે, તેથી ધાવણુ ખરાબ થાય છે.
અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહાર કરનારી
સ્ત્રીના હૃદય થયેલા વાત, પિત્ત અને કફ,
એ દોષો ધાવણુને ખગાડે છે, તેથી ખાળકના
શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬, ૧૭

હૃદય ધાવણુનાં લક્ષણુ

કપાયં સલિલપ્તયિ સ્તન્યં મારુતકૃપિતમ્ ।
પિત્તાદમ્લં ચ કટુકં રાગ્યોઽમ્મસિ તુ પીતિકાઃ ॥
કફદુષ્ટં તુ યત્તોયે નિમજ્જતિ ચ પિન્નિચ્છલમ્ ।
દન્દ્વજં તુ દ્વિલિલ્લં સ્પર્શિન્નિલિલ્લં સાન્નિપાતિકમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યયઃ—મારુતકૃપિતં સ્તન્યં કપાયં સલિલપ્તયિ
(મવતિ), પિત્તાત્ (દુષ્ટં સ્તન્યં) અમ્લં ચ કટુકં (મવતિ)
અમ્મસિ તુ પીતિકાઃ રાગ્યઃ (પ્રોદ્રવન્તિ), યત્ કફદુષ્ટં
(મવતિ તત્) તોયે નિમજ્જતિ ચ પિન્નિચ્છલં (સ્વાત),
દન્દ્વજં તુ દ્વિલિલ્લં, સાન્નિપાતિકં ત્રિલિલ્લં સ્વાત્ ॥

વાયુથી ખરાબ થયેલું ધાવણુ (સ્વાદમાં)
તૂરું અને પાણીમાં નાખતાં ઉપર ને ઉપર તર્યો
કરે છે; પિત્તથી ખગડેલું ધાવણુ (સ્વાદમાં)
ખાટું અને તીખું હોય; તેમ જ પાણીમાં
નાખતાં તેની પીળી પીળી કણીઓ થઈ જાય;
અને જે ધાવણુ કફથી ખગડ્યું હોય તે પાણી-
માં નાખતાં ખૂડી જાય અને ચીકણું હોય;
જે દોષથી ખગડેલું જે દોષની નિશાનીઓવાળું
હોય અને સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણે દોષથી
ખગડેલું ત્રણેની નિશાનીવાળું હોય. ૧૮, ૧૯

ખરાબ થયેલા ધાવણુને સુધારવાના ઉપાય
ધાત્રી ક્ષીરવિશુદ્ધયર્થે સુદ્રવપરસારિની ।
માર્જીદારુવચાઃ પિપ્પ્લા પિવેત્સાતિવિપાસ્તયા ॥ ૨૦ ॥

અન્યયઃ—ધાત્રી ક્ષીરવિશુદ્ધયર્થે સુદ્રવપરસારિની
(મવેત્) તથા સાતિવિષાઃ માર્જીદારુવચાઃ પિપ્પ્લા પિવેત્ ॥

માતાએ ધાવણુ સાફ કરવા માટે મગનું
ઝોસામણુ પીવું અને ભારંગી, દેવદાર, વજ
તથા અતિવિષા (અતિવિખ) એ ઝોસડિયાં
સાથે વાટીને પીવાં. ૨૦

પાઠામૂર્વાન્દમૂનિસ્વીદિસુખીકલિલ્લકૈઃ ।
સારિવામત્સ્યપિત્તાસ્યઃ ક્વચીથઃ સ્તન્યવિરોધનઃ ॥

પદમ્ભૂર્વાદમુખિએ વમસુખીસિદ્ધિ પાલિમ્ભૂર્વાદમુખિએ
વિતાલિએ કમ્ભ સુન્ધવિશોક (સ્વસ્ત) ॥

તેમ જ કાળીયાક, મેરવેલ, (કાલ મેર
વેલ મળતી નહિ હોવાથી તેના બદલે
સોલ્લ પર કામ લાગતી નાની પીછી વપરાય
છે,) મેલ, ઠરિયાતું, દેવકાર, સૂક, ઈશ્વર,
ઉપલસરી અને કુનો. ઠવાલ પીવાથી પણ
ધાવણ શુદ્ધ થાય છે. ૨૧

ટીકા-મલ્લપિતા પદ્મી। મલ્લપિતા એટલે કુ ૨૩
પદ્મીનિમ્બાસનવાવપાદામૂર્ધન્યુદ્ધર્ષકિત્તુરોહિ-
નીમ્બ। સનાગરામ પવપિતામ્ તોયે પાષી
પિખેસ્તમ્પિત્તુરોહિતો ॥ ૨૨ ॥

કમ્ભ-જાતી સુન્ધવિશોકે પદમ્ભૂર્વાદમુખિએ
વમસુખીસિદ્ધિ પાલિમ્ભૂર્વાદમુખિએ સમન્થ તોયે કલિતા
જ વિશ્વ ॥

અથવા ધાવણ ધવલાવણી માતાએ ધાવણ
શુદ્ધ કરવા માટે યશ્વળ, લીંબડો, આમુંદરી,
દેવકાર, કાલીયાક, મેરવેલ, ગળે, કુ અને
સૂકને પાણીમાં ઠવાલ કરી પીવે. ૨૨

શુદ્ધ ધાવણના લક્ષણ
નીરે સ્તમ્ભ યદેકીસ્વાવિભર્મમતન્મુમ્ભ ॥
પાચુરે તન્નુ રાતિં જ ઠગ્ગં શુદ્ધમાવિરોત્ ॥૨૩॥

અર્થ-સ્ત સ્તમ્ભ નીરે પદ્મીસ્વાવિભર્મમતન્મુમ્ભ
પાચુરે પાચુરે તન્નુ જ કીર્તિ (મવેલ) તન્નુ કુને કમ્ભ
અવિરોત્ ॥

જે ધાવણ પાણીમાં એકરૂપ થઈ તેની
સાથે મળી આવ, રજ બદલે નહિ, તાંતણા
વાળું ન થાય અને પાણી, પાવણ તથા ટાકું
હોય તે ધાવણને શુદ્ધ કહેવું ૨૩

ધાવ ઠેવી રાખવી ?
પીતામ યવિ વાલસ્ય વિશ્વપાપુપમાતપ્મ ॥
કુલિધાર્ય ગુપ્તાન્દોપાન્નુર્વાજાતી તવેરપામ્ ॥૨૪॥
સવર્ણી મખવપર્ણ સમ્ભીલ્લ મુનિર્તાં સમા ॥
શુદ્ધપુર્ણા મદુકીર્ણ સમ્પ્રસામિલિત્ત્વમ્ ॥૨૫॥
સ્વાપીમામ્પસમ્પુર્ણા કુલિધાર્ય સમ્ભાગમતામ્ ॥
કિત્તવેન પરિપક્વા મિત્તપુત્રકાં શિશૌ ॥૨૬॥

અર્થ-સમ્ભ પીતામ યવિ વપ્તવર્ણ મિત્તપુત્ર
ત્ત પુત્રામ્ વાપામ્ પ્રવિત્તવ સવર્ણી સમ્પ્રસામિલિત્ત્વમ્
ત્ત મુનિર્તાં કુલિધાર્ય મુનિર્તાં સમ્ભાગમતામ્
કિત્તવેન પરિપક્વા મિત્તપુત્રકાં શિશૌ ॥૨૬॥

ત્વર્ણા શિશૌ મિત્તપુત્રકામ્ શિશૌ વાતી કુર્ણ ॥
બાળકને ધવલાવણ માટે, ધાવ રાખવી
હોય તો આ પ્રમાણે તેના બુધ્ધોષ વિચારીને
રાખવી : પોતાની બતની, મધ્ય ઉમરની,
સારા સ્વભાવવાળી, સર્વેકા આનંદમાં રહે
નારી, શુદ્ધ અને પુષ્કળ ધાવણવાળી, પુત્ર-
વાળી, બહુ પ્રેમ રાખનારી, પોતાને આપીન
રહેનારી, મોટું મળવાથી સતોષ પામનારી,
સારા કુળની, સારા માણસની ટીકરી, કપલ
વગરની અને બાળક ઉપર પોતાના પુત્ર
જેવી દિલ્લિવાળી-જેવી ધાવ રાખવી. ૨૪-૨૬
ધાવ ઠેવી ન રાખવી ?

શોકીકુળા કુપાર્તાં જ માતા આશિમ્ભીસર્વા
મખુલા નિતર્પ મીલા સ્પ્રકારીય સુદાં કુશારીર
ગર્મિષ્ઠી જ્વરિષ્ઠી પાપિ કમ્ભોત્તપપોષપ ॥
મહીર્મોહિની પાપિ તથા પચ્ચવિવિત્તિ ॥૨૭॥
કાસલ્લા કુપારીય કુ પુત્તાર્તાં વંચકાપિ જ ॥
પત્તાર્તાં સ્તમ્ભપાલેય શિશુર્મયપિ સામ્પા ॥૨૮॥
કમ્ભ-શોકીકુળા જ કુપાર્તાં કમ્ભ ત્ત
આશિમ્ભી મખુલા નિતર્પ મીલા કર્મિત્ત સ્પ્રકાર
કુપારીય ગર્મિષ્ઠી જ્વરિષ્ઠી કમ્ભોત્તપપોષપ
જ મહીર્મોહિની તથા પચ્ચવિવિત્તિ કુપારીય કુ
કુપાર્તાં પાપિ જ વંચકા-કુપાર્તાં સ્તમ્ભપાલેય
શિશુર્મયપિ ॥

જે શી શોકીથી બાકુળ, મૂખથી પીડા
ચેલી, કાકેલી, કાચી રાખવાળી, બહુ
લિની, બહુ નીચી, બહુ બડી, બહુ પાવળી,
અર્ધવાળી, તાવવાળી, લાભા તથા કિંચ
સ્તનવાળી, અછાલે હોય છતાં જમનારી,
મધ્ય વગરની, મુક કામમાં પણ જાસકે,
કુ બધી પીડાયેલી કે અજળ હોય, જેવી
ઝીંઝાડું ધાવણ ધાવવાથી જાળક થતી
થાય છે ૨૭-૨૮

બાળકને ધાવણ ધવલાવવાની રીત
તન્ન માતા પ્રસસ્તાત્તી વાવપ્તવા પુરોમુખી ॥
વપવિરપાસલે સમ્પ્રવિત્તિય સ્તનમ્પુત્રા ॥ ૨૯ ॥
મહાકલ્પેપતરિભાષ્ય મત્રાપ્ત્યાત્મિમિત્તિત્ત્વ ॥
વપ્તુમુલ્લ શિશુર્મોહિ કાતો સમ્પ્રાર્ય પાપયેલ ॥૩૦॥
કમ્ભ-તન્ન માતા પ્રસસ્તાત્તી વાવપ્તવા પુરોમુખી
અત્તને વપવિરપાસલે સમ્પ્રવિત્તિય સમ્પુત્રા સમ્પ્રવિત્તિય

દેવ, પશિજન મન્દાગતમ પ્રમિલિતમ્ સ્વસ્તુમ્
નિતુ સ્ત્વઃ કંઠે વેગમ્ વાચ્યમ્ ॥

તેમાં (ધવડાવતી વખતે) માતાએ
અથવા ધાવે પોતાનાં આંગ સ્વચ્છ કરી,
સારાં વસ્ત્ર પહેરી, પૂર્વ દિશામાં મુખ રાખી
આસન પર બેસવું; પછી જમણા સ્તનને
પાણીથી સારી રીતે ધોઈ, જ્યાં ધાવણ કાઢી
નાખી, બે મંત્ર વડે અભિમંત્રણ કરાવેલા
બાળકને તેનું મોઢું ઉત્તર દિશામાં રહે એ
રીતે ધીરેથી યોળામાં લઈ ધવડાવવું. ૩૦, ૩૧

દેવા-માતા સ્તુત્યશ્રવણ-માર્ગો વા. દેવોકમાં
'માતા' પદ જનમ માપનારી માતાને તથા ધવડાવ-
નારી ધાવને પદ સ્વયં છે.

એથી જુદી રીતે ધવડાવાથી દેવ

અન્યથા ત્રિગુણનાર મુકુટ-સ્તનમાંથી વરસે
દ્વધ કાઢી તાપ્યા સિવાય ધવડાવે, તે તેથી ખરાબી
થવા વિષે સુશ્રુત કહે છે :

અન્નાધિતે સ્તનં ધાલઃ પિવન્ત્યાન્યેન મૃયસા ।
પૂર્ણજોતા વમીકાસશ્વાસમવતિ પીઢિતઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્ય-અન્નાધિતે મનં પિવન્ ધાલઃ મૃયસા સન્ધ્યેન
પૂર્ણજોતાઃ (ગત) વમીકાસશ્વાસઃ પીઢિતઃ મર્તાનિ ॥

જેમાંથી પ્રથમ થોડુંક ધાવણ કાઢી નાખ્યું
ન હોય, એવા સ્તનને ધાવતું બાળક, તેના
સ્રોતસ્રના માર્ગો ઘણા દ્વધથી ભરાઈ જવાને
લીધે ઊલટી, ઉધરસ અને શ્વાસની પીડાથી
ખીરાય છે. ૩૨

અભિમંત્રણ કરવાના બે મંત્રો

શ્રીરત્નીરત્નિધિસ્તેડસ્તુ સ્તનયોઃ શ્રીરપૂરકઃ ।
સર્વેવ સુમનો ચાલો ભવત્વેષ મહાયલઃ ॥ ૩૩ ॥
પયોડમૃતસમં યૈત્યા કુમારસ્તે શુમાનને ।
દીર્ઘમાયુરવામોતુ દેવાઃ પ્રાપ્યામૃતં યથા ॥ ૩૪ ॥

અન્ય-શ્રીરત્નીરત્નિધિઃ તે સ્તનયોઃ શ્રીરપૂરકઃ
અસ્તુ । એપઃ ધાલઃ સદા એવ સુમગઃ મહાવજઃ ભવતુ ।
હે શુમાનને ! યથા દેવાઃ અમૃતં પ્રાપ્ય દીર્ઘમ્ આયુઃ
(જંગલુઃ તથા વયં) કુમારઃ અમૃતમયં તૈઃ પયઃ પીત્વ
દીર્ઘમ્ આયુઃ સંવામોતુ ॥

શ્રીરત્નાંગર તારા બેય સ્તનમાં દ્વધ પૂર-
નાર થાઓ; (જેથી) આ બાળક સર્વકાળ
કલ્યાણને પામનાર અને મહાબળવાન થાય.

હે સુંદર મુખવાળી ! જેમ દેવતાઓ અમૃત
પીને લાંબું આયુષ પામેલા છે, તેમ આ
પુત્ર અમૃતના રસ જેવું તારું ધાવણ ધાવી
લાંબું આયુષ પામે. ૩૩, ૩૪

દેવ-દર્શી મન્ત્રો ન વિદ્યાન્યેન કાલનેન વાપ્યન્ત્યૈઃ ।
વાત્સલ્યપ્રાપ્ત્યન્નન્નાદા પાપ્યા ન વિક્ષિપ્ત્યેન સન-
ન્યાઃ વાયેતઃ ॥ આ બે મંત્રો પિતાદેવ અથવા પીતા
પાપણે બોલવા અને ત્યાં સુધી મંત્રપાઠ બોલાવ
ત્યાં સુધી માતાદેવ અથવા માદેવ જમણા દાખણી
સ્તનનો સ્પર્શ કરી રાખવો. ૩૩, ૩૪

ધાવણ ન આવે તો અને ધાવ ન
મળે તો શું કરવું ?

શ્રીરસાન્યતથા શ્રીરમાજં ગલ્યમવાપિ વા ।
દવાદાસ્તન્યપર્યાનેર્વાલેઘ્યો ધીક્ષ્ય માતૃયા ॥ ૩૫ ॥
અન્ય-શ્રીરસાન્યતથા શ્રીરમાજં ગલ્યમવાપિ વા ॥
આજમ્ આત્મ ગલ્યમ્ અપિ ધારં ધીક્ષ્ય માતૃયા દયાતુ ॥

બાળકેની પ્રકૃતિને દ્વધ જ માફક આવે
છે, (અનાદિત માફક આવતું નથી,) માટે બાળ-
કની માને પૂરતું ધાવણ આવે ત્યાં સુધી અથવા
બાળક ધાવણ ધાવવાને યોગ્ય થાય ત્યાં સુધી
તે બાળકને બકરીનું અથવા ગાયનું દ્વધ પૂરી
તપાસ કરી, માપ પ્રમાણે દેવું. ૩૫

દેવ-શ્રીરસાન્યતથા શ્રીરમાજં ગલ્યમવાપિ વા ॥
માતિ નત્યાદિકમ્ । આનન્યપર્યાનેરિનિ-યાવત્ત્રિયાઃ
સન્ધિસ્ત્વ સનન્તારો ભવ્યં પ્રાપ્તિગતિ । વયથા વાપ્યન્ત્યાન્ય-
પાનસ્ય ચોમ્યતા તાપિત્યર્થઃ ॥ (આ દીકાનો અર્થ
બાપાંતરમાં જ રામાયેસો દેવાથી અલગ નથી
આપ્યો.) ૩૫

બાળકને અન્નપ્રાશન કરાવવાનો સમય
યથોક્તવિધિના ચાલં માસિ પપ્તેડપ્તમેડપિ વા ।
અન્નં સંપ્રાશયેત્કિંચિત્તતસ્તદ્ધર્થેત્કમાતુ ॥ ૩૬ ॥
અન્ય-પપ્તે વા ગપ્તમે માસિ યથોક્તવિધિના
ચાલં કિંચિત્ અન્નં સંપ્રાશયેત્, તતઃ ક્રમાત્ તદ્ વર્ધયેત્ ॥
છઠ્ઠે મહિને અથવા આઠમે મહિને શાઓ-
માં ઢંડેલા વિધિ પ્રમાણે બાળકને કાંઈક અન્ન
ખવડાવવું અને પછી અનુક્રમે તે વધા-
રતા જવું. ૩૬

બાળકને ઉછરવાની રીત
સુલં દધ્યાન્ન ચૈનં તર્જયેત્કચિત્ ।
ધા-તર્જયેત્તેન નાયોગ્યમુપવેશયેત્ ॥ ૩૭ ॥
સહસા ધા

અન્ય-વાચ્ય અર્થે શુદ્ધ દર્શાવ. તથા નિવ
ચેપયેત્, અન્યથા ચ ચેપયેત્ ॥

બાળકને સુખ થાય તેમ તેને જોળામાં
હેવું; કદી પણ તરછોડવું નહીં; એ સુધ
રજીં હોય તો એકદમ તેને જગાડવું નહિ;
અને બેસવા અસમર્થ હોય ત્યાં સુધી બેસા
ડવું પણ નહીં. ૩૭

દીક્ષ-અનોમનુપવેશનત્તમર્થમ્ ॥ બેસવાને અસમર્થ. ૩૭
માતૃપિતૃ સ્થાપયેત્કોટે ન કિંચિદ્ શાપયેત્ કિંચેત્ ।
યેવદેવ કલિત્કાર્યે વિધિમાનસ્યકં વિના ॥ ૩૮ ॥
અન્ય-આજીવ કાર્યે ચ સ્થાપયેત્, કિંચિદ્ શાપયે
ત્ કિંચેત્ અન્યતઃ કિંચિદ્ વિધિ કલિત્ કાર્યે ચ યેવદેવ ॥

બાળકને ખેંચીને જોળામાં હેવું નહીં,
ઉઠાવવે પદારીમાં નાખવું નહીં, આપરચક
પ્રસંગ વિના કોઈ કામમાં બેને શાપકાવવું
નહીં. ૩૮

દીક્ષ-અનસ્થો વિધિ-સેવચલાતેઅન્યકોદુર્તમાર્થિ ।
માવસ્થક વિધિ એટલે જોડા પાત્ર, તેમ ચોપ-
ડુ કે કોઈ પદાર્થ જોળાને વગેરે. ૩૮

કિંચમનુવર્તેત તં સર્વવાનુમોવયેત્ ।
નેત્રોચ્ચસ્થાનતઃપિ રક્ષેદ્ઘાઈ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૯ ॥

અન્ય-સ્વા એ તથિત્તમ્ અનુવર્તેત, છતાં એ
ર અનુમોવયેત્ ચ નિત્રોચ્ચસ્થાન અપિ પ્રયત્નતઃ
કે રક્ષેત્ ॥

કાશમ તેના ચિત્તને અનુસરવું અને
મેઠાં તેને અનુમોહન જ આપવું; એકદમ
ની યોગ્ય હાથબેને જ અનુસરવું; તેમ જ
આ-સિંચા ઠેકાણેથી પણ કાળજી રાખી બાળ
ક રક્ષવું. ૩૯

બાળકને જ-મધી માંડી હિતકારી બાળકો
પદ્મોદ્ઘર્તન જ્ઞાનં મેત્રયોજનં તથા ।
નં સુદુ પત્તય તથા મુદુનુલેપનમ્ ।

અમુતિ પદ્માને પાત્રસ્વીતમિ સર્વેણ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય-અન્યકોદુર્ત જ્ઞાનં મેત્રયો મેત્રય તથા વદુ
તદુપન તથા ચ સુદુ અનુલેપન-આમિ વાસ્તવ્ય
પ્રપતિ સર્વેણ પદ્માને (સમિત) ॥

તેમ બાળક, ઉત્તમ પદાર્થો બાળકા,
પ્રવર્ણ, નેત્રમાં આંખે આંખ, સુગંધો
માં પહેરાવવાં અને કોમળ પદાર્થો હેવન

કરવું, આ બાળકને જ-મધી માંડી સજ્જ
રીતે હિતકારી છે. ૪૦

બાળકને કોળિયો બરાવવાનો સમય

કલ્પકા પદ્મમાદર્પણમાનસ્યકર્મ ચ ।
ચિરેકા પોદશાદર્પણિશતેઢૈવ મૈત્રુનમ્ ॥ ૪૧ ॥

અન્ય-પદમત્ત દર્પણ કલ્પ, ચ કલ્પમાન સ્વ-
કલ્પ, પોદશાદર્પણ, ચ ચિરેકા મૈત્રુનમ્ (મુદુપાત્ર) ॥

બાળકને જોવધ આદિને કોળિયો બરા
વવો હોય તો પાશમાં વર્ષથી જ બરાવવે;
નાકમાં કોઈ જોવધનું ટીપુ નાખવું હોય તે
આઠમા વર્ષથી જ નાખવું; રેખ દેવો હોય
તો સોળમા વર્ષથી જ દેવો અને મૈત્રુનની
છટ વીંચમા વર્ષથી જ દેવી; અર્થેત્ એ
સમય પહેલાં એ કિંચાઓ કરવી નહીં. ૪૧

બાળપણ આદિ અવસ્થાઓની છ

વપસ્તુ વિવિધ વાસ્તવ્ય મધ્યમ વાર્ધક્ય તથા ।

અન્યપોદશાવર્ષસ્તુ તરો વાજો નિગલ્લે ॥ ૪૨ ॥

વિવિધ-સોડપિત્રુધારી પુત્રધારી તથા અનુરુ

પુત્રધારી વર્ષવર્ષ-તં પુત્રધારી શાસ્ત્રવધુ ॥ ૪૩ ॥

તત્પુત્ર સ્વાધારી એ વાજામાં મતા ।

મધ્યે પોદશાસત્તપોર્મભ્યઃ કથિતો બુધિઃ ॥ ૪૪ ॥

અનુર્થ મધ્યમ માહ યુવા દાર્શિતો મતા ।

અત્યાશિત્તમા વાર્ધક્યેદીપાદિપૂરિત ।

તતા કલ્પે જીવઃ સ્વાધાવધુઘટિ સત્તિઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્ય-પદ ૫ વિવિધમ્ (વધ્યકે), જ્ઞાન

મધ્યમ તથા વર્ધક્યમ્ । અન્યોચ્ચવર્ધક્ય. ૪૨ ॥ અન્ય

નિગલ્લે, ૪ અપિ ત્રિવિધ-પુત્રધારી પુત્રધારી તથા

અનુરુ ૧. પુત્રધારી વર્ષ-કેટ, પુત્રધારી ૪૨૪૫ ॥

તત્પુત્ર અર્થથી સ્વાત્, દર્શક ત્રિવા મતા । વાજા

વાજાનો મધ્યે બુધિ મધ્યમ કથિત, મધ્યમ વધુર્ધક્ય

દાર્શિત્ય યુવા મતા, અત્યાશિત્તમા વાર્ધક્યેદીપા

સિદ્ધેત્, તા વાત્ સત્તિઃ કલ્પિ, (વત્ત) જ્ઞાન

જીવન સ્વાત્ ॥

(સુદુત કહે છે કે) ઉંમર ત્રણ પ્રકારની

કહેવાય છે : બાલ્યાવસ્થા, મધ્યમાવસ્થા

અને વૃદ્ધાવસ્થા-તેઓમાં જ્યાં સુધી સોળ

વર્ષથી જોડી અવસ્થાનો હોય ત્યાં સુધી મુખ્ય

બાળક કહેવાય છે; એ બાળક પણ ત્રણ

પ્રકારનો કહેવાય છે : ૩૫ આનાર; ૩૫ તથા

અન્ય, આનાર અને કેવળ અન્ય આનાર; તેમાં

એક વર્ષ સુધી દૂધ ખાનાર. તે પછી એ વર્ષ સુધી દૂધ તથા અન્ન ખાનાર અને તે પછી કેવળ અન્ન ખાનાર સમજવો. સોળમા અને સિત્તેરમા વર્ષની વચ્ચે વિદ્વાનો, મધ્યમ-આયુષ કહે છે; તે મધ્યમતા પણ આવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે : બીજા વર્ષ સુધી જીવાન મનાય છે; આગીશ વર્ષ સુધી વીર્ય, રસ વગેરે સઘળી ધાતુઓ, ઇન્દ્રિયોનું બળ અને ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ રહે છે; પછી સિત્તેર વર્ષ થતાં સુધીમાં અનુક્રમે સઘળી ધાતુ-ઇન્દ્રિયોનાં બળ અને ઉત્સાહથી રહિત થતાં જાય છે. ૪૨-૪૫

દીકા-વીર્યાદીત્યાદિશબ્દેન રસાદિસર્વચોલિન્દ્રિયવલો-
ત્સાહા ઉચ્યન્તે । ક્ષીણ-સર્વચોલિન્દ્રિયવલોત્સાહર્હિનઃ ॥
'વીર્યાદિ' એમાં આદિ શબ્દથી રસ વગેરે સર્વ ધાતુ અને ઇન્દ્રિયનાં બળ-ઉત્સાહ કહેવાય છે. ક્ષીણ એટલે સર્વ ધાતુ અને ઇન્દ્રિયોનાં બળ તથા ઉત્સાહ વગરનો. ૪૨-૪૫

તતસ્તુ સતતેઋત્વે ક્ષીણધાતુરસાદિકઃ ।
ક્ષીયમાણેન્દ્રિયવલઃ ક્ષીણરેતા દિને દિને ॥ ૪૬ ॥
વલીપલિતલાલિત્યયુક્તઃ કર્મેષુ ચાક્ષમઃ ।
કાસશ્વાસાદિમિઃ ક્ષિપ્તો વૃદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥ ૪૭

અન્વયઃ-તતઃ સતતઃ ઋત્વે તુ દિને દિને ક્ષીણધાતુરસા-
દિકઃ ક્ષીયમાણેન્દ્રિયવલઃ ક્ષીણરેતાઃ વલીપલિતલાલિત્ય-
યુક્તઃ કર્મેષુ ત્ર અક્ષમઃ કાસશ્વાસાદિમિઃ ક્ષિપ્તઃ માનવઃ
વૃદ્ધઃ ભવતિ ॥

સિત્તેર વર્ષ પછી તો દિવસે દિવસે ધાતુ તથા રસ આદિ ક્ષીણ થતાં, ઇન્દ્રિયોનું બળ ક્ષીણ થતાં અને વીર્ય ક્ષીણ થતાં, માણસને પળિયાં આવે છે, કેશ ઘોળા થઈ જાય છે, ટાલ પડે છે, કામ કરવામાં અસમર્થ થઈ જાય છે અને ઉપરસ તથા શ્વાસ આદિ વ્યાધિ-ઓથી પીડાઈ ને માણસ વૃદ્ધ થાય છે. ૪૬, ૪૭

કઈ ઉંમરમાં કયો દોષ અધિક હોય ?

વાલ્યે વિવર્ધતે શ્લેષ્મા પિત્તં સ્નાન્મધ્યમેઽધિકમ્ ।
વાર્ધકે વર્ધતે વાયુવિચાર્યતદુપક્રમેત્ ॥ ૪૮ ॥

વાલ્યે શ્લેષ્મા વિવર્ધતે, મધ્યમે પિત્તમ્ અધિકં
સ્વાત્, વાર્ધકે વાયુઃ વર્ધતે, એતદ્ વિચાર્ય ઉપક્રમેત્ ॥

બાલ્યાવસ્થામાં કફ વધે છે, જીવાનીમાં પિત્ત વધે છે અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં વાયુ

વધે છે; એ ઉપર ધ્યાન રાખી બાળક વગેરેની ચિકિત્સા કરવી. ૪૮

દીકા-ઉપક્રમેત્-ચિકિત્સેત્ । ઉપક્રમેત્ એટલે ચિકિત્સા કરવી. ૪૮

તન્નાતરે તુ-ત્રીજા પ્રથેમાં તો આમ કહ્યું છે :
વાલ્યં વૃદ્ધિરશ્વિર્મેઘા ત્વદ્દષ્ટિઃ શુક્રવિક્રમૌ ।
બુદ્ધિઃ કર્મેન્દ્રિયં ચેતો જીવિતં દશતો હસેત્ ॥ ૪૯ ॥
અન્વયઃ-વાલ્યં વૃદ્ધિઃ છવિઃ મેઘા ત્વક્, દષ્ટિઃ શુક્ર-
વિક્રમૌ બુદ્ધિઃ કર્મેન્દ્રિયં ચ જીવિતં દશતઃ હસેત્ ॥

દશ વર્ષે બાળકપણું મટે, વીસ વર્ષે શરીરની વૃદ્ધિ થતી અટકે, ત્રીસ વર્ષે ક્રાંતિ ઓછી થાય, આગીસ વર્ષે સ્મરણશક્તિ ઓછી થાય, પચાસ વર્ષે ચામડીની સ્નિગ્ધતા ઓછી થાય, સાઠ વર્ષે નેત્રની શક્તિ ઓછી થાય, સિત્તેર વર્ષે વીર્ય ઓછું થાય, એસી વર્ષે પરાક્રમ ઓછું થાય, નેવું વર્ષે બુદ્ધિ ઓછી થાય, સો વર્ષે કર્મેન્દ્રિયની શક્તિ ઓછી થાય, એકસો દસ વર્ષે ચેતના ઓછી થાય અને એકસો વીસ વર્ષે જીવિત ઓછું થાય છે.

મનુષ્યોની સાત પ્રકૃતિઓ

સત પ્રકૃતયો નૃણાં વાતાપિત્તાકફાત્તયા ।
સંસર્ગાત્સન્નિપાતાત્ચ ભવન્તિ મિષજાં મતે ॥ ૫૦ ॥

અન્વયઃ-વાતાત્ પિતાત્ કફાત્ તથા સંસર્ગાત્ ચ
સન્નિપાતાત્ મિષજાં મતે નૃણાં સત પ્રકૃતયઃ ભવન્તિ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, વાયુ તથા પિત્તના સમાગમથી, પિત્ત તથા કફના સમાગમથી વાયુ તથા કફના સમાગમથી અને ત્રણે દોષના સંયોગથી (એમ) વૈદ્યોના મત પ્રમાણે મનુષ્યોની સાત પ્રકૃતિઓ થાય છે. ૫૦

શુક્રશોણિતસંયોગે યો દોષસ્તૂત્કટો ભવેત્ ।
પ્રકૃતિર્જાયતે તેન તસ્યા લક્ષણમુચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

અન્વયઃ-શુક્રશોણિતસંયોગે તુ યઃ દોષઃ ઉત્કટઃ
ભવેત્, તેન પ્રકૃતિર્જાયતે, તસ્યા લક્ષણમ્ ઉચ્યતે ॥

વીર્ય તથા રુધિર-શીર્ષ્ણનો સંયોગ થતાં જે (વાતાદિ) દોષ વધારે હોય, તે ઉપરથી (માણસની) પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેનું લક્ષણ અહીં કહેવાય છે. ૫૧

વાગમટે ત્વાત્રેયાદયઃ-વાગમટમાં પણ આત્રેય આદિ આમ કહે છે :

પુણ્યપુણ્યમિતીમોત્યસેષમાર્ગિયાપાતરે ।
યઃ સ્વાર્થોગોપિકત્વેન પ્રકૃતિઃ સર્વયોગિતા ઇતર
અર્થ-પુણ્યપુણ્યમિતીમોત્યસેષમાર્ગિયાપાતરે ય
યોગ મર્યાદા સ્થાપ્ય તેન સંસ્થા પ્રકૃતિ ઝમિતા ॥

વીર, સુધિર, ગર્ભિણીઓ ખાધેલાં ખાત,
તેની શેષા અને અર્ધાશયની અંદર જે દોષ
અધિક હોય, તે દોષ પ્રમાણે સમગી રીતે
મનુષ્યોની પ્રકૃતિ ઠાઠી છે. પર

રીત-સોપાન સોપ સ્વાભાવિકિયો મનુ કુટઃ ।
કુલેનુ કુલ્લોપિતોરુણુ કુલ્લમર્મભગ્ન ॥ આમાં આમ
સમજવાનું કે, ઉપર કહેલા વીર' આદિમાં કુટ
કહેલા નીક, પછુ પેતાના સ્વભાવથી જ રહેલા વાત-
પિવાદિ દેરા પ્રમાણે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ થાય છે;
કારણ કે જે દેવો કુટ કયા દોષ તો તેથી વીર' અને
સુધિરમાં કુટલા કયાથી શુદ્ધ મર્મ થયે સંભવે નહિ

વાતપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ

પ્રાગ્ભુતોત્પત્તિકૈશ્વર્ય સુપ્રિતાદ્યધિકાર કુશાઃ ।
શીખ્રોઽવુદ્ધામુક્તઃ સ્વર્ગે ચિયતિ યચ્છતિ ।
પર્યવિધાઃ સ વિદેયો વાતપ્રકૃતિકો મરઃ ॥૧૩॥
અર્થ-પ્રાગ્ભુતોત્પત્તિકૈશ્વર્ય સુપ્રિતાદ્યધિકાર કુશાઃ
શીખ્રોઽવુદ્ધામુક્તઃ સ્વર્ગે ચિયતિ યચ્છતિ
પર્યવિધાઃ સ વિદેયો વાતપ્રકૃતિકો મરઃ ॥૧૩॥

જે માણસ અત્યંતર દોષ, થોડા દેશ
વાળો હોય, તેના હાથ અને પગ કાઠી
બધા હોય, જે કુશળો હોય, ઉપાવલે આલેતો
હોય, ઘણું જાલનાર હોય અને સ્વપ્નમાં
આકાશમાં જતો હોય, આવાં લક્ષણોવાળો
માણસ વાયુપ્રકૃતિવાળો બાણવો. પર

પિત્તપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ

પિત્તપ્રકૃતિકો છોકો પાદરોગ્ય નિગધને ।
અકાકપકિતો ગીત કોપી સ્વેદી ચ કુદિમાન ।
વહુમુપતામૈશ્વર્ય સ્વર્ગે જ્યોતીર્ણિ પદ્યતિ ।
પર્યવિધો મહેઘસ્તુ પિત્તપ્રકૃતિકો મરઃ ॥૧૪॥

અર્થ-પિત્તપ્રકૃતિકો છોકો પાદરોગ્ય નિગધને
(અર્થ) નિગધ-અકાકપકિતો ગીત કોપી ચ સ્વેદી
કુદિમાન વહુમુપતામૈશ્વર્ય સ્વર્ગે જ્યોતીર્ણિ પદ્યતિ,
પર્યવિધ ય મહેઘ(સ)દુ વતપિત્તપ્રકૃતિકો (મિત્રેય) ॥

જે પિત્ત પ્રકૃતિવાળો માણસ જેવો
હોય છે, તેવો કહેવાય છેઃ આકાષે થયેલાં
પગિયાંવાળો, ગીર વર્ણવાળો, કોપી, જેને

ધણે પસીનો વળતો હોય, પુદ્ગિમાન હોય,
ઘણું જમતો હોય, લાલ નેત્રવાળો હોય
અને સ્વપ્નમાં નક્ષત્ર આદિને દેખતો હોય,
આવાં લક્ષણોવાળો જે હોય, તે માણસને
પિત્ત પ્રકૃતિવાળો બાણવો. પર

કફપ્રકૃતિ મનુષ્યનું લક્ષણ

શ્યામકૈશ્વઃ કામી સ્પૃહો વહુવીર્યો મહાશ્મઃ ।
સ્થળે જલારાવાલોકો નોપમપ્રકૃતિકો મરઃ ॥૧૫॥
અર્થ-શ્યામકૈશ્વઃ કામી સ્પૃહો વહુવીર્યો મહાશ્મઃ
સ્થળે જલારાવાલોકો નોપમપ્રકૃતિકો મરઃ ॥૧૫॥

કફ પ્રકૃતિવાળો માણસ ક્રમાવાન, બરો,
કાળા વાગવાળો, ઘણું વીર્યવાળો, મહા-
જળવાન અને સ્વપ્નમાં જળાશય દેખતો
હોય છે. પર

જે દોષ તથા ત્રણે દોષવાળો કેવો?

દશવતે પ્રકૃતી યજ કપં ચોપદ્યસ્ય મુ ।
તાં લેહ્યોપ જાનીપાત્સર્વિકિરિતોયમ્ ॥૧૬॥
અર્થ-યજ મુ પ્રકૃતી રોપદ્યસ્ય સ્વ દશવતે, તે
લેહ્યોપ જાનીપાત્સર્વિકિરિતોયમ્ (જાનીપાત્સર્વિકિરિતોયમ્) ॥

પછુ તેની પ્રકૃતિમાં જે દેખાય રૂપ
દેખાતાં હોય, તેની પ્રકૃતિ જે દોષવાળી
બાણવી અને જેની પ્રકૃતિમાં ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે ત્રણે દોષનાં રૂપ દેખાતાં હોય,
તેની પ્રકૃતિને ત્રણે દોષવાળી બાણવી. પર
શમ્ભો દુ-વાત્મકમાં પછુ કહ્યું છેઃ

પ્રાપ્ત્ય પથ પવનામ્યુપિતા મનુષ્યાઃ, રોગ-
ત્મકાઃ સુપ્રિતાપુલકૈશ્વર્યાગાઃ । રૂપિતિપથ-
અપ્રિતિસ્પ્રિતિવુદ્ધિવેદ્યસીદ્ધિરિદિગતમોઽપિત્ત-
મહાપાઃ ॥૧૭॥

અર્થ-પિત્તપ્રકૃતિવિધિવિનિદ્રાસ્થાલકવહુમર્મ-
વાધાઃ મારિતપથ વહુમુક્તઃ સ્વિભાસા ગીત-
વાસ્થ્યુગાપાકિકોઽયઃ ॥૧૮॥

મધુરાશ્વકાન્ત્યસાત્વકાક્ષાઃ કુશીર્મતિ-
તયા સ્થાન્યપામાઃ । મ દહા મ કિરેત્રિયા મ
વાર્ષા, મ જ કાન્ત્યપિતા વહુમુક્તઃ વા ॥૧૯॥

જેવાજિ વૈર્યો કાન્ત્યસાત્વિક, કુશાલ્યવાકિ
સુતોપમામિઃ અગ્નીકિતામીન મર્મતિ સુતે, શીઘ્ર-
મુમાતે ગર્ગત પ્રપાતિ ॥૨૦॥
અર્થ-પા મત્સરાભાતાઃ સૌતાઃ પ્રોદ્યપિપિત્તકાઃ ।
અપ્પાગાકોપ્રુદ્યપિપિત્તકાકોદ્યપિત્તકાઃ ॥૨૧॥

અન્વય:-પ્રાયઃ તે એવ મનુષ્યાઃ પવનાચ્યુષિતાઃ દોષાત્મકાઃ (સન્તિ, યે) સ્ફુટિતધૂસરકેશગાત્રાઃ શીતદ્વિપઃ ચલચ્રુતિ-સ્મૃતિબુદ્ધિચેષ્ટાસૌહાર્દદૃષ્ટિમયઃ અતિબહુપ્રલાપાઃ અલ્પપિત્ત-કફગ્રીવિતનિદ્રાઃ સત્રસત્પવહુજર્જરવાવાઃ નાસ્તિકાઃ વહુભુજઃ સવિલાસાઃ ગીતહાસ્યમૃગયાકલિલોલાઃ મધુરામ્લકદ્રવ્યાસા-ત્મ્યકાઙ્કશ્લાઃ કૃશદીર્ઘાકૃતયઃ સસદ્વપાનાઃ ન દહાઃ ન જિ-તેન્દ્રિયાઃ ન ચ આર્યાઃ ન ચ કાન્તાદયિતાઃ વા વહુપ્રજાઃ (ભવન્તિ) ॥ ૧ ॥ એવાં નેત્રાણિ સ્વરધૂસરાણિ શૃતાનિ અન્ના-રુણિ મૃતોપમાનિ ઝન્મીલિતાનિ હ્રિવ ભવન્તિ, તે સુતે શૈલ-દ્રુમાન્ ગમનં પ્રયાન્તિ ॥ વાતિકાઃ (તે) અધન્યાઃ મત્સ-રાધ્માતાઃ સ્તેનાઃ પ્રોદકૃદ્ધપિણ્ડિકાઃ ચ શ્વશૃગાલોદ્રૂ-ગૃધ્રાશુકાકોણ્ડકાઃ (હ્રિવ ભવન્તિ) ॥

ઘણું કરી તે જ માણસો વાયુપ્રકૃતિવાળા હોય છે, જેઓ હુષ્ટ સ્વભાવવાળા હોય છે, જેઓ ના કેશ અને ગાત્રો ફાટેલાં તથા જરાક ધોળાશ ઉપર હોય છે, ટાઢના દેખી હોય છે; જેઓની ધીરજ, સ્મરણ, બુદ્ધિ અને ચેષ્ટા અંચળ હોય છે, તેઓની દૃષ્ટિમાં અને આલમાં સ્નેહ દેખાય છે, ઘણું ખાલવાની તેમને ટેવ હોય છે; તેમનામાં કંઈ, જીવિત અને નિદ્રા ઓછાં હોય છે, ખાલતાં તેઓ ઝલાય છે, મૂંઝાય છે અને વચન બહુ જ બબરાં કાઢે છે, નાસ્તિક હોય છે, ઘણું ખાંચ છે, વિલાસ કરે છે; ગાયન, હાસ્ય, શિકાર અને કબિયા કરવામાં રુચિ ધરાવે છે; સ્ત્રીકા, ખાટા, તીખા અને ગરમ પદાર્થો તેમને અનુકૂળ લાગે છે; તેમનાં શરીર ખાતળાં અને લાંબાં હોય છે; પાણી વગેરે પદાર્થ પીતાં અવાજ થાય છે; દંઢતા, જિતેન્દ્રિયપણું, ઉત્તમપણું, સ્ત્રી પર ગ્રેમ અને ઘણાં સંતાન તેમને હોતાં નથી; અને તેઓનાં નેત્ર, રૂક્ષ, જરાક ધોળાશવાળાં, ગોળ, સુંદરતાથી રહિત, મુઠકાં જેવાં અને મીઠ્યાં હોય છતાં ઊઘડેલાં જેવાં જ રહે છે; તે લોકો સ્વપ્નમાં પર્વત ઉપર, ઝાડ ઉપર અને આકાશમાં જાય છે, ભાગ્યશાળી હોતા નથી, પરાયું સારું દેખી રાજી થતા નથી, ચેરી કરવાની ટેવવાળા હોય છે અને તેમની પિંડીઓ ગાંઠાવાળી હોય છે; કૂતરાં,

શિયાળ, ઊંટ, ગીધ, ઉંદર, કાગડા અને ઘુવડો જેમ વાયુ પ્રકૃતિવાળાં છે, તેમ વાયુ પ્રકૃતિવાળા માણસોની પણ કેટલીક રીતભાત તેવી જ હોય છે. ૫૭-૬૧

પિત્તં વહ્નિર્વહ્નિજં વાપિ તસ્માત્પિત્તોદ્રિક-સ્તીવત્પ્ણો બુભુક્ષુઃ । ગૌરોષ્ણાક્ષસ્તાપ્રહસ્તાઙ્ક-વન્ત્રઃ શૂરો માની પિન્નકેશોઽલ્પરોમા ॥ ૬૨ ॥

દયિતમાલ્યવિલેપનમખ્ડનઃ સુચરિતઃ શુચિ-રાશ્રિતવત્સલઃ । વિભવસાહસબુદ્ધિવલાન્વિતો ભવતિ મીષ્મગતિર્દ્વિપતામપિ ॥ ૬૩ ॥

મેઘાવી પ્રશિથિલસન્ધિવન્ધમાંસો નારી-ગામનમિમતોઽલ્પશુકકામઃ । આવાસશ્ચલિત-તરક્ષનીરકાન્ત્યા મુઙ્કોઽન્નં મધુરકષાયતિક-શીતમ્ ॥ ૬૪ ॥

ધર્મદ્વેષી સ્વેદનઃ પૂતિગાન્ધિર્મૃયુચારક્રોધપા-નાશનેર્ધ્યઃ । સુપ્તઃ પચ્ચેત્કર્ણિકારાન્પલાશાન્ દિગ્દાહોલ્કાવિદ્યુદ્કાનલંશ્ચ ॥ ૬૫ ॥

તનૂનિ પિન્નાનિ ચલાનિ ચૈષાં તન્વલ્પ-પક્ષમાણિ હિમપ્રિયાણિ । ક્રોધેન મયેન રવેશ્ચ માસા રાગં વ્રજન્ત્યાશુ વિલોચ્છનાનિ ॥ ૬૬ ॥

મધ્યાયુષો મધ્યવલાઃ પણ્ડિતાઃ ક્લેશમીરવઃ । વ્યાપ્રક્ષંકપિમાર્જારવૃકા લૂતાશ્ચ પૈત્તિકાઃ ॥ ૬૭ ॥

અન્વય:-પિત્તં વહ્નિઃ વા પિત્તં વહ્નિજમ્ અપિ, તસ્માત્ અપિ પિત્તોદ્રિકઃ (મનુષ્યઃ) તીવ્રવૃષ્ણઃ બુભુક્ષુઃ ગૌરોષ્ણાક્ષઃ તાપ્રહસ્તાઙ્કસ્ત્રિવન્ત્રઃ શૂરઃ માની પિન્નકેશઃ અલ્પરોમા દયિતમાલ્યવિલેપનમખ્ડનઃ સુચરિતઃ શુચિઃ આશ્રિતવત્સલઃ વિભવસાહસબુદ્ધિવલાન્વિતઃ (ચ) દ્વિપતામ્ અપિ મીષ્મગતિઃ ભવતિ ॥ મેઘાવી પ્રશિથિલસન્ધિવન્ધ-માંસઃ નારીગામ્ અનમિમતઃ અલ્પશુકકામઃ ચલિતતરક્ષ-નીરકાન્ત્યાઃ આવાસઃ મધુરકષાયતિકશીતમ્ અન્નં મુઙ્કો ॥ ધર્મદ્વેષી સ્વેદનઃ પૂતિગાન્ધિઃ મૃયુચારક્રોધપાનાશનેર્ધ્યઃ સુપ્તઃ (સન્) કર્ણિકારાન્ પલાશાન્ ચ દિગ્દાહોલ્કાવિદ્યુદ-કાનલાન્ પચ્યતિ ॥ ૧ ॥ એવાં વિલોચનાનિ તનૂનિ પિન્નાનિ ચલાનિ ચ તન્વલ્પપક્ષમાણિ હિમપ્રિયાણિ (ભવન્તિ) ક્રોધેન મયેન ચ રવેઃ માસા આશુ રાગં વ્રજન્તિ ॥ પૈત્તિકાઃ મધ્યાયુષઃ મધ્યવલાઃ પણ્ડિતાઃ ક્લેશમીરવઃ ચ વ્યાપ્રક્ષંકપિમાર્જારવૃકાઃ લૂતાઃ (હ્રિવ ભવન્તિ) ॥

પિત્ત અગ્નિરૂપ છે અથવા પિત્ત અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયું છે; તેથી પણ પિત્તપ્રકૃતિવાળા મનુષ્યને તરસ ઘણી લાગે છે, ભૂખ બહુ લાગે છે, અંગ ધોળું તથા ગરમ હોય છે,

સોના જેવો હોય છે; હાથ લાંબા હોય છે, છાતી પહોળી તથા પુષ્ટ હોય છે; કપાળ મોટું હોય છે; કેશ ઘાટા અને શ્યામ હોય છે; અંગ કોમળ હોય છે; તેનું શરીર સરખું અને સારા દેખાવવાળું હોય છે; સામર્થ્ય ઘણું હોય છે; શૃંગાર રસમાં તે મગ્ન રહે છે; પુત્રો અને નોકરો તેને પૂરતા હોય છે; ધર્મ પર પ્રીતિ હોય છે; કદી પણ કંઠણ વચન તે ગોલતો નથી, કોઈ ન જાણે તેમ શત્રુની સાથે લાંબા કાળ સુધી દંઢ વૈર રાખે છે, તેનું પરાક્રમ મહોન્મત્ત મોટા હાથીના જેવું હોય છે; તેનો અવાજ મેઘ, સમુદ્ર, મૃદંગ અને શંખના જેવો હોય છે; તેની સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે; તે ઉદ્યોગી અને નમ્રતાવાળો હોય છે; ખાદ્યાવસ્થામાં પણ ઘણું રોવાની ટેવ કે ચપળતા તેનામાં હોતી નથી; કડવાં, તૂરાં, તીખાં, ઊનાં અને લૂખાં અન્ન તેને ગમે છે; તે થોડું જમી છે, છતાં તેના શરીરમાં બળ રહે છે; તેનાં નેત્ર રાતા છેડાવાળાં, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, મોટાં, લાંબાં, સ્પષ્ટ, ઘોળાં અને કાળી કાળી ઘણી પાંપણોવાળાં હોય છે; તેનો આહાર, જળપાન, ક્રોધ અને ભૂખ ઓછાં હોય છે; બુદ્ધિથી તે પ્રખ્યાત હોય છે; કાર્યો કરવામાં ઘણી વાર લગાડે છે; ઉદાર હોય છે; તેનું હૃદય ગંભીર હોય છે; છાતી જાડી હોય છે; તે ક્ષમાવાળો હોય છે, તેને ઊંઘ લેવાની ટેવ વધારે હોય છે; તેની સઘળી રીતભાત લોભ વગરની હોય છે; કોઈએ તેના જે ઉપકાર કર્યો હોય તેને તે ભૂલતો નથી; તેનો સ્વભાવ સરળ હોય છે; તે વિદ્વાન હોય છે, લાજવાળો હોય છે; રૂપાળો હોય છે; વડીલોની તે ભક્તિ કરે છે; પ્રેમને સ્થિર રાખે છે; અને સ્વપ્નમાં કમળ તથા પક્ષીઓની પંક્તિવાળાં જળાશયોને તથા વાઢળાંઓને દેખે છે. કંઈ પ્રકૃતિવાળા માણસો વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇંદ્ર, વરુણ, હંસ, ગણપતિ, સિંહ, ઘોડા અને મોટા બળદના જેવી પ્રકૃતિવાળા હોય છે. ૬૮-૭૫

પ્રકૃતિ મનુષ્યને બાધક નથી

નનુ પ્રકૃતિહેતુનાં મન્યે યાંડધિકઃ સ સ્વબ્યાધીન્યત્રં ન કરોતીત્યાશક્ત્યામાહ-અર્થી શંકા થાય કે, પ્રકૃતિમાં કારણરૂપ વાત, પિત્ત અને કફમાંનો જે જે દોષ અધિક હોય તે પોતાનાથી થતા રોગોને કેમ નથી કરતા? આનું સમાધાન કહે છે :

વિપજાતો યયા કીટો ન વિપેજ પ્રવાચ્યતે ।

તદ્વત્પ્રકૃતયો મર્ત્ય શક્નુવન્તિ ન વાધિતુમ્ ॥૭૬॥

અન્યથા-અયા વિપજાતઃ કીટઃ વિપેજ ન પ્રવાચ્યતે તદ્વત્ પ્રકૃતયઃ મર્ત્ય વાધિતું ન શક્નુવન્તિ ॥

જેમ ઝેરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડાને ઝેર હરકત કરી શકતું નથી, તેમ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસને તે તે પ્રકૃતિઓ હરકત કરી શકતી નથી. ૭૬

ટીકા-एतौ द्वौ न जावपीपदयौ । तं विपेज विपज-वाहादिना ईषत्प्रवाच्यतं न तु मृशम् । तथा च प्रकृतयः प्रकृतिहेतवो दोषाः बाधितुं न शक्नुवन्ति । कर्त्तरणस्युदितत्वस्वेदनिद्राधिवयादिना ईषद्बाधितुं शक्नुवन्त्येव न तु ज्वरादिभिः ॥ ‘प्रकृतिरूपं यथेला दोषाथी हरकतं यती नथी, એમ જે ઉપર કહ્યું, તેમાં આમ સમજવાનું, કે ‘જેમ ઝેરના કીડાને ઝેરથી મરી જવું આદિ ખાસ હરકત નથી, છતાં ઝેરથી ઉત્પન્ન થતા દાહ આદિથી થોડીક હરકત તો થાય જ છે, તેમ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસને તે તે પ્રકૃતિના કારણરૂપ દોષોથી જ્વર આવવો આદિ ખાસ હરકત થતી નથી, છતાં હાથપગનું ફાટી જવું, પસીનો આવવો, અને નિદ્રા અધિક થવી વગેરે થોડી થોડી હરકત તો થાય જ છે.’

પ્રકોપો વાન્યમાવો વા શમો વા નોપજાયતે ।

પ્રકૃતીનાં સ્વભાવેન જાયન્તે તુ ગતાયુષઃ ॥ ૭૭ ॥

અન્યથા-પ્રકૃતીનાં પ્રકોપઃ વા અન્યમાવઃ વા શમઃ ન ડપજાયતે । ગતાયુષઃ તુ સ્વભાવેન જાયન્તે ॥

પ્રકૃતિરૂપ દોષોનો પ્રકોપ, બદલવું કે ઉપશમ થતાં નથી; પણ તે તે પ્રકૃતિવાળા માણસનું આયુષ પૂર્ણ થતાં સ્વભાવ પ્રમાણે તે પ્રકોપ, બગાડ કે ફેરફાર આદિ તો થાય છે.

ઈતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીમાન ભાવમિત્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં ૩૭૦ ખાલ-

પ્રકરણ સમાપ્ત

હાયપત્ર તથા મોડું લાલ હોય છે, કેશ
પિત્તળ હોય છે, ફવાડા મોડા હોય છે; ચૂર
નીરપદ્ધ તથા અભિમાન બહુ હોય છે; કુપ,
દેવન અને ધરેલા તેને મિલ હોય છે, તેની
રીતભાવ સારી હોય છે, અશ્વિત લોકો પર
તેને પ્રેમ હોય છે, પવિત્રતા, વૈભવ, સાદગ્ય
તથા બુદ્ધિગમ્ય તે મુજબ હોય છે, એની
રીતભાવ યત્નભોને બચકર લાગે છે, તેની
સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે, સાધાઓના
બધનો તથા માસ દીકા હોય છે, સ્ત્રીઓને
તેઓ અમતા નથી, વીર્ય તથા કામદેવ બોધા
હોય છે, તેઓની કાંતિ જેમાં તરંગ સ્વરૂપ
કરના હોય એવા પાણી સરળી હોય છે;
મધુર, તૃપ્ત કલ્પા અને ટાંકા અત્ત આવાની
તેઓની રચિ હોય છે, ગરમી તેમને અમતી
નથી, પત્રીનો કાંચે વળે છે, તેમના શરી
રમાં ડુર્ગંધ હોય છે; વિદ્ય, ક્રોધ, અલપાન,
શ્રોત્રન અને ઇર્ષ્યા તેમને ઘણા હોય છે,
અને સ્વપ્નમાં તેઓ ક્ષેર, આબર, શિશા
ઓના ફાલ, ઉલ્કાપાત, વીજળી, સૂર્ય તથા
અગ્નિ દેખ્યા કરે છે; તેઓના નેત્ર બીજા,
મીઝળા, પાતળી તથા મોટી ચાપલોવાળા
અને કંઠી પર પ્રોતિ ધરાવનારા હોય છે; અને
કોષથી, મધથી તથા સૂર્યના વલકાથી વરત
શતા શાય છે એ લોકો પદિત ક્ષેત્રથી
બીકલ, મધ્યમ આયુષવાળા અને મધ્યમ
જગ્યાળા હોય છે; તેમ જ વાલ, રીંછ, વાનર,
વિકાડાં, વરુ અને કૌશલિયા જેમ પિત્ત
પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે, તેમ તેઓના જેવી કેટ
કીક રીતભાવ એ લોકોમાં પણ હોય છે

એવા સોમ સોમ્યસોમ સૌમ્યો ગૃહ-
શ્રિયંતિપ્રસન્નસિદ્ધિર્ભવતી સુપ્રજુત્તરેશીર્ષી-
રતમી ભુષણા યુક્ત સાલિન્દ્ર સન્ધ્યાત્મા ॥ ૬૮ ॥

મિત્ર સુપુરુષારથાન્નન્દર્શનોરોચનાપયસુ-
ચંદ્રમયો ॥ પ્રત્યપપાદુઃ પુપુવીતલક્ષાં મહામલ્લારી-
પનનીલદેશા ॥ ૬૯ ॥

મુદ્રક સમ્પુવિષયકાર્યદોષો વગેરેના રતિ-
સપુરુષ સપુરુષવા ॥ ચર્માન્ના યદિનિ મનિનુર-
જાતુ પ્રત્યપ યદિનિ રજ ચિરં ચ વૈષ્ણુ ॥ ૭૦ ॥

સમવદિત્યેન્દ્રતુલ્યવીર્યો જલવાન્મોષિસૂવ-
જ્જાજ્જ્યોતઃ ॥ સ્મૃતિમાનમિયોગવાલ્મીનીતો મ-
જ પાસ્ત્યેડ્યતિરોત્તનો મ ક્ષોઢા ॥ ૭૧ ॥

તિલકં જગદીંદ્રકુલોપ્પકસમસ્ત્યે ચ મુક્તે-
વલ્લર્થસ્તથાપિ ॥ રક્તાન્તસુશિઘ્રધિશાબ્દીર્ધિ-
શ્ચક્રગુહ્યસિંહપદમ્ભાશઃ ॥ ૭૨ ॥

અભ્યાહારકોષપાતાશમેષુ પ્રકાશિતો-
વીર્યસૂત્રી વદત્યપા ॥ હૃદ્યમ્ભિત સ્પૃશ્યવશઃ સમા-
યાશિત્રાણુઆલુચ્ચક્રુત કૃતઃ ॥ ૭૩ ॥

અશ્વવિપક્ષિતુમગઃ સમ્ભવો મલ્લો યુક્તો-
સિયરસોદ્ભવઃ ॥ સ્વમે સપદ્યામ્સવિદ્ભમાશ્ન-
સ્તોપાચાપામ્પદ્યતિ, તોપર્વાશ્વ ॥ ૭૪ ॥

વિષ્ણુસ્ત્રેન્દ્રપદ્મતાર્ક્યર્થસાગ્રાધિપૈઃ ॥
સ્વપ્નપ્રકૃતપસ્તુસ્પાસ્તયા સિદ્ધાશ્વગોત્રૈઃ ॥ ૭૫ ॥

અન્વય-એવા સોમ, સોમ્યસોમ સૌમ્ય ગૃહ-
શ્રિયંતિપ્રસન્નસિદ્ધિર્ભવતી, સુપ્રજુત્તરેશીર્ષી-
રતમી ભુષણા યુક્ત, સાલિન્દ્ર સન્ધ્યાત્મા, ॥ ૬૮ ॥
મિત્ર સુપુરુષારથાન્નન્દર્શનોરોચનાપયસુ-
ચંદ્રમયો, પ્રત્યપપાદુઃ પુપુવીતલક્ષાં મહામલ્લારી-
પનનીલદેશા, ॥ ૬૯ ॥
મુદ્રક સમ્પુવિષયકાર્યદોષો વગેરેના રતિ-
સપુરુષ સપુરુષવા, ॥ ચર્માન્ના યદિનિ મનિનુર-
જાતુ પ્રત્યપ યદિનિ રજ ચિરં ચ વૈષ્ણુ ॥ ૭૦ ॥
સમવદિત્યેન્દ્રતુલ્યવીર્યો જલવાન્મોષિસૂવ-
જ્જાજ્જ્યોતઃ, ॥ સ્મૃતિમાનમિયોગવાલ્મીનીતો મ-
જ પાસ્ત્યેડ્યતિરોત્તનો મ ક્ષોઢા, ॥ ૭૧ ॥
તિલકં જગદીંદ્રકુલોપ્પકસમસ્ત્યે ચ મુક્તે-
વલ્લર્થસ્તથાપિ, ॥ રક્તાન્તસુશિઘ્રધિશાબ્દીર્ધિ-
શ્ચક્રગુહ્યસિંહપદમ્ભાશઃ, ॥ ૭૨ ॥
અભ્યાહારકોષપાતાશમેષુ પ્રકાશિતો-
વીર્યસૂત્રી વદત્યપા, ॥ હૃદ્યમ્ભિત સ્પૃશ્યવશઃ સમા-
યાશિત્રાણુઆલુચ્ચક્રુત કૃતઃ, ॥ ૭૩ ॥
અશ્વવિપક્ષિતુમગઃ સમ્ભવો મલ્લો યુક્તો-
સિયરસોદ્ભવઃ, ॥ સ્વમે સપદ્યામ્સવિદ્ભમાશ્ન-
સ્તોપાચાપામ્પદ્યતિ, તોપર્વાશ્વ, ॥ ૭૪ ॥
વિષ્ણુસ્ત્રેન્દ્રપદ્મતાર્ક્યર્થસાગ્રાધિપૈઃ, ॥
સ્વપ્નપ્રકૃતપસ્તુસ્પાસ્તયા સિદ્ધાશ્વગોત્રૈઃ, ॥ ૭૫ ॥

૬૬ ચરકપ છે, તેથી ૬૬ પ્રવૃત્તિવાળો
માલુસ સૌમ્ય હોય છે; તેના સંધા, હાઠકાં,
અને માસ કોકળીવાની સાથે લાગી રહેલ,
શિન્ધા અને ગુદ હોય છે; બૂખ, તરસ, દુઃખ
ક્રોધ અને ગરમીથી તેમને સતાપ થતો
નથી; તેમની બુદ્ધિ આરી હોય છે; તેમનામાં
ચરણગુણ અધિક હોય છે; પોતાનું બેઠકું
તે પાળે છે; તેમના શરીરને રંગ કાંચ, ધરો,
કાષ્ઠકાંતો ફલ, ફર્ન, બેરોચન, કમળ અને

દોષાણાં સમતા (ભવતિ), તસ્માત્ સાધારણઃ વરઃ (મતઃ) ॥

પણુ જે દેશ અનૂપ અને જાંગલ એ બંને દેશનાં લક્ષણોની ભેગસેળવાળો હોય તેને મિશ્ર અથવા સાધારણ દેશ જાણવો; સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન એકસરખાં હોય છે, તેથી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષોની પણ સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૮ હરકોઈ દેશમાં રહેનાર જો યોગ્ય રીતે

વર્તે તો ભય નથી

સુશ્રુતાત્-સુશ્રુત કહે છે :

ઉચિતે વર્તમાનસ્ય નાસ્તિ દુર્દેશજં મયંમ્ ।

આહારસ્વપ્નચેદાદૌ તદ્દેશસ્ય કૃતે સતિ ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ-તદ્દેશસ્ય ઉચિતે આહારસ્વપ્નચેદાદૌ કૃતે સતિ (યસ્મિન્ કસ્મિન્નપિ દેશે) વર્તમાનસ્ય દુર્દેશજં મયં નાસ્તિ ॥

‘(ભલે ખરાબ દેશમાં રહેલું પડતું હોય, તોપણ) તે દેશને યોગ્ય આહાર, નિદ્રા અને વિહાર આદિ કરવામાં આવે, તો ત્યાં રહેનારને ખરાબ દેશમાં રહેવાથી થતો ભય રહેતો નથી.’ ૯

શુદ્ધવાગ્મટઃ-શુદ્ધ વાગ્મટ કહે છે :

યસ્ય દેશસ્ય યો જન્તુસ્તજ્જં તસ્યૌષધં હિતમ્ ।

દેશાદન્યત્ર વસતસ્તત્તુલ્યગુણમૌષધમ્ ॥ ૧૦ ॥

સ્વદેશે નિચિતા દોષા અન્યસ્મિન્કોપમાગતાઃ ।

વલવન્તસ્તથા ન સ્યુર્જલજાઃ સ્થલજાસ્તથા ॥ ૧૧ ॥

અન્વયઃ-યઃ જન્તુઃ યસ્ય દેશસ્ય (ભવેત્), તસ્ય તજ્જમ્ ઔષધં હિતં (સ્યાત્), દેશાત્ અન્યત્ર વસતઃ તત્તુલ્યગુણમ્ ઔષધં (હિતં ભવેત્) જલજાઃ તથા સ્થલજાઃ (યે) દોષાઃ સ્વદેશે નિચિતાઃ અન્યસ્મિન્ કોપમ્ આગતાઃ સન્તાઃ તથા વલવન્તાઃ ન સ્યુઃ ॥

‘જે પ્રાણી જે દેશનું હોય, તે પ્રાણીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ હિતકારી થાય છે; પણ પોતાના દેશને છોડી બીજા દેશમાં રહેતું હોય તેને જે ઔષધ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઔષધના જેવાં ગુણવાળું હોય તે ઔષધ હિતકારી થાય છે. જળથી અથવા સ્થળથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વાતપિત્ત આદિ દોષો પોતાના દેશમાં (શરીરની અંદર) વધ્યા હોય, તે દોષો બીજા દેશમાં ગયા પછી

પ્રકોપ પામે, તોપણ જેવા પોતાના દેશમાં બળવાન થાય છે, તેવા બીજા દેશમાં બળવાન થતા નથી. (જેમકે અનૂપ દેશમાં રહેનારને તે દેશમાં શરીરની અંદર જે દોષો વધ્યા હોય, તે દોષો તે માણસનું પાછું જાંગલ દેશમાં જવું થતાં પ્રકોપ પામે તોપણ અનૂપ દેશમાં જેવા બળવાન થાય તેવા જાંગલ દેશમાં બળવાન થતા નથી.) ૧૦, ૧૧ વૈદનું કર્તવ્ય

માનવો યેન વિધિના સ્વસ્થસ્તિષ્ઠતિ સર્વદા ।

તમેવ કારયેદ્વૈદ્યો યતઃ સ્વાસ્થ્યં સદેખિતતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-યેન વિધિના માનવઃ સર્વદા સ્વસ્થઃ તિષ્ઠતિ તમ્ એવ (વિધિમ્) વૈદ્યઃ કારયેત્, યતઃ સ્વાસ્થ્યં સદા ર્હિષિતં (ભવતિ) ॥

જે પ્રકારે માણસ સર્વકાળ સ્વસ્થ રહે, તે જ પ્રકાર વૈદ્ય કરાવવો જોઈએ; કારણ કે મનુષ્યોને સર્વદા સ્વસ્થ રહેવાની જ ઇચ્છા હોય છે. ૧૨

માણસે કઈ રીતે વર્તી સ્વસ્થ રહેવું ?

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા યથોદિતામ્ ।

આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-યથોદિતાં દિનચર્યાં નિશાચર્યામ્ ઋતુચર્યામ્ આચરન્ પુરુષઃ સદા સ્વસ્થઃ તિષ્ઠતિ, અન્યથા ન ॥

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યા આચરતો માણસ સર્વદા સ્વસ્થ રહે છે; એ આચર્યા વિના સ્વસ્થ રહેતો નથી. ૧૩

સ્વસ્થનાં લક્ષણો

સુશ્રુતઃ-સુશ્રુત જણાવે છે :

સમદોષઃ સમાગ્નિશ્ચ સમધાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થઃ હત્યમિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-સમદોષઃ સમાગ્નિઃ સમધાતુમલક્રિયઃ ચ પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ (જનઃ) સ્વસ્થઃ હિતિ અમિધીયતે ॥

જે માણસના વાત, પિત્ત આદિ દોષ, અગ્નિ, ધાતુ અને મળ સમાન સ્થિતિમાં હોય, જે માણસ પોતાના શરીરને અનુસરતી ક્રિયા

૧. (આયુર્વેદસ્યામ્) વિદ્યામ્ અષીતે વેતિ વેતિ વૈદ્યઃ-જે આયુર્વેદરૂપી વિદ્યાને ભણ્યો હોય તથા ખરાબર જાણ્યો હોય, તે વૈદ્ય.

૪ : દેશ, દિનચર્યા અને ઋતુચર્યાપ્રકરણ

ઋતુવિદ્યાશ્રિયાનુષ્ઠો જાજ્ઞસો મિત્રચક્રુષા ॥ ૧ ॥
અવશઃ-ઋતુવિદ્યા ત્રિયા-અનુ-જાજ્ઞસ મિત્રચક્રુષ ॥
પૃથ્વી પર અનુપ, ભંગસ અને મિત્ર
એમ ઋતુવિદ્યા ત્રણ પ્રકારના છે. ૧

અનુપ ૬૦૦ દેશનું સંકલ્પ

મત્રીપત્યલયોલાઘ્વાઃ પ્રુદેયલકુલેયુત- ।
દેહસારસકારપદ્યકથાકાવિસોયતા ॥ ૨ ॥
શશાપાદામહિરવલયોદિકુલાકુલ- ।
મનુષ્યમુપાઘસ્ટાલશસ્વપન્થાનિવ- ॥ ૩ ॥
અનિકશાલિકેશરવર્ષામુચિયુરિતાઃ ।
અનુપદેશો જ્ઞાનથો વાતસ્વેમામપારિમાન્ ૥૪૦
અવશઃ-અર્ધાન્યમર્ધાન્ય પુજાસ્તુકુરિ મુન દેવ
નમ્યમ્ ૩૪૦અવશઃસેવિત શશાપાદામહિરવલયોદિ-
કુલાકુલ મનુષ્યમુપાઘસ્ટાલશસ્વપન્થાનિવ અનેકથાનિ-
કેશરવર્ષામુચિયુરિતા વર્ણકેમામપારિમાન્ અનુપદેશ
જ્ઞાનથ ૥

જે દેશમાં નદીઓ, વળાવો અને પર્વતો
ધણાં હોય, ધણાં પ્રકુલિત કમળોથી જે
સુકા હોય; દસ, ચારસ, કારંદ-બતક
તથા અકપાક આદિ પક્ષીઓ અ્યાં ધણાં
હોય; પ્રસલા, સુવર, પાદ, રુર નામના
મૃગ અને થાટી નામના મૃગ અ્યા ધણાં
હોય, બ્રહ્મ અને કૃલ અ્યા ધણાં થતાં હોય;
વાદ, ધાન્વ અને કૃતો પક્ષ જેમાં ધણાં
થતાં હોય; ધોખાના કપાશ, કેળ તથા
ચેત્રીઓ અ્યા બદુ હોય અને અ્યા વાસુના
તથા કદના રોત્ર વધારે હોય, તે દેશને
અનુપ^૧ દેશ અવશે. ૨-૪

ભંગસ દેશનું સંકલ્પ

માયાશામુખ ઉચ્ચમ અન્યપાર્શ્વપરપ- ।
શારીરાર્થિભિન્નાર્કપ્રયુક્તેન્નુસંજ્ઞા ॥ ૫ ॥
દુરિધિવર્ષાવગોચ્યભારતીય- ।
મુન્યાનુભવપદેશો પાતમો જાજ્ઞસઃ સ્વુના ૥૬૦

૧ અનુપદેશ જ્ઞાન થઈએ ત અનુ-અર્ધા પાણી
પુજા રહેતું હોય, તે જગ્યાએ દેશ અનુપ-કેશર-
વર્ષા અને ઉર્ધ્વા-વર્ગવર્ણન દર્શિ કથા-પુજા પાણી-
વાળો દેશ ૬૦૦.

અવશઃ-માયાશામુખ ઉચ્ચ તત્ત્વપાર્શ્વપર-
શારીરાર્થિભિન્નાર્કપ્રયુક્તેન્નુસંજ્ઞા દુરિધિવર્ષાવગો-
ચ્યભારતીય પાતમો જાજ્ઞસઃ સ્વુના ૬૦૦ ॥

જે દેશ આકાશની પેઠે સ્વચ્છ હોય,
બિંધો હોય, જેમાં બ્રહ્મ અને પાણી થાય
હોય, જેમાં ખીજડ, કેરડા, બીલી, આકડ,
પીંડુ અને ભારતીઓ ધણાં થતાં હોય;
કેરડા, બેલ-મૃગ, રીંછ, બાંટણાના મૃગ,
બોહરું મૃગ તથા અપેડાં અ્યા ધણાં હોય
અને કૃતો બદુ જ મીડાં થતાં હોય તે
વાતમાન-વાયદો દેશ અંગસ^૨ અવશે. ૨-૬

ભંગસનું સુ-ગ્રીમ પ્રકારમાં તે-

વઢવજનગોઝુપા કમમાલતીભાવા- ।
જાજ્ઞસઃસ્વામ્યુદ્યાતો વપિતાલુઆલોત- ॥
અવશઃ-સ્વવજનગ કમમાલતીભાવા અનુ, ૧
અનુપદેશો વિગતપ્રકારમાં વર્ણન ॥

જેમાં પાણી તથા પર્વતો ધણાં હોય
અને કદ તથા વાસુ સંભધી રોત્ર વિશેષ
હોય, તેને અનુપ દેશ અવશે અને જેમાં
પાણી તથા બ્રહ્મ થતાં હોય અને વિદ્ય
રુચિર તથા વાસુ સંભધી રોત્ર વિશેષ હોય,
તેને અંગસ દેશ અવશે. ૭

મિત્ર દેશનું સંકલ્પ

ર્ષયુધકશ્યો વસ્તુ વેશા સાધાર્યો મતાઃ ।
સમા સાધાર્યો વસ્માબીતવરોપમાલતાઃ ।
અંગસ તેન શોવાખી વસ્માસાધાર્યો મતાઃ ૬૦૦
અવશઃ-૧ નુ દેશ. મનુષ્યમુપ (૧) જાજ્ઞસ
જ્ઞા. ૧. વસ્તુ સાધાર્યો શોવાખાસાધાર્યો મતાઃ, તે

૨. જાજ્ઞસો અન્યઅવધાર્યો દેશ, 'જાજ્ઞસો-
સ્વામ્યુદ્યાતો અન્ય પ્રકારમાં મતિ, તોને પદ્ય-
માલતા' -દર્શિ પૂર્વે જો મનુષ્યને જાજ્ઞસ પ્રકાર
અન્ય પ્રકારઃ ૧. અન્ય ૧. વસ્તુમાલતા -વસ્તુ માનુષ્યને
તત્ત્વ પાણીને પદ્યમાલતા તથા ૧. સત્તાનીવત-
દેશ જાજ્ઞસો સત્તામાલતા શારીરાર્થિભિન્નાર્કપ્રયુક્ત-
કુલો વા પુજાસ્તુ અર્ચસ્તુ વર્ણન, જાજ્ઞસ દેશ જાજ્ઞસ-
જેમાં થાઈ પાણી તથા થાઈ રોત્રો દેશ તેને અન-
ભવ સ્વચ્છતાદેશ દેશ અંગસ; તેમ જ પાણી થાઈ
દેશના કારણે જ ખીજડી, કેરડા, બીલી, આકડ,
પીંડુ, ભેટી વગેરે મૃગ આ જેમાં ધણાં થાય છે,
તેને દેશ અંગસ-અને અંગસ એ જ અંગસ.

દોષાણાં સમતા (ભવતિ), તસ્માન્ સાધારણઃ વરઃ (મતઃ) ॥

પણ જે દેશ અનૂપ અને જંગલ એ બંને દેશનાં લક્ષણોની ભેળસેળવાળો હોય તેને મિશ્ર અથવા સાધારણ દેશ જાણવો; સાધારણ દેશમાં ટાઢ, વરસાદ, ગરમી અને પવન એકસરખાં હોય છે, તેથી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષોની પણ સમતા રહે છે; માટે સાધારણ દેશ ઉત્તમ કહેવાય છે. ૮

હરેકોઈ દેશમાં રહેનાર જે યોગ્ય રીતે

વર્તે તો ભય નથી

સુશુતાત્-સુશ્રુત કહે છે :

ઉચિતે વર્તમાનસ્ય નાસ્તિ હુર્દશજં મયમ્ ।

આહારસ્વપ્નચેષ્ટાદૌ તદ્દેશસ્ય કૃતે સતિ ॥ ૯ ॥

અન્યથા-તદ્દેશસ્ય ઉચિતે આહારસ્વપ્નચેષ્ટાદૌ કૃતે સતિ (યસ્મિન્ કસ્મિન્પિ દેશે) વર્તમાનસ્ય હુર્દશજં મયં નાસ્તિ ॥

‘(ભલે ખરાબ દેશમાં રહેવું પડતું હોય, તોપણ) તે દેશને યોગ્ય આહાર, નિદ્રા અને વિહાર આદિ કરવામાં આવે, તો ત્યાં રહેનારને ખરાબ દેશમાં રહેવાથી થતો ભય રહેતો નથી.’ ૯

કૃદવામટઃ-વૃદ્ધ વાગ્મટ કહે છે :

યસ્ય દેશસ્ય યો જન્તુસ્તજ્જં તસ્યોપધં હિતમ્ ।

દેશાદન્યત્ર વસતસ્તત્તુલ્યગુણમોપધમ્ ॥ ૧૦ ॥

સ્વદેશે નિચિતા દોષા અન્યસ્મિન્કોપમાગતાઃ ।

યલવન્તસ્તથા ન સ્યુર્જલજાઃ સ્થલજાસ્તથા ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા-યઃ જન્તુઃ યસ્ય દેશસ્ય (ભવેત્), તસ્ય તન્મ્ ઔપધં હિતં (સ્યાત્), દેશાત્ અન્યત્ર વસતઃ તત્તુલ્યગુણમ્ ઔપધં (હિતં ભવેત્) જલજાઃ તથા સ્થલજાઃ (યઃ) દોષાઃ સ્વદેશે નિચિતાઃ અન્યસ્મિન્ કોપમ્ આગતાઃ સન્તઃ તથા યલવન્તઃ ન સ્યુઃ ॥

‘જે પ્રાણી જે દેશનું હોય, તે પ્રાણીને તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું ઔષધ હિતકારી થાય છે; પણ પોતાના દેશને છોડી બીજા દેશમાં રહેવું હોય તેને જે ઔષધ પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઔષધના જેવાં ગુણવાળું હોય તે ઔષધ હિતકારી થાય છે. જળથી અથવા સ્થળથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વાતપિત્ત આદિ દોષો પોતાના દેશમાં (શરીરની અંદર) વધ્યા હોય, તે દોષો બીજા દેશમાં ગયા પછી

પ્રકોપ પામે, તોપણ જેવા પોતાના દેશમાં બળવાન થાય છે, તેવા બીજા દેશમાં બળવાન થતા નથી. (જેમકે અનૂપ દેશમાં રહેનારાને તે દેશમાં શરીરની અંદર જે દોષો વધ્યા હોય, તે દોષો તે માણસનું પાછું જંગલ દેશમાં જવું થતાં પ્રકોપ પામે તોપણ અનૂપ દેશમાં જેવા બળવાન થાય તેવા જંગલ દેશમાં બળવાન થતા નથી.) ૧૦, ૧૧

વૈદ્યનું કર્તવ્ય

માનવો જેન વિચિના સ્વસ્થસ્થિતિર્વર્વદા ।

તમેવ કારયેદ્વૈધો યતઃ સ્વાસ્થ્યં સદેક્ષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યથા-જેન વિચિના માનવઃ સર્વદા સ્વસ્થઃ તિષ્ઠતિ તમ્ એવ (વિધિમ્) વૈદ્યઃ કારયેત્, યતઃ સ્વાસ્થ્યં સદા દૃષ્ટિતં (ભવતિ) ॥

જે પ્રકારે માણસ સર્વદાજી સ્વસ્થ રહે, તે જ પ્રકાર વૈદ્યે કરાવવો જોઈએ; કારણ કે મનુષ્યોને સર્વદા સ્વસ્થ રહેવાની જ ઇચ્છા હોય છે. ૧૨

માણસે કઈ રીતે વર્તી સ્વસ્થ રહેવું ?

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા યથોદિતામ્ ।

આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૧૩ ॥

અન્યથા-યથોદિતાં દિનચર્યાં નિશાચર્યામ્ ઋતુચર્યામ્ આચરન્ પુરુષઃ સદા સ્વસ્થઃ તિષ્ઠતિ, અન્યથા ન ॥

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યા આચરતો માણસ સર્વદા સ્વસ્થ રહે છે; એ આચર્યા વિના સ્વસ્થ રહેતો નથી. ૧૩

સ્વસ્થનાં લક્ષણો

સુશ્રુતઃ-સુશ્રુત જાણાવે છે :

સમદોષઃ સમાશ્નિશ્ચ સમધાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાભેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થઃ ક્લ્યામિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

અન્યથા-સમદોષઃ સમાશ્નિઃ સમધાતુમલક્રિયઃ ચ પ્રસન્નાભેન્દ્રિયમનાઃ (જનઃ) સ્વસ્થઃ ક્લ્યામિધીયતે ॥

જે માણસના વાત, પિત્ત આદિ દોષ, અગ્નિ, ધાતુ અને મળ સમાન સ્થિતિમાં હોય, જે માણસ પોતાના શરીરને અનુસરતી ક્રિયા

૧. (આયુર્વેદસ્યામ્) વિધામ્ અધીતે વેતિ વેતિ વૈદ્યઃ-જે આયુર્વેદરૂપી વિદ્યાને બળેથી હોય તથા બરાબર જાણતો હોય, તે વૈદ્ય.

મનવ-મનુષ્યઃ લેષ, કલ્પે કલ્પઃ લેષ,
ત્વા તિષ્ઠે નિમ્ન લેષ, ત્વા કયાયે સચિરઃ મેઘઃ ॥
સમ્યક્ દોષં ત્વા ચ પ્રકૃતિઃ સુ ઇમાભ્યેન ચલોક્તો
સ્તે ચોર્થે મુખે રથ્ય પ્રભોચ્ચેત ॥ તેમ જસ્ય મુક્ત-
તૈસ્વ રત્નમિદ્ધાપ્તવ્યમ્ ॥ જ્ઞાત્વ મ સવન્તિ ચ હિમ્વેષ-
મ્બુદ્ધા સ્મન્તિ ॥ વર્ણે ચીર્ણ, વટે શીર્ષિ, કર્ણે લિચ્ચ, ॥
વર્ણે ચ વર્ણેતેતિ એવ, સર્વથી મનુષ્યની ગતિ ॥
જલિરે મુક્ત્યપ્તમ્ ॥ મિત્તે સુ વિપુલં કામ્ય, યજુર્ગરે સુ
ચતુર્ભિદિ, ૧ જાત્રે સુ વરોમ્મય એવ ॥ જગત્તે સુ
મેષા, જગત્તે રહનત્યુતિ, કિરીતે કીર્તિસૌભાગ્યમ્
સ્મ્યુ ચ ભગોક્તમ્ ॥ જગત્તે રુતિ મેષા, ત્વા
જગત્તે પ્રભવતિ, હાકિમ્ ॥ જગત્તે ત્વા જગત્તે સુવર-
કર ચ જાતીયમ્મન્વરે કુસ્ત્રા વિભવતિ ॥

મનુષ્યના મનુદો, વીખામાં કરજ, કદ
વામાં લીમદો અને વરામાં ખેર એક છે
સમય, દોષ અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરી
ચોખ્ખે રથ અને ચોખ્ખે શક્તિવાળા જાડના
લાકડાનું ઘાંટણું કરજું અને ઘાંટ સાદે કરવા
નો મૂકો વજ્ર ચોખ્ખે જગ્યાએ તે લેવો, જે
રીતે ઘાંટણું કરવાથી મોઢું બગડી ગયું હોય
તે મટે છે; ઘાંટ, છાન વધા મોઢામાં શેર
જતા નથી અને રેશિ, સ્વેદપણું વધા
શરીરમાં હલકાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ॥ જાડના
ઘાંટણું કરવાથી શક્તિ, વજ્ર કરવાથી કાવિ,
કરજનું કરવાથી જ્ઞાન, પીપળાનું કરવાથી
ધનની અપત્તિ, બેરડીનું કરવાથી મીઠું જમણ,
ખેરનું કરવાથી મોઢામાં સુખ, બીલીનું કરવા
થી ઘણું ધન, ઉંચાનું કરવાથી વખતસિદ્ધિ,
જાડનાનું કરવાથી આરોગ્ય, કદનાનું કરવાથી
ધીરજ તથા સ્મરણશક્તિ; ચપાનું કરવાથી
વાણી તથા જાનની કદવા; સદસદિધાનું કર-
વાથી કીર્તિ, ઉત્તમ જાગ્ય, આશુવની વૃદ્ધિ
તથા આરોગ્ય; જાડેશનું કરવાથી ધીરજ તથા
ધારણશક્તિ; બીજનાનું કરવાથી જીવિની
શક્તિ, અને કાકિમનું, જાત્રુદરાનું વધા
ઈશ્વરજ્ઞાના ઝડપું કરવાથી સાચે રથ મળે
છે. બર્ષ, વર્ષ અને કાવસિમારનું કરવાથી
જરાબ સ્વપ્ન નાશ થાય છે. ૧૭-૩૩

સાત વજ્રરાજનાં ઘાંટણું ન કરાય

મુક્તાવાતાદિનિવાર્ત કૈવલ્ય પુરસ્ક
જર્જરં મારિચે ચ હસિતે વનપાવનમ્ ॥ ૩૪ ॥
વનપાવનમુપલ્બં યા કુપદિત્વમાયતમ્ ॥
નરભાષકાભયોતિઃ સ્વાચાચક્ત્રાં ન પશ્યતિ રથમ્ ॥
મનવ-મુક્ત્યપ્તમિદ્ધાપ્તવ્યમ્ ॥ ૩૫ ॥
જર્જરં ચ મારિચમ્-એ છત વનપાવન (કમળ) ॥
ચ નર. વનપાવનમુપલ્બં રથપાવન કુર્વાત (૪)
જગત્તે વ્યાં ન પશ્યતિ (વનવ) ॥ જગત્તે મો મર ॥
ચલેશી, વાક, કિ વાક, ૧ જુદકર, કેવલ,
ખજૂરી અને નાગિચેરી-એ સાત વજ્રાત્મ
કહેવાય છે જે માણસ તેઓનું ઘાંટણું કરે
છે, તે વ્યા મુખી બગાડના રથને ન કરે,
ત્યાં મુખી આઘાત રહે છે. ૩૪, ૩૫

એકે ઘાંટણું ન કરવું ?

ન જાવેશ્વરભાષ્યોપશિષ્ટાવત્પાવનુ વત્ ॥
મુક્તસ્ય પાકે જોયે ચ આલક્ષણમ્ ॥ ૩૬ ॥
જુદકોડીર્થમુક્તમ્ ॥ હિમામ્ ॥ ૩૭ ॥
શિરોભાગેશ્વરપિત્ત માત્ત પાત્તમાનિત ॥ ૩૮ ॥
જર્જરં જર્જરમ્ ॥ ૩૯ ॥
જર્જરેશ્વરભાષ્યે મુ રથમાયુવોડપિ ચ ॥ ૪૦ ॥

મનવ-મુક્ત્યપ્તમિદ્ધાપ્તવ્યમ્ ॥ ૪૧ ॥
જોયે ચ આલક્ષણમ્ ॥ ૪૨ ॥
જર્જરં જર્જરમ્ ॥ ૪૩ ॥
જર્જરં જર્જરમ્ ॥ ૪૪ ॥
જર્જરં જર્જરમ્ ॥ ૪૫ ॥

જળું, વાળવું, હોઠ, છાન અને ઘાંટમાં
એને શેર કરે ॥ હોય તેવે, જેનું મોઢું
પાક્યું હોય તેવે, સાબાવાળાએ, આસ,
છપરસ વધા બિલીવાળાએ, રૂબાળાએ, એને
ખાધું પચ્યું ન હોય તેવે, એને હેડી
આગ્યા કરતી હોય તેવે, મૂળેવાળાએ, નદા
વાળાએ, માથાના દરદરી જે પીડાતો હોય
તેવે, વરસાળાએ, થાકેલાએ, કોઈ વસ્તુ
પીવાથી એને પરિશ્રમ પડ્યો હોય તેવે, એને
અડીઓ વા થયો હોય તેવે, જાનમાં રાજ

૧ હિંતાય અને જુદકર એ ને વનપાવન
અર્થે મુક્ત્યપ્તમિદ્ધાપ્તવ્યમ્ ॥ ૪૬ ॥
તાજી ભતિઓ છે, એમ જાણ ॥

નીકળતાં હોય તેણે, આંખના દરદીએ, નવા તાવવાળાએ અને છાતીના દરદવાળાએ દાતણ ન કરવું. ૩૬-૩૮

ટીકા-અર્જુનમુખ:-નર્જીર્ણ મુખે ચસ્ય સઃ ॥ જેતું ખાધેલું પર્યું ન હોય એવાએ. ૩૬-૩૮

ઊલ ઉતારવાનું સાધન કેવું જોઈએ?

જિહ્વાનિલેલનં હૈમં રાજતં તામ્રજં તથા ।
પાદિતં મૃદુ તત્કાષ્ઠં મૃદુપત્રમયં તથા ॥ ૩૯ ॥
દશાઙ્ગુલં મૃદુ સ્નિગ્ધં તેન જિહ્વાં લિલેત્સુલમ્ ।
તજ્જિહ્વામલવૈરસ્યદુર્ગન્ધજડતાહરમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય:-જિહ્વાનિલેલનં હૈમં રાજતં તથા તામ્રજં (મવેત, તદમાવે) પાદિતં મૃદુ તત્ કાષ્ઠં તથા મૃદુપત્ર-મયં (સ્યાત્) । તત્ દશાઙ્ગુલં મૃદુ સ્નિગ્ધં (મવેત) તેન મુખં (યથા સ્યાત્ તથા) જિહ્વાં લિલેત્, તત્ જિહ્વામલવૈરસ્યદુર્ગન્ધજડતાહરમ્ (મવતિ) ॥

ઊલ ઉતારવાની ચીપ સોનાની, રૂપાની અથવા ત્રાંખાની રાખવી; એ ન મળે તો દાતણ કરવાનાં કોમળ પાંદડાંવાળા, કૂણા લાકડાને ચીરી તે ચીરીથી ધીરે ધીરે ઊલ ઉતારવી; દશ આંગળ લાંબી, કોમળ અને ચીકાશવાળી તે ચીર વડે અથવા ઉપર કહેલી સોના વગેરેની ચીપ વડે સુખપૂર્વક જીભને ખોતરવી-ઊલ ઉતારવી; જેથી જીભનો મેલ, રસરાહતપણું, દુર્ગન્ધ અને જડતા (ખડેર મારી ગયેલાપણું) મટે છે. ૩૯, ૪૦

ટીકા-તત્કાષ્ઠ-દન્તશોધનયોગ્યં કાષ્ઠમ્ ॥ દાંત સાફ કરવા માટેનું લાકડું. ૩૯, ૪૦

કેવા પાણીથી કોગળા કરવા?

ગણ્ડૂપમપિ કુર્વીત શીતેન પયસા મુહુઃ ।
કપટૃણામલહરં મુલાન્તઃશુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૪૧ ॥
સુલોખ્યોદકગણ્ડૂપઃ કપારુચિમલાપહઃ ।
દન્તજાઙ્ઘ્યહરશ્ચાપિ મુલ્લાધવકારકઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્વય:-શીતેન પયસા મુહુઃ ગણ્ડૂપમ અપિ કુર્વીત, (તત્) કપટૃણામલહરં (ચ) મુલાન્તઃશુદ્ધિકારકમ્ (મવતિ) । સુલોખ્યોદકગણ્ડૂપઃ કપારુચિમલાપહઃ ચ દન્તજાઙ્ઘ્યહરઃ મુલ્લાધવકારકઃ અપિ (મવતિ) ॥

ટાઠા પાણી વડે વારંવાર કોગળા કરવા, તેથી કફ, તરસ અને મેલ મટે છે તથા મોઢાની અંદરનો ભાગ સાફ થાય છે. સહેજ

ઊના પાણી વડે કોગળા કરવાથી કફ, અરુચિ, મેલ તથા દાંતની જડતા મટે છે અને મોઢું પણ હલકું થાય છે. ૪૧, ૪૨

ગરમ પાણીથી કોગળા કોણે ન કરવા? વિપમૂર્છમદાર્તાનાં શોષિણાં રક્ષપિત્તિનામ્ ।
કુપિતાક્ષિવલક્ષીળસ્પ્રક્ષાણાં સઃ ન શસ્યતે ॥ ૪૩ ॥

અન્વય:-વિપમૂર્છમદાર્તાનાં શોષિણાં રક્ષપિત્તિનામ્ કુપિતાક્ષિવલક્ષીળસ્પ્રક્ષાણાં સઃ ન શસ્યતે ॥

ઝેરથી, મૂર્છાથી, કે મદથી પીડાયેલા, શોષવાળા, રક્તપિત્તવાળા, જેઓની આંખો ડુબતી હોય એવા અને બળ ક્ષીણ થવાથી રક્ષ થયેલાઓએ ઊના પાણીના કોગળા કરવા સારા નથી. ૪૩

ટીકા-સઃ-સુલોખ્યોદકગણ્ડૂપઃ-લોકમાં 'સઃ' પદનો અર્થ સહેવાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા એવો છે.

કેવા પાણીથી મોઢું ધોવું?

મુલપ્રક્ષાલનં શીતપયસા રક્ષપિત્તજિત્ ।
મુલસ્ય પિડિકાશોપનીલિકાવ્યક્તનાશનમ્ ॥ ૪૪ ॥
કુર્યાદ્વાપિ કદુબ્જેન પયસાસ્યવિશોધનમ્ ।
કપવાતહરં સ્નિગ્ધં મુલશોપવિનાશનમ્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વય:-શીતપયસા મુલપ્રક્ષાલનં રક્ષપિત્તજિત્ મુલસ્ય પિડિકાશોપનીલિકાવ્યક્તનાશનમ્ । વા કદુબ્જેન પયસા અપિ આસ્યવિશોધનં કુર્યાત્ । (તત્) કપવાતહરં સ્નિગ્ધં મુલશોપવિનાશનમ્ (મવતિ) ॥

ઠંડા પાણી વડે મોઢું ધોવાથી રક્તપિત્ત મટે છે અને મોઢાની ફાલ્લીઓ, શોષ, દાઝ તથા ખીલ પણ મટે છે; અથવા જરા ઊના પાણીથી મોઢું ધોવું, કે જેથી કફ તથા વાયુ મટે છે, સ્નિગ્ધતા રહે છે અને મોઢાનો શોષ મટે છે. ૪૪, ૪૫

નાકમાં તેલનાં ટીપાં નાખવારૂપ નરચવધિ અને તેના ફાયદા

કદુતૈલાદિ નસ્યાર્થે નિત્યાભ્યાસેન યોજયેત્ ।
પ્રાતઃ શ્લેષ્મણિ મધ્યાહ્ને પિત્તે સાયં સર્મીરણે ॥ ૪૬ ॥
સુગન્ધવદનાઃ સ્નિગ્ધતિઃસ્વના વિમલેન્દ્રિયાઃ ।
નિર્વેલીપાલિતવ્યક્તા મવેયુર્નસ્યશીલિનઃ ॥ ૪૭ ॥

અન્વય:-નસ્યાર્થે^૧ કદુતૈલાદિ નિત્યાભ્યાસેન યોજયેત્ ।

^૧ નાસિકાયૈ હિતં નસ્યમ્-નાકને હિતકારી તેજનાં ટીપાં વગેરે-નસ્ય કહેવાય છે.

એવાયિ પ્રાપ્ત, મિતે મન્થાને, સગીરને સમ્પન્ન (બોલ-
કર) ॥ મન્થાપીકિત મુખમન્થનના કિન્નમિત્તના
વિમલેન્દ્રિના મિર્મીપીકિતમ્થના મન્થુ ॥

નાકને રાજરહિત રાખવા હંમેશા નાકમાં
સરસિયું તેલ આહિનાં ટીપાં નાખવાનો
અભ્યાસ રાખવો. કહ્યો વધારે હોય તો
સવારે, પિત્તનો વધારે હોય તો બપોરે અને
વારુનો વધારે હોય તો સાંચકાળે ટીપાં
નાખવાં. નાકમાં ટીપા નાખવાની ટેવવાળા
ઓના મોઢાં સુમધી રહે છે, આવાજ સિન્ધ
નીકળે છે, હૃદયો નિર્મળ રહે છે, શરીરે
વળીઓ વળતી નથી, ધોળા પગિયા તરત
આવતાં નથી અને ખીલ થવા નથી ૪૬, ૪૭
આખમા ધોળો મુરમો આંજવાથી ફાયદા
સૌર્વતમજ્જન નિર્વ દિવમન્થ્યોક્તો મજેત્ ॥
હોયને મલનસ્તેન મનોમે સ્થમવશૈમે ॥ ૪૮ ॥

મન્થવ-સૌર્વત મજ્જન કર્ણા શિખ (અણિ)
તા નિર્વ (તદ્) મજેત્ ॥ એ કોયને પુખ્તમને
મનોમે મજેત્ ॥

ધોળો મુરમો આખને કિતકારી છે,
માટે તે હંમેશા આંજવો, એ આંજવાથી
નેત્ર ઝીલા પદ્મધીને બેઠ શકે છે અને
મનોહર થાય છે ૪૮

શીષ-સૌર્વત-સ્ને મુરમા હિતિ મોઢે પ્રસિદ્ધ ॥
સૌરિર અટમે ધોળા મુરમા, એમ મોઢામાં પ્રસિદ્ધ
છે ૪૯

કાળો મુરમો આંજવાના ફાયદા
સ્તોતોઽજ્ઞનં મ્થ મોઢે વિનુર્લ સિન્ધુસંમયમ્ ॥
રુપેઃ કન્દુમલહર વાદહેરવજાપદમ્ ॥ ૪૯ ॥
મસ્ખો નાપ્ત્ય લેપ સ્થલે માલ્તાતપો ॥
મેત્રે રોગા ન જાપન્તે તન્માત્મજનમાચરેત્ ॥ ૫૦ ॥
મન્થવ-ગિન્ધામર્દ સ્તોતોઽજ્ઞનં વિશિષ્ટ (અણિ)
મેત્રે મન્થ, (જા) રજ કન્દુમલહર વમદ્રવવાધ્યમ
કાન્થે ક્ષમાર્દ ન માલ્તાતો સ્થલ દ્ય, મેત્રે રુગઃ
ન વાલ્કલ, તસ્મિન્ મન્થમ્ આચરેત્ ॥

સિન્ધુ નામના પર્વતમાં ઉત્પન્ન થયેલો
કાળો મુરમો શુદ્ધ કરેલો ન દોષ તોપણ
ઉત્તમ છે, એ આંજવાથી આંખની બળ,
મેઢ, બળવશ તથા ખરાબ બીનાશની પીડા

મટે છે, આંખ રૂપાળી થાય છે, પવન તથા
તડકો સહન કરવાને સમર્થ થાય છે કાળો
મુરમો આંજવાથી આંખમાં રોગ થવા નથી,
માટે તે આંજવો બેઠકો. ૪૯, ૫૦

શીષ-સ્તોતોઽજ્ઞનં-હૃણમુરમા હિતિ મોઢે વિશિષ્ટ
જોક્ત મિનાપિ ॥ સિન્ધુસંમયમ્-સિન્ધુસંમય પક્ત ત્વ
સંમયમ્ ॥ સ્તોતોઽજ્ઞનં એટલે કાળો મુરમો એમ મોઢા
માં પ્રસિદ્ધ છે વિશિષ્ટ-શુદ્ધ કરેલો ન દોષ કર્તા,
અને તે સિન્ધુ નામના પર્વતમાં થયેલો ૪૯, ૫૦

આખો ઠાણે ન આંજવી ?
રાષ્ટ્રો લાગરિતઃ આન્તર્યદિતો મુકલ્યસ્તથા ॥
જ્વપમુપ શિરમ્થાતો માસ્ખોઽજ્ઞનમાચરેત્ ॥ ૫૧ ॥

મન્થવ-ત્વૈ જાગરિતઃ અન્તર્યદિતઃ મુકલ્ય
સ્થા જ્વપમુપ શિરમ્થાતો માસ્ખો ન જાતોદ ॥
સાતના ઉત્તરરાવાળાએ, યાદેલાએ, જેને
જીલટી થઈ હોય તેણે, જમીલાએ, યાવવાજ
એ તથા મારે નાહિલાએ આંખો આંજવી નહિ.
નજ આંખે રૂપાવવાથી ફાયદા

પણપણામલમ્મુકેશરોમાયિ કર્તવ્યેત્ ॥
કેશસ્મુતલાલીનાં કર્તવ્ય સંમસાધનમ્,
પૌષ્ટિકે જન્મમાયુષ્યં શૌભકાન્તિકર્ત્ત્વં પરમ્ ॥ ૫૨ ॥
મન્થવ-મ્થાપ્તમ્ મલ્લમ્મુકેશરોમાયિ કર્તવ્યેત્ ॥
કેશસ્મુતલાલીનાં કર્તવ્ય સંમસાધનં પૌષ્ટિકે જન્મ
પર શૌભકાન્તિકર્ત્ત્વં (માતિ) ॥

પાશ પાંચ વિવેકે નખ, કાલી, કેશ અને
ફવાડા કપાવવાં કે ઉતરાવવાં બેઠકો, એ
રોગપ્રકારક, પુષ્ટિદાથી, ધન આપનાર, આયુષ
વધારનાર, પવિત્રથર્ત્ત્વ કરનાર તથા ઉત્તમ
કાતિકારક છે ૫૨

શીષ-સંભાષનં કામ જનમ્ ॥ સપ્રસાધનં બેઠકે
શૈભાકારક ૫૨

નાકના વાળ કઢી ન ચૂરવા
કપાદ્યેષુ કોમાયિ માસાયા ન કરાચન ॥
વપુષાત્મનો રુપેર્શિર્વત્ત્વ ત્વરપા મયેત્ ॥ ૫૩ ॥
મન્થવ-મ્થાપ્તમ્ શૈભાયિ કરાચન ન ૫૩ ૫૪ ॥
વપુષાત્મના ત્વરપા રટ શૌભનં જનમ્ ॥

નાકના ફવાડા કઢી ચૂરવા કે પૂટાવવાં
નહિ; કારણ કે એ પૂટાવાથી કે ફૂટાવવાથી
તરત આંખો નળળી થાય છે ૫૩

કાંસદ્રી કે કાંતિયાથી વાળ અવશ્ય જોવાયા
કેળપાછો પ્રકુચીત પ્રસાધન્યા પ્રસાધનમ્ ।
કેશપ્રસાધને કેશ્યં રજોગન્તુસેનાપદમ્ ॥૫૪॥

અન્ય-અંગનામે પ્રસાધન્યા પ્રસાધને પ્રકુચીત ।
કેશપ્રસાધને કેશ્યં રજોગન્તુસેનાપદમ્ (અર્થ) ॥

કાંસદ્રીથી અથવા કાંતિયાથી (જોળી)
કેશના ગુન્ધા રવન્ધ અને સારા દેખાવના
કરવા જોઈએ; એ કેશને વિતકારી અને રજ,
છવન્તુ તથા મેલને દર કરનાર છે. ૫૪
દર્પણમાં જોવું તે ઉત્તમ છે

આદર્શલોકને પ્રોક્ત મહત્ત્વ્ય કાન્તિકારકમ્ ।
પૌષ્ટિકં કાન્ત્યમાનુષ્યં પાષાલર્મોવિભાગનમ્ ॥૫૫॥
અન્ય-આદર્શલોકને મહત્ત્વ્ય કાન્તિકારકં પૌષ્ટિકં
કાન્ત્યમાનુષ્યં પાષાલર્મોવિભાગનં પ્રોક્તમ્ ॥

અદીશમાં સરીર જોવું, એ મંગળરૂપ
છે, કાંતિ કરનાર છે, પૌષ્ટિ આપનાર છે,
ગળને તથા આયુષને વધારનાર છે અને પાષ
તથા અલક્ષ્મીના નાશ કરનાર છે. ૫૫

કસરત કરવાથી ફાયદા

સ્વાચર્યં કર્મસામર્થ્ય વિમલચન્દ્રમાવ્રતા ।
દ્રોણક્રયોઽગ્નિગુહિધ વ્યાયામાદુપજાયતે ॥૫૬॥
વ્યાયામદદગાત્રસ્ય વ્યાધિર્નાસ્તિ કદાચન ।
વિરુદ્ધં વા વિદુર્થં વા મુક્તં શીઘ્રં વિપવ્યતે ॥૫૭॥
મયન્તિ શીઘ્રં નેતસ્ય દેહે ક્ષિયિલતાદયઃ ।
ન ચેત્તં સહસાક્રમ્ય જરા સમધિરોદ્ધતિ ॥૫૮॥
ન ચાસ્તિ સદર્શં તેત કિંચિત્કલ્યાણકર્મકમ્ ।
સ સદા ગુણમાયેત્ત ધર્મિનાં લિન્ધમોજિનામ્ ॥૫૯॥
વસન્તે શીતસમયે મુતરાં સ હિતો મતઃ ।
અન્યદપિ ચ કર્તવ્યો વલાર્ધનં યથાવલમ્ ॥૬૦॥

અન્ય-સ્વાચર્યં કર્મસામર્થ્ય વિમલચન્દ્રમાવ્રતા
ગાત્રતા સંપ્રકાયઃ ન અગ્નિગુહિઃ ઉપજાયતે ॥ વ્યાયામદદ-
ગાત્રસ્ય નદાચન વ્યાધિઃ નાસ્તિ । વિરુદ્ધં વા વિદુર્થં વા
મુક્તં શીઘ્રં વિપવ્યતે ॥ ૫૬૨૨ વેદે ક્ષિયિલતાદયઃ શીઘ્રં ન
મયન્તિ । જરા ના એને સદસા આક્રમ્ય ન સમધિરોદ્ધતિ ॥
તેત ચ સદર્શં સ્વીત્યામર્થિકં કિંચિત્ ન અસ્તિ, સઃ
ક્ષિન્ધમોજિનાં ધર્મિનાં સદા ગુણમ્ આપન્તે ॥ વસન્તે
શીતસમયે સઃ મુતરાં હિતઃ મતઃ (અસ્તિ) અન્યદા
અપિ ચ (સઃ હિતઃ, તથાપિ) વલાર્ધનં યથાવલં કર્તવ્યઃ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવે
છે, કામ કરવાનું સામર્થ્ય વધે છે, ગાત્રો

સારા દેખાવનાં તથા ધાર્તાં થાય છે; કદ
આદિ દેખતો નાશ થાય છે અને જઠરાગ્નિની
વૃદ્ધિ થાય છે. જેનાં ગાત્રો કસરતથી કદ
થયાં પાંચ તેને કદી પણ દોગ થતો નથી
અને વિરુદ્ધ અથવા પેટમાં ગરાગર નહિ
પડેલું અથવા પણ તરત પડી જાય છે. કસરત
કરનારના શરીરમાં ક્ષિયિલપણું આદિ તરત
થતા નથી અને પુલાવર્યા પણ એ
માણસને અકરમ રજાથી દેતી નથી. કસરત
જેવું શરીરના બહાવણને મટાડનાર બીજું
કંઈ પણ નથી; વીરુદ્ધ પદાર્થ ગળનાર ગળ-
વાન લોકોને કસરત અવકાશ લાગ આવે
છે. વસન્તઋતુમાં તથા રાહના સમયમાં કસરત
અન્યન વિતકારી છે; શ્રીન સમયોમાં પણ
તે વિતકારી છે, છતાં અર્ધા ગળવાળા થયેલા-
એ ગળને અત્યુચરતી કસરત કરવી. ૫૬-૬૦

અર્ધું ગળ થયાનું લક્ષણ

સ્વચર્યો યદા વાયુર્યુક્તં શીઘ્રં પ્રવચતે ।
ધુમં ચ શોષં ભ્રમતે તદ્ વલાર્ધનસ્ય લક્ષણમ્ ॥૬૧॥
કિંચાં લલાર્ધે નાસ્યાં ગાત્રસન્ધિષુ કક્ષયોઃ ।
યદા સંજાયતે સ્વેદો વલાર્ધે તુ તદ્વાદિશેત્ ॥૬૨॥
અન્ય-સ્વચર્યઃ તાતુઃ શીઘ્રં વચ્ચં પ્રવચન્તે,
ધુમો ન શોષં ભ્રમન્તે, તદ્ વલાર્ધનસ્ય લક્ષણં (લક્ષણ) ॥
કિંચાં તુ લલાર્ધે નાસ્યાં ગાત્રસન્ધિષુ કક્ષયોઃ સ્વેદઃ
સંજાયતે તદ્વાદિશેત્ તુ યથાર્થેન આદિશેત્ ॥

(કસરત કરતાં કરતાં) જ્યારે હૃદયમાં
રહેલો વાયુ તરત મોઢામાં આવે અને મોઢું
મુકાવા લાગે, ત્યારે તે 'બલાર્ધ' (અર્ધું)
ગળ થયાનું લક્ષણ સમજવું; અથવા જ્યારે
કપાળમાં, નાકમાં, ગાત્રોના સાંધાઓમાં
અને કાળમાં પચીનો આવે ત્યારે પણ તે
'બલાર્ધ'—અર્ધું ગળ (થયેલું) સમજવું.
(આમ બલાર્ધ થયેલાએ આહુ કસરત બંધ
કરવી, એવો ભાવ છે.) ૬૧, ૬૨

કસરત કોણે ન કરવી ?

મુક્તવાન્ઘ્રતસંમોગઃ કાસી શ્વાસી કુશઃ ક્ષયી ।
સ્તપિત્તી ક્ષતી શોષી ન તં કુચીત્ કદાચન ॥૬૩॥
અન્ય-મુક્તવાન્ ઘ્રતસંમોગઃ કાસી શ્વાસી કુશઃ
ક્ષયી સ્તપિત્તી ક્ષતી શોષી કદાચન તં ન કુચીત્ ॥

ને માણસ જન્મે હોય, જેણે મૈથુન
કર્ક હોય અને જેને ઉષરશ, શ્વાસ, કષય,
રક્તપિત્ત, ધ્રુવી બાહ્યાં શ્વેત અને ચોખનો
શાઝ હોય તથા જે દ્રુખળો હોય તેણે કસરત
ન કરવી. ૬૩

ચળી વધારે કસરત કરવાથી તુકસાન
મટિભાયામતાઃ કાસો સ્વરદહર્ષિઃ શ્વાસા ક્રુમા ।
તુષ્ણા સ્વપ્ના પ્રતબ્ધો રક્તપિત્ત ચ કાપલે ॥ ૬૪ ॥

અર્થ-મટિભાયામતા શ્વેત જ્વર દર્શિઃ શ્વાસ
ક્રુમાઃ તુષ્ણા ક્ષ્ણ પ્રતબ્ધા ચ રક્તપિત્ત કાપલે ॥

બહુ જ કસરત કરવાથી ઉષરશ, તાવ,
ઊલટી, શ્વાસ, ઇન્દ્રિયોની બાહ્યાં, વરશ, કષય,
મૂછો તથા તાવ સાથે શ્વાસ અને રક્તપિત્ત
ઉત્પન્ન થાય છે. (માટે મધ્યમ રીતે કસરત
કરવી બેઠકો.) ૬૪

શરીરે તેલ યોગાવવાથી ફાયદા

અમ્બા કારદેહિર્થ્યં સર્વોપદેષુ પ્રસિદ્ધમ્ ।
શિરઃપાદપાવેપુ તં વિશેષેષ શીઘ્રેત ॥ ૬૫ ॥
સાર્વર્પ ગન્ધર્ભૈશ્ચ વસીલં પુષ્પાસિતમ્ ।
અન્નપ્રધ્યુતં ટેલં ન કુપ્યતિ કદાચન ॥ ૬૬ ॥
અમ્બા કો વાતકમ્બજમ્બરાશ્ચિવર્ષં સુભમ્ ।
મિત્રાવર્ષમુક્તવાયુઃ કુલ્લે ક્ષેપુષ્કિલ ॥ ૬૭ ॥
અમ્બા શીઘ્રો મૃત્તિ સ્ત્રવ્યોન્નમતર્પકા ।
રશ્મિપ્રિકલો હન્તિ શિરોમુખાતાગાવાન્ ॥ ૬૮ ॥
કેશાનાં ચતુર્તાં વાર્ષ્યં સુવર્તાં રીર્ષતાં તથા ।
કૃષ્ણતાં કુલ્લે કુપાધિરસઃ પૂર્ણતામ્બિ ॥ ૬૯ ॥
ન કર્મરોગા ન મર્દ ન ચ અન્નાહનુમ્બાઃ ।
નોષ્ઠાઃ સુતિર્ન વાધિર્થ્યં સ્વાચિત્યં કર્મપૂર્ણાત્ ॥ ૭૦ ॥
૧૨૫૬ પૂર્ણ કર્મે મોક્ષનાત્મા પ્રદાસ્યતે ।
તસ્યાં પૂર્ણ કર્મે માસ્કદેસતમુપાગતે ॥ ૭૧ ॥
પાદાન્નદ્વય તત્સર્વિન્દ્રિયપ્રસાદકત્ ॥
પાદસુતિમ્મસ્તમ્મસાદ્યોત્સુકમ્બજુત્ ॥ ૭૨ ॥
બ્યાપાન્નપુષ્પવપુઃ પદ્મ્યાં સંમર્દિતં તથા ।
બ્યાપયો મોપચર્મિત યૈભ્યેયમિયોગ્યા ॥ ૭૩ ॥
મોમકૃપશિરામ્બામ્બનીમિ કલેયત્ ॥
તર્પ્યેન્નમામ્બેત સૈદ્ધી ચુક્ટોઽપ્પાહમિ ॥ ૭૪ ॥
મત્તિઃ સંસિકમૂકાનાં તર્ક્યાં પદ્મવાદયા ।
ચયતે હિ તથા મૂર્ત્યાં મેહસંસિકમાતયઃ ॥ ૭૫ ॥
અન્ના-તર્પેન્ન મત્તેન્ન પુતિન્ન અન્નમ્ મિત્તે કર-
ત્ ॥ શિરઃપાદપાવેપુ તં વિશેષેષ શીઘ્રેત ॥ ૭૬ ॥

ગન્ધર્ભ ઉપાસિત કર્તવ્યં મન્વન્ત્યુતં ન તેનં કાવચ
ન કુપ્યતિ ॥ અમ્બા વાતકમ્બજ (સર્) મ્બાપિત્ત
કુલ્લે મિત્રાવર્ષમુક્તવાયુ કુલ્લે, ક્ષેપુષ્કિલ (મરિ) ॥
મૃત્તિ સીલિત અમ્બા રક્તેન્દ્રિયનાં રશ્મિપ્રિક-
(સર્) શિરોમુખિયાત્, સ્વાત્ હન્તિ, તથા ચતુર્તાં
ચતુર્તાં વાર્ષ્યં સુવર્તાં રીર્ષતાં કુલ્લે, કિલ્લ-સ્વે-
તમ્ અપિ કુર્વાત ॥ મિત્તે કર્મપૂર્ણાત્ કર્મેષ ન,
મર્દ ન, ચ અન્નાહનુમ્બા ન, કર્મ પુતિ ન, કર્મ
ન સ્વાત ॥ કર્મે રસ્યે પૂર્ણ મોક્ષનાત્ પ્રદાસ્યતે,
તેભ્યે કર્મે પૂર્ણ મસ્કદે સતમ્ કાવચે (કો
મસ્કદે) ॥ ન પદાન્નદ્વય તત્સર્વિન્દ્રિયપ્રસાદકત્,
પાદસુતિમ્મસ્તમ્મસાદ્યોત્સુકમ્બજુત્ (મરિ) ॥ અમ્બા
ન-પુત્ત તથા પદ્મ્યાં સંમર્દિતં તથા, તરવાઃ કે-
લેયત્ ક્ષેપ ન-કુપ્યતિ ॥ અમ્બાને કુષ્ઠાઃ સ્વે-
મોમકૃપશિરામ્બામ્બનીમિ કલેયતે, તરવેત, ત્થ
કાવચે ॥ (કવા) મૃત્તિ સંસિકમૂકાનાં તર્ક્યાં ન તપ
તથા મૂર્ત્યાં મેહસંસિકમાતયઃ હિ ચયતે ॥

સઘળાં જ્યોર્મા પુષ્ટિશાથી તેલનું અભ્યંગ-
માલિસ નિત્ય કરાવવું; માથામાં, કાનમાં અને
પગમાં તે વિશેષે કરી માલિસ કરાવવું. સરકિડું
તેલ, અગ્નિનો ચોગ આપી અક્ષુક આદિ
સુગંધી પદાર્થોમાંથી કાઢેલું તેલ, કુલેલ તેલ
અને બીજાં પણ ચોગ પદાર્થોથી મેળવેલું
તેલ કહી અશાળ નથી-હિતકારી જ છે.
(અપવાદના સમયે સિવાય અભ્યંગથી કદી
પણ તુકસાન થવું નથી.) અભ્યંગ કરવાથી
(તેલ યોગવાથી) વાયુ તથા કફ મટે છે.
માઠ મટે છે, જળ તથા સુખની પ્રાપ્તિ થાય
છે, નિદ્રા સારી આવે છે, શરીરનો વર્ગ
સારો થાય છે, શરીરમાં કોમળતા થાય છે,
આયુષની વૃદ્ધિ થાય છે અને દેહની પુષ્ટિ
થાય છે. માથામાં માલિસ કરેલું તેલ સઘળી
ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે, દંદિને બળ આપે છે,
માથાનાં દરદોને મટાડે છે; અને (કેશમાં તેલ
પહોંચવાથી) કેશ થવા થાય છે, લાંબા થાય
છે, ઘૂંચા થાય છે, ઘણા દિવસ સુધી ટકે
છે અને કાળા થાય છે તથા માથાને ખજ
બરેલું કરે છે; વળી નિત્ય કાનમાં તેલ નાખ-
વાથી કાનમાં શોષ કે મેલ જતો નથી,
અળનાં ચક્રોની નાહી કે શ્વાદી મટાઈ જાય

નથી અને ઊંચકનાપણું-ખડું ઊંચેથી સાંભળવું કે ખડેરાપણું થતું નથી. કાનમાં રસ આદિ પદાર્થો નાખવા હોય તો જમ્યા પહેલાં નાખવા, એ સારું છે. પગેતેલ ચોળાવવાથી પગ મજબૂત થાય છે, નિદ્રા સારી આવે છે, આંખ સ્વચ્છ રહે છે અને પગ ખડેર મારી જતા નથી, શ્રમથી અકડાઈ જતા નથી, સંકેત પામતા નથી અને ફાટી પાળુ જતા નથી. કસરતના અભ્યાસી શરીર-ગળા અને તેલનું માલિસ કરાવનાર માણસની પાસે રોગો, જેમ ગરુડની પાસે સર્પો જતા નથી, તેમ જતા નથી. નાહવાના સમયે તેલનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તો તે તેલ રૂંવાડાંના ખાડા, શિરાઓના સમૂહ અને ધમનીઓ દ્વારા સઘળા શરીરને તૃપ્ત કરે છે અને બળ આપે છે. જેમ મૂળમાં પાણી સિંચેલાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વગેરે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ અંગો પર તેલ ચોળાવનાર માણસોની, તેલથી સિંચાયેલી ધાતુઓ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬૫, ૭૫

ટીકા-ગન્ધતેલમ્-ગન્ધદ્રવ્યાનામગુર્વાદીનામપ્રિયોગેન નિષ્કાશિતઃ સ્નેહઃ ॥ ગંધતેલ-એટલે અગુરુ આદિ મુગંધી દ્રવ્યોને અગ્નિના યોગ આપી તેમાંથી કાઢવામાં આવેલું તેલ. ૬૫-૭૫

તેલ કેણે ન ચોળાવવું?

નવજ્વરી અજીર્ણી ચ નાસ્ત્યકલ્પઃ કર્યચન ।
તથા વિરિક્તો વાન્તશ્ચ નિરુદ્ધો યશ્ચ માનવઃ ॥ ૭૬ ॥
પૂર્વયોઃ કૃચ્છ્રતા વ્યાધેરસાધ્યત્વમયોપિ વા ।
રોપાણાં નત્વિહ પ્રોક્તા વહ્નિસાદાદયો ગદાઃ ॥ ૭૭ ॥

અન્યથા-નવજ્વરી ચ અજીર્ણી કર્યચન ન અસ્ત્યકલ્પઃ, તથા યઃ માનવઃ વિરિક્તઃ ચ વાન્તઃ ચ નિરુદ્ધઃ (ન્યાત્ સઃ અપિ) ન અસ્ત્યકલ્પઃ ॥ પૂર્વયોઃ વ્યાધેઃ કૃચ્છ્રતા અથવા અસાધ્યત્વમ્ અપિ (ભવતિ), રોપાણાં તુ વહ્નિસાદાદયઃ ગદાઃ (સ્યુઃ કિંતુ તે) ક્ષુદ્ર ન ઉપાઃ (સન્તિ) ॥

નવા તાવવાળાને, અજીર્ણવાળાને, જેણે રેચ લીધો હોય તેને, જેને ઊલટી થઈ હોય તેને અને જેને નિરુદ્ધાસ્તિ (શુદ્ધભાગમાં કષાય અને દૂધથી યુક્ત તેલની પિચકારી) આપી હોય તેને કઢી પણ તેલ ચોળવું નહિ. નવા તાવવાળાને અને અજીર્ણવાળાને તેલ ચોળ-

વાથી તેનાં હરદો મુશ્કેલીએ-માંડ મટે એવાં અથવા ન જ મટે એવાં થઈ પડે છે અને બાત્રીનાઓને (જેણે રેચ લીધો હોય તે વગેરેને) અગ્નિની મંદતા આદિ જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે અમે અહીં કહ્યા નથી. ૭૬, ૭૭

ટીકા-નિરુદ્ધઃ-સ્તો નિરુદ્ધસ્તિયસ્મૈ સઃ । પૂર્વયોઃ તલ્લજ્વરિણોઽજીર્ણિનશ્ચ ॥ (આનો ભાવાર્થ ભાષાંતરમાં આવી નય છે.) ૭૬, ૭૭

શરીરે ચૂણું ચોળવાથી ફાયદા

ઉદ્ધર્તનં કફહરં મેદોમ્નં શુક્રદં પરમ્ ।
વલ્યં શોણિતકૃત્વાપિ ત્વક્પ્રસાદમ્દુત્વકૃત્ ॥ ૭૮ ॥
મુજલેપાદૃઢં ચક્ષુઃ પીનો ગણ્ડસ્ત્યાનનમ્ ।

ફાન્તમલ્યક્ષપિટકં ભવેત્કમલસંનિમમ્ ॥ ૭૯ ॥

અન્યથા-ઉદ્ધર્તનં કફહરં મેદોમ્નં પરં શુક્રદં વલ્યં શોણિતકૃત્ ચ ત્વક્પ્રસાદમ્દુત્વકૃત્ અપિ (ભવતિ) ॥ મુજલેપાત્ ચક્ષુઃ દૃઢં ગણ્ડઃ પીનઃ તથા આતનં ફાન્તમ્ અલ્યક્ષપિટકં કમલસંનિમં ભવેત્ ॥

(મેલને દૂર કરવા) શરીર પર ચૂણું રૂપ પદાર્થો ચોળવાથી કફ મટે છે, મેદ ઓછો થાય છે, વીર્ય ખૂબ વધે છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે, રુધિર ઠીક થાય છે અને ચામડી સ્વચ્છ તથા કૂણી થાય છે. (એવા પદાર્થો) મોઢા પર ચોળવાથી આંખ મજબૂત થાય છે, ગાલ પુષ્ટ થાય છે, ખીલ તથા ફાલલીઓ થતી નથી, થઈ હોય તો મટે છે અને મોઢું કમળ જેવું (સુશોભિત) થાય છે. ૭૮, ૭૯

ઠાઠા કે ઊંના પાણીથી નાહવાના ફાયદા
દીપનં વૃષ્યમાયુષ્યં જ્ઞાનમોજોવલપ્રદમ્ ।
કપ્પમ્લશ્રમસ્વેદતન્દ્રાતૃહ્વાહપાપપુત્ ॥ ૮૦ ॥
વાહૈશ્ચ સેકૈઃ શીતાલ્લૈશ્ચમાન્તર્યાતિ પીડિતઃ ।
નરસ્ય જ્ઞાતમાત્રસ્ય દીપ્યતે તેન પાવકઃ ॥ ૮૧ ॥
શીતેન પયસા જ્ઞાનં રક્તપિત્તપ્રશાન્તિકૃત્ ।
તદેવોષ્ણેન તોયેન વલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥ ૮૨ ॥
શિરઃજ્ઞાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણેનાશ્વુજ્ઞા સદા ।
વાતશ્લેષ્મપ્રકોપે તુ હિતં તત્ત્વં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૮૩ ॥
અશીતેનામ્મસા જ્ઞાનં પયઃપાનં નવાઃ સ્ત્રિયઃ ।
પત્ત્રો માનવાઃ પર્યથ જિગ્ચમલ્યં ચ મોજનમ્ ॥ ૮૪ ॥
યઃ સદામલકૈઃ જ્ઞાનં કરોતિ સ વિનિશ્ચિતમ્ ।
વલોપલિતનિર્મુકો જીવેદ્વર્ષશતં નરઃ ॥ ૮૫ ॥

ન્યુવૈર્મુપેયેત્તં પચાપોમે ચિવાનતઃ ।

દુષિ સોમાન્નસંતોપવાપકં આશ્નં સ્મૃતમ્ ॥૧૮॥
મહરશ્મિરં પુશ્ચિરં દુસ્થમનાશનમ્ ।

પાપવૈર્મર્મિયશ્નમ્ રત્નામરણધારણમ્ ॥૧૯॥

માધિર્વ ઠરણે સુમાત્મમર્મ સુકાપકે
શીતગોમીદિપસ્ય ચ વિદુઃ સોમ્યસ્ય સોમ્યસ્ય
માત્રમતમ્ । દૈવેશ્વસ્ય ચ પુષ્પરાગમ્સુપચાર્યસ્ય
યજ્ઞં શનેર્મીઠં નિર્લિપ્તમ્પયોજ્ય ગણિતે ગોમેશ્વ-
રૈર્વૈકે ॥૨૦૦॥

વાસ ક્ષમાપદ્ધાતી ધારણે પ્રીતિધર્મનમ્ ।

રશોપ્રમર્થ્યમોતસ્ય સોમાન્નકરમુત્તમમ્ ॥૨૦૧॥

સત્તતં સિદ્ધમન્નસ્ય મ્હૌરખ્યાસ્તરણ ચ ।

રોષતાસ્તર્પણીની મજ્જાની ચ ચારણમ્ ॥૨૦૨॥

આયુર્લક્ષ્મીન્ રશોર્ મજ્જાન્નં કુમમ્ ।

દ્વિભાવિમયવિન્સિ પશીકરણધારણમ્ ॥૨૦૩॥

અન્નવ-મુગ્ધિપુષ્પપ્રાપ્તો વારણં અન્નિકર્મ

પતરજોમ્હારં કમ્મરં કીર્તિધર્મમ્ (મવતિ) ॥

વનાનીમં ચિવાનત મૂલે શ્વ મૂલેવ । (તજ)

કમ્મરં દુષિ સોમાન્નસંતોપવાપકં સ્મૃતમ્, ધ્યાનરણ

ધારણં મહરશ્મિરં પુશ્ચિરં દુસ્થમન્નાશનમ્ પાપવૈર્મર્મિય-

ક્ષનમ્ (અસ્તિ) ॥ મુગ્ધમ્ કમ્મરં માધિર્વ ઠરણે,

સુકાપકં શીતગો, વિદુઃ મહૈશ્વસ્ય સોમ્યસ્ય, પશુ-

સ્ત્ર સોમ્યસ્ય, પુષ્પરાગં દૈવેશ્વસ્ય, વજ્રમ્ અપ્પચાર્ય-,

યિર્મંકં મીઠં કવે ચ અન્નયો ગોમેશ્વૈર્વૈકે ગણિતે ॥

વાસ ક્ષમાપદ્ધાતી ધારણં કીર્તિધર્મનં રશોપ્રમ અન્નમ્

મોક્ષમ્ કવતે સોમાન્નકર્મ (મવતિ) ॥ સિદ્ધમન્નસ્ય

તજા દૈવ ચ મ્હૌરખ્યાઃ રોષતાસ્તર્પણીની

સત્તતં ધારણમ્ આયુર્લક્ષ્મીન્ રશોર્ મજ્જાન્નં કમ્મરં દ્વિભાવિ-

મવવિન્સિ પશીકરણધારણમ્ (મવતિ) ॥

સુગ્રામી કુદ્ધ અને સુગ્રામી પાંદલાં ધારણ

કરવાં, એ કીર્તિ વધારનાર પાપ, શક્ષ્ય તથા

મહેને દૂર કરનાર, ઇષ્ટાઓ પૂરી કરનાર

તથા હશ્મીને વધારનાર છે. ચોખવાને અત્ય

સરી વિધિ પ્રમાણે ધરેણાઓથી શરીરને

શણ્ણપારણં ભેદંએ તેમાં સોત પવિત્ર, આજ્ય

વધારનાર અને ચતોષ આપનાર કહેલું છે.

સ્ત્ર બહેલાં જરેણાં પહેલવાં, તે મહેની પીઠ

તથા કષ્ટની ખરાબ નજર દૂર કરે છે, પુશ્ચિ

કરણ છે, ખરાબ સ્વપ્નના નાશ કરે છે,

અને પાપ તથા દુશ્મનની શાંતિ કરે છે.

સારી જાતનું નિર્મળ માણિક્ય સૂર્યનું સ્ત્ર

છે, મોટી અદ્ભુત સ્ત્ર કહ્યું છે, પશ્ચાત્

મંજળનું સ્ત્ર કહ્યું છે, પાત્ર પુષ્પનું સ્ત્ર છે,

પાખશાજ્ય જુદાપણનું સ્ત્ર છે, ઘીશા શુક્રનું

સ્ત્ર છે, નીલમ શનિનું સ્ત્ર છે, ગ્રામ્ય

શકુનું અને હસલિયો કેતુનું સ્ત્ર છે. (જોડે

તે તે સ્ત્રો ધારણ કરવાથી તે તે પ્રશાંતી

પીઠ દૂર થાય છે.) વજ્ર, માળા, સુગ્રામ

અને 'સ્ત્રો ધારણ કરવાથી પ્રીતિ વધે છે,

શક્ષ્યો નાશ પામે છે, ધન મળે છે, સામર્થ્ય

વધે છે અને ઉત્તમ સાજ્ય પણ વધે છે.

સિદ્ધ મન્ન, જાહી આદિ ઉત્તમ ભોજન

અને 'વૈશાખના તથા સરસ્વત આદિ મંત્ર

લિંક પદાર્થો ધારણ કરવાથી આયુષ વધે છે,

હસી મળે છે, શક્ષ્યો દૂર થાય છે, મજલ

તથા શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, દિસક વગેરેના

અજ નાશ પામે છે અને હરકોઈ (પ્રાણી) વધ

થાય છે. ૬૭-૧૦૩

લોચનવિધિ

તતો મોક્ષલેખાપાં કુર્વામિજ્ઞપ્તેર્હીતમ્ ।

તસ્ય પ્રવર્ણં નિત્યમાયુર્લક્ષ્મિધર્મનમ્ ॥૨૦૪॥

લોકે પ્રસિદ્ધમન્નકામ્યયો જાણ્યો ગોઠીતાશના ।

પુષ્પઅક્ષરિરવિત્ત્ય માપો તજા તથાધમા ॥૨૦૫॥

પાણુકારોર્લક્ષ્મી કુર્વાતુર્લક્ષ્મી મોક્ષમતા પરમ્ ।

પારોધારં કુપ્યે અક્ષુર્ધ માયુષો હિતમ્ ॥૨૦૬॥

અન્નવ-તત મોક્ષલેખાપાં મન્નકર્મરં કુર્વાત,

અલિમ્ લોકે પ્રસિદ્ધ મન્નકામિ (સન્નિ)-જાણ્યો જો

કુત્યજન પુષ્પઅક્ષરિરવિ અલિલ જ્ય તજા મન્ન

તાજા ॥ તજ મિલ્લ પ્રવર્ણમ્ અયુર્લક્ષ્મિધર્મનમ્

(મવતિ) ॥ મોક્ષલ પૂર્વ પર્ (વ) પાણુકારોર્લક્ષ્મી,

(તજ) પારોધારં કુપ્યે અક્ષુર્ધ વ અયુષ હિતમ્

(મવતિ) ॥

પછી લોચનને સમધ થાય ત્યારે માત્ર

લિંક પદાર્થોનું દર્શન કરવું. આ લોકમાં

આઠ મંત્રલિંક છે-પ્રાણાયો, ગ્રામ્ય, જાત્રિ,

કુદની માળા, ઘી, સૂર્ય, જળ અને આઠમે

સાજ્ય. તેમજ કાચમ દર્શન કરવાથી આયુષ

તજા મર્મના વધારા થાય છે જન્મા પહેલાં

અને જન્મા પછી આખાં જર અદ્ભુત ધારણ

કે તે પગના થાય દૂર કરે છે, શક્તિવર્ધક

છે અને નેત્રને તથા આયુષને હિતકારી છે. ૧૦૪-૧૦૬

ભૂખ, તરસ આદિની ઇચ્છાઓ રોકવાથી હાનિ શરીરે જાયતે નિત્યં વાચ્છા નૃણાં ચતુર્વિધાં ।
 વુમુક્ષા ચ પિપાસા ચ સુપુપ્સા ચ રતસ્પૃહા ॥૧૦૭॥
 મોજનેચ્છાવિધાતાત્સ્યાદક્ષમર્દોઽભિઃ શ્રમઃ ।
 તન્દ્રા લોચનદૌર્વલ્યં ધાતુદાહો વલક્ષયઃ ॥૧૦૮॥
 વિધાતેન પિપાસાયા શોષઃ કળાસ્યયોર્ભવેત્ ।
 શ્રવણસ્યાવરોધશ્ચ રક્તશોષો હૃદિ વ્યથા ॥૧૦૯॥
 નિદ્રાવિધાતતો જૃમ્મા શિરોલોચનગૌરવમ્ ।
 અક્ષમર્દસ્તથાં તન્દ્રા સ્યાદન્નાપાક એવ ચ ॥૧૧૦॥
 વુમુક્ષિતો ન યોઽશ્નાતિ તસ્યાહારેન્વનક્ષયાત્ ।
 મન્દીભવતિ કાયાશ્નિર્ગથ્યા ચાશ્નિર્નિરન્ધનઃ ॥૧૧૧॥
 આહારં પચતિ શિષી દોષાનાહારવર્જિતઃ પચતિ ।
 દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્ધાતુક્ષેપ્યે તથા પ્રાણાન્ ॥૧૧૨॥

અન્વયઃ—નૃણાં શરીરે વુમુક્ષા ચ પિપાસા ચ સુપુપ્સા ચ રતસ્પૃહા (ઈતિ) ચતુર્વિધા વાચ્છા નિત્યં જાયતે ॥ મોજનેચ્છાવિધાતાત્ અક્ષમર્દઃ અભિઃ શ્રમઃ તન્દ્રા લોચનદૌર્વલ્યં ધાતુદાહઃ (ચ) વલક્ષયઃ સ્યાત્ ॥ પિપાસાયાઃ વિધાતેન કળાસ્યયોઃ શોષઃ, શ્રવણસ્ય અવરોધઃ રક્તશોષઃ ચ હૃદિ વ્યથા ભવેત્ ॥ નિદ્રાવિધાતતઃ જૃમ્મા શિરોલોચનગૌરવમ્, અક્ષમર્દઃ તન્દ્રા ચ અન્નાપાકઃ એવ સ્યાત્ ॥ યઃ વુમુક્ષિતઃ (સન્) ન અશ્નાતિ, તસ્ય કાયાશ્નિઃ આહારેન્વનક્ષયાત્ નિરન્ધનઃ અશ્નિઃ યથા (તથા) મન્દીભવતિ ॥ શિષી આહારં પચતિ, (સ) આહારવર્જિતઃ (સન્) દોષાન્ પચતિ, દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્ પચતિ, તથા ધાતુક્ષેપ્યે પ્રાણાન્ પચતિ ॥

માણુસોના શરીરમાં જમવાની ઇચ્છા, પાણી પીવાની ઇચ્છા, સૂવાની ઇચ્છા અને સ્ત્રીનો સંભોગ કરવાની ઇચ્છા—એમ ચાર ઇચ્છાઓ હુમેશાં થાય છે; તેમાં જમવાની ઇચ્છાને રોકવાથી શરીર તૂટવા લાગે છે, અરુચિ થાય છે, શ્રમ થાય છે, નિદ્રા જેવું આળસ ભરાય છે, આંખો નળળી પડે છે, ધાતુ બળવા લાગે છે અને બળ ખૂટી પડે છે. તરસને રોકવાથી ગળું સુકાય છે, કાન બંધ પડી જાય છે, લોહી સુકાય છે અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. નિદ્રાને રોકવાથી બગાસાં આવે છે, માથું તથા આંખો ભારે થઈ જાય છે, અંગો તૂટવા લાગે છે, આળસ

ઉત્પન્ન થાય છે અને ખાધેલું પચતું જ નથી. જે માણસ ભૂખો થયો હોય છતાં ખાતો નથી, તેના શરીરનો અગ્નિ, ખાધેલા અન્નરૂપ લાકડાં ખૂટવાથી, લાકડાં વગરના અગ્નિની પેઠે મંદ થઈ જાય છે. શરીરનો અગ્નિ ખાધેલા આહારને પચાવે છે, આહાર ખૂટતાં વાત, પિત્ત, તથા કફને પકાવે છે, દોષો ખૂટતાં ધાતુઓને પકાવે છે અને ધાતુઓ ખૂટતાં પ્રાણોને પકાવે છે—નાશ પમાડે છે. ૧૦૭-૧૧૨

ખોરાકના ફાયદા

આહારઃ પ્રીણતઃ સદ્યો વલક્રુહેદેહધારણઃ ।
 સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસર્વશોભાવિવર્ધનઃ ॥૧૧૩॥
 અન્વયઃ—આહારઃ સદ્યઃ પ્રીણતઃ વલક્રુત્ દેહધારણઃ સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસર્વશોભાવિવર્ધનઃ (ભવતિ) ॥

ખાધેલા ખોરાક તરત તૃપ્તિકારક, બળ કરનાર, દેહતું ધારણપોષણ કરનાર તથા સ્મૃતિ, આયુષ, શક્તિ, શરીરનો વર્ણ, ઉત્સાહ, ધીરજ તથા શોભાને વધારનાર થાય છે. ૧૧૩

ગુણયુક્ત ભોજન બે વાર જમવું

યથોક્તગુણસંપન્નં નરઃ સેવેત મોજનમ્ ।
 વિચાર્ય દોષકાલાદીન્કાલયોત્તમયોરપિ ॥૧૧૪॥
 સાયંપ્રાતર્મનુષ્યાણામેશાં શ્રુતિયોચિતમ્ ।
 નાન્તરા મોજનં કુર્યાદ્ગ્નિહોત્રસમો વિધિઃ ॥૧૧૫॥
 યામમધ્યે ન મોક્ષ્યં યામયુગ્મં ન લક્ષ્યેત્ ।
 યામમધ્યે રસોત્પત્તિર્યામયુગ્માદ્ વલક્ષ્યઃ ॥૧૧૬॥

અન્વયઃ—નરઃ દોષકાલાદીન્ વિચાર્ય ઉત્તમયોઃ અપિ કાલયોઃ યથોક્તગુણસંપન્નં મોજનં સેવેત ॥ સાયં પ્રાતઃ મનુષ્યાણામ્ અશાં શ્રુતિયોચિતમ્ (અસ્તિ), અન્તરા મોજનં ન કુર્યાત્, (યતઃ સઃ) અગ્નિહોત્રસમઃ વિધિઃ (અસ્તિ) ॥ યામમધ્યે ન મોક્ષ્યં, યામયુગ્મં ન લક્ષ્યેત્, યામમધ્યે રસોત્પત્તિઃ યામયુગ્માત્ વલક્ષ્યઃ ॥

માણુસે દોષ અને કાળ વગેરેનો વિચાર કરી બેય કાળે—સવારે અને સાંજે વેધક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમાં ગુણ હોય એવું અન્ન જમવું. સાંજે અને સવારે—એમ બે વખત જમવાની મનુષ્યોને વેદની આજ્ઞા છે; માટે એ બે વખતની વચમાં જમવું ન જોઈએ; કેમકે વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે બે

અન્યથા-જાને શીખે જાણ્યું આનુષંગિક મોનોવચ-
પ્રદે કમ્પાનનારિવ૦નમ્પ્રકાશપામ્નુવ (અર્થ) ॥
અ બીજાવર્ગે-જ્યેષ્ઠે સેષે-વીક્ષિત છમ્મા અન્તર યાતિ,
તેન અત્માત્મસ્ય નાસ્ય પારકઃ શીપ્યતે ॥ જીતેન પવણ
જ્ઞાનં રચયિતાપ્રધાનિત્કર (અર્થ), તદ્ એવ સંખ્યે
તોચેન (જ્ઞાન) અન્તે વાતપ્રકારે અર્થતિ ॥ અતિવચ્ચેન
અનુષંગિકા છતાં રિત્ત જ્ઞાનમ્ અનુષંગિકમ્ (અર્થ), છત
અ બીજાવર્ગે-સેષે (અર્થ) જિતે પ્રકીર્તિતમ્ ॥ જે
મત્તવા ॥ અતિતેન અનુષંગિકા જ્ઞાનં પવણતં વચા ક્રિયા
અ ક્રિયામ્ અન્ય મોક્ષમ્-એતદ્ અ વચ્ચમ્ (અર્થ) ॥
અ નત્ વચા અનુષંગિકા જ્ઞાનં કર્મણ, ઇ વિવિધિતં
અતિમિતમિતુચ (અર્થ) વર્ણવતી કીલે ॥

નાહવાથી જાણિ પ્રવીણ થાય છે, શક્તિ
તથા આકુષ્ઠ વધે છે, ઉત્સાહ તથા અગતી
પ્રાપ્તિ થાય છે, અજા મટે છે અને પરિશ્રમ,
પત્તીનો, આગસ, વશ, જળતરા તથા પાપ
હર થાય છે. શરીર પર બહારના ટાકા પાણી
શુદ્ધવાથી અરમી દબાઈને જાહર જતી રહે
છે, તેથી નાહવાવેવ જ માણુએનો જાણિ
પ્રવીણ થાય છે. ટાકા પાણી વડે નાહવાથી
રક્તપિત્ત મટે છે અને જિના પાણી વડે
નાહવાથી જળ વધે છે તેમ જ વાસુ તથા
કરે આહાર થાય છે. બહુ જ જિના પાણીથી
કરેમાં માથે નાહવું, એ આખને તુલ્યાન
કરનાર છે, પણ વાસુ અને કરેનો પ્રકોપ
યથો હોય તો તે હિતકારી છે (હરિવન્ધર-
કરિષ્યે કરેનો આ અભિપ્રાય છે કે,) 'એ
મનુષ્યો, જિના પાણીથી નાહવું, રૂઢ પીડે, જીવાન
શીશ્યોનો સમાગમ અને ચીવાણુ અરપ સોજન,
એ વમારા માટે હિતકારી છે.' એ માણસ
કરેમાં આમળાથી નાહે છે, તેને અરેજર
વળિયા વળે નહિ, ધોળા આવે નહિ. અને
સો વર્ષ સુધી એ ભવે છે. ૮૦, ૮૫

ક્યારે નાહવું નહિ ?

જ્ઞાનં સ્વરૂપતિલારે અ મેનચ્ચાનિભાવિયુ ॥
આપ્તામપીનસાધીર્મુચવત્તુ અ ગર્હિતમ્ ૫૮૫
અન્ય-અરે અપિતારે અ મેનચ્ચાનિભાવિયુ અ
અપાનપીનસાધીર્મુચવત્તુ જ્ઞાનં ગર્હિતમ્ (અર્થ) ॥

વાળાએ; આખ, કાન તથા વાસુના દરદર-
એ, જેનું પેટ આર્યું હોય, જેને સમેજન કે
અભ્યુષું થયું હોય તથા એણે સેવનાર કર્યું
હોય, તેઓએ નાહવું, એ સાક નહીં ૮૧

નાહ્યા પછી શરીર શુદ્ધવાથી ફાવ્યા

આમસ્તાનતરં સમ્યગ્વેદ્યાજ્ઞસ્ય માર્ગમ્ ॥
કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય કળ્પત્યન્વોપમાશનમ્ ૫૮૬
અન્ય-જ્ઞાનસ્ય અનતરં જ્ઞેયમ્ અસ્તે સમ્ય-
ગ્વેદ્યાજ્ઞસ્ય શરીરસ્ય કળ્પત્યન્વોપમાશનમ્, અર્થ) ॥

નાહ્યા પછી વસ્ત્ર વડે જાખને સારી રીતે
શુદ્ધી નાખવું એકાએક, એથી કાવિ વધે છે,
શરીરની અજા મટે છે અને આમલીના ટોપ
પણ નાશ પામે છે. ૮૭

શિયાળામાં ક્યા વસ્ત્ર પહેરવા ?

કૌતોર્ગોપિચ્ચક્ષ્ણં અ રક્ષપક્ષં તર્ણવ અ ॥
વાતચેપહરં તત્તુ શીતકાલે વિમારયેત્ ૫૮૭
અન્ય-કૌતોર્ગોપિચ્ચક્ષ્ણં અ તથા એવ અ રક્ષપક્ષ-
વાતચેપહરમ્ (અર્થ), તત્તુ શીતકાલે વિમારયેત્ ॥
રેશમી વસ્ત્રો, જિનાનાં વસ્ત્રો અને શર્ટ
વસ્ત્રો વાસુ તથા કરેને કરનાર છે માટે
એ વસ્ત્રો શિયાળામાં પહેરવા ૮૮

ટીકા-કૌતોર્ગોપિચ્ચક્ષ્ણં તત્તુ વસ્ત્રં અ ॥ મર્ત્ય જિયે
પ્રીતાબર અને 'ટસર' તત્તુ ૫૫૩ ૮૮

ઉનાળામાં ક્યાં વસ્ત્રો ?

મેષ્ટં સુર્યપિંચિત્ત્વં કયામં વસ્ત્રમુચ્યતે ॥
તથાસ્વેયુષ્ણકાલે તત્રાપિ ક્ષુપ્ત શસ્યતે ૫૮૮
અન્ય-મેષ્ટં વસ્ત્રં મેષ્ટં સુર્યપિંચિત્ત્વં કયામં
તદ્ વસ્ત્રકાલે વાસ્તે, તત્ર અપિ તત્તુ જાલે વ
જગવા રજમી રંગેલા વસ્ત્રો પવિત્ર, વૃજ
ટાકા અને પિત્તને હજીનાર કહેવાય છે માટે
એ વસ્ત્રો ઉનાળામાં પહેરવા; તેમાં પણ ઝીંઘા
અને હલકા એક છે. ૮૯

ટીકા-જગવા-ઘીકામી ફાતિ કોઈ જગવાખત્ત્વં તદ્
કયામં જિયે 'ઝાઝમી' એ પ્રમાણે મોઝા પ્રસિદ્ધ
છે, જગવા કયામ-અત્રવા રમથી રજિયુ. ૮૯

શાખાસામાં ક્યાં વસ્ત્રો ?

શુદ્ધં તુ શુદ્ધવે વસ્ત્રં શીતાતપસિવાખમ્ ॥
અ શુદ્ધં અ અ શીતા તપસિવાખમ્ ૫૮૯

ન ચ ઉષ્ણં ન ચ શીતમ્ (અસ્તિ), તત્ તુ વર્ષાંશુ,
ધારયેત્ ॥

ઘોળાં વસ્ત્રો તો શુભ દેનારાં છે, ટાઢ તથા
તડકાનું નિવારણ કરનાર છે અને ગરમ કે
ટાઢાં પણ નથી; માટે એ વસ્ત્રો તો વરસાદના
સમયમાં પહેરવાં. ૯૦

નવાં નિર્મળ વસ્ત્રોના ફાયદા

યશસ્યં કામ્યમાયુષ્યં શ્રીમદાનન્દવર્ધનમ્ ।
ત્વચ્યં વશીકરં રુચ્યં નવનિર્મલમમ્બરમ્ ॥૯૧॥

અન્વય:-નવનિર્મલમ્ અમ્બરં યશસ્યં કામ્યમ્ આયુષ્યં
શ્રીમત્ આનન્દવર્ધનં ત્વચ્યં વશીકરં રુચ્યમ્ । અસ્તિ) ॥

નવાં નિર્મળ વસ્ત્રો કીર્તિ આપે છે,
કામને પ્રદીપ્ત કરે છે, આયુષને વધારે છે,
શોભાયુક્ત હોય છે, આનંદ વધારે છે,
આમડીને હિતકારી છે, મનુષ્યોને વશ કરનાર
છે અને રુચિ ઉપજાવનાર છે. ૯૧

ટીકા-કામ્ય-કામોદીપકમ્ ॥ કામ્ય-કામને પ્રદીપ્ત
કરનારાં. ૯૧

મેલાં કપડાં ન જ પહેરવાં

કદાપિ ન જનૈઃ સન્નિર્ઘર્યિં મલિનમમ્બરમ્
તત્તુ કપ્હ્લકમિકરં ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥૯૨॥

અન્વય:-સદ્ધર્મિઃ જનૈઃ મલિનમ્ અમ્બરં કદાપિ ન
ધાર્યમ્, તત્ તુ કપ્હ્લકમિકરં પરં ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરમ્
(અસ્તિ) ॥

સારા માણસે મેલાં વસ્ત્ર કદી પણ પહે-
રવાં નહિ; કારણ કે એ વસ્ત્રોથી શરીરમાં
ચળ આવે છે, જૂ વગેરે છવડાં ઉત્પન્ન થાય છે
અને ઘણો જ કંટાળો, કઠૂપાપણું તથા દારિદ્ર્ય
પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૨

ટીકા-અલક્ષ્મી:-અશામા દારિદ્ર્યં ન । અલક્ષ્મી-
શોભારહિતપણું અથવા દારિદ્ર્ય. ૯૨

શિયાળાનું લેપન

કુહ્લુકમં ચન્દનં ચાપિ કૃષ્ણાગુરુ ચ મિશ્રિતમ્ ।
ઉષ્ણં વાતકફધ્વંસિ શીતકાલે તદિષ્યતે ॥૯૩॥

અન્વય:-કુહ્લુકમં ચ ચન્દનં ચ કૃષ્ણાગુરુ અપિ
મિશ્રિતમ્ ઉષ્ણં વાતકફધ્વંસિ (અસ્તિ), તત્ શીતકાલે
દિષ્યતે ॥

કેસર, ચંદન અને કાળું અગર, એ (ત્રણે)
લેગાં કરી લેપન કરવું; કારણ કે એ ગરમ
હોઈ વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; તે

શિયાળામાં ઠીક છે. ૯૩

ઉનાળાનું લેપન

ચન્દનં યતસારેણ વાલકેન ચ મિશ્રિતમ્ ।

સુગન્ધિ પરમં શીતમુષ્ણકાલે પ્રશસ્યતે ॥૯૪॥

અન્વય:-યતસારેણ ચ વાલકેન મિશ્રિતં સુગન્ધિ
ચન્દન પરમં શીતં (સત્) ઉષ્ણકાલે પ્રશસ્યતે ॥

કપૂર અને વાળો, એથી મિશ્ર કરેલું
ચંદન અત્યંત શીતળ હોઈ ઉનાળામાં વખ-
ણાય છે. ૯૪

ટીકા-યતસાર:-કર્પૂરઃ । વાલક-હ્રીવેરમ્ ॥ યતસાર
એટલે કપૂર; વાલક-વાળો. ૯૪

ચોમાસાનું લેપન

ચન્દનં ધુસુણં પીતં મૃગનામિસમાયુતમ્ ।

ન ચોષ્ણં ન ચ વા શીતં વર્ષાકાલે તદિષ્યતે ॥૯૫॥

અન્વય:-મૃગનામિસમાયુતં ચન્દનં પીતં ધુસુણં ન
ચ ઉષ્ણં ન ચ વા શીતં (સત્) વર્ષાકાલે તદ્ દિષ્યતે ॥

કસ્તૂરીથી મિશ્ર કરેલું ચંદન અને પીળું
કેસર ગરમ નથી અને શીતળ પણ નથી,
તેથી ચોમાસામાં તે સારું ગણાય છે. ૯૫

ટીકા-ધુસુણં-કુહ્લુકમ્ । મૃગનામિઃ કસ્તૂરી ॥ ધુસુણ-
કંક; મૃગનામિ-કસ્તૂરી. ૯૫

લેપનના ફાયદા

અનુલેપસ્તૃપામૂર્છાદુર્ગન્ધસ્વેદદાહજિત્ ।

સૌમાન્યતેજસઃ સ્વર્ણપ્રીત્યોજોવલવર્ધનઃ ॥૯૬॥

અન્વય:-અનુલેપઃ સ્તૃપામૂર્છાદુર્ગન્ધસ્વેદદાહજિત્
સૌમાન્યતેજસઃ સ્વર્ણપ્રીત્યોજોવલવર્ધનઃ (ભવતિ) ॥

લેપન લગાવવાથી તરસ, મૂર્છા, દુર્ગંધ,
પસીનો અને બળતરા મટે છે અને ભાગ્ય-
શાળીપણું, તેજસ્વીપણું, આમડીનો સારો
વર્ણ, પ્રીતિ, ઉત્સાહ તથા બળ વધે છે. ૯૬

લેપન કાણે ન લગાવવું ?

સ જ્ઞાનાનર્હલોકાનામનુલેપોઽપિ નો હિતઃ

અન્વય:-સઃ અનુલેપઃ અપિ જ્ઞાનાનર્હલોકાનાં હિતઃ
નો (ભવતિ)

(નાહવાના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે)
જેઓ માટે નાહવાનું હિતકારી નથી, તેઓ
માટે લેપન પણ હિતકારી નથી.

ફૂલ તથા ઘરેણાં આદિ પહેરવાથી ફાયદા
સુગન્ધિપુષ્પપત્રાણાં ધારણં કાન્તિકારકમ્ ।
પાપરક્ષોઽહરં કામદં શ્રોવિવર્ધનમ્ ॥૯૭॥

મૂરતૈર્મૂરયેરકં યથાધોર્મ્યં વિધાનતઃ ।
 દ્રુષિ સોમાખ્યસંતોષવાપકં ક્ષત્રને સ્મૃતમ્ ॥૧૮॥
 મહદિદ્ધિરં પુષ્ટિર્ન દુસ્વપ્નતાશાનમ્ ।

પાપદોમોગ્યશામનં રત્નામરણધારણમ્ ॥૧૯॥

માખિપર્યં તરણે સુજાત્યમ્મો સુકાપલે
 પ્રીતગોમ્યદેવસ્ય ચ વિદુમો નિગદિતઃ સોમ્યસ્ય
 ગાત્રમતમ્ । દેવેદ્યસ્ય ચ પુષ્પરાગમસુરાધાર્યસ્ય
 વયં શનેર્નિર્મલં નિર્દમન્યપોજ્ય ગદિતે ગોમેદ-
 દેનૃપકે ॥૧૦૦॥

શસ્ત્રસ્થાગ્યપક્ષાનાં ધારણં પ્રોતિવર્ધનમ્ ।

ચ્છોદ્રમર્મ્યમોક્ષસ્ય સોમાખ્યજનુસૂતમમ્ ॥૧૦૧॥

સ્તતર્તે સિદ્ધમત્રસ્ય મહોરખ્યાસ્તરૈવ ચ ।

યોચનાસંપાદીનાં મજ્જકપાનાં ચ ધારણમ્ ॥૧૦૨॥

આયુર્લક્ષ્મીર્ રક્ષોર્ મહાદેવે નમઃ ।

વિભાદિમપવિઘ્નંતિ વદીકાવ્યધારણમ્ ॥૧૦૩॥

અન્વદ-સુપતિપુષ્પરાગાં વારણં ક્ષતિત્વાર્થં

પરણોધારં અન્વદં વીરિવર્ધનમ્ (મરતિ) ॥

અપાધોર્મ્યં વિવક્ષન્ મૂર્યે મર્દં મૂર્યેન્ (તત્) ॥

અન્વદં દ્રુષિ સોમાખ્યસંતોષવાપકં સ્વપ્નમ્, રત્નામરણ-

ધારણં મહદિદ્ધિરં પુષ્ટિર્ન દુસ્વપ્નતાશાનમ્ પાપદોમોગ્ય-

શામનમ્ (મરતિ) ॥ સુજાતમ્ અન્વદં મહાવર્ધનં તરણે,

સુકાપલે દ્રીત્યે, વિદુમો મહેત્વસ્ય નિગદિતઃ, શાસ્ત્ર-

ત્વત્ સોમ્યસ્ય, પુષ્પરાગં દેવેદ્યસ્ય, વજ્રમ્ અનુગ્રહસ્ય,

વિર્મલં મીઠં શ્વે ચ અપ્યયો. ક્ષેત્રેરૈશ્વર્યે ચરિતે ॥

શસ્ત્ર-પુષ્પરાગાં વારણં પ્રોતિવર્ધનં રક્ષોન્મ અન્વદમ્

અવસ્તમ્ તત્ત્વે સોમાખ્યર્થં (મરતિ) ॥ સિદ્ધમત્રસ્ય

ત્વા દૈવ મહોરખ્યા ચ મહાત્મ્યા રોચનાસંપાદીનાં

સ્તર્તર્તે વારણમ્ અયુર્લક્ષ્મીર્ રક્ષોર્ મહાદેવે શ્વે વિભાદિ-

મપવિઘ્નંતિ વદીકાવ્યધારણમ્ (મરતિ) ॥

સુગંધી કૂલ અને સુગંધી પાંકડા ધારણ

કરવાં, જે ક્રાંતિ વધારનાર, યાપ, શશસ તથા

પ્રહોને દૂર કરનાર; ઇન્દ્રાગ્રો પૂરી કરનાર

તથા હક્ષ્મીને વધારનાર છે. ચોખ્ખતાને જાનું

સરી વિધિ પ્રમાણે હરેષુઓથી શરીરને

શણ્ડારણુ ભેઈએ; તેમાં સોનું પતિર, જાગ્ય

વધારનાર અને સંતોષ આપનાર કહેણું છે.

સ્ત્ર નરેહાં ઘરેણાં પહેરવાં, તે ગ્રહની પીઠા

તથા કોઈની ખરાબ નજર દૂર કરે છે, પુષ્ટિ

કારક છે, અશળ સ્વપ્નનો નાશ કરે છે,

અને યાપ તથા ફક્ષોજની શાંતિ કરે છે.

સારી જાતનું નિર્મળ મરતિઅ સર્વંતું સ્ત્ર

છે, મોટી ઘંટનું સ્ત્ર કહ્યું છે, પત્થરનું

મંગળનું સ્ત્ર કહ્યું છે, ચાનું સુખનું સ્ત્ર છે,

પોખરાજ જૃહસ્પતિનું સ્ત્ર છે, હીરા શુક્રનું

સ્ત્ર છે, નીલમ શનિનું સ્ત્ર છે, ગ્રેષ્મ

શકુંનું અને ગ્રસણિયો કેટનું સ્ત્ર છે. (જેટલે

તે તે સ્ત્રો ધારણ કરવાથી તે તે પ્રહોની

પીઠા દૂર થાય છે.) વસ્ત્ર, માળા, મુશ્કે

અને સ્ત્રો ધારણ કરવાથી પ્રીતિ વધે છે,

શશસે નાશ પામે છે, ધન મળે છે, સામર્થ્ય

વધે છે અને ઉત્તમ જાગ્ય પશુ વધે છે.

સિદ્ધ મંત્ર, પ્રાણી ગ્રાહિ ઉત્તમ જોઈધિ

અને ગ્રેષ્મના તથા સરસવ ગ્રાહિ મંત્ર

લિઠ પદાર્થો ધારણ કરવાથી જાગ્ય વધે છે,

લક્ષ્મી મળે છે, શશસે દૂર થાય છે, મંત્રક

તથા શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, હિંસક વચેરેને

જાન નાશ પામે છે અને હરકોઈ (પ્રાણી) વડ

થાય છે. ૯૭-૧૦૩

લોજનવિધિ

તતો મોક્ષવેલાયાં કુપર્મમજ્જત્યવર્ધનમ્ ।

તસ્ય પ્રવર્ધનં નિલમ્માયુર્ધર્મવિવર્ધનમ્ ॥૧૦૪॥

સોદેહિમ્મમજ્જલાન્યથો ગ્રાહ્યો ગોઠિતાશાન ।

પુષ્પજલપિંપદિલ્ય ઘાપો રજા તપાદમ્ પ્રાગ્

પાદુકાપોદ્યં કુપર્તિર્વે મોક્ષતઃ પરમ્ ।

પાદપોગદરં જ્યૈ ચતુર્થં વાયુપો દિતમ્ પ્રાગ્

અન્વદ-તતઃ સોક્ષ્મવેલાનાં ગ્રાહ્યર્થે કુર્તે,

હસ્તિન્ જોકે મટો ગ્રહકર્ત્રે (સ્મિત)-ગ્રાહ્યઃ સો

દુવપાવ-પુત્રસ્તુ વર્તિ અધિષ્ઠા. ઘ્વા તથા અન્

રજા ॥ તસ્ય વિશ્વં પ્રવર્ધનમ્ અનુપમેરિત્વેન્

(મરતિ) ॥ મોક્ષતઃ પૂર્વે પરં (વ) પાદુકાપોદ્યં કુર્તે,

(તત્) પાદપોગદરં જ્યૈ ચતુર્થં વાયુપો દિતમ્

(મરતિ) ॥

પછી લોજનનો સમય થાય ત્યારે મંત્ર

લિઠ પદાર્થોનું દર્શન કરજું. આ લોજનો

જાડ માગલિક છે-પ્રાણધો, બાધો, જ્ઞાન,

કૂલની માળા, ઘી, સૂત, જળ અને જાડધો

રાજા. તેમનું કાચમ દર્શન કરવાથી જાગ્ય

તથા ધર્મનો વધાર થાય છે. જન્મા પહેલાં

અને જન્મા પછી જાગ્યી પર વડનું, કસણ

કે તે પગના શોજ દૂર કરે છે, શશિવધર

છે અને નેત્રને તથા આયુષને સિતદારી છે. ૧૦૪-૧૦૬

ભૂખ, તરસ આદિની ઇચ્છાઓ રોકવાથી હાનિ શરીરે જાયતે નિત્યં વાચ્છા નૂનાં ઋતુવિધા ।
 હુમુક્તા ચ પિપાસા ચ સુપુષ્પા ચ રતસ્ટુદા ॥૧૦૭
 મોજને ઇચ્છાવિધાતીતસ્યાદક્ષમર્દોઽક્રિતિઃ શ્રમઃ ।
 તન્દ્રા લોચનદૌર્લભ્યં ધાતુદાહો યલક્ષયઃ ॥૧૦૮॥
 વિધાતેન પિપાસાયા શોષઃ કષ્ઠાસ્યયોર્ભવેત્ ।
 શ્રવણસ્યાવરોધઃ રક્તશોષો હૃદિ વ્યથા ॥૧૦૯॥
 નિદ્રાવિધાતતો જૂમ્મા શિરોલોચનગૌરવમ્ ।
 અક્ષમર્દસ્તથા તન્દ્રા સ્યાદન્નપાક પચ ચ ॥૧૧૦॥
 હુમુક્ષિતો ન યોઽદ્ધાતિ તસ્યાહારેન્ધનક્ષયાત્ ।
 મન્દીભવતિ કાયાગ્નિર્યયા ચાગ્નિનિરિન્ધનઃ ॥૧૧૧
 આહાર પચતિ શિલી દોષાનાહારવર્જિતઃ પચતિ ।
 દોષક્ષયે ચ ધાતુધાતુક્ષેપે તથા પ્રાણાન્ ॥૧૧૨

અન્યથા-નૂનાં શરીરે હુમુક્તા ચ પિપાસા ચ સુપુષ્પા ચ રતસ્ટુદા (હૃતિ) ઋતુવિધા વાચ્છા નિત્યં જાયતે ॥ મોજને ઇચ્છાવિધાતીતસ્યાદક્ષમર્દઃ અક્રિતિઃ શ્રમઃ તન્દ્રા લોચનદૌર્લભ્યં ધાતુદાહઃ (ચ) યલક્ષયઃ સ્યાત્ ॥ પિપાસાયાઃ વિધાતેન કષ્ઠાસ્યયોઃ શોષઃ, શ્રવણસ્ય અવરોધઃ રક્તશોષઃ ચ હૃદિ વ્યથા ભવેત્ ॥ નિદ્રાવિધાતતઃ જૂમ્મા શિરોલોચનગૌરવમ્, અક્ષમર્દઃ તન્દ્રા ચ અન્નપાકઃ પચ સ્યાત્ ॥ યઃ હુમુક્ષિતઃ (સન્) ન અદ્ધાતિ, તસ્ય કાયાગ્નિઃ આહારેન્ધનક્ષયાત્ નિરિન્ધનઃ અગ્નિઃ યયા (તથા) મન્દીભવતિ ॥ શિલી આહારં પચતિ, (સ) આહારવર્જિતઃ (સન્) દોષાન્ પચતિ, દોષક્ષયે ચ ધાતુન્ પચતિ, તથા ધાતુક્ષેપે પ્રાણાન્ પચતિ ॥

માણુસોના શરીરમાં જમવાની ઇચ્છા, પાણી પીવાની ઇચ્છા, સૂવાની ઇચ્છા અને શ્રીનો સંલોગ કરવાની ઇચ્છા-એમ ચાર ઇચ્છાઓ હૃમેશાં થાય છે; તેમાં જમવાની ઇચ્છાને રોકવાથી શરીર તૂટવા લાગે છે, અરુચિ થાય છે, શ્રમ થાય છે, નિદ્રા જેવું આળસ ભરાય છે, આંખો નળળી પડે છે, ધાતુ બળવા લાગે છે અને બળ ખૂટી પડે છે. તરસને રોકવાથી ગળું સુકાય છે, કાન બંધ પડી જાય છે, લોહી સુકાય છે અને હૃદયમાં પીડા થાય છે. નિદ્રાને રોકવાથી બગાસાં આવે છે, માથું તથા આંખો ભારે થઈ જાય છે, અંગો તૂટવા લાગે છે, આળસ

ઉત્પન્ન થાય છે અને ખાધેલું પચતું જ નથી. જે માણુસ ભૂખથી થયેા હોય છતાં ખાતો નથી, તેના શરીરનેા અગ્નિ, ખાધેલા અન્નરૂપ લાકડાં ખૂટવાથી, લાકડાં વગરના અગ્નિની પેઠે મંદ થઈ જાય છે. શરીરનેા અગ્નિ ખાધેલા આહારને પચાવે છે, આહાર ખૂટતાં વાત, પિત્ત, તથા કફને પકાવે છે, કોપો ખૂટતાં ધાતુઓને પકાવે છે અને ધાતુઓ ખૂટતાં પ્રાણોને પકાવે છે-નાશ પમાડે છે. ૧૦૭-૧૧૨

ખોરાકના કાયદા

આહારઃ પ્રીણનઃ સંધો યલકૃદ્દેહધારણઃ ।
 સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસત્ત્વશોભાવિવર્ધનઃ ॥૧૧૩॥
 અન્યથા-આહારઃ સત્ત્વઃ પ્રીણનઃ યલકૃત્ત્વં દેહધારણઃ
 સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃસત્ત્વશોભાવિવર્ધનઃ (ભવતિ) ॥

ખાધેલો ખોરાક તરત તૃપ્તિકારક, બળ કરનાર, દેહનું ધારણુપોષણ કરનાર તથા સ્મૃતિ, આયુષ, શક્તિ, શરીરનેા વર્ણ, ઉત્સાહ, ધીરજ તથા શોભાને વધારનાર થાય છે. ૧૧૩

ગુણયુક્ત ભોજન બે વાર જમવું

યથોક્તગુણસંપન્નં નરઃ સેવેત ભોજનમ્ ।
 વિચાર્યં દોષકાલાદીન્કાલયોરુભયોરપિ ॥૧૧૪॥
 સાયંપ્રાતર્મનુષ્યાણામશનં શ્રુતિયોચિતમ્ ।
 નાન્તરં ભોજનં કુર્યાદગ્નિહોત્રસમો વિધિઃ ॥૧૧૫॥
 યામમધ્યે ન મોક્ષ્યં યામયુગ્મે ન લક્ષ્યેત્ ।
 યામમધ્યે રસોત્પત્તિર્યામયુગ્માદ યલક્ષયઃ ॥૧૧૬॥

અન્યથા-નરઃ દોષકાલાદીન્ વિચાર્યં ઉભયોઃ અપિ કાલયોઃ યથોક્તગુણસંપન્નં ભોજનં સેવેત ॥ સાયં પ્રાતઃ મનુષ્યાણામ્ અશનં શ્રુતિયોચિતમ્ (અસ્તિ), અન્તરા ભોજનં ન કુર્યાત્, (યતઃ સઃ) અગ્નિહોત્રસમઃ વિધિઃ (અસ્તિ) ॥ યામમધ્યે ન મોક્ષ્યં, યામયુગ્મે ન લક્ષ્યેત્, યામમધ્યે રસોત્પત્તિઃ યામયુગ્માત્ યલક્ષયઃ ॥

માણુસે દોષ અને કાળ વગેરેના વિચાર કરી બેચ કાળે-સવારે અને સાંજે વેધક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જેમાં ગુણ હોય એવું અન્ન જમવું. સાંજે અને સવારે-એમ બે વખત જમવાની મનુષ્યોને વેદની આજ્ઞા છે; માટે એ બે વખતની વચમાં જમવું ન જોઈએ; કેમકે વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે બે

વખત જમવું, એ અશિક્ષિત જેવો વિધિ છે
 સવારે જમવું-એટલે પહેલો પહોર વીત્યા
 પછી બીજા પહોરની આખરમાં જમવું, એ
 ભાવ છે; કારણ કે પહેલા પહોરની અંદર
 તો જમાવ જ નહિ, તેમજ બીજો પહોર
 જમ્યા વગર જવા દેવો નહિ, બાકી ત્રીજા
 સમયે એટલે સુધી બરાબર માથે આવે, ત્યારે
 જમવું, કેમકે પહેલા પહોરની અંદર રસની
 ઉત્પત્તિ થાય છે અને એ પહોર (જમ્યા વિના)
 જવા દેવાથી બળનો ક્ષય થાય છે ૧૧૪-૧૧૬

ટીકા-કમલો કમલો પ્રાત્ સર્વ વઃ પ્રાત્
 પ્રથમભાગુરિ સિદ્ધિપ્રમાણવાં : એ કાલિ-એટલે
 સવારે ને સાંજે, તેમાં સવારે પહેલો પ્રકર પૂરો
 થવા પછી બીજા પ્રકરની આખરમાં, એ ભાવ છે
 ભૂખ લાગી, એ જ સોજનકાળ

છપ વ અને વળી-
 કુલસંમર્ષિત પન્થેયુ રસદોષમલેષુ જા ।
 કાલે વા પરિ જાડકાલે સોજનકાળ ઉપાદયઃ ॥
 કમલ-જ લલોપમલેષુ વળેયુ (છપ) કુલ
 સંમર્ષિત, કાલે રમિ ના કમલે વા જા બમલ
 ઉપાદયઃ ॥

(બીજુ પક્ષ કહ્યું છે, કે) 'રસ, દોષ
 અને મળ પાત્રી બાથ, ત્યારે ભૂખ લાગે છે;
 માટે સમય થયો હોય કે ન થયો હોય,
 પક્ષ અત્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે જમવાનો
 સમય થયો જ છે, એમ સમજવું ૧૧૭

આપેલો ખોરાક ખરી ગયાના લક્ષણો

કમલ અને વળી-
 ઉગ્રાપ્ત્યુસિજ્જાહો કૌભોત્સર્ગો વયોક્ષિતાઃ ।
 કહુતા મુતિપાલા જાલીર્વાહારસ્ય કલ્પનમ્ ॥૧૧૮

કમલ-ઉગ્રાપ્ત્યુસિજ્જાહો કલ્પનમ્ (કૌભોત્સર્ગ)
 કહુતા જાજા રિપાયા શીર્ષામલ્લ કલ્પનમ્ (કૌભોત્સર્ગ) ॥

જોડકાર સાફ આવે, ઉત્સાહ થાય,
 ખવત આંકિનો વેગ ચોગ્ગ રીતે છૂટે, શરીર
 માં કલકાર્થ થાય, ભૂખ લાગે અને તરસ
 લાગે, ત્યારે (આપેલો) આહાર પચી ગયો
 છે, એમ બાણુ ૧૧૮

આહાર વધા મળ્યું હોવા સ્થળે કરવા ૧

માહાત્મ્યુ જા કુર્વાધિર્વાધિ સર્વજ્ઞા ।
 જમાન્યાં જમ્યુપેત સ્વાત્મજાગેહીપતેશ્ચિયા ॥૧૧૯

કમલ-આહારં તુ નિર્દારમ્ અપિ સર્વા તા કુર્વાતઃ ।
 ઉમાર્જાં જમ્યુપેત સ્વાત્મજાગેહીપતેશ્ચિયા ॥

આહાર અને મળ્યુંનો ત્યાગ-એ બંને
 કાર્થ આણુસ ન દેખે એવા સ્થળે કરવા; એ
 બંનેને એમ કરવાથી માણસ લક્ષ્મીયુક્ત
 થાય છે અને સુખમાં-હોઠો દેખે એવા
 સ્થળે કરવાથી લક્ષ્મીથી રહિત થાય છે ૧૧૬
 ટીકા-નિર્દારિ-અભ્યુત્થાન । નિર્દાર એટલે
 મળ્યુંનો ત્યાગ ૧૧૬

કમલ- અને વળી-
 માહાર્પિર્વાધિવારપોમા સર્વેષાં સમિધિર્વાધિ
 વિશેષાઃ ॥

કમલ-સર્વમ્-અભ્યુત્થાનમ્-અભ્યુત્થાનમ્-અભ્યુત્થાનમ્
 વિશેષે દુવ વિશેષાઃ ॥

'સારા માણસોએ આહાર, મળ્યુંનો
 ત્યાગ અને વિકાર કરેલાં નિર્દાર સ્થળે જ
 કરવાં એઈએ.'

જમતી વેળા સારીમાત્રી નબર વિષ
 પિપ્પમાત્સુહૃદૈયપાત્કજ્ઞૈયસર્વિયામ્ ।
 સારસ્ય ચકોરસ્ય મોમતૈ રહિવત્તમા ॥૧૧૯
 રીશ્મીમસુખાડકર્તા પાપપાત્કજ્ઞૈયસર્વિયામ્ ।
 કુલુપાકૈ કુમો રહિમોત્તૈ નૈવ શોમના ॥૧૨૦
 કમલ-મોમતૈ પિપ્પમાત્સુહૃદૈયપાત્કજ્ઞૈયસર્વિયામ્
 ચકોરસ્ય ચકોરસ્ય રહિ વત્તમા । (પિપ્પ) મોમતૈ
 રીશ્મીમસુખાડકર્તા પાપપાત્કજ્ઞૈયસર્વિયામ્ કુમોત્તૈ
 રહિ શોમના નૈવ (તમ્ભે) ॥

જમતી વેળા પિપ્પ, માત્ર, મિત્ર, વૈદ,
 રસોધરો, કસ, મોરપટ્ટી, સારસ કે કઠોર
 પટ્ટીની નબર ઉત્તમ ગણ્ય છે, પણ ગરીબ,
 કલકો, ભૂખ્યાં, પાપી, પાપકી કે રોગી
 માણસો તથા કુઠકાં વગેરે પટ્ટી કે કુતરાંની
 નબર સારી ગણાતી નથી. ૧,૨

જમવાના તથા પાણી પીવાના વાસણો વિષે

વોગ્દર્શુ રહિર્વ વર્ણ્યે મોમનમાત્રનમ્ ।
 રોપ્ય મર્ષિતે જમ્યુપિ પિપ્પમાત્સુહૃદૈયપાત્કજ્ઞૈયસર્વિયામ્ ॥૧૨૦

કમલ-રોપ્ય મોમનમાત્રનમ્ રોપ્ય રોપ્ય વર્ણ્યે
 મર્ષિતે રોપ્ય જમ્યુપિ પિપ્પમાત્સુહૃદૈયપાત્કજ્ઞૈયસર્વિયામ્ ॥

જમવાનું પાત્ર સુવર્ણનું શબ્દ હોય,
 તો તે પચ્છ છે, રોગીને હરનાર છે અને
 આંખને બળ આપનાર છે, અને કષ્ટનું

વાસણ આંખને હિતકારી છે, પિત્તને હરનાર છે અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૧૨૦

કાંસ્યં બુદ્ધિપ્રદં રુચ્યં રક્ષપિત્તપ્રસાદનમ્ ।
પૈત્તલં વાતકુદ્રૂક્ષમુખ્યાં કૃમિકફપ્રણુત્ ॥ ૧૨૧ ॥

અન્વયઃ—કાંસ્યં બુદ્ધિપ્રદં રુચ્યં રક્ષપિત્તપ્રસાદનમ્; પૈત્તલં વાતકુદ્રૂક્ષમુખ્યાં કૃમિકફપ્રણુત્ (ભવતિ) ॥

કાંસાનુ વાસણ બુદ્ધિ આપનાર છે, રુચિકારક છે અને લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે. પિત્તજનું વાસણ વાયુ કરનાર હોઈ લૂણું તથા ગરમ છે અને પેટના કૃમિ તથા કફને મટાડે છે. ૧૨૧

આયસે કાચપાત્રે ચ મોજનં સિદ્ધિકારકમ્ ।
શોથપાણ્ડુહરં વલ્યં કામલાપહમુત્તમમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અન્વયઃ—આયસે ચ કાચપાત્રે મોજનં સિદ્ધિકારકં શોથપાણ્ડુહરં વલ્યં કામલાપહમ્ ઉત્તમમ્ (અસ્તિ)

લોહાના અથવા કાચના પાત્રમાં જમવાથી મંત્રની સિદ્ધિ થાય છે, સોજા તથા ફીકાપણું મટે છે, બળ વધે છે અને ‘કમળો’ નામનો રોગ મટે છે, તેથી એ ઉત્તમ છે. ૧૨૨

શૈલેયમૃગ્મયે પાત્રે મોજનં શ્રીનિવારણમ્ ।
દારુદ્રવં વિશેષેણ રુચિદં શ્લેષ્મકારિ તુ ॥ ૧૨૩ ॥

અન્વયઃ—શૈલેયમૃગ્મયે પાત્રે મોજનં શ્રીનિવારણં (ભવતિ) દારુદ્રવં તુ વિશેષેણ રુચિદં શ્લેષ્મકારિ (અસ્તિ) ॥

પથરા કે માટીના વાસણમાં જમવાથી લક્ષ્મી જતી રહે છે. લાકડાનું વાસણ વિશેષે ઠરી રુચિ ઉપજાવનાર છે અને કફ કરનાર છે. ૧૨૩

પાત્રં પત્રમયં રુચ્યં દીપનં વિષપાપનુત્ ।
જલપાત્રં તુ તામ્રસ્ય તદમાવે મૃદો હિતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

પત્રમયં પાત્રં રુચ્યં દીપનં વિષપાપનુત્ (અસ્તિ) જલપાત્રં તુ તામ્રસ્ય હિતમ્, તદમાવે મૃદઃ હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

પાંદડાનું વાસણ રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને ઝેર તથા પાપને મટાડનાર છે. પાણી પીવા માટે ત્રાંખાનું વાસણ ઉત્તમ છે, અને તે ન હોય તો માટીનું વાસણ હિતકારી છે. ૧૨૪

પવિત્રં શીતલં પાત્રં ઘટિતં સ્ફટિકેન યત્ ।

કાચેન રચિતં તદ્વત્તથા વૈદૂર્યસંભવમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

અન્વયઃ—સ્ફટિકેન ઘટિતં યત્ પાત્રં (તત્) પવિત્રં શીતલં (ભવતિ) તદ્વત્ કાચેન રચિતં તથા વૈદૂર્યસંભવમ્ (અસ્તિ) ॥

સ્ફટિકથી, કાચથી અથવા લસણિયા મણિથી બનેલું વાસણ પવિત્ર છે અને ઠંડું છે. ૧૨૫

‘ભોજનની પહેલાં શું ખાવું’?

મોજનાપ્રે સદા પચ્યં લવણાર્દ્રકમક્ષણમ્ ।

અગ્નિસંદીપનં રુચ્યં જિહ્વાકણ્ઠવિશોધનમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વયઃ—મોજનાપ્રે લવણાર્દ્રકમક્ષણં સદા પચ્યમ્ (અસ્તિ, તદ્) અગ્નિસંદીપનં રુચ્યં જિહ્વાકણ્ઠવિશોધનમ્ (ભવતિ) ॥

જમવાના પ્રારંભમાં (પ્રથમ) લૂણુ અને આદાનું લક્ષણ કરવું, એ સર્વ કાળે હિતકારી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને જીભ તથા કંઠને સાફ કરનાર છે. ૧૨૬

દીકાન્તુ લવણસ્ય પિત્તજનકત્વાદાર્દ્રકસ્ય કદુ-
કત્વેન પિત્તલવાદ્ વુમુક્ષિતસ્ય વૃદ્ધપિત્તસ્ય કથં પ્રથમં
લવણાર્દ્રકસ્ય મક્ષણમુચિતમ્ ? ઉચ્યતે—‘લવણં સૈન્ધવં
હ્યેયં ચન્દનં રક્ષચન્દનમિ’તિ વચનાલ્લવણમત્ર સૈન્ધવમ્
તત્ ત્રિદોષમ્ ॥ યત્ આહ ગુણપ્રચ્યે—‘સૈન્ધવં લવણં
સ્વાદુ, દીપનં પાચનં લઘુ । ક્ષિપ્રં રુચ્યં હિમં કૃષ્યં
સૂક્ષ્મં નેત્ર્યં ત્રિદોષહત્ ॥’

આર્દ્રકન્તુ કદુકમપિ ન વિરોધિ મધુરપાકિત્વાત્ ।
યત્ આહ તત્રૈવ—‘આર્દ્રિકા મેદિની ગુર્વી, તીક્ષ્ણોષ્ણા
દીપની ચ સા । કદુકા મધુરા પાકે, સૂક્ષ્મા વાતકફાપહા ॥’

અથ ચાન્યદપિ લવણમાર્દ્રકં ચ નાત્ર વિરોધિ,
સંયોગસ્તમાવાત્ । સંયોગસ્તમાવં ચૈતાદશમ્ મોજનસ્ય
પૂર્વં લવણાર્દ્રકમક્ષણવોષકવચનમેવ પ્રમાણયતિ ॥

‘લૂણુ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને આદું
તીણું હોવાથી પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે
જેને પિત્ત વધેલું હોય છે, એવો ભૂખ્યો માણસ
પ્રથમે લૂણું અને આદું ખાય, તે કેમ યોગ્ય
ગોણુય ?’ એવી શંકા કરવી નહિ; કારણ કે ‘લૂણુ
ઐટલે સિંધાલૂણુ સમજવું અને ચંદન ઐટલે રક્ત-
ચંદન સમજવું’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે; માટે
અહીં લૂણુ શબ્દથી સિંધાલૂણુ હોઈ તે ત્રણે દોષને
હરનાર છે. ગુણગ્રંથમાં લખ્યું છે, કે ‘સિંધાલૂણુ
સ્વાદિષ્ટ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, અન્નપાનને

ખપ્પતાર છે, હથકું છે, ગિંદા છે, રમિ હપ-
તવતાર છે, ટાકું છે, વીપને વધારતાર છે, સુદમ
છે, આખેને કિતારી છે અને વાત, પિત તથા
ઠક એ મણે દેલને દરતાર છે.' આદુ ને કે વીપું
છે, તેપણુ તેનો પાક મધુર હોવાથી વિશેષી નથી.
આ વિષે ખજુ ગુણમર્મા જ લખ્યું છે, કે 'આદુ
ગ્રામ્યા ગદ્યાને તેખતાર છે, ખજુ ગરમ છે, અગ્નિને
દીપ કરતાર છે, વીપું છે. પાકમા મધુર છે, સુદમ
છે અને વાણુ વધા કરને મટાતાર છે.' વળી આ
વિષયમા બીજું પણ આ કરતું છે, કે લુહ
અને આદાના સુષેત્તનો સ્વભાવ હોવાથી ભોજનના
ભારભારાં લુહ તથા આદાનું મક્ષણ કરવું, તે
વિશેષી નથી, કેમકે ભોજનની પહેલાં તે ખાવાનું
ને આવું વચન છે, તેજ તેઓના સુષેત્તનો
સ્વભાવ સાબિત કરે છે. ૧૨૬

ભોજન પહેલાં પ્રથા બેસેલું રમરણ કરવું
'મણે કદા રહો વિપુર્ભાકા. દેવો મહેન્દરા.'
હિંદુ ઇલિન્ય મુજાર્દ હિંદુઓ ને નાપણે ૧૧૨૭
'મજ્જીગર્મ્મધૂર્ત કુમારે ખજારિણામ્ ।
હિંદુઓવિનાશાય હનુમત્ સમપામ્યમ્' ૧૧૨૮
અર્થ-અરેશ્વરાર' સિંહુ તોષા દેવ સ્થેત્ત,
હિંદુ ઇલિન્ય મુજાર્દ હિંદુઓ ને નાપણે ૧૧૨૭
ગર્મ્મધૂર્ત કુમારે મજ્જારિણે હનુમત્ હિંદુઓવિનાશાય
મહે સ્થેત્ત ॥

'જન પ્રકાશ છે, રસ વિશુદ્ધ છે,
અને જે જમતાર છે તે સદાશિવરૂપ છે.'
એમ કિંતન કરી જે જમે છે, તેને હિંદુનો
રોષ હરકત કરતો નથી. વળી (તે 'સમયે
આ પ્રમાણે બેસવું છે) 'જ જનીના ગર્ભી
ઉત્પન્ન થયેલા અને બાલપ્રકાશથી પ્રભારથી
હનુમાનજીવ હિંદુના રોષનો વિનાશ કરવા
કું આજ્ઞા કરે' ૧૨૭, ૧૨૮

જમવાના પદાર્થોને ખાવાનો કેમ
મજ્જીયાપામના મુદ્ધા પૂર્વે તુ મધુર રમ્ય ।
મરોડમહાવર્જી પદ્માત્મકુતિષ્ઠકવાપકામ્ ૧૧૨૯
અર્થ-અર્થ-મુદ્ધા પૂર્વે તુ મધુર રમ્ય
મજ્જીયાવ, મરોડ મજ્જીયાવ, પદ્માત્મકુતિષ્ઠકવાપકામ્
મજ્જીયાવ ॥

ચિત્ત એકાગ્ર રાખી પ્રથમ મધુરરસ,
પદ્મા ખાઈ વધા ખાસ રસ અને અતે
વીજા, હરવા, વધા વધા રસ જમવા. ૧૨૬

પદ્માત્માર્થી સમજીયાદાદિમોદીતિ મુદ્ધિમમ્ ।
પિતા મોષપદ્માત્મકવર્જીયા પ કર્તવ્ય ૧૧૩૦
અર્થ-મુદ્ધિમમ્ । મરોડમહાવર્જીયા અર્થ-મરોડ
મજ્જીયાવ; મોષપદ્માત્મકવિયા, હરવા પ કર્તવ્ય વર્જીયા ॥
સમજી માણસે દાદિમ આદિ કેષી પણ
પ્રથમ જ ખાવા; પણ તેમાં કેળાં અને કાકી-
નો ત્યાગ કરવો. ૧૩૦

સુખાસનિશ્ચયત્તુકવપેસુપમૂર્તિમ્પિ ।
પૂર્વમેવ હિં મોખ્યાનિ ન તુ મુત્તયા કરાવમ ૧૧૩૧
અર્થ-નિશ્ચયત્તુકવપેસુપમૂર્તિમ્પિ અર્થ-પૂર્વમેવ
મોખ્યાનિ, મુત્તયા તુ કરાવમ ન (મોજવતિ) ॥

કમળની નાજ, લગુ, કમળનો કાક, વીર્જ
કાક અને રોષી-વમેરે પણ પ્રથમ જ આઈ
રોષા, પણ જમ્યા પછી કહી ખાવાં નહિ. ૧૩૧

ઠીક-પ્રવાર્ત-પ્રવાર્ત; ચિત્ત-ચિત્ત-ચિત્ત; લગુ-
લગુ પ્રવિદ્ધ ॥ પદ્માત્મ-કમળનાજ, નિસ એકે
નિષ્કાંદક, રોષકાંદક તે પ્રવિદ્ધ છે. ૧૩૧

ગુરુ પિતૃમર્દે દર્શ્ય લખ્યામ્પુકમ્પિ ।
ન લાતુ મુત્તવમ્પદ્માદેશ્વાર્ લાદેમુમ્પિ ૧૧૩૨
અર્થ-મુત્તવમ્ (અર્થ) નિષ્કાંદક ગુરુ અને
લખ્યામ્પુકમ્પિ અર્થ-લગુ ન લાદે, કુમ્પિ-
(અર્થ) મોર્તી લાદે ॥

'જમ્યા પછી' કહી પણ હોડના કારે
પદાર્થો અને (નર્વા) મોજા કે પોખા ખાવા
નહિ; ખાવાની ઇચ્છા થાય તે મોજા જ
ખાવા, પણ પદાર્થો ખાવા નહિ. ૧૩૨
પૂર્વપૂર્વે સમજીયાદાદિને માણવો મુદ્ધુ ।
મરોડ પુર્વધારી તુ મહાદેવોજ મુખ્યતે ૧૧૩૩

અર્થ-મુદ્ધુ પૂર્વે મરોડ પ્રાકુ સમજીયાદ, લગુ
મજ્જીયાવ, મરોડ પુર્વધારી તુ મહાદેવોજ મુખ્યતે ॥

પ્રથમ વીની સાથે કાંઈ પદાર્થો ખાવા,
પછી કામળ પદાર્થો ખાવા અને અતે પ્રવાહી
પદાર્થો ખાવા; અર્થ-નિષ્કાંદ રાજે તેા તે
માણસ નિષ્કાંદના જાળથી નીરોગી રહે છે;
અને કદાચ રાજ થયેા હોય તેાપણુ મરી
અથ છે. ૧૩૩

ઠીક-મજ્જીયાવ; પ્રવાર્ત-પૂર્વે મરોડ, મજ્જીયાવ ।
પદ્માત્માદિવાલિન પ્રથમ અર્થ-મજ્જીયાવ મુદ્ધુરો રોષિય
મુદ્ધુરો ॥ લગુ મુદ્ધુ લખ્યામ્પુકમ્પિ મુદ્ધુરો ॥ મરોડ મુદ્ધુ-

વાશિનઃ । મોજનાન્તે દધિતકદુગધાદિ મુજ્જતે ॥ અહીં
આ અર્થ છે, કે પહેલાં ઘી સાથે કઠણ પદાર્થો ખાવા;
જેમકે કાશી વગેરેના રહેવાસીઓ આ વિષયમાં
દાખલારૂપ છે; એ લોકો પ્રથમ શાક આદિની સાથે
ઘીવાળી રોટલી ખાય છે, પછી દાળની સાથે
કામળ ભાત ખાય છે, છેલ્લા પ્રવાહી પદાર્થો ખાય છે
અને અધું જમી રહ્યા પછી દહીં, છાશ અને દૂધ
વગેરે ખાય છે. ૧૩૩

યદ્યત્સ્વાદુતરં તદ્દિ વિદધ્યાદુત્તરોત્તરમ્ ।
મુક્ત્વા યત્પ્રાર્થ્યતે મૂયસ્તદુકં સ્વાદુ મોજનમ્ ॥
અન્વયઃ—યદ્ યત્ સ્વાદુતરં (મવેત્ તદ્) ઉત્તરો-
ત્તરં વિદધ્યાત્ । યદ્ મુક્ત્વા મૂયઃ પ્રાર્થ્યતે તદ્ મોજનં
સ્વાદુ ઉકમ્ ॥

જે જે પદાર્થો અહું જ મીઠા હોય તે
અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર પિરસાવા જોઈએ; જે
પદાર્થો ખાધા પછી બીજા વાર માગવામાં
આવે, તે પદાર્થો મીઠા છે, એમ સમજવું. ૧૩૪
સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમુત્સાહં વૃદ્ધિમાયુષઃ ।

સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમસ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

અન્વયઃ—સ્વાદુ અન્નં સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમ્ ઉત્સાહમ્
આયુષઃ વૃદ્ધિ સંજનયતિ, ચ અસ્વાદુ વિપર્યય (સંજનયતિ) ॥

સ્વાદિષ્ટ (અન્ન ખાધાથી) મનને પ્રસન્ન
કરે છે, બળ વધારે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ઉત્સાહ
કરે છે તથા આયુષની વૃદ્ધિ કરે છે અને
સ્વાદુ વગરનું અન્ન (જમવાથી) ઉપર કહેલાંથી
વિપરીત કરે છે. ૧૩૫

અત્યુષ્ણાન્નં વલં હન્તિ શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્ષિન્નં ગ્લાનિકરં યુક્તિયુક્તં હિ મોજનમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

અન્વયઃ—અત્યુષ્ણાન્નં વલં હન્તિ, શીતં ચ શુષ્કં દુર્જરમ્
(મવતિ), અતિક્ષિન્નં ગ્લાનિકરં (સ્વાદુ તસ્માત્)
યુક્તિયુક્તં હિ મોજનમ્ (કર્તવ્યમ્) ॥

અન્ન અહું જ ઊનું હોય તો બળનો નાશ
કરે છે, ટાકું થઈ ગયેલું કે સુકાઈ ગયું હોય
તો માંડ માંડ પચે છે અને પાણી આદિથી
અહું જ પચપચતું હોય તો કંટાળો ઉપજાવે
છે; માટે જે જમવું તે યુક્તિથી જમવું
જોઈએ. ૧૩૬

અતિદુતાશી ત્વાહારે ગુણાન્દોષાન્ન વિન્દતિ ।

મોજ્યં શીતમહદ્યં ચ સ્યાદ્વિલમ્બિતમન્નતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

અન્વયઃ—અતિદુતાશી હુ આહારે ગુણાન્ દોષાન્

ન વિન્દતિ । વિલમ્બિતમ્ અન્નતઃ મોજ્યં શીતમ્ ચ અહદ્યં
સ્યાત્ ॥

અહું જ ઉતાવળે જમનારો માણસ લોજન-
ના શુભદોષ બાણી શકતો નથી અને અહું જ
વાર લગાડીને જમનારાનું લોજન ટાકું અને
મનને ન ગમે એવું થઈ જાય છે. (માટે
મધ્યમ રીતે જમવું જોઈએ.) ૧૩૭

મંદાગ્નિવાળાએ ભારે પડતા પદાર્થો ન ખાવા
મન્દાનલો નરો દ્રવ્યં માત્રાગુરુ વિવર્જયેત્ ।
સ્વભાવતઃ ગુરુ યત્તથા સંસ્કારતો ગુરુ ॥ ૧૩૮ ॥

અન્વયઃ—મન્દાનલઃ નરઃ માત્રાગુરુ યત્ ચ
સ્વભાવતઃ ગુરુ તથા સંસ્કારતઃ ગુરુ દ્રવ્યં વિવર્જયેત્ ॥

મંદ અગ્નિવાળા માણસે પ્રમાણ કરતાં
વધારે ખાવાથી ભારે પડતા, સ્વભાવથી જ
ભારે પડતા અને દળાવા આદિ સંસ્કારથી
ભારે પડતા—એ ત્રણે પ્રકારના ભારે પદાર્થો
ખાવા ન જોઈએ. ૧૩૮

ભારે પદાર્થો કયા ?

માત્રાગુરુસ્તુ મુદ્ગાદિર્માપાદિઃ પ્રકૃતેર્ગુરુઃ ।
સંસ્કારગુરુ પિષ્ઠાન્નં પ્રોક્તમિત્યુપલક્ષણમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

અન્વયઃ—મુદ્ગાદિઃ માત્રાગુરુઃ, માપાદિઃ હુ પ્રકૃતેઃ
ગુરુઃ, પિષ્ઠાન્નં સંસ્કારગુરુ પ્રોક્તમ્, હિતિ ઉપલક્ષણમ્ ॥

મગ વગેરે પદાર્થો પ્રમાણ કરતાં વધારે
ખાવાથી ભારે પડે છે, અડદ વગેરે પદાર્થો
સ્વભાવથી જ ભારે પડે છે અને દળેલું અન્ન
સંસ્કારને લીધે ભારે પડે છે, એમ એનાં
ઉપલક્ષણ કહેવાયાં છે. ૧૩૯

છ પ્રકારના ઉત્તરોત્તર ભારે આહાર

આહારં ષડ્વિધં ચૂર્ણં પેયં લેહ્યં તથૈવ ચ ।
મોજ્યં મર્દ્યં તથા ચર્ચ્યં ગુરુ વિદ્યાદ્યતોત્તરમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

અન્વયઃ—ચૂર્ણં પેયં લેહ્યં તથા ચ મોજ્યં મર્દ્યં તથા
ચર્ચ્યમ્ (હિતિ) ષડ્વિધમ્ આહારં યતોત્તરમ્ એવ ગુરુ
વિદ્યાત્ ॥

ચૂસવા યોગ્ય, પીવા યોગ્ય, ચાટવા યોગ્ય,
જમવા યોગ્ય, ખાવા યોગ્ય અને ચાવવા
યોગ્ય, એમ છ પ્રકારના આહાર છે; તેમાં
પહેલા કરતાં બીજો, બીજા કરતાં ત્રીજો, ત્રીજા
કરતાં ચોથો, ચોથા કરતાં પાંચમો, અને
પાંચમા કરતાં છઠ્ઠો એમ તે આહાર ઉત્તરોત્તર

૯ ભારે પડતો બાણવો. ૧૪૦

દીકા-બૂધ-કુટુમ્બીયારિ । વેવ-પાનકાચરોવ
કરિ । કોટ-સાતકરિયારિ । કલિયા-કલિયારિ કોલે ।
માત્ર-મત્રમાદિ । મર્ચ-મુખ-મરચિ । વર્ચ-
વિવરચનકરિ ॥ યેરી અને દામ આદિ પદાર્થો
વૃત્તના ચેતવ, યગત અને સાકરના પાણી આદિ
પદાર્થો પીવા ચેતવ, સિખડ અને કડી આદિ પદાર્થો
આટવા ચેતવ, રાગમત આદિ પદાર્થો જમવા ચેતવ,
લાડુ અને માસપૂત્ર આદિ પદાર્થો ખાવા ચેતવ
અને પોષ્ય તથા ગણ્ય આદિ પદાર્થો ચાવવા ચેતવ
અર્થાત્ છે. ૧૪૦

ભાગે-દુષકા આદિ પદાર્થો કઈ રીતે ખાવા ?

ગુરુબામર્વસોદિત્વં કલ્પમાં વસિરિચ્યતે ।

વ્રજો વ્રજોત્પન્નાવિ ન માત્રાગુરિચ્યતે ॥૧૪૧॥

અર્થ-ગુરુબામર્વ સર્વભોક્ષિત્વમ્, મર્વો વૃક્ષિ
રૂપત્વ । રૂ વ રૂગત્તર અર્થે માત્રાગુરુ ન રૂપત્વ ।

ભારે પદાર્થોથી અધીં વૃત્તિ કરવી
અને દુષકાથી પૂરી વૃત્તિ કરવી, પ્રવાહી અને
જેમા પ્રવાહી લેગવેલું હોય એવા પદાર્થો
પ્રમાણથી વધારે ખાધા હોય તેપણુ ભારે
પડતા નથી. ૧૪૧

દીકા-અપમય-માત્રવિશાલિમિરર્વસોદિત્વં કર્મમ્ ।
મુદ્રાવિમિ સ્વમતારેવ કુપ્તિમિત્રયા વૃત્તિ કર્મવ્યે
જન્ય ન રૂવ-વેવરિ । રૂવોત્પન્ન-વૃત્તકલિક એવમ્ ।
માત્રસોદિત્વકોદ્વિ માત્રાગુરુ મત્રમ્, વેવસ્ય સર્વે
તુપ્તમ્ ॥ રૂવં વ તુલ્યેન-’વેવકોદ્વિમત્રમ્’ ગુરુ
વિશાલપાત્તમિ સિ । વેવ-વવ અર્થિ । કોટ-સાતકરિ ।
મદિગુદ્ધાન્નમારમ્પાદિ, મર્ચ-લોવકરિ ॥

અન્ન અને દ્રવ્યના અન્ન આદિથી ભરપી વૃત્તિ
કરવી અને મત્ર આદિ આભારિય દ્રવ્યના પદાર્થોથી
પૂરી વૃત્તિ કરવી પીવાના યગત આદિ પ્રવાહી
પદાર્થો અને જેમા કાષ્ઠ આદિ પ્રવાહીય પદાર્થો
વધારે નાખેલા હોય એવા અન્ન આદિ પદાર્થો પ્રમણ
થી વધારે ખાધા હોય તેપણુ ભારે પડતા નથી,
કારણ કે કલ્પ્ય પદાર્થો કલ્પના કરતા દ્રવ્યના હોય છે
મુખને વૃક્ષ થઈ છે. કે પીવાના પ્રવાહી, ચાટવાના,
જમવાના અને ખાવાના પદાર્થોમાં પદાર્થો નીચે,
નીચથી ઓળે અને ઓળથી યાંથી પદાર્થો ઉત્ત-
રેવર વધારે ભારે સમજાશે. રૂપ વગેરે પીવાના
પદાર્થો છે, સિખડ વગેરે આટવાના પદાર્થો છે,
દામ તમા ભાત વગેરે જમવાના પદાર્થો છે અને

લાડુ આદિ ખાવાના પદાર્થો છે. ૧૪૨

કમું અન્ન પચે-ન પચે ?

પ્રવાલપમવિ કુર્ણં તુ સમ્યગ્બોપપચતે ।

વિગુન્નમત્રમમ્પેક્ષં મ પાકં સાધુ ગચ્છતિ ॥૧૪૨॥

અર્થ-કુર્ણમ્ અર્થે રૂગત્તર તુ સમ્યક્ રૂપ રૂપ
પડતે, વિગુન્નમ્ અર્થમ્ અમ્પેક્ષં સાધુ પાકં ન પચતિ ।

જે અન્ન શુષ્ક એટલે શરીરમાં રસ ફર
વાના માગેને રાકનાર હોય, છતાં તેમાં પ્રવાહી
પદાર્થો સારી રીતે મેળવીને તેના ઉપયોગ
કર્યો હોય, તો તે સારી રીતે પચે છે, જ્ય
એકલાં શુષ્ક અન્નનો જ અપચાસ થાય
હોય, તો તે અન્ન સારી રીતે પચતું નથી. ૧૪૨

દીકા-અપમય-કુર્ણમ્ પી-એલોરોવચમ્પિ રૂગત્તર
અપચાસ થતિ । કેવલત્વ કુર્ણમત્રમ્ રોગમર્ચ-
વિગુન્નમત્રમિયારિ । (અન્નને અર્થે ઉપર છે.)

ન ખાવા થોભ્ય અન્ન

પિપ્પીકૃતમ્સંકિર્ણં વિદાહમુપપચ્યતે

કુર્ણં વિઘ્નં વિઘ્નિમ્ વલિભ્યાપદમાબદેત્ ॥૧૪૩॥

અર્થ-અસંકિર્ણં વિઘ્નિમ્ (અન્ન) વિરજ્ય
ન પચ્યતિ । કુર્ણં વિઘ્નં વિઘ્નિમ્ (અર્થ) વલિભ્યાપ-
દમ્ આબદેત્ ॥

પ્રવાહી પદાર્થોથી સારી રીતે નહિ ભીજ-
વેલું શુષ્ક અન્ન સારી રીતે પોષ્ય નહિ પડતું
મધ્ય એટું ઘર્ષ કાચુ પાકું ન રહે છે, પોષ્ય
વગેરે શુષ્ક અન્ન, રૂપ, માછલાં વગેરે વિરુદ્ધ
અન્ન અને ગણ્ય તથા મત્ર વગેરે આદની
કળવિયાત કરનાર અન્ન ખાવાથી અતિ મઠ
ઘર્ષ બધ છે. (આટ્ટે તે ન ખાવું.) ૧૪૩

દીકા-પિપ્પીકૃતમ્સંકિર્ણમ્ મુદ્દમ્ । અસંકિર્ણ-
સમ્યગર્થમ્, વિરજ્યુપપચ્યતિ-વિરજ્ય અપચીત્વે ।
કુર્ણં-વિઘ્નિમ્પરિ । વિઘ્ન-કીરિતમ્પાદિ । વિરજ્ય-
અપચ્યમ્પાદિ વલિભ્યાપ-કુર્ણમ્ ॥ ૧૪૩

સાચવે ખાવાની રીત

ન મુખના મ રૂદિરિહત્વા મ તિરાયાં મ વા મટ્ટમ્ ।
મ ગળામ્પરિતાપ ધિર સત્ક્રમધાપ કૈવલમ્ ॥

અર્થ-મુખના લપ્કન ન મટાટ, રૂ-કિત્વા
ન મટાટ, તિરાયાં ન મટાટ, મટ્ટમ્ ના ન મટાટ,
ગળામ્પરિતાપ ન મટાટ, ધિર ન મટાટ, કૈવલમ્ ન
મટાટ ॥

જમ્યા પછી સાથવો આવો નહીં, દાંતથી ચાવીને આવો નહીં, રાતમાં આવો નહીં, ઝાઝો આવો નહીં, પાણીમાં ઘોળીને આવો નહીં, જે વાર આવો નહીં અને એકલો પણ આવો નહીં. ૧૪૪

સાથવો આવ્યામાં ત્યાન્ય સાત કર્મો પુનર્દાનં પૃથક્ પાનં સામિપં પર્યસા નિશિ ।
દન્તચ્છેદનમુખાં ચ સત સન્તુપુ વર્જયેત્ ॥૧૪૫॥
અન્વય:-પુનર્દાનં, પૃથક્પાનં, સામિપં, પર્યસા, નિશિ, દન્તચ્છેદનં, ચ ઉષ્ણ-સપ્ત સન્તુપુ વર્જયેત્ ॥

જેણે સાથવો એકવાર ખાધો હોય તેને ખીણવાર દેવો નહીં, સાથવાને એકલો જ પીવો નહીં, માંસની સાથે આવો નહીં, દૂધની સાથે આવો નહીં, રાત્રે આવો નહીં, દાંતથી ચાવવો નહીં અને ઊનો ઊનો આવો નહીં; આ સાત બાબતો સાથવામાં ત્યજવી જોઈએ. ૧૪૫

ટીકા-સુશ્રુત:-‘ સન્તુનામાયુર્જોર્ગ્યસ્યાન્મૃદુત્વાદ-વલેહકે ।’ સુશ્રુત કહે છે કે ‘સાથવાનું ચાટણું કરી ચાટવો, એટલે તે ફણો પડવાથી તરત પચે છે.’ ૧૪૫
માપથી વધારે કે ઓછું જમવાથી તુકસાન ચાલસ્યગૌરવાટોપશબ્દાંશ્ચ કુરુતેઽધિકમ્ ।
હીનમાત્રં તનોઃ કાર્સ્યં કરોતિ ચ વલક્ષયમ્ ॥૧૪૬॥
અન્વય:-અધિકં (મુખમ્ અન્નમ્) ચાલસ્ય-ગૌરવાટોપશબ્દાન્ કુરુતે, ચ હીનમાત્રં તનોઃ કાર્સ્યં ચ વલક્ષયં કરોતિ ॥

માપથી વધારે અન્ન જમાય તો પેડું ચડી આવે, આળસ ઉત્પન્ન થાય, શરીર ભારે થઈ જાય અને પેટમાં અવાજ થવા લાગે; તેમ જ માપથી ઓછું જમાય તો શરીર દૂબળું થઈ જાય અને બળનો ક્ષય થાય છે. ૧૪૬

ટીકા-અધિકં અન્નમ્ ॥ શ્લોકમાં ‘અધિક’ શબ્દથી અધિક અન્ન સમજવું. ૧૪૬

સમય થયા વગર જમવાથી તુકસાન અપ્રાપ્તકાલે મુજાનો હ્યસમર્થતનુર્નરઃ ।
તાંસ્તાન્વ્યાધીનવાપ્નોતિ મરણં ચાચિગચ્છતિ ॥૧૪૭॥
અન્વય:-અપ્રાપ્તકાલે મુજાનઃ નરઃ હિ અસમર્થતનુઃ (સન્) તાન્ તાન્ વ્યાધીન્ અવાપ્નોતિ, મરણં ચ અચિગચ્છતિ ॥

જે માણસ જમવાનો સમય થયો ન હોય, છતાં બહુ જ વહેલો વહેલો જમે, તેનું શરીર અશક્ત થાય છે અને તેથી (માથામાં વ્યથા, કોલેરા, અલસક^૧ અને વિલંબિકા આદિ, તે તે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; અને (વ્યાધિઓ વધી જાય તો) મોત પણ પામે છે. ૧૪૭

ટીકા-અપ્રાપ્તકાલે-કાબદિપ્રાગ્ મુજાનઃ અસમર્થ-શરીરો ભવતિ । તથા સતિ તાંસ્તાન્વ્યાધીન્શરોવ્યાધિ-પૃષ્ઠિકાલસકવિલમ્બિકાદિકાન્પ્રાપ્નોતિ । તંપામાધિક્યે મર-ણમપિ પ્રાપ્નોતોત્યર્થઃ ॥ (‘લોકના અર્થમાં આનો અર્થ આપ્યો છે.’) ૧૪૭

સમય વીત્યા પછી જમે તોયે તુકસાન કાલેડતીતેડકતો જન્તોર્વાયુનોપહતેડનલે ।
કુચ્છાદિપચ્યતે મુક્તં ન સ્પાન્દ્યાનું પુનઃ સ્પૃહા ॥
અન્વય:-કાલે અતીતે અશ્રુતઃ જન્તોઃ અનંલ વાયુના વપહતે (સતિ) મુક્તં (અન્નં) કુચ્છાત્ વિપચ્યતે, પુનઃ મોક્તું સ્પૃહા ન સ્થાન્ ॥

જે માણસ જમવાનો સમય વીતી ગયા પછી (ઘણી વારે) જમે, તેનો અગ્નિ વાયુથી મંદ થતાં ખાધેલું માંડ માંડ પચે છે અને ફરી વાર જમવાની ઇચ્છા થતી નથી. ૧૪૮

જમવાનું સાપ અને રીત કુક્ષેર્ભાગદ્વયં મોર્જ્યૈસ્તૃતીયે વારિ પૂરયેત્ ।
વાયોઃ સંચારણાર્થાય ચતુર્થમવશેપયેત્ ॥૧૪૯॥
અન્વય:-કુક્ષેઃ ભાગદ્વયં મોર્જ્યઃ પૂરયેત્, તૃતીયે વારિ પૂરયેત્, ચતુર્થ વાયોઃ સંચારણાર્થાય અવશેપયેત્ ॥
પેટના જે ભાગ અન્નથી પૂરવા, ત્રીજો ભાગ જળથી પૂરવો અને ચોથો ભાગ વાયુની હેરફેર માટે ખાલી રાખવો. ૧૪૯

રસેનાન્નસ્ય રસના પ્રથમેનોપતપિતા ।
ન તથા સ્વાદમાપ્નોતિ તતઃ શોધ્યાન્મુનાન્તરા ॥
અન્વય:-અન્નસ્ય પ્રથમેન રસેન ઉપતપિતા રસના તથા સ્વાદં ન આપ્નોતિ, તતઃ અન્તરા અમ્બુના શોધ્યા ॥

અન્નના પહેલા રસથી તૃપ્ત થયેલી જીભ જીભ સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થના સ્વાદને બરાબર જાણી શકતી નથી; માટે વચમાં વચમાં

૧. અલસક અને વિલંબિકા, એ જે રોગ કોલેરાની બાબતના જ છે; તેઓનું વર્ણન રોગના

પાણી પીને જીવને આદ્ય કર્યે જવી. ૧૫૦

પાણી પીવાની રીત

અપ્યમ્પાનાથ વિપચ્ચલેડામ્ભામ્પાનાથ
સ પથ વાગાં । તસ્માપ્થયે પદ્ધિવિપચ્ચનાથ મુદ્ધ
મુંદુષારિ પિથેદમૂરિ ૩૧૭૨ ॥

અર્થ-અપ્યમ્પાનાથ અર્થે ન વિપચ્ચ, જ અપ્યમ્પ-
પનાથ જ એ વાય (મર્ચિ), તસ્માન્ વદ્ધિવિપચ્ચનાથ
મુદ્ધ મુદ્ધ અર્થે શરિ વિચે ॥

શરુ પાણી પીવાથી જ્યાં બરાબર પચતું
નથી અને તરત પાણી ન પીવાથી પણ
જ્યાં બરાબર પચતું નથી; માટે માણસે
જ્યાં વધારવા આગે વારવાર થોડું થોડું
પાણી પીયા કરવું એકેએ. ૧૫૧

મુદ્ધમ્પાર્થો ગર્જે પર્થે કાર્યમ્ભગામિત્રોરુદ્ધ ।
મપ્થેડમિત્રીપત્ર એકમ્ભને સ્થોમ્ભકાન્નમ્ ૩૧૭૨

અર્થ-મુદ્ધમ્પાર્થો પર્થ ગર્જે કાર્યમ્ભગામિ
વારુદ્ધ (મર્ચિ) મપ્થે કમિત્રીએ એકમ્, મન્ત
સ્થોમ્ભકાન્ન (સ્વાન્) ॥

જ્યાં પહેલાં પાણી પિવાય તો જ્યાં
મદ થાય છે અને શરીર ફળશુ થાય છે;
જમતા વચ્ચે પાણી પિવાય ત જ્યાં જ્યાંને પ્રતીત
કરનાર હોઈ અથ દે, અને જ્યાં રક્ષા પછી
પાણી પિવાય તા શરીર વધુ ઘર્ષ થાય છે
અને ઠંડે વધે છે; (માટે જમતા વચ્ચે
પાણી પિવાય ન એક છે) ૧૫૦

અર્થ-અમર-વગ્રી ગાંતુ વાગમ્ ૩૧૭૨ છે-

‘સમન્પાનુદ્ધા મુદ્ધમ્પાનાથપ્રમામ્પાનાથ’ ।
તુગિનમ્પુ ન પામીપાનુદ્ધિનો જ પિથેકમ્મ ।
તુગિનમ્પુ મવેવુદ્ધામ્પા મુપિતરુ જલોરુદ્ધ ૩૧૭૨

અર્થ-મુદ્ધમ્પાનાથપ્રમામ્પાનાથ
(મર્ચિ) અમર-મુદ્ધમ્પાનાથ તમા મુદ્ધ-અમર
મ્પાનાથ મુદ્ધમ્પાનાથના હથા સુ) ॥ તુગિ
નુ ન મર્ચિના તુગિન જ ગર્જ ન વિચે (કાઃ)
તુગિન: તુ ગર્જી મર્ચ નુદિત તુ કાનારિ (સ્વાન્) ॥

‘એએ જમતા જમતા વચ્ચે પાણી
પીએ, તેઓનું શરીર અથગ્ય રહે છે; જ્યાં
રક્ષા પછી પાણી પીએ, તેઓનું શરીર
ઘડું ઘર્ષ થાય છે અને જ્યાં પહેલાં
પાણી પીએ, તેઓનું શરીર ફળશુ ઘર્ષ

થાય છે. ’તરસાએ જમવું નહીં અને જમ્પ-
એ પાણી પીવું નહીં; એને તરસ લાગી હોય
તે (તરસ થાત કમો વિના) જ્યાં તે મોઢાને
શાગી થાય છે; અને એને જમ્પ લાગી હોય
તે (જમ્પ થાત કમો વિના) પાણી પીએ,
તો તેને જ્યોદ્ધ નામનો શામ થાય ॥ ૧૫૩

રીક્ષા-મ્પુ રીક્ષા મ જમન્તુ રુદ્ધ વિચિતિ, તુક-
મુવિતમ્ ॥ અગ્નિવા વિમચ્ચત્વ મ જમન્તુ અર્થે
માત્ર વાગમ્, મિત્રિય-વિત્રિય, તુગિન કમ્મ ।
જન દુદ્ધ-

‘અમીપાત્મમ્પા મ્પાનાથ તુ મુદ્ધ રમ્પ ।
મપ્થેડામ્ભમ્પાનાથ પદ્ધિવિપચ્ચનાથ ॥
અપ્યમ્પાનાથ-

માત્રન દર્શ મુદ્ધ મુદ્ધો રક્ષા મુદ્ધિત્રિય વા-
વિત્રિયા કમ્મ મર્ચિ । એકમ્ભયે મુદ્ધામ્ભનાથે
વિત્રિયાય જ વર્કિદ્ધિ રુદ્ધા ॥ મ જમન્તુ અર્થે મુદ્ધ
કર્મિ-અપ્યમ્પાનાથ કર્મ સમન્તીધિ । અર્થે કોમ્મ-
વપાનમ્પાનાથ કર્મ અપ્યમ્પાનાથ કર્મ એકમ્ભયે રુદ્ધ
પામુવિર્કિ મર્ચિ ॥ જા ઉદ્ધમ્-

‘રુદ્ધે સ્વામુદ્ધે કિમ્ભાગામ્ ૧૫૩૨૫મ્ ।
વાગિત્તારે રુદ્ધે એકમ્ભયે રુદ્ધ પીતમ્ ॥
હિતિ વર્કિ ઉદ્ધમ્-

‘વિશાલ-વપાનાથિ કમિ મુદ્ધ વિ મર્ચિ ।
તુગિનમ્પાનાથે માત્રનમ્પાનાથ વિચે ॥
તમા જ મ.પુ.પ્ર-

‘કુર્મમ્પિત્રમ્પાનાથ મ જમ્પને કરાવન
અપ્યમ્પાનાથ ને વિશાલમ્પાનાથ વિચે તુ ।
તુદ્ધે રુદ્ધમ્પાનાથ મુદ્ધામ્ ૩૧૭૨ ॥

માત્રનમ્પાનાથ મુદ્ધામ્પાનાથ મ જમ્પને રક્ષિ-
કર્મ અપ્યમ્પાનાથ મુદ્ધામ્પાનાથ વિચે વિત્રિયાય ॥
વિશાલેવિત્રિયાયન કમ્મને રુદ્ધિ તુગિન મર્ચિ રુદ્ધ
કર્મ રુદ્ધિત્રિયાયન કમ્મને રુદ્ધિ તુગિન મર્ચિ રુદ્ધ
રુદ્ધિત્રિયાયન મુદ્ધામ્પાનાથ વિચે તુ કમ્મને ॥
કર્મ રુદ્ધિત્રિયાયન મુદ્ધામ્પાનાથ વિચે તુ કમ્મને ॥
કર્મ રુદ્ધિત્રિયાયન મુદ્ધામ્પાનાથ વિચે તુ કમ્મને ॥

‘ન જમન્તુ અર્થે રુદ્ધે જ જમ્પને રુદ્ધા ।
વર્કિમ્પાનાથ રુદ્ધ તુગિન વપાનાથ ॥
મ્પાનાથ માત્રનમ્પાનાથ મુદ્ધામ્પાનાથ
રુદ્ધા કર્મ રુદ્ધિત્રિયાયન મુદ્ધામ્પાનાથ વિચે તુ કમ્મને ॥
કર્મ રુદ્ધિત્રિયાયન મુદ્ધામ્પાનાથ વિચે તુ કમ્મને ॥
‘મર્ચે નાપદેરુદ્ધે રુદ્ધે જમ્પને રુદ્ધા ।
માત્રને રુદ્ધે રુદ્ધે જમ્પને રુદ્ધે ॥

વસ્તુતો ય એવ રસઃ પ્રાપ્ત્યેણ મુક્તસ્તસ્યૈવ સર્વે
રસા વચ્ચા ભવન્તિ । યત આહ સુદ્રુતઃ-

‘જગ્ધાઃ સર્વેઽપિ ગચ્છન્તિ વલિનો વચ્ચતાં રસાઃ ।

યવા પ્રકુપિતા દોષા વશં યાન્તિ વલીયસઃ’ ॥

વલિનો રસસ્ય, વલીયસો દોષસ્ય ॥

અહીં શંકા થાય છે કે, સગળુ માણસો ભોજનની અંતે દૂધ પીએ છે, તે કેમ યોગ્ય ગણાય ? કેમકે જમવાના વખતના ત્રણ ભાગ હોઈ ને તેઓમાં પહેલો ભાગ વાયુનો છે, બીજો ભાગ પિત્તનો છે અને ત્રીજો ભાગ કફનો છે; કહ્યું છે કે ‘એકાઙ્ગિયત્ત યર્થ પ્રથમ મધુર રસ, વચમાં ખાટો તથા ખારો રસ અને છેવટે તીખા, કડવા તથા કપાય રસ જમવા.’ આ વચનનો આવો અભિપ્રાય છે, કે ‘ભોજનમાં પ્રથમ મધુરરસ જમાય, તો જૂખ્યા માણસના વાયુ અને પિત્તની શાંતિ થાય છે; વચમાં ખાટા અને ખારા રસ જમાય. તો પિત્તાશયમાં અગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે; અને ભોજનના અંતમાં તીખા, કડવા તથા કપાય રસ જમાય, તો તેઓ કફને શમાવે છે.’ આ પ્રમાણે ભોજનના અંતનો સમય તે કફનો વખત છે, તો તેમાં કફને ઉત્પન્ન કરનારું દૂધ પીવું, તે કેમ યોગ્ય ગણાય ? કારણ કે કહ્યું છે કે ‘દૂધ એ મીઠા રસવાળું, ઝિઝ્ગ, સામર્થ્ય માટે સારું, ધાતુઓને વધારનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર. કફ કરનાર અને ઠંડું છે.’

ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન આ છે, કે બળતરા કરનારાં જે જે અન્નપાન જમવામાં આવે છે, તે તે અન્નપાનોથી થતી બળતરાની શાંતિ કરવા માણસે ભોજનની અંતે દૂધ પીવું જોઈએ; વળી બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે ‘જેના અંતે દૂધ આવે એવો આહાર કરવો, પણ જેના અંતે દહીં આવે એવો આહાર કદી ન કરવો.’ ખારા, ખાટા, તીખા અને ગરમીવાળા જે પદાર્થો, અત્યંત બળતરા ઉત્પન્નવનારા છે. તેઓના દોષને મટાડવા છેવટમાં મધુરરસ જમીને આહાર પૂરો કરવો. ભોજનની અંતે દૂધ વગેરે મધુર ભોજને વધારેલો કફ ખાટા, ખારા, અને તીખા ભોજને ઉત્પન્ન કરેલા પિત્તની વૃદ્ધિ મટાડે છે; પિત્તની વૃદ્ધિ મટવાથી કફની વૃદ્ધિ પણ ઓછી થાય છે અને ઓછી થયેલી કફની વૃદ્ધિ, અગ્નિનું મંદપણ વગેરે વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

આ સંબંધી ફરી પણ આવી શંકા થાય છે કે

શત્રુનો નાશ કરવાથી તે શત્રુને મારનારાની તો વૃદ્ધિ જ જેવામાં આવે છે, પણ ક્ષીણતા જેવામાં આવતી નથી; તો ઉપર પ્રમાણે પિત્તનો નાશ કરવાથી તેના શત્રુ કફની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, પણ ક્ષીણતા થવી ન જોઈએ, છતાં ‘ક્ષીણતા થાય છે’ એમ કેમ કહી શકાય ?

આનું સમાધાન આ છે, કે બળવાન શત્રુનો નાશ કરવાથી તેને નાશ પમાડનારની પણ ક્ષીણતા થતી જેવામાં આવે છે; જેમ અગ્નિથી તપેલા લોહાના તમપણનો જળ નાશ કરે છે, ત્યારે પોતે પણ ક્ષીણ થાય છે, તેમ જે કોઈ બળવાન શત્રુના વધારાનો નાશ કરે છે, ત્યારે તે પોતે પણ ક્ષીણ થાય જ છે.

વળી પણ અહીં આવી શંકા થાય છે કે ભોજનના અંત સમયે ખાધેલા તીખા, કડવા અને તૂરા રસો કફને શમાવે, પણ વાયુની તો વૃદ્ધિ જ કરે તેનું શું ?

આનું સમાધાન આ છે, કે તીખા વગેરે રસોની શક્તિ કફને શમાવવાનું જ કામ કરી ક્ષીણ થાય છે. એટલે વાયુને વધારી શક્તી નથી; જે પદાર્થ એક દોષનો નાશ કરે, તે બીજા દોષને કેમ વધારી શકે ? ન જ વધારી શકે; કારણ કે તેની શક્તિ એક દોષનો નાશ કરવામાં જ ક્ષીણ થાય છે. ખરી વાત તો આ છે, કે ખાધેલા સઘળા રસો, જે રસ વધારે બળવાન હોય. તેને જ વશ રહેનાર થાય છે; કારણ કે સુદ્રુત કહે છે કે-‘જેમ પ્રકાપ પામેલા દોષો સૌથી વધારે બળવાન દોષને જ વશ રહેનાર થાય છે, તેમ ખાવામાં આવેલા સઘળા રસો બળવાન રસને જ વશ વર્તતા થઈ જાય છે.’ ૧૫૩

જમ્યા પછી શું કરવું ?

પવં મુક્ત્વા સમાચામેદ્દુક્ષત્રહણપૂર્વકમ્ ।

મોજને દન્તલભ્નાનિ નિહૃત્યાચમનં ચરેત્ ॥૧૫૪॥

અન્વયઃ-एवं मुक्त्वा दक्षप्रहणपूर्वकं समाचामेत्, મોજને દન્તલભ્નાનિ નિહૃત્ય આચમનં ચરેત્ ॥

જમી રહ્યા પછી (દૂણુ આદિ) ડૂક્ષ પદાર્થથી મોઢું સાફ કરી આચમન કરવું. જમતી વખતે ઢાંતમાં કાંઈ ચોંટી ગયું હોય, તેને કાઢ્યા પછી પણ આચમન કરવું. ૧૫૪ દન્તાન્તરગતં चात्रं शोधनेनाहरेच्छतैः ।

કુર્યાદનિહતં તાદ્ધિ મુલ્કસ્યાનિદ્ગાન્ધતામ્ ॥૧૫૫॥

અન્વયઃ-दन्तान्तरगतं चात्रं शोधनेन शनैः आहरेत्, તદ્ધિ અનિહતં તાદ્ધિ મુલ્કસ્યાનિદ્ગાન્ધતામ્

અન્વય:-વિચક્ષણ: ધૂમેન વા હૃથૈઃ કયાચકટુત્તિકૈઃ પૂર્વકપૂર્વસ્તૂરીલવતઃપુનન:ફલૈઃ વા ગુન્ધૈશ્વ-
કારિભિઃ કટુકપાયૈઃ ફલૈઃ વા તામ્બૂલપત્રસંઘિતૈઃ મુગન્ધૈઃ
(શુક્રમાત્રે શુદ્ધ કફમ્) ઝરોય (તામ્બૂલચર્વણં કુર્યાન
ઈતિ શેષઃ) ॥

સમગ્ર માણસે અશુર આદિનો ધુમાડો
પીને અથવા મનને ગરે એવાં સોપારી, કપૂર,
કરતૂરી, લવિંગ તથા બીજાં વગેરે જે તૂરાં,
તીખાં અને કડવાં છે, તેઓથી અથવા ગુણને
સ્વચ્છ કરનારાં તીખાં અને તૂરાં એલથી તથા
હરડે આદિ ફળોથી અથવા નાગરવેલના પાન
સડિત શુગંધી પદાર્થોથી કંઈને દૂર કરવો.

ટીકા-ધૂમેન-અગુર્યાદિધૂમેન ૧. ઝરોય-કફ દૂરી-
કરત. કયાચકટુત્તિકૈઃ ફલૈઃ-કપૂરકરતૂરીલાદિભિઃ ૧.
પૂર્વઃ-કમુકૈઃ ૧. મુગન્ધ-પદ-જાતીફલે. દલાદરીત્યાદિ-
ફલૈઃ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આત્રી ગયો છે.) ૧૬૩, ૬૪

નાગરવેલનું પાન ક્યારે ખાવું ?

રત્નો સુપ્રોથિતે ભાતે મુકે વાન્તે ચ સપ્તરે ॥
સમાયાં વિદુપાં રાઘાં કુર્યાંત્તામ્બૂલચર્વણમ્ ॥૧૬૫

અન્વય:-રત્નો સુપ્રોથિતે ભાતે મુકે વાન્તે પાદરે
વિદુપાં ચ રાઘાં સમાયુ તામ્બૂલચર્વણં કુર્યાત્ ॥

સંલોગના સમયે, સૂઈને ઊઠ્યા પછી,
નાઢ્યા પછી, વમન થયા પછી, યુદ્ધમાં તથા
વિક્ષાનોની અને રાજાઓની સભામાં પાન
આવડું. ૧૬૫

નાગરવેલના પાનના શુભો

તામ્બૂલમુક્તં તીક્ષ્ણોર્ણ રૌચનં તુવરં સરમ્ ॥
તિષ્ઠં ક્ષારોષ્ણં કામરક્તપિત્તકરં લઘુ ॥ ૧૬૬ ॥
વર્ધ્ય શ્લેષ્માસ્વદૌર્ગન્ધ્યમલવાતશ્રમાપહમ્ ॥
મુલવૈશ્વસૌગન્ધ્યકાન્તિસૌષ્ઠવકારકમ્ ॥૧૬૭॥
હનુદન્તમલવ્વંસિં જિહ્વેન્દ્રિયવિશોધનમ્ ॥
મુલપ્રસેકરામનં ગલામયવિનાશનમ્ ॥ ૧૬૮ ॥

૧. તમુ રાનો-તામ્બૂલિતિ ગ્લાયતિ તાપેન ઇતિ તામ્-
ક્ષિપ્ રીધંથ; સુલ મન્થે-ચૌરાદિક; ચુરાદીનાં ણિજ્ વા,
ચોલતિ મન્થતિ જલે ઇતિ સુલી, તામ્ ચાસૌ સુલી ઇતિ
તામ્બૂલી, તામ્બૂલ્યાઃ પર્ણે તામ્બૂલમ્, તામ્બૂલસ્ય ચર્વણમ્
તામ્બૂલચર્વણમ્ ॥ જે તાપથી કરમાય છે, અને
પાણીમાં ડૂબી રહે છે, તે નાગરવેલ-તામ્બૂલી અને
તેવું પાન તે તામ્બૂલ; તેને આવડું તે તામ્બૂલ-
ચર્વણ.

નયં તદેવ મધુરં કપાયાનુરસં ગુરુ ॥

વલાસજનનં પ્રાયઃ પત્રશાકગુણં રમૃતમ્ ॥૧૬૯॥

વક્ત્રંદશોદ્રવં પર્ણં પરં કટુરસં સરમ્ ॥

પાચનં પિત્તજનકમુષ્ણં કફહરં રમૃતમ્ ॥૧૭૦॥

પર્ણં પુરાણમકટુ શુદ્ધકં તનુ પાણ્ડુરમ્ ॥

વિશેષાદ્ગુણવદ્ધ્યમન્યઙ્ગીનગુણં સ્મૃતમ્ ॥૧૭૧॥

અન્વય:-તામ્બૂલં તીક્ષ્ણોર્ણ રૌચનં તુવરં સરં તિષ્ઠં
ક્ષારોષ્ણં કામરક્તપિત્તકરં લઘુ વર્ધ્ય શ્લેષ્માસ્વદૌર્ગ-
ન્ધ્યમલવાતશ્રમાપહં મુલવૈશ્વસૌગન્ધ્યકાન્તિસૌષ્ઠવ-
કારકં હનુદન્તમલવ્વંસિં જિહ્વેન્દ્રિયવિશોધનં મુલપ્રસેક-
રામનં ગલામયવિનાશનમ્ ડકમ્ ॥ તદ્ એવ નવ
મધુરં કપાયાનુરસં ગુરુ વલાસજનનં પ્રાયઃ પત્રશાકગુણં
રમૃતમ્ ॥ વક્ત્રંદશોદ્રવં પર્ણં પરં કટુરસં સરં પાનનં પિત્ત-
જનકમ્ ડર્ણં કફહરં રમૃતમ્ ॥ પુરાણં પર્ણમ્ અકટુ
શુદ્ધકં તનુ પાણ્ડુરં વિશેષાત્ ગુણવત્ વૈશ્યમ્, અન્યત્
હીનગુણ સ્મૃતમ્ ॥

પાન તીખાં છે, ગરમ છે, રુચિ ઉપ-
બળનાર છે, તૂરાં છે, ઝાડો સાદું લાવનાર
છે, કડવાં છે, પાચક છે; વીર્ય, રુધિર તથા
પિત્તને વધારનાર છે, હલકાં છે, લોહોને વશ
કરનાર છે, કંઈને મટાડે છે, મોઢાના હુર્ગ-
ધને તથા મેલને દૂર કરે છે, વાયુને તથા
પરિશ્રમને હરે છે; મોઢામાં સ્વચ્છતા, શુગંધ,
કાંતિ તથા સારાપાણું કરે છે, હોઠના તથા
ઢાંતના મેલને હકાવે છે, જીભને સાદું કરે
છે, મોઢાની લાળને શમાવે છે અને ગળાના
રોગને મટાડે છે. એ જ પાન જો નવું હોય
તો તે મધુર છે, છેવટે તૂરા રસવાળું છે,
ભારે છે, કંઈને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને ઘણું
કરી તે ભાણપાલાના જેવા શુભવાળું છે.
જંગાળ દેશનું પાન કેવળ તીખા રસવાળું
છે, ઝાડો સાદું લાવનાર છે, પાચક છે,
પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે, ગરમ છે અને કંઈને
હરનાર છે. જે પાન પાકેલું, તીખાશ વગરનું,
નાર્ણું, પાતળું અને ઘોળાશ ઉપર હોય, તે
પાનને ઉત્તમ શુભવાળું જાણવું અને ખીજા
પાનને ઓછા શુભવાળું જાણવું. ૧૬૬-૧૭૧

સોપારીના શુભ

પૂર્ણ ગુરુ હિમં રુક્ષં કપાયં કફપિત્તનુત્ ॥

મોહનં દીપનં રુચ્યમાસ્યવૈરસ્યનાશનમ્ ॥૧૭૨॥

અન્ન-પૂર્ણ ગુરુ દિવે સ્થાને જ્ઞાને કષ્ટિતનુવ
મોહને દીપ્તે દષ્ટ્યુ જ્ઞાત્યૈસ્ત્વજાનમ્ (અસ્તિ) ॥

સોપારી એ બારે છે, ટાલી છે, ફક્ક છે,
તરી છે, કદ તથા પિત્તને મટાડનાર છે,
મોઢ ઉપબવનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, રુચિ ઉપબવનાર છે અને મોઢાના વિરસ-
પણાને મટાડનાર છે. ૧૭૨

પૂર્ણ સ્યાદુદ્ધમર્થ પરિસ્થિતૈ વાપિ ત્રિવોપનુવ ।
છત્તે ગુરુમિપ્યન્નિ તદ્ મૂઢાં વહ્નિનાશનમ્ ॥૧૭૩॥

અન્ન-પૂર્ણ દુધમર્થ અપિ વાસ્તવે ત્રિવોપનુવ
છત્ત, ત્ત્વ છત્ત ગુરુ અમિપ્યન્નિ તદ્ વહ્નિ-જ્ઞાનમ્
(અસ્તિ) ॥

જે સોપારી મધ્યભાગે કઢ્યુ-મુઢી હોય
કે તેજ થોકેલી હોય, એ વાત, પિત્ત અને
કદ, એ ત્રણે દોષને મટાડે છે, પણ તે જ
સોપારી રસ ભરેલી-લીલી કે-નવી હોય, તો
બારે છે, કદ કદ છે અને અગ્નિને બલ્લવ
નાશ કરનાર છે. ૧૭૩

કાથા તથા જૂનાના ઝુણ
અગ્નિઃ કષ્ટિતમશ્વૈ વાતવજાનુવ ।
ઇપોગતશ્ચિવોપમં સોમ્નસ્ય કરોતિ જ ॥૧૭૪॥

અન્ન-પ્રતિ ૨ કષ્ટિતમ (અસ્તિ), શ્વૈઃ
વાતવજાનુવ (અસ્તિ), સોમ્નસ્ય ચિવોપમં જ સોમ્નસ્ય
કરોતિ ॥

કાથો કદ તથા પિત્તને મટાડનાર છે
અને જૂનો વાયુ તથા કદને કરનાર છે.
પાન, કાથો તથા જૂનો જોગા કરી ખાધાં
હોય, તો ત્રણે દોષ મટાડે છે અને મનને
મુકુલિત કરે છે. ૧૭૪

૧. ૧૬ પૂર્ણ વા વરવ, જોનાદિકા ગ્ન, વરવ
પુર્ણતિ વા મુર્ણ વૈગવજાનુવતિ પૂર્ણ-ગેઢાની વિર-
સત્તનો નાશ કરી મોઢાને જે સાદુ કરે છે, તે પૂર્ણ-
સોપારી

૨. ગદિ સ્વર્ણે દિવાયાં ચ, જોનાદિકા મિત્ત,
ગદિ-વિરલો પ્રારબ્ધે રક્તમ્, દિવસિ ચ વાન
પિત્તદિનિ વપિ-જે વંતને મિથર કરે છે અને
વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરે છે, તે-અદિર-ખેર-કાથા.

૩. પૂર્ણ દેવતૈ-પૂર્ણ-વિગ્ન-નારજ, વૈગવજાન-
અન્નતિ, પૂર્ણ. જેના વડે વાયુ તથા કદને નાશ
કરાય છે, તે પૂર્ણ-જૂનો

નાગરવેશનું પાન ખાવાની રીત
મુજાપૈશાદત્તોગમ્યકષ્ટિતસીલકાવજમ્ ।
પ્રમાતે પૂર્ણમશ્વૈ મધ્યાહ્ને જલિરં તથા ।
મિથાસુ શ્વૈર્મશ્વૈ તામશ્વૈ મદાયેત્સવ ॥૧૭૫॥

અન્ન-પૂર્ણ-ગેઢાપશોગમ્યકષ્ટિતસીલકાવજમ્
મશ્વૈ તથા મદાયેત્, (તત્) પ્રમાતે પૂર્ણ મશ્વૈ,
મધ્યાહ્ને કષિરમ્ જલિરં, તથા મિથાસુ શ્વૈર્મ મદાયે
(મદાયે) ॥

મોઢાની સફાઈ, મુજાપ, કાંતિ તથા
સાચપણું કરનાર પાનબીજાં હંમેશાં ખાવાં,
તેમા સવારે સોપારી કાંઈક વધારે નાખવી,
બપોરે કાથો કાંઈક વધારે નાખવો અને
રાત્રે જૂનો કાંઈક વધારે નાખવો. ૧૭૫
વાયુએ પશોમૂલે અશ્મીર્મ્યો બલ્લવિત્તા ।
તસ્માદ્મ તથા મૂઢં મર્થે પર્યેત્સ વર્ણવે ॥૧૭૬॥

અન્ન-પર્ણત્વ મરે શ્વુ (અસ્તિ), મૂઢં વર્ણ,
મર્થે શ્વમો બલ્લવિત્તા, તસ્માત્ મર્થે મર્થે તત્
મૂઢં વર્ણવે ॥

પાનની બાજીમાં બાધુપ રહે છે, મૂજા
થરા રહે છે અને મધ્યમાં લગમી રહે છે,
માટે પાનનાં બાજ, મૂજ તથા મધ્ય બાજને
ભાગ કરવો-એટલે ખાવા નહિ. ૧૭૬

પર્ણમૂલે મરેશ્વ બાધિ. પર્ણમે પાપર્ણમવા ।
પર્ણમર્થે વૈસ્વાયુ શિવ કુશ્ચિનાશિની ॥૧૭૭॥

અન્ન-પર્ણમૂલે વાપિ મરેશ્વ, પર્ણમે પાપર્ણમ-
ર્ણમર્થમ્ શ્વુ શક્તિ, શિવ કુશ્ચિનાશિની (અસ્તિ) ॥

પાનનું મૂજ ખાવાથી બાધિ થાય છે,
બાજી ખાવાથી પાપ લાગે છે, વચ્ચેના ભાગ
ખાવાથી બાધુપનો નાશ થાય છે અને
તેના ઉપરની નસ ખાવાથી જુદિને નાશ
થાય છે ૧૭૭

માર્ષ વિવોપમં પીતં ક્ષિતીર્ધે મેદિ પૂર્વે ॥
વૈવિપાવનુ પાતર્થ્ય છુપાતુર્થ્યે રસાપનમ્ ॥૧૭૮॥

અન્ન-માર્ષ વીન વિવાપનમ્ (અસ્તિ), ક્ષિતીર્ધે
મેદિ પૂર્વે (અસ્તિ), વૈવિપાવનુ મદુપાનમ્, (તત્)

રસાવર્ણે વૈવિપાવનમ્ (માતિ) ॥

પાનબીજની પહેલી પથરી એર જેવી
છે, માટે તેને ગળવી નહિ, અને બીજી
પથરી પણ બીજો લગાડનાર અને માંડ પથે
એવી હોય છે, માટે તેને પણ ગળવી નહિ-

અર્થાત્ થુંકી નાળવી; ત્રીજી પચરકીથી ગળી જવું; કેમકે તે રસાયનરૂપ અને અમૃત સમાન થાય છે; (માટે બીજી પછીની સઘળી પચરકી-ઓ ગળી જવી.) ૧૭૮

અતિશય પાન ન ખાવાં

તામ્બૂલં નાતિસેવત ન વિરિક્તો બુમુક્ષિતઃ ।

દેહદુર્લ્લેશ-દન્તાશ્નિશ્ચોત્રવર્ણવલક્ષયઃ ।

શોષઃપિત્તાનિલાસંસ્પાદતિતામ્બૂલચર્વણાત્ ॥૧૭૯

અન્વયઃ-તામ્બૂલં ન અતિસેવત, વિરિક્તઃ બુમુક્ષિતઃ ન (અતિસેવત); અતિતામ્બૂલવચ્ચનાત્ દેહદુર્લ્લેશ-દન્તાશ્નિશ્ચોત્રવર્ણવલક્ષયઃ શોષઃ પિત્તાનિલાસં સ્પાદતિ ॥

નાગરવેલનાં પાન બહુ વધારે ન ખાવાં; તેમા પણ જેણે રેચ લીધો હોય તેણે અને ભૂખ્યાએ તો પાન ખાવું જ નહિ; અથવા (વ્યસન હોય તોપણ) બહુ ખાવાં નહિ. બહુ પાન ખાવાથી દેહ, દષ્ટિ, કેશ, દાંત, અગ્નિ, કાન, વર્ણ અને બળ નાશ પામે છે; વળી બહુ પાન ચાવવાથી શોષ થાય છે અને પિત્ત, વાયુ તથા લોહીવા થાય છે. ૧૭૯

નાગરવેલનું પાન કેને હિતકારી નથી ?

તામ્બૂલં ન હિતં દન્તદુર્બલેક્ષણરોગિણામ્ ।

વિપમૂર્ચ્છામદાર્તાનાં ક્ષયિણાં રક્તપિત્તનામ્ ॥૧૮૦

અન્વયઃ-દન્તદુર્બલેક્ષણરોગિણાં વિપમૂર્ચ્છામદાર્તાનાં ક્ષયિણાં રક્તપિત્તિનાં તામ્બૂલં હિતં ન (ભવતિ) ॥

નબળા દાંતવાળાને, આંખના રોગવાળાને, ઝેરથી પીડાયેલાને, મૂર્ચ્છાવાળાને અને નશાથી પીડાતાને તથા ક્ષયરોગીને અને રક્તપિત્તવાળાને પાન હિતકારી નથી. ૧૮૦

જમ્યા પછી સો પગલાં ચાલવું

મુક્ત્વા શતપદં ગચ્છેજ્જનૈસ્તેન તુ જાયતે ।

અન્નસંઘાતરૌપિત્ત્યં ગ્રીવાજાનુકટીસુક્ષ્મ ॥૧૮૧

અન્વયઃ-મુક્ત્વા જનૈઃ શતપદં ગચ્છે; તેન તુ અન્નસંઘાતરૌપિત્ત્યં ગ્રીવાજાનુકટીસુક્ષ્મં જાયતે ॥

જમ્યા પછી ધીરે ધીરે સો પગલાં ચાલવું; તેથી (પેટમા પડેલો) અન્નનો જથ્થો યોચી પડે છે અને ડોક, ગોઠણ તથા કેડમાં સુખ થાય છે. ૧૮૧

જમીને બેસે, સૂવે, ચાલે કે દોડે તો ?

મુક્ત્વોપવિશતસ્તન્દ્રા રાયનસ્ય તુ પુષ્ટતા ।

આયુશ્ચક્રમમાણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥૧૮૨

અન્વયઃ-મુક્ત્વોપવિશતઃ તન્દ્રા, રાયનસ્ય તુ પુષ્ટતા, ચક્રમમાણસ્ય આયુઃ (જાયતે), ધાવતઃ મૃત્યુઃ ધાવતિ ॥

જમીને બેસી રહેનારના શરીરમાં આળસ ભરાય છે, સૂઈ જતાનું શરીર પુષ્ટ થાય છે, (સો પગલાં) ચાલનારનું આયુષ વધે છે અને દોડમદોડ કરનારનું મૃત્યુ (તેની પાછળ) દોડે છે-અર્થાત્ અકસ્માત્ મરણ થાય છે. ૧૮૨

ટીકા-ચક્રમમાણસ્ય-પદરાતં શનૈર્ગચ્છતઃ । ‘ચક્ર-ક્રમમાણસ્ય’નો અર્થ ધીમે ધીમે સો પગલાં ચાલનારનું, એ છે. ૧૮૨

સૂવાની રીત

શ્વાસાનયૌ સમુત્તાનસ્તાન દ્વિઃ પાર્શ્વે તુ દક્ષિણે । તતસ્તદ્દ્વિગુણાન્વામે પશ્ચાત્સ્વપ્ન્યાદ્યથાસુલ્ભમ્ ॥

અન્વયઃ-(પ્રથમં) સમુત્તાનઃ અઘૌ શ્વાસાન, (તતઃ) દક્ષિણે પાર્શ્વે તુ તાન દ્વિઃ, તતઃ વામે પાર્શ્વે તદ્દ્વિગુણાન (ગૃહ્ણીયાત), પશ્ચાત્ યથાસુલ્ભં સ્વપ્ન્યાત્ ॥

પ્રથમ ચત્તા સૂઈ આઠ શ્વાસ લેવા, પછી જમણે પડખે સૂઈ સોળ શ્વાસ લેવા, પછી ડાબે પડખે સૂઈ બત્રીસ શ્વાસ લેવા અને તે પછી જેમ સુખ થાય તેમ સૂઈ જવું. ૧૮૩

હમેશા ડાબે પડખે સૂવામાં કારણ

વામદિશાયામનલો નામેઋત્વૈર્ઋતિ જન્તૂનામ્ ।

તસ્માત્તુ વામપાર્શ્વે રાયીત મુક્તપ્રપાકાર્યમ્ ॥૧૮૪

અન્વયઃ-જન્તૂનાં નામેઋત્વૈર્ઋતિ વામદિશાયામ્ અનલઃ અસ્તિ, તસ્માત્ તુ મુક્તપ્રપાકાર્યં વામપાર્શ્વે રાયીત ॥

પ્રાણીઓની નાલિ ઉપર ડાબી બાજુમાં અગ્નિ રહેલો છે, માટે જ ‘આધેલું’ પચાવવા ડાબે પડખે સૂવું જોઈએ. ૧૮૪

કઈ પથારી કેવી ?

ત્રિદોષરામની લટ્વા તૂલી વોતકફાપહા ।

મૂશચ્યા વૃંહળી વૃષ્યા કાષ્ઠપટ્ટી તુ વાતલ ॥૧૮૫

અન્વયઃ-લટ્વા ત્રિદોષરામની, તૂલી વોતકફાપહા, મૂશચ્યા વૃંહળી વૃષ્યા, કાષ્ઠપટ્ટી તુ વાતલ (અસ્તિ) ॥

ખાટલો ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, (તેના પર) તળાઈ કે ગાદલું વાયુ તથા કફને શમાવનાર છે, પૃથ્વી પર બિછાનું એ વીર્યને વધારનાર તથા સ્ત્રીને સંગ કરતા પુરુષને હિતકારી છે અને લોકડાના પાટિયાંરૂપી શચ્યા તો વાયુને વધારનાર છે. ૧૮૫

મન્ય: પુનઃ-ગીતો અંકાર વળી આમ કહે છે.
મૂશ્યા માત્યાડીવ કસાર પિત્તાજનાશિની ।
સુશ્યાશપતં જયં પુરિદિત્રાપ્રતિભવમ્ ।

अमानिह्वरं वृष्यं विपरीतमतोऽप्यथा ॥ २८६ ॥
अन्वयः—युक्तस्या वाक्यस्य अतीव कदापि तात्पर्यादिनी
(अस्ति), युक्तस्यच परं ह्येव युक्तिनिवृत्तिपरं अमानिह्व-
रं वृष्यं (अवति), अतः अप्यथा विपरीतं (स्वात्) ॥

‘પૃથ્વી પર સૂર્ય એ વામુને ઉત્પન્ન કરનાર,
જાતવ રૂક્ષ અને પિત્તનો તથા રેશિરનો
નાશ કરનાર છે; આરે સુંબર બિછાનાં પર
સૂર્ય, તે હુલવને પ્રસજ કરનાર કોઈ પુષ્ટિ,
નિદ્રા તથા ધીરજ વ્યાપનાર, પરિશ્રમ તથા
વામુને કરનાર અને સીનો સજ કરનારાને
અનુરૂપ જામ છે. પણ એથી જીલદુ-અશભ
બિછાનું તો વિપરીત જાણવા નુકસાન કરનાર
જામ છે. ૧૮૬

शरीरं यथावत्तुं ते उतम
 सवाहनं मीसरकात्पुनसावर्कं परम् ।
 मीविनित्रार्कं पूर्णं कथयामासमायम् ॥ १८७ ॥
 अन्तर्-सवाहनं परं मीसरकात्पुनसावर्कं प्रीति-
 नित्रार्कं पूर्णं कथयामासमायम् ॥

અગ્રેને અધવતુ તે માણ, હોણી અને
આમણીને ઘડું જ ચારે કરે છે; પ્રીતિકાવક
હોઈ નિદ્રા હાવે છે, વીજ વધારે છે અને કરે,
વાયુ વધા પરિશ્રમનો નાશ કરે છે. ૧૮૭

कथं वा प्रशरीरं कथं भुक्ते कथं ?
 प्रजातं पृथक्पृथक्स्थानं प्रजातं पृथक्पृथक् ।
 स्वेदमूर्च्छापिपासाभयमप्रकाशमप्रकाश ॥ १८८ ॥

મન્યક-વપાતા રસિકવૈવચ્ચાનુકૂળ રક્ષિતપુત્ર
સ્વેદમૂર્ખાપિતાભાગ્ય (મરણી) બાળકામ્ય સ્વઃ અન્યથા ન
મળ્યા પવનવાળી જગ્યા શરીરમાં રક્ષ
પણુ કરે છે, વર્ણને જગાડે છે, જાગોને
જગાઈ બેઠેલાં નેવાં કરે છે, જળવશને તથા
ચિત્તને મટાડે છે, પછીનાને ટાળે છે,
મૂંઝાને મટાડે છે અને તરફને પણ શાંત
કરે છે; જ્યાં મળ્યા પવન ન હોય, તે જગ્યા
ઉપર લાખ્યાથી વિપરીત ફળ આપે છે. ૧૮૮

एतत् प्रयातं सेवेन प्रीत्यै शायति चाम्पव ।
निर्धनमायुदे सेवमारोग्याय च सर्वदा ॥ १८९ ॥

सम्यक्-श्रीमे प्रयातं मुक्तं सेवेत, करि च कल्प
(सेवेत), अमुके च आगेवाच निर्दिष्टं सर्वं सेव्यम् ॥

શ્રીમ જાતુમાં (ઉનાળામાં) સુમેથી-
પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જાગા પવનવાસી
જગ્યાનું સેવન કરેનું અને શશ્વજાતુના વચલા
ભાગમાં પણ તેવી જગ્યાનું સેવન કરેનું.
(ખરી રીતે હરદોઈ જાતુએમાં) આધુરની
પુલિ માટે અને આરોગ્ય માટે ઘણા વળન
વચરની જગ્યાનું જ સર્વજાન સેવન કરેલું. ૧૮૬
પૂર્વોક્તિઓ મુજબ સોળાઃ કિમ્બઃ પિતામહરૂપઃ।
પિતાદી યાવતઃ આન્તિક્કરોપવતઃ હિતઃ ૩૧૯૦
સ્વાયુઃ પદ્મમિખ્યન્વી ત્વન્પ્રોયાર્થોઽધિકસ્મીન।
સમિપાવત્પન્નઃ સ્વાલભામવાર્તઃ ચ કોપસ્તે ॥ ૧૧૧

अथवा—पूर्व कर्मिणः गुरुं लोभ्य विद्वत् सिद्धि-
द्वयं विहाय वास्तव ध्यात्वात्मनोऽप्यनर्हं हि स्वतः पदं
कर्मिण्यन्तरी (कुरु) (अन्योऽप्यनर्हं विद्वन्मनीन् दृष्टिमान्-
स्यार्थं न ब्रह्मवर्णोऽन्योऽप्येव ॥

પૂર્વ દિશાનો પવન ભારે છે, અરબીવાદો
 છે, સિન્ધ છે, પિલ તથા હોહીને ખસાવ
 કરનાર છે, બળવરા કરનાર છે; પરિશ્રમ,
 કરે તથા શોષવાળાઓને હિલકારી છે,
 ખાવાના પદાર્થોમાં ઘણી મીઠાશ ભરત
 છે, સખત છે અને જ્યોના સોતરૂપી માર્ગેને
 રોકનાર હોઈને આમરીના દોષને, ભરડાને,
 ઝેરને, પેટના કીડાઓને, સજિવાત બચ્સને,
 શ્વાસને તથા આમવાતને^૧ ઠાપવનાર
 છે. ૧૯૦, ૧૯૧

શ્રીમદ્-ભગવદ્-ગિતા પરથી અનુભવેલ મહાત્માજીના
“ભગવા” એટલે આત્માના પદાર્થમાં વધારે શ્રીમદ્
સ્વરૂપ કરનારે. ૧૯૦, ૧૬૨

पक्षिणः पतन्तः स्वाध्यायित्वा पितृव्यं करो मनु ।
पक्षिणः पतन्तः स्वाध्यायित्वा पितृव्यं करो मनु । ३३३

મગધ-મણિવ પતન થયું ત્યાર પછી તેનું ક્ષેત્ર
 બીજામાં ભગ્ન પડ્યું (મણિ), મગધ-મગ્ન (મણિ)।
 કલિયુગ દિશાનો પવન ખાવાના પદાર્થમાં
 મીઠાશ કરનાર છે, પિતા વધા દેહીને
 કરનાર છે, હલકો છે, શીતનીચવાનો છે,
 મજા આપનાર છે, આંખોને કિતારી છે,

૧. આમવાયુ નામનો એક રેત્ત ઇ. ભે
સિંચી આમગ કહેવાય.

અને વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. ૧૯૨
પશ્ચિમઃ પવનસ્તીક્ષ્ણઃ શોષણો બલહ્રદ્યુઃ ।
મેદઃપિત્તકફધ્વંસી પ્રમજ્જનવિવર્ધનઃ ॥ ૧૯૩ ॥

અન્વયઃ—પશ્ચિમઃ પવનઃ તીક્ષ્ણઃ શોષણઃ બલહ્રત્ લઘુઃ
મેદઃપિત્તકફધ્વંસી પ્રમજ્જનવિવર્ધનઃ (અસ્તિ) ॥

પશ્ચિમ દિશાનો પવન તીક્ષ્ણ છે, સુકાવી
નાખનાર છે, બળને હરનાર છે, હલકો છે;
મેદ, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે અને
વાયુને ખૂબ વધારનાર છે. ૧૯૩

ઉત્તરો માસ્તઃ શીતઃ સ્નિગ્ધો દોષપ્રકોપકૃત્ ।
ખલેદનઃ પ્રકૃતિસ્થાનાં બલદો મધુરો મૃદુઃ ॥ ૧૯૪ ॥

અન્વયઃ—ઉત્તરઃ માસ્તઃ શીતઃ સ્નિગ્ધઃ દોષપ્રકોપકૃત્
ખલેદનઃ પ્રકૃતિસ્થાનાં બલદઃ મધુરઃ મૃદુઃ (અસ્તિ) ॥

ઉત્તર દિશાનો પવન ટાઢો છે, સ્નિગ્ધ
છે, દોષોને અત્યંત કોપાવનાર છે, શરીરમાં
કૂણાશ કરનાર છે, આળ માણસોને બળ
આપનાર છે, મધુર છે અને કોમળ છે. ૧૯૪

દીકા-દોષપ્રકોપકૃત્ આતુરાણામ્-એટલે માંદા
માણસોના દોષોને કોપાવનાર. ૧૯૪

આમેયો દાહકૃદ્ઘ્નો નૈર્ઋતો ન વિદાહકૃત્ ।
વાયવ્યસ્તુ ભવેત્તિક્ષ્ણેશાનઃ કટુકઃ રમૃતઃ ॥ ૧૯૫ ॥

અન્વયઃ—આમેયઃ (પવનઃ) દાહકૃત્ સ્કન્ધઃ, નૈર્ઋતઃ
વિદાહકૃત્ ન, વાયવ્યઃ તુ તિક્ષ્ણઃ ભવેત્, એશાનઃ કટુકઃ સ્મૃતઃ ॥

આગ્રિ ખૂણાનો પવન બળતરા કરનાર
છે અને રૂક્ષ છે; નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો પવન
બળતરા કરનાર નથી, પણ રૂક્ષ છે; વાયવ્ય
ખૂણાનો પવન કડવો છે અને ઈશાન
ખૂણાનો પવન તીખો છે. ૧૯૫

વિષ્વવાયુરનાયુષ્યઃ પ્રાણિનાં વહુરોગકૃત્ ।
અતસ્તં નૈવ સેવેત સેવિતઃ સ્યાન્ન શર્મણે ॥ ૧૯૬ ॥

અન્વયઃ—વિષ્વવાયુઃ પ્રાણિનામ્ અનાયુષ્યઃ, વહુરોગકૃત્
(અસ્તિ), અતઃ તં ન સેવેત, સેવિતઃ શર્મણે ન સ્યાત્ ॥

ચારે દિશાઓમાં વાતો સામટો વાયુ
પ્રાણીઓના આયુષની હાનિ કરનાર અને
ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે તે
પવનને સેવવો નહીં; છતાં તેને સેવ્યો હોય,
તો તેથી સારું થતું નથી. ૧૯૬

વ્યજનસ્થાનિલો દાહસ્વેદમૂર્છાશ્રમાપહઃ ।
તાલવૃન્તમવો વાતસ્ત્રિદોષશમકો મતઃ ॥ ૧૯૭ ॥

અન્વયઃ—વ્યજનસ્ય અનિલઃ દાહસ્વેદમૂર્છાશ્રમાપહઃ,
તાલવૃન્તમવઃ વાતઃ ત્રિદોષશમકઃ મતઃ ॥

પંખાનો પવન ઢાહને, પસીનાને, મૂર્છાને
અને પરિશ્રમને મટાડનાર છે. તાડના પંખાનો
પવન ત્રણે દોષને શાંત કરનાર મનાયો છે.
વંશવ્યજનજસ્તૂષ્ણો રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ ।
ચામરો વલ્લસંભૂતો માયૂરો વેત્રજસ્તથા ।
પતે દોષજિતો વાતાઃ સ્નિગ્ધા હૃદ્યાઃ સુપૂજિતાઃ ॥

અન્વયઃ—વંશવ્યજનજઃ તુ (વાતઃ) ઉષ્ણઃ રક્તપિત્ત-
પ્રકોપનઃ, ચામરઃ વલ્લસંભૂતઃ માયૂરઃ તથા વેત્રજઃ—એતે વાતાઃ
દોષજિતાઃ સ્નિગ્ધાઃ હૃદ્યાઃ સુપૂજિતાઃ (ભવન્તિ) ॥

વાંસના વીંજણાનો પવન ગરમ છે અને
લોહીનો તથા પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે;
ચામરનો, વલ્લનો, મોરપીંછનો અને નેતરના
પંખાનો પવન દોષને હરનાર છે, સ્નિગ્ધ
છે, મનને ગમે એવો છે અને સારી રીતે
વખણાયેલો છે. ૧૯૮

ઉનાળા સિવાય દિવસે ઊંઘવું નહિ

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોઽસૌ સ્યાત્કફાવહઃ ।
ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ કાલેષુ દિવાસ્વપ્નો નિષિદ્ધયતે ॥ ૧૯૯ ॥

અન્વયઃ—દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત, યતઃ અસૌ કફા-
વહઃ સ્યાત્, ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ કાલેષુ દિવાસ્વપ્નઃ નિષિદ્ધયતે ॥

દિવસે સૂવું નહીં; કારણ કે દિવસે સૂવા-
થી કફ થાય છે. ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બાકીના
સઘળા સમયોમાં દિવસે સૂવાનો નિષેધ
છે. ૧૯૯

દિવસે ઊંઘવાની ટેવવાળાને ઊંઘવાની છૂટ
અર્હતો હિ દિવાસ્વપ્નો નિત્યં યેષાં શરીરિણામ્ ।
વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ તેષામસ્વપતાં દિવા ॥ ૨૦૦ ॥

અન્વયઃ—યેષાં શરીરિણાં દિવાસ્વપ્નઃ અર્હિતઃ હિ,
તેષાં દિવા અસ્વપતાં વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ ॥

પણ જો માણસોને હંમેશા દિવસે સૂવાની
ટેવ હોય, તેઓ જો દિવસે ન સૂવે, તો
તેઓના વાયુ આદિ દોષોનો પ્રકોપ થાય
છે. (માટે તેઓને દિવસે સૂવાનો નિષેધ
લાગુ નથી.) ૨૦૦

કયા લોકોને દિવસે ઊંઘવા ટેવ ?

વ્યાયામપ્રમદાઽવવાહનરતાન્ક્રાન્તાનતીસા-
રિણઃ, શૂલશ્વાસવતસ્ત્રુપારિગતાન્હિંકામસ્ત્વી-

અતિ આસનં ન મજેત્, દ્રવાદિકં ન મજેત્, અન્યાતપો
ન મજેત્, પ્લવનં ન મજેત્, યાનં ન મજેત્, વાહનમ્
અપિ ન મજેત્ ॥

જમેલા માણસે અત્યંત સૂઈ રહેવું નહીં,
અત્યંત ખેસી રહેવું નહીં, જે પદાર્થ બહુ
જ પ્રવાહી હોય તેવું સેવન કરવું નહીં,
અગ્નિ કે તડકાતું સેવન કરવું નહીં, હાથ
વડે પાણીમાં તરવું નહીં, માર્ગમાં બહુ
ચાલવું નહીં અને ઘોડા વગેરે વાહન પર
ખેસવું નહીં. ૨૦૭

દીકા—પ્લવનં—વાહુમ્યાં જલપ્રતરણમ્ । યાનં—માર્ગે
ચલનમ્ । વાહનમશ્વાદિ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી
ગયો છે.) ૨૦૭

જમ્યા પછી ખે ઘડી શું ત્યજવું ?

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ ધાવનં યાનમેવ ચ ।
યુદ્ધં ગીતં ચ પાઠં ચ મુદ્ધર્ત મુક્તવાંસ્યજેત્ ॥૨૦૮

અન્વય:—મુક્તવાન્ (જન:) મુદ્ધર્ત વ્યાયામં ચ વ્યવાયં
ચ ધાવનં ચ યાનમ્ ચ યુદ્ધં ચ ગીતં ચ પાઠં ત્યજેત્ એવ ॥

જમેલા માણસે ખે ઘડી સુધી કસરત કરવી
નહીં, મૈથુન કરવું નહીં, દોડવું નહીં, માર્ગમાં
ચાલવું નહીં, યુદ્ધ કરવું નહીં, ગાવું નહીં
અને ભણવું પણ નહીં. ૨૦૮

અજીર્ણનાં કારણો

અત્યમ્બુપાનાદિવિષમાસનાચ સંધારણાત્સ્વપ્ન-
વિપર્યયાચ । કાલેડપિ સાત્ત્વ્યં લઘુ ચાપિ મુક્ત-
મત્રં ન પાકં મજેતે નરસ્ય ॥ ૨૦૯ ॥

અન્વય:—કાલે અપિ સાત્ત્વ્યં ચ લઘુ અપિ નરસ્ય
મુક્તમ્ અન્નમ્ અત્યમ્બુપાનાત્ ચ વિષમાસનાત્ (અધોવાત-
મલમૂત્રાવીનામ્) સંધારણાત્ ચ સ્વપ્નવિપર્યયાત્ પાકં ન
મજેતે ॥

સમયસર, પ્રકૃતિને માફક અને હલકું
પણ માણસે ખાધું હોય છતાં તે અન્ન આજું
પાણી પીવાથી, જેમતેમ ખેસી રહેવાથી અને
અધોવાયુના કે મળમૂત્રના વેગને રોકી રાખ-
વાથી તેમજ ઉબાગરો કરવાથી પણ સારી
રીતે પચતું નથી. ૨૦૯

ઈર્ષ્યામયક્રોધસમન્વિતેન લુબ્ધેન સદૈન્યનિ-
પીઢિતેન । વિદ્વેષયુક્તેન ચ સેવ્યમાનમત્રં ન
સમ્યક્પરિપાકમેતિ ॥ ૨૧૦ ॥

અન્વય:—ઈર્ષ્યામયક્રોધસમન્વિતેન લુબ્ધેન સદૈન્યનિ-

પીઢિતેન ચ વિદ્વેષયુક્તેન (જનેન) સેવ્યમાનમ્ અત્રં સમ્યક્
પરિપાકં ન એતિ ॥

વળી ઈર્ષ્યા, ભય, ક્રોધ, લોભ, રોગ,
દીનતા કે દ્વેષ જેનામાં ભરાયાં હોય, તે માણસે
તે સમયે જે અન્ન ખાધું હોય, તે પણ ખરા-
બર પચતું નથી. ૨૧૦

અજીર્ણ ઉપર જમવાથી તુકસાન

અધ્યશનમ્પ્રણાહ (ચ) તન્નિવારયન્નાહ—વધારેપડતું
જમવાતું લક્ષણ કહે છે અને તેનો નિષેધ કહે છે :

અજીર્ણે મુજ્યતે યત્તુ તદધ્યશનમુચ્યતે ।
પ્રાગ્યુક્તે ચાનલે મન્દે દ્વિરક્લિ ન સમાહરેત્ ॥૨૧૧

અન્વય:—અજીર્ણે (સતિ) યદ્ મુજ્યતે તત્ તુ
અધ્યશનમ્ ઇચ્યતે; પ્રાગ્યુક્તે (સતિ) અનલે ચ મન્દે
(સતિ) અહ્નિ દ્વિ: ન સમાહરેત્ ॥

પેટમાં અજીર્ણ છતાં જે જમવામાં આવે,
તે અધ્યશન કહેવાય છે; માટે પહેલું જમેલું
પચ્યું ન હોય અને અગ્નિ મંદ હોય, તો
દિવસમાં બીજી વાર જમવું નહીં. ૨૧૧

દીકા—અસ્યાયમર્થ:—પ્રાતર્મુક્તે અજીર્ણે સતિ અહન્યેવ
પુનર્ન મુજીતેત્યર્થ: । રાત્રી પુનસ્ત્યાપિ સતિ મુજીતૈવ ।
યત આહ સુશ્રુત એવ—

‘પ્રાતરાશે ત્વજીર્ણે તુ સાયમાશે ન દુષ્યતિ ।

પૂર્વ મુક્તે વિદાયેઝ્ઞે મુજાનો હન્તિ પાવકમ્ ॥’

અસ્ય ત્વયમર્થ:—પૂર્વ મુક્તે—રાત્રિમુક્તે ઝઞ્ઞે, વિદાયે—
કિંચિદપક્તે કિંચિત્કે, પ્રાતર્મુજાન: પાવકં હન્તીત્યર્થ: ।
યત આહ—‘સાયમાશે ત્વજીર્ણે તુ પ્રાતર્મુક્તે વિષોપમમિતિ ॥’

આનો અર્થ આ છે કે સવારે ખાધેલું પચ્યું ન
હોય, તો દિવસમાં જ બીજી વાર જમવું નહિ;
પરંતુ રાત્રી થયા પછી પણ તે અજીર્ણ જણાય,
તો જમવામાં હરકત નથી; આ જ અભિપ્રાય
સુશ્રુત કહે છે: ‘સવારે ખાધેલાં અજીર્ણ હોય, તો પણ
સાંજે જમવામાં હરકત નથી, પણ સાંજે ખાધેલું
અન્ન અજીર્ણ હોય છતાં જે માણસ સવારે જમે છે,
તેનો અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે; આતું કારણ પણ
તે જ સુશ્રુત કહે છે: સાંજે ખાધેલું અજીર્ણ હોય
છતાં સવારે જમવામાં આવે, તો તે અન્ન ઝેરના
જેવું થાય છે. ૨૧૧

સવારમાં અજીર્ણ જણાય તો ઔષધ લેવું

મવેદ્યદિ પ્રાતરજીર્ણશક્તિ તદામયાં નાગર-
સેન્ધવામ્યામ્ । વિચૂર્ણિતાં રીતજલેન મુક્ત્વા
મુજીત વાત્રં મિતમન્નકાલે ॥ ૨૧૨ ॥

અન્ય—યદિ પ્રજા મરીખેપણ મને તથા માર-
સેત્તવાના (જ) મિત્રોના અગાધ પ્રીતિભાવે (જ)
મુક્તિ (પણ) જ અન્યથા મિત્ર અર્થ મુશ્કેલ ॥

(સાને જાણેલું પશું નથી એવી) બે
સ્વારમા થઈ શકાય, તે (તે વેળા) શૂઠ
બને સિધાલુ સામે હરેડેનું ચૂર્ણ ટાઢ
પાણી સામે ખાઈ જઈ ને પછી જમવાના
સમયે માપસર જમવું. ૨૧૨

દિવસે ત્રી ન સોજવાય
માયુષ્યપમયાદિદાષાદિ સેવેત કમિનીમ્ ।
અથશો યદિ સેવેત તથા પ્રીત્યવસત્પયોગે ૨૧૩
અન્ય—વિદ્યુત (જ) અનુભવવત્ અનિ
કમિની ન હેવેત, અથ શરિ (મને) તથા
પ્રીત્યવસત્પયો હેવેત ॥

સમજી પુરુષે આયુષ્યનો નાશ થાય,
બે અથથી દિવસે સ્ત્રીનું સેવન કરવું નહિ;
ઇત્ય મહુ જ કામાતુરપણથી ખવરાઈ ચર્ષ
જવાય, તે પ્રીતિ બને વસંતકાળમાં દિવસે
પણ સ્ત્રીને ભલે સોજવે. ૨૧૩

બેસી રહેવાના તથા માપસર રૂંદવાના યુક્તિ
આસ્વા કર્યજ્ઞાનસ્યોત્પત્તિમાર્ગમુક્તમ્ ॥

અથશો કર્યજ્ઞાનસ્યોત્પત્તિમાર્ગમિનાશના ॥ ૨૧૪
અન્ય—આસ્વા વર્ષકરણોત્પત્તિમાર્ગમુક્તમ્ ॥
અથ વર્ષકરણોત્પત્તિમાર્ગમિનાશના (મર્તિ) ॥

બેસી રહેવું, તે શરીરનો વર્ણ સારો કરે
છે, કદ વધારે છે, શરીર ભડું કરે છે, હુણથ
કરે છે, બને સુખ આપે છે; શરૂ કરવે, તે
શરીરનો વર્ણ ભગ્ન છે અને કદનો, બદ
પણનો તથા હુણથનો પણ નાશ કરે છે. ૨૧૪
યસુ ચક્રાદિ નાતિદેવપીઠાકરં પ્રવિષ્ટ ।
તથાપુર્વમેષામિત્રમિન્દ્રિયોત્પત્તિમાર્ગમુક્તમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

અન્ય—યસુ નાતિદેવપીઠાકરં વર્ષકરણ મેલ, તથા
અનુભવવત્પત્તિમાર્ગમુક્તમ્ (જ મર્તિ) ॥

દેહને વધારે પીઠ ન થાય, બે રીતનું
સદેશ રૂંદવું, તે આયુષ્ય, ભગ્ન તથા ભુલિને
વધારે છે, અનિને પ્રીતિ કરે છે અને
દિવસોને ભગ્ન કરે છે. ૨૧૫

પાવડી પહેરવાના ફાયદા
અવડી ચણિતરેડી રાજોપાતકજાપદમ્ ।
મણુત્પત્તિસ્યતે પચ્ચાદુગુણ વિતરિતરોગદ ॥ ૨૧૬ ॥

અન્ય—અવડી ચણિતરેડી રાજોપાતકજાપદમ્
(મર્તિ), તથા મણુત્પત્તિ, અથશો ગુણ વિતરિતરોગ
દુર (મર્તિ) ॥

પાવડી પહેરવી, તે કાંતિ વધારે છે, કદ
સારા કરે છે અને રજ, વાસુ તથા કદનો નાશ
કરે છે; પણ પાવડી હલકી (જોખ ભાર-
વાળી) રાખવી, બે સાઈ છે; કદને કદ ભાર
પાવડી પહેરવી, તે પિત્ત અને આંખનો
રોગ કરે છે. ૨૧૬

બેસા પહેરવાના ફાયદા
અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર ।
સુખમવાત્મોત્પત્તિમાર્ગમુક્તમ્ ॥ ૨૧૭ ॥
અન્ય—અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર
સુખમવાત્મ્યં મૈત્ર્યં જ રૂંદવું પરિતરિતર ॥

બેસા પહેરવા, બે નેત્રને કિલ્કારી છે,
આયુષ્ય વધારે છે, પગના રોગ મટાડે છે,
આલવામાં સુખ કરે છે, ઉષાક વધારે છે
બને વીર્યવર્ધક કહેવાય છે. ૨૧૭

બેસા વિના ચણી આલવાથી વૃક્ષાન
પાદાભ્યામ્પાનમુપાસન્ન સ્ત્રા ચક્રવર્ત્તન મુક્તમ્ ।
અનારોગ્યમ્પાનમુપાસન્નિયમમદાદિદમ્ ॥ ૨૧૮ ॥
અન્ય—અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર
અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર (મર્તિ) ॥
પગમાં પગરજા પહેર્યા પગર કામ
કર્તા કરવું, તે મનુષ્યોના આશાબને તથા
આયુષ્યને કિલ્કારી નથી, દિવસોનો નાશ કરે
છે અને આંખની શક્તિ બેસાઈ કરે છે. ૨૧૮

કચી ઝોડવાના ફાયદા
કચસ્ય વારણ્ય વર્ણકચપયાત્તરોગદુર ॥

શિયાં દિવસમ્પોષ્ય મહત્ત્વમવિ કીર્તિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥
અન્ય—અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર
અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર (મર્તિ) ॥

કચી ઝોડવી તે વરસાદ, તડકા, જવન
૧. અન્ય રૂંદવું—શિયાં રૂંદવું, રૂંદવું, રૂંદવું, રૂંદવું,
અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર (મર્તિ) ॥
૨. પાદ રૂંદવું—અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર
અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર (મર્તિ) ॥

૩. પાદ રૂંદવું—અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર
અપાનસારણ્ય મૈત્ર્યમાયુષ્યં પાદરોગદુર (મર્તિ) ॥

કે રજને રોકે છે, ટાઢ મટાડે છે, આંખોનું હિત કરે છે અને (સંસારમાં) મંગળરૂપ પણ ગણાય છે. ૨૧૯

લાઠડી રાખવાના ફાયદા

સત્વોત્સાહવલસ્યૈર્યધૈર્યતેજોવિવર્ધનમ્ ।

સર્વપ્રમ્મકરં ચાપિ મયદ્દં દણ્ડધારણમ્ ॥૨૨૦॥

અન્વય:-દણ્ડધારણં સત્વોત્સાહવલસ્યૈર્યધૈર્યતેજો-
વિવર્ધનમ્ અવપ્રમ્મકરમ્ અપિ ચ મયદ્દમ્ (ભવતિ) ॥

(હાથમાં) લાઠડી રાખવી તે શક્તિ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજ વધારે છે, ટેકો કરે છે અને બીક પણ મટાડે છે. ૨૨૦

પાલખી પર બેસવાથી શુ ?

ઊર્ધ્વાચ્છાદનસંયુક્તા શિવિકા સર્વવલ્લભા ।

યસ્યામારોહણં નૃણાં ત્રિદોષશમકં મતમ્ ॥૨૨૧॥

અન્વય:-ઊર્ધ્વાચ્છાદનસંયુક્તા શિવિકા સર્વવલ્લભા
(ભવતિ), યસ્યામારોહણં નૃણામ્ ત્રિદોષશમકં મતમ્ ॥

ઉપર ઢાંકણવાળી પાલખી, સર્વને પ્રિય લાગે છે અને એમાં બેસવાથી માણસોના વાયુ આદિ ત્રણે દોષ મટે છે, એમ માનવામાં આવ્યું છે. ૨૨૧

વહાણુ તથા હાથી પર બેસવાથી શુ ?

વાતસ્લેષ્મગદાર્તાનામહિતા ઋમકૃત્તરિઃ ।

પિત્તાનિલકરો હસ્તી લક્ષ્મ્યાયુઃપુષ્ટિવર્ધનઃ ॥૨૨૨

અન્વય:-ત્તરિઃ વાતસ્લેષ્મગદાર્તાનામ્ અહિતા ઋમકૃત્
(અસ્તિ). હસ્તી પિત્તાનિલકરઃ લક્ષ્મ્યાયુઃપુષ્ટિવર્ધનઃ (ભવતિ) ॥

વહાણુ એ વાયુ તથા કફના રોગવાળા-
ઓ માટે સારું નથી અને તેમાં બેસવાથી ફેર આવે છે; તેમજ હાથી પર બેસવાથી પિત્ત તથા વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ લક્ષ્મી, આયુષ તથા પુષ્ટિ વધે છે. ૨૨૨

છત્રમ્, છદ્ અપવારણં-પ્રચિન્તાદ ઔળાદિકઃ છત્ર, ' હસ્મન્ '
ઈતિ હસ્ત્ર-જે શરીરને ઢાંકે છે અને વરસાદ વગેરે અટકાવે છે, તે છત્ર-છત્રી.

૪ દણ્ડચર્યા કુશાલીન્, દણ્ડચર્યા એને વા કુશાદિઃ
ઈતિ દણ્ડઃ-દણ્ડ નિપાતને ચુરાદિઃ, પચાચન્, પુંસ સંજ્ઞાયાં
ષો વા-જે કુષ્ટ આદિને શિક્ષા કરે છે અથવા
જેના વડે કુષ્ટાદિને શિક્ષા કરાય છે, તે દણ્ડ-લાઠડી.

ઘોડા પર બેસવાથી શુ ?

ઘોટકારોહણં વાતપિત્તાગ્નિશ્રમકૃન્મતમ્ ।

મેદોવર્ણકફઘ્નં ચ હિતં તદ્વલિનાં પરમ્ ॥૨૨૩॥

અન્વય:-ઘોટકારોહણં વાતપિત્તાગ્નિશ્રમકૃત્ મેદોવર્ણકફઘ્ન
મતમ્, તત્ ચ વલિનાં પરં હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

ઘોડા પર બેસવું તે વાયુ, પિત્ત તથા
અગ્નિ વધારે છે, પરિશ્રમ કરે છે, મેદ ટાળે
છે, વર્ણમાં ફેરફાર કરે છે અને કફ
મટાડે છે; બળવાળા માણસોને ઘોડા પર
બેસવું બહુ હિતકારી છે. ૨૨૩

તડકો, છાંયો, વરસાદ, ઘનધોર, અગ્નિ
અને ધુમાડો સેવવાથી શુ ?

આતપઃ સ્વેદમૂર્છાત્પિત્તતૃષ્ણાક્લમશ્રમાન્ ।

દાહં વિવર્ણતાં કુર્યાદિતાઞ્જાયા વ્યપોહતિ ॥૨૨૪

અન્વય:-આતપઃ સ્વેદમૂર્છાત્પિત્તતૃષ્ણાક્લમશ્રમાન્ દાહં
વિવર્ણતાં કુર્યાત્, ઇતાન્ છાયા વ્યપોહતિ ॥

તડકો પસીનો કરે છે, મૂર્છા લાવે છે,
રક્તપિત્ત નામનો રોગ કરે છે, તરસ લગાડે
છે, ગ્લાનિ કરે છે, થાક લગાડે છે,
બળતરા કરે છે અને રંગ બદલી નાખે છે;
જ્યારે છાંયો એ બધાંને મટાડે છે; જેમકે
છાયાથી પસીનો મટે છે, મૂર્છા ટળે છે,
રક્તપિત્ત મટે છે, તરસ મટે છે, ગ્લાનિ મટે
છે, પરિશ્રમ મટે છે, બળતરા મટે છે અને
રંગ સારો થાય છે.

વૃષ્ટિર્વૃષ્ટ્યા હિમા વત્યા નિદ્રાડલસ્યવિધાયિની ।
મયાવહા મોહકરી કુહેલિઃ કફવાતલ ॥૨૨૫॥

અન્વય:-વૃષ્ટિઃ વૃષ્ટ્યા હિમા વત્યા નિદ્રાલસ્યવિધાયિની,
કુહેલિઃ મયાવહા મોહકરી કફવાતલ (ચ અસ્તિ) ॥

વરસાદ એ વીર્યને વધારે છે, ટાઢક કરે
છે, બળ આપનાર છે અને નિદ્રા તથા
આળસને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ઘનધોર (વાદળાંથી
ઘરાયેલો દિવસ) એ ભય તથા મોહ કરનાર
છે અને કફ તથા વાયુને વધારનાર છે. ૨૨૫

ટીકા-કુહેલિઃ કુહેશ્વર ઇતિ લોકે । લોકમાં વાદ-
ળાંથી ઘનધોર દિવસને કુહેલિ કહે છે.

અગ્નિર્વાતકફસ્તમ્મશીતવેપયુનાશનઃ ।

આમામિષ્યન્દશમનો રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ ॥ ૨૨૬ ॥

અન્વય:-અગ્નિઃ વાતકફસ્તમ્મશીતવેપયુનાશનઃ આમા-
મિષ્યન્દશમનઃ રક્તપિત્તપ્રકોપનઃ (અસ્તિ) ॥

હિતકારી માપસર ખાવું. ૨૩૪

ન રાત્રીં દધિ મુજીત ન ચ નિર્લવણં તથા ।
નામુદ્રસૂપં નાક્ષોદ્રં ન ચાપ્યધૃતશર્કરમ્ ॥૨૩૫॥

અન્વય:-રાત્રીં દધિ ન મુજીત, તથા નિર્લવણં દધિ ન (કદાપિ) મુજીત, અમુદ્રસૂપં ન, નાક્ષોદ્રં ન, ન અધૃતશર્કરમ્ અપિ દધિ ન મુજીત ॥

રાત્રે દહીં ખાવું જ નહીં અને (દિવસે પણ) લૂણ નાખ્યા વગરનું દહીં પણ કદી ખાવું નહીં; તેમ જ મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, કે સાકર તથા ઘી વગરનું દહીં (દિવસે પણ) ખાવું નહીં. ૨૩૫

जनस्थारायमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।
तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः ॥ २३६ ॥

અન્વય:-પરારાવનપણ્ડિતઃ જનસ્ય આરાયમ્ આલક્ષ્ય ચ: યથા પરિતુષ્યતિ, તથા એવં તમ્ અનુવર્તેત ॥

માણસોને રાજી રાખવામાં કુશળ માણસે, બીજા માણસનો અભિપ્રાય જોઈને જે માણસ જે રીતે રાજી થાય, તે રીતે જ તેને અનુસરવું-એટલે બીજા માણસોને રાજી રાખવામાં ચતુર થવું. ૨૩૬

नैकः सुखी न सर्वत्र विश्वस्तो न च शक्तिः ।
नोधमे विरमेत्कापि हेतावीर्येत्फले न तु ॥२३७॥

અન્વય:-એકઃ સુખી ન, સર્વત્ર વિશ્વસ્તઃ ન, ન ચ શક્તિઃ (સુખી-સ્યાત્), ડધમે ન વિરમેત્, કાપિ હેતૌ ફલે ન તુ ર્હ્યેત્ ॥

એકલો-સહાય વગરનો માણસ સુખી થતો નથી, તેમ સર્વ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર કે સર્વ ઉપર શંકા રાખનાર પણ સુખી થતો નથી; (માટે સહાયકો મેળવવા; અને બધે વિશ્વાસ કે શંકાશીલ પણ ન થવું;) ઉદમ કરવામાં અટકવું નહિ; કોઈ માણસ ક્ષણ મળે એવો ઉદમ કરતો હોય અથવા ધન કમાતો હોય તો તેની ઈર્ષ્યા કરવી નહીં. ૨૩૭

टीका-हेतौ-फलहेतौ उद्यमे । फले-धनादौ । (आनो अर्थ) उपर अपायेदो छे.)

वेगान् न धारयेज्जातु मनोवेगान्विचारयेत् ।
न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ॥२३८॥

અન્વય:-વેગાન્ જાતુ ન ધારયેત્, મનોવેગાન્ વિચારયેત્ । ઇન્દ્રિયાણિ ન પીડયેત્, એતાનિ ન ચ અતિલલયેત્ ॥

મળ, મૂત્ર, કે અધોવાયુ વગેરેના વેગને કદી ન રોકવા; પણ કામ-ક્રોધાદિ મનના વેગોને તો અવશ્ય રોકવા; ઇન્દ્રિયોને પીડવી નહીં તેમ જ તેઓને ખૂબ લાડ પણ લડાવવું નહીં. ૨૩૮

वर्षाऽऽतपादिषु छत्री दण्डी रात्रौ भयेषु च ।
सोपानत्कस्तनुं रक्षेद्विचरेद्युगमात्रदक् ॥ २३९॥

અન્વય:-વર્ષાઽઽતપાદિષુ છત્રી, રાત્રીં ચ મયેષુ દણ્ડી, સોપાનત્કઃ (સન્) તનું રક્ષેત્, યુગમાત્રદક્ વિચરેત્ ॥

વરસાદ કે તડકા વગેરેમાં છત્રી રાખીને, રાત્રે તથા ભયનાં સ્થળોએ (હાથમાં) લાકડી રાખીને તથા પગરખાં પહેરી રાખીને દેહનું રક્ષણ કરવું; તેમ જ આગળ ચાર ચાર હાથ ધરતી જોઈને ચાલવું. ૨૩૯

टीका-युगमात्रदक्-अप्रतो हस्तचतुष्टयमितां भूमिं पश्यन् । (अर्थ) आपांतरमां अपाये छे.)

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां नास्त्रिकण्ठमभिप्रजेत् ।
सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारीहेदुष्टयानकम् ॥२४०॥

અન્વય:-વાહુભ્યાં નદીં ન તરેત્, અત્રિકણ્ઠં ન અભિપ્રજેત્, સન્દિગ્ધનાવં વૃક્ષં ચ દુષ્ટયાનકં ન આરોહેત્ ॥

હાથ વડે નદીને તરવી નહીં; જ્યાં અગ્નિ જથાબંધ હોય ત્યાં તેની સામે જવું નહીં; શકભરેલા વડાણમાં બેસવું નહીં, ઝાડ પર ચડવું નહીં અને તોફાની-હાથી કે થોડા વગેરે-વાહન પર ચડવું નહીં. ૨૪૦

टीका-दुष्टयान-दुष्टगजघोटकादि-दुष्ट वाहन-तोफानी हाथी, थोडा वगेरे. २४०

नासंवृतमुखं कुर्यात्समायां च विचक्षणः ।

कासं श्वासं तयोद्वारे जृम्भणं क्षययुं तथा ॥२४१॥

અન્વય:-વિચક્ષણઃ સમાયામ્ અસંવૃત્તમુલં કાસં શ્વાસં તથા ડ્વારે જૃમ્ભણં ક્ષયયું ન કુર્યાત્ ॥

સમજી માણસે સભામાં મોઢા આડું લૂગડું રાખ્યા વગર ઉધરસ, શ્વાસ, ઓડકાર, બગાસું કે છીંક ખાવાં નહીં. ૨૪૧

नासिकां न विकृष्णीयात्रासीतोत्कटकः क्वचित् ।
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेन्न नखेन लिखेद् भुवम् ॥२४२॥

અન્વય:-(કદાપિ) નાસિકાં ન વિકૃષ્ણીયાત્, ઉત્કટઃ ક્વચિત્ ન આસીત, ઓર્ધ્વજાનુઃ ચિરં ન તિષ્ઠેત્, નખેન ભુવં ન લિખેત્ ॥

કોઈ પણ કાળે નાક ખોતરવું નહીં.

डोई पक्ष वजते उलड्ड मेसवु नदी, धवी
वार मुधी गोडसु छिन्ना शशी मेसवु नदी
जने नभषी जमीन जोतरवी नदी २४२
समाजनीरुगे मैव देहे वध्यात्कवाचन ।

न नखेन त्वं छिन्नाचोभिडो ब्राह्मणं स्पृशेत् ॥

अन्वय-समाजनीरुगे मैव देहे वध्यात्कवाचन, नखेन
त्वं न छिन्नाच, उभिडो ब्राह्मणं न स्पृशेत् ॥

सावश्वीनी पूज शरीर पर कही पठवा
देवी नही, नभ षडे तखुभला तोडवा नही,
जने जोडा शरीर ब्राह्मणने जडवु नही २४३

नोतरकं न चोचरं नास्त्र यान्ते विवाकम् ॥

सर्वथा न समीक्षेत् न जसे प्रतिविस्वितम् इदं

अन्वय-उत्तरकं विवाकं नास्त्र न समीक्षेत्, उचरं
न च समीक्षेत्, जसे यान्ते न समीक्षेत्, जसे प्रतिविस्वितं
न समीक्षेत् ॥

शङ्खी देशयेला, छिन्ना के ज्ञाबमता
सुधंणी सामे जेवु नही, पाणीभा सुधंनु
प्रतिविज पक्षु होव, तेने पक्षु कही जेवु
नही. २४४

मैसेत छतरं सुधं हीतमेव्याप्रियादि च ।

पौरुषं धनुर्नैव वर्यायेकमपि कथित् इदं

अन्वय-हीतमेव्याप्रियादि च छतरं सुधं न मैसेत,
पौरुषं धनुर्नैव वर्यायेकमपि कथित् इदं

प्रदीप्त अर्धवत्, अग्नि के ज्ञान जेखी
वस्तु सामे नीरुषीने जेवु नही; ज्ञाहाशभा
उद्भवतुष जेबावु होव, तेने डोई पक्षु जभये
डोईने पक्षु न च डोहाडपु २४५

मैच्छेदकमता युद्धं न मार्गं शिरस्त्र वहेत् ।

मार्गं न मार्गयेत्काम्यस्तेन युधुपात्रं च इदं

अन्वय-मैच्छेदकं युद्धं न मार्गं शिरस्त्र वहेत्,
मार्गं न मार्गयेत्काम्यस्तेन युधुपात्रं च इदं

जणवाननी सामे ब्रह्मर्ष कश्चानी उभवा
करी नही, भाषा पर जोळो उभाठवो नही,
(दाय वजेरे डोईने) शरीरना डोई जाभने
जबाव करवो नही जने दाय वडे डेशने
मुवावष के काठवषा नही २४६

न गच्छेत्पुण्ययोर्मध्ये वपत्योत्तरेण च ।

रियोर्ध्वं न मुद्रीत गणिकधर्मपि कथित् इदं

अन्वय-पुण्ययोर्मध्ये वपत्योत्तरेण च ।
रियोर्ध्वं न मुद्रीत गणिकधर्मपि कथित् इदं

गच्छेत्, रियोः कर्तं (च) गच्छेत्, रियोः कर्तं
मुद्रीत ॥

जे पूज्य भाष्य के औपुत्र्य सिद्धा होव,
तेकोनी बज्जमा कर्षने वपु नही, यतु
के वेरवानु जल कही जावु नही २४७
प्रतिभूर्म भवेत्कपि न च सासी ब्रुवा महेत् ।
स्वागी न भारयेत्तातु ह्यं वृषत्यपि वृषत् इदं

अन्वय-प्रतिभूर्म भवेत्कपि न च सासी ब्रुवा महेत्,
स्वागी न भारयेत्तातु ह्यं वृषत्यपि वृषत् इदं

डोई पक्षु सभये डोईना जमीन खु
नही; डोईना जभ के जोटा सासी खु
नही; डोईनी बापक्षु कही शजनी नही जने
जुभारने इरवी व त्याज करवो. २४८

विन्वातं नाचरेत्सीमां तां स्वतन्त्रां नाचरेत्
क्षपीया स्वतन्त्रां नाचरेत् तां विन्वातं

अन्वय-विन्वातं विन्वातं व जने, तां
स्वतन्त्रां न नाचरेत्, स्वतन्त्रां (तां) स्वतन्त्रां
वीर्ये तु विन्वातं (तां स्वतन्त्रां) ॥

सीमां विन्वातं करवो नही, सीमां
स्वतन्त्र करवी नही; कभेशा भवतनी सीमां
रक्षव करवु जने जुवाणीभा तो विशेष रक्ष
करवु २४९

न मित्रे दायमे स्वन्वाजानैश्च विवदेऽपि च ।

मैको वैवाक्ये नैव वाचो तत्तत्तदपि च इदं

अन्वय-मित्रे दायमे न स्वन्वाजानैश्च विवदेऽपि च
मैको वैवाक्ये नैव वाचो तत्तत्तदपि च इदं

डोईला के भाजिलातुडेला जभवा जने
छिद्रवाणा शबनभां सुपु नही; शने देव
भदिरभां के जाठ नीधे जेकला वपु के सुड
नही २५०

यत्त्रिंशानि गमयेत्सदाचारतः सदा ।

ततो धर्मप्रयुक्तानि कुपार्तकर्मणि मानक इदं

अन्वय-यत्त्रिंशानि गमयेत्सदाचारतः सदा,
ततो धर्मप्रयुक्तानि कुपार्तकर्मणि मानक इदं

कोम भाष्यसे सभेकाण सदाचारभां क
रही दिवसे आणवा जने पछी शक्तिने
वजता डोई करवो. २५१

હત્યાચારં સમાસેન ભાષિતં યઃ સમાચરેત્ ।
સ વિન્દત્યાયુરારોગ્યં પ્રીતિં ધર્મં ધનં યશઃ ॥૨૫૨
અન્વયઃ—इति समासेन भाषितम् आचारं यः समा-
चरेत्, सः आयुः आरोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः
विन्दति ॥

એ પ્રમાણે ટૂંકમાં કહેલા સદાચારને જે
માણસ પાળે છે, તે આયુષ, આરોગ્ય, પ્રીતિ,
ધર્મ, ધન અને યશ મેળવે છે. ૨૫૨

સંધ્યાકાળે પાંચ કર્મો ન કરવાં
પતાનિ પञ्च कर्माणि सन्ध्यायां वर्जयेद् बुधः ।
आहारं मैथुनं निद्रां संपाठं गतिमध्वनिं ॥૨૫૩॥
અન્વયઃ—बुधः सन्ध्यायाम् आहारं मैथुनं निद्रां संपा-
ठम् अध्वनिं गतिम्—एतानि पञ्च कर्माणि वर्जयेत् ॥

સમગ્ર માણસે સંધ્યાકાળે આહાર,
મૈથુન, નિદ્રા, શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન અને
માર્ગમાં ચાલવું, એ પાંચ કર્મો ન કરવાં.

છતાં કરે તો તુકસાન
भोजनाज्जायते व्याधिर्मैथुनाद्गर्भवैकृतिः ।
निद्राया निःस्वता पाठादायुर्हानिर्गतेर्भयम् ॥૨૫૪॥
અન્વયઃ—भोजनात् व्याधिः जायते, मैथुनात् गर्भ-
वैकृतिः, निद्रायाः निःस्वता, पाठात् आयुर्हानिः, गतेः
भयं जायते ॥

સાથંકાળે ભોજન કરવાથી વ્યાધિ ઉત્પન્ન
થાય છે, મૈથુન કરવાથી ગર્ભમાં વિકાર
ઉત્પન્ન થાય છે, નિદ્રા કરવાથી નિર્ધનપણું
પ્રાપ્ત થાય છે, લઘુવાથી આયુષ ઓછું થાય
છે અને (માર્ગમાં) ચાલવાથી ભય ઉત્પન્ન
થાય છે. ૨૫૪

રાત્રિચર્યા^૧

ચાંદની વગેરેના ગુણ

ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृप्तिपित्ताहहृत् ।
ततो हीनगुणः कुर्यादवस्थायोऽनिरां कफम् ॥
અન્વયઃ—ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृप्तिपित्ता-
दाहहृत्, अवस्थायः ततः हीनगुणः अनिरां कफं कुर्यात् ॥

૧. રા દાને, ઔષાદિકઃ ત્રિપ્, રાત્રિ-દદાતિ સુખં
નિદ્રયા इति रात्रिः, चर्यते इति चर्या, 'गदमदचरे'ति
यत्, रात्रेः चर्या रात्रिचर्या-लोकाને નિદ્રા દારા જે
સુખ આપે છે, તે રાત્રિ; રાત્રિનું વર્તન-કામ-તે
રાત્રિચર્યા.

ચાંદની એ શીતળ છે, કામદેવ સંબંધી
આનંદ આપનારી છે અને તરસ, પિત્ત તથા
બળતરાને હરનારી છે. આકળ એ ચાંદનીથી
ઓછા ગુણવાળું છે અને હમેશાં કફ કરે છે.
તમો મયાવહં મોહદિહ્મોહજનકં ભવેત્ ।

પિત્તહત્કફહત્કામવર્ધનં ક્લમકૃત્ તત્ ॥૨૫૬॥
અન્વયઃ—तमः मयावहं मोहदिह्मोहजनकं भवेत्,
तत् पित्तहत् कफहत् कामवर्धनं च क्लमकृत् (अस्ति) ॥

અધારું એ ભય કરનાર તથા મોહ
કરનાર છે; દિશાઓને ભુલાવી દેનાર છે,
પિત્ત તથા કફને હરનાર છે, કામદેવને વધા-
રનાર છે અને શરીરમાં ગ્દાનિ આપનાર છે.

રાત્રે ક્યારે જમવું ?

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथमप्रहरान्तरे ।
किञ्चिदूनं समस्त्रीयादुर्जरं चात्र वर्जयेत् ॥ ૨૫૭ ॥

અન્વયઃ—रात्रौ च प्रथमप्रहरान्तरे भोजनं कुर्यात्,
किञ्चित् ऊनं समस्त्रीयात्, अत्र च दुर्जरं वर्जयेत् ॥

રાત્રે પહેલા પહોરની અંદર જમવું અને
કંઈક ઓછું જમવું; તે વેળા ઘણી વારે પચે
એવા પદાર્થો ખાવા નહીં. ૨૫૭

મૈથુન સંબંધી વિવેચન

शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा ।
अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ ૨૫૮ ॥

અન્વયઃ—देहिनः शरीरे नित्यं सुरतस्पृहा जायते,
अव्यवायात् मेहमेदोवृद्धिः तनोः शिथिलता जायते ॥

પ્રાણીને શરીરમાં નિત્ય મૈથુન કરવાની
ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે; (તે ઇચ્છા થયા છતાં)
મૈથુન નહીં કરવાથી પ્રમેહ થાય છે, મેદની
વૃદ્ધિ થાય છે અને શરીરમાં શિથિલપણું
થાય છે. ૨૫૮

સ્ત્રીઓની બાલ્યાદિ અવસ્થાની હૃદ

वालेति गीयते नारी यात्रवर्षाणि षोडश ।
ततस्तु तरुणी श्रेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥ ૨૫૯ ॥
तदूर्ध्वमधिष्ठा स्यात्पञ्चाशद्वत्सरावधि ।

અન્વયઃ—नारी षोडशवर्षाणि यावत् बाला इति गीयते,
ततः द्वात्रिंशद्वत्सरावधि तु तरुणी श्रेया । तदूर्ध्वं पञ्चाशद्व-
त्सरावधि अधिष्ठा स्यात्, तत्परतः सुरतोत्सववर्जिता
श्नुः श्रेया ॥

શ્રી સોળ વર્ષ સુધી બાહ્ય કહેવાય છે, તે પછી બીસ વર્ષ સુધી તે જીવાન બાણવી; તે પછી પચાસ વર્ષ સુધી પ્રોહા કહેવાય છે અને તે પછી કામદેવ સબંધી ઉત્સવ વિનાની વૃદ્ધ બાણવી. ૨૫૬, ૨૬૦

કઈ જાતુમાં કઈ સ્ત્રી હિતકારી ?

નિદ્રાપરાવેશીના હિતા વિપયિજો મતા ।
તરુણી રીતસમયે પ્રોહા વર્ષાવસન્તયોઃ ॥૨૬૧॥

અન્ય-નિદ્રાપરાવેશી વિષમિત વાલા હિતા મતા, રીતસમયે તરુણી, વર્ષાવસન્તયો પ્રોહા (હિતા મતા) ॥

પ્રીતમ અને શરદઋતુમાં વિષમી પુરુષને બાહ્ય શ્રી હિતકારી મનાઈ છે, રીતકાળમાં જીવાન શ્રી અને વર્ષો તથા વસંતમાં પ્રોહા શ્રી હિતકારી મનાઈ છે. ૨૬૧

નિત્ય વાલા સ્નેહમાના નિત્ય વર્ષાયતે વસન્ત ।
તરુણી દ્વાલયેષ્ઠા પ્રોહા વ્રાયયતે જરમ્ ॥૨૬૨॥

અન્ય-નિત્ય સેવનમાં વાલા નિત્ય વર્ષાયતે, તરુણી કનિક દ્વાલયે, પ્રોહા વર્ષો વ્રાયયતે ॥

નિત્ય સેવન કરાવી બાહ્ય શ્રી, નિત્ય બળ વધારે છે; જીવાન શ્રી શક્તિ મટાડે છે અને પ્રોહા શ્રી ધડપણ લાવે છે ૨૬૨

તરત બળ આપનારી છે વસન્ત
સુધોમાંસે મયં વાચં વાલા શ્રી લીપમોજનમ્ ।
પૂતમુખ્યોદકે જ્ઞાનં સઘા પ્રાગ્વપિ પટ ॥૨૬૩॥

અન્ય-સુધોમાંસ, મયં વાચં વાલા શ્રી લીપ-માજન, પૂતમ્ જાગરકે જ્ઞાન-પટ સઘા પ્રાગ્વપિ (મરિત) ॥

વાણુ માસ, નવુ જાત, બાહ્ય શ્રી, ક્રૂધતુ જમણ, શ્રી અને જીવા પાણીથી શ્યાન, એ છે તરત બળ કરનારા થાય છે. ૨૬૩

તરત બળ કરનારા છે

પૂતિમાંસે સ્ત્રિયા કુચા પાલાર્કસત્ત્વની વૃષિ ।
પ્રમાને મૈતુને નિદ્રા સઘા પ્રાગ્વપિ પટ ॥૨૬૪॥

અન્ય-પૂતિમાંસ, કુચા નિદ્રા, પાલાર્ક, તરતે દરિ પ્રમાણ મૈતુને પ્રમાણ નિદ્રા-વૃષિ નવ પ્રાગ્વપિ (મરિત) ॥

(મટેલુ) પ્રધાત્ માસ, વૃદ્ધ શ્રી, કન્યા સુકૃતિનો પ્રધે તજનનુ જમાવેલું (એટલે બરાબર નહીં બાધેલું) કહી, પ્રભાતકાળનું મૈતુન અને પ્રભાતકાળની નિદ્રા, એ છે તરત

બળને કરનારા છે. ૨૬૪

રીક્ષ-પ્રાગ્વપિ કન્યાવપિ ॥ પ્રમાણે કન્યા-બાહ્ય 'પ્રાણ' સન્ધ બળ જાણેના વપરાશે છે. બાહ્યકે એટલે કન્યાસિમા આવેશે સ્વ. ૨૬૪

જીવાન અને પ્રોહા શ્રીના સંગતું ફળ
જુલોપિ તરુણી ગત્યા તરુણ્યમવાનુવાત્ ।
વયોઽધિક્યં સ્ત્રિયં ગત્યા તરુણ સ્થવિવપતે ॥૨૬૫॥
અન્ય-જુલોપિ તરુણી ગત્યા તરુણ્યમ્ અનુવાત્, તરુણ (અર્થ) જુલોપિયં સ્ત્રિયં તરુણ્યમ્ ॥

વૃદ્ધ પુરુષ પણ જીવાન શ્રીનો જોડાઈ કરી જીવાની પામે છે અને જીવાન પુરુષ પણ પોતાના કરતાં વધારે ઉમરની શ્રીને જોડાવી વૃદ્ધ જેવો વર્ષ બાધ છે. ૨૬૫

શ્રીસંગમાં સંયમી રહેવાના ફાયદા

આયુષ્મતો મન્વ્રજપ ચપુર્વર્ધવશાવિતા ।
સ્થિરોપધિવતમાંસાઘ મયસ્તિ ક્ષીણ સંપતા ॥૨૬૬॥

અન્ય-જીવુ સંવત્ (જગ) આયુષ્મત્ય, મન્વ્રજપ ચપુર્વર્ધ-મિસ્તા ચ સ્થિરોપધિવતસા મયસ્તિ ॥

શ્રીઓ વિશે સંયમી રહેનારા પુરુષો જાણા આયુષવાળા થાય છે, તરત વૃદ્ધ પામતા નથી, શરીરે સારા વર્ણવાળા તથા બળવાન રહે છે અને રિશર તથા શક્તિ પામેલા માસવાળા થાય છે. ૨૬૬

ઋતુપ્રમાણે શ્રીસંગનો કાળ

સેવેય વામતા કામં વશાદાહીકૃતો હિમે ॥
પ્રજ્ઞામે તુ નિવેલેત મૈતુનં શિદિપગમે ।

અન્ય-સેવેય વામતા (જગ) વશાદાહીકૃતો હિમે પ્રજ્ઞામે તુ નિવેલેત મૈતુનં શિદિપગમે ॥

કેમત ઋતુમાં વાણકરણ ઔષધ સેવી થોડા જેવા બળવાન થયેલા પુરુષે, જાણી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મૈતુન કરવું; સિદ્ધિ ઋતુમાં પણ મરણ પ્રમાણે જૂન મૈતુન કરવું; વસન્તઋતુમાં ને શરદઋતુમાં ત્રણ વર્ષ વિવરે મૈતુન કરવું અને વર્ષાઋતુમાં તથા શ્રીષ્ઠઋતુમાં ચપાવાડીએ પચાવાડીએ મૈતુન કરવું ૨૬૭

મુશ્રતસ્તુ-મુશ્રુત તો આમ કહે છે :

ત્રિમિલિમિરહોમિર્હિ સમેયાત્પ્રમદાં નરઃ ।
સર્વેષ્વતુષુ ધર્મે તુ પક્ષાત્પક્ષાદ્રજેદ્ બુઘઃ ॥૨૬૮॥

અન્વયઃ:-બુઘઃ નરઃ સર્વેષુ ઋતુષુ ત્રિમિઃ ત્રિમિઃ અહોમિઃ
પ્રમદાં સમેયાત્, ધર્મે તુ પક્ષાત્ પક્ષાદ્ નજેત્ ॥

‘સમન્તુ પુરુષે સઘળી ઋતુઓમાં ત્રણ ત્રણ
દિવસે સ્ત્રીનો સંલોગ કરવો, પણ ગ્રીષ્મઋતુમાં
પખવાડીએ પખવાડીએ કરવો.’ ૨૬૮

ઋતુઅનુસાર સ્ત્રીસેવનનો સમય
શીતે રાત્રી દિવા ગ્રીષ્મે વસન્તે તુ દિવાનિશિ ।
વર્ષાસુ વારિદધ્વાને શરત્સુ સ્વરસઃ સ્મરઃ ॥૨૬૯॥
અન્વયઃ:-શીતે રાત્રી, ગ્રીષ્મે દિવા, વસન્તે તુ
દિવાનિશિ, વર્ષાસુ વારિદધ્વાને, શરત્સુ સ્વરસઃ સ્મરઃ
(સ્થાત્) ॥

શીતકાળમાં રાત્રે, ગ્રીષ્મઋતુમાં દિવસે,
વસન્તઋતુમાં રાત્રે તથા દિવસે પણ, વર્ષા-
ઋતુમાં મેઘની ગર્જના થાય ત્યારે અને
શરદઋતુમાં પોતાની મરજી થાય, ત્યારે
કામલોગ થાય. ૨૬૯

સ્ત્રીસેવન ક્યારે ન કરાય ?

ઉપેયાત્પુરુષો નારીં સન્ધ્યયોર્ને ચ પર્વસુ ।
ગોસર્ગે ચાર્ધરાત્રે ચ તથા મધ્યદિનેડપિ ચ ॥૨૭૦॥

અન્વયઃ:-પુરુષઃ સંધ્યયોઃ પર્વસુ ગોસર્ગે ત્ર અર્ધરાત્રે
તથા મધ્યદિને અપિ નારીં ન ઉપેયાત્ ॥

પુરુષે ખેય સંધ્યાકાળે, પર્વણીઓમાં,
ગાયો છૂટવાના સમયે, અર્ધરાત્રે અને મધ્યાહન
સમયે (મૈથુન માટે) સ્ત્રી પાસે જવું નહિ.

સ્ત્રીસંગ માટે સ્થળ કેવું ?

વિહારં માર્યયા કુર્યદ્દિશેડતિશયસંવૃતે ।
રમ્યે શ્રવ્યાજ્ઞતાગાને સુગન્ધે સુલમાસ્તે ॥૨૭૧॥

અન્વયઃ:-અતિશયસંવૃતે સુગન્ધે સુલમાસ્તે શ્રવ્યાજ્ઞતા-
ગાને રમ્યે દેશે માર્યયા (સહ) વિહારં કુર્યાત્ ॥

અત્યંત શુભ, સુગંધી, સુખદાયી પવન-
વાળા અને જ્યાં સ્ત્રીઓનાં સાંભળવા લાયક
ગાયન સંભળાતાં હોય એવા સુંદર સ્થળે
સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો. ૨૭૧

કેવા સ્થાને સ્ત્રીસંગ ન કરાય ?

દેશે મુરજનાસન્ને વિવૃતેડતિત્રપાકરે ।

શ્રૂયમાણવ્યથાહેતુવચને ન રમેત ના ॥૨૭૨॥

અન્વયઃ:-મુરજનાસન્ને વિવૃતે અતિત્રપાકરે શ્રૂયમાણ-

વ્યથાહેતુવચને દેશે ના (માર્યયા સહ) ન રમેત ॥

પણ જ્યાં વડીલ લોકો સમીપમાં હોય,
જે ખુલ્લું હોય, ખડું શરમ ઉપજાવતું હોય,
અથવા જ્યાં મનને ગદાનિ આપનારાં વચન
સંભળાતાં હોય, તેવા સ્થળે પુરુષે સ્ત્રીની
સાથે રમણ કરવું નહીં. ૨૭૨

કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો ?

સ્નાતશ્ચન્દનલિપ્તાક્ષઃ સુગન્ધઃ સુમનોડન્વિતઃ ।

મુક્તવૃષ્ટ્યઃ સુવસનઃ સુવેપઃ સમલંકૃતઃ ॥૨૭૩॥

તામ્બૂલવદનઃ પત્ન્યામનુરક્તોડધિકસ્મરઃ ।

પુત્રાર્યો પુરુષો નારીમુપેયાચ્છયને શુમે ॥૨૭૪॥

અન્વયઃ:-પુત્રાર્યો પુરુષઃ સ્નાતઃ ચન્દનલિપ્તાક્ષઃ
સુગન્ધઃ સુમનોડન્વિતઃ મુક્તવૃષ્ટ્યઃ સુવસનઃ સુવેપઃ
સમલંકૃતઃ તામ્બૂલવદનઃ પત્ન્યામ્ અનુરક્તઃ અધિકસ્મરઃ
શુમે શયને નારીમ્ ઉપેયાત્ ॥

પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુરુષે નાહીને, અંગો
પર અંદનનું લેપન કરી, સુગંધી પદાર્થોને
ધારણ કરી, ફૂલની માળાઓ પહેરી, વીર્ય
વધારનારા પદાર્થો જમી, સારાં વસ્ત્ર પહેરી,
સારા અલંકાર પહેરી, ઉત્તમ વેષ ધરી,
મોઢામાં પાનળીડું રાખી, સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ
ધરી તેમ જ કામદેવથી અધિક યુક્ત થઈ
સુંદર શયન પર સ્ત્રી પાસે (મૈથુન માટે)
જવું. ૨૭૩, ૨૭૪

કયા પુરુષે મૈથુન ત્યજવું ?

અત્યાશિતોડ્વૃત્તિઃ ક્ષુદ્રાન્સવ્યથાક્ષઃ પિપાસિતઃ ।
વાલો વૃદ્ધોડન્યવેગાત્તેસ્યજેદ્રોગી ચ મૈથુનમ્ ॥૨૭૫॥

અન્વયઃ:-અત્યાશિતઃ અવૃત્તિઃ ક્ષુદ્રાન્ સવ્યથાક્ષઃ
પિપાસિતઃ વાલઃ વૃદ્ધઃ અન્યવેગાત્તઃ ચ રોગી મૈથુનં ત્યજેત્ ॥

જમેલાએ, ધીરજ વગરનાએ, ભૂખ્યા-
એ, દુખતાં અંગવાળાએ. તરસવાળાએ,
બાળકે, વૃદ્ધે, મળમૂચાદિના વેગથી ખીડાયેલા-
એ અને (મૈથુનથી વધે એવા) રોગવાળાએ
મૈથુન ત્યજવું ભેદ એ. ૨૭૫

ટીકા-રોગી-મૈથુનસંવર્ધનીયરોગયુક્તઃ । રોગી એટલે
મૈથુન કરવાથી વધે એવા રોગવાળાએ. ૨૭૫

કેવી સ્ત્રીનો સંગ કરવો ?

માર્યાં રૂપગુણોપેતાં તુલ્યશીલાં કુલોદ્ભવામ્ ।
અતિકામોડમિકામાં તુ હૃષ્ટો હૃષ્ટામલંકૃતામ્ ॥
સેવેત પ્રમદાં યુક્ત્યા વાજીકરણવૃદ્ધિતઃ ॥૨૭૬॥

જેનાં છોકરાં મરી જતાં હોય એવી સ્ત્રીની પાસે જવું નહીં અને માંસ ખાવું નહીં.’ વળી ખીજું પણ આ શાસ્ત્રવચન છે, કે ‘ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ માંસ ખાવાનો, દેવના અગ્નિચામાં જવાનો, નદીએ જવાનો અને પુરુષના સંભોગનો ત્યાગ કરવો.’ ૨૮૧

ભૂખ્યા, તરસ્યા વગેરેએ મૈથુન ત્યજવું ક્ષુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ મધ્યાહ્ને તૃપિતોઽબલઃ । સ્થિતશ્ચ હાનિં શુક્રસ્ય વાયોઃ કોપં ચ વિન્દતિ ॥

અન્વયઃ—ક્ષુધિતઃ તૃપિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તઃ ચ અબલઃ ચ મધ્યાહ્ને (મૈથુને) સ્થિતઃ (પુરુષઃ) શુક્રસ્ય હાનિં ચ વાયોઃ પ્રકોપં વિન્દતિ ॥

ભૂખ્યા, તરસ્યા, વ્યાકુળ ચિત્તવાળો કે અજરહિત છતાં જે પુરુષ સ્ત્રીના સંગ કરે, અથવા મધ્યાહ્નના સમયે સંગ કરે, તો (તેના) વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૮૨

વ્યાધિતસ્ય રજા છીદા મૂર્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે । પ્રત્યૂષે ચાર્ધરાત્રે ચ વાતપિત્તે પ્રકુપ્યતઃ ॥૨૮૩॥

અન્વયઃ—વ્યાધિતસ્ય (મૈથુને) રજા છીદા મૂર્છા ચ મૃત્યુઃ જાયતે, પ્રત્યૂષે ચ અર્ધરાત્રે (મૈથુનં કુર્વતઃ) વાતપિત્તે પ્રકુપ્યતઃ ॥

રોગી પુરુષને (સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી) પીડા, અરણનું દરદ, મૂર્છા અને મૃત્યુ પણ થાય છે. પરાદિયે કે અર્ધરાત્રે સ્ત્રીનો સંગ કરનારના વાયુનો અને પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ૨૮૩

તિર્યગ્યોનાવયોનો વા દુષ્ટ્યોનો તથૈવ ચ ।

ઉપદંશસ્તથા વાયોઃ કોપઃ શુક્રસુલક્ષયઃ ॥૨૮૪॥

અન્વયઃ—તિર્યગ્યોનો વા અયોનો તથા ચ દુષ્ટ્યોનો (મૈથુનં કુર્વતઃ) ઉપદંશઃ વાયોઃ પ્રકોપઃ તથા શુક્ર-સુલક્ષયઃ (ભવતિ) ॥

પશુની ચેનિમાં અથવા ચેનિ વિના—સૃષ્ટિ ક્રમ વિરુદ્ધ મૈથુન કરનારને અથવા ખરાબ ચેનિમાં મૈથુન કરનારને ચાંદીનો રોગ થાય છે, વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને વીર્યનો તથા સુખનો નાશ થાય છે. ૨૮૪

હાજતો રોકવાથી અને ચત્તા મૈથુનથી રોગ ઉચારિતે મૂત્રિતે ચ રેતસશ્ચ વિચારણે ।

ઉત્તાને ચ ભવેષ્છીં શુકાશ્મર્યાસ્તુ સંભવઃ ॥૨૮૫॥

અન્વયઃ—ઉચારિતે ચ મૂત્રિતે ચ રેતસઃ વિચારણે

(કૃતે સતિ) ચ ઉત્તાને (મૈથુને કૃતે) તુ શીઘ્રં શુકાશ્મર્યાઃ સંભવઃ ભવેત્ ॥

ઝાડાના વેગને, મૂત્રના વેગને, આવેલા વીર્યને રોકવાથી અને ચત્તા પડી મૈથુન કરવાથી પણ તરત વીર્યની પથરી થવાનો સંભવ થાય છે. ૨૮૫

સર્વમેતત્યજેતસ્માદ્યતો લોકદ્વયાઽહિતમ્ । શુકં તૃપ્તસ્થિતં મોહાન્ન સન્ધાર્ય કદાચન ॥૨૮૬॥

અન્વયઃ—તસ્માત્ એતત્ સર્વં ત્યજેત્, યતઃ (તત્) લોકદ્વયાહિતમ્ (અસ્તિ), ઉપસ્થિતં શુકં તુ મોહાન્ન કદાચન ન સંધાર્યમ્ ॥

આ બધું ત્યજવું જોઈએ; કારણ કે તે આ લોક તથા પરલોકમાં અહિતરૂપ છે; તેમ જ આવેલા વીર્યને તો મોહથી કદી ન રોકવું.

મૈથુન પછી શું હિતકારી ?

સ્નાનં સશર્કરં ક્ષીરં મધ્યમૈક્ષવસંસ્કૃતમ્ ।

વાતો માંસરસઃ સ્વપ્નઃ સુરતાન્તે હિતા અમી ॥૨૮૭॥

અન્વયઃ—સુરતાન્તે સ્નાનં સશર્કરં ક્ષીરમ્ એક્ષવસંસ્કૃતં મધ્યં વાતઃ માંસરસઃ સ્વપ્નઃ, અમી હિતાઃ (સન્તિ) ॥

મૈથુન કર્યા પછી નાહવું, સાકર સહિત દૂધ પીવું, ગોળવાળા પદાર્થ ખાવા, વાયુનું સેવન કરવું, માંસનો રસ પીવો અને નિદ્રા કરવી, એ હિતકારી છે. ૨૮૭

અતિ મૈથુનથી તુકસાન

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્શ્યપાણ્ડ્વામાયક્ષયાઃ ।

અતિવ્યવાયાજ્જાયન્તે રોગાશ્ચાક્ષેપકાદયઃ ॥૨૮૮॥

અન્વયઃ. અતિવ્યવાયાત્ શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્શ્યપાણ્ડ્વામાયક્ષયાઃ ચ આક્ષેપકાદયઃ રોગાઃ જાયન્તે ॥

બહુ મૈથુન કરવાથી શૂળ, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, દૂબળાપણું, પાંડુરોગ, ક્ષયરોગ અને આક્ષેપકરોગ (જે થવાથી શરીર વારંવાર ડાહ્યા કરે છે, તે વાયુ સંબંધી રોગ) વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮૮

રાત્રે જાગવાનું તથા સમયસરની નિદ્રાનું રૂઢી રાત્રી જાગરણં રુક્ષં કફદોષવિપાર્તિજિત્ ।

નિદ્રા તુ સેવિતાં કાલે યાતુસામ્યમતન્દ્રિતામ્ ।

પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં વહ્નિદીપ્તિં કરોતિ હિ ॥૨૮૯॥

અન્વયઃ—રાત્રી જાગરણં રુક્ષં કફદોષવિપાર્તિજિત્ (અસ્તિ), કાલે તુ સેવિતાં નિદ્રા યાતુસામ્યમ્ અતન્દ્રિતાં પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં વહ્નિદીપ્તિં કરોતિ ॥

રાત્રે જાગૃત્તુ જો દુઃખપણુ કરે છે અને
કહને તમા ઝેરની પીણને મટાડે છે (રાત્રે)
સમજસર કહેલી નિશા^૨ ખાતુજોની સમતા કરે
છે, આજસ મટાડે તમા યુદ્ધિ, વર્ણ, બળ
અને કૈસાક કરે છે તેમ જ જઠરાગિને
ખરેખર પ્રદીપ કરે છે ૨૮૬

शात निदानेऽप्याय

यो लेखि रायनसमये मधुमिमे बीजपूषणार्थम् ।
स तु कञ्जाकण्ठाप्रक्षरानिरोधायकः स्वयिति ॥
अथवा—य रायनसमये मधुमिमे बीजपूषणार्थम्
लेखि, स तु कञ्जाकण्ठाप्रक्षरानिरोधायकः स्वयिति ॥

તે માણસ સુવાના સમયે વિભેશના પાકકાનું ચૂર્ણ મધની સાથે પાટે છે, તે માણસ લાજ કૃપણ ધન્યશઃ જીવાનવાયુનું પ્રસરણ રોકાવાથી મુખે સૂકા રહે છે. ૨૬૦ આમ અર્ધા બોળા પાણી પીવાથી લાજ

अथितुः समुद्रयकासे, प्रसूतीः खडिगस्य या
पिबेद्यो । रोमावपापिमुक्तो जीवितमन्वत
सामम् ॥ २९१ ॥

अन्वय—वा सविदुः समुद्यमके सतिष्ठन्त्य अतो
प्रवृत्ति निवेद, (घ) रोयनप्रारम्भिक (च) सन्ध्या
वत्सराद्य जीवैः ॥

જે માલુસ સુધંના ઉત્કલકાળ પહેલાં
પાણીના બાકા અધો ખેળા પીવાનો નિયમ રાખે,
તે રોગ અને બચવલ્લથી મુક્ત રહી સો વર્ષ
ઉપરાંત જીવે છે ૨૬૧

टीका-इस जगत्को पदमन्त्रो लोचनपादरे
प्रवेष्ट । तथा च भोक्तृ -

* स्थिति पशुजिन्म जन्ममन्त्रह तिमिरिणी वरमे प्राहरे मन्त्र ।
एवमन्मन्त्रमन्त्रादा सुलोदनातिमन्त्रिणि प्रातःप्रातः ।

ବିଶାଳ ଗୋସ୍ୱାମୀ—

अस्मिन् प्रसूतीये रोगानुदित विद्येत् ।

वातपित्तकफान् शित्वा श्रीवेङ्कट भूपी ॥

इति सन्निवृत्ताय प्रमुषितमूर्ध्नि मा-नवचनामुपधात् ।

१ मि+श इत्तायां गौ, अतः योप = हायह मिश्रयत
मिश्रा वा मिश्र, अथवा मिश्रयत अथवा गौयं यायिमि इति
मिश्रा मिश्रयेन्नायम इति अङ्-अतः अत्रान् रिच्यतर्गा
अनु-अङ्-नेत्री अत्रान् रिच्यत, ते निष्ठा अथवा
नेन्नायी मेप्रीजे निदमीने नडे छे, ते अत्रान्
रिच्यति अथवा प्रमह, ते निष्ठा २८६

રાતનો ચાંચ પહેર શાવ ત્વારે જા જા
પીવાનો બારણ કરવાનો સમય સમજવો, કસ્ટ
કે બોજ કહે છે, 'ને રાતના ચોચા પહેરમાં રાત
રખી મૂકે જા રાજ પીએ જામ પાણી પીવાનો
સમય સરોદ્ય જવાને જરા વાર હોય ત્વારે છે.
બીજા પ્રકારમાં પણ જામ લખ્યું છે 'ને માલુસ
સુષ' બિગા પહેલા પાણીના આઠ વંધી ખેળા પી
જાય તે માલુસ વાયુ, પિપ્પ અને ક્રૂને કસ્ટીને
સો વળ' સુધી સુખેથી છે.' જા ટેકાણે મોજા
વચન ઉપરથી વાસી પાણી પીવાનું સમજવું રહી

सवारे पाणी पीवारी आ देवा भो
मर्ताचोपमहण्यो नवरजठरसपकुष्ठभो-
विश्वरा, मूनाबाठाक्षपितसमयगलशिप्योवि-
पूठाक्षिरोगा। ये कान्ते यावपिसतसक्तमहता
व्याधय सन्ति जसोस्तास्ताम्यास्योगावप-
रति पया पीवमन्ते निशाया ॥ २९२ ॥

अन्वय - निष्ठावान् अस्मै फीत पत्र बावरी मन्त्र
 शोचकान् य एव कश्चन एव (एवमेव) विष्णु मृत्यु
 अपितु मदन लक्ष्मिः को विष्णुमक्षिणेयः न अन्वये बावरी
 एव न कश्चन एव ये अन्वयः सन्ति एव ए
 नान्यथा यो वा एव अपितु ॥

શક્તિના જતે (સૂર્યોદય પહેલાં સવારે
પીપ્પલ પાણી જલશ, સોલે, વાઘડું જ
તાવ, પેટના રોગ, ઘડખ, ઠાંઠ, મેઠ
વિકાર, મૂતરવાની જડબલ, લોહીનો જઝા
ચિત્તનો જઝાડ, કાનના રોગ, મળાના રોગ
માથાના રોગ, કેદની પાછળના નીચડ
આમના રોગ, શૂળ, આમના રોગ આ
બીજા પલ વાત, પિત્ત, કવ જને કહે
ને ને રોગો થાય છે, તે તે જથા રોગો
(કાચમ પેશાદિયે પીવાનો) જલ્પાસ શખ
થી (તે પાણી) નાચ કહે છે ૨૬૨

સવારે નાઠ્ઠી પાણી પીજી ઉતામ છે
 બિગતબનનિરસીયે પ્રાતઃસ્નાપ્ય મિત્ર, પિષ્કિ
 જાલુ મરો યો પ્રાણસ્થેય ધારિ । સ મશ્તિ
 મનિપૂર્વજ્ઞાનપ્રદા તાત્પર્યતુલ્યો, અપિપસ્તિતિર્વિન
 સર્વોત્તમચિમુષ્ક ॥ ૨૨૩ ॥

अथवा - विद्याधर-विद्याधरे प्रता उत्तमान व भर
दिव्ये आणारोपेण वारि विवसि, स मस्तिन्यं वपुः
साधनस्य वसिष्ठविद्युत्विद्युत् (अन्) सर्वराये विवुत्
(वपुः) ॥

(જે માણસ) રાતનું ઘાટું અંધારું મટે ત્યારે સવારમાં ઊઠી નિત્ય નાકના છિદ્રથી પાણી પીએ, તેની બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય, આંખો ગરુડની આંખો જેવી બળવાન થાય, ઘોળાં ન આવે, વળિયાં ન વળે અને સઘળા રોગોથી તે રહિત રહે. ૨૯૩

ટીકા-નિશીથોડન નિશાન્ધકારઃ । । અર્થ ઉપર આંખો છે.)

નાકથી પાણી પીવાના ફાયદા અને નિષેધ પાતવ્યં નાસયા નીરં પ્રસૂતિત્રયમાત્રયા ॥
વ્યક્ત વલિપલિતમ્ પીનસવૈસ્વર્યકાસરોથહરમ્ ।
રજનીશ્ચયેડમ્બુ તસ્યં રસાયનં દષ્ટિસંજનનમ્ ॥
સ્નેહે પીતે ક્ષતે શુદ્ધાવાધ્માને સ્તિમિતોદરે ।
હિકાયાં કફવાતોત્યે વ્યાધૌ તદ્વારિ વારયેત્ ॥

અન્વયઃ-નાસયા પ્રસૂતિત્રયમાત્રયા નીરં પાતવ્યમ્, રજનીશ્ચય તસ્યમ્ અમ્બુ વ્યક્તવલિપલિતમ્ પીનસવૈસ્વર્ય-કાસરોથહરં રસાયનં દષ્ટિસંજનનં (ભવતિ, કિંતુ) સ્નેહે પીતે ક્ષતે શુદ્ધો આધ્માને સ્તિમિતોદરે હિકાયાં કફવાતોત્યે વ્યાધૌ તદ્ વારિ વારયેત્ ॥

નાકથી ત્રણ અર્ધા ખોળા જેટલું પાણી પીવું; રાત્રિના અંતે-સવારમાં એમ નાકથી પીધેલું તે પાણી ખીલ, વળિયાં, ઘોળાં, સળેખમ, સ્વરભંગ, ઉધરસ અને સોજા મટાડે છે અને રસાયનરૂપ થયેલું તે પાણી, આંખોને પણ સારી કરે છે, છતાં જો સ્નેહ-પાન કર્યું હોય (ધી કે તેલ પીધું હોય), ક્ષત થયેલ હોય, રેચ લીધો હોય, પેટ ચડ્યું હોય, જઠરાગ્નિ મંદ પડ્યો હોય, હેડકી આવતી હોય, અથવા કફ કે વાયુથી કોઈ રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો નાકથી પાણી પીવું નહીં. ૨૯૪, ૨૯૫

ઋતુચર્યા

ઋતુઓનાં સ્વરૂપ

ચયકોપશમા યસ્મિન્દોષાણાં સંભવન્તિ હિ ।

ઋતુપદ્ધર્કં તદાહ્યાતં રવે રાશિષુ સંક્રમાત્ ॥

અન્વયઃ-રાશિષુ રવેઃ સંક્રમાત્ તત્ ઋતુપદ્ધર્કમ્ આહ્યાતં, યસ્મિન્ હિ દોષાણાં ચયકોપશમાઃ સંભવન્તિ ॥

રાશિઓમાં સૂર્યના ફરવાથી તે છ ઋતુઓ કહેવાય છે, કે જેઓમાં વાત, પિત્ત

અને કફનાં વૃદ્ધિ, પ્રકોપ અને શમન થાય છે. ૨૯૬

ગ્રીષ્મો મેષવૃષો પ્રોક્તઃ પ્રાવૃષ્ણિમ્થુનકર્કટો ।
સિંહકન્યે રગ્નતા વર્ષા તુલાવૃશ્ચિકયોઃ શરત્ ।
ઘનુગ્રાહી ચ હેમન્તો વસન્તઃ કુમ્ભમીનયોઃ ॥૨૯૭

અન્વયઃ-મેષવૃષો ગ્રીષ્મઃ પ્રોક્તઃ, મિથુનકર્કટો પ્રાવૃટ્, સિંહકન્યે વર્ષા સ્મૃતા, તુલાવૃશ્ચિકયોઃ શરત્, ઘનુગ્રાહી ચ હેમન્તઃ, કુમ્ભમીનયોઃ વસન્તઃ ॥

મેષ અને વૃષભ, એ બે સંક્રાંતિઓ ગ્રીષ્મ કહેવાય છે; મિથુન અને કર્ક, એ બે સંક્રાંતિઓ પ્રાવૃટ્ઋતુ કહેવાય છે; સિંહ અને કન્યા, એ બે સંક્રાંતિઓ વર્ષાઋતુ કહેવાય છે; તુલા અને વૃશ્ચિક, એ બે સંક્રાંતિઓ શરદઋતુ કહેવાય છે; ઘન અને મકર, એ બે સંક્રાંતિઓ હેમન્ત કહેવાય છે અને કુંભ તથા મીન, એ બે સંક્રાંતિઓ વસન્તઋતુ કહેવાય છે. ૨૯૭

ટીકા-મેષવૃષો રવિણા સંક્રાન્તૌ । एवं मिथुनकर्कटा-वित्यादि ॥ मेष અને વૃષભ રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે; તેમજ મિથુન અને કર્ક રાશિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે, એમ સમજવું. ૨૯૭

અન્યે તુ-ખીળ્યા તો આમ કહે છેઃ
શિશિરઃ પુષ્પસમયો ગ્રીષ્મો વર્ષાશરદ્ધિમાઃ ।

માધાદિમાસયુગ્મૈઃ સ્યુઋતવઃ પદ્ ક્રમાદમી ॥૨૯૮

અન્વયઃ-શિશિરઃ પુષ્પસમયઃ ગ્રીષ્મઃ વર્ષાશરદ્ધિમાઃ-અમી પદ્ ઋતવઃ માધાદિમાસૈઃ ક્રમાત્ સ્યુઃ ॥

શિશિર, વસન્ત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમન્ત, એ છ ઋતુઓ માધ આદિ (બાર) મહિનાઓ વડે અતુલ્ય થાય છે-અર્થાત્ માધ અને ફાગણ, એ બે મહિના શિશિરઋતુ છે; ચૈત્ર અને વૈશાખ, એ બે મહિના વસન્તઋતુ છે; જેઠ અને આષાઢ, એ બે મહિના ગ્રીષ્મઋતુ છે; શ્રાવણ અને ભાદરવો, એ બે મહિના વર્ષાઋતુ છે; આસો અને કાર્તિક, એ બે મહિના શરદઋતુ છે અને માગશર તથા પોષ, એ બે મહિના હેમન્ત ઋતુ છે. ૨૯૮
છ ઋતુઓનાં નામ વિષે મતભેદનું કારણ ગણ્યા વધુ દેશે વૃષ્ટિવૃદ્ધિભાવતઃ ।
ઉર્મો મુનિમિરાહ્યાતૌ પ્રાવૃજ્વર્ષામિધાવૃત્ ॥૨૯૯

અન્ય-આત્મા દક્ષિણે રહેશે જો. અનુભવ
મુનિમિ પ્રાણપામિની રમો કદ્દ અન્યનાં ॥

અત્રાથી દક્ષિણ તરફના દેશમાં વરસાદ
પણે થાય છે, તેને લીધે મુનિઓએ (ત્યાં)
પ્રાવૃદ્ધ અને વધી નામની બે ઋતુઓ કહી છે;
અર્થાત્ જુદી જુદી વર્ષા છે; એટલે ત્યાં શ્રીભ,
પ્રાવૃદ્ધ, વર્ષા, શરદ, હેમત તથા વસત-એમ છ
ઋતુઓ, રહુઆ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે
શિશિર ઋતુ સિવાયની હોય છે રહુ-
[તથા પયોતરે રહેશે હિમ્વતુરમાયત ।
પતાજુમી સમાપ્તાતો હેમ્વતવિશિષ્ટાવતુ ॥

અન્ય-ત્યાં દુવ રતરે રહેશે હિમ્વતુરમાયત
હેમ્વતવિશિષ્ટે ઇતો રમો કદ્દ અન્યનાં ॥

તેમજ એ જ અત્રાથી ઉત્તર તરફના
દેશમાં હિમ પ્રજ્ઞ જ હોય છે, તેથી હેમત અને
શિશિર-એ બે ઋતુઓ (જુદી જુદી) કહી છે
અર્થાત્ ત્યાં શિશિર, વસત, શ્રીભ, વર્ષા,
શરદ અને હેમત, એમ છ ઋતુઓ રહુઆ
શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાવૃદ્ધ ઋતુ સિવાય
ની હોય છે]

બે અયન અને તેના ગુણ
ઉત્તરપવનમયેસૈ પૌરે સ્વાદિતિમાયમ્ ॥
માધ્યમ્યે ચક્ષુરે તતોગ્રધક્ષુરે હિમ્ ॥૩૦૦॥

અન્ય-તે અયે ઉત્તરપવન પૌરે સ્વાદિતિમાયમ્,
ચક્ષુરે તતોગ્રધક્ષુરે, અન્ય ચક્ષુરે હિમ્ (અસ્તિ) ॥

પહેલી ત્રણ ઋતુઓથી ઉત્તરાયણ શાશ
અને બીજી ત્રણ ઋતુઓથી દક્ષિણાયન શાશ
છે; પહેલું-ઉત્તરાયણ બરમ ॥ તથા બળને
કરનાર છે અને બીજું-દક્ષિણાયન ટાકું છે
તથા બળ દેનાર છે ૩૦૦

ઋતુઓના ગુણરોપ

હેમ્વતઃ શીતલઃ સિન્ધ્ય સ્વાતુર્કરચક્ષિત્ ॥
શિશિરઃ શીતલોઽતિવ કક્ષો વાતાગ્નિવર્ધકઃ ॥૩૦૧॥

અન્ય-હેમ્વત શીતલ રહુત્તુ અત્યવિહિત,
શિશિર શીતલ સ્ત્રીય સ્થ વાતાગ્નિવરન (અસ્તિ) ॥

હેમતઋતુ કહી છે, સિન્ધ્ય છે, શીતલ
ઉત્તરવન્યાર છે અને અત્યવિહિતને વધારનાર છે
શિશિરઋતુ કહી છે, અત્યવ રૂક્ષ છે અને
વાયુ તથા અગ્નિને વધારનાર છે ૩૦૧

ટીકા-હેમ્વત રહુત્તુ-પ્રારંભ રહેતુ સ્વાતુરકરચક્ષિ-
પ્રવન્યવર્ધકિ વેદ્યમ્-હેમ તઋતુ વાયુપ્રતી રહુત્તુમાં
શીતલ ઉત્તરવન્યાર છે એમ બીજી ઋતુમાં ખુ
સમજાવેલું ૩૦૧

વસન્તો મધુરઃ સિન્ધ્યઃ પ્રોત્તમચક્ષિત્ ॥
શ્રીય્મો કક્ષોઽતિવકુદ્ધ પિત્તકૃત્તમાનાશકઃ ॥૩૦૨॥
અન્ય-વસન્ત મધુર, સિન્ધ્ય વ વ પ્રોત્ત-
મચક્ષિ, શ્રીય્મ સ્થ અતિવકુદ્ધ પિત્તકૃત્તમાનાશક-
(અસ્તિ) ॥

વસન્તઋતુ (પદાર્થોમાં) મધુરપણ ઉત્ત-
ભવનાર છે, સિન્ધ્ય છે અને કહીની વૃદ્ધિ
કરનાર છે શ્રીય્મઋતુ રૂક્ષ છે, પદાર્થોમાં
વધી લીધાથ ઉત્તરવન્યાર છે, પિત્ત કરનાર છે
અને કહીનો નાશ કરનાર છે ૩૦૨

વર્ષા શીતા શિશિરો ધીમાન્યામિત્યર્થઃ ॥
શરદુત્થા પિત્તકર્ત્રી વૃષ્ણં મધ્યવચ્ચાવશઃ ॥૩૦૩॥

અન્ય-વર્ષા શીતા શિશિર વધિમાન્યમિ-
ત્યર્થ (અસ્તિ) શરદ ઉત્થા પિત્તકર્ત્રી વૃષ્ણં મધ્ય-
વચ્ચાવશઃ (અસ્તિ) ॥

વર્ષાઋતુ કહી છે, બળવશ કરનાર છે,
અગ્નિને મદ કરનાર છે અને વાયુને વધા
રનાર છે શરદઋતુ બરમ છે, પિત્ત કરનાર છે
અને માણસોને પ્રશ્નમ બળ ભાવનાર છે ૩૦૩
અપમ્બોપોષકમાં વાયોપ્રીયાદિયુ ત્રિયુ ।
વર્ષાદિયુ વ પિત્તસ્ય શ્લેષ્મા શિશિરોપિયુ ॥૩૦૪॥

અન્ય-શીત્તાદિયુ ત્રિયુ રમો વચ્ચાવેષકઃ,
વર્ષાદિયુ (ત્રિયુ) પિત્તસ્ય વચ્ચાવેષકમાં, શિશિર-
ોપિયુ (ત્રિયુ) શ્લેષ્મા વચ્ચાવેષકમાં (સ્તુ) ॥

શ્રીય્માદિ ત્રણ ઋતુઓમાં વાયુની વૃદ્ધિ,
કોપ તથા શમન શાશ છે; વર્ષાદિ ત્રણ ઋતુ
ઓમાં પિત્તની વૃદ્ધિ, કોપ તથા શમન શાશ
છે અને શિશિર આદિ ત્રણ ઋતુઓમાં કહીની
વૃદ્ધિ, કોપ તથા શમન શાશ છે; જેમકે
શ્રીય્મઋતુમાં વાયુનો અથ (વધારો) શાશ છે,
વર્ષાઋતુમાં વાયુનો પ્રકોપ શાશ છે અને
શરદઋતુમાં વાયુનું શમન શાશ છે; વર્ષાઋતુમાં
પિત્તનો અથ (વધારો) શાશ છે, શરદઋતુમાં
પિત્તનો પ્રકોપ શાશ છે અને હેમતઋતુમાં
પિત્તનું શમન શાશ છે, શિશિરઋતુમાં કહીને
વધારો શાશ છે, વસન્તઋતુમાં કહીનો પ્રકોપ

થાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં કફનું શમન થાય છે. ૩૦૪

ચીયતે લઘુરુક્ષામિરોષધીમિઃ સમીરણઃ ।

તદ્વિષ્યસ્તાદ્વિધે વેહે કાલસ્યૌષ્ણ્યાન્ન કુપ્યતિ ॥૩૦૫

અન્વયઃ—(ગ્રીષ્મે) લઘુરુક્ષામિઃ ઓષધીમિઃ તદ્વિષ્યઃ સમીરણઃ તદ્વિધે વેહે ચીયતે, (કિંતુ) કાલસ્ય ઔષ્ણ્યાત્ ન કુપ્યતિ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં હલકી અને રૂક્ષ ઔષધિ-ઓથી તેવા પ્રકારનો—હલકો અને રૂક્ષ પવન, તેવા પ્રકારના—હલકા અને રૂક્ષ થયેલા (દરેક) શરીરમાં વધે છે, પણ તે કાળની ગરમીને લીધે પ્રકોપ પામી શકતો નથી. ૩૦૫

ટીકા—તદ્વિધો—રૂક્ષો લઘુથા । તદ્વિષ્યે—રૂક્ષે લઘૌ ચ ॥ તદ્વિધે—એટલે રૂક્ષ અને હલકો (પવન); તદ્વિધે એટલે રૂક્ષ અને હલકું થયેલ (શરીરમાં).

અદ્ભિરમ્લવિપાકામિરોષધીમિશ્ચ તાદશમ્ ।

પિત્તં યાતિ ચયં કોપં ન તુ કાલસ્ય શૈત્યતઃ ॥૩૦૬

અન્વયઃ—(વર્ષાસુ) અદ્ભિઃ ચ અમ્લવિપાકામિઃ ઔષધીમિઃ તાદશમ્ (અમ્લવિપાકૃતં) પિત્તં ચયં યાતિ, (કિંતુ) કાલસ્ય શૈત્યતઃ કોપં તુ ન યાતિ ॥

વર્ષાઋતુમાં ખાટા પાકવાળાં પાણી અને તેવી જ ઔષધિઓથી તેવું જ—ખાટા પાક-વાળું પિત્ત વધે છે, પણ એ વધેલું પિત્ત, તે કાળના શીતપણાને લીધે પ્રકોપ પામી શકતું નથી. ૩૦૬

ચીયતે રુક્ષશીતામિષદકૌષધિમિઃ કફઃ ।

તુલ્યે ચ કાલે દેહે ચ પ્રસ્કન્નત્વાન્ન કુપ્યતિ ॥૩૦૭

અન્વયઃ—(શિશિરે) રુક્ષશીતાદિમિઃ ઉદકૌષધિમિઃ કફઃ ચીયતે, (કિંતુ) તુલ્યે કાલે ચ તુલ્યે ચ દેહે પ્રસ્કન્નત્વાત્ ન કુપ્યતિ ॥

શિશિરઋતુમાં રૂક્ષ અને શીતલ પાણીથી તથા તેવી જ ઔષધિઓથી કફ વધે છે, પણ એ વધેલો કફ પોતાના જેવા જ રૂક્ષ અને શીતળપણાવાળા કાળમાં તથા તેવા જ પોતાના જેવા થયેલા (દરેક) દેહમાં થીજી ગયેલો રહેવાથી પ્રકોપ પામી શકતો નથી. ૩૦૭

ટીકા—તુલ્યેડપિ કાલે—રૂક્ષે શીતલે ચ, પ્રસ્કન્નત્વાત્—વેહે શુષ્કત્વાત્ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી ગયો છે.) હિમે યાતિ શમં પિત્તં વાયુઃ પ્રલેપ્મા ચ ચીયતે । સ વાયુઃ શિશિરે કોપં યાત્યેવોપચયં કફઃ ॥૩૦૮

અન્વયઃ—હિમે પિત્તં શમં યાતિ, વાયુઃ પ્રલેપ્મા ચ ચીયતે, સઃ વાયુઃ શિશિરે કોપં યાતિ, કફઃ (તુ) ઉપચયમ્ એવ યાતિ ॥

હેમંતઋતુમાં પિત્તનું શમન થાય છે અને વાયુ તથા કફનો વધારો થાય છે. એ હેમંતઋતુમાં વધેલો તે વાયુ, શિશિરઋતુમાં પ્રકોપ પામે છે, પણ કફ તો માત્ર વધ્યા જ કરે છે. ૩૦૮

હેમન્તે સંચિત્ત વાયુઃ શિશિરે ત્વતિચીયતે । શીતલિગ્ધગુરુદ્રવ્યૈઃ શૈત્યસ્કન્નૌ ન કુપ્યતિ ॥૩૦૯

અન્વયઃ—હેમન્તે શીતલિગ્ધગુરુદ્રવ્યૈઃ સંચિત્તઃ પ્રલેપ્મા શિશિરે તુ અતિચીયતે, (કિંતુ) શૈત્યસ્કન્નઃ ન કુપ્યતિ ॥

હેમંતઋતુમાં શીતળ, સ્નિગ્ધ અને ભારે પદાર્થોથી વધેલો કફ શિશિરઋતુમાં તો બહુ જ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ (ઋતુની) શીતલ-તાથી કઠણ થઈ રહેવાને લીધે પ્રકોપ પામી શકતો નથી. ૩૦૯

હિતિ કાલસ્વમાવૌડ્યમાહારાદિવશાત્પુનઃ । ચયાદીન્યાન્તિ સઘોડપિ દોષાઃ કાલે વિરોષતઃ ॥

અન્વયઃ—હિતિ અયં કાલસ્વમાવઃ (અસ્તિ તથાપિ) પુનઃ આહારાદિવશાત્ દોષાઃ સઘઃ અપિ ચયાદીન્ યાન્તિ, કાલે (તુ) વિરોષતઃ (ચયાદીન્ યાન્તિ) ॥

એ પ્રમાણે આ કાળનો સ્વભાવ છે, છતાં (તેવા તેવા) આહારાદિને લીધે (તે) દોષો (કાળ વિના પણ) તરત જ વૃદ્ધિ, પ્રકોપ અને શમનને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ પોત-પોતાના કાળમાં વિશેષ કરી વૃદ્ધિ, પ્રકોપ અને શમનને પામે છે. ૩૧૦

દરરોજ દિવસરાતમાં છયે ઋતુઓ દેખાય છે

ટીકા—ચયાદીન્—ચયકોપશમાન્ । પૂર્વાર્હ્ણે વસન્તસ્ય લિઙ્ગં, મધ્યાહ્ને ગ્રીષ્મસ્ય, અપરાહ્ણે પ્રાશ્ણઃ, પ્રદોષે વર્ષિકમ્, શારદમધરાત્રે, પ્રત્યૂષસિ હેમન્તમુપલક્ષયેત્ । એવમહોરાત્રમપિ વર્ષમિવ, શીતોષ્ણવર્ષાદિલક્ષણં દોષોપ-ચયપ્રકોપોપશમનૈઃ જાનીયાદિતિ સુશ્રુતઃ ।

શ્લોકમાં ‘ચયાદીન્’ પદનો અર્થ વધારો, પ્રકોપ તથા શમન, એ છે. દિવસના પડેલા ભાગમાં વસંતનાં. બપોરે ગ્રીષ્મનાં, બપોર પછી પ્રાશ્ણ-ઋતુનાં, સાંચકાલે વર્ષાઋતુનાં, મધરાતે શરદઋતુનાં અને પરાહ્ણે હેમંતઋતુનાં ચિહ્ન દેખાય છે; માટે એક દિવસરાત્રિમાં પણ આખા વર્ષની પેઠે

રાશ્ન અરમી અને વરસાદના ચિક્કો ડોષોની વૃદ્ધિ, પ્રકોપ તથા શમન ઉપરથી બાબુવા, એમ સુખત કહે છે ૩૧૦

સમય વિના પણ દોષોની વૃદ્ધિ બ્લાઈટુ' કારણ સ્વયંકોપશમાનોપા વિદ્યાપદારસેષમૈઃ ।

સમાનૈર્વામ્યપ્રકાલેપિ વિપરીતિવિપરીતયમ્ ॥૩૧૧॥
અન્ય-અમાને વિદ્યાપદારસેષમૈઃ અન્યએ અપિ હોવા સ્વયંકોપશમાનોપા યાન્તિ, વિપરીતે (જાણે અપિ) વિપરીતે યાન્તિ ॥

સમાન-એટલે જેઓથી દોષોની વૃદ્ધિ થાય એવા વિદ્યાર અને આદ્યારનું સેવન કરવાથી સમય વિના પણ દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે જેઓથી પ્રકોપ થાય એવા વિદ્યાર અને આદ્યાર સેવવાથી સમય વિના પણ પ્રકોપ થાય છે અને જેઓથી શમન થાય એવા વિદ્યાર અને આદ્યાર સેવવાથી સમય વિના પણ શમન થાય છે, તેમજ વિપરીત-એટલે જેઓથી વૃદ્ધિ જટકે એવા વિદ્યાર અને આદ્યારનું સેવન કરવાથી સમય હોવા છતાં વૃદ્ધિ જટકે છે, જેઓથી પ્રકોપ જટકે એવા વિદ્યાર અને આદ્યારનું સેવન કરવાથી સમય છતાં પ્રકોપ જટકે છે અને જેઓથી શમન જટકે એવા વિદ્યાર અને આદ્યારનું સેવન કરવાથી સમય છતાં શમન જટકે છે ૩૧૧

રીક્ષ-સમાનસુત્રે -અર્થાદિવામૈરિતિ ચણ્ડ ।
વિપરીતે જાણેડિ વિપરીતયમ્ ॥ (અર્થ) ભાર્યાતરમાં બાવી ગયો છે)

સુખુતે કહેણું દોષવૃદ્ધિનું લક્ષણ
સ્વસ્થાનસ્વસ્થ હોયસ્વ વૃદ્ધો સ્વાસ્થ્યમ્બકોહતા ।
પીતામ્બાસતા વદ્ધિમન્વતા બાહ્યગોલ્પમ્ ।
માલસ્યં પપદેતો નુ દ્રેવસ્ય અપલ્પાપ્પમ્ ॥૩૧૨॥
અન્ય-સ્વાસ્થ્યમ્બકોહતા હોયસ્વ વૃદ્ધો (અર્થ) સ્વાસ્થ્યમ્બકોહતા પીતામ્બાસતા વદ્ધિમન્વતા મગ્ગોરણમ્ જ માલસ્ય (મરતિ), પપદેતો નુ દ્રેવ જ- (અર્થ) પપદપદ (સેવમ્) ॥

(સુખુત કહે છે કે) 'પોતાના શ્વાનમાં રહેલો દોષ વધે ત્યારે ઠોઠો સ્વચ્છ થઈ જાય છે, અજમા પીગણ થઈ જાય છે, અગ્નિ મઠ થઈ જાય છે, શરીરમાં આરેપણું થાય છે, આળસ થાય છે અને જેથી વૃદ્ધિ થઈ શકાય

તે પદાર્થ ઉપર અભિજ્ઞ થાય છે, આ ઉપરથી દોષની વૃદ્ધિ થવાનું લક્ષણ બાબુનું.'

દોષોને વધતાં જ એકાગ્ર કરવા
સ્વંયપાપહતા હોવા જામતે નોતરા ગતી ।
તે ત્વપપુ ગતિપુ મયન્તિ વલ્લભત્તપ ॥૩૧૩॥
અન્ય-સ્વંયપાપહતા હોવા ગતિપુ મયન્તિ ॥
જામતે, તે ત્વ ગતિપુ ગતિપુ મયન્તિ ॥
વૃદ્ધિના સમયમાં જ દોષોને એકાગ્ર કર્યા હોય, તો તે દોષો વધારે અતિ પામી શકતા નથી, પણ જો એકાગ્ર કરવામાં ન આવે, તો તેઓ વધારે અતિઓ પામીને બહુ જ બળવાન થઈ જાય છે ૩૧૩

વર્ષાઋતુમાં પાળવાના નિયમો
વર્ષાસુ પ્રવચ્ચો વાયુસ્તસ્માન્નિમ્બારપક્ષપા ।
રસા સેવ્યા ધિક્કેષ્ય પવનસ્થોપશાન્તયે ॥૩૧૪॥
અન્ય-વર્ષાસુ વાયુ પ્રવચ્ચ મરતિ, હસ્તા પવનસ્થ ઉપશાન્તય મિથ્યદય જવ રસા નિષેધ સેવ્યા ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુ પ્રબળ થાય છે, માટે તેની શાંતિ કરવા મધુર, ખાટા અને ખારા-ત્રણ રસને વિશેષે કરી સેવવા ભેદજે. ૩૧૪
મહેશ્વરીજી વળુપા ક્ષિપ્રત્વં પદ્ધિરોગતા ।

તત્કેરશાન્તયે સેવ્યા અપિ ક્ષુભાવપક્ષપાઃ ॥૩૧૫॥
અન્ય-અપ-અસ્માત્ વર્ષાસુ વાયુ ક્ષિપ્રત્વં વિશેષત મરત્, તત્કેરશાન્તય ક્ષુભાવ જવ રસા (રસા) સેવ્યા ॥

વર્ષાઋતુમાં શરીરની ભીનાશ વિશેષે કરી થઈ જાય છે, માટે તે ભીનાશને શાંત કરવા વીખા, હઠવા અને તૂરા-એ ત્રણ રસ પણ સેવવા ૩૧૫

સેવ્યમૈ મરતૈ સેવ્યં વધુપાં જાગ્રત્કામિનમ્ ।
ગોધૂમા શાલ્યો માયા જાતૈ કૌરૈ જાતૈ સ્પુતમ્ ॥
અન્ય-(વર્ષાસુ) રહેતૈ મરતૈ ઉપ રસે જાગ્રત્કામિનમ્, ગોધૂમા શાલ્ય માયા કૌર જાતૈ સ્પુત (વ) જાતૈ સેવ્યમ્ ।

વર્ષાઋતુમાં શેક લેવો, શરીર પર તેડથી મરત કરવું, ફીડી ખાવું હોય તો મરી બારિ અરમ પદાર્થ સંક્રિત ખાવું, વજદાના અનવરોગ માસે ખાવું, ૫૬, યાખા તથા અડ ૧ બાવી મરત જેઓ ન ખાતાવાર તેમજ પોતાને જે અનુકૂળ પડે, તે ઉપયોગમાં મેલી

ખાવા, તથા કૂવાતું અને અદ્ધરથી ઝીલેલું પાણી પણ પીવું. ૩૧૬

ન મજેત્પૂર્વપવનં વૃષ્ટિં ધર્મં હિમં શ્રમમ્ ।
નદીતીરં દિવાસ્વપ્નં રુક્ષં નિત્યં ચ મૈથુનમ્ ॥૩૧૭॥

અન્યય:-(વર્ષાસુ) પૂર્વપવનં વૃષ્ટિ ધર્મં હિમં શ્રમં નદીતીરં દિવાસ્વપ્નં રુક્ષં ચ નિત્યં મૈથુનં ન મજેત્ ॥

(વર્ષાઋતુમાં) પૂર્વ દિશાનો પવન સેવવો નહીં, વરસાદને સેવવો નહીં, ઘામમાં રહેવું નહીં, હિમને સેવવું નહીં, પરિશ્રમ કરવો નહીં, નદીકાંઠે રહેવું કે જવું નહિ, દિવસે સૂવું નહીં, રૂક્ષ પદાર્થો સેવવા નહીં અને નિત્ય મૈથુન કરવું નહીં. ૩૧૭

શરદઋતુમાં પાળવાના નિયમો

સર્પિઃ સ્વાદુકષાયતિક્કરસા યચ્છીતલં યજ્ઞધુઃ, ક્ષીરં સ્વચ્છસિતેક્ષવઃ પદુરસઃ સ્વલ્પં પલં જાઙ્ગલમ્ । ગોધૂમા યવમુદ્ગરાલિસહિતા નાદેયં મંશૂદકં, ચન્દ્રશ્વન્દનમિન્દુરાજિરજની માલ્યં પટો નિર્મલઃ ॥૩૧૮॥ વિશ્રામઃ સુહૃદાં ગણેષુ મધુરા વાચઃ સરઃ ક્રોડનં, પિત્તાનાં ચ વિરેચનં ઘલવતો યુક્તં શિરામોક્ષણમ્ । પતાન્યત્ર ધનાવસાનસમયે પથ્યાનિ મુઞ્ઞેદધિવ્યાયામામ્લકદૂષ્ણાતીક્ષ્ણદિવસસ્વપ્નં હિમં ચાતપમ્ ॥૩૧૯॥

અન્યય:-સર્પિઃ, સ્વાદુકષાયતિક્કરસા, યત્ શીતલં, યત્ લઘુ, ક્ષીરં, સ્વચ્છસિતેક્ષવઃ. પદુરસઃ, સ્વલ્પં જાઙ્ગલં પલમ્, યવમુદ્ગરાલિસહિતાઃ ગોધૂમાઃ, નાદેયં (જલમ્), અંશૂદકં, ચન્દ્રઃ, ચન્દનમ્ । મિન્દુરાજિરજની, માલ્યં, નિર્મલઃ પટઃ, સુહૃદાં ગણેષુ વિશ્રામઃ, મધુરાઃ વાચઃ, સરઃક્રોડનં, પિત્તાનાં ચ વિરેચનં, ઘલવતઃ શિરામોક્ષણં યુક્તમ્-એતાનિ અત્ર ધનાવસાનસમયે પથ્યાનિ, (કિંતુ) દધિવ્યાયામામ્લકદૂષ્ણાતીક્ષ્ણદિવસસ્વપ્નં, હિમં ચ આતપં મુચેત્ ॥

ઘીતું સેવન કરવું; મધુર, તૂરા તથા કડવા રસતું સેવન કરવું; જે પદાર્થ ઠંડા અને હલકા છે તેઓતું સેવન કરવું; રૂધ પીવું તથા ખાવું; ઘોળી અને સ્વચ્છ શેલડીઓ ખાવી; ખારો રસ ખાવો; થોડું થોડું વગડાઉ જાનવરોતું માંસ ખાવું; ઘઉં, જવ, મગ અને ચોખા ખાવા; નદીતું જળ પીવું કે અંશૂદક પીવું; (અંશૂદકતું લક્ષણ પછીના શ્લોકમાં કહેવાશે.) કપૂર, અંદન, આંદનીવાળી

રાત, ફૂલ અને નિર્મળ વસ્તુતું સેવન કરવું; મિત્રોના મંડળમાં ખેસવું, મીઠી મીઠી વાતો કરવી, તળાવમાં કીડા કરવી, પિત્તવાળા માણસોએ રેચ લેવો; બળવાન પુરુષોએ કસ ખોલાવવી; આટલાં શરદઋતુમાં હિતકારી છે; પણ શરદઋતુમાં દહીં ખાવું નહીં, કસરત કરવી નહીં; ખાટું, તીખું, ગરમ અને તીક્ષ્ણ હોય તે ખાવું નહીં; દિવસે સૂવું નહીં, બરફતું સેવન કરવું નહીં, અને તડકો લેવો નહીં. ૩૧૮, ૩૧૯

ટીકા-ચન્દ્રઃ-કપૂર:-૩૧૮ માં શ્લોકમાં 'ચન્દ્રઃ' એ પદનો અર્થ કપૂર સમજવો.

અંશૂદકલક્ષણમાહ-અંશૂદકતું લક્ષણ કહે છે :
દિવસેઝર્કકરેણુપું નિશિ શીતકરાંશુમિઃ ।

જેયમંશૂદકં નામ સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

અન્યય:-દિવસે ઝર્કકરેઃ જુષ્ટં, નિશિ શીતકરાંશુમિઃ જુષ્ટમ્ (જલમ્) અંશૂદકં નામ જ્વેયમ્, (તત્) સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ (ચ અસ્તિ) ॥

‘જે પાણી ઉપર દિવસે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય અને રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય, તે પાણી અંશૂદક સમજવું; એ પાણી સ્નિગ્ધ છે અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.’ ૩૨૦

ટીકા-અત્ર સમગ્રપ્રાપ્ત્યર્થે દિવસપાદદ્વયં નિશાપાદ-
દ્વય । અહીં સમગ્ર પ્રાપ્તિ માટે આ સૂચન છે, કે જે જળ ઉપર દિવસના એ ભાગમાં સૂર્યનાં અને રાતના એક ભાગમાં ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તે જળ પૂરેપૂરું અંશૂદક છે. ૩૨૦

इक्षवः शालयो मुद्गाः सरोऽम्भः कथितं पयः ।
शरद्येतानि पथ्यानि प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ३२१ ॥

અન્યય:-શરદ્દિવસઃ શાલયઃ મુદ્ગાઃ સરોઽમ્ભઃ, કથિતં પયઃ પ્રદોષે ચેન્દુરશ્મયઃ-એતાનિ પથ્યાનિ (સન્તિ) ॥

શરદઋતુમાં શેલડી, ચોખા, મગ, તળાવતું પાણી, ઊંતું રૂધ અને પ્રદોષ કાળમાં (એટલે રાત્રિના આરંભકાળે) ચંદ્રનાં કિરણો, આટલાં હિતકારી છે. ૩૨૧

હિમંતઋતુમાં પાળવાના નિયમો
પ્રાતર્મોજનમમ્લમિષ્ઠલવળાનચ્ચર્મશ્રમાન્,
ગોધૂમૈક્ષવશાલિમાપિપિશિર્તપિપ્તં નવાન્નં તિલાન્ ।
કસ્તૂરી વરકુશ્કુમાયુર્યુતામુખામ્બુશૌર્ચં તથા,
સ્નિગ્ધં સ્ત્રીપુ સુલં શુરૂખ્યાવસનં સેવેત હેમન્તકે ॥

અન્વય:-ય: નર: एषु ऋतुषु एतै: विधिभि: वर्तते, स: ऋतुकृतान् दोषान् कदाचन नैव लभते ॥
 જે માણસ આ ઋતુઓમાં કહેલા તે તે નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે, તે ઋતુઓથી થતી હરકતોને કદી પામતો જ નથી. ૩૨૭
 ઇતિ શ્રીમિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીમાન ભાવમિત્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં ૪થું દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા પ્રકરણ સમાપ્ત

૫ : મિશ્રવર્ગ પ્રકરણ

રોગનું લક્ષણ અને પ્રકાર

રોગસ્તુ દોષવૈષમ્યં દોષસામ્યમરોગતા ।

રોગા દુ:સ્વસ્ય દાતારો જ્વરપ્રમૃતયો હિ તે ॥ ૧ ॥

અન્વય:-દૌષવૈષમ્યં તુ રોગઃ, દોષસામ્યમ્ અરોગતા, દુ:સ્વસ્ય દાતાર: જ્વરપ્રમૃતય: તે રોગા: હિ (સન્તિ) ॥

(વાજબટ કહે છે કે) 'દોષોની વિષમતા થાય એ રોગ છે અને દોષોની સમતા રહે એ આરોગ્ય છે. દુ:ખ દેનારા જે તાવ વગેરે છે, તે રોગ જ છે. ૧

તે ચ સ્વાભાવિકા: કેચિકેચિદાગન્તવ: સ્મૃતા: । માનસા: કેચિદાસ્વાતા: કથિતા: કેઽપિ કાયિકા: ॥

અન્વય:-તે ચ કેચિત્ સ્વાભાવિકા:, કેચિત્ આગન્તવ: સ્મૃતા: । કેચિત્ માનસા: આસ્વાતા:, કેઽપિ કાયિકા: કથિતા: (સન્તિ) ॥

તે કેટલાક સ્વાભાવિક, કેટલાક આગંતુક, કેટલાક માનસ અને કેટલાક કાયિક રોગ કહેલા છે. ૨

ટીકા-તત્ર સ્વાભાવિકા:-શરીરસ્વભાવોદેવ જાતા: ક્ષુત્પિપાસાસુષુપ્તિજનામૃત્યુપ્રમૃતય: । અથવા સ્વસ્વભાવ-ઉત્પત્તેર્જાતા: સ્વાભાવિકા:-સહજા इति यावत् । તે ચ જન્માન્તવાદય: । આગન્તવોઽમિષાતાદિજનિતા:, અથવા જન્મોત્તરમાવિન: । માનસા:-કામક્રોધલોભમોહ-મયામિમાનદૈન્યપૈશુન્યશોકવિપાદેર્થાસૂયામાત્સર્યપ્રમૃતય:, અથવા હન્યાદાપસ્મારમૂર્છાત્રમમોહતમ:સંન્યાસપ્રમૃતય: । કાયિકા:-પાણ્ડુરોગપ્રમૃતય: ॥

તેમાં સ્વાભાવિક એટલે શરીરના સ્વભાવથી જ થતાં ભૂખ, તરસ, સૂવાની ઇચ્છા, ધડપણ અને મરણ વગેરે સમજવાં; અથવા જન્મોદયપણ વગેરે જન્મની સાથે જ હોય છે, તેઓને સ્વાભાવિક રોગ સમજવા; આને સહજ કહે છે. લાકડી કે

પથરા વગેરે વાગવાથી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને આગંતુક-આવેલા રોગ સમજવા; અથવા જન્મ થયા પછી જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને આગંતુક રોગ સમજવા. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, અભિમાન, દીનતા, આડિયાપણું, શોક, ખેદ, ઈર્ષ્યા, પરાયા ગુણોમાં દોષોનું આરોપણ કરવાની ટેવ અને બીજાનું ભલું સહન નહીં થવાની ટેવ વગેરે; અથવા હન્યાદ, વાર્ધ, મૂર્છા, ભ્રમ, મોહ, તમસ, સંન્યાસ (એક જાતનો મૂર્છાનો પ્રકાર) વગેરે જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને માનસ-એટલે મનના રોગ સમજવા અને પાંડુરોગ વગેરે જે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓને કાયિક-એટલે કાયાના રોગ સમજવા. ૨

કર્મથી થતા રોગો

કર્મજા: કથિતા: કેચિદ્દોષજા: સન્તિ ચાપરે ।

કર્મદોષોદ્ભવાશ્ચાન્યે વ્યાધયસ્ત્રિવિધા: સ્મૃતા: ॥ ૩ ॥

અન્વય:-કેચિત્ વ્યાધય: કર્મજા: કથિતા:, અપરે ચ દોષજા: સન્તિ, અન્યે ચ કર્મદોષોદ્ભવા: (સન્તિ, इत्येवं) વ્યાધય: ત્રિવિધા: સ્મૃતા: ॥

કેટલાક વ્યાધિઓ કર્મથી થાય છે, કેટલાક વ્યાધિઓ વાત, પિત્ત તથા કફરૂપ દોષથી થનારા હોય છે; અને કેટલાક વ્યાધિઓ કર્મ તથા દોષ એ બન્નેથી થાય છે; એમ કર્મજ, દોષજ અને કર્મદોષજ-એ રીતે ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિઓ કહ્યા છે. ૩

ટીકા-તત્ર કર્મજા-વ્યાધય:-યત્રાપાપનં दुष्कर्म प्रबलं केवलभोगनाश्यम् प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाता:, न तु दुष्टवातादिदोषेण जनिता: । तथा-

‘यथाशास्त्रं तु निर्णीतो यथाव्याधि चिकित्सित: ।

न शमं याति यो व्याधि: स ज्ञेय: कर्मजो बुधै: ॥’

તેમાં કર્મથી ઉત્પન્ન થતા રોગો-એટલે પોતાના પૂર્વજન્મનું જે દુષ્ટ કર્મ, મહા બળવાન હોઈ કેવળ ભોગવવાથી મટે એવું અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી મટે એવું હોય, તેથી જ ઉત્પન્ન થયા હોય, પણ દુષ્ટ થયેલા વાયુ વગેરે દોષોથી ઉત્પન્ન થયા ન હોય, તે રોગોને કર્મજ રોગ સમજવા; તેમ જ ‘શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિર્ણય કરેલો તથા રોગ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરેલો છતાં જે રોગ શાંત ન થાય, તે રોગને સમજીએ એ કર્મજ રોગ જાણવો.

દોષજ રોગો

દોષજા:-મિથ્યાહારવિહારપ્રકૃપિતવાતપિત્તકફજા: । નતુ મિથ્યાહારવિહારિણામપિ પ્રાપ્તનસુકૃતેન નૈક્યં

દક્ષત એવ, છતો રોવજેનપિ માત્રવતુત્તમૈવ કારણમ્,
તત્ કર્મ રોવમા હિતિ? કચ્છતે, રોવજેનપિ વસ્તુતઃ
આરિભવત્ કુલ્લમ્ મતત્ એવ, કિમ્તુ તત્ સિધ્ધિશ્ચ
મિદમ્ દલિત્વ રોવા હેતુરો દક્ષત્ત્વમ્ હિતિ રોવમા દલુત્ત્વમ્
હિતિ સમ્યક્ષે ॥ એટલા આકારવિકાર કરવાને લીધે
પ્રકોપ પામેલા વાત, પિત્ત બને કદથી ને રોજો
ઉત્પન્ન થવા રોવ તેજોને દેલજ રોમ સમજવા.
આથી સહા ચાલ કે એટલા આકારવિકાર કરનારા
માત્રસેા પશુ પૂર્વજન્મનાં પુણ્યથી રોગરહિત
નેવામાં આવે છે, મરિ દેલજ રોજોમા પશુ
પૂર્વજન્મનું પાપકર્મ ન કારણ રોવ છે, છતાં
દેલજ રોજો કેમ કહે છે?

આનું સમાધાન આ છે ને કે દેલજ
રોજોમા પશુ ખરી રીતે પૂર્વજન્મનાં કરેલું પાપ
કર્મનું પરેલું ન કારણ છે, તોપણ તે રોજોમા
એટલા આકારવિકારોથી દુષિત થયેલા વાતુ આદિ
રોગો પશુ કારણરૂપ નેવામાં આવે છે, તેથી
તેઓનું 'દેલજ' નામ કહેવાય છે

કર્મ તથા રોવ એ બન્નેથી જતા રોગો

'સ્વસ્થરોવા મીમાંસતે ક્ષેપા અતોરોવા' ॥

જન કારણ કુલ્લમ્ પ્રકલ્લ, કયો રોવજન્યૈરપિ
આરોગીવત્તે, ૫ - કનાલે છીલે મવતિ । રોવા-
સ્વસ્થા અપિ મિદમ્ભવેનોચા દક્ષત્ત્વમ્ એવિતિ રોવાનાં
કારણા સમ્યક્ત્વમ્ હિતિ અતોરોવા ॥

ને રોજો વાતપિત્ત આદિ રોગો થોડા હોમ
છતાં એટલા કર્મ પડે છે, તેઓને 'કર્મરોગ' નામુવા.
આમાં રોગો થોડા હોવ છતાં રોજો એટલા થવામાં
પૂર્વજન્મનું પ્રજન પાપકર્મ ન કારણ છે અને તે
પાપકર્મ મોગવવાથી ન કહેલું થાય છે રોગો થવા.
મોગ હોવ છતાં રોજોમા નિદાનરૂપ થયેલા રોગાવ
છે, તેથી તે રોજોમાં રોગોનું પશુ કારણરૂપ મનાય
છે, તેથી તે રોજો કર્મ અને રોગ-જન્યોથી થયેલા
મધ્યમ છે ૪

રોગોના નાશ થવાના કારણો

કર્મસાપત્તકર્મરૂપા રોગજા સ્વસ્થમે રોગી ।

કર્મરોગોરૂપા યાન્તિ કર્મરોવસાપત્તપમ્ ॥ ૬ ॥

અમ્ભવઃ-અમ્ભવા (રોગ) કર્મકપાત્ત કલ્પે વચ્ચિત્,
વાયવ્ય તત્ત્વમેરજઃ કર્મ યાન્તિ, કર્મરોવરૂપા કર્મ-
રોવરૂપાત્ત કલ્પે વચ્ચિત્ ॥

કર્મનું (કર્મથી થયેલા) રોજો કર્મનો
નાશ થાય ત્યારે નાશ પામે છે, રોવજન

(રોવથી ઉત્પન્ન થયેલા) રોજો પોતપોતાનાં
ઔષધોથી નાશ પામે છે અને કર્મ તથા
રોવ એ બન્નેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોજો કર્મ
તથા રોવો એ બન્નેનો નાશ થાય ત્યારે
નાશ પામે છે. ૪

રીઝા-રોવજા સ્વસ્થમેરજિતિ । રોવજેનારિભવ
કુલ્લમ્, તદ્વેવમાર્કન નિવારિત્તિતુ કમોગેન કમુદિત્ત-
કવત્તત્ત્વમ્ કમુદિત્તિતુ કમોગેન વ કલ્પે વત્તિ ।
કેવા કુશ હેતુરો રોવાસ્તે સ્વસ્થમેરજે કલ્પે વત્તિત્ત્વમ્ ॥
દેલજ રોજોનો પોતપોતાનાં ઔષધોથી કલ્પ
થવાનું કલ્પ, તેમા આમ સમજવાનું છે, કે તેઓ
પરેલું કારણ પાપકર્મ હોમ છે તે ઔષધ અર્થે
મરિ કલ્પ ખુદી પડે-વજેરોથી ઉત્પન્ન થયેલું
કુલ્પ મોગવવાથી અને તોખા, કલ્પ તથા કલ્પ
આદિ કલ્પને ન જમતા પરાથી જતા વજેરો
લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં કુલ્પ મોગવવાથી નાશ પામે
છે, તેમજ એ રોજોમાં બીજા કારણરૂપ રોગો કે
નેજો દુષિત થવા રોવ છે, તેઓ પોતપોતાનાં
ઔષધોથી નાશ પામે છે ૪

રોગોના સાધ્ય આદિ ત્રણ ભેદો

સાધ્યા યાવ્યા બસાધ્યક્ષ બ્યાધર્પક્રિતિથા
સ્તુતાઃ । સુલસાધ્યા કલસાધ્યો ક્રિતિથિ છાન્
વચ્ચતે ૫ ॥

સાધ્ય-સાધ્ય વાવ્યા વ બસાધ્ય (હિ)
ક્રિતિથિ બ્યાધ્ય સ્તુતા, (તત્) સાધ્ય કુલ્લમ્
-સાધ્ય (હિ) ક્રિતિથિ કચ્છતે ॥

સાધ્ય, સાધ્ય અને બસાધ્ય એમ ત્રણ
પ્રકારના રોજો કહેવાય છે, તેઓમાં સાધ્ય
રોગ પશુ સુખસાધ્ય અને કલસાધ્ય-એમ બે
પ્રકારનો કહેવાય છે. ૫

૧ સાધ્યે હિતિ સાધ્ય-ક્રિતિ, સાધ્ય ક્રિતિ, 'કર્મ
કોર્મવ' હિતિ માને વ્યવ-તત્ત્વમ્ કલ્પે જન હિતિ કલ્પ-
કર્મકપાત્ત-ને સાધ્ય સહાય, મહારી સહાય, તે
સાધ્ય-એ સાધ્ય કલ્પ ક્રિતિ નેતી મેલ્લ સહે, તે
ઉપવારો વજેરોથી મહી સહે, તેથી રોગ સાધ્ય કહે
વાય છે, અને એથી સાધ્ય ને ન રોવ તે બસાધ્ય
૨ કલ્પતે-કલ્પે ક્રિતિથિ હિતિ કલ્પ-વા કલ્પ-
હિતિ કલ્પ-કલ્પે 'કલ્પે કલ્પ' નેતી ક્રિતિથિ ૫ ક્રિતિથી
રોગી સહાય-એમનો એમ રોગી સહાય, તેથી રોગ
પાપ કહેવાય.

યાપ્યતું લક્ષણ

પાપનીયં તુ તં વિદ્યાત્રિયા ધારયતે હિ યમ્ ।

ક્રિયાયાં તુ નિવૃત્તાયાં સદ્યો યશ્ચ વિનશ્યતિ ॥૬

અન્વયઃ—યં ક્રિયા ધારયતે તં તુ યાપનીયં હિ વિદ્યાત્, ક્રિયાયાં ચ નિવૃત્તાયાં ચઃ સદ્યઃ વિનશ્યતિ ॥

જેને (ચિકિત્સાશ્પ) ક્રિયા ધારણ કરી રાખતી હોય—અર્થાત્ વધવા કે ઘટવા દેતી ન હોય, તે ‘યાપ્ય’ રોગ બાણવો; પરંતુ

(એ) ક્રિયા અટકતાં (યાપ્ય) રોગવાળો માણસ તરત જ નાશ પામે છે. ૬

પ્રાપ્તા ક્રિયા ધારયતિ સુખિનં યાપ્યમાતુરમ્ ।

પ્રપતિષ્યદિવાગારં સ્તસ્મૌ યત્નેન યોજિતઃ ॥૭॥

અન્વયઃ—પ્રપતિષ્યત્ અગારં યત્નેન યોજિતઃ સ્તસ્મઃ ઇવ યાપ્યમ્ આતુરં પ્રાપ્તા ક્રિયા સુખિનં ધારયતિ ॥

જેમ પડવાને તૈયાર થયેલા ઘરને યતનથી લગાવેલો થાંભલો થોભાવી રાખે છે, તેમ આતુર થયેલાં જે (યાપ્ય) રોગીને કરવામાં આવતી ચિકિત્સાશ્પ ક્રિયા જ સુખી કરી બચાવી રાખતી હોય, તે રોગીનો એ રોગ યાપ્ય (એમને એમ ઉપાય ચાલુ રાખી થોભાવવા યોગ્ય) છે, એમ સમજવું. ૭

સાધ્ય અને યાપ્ય રોગમાં ચિકિત્સાની જરૂર સાધ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।

મ્નતિ પ્રાણાનસાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥૮

અન્વયઃ—અક્રિયાવતાં નરાણાં સાધ્યાઃ (રોગાઃ) યાપ્યત્વમ્ આયાન્તિ, ચ યાપ્યાઃ અસાધ્યતામ્ આયાન્તિ, તથા અસાધ્યાઃ તુ પ્રાણાન્ મ્નતિ ॥

જે રોગ સાધ્ય હોય છતાં પણ જે તેની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો તે યાપ્ય થઈ જાય છે અને યાપ્ય છતાં જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો અસાધ્ય થઈ જાય છે; એ અસાધ્ય થયેલા રોગો તો પ્રાણનો નાશ કરે છે. ૮

ડીકા—અક્રિયાવતાં—ચિકિત્સારહિતાનામ્ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.)

ઉપદ્રવતું લક્ષણ

રોગારમ્મકદોષસ્ય પ્રકોપાદુપજાયતે ।

યોડન્યો વિકારઃ સ વૃદ્ધિરુપદ્રવઃ ક્ષોદિતઃ ॥૯॥

અન્વયઃ—રોગારમ્મકદોષસ્ય પ્રકોપાત્ યઃ અન્યઃ વિકારઃ જાયતે, સઃ ક્ષોદિતઃ ઉપદ્રવઃ ૯

ડીકા—અક્રિયાવતાં—ચિકિત્સારહિતાનામ્ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.)

ઉપદ્રવતું લક્ષણ

રોગારમ્મકદોષસ્ય પ્રકોપાદુપજાયતે ।

યોડન્યો વિકારઃ સ વૃદ્ધિરુપદ્રવઃ ક્ષોદિતઃ ॥૯॥

અન્વયઃ—રોગારમ્મકદોષસ્ય પ્રકોપાત્ યઃ અન્યઃ વિકારઃ જાયતે, સઃ ક્ષોદિતઃ ઉપદ્રવઃ ૯

ડીકા—અક્રિયાવતાં—ચિકિત્સારહિતાનામ્ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે.)

ઉપદ્રવતું લક્ષણ

રોગારમ્મકદોષસ્ય પ્રકોપાદુપજાયતે ।

યોડન્યો વિકારઃ સ વૃદ્ધિરુપદ્રવઃ ક્ષોદિતઃ ॥૯॥

રોગને શરૂ કરનારા દોષનો પ્રકોપ થવાથી જે બીજો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં વિક્ષાનો ઉપદ્રવ^૧ કહે છે. ૯

અરિષ્ટતું લક્ષણ

રોગિણો મરણં યસ્માદવશ્યં ભાવિ લક્ષ્યતે ।

તલ્લક્ષણમરિષ્ટં સ્યાદ્રિષ્ટં ચાપિ તદુચ્યતે ॥૧૦॥

અન્વયઃ—યસ્માત્ રોગિણઃ મરણમ્ અવશ્યં ભાવિ લક્ષ્યતે, તલ્લક્ષણમ્ અરિષ્ટં સ્યાત્, તત્ ચ રિષ્ટમ્ અપિ ડચ્યતે ॥

જે લક્ષણ થવાથી રોગીનું મરણ અવશ્ય થવાનું જણાય છે, તે લક્ષણ ‘અરિષ્ટ’^૨ કહેવાય છે અને વિક્ષાનો તેને ‘રિષ્ટ’ પણ કહે છે.

ચિકિત્સાતું લક્ષણ

યા ક્રિયા વ્યાધિહરણી સા ચિકિત્સા નિગદ્યતે ।

દોષઘાતુમલનાં યા સામ્યકૃત્સૈવ રોગહત્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ—યા ક્રિયા વ્યાધિહરણી સા ચિકિત્સા નિગદ્યતે, યા દોષઘાતુમલનાં સામ્યકૃત્, સા એવ રોગહત્ (મવતિ) ॥

જે ક્રિયા ‘વ્યાધિહરણી’—એટલે રોગને દૂર કરે, તે ક્રિયા ‘ચિકિત્સા’^૩ કહેવાય છે.

જે ક્રિયા દોષ, ઘાતુ અને મળોને બરાબર કરે એવી હોય, તે ક્રિયા જ રોગને દૂર કરે છે. ૧૧

ડીકા—ક્રિયા—કર્મ, વ્યાધિહરિયતે યયેતિ વ્યાધિહરણી ।

કરણાધિકરણયોષેતિ સૂત્રેણ કરણાયૈ લ્યુદ્ ।

સંસ્કૃત વ્યાકરણની રીતિ પ્રમાણે ‘કરણાધિકરણયોષ (૩-૩-૧૧૭)’ એ સૂત્રથી ‘વ્યાધિહરણી’ શબ્દમાં કરણ અર્થમાં લ્યુદ્ પ્રત્યય થયો છે, તેથી ‘વ્યાધિ હરવાનું સાધન’ એવો તેનો અર્થ થાય છે.

તથા ચ—તેમ જ—

યામિઃ ક્રિયામિર્જાયન્તે શરીરે ઘાતવઃ સમાઃ ।

સા ચિકિત્સા વિકારાણાં કર્મ તદ્ભિજનાં મતમ્ ॥

૧. ઉપ સમીપે દ્યુતે—પ્રાપ્યતે અન્યવિકારરૂપેણ યઃ સ ઉપદ્રવઃ—ઉપપૂર્વકાત્ દ્યુગતૌ ઇત્યસ્માત્ ‘ઋદોરપ્’ જે કોપેલા દોષની પાસે બીજા વિકારોરૂપે પ્રાપ્ત કરાય તે ઉપદ્રવ.

૨. ન રિપ્યતે સ્મ કૈષ્ઠિદપિ ઉપાયૈઃ ઇતિ અરિષ્ટમ્—રિષ હિસાયમ્, કર્મણિ ક્ષઃ—જેને કોઈ પણ ઉપાયથી હણી શકાતું નથી, તે અશુભ—મરણચિહ્ન—અરિષ્ટ.

૩. ‘કિતેવ્યાધિપ્રતીકારે’ ઇતિ સન્—ચિકિત્સ્યતે ઇતિ ચિકિત્સા—અઃ પ્રત્યયાત્ ઇતિ ભાવે અઃ—રોગને

મન્યવ-આમિ કિનામિ શરીરે જાતવં સમા
જાતવે, સા વિન્નપ્પા વિવિત્તા (કચ્છે), તદ્
મિયમં કર્મ સ્થમ્મ ॥

જે કિનાઓથી શરીરમાં ધાતુઓ સરખી
જાય છે, તે રાજાની (સામે કરવામાં આવતી)
ચિકિત્સા કહેવાય છે અને એ વૈદોનું કામ
મનાયું છે ૧૨

યા દુદીર્ઘં શમ્યતિ માયં આધિ કરોતિ જા ।
સા કિપ્પા ન તુ યા આધિ હરત્યમ્યમુદીરયેત્ ॥૧૩॥

જાતવ-આ ઉદીર્ઘં જાધિ શમ્યતિ જિ, અર્થે જ
જાધિ ન કરોતિ-સા કિપ્પા (કચ્છે), તા તુ આધિ હરતિ,
અર્થે (જાધિમ્) ઉદીરયેત, સા કિપ્પા ન (ઉચ્છે) ॥

જે કિંચ ઊપકેલા રાજાને શમાવે છે
અને બીજા રાજાને ઉત્પજ કરતી નથી, તે કિંચા-
ચિકિત્સા કહેવાય છે; પણ જે એક રાજાને
શમાવે અને બીજા રાજાને ઉત્પજ કરે, તે
કિંચા-ચિકિત્સા ન કહેવાય. ૧૩

રીક્ષ-કિનાચ ચિકિત્સા, તથા વામરશિક્ષ - 'આરમ્ભો
નિજ્ઞકૃતિ સિદ્ધા, પૂર્વને હામરમ્ભ' । ઉપાસ કર્મ
વેદ્ય ન ચિકિત્સા ન જ્ઞ કિના હિતિ ॥ અહીં
કિના શબ્દનો અર્થ ચિકિત્સા કર્યો છે, તેમાં અમર-
સિદ્ધાનો અમરરોગ પ્રમાણ છે તથા તેણે લખ્યું
છે, કે 'કિના શબ્દના આરમ્ભ પ્રાપ્તિય, કેળવણી,
પૂર્ણ વિચાર, ઉપાસ, કર્મ, એટલા અને ચિકિત્સા,
જા નર જર્થ થાય છે' ॥

રાજાની ચિકિત્સા તરત કરવી
જાતમાત્રચિકિત્સા સ્વાભોક્ષ્યોક્ત્યવયા શ્વર ।
યકિરશ્ચુવિયંતુત્ત્વા સ્વસ્થોઽપિ વિકરોત્પત્તો ॥૧૪॥
જાતવ-જાત જાતમાત્ર ચિકિત્સા સ્વાભ. (મિત્ત)
સ્વસ્થતા યદેવ ન સ્થમ્મ, (કતા) અસ્થો સ્વસ્થ અપિ
વકિરશ્ચુવિયં શ્વર (જર) વિકરોતિ ॥

રાજા જેવો ઉત્પજ થાય કે તરત તેની
ચિકિત્સા કરવી એકંદ્રે, પણ રાજાને ધણે જ
ખોષો બાણી તેના ઉપાય કરવામાં બેઠર
કાર ન રહેવું; કારણ કે એ રાજા ધણે ખોષો
હોય છતાં જામિ, શત્રુ અને ડેર જેવો હોઈ
જરાની કરે છે. ૧૪

ચિકિત્સાની રીત
રોગમાત્રી પરીક્ષેત તનોઽનન્તરઔપચાર ।
તત્ત કર્મે મિયક્ પચ્ચાગ્ધાનપૂર્વે સમાજરેત્ ॥૧૫॥

અન્ય-મિયક્ કાર્યો રોગ પરીક્ષેત, તત્ત મન્ત-
ર્ય ઔષધં (ચિન્તયેત), તત્ત પચ્ચાગ્ધાનપૂર્વે કર્મ
સમાજરેત્ ॥

વૈદે પ્રથમ રાજાની પરીક્ષા કરવી, તે
પછી ઔષધનો વિચાર કરવો અને તે પછી
સમજણપૂર્વક કર્મ કરવું-એટલે ઔષધ રેતું
વગેરે રૂપ ચિકિત્સા કરવી. ૧૫

રીક્ષ-અન્યર્થ-મિયક્ કાર્યો રોગ પરીક્ષેત-વિચારવેત ।
તત્ત પચ્ચાગ્ધાનપૂર્વે ચિકિત્સાનન્તરે જ્ઞાનપૂર્વે યાગચારે ન
તચિકિત્સા, કર્મ ચિકિત્સાનો વચવાના ચિકિત્સા સમાજરેતિ
સ્વર્થ । (અર્થાતરમા અર્થ) સમાર્થ જાવ છે ॥૧૫॥

રાજા બાણ્યા વગરની ચિકિત્સા કદાચ
નિષ્ફળ પડે જાય

યસ્તુ રોગમવિજાપ કર્મીન્યારમતે મિયક્ ।
અર્થાપચવિજાતનસ્તસ્ય સ્થિર્વિરહચ્ચય ॥૧૬॥

અન્ય-ય તુ મિયક્ ઔષધવિજાપ (જર)
અપિ રોગ્ય અવિજ્ઞાન કર્મીનિ અરમ્ભે, ત્વ સ્થિ-
રહચ્ચન (અવરિ) ॥

પણ જે વૈદ ઔષધો કરવાનું બાણ્યો
હોય, છતાં રાજાને બાણ્યા વગર (ચિકિત્સા-
રૂપ) કર્યો શરૂ કરે, તે વૈદની સફળતા દોષક
વળતે થાય છે અને દોષક વળતે નથી જવું
શકી. ૧૬

રીક્ષ-સ્થિરતા સ્થિર્વિરહિતિ જામિ મન્તીસ્વર્થ ॥
(અર્થ) ઉપર જાપાયો છે) ૧૬

રાજા ન બાણ્યે છતાં વૈદ કરે તો શિક્ષાધાર
અન્ય-વળી ઔષ્ણ -

મેયર્થે કેવર્થ કર્મુ યો જાનાતિ ન જામ્યમ્ ।
વિષર્થે સ ચેત્કુપાર્થ વધર્થતિ વજત ॥૧૭॥
અન્ય-ન કેવર્થ મેયર્થ કર્મ જામ્યતિ, અર્થ
ન ન જામ્યતિ, સ ચેત્કુપાર્થ વધર્થતિ (વર્તિ) વજ-
નમ્ જ્ઞાતિ ॥

'જે માણસ કેવળ બોસડ કરી બાણ્યો
હોય, પણ રાજાને ન બાણ્યો હોય, તે એ
વૈદનો ધર્મો કરે, તો રાજા તરફથી દેહત
શિક્ષાને યોગ્ય કરે છે' ૧૭

રાજા બાણ્યા છતાં ઔષધ બાણ્યો ન
હોય તેપણુ જરાની

યસ્તુ વૈદ્યરોગ્યો મેનઽઔષધિપદાય ।
તૈ વૈદ પ્રાણ્ય રોગી સ્વાધ્યાય મોનાપિદે કિના ॥૧૮॥

અન્વય:-ય: તુ કેવલરોગજ્ઞ: (સન્ અપિ) મેષજેપુ
અવિચક્ષણ: (ભવતિ), તે વૈદ્ય પ્રાપ્ય રોગી, નાવિકં વિના
યથા નૌ: (તથા) સ્યાત્ ॥

વળી જે વૈદ્ય કેવળ રોગ જાણતો હોય, પણ
ઔષધ કરવામાં કુશળ ન હોય, તેવા વૈદ્યને
મેળવી રોગી માણસ, જેમ ખલાસી વિનાનું
વહાણ સંકટમાં પડે, તેમ સંકટમાં પડે છે.

દીકા-નાવિક-કર્ણધારં વિના યથા નૌ: સદ્ધતે પતતિ,
તથા સ રોગીત્યર્થ: (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી જાય છે.)

કેવળ શાસ્ત્ર જાણે છતાં જો ક્રિયા
ન જાણે તોયે વ્યર્થ

અન્વય-ખીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે-

યસ્તુ કેવલશાસ્ત્રજ્ઞ: ક્રિયાસ્વકુશલો મિષ્ક ૧.
સ મુદ્યત્યાતુરં પ્રાપ્ય યથા મીલરિવાહવમ્ ॥૧૯॥

અન્વય:-ય: તુ મિષ્ક કેવલશાસ્ત્રજ્ઞ: (સન્ અપિ)
ક્રિયાસુ અકુશલ: (ભવતિ), સ: આતુરં પ્રાપ્ય, યથા
મીલ: આહવં (પ્રાપ્ય મુદ્યતિ તથા) મુદ્યતિ ॥

‘ જે વૈદ્ય કેવળ વૈદ્યક શાસ્ત્રને જાણતો
હોય, પણ ચિકિત્સા કરવામાં કુશળ ન હોય,
તે જેમ ખીકણ માણસ લડાઈમાં જઈને
મૂંઝાય છે, તેમ રોગીને પ્રાપ્ત કરી મૂંઝાય છે.

રોગ અને વૈદ્યક્રિયા એ બેયનું

જ્ઞાન જ સફળ થાય

યસ્તુ રોગવિશેષજ્ઞ: સર્વમૈષ્ણવ્યકોવિદ: ૧.
દેશકાલવિમાગશસ્તસ્ય સિદ્ધિર્ન સંશય: ॥ ૨૦ ॥

અન્વય:-ય: તુ રોગવિશેષજ્ઞ: સર્વમૈષ્ણવ્યકોવિદ:
દેશકાલવિમાગજ્ઞ: (ચ સ્યાત્), તસ્ય સિદ્ધિ: (ભવતિ)
ન સંશય: ॥

પણ જે વૈદ્ય, રોગોના ભેદોને જાણતો
હોય, સઘળી વૈદ્યક્રિયામાં કુશળ હોય અને
દેશકાળના વિભાગને જાણતો હોય, તે વૈદ્યની
સફળતા થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૨૦

આદાવન્તે રુજાં જ્ઞાને પ્રયતેત ચિકિત્સક: ૧.
મેષજાનાં વિધાનેન તત: કુર્યાન્ચિકિત્સિતમ્ ॥૨૧॥

અન્વય:-ચિકિત્સક: આદૌ અન્તે રુજાં જ્ઞાને પ્રયતેત,
તત: મેષજાનાં વિધાનેન ચિકિત્સિતં કુર્યાત્ ॥

(માટે) વૈદ્ય આદિમાં અને અંતમાં રોગ
જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તે પછી ઔષધો-
ની ગોઠવણી કરી ચિકિત્સા કરવી. ૨૧

દીકા-ચિકિત્સિતમિત્યત્ર માવે ક્ત: ॥ ચિકિત્સિતમ્-

શબ્દમાં ભાવ અર્થમાં ‘ ક્ત ’ પ્રસય લાગ્યો છે. ૨૧
વિકારાણામકુશલો ન જિહ્વીયાત્કદાચન ૧

ન હિ સર્વવિકારાણાં નામતોઽસ્તિ ધ્રુવા સ્થિતિ: ॥

અન્વય:-વિકારાણામ્ અકુશલ: કદાચન ન જિહ્વી-
યાત્, હિ સર્વવિકારાણાં સ્થિતિ: નામત: ધ્રુવા ન અસ્તિ ॥

કોઈ રોગ પારખી ન શકાય, તો તેથી
વૈદ્ય કદી પણ શરમાવું નહીં; કારણ કે સઘળા
રોગોની સ્થિતિ નામવાર સ્થિર હોતી નથી.

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્યસ્માત્તસ્માન્ચિકિત્સક: ૧

અનુક્તમપિ દોષાણાં લિઙ્ગૈર્વ્યાધિમુપાચરેત્ ॥૨૩॥

અન્વય:-યસ્માત્ દોષૈ: વિના રોગ: નાસ્તિ, તસ્માત્
ચિકિત્સક: અનુક્તમ્ અપિ વ્યાધિં દોષાણાં લિઙ્ગ: ઉપાચરેત્ ॥

દોષો વિના રોગ હોતો નથી, માટે
વૈદ્યે કોઈ રોગનું નામ શાસ્ત્રમાં ન કહ્યું હોય,
તોપણ દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી તે રોગની
ચિકિત્સા કરવી. ૨૩

અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા ન કરવી

યે ન કુર્વન્ત્યસાધ્યાનાં ચિકિત્સાં તે મિષ્ણવરા: ૧
અતો વૈદ્ય: શ્રમ: કાર્ય: સાધ્યાસાધ્યપરીક્ષણે ॥૨૪

અન્વય:-યે અસાધ્યાનાં (રોગાણાં) ચિકિત્સાં ન
કુર્વન્તિ, તે મિષ્ણવરા: (કથ્યન્તે), અત: વૈદ્ય: સાધ્યાસાધ્ય-
પરીક્ષણે શ્રમ: કાર્ય: ॥

જેઓ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા ન
કરે, તેઓ ઉત્તમ વૈદ્ય કહેવાય છે; માટે
વૈદ્યોએ સાધ્ય-અસાધ્ય રોગની પરીક્ષા કરવા
ચત્ન કરવો. ૨૪

દીકા-રોગજ્ઞાનોપાયો અગ્રે વક્ષ્યન્તે-રોગ જાણવાના
ઉપાયો આગળ કહેવાશે. ૨૪

ચિકિત્સાનો સમય જવા ન દેવો

શીતે શીતપ્રતીકારમુખ્યે તૂષ્ણનિવારણમ્ ૧
કૃત્વા કુર્યાત્ક્રિયાં પ્રાપ્તાં ક્રિયાકાલં ન હાપયેત્ ॥

અન્વય:-શીતે શીતપ્રતીકારમ્ ઉખ્યે તુ ઉષ્ણ-
નિવારણં કૃત્વા પ્રાપ્તાં ક્રિયાં કુર્યાત્, ક્રિયાકાલં ન હાપયેત્ ॥

શીતથી રોગ થયો હોય તો શીતનું
અને ગરમીથી રોગ થયો હોય તો ગરમીનું

નિવારણ કયો પછી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી;
પણ ચિકિત્સાનો સમય જવા દેવો નહિ. ૨૫

અપ્રાપ્તે વા ક્રિયાકાલે પ્રાપ્તે વા ન ક્રિયા કૃતા ૧

ક્રિયા હીનાતિરિક્તા ચ સાધ્યેષ્વપિ ન સિદ્ધયતિ ॥૨૬

અન્વય:-ક્રિયાકાલે અપ્રાપ્તે વા ક્રિયા કૃતા, વા

જિનાકરો પ્રાપ્તે ચા કિયા ન હયા, જા ન કિયા હીમ
મતિરિયા ન હયા, (ચા કિયા) સાચેવુ મરિ ન સિદ્ધપતિ ॥
ચિકિત્સાનો સમય માત્ર થયો ન હોય
છતાં જો ચિકિત્સા કરવામાં આવે, અથવા સમય
માત્ર થયો હોય છતાં જો ચિકિત્સા કરવામાં
ન આવે, પણ પાછળથી કરવામાં આવે,
અથવા જો ચિકિત્સા જોઈ છે વધારે કર
વામાં આવે, તે ચિકિત્સા યોગ્ય સામ્ય હોય
છતાં સિદ્ધ થતી નથી (પણ નકામી
થાય છે), ૨૬

દીપ્ય શાશ્વત્વં કલ્પે ચિકિત્સાગુરવરે । જ્યા-
મેડનામતે । ચા કિયા-ચિકિત્સા । જ્યા વરે જીર્ણ-
તમાપ્રાપ્તે ઉચ્ચ દય જ્ઞાનવળકિયા ન સિદ્ધપતિ । ચા
જ કિયા-ચિકિત્સાગુરવરે પ્રાપ્તે ચ હયા, સર્વાય પચ્ચ-
કલ્પા, જ્યા શાહે જર્ણવિચ્છાતે પચ્ચ-જેરકલુકેનમરિ-
કિયા । યથા હીમતિરિયા ન કિયા સાચેવુ મરિ ન
સિદ્ધપતિ । જેમકે સ્વર ઇચ્છુ થયો ન હોય છતાં
નવા સ્વરમાં જ જો ક્યામ દેવાની ચિકિત્સા કરાય,
તો તે ઉપચોખી થતી નથી, તેમ જ કોઈ રીતે
દાહ શાંત થયા પછી પાછળથી હડા ભેપન
આદિપ કિયા કરાય, તો તે પણ કામગીરી નથી. ૨૬

મતિરિયા હીયાં ન કિયાં વર્ણવના-જ્ઞાને તે જ
પ્રમાણે વધારે કે જોઈતી ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તે
પણ કામગીરી નથી, તે હવે કહે છે
ચિકિત્સાસ્વે સ્વત્ત્વે કિયા કાંચી ગરીપતિ ।
હયમેતવકૌશલ્યં કૌશલ્યં યુક્તકર્મતા ॥ ૨૭ ॥
અન્નવ-ચિકિત્સાને કલ્પે મલત કલ્પે, ચિકિત્સા ગરીપતિ
મળી કિયા, યવજ હસ્ત અર્જુનમ્ (જેવમ્), યુક્ત-
કર્મતા કૌશલ્યં (કલ્પે) ॥

વિકાર યોગો હોય છતાં યોગી ચિકિત્સા
કરે અથવા વિકાર બારે હોય છતાં હલકી
ચિકિત્સા કરે, તો તે બંને હકાપણ નથી, યાદે
જો યોગ્ય હોય તે જ ચિકિત્સા કરવી, જો
હકાપણ કહેવાય છે, ૨૭

પુણ્ય કિયાની ભેળભેળ ન થાય
કિયાવાસ્તુ યુગમ્ભામે કિયામન્યાં પ્રયોજયેત્ ।
પૂર્વસ્થાં ચાન્તવૈયાવાં મ કિયાસ્તુરો હિત ॥ ૨૮ ॥
અન્નવ-કિયામ હ યુગમ્ભામે (હાત) પૂર્વસ્થાં
ચાન્તવૈયાવાં (છયામ્) અન્નવાં કિયાં પ્રયોજયેત્,
(ચિત્તુ) કિયાત્મક હિત ન (મરિ) ॥

જેક કિયાથી કાંઈકો ન થાય, તો તે

કિયાનો વેગ શાંત થયા પછી બીજી કિયા
કરવી; (પણ સાચે સાચે જો કિયા કરવી નહિ;
કારણ કે) કિયાઓની ભેળભેળ હિતકારી થતી
નથી. ૨૮

જુદી જુદી કિયાઓ એવી કરાય

જિનાસ્વામિસ્તુ કિયામિ-ગુરુમરિ ન યોગ્ય ।
જાત મલ-જુદી જુદી કિયાઓને એક સામગ્રી કરવામાં
આવે, તોપણ કોઈ વાંધા નથી તે કહે છે

કિયામિસ્તુભ્યકપામિર્મ કિયાસકુરો હિત ।
વામિસ્તુ મિથકપામિઃ સાકુર્યે મેઘ વુપ્પતિ ક્ષત્ર
અન્નવ-ગુરુસ્વામિ કિયામિ કિયાત્મક ન
હિત, જામિ હ મિથસ્વામિ-ગુરુર્મ મેઘ વુપ્પતિ ॥
(આમાં પણ આમ સમજવાનું છે) સરખા
પ્રકારની કિયાઓ સામગ્રી કરવી, તે હિતકારી
નથી, પણ જુદા જુદા પ્રકારની કિયાઓ સામગ્રી
કરાય તો હરકત નથી. ૨૯

દીપ્ય-મલત પરીચમ્-

‘મલતે વાલ્કલતેરો નર્મ મિત્રાનં તથા ।
અન્નવોડકર્મ વાપિ પ્રાપ્ત પ્રયોજ્યં તિરોક્તે’ ॥
જાર હિતિ હેવ । આથી જ કહ્યું છે કે ‘તથે
દેહથી થયેલા સ્વરમાં પ્રથમથી જ લેખનનો, રીંછ
શકનો, નાકમાં રીંછ નાખવાં વગેરેનો, પૂઠલપાને,
ઓરથ ચટાપવાનો અને જાળનનો પણ ઉપયોગ
કરાવેલો’ ॥ આ ઉપરથી ઉપલી વાત સિદ્ધ થાય છે. ૨૯
ચિકિત્સામાં શાક ઉપશાંત તકની પછુ વર
ન લેવાનેમ નિર્દિષ્ટે શાકે નિમિત્તે જુગા ।
સ્વયમપચ્ચ મિપત્તા તર્કનીયં ચિકિત્સતા ॥ ૩૦ ॥

અન્નવ-જુગ નિર્દિષ્ટે શાકે ઉપશાંત ન નિમિત્તે,
(ચિત્તુ) ચિકિત્સા મિપત્તા સ્વચ્ચ મરિ જ્ઞાન તર્કનીય ॥
સમજુ વેચે જતાવેલા શાક ઉપર જ
કેવળ બાજક શાખી બેચી રહેવું નહિ, પણ
ચિકિત્સા કરતી વખતે પાતાની સુદિથી
તકે પણ અસાવવા બેઈ જો. ૩૦

જાત મલ-કહ્યું છે કે-

અપત્તે જ સાવસ્થા વોપચાકલ્પને પ્રતિ ।
પર્યાં કાર્યમકાર્યે સ્વાત્મક્ય કર્યે ચિકિત્સાત્મ ॥ ૩૧ ॥
અન્નવ-સાવસ્થાને પ્રતિ જા ન અસ્થા અસ-
પ્તે, પર્યાં કર્યે કર્યે મકાર્યે રજાર, ચિકિત્સાત્મ કર્યે
સ્વાત્મ ॥

કારણ કે હોય અને કાળના બળને

અનુસરી (રોગની) એવી પણ સ્થિતિ થાય છે, કે જેમાં શાસ્ત્રની રીતે કરવાનું કર્મ હોય તે ન કરવું જોઈએ અને ન કરવાનું કર્મ હોય તે કરવું જોઈએ. ૩૧

દીકા-વિવર્જિત કર્મ કર્તવ્ય મવતીત્યર્થઃ ॥ (આનો અર્થ ઉપર છે.)

ચિકિત્સાનાં ક્રમ

કચિદર્થઃ કચિન્મૈત્રી કચિદ્ધર્મઃ કચિદ્ધર્મઃ ।
કર્મામ્યાસઃ કચિદ્ધર્મઃ ચિકિત્સા નાસ્તિ નિષ્ફળા ॥

અન્વયઃ-કચિત્ અર્થઃ, કચિત્ મૈત્રી, કચિત્ ધર્મઃ, કચિત્ ધર્મઃ, કચિત્ વ કર્મામ્યાસઃ (ઈતિ) ચિકિત્સા નિષ્ફળા ન અસ્તિ ॥

(ચિકિત્સા કરવાથી) કોઈ ઠેકાણે ધન મળે, કોઈ ઠેકાણે મિત્રતા થાય, કોઈ ઠેકાણે ધર્મ થાય, કોઈ ઠેકાણે યશ મળે અને કોઈ ઠેકાણે ક્રિયા કરવાનો અભ્યાસ વધે છે; માટે ચિકિત્સા કોઈ વખતે કે સ્થળે નિષ્ફળ થતી જ નથી. ૩૨

નીરોગી, પુણ્યવાન તથા દીર્ઘાયુ કોણ ?
આયુર્વેદોદિતાં યુક્તિ કુર્વાણા વિહિતાં ચ યે ।
પુણ્યાયુર્વૃદ્ધિસંયુક્તા નીરોગાશ્ચ ભવન્તિ તે ॥૩૩॥

અન્વયઃ-યે આયુર્વેદોદિતાં ચ વિહિતાં યુક્તિ કુર્વાણાઃ (ભવન્તિ), તે નીરોગાઃ પુણ્યાયુર્વૃદ્ધિસંયુક્તાઃ ચ ભવન્તિ ॥

જેઓ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહેલી અને ધર્મ-શાસ્ત્રમાં કહેલી યુક્તિઓ અથવા વર્તવાની યોજનાઓને પાળી રહ્યા હોય છે, તેઓ રોગરહિત થાય છે અને તેઓનાં પુણ્ય તથા આયુષ્ય પણ વધે છે. ૩૩

વૈદ્યોની આજીવિકા

નૈવ કુર્વીત લોમેન ચિકિત્સાપુણ્યવિક્રમમ્ ।
ઈશ્વરાણાં વસુમતાં લિપ્સેતાર્થે તુ વૃત્તયે ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-લોમેન ચિકિત્સાપુણ્યવિક્રમં નૈવ કુર્વીત, વૃત્તયે તુ ઈશ્વરાણાં વસુમતામ્ અર્થે લિપ્સેત ॥

વૈદ્ય દોહને લીધે ગરીબ દોકોની પાસેથી ધન લઈ ચિકિત્સાનું પુણ્ય વેચવું કે શુભાવનું નહીં; પણ જે દોકો સમર્થ અને ધનવાળા હોય, તેઓની પાસેથી (આજીવિકા માટે) ધન લેવાની ઇચ્છા કરવી. ૩૪

રોગ મટાડવા બદલ વૈદ્યને કંઈ ન આપે તો ?
ચિકિત્સિતં શરીરં યો ન નિષ્કીણાતિ દુર્મતિઃ ।
સ યત્કરોતિ સુકૃતં સર્વં તદ્વિપગમ્યુતે ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ-યઃ દુર્મતિઃ ચિકિત્સિતં શરીરં ન નિષ્કી-
ણાતિ, સઃ યત્ સુકૃતં કરોતિ, તત્ સર્વં મિષક્ અનુતે ॥

જે દુર્ધૃદિ માણસ, પોતાના શરીરની ચિકિત્સા કરાવી વૈદ્યને બદલો આપતો નથી, તે જે કંઈ પુણ્ય કરે છે, તે સઘળું વૈદ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫

વૈદ્યોની આજીવિકા બદે હોય છે

ન દેશો મનુજૈર્હીનો ન મનુષ્યા નિરામયાઃ ।
તતઃ સર્વત્ર વૈદ્યાનાં સુસિદ્ધા પવ વૃત્તયઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-મનુજૈઃ હીનઃ દેશઃ ન, નિરામયાઃ મનુષ્યાઃ ન, તતઃ સર્વત્ર વૈદ્યાનાં વૃત્તયઃ સુસિદ્ધાઃ એવ (ભવન્તિ) ॥

મનુષ્યો વિનાનો (કોઈ પણ) દેશ હોતો નથી અને રોગ વગરનાં મનુષ્યો હોતાં નથી; તેથી સર્વ સ્થળે વૈદ્યોની આજીવિકાઓ તૈયાર જ હોય છે. ૩૬

ચિકિત્સાનાં અંગો

રોગી દૂતો મિષદીર્ઘમાયુર્દ્રવ્યં સુસેવકઃ ।
સર્વોષર્થં ચિકિત્સાયામિત્યજ્ઞાનિ બુધા જગુઃ ॥૩૭॥

અન્વયઃ-રોગી દૂતઃ મિષદ્ દીર્ઘમ્ આયુઃ દ્રવ્યં સુસેવકઃ સત્ ઔષધમ્-ઈતિ બુધાઃ ચિકિત્સાયામ્ અજ્ઞાનિ જગુઃ ॥

રોગી, દૂત, વૈદ્ય, લાંબું આયુષ્ય, દ્રવ્ય, સારો આકર અને સારું ઔષધ, એ (સાત) ને વિદ્યાનોએ ચિકિત્સાનાં અંગો કહ્યાં છે. ૩૭

ચિકિત્સા કરવા ચોગ્ય રોગીનાં લક્ષણો

રોગો યસ્યાસ્તિ રોગી સઃ, સચિકિત્સ્યસ્તુ
યાદશઃ । યાદશઃચાચિકિત્સ્યોઽપિ, વક્ષ્યમાણો
નિરામ્યતામ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય રોગઃ અસ્તિ સઃ રોગી, યાદશઃ સઃ ચિકિત્સ્યઃ, ચ યાદશઃ અચિકિત્સ્યઃ અપિ (તાદશઃ) વક્ષ્યમાણઃ (ભવદ્મિઃ) નિરામ્યતામ્ ॥

જેને રોગ હોય તેવો માણસ રોગી કહેવાય; તો (હવે) જેવા રોગીની ચિકિત્સા કરવી અને જેવાની ન કરવી, તે પણ હું કહું છું; તમે સાંભળો. ૩૮

તત્ર ચિકિત્સ્યઃ-તેમાં કોની ચિકિત્સા કરવી, તે કહે છે :

છે, તે અહીં કહેવાય છે : (જે) હોતો ઉત્તમ કુલના, અંગે ખોડખાંપણ વગરના, સમર્થ, નિર્મળ વસ્ત્રોવાળા, સુખિયા; ઘોડા પર, ઘોડાગાડી પર કે બેલગાડી પર બેઠેલા, ઘોળાં કૂલ અને ફળોને સાથે રાખનારા, રોગીની સમાન જાતના, સારી રીતભાતવાળા અને જે નાસિકામાં પ્રાણવાયુ ચાલતો હોય, તે દિશામાં સમયસર વૈદ્યને મળેલા હોય, તેઓ રોગીને સુખના કારણ થાય છે. ૪૩-૪૫

ટીકા-સજાતયો-રોગિસમાનજાતયઃ ।

‘યસ્યાં પ્રાણમર્યાદાંતિ સા નહીં જીવસંક્ષિતા ।’
(અર્થ ઉપર આપ્યા છે.) ૪૩-૪૫

શકું કયાં સારાં ?

વૈદ્યાદ્યાનાય દૂતસ્ય ગચ્છતો રોગિણઃ કૃતે ।
ન શુભં સૌમ્યશકું પ્રદીપં તુ સુસ્વાવહમ્ ॥ ૪૬ ॥
અન્વયઃ-રોગિણઃ કૃતે વૈદ્યાદ્યાનાય ગચ્છતઃ દૂતસ્ય સૌમ્યશકું શુભં ન (ભવતિ), પ્રદીપં તુ સુસ્વાવહં (સ્યાત્) ॥

રોગી માટે વૈદ્યને બોલાવવા જતા હોતને જે સારાં શકું થાય, તે (રોગી માટે) શુભ નથી, પણ બળતો અગ્નિ મળે તો તે સુખકારક છે; (અથવા બીજે પાઠ બેતાં આવે) પણ અર્થ થાય છે, કે ‘ખરાબ શકું મળે તો રોગીનું સારું થાય છે.’ ૪૬

આટલાને ખાલી હાથે ન જોવા

રિક્તહસ્તો ન પર્યેતુ રાજાનં મિષજં ગુરુમ્ ।
દૈવજં દેવતાં મિત્રં ફલેન ફલમાદિશેત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્વયઃ-રિક્તહસ્તઃ રાજાનં મિષજં ગુરું દૈવજં દેવતાં મિત્રં તુ ન પર્યેત, ફલેન ફલમ્ આદિશેત્ ॥

(હોતે કે રોગીએ હાથમાં ધન આદિ રાખ્યા વગર) ખાલી હાથે રાજાનું, વૈદ્યનું, ગુરુનું, ભેષીનું, દેવનું કે મિત્રનું દર્શન કરવું નહિ; પરંતુ ફળ વડે ફળ જોવું-અર્થાત્ હાથમાં અર્પણ કરવા માટે ફળ, ધન આદિ કંઈક રાખીને જ રાજા વગેરેનાં દર્શન કરવાં. ૪૭

ઉત્તમ વૈદ્યનાં લક્ષણ

ચિકિત્સાં કુરતે યસ્તુ સ ચિકિત્સક ડચ્યતે ।
સ ચ યાદ્યસમીચીનસ્તાદરોડપિ નિગદ્યતે ॥ ૪૮ ॥

અન્વયઃ-યઃ તુ ચિકિત્સાં કુરતે સઃ ચિકિત્સકઃ ડચ્યતે, સ ચ યાદ્ય સમીચીનઃ તાદશઃ અપિ નિગદ્યતે ॥

જે માણસ ચિકિત્સા કરે, તે વૈદ્ય કહેવાય છે; એ વૈદ્ય કેવો ઉત્તમ ગણાય છે, તે પણ હું કહું છું. ૪૮

તત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્યો દષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી ।
લઘુહસ્તઃ શુચિઃ શૂરઃ સજ્જોપસ્કરમેષજઃ ॥ ૪૯ ॥
પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધોમાન્યવસાયી પ્રિયંવદઃ ।
સત્યધર્મપરો યશ્ચ વૈદ્ય ईदम् પ્રશસ્યતે ॥ ૫૦ ॥

અન્વયઃ-યઃ તત્વાધિગતશાસ્ત્રાર્યઃ દષ્ટકર્મા સ્વયં કૃતી લઘુહસ્તઃ શુચિઃ શૂરઃ સજ્જોપસ્કરમેષજઃ પ્રત્યુત્પન્ન-મતિઃ, ધીમાન્ વ્યવસાયી પ્રિયંવદઃ ચ સત્યધર્મપરઃ (ભવેત્) ईदम् વૈદ્યઃ પ્રશસ્યતે ॥

જેણે શાસ્ત્રના અર્થને ખરાબર જાણ્યા હોય, બીજાઓએ કરેલી ચિકિત્સાઓ નજરે નોંધ હોય, પોતે પણ ચિકિત્સા કરવામાં હોશિયાર હોય, સિદ્ધિયુક્ત-હલકા હાથવાળો હોય, પવિત્ર તથા ઉત્સાહવાળો હોય, જેની પાસે ઔષધ અને સરસામાન તૈયાર હોય, જેની બુદ્ધિમાં વખતસર યોગ્ય ઉપચાર સૂઝતા હોય, જે બુદ્ધિમાન, ઉદ્યોગી, મીઠું બોલનાર અને સત્ય તથા ધર્મમાં તત્પર રહેતો હોય, એવો વૈદ્ય ઉત્તમ ગણાય છે. ૪૯, ૫૦

ટીકા-દષ્ટકર્મા-દષ્ટા પરેણ કૃતા ચિકિત્સા યેન સઃ । સ્વયંકૃતી-સ્વયં ચિકિત્સાકુશલઃ । લઘુહસ્તઃ-સિદ્ધિમદ્દસ્તઃ ॥ (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

આ પાંચ વૈદ્યો વખણાતા નથી

કુચૈલઃ કર્કશઃ સ્તબ્ધો ગ્રામીણઃ સ્વયમાગતઃ ।
પશ્ચ વૈદ્યા ન પૂજ્યન્તે ધન્વન્તરિસમા યદિ ॥ ૫૧ ॥

અન્વયઃ-કુચૈલઃ કર્કશઃ સ્તબ્ધઃ ગ્રામીણઃ સ્વયમ્ આગતઃ (એ) પશ્ચ વૈદ્યાઃ યદિ ધન્વન્તરિસમાઃ (સ્યુઃ તથાપિ) ન પૂજ્યન્તે ॥

જે વૈદ્ય ખરાબ વસ્ત્રવાળો, અપ્રિય બોલનાર, અભિમાની, ગામડિયો એટલે વ્યવહાર-કુશળ ન હોય તથા વગર બોલાવ્યે-પોતાની મેળે જ આવેલો હોય, આ પાંચ વૈદ્યો ભલે ધન્વન્તરિ જેવા હોય તોપણ વખણાતા નથી. ૫૧

ટીકા-કર્કશઃ-અપ્રિયવાદી । સ્તબ્ધઃ-સામિમાનઃ । ગ્રામીણો-વ્યવહારાવગુરઃ ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યા છે.)

વૈદ્યનું કૃમ્

વ્યાધેસ્તવપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ નિગ્રહઃ ।
પતદ્વૈદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન વૈદ્યઃ પ્રમુચ્યતઃ ॥ ૫૨ ॥

ાય છે, એ વિષે સુશ્રુતમાં લખેલું ધન્યંતરિનું આ
ચત્ર પ્રમાણરૂપ છે: ‘ધન્યંતરિ કડે છે કે, નિષિદ્ધ
માહાર અને નિષિદ્ધ વિહારથી દૂષિત થયેલા વાત, પિત્ત
મને કદ-એ દોષો રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા છે; તેઓથી
તાં સો મૃત્યુઓથી વૈદ્યે યત્નપૂર્વક રાજની સર્વ
કાળે રક્ષા કરવી અને અત્યંત બળવાન શત્રુની સાથે
કાઠ વગેરે નિષિદ્ધ વિહારો, કે જેઓ આગતુંક
કે, તેઓથી ઉત્પન્ન થતાં સો મૃત્યુઓથી પુરોહિતે
પણ રાજની રક્ષા કરવી. વૈદ્ય પ્રથમ દિનચર્યા, રાત્રિ-
ચર્યા અને ઋતુચર્યામાં કહેલા આહારવિહાર કરાવીને
વાત, પિત્ત, કફ તથા ધાતુઓના મગ્ગોને સરખાજ
રાખે છે અને પછી રસાયનને બાળનાર હોવાને લીધે
નિષિદ્ધ આહારવિહારના કારણે દૂષિત થયેલા દોષોથી
ઉત્પન્ન થયેલા અને મૃત્યુના કારણરૂપ વિકારને મૃત્યું-
જ્ય વગેરે રસોથી મટાડે છે; તેમ જ સારા વિચાર આપ-
નારો પુરોહિત, સારી બુદ્ધિ આપીને મૃત્યુના કારણ-
રૂપ નિષિદ્ધ વિહારોથી રાજને અટકાવે છે, એટલે
તે પણ આગતુંક મૃત્યુઓને મટાડે છે. આ ઉપ-
રથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘અવસ્ય થનારા એક જ
મૃત્યુનું નિવારણ થઈ શકતું નથી, પણ આગતુંક
સો મૃત્યુઓનું નિવારણ તો થઈ શકે છે.’ પર

આયુષનો વિચાર

મિષગાદૌ પરીક્ષેત ઋણસ્યાયુઃ પ્રયત્નતઃ ।
યત આયુષિ વિસ્તોર્જે ચિકિત્સા સફલા ભવેત્ ॥
અન્વયઃ-મિષ્કુ આદૌ ઋણસ્ય આયુઃ પ્રયત્નતઃ
પરીક્ષેત, યતઃ આયુષિ વિસ્તીર્ણે (સતિ) ચિકિત્સા
સફલા ભવેત્ ॥

વૈદ્યે પ્રથમ રોગીના આયુષની પ્રયત્ન
પૂર્વક પરીક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે
આયુષ લાંબું હોય તો જ ચિકિત્સા સફળ
થાય છે. ૫૩

લાંબાં આયુષનાં લક્ષણો

સૌમ્યા દર્શિર્ભવેદ્ યસ્ય શ્રોત્રં વક્ત્રં તથૈવ ચ ।
સ્વાદું ગન્ધં વિજાનાતિ સ સાધ્યો નાત્ર સંશયઃ ॥
અન્વયઃ-યસ્ય દૃષ્ટિઃ સૌમ્યા ભવેત્, યસ્ય શ્રોત્રં ચ
વક્ત્રં તથા એવ, (સૌમ્યં સ્વાત્, યદ્વ) સ્વાદું ગન્ધં
વિજાનાતિ, સઃ સાધ્યઃ (ભવતિ), યત્ર સંશયઃ ન (અસ્તિ) ॥

જે રોગીનાં નેત્ર, કાન અને મોઢું સારાં
હોય અને જે મીઠા રસને તથા સારા ગંધને
બાણી શકતો હોય, તે રોગીનો રોગ સાધ્ય જ
હોય, એમાં સંશય નથી. ૫૪

પાણિપાદૌ ચ યસ્યોષ્ણૌ દાહઃ સ્વલ્પતરો ભવેત્ ।
જિહ્વા તુ કોમલા યસ્ય સ રોગી ન વિનશ્યતિ ॥

અન્વયઃ-યસ્ય ચ પાણિપાદૌ ઔષ્ણૌ (ભવેતાં), દાહઃ
સ્વલ્પતરઃ ભવેત્, યસ્ય જિહ્વા તુ કોમલા (સ્વાત્),
સઃ રોગી ન વિનશ્યતિ ॥

જેના હાથ અને પગ ઊના હોય, બળ-
તરા બહુ જ થોડી હોય અને જીભ દૂણી
હોય, તે રોગી મરતો નથી. ૫૫

સ્વેદહીનો જ્વરો યસ્ય શ્વાસો નાસિકયા ચરેત્ ।
કળ્ઠશ્ચ કફહીનઃ સ્પાત્સ રોગી જીવતિ ધ્રુવમ્ ॥૫૬॥

અન્વયઃ-યસ્ય જ્વરઃ સ્વેદહીનઃ (સ્વાત્), શ્વાસઃ
નાસિકયા ચરેત્, ચ કળ્ઠઃ કફહીનઃ સ્પાત્, સઃ રોગી
ધ્રુવં જીવતિ ॥

જેનો તાવ પસીના વગરનો હોય અને કંઠ
કદ વગરનો હોય તે રોગી અવશ્ય જીવે છે. ૫૬
યસ્ય નિદ્રા સુષ્ણેન સ્પાઞ્છરીરં દ્યુતિમદ્ભવેત્ ।
હિન્દ્રિયાણિ પ્રસન્નાનિ સ રોગી નૈવ નશ્યતિ ॥૫૭॥

અન્વયઃ-યસ્ય નિદ્રા સુષ્ણેન સ્વાત્, શરીરં દ્યુતિમદ્
ભવેત્, હિન્દ્રિયાણિ (ચ) પ્રસન્નાનિ (સ્વઃ), સઃ રોગી
નૈવ નશ્યતિ ॥

જેને નિદ્રા સારી આવતી હોય, શરીર
કાંતિવાળું હોય અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન હોય,
તે રોગી મરતો જ નથી. ૫૭

અતિશય ટૂંકા આયુષનાં લક્ષણો

શરીરશીલયોર્યસ્ય પ્રકૃતેર્વિકૃતિર્ભવેત્ ।
તદરિષ્ટં સમાસેન વ્યાસતશ્ચ નિવોધ મૈ ॥૫૮॥

અન્વયઃ-યસ્ય શરીરશીલયોઃ પ્રકૃતેઃ વિકૃતિઃ ભવેત્,
તત્ સમાસેન અરિષ્ટં (પ્રોક્તમ્), વ્યાસતઃ ચ (ત્વં) મૈ
નિવોધ ॥

જેના શરીરની પ્રકૃતિ બગડી હોય, જેનો
સ્વભાવ બદલી ગયો હોય તથા પ્રકૃતિમાં
પણ ફેરફાર થયો હોય, એ ટૂંકમાં મરણતું
લક્ષણ કહ્યું; હવે વિસ્તારથી મરણનાં લક્ષણો
કહ્યું છું, તે તમે મારી પાસેથી સાંભળો. ૫૮
શૃણોતિ વિવિધાન્નશ્વાન્વિપરીતાઃશૃણોતિ ચ ।
યો ન શૃણોતિ ચાકસ્માત્તં વદન્તિ ગતાયુષમ્ ॥૫૯॥

અન્વયઃ-યઃ વિવિધાન્ શ્વાન્ શૃણોતિ, ચ વિપરીતાન્
(શ્વાન્) શૃણોતિ ચ અકસ્માત્ ન શૃણોતિ, તં (પષિઃતાઃ)
ગતાયુષં વદન્તિ ॥

જે રોગી અનેક પ્રકારના શબ્દો સાંભળે,

વિપરીત શબ્દો સાંભળે અને અકરમાત્ર
સાંભળે નહિ, તેને વિદ્વાનો ગણેલા આયુષ
વાળો ઠહે છે. ૫૬

વસ્તુવ્યવિય પુઠ્ઠાતિ શીતમુખ્યં ચ શીતવત્ ।
અપ્પગાત્રોઽતિમાત્રં યો મુરારી શીતેન કમ્પતે ॥૬૦॥
અન્નમ-અ-શીતં કમ્પ ઉચ્ચમ્ દુઃ, ઉચ્ચં ચ
શીતમ્ પૂજાતિ, અતિમાત્રમ્ અપ્પગાત્ર (અન્નમ્ અપિ)
શીતેન વરુષે કમ્પતે (અન્નમ્ અપિ ગત્તમુપં વરુષિત) ॥

જે શરીર ઠંડી વસ્તુને ઊની જેવી અને
ઊની વસ્તુને ઠંડી મહણ કરે, જેના આત્રે
બહુ જ ઊનાં હોય છતાં ટાંકને લીધે જે
બહુ જ કંપિતો હોય, તેને વિદ્વાનો ગણેલા
આયુષવાળો ઠહે છે. ૬૦

પ્રદારં નૈવ લાનાતિ યો મચ્છેદન્યથાપિ ચા ।
પાંચુનેવાવકીર્ણાનિ યદ્વા ગાત્રાણિ મચ્છતે ॥૬૧॥
અર્થાન્યતો વા વાચ્યો વા વચ્ચ શાત્રે અવન્તિ હિ ।
આતાનુચ્છિસં વં જાપિ મચ્છતે બીઠ્ઠમ્કિકા ॥૬૨॥
વિપરીતેન પુઠ્ઠાતિ રસાન્યથોપયોજિતામ્ ।
યો વા રસાન્ન હવેતિ સં ગતાધુ પ્રચલતે ॥૬૩॥

અન્નમ-અ-પ્રદારં ન દુઃ જાનાતિ, ચા અન્નવા અપિ
મચ્છેદ, અન્નમ્ અપિ વ પોઠ્ઠાતિ, નીનામિ દુઃ મચ્છતે, અન્ન
મચ્છે અર્થાન્યતો વા વાચ્ય વા અવન્તિ, જ જ જાત્રા-
ત્રિમ્ અપિ બીઠ્ઠમ્કિકા-અન્ન-ઉચ્ચ, જ જ ઉપયોજિતામ્,
રસાન્ન મિષ્ટિન પૂજાતિ, ચા રસાન્ન ન હવેતિ, સં ગત્તમ્
મચ્છતે ॥

જેને શરીરમાં પ્રકાર લાગ્યાની ખબર
પડતી ન હોય, જે કોઈ ભુદી જ રીતે વર્તેલો
હોય, જે પાતાનાં આત્રેને પૂજથી ખરડાયેલા
માનતો હોય, જેના શરીરનો રસ બહુલાર્થ
ગયો હોય, જેના આત્રેમાં શર્ધ જેવી કર
કરીઓ શર્ધ આવી હોય, નાહ્યા છતાં તથા
ચાંદન આદિનું લેપન કરી છતાં જેના ઉપર
કાળી માખીઓ ભેસતી હોય, જે આધેલા
રસોને વિપરીત સ્વાદવાળા બાણુતો હોય અને
જેને રસોની ખરાબર ખબર પડતી જ ન
હોય, તેને વિદ્વાનો ગણેલા આયુષવાળો
ઠહે છે. ૬૧-૬૩

દુઃખાન્નં વેતિ પુર્વાન્નં પુર્વાન્નં ચ દુઃખાન્નમ્ ।
પુઠ્ઠાતિ યોઽન્યથા ગમ્યે શાન્તે રીપે નિરામય ॥

રાત્રી સૂર્યે જ્વલન્તં વા દિવા વા ચન્દ્રવર્ધત્મ ।
દિવા જ્યોતીર્ણિ યદ્વાપિ જ્યોતિતાનીય પદ્યતિ ॥૬૫॥
વિષ્ણુવતોઽસિતાન્મૈયાન્ગમને નિર્મને મ્તાન્ ।
વિમાનપાનપ્રાસાદિર્વેશ્વ સંકુલમમ્બત્મ ॥૬૬॥
યદ્વામિત્તં મૂતિમન્તમન્તરિદોઽવ્યક્તે ।
ધૂમનીહારવાત્તોમિયજ્ઞતામિત્ત મેરિનીમ્ ॥૬૭॥
પ્રવીર્ણમિત્ત યો હોર્ક યો ધાપ્તુત્તિયામ્મસા ।
મૂર્તિમમ્બપદાકાર્યે સેલામિર્વેશ્વ પદ્યતિ ॥૬૮॥
યો ન પદ્યતિ યદ્વાપિ યદ્વા વેશીમલમ્બત્મ ।
ધ્રુવમાન્નશાગદ્વા જ સં જાન્તિ ગતાયુમ્ ॥૬૯॥

અન્નમ-અ-દુઃખં દુઃખં વેતિ, દુઃખં જ દુઃખ-
વત્ (વેતિ), રીપે શાન્ત મિમાન, અન્નમ્ અન્ન
પૂજાતિ ॥ રાત્રી જ્વલન્તં સૂર્ય વા પદ્યતિ, દિવા ચ સૂર્ય
અન્નવર્ધત્મ પદ્યતિ, અપિ જ જ દિવા જ્યોતીર્ણિ જ્યોતિ
દુઃ પદ્યતિ જ વિવેકે ગમ્તે વિદુરત અભિજ્ઞ કમ્પ
મેષત્ (પદ્યતિ), અન્નમ્ વિમાનપાનપ્રાસાદે સંકુલ
(પદ્યતિ) ॥ જ જ અન્તરિદોઽવ્યક્ત મૂતિમન્તમ્ અન્નમેષ્ઠે,
મેરિની ધૂમનીહારવાત્તોમિ આદ્યામ્ દુઃ (અન્નમેષ્ઠ) ॥
જા હોર્ક પ્રવીર્ણમ્ દુઃ પદ્યતિ, જા જા લેવન્ન મ્મન્ન
અન્નમ્ દુઃ પદ્યતિ, જ જ મૂર્તિમ્ સેલામિ યદ્વા-
કાર્ય પદ્યતિ (સં ગત્તમ્ પ્રચલતે) ॥ જ જ્યોતિ જ જ
પદ્યતિ, જ જ વેશીમ્ અલમ્બત્મ મુન્ન વાન્નશાગદ્વા જ જ
પદ્યતિ, સં ગત્તમ્ વરુષિત ॥

જે માણસ મુગધને દુઃખ જેવી અને
દુઃખને મુગધ જેવી જાણે, જેમ ગ્રંથને
વિપરીત માને; તેમ જ દીવો કરી બાય તથા
જેના રાત્ર જોઇતો શર્ધ બાય; વળી જે
માણસ શત્રે પ્રત્નલિત સૂચને રૂંજે અને
દિવસે સૂચને જરૂર જેવા પ્રકાશવાળો રૂંજે;
વળી જે દિવસે નક્ષત્ર-વાશાઓ જાણે પ્રકાશવાળો
હોય તેણે રૂંજે, તેમ જ જે માણસ વાઘના
વજરના બાકાશમાં વીજળીવાળા કાળા મેષ
રૂંજે; બાકાશને વિમાન, વાઘન તથા મહેલો
વટે સુશોભિત રૂંજે; જે માણસ અતરિક્ષમાં
વાયુને દેહધારી રૂંજે; પૃથ્વીને પુખ્ત, અઠગ
તથા વસોથી જાણે વીટાયેલી હોય તેવી રૂંજે;
વળી જે જગતને સ્વજોડા જેવું જાણવા
પાળીથી રૂંજેલા જેવું રૂંજે; વળી જે પૃથ્વીને
રેખાઓ વટે સોઝા રમવાની જોખાટ જેવી
રૂંજે; અને જે નક્ષત્રોને, અરુપતીતા તારાને,

ધ્રુવને તથા આકાશગંગાને ન દેખે, તેને વિદ્વાનો ગયેલા આયુષવાળો કહે છે. ૬૪-૬૯
આદર્શો અમ્યુનિ ધર્મે વા છાયાં યદ્ય ન પદ્યતિ ।
પદ્યત્યેકાઙ્ગહીનાં વા વિકૃતાં વાન્યસત્ત્વજામ્ ॥૭૦
અન્ય-અઃ આદર્શો અમ્યુનિ ધર્મે વા છાયાં ન
પદ્યતિ, વા અઙ્ગહીનાં વિકૃતાં વા અન્યસત્ત્વજાં પદ્યતિ,
(તે ગતાયુષે વદન્તિ) ॥

જે માણસ અરીસામાં, પાણીમાં અથવા
તડકામાં પોતાની છાયાને ન દેખે, અથવા તે
છાયાને એક અંગથી રહિત અથવા વિકારવાળી
કે બીજા પ્રાણીની છાયા હોય તેવી દેખે, તેને
વિદ્વાનો ગયેલા આયુષવાળો કહે છે. ૭૦
શ્વકાકકઙ્કઘૃષ્ટાણાં પ્રેતાનાં યદ્ધરક્ષસામ્ ।
આતુરો લમતે મૃત્યુ સ્વસ્યો વ્યાધિમવાપ્નુયાત્ ॥

અન્ય-અઃ આતુરઃ (અપયુષાદર્શાદાં) શ્વકાક-
કઙ્કઘૃષ્ટાણાં પ્રેતાનાં યદ્ધરક્ષસાં (છાયાં પદ્યતિ), સઃ મૃત્યુ
લમતે, સ્વસ્યઃ (ચેત્) વ્યાધિમ્ આપ્નુયાત્ ॥

તેમ જ જે રોગી ઉપર કહેલા દર્પણ
વગેરેમાં કૂતરાની, કાગડાની, કંકપક્ષીની,
ગીધની, પ્રેતની, ચક્ષુની કે રાક્ષસની છાયા
દેખે, તે મરી જાય છે અને સાજો હોય તો
રોગી થાય છે. ૭૧

હ્રીશ્ચિયો નદ્યતો યસ્ય તેજભોજઃ સ્મૃતિપ્રમાઃ ।
અકસ્માદ્ મજન્તે યં સ ગતાસુરસંશયમ્ ॥૭૨॥

અન્ય-અઃ હ્રીશ્ચિયો નદ્યતઃ, યં ચ તેજભોજઃ-
સ્મૃતિપ્રમાઃ અકસ્માદ્ મજન્તે, સઃ અસંશયં ગતાસુઃ (હૈયઃ) ॥

જેની લાજ અને શોભા નાશ પામી
જાય અથવા જેને તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ અને
હાજરજવાબીપણું અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થાય, તે
માણસ અવશ્ય ગયેલા આયુષવાળો થયો છે,
એમ સમજવું. ૭૨

દીકા-પ્રમાદપ્રતિમા-આ શ્લોકમાં પ્રમાશબ્દનો
અર્થ પ્રતિમા-એટલે તત્કાળ ઉત્પન્ન થતી નવાં-
નવાં ચકુરજવાળી બુદ્ધિ-હાજરજવાબીપણું એવો
થાય છે. ૭૨

યસ્યાધરોષ્ઠઃ પતિતઃ ક્ષિત્તશ્ચોર્ધ્વં તથોત્તરઃ ।
ઊર્ધ્વો વા જામ્બવામાસૌ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૭૩॥
અન્ય-અઃ યસ્ય અધરોષ્ઠઃ પતિતઃ (સ્વાત્), તથા
ઉત્તરઃ (ઓષ્ઠઃ) ઊર્ધ્વં ક્ષિત્તઃ (સ્વાત્), વા ઊર્ધ્વો
(ઓષ્ઠો) જામ્બવામાસૌ (સ્વાતામ્), તસ્ય જીવિતં દુર્લભં
(ભવેત્) ॥

જેનો નીચલો હોઠ નીચો નમી ગયો
હોય અને ઉપલો હોઠ ઊંચો ચઢી ગયો
હોય અથવા જેના બંને હોઠ બંધુ જેવા-
કાળા થઈ ગયા હોય, તે માણસનું જીવન
દુર્લભ હોય, એમ સમજવું. ૭૩
આરક્ષા દરાના યસ્ય દયાવા વા સ્યુઃ પતન્તિ વા ।
લક્ષ્મણપ્રતિમા વાપિ તં ગતાયુષમાદિશેત્ ॥૭૪॥

અન્ય-અઃ યસ્ય દક્ષનાઃ આરક્ષાઃ વા દયાવાઃ સ્યુઃ,
વા પતન્તિ, વા લક્ષ્મણપ્રતિમાઃ અપિ (સ્યુઃ). તમ્ ગતા-
યુષમ્ આદિશેત્ ॥

જેના દાંત રાતા કે કાળા થઈ જાય,
પડી જાય અથવા ખંજન પક્ષીના જેવા રંગ-
વાળા પણ થઈ જાય, તેને ગયેલા આયુષ-
વાળો કહેવો. ૭૪

કૃષ્ણા તથાનુલિપ્તા ચ જિહ્વા શૂન્યા ચ યસ્ય વૈ ।
કર્કશા વા ભવેદસ્ય સોડચિરાદિજહાત્યસન્ ॥૭૫॥

અન્ય-અઃ યસ્ય ચ જિહ્વા કૃષ્ણા તથા અનુલિપ્તા ચ
શૂન્યા વા કર્કશા ભવેત્, સઃ અચિરાત્ અસન્ વિજહાતિ ॥

જેની જીભ કાળી, ચીકણી, બહેર મારી
ગયેલી અથવા કઠણ થઈ જાય, તે માણસ
તત્કાળ પ્રાણુ ત્યજે છે. ૭૫

કુટિલા સ્ફુટિતા વાપિ શુષ્કા વા યસ્ય નાસિકા ।
અવસ્ફૂર્જિતિ મમ્ના વા સ ન જીવતિ માનવઃ ॥૭૬॥

અન્ય-અઃ યસ્ય નાસિકા કુટિલા વા સ્ફુટિતા અપિ વા
શુષ્કા મમ્ના વા (ભવતિ) વા અવસ્ફૂર્જિતિ, સઃ માનવઃ
ન જીવતિ ।

જેનું નાક વાંકું, ફાટેલું, સુકાયેલું કે
નમેલું થઈ જાય અથવા શ્વાસના વેગથી મોઠો
અવાજ કરે, તે માણસ જીવતો નથી. ૭૬

દીકા-અવસ્ફૂર્જિતિ-શ્વાસવેગનોચેઃ શ્વદં કરોતીત્યર્થઃ ।
(આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

સંક્ષિપ્તે વિપમે સ્તબ્ધે રુક્ષે સસ્તે ચ લોચને ।
સ્વાતાં પરિક્ષુતે યસ્ય સ ગતાયુરો ધ્રુવમ્ ॥૭૭॥

અન્ય-અઃ યસ્ય લોચને સંક્ષિપ્તે વિપમે સ્તબ્ધે રુક્ષે
સસ્તે ચ પરિક્ષુતે સ્વાતાં, સઃ નરઃ ધ્રુવં ગતાયુઃ (હૈયઃ) ॥

જેની આંખો ટૂંકી, વિષમ, અછડ, લૂખી
કે વિખાયેલી થઈ જાય અથવા જેની આંખ-
માંથી આંસુ ઝર્યા કરે, તે માણસને અવશ્ય
ગયેલા આયુષવાળો જાણવો. ૭૭

કેણા સીમિતનો વસ્ય સંજોગે પિતરે કુવો ।
 કુદરતિ જાણિપદમાપિ સોપ્રિધાપાતિ મુલ્યવે ॥૭૮॥
 અન્ન-પસ્ય વેણા ધીમન્તિ, પ્રવો સંજોગે મિત્ત,
 જ અસ્તિમાપિ સુન્તિ, જ અસ્તિપૂ મુલ્યવે જાતિ ॥
 જેના વાળ બાજે સેવાવાળા હોય તેવા
 નોખનોખા ઘર્ષ બાજ, જેની અમરો દૂંદી
 અને નમેલી ઘર્ષ બાજ અથવા જેની આંખોની
 પાંપણો ખરી પડતી હોય, તે માણસ તરત
 મરે છે. ૭૮

ટીકા-સુન્તિ-સુન્તિ (આનો અર્થ અપાયો છે.) ૭૮
 નાહવ્યપદમાસ્પર્શ ન પારપતિ યા શિરા ।
 પદ્મામ્બુદિર્મુહાત્મા સદા પ્રાપ્તિવિમુક્તિ ॥૭૯॥
 અન્ન-જ નાતપત્તમ્ અન્ન જ નાહવિ, શિર,
 ન પારપતિ, પદ્મામ્બુદિ મુહાત્મા (મરણિય) સવ
 પ્રાપ્તિ વિમુક્તિ ॥

જે માણસ મોઢામાં રહેલા બાળને ખાઈ
 શકતો ન હોય, માથાને ચિર રાખી શકતો
 ન હોય, એટલેસે બેઠું રહેતો હોય, અથવા
 જેનું મન મૂઠ ઘર્ષ ગુણ હોય, તે માણસ
 તરત પ્રાણ ભેગો છે. ૭૯

હત્યાખ્યામાલો જુદાના સંમોહ યોગિનિબદ્ધિ ।
 જલ્પનપુર્વકો જાતિ તે પદ્મ મિપગાવિશેષ ॥૮૦॥
 અન્ન-જ જુદા હત્યાખ્યામાલ સંમોહ જલ્પ-
 ગત્તિ, જલ્પનપુર્વકો જાતિ (જાતિ), તે
 મિપગ વર્ણ આલેખે ॥

જે ઘણીવાર ઉઠાડતાં છતાં બાજવ મોઢ
 પામી જતો હોય, તેમ જ (મોઢી મોઢી વારે)
 ઘણો બળવાન કે દુર્બળ થતો હોય, તેને વેચે
 મોતને કિનારે પહોંચેલા કહેવો. ૮૦

નિદ્રા નિપ્તર વસ્ય યો જાગર્થિ જ સર્વેવા ।
 મુદોજા જલ્પનપુર્વકો પ્રત્યાખ્યાય સ જાગતા ॥૮૧॥
 અન્ન-પસ્ય મિત્તર નિદ્રા, જ જાગર્થિ જાગર્થિ,
 જલ્પનપુર્વકો જાગર્થિ, જ જાગર્થિ (મિપગ) પ્રત્યાખ્યાય ॥

જેને નિરંતર ઊંઘ આવ્યા કરતી હોય
 અથવા જે બાજ્યા કરતો હોય, અથવા જે
 બાજવા ધમ્મતો હોય છતાં બાજવામાં મૂંઝાઈ
 જતો હોય, તેને સમજી વેચે બીજા કરવાની
 ના પાડવી બેઠુંજે. ૮૧

વજરોઈ જ યો કિદાપુત્તપદ્મ જરોઈ યા ।
 મેઠેઈ માપતે જાઈ મેઠેઈ વમાવિશેષ ॥૮૨॥

અન્ન-જ વજરોઈ મિત્તર, જ જ વજરોઈ
 જરોઈ, જાઈ જા યેઈ. માપત, તે વજરોઈ મેઠેઈ ॥

જે માણસ ઉપલા હોડને બાજ્યા કરતો
 હોય, હાથપગ પાછળા કરતો હોય કે
 સાથકાળે પ્રેતોની સાથે બાપણ કરતો હોય
 તે માણસ તરત મરે, જેમ કહેવું. ૮૨
 ટીકા-વજરોઈ-વજરોઈ વિકિરોપન (આનો અર્થ
 કિર આપો છે.) ૮૨

સ્વેચ્છા રોમપૂર્વેયો વસ્ય રત્ન પ્રવર્તે ।
 પુલ્યસ્થાકિર્ગર્થસ્ય સ સપો બિધિ સપ્રેત ॥૮૩॥
 અન્ન-અનિપત્તવ વસ્ય જ પુલ્યસ્થ સ્વેચ્છ
 રોમપૂર્વેય રત્ન પ્રવર્તે, જ સપો રીધિ સ્વેચ્છ ॥

એરથી પીઠાયા વજર પછ જે માણસના
 જવાંટાના આઢાઓમાંથી હોદી નીકળે, તે
 માણસ તરત મરે છે. ૮૩

અનિપત્તિસ્થમાનસ્ય વિજારો યોગિનિબદ્ધિ ।
 પ્રતીગજલ્પમાસ્ય સ્વર્ણ વજરોયુગ ॥૮૪॥

અન્ન-જાગર્થિ વિનિપત્તમાનસ્ય (અર્થ) પ્રતી-
 ગજલ્પમાસ્ય, જ વિજાર અનિપત્તિ, જ જાગર્થિ ત્વજ
 (જાગર્થિ) ॥

જેની સારી રીતે બિહિત્ત્યા કરવામાં
 આવતી હોય, છતાં માંસ અને બળ વળ્યાં
 ધીલુ થયેલાં હોવાથી જેનો વિજાર વધતો
 બાજ, તે ગયેલા આયુષનું લક્ષણ છે, જેમ
 સમજવું. ૮૪

ઉપર બધાંવેલાંજોને બીજા નકામું
 નીવડે, તેમાં કાણુ

મૂળા પ્રેતા પિશાચાશ્ચ પશાસિ વિવિધાનિ જા ।
 મર્યામિમુક્તં જનુમુપસર્પિત મિત્તર ॥૮૫॥
 તામિ મેપજલીયાપિ પ્રતિપ્રતિ વિધાસ્યા ।
 વજામ્બોધા કિયા સર્વા મવસ્યેવ યતાયુષ ॥૮૬॥

અન્ન-મર્યામિમુક્તં જનુમુ મૂળા પ્રેતા જ પિશાચ-
 જ મિત્તર પ્રતિપ્રતિ મિત્તર જનુમુ ॥ ૮૫
 વિવિધતા મેપજલીયાપિ પ્રતિપ્રતિ, વજામ્બોધા
 સર્વા મિત્તર યોજા જા મવસ્યેવ ॥

જેનું મોત સાથે આવેલું હોય, તે
 માણસની પાસે નિત્ય જૂત, પ્રેત, પિશાચ
 અને અનેક પ્રકારના શક્તિઓ આવે છે, અને
 તેઓ જે માણસને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી
 આવેલાની શક્તિને હાથ નાખે છે, તેથી

જેનું આયુષ્ય ગયું હોય, તે માણસને જે જે ચિકિત્સાઓ કરવામાં આવે, તે સઘળી નિષ્ફળ જ થાય છે. ૮૫, ૮૬

દીકા-ગતાયુષિ સત્તિ ચિકિત્સાયાઃ સામ્યમુક્તમ્ ।
આયુશ્ચરસ્ત તદા તદેવ જીવનહેતુઃ । કિં ચિકિત્સાવિધાનેન ?
તત્રોચ્યતે-આયુષિ સત્તિ ચિકિત્સાયાઃ ફલં વેદનાનિપ્રદઃ ।
અર્થે ચ-

‘આયુષ્માન્યુરુષો જીવેત્સવ્યયો મેપજં વિના ।

મેષજેન પુનર્જાવિત્સ એવ હિ નિરામયઃ ’ ॥

કિંચ-આયુષિ સત્યપિ રોગી ચિકિત્સાં વિનોત્યાતું

ન શક્નોતિ । યત આહ ચરકઃ-

‘સત્તિ ચાયુષિ નોપાયં વિનોત્યાતું ક્ષમો રુજી ।

દર્શિતશ્ચાત્ર દૃશ્યન્તઃ પદ્મભ્રમો યયા ગજઃ ’ ॥

કિંચ-ચિકિત્સાં વિનાડ્યુષ્માનપ્યવસીદતિ । યત

આહ સ એવ-

‘સત્તિ ચાયુષિ નષ્ટઃ સ્યાદામયૈશ્ચાચિકિત્સિતઃ ।

યયા સત્યપિ તૈલાદૌ દીપો નિર્વાતિ વાત્યયા ’ ॥

અત એવોક્તમ્-

‘સામ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યા ગચ્છન્ત્યસામ્યતામ્ ।

ધ્રન્તિ પ્રાણાનસામ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ’ ॥

ચિકિત્સા ત્વનિશ્ચિતાયુષોડપિ કર્તવ્યા । યત આહ-

‘તાવત્પ્રતિક્રિયા કાર્યા યાવચ્છવસિતિ માનવઃ ।

કદાચિદ્દેવયોગેન દૃશ્યશ્ચોડપિ જીવતિ ’ ॥

હિતિ તુ યત્યાસામ્યત્વં સન્દિગ્ધં તં પ્રત્યુક્તમ્ । યેષુ

ત્વસામ્યતા શાસ્ત્રેણાનુભવેન ચ વિનિશ્ચિતા તે પુનર્ન

ચિકિત્સાઃ । યત અર્કમ્-

‘સદ્વૈયાસ્તે ન યેડસામ્યાનારમન્તે ચિકિત્સિતુ’મિતિ ॥

અહીં શંકા થાય છે કે, આયુષ્ય હોય તો

ચિકિત્સા સફળ થાય, એમ કહ્યું છે; તો જે આયુષ્ય

હોય, તો જીવવામાં તે જ કારણરૂપ થાય છે, માટે

ચિકિત્સા કરવાની શી જરૂર છે ?

આનું સમાધાન આ છે કે, આયુષ્ય હોય તો

ચિકિત્સાનું ફળ વેદના અટકે એ જ છે; કહ્યું છે

કે, ‘આયુષ્ય હોય છતાં જે ઔષધ કરવામાં ન આવે,

તો વેદના સહિત જીવે; અને ઔષધ કરવામાં

આવે તો વેદના વગર જીવે.’ ચિકિત્સા કરવામાં

ન આવે તો રોગી, આયુષ્ય હોય છતાં પણ ગિડી

શકતો નથી; એ વિષે ચરક કહે છે કે, ‘આયુષ્ય

હોય છતાં પણ રોગી ઉપાય કર્યા વિના ગિડી શકતો

નથી; આ સંબંધે કાદવમાં ખૂંચી ગયેલો હાથી

દૃષ્ટાંતરૂપ છે.’ આયુષ્ય હોય છતાં પણ ચિકિત્સા

ન કરવામાં આવે તો રોગી મરી જાય છે, એમ

પણ ચરકના વચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે; ચરક કહે છે કે, ‘જેમ તેલ વગેરે હોવા છતાં પણ ઘણા પવનથી દીવો ઝોલાઈ જાય છે, તેમ આયુષ્ય હોય છતાં પણ જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે તો રોગી, રોગથી મરી જાય છે.’ આ ઉપરથી જ પ્રથમ કહેવાયું છે, કે જે ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો માણસોના સાધ્ય રોગો યાધ્ય થઈ જાય છે અને યાધ્ય રોગો અસાધ્ય થઈ જાય છે; જે રોગો અસાધ્ય થાય છે, તેઓ તો પ્રાણનો નાશ જ કરે છે.

જેના આયુષ્યનો નિશ્ચય ન હોય, તે માણસની પણ ચિકિત્સા તો કરવી જ જોઈએ; તે વિષે પણ કહ્યું છે કે, ‘જ્યાં સુધી માણસ શ્વાસ લેતો હોય, ત્યાં સુધી ચિકિત્સા કરવી; કારણ કે જેનું મોત નજરે દેખાતું હોય, તે માણસ પણ કદાચ દૈવયોગથી જીવે છે.’ એવું જે વચન છે, તેનો અભિપ્રાય આ છે કે, ‘જેના અસાધ્યપણામાં સંદેહ હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ;’ પણ શાસ્ત્રથી તથા અનુભવથી જેઓના અસાધ્યપણાનો પાકો નિશ્ચય થાય, તેઓની ચિકિત્સા ન જ કરવી; તે વિષે કહ્યું છે કે, ‘જેઓ અસાધ્યની ચિકિત્સા કરવાની શરૂઆત ન કરે, તેઓ ઉત્તમ વૈદ્યો છે; અથવા જેઓ અસાધ્યની ચિકિત્સા શરૂ કરે છે, તેઓ ઉત્તમ નથી. ૭૮

ચિકિત્સામાં ધનની જરૂર

સર્વે દ્રવ્યમપેક્ષન્તે રોગિપ્રમૃતયો યતઃ ।

વિના વિત્તં ન મૈષજ્યં ચિકિત્સાક્લં તતો ધનમ્ ॥૮૭

અન્વયઃ-રોગિપ્રમૃતયઃ સર્વે દ્રવ્યમ્ અપેક્ષન્તે, યતઃ

વિત્તં વિના મૈષજ્યં ન (મવેત્), તતઃ ધનં ચિકિત્સાક્લમ્

(અસ્તિ) ॥

રોગી વગેરે બધા લોકો ધનની ઇચ્છા

રાખે છે; કારણ કે ધન વિના ઔષધ કે

ચિકિત્સા ન થાય, માટે ધન ચિકિત્સાનું

અંગ છે. ૮૭

રોગીની ચાકરી કરનારનું લક્ષણ

ભિન્ન્યોડગુપ્તુર્વલવાન્યુકો વ્યાધિતરક્ષણે ।

વૈધવાક્યકુદશ્રાન્તો યુજ્યતે પરિચારકઃ ॥ ૮૮ ॥

અન્વયઃ-પરિચારકઃ^૧ ભિન્નઃ અગુપ્તુઃ લલવાન્ વ્યાધિતરક્ષણે

યુક્તઃ વૈધવાક્યકૃત્ અશ્રાન્તઃ યુજ્યતે ॥

૧. પરિતઃ ચરતિ-ગચ્છતિ રોગિણો રક્ષાર્થે સેવક

માવેન હિતિ પરિચારકઃ-જે રોગીની રક્ષા માટે સેવકપણે

હાજરનો હાજર રહે, તે ચાકરી-અરદાસ કરનારો

માણસ-પરિચારક કહેવાય છે.

(રેઝીનો) પરિચારક એટલે યાકરી
કરનાર માણસ સ્નેહવાળો, નિહા કે સૂગ નહી
કરનાર, બળવાન, રેઝીનો રક્ષણમાં વતપર,
વેધના ઠહેવા પ્રમાણે કરનાર અને યાદે નહિ,
એવો હોવો એકાએક ૮૮

ઓપધ વિષે

સૈવા ધ્યાયિ હરેયેત તત્ દ્રવ્યં પ્રોક્તમૌરધમ્ ।
તથાશ્રમધય સ્વાપ્રોધર્મ તાદર્શાં જુષે ॥ ૮૯ ॥

અર્થ-તેણે જાત ધ્યાયિ હરે, તત્ દ્રવ્યમ્ ઓપધ
પ્રોક્તમ્ તત્ આશ્રમ અર્થે રોગને સ્પર્શ તપશ્ચ જુષે ॥

વેધ ને પદાર્થથી રાગને મટાડે, તે
ઓપધ ઠહેવાય છે; એ ઓપધ જેવું એકાએક,
તેવું હોય તેા અવશ્ય રાગને મટાડે, માટે
તેવું તે કહ્યું છું ૮૯

ઓપધપ્રત્યક્ષમાયમમદ્-હવે ઓપધ જેવું જેવું
તથા જેવું તે કહે છે-

પ્રાસત્વેરો સંઘર્ષાઈ પ્રાસત્વેરુણિ ખોદુતમ્ ।

અપ્યમાત્રં વસુદૈવ ગાંધર્વોરસાન્ધિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

વોપમમ્ભાનિકપદ્ધિર્લક્ષ્મી ન વિકારિ યત્ ।

સમીક્ષ્ય કર્ણે દર્શં ચ મેયમ્ સ્વાદુ ગુણાવહમ્ ॥

અર્થ-પ્રાસત્વેરો સંઘર્ષાઈ પ્રાસત્વેરુણિ ખોદુતમ્,
અપ્યમાત્રં વસુદૈવ ગાંધર્વોરસાન્ધિતમ્, વોપમમ્
અર્થે ન વિકારિ, ચ મેયમ્ કર્ણે દર્શં ચ મેયમ્
સ્વાદુ ગુણાવહમ્ ॥

જે ઓપધ સારી જગ્યામાં ઉત્પલ થયેલું,
સાથ દિવસે લીધેલું, સાથ પ્રમાણમાં હોય
છતાં થયેા શુભ કરનાર, યોગ્ય ગુણવાળું,
યોગ્ય વર્ણવાળું, યોગ્ય રસવાળું, હોયને
હલુનારું, શરીરમાં ગાંધર્વ નહીં કરનારું,
અને વધારે દેવાઈ બાક તોપણ જે વિકાર ન
કરે, તેવું ઓપધ એક-વિચારીને સમયસર એ
દેવામાં આવે, તેા શુભકારક થાય એ. ૯૦, ૯૧

૧. અપ્યત્ર ઓપધ કેટલે ઓપ-ઓપ-લીક્ષિત,
માત્રે વત્ ઓપ પીત્ત અંગેસે ઓપધિ, 'ગાંધર્વિક'લે
યેતિ નિ, એવેરેરિત્ત અપ્યા ઓપધિ એ વોપમમ્-
'ઓપધેરવતો' ફિતિ ના લાક્ષિક. અપ્ય-હવે પ્રકાશ
અથવા તેમને જે ધારણ કરે, તે ઓપધિ, અને તે
એકાએક જે કહ્યું હોય તે અથવા તે ઓપધિ
પોતે જ ઓપધ-કારક હવા.

આપેલા વિચારીલાયા સોમ્યોદિમિતિ. સ્તુત્ ।
અવસ્તવૌરધાનિ સ્પુરુરુપાણિ દેમુમિ ॥ ૯૨ ॥

અર્થ-વિચારીલાયા અપેમા સ્તુત્, દિવ્યરિ.
ઓપ્ત સ્તુત્, અવસ્તવૌરધાનિ દેમુમિ અપ્યમિતિ ॥

વિચારણ વગેરે પર્વતોમાં અગ્નિને
ભાગ વધારે છે અને હિમાલયમાં થઈને-
શીતળ ભાગ વધારે છે, તેથી ત્યાંના ઓપધો
પોતાના કારણે જેવા હોય છે-અર્થે
વિચારણ વગેરેમાં થયેલા ઓપધોમાં ગરમી
વધારે હોય છે અને હિમાલયમાં થયેલા
ઓપધોમાં ઠંડી વધારે હોય છે ૯૨

રીક્ષ-અપેમા-અપિચાન્ધર્મા । સમ્યેકાક્રિયે
યોષ, ઓપધ એવોપધિ । અત્ત સર્વેન્દ્રિય । અપ્યમિ-
તિત્તમિ । અધિક અગ્નિના ભાગવાળા પત્તિ,
અધિક ઠંડીના અવસ્થા પત્તિ, 'ઓપધિ'
આ અપેમા સ્વાર્થમાં 'અપ્ય' પ્રવચ થયે છે
અવશ્ય એટલે તેના જેવા ૯૨

અપ્યેવપિ પ્રોદ્યમિતિ યનેપુપલ્લેપુ ચ ।

પ્રીયાતાનિ સુમતાઃ શુષિ માતા સુવાસરે ॥ ૯૩ ॥

આવિત્પલ્લુલો મોની નમસ્કૃત્ય શિર્ષ દુરિ ।

સાધારણઅપ્યમી પ્રીયાપુત્રપતિતમ્ ॥ ૯૪ ॥

અર્થ-અપ્યેવપિ પ્રોદ્યમિતિ યનેપુપલ્લેપુ ચ ।
પ્રીયાતાનિ સુમતાઃ શુષિ માતા સુવાસરે ॥ ૯૩ ॥
આવિત્પલ્લુલો મોની નમસ્કૃત્ય શિર્ષ દુરિ ।
સાધારણઅપ્યમી પ્રીયાપુત્રપતિતમ્ ॥ ૯૪ ॥

અર્થ-અપ્યેવપિ પ્રોદ્યમિતિ યનેપુપલ્લેપુ ચ (કય
ઓપધિ) પ્રોદ્યમિતિ, છત્તિ સુવાસરે ॥ ૯૩ ॥
આવિત્પલ્લુલો મોની (શિર્ષ) દુરિ નિર્મ વનસ્કૃત્ય શિર્ષ
દુરિ (છત્તિ) પ્રીયાપુત્ર, સાધારણઅપ્યમી નતપતિ
પ્રીયાપુત્ર ॥

બીજા વનો અને ઉપવનોમાં અપ્ય જે
ઓપધો જીવે છે, તેઓને સાથ દિવસે
પ્રાતઃકાલમાં સૂર્યની સામે જીભી, મૌનપદ
ધરી, હૃદયમાં સદાશિવને પ્રણામ કરી, પ્રસન્ન
ચિત્ત તથા પવિત્ર ચર્ચને એ ઓપધો જેવે
જેવા સમગ્રી ધરવી પરંતુ દ્રવ્ય પોતાથી ઉત્તર
દિશામાં જે ઉત્પલ થયેલું હોય, તે તેવું.

રીક્ષ-અપ્યમમમ્-અર્થેવૈમિત્ત અપ્યમ । અપ્ય-
મિત્ત લક્ષણ અર્થેવૈમિત્તમ્ ॥ (માર્ગાતરમાં અર્થ
આપેા છે) ૯૩ ૯૪

વસ્ત્રીકુત્તિસતાનુપસમતાનોપમાર્ગવા ।

અપ્યવિક્ષિત્તિમમ્ભાસા નોપધ્યા અર્થેસાધિત્તમ્ ॥ ૯૫ ॥

અર્થ-અપ્યવિક્ષિત્તિસતાનુપસમતાનોપમાર્ગવા અપ્ય-
વિક્ષિત્તિ -ત્ત ઓપધ અર્થેસાધિત્તમ્ વ (અર્થ) ॥

જે ઔષધિઓ રાફડામાં, ખરાબ જગ્યા-
માં, ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં, સ્મશાનમાં,
ખારી ધરતીમાં કે માર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલી
હોય તથા જે ઔષધિઓ છવડાંથી, ગર-
મીથી કે ઠંડીથી ગ્રાસ હોય, તે ઔષધીઓ
કામ કરતી નથી. ૯૫

શરદ્ધિલેકાર્યાર્થે ગ્રાહ્યં સરસમોષધમ્ ।
વિરેકવમનાર્થે તુ વસન્તાન્તે સમાહરેત્ ॥ ૯૬ ॥
અન્વય:-શરદિ ઔષધં સરસં (મવતિ તદા) અલિલ-
કાર્યાર્થે ગ્રાહ્યમ્, વિરેકવમનાર્થે તુ વસન્તાન્તે સમાહરેત્ ॥
શરદ્ઋતુમાં ઔષધિઓ રસ ભરેલી હોય
છે, માટે સઘળાં કામોને માટે તે (શરદમાં)
લેવી, પણ રેચ દેવા કે વમન કરાવવા માટે
તો (જે ઔષધિઓ લેવી હોય) તે વસંત-
ઋતુના મધ્યમાં લઈ રાખવી. ૯૬

દીકા-વસન્તાન્ત-વસન્તમયે । સમાહરેત્-ગૃહ્ણીયાત્ ।
(આનો અર્થ ઉપર આપ્યો છે.) ૯૬

અન્વય-વળી ખીજી-

અતિસ્થૂલજટા યાઃ સ્યુસ્તાસાં ગ્રાહ્યાસ્ત્વચો
ધ્રુવમ્ । ગૃહ્ણીયાત્સૂક્ષ્મમૂલાનિ સક્લાન્યપિ બુદ્ધિ-
માન્ ॥ ૯૭ ॥

અન્વય:-બુદ્ધિમાન્ યાઃ (ઔષધ્યઃ) અતિસ્થૂલજટાઃ
સ્યુઃ તાસાં ત્વચઃ ધ્રુવં ગ્રાહ્યાઃ, સૂક્ષ્મમૂલાનિ (તુ) સક્લાનિ
ગૃહ્ણીયાત્ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્ય જેઓનાં મૂળિયાં બહુ જ
જડાં હોય તેઓની છાલ જ લેવી અને
જેઓનાં મૂળિયાં ઝીણાં હોય તેઓ તો
સઘળીયે લેવી. ૯૭

મહાન્તિ ચેપાં મૂલાનિ કાષ્ઠગર્માણિ સર્વતઃ ।
તેપાં તુ વલ્કલં ગ્રાહ્યં હ્રસ્વમૂલાનિ સર્વશઃ ॥ ૯૮ ॥

અન્વય:-ચેપામ્ મૂલાનિ મહાન્તિ સર્વતઃ કાષ્ઠગર્માણિ
સ્યુઃ, તેપાં વલ્કલં ગ્રાહ્યં, હ્રસ્વમૂલાનિ સર્વશઃ (ગ્રાહ્યાણિ) ॥

(ખીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે) ‘ જેઓનાં
મૂળ મોટાં અને અંદર લાકડાંવાળાં હોય,
તેઓની છાલ લેવી, પણ નાનાં મૂળિયાં-
વાળાંઓના તો સઘળા ભાગો લેવા. ’ ૯૮

ન્યગ્રોઘાદેરુપચો ગ્રાહ્યાઃ સારઃ સ્યાદ્વીજકાદિતઃ ।
તાલીસાદેશ્ચ પત્રાણિ ફલં સ્યાન્નિફલાદિતઃ ॥ ૯૯ ॥

અન્વય:-ન્યગ્રોઘાદેઃ ત્વચઃ ગ્રાહ્યાઃ, વીજકાદિતઃ સારઃ
(ગ્રાહ્યઃ) સ્યાત્, તાલીસાદેઃ ચ પત્રાણિ (ગ્રાહ્યાણિ સ્યુઃ),

ત્રિફલાદિતઃ ફલં (ગ્રાહ્યં) સ્યાત્ ॥

વડ વગેરેની છાલ લેવી, ખીખલા વગેરે-
નો સાર લેવો, તાલીસ (તમાલની જાત)
વગેરેનાં પાંદડાં લેવાં અને ત્રિક્ષલા વગેરેનાં
ફળ લેવાં. ૯૯

પ્વચિન્મૂલં પ્વચિત્કન્દઃ પ્વચિત્પત્રં ક્વચિત્ફલમ્ ।
ક્વચિત્પુષ્પં ક્વચિત્સર્વં ક્વચિત્સારઃ ક્વચિત્ત્વચઃ ॥ ૧૦૦ ॥
ચિત્રકં સૂરણં નિમ્બો વાલા ચ ત્રિફલા ક્રેમાત્ ।
ધાતકી કળ્પકારી ચ લદિરઃ ક્ષીરપાદપઃ ॥ ૧૦૧ ॥
અન્વય:-ક્વચિત્ મૂલં, ક્વચિત્ કન્દઃ, ક્વચિત્ પત્રં,
ક્વચિત્ ફલં, ક્વચિત્ પુષ્પં, પ્વચિત્ સર્વં, ક્વચિત્ સારઃ,
ક્વચિત્ ત્વચઃ (ગ્રાહ્યાઃ, યથા-) ચિત્રકં સૂરણં નિમ્બઃ વાલા,
ચ ત્રિફલા ધાતકી કળ્પકારી લદિરઃ ચ ક્ષીરપાદપઃ-
ક્રેમાત્ (દૃશ્યન્તાઃ ક્રેયાઃ) ॥

કોઈનાં મૂળ, કોઈનાં કંદ, કોઈનાં પાંદડાં,
કોઈનાં ફળ, કોઈનાં ફૂલ, કોઈના સઘળા
ભાગ, કોઈનો સાર અને કોઈની છાલ લેવી
જોઈએ; જેમકે, ચિત્રાનાં મૂળ, સૂરણનો
કંદ, લીંબડા તથા અરડૂસાનાં પાંદડાં, ત્રિક્ષ-
લાનાં ફળ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોરીગણીનો સઘળો
ભાગ, ખેરનો સાર અને છીર(ફધ)વાળી વન-
સ્પતિઓની છાલો જ લેવી જોઈએ. ૧૦૦, ૧૦૧
પ્વચિત્રિમ્યસ્ય ગૃહ્ણીયાત્પત્રામાત્રે ત્વચામાપિ ।

વાલં ફલં તુ ચિલ્વસ્ય પ્વચમારગ્વધસ્ય ચ ॥ ૧૦૨ ॥

અન્વય:-ક્વચિત્ નિમ્બસ્ય પત્રામાત્રે ત્વચામ્ અપિ
ગૃહ્ણીયાત્, ચિલ્વસ્ય તુ વાલં ફલમ્, આરગ્વધસ્ય ચ પ્વચં
ફલં ગૃહ્ણીયાત્ ॥

કોઈ સમયે લીંબડાનાં પાન ન મળે તો
છાલ જ લેવી; ખીલીતું તો કાચું ફળ લેવું
અને ગરમાળાનું પાકું ફળ લેવું. ૧૦૨

અક્ષેડનુકે જટા ગ્રાહ્યા ભાગેડનુકેડલિલં સમમ્ ।
પાત્રેડનુકે મૃદઃ પાત્રં કાલેડનુકે ત્વહર્મુલમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અન્વય:-અક્ષેડનુકે જટા ગ્રાહ્યા, ભાગેડનુકેડલિલં
સમં (ગ્રાહ્યં), પાત્રેડનુકે મૃદઃ પાત્રં (ગ્રાહ્યં), કાલે
તુ ડનુકે અહર્મુલં (ગ્રાહ્યમ્) ॥

અસુક ઔષધિનું કચું અંગ લેવું, એ
જ્યાં ન કહ્યું હોય, ત્યાં તેનાં મૂળ લેવાં;
ઔષધિઓ વજનમાં આટલા આટલા ભાગની
નાખવી, એમ જ્યાં ન કહ્યું હોય, ત્યાં સઘળી
ઔષધિઓ સરખે ભાગે નાખવી; અસુક

વારાહીકન્દસંજ્ઞકઃ (ઉત્તમઃ), સૌવર્ચલં તુ કાચામ્, સૈન્ધવં સ્ફટિકપ્રમં, સ્વર્ણમાક્ષિકમ્ સુવર્ણચ્છલિકં ઉત્તમં હોયમ્ । મનોહ્વા ચ હન્દ્રપુષ્પપ્રતીકાશા ઉત્તમા મતા ॥

જે વારાહીકંદ સૂવરના માથા જેવો હોય તેને ઉત્તમ સમજવો, જે સંચળ કાચ જેવો હોય તેને ઉત્તમ સમજવો; સિંધાલુણ સ્ફટિક જેવું હોય, સોનામુખી સોના જેવી કાંતિવાળી હોય અને મણુશીલ લાંગલી નામનાં ઝેરનાં ફૂલ જેવી હોય, તે ઉત્તમ મનાય છે. ૧૧૧, ૧૧૨

શ્રેષ્ઠં શિલાજતુ જ્યેષ્ઠં પ્રક્ષિપ્તં ન વિશીર્યતે । તોયપૂર્ણે કાંસ્યપાત્રે પ્રતાનેન વિવર્ધતે ॥૧૧૩॥

અન્વયઃ—(યત્) શિલાજતુ પ્રક્ષિપ્તં (સત્) ન વિશીર્યતે તોયપૂર્ણે કાંસ્યપાત્રે (પ્રક્ષિપ્તં સત્) વિતાનેન વિવર્ધતે (તત્) શ્રેષ્ઠં જ્યેષ્ઠમ્ ॥

જે શિલાજિત ધરતી પર પછાડ્યા છતાં વીખરાઈ ન જાય તથા પાણીથી ભરેલા કાંસાના વાસણમાં નાખતાં વાંકડિયા તાંતણા જેવું થઈ ને વધ્યા કરે, તેને ઉત્તમ સમજવું. ૧૧૩

કર્પૂરસ્તુ વરઃ સ્નિગ્ધ ઇલા સૂક્ષ્મફલા વરા । શ્વેતચન્દનમત્યન્તં સુગન્ધિ ગુરુ પૂજિતમ્ ॥૧૧૪॥

અન્વયઃ—કર્પૂરઃ તુ સ્નિગ્ધઃ વરઃ, ઇલા સૂક્ષ્મફલા વરા, શ્વેતચન્દનમ્ અત્યન્તં સુગન્ધિ ગુરુ પૂજિતમ્ ॥

કપૂર તો સ્નિગ્ધ હોય તે શ્રેષ્ઠ, એલચી ઝીણા દાણાવાળી હોય તે ઉત્તમ અને ઘોળું ચંદન—સુખડ અત્યંત સુગંધદાર તથા ભારે હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૪

રક્તચન્દનમત્યન્તં લોહિતં પ્રવરં મતમ્ ।

કાકતુળાનિમઃ સ્નિગ્ધોડગુરુઃ શ્રેષ્ઠો ગુરુમતઃ ॥૧૧૫॥

અન્વયઃ—રક્તચન્દનમ્ અત્યન્તં લોહિતં પ્રવરં મતમ્, અગુરુઃ કાકતુળાનિમઃ સ્નિગ્ધઃ ગુરુઃ શ્રેષ્ઠઃ મતઃ ॥

રતાંજલિ બહુ જ રાતી હોય તે ઉત્તમ મનાય છે અને અગુરુ ચણેાઠીના મોઢા જેવું કાળું, સ્નિગ્ધ તથા ભારે હોય, તે શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ૧૧૫

સુગન્ધિ લઘુ રુક્ષં ચ સુરદારુ વરં મતમ્ ।

સરલં સ્નિગ્ધમત્યર્થે સુગન્ધિ ચ ગુણાવદમ્ ॥૧૧૬॥

અન્વયઃ—સુરદારુ સુગન્ધિ લઘુ ચ રુક્ષં વરં મતમ્, સરલં સ્નિગ્ધં ચ અત્યર્થે સુગન્ધિ ગુણાવદં (જ્યેષ્ઠમ્) ॥

દેવદાર સુગંધી, હલદું તથા રૂક્ષ હોય

તે ઉત્તમ સમજવું. સરુ બહુ જ સ્નિગ્ધ તથા સુગંધી હોય તે ગુણકારક બાણવું. ૧૧૬ અતિપીતા પ્રશસ્તા તુ જ્યેષ્ઠા દારુનિશા વુધૈઃ । જાતીફલં ગુરુ સ્નિગ્ધં સમં શુભ્રાન્તરં વરમ્ ॥૧૧૭॥

અન્વયઃ—દારુનિશા તુ અતિપીતા વુધૈઃ પ્રશસ્તા જ્યેષ્ઠા, જાતીફલં ગુરુ સ્નિગ્ધં સમં શુભ્રાન્તરં વરમ્ ॥

દારુહળદર બહુ જ પીળી હોય તેને વિદ્વાનોએ ઉત્તમ સમજવી. જાયફળ ભારે, રસભરેલું, સરખું અને અંદરના ભાગમાં ઘોળું હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૧૭

મૃદ્ધોકા સોત્તમા જ્યેષ્ઠા યા સ્વાદ્ગોસ્તનસન્નિમા । કરમર્દફલાકારા મધ્યમા સાં પ્રકીર્તિતા ॥૧૧૮॥

અન્વયઃ—યા મૃદ્ધીકા ગોસ્તનસન્નિમા સ્વાત્, સા ઉત્તમા જ્યેષ્ઠા, યા કરમર્દફલાકારા સા મધ્યમા પ્રકીર્તિતા ॥

જે દ્રાક્ષ ગાયના આંચળ જેવી હોય, તે ઉત્તમ અને કરમદાના ફળ જેવા આકારની હોય, તે મધ્યમ સમજવી. ૧૧૮

દીકા—ગોસ્તનસન્નિમા—મુનકા इति लोके । કરમર્દ-ફલાકારા—કરૌન્દીદ્રાક્ષ इति लोके ॥ ગાયના આંચળ જેવી દ્રાક્ષને લોકમાં 'મુનકા' કહે છે અને કરમદાના આકારવાળાને લોકમાં 'કરૌન્દીદ્રાક્ષ' એમ કહે છે.

લખડં તુ વિમલં શ્રેષ્ઠં ચન્દ્રકાન્તસમપ્રમમ્ ।

ગવ્યાજ્યસદૃશં રુચ્યગન્ધં મધુ વરં મતમ્ ॥૧૧૯॥

અન્વયઃ—લખડં તુ વિમલં ચન્દ્રકાન્તસમપ્રમમં શ્રેષ્ઠમ્, મધુ ગવ્યાજ્યસદૃશં રુચ્યગન્ધં વરં મતમ્ ॥

ખાંડ પથ્થુ નિર્મળ અને ચંદ્રકાંત મણિ જેવી સફેદ હોય તે ઉત્તમ સમજવી. જે મધ ગાયના ધી જેવું અને સુગંધી હોય તેને ઉત્તમ સમજવું. ૧૧૯

સ્વાભાવિક હિતકારી પદાર્થો

શાલીનાં લોહિતઃ શાલિઃ પષ્ટિકેષુ ચ યષ્ટિકા ।

શૂકધાન્યેષ્વપિ યવો ગોધૂમઃ પ્રવરો મતઃ ॥૧૨૦॥

અન્વયઃ—શાલીનાં લોહિતઃ શાલિઃ, પષ્ટિકેષુ ચ યષ્ટિકા, શૂકધાન્યેષુ અપિ યવઃ, (ચ) ગોધૂમઃ પ્રવરઃ મતઃ ॥

ચોખાઓમાં રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા-ઓમાં યષ્ટિકા^૧ નામના ચોખા, અણીવાળાં ધાન્યોમાં જવ તથા ઘઉં અતિ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. શિમ્બીધાન્યે વરો મુદ્ગો મસૂરઆઢકી તથા ।

રસેષુ મધુરઃ શ્રેષ્ઠો લવણેષુ ચ સૈન્ધવઃ ॥૧૨૧॥

૧. આ યષ્ટિકા જાતના ચોખા હાલ પ્રસિદ્ધ નથી.

વાસણ હેવું, જોમ ન કહ્યું હોય તો માટીનું
વાસણ હેવું અને અમુક સમયે ઓવધ આપવું,
જોમ ન કહ્યું હોય, ત્યાં પ્રાતઃકાળ હેવે. ૧૦૭
મવાન્યેવ હિ યોગ્યાનિ પ્રધ્યાન્યસિકર્ષકમ્સુ ।
પિતા વિદ્યજ્ઞાન્યામ્યાં ગુરુધ્યાન્યામ્યાસિકર્ષકમ્ ॥૧૦૮

અર્થ-અભિજ્ઞાનમ્સુ વિદ્યજ્ઞાન્યામ્યાં સિદ્ધિ ગુરુ-
ધ્યાન્યામ્યાસિકર્ષકમ્સુ સિદ્ધિ પ્રાપ્તિ એવં પ્રત્યાપિ હિ યોગ્યાનિ ॥

સમગ્ર કામોમા વાવડિંમ, લીંડીપીપર,
ગ્રેળ, બનાજ, બી અને મધ સિવાય નવાજ
પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો; (પણ એ વાવડિંમ
વગેરે તો બૂનાં જ હેવે.) ૧૦૪

પુરુષે તુ પ્રયત્નં સ્વાત્તામ્યુર્થં કાલિકં તથા ।
શુભં નભીમરુથં તુ યોન્યં સત્કર્મકમ્સુ ॥૧૦૫॥
માર્ગે તુ દિગુર્ણ પુરુષાર્થે સર્વથ નિબધા ।

શુદ્ધી કુટબો વાસા કૃમાન્યથા શતાવરી ॥૧૦૬॥
અમ્યાન્યા સહચર શતપુત્રા પ્રસારિતી ।
પ્રયોગ્યાન્યા સર્વધાર્મ દિગુર્ણ નેવ કારયેત્ ॥૧૦૭

અર્થ-તમ્સુ ત્વા કાલિકં પુરુષં તુ પ્રયત્નં
સ્વાત્, કૃમાન્યથા શુભં રુથં તુ યોન્યં નોગ્યમ્ ॥
માર્ગે તુ દિગુર્ણ પુરુષાર્થે એવં સત્કર્મ નિબધા । ગુરુ
કુટબ વાસા કૃમાન્યથા શતપુત્રી અમ્યાન્યા સહચર
શતપુત્રા પ્રસારિતી સર્વા માર્ગે એવં પ્રયોગ્યાન્યા, દિગુર્ણ
નેવ કારયેત્ ॥

નાગરવેલનાં પાન અને કાંઈ બૂનાં હોય
તે સારા સમજવાં. સમગ્ર કામોમા સુઠા
થેલા તો નવાજ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો
અને લીલા પદાર્થો બમણા નાખવા, જે સર્વ
શ્વેતે (સાધારણ) નિર્ણય છે ગ્રેળા, ઇંદ્રજીવ,
અરદૂધી, કેશ, શતાવરી, આસોડ, પીળાં
ફલવાળો કાંટારીરિયો, વરિયાળી અને નાળી-
એટલા પદાર્થો લીલાજ વાપરવા, પણ બમણા
ન કરવા. ૧૦૪-૧૦૭

રીષ-સહચર-કુટબ-અમ્યાન્યા રીષી મોઢે ॥
સહચર એટલે કુટબ, મોઢાં તે 'કાંટારીરિયો'
એ નામે કહેવાય છે ૧૦૪-૧૦૭

પાસાનિમ્વપટોલકેતકવસાકૃપાપદકૈન્દ્રી-
વરીપર્ણમુકુટમાથ કન્દરહિતા સા પુતિગમ્યા-
મૃદા । મૃત્તીમાગમળા કુટબપુરોદિસ્યાપાર્થકે
ર્ષસર્વે, પૃષ્ઠિપાત્સાન્યમૂનિ મ પુત્રા કુર્ણીવ
દ્રિમાગાનિ ચ ॥૧૦૮॥

અર્થ-પાસાનિમ્વપટોલકેતકવસાકૃપાપદકૈન્દ્રી-
ર્ણમુકુટમાથ કન્દરહિતા સા પુતિગમ્યા મૃદા મૃત્તી
માગમળા કુટબપુરોદિસ્યાપાર્થકે ર્ષસર્વે
પૃષ્ઠિપાત્સાન્યમૂનિ મ પુત્રા કુર્ણીવ ॥

અરદૂધી, લીંડી, પરવળ, કેવડો, બજ
કાણા, કોણ, ઇંદ્રજીવ, શતાવરી, સાટોડી,
ઇંદ્રજીવ, કદ, બાળની, ગ્રેળા, જટામાટી,
નાગબજા (બજકાણાની બાવ) કાંટારીરિયો,
ગ્રેળ, કિંમ, આડુ અને ગ્રેળ-એટલા
પદાર્થો રસ કરેલા હેવા, પણ તેઓને બમણા
નાખવા નહિ. ૧૦૮

રીષ-રેણી-દગવસની । રી-સહચર । પુતિગમ્યા-
ગમ્યામૃતી । પા - મૃદામૃતી । કુટબ-પીપ્પળા
(કન્દરહિતા) । પુરો-પુરુષ ॥ (કેવડ અર્થ) નાળી
ગ્રેળા છે ॥૧૦૮

પૂર્ત ટેઈં ચ પામીર્મ કવાયં બ્યજનાદિકમ્ ।
પત્ત્યા રીરીકૃત્ત ચોર્ણં તત્તર્થે સ્યાદિયોપમમ્ ॥૧૦૯

અર્થ-પૂર્ત ટેઈં ચ પામીર્મ કવાયં બ્યજનાદિકમ્ - રી
પત્ત્યા રીરીકૃત્ત ચ ચોર્ણં તત્તર્થે સ્યાદિયોપમમ્ ॥

બી, તેલ, પાણી, કપાસ અને ટાક કે
કઢી વગેરે જે પદાર્થો અગ્નિથી પાક્યા પછી ટાક
અર્થ જથા હોય, તેઓને પાછા ઊના કપો
હોય, તો તે બધા એવં જેવા થાય છે (માટે
તેમ ન કરવું) ૧૦૯

પદાર્થોની પરીક્ષા

સ્ત્રમાસ્થિર્મસ્ત્રમા પત્ત્યા સર્વકર્મણિ પૂજિતા ।
શિતામ્મસિનિમજ્જેષા મહાતપ્યસ્તપોત્તમા ॥૧૧૦॥
અર્થ-સ્ત્રમાસ્થિર્મસ્ત્રમા (સ્વાત્), અર્થ-
શિષ્ટ મિત્તએટ, આ સર્વકર્મણિ પૂજિતા એવા મહા-
તપ્યા (સુ) ॥

જે કદરે ઝીણા કળિયાવાળી અને થકું
અર્ધવાળી હોય, તથા પાણીમાં નાખતાં જે
દૂળી બાજ તેને સમગ્ર કામોમાં ઉત્તમ સમજવી
અને શિલામા પણ તે જ પ્રમાણે પાણીમાં
નાખ્યાથી દૂળી બાજ, તેઓને ઉત્તમ સમજવાં.

પદાર્થમૂર્ધમકન્દ્રો વારાહીકન્દરહિતા ।
સોપર્ણમ્ તુ કાપાર્થે હૃષ્ણયં સ્પર્ધિગમમમ્ ॥૧૧૧॥
સુર્ણચરિત્ર કોયં સ્પર્ધમાસિકમ્સુત્રમમ્ ।
દન્ત્રપુત્રપતીકાશા મતોદા ચોત્તમા મતા ॥૧૧૨॥
અર્થ-(ક) કન્દ્ર વગરમુખર (ગાનિ ન)

अन्वय-मिमीक्षायां मुद्रा न मसूर नर, तथा
जाड्यी (नरा), रसेषु मसुर येन न ज्ञानेषु शैम्भवं
थत् ॥

શિઓરૂપે થતા ધાન્યોમા મજ, મસુર
તથા તુવરશળ એક બનાય છે, રસોમા મધુર
રસ એક છે, લુણની જ્યોતર્મા સિંધાલુણ
ઉત્તમ છે. ૧૨૧

दादिमात्मकं द्रासा कर्तारं च पञ्चकम् ।
पञ्चकम् मातृसुखं पञ्चकम्पु दास्यते ॥ १२२ ॥

अन्वय - यद्यपि यथाकाम - के भावा कस्य पक्षके
प्राप्त्यर्थे न भवन्ति । सत्यम् ॥

ફોનના વર્ગોમાં કાલિમ, ગામળા, કાલ, ખજૂર, ફાલસા, શાલુ અને બિલ્વેર વળ સાથે ૧૨૨

दीन-पत्न्यकं प्रमत्ता इति श्लोके । पञ्चम-विधि
इति श्लोके । सप्तम-मित्रप इति श्लोके ॥ अथ ७ पर उ ।
पञ्चशास्त्रे वास्तुर्क वीरवती धोतिका कथा ।
पटोर्क पञ्चशास्त्रे कथाशास्त्रे सर्वथा ॥ १२३ ॥

अन्यत्र—अत्रासत्तेषु वास्तुशब्दे बहिष्कृती पोषित्यकम्,
अत्रासत्तेषु पयोर्धे, अत्रासत्तेषु सूरज (कम्) ॥

પાઠશાળા સંકેતોમાં ચીલી (બજવા), ચીલી
બજાવોલી અને પોથી બજવા પોઈ એક છે.
ફળદ્રુપ શાકોમાં પરવળ ઉપામ છે કદ્રુપ
શાકોમાં સુરબી એક છે. ૧૨૪

एषा कुरङ्गो वरिजो जाह्नसेषु प्रयास्यते ।
पश्मिना विविधिर्भाषो करो मन्त्रेषु रोहिता ॥१२४

अन्वय — अत्राप्येषु एषा हरिषु कुत्रा अस्मत्पुत्रा,
पश्चिमां तिर्यगि तत्र नरः मत्स्येषु रोहितं नरः (हेमः)।

જાગ્રહી પશુઓમાં કાળિયાર, શતો હરણ અને હરણ જેવી જાતૃતિપાળેા કઠાવર શતો મુઝ કિતકારી ॥ પશુઓમાં તેવર અને કાવા ઉત્તમ છે. માછલાઓમાં શાકિયો શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૪

हरिष्यन्ताश्रवणः स्याद्देजा कृष्यतया मत् ।
 पु रक्षन्ताश्र वद्विष्टो हरिष्यादृष्टिको महान् ॥१२५॥

मन्त्र-समस्तः हरिः स्वयं, एषः हृदये
सः कृष्णः पद्मः, हरिः स्वयं (भवति)॥

લાલ રાજનો મૂગ હરિણ કહેવાય છે,
કાળો મૂગ ઘેણ કહેવાય છે અને પુરત મૂગ

પ્રશ્ન રાતો હોઈ કશિયુ બેવી આપૃતિનો મોટો-
કદાપર હોય છે ૧૨૫

जलेषु दिव्यं कुम्भेषु गन्धमाम्बेषु गोमयम् ।
 तैलेषु शिखरे तैलमीश्वरेषु सिता हिता ॥ १२६ ॥

अन्वय—आलेखु विष्णु (हितम्), कुम्भेयु यन्त्रं (हितम्), आश्वयुषोमन्त्रं (हितम्), तैत्तिरीय विष्णु (हितम्), ऐश्वर्येयु विष्णु विष्णु ।

પાણીમા વરસાદનું ઝીલેલું પાણી કિલ
કારી છે, દૂધમાં ગાયનું દૂધ અને શીમા પલ્લ
ભાગનું શી કિલકારી છે. તેલમા વલનું તેલ
કિલકારી છે અને શેલમીના પદાર્થોમાં સામ્ર
(સ્વાભાવિક) કિલકારી છે. ૧૨૬

स्वाभाविक अक्षितकारी पदार्थ
 शिम्बीय मायान् प्रीकृतो ज्ञानेनोपरं त्यजेत् ।
 फलेषु वक्तुं शाके धार्यं न शितं ममम् ॥ १२० ॥
 अन्वय - शिम्बीय मायान् प्रीकृतो त्यजेत्, ज्ञानेन
 ओपरं त्यजेत्, फलेषु वक्तुं न शितम्, शाके धार्यं
 शितं न ममम् ॥

શીંગણે ચલા ધાન્યોમાં જઈ શ્રીમ
મનુમાં ત્વજ્વા ભેઈજે, હવની ભતોમાં
ખારી જમીન પર પાકેજી મીઠું ત્વજ્જી ભેઈજે,
ફોમા ફજ્જ જાને શાકમા સરસવનુ શખ
કિતકારી મનાઈ નથી. ૧૨૭

गोमन्त्रे ब्राह्मणस्येति न हि तं भविष्यति ।
मिषिपत्यः कुक्षुमस्य दैवं स्वाग्नें च फलितम् ॥

अथवा ३३ भाषासु योगांशं च विष्णु, मन्त्रिण
य विष्णु, मन्त्रिण त्वत्पत्न्यम्, हस्तुमन्त्र त्वत्पत्न्यम्
प्राप्तिं च त्वत्पत्न्यम् ॥

આમથી પશુઓનાં મસિંભા ગ્રામનું માર્ગ
હિતકારી નથી, એ સગી વરણી હિતકારી નથી.
ગાદરનું કૂંડ, કસબાનું તેલ અને પરિષ્કા
હોય છતાં જ્વરથી ઘાટો થીલકીને રસ પવ
ત્યજના મોગ છે. ૧૨૮

रीष-हस्त परितो बोधेन्य-चरिते, यी
 'बोवाज' इति कोणे॥ (अतो नमः भगवत्परमा उ-
 स-भोग भवार्थी अस्तित्कारी परार्थी)

मत्स्यमानुषमीसं च दुग्धपुष्टं विवर्जयेत् ।
कपोतं सर्वपक्षेहमजितं परिवर्जयेत् ॥ १२९ ॥

अन्वयः—मत्स्यं यः कान्तुमर्त्ता दुःखमुच्यते विनाशकः
 अन्वयः—मत्स्यं यः कान्तुमर्त्ता दुःखमुच्यते विनाशकः

માછલાં દૂધની સાથે ખાવાં નહિ; ઘણા પાણીવાળી જગ્યામાં થયેલાં પ્રાણીઓનું માંસ અને દૂધ ખાવાં નહિ; સરસિયા તેલમાં પકાવેલું હોલાનું કે કખૂતરનું માંસ ખાવું નહિ. ૧૨૯

મત્સ્યાનિક્ષોવિકારેણ તથા ક્ષોદ્રેણ વર્જયેત્ ।
સક્ષૂન્ માંસપયોયુક્તાનુષૌર્દધિ વિવર્જયેત્ ॥૧૩૦॥
અન્યથા:-દ્વક્ષાઃ વિકારેણ તથા ક્ષોદ્રેણ (સહ) મત્સ્યાન્ વર્જયેત્; માંસપયોયુક્તાન્ સક્ષૂન્, ઉષ્ણૈઃ (સહ ચ) દધિ વિવર્જયેત્ ॥

ગોળ વગેરે શેલડીના પદાર્થોની સાથે કે મધની સાથે માછલાં ખાવાં નહિ; માંસ અને દૂધની સાથે સાથે ખાવો નહિ; તેમ જ ઊના પદાર્થોની સાથે દહીં ખાવું નહિ. ૧૩૦
ઉષ્ઠૌર્નમ્નોડ્મ્બુના ક્ષોદ્રં પાયસં કૃસપાન્વિતમ્ ।
રમ્માફલં ત્યજેત્તદધિવિલ્વફલાન્વિતમ્ ॥૧૩૧॥
અન્યથા:-ઉષ્ણૈઃ નમોડ્મ્બુના (ચ સહ) ક્ષોદ્રં, કૃસ-પાન્વિતં પાયસં, તદ્ધિવિલ્વફલાન્વિતં રમ્માફલં ત્યજેત્ ॥

ઊના પદાર્થોની સાથે કે વરસાદના ઝીલેલા પાણીની સાથે મધ ખાવું નહિ; દૂધ અને ખીચડી ખાવાં નહિ; છાશ, દહીં અને ખીલાંની સાથે કેળાં ખાવાં નહિ. ૧૩૧
દશાહમુષિતં સર્પિઃ કાંસ્યે મધુ ધૃતં સમમ્ ।
કૃતાન્નં ચ કષાયં ચ પુનરુષ્ણીકૃતં ત્યજેત્ ॥૧૩૨॥

અન્યથા:-કાંસ્યે દશાહમ્ ઉષિતં સર્પિઃ ત્યજેત્, મધુ ચ ધૃતં સમં ત્યજેત્, કૃતાન્નં ચ કષાયં પુનઃ ઉષ્ણીકૃતં ત્યજેત્ ॥

કાંસાના વાસણમાં દશ દિવસ રહેલું ઘી ખાવું નહિ. મધ અને ઘી સમભાગે ખાવાં નહિ. રાંધેલું અન્ન કે કષાય-ઉકાળા બે ફરીવાર ઊનાં કરેલાં હોય તો તેઓને છોડી દેવાં. ૧૩૨
અન્યથા:-કાંસ્યે દશાહમ્ ઉષિતં સર્પિઃ, વસાતૈલં પાનીયાનિ પરસ્પરં વિશ્લ્યન્તે, તથા અન્ન વધુમાંસાનિ વિશ્લ્યન્તે પરસ્પરમ્ ।
મધુસર્પિર્વસાતૈલં પાનીયાનિ યથા તથા ॥૧૩૩॥

અન્યથા:-યથા મધુસર્પિઃ, વસાતૈલં પાનીયાનિ પરસ્પરં વિશ્લ્યન્તે, તથા અન્ન વધુમાંસાનિ પરસ્પરં વિશ્લ્યન્તે ॥

જેમ મધ અને ઘી, ચરણી અને તેલ, અને પાણી તથા દૂધ એ પરસ્પર વિરોધી છે, તેમ ઘણા પ્રકારનાં માંસો પણ સાથે ખાવામાં આવે, તો પરસ્પર વિરોધી

ઔષધ લેવાનો સંકેત

લવણં સૈન્ધવં પ્રોક્તં ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ।
ચૂર્ણલેહાસવસ્ત્રેહાઃ સાધ્યા ધવલચન્દનૈઃ ॥૧૩૪॥
અન્યથા:-લવણં સૈન્ધવં પ્રોક્તં, ચન્દનં રક્તચન્દનમ્, ચૂર્ણલેહાસવસ્ત્રેહાઃ ધવલચન્દનૈઃ સાધ્યાઃ ॥

લૂણ કહ્યું હોય ત્યાં સિંધાલૂણ અને ચંદન કહ્યું હોય ત્યાં રતાંજલિ લેવી; ચંદનનાં ચૂર્ણ, અવલેહ, આસવ કે તેલ કરવાં હોય, તે સુખડનાં જ કરવાં જોઈએ. ૧૩૪

કપાયલેપયોઃ પ્રાયો યુજ્યતે રક્તચન્દનમ્ ।
અન્તઃસંમાર્જને જ્ઞેયા હ્યજમોદા યવાનિકા ।
વહિઃસંમાર્જને સૈવ વિજ્ઞાતવ્યાજમોદિકા ॥૧૩૫॥

અન્યથા:-કપાયલેપયોઃ પ્રાયઃ રક્તચન્દનં યુજ્યતે, અન્તઃસંમાર્જને હિ અજમોદા યવાનિકા જ્ઞેયા, વહિઃસંમાર્જને સા એવ અજમોદિકા વિજ્ઞાતવ્યા ॥

કષાય-ઉકાળા કે લેપમાં લગભગ રતાંજલિનો ઉપયોગ કરવો. શરીરની અંદરનો ભાગ સાફ કરવા જ્યાં ‘અજમોદા’ કહેલ હોય ત્યાં યવાનિકા-‘અજમા’ સમજવા; અને બહારનો ભાગ સાફ કરવા જ્યાં ‘અજમોદા’ કહેલ હોય ત્યાં ખોડી અજમોદા સમજવી. પયઃસર્પિઃપ્રયોગેષુ ગવ્યમેવ હિ ગૃહ્યતે ।

શકૃદ્રસો ગોમયકં મૂત્રં ગોમૂત્રમુચ્યતે ॥૧૩૬॥
અન્યથા:-પયઃસર્પિઃપ્રયોગેષુ ગવ્યમ્ એવ હિ ગૃહ્યતે, શકૃદ્રસઃ ગોમયકં, મૂત્રં ગોમૂત્રમ્ ઉચ્યતે ॥

દૂધના અને ઘીના પ્રયોગોમાં ગાયનું દૂધ અને ગાયનું ઘી જ લેવું; તેમ જ છાણુ અને મૂત્ર કહ્યું હોય ત્યાં ગાયના છાણુનો રસ અને ગાયનું મૂત્ર જ સમજવાં. ૧૩૬

ઔષધોના પ્રતિનિધિઓ વિષે

ચિત્રકામાવતો દન્તી ક્ષારઃ શિશ્વરિજોડ્યવા ।
અમાવે ધન્વયાસસ્ય પ્રક્ષેપ્યા તુ દુરાલભા ॥૧૩૭॥

અન્યથા:-ચિત્રકામાવતઃ દન્તી, શિશ્વરિજઃ ક્ષારઃ (પ્રક્ષેપ્યઃ), ધન્વયાસસ્ય અમાવે તુ દુરાલભા પ્રક્ષેપ્યા ॥

ચિત્રો ન મળે તો નેપાળાનાં મૂળ અથવા

૧. મુલ્યસદશા એ અર્થાઃ તે પ્રતિનિધયઃ-પ્રતિ-નિ-

ધા-પ્રતિનિધીક્રિયન્તે-સદશીક્રિયન્તે-ગુણા એમિઃ મુલ્યસદશા-

ત્વાત્ इति પ્રતિનિધયઃ-‘ઉપસર્ગે ષોઃ કિઃ’ इति કિઃ

પ્રત્યયઃ-સુખ્ય જેવા જે પદાર્થો અથવા હજારો જેવા

અધેશના ક્ષારનો ઉપયોગ કરવો. શતો
ધમાસો ન મળે તો સાધારણ ધમાસાનો ઉપ-
યોગ કરવો. ૧૩૭

તારસ્યાપ્યમાલે તુ કુષ્ટ વ્યાગ્રિપચ્ચ ૧
મૂર્ધમાલે ત્વચો દ્રાક્ષા મિત્રિનીમવા બુધે: ૧૧૩૮
અર્થ-તારસ્ય અપિ અર્ધાદિ તુ મિત્રન્ય. કુષ્ટ રણાત,
મૂર્ધમાલે બુધે મિત્રિનીમવા ત્વચ. દ્રાક્ષા ૥

તમર ન મળે તો (તેને બદલે) ઉત્તમ વૈદ્ય
કઠ-ઉપદેશનો ઉપયોગ કરવો. યોરવેલ ન મળે
તો વિક્રાન વૈદ્યોએ મશ્હુની છાલ લેવી. ૧૩૮

મદ્દિભાયા અમાલે તુ માનકન્ય પ્રકીર્તિતા ૧
અસ્ત્યાયા અમાલે તુ મીલકપ્પશિકા સ્તા ૧૧૩૯
અર્થ-મદ્દિભાયા અમાલે તુ માનકન્ય પ્રકીર્તિત,
અસ્ત્યાયા અમાલે તુ મીલકપ્પશિકા સ્તા ૥

હાથલો ન મળે તો તેને બદલે માન
કરનો ઉપયોગ કરવો. પાળી સોયરીંગણી
ન મળે તો તેને બદલે યોરશિખાનો ઉપયોગ
કરવો. ૧૩૯

દીપ્ત-મીલકપ્પશિકા-મપૂરિયા ૧ (અથ ઉપર છે)
પકુલામાવતો વૈયં કક્ષારોત્પચ્ચ ૧૧૪૦ ૥

મીલકોત્પચ્ચમાલે તુ કુમુદૈ વૈયમિચ્ચ ૧૧૪૦ ૥
અર્થ-પકુલામાવત વૈયં કક્ષારોત્પચ્ચ ૧૧૪૦, મીલકો-
ત્પચ્ચમાલે તુ કુમુદૈ વૈયમિચ્ચ ૧૧૪૦ ૥

બાલસરી ન મળે તો તેને બદલે કન્ધાર
અથવા ઉત્પલ નામના કમળનો ઉપયોગ કરવો.
હાથ ઉત્પલ કમળ ન મળે તો કુમુદ (શત્રિ
વિકાસી કમળ)નો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૦

બાટીપુર્વ ન પત્રાસ્થિ કવચં ત્વ દીપતે ૧
અર્ધપર્ણાદિપયસો દ્વામાલે તદ્વસો સ્તા ૧૧૪૧ ૥
અર્થ-ત્વ પાટીપુર્વ ન પત્રાસ્થિ ત્વ કવચં
દીપતે, અર્ધપર્ણાદિપયસો દ્વામાલે તદ્વસો સ્તા ૧૧૪૧ ૥

અવત્રી ન મળે તો હવિગનો ઉપયોગ
કરવો. આકાશના પાકાં વજેરુ ક્ષીર (દૂધ)
ન મળે તો તેઓનો રસ લેવો. ૧૪૧

પોષ્ટામાયતઃ કુષ્ટ તથા કાકુચમાયતઃ ૧
સ્વોદેયકત્પામાલે તુ મિપરિમર્દયતે ત્વા ૧૧૪૨ ૥
અર્થ-પોષ્ટામાયતઃ ત્વા કાકુચમાયતઃ કુષ્ટ
મિપરિમર્દયતે, સ્વોદેયકત્પામાલે તુ મિપરિમર્દય
ત્વા ૧૧૪૨ ૥

પોષણ અથવા હરદોઈ કમળ કે જોરદાત

મૂળ ન મળે અથવા હાંડલી (એક અતુલ
વિષ) ન મળે તો વૈદ્યોએ ઉપદેશનો ઉપયોગ
કરવો; જોડી કન્ધાર ન મળે તોપણ ઉપદેશ-
નો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૨

અનિશ્ચયપિપ્પલ્લો પિપ્પલીમૂલપાસ્મૃતો ૧
અમાલે સોમપાપ્પાસ્તુ પ્રયુષ્ઠાત્પલ્લે મત્તમ્ ૧
યદિ મ સ્વાદ્યાધિનશા તથા વૈયા તિશા બુધે ૧
અર્થ-અનિશ્ચયપિપ્પલ્લો પિપ્પલીમૂલપાસ્મૃત,
સોમપાપ્પા અમાલે તુ પ્રયુષ્ઠાત્પલ્લે મત્તમ્, અનિ શ્ચ-
તિશા મ સ્વાદ, તથા બુધે. તિશા વૈયા ૥

અવક અથવા ગજપીપ્પલે બે બે પીપ્પલી
મૂળ કેવાં કર્યાં છે, એટલે તે ન મળે તો
પીપ્પલીમૂળનો ઉપયોગ કરવો. બાવળી ન
મળે તો કુવાડિયાનાં બીજનો ઉપયોગ કરવો.
હાથલળર ન મળે તો વિક્રાન વૈદ્યોએ કન્ધારનો
ઉપયોગ કરવો. ૧૪૩

રસાગ્નનસ્યામાલે તુ સમ્યક્ત્વાં પ્રયુજ્યતે ૧
સૌપ્પ્રમાયતો વૈયા સ્મટિકા તવ્યુગાગ્નિ ૧૧૪૪ ૥
અર્થ-રસાગ્નનસ્યા અમાલે તુ સમ્યક્ રસો મુ-
જ્યતે, સૌપ્પ્રમાયતઃ અગ્નિ સ્મટિકા સ્મટિકા વૈયા ૥

રસવતી ન મળે તો સારી હાથલળરનો
ઉપયોગ કરવો. સોયરી માટી ન મળે તો
વેપ્પોદોએ તેના કેવા શુભવાળી ફટકડીનો
ઉપયોગ કરવો. ૧૪૪

દીપ્ત-હોળુ-‘હોલી માટી’ હિતિ કહે ૧
રક્તિક-‘પિપ્પી’ હિતિ કહે ૧ (આનો અર્થ
ભારતરમાં આપ્યો છે.)

તાલીસપત્રમાલે સ્વર્ગતાલી પ્રચાસ્યતે ૧
માત્ર્યમાલે તુ તાલીસ કપ્પશરીમદાપ્પા ૧૧૪૫ ૥
અર્થ-તાલીસપત્રમાલે સ્વર્ગતાલી પ્રચાસ્યતે, માત્ર્ય-
માલે તુ તાલીસ કપ્પશરીમદા (વપુષ્ઠાત્) ૧

તાલીસપત્ર ન મળે તો (તેને બદલે)
સુવર્ગતાલી ઉત્તમ અણુલ છે; બારંગી ન મળે
તો તાલીસ (તમાલપત્રની અંત)નો અથવા
સોયરીંગણીના મૂળનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૫

તત્પચ્ચમાયતો વ્યાગ્રકન્ય પંસુપૂર્વકમ્ ૧
અમાલે મપુષ્પાપ્પાસ્તુ આતર્કી ચ પ્રયોજ્યતે ૧૧૪૬ ૥
અર્થ-તત્પચ્ચમાયતઃ વ્યાગ્રકન્ય પંસુપૂર્વકમ્, અ-
માલે તુ મપુષ્પાપ્પાસ્તુ આતર્કી ચ પ્રયોજ્યતે ૧૧૪૬ ૥

અંજન ન મળે તો મૂળિયો ખારો વાપ

રવો; અને જેઠીમધ ન મળે તો ધાવડીનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૬

ટીકા-મધક-‘ઘૌહાર’ હિત લોકે । પાંસુપૂર્વક લવણ-‘સારી’ અથવા ‘રેહ’ હિત લોકે । (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.) ૧૪૬

અમ્લવેતસકામાવે ચુકં દાતવ્યમિષ્યતે ।
દ્રાક્ષા યદિ ન લભ્યેત પ્રદેયં કાસ્મરીફલમ્ ॥૧૪૭

અન્વય:-અમ્લવેતસામાવે ચુકં દાતવ્યમ્ ઇષ્યતે, દ્રાક્ષા યદિ ન લભ્યેત, (તર્હિ) કાસ્મરીફલં પ્રદેયમ્ ॥

અમ્લવેતસ (લીંબુની જાત) ન મળે તો ખાટા ચૂકાનો (સુરકાનો) ઉપયોગ કરવો. દ્રાક્ષ ન મળે તો સીવણનાં ફળનો ઉપયોગ કરવો. તયોરમાવે કુસુમં વન્ધૂકસ્ય મતં બુઘૈઃ ।

લવણકુસુમં દેયં નલસ્યામાવતઃ પુનઃ ॥ ૧૪૮ ॥
અન્વય:-તયોઃ અમાવે બુઘૈઃ વન્ધૂકસ્ય કુસુમં મતમ્, પુનઃ નલસ્ય અમાવતઃ લવણકુસુમં દેયમ્ ॥

પણ એ બન્ને ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ બયોરિયાનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો. વળી નખલો ન મળે તો લવિંગનાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૮

કસ્તૂર્યમાવે કક્કોલં ક્ષેપણીયં વિદુર્બુઘાઃ ।
કક્કોલસ્યાપ્યમાવે તુ જાતીપુષ્પં પ્રદીયતે ॥૧૪૯॥

અન્વય:-કસ્તૂર્યમાવે બુઘાઃ કક્કોલં ક્ષેપણીયં વિદુઃ, કક્કોલસ્ય અપિ અમાવે તુ જાતીપુષ્પં પ્રદીયતે ॥

કસ્તૂરી ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યો ચણક-બાળનો ઉપયોગ કરવા કહે છે; ચણકબાળ પણ ન મળે તો જાવંત્રીનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪૯

સુગન્ધિ મુસ્તકં દેયં કપૂરામાવતો બુઘૈઃ ।
કપૂરામાવતો દેય ગ્રન્થિપર્ણે વિશેષતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અન્વય:-કપૂરામાવતઃ બુઘૈઃ સુગન્ધિ મુસ્તકં દેયમ્, કપૂરામાવતઃ વિશેષતઃ ગ્રન્થિપર્ણે દેયમ્ ॥

કપૂર ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યોએ સુગંધી મોથનો અથવા તગરના ગાંઠાનો ખાસ ઉપયોગ કરવો. ૧૫૦

કુઙ્કુમામાવતો દદ્યાત્કુસુમ્મકુસુમં નવમ્ ।
શ્રીલવ્હચન્દનામાવે કપૂરં દેયમિષ્યતે ॥ ૧૫૧ ॥

અન્વય:-કુઙ્કુમામાવતઃ નવં કુસુમ્મકુસુમં દદ્યાત્, શ્રીલવ્હચન્દનામાવે કપૂરં દેયમ્ ઇષ્યતે ॥

કેસર ન મળે તો કસૂબાનાં નવાં ફૂલનો ઉપયોગ કરવો. સુખડ ન મળે તો કપૂરનો

ઉપયોગ કરવો. ૧૫૧

અમાવે ત્વેતયોર્વૈદ્યઃ પ્રક્ષિપેદ્ રક્તચન્દનમ્ ।

રક્તચન્દનકામાવે નવોશીરં વિદુર્બુઘાઃ ॥૧૫૨॥

અન્વય:-પ્રતયોઃ અમાવે તુ વૈદ્યઃ રક્તચન્દનં પ્રક્ષિપેત્, રક્તચન્દનકામાવે બુઘાઃ નવોશીરં વિદુઃ ॥

પણ એ બન્ને ન મળે તો વૈદ્યે રતાંજલિ-નો ઉપયોગ કરવો. રતાંજલિ ન મળે તો વિદ્વાન વૈદ્યો નવા વાળાનો ઉપયોગ કરવા બાણે છે. ૧૫૨

મુસ્તા ચાતિવિપામાવે શિવામાવે શિવા મતા ।
અમાવે નાગપુષ્પસ્ય પદ્મકેસરમિષ્યતે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્વય:-અતિવિપામાવે મુસ્તા, ચ શિવામાવે શિવા મતા, નાગપુષ્પસ્ય અમાવે પદ્મકેસરમ્ ઇષ્યતે ॥

અતિવિષ ન મળે તો મોથનો ઉપયોગ કરવો. હરડે ન મળે તો આમળાનો ઉપયોગ કરવો. નાગકેસર ન મળે તો કમળના કેસરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫૩

મેદાગીવકકાકોલીઋદ્ધિઋદ્ધેડપિ વાડસતિ ।

વરીવિદાર્યશ્વગન્ધાવારાહીશ્ચ ક્રમાદિક્ષિપેત્ ॥ ૧૫૪ ॥

અન્વય:-મેદાગીવકકાકોલીઋદ્ધિઋદ્ધે અપિ વા અસતિ વરીવિદાર્યશ્વગન્ધાવારાહીઃ ચ ક્રમાત્ ક્ષિપેત્ ॥

મેદા, જીવક, કાકોલી અને જે પ્રકારની ઋદ્ધિ (આ ઔષધિઓના અર્થ ગુજરાતીમાં મળ્યા નથી) ન મળે, તો અનુક્રમે શતાવરી, વિદારીકંદ, આસોંદ અને વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવો. ૧૫૪

ટીકા-વરી-શતાવરી । (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં છે.)

વારાહ્યાશ્ચ તથામાવે ચર્મકારાલુકો મતઃ ।

વારાહીકન્દસંજસ્તુ પશ્ચિમે ગૃધ્રિસંજકઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અન્વય:-તથા ચ વારાહ્યાઃ અમાવે ચર્મકારાલુકઃ મતઃ, વારાહીકન્દસંજઃ તુ પશ્ચિમે ગૃધ્રિસંજકઃ (પ્રસિદ્ધઃ) ॥

વારાહીકંદ ન મળે તો ચર્મકારાલુક નામના કંદનો ઉપયોગ કરવો. વારાહીકંદ તો પશ્ચિમ દેશમાં ગૃધ્રિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ૧૫૫

વારાહીકન્દ પવાન્યશ્ચર્મકારાલુકો મતઃ ।

અનૂપસંભવે દેસે વરાહઃ હવ લોમવાન્ ॥ ૧૫૬ ॥

અન્વય:-ચર્મકારાલુકઃ એવં અન્યઃ વારાહીકન્દઃ મતઃ, (સ ચ) અનૂપસંભવે દેસે વરાહઃ હવ લોમવાન્ (મવતિ)

ચર્મકારાલુક એ જ બીજો એક જાતનો વારાહીકંદ મનાય છે; તે ઘણા પાણીવાળા

દેશમાં થાય છે અને તેના ઉપરની ફવાટી
સુવર્ણની ફવાટી જેવી હોય છે ૧૫૬

મહાવકાસહસ્ત્રે સુ રક્તચન્દ્રનમિખ્યતે ।

મહાવામાયતચિદ્રે નભઃશોભમાયત ॥ ૧૫૭ ॥

અન્યથા—મહા રક્તચન્દ્રનમિખ્યત, મહા-
વામાયત ચિદ્રમ્, રસો ન ભગવાન. તત્ત્વ રચ્યત ॥

જે ઔષધ બિદ્યામાંને સહન કરી ન
શકે એવું હોય તેમાં બિદ્યામાંને બદલે રતાં
જળી નાખવી; બિદ્યામાં ન મળે તો બિદ્યાનો
ઉપયોગ કરવો; શેઠકી ન મળે તો બળનો
ઉપયોગ કરવો. ૧૫૭

સુવર્ણમાયતા સ્વર્ણમાસિકં પ્રસિદ્ધં પુષ્પા ।

સ્થિતં તુ માસિકં સ્વર્ણં પુષ્પં રજતવર્ણં દ્રુપદ ॥ ૧૫૮ ॥

અન્યથા—સુવર્ણમાયતા. પુષ્પ સ્વર્ણમાસિકં પ્રસિદ્ધં,
સ્થિતં માસિકં તુ પુષ્પં રજતવર્ણં દ્રુપદ ॥

સોનું ન મળે તો (તેને બદલે) વિદ્યાન વેધે
સુવર્ણમાસિક નાખવી, અને ધોળી માસિકને
વિદ્યાન વેધોએ રૂપા જેવી જ બાકવી—બધોત
રૂપું ન મળે તો તેને બદલે ધોળી માસિક નાખવી.
(બધી સુવર્ણમાસિક એ ઉપધાતુ લેવાની છે,
જે વાપી નહીંમાં થાય છે) ૧૫૮

માસિકસ્વાપ્તમાયે તુ પ્રવચાત્પ્રતીરિકમ્ ।

સુવર્ણમયવા રૈવ્ય સૂતં વજ્ર ન લભ્યતે ।

વજ્ર લભ્યેન કર્ત્વિગિ મિપથકુપાદિચક્ષણ ॥ ૧૫૯ ॥

અન્યથા—માસિકસ્વાપ્તમાયે સ્વર્ણપ્રતીરિકં રજતમ્,
સુવર્ણમયવા રૈવ્ય વજ્ર સૂતં ન લભ્યત તત્ર ચિત્ત-
ક્ષણ મિપથ ક્ષત્તન કર્ત્વિગિ કર્ત્વિગિ ॥

જે સુવર્ણમાસિક કે ધોળી માસિક પણ ન
મળે તો સોનાબેરનો ઉપયોગ કરવો. મારેહ
સોનું અથવા રૂપું ન મળે તો ત્યાં સમજી વેધે
કાંતિસાર (કાંતિસાર—અમકહોતુ)ની કામ ચલા
વવું ૧૫૯

કાન્તામાયે તીવ્રપ્રકોર્ષે યોગયેઢ્યસત્તમા ।

અમાયે મૌલિકસ્વાપિ સુકાચુલિ પ્રયોગયેત્ ॥ ૧૬૦ ॥

અન્યથા—કાન્તામાયે વૈધપ્રત્ન તીવ્રપ્રકોર્ષે યોગયેત
મૌલિકસ્વાપિ અપિ સુકાચુલિ પ્રયોગયેત ॥

કાંતિસાર ન મળે તો એક વેધે જન્મવેલ
નો ઉપયોગ કરવો. મોલી ન મળે તો મોલી
ની છીપનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૦

મયુ વજ્ર ન લભ્યેત તત્ર યીર્ઘ્યુહો મત્ ।

મત્સ્વપ્તમાયતો વૃદ્ધિમંતઃ સિતશર્કપામ્ ॥ ૧૬૧ ॥

અન્યથા—વજ્ર મયુ ન લભ્યત તત્ર યીર્ઘ્યુહો મત્,
મત્સ્વપ્તમાયત. સિતશર્ક પામ્ ॥

મધ ન મળે તો ઘૂના ઝોળનો ઉપયોગ
કરવો. ઊંચી સાકર ન મળે તો વેધોએ સાધ-
રણ સાકરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૧

અસંમથે સિતાપાસ્તુ કુષ્ઠે સ્ત્રવ્ઠે પ્રયુજ્યતે ।

લીપમાયે રસો મોરો માસુતો વા પ્રદીપતે ॥ ૧૬૨ ॥

અન્યથા—સિતપા. સ્ત્રવ્ઠમ તુ કુષ્ઠં દાત પ્રયુજ્યે,
લીપમાયે મોરો વા મસુત રસ પ્રદીપત ॥

સાકર ન મળે તો વિદ્યાન વેધોએ ખાંડનો

ઉપયોગ કરવો. દૂધ ન મળે તો મગના અથવા

મસૂરના રસનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૨

અથ પ્રોક્તાને ધણીને યાત્રિ તેવુ જ તેવુ જ ।

યોગ્યમેષ્વરપમાયે પરં વૈદ્ય જામતા ॥ ૧૬૩ ॥

અન્યથા—અથ યાત્રિ સ્તુતિ પ્રોક્તાને તુ જ તુ
જ ધણપમાય જામતા રેતેન પરં યોગ્યમ્ ॥

આ પ્રકરણમાં જે પદાર્થો પ્રતિનિધિરૂપે

કહ્યા છે, તે તેમાં અમુક એક ન મળે તો સમજી

વેધે તે પદાર્થો જેઓના પ્રતિનિધિ હોય તેમાંનો

ઊભો વાપરવો. ૧૬૩

રસવીર્યપ્રિપાકાર્થઃ સર્વં દ્રવ્યં ચિકિત્સ્ય જ ।

પુષ્પપાલકિષમમ્પથ દ્રવ્યાણાં તુ રસાકિષિત્ ॥

અન્યથા—દ્રવ્યાર્થો જ રસ ચિકિત્સ્ય (વૈદ્ય) રસીક

વિપાકાર્થઃ સર્વં વૈદ્ય જ અન્યથા તુ દ્રવ્યં ચિકિત્સ્ય પુષ્પપાલ-

કાર્થોના રસ વગેરેને અલગનાર વેધે રસ,

વીર્ય ને વિપાક અગ્રિથી સરણુ અને તેના

જેવું ઊભું પણ દ્રવ્ય ચિકિત્સીને તેનો ઉપયોગ

કરવો. ૧૬૪

યોગે પદ્મપ્રધાનં સ્વાપ્તસ્ય પ્રતિનિધિર્મતઃ ।

યતુ પ્રધાનં તસ્માપિ સદૃશં નૈવ સૂક્ષ્ણે ॥ ૧૬૫ ॥

અન્યથા—યોગે પદ્મ પ્રધાનં સ્વાપ્ત સ્વપ્ત પ્રતિનિધિ-

મતઃ, યતુ પ્રધાનં (સ્વાપ્ત) સ્વપ્ત અપિ સદૃશં નૈવ સૂક્ષ્ણે ॥

(ઔષધોના) ઝોળમાં જે ઔષધ ઝોણ

(પેટાતુ) હોય, તેને બદલે પ્રતિનિધિ ઔષધ

વાપરવું; પણ જે સુખ્ય ઔષધ હોય, તેને

બદલે તેના જેવું પણ પ્રતિનિધિ નહીં વાપરવું

વ્યાધિવ્યુત્કં યતુ દ્રવ્યં ગબોક્તમ્વિ તત્ત્વજેત્ ।

અનુક્રમીયે પુર્ણં પદ્યોજયેત્તદ્વાવિન્ય ॥ ૧૬૬ ॥

અન્વય:-યત્ દ્રવ્યં વ્યાયે: અનુક્તં (ભવેત્), તત્ ગણોક્તમ્ અપિ ત્યજેત્, યત્ અનુક્તમ્ અપિ વ્યાયે: અનુક્તં (સ્યાત્), તત્ સ્તાદિવિત્ યોજયેત્ ॥

જે પદાર્થ રોગને અયોગ્ય હોય તે પદાર્થ તે રોગસંબંધી ઔષધોના ગણમાં કહ્યો હોય, તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો અને જે પદાર્થ તે ગણમાં ન કહ્યો હોય છતાં (રોગ-ને) યોગ્ય જણાય તો તે પદાર્થનો તેના રસ વગેરેને જાણનારા વૈદ્ય ઉપયોગ કરવો. ૧૬૬ દરેક પદાર્થમાં રહેલા રસ આદિ પાંચ પદાર્થો દ્રવ્યે રસો ગુણો વીર્ય વિપાક: શક્તિરેવ ચ । પદાર્થો: પઞ્ચ તિષ્ઠન્તિ સ્વં સ્વં કુર્વન્તિ કર્મ ચ ॥૧૬૭

અન્વય:- (પ્રતિ) દ્રવ્યે રસ: ગુણ: વીર્યં વિપાક: ચ શક્તિ:- (ઇતિ) પઞ્ચ પદાર્થો: તિષ્ઠન્તિ એવ, ચ સ્વં સ્વં કર્મ કુર્વન્તિ ॥

દરેક પદાર્થમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને શક્તિ એ પાંચ પદાર્થો હોય જ છે; અને તેઓ પોતપોતાનું કામ કરે છે. ૧૬૭ રસો તથા તેઓનાં સામાન્ય કામો

તત્ર રસાનાહ વાગમટ:-તેમાં વાગમટ રસો કહે છે કે- રસા: સ્વાદ્મલ્લવણતિષ્ઠોપનકપાયકા: । પદ્મદ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે ચ યથાપૂર્વં વલાવહા: ॥૧૬૮॥

અન્વય:-સ્વાદ્મલ્લવણતિષ્ઠોપનકપાયકા: પદ્મ રસા: દ્રવ્યમ્ આશ્રિતા: (સન્તિ), તે ચ યથાપૂર્વં વલાવહા: (ભવન્તિ) ॥

મધુર, ખાટો, ખારો, કઠવો, તીખો અને કષાય (તૂરો)-એ છ રસો પદાર્થોમાં રહેલા છે અને તેઓમાંનો પહેલો પહેલો રસ પછી પછીના રસ કરતાં વધારે બળ આપનાર છે. ૧૬૮

તત્રાઘા મારુતં મન્તિ ત્રયસ્તિક્ષાદય: કફમ્ । કપાયતિક્ષમધુરા: પિત્તમન્યે તુ કુર્વંતે ॥૧૬૯॥

અન્વય:-તત્ર આઘા: ત્રય: મારુતં મન્તિ, અન્યે તુ (તિક્ષાદય:) મારુતં કુર્વંતે; તિક્ષાદય: ત્રય: કફં મન્તિ, અન્યે તુ કફં કુર્વંતે; કપાયતિક્ષમધુરા: પિત્તં મન્તિ, અન્યે તુ પિત્તં કુર્વંતે ॥

મધુર, ખાટો અને ખારો-એ ત્રણ રસો વાયુને હણનારા છે, પણ એ સિવાયના બીજા રસો વાયુને કરનારા છે; કઠવો, તીખો અને તૂરો-એ ત્રણ રસો કફને હણનારા છે પણ એ સિવાયના બીજા રસો કફને કરનારા છે; તૂરો, કઠવો અને મધુર-એ ત્રણ રસો પિત્તને હણનારા

છે, પણ એ સિવાયના બીજા રસો પિત્તને કરનારા છે. ૧૬૯

યે રસા: વાતશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ । રૌક્ષણ્યાવવશૈત્યાનિ ન તૈ હન્યુ: સમીરણમ્ ॥૧૭૦

અન્વય:-યે રસા: વાતશમના: ભવન્તિ, તેષુ વૈ યદિ રૌક્ષણ્યાવવશૈત્યાનિ (સ્યુ: તર્હિ), તે સમીરણં ન હન્યુ: ॥

જે રસો વાયુને હણનારા છે, તે રસો-વાળા પદાર્થોમાં જ જો રૂક્ષપણું, હલકાપણું અને શીતપણું હોય, તો તેઓ વાયુને હણી શકતા નથી. ૧૭૦

યે રસા: પિત્તશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ । તૌક્ષ્ણ્યોળાલુપ્તાશ્ચૈવ ન તૈ તત્કર્મકારિણ: ॥૧૭૧॥

અન્વય:-યે રસા: પિત્તશમના: ભવન્તિ, તેષુ વૈ યદિ તૌક્ષ્ણ્યોળાલુપ્તા: (સ્યુ: તર્હિ), તે એવ ચ તત્કર્મ-કારિણ: ન (સ્યુ:) ॥

જે રસો પિત્તને શમાવનારા છે, તે રસો-વાળા પદાર્થોમાં જ જો તીક્ષ્ણપણું, ગરમપણું અને હલકાપણું હોય તો તેઓ જ (પિત્તને શમાવવારૂપ) તેઓનું કામ કરી શકતા નથી.

યે રસા: શ્લેષ્મશમના ભવન્તિ યદિ તેષુ વૈ । શ્લેષ્મગૌરવશૈત્યાનિ ન તૈ હન્યુ: કફં તદા ॥૧૭૨॥

અન્વય:-યે રસા: શ્લેષ્મશમના: ભવન્તિ, તેષુ વૈ યદિ શ્લેષ્મગૌરવશૈત્યાનિ (સ્યુ:) તદા તે કફં ન હન્યુ: ॥

જે રસો કફને શમાવનારા છે, તે રસો-વાળા પદાર્થોમાં જ જો સ્નિગ્ધપણું, ભારેપણું અને શીતપણું હોય, તો તેઓ કફને હણી શકતા નથી. ૧૭૨

મધુર રસના ગુણો

મધુરો હિ રસ: શીતો ધાતુસ્તન્યવલપ્રદ: ।

ચક્ષુષ્યો વાતપિત્ત: કુર્યાત્સ્યૌલ્યમલક્રમીન્ ॥૧૭૩

અન્વય:-મધુર: રસ: શીત: હિ (સન્) ધાતુસ્તન્ય-વલપ્રદ: ચક્ષુષ્ય: વાતપિત્ત: સ્યૌલ્યમલક્રમીન્ કુર્યાત્ ॥

મધુર રસ શીતલ જ હોઈ ધાતુ, સ્તનમાં દૂધ તથા બળ આપનાર છે, નેત્રને હિતકારી

૧. મન્યતે-જ્ઞાયતે સ્વાદુતયા ઇતિ મધુ-માધુર્યમ્, મન જ્ઞાને, ઇત્યસ્માત્ 'ફલિપાટિ' ઇત્યૌણાદિક ડઃધ્વાન્તાદેશઃ, તત્ મધુ-માધુર્યમ્ અસ્તિ અત્ય ઇતિ મધુરઃ, 'ઝપરઝપિ' ઇતિ મત્વર્ચીયો રઃ પ્રત્યયઃ-જેને સ્વાદરૂપે જાણવામાં આવે છે, તે મધુ-એટલે માધુર્ય-મીઠાશ; એ મીઠાશ જેમાં છે, તે મધુર-મીઠો રસ.

ખારો રસ સાફ કરનાર છે, રુચિ ઉપ-
જનનાર છે, પાચક છે, કફ તથા પિત્તને
કરનાર છે, પુરુષપણને હલુનાર છે, વાયુને
મટાડનાર છે, કાયામાં શિથિલપણને તથા
કૂણાપણને કરનાર છે; નેત્રમાં, નાકમાં,
તથા મોઢામાં પાણી આણનાર છે અને ગાલમાં
તથા ગળામાં બળતરા ઉપજાવનાર છે. ૧૮૦

ખારા રસના અતિ ઉપયોગથી નુકસાન
સોડિતિયુકોઽક્ષિપાકાસપિત્તઘોઠક્ષતાતિક્ત્વ ।
વલીપલિતલાલિત્યકુષ્ઠવીસર્પતૃદ્વદઃ ॥ ૧૮૧ ॥

અન્વયઃ-સઃ અતિયુક્તઃ અક્ષિપાકાસપિત્તકોઠક્ષતાતિ-
ક્ત્વ વલીપલિતલાલિત્યકુષ્ઠવીસર્પતૃદ્વદઃ (અસ્તિ) ॥

એ ખારા રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો
હોય તો આંખ પાકી આવે, રક્તપિત્ત નામનો
રોગ થાય, મધમાખી કરડ્યા જેવો સોજો
(કરવલું) થાય, ક્ષતની પીડા થાય, શરીરમાં
વળિયાં વળે, કેશ ઘોળા થઈ જાય, માથામાં
ટાલ પડે, કોઠ થાય, રતવા થાય અને તરસ
લાગે છે. ૧૮૧

દીકા-કોઠઃ-વરદાકૃતદંશશોષવત્ । પલિત-કેશશુક્લતા ।
લાલિત્ય-શિરસિ કેશનાશઃ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ આવી
ગયો છે.) ૧૮૧

કટુ-તીખા રસના ગુણો

કટુરુચ્ચાશ્ચ તીક્ષ્ણાશ્ચ વિશદો વાતપિત્તકૃત્ ।
શ્લેષ્મહસ્ત્રધુરાશ્લેયઃ કૃમિકણ્ઠવિષાપહઃ ॥ ૧૮૨ ॥
રૂક્ષસ્તન્યહરશ્ચાપિ મેદઃસ્થૌલ્યાપકર્ષણઃ ।
અશ્રુદો નાસિકાસ્પાક્ષિજિહ્વાપ્રોઢેજકો મતઃ ॥ ૧૮૩ ॥
દીપનઃ પાચનો રુચ્યો નાસિકાશોષણો મૃદામ્ ।
ક્લેદમેદોવસામજ્જાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ।
સ્રોતઃપ્રકાશકો રૂક્ષો મેઘ્યો વર્ચોવિવન્ધકૃત્ ॥ ૧૮૪ ॥

અન્વયઃ-કટુઃ ૧. ડબ્બાઃ ચ તીક્ષ્ણઃ ચ વિશદઃ વાત-
પિત્તકૃત્ શ્લેષ્મહત્ લઘુઃ આશ્લેયઃ કૃમિકણ્ઠવિષાપહઃ રૂક્ષઃ
સ્તન્યહરઃ અપિ ચ મેદઃસ્થૌલ્યાપકર્ષણઃ અશ્રુદઃ, નાસિ-
કાસ્પાક્ષિજિહ્વાપ્રોઢેજકઃ દીપનઃ પાચનઃ રુચ્યઃ મૃદા
નાસિકાશોષણઃ ક્લેદમેદોવસામજ્જાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ

૧. કટુતિ-વર્ષતિ તીક્ષ્ણતામ્, આકૃણોતિ વા તીક્ષ્ણ-
તયા મુલમિતિ કટુઃ, કટે વર્ષાવરણયોઃ, હત્યસ્માત્ 'કટિ-
વટિમ્યાં ચ' ઈતિ ઔષાદિક ડઃ । જે તીક્ષ્ણપણ્યને વર્ષ
છે અથવા તીક્ષ્ણપણ્યથી મોઢાંને ચોપાસ ઢાંકી દે
છે, તે કટુ-તીખો રસ.

સ્રોતઃપ્રકાશકઃ રૂક્ષઃ મેઘ્યઃ વર્ચોવિવન્ધકૃત્ મતઃ ॥

તીખો રસ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ છે, ખર-
સટ છે, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે, કફને
હરનાર છે, હલકો છે, અગ્નિના ભાગથી
વધારે યુક્ત છે; કૃમિ, ચળ તથા ઝેરને
મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે, સ્તનના દૂધને હરી
લેનાર છે, મેઢથી થતા જાડાપણને મટાડનાર
છે, આંખમાં આંસુ આણનાર છે; નાક, મુખ,
નેત્ર અને જીભની અણીને ઉદ્દેગ આપનાર
છે; અગ્નિને દીપાવનાર છે, પાચક છે, રુચિ
ઉપજાવનાર છે, નાકને બહુ જ સુકાવનાર
છે, ભીનાશ મટાડનાર છે; મેઢ, ચરખી,
મજ્જા, વિષા અને મૂત્રને સુકાવનાર છે, સ્રોત
નામના નાડીઓના માર્ગોને ખુલ્લા કરનાર છે,
બુદ્ધિને હિતકારી છે અને મળ બંધ કરનાર
છે. ૧૮૨-૧૮૪

દીકા-આશ્લેયોઽધિકાન્યંશઃ । મેઘ્યો-મેઘાયૈ હિતઃ ।
વર્ચોવિવન્ધકૃત્-મલવન્ધં કરોતિ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ
આપ્યો છે.) ૧૮૨-૧૮૪

અતિશય સેવેલા તીખા રસથી નુકસાન
સોડિતિયુકો આન્તિદાહમુલતાલ્વોષ્ઠશોષકૃત્ ।
કળ્ઠાદિપીઢામૂર્છાતૃદ્વકમ્પદો વલશુકહત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અન્વયઃ-સઃ અતિયુક્તઃ (સન્) આન્તિદાહમુલતાલ્વો-
ષ્ઠશોષકૃત્ કળ્ઠાદિપીઢામૂર્છાતૃદ્વકમ્પદઃ વલશુકહત્ ॥

એ રસનો અત્યંત ઉપયોગ કર્યો હોય
તો જ્વર થાય છે, બળતરા થાય છે; મોઢામાં,
તાળવામાં તથા હોઠમાં શોષ પડે છે; કંઠ
વગેરેને પીડા થાય છે, મૂર્છા થાય છે,
તરસ લાગે છે, કંપ થાય છે અને બળ
તથા વીર્યનો નાશ થાય છે. ૧૮૫

તિક્ત-કડવા રસના ગુણો

તિક્તઃ શીતસ્તૃષામૂર્છાજ્વરપિત્તકાન્તજયેત્ ।
કૃમિકુષ્ઠવિષોક્લેદદાહરક્તગદાપહઃ ॥ ૧૮૬ ॥
રુચ્યઃ સ્વર્ગમરોચિષ્ણુઃ કળ્ઠસ્તન્યવિશોધનઃ ।
વાતલોઽગ્નિકરો નાસાશોષણો રૂક્ષણો લઘુઃ ॥ ૧૮૭ ॥

અન્વયઃ-તિક્તઃ ૨ (સ્સઃ) શીતઃ (સન્) તૃષામૂર્છાજ્વર-

૨. તેજયતિ સ્મ-તીક્ષ્ણીકરોતિ રુચિ વાતં જઠરાગ્નિ
ચેતિ તિક્તઃ-તિજ નિશાને હત્યસ્માત્ 'ગત્યર્થાકર્મક' ૦
ઈતિ ક્તઃ-જે બીજા પદાર્થો પર તીક્ષ્ણ રુચિ ઉત્પન્ન

મિત્ર-અનુચિત, હમિયુરવિધોનકેવલજાતનામ્ હવ્ય
સ્વમ્ન મોભિન્ન. અપ્રસન્નવિભોજન વાજા અભિન્ન
અપ્રસન્નવિભોજન સ્વમ્ન મુ (અભિ) ॥

કહેવા રસ ટાઢો હોઈ તરસ, મૂંઝાં, તાવ,
પિત્ત તથા કંઠને હરનાર છે; કૃમિ, કાંઠ, ઝેર,
શ્વીનાશ, બગતરા અને રુધિર સળખી શેજને
મટાકનાર છે; બીજી વસ્તુઓ પર કશું ઉપ
જાવનાર છે અને પોતે ન ગમે જોવો છે;
કંઠને તથા સ્તનના ડૂબને સાફ કરનાર છે,
વાઝુને ઉત્પત્ત કરનાર છે; અગ્નિ કરનાર છે,
નાકને સુકાવનાર છે, રૂક્ષ છે અને હલકો છે

વીજ-અજોડનેયુ કણુ કશિયુત્તરવતિ । રસ-
મરીચિકુર્ચ્ચ સિન્ધુ સ્વદ્વ ન રોચ્છ । અન્નપુ કણુ
સર્વિ જોતિ ॥ જેમ લીબડો કહે છે તે બીજી વસ્તુ
જો પર રસિ ઉપગતનાર છે અને પોતે ન ગમે
જોવો છે તેવા જ કહેવા રસ ક્ષમ છે ૧૮૬ ૧૮૭

અતિશય સેવેલા કહેવા રસથી યુક્તિ
સોઠિયુક્ત શિરસ્થાનપાસ્તમ્મમ્માવિષ્ટ ।
અપ્રમૂહાવપાકથી વલ્લુકસપામ્ ॥ ૧૮૮ ॥
અન્ન-સ અતિયુક્ત (અ) શિરસ્થાનપામ્
અમાલિષ્ટ, અ અપ્રમૂહાવપાક (અભિ) ॥

જો કહેવા રસનો અત્યંત ઉપયોગ કયો
હોય, તો માથામા શૂળ નીકળે છે, દોઢની
નાડી કઠાર્થ બદલ છે, પરિશ્રમ થાય છે, પીડા
થાય છે, કપ, મૂંઝાં તથા તરસ ઉત્પન્ન
થાય છે અને બળ તથા વીર્યનો લભ
થાય છે ૧૮૮

કપાલ-પૂરા રસના ગુણ
કપાલો રોપનો પ્રાણી સ્તમ્ભમા શોધનભાષા ।
હેતુના પીડના સૌમ્ય શોપનો વાતકોપન ॥ ૧૮૯ ॥
અપ્રસન્નવિભોજનો રક્ષા શીતો હમુર્મતા ।
તપનસાધન મામસ્વ સ્તમ્ભમો વિશ્વો મતા ॥ ૧૯૦ ॥
સિકાયા જાલમ્ હલકાચકોતરણા ચ વિવચ્ચદ્ય ॥

અન્ન-કપાલ (રસ) રોપન પ્રાણી સ્તમ્ભ
શોધન તથા હેતુના પીડના સૌમ્ય શોપન વાતકોપન
અપ્રસન્નવિભોજનો રક્ષા શીતો કણુ મતા, અપ્રસન્ન
અપ્રસન્ન સ્તમ્ભમ વિશ્વ મતા । મિહના જાલમ્ હલ
અપ્રસન્નવિભોજનો ચ વિવચ્ચદ્ય (મતા) ॥

કહે, વાઝુને તથા જઠરાગ્નિને તીક્ષ્ણ કહે-વપારે, તે
તિહા-કહેવા રસ

કપાલ રસ મધુને ઉત્પન્નનાર છે, મળને
શકનાર છે, ગાગોને કઠાર્થ ગમેલા જેવા
કરનાર છે, મધુને સાફ કરનાર છે, મધ
વગેરેથી ખસી ગયેલા માંસને ઉભેડી નાખ-
નાર છે, (વાઝુને ઉત્પન્ન કરનાર કોવાથી હલક-
ને) પીડનાર છે, અદ્રશી ઉત્પન્ન થયેલા છે, મધ
તથા પ્રતિદ વગેરેને સુકાવનાર છે, વાઝુનો
પ્રકોપ કરનાર છે; કંઠ, રુધિર તથા પિત્તને
હલકનાર છે, રૂક્ષ છે, કડો છે, હલકો છે,
આમલીને સાફ તથા સારી કરનાર છે, અન્ન
જાગને શકનાર છે, ખરસટ છે, અને જઠ
કરનાર છે અને કંઠ તથા શ્વેતસ્તનામના નાડી-
ઓના માંસોને શકનાર મનાયો છે ૧૮૬, ૧૯૦

ટીકા-રોપના કપાલ । સ્તમ્ભો ગત્તામા । શાન્તે
અપ્રસન્ન । હેતુનો અપ્રસન્નમામસ્વ । શોપનો અપ્રસન્ન-
રક્ષા । પીડનો હવ્યસ્વવાપ્રસન્નમામસ્વ હોમભુજન ॥
આનો અર્થ ભાષાતરમા આવી ગયો છે. ૧૮૬ ૧૯૦
અતિશય ઉપયોગ કરેલા કપાલ રસથી હાનિ
સોઠિયુક્તો મહાપ્રાનહતીકાકોપમાવિષ્ટ ॥

અન્ન-સ અતિયુક્ત અપ્રાપ્તકર પીડનો અતિ-
(અભિ) ॥

જો કપાલ રસનો અત્યંત ઉપયોગ કયો
હોય તો શરીર કઠાર્થ બદલ, પેટ બદી આવે,
હૃદયમાં પીડા થાય અને આક્ષેપકવાસુ બાકિ
શેજો ઉત્પન્ન થાય છે ૧૯૧

મધુર બાકિ રસવાળા પદાર્થોની વિશેષતા
મધુર સ્વેદન પ્રાપ્તો હિમ્નશાલીમવારો ।
સુકાપ્રોપ્તવત્ સોપ્રાસિતવાયા લાઘ્વામિત્વાત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અન્ન-લીનવત્લીનવાત, સુપ્રોપ્ત, સોપ્રોપ્ત, સોપ્રોપ્ત,
સિતવાયા, લાઘ્વામિત્વાત્ હોય મધુર પ્રાપ્ત સ્વેદન ॥

જૂના ધોળા, જળ, મગ, ચર્ડ, મધ,
સાકર અને જઠરી બાનવરોનાં માંસ સિવાય
બાકીના મધુર રસવાળા પદાર્થો લગભગ કંઠને
ઉત્પન્ન કરનાર છે ૧૯૨

૧ અગ્નિ-હિતિયા અપ્રસન્નવિભોજનો અપ્રસન્નવિભોજનો
અપ્રસન્નવિભોજનો અપ્રસન્નવિભોજનો અપ્રસન્નવિભોજનો
અગ્નને તથા સોતકુન્નારીઓના માંસોને નષ્ટ કરી
દે, કંઠ, રુધિર તથા પિત્તનો નાશ કરે અને ગ્રમ્યના
સહેલા માંસને સાફ કરી દે, તે કપાલ-પૂરા રસ

અમ્લં પિત્તકરં પ્રાયો વિના ધાત્રીં ચ દાહિમીમ્ ।
લવણં પ્રાયશો દ્વેપિ નેત્રયોઃ સૈન્ધવં વિના ॥૧૯૩॥
અન્વય:-ધાત્રીં ચ દાહિમીં વિના અમ્લં પ્રાયઃ પિત્ત-
કરં (ભવતિ), સૈન્ધવં વિના લવણ પ્રાયશઃ નેત્રયોઃ
દ્વેપિ ॥

આમળા અને દાહિમ સિવાય ખાકીના
ખાટા રસવાળા પદાર્થો ઘણું કરી પિત્તને
ઉત્પન્ન કરનાર છે. સિંધાલૂણુ વિના ખાકીના
ખારા રસવાળા પદાર્થો ઘણું કરીને નેત્રને હાનિ
પહોંચાડનાર છે. ૧૯૩

પ્રાયઃ કટુ તથા તિક્તમૃત્યું વાતકોપનમ્ ।
શુષ્કીકૃષ્ણારસોનાનિ પટોલમમૃતં વિના ॥૧૯૪॥
અન્વય:-શુષ્કીકૃષ્ણારસોનાનિ પટોલમ્ અમૃતં વિના
કટુ તથા તિક્તં પ્રાયઃ વાતકોપનમ્ અમૃતં (ભવતિ) ॥

સૂંઠ, પીપર, લસણ, પરવળ અને ગળો
વિના ખાકીના તીખા અને કડવા રસવાળા પદાર્થો
ઘણું કરી વાયુને પ્રકોપ કરનાર છે અને
વીર્યને હાનિ પહોંચાડનાર છે. ૧૯૪

ઁકં ચ ચરકેડપિ ॥ ચરકમાં પણ કહ્યું છે કે-
પિપ્પલી નાગરં વૃષ્યં કટુ ચાવૃષ્યમુચ્યતે ।
પ્રાયશઃ સ્તમ્ભનં પ્રોક્તં કપાયમમયાં વિના ॥૧૯૫॥
અન્વય:-પિપ્પલી નાગરં વૃષ્યમ્ ઉચ્યતે, (અન્યતઃ)
ચ કટુ અવૃષ્યમ્ ઉચ્યતે, અમયાં વિના કપાયં પ્રાયશઃ
સ્તમ્ભનં પ્રોક્તમ્ (અસ્તિ) ॥

પીપર અને સૂંઠ વીર્યને વધારનાર કહે-
વાય છે અને ખીજ તીખા પદાર્થો વીર્યની હાનિ
કરનાર છે. હરડે વિના ખાકીના કપાય રસવાળા
પદાર્થો ઘણું કરી શરીરને ઝડાઈ ગયેલા જેવું
કરનાર કહેલ છે. ૧૯૫

સામાન્યેનાત્ર નિર્દિષ્ટા ગુણાઃ પદ્મસંભવાઃ ।
રસાનાં યોગતસ્તુ સ્યાદન્ય એવ ગુણોદયઃ ॥૧૯૬॥
અન્વય:-અત્ર પદ્મસંભવાઃ ગુણાઃ સામાન્યેન
નિર્દિષ્ટાઃ (સન્તિ, તથાપિ) રસાનાં યોગતઃ તુ અન્યઃ
એવ ગુણોદયઃ સ્યાત્ ॥

આ પ્રકરણમાં છ રસોના ગુણો સામાન્ય
રીતે કહ્યા છે, તોપણ (તેમાં વિશેષ સમજવાનું
આ છે કે) રસોને યોગ થવાથી તો ખીજ
પ્રકારના જ ગુણો પ્રકટ થાય છે. ૧૯૬
સંયોગાદિષ્ટતાં યાતિ સમમાજ્યેન માક્ષિકમ્ ।
અમૃતત્વં વિષં યાતિ સર્પદશ્ચૈવ યથા ॥૧૯૭॥

અન્વય:-યથા આજ્યેન સમં માક્ષિકં સંયોગાત્ વિષતાં
યાતિ, સર્પદશ્ચૈવ વિષં ચૈવ અમૃતત્વં યાતિ ॥

જેમકે ધીની સાથે મધ મળે તો ઝેર-
રૂપ થાય છે અને જેને સર્પ કરજ્યો હોય
તેને (ખીજું) ઝેર જ અમૃતરૂપ થાય છે. ૧૯૭

આકાશ આદિ પાંચના ગુણો
લઘુગુસ્તથા સ્નિગ્ધો રુક્ષસ્તીક્ષ્ણા इति क्रमात् ।
नमोभूवारवातानां वह्नेरेते गुणाः रगृताः ॥१९८॥
અન્વય:-લઘુઃ ગુરુઃ તથા સ્નિગ્ધઃ રુક્ષઃ તીક્ષ્ણઃ, इति
एतं क्रमात् नमोभूवारवातानां वह्नेः गुणाः स्मृताः ॥

લઘુ, ગુરુ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ તથા તીક્ષ્ણ-
એમ આ (પાંચ) અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી,
જળ, વાયુ તથા અગ્નિના ગુણો કહ્યા છે-
અર્થાત્ હલકાપણું એ આકાશનો ગુણ છે,
ભારેપણું એ પૃથ્વીનો ગુણ છે, સ્નિગ્ધપણું
એ જળનો ગુણ છે, રૂક્ષપણું એ વાયુનો ગુણ
છે અને તીક્ષ્ણપણું એ અગ્નિનો ગુણ છે. ૧૯૮
ઉપયુક્ત લઘુ આદિ ગુણવાળા પદાર્થોના ગુણો
લઘુ પૃથ્વી પરં પ્રોક્તં કફમ્ શીઘ્રપાકિ ચ ।

गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च ॥ १९९ ॥
અન્વય:-લઘુ પરં પૃથ્વી પરં કફમ્ ચ શીઘ્રપાકિ પ્રોક્તમ્,
गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्मकृत् च निरपाकि (प्रोक्तम्) ॥

હલકા પદાર્થો અત્યંત પથ્ય, કફને હણ-
નાર અને તરત પાકનારા છે; ભારે પદાર્થો
વાયુને હરનારા, પુષ્ટિ આપનારા, કફ કરનારા
અને ઘણી વારે પાકનારા છે. ૧૯૯

દીકા-લઘુ દ્રવ્ય, एवं गुर्वादि, तथा चोक्तम्-
'गुर्वादयो गुणा द्रव्ये, पृथिव्यादौ साश्रये । रसेषु व्यपदिश्यन्ते,
साहचर्योपचारतः' ॥ જે કે ભારેપણું વગેરે ગુણો,
રસોના આશ્રયરૂપ પૃથ્વી વગેરેમાં રહેલા છે, તોપણ
ગુણો અને રસો સાથે રહેનારા હોવાને લીધે ગૌણવૃત્તિ-
થી ગુણો રસોમાં રહ્યા છે, એમ કહેવાય છે. ૧૯૯
સ્નિગ્ધ વાતહરં શ્લેષ્મકારિ વૃષ્યં વલાવહમ્ ।
रुक्षं समीरणकरं परं कफहरं मतम् ॥ २०० ॥

અન્વય:-સ્નિગ્ધ વાતહરં શ્લેષ્મકારિ વૃષ્યં વલાવહમ્
(મતમ્), रुक्षं परं समीरणकरं कफहरं मतम् ॥

સ્નિગ્ધ પદાર્થો વાયુને હરનારા, કફ કર-
નારા, વીર્યને વધારનારા અને બળ આપનારા
છે. રૂક્ષ પદાર્થો વાયુને બહુ જ કરનારા અને
કફને હરનારા મનાય છે. ૨૦૦

તીર્થ્ય વિતર્ક પ્રાપ્તો સેજને કમવાતદ્વય ।
સુમુતે સુ ગુણા યતે વિરાતિસ્તાઃ ॥ ૨૦૧ ॥
મન્વ-તીર્થ્ય વિતર્ક પ્રાપ્ત સેજને કમવાતદ્વય
(મન્મ), વ્યુત્ત ત્વ યત વિરાતિ. ગુણા (વચિત)
ગત્ત મુતે, ૨૫૫ ॥

તીર્થ્ય પદાથી મુખ્ય કરી પિત્તને કરનારા,
કહેને ઉપેક્ષનારા અને કહે તથા વાચુને દૂર
કરનારા છે મુખ્યવર્તમાં તે બા વીસ યુગ્મે કહેલા
છે, તેઓને કું કહું છું, સામળ. ૨૦૧
ગુર્ભ્યુ કિન્ધકશી તીર્થ્ય નસ્ય સ્વિત્ સ્વઃ ।
પિન્ધ્યો વિરાદ દીત વ્યક્ત્ય મુખ્યકર્ત્ત્વો ।
સ્વૂત્ત સુસ્તો દ્રવ્ય શુષ્કભાગુર્ભ્યં સ્મૃતા ગુણા ॥

મન્વ-ગુર્ભ્યુ કિન્ધકશી તીર્થ્ય નસ્ય સ્વિત્ સ્વઃ
સ્વિત્ સ્વઃ દ્રવ્ય શુષ્ક. માત્ર. મન્વ - (યતે વિરાતિ)
ગુણા સ્મૃતા ॥

શુક્ર (ભારેશ્વ), લઘુ (કલકાપર્થ),
સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, વીર્ય, શ્લેષ્મ, સ્થિર, ચર,
પિન્ધ્ય, વિરાદ શીત, ઉષ્ણ, મૃદુ, કઠંથ,
સ્વૃલ, સુક્ષ્મ, દ્રવ, શુષ્ક, બાહ્ય અને મઠ,
બા વીસ યુગ્મે કહે છે ૨૦૨

ત્વ ગુણ્યુક્તિપર્યાય ગુણા યત્યુદ્ધ, કન્વેપા
સ્વઃ-તેઓના શુક્ર લઘુ સ્નિગ્ધ રૂક્ષ અને વીર્ય
એટલા યુગ્મે વિવે કહેવાઈ ગયું છે માટે બાહીના
યુગ્મે વિવે કહેવામાં આવે છે

નસ્ય કોઈ વિનાપિ સ્વાત્કર્ષોઽપિ હિ ચિકિત્સ્ય ।
સ્વિયો વાતમહસ્તમ્મી સરસ્તોર્ગ પ્રવર્તક ॥ ૨૦૩ ॥

મન્વ-નસ્ય કોઈ વિનાપિ સ્વાત્કર્ષોઽપિ હિ ચિકિત્સ્ય
અપિ ચિકિત્સ્ય સ્વઃ, સ્થિર વાતમહસ્તમ્મી સર તેના
પ્રવર્તક ॥

શ્લેષ્મશુષ્ક સ્નેહવાળા પદાથી વગર પશુ
કોષ છે અને તે કષ્ટ છતાં પશુ ચીકણી છે;
સ્થિરશુષ્ક વાચુને અને મળને રોકનાર છે;
અસ્થુષ્ક વાચુને તથા મળને પ્રવર્તાવે છે ૨૦૩

વિચિત્તસ્તુગુણો વસ્ય સન્ધાનો ન્દેયકો શુદ્ધઃ ।
દેવચ્છેદક ક્ષાતો વિરાદો વ્યપરોપના દ્રવ્યોષ્ઠા
મન્વ-વિચિત્ત સ્તુગુણ વસ્ય સન્ધાનો ન્દેયકો
શુદ્ધ (મતિ) વિષદ વચ્છેદક. વ્યપરોપના વસ્ય ॥

પિન્ધ્યશુષ્ક તાત્પર્યવાળો છે, બળ બાધ
નાર છે, સ્થિતિને સંધનાર છે, કહેને કરનાર

છે અને બારે છે વિશદશુષ્ક શીતનારને મટાક
નાર અને મળને રોકાવનાર ॥ ૨૦૪ ॥

રીક્ષ-સન્ધાનો મત્તવઃ (આનો અર્થ કષ્ટ છે)
શીતસ્તુ ક્ષાતન સન્ધી મૂર્ધ્ન્યવદ્યેરવાદ્યુત્ત ।
કળ્પો મર્ષતિ શીતસ્ય વિપરીતક પાચના દ્રવ્ય
મન્વ-રીક્ષ તુ ક્ષાતન સન્ધી મૂર્ધ્ન્યવદ્યેર
વાદ્યુત્ત (મતિ), કળ્પ શીતસ્ય વિપરીતઃ ન પાચ
મર્ષતિ ॥

શીતશુષ્ક તે મુખ્ય બાધનાર છે, દોહીની
મર્ષી પ્રવૃત્તિ વગેરેને અટકાવનાર છે અને
મૂર્ધ્ન્ય, તરસ, બળવરા તથા પચીનાને મટા
કનાર છે ઉષ્ણશુષ્ક એથી વિપરીત એટલે
મુખ્ય કરનાર નથી, દોહીની મર્ષી પ્રવૃત્તિ
વગેરેને રોકનાર નથી, મળ વગેરેને પકવ
નાર છે, અને મૂર્ધ્ન્ય, તરસ, બળવરા તથા
પચીનાને ઉત્પન્ન કરનાર છે (મૃદુ તથા કઠંથ
યુગ્મે તે કામળપણ તથા કષ્ટશક્તિ તરીકે
પ્રસિદ્ધ છે) ૨૦૫

રીક્ષ-ક્ષાતન-મુલક - ૧ । સન્ધી રાષ્ટ્રીય
શીતમ્ । રક્ષા શીતસ્ય વિપરીતકસુલકમ્મો રક્ષ-
કિન્ધ્યવતીનમસ્યમ્મો મૂર્ધ્ન્યવદ્યેરવાદ્યુત્ત । કળ્પો
મર્ષતિ ॥ ૨૫૫ ॥ (અર્થ) મળાતરસ
આવી નાંવ છે.) ૨૦૫

સ્વૂત્ત સ્વોષ્યકરો વેદે કોતસામવયોપકૃત્ ।
વેદસ્ય સ્ત્રમ્ભિષ્કેષુ વિરેષપદ્ધાનુબ્ધે ।
દ્રવ્ય વચ્છેદકો વ્યાપી શુષ્કસ્થાપિપરીતક દ્રવ્ય
બાહ્યપશુકરો વેદે પાવસ્તમ્મસિ ઠેકવત્ ।
મન્વ-સ્વૂત્ત સ્વોષ્યકરો વેદે કોતસામવયોપકૃત્
વેદસ્ય સ્ત્રમ્ભિષ્કેષુ વિરેષપદ્ધાનુબ્ધે

મન્વ-સ્વૂત્ત વેદે સ્વોષ્યકર કોતસામવયોપકૃત્
કૃત્ (કમ્પો) કર વેદસ્ય સ્ત્રમ્ભિષ્કેષુ વિરેષ (વે)
સ્ત્રમ્મ રક્ષત્ । દ્રવ્ય સ્ત્રમ્ભિષ્કેષુ વિરેષ (વે)
પરીતકઃ બાહ્યઃ બાહ્ય (વન્) કમ્પસિ સ્થિત્ વે
વર્ષતિ । મન્વ - ૨૫૫ ॥ (અર્થ) વિચિત્ત (વન્) કમ્પ
અપિ કમ્પો ॥

સ્વૂત્તશુષ્ક દેહમાં બદાપણ કરનાર છે અને
કોતસ નામના નાહીમાએને રોકનાર છે, શરીર
નાં ઝીણાં છિદ્રોમાં તેલ બાધ પદાથી એથી
પ્રવેશ કરે છે, તે સ્ત્રમશુષ્ક છે, દ્રવશુષ્ક શીતાશ
કરનાર અને વ્યાપ કરનાર છે શુષ્કશુષ્ક
દ્રવશુષ્કથી બિલટો છે બાહ્યશુષ્ક એમ પાણીમાં
તેલ ડોટે છે, તેમ શરીરમાં વસ્ત્ર ડોટી બધ

છે અને મંદગુણ સઘળાં કાર્યોમાં શિથિલ છે અને તે અલ્પ પણ કહેવાય છે. ૨૦૬, ૨૦૭

લક્ષણ સહિત દીપન આદિ ગુણો

અર્થ ગુણપ્રસ્તાવાદ દીપનાદયો ગુણાઃ સલક્ષણા ડચ્ચન્તે, તત્રાદાં દીપનમાહ-હવે ગુણોના પ્રકરણને લીધે દીપન વગેરે ગુણો અને તેઓનાં લક્ષણો કહેવાય છે; તેમાં પ્રથમ દીપન ગુણ કહ્યું છે :

પચેન્નામં વહ્નિકૃદ્યદીપનં તદ્યથા મિસિઃ ।

અન્વયઃ-યત્ આમં ન પચેત્ વહ્નિકૃત્ (સ્યાત્) તદ્ દીપનં, યથા-મિસિઃ ॥

જે પદાર્થ કાચાને પકાવે નહીં, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે, તે દીપન^૧ કહેવાય છે; જેમ કે વરિયાળી.

દીકા-વહ્નિકૃદ્યદીપનિકૃત્ । નનુ યદ્વહ્નિ પ્રદીપયતિ તદામં કથં ન પચેદિત્યાશંક્યામુચ્યતે-દીપનદ્રવ્યં તાવન્તં વહ્નિ પ્રદીપયતિ, યથાન્ને મોક્ષુમિચ્છામુત્પાદયતિ, ન ત્વામં પક્વું ક્ષમં, યથા સૂક્ષ્મદીપામિદ્ધ્યોતં કરોતિ, ન તુ વૃહત્ત્યાલીસ્યાન્ તપ્કુલાનોદને કર્તુ ક્ષમઃ ॥ અહીં શંકા થાય છે કે જે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તે કાચાને ન પકાવે એ કેમ થતે? આનું સમાધાન આ છે, કે દીપન પદાર્થ અગ્નિને એટલો જ પ્રદીપ્ત કરે છે, કે જેથી અન્ન ખાવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, પણ તે પદાર્થ કાચાને પકાવવા સમર્થ નથી; જેમ ઝીણા દીવાનો અગ્નિ અજવાળું કરે છે, પણ મોટી તપેલીમાં રહેલા ચોખ્ખાનો ભાત બનાવવા સમર્થ નથી.

પાચન દ્રવ્ય

પચત્યામં ન વહ્નિ ચ કુર્યાદત્તદ્ધિ પાચનમ્ ।

નાગકેશવદ્વિદ્યાચ્ચિત્રો દીપનપાચનઃ ॥ ૨૦૮ ॥

અન્વયઃ-યત્ આમં પચતિ, વહ્નિં ચ ન કુર્યાત્, તદ્ હિ નાગકેશવત્ પાચનં વિદ્યાત્, ચિત્રઃ (તુ) દીપનપાચનઃ ॥

જે પદાર્થ કાચાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી, તે પાચન કહેવાય છે; જેમકે નાગકેશવ; ચિત્રો તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને કાચાને પકાવે પણ છે, તેથી તે દીપન અને પાચન^૨ પણ છે. ૨૦૮

૧. દીપયતિ જાઠરમ્ અમ્મિમ્ હતિ દીપનમ્-જઠરાગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે, તે દીપન.

૨. પાચયતિ ઓમમ્ હતિ પાચનમ્-આમને જે પકાવે, તે પાચન.

દીકા-નનુ યદ્વહ્નિ ન દીપયતિ તદામં કથં પચતીત્યાશંક્યામાહ-પાચનં વહ્નિદીપ્તમકુર્વાણમપ્યામં પચતિ । યથાન્યાધાનીસ્યોડ્ગારસમૂહોડ્ગં પચતિ, ન તુ દીપવત્સર્વતઃ પ્રદીપયતિ ॥ અહીં પણ શંકા થાય છે કે જે પદાર્થ અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તે કાચાને પકાવે, એ કેમ થતે? આનું સમાધાન આ છે કે જેમ ચૂલામાં રહેલા અગારાઓનો સમૂહ અન્નને પકાવે છે, પણ દીવાની પેઠે બધે પ્રકાશ કરતો નથી, તેમ પાચન પદાર્થ કાચાને પકાવે છે, પણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતો નથી.

શમન દ્રવ્ય

ન શોધયતિ યદોપાન્સમાન્નોદીરયત્યપિ ।

સમીકરોતિ ત્રિપમાન્શમનં તદ્યથાડમૃતા ॥ ૨૦૯ ॥

અન્વયઃ-યત્ દોપાન્ ન શોધયતિ, સમાન્ ન ઉદીરયતિ અપિ, ત્રિપમાન્ સમીકરંતિ, તદ્ શમનં (વિદ્યાત્), યથા-અમૃતા ॥

જે પદાર્થ ત્રણે દોષને શોધતો નથી, એટલે જાંચે કે નીચે માર્ગે લઈ જતો નથી, સમસ્થિતિમાં રહેલા દોષોને વધારતો નથી, છતાં વિષમ થયેલા દોષોને સમ કરે છે, તેને શમન^૩ જાણવું; જેમકે ગળો. ૨૦૯

દીકા-યદ્દ્રવ્યં દોષત્રયં ન શોધયતિ-નોર્વાયોમાર્ગાભ્યામાનયતિ. સમાન્દોપાન્નોદીરયતિ-ન વર્ધયતિ ચ શમનં તત્ ॥ (ભાષાંતરમાં અર્થ સમાર્થ જાય છે.) ૨૦૯

અનુલોમન દ્રવ્ય

કૃત્વા પાકં મલાનાં ચ મિત્ત્વા વન્ધમધો નયેત્ ।

તચ્છાનુલોમનં જ્ઞેયં યથા પ્રોક્તા હરીતકી ॥ ૨૧૦ ॥

અન્વયઃ-(યત્) મલાનાં પાકં કૃત્વા ચ વન્ધં મિત્ત્વા (તાન્ મલાન્) અધઃ નયેત્, તત્ ચ અનુલોમનં જ્ઞેયં, યથા હરીતકી ॥

જે પદાર્થ કાચા વાત, પિત્ત અને કંદને પકાવી વાયુના બંધને ભેદીને નીચે લઈ જાય, એટલે મળોને નીચે પાડી નાખે, તે અનુલોમન^૪ કહેવાય છે; જેમકે હરડે. ૨૧૦

૩. શમયતિ દોષાન્ વિષમાન્ હતિ શમનમ્-જે વિષમ થયેલા દોષોને શમાવે-સમ કરે, તે શમન.

૪. છુનાતિ-છિનત્તિ-પ્રાતિલ્ખ્યં મલાનાં ધાતૂનાં વા હતિ લોમ-અનુગતં લોમ આનુલ્ખ્યમ્ હતિ અનુલોમ, તત્ કરોતિ હતિ અનુલોમયતિ, અનુલોમયતિ હતિ અનુલોમનમ્-જે મળ તથા ધાતુઓની પ્રતિકૂળતાને તોડીને અનુકૂળતા કરે-એટલે શરીરને માફક હોય તેવા કરે, તે અનુલોમન.

ગ્રાહી દ્રવ્ય

દીપનં પાચનં યત્સ્યાદુષ્ણત્વાદ્ દ્રવશોષકમ્ ।
ગ્રાહિ તત્ત્વ યથા શુષ્ઠી જીરકં ગજપિપ્પલી ॥૨૧૬॥

અન્વય:-યત્ ઉષ્ણત્વાત્ દીપનં પાચનં દ્રવશોષકં
સ્યાત્, તત્ ગ્રાહિ (જેયમ્), યથા-શુષ્ઠી જીરકં ચ ગજ-
પિપ્પલી ॥

જે પદાર્થ ગરમપણાને લીધે અગ્નિને દીપ્ત
કરનારા, કાચાને પકાવનાર અને ભીનાશને
સુકાવનાર હોય, તે ગ્રાહી^૧ કહેવાય છે; જેમકે
સૂકં, શુરુ^૨ અને ગજપીપર. ૨૧૬

સ્તંભન દ્રવ્ય

રૌક્ષ્યાચ્છૈત્યાત્કપાયત્વાલ્લુપાકાચ્ચ યદ્ભવેત્ ।
વાતકૃત્ત્વાન્મનં તત્સ્યાદયથા વત્સકદુગ્ધુકૌ ॥૨૧૭॥

અન્વય:-યત્ રૌક્ષ્યાત્ શૈત્યાત્ કપાયત્વાત્ ચ લુપ-
પાકાત્ વાતકૃત્ ભવેત્, તત્ સ્તંભનં સ્યાત્, યથા-
વત્સકદુગ્ધુકૌ ॥

જે પદાર્થ રૂક્ષપણાથી, શીતપણાથી,
કપાયપણાથી અને પાકમાં હલકો હોવાથી
વાયુને ઊલટ કરનાર હોય તે પદાર્થ સ્તંભન^૨
કહેવાય છે; જેમકે કડાછાલ અને લોદર. (તેઓ
નીચે જનારા મળ વગેરેને થોભાવી રાખનાર
છે, માટે સ્તંભન કહેવાય છે.) ૨૧૮

ટીકા-વાતકૃત્પ્રતિભેદવાતકૃત્ । સ્તંભનમધોગામિમ-
લાલીનામ્ । વત્સક:-કરૈયા । દુગ્ધુક:-સોનાપાઠા ॥ (અર્થ
ભાષાંતરમાં આવી જાય છે.) ૨૧૭

છેદન દ્રવ્ય

શ્લિષ્ટાન્કફાદિકાન્દોષાનુન્મૂલયતિ યદ્બલાત્ ।
છેદનં તદયથા ક્ષારા મરિચાનિ શિલાજતુ ॥૨૧૮॥

અન્વય:-યત્ શ્લિષ્ઠાન્ કફાદિકાન્ દોષાન્ બલાત્
અન્મૂલયતિ, તત્ છેદનં (સ્યાત્), યથા-ક્ષારા મરિચાનિ
શિલાજતુ ॥

જે પદાર્થ શરીરમાં ચોંટી રહેલા મળ
આદિ દોષોને બલાત્કારથી ઉખેડી નાખે, તે

૧. યજ્ઞાતિ-શોષયતિ-દ્રવમ્ ઉષ્ણત્વાત્ इति ગ્રાહિ-
જે ગરમ હોવાથી પ્રવાહીને સૂકવે, તે ગ્રાહી.

૨. સ્તંભાતિ-વળદ્ધિ મલાદિકં પ્રતિભેદવાત્ કૃત્વા
इति સ્તંભનમ્-જે વાયુને અવળી ગતિવાળો કરીને
મળ વગેરેને થંભાવી દે-રોકા દે-તે સ્તંભન.

ભા. ૧૨

પદાર્થ છેદન^૩ કહેવાય છે; જેમકે જવખાર
વગેરે ક્ષારો, મરી અને શિલાજિત. ૨૧૮
ટીકા-ક્ષારા:-યવક્ષારાદયઃ ॥ ક્ષારશબ્દથી જવ-
ખાર વગેરે લેવા. ૨૧૮

લેખન દ્રવ્ય

ઘાતૂન્મલાન્વા દેહસ્ય વિશોષ્યોલ્લેલયેચ્ચ યત્ ।
લેખનં તદયથા ક્ષૌદ્રં નીરમુષ્ણં વચા યવાઃ ॥૨૧૯॥

અન્વય:-યત્ ચ દેહસ્ય ઘાતૂન્ મલાન્ વા વિશોષ્ય
અલેલયેત્, તદ્ લેખનં (સ્યાત્), યથા-ક્ષૌદ્રમ્ અર્ણ-
નીરં વચા યવાઃ ॥

જે પદાર્થ દેહના ઘાતુઓને અથવા મળોને
સુકાવી ખોતરી નાખે-એટલે પાતળા કરી
નાખે, તે પદાર્થ લેખન^૪ કહેવાય છે; જેમકે
મધ, ઊતું પાણી, વજ અને ઇંદ્રજવ. ૨૧૯

ટીકા-અલેલયેત્કશીકુર્યાત્ । લેખનં-કૃશીકારકમ્ ।
ક્ષૌદ્રં-મધુ । યવા-ઇન્દ્રજવાઃ ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો
છે.) ૨૧૯

વાણકરણ દ્રવ્ય

યસ્યાદ્ દ્રવ્યાન્નવેત્સ્રીપુ હર્ષો વાજીકરં હિ તત્ ।
યથાશ્વગન્ધા મુશલી શર્કરા ચ શતાવરી ॥૨૨૦॥

અન્વય:-યસ્યાત્ દ્રવ્યાત્-સ્રીપુ હર્ષઃ ભવેત્, તત્
વાજીકરં (ભવેત્), યથા-અશ્વગન્ધા મુશલી શર્કરા ચ
શતાવરી ॥

જે પદાર્થને ઉપયોગ કરવાથી સ્ત્રીઓ
વિષે રમવાનો ઉત્સાહ થાય, તે પદાર્થ વાણ-
કર^૫ કહેવાય છે; જેમકે આસોદ, મુશલી,
સાકર અને શતાવરી. ૨૨૦

૩. છેદયતિ-વિદારયતિ અન્મૂલયતિ વા શ્લિષ્ઠાન્
કફાદીન્ દોષાન્ બલાત્ इति છેદનમ્-જે વળગેલા-
ચોંટેલા કફાદિ દોષોને બળથી ચીરી તોડી ઉખાડી
કાઢે, તે છેદન.

૪. લેખયતિ-કૃશીકરોતિ ઘાતૂન્ મલાન્ વા દેહસ્ય
इति લેખનમ્-જે શરીરના ઘાતુઓને અથવા મળ
આદિને ખોતરી પાતળા કરી કાઢે, તે લેખન.

૫. વાજઃ વેગઃ અસ્તિ અસ્ય इति વાજી-અશ્વઃ, ન
વાજિનમ્ અવાજિનમ્, અવાજિનં વાજિનમ્-અશ્વસદશ-વેગ-
વન્તં હર્ષાત્ કરોતિ પુરુષં સ્ત્રીપુ ઇત્યેવંશીલં વાજીકારમ્-
કૃત્ત્વો-
હેતુતાચ્છીલ્યે'તિ ટઃ-જે દ્રવ્ય પુરુષને સ્ત્રીઓ વિષે રમવા
હર્ષપૂર્વક વેગવાન થોડા જેવો બનાવે, તે વાણકર.

વ્યવાયી^૧ કહેવાય છે; જેમકે ભાંગ અને
અપ્રીણ. ૨૨૫

દીકા-અન્યદ્રવ્ય પવનં તદ્દગુણં કરોતિ, વ્યવાયિ
ત્વપક્ષમેવં સ્વગુણૈઃ સક્લશરીરં વ્યાપ્ય પાકં યાતિ । અહિ-
સમુદ્રવપ્તેનમપીનમ॥ બીજા પદાર્થો પાકે ત્યારે પોતાનો
ગુણુ કરે છે, ત્યારે વ્યવાયી પદાર્થો તો કાચા જ
પોતાના ગુણોથી સઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા પછી
પાકે છે. ૨૨૫

विक्रशी द्रव्य

सन्धिवन्धास्तु शिथिलान्यत्करोति विकारि तत् ।
विरोप्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवौ ॥२२६

अन्वयः—यत् च धातुष्यः ओजः विशोष्य सन्धि-
बन्धान् तु शिथिलान् करोति, तत् विकाशि, यथा—
क्रमिकोद्भवौ ॥

જે પદાર્થ સઘળા શરીરમાં રહેલાં વીર્યો-
માંથી ઓજને (એક જાતની ઉપધાતુને)
સુકાવીને શરીરના સાંધાઓના બંધોને ઢીલા
કરી નાખે, તે પદાર્થ વિકાશી^૨ કહેવાય છે;
જેમકે સોપારી તથા કોદરા. ૨૨૬

ટીકા-ધાતુભ્યઃ-સકલશરીરસ્યેભ્યો વીર્યેભ્યઃ । ઓજ-
 ડપધાતુવિશેષ વિશેષ્ય । ક્ષુભ્નક પૂર્ણાભૂ ॥ (ભાષાંતરમાં
 અર્થ આવી જાય છે.) ૨૨૬

મહકારી દ્રવ્ય

बुद्धिं लुपति यद् द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ।
तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ॥२२७॥

अन्वयः—यद् द्रव्यं बुद्धिं छम्पति, तमोगुणप्रधानं च (भवति), तद् मदकारि उच्यते, यथा सुरादिकं मद्यम् ॥

જે પદાર્થ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે અને

૧. વિ-સવ-પતિ-વિરોધતો યદુ વૈષ્ણવ્ય પ્રાપ્નોતિ-
અપક્વમેવ સક્લશરીરં વ્યાપ્ય પાત્તં યાતિ ક્ષયેવંશીલં વ્યવાયિ-
ને ખાસ વિરુદ્ધપાથું પ્રાપ્ત કરે-એટલે બીજાં દ્રવ્યોથી
ઊલટ રીતે કાઢ્યું જ આપ્પા શરીરમાં પ્રથમ વ્યાપ્ત
પછી જે પાકે, તે-વ્યવાયી.

२. विशेषण कष्टे-गच्छति-देहस्य सन्निवन्धेषु तच्छिथिलीकरणार्थं धातुस्योच्चोविशेषणपूर्वकमिति विकासि-
-विपूर्वकात् कश्च गतिशासनयोः इत्यादािकात् ताच्छी-
-लिको णिनिः—ते धातुओमांती ओङ्धातुने सूङ्वी नाप्ति
सांधानां अंधनोमां तेओने दीक्षा करवा पढोय्यी
जय, ते द्रव्य विडाशी कडेवाय छे.

તમોગુણની મુખ્યતાવાળો હોય છે, તે મદકારી^૩
અથવા માદક ઠહેવાય છે; જેમકે મદિરા. ૨૨૭

टीका—मदकारि—मादकम् ॥ मदकारी ओटले मद
करनारु—मादक. २२७

विष द्रव्य

व्यवायि च विकारि स्याच्छूलेष्मच्छेदि मदवहम् ।
आग्नेयं जीवितहरं योगवाहिं सृष्टं विष्णुम् ॥२२८॥

अन्वयः—(यत्) च व्यवधिं विनाशि श्लेष्मच्छेदि
मदावहम् आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि (स्यात् तद्) विषं
स्मृतम् (यथा—वत्सनामशङ्कादिकम्) ॥

જે પદાર્થ વ્યવાયી, વિકાશી, કઠને કાપનાર, મઢ કરનાર, અશિના અધિક અંશવાળો, જીવિતને હરનાર અને યોગવાહી-ઐટલે સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોય, તે વિષય કહેવાય છે. (જેમકે વઘનાગ અને શક્તુક વગેરે.) ૨૨૮

ટીકા-વ્યવાયિ-સકલકાયગુણવ્યાપનપૂર્વકમાકામન-
શીલમ્ । વિકાસ્યોજ.શોષણપૂર્વકસન્ધિબન્ધશિથિલીકરણ-
શીલમ્ । મદાવહં-તમોગુણાધિક્યેન બુદ્ધિવિવંસકમ્ ।
આત્રેયમધિકામિયુગમ્ । યોગવાહિ-સંસર્ગિગુણપ્રાહકમ્ । વિષં
લક્ષ્યં, દૃશ્યન્તો વત્સનામશ્ચુકાદિમિઃ ॥ વછનાગ વગેરે
પદાર્થો સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયા પછી પાકે છે,
માટે વ્યવાયી છે; ઝોજનું શોષણ કરીને સાંધાઝોના
બંધને ઠીલા કરનાર છે, તેથી વિકાશી છે; તમો-
ગુણના અધિક ભાગવાળા હોવાને લીધે બુદ્ધિને
નાશ કરીને મદ કરનાર છે; અગ્નિના અધિક અંશ-
વાળા છે અને જે પદાર્થોની સાથે મેળવીએ તે
પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોવાથી યોગવાહી
પણ છે. ૨૨૮

પ્રમાથી દ્રવ્ય

निजवीर्येण यद् द्रव्यं श्रोतोभ्यो दोषसंचयम् ।
निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचः ॥ २२९

अन्वयः—यत् द्रव्यं निजवीर्येण स्रोतोभ्यः दोषसंचयं
निरस्यति, तत् प्रमार्थि स्यात्, यथा मरिचं वचा ॥

३. माथति अनेनेति मदः, मदी हर्षे, 'मदोऽनुप-
सर्ग' इति अप्, मदं करोति इत्येवंशरीलं मदकारि-
न्ये व्यानं द्युक्ता ज्येष्ठानपण्ठं करे-क्रेड् उपपन्नवे, ते मदकारी.

४. वेवेष्टि-व्याप्नोति बुद्धिं सकलशरीरं वेति विषम-
विष्ट व्याप्तौ-इयूपवेति कः-ग्रे छेदं बुद्धिं सुधी अथवा
आप्ता शरीरमां व्याप्ति ज्ञय, ते विष-ज्रेरी दत्त

અન્વય:-તત્ર ડખાં અમતૃડ્ઝલાનિસ્વેદદાહાણુપાકતાં
ચ વાતકફયોઃ શમં કરોતિ, પુનઃ શિશિરં દૂલાદનં જીવનં
રક્ષપિત્તયોઃ પ્રસાદં કરોતિ ॥

(વળી ખીન્ન ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે,)
'ઉષ્ણ વીર્યં ભ્રમ, તરસ, ગ્લાનિ, પસીનો,
દાહ અને જલદી પાચન કરે છે; વાયુ
તથા કફને શાંત કરે છે; તેમ જ (ખીન્ન) શીત
વીર્ય આનંદકારક, જિવાડનાર, મળાદિને થોભા-
ડનાર અને લોહી તથા પિત્તને સાફ
કરનાર છે. ૨૩૫

પદાર્થોના વિપાક

જાઠરેણાગ્નિના યોગાદ્યુદેતિ રસાન્તરમ્ ।
રસાનાં પરિણામાન્તે સ્વવિપાકઃ ક્વચિત્ રઘુતઃ ॥૨૩૬

અન્વય:-જાઠરેણ અગ્નિના યોગાત્ રસાનાં પરિણામા-
ન્તે યત્ રસાન્તરમ્ ઉદેતિ, સઃ વિપાકઃ ક્વચિત્ સ્મૃતઃ ॥

પેટના અગ્નિ સાથે સંયોગ થવાથી રસોનું
પરિણામ થયા પછી જે ખીન્ને રસ ઉત્પન્ન
થાય છે, તે વિપાક^૧ કહેવાય છે. ૨૩૬

મિષ્ટઃ પટુશ્ચ મધુરમમ્લોડમ્લં પચ્યતે રસઃ ।
કઠુતિક્તકષાયાણાં પાકઃ સ્વાત્પ્રાયશઃ કઠુઃ ॥૨૩૭

અન્વય:-મિષ્ટઃ ચ પટુઃ રસઃ પ્રાયશઃ મધુરં પચ્યતે,
અમ્લઃ રસઃ પ્રાયશઃ અમ્લં પચ્યતે, કઠુતિક્તકષાયાણાં
પાકઃ પ્રાયશઃ કઠુઃ સ્વાત્ ॥

મધુર અને ખારા રસનો વિપાક ઘણું કરી
મધુર થાય છે, ખાટા રસનો વિપાક ઘણું
કરી ખાટો થાય છે અને તીખા, કડવા
તથા કષાય રસનો વિપાક ઘણું કરી તીખો
થાય છે. ૨૩૭

ટીકા-તયા ચ વાતમદઃ-

'ત્રિઘ્ના રસાનાં પાકઃ સ્વાત્સ્વાદ્મમ્લકઠુકાત્મકઃ' ॥

પ્રાયઃપદેન વ્રીહિઃ સ્વાદુરમ્લો વિપાકે । શિવા કષાયા
મધુરા પાકે । કુષ્ઠી કઠુકાં મધુરા પાકે ક્વચિત્ ॥ વાગ્મટ
પણુ કહે છે કે 'રસોનો વિપાક મધુર, ખાટો અને
તીખો-એમ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.' 'ઘણું કરી'

૧. પચ્યતે પચનં વા પાકઃ, પચ-માવે ઘન્-વિશિષ્ટઃ
પાકઃ વિપાકઃ-પાચન થયું-પાકવું તે પાક, વિશેષ
પાક તે વિપાક-છેલ્લામાં છેલ્લું પરિણામ-આખરી
સ્વરૂપ.

એમ કહ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય આ છે, કે કોઈ
કેકાણે એ નિયમ રહેતો પણ નથી; જેમકે ચોખ્ખા
મધુર છે, છતાં તેનો વિપાક ખાટો થાય છે; હરે
તરી છે, છતાં તેનો વિપાક મધુર થાય છે અને
સૂંક તીખો છે, છતાં તેનો વિપાક મધુર થાય છે.
ઇત્યાદિ. ૨૩૭

વિપાકોના ગુણો

શ્લેષ્મકૃન્મધુરઃ પાકો વાતપિત્તહરો મતઃ ।
અમ્લસ્તુ કુસ્તે પિત્તં વાતશ્લેષ્મગદાપહઃ ॥૨૩૮॥

અન્વય:-મધુરઃ પાકઃ શ્લેષ્મકૃત્ વાતપિત્તહરઃ મતઃ,
અમ્લઃ તુ પિત્તં કુસ્તે, વાતશ્લેષ્મગદાપહઃ (મતઃ) ॥

મધુર વિપાક કફને ઉત્પન્ન કરે છે અને
વાયુ તથા પિત્તને હરે છે; ખાટો વિપાક
પિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે અને વાયુ તથા કફ-
સંબંધી રોગોને મટાડે છે. ૨૩૮

કટુઃ કરોતિ પવનં કફં પિત્તં ચ નાશયેત્ ।
વિશેષ એવં રસતો વિપાકાનાં નિર્દશિતઃ ॥૨૩૯॥

અન્વય:-કટુઃ પવનં કરોતિ, કફં ચ પિત્તં નાશયેત્;
એવં રસતઃ વિપાકાનાં વિશેષઃ નિર્દશિતઃ ॥

તીખો વિપાક વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે અને
કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે; આ રીતે
રસો કરતાં વિપાકોનો જે વિશેષ (તદ્વાત્) થાય
છે, તે કહ્યો છે. ૨૩૯

પદાર્થોના પ્રભાવ

રસાદિસામ્યે યત્કર્મ વિશિષ્ટં તત્પ્રમાવજમ્ ।
દન્તી રસાદૈસ્તુલ્યાપિ ચિત્રકસ્ય ચિરેચની ॥૨૪૦॥

અન્વય:-રસાદિસામ્યે (સતિ અપિ) યત્ વિશિષ્ટં
કર્મ તત્ પ્રમાવજમ્ (જ્યેષ્ઠમ્, યથા-) દન્તી રસાદૈઃ
ચિત્રકસ્ય તુલ્યા અપિ ચિરેચની (અસ્તિ) ॥

રસ આદિ સરખા હોય છતાં (કોઈ પદાર્થ
કોઈ પદાર્થ કરતાં) જે કોઈ અધિક કામ કરે
છે, તે તેના પ્રભાવથી થાય છે, એમ સમ-
જવું; જેમ કે નેપાળો રસ વગેરેથી ચિત્રાની
બરોબરજ છે, તોપણ તે નેપાળો રચક
તરીકે (અધિક) છે. ૨૪૦

૧. ભવતિ અનેતિ માવઃ-વસ્તુસ્વભાવમ્, 'અગ્નિમુવઃ'
ક્વચિત્ ઘન્-પ્રકૃષ્ટો માવઃ પ્રમાવઃ-જેને લીધે થાય છે,
તે ભાવ-અતિશય ઉદ્દૃષ્ટ માવ-એટલે વસ્તુનં

મપૂરસ્ય ચ મુદ્રીકા છૂતં કીરસ્ય શીપનમ્ ।
પ્રમાવન્તુ યયા ઘાત્રી ભકુચસ્ય રસાન્નિમિ ।

સમાપિ કુચ્છતે વોગ્નિતપસ્ય વિનાશનમ્ ॥ ૨૪૧ ॥

અર્થઃ-યયા ચ મુદ્રીકા છાદિમિ મપૂરસ્ય સમા
અપિ શીપની (અગ્નિ), છૂતં ચ રસાન્નિમિ શીપસ્ય
મમ્ અપિ શીપનમ્ (અગ્નિ), ઘાત્રી રસાન્નિમિ ભકુચસ્ય
સમા અપિ વોગ્નિતપસ્ય વિનાશને કુચ્છત, તથા ગુ (કેત)।
પ્રમાવ (દ્વાન્નિ) ॥

એમ દ્રાક્ષ પક્ષ રસ વગેરેથી મહુદાની
બરોબર જ છે, તોપણ તે રસક તરીકે (અધિક)
છે, થી પક્ષ રસ વગેરેથી દ્રાક્ષની બરોબર જ છે,
તોપણ તે અગ્નિને શીપવનાર તરીકે (અધિક)
છે; તેમ જ આમળા પક્ષ રસ વગેરેથી ફળ
સની બરોબર જ છે, તોપણ તે ત્રણે કોષનો
નાશ કરનાર (તરીકે અધિક) છે; કારણ કે
તેવો તેઓને પ્રમાવ જ છે. ૨૪૧

અગ્નિગુ ક્ષેપ્તં દ્રવ્યં કર્મ કુર્પાત્પ્રમાવત ।
અર્ધં દક્ષિતિ શિપેન્દ્રા સ્થાવેલીન્દ્રા યયા ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થઃ-અગ્નિગુ એવને દ્રવ્ય પ્રમાવત કર્મ કુર્પાત્,
તથા અર્ધલીન્દ્રા શિપેન્દ્રા (છાદ) અર્ધ દક્ષિતિ ॥

કોઈક વખતે તો એકલો પદાર્થ પક્ષ પ્રમા
વને લીધે કામ કરે છે; એમ કે સહરેલીનુ
મૂળિયુ માથે બાધું જ કોઈ તોપણ તે વાવનો
નાશ કરે છે. ૨૪૨

દીપ્ત-તથા અગ્નિશિપોનુ પક્ષ પ્રતિ ભવ્ય દ્વા-

અગ્નિશિપો ન તુ તત્ત્વ રસાન્નિમિત્વેનિવત કર્મત્વ । તત્
અર્થઃ-તુજીત:-

‘અલીન્દ્રા ન કિલ્લાનિ પ્રતિદ્વિતિ સમાવત ।

અગ્નિમેતોપાન્નિમિ શીપનાનિ વિવર્ણ ॥

પ્રત્યક્ષપક્ષપ્રમાવ પ્રતિદ્વિતિ સમાવત ।

ગોપાદિનુશિપિત્વપ્રતિદ્વિતિ કર્મત્વ ॥

વિદ્વદ્ગુપ્તશિપો મૂલોદ્ગમ્યં દ્વિ જાત ॥

તત્ત્વ મિત્તમ્ભો શીર્ષ પ્રમાવત્તા-તેદતિ ॥

તેમ જ અનેક પ્રકારની ઔષધિઓના રોગ
યતાં ને હજી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં સ્વભાવને જ
કારણ તરીકે માનવો, પણ તેમાં રસ વગેરેથી અ-
લોનો વિચાર કરવો નહિ, કારણ કે મુખ્ય કો
છે કે, ‘ને ઔષધિ સ્વભાવથી પ્રસિદ્ધ છે, તેઓમાં
રસ વગેરે કારણોના કીડા વિચાર કે તા’ નહિ
કરતા વિચારણ વેલોએ લક્ષ્ય ઉપર આધાર રાખીને
તેઓના ઉપયોગ કરવો ને ઔષધિઓનું લક્ષ્ય ને
તથા હજી પ્રત્યક્ષ એવામાં આવે છે અને સ્વભાવથી જ
પ્રસિદ્ધ જ છે, તે ઔષધિઓની પ્રતિષ્ઠા તેઓના સ્વ
વગેરે કારણોથી વિદ્વાને કદી કરવી નહિ, જો
પરસ્પર વિરુદ્ધ મુલ્યવાળા ઔષધિઓના સ્થાન થતાં
તેઓમાં રસ વગેરેનું ન્યાયિકપણ પણ અવગ
થાય જ છે, કારણ કે વિષાક રસને જ્ઞાતી કે છે,
વીર્ષ રસ તથા વિષાક-એવને જ્ઞાતી કે છે અને
પ્રમાવ રસ, વિષાક તથા વીર્ષ-એ ત્રણે જ્ઞાતી
કે છે.’ ૨૪૨

હવે શ્રીમદ્ભલદેવના પુત્ર શ્રીભાવધિએ રસેશ
ભાવપ્રકાશમાં પક્ષ મિત્તમ્ પ્રકરણ સમાપ્ત

६ : भावप्रकाशनिघंटु

૧ : હરીતકયાદિવર્ગ

કચ્છની ઉત્પત્તિ વર્ણવતા પ્રશ્નો

इति रसगुणवर्णनप्रमाणमात्राणां हस्तसंयुक्तिप्रमाणम् ।
इत्ये के रसगुणवर्णनप्रमाणानि सन्तीति दीपयितुं इत्येतत्तु
रसगुणवर्णनप्रमाणमात्रम् । तत्र प्रथमं हस्तमात्रं
उपलब्धितान् रसगुणवर्णनप्रमाणानि—द्वयमिति—विषय रसः शुभः,
वीर्यं, विषादः तथा प्रभावोक्तं स्वदेष्टा इति कथा
इत्येतां कथा रसः, शुभः, वीर्यं, विषादः तथा प्रभाव
स्वेष्टा ये, ते वस्तुप्रमाणानि आदि इत्येतां स्वेष्टा रसः,
शुभः, वीर्यं, विषादः तथा प्रभाव इति हेतुः तेषां
प्रथमं हस्तमिति उत्पत्तिः नागो, तद्वर्णः तथा शुभः
'रसः' इत्यादि स्वेष्टिमां वस्तुप्रमाणानि हेतुः ।

दक्षं प्रजापतिं स्वस्वमदिवनीं वायुमूचतुः ।
 कुतौ हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥१॥
 रसाः कति समागताः कति चोपरसाः स्मृताः ।
 नामानि कति श्लोकानि किय तासां च लक्षणम् ॥
 के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
 केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपोहति ॥३॥
 प्रक्षमेतद्यथा पृष्टं भगवन् यत्तुमर्हसि ।
 अश्विनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमवधीत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—(एकदा) अस्मिन् स्तब्धं दक्षं प्रजापतिं
वाक्यम् कथयुः—‘ हरिर्नदी गुप्तः जाता ? नस्याः तु जातयः
कति (सन्ति) ? रसाः कति समाख्याताः ? न उप-
रसाः कति स्मृताः ? नामानि न कति उपानि ? तासां
च लक्षणं किम् (चोक्तम्) ? के न नर्पाः ? के न
गुणाः ? का न पुत्र प्रयुज्यन्ते ? केन न द्रव्येण संयुक्ता
(सती) कान्, रोगान्, व्यपारहित ? हे भगवन् ! एतत्

प्रथमं न्यायं पृथं (कथा) नृपुण्यं अर्थे ' अभिनीतः नृपुण्यं
पुनः न्यायः नृपुण्यं अभिनीतः ॥

એકબેળા સ્વસ્થ બેઠેલા દ્વદ્વાપ્રબળપતિને
અશ્વિનીકુમારોએ પછડ્યું, કે 'હરે કયા
પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે? તેની બતો
કેટલી છે? તેમાં રસ કેટલા ક્યા છે? ઉપર
કેટલા ગાન્યા છે? તેનાં નામો કેટલાં ક્યાં છે?
તેઓનું લક્ષણ શું છે? તેઓના વર્ણ અને
ગુણો કયા કયા છે? કઈ હરેનો કયા ઠામમાં
ઉપયોગ થાય છે? એ હરે કયા પદાર્થની
સાથે ગળ્યાથી કયા રોગોને મટાડે છે?
હે મહારાજ! આ આમારા પ્રશ્નના બરાબર
ઉત્તરો આપે દેવા ઘટે છે.' એવું અશ્વિની-
કુમારોનું વચન સાંભળી દ્વદ્વાપ્રબળપતિએ આ
વચન કહ્યું: ૧-૪

ଦରଦରାଣୀ ବିଧିବିଧାନ

पपात् शिन्धुर्मेदिन्यां शक्रस्य पित्रतोऽन्ततम् ।
ततो दिव्यात् समुपधा सप्तजातिर्हरितकी ॥ ५ ॥
अन्तःपः-तोत्स्य अतः पित्रः मेदिन्यां शिन्धुः
पपात्, ततः दिव्यात्, सप्तजातिः हरितकी समुपधा ॥

મંદ્ર ન્યાયે અમૃત પીતા હતા, ત્યારે
 પૃથ્વી પર (તે અમૃતનું) ટીપું પડ્યું હતું,
 તે દિવ્ય ટીપામાંથી સાત જાતની હરે ઉત્પન્ન
 થઈ છે. ૫

दुःखेनां नाभो, जति तथा व्याप्ति वगेरे
 हरीतप्रयमया पथ्या फायस्था पूतनामृता ।
 ह्रमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ६ ॥

૧. આ ‘ભાવપ્રકાશનિર્ધટું’ એ પંડિત ભાવગિરિ, ભાવપ્રકાશઅંથમાં હરીતકપાદિવર્ગથી આરંભી અનેકાર્થ—નામવર્ગ મુદ્દીના ૨૩ વર્ગોમાં લગભગ ઘણીખરી ઔપધિઓ, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, રસો, ઉપરસો, રત્નો, ઉપરત્નો, વિષો તથા ઉપવિષો આદિનાં પર્યાયનામોનો એકત્ર અર્થ કહેવા રચેલો એક સંગ્રહ અથવા શબ્દકોષ જ છે; જેમાં પ્રથમ હરીતકી—હરડેનાં પર્યાયનામોથી શરૂઆત કરી લગભગ અધી ઔપધિ આદિનાં પર્યાયનામો તથા શુણ્ણદોષ બતાવી તે તે ઔપધિ આદિનો કયા કયા રોગો પર ઉપયોગ થાય છે તે પણ દર્શાવેલ છે. એ ઉપરાંત તેને એકએક પર્યાયનામનો અર્થ વ્યાકરણદૃષ્ટિએ કેવો થાય છે, તેમ જ તે તે નામ વ્યાકરણ દ્વારા કઈ રીતે સિદ્ધ થયેલ છે; અને તે તે નામ પડવામાં શું કારણ છે, તે જાણવા અહીં ભાષાંતરની નીચે અર્થ સહિત સંસ્કૃત મૂળતત્ત્વ—વ્યુત્પત્તિઓ તથા સામાસિક વિગતો અપાયેલ છે.

પપસ્યા વિગ્રયા ધાવિ જીવન્તી રોહિણીતિ ચ ।
 વિગ્રયા રોહિણી ધૈવ પૂતના ચામુતાડમયા ॥ ૭ ॥
 બીચન્તી ચેતકી ચેતિ વિગ્રયાઃ સત્ત જાતવા ।
 અમ્બુપુષ્પા વિગ્રયા પૂત્તા સા રોહિણી સ્મૃતા ॥ ૮ ॥
 પૂતનાડમ્યન્તી સુસ્મા કષિતા માંસમ્બાડમુતા ।
 પચ્ચરેલાડમયા પ્રોક્તા બીચન્તી સ્થાયેર્વાયિની ॥ ૯ ॥
 પ્રિય્યા ચેતકી પ્રેયા સત્તામામિયમાકૃતિ ।
 વિગ્રયા સર્વરોગેષુ રોહિણી અમ્બરોહિણી ॥ ૧૦ ॥
 પ્રસેપે પૂતના પોમ્યા શોખમાયેડમુતા હિતા ।
 અસિરોગેડમયા શસ્તા બીચન્તી સર્વરોગહૃત ॥ ૧૧ ॥
 જ્યૈર્ધે ચેતકી શસ્તા યથામુલ્ય પ્રયોગયેત્ ।
 ચેતકી દિવિધા પ્રોક્તા શ્વેતા કૃપ્યા ચ વર્ણતઃ ॥ ૧૨ ॥
 પદ્મજુલાપતા શુદ્ધા કૃપ્યા સ્વેકાકુષ્ઠા સ્મૃતા ।
 કાચિદાસ્વાદમાલેપા કાચિદ્ધ્યેન મેરયેત્ ॥ ૧૩ ॥
 કાચિત્સ્પર્શોન રક્ષ્યાન્થા અતુર્ધા મેરયેધિધયા ।
 ચેતકીપાદપચ્છાપામુપસ્પર્શિત ચે મર્યા ॥ ૧૪ ॥
 મિષ્મતે તત્ત્વખ્યાવેવ પશુસિદ્ધિમાવયા ।
 ચેતકી તુ પૂતા હસ્તે યાવતિહિતિ વૈશિના ।
 વાપદ્ધિઘેત વૈશિસ્તુ પ્રમાવાધાય લેધયાઃ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય-હરિતકી અમ્બા વગ્ના અનન્થા પૂત્ત
 અમ્બા હિમવતી અમ્બા અપિ ચ ચૈતકી કેપ્પકી શિવા
 વક્ષ્યા વિગ્રયા અપિ ચ બીચન્તી ચ રોહિણી હિતિ
 (અમ્બા); વિગ્રયા ચ રોહિણી પૂત્ત ચ અમ્બા અમ્બા
 બીચન્તી ચ કેપ્પકી હિતિ સત્ત જાતવા એ વિગ્રયાઃ ।
 (વગ્) અમ્બુપુષ્પા વિગ્રયા, (વા) પૂત્તા સા રોહિણી
 સ્મૃતા, અસ્થિભી સુસ્મા પૂત્ત કષિતા, માંસમ્બા અમ્બા,
 પચ્ચરેલા અમ્બા, પ્રોક્તા બીચન્તી પ્રોક્તા, પ્રિય્યા
 ચેતકી પ્રેયા, સ્થાયેર્વાયિની આકૃતિ, વિગ્રયા અમ્બોગે
 શિવા, રોહિણી અમ્બોહિણી, પૂત્તા પ્રસેપે વામ્યા, અમ્બા
 શોખમાયે હિતા, અમ્બા અસિરોગ શસ્તા, બીચન્તી
 સર્વરોગહૃત, જ્યૈર્ધે ચેતકી શસ્તા, યથામુલ્ય પ્રયોગયેત્,
 ચેતકી દિવિધા પ્રોક્તા, શ્વેતા ચ કૃપ્યા, શુદ્ધા
 પદ્મજુલા અમ્બા, કૃપ્યા ટુ પદ્મજુલા સ્મૃતા, કાચિત્
 અત્વાપ્રમાલેપ મેરયેત્, કાચિત્ સ્પર્શોન મેરયેત્,
 કાચિત્ સ્પર્શ, અમ્બા રક્ષ્યા (રક્ષેવ) અતુર્ધા શિવા
 મેરયેત્ । ચે મર્યા (ચ) પદ્મજુલાઅનન્થ (અપિ) ચેતકીપાદ
 પચ્છાપામુપસ્પર્શિત, (શિ) અમ્બા-૧૨ એ મિષ્મત્, ચેતકી ટુ
 વૈશિન હસ્ત વાવત્ હસ્ત મિષ્મતિ, તત્ત્વ પ્રમાવાધ લેધી
 ટુ મિષ્મત, અન્થ ઘેતક. ચ (અપિ) ॥

હરિતકી,^૧ અમ્બા,^૨ પૂત્ત,^૩ કાચરક્ષા,^૪
 પૂત્ત,^૫ અમ્બા,^૬ હિમવતી,^૭ અમ્બા,^૮
 ચેતકી,^૯ કેપ્પકી,^{૧૦} શિવા,^{૧૧} વચરક્ષા,^{૧૨}

વિગ્રયા,^{૧૩} અમ્બા,^{૧૪} અને રોહિણી^{૧૫} એટલા
 હરદેનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિગ્રયા, રોહિણી,
 પૂત્ત, અમ્બા, અમ્બા, અમ્બા, અમ્બા અને ચેતકી,
 એમ સાત હરદેની ભતો જ અમ્બા.

તેમાં જે ટુળક જેવી બોળ હોય તે
 વિગ્રયા; સાધારણ બોળ હોય તે રોહિણી;
 જે મોટા કળિયાવાળી તથા પાતળી હોય તે
 પૂત્ત; ઝાઝા મર્બવાળી હોય તે અમ્બા;
 ધાતુ રેખાવાળી હોય તે અમ્બા; સોના જેવા
 રંગવાળી હોય તે અમ્બા, અને વચ રેખા
 વાળી હોય તે ચેતકી કહેવાય છે; આમ
 હરદેની સાત બોળની આકૃતિ સમજવી.

(આ સાતે ભલિયા અમ્બા અમ્બા ૬૪
 ચોત્રઃ) વિગ્રયા સમગ્ર થાયે ૪૨ વચરાય છે,
 રોહિણી વચને ૪૨ વચરાય છે, પૂત્તના લેપમાં
 વચરાય છે, અમ્બા રેખા માટે હિતકારી છે,
 અમ્બા આંજોના રાગમાં વખણાય છે, અમ્બા
 સમગ્ર થાયેને ૬૪ કરનારી છે અને ચેતકી
 વચ માટે વૈત્તમ છે; આમ વચાચોગ્ય તેઓને
 વાપરવી. ચેતકી રંગે જે પ્રકારની કહી છે ।
 પ્રાણ રંગવાળી અને કાળ રંગવાળી. પ્રાણી
 છ આમળ હાળી, અને કાળી એક આંતર
 ની માળી છે કોઈક હરદે માત્ર ખાવાથી,
 કોઈક માત્ર ગજથી, કોઈક માત્ર રક્ષકી અને
 કોઈક માત્ર બેવાથી-એમ વાર પ્રકારથી હરદે
 રેખ લગાડે છે. જે અમ્બા, પશુ, વચી કે
 મુગ વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીના અમ્બા
 છવામાં આવે છે, તેઓને તે જ ક્ષણે રેખ
 લાગે છે ચેતકીને માથુસ એટલીવાર હાથમાં
 રાગે, તેટલીવાર તેના પ્રભાવથી તેને કાલ
 થાય છે, એમાં સંશય નહી. ૬-૧૫

હરદેનાં આ ૪૨ નામો તેના કુલ પ્રભાવે
 નરાત્મર નબળેસત્તા અવપ્રમા છે, તે માનુષા તેમ
 ની બુદ્ધિત્વ અમ્બાની અમ્બા છે; એટલે આમ્બાકૃતિને
 તેમની બુદ્ધિત્વ કે આત્મા આ રીતે માન છે

૧ હરિત કર્ણા એમ્બા હિતિ હરિત કર્ણા
 'હરિત' (હિમ-અન્થા-૭૨) હિતિ કર્ણા પ્રભા-
 ને અર્થ થયેને હર કરે છે, અમ્બા-૧૨ હરિત
 હરો અમ્બા હિતિ હરિતકી-વગ્ના અન્થ, ઘેતકી-

જેમાં પિંગળો વર્ણ મળેલો હોય છે તેથી હરીતકી.

२. नास्ति भयं यस्याः सेवनात् रोगेभ्य इति
अभया-ज्जेना सेवन्ती षोडश रोगिनो भय रक्षितो नथी,
तेथी अभया-६२३.

૩. પયઃ અનપેતા ઇતિ પથ્યા, ‘ધર્મપથ્યર્થ’તિ ચત્-દાપ્-આયુર્વેદના કે શરીરના હિતના માર્ગથી જે કદી દૂર થઈ નથી-સર્વ રીતે હિતકારી છે. તેથી પથ્યા-હરૂં.

४. कायस्तिष्ठति अनया इति कायस्या-‘घनयं कविधानम्’ इति वार्तिकान् कः-दाप् ज्ञेना सेवनथी शरीरं भूय स्वस्थ-नीरोगी रडे छे, तेथी कायस्था.

५. पूतं करोति पूतयति-तत्करोतीति णिच्-पूतयति शरीरम् मलादिशोधनेन-इति पूतना, 'बहुलमन्यत्रापी'ति औणादिको युच्, दाप् भण आदिनी शुद्धिं करो शरीरने निर्माणं अथवा दोषोत्थी रक्षित-नीरोत्थी करे; अथवा पूतं करोति व्रणम्-ए पोताना लेपथी व्रणुने शुद्धं करे-इउवे छे, तेथी पूतना-हरउे.

६. 'न श्रियन्ते मनुजा अकालमरणादिना यथा
इति अमृता- 'तन्मृदुष्यां किञ्च' इति औणादिपत्रतन्-
दाप-जेना सेवन्ती भाषुसो व्यकाण भृत्य वगैरेथी
कमेते भरे नहि, तेथी अमृता-छरेडे.

૭. હિમવતિ જાતાં હિતિ હૈમવતી-તત્ર જાતઃ
હિતિ અણ્-હીપ્-હિમાલયમાં જે નીપજે છે, તેથી હૈમવતી

૮. ન વ્યથા યસ્યા: સેવનેન સા અવ્યથા-ગ્રેના
સેવનથી કોઈ પીડા કે રોગ કદી થાય નહિ, તેથી
અવ્યથા-હરેકે.

૬. ચેતયતિ—સમ્યક્ જ્ઞાન કરોતિ હિતિ ચેતકી—બુદ્ધ,
ગૌરાદિઃ—જેનું સેવન કરવામાં આવે તો મનુષ્યમાં
ઉત્તમ જ્ઞાન જે વધારે છે, તેથી ચેતકી—હરડે.

૧૦. અતિશયેન પ્રશસ્તા સર્વવૃકાલેષુ ક્ષતિ શ્રેયસી-
ઈયમુત્ત, પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ, 'હિતશ્ચે'તિ હીપ્-હરકોઽર્ઠ
ઋતુના કાળખાં જે અત્યંત ઉત્તમ જ અસર કરે છે-
સર્વ પ્રકારે હિતકારી છે, તેથી શ્રેયસી-હરકે.

૧૧. શિવં કરોતિ સર્વેષામ્ ઇતિ શિવા-‘તત્કરોતિ’
 ઇતિ ણિન્, પચાદ્યન્, ટાપ્-હરકોઽર્ધ માણુસન્ બે કલ્યાણુ
 જ કરે છે, દરેકને સુખકારક છે, તેથી શિવા-હરકે.

૧૨. વયઃ-યૌવનં તિષ્ઠતિ અનયા હતિ વયસ્યા-
અત્રાપિ યનર્થે કઃ ટાપ્-જ્ઞેને લીધે માણસનું યૌવન
જીવન પર્યાંત ટકી રહે છે-તેથી વયરથા-હરડે.

१३. 'विजयते सर्वान् रोगान् इति विजया-अच्
 टाप्-द्वरेक रोगाने श्रुते-कधी शया न हे'-तेथी
 विजया-६२३.

૧૪. 'જીવતિ ચિરકાલમ્ અમૃતજાતવાત્' इति जीवन्ती'-अनन्ताद्दीप्-न्ने अमृतयी उत्पन्न थयेदी होवायी लांणे काण छवे छे, तेथी'-अवन्ती-हरडे.

૧૫. રોહિતિ અમૃતસ્વલ્પેણ કૃતિ રોહિણી-પ્રહાદિ-
ત્વાત્-ગિન્, ઋન્નેતિ ઈપ્-અમૃતસ્વરૂપે જે ઊગે છે,
તેથી રોહિણી. અથવા અવશ્યં રોહિતિ વ્રણે માંસાદિ
યસ્યા લેપેન કૃતિ રોહિણી-જેના લેપથી વ્રણમાં
અવશ્ય માંસાદિ ઊગે-જેનાથી વ્રણ રૂઝાય છે,
તેથી રોહિણી-હરડે.

ચેતકી હરે ખાસ કેને ?

नृपाणां सुकुमाराणां कृशानां मेघजद्विषाम् ।

चेतकी परमा शस्ता हित। सुखविरेचनी ॥१६॥

अन्वयः—नृपाणां सुकुमाराणां कृशानां मेघजद्विषां
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी (होया) ॥

રાજ, કોમળ માણસો, શરીરમાં દુખળા અને જેઓને ઔષધ ગમતું ન હોય, તેઓ માટે ચેતકી બહુ જ ઉત્તમ છે; કારણ કે તે હિતકારી છે અને સુખપૂર્વક રેંચ લગાડનારી છે. ૧૬

દરેક રોગ પર વિજ્યા હરતે સારી

सत्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया रघुता ।

सुखप्रयोगा। सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥ १७ ॥

अन्वयः—सप्तानाम् अपि जातीनां विजया प्रधाना
स्मृता, सुखप्रयोगा सुलभा (च सती) सर्वरोगेषु शस्यते ॥

હરેકેની સાતે જાતિઓમાં વિજ્યા સુખ્ય
મનાયેત્રી છે; કારણ કે તે મળવી સહેલી છે;
તેનો પ્રયોગ પણ સહેલો છે. અને સઘળા
રોગો પર તે વખણાય છે. ૧૭

હરેકેના ગુણો

हरीतकी पञ्चरसा लवण। तु न वर्तते ।

रूक्षोष्ण॥ दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ॥१८

चक्षुष्या लघुरायुष्या बृहणी चानुलोमिनी ।

श्वसकासप्रमेहाराःकुष्ठरोथोदरकृमीन् ॥ १९ ॥

वैस्वर्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान् ।

गुल्माध्मानतृषाञ्छदिहिकाकण्डूहृदामयान् ॥२०॥
कामलां शूलमानाहं ह्रीहानं च यकृतथा ।

अश्वरी मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातं च नाशयेत् ॥२१॥
अन्वय-हरीतकी पत्ररसा (अस्ति), लवणा तु न
वर्तते, (तथा च) रक्षा उष्णा दीपनी मेघ्ना स्नादुपाका
रसायनी चक्षुष्या लघुः आयुष्या वृंहणी अनुलोमिनी च
(सती) श्वासकासप्रमेहाशः कुष्ठशोथोदरकृमिन्, वैस्वर्ग-

(ઉપર કહેલા) ગુણો તથા જે રૂપિયાભાર વગરન,
જે બંને હોય તે કૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૨૭
હરેના જુદા જુદા પ્રયોગથી જુદાં જુદાં કૃષ્ણ
ચંદ્રિતા વર્દ્યત્વમ્નિ પેરિતા મલશોષિની ।
સ્વિદ્યા સંપ્રાહિણી પથ્યા અપ્રા પ્રોક્તા ત્રિવોષનુત્ ॥
અન્ય-: નરિકા પથ્યા અપ્રા કરંતી, પેરિતા મલ-
શોષિની (ભવતી), સ્વિદ્યા સંપ્રાહિણી પ્રોક્તા, અપ્રા
ત્રિવોષનુત્, પ્રોક્તા ॥

આવેલી હરે અશ્વિન વધારે છે. વાટેલી
હરે રેવ ડગાડે છે. જરા ગરમ કરેલી
હરે ઝાડો રોકે છે અને થેકેલી હરે ત્રણે
દોષને મટાડનારી કહેલી છે. ૨૮

અર્મીલિની શુદ્ધિચલેન્દ્રિયાણાં, નિર્મૂલિની
પિત્તકફાનિલાનામ્ ત્રિવિંસિની મૂત્રગણ્નમલાનાં,
હરીતકી સ્યાત્સહ મોજનન ॥ ૨૯ ॥

અન્ય-: હરીતકી મોજનન સા, શુદ્ધિચલેન્દ્રિયાણામ્
અર્મીલિની, પિત્તકફાનિલાનાં નિર્મૂલિની, મૂત્રગણ્નમલાનાં
વિવેચિની સ્યાત્ ॥

હરે લોચનની સાથે ખાધી હોય તો
જુદિ, બળ તથા ઇન્દ્રિયોનો પ્રદાય કરે છે;
વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે અને
મૂત્ર તથા વિષ્ણના મળો વિગેરી નાખે છે. ૨૯
અન્નપાનકૃતાન્ દોષાન્ વાતપિત્તકફોદ્રવાન્ ।
હરીતકી હરત્યાશુ મુકસ્યોપરિ યોજિતા ॥ ૩૦ ॥

અન્ય-: મુકસ્ય ઉપરિ યોજિતા હરીતકી અન્નપાન-
કૃતાન્ વાતપિત્તકફોદ્રવાન્ દોષાન્ આશુરતિ ॥

જમ્યા પછી હરે ખાધી હોય તો તે
અન્નપાનથી થયેલા અને વાત, પિત્ત તથા
કફથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને તરત દૂર
કરે છે. ૩૦

લવણેન કફં હન્તિ પિત્તં હન્તિ સશર્કરા ।
ધૃતેન વાતજાન્ રોગાન્ સર્વરોગાન્ શુઙ્ગાન્વિતા ॥

અન્ય-: હરીતકી લવણેન (સહ) કફં હન્તિ,
સશર્કરા પિત્તં હન્તિ, ધૃતેન (સહ) વાતજાન્ રોગાન્
હન્તિ, શુઙ્ગાન્વિતા સર્વરોગાન્ હન્તિ ॥

હરે મીઠા સાથે ખાવાથી કફને મટાડે
છે, સાકરની સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ
કરે છે, ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુથી થયેલા
રોગોને મટાડે છે અને ગોળની સાથે ખાવા-

થી સ્વધળા રોગોનો નાશ કરે છે. ૩૧

રસાયન ગુણ મારેનો હરેનો પ્રયોગ

સિન્ધુચર્મકરારાશુઘ્નીકળામધુગુટ્ટેઃ કમાત્ ॥

વર્ષાદિપ્થમયા પ્રાપ્ત્યા રસાયનેશુર્ગણિણા ॥ ૩૨ ॥

અન્ય-: સ્નાનગુર્ગણિણા (નરેણ) કમાત્, વર્ષાદિપ્થ-
મયાશુઘ્નીકળામધુગુટ્ટેઃ (સા) અમયા પ્રાપ્ત્યા ॥

છથે ઋતુમાં રસાયન ગુણોને ઇચ્છતા
માણસે અનુક્રમે વર્ષાઋતુમાં સિંધાદૂણી
સાથે, શરદઋતુમાં સાકરની સાથે, હેમંત-
ઋતુમાં સૂકની સાથે, શિશિર ઋતુમાં પીપર-
ની સાથે, વસંતઋતુમાં મધની સાથે અને
ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળની સાથે હરે ખાવી. ૩૨

હરે કાષ્ઠે ન ખાવી ?

અધ્વાતિલિપ્તો યલ્લર્જિતશ્ચ, રુક્ષઃ કૃશો
લઘુત્વકાપિતશ્ચ । પિત્તાધિકો ગર્ભવતી ચ નારી
વિમુક્તરક્તસ્ત્વમયાં ન લાદેત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્ય-: અધ્વાતિરિપ્તઃ ચ યલ્લર્જિતઃ રુક્ષઃ કૃશઃ
લઘુત્વકાપિતઃ ચ પિત્તાધિકઃ ગર્ભવતી નારી ચ વિમુક્તરક્તઃ
તુ અમયાં ન લાદેત્ ॥

સુસાકરી કરવાથી બહુ થાકેલાએ, બળ
વગરનાએ, રૂક્ષ થયેલાએ, ક્ષણભા શરીરવાળાએ,
લાંઘણુ કરી હોય તેણે, અધિક પિત્તવાળાએ,
ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ અને જેણે લોહી કઠાણું
હોય, તેણે હરે ખાવી નહિ. ૩૩

બહેડાંનાં નામો તથા ગુણો

વિમીતકાશ્વિલ્લઃ સ્યાન્નાક્ષઃ કર્મફલસ્તુ સાઃ ।

કલિદ્રુમો મૂતવાસસ્તથા કલિયુગાલયઃ ॥ ૩૪ ॥

વિમીતકં સ્વાદુપાકં કપાયં કફપિત્તનુત્ ।

અળાવીર્યં હિમસ્પર્શં મેદનં કાસનાશનમ્ ।

રુક્ષં નેત્રહિતં કેર્યં કૃમિવૈસ્વર્યનાશનમ્ ॥ ૩૫ ॥

વિમીતમજ્જા પૃદ્ધર્દિકફવાતહરો લઘુઃ ।

કપાયો મદકૃચ્છાથ ધાત્રીમજ્જાપિ તદ્ગુણઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્ય-: વિમીતકઃ ત્રિલિપ્તઃ સ્યાત્, અક્ષઃ ના, સ-
તુ કર્મફલઃ કલિદ્રુમઃ મૂતવાસઃ તથા કલિયુગાલયઃ
(હિતનામકઃ ભવતી) । વિમીતકં સ્વાદુપાકં કપાયં કફપિત્ત-
નુત્ અળાવીર્યં હિમસ્પર્શં મેદનં કાસનાશનં રુક્ષં નેત્ર-
હિતં કેર્યં કૃમિવૈસ્વર્યનાશનમ્ । વિમીતમજ્જા પૃદ્ધર્દિકફ-
વાતહરઃ લઘુઃ કપાયઃ અથ ચ મદકૃત્ (અસ્તિ); ધાત્રી-
મજ્જા અપિ તદ્ગુણઃ (જ્ઞેયઃ) ॥

બિલીતક, ^૧ જાણ, ^૨ કંઈકેલ, ^૩ કલિકુમ, ^૪
 જૂતવાસ, ^૫ જાને કલિકુમાલય, ^૬ જોટલાં બહેલાં
 ના સંસ્કૃત નામો છે; તેઓમાં પહેલું નામ
 ત્રણે વિગમાં વપરાય છે અને બાકીના પુલિ
 ગમાં વપરાય છે બહેલતું ફળ મધુર પાક
 વાળુ છે, વરુ છે, કદ તથા પિત્તને મટાઠનાર
 છે, ગરમ વીર્યવાળુ છે, ટાંકા સ્પર્શવાળુ છે,
 હસ્તને જોડનાર છે, ઉપરસને મટાઠનાર છે, રૂઝ
 છે, નેત્રને કિંવકારી છે, ઠેશ માટે ચારુ છે,
 અને કૃમિ તથા ભેસુરપણાનો નાશ કરે છે
 બહેલની મળત વરસ, લિલટી, કદ તથા
 વાહુને મટાઠનાર છે, કલકી છે, વૂરી છે,
 અને મદ કરનાર છે; જામળાની મળત પક્ષ
 તેવા જ શુદ્ધિથી છે ૩૪-૩૬

[illegible]

૨. અમલિ-અમલિ સજ્જતીરે ગુણે દસિ અમલિ-
પદાવલ-ગુણે લીધે અપાપા કરીરમાં ને વ્યાપી
અમલ છે, તેથી અમલ-અમલ

3. कविमाला पूर्व वक्र स- कव्यफल-गेमु
हज अक तोसा गेटसा पञ्चम्य वेम ७ नेमरी
अगुस-पुनेउ

૪ કબો કુમ કસિડુમા-હલિયુમનુ ને વસ
મયુમ છે, તેથી હલિયુમ-મરુ

૧ મુદ્રાણ્ન વાસ મુદ્રાણ-શૃતપ્રજિને રહેવા-
નું જો સ્થાન બેધ છે, તેથી જૂતવાસ-નરેડું.

૧. જમીન હારી વગર વસતી જમીનમાં જમીનમાં
જાતો કુપા: જમીનમાં જમીનમાં જમીનમાં જમીનમાં
હાલુતુનું નું રહેણું છે માટે હાલુતુમાં જમીનમાં

आभिष्याना नाम तथा युक्ते ।
 विष्णुमलकमाख्यातं घात्री विष्णुफलामुता ।
 वीर्यप्रदं चार्द्राभं किमु विशेषतः ॥ ३७ ॥
 रक्तपित्तप्रमेहं परं हृष्ये रसायनम् ।
 इति याते तदभ्युत्थानं मायुर्दीप्तता ।
 कर्तुं कस्य गपत्यात्कलं आभ्यास्यते समित् ॥ ३८ ॥

[illegible]

આમલક, 'ધાત્રી' તિબ્બદલા અને
અમૃતા 'એટલા આમળાના (અમૃત) નામ
છે, તેઓમા પહેલું નામ ત્રણે વિગે વપરાય
છે, (જને બાકીના સીલિંગે વપરાય છે) ૩૭
આમળાનું ફળ હરઠેના ફળ જેવું જ છે,
પણ તેમાં ફરક આ છે, કે આમળા સ્થવિર
વચા પ્રથેકને મટાડનાર છે, વીંધેને જાતવ
વધાસનાર છે અને રસાયન છે આમળા ખાંડ
હોવાને લીધે પાકુને હલે છે, મધુર વચા
ટાંડુ હોવાને લીધે પિત્તને હલે છે, અને
ફળ વચા તરુ હોવાથી કરને હલે છે, આમ
આમળા ત્રણે દોષોને છુટનાર છે ૩૮

૧. આ બાબતને જે વાતવિતિ રાજ્યના
શિવોચ્છલે નિલકામાં જેણે બા. શિવોચ્છલ
સહ વાતવે-હિતે મોવાતિ-મરણે મરણે મરણે
મોવાતિ પ્રવચ, 'વાતવે હિ શિવે મરણે
માત્રમરણે મરણે મરણે' હિતે મરણે મરણે
જે રસાતનના મરણે નિલકામાં મરણે
માત્રમરણે મરણે મરણે મરણે મરણે
માત્રમરણે મરણે મરણે મરણે

૨. પીએ-પીએ થી ૧૫૫૫ નિબંધનિકાં રૂપ
પાત્રી-વેદ પાને ૪૫૫૫૫૫ થી ૫૫૫૫૫૫ નિબંધ
૧-૧-૪૧ રૂપી રૂપ-૫૫૫૫૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫૫૫૫
એને પીએ ૫ સેવે ૫ તે પાત્રી-૫૫૫૫૫૫

[illegible]

આ કારણે પણ આમળાં સેવવા યોગ્ય છે.

૪. ન ત્રિયન્તે જનાઃ અનયા અકાલમરણાદિના રસાયનાશ્રિતત્વાત્ ઇતિ અમૃતા 'તનિમૃદ્ભ્યં પિત્ત્વ' ઇતિ ઔષાદિકસ્તન્-જેના સેવનને લીધે રસાયન ગુણો મળી રહેવાથી લોકો અકાળમરણાદિ કમોતે મરતા નથી, તે અમૃતા-આમળાં.

ચાલુ પ્રકરણુ વિષેની સમજૂતી

યસ્ય યસ્ય ફલસ્યેહ વીર્યં ભવતિ યાદશમ્ ।
તસ્ય તસ્યૈવ વીર્યેણ મજ્ઞાનમપિ નિર્દિશેત્ ॥૩૯
અન્વયઃ-હ્રે યસ્ય યસ્ય ફલસ્ય યાદશં વીર્યં ભવતિ તસ્ય તસ્ય મજ્ઞાનમ્ અપિ વીર્યેણ (તાદશમ્) એવ નિર્દિશેત્ ॥

આ પ્રકરણમાં (આમ સમજવાનું કે) જે જે ફળનું જેવું વીર્ય (ખતાંયું) હોય, તેની તેની મજ્ઞા પણ તેવા જ વીર્યવાળી બાણી. ૩૯

ત્રિક્ષલાનું લક્ષણ અને તેનાં નામો

પથ્યાવિમીતધાત્રીણાં ફલૈઃ સ્યાત્રિફલા સમૈઃ ।
ફલત્રિકં ચ ત્રિફલા સા વરા ચ પ્રકીર્તિતા ॥૪૦

અન્વયઃ-પથ્યાવિમીતધાત્રીણાં ફલૈઃ સમૈઃ ત્રિફલા સ્યાત્, સા ચ ફલત્રિકં ત્રિફલા ચ વરા પ્રકીર્તિતા ॥

હરડે, બહેડાં અને આમળાં-એ ત્રણેનાં ફળો સમભાગે ભેગાં કરવામાં આવે, તે ત્રિક્ષલા^૧, ફલત્રિક^૨ અથવા વરા^૩ કહેવાય છે. ૪૦

૧. ત્રયાણાં ફલાનાં સમાહારઃ ત્રિફલા-અજાદિત્વાત્ ઘપ-હરડે, બહેડાં ને આમળાં એ ત્રણ ફળો સમ-ભાગે ભેગાં કરાય, તે ત્રિક્ષલા.

૨. ફલાનાં ત્રિકં ફલત્રિકમ્-ફળોનું ત્રિક-એટલે ત્રણ ફળો એકઠાં-તે ફળત્રિક-ત્રિક્ષલા.

૩. ત્રિયતે-સ્વીક્રિયતે આરોગ્યકામૈઃ ઇતિ વરા-જૂઝ વરણે ઇત્યસ્માત્ 'મ્રદ્દૃઢં' ઇત્યપ્-આરોગ્ય ધર-છ-તા લોકો જેને સ્વીકારે છે, તે વરા-ત્રિક્ષલા.

ત્રિક્ષલાના ગુણો

ત્રિફલા કફપિત્તક્ષી મેહકુષ્ઠહરં સરા ।

ચલુષ્યા દીપની રુચ્યા વિષમજ્વરનાશિની ॥૪૧॥

અન્વયઃ-ત્રિફલા કફપિત્તક્ષી મેહકુષ્ઠહરં સરા ચલુષ્યા દીપની રુચ્યા વિષમજ્વરનાશિની (સ્મૃતા) ॥

એ ત્રિક્ષલા કફ તથા પિત્તને હણે છે, પ્રમેહ તથા કોઠને મટાડે છે, આડો ઉતારે છે, નેત્રને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે

છે, રુચિ ઉપજાવે છે અને વિષમ જ્વરનો નાશ કરે છે. ૪૧

સૂંઠનાં નામો

શુષ્ઠી વિશ્વા ચ વિશ્વં ચ નાગરં વિશ્વમેપજમ્ ।
ઝપળં કટુમદ્રં ચ શૃંગવેરં મહૌષધમ્ ॥૪૨॥

અન્વયઃ-શુષ્ઠી વિશ્વા ચ વિશ્વં ચ નાગરં વિશ્વમેપ-જમ્. ઝપળં કટુમદ્રં ચ શૃંગવેરં મહૌષધમ્ (ઇતિ શુષ્ઠ્યા નામાનિ) ॥

શુઠી,^૧ વિશ્વા,^૨ વિશ્વ,^૩ નાગર,^૪ વિશ્વ-ભેષજ,^૫ ઊષણ,^૬ કટુભદ્ર,^૭ શૃંગવેર^૮ અને મહૌષધ,^૯ એટલાં સૂંઠનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. શુષ્ઠિ-પ્રતિહત્તિ કફામવાતાદીન્ ઇતિ શુષ્ઠી-શુઠિ પ્રતિષ્ઠાતે-‘અચ્’ ગૌરાદિઃ-જે કફ, આમવાત તથા વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે-તે શુઠી-સૂંઠ.

૨-૩. વિશતિ-પ્રવિશતિ ગુણદ્વારા હૃદયાદિપ્રદેશાન્ રોગાપનોદાર્યમ્ ઇતિ વિશ્વમ્-વિશ પ્રવિશને-ઇત્યસ્માત્ ઔષાદિકઃ-‘અશુપ્રપિ’-ઇતિ સૂત્રેણ ક્ષન્-જે શુષ્ણે દ્વારે રોગોને દૂર કરવા હૃદય આદિ સ્થાનોમાં પ્રવેશ છે, તે વિશ્વ અથવા વિશ્વા-સૂંઠ.

૪. નગરે તન્નાગ્નિ દેશે ભવમ્, અથવા ન ન ગિરતિ કફમ્-અવસ્યં કફં નાશયતિ ઇતિ નાગરમ્-તન્ન ભવ ઇતિ અણ્, અથવા નચ્ચાદિત્વાત્ સિદ્ધયતિ-જે નગર નામના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે અથવા કફનો નાશ નથી કરતી એમ નથી, પણ અવશ્ય કફનો નાશ કરે છે, તે નાગર-સૂંઠ.

૫. વિશ્વેષાં-સર્વેષાં રોગાણાં પ્રાયઃ મેપજમ્-ઔષ-ધમ્ ઇતિ વિશ્વમેપજમ્-જે લગભગ બધા રોગોના ઔષધરૂપ છે, તે વિશ્વભેષજ-સૂંઠ.

૬. ઝપતિ-ઝજતિ-મનતિ વિવન્ધમ્ ઇતિ ઝપ-ગમ્-ઝપ રાજાયામ્ ઇત્યસ્માત્-નન્ધાદેભ્યુઃ-જે કોઠાના મળાધને તોડે છે, તે ઊષણ-સૂંઠ.

૭. કટુતિ-આવૃણોતિ તીક્ષ્ણતયા મુલમિતિ કટુ-‘કટિવઙ્ગિયાં ચે’તિ ઔષાદિઃ ઝઃ, મન્દતે-ક્ત્યાણં કરોતિ નૈરુજ્યપ્રદાનેન ઇતિ મદ્રમ્ ‘ઋજેન્દ્રં’ ઇતિ ઔષાદિ-ર્નિપાતઃ, તત્તથ કટુ ચ તત્ મદ્રં ચેતિ કટુમદ્રમ્-જે તીખી હોવાથી મુખને તમતમાવી દે છે, છતાં આરોગ્ય આપવાપૂર્વક કટ્યાણુ કરે છે, તે કટુભદ્ર સૂંઠ.

૮. શૃંગમ્ હવ વેરં-શરીરમ્-આક્રાંતિયસ્ય તત્-જેની આકૃતિ શિખર જેવી હોય છે, તે શૃંગવેર-સૂંઠ.

૯. મહત્ ચ તત્ ઔષધમ્ મહૌષધમ્-જે મોટું ઔષધ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ-સૂંઠ.

સૂઠના ગુણો

શુષ્કી રજ્યામ્બાતમી પાચની કનુષા કણુા ।
 સ્નિગ્ધોપ્પા મધુર પાકે કમ્બાતવિકમ્બતુ ॥૪૩॥
 જૂપ્પા સ્વર્ણા વમિજ્યાસ્યુષ્ણકસહવામ્બાન ।
 હમિત સ્ત્રીપદ્મોપાર્ણામોમાહોવરમાગ્તાન ॥૪૪॥

અન્ય- (અથ તસ્યા ગુણા-) છુટ્ટી રજ્યા કામ-
 મણ્ડી પાચની કનુષા કણુ. ક્રિયા રજ્યા પાકે મધુર
 કમ્બાતવિકમ્બતુ જૂપ્પા સ્વર્ણા (સતી) વમિજ્યાસ્યુષ્ણ-
 કસહવામ્બાન સ્ત્રીપદ્મોપાર્ણામોમાહોવરમાગ્તાન હમિત ॥

સૂઠ કેવિ ઉપબંધે છે, આમવાતને (એક
 બતના વાસુના ફરદને) મટાડે છે, પાચક
 છે, તીખી છે, હલકી છે, સિન્ધ્ય છે, ગરમ
 છે, પાકમા મધુર છે; કદ, વાસુ તથા મળના
 બંધને તોડનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે,
 સ્વરને સારી કરે છે અને ઊલટી, આસ,
 શૂલ, ઉષરસ, હુલ્લના રોગ, રક્તીપદ-હાથી
 પડુ નામનો રોગ, સોજા, અરસ, પેડું
 બહી આવડું અને પેનો પવન-એટલાં ફરદોને
 મટાડનાર છે ૪૩, ૪૪

આગ્રેયગુણમૂયિકે લોપારપરિશોપિ યત્ ।
 સંપ્રકાતિ મર્દ તથુ પ્રાહિ શુષ્કાવાયો યયા ॥૪૫॥

અન્ય-અન્ (શમ્) આગ્રેયગુણમૂયિકે (સન્)
 લોપારપરિશોપિ (સ્વા) તથુ પ્રાહિ (શ્ચ) સ્વકાવયો (શ્ચિ)
 યયા (અગ્ન) આ કુષ્કપાતન ॥

એ ફળ અગ્નિના શુષ્કને વધારે ખરાવડું
 હોય અને તેથી જળના કામને સૂકવનાર હોય,
 તે મળને શક્તિ રાજનાર હોય અને તેથી જ
 તે શાહી કહેવાય છે; એમકે સૂઠ વગેરે ન્ય
 વિ ન્યમેદિની વા મુ સા કયે પ્રાહિવી મયેલ ।
 શક્તિવિન્યમમેલે સ્વાચ્છો ન મગ્ધપાતમે ॥૪૬॥

અન્ય-આ મુ મિન્યમેદિની (અગ્નિ) આ પ્રાહિવી
 કય મયેલ । (શ્ચિ ચેલ સ્વચ્છ) પ્રા. મિન્યમેલે શક્તિ
 સ્વાલ (સ્વા) મગ્ધપાતને (અગ્નિ) ન ॥

(અટી આવી શકા શાય છે કે) સૂઠ
 મળના બંધને તોડનાર છે, છતાં તે શાહી
 કેમ હોય? આનું સમાધાન આ છે, કે
 બંધને તોડવામાં તેની શક્તિ છે, પણ મળને
 પાકવામાં તેની સહિત નથી ૪૬

આદુના નામ તથા ગુણો

આદુર્લભ શુક્લવેરે સ્વાત્ કનુમર્દ તયાત્રિકા ।
 આદ્રિકા મેદિની ગુર્ણી લોક્ષોપ્પા દીપ્તી મતા ॥૪૭॥
 કનુષા મધુર પાકે કસ્ટા વાતકમ્બપદા । યે ગુણા
 કવિતા શુષ્કાસ્ટેઽપિ સમ્પાદ્યેઽપ્રસિદ્ધા ॥૪૮॥

અન્ય-આદુર્લભ શુક્લવેરે તયા કનુમર્દ વર્ણિક
 સ્વાત્ અદ્રિકા મેદિની ગુર્ણી લોક્ષોપ્પા દીપ્તી મતા રોમી
 કનુષા પાકે મધુર કસ્ટા વાતકમ્બપદા મત, ય ગુણ
 શુષ્કા કવિતા ત અસિદ્ધા અપિ બદ્ધકે લભિ ॥

આદ્રિક, શુક્લવેર, કનુમર્દ અને
 આદ્રિકા એટલા આદુનાં સમુદ નામ છે
 આદુ હસ્ટને લેદનાર છે, બાર છે તીખ
 છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે
 તીખુ છે, પાકમા મધુર છે, ફલ છે અને
 વાસુ તથા કદને મટાડનાર છે એ ગુણો
 સૂઠમા છે તે સમગ્ર ગુણો આદુમા જ છે

૧ અર્થમાં યુગે ગર્ભ-સ્ત્રીકમ્બપદ-સ્ત્રી જુ
 બાલવતિ વા ચિદ્-જુ' બોધવિક, અલ્પકે વા
 'કસ્ટા' અર્થ-અર્થ કસ્ટ-અર્થ દિવાનુ, અર્થ-
 હિત એ બોધ વિ-અર્થ એ આનુ-બીની બની
 માં એ ઉપલ્ભ વાય છે અથવા જીમને એ બીની
 કરી દે છે અથવા આદ્ર એવુ એનું નામ છે
 અથવા કદને એ નાક કરે છે તે આદ્ર-આદુ,

૨ ગરમર સૂઠના નામેમાં આપાયેલ છે. ૪૧મ
 તે આદ્રક પ્રમાણે જ છે કેવળ આદ્રિક વિશેષ છે
 જગ્યા પહેલા આદુ અને શુષ્ક કાયમ આવું
 મોજામા સ્વા પર્થ અથવા કમકમ્બ ॥

અસિદ્ધાવીપ્ત રુષ્યે વિદ્યાકમ્બવિશોધનમ્ ॥૪૯॥
 અન્ય-નાવગ્ધા લગ્નમ્બપદ-સ્ત્રી સ્વ
 અસિદ્ધીલ રુષ્યે વિદ્યાકમ્બવિશોધન (અર્થ) ॥

લોજનની પહેલા શુષ્ક અને આદુ આદ્ર
 એ સર્વકાળ પચ્ય છે, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર
 છે, ર્થ ઉપબંધનાર છે અને જીલ તથા
 કદને સાફ કરનાર છે ૪૯

આદુ ક્યારે ને ખાવુ ?
 કુષ્કપાત્રકામયે કુષ્કેરુષ્ટપિત્તે યજે યરે ।
 શહે નિશામશાપ્તમેયે પૂમિતમાર્દ્રકમ્ ॥૫૦॥
 અન્ય-કુષ્કપાત્રકામય કુષ્કેરુષ્ટપિત્તે યજે જો
 શહે નિશામશાપ્ત માર્દ્રકમ્ ॥

૫૧મ કોઠ, પાંડુરોગ, (મૂત્ર)ક્રમ, રુષ્ટ
 પિત્ત, મધુ, અર અને શાક હોય ત્યારે અને

ગ્રીષ્મ તથા શરદઋતુમાં-આહું ખાવું તે સારું નથી. ૫૦

પીપરનાં નામે

પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વૈદેહી ચપલા કળા ।

ઉપકુલ્યોપળા શૌણ્ડી કોલા સ્યાત્તીક્ષ્ણતપ્તુલા ॥

અન્વય:-પિપ્પલી માગધી કૃષ્ણા વૈદેહી ચપલા કળા ઉપકુલ્યા ઉપળા શૌણ્ડી કોલા તીક્ષ્ણતપ્તુલા સ્યાત્ ॥

પિપ્પલી,^૧ માગધી,^૨ કૃષ્ણા,^૩ વૈદેહી,^૪ ચપલા,^૫ કળા,^૬ ઉપકુલ્યા,^૭ ઉપળા,^૮ શૌંડી,^૯ કોલા^{૧૦} અને તીક્ષ્ણતપ્તુલા^{૧૧} એટલાં લીંડી-પીપરનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૫૧

૧. પિપ્પતિ-પાલયતિ પૂરયતિ વા રોગિણમ્ હિતિ પિપ્પ-લી-નૂ પાલનપૂરણયો:-બાહુલકાદ્ અલ્પ-પ્રયોદરાદિઃ, ગૌરા-દિશ્વ, જે રોગીનું રક્ષણ કરે છે, રોગીને આરોગ્યથી પૂરે, તે પિપ્પલી-પીપર.

૨. મગધેષુ મવા માગધી-મવાર્થે અણ, 'ટિહ્'તિ ડીપ્ મગધ દેશમાં થાય છે, તેથી માગધી-પીપર.

૩. કૃષ્ણા: વર્ણ: અસ્તિ અસ્યા: અર્શઆયર્ચ, કર્પતિ-વિલિખતિ કફાદીન-કૃષ્ણ વિલેખને-બાહુલકાદ્ વર્ણે વિનાપિ ઔષ્ણાદિકો નક્-કૃષ્ણા-જેનો 'રંગ કાળો છે અથવા કઢ વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તે કૃષ્ણા-પીપર.

૪. વિદેહેષુ મવા-મવાર્થેડહ્ણ, ડીપ્ ચ-વિદેહ દેશમાં થાય છે, તેથી -વૈદેહી.

૫. ચપતિ-સાન્ત્વયતિ રોગિણમારોગ્યદાનેતિ ચપલા, ચપ સાન્ત્વને-વૃષાદિત્વાત્ ઔષ્ણાદિકઃ કલ્પ-જે રોગીને આરોગ્ય આપી શાંત પાડે છે, તેથી ચપલા-પીપર.

૬. કળતિ-શબ્દયતિ આરોગ્યકામાન્, કળ શબ્દ-અન્તર્માવિતપ્રર્થયઃ-પચાધર્ચ, કળા: સન્તિ અસ્યા વા-અર્શ-આયર્ચ-ટાપ્ કળા-જે આરોગ્યધરૂનારાઓને પોતાનું સેવન કરવા આમંત્રણ કરે-ઓલાવે અથવા જેમાં કણિયા-કરકર હોય છે, તેથી કળા-પીપર.

૭. ઉપકોલતિ-સંસ્ત્યાયતિ શ્વાસાદિરોગાન્-કુલ સંસ્ત્યાને, 'અપ્પ્યાદિઃ', અથવા ઉપગતા કુલ્યામ્ હિતિ ઉપ-કુલ્યા-જે શ્વાસાદિ રોગોને આહ્વાન કરે અથવા જે પાણીના ધોરિયા અથવા નીક કે નાની નહેરોના કિનારે ઊગી રહી હોય છે, તેથી ઉપકુલ્યા-પીપર.

૮. ઓષતિ-દાહં કરોતિ તીક્ષ્ણત્વાત્ મુલે, ઉષ દાહે, બાહુલકાદ્ વયુન્, દીર્ઘાદિરપિ-ઠપ્ રજાયામ્, યપતિ-રજતિ-મનપિ-વાત્ત્વેભાદિપીઠામ્-હિતિ ઉપળા ઉપળા વા-જે તીક્ષ્ણ-તીખી હોવાથી મોઢામાં તમતમાટ કરી

મૂકે છે અથવા વાયુ કે કફ આદિની પીડાને મટાડે છે, તેથી ઉપળા કે ઉપળા-પીપર.

૯. શુષ્કાયાં મધવાનપ્તહે મવા શૌણ્ડી-મવાર્થેડહ્ણ ડીપ્ ચ દાહના પીઠામાં જરૂરી વસ્તુ તરીકે હોય છે, તેથી શૌંડી-પીપર.

૧૦. કોલતિ-સંસ્ત્યાયતિ રોગાન્ પ્રતિ-કુલ સંસ્ત્યાને, પચાધર્ચ-જે રોગો પ્રત્યે અવાજ કરે અથવા આહ્વાન કરે છે, તેથી કોલા-પીપર.

૧૧. તીક્ષ્ણા: તપ્તુલા:-કળા: યસ્યા: સા-જેના કણિયા તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણતપ્તુલા-પીપર.

પીપરના ગુણો

પિપ્પલી દીપની વૃષ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની ।

અનુષ્ણા કટુકા સ્નિગ્ધા વાતાત્લેખહરી લઘુઃ ॥૫૨

પિપ્પલી રેચની હન્તિ શ્વાસકાસોદરજ્વરાન્ ।

કુષ્ઠપ્રમેહગુલ્માર્શઃપ્લીહશૂલામમાસ્તાન્ ॥૫૩॥

અન્વય:-પિપ્પલી દીપની વૃષ્યા સ્વાદુપાકા રસાયની અનુષ્ણા કટુકા સ્નિગ્ધા વાતાત્લેખહરી લઘુઃ । પિપ્પલી રેચની (સતી) શ્વાસકાસોદરજ્વરાન્ કુષ્ઠપ્રમેહગુલ્માર્શઃ-પ્લીહશૂલામમાસ્તાન્ હન્તિ ॥

પીપર અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, મધુર પાકવાળી છે, રસાયન-રૂપ છે, ગરમ નથી, તીખી છે, સ્નિગ્ધ છે, વાયુ તથા કફને હરનારી છે, હલકી છે, રેચક છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, પેટના રોગ, જ્વર, કોહ, પ્રમેહ, ગાંઠ, અરશ, ખરણ, શૂલ તથા આમવાયુને મટાડનારી છે. ૫૨, ૫૩ આદ્રાં કફપ્રદા સ્નિગ્ધા શીતલા મધુરા ગુરુઃ । પિત્તપ્રશમની સા તુ શુષ્કા પિત્તપ્રકોપિની ॥૫૪॥

અન્વય:-આદ્રાં (પિપ્પલી) કફપ્રદા સ્નિગ્ધા શીતલા મધુરા ગુરુઃ પિત્તપ્રશમની (અસ્તિ), શુષ્કા તુ સા પિત્ત-પ્રકોપિની (મવતિ) ॥

એ પીપર જે લીલી હોય તો સ્નિગ્ધ છે, કફ કરનાર છે, ભારે છે, મધુર છે અને પિત્તને શમાવનારી છે; પણ જે સુકાંચેલી હોય તો પિત્તને કોપાવનારી છે. ૫૪

પીપરનાં અનુપાન

પિપ્પલી મધુસંયુક્તા મેદઃકફવિનાશિની ।

શ્વાસકાસજ્વરહરા વૃષ્યા મેધ્યાશ્નિવર્ધિની ॥૫૫॥

અન્વય:-મધુસંયુક્તા પિપ્પલી મેદઃકફવિનાશિની શ્વાસ-કાસજ્વરહરા વૃષ્યા મેધ્યા અભિવર્ધિની (મવતિ) ॥

મધની સાથે પીપર જાવામાં આવે તો એ
તથા કહેનો નાશ કરે છે, ખાસ, ઉપરસ
તથા જ્વર મટાડે છે, વીર્ય વધારે છે, બુદ્ધિ
ને કિલકારી છે અને જાતિને વધારે છે. પપ
ઝીર્જન્વેદગ્નિમાન્થે ચ રાસ્યતે ગુરુપિપ્પલી ।

कासाजीर्णं विम्वारस्युत्पाद्युहमिषमनुत् ॥ ५१ ॥

अथ च—दीर्घेन च अस्मिन्मते च पुनरपि मनी वस्यते,
(सा च) चामनी च अस्मिन्मते च पुनरपि मनी वस्यते (मयति) ॥

જાણીએ તો જોય તથા જાણિ મંદ જોય
તો જોળની સાથે પીપર ખાવી, એ ઉતામ
છે. જોળની સાથે ખાધેલી પીપર ઉધરસ,
અજીર્ણ, અરેચિ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ,
પાડુરોગ અને કુમિની થીકા મટાઠે છે. ૫૬
દ્રિગ્ય. વ્યક્ષીભૂર્માદ્યુદ્વેષ્યમિપત્તા મસા ॥ ૫૭

अवयव—अत्र विष्णोर्नाम विष्णुः शुद्धः भिषगा
मत् ॥

ગોળની સાથે પીપર ખાવી હોય તો
પીપરના મૂકાથી બમણો ગોળ લેવો, જોવો
વેલોનો અભિપ્રાય છે. ૫૭

મરીનાં નામો વથા મુજો

मरिचं वेष्ट्यं कृष्णमूपजं धर्मपचनम् ।
मरिचं कद्रुकं वास्व्यं क्षीपनं कलशवातघ्नम् ।

इष्टं विचरन् कस्तं ज्ञासद्युष्मन्मीनं हरेत् ॥५८॥

अथवा—मरिचं वेष्टनं कुक्ष्यम् अयम् अर्कतामसम्
(इति नाम्नि) । मरिचं कुक्ष्यं वैश्वं वीर्यं अयम् अर्कतामसम्
अथ वेष्टनं सख (सख) अयम् अर्कतामसम् इति ॥

મરિચ, ^૧ વેદન, ^૨ કૃષ્ણ, ^૩ શિવચર ^૪ અને
 કર્મપતન ^૫ જોટલા મરીના (સચ્ચુત) નામો છે.
 મરી વીખાં છે, વીલણ છે, જ્વલિને દીપ્ત
 કરનાર છે, કદ તથા વાચુને મટાકનાર છે,
 અરમ છે, પિપ્પ કરનાર છે, ફેફસ છે અને
 શ્વાસ, શણ તથા કમિને મટાડે છે. ૫૮

૧. ક્રિષ્ણને વિવરજનાથા કમ્બે, સૂર્ય પ્રાતઃપ્રાર્થના પાઠ્યપદોથી ગોપારિ-દશમસ્કન્ધમાં-જોનાથી ઝેર. કહે અને વાનુ મ્હારી જાંબ છે. તે મરીયા જાવવા મરિયા-મરિયા.

३. देवकन इति वेदम्-वेद कमनै, जगत्प्रवित्तमन्त्र,
आने वन्, वेदं जगत्-वि-वेद-तटे वा जगत्-
'ज-वे-व' इति व-वेद-तटे वा जगत्, इति तत्त्वा

કરમિયાનું ચલન કરાવે-તેઓને હાંપી મારે; જાણ્યા
વેણા-તટ ઉપર ને ઉત્પલ ગામ છે, તેથી વેળાજ-મરી.

૩. કર્મસિ વિચિત્રસિ વપ્તમ્, કુત્ત્વં કર્મ વ, સ્વ
વિચિત્રો-“કુલેવર્ણો”-હસિ મધ્-એ કહીને ખોલારી કાઢે અને
કામો રંજ પામે છે, તેથી મધ્-કાળાં મરી

૪. જોયપિ ઇયપિ વા-વાહં કરોતિ ટીનત્તમ્, હમતિ મમકિ વા વાહનીન્તિ ઇયમ્, એ વાદે અપા ઇય વાવામિતિયદ્યત્ત્વં 'સ્મુર્' પ્રત્યય-ફલપાદી ઇદ્યત્ત્વપાત્રાળ ધ્રુવ-ને તદ્વિષ્ણુ હોવાથી ઇદ્દ કરે અવવા કદાચિન્ને ને નામ કરે છે, તેથી શિષ્યે । કિણ-મરી.

૧. ધર્મસ્ય વત્સલ ધર્મપતન, ધર્મપતને ક્ષણ
ધર્મપતનમ્ 'ત્વમ્ જાત' इति वक्तुं-
ધર્મરક્ષણા તરફેર્મા (શ્રી પદ્મેશ્વર) કૃપાન કલેષ છે,
તેથી ધર્મપતન-મરી.

છોલાં મરીના બુદ્ધા

तद्वार्त्तं मधुरं पाके मधुसूयं कर्तव्यं गुणः ।

विशिष्टीयगुणं सामान्यैकं सादृषिणम् ।

अन्वय—अहं एष पादो मयि न भवति ।
एष विविध लीलायां योग्यादिभिः प्रसिद्धः ।

શીલાં મરી પાકમાં મધર છે. જાહે જરમ

નથી, વીખાં છે, ભારે છે, કંઈક વીસ

શ્રુતવાળાં છે, કદને પલાળનાર છે અને

પિત્તને વધારનાર નથી. ૫૬

त्रिकुटुं सधृष्यते नामि।

विष्णोपश्रुत्या। मरिचं त्रयं प्रिकट्टु कथ्यते ।
 - प्रिकट्टु - विष्णु प्रणमनं मरिचं कथ्यते ॥१॥

अथवा-विधा ५-३९५। मरिचि ब्रवं त्रिज

[illegible]

શ્રાવણા ઉદ્ધર) રાખ્યો ॥

સુંઠ, પાપર અને મરી-એ પ્રથમ લેવા

त्रिभुज के आधार पर जाने दो। यह जोरों का त्रास है।

સાચવ નામી ઠહેવાય છે. ૧૦

१. प्रवर्णा पञ्च-त्रिषु, 'अदस्यः संज्ञा-संज्ञ'.

ति कन्, कङ्कनी-विशेषपुष्पाभिरिषता विष्णु-व्या-

अथ—सू. ६, १५ पर जने मरी-अ कथुना व सुमुखा
ने वदितिक-

૪. જવાબી કદના સમસ્યાર. ત્રિચક્ર-અંશ તીર્થી

સાત્રુ—મુંદ, પીપર અને મરીનો જામુના—ત્રિફલ.

৩. সহকারী উপস্থাপনা সহকারী - ৩০

વસ્તુ પૂંદ. મરી અને પીપરનો ભેગો સમુદાય, તે ત્ર્યુપણુ.

૪. વિશેષેણ ઓપતિ દાહં કરોતિ-તીક્ષ્ણત્વાત્, વિપૂર્વાત્ ઉષ્ણ દાહે-હૃત્યસ્માત્ અન્વયોપ:-જે ખૂબ ગરમ હોવાથી ખાસ દાહ કરે છે, તેથી વ્યોપ-ત્રિકટુ.

ત્રિકટુના ગુણુ

ત્ર્યૂપણં દીપનં હન્તિ શ્વાસકાસત્વગામયાન્ ।
ગુલ્મમેહકફસ્થૌલ્યમેદઃશ્લીપદપીતસાન્ ॥૬૧॥

અન્વય:-ત્ર્યૂપણં દીપનં (સત્) શ્વાસકાસત્વગામયાન્ ગુલ્મમેહકફસ્થૌલ્યમેદઃશ્લીપદપીતસાન્ હન્તિ ॥

ત્રિકટુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, આમડીના રોગ, ગોળો, પ્રમેહ, કફ, સ્થૂળતા, મેહ, હાથીપગુરોગ અને સળેખમને મટાડે છે. ૬૧

પીપરીમૂળનાં નામો તથા ગુણુ

પ્રત્યિકં પિપ્પલીમૂલમૂષણં ચટકાશિરઃ ।
દીપનં પિપ્પલીમૂલં કટુષ્ણં પાચનં લઘુ ॥૬૨॥
રૂક્ષં પિત્તકરં મેદિ કફવાતોદરાપહમ્ ।
આનાહલીહગુલ્મનં કૃમિશ્વાસક્ષયાપહમ્ ॥૬૩॥

અન્વય:-પ્રત્યિક પિપ્પલીમૂલમૂષણં ચટકાશિરઃ (હતિ નામાનિ) । પિપ્પલીમૂલં દીપનં કટુ ઉષ્ણં પાચનં લઘુ રૂક્ષં પિત્તકરં મેદિ કફવાતોદરાપહમ્ આનાહલીહ-ગુલ્મનં કૃમિશ્વાસક્ષયાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

અંથિક,^૧ પિપ્પલીમૂળ,^૨ ઊષણુ^૩ અને ચટકાશિર^૪ એટલાં પીપરીમૂળનાં (સંસ્કૃત) નામો છે. પીપરીમૂળ દીપન છે, તીષ્ણ છે, ગરમ છે, પાચન છે, હલકું છે, રૂક્ષ છે, પિત્ત કરનાર છે, દસ્તને ભેદનાર છે અને કફ, વાયુ, પેટના રોગ, આંદરો, ખરલ, ગોળો, કૃમિ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૬૨, ૬૩

૧. અન્યેઃ પ્રતિકૃતિઃ પ્રત્યિકમ્, ‘હવે પ્રતિકૃતૌ’ હતિ કન્-ગાંઠ જેવું-ગાંઠ જેવા આકારનું જે હોય છે, તે-પ્રત્યિક-ગાંઠોડા.

૨. પિપ્પલ્યાઃ મૂલં વિપ્પલીમૂલમ્-પીપરનું મૂળનું તે પિપ્પલીમૂળ-ગાંઠોડા.

૩. ઊષણુની વ્યુત્પત્તિ ઉપર સૂંઠમાં અપાર્થ છે.

૪. ચટકાયાઃ શિર હવ ચટકાશિરઃ-ચકલીનું જાણે માથું હોય એવો આકાર ધરાવે છે, તેથી ચટકાશિર-ગાંઠોડા.

ચતુર્ષણુ

ત્ર્યૂપણં સકળામૂલં કથિતં ચતુરૂપણમ્ ।
વ્યોષસ્યૈવ ગુણાઃ પ્રોક્તા અધિકાશ્ચતુરૂપણે ॥૬૪॥
અન્વય:-સકળામૂલં ત્ર્યૂપણં ચતુરૂપણં કથિતમ્, ચતુરૂપણે વ્યોષસ્ય એવ અધિકાઃ ગુણાઃ પ્રોક્તાઃ ॥

સૂંઠ, મરી, પીપર અને પીપરીમૂળ એ ચાર ભેગાં કરવામાં આવે, એટલે ચતુર્ષણુ^૧ કહેવાય છે; ચતુર્ષણુમાં ઉપર કહેલા ત્રિકટુના જ ગુણુ (કર્ષક) અધિક કહેલા છે. ૬૪

૧. ચતુર્ણામ્ ઊષણાનાં સમાહારઃ ચતુરૂપણમ્-ચાર ઊષણુ-સૂંઠ, પીપર મરી અને પીપરીમૂળ-ગાંઠોડા, એ ચાર ગરમ પદાર્થોનો ભેગો કરેલો સમુદાય-ચતુર્ષણુ.

ચવકનાં નામો તથા ગુણુ

ભવેચ્ચવ્યં તુ ચવિકા કથિતા સા તથોષણા ।
કળામૂલગુણં ચવ્યં વિશેષાદ્ગુદજાપહમ્ ॥૬૫॥
અન્વય:-ચવ્યં તુ ચવિકા ભવેત્, તથા સા ઊષણા કથિતા, ચવ્યં કળામૂલગુણં (સત્) વિશેષાત્ ગુદજાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ચવ્ય,^૧ ચવિકા^૨ અને ઊષણુ^૩ એ ચવકનાં (સંસ્કૃત) નામો છે, ચવકમાં પીપરીમૂળના ગુણુ રહેલા છે અને એ ચવક ખાસ કરી શુદ્ધના રોગો મટાડે છે. ૬૫

૧. ચર્ચયે-અથતે ‘ઋહલોર્પ્યત્-પૃષોદરાદિઃ-ચવ્યમ્ જે ચવક હોવાથી ધણી જ મુશ્કેલીએ ચાવી ખવાય છે, તેથી ચવ્ય-એટલે ચવક.

૨. ચર્ચયે-અથતે હતિ ચવિકા-ઔણાદિકઃ ‘વ્હુન-૨, ૩૨’-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. ઓપતિ દાહં કરોતિ તીક્ષ્ણત્વાત્, ઊષતિ હજતિ વા કફાદીન્ હતિ ઊષણા-ત્યુઃ-જે તીક્ષ્ણ હોવાથી દાહ કરે છે અથવા કફ આદિનો નાશ કરે છે, તેથી ઊષણુ-ચવક.

ગજપીપરનાં નામો

ચવિકાયાઃ ફલં પ્રાજ્ઞૈઃ કથિતા ગજપિપ્પલી ।
કપિવહ્ની કોલવહ્ની શ્રેયસી વશિરશ્ચ સા ॥૬૬॥
અન્વય:-ચવિકાયાઃ ફલં પ્રાજ્ઞૈઃ ગજપિપ્પલી કથિતા, સા ચ કપિવહ્ની કોલવહ્ની શ્રેયસી વશિરઃ (હત્યપિ કથ્યતે) ॥

ચવકનાં ફળને વિદ્વાનો ગજપિપ્પલી^૧-ગજપીપર કહે છે. કપિવહ્ની,^૨ કોલવહ્ની,^૩ શ્રેયસી^૪ વાગે નિ-પ

પાચક છે, શ્રેષ્ઠ છે, અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, પિત્તને પ્રકોપ કરનાર છે અને ગોળો, બરલ, પેટનો આક્રેશ તથા શૂલ, એ રોગોને મટાડનાર છે. ૭૧

પદ્મપણ્ડુ લક્ષણ તથા ગુણો

પન્થકોલં સમરિચં પદ્મપણ્ડુમુદાહતમ્ ।

પન્થકોલગુણં તત્તુ રુક્ષમુખ્યં વિપાપહમ્ ॥ ૭૨ ॥

અન્વય:-સમરિચં પન્થકોલં પદ્મપણ્ડુમ્ ઉદાહતમ્, તત્તુ પન્થકોલગુણં રુક્ષમ્ ઉચ્ચં વિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂલ, અવક, ચિત્રો અને મરી-એ છ પદાર્થોને ભેગા કરવામાં આવે તે પદ્મપણ્ડુ^૧ કહેવાય છે; પદ્મપણ્ડુ પંચકોલના જેવા ગુણોવાળું છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે અને ઝેરને હણનાર છે. ૭૨

૧. પળામ્ ડપળાનાં-પિપ્પલ્યાદીનાં સમાહાર: પદ્મપણ્ડુ-પીપર વગેરે છ ગરમ દ્રવ્યોનો એકઠો કરેલો સમુદાય, તે પદ્મપણ્ડુ.

યવાનઅજમાની જાતનાં નામો

યવાનિકોગ્રગન્ધા ચ બ્રહ્મદર્મોઽજમોદિકા ।

સૈવોક્તા દીપ્યકા દીપ્યા તથા સ્યાદ્યવસાહ્યા ॥૭૩॥

અન્વય:-યવાનિકા ઉગ્રગન્ધા ચ બ્રહ્મદર્મો અજમોદિકા તથા સા એવ દીપ્યકા દીપ્યા ઉક્તા, યવસાહ્યા ચ સ્યાત્ ॥

યવાનિકા,^૧ ઉગ્રગંધા,^૨ બ્રહ્મદર્મો,^૩ અજમોદિકા,^૪ દીપ્યકા^૫ અને દીપ્યા^૬ એટલાં યવાન(અજમા)નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમ જ જેટલાં જવનાં નામ છે, તેટલાં પણ યવાનનાં નામો થાય છે. ૭૩

૧. કુષ્ઠ: યવ: યવાની-‘હન્દ્રવર્ણ-’તિ કીષાનુકૌ, તતશ્ચ યવાની એવ યવાનિકા-સ્વાર્થે કન-એક જાતનો ખરાબ જવ હોય તેવી જે લાગે, તેથી યવાનિકા-અજમો.

૨. ઉગ્ર: ગન્ધ: યસ્યા: સા ઉગ્રગન્ધા-જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા-અજમો.

૩. બ્રહ્મણા દમ્યતે-પ્રત્યતે-દમી પ્રત્યે-અર્થ ૩-૩-૧૯, ‘કર્તૃકરણે કૃતા’ ઇતિ સમાસ: જેને ખુદ બ્રહ્માએ સર-જેલ છે, તેથી બ્રહ્મદર્મો-અજમો.

૪. અજં મોદયતિ, મુદ હર્ષે પ્યન્તા:; ‘કર્મણ્યન્’-અજાદિત્વાત્ ટાપ્-અથવા અજેન મોદતે મોદતે વા પનાયન્, ઘઘ્ વા-અજમોદા, તતશ્ચ અજમોદા એવ

અજમોદિકા-સ્વાર્થે ક:-જે બ્રહ્માને આનંદ પમાડે અથવા જે પોતે બ્રહ્માથી આનંદ પામે છે, તેથી અજમોદિકા-અજમો.

૫, ૬. દીપ્યતે. દીપ્યન્તિ સત્તા વા નાહરં વદિન્. દીપે સાધુર્વા દીપ્યા-ઋહલોખ્યત્, તત્ર સાધુ: ઇતિ વા ચત્-જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે અથવા દીવાના પ્રકાશમાં જે સારી જણાય છે-તે દીપ્યા અને દીપ્યા એવ દીપ્યકા-દીપ્યા તે જ દીપ્યકા-અજમો.

યવાન-અજમાના ગુણો

યવાની પાચની રુચ્યા તીક્ષ્ણોષ્ણા કટુકા લઘુ: । દીપની ચ તથા તિક્તા પિત્તલા શુક્રશૂલહત્ । વાતશ્લેષ્મોદરાનાહગુલ્મહ્રીહકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વય:-યવાની પાચની રુચ્યા ઉચ્ચા કટુકા તીક્ષ્ણા લઘુ: ચ દીપની તથા તિક્તા પિત્તલા શુક્રશૂલહત્ વાત-શ્લેષ્મોદરાનાહગુલ્મહ્રીહકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

યવાન(અજમા*) પાચન છે, રુચિ ઉપ-જવનાર છે, ગરમ છે, તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, હલકી છે, અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વીર્ય, શૂલ, વાયુ, કફ, પેટનું ચડવું, ગોળો, બરલનું દરદ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૪

બોડી અજમોદનાં નામો

અજમોદા ચરાશ્વા ચ મયૂરો દીપ્યકસ્તથા ।

તથા બ્રહ્મકુશા પ્રોક્તા કાકોલી ચ સમસ્તકા ॥૭૫॥

અન્વય:-અજમોદા ચરાશ્વા ચ મયૂર: તથા દીપ્યક: તથા બ્રહ્મકુશા કાકોલી ચ સમસ્તકા પ્રોક્તા (નામભિ:) ॥

અજમોદા,^૧ ખરાશ્વા,^૨ મયૂર,^૩ દીપ્યક,^૪ બ્રહ્મકુશા,^૫ કાકોલી^૬ અને સમસ્તકા^૭ એટલાં બોડી અજમોદનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૭૫

૧. અજં મોદયતિ ઇતિ અજમોદા-પૂર્વવત્-જે બ્રહ્માને અથવા બકરાંને પ્રિય હોવાથી આનંદ પમાડે છે, તેથી અજમોદા-બોડી અજમોદ.

૨. ચરામ્-તીક્ષ્ણતાં અશ્રુતે, ચરૈ: અશ્યતે વા અશ્વહ

* ચરકસંહિતામાં અજમાને શૂલપ્રશમન (શૂળ ખેસાડનાર) અને દીપનીય (ભૂખ પ્રદીપ્ત કરનાર) વર્ણવેલ છે; યવાની શબ્દ નીચે અજમાનું વર્ણન કરતાં તેને કફવાતન અને ભુધાપ્રદીપક (ભૂખ ઉધાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતકફનાશક, અરુચિનાશક, દીપન, શુભશૂલન અને આમપાચન વર્ણવેલ છે.

બ્રાહ્મો, મયા મોચને મા-‘કલ્પાવલય’ इति औपनिषद् वा,
‘अविप्रुष’ इति वा कल्-‘ने તીકષ્ણપણથી બ્રાહ્મ છે
અથવા અવિપ્રુષ નેને વધારે (પ્રિયથી) બ્રાહ્મ છે, તેથી
પરાધ-બોધી અજ્ઞેયોદ.

૩ નીવાતિ-દિર્ઘાસ્ત વૈરાદિરોગ્યાન્ અજ્ઞાનિચિત્તિ
મયૂ-નીચ્-દિલ્પામ્-‘ નીવાતેસ્વજ’ રચયિ-‘ને
આખ્યા રોગ વચેરેને તથા કહ વચેરેને મટાડે છે,
તેથી મયુ-બોધી અજ્ઞેયોદ.

૪. દીપ્તે, દીપ્યમિદ્વાં શાસ્ત્રો વા મહિમ્-સ્વાદિ
પૂર્વત્-‘ને ગરમ હેઠ’ દીપે છે અથવા જડરાશિને
પ્રતીત કરવા સમર્થ છે, તેથી દીપ્ત-બોધી અજ્ઞેયોદ.

૫ કુપ્યતિ-શિષ્યતિ इति કુપ્તા, કુપિદ્ સ્ત્રીને,
કુપ્યમેતિ ક, કપ્ય કુપા મહાકુપા-અધ્યાને એટનારી
અથવા તેમને ક્ષત્રી જ પ્રિય-તે મહાકુપા-બોધી
અજ્ઞેયોદ.

૬ કમ્યતિ-ભોક્ષતી કમ્યતિ સ્વધીપ્યુયે
इति कर्मको-कर्मताये इति स्वादेवमन्त्राद् बहुकर्म
મોમ્ રચયિ, ચાતિવા જીન્-‘ને પોતાના યુક્ષેને
દીપે સહાય છે, તે કાકી-બોધી અજ્ઞેયોદ.

૭ મત્તકેન છદ્ વલ્લે સમત્તક-‘ને મત્તક
નેવા યુક્ષાએવાળી હોય છે, તેથી સમત્તક-
બોધી અજ્ઞેયોદ.

બોધી અજ્ઞેયોદના યુક્ષો:

મત્તકોવા કન્ડુસ્ત્રિપ્ત્યા દીપમી કમવાતનુત્ ।
શ્ય્યા શિદેહિની દ્વા શ્યા કમકરી ક્ષુપ્ત ।
મેત્રામ્યકમ્પાદિદિકાવસ્તિવ્તો હરેત્ ॥ ૭૬ ॥
અન્ય-અમોવા કન્ડુ દીપ્તા દીપમી કમવાતનુત્
શ્યા દિવાહિની દ્વા શ્યા કમકરી ‘ક્ષુ (ક્ષી)
મેત્રામ્યકમ્પાદિદિકાવસ્તિવ્તો હરેત્ ॥

બોધી અજ્ઞેયોદ વીચી છે, વીકલ છે, અગ્નિને
પ્રતીત કરનાર છે, કહ તથા વામુને મટાડનાર
છે, ગરમ છે, બળતરા કરનાર છે, અને
અમે જોવી છે, વીચેને વધારનાર છે, બળ
કરનાર છે, હલકી છે અને નેત્રના શેગ,
કહ, હલકી, હેઠકી તથા નાભિથી નીચેના
ભાગના સ્પર્શને મટાડનાર ॥ ૭૬

પુરાણાની અજ્ઞમાનું નામ તથા યુક્ષો
પાત્તીક્યવાની તુ પવાતીસદશી ગુપ્તી ।
વિરોપાત્પાત્રી શ્યા પ્રાદિપી માદિની ગુરુશ્ચ
અન્ય-પાત્તીક્યવાની તુ ગુપ્ત પવાતીસદશી,
વિરોપાત્ પાત્રી શ્યા પ્રાદિપી માદિની ગુરુ (મયસી) ॥

પુરાણાની^૧ અજ્ઞમાના યુક્ષો મવાન-
અજ્ઞમાના જેવા જ છે, પુરાણાની અજ્ઞમા
બ્રાહ્મ કરી ધ્યાન છે, સ્વિ ઉપજાવનાર છે,
હસ્તને શેકનાર છે, મહ ઉપજાવનાર છે અને
ભારે છે. ૭૭

૧. પાત્તીક્યે જેલે મવા પાત્તીક્ય-‘કોપવાલ’
દક્ષ-પાત્તીક્ય વામો મવામી-પાત્તીક્યવાની-પ્રસ્તી-
એના ધ્યાન દેશમાં બ્રાહ્મ વધુ મનારી મવાની, તે
પાત્તીક્યવાની-પુરસ્તાની અજ્ઞેયો.

ધાતુ^૨ છક, કાતુ^૩ છક અને ક્ષો^૪ છ
છરનાં નામો તથા યુક્ષો

લીરકો ચરણોઝાલી કયા સ્વાદીર્ઘલીરક ।
કામલીપ મુગામ્પા કવૈવોદ્ધારશોધના ॥ ૭૮ ॥
અકાલાલી તુ મુગલી અલ્પિક્ય ઓપકલિક્ય ।
પૂષ્પીક્ય અલ્પી પૂષ્પી પુષ્પકાપ્યોપકુલિક્ય ॥ ૭૯ ॥
ઉપકુલી વ કુલી વ પૂષ્પલીરક શ્યપિ ।
લીરકશિત્તર્થ કર્મ કત્તર્થ દીપર્મ ક્ષુ ॥ ૮૦ ॥
ક્રોધાદિ પિત્તર્થ મેષ્ય ગર્માશયવિશુષ્કિત્ ।
સ્વર્ણ પાષર્મ કૃપ્ય વર્ણ્ય કૃપ્ય કમપદમ્ ।
અધુર્વ પવમાધ્યાનગુહ્યમ્પદિતિસાપ્દ ॥ ૮૧ ॥

અન્ય-લીરક: ચરણ મવામી કયા દીર્ઘલીરક
સ્વા, કામલીપ વ મુગામ્પા તથા એ વડાશોભ
કમ્ય (સ્વા), મવામી તુ મુગલી અલ્પિક્ય - વ અલ્પ-
લિક્ય પૂષ્પીક્ય વસરી પૂષ્પી પુષ્પકાપ્ય અલ્પલિક્ય વડામી
વ કુલી વ પૂષ્પલીરક શ્યપિ (સ્વા) સ્વા. ચીરકશિત્તર્થ
કર્મ કદ વર્ણ દીપર્મ ક્ષુ ઉપકલિ પિત્તર્થ મેષ્ય વર્ણ-
વાનમિશ્રિત્તર્થ જવર્ણ પાષર્મ કૃપ્ય વર્ણ્ય કમપદમ્
અધુર્વ પવમાધ્યાનગુહ્યમ્પદિતિસાપ્દ (મતિ) ॥

છક,^૧ જશ્વ,^૨ અલ્પ,^૩ ક્ષુ,^૪
દીર્ઘછક,^૫ એટલાં ધાત્વો છકનાં સમુદ-
નામો છે; કૃષ્ણછક,^૬ મુગધ^૭ ઉદ્યારશોભન,^૮
અને કાલા^૯ એટલાં કાળા છરનાં સમુદ-
નામો છે; અલ્પ,^{૧૦} મુગધી,^{૧૧} કાલિકા,^{૧૨}
ઉપકલિકા,^{૧૩} પૂષ્પીકા,^{૧૪} કારવી,^{૧૫} પૂષ્પી,^{૧૬}
પુષ્પ,^{૧૭} કૃષ્ણ,^{૧૮} ઉપકલિકા,^{૧૯} ઉપકુલી,^{૨૦}

* જરૂરસંહિતામાં છરને અષ્ટપ્રકરના (સા-
મટાનાર) ગણે છે

મુશુતપદ્ધિતામાં તેને વાત-કહ-પાશ,
અરમિપાશ, દીપ્ત, ગુહ્ય-અથ-મામજ (મેષો,
ધ્ય અને બ્રાહ્મ પદ્ધતી નધ કરનાર) વધુ ગણે છે

કુંચી^{૧૨} અને ઘૃહ્ણજીરક^{૧૩} એટલાં કલૌંજી જીરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. (કલૌંજી જીરાનાં નામો કાળા જીરાને પણ લાગુ થાય છે.) ત્રણે જીરાં રૂક્ષ છે, તીખાં છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકાં છે, દસ્તને રોકનાર છે, પિત્તને કરનાર છે, બુદ્ધિને હિતકારી અથવા પવિત્ર છે, ગર્ભાશયને સાફ કરનાર છે, તાવને મટાડનાર છે, પાચન છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, કફને મટાડનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને વાયુ, પેટનો આફરો, ગોળો, ઊલટી તથા અતિસાર-આડાને પણ મટાડનાર છે. ૭૮-૮૧

૧. જવતિ-વેગેન ગચ્છતિ ગુણે: શરીરે, જુ: સૌત્ર: 'જોરી જ' इति रक् औणादि:, जिनाति वयो-हानि करोति वा रोगाणाम् 'ज्या वयोहानौ' 'ज्यश्च' इति रक् ततश्च 'संज्ञायाम्' इति कन्-जीर: एव जीरक:-पोताना गुणो द्वारा वेगथी शरीरमां ने पड़ोथी नय अथवा रोगोनी अवस्था ओछी કરે-રોગોને ઓછા કરે છે, તેથી જીરક-ધોળું જીરું.

૨. જરયતિ-વયોહાનિ કરોતિ રોગાણામ્ इति जरणः-जूप् वयोहानौ-नन्दादेर्लुः-जे रोगोनी अवस्था छुथुं કરે-નાશ કરે છે, તેથી જરણ-જીરું.

૩. અજ-સ્વાભાવિકં મન્દામિત્વં અજતિ-ક્ષિપતિ-કર્મણ્ય્, અળાન્તત્વાદ્ હીપ્ 'મહુલં ચ્છન્દસિ' इति वी न-अजाजी-स्वाभाविक भेदाग्निने ने नाश કરે છે, તેથી અજજી-ધોળું જીરું.

૪. કળા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પિપ્પલીના નામમાં અપાર્થ છે, તે ત્યાં ભેઈ લેવી.

૫. દીર્ઘશ્વાસૌ જીરક. દીર્ઘજીરક:-લાંબું ધોળું જીરું.

૧. કૃષ્ણશ્વાસૌ જીર: કૃષ્ણજીર:-કાળું જીરું.

૨. સુષ્ઠ ગન્ધ: यस्य: સ: સુગન્ધ:-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ-કાળું જીરું.

૩. શોધયતિ इति क्षोषन:-उद्गारस्य शोधन:-उद्गारशोधन:-ओडकारने ने शुद्ध કરે છે, તેથી ઉદ્ગારશોધન-કાળું જીરું.

૪. કાલ: वर्ण: अस्ति अस्या: काला-अर्शभाधच्-जेनो रंग कणि હોય છે, તેથી કાલા-કાળું જીરું.

૧. અજાજી-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તો અહીં ઉપર

જ અપાર્થ છે; તેનો અર્થ અહીં કલાંજી જીરું સમજવો.

૨. સુતરાં સૂયતે પ્રેર્યતે इति सुषवः, घृप्रेरणे-मृदो-रप-उपसर्गात्सुनोति, इति पत्वं, सुषवः अस्ति अस्या:-पिप्पल्यादि:-४, १, ४१ જેની પ્રેરણા શરીરને ઘણી જ સારી મળે છે, તેથી સુપવી-કલૌંજી જીરું.

૩. કાલ: वर्ण: अस्ति अस्या:-ऊन्-५, १, ११५ यद्वा काली एव-स्वार्थे कन्-कालिका-जेनो रंग कणि છે; તેથી કાલિકા-કલૌંજી જીરું.

૪. ઉપગતા કાલિકામ્ ગુણે: ઉપકાલિકા-કાળાશને પામેલ છે, તેથી અથવા ગુણોથી કાળા જીરાને મળતું હોય છે, તેથી ઉપકાલિકા-કલાંજી જીરું.

૫. પ્રથતે-પ્રહયાતા મવતિ ગુણે:-इति पृथ्वी 'प्रथिन्न-दित्रस्त्रजां संप्रसारणम्' इति औणादि: कु:, 'वोतो गुणवचनात्' इति वा डीप्, पृथ्वी एव पृथ्वीका-ने पोताना गुणोથી પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વીકા-કલૌંજી જીરું.

૬. કાર-ક્રિયાં વાતિ-વા ગતિગન્ધનયો: 'आतो-उपसर्गे' इति क:, गौरादित्वाद् डीप्-अथवा कार्यते इति कार-कृन् हिंसायाम् प्यन्तात्-संपदादिक्, कारम् अवति-रक्षति-अव रक्षणार्थौ-अण-डीप् च, संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धि:-कारवी-ने शरीरनी क्रियाने गति आपे-सूयवे, अथवा शरीरना अकाण नाशने गुणो द्वारा रोक-अटकावे છે, તેથી કારવી-કલૌંજી જીરું.

૭. પૃથ્વી નંબર ૫ પ્રમાણે છે; ફક્ત કન્ પ્રત્યય નથી.

૮. પૃથ્વ: નંબર ૫ પ્રમાણે છે, ફક્ત હીપ્, પ્રત્યય નથી.

૯. કૃષ્ણ: वर्ण: अस्ति अस्या:, अथवा कर्षति ज्वरादीन्-इति कृष्णा-जेनो रंग कणि છે અથવા તાવ વગેરેને જે દૂર કરે છે, તેથી કૃષ્ણા-કલૌંજી જીરું.

૧૦. ઉપકુષ્ઠતિ-કુષ્ઠ કૌદિલ્યે-पुल् ३, १, १३३-ने कंठक कुटिलताने પામે છે, દસ્ત રોકે છે, તેથી ઉપકુચિકા-કલાંજી જીરું.

૧૧. કુષ્ઠતિ इति कुषी, कुष कौदिल्ये अच्, जातित्वात् डीप्-कुटिलताने પામનાર છે, તેથી કુંચી કલૌંજી જીરું.

૧૨. કુષ્ઠીમ્ ઉપગતા-ઉપકુષ્ઠી-કાળા જીરાને મળતું ઉપકુંચી હોય છે, તેથી કલૌંજી જીરું.

૧૩. બૃહદ્-વાસૌ જીરક: बृहन्जीरक:-मोटी नतनुं જીરું-ગણાય છે, તેથી ઘૃહ્ણજીરક-કલૌંજી જીરું.

ધાણાના નામો

ધામ્યક, ધાનક, ધામ્યં ધાના ધાનેયકં તથા ।

કુનરી યેનુકા છદ્યા કુસ્તુમ્બુક વિતુષકમ્ ॥૮૨॥

અમ્ય-અમ્યક વાનકં વાન્યં વાના વાનવકં
તથા કુનરી યનુકા છદ્યા કુસ્તુમ્બુક વિતુષકમ્ (કૃતિ
સમાપ્તિ) ॥

ધાન્યક,^૧ ધાનક,^૨ ધાન્ય,^૩ ધાના,^૪
ધાનેયક,^૫ કુનરી,^૬ યેનુકા,^૭ છદ્યા,^૮ કુસ્તુ
ભુકે^૯ અને વિતુષક,^{૧૦} એટલા ધાણાના
અશ્વકૃત નામો છે ॥

૧ અમ્ય-અમ્યક મધ્વાર્ચિત્ર કન-સુવ્ય મિના-
કનવમ ૪ ૧૫ હિતિ ઉપાધિ માણુ. અથવા ધાન્યકમ્
અર્થ-કૌટિલ્યન મધ્વાર્ચિ-અથ ૧ ૧ ધાન્યમિતિવાહિતિ
ધાન્યકમ્ આગમ્યા ધાકો જેને ધાન્ય વધ્યવે છે,
અથવા ૪ કૃતિ ધાનારી વાનવમ યેનું વાન છે અથવા
૪ વાન ૪ વા વધ્યવ છે તેથી ધાન્યક-ધાણુ.

૨ અમ્ય-અમ્યક વપવ છદ્યા હિતિ વાન-વન
ધાન એ વાનક-છદ્યામ્ કન-૪ અમ્ય મહાધા તરીકે
કર્તાન છે તેથી ધાન્યક-ધાણુ.

૩ અમ્ય-અમ્યક કુનરી વાનવમ વપવો-
સ્વદ વાન-વોથને છાણુ હિતિ વાન્યે તથા છાણુ હિતિ
કન-૪ કરીરના પાન્યુઆ ઉત્તમ અમ્યવ છે તેથી
ધાન્યક-ધાણુ.

૪ અમ્ય-અમ્યક વાનવમ વાનવમ વાનવમ
હિતિ વાના-વાનવમ-અમ્યવમ ૪-હિતિ ઉપાધન-
ને મુજો નારા કરીરનું ધાન્ય-પોત્ય કરે છે તેથી
ધાન્યક-ધાણુ.

૫ વાન-વાન્યે વોથન વાન છાણુ હિતિ વાન-
વમ ૮-અમ્યક વાનવમ વાન-વાનવમ-ને કરીરનું
ધાન્ય-પોત્ય કરવામા દિતકારક અથવા ઉત્તમ છે
તેથી ધાનેયક-ધાણુ.

૬ કૌ મરિત-નદ અમ્યવમ-અથ મીરિત
યદા કુરિત વયો હવ ને ૧૫૧ પર હવાય છે
અથવા વધ્યે નિવ નરી કાવ તમ નામ્ય છે તેથી
કુનરી-ધાણુ.

૭ અમ્ય વાન્યે અમ્ય હિતિ યેનુ-વેદ પાને
'વેદ હવ હિતિ યુ-નોવ્યપિ યનુ હવ હવે
પરિહીતો હિતિ કન-વેનુકા-૪૪૦ યોદો નાવની ડે
એટલે જાન્ય ૫૫૫૫૫ ૪૫૫ મુખ્યકારક અમ્ય
અમ્ય પ્રદીપ દત્તવા પૂજે છે તેથી યેનુકા-ધાણુ.

૮ ઉત્તમ મરિત અમ્ય-અમ્યવમ-અમ્યવમ-

અમ્યવમ અમ્ય-નેને છવી જેવા મુખ્ય વોર છે
તેથી છદ્યા-ધાણુ.

૯ કુરિત જ્વલ્યક રોન મુવતિ, મુનિ મરિત-
વાનવમ 'કુસ્તુમ્બુકિ યાતિ' હિતિ મરિતવા રા
સુર વ-ને કુદ તાવ વગેરેને મટાકે છે તેથી
કુસ્તુ પુર-ધાણુ.

૧૦ મિર્ગત મુન-અમ્યવિરોમ્યુ તમ્ અમ્યવ, વેવા
હિતિ કન-અથવા વિતુષક-મિર્ગેન અમ્યવ માન્ય
કુન વિરોધે કમ્યક વ વેવાન વ કન-વિતુષક-
વેનાથી તાવ વગેરે રેખનું કુ મ મદ છે અથવા
વોરાક માટ નેને આદી-પૂરી દિતમિતિ કરવામા
આવે છે તેથી વિતુષક-ધાણુ.

ધાણાના ગુણ

ધામ્યકં તુવરં કિમ્બમ્બુધ્યં મૂષકં છણુ ।
તિલ્લં વદ્યુવાર્ચિયં વ દીપ્યં વાન્યં સ્વતમ્ ॥૮૩॥
અથવા વેવક પ્રાહિ સ્વાણુપાકિ મિરોનુવ ।
વૃણ્યાદ્યવમિત્થાસકાસકાર્થકૃમિત્થાણુ ।

માર્થે મુ તત્ત્વ્યં સ્વાણુ મિરોનાતિતનાશિ તત્ત્વ ॥૮૪॥
અથવા-અમ્યક તુવરં કિમ્બમ્ મુન્યં મૂષકં છ
વિલ્લં કદ્ ૪ વલીરં રોમ્ય વ વાન્યં રત્તમ્ (અ
વ) છ ત્ત્વ્યં રાવકં પ્રાહિ સ્વાણુપાકિ મિરોનુવ
વૃણ્યાદ્યવમિત્થાસકાસકાર્થકૃમિત્થાણુ (મરિત) મરિ
તમ્યં મુ ત્ત્વ મિરોનુવ સ્વાણુ પિત્તકાશિ (વ મરિત) ॥

ધાણુ^૧ તુણ છે, સિંગ્ગ છે, વીપં માટે
સાથ નથી, મૂવ ઉપજાવનાર છે, હલકા છે,
કઠવા છે, તીજા છે, ઉચ્ચ વીપંવાળા છે,
અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે, પાચન છે, વરને
મટાકનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે હરને
શકનાર છે મધુર પાકવાળા છે ત્રણે દોષને
મટાકનાર છે અને વરશ, શક, વમન, આશ,
ઉપરસ ફળગાપણુ તથા કૃમિઓને જ
મટાકનાર છે (લીલા ધાણાના ગુણ તથા
ધાણાના જેવા ૪ છે, વધુ) તે ધાણા લીલા,
દૂધા હોય ત્યારે ખાસ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય
છે અને પિત્તનો નાશ કરનારા છે ૮૩ ૮૪

૧ અમ્યવ-અમ્યવમ ધાણાને તૃણાદિવ્યવ
(વરસ ૧૮૫૩૪૦) તથા દીપ્યપ્રદમન (૮૪
૫૫ કરનાર) વધુ વધ છે

મુખ્યતઃસદિતામા તને અવવરનાસ ૮૫૪
દાહનાસક અ મિનાસક અને મિશરી ગમ કરનાર
વધુ વેધ છે

વરિયાળી અને સુવાનાં નામો તથા ગુણો

શતપુષ્પા શતાહ્વા ચ મધુરા કારવી મિસિઃ ।
અતિલમ્બીસિતચ્છત્રા સંહિતા છત્રિકાઽપિચ ॥૮૫
છત્રા શાલેયશાલીનો મિશ્રેયા મધુરા મિસિઃ ।
શતપુષ્પા લઘુસ્તીક્ષ્ણા પિત્તકૃદ્વીપની કટુઃ ॥૮૬॥
ઉષ્ણા જ્વરાનિલમ્લેષ્મન્નશૂલાક્ષિરોગહત્ ।
મિશ્રેયા તદ્ગુણા પ્રોક્તા વિરોષાઘોનિરૂલ્લુત્ ॥૮૭
અગ્નિમાન્ધહરી હૃદ્યા વદ્ધવિટ્કૃમિશુકહત્ ।
રૂક્ષોષ્ણા પાચની કાસવર્મિલેષ્માનિલાન્હરેત્ ॥૮૮

અન્વયઃ—શતપુષ્પા શતાહ્વા ચ મધુરા કારવી મિસિઃ
અતિલમ્બી સિતચ્છત્રા સંહિતા અપિ ચ છત્રિકા છત્રા
શાલેયશાલીનો (ઈતિ નામાનિ); મિશ્રેયા મધુરા
મિસિઃ (ઈતિ ચ મિસેર્નામાનિ) । શતપુષ્પા લઘુઃ તીક્ષ્ણા
પિત્તકૃત્ વીપની કટુઃ ઉષ્ણા જ્વરાનિલમ્લેષ્મન્નશૂલા-
ક્ષિરોગહત્ । મિશ્રેયા તદ્ગુણા પ્રોક્તા, વિરોષાત્ યૌનિ-
શૂલ્લુત્ અગ્નિમાન્ધહરી હૃદ્યા વદ્ધવિટ્કૃમિશુકહત્, રૂક્ષા
ઉષ્ણા પાચની (ચ સા) કાસવર્મિલેષ્માનિલાન્હરેત્ ॥

શતપુષ્પા,^૧ શતાહ્વા,^૨ મધુરા,^૩ કારવી,^૪
મિસિ,^૫ અતિલમ્બી,^૬ સિતછત્રા,^૭ સંહિતા,^૮
છત્રિકા,^૯ છત્રા,^{૧૦} શાલેય,^{૧૧} અને શાલીન^{૧૨}
એટલાં વરિયાળી*નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ
મિશ્રેયા,^૧ મધુરા^૨ અને મિસિ^૩ એટલાં સુવા*
નાં સંસ્કૃત નામો છે. વરિયાળી હલકી છે, તીક્ષ્ણ
છે, પિત્ત કરનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે,
તીખી છે, ગરમ છે અને જવર, વાયુ, કંક, પ્રણુ,
શૂળ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. સુવામાં પણ એ જ ગુણો છે, છતાં તે સુવા
ખાસ કરી યોનિના શૂળને, અગ્નિના મંદપણને,
કૃમિને તથા વીર્યને હરે છે; મનને ગમે
એવા છે, વિષાને ખાંધનાર છે, રૂક્ષ છે, ગરમ
છે, પાચન છે અને ઉધરસ, ઊલટી, કંક
તથા પવનને મટાડે છે. ૮૫-૮૮

૧. શતં પુષ્પાણિ યસ્યા સા શતપુષ્પા—‘સદ્ચક્રાખ્દ૦’

x ચરકસંહિતામાં વરિયાળીને પ્રગ્નસ્થાપન
અને શલપ્રશમન કરનારી વર્ણવેલી છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં વરિયાળીને કંકસંશમન
(કંક ખેસાડનાર) ગણેલ છે.

* ચરકસંહિતામાં સુવાને લોહીમાંથી પિત્ત
કાઢી નાખનાર અને સ્તનમાંનું લોહી શુદ્ધ કરનાર
વર્ણવેલ છે.

ઈતિ વાપ્-જેને સો ફૂલ થાય છે, તેથી શતપુષ્પા-
વરિયાળી.

૨. શતં આહ્વા યસ્યાઃ સા શતાહ્વા-જેનાં સો
નામો છે. તેથી શતાહ્વા-વરિયાળી.

૩. મધુઃ રસઃ અસ્તિ અસ્યાઃ મધુરા—‘ઋષ્યશુષિ૦’
ઈતિ મત્વર્થોયો રઃ-જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી
મધુરા-વરિયાળી ને સુવા.

૪. કારવીની વ્યુત્પત્તિ છરાનાં નામોમાં આપી છે.

૫. મસ્યતિ-પરિણમતિ ઉષ્ણતયા ઇતિ મિસિઃ—
મસી પરિણામે—‘ઇન્’ ણાદિઃ, ધૃષોદરાદિઃ—મિસિઃ—
જે પાકકાળે ઉષ્ણ તરીકે પરિણમે છે, તેથી મિસિ
વરિયાળી અને સુવા.

૬. અતિશયેન લમ્બત-અવસંપ્રયતિ તૈદ્ગ્યં પિત્તં ચ,
જ્વરાદીન્વા દૂરીકરોતિ, લબિ અવસંસને-અન્ જાતિત્વાન્ કીપ્
અતિલમ્બી-જે તીક્ષ્ણતાને તથા પિત્તને અતિશય વડે
છે અથવા તાવ વગેરેને સમૂળા દૂર કરે છે, તેથી
અતિલમ્બી-વરિયાળી.

૭. સિતં વદ્ધં શુત્રં વા છત્રં યસ્યાઃ સા-સિતચ્છત્રા-
જેનું છત્ર બંધાય છે-એટલે જેમાં છત્રી જેવા ગુચ્છા
થાય છે અથવા જેના છત્રાકાર ગુચ્છા સંદેહ થાય
છે, તેથી સિતચ્છત્રા-વરિયાળી.

૮. સમ્યક્ ધીયતે સ્મ-ધાર્યતે પુષ્યતે સ્મ ઘા મિપ-
મિચ્ચાં રોગાનિવારણાર્થમિતિ સંહિતા, સંપૂર્વકાદ્ હુધાન્
ધારણપોષણયોરિત્યસ્માત્ કર્મણિ ક્તઃ વાપ્ ચ-જેને
વૈદ્ય લોકો ધણુ રોગો મટાડવા વાપરે છે, તેથી
સંહિતા-વરિયાળી.

૯-૧૦. છત્રં-છત્રાકારસ્તવકમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ—
અર્શઆથચ્-છાદયતિ વા જ્વરાદિરોગાવેગમ્ ઔણાદિઃ
પ્દૂન્ (૪-૧૫૧) ‘ઇસ્મન્ત્રન્’ ઇતિ હત્વચ્-જેને છત્રી
જેવા ગુચ્છા થાય છે અથવા જવર આદિ રોગોના
વેગને જે ઢાંકી દે-રોકી દે છે, તેથી છત્રા-વરિયાળી;
છત્રા એવ છત્રિકા-પણુ તે જ પ્રમાણે.

૧૧. શાલીનાં ભવનં ક્ષેત્રં શાલેયમ્, તદ્ અસ્ય
અસ્તિ ઉત્પતિસ્થાનમ્—‘ત્રીહિશાલ્યોર્દ્ધકુ’, તત્તથ્ અર્શ-
આથચ્-કાંગર પાકે એવું ખેતર જેનું ઉત્પતિસ્થાન
હોય છે, તેથી શાલેય-વરિયાળી.

૧૨. શાલાપ્રવેશમ્ અર્હતિ-ગુણરક્ષણાર્થમ્-ઈતિ
શાલીનઃ—‘શાલીનકૌપીને’તિ સાધુઃ-જેના ગુણો બરા-
બર જળવાઈ રહે, તે માટે બરાબર બંધ ઢાંકણવાળા
ડબા-કોડી-શીશી વગેરેમાં રાખવી પડે છે, તેથી
શાલીન-વરિયાળી.

૧. મિશ્રયતિ સ્વસ્મિન્ શતપુષ્પાગુણાન્ મિશ્રા-અન્,

ત્યાલ્પીમાવયોઃ-તાપ્-તાવ વગેરેને જે ઓછા કરે છે, તેથી કુંચિકા-મેથી.

૧૬. બહુનિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સાન્નેને પાંદડાં ઘણાં હોય છે, તેથી બહુપર્ણી-મેથી

અશેળિયાનાં નામો તથા ગુણો

ચન્દ્રિકા ચર્મહત્રી ચ પશુમેહનકારિકા ।
નન્દિની કારવી મદ્રા વાસપુષ્પા સુવાસરા ॥૧૨॥
ચન્દ્રશૂરં હિતં હિક્કાવાતસ્ત્રેભાતિસારિણામ્ ।
અસુગ્વાતગદ્દેષિ વલપુષ્ટિવિવર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-ચન્દ્રિકા ચર્મહત્રી, પશુમેહનકારિકા નન્દિની કારવી મદ્રા વાસપુષ્પા સુવાસરા ચન્દ્રશૂરમ્ (હિતિ નામાનિ) ચન્દ્રશૂરં હિક્કાવાતસ્ત્રેભાતિસારિણાં હિતં અસુગ્વાતગદ્દેષિ વલપુષ્ટિવિવર્ધનં (ચાસ્તિ) ॥

ચંદ્રિકા,^૧ ચર્મહત્રી,^૨ પશુમેહનકારિકા,^૩ નંદિની,^૪ કારવી,^૫ ભદ્રા,^૬ વાસપુષ્પા,^૭ સુવાસરા^૮ અને ચંદ્રશૂર^૯ એટલાં અશેળિયાનાં^{૧૦} સંસ્કૃત નામો છે. અશેળિયો હેડકી, વાયુ, કફ, આડા તથા લોહીવાનો રોગ મટાડનાર છે, તેમ જ બળ અને પુષ્ટિને વધારનાર છે.

૧. ચન્દ્રયતિ-આહ્વાદં કરોતિ જનાનાં હિક્કાદિરોગ-નિવારણપૂર્વકમિતિ ચન્દ્રિકા-‘તત્કરોતિ’ હિતિ ખ્યન્તાત્ પ્વુલ્-જે હેડકી વગેરે રોગો દૂર કરી લોકોને હર્ષ હિપ્તજવે છે, તેથી ચન્દ્રિકા-અશેળિયો.

૨. ચરતિ-નચ્છતિ પ્રાણિનાં શરીરોપરિ હિતિ ચર્મ, મનિન્-ડળાદિઃ, હન્તિ હિતિ હત્રી, વૃત્, ‘ઋઘે’તિ હીપ્ ચ-ચર્મણઃ હત્રી-ચર્મ-હત્રી-વધી-સમાસઃ ચામડીનો નાશ કરનાર હોવાથી ચર્મહત્રી-અશેળિયો.

૩. મિથતે હિતિ મેહનમ્, મિહ સેચને-સાવે ત્યુદ્, પશુનાં મેહનં પશુમેહનં, કરોતિ હિતિ કારિકા-પશુમેહનસ્ય કારિકા-પશુમેહનકારિકા-પશુઓને પેશાબ લાવનાર છે, તેથી પશુમેહનકારિકા-અશેળિયો.

૪. નન્દયતિ-આનન્દં પ્રાપયતિ બલપુષ્ટિવર્ધનદ્વારા હિતિ નન્દિની, હનદિ સમૃદ્ધૌ, ખ્યન્તાત્ નન્દ્યાદિત્યુઃ-બળપુષ્ટિ વધારવાપૂર્વક લોકોને જે આનંદ પમાડે છે, તેથી નંદિની-અશેળિયો.

૫. કારવીની વ્યુષ્પતિ કલૌશ્વજ્જરાના નામમાં આપી છે.

૬. મન્દતિ-ક્લયાણં કરોતિ હિક્કાદિરોગાપનોદન-દ્વારા રોગિણામ્ હિતિ મદ્રા-મદિ કલ્યાણે, ‘ઋઘેન્દ્ર’

× સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં અશેળિયાને કૌવત આપનાર અને પાચનશક્તિ સુધારનાર ગણેલ છે.

હિતિ ઔળાદિઃ સાષુઃ-જે હેડકી વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી કલ્યાણ-સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા-અશેળિયો.

૭. વસતિ અત્ર ચિત્તામ્ હિતિ વાસઃ-સુગન્ધઃ-‘હલ-થે’તિ ધન્-વાસેન યુક્તાનિ વાસયુક્તાનિ-પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સાન્નેનાં ફૂલ સુગંધદાર હોય છે, તેથી વાસપુષ્પા-અશેળિયો.

૮. સુષ્ટુ વાસઃ સુવાસઃ, સુવાસં રાતિ દદાતિ રા દાને, ‘આતોડપસર્ગે કઃ’ ટાપ્-સુવાસરા-સુવાસ સુગંધને જે આપે છે, તેથી સુવાસરા-અશેળિયો.

૯. ચન્દતિ-આહ્વાદયતિ લોકાન્ વલપુષ્ટિવર્ધન-દ્વારા હિતિ ચન્દ્રઃ, ‘સ્ફાયિતશ્ચિ’ હિતિ ડળાદિઃ રક્, શૂચયતિ-વિક્રમં કરોતિ વાતાદિરોગેષુ હિતિ શૂરઃ, ચન્દ્ર-થાસૌ શૂરશ્ચ, ચન્દ્ર દ્વ વા શૂરઃ-ચન્દ્રશૂરઃ-જે બળ-પુષ્ટિ વધારવાપૂર્વક લોકોને હર્ષ પમાડે છે, તેમ જ વાયુ આદિ રોગોનો નાશ કરવામાં પ્રારંભ કરે છે, અથવા ચંદ્ર જેવો થરો છે, તેથી ચંદ્રશૂર-અશેળિયો.

ચતુર્થીજ અથવા ચારદાણાનું લક્ષણ મેથિકા ચન્દ્રશૂરશ્ચ કાલાઝ્જાજી યવાનિકા ।
પતચતુષ્ઠ્યં યુક્તં ચતુર્વીજમિતિ સ્મૃતમ્ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-મેથિકા ચ ચન્દ્રશૂરઃ કાલા ઝજાજી યવાનિકા-પત્ત ચતુષ્ઠ્યં યુક્તં ચતુર્વીજમ્ હિતિ સ્મૃતમ્ ॥

મેથી, અશેળિયો, કાળું જીરું અને યવાન (અજમે)-એ ચાર મળીને ચતુર્થીજ અથવા ચારદાણા કહેવાય છે. ૯૪

ચારદાણાના ગુણો

તત્ત્વર્ણ મક્ષિતં નિત્યં નિહન્તિ પવનામયમ્ ।
અજીર્ણ શૂલમાધ્માનં પાર્શ્વશૂલં કટિવ્યથામ્ ॥૧૫॥
અન્વયઃ-તત્ત્વર્ણ (ચેત્) નિત્યં મક્ષિતં (તર્હિ) પવનામયમ્ અજીર્ણ શૂલમ્ આધ્માનં પાર્શ્વશૂલં કટિવ્યથાં નિહન્તિ ॥

ચારદાણાનું ચૂર્ણ નિત્ય ખાધું હોય તો વાયુનાં દરદ, અજીર્ણ, શૂળ, આદરો, યડખાનું શૂળ અને કેડની પીડાને મટાડે છે.

હિંગનાં નામો તથા ગુણો

સહસ્રવેધિ જતુકં વાહીકં હિક્તુ રામઠમ્ ।
હિઙ્ગૂપ્પાં પાચનં રુચ્યં તીક્ષ્ણં વાતવલાસહત્ ।
શૂલગુલ્મોદરાનાહકૃમિઘ્નં પિત્તવર્ધનમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-સહસ્રવેધિ જતુકં વાહીકં હિક્તુ રામઠમ્ (હિતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ)-હિક્તુ ડળાં પાચનં રુચ્યં તીક્ષ્ણં વાતવલાસહત્ શૂલગુલ્મોદરાનાહકૃમિઘ્નં પિત્તવર્ધનં (ચાસ્તિ) ॥

ખુરસાણી વજનાં નામ તથા ગુણો

પારસીકવચા શુક્લા પ્રોક્તા હૈમવતીતિ સા ।
હૈમવત્યુદિતા તદ્દદ્વાતં હન્તિ વિશેષતઃ ॥૧૯॥

અન્વયઃ-પારસીકવચા શુક્લા (ભવતિ), સા હૈમવતી
ઇતિ પ્રોક્તા, તદ્વત્ હૈમવતી ઉદિતા. વિશેષતઃ વાતં હન્તિ ॥

પારસીકવચા,^૧ શુકલા,^૨ અને હૈમવતી^૩
એટલાં ખુરસાણી વજનાં સંસ્કૃત નામો છે.
ખુરસાણી વજના ગુણો વજના જેવા જ છે,
પણુ તે વિશેષે કરી વાયુનં મટાડે છે. ૯૯

૧. પારસીકે દેશે ભવા-‘કાંપધાજ’ इत्यण, પાર-
સીકા ચાસૌ વચા પારસીકવચા-પારસીઓના ઇરાન
દેશમાં થયેલી જે વજ તે પારસીકવચા કહેવાય છે.

૨. શુક્લઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અશઆચવ-જેનો
રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શુક્લા-ખુરસાણી વજ.

૩. હૈમવતિ જાતા હૈમવતી ‘તત્ર જાતઃ’ इत्यण-
હીન્-હિમાલયમાં જે થાય છે, તેથી હૈમવતી-
ખુરસાણી વજ.

કુલિંજન(પાનની જડ)નાં નામો તથા ગુણો
સુગન્ધાપ્ત્યુગ્રગન્ધા ચ વિશેષાત્કફકાસનુત્ ।
સુસ્વરત્વકરી રચ્યા હૃત્કણ્ઠમુલશોધિની ॥૧૦૦॥
સ્થૂલગ્રન્થિઃ સુગન્ધા સ્વાત્તતો હીનગુણા રમૃતા ॥

અન્વયઃ-સુગન્ધા અપિ ચ ઉગ્રગન્ધા વિશેષાત્ કફ-
કાસનુત્ સુસ્વરત્વકરી રચ્યા હૃત્કણ્ઠમુલશોધિની । સ્થૂલ-
ગ્રન્થિઃ સુગન્ધા સ્વાત્ તતઃ હીનગુણા સ્મૃતા ॥

સુગન્ધા^૧ અને ઉગ્રગન્ધા,^૨ એ બે પાનની
જડનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાનની જડ વિશેષે
કરી કફ તથા ઉધરસને મટાડે છે, સ્વરને
સારો કરે છે અને હૃદય, કંઠ તથા મુખને
શુદ્ધ કરે છે; જાડી ગાંઠવાળી પાનની જડમાં
એથી ઓછા ગુણ છે. ૧૦૦, ૧૦૧

૧. સુષ્ટુ ગન્ધઃ યસ્યાઃ સુગન્ધા-જેની ગંધ
સારી હોય છે, તેથી સુગન્ધા-પાનની જડ.

૨. ઉગ્રઃ ગન્ધઃ યસ્યાઃ સા-ઉગ્રગન્ધા જેની ગંધ
ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા-પાનની જડ.

ટીકા-યસ્યા લોકે ‘કુલિંજન’ इति નામાન્તરમ્ ॥
અપરા સુગન્ધા સ્થૂલગ્રન્થિયસ્યા લોકે ‘મહામરી’ इति
નામ ॥ જેનું લોકમાં ‘કુલિંજન’ એવું બીજું
નામ છે; તે સિવાયની બીજી પણ પાનની જડ
થાય છે, જે સુગન્ધી તથા જાડી ગાંઠવાળી હોય
છે; અને લોકમાં તેને ‘મહાભરી’ નામે કહે છે.

ચોપચીનીનાં નામ તથા ગુણો

દ્વીપાન્તરવચા કિંચિત્તિક્તોળ્યા વહ્નિદીપ્તિકૃત્ ।
વિવન્ધાધ્માનશૂલ્ભી શકૃન્મૂત્રવિશોધિની ॥૧૦૨॥
વાતવ્યાધીનપસ્મારમુન્માદં તનુવેદનામ્ ।

ધ્યપોહતિ વિશેષેણ ફિરક્ષામયનાશિની ॥૧૦૩॥

અન્વયઃ-દ્વીપાન્તરવચા કિંચિત્ તિક્તો લગ્ના વહ્નિ-
દીપ્તિકૃત્ વિવન્ધાધ્માનશૂલ્ભી શકૃન્મૂત્રવિશોધિની (સતી)
વાતવ્યાધીન્ અપસ્મારમ્ ઉન્માદં તનુવેદનાં વ્યપોહતિ,
વિશેષેણ ફિરક્ષામયનાશિની (ચાસ્તિ) ॥

દ્વીપાન્તરવચા^૧ એ ચોપચીનીનું સંસ્કૃત
નામ છે; ચોપચીની કાંઈક તીખી છે, ગરમ
છે, અશિને દીપ્ત કરનાર છે, વિષા તથા
મૂત્રને સાફ કરનાર છે અને બંધકોષ,
આફરો, શૂળ, વાયુના રોગ, વાઈ, ઉન્માદ
અને શરીરની વેદનાને મટાડનાર છે. વિશેષે
કરી જેમાં હાથ-પગ ગદાર્ધ બન્ય છે, એવા
વિસ્ફોટકને ખાસ મટાડે છે. ૧૦૨, ૧૦૩

૧. અન્યઃ દ્વીપઃ દ્વીપાન્તરમ્, દ્વીપાન્તરે જાતા
દ્વીપાન્તરજા, સા ચાસૌ વચા-દ્વીપાન્તરવચા-મયૂરવ્યં-
સકાદિઃ, શાકપાર્શ્વિવાદિચ્-કોષ્ઠી બીજા એટમાં ઉત્પન્ન
થયેલી હોવાથી દ્વીપાન્તરવચા-ચોપચીની.

પલાશીનાં લક્ષણ તથા નામ-ગુણો

અથ હપુષાદ્યમ્, તન્મચ્ચે પ્રથમં ફલં મત્સ્યસદૃશં
વિષ્ણગન્ધં, દ્વિતીયમશ્વત્થફલસદૃશં મત્સ્યગન્ધં, તત્યોનોમાનિ
ગુણાંચાહ-હવે પલાશી બે પ્રકારની છે; એકનું ફલ
માછલાં જેવું અને દુર્ગંધવાળું થાય છે; બીજાનું ફલ
પીપળાના ટેટા જેવું અને માછલા જેવી ગંધવાળું
થાય છે; તે બન્નેનાં નામ તથા ગુણો કહે છે :

હપુષા પુષ્પવસ્તા ચ પરાશ્વત્થફલા મતા ।
મત્સ્યગન્ધા હ્રીહહન્ત્રી વિપક્ષી ધ્વાઙ્ક્ષનાશિની ॥

અન્વયઃ-હપુષા ચ પુષ્પવસ્તા (इतिनाम्नी પ્રથમા),
પરા ચ અશ્વત્થફલા મત્સ્યગન્ધા ધ્વાઙ્ક્ષનાશિની (इति-
નામ્ની) હ્રીહહન્ત્રી વિપક્ષી મતા ॥

હપુષા,^૧ અને પુષ્પવસ્તા^૨ એ પહેલા
પ્રકારની પલાશીનાં નામો છે; અશ્વત્થફલા^૩
અને મત્સ્યગન્ધા^૪ એ બીજા પ્રકારની પલાશી-
નાં નામો છે. બીજા પ્રકારની પલાશી, ધ્વાંક્ષ-

૧. પલં માંસસદૃશં ગન્ધં વર્ણં વા અશ્રુતં-વ્યાખ્યોતિ-
અશ્વઙ્ગવ્યાજ્ઞૌ-કર્મણ્યણ-અણન્તવાદ ટીપ્-માંસ જેવા ગંધ
અથવા વર્ણને જે વ્યાપે છે, તેથી પલાશી.

અન્યઃ-(ગુણાન્ન-) વિડઙ્ગં કદુ તીક્ષ્ણાંષ્ણં રુક્ષં વત્તિ-
કરં લઘુ (સત્) શ્લાઘ્માનોદરસ્તેભક્રમિવાતવિવંધનુન ॥

વાવડિંગ તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ,
અગ્નિ કરનાર અને હલકા હોઈ શૂલ, આદરો,
પેટના રોગ, કફ, કૃમિ, વાયુ તથા આડાની
કબજિયાતને મટાડે છે. ૧૦૭

તુંબુરુ કે તુવર ફલનાં નામો અને ગુણો
તુંબુરુઃ સૌરભઃ સૌરો વનજઃ સાનુજોઽન્ધકઃ ।
તુંબુરુ પ્રથિતં તિલ્કં કદુ પાકેઽપિ તત્કદુ ॥ ૧૦૮ ॥
રૂક્ષોષ્ણં દીપનં તીક્ષ્ણં રુચ્યં લઘુ વિદાહિ ચ ।
વાતસ્તેષ્માક્ષિકર્ણોષ્ટશિરોરુગ્યુસ્તાકૃમીન્ ।
કુષ્ઠશૂલાલ્પચિત્વાસહૃદ્કૃચ્છ્રાણિ નાશયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

અન્યઃ-તુંબુરુઃ સૌરભઃ સૌરઃ વનજઃ સાનુજઃ
અન્ધકઃ-(હતિ, નામાનિ, ગુણાન્ન) તુંબુરુ-તિલ્કં પ્રથિતં,
કદુ તત્ પાકે અપિ કદુ, રૂક્ષોષ્ણં દીપનં તીક્ષ્ણં રુચ્યં લઘુ
ચ વિદાહિ (સત્) વાતસ્તેષ્માક્ષિકર્ણોષ્ટશિરોરુગ્યુસ્તા-
કૃમીન્ કુષ્ઠશૂલાલ્પચિત્વાસહૃદ્કૃચ્છ્રાણિ નાશયેત્ ॥

તુંબુરુ,^૧ સૌરભ,^૨ સૌર,^૩ વનજ,^૪
સાનુજ^૫ અને અન્ધક^૬ એટલાં તુંબુરુનાં
સંસ્કૃત નામો છે. તુંબુરુ કડવું છે, તીખું છે,
પાકમાં પણ તીખું છે, લૂણું છે, ગરમ છે,
અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, રુચિ
ઉપજવનાર છે, હલકું છે, બળતરા કરનાર
છે અને વાયુ, કફ, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ,
હોઠના રોગ, માથાના રોગ, ભારેપણું, કૃમિ,
કોઠ, શૂલ, અરુચિ, શ્વાસ અને ખરળના
દરદનો નાશ કરે છે. ૧૦૮, ૧૦૯

૧. તુંબવતિ-અર્દતિ-નાશયતિ વાતસ્તેષ્માક્ષિરોગ-
વિશેષાન્, તુવિ અર્દને-ઔણાદિક ઉલ્પ-વાત, કફ, નેત્ર-
રોગ આદિનો ને નાશ કરે છે, તેથી તુંબુરુ કૃણ.

૨. સુરભેઃ માવઃ સૌરમ્-માવે અળ્, સૌરમ્
અસ્તિ અસ્ય અશ્વઞાચ્-સૌરમઃ-જેમાં સુગંધ હોય
છે, તેથી સૌરભ-તુંબુરુ-તુંબુરુ કૃણ.

૩. સૂક્તસ્ય અયમ્ ઉજ્જ્વાલાત્, તસ્યેદમિત્યળ્-
જે ગરમ હોવાથી સૂર્યના સંબંધવાળું છે, તેથી
સૌર-તુંબુરુ કૃણ.

૪. વને જાતઃ-વનજઃ-સપ્તમ્યાં જનેર્દઃ-વનમાં
ઉત્પન્ન થનાર છે, તેથી વનજ-તુંબુરુ કૃણ.

૫. સાનુનિ-પર્વતશિખરે જાતઃ-પૂર્વવત્ ઢઃ-પર્વતના
શિખર પર જે થાય છે, તેથી-સાનુજ-તુંબુરુ કૃણ.

૬. અન્ધયતિ હતિ અન્ધઃ-અન્, અન્ધં કાયતિ-
કે શબ્દે-અન્તર્માવિતપ્યર્થેત્વાત્ શબ્દયતિ, નેત્રરોગહર-
ત્વાત્ 'આતોઽનુપસર્ગે' હતિ કઃ-નેત્રના રોગ નાશ કર-
નાર હોવાથી અન્ધ માણુસોને આમંત્રિ-ખોલાવે છે,
તેથી અન્ધક-તુંબુરુ કૃણ.

વંશલોચનનાં અથવા વાંસકપૂરનાં નામો
સ્યાદંશરોચના વાંશી તુલ્લા ક્ષીરી તુલા શુભા ।
ત્વક્ક્ષીરી વંશજા શુભ્રા વંશક્ષીરી ચ વૈળવી ॥ ૧૧૦ ॥

અન્યઃ-વંશરોચના વાંશી તુલ્લા ક્ષીરી તુલા શુભા
ત્વક્ક્ષીરી વંશજા શુભ્રા વંશક્ષીરી ચ વૈળવી (હતિ-
નાત્રી) સ્યાત્ ॥

વંશરોચના,^૧ વાંશી,^૨ તુંગા,^૩ ક્ષીરી,^૪
તુલા,^૫ શુભા,^૬ ત્વક્ક્ષીરી,^૭ વંશજ,^૮ શુભ્રા,^૯
વંશક્ષીરી^{૧૦} અને વૈળવી^{૧૧} એટલાં વંશલોચન-
વાંસકપૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. (આ વાંસકપૂર-
તું સંસ્કૃત નામ 'વંશકપૂર'^{૧૨} પણ મળે છે.)

૧. રોચયતિ હતિ રોચના-નન્ધાદેલ્યુઃ, ટાપ્-વંશસ્ય
રોચના રલ્યોરેત્યત્, લોચના વા-વંશરોચના-વાંસને
શોભાવનાર-દીપાવનાર હોવાથી વંશરોચના કે
વંશલોચના-વાંસકપૂર.

૨. વંશે મવા વાંશી, 'તત્ર મવઃ' હતિ અળ્-અળ્-
ન્તત્વાદ્ કીપ્ વાંસમાં જે થાય છે, તેથી વાંશી-
વંશલોચન-વાંસકપૂર.

૩. તુજ્યતે-હિસ્ત્યે લખવમનયા ઉચ્ચત્વાત્, ગુણઃ
ઐષ્ટત્વાચ-તુજિ હિસાધામ્, ખ્-જે હલકાઈ અથવા
તુચ્છપણાનો નાશ કરે છે; કેમકે ઉચ્ચ નતિની
છે; તથા ગુણોથી ઐષ્ટ છે, માટે તુંગા-વંશલોચન
કે વાંસકપૂર.

૪. ક્ષીરમ્ અસ્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યાઃ-અર્શઞાચ્, ગૌરાદિ-
ત્વાદ્ કીપ્-વાંસતું ક્ષીર જ જેનું સ્વરૂપ છે, તેથી
ક્ષીરી-વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૫. તુ-પ્રશંસાં ગચ્છતિ-અન્યત્રાપિ (વા ૩, ૨,
૪૮) હતિ પ્રશંસાર્થક-તુ' અવ્યયપૂર્વકાત્ ગમેર્દઃ-ત્વાપ્
તુલા-પ્રશંસાને જે પામે છે, તેથી તુલા-વંશલોચન
કે વાંસકપૂર.

૬. શોમતે ગુણેઃ હતિ શુભા-શુભ કીર્તી 'દ્યુપથે'તિ કઃ,
ટાપ્, યદ્વા શુ-પૂજિતા માતિ-'આતઃ' (૩, ૨, ૩) હતિ
કઃ, ટાપ્ શુભા-જે ગુણોથી શોભે છે અથવા પૂજિત
હોઈ પ્રકાશે છે, તેથી શુભા-વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૭. ત્વચઃ-વંશસ્ય ક્ષીરમ્ અસ્તિ સ્વરૂપમ્ અસ્યાઃ,
ગૌરાદિઃ-વાંસમાંથી જે ક્ષીર વહે છે, તે જેનું સ્વરૂપ

७) तेषां तृकक्षीरी-२ सजोयन के पासकपुर

८ वसे ज्ञान-माझशी मन्त्र-वसना-वासना
 उत्पन्न वसे ९ तेथी-वसना-वासना १० वासनापूर

६. श्रमणं शुभं शरणं न इति श्रुत्वा-श्रमणी
 शोभायां वा स्तुष्यति-१ श्रमणीयादिषु स्तु-
 त्तवत् प्रोत्साहयतीति तेन च श्रमणाय शोभा ८ तेषां
 श्रमण-वृत्तिसंभवे ६ वास्तव्यपुत्रे

१० संस्कृत शास्त्रम् अस्ति एवम् मया ग्रन्था गौरवि-
वाञ्छन्ती स्त्री स्नेहवत्प्रेमया तेनोपगच्छतीति वदन्तीति-
वदन्तीति वदन्तीति वदन्तीति वदन्तीति वदन्तीति

૧૧ પેન્નો-દેવ મવા-તેવ મવા' હાલના અભ્યાસ-
ત્વાદુ દીન-વાસુદા ૪/ ઈત્યમ આપ છે તે પૈશ્વરી-
વલ્લભાચન-વાસકપુર

૧૮. રાજાજી કપૂર રાજકપૂ મ-વાસનું તે કપૂર
કોવાલ ૭ તમા વસકપૂર-વાસકપૂર

व शसोऽयनना गुप्ता

तैराजा बृहजी बुण्या बल्या स्वाही न शीतला ।
सुण्याकासुन्यरजासुन्यपितासुन्यमाया ।

हरिकृष्ण दर्शन प्राप्त्य कथाया वातावरणमस्मिन् ३२२१
मन्त्र-ब्रह्मा ब्रह्मी ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्मी न
छिन्त्या (सती) च वाचमन्त्रेण धनुर्विद्यामन्त्रेण
इहो ज्ञेयं पान्द्र न हरिन् वातावरणमिह कथाया न
(मरति) ३

વચ્ચેના વનને વાંસકપૂર ગરીબની ખાતુઓ
ને વધારનાર છે, મૈથુનની ચક્ષિ આખનાર છે,
અળ આપે છે, મહુર છે, ઠડું છે અને તરશ,
ઉપરસ, નવર, શ્યામ, કાલ, પિત્ત, રુદિરના
ફરક, હમણો, કોઠ, મજી, પાતુરોત્ર તથા
વાયુના રોગને મટાડે છે અને હયાથ-વૃશ
સ્વયંથી દોષ છે ૧૧૧

સમુદકીજન્ય નામઃ નામઃ મૂલ્યઃ

समुद्रप्रेत वेत्तव्यं हिन्दुर्योऽम्बिककल्पया ।
समुद्रप्रेतव्या गो सेवता दीनवत्कर ।

[illegible]

અમુકદેન,^૧ દેન,^૨ વિદીર^૩ અને અગિય

કર, * જ્યેષ્ઠ શ્રી સમુદ્રીજીના* સ્વરૂપ નામો
છે. સમુદ્રીજી નેત્રને દિતકારી છે, મળને
ભિષેકનાર છે, શીતલ છે, સચ્ચ છે, તૃણ રસ
વાણ છે અને વિધ, પિત્ત, કાનના દરદ તથા
કફને મટાડે છે અને હલક છે ૧૧૨

૧ સમ્યક્ ઉપતિ-દિવસિ-સ્થાવિઃ' (ગુ. ૫-૧૩) કલિ ગ્ઠ અથવા સમર્પણા ઉપાસનાવિદેષ મરિમ્ન સ ચક્ષુઃ શ્વ મુરવા-અર્થવા. વર્તેત્તે સ્થિતિ મુદ્ધા-સ્થાવણ વર્તેત્તે વાસુના સ્થિતિ કેન-સ્થાવણ વર્તેત્તે વર્તેત્તે' સ્થિતિ ઉપાસિ વાસુ સમુદ્ધાવણ સ્થાવણ-ને સ્થાવિ રીતે બીજાથ ધરાવે છે, અથવા એવા બીજા જાતના જાણના પ્રાપ્તિમા સ્થાવિ રીતે રહે છે અથવા ને જરૂર મર્યાદામાં રહે છે એવા સમુદ્ધાવણ ને સ્થિતિ છે તેથી સમુદ્ધાવણ-સમુદ્ધાવણ.

३. विष्णु, इति शब्दम ईरपनि ईर कौ शब्द
न अन्तु कन्तु वा ने ि ई अने अवात्त परारे
छ, तेथी ि ईर-सुभ-नील.

૪ આપ વીચ્છાત્ત ઇચ્છિન્ત્વ ઇતિ ઇચ્છિન્ત- વ્યવસ્થા-
વિચારણે ચ ઇતિ જ્ઞાન કિ-રેખા પાણી ધરત
કરતી છે, તે અવિચાર ઇચ્છિન્ત સમુદાય અને કે-વલક
કવચિત્ત પદસિદ્ધિવ્યવસ્થા કદા કેન કલેન કવચિન્તિત-વિચારણે
કદા કવચ વર્તી કદા વીચ્છિન્તી પદ વિચારી કવચે
આવર્તિત વ્યવસ્થા ઇતિ જ્ઞાન, અવચે કદા જ્ઞાન-મનસા તો
આમ આપ છે અથવા પાણીમાંથી જે તીવરો ઉત્તે
કદ સમુદાયને તાણે કદ લાગ, તે અવિચાર-સમુદાય કિ-

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਭਾਸ਼

जापन रिको मेव काकोम्यो अविबुद्धे ।
अधर्याऽधर्मिर्नृप्यै कथितव्यः कथितम् ॥११॥
अथवा—अथवा मया मेव कथितो लोकोक्तिः
इति अर्थम् इव अथावा वाच्यं इति कथम् ॥

જ્યારે, તપશ્ચક્ર, મેઢા, મહામેઢા, કાઠોલી,
મીરકાઠોલી, સ્પદિ અને વૃદિ, જે જ્યાં
ભૌતિકજ્ઞો મળીને જલકર્મગાં માલ છે, એ
ત્યારે જ્યાં મુનિજ્ઞોએ રહેલ છે ૧૧૩

१. घटाना इत्यादी मंत्र अर्थात् इत्यादि इत्यादि
मंत्रांना वा अर्थात्. ते वाच्य वेदांगानां मंत्रां इत्यादि

४ सुमुत्तर्थादिताम्य का इति का
विद्यते तथैव वचनां शरीर इति वना यत्र
तथा भूतानां वयमेव ।

નૈવેગઃ-વૃજ્યતે વૃજ્યતે-નિજાર્તયમિતિ ત્વેઃ. આટકવર્ગો વર્ગઃ-આટકવર્ગઃ-આટક દ્રવ્યોનો સમુદાય અને તે ૩૫ ને વર્ગ. તે આટકવર્ગ.

અપ્પવર્ગના ગુણો

અપ્પવર્ગ હિમઃ સ્વાહુર્જ્જ્ઞઃ શુક્લો ગુરુઃ ।

મદ્રસન્ધાનકૃત્કામયલાસચલવર્ચનઃ ।

વાતપિત્તાત્તદ્દાહજ્વરમેહક્ષયપ્રપુત્ત ॥ ૧૧૪ ॥

અન્યથા-અપ્પવર્ગઃ હિમઃ સ્વાહુઃ ઘૃઢ્ઞઃ શુક્લઃ ગુરુઃ મદ્રસન્ધાનકૃત્ કામયલાસચલવર્ચનઃ વાતપિત્તાત્તદ્દાહજ્વરમેહક્ષયપ્રપુત્ત (અસ્તિ) ॥

એ આટકવર્ગ શીતળ છે, મધુર છે, શરીરનાં તત્ત્વોને વધારનાર છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ભારે છે, ભાંગી ગયેલાને સાંધ નાર છે; કામ, કષ્ટ તથા બળને વધારનાર છે; તેમ જ વાયુ, પિત્ત, કોહીવિકાર, તરશ, બળ-તરશ, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો રોગ મટાડે છે. ૧૧૪

છવક તથા ઋપભક્તની ઉત્પત્તિ વગેરે જીવકર્મકો ઝેરો હિમાદ્રિશિખરોદ્ભવો ।

રસોત્તમકન્દવત્કન્દો નિઃસારો સૂક્ષ્મપત્રકો ॥ ૧૧૫ ॥

અન્યથા-જીવકર્મકો હિમાદ્રિશિખરોદ્ભવો રસોત્તમકન્દવત્ નિઃસારો સૂક્ષ્મપત્રકો કન્દો (સ્તઃ) ॥

છવક અને ઋપભક્ત-એ બે હિમાલયના શિખરમાં ઉત્પન્ન થાય છે; એ બેય લક્ષણના કંદની પેઠે અંદર ગર્ભ વગરના અને ઝીણાં પાંદડાંવાળા કંદ હોય છે. ૧૧૫

જીવકઃ કૂર્ચકાકાર ઋપમો વૃષ્ટજ્ઞવત્ ।

જીવકો મધુરજ્ઞો હસ્તાક્ષઃ કૂર્ચશીર્ષકઃ ॥ ૧૧૬ ॥

ઋપમો વૃષ્ટમો ધીરો વિપ્રાળો દ્રાક્ષ इत्यपि ।

જીવકર્મકો વલ્યો શીતો શુક્લકમ્પદો ।

મધુરો પિત્તદાહાસકાર્શ્વવાતક્ષયાપહો ॥ ૧૧૭ ॥

અન્યથા-જીવકઃ કૂર્ચકાકારઃ (ભવતિ). ઋપમઃ (ચ) વૃષ્ટજ્ઞવત્ (ભવતિ); જીવકઃ મધુરજ્ઞઃ હસ્તાક્ષઃ કૂર્ચશીર્ષકઃ (હિતિ તસ્ય નામાનિ); ઋપમઃ વૃષ્ટમઃ ધીરઃ વિપ્રાળઃ દ્રાક્ષઃ इत्यपि (ઋપમસ્ય નામાનિ સન્તિ, તયોઽય ગુણાઃ-) જીવકર્મકો વલ્યો શીતો શુક્લકમ્પદો મધુરો પિત્તદાહાસકાર્શ્વવાતક્ષયાપહો (સ્તઃ) ॥

છવકનો આકાર કુચ્ચા જેવો અને ઋપભક્તનો આકાર બળહનાં શીંગડાં જેવો હોય છે. છવક,^૧ મધુરશૂગ,^૨ હસ્વાંગ^૩ અને કૂર્ચ-શીર્ષક^૪ એટલાં છવકનાં; તેમજ ઋપભ,^૫

વૃષભ,^૬ ધીર,^૭ વિપ્રાળ,^૮ અને દ્રાક્ષ^૯ એવાં પણ ઋપભક્તનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ બંને કંદ બળ આપનાર, કંડા, વીર્યને તથા કષ્ટને વધારનાર, મધુર હોઈ પિત્ત, કોહ, રુધિરનાં દરદ, દૂબળાપણું, વાયુ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

૧. જીવયતિ-પ્રાણાન્ ધારયતિ રંગિણાં દોદાન્-નાશનદારેતિ જીવકઃ; જીવ પ્રાણધારણે-इति ण्यन्ताद्-पुल्ल-शगीश्राना दुग्धंणफणाना नाश करी ते द्राश ते आने ण्वाडे-प्राण धारण करायें છે. તેથી છવક.

૨. મધુરે ઝાંતસ્ય સઃ-જેનો અગ્રભાગ મીઠા હોય છે. તેથી મધુરશૂગ-છવક.

૩. હસ્વમ્ ઝાંતસ્ય સઃ-જેનું કંદ ટૂંકું હોય છે. તેથી હસ્વાંગ-છવક.

૪. કૂર્ચકાર શીર્ષ યસ્ય સઃ-જેની ટોચ કુચ્ચા જેવા આકારની હોય છે. તેથી કૂર્ચશીર્ષક-છવક.

૫. ઋપતિ-મચ્છતિ શરીરાન્તર્વલપ્રદાનાર્થમ્ इति ઋપમઃ-ઋપો ગત્તો, 'ઋપિવૃષિમ્ણં કિન્' इत्याणादिकः धमन्प्रत्ययः-જે શરીરનાં અંદર બળ આપવા પ્રવેશે છે, તેથી ઋપભ.

૬. વર્પતિ-સિન્નતિ દેહે વીર્યકપાદીન્ इति વૃષમઃ-વૃષુ લેચને, અત્રાપિ પૂર્વસંજ્ઞાનાદિરમચ્-શરીરમાં જે વીર્ય. કષ્ટ આદિને સીંચે છે, તેથી વૃષભ-ઋપભ.

૭. દધાતિ-ધારયતિ પોષયતિ ચ દેહમ્-વલાદિ-વર્ધનેન, હુધાન્ ધારણપોષણાઃ-इति धातोः 'सुसधाञ् गृविभ्यः क्लृ' इत्याणादिः कन् प्रत्ययः, હુમાસ્યેતીત્વં ચ-શરીરનું બળ વગેરે વધારી જે ધારણ-પોષણ કરે છે, તેથી ધીર-ઋપભ.

૮. વ્યસ્તિ-વિશેષેણ ભવતિ વલવીર્યાદિવર્ધનઃ દેહ इति विपाणः-વિપુર્વકાદ્ અસ મુચિ 'વાનશ્'-(૩-૨-૧૨૯) असोरक्षोपः, 'उपसर्गप्रदुर्' इति पत्वम्-જે શરીરમાં બળ, વીર્ય આદિને વધારનાર થાય છે, તેથી વિપ્રાળ-ઋપભ.

૯. દ્રાક્ષ્યતે-કાઠક્ષ્યતે સર્વેમધુરત્વાત इति द्राक्षः. દ્રાક્ષિકાક્ષ્યાયામ્, કર્મેણિ घञ्-મધુર હોવાથી જેને સર્વ લોકો ઇચ્છે છે, તેથી દ્રાક્ષ-ઋપભ.

મેદા તથા મહામેદાની ઉત્પત્તિ, નામો, ગુણો મહામેદામિઘઃ કન્દો મોરજ્ઞાદો પ્રજાયતે ।

મહામેદા લ્હનીમેદા સ્યાદિત્યુક્તં મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અન્યથા-મહામેદામિઘઃ કન્દઃ મોરજ્ઞાદો જાયતે; મહામેદા લ્હનીમેદા સ્યાત્ इति मुनीश्वरैः उक्तम् (अस्ति) ॥

મહામેદા નામનો કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમાં થાય છે અને એ મહામેદા ખાણુમાં

જ ઘનારી મેદા હોય છે, જોમ મોટા અનિ
જોજો ઠણું છે. ૧૧૮

शुद्धार्द्रकर्मिणः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ।
 मूलेमेदामिधो ह्येषो मेदालक्षणमुच्यते ॥११॥
 शुद्धकन्दो मूलच्छेदो मेदोऽधामुमिषः क्षयेत् ।
 यः स मेवेति विज्ञेयो जिह्वासातत्परिर्बन्धः ॥१२॥
 मण्डवः शुद्धार्द्रकर्मिणः सुपाण्डुरः लताजातः कन्दः
 मूलेमेदामिधः ह्येषः, (अथ) मेदालक्षणम् उच्यते ॥
 यः शुद्धकन्दः मूलच्छेदः (अन्) मेदोऽधाम् इव
 क्षयेत्, स जिह्वासातत्परिर्बन्धः मेदा इति विज्ञेयः ॥

પોળા-કૂણા ગાદુ જેવો બહુ જ પોળો
જાને વેલામાં જે થાય છે, તે મહામેદા
નામનો કદ બધવો હવે મેદાનુ લક્ષણ
કહીએ છીએ, જે પોળો કદ નબળી કપાઈ
બધ જેવો જાને મેદાનાનુ જેવો રસ ઝસો
હોય, તેને ખિસાસામાં વતપર લોકોએ મેદા
બધવો ૧૧૬, ૧૨૦

शास्त्रपणीं मणिचिह्नम् । मेधा मेदोद्भवः प्रवृत्तः ।
मन्त्रमेधा वस्तुविद्यया विदन्ती देवता मणि ॥२२॥
अथवा—(अथ तस्या नामानि—) अन्तर्यामी मणि-
विद्या मेधा मेदोद्भवः अथवा, मन्त्रमेधा वस्तुविद्यया
विदन्ती देवता मणि ॥

શસ્ત્રપર્ણી,^૧ મણિચિદ્રા,^૨ મેઘા,^૩ મેઘો
ફલવા^૪ અને અધ્વરા^૫ એટલાં મેઘાના અને
મહામેઘા,^૬ વસુચિદ્રા,^૭ વિંદી,^૮ દેવવા^૯
અને મણિ^{૧૦} એટલા મહામેઘાના સંસ્કૃત
નામે છે ૧૨૧

૧. સહનિ-વચનની ધરીપત્રો ફરિ સમ્ભ-સાગમિ,
 કાલ પત્રો, અપાસિલના કદ્દ સમ્ભ હવ પર્વે વચ્ચે
 સમ-પાસકાન-૦' ફરિ ઝાલુ-એ સરીર વચેરેમાં પેટી
 જાય છે, તે સમ્ભ-પાણ વચેરે, જેનું પાણુ એ
 સમ્ભ જેવું હોય છે, તેથી સમ્ભપણી-એક.

‘इन्’-(४-११६) औनादि, मय इव श्रियादि यन्ता
सा-नेभ्यं भव्यु नेवा छिदो दोष ७ तेशी भजि
छिदा-मे१६

૩ મારન્ મલિ જન્વા-જન્મભયપૂ-ચાન્ દેવપિ-
ત્રિપણિ-મેરોપણિ। જ્ઞાનિ રણે વા, જન્મ-જેભાં મદ
ધાન્ દેવ ઇ જન્મવા મદ ધાન્ જોવા રસને ન
અરે ઇ, તેથી-મેદા

यस्या शिवस्य सा-भद्रा-भद्रा-भद्रा नन्वा रत्न
नन्वाभी उत्पत्ति भवति तेन भवति नन्वा भवति
भद्रा उत्पत्ति भवति ७, तेन भद्रा भवति-भद्रा

૫. ય વારસિ-ઘોડિયે મ કરોસિ હેવિલ શા, ન
ઘોડિયે-અનુ, સદા મજાન-હોતોમર્તી ઠસિ-દારસિ
શીડતરખાઈ વર્ષનેમ-દાદને-‘મજાડોડુપસને ક’-સેવેશી
ને કુટિલતા અજવા વેપરીત્ય કસ્ટી નથી તેમજ
શરીરનાં તત્ત્વોને વધારી સોતસૂપ માંડને ને
વ્યવસ્થિત કરી આપે છે, તેથી અધરા-જેલ.

૬ મહત્તી જાણી મેદા-મેદી મેદા તે મહામેદ
૭ વસુ દાસ શિવં કર્યા-જેમા મહિષ કર્યા
જીવ હોય છે, તેથી વસુધિકા-મહામેદ

૮ જાવ દાખા વસાવા સાન્નેમા ખસુ પડી
હોય છે, તેથી ત્રિદન્તી-મહામેદા.

६ शीघ्रसि-प्रकाशते मातुर्नाशितैर्दोषैर्मि-
श्रितैः-पञ्चपु, एव स्वार्थे एङ् (५,४,१०)-
अधुरता ग्राहि भुञ्जेथी न देवी कश्चि प्रभाते के,
तेथी देवता-अक्षमेड।

૧૦ મધ્યસ્થ-શુદ્ધિ ૧૫ દિવસ પહેલાં જ ને કડીમાં
મિલતો જેવી કડીવાળા છે, તેથી મધ્ય-મહાભક્ત

विद्याभ्यासं गुरुं स्वाध्यायं कुर्यात् स्तव्यं कथाप्रसङ्गम् ।
 ईश्वरं शीतलं विमलकण्ठावतम् ॥ १२२ ॥
 मन्त्रः—(सोमो भूया) मेरासुं गुरुं स्वाध्यायं
 कुर्यात् कथाप्रसङ्गं शीतलं विमलकण्ठावतम् ॥
 (मन्त्रः) ॥

જાને મેઘાઓ બારે, મધુર, મિલનનું ભજ
જાવણ વધાવણ, હરે હરનાર
શરણે ત્વેને વધાવણ તથા શીતલ છે
જાને પાણી પીવડે શરણે તથા વાનુશી કવેલા
વાવને મધુર છે ૧૨૨

કાકોશ્વર અને દસીશ્વર કાકોશ્વરીની કિર્તિ,
નામો લાગ્યા ગુણા

जायते कीरकाकोली महाप्रदो-प्रस्थले ।
 तत्र स्थाप्यीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥१३॥
 मन्मथ-मन्मथोद-प्रस्थले वीरकाकोली जायते व
 वीरकाकोली स्थाप्य तत्र काकोली जायते ॥

જ્યા મહામિત્ર ઉપલ્લ યાય છે, ત્યાં જ
શિરમોહી યાય છે અને જ્યાં શિરમોહી
યાય છે ત્યાં મોહી યાય છે ૧૨૩

गीर्वाणसदृशः कम्प्यः क्षीरं दधति मन्थयान् ।
हस्तेन ग्रीष्मः शरीरे - गोष्ठिनि - मे मन्थय

અન્યય:-પીવરીસદશઃ ગન્ધવાન્ (યઃ) કન્દઃ ક્ષીર
વૃત્તિ, સઃ ક્ષીરકાકોલી પ્રોક્તઃ, (અથ) કાકોલીલિઙ્ગમ્
ઉચ્યતે ॥

ક્ષીરકાકોલીનો કંદ આસોંદ જેવો હોય
છે, ગંધવાળો હોય છે અને તેમાંથી દૂધ
ઝર્યા કરે છે. હવે કાકોલીનું લક્ષણ કહીએ
છીએ. ૧૨૪

યથા સ્યાત્ક્ષીરકાકોલી કાકોલ્યપિ તથા ભવેત્ ।
एषा किञ्चिद्भवेत्कृष्णा मेदोऽयमुभयोरपि ॥૧૨૫॥

અન્યય:-યથા ક્ષીરકાકોલી સ્યાત્ તથા કાકોલી
અપિ ભવેત્, એષા કિન્ચિત્ કૃષ્ણા ભવેત્, અયમ્ ઉભયોઃ
અપિ મેદઃ (કથિતઃ) ॥

જેવી ક્ષીરકાકોલી હોય છે તેવી જ કાકોલી
પણ હોય છે, પરંતુ કાકોલી કાંઈક કાળી
હોય છે; એટલો તે ઊંચમાં તક્ષવત છે. ૧૨૫
કાકોલી વાયસોલી ચ વીરા કાયસ્થિકા તથા ।
સા શુક્લ ક્ષીરકાકોલી વયસ્થા ક્ષીરવલ્લિકા ॥૧૨૬
કથિતા ક્ષીરિણી ધોરા ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની ।
કાકોલીયુગલં શીતં શુક્લં મધુરં ગુરુ ।

वृंहणं वातदाहासपित्तशोषज्वरापहम् ॥ ૧૨૭ ॥

અન્યય:-કાકોલી વાયસોલી ચ વીરા તથા કાય-
સ્થિકા (એતાનિ નામાનિ); (યા) શુક્લા સા ક્ષીરકાકોલી
વયસ્થા ક્ષીરવલ્લિકા ક્ષીરિણી ધારા ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની
(ઈતિ નામભિઃ) કથિતા । કાકોલીયુગલં શીતં શુક્લં
મધુરં ગુરુ વૃંહણં વાતદાહાસપિત્તશોષજ્વરાપહમ્ (જ્ઞેયમ્) ॥

કાકોલી,^૧ વાયસોલી,^૨ વીરા^૩ અને કાય-
સ્થિકા^૪ એટલાં કાકોલીનાં નામે છે; જે કાકોલી
ધોળી હોય તે ક્ષીરકાકોલી,^૫ વયસ્થા,^૬ ક્ષીર-
વલ્લિકા,^૭ ક્ષીરિણી,^૮ ધારા,^૯ ક્ષીરશુક્લા^{૧૦} અને
પયસ્વિની^{૧૧} કહેવાય છે. બંને કાકોલી
ઠંડી છે, વીર્યને વધારનાર છે, મધુર છે,
ભારે છે, શરીરની ધાતુઓને વધારે છે
અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત રોગ, શોષ
તથા તાવને મટાડે છે. ૧૨૬, ૧૨૭

૧. કાક્યતિ-લોહપતાં કારયતિ જનાનાં માધુર્યાદિ-
ગુણઃ-કક લૌલ્યે-વાહુલકાદોલચ ડગાદિઃ જાતિત્વાદ્
હીપ્-માધુર્ય આદિ ગુણોને લીધે લોકોને જે લલચાવે
છે, તેથી-કાકોલી.

૨ વયન્તે-ગચ્છન્તિ આકારો શીઘ્રમિતિ-વાયસાઃ-
વય ગતૌ-‘વયધ્વ’ इत्यौणादिरसच्, વાયસાન્ ઓલબ્ધતિ-

उत्क्षिपति, ઓલહિ ઉત્ક્ષેપણે-‘અન્યેભ્યોઽપિ’ (૩, ૨, ૧૦૧)
इति डः, શકન્ધ્વાદિઃ-કાગડાઓને જે ઉંચે ઉછાળે-
હૂર રાખે છે, તેથી વાયસોલી-કાકોલી.

૩. વિશેષેણ હૈતે દેર્યતિ વા શરીરધાતુવૃદ્ધયે-
वि-ईर गतौ, ‘इयुपधे’તિ કઃ-ટાપ્-શરીરની ધાતુઓને
વધારવા જે ખાસ વધારે ગતિ કરે છે, તેથી
વીરા-કાકોલી.

૪. કાયઃ તિષ્ઠતિ અનયા વીર્યવર્ધકત્વાત્, સ્થાધાતોઃ
घनर्थे कः-કાયસ્થા એવ કાયસ્થિકા-વીર્યવર્ધક હોવાને
લીધે જેનાથી શરીર ટકાઉ બને છે, તેથી કાયસ્થિકા-
કાકોલી.

૫. ક્ષીરેણ યુક્તા કાકોલી-શાકપાર્થિવાદિઃ-ક્ષીર
ઝર્યા કરે એવી જે કાકોલી, તે ક્ષીરકાકોલી.

૬. વયસિ સ્થાયતે અનયા. વયઃ તિષ્ઠતિ વા અસ્થાઃ
सेवनात् जनस्य, ધનર્થે कः-જેના સેવનથી માણસ
ઉંમરમાં ટકી રહે છે અથવા જેનાથી ઉંમર ટકી રહે
છે, તેથી વયસ્થા-ધોળી કાકોલી.

૭. ક્ષીરસ્ય વલ્લી इव-इवायें कन्-દૂધની બાણે
વેલ હોય, તેમ દૂધ જેવું ક્ષીર ઝરે છે, તેથી
ક્ષીરવલ્લી-ધોળી કાકોલી.

૮. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્થાઃ, ‘અત્ત ઇનિભ્નો’-હતિ
इन्-નાન્તત્વાદ્ હીપ્-જેમાં દૂધ જેવું ક્ષીર હોય છે,
તેથી ક્ષીરિણી-ધોળી કાકોલી.

૯. ધાર્યતે અનયા ક્ષીરં માધુર્યાદિગુણચેતિ ધારા-
જે દૂધ જેવું છીર ધારણ કરે છે તેમ જ મધુરતા
આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી ધારા-ક્ષીરકાકોલી.

૧૦. ક્ષીરં શુક્લં યસ્થાઃ, ક્ષીરેણ શુક્લા વા-જેવું
ક્ષીર દૂધ જેવું સફેદ હોય છે અથવા દૂધ જેવા ક્ષીરને
લીધે જે સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા-ક્ષીરકાકોલી.

૧૧. પ્રશસ્તં પયઃ અસ્તિ અસ્થાઃ-‘અસ્માયામેધા’-
इति प्राशस्त्ये विन्-જેવું ક્ષીરરૂપી દૂધ ઉત્તમ હોય છે.
તેથી પયસ્વિની-ક્ષીરકાકોલી.

ऋद्धि तथा वृद्धिनी उत्पत्ति, નામે તથા ગુણો
ऋद्धिर्बृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशलाचले ।

શ્વેતલોમાન્વિતઃ કન્દો લતાજાતઃ સરન્ધ્રકઃ ॥૧૨૮
સ યવ ઋद्धिर्बृद्धिश्च मेदमन्येतयोर्बुधे ।

તૂલ્યનિયસમા ઋद्धिર્વામાવર્તેફલા ચ સા ॥૧૨૯
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धियुग्मं सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वये द्वे ॥૧૩૦

અન્યય:-ઋद्धिઃ ચ વૃद्धિઃ દ્વૌ કન્દૌ કોશલાચલે
भवतः, (યઃ) લતાજાતઃ સરન્ધ્રકઃ કન્દઃ શ્વેતલો-
માન્વિતઃ સઃ એવ ઋद्धिઃ ચ વૃद्धिઃ (કથ્યતે); પૃત્યોઃ

(ઈતિ નામાનિ । અન્યત્ ક્ષીતનકં તોયે (ભવતિ), તત્તુ મધુલિકા ભવેત્ ॥ (ગુણાથ-) યદ્દી હિમા ગુરુઃ સ્વાદ્વી ચક્ષુઃ પલયનકૃત્ મુક્તિયા શુક્લમ્ કેદ્યા સ્વર્ચા પિતા- નિલાલ્બજિત્ વ્રણશોધવિષચ્છર્દિતૃણામ્લનિલ્લયાપહા (ભવતિ)

યદ્દી,^૧ મધુ,^૨ યદ્દીમધુક^૩ અને ક્ષી- તક^૪ એટલાં જેઠીમધનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીમાં પણ એક જાતનું જેઠીમધ થાય છે, તે મધુલિકા^૫ કહેવાય છે. જેઠીમધ^૬ ઠંડું છે, ભારે છે, મધુર છે, નેત્રને હિતકારી છે, બળ તથા વર્ષુ માટે ઉત્તમ છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્યને વધારનાર છે, કેશને તથા સ્વરને હિતકારી છે અને પિત્ત, વાયુ, લોહીના બગાડ, વ્રણ, સોજો, ઝેર, ઊલટી, તરશ. ગ્લાનિ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૩૬

૧. યદ્દન્તે-પૂજયન્તિ યદ્યા યાં ગુર્ણઃ-યદ્દ પૂજા- યામ્, ક્ષિન્ (૨.૨, ૧૭૪) યદ્દા યજન્તિ-પૂજયન્તિ યાં મિષજાં માધુર્યાદિગુણહેતુના. યજેર્ગહુલકાત્ તિઃ, ઉચ્ચોઃ ‘કૃદિકારાદ્કનિઃ’ ઇતિ વા કીપ્-જેને યદ્દો માધુર્ય આદિ ગુણોઽપ કારણથી પૂજે છે-વખાણે છે, તેથી યદ્દી-જેઠીમધ.

૨. મન્યતે-જ્ઞાયતે ગુણવિશેષેણ, મન જ્ઞાને-‘કલિ- પાટિન્’ ઇત્યુનાદિઃ ડઃ, ઘઘ-વિશેષ ગુણોથી જે જાણાય- જોણખાય છે, તેથી મધુ-જેઠીમધ.

૩. યદ્દી મધુ હવ અસ્થાઃ, કપ્ (૫-૪-૧૫૪) જેની લાકડી મધ જેવી મીઠી હોય છે, તે યદ્દીમધુક- જેઠીમધ.

૪. ક્ષીવ્યતે ઇતિ ક્ષીવમ્, ક્ષીવ્ અધાર્થ, માવે કઃ, આગમશાસ્ત્રમનિત્યમ્-ઈતિ દ્વિમાવઃ, ક્ષીતમ્ અધાર્થ કલતિ-ક્ષિપતિ કૃષ્યત્વાત્, કલ ક્ષેપે-‘અન્યેભ્યોઽપિ દસ્યતે’ ઇતિ ડઃ, યદ્દા સંપદાદિત્વાત્ ક્ષિપ્-વાહુલકાદ્ વલોપઃ, ક્ષી- ક્ષીવત્વં તકતિ-હસતિ કૃષ્યત્વાદેવ, તક હસને-મૂલવિમુજા- દિત્વાત્ કઃ-જે વૃષ્ય એટલે વીર્યવધક હોવાથી નપું-

× સુશ્રુતસંહિતામાં જેઠીમધને કફહર, મેદહર, દીપક, અને શુભ્રાદિ રોગહર ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેને કાંતિકર, (કાંતિ સુધારનાર) કંદહિતકર (રાગ સુધારનાર) દાહ પ્રશમન (દાહની શાંતિ કરનાર) રક્તશુદ્ધિકર (લોહી સુધારનાર) તથા કંડૂઘ્ન (ચામડી ઉપર પિત્તની ફેાહીઓ થઈ ખરજ આવે છે તેને શમાવનાર) ગણેલ છે; વળી તેને ચીકણું, ઠંડું અને-ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી કહેલ છે.

સકતાને દૂર કરે છે, તેથી ક્ષીતક-જેઠીમધ.

૫. મધુ લાતિ-ગૃહ્ણતિ, દદાતિ વા-‘ઘાતોઽનુપસર્ગે’ ઇતિ કઃ-અન્યેવામપિ-૬.૨, ૧૩૭ ઇતિ લીધે-જે મીઠાશ સ્વીકારે છે અથવા આપે છે. તેથી મધુલિકા-પાણી- માં થતું એક જાતનું જેઠીમધ.

કપિલાનાં નામો તથા ગુણો
કામ્પિલ્લઃ કર્કશાશ્ચન્દ્રો રક્તાક્ષો રોચનોઽપિ ચ ।
કામ્પિલ્લઃ કામ્પિત્તાસ્રકૃમિગુલ્મોદરવ્રણાન્ ।

હન્તિ રેચી કદૃળાશ્ચ મેહાનાહવિપાક્ષમનુત્ ॥૧૩૭॥

અન્યઃ-કામ્પિલ્લઃ કર્કશઃ ચન્દ્રઃ રક્તાક્ષઃ અપિ ચ રોચનઃ (ઇતિ નામાનિ. ગુણાથ-) કામ્પિલ્લઃ કામ્પિતાસ્ર- કૃમિગુલ્મોદરવ્રણાન્ હન્તિ, રેચી ચ કદૃળાઃ (સન્) મેહાનાહવિપાક્ષમનુત્ (અસ્તિ) ॥

કાંપિલ્લ,^૧ કર્કશ,^૨ ચન્દ્ર,^૩ રક્તાંગ^૪ અને રોચન^૫ એટલાં કપિલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કપિલો રેચક છે, કડવો છે, ગરમ છે અને કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, કૃમિ, ગોળો, પેટના રોગ, વ્રણ, પ્રમેહ, આક્રેશ, ઝેર તથા પથરીને મટાડે છે. ૧૩૭

૧. કમ્પિલાયા અદૂરમવઃ, યદ્દા કમ્પતે જનો યસ્ય સેવને કદુરવાત્-કપિ કિંચિચ્ચલને, વાહુલકાદિઃ, કમ્પિલ્લઃ એવ કામ્પિલ્લઃ-વ્રજાધ્ય-કમ્પિલ્લા નગરી કે નદીની નજીકમાં થાય છે અથવા જેનું સેવન કરતી વખતે કડવાશને લીધે માણસ લગાર કંપી જાય છે, તેથી કામ્પિલ્લ-કપિલો.

૨. કૃણાતિ-હિનસ્તિ કામ્પિત્તરુધિરવિકારાદીન્-ઈતિ કદ્-‘અન્યેભ્યોઽપિ દસ્યતે’ ઇતિ વિન્, કષ્ટે-ગચ્છતિ શાસ્તિ વા કદૃળતાં રેચકત્વં ચેતિ કશઃ-પચાધન્, કદ્ વાસૌ કશધ્-કર્કશઃ-જે કફ, પિત્ત તથા લોહીવિકાર આદિનો નાશ કરે છે અને કડવાશ, ગરમપણું તથા રેચકપણું સૂચવે છે, તેથી કર્કશ-કપિલો.

૩. ચન્દતિ-આહ્વાદયતિ રોગિણાં ચિન્તં-ચદિ આહ્વા- દને-‘સ્થાયિતલ્લિન્’ ઇત્યૌનાદી રક્-જે રોગીના રોગ મટાડી તેના ચિત્તને આનંદી કરે છે, તેથી ચન્દ્ર-કપિલો.

૪. રક્તમ્ અક્ષં યસ્ય સઃ-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ-કપિલો.

૫. રોચતે-પ્રકાશતે ગુર્ણઃ-‘કૃત્યલ્પુદો વહુલમિ’તિ લ્યુટ્-જે ગુણોથી વધુ પ્રકાશે છે, તેથી રોચન-કપિલો.

ગરમાણાનાં નામો તથા ગુણો
આરવ્વધો-રાંજવૃક્ષઃ શમ્યાકશ્ચતુરજ્જુલઃ ।
આરવતો વ્યાધિઘાતઃ કૃતમાલઃ સુવર્ણકઃ ॥૧૩૮

कर्मिकारो दीर्घकला स्वर्णाङ्गा स्वर्णाम्बुजा ।
 भारयधो गुरुः स्यात्तु गीतला कंसतो गुरुः ॥
 न्यस्तद्रोगपित्तभ्रयातोदापत्तौ नृनकुत्त ।
 तत्पक्षे कंससं दृश्यं कुक्षपित्तकफापहम् ।
 न्वरे नु सततं पथ्यं कोष्ठान्निर्ध्वजं पथम् ॥ १४० ॥

[illegible]

આરજવ, ૧ રાજપૂત, ૧ શામ્બાક, ૧ વાતુ
રજુલ, ૧ આરવલ, ૧ આધિવાલ, ૧ કુવમાલ, ૧
સુવલ્લ, ૧ કલિંકાર, ૧ દીર્ઘેશ, ૧ સ્વલોચ ૧
જને સ્વલોચ ૧ એવા જરમાળના ચરકુત
નામે છે ગરમાળે* બારે છે, મધુર છે, ઠંડો
છે, મળને ખસેડનાર છે અને જ્વર, હૃદય
ના રોગ, પિત્ત, લોહીનો જત્રાડ, વાયુ,
ઉદાવર્ત (આ રોગનું લક્ષણ રોગના અધિ
કારમા ઠંડેવારો) તથા શુક્રને મટાડે છે.
જરમાળનું કળ મળને ખસેડનાર છે, રુચિ
ઉપજાવવાર છે, ઠંડા પિત્ત તથા વાયુને
મટાડનાર છે, વાયુમા તો સર્વકાલે ધમ્મરૂપ
છે અને ઠંડાને બહુ જ સાદું કરનાર છે

१. का-समन्तत्वा रक्ते-सङ्घर्षे-इति आरब्ध-रणे
सङ्ग्रामम्-सङ्घर्षविराजितं हिम् अरार्णं रोमसङ्ग्राममि इस्ति-
कमन्तव्य 'बहुलं तमि इति इन्तेर्वीकोऽनन्त' अन्तर्कोपोऽ
इति अन्तर्कोप-बहु आधमन्तत्वा रक्ते इति अन्तर्कोप-राम
रणे-सङ्घर्षविराजितम् आरब्धं रो मसङ्ग्राममि इस्ति-इति आर
म्भ-रन्ते संपन्नं कुरु क्षेत्रं तो रणमग्नी स कर्तव्यो ३
रणो फलं प्राप्तं करे छे-करी रणं बतौ न नथी,
तेषां आरब्धव्य-अरम्भम्।

૨. ઇચ્છા થાય છે કે જેથી રાજાના પુત્રોને સારું શિક્ષણ મળે અને તેઓ સારી રીતે વ્યવસ્થિત થઈ શકે. આવા કાર્યો માટે જરૂરી સાધનો અને માનવબળની ગેરહાજરીને કારણે આ કાર્ય અસરકારક રહેશે.

• अरुणसंहितामा आने कृष्णसंहिता वस्तुतः
भुक्तसंहितामा कृष्णसंहितामम मध्ये

૩ મૂળમાં અહીં બાવા જય પાંડે મને છે-
 પાંડા. રંગાક રંગાકા-એ રંગેની ભુલપિત ભુલે
 ભુલે છે-સમી-સમોજીનું જાણિ-ગાણિ નુકસા-
 નાન, જાણકુડિયાના ઘોડો-જાણકુડ-એ જાણકુડરી રીતે
 ખીજીની પાંડા મુલોને જાણકુડે છે, તેથી રંગાક-
 જરમાથા-સમજૂ પચક-પાણે ના મન રંગાક-એનો
 પાંડે જાણવા પાંડાનું જીવન થાય છે, તેથી રંગાક-
 તેમ જ રંગ-મુલે પાંડા જાણ-રંગાક-એનો પાંડા
 સમજાડે દેવ છે, તેથી રંગાક-જરમાથા.

४ कठक मनुष्य प्रमाणम् अस्वर्ग्यः, तत्र
 शोणित इकोटि-वस्तुषु - केचि आहुः भारं यत्र
 भाजन्तु होय छ, तेचि आह्वयु तेनु आ होयचि
 ते फलु मरुअच्छ-मरुभाजि.

૫. આરોગ્ય-નિષ્ઠાવતિ મહં સમજાવતી, રોગ
કારણો-વિષ્, વિષ્-આરોગ્ય, તત્ત્વ જાતિ જ્યાં
જ્યાં-રોગ-વિષ્-આરોગ્ય-સત્-પ્રકાર, આરોગ્ય જ્યાં
જ્યાં-આરોગ્ય-રોગ-આરોગ્ય-વિષ્-મજાનું જાતિ કરે
છે, આરોગ્ય-સત્-પ્રકાર-વિષ્-મજાનું જાતિ કરે
વેળી આરોગ્ય-પ્રકાર-વિષ્-મજાનું જાતિ કરે

१ जगदिवासीन् इति-इम विधात्वा-अन्त्य
इत्यस्यो विष्णवा-आविवात्-ताव पत्रे शेवेओ
नाम के ३३ ७. तथा आविवात्-अन्त्ये

૭ જાતા માળ્ય વચ્ચે પુત્રી સ-નેનાં પુષ્પેની
માળ્ય કર્ણ કેવલ છે-નેને પશિખલ પુષ્પો જાને
છે વેધી કુતમાલ-સમાજે.

૮ શુદ્ધ શ્વેતે સ્વ, શુદ્ધ વર્ણાતિ શા કલ્પેત્તે
પાઠઃ-જેની રમ સુદર હોય છે અથવા મીના ધો-
નેનાં પાંદડાં સુદર હોય છે, તેથી પુત્રવત્. અથવા
શુદ્ધ-વર્ણ-માત્રે.

૬. જાતિ-ભેદ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જાતિ-ભેદ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૧૦ શીર્ષાન્નિ પચાન્નિ વસ્તુ ઇ શીર્ષાન્ન-એમ
હવે શાખ્યા હોય છે, તેથી શીર્ષાન્ન-અરમાણ.

૧૧ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે જરૂર, સેવકશ્રી કવિ જી-
જેનું સ્વરૂપ સોના જેવું હોય છે. ક્યારેય જોને સેવક-
શ્રી માણસનું કરીર સોના જેવું દેખાતી વાત છે,
તેથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ-પરમાત્મા.

૧૨. સ્વયમ્ હવ ધૂમ્પતિ સ્વયં ઉચ્ચિત્ત-
બાળેન્નભવે-પોતાનું સેવન કરનારને બારોમ્બ બાપી
સેનાપા નેચા મુશીખિત ને કરે છે, તેથી સ્વયં
બાપ-નરમણી.

કટુનાં નામો તથા ગુણો

કટુવી તુ કટુકા તિક્તા કૃષ્ણમેદા કટુમ્મરા ।
અશોકા મત્સ્યશકલા ચકાક્ષી શકુલાદની ॥૧૪૧
મત્સ્યપિત્તા કાણ્ડરહા રોહિણી કટુરોહિણી ।
કટુવી તુ કટુકા પાકે તિક્તા રૂક્ષા હિમા લઘુઃ ॥
મેદિની દીપની હૃદ્યા કફપિત્તજ્વરાપહા ।
પ્રમેહસ્વાસકાસાસ્ત્રિદાહકુષ્ઠક્રમિપ્રણુત્ ॥૧૪૨॥

અન્યથા:-કટુવી તુ કટુકા તિક્તા કૃષ્ણમેદા કટુ-
મ્મરા અશોકા મત્સ્યશકલા ચકાક્ષી શકુલાદની મત્સ્ય-
પિત્તા કાણ્ડરહા રોહિણી કટુરોહિણી (ઇતિ નામસિઃ
કથ્યતે, ગુણાથ-) કટુવી તુ કટુકા (મત્સ્યપિ) પાકે
તિક્તા રૂક્ષા હિમા લઘુઃ મેદિની દીપની હૃદ્યા કફ-
પિત્તજ્વરાપહા પ્રમેહસ્વાસકાસાસ્ત્રિદાહકુષ્ઠક્રમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

કટુવી,^૧ કટુકા,^૨ તિક્તા,^૩ કૃષ્ણભેદા,^૪
કટુભરા,^૫ અશોકા,^૬ મત્સ્યશકલા,^૭ ચકાક્ષી,^૮
શકુલાદની,^૯ મત્સ્યપિત્તા,^{૧૦} કાંડરુહા,^{૧૧}
રોહિણી^{૧૨} અને કટુરોહિણી,^{૧૩} એટલાં કટુનાં
સંસ્કૃત નામો છે. કટુ કડવા રસવાળું છે,
પાકમાં તીખું છે, રૂક્ષ છે, ઠંડું છે, હલકું
છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર
છે, હૃદયને હિતકારી છે અને કફ, પિત્ત,
જ્વર, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીના રોગ,
ઢાહ, કોઠ તથા કૃમિઓને મટાડે છે.

૧. કટુતિ-આવૃણોતિ રોગમ્-તીક્ષ્ણતયા મુલં વા
'મ્લચ્છિહિ' ઇયમ્ ચકારાદુઃ-ઝોળાદિઃ, 'વોતો ગુણ-
વચનાત્' ઇતિ વા હીપ્-જે રોગને ઢાંકા દે-દાથી
દે અથવા તીક્ષ્ણતાથી મોઢાને વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી
કટુવી-કટુ.

૨. કટુઃ એવ કટુકા-સ્વાર્થે કઃ-કટુકા-કટુ.

૩. તેજયતે સ્મ-તીક્ષ્ણીકુષ્ઠતે સ્મ વહિમ્-તિજ-
નિજાને-'ગલ્યર્થકર્મકે'તિ કર્તરિ કઃ, ટાપ્-જે બદરાગ્નિ-
ને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તિક્તા-કટુ.

૪. કૃષ્ણ-કૃષ્ણવર્ણ મલં મિનત્તિ, કર્મખ્યન્, યદ્વા
કૃષ્ણઃ (વર્ણેન) મેદસ્તેદઃ યસ્યાઃ સા-જે કાળા રંગના
(ખૂબ જૂના) મળને ભેદે-ઉખાડી કાઢે અથવા જેના
કુકડા રંગે કાળા હોય છે, તેથી કૃષ્ણભેદા-કટુ.

૫. કટુ રસં વિમત્તિ-ધારયતિ પાકે 'સંજ્ઞાયાં મૃતૂં'
ઇતિ ચક્ષ્, 'અઘ્નિપત્' ઇતિ મુમ્-જે પાકમાં તીખા
રસને ધારણ કરે છે, તેથી કટુભરા-કટુ.

૬. ન વિધતે રોગસંવધી શોકઃ યસ્યાઃ સેવનાત્-
જેનું સેવન કરવાથી રોગ નિમિત્તે શોક કરવો રહેતો

નથી, તેથી અશોકા-કટુ.

૭. મત્સ્યસ્ય શકલમિવ-તદ્વત્ સ્વાદુત્વાત્-માછલાંનો
બણે દુકડો હોય તેવા સ્વાદવાળું હોય છે, તેથી
મત્સ્યશકલા-કટુ.

૮. ચક્રં-ચક્રાકારમિવ અગ્નિં યસ્યાઃ-ગોરાદિત્વાદ્
હીપ્-જેનો દેખાય ચક્રાકાર હોય છે, તેથી ચકાક્ષી-કટુ.

૯. શકુલૈઃ-મત્સ્યમેદૈઃ અથતે-અત્તેઃ કમણિ લ્યુદ્-
શકુલ નામનાં માછલાં જેને ખાય છે, તેથી
શકુલાદની-કટુ.

૧૦. મત્સ્યાનાં પિત્તમ્ ઇવ-તદ્વત્ સ્વાદુત્વાત્-
માછલાનું બણે પિત્ત હોય એવા સ્વાદવાળું હોય
છે, તેથી મત્સ્યપિત્ત-કટુ.

૧૧. કાણ્ડેન રંહતિ-શુવધેતિ કઃ-ગળખી
વાયવાથી અથવા ગળખીરૂપે જે ઊગે છે, તેથી
કાંડરુહા-કટુ.

૧૨. અવસ્યં રંહતિ તિક્તતયા 'આવદ્યક્ષાધ'ં
ઇતિ ણિનિઃ 'ઋષ્ટ્રેભ્યાં હીપ્'—અવસ્ય કડવાશ સાથે
જ ઊગે છે, તેથી રોહિણી-કટુ.

૧૩. કટુવાસૌ રોહિણી-કટુરોહિણી-અવસ્ય કટુનું
હોઈને જે ઊગે છે, તેથી કટુરોહિણી-કટુ.

કરિયાતાનાં નામો તથા ગુણો

કિરાતતિક્તઃ કૈરાતઃ કટુતિક્તઃ કિરાતકઃ ।
કાણ્ડતિક્તકોઽનાર્થતિક્તકો ભૂનિમ્બઃ રામસેનકઃ ॥૧૪૪
કિરાતકોઽન્યો નૈપાલઃ સોઽર્ધતિક્તકો જ્વરાન્તકઃ ।
કિરાતઃ સારકો રૂક્ષઃ શીતલસ્તિક્તકો લઘુઃ ॥૧૪૫
સન્નિપાતજ્વરશ્વાસકફપિત્તાસ્રદાહનુત્ ।
કાસશોથતૃપાકુષ્ઠજ્વરખનક્રમિપ્રણુત્ ॥૧૪૬॥

અન્યથા:-કિરાતતિક્તઃ, કૈરાતઃ કટુતિક્તઃ કિરાતકઃ
કાણ્ડતિક્તઃ અનાર્થતિક્તઃ ભૂનિમ્બઃ રામસેનકઃ (ઇતિ
નામાનિ) ॥ (યઃ) અન્યઃ નૈપાલઃ કિરાતકઃ (મવતિ),
સઃ અર્ધતિક્તઃ જ્વરાન્તકઃ; (અથ ચ ગુણા-) કિરાતઃ
સારકઃ રૂક્ષઃ શીતલઃ તિલકઃ લઘુઃ (સન્) સન્નિપાત-
જ્વરશ્વાસકફપિત્તાસ્રદાહનુત્ (તથા ચ) કાસશોથતૃપા-
કુષ્ઠજ્વરખનક્રમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

કિરાતતિક્ત,^૧ કૈરાત,^૨ કટુતિક્ત,^૩ કિરા-
તક,^૪ કાંડતિક્ત,^૫ અનાર્થતિક્ત,^૬ ભૂનિમ્બ^૭
અને રામસેનક^૮ એટલાં કરિયાતાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. બીજાં નેપાડી કરિયાતું થાય છે;
તે અર્ધું કટુનું હોય છે અને જ્વરને મટાડે છે.
કરિયાતું દસ્તને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે,
ઠંડું છે; કટુનું છે, હલકું છે અને સન્નિપાત-

બવર, આસ, ઠક, પિત્ત, સેધિશના હરક ઠે ઠાક, ઉધરસ, સોભો, તરશ, ઠોક, તાવ, મડગુમડ-થાવ તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૪૪-૧૪૬

૧. કિરોતરેશ અસ્તિ બન્નત્તમમ્ અવ-મર્જ-અપચ-કિરોત્તમો સિદ્ધિ-એનું જન્મસ્થાન કિરોત હેશ છે અને સ્વાદમાં ને કણુ હોય છે, તેથી કિરોતિકા-કરિવાતું

૨. કિરોતે મવ - 'તજ મવ' હલ્લ-કિરોત હેશમાં ને થાય છે, તેથી કિરોત-કરિવાતું.

૩. કદુ સ્વાર સિદ્ધિ પાકે એસિ કદુવિક - ને સ્વાદમાં કણુ અને પાકમાં વીધું હોય છે, તેથી કદુતિકા-કરિવાતું

૪. કિરોતરેશ બન્નત્તમમ્ અવસાદિ પુષ્કલ કિરોત. એ કિરોત-સ્વાર્થે કન્-કિરોત હેશ નેનું જન્મસ્થાન છે તેથી કિરોત-કરિવાતું

૫. કાલ્લે નિલ્લે વસવ સ - એનું કણુ પથ્થુ કણુ હોય છે, તેથી કાલ્લેતિકા-કરિવાતું.

૬. ન અર્વા અર્વા, અર્વાર્વા-કિરોતમાં પ્રિય અર્વાપ્રિય, અર્વાર્વાપ્રિયમાં સિદ્ધિ-સાત્વાર્થિય - આર્થ નહિ એવા અર્વાવ કિરોત અથવા નિષ્ઠ સોરોને ને પ્રિય હોય છે, તથા પાકમાં વીધું હોય છે, તેથી અર્વાર્વાતિકા-કરિવાતું

૭. મુવ કિમ્મ હવ જમીનો બળે થીંજો હોય તેનું હેવાથી મુનિમ-કરિવાતું

૮. રમ્મે વમરોમેવ, વ - સ્વચીકુચેનના સનિપાત્તવાદિરોમ્મનું પ્રતિ વાર્તિ ર્વિ પમરેનક - 'પ્રતિવિચાર વાતર્થે વલુકમિત્તથે'તિ સિન્નપાત્ત સ્વચ્છ ર્વિ નમ્મપોર્ણ - જીરામચ્છ નેમ વાનરોની સેના કાથે રાત્રીએ સાને સ્થર્થ થર્થ અથા હના, તેમ પોતાના ગુણેથી સેનાસ્થથે ને સનિપાત્તબવર આદિ રોએ સાને સ્થર્થ થર્થ જાય છે-તે રોએને મટાડે છે તેથી રામસેનક-કરિવાતું

ઉદ્ભવનાં નામો

છલ્લ કુલ્લલીયં તુ પવમિન્નપવં તથા ।
કલિહં જાપિ કલિહં તથા મરૂપવં સ્પુતમ્ ૧૧૫૭
અવચ-કુલ્લલીયં તુ કવં તથા હવચમ્ છલ્લમ્,
અપિ જ (ત્વં પવ) કલિહં કલિહં તથા મરૂપવં
સ્પુતમ્ ૧

કુલ્લલીય, ૧ વવ, ૨ ઉદ્ભવ, ૩ કલિહ, ૪ કલિહ ૨ અને મરૂપવ ૫ એટલાં ઉદ્ભવનાં

* સુસુતસ ક્ષિતામાં ઉદ્ભવના નીજ અને અથ

સ સુત નામો છે, એમ (અમરસિદ્ધિ) કહે છે

૧. કુલ્લે-પર્વવ્યાજ જાણત સ્વ- 'છલ્લમ્' એમ; 'પ્રવોચસિત્તપ્પુલ્લસ, કુલ્લસ વીર-કુલ્લવીર-પહાણા સિખર પર ચતા ઉદ્ભવના અર્થનું ને ની હોય છે, તે ઉદ્ભવ

૨. વચાવસાથે વીરે વસ-જવના જેવા થત કારનું ને નિમું હોય છે, તેથી વચ-ઉદ્ભવ

૩. હવચેવન હવચ વચાવ વીર-વચ-ઉદ્ભવ-ઉદ્ભવ નામ પરાવતા રક્ષનું જવ જેવા અર્થાતું ને નિમું, તે ઉદ્ભવ-ઉદ્ભવ

૪. કોવાર્વા કલિ, કુવં કા મલ્લિ ત્રિરોમ્મના રાયસિ કા- 'વ-નામી' 'સ્વિ ક- 'વચ્ચ કિં મિ હુરુ મથે કુમ્-કનિયુમને પદ્ધતી વલે અથા ગાય, અથા તથે હેતોનો નામ ક્રનાર હંપાથી હેતોના અર્થને ખોલી વળે છે, તેથી કલિ-ઉદ્ભવ

૫. કલિહમ્ એ કલિહમ્, કલિહરે કા વસ, મરૂપવ, 'તજ મવ ર્વિ' કલ્-કલિ-તે વ કલિ-અથવા કલિ-હેશમાં ને થાય છે, તેથી કલિ-ઉદ્ભવ

૬. મવ્વનિ-વચ્ચાવ્વે કલોતિ મુત્તવતિ રેતિ મવ્વ, મર્જ જ ત્વં સ્વ મવ્વમ્-કન્નપ્પુકારી તથા મુખમરે જવ નેનું ને નિમું, તે ઉદ્ભવ-ઉદ્ભવ

પન્થિવિન્નસ્ય મામૈવ મલેત્તવમિધાયમ્ ।
પન્થાનીન્નપ્પવાસસ્ય તથા મરૂપવા અપિ ૧૧૫૮
અવચ-કલિ-હવચ ત્વં એ ત્વ- /
મવે, ત્વં પન્થાવિ હવચ ત્વં મરૂપવ એ (કલ્લવે) ૩

(ધન્વંવરિ કહે છે કે) કેઈ રક્ષે ઉદ્ભવ નામો જ ઉદ્ભવના અર્થને કહેનાર થાય છે. જે અર્થના ને રક્ષ થાય છે, તે ઉદ્ભવ અને મરૂપવ પથ્થુ કહેવાય છે ૧૪૮

ને મૂળ વ્યારિનાયક, કુલ્લનાયક, સ્તન્નરોનાયક, આર્થ તિસારનાયક વધુ પેલ છે.

મરૂપવ ક્ષિતામાં આતી કાલ અને નીજને રક્ષ-આધિર, કુલ્લનાયક, કુમિનાયક, વાવિનાયક, સ્તન્નરોનાયક અને અલ્પનિપુન વધુ પેલ છે

કિં હુ વૈષ્ઠ શાસ્ત્રમા આ ગ્રામી ખલ અને બીજ મજા પ્રાચીનકાળથી જાણીએલા છે. મરૂપવ હરદમાં કાલ મુખ્ય હવાય મજા છે બીજ પ્રાચી તાવનાયક અને પેટમાંનાં જવનું કાચી નાજાર ગણાય છે

ઇંદ્રયવના ગુણો

ઇન્દ્રયવં ત્રિદોષમ્ સંગ્રાહિ કટુ શીતલમ્ ।

જ્વરાતિસારરક્તાર્શોવિમિવીસર્પકુષ્ઠનુત્ ।

વીપનં ગુદકીલાસ્ત્રવાતાન્ત્રસ્તેષ્મશૂલજિત્ ॥ ૧૪૯ ॥

અન્વય:-ઇન્દ્રયવં ત્રિદોષમ્ સંગ્રાહિ કટુ શીતલં (સત્) જ્વરાતિસારરક્તાર્શોવિમિવીસર્પકુષ્ઠનુત્ વીપનં ગુદ-કીલાસ્ત્રવાતાન્ત્રસ્તેષ્મશૂલજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઇંદ્રયવ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે, તીખા છે, શીતલ છે અને જ્વર, ઝાડા, ઢોહીનો ખગાડ, અરશ, ઊલટી, રતવા તથા કોઢને મટાડનાર છે; અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તેમ જ શુદ્ધના રોગને, ઢોહીવાને, ઢોહીવાળા કફને તથા શૂળને પણ મટાડે છે. ૧૪૯

મીંઢળનાં નામો

મદનચ્છર્દનઃ પિષ્ડીનટઃ પિષ્ડીતકસ્તથા ।

કરહાટો મધ્યકઃ શલ્યકો વિપપુષ્પકઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અન્વય:-મદનઃ છર્દનઃ પિષ્ડીનટઃ પિષ્ડીતકઃ તથા કરહાટઃ મધ્યકઃ શલ્યકઃ વિપપુષ્પકઃ (ઈતિ નામાનિ) ॥

મદન,^૧ છર્દન,^૨ પિંડીનટ,^૩ પિંડીતક,^૪ કરહાટ,^૫ મરુખક,^૬ શલ્યક^૭ અને વિપ-પુષ્પક^૮ એટલાં મીંઢળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૦

૧. મદં કરોતિ-મદયતિ-હૃદયતિ વા ગ્લપયતિ-નન્ધા-દેલ્યુઃ-જે કફ લાવે, રોમાંચિત કરે અથવા ખેભાન ખનાવે છે. તેથી મદન-મીંઢળ.

૨. છર્દયતિ-વમનં કારયતિ-છર્દં વમન-લ્યુઃ-જે ઊલટી કરાવે છે, તેથી છર્દન-મીંઢળ.

૩. પિષ્ડીં નટયતિ-નર્તયતિ-કર્મણ્યન્-પટાદિઃ-પિંડાકૃતિને નચવે-ધારણ કરે છે, તેથી પિંડીનટ-મીંઢળ.

૪. પિષ્ડીં તનોતિ વિસ્તારયતિ, તન્નુ વિસ્તારે 'અન્વે-મ્બોડવિ,' इति डः-પિંડાકૃતિને વિસ્તારે-ધરે છે, તેથી પિંડીતક-મીંઢળ.

૫. કરં વરકન્યયોઃ હાટયતિ-દીપયતિ લમ્બેલા-યામ્-હટ્ વીમ્-ગિજન્તાત્-કર્મણ્યન્-લગ્ન વખતે વરકન્યાના હાથને દીપાવે છે-શીખાવે છે. તેથી કરહાટ-મીંઢળ.

૬. મદં-નિર્જલપ્રદેશં વાતિ-ગચ્છતિ ગન્ધયતિ વા-નિર્જલ જાયમાનત્વાત્, વા ગતિગન્ધનયોઃ ક્ષુન્-ડળાદિઃ, વવયોર્વૈક્યમ્-નિર્જળ પ્રદેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થાય અથવા ત્યાં પોતાની ગંધ ફેલાવે છે, તેથી મરુખક-મીંઢળ.

૭. શલતિ-ગચ્છતિ શરીરસ્થકુદાદિરોગનાશર્થે ગુણેઃ તન્મૂલપ્રદેશાન્, શલ ગતી-અખ્યાદિત્વાત્ યક્-ડળાદિઃ,

તતથ સ્વાર્થે કઃ-શરીરમાં થયેલા કોટ વગેરેને મટાડવા પોતાના ગુણો દ્વારા તે તે રોગોના મૂળ પ્રદેશોમાં પહોંચી જાય છે, તેથી શલ્યક-મીંઢળ.

૮. વિપુષ્પાણિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ. અથવા વિપસ્ય પુષ્પમ્ ઇવ-ઇવાર્થે કન્-જેનાં ફૂલ ઝેરી હોય છે અથવા પોતે જ ઝેરનું જાણે ફૂલ હોય તેવું હોય છે, તેથી વિપપુષ્પક-મીંઢળ.

મીંઢળના ગુણો

મદનો મધુરસ્તિકો વીર્યોષ્ણો લેલનો લઘુઃ ।

વાન્તિકૃદ્વિદ્રધિહરઃ પ્રતિસ્થાયવ્રણાન્તકઃ ।

રુક્ષઃ કુષ્ઠકપાનાહરોયગુલ્મવ્રણાપહઃ ॥ ૧૫૧ ॥

અન્વય:-અયં ચ ગુણાઃ-મદનઃ મધુરઃ તિક્તઃ વીર્યોષ્ણઃ લેલનઃ લઘુઃ વાન્તિકૃત્ વિદ્રધિહરઃ પ્રતિસ્થાય-વ્રણાન્તકઃ રુક્ષઃ કુષ્ઠકપાનાહરોયગુલ્મવ્રણાપહઃ (અસ્તિ) ॥

મીંઢળ મધુર છે, કડવું છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, મળોને ખોતરનાર છે, હલકું છે, ઊલટી કરાવનાર છે, વિદ્રધિ નામના અંદરના ગૂમડાને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે અને સળેખમ, ત્રણ, કોઢ, કફ, આફરો, સોજા અને ગોળો મટાડનાર છે. ૧૫૧

રાસ્નાનાં નામો

રાક્ષા યુક્તરસા રસ્યા સુવહા રસના રસા ।

પ્લાપર્ણી ચ સુરસા સુગન્ધા શ્રેયસી તથા ॥ ૧૫૨ ॥

અન્વય:-રાક્ષા યુક્તરસા રસ્યા સુવહા રસના રસા પ્લાપર્ણી ચ સુરસા સુગન્ધા તથા શ્રેયસી (ઈતિ નામાનિ) ॥

રાસ્ના,^૧ યુક્તરસા,^૨ રસ્યા,^૩ સુવહા,^૪ રસના,^૫ રસા,^૬ એલાપર્ણી,^૭ સુરસા,^૮ સુગન્ધા,^૯ અને શ્રેયસી^{૧૦} એટલાં રાસ્નાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૨

૧. રાસ્યતે-શાચ્યતે 'કફવીતજિત્' इत्यादिगुणयुक्ता, રાષ્ટ શબ્દે, યદ્વા રસ્યતે-આસ્વાયતે શોયાદિરોગિભિઃ-રસ આસ્વાદને-'રાક્ષાસામ્નાં' इत्युणादिઃ સાધુઃ-જેને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનાર ધત્યાદિ ગુણોવાળી કહેલ છે, અથવા સોજા વગેરે રોગ જેઓને થયા હોય તેવા રોગીઓ જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી રાસ્ના.

૨. યુક્તઃ રસઃ યસ્યાઃ સા-જેનો રસ યોગ્ય છે, તેથી યુક્તરસા-રાસ્ના.

૩. રસે સાધુઃ રસ્યા-'તત્ર સાધુઃ' इति यत्-રસ માટે સારી અથવા રસથી યુક્ત હોય છે, તેથી રસ્યા-રાસ્ના.

૪. સુષ્ટ્ વહતિ રવં. પ્રાપયતિ વા આરોગ્યમ્

પરમપણ, વહ પ્રત્યક્ષ-અર્થ-મા વાણી નાક કરનાર હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય પમાનનારી અથવા ઉત્તમ રહને વહેનારી છે, તેથી સુવહન-રાખ્યા.

૫. રક્ત-ગતિ-અરોગ્ય-માયે - ગુણમન્યતાયિ'
 હિતુરુ આરોગ્ય ઉત્તમના મોઢા જેનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેથી રસના-રાખ્યા.

૬ રસ અસ્થિ અસ્થા-અર્થનાપ-ગેમાં રસ રહેલ છે, તેથી રસ-રાખ્યા.

૭ દમ્ભા દ્વપર્ણાનિ ક્ત્વા સા-પરમ-દર્શ-હિતુરુ-ગેના પાદ્ય એકથી જેવા હોય છે, તેથી એલા-પણી-રાખ્યા.

૮ મુદ્ધ રસ ક્ત્વા સા-સુરસા-ગેનો રસ ઉત્તમ હોય છે તેથી સુરસા-રાખ્યા.

૯ મુદ્ધ ગમ્ભ ક્ત્વા સા-ગેની મધ સારી હોય છે, નથી સુમધા-રાખ્યા.

૧૦ અસિદ્ધિમ પ્રસક્તા સર્વવશરોગુ હિતિ લેવાથી-
 હેમ્પુરુ (૫-૨-૫૭) પ્રસક્ત્ય જ, ડર્મ ગેયેતિ હિતુ-અર્થ'
 વાણના યેમે પર જે અસ્થિ ઉત્તમ અથવા છે, તેથી અસ્થિ-રાખ્યા.

રાસનાના મુદ્ધો

પદ્મામ્પાશિની તિષ્ઠા મુકળ્યા અપવાતસિત્ ।
 ચોપન્નાસપ્તમીપક્ષાતરશ્ચોપપક્ષા ।

કાસ્યવપક્ષાશીતિષ્ઠાસિત્કામ્પાશિમ્પક્ષા ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ-પદ્મા સમવાશિની તિષ્ઠા મુદ્ધ રક્ત્ય અપવાતસિત્ સોપન્નાસપ્તમીપક્ષાતરશ્ચોપપક્ષા, કાસ્યવપક્ષાશીતિષ્ઠાસિત્કામ્પાશિમ્પક્ષા ॥

રાસના કાશ્ય મળને પદ્માવનાર છે, કઠલી છે, ભારે છે, અરમ છે, કદ તથા વાણને છતનાર છે અને એાએ, આસ, વાણ, હોહીવાણુ ફરક, વાણથી ચર્તુ શૂળ, પેટના શામ, ઉધરસ, અર, ડાંપ, એ રી પ્રકારના વાણુ ના શામ તથા સિદ્ધિશામને મટાડનાર છે ૧૫૩ નોરવેલના નામો

નાકુલી સરસા માગસુગન્ધા ગન્ધમાકુલી ।
 મકુલેષા મુલકાશી સ્પર્શી કિપનાશિની ॥ ૧૫૪ ॥

અર્થ-નાકુલી સરસા માગસુગન્ધા ગન્ધમાશિની મકુલેષા મુલકાશી સ્પર્શી વિષનશિની (પ્રોષ્ણ) ॥

નાકુલી,^૧ સરસા,^૨ માગસુમધા,^૩ એથ નાકુલી,^૪ નકુલેષા,^૫ મુલકાશી,^૬ સર્પાગી^૭ અને વિષનાશિની^૮ એટલા નોરવેલના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૪

૧ નાકુલામા હ્યં દિવા, ઉરવેલસિત્ - ૭-
 ત્યજ્ઞ હિતુ ન, ક્ત્વા ન - ૬ વિષનશિનિ ક્ત્વા,
 ક્ત્વા મકુલેષા હિતુ ના-અર્થ-નોશિનિને જે શિવ હોય છે, અથવા જેને સીધે ડેર સળથી અમ્ભા મળુ થતી નથી, અથવા નોશિનાએ જેવેથી ૨ પીધેથી હોય છે, તેથી નાકુલી-નોરવેલ.

૨. રસેન સજિતા સરસા-રસમુદ્ધા જેવાથી અરસા-નોરવેલ.

૩ નાગસ હવ મુદ્ધા મુદ્ધા મુદ્ધા ક્ત્વા સા-
 જેની મધ મુલકા સારી રીતે નામના જેવી હોય છે, તેથી નામમુલકા-નોરવેલ.

૪ મુદ્ધેન મુદ્ધા મુલકા, મુલકા મુલકા મુલકા મુલકા મુલકા-મધવાળી તે મધનાકુલી-નોરવેલ.

૫ નાકુલામા હિતુ-મકુલેષા-નોશિનિ શિવ હોય છે, તેથી નકુલેષા-નોરવેલ.

૬ મુલકાત મનેન-મુલકા પાશનામ્પાશિનિ, 'મુલકુ-
 દર્શો' હિતિ સાણુ, ક્ત્વા મુલકા-કુલિકા કાશિ-મુલકા-
 રિત્ત્વે-હાણવે-શિવ-મુલકા હવ, મુલકા-મુલકા-મુલકા-
 ક્ત્વેન ના મકુલેષા-તથે મુલકા 'મુલકા' હિતિ
 કાશિ રિત્ત્વે રિત્ત્વે મુલકા 'મુલકા' અસ્થિ અસ્થિ-
 ક્ત્વા અસ્થિ, અસ્થિ-મુલકા-મુલકા-મુલકા-
 પે વીરિત્ત્વે કાશિ અથવા વીરિત્ત્વે કાશિ, તે
 મુલકા-મુલકા' એ સર્પોને બાળે-કર્પોથી બાળ હોય છે, તેથી મુલકાશી-નોરવેલ.

૭. સર્પેશ્વ હવ મુલકા કા કી-મુલકા-
 સર્પ' જેનું હોય છે તેથી સર્પાગી-નોરવેલ.

૮ વિષ નાશવતિ રુદેર્વશીન-મુલકા-
 હિતિ શિવિ-અપવશમાસ-ડેરનો નાક કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય છે તેથી વિષનાશિની-નોરવેલ.

નોરવેલના મુદ્ધો

નાકુલી મુલકા તિષ્ઠા મકુલેષા વિવાશકેશ ।
 મોશિસૂતાશિવિષનશિવિષનશિવિષનશિવ ॥ ૧૫૫ ॥

અર્થ-નાકુલી મુલકા તિષ્ઠા મકુલેષા (૭)
 મોશિસૂતાશિવિષનશિવિષનશિવિષનશિવિષનશિવ ॥

નોરવેલ તૂરી છે, કઠલી છે, વીંછી છે,
 અરમ છે અને સર્પનું ડેર, કરોગિયાનું ડેર,
 વીંછીનું ડેર, ઉધરનું ડેર, ડાંપ, મુલકા તથા
 મળને મટાડે છે ૧૫૫

નાની પીલુડીના નામો

માશિકા પ્રતિષ્ઠામ્પાશિનિ તથા માશિકાશિવિષના
 મ્યુલકાશિનિ કીર્ણી સરસા માગસુગન્ધા ॥ ૧૫૬ ॥

અર્થ-માશિકા પ્રતિષ્ઠા મમ્પાશિનિ તથા માશિકા

લિકા અમ્બિકા મયૂરવિદલા કેશી સહસ્રા વાલમૂલિકા (હતિ નામાનિ) ॥

માચિકા,^૧ પ્રસ્થિકા,^૨ અંબા,^૩ ખાલિકા,^૪ અંબિકા,^૫ મયૂરવિદલા,^૬ કેશી,^૭ સહસ્રા^૮ અને ખાલમૂલિકા^૯ એટલાં નાની પીલુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. મા અશ્વતિ-ગચ્છતિ-અમ્બરસં ત્યક્ત્વા, માપૂર્વકાત્ અશ્વ ગતિપૂજનયોઃ, કઃ, કન્, ટાપ-હ્રસ્વચ્-જે ખાટા રસને કદી છોડતી નથી, તેથી માચિકા-નાની પીલુડી.

૨. પ્રસ્થાયતે અન્ન-પ્રપૂર્વકાત્ છા ગતિનિવૃત્તૌ-હૃત્ય-સ્માત્-આધારે-ઘલ્યં કવિધાનમ્, પ્રસ્થઃ-પ્રસ્થાકારઃ અસ્તિ-અસ્યાઃ-‘અત્ત ઇનિઠૌ’ હિત ઠન્, ઠસ્યકઃ, ટાપ-જેનો આકાર પર્વતની ઉપરના શિખરપ્રદેશના જેવો હોય છે, તેથી પ્રસ્થિકા-નાની પીલુડી.

૩. અમ્બયતે રોહન ગમ્યતે પ્રાપ્યતે યા જનૈઃ, અવિ ગતૌ-કર્મણિ ધન્-અમ્બા માતા હવ તિષ્ઠતિ યા રક્ષક-તયા પક્ષાતીસારાદિરોગિણામ્-‘સુપિ સ્થઃ’ હિત કઃ, અમ્બા-મ્બેતિ ધત્વમ્-ચક્ષુષોરિતિ હ્રસ્વચ્-જે પકવ અતીસાર આદિ રોગવાળાનું રક્ષણ કરતી હોઈને તેઓની જાણે માતા ઊભી હોય, તેવી છે, તેથી અંબા-નાની પીલુડી.

૪. અમ્બા હિત શબ્દ લાતિ-ગૃહાતિ-ઘત્તે માવૃત્ત શીતલગુણવત્ત્વાત્-‘આતોડનુપસર્ગે કઃ,’ તત્ત્વ અમ્બાલા એવ અમ્બાલિકા હિતિ સ્વાર્થે કે, અત્ત ઇત્વં દ્રૂસ્વચ્-જે માતા જેવી શીતલ ગુણવાળી હોવાથી માતાના પર્થોધરૂપ અંબા નામને ધારણ કરે છે, તેથી અંબાલિકા-નાની પીલુડી.

૫. અમ્બા એવ અમ્બિકા-સ્વાર્થે કઃ, યદ્વા અમ્બા હિત શબ્દ કાયતિ-શબ્દયતિ અમ્બાસદશગુણવત્ત્વાત્ ‘આતોડનુપસર્ગે કઃ’-જે માતારૂપ જ છે અથવા માતા જેવા ગુણવાળી હોવાથી અંબા-શબ્દને કહેવડાવે છે, તેથી અંબિકા-નાની પીલુડી.

૬. મીનાતિ-હિનસ્તિ પક્ષાતીસારાદિરોગાન્ હિત મયૂરી-‘મીનાતેસ્તન્’ જાતિત્વાદ્ ડોષ્, વિશિષ્ટાનિ દલાનિ યસ્યાઃ સા વિદલા, મયૂરી ચાસૌ વિદલા ચેતિ મયૂરવિદલા, યદ્વા મિનોતિ-હિનસ્તિ સર્પાન્ હિત મયૂરઃ, મયૂરેણ વિદ-ત્યતે-વિશીર્યતે, યયવા મયૂર હવ વિશિષ્ટ દલં યસ્યાઃ સા-જે પક્ષાતિસાર આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અને જેનાં પાંદડાં ધણું જ ઉત્તમ જુદી જાતનાં હોય છે અથવા સર્પબંધક મોર પક્ષીઓ જેને વિખેરી તોડી નાખે છે અથવા મોર પક્ષી જેવાં જેનાં પાંદડાં ધણી જુદી જાતનાં હોય છે, તેથી

મયૂરવિદલા-નાની પીલુડી.

૭. ક્લિષ્ઠાતિ-વિવાધતે-કપિત્તકણ્ઠાદિરોગાન્-ક્લિષ્ઠ વિવાધાયામ્, ‘ક્લિરોન્ લો લોપચ્’ હત્યૌનાદિરન્ પ્રત્યયઃ, જાતિત્વાચ્ ડોષ્-જે કફ, પિત્ત તથા ગુણના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કેશી-નાની પીલુડી.

૮. સમાનગુણમન્યં હસતિ-હસે હસને-રઃ પ્રત્યયઃ-ઢાપ્-સમાન ગુણવાળાં યીજન્ વૃક્ષોને જે હસે છે, તે સહસ્રા અથવા સહસ્ર ગુણઃ સન્તિ પ્રાયઃ અસ્યામ્-અર્શ-આચ્-જેમાં લગભગ હજાર ગુણો છે, તેથી સહસ્રા.

૯. વાલં મૂલં યસ્યાઃ સા-જેનું મૂળથું નાનું અથવા ટૂંકું હોય છે, તેથી ખાલમૂલિકા-નાની પીલુડી.

નામો છે. ૧૫૬

ટીકા-પશ્ચિમદેશે ‘મોહ્યા’ હિતિ લોકે પ્રસિદ્ધો વૃક્ષ-વિશેષઃ-પશ્ચિમ તરફ મોહ્યા (પીલુડી) નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૫૬

નાની પીલુડીના ગુણો

માચિકામ્બા રસે પાકે કષાયા શીતલા લઘુઃ । પક્ષ્વાતીસારપિત્તાશ્લકફકળામયાપહા ॥ ૧૫૭ ॥

અન્વયઃ-(ગુણાશ્ચ-)માચિકા રસે અમ્બા પાકે કષાય શીતલા લઘુ. (સતી) પક્ષાતીસારપિત્તાશ્લકફકળામયાપહા (અસ્તિ) ॥

એ પીલુડી રસમાં ખાટી છે, પાકમાં તૂરી છે, ઠંડી છે, હલકી છે અને પાકો અતિસાર, પિત્ત, રુધિરનાં દરદ, કફ તથા કંઠના રોગને મટાડે છે. ૧૫૭

તેજબલનાં નામો તથા ગુણો

તેજસ્વિની તેજવતી તેજોહ્વા તેજની તથા । તેજસ્વિની કફશ્વાસકાસાસ્યામયવાતહત્ । પાચન્યુજ્જા કદુસ્તિકા સ્ત્રિવલ્લિપ્રદીપિની ॥ ૧૫૮ ॥

અન્વયઃ-તેજસ્વિની તેજવતી તેજોહ્વા તથા તેજની (હિત નામાનિ-ગુણાશ્ચ-) તેજસ્વિની પાચની ઉષ્ણા કદુઃ તિક્ત્વા સ્ત્રિવલ્લિપ્રદીપિની (સતી) કફશ્વાસકાસાસ્યામયવાતહત્ (અસ્તિ)

તેજસ્વિની,^૧ તેજવતી,^૨ તેજોહ્વા^૩ અને તેજની^૪ એટલાં તેજબલનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેજબલ પાચન છે, ગરમ છે, કડવી છે, તીખી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, મોઢાનાં દરદ તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૫૮

૧. પ્રશસ્તં તેજઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-જેનં તેજઃ એવે

કુષરોગાહ્વય,^૧ વાપ્ય,^૨ પારિભાન્ય,^૩ ઉત્પલ^૪ અને કુષ^૫ એટલાં કઠનાં સંસ્કૃત નામે છે. (જે કોઠરોગનાં નામે છે, તે કઠનાં પણ નામ છે.) કઠ ગરમ છે, તીખું છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, કડવું છે, હલકું છે અને વાયુ, લોહીનાં દરદ, રતવા, ઉધરસ, કોઠ તથા કફને મટાડે છે. ૨૬૧

૧. કુષ્ટનામા રોગઃ કુષ્ટરોગઃ. આહ્યન્તીત્યાહ્વાઃ- 'આતથોપસર્ગે' इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो ङो वक्तव्यः' इति ङः, 'आह्वयिर्वायत-प्रायते, या प्रायणे, 'यवर्थे कः' 'अन्यत्रापि' इति ङो वा, यद्वा आह्वानम् आह्वः, संपदादिः-त्रिवृ-ईयते इति अयः 'एरच्', आह्वः अयः-आह्वयः-कुष्ठरोग आह्वयो यस्य स-કોઠનો રોગ-કુષ જેનું નામ છે, તેથી કુષરોગાહ્વય-કઠ.

૨. વાપ્યાં મવઃ, 'મવર્થે યત્' યદ્વા ઉપ્યતે इति वाप्यः- 'कहलोप्यते' -જે વાવમાં થાય છે અથવા વવાય છે, તેથી વાપ્ય-કઠ.

૩. પરિમૃયતે-તિરસ્કિયતે इति परिभावः- 'परौ भुवः' इति घञ्, रोगाणां परिभावाय-प्रशमनाय साधु इति पारिभाष्यम्- 'तत्र साधौ' इति यत् रोगोनोतिरस्કાર अथवा प्रशमन કરવાને જે હિતકારી છે, તેથી પારિભાન્ય-કઠ.

૪. ઉત્-ઉત્કૃષ્ટતયા પલતિ-ગચ્છતિ-ઉપ્ણતાં કદુતાં चेति उत्पलम्-અતિશય ગરમ તથા તીખાશનેા ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી ઉત્પલ-કઠ.

૫. કુષ્ણાતિ-નિષ્કૃષ્ણતિ-દૂરીકરોતિ વાતાદિરોગાન્-કુષ નિષ્કર્ષે- 'હનિકુપિ-' इति उणा० षथन्-જે વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કુષ-કઠ.

પુષ્કરમૂળનાં નામે

ઉક્કં પુષ્કરમૂલં તુ પૌષ્કરં પુષ્કરં ચ તત્ ।
પદ્મપત્રં ચ કાશ્મીરં કુષ્મદમિમં જગુઃ ॥ ૧૬૨ ॥
અન્વયઃ-પુષ્કરમૂલં તુ પૌષ્કરં પુષ્કરં તત્ ચ પદ્મ-પત્રં ચ કાશ્મીરમ્ ઉક્કમ્, હમં કુષ્મદં જગુઃ ॥

પુષ્કરમૂળ,^૧ પૌષ્કર^૨ પુષ્કર,^૩ પદ્મપત્ર,^૪ અને કાશ્મીર^૫ એટલાં પુષ્કરમૂળનાં સંસ્કૃત

* ચક્રદત્ત અને શાહજીધરમાં આ મૂળ-યાને પુશયોદાર અને જગત્ કરનાર વણ્ણવેલાં છે અને તેમને ઉધરસ, દમ, તાવ, બદહજમી અને ત્વચારોગમાં વાપરવા ભલામણ કરેલી છે.

ચરકસંહિતામાં તેને શુક્રશોધન, લેખનીય

નામે છે. ૧૬૨

૧. પુષ્ણાતિ કદુતાં તિષ્કતાં ચ- 'પુષ્ પુષ્ટો-પુષઃ કિત્' इत्यौणादिः करन् प्रत्ययः-પુષ્કરઃ, તસ્ય મૂલ-જે કડવાશ અને તીખાશને ધારણ કરે છે, તેથી યદ્વા પુષ્કરસ્ય-કમલસ્ય આકારં મૂલમ્ અસ્તિ અસ્ય-અથવા જેનું મૂળાધિ કમળ જેવા આકારનું હોય છે; તેથી પુષ્કરમૂળ.

૨. પુષ્કરસ્યાકારઃ અસ્તિ અસ્ય મૂલ-જેનાં મૂળિયાંને આકાર કમળ જેવો હોય છે, તેથી પૌષ્કર-પુષ્કરમૂળ.

૩. નંબર પડ્યો જુઓ.

૪. પદ્મસ્ય દ્વ પત્રં યસ્ય તત્-જેનું પાન કમળ જેવું હોય છે, તેથી પદ્મપત્ર-પુષ્કરમૂળ.

૫. કાશ્મીરયુ મવં કાશ્મીરમ્-કાશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીર-પુષ્કરમૂળ.

પુષ્કરમૂળના ગુણો

પૌષ્કરં કદુકં તિષ્કમુકં વાતકફજ્વરાન્ ।
હન્તિ શોથારુચિશ્વાસાન્વિરોપાત્પાશ્વશ્લુત્ ॥ ૧૬૩ ॥

અન્વયઃ-પૌષ્કરં કદુકં તિષ્કમ્ ઉક્કમ્; (તત્) વાતકફજ્વરાન્ (તથા) શોથારુચિશ્વાસાન્ હન્તિ, પાશ્વ-શ્લુત્ વિરોધાત્ (અસ્તિ) ॥

પુષ્કરમૂળ તીખું છે, કડવું છે અને વાયુ તથા કફથી થયેલા તાવ, સોજો, અરુચિ તથા શ્વાસને મટાડે છે; તેમ જ પડખાંના શૂળને વિશેષે કરી મટાડે છે. ૧૬૩

દારુડીનાં નામે

કદુપર્ણી હૈમવતી હૈમક્ષીરી હિમાવતી ।
હેમાદ્યા પીતદુગ્ધા ચ તન્મૂલં ચોકમુચ્યતે ॥ ૧૬૪ ॥

અન્વયઃ-કદુપર્ણી હૈમવતી હૈમક્ષીરી હિમાવતી હેમાદ્યા પીતદુગ્ધા (इति नामानि), તન્મૂલં ચ ચોકમ્ ઉચ્યતે ॥

કદુપર્ણી,^૧ હૈમવતી,^૨ હૈમક્ષીરી,^૩ હિ-માવતી^૪ હેમાહ્વા^૫ અને પીતદુગ્ધા,^૬ એટલાં દારુડીનાં સંસ્કૃત નામે છે. દારુડીના મૂળનું

(ધાતુને પાતળી કરનાર), શુક્રજનન (વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર) અને હેડકી મટાડનાર વણ્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને યોનિદોષહર અને સ્તન્યશોધન, વર્ણપ્રસાદન (આમડીનો રંગસુધારનાર) તેમ જ ખૂંજી અને ખીજા વિકાર દૂર કરનાર વણ્ણવેલ છે.

ચક્રદત્તમાં તેને હરડે, અજમો, હિંગ અને સૂંઠ સાથે મેળવી ઉધરસ, દમ, તાવ અને જઠરાગ્નિ મંદ હોય ત્યારે આપવા ભલામણ કરી છે.

નામ થોડ કહેવાય છે ૧૬૪

૧ કમ્પિ નર્મિ કસા. સા-નેનાં પાંદડાં કડવાં હોય છે, તેથી કમ્પિ-દારડી

૨ વિભવતિ માર-‘વદ મય’ કમ્પિ-દારડી. ૧૫ રીપ્-દિમાધવમાં ને થાય છે, તેથી દેખવતી-દારડી.

૩ હેમવર્ણ કમ્પિ કસા સા-નેનું શીર સોના જેવું મળતું ને પીયું હોય છે, તેથી હેમશીરા-દારડી.

૪ હિમ્મ જસિ કસા-મળુ ૫-૩-૧૪ ‘છત-હીના’ જે સિ ટીક-નેમા હિમ રહેલું છે, તેથી હિમા-વતી-દારડી.

૫ હેમ હસિ કસા કસા સા, કસા હેમનામા મહુ-નેનું નામ રૂમ છે અથવા હેમ-સેનાના નામે ને કહેવાય છે, તેથી હેમાદ્વા-દારડી.

૬ પીત કુપ કસા સા-નેનું દૂધ-શીર પીયું હોય છે, તેથી પીતકુપા-દારડી.

કાકડાશીની શુદ્ધિ

હેમાજ્ઞા રેવતી તિલ્લા મેવિન્ધુલેશાખરિપી ।
કમિક્ષ્ણુવિગાનાહકમ્પિસામકુહુલ ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ-‘(વદ વૃદ્ધ) હેમાજ્ઞા રેવતી તિલ્લા મેવિવી ઉલેશાખરિપી (છતી) કમિક્ષ્ણુવિગાનાહક-મિતામ્કુહુલ (મહિ) ॥

કાકડી વેચક છે, કદવી છે, બાટો લાવ નાર છે, શરીરને લીધું-ચાકેલું કરનાર ॥ અને જીવડા, ખરજ, ઝેર, બાદશ, કદ, પિપ્પ, હોહોના હરઠ તથા કોહને મટાડે છે

કાકડાશીની નામો

શુદ્ધી કર્કટશુદ્ધી ચ સ્વાતુલીરિગાનિકા ।
અવશુદ્ધી ચ વજ્ર ચ કર્કટાર્યા ચ કીર્તિવા ॥

અર્થ-‘શુદ્ધી કર્કટાદી ચ કુશીરિપિગા સ્વાત, (તથા) ચ અવશુદ્ધી ચ વજ્ર ચ કર્કટાર્યા કીર્તિવા (અર્થ) ॥

શુગી,^૧ કકંટશુગી,^૨ કુશીરિવિશાલિકા,^૩ અવશુગી,^૪ વજ્ર^૫ અને કકંટાર્યા^૬ જેટલાં કાકડાશીની^૭ના સચ્ચુત નામો છે ૧૬૬

× પ્રાચીન હિંદુ વેદક મંથામા કાકડાશીનીને પાંદડાં કદ કરનાર અને ઉપરથી દમ, તાપ અતિ તથા પેનાં મરો મટાડનાર વધુવેલ છે. અરકસંહિતામા તેને કાલકર (ઉપરસ મટાડનાર) તથા આગળી બધે કરનાર વધુવેલ છે. યુગ્મતસંહિતામા તેને જીવન, પાંદડાં,

૧. શુગાસિ-હિનમિ રોગ-મુ વિધામ, ‘અવશુ-કૃતય’ હિતિ મ્તુ મુ ‘ચ’ ગોપરિતાદ રીપ્-ને મ્તુ યોગેના નામ કરે છે, તેથી શુગી-કાકડાશીની.

૨. શુગાસિ-હિનમિ રોગ-મુ વિધામ, ‘અવશુ-મ્તોડિ રોગ’ હિતિ મિષ્, કમ્પિ-અવશુ-મ્તોડિ રોગ કરનારો-પાવન, કમ્પિ કમ્પિ કરનાર, કમ્પિ કરનાર, હિતિ સોત્રો પાનુ-કમ્પિ-હિતિ મુરુ-અવશુ-મ્તોડિ રોગ ‘અવશુ-મ્તોડિ’, કમ્પિ કર્કટ રોગ કરનાર, કમ્પિ, કમ્પિ, ‘અવશુ-મ્તોડિ’ હિતિ ૩ કમ્પિ રોગ કરનાર સા-મુદ્ધા જીવનની હિતિ કરનાર અથવા તેના જીવનને હિતનાર અથવા પાનુ-શુખરા રમને પારલ કરતા કરનાર જેવું સિખર અથવા અશી જેને વેલ છે, તેથી કાકડાશીની-કાકડાશીની.

૩. કુશીર-કુશ સંજ્ઞાને ‘અવશુ-મ્તોડિ’ હિતિ રોગ, કમ્પિ કરનાર સા-મુદ્ધા જીવનની હિતિ કરનાર અથવા તેના જીવનને હિતનાર અથવા પાનુ-શુખરા રમને પારલ કરતા કરનાર જેવું સિખર અથવા અશી જેને વેલ છે, તેથી કાકડાશીની-કાકડાશીની.

૪. અવશુ કરનાર સા-નેને નકરનાં શીર્ષા જેવા આકારનું હળ હોય છે, તેથી અવશુ-કાકડાશીની.

૫. વજ્ર-વજ્રાસિ કમ્પિ અર્થ-‘અવશુ-મ્તોડિ રોગ વજ્ર-વજ્ર-અવશુ-મ્તોડિ રોગ આકારનું હળ હોય છે, તેથી વજ્ર-કાકડાશીની.

૬. કર્કટ કરનાર વજ્ર-વજ્ર-અવશુ-મ્તોડિ રોગ કરનાર સા-નેને નકરનાં શીર્ષા જેવા આકારનું હળ હોય છે, તેથી કર્કટ-કાકડાશીની.

કાકડાશીની નામો

શુદ્ધી કર્કટશુદ્ધી ચ સ્વાતુલીરિગાનિકા ।
અવશુદ્ધી ચ વજ્ર ચ કર્કટાર્યા ચ કીર્તિવા ॥
અર્થ-‘(વદ વૃદ્ધ) હેમાજ્ઞા રેવતી તિલ્લા મેવિવી ઉલેશાખરિપી (છતી) કમિક્ષ્ણુવિગાનાહક-મિતામ્કુહુલ (મહિ) ॥

કાકડાશીની તરી છે, કદવી છે, અમ છે અને કદ, વાનુ, લાવ, તાવ, આસ, કીર્તિ ગતિનો વાનુ, તરસ, ઉપરસ, હેલકો, અર્થ-શુદ્ધ (શરીરવધક) અને પિપ્પ-શાંખિનિ-નામક અર્થ છે

તથા બિલટીને મટાડે છે. ૧૬૭

કાયફલનાં નામો

કટ્ફલઃ સોમવલ્કઃ કેટર્યઃ કુસ્મિકાડપિ ચ ।

શ્રીપર્ણિકા કુમુદિકા મદ્રા મદ્રવતીતિ ચ ॥૧૬૮॥

અન્યથા:-કટ્ફલઃ ચ સોમવલ્કઃ કેટર્યઃ અપિ ચ કુસ્મિકા શ્રીપર્ણિકા કુમુદિકા મદ્રા ચ મદ્રવતી इति (કચ્ચતે) ॥

કટ્ફલ,^૧ સોમવલ્ક,^૨ કેટર્ય,^૩ કુલિકા,^૪ શ્રીપર્ણિકા,^૫ કુમુદિકા,^૬ ભદ્રા^૭ અને ભદ્રવતી^૮ એટલાં કાયફલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૮

૧. કટ્તિ-આવૃણોતિ વાયુકફજ્વરાદિરોગાન્, વર્ષતિ વા તુવરતિકકટુરસાન્-કિપ્-૩.૨, ૧૭૮, કટ્ ફલમ્ યસ્ય સઃ-જેનું ફળ વાયુ, કફ, તાવ વગેરે રોગોને રોકે છે, તેમ જ તૂરો, કડવો તથા તીખો રસ વર્ષે છે, તેથી કટ્ફલ-કાયફળ.

૨. સોમ ફલ વલ્કં યસ્ય સઃ-જેને ચંદ્ર જેવી સફેદ છાલ હોય છે, તેથી સોમવલ્ક-કાયફળ.

૩. કિટ્યતે इति કેટ-કિટ ત્રાસે-ઘન, કેટ રાતિ-દદાતિ અતિતિક્તવાત્-વતુવર્ણાદિવાત્ ખ્યન્-કેટર્યઃ-જે અતિશય કડવું હોવાથી ત્રાસ આપે છે. તેથી કેટર્ય-કાયફળ.

૪. કું ભૂમિમ્ ઝમ્મતિ-પૂરયતિ, ઝમ્મ પૂરણે-અન્-ગૌરાદિઃ-કુમ્મી ફલ રસાધારત્વાત્ કુમ્મિકા-ફલાર્થે કન્, રસોનો આધાર હોવાથી જાણે કળશી કે પાણીની કાડી હોય, તેવું હોય છે, તેથી કુંલિકા-કાયફળ.

૫. શ્રીઃ પર્ણેષુ યસ્યાઃ સા, યદ્વા શ્રીયુક્તાનિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-‘પાકરૂપેર્ણ’ इति ડીપ્, સ્વાર્થે ચ કન્-જેનાં પાંદડાંમાં શોભા હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં શોભાવાળાં હોય છે, તેથી શ્રીપર્ણિકા-કાયફળ.

૬. કૌ મોદતે-મુદી હર્ષે, ‘હ્યુપર્ષે’તિ કઃ, સ્વાર્થે ચ કન્-ટાપ્ હત્વં ચ-કુમુદિકા-જમીન પર ફાલ્યુંફૂલ્યું રહે છે, તેથી કુમુદિકા-કાયફળ.

૭. મન્દતે-કલ્યાણં સુખં ચ કરોતિ રોગિણાં, મદિ કલ્યાણે સુખે ચ-‘ઋજેન્દ્ર’ इति રક્-રોગીઓનું જે કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા-કાયફળ.

૮. મદ્રમ્ અસ્તિ અસ્યાં રોગિણામ્-મદુપ્ વત્વં દીપ્-જેમાં રોગીઓનું કલ્યાણ તથા સુખ છે, તેથી ભદ્રવતી-કાયફળ.

કાયફલના ગુણો

કટ્ફલસ્તુવરસ્તિકઃ કટુર્વાતકફજ્વરાન્ ।

હન્તિ શ્વાસપ્રમેહાર્શઃકાસકળ્ઠામયાશ્વીઃ ॥૧૬૯॥

અન્યથા:- (તદ્ગુણાશ્ચ-) કટ્ફલઃ તુવરઃ તિષ્ઠઃ કટુઃ (સન્) વાતકફજ્વરાન્ શ્વાસપ્રમેહાર્શઃકાસકળ્ઠામયાશ્વીઃ હન્તિ ॥

કાયફલ તૂરું છે, કડવું છે, તીખું છે અને વાયુ, કફ, તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ, અરશ, ઉધરસ, કંઠેના રોગ તથા અરુચિને મટાડે છે. ૧૬૯

ભારંગીનાં નામો તથા ગુણો

માર્ગી મૃગુભવા પદ્મા ફક્તી બ્રાહ્મણયષ્ટિકા ।

બ્રાહ્મણ્યક્ષારવલ્લી ચ લરશાકશ્ચ હજ્જિકા ।

માર્ગી રક્ષા કટુસ્તિકા રચ્યોષ્ણા પાચની લઘુઃ ॥

દીપની તુવરા ગુલ્મરક્તગુનાશયેદ્ ધ્રુવમ્ ।

શોથકાસકફશ્વાસપીનસજ્વરમાશ્તાન્ ॥૧૭૧॥

અન્યથા:-માર્ગી મૃગુભવા પદ્મા ફક્તી બ્રાહ્મણયષ્ટિકા બ્રાહ્મણી અક્ષારવલ્લી ચ લરશાકઃ ચ હજ્જિકા (इति नामानि गुणाश्च-) માર્ગી રક્ષા કટુઃ તિષ્ઠા રચ્યા ડષ્ણા પાચની લઘુઃ દીપની તુવરા (સતી) ગુલ્મરક્તગુત્ (અસ્તિ તથા ચ) શોથકાસકફશ્વાસપીનસજ્વરમાશ્તાન્ ધ્રુવં નાશયેત્ ॥

ભારંગી,^૧ ભૃગુભવા,^૨ પદ્મા,^૩ ફલ્ક,^૪ બ્રાહ્મણયષ્ટિકા,^૫ બ્રાહ્મણી,^૬ અંગારવલ્લી,^૭ ખરશાક^૮ અને હંજિકા^૯ એટલાં ભારંગીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ભારંગી રક્ષ છે, તીખી છે, કડવી છે, રુચિ ઉપજવનાર છે, ગરમ છે, પાચક છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તૂરી છે, અને ગોળો, લોહીનાં દરદ, સોજો, ઉધરસ, કફ, શ્વાસ, સળેખમ, તાવ તથા વાયુને નક્કી મટાડે છે. ૧૭૦, ૧૭૧

૧. મૃજ્યતે इति મર્ગઃ-અસ્ત્ર પાકે-ઘન, ‘અસ્ત્રો રોપવયો’ इति રમ્, ખજોરિતિ કુલ્વમ્, યદ્વા મૃજ્યતે इति મર્ગઃ-મૃજી મર્જને-ઘન, મર્ગઃ-મર્જનો વહિગુણઃ અસ્તિ અસ્યાં-દીપનત્વાત્ ડષ્ણત્વાચ્, જ્યોત્સ્નાયન્-જેમાં અગ્નિનો પાચન ગુણ છે, કેમકે દીપન તથા ઉષ્ણ છે, તેથી ભારંગી-ભારંગી.

૨. મૃગૌ-ગિરિશિસરે ભવતિ-અન્-મૃગુભવા-પર્વતનાં શિખર પર જે થાય છે, તેથી ભૃગુભવા-ભારંગી.

૩. પદ્મ-પદ્મામં પુષ્પમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શઆયન્-જેમાં કમળ જેવાં ફૂલ થાય છે, તેથી પદ્મા-ભારંગી.

૪. મનકિ ગુલ્માદિરોગાન્-મજો આમર્દને-પચાધન્, જાતિત્વાદ્ ડીપ્-ટ્ર્યોદરાદિવાત્ મસ્ય ફઃ-જે ગોળો વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી ફલ્ક-ભારંગી.

આવે છે, તેથી ગદ્યુપા-ધાવડી.

૭. વર્તનઃ જ્યાઃ દ્ય યા દ્યત્ત રક્તપુષ્પતાન-
જેનાં ફૂલ રોતાં હોવાથી લોકો છેત્રેથી જેને અશિની
જ્યાળા જેવી દેખે છે, તેથી વહ્નિ-ત્યાલા-ધાવડી.

ધાવડીના ગુણો

ધાતકી કટુકા શીતા મૃદુકૃત્તુવરા લઘુઃ ।
તૃણાતીસારપિતાસ્ત્રવિપ્રકૃમિવિસર્પજિત્ ॥ ૧૭૫ ॥

અન્વયઃ-(ઝય ન ગુણાઃ-) ધાતકી કટુકા શીતા
મૃદુકૃત્તુવરા લઘુઃ તૃણાતીસારપિતાસ્ત્રવિપ્રકૃમિવિસર્પજિત્ ॥

ધાવડી તીખી છે, ઠંડી છે, ક્રોમળપણું
કરનાર છે, તૂરી છે, હલકી છે અને તરશ, આડા,
પિત્ત, લોહીનાં દરદ, ઝેર, કૃમિ તથા રતવાને
મટાડે છે. ૧૭૫

મજીનાં નામો તથા ગુણો

મજીષ્ઠા વિકસા જિહ્વી સમક્ષા કાલમેષિકા ।
મખ્દકપર્ણી મખ્દીરી મખ્દી યોજનવલ્લયપિ ॥ ૧૭૬ ॥
રસાયન્યરુણા કાલા રક્તાક્ષી રક્તયષ્ટિકા ।
મખ્દીતકી ચ ગખ્દીરી મજ્જૂપા વજ્રરજિની ॥ ૧૭૭ ॥
મજીષ્ઠા મધુરા તિક્ષ્ણા કપાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ।
ગુરુરુણા વિપ્રશ્લેષશોથયોન્યક્ષિકર્ણકૃત્ ।
રક્તાતીસારકુષ્ઠાસ્ત્રવીસર્પવ્રણમેહનુત્ ॥ ૧૭૮ ॥

અન્વયઃ-મજીષ્ઠા વિકસા જિહ્વી સમક્ષા કાલમેષિકા
મખ્દકપર્ણી મખ્દીરી મખ્દી યોજનવલ્લય અપિ ચ રસાયની
અરુણા કાલા રક્તાક્ષી રક્તયષ્ટિકા મખ્દીતકી ગખ્દીરી
મજ્જૂપા વજ્રરજિની (ઈતિ નામાનિ, ગુણાથ-) મજીષ્ઠા
મધુરા તિક્ષ્ણા કપાયા સ્વરવર્ણકૃત્ ગુરુઃ ડખ્યા વિપ્ર-
શ્લેષશોથયોન્યક્ષિકર્ણકૃત્ રક્તાતીસારકુષ્ઠાસ્ત્રવીસર્પવ્રણમેહનુત્
(અસ્તિ) ॥

મંજિષ્ઠા,^૧ વિકસા,^૨ જિંગી,^૩ સમંગા,^૪
કાલમેષિકા,^૫ મંદૂકપર્ણી,^૬ ભંડીરી,^૭ ભંડી,^૮
યોજનવલ્લી,^૯ રસાયની,^{૧૦} અરુણા,^{૧૧} કાલા,^{૧૨}
રક્તાંગી,^{૧૩} રક્તયષ્ટિકા,^{૧૪} ભંડીતકી,^{૧૫}
ગંડીરી,^{૧૬} મંજૂષા^{૧૭} અને વજ્રરજિની^{૧૮}
એટલાં મજીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મજી

x ચક્રદત્તમાં શરીર ઉપરની ત્વચાનો રંગ
ભૂરો થઈને ભીંગડાં ઊખડી જાય છે, તે ઉપર
મજીને મધમાં વાટી ચોપડવા ભલામણ કરેલ છે.
ચરકસંહિતામાં મજીને પૂરીષસંગ્રહણ, યૌવન
સ્થાપનાર અને ન્વરહર વળુંવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પક્ષ્વાતિસારનાશક,
સંધાનીય, મધ્ય અને પિત્ત કાઢી નાખનાર વળુંવેલ છે.

મધુર છે, કડવી છે, તૂરી છે, સ્વરને સારો
કરનારી છે, ભારે છે, ગરમ છે અને ઝેર,
સળેળામ, સોજો, થોતિના રોગ, નેત્રના રોગ,
કાનના રોગ, લોહીનો આડો, કાઠ, લોહીનાં
દરદ, રતવા, મણ અને પ્રમેહને મટાડે છે.

૧. મર્ઝા-શાંમને વર્ણે તિષ્ઠતિ-‘ સુપિ સ્થઃ ’ ઇતિ કઃ,
‘ અધ્યામ્ય૦ ’ ઇતિ પલ્લમ્, પૃષ્ઠોદરાદિઃ, યદ્વા અતિશયેન
મજ્જુઃ-‘અતિશાયને તમવિષ્ઠનો’-જે સુંદર રંગમાં રહે છે.
અથવા જે ખૂબ સુંદર હોય છે, તેથી મંજિષ્ઠા-મજી.

૨. વિશેષેણ વસતિ-ગચ્છતિ ગુણસમૂહમ્, અચ્-દાપ્-
જે ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વિકસા-મજી.

૩. જિહ્વતિ-ગચ્છતિ-રોગનાશનાર્થ દ્રેહે-જિમિ મ્તો-
જે રોગોનો નાશ કરવા શરીરમાં જાય છે, તેથી
જિંગી-મજી.

૪. સમન્નાત્ વસતિ-ગચ્છતિ શરીરાન્તઃ-જે શરી-
રમાં ચોપાસ પડેથી જાય છે. તેથી સમંગા-મજી.

૫. કાલં મિપતિ-સ્પર્ષતે રસાયનીત્વાત્, મિપ સ્પર્ષા-
યામ્-પ્યુલ્-દાપ્-જે રસાયની હોવાથી કાળ સામે
સ્પર્ષ કરે છે, તેથી કાલમેષિકા-મજી.

૬. મખ્દકવત્ પર્ણમેત્યાઃ-‘ પાકર્ણે ’તિ હીપ્-જેનાં
પાંદડાં દેડકાં જેવાં હોય છે, તેથી મંદૂકપર્ણી-મજી.

૭. મખ્દતિ-મખ્દ આમખ્દને, મઢિ ગતો વા-ઉત્તમં
વર્ણ ગચ્છતિ-આહુલકારીરન્, ગૌરાદિઃ-જે ઉત્તમ વર્ણ
જાણાવે-પામે છે, તેથી ભંડીરી-મજી.

૮. મખ્દતિ-ગચ્છતિ સુન્દરવર્ણ ગુણનિવહં ચ-જે
ઉત્તમ વર્ણને તથા ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે.
તેથી ભંડી-મજી.

૯. યોજનગામિની વલ્લી-એક યોજન સુધી પડેંચે
તેવી વેલડી રૂપે જે થાય છે, તેથી યોજનવલ્લી-મજી.

૧૦. રસાનામ્ ઝયનમિવ, રસા વા ઈયન્તે અનયા-
વર્ણે લ્યુદ્-રસોનું જાણે આશ્રયસ્થાન છે, અથવા જેના
દ્વારા રસો મેળવી શકાય છે, તેથી રસાયની-મજી.

૧૧. અરુણઃ વર્ણઃ અસ્તિ અત્યાઃ-અર્શાચાચ્-
જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી અરુણા-મજી.

૧૨. કાલયતિ-ગળયતિ પુચ્છં કુદ્રાદિરોગસમૂહમ્-
કાઠ વગેરે રોગોને જે પુચ્છ ગણી કાઢે છે, તેથી
કાલા-મજી.

૧૩. રક્તમ્ અજ્ઞં અત્યાઃ સા-‘ અજ્ઞાત૦ ’ ઇતિ
હીપ્-જેનું અંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગી-મજી.

૧૪. રક્ષા યથિચ્ચિત્યાઃ સા-જેની લાકડી અથવા
આખું લાકડું લાલ હોય છે, તેથી રક્તયષ્ટિકા-મજી.

૧૫. તકતિ-હસતિ વિપ્રશ્લેષાદીન્, તક હસને-

મજા-ઝોરણિ, મજા વાજો તકી-મજીતકી-ઉત્તમ મુશો
જાણવે અને તેથી જ એર તમા કા પગેરેને હસે-
તુચ્છકારે છે, તેથી બહીતકી-મજા

[illegible]

૧૭. મઝઠિ ઉત્તમર્થ મુખમિત્તલ્લ બસ્યામ્-ટુમલ્લો
કિયો-મલ્લેર્મુ મ' (જણા. ૪-૫૦) હસ્યામ્-
નેમાં લિતમ મુલ્લ વણ તથા મુણ્ણમુલ્લ રહે છે,
તેથી મજ્જા-મહલ્લ.

૧૮ વર્ષે રાજચરિ-દસ્તેકથી બા-ચિત્તિ, મન-પ્રવાન
કાન્તે કપડાંતે રંગી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી
નવરંગિની-મણ્ડ

ह्मु व्याता नामो तथा गुणो
स्यात्कुसुमं वक्षिषितं पलायनमित्यपि ।

कुक्ष्यं वातस्य कृष्णकपित्थकफप्रभम् ॥१७॥
 मन्त्रः कुक्ष्यां बहिःस्थितं कृष्णकफप्रभं स्वस्त्यै स्वाहा,
 (७१५५-५६) कुक्ष्यं वातस्य कृष्णकपित्थकफप्रभम्
 (जलितं) ॥

કચ્છના વહિવટી અને વસતી
એટલા કમના સંસ્કૃત નામો છે કચ્છના
વાસુ કરનાર છે અને મૂતકા, સ્થાપિત વસ
કરને મટાડે છે ૧૭૬

૧. કુલસતિ ણાવ્ઝુ મિલ્લતિ વણ્ણો ૧૫૫૦૫૫-
કુલ પંચાલ- 'કુલે ૮૫૦૫૫૫' 'સિ ઠમ્મ-ઉવણિ',
(૪-૧૦૬) વાલ્લભાનુ ગુણ- ૩૫૩૧ વણેરેને રગનાર
વાલાથી તેમા સારી રીતે વણજે છે, તેથી કુમ્મ-કુમ્મે.

૨ વહિવટ સિવાય કશું જ નહીં રાખવું કે રોકવું
અર્થ નથી હેતુ છે, તેથી વહિવટ-કમિયો.

3. वन्य राज्यसि-रख रणे ५२ कपडने के २मी
देनार छ तेथी वन्यर नक-कपडने

સામ અને અજ્ઞતાન્ય નાથિ
માતા પત્નિગણકો વાયો પુણ્યમયો જનુ ।

अनु (इति सामानि) ॥

લાક્ષ્મી,^૧ મલકપા,^૨ અલકપ,^૩ ચાવ,^૪
 વૃક્ષમય^૫ અને જલ^૬ જોટલાં લાખનાં સરકૂત
 નામો છે ૧૮૦.

१. लक्ष्मण गुरु - अथ एते 'गुराभः' इति, अ-

જાદિત્વના રાસ-ને મુખોથી જન્યાર છે-અનુભવ
છે, તેથી શાક્ષા-શાખ.

૧. પાકે-જાવારિયુદ્ધ માંકે કલ્પતિ-દિવસિતે કુલપુત્ર
લાલ-કલ્પ વિશ્વાપત્નિ, શૂક્રવિમુજાવિલાસ ક, દુરો
કલ્પિ-એ પોતે વડી હેવાથી મધ્ય વજોરેના ખડખ
માંકનો નાશ કરે છે, તેથી ખસ કલ્પ-લાલ.

૩ મ કાવ્યોત્તે સ્વ, આશ્ચર્ય પ્રીતિ-વ્યુત્પન્ન
તત્ત્વ, યદ્યા ન સ્વચ્છે-સ્વાચ્છે સ્વ અ નિત્યતા, સ્વ
અસ્વત્વને-જ, યદ્યા ન રક્ત અસ્માદ-અનિત્યતા
સ્વમ્-ને શરમાય નહિ-પ્રધાન નહિ, અથવા અ
વશ્ય હેતુથી ને અવિદ્ય નહિ, અથવા નેનુપી
વધારે સાલ બીજી કંઈ નથી, તેથી અલક્ષ્ય-શબ્દ.

૪ ચૌથિ, ધૂલે શ-કુ ગિતે 'શ્વરોણ' ના ન
ચમ-ચાલક-ને મિથ શામ છે અમવા મિથ મરત
છે, તેથી યાવ-સાખ.

૧ જીવન જાનન-જ્ઞાન શોધપે ન મોઘ
ઉ, તેથી જીવન-જાન

१. काको-इवात्तये प्रति-वती प्रुमवि-ए-
पादि-०-इत्तु-लौ-उ-वरेप-ने वृमना रोमपे नवप
रुमपे डपम बाप ७, तेवी नत्तु-बाप.

॥१॥
 साक्षा वर्णा हिमा वस्या दिव्यं च मुदय मयु ।
 अनुया। कर्मविदासहिमा कर्मस्य प्रभु ॥१॥
 प्रणोत्सववीर्यमिमुकगदापहा ।

अथवा-काला बर्षा विना कदा सिता वसु
तपु अनुष्ठा (वरी) अपरितोक्षितामनसः
गया-काशी-हस्तिनापुरम् । (अणि) ॥ अथवा
पुत्रे लभ्यते, विद्येत्यन्त्यायान (अणि) ॥

લાખ વર્ષને આદેા કસ્નાર છે, હાં
 છે, બળ ખાપનાર છે, સિંગધ છે, વડી છે,
 જરમ નથી અને કહ, પિત્ત, લોહીનાં રક્ત,
 ઉપરશ, વાવ, નળ, છાતીનું હૃદ, રવ્ય,
 કૃમિ અને કોબને મટાડે છે લાખના અજીવમાં
 લાખના જેવા જ ગુણો છે અને તે ખાસ કરી
 ખીસને મટાડે ॥ ૧૮૧, ૧૮૨

દર્શનના નામો
 દરિયા ખજાની પેના નિશાળ્યા પરાવર્તિની
 હમિયા હાલતી યોગિતિયા કરવિભાસિની ॥૧૨
 અર્થ - હમિયા ખામતી પેત્ર વિષયના સ્વરસિની
 હમિયા હમતી ખાવિભયા કરવિભાસિની (ગ્રા) ॥

હરિદ્રા,^૧ કાંચની,^૨ પીતા,^૩ નિશાખ્યા,^૪ વરવર્ણિની,^૫ કૃમિદ્વા,^૬ હલદી,^૭ યોષિત્રિયા,^૮ અને હૃદયવિલાસિની^૯ એટલાં હળદરનાં સંસ્કૃત નામે છે. (જેટલાં રાતનાં નામ છે, તેટલાં હળદરનાં પણ નામે છે.) ૧૮૩

૧. હરિ-પીતં વર્ણં દ્રાતિ-ગચ્છતિ-દ્રા કુલ્સાયાં ગતૌ-
'આતોડનુપસર્ગે કઃ,' યદ્વા હરિમિર્દ્યતે, હરિતં દ્રવતિ વા,
'અન્યેભ્યોડપિ દસ્યતે' इति ङ-પીળા વર્ણને જે
પામે છે અથવા પીળાં કિરણો વડે જે અનુસરાય
છે, તેથી હરિદ્રા-હળદર.

૨. કાચ્યતે-દીપ્યતે પીતવર્ણેન યયા-'કરણાચિન્'
इति ल्युट्, 'टिड्डे'ति डीप्-જેના વડે હરકોઈ વસ્તુ
પીળા રંગથી દીપાવાય છે, તેથી કાંચની-હળદર.

૩. પીયતે સ્મ પ્રમેહાદિરોગિમિઃ-પીહ પાને-પા
પાને વા, કર્મણિ ક્તઃ, 'ધુમાસ્યે'તીત્વમ્-પ્રમેહ આદિ
રોગવાળા લોકો પોતાના રોગ દૂર કરવા જેને પીએ
છે, તેથી પીતા-હળદર.

૪. નિશા આલ્યા યસ્યાઃ સા-રાત્રિનાં જેટલાં નામે
છે, તે નામેથી કહેવાય છે, તેથી, નિશાખ્યા-હળદર.

૫. વરચાસૌ વર્ણશ્ચ વરવર્ણઃ, સઃ અસ્તિ અસ્યા-
'અત્ત હનિન્તૌ'-'ઋભેભ્યો ડીપ્',-જેનો રંગ ઉત્તમ હોય
છે, તેથી વરવર્ણિની-હળદર.

૬. કૃમીન્ હન્તિ-હન હિસાયામ્, 'અમનુષ્યકર્ત્વ-
કે ચ' इति टक्, અજાદિવાત્ ટાપ્-પેટનાં કરમિયાં
અથવા હરકોઈ જંતુઓનો નાશ કરે છે, તેથી
કૃમિદ્વા-હળદર.

૭. હલતિ-વિલિખતિ ભૂમિ-હલ વિલેખને-અન્-હલઃ-
કર્ષકઃ, તમ્ અપિ દાયતિ, દૈપ્ શોધને-'આતોડનુપસર્ગે કઃ,'
ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્-ખેતી કરનાર-હળદર વાવનારને પણ
જે શુદ્ધ કરે છે, પોતાના યુગ્મ દ્વારા રંગી દે છે,
નીરંગી કરે છે, તેથી હલદી-હળદર.

૮. યોષિતાં પ્રિયા-સ્ત્રીઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી
યોષિત્રિયા-હળદર.

૯. હૃદે હૃદૈર્વા વિલસતિ ક્ષત્યેવંશીલ-ગિનિઃ-પાણીના
ધરામાં-ક્યારામાં જે વિલસે છે-ફાલે છે, અથવા
પીળાં કિરણોથી જે પ્રકાશે છે-શામે છે, તેથી હૃદ-
વિલાસિની-હળદર.

હળદરના ગુણો

હરિદ્રા કઢુકા તિક્તા રુદ્ધોષ્ણા કફપિત્તનુત્ ।
વર્ણ્યા ત્વગ્દોષમેહાસ્રશોષપાપ્કુવ્રણપહા ॥૨૮૩॥

અન્વયઃ-(ગુણાશ્વ-) હરિદ્રા કઢુકા તિક્તા રુદ્ધા
ડખા કફપિત્તનુત્ વર્ણ્યા ત્વગ્દોષમેહાસ્રશોષપાપ્કુવ્રણપહા ॥

હળદર તીખી છે, કડવી છે, લૂખી છે,
ગરમ છે, વર્ણને સારો કરનાર છે અને કંક,
પિત્ત, આમડીના દોષ, પ્રમેહ, રુધિરના રોગ,
સોળ, પાંડુરોગ અને વ્રણને મટાડે છે. ૧૮૪

આંબાહળદરનાં નામે

દાર્વી મેદામ્રગન્ધા ચ સુરભી દારુદાર ચ ।

કર્પૂરા પદ્મપત્રા સ્યાત્સુરીમત્સુરતારકા ॥ ૧૮૫ ॥

અન્વયઃ-દાર્વી મેદા આમ્રગન્ધા ચ સુરભી દારુદાર
ચ કર્પૂરા પદ્મપત્રા સુરીમત્ ચ સુરતારકા સ્યાત્ ॥

દાર્વી,^૧ મેદા,^૨ આમ્રગન્ધા,^૩ સુરભી,^૪
દારુદાર,^૫ કર્પૂરા,^૬ પદ્મપત્રા,^૭ સુરીમત્ અને
સુરતારકા^૮ એટલાં આંબાહળદરનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ૧૮૫

૧. દુગ્ધાતિ-વિદારયતિ પિત્તાદીન્-દ્ વિદારણે-
'દૃસનિન્' इति उण्-ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્-જે પિત્ત આદિનો
નાશ કરે છે, તેથી દાર્વી-આંબાહળદર.

૨. મેદઃ અસ્તિઃ અસ્યાઃ-અર્શાચક-જેમાં મેદ-
ચીકાશ રહેલ છે, તેથી મેદા-આંબાહળદર.

૩. આમ્રસ્ય ગન્ધ ઇવ ગન્ધઃ યસ્યાઃ સા-જેની
ગંધ આંબા જેવી હોય છે, તેથી આમ્રગન્ધા-
આંબાહળદર.

૪. સુષ્ઠુ રમતે-રમ રામસ્યે-ઔળાદિક્ ઇન્, 'કૃદિ-
કારાદક્ષિનઃ' इति डीप्-જે બધી જાતની ચળને દૂર
કરવા સારી શક્તિ આપે છે, તેથી સુરભી-આંબા-
હળદર.

૫. દુગ્ધાતિ ત્વચ્ચં इति दाह-દ્ વિદારણે-'દૃસનિન્' इति
उण्-દારુણઃ દારુ દારુદાર-આમડીને ચીરી નાખતી
સર્વ જાતની ચળનો જે નાશ કરે છે, તેથી દારુદાર-
આંબાહળદર.

૬. કલ્પતે-સમર્થોભવતિ સર્વકષ્ઠવિનાશને-કૃપુ
સામર્થ્યે-સ્વર્જાદિત્વાત્ ઝરઃ, ટાપ્-જે બધી ચળનો
નાશ કરવા સમર્થ છે, તેથી કર્પૂરા-આંબાહળદર.

૭. પદ્મસ્યેવ પત્રં યસ્યાઃ સા-જેનાં પાન કમળના
જેવાં હોય છે, તેથી પદ્મપત્રા-આંબાહળદર.

૮. સુષ્ઠુ રાજતે-રાજૂ વીમૌ-'અન્યેભ્યોડપિ દસ્યતે'-इति
ङ-ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્-સુરી અસ્તિ અસ્ય સુરીમત્-અતિશય
પ્રકાશથી કાંતિ જેમાં છે, તે સુરીમત્-આંબાહળદર.

૯. તારયતિ इति तारका ष्वल्, સુરાણાં તારકા,
શીતત્વાત્ સુરતારકા-શીતજાતથી દેવાને પણ પ્રકાશ-
નાર-શાંત કરનાર છે, તેથી સુરતારકા-આંબાહળદર.

આંખાહળદરના ગુણો

આંખાંખા હરિદ્રા યા સા શીતા ચાતકા મથા ।
પિત્તહનમ્બુપ તિષ્ઠા હર્ષજ્ઞહિનાશિની ॥૧૮૬॥

અર્થ—(ગુણ—) યા હરિદ્રા આંખાંખા સા
શીતા પિત્તહર મધુપ તિષ્ઠા હર્ષજ્ઞહિનાશિની મથા ॥

જે હળદર આંખા જેવા જંબવાળી છે, તે
ટાઢી છે, વાચુ કરનાર છે, પિત્તને કરનાર છે,
મધુર છે, કઠવો છે અને સઘળા પ્રકારની
વ્યથાનો નાશ કરનાર છે. ૧૮૬

જંબહી હળદરનાં નામો તથા ગુણો

અરબ્બહલીકમ્બા કુસવાતાલનાથન ॥ ૧૮૭ ॥

અર્થ—અરબ્બહલીકમ્બ કુસવાતાલનાથન (અર્થ) ॥

અરબ્બહલીકમ્બ જે કહરૂપે થતી જંબહી
હળદરનું નામ છે, (અરબ્બહલીકા તેને વનહળદર
પણ કહે છે,) જે કઠ કઠને વાચુનો તથા
ઢોઢીના હરોનો નાશ કરે છે. ૧૮૭

૧ અરબ્બ મ્મા હમ્મી—અરબ્બહલી, અરબ્બહલી
કમ્બ અરબ્બહલીકમ્બ—જંબહી થતી હળદરનું
નું તે અરબ્બહલીકમ્બ—જંબહી હળદર.

હારુહળદરનાં નામો તથા ગુણો

દાર્વી વાલ્હરિદ્રા ચ પર્ણ્યા પર્ણનીતિ ચ ।

કર્કટેરી પીતા ચ મલેત્તેવ પચનચ ॥ ૧૮૮ ॥

સેવ કાલીપક પ્રોક્ષણયા કાલેપકોડિપિ ચ ।

પીત્તદ્રવ્ય હરિદ્રા પીત્તવાત કપીતકમ્ ।

દાર્વી મિશાગુપ્તિ કિન્નુ મૈત્રકામ્પેયોગુપ્ત ॥ ૧૮૯ ॥

અર્થ—દાર્વી વાલ્હરિદ્રા ચ પર્ણ્યા ચ પર્ણની
હિની કર્કટેરી ચ પીતા ચ મલેત્તેવ પચનચ મથા ॥
સા એવ કર્કટેરી તથા કર્કટેરી પ્રાચ, કર્કટેરી
પીત્તુ ચ હરિદ્રા ચ પીત્તવાત કપીતકમ્ (દાર્વી
કર્કટેરી) દાર્વી મિશાગુપ્તિ (અર્થ) કિન્નુ મૈત્રકામ્પેયો-
ગુપ્તિ (અર્થ) ॥

દાર્વી,^૧ હારુહરિદ્રા,^૨ પર્ણ્યા,^૩ પર્ણની,^૪
કર્કટેરી,^૫ પીતા,^૬ પચનચ,^૭ કાલીપક,^૮
કાલેપક,^૯ પીત્તુ,^{૧૦} હરિદ્રા,^{૧૧} પીત્તહારુ
અને કપીતક^{૧૨} એટલા હારુહળદરના સરૂપ
નામો છે. હારુહળદરના ઢગલના જેવા જ
સુખો છે અને તે ચિરોયે કરી નેત્રના રોગ,
કાનના રોગ તથા મોઢાના રોગને મટાડે છે.

૧. દાર્વી—આંખાંખાનું ૧મું નામ શુદ્ધિ.

૨. વાલ્હરિદ્રા—હરિદ્રા તથા પિત્ત વધરેને

તોડનારી હળદર તે હારુહરિદ્રા કરેવાય છે.

૩. સિર્ષિ—પાતળ્ય પ્રમેદાદિરોગિન્ય, પર્ણિ—સિર્ષિ
વા ડાળવામ્—પૂ પાતળ્યપૂર્ણવા, પૂર્ણ સેષે ચ—'પર્ણ્ય' .
અર્થ— ૧-૧-૧-છાતુ, યમ્—જે પ્રમેદ ભરિદ્રા
રોગીએતુ રક્ષણ કરે છે એવા કિન્નુતાર ૧ ગુણે
સીએ છે, તેથી પર્ણ્યા—હારુહળદર.

૪. સિર્ષિ હિતિ પર્—પૂ પાતળ્યપૂર્ણવા—સિર્ષ પ્રાચ,
પર્ વાસો ઝની ચ, પર્ સારવ્યે વા અચ્ચિ—ઝની
પ્રાચુર્ણિ, અર્—'અર્ણ્ય' અર્થ—પાતળ્ય રોગ—કરીને
ઉત્તમ રીતે સ્વરથ કરે, અર્થ ૪ પાત્રે—પેતે, પુષ્ટ કરે
છે, તેથી પર્ણની—હારુહળદર.

૫. કર્કટેરી—આંખીની એટોમર્મન હિતિ કર્ક—ચ
રોગિને, યમ્ અર્થ કર્કટેરી—આંખીની હિતિ કર્કટેરી—
'કર્કટેરી' (૧-૧-૪૬) ફક્ત હારુહળદર હિતિ કર્ક-
મિત્રાપ્ત ચ, 'અર્ણ્ય' હિતિ મુખ, કર્કટેરી—આંખીની
રક્ત ગુણે રક્ત—'અર્ણ્ય', અર્થ—પાતળ્ય રોગ—કરીને
નામના નામીએતેને રોગી દેવા ઉપ દેતેને ઘની
દેનાર ગુણે પ્રેરે છે, તેથી કર્કટેરી—હારુહળદર.

૬. પીતા—હળદરનું ત્રીજું નામ શુદ્ધિ.

૭. પર્ણિ હિતિ પર્—પર્ણ્યા, પર્—પર્ણ્યે તિ-
સિર્ષેવર્ણિ પર્ણિ હિતિ પર્ણ્યા—પર્ણ્યામિતિ યોમિયમ્
પર્, મુખ, યમ્—પાતળ્ય કરનાર પાત્રક પિત્તને પર્ણ
ગમાડ થતાં ઘની દેનાર છે, તેથી પર્ણ્યા—હારુહળદર.

૮. અર્ણ્ય અર્થ અર્થ અર્થ અર્થ. ઓર્થિયોર્થ,
અર્થ—'હારુહ'—અર્થ અર્થ અર્થ—અર્થ એક એવી
અર્થ છે, કે જે કાળા રંગને દૂર કરે છે, મારે
કાલીપક—હારુહળદર.

૯. કર્કટેરી કર્કટેરી માર 'અર્થિયોર્થ' હર્ક વર્થ
અર્થ અર્થ—અર્થિયોર્થ જે આય છે, તેથી કાલીપક—
હારુહળદર.

૧૦. પીત્તકનો ગુણ પીત્તુ—પીત્તા યા તરી
જે આય છે, તેથી પીત્તુ—હારુહળદર.

૧૧. હરિદ્રાનો ગુણ હરિદ્રા—પીત્તા યા તરી
જે આય છે, તેથી હરિદ્રા—હારુહળદર.

૧૨. પીત્તુ જે તર વાત પીત્તુ—પીત્તા યા તરી
જે આય છે, તેથી પીત્તુ—હારુહળદર.

૧૩. કર્કટેરી, તર્ણ્યે પાતળ્ય હિતિ અર્થ—અર્થ
અર્થ અર્થ અર્થ, તા હારે કર્કટેરી—પર્ણ્યા
સોર રંગને પર્ણ ઘણે છે, તેથી કર્કટેરી—હારુહળદર.

૧૪. પીત્તુનાં નામો તથા ગુણો

દાર્વી—આંખાંખાની હરિદ્રા પર્ણ્યા પર્ણ્યા મથા અર્થ ॥ ૧૯૦ ॥

રસાંજનં તાક્ષ્યશૈલં રસગર્ભં ચ તાક્ષ્યજમ્ ।
રસાંજનં કદુ ઋલેખવિપનેત્રવિકારનુત્ ।
ઝળં રસાયનં તિત્તં છેદનં ઘણદોષહત્ ॥ ૧૯૧ ॥
અન્વય:-દાર્વીકાયસમં ક્ષોરં (ભવેત્), પાદં ત્વચ્ચો
યદા ઘનં (સ્વાત્) તદા તન્ નેત્રયોઃ પરમં હિતં રસાંજનં
(સ્વાત્) ॥ રસાંજનં તાક્ષ્યશૈલં રસગર્ભં ચ તાક્ષ્યજમ્ (હિતિ
નામાનિ, ગુણાથ-) રસાંજનં કદુ (મત્) ઋલેખવિપનેત્ર-
વિકારનુત્, ઝળં રસાયનં તિત્તં છેદનં ઘણદોષહત્
(ભવતિ) ॥

દારુહળદરનો ક્વાથ હરી તેમાં તેના
જેટલું જ દૂધ નાખી ક્વાથનો અને દૂધનો
ચોથો ભાગ બાળી નાખતાં તે સઘળું ઘાડું
થઈ જાય, ત્યારે તે રસાંજન (રસવંતી) કહે
વાય છે; એ રસાંજન અથવા રસવંતી નેત્રને
બહુ જ હિતકારી છે. રસાંજન,^૧ તાક્ષ્યશૈલ,^૨
રસગર્ભ^૩ અને તાક્ષ્યજ^૪ એટલાં રસાંજનનાં
સંસ્કૃત નામો છે. રસાંજન તીખું છે, ગરમ
છે, રસાયનરૂપ છે, કડવું છે, દોષને કાપનાર
છે અને ઝેર, નેત્રના વિકાર તથા ઘણાના
દોષને મટાડે છે. ૧૯૦, ૧૯૧

૧. દાર્વીકાયમિત્રતત્રમાણદુર્ગધરૂપો યો રસઃ તસ્મા-
ન્નાતં રસજં, અન્યતે અનેન નેત્રમિતિ અંજનમ્, રસજં
ચ તદ્ અંજનં રસાંજનમ્, શાકપાર્થિવાદિત્વાત્ સમાસ:-
દાર્વી એટલે દારુહળદરના ક્વાથ સાથે તેના જેટલું જ
મેળવેલું દૂધ અને તે બેયને ઉકાળી ચોથા ભાગે
જે બાકી રહેલું હોય તે રૂપી રસથી જે ઉત્પન્ન થયેલું
અંજન, તે રસાંજન.

૨. તાક્ષ્યનાન્નિ શૈલે પ્રથમં મવં તાક્ષ્યશૈલમ્-તાક્ષ્યં
નામના પર્વતમાં પ્રથમ તૈયાર થયેલું હતું, તેથી
તાક્ષ્યશૈલ-રસાંજન.

૩. પૂર્વોક્તઃ રસઃ ગર્ભે યસ્મિન્ તત્-ઉપર જણા-
વેલો ક્વાથ અને તે મિશ્ર દૂધરૂપી રસ જેમાં રહેલો
હોય છે, તેથી રસગર્ભ-રસાંજન.

૪. તાક્ષ્યે-તન્નાન્નિ પર્વતે પ્રથમં જાતમ્-સપ્તમ્યાં
જનેદઃ-તાક્ષ્યં નામના પર્વતમાં જે પડેલું ઉત્પન્ન
થયેલું છે, તેથી તાક્ષ્યજ-રસાંજન.

બાવચીનાં નામો તથા ગુણો

અવલ્ગુજો વાકુચી સ્વાત્સોમરાજી સુપર્ણિકા ।
શશિલેલા કૃષ્ણફળા સોમા પૂતિફલીતિ ચ ॥ ૧૯૨ ॥
સોમવહ્ની કાલમેષી કુષ્ઠધી ચ પ્રકીર્તિતા ।
વાકુચી મધુરા તિક્ત્વા કદુપાકા રસાયની ॥ ૧૯૩ ॥

વિષ્ણુમહાસ્ત્રિમા રુચ્યા સરા શ્લેષ્માન્નપિત્તનુત્ ।
રુક્ષા દૃઢા શ્વાસકુષ્ઠમેહજ્વરકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૧૯૪ ॥
તત્ફલં પિત્તલં કુષ્ઠકફાનિલહરં કદુ ।
કેદયં ત્વચ્યં વમિશ્વાસકાસશોયામપાણ્ડુનુત્ ॥ ૧૯૫ ॥
અન્વય:-અવલ્ગુજઃ વાકુચી સોમરાજી સુપર્ણિકા
શશિલેલા કૃષ્ણફળા સોમા પૂતિફલીતિ (નામભિઃ) સ્થાત્
(તથા) ચ સોમવહ્ની કાલમેષી ચ કુષ્ઠધી પ્રકીર્તિતા ।
વાકુચી મધુરા તિક્ત્વા કદુપાકા રસાયની વિષ્ણુમહત્
હિમા રુચ્યા સરા શ્લેષ્માન્નપિત્તનુત્ રુક્ષા દૃઢા શ્વાસકુષ્ઠ-
મેહજ્વરકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ); તત્ફલં પિત્તલં કુષ્ઠકફા-
નિલહરં કદુ કેદયં ત્વચ્યં વમિશ્વાસકાસશોયામપાણ્ડુનુત્
(અસ્તિ) ॥

અવલ્ગુજ,^૧ બાકુચી,^૨ સોમરાજી,^૩
સુપર્ણિકા,^૪ શશિલેખા,^૫ કૃષ્ણફળા,^૬ સોમા,^૭
પૂતિફલી,^૮ સોમવહ્ની,^૯ કાલમેષી^{૧૦} અને
કુષ્ઠધી^{૧૧} એટલાં બાવચીનાં સંસ્કૃત નામો છે.
બાવચી મધુર છે, કડવી છે, પાકમાં તીખી
છે, રસાયનરૂપ છે, આડાની કબજિયાત મટા-
ડનાર છે, ટાઢી છે, રુચિ ઉપબળનાર છે,
આડાને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, મનને
ગમે એવી છે; અને કફ, રુધિરના રોગ,
પિત્ત, શ્વાસ, કોઢ, પ્રમેહ, જ્વર તથા કૃમિને
મટાડે છે; બાવચીનું ફલ પિત્ત કરનાર છે,
કેશ તથા ચામડીને સારું છે, તીખું છે;
કોઢ, કફ, વાયુ, ઊલટી, શ્વાસ, ઉધરસ,
સોજા, આમ અને પાંડુરોગને મટાડે છે. ૧૯૫

૧. વલ્ગુ-શોમનં, ન વલ્ગુ અવલ્ગુ, અવલ્ગો:-
અશોમનાત્ જાતઃ-‘અન્યેભ્યોઽપિ’ ઇતિ ડઃ-પ્રરાગ
સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અવલ્ગુજ-બાવચી.

૨. વાતં કોચયતિ-કુચ શબ્દે તારે, યદ્વા વાચં ગુણ્ણિ-
ગુજિ અલ્પવતે શબ્દે-મૂલવિસુજાદિત્વાત્ કઃ, પૃષ્ઠાદિદિઃ,
ગોરાદિત્વાદ્ કીર્ણ-જે વાયુનો બિંચો શબ્દ કરાવે-
અપાનવાયુ ખૂબ લાવે અથવા વાણીનો ચુંબરવ
કરે-વાણીને અરપષ્ટ કરે છે, તેથી બાકુચી-બાવચી.

* અન્ય વૈદક ગ્રંથોમાં આનાં બીજાં નામો ગરમ
ગણેલાં છે અને કેટલાક લોકો તેને દરત બુલાસે
લાવનાર, અગ્નિ કરનાર અને કામવાસના વધારનાર
પણ ગણે છે. કોઢ તેમ જ લોહીના બગાડથી થતા
ચામડીના રોગમાં વાપરવા અને પિત્તવિકાર તેમ જ
પેટનાં જંતુ કાઢવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવા
જણાવેલ છે.

૩. સોમશ્વ સોમેનદારગતિ-રાગવીણી, તપમાન' હિતિ 'શુભમતી' વા સિમિ-ચદ્ર જેવી શેભે અથવા ચદ્ર ગુણ વડે ને શેભે છે, તેથી સોમરાજ-ગાયત્રી.

૪. શુદ્ધ વર્ણાનિ રક્ષા સા-જેના પાંદર પારા હેમ છે, તેથી સુપર્ણા-ગાયત્રી.

૫. અગ્નિના હેવા દર્શ-ચદ્રની નાણે કળા હોય તેવી જણાય છે તેથી અગ્નિસેના-ગાયત્રી.

૬. કૃષ્ણાનિ પ્લવાનિ યસ્ય સા-જેનાં ફળ રંગે કળા હેમ છે, તેથી કૃષ્ણપ્લો-ગાયત્રી.

૭. સોમ-વનસ્પતિ અસ્તિ અથવા-અસંખ્ય-જેનો ગુણ ચદ્ર જેવો છીલછા હોય છે, તેથી સોમા-ગાયત્રી.

૮. પૃથિ પદ વસ્ત્રા સા-જેનું ફળ શુદ્ધ-છાક હોય છે, તેથી પૃથિવસા-ગાયત્રી.

૯. સોમત્વ વસ્ત્ર-ચદ્રની વેલ હોવાથી સોમવસ્ત્રી-ગાયત્રી.

૧૦. જગત્તિ મિષતિ-મર્ષતે રામનદ્યાત્મા-જે રસાનકપ હોવાથી કળ-ચતુ સામે પક્ષ સ્પર્ધા કરે છે તેથી કાલમેરી-ગાયત્રી.

૧૧. કુલ્લે દક્ષિ-દન વિભાગ્ય 'અમગુભ્યન્નકે' સિ રક્-દિગ્દશ દીપ્-કેદને ને નાશ કરે છે તેથી કુલ્લી-ગાયત્રી.

કુવાડિયાનાં નામો

વનમર્દ પ્રપ્રાહો વૃદ્ધો મેયકોવનઃ ।

પમાદ સ્વાવૈદ્યગમનક પુષાટ્ત દ્વિપિ ॥૧૧॥

મનવ-વનમર્દ પ્રપ્રાહ વૃદ્ધ મેયકોવન
પમાદ દ્વિપિ વન પુષાટ્ત દ્વિપિ સ્વાવૈ ॥

વનમર્દ, ૧ પ્રપ્રાહ, ૨ વૃદ્ધ, ૩ મેયકોવન, ૪ પમાદ, ૫ એટલ, ૬ વન, ૭ અને પુષાટ્ત એટલ કુવાડિયાના સંસ્કૃત નામો ॥

૧. વન-વૃદ્ધો મેયકોવન-ચદ્ર કોદે, 'વનમર્દ' ચદ્ર એટલે ઘટના રામનો ને નાશ કરે છે, તેથી વૃદ્ધ-કુવાડિયા.

૨. પ્રપ્રાહ પુર્ણાં વાદ્યતિ-નદ્ર અવસ્થાને 'વનમર્દ' ને પુર્ણને અર્થસય યરે છે, તેથી પ્રપ્રાહ-કુવાડિયા.

૩. વૃદ્ધ દક્ષિ-દન વિભાગ્ય, 'અમગુભ્યન્નકે' સિ રક્-જે દારવના રામનો નાશ કરે છે, તેથી વૃદ્ધ-કુવાડિયા.

૪. મેયકોવન-ચદ્ર પુણ વસ્ત્ર સા-જેનું ફળ બ્રહ્માની આજ નેમ છે, તેથી મેયકોવન-કુવાડિયા.

૫. વનમર્દ દ્વિપિ મા વનમર્દ વા વનમર્દ-ચદ્ર વર્ણ કમળ અથવા વનમર્દ અથવા કમળ અથવા પામતી શોભાથી તેનું અનુકરણ કરાય છે, તેથી વનમર્દ-કુવાડિયા.

૬. વન-મેયકોવન વન મેયકોવન-જેને વનમર્દ વામી નામે છે, તેથી જે વનમર્દ ને જે કાથી જાણ છે, તેથી વનમર્દ-કુવાડિયા.

૭. વન-વનમર્દ પુર્ણ વન વનમર્દ માન વન વનમર્દ-જેનું ફળ તથા ફળ મેયકોવન વન નેમ હોય છે, તેથી વન-કુવાડિયા.

૮. પુર્ણાં વાદ્યતિ-પુર્ણાં દ્વિપિ વાદ્યતિ વા, વન અવસ્થાને-વન, વન-વા-પુર્ણાં યરે અથવા પુર્ણાં પેડે ને યરે છે, તેથી પુર્ણાં-કુવાડિયા.

કુવાડિયાનાં ગુણ

વનમર્દો લક્ષ્મી સ્વાપૂ કક્ષા વિભાગિભાવ ।

દ્વિપિ વિન-વનમર્દો લક્ષ્મી-વનમર્દો ॥૧૨॥

વનમર્દ-વનમર્દ લક્ષ્મી-વનમર્દો ॥૧૨॥

કુવાડિયા કલકો છે, મધુર છે, રુચ્છ છે, હૃદયને ગમે જોવો છે, ટાકો છે અને પિત્ત, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કોષ, ઘાસ વગેરે કુમિજોને મટાડે છે. ૧૬૭

દ્વિપિ-વનમર્દો કુલ્લ-વનમર્દો વિનમર્દો ।

વનમર્દો લક્ષ્મી-વનમર્દો ॥૧૩॥

વનમર્દ-વનમર્દો વન (વન) વનમર્દો વિનમર્દો ॥૧૩॥

કુવાડિયાનું ફળ ગરમ તથા વીણુ છે અને કોષ, વળ, ઘાસ, કોષ, વાયુ, કોષ, કોષ, કુમિ તથા શ્વાસને મટાડે છે ૧૬૮

અર્થવિવરણ નામો

વિવા વનમર્દો વિનમર્દો કુલ્લી વનમર્દો ॥

વનમર્દો વનમર્દો વનમર્દો ॥૧૪॥

વનમર્દ-વિવા વનમર્દો વિવા વનમર્દો ॥૧૪॥

વિવા, ૧ અર્થવિવા, ૨ વિવા, ૩ મુચી, ૪ અર્થવિવા, ૫ વનમર્દ, ૬ મુચી, ૭ ઉપવિવા, ૮ અર્થવિવા અને મુચી, ૯ એટલો અર્થવિવા નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૯

૧. વેવેષ્ટિવ્યાપ્તિ શરીરે ઉષ્ણત્વાત્-વિલ્લ વ્યાપ્તો-
'દ્યુપધે'તિ કઃ, ટાપ્-જે ગરમ હોવાથી શરીરમાં
વ્યાપી બન્ય છે, તેથી વિપા-અતિવિપ.

૨. વિપમ્ અતિકાન્તા-પ્રાદિતલુપ્તઃ-જે ઝેરને
ઓળંગી બન્ય છે. ઝેરનો નાશ કરે છે, ઝેરથી પણ
બધે છે, તેથી અતિવિપા-અતિવિપ.

૩. વિશતિ શરીરે તીક્ષ્ણત્વાત્ કફાદિનાશનાર્થ, વિશ
પ્રવેશને-'અશ્ન પ્રપિં' ઇત્યોનાદિઃ ધવન્-જે તીક્ષ્ણ
હોવાથી કફાદિનો નાશ કરવા શરીરમાં પ્રવેશ છે,
તેથી વિશ્વા-અતિવિપ.

૪. યુગાતિ-હિનસ્તિ અતિસાર-આમવિપાદીન્-શુ
દ્વિસાયમ, 'યુગાતિર્હેસ્વધ' ઇતિ ઔનાદિકાં ગન્ ફિન્
નુદ્ ચ-જે આડાનો, અત્તાદિના અપકવ ભાગનો તથા
ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી યુગી-અતિવિપ.

૫. પ્રતીવં વિપમ્ અસ્યાઃ-જેનું ઝેર બીજા ઝેરથી
ઊલટું હોય છે, તેથી પ્રતિવિપા-અતિવિપ.

૬. અઘ્નઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શભાગ્ય-જેનો
રંગ લાલ હોય છે, તેથી અરુણા-અતિવિપ.

૭. શુક્લઃ કન્દઃ યસ્યાઃ સા-જેનો કાંદો-મૂળ
સફેદ હોય છે, તેથી શુક્લકાંદા-અતિવિપ.

૮. વિપમ્ ઉપગતા-ઝેરની પાસે ગયેલ-લગભગ
ઝેરી અથવા ઝેરનો નાશ કરે. તે ઉપવિપા-અતિવિપ.

૯. મજ્યતે સ્વયમેવેત્યેવંશીલા-મજ્ઞો આમર્દને-
'મજ્ઞમસમિદો ધુરન્'-ટાપ્-જે પોતાની મેળે ભાંગી
પડે એના સ્વભાવનું હોય છે, તેથી મજ્જુરા-અતિવિપ.

૧૦. ઘુણાનાં કીટાનાં વલ્લમા-ધુણુ નામના-લકડકૂટ
કીડાઓને જે અતિશય પ્રિય છે, તેથી ધુણુવલ્લમા-
અતિવિપ.

અતિવિષના ગુણો

વિપા સોળા કટુસ્તિકા પાચની દીપની હરેત્ ।
કફપિત્તાતિસારામવિપકાસવમિક્રમીન્ ॥ ૨૦૦ ॥

અન્વયઃ-સા વિપા ઉષ્ણા કટુઃ તિક્ત્વા પાચની (ચ)
દીપની (સત્તી) કફપિત્તાતિસારામવિપકાસવમિક્રમીન્ હરેત્ ॥

એ અતિવિષ ગરમ, તીખું, કડકું, પાચ-
ન, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફ, પિત્ત,
અતિસાર, આમ (અન્નાદિકનો કાચો ભાગ),
ઝેર, ઉધરસ, ઊલટી તથા કૃમિને મટાડે
છે. ૨૦૦

લોધર અને પાટિયાલોધરનાં નામો તથા ગુણો
લોધસ્તિરીટકચૈવ શાવરો માલવસ્તયા ।

દ્વિતીયઃ પટ્ટિકાલોધ્રઃ ક્રમુકઃ સ્થૂલવલ્કલઃ ॥ ૨૦૧ ॥

જીર્ણપત્રો વૃહત્પત્રઃ પટ્ટી લાક્ષાપ્રસાદનઃ ।

લોધ્રો ગ્રાહી લઘુઃ શીતશ્ચક્ષુષ્યઃ કફપિત્તનુત્ ।
કપાયો રક્તપિત્તાસ્રગ્જ્વરાતીસારશોયહત્ ॥ ૨૦૨ ॥

અન્વયઃ-લોધ્રઃ તિરીટકઃ ચ શાવર એવ તથા
માલવઃ (ઇતિ નામાનિ); દ્વિતીયઃ પટ્ટિકાલોધ્રઃ ક્રમુકઃ
સ્થૂલવલ્કલઃ જીર્ણપત્રી વૃહત્પત્રઃ પટ્ટી લાક્ષાપ્રસાદનઃ
(ઇતિ કથ્યંતે); લોધ્રઃ ગ્રાહી લઘુઃ શીતઃ ચક્ષુષ્યઃ કફ-
પિત્તનુત્ કપાયઃ (સન્) રક્તપિત્તાસ્રગ્જ્વરાતીસારશોયહત્
(અસ્તિ) ॥

લોધ્ર,^૧ તિરીટક,^૨ શાવર^૩ અને માલવ^૪
એટલા લોધરનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજું લોધર
પટ્ટિકાલોધ્ર,^૧ ક્રમુક,^૨ સ્થૂલવલ્કલ,^૩ જીર્ણ-
પત્ર,^૪ વૃહત્પત્ર,^૫ પટ્ટી^૬ અને લાક્ષાપ્રસાદન^૭
એ નામે સંસ્કૃતમાં કહેવાય છે. લોધર* આડાને
રોકનાર, કડકું, ઠંડું, નેત્રને હિતકારી અને
તૂરું હોઈ કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત. રુધિરનાં
દરદ, તાવ, અતિસાર તથા સોજો મટાડે
છે. ૨૦૧, ૨૦૨

૧. ણદ્વિ-આવૃણોતિ મલં કફપિત્તાદીન્ રક્તપિત્તા-
દીવ રોગાન્, રુધિર આવરણે-વાહુલકાદરન્ કપિલાદિત્વાન્
લત્વમ્-જે આડાને રોકે, કફ-પિત્ત વગેરેને તથા
રક્તપિત્ત આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી લોધ્ર-લોધર.

૨. તીચેતે જ્વરાતીસારશોયાદિ અનેન 'કૃતુકૃષિયઃ
કીટન્' ઇતિ કીટન્ પ્રત્યયઃ, ઇત્યમ્ (૭-૧-૧૦૦)
રપત્ત્વં ચ, તતઃ સ્વાર્થે કન્-જેનાથી તાવ, આડા,

* ચક્રદત્તામાં ફૂલેલું અવાળું મટાડવા લોધર,
રસવંતી અને નાગરમેથનું મિશ્રણ વાપરવા ભલા-
મણ કરેલ છે.

અમૃતસાગરમાં લોધર, જેદીમધ, કુલાવેલ
કટકડી અને રસવંતી સરખે ભાગે લઈ પાણીમાં
ધસીને વાપરવા લખેલ છે.

ચરકસંહિતામાં લોધરની ઊલને રક્તશુદ્ધિકર
અને સંગ્રાહી(સ્તંભક) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદહર, કફહર, યોતિ-
દોષહર. સ્તંભક, પ્રણયોધક, પક્વાતિસારનાશક,
રક્તપિત્તહર અને રક્ત પ્રદરને મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં લોધરને ઠંડું, ગ્રાહી
ગણેલ છે અને આંતરડાં, આંખ તથા નાસુરનાં
દરદોમાં ઉપયોગી માનેલ છે. અવાળાં નરમ પડી
ગયાં હોય અથવા તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય, ત્યારે
લોધરની ઊલનો ઉકાળો કાઠળા કરવામાં વપરાય છે.

મોળા વચ્ચે મરે છે, તેથી તિરીટક-સોધર.

૩. અત્તલમનંદ પ્રિય, વસેવમિત્થન-મિત્થ
સોધોને ને પ્રિય થાય છે, તેથી સામર-સોધર

૪. મમ્મવન્દિતિ રેણે મમ્, મમર્થે મન્-મગવા
રેણમા ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી માલવ-સોધર.

૧. પદિ દર વ્યવસ્થિ-મચ્ચાલે હિતિ પદિધ-
ર્ક ઘરે-‘મયોડગુપયો’ હિતિ ક-ચન્-પરિવરપ
મોધ-પદિધ્મો-ને સોધર પારી જેવું થાય છે,
તેથી તે પદિધ્મો-પારિધ્યસોધર કહેવાય છે.

૨. કમલિ-કમલિ કપલવમ્ હિતિ કમુક-કમુ
પલવિરે-કમુલ્લ-સ્વર્થે કમ-ને ત્ત્રા રચને પામે
છે તેથી કમુક-પારિધ્યસોધર

૩. રક્ષ્મ કમલે વસ્ય હ-નેની ૭૫૫ બાદી
કાંચ છે, તેથી સ્પષ્ટવચ્ચ-પારિધ્ય સોધર

૪. કીર્તિમિ વચ્ચામિ વસ્ય હ-કીર્ત્ત-નેના
પાદ્ય ઇન્દ્રે વાવ છે તેથી ઇન્દ્ર-પત્ર-પારિધ્ય સોધર

૫. હરિતિ વચ્ચામિ વસ્ય હ-નેના પાદ્ય મોટા
કાંચ છે તેથી જુલ્લવન-પારિધ્ય સોધર

૬. સ્વ મસ્તિ-મ્મ હિતિ-નેના રેખાવ
પારી જેવું થાય છે તેથી પરી-પારિધ્ય સોધર

૭. કમ્મા પ્રધવતિ કમ્માવત-મ્માદિ-ને
૫-કાંચ છે તેથી લાખને સમ્મ કરે છે, તેથી
લક્ષ્મપ્રસન્ન-પારિધ્ય સોધર

સસંજ્ઞાનાં નામો

સસંજ્ઞા ૧૨૦૧: સ્વાયમગન્ધો મ્મોપમ્મ ।
મરિધો મ્મોલ્લક્ષ્ય-યવમ્મો ૧૨૦૨: સ્વોપમ્મ
મ્મલ-મ્મલ્લ ૧૨૦૩: રાગ-મ્મલ-મ્મોપમ્મ
મરિધ-મ્મોલ્લક્ષ્ય-યવમ્મો ૧૨૦૪: સ્વોપમ્મ

સસંજ્ઞા ૧ ૧૨૦૧, ૨ ૧૨૦૨, ૩ ૧૨૦૩, ૪ ૧૨૦૪,
૫ ૧૨૦૫, ૬ ૧૨૦૬, ૭ ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૮
નકાં એટલા સસંજ્ઞાના સંસ્કૃત નામો છે ૨૦૩

૧. હાસિનસાંહિતામા સસંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ નીચે
પ્રમાણે લખી છે -

સમુદયમ્મ કરાને ત્યારે અમ્મ કહવામા
આત્મ્ય તે પ્રસન્ન રહે અને રેત્યાનો મોટો સન્માન
કમે. તે વખતે ગરક તે અમ્મના કમલને આગમ્ય
પાણીને ત્રણ ના સ્પર્શ કરીને કમ્મામનો પાક
લાગ્યો હતા તથા તે કાક કાંચા છતાં વેગથી તે
રોકાઈ હતા અને આગમ્યમા ચિત્તે હતા તેથી એ
આગમ્યપાક કર્મ ગણે હતા એ કારણથી એની
પાસેના અમ્મના કમલમાંથી અમ્મના રીપા નીચે

૧. અગાધિ હ્રોગમીન્, અમ્મુતે વા રાગમ્મ
ગુણન્, અગામ્મો, અમ્મુતે વા રાગમ્મ
હ્રુગમ્મ ગુણન્ અગાધિ, અમ્મુતે વા રાગમ્મ
૧૨૦૧ વચ્ચે રેણોને આર્થ લખ છે એટલે નાક પ્રમાણે
છે અમ્મના સ્થાપન આદિ સુધેને આપે છે, તેથી
સસંજ્ઞા-સસંજ્ઞા.

૨. એવ મ્મલ્લ રોવ છન્-મ્મલ્લ, આ રો-
મ્મલ્લને મ્મલ્લ-સ્વર્થે મ્મલ્લ મ્મલ્લ, છન્
પરિવર-પ્રાપ્ત, વચ્ચા, નેમાં એક આરો સ્વ મોટો
છે, તેથી-સ્થાન, અમ્મના ને આવાથી વાવ થાય છે,
તેથી મ્મલ્લ મોટો આવામા નેના ત્યાગ કરે છે,

પ્રમા હતા કુલથી ખ્યાલ થયેલા તે પ્રદેશમા એકમ
ને અમ્મના રીપા પછા તે લાંબ રહ્યા પછી કમ્મ
કરી તે સ્થાને ત્યાર વચ્ચે કુલમા પગો, તેથી વચ્ચા
સપળા ગાકા કાટા અને વેલા વચ્ચે મ્મુ મ્મુ
મ્મુ એ કારણે લીધે સપળા મ્મલ્લો અતિવ
મોટા સકટમા પછા તે મ્મલ્લમા એક સ્થા
મ્મલ્લ હતા તેનાથી અમ્મુ નીક; તેનાં બધે
સપળા ઇન્દ્રે કર્મ ગયા હતા, તેથી કમ્મામાં લાકી
કર્મને તે ચાલતા હતા રસ્તે ચાલવાથી તે ચાકી ગયે
હતા, તેના અમ્મમાંથી સપળા ઘટ પડી ગયા હતા
જુલ્લવ પીગમ્મને તે સ્થાને રહેનાર સપળા મ્મલ્લો
મા તે પ્રસન્ન હતા. એ કારણે મ્મલ્લ જુલ્લવ
પીગમ્મ કર્મ પૂર્ણ પર ને ને કારણે માત્રો હતા
ત્યા ત્યા બહારે હતા એમ બહારનાં બહારનાં મ્મલ્લ
વાર પુરવધેમ્મને લીધે સ્વર ઓગા તેના મોઢા
આગા તે ઓગા લીધા મોઢાના નેના હતા તથા
તેની આગમ્યમા પૂર્ણ થાય પછી લીધું પાક કમ્મ
કર્મ પેલા કારણે મ્મલ્લ જુલ્લવ પીગમ્મા હતા તેથી
તેમણે તેનાં પાદ્ય ૭ માસ સુધી આપ્યાં, ૭ મ્મલ્લ
ના પછી તેનાં સર્કા કાળો આપ્યાં અને તે સ્ત્રી
એક મ્મલ્લમા સુધી તે મ્મલ્લને તેના કદ આપ્યા પછી
ત્યારે સુકાળ થયા ત્યારે ગયા મ્મલ્લો એક
થયા ત્યા કારણે મ્મલ્લ પગુ જુલ્લવ કર્મને નર્મ
ગયા મ્મલ્લમા હતા ત્યા મ્મલ્લ, તેને નેમ્મને સપળા
મ્મલ્લો પિત્રમ્મ પામ્યા અને તેને પૂજ્યા લગ્યા
કે, ‘તમે એવો શ્રી ઊપાવ કરો’ કે નેમ્મી ૧૨૦૨
મરીને જુલ્લવ ગયા’ ૧૨૦૩ તે મ્મલ્લ તેમને કર્મ
કમ્મ નીક, ત્યારે સપળાએ મળીને તેને થાય રીધો કે
‘ને પદ્ય તે આપ્યા કમ્મ તે મ્મલ્લોને અમ્મ
માત્રો તથા તે કુમ્મલ્લો અને અપવિત્ર માત્રો’
એ રીતે લક્ષ્ય ઉત્પન્ન થયું છે.

તેથી પણ રસોન-લસણ.

૩. ઉગ્ર: ગન્ધ: યસ્ય સ:-જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગંધ-લસણ.

૪. મહચ તત્ ઔષધમ્-જે મોટું ઔષડ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ-લસણ.

૫. ન વિચતે રિદ્ધં-રોગાદિલ્પમ્ અશુભં યસ્માત્, યસ્ય સેવનાદ્વા-જેનું સેવન કરવાથી રોગાદિરૂપ અશુભ રહેતું નથી, તેથી અરિષ્ટ-લસણ.

૬. મ્લેચ્છાનાં પ્રિય: કન્દ:-શાકપાચિવાદિ:-જે મ્લેચ્છ જાતના હલકા લોકોને પ્રિય એવો કંદ છે અથવા મૂળિયાંરૂપે થાય છે, તેથી મ્લેચ્છકંદ-લસણ.

૭. યવનાનાં-સનાતનધર્મવહિર્ભૂતાનાં વર્ણનગુણ-વાહ્યાનામ્ લોકાનામ્ હૃદ્ય:-પ્રિય:, ન તુ સનાતનધર્માવલ-મ્બિદ્ધિજાતીનાં પ્રિય:-સનાતન ધર્મને નહિ માનતા અને ચારે વર્ણુથી બહાર ગણાતા યવન-હલકા લોકોને જે પ્રિય હોય છે, પણ સનાતન ધર્મને માનતા બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજ વર્ણુને પ્રિય નથી, તેથી યવનેષ્ટ-લસણ.

૮. ખીજ નંબરનું જે નામ છે, તે જ 'રસોન: એવ રસોનક:' 'એમ સ્વાર્થિક કન્ પ્રત્યયાન્ત આઠમું નામ થયું છે અને તેનો અર્થ તો ખીજ નામના જેવો જ છે.'

લસણની ઉત્પત્તિ

યદામૃતં વૈનતેયો જહાર સુરસત્તમાત્ ।

તદા તત્તોડપતદ્વિન્દુઃ સ રસોનોડમવદ્ ભુવિ ॥૨૦૪

અન્વય:-વૈનતેય: યદા સુરસત્તમાત્ અમૃતં જહાર (તદા) તત: (ય:) વિન્દુ: ભુવિ અપતત્ સ: રસોન: અમવત્ ॥

ગરુડજી ઈંદ્રની પાસેથી અમૃતનું જ્યારે હરણ કરી જતા હતા, ત્યારે તેમાંથી જે ટીપું પૃથ્વી પર પડ્યું હતું, તે જ લસણ થયેલ છે. ૨૦૪

લસણનું 'રસોન' નામ કેમ ?

પશ્ચમિશ્ચ રસૈર્યુકો રસેનામ્લેન વર્જિત: ।

તસ્માદ્રસોન ઇત્યુકો દ્રવ્યાણાં ગુણવેદિમિ: ॥૨૦૫

અન્વય:-(સ:) પશ્ચમિ: રસે: યુક્ત: ચ અમ્લેન રસેન વર્જિત: (અસ્તિ), તસ્માત્ દ્રવ્યાણાં ગુણવેદિમિ: રસોન: ઇતિ ડક: ॥

તેલસણ પાંચ રસથી યુક્ત છે; માત્ર ખાટો રસ તેમાં નથી; એટલે એક રસ તેમાં ઓછો છે, તેથી પદાર્થોના ગુણ જાણનારાઓએ તેને

'રસોન' નામે કહેલ છે. ૨૦૫

લસણમાં કયો રસ કયા ભાગમાં ?

કટુકશ્ચાપિ મૂલેષુ તિષ્ઠ: પત્રેષુ સંસ્થિત: ।

નાલે કષાય ઉદ્વિષ્ટો નાલાગ્રે લવણ: રમૃત: ।

વીજે તુ મધુર: પ્રોકો રસસ્તદ્ગુણવેદિમિ: ॥૨૦૬॥

અન્વય:-અપિ ચ (સ:) મૂલેષુ કટુક:, પત્રેષુ તિષ્ઠ: સંસ્થિત:, નાલે કષાય: ઉદ્વિષ્ટ:, નાલાગ્રે લવણ: સ્મૃત:, વીજે તુ તદ્ગુણવેદિમિ: મધુર: રસ: પ્રોક: ॥

એ લસણનાં મૂળિયાંમાં તીખો, પાંદડાંમાં કડવો, નાળમાં તૂરો, નાળની અણીમાં ખારો અને ખીજમાં તેના ગુણ જાણનારાઓએ મધુર રસ કહેલ છે. ૨૦૬

લસણના ગુણો

રસોનો બુંદળો વૃષ્ય: સ્નિગ્ધોષ્ણ: પાચન: સર: ॥

રસે પાકે ચ કટુકસ્તીક્ષ્ણો મધુરકો મત: ॥૨૦૭

અન્વય:-રસોન: બુંદળ: વૃષ્ય: સ્નિગ્ધોષ્ણ: પાચન: સર: રસે ચ પાકે કટુક: તીક્ષ્ણ: મધુરક: મત: ॥

લસણ પુષ્ટિકારક, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, પાચન, ઝાડો ઉતારનાર, પાકમાં તથા રસમાં તીખું, તીક્ષ્ણ અને મધુર મનાયું છે. ૨૦૭

મમ્લસન્ધાનકૃત્કળ્પ્યો ગુરુપિત્તાસ્રવૃદ્ધિદ: ।

બલવર્ણકરો મેઘાહિતો નેત્ર્યો રસાયન: ॥ ૨૦૮ ॥

હૃદ્રોગજીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલવિવન્ધગુલ્મારુચિકાસ-શોફાન્ । દુર્નામકુષ્ઠાનલસાદજન્તુસમીરણ-સકાંષ્ઠ હન્તિ ॥ ૨૦૯ ॥

અન્વય:-(તથા ચ રસોન:) મમ્લસન્ધાનકૃત્ કળ્પ્ય: ગુરુ: પિતાસ્રવૃદ્ધિદ: બલવર્ણકર: મેઘાહિત: નેત્ર્ય: રસાયન: (અસ્તિ) ॥ (અપિ) ચ હૃદ્રોગજીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલવિવન્ધ-ગુલ્મારુચિકાસશોફાન્ દુર્નામકુષ્ઠાનલસાદજન્તુસમીરણ-શ્વાસકાંષ્ઠ હન્તિ ॥

વળી તે ભાંગેલાંને સાંધનાર, કંઠને સારો કરનાર, ભારે, પિત્ત તથા રુધિરને વધારનાર તથા બળ અને વર્ણ માટે સારું છે, બુદ્ધિને તથા નેત્રને હિંતકારી છે, રસાયનરૂપ છે અને હૃદયના રોગ, જૂનો તાવ પેટનું શૂળ, ઝાડાની કળાજિયાત, ગોળો, અરુચિ, ઉધરસ, સોજા, અરશ, કોઠ, અગ્નિનું મંદપણું, છવડાં, વાયુ, શ્વાસ તથા કફને મટાડે છે. ૨૦૮, ૨૦૯

૫. અગ્નિઃ-ઇવ મુલમ્ અભ્યાઃ-ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્-
નેતું સોહું અગ્નિ નેતું ગરમ હોય છે, તેથી અગ્નિ-
સુખી-ભિલામું.

૬. મહત્તિ-હિનસ્તિ અશ્વદ્વેષોગાત્-મહ દિસાયમ્,
અર્ચ, ગૌરાદિત્વાત્ હીપ્-શોધન કર્યા વિના એ વાપયું
હોય તો ને નાશ કરે છે, તેથી ભલ્લી-ભિલામું.

૭. વીરઃ-ઇવ વૃક્ષઃ દુઃસ્પર્શત્વાત્-જેનો સ્પર્શ
કરવો પણ મુશ્કેલ હોય છે, એવા વીર પુરુષ જેવું
એ આડ હોય છે, તેથી વીરવૃક્ષ-ભિલામું.

૮. શોકં કૃન્તતિ-છિન્તિ, કૃત્તી છેદને-ક્રિપૂ-જે
સોજનો નાશ કરે છે, તેથી શોકકૃત્-ભિલામું.

ભિલામાના ગુણો

મહાતકફલં પચ્યં સ્વાદુપાકરસં લઘુ ।
કપાયં પાચનં સ્નિગ્ધં તીક્ષ્ણોષ્ણં છેદિ મેદનમ્ ॥૨૧૪
મેધ્યં વહ્નિકરં હન્તિ કફવાતવ્રણોદરમ્ ।
કુષ્ઠાર્શોઽગ્રહણીગુલ્મશોફાનાહજ્વરકૃમીન્ ॥૨૧૫॥

અન્વયઃ-(અથ ગુણાસ્તુ)-મહાતકફલં પચ્યં સ્વાદુ-
પાકરસં લઘુ કપાયં પાચનં સ્નિગ્ધં તીક્ષ્ણોષ્ણં છેદિ મેદન
મેધ્યં વહ્નિકરં (સત્) કફવાતવ્રણોદરં કુષ્ઠાર્શોઽગ્રહણી-
ગુલ્મશોફાનાહજ્વરકૃમીન્ હન્તિ ॥

ભિલામાનું પાકું દ્રવ્ય પાકમાં અને રસ-
માં મધુર, હલકું, તૂરું, પાચન, સ્નિગ્ધ,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળને કાપનાર, આડો લાવનાર,
બુદ્ધિવર્ધક અને અગ્નિને કરનાર હોઈ કઢ,
વાયુ, પ્રણુ, પેટના રોગ, કોઢ, અરશ, સંત્ર-
હણી (એક જાતનું) આડાનું કરદ), ગોળો,
સોજો, આક્રેશ, તાવ અને જીવડાંને મટાડે છે.

તન્મજ્જા મધુરો વૃષ્યો વૃંહણો વાતપિત્તહા ।
વૃન્તમારુફરં સ્વાદુ પિત્તક્ષં કેદ્યમગ્નિકૃત્ ॥૨૧૬॥

અન્વયઃ-તન્મજ્જા મધુરઃ વૃષ્યઃ વૃંહણઃ વાતપિત્તહા
(અસ્તિ), આરુફરં વૃન્તં સ્વાદુ પિત્તક્ષં કેદ્યમ્ અગ્નિકૃત્
(અસ્તિ) ॥

ભિલામાનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધાર-
નાર, પુષ્ટિ આપનાર અને વાયુ તથા પિત્તને
મટાડનાર છે. ભિલામાનું દીપ્તિયું મધુર.
પિત્તને હરનાર, ક્રેશને હિતકારી અને અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૨૧૬

મહાતકઃ કપાયોષ્ણઃ શુક્લો મધુરો લઘુઃ ।
વાતપ્લેષ્મોદરાનાહકુષ્ઠાર્શોઽગ્રહણીગદાન્ ।
હન્તિ ગુલ્મજ્વરશ્ચિત્રવહ્નિમાન્ધકૃમિવ્રણાન્ ॥૨૧૭

અન્વયઃ-મહાતકઃ કપાયોષ્ણઃ શુક્લઃ મધુરઃ લઘુઃ
(સન્) વાતપ્લેષ્મોદરાનાહકુષ્ઠાર્શોઽગ્રહણીગદાન્ ગુલ્મજ્વર-
શ્ચિત્રવહ્નિમાન્ધકૃમિવ્રણાન્ હન્તિ ॥

ભિલામું તૂરું, ગરમ, વીર્યને વધારનાર,
મધુર અને હલકું હોઈ વાયુ, કઢ, પેટનો
આક્રેશ, કોઢ, અરશ, સંત્રહણીનો રોગ,
ગોળો, તાવ, શિત્રનામનો ધોળો કોઢ, અગ્નિનું
મંદપણું, જીવડાં અને પ્રણુને મટાડે છે. ૨૧૭

ભાંગનાં નામો તથા ગુણો
મજ્જા ગજા માતુલાની માદિની વિજયા જયા ।
મજ્જા કફહરી તિક્ષા ગ્રાહિણી પાચની લઘુઃ ।
તીક્ષ્ણોષ્ણા પિત્તલા મોહમદવાન્ધવર્ધિની ॥૨૧૮

અન્વયઃ-મજ્જા ગજા માતુલાની માદિની વિજયા
જયા (હિતિ નામાનિ, ગુણાધ-મજ્જા કફહરી તિક્ષા
ગ્રાહિણી પાચની લઘુઃ તીક્ષ્ણા ંષ્ણા પિત્તલા મોહમદ-
વાન્ધવર્ધિની (સ્યાત્) ॥

ભાંગા,^૧ ગંજા,^૨ માતુલાની,^૩ માદિની,^૪
વિજયા^૫ અને જયા^૬ એટલાં ભાંગનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ભાંગ કઢને હરનાર, કડવી, આડને
રોકનાર, પાચન, હલકી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત
કરનાર અને મોહ, મદ, ભાષણ તથા
અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૧૮

૧. મજ્જયતે અનયા કપાદિઃ તીક્ષ્ણત્વાત્, મજ્જો
આમર્દને-‘હલ્લથે’તિ ધન્-તીદ્રણ હોવાને લીધે જેનાથી
કઢ વગેરે કપાય છે, તેથી ભાંગા-ભાંગ.

૨. ગજ્યતે અનયા જતેન માદકત્વાત્-ગજિ શબ્દ
પૂર્વવત્ ધન્, ટાપ્-કેરી હોવાથી જેને લીધે માણસ
ખૂબ બકે છે, તેથી ગંજા-ભાંગ.

૩. માતુલસ્ય-ધત્તરસ્ય સ્ત્રી ઇવ માદકત્વાત્ ‘માતુ-
લોપાધ્યાયથોર્ધીયાનુકૌ’-હિતિ હીપ્ આનુક્-કેરી હોવા-
થી ધંતુરાની નાણે સ્ત્રી હોય તેવી જણાય છે, તેથી
માતુલાની-ભાંગ.

૪. માદયતિ-મદ કરોતિ-પ્રહાદિત્વાત્ ણિનિઃ-જે
મદ અથવા કઢ કરે છે-એભાન બનાવે છે, તેથી
માદિની-ભાંગ.

૫. વિજયતે કફમ્-અર્ચ-ટાપ્-જે કઢને દૂર કરે
છે, તેથી વિજયા-ભાંગ.

૬. એ જ પ્રમાણે જયતિ કફમ્ હિતિ જયા-કઢને હરે
છે, તેથી જયા-ભાંગ.

અરીણના ડાડવાનાં નામો તથા ગુણો
તિલમેદઃ લસતિલઃ લાલસશ્ચાપિ સ સ્મૃતઃ ।
સ્યાત્લાલસફલોદ્ભૂતં ચલ્કલં રીતલં લઘુ ॥૨૧૯

પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરાવે જ નાવદુષ્ટિ વ્યવસાયવત્ ।
 માતૃના શોષક રૂપે મનુષ્યાગિવર્ધનમ્ ।
 મુદુમહિર્ન રૂપ્ય સેવનાત્યુસ્તવૌશામામ્ ॥૨૨૦॥
 સ્વયમ-સિદ્ધેઃ કસતિલ અપિ ય સ વાકસ
 સ્મૃત । કાવ્યમધ્યમમૂર્તિ વસ્તુવં સીતલં મધુ પ્રાપ્તિ
 નિષંક વ વ્યાપ્ત ય વાદ્યમ્ ૧૫૫૫૨૧ માતૃના શોષક
 રૂપે મનુષ્ય ગિવર્ધન મુદુ મોહર્ન રૂપ્ય સેવનાત
 પુન્યનાશમ્ (અર્થ) ॥

તિલસેદ, ૧ ખસતિલ ૨ અને ખાખસ ૩
 એટલા અદીવના ઠોકવાના સંસ્કૃત નામે છે
 તેની ઊલ કઢી, કહણી, ઝાઘને રોકનાર,
 કંઠવી, તૂરી, વાકુને કરનાર, કહે તથા
 લોહીને મટાટનાર, ખાતુઓને મુકાવનાર, રૂક્ષ,
 મઃ કરનાર, ભાવલુને વધારનાર, વારવાર
 મોહ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને સેવન
 કરવાથી પુરુષપણનો નાશ કરનાર છે ૨૨૦

૧ ટિકિતિ-વિવ્રિતિ કિલ સ્ત્રો-દુરુપે-૦ ટિક -
 ટિક્કવ તેજ દ્વ-તથનો મેદ-તેલ ધરાવનાર નામે
 અંક અવનો તથનો પ્રકાર કોષ તેવો જણાય છે,
 તેથી તિલમેદ-અદીવનુ ડેડુ

૨ જામિ-મુનિવામિ સ્વતિ-નિષ્કીર્ણોતિ યદ-
 દુત્તમ-વાન્મતકમિ ૧ મત્તપુપર્થેક ૨-જામિ
 સિલ્પ પ્રિયોને મેખન કરી મશાની દે છે અને
 તેલ જેવી નીકાલ ધરાવે છે તેથી ખસતિલ-અદીવ-
 નુ ૧૫૫

૩. કસવકર કાવસ-મકરે કિલ, કુલેદરમિ -
 દિશ્વિને મેખન કરે એવા પ્રકારનો કોષ છે તથી
 ખાખસ-અદીવનુ ડેડુ

અદીવનુ નામે તથા મુળો
 ટકો લસપ્તમકીરમાપુ કમહિપેનમ્ ૧
 માપુક શોષક પ્રાપ્તિ સ્વેષ્ઠે પાતપિચલમ્ ।
 તથા લસપ્તમકીરમાપુ કમહિપેનમ્ ૧ ૧૨૨૧ ॥
 સ્વયમ-પ્રમદનકીરમાપુ કમહિપેનમ્
 રૂપમ્ । માપુક શોષક પ્રાપ્તિ નીચળ વસ્તુતત્ત
 તથા પાપમોદુત્તવ કમદાવમ દુષ્ટિ (કૈયમ) ॥

ખસદેલકીર, ૧ આફક ૨ અને અદિરેનક ૩
 એટલા અદીવના સંસ્કૃત નામે છે અદીવ
 શોષક, ઝાઘને રોકનાર, કહેને મટાટનાર અને
 વાકુ તથા વિતને કરનાર છે. ઉપર કહેલ
 ઠોકવાની ઊલના જે શુભો કોષ છે, તેમાંના
 વ્યાખ્યાના મુળે અદીવના પણ છે ૨૨૧

૧ જામિ-મુનિવામિ સ્વતિ-નિષ્કીર્ણોતિ યદ-
 કસામિ, કસામિ કસામિ યસ સ કસવકર-સ
 કીરમ્ દ્વ-જેમાં કા પ્રિયોને નિષ્કન કરે છે,
 મશાની દે છે, તેમાં તેના પ્રાપ્તુ નામે કીરકેન તેવો
 તેનો જે રસ, તે જ ખસદેલકીર-અદીવ.

૨ આ-ફક-પ્રમદનકમ્ દ્વ-કેન કસિન્ન દ્વિ-
 વ્યકમ્-પ્રવોદપવિ-જેમાં સપનો લગત પ્રમો
 થતો કોષ તેવો અવાચક રસ કીરુ આવે છે, તેથી
 આફક-અદીવ.

૩ અદિ-કસવ કેન-કસવ દ્વ પ્રમદનક-પ્ર-
 તત સ્વર્થે કન-સપનું નામે એ રસ તેવું પ્રમદનક
 નીવડે છે, તેથી અદિરેનક-અદીવ.

ખસખસનાં નામે તથા મુળો
 રૂપમ્ને લસલીકામિ તે લાલસતિલા અપિ ।
 લસલીકામિ વ્યવર્તિ વુધ્યાપિ મુદુકવિ ૧ ।
 અવપતિ કર્મ તતિ શામ્યતિ સ્મીરજમ્ ૧૨૨૨
 સ્વયમ- (જામિ) વ્યવર્તિ (સ્વ) લાલસતિ
 અપિ રૂપમ્ને । લસલીકામિ જ્વામિ રૂપ્યવિ ૧
 મુદુકવિ (સ્મિત) તતિ કર્મ અવપતિ. લગત
 (૧) શામ્યતિ ॥

ખસલીલ ૧ અને ખાખસતિલ ૨ જે
 ખસખસનાં સંસ્કૃત નામે છે. ખસખસ નામ
 આપનાર, મિત્રનશક્તિને વધારનાર, વહુ ।
 ભારે, કહેને ઉપલ કરનાર તથા વાકુને આ
 કરનાર છે ૨૨૨

૧ કસવ લીલામિ-અદીવના ડેડવાનાં નિલ
 રૂપે જે કાવ છે, તેથી ખસલીલ-ખસખસ

૨ જામિ-મુનિવામિ-અદીવના ડેડવાના તથ જે
 કાવુપ જે કાવ છે, તેથી ખાખસતિલ-ખસખસ

સિખાસુખનાં નામે તથા મુળો
 સી મવોક્ષી રીતશિવ્ય માયિમત્ત ચ સિપુકર્મ ।
 લેખ્યં કષણં સ્વાયુ દીપનં પાષનં મધુ ।
 સિપુકર્મ રૂપ્ય દિપ્તિ વૃદ્ધિ રૂપ્યં મૈત્ર્યં તિરોધક ॥૨૨૩

સ્વયમ-સેવક સ્ત્રી, પ્રીતિવિદ્ય મરિત્યવ ૧
 સિપુકર્મ (હિત મામતિ, પુષાવ-) સ્વયમ કષણં સ્વા
 દીપનં પાષનં મધુ કિર્મ રૂપ્યં મૈત્ર્યં તિરોધક (અર્થ) ॥

સીપ, ૧ આ નામ સીલિમ મિત્રાવમેષ
 કિને વધાયા છે, ચીતશિવ, ૨ માનિમેષ
 અને સિપુકર્મ એટલાં સિખાસુખના સંસ્કૃત નામે

છે. સિંધાલૂણ સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, રિન્ગધ, રુચિ ઉપજાવનાર, ઠંડું, મૈથુનની શક્તિ આપનાર, સૂક્ષ્મ, નેત્રને હિતકારી અને દોષને મટાડનાર છે. ૨૨૩

૧. સિન્ધુષુ મવઃ-‘કન્ધાદિમ્વથ’ હત્યન્-સિન્ધુ દેશમાં જે થાય છે, તેથી સૈન્ધવ-સિંધાલૂણ.

૨. શીત ચ તત્ શિવ ચ-જે શીતળ ગુણવાળું અને સુખકારક છે, તેથી શીતશિવ-સિંધાલૂણ.

૩. મણિમન્વનાન્નિ પર્વતે રત્નં મણિમન્થ નામના પર્વતમાં જે ખૂપ્તથાય છે. તેથી માણ્મન્થ-સિંધાલૂણ.

૪. સિન્ધુષુ-જાત- સમ્પન્નાં જનકઃ-સિન્ધુ દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સિન્ધુજ-સિંધાલૂણ.

સાંભરલૂણનાં નામે તથા ગુણો

શાકમ્મરીયં કથિતં ગુડાલ્યં રૌમકં તથા ।

ગુડાલ્યં લઘુ વાતમ્મત્યુષ્ણં મેદિ પિત્તલમ્ ॥૨૨૪

તીક્ષ્ણોષ્ણં ચાપિ સૂક્ષ્મં ચામિષ્યન્દિ કટુપાકિ ચ ॥
અન્વય.-શાકમ્મરીયં ગુડાલ્યં તથા રૌમકં કથિતમ્ । ગુડાલ્યં લઘુ વાતમ્મત્યુષ્ણં મેદિ પિત્તલં તીક્ષ્ણોષ્ણમ્ અપિ ચ સૂક્ષ્મં ચામિષ્યન્દિ ચ કટુપાકિ (અસ્તિ) ॥

શાકંભરીય,^૧ ગુડાખ્ય^૨ અને રૌમક^૩ એ સાંભરલૂણનાં સંસ્કૃત નામે છે. ગોળનાં જે નામે છે તે બધાં સાંભરલૂણના પણ નામે છે. સાંભરલૂણ હલકું, વાયુને હણનાર, બહુ જ ગરમ, આડો લાવનાર, પિત્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, (હડીની પેઠે) કઠ્કરનાર અને પાકમાં તીખું છે. ૨૨૪, ૨૨૫

૧. શાકમ્મરે વેશે મવમ્ ‘કૃદ્વાચ્છઃ’-શાકંભર નામના દેશમાં જે થાય છે. તેથી શાકંભરીય-સાંભરલૂણ.

૨. ગુડય આલ્યા યસ્ય તત્-ગોળનાં જેટલાં નામે છે, તે બધાં નામે જે કહેવાય છે, તેથી ગુડાખ્ય-સાંભરલૂણ.

૩. રમાયાં મવમ્-અળ (૪-૩-૫૩) સંજ્ઞાયાં કન્ (૫-૩-૭૫)-રમા નામના દેશમાં પણ જે થાય છે. તેથી રૌમક-સાંભરલૂણ.

દરિયાઈ લૂણનાં નામે તથા ગુણો

સામુદ્રં યત્તુ લવણમક્ષીવં વશિરં ચ તત્ ।

સામુદ્રજં સાગરજં લવણોદધિસમ્મવમ્ ॥૨૨૬॥

સામુદ્રં મધુરં પાકે સતિકં મધુરં ગુરુ ।

નાત્યુષ્ણં દીપનં મેદિ સક્ષારમવિદાહિ ચ ॥૨૨૭॥

શ્લેષ્મલં વાતનુત્તિકમરુક્ષં નાતિશીતલમ્ ॥૨૨૮॥

અન્વય.-યત્તુ સામુદ્રં લવણં તત્ અક્ષીવં વશિરં ચ સામુદ્રજં સાગરજં લવણોદધિસમ્મવમ્ (કથ્યતે); સામુદ્રં મધુરં પાકે સતિકં મધુરં ગુરુ ન અતિઉષ્ણં દીપનં મેદિ સક્ષારમ્ ચ અવિદાહિ શ્લેષ્મલં વાતનુત્તિકમ્ અરુક્ષં ન અતિશીતલમ્ (અસ્તિ) ॥

સામુદ્ર,^૧ અક્ષીવ,^૨ વશિર,^૩ સમુદ્રજ,^૪ સાગરજ^૫ અને લવણોદધિસંભવ^૬ એટલાં દરિયાઈ લૂણનાં સંસ્કૃત નામે છે. દરિયાઈ લૂણ મધુર, પાચન થતાં તીખાશ સાથે મધુર, ભારે, બહુ ગરમ નથી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, આડો લાવનાર, ખારા રસવાળું અને બળતરા કરનાર નથી; તેમજ કઠ્કરનાર, વાયુને મટાડનાર અને કડવું છે, છતાં રૂક્ષ નથી અને અત્યંત ઠંડું પણ નથી. ૨૨૬-૨૨૮

૧. સમુદ્રે મવ-‘તત્ર મવઃ’ હત્યન્-સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સામુદ્ર-દરિયાઈ લૂણ.

૨. અક્ષણઃ ક્ષી-સોમા અક્ષી, અક્ષીં વાતિ વાયતિ વા, વા ગતિગન્ધનયોઃ, ઓઘેં શોષણે, ‘આતોઽનુપસર્ગે કઃ-’ આંખની શોભા અથવા તેજને વધારનાર છતાં વધારે સેવનથી આંખનું તેજ ઓઘું કરનાર પણ છે, તેથી અક્ષીવ-દરિયાઈ લૂણ.

૩. ઉદ્યતે इति वशिः-वश कान्तौ ‘इन्’ (उणा० ४-११८) वशि-कान्ति रति-ददाति-કાંતિને જે આપે છે, તેથી વશિર-દરિયાઈ લૂણ.

૪. સમુદ્રાત્ જાયતે સ્મ-‘અન્યેષ્વપિ’ ઇતિ જનકઃ-સમુદ્રમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સમુદ્રજ-દરિયાઈ લૂણ.

૫. સાગરાત્ જાયતે સ્મ-પૂર્વવત્ ઢઃ-સમુદ્રમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સાગરજ-દરિયાઈ લૂણ.

૬. લવણશ્ચાસૌ ઉદધિઃ લવણોદધિઃ, લવણોદધિઃ સંભવઃ યસ્ય તત્-ખારો સમુદ્ર જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેથી લવણોદધિસંભવ-દરિયાઈ લૂણ.

બિડલૂણનાં નામે તથા ગુણો

વિઢં પાચ્યં ચ કૃતકં તથા દ્રાવિઢમાસુરમ્ ।

વિઢં સક્ષારમ્ ધ્વાઘઃ કફવાતાનુલોમનમ્ ॥૨૨૯॥

દીપનં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં રુક્ષં રુચ્યં વ્યવાયિ ચ ।

વિવન્ધાનાહવિષ્મમ્હદ્ગુર્મોરવરૂલુત્ ॥૨૩૦॥

અન્વયઃ-વિઢં પાચ્યં ચ કૃતકં તથા દ્રાવિઢમ્ આસુરમ્ (इति नामानि, गुणाश्च-) વિઢં સક્ષારમ્ (સત્) ધ્વાઘઃ-કફવાતાનુલોમનં દીપનં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં રુક્ષં રુચ્યં ચ વ્યવાયિ (સત્) વિવન્ધાનાહવિષ્મમ્હદ્ગુર્મોરવરૂલુત્.

પ્રભુત્વ (મતિ) ॥

નિહ,^૧ પાક્ય,^૨ કૃતક,^૩ કાવિહ^૪ અને આસુર^૫ આટલાં નિહાણુના સંસ્કૃત નામો છે. નિહાણુ ખાસ રસવાળું હોઈ કહેને ઊભો. અલાવનાર, વાયુને નીચો અલાવનાર, અગ્નિને પ્રતીપ કરનાર, હલકુ, વીકળ, ગરમ, રૂઠ, રુચિ ઉપલવનાર અને પ્રથમ સથળ શરીરમાં આપીને પછી પાકનાર હોઈ આટલી કળાનિયાત, આકર્ષ, અકાર્ષિ જનુ, હુદયના હરક, ભારેપણુ તથા શક્તિને મટાડે છે. ૨૨૬, ૨૩૦

ટીકા-કર્ણ કબળાનો વર્તી સંચરણેશિલર્થ (અર્થ ભાષાતરમાં આપ્યો છે) ૨૨૬ ૨૩૦

૧ નિરતિ-નિરતિ કિન્નરીન્ રોગન્, નિર મેતે, 'હારે'તિ ક-અગ્ની કળાનિયાત વગેરેને ને તેણે છે, તેથી નિહ-નિહાણુ.

૨ વચ્ચે વર્ણ સાથુ, 'વચ્ચે'વર્ણ' 'વચોરિતિ કૃત્યમ્' વાકે શાકાદ-ત્વ સાધુરિતિ કર-ને સાગી રીતે પ્યે છે અથવા પાચનક્રિયામાં ને ઉત્તમ કામ કરે છે, તેથી પાક્ય-નિહાણુ.

૩ કિલ્લ સ્વ દરિ કૃત્ય, કલમેવ કૃત્યમ્-કર્મનિ પાત્ય સાથે કર-ને નાચેકું હોય, તેથી કૃતક-નિહાણુ.

૪ કવિહરેકે મત્-ત્વ મત્' કૃત્ય-કવિહ દેશમાં ને વધારે થાય છે તેથી કાવિહ-નિહાણુ.

૫ અસુરવામ્ દર કિંવ કળામ્-ત્વેવમિત્ત્વ-આ કૃત્ય અસુરોને પ્રિય હોય છે તેથી આસુર-નિહાણુ.

સ અગ્નિ નામો તથા ગુણો

સૌવર્ચક સ્વાપ્નચક મન્યાક વ તમ્મતમ્ ।
રુચક રોચન મેરિ રીપત પાપનં પરમ્ ॥૨૩૧॥
સુહોદં વાતનુકાલિપિચક વિશદં કમ્પુ ।

વરાપુષિદં સુક્ષ્મં વિવચ્ચાનાહપાલિત્વ ઉરરુપ્ ॥
અન્ય-સૌવર્ચક રુચક સ્વપ્ન તત્ મન્યાક મમ્, રુચક રોચન મેરિ રીપત પર પાપનં સુહોદં વાતનુ ન મતિ સિતલં મિષ્ટ કમ્પુ વરુપાલિદં સુક્ષ્મં (સર્વ) વિવચ્ચાનાહપાલિત્વ (મતિ) ॥

સૌવર્ચક,^૧ રુચક^૨ અને મંચપાક^૩ એટલા સંબંધનાં સંસ્કૃત નામો છે. સંબળ રુચિ ઉપલવનાર, આડો લાવનાર, અગ્નિને પ્રતીપ કરનાર, બહુ જ પાચન, સિન્ધ, વાયુને મટાડનાર, બહુ પિત્ત કરનાર નથી

અને સ્વપ્ન-સહેક, હલકો, ઓઠાને ચાક કરનાર તથા સૂક્ષ્મ હોઈ અટાની કળાનિયાત, આકર્ષ તથા શૂળ મટાડે છે. ૨૩૧, ૨૩૨

૧. સુહોદં વર્ણ-રીપત-રુચ રીપત, રામીત્વ (રુચાન્ ૧-૧-૧) કમ્પુ, તત્ત્વ પ્રાપ્ત, મન્યાકે વર્ણ, મન્યાક-ને અત્યંત પ્રકાશ-અગ્નિ છે, અત્યંત સુવર્ચક દેશમાં ને થાય છે, તેથી સૌવર્ચક-સંચરણ

૨ રોચકે-રીપત-રુચ રીપત, કુન્ (રુચાન્ ૨-૧૧) ને પ્રકાશ-અગ્નિ છે, તેથી રુચક-સંચરણ

૩ મંચેમન્યેવ વા પાક. અન્ય તત્-મન્યાક કિરકે વડે અથવા સ્વ વડે ને પાકે છે અત્યંત ને ધીમેથી પાકે છે, તેથી મંચપાક-સંચરણ

ખારાના સૂચન નામો તથા ગુણો
મૌહિર પાંચુલર્થ પચાતી મૂમિતા સ્વપ્ન ।
હારં શુભ કટુ ક્ષિપ્ત રીતતં વાતનાશવમ્ ॥૨૩૨॥
અન્ય-અર્ મૂમિત સ્વં વાત (હર્) કોમિતં પાંચુલર્થ (વ કમ્પત) હારં શુભ કટુ ક્ષિપ્ત રીતં વાતનાશવમ્ (મતિ) ॥

ને કૃત્ય અગ્નિમાંથી પેટાની મેવે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૌહિર^૧ અને પાંચુલર્થ^૨ કહેવાય છે; એ કૃત્ય ખાર, ભાર, વીધુ, સિન્ધ, કટુ અને વાયુનો નાશ કરે છે

૧ પરમિતિ મૂમિ મિદિરિ વિવરણે 'હારે'તિ ક, તત્ સાથે પ્રાપ્ત-ને અગ્નિને શમી કરવા થાય છે, તેથી મૌહિર-ખારા

૨ પાંચુલર્થ તત્ત્વ-વાતનાશિવમિ-ને કૃત્યે હાર હોય છે, તેથી પાંચુલર્થ-મૂનિયુ કૃત્ય-જરે

અણાનો ખાર અને તેના ગુણો
અપાકાન્નકમ્પુપ્ય રીપતં વ-તદર્વજમ્ ।
અવનાનુરસં સપ્ત્યં દુષ્કારીર્મિલિત્વપુર રાસં

અન્ય-અપાકાન્નકમ્પુ રીપતં વ-તદર્વજમ્ અવનાનુરસં સપ્ત્યં દુષ્કારીર્મિલિત્વપુર (મતિ) ॥

અણાનો ખાર ખાટો, બહુ જ ગરમ, અગ્નિને પ્રતીપ કરનાર, કાતને (અગ્ની) પ્રકુશિત કરનાર, ખારાશયણો, રુચિ ઉપલવનાર અને શક્તિ, અલ્પ તથા મત્તળને મટાડનાર છે. ૨૩૪

૧ અપાકાન્ન-અપિ ઉચ્ચાદમિત્રીતિમ્ દિવિ વચ્ચ-અન્ય જાણે 'નુ' રુચાનિ, વચ્ચેનો વચ્ચ અમ્પ વાતનાશિવમિ, તત્ સાથે કર-અગ્નિ પ્રીતિપાત

ચણામાંથી ઉપજેલ જે ખટાઈરૂપ ખાર, તે ચણકામ્લક કહેવાય છે.

જવખાર અને સાણખારનાં નામો તથા ગુણો પાત્ર્યઃ ક્ષારો યવક્ષારો યાવશૂકો યવાગ્રજઃ । સ્વર્જિકાઽપિ રમૃતઃ ક્ષારઃ કાપોતઃ સુલવર્ચકઃ ॥ કથિતઃ સ્વર્જિકામેદો વિરોધજૈઃ સુવર્ચિકા । યવક્ષારો લઘુઃ સ્નિગ્ધઃ સુસૂક્ષ્મો વહ્નિદીપનઃ ॥૨૩૬ નિહન્તિ શૂલ્લાતામશ્લેષશ્વાસગલામયાન્ । પાણ્ડ્વર્શોઽગ્રહણીગુલ્માનાહહ્લીહૃદદામયાન્ ॥૨૩૭

અન્યયઃ-પાત્ર્યઃ ક્ષારઃ યવક્ષારઃ યાવશૂકઃ યવાગ્રજઃ (હિત યવક્ષારનામાનિ, અથ) સ્વર્જિકા અપિ ક્ષારઃ કાપોતઃ સુલવર્ચકઃ સ્મૃતઃ, વિરોધજૈઃ સ્વર્જિકામેદઃ સુવર્ચિકા કથિતઃ । યવક્ષારઃ લઘુઃ સ્નિગ્ધઃ સુસૂક્ષ્મઃ વહ્નિદીપનઃ (સન્) શૂલ્લાતામશ્લેષશ્વાસગલામયાન્ પાણ્ડ્વર્શોઽગ્રહણી-ગુલ્માનાહહ્લીહૃદદામયાન્ હન્તિ ॥

પાકય,^૧ ક્ષાર,^૨ યવક્ષાર,^૩ યાવશૂક^૪ અને યવાગ્રજ^૫ એટલાં જવખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્જિકા,^૧ ક્ષાર,^૨ કાપોત^૩ અને સુભવર્ચક^૪ એટલાં સાણખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિશેષ જાણનારા લોકો એક જાતના સાણખારને સુવર્ચિકા^૫ પણ કહે છે. જવખાર હલકો, સ્નિગ્ધ, ખડું જ સૂક્ષ્મ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શૂલ, વાયુ, અપકવ ભાગ, કફ, શ્વાસ, તથા ગળાનાં દરદને મટાડે છે; તેમ જ પાંડુરોગ, અરશ, સંઘ્રહણી, ગોળો, મલબંધ, ખરણના દરદને અને હૃદયના દરદને પણ મટાડે છે. ૨૩૫-૨૩૭

૧. પાત્ર્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બિડલુણનાં બીજના નામ પ્રમાણે જાણવી.

૨. ક્ષારતિ-સમ્યક્ ચલતિ સૂક્ષ્મત્વાત્ પ્રતિશરીરાવયવમ્-ક્ષાર સમ્બલને-જ્વલિતિક્ષ્મતેભ્યો જઃ-જે સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોમાં ખરાબર ગતિ કરે છે, તેથી ક્ષાર-યવક્ષાર-જવનો ખાર.

૩. યવાનાં ક્ષારઃ-જવનો ખાર.

૪. યવાનાં શૂકં યવશૂકં, તન્ન જાતઃ-અળ જવનો શિખામાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી-યાવશૂક-જવખાર.

૫. યવાનામ્ અગ્રે યવાગ્રં, તસ્માત્ જાતઃ-પશ્ચાન્મ્યાં (૩-૨-૧૮) હિતિઃ-જવની અણી-શિખામાંથી ઉત્પન્ન જે થાય છે, તેથી યવાગ્ર-જવનો ખાર.

૧. સુતરામ્ અર્જયતે ગુર્ધ્વકર્ણર્ણ અર્જને-જ્વ,

સ્વર્જઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, 'અત્ત હનિઠ્ઠો'—હિતિ ઠન્, તત્તથ દાપ્-સ્વર્જિકા-જે જંગલોમાં સારી રીતે મેળવી શકાય છે, તેવો જે ક્ષાર તે સ્વર્જિકા-સાણખાર.

૨. ક્ષાર-ક્ષાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર જવખારના બીજના નામમાં પ્રથમ અપાઈ છે.

૩. કપોતસ્યેવ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય, 'અર્શઆધન્'—જેનો રંગ હોલો જેવો હોય છે, તેથી કાપોત-સાણખાર.

૪. સુલ્લં વર્ચયતિ દીપયતિ શરીરમ્, વર્ચ દીપ્તૌ-જુન જે શરીરને અનાયાસે દીપાવે છે, તેથી સુખવર્ચક-સાણખાર.

૫. સુષ્ઠુ વર્ચઃ અસ્તિ અસ્ય, વર્ચોતિ અદન્તાત્ 'અત્ત હનિઠ્ઠો', હિતિ ઠન્, દાપ્-જે સારી રીતે પ્રકાશે છે, ચળકે છે, તેથી સુવર્ચિકા-સાણખાર.

સ્વર્જિકાલ્પગુણા તસ્માદ્વિરોધાદ્ગુલ્મશૂલહૃત્ । સુવર્ચિકા સ્વર્જિકાવદ્વોચ્ચ્યા ગુણતો જનૈઃ ॥૨૩૮ઃ

અન્યયઃ-સ્વર્જિકા તસ્માત્ અલ્પગુણા, વિરોધાત્ ગુલ્મશૂલહૃત્; સુવર્ચિકા ગુણતઃ સ્વર્જિકાવત્ જનૈઃ લોક્ય્યા ॥

સાણખાર જવખારથી ઓછા ગુણવાળો છે અને વિશેષ કરી ગોળાને તથા શૂલને મટાડે છે. સુવર્ચિકાક્ષારમાં પણ સાણખારના જેવા જ ગુણો છે, એમ લોકોએ સમજવું.

ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો સૌભાગ્યં ટક્કણં ક્ષારો ધાતુદ્રાવકમુચ્યતે । ટક્કણં વહ્નિકૃદ્રૂક્ષં કપહૃત્વાતપિત્તકૃત્ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્યયઃ-સૌભાગ્યં ટક્કણં ક્ષારઃ ધાતુદ્રાવકમ્ (હિતિ-નામકમ્) ઇચ્ચયતે; ટક્કણં વહ્નિકૃત્ રૂક્ષં કપહૃત્ વાતપિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

સૌભાગ્ય,^૧ ટંકણ,^૨ ક્ષાર^૩ અને ધાતુદ્રાવક^૪ એટલાં ટંકણખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ટંકણખાર અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, કફને હરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૨૩૯

૧. સુષ્ઠુ મગમ્-એશ્વર્ય ધાતુદ્રાવકત્વલ્પમ્ અસ્તિ યસ્ય સઃ સુમગઃ, સુમગસ્ય માગઃ-અળ, સૌભાગ્યમ્ અસ્તિ અસ્ય-અર્શઆધન્-ધાતુઓને ગાળનાર તરીકેનું મહા-સામર્થ્ય જેનામાં છે, તેથી સૌભાગ્ય-ટંકણખાર.

૨. ટક્કણ્યન્તે-અચ્યન્તે ધાતવઃ અનેન દ્રવીકૃત્યન્-ટકિ વચ્ચને-કારણે યુક્ત-જેના વડે ધાતુઓને ઓગાળી તે ધાતુઓને એકરૂપે બાંધી શકાય છે, તેથી ટંકણ.

૩. ક્ષાર-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જવખારના બીજના નામમાં જેવી.

૪ પ્રત્યક્ષિ-પુ વર્ગો-અવગત્યજનુ, વાણી પ્રત્યક્ષ-
ધાતુએને એભાષનાર રોલાથી-આતુકારક-૨ કણખાર
એ ખાર અને ત્રણ ખાર

સ્વમિકા પાવશૂક એ સાપચયમુદાહતમ્ ।

૫ કળેન યુતં તત્તુ કારત્રયમુદીરિતમ્ ।

મિલિત તુખાગુપદિરોવાવગુભમહત્યમ્ ॥૨૪૦॥

અવગ-સ્વમિકા એ નાવશૂક-સાપચયમ્ ઉપા-
હતમ્ । તત્તુ યદ્યેન યુતં કારત્રયમ્ ડીરિતમ્ । મિલિતં
(ત્વ ત્વ) તુ મિલેત્ય ડખ્યુત્તર (મલિ), પરં
ગુભમહ (સ્વમ) ॥

સાલખાર અને જવખાર એ એ મળે
ત્યારે ક્ષારકથ (એ ખાર) કહેવાય છે, અને
તેમા ૮ કણખારને પણ મેળવવામા આવે
ત્યારે ક્ષારત્રય (ત્રણ ખાર) કહેવાય છે એ
ત્રણે ભેદા મળી વિશેષ કિંચુ શુણ કરે છે
અને જોખાને મટાડે છે ૨૪૦

આઠ કારો તે કારાષ્ટક

પભાશાલિશિલરિચિચાર્કિતિકનામજા ।

વચ્ચઃ સ્વમિકા એનિ સાપચયમુદાહતમ્ ।

ક્ષારાષ્ટકમિના તુલ્યા ગુભમહત્યમ્ મુદમ્ વરધર

અવગ-અભાષમિશિરિચિચાર્કિતિકનામજા વચ્ચ
એ સ્વમિકા-હતિ કારત્રયમ્ વરધરમ્ । એ કારા-
શક્તિય તુલ્યા (તલ) મુદં ગુભમહત્યમ્ (મલિ) ॥

ખાખરાનો ખાર, ઘોરાનો ખાર, અધેઠા
નો ખાર, આખરીનો ખાર, આકલનો ખાર,
તલના નાળનો ખાર, જવખાર અને સાલખાર
એ આઠ ખાર (ભેદા કરાવ ત્યારે ને)
ક્ષારાષ્ટક કહેવાય છે, એ (આઠ ભેદા કરેલા)
ખારો અગિ નેવા છે અને જોખાને તથા
શુળને બન્ધવ મટાડે છે ૨૪૧

૧ કળે માવાત્તા નલિ અવ મરમ્, કારા-
શક્તિય કારત્રયમ્-અગ કરેલા આઠ કારો-ક્ષારાષ્ટક.

મુકાના નામો તથા મુખો

ચુકં સદચરેચિ સ્વાત્રસામ્ કુદમિત્યપિ ।

ચુભમપ્યમ્મુચ્ય એ હીપર્મ પાપર્મ વચ્ચ ॥૨૪૨॥

દુ-ચુભમિપયપામપાત્તલે-અદર સરમ્ ।

ધમિતુ-આપ્યધૈર્યપદાપીઠાપદિમાગ્ચકમ્ ॥૨૪૩॥

અવગ-ચુકં નાપર્મેપિ તલ્લે કુદમ્ અર્થે તલ્લ,

ચુદર્ અર્થિત્તે એ ઉપે રીઝં એ પાપર્મ (ત્વ)

ચુભ-અર્થિત્તે એ-તિજાનં એ ધમિતુ-આપ્યધૈર્ય-

પદાપીઠાપદિમાગ્ચકમ્ (અર્થ) ।

ચુક, ૧ સદચરેચિ, ૨ સ્વાત્રસ ૩ અને
ચુક ૪ એટલા ચુકાનાં સંસ્કૃત નામો છે જેમ
બહુ ખાટો, ગરમ, અગિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
બહુ એ પાવન હોઈને શુળ, જોખો, મગ
બધ, આમવાત તથા કફને મટાડનાર, એમ
સાવનાર તેમ જ કીકટી, તરશ, મોઢાનું રસ
શક્તિવધુ, હૃદયની પીઠા અને અગિનું
મહાશુ મટાડે છે ૨૪૨, ૨૪૩

૧ ચુકવતિ-અવગતિ-ત્રીકલોતિ પૂર્તિનં દેવ્ય
રોગી અગ્નિ-હતિ કુદમ્, , કલ્પેત્ત- (ઉપા- ૧, ૧૬)
હતિ કણુ-એને લીધે રોગી મહાશુ વગ અગિ
રોગોને દૂર કરે છે, તેથી ચુક એટલે જોડ

૨ કલ્પેતિ-ત્રીકલોતિ-ત્રિપિપ્પન, 'કુલપત્તે-'
હતિ અગિ-એ દળરોને ખાટા કરી નાખે છે, તેથી
સદચરેચિ-જોડ

૩ રસન કમ્મં, ત્વો વા અમ્મ વચ્ચ-એ રસ
વડે ખાટુ દોષ છે અથવા જેનો રસ ખટો હોય
છે, તેથી રસાગ્ચ-જોડ

૪. કુદ વચ્ચ અગિ-અવગતિ-એને
૨૪ થોડો દોષ છે તેથી ચુક-જોડ

ભાવપ્રકાશમાં વર્ણવેલાવિષય પ્રકરણ સહજ

૨ : કર્પૂરાદિવર્ગ

કપૂરના નામો, મુખો તથા બે પ્રકર
વૃષિ ક્ષોષે એ કર્પૂરા સિનામ્નો હિમપાનુદા ।
અનલાપ્યમ્મસંગો હિમનામાપિ સ સ્મૃતાઃ ॥૧॥
કર્પૂર રીતલો વૃષ્યમૃત્યુઓ દેલનો મરુ ।
તુરમિમેપુરમિત્તઃ કર્પૂરિતિપિપાપદઃ ।
શાહવપ્પામ્પધૈર્યમેદોરીગ્મપ્પનામ્ ॥૨॥
કર્પૂરો ધિપિપા પ્રોક્તા પક્ષાપન્થમ્મરેત ।

પન્થાત્કર્પૂરત પ્રાગુપન્થં મુલપન્થમ્ ॥૩॥

અવગ-કર્પૂર વૃષિ એ રીતે (સ્વ) ક્ષોષ

હિમાગ્ચ પક્ષાત્, અન્થં હિમપના અગિ એ

સ્મા । કર્પૂર કીટ જવ વાગ્ચ ક્ષોષ તુ

વૃષિ મૃત્યુ કીટ કર્પૂરિતિપિપાપદઃ ૧૪૨ વપ્પ-

ધૈર્યમેદોરીગ્મપ્પનામ્ (અર્થ) । કર્પૂર વાગ્ચ

પ્રમેદા કીટિય પ્રોક્, વગ્ચ કર્પૂર અન્થ વૃષામ્

(કીટ) મરુ ॥

૦ કર્પૂર અગિ જેનો તે કર્પૂરવ, કર્પૂર

વગ્ચ-વાગ્ચ-કર્પૂરિતિપિપા-કપૂર અર્થનો અર્થ

કર્પૂર,^૧ આ નામ પુલિંગે તથા નપુંસક-
લિંગે પણ વપરાય છે; સિતાબ્ર,^૨ હિમવાલુક,^૩
ઘનસાર,^૪ ચંદ્રસંસ^૫ અને હિમનામા^૬ એટલાં
કર્પૂરનાં^૭ સંસ્કૃત નામે છે. વળી એ ચંદ્રના
અને હિમના નામે પણ કહેવાય છે. કર્પૂર
કંડુ, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી,
મળોને ઉખેડનાર, હલકું, સુગંધી, મધુર
અને કડવું હોઈ કફ, પિત્ત, એર, દાહ,
તરશ, મોઢાતું વિરસપણું, મેદ તથા દુર્ગંધ-
પણું મટાડે છે. કર્પૂર પાકું અને કાચું એમ
બે પ્રકારનું છે; તેમાં પાકા કરતાં કાચાંને
વિદાનો વધારે શુભવાળું કહે છે. ૧,૩

૧. કિરતિ વિક્ષિપતિ, ધૃગાતિ હિનસ્તિ વા મલકપ-
પિત્તવિપારીન્, કરોતિ વા વીર્યશ્રદ્ધિ-નેત્રહિતં ચ-કૃ વિક્ષેપે,
કૂન્ હિસ્યાયામ, કુટુન્ કરણે-યા વિચ્-કર્, પૂર્યંતે શરીરં
ચેતિ-પૂરી આપ્યાયાન-‘દ્યુપયે’તિ ક-કર્ ચાસૌ પૂર્ય
કર્પૂર.-જે મળ, કફ, પિત્ત, એર વગેરેનો નાશ કરે
છે, વીર્ય વધારે છે અને નેત્રને હિતકારી છે,
તેમ જ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી કર્પૂર-કર્પૂર.

૨. સિત-શ્વેત્યં વચ્ચનં ચન્દ્રં વા અત્રતિ-ગચ્છતિ-
‘કર્મખ્યણ્,’ યદ્વા સિત-શોક્લ્યમ્ અત્રયતિ રતસંવદ્ધમ્, યદ્વા
સિતમ્ અત્રમિવ શુક્લવાત્-હતિ સિતાબ્ર:-જે ઘોળાશને,
અંધનને તથા ચંદ્ર જેવા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા
પોતામાં ઘોળાશનો સંબંધ પમાડે છે, અથવા ઘોળું
હોવાથી સફેદ વાદળાં જેવું જે જણાય છે, તેથી
સિતાબ્ર-કર્પૂર.

૩. હિમા વાલુકા યસ્ય સ:-જેના ૨૦૮ણ
શીતળ હોય છે, તેથી હિમવાલુક-કર્પૂર.

૪. ઘન:-દઢઃ સારો યસ્ય સ:-, યદ્વા ઘનસ્ય-
શ્વેતાબ્રસ્ય સાર ઇવ શીતત્વાત્ સિતાપ્રોકારત્વાચ્-જેનો
સાર ઉત્તમ હોય છે અથવા પોતે શીતળ તથા
ઘોળાં વાદળનો આકાર ધરાવતું હોવાથી ઘોળાં વાદ-
ળાંનો જાણે સાર હોય તેવું છે, તેથી ઘનસાર-કર્પૂર.

૫. ચન્દ્રસ્ય સંજ્ઞા, ચન્દ્ર ઇતિ સંજ્ઞા વા યસ્ય સ:-
ચંદ્રનાં જેટલાં નામે છે, તેટલાં નામે પણ જે કહે-
વાય છે, તેથી ચંદ્રસંસ-કર્પૂર.

× રાજનિઘંટુમાં કર્પૂર બે જાતનું વળુંવેહું
છે : પકવ અને અપકવ.

વૈદ્યો ભીમસેની કર્પૂરને સાધારણ કર્પૂર કરતાં
ધણું જલદ અને કામવાસના વધારનાર ગણે છે.

૬. હિમસ્ય સંજ્ઞા, હિમમ્ ઇતિ વા સંજ્ઞા યસ્ય સ:-
હિમનાં જેટલાં નામે છે, તેટલાં નામે પણ જે
કહેવાય છે, તેથી હિમનામા-કર્પૂર.

ચીનાઈ કર્પૂરનું નામ તથા ગુણો
ચીનાકસંજ્ઞા: કર્પૂર: કપક્ષયકર: સ્મૃત: ।
કુષ્ઠકપ્હવમિહરસ્તયા તિફરસશ્ચ સ: ॥ ૪ ॥

અન્યથ:-ચીનાકસંજ્ઞા: ૧ કર્પૂર: કપક્ષયકર: સ્મૃત:, તથા
ચ સ: કુષ્ઠકપ્હવમિહર: ચ તિફરસ: (ભવતિ) ॥

ચીનાઈ કર્પૂર કફ, કોઠ, ચળ તથા વમનને
મટાડે છે; અને તે કડવા રસવાળું હોય છે.

૧. ચીન-ચેતવલ્લજ્ઞાકારમ્ અકર્તિ-ગચ્છતિ-અક
ગતો ‘કર્મખ્યણ્’-ચીન એટલે ઘોળા કપડાના સૂતરના
તાંતણાંના જેવા આકારને જે પામે છે, તેથી
ચીનાઈ ચીનાઈ કર્પૂર.

કસ્તૂરીનાં નામે

મૃગનામિમૃગમદ: કથિતસ્તુ સહસ્રમિત્ ।

કસ્તૂરિકા ચ કસ્તૂરી વેધમુખ્યા ચ સારમૃતા ॥ ૫ ॥

અન્યથ-મૃગનામિ: તુ મૃગમદ: કથિત:, સા ચ
સહસ્રમિત્ કસ્તૂરિકા કસ્તૂરી ચ વેધમુખ્યા સ્મૃતા ॥

મૃગનાભિ,^૧ મૃગમદ,^૨ સહસ્રમિત્,^૩
કસ્તૂરિકા,^૪ કસ્તૂરી^૫ અને વેધમુખ્યા^૬ એટલાં
કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૫

૧. મૃગસ્ય નામિ:-મૃગની નાભિમાં થતી હોઈ
તેની નાભિરૂપ છે. તેથી મૃગનાભિ-કસ્તૂરી.

૨. મૃગસ્ય મદ:-મૃગના મદરૂપ છે, તેથી મૃગ-
મદ-કસ્તૂરી.

૩. સહસ્રં મિનતિ-મિદિર્ વિદારણે-ક્ષિપ્-હજારો
વસ્તુને ભેદનાર-પોતાની સુવાસની અસર કરનાર
છે, તેથી સહસ્રમિત્-કસ્તૂરી.

૪. કસ્તૂરી એવ કસ્તૂરિકા ભાર્યે કન્-કસ્તૂરી
એ જ કસ્તૂરિકા પણ કહેવાય છે.

૫. કસતિ-ગચ્છતિ ગન્ધ: અત્યા: સર્વત્ર ઇતિ કસ્તૂરી-
કસ ગતો સર્જાદિવાત્ ઝર: (ઉળા. ૪-૯૦), કૃષોદરાદિ:,
ગોરાદિ:-જેની ગંધ બધે પ્રસરે-ફેલાય છે, તેથી કસ્તૂરી.

૬. વિષ્યન્તે-મિચન્તે ઇમિ: પદાર્થા:-વેધા:, કળે
ધ્યુ-વેધેષુ મુખ્યા-જેનાથી ખીળ પદાર્થો ભેદાય-વીધાય
તેવા પદાર્થોમાં મુખ્ય, અસરકારક પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે,
તેથી વેધમુખ્યા-કસ્તૂરી.

કસ્તૂરી ત્રણ જાતની

કામરૂપોદ્ભવા છળા નૈપાલી નીલવર્ણયુક્ ।
કાશ્મીરી કપિલચ્છાયા કસ્તૂરી ત્રિવિધા સ્મૃતા ॥ ૬ ॥

કર્પૂર,^૧ આ નામ પુલિંગે તથા નપુંસક-
લિંગે પણ વપરાય છે; સિતાબ્ર,^૨ હિમવાલુક,^૩
ઘનસાર,^૪ ચંદ્રસંજ્ઞ^૫ અને હિમનામા^૬ એટલાં
કર્પૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. વળી એ ચંદ્રના
અને હિમના નામે પણ કહેવાય છે. કર્પૂર
કંડું, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી,
મળોને ઉખેડનાર, હલકું, સુગંધી, મધુર
અને કડવું હોઈ કદ, પિત્ત, ઝેર, દાહ,
તરશ, મોઢાતું વિરસપણું, મેદ તથા દુર્ગંધ-
પણું મટાડે છે. કર્પૂર પાકું અને કાચું એમ
બે પ્રકારનું છે; તેમાં પાકા કરતાં કાચાંને
વિદ્વાનો વધારે ગુણવાળું કહે છે. ૧,૩

૧. કિરતિ વિક્ષિપતિ, કૃણાતિ હિનસ્તિ વા મલકા-
પિત્તવિષાદીન્, કરોતિ વા વીર્યવૃદ્ધિ-નેત્રહિતં ચ-કૃ વિસેપે,
કૃન્ હિસાયામ્, હુકુન્ કરણે-ત્રા વિચ્-કર્, પૂયતે શરીરં
ચૈતિ-મૂરી આપ્યાયન-દ્યુપધે'તિ ક:-કર્ ચાસૌ પૃથ
કર્પૂર:-જે મળ, કદ, પિત્ત, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે
છે, વીર્ય વધારે છે અને નેત્રને હિતકારી છે,
તેમ જ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી કર્પૂર-કર્પૂર.

૨. સિત-શ્વૈત્યં વન્ધનં ચન્દ્રં વા અત્રતિ-નાચ્છતિ-
'કર્મખ્યન્,' યદ્વા સિત-શૌક્લ્યમ્ અત્રયતિ રતસંવદ્મ્, યદ્વા
સિતમ્ અત્રમિવ શુક્ત્વાત્-હતિ સિતાબ્ર:-જે ઘોળાશને,
બંધનને તથા ચંદ્ર જેવા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા
પોતામાં ઘોળાશનો સંબંધ પમાડે છે, અથવા ઘોળું
હોવાથી સફેદ વાદળાં જેવું જે જણાય છે, તેથી
સિતાબ્ર-કર્પૂર.

૩. હિમા વાલુકા યસ્ય સ:-જેના રજકણ
શીતળ હોય છે, તેથી હિમવાલુક-કર્પૂર.

૪. ઘન:-દઢઃ સારો યસ્ય સ:-, યદ્વા ઘનસ્ય-
ન્વેતાત્રસ્ય સાર ઇવ શીતત્વાત્ સિતાત્રાકારત્વાન્-જેનો
સાર ઉત્તમ હોય છે અથવા પોતે શીતળ તથા
ઘોળાં વાદળનો આકાર ધરાવતું હોવાથી ઘોળાં વાદ-
ળાંનો જાણે સાર હોય તેવું છે, તેથી ઘનસાર-કર્પૂર.

૫. ચન્દ્રસ્ય સંજ્ઞા, ચન્દ્ર ઇતિ સંજ્ઞા વા યસ્ય સ:-
ચંદ્રનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહે-
વાય છે, તેથી ચંદ્રસંજ્ઞ-કર્પૂર.

× રાજનિઘંટુમાં કર્પૂર બે જાતનું વર્ણવેલું
છે : પકવ અને અપકવ.

વૈદ્યો ભીમસેની કર્પૂરને સાધારણ કર્પૂર કરતાં
ધણું જલદ અને કામવાસના વધારનાર ગણે છે.

૬. હિમસ્ય સંજ્ઞા, હિમમ્ ઇતિ વા સંજ્ઞા યસ્ય સ:-
હિમનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે
કહેવાય છે, તેથી હિમનામા-કર્પૂર.

ચીનાઈ કર્પૂરનું નામ તથા ગુણો

ચીનાકસંજ્ઞઃ કર્પૂરઃ કાફક્ષયકરઃ સ્મૃતઃ ।

કુષ્ઠકપ્તૂકપ્તૂકમિહરસ્તથા તિષ્ઠતસશ્ચ સઃ ॥ ૪ ॥

અન્વય:-ચીનાકસંજ્ઞઃ^૧ કર્પૂરઃ કાફક્ષયકરઃ સ્મૃતઃ, તથા
ચ સઃ કુષ્ઠકપ્તૂકપ્તૂકમિહરઃ ચ તિષ્ઠતસઃ (ભવતિ) ॥

ચીનાઈ કર્પૂર કદ, કોઠ, ચળ તથા વમનને
મટાડે છે; અને તે કડવા રસવાળું હોય છે.

૧. ચીન-ચેતવજ્જનાકારમ્ અકતિ-નાચ્છતિ-અક
ગતો 'કર્મખ્યન્' -ચીન એટલે ઘોળા કપડાના સૂતરના
તાંતણાંના જેવા આકારને જે પામે છે, તેથી
ચીનાઈ ચીનાઈ કર્પૂર.

કસ્તૂરીનાં નામો

મૃગનામિર્મૃગમદઃ કથિતસ્તુ સહસ્રમિત્ ।

કસ્તૂરિકા ચ કસ્તૂરી વેધમુખ્યા ચ સારમૃતા ॥ ૫ ॥

અન્વય-મૃગનામિઃ તુ મૃગમદઃ કથિતઃ, સા ચ
સહસ્રમિત્ કસ્તૂરિકા કસ્તૂરી ચ વેધમુખ્યા સ્મૃતા ॥

મૃગનાભિ,^૧ મૃગમદ,^૨ સહસ્રભિત્,^૩
કસ્તૂરિકા,^૪ કસ્તૂરી^૫ અને વેધમુખ્યા^૬ એટલાં
કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫

૧. મૃગસ્ય નામિઃ-મૃગની નાભિમાં થતી હોઈ
તેની નાભિરૂપ છે. તેથી મૃગનાભિ-કસ્તૂરી.

૨. મૃગસ્ય મદઃ-મૃગના મદરૂપ છે, તેથી મૃગ-
મદ-કસ્તૂરી.

૩. સહસ્રં મિનતિ-મિદિર્ વિદારણે-ક્ષિપ્-હૃન્નરે
વસ્તુને ભેદનાર-પોતાની મુવાસની અસર કરનાર
છે, તેથી સહસ્રભિત્-કસ્તૂરી.

૪. કસ્તૂરી એવ કસ્તૂરિકા ભાષ્યે કન્-કસ્તૂરી
એ જ કસ્તૂરિકા પણ કહેવાય છે.

૫. કસતિ-નાચ્છતિ ગન્ધઃ અત્યાઃ સર્વત્ર ઇતિ કસ્તૂરી-
કસ ગતો સ્વર્ગદિવાત્ કરઃ (ઉળા. ૪-૯૦), પૃષ્ઠોદરાદિઃ,
ગૌરાદિઃ-જેની ગંધ બધે પ્રસરે-ફેલાય છે, તેથી કસ્તૂરી.

૬. વિખ્યન્તે-મિચન્તે એમિઃ પદાર્થોઃ-વેદ્યાઃ, કરણે
ધ્યુ, વેષેષુ મુખ્યા-જેનાથી ખીજ પદાર્થો ભેદાય-તીંધાય
તેવા પદાર્થોમાં મુખ્ય, અસરકારક પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે,
તેથી વેધમુખ્યા-કસ્તૂરી.

કસ્તૂરી ત્રણ જાતની

કામરૂપોદ્ભવા કૃષ્ણા નૈપાલી નીલવર્ણયુક્ ।

કાસ્મીરી કપિલજ્ઞાયા કસ્તૂરીત્રિવિધા સ્મૃતા ॥ ૬ ॥

મનવક-અમલોદ્રવા કસ્ટૂરી કુલ્ય કૈાલી વીમ-
વગંદુર અમીની ર્શ્મિવ્યાના (દ્યવ) ત્રિવિધા સ્વરૂપ ॥

કામરૂપ દેશની કસ્ટૂરી કાળી હોય છે,
નેપાળની કસ્ટૂરી હીલા રંગની હોય છે
અને કાશ્મીરની કસ્ટૂરી પિત્તળા રંગની હોય
છે; એ રીતે કસ્ટૂરી ત્રણ પ્રકારની થાય છે ૬

ત્રણે કસ્ટૂરીના ગુણો

કાલકપોદ્રવા શ્રેષ્ઠા મૈાલી મધ્યમા મચેત્ ।
કાશ્મીરવૈશાસ્મ્યુતા કસ્ટૂરી હાલમા મતા ॥ ૭ ॥
કસ્ટૂરિકા કસ્ટૂરિત્રયા કારોબા શુભત્વા મુકા ।
કામલાતદિવ્યચરિ-શીતરોતૈમ્યશીયદ્વ ॥ ૮ ॥
મનવક-(ત્ર) અમલોદ્રવા કસ્ટૂરી મદા, મૈાલી
મધ્યમા મચેત્, અત્તીરશ્મિવ્યા હિ અલ્પમા મજા ।
કસ્ટૂરિકા કસ્ટૂરિત્રયા સ્વરૂપા સ્વરૂપા મુકા (સર્ગી)
કસ્ટૂરિવ્યવસ્થાપિતીભાવ્યસોવદ્વ (કસિ) ॥

તેમા કામરૂપ દેશની કસ્ટૂરી શ્રેષ્ઠ, નેપાળ
ની મધ્યમ અને કાશ્મીરની અધમ છે કસ્ટૂરી
વીળી, કહવી, ખારી, અરમ, વીંધને વધારનાર
અને કારે હોઈ કહ, વામુ, ડેર, હીલટી, શીત,
કુમ્ભપદ્મ તથા શોષને મટાડે છે ૭, ૮

બેઝમુષકનું નામ તથા ગુણો

હતાકસ્ટૂરિકા વિકા સ્વાહી કુલ્યા હિમા કસુઃ ।
અમુલ્યા કૈશિની શ્લેષ્મ્યુલ્યાવલ્યાસ્વરોગદ્વ ૧
મનવક-અમલોદ્રિકા સિદ્ધા સહી કુલ્યા હિમા
કસુ કસુલ્ય હેવિની (સર્ગી) શ્લેષ્મ્યુલ્યાવલ્યાસ્વ-
રોગદ્વ (મર્ગિ) ॥

બેઝમુષક હતાકસ્ટૂરિકા^૧ કહેવાય છે એ
બેઝમુષક કહવી, અમુર, વીંધને વધારનાર,
ટાલી, હીલટી, નેત્રને હિવકારી, મૈાને છેદ
નાર અને કહ, વરસ, મુશશબ્દના રોગ તથા
મોહાના રોગને મટાડે છે. ૬

૧ અમલોદ્રવા કસ્ટૂરી, ત્રણ ગુણ-સ્વરૂપ-ને વેલ
રૂપે હોઈને કસ્ટૂરી નેપી મુગધી હોય છે, તેથી હતા-
કસ્ટૂરિકા કહેવાય છે

અર્થાદિયા કસ્ટૂરીનું નામ તથા ગુણો
અમલોદ્રિકાવીર્યે હુ વીર્યસ્ત્રાવણાવદ્વ ।

અમલોદ્રિકાવીર્યે મૈાલ્યે મુગધ્યે સ્વેદગામ્યનુત્ ॥ ૧૦ ॥

મનવક-અમલોદ્રિકાવીર્યે હુ વીર્યસ્ત્રાવણાવદ્વ,
અમલોદ્રિકાવીર્યે મૈાલ્યે મુગધ્ય (કાસિ) ॥

અર્થાદિયા કસ્ટૂરી અધમાર્ગીવીર્ય^૨ કહે-

વાય છે; એ કસ્ટૂરી વીંધને વધારનાર અને
કહ, વામુ, અળ, ઠોઠ તથા પચીનામે અધ
મટાકનાર, નેત્રને હિવકારી તથા મુગધી
હોય છે. ૧૦

૨. અમલોદ્રિકા માર્ગે, અમલોદ્રિકા, અમલોદ્રિકા
વીર્ય-અધમાર્ગા નિલામ્બુ એટલે વલિયારનું ને વીંધ^૩
હોય છે, તે અધમાર્ગ-વીર્ય^૪ કહેવાની કસ્ટૂરીની
એક ભાત છે

સુખકનાં નામો

શીલપદ્મ ચન્દન મ સ્ત્રી મદ્રશીસ્ત્રીવર્ણિકા ।
અમલોદ્રિકા મધ્યમકસ્ટૂરિકા અમલોદ્રિકા ૧ ॥ ૧૧ ॥
મનવક-શીલપદ્મ ચન્દન, મ સ્ત્રી, મદ્રશી સ્ત્રી-
અમલોદ્રિકા મધ્યમ તથા અમલોદ્રિકા (કાસિ) ॥

શીળ ૬,^૧ અહન,^૨ અમ ને નામો શીલિત્રે
નથી, પણ પુલિત્રે તથા નપુસકલિત્રે છે;
અદ્રશી,^૩ વૈલપર્ણિક,^૪ અધસાર,^૫ મદ્રશી^૬
તથા અદ્રશી^૭ એટલા સુખકના સંધુત
નામો છે. ૧૧

૧ પિતા અહન-શીળનો અથવા અદ્રશી
મળે અમુક ભાગ હોય તેવું હોય છે, તેથી શીળ-
સુખક.

૨. અમલોદ્રિકા-અમલોદ્રિકા ચન્દન કુલ્યકસ્ટૂરિકા
શીળસ્વરૂપ, અદ્રશી અમલોદ્રિકા-અમલોદ્રિકા-ને મુગધી
તથા શીતળ હોવાથી શીળને અમલોદ્રિકા પદ્મો છે
તેથી અહન-સુખક.

૩ મદ્રશી સ્ત્રી-નેપી શીળ તથા અદ્રશી
શીળને સુખકારક હોય છે તેથી અદ્રશી-સુખક.

૪ શિલ્પા અર્થાદિયા વર્ણિકા સ્ત્રી હા શિલ્પા
પાત્રવર્ણિકા શીળ, શિલ્પાની સ્ત્રી શિલ્પાવિધ-સ્વરૂપે ક
સ્ત્રી, ત્રણ-ત્રણ વર્ણિકા સ્ત્રી-સ્વરૂપે પાત્રવર્ણિકા
હોવાના પદ્મો નેપા હોય છે, તેવા અર્થમાં એ શીળ
છે, તેથી વૈલપર્ણિક-સુખક.

૫ અમલોદ્રિકા-અમલોદ્રિકા, અમલોદ્રિકા-અમલોદ્રિકા
નેપી સાર અધમાર્ગી હોય છે અથવા મુગધી એ
નેપી સાર હોય છે, તેથી અધમાર્ગ-સુખક.

૬ મધ્યમ વર્ણિકા-અમલોદ્રિકા-અમલોદ્રિકા-અમલોદ્રિકા
પદ્મ તથા નેપી-પદ્મ થાય છે, તેથી મધ્યમ-સુખક.

૭ અમલોદ્રિકા અમલોદ્રિકા પુલિત્ર-નેપી મદ્રશી
અદ્રશી શીળસ્વરૂપ હોય છે, તેથી અમલોદ્રિકા-સુખક.

મિશ્ર સુખકનાં નામો

સ્વાદે સિલ્પે કયે પીત્રે હેવે રલ્લે વનો સિલ્પ ।
અર્થાદિયા-સુખક ચન્દન એમુલ્યક ॥ ૧૨ ॥

અન્યઃ—(યત્) સ્વાદે તિષ્ઠં, કપે પીતં, હૃદે રક્તં, તનાં
સિતં પ્રત્યિકોટસંયુતં (મતિ તત્) ચન્દનં શ્રેષ્ઠમ્ અર્ચયતે ॥

જે સુખડ સ્વાદમાં કડવી, ઘસતાં પીળી,
કાપતાં રાતી, સ્વરૂપે ધોળી અને ગાંઠો તથા
કેતરવાળી હોય તે સુખડ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

સુખડના ગુણો

ચન્દનં શીતલં રુદ્ધં તિક્તમાદ્વાદનં લઘુ ।
શ્રમશોષવિપ્રત્યેષ્મતૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુષ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્યઃ—ચન્દનં શીતલં રુદ્ધં તિક્તમ્ આદ્વાદનં લઘુ
શ્રમશોષવિપ્રત્યેષ્મતૃષ્ણાપિત્તાસ્રદાહનુષ્ (અસ્તિ) ॥

સુખડ ઠંડી, રૂઢ, કડવી, સુખ આપનાર,
હલકી અને શ્રમ, શોષ, ઝેર, કફ, તરશ,
પિત્ત, લોહીનાં દરદ અને દાહને મટાડે છે. ૧૩

પીતચંદનનાં નામો તથા ગુણો

કાલીયકં તુ કાલીયં પીતામં હરિચન્દનમ્ ।
હરિપ્રિયં કાલસારં તથા કાલાનુસાર્યકમ્ ।
કાલીયકં રક્તગુણં વિશેષાદ્યજ્ઞનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્યઃ—કાલીયકં તુ કાલીયં પીતામં હરિચન્દનં
હરિપ્રિયં કાલસારં તથા કાલાનુસાર્યકમ્ (ઈતિ નામાનિ,
ગુણાશ્ચ) કાલીયકં રક્તગુણં વિશેષાત્ વ્યજ્ઞનાશનમ્
(અસ્તિ) ॥

કાલીયક,^૧ કાલીય,^૨ પીતામ,^૩ હરિ-
ચંદન,^૪ હરિપ્રિય,^૫ કાલસાર^૬ અને કાલાનુ
સાર્યક^૭ એટલાં પીતચંદનનાં સંસ્કૃત નામો છે.
પીતચંદનમાં રતાંજલિના જેવા જ ગુણો હોય
છે અને તે વિશેષે કરી ખીલને મટાડે છે. ૧૪

૧. શરીરસ્યકાલસ્ય વર્ણસ્ય હૃદં નાશકમ્—‘વૃદ્ધાચ્છઃ’,
સ્વાર્થે કન્—શરીરમાં રહેલા કાળા રંગનો જે નાશ
કરે છે, તેથી કાલીયક—પીતચંદન.

૨. કાલીય—શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ ઉપર પ્રમાણે
જ છે, કેવળ કન્પ્રત્યય નથી—કાલીય—પીતચંદન.

૩. પીતમ્ આસમન્તાદ્ માતિ—‘આતથોપસર્ગો.’
ઈતિ કઃ—જે ચોપાસ પીળું હોય છે, તેથી પીતામ—
પીતચંદન.

૪. હરેઃ પ્રિયં ચન્દનં, હરિવર્ણં વા ચન્દનં હરિ-
ચન્દનમ્—શ્રીહરિને પ્રિય અથવા હરિ—પીંગળા રંગનું
જે ચંદન છે, તેથી હરિચંદન—પીતચંદન.

૫. હરેઃ પ્રિયં ચન્દનમ્—શ્રીહરિ—ભગવાનને પ્રિય
જે ચંદન છે, તેથી હરિપ્રિય—પીતચંદન.

૬. કાલેન વર્ણેન ક્ષિયતે યગ્મતી—પ્ર્યત્—કાળારંગથી
મા.

જે જતું રહે છે. તેથી કાલસાર—પીતચંદન.

૭. અનુક્ષિયતે ઇતિ અનુમાર્થમ્—પ્ર્યત્. કાલેન વસ્તુના
અનુસાર્યમ્—તતઃ સ્વાર્થે કન્—કાળી વસ્તુ વડે જે અનુ-
સાર્ય છે એટલે કાળામાં જે રીઝ જાય છે,
તેથી કાલાનુસાર્યક—પીતચંદન.

રતાંજલિનાં નામો

રક્તચન્દનમાખ્યાતં રક્તોદ્ગં ક્ષુદ્રચન્દનમ્ ।
તિલપર્ણે રક્તસારં તત્પ્રવાલફલં રમ્યતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્યઃ—રક્તચન્દનં રક્તાદ્ ક્ષુદ્રચન્દનં તિલપર્ણે રક્ત-
સારમ્ આખ્યાતમ્, તત્ પ્રવાલફલં સ્મૃતમ્ ॥

રક્તચંદન,^૧ રક્તાંગ,^૨ ક્ષુદ્રચંદન,^૩ તિલ-
પર્ણ,^૪ રક્તસાર^૫ અને પ્રવાલફલ,^૬ એટલાં
રતાંજલિનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫

૧. રક્તં ચ તત્ ચન્દનમ્—રતું ચંદન તે રક્ત-
ચંદન—રતાંજલિ.

૨. રક્તમ્ આદ્યં યસ્ય તત્—જેનું સ્વરૂપ લાલ હોય
છે, તેથી રક્તાંગ—રતાંજલિ.

૩. ક્ષુદ્રં ચ તત્ ચન્દનમ્—હલકું ચંદન હોવાથી
ક્ષુદ્રચંદન—રતાંજલિ.

૪. તિલાનામિત્ર પર્ણાનિ યસ્ય તત્—જેનાં પાંદડાં
તલના છોડ જેવાં હોય છે, તેથી તિલપર્ણ—રતાંજલિ.

૫. રક્તઃ સારો યસ્ય તત્—જેનો સાર લાલ હોય છે,
તેથી રક્તસાર—રતાંજલિ.

૬. પ્રવાલસદૃશં ફલં યસ્ય તત્—જેનું ફળ પ્રવાલ
જેવું હોય છે, તેથી પ્રવાલફલ—રતાંજલિ.

રતાંજલિના ગુણો

રક્તં શીતં ગુરુ સ્વાદુ ઈર્દિતૃષ્ણાસપિત્તહત્ ।
તિક્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વરવ્રણવિપાપહમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યઃ—રક્તં શીતં ગુરુ સ્વાદુ ઈર્દિતૃષ્ણાસપિત્તહત્
તિક્તં નેત્રહિતં વૃષ્યં જ્વરવ્રણવિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

રતાંજલિ^x ટાઢી, ભારે, મધુર, કડવી,
નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને ઊલટી,
તરશ, રક્તપિત્તનો રોગ, તાવ, વાથુ તથા
ઝેરને મટાડે છે. ૧૬

^x ચરકસંહિતામાં આનાં લાકડાંને કાંતિકર
(શરીરની કાંતિ સુધારનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પિત્ત, કફ તથા અરુ-
ચિનો નાશ કરનાર, વ્રણ (ચામડીનો રંગ સુધાર-
નાર), જ્વરોપશમન (તાવ ઉતારનાર) તથા હર્દિ-
કંડૂહર (ઊલટી અને ચેળ બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે.

પતંગનાં નામો

પતંગ ૧૮૦ સારં જ સુરજ રહ્યું તથા ।

પદ્મજ્વલાવ્યાં પતુરં જ કુચાન્વનમ્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વ-પતંગ જ રજસારં સુરજ તથા રહ્યું તથા-
રજસારં પતુરં જ કુચાન્વનમ્ (હિતિ નામ્નિ) ભાવપ્રકાશ ॥

પતંગ,^૧ રજસાર,^૨ સુરજ,^૩ રજન,^૪
પદ્મજ્વલ,^૫ પતુરં અને કુચાન્વન^૬ એટલાં
પતંગનાં (લાકડાનાં) સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭

૧. પતંગ-પતંગમ્ નામ્નિ ગુણસમ્યક્ પીતલ-
નેલ છા, રજસારકર્ત્ત્વં જ વિશેષતઃ-ગમેઽં-ને પીત-
ત્વંદન દ્વારે સમાન યુગ્મ પદો તથા ખાસ લાકડો
નાથ કરવાપણુ ધારણ કરે છે, તેથી પતંગ.

૨. રજ સારો રજસાર-નેનો સાર દ્વાર લેખ
છે, તેથી રજસાર-પતંગ.

૩. સુરજ છો રજસાર-નેનો રજ સારો લેખ
છે, તેથી સુરજ-પતંગ.

૪. રજસાર રજસાર જા કોઈ નામો, જલે જા
સુરજ-ને રજી દે છે, અથવા નેના વડે રજાય છે,
તેથી રજસાર-પતંગ.

૫. રજસાર રજસાર-પદ્મને રજસાર લેખથી પદ
રજસાર-પતંગ.

૬. પતંગ-પતંગતિ માત્રકલેષાભિપ્રાય, સજ્જ કયો,
લોકાભિજ્ઞ સજ્જ, નિપજ્ઞતઃ સજ્જ કલેષ-ને મધુરતા,
શીતજ્ઞતા આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પતુરં-પતંગ.

૭. કુચાન્વન-અન્વ-એક જાતનું લકડું ચઢત
છે, તેથી કુચાન્વન-પતંગ.

પતંગના ગુણો

પતંગ મધુરં દીર્ઘં પિત્તકેષાભિપ્રાયમ્ ।

સુરિચન્વનવદેષં વિદોઃ ગદ્યલક્ષણમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વ-પતંગ મધુરં દીર્ઘં પિત્તકેષાભિપ્રાયમ્ હિતિ-
નામ્નિ વૈષ્ણવ, વિશેષતઃ વચ્ચાન્વનમ્ મણિ ॥

પતંગનું લાકડું મધુર અને દૃઢ હોઈ
પિત્ત, કફ, મણુ તથા લોહીવિકારને મટાડનાર
છે, એમાં શીતચઢનના જેવા જ ગુણો છે
અને તે વિશેષે કરી લાકડો નાથ કરે છે. ૧૮

+ મુક્તસાદિનામાં પતંગના લાકડાને મધુર
(મધુર રજસાર). મધુર નાથ કરનાર, કુચાન્વન,
રજસાર, રજસાર, પિત્તકેષાભિપ્રાય અને સધા-
નીય (પ્રારી) ગણે છે.

બાંધાં અંદોના વિશેષ

અન્વનાનિ તુ સર્વાભિ સદશાનિ ૧૮૦ વિમિ ।
મન્વેન તુ વિશેષોઽસ્તિ પૂર્વઃ ક્રેષ્ઠત્વમો ગુણો ૧૮૧

અન્વ-સર્વાભિ-અન્વનાનિ ૧૮૦ વિમિ તુ સદશાનિ
(અન્વિ), મન્વેન તુ વિશેષ-મણિ, (અન્વિ) પૂર્વઃ ક્રે-
ષ્ઠત્વમ (અન્વિ) ॥

સમળા પ્રકારનાં અંદોનામાં રજ વડે
સરખાં છે, માત્ર અંદોના ફેરફાર છે. સદશ
અંદોનામાં મુખ્યત્વે સર્વોત્તમ ગુણવાળી છે. ૧૮

અન્વ-અન્વનાનિ અન્વનાનાં નામો
અન્વનાનિ પ્રવરં કોઈ પાઞ્જી વેગલે તથા ।

દિશિકા કુમિર્જા વાપિ કુમિર્જા-અન્વનાનિ ॥ ૨૦ ॥

અન્વ-અન્વનાનિ પ્રવરં કોઈ પાઞ્જી વેગલે રજ
તથા દિશિકા કુમિર્જા અન્વિ તા કુમિર્જા-અન્વનાનિ
(હિતિ નામ્નિ) ॥

અન્વ,^૧ પ્રવર,^૨ લોહ,^૩ રજસાર,^૪
લોહ,^૫ રજસાર,^૬ કુમિર્જા,^૭ કુમિર્જા-અન્વ
અન્વનાનિ^૮ એટલાં અન્વનાના સંસ્કૃત નામો છે.

૧. ન વિષત ગુણ અન્વનાનિ સર્વે કલ્પ
નેનાથી અન્વનાનિ એક બીજું કલ્પ મુખથી રજ
નથી, તેથી અન્વનાનિ.

૨. પ્રવરેન વિશેષ-સર્વિકા સર્વેકલે. મુક્ત-
સજ્જ-જલ રજે 'પ્રવર' હિતિ મન્વે-ને મુખથી લેખ
રજ લેખો નેના ખૂન સ્વીકારે છે, તેથી પ્રવર-અન્વ.

૩. લોહ-લોહ સર્વેકલે સર્વિકા-જલ રજે
અન્વ-નેનામાં મધુર જ ગુણો લેખથી સર્વ લોહ
નેના કલેષ છે-નેના તથા લેખવાળ છે, તેથી લેખ-
અન્વ.

૪. રજસાર અન્વિ મધુર-અન્વ, અન્વ-પ્રવર,
'અન્વ' પ્રવર-અન્વિ મધુર-ને મધુર-અન્વિ લેખથી
રજને લેખક અન્વિ છે, તેથી રજસાર-અન્વ.

૫. લોહ-અન્વિ 'અન્વ-અન્વિ' હિતિ અન્વ-ને
અન્વનાનિ લેખથી અન્વિ મધુર-અન્વિ મધુર-અન્વિ
જલ રજને (અન્વિ) અને લેખક (અન્વિ મધુર-અન્વિ)
અન્વિ છે.

મુક્તસાદિનામાં તેને પાત-૧૮૨, અન્વનાનિ
કર (અન્વિ) રજ મુખવાર, કુચાન્વન અને
કુચાન્વન વચ્ચે છે અન્વનાનિ લેખથી રજસાર
અન્વિના પાત્રી અન્વિ તાત્રી નીચારીના તાત્રી
તરફ લેખી થાય છે; અને તે મધુર અન્વનાનિ રજસાર
રજમાં જલ લેખથી અન્વિ છે.

અમુક અમુક ઉપાયો કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યોગજન-અગર.

૬. વંશા:-વંશગુણ: અસ્તિ અગ્ર-‘અત્ત દનિઠનો’ ઇતિ ઈન્-એમાં વાંચના જેવા ગુણો હોય છે. તેથી વંશિક-અગર.

૭. કૃમિભિ: જન્યતે ‘અન્યે-ચપી’તિ ઇ:-એ પ્રીડ-ઓ વડે ઉત્પન્ન કરાય છે, તેથી કૃમિજન-અગર.

૮. કૃમિભિ: અદત્તે સ્મ. અદ મક્ષણે-વર્મણે કા: ‘અદોજનિયુ’ ઇતિ જગ્યાદેશવ-પ્રીડઓએ જેને ‘ખાધું’ હોય છે. તેથી કૃમિજન્ય-અગર.

૯. અનાયે દ્વેષો જાતમ-‘સત્ત્વ્યાં જનેઃ’-અનાયં દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અનાયજન-અગર.

અગરુના ગુણો

અગરુણાં કદુ ત્વચ્યં તિલ્કં તીક્ષ્ણં ચ પિત્તલમ્ ।
લઘુ કર્ણાક્ષિરોગમ્ શીતવાતકફપ્રણુત્ ॥ ૨૧ ॥

અન્વય:- (ગુણાદ-) અગરુ ડાળું કદુ ત્વચ્યં તિલ્કં ચ તીક્ષ્ણં પિત્તલં લઘુ કર્ણાક્ષિરોગનં શીતવાતકફપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

અગર ગરમ, તીખું, આમડીને હિતકારી, કડવું, તીક્ષ્ણ, પિત્ત કરનાર, હલકું અને કાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શીત, વાયુ તથા કફને મટાડે છે. ૨૧

કૃષ્ણાં ગુણાધિકં તત્તુ લોહવદ્ધારિ મજ્જતિ ।
અગુરુપ્રમવઃ સ્નેહઃ કૃષ્ણાગુરુસમઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વય:-કૃષ્ણં (અગુરુ), ગુણાધિકં (ભવેતિ) તત્તુ લોહવત્ વારિ મજ્જતિ, અગુરુપ્રમવઃ સ્નેહઃ કૃષ્ણાગુરુસમઃ સ્મૃતઃ ॥

જે અગર કાળા રંગનું હોય છે, તેમાં અધિક ગુણ હોય છે અને તે અગર લોહાની પેઠે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. અગરમાંથી બનાવેલા તેલમાં કાળા અગરના જેવા જ ગુણો છે. ૨૨

દેવદારનાં નામો

દેવદાર સ્મૃતં દારુમદ્રં દાર્વિન્દ્રદારુ ચ ।
મસ્તદારુ દ્રુક્કિલિમં કૃત્રિમં સુરમૂરુહઃ ॥ ૨૩ ॥

અન્વય:-દેવદાર દારુમદ્રં દારુ દિન્દ્રદારુ ચ મસ્તદારુ, દ્રુક્કિલિમં કૃત્રિમં સુરમૂરુહઃ સ્મૃતમ્ ॥

દેવદારુ,^૧ દારુભદ્ર,^૨ દારુ,^૩ દિન્દ્રદારુ,^૪ મસ્તદારુ,^૫ દ્રુક્કિલિમ,^૬ કૃત્રિમ^૭ અને સુર-મૂરુહ^૮ એટલાં દેવદારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૩

૧. દેવાનાં દારુ, દારુણાં વા દેવ:-રાજદન્તાદિ:-

દેવદાર-દેવાનું લાકડું અથવા લાકડાંમાં બેઠ ગણાય છે, તેથી દેવદાર-દેવદાર.

૨. દારુ મદ્રં દારુમદ્રમ્-લાકડામાં ઉત્તમ હોવાથી દારુભદ્ર-દેવદાર

૩. દારુયનિ વિષ્વનાદિરંગાનુ-મળખંધ આદિ રોગોના જે નાશ કરે છે, તેથી દારુ-દેવદાર

૪. દિન્દ્રસ્ય દારુ. દારુણાં વા દિન્દ્ર:-રાજદન્તાદિ:- દિન્દ્રદાર-દિન્દ્રનું લાકડું અથવા લાકડાંઓમાં ઘેર-બેઠ છે. તેથી દિન્દ્રદાર-દેવદાર.

૫. મસ્યતિ-પરિણમતિ લગમ્-મર્લી પરિણમે, અર્કમંકાત્ કત્તેરિ કા-મસ્તં ચ તત્. દારુ મસ્તદારુ-જે ખૂબ ગ્રંથું નેવાર થાય છે. તેથી મસ્તદારુ-દેવદાર.

૬. કિલ્લિતિ-ક્રીડતિ લઘુત્વાત્-કિલ્લ શ્વેત્યક્રીડનયોઃ, વાહુલ્યત્ કિમ્-દુષ્ણાં કિલ્લિમધ દ્રુક્કિલિમ:-જે હલકું હોવાથી ખૂબ ઝૂલે છે અથવા જે સંદેહપણું ધરાવે છે. એવું જેનું ઝાડ હોય છે, તેથી દ્રુક્કિલિમ-દેવદાર.

૭. કિયયા નિર્મૃતં કૃત્રિમમ્-કૃત્રિમ કરણે-‘દ્રિયનઃ મિત્રઃ,’ ‘ક્રત્રેમમ્’-જેને અમુક ક્રિયાઓ કરી ઉગાડવું હોય છે, તેથી કૃત્રિમ-દેવદાર.

૮. સુવિ રોહતિ મૂરુહઃ, રુહ વીજજન્મનિ પ્રાદુર્ભવિ ચ, ‘શુવપેતિ કા:’, મુરાણાં મૂરુહઃ-દેવાનું ઝાડ અથવા ઉત્તમ ઝાડ ગણાય છે, તેથી સુરમૂરુહ-દેવદાર.

દેવદારના ગુણો

દેવદારુ લઘુ સ્નિગ્ધં તિલ્કાણાં કદુપાકિ ચ ।
વિવન્ધાધ્માનશોથામતન્દ્રાહિકાજ્વરાશ્વજિત્ ।
પ્રમેહપીનસપ્લેખકાસકળ્ઘસમીરણુત્ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય:-દેવદારુ લઘુ સ્નિગ્ધં તિલ્કાણાં ચ કદુપાકિ (સત્) વિવન્ધાધ્માનશોથામતન્દ્રાહિકાજ્વરાશ્વજિત્ પ્રમેહ-પીનસપ્લેખકાસકળ્ઘસમીરણુત્ (અસ્તિ) ॥

દેવદાર હલકું, સ્નિગ્ધ, કડવું, ગરમ અને પાકમાં તીખું હોઈ મળખંધ, આક્રો, સોજા, આમ, નિદ્રા જેવું આળસ, હેડકી, તાવ, લોહીનાં દરદ, પ્રમેહ, સળેખમ, કફ, ઉધરસ, ચળ તથા વાયુને મટાડે છે. ૨૪

પીળા બેરળનાં નામો તથા ગુણો

સરલઃ પીતવૃક્ષઃ સ્વાત્તથા સુરમિદારુકઃ ।
સરલો મધુરસ્તિકઃ કદુપાકરસો લઘુઃ ॥ ૨૫ ॥
સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કર્ણકણ્ઠાક્ષિરોગરક્ષોહરઃ સ્મૃતઃ ।
કપાનિલસ્વેદદાહકાસમૂર્છાવિનાપહઃ ॥ ૨૬ ॥

અન્વય:-સરલઃ પીતવૃક્ષઃ તથા સુરમિદારુકઃ સ્વાત્ (ઈતિ નામાનિ ગુણાશ્ચ) સરલઃ મધુરઃ સ્તિકઃ કદુપાકરસઃ

મધુ સિંહોળા મર્યાદાકિયોગ્યકોણે કપાનિભવેવત્ત
મધુમૂર્ધામધ્ય સ્થાન ॥

સરસ,^૧ પીતપૂષ્પ,^૨ અને સુરભિદાકક,^૩
એટલા પીળા બેરબાના સચ્ચુત નામો છે.
પીળો બેરબો મધુર, કઠવો, પાકમા તીજો,
કલકો, સિંગમ અને ગરમ હોઈ કાનના રોગ,
અળાના રોગ, નત્રના રોગ, જૂતાદિકની પીડા,
કંઠ, વાધુ, પચ્ચીનો, ઘાઠ, ઉધરસ, મૂર્છા
તથા મધુને મટાડે છે. ૨૫, ૨૬

૧. સરસિ-વચ્ચતિ વચ્ચતાદિત્ય ગુપ્તિચ્છ વ,
સ પત્તી-વચ્ચત્ત્વ વચ્ચ-ને સીધાપણું તથા અણ-
સચ્ચાવને પામે છે, તેથી સરસ-પીળો બેરબો.

૨. પીતમ્બરો રક્ષણ પીતમ્બ-નેનું ઝાડ ૨૩
પીળું કાંચ છે, તેથી પીતમ્બર-પીળો બેરબો.

૩. સુરભિદાકકો રાજ સ્વાર્થે કલ-નેનું ઘાઠકું
નુનંદી કોમ છે, તેથી સુરભિદાકક-પીળો બેરબો.

બે બાતનાં તગરનાં નામો.

કાલાનુસાર્ય તગરં કુટિલં મહુપે મતમ્ ॥

અપરં પિપ્પલતગરં વચ્ચત્ત્વતી જ વહિજમ્ ॥ ૨૭ ॥

મધવ-કાલાનુસાર્ય તગરં કુટિલં મહુપે મતમ્
(હિત પ્રવતત્ત્વ વાલામિ), અપરં પિપ્પલતગરં વચ્ચત્ત્વતી જ
વહિજમ્ (અપરે) ॥

કાલાનુસાર્ય,^૧ તગર,^૨ કુટિલ,^૩ મહુપે
અને નવ^૪ એટલા તગરનાં સચ્ચુત નામો છે.
બીજી બાતનું પણ એક તગર કાંચ છે, તેનાં
પિપ્પલતગર,^૫ વચ્ચત્ત્વતી^૬ અને વહિજમ્^૭ એટલાં
નામો છે. ૨૭

૧. કાલેન વર્ણે કાલામયેન વા જ્યુમિભવે-મધુ
સ પત્તી-વચ્ચત્ત્વતી-ને કાળા ૨૩ વડે અથવા કચ્છરી
નેવા ૨૩-નવ વડે અનુસરણ છે, તેથી કાલાનુ-
સાર્ય-તગર.

૨. ગૌર્યત પ્રાપ્ત્ય બ્લેમેતિ, જરે વિષમ્, શુ મિષરો
'મુરોરુ' તત્ત્વ-કોણ પ્રકિલ્પિતત્ત્વ વા જર-તત્ત્વ
માધવત્ત્વ 'ત-મમ્-ને પ્રાપ્ત્ય મધે છે-કરે છે, તે
ગર અને ને 'ત' એટલે જુડ અથવા કુચરને એટલે

* અરકસાંહતામાં તગરને સીતપ્રથમન (ટાક
મટાગાર) અને ચેતનપ્રથમન (મેઘુદિ મટાગાર)
વધુવેલ છે.

મુજુતસાંહિતામાં તગરને વાત-કાકર, વિષ
કર, વધુપ્રસાદન અને કાક-કુળાસક વધુવેલ છે.

કોમ છે, તેથી અથવા પ્રકિલ્પ એટલો જુડ તગર
કરે છે, તેથી-તગર.

૩. કુચતિ-વચ્ચતી પ્રચોતિ પુણે-કુચ કૌચિય-
'મિષિભવત્ત્વ' ફરીજમ્ (તગર) -નેનું કુચ વાંકું કોમ
છે, તેથી પોતે પશુ કુટિલ કહેવાય છે, તેથી કુટિલ-તગર.

૪. મહુપે-મહુપે કલ્પત્ત્વતિપુણે-જા કલ્પ-
કૌપારિક તત્ત્વ પ્રકાર-કલ્પત્ત્વતી આદિ મહુપે વડે
તુકા કાંચ છે, તેથી મહુપે-તગર.

૫. વચ્ચત્ત્વે સ્મ કુળામિભવે-કિલ્પત્ત્વતી વિવિધિય-
ત્ત્વ પ્રકારે વચ્ચિ જ-નેને ઉત્તમ તરીકે મહુપે-
કુમધી કલ્પે નમે છે અથવા એર અર્થે પશુ લેની
સામે નાશ પામતાં હોઈ નમે છે, તેથી નાત-તગર.

૬. પિપ્પલતગર-તગર-સાત્ત્વાત્ત્વાત્ત્વિ-પિપ્પલતગર
એક બાતનું ને તગર તે પિપ્પલતગર-એક બાતનું તગર.

૭. વચ્ચત્ત્વે સ્મ કુળામિભવે-કિલ્પત્ત્વતી વિવિધિય-
તત્ત્વ પુણ્ય તત્ત્વ જલિત-જા કિલ્પ-સ્મ-નેનું કૌક
લાકરી જેવું કોમ છે, એવું પુણ્ય જેમાં જાતે છે,
તેથી વચ્ચત્ત્વ-એક બાતનું તગર.

૮. વચ્ચત્ત્વ-વર્ગ વિસ્તાર પ્રચોતિ વા જલિત જ-
'ત-મિષિભવત્ત્વ' -નેને પાકાં ધણા કોમ, જેમાં
વિસ્તાર અથવા પ્રચાર પણ મહુપે કોમ છે, તેથી
વહિજમ્-એક બાતનું તગર.

બે બાતના તગરના મુદ્દો.

તગરપ્રથમુપ્પં સ્વાસ્થ્યવાતુ સિંગર્થ કણુ સ્મૃતમ્ ॥
મિનાપમારપણુકાસિરોગોવોપમ્યાપદમ્ ॥ ૨૮ ॥

મધવ-તગરપ્રથમુપ્પં તગરે સ્વાસ્થ્ય, સ્વાસ્થ્ય સિંગર્થ
વિષમત્ત્વાત્ત્વાત્ત્વિનોગોવોપમ્યાપદમ્ સ્મૃતમ્ ॥

જાણે તગર ગરમ, મધુર, સિંગર્થ અને
કલકો હોઈ એ, વાઈ, શુળ, નેત્રના રોગ તથા
ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૨૮

પચકનાં નામો તથા અર્થો.

પચક પચાગ્નિ સ્વાસ્થ્ય પચાકર્વ સ્મૃતમ્ ॥
પચક મુષરં તિલ્લં વીતલં વાતલં કણુ ॥ ૨૯ ॥
વીતલપદાદિસિસ્તોત્કુલકેમાભિષત્તુવ ॥
ગર્ભસંસ્થાપની ચર્મકં મિમામ્વત્ત્વામણુવ ॥ ૩૦ ॥

મધવ-પચક પચાગ્નિ સ્વાસ્થ્ય, જ્વા પચક
સ્મૃતમ્ (હિત લાગાતિ, પુણ્ય-વ) પચક મુષરં તિ
વીતલં વાતલં કણુ ગર્ભસંસ્થાપની (જા) વીતલ
વિત્તોત્કુલકેમાભિષત્તુવ મિમામ્વત્ત્વામણુવ (સિંહી).

પચક^૧ મધગ્નિ^૨ તથા પચાકર્વ^૩
એટલાં પચકના સચ્ચુત નામો છે, તેમ જ
એટલાં ક્રમણનાં નામો છે, તે સચ્ચવે

પદ્મકનાં પણ નામો છે. પદ્મક તૂરું, કડબું, ઠંડું, વાયુ કરનાર, હલકું, ગર્ભને સ્થાપનાર અને રુચિ ઉપજવનાર હોઈ રતવા, દાહ, વિરક્ષેટક, કોઠ, કદ, રક્તપિત્ત, રોગ, ઊલટી, વ્રણ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧. પદ્મમ્ દિવ કાયતિ-આત્માનમ્. 'કે શબ્દે' આતોડતુપસર્ગે કઃ,'-અણે પોતે કમળ હોય તેમ કમળના નામે પોતાને બોલાવે છે, તેથી પદ્મક.

૨. પદ્મસ્યેવ ગન્ધો અસ્ય તત્-જેની ગંધ કમળ જેવી હોય છે, તેથી પદ્મગંધિ-પદ્મક.

૩. પદ્મમ્ દિતિ આદ્યો અસ્ય તત્-કમળ એવું જેનું નામ છે-કમળનાં અર્ધાં નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી પદ્માદ્યય-પદ્મક.

ગૂગળનાં નામો

ગુગુલુર્દેવધૂપશ્ચ જટાયુઃ કૌશિકઃ પુરઃ ।

કુમ્ભોલૂલલક ક્લેપિ મહિપાક્ષઃ પલકપઃ ॥૩૧॥

અન્યથા-ગુગુલુઃ ચ દેવધૂપઃ જટાયુઃ કૌશિકઃ પુરઃ કુમ્ભોલૂલલક ક્લેપિ મહિપાક્ષઃ પલકપઃ (દિતિ નામાનિ) ॥

ગુગુલુ,^૧ દેવધૂપ,^૨ જટાયુ,^૩ કૌશિક,^૪ પુર,^૫ કુમ્ભોલૂલલક,^૬ આ નામ નપુંસક લિંગે છે; મહિપાક્ષ^૭ અને પલકપ^૮ એટલાં ગૂગળનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૩૧

૧. ગુજતિ-દરતિ વલમિતિ ગુગ્-વ્યાધિઃ, ગુજ સ્તેયે, ક્ષિપ્, ગુજઃ ગુહતિ-રક્ષતિ-વાહુલકોદ ડઃ, ઢલયોર્લેખ્યાદ ગુગુલુઃ-શરીરનું બળ હરી લેનારા રોગોથી જે બચાવે છે, તેથી ગુગુલુ-ગૂગળ.

૨. દેવાનાં ધૂપઃ-જે દેવોનો ધૂપ ગણાય છે, તેથી દેવધૂપ-ગૂગળ.

૩. જટાં યાતિ-યા પ્રાપ્તે, ડગાદિઃ કુઃ-જે જટાને પામે છે, તેથી જટાયુ-ગૂગળ.

* ચરકસંહિતામાં ગૂગળને પુરીષવિરજનીય (મળનો રંગ બદલનાર), સ્વર સાફ કરનાર, કફહર અને મૂત્રસ્થાનનાં તથા ફેફસાનાં દરદ મટાડનાર ગણેલ છે,

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદ-કફ-હર અને ચોનિદોષહર ગણેલ છે.

અન્ય વૈદ્યો ગૂગળને પરમિયો અને બીજાં દરદોમાં ઘી સાથે મેળવી, તેમ જ ખૂબ્ધી વગેરેમાં તથા ખરાય નાસૂર અને જખમ ઉપર લગાવવા તેને લીંબુના રસ અને કોપરેલ તેલ સાથે મેળવીને આપવા ભલામણ કરે છે.

૪. કાંશે ભવઃ-અધ્યાત્માદિત્યાત ટવ્-જે દોડામાં-ઊલમાં થાય છે, તેથી કૌશિક-ગૂગળ.

૫. પુરતિ-અગ્રે ગન્ધતિ રોગનિવાનાર્થમ્, પુર અગ્રગમને, 'દ્યુપધે'તિ કઃ-જે રોગોને દૂર કરવા આગળ ધપે છે, તેથી પુર-ગૂગળ.

૬. કં જલમ્ ડમ્મતિ-પૂર્વતિ દિતિ કુમ્ભઃ. ડમ્મ પૂરણે કમ્પેન્યણ, શકન્વાદિઃ, ઠાવૈ ચ તત્ સમ ડલ્લ-સમ્-પ્રણોદરાદિઃ, ડલ્લસં લાતિ-લા દાને 'આતોડતુપ-સર્ગે કઃ.' તતઃ સ્વાર્થે કન્, કુમ્ભોલૂલલકાકાગત્ વૃક્ષકોશાન્નિર્વાતમ્ દિત્યર્થઃ-જે પોતામાં પાણી ભરે છે. તે કુમ્-ધડો; તેમ જ ઉપર જતાં જે વધારે પડેલાઈ ધારણ કરે છે. તે ઉલૂખલ-ખાંડણિયો; એ ધડા જેવા તથા ખાંડણિયાના આકાર જેવા ઝાડના દોડામાંથી જે નીકળે છે. તેથી કુમ્ભોલૂલલક-ગૂગળ.

૭. મહિપસ્ય અક્ષિ દિવ રયામઃ-'અક્ષોડર્શનાત્' દિતિ અવ્ સમાસાન્તઃ-જે પાડાની આંખ જેવો કાળો હોય છે, તેથી મહિપાક્ષ-ગૂગળ-જે સાગૂગળ.

૮. પલં માંસં કપતિ-હિનસ્તિ-મેદોમત્તવાત્ અતિ-લેહનત્વાચ-જે મેદનો નાશ કરે છે અને મળને પણ ખૂચ ઉમેડી કાઢે છે, માટે માંસ ઓથું કરે છે, તેથી પલકપ-ગૂગળ.

ગૂગળની પાંચ જાત

મહિપાક્ષો મહાનીલઃ કુમુદઃ પદ્મ હત્યપિ ।

હિરણ્યઃ પદ્મમો જ્યૈયો ગુગુલોઃ પદ્મ જાતયઃ ॥૩૨॥

અન્યથા-મહિપાક્ષઃ મહાનીલઃ કુમુદઃ પદ્મઃ પદ્મમઃ હિરણ્યઃ હત્યપિ જ્યૈયઃ, एवं ગુગુલોઃ પદ્મ જાતયઃ (સન્તિ) ॥

મહિપાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને પાંચમો હિરણ્ય, એમ ગૂગળની પાંચ જાતો છે.

પાંચ ગૂગળની ઓળખ

મૃક્ષાજનસવર્ણસ્તુ મહિપાક્ષ દિતિ સ્મૃતઃ ।

મહાનીલસ્તુ વિજ્યૈયઃ સ્વનામસમલક્ષણઃ ॥ ૩૩ ॥

કુમુદઃ કુમુદામઃ સ્યાત્ પદ્મો માળિક્યસન્નિમઃ ।

હિરણ્યાક્ષસ્તુ હેમામઃ પદ્માનાં લિન્ગમીરિતમ્ ॥૩૪॥

અન્યથા-(તત્) મૃક્ષાજનસવર્ણઃ તુ મહિપાક્ષઃ દિતિ સ્મૃતઃ, મહાનીલઃ તુ સ્વનામસમલક્ષણઃ વિજ્યૈયઃ, કુમુદઃ કુમુદામઃ સ્યાત્, પદ્મઃ માળિક્યસન્નિમઃ, હિરણ્યાક્ષઃ તુ હેમામઃ (ભવતિ, હત્યેવં) પદ્માનાં લિન્ગમ્ ઈરિતમ્ ॥

જે ગૂગળ ભમરા જેવા અને આંબળુ જેવા રંગવાળો હોય તે મહિપાક્ષ કહેવાય છે; જે ગૂગળ પોતાના નામ જેવા જ બહુ નીલા રંગવાળો હોય તે મહાનીલ કહેવાય છે; જે

ગૂઝળનો ૧૪ કુસુદ (ચક્રવિહારી પોમણી)ના
જેવો હોય તે કુસુદાજ કહેવાય છે, જે
ગૂઝળ માલેક જેવો હોય તે ધમ્મ કહેવાય
છે અને જે ગૂઝળ સોના જેવો હોય તે
(હિરણ્ય અથવા) હિરણ્યાક્ષ કહેવાય છે
એમ પાંચેના લક્ષણ કહ્યાં છે ૩૩, ૩૪

કથા ગૂઝળ કોને કિતકારી ?

મહિપાક્ષો મ્હાનીઓ ગએન્નાનાં કિતાવુમીં ।
હયાનાં કુમુદાં પદ્મા સ્વસ્ત્યારોમ્યમ્ પતે ॥૩૫॥
વિશેષેન મનુષ્યાણાં કનકઃ પરિકીર્તિતઃ ।
કદાચિન્મહિપાક્ષસ્ય સ્મૃતઃ કૈશિપુજામપિ ॥૩૬॥
અર્થ - મહિપાક્ષ મહાનીકે ઉર્વો ગએન્નાનાં કિતો
કુમુદ પદ્મ હયાનાં પતે હરણ્યારોમ્યમ્ (મલે) ।
કનક મનુષ્યાનાં વિશેષેન (કિત) પરિકીર્તિત કરા
વિદ્યે મહિપાક્ષ ગુણાન્ન જપિ (કિત) કૈશિપુ
સ્મૃત ॥

મહિપાક્ષ અને મહાનીક એ બે ગૂઝળ
કાષીઓને કિતકારી છે; કુસુદ અને ધમ્મ
એ બે ગૂઝળ યોદ્ધાઓને ગૂઝ કિતકારી તથા
આશાન્ન કરનારા છે અને હિરણ્યાક્ષ ગૂઝળ
વિશેષે કરી માણસોને કિતકારી છે કોઈક
અમને મહિપાક્ષ ગૂઝળ પણ માણસોને કિત
કારી થાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોએ
કહ્યું છે ૩૫, ૩૬

ગૂઝળના ગુણો

ગુણુવિરત્તિસ્તિલો વીર્યોપાઃ પિત્તકઃ સ્વપ્ન ।
કપાય કદુકા પાકે કદુ કસો કમ્પા પદા ॥૩૭॥
મમસાખાતજ્ઞાન્યાઃ સુક્ષ્મા સ્પર્શો રસાયમાઃ ।
હીપત્ત વિચ્છિન્નો વસ્ત્યા કમ્પવાતમખાપખી ॥૩૮॥
મેત્રોમેલ્લસત્વાતોઽથ દ્વેદકુહામમાભ્યાત્ ॥
પિત્તિકામત્પિશોતોઽર્શોગ્ધમાલ્લકીન્નપિત્ત ॥૩૯॥
અર્થ - ગુણુ વિરત્તિ સ્તિલો વીર્યોપાઃ પિત્તકઃ સ્વપ્ન
સર કપાય કદુકા પાકે કદુ કસો કમ્પા પદા તથા
મમસા-ખાતજ્ઞાન્યાઃ સુક્ષ્મા સ્પર્શ સ્વપ્ન રસાયમાઃ હીપત્ત
વિચ્છિન્ન કસ (સ્વ) કમ્પવાતમખાપખી મેત્રોમેલ્લસ
ત્વાત્ત દ્વેદકુહામમાભ્યાત્ થ પિત્તિકામત્પિશોતોઽર્શો
ગ્ધમાલ્લકીન્નપિત્ત ॥

ગૂઝળ ૧૧૧૭, કદવો, ગરમ વીર્યવાળો,
ચિત્ત કરનાર, કદો ઉત્પાદનાર, તૃષ્ણ, વીર્યો,
પાકમાં પણ વીર્યો, રક્ષ, બહુ જ કદવો,

બાજેલાને સાધનાર, મૈત્રુનની શક્તિ વધારનાર,
સુદ્રમ, સ્વપ્ન માટે સારો, રસાયનદ્રવ્ય, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, ચીકણો અને બળ આપનાર હોઈ
કદ, વાયુ, મધુ, બદમાળાની જ એક અવસ્થા
રૂપ અપમી રાજ મેઠ, પ્રમેહ, ધમરી, વાયુ
સંલેપણ, કોઈ, તથા આમવાતને મટાડે
છે, તેમ જ ફાલ્લીઓ, માંદ, સોજ, ગરમ,
બદમાળ, કરમિયાં તથા જાતુઓને મટાડે
છે ૩૭-૩૯

માપુર્વાખ્યમદેવે વાર્તે કયાપત્યાજ પિત્તકો ।
તિલ્કતાત્પત્તિમિતેન ગુણુલુ સર્વોપદા ॥૪૦॥
અર્થ - ગુણુ. માપુર્વાજ વાર્તા સર્વોપદા જ અપ-
ત્યાજ પિત્તકો (અસ્તિ) પિત્તક (જ) અસ્તિ
(અસ્તિ, કદવો) સર્વોપદા (અપત્યાજ) ॥

ગૂઝળ મધુર હોવાથી વાયુને કમી
છે, તૃષ્ણ હોવાથી પિત્તને મટાડે છે અને
કદવો હોવાથી કર્મને છૂટે છે, એમ ગૂઝળ
ત્રણે દોષને હલુનાર કહેવાય છે ૪૦

નવાજૂના ગૂઝળની આળખ તથા ગુણો
સ તવો શૂદ્ધો વૃષ્ણા પુપ્પસવતિલેકના ।
આખ્ય પાઞ્ચનસંક્રાશઃ પદ્મમ્બુપ્પાપમા ॥૪૧॥
ગૂઝળો ગુણુલુ મીઠા સુગન્ધિયસ્તુ વિચ્છિન્ન ।
અર્થ - જ (કેદ) નવ શૂદ્ધ (જ) રુચ
(મરિ) ગુણુ દુઃખલેકના (કેદ) જ જ
લિપ્ત અપ્પનસંક્રાશ પદ્મમ્બુપ્પાપમા મુલ્લિ-
પિન્ન (સ્વપ્ન) જ રુચ કોષ ॥

તે ગૂઝળ એ નવો હોય તો પુષ્ટિ બારે
છે અને મૈત્રુનની શક્તિ વધારે છે, બીજો
હોય તો તે મધીને બહુ જ ઉગેડે છે, જે
ગૂઝળ શિથળ, સોના જેવા ૧૨વાળો, પાકેલા
જાણુ જેવો, સુખમી અને ચીકણો હોય તે
નવો કહેવાય છે ૪૧, ૪૨

ગુણો પુર્વખંડની જ ત્વકપ્રકૃતિવર્તક ॥૪૨॥
પુપ્પાઃ સ તુ ચિકેવો ગુણુલુર્વીર્યવિજિત ॥૪૩॥
અર્થ - (જ) તુ હરક જ પુર્વખંડ કાકમ્પી-
વર્તક ગુણુલુ વીર્યવિજિત (સ્વપ્ન) જ ગુણુ મિત્તે
પણુ જે ગૂઝળ સુદો તથા દુર્ગંધી
હોય અને જેમા સ્વાસ્થ્યવિજિત કુણ, વર્ષ અને
સામર્થ્ય ન રહ્યાં હોય, તેને બીજો સમજવો

ગુગળ શેવનારે શું ત્યજ્યું ?

અમ્લં તીક્ષ્ણમર્જીર્ણં ચ વ્યવાયં શ્રમમાતપમ્ ।
મઘં રોપં ત્યજેત્સમ્યગ્ગુણાર્થી પુરસ્તેવકઃ ॥ ૪૨ ॥

અન્યઃ-પુરસ્તેવકઃ મમ્ભક્ત્ ગુણાર્થી (તે તદિ)
અમ્લં તીક્ષ્ણમર્જીર્ણં ચ વ્યવાયં શ્રમમ્ આતપં મઘં ન
રોપં ત્યજેત્ ॥

ગુગળતું શેવન કરનારાને જે તેનો પૂરે-
પૂરે લાભ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ખાટા,
તીક્ષ્ણ, કાચા કે ન પચે તેવા પદાર્થ, મેથુન,
પરિશ્રમ, તડકો, મઘ અને રોપનો ત્યાગ
કરવો જોઈએ. ૪૪

દેવદારના શુંદરરૂપ ધૂપનાં નામો તથા ગુણો
શ્રીવાસઃ સરલસ્રાવઃ શ્રીવેદો વૃક્ષધૂપકઃ ।
શ્રીવાસો મધુરસ્તિપ્તઃ સ્તિગ્ધોષસ્તુવરઃ સરઃ ॥ ૪૫ ॥
પિત્તલો વાતમૂર્ધાક્ષિસ્વરોગકફાપહઃ ।
શ્લોઘ્નઃ સ્વેદદોર્ગન્ધવ્યૂકાકળ્દ્રમણપ્રણુત્ ॥ ૪૬ ॥

અન્યઃ-શ્રીવાસઃ સરલસ્રાવઃ શ્રીવેદઃ વૃક્ષધૂપકઃ
(ક્રિતિ નામાનિ, ગુણાથ-) શ્રીવામઃ મધુરઃ તિષ્ઠઃ
સ્તિગ્ધોષઃ સ્તુવરઃ સરઃ પિત્તલઃ (સન્) વાતમૂર્ધાક્ષિસ્વર-
રોગકફાપહઃ શ્લોઘ્નઃ સ્વેદદોર્ગન્ધવ્યૂકાકળ્દ્રમણપ્રણુત્ (અસ્તિ)

શ્રીવાસ,^૧ સરલસ્રાવ,^૨ શ્રીવેદ^૩ અને
વૃક્ષધૂપક^૪ એટલાં દેવદારના શુંદરનાં અંદકૃત
નામો છે; એ શુંદર મધુર, કડવો, સ્તિગ્ધ, ગરમ,
તૂરો, આડો ઉતારનાર અને પિત્ત કરનાર હોઈ
વાયુ, માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, સ્વરભંગાદિ
રોગ, કફ, રાક્ષસની પીડા, પચીનો, દુર્ગંધ-
પણું, જૂ, અળ તથા મળ મટાડે છે. ૪૫, ૪૬

૧. શ્રિયાઃ વાસઃ, અસ્મિન્ વા-લક્ષ્મીના રહેલાયુ
રૂપ અથવા લક્ષ્મીનું જેમાં રહેલાયુ છે. તેથી શ્રીવાસ-
દેવદારનો શુંદર.

૨. સરલસ્રાવ-દેવદારવૃક્ષસ્ય સ્રાવઃ-દ્રવઃ-દેવદારના
આડનો જે રસ હોય છે. તેથી સરલસ્રાવ-
દેવદારનો શુંદર.

૩. શ્રિયઃ-શ્રીસંજ્ઞકસ્ય દેવદારવૃક્ષસ્ય વેદો-નિર્વાસઃ-
શ્રીનામે કહેવાતા દેવદારનો જે રસ હોય છે. તેથી
શ્રીવેદ-દેવદારનો શુંદર.

૪. વૃક્ષસ્ય-દેવદારોઃ ધૂપઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્-દેવ-
દારના આડનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી-વૃક્ષધૂપક-
દેવદારનો શુંદર.

રાણનાં નામો તથા ગુણો

રાલસ્તુ રાલનિર્વાસસ્તથા સર્જરસઃ સ્મૃતઃ ।
દેવધૂપો યક્ષધૂપસ્તથા સર્વરસઃ સઃ ॥ ૪૭ ॥
રાલો હિમો મુગસ્તિકઃ કપાયો ગ્રાહકો હરેત્ ।
દોષાત્તસ્વેદવીર્ણસર્વવ્રણવિપાદિકાઃ ।

પ્રહમમાગ્નિદમ્બાત્રીશૂલાતીસારનાશનઃ ॥ ૪૮ ॥

અન્યઃ-રાલઃ તુ શાકનિર્વાસઃ તથા સર્જરસઃ સ્મૃતઃ,
તથા દેવધૂપઃ યક્ષધૂપઃ ચ સઃ સર્જરસઃ સ્મૃતઃ । (ક્રિતિ
નામાનિ, ગુણાથ-) રાલઃ હિમઃ મુગઃ તિક્ષ્ણઃ કપાયઃ
ગ્રાહકઃ (મન્) દોષાત્તસ્વેદવીર્ણસર્વવ્રણવિપાદિકાઃ હરેત્,
(તથા ન) પ્રહમમાગ્નિદમ્બાત્રીશૂલાતીસારનાશનઃ ॥

રાલ,^૧ શાલનિર્વાસ,^૨ સર્જરસ,^૩ દેવધૂપ,^૪
યક્ષધૂપ^૫ અને સર્વરસ^૬ એટલાં રાણનાં
સંસ્કૃત નામો છે. રાણ ટાઢી, ભારે, કડવી,
તૂરી અને આડને રોકનાર હોઈ દોષ, લોહીનાં
દરદ, પચીનો, રતવા, તાવ, મળ, પગ ફાટે
છે તે રૂપ-વિપાદિકા નામનું પગનું દરદ, ગ્રહો
કે ભૂતપ્રેત, ભાગેલું અગ્નિદાહ, અલક્ષ્મી, શૂળ
તથા અતિસાર-આડને મટાડે છે. ૪૭, ૪૮

૧. રાતિ-દવાતિ મુગ્ધન અલક્ષ્મીનાશનેન, રા વાને-
વાહુલકાત્ લક્ષ્-જે અલક્ષ્મીનો નાશ કરી મુખ આપે
છે. તેથી રાલ-રાણ.

૨. શાલસ્ય નિર્વાસઃ-સાગના આડનો જે રસ
હોય છે, તેથી શાલનિર્વાસ-રાણ.

૩. સર્જરસ્ય-સાલવૃક્ષસ્ય રસઃ-સાગના આડનો રસ
હોવાથી સર્જરસ-રાણ.

૪. દેવાનો ધૂપઃ-દેવાનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી
દેવધૂપ-રાણ.

૫. યક્ષાન્ ધૂપાયતિ-ધૂપ સંતાપે-આયાદય આર્ધ-
ધાતુકે વા-કર્મણ્યન્-યક્ષોને પીડા કરે, હાંડી કાઢે
છે, તેથી યક્ષધૂપ-રાણ.

૬. મર્વઃ રસ્યતે-આત્માચતે-રસ આત્માવને-પુરાદિઃ
અદન્તઃ પ્યન્તઃ, ધન્, અચ્ વા, યદ્વા સર્વે રસા અસ્મિન્
નાનાકૃતિગન્ધવત્ત્વાત્-જેનો સર્વ લોહો સ્વાદ અનુભવે
છે અથવા જેની આકૃતિ તથા ગંધ અનેક
જાતનાં હોવાથી જેમાં ગંધા રસો જણાય છે, તેથી
સર્વરસ-રાણ.

કિંદરનાં નામો તથા ગુણો

કુન્ડુરસ્તુ મુકુન્દઃ સ્યાત્સુગન્ધઃ કુન્દ હત્યપિ ।
કુન્ડુર્મધુરસ્તિકસ્તીક્ષ્ણસ્ત્વચઃ કહર્હરેત્ ।
જ્વરસ્વેદપ્રહાલક્ષ્મીમુલરોગકફાનિલાન્ ॥ ૪૯ ॥

મન્ય-કુમ્ભક. તુ મુકુચ્ચ મુકચ્ચ કુચ્ચ શ્વસિ
સ્પર્શ, કુમ્ભક મુરુ સિન્ધુ તીક્ષ્ણ લચ્ચ કન્ઠ-
(કન્ઠ) અત્યેવમ્બામ્બમીમુચ્ચોત્તમ નિન્ધા દરેત્ ॥

કુદર, ^૧ મુકુચ્ચ, ^૨ મુગધ ^૩ અને કુદર
એટલા કિંદરના સંસ્કૃત નામો છે કિંદર
મધુર, હલો, વીક્ષુ, આમલીને સાથે અને
વીળો હોઈ વાવ, પચીનો, ગ્રહ-મૂલ ગદ્યકમી,
મોહના શેષ, હરે તથા વામુને મટાડે છે ૪૬

૧ કું-મુમિમ્ ઉત્તિ-નિન્ધા-કન્ઠી કન્ઠને-
'અત્યેવમ્બામ્બમીમુચ્ચોત્તમ' સાચુ-ને જમીનને
મીની કરે છે, તે કુદર-કિન્ધ-સમ્બાધિયુર.

૨ કુચ્ચ દરશિ પ્રમુદ્ધમ્બો મુચ્ચોત્તમ-મ્બોતિ
મુકુચ્ચ-કુચ્ચ રને ક્ષોત્તમુચ્ચોતિ-મુ-મુ-પરિ-
ને મદ-મૂલના વળગારી તથા મોહના શેષ વચેરેથી
માલુમને હોવાયે છે, તેથી મુકુ-કિન્ધ-સમ્બાધિયુર.

૩ કુદર મ્બો ચ્ચ જ-મુકચ્ચ-નેમી મંધ
ચારી હોય છે, તેથી મુગધ-કિન્ધ-સમ્બાધિયુર.

૪ કું-મુમિમ્ ઉત્તિ-નિન્ધા-કન્ઠી કન્ઠને-
અત્યેવમ્બામ્બમી-ને જમીનને મીની રાને છે,
તેથી કુદર-કિન્ધ-સમ્બાધિયુર.

શિલારસ-સોખાનના નામો

સિલ્લકાસ્તુ તુવન્ક. સ્વાધતો પવનદેશઃ ॥

અપિતૈર્લ જ સખ્યાતસ્યા જ કપિમામકા ૫૦૦
મન્ય-સિલ્લક ॥ તુવન્ક સ્વાધ, જલ મન્ય-
દેશઃ (જલિ) અપિતૈર્લ તથા જ કપિમામકા સ્વાધતો ॥

શિલારસ પવનોના દેશમા ઉત્પલચાથ છે,
માટે તેનું 'તુવન્ક' એવું નામ છે સિલ્લક, ^૧
તુવન્ક, ^૨ પવનદેશજ, ^૩ અપિતૈર્લ અને કપિ
મામક ^૪-એટલા શિલારસના સંસ્કૃત નામો
હતા છે ૫૦

૧ સિલ્લક-મયુત્તમ જુષ્ણવન્ક-સિલ્લ પ્રીતૈ-
અત્યેવમ્બામ્બમી-મુકુચ્ચ-મુ-મુ-પરિ-
ત્તમને કન્ઠ-ને મધુર તથા વીળવધક હોવાથી મોહને
સોનાના ૫૨ પ્રીતિ કરાવે છે તેથી સિલ્લક-સિલા-
રસ-સોખાન.

૨. તુલેસિ-સ્વા કપોતિ જુષ્ણવન્ક-મુ-મુ-પરિ-
ત્તમને જ, તુલેસિ-મુ-મુ-પરિ-ત્તમને કન્ઠ-
ને વીળ તથા મીતિ વધારવા અને વાવ વચેરેના
નામ હતા ઉતાવળ કરે-કાપી અચર કરે છે, તેથી
તુવન્ક-સિલારસ-સોખાન.

૩ પવનના દેશ-પવનદેશ 'તુવન્ક' - 'પવન'ના
અને-પવન મોહના દેશ-તુવન્ક-સ્વાધ વચેરેના ઉત્પલ
ચાથ છે, તેથી પવનદેશ-સિલારસ-સોખાન.

૪. કપીનાં લેખ-અર્થ કપિમિ શિલ્લકા દરશ
મિનારિત્તિ-વાલામોએ સિલાઓ તેડીને ઉપ
અવેશ નેમકપ વેવાથી અપિતૈર્લ-સિલારસ-સોખાન.

૫ કવેર્નામ ચ્ચ જ-વાલાના નેટલાં નયો
છે, તેટલા નામોથી જ કરેવાય છે, તેથી અપિતૈર્લ-
સિલારસ-સોખાન.

શિલારસ-સોખાનના ગુણો

સિલ્લકા કટુકાસ્વાતુ શિલ્લકાસ્તુ શિલ્લકાસ્તુ
શિલ્લકા કપ્પા સ્વેદકુમ્ભવદાહમહાપદઃ ૫૧૧
મન્ય-સિલ્લક. કટુકા સાતુ શિલ્લકા કપ્પા-
શ્વ-શ્વ-કટુકા સ્વેદકુમ્ભવદાહમહાપદઃ (મીતિ) ॥

શિલારસ-સોખાન વીળો, મધુર, સિન્ધુ,
અરમ, વીળને વધારનાર, કાંતિ આપનાર,
અધિ આપનાર, કંઠને ક્ષિતકારી અને પચીને,
કાંઠ, વાવ, કાંઠ તથા ગ્રહ-મૂલના નાશ કરે છે. ૫૧

આપદ્ધનાં નામો તથા મુકો

આતીર્લ આતિકોર્લ માલતીર્લમિતિ ૫૧૨
આતીર્લ રસે તિલ્લે તીલ્લોર્લ રોચનં જુ ૫૧૨
કટુકં રીપનં પ્રાહિ સ્વર્લ સ્વેધામિતિ ૫૧૨
નિહતિ મુલ્લેર્લ મ્બોર્લમ્બુચ્ચતાઃ ૫૧૨
મુલ્લેર્લમ્બુચ્ચતાઃ પીનસહજુઃ ૫૧૨

મન્ય-આતીર્લ આતિકોર્લ માલતીર્લમિતિ
(કપ્પા-આતિર્લ) : આતીર્લ રસે તિલ્લે તીલ્લોર્લ
રોચનં જુ કટુકં રીપનં પ્રાહિ સ્વર્લ સ્વેધામિતિ
(જલ) મુલ્લેર્લ મ્બોર્લમ્બુચ્ચતાઃ કપિમામકા-
મિથાત્તોત્તમીમ્બુચ્ચ મિતિ ॥

આતીર્લ, ^૧ આતિકોર્લ ^૨ અને માલતીર્લ ^૩
એટલા આપદ્ધના સંસ્કૃત નામો છે આપદ્ધ
રસમા કંઠનું, વીક્ષુ, અરમ, રસિ ઉપનામનાર,
હલો, વીળુ, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, કાંઠને
શાકનાર, સ્વરને ક્ષિતકારી અને કરે તથા
પવનનો નાશ કરે છે, તેમ જ મોહનું નિરધ
પદ્ધ, મળ, કુંઝખણ્ણુ, કાપ્પાશ, કૃમિ, ઉપરસ,
શિલ્લકી, આસ, શેષ, સમેષમ અને તુલના
દરોને મટાડે છે ૫૨, ૫૩

૧. આપદ્ધ પદ્ધ આતીર્લ-આતિકોર્લ આતીર્લ-
આતીર્લ-આતીર્લ.

૨. જાતે: કોશઃ હવ જાતિકોશમ્-જાતીનો જાણે
દોડો હોય તેવું હોય છે, તેથી જાતિકોશ-જાણે.

૩. માલત્યાઃ ફલમ્ માલતીફલમ્-માલતી એટલે
જાતીનું ફળ હોવાથી માલતીફલ-જાણે.

જાતીનાં નામો તથા ગુણો

જાતીફલસ્ય ત્વક્ પ્રોક્તા જાતીપત્રી મિપન્વરૈઃ ।
જાતીપત્રી લઘુઃ સ્વાદુઃ કટૂઽણ્ણા રુચિવર્ણકૃત્ ।
કપ્પકાસવમિશ્વાસતૃણાક્રુમિવિપાપહા ॥૫૪॥

અન્વયઃ-જાતીફલસ્ય ત્વક્ મિપન્વરૈઃ જાતીપત્રી
પ્રોક્તા; જાતીપત્રી લઘુઃ સ્વાદુઃ કટૂઽણ્ણા રુચિવર્ણકૃત્
કપ્પકાસવમિશ્વાસતૃણાક્રુમિવિપાપહા (અસ્તિ) ॥

જાતીપત્રીનાં છાલને ઉત્તમ વૈદ્યોએ જાતીપત્રી^૧
કહી છે. જાતીપત્રી હલકી, મધુર, કડવી, ગરમ,
રુચિ કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને
કફ, ઉધરસ, ઊલટી, શ્વાસ, તરશ, કૃમિ તથા
ઝેરને મટાડે છે. ૫૪

૧. જાતે: પત્રી જાતીપત્રી-જાતીપત્રીનાં છાલ, તે
જાતીપત્રી-જાતીપત્રી.

લવિંગનાં નામો તથા ગુણો

લવજ્ઞં દેવકુસુમં શ્રીસંજ્ઞં શ્રીપ્રસૂતકમ્ ।
લવજ્ઞં કટુકં તિષ્ઠં લઘુ નેત્રહિતં હિમમ્ ॥૫૫॥
દીપનં પાચનં રુચ્યં કપ્પપિત્તાસનાશકૃત્ ।
તૃણાં છર્દિં તથાધ્માનં શૂલમાશુ વિનાશયેત્ ॥૫૬॥
કાસં શ્વાસં ચ હિકાં ચ ક્ષયં ક્ષપયતિ ધ્રુવમ્ ॥૫૭॥

અન્વયઃ-લવજ્ઞં દેવકુસુમં શ્રીસંજ્ઞં શ્રીપ્રસૂતકમ્ (ઈતિ
નામાનિ, ગુણાથ-) લવજ્ઞં કટુકં તિષ્ઠં લઘુ નેત્રહિતં હિમં
દીપનં પાચનં રુચ્યં કપ્પપિત્તાસનાશકૃત્ (અસ્તિ અપિ ચ)
તૃણાં છર્દિં તથા ધ્માનં શૂલમ્ આશુ વિનાશયેત્; ચ
કાસં શ્વાસં ચ હિકાં ચ ક્ષયં ક્ષપયતિ ॥

લવિંગ,^૧ દેવકુસુમ,^૨ શ્રીસંજ્ઞ^૩ અને
શ્રીપ્રસૂતક^૪ એટલાં લવિંગનાં* સંસ્કૃત નામો
છે. લવિંગ તીષ્ઠં. કડવું, હલકું, નેત્રને
હિતકારી, ટાડું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન,
રુચિ ઉપજાવનાર અને કફ, પિત્ત, લોહીના
રોગ, તરશ, ઊલટી, આક્રોશ, શૂળ, ઉધરસ,
શ્વાસ, હેઠકી અને ક્ષયને અવશ્ય મટાડે છે.

* વૈદ્યો લવિંગને ઉષ્ણ, પાચક, કફ દૂર કરનાર
અને આમ બેસાડનાર ગણે છે; તેમ જ પેટની ચૂક
બેસાડવાને તેમજ તરશ છિપાવવાને અને ઊલટી,
વાયુ વગેરેને અંધ કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે.

૧. હુનાતિ-છિન્નતિ કપં પિત્તંચ પિ, લઘુ છેદને,
'તરત્યાદિમ્યથ' (અળા. ૧-૧૨૦) इत्यङच्-જે કફનો
તથા પિત્તનો પણ નાશ કરે છે, તેથી લવિંગ-લવિંગ.

૨. દેવાનાં કુસુમ, યદ્વા કુસુમેષુ દેવે દેવ, રાજ-
દન્તાદિઃ, યદ્વા દેવયોગ્યે કુસુમે દેવકુસુમમ્-જે દેવાનું
ફૂલ ગણાય છે, અથવા દુષ્ટોમાં દેવ જેવું છે
અથવા દેવાને યોગ્ય ફૂલ છે, તેથી દેવકુસુમ-લવિંગ.

૩. શ્રિયઃ સંજ્ઞા यस્ય તત્-લક્ષ્મીનાં જેટલાં નામ
છે, તેટલાં નામ ધરાવે છે, તેથી શ્રીસંજ્ઞ-લવિંગ.

૪. શ્રિયાઃ પ્રસૂનં, તતઃ સ્વાર્થે કન્-લક્ષ્મીનું પુણ્ય
ગણાય છે, તેથી શ્રીપ્રસૂનક-લવિંગ.

જાડી એલચીનાં નામો

પલા સ્થૂલા ચ વહુલા પૃથ્વીકા ત્રિપુટાપિ ચ ।
મદ્રૈલા વૃહદેલા ચ ચન્દ્રવાલા ચ નિષ્કુટિઃ ॥૫૮॥
અન્વયઃ-પલા સ્થૂલા ચ વહુલા પૃથ્વીકા ત્રિપુટા
અપિ ચ મદ્રૈલા વૃહદેલા ચ ચન્દ્રવાલા ચ નિષ્કુટિઃ
(ઈતિ નામાનિ) ॥

એલા,^૧ સ્થૂલા,^૨ બહુલા,^૩ પૃથ્વીકા,^૪
ત્રિપુટા,^૫ મદ્રૈલા,^૬ બૃહદેલા,^૭ ચન્દ્રવાલા^૮
અને નિષ્કુટિ^૯ એટલાં જાડી એલચીનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ૫૮

૧. અલયતિ-પ્રેરયતિ વહિમ્ અળાત્વાત-ફળ પ્રેરણે,
પચાચત્, ટાપ્-જે ઉષ્ણ અથવા ગરમ હોવાથી જઠરા-
ગ્નિને પ્રેરણા આપે છે, પ્રદીપ્ત કરે છે-તેથી એલા-
એલચી.

૨. સ્થૂલયતિ-વૃદ્ધિ પ્રાપ્નોતિ, સ્થૂલ વૃદ્ધે, 'પચાચત્'-
જે દાણે જાડી હોય છે, તેથી સ્થૂલા-મોટી એલચી.

૩. વહુની વીજાની લાતિ-દદાતિ, લા દાને-આદાને
ચ, 'આતોડુપસર્ગે ક' -જે દાણાં ગિયાં આપે છે અથવા
ધારણ કરે છે, તેથી બહુલા-મોટી એલચી.

૪. પ્રથતે-પ્રસ્થાતા ભવતિ વિસ્તારે ગુર્ણર્થ-પ્રથ
પ્રસ્થાને 'કપ્પરીકાદયથ' इति સાધુઃ-જે વિસ્તારમાં
અથવા ગુણોથી પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વીકા-મોટી
એલચી.

૫. ત્રીણિ પુદાનિ યત્યાઃ સા-જેને ત્રણ ૫૭
(છાલના ત્રણ ભાગ) હોય છે, તેથી ત્રિપુટા-એલચી.

૬. મદ્રા ચાસૌ અળા-જે કલ્યાણ તથા સુખ-
કારક હોઈ દીપન છે, તેથી મદ્રૈલા-મોટી એલચી.

૭. વૃહન્તી ચાસૌ અળા-જે દાણે મોટી હોય છે,
તેથી બૃહદેલા-મોટી એલચી.

૮. ચન્દ્રસ્ય-કર્પૂરસ્ય વાલા ફવ-કર્પૂરગન્ધિત્વાત-

નેત્રી મધ કપૂર નેત્રી કોવાથી બાણે કપૂરની છાકરી
રોગ, નેત્રી છે, તેથી મદગાથા-મોટી એલથી.

૯ મિહિર કુટિર-કોટિલ્લમ મસ્યા, યથા નિષ્કળ્યા
ફટે-નેત્રી વાઘર્થ નક્કી થયેલી હોય છે અથવા
પદ્મથી મૂપદીમાંથી જે નીકળે છે, તેથી નિષ્કુટિ-
મોટી એલથી.

બાદી એલથીના ગુણો

સ્વલેખા કનુકા પાકે રહે ખામજલસધા ।
કલોપ્પા મેધ્યપિતાસકમ્પદ્મવાસવ ગાપદા ॥૧૨॥
હસાસિવિવસ્થાસ્થિરોગ્યવિશ્વાસનુલ ॥ ૧૦ ॥
મનવ-(ગુણ-)-સ્વપ્ન દમ પાકે રહે જ કનુક
મનુદ સમુ સ્થા રજા મેધ્યપિતાસકમ્પદ્મવાસવ
પ્પા દમ્પવિવસ્થાસ્થિરોગ્યવિશ્વાસનુલ (મસ્તિ) ॥

બાદી એલથી પાકમાં અને રસમાં વીળી,
અમિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલદી, રૂક્ષ, ગરમ
અને કઠે, પિત્ત, લોહીના દરદ, અળ, શ્વાસ,
વરથ, ઊબકા કે મોળ, ઝેર, મૂત્રાશયના
રોગ, મોઢાના રોગ, માથાના રોગ, ઊલટી
વથા ઉપરસને મટાડે છે. ૫૬, ૬૦

ઝીણી કાગડી એલથીના નામો તથા ગુણો
સુકોપકુશિકા તુલ્યા કોરડી પ્રાવિહી કુટિર ।
પ્પા સુસ્મા કમ્પદ્મવાસવગાપદા ॥૧૩॥
રહે તુ કનુક દીપ્તિ બાધી વાઘરી મ્પા ॥ ૧૨ ॥
મનવ-સુસ્મા વપ્કુશિકા ગુણા કોરડી પ્રાવિહી
કુટિર (હિ મમ્પા ગુણ-)-સુસ્મા દમ રહે તુ
કનુક દીપ્તિ મ્પા વાઘરી કમ્પદ્મવાસવગાપદા
સ્વ મ્પા ॥

સુક્ષ્મલ ૧ ઉપકુશિકા, ૨ સુક્ષ્મ ૩ કોરડી, ૪
પ્રાવિહી અને કુટિર એટલા ઝીણી એલથીના
સંસ્કૃત નામો ॥ ઝીણી એલથી રસમાં વીળી,
ઢાલી, હલદી અને વામુ, કઠે, શ્વાસ, ઉપરસ,
અરથ વથા મૂત્રાશયને મટાડવા મદકાર છે

૧ સુસ્મા વાધો દમ સુક્ષ્મ-ઝીણી એલથી.
૨ ઉપકુશિકા-કોટિલ્લમ મસ્યા જ મલ્લિ-જુલ
વોટિલ્લમ્પિમાલક-મુર-૪ વાઘર્થને તથા સુગમ-
પ્પાને પામે છે, તેથી ઉપકુશિકા-ઝીણી એલથી.

૩ હરિ-અન્યત્રી કમ્પદ્મ-તુલ્ય અન્ય, 'મનુ-
નુરિ' (અન્ય- ૨-૪) દમ્પ કુ-૪ કઠે વધેરેના નાથ
કે છે, તેથી તુલ્યા-ઝીણી એલથી.

૪. વર્ણ-કર્ણ કરોડિ વામુકમ્પ, વામુકમ્પ,
કુર લાજ, વામુકમ્પ, કોટિલ્લમ્પ, કોટિ-ને વામુ

કરનાર હોવાથી અપાનવાયુનો સ્વરૂપ કરાવે છે તેથી
કોરડી-ઝીણી એલથી.

૫ પ્રાવિહી રહે મધ્ય-અન્યે અપ દીપ્તિ-૪ દીપ્તિ
દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રાવિહી-ઝીણી એલથી.

૬ કનુક-તે-કિન્નર કમ્પદ્મવાસવ-મુર-૪ કોર-
'મુર-૪' હિ (અન્ય- ૪-૧૨૦) દમ-ને-વો
કઠે વધેરે કપાય છે, નાથ કરાય છે, તેથી કુમિ-
ઝીણી એલથી.

બાદી તથાના નામો તથા ગુણો

૪૨૫૩૪ વ વરદા સ્વાધ સુધ પોચ તપોત્તમ ।
ત્વક કલપા કનુક સ્વાધ તિલ્લ વ કલપ ॥ ૧૨
પિત્ત વામુવાસવ કમ્પદ્મવાસવ-અધિનાશમ્ ।
હસિરોગવાતાદાર્દ્રામ્પિમાલકનુલ ॥ ૧૩ ॥

મનવ-ત્વક-૪ વ વરદા સુધ પોચ તપોત્તમ
સ્વાધ । ત્વક સમુ રજા કનુક, સ્વાધ તિલ્લ વ કલ્પ
પિત્ત કલ્પ-૪ કમ્પદ્મવાસવ-૪ કોટિલ્લમ-
વાસવ-૪ મિપિમાલકનુલ (મસ્તિ) ॥

ત્વક-૪, ૧ વરદા, ૨ સુધ, ૩ કોચ, ૪ અને
ઉત્કટ એટલા બાદી તથાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
બાદી ત્વક હલદી, ગરમ, વીળી, મધુર,
કઠવી, રૂક્ષ અને પિત્ત કરનાર હોઈ કઠે, થકુ,
અળ, અપકવ રસ (આમ) વથા અન્યિને
તેમજ હલદના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, અરથ,
કુમિ, સુષ્પિમાલ વથા વીધને ધલ કરે છે.

૧ ત્વક-૪ વ વરદા-૪ અને-૪ પોચ ૪
૪ નાથ છે, તેથી ત્વક-૪-૪

૨ વરદા-૪ વ વરદા-૪ અને-૪ અંત મેલ મેલ કે
તથા વરદા-૪

૩ મિપિ ૪ વામુકમ્પ, દમ મ્પા 'સ્વ
કિન્નર' (અન્ય- ૧-૧૨૫) હિ મ્પ-ને-૪

આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી મુન-૪

૪ પ્રકલ વાક-૪ કલ્પ અસ્તિ અથ ત્વક-૪
૪ની ઢાલ ઉત્પન્ન હોય છે, તેથી મેલ-૪

૫ અધિમાલકનુલ-૪ વામુકમ્પ-૪ વામુકમ્પ-૪
આતિલ્લ વધારે મધવતી કોવાથી ઉત્કટ-૪

પાતળી તથાના નામો તથા ગુણો

ત્વક સ્વાધી તુલ્યાત્વક સ્વાધવાસવગાપદા ॥૧૪॥
કલ્પ વાધિસિત્તા સ્વાધી તિલ્લ વામિનિપિત્ત ॥ ૧૫ ॥
મુર-૪ કુલ્યા વર્ણ મુલરોપવ ગાપદા ॥ ૧૬ ॥

અનિરૂપિતહનુ ન મુન્યશોપતૃશવદા ઉપામ ॥

ત્વક,^૧ સ્વાદી,^૨ તનુત્વક^૩ અને દારુસિતા^૪ એટલાં પાતળી તજનાં સંસ્કૃત નામે છે. પાતળી તજ મધુર, કડવી, તીખી. સુગંધી. વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સારા કરનાર અને વાયુ, પિત્ત, મોઢાનો શોષ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧. ત્વચિત્તિ-સંયુજાતિ-નાયુષિતાદીન્-ત્વચ સંવરણે-ત્વિય વાયુ, પિત્ત વગેરેને જે નામી છે, તેથી ત્વક-પાતળી તજ.

૨. સ્વચંત-આસ્થાચંત જન. મધુન્નાન્નુરમિત્વાચ-સ્વદ આસ્વાદન-હળ-વાંતો. 'ન્નુ' ટીપ્-સુગંધી ડોવાથી લોકો જેનો સ્વાદ લે છે. તેથી સ્વાદી-તજ.

૩. તનુદ્યુક્તો ત્વક, તનુસ્ત્વક યસ્ય વા-પાતળી હાલરૂપ છે અથવા જેની હાલ પાતળી હોય છે, તેથી તનુત્વક-પાતળી તજ.

૪. દારુશ્યા સિતા, દારુણિ સિંત્ય ના માધુર્યાત-લાકાંરૂપ સાકર અથવા લાકડામાં બાણે સાકર હોય તેવી મધુરતા ધરાવે છે. તેથી દારુસિતા-પાતળી તજ.

તમાલપત્રનાં નામે તથા ગુણો

પત્રં તમાલપત્રં ચ તથા સ્યાત્ પત્રનામકમ્ ।
પત્રકં મધુરં કિંચિત્તીક્ષ્ણોષ્ણં પિચ્છિલં લઘુ ।
નિહન્તિ કફવાતાશોહલ્લાસારુચિપીનસાન્ ॥૬૬॥

અન્યથા-પત્રં ચ તમાલપત્રં તથા પત્રનામકમ (હિતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ) પત્રકં મધુરં કિંચિત્તીક્ષ્ણોષ્ણં વિચ્છિલં લઘુ (સત્) કફવાતાશોહલ્લાસારુચિપીનસાન્ નિહન્તિ ॥

પત્ર,^૧ તમાલપત્ર^૨ અને પત્રનામક^૩ એટલાં તમાલપત્રનાં સંસ્કૃત નામે છે. તમાલ-પત્ર મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ તથા ગરમ, ચીકણું, હલકું અને કઠ્ક, વાયુ, અરશ. ઊબકા કે મોળ, અરુચિ તથા સળેખમને મટાડનાર છે. ૬૬

૧. પતન્તિ-ગચ્છન્તિ નાશમનેન કફાદયઃ, પત્ત પતને 'દાર્શીન્' ક્ષત્ત્વેન કરણે ધ્રુન્-જેના વડે કઠ્ક આદિના રોગો નાશ પામે છે. તેથી પત્ર-તમાલપત્ર.

૨. તમાલસ્ય પત્રમ્-તમાલનાં પાનરૂપ જે હોય છે. તેથી-તમાલપત્ર.

૩. પત્રમ્ હિતિ નામ્ યસ્ય તત્ત-જેનું નામ પત્ર એટલે પાંદડાંનાં જેટલાં નામ છે, તે બધાંય નામ તમાલપત્રનાં પણ છે, તેથી તે પત્રનામક કહેવાય છે.

નાગકેસરનાં નામે

નાગપુષ્પઃ સ્મૃતો નાગઃ કેસરો નાગકેસરઃ ।
ચામ્પેયો નાગકિઝ્જલકઃ કથિતઃ કાઞ્ચીનાહ્વયઃ ॥ ૬૭

અન્યથા-નાગપુષ્પઃ નાગઃ કેસરઃ નાગકેસરઃ સ્મૃતઃ (તથા ચ સ એવ) ચામ્પેયઃ નાગકિઝ્જલકઃ કાઞ્ચીનાહ્વયઃ કથિતઃ ॥

નાગપુષ્પ,^૧ નાગ,^૨ કેસર,^૩ નાગકેસર,^૪ ચાંપેય,^૫ નાગકિઝ્જલક^૬ અને કાંચનાહ્વય^૭ (સોનાનાં નામવાળો) એટલાં નાગકેસરનાં સંસ્કૃત નામે છે. (આ શબ્દો જ્યારે તેનાં ફૂલને લાગુ પાડવામાં આવે, ત્યારે નપુંસક લિંગમાં વપરાય છે.) ૬૭

૧. નાગમન્વયુક્તં દર્શિતમદગન્વયુક્તં વા પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ સર્પ જેવી ગંધવાળું અથવા લાથીના મદ જેવી ગંધવાળું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પ-નાગકેસર.

૨. ન ગચ્છતિ હિતિ અગઃ-અન્થેષ્વપિન્' હિતિ ટઃ, ન અગઃ જ્યારાદિનાશનાર્થમ્, યદ્વા નમે પવંતે ભવઃ, 'તત્ર ભવ' ક્ષત્ત્વે, નાગઃ-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા નથી જતું એમ નહિ, પણ જે અવસ્થા જાય છે અથવા પહોડોમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નાગ-નાગકેસર.

૩. કેસરાઃ સન્તિ અસ્ય-અર્શઆવચ્છ-જેને કેસરા-તાંતણુ હોય છે, તેથી કેસર-નાગકેસર.

૪. નાગાલ્યાઃ કેસરાઃ સન્તિ યસ્ય-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકેસર.

૫. ચમ્પાયા અપત્યં પુમાન્ 'ક્ષીમ્યો હકુ'-ચંપા નામની નદીનું સંતાન એટલે તે નદીના કિનારે ખાસ થાય છે, તેથી ચાંપેય-નાગકેસર.

૬. નાગાલ્યાઃ કિઝ્જલકાઃ કેસરા યસ્ય સઃ-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકિઝ્જલક-નાગકેસર.

૭. કાંચનસ્ય આહ્વયો યસ્ય-સોનાનાં જેટલાં નામે છે, તેટલાં નામે જે કહેવાય છે, તેથી કાંચનાહ્વય-નાગકેસર.

* અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રોમાં નાગકેસરનાં સૂકવેલાં ફૂલને વાટીને ઘી સાથે મેળવીને દૂઝતા અરશ તેમજ પગનાં તળિયામાં થતી બળતરા મટાડવા ભલા-મણ કરી છે; અને આ ઝાડની હાલ તથા મૂળિયાં પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધે છે અને બીજાંથી કચરીને કાઢેલું તેલ સંધિવા પર વાપરવા જણાવેલ છે.

ત્વમ્-જે ઉત્તમ રંગ તથા ગંધ ધારણ કરે છે, તેથી ધીર-કેસર.

૧૦. વલ્હતે-પ્રાધાન્ય યાતિ-વલ્હ પ્રાધાન્યે, બાહુલ-કારીકન્-બલ્હીકદેશે મવ 'કચ્છાદિન્યથ' इत्यण-જે દેશમાં મુખ્ય ગણાતા બલ્હીક દેશમાં થાય છે, માટે બાલ્હીક-કેસર.

૧૧ શોણિતસ્ય અમિઘા યસ્ય તત્-લોહીનાં જેટલાં નામે છે, તે નામેથી જે કહેવાય છે, તેથી શોણિતા-મિધ-કેસર.

કાશ્મીરી કેસર

કાશ્મીરદેશજે ક્ષેત્રે કુઙ્કુમં યન્નવેદિ તત્ ।
સૂક્ષ્મકેસરમારકં પદ્મગન્ધિ તદુત્તમમ્ ॥ ૭૨ ॥

અન્વય:- (અથ તજ્ઞાતય -) કાશ્મીરદેશજે ક્ષેત્રે સૂક્ષ્મકેસરમ્ આરકં પદ્મગન્ધિ યત્ કુઙ્કુમં મવેત્ તત્ હિ ઉત્તમમ્ (મવતિ) ॥

કાશ્મીરદેશના ખેતરમાં જે ઝીણું, રાતું અને કમળ સરખા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. ૭૨

બાલ્હીકી કેસર

બાલ્હીકદેશસંજાતં કુઙ્કુમં પાપ્હુરં મતમ્ ।
કેતકીગન્ધયુક્તં તન્મત્ત્યમં સૂક્ષ્મકેસરમ્ ॥ ૭૩ ॥

અન્વય:-બાલ્હીકદેશસંજાતં (યત્) પાપ્હુરં કેતકી-ગન્ધયુક્તં સૂક્ષ્મકેસરં કુઙ્કુમં તત્ મત્ત્યમં મતમ્ ॥

બાલ્હીક દેશમાં જે ઝીણું, ઘોળાશવાળું અને કેવડા જેવા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે મધ્યમ મનાય છે. ૭૩

ઈરાની કેસર

કુઙ્કુમં પારસીકે યન્મધુગન્ધિ તદીરિતમ્ ।
ઈષત્પાપ્હુરવર્ણે તદધમં સ્થૂલકેસરમ્ ॥ ૭૪ ॥

અન્વય:-પારસીકે ઈષત્ પાપ્હુરવર્ણે મધુગન્ધિ સ્થૂલ-કેસરં યત્ કુઙ્કુમં (મવતિ) તત્ અધમમ્ ઈરિતમ્ ॥

પારસીઓના ઈરાનમાં જે બહુ, જરા ઘોળા રંગવાળું અને મધ જેવી ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે અધમ કહેલ છે. ૭૪

કેસરના ગુણો

કુઙ્કુમં કદુકં સ્નિગ્ધં શિરોસ્ત્રવણજન્તુજિત્ ।
તિલ્કં વમિહરં વર્ણ્યં વ્યક્તદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૭૫ ॥

અન્વય:- (ગુણાશ્વ-) કુઙ્કુમં કદુકં સ્નિગ્ધં તિલ્કં વર્ણ્યં શિરોસ્ત્રવણજન્તુજિત્ વમિહરં વ્યક્તદોષત્રયાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

કેસર તીખું, સ્નિગ્ધ, કડવું, વર્ણને માટે સારું અને માથાનું દર ના જાણનાં બાબતી

ખીલ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૭૫
ગોરાચનનાં નામે તથા ગુણો

ગોરોચના તુ મજ્જલ્યા વન્ધ્યા ગૌરી ચ રોચના ।
ગોરોચના હિમા તિષ્ઠા વચ્ચા મજ્જલકાન્તિદા ।
વિષાલક્ષ્મીપ્રહોન્માદર્ગમ્સ્ત્રાવક્ષતાસહૃત્ ॥ ૭૬ ॥

અન્વય:-ગોરોચના તુ મજ્જલ્યા વન્ધ્યા ગૌરી ચ રોચના (હતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ-) ગોરોચના હિમા તિષ્ઠા વચ્ચા મજ્જલકાન્તિદા વિષાલક્ષ્મીપ્રહોન્માદર્ગમ્સ્ત્રાવક્ષતાસહૃત્ ॥

ગોરાચના,^૧ મંગલ્યા,^૨ વંધ્યા,^૩ ગૌરી^૪ અને રાચના^૫ એટલાં ગોરાચનનાં સંસ્કૃત નામે છે. ગોરાચન ટાડું, કડવું, વશકારક, મંગલકારક, કાંતિદાયક અને ઝેર, અલક્ષ્મી, ગ્રહ-ભૂત, ઘેલછા, ગર્ભસ્તાવ, ક્ષત તથા લોહીનાં ઢરદને મટાડનાર છે. ૭૬

૧. ગો: જાતા રોચના-ગોરોચના-ગાયના કાળજામાં કે કલેજામાં ઉત્પન્ન થતું મુગંધી પિત્ત તે-ગોરાચન.

૨. મજ્જલે સાધુ: 'તત્ર સાધૌ' હતિ ય:-જે મંગળ-માં ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા-ગોરાચન.

૩. વન્ધ્યતે મજ્જલાર્થિમિ: વન્દિતું યોગ્યા વા મજ્જ-લત્વાત-વદિ અમિવાદનસ્તુત્યો:-'મજ્જલોપ્યત્'-મંગળ ધરતા લોકો જેને વંદન કરે છે અથવા જે મંગલકારી હોવાથી વંદન કરવા યોગ્ય છે, તેથી વંધ્યા-ગોરાચન.

૪. ગૌર: વર્ણ: અસ્તિ અસ્થા:-અર્શઆધચ્, ગૌરા-દિત્વાચ કીધ્-જેનો રંગ ઘોળો હોય છે, તેથી ગૌરી-ગોરાચન.

૫. રોચતે-પ્રકાશતે મજ્જલકાન્તિપ્રદૈર્ગુણૈ:-મંગળ તથા કાંતિદાયક ગુણો વડે જે પ્રકાશે છે, તેથી રાચના-ગોરાચન.

નખલા તથા નખલીનાં નામે

નલં વ્યાઘ્રનલં વ્યાઘ્રાયુધં તચ્ચક્રકારકમ્ ।

નલં સ્વલ્પં નલી પ્રોક્તા હનુર્હૃદ્વિલાસિની ॥ ૭૭ ॥

અન્વય:-નલં વ્યાઘ્રનલં વ્યાઘ્રાયુધં (ચ) તત્ ચક્રકારકં (પ્રોક્તમ્); સ્વલ્પં નલં નલી હનુ: હૃદ્વિલાસિની પ્રોક્તા ॥

નખ,^૧ વ્યાઘ્રનખ,^૨ વ્યાઘ્રાયુધ^૩ અને ચક્રકારક^૪ એટલાં નખલાનાં સંસ્કૃત નામે છે. નખી,^૧ હનુ^૨ અને હૃદ્વિલાસિની^૩ એટલાં નખલીનાં (ઝીણા નખલાનાં) નામે છે.

૧. ન વિથતે સ્વમ્ અત્ર નલ:; નલ इव આકૃતિ-રસ્તિ અસ્થ-અર્શઆધચ્-જેની આકૃતિ નખ જેવી હોય

૨. આપ્તવ્ય નવમિત્ત-સુપ્રસિદ્ધિ-વાપનો ભણે નખ
રોષ તેવો આકાર જેવો રોષ છે, તેથી આપ્ત-
નખ-નખસો નામે પ્રાપ્તીજન્ય સુખથી દ્રવ્ય.

૩. આપ્તવ્ય અપુષ્પિત-વાપનું ભણે આપુષ્પ-
તેવો નખ રોષ તેવો આકાર ધરાવે છે, તેથી
આપ્તપુષ્પ-નખસો નામે પ્રાપ્તીજન્ય સુખથી દ્રવ્ય.

૪. નવપ્રકારના કલ્પવૃક્ષે વૈદ્યને કોતિ હ વૃષ્ટ-
નખ જેવી આકૃતિ ધરાવનાર કોઈ ચક્ર જેવો
જેળ આકાર ધારણ કરે છે, તેથી ચક્રકારક-નખસો.

૧. વક્ત્રુ અધિ અસ્ય-અર્થ, યોગદિ-નખ જેવી
આકૃતિ જેની કેમ છે, તેથી નખી-નખથી.

૨. હિતિ પ્રભુધારીનું કલ્પકરિયાતીત્ત-હન-
'પુત્રકિં' 'સ્તુ' -ને મહા, શ્વ, કદ, કોદ, જેર
વગેરેનો નાશ કરે છે તેથી હનુ-નખથી.

૩. હો વિભવતિ, હં વા વિભવવતિ હ્યેવેલીભ,
જ્ઞુ-કુલવર્ગો' 'હિતિ મિતિ', 'જ્યેન્નો હીનુ-કુલન-
મા વિલાસ કરે અથવા તેને જે સૌભાવે જોવા
સ્વભાવની છે, તેથી હિવિલાસિની-નખથી.

નખસા તથા નખધીના ગુણો

મહાદ્રવ્ય પ્રવૃત્તિભવતાભાવવરકુલકલ્પ.

કલ્પથી કુલસે વર્ણ્યે સ્વાયુ મયવિગાપદમ્ ॥ ૭૮ ॥

મહાકૃતીમુલવર્ગીન્યદ્વાપાકરસયોઃ કલ્પા ॥ ૭૯ ॥

અન્ય - અન્યનમ્, ઉર્ણ્ય દુષ્કલ વર્ણ્ય લલુ પ્રાન્તે-
પત્તવ્યભાવકુલકલ્પ સ્વુ મયવિગાપદમ્ અન્યપીતુલ્યો-
ન્યવર્ણ્ય પાત્રસયો કલ્પ (અર્થિ) ॥

ભણે નખસા હલકા, ગરમ, વીર્યને વધાર
નાર, વર્ણને સાથે કરનાર, મધુર અને ગદ-
શ્વ, કદ, શાકુ, દોહીનાં ફરક, તાવ, કોદ,
મદ્ય, જેર, અલકમી તથા મુખના કુચે
પણાને મટાકનાર છે અને પાક તથા રસમા
લીનાં હેય છે. ૭૮, ૭૯

સુગંધી વાળાના નામો તથા ગુણો

શાકે હીરેવર્ણિષ્ઠોમીર્ચ કૈશામ્બુનામ ચ ।

શાકકે વીતલે કલ્પે કલ્પુ લીપનપાચનમ્ ।

હલ્લાસાવલિલીસર્ણ્યદ્રોમામાતિસાવિત્ ॥ ૮૦ ॥

અન્ય - શાકે હીરે વર્ણિષ્ઠોમીર્ચ કૈશામ્બુનામ ચ
(હિતિ નામાનિ, ગુણાનં) અન્યકે હીરે કલ્પે કલ્પુ લીપન-
પાચને હલ્લાસાવલિલીસર્ણ્યદ્રોમામાતિસાવિત્ (અર્થિ) ॥

વાલ, ^૧ હીરિર, ^૨ બર્હિષ, ^૩ વીર્ય, ^૪ જોટલાં
વાળાનાં સમ્પૂર્ણ નામો છે-અને કૈશામ્બુ
નામ-^૧ કૈશનાં તથા પાણીનાં જોટલાં નામો છે, તે

સમળા સુગંધીવાળાનાં પણ નામો છે શાકે
કંઠો, રૂઠ, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર
અને પાચન કોઈ ઊંચકા-મોળ, અરુચિ,
સ્તવા, હુલ્લમના રોગ તથા કાચાને ખૂબ વહેણ
જાડાને મટાકનાર છે. ૮૦

૧. વાલપતિ-સેકનોતિ હલ્લાસાલીનુ રોષન-
કલ્પવૃક્ષ-અપાત્ર પદાર્થનું ને જિગકા-જેળા વગેરે રોગો
ને દામી દે છે, તેથી વાલ અથવા નાસ-વાલો.

૨. હીરુચે ચે-સરિમદ્-સિર્ણ્ય અન્ય-જેની આકૃતિ
સરમાળ-સકોચથી મુકા રોષ છે, તેથી હીરિર-નામો.

૩. બર્હિષ-કુલે સિર્ણ્ય 'મુષિ ભ' 'હિતિ ક-
દર્ભર્થ' રહે છે-ભની વચ્ચે હિરે છે, તેથી
બર્હિષ-વાલો.

૪. વીરિયે ચલ્-પુમ્મના- 'હિતિ કલ્પે જેર
રોષમા શાવ છે, તેથી વીરિય-વાલો.

૫. કૈશવે કલ્પુ વ કલ્પામ્બુની, કૈશમ્બુના અ
અન્ય છલ-અથવાના વાળ તથા પ્રાપ્તિ-નેરલાં નામો
છે, તે નામે જે કૈશવ છે, તેથી કૈશામ્બુનામ-નામો.

કાળા-વોરણ વાળાનાં નામો તથા ગુણો

આહીર્યે લીપતલ્લીરે અ વલ્લુમુલકમ્ ।

લીર્યે પાવર્ણે લીર્યે વાગિતલ્લીરુ તિલકમ્ ॥ ૮૧ ॥

સ્તમ્મને અવરુલુ આતિમ્બવિત્તપાપિતલ્લીર ।

વલ્લાસાવલિલીસર્ણ્યદ્રોમામાતિસાવિત્ ॥ ૮૨ ॥

અન્ય - લીર્યે લીરલ્લીર લીર વ લુલ્લુલ્લીર સ્વ,
લીર્યે પાવર્ણે લીર સ્તમ્મને કલ્પુ તિલકે લલ્લીર
અવરુલુ આતિમ્બવિત્ત કલ્પિતલ્લીર વલ્લાસાવલિલીસર્ણ્ય
દ્રોમામાતિસાવિત્ (અર્થિ) ॥

લીરણ, ^૧ લીરલ્લીર, ^૨ લીર, અને લલ્લીર
મૂલક, ^૩ જોટલાં કાળા વાળાના સમ્પૂર્ણ નામો
છે કાળો વાળો પાચન, કંઠો, વીર્યને શક્તિ
વનાર, હલકો, કઠવો અને ઊલટી, તાવ
ખમ, મદ, કદ, પિત્ત, તરશ, દોહીનું ફરક, જેર
સ્તવા, મૂત્રકૃષ્ણ, શાક તથા મધુને મટાક
નાર છે. ૮૧, ૮૨

૧. લિ-પાલિયમ્ હિતિ-પ્રેરવતિ-પુમ્બુનુજ્જલ,
અપા મિતિલ્લીરમ્ હિતિ ભ-વારેનું - ને સુગંધો
કેવાથી પક્ષીને પણ પ્રેરણા કરે અથવા હિતવ
અપ્પસોને પ્રેરણા કરે છે, તેથી લીરુનુ-નામો.

૨. લીરનામા તલ-અ - નામ - ને લીર નામને

ધારણ કરેલું ગ્ય છે, તેથી લીરલ્લીર-નામો વાલો.

૩. મિશેવેલે હિતિ-પ્રેરવતિ ભર્ણ્ય ઉલ્લીર-અ

જે મુગધદાર હોઈ હરકોઈને ત્રેરણા કરે છે, તેથી વીર-કાળો વાળો.

૪. વહ્નિ મૂળાનિ ચસ્ય તત્-જેને ધણાં મૂળિયાં હોય છે, તેથી બહુમૂલક-કાળો વાળો.

કાળા વાળાના ઝાડનાં મૂળનાં નામો તથા ગુણો વીરણસ્ય તુ મૂલં સ્યાદુશીરં નલદં ચ તત્ । અમૃણાલં ચ સેવ્યં ચ સમગન્ધિકમિત્યપિ ॥ ૮૩ ॥
 ડશીરં પાચનં શીતં સ્તમ્ભનં લઘુ તિક્ષકમ્ । મધુરં જ્વરહૃદ્ધાન્તિમદનુત્કફપિત્તહત્ ।
 તૃણાસ્રવિપવીસર્પદાહકૃષ્ણવળાપહમ્ ॥ ૮૪ ॥

અન્વય:-વીરણસ્ય મૂલં તુ ડશીરં નલદમ્ અમૃણાલં ચ સેવ્યમ્ અપિ ચ તત્ સમગન્ધિકમ્ इत्यપि स्यात् । ડશીરં પાચનં શીતં સ્તમ્ભનં લઘુ તિક્ષકં મધુરં જ્વરહૃદ્ધાન્તિમદનુત્-કફપિત્તહત્ તૃણાસ્રવિપવીસર્પદાહકૃષ્ણવળાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ઉપર જણાવેલા કાળા વાળાનું જે મૂળિયું હોય છે, તે ડશીર,^૧ નલદ,^૨ અમૃણાલ,^૩ સેવ્ય^૪ અને સમગન્ધિક^૫ એમ પશુ કહેવાય છે. એ મૂળિયાં રૂપ વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને થંભાવ નાર, હલકો, કડવો અને મધુર હોઈ તાવ, ઊલટી, મદ, કફ, પિત્ત, તરશ, લોહીનાં દરદ, ઝેર, રતવા, દાહ, મૂતકૃષ્ણ ને વણુને મટાડે છે.

૧. ડશ્યતે-હ્યતે સર્વમાધુર્યાદિગુણવત્વાત્-વશ-કાન્તૌ-‘વશેઃ કિન્ત્’ (ગુણા. ૪-૩૧) इति ईरन्-જેમાં મીઠાશ વગેરે ગુણો હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ડશીર-વાળાનું મૂળ.

૨. નલં-ગન્ધં દદાતિ, દયતે વા-હુદાલ્ દાને, દેહ્ પાલને વા, ‘આતોડતુપસર્ગે કઃ’-જે ગંધ આપે છે તથા સાચવે છે, તેથી નલદ-વાળાનું મૂળ.

૩. ‘મૂળાલમ્ ઇવ-સાદર્યેઽન્ન નલ્-જાણે કમળનું નાળ હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃણાલ-વાળાનું મૂળ.

૪. સેવિતુ યોગ્યં જ્વરાદિનાશકત્વાત્, ષેટ્ સેવને-‘ઋણોપયત્’-તાવ વગેરેના નાશ કરનાર હોવાથી જે સેવવાયોગ્ય છે, તેથી સેવ્ય-કાળા વાળાનું મૂળ.

૫. સમઃ-સર્વદા ગુલ્યલ્પઃ ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્ય-‘અત ઇનિભૌ’-इति लन्-જેની ગંધ સર્વ કાળ એક-સરખી હોય છે, તેથી સમગન્ધિક-વાળાનું મૂળ.

જટામાંસીનાં નામો તથા ગુણો
 જટામાંસી ભૂતજટા જટિલા ચ તપસ્વિની । માંસી તિક્ત્વા કપાયા ચ મેઘ્યા કાન્તિવલ્લપ્રદા ।
 સ્વાદ્વી હિમા ત્રિદોષાસ્રદાહવીસર્પકપ્રનત ॥ ૮૫ ॥

અન્વય:-જટામાંસી ભૂતજટા જટિલા ચ તપસ્વિની (इति नामानि, गुणाश्च-) માંસી તિક્ત્વા ચ કપાયા મેઘ્યા કાન્તિવલ્લપ્રદા સ્વાદ્વી હિમા ત્રિદોષાસ્રદાહવીસર્પ-કુષ્ણુત્ ॥

જટામાંસી,^૧ ભૂતજટા,^૨ જટિલા^૩ અને તપસ્વિની^૪ એટલાં જટામાંસી^૫નાં સંસ્કૃત નામો છે. જટામાંસી કડવી, તૂરી, પવિત્ર અથવા બુદ્ધિવર્ધક, કાંતિ તથા બળને આપનારી, મધુર અને ટાઢી હોઈ ત્રણે દોષ, લોહીનાં દરદ, દાહ, રતવા તથા કોઠને મટાડે છે. ૮૫

૧. જટા અસ્તિ અસ્યા:-અશોભાશ્ચ-ટાપ્, યદ્વા જટતિ-ત્રિદોષનાશકગુણસમુદાયં મચ્છતિ, જટ સંઘત્તે-અચ્, ટાપ્, તથા મન્યતે-જ્ઞાયતે વૈદ્યમેઘ્યાદિગુણવિશેષયુક્તા, મન જ્ઞાને-‘મનેર્દોષધ્વ’ इति (ગુણા. ૩-૬-૪૦) સઃ, ગૌરાદિઃ, જટા ચાસૌ માંસી જટામાંસી-જેને જટા હોય છે અથવા ત્રણે દોષોના નાશ કરનાર ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેથી ‘જટા,’ તેમ જ બુદ્ધિ-વર્ધક આદિ વિશેષ ગુણવાળી જે હોય છે, એમ વૈદ્યો જેને જાણે છે, તેથી માંસી-(આવાં બે નામ છૂટાં અહીં પાડી શકાય છે અને તે બેયનો કર્મધારય સમાસ થતાં એક થતાં એક નામ પશુ) જટામાંસી થાય છે.

૨. ભૂતસ્ય જટા ઇવ ચા દર્યતે-જાણે ભૂતડાંતી જટા હોય તેવી જે દેખાય છે, તેથી ભૂતજટા-જટામાંસી.

૩. જટા અસ્તિ અસ્યા:-પિચ્છાદિત્વાદિલ્પ-ટાપ્-જેને જટા હોય છે, તેથી જટિલા-જટામાંસી.

૪. તપઃ અસ્તિ અસ્યા: જટિલત્વાત્-જટાધારી હોવાથી જાણે તપ કરતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી તપસ્વિની-જટામાંસી.

છડીલો અથવા પથ્થરફૂલનાં નામો તથા ગુણો
 શૈલ્યં તુ શિલાપુષ્પં વૃદ્ધં કાલાનુસાર્યકમ્ । શૈલ્યં શીતલં હૃદયં કફપિત્તહરં લઘુ ।

કપ્હકુષ્ઠાસ્મરીદાહવિષહૃદ્ ગુદરક્ષહત્ ॥ ૮૬ ॥

અન્વય:-શૈલ્યં તુ શિલાપુષ્પં વૃદ્ધં કાલાનુસાર્યકમ્ (કચ્યતે, ગુણાશ્ચ-) શૈલ્યં શીતલં હૃદયં લઘુ કફપિત્તહરં

* ચરકસંહિતામાં આને વિકૃત ચેતનાનું સ્થાપન કરનારી અને ગાંડપણ, વાઈ તથા વાયુના વિકાર ઉપર ચક્રસીર ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને વાતકફહર, વણુપ્રસા-

કાશ્વકાશ્વતીયકવિવદ્ય ગુરુચક્ર (ચરિત્ર) ॥

શેઠેય,^૧ શિશાપુષ્પ,^૨ વૃદ્ધ^૩ અને કાલા નુસાર^૪ ક્ષેટલા છઠીલાનાં સ્વસ્થ નામો છે છઠીલો ટાઢો, હૃદયને અમે જોવો, હલકો અને કદે, પિત્ત, વળ, કાદ, પથરી, કાદ, ઝેર તથા ગુહાના હોદીદ્વષ બાંધને મટાડે છે ૮૬

૧ શિશાનાં મ્મં 'મધાવિન્ધ' હિતિ વક્-શિશામા ને જામ છે, તેથી શેઠેય-છઠીલો-પથરૂથ.

૨ શિશામા પુષ્પમ્-શિશાનું બાળે પુષ્પ લેખ તેવું લેખ છે તેથી શિશાપુષ્પ-છઠીલો.

૩ વક્ષે સ્વ શિશાનાં ગુર્જનાં-^૧ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ ક્ષરિક-ને શિશામા વધેલું લેખ છે અથવા ને મુલોથી વધુ લેખ છે, તેથી વૃદ્ધ-છઠીલો.

૪. કાશ્વે વક્ષે બુદ્ધિમત્-^૨ 'મધર્થકાશ્વ' ને કાશ્વ ૨અર્થાં ગુહા વાંચ છે તેથી કાશ્વનુસાર-છઠીલો.

મોચના નામો તથા ગુલો

મુસ્તકં મ સ્ત્રિયાં મુસ્તં ત્રિપુ વારિધામામ્મ ॥
કુર્ચયન્ન સંખ્યાતોઽપર કોચકસેરક ॥ ૮૭ ॥

મત્રમુસ્તં ચ ગુન્ના ચ તથા નાગમુસ્તક ॥
મુસ્તં ક્ષુ હિમે માહિ તિલ્કે લીપનપાચનમ્ ॥ ૮૮ ॥

કપાયં કમ્પિત્તાસવદ્વ્યપાચનમ્મુદ્ધવ ॥
મનુપદેશો પચ્ચાર્ત મુસ્તકં વાતચાસ્પતે ॥

તત્રાપિ મુનિમિ પ્રોક્તં ચરં માગમુસ્તકમ્ ૮૯ ॥

મધવ-મુસ્તક ક્ષિત્તો મ મુસ્તં ત્રિપુ (પ્રયુગ્ય) વારિધામામ્ ચ કુર્ચયન્ન 'મત્ર' કાશ્વકેરક. સ્વચર મુસ્તકં ચ ગુન્ના તથા ચ નાગમુસ્તક (હિતિ વચ્ચત્ત સ્થિતિ) મુસ્તં ક્ષુ હિમે માહિ તિલ્કે લીપનપાચન કપાયં કમ્પિત્તાસવદ્વ્યપાચનમ્મુદ્ધવ (ચરિત્ર), કવ ગુહામ્ મનુપદેશો વારિ વાતચાસ્પત, તત્રાપિ નાગમુસ્તકં મુનિમિ ચરં પ્રોક્ત ॥

મુસ્તક,^૧ જા નામ પુષ્ટિએ તથા નયુ સક હિમે છે, અને મુસ્ત^૨ જા નામ ત્રણે હિમે વપ્તાય છે; તેમ જ વારિધામામ્^૩-ક્ષેટલે મેષના નેટલા નામો ॥ તે સપ્તનાં મોચના પથ નામો છે; કુરુવિદ્ અને બીજી કોઈ કસેરક^૪ કહેવાય છે, તેમ જ કાશ્વમુસ્ત^૫ મુસ્ત^૬ અને નાગમોચ^૭ જો નામો પથ મોચની બતો છે મોચ લીખી, ટાઢી, બાંધને શકનાર, કદની, અગ્નિને પ્રદીપ કનાર, પાચન ને ની કોઈ કદ અત્યંતનો શેઠ તથા

વાવ, બરુચિ તથા છવધાને મરાઠનાર છે તેમા પથ ને મોચ બાજા પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ જોાય તે વખણાય ॥ અને તેમા પથ નાગમોચને મુનિઓએ ઉત્તમ કહી છે. ૮૭-૮૯

૧ મુગ્યવિ-મધવ્-હિતિ કમ્પિત્તાસવદ્વ્યપાચન-મુસ્તક લેખ-મુસ્ત-ને કદ રક્તપિત્તો રોગ, તાદ, તાવ વગેરેને નરાગર મટાડે છે, તેથી મુસ્ત-લેખ.

૨ મુગ્યવિ-મધવ્-મુસ્ત-નર્થ ઉપર પ્રયોજે છે.

૩ શરિ-લેખ, સ્વ નામ સ્વ છ-લેખમાં મેષનાં નામો છે, તે નર્થ નેન નામો છે, તેથી વારિધામામ્-પથ મોચ કહેવાય છે.

૪ કુસ્ત-શિશા-શિશુ-કાશ્વ-^૧ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૫ કોચવ જલ્પવ ક્ષિત્ત-^૨ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૬ મત્ર-મદિ કમ્પાલ મુલે વ 'મત્ર' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૭ વૃદ્ધ-કાશ્વ-^૩ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૮ નાગ-મધ-^૪ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૯ મુનિ-મધ-^૫ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૧૦ મુનિ-મધ-^૬ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૧૧ મુનિ-મધ-^૭ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૧૨ મુનિ-મધ-^૮ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૧૩ મુનિ-મધ-^૯ 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૧૪ મુનિ-મધ-^{૧૦} 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

૧૫ મુનિ-મધ-^{૧૧} 'મધર્થકાશ્વ' હિતિ-ને કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે તેથી કુસ્ત-લેખ.

અરશ, મણ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગોળો, વાયુ, કફ તથા કરમિયાં કે જીવડાંને મટાડે છે. ૯૦, ૯૧

૧. કર્જતિ-નચ્છતિ દીપનચર્યાદિગુણવિશેષાન્, કર્જ ગતૌ, કર્જતિ-વ્યથયતિ વા કુષ્ઠાદીન્, કર્જ વ્યથને-સ્વર્જાદિ-ત્વાત્ (અગ્નિ ૪-૧૦) કર્જ-પ્રયોદરાદિ-દીપન, રુચિ-કારક આદિ વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, અથવા ક્રોધ વગેરેને જે મટાડે છે, તેથી કચૂર-કચૂરો.

૨. વિચ્યતે હિતિ વેધઃ-ધનુ, વેધે-કુષ્ઠાદિનાશને-મુલ્યઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્-ક્રોધ વગેરેનો નાશ કરવામાં જે મુખ્ય ગણાય છે, તેથી વેધમુખ્યક-કચૂરો.

૩. દ્રવિદે દેશે જાતઃ-તત્ર જાત' હત્યણુ, સ્વાર્થે ચ કન્-દ્રવિદે દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રવિ-ક-કચૂરો.

૪. કલ્પત-સમર્થો ભવતિ શ્વાસાદીન્ રોગાન્ હનું વહિનં ચ દીપયિતુમ્, કુષ્ઠાદિરોગનિવારણં વા કર્તુમ્ ઉપ્પત્વાત્-ક્રૂપ્ સામર્થ્યે-પ્રુલ્, 'ક્રૂપો રો લઃ' હિતિ કલ્પકઃ, -યદ્વા કલ્પે-કુષ્ઠાદિનાશકપ્રયોગવિધૌ ભવઃ-તત્ર ભવ' હત્યણુ, કાલ્પઃ, તતઃ સ્વાર્થે ચ કન્-કાલ્પકઃ-જે ગરમ હોવાથી શ્વાસ આદિ રોગોનો નાશ કરવા તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે, તેમજ ક્રોધ વગેરે રોગો મટાડવા જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેથી કલ્પક; અથવા ક્રોધ વગેરેનો નાશ કરનાર પ્રયોગની વિધિમાં જે ખાસ હોય છે, તેથી કાલ્પક-કચૂરો.

૫. શટતિ-રજતિ શ્વાસગુલ્માદીન્ ઉષ્ણત્વાત્-શટ રજાદૌ, શટ હિસાદૌ વા, અન્, ગૌરાદિ-જે ગરમ હોય છે, તેથી શ્વાસ, ગોળો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શટી કે શટી-કચૂરો.

મુરામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

મુરા ગન્ધકુટી દૈત્યા સુરમિઃ શાલપર્ણિકા ।

મુરા તિષ્ઠા હિમા સ્વાદ્વી લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ૧૨ જ્વરાસ્ત્રમૂત્રક્ષોદ્ધી કુષ્ઠકાસવિનાશિની ૧૩ ॥

અન્વયઃ-મુરા ગન્ધકુટી દૈત્યા સુરમિઃ શાલપર્ણિકા (હિતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) મુરા તિષ્ઠા હિમા સ્વાદ્વી લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા જ્વરાસ્ત્રમૂત્રક્ષોદ્ધી કુષ્ઠકાસવિનાશિની (અસ્તિ) ॥

મુરા,^૧ ગંધકુટી,^૨ દૈત્યા,^૩ સુરમિ^૪ અને શાલપર્ણિકા^૫ એટલાં મુરામાંસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુરામાંસી કડવી, ટાઢી, મધુર અને હલકી હોઈ પિત્ત, વાયુ, તાવ, ટોહીનાં દરદ, ભૂત, રાક્ષસ, ક્રોધ તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૯૨, ૯૩

૧. મુરતિ-વેષ્ટયતિ મુરમિગન્ધં, મુર વેષ્ટનં, 'હ્યુપવે'તિ કઃ-ત્વાપ્-જે સુગંધી ગંધને વીટી વળે છે, તેથી મુરા-મુરામાંસી.

૨. ગન્ધસ્ય કુટી ઇવ યુગંધની બળે ક્રોટડી અથવા ઓરડી હોય, તેવી હોવાથી ગંધકુટી-મુરામાંસી.

૩. દિતેઃ ઇયં પ્રિયા-દિત્યદિત્યં'તિ જ્યઃ-દિતિને જે પ્રિય હતી, તેથી દૈત્યા-મુરામાંસી.

૪. સુષ્ટ રમતે રમ્યતે વા પ્રાણેન્દ્રિયં પ્રતિ ગન્ધુ ગન્ધેન. રમ રામસ્યે-સર્વઘાતુમ્ય ઇન્' ઉગાદિઃ-જે ગંધદારા પ્રાણેન્દ્રિય તરફ જવા એકદમ ઉતાવળ કરે છે, તેથી સુરમિ-મુરામાંસી.

૫. શાલસ્યેવ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-જેના પાંદડાં શાલ વૃક્ષના જેવાં હોય છે, તેથી શાલપર્ણિકા-મુરામાંસી.

ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીનાં નામો

શટી પલાશી પદ્મન્થ્યા સુમતા ગન્ધમૂલિકા । ગન્ધારિકા ગન્ધવધૂર્વધૂઃ પૃથુપલાશિકા ॥ ૧૪ ॥

અન્વયઃ-શટી પલાશી પદ્મન્થ્યા સુમતા ગન્ધમૂલિકા ગન્ધારિકા ગન્ધવધૂઃ વધૂઃ પૃથુપલાશિકા (હિતિ નામાનિ) ॥

શટી,^૧ પલાશી,^૨ પદ્મન્થ્યા,^૩ સુમતા,^૪ ગંધમૂલિકા,^૫ ગંધારિકા,^૬ ગંધવધૂ,^૭ વધૂ અને પૃથુપલાશિકા^૮ એટલાં ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૪

૧. શટતિ-રજતિ શ્વેથકાસાદીન્ કષાયતિષ્ઠાદિ-ગુણયુક્ત્વાત્-શટ રજાદૌ અન્-ગૌરાદિત્વાદ્ કીષ્-જે ટૂંકી, કડવી વગેરે ગુણોવાળી હોવાથી સોળ, ઉધરસ વગેરેને મટાડે છે, તેથી શટી-કપૂરકાચલી.

૨. પલે-માંસે આશા યસ્યાઃ સા-ગૌરાદિઃ, જાતિ-ત્વાદ્વા કીષ્-જેને (ખાતરમાં) માંસની આશા રહે છે અથવા મ્રણનાશક હોવાથી જેના દ્વારા માંસ માટે આશા રહે છે, તેથી પલાશી-કપૂરકાચલી.

૩. પદ્-વહવઃ પ્રન્થ્યા યસ્યાઃ સા-જેને છત્રીયે વધારે ગાંઠો હોય છે, તેથી પદ્મન્થ્યા-કપૂરકાચલી.

૪. સુષ્ટ વ્રતં શ્વેથાદિદુરોગનાશનત્વં યસ્યાઃ સા-સોળ વગેરે દુષ્ટ રોગોનો નાશ કરવાપદ્ધતેનું ઉત્તમ વ્રત છે, તેથી સુમતા-કપૂરકાચલી.

૫. ગન્ધયુક્તાનિ મૂલાનિ યસ્યાઃ સા-જેનાં મૂળોનાં ગંધવાળાં હોય છે, તેથી ગંધમૂલિકા-કપૂરકાચલી.

૭. ગન્ધમ્ ઋચ્છતિ-વ્યાપ્રોતિ-ઋ ગતૌ, અણુ, કીવ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્-જે ગંધને વ્યાપે છે-ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધારિકા-કપૂરકાચલી.

૮. વહતિ હિતિ વધૂઃ-વહો ઘષ્ઠ' હત્યુઃ-ગન્ધસ્ય વધૂઃ-

अधने वदेती देताथी अधवधु-१ पुरकायथी.

૬ પદ્ધતિ સ્વયં ગુણનિર્ણય એવી વધુ-પૂરવશ છે-
અધને તથા મુશ્કેલીમુદાવને જે વડે છે તેથી વધુ-
ઠપકાવવી.

गंधपल्लारी-ठपूरहायलीना गुफा

मवेप्रभ्यकारि तु कयाया आशिषी लसु ।
 तिपता तद्विषा ख कन्दकानुष्णाऽऽस्यमन्नाशिनी ।
 शोथकासप्रणयासशुखसिधमहापद्म ॥ ९५ ॥

अन्वय- (पुलाह-) भक्तकर्मणी तु कथाया प्रादिनी
तदु सिद्धा व टीप्ता बट्टका अनुभा (सती) व्यक्तमनना-
सिनी सोपानप्रत्यक्षमनुभविष्यत्वा । अथैव ॥

ગણપલાશી તુડી, ધાધને શેઠનાર, હલકી,
હલવી, વીરજી, વીખી, જાને ગરમ ન હોધને
મોઢાના મેલનો નાથ કરનાર છે તેમજ સોબ્બ,
ઉધરસ, મજા, શાસ, શુળ, સિંધમ નામનો
ઠાંઠો શિત્ર તથા ચંદ-મૂલાદિનો નાથ કર
નાર છે. ૬૫

એ જાતના ચર્ચાલાયં નામો

प्रियम्भु फलितौ कात्ता छटा व भविकाव्या ।
 गुम्फा गुम्फाया स्यामा विष्णुस्तेनाकुनाप्रिया ॥१॥
 कवच-प्रियङ्गुः कविवी कवचा कता गुम्फा गुम्फ-
 कवच कवचा विष्णुस्तेना कुम्फा प्रिया व भविकाव्या ।
 (इति नामानि) ॥

મિથિલા,^૧ ક્ષિત્રી,^૨ કાતા,^૩ લતા,^૪
 યુક્ત,^૫ શુદ્ધતા,^૬ સ્વામા,^૭ વિખલસેના,^૮
 અગ્નિના,^૯ અને મિથા,^{૧૦} એટલાં બે જાતના વર્ણ
 લાના સંસ્કૃતનામે છે; તેમજ મહિલાકવચા,^{૧૧}
 એટલે સ્ત્રીનાં એટલાં નામે છે તે સર્વજાં ધર્મલા
 ના પણ નામે છે. ૬૧

૧. મિથ્ય-ગુણમુદ્રા નવરસિ પ્રાપ્તોતિ-મુદ્રાપાત્રી
દશમ-દશિ (અખ. ૧-૨૦) મિથા -ને મિથ મુદ્રાસુ-
દામને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી મિથ મુ-પદી થા.

૨. જ્ઞાતિ-વધુ પિરાણિયાનુભવણિ સ્થિતિ કરવા.
'કલ્પાદિતો' હતી, 'કલ્પેન્દ્રો કીર્ત્તિ' વાધુ, પિરા
આદિની નાસ કરવાયેપ એના આસ હજી છે, તેથી
કલ્પિની-પર્યાય.

૩. કચ્છનો સમ-કચ્છનો સમ સુરેશ્વરપરિનામકલ્યાણ, જમ્મુ કશ્મીર-સિદ્ધાન્તે જ (૩-૧-૧૦૧)-જલ્માસિક-સર્વેશિ હીર્વ-લાખ વગેરેના નામ કચ્છનાર હોવાથી સર્વે શેડા, રૂને કચ્છે છે, તેથી કાંત્ય-સર્વેશા.

૪. સ્મૃતિ-આત્મમજ્જાએ હવેલ વાનુવિત્તી-કલ
આવલ-સોય, પગલ-સુ-વાનુ વધ પિત વરે
ને ને જગત્તર નાલ કરે છે, તેની કલ-મજ્જા

૫ ગુરુપતિ-શુભસિ પ્રમાતીત, મુનિ હરિ-વા
વચ્ચ, યમ-ગેળા વગેરેનો ને નાશ કરે છે, તેથી મુનિ
-પતિલા.

૬. ગુજરાતિ પદ્માવતિ જણા-સા-તે-પ્રાં દ્વિ-મે-પ્રા
વમે-રે-ને મદા-ક-ન-દ્રાં ૭, તે-પ્રા મુ-સ્તિ-લા-દ-ર્શ-લા

७ स्वामि वर्ण बसिष्ठ कथा—अध्याय १—तेजो
२४ अथो दोष ७ तेशी स्वामि—अध्याय १

८. विष्णु स्तोत्रे-वसन्ति-सितपद्मसुतम्
 कण्ठे-‘कृष्णसि’ (उष्ण, १-१०) इति व, उष्ण,
 यम्-सीतगता आदि भुवेने ७) योऽप्यत्र प्रत्ये
 ३३ ७, तेषां विष्णुसेना-प्रतिष्ठा.

६ मसुमलि अत्राणि सन्ति अत्रा- अत्रा-
 पत्राये (प. ५-२-१००) इति न. अत्रा-
 इति अत्रा अत्रा अत्रा, तेन अत्रा-अत्रा-

૧૦. પ્રીત્યપિ કર્વાન્ તોક્ષણ, પ્રીત્ત્વં કર્ત્વં કર્ત્વં
 વ-‘દુષ્ટભવે’તિ વ-દુષ્ટ એ સર્વં ભોક્ષ્યમ્ પુમ્ કરે છે,
 પ્રુષ્ઠ કરે છે, તેથી પ્રિય-વર્જિત।

૧૧ મહિષાસુર માર્યો વચ્ચે છા- શ્રીક
નેર્યા નામે છે, તે બર્ધા નામે ધર્મજી જી છે,
તેથી તે મહિષાસુરના કહેવાય છે

બેય જાતના રાઈસના ધુણે

मियन्तु शीतल। तिनता तुवयमिच्छामि॥
रक्ततिलोन्मूलोन्मूलस्वैरुवाह्वयपयः॥ ६५॥

शुभमस्तु विप्रमोक्षणी तद्वद्वन्मयिपस्तुम् ।
 तत्पदं मयुरं कर्तुं कथार्यं शीतलं गुह ।
 विपन्नाभ्यामवलम्ब्युत्तमाहि कथयितुमिष्ट ॥५॥

[illegible]

મર્જલા શીતળ, કઠવા અને ત્રણ હોઈ થાડું
પિત્ત, લોહીનું અધિકપણ, દુર્ગંધ, પત્તીને,
ઢાંઢ, વાન, બોબો, વરચ, ઝેર તથા મીઠાને
મટારે ૭ મિથુન નામના મર્જલામાં જે રૂપે
છે, તે જ અંધમિથુ નામના મર્જલામાં પણ છે.
મર્જલાનું ફળ મધુર, દૃઢ, તુર્કું, ઠંડું અને હાર
હોઈ મળજે, આદરે તથા બળને કરતર,

ગાઠને રોકનાર અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૯૭, ૯૮

મરિયાં જેવી રેણુકાનાં નામો

રેણુકા રાજપુત્રી ચ નન્દિની કપિલા દ્વિજા ।
મસ્મગન્ધા પાણ્ડુપત્રી સ્મૃતા કૌન્તી હરેણુકા ॥૧૬

અન્વય:-રેણુકા રાજપુત્રી નન્દિની કપિલા દ્વિજા
મસ્મગન્ધા પાણ્ડુપત્રી કૌન્તી ચ હરેણુકા સ્મૃતા ॥

રેણુકા,^૧ રાજપુત્રી,^૨ નંદિની,^૩ કપિલા,^૪
દ્વિજા,^૫ ભસ્મગન્ધા,^૬ પાંડુપત્રી,^૭ કૌન્તી^૮ અને
હરેણુકા^૯ એટલાં રેણુકાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. રેણુ: અસ્તિ અસ્યા:-ત્રીશ્વાદિત્વાત ઈન્- 'હસુ-
ક્તાન્તાત્ કઃ'-યદ્વા રેણુરેવ રેણુકા-' સંજાયામ્ ' इति
કન્-જેના કણિયા અથવા રજકણો હોય છે, તેથી
અથવા કણિયા૩૫૭ હોવાથી રેણુકા કહેવાય છે.

૨. રાજ: વન્દસ્ય પુત્રી હવ અનુગ્ણત્વાત-જે ગરમ
નથી, તેથી રાજ-ચંદ્રની શીતળ ગુણવાળી પુત્રી
હોય તેવી છે, તેથી રાજપુત્રી-રેણુકા.

૩. નન્દતિ-સમૃદ્ધયતિ ગુણસમૃદ્ધયા-દુનદિ સમૃદ્ધૌ-
પ્રદાદિત્વાત ણિનિ:-'ઋનેચ્ચો કીપ્'-જે ગુણસમૃદ્ધિથી
સમૃદ્ધ-ભરચક ભરેલી છે, તેથી નંદિની-રેણુકા.

૪. કપિલ: વર્ણ: અસ્તિ અસ્યા:-અશંભાચત્-ટાપ્-
જેનો રંગ પીંગળો-લાલપીંગો હોય છે, તેથી કપિલા-
રેણુકા.

૫. દ્વિજાતા-જની પ્રાદુર્ભાવે-'અન્યેષ્વિન્' इति ड:-
જે એ વાર ઊગે છે. તેથી દ્વિજા-રેણુકા.

૬. મસ્મન: ગન્ધ:, મસ્મગન્ધ: અસ્તિ અસ્યા:-
અશંભાચત્-ટાપ્-જેની ગંધ ભરમ જેવી હોય છે,
તેથી ભરમગન્ધા-રેણુકા.

૭. પાણ્ડુ પત્રં યસ્યા: સા-જાતિત્વાદ કીપ્-જેનાં
પાંદડાં કંઈક કીકાં-ઘોળાશ પડતાં હોય છે, તેથી
પાંડુપત્રી-રેણુકા.

૮. કુન્તિપુ દેશેષુ ભવા-'તત્ર મવ:' इत्यण्,
અગ્નિત્વાદ કીપ્-કુન્તિ નામના દેશમાં જે થાય છે,
તેથી કૌન્તી-રેણુકા.

૯. હરતિ-યલાસવાતાવીનુ રોગાન્-હૃન્ હરણે 'કૃહમ્યા-
મેણુ:'-(૭ળા ૨-૧) इति एणु:, તત: સ્વાર્થે કન્, ટાપ્
-જે કફ તથા વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે,
તેથી હરેણુકા-રેણુકા.

રેણુકાના ગુણો

રેણુકા કટુકા પાકે તિક્તાનુગ્ણા કટુર્લઘુ: ।
પિત્તલા દીપની મેથ્યા પાંચની ગર્મપાતિની ।
યલાસવાતવૈકલ્યતૃક્ષ્ણહૃદિવિપદાહનુત્ ॥ ૧૦૦ ॥

અન્વય:- (ગુણાન્) રેણુકા કટુકા પાકે તિક્તા
અનુગ્ણા કટુ: લઘુ: પિત્તલા દીપની મેથ્યા પાંચની
ગર્મપાતિની યલાસવાતવૈકલ્યતૃક્ષ્ણહૃદિવિપદાહનુત (અસ્તિ) ॥

રેણુકા તીખી, પાકમાં કડવી, ગરમ
નથી, હલકી, પિત્ત કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર, બુદ્ધિને હિતકારી, પાચન, ગર્ભને
પાડનાર અને કફ, વાયુ, વિહ્વળપણું, તરશ,
ચળ, ઝેર તથા દાહને મટાડનાર છે. ૧૦૦

તગરની ગાંઠનાં નામો

અન્યિપર્ણે અન્યિકં ચ કાકપુચ્છં ચ ગુચ્છકમ્ ।
નીલપુષ્પં સુગન્ધં ચ કથિતં તૈલપર્ણકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

અન્વય:-અન્યિપર્ણ અન્યિકં ચ કાકપુચ્છં ચ ગુચ્છકં
નીલપુષ્પં સુગન્ધં ચ તૈલપર્ણકં કથિતમ્ ॥

અંથિપર્ણ,^૧ અંથિક,^૨ કાકપુચ્છ,^૩ ગુચ્છક,^૪
નીલપુષ્પ,^૫ સુગન્ધ^૬ અને તૈલપર્ણક એટલાં
તગરની ગાંઠનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૦૧

૧. અન્યૌ પ્રન્યય હવ પ્રન્યયુક્તાનિ વા પર્ણાનિ
યસ્ય તત્-જેની ગાંઠમાં પાંદડાં હોય છે અથવા જેનાં
પાંદડાં ગાંઠ જેવાં હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં
ગાંઠવાળાં હોય છે, તેથી અન્યિપર્ણ-તગરની ગાંઠ.

૨. અન્યિરિવ કાયતિ-કૈશવે-'આતોડનુપસર્ગે'તિ ક;
યદ્વા પ્રન્યય: સન્તિ-અસ્ય ત્રીશ્વાદિત્વાત ઈન્-જે ગાંઠ જેવું
લાગે છે, અથવા જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી અન્યિક-
તગરની ગાંઠ.

૩. કાકસ્ય પુચ્છમિવ, યદ્વા કાકસ્યેવ પુચ્છં યસ્ય
તત્-કાગડાનું જાણે પૂછડું હોય અથવા કાગડા જેવું
જેને પૂછડું હોય છે, તેથી કાકપુચ્છ-તગરની ગાંઠ.

૪. ગૂચતે इति गुत्-गुड् શવ્દે, સંપદાદિકિપ્, ગુત્-
શવ્દ છયતિ-છિનતિ, છો છેદને-'આતોડનુપસર્ગે ક;', તત:
સ્વાર્થે કન્-જે અવાજનો નાશ કરે છે, જેમાં કોઈ
અવાજ હોતો નથી, તેથી ગુચ્છક-તગરની ગાંઠ.

૫. નીલં પુષ્પં યસ્ય તત્-જેનું પુષ્પ નીલ હોય
છે, તેથી નીલપુષ્પ-તગરની ગાંઠ.

૬. સુષ્ણુ ગન્ધો યસ્ય તત્-જેની ગંધ સારી
હોય છે, તેથી સુગન્ધ-તગરની ગાંઠ.

૭. તૈલયુક્તમિવ પર્ણ યસ્ય તત્-જેનું પાંદડું જાણે
તૈલવાળું હોય તેવું ચીકણું ને ચળકતું હોય છે,
તેથી તૈલપર્ણક-તગરની ગાંઠ.

તગરની ગાંઠના ગુણો

અન્યિપર્ણે તિક્તતત્તિષ્ણં કટુપ્પં દીપનં લઘુ ।
કંકવાતવિષશ્વાસકંપ્લદૌગન્ધનાશનમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

अन्वयः—(गुणाद्य) अविर्भावः शिखरीयसं कटु
रज्जु दीपनं मधु (सर्) कफघ्नविप्लवकणहृद्दोषघ्न-
नाशकम् (अति) ॥

તમરની અંક કઠંવી, તીવ્રણ, તીષી, અશમ,
અમિને પ્રદીપ કરનાર અને હસણી હોઈ
કંક, વામુ, ઝેર, શ્વાસ, અળ અને દુર્ગંધ
પણાને નાશ કરનાર છે ૧૦૨

બાકું અથવા એક બાતની તગરની
ગાંઠના નામે તથા ગુણો

स्यात्प्रेयकं बहिर्बहिर् शुक्लवर्णं च कुक्कुटम् ।
 शीर्षांगोऽप्युक्तं चापि शुक्लपुष्पं शुक्लचक्षुःम् ॥१०३॥
 स्यात्प्रेयकं कटु स्वादु तिक्तं क्षिणं भिदोऽनुत् ।
 मेधाशुक्लं कर्णं पक्षोष्णं ज्वरजन्तुजित् ।
 हन्ति कुष्ठं शूलं वृद्धादौ रोगान्मृतेति कथञ्चन ॥१०४॥
 मयक-स्योऽपि कं बहिर्बहिर् शुक्लवर्णं च कुक्कुटं शी-
 क-पुष्पं अपि च कुक्कुटं शुक्लचक्षुःम् (इति नमामि,
 पुनश्च-) स्यात्प्रेयकं कटु स्वादु तिक्तं क्षिणं भिदोऽनुत्
 मयक-स्य कथं इत्येतावन् ज्वरजन्तुजित् (सुट्) ।
 कुक्कुटं वृद्धादौ रोगान्मृतेति कथञ्चन इति ॥

મોલિસક, જલિમક, શુકળક, કુક
ર, શીલરોમશુક, શુકપુષ્પ અને શુક
મ્મક એટલા જડના સચ્ચુ નામો છે (જા
જડક મારવાડમા પ્રસિદ્ધ છે.) જડક વીંચુ,
મધુર, સિંચ, તલે કોષને મટાડનાર, શુકિ
જાપનાર, વીંચને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવ
નાર, શક્તિ-મૂલને હજીનાર અને વાવ, અવડ,
કાંક, લોહીના કચક, વચક, કાંક, કુર્મ-જાણી અને
વિશકાશક નામના કુર્મ શાગને મટાડનાર છે

૧. સ્વામાના અસરકારક-તરફનીયે આત્માનાત્મક
'શક્તિનો વજુ' છતાં સ્વામે કમ-અવજો આત્માની
સંપાદન હોય, તેમ તેની પાસે ઉત્પન્ન થાય છે,
તેની સ્થાવર-અવજો

२. सर्वोच्च न्यायालय—मूलतः न्यायिक व्यवस्थापन-
मेरुपक्षीनुनले पीछे देखा तेषां भूमिवापुषी बोवायी
जडिबुड-भट्टः

૩. કુતરના જાણિ-પર્વાનિ થતુ હતુ-પોપટના પીંછા
જેવા જેને પાન ઢોલ છે, તેથી શુક્રનાદ-મર્દદ

૪ ગુપ્તગણના પાંચ સભ્યો અગિયાર-ગુપ્તગણના
સભ્યોએ આ કામગીરી - જેની અંતે નાના કુરુપરિયા-
કૃતરાં જેવી હોય છે, તેથી કામગીરી ગાંઠ.

૫. ધીનમિ રોમામિ કલ્લ સ્વ ધીનપેમા, સ

જાણી છુક રૂબ-ગે-ડી જાણી ખસી પડી દોન એરો
નવે પોપટ દોન તેવુ ઘાતે છે, તેથી શીલુરેમ
શુક એવું મૈદ નામ પ.પ્ર છે

६. **सुप्रसिद्ध सुप्रसन्न वा सुप्रसन्न-सुप्रसन्न** पोषण
मित्र व्यवस्था रोपण सेवा २ मवाणु सेवायु सुप्रसन्न-
सुप्रसन्न

૭ મુખ્ય નજર રૂપ રજા-નર્મ સમજા-રોષના
પીઠા જેવું જેવું પાકું ક્ષેત્ર છે, તેથી મુકાબ-મીઠું
સરદાર અથવા ક્રિકેટ જાતના પ્રતિપક્ષના
નામો તથા ગુણો

निराश्वरो यन्महत् किं यो गमहासकः ।
 रोचको मधुर्धस्तकः कटुः पाठे कटुर्मधुः ॥१०५॥
 तीक्ष्णो हृषी हिमो हन्ति कुक्षकपृक्षकान्निभम् ।
 रसोऽभीस्वेदमेदोऽन्त्यजपाण्डुरियवजान् ॥१०६॥
 मन्त्र-निधाय कटुः किं यन्महा-
 (इति नामानि गुणम्) रोचकः मधुः तिष्ठ कटु-
 पाठे कटुः कटुः तीक्ष्ण हृषी हिमः (सर्प) कुक्षकपृक्ष-
 कान्निभम् रसोऽभीस्वेदमेदोऽन्त्यजपाण्डुरियवजान् इति ॥

નિશાબર,^૧ ખતહર,^૨ કિતવ^૩ અને મણ
કાસક^૪ બેઠેલા ભેટીયરનાં સરકુત નામી છે
ભેટીયર એજિ ઉપખતવનાર, મધુર, કંદુ, વીંચુ,
પાકમાં પચ્ચ વીંચુ, હલકુ, વીંચુ, મનને ગમે
બેવુ અને યાદુ હોઈ ઠોઠ, જળ, કંક, વાકુ,
શાશાસિ, જલકમી, પસીના, ગેદ, હોલીનાં
હરક, તાલ, ફૂંજી, એ તથા મલને મદાટે છે.

૧ મિલાઈ બરિ, બોજાનક, વોટ - ૨૫૫૦
નક કરનાર હોવાથી રૂબરૂ ખાસ વપરાશ હ તેથી
નિશાપર ગણે

३ कनहराणि रोच-उत्तरादिभ्यो ह्यणुत्तमस्येव
-अणि विपणन्यनर तस्य भद्रस्ता नार्ति मुक्तेने
वीधि धन वरनार वेपथी धनहर-भद्रेण

३ मिलेन ज्ञानन वरि-यागोसि, कि झरो-मयै च,
वा गतिपन्थनबो - "कठोरजुप्रसवो कः"-ने शान बडे प्रथ
मान छे, तेही कितप-करेहु.

૪ કુશલિયોગિણી પર્વ હમ્પવતિ-તપિતાત્મવૈ
કેતકિના વજેરે શેખીએના પુધુરાવને તેમના શેખ મરાઈ
ને હવાને છે-જ્ઞાનની કરે છે. તેથી ગુણકાસ-મરેજ

ताक्षीसपत्रना नामो तथा सुषो
ताक्षीसमुक्तं पत्राक्षी आशीषि यं तत्सुपुत्रम्।
ताक्षीसं यस्तु तस्मिन् यो यथासक्तस्तथासिद्धम्।
निष्पद्यते यथासक्तस्तथासिद्धम्। १०३

અન્વય:-તાલીસં પત્રાલ્યમ્ ઉપત્તમ્, તત્ત્વં ધાત્રી-
પત્રં સ્મૃતમ્ । તાલીસં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં (સત્) શ્વાસકાસક-
ફાનિલાન્ અઠ્ઠિચુલ્મામવદિમાન્યક્ષયામયાન્ નિહન્તિ ॥

તાલીસ,^૧ પત્રાલ્ય^૨ અને ધાત્રીપત્ર^૩
એટલાં તાલીસપત્રનાં સંસ્કૃત નામે છે. તાલીસ-
પત્ર હલકું, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ,
ઉદરસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, ગોળો, અપકવરસ,
અગ્નિનું મંદપણું તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૦૭

૧. તાલી દ્વ રોગાન્ સ્થિતિ-નાશયતિ, પાંડન્ત-
ક્રમેણિ-‘અર્તાડનુપસર્ગે કઃ’-જે તાલીની પેઠે રોગોનો
નાશ કરે છે, તેથી તાલીસ-તાલીસપત્ર.

૨. પત્રેણ આલ્ય-જેમાં પાંદડાં ખૂબ હોય છે,
અથવા જેનું નામ પત્રશબ્દથી યુક્ત હોય છે, તેથી
પત્રાલ્ય-તાલીસપત્ર.

૩. ધાત્ર્યા દ્વ પત્રમ્ અસ્ય-જેનાં પાંદડાં આમળાં-
ના ઝાડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તેથી ધાત્રીપત્ર-
તાલીસપત્ર.

કંકોલનાં નામે તથા ગુણો

કકોલં કોલકં પ્રોકં તથા કોપફલં સ્મૃતમ્ ।
કકોલં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં તિલ્કં હૃદયં રુચિપ્રદમ્ ।
આસ્પદોર્ગન્ધ્યહૃદ્રોગકફવાતામાયાન્ધ્યહૃત્ ॥ ૧૦૮

અન્વય:-કકોલં કોલકં પ્રોકં, તથા કોપફલં
સ્મૃતમ્; કકોલં લઘુ તીક્ષ્ણોષ્ણં તિલ્કં હૃદયં રુચિપ્રદમ્
આસ્પદોર્ગન્ધ્યહૃદ્રોગકફવાતામાયાન્ધ્યહૃત્ (અસ્તિ) ॥

કકોલ,^૧ કોલક^૨ અને કોષફલ^૩ એટલાં
કંકોલનાં સંસ્કૃત નામે છે. કંકોલ હલકું,
તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવું, હૃદયને ગમે એવું
અને રુચિ આપનાર હોઈ મુખનું દુર્ગંધપણું,
હૃદયના રોગ, કફ, વાયુ તથા આંધળાપણું
મટાડનાર છે. ૧૦૮

૧. કકોલ-લોહપત્તાં ગચ્છન્તિ જના અન્ન-સંપદાદિ-
ક્ષિપ્; કોલતિ-સંસ્થાયતિ ગુણાનિવહમ્, કુલ સંસ્થાને-
ખ્વલોદિત્વાત્ ન; તત્: કક્ ચ તંત્ કોલં ચ કકોલમ્
-જેમાં ગુણોને લીધે માણસો લાલચુ થાય છે,
અને જે ગુણુસમુદાયના સમૂહરૂપ હોય છે, તેથી
કકોલ-કંકોલ.

૨. કોલમેવ કોલકમ્-જે ગુણુસમુદાયના દગલારૂપ
છે, તેથી કોલક-કંકોલ:

૩. કોષે ફલં યસ્ય તત્-જેનું ફળ દોડમાં હોય
છે, તેથી કોષફલ-કંકોલ.

ગંધકોકિલા અને ગંધમાલતીનાં નામે તથા ગુણો

સ્તિગ્ધોષ્ણા કફહૃત્તિક્તા સુગન્ધા ગન્ધકોકિલા ।
ગન્ધકોકિલયા તુલ્યા વિજ્ઞેયા ગન્ધમાલતી ॥ ૧૦૯

અન્વય:-ગન્ધકોકિલા સ્તિગ્ધા ઉષ્ણા કફહૃત્ તિક્તા
સુગન્ધા (અસ્તિ તથૈવ); ગન્ધમાલતી ગન્ધકોકિલયા
તુલ્યા વિજ્ઞેયા ॥

ગંધકોકિલા^૧ સ્તિગ્ધ, ગરમ, કફને હર-
નાર અને સુગંધી છે; તેમજ ગંધમાલતી^૨
પણ ગંધકોકિલા જેવી જ જાણવી. ૧૦૯

૧. ગન્ધપ્રધાના કોકિલા દ્વ ક્ષાણવર્ણવસ્વાત્-જેમાં
ગંધ મુખ્ય હોય છે, અને કાળો રંગ હોવાથી જાણે
કોયલ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધકોકિલા

૨. ગન્ધેન માલતી દ્વ-ગંધને લીધે જાણે માલતી
અથવા ગર્દ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધમાલતી.

લામબજકનાં નામે

લામબજકં સુનાલં સ્યાદમૃણાલં લયં લઘુ ।

દ્વૃષ્ટકાપથકં સેવ્યં નલદં ચાવદાહકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

અન્વય:-લામબજકં સુનાલં અમૃણાલં લયં લઘુ દ્વૃષ્ટ-
કાપથકં સેવ્યં નલદં ચ અવદાહકં સ્યાત્ ॥

લામબજક,^૧ સુનાલ,^૨ અમૃણાલ,^૩ લય,^૪
લઘુ,^૫ દ્વૃષ્ટકાપથક,^૬ સેવ્ય,^૭ નલદ^૮ અને અવ-
દાહક^૯ એટલાં લામબજકનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. લાતિ-આદદાતિ દોષાન્-હિતિ લાઃ-અન્, ક્ષિપ્
વા, લાઃ મન્થાસ્પઃ સારો યસ્ય તત્-કપ્-દોષોને ગ્રહણ
કરનાર અથવા કાખમાં રાખનારો મન્થનરૂપી સાર
જેનો હોય છે, તે લામબજક-વીરણમૂળ, જેને
ખસ કહે છે-એટલે સુગંધીવાળા જેવું જ એક
ગતનું ધાસ હોય છે.

૨. સુષુ નાલં યસ્ય તત્-જેનું નાળું સુંદર હોય
છે, તેથી સુનાલ-લામબજક.

૩. મૃણાલમ્ દ્વ-સાદરચેડર નન્-જાણે કમળનો
દાંડોલો હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃણાલ-લામબજક.

૪. લીયતે-શ્લિષ્યતિ મૂર્મિ, લીદ્-શ્લેષણે-અન્-જે
જમીન પર ખૂબ જામેલું-વળગેલું હોય છે, તેથી
લય-લામબજક.

૫. લઘ્વતે દોષત્રયં, લઙ્ઘ્યતે વા સર્વેર્મમિસ્યત્વાત્,
લધિ ગતૌ ‘લઙ્ઘિયંઘોર્નલોપથ’-હ્યુ: (ઊળા.૧-૨૯)
જે ત્રણે દોષોને મટાડે છે અથવા જમીન પર
પ્રથારતું હોવાથી જ્યાં જોડે ઓળંગે છે, તેથી
લઘુ-લામબજક.

૧. કુદતિ હતિ કુદત્-કુદ કૌટિલ્યે, કાત્રન્તઃ, કુદત્-વક્રોમવત્ નદતિ, પચાથ્-જે વાંકી થઈને નાથે છે, તેથી કુદત્-કેવડીમોથ.

૨. દાસા(શા)ન્-કૈવર્તાન્ પિપર્તિ-પાલયતિ-પૂરયતિ વા, તેપામાહારત્વાત્, પૂ પાલનપૂરણયાં, મૂલવિમુજાદિત્વાત્ કઃ-જે મચ્છીમારોનો આહાર હોવાથી તેમનું પાલનપોષણ કરે છે, તેથી દાસ(શ)પુર-કેવડીમોથ.

૩. વને-જલે મવે-નદ્યાદિત્વાત્ ઢક્-પાણીમાં જે થાય છે, તેથી વાનેય-કેવડીમોથ.

૪. પરિતઃ પેલવં કોમલં-પરિપેલવમ્-પ્રાદિસમાસઃ-જે ચોપાસ કામળ હોય છે, તેથી પરિપેલવ-કેવડીમોથ.

૫. ક્ષવંતે જલસ્યોપરિ-જુહ્ ગતૌ, અન્-જે પાણી ઉપર તરે છે-પથરાય છે, તેથી પ્થવ-કેવડીમોથ.

૬. ગાં-જલં પિપર્તિ-પાલયતિ-પૂ પાલને, પૂર્વવત્ કઃ-યદ્વા ગૌઃ જલં પુરમસ્ય નિવાસત્વાત્-જે પાણીને સાચવે છે અથવા પાણી જેનું રહેકાણ હોવાથી જેને શકેર જેવું છે, તેથી ગોપુર-કેવડીમોથ.

૭. ગાં-જલં નદયતિ-નદે શબ્દે-કર્મણ્ય-પાણીને જે ગળવે છે-અવાળ કરાવે છે, તેથી ગોર્નદ-કેવડી-મોથ.

૮. કૈવર્તાનાં જાતિઃ કૈવર્તી, સુસ્તયતિ સંચાતયતિ-જુલ્-કૈવર્ત્યા સુસ્તકમ્-મચ્છીમારોની આખી જાતને પોતે તેમનો આહાર હોવાથી એકઠી કરાવનાર અથવા મચ્છીમારોની જે મોથ ગણાય છે, તેથી કૈવર્તી-મુસ્તક-કેવડીમોથ.

૯. સુસ્તા ઇવ્વ ઇતિ સુસ્તાવત્-પેલવં-કોમલં પુટં યસ્ય તત્-જેવું પડ મોથના જેવું કામળ હોય છે, તેથી સુસ્તાવત્પેલવપુટ-કેવડીમોથ.

૧૦. શુકસ્ય આહવા યસ્ય તત્ શુકાહવં યદ્વા શુક ઇવ્વ આમાતિ યદ્વા શુકમિવ આમાતિ-આપૂર્વકાદ્ મા દીપ્તૌ-‘અન્યેષ્વપિ’ ઇતિ ઢઃ-જે પોપટના નામે કહેવાય છે, તેથી શુકાહવ; અથવા જે પોપટ જેવી જણાય છે, તેથી શુકાભ; અથવા જે વીર્ય જેવી જણાય છે, તેથી શુકાભ-કેવડીમોથ. (અહીં મદનપાલ નિધંદુમાં શુકાહવ મળે છે, અને ભાવપ્રકાશ નિધંદુમાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં ‘શુકાભ’ તથા ‘શુકાભ’ એવા બે પાડો મળે છે.)

૧૧. વિશેષેણ ગુચ્ચતે સ્મ-વ્યવ્યતે સ્મ કૈવર્તઃ-તુદ વ્યપને, કર્મણિ ક્ષઃ-જેને (મચ્છીમારો) ધણી જ વ્યથા કરે છે, ઉખાડી કાઢે છે; કેમકે તેઓનો તે આહાર હોય છે, તેથી વિતુન્નક-કેવડીમોથ.

કેવડીમોથના ગુણો

વિતુન્નકં હિમં તિન્તં કપાયં કદ્દ કાન્તિદમ્ ।

કપપિત્તાસ્રવીસર્પકુષ્ઠકળ્કવિપ્રગ્નુત્ ॥ ૧૧૫ ॥

અન્યઃ-વિતુન્નકં હિમં તિન્તં કપાયં કદ્દકાન્તિદં કપપિત્તાસ્રવીસર્પકુષ્ઠકળ્કવિપ્રગ્નુત્ (અસ્તિ) ॥

કેવડીમોથ ટાઢી, કડવી, તૂરી, તીખી અને કાંતિ આપનાર હોઈ કદ્દ, રક્તપિત્તનો રોગ, રતવા, કોઠ, ચળ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૧૫

સ્પૃષ્ઠા-કપૂરીમધુરીનાં નામે

સ્પૃષ્ઠાઽસ્પૃગ્ ગ્રાહણી દેવી મરુન્માલા લતા લઘુઃ ।

સમુદ્રાન્તા વધૂઃ કોટિવર્ષા લક્ષ્મીપિકેત્યપિ ॥ ૧૧૬ ॥

અન્યઃ-સ્પૃષ્ઠા અસ્પૃ ગ્રાહણી દેવી મરુન્માલા લતા લઘુઃ સમુદ્રાન્તા વધૂઃ કોટિવર્ષા લક્ષ્મીપિકા ઇત્યપિ (સા કચ્ચતે) ॥

સ્પૃષ્ઠા,^૧ અસ્પૃ,^૨ ગ્રાહણી,^૩ દેવી,^૪ મરુન્માલા,^૫ લતા,^૬ લઘુ,^૭ સમુદ્રાન્તા,^૮ વધૂ,^૯ કોટિવર્ષા^{૧૦} અને લંકોપિકા^{૧૧} એટલાં કપૂરી-મધુરીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૧૬

૧. સ્પૃશ્યતે સર્વેઃ કુષ્ઠાદિત્વગ્રોગિમિઃ સર્વદોષહરત્વાત્, સ્પૃશ સર્વે-વાહુલકાત્, કક્ પ્રત્યયઃ, પૃષોદરાદિત્વાત્ સભોષે પૃષ્ઠા ઇત્યપિ-જે સર્વ દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી કોઠ વગેરે સર્વ રોગવાળાઓ, જેનો સ્પર્શ અથવા ઉપયોગ કરે છે, તેથી સ્પૃષ્ઠા અથવા પૃષ્ઠા પણ કહેવાય છે; આ સ્પૃષ્ઠા ‘કપૂરીમધુરી’ નામનું એક જાતનું શાક છે.

૨. અસ્યન્તે-ક્ષિપ્યન્તે નિશ્ચિલા દોષા અનયા-અસુ ક્ષેપણે-વાહુલકાદ્ રજ્ પ્રત્યયઃ-ઁણાઁ-જે બધા દોષોને દૂર કરે છે, તેથી અસ્પૃ-સ્પૃષ્ઠા-કપૂરીમધુરી.

૩. ગ્રાહણ ઇયં સર્વદોષહરત્વાત્ હરમયે અણ-અણ-ન્તાત્વાત્ કીપ્-જે સઘળા દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી બ્રહ્મ અથવા બ્રહ્માના સંબંધવાળી છે, તેથી ગ્રાહણી-કપૂરીમધુરી.

૪. દીવ્યતિ-ક્રીઢતિ માધુર્યાદિગુણેઃ, દિવુ ક્રીઢાદૌ-અન્-ગૌરાદિત્વાદ્ કીપ્-જે મધુરતા આદિ ગુણો સાથે રમનારી-તે તે ગુણોથી યુક્ત છે. માટે દેવી-કપૂરી-મધુરી.

૫. મરુદ્ધિઃ-દેવૈરપિ-મન્યતે-ધાયતે સર્વદોષહરત્વાત્, મલ ધારણે-વચ્, ઘપ્-જે સર્વ દોષોને દૂર કરતી હોવાથી દેવો પણ જેને ધારણ કરે છે, તેથી મરુન્માલા-કપૂરીમધુરી.

નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ-સુગંધાનાં નામો
નલિકા વિદ્રુમલતા કપોતચરણા નદી ।

ધમન્યજનકેશી ચ નિર્મધ્યા સુષિરા નલી ॥૧૨૦

અન્વય:-નલિકા વિદ્રુમલતા કપોતચરણા નદી ધમની
અજનકેશી નિર્મધ્યા સુષિરા ચ નલી (હતિ નામાનિ) ॥

નલિકા,^૧ વિદ્રુમલતા,^૨ કપોતચરણા,^૩
નદી,^૪ ધમની,^૫ અંજનકેશી,^૬ નિર્મધ્યા,^૭
સુષિરા^૮ અને નલી^૯ એટલાં નલિકાનાં
સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૦

૧. નલતિ-નાનધયુક્તા મવતિ ણલ ગન્ધે-અર્ચ, ગૌરાદિ:-
સ્વાયે કન્ કિડળ' હતિ દ્રુસ્વધ્વ-જે પુષ્કળ ગંધયુક્ત હોય
છે, તેથી નલિકા.

૨. વિદ્રુમલ્લ લતા ફલ-ગણે પરવાળાંની વેલ
હોય તેવી જણાય છે, તેથી વિદ્રુમલતા-નલિકા

૩. કપોતસ્ય ચરણ ફલ, રક્તવર્ણત્વાત-ગણે
કપૂતરના પગ હોય તેવી લાલ રંગની હોય છે,
તેથી કપોતચરણા-નલિકા.

૪. નલતિ-સ્પન્દતે, નલ સ્પન્દને-અર્ચ, ગૌરાદિ:-જે
ફરક્યા કરે છે. નાચ્યા કરતી હોય તેવી લાગે છે,
તેથી નદી-નલિકા.

૫. ધમ્યન્તે-કધ્યન્તે અનયા સ્વકીયગુણા ઉપયોગ-
દ્વારા-ધમિ: સૌત્ર:-'અતિસદૃશ' હત્યનિ: પ્રત્યય ડગાદિ:-
'કદિકારાત્' હતિ કીધ્-જે ઉપયોગ દ્વારા પોતાના
ગુણો જણાવે છે, તેથી ધમની-નલિકા.

૬. અજનમિવ કેશા યસ્યા: સા-જેની ફંછાડ
આંજણુ જેવી કાળી હોય છે, તેથી અંજનકેશી-
નલિકા.

૭. નિર્ગત મધ્યમસ્યા, મધ્યાનિર્ગતા વા શુષિરત્વાત-
અંદરના ભાગમાં વચ્ચે પોલી હોય છે, તેથી મધ્ય
ભાગ વિનાની અથવા વચ્ચે પોલી તે નિર્મધ્યા-નલિકા.

૮. સુષિરમસ્તિ અસ્યા: અર્શમાધચ્, સુષિરસ્તિ અસ્યા
વા 'અપસુષિ' હતિ ર: દાપ્-જેમાં પોલાણ હોય છે, તેથી
સુષિરા-નલિકા.

૯. પડેલા નામ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ છે.
નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ સુગંધાના ગુણો

નલિકા શીતલા લઘ્વી ચક્ષુષ્યા કાકપિત્તહત્ ।
કૃષ્ણાસ્મવાતતૃણાસ્ત્રકુષ્ઠકાન્દ્રજ્વરાપહા ॥૧૨૧॥

અન્વય:-નલિકા શીતલા લઘ્વી ચક્ષુષ્યા કાકપિત્ત-
હત્ કૃષ્ણાસ્મવાતતૃણાસ્ત્રકુષ્ઠકાન્દ્રજ્વરાપહા (અસ્તિ) ॥

નલિકા ટાઢી, હલકી, નેત્રને હિતકારી
અને કંક, પિત્ત, મૂત્રકૃષ્ણ, પથરી, વાયુ,

તરશ, લોહીનો અગાડ, કોઠ, ચળ તથા
તાવને મટાડનાર છે. ૧૨૧

પ્રપૌડરીક અથવા પુંડેરીનાં નામો તથા ગુણો
પ્રપૌડરીક પૌંડર્ય ચક્ષુષ્ય પૌંડરીયકમ્ ।

પૌંડર્ય મધુરં તિક્તં કષાયં શુકલં હિમમ્ ।
ચક્ષુષ્યં મધુરં પાકે વર્ણ્ય પિત્તકાકપ્રણુત્ ॥૧૨૨॥

અન્વય:-પ્રપૌડરીક પૌંડર્ય ચક્ષુષ્ય પૌંડરીયકમ્
(હતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ-) પૌંડર્ય મધુરં તિર્ક કષાયં
શુકલં હિમં ચક્ષુષ્યં પાકે મધુરં વર્ણ્ય પિત્તકાકપ્રણુત્ ॥

પ્રપૌડરીક,^૧ પૌંડર્ય,^૨ ચક્ષુષ્ય^૩ અને
પૌંડરીયક^૪ એટલાં પ્રપૌડરીકનાં સંસ્કૃત
નામો છે. પ્રપૌડરીક મધુર, કડવું, તૂરું, વીર્યને
વધારનાર, ટાઢું, નેત્રને હિતકારી, પાકમાં
મધુર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત તથા
કંકને મટાડનાર છે. ૧૨૨

૧. પુષ્કરીકેણ સદ્દશ પૌંડરીકમ્-'શેષે' હત્યણ, યદ્વા
સ્વાયે અણ, પ્રકૃષ્ટ પૌંડરીક-જે લગભગ ઘોળા કમળ
જેવું હોય છે, તેથી પ્રપૌડરીક-પુંડેરી.

૨. પુષ્કર્યતિ-સ્વપ્કર્યતિ-પિત્તં કાકં ચ મધુરતિક્ત-
કષાયત્વાત્, પુદિ સ્વપ્કર્ય-અર્ચ, પુષ્કર્ય અર્ચ-પ્રધાન પુષ્ક-
ર્યમ્, શકન્વાદિ:, પુષ્કર્યમેવ પૌંડર્યમ્ ભાવ્યેડળ-જે
મધુર, કડવું તથા તૂરું હોવાથી પિત્ત અને કંકને
તોડનારમાં મુખ્ય છે, તેથી પૌંડર્ય-પુંડેરી.

૩. ચક્ષુષે હિતં-'શરીરાવયવાદ્ યત્' જે આંખને
હિતકારી છે, તેથી ચક્ષુષ્ય-પુંડેરી.

૪. પુષ્કં-તિલકમ્ ઋચ્છતિ-'સુખ્યજાતૌ' હતિ ણિનિ:,
શકન્, પુષ્કરી ફલ આચરતિ પુષ્કરીયતિ-ક્યચ્, પુષ્કરીયતિ
હતિ પુષ્કરીયકમ્, તત: સ્વાયે અણ-જાણે તિલકવાળું
હોય તેવું જે લાગે છે, તેથી પૌંડરીયક-પુંડેરી.

હતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં કપૂંડરાદિવર્ગ
પ્રકરણ સમાપ્ત

૩ : ગુરૂચ્યાદિવર્ગ

ગળોની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો
અથ લક્ષ્કેશ્વરો માની રાવળો રાક્ષસાધિપ: ।
રામપત્ની વલાત્સીતાં જહાર મદનાતુર: ॥ ૧ ॥
તતસ્તં વલવાન્ રામો રિપું જાયાપહારિણમ્ ।
વૃત્તો વાનરસૈન્યેન જધાન રણમૂર્દનિ ॥ ૨ ॥
હતે તસ્મિન્ સુરાસતૌ રાવળે ધલગચિતે ।
દેવરાજ: સહસ્રાક્ષ: પરિતુષ્ટોડતિ રાવળે ॥ ૩ ॥
તત્ર ચે વાનરા: કેચિદ્રાક્ષસૈર્નિહતા રજે ।
તાનિન્દ્રો જીવયામાસ સંસિચ્યામૃતવૃષ્ટિમિ: ॥ ૪ ॥

તતો યેષુ પ્રવેશેષુ કવિગાત્રાત્પરિચ્છુતા ।
 પાપુરવિન્દયઃ પેતુસ્તેભ્યો જાતા ગુહ્યિકા ॥ ૫ ॥
 ગુહ્યી મધુપર્ણી સ્વાદમૃતાન્મૃતવહ્ની ।
 છિન્ના છિન્નરૂપા છિન્નોદ્રવા ક્ત્વાદવીતિ ચ જ્ઞેતા
 શ્રીમતી તન્નિકા સોમા સોમવહ્ની ચ કુપ્પહી ।
 અન્નમન્નમિકા ચીરા વિશલ્યા ચ રસાપની જ્ઞા
 અન્નરૂપા વયાલ્યા ચ મળહી દેવનિર્મિતા ।
 ગુહ્યી કનુકા વિપત્તા સ્વાગુપાકા રસાપની ઇદ્યા
 સંપ્રાદિષી કપાપોળા છબ્વી વસ્ત્રાસિદીપની ।
 લોચનપામરુદ્વારમેલકાસ્ત્રીયા પાપ્પુતામ્ ॥ ૬ ॥
 કામભાકુલકાતાઅન્નરુમિધીનુ હરેત્ ।
 પ્રમેલ્લ્યાસકપસારી કૃષ્ણકરોભયાતનુત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ-અન્ન કહેવત મતી અમ્ભાનિ રવય
 મનસ્વા (છત્) અમ્ભાની સીતાં અન્ન અન્ન । તત્
 અન્નમ્ રમ અન્નરૂપેન્ન જ્ઞેતા (છત્) બાબામરિયે
 સં પિતુ અમ્ભેનિ અન્નમ્ । અન્નમિતિ તસ્મિન્ પ્રાપ્તો
 રવયે જ્ઞા (છતિ) અમ્ભા દેવરાજ રવયે અતિ પરિ
 શુદ્ધ । તત્ રવે ય કેવિત અન્ન રવયે મિત્તા તત્
 જ્ઞેતા અમ્ભામિતિ સંસ્કૃત શ્રીવશમાસ । તત્ અમ્ભામ
 યેષુ પ્રવેશેષુ પરિચ્છુતા પાપુરવિન્દય યેષુ અન્ન-ગુહ્યિકા
 જાતા । ગુહ્યી મધુપર્ણી અમ્ભા અમ્ભામરી છિન્ના છિન્ન-
 રૂપા છિન્નોદ્રવા વસ્ત્રાપની રૂપિ ચ સ્મર । શ્રીમતી તન્નિકા
 સોમા સોમવર્ણ ચ કુપ્પહી અન્નમન્નમિકા ચીરા મિકન્ના
 ચ ક્ષાપની અન્નરૂપા વયલ્યા મળહી ચ દેવનિર્મિતા
 (ઈતિ વસ્તાનિ, ગુણ-અન્ન) ગુહ્યી કનુકા વિપત્તા સ્વા
 ગુપ્તા રસાપની અમ્ભાની કપાકા ઉપ્પા કપી અન્ના
 અસિદીપની (છતી) લોચનપામરુદ્વારમેલકાસ્ત્રીયા ચ
 પાપ્પુતાં અમ્ભાકુલકાતાઅન્નરુમિધીનુ હરેત્ (તત્ ચ)
 પ્રમેલ્લ્યાસકપસારી કૃષ્ણકરોભયાતનુત્ (અર્થ) ॥

હ કાને અમ્ભામની શબ્દ અને શક્તિ
 નો અમ્ભાપતિ શબ્દ કામાતુર ચર્ચ શમઅન્ન
 છતી સી સીતાને બળાતારે કરી ગયો હતો
 ત્યારે બળાતાર શમઅન્નછે વાનરોના સૈન્ય
 ની સાથે રહી શ્રીનુ કરણ કરનારા જો યત્રુને
 મુકના મોખરે માર્યો હતો. બળાતારે જર્ણ
 પામેલો જો દેવશત્રુ શબ્દ મશયો, તે પછી
 હવર નેત્રોવાળો દેવતાઓનો શબ્દ ઇદ્ર શમ
 અન્ન ઉપર અન્નવત પ્રસન્ન થયો હતો જો
 મુકમા શબ્દો વડે જો કોઈ વાનરો મશયા
 હતા, તેઓને ઇદ્ર અમ્ભવની પ્રતિષ્ઠા સિધ્ધી
 ને ઇવતા કર્યા હતા જો વળતે (અમ્ભવથી

બીજાએ) વાનરોના આગ્રેમાંથી જે જે
 સ્થળો પર અમ્ભવના છાટા પડ્યા હતા,
 તેમાંથી ગળો ઉત્પન્ન થઈ છે તેનાં નામો
 ગુહ્યી,^૧ મધુપર્ણી,^૨ અમ્ભા,^૩ અમ્ભ
 વહરી,^૪ છિન્ના,^૫ છિન્નરૂપા,^૬ છિન્નોદ્રવા,^૭
 વસ્ત્રાપની,^૮ છવતી,^૯ તન્નિકા,^{૧૦} સોમા,^{૧૧}
 સોમવહરી,^{૧૨} કુપ્પહી,^{૧૩} અન્નમન્નમિકા,^{૧૪}
 ચીરા,^{૧૫} વિશલ્યા,^{૧૬} રસાપની,^{૧૭} વય
 લ્યા,^{૧૮} અન્ન રસા,^{૧૯} મળહી^{૨૦} અને દેવ
 નિર્મિતા^{૨૧} એટલાં ગળોનાં સમુદ નામો છે
 ગળો^{૨૨} તીષ્ઠી, કહવી, પાકમાં મધુર, રસાવન્ન,
 અન્નને શિક્તાર, તુરી, અરમ, હલકી, બલ
 આપનાર, અમ્ભિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને જ્યે
 હોષ, અન્નમ, વરદા, કાક, પ્રમેલ, ઉત્પન્ન,
 પાદુરોત્ત, કમળો, કોક, વાત્રુ, દોહીને મશા
 વાવ, કુમિ, કિલટી, આસ, અરશ, મુચ્છ
 વયા કુલકાના રોગને મટાડનાર છે. ૧-૧૦

૧ ગુહ્યિકામિતિ લેગેન્ના-ગુહ્ય અન્ન ને
 અમ્ભા કિલ્લવ હીન્-જો શેત્રોમાં રક્ષા કરે છે તેની
 ગુહ્યો-અર્થ ॥

૨ મધુનિર્મિતામિતિ અન્ન-અન્ન-અન્ન-ઈતિ
 નેનાં પાદ્ય મધ નેનાં મધુર હોષ છે તેની
 અર્થ-અર્થ ॥

૩ ન વિષ્ટો વૃત્-અર્થ અન્ન. અન્ન-અન્ન-
 ને અમ્ભા સ્વરૂપ હોવાથી કરી મરતી નથી, તેની
 અમ્ભા-અર્થ ॥

૪ અમ્ભવના વહરી-વાત્રાવિવારિ-ને અમ્ભ
 સ્વરૂપ વેશી છે, તેથી અમ્ભવવહરી-અર્થ ॥

૫ છિન્નેન્ન અમ્ભાનિ વિવિધ-ઈતિ-અર્થ ॥

૬ કુલકા વેવક શાન્નકારો યાતને બંધે
 અવતા તેમ જ અમ્ભા અવતા તાવ અન્ન-અન્ન
 તેમ જ કામવસના વધારવાને અન્નમાં તન્ન-અન્ન
 વગેરે અરમ પદાર્થો મેળવીને અન્નવા મશામ્ભુ
 છે કમળા તથા અપિવન્ન નરમાં જલ તેને ઉત્પન્ન
 અર્થ છે અન્નમાં પાદ્યનિ મધ સાથે પાત્રને મુક્યાં
 પર ચોપાદ્ય છે અને તેમાં વાત્રીને મશા
 ચોપાદ્યથી યરતીની કુલર્તુ માધુ મરી અવ છે
 અન્ન-અન્ન પેશાનના દર મારે અને નરસની આ
 મારે પાપ જ અન્નસીર અમ્ભા ॥ અપિવામાં મે
 ઉત્પન્નને પાપ છે, ને તેથી પેશાન વધારે અવ છે ॥

કર્મણિ ક્તઃ, ટાપ્-ગુણને ઇચ્છતા લોકો જેને છેદે-કાપે છે, તેથી છિન્ના-ગણો.

૬. છિન્નાડિપિ રોહિતિ પુનર અમૃતસ્વસ્વત્વાત્, રુદ્ધ વોજજન્મનિ પ્રાદુર્ભવે ચ-‘દ્યુપથે’તિ કઃ, ટાપ્-જેને કાપી હોય તોપણ અમૃતમય હોવાથી ફરી ઝગ્યા જ કરે છે, તેથી છિન્નરુહા-ગણો.

૭. છિન્નાપુદ્રવતિ યા-ઉત્પૂર્વેક-મૂ સત્તાયામ, અવ ટાપ્-જેને કાપી હોય તોપણ ફરી ઝગે છે, તેથી છિન્નોદ્ભવા-ગણો.

૮. વત્સૈરથતે-અદ મક્ષણે-ત્વુદ્-ટિલાદ્ ડીપ્-જેને નાનાં વાછરડાં તથા નાનાં બાળકો પણુ (સત્વ-રૂપે) ખાય છે, તેથી વત્સાદની-ગણો.

૯. જીવતિ સર્વકાલમ્ અમૃતસ્વત્વાત્-જીવ પ્રાણવારણે-શન્તતાદ્ ‘અગિતથે’તિ ડીપ્-જે અમૃતરૂપ હોવાથી સર્વ કાળ જીવતી જ રહે છે, તેથી જીવંતી-ગણો.

૧૦. તન્નયતિ-કુટુમ્બધારણે કરોતિ સર્વેષાં રોગ-નિવારણે-તન્નિ કુટુમ્બધારણે-પ્તુલ્-સર્વ લોકોના રોગો દૂર કરી દરેકનાં કુટુંબોતું જે ધારણુપોપણુ કરે છે, તેથી તન્નિકા-ગણો.

૧૧. સોમગુણઃ અસ્તિ અસ્યાં વિશેષાત્-અર્શભાથ્-લાપ્-જેમાં ચંદ્રનો અમૃતમય ગુણુ વધારે છે, તેથી સોમા-ગણો.

૧૨. સોમસ્ય વહ્ની-તૃહ્વાહાદિશામકત્વાત્-જે તૃપા, દાહ વગેરેને શાંત કરે છે, તેથી ચંદ્રની વેલી ગણાય છે, તેથી સોમવહ્ની-ગણો.

૧૩. કુણ્ડલં-વૃક્ષોપરિ વેષ્ટનમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ, યદ્વા કુહિ દાહે, રક્ષણે ચ-કુણ્ઘ્યતે-રક્ષ્યતે ઇતિ કુણ્ડલં, તદ્ અસ્તિ-અસ્યાઃ-અર્શભાથ્ ગૌરાદિઃ-જે ઝાડ ઉપર વીંટળાઈ રહે છે, અથવા જેના સંબંધથી લોકોનું રક્ષણ થયા કરે છે, તેથી કુંડલી-ગણો.

૧૪. ચ્ક્રે-મળ્ડલાકારકુદ્ધરોગે દ્વુરોગે વા પ્રતિકાર-રૂપં લક્ષણં-ચિહ્નં યસ્યાઃ સા, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ‘પ્રત્યય-સ્થાત્’ જ્ઞીત્વમ્-ગોળાકાર કેદના રોગ ઉપર તથા દાદર ઉપર તેને મટાડવાના સાધનરૂપે જેમાં ચિહ્ન હોય છે, તેને મટાડવા જેમાં નિશાની હોય છે, તેથી ચ્ક્રલક્ષણિકા-ગણો.

૧૫. દધાતિ-ધારયતિ કઠુતિકાદિગુણાન્, કુવાન્ ધારણાદૌ, ‘સુસૂધાન્’ (અળા. ૨-૨૪) ઇતિ કન્, ‘કુમાસ્યાન્’ જ્ઞીત્વમ્-ટાપ્-જે તીખાશ, કડવાશ વગેરે ગુણોને ધારણુ કરે છે, તેથી ધીરા-ગણો.

૧૬. વિગતં મવતિ શલ્યં-ત્રણમ્ અસ્યાઃ પર્ણવિલેપાત્ ઇતિ વિશલ્યા-જેનાં પાંદડાંને મધ સાથે વાટી લગાડ-

વાથી ગૂમડાં મટે છે, તેથી વિશલ્યા-ગણો.

૧૭. રસાનામ્ અયનમ્-આશ્રયસ્થાનમ્ ઇવ ઇતિ રસાયની-ગૌરાદિઃ-અધા રસોતું જાણે આશ્રયસ્થાન હોય-અધા રસો જેમાં રહે છે, તેથી રસાયની-ગણો.

૧૮. ચન્દ્ર ઇવ હાસઃ-પ્રમા અસ્યાઃ સત્ત્વે, ટાપ્, યદ્વા ચન્દ્ર હસતિ ઇવ તત્સદશગુણયુક્તત્વાત્-હસે હસને-‘કર્મણ્યણ’-અળ્ળાન્તત્વાથ્ હૌપ્-જેના સત્ત્વમાં ચંદ્ર જેવી ક્રાંતિ હોય છે અથવા જેમાં ચંદ્ર જેવા ગુણો હોય છે, તેથી ચંદ્રને જાણે હસતી હોય તેવી છે, તેથી ચંદ્રહાસા કે ચંદ્રહાસી-ગણો.

૧૯. વયઃ યૌવનં તિપ્રતિ અનયા-રસાયનરૂપત્વાત્, સ્થા-ધવર્થે કવિધાનમ્-જે રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી યુવાવસ્થા ટકી રહે છે, તેથી વયઃસ્થા-ગણો.

૨૦. મળ્ડલમ્ અસ્તિ અસ્યા વૃક્ષોપરિ-ઝાડ ઉપર ગોળાકારે જેનું ફેલાવું હોય છે, તેથી મંડલી-ગણો.

૨૧. દેવેન-હન્દ્રેણ રામસૈનિકવાતરજીવનાયમમૃત-વૃદ્ધૌ કૃતાયાં મૃપતિતૈરમૃતવિન્દુભિર્નિર્મિતા-ઈંદ્રદેવે શ્રીરામના વાનર સૈનિકોને સજીવન કરવા અમૃતની વૃષ્ટિ કરી, ત્યારે જમીન પર પડેલાં તેનાં ટીપાંઓમાથી જે નિર્માણુ કરાઈ છે. તેથી દેવનિર્મિતા-ગણો.

નાગરવેલનાં નામે તથા ગુણો

તામ્બૂલવહ્ની તામ્બૂલી નાગિની નાગવહ્ની ।
તામ્બૂલં વિશદં રચ્યં તીક્ષ્ણોષ્ણં તુવરં સરમ્ ॥૧૧.
વચ્યં તિક્તં કટુ ક્ષારં રક્તપિત્તકરં લઘુ ।
વલ્યં શ્લેષ્માસ્યદૌર્ગન્ધ્યમલવાતશ્રમાપહમ્ ॥૧૨॥

અન્યઃ-તામ્બૂલવહ્ની તામ્બૂલી નાગિની નાગવહ્ની (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ્) તામ્બૂલં વિશદં રચ્યં તીક્ષ્ણોષ્ણં, તુવરં સરમ્ વચ્યં તિક્તં કટુ ક્ષારં રક્તપિત્તકરં લઘુ વલ્યં (સત્) શ્લેષ્માસ્યદૌર્ગન્ધ્યમલવાતશ્રમાપહમ્ (અસ્તિ)

તાંબૂલવહ્ની,^૧ તાંબૂલી,^૨ નાગિની^૩ અને નાગવહ્ની^૪ એટલાં નાગરવેલનાં સંસ્કૃત નામે છે. નાગરવેલનું પાન સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, તૂરું, ઝાડાને લાવનાર, વશ કરનાર, તીખું, કડવું, ખારું, રુધિરને તથા પિત્તને કરનાર અથવા રક્તપિત્તનો રોગ, કરનાર, હલકું તથા બળ આપનાર હોઈ કફ, મોઢાનું ડુંગધપણું, મળ, વાયુ, તથા શ્રમ મટાડનાર છે. ૧૧, ૧૨

૧ તામ્યતિ-ભાવયતિ જલં વિના ડખ્ખત્વાત્-તપુ ગ્લાનીં ક્ષિપ્, ‘અનુનાસિકે’તિ ધીર્ધવઃ યોલતિ-મજ્જતિ જલે-ડખ્ખત્વાદેવ, બુલ મજ્જને, ‘દ્યુપથે’તિ કઃ, ગૌરા-

४. मघावसन्तस्य दूता इव तदग्रसरत्वात्-पसंत-
 ऋतमां औनी गणेषां मघो दे मघोऽन्तर्गामी

તેથી તેની સ્વચ્છ પ્રાણી હતી એમ તેવી છે, તેથી મધુહતી-શાક્ય.

૫. યજ્ઞે રોહિતિ-ઇદમ્ નીલમન્મયિ પ્રાપ્તુમાર્ષિ વા-‘જ્ઞા
યજ્ઞે’તિ ક-હજ્ઞ સ્વેત તો જિએ જ્યજવા શોભનવારણરૂપ
હજ્ઞ મારે ને જિએ છે, તેથી હમેશરહા-શક્ય.

१ स्वयं कृतं ज्ञाना सा—नेन विदुः क्षण
क्षणेति, तेषां हृद्यता—विशेष.

૭ કુબેરસ્ય યસિ હવ અગ્નિ મરવા પા-^ન કમવોડ
વર્ધમાન' સ્વપ્ન, કોરારિત્વાદ ડેન્-^સ નેની આપ્ય કુબેર
ની આપ્ય નેની ક્ષેપ ૭, તેથી કુબેરારથી-કાંચ.

૯૬ વાગાર કુ .૧૬૧૧ વાગાર વાસ્તવની-વાગ-
ને કાળા રંગનું જાણે પાત્ર કેવળ તેવી જાણે છે, તેવી
કાલ/ કે કાલ પચાસી-કાલજ.

૧૦ સ્ત્રીનાં વાજના-મમરાઓને જે વદાલી દોય
હે તપી અધિવપ્તમા-કાંકિય.

૧૧. તમ્ભાવિ પુણ્યાવિ નસ્યા. જા-તેર્ણી ૧૪ સાલ
 ડોલ છે, તેથી તામ્ભાવિ-જા-તેર્ણી.

૧ પાટણ-વાણી મંદિર, બાળી વ્યુત્પત્તિ
ઉપર બીજા નંબર પ્રમાણે સમજાવી.

૨ કિલ વર્ષે અમિત વસ્યા - 'અર્ધશતાબ્દ' - જેનો
૨મ ભાગો હોય છે, તેથી જિતા-જિતો કાંઈક.

૨ મુખ્યતિ અધિવાસીઓના સુખ ભોગે -
 'અમુકાધિવાસી' ક (અથા ૩,૪૧) કિલો,
 તથા અન્ય કાનને અરુચિ. આમ જાણિ થયોને હર
 કરે છે તેથી અન્ય-ધિવાસી કાન્ય.

४ भोक्तृत्व रोषम्, कृते चान्यथाभक्ति
अप्यप्युक्तं त्वान्नं कन्दो योमेन हृदयानी हरेण
पुत्रे ३, तेषां भोक्तृत्वमिष्टं भाव्य.

५. इति दीपप्रवर्धन-इत्येवमपि चतुर्विधं कथं च-
 ७. त्रिंशत् तैलतो नमो भवे ॥ तेषां पदा-पि
 ८. ॥

૧. 'પાદસિ' ના નામની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પહેલા
નંબરના જ નામ પ્રમાણે છે

૭. વાઘાનિય વાઘાના પાઠશાળાને લાકડા ગેળી
કાઠુ જોડા છે, તેથી કાઠપાટલા-પાણી કાઠન

જાને મહાશયના મુલ્યે

पाठ्यः सुखं विद्यायाः बोधनाय ।
 नदविद्यासरोपाधमर्द्धविद्यायाः । ॥ २२ ॥
 अथवा—पाठ्यः सुखं विद्याः अनुत्थायैष्यतायाम् ।
 नदविद्यासरोपाधमर्द्धविद्यायाः (अति) ॥

(नते) कंकण लुडी, कटवी, अरम लवा तवे
 दोपने कपनार दोर्ध मरुधि, ग्यास, सोन,

દોહીનો જગાડ, કીલટી હેડલી તથા તરણને
મટાકનાર છે ૨૧

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 पूर्णं कर्माय मयूरं हिमं ह्ययं कथ्यते नृप ।
 पितामहाय नमः ॥ २ ॥
 मयूरं कर्माय मयूरं हिमं ह्ययं कथ्यते नृप ।
 मयूरं कर्माय मयूरं हिमं ह्ययं कथ्यते नृप ॥

કાઠજનું ફૂલ વાટે, મનુષ્ય, ઠાકુ, કુલવને
અમે જોવું જાને કઈ તથા ટોહીના ભગવાને
મટાકનાર છે. કાઠજનું ફળ કઠને કિલ્લો
છે જાને પિત્ત, લઘુજનું કસ, હેમ્લી, ટોહીના
ભગવાદ તથા પિત્તને મટાકનાર છે ૨૨

અરણીના નામે
અગ્નિમન્થો જ્યાં સ્થાપ્યો પૂર્ણ ગણિતરિખા ।
જ્યાં જાણતી ઉર્ધ્વરી નાર્વયી વૈજયંતિકા રરક
અન્વય - સ અગ્નિમન્થ જવ ધીરવી ગણિતરિખ
જ્યાં જાણતી ઉર્ધ્વરી મન્થવી વૈજયંતિકા રરક ।
અગ્નિમન્થ,^૧ જન્મ,^૨ શીખર્યો,^૩ ગણિ
તરિકા,^૪ જ્યાં,^૫ જન્મ લી,^૬ ઉર્ધ્વરી,^૭ નાર્વયી
જને વૈજયંતિકા^૮ જેટલા અરણીના સંખ્યા
નામે છે ૨૩

૧ જલિ મધ્યાધિ-મન્ન મિલોવને, 'જલિ-મન્ન-
જલિને ને મન્ને છે-મધ્યાધિ પેતામાંથી ને જલિ
કાઢે છે, તેથી જલિમન્ન-જલિમન્ન.

૨ ગવર્નિંગ બોર્ડના પાંચ સભ્યોમાંથી બે સભ્યોને એલ. વામુ કાં. તથા પ્રાદેશીય પ્રકારે છે, તેથી જન-આરથિ.

३ श्री परमेश्वर यस्याः कृपा-पादपङ्क्तिः इति
नेत्या पादपङ्क्तिः शोभा तस्याः सर्वत्र पश्यते, तस्यै
श्रीगङ्गा-अरवि.

४ पञ्चम इति गानि - एवम लंघने 'हृ' इत्य-
 येन - बहि-एवना करोति लघ्वेनमुत्तरात्, अ-
 यम् अन्तरात्, इत्यु-स्वाये व क्त्वा यवन्ति ह-
 निष्य - अ- इति अरिष्य-मुक्, बहिष्य वत्
 अरिष्य-बहिष्य-ये येतानी चैवम तस्य
 तस्य करोते एते शेषादि तस्य अन्तरात् करोते
 अरिष्य-अरिष्य

૧. બીજા નામ પ્રમાણે
૧. જયસિંહ શર્મા શર્મા પાણી વાસી દીવોજીવા-
નગરમાં રહેતા હતા. તેમની પત્નીના નામ શર્મા
શર્મા પાણીવાસી રહેતા હતા. તેમની પત્નીના નામ શર્મા

૭. તર્કમ્ ઋચ્છતિ-પ્રાપ્નોતિ જનાનાં ગુણાધિક્યાન્, ઋગ્તાં, 'કર્મણ્ય' અગ્ન્યન્તાવાદ્ ડોષ-ગુણોની અધિકતાને લીધે લોકોના તર્કને એટલે ઉત્તમ તરીકેના પ્રતિ-પાદનને જે પામે છે, તેથી તર્કારી-અરણિ.

૮. નયાં મવા 'નયાદિમ્યો ઢક્' નદી પર જે થાય છે, તેથી નાદેયો-અરણિ.

૯. વિજયન્તસ્ય-દ્વન્દ્વસ્ય દ્વયં પ્રિયા યજ્ઞોપયોગિત્વાત્. દ્વદમર્થેણ, ડોષ સ્વાર્થે ચ કન્, યદ્વા વૈજયન્તી-પતા-કેવ ઓપધીનામ્, શ્રેષ્ઠત્વાત્-‘હવે પ્રતિષ્ઠતો’-‘ઈતિ કન્-યજ્ઞોમાં પ્રથમ અગ્નિ કાઢવા જેનો ખાસ ખપ પડે છે, તેથી ઈન્દ્રને જે પ્રિય છે અથવા ઔપધિઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી જાણે પોતે સર્વોચ્ચતા દર્શાવતી પતાકા હોય તેવી છે, તેથી વૈજયન્તિકા-અરણિ.

અરણીના ગુણો

અગ્નિમન્યઃ શ્વયયુત્તુદ્ધીર્યોષાઃ કફવાતહત્ ।

પાપ્કુત્ કદુકસ્તિક્તસ્તુવરો મધુરોઽગ્નિદઃ ॥૨૪

અન્ય-અગ્નિમન્યઃ વીર્યોષઃ કદુક. તિષ્ઠઃ તુવરઃ મધુરઃ અગ્નિદઃ શ્વયયુત્તુ કફવાતહત્ પાપ્કુત્ (અસ્તિ) ॥

અરણી ગરમ વીર્યવાળી, તીખી, કડવી, તૂરી, મધુર અને અગ્નિ કરનાર હોઈ સોજ, કંક, વાયુ અને પાંડુને મટાડનાર છે. ૨૪

અરણુ અથવા મોટા અરડૂસાનાં નામે તથા ગુણે

સ્યોનાકઃ શોષણશ્ચ સ્થાત્રટકટ્વક્કુટુકાઃ ।

મપ્હકર્પણપત્રોર્ણશુકનાસકુટનટાઃ ॥ ૨૫ ॥

દીર્ઘવૃન્તોડરલુશ્વાપિ પૃથુશિમ્બઃ કટમ્મરઃ ।

સ્યોનાકો દીપનઃ પાકે કદુકસ્તુવરો હિમઃ ॥

ગ્રાહી તિક્તોડનિલશ્લેષપિત્તકાસપ્રણાશનઃ ।

કુપ્કુત્સ્ય ફલં ચાલં રુક્ષં વાતકફાપહમ્ ॥ ૨૭ ॥

હૃદયં કપાયં મધુરં રોચનં લઘુ દીપનમ્ ।

ગુલ્માર્શઃકૃમિહત્ત્રૌઢં ગુરુવાતપ્રકોપનમ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય-સ્યોનાકઃ શોષણઃ નટ-કટ્વક્ક-કુટુકાઃ મપ્હકર્પણ-પત્રોર્ણ-શુકનાસ-કુટનટાઃ દીર્ઘવૃન્તઃ અરણુઃ અપિ ચ પૃથુશિમ્બઃ ચ કટમ્મરઃ સ્થાત્ર (ઈતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ) સ્યોનાકઃ દીપનઃ પાકે કદુકઃ તુવરઃ હિમઃ ગ્રાહી તિક્તઃ (સન્) અનિલશ્લેષપિત્તકાસપ્રણાશનઃ (અસ્તિ) । કુપ્કુત્સ્ય ફલં ચાલં-રુક્ષં વાતકફાપહં હૃદયં કપાયં મધુરં રોચનં લઘુ દીપનં, ત્રૌઢં-ગુલ્માર્શઃકૃમિહત્ ગુરુ વાતપ્રકો-પનમ્ (અસ્તિ)

સ્યોનાક,^૧ શોષણ,^૨ નટ,^૩ કટ્વંગ,^૪ કુટુક,^૫ મંદૂકપર્ણ,^૬ પત્રોર્ણ,^૭ શુકનાસ,^૮ કુટ-

નટ,^૯ દીર્ઘવૃન્ત,^{૧૦} અરણુ,^{૧૧} પૃથુશિમ્બ,^{૧૨} અને કટભર^{૧૩} એટલાં અરણુનાં સંસ્કૃત નામે છે. અરણુ અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, પાકમાં તીખો, તૂરી, ટાઢો, આડને રોકનાર અને કડવો હોઈ વાયુ, કંક, પિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે. અરણુનું નાનું કૃણ રૂક્ષ, હૃદયને ગમે એવું, તૂરું, મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને વાયુ તથા કંકને હરનાર છે. અરણુનું મોટું કૃણ ગોળો, અરશ તથા કૃમિને હરનાર, ભારે અને વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૨૫-૨૮

૧. સીવ્યતિ સર્વપદાર્થાન્, વિદુ. તન્નુસંતાને, વાહુલકાન્, ‘ચ્છવ.શ્લકુ.’ ઇતિ વસ્ય ક્ઃ, અન્ત-રક્તવાદ્ યન્ તતો ગુણઃ-‘સ્યોનઃ કિરણસૂર્યયોઃ’, તેન અકતિ-કુટિલં ગચ્છતિ, અન્યતે-ગમ્યતે વા, અક કુટિ-લાયાં ગતો-અન્, ધન્ વા, સર્વર્ણદીર્ઘશ્ચ-દરેક પદાર્થોમાં જે પરાવાઈ રહે છે એવા સૂર્ય વડે અથવા તેનાં કિરણો વડે જે વક્ર ગતિ કરે છે, તેથી સ્યોનાક-અરણુ.

૨. શોષયતિ વાયુશ્લેષપિત્તાન્, શુષેર્ષ્યન્તાન્નન્ધા-દિલ્યુઃ-વાયુ, કંક તથા પિત્તનો જે નાશ કરે છે, તેથી શોષણ-અરણુ.

૩. નટતિ-નૃત્યં કરોતિ ગુણાધિક્યાત્, ગટ નૃત્તો-પચાધ્-ધણા ગુણોને લીધે જાણે નાચે છે, તેથી નટ-અરણુ.

૪. કદ્મનિ અગ્નિનિ યસ્ય સઃ-જેનાં અંગો તીખાં હોય છે, તથા કટ્વંગ-અરણુ.

૫. કુપ્કુટ ઇતિ કાયતિ-કે શબ્દે-‘આતોડનુપસર્ગેકઃ’-કુટુ એવો જે અવાજ કરે છે, તેથી કુટુક-અરણુ.

૬. મપ્હક હવ પર્ણ-યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં દેડકાં જેવાં હોય છે, તેથી મંદૂકપર્ણ-અરણુ.

૭. પત્રે કર્ણા યસ્ય સઃ-જેના પાનમાં જિન હોય છે, તેથી પત્રોર્ણ-અરણુ.

૮. શુકસ્ય નાસા હવ પુષ્પ યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ પોપટની ચાંચ જેવું હોય છે, તેથી શુકનાસ-અરણુ.

૯. કુટતિ ઇતિ કુટત-કુટ કૌટિલ્યે-શત્રન્તઃ, કુટન્-વન્દ્રીમવન્ નટતિ-નટ સ્પન્દને-પચાધ્-જે વાંકો થઈ ને નાચે છે, તેથી કુટનટ-અરણુ.

૧૦. દીર્ઘ વૃન્ત યસ્ય સઃ-જેનું દીંડું લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘવૃન્ત-અરણુ.

૧૧. હ્યર્તિ-ગચ્છતિ ગુણવિશેષાન્, ઋ ગતો ‘અર્તે-રઠઃ’ (‘ગણા ૪-૭૯’) હ્યરઃ-‘કપિલિકાદિઃ’

(શ્લ. ૪, ૨-૧૫) इति च मन्त्रे विद्वान् ગુણેને ખાસ્ય કરે છે, તેથી અરજી.

૧૨. વૃષી શિષ્ય સ્વસ સન્નેત્રી યીઝ પદોગ્ધા હોય છે, તેથી પૃથુસિન્ધ-અરજી.

૧૩. કર્ત્વિ-ગુનાતિશયં વિમતિ-દુષ્ટત્વ મારજયોપ જનો-‘સદ્ગતિ મૃત’ इति વાચ-ને ચક્રિયાતા ગુણેને ખાસ્ય કરે છે, તેથી કટનર-અરજી.

જૂહવત્પંચમૂલના લક્ષણ

શ્રીપદ્મઃ સર્વતોમદ્રા પાટલા ગમિચારિકા ।
સ્પોતાશ્ચ પશ્ચિમધર્મિ. પદ્મમૂલં મહામતમ્ ૩૧૧ ॥
મન્વ-શ્રીપદ્મ સર્વતોમદ્રા પાટલા ગમિચારિકા
ચ સ્પોતાશ્ચ-સૈ વચ્ચિ: મહત્ પદ્મમૂલં મતમ્ ॥
બીલી, સીવલ, કાકશ, અરણી અને અરજી
એ પાત્ર એના કરવાથી ‘જૂહવત્પંચમૂલ’
કહેવાય છે. ૨૬

જૂહવત્પંચમૂલના ગુણે

પદ્મમૂલં મહત્તિર્નર્ત કમયં કમવાવગુણ ।
મયુરં જ્વાલતાસમમુખ્યં કમ્યમિદીપનમ્ ૩૧૦ ॥
મન્વ-મહત્ પદ્મમૂલં વિષ્ણુ કમયં મયુરમ્ રત્નમ્
મતિર્નર્તનમ્ ॥ (સ્ત્ર) કમવાવગુણ કમ્યમિદીપનમ્ (અર્ચિ) ॥
એ જૂહવત્પંચમૂલ કહ્યું, વર્ણ, મયુર તથા
અરમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કહ્યું,
વાયુ, શ્વાસ તથા ઉષરસને મટાકનાર છે. ૩૦

સમિરવાના નામે તથા ગુણે

શાલિપર્ણી સિદ્ધા સૌમ્યા ત્રિપર્ણી પીત્તરી ગુહા ।
વિદારિગન્ધા દીર્ઘાક્ષી દીર્ઘપત્રાશુભલ્પી ૩૧૨ ॥
શાલિપર્ણી શુભરૂપદિવ્યજ્વાલાસાતિસાપ્તિમ્ ।
શોનશેષત્રયહરી શૃંગમ્પુન્ડ્રા રચાવતી ।
તિન્ત્રા વિપહી સ્નાતુ સ્તલકાસદ્ગમિપ્રણુલ ૩૧૩ ॥
મન્વ-શાલિપર્ણી સિદ્ધા સૌમ્યા ત્રિપર્ણી પીત્તરી
ગુહા વિદારિગન્ધા દીર્ઘાક્ષી દીર્ઘપત્રા શૃંગમ્પુન્ડ્રા મણિ (હિ
વમાણિ, ગુણ-) શાલિપર્ણી શુભ રૂપની રચાવતી
સિદ્ધા સ્નાતુ (સત્રી) કર્મિગ્નપ્રણાતિસાપ્તિમ્ સોપ
શોનશેષત્રયી વિપહી કમ્પન્નકમિલતુલ્ય તથા ॥

શાલિપર્ણી, ૧ સિદ્ધા, ૨ સૌમ્યા, ૩ ત્રિપર્ણી, ૪
પીત્તરી, ૫ ગુહા, ૬ વિદારિગન્ધા, ૭ દીર્ઘાક્ષી,
૮ દીર્ઘપત્રા અને અંશુમતી ૧૦ એટલા સમી
સ્વાના અંશુવ નામે છે. સમેરવે બારે,
પુલિકારક, રસાશનરૂપ, કહવે અને મયુર હોઈ
કેલટી, તાવ, શ્વાસ, વાહાતુ કરક, શીષ,

તથે દોષ, એર, સ્તવ, ઉષરસ તથા કૃમિને
મટાકનાર છે. ૩૧, ૩૦

૧. કાલેરિય વર્ણનિ વક્ષા સા-પાત્રનર્ત. હિ
કોપુ-નેના પાંદ્રા અગ્નિર નેના હોય છે, તેથી
શાલિપર્ણી-સમેરવે.

૨. સિદ્ધિ સીરે ચિત્ ‘અગ્નિરહિસિલ’ (અન્-
૧, ૫૨) હિ સાપુ-ને સરીરમાં ધમિ કાળ છે
છે, અથવા પોતે મન્વજૂન હોઈ ખૂન કો છે, તેથી
સિદ્ધા-સમેરવે.

૩. પોમ-લેલત મન્વા-વન્દુગુપ્તિમન્વા, ક્ષેત્ર-
કપ્ત, વ્દા સોપ: હિ સોમ, પન્વર્તિનામિત્ત્વ વન્દુ
સન્-ને અન્વા ગુણેથી ગુહા હોઈ અન્વ દેવવાચ્ય
છે અથવા અન્વ નેવે છે, તેથી સૌમ્યા-સમેરવે.

૪. ત્રીવિ વર્ણનિ વક્ષા. છ-નેને એક સાથે
અન્વ પાત્ર હોય છે, તેથી ત્રિપર્ણી-સમેરવે.

૫. વાસ્ત-વર્ણે મહોગી-અન્વ જ્વા-‘કાલે
સમવાર્ત વ’ હિ કમિપુ, કમિત્ત્વ ‘કલે ર વ’ હિ
દીક્ષી-ને અગ્નિપાત્ર વડે ખૂન વધે છે, તેથી
પીત્તરી-સમેરવે.

૬. ગુહિ-સન્નોતિ શોપત્રમ, ગુહા એત્તે-‘સ-
વર્ણે’ હિ ક, સન્-ને અન્વ દોષને દાખી ર છે, તેથી
ગુહા-સમેરવે.

૭. વિદાર્કા કમ્વ વિદારિગન્ધ, ‘અગ્નિરહિ
હન્વ-સ મતિ કમ્વા-‘અગ્નિરહિ’ સન્-નેની ૨૫
વિદારીકક નેવી હોય છે, તેથી વિદારિગન્ધ-
સમેરવે.

૮. દીર્ઘ પત્ર ક્ષ્મા સા-નેનું કં વલ્લ
હોય છે, તેથી દીર્ઘાક્ષી-સમેરવે.

૯. દીર્ઘ વર્ણ ક્ષ્મા સા-નેનું પાત્ર વલ્લ
હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રા-સમેરવે.

૧૦. શૃંગમ્પુન્ડ્રા સન્નિ ક્ષ્મા-શૃંગમ્પુન્ડ્રા-નેનાં
ગુણિયા પર્ણા લાંગા હોય છે, તેથી અંશુમતી-
સમેરવે.

નાનો સમેરવે અથવા મધી સમેરવાનાં
નામે તથા ગુણે

પ્રહિપર્ણી વૃષ્ણપર્ણી ત્રિપર્ણી ત્રિપર્ણી
મયુરજિવા સિદ્ધપુષ્પી કમ્વારી પાત્રનિર્મુદા મારા
પ્રહિપર્ણી ત્રિરોમતી જ્યોત્ષ્ણા મયુર સ્વપ્ત
હસ્તિ વાહન્યરજ્યાસરજ્યાતીપારવદ્ધમી ૩૧૪ ॥
મન્વ-પ્રહિપર્ણી વૃષ્ણપર્ણી ત્રિપર્ણી કમ્વારી
મણિ શૃંગમ્પુન્ડ્રા સિદ્ધપુષ્પી કમ્વારી વાત્તિ. ગુહા (હિ
વામાણિ, ગુણ-) પ્રહિપર્ણી ત્રિરોમતી રજ્યા રજ્યા

મધુરા સરા (સતી) દાહજ્વરશ્વાસરફાતીસારવૃદ્ધમ્નીઃ હન્તિ ॥
 પૃષ્ઠિપર્ણી,^૧ પૃથક્પર્ણી,^૨ ચિત્રપર્ણી,^૩
 અહિપર્ણી,^૪ કોષ્ટવિત્રા,^૫ સિંહપુચ્છી,^૬
 કલશી,^૭ ધાવનિ^૮ અને ગુહા^૯ એટલાં નાના
 સમેરવાનાં સંસ્કૃત નામે છે. નાનો સમેરવો
 ત્રણે દોષને હરનાર, વીર્યને વધારનાર, ગરમ,
 મધુર તથા ઝાડો લાવનાર હોઈ દાહ, તાપ, શ્વાસ,
 લોહીનો ઝાડો, તરશ તથા ઊલટી મટાડનાર છે.

૧. પૃષ્ઠિઃ (શ્નિઃ) - અત્યંત પર્ણ યસ્યાઃ સા- 'પાકક-
 ને' તિ હીપ્-જેનાં પાન નાનાં હોય છે, તેથી પૃષ્ઠિ (શ્નિ)-
 પર્ણી-નાનો સમેરવો.

૨. પૃથક્-અસંકેત પર્ણ યસ્યાઃ સા-જેનું પાન
 નહિ વળગેલું-છૂટું હોય છે, તેથી પૃથક્પર્ણી-નાનો
 સમેરવો.

૩. ચિત્રં પર્ણ યસ્યાઃ સા-જેનું પાન રંગભેરંગી
 હોય છે, તેથી ચિત્રપર્ણી-નાનો સમેરવો.

૪. અહિઃ દ્વવ પર્ણ યસ્યાઃ સા, યદ્વા અહિપ્રેરામ્ય
 પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-જેનું પાન સાપ જેવું હોય છે,
 અથવા મૂળથી માંડી જેને પાન હોય છે, તેથી
 અહિપર્ણી અથવા અંધિપર્ણિકા-એવું પણ નામ
 અમરકાંપમાં છે-નાનો સમેરવો.

૫. કોષ્ટમ્નિઃ-ગર્દમ્નૈઃ વિત્રા-વિચારિતા દ્વવ, દતેવ
 વા-ગધેડાંએએ બાણે વિચારી હોય અથવા આપી હોય,
 તેવી પ્રસિદ્ધ છે, તેથી કોષ્ટવિત્રા-નાનો સમેરવો.

૬. સિંહસ્ય પુચ્છં યસ્યા સા-સિંહપુચ્છાકારપુખ્-
 વત્વાત્, 'ઉપમાનાત પક્ષાચ પુખ્પાચ' इति હીપ્-જેનાં
 ફૂલ સિંહનાં પૂછડાં જેવાં થાય છે, તેથી સિંહપુચ્છી-
 નાનો સમેરવો.

૭. કલમ્-અર્જીર્ણ ઇયતિ-તન્કરોતિ ડગ્ગલાત્-
 શો તન્કરણે-ઇન્ (ડગ્ગાદિઃ ૪-૧૧૮) વાહુલકાદા-
 કારલોપઃ-કૃદિકારાદનિન' इति હીપ્-જે ગરમ હોવાથી
 અજીર્ણને આણું કરે છે, તેથી કલશી-નાનો સમેરવો.

૮. ધાવતિ-ગચ્છતિ શુદ્ધયતિ વા ત્રિદોષહનના-
 થમ્-ધાતુ ગતિશુદ્ધયોઃ, વાહુલકાદનિઃ-જે શરીરના
 ત્રણે દોષ દૂર કરવા ગતિ કરે છે અને તે દારા
 શરીરને શુદ્ધ કરે છે, તેથી ધાવનિ-નાનો સમેરવો.

૯. ગુહા નામ મોટા સમેરવાના છઠ્ઠા નામ
 પ્રમાણે છે.

ઊભી ભોરી-ગણીનાં નામે

વાર્તાકી ક્ષુદ્રમંડાકી મહતી વૃહતી કુલી ।
 હિંદુલી રાષ્ટ્રિકા સિંહી મહોષ્ટ્રી કુખ્યપિળી ॥૩૫
 ભા. ૧૮

અન્યઃ-વાર્તાકી ક્ષુદ્રમંડાકી મહતી વૃહતી કુલી
 હિંદુલી રાષ્ટ્રિકા સિંહી મહોષ્ટ્રી કુખ્યપિળી (इति नामानि) ॥

વાર્તાકી,^૧ ક્ષુદ્રમંડાકી,^૨ મહતી,^૩ વૃહતી,^૪
 કુલી,^૫ હિંદુલી,^૬ રાષ્ટ્રિકા,^૭ સિંહી,^૮ મહોષ્ટ્રી^૯
 અને કુખ્યપિળી^{૧૦} એટલાં ઊભી ભોરી-
 ગણીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૩૫

૧. વાર્તામ્-આરોગ્યમ્ આકયતિ-પ્રાપયતિ-પાચન્યા-
 દિયુનાધિકયાત્-અક કુટિલાયાં ગતૌ-કર્મણ્યન્, અખ્ણ-
 ન્તત્વાદ્ હીપ્, યદ્વા વાર્તા-ફલ્ગુ-તુચ્છમ્. અકમ્-રોગાદિ-
 દુઃખં જાયત યસ્યાઃ સંસેવનાત્-જાતિત્વાદ્ હીપ્-જે
 પાચન આદિ ગુણોની અધિકતાથી આરોગ્યને પમાડે
 છે અથવા જેના સેવનથી રોગાદિનાં દુઃખ તુચ્છ
 જણાય છે, તેથી વાર્તાકી-ઊભી ભોરી-ગણી.

૨. મદયતે-ત્રિયતે ગુણસમૂહેન, યદ્વા મળ્યતે-કલ્પ્યતે
 પાચન્યાદિગુણયુક્તા મિપચ્ચિરિતિ મળ્ડાકી, ક્ષુણ્ણતિ-હિન-
 સ્તિ કંકાદીન્ इति-કુદ્વા ચાસૌ મળ્ડાકી, મટ મૃતૌ,
 મળ શબ્દે ચ-'વિનાકાદયથ' (ડગ્ગા ૪-૧૫) इति
 સાધુઃ-જાતિત્વાદ્ હીપ્-જે ગુણસમૂહથી ભરેલી છે
 અથવા વૈદો જેને પાચનની આદિ ગુણોવાળી
 કરે છે, માટે ભંડાકી; તેમ જ કદ વગેરેનો જે નાશ
 કરે છે, તેથી ક્ષુદ્રમંડાકી-ઊભી ભોરી-ગણી.

૩. મહતે-પૂજ્યતે ગુણૈઃ-મહ પૂજાયામ્ 'વર્તમાને પુષ્પમ-
 દભ્મગદિ' ત્યાદિ-ડગ્ગાદિસૂત્રેણ નિપાત્યતે, ડગિત્વાચ્ હીપ્-
 જે ગુણોથી પૂજાય છે, માટે મહતી-ઊભી ભોરી-ગણી.

૪. વૃહતિ-વધતે ગુણૈઃ-વૃહ વૃદ્ધૌ, 'પૃથન્મહદ્' -
 इत्याદિભગાદિઃ શત્રન્તો નિપાતઃ, શત્રન્તત્વાદુગિતથેતિ
 હીપ્-જે ગુણોને લીધે વધે છે-ધણી અડિયાતી છે,
 તેથી વૃહતી-ઊભી ભોરી-ગણી.

૫. કોલતિ રામ્યન્ સ્ત્યાયતિ, -શબ્દં કરોતિ સર્વો-
 ત્કષ્ટતાર્હ્પ, સમ્યક્ હન્તિ વા રોગાન્, કુલ સંસ્થાને-દ્વગુપથે-
 તિ કઃ-ગૌરાદિઃ-જે પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ છે; એમ જણાવે
 છે અથવા રોગોનો બરાબર નાશ કરે છે, તેથી કુલી-
 ઊભી ભોરી-ગણી.

૬. હિંદુઃ દ્વવ વર્ણ લાતિ-લા આદાને-'આતોડનુપસર્ગે
 કઃ-ગૌરાદિઃ-જે હિંગ જેવો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી
 હિંદુલી-ઊભી ભોરી-ગણી.

૭. રાજતે-લીપ્યતે ગુણવિશેષૈઃ, રાજૃ દીપૌ, ડગ્ગાદિઃ
 દૂન્ પ્રત્યયઃ, પિત્વાદ્ હીપ્, તતઃ સંજ્ઞાયાં કન્, 'દયા-
 પોરિ'તિ સ્ત્વઃ ટપ્-વિશેષ ગુણોથી જે શોભે છે, તેથી
 રાષ્ટ્રિકા-ઊભી ભોરી-ગણી.

૮. હિનસ્તિ કુષ્ઠજ્વરાદિરોગમૃગાન્-હિસિ હિસાયામ્-

પંચાપત્ન-મુવોદાદિત્યાદ વર્ગવિષયેષ, જાણિત્યાદ દીપ્તિ-
ને કોષ, તાદ વચ્ચે રાજ્યથી મુજબાંઓનો નિર્ણય
કરે છે, તેથી સિદ્ધી-પ્રશ્ની ભારીમણી.

नर्मरा बन्धमा बन्दी बाइलुन्। शिवहरी (शक्ति ममानि
इत्यमरं वाच्यते, शिवहरीनाम्ना गुण -) बन्धवारी

૭. અગ્રણ્ય સમિતિ અભ્યાસ-“મત ફલિતો,” અગ્રણ્ય સમિતિ-સેવામાં ૧૯૮૧ છે, તેથી ૧૯૮૧-૮૨ની બેરોડાની.

૮. ધાવની શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નાના સમેરવાના આઠમા નામ પ્રમાણે છે.

૯. બૃહતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીના ચોથા નામ પ્રમાણે છે.

૧૦. શ્વેતઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ પુષ્પેષુ અર્શઆથચ, ટાપ્-જેનાં ફૂલ ધોળાં હોવાથી જે ધોળી ભોરીંગણી કહેવાય છે, તે શ્વેતા-ભોરીંગણી.

૧૧. કુદ્રા-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીનાં બીજાં નામમાંથી સમજવી.

૧૨. ચન્દ્ર ઇવ હાસઃ-શ્વેતપુષ્પરૂપાં યસ્યાઃ સા-ધોળાં ફૂલરૂપે ચન્દ્ર જેવું હાસ્ય જેમાં હોય છે, તેથી ચન્દ્રહાસા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૩. લક્ષ્મીઃ અસ્તિ અસ્યાઃ શ્વેતપુષ્પરૂપા ગુણરૂપા ચ-‘લક્ષ્મ્યા અચ’ ઇતિ નઃ-જેમાં ધોળાં ફૂલની તથા ગુણોની શોભા હોય છે, તેથી લક્ષ્મણા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૪. ક્ષેત્રે દૂતો ઇવ, ઇવાયે કનૂ, ટાપ્, દૂસ્વઃ-પોતાના ખેતરમાં જાણે બોલાવતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી ક્ષેત્રદૂતિકા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૫. ગર્ભ દદાતિ ગુણવિશેષત્વાત-‘આતોડનુપસર્ગેકઃ’-એવા ખાસ વિશેષ ગુણને લીધે સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, તેથી ગર્ભદા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૬. ચન્દ્ર ઇવ માતિ શ્વેતપુષ્પયુક્તત્વાત ‘અન્યેષ્વપિ દસ્યતે’ ઇતિ ઢઃ, ટાપ્-ધોળાં ફૂલોવાળી હોવાથી જાણે ચન્દ્ર હોય તેવી પ્રકાશે છે, તેથી ચન્દ્રભા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૭. ચન્દ્રઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, અર્શઆથચ-જાતિત્વાદ્ લીધ્-યદ્વા ચન્દતિ-આહ્વાદયતિ ગુણવિશેષેઃ-‘ફાથી-તન્ત્રી’તિ રક્, લીધ્-જેનો ચન્દ્રગુણ છે, અથવા વિશેષ ગુણોથી જે આનંદ પમાડે છે, તેથી ચન્દ્રી-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૮. ચન્દ્ર ઇવ પુષ્પ યસ્યાઃ સા-‘પાકકર્ણપર્ણ’ ઇતિ કીષ્-જેનાં ફૂલ ચન્દ્ર જેવાં ધોળાં હોય છે, તેથી ચન્દ્રપુષ્પા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૯. પ્રિયં કરોતિ રોગિણાં રોગાપનયનદ્વારા, વન્ધ્યા-સ્ત્રીનાં ચ ગર્ભપ્રદાનદ્વારા, ‘ક્ષેમપ્રિયમદેડણુ ચ’ ઇત્યનેન ચાત્ર ચન્દ્ર-ગૌરાદિત્વાદ્ લીધ્-રોગીઓના રોગો દૂર કરીને તેમજ વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભપ્રદાન કરી તેમજ જે પ્રિય કરે છે, તેથી પ્રિયકરી-ધોળી ભોરીંગણી.

અને ભોરીંગણીનાં ક્રીણના ગુણો

વયોઃ ફલં કદુ રસે પાકે ચ કદુકં ભવેત્ ।

શુક્રસ્ય રેચનં મેદિ તિપ્તં પિત્તાશ્નિકૃદ્ધુ ॥ ૪૧

હન્યાત્કફમલ્કપ્ફકાસમેદઃકૃમિજ્વરાન્ ।

તદ્વત્પ્રોક્તા સિતા કુદ્રા વિશેષાત્તર્મકારિણી ॥ ૪૨

અન્વયઃ-તયોઃ ફલં રસે કદુ પાકે ચ કદુકં, શુક્રસ્ય રેચનં મેદિ તિપ્તં પિત્તાશ્નિકૃત્ લઘુ ભવેત્ ।

(તથા) કફમલ્કપ્ફકાસમેદઃકૃમિજ્વરાન્ હન્યાત્, સિતા તદ્વત્ પ્રોક્તા, કુદ્રા વિશેષાત્ તર્મકારિણી પ્રોક્તા ॥

અન્ને ભોરીંગણીનાં ડોડવાં તીખાં, પાકમાં પણ તીખાં, વીર્યનાં રેચક, ઝાડો લગાડનાર, કડવાં, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર અને હલકાં હોય છે; તેમજ કદ્દ, વાયુ, ચળ, ઉધરસ, મેઢ, કૃમિ અને તાવને મટાડનાર છે. ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી પણ બેઠી ભોરીંગણીની જ બાત હોઈ બેઠી ભોરીંગણી જેવા જ ગુણવાળી છે, પણ એ ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી વિશેષે કરી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રખાવનારી છે.

ગોખરુનાં નામો તથા ગુણો

ગોક્ષુરઃ ક્ષુરકોડપિ સ્યાત્ત્રિકળટઃ સ્વાદુકળટકઃ ।

ગોકળટકો ગોક્ષુરકો વનશૃંગાટ ઇત્યપિ ॥ ૪૩ ॥

પલ્કણા શ્વદંટ્રા ચ તથા સ્યાદિશ્ચુગન્ધિકા ।

ગોક્ષુરઃ શીતલઃ સ્વાદુર્ધલકૃદ્ વસ્તિશોચનઃ ॥ ૪૪

મધુરો દીપનો વૃષ્યઃ પુષ્ટિદશ્ચાસ્મરીહરઃ ।

પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃષ્ણદ્રોગવાતનુત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-ગોક્ષુરઃ ક્ષુરકઃ અપિ સ્યાત્, તથા ચ

ત્રિકળટઃ સ્વાદુકળટકઃ ગોકળટકઃ ગોક્ષુરકઃ વનશૃંગાટઃ

ઇત્યપિ સ્યાત્, તથા ચ પલ્કણા શ્વદંટ્રા ઇશ્ચુગન્ધિકા

ચ સ્યાત્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ-) ગોક્ષુરઃ શીતલઃ

સ્વાદુઃ ધલકૃદ્ વસ્તિશોચનઃ મધુરઃ દીપનોઃ વૃષ્યઃ પુષ્ટિદઃ ચ

અસ્મરીહરઃ પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃષ્ણદ્રોગવાતનુત્ (અસ્તિ) ।

ગોક્ષુર,^૧ ક્ષુરક,^૨ ત્રિકંટ,^૩ સ્વાદુકંટક,^૪

ગોકંટક,^૫ ગોક્ષુરક,^૬ વનશૃંગાટ,^૭ પલ્કણા,^૮

શ્વદંટ્રા^૯ અને ઇશ્ચુગન્ધિકા,^{૧૦} એટલાં ગોખ-

રુનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોખરુ ટાઢો, મધુર,

ખલ આપનાર, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર,

સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધા-

× ચરકસંહિતામાં ગોખરુને મૂત્રવિરેચનીય,

શુક્રદોષહર અને શોષહર ગણેલ છે.

શુશ્રુતસંહિતામાં તેને સ્તેષ્ઠસંશમન, પિત્ત-

શમન અને મૂત્રદોષનિવારક ગણેલ છે; અને આની

હાલ તથા પાંદડાંને કંકર, દીપન, શુભશક્તિનાશક

વંચાણુ દુતોદગાવિત્તમ્ વર્ષાવિપવન, જાતિત્વાદ્ દીપ્ત-
ને કેદ, તાવ વચેરે રોમપી મૂલકાંજોનો નાશ
કરે છે, તેથી સિદ્ધી-શ્રીની ભોરીમણી.

૯ કોવસિ-વચ્ચન્ કોવસિ કવચન્ પોગલીન્
અન્નત્વા-વચ્ચ શહે-ફુન્, વિત્તવાદ્ દીપ્ત, વર્ષા, મારી
ચાસો રવ્ધી મહોષ્ટી-કે વચેરેને તથા બીજા રોમને
ને અન્નત ત બાળી નાખે છે, તેથી મહોષ્ટી-શ્રીની
ભોરીમણી.

૧૦ કુલેવ પ્રવચ્ચે અગીર્ણ અલ્પજનમ્
રોમી-મુલ્કમામીરને 'દિતિ વિચિ, માન્નત્વાદ્ 'તમેઓ
દીપ્ત'-આસ, શુળ, ઉધરસ વચેરે રોમને બેની સામે
વારવાર મહોષ્ટીએ કુમથા કરી રહે, એટલે
તેમની સામે બરાબર ટકારે ગ્રીષ્મે છે, તેથી કુમ-
થણી-શ્રીની ભોરીમણી.

શ્રીની ભોરીમણીના ગુણો

શુદ્ધી પ્રાદિશી હયા પાચની કમ્પવત્તહત્ ।

કદુવિત્તવાસયૈસ્વમ્મારોચકનાશિની ।

તથા કુલ્પવચ્ચાસયૈસ્વમ્મારોચકનાશિની ॥૧૬

અર્થ-શુદ્ધી પ્રાદિશી હયા પાચની રવ્ધી કદુ
વિષ્ણુ (છત્રી) કમ્પવત્તહત્ આસયૈસ્વમ્મારોચકનાશિની
કુલ્પવચ્ચાસયૈસ્વમ્મારોચકનાશિની (અસ્તિ) ॥

શ્રીની ભોરીમણી આશને રોમનાર, મળને
અમે એવી, પાચન, અર્ચ, વીળી અને કદવી
હોઈ કરે, વાસુ, મોહાનું વિરસપણું, મળ,
અર્ચ, ઠોઠ, વાવ, આસ, શુળ, ઉધરસ
તથા અમિતું મહપણું મટાટે છે. ૩૬

શ્રી ભોરીમણીના નામો તથા ગુણો

કમ્પવત્તહત્ કુલ્પ સ્પર્ધા સુદ્રા વ્યાપી નિવિત્તિવચ્ચ ।
કમ્પવત્તહત્ કમ્પવત્તહત્ પાચની શુદ્ધી તથા પ્રજ્ઞા
સુદ્રાપો સુદ્રમચ્ચાપો શુદ્ધીતિ મિગચ્ચે ।

એતા સુદ્રા અન્નવાસા અન્નમા કોમવૃત્તિચ્ચ ॥૧૮
ગમ્યતા અન્નમા અન્નરી અન્નપુષ્પા પ્રિયહૃદી ।

કમ્પવત્તહત્ સરા વિત્તવા કનુકા દીપતી કમ્પા ॥૧૯
કમ્પવત્તહત્ પાચની કમ્પવત્તહત્ અન્નવાસા અન્નમા નિગચ્ચ ।

નિદિત્તિ પીનસં આસપામ્યેપીકાહવામયાન્ ॥૨૦
અર્થ-કમ્પવત્તહત્ કુલ્પ સ્પર્ધા સુદ્રા વ્યાપી નિવિ
ત્તિવચ્ચ કમ્પવત્તહત્ કમ્પવત્તહત્ પાચની શુદ્ધી, (દિતિ-
વ્યાપી), (કિચ) સુદ્રાપો સુદ્રમચ્ચાપો શુદ્ધી દિતિ
મિગચ્ચે, એતા સુદ્રા અન્નવાસા અન્નમા કોમવૃત્તિચ્ચ

અર્થ-કમ્પવત્તહત્ કમ્પવત્તહત્ અન્નપુષ્પા પ્રિયહૃદી (દિતિવિ વ્યાપી
દરવત્તે અન્નવાસા, એ સુદ્રાવા સુદ્રા-.) કમ્પવત્તહત્

સરા વિષ્ણુ કદુવચ્ચ દીપતી કનુ- સ્પા અન્ન વત્ત
(છત્રી) પીનસં આસપામ્યેપીકાહવામયાન્ નિદિત્તિ ॥

કટકારી,^૧ કુલ્પશો,^૨ કુદ્રા,^૩ બામી,^૪
નિદિત્તિ,^૫ કટકારી,^૬ કટકારી,^૭ મામી,^૮
અને પૃથ્વી,^૯ એટલા બેડી ભોરીમણી
સંસ્કૃત નામો છે. શ્રીની અને બેડી બેડી ભોરી
મણી 'પૃથ્વી' એવા નામથી જાણવાય
છે (શામલ દોષમાં કહ્યું છે કે), 'બેડી ભોરી
મણી અને શ્રીની ભોરીમણી એ બે પૃથ્વી
કહેવાય છે' શિતા,^૧ કુદ્રા,^૨ અર્ચાસા,^૩
અર્ચમણી,^૪ કોમવૃત્તિ,^૫ અર્ચા,^૬ અર્ચા,^૭
અર્ચા,^૮ અર્ચામણી અને પ્રિયહૃદી^૯ એટલા
પાણી કુલવાળી ભોરીમણીના નામો છે. શ્રી
ભોરીમણી મળને ખસેડનાર, કદવી, વીળી,
અમિતે પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂઠ, અર્ચ
અને પાચન હોઈ સુગંધમ, આસ. પાચની
પીઠ તથા કુદવચ્ચા રોમને મટાટે છે. ૩૭-૪૦

૧. કમ્પવત્તહત્ દિતિ-અવતી, 'કમ્પવત્તહત્' અન્ન-
વાસા દીપ્ત-એમાં કંઠા હોય છે, તેથી કટકારી-બેડી
ભોરીમણી.

૨. કુલેવ પ્રવચ્ચે-અન્નવાસા-અન્ન-
વાસા દીપ્ત-એમાં કંઠા હોય છે, તેથી કટકારી-બેડી
ભોરીમણી.

૩. કુદ્રા નામની બુદ્ધિવિ શ્રીની ભોરીમણી
બીજા નામમાં છે

૪. બામી-અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં
આસપામ્યેપીકાહવામયાન્ નિદિત્તિ-અન્ન-
'વાસા' દિતિ-અવતી-એમાં અર્ચ પ્રદીપ્ત કરે છે
તેથી બામી-બેડી ભોરીમણી.

૫. મિત્તર વિષ્ણુ સ્વ-અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં
અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં અન્નવાસા-અન્ન-
વાસા દીપ્ત-એમાં અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં

૬. કમ્પવત્તહત્-અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં
અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં અન્નવાસા-અન્ન-
વાસા દીપ્ત-એમાં અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં

૭. કમ્પવત્તહત્-અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં
અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં અન્નવાસા-અન્ન-
વાસા દીપ્ત-એમાં અન્નવાસા-અન્ન-વાસા દીપ્ત-એમાં

૮. ધાવની શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નાના સમેરવાના આઠમા નામ પ્રમાણે છે.

૯. બૃહતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીના ચોથા નામ પ્રમાણે છે.

૧. સ્વેતઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ પુષ્પેષુ-અર્શઆયુષ્, ટાપ્-જેનાં ફૂલ ધોળાં હોવાથી જે ધોળી ભોરીંગણી કહેવાય છે, તે સ્વેતા-ભોરીંગણી.

૨. ક્ષુદ્રા-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીનાં બીજાં નામમાંથી સમજવી.

૩. ચન્દ્ર ઇવ હાસઃ-સ્વેતપુષ્પરૂપાં યસ્યાઃ સા-ધોળાં ફૂલરૂપે ચન્દ્ર જેવું હાસ્ય જેમાં હોય છે, તેથી ચન્દ્રહાસા-ધોળી ભોરીંગણી.

૪. લક્ષ્મીઃ અસ્તિ અસ્યાઃ સ્વેતપુષ્પરૂપા ગુણરૂપા ચ-‘લક્ષ્મ્યા અન્ન’ ઇતિ નઃ-જેમાં ધોળાં ફૂલની તથા ગુણોની શોભા હોય છે, તેથી લક્ષ્મણા-ધોળી ભોરીંગણી.

૫. ક્ષેત્રે દૂતો ઇવ, ઇવાયે કન, ટાપ્, દૂત્ત્વઃ-પોતાના ખેતરમાં જાણે બોલાવતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી ક્ષેત્રદૂતિકા-ધોળી ભોરીંગણી.

૬. ગર્ભે દદાતિ ગુણવિશેષત્વાત્-‘આતોડનુવસર્ગે કઃ’-એવા ખાસ વિશેષ ગુણને લીધે સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, તેથી ગર્ભદા-ધોળી ભોરીંગણી.

૭. ચન્દ્ર ઇવ માતિ સ્વેતપુષ્પયુક્તત્વાત્ ‘અન્યેષ્વપિ દસ્યતે’ ઇતિ ઢઃ, ટાપ્-ધોળાં ફૂલોવાળી હોવાથી જાણે ચન્દ્ર હોય તેવી પ્રકાશે છે, તેથી ચન્દ્રભા-ધોળી ભોરીંગણી.

૮. ચન્દ્રઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, અર્શઆયુષ્-જાતિત્વાદ્ દીપ્-યદ્વા ચન્દતિ-આહ્વાદયતિ ગુણવિશેષૈઃ-‘સ્ફાયોતત્ત્વી’તિ રક્, કીપ્-જેનો ચન્દ્રગુણ છે, અથવા વિશેષ ગુણોથી જે આનંદ પમાડે છે, તેથી ચન્દ્રી-ધોળી ભોરીંગણી.

૯. ચન્દ્ર ઇવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા-‘પાકકર્મપર્ણ’ ઇતિ કીપ્-જેનાં ફૂલ ચન્દ્ર જેવાં ધોળાં હોય છે, તેથી ચન્દ્રપુષ્પા-ધોળી ભોરીંગણી.

૧૦. પ્રિયં કરોતિ રોગિણાં રોગાપનયનદ્વારા, વન્ધ્યા-સ્ત્રીનાં ચ ગર્ભપ્રદાનદ્વારા, ‘સેમપ્રિયમદ્રેણ ચ’ ઇત્યનેન ચાત્ર સ્વચ્-ગૌરવિત્વાદ્ કીપ્-રોગીઓના રોગો દૂર કરીને તેમજ વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભપ્રદાન કરી તેમનું જે પ્રિય કરે છે, તેથી પ્રિયકરી-ધોળી ભોરીંગણી.

ખને ભોરીંગણીનાં ફળના ગુણો

તયોઃ ફલં કટુ રસે પાકે ચ કટુકં ભવેત્ ।
શુક્રસ્ય રેચનં મેદિ તિક્તં પિત્તામિહુલ્લુ ॥ ૪૧

હન્યાત્કફમશ્લકાસમેદઃકૃમિજ્વરાન્ ।

તદ્વત્રોષ્કતા સિતા ક્ષુદ્રા વિરોધાદ્રર્મકારિણી ॥ ૪૨

અન્વયઃ-તયોઃ ફલં રસે કટુ પાકે ચ કટુકં, શુક્રસ્ય રેચનં મેદિ તિક્તં પિત્તામિહુલ્લુ ભવેત્ ।
(તત્ત્વ) કફમશ્લકાસમેદઃકૃમિજ્વરાન્ હન્યાત્, સિતા તદ્વત્ર ઓષ્કતા, ક્ષુદ્રા વિરોધાત્ ગર્મકારિણી ઓષ્કતા ॥

ખને ભોરીંગણીનાં ડાહવાં તીખાં, પાકમાં પણ તીખાં, વીર્યનાં રચક, ઝાડો લગાડનાર, કડવાં, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર અને હલકાં હોય છે; તેમજ કફ, વાયુ, ચળ, ઉધરસ, મેદ, કૃમિ અને તાવને મટાડનાર છે. ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી પણ બેઠી ભોરીંગણીની જ જાત હોઈ બેઠી ભોરીંગણી જેવા જ ગુણવાળી છે, પણ એ ધોળાં ફૂલવાળી ભોરીંગણી વિશેષે કરી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રખાવનારી છે.

ગોખરુનાં નામો તથા ગુણો

ગોક્ષુરઃ ક્ષુરકોડપિ સ્યાત્ત્રિકણ્ટઃ સ્વાદુકણ્ટકઃ ।

ગોકણ્ટકો ગોક્ષુરકો વનશૃંગાદ્ ઇત્યપિ ॥ ૪૩ ॥

પલકૃષ્ણા શ્વદંટ્રા ચ તથા સ્યાદિક્ષુગન્ધિકા ।

ગોક્ષુરઃ સ્ત્રીતલઃ સ્વાદુર્બલકૃદ્ વસ્તિશોચનઃ ॥ ૪૪

મધુરો દીપનો વૃષ્યઃ પુષ્ટિદ્વિશ્વાશ્મરીહરઃ ।

પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃષ્ણદ્રોગવાતનુત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-ગોક્ષુરઃ ક્ષુરકઃ અપિ સ્યાત્, તથા ચ

ત્રિકણ્ટઃ સ્વાદુકણ્ટકઃ ગોકણ્ટકઃ ગોક્ષુરકઃ વનશૃંગાદ્

ઇત્યપિ સ્યાત્, તથા ચ પલકૃષ્ણા શ્વદંટ્રા ક્ષુગન્ધિકા

ચ સ્યાત્ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) ગોક્ષુરઃ સ્ત્રીતલઃ

સ્વાદુઃ બલકૃદ્ વસ્તિશોચનઃ મધુરઃ દીપનો વૃષ્યઃ પુષ્ટિઃ ચ

અશ્મરીહરઃ પ્રમેહશ્વાસકાસાર્શઃકૃષ્ણદ્રોગવાતનુત્ (અસ્તિ) ।

ગોક્ષુર,^૧ ક્ષુરક,^૨ ત્રિકંટ,^૩ સ્વાદુકંટક,^૪

ગોકંટક,^૫ ગોક્ષુરક,^૬ વનશૃંગાદ્,^૭ પલકૃષ્ણા,^૮

શ્વદંટ્રા^૯ અને ક્ષુગન્ધિકા,^{૧૦} એટલાં ગોખરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોખરુ ટાઢો, મધુર,

ખલ આપનાર, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર,

સ્વાદિષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધા-

× ગરકસંહિતામાં ગોખરુને મૂત્રવિરેચનીય,

શુક્રદોષહર અને શોષહર ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને શ્લેષ્મસંશમન, પિત્ત-

શમન અને મૂત્રદોષનિવારક ગણેલ છે; અને આની ઊલ તથા પાંદડાંને કફહર, દીપન, શુભશ્લેષ્મનાશક અને કૃમિહર ગણેલ છે.

રનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથરી, પ્રમેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, અર્થ, મૂત્રમુશ્લ, હૃદયના યોગ તથા વાયુને મટાડનાર છે ૪૭-૪૮

૧ ય-પૃથ્વીયા કુર હવ તીવ્રવ્યવસ્થા, કુર ત્રિભુવો 'શુભ' સિ ક-પૃથ્વીના નલે ભાસો હોય તેવો તીવ્ર કંટાવાળો હોય છે, તેથી ગ્રેહુર-ગ્રેખર.

૨ કુર હવ-હવાને કન્-નલે અહો કે ભાસો હોય તેવો હાથે છે, તેથી કુર-ગ્રેખર.

૩ કમ્પટિ-કમ્પટિ પ્રાપ્તિમયવેલે તીવ્રવ્યવસ્થા, કમ્પટિ શ્વાસ, ગ્રવ કમ્પ કમ્પ વ-પ્રાપ્તિઓ ના અવવેભા પેશી જ્યવ એવા તીવ્ર કંટા નેને હોય છે, તેથી ત્રિહટ-ગ્રેખર.

૪ કમ્પ વ્યવ-સ્વાને કન્, સ્વાતુ કમ્પક: કમ્પ વ-નેનો કંટા ત્વાદિ હોય છે, તેથી સ્વાતુ કંટક-ગ્રેખર.

૫ ગ-પૃથ્વીયા કમ્પક હવ-પૃથ્વીના નલે કંટા હોય તેવો હાથ છે, તેથી ગ્રેહટક-ગ્રેખર.

૬ યે-પૃથ્વીયા કુર હવ-હવાને કન્-પૃથ્વીના નલે અહો કે ભાસો હોય તેવો હોય છે, તેથી ગ્રેહુર-ગ્રેખર.

૭ શ્વાસ મટિ શ્વાસ-અહો 'કર્મ્ય' કમ્પ શ્વાસ હવ-અહો નલે શીઝી હોય તેવો હાથે છે, તેથી વનકુશ-ગ્રેખર.

૮ વર્મ-મર્મ કમ્પિ વિગ્લિ-તીવ્રવ્યવસ્થા, વર્મ વિગ્લિમ્ મુચવિમુચાવિત્ત્વ ક હ્રોરવર્મ, ય્-ને પ્રાપ્તિઓના માલને વીધી નાખે છે, તેવો તીવ્ર અધીનાઓ હોય છે, તેથી પદમ્પ-ગ્રેખર.

૯ કુન હૃદય હવ-હૃદયની નલે હૃદય હોય, એવી અધીનાઓ હોય છે, તેથી શ્વપ્ત-ગ્રેખર.

૧૦ હ્રોમ્પ હવ વ્યવો મક્ષા શ્વા, કુર, કુર, પ્રમવ્યવસ્થા-ત્રિવં જ-સૈદ્ધાની નેવી અધ હોય તેવી અધનાઓ હોય છે, તેથી ક્ષુભાધિ-ગ્રેખર.

લઘુપંથમૂલનું લક્ષણ

શાક્ષિપર્ણી પૂષ્પર્ણી વાર્તાંકી કમ્પકારિકા ।
ગોમુર પશ્ચિમીઠીઃ કમ્પિ પશ્ચમૂલકમ્ ૪૭૬

અપ્પ-શાક્ષિપર્ણી પૂષ્પર્ણી વાર્તાંકી કમ્પકારિકા
જ ગોમુર-સૌ પશ્ચિમી કમ્પિ પશ્ચમૂલક (સ્પર્) ૪૭૭

અમેરવો, અખીસમેરવો, ભીની સોરી-
અહી, ભેડી સોરીઅહી અને ગ્રેખર-એ પાંચ
કોર્મ કશાય ત્યારે લઘુપંથમૂલ કહેવાય છે. ૪૬

લઘુપંથમૂલના ગુણો

પશ્ચમૂલ સમુ સ્વાતુ વર્મ વિગ્લિમ્પાપ્તમ્ ।
માતુપ્યં હૃદયકં પ્રાપ્તિ જ્વલ્માસામ્પ્રાપ્તમ્ ૪૭૮

અવ્ય-લઘુ વ્યવસ્થા સ્વાતુ મ મર્મ કમ્પ વર્મ વર્મ
વર્મ (સ્પ) વિગ્લિમ્પાપ્ત જ્વલમાસામ્પ્રાપ્તમ્ (સ્પ) ૪૭૯

લઘુપંથમૂલ મધુર, મધુ ગરમ નથી,
પુષ્ટિ આપનાર, આહને શેડનાર અને જ્વ
આપનાર હોઈ પિત્ત, વાયુ વાય, શ્વાસ તથા
પથરીને મટાડનાર છે ૪૭

હશમૂલનું લક્ષણ અને ગુણો

શ્વાસ્યા પશ્ચમૂલ્યા વશમૂલમુરહટમ્ ।
વશમૂલ ત્રિરોપ્ત આસપ્તસિપોલ ૪૮૦

વશ્વાસ્યશ્વાસપાનાહપાર્મ્પીકાત્પીરુ ૪૮૧

અવ્ય-શ્વાસ્યા પશ્ચમૂલ્યા વશમૂલમુરહટમ્
હટમ્ । વશમૂલ ત્રિરોપ્ત (સ્પ) આસપ્તસિપોલ
વશ્વાસ્યશ્વાસપાનાહપાર્મ્પીકાત્પીરુ ૪૮૨

લઘુપંથમૂલ અને (૨૬, ૩૦ શ્રેણી
કહેલ) જુલ્પવમૂલ-એ જલે મળી હશમૂલ
કહેવાય છે હશમૂલ તલે હોયને હરે છે અને
શ્વાસ, ઉધરસ, માથાનું હર, નિકા જેડું
આગસ, સોષ, વાય, આરોગ, પદમર્મ
પીકા અને અરુચિને મટાડનાર છે ૪૮

મીઠી ખરખેડીનાં નામો

લીલ્લી લીલી જીવા લીલીયા મધુભા ।
મહાશ્વાસપોષા જ શાકોષા પચસ્ત્રી ૪૮૩

અવ્ય-લીલ્લી લીલી લીલા લીલીયા મધુભા
મહાશ્વાસપોષા શાકોષા વ પચસ્ત્રી (સ્પિ ગમ્પિ) ૪૮૪

શ્વપી, ૧ શ્વપી, ૨ શ્વપી, ૩ શ્વપી, ૪
મધુભા, ૫ મહાશ્વાસપોષા, ૬ શાકોષા,
અને પચસ્ત્રી ૮ જોટલાં મીઠી ખરખેડીનાં
સરકૂત નામો છે ૪૯

૧. શ્વપિ-પ્રાપ્તમ્ શ્વપિ શ્વપિ શ્વપિ, શ્વ
પ્રાપ્તમ્-શ્વપિ ૨ શ્વપિ-શ્વપિ શ્વપિ શ્વપિ
છે, તેથી શ્વપી-મીઠી ખરખેડી.

૨. શીલો અવ્ય-લીલી ૧૦ શ્વપિ-
ને રશ્વાસપોષા હોવાથી નેના સેવનથી માલુસ વધે
છે છે, તેથી શ્વપી-મીઠી ખરખેડી.

૩. લીલ્લી શ્વપિ-શ્વપિ ૧૦ શ્વપિ-
શ્વપિ-શ્વપિ શ્વપિ શ્વપિ શ્વપિ શ્વપિ
છે, તેથી શ્વપી-મીઠી ખરખેડી.

હોવાથી પોતાને સેવનારાઓને વધુ કાળ જિવાડે છે, તેથી જીવા-મીઠી ખરખોડી.

૪. જીવનાય હિતા-‘તસ્મૈ હિતમિ’તિ છઃ, દાપ-જે જીવન માટે હિતકારી છે, તેથી જીવનીયા-ખરખોડી.

૫. મન્યતે-જાયતે મધુરા इति मधुः, स्रवति पयः इति स्रवा-प्रथमं मन ज्ञाने ‘फलिपाटि०’ इत्युः पयः, ततः स्रु गनौ-मधु-मधुस्रवासौ स्रवा च मधुस्रवा-जે મીઠી લાગે છે તેમ જ જેમાંથી દૂધ ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવા-મીઠી ખરખોડી. (અમરકોશમાં મધુ અને સ્રવા, એવાં બે નામ છૂટાં ભાજ્યાં છે.)

૬. મજ્જત્યં નામધેયં યસ્યાઃ સા-જેનું નામ પણ મંગલયુક્ત અથવા માંગલિક છે, તેથી મંગલ્ય-નામધેયા-મીઠી ખરખોડી.

૭. શાકેષુ શ્રેષ્ઠા-શાકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શાકશ્રેષ્ઠા-મીઠી ખરખોડી.

૮. પયઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-‘અસ્માયામેધા’ इति विनि-नान्तत्वाद् ‘ऋज्वभ्यो ङीप्’-જેમાં દૂધ હોય છે, તેથી પયસ્વિની-મીઠી ખરખોડી.

મીઠી ખરખોડીના ગુણે

जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा ।
रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः ॥५०॥
અન્વયઃ-(ગુણાથ-) જીવન્તી શીતલા સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધા
દોષત્રયાપહા રસાયની બલકરી ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી લઘુઃ
(અસ્તિ) ॥

મીઠી ખરખોડી ટાઢી, મધુર, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હણનાર, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, આડાને રોકનાર અને હલકી છે. ૫૦

જંગલી મગનાં નામો

मुद्रपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्ण्यल्पिका सह ।
काकमुद्रा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥५१॥
અન્વયઃ-મુદ્રગર્ણી કાકર્ણી સૂર્યર્ણી અલ્પિકા
સહા ચ સા કાકમુદ્રા તથા માર્જારગન્ધિકા પ્રોક્તા ॥
મુદ્રગર્ણી,^૧ કાકર્ણી,^૨ સૂર્યર્ણી,^૩ અલ્પિકા,^૪ સહા,^૫ કાકમુદ્રા^૬ અને માર્જારગન્ધિકા^૭
એટલાં જંગલી મગનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૧

૧. મુદ્રગસદશાનિ પર્ણાનિ સન્તિ અસ્યાઃ-‘પાક-કર્મે’તિ ઢીપ્-જેને મગના છોડના જેવાં પાન હોય છે, તેથી મુદ્રગર્ણી-જંગલી મગ.

૨. કાક इव कृष्णं पर्णं યસ્યાઃ સા-જેનાં પાન

કાગડા જેવાં કાળાં હોય છે, તેથી કાકર્ણી-જંગલી મગ.

૩. સૂર્ય इव क्षतशोथघ्नं पर्णं યસ્યાઃ સા-સૂર્યની જેમ ક્ષત તથા સોજાને મટાડનારું જેનું પાંદડું હોય છે, તેથી સૂર્યર્ણી-જંગલી મગ.

૪. અલ્પા પ્રમાણેન-સંજ્ઞાયાં કન્, દાપ્ इत्व च-કદમાં જે નાની હોય છે, તેથી અલ્પિકા-જંગલી મગ.

૫. સહતે સૂર્યસ્ય તાપં સ્વયં શીતત્વાત્-ષઠ નર્ષણે-પચાધર્મ-પોતે શીતળ ગુણવાળી હોવાથી સૂર્યના તાપને જે સહન કરે છે. તેથી સહા-જંગલી મગ.

૬. ર્ષપ્ત્ કં-જલં કાકમ, ‘ર્ષપદર્થે’ इति कोः कादेशः, काकेन-ર્ષપजलेन सुदं गच्छति, स्वयं शीतत्वात्, ‘गमेश्च’ इति डः यद्वा काका मुद्रगा-हर्षप्राप्ता यस्यां, यद्वा काकवर्णाः-इयामा मुद्रगा यस्याः सा काकमुद्रा-જે પોતે શીતળ હોવાથી થોડા પાણીથી પ્રકુલ રહે છે, અથવા (ખોરાકરૂપે મળવાથી) જેના વિષે કાગડા આનંદ પામે છે અથવા જેના મગ કાળા રંગના હોય છે, તેથી કાકમુદ્રા-જંગલી મગ.

૭. માર્જારસ્યેવ ગન્ધો યસ્યાઃ સા-જેની ગંધ ખિલાડાના જેવી હોય છે, તેથી માર્જારગન્ધિકા-જંગલી મગ.

જંગલી મગના ગુણે

मुद्रपर्णी हिमा रुक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्ला ।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यशौडतिसारजित् ॥५२॥
અન્વયઃ-(ગુણાથ-) મુદ્રર્ણી હિમા રુક્ષા તિક્તા
ચ સ્વાદુઃ શુક્લા ચક્ષુષ્યા ગ્રાહિણી દોષત્રયહરી લઘ્વી
ક્ષતશોથઘ્ની જ્વરદાહનુત્, ગ્રહણ્યશૌડતિસારજિત્ (અસ્તિ) ॥

જંગલી મગનું ઓઠ ટાઢું, રૂક્ષ, કઠવું, મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, આડાને રોકનાર, ત્રણે દોષને હરનાર, હલકું અને ક્ષત, સોજા, તાવ, દાહ, ગ્રહણરોગ, અશ્મ અને અતિસારરોગ મટાડે છે. ૫૨

જંગલી અડદનાં નામો તથા ગુણે

माषपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥५३॥
माषपर्णी हिमा तिक्ता रुक्षा शुक्लवलास्त्ररुत् ।
मधुरा ग्राहिणी शोथवातपित्तज्वरास्त्रजित् ॥५४॥
અન્વયઃ-માપર્ણી સૂર્યર્ણી કામ્બોજી હયપુષ્છિકા
પાણ્ડુલોમશર્ણી ચ કૃષ્ણવૃન્તા મહાસહા (इति नामानि, गुणाथ-) माषपर्णी हिमा तिक्ता रुक्षा

હસ્તપ્રવૃત્તિ મધુર પ્રદિલી (હાથી) સોવતપિત્તઆશ્ર-
મિત્ત (મણિ) ॥

માપપર્ણી,^૧ સુધંપર્ણી,^૨ કાંચિણ,^૩ હૃથ
પુષ્કિલા,^૪ પાદુ,^૫ હોમશપર્ણી,^૬ હૃથ્વપુવા^૭
અને મહાસહા^૮ એટલા જગતી અડદના
આડના નામો ॥ એ આડ ટાકું, કંઠપુ, શ્લેષ
વીર્ય, બળ તથા હોદીને કરનાર; મધુર અને
આડને શકનાર હોઈ સોબ, વાણુ, પિત્ત, તાવ
તથા હોદીનો અઝાઝ મટાડનાર છે પથ, પથ

૧ મતસ્ત્રવ વર્ણમિ ક્ષ્ણા સા-પાત્તવ-૦ હિતિ
કૌતુ-તેન પાદ્ય અડદના ઊંડા નેવાં હેમ છે,
તેથી માપપર્ણી-જગતી અડદનું આડ

૨ હૃથપ્રવૃત્તિ સોવતપિત્ત વર્ણ ક્ષ્ણા સા-તેનું
પાદુ પથ સુધની પેઠે સોબે તથા વાણુ મટાડે
છે તેથી સુધપર્ણી-જગતી અડદનું આડ

૩ કાંચોલે રેસે મવા-તથા મવા હસ્ત-અવ-
ત્તવાદ કૌતુ કાંચા રેશમા જે થાય છે તેથી
કાંચિણ-જગતી અડદનું આડ

૪ હસ્ત પુષ્કિલ વર્ણમિ ક્ષ્ણા સા-ગીરવિ
ત્વાદ કૌતુ ત્વાર્થે ક્ષ્ણા હસ્ત અપુષ્ક-માપના પુષ્ક
નેવાં નેવાં પાત્ત હેમ છે તેથી હૃથપુષ્કિલા-
જગતી અડદનું આડ

૫ પાત્તવ-હસ્ત કેતકીપુષ્કિલમિત્તમીતમમયક-
વર્ણમિત્તવત્ત વર્ણ-વર્ણિ થઈ પાત્તવિત્ત ક-
શોન શિક પ્રવોરવિત્તલીનલમ-નેનો ૨૨ કેવડાની
૨૦ નેનો અંબી પીચો તથા સોઈ હોવાથી કોહો
નેને એળખી શકે છે તેથી પાદુ-જગતી અડદનો ઊંડ

૬ કોમલિ વર્ણિ વર્ણ-કોમલિત્તવત્ત જ કોમ
શાલિ વર્ણિ હસ્તિ ક્ષ્ણા-નેનો પાદ્ય શક્યતાળ
હેમ છે તેથી મોમશપર્ણી-જગતી અડદનો ઊંડ

૭ કૃષ્ણ હસ્ત ક્ષ્ણા સા-તેનું કીડ કાણુ
હેમ છે તેથી હૃથ્વપુવા-જગતી અડદનો ઊંડ

૮ મધુર વાણી સહા-લીલવત-૦ મધુર
સ્થાવર-૦ શીતળ હોવાથી તાપને ખૂબ સહન
કરી શકે છે તેથી મહાસહા-જગતી અડદનો ઊંડ

છવનીયમજનના લક્ષણ તથા ગુણો
મધુરો, સપરીકો બીન્તી મુદ્રપાલિકા ।
માપપર્ણી ગળોડ્યં તુ બીન્તીયગાયા સ્સુતા ક્ષેપ્યા
બીન્તો મધુઆપિ નાજા સ પરિકીર્તિત ।
બીન્તીયગાયા પ્રોક્તા મુદ્રકૃષ્ણ રૂપો હિમા ૧૫૩૪

યુર્ભર્મિત્તવા સ્તમ્બકાનુકૂલ પિત્તવત્તવ ।
વૃષ્ણો હોમં ઝરં દાઈ રતપિત્તં વ્યપેક્ષિત્તવ
અન્ય-સપરીક. કાચીક. બીન્તી મુદ્રપાલિકા
માપપર્ણી અને તુ મત્ત બીન્તીયગાયા. સ્સુતા. ૬
નાજા સોવત અપિ ચ મધુર પરિકીર્તિત । સોમી-
યમ હસ્તવ રૂપા હિમા ગુરુ. મધુરવત્ત-૦
મિતરકાણુ (હન્) વૃષ્ણો હોમ ઝરં દાઈ રતપિત્તં
અગાદિત ॥

(હરીતકમાદિ વર્ણના ૧૧૩મા શ્લોકમાં
કહેલ) અહવર્ણ, નેટીમધ, ખરખોડી જગતી
મઝ અને જગતી અડદ એ સર્વ મધી
છવનીયગણ કહેવાય છે તે છવની અને
મધુર^૧ એ નામે પથ કહેવાય છે એ છ-
નીયગણ વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપતી
ટાકો, બાર, ગર્ભ શાખનાર, થાવણુ વધ
કેને કરનાર હોઈ પિત્ત, તરશ, શોષ, વા-
દાહ તથા શક્યપિત્ત શકને મટાડે છે પાત્ત-૦

૧ બીવતિ તેમિત્ત-લીવ પ્રવત્તવે ક્ષ્ણા
સ્વ-પીચીને જે જાડો છે તેથી છવન-છવનીયગ

૨ મધુર ગુણ કલિ મત્ત-અવ-૦ મધુર-૦
અવ મધુર છે તેથી મધુર-છવનીયગ

ધોળા તથા શતા એર ડાના નામો તથા ઝૂંકે
ગુરુ વરણ મામપ્રકીર્તિનો ગમ્યકેલક ॥

પચાકુલો વર્ણમાનો વીર્યવધો અહમ્-૦ ॥૫॥

વાતાસ્તિત્તવમાપિ લક્ષણ મિગાદો ॥

વતોડપરો ક્ષ્ણા સાવુવ્વો લક્ષણ ॥૫॥

આમપુષ્ક વાવારિત્તવતાનપત્ત ॥

પરવક્યુર્મ મધુરુર્મ ગુરુ વિનાશદેવ ॥૧૦॥

શૂભશીયકીવસ્તિશિરાપીહોરવજ્જવ ॥

મધ્યમાલકપાનાશ્વકલકુદામ્માલક ॥૧૧॥

અન્ય-શૂક વરણ ક્ષ્ણા વિત્ત ૫-૦-૦-૦-૦

પચાકુલ વગમાલો લીરવત્ત અવ વક વાણી કી

ચ તળ વ રૂપ મિગાદો । અત્ત ત્ત મધુ

અવક તથા મધુ વ વ્યવ્યુષ્ક વાણી વત્ત મત્ત

પાત્ત: સ્સુતા પરવક્યુર્મ મધુર ત્ત ગુરુ (જા)

વધવોવકીવસ્તિશિરાપીહોરવજ્જવ મધ્યમાલક-
આલકુદામ્માલક વિત્ત કહેવ ॥

શુભેર૧૬,^૨ આમ૧૬,^૩ બિન્,^૪ રેશ
કેર૧૬,^૫ પચાકુલ,^૬ વર્ણમાન^૭ રીર૧૬,^૮
અહમ્,^૯ વાવારિ,^{૧૦} તરણ^{૧૧} અને મધુ^{૧૨}

એટલાં ધોળા એરંડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ રક્તૈરંડ,^૧ રુખૂક,^૨ ઉરુખૂક,^૩ રુખૂ,^૪ વ્યાધ્રપુચ્છ,^૫ વાતારિ,^૬ ચંચુ^૭ અને ઉત્તાન-પત્રક^૮ એટલાં રાતો એરંડાનાં નામો છે. બન્ને એરંડા મધુર, ગરમ તથા ભારે હોઈ શૂળ, સોળ, કેડનાં દરદ, મૂત્રાશયની પીડા, માથાનું દરદ, પેટનું દરદ, તાવ, બ્રધ્મ* (બદ) નામનો રોગ, શ્વાસ, કફ, આક્રેત, ઉધરસ, કોઠ અને આમવાતને મટાડે છે. ૫૮-૬૧

૧. આ-સમન્તાત્ ફરયતિ-ગમયતિ કમ્પયતિ ચ વાયુમ્, આપૂર્વક-ફર ગતૌ કમ્પને ચ-ફલ્યસ્માદ્ ગિજન્તાદ્ વાહુલકાદ્ અખ્બ્ પ્રત્યયઃ ડગાદિઃ-જે વાયુને ચોપા-સથી હાંટી કાઢે, કંપાવી દે છે, તેથી એરંડ-ધોળા એરંડો.

૨. આ-સમન્તાત્ મખ્બયતિ-મૂષયતિ શરીરં વાયાદિ-રોગવિનાશનેન-આપૂર્વક મઢિ મૂષાયમ્, અચ્-વાયુ વગેરે રોગોનો નાશ કરી શરીરને ચોપાસ સુશોભિત બનાવે છે, માટે આમંડ-ધોળા એરંડો.

૩. ચિત્રયતિ-આશ્ચર્ય કરોતિ વાયાદિરોગનિવારણે, ચિત્ર અવસુતાદૌ-અચ્-વાયુ વગેરે રોગોને દૂર કરવામાં જે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે, તેથી ચિત્ર-ધોળા એરંડો.

૪. ગન્ધર્વસ્ય-મૃગમેદસ્ય હસ્ત ઇવ હસ્તાઃ-પત્રં યસ્ય સઃ-ગંધર્વ નામના એક જાતના મૃગના પગ જેવાં જેનાં પાન હોય છે, તેથી ગંધર્વહસ્તક-ધોળા એરંડો.

૫. પશ્ચ અજુલયઃ પત્રાગ્રસ્પાઃ પ્રમાણમસ્ય-તત્પુરુષ-સ્વાકુલેઃ-ફલ્યચ્-પાંદડાંના આગલા ભાગોફી પાંચ આંગળી જેનું પ્રમાણ હોય છે, તેથી પંચાંગુલ-ધોળા એરંડો.

૬. વર્ધતે-છિનત્તિ શૂલાદીનુ રોગાન્, વર્ધ છેદનપૂ-ગયોઃ, ચુરદિર્વા મ્વાદિઃ-ચાનશ્-જે શૂળ વગેરે રોગો-નો નાશ કરે છે, તેથી વર્ધમાન-ધોળા એરંડો.

૭. દીર્ઘઃ દણ્ઢઃ યસ્ય સઃ-જેનો દાંડો લાંબો હોય છે, તેથી દીર્ઘદંડ-ધોળા એરંડો.

૮. વ્યઠં-મલમ્ ગમ્બયતિ-સંસયતિ-ઈતિ વ્યઠમ્બકઃ-અવિ સંસને-પ્યન્તાદ્ ક્ષુલ્-મળને જે પાડે છે તેથી વ્યઠમ્બક-ધોળા એરંડો.

૯. વાતસ્ય અરિઃ-શત્રુઃ-વાયુનો જે શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-ધોળા એરંડો.

૧૦. તરતિ-પ્લવતે કફાદિનાશને, ‘ત્રોરસ્ય લો વા’

* આતુ લક્ષણુ રોગોના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

(ડગા ૩-૫૪) ફલ્યનન્-કફ આદિનો નાશ કરવા જે કહે છે-ખૂબ કામ કરે છે, તેથી તરણુ-ધોળા એરંડો.

૧૧. રૌતિ-શબ્દં કરોતિ શૂલાદિરોગાન્ પ્રતિ, શ-શબ્દ-ઔષાદિક બ્રહ્મ, વવયોરૈવ્યમ્-શૂળ આદિ રોગો પ્રત્યે જે આહવાન કરે છે, તેથી રુખૂક-ધોળા એરંડો.

૧. રુખ્યાસૌ પ્રખ્બઃ-રક્તૈરંડ-રાતો એરંડો.

૨. રુખૂક-ઉપર ૧૧મું નામ જુઓ.

૩. ઉઠં-મહાન્તં વાયુ વાયતિ-શોષયતિ-‘ઓવે શોષણે-’ ઉલ્લેકાદયથ્, ફલ્યૂકઃ, વવયોરૈવ્યમ્-જે મોટા વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી ઉરુખૂક-રાતો એરંડો.

૪. રૌતિ-શબ્દં કરોતિ વાતાદિરોગાન્ પ્રતિ-શ-શબ્દ-કૂઃ પ્રત્યયઃ-જે વાયુ વગેરે રોગો સામે શબ્દ કરે છે-આહવાન કરે છે, તેથી રુખૂ-રાતો એરંડો.

૫. વ્યાધ્રસ્ય પુચ્છમ્ ઇવ પુચ્છં યસ્ય સઃ-જેને વાધના પૂંછડા જેવું પૂંછડું હોય છે, તેથી વ્યાધ્રપુચ્છક-રાતો એરંડો.

૬. વાતસ્ય અરિઃ-શત્રુઃ-વાયુનો શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-રાતો એરંડો.

૭. ચચતિ-પ્રાપ્નોતિ સામર્થ્ય વાતપ્રધાનરોગનિવા-રણાર્થ-વશ્વ ગતૌ-વાહુલકાદુઃ-વાયુ જેમાં મુખ્ય હોય એવા રોગો મટાડવા જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેથી ચંચુ-રાતો એરંડો.

૮. ઉત્તાનનિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં ચતાં હોય છે, તેથી ઉત્તાનપત્રક-રાતો એરંડો.

બન્ને એરંડાનાં પાનના ગુણો

પ્રખ્બપત્રં વાતમ્ કફકૃમિવિનાશનમ્ ।

મૂત્રકૃષ્ણહરં ચાપિ પિત્તરક્તપ્રકોપનમ્ ॥ ૬૨ ॥

અન્વયઃ-પ્રખ્બપત્રં વાતમ્ કફકૃમિવિનાશનં મૂત્ર-કૃષ્ણહરમ્ અપિ ચ પિત્તરક્તપ્રકોપનમ્ (અસ્તિ) ॥

એરંડાનું પાંદડું વાયુને, કફને, કૃમિને, અને મૂત્રકૃષ્ણને મટાડનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૬૨

એરંડાના પાનના આગલા ભાગના ગુણો

વાતાર્યપ્રદલં ગુલ્મવસ્તિશૂલહરં પરમ્ ।

કફવાતકૃમીન્ હન્તિ વૃદ્ધિ સત્તવિધામપિ ॥ ૬૩ ॥

અન્વયઃ-વાતાર્યપ્રદલં ગુલ્મવસ્તિશૂલહરં પરં કફવાત-કૃમીન્ સત્તવિધાં વૃદ્ધિમ્ અપિ હન્તિ ॥

એરંડાના પાનનો આગળનો ભાગ ગોળાને, મૂત્રાશયના શૂળને તેમજ કફને, વાયુને, કૃમિને અને સાત પ્રકારની વધરાવળને મટાડે છે. ૬૩

ષોડન્તકર્મણિ-‘આતોડનુવસર્ગો’ इति कः-જે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોવાથી આંખના તેજનો નાશ કરે છે, તેથી પ્રતાપસ-ઘોળો આકડો.

રાતા આકડાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિઓ

૧. અર્કસ્ય નામાનિ સન્તિ યસ્ય-સૂર્યનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામો જે ધરાવે છે, તેથી અર્ક-નામા-રાતો આકડો.

૨. અર્કસદશાનિ તીક્ષ્ણગુણાનિ પત્રાણિ યસ્ય-જેનાં પાંદડાં સૂર્યના જેવા તીક્ષ્ણ ગુણોવાળાં હોય છે, તેથી અર્કપર્ણ-રાતો આકડો.

૩. વિકિરતિ-વિક્ષિપતિ શ્વાસકાસાશ્વઃપ્રમુતિરોગ-નિવહ, વિપૂર્વક-કૃ વિદ્યેપે-‘કૃષ્ણ’ इत्युणादिः कथम्, इत्वं परत्वं च, बाहुलकाद्भिः-શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિકીરણ-રાતો આકડો.

૪. રક્તવર્ણાનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ-જેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પ-રાતો આકડો.

૫. શુક્લવર્ણ ફળં યસ્ય સઃ-જેનું ફળ ઘોળું હોય છે, તેથી શુક્લફલ-રાતો આકડો.

૬. સ્ફોટતિ-વિકસતિ સર્વકાલં, સ્ફુટિર્ વિકસને, અન્-જે સર્વકાળ વિકસિત રહે છે, તેથી સ્ફોટ-રાતો આકડો.

બેય આકડાના ગુણો

અર્કદ્વયં સરં વાતકુષ્ઠકપ્હવિપત્રણાન્ ।
નિહન્તિ હ્રીહગુલ્માર્શઃશ્લેષ્મોદરશકૃમીન્ ॥૬૫॥

અન્વયઃ-અર્કદ્વયં સરં (સત્) વાતકુષ્ઠકપ્હવિપ-
ત્રણાન્ હ્રીહગુલ્માર્શઃશ્લેષ્મોદરશકૃમીન્ નિહન્તિ ॥

ખંને આકડા મળને ખસેડનાર હોઈ
વાયુ, કોઠ, ચળ, ઝેર, મણ, ખરલતું દરદ,
ગોળો, અરશ, કફ, પેટનું દરદ, આડાતું
દરદ અને કૃમિને મટાડનાર છે. ૬૭

ઘોળા આકડાના ફૂલના ગુણો

અલર્કકુસુમં વૃષ્યં લઘુ દીપનપાચનમ્ ।

અરોચકપ્રસેકાર્શઃકાસશ્વાસનિવારણમ્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-અલર્કકુસુમં વૃષ્યં દીપનપાચનં (સત્)
અરોચકપ્રસેકાર્શઃકાસશ્વાસનિવારણમ્ (અસ્તિ) ॥

ઘોળા આકડાનું ફૂલ વીર્યને વધારનાર,
હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન
હોઈ અરુચિ, લાળ પડવાનો રોગ, અરશ,
ઉધરસ તથા શ્વાસને અટકાવનાર છે, ૬૮

રાતા આકડાના ફૂલના ગુણો

રક્તાર્કપુષ્પં મધુરં સત્તિકં કુષ્ઠકૃમિષ્ઠં કફનાશનં ચ ।
અર્શો વિષં હન્તિ ચ રક્તપિત્તં સંગ્રાહિ ગુલ્મે
શ્વયથૌ હિતં તત્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ-રક્તાર્કપુષ્પં મધુરં સત્તિકં સંગ્રાહિ કુષ્ઠકૃમિષ્ઠં
ચ કફનાશનં ચ અર્શઃ વિષં રક્તપિત્તં હન્તિ. તત્ ગુલ્મે
શ્વયથૌ હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

રાતા આકડાનું ફૂલ મધુર, કડવું અને
આડાને રોકનાર છે; તેમ જ કોઠ, કરમિયા-
જીવજંતુ, કફ, અરશ, ઝેર અને રક્તપિત્તરોગ
નો નાશ કરે છે તથા ગોળાના રોગમાં અને
તે સોજામાં હિતકારી છે. ૬૯

આકડાના ક્ષીરના ગુણો

ક્ષીરમર્કસ્ય તિક્તોષ્ણં સ્નિગ્ધં સલવર્ણં લઘુ ।
કુષ્ઠગુલ્મોદરહરં શ્રેષ્ઠમેતદ્ વિરેચનમ્ ॥ ૭૦ ॥

અન્વયઃ-અર્કસ્ય ક્ષીરં તિક્તોષ્ણં સ્નિગ્ધં સલવર્ણં લઘુ
(સત્) કુષ્ઠગુલ્મોદરહરમ્, એતદ્ શ્રેષ્ઠં વિરેચનમ્ (અસ્તિ)

આકડાનું ક્ષીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ,
ખારાશવાળું અને હલકું હોઈ કોઠ, ગોળો તથા
પેટનાં દરદને મટાડે છે, તેમ જ રચ દેવામાં
એ ઘણું જ ઉત્તમ છે. ૭૦

પુરાસાની થોરનાં નામો

સેહુન્ડઃ સિંહતુન્ડઃ સ્વાદુઞ્ચી વજ્રદ્રુમોડપિ ચ ।
સુધા સમન્તદુગ્ધા ચ લુક્ સ્ત્રિયાં સ્થાત્ સ્ત્રીહી ગુડા ॥

અન્વયઃ-સેહુન્ડઃ સિંહતુન્ડઃ વન્ની વજ્રદ્રુમઃ અપિ ચ
સુધા સમન્તદુગ્ધા સુક્ સ્ત્રી ગુડા ચ સ્ત્રિયાં સ્થાત્ ॥

સેહુંડ,^૧ સિંહતુંડ,^૨ વન્ની,^૩ વજ્રદ્રુમ,^૪
સુધા,^૫ સમન્તદુગ્ધા,^૬ સ્તુન્ડ,^૭ સ્ત્રીહી^૮ અને
ગુડા^૯ એટલાં પુરાસાની થોરનાં સંસ્કૃત
નામો છે; તેઓમાં છેલ્લાં પાંચ શ્રીલિંગ છે.

૧. ‘સી’ इति शब्दं दुग्धते-वृणते तीक्ष्णत्वात्,
हुढि वरणे-पचाद्यच्-प्रयोदरादि-—જે તીક્ષ્ણ હોવાથી
સીસકારા બોલાવી દે છે, તેથી સેહુંડ, સીહુંડ કે
સિહુંડ-ત્રણ નામોવાળો-પુરાસાની થોર.

૨. સિંહસ્ય તુન્ડમિવ તુન્ડં-પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું
ફૂલ સિંહના મોઢા જેવું હોય છે, તેથી સિંહતુંડ-
પુરાસાની થોર.

૩. વજ્ર-વજ્રનામ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ત ઇનિઠનો’-
વન્ની નામે જે કહેવાય છે, તેથી વન્ની-પુરા-
સાની થોર.

શાતલા ધોરની ધીજી જન ચિકાખાઈના ગુણે
શાતલા કદુકા પાકે વાતલા શીતલા લઘુ ।
તિક્તા શોથકપાનાહપિત્તોદાયતરકજિત્ ॥૭૬॥
અન્યઃ-શાતલા પાકે કદુકા વાતલા શીતલા લઘુઃ
તિક્તા (સતી) શોથકપાનાહપિત્તોદાયતરકજિત્ (અસ્તિ) ॥

શાતલા પાકમાં તીળી, વાયુ કરનાર,
ટાઢી, હલકી અને કડવી હોઈ સોળા, કફ,
આક્રેશ, પિત્ત, ઉદાવર્ત નામનાં રોગ અને
હોહીના ખગાડનં મટાડનાર છે. ૭૬

ઘંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીનાં નામે
કલિહારી તુ હલિની લાક્ષ્ણી શકપુષ્પ્યપિ ।
વિશલ્યાગ્નિશિલાનન્તા વદ્ધિવક્ત્રા ચગર્ભનુત્ ॥૭૭॥
અન્યઃ-કલિહારી તુ હલિની લાક્ષ્ણી શકપુષ્પી અપિ
ચ વિશલ્યા અગ્નિશિલા ધનન્તા વદ્ધિવિવક્ત્રા ચ ગર્ભનુત્
(ઈતિ નામાનિ) ॥

કલિહારી,^૧ હલિની,^૨ લાંગલી,^૩ શક
પુષ્પી,^૪ વિશલ્યા,^૫ અગ્નિશિખા,^૬ અનન્તા,^૭
વદ્ધિવક્ત્રા^૮ અને ગર્ભનુત્^૯ એટલાં કલિહારી-
નાં સંસ્કૃત નામે છે. ૭૭

૧. કલીન્-મલાન્ હરતિ-સારકવાન્, હ્ય્ હરણે-
'કર્મણ્યણ' અણન્તત્વાદ્ દીપ્-જે સારક હોવાથી પેટના
મળને પાડે છે-તેથી કલિહારી.

૨. હલતિ-વિલિસતિ મલાન્-હલ વિલેસને-સર્વ-
ધાતુસ્ય ઇન્-ઇત્યોળાદિરિન્. નાન્તત્વાદ્ દીપ્-જે મળોને
ખોતરી કાઢે છે; તેથી હલિની-કલિહારી.

૩. લક્ષતિ-ગચ્છતિ તીક્ષ્ણતામુળ્ળતાં ચ-લગિ ગતો-
વાહુલકાદલચ્-વીર્યધ્, ગોરાદિઃ-જે તીક્ષ્ણપણું તથા
ગરમ પણું ધારણ કરે છે, તેથી લાંગલી-કલિહારી.

૪. શક્ત્ય-અર્જુનતરંગિવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા-દ્વિદ્ર-
વૃક્ષ કે અઘ્નુનવૃક્ષ આદ્યાં જેવાં જેને ફૂલ હોય
છે, તેથી શકપુષ્પી-કલિહારી.

૫. વિગતં શલ્યમ્ અન્યા-જેનાથી વણ મટે છે,
તેથી વિશલ્યા-કલિહારી.

૬. અગ્નેઃ શિક્ષા ઇવ તીક્ષ્ણોજ્જ્વાલ-તીક્ષ્ણ
તથા ગરમ હોવાથી અગ્નિની જાણે શિખા હોય
તેવી છે. તેથી અગ્નિશિખા-કલિહારી.

૭. નાસ્તિ-અન્તઃ યસ્યાઃ સા-છિન્નાયામપિ જાય-
માનત્વાત્-કાપ્યા છતાં ફરી જે ઊગ્યા કરે છે, તેથી
જેનો અંત અથવા નાશ નથી, માટે અનન્તા-
કલિહારી.

૮. વદ્ધેવેવક્રમિવ તીક્ષ્ણોજ્જ્વાલ-જે તીક્ષ્ણ

તથા ગરમ હોવાથી અગ્નિનું જાણું મુખ હોય તેવી
છે. તેથી વદ્ધિવક્ત્રા-કલિહારી.

૯. ગર્ભ નુદતિ-શુદ્ધ પ્રણે-ક્ષિપ્-ગર્ભને જે
ખસેડી કાઢે છે, તેથી ગર્ભનુત્-કલિહારી.

ઘંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીના ગુણો
કલિહારી સરા કુષ્ઠરોષાર્શોમ્ણશૂલજિત્ ।
સક્ષારા શ્લેષ્મજિત્તિક્તા કદુકા નુવરાપિ ચ ।
તીક્ષ્ણોજ્જ્વાલમિદ્ધલ્પી પિત્તલા ગર્ભપાતિની ॥૭૮॥
અન્યઃ-(ગુણાથ-) કલિહારી સરા સક્ષારા તિક્તા
કદુકા અપિ ચ નુવરા તીક્ષ્ણા ડગ્ણા લઘુઃ (સતી) વિત્તલા
ગર્ભપાતિની કુષ્ઠરોષાર્શોમ્ણશૂલજિત્ શ્લેષ્મજિત્ કૃમિ-
હ્ત (અસ્તિ) ॥

કલિહારી મળોને ખસેડનાર, ખારાશ-
વાળી, કડવી, તીળી તેમજ તૂરી, તીક્ષ્ણ,
ગરમ અને હલકી હોઈ પિત્ત કરનાર, ગર્ભને
પાડનાર અને કોઢ, સોળા, અરશ, મણુ,
શૂલ, કફ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૮

ઘોળી તથા રાતી કરેણુનાં નામે તથા ગુણો

કરવીરઃ શ્વેતપુષ્પઃ શતકુમ્ભોઽશ્વમારકઃ ।
દ્વિતીયો રક્તપુષ્પઃ ચઞ્ડાતો લઘુડસ્તથા ॥૭૯॥

કરવીરઃ^૧ તિક્તં કપાયં કદુકં ચ તત્ ।
મળલાઘવકૃત્રેત્રકોપકુષ્ઠમ્ણાપહમ્ ।
વીર્યોષ્ણં કૃમિકાન્દ્રમ્ ભક્ષિતં વિપવન્મતમ્ ॥૮૦॥

અન્યઃ-કરવીરઃ શ્વેતપુષ્પઃ શતકુમ્ભઃ અશ્વમારકઃ,
દ્વિતીયઃ ચ રક્તપુષ્પઃ ચઞ્ડાતઃ તથા લઘુડઃ (ઈતિ
નામાનિ, દ્વયોઃ ગુણાથ-) તત્ કરવીરઃ^૧ તિક્તં કપાયં
ચ કદુકં (સત્) વીર્યોષ્ણં મળલાઘવકૃત્ નેત્રકોપકુષ્ઠ-
મ્ણાપહં કૃમિકાન્દ્રમ્ (અસ્તિ), ભક્ષિતં (ચેત્) વિપ-
વન્ મતમ્ ॥

શ્વેતપુષ્પ,^૧ કરવીર,^૨ શતકુંભ^૩ અને
અશ્વમારક,^૪ એટલાં ઘોળી કરેણુનાં સંસ્કૃત
નામે છે; અને રક્તપુષ્પ,^૫ ચંડાત^૬ તથા
લઘુડ,^૭ એટલાં રાતી કરેણુનાં નામે છે. બન્ને
કરેણુ કડવી, તૂરી, તીળી અને ઉષ્ણવીર્ય
હોઈ મળુને હલકું કરનાર, તેમજ નેત્રનું ઊઠકું,
કોઢ, મણુ, કૃમિ તથા ચળને મટાડનાર છે;
પણુ જો ખાવામાં આવે તો ઝેર સમાન
મનાય છે. ૭૯, ૮૦

૧. શ્વેતં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનાં ફૂલ ઘોળાં હોય
છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ-કરેણુ.

૨. કર્-યજ્ઞ લીલલિ-વીર વિકાસો-‘કર્ણવન્’-
 ને પોતાના પાનને વધારે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કર્ણીર-
 કરેલ.

૩. છતાં કુન્ન્યા—મુખ્યગેસ્તા ઘસત સ—જીને સેંકોઃ।
મૂળિયાં કે પાન લેવ છે, તેથી સતકુંબ-કરેણુ.

४. मातृवति इति मातृक —य-अनु, मध्यामी मातृक
विषयवत्पत्न-प्रेरी दोनाथी सोप्रजोने न भारे छे,
तेथी अथमातृ-अरेख.

૧. રાઈ પુણ્ય મસ્ય સ - ગેર્ભા હૃદય લાલ હોય છે,
તેથી રક્તપ્રાપ્તિ-લાલ હરેણ.

૨. જાગૃત્-અમ્ જાગૃતિ-જાત જાગૃત્યમાને
'જાગૃત્યમ્' નો એક વેદી કામ્ય ઉપનામ બરાબ છે,
તેથી ચક્રત-ચક્રી કહેણ.

૩. ભગવતિ-સદ્ગુણોભિ રાગ-વીર્ય-કર્મ-ભૂત-પ્રીતિ-
વિદ્ય-શ્રુ-કર્મ-સાધના-સદ્ગુણ-જે ઉચ્ચ વીર્ય-રૂપે સમ-
કરે છે, તેથી લગુ-રૂપી કરેલુ.

ਖੰਤੁਰਾਨਾਂ ਨਾਮੋ। ਤਥਾ ਗੁਪ੍ਤਾ।

पञ्चपुर्वधुस्तुप ॐ नमः कामकायः ।

देवता कितवस्तूरी म्हासोदी विमप्रिया ॥ ८१ ॥
मातुलो मयन्यास्य फले मातुलपुत्रका ।

अस्यै मदनजाम्निपातकम्पकृद्भुत् ॥ ८९ ॥
कवायो मधुपिठको यक्षमिसाविमाशकः ।

उष्णो गुर्वर्जपक्षेपाकपक्षमिद्विधाः ॥ ८३ ॥
 कनक - ५ (पूर्वपक्ष) उन्मत्त - ५ (उत्तरपक्ष)

हेतुता निवृत्त एते सर्वमोही शिवप्रिय महापुरुष
नन्दन (इति नामावि), मत्स्य एते महापुरुषक (प्रवृ
ज्यते) ॥ बह्वर् मन्वन्तर्मात्रात् उक्तं शुद्ध कथय
मन्त्र विष्णु धृष्टकेतुविनायक उर्वरकृत्तुत्तम
पञ्चमकृत्तुविनायक (अस्ति) ॥

ખતર,^૧ પૂર્ત,^૨ ખુસ્તર,^૩ ઈ-મત,^૪
 કનકાલ્પવૃક્ષ^૫-સુવર્ણના નામોવાળો, દેવતા,^૬
 કિતવ,^૭ તરી,^૮ મહામોહી,^૯ શિવપ્રિય,^{૧૦}
 માતુલ^{૧૧} અને મહન,^{૧૨} જોટલા ખતર
 ના સંસ્કૃત નામો છે. ખતરનો ઠોઢવો
 માતુલપુત્ર^{૧૩} કહેવાય છે. ખતરો મહાકરનાર,
 વર્ણને સારો કારનાર, જામિ તથા વાઝુને
 કરનાર, પ્રશમ, ભારે, તરી, મધુર અને કઠવો
 હોઈ બૂ તથા લીખનો નાશ કરનાર તેમજ
 તાવ, ઠોઢ, વજ્ર, કશ-સળીખમ, ખળ, કુમિ તથા
 ઝેરને મટાડનાર છે. ૮૧-૮૩

૧. મહત્તિ વાસ્તુ નાનકેલાંથી અને જલ, બેટ પાને, વાજાનકારૂં-પ્રાણીઓને-એ જાણુ કેતથી સ્તરીરની ધાતુઓને તથા મજુ-કદ જરેરેને પી જાય છે, તેથી ધપર-ધંતરે.

૨. પૂર્વે તમ-હિતો તમ પૂર્વકિમનુભવ,
જુનો હિતામાં-કર્મણિ ક, ચણ પૂર્વે સેવે 'ચરિત્રે'
પૂર્વે-મ્મથે'તિ વચન(ક) કરંતિ ક આ પૂર્વે પૂર્વ-
માણે ક, તદ્ અણિ મ્મથ ભવેન્નવ-પૂ-કીન
વચેરે જન્મજાનો ને નાશ કરે છે અથવા મ્મથ જાન
નો નેનાથી નાશ કરાવ છે, તેથી પૂર્વ-પંચયે

૩. મુખ્યતઃ કમિનિયુલ ક્રોતિ શરીરે સ્થિતિ
કરવાનું-પૂર્વ અનિતક-કિયુ, તથા વ યુગ્મે-કિયિ
વનસુત્ર પ્રવાસીય-સુરી ત્વરણિતમનો-પ્રયુગેતિક,
ત્વો પૂષ્પાસી યુગેતિ કમપાત્વ, દુષ્પ્રેતિકત્વ પ્રત-
ત્વ, તથા પ્રમાણિ-કમપતિ વિતિ કેમત્ત મત્તક-
પૂર્વ કમને-કોવાલિક કર સુદુ વ-ને શરીરો
રેમ બાધી નામે છે, કેમકે અતિવર્ધક છે, તેથી
શરીરને વેગવતી કરે છે; તેમ જ મધુ-નગ વરેન્
ને નાશ કરે છે; બાકવા ને કે કસાર કેવાઈ
ને સેવન કર્યુ હોય તો ચિત્તને અમાયી કે કે
તેથી કસાર કે કમપ્રત-વપૂરે.

૪. ઝમ્મત કોતિ સંધિતને મળતલ રિઝમત
 થતિ-ઝમ્મત થતિ રિઝિ ઝમ્મત-પ્રવાસ-ને છે હમ
 નાર હોવાથી પોતાનું સેવન કરનરને બેનમ
 ઘડો કરી નાખે છે, તેથી હ-મત-પ્રવરે

૫. કમ્મ કમ્મ કમ્મ કમ્મ કમ્મ-સેનાના રેક
 નામે છે, તે બધાંથી ને કોવાન છે, તેથી હમ
 કમ્મ-પ્રવરે

૧. સીમાચિત્ર-કીર્તિ સિદ્ધિ-સંસ્થાન પ્રિય સિદ્ધાન્ત
જન્યતેષી દેવ-સિદ્ધાન્ત કીર્તિ-સંસ્થાન, જાનો દેવ જ
દેવતા-સ્વાર્થે તન્મ-તે સિદ્ધાન્ત પ્રિય કોવચીત્તા ઝે
વમેરેતી નામ કરનાર દેવતાની દેવ સ્થે. પ્રમો-
આનદ પાય છે, તેથી દેવતા-સ્વાર્થે.

[illegible]

८ सुपे-विमलि मलयी-सुखवन्तु चेतां व
 धैर्यमेत, स्याद्विद्याभ्य-यत्नान्-प्रतिष्ठाद्भीम्-ये प्रसू

વગેરેનો તથા જૂ વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓનો તથા સેવન કરનારની સાનનો પણ નાશ કરે છે, તેથી તૂરી-ધંતૂરો.

૯. મોહયતિ ક્ષતિ મોહી-મુહ વૈષ્ણવ્યે-મહાદિત્વાત્ પિનિઃ, મહાંશ્વાસૌ મોહી-મહામોહી-મદકરત્વાત્-અતિ-શય કેદી પદાર્થ હોવાથી ઘણો જ મોહ કરે છે-એલાન બનાવે છે. તેથી મહામોહી-ધંતૂરો.

૧૦. શિવસ્ય પ્રિયઃ શિવપ્રિય-શંકરને પ્રિય છે, તેથી શિવપ્રિય-ધંતૂરો.

૧૧. મા અસ્તિ-નાસ્તિ તુલા યસ્ય સઃ. યદ્વા મા-શ્રીઃ તુલા યસ્ય સઃ કનકનામત્વાત્-જેની કોઈ તુલના નથી અથવા શોભા કે ગુણસંપત્તિ એ જ જેની તુલના છે; કેમકે સોનાનાં નામો ધરાવે છે, તેથી માતુલ-ધંતૂરો.

૧૨. મદયતિ-લેપયતિ અક્ષાનિ મદકરત્વાત્, યદ્વા મદયતિ-હર્ષયતિ ત્રણાદિનાશનેન, મરી હર્ષ-લેપનયોઃ-નન્ધાદેલ્યુઃ-જે કેદ્ ઉપજતી અંગોને ઢીલાં કરે છે અથવા ત્રણાદિનો નાશ કરી હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી મદન-ધંતૂરો.

૧૩. માતુલસ્ય-ઘત્તરસ્ય પુત્ર ઇવ-ફાર્યે કન્-ધંતૂ-રાનો જાણે પુત્ર હોય તેવો તેનો ડાડવો-તેનું કળ-માતુલપુત્રક કહેવાય છે.

અરડૂસીનાં નામો

વાસકો વાશિકા વાસા મિષકમાતા ચ સિંહિકા । સિંહાસ્યો વાજિદન્તા સ્યાદાટરૂપોડટરૂપકઃ ॥૮૪॥ આટરૂપો વૃષસ્તાત્રઃ સિંહપર્ણશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।

અન્વયઃ-વાસકઃ વાશિકા વાસા મિષકમાતા સિંહિકા સિંહાસ્યઃ વાજિદન્તા આટરૂપઃ ચ આટરૂપકઃ સ્યાત્, સઃ આટરૂપઃ વૃષઃ તાત્રઃ ચ સિંહપર્ણઃ સ્મૃતઃ ॥

વાસક,^૧ વાશિકા,^૨ વાસા,^૩ લિષક-માતા,^૪ સિંહિકા,^૫ સિંહાસ્ય,^૬ વાજિદન્તા,^૭ આટરૂપ,^૮ અટરૂપક,^૯ વૃષ,^{૧૦} તાત્ર^{૧૧} અને સિંહપર્ણ,^{૧૨} એટલાં અરડૂસીનાં સંસ્કૃત

× રાજનિઘંટુમાં લખે છે કે અરડૂસીના આડની હાલમાં કડવાપણું રહેલું છે અને હાલ તથા પાંદડાંને લીપન, રોચક અને આમનાશક વળુવેલાં છે; અને આ ગુણોને લીધે તે જૂની સંગ્રહણી અને કદ્ ઉપર વપરાય છે. હાલનો ઉકાળો બેથી ત્રણ ઔસની માત્રામાં આપવાથી બદલજની દૂર થાય છે.

વૈદ્યો આની હાલને તાવની ખીમારીમાં અને નળખાઈમાં પૌષ્ટિક તરીકે વાપરે છે અને પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રીઓને આ આડની હાલ તથા પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને પાવાની ભલામણ કરે છે.

નામો છે. ૮૪

૧. વાસયતિ વાયુમાત્મનિ તિષ્ઠતુવરત્વં ચ, વસેર્ણ્ય-ન્તાદ્ જુલ્, યદ્વા વસ્તે-આચ્છાદયતિ શ્વાસાદીન્ રોગાન્-વસ આચ્છાદને-જુલ્-જે પોતામાં વાયુને વસાવે છે, તેથી વાયુકારક છે તેમજ કડવાશ તથા તૂરાપણું ધારણ કરે છે, અથવા શ્વાસ આદિ રોગોને જે દાખી દે છે. તેથી વાસક-અરડૂસી.

૨. વાસ્યતે સ્વર્ચત્વાત્-વાશ્વ શબ્દે-‘ગુરોશ્વ હલઃ’ હત્યઃ, સ્વાર્ચે કન્, ટાપ્, હત્વં ચ; યદ્વા હસ્યતે-હસ્યતે શ્વાસાદિ-નિવારણાર્થે વૈદ્યઃ, વશ કાન્તૌ-સંજ્ઞાયાં જુલ્-જે સ્વરને હિતકારી હોવાથી સારો અવાજ કરાવે-ધાંટો સુધારે છે અથવા શ્વાસાદિ રોગ મટાડવા વૈદ્યો જેને ધસ્ય છે, તેથી વાશિકા-અરડૂસી.

૩. વાસયતિ કપનાશકત્વાદિગુણાન્ સ્વસ્મિન્, પ્યન્તાદ્ વસેઃ પચાચ્-ટાપ્-કફનો નાશ કરનારપણું વગેરે ગુણોને પોતામાં જે વસાવે છે, તેથી વાસા-અરડૂસી.

૪. મિષજાં માતા ઇવ રોગિણાં રોગનિવારણદ્વારા ધનાઘર્પકત્વાત્-રોગીઓના રોગ મટાડી વૈદ્યોને ધનાદિ અપાવે છે, તેથી વૈદ્યોની જાણે માતા હોય તેવી છે, તેથી મિષકમાતા-અરડૂસી.

૫. હિનસ્તિ કાસાદીન્ રોગમ્ગાન્ હિતિ સિંહી, હિસિ હિંસાયામ્-પચાચ્, વૃષોદરાદિઃ, ગૌરાદિઃ, સ્વાર્ચે કન્ દ્રવ્ય-ઉધરસ વગેરે રોગોડ્ધી હરણાંનો જે નાશ કરે છે, તેથી સિંહિકા-અરડૂસી.

૬. સિંહસ્ય આસ્યમિવ આસ્યં-પુષ્યં યસ્ય સઃ-સિંહના મોઢા જેવું જેનું ફૂલ હોવાથી સિંહાસ્ય-અરડૂસી.

૭. વાજિનઃ દન્તા ઇવ દન્તાઃ-કેસરા યસ્યાઃ સા-જેના કેસરા ઘોડાના દાંત જેવા હોય છે, તેથી વાજિદન્તા-અરડૂસી.

૮. અટન્તિ ક્ષતિ અટઃ-અટ ગતૌ-પચાચ્; તાન્ અટાન્-નાચ્છતો ઇમતો વા ક્ષયાદીન્ રોગાન્ રોષત્તિ-હિનસ્તિ-રૂપ હિંસાયામ્, મૂલવિમુજાદિત્વાત્ કઃ, તતઃ અટરૂપ એવ-આટરૂપઃ સ્વાર્ચેડ્, વૃષોદરાદિત્વાદ્ વીધત્વમ્-જે અટન કરતા-પ્રસરતા ક્ષય આદિ રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી આટરૂપ-અરડૂસી.

૯. અટરૂપ એવ અટરૂપકઃ સ્વાર્ચે કન્-ઉપર પ્રમાણે જ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય તથા અર્થ સમજવો.

૧૦. વર્ષતિ-સિલ્લતિ મણુ, વૃષ સેચને, ‘દ્યુપયે’તિ કઃ-જે મધને સિંચે છે, તેથી વૃષ-અરડૂસી.

૧૧. તાત્રઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય, અર્શોઆચ્, યદ્વા તમ્યતે-કાઠ્ફસ્યતે-ક્ષયકાસાદિરોગિમિમાન્નનિવારણાર્થેમ્-ત્સુ કાઠ્ફાયામ્, ‘અમિતમ્બોદોર્ધથ’ (જ્ઞાન ૨-૧૬)

હરોવાધિએ રૂ પ્રયજ્ઞો લીલેલી જ-એનો રમ લાલ
લોપ છે અથવા કાપ કે ઉપરસ વગેરેના રાગીઓ
પોતાનો રાગ દૂર કરવા એને ઇચ્છે છે, તેથી તામ-
અરદુસી.

૧૨. સિદ્ધ હવ વર્ષ નવ આસાધિરોગમુગનિવરણે-
આસ આદિ રોગેષુથી મુકોને હાડી કહવા એનું
પાંદુ પશુ સિદ્ધ એવું કોમ છે, તેથી સિદ્ધપશુ-
અરદુસી.

અરદુસીના અર્થો.

આસાધિ વાતકરુ સ્વરો કમવિષાદાસનાથનાઃ ॥
તિલ્લુતુલ્લકો હયો યસુ રીવસ્થાદિહત્ ॥
આસાધિસવસ્થાદિરોગમુગનિવરણે ॥ ૮૫ ॥

અસ-આસક વાતકરુ સ્વર સિદ્ધા સુરક.
હવ કસુ હીવ (સર) કમવિષાદાસનાથનાથનાથ (અસિવ) ॥
આસાધિસવસ્થાદિરોગમુગનિવરણે ॥

અરદુસી વાસુ કરનાર, સ્વરને માટે સારી,
કહવી, વારી, કહવને કિતકારી, કહલો અને
કહી હોઈ કહે, પિત્ત, લોહીના બગાડ કે
રક્તપિત્ત, વરશની પીડા, આસ, ઉપરસ, તાવ,
હિલટી, પ્રમેહ, કોઈ વધા કહવને મટાડનાર છે.
ખડસલિયા પિત્તપાપડાનાં નામે તથા અર્થો

પર્પટો વરતિલ્લ સ્વરતા પર્પટકલ સા ॥
અસિવઃ પાંદુપર્પાપસ્થા અવગનામક ॥ ૮૬ ॥
પર્પટો હન્તિ પિત્તાસ્રમ્ભમ્ભાકમ્ભવના ॥
સંભાદી દીતલ્લિલ્લકો વાહલ્લુલ્લકો કસુ ॥ ૮૭ ॥
અસ-પર્પટ વરતિલ્લ સ્વર, સ વ પર્પટક.
પાંદુપર્પાવ લ્લા અવગનામક કવિત ॥ પર્પટ સંભાદી
હીલ્લક સિદ્ધ. વાહલ્લુ કસુ (સર) વહલ્લુલ (લ્લા વ)
પિત્તમ્ભવમ્ભાકમ્ભવના હન્તિ ॥

પર્પટ,^૧ વરતિલ્લ,^૨ પર્પટક^૩ એ ખડસ
લિયા પિત્તપાપડાના સંસ્કૃત નામે છે તેમજ
પાંદુપર્પા^૪ એટલે રજ-મૂળના નામેથી તથા
અવગનામક^૫-અખતરનાં નામેથી પણ તે કહે
વાય છે. ખડસલિયો પિત્તપાપડો બાકને શક
નાર, ટાંઠો, કહેવો, વાસુ કરનાર અને કહલો
હોઈ હાલને મટાડનાર છે; તથા પિત્ત, લોહીના
બગાડ અથવા રક્તપિત્તનો રાગ, બ્રમ, વરશ,
વધા તાવને પણ મટાડે છે. ૮૬, ૮૭

૧. વરતિ-વરતિસી હીલ્લકારિયુખ-વર્ષ કો,
'અસિવોડ્યન્' હરોવાધિઃ અટ્ પ્રયજ્ઞ-એ શીત-

ળતા આદિ અર્થોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પટ-
ખડસલિયા પિત્તપાપડો.

૨. વર સિદ્ધા સ્વો અસ સ-એનો કહેવો રજ
ઉપમ લોપ છે, તેથી વરતિલ્લ-ખડસલિયા પિત્તપાપડો.

૩. પર્પટ એવ કહેવક ત્યારે અ-પરેલા તર
પ્રમાણે સમજવું.

૪. પર્પટો પર્પાવા અસ સ-રજના કે કુખર્ષ
એટલાં નામે છે, તે બધા નામેથી પણ આ પિત્ત-
પાપડો કહેવાય છે, તેથી પાંદુપર્પા-ખડસલિયા
પિત્તપાપડો.

૫. અવગનામક અસિવ સ-અખતરનાં એટલાં
નામે છે, તે બધાં આ પિત્તપાપડના પણ નામે છે,
તેથી અવગનામક-ખડસલિયા પિત્તપાપડો.

હીલ્લકનાં નામે.

નિઘા સ્થાતિતુમ્ભાંધ વિષુમ્ભાંધ તિલ્લક ॥
મરિયા પારિમલ્લક વિષુમ્ભાંધિયસિ હલ્લિ ॥ ૮૮ ॥

અસ-નિઘા વિષુમ્ભાંધ વિષુમ્ભાંધ તિલ્લક
અસિવ વ પારિમલ્લક વિષુમ્ભાંધિયસિ હલ્લિ સ્વર ॥

નિઘ,^૧ વિષુમ્ભાંધ,^૨ વિષુમ્ભાંધ,^૩ તિલ્લક,^૪
અસિવ,^૫ પારિમલ્લક,^૬ અને હિલ્લકનાં સંજ્ઞા
લોભકનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૮૮

* આપુર્વેકમાં હીલ્લાનું વસુ નીચે પ્રયજ્ઞ
છે તેની અલ પાચક, કહવી અને પ્રાણી છે. તે
પાંદુ પશુના લોહની પેટીસ બનાવવામાં વાપ-
રવાથી મૂમર્ષની ગાંઠ વેરલ્લ અલ છે, પાંદુ વામી
ને શીતલાના દાસા ઉપર અથવાવલો કહે
કાપડો વાપ છે, પાંદુઓ રસ પાવાથી પેટમાં
અવર્ષ નીકળી આવે છે અને કમજોર તથા કરિ
પર નીકળતાં મૂમર્ષના દર પર અપાર છે.

અહલ્લકમાં ખરત નામુર ઉપર હીલ્લાવ
પાદ્ય અને તથ વારીને તેની પોસિ અંજા
બધામજુ કરેલ છે, અને હીલ્લાવ અંજા હીમે
ળી મે વુધાપ તથા પેરનાં અવર્ષ કારી નામ
મારે વાપરવા અમેલ છે બીજાનું તેમ અહિલ્લક
મૂમર્ષ અને ક્રેલ ઉપર મળી સારી જ્વર કરે છે.
અરકસાસિતામાં હીલ્લાને રીજનીવ અને
કંડાલક અમેલ છે.

અમુતસાદિતામાં આને કર્ણાતલન અને
કરીરના રોઈ પણ બામ પર સોમ્યે આવી બળવા
બી લોપ તેને મટાડનાર અમેલ છે, આનાં કુમર્ષ
હવે પ્રમેહના દરમાં ઉપયોગી અને તાવની અમ
મેલાખાર અમેલ છે.

૨. કાચનમ્ ઇવ કાયતિ-પ્રકાશતે પુષ્પૈઃ, કેં શન્દે-
'આતોડનુપસર્ગે.' इति कः-જે સોનેરી ફૂલોથી સોના
જેવો પ્રકાશે છે, તેથી કાંચનક-કાંચનાર.

૩. ગાંડસ્ય-ગાંડસાલારોગસ્ય અરિઃ નાશકત્વાત્-
જે ગાંડમાલા રોગનો શત્રુ હોઈ નાશ કરે છે, તેથી
ગાંડારિ-કાંચનાર.

૪. શોણાનિ-રક્તપીતવર્ણાનિ પુષ્પાણિ यस્ય સઃ-
જેનાં ફૂલ લાલપીળાં હોય છે, તેથી શોણપુષ્પ-કાંચનાર.

૧. કુંઠૂમિ વિદારયતિ-દુ વિદારણે 'કર્મણ્યણ્'-પ્રપો-
દરાદિઃ-જે જમીનને ફાડી નાખે છે અથવા વ્રણને
મટાડે છે, લોહીવિકાર દૂર કરે છે, તેથી કાવિદાર-
કાંચનારની એક જાત.

૨. ચમરમ્ અસ્તિ અસ્ય-'અત્ત હનિઠનો' इति ठन्-
જેને ચામર જેવા ગુચ્છા થાય છે, તેથી ચમરિક-
કાંચનારની એક જાત.

૩. કુમ્ ઉદાલયતિ-દલ વિદારણે-'કર્મણ્યણ્'-શક-
ન્વાદિઃ-ઉપરના પડેલા નામ કાવિદાર જેવો જ અર્થ
થાય છે.

૪. યુગં-યુગમં પત્રં यस્ય સઃ-જેને જોડકાંડે
પાન હોય છે, તેથી યુગપત્રક-કાવિદાર.

૫. કુખડલં-કુખડલનમ્-કુખડલાનુકરણમ્ અસ્તિ
અસ્ય-'અત્ત હનિ.'-જેનું અનુકરણ-ફેલાયું કુંડલાકાર-
કુંડળ જેવું ગોળાકાર હોય છે, તેથી કુંડલી-કાવિદાર.

૬. તાત્રાણિ-રક્તવર્ણાનિ પુષ્પાણિ यस્ય સઃ-જેનાં
ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી તાત્રપુષ્પ-કાવિદાર.

૭. અશ્મનોડ્યન્તં કરોતિ-'અન્તયતેર્ધુલ્'-'જે પથરી
ને પથુ તોડી નાખે છે, તેથી અશ્મન્તક-કાવિદાર.

૮. સ્વત્વાઃ કેસરા यस્ય સઃ-જેને કેસરા ધણુ જ
થોડા હોય છે, તેથી સ્વદ્વપકેસરી-કાવિદાર.

કાળા, ઘોળા તથા રાતા સરગવાનાં નામો
શોમાજનઃ શિશ્રુતીક્ષ્ણગન્ધકાક્ષીવમોચકાઃ ।

તદ્વીજં શ્વેતમરિચં મધુશિશ્રુઃ સલોહિતઃ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-શોમાજનઃ શિશ્રુ-તીક્ષ્ણગન્ધક અક્ષીવ-
મોચકાઃ (इति नामानि), તદ્વીજં શ્વેતમરિચં (कण्ठ्यते)
મધુશિશ્રુઃ સલોહિતઃ उच्यते ॥

શોભાંજન,^૧ શિશ્રુ,^૨ તીક્ષ્ણગન્ધક,^૩
અક્ષીવ^૪ અને મોચક^૫ એટલાં સરગવા*નાં

* કેટલાક વૈદ્યો સરગવાને ગરમ, તીક્ષ્ણ,
પેશાળ વધારનાર અને ચામડી પર લગાડવાથી
ચામડીને લાલ કરનાર ગણે છે; ખીજને પથુ ગરમ

સંસ્કૃત નામો છે. સરગવાનું ખીજ શ્વેત-
મરિચ-ઘોળું મરી કહેવાય છે. રતાશવાળો
સરગવો મધુશિશ્રુ^૨ કહેવાય છે. ૯૮

૧. શોમામ્ બનન્તિ વિશેષગુણઃ સુન્દરપુષ્પૈષ્વ, અજ્ઞ
વ્યક્તિમુક્ષાદૌ, કર્તારિ ત્યુદ્ 'ધદુલમન્યત્રાપિ' इति युज्
વા-ખાસ ગુણોને લીધે તથા સુંદર પુષ્પોથી જે
શોમા પ્રકટ કરે છે, તેથી શોભાંજન-સરગવો.

૨. શિનોતિ-તીક્ષ્ણતામ્ આવહતિ, શિશ્રુ નિશાને-
'જન્વાદયથ' इत्युणादिः (४-१०२) निपातः-જે
તીક્ષ્ણતા ધારણ કરે છે, તેથી શિશ્રુ-સરગવો.

૩. તીક્ષ્ણઃ ગન્ધઃ यस્ય સઃ-'શેષાદ્ધિમાયા' इति
कण्-જેની ગંધ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગન્ધ-
સરગવો.

૪. નક્ષીવતે ક્ષીવયતિ વા, ક્ષીવૃ મંદે-પચાથચ્, વવથો-
રૈવ્યમ્-જે મદ અથવા કફ કરતો નથી, તેથી
અક્ષીવ-સરગવો.

૫. મોચયતિ નાનારોગેભ્યઃ-પ્રયુદ્-જે અનેક જાતના
રોગોથી છોડાવે છે, તેથી મોચક સરગવો.

૬. મધુઃ-મધુસદશકિંચિદ્રક્તવર્ણમાધુર્યગુણવિશેષયુક્ત-
વ્યાસૌ શિશ્રુઃ-મધુશિશ્રુઃ-શાકમાર્થિવાદિઃ-જે મધ જેવા
કંધક રાતા રંગનો અને વધારે પડતી મીઠાશ-
ગુણવાળો હોય છે. તેથી મધુશિશ્રુ-રાતો સરગવો.

ગણે છે અને તેને શ્વેતમરીચના નામથી ઓળખે છે.

હારિતસંહિતામાં સરગવાની બે જાત વર્ણવી
છે-લાલ અને સફેદ. ચામડી લાલ કરવામાં લાલ
કરતાં સફેદ વધારે ગુણ ધરાવે છે, તોપણ અંદર
ખવડાવવાના ઉપયોગ માટે લાલ જાત વધારે
પસંદ કરાય છે અને તે કાળજી તથા બરલની
ગાંઠ મોટી થઈ હોય ત્યારે અપાય છે. શરીરના
અંદરના ભાગમાં ઊંડો સોજો હોય ત્યારે મૂળિયાંની
છાલનો ઉકાળો કરી સોજા ઉપર શેક કરવામાં તે
વપરાય છે; તેમ જ પેશાબની થેલીમાં થયેલી પથરી
ઉપર પથુ ઉપયોગી ગણેલ છે. આ આડનો ગુંદર
તલના તેલ સાથે મેળવીને કાનમાં ચસકા આવતા
હોય ત્યારે રેડવાથી આરામ થાય છે.

ચરકસંહિતામાં આ આડની છાલ તથા મૂળિયાં-
ને શિરોવિરોધન અને સ્વેદોપગ (પસીનો લાવનાર),
ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કફમેહોનિવારક, શિર-
ચ્છલનાશક અને ગુલ્મવિદ્રધિનાશક ગણેલ છે.

સિંદુવારક^૪ એટલાં ધોળાં ફૂલવાળી નગોડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમ જ નીલપુષ્પી,^૧ નિર્ગુંડી,^૨ શેફાલી^૩ અને સુવહા^૪ એટલાં કાળાં ફૂલવાળી નગોડનાં નામો છે. ૧૦૬

૧. સ્યન્દતે-પ્રસવતિ, સ્યન્દૂ પ્રલવણે 'સ્યન્દે: સંપ્રસારણં ધય' હત્યોનાદિરઃ-વાહુલકાદ્ અન્ન ધાં ન, સિન્દુ ધૃણોતિ વારયતિ વા સિન્દુવારઃ-વૃષ્ વરણે, વૃષ્ આવરણે વા, 'કર્મખ્યણ' ને રસને સ્વીકારે છે અથવા રસથી વ્યાપ્ત હોય છે. તેથી સિંદુવાર-નગોડ.

૨. જ્વેતાનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ-જેનાં ફૂલ ધાળાં હોય છે, તેથી જ્વેતપુષ્પ-નગોડ.

૩. સિન્દુઃ એવ સિન્દુકઃ-સ્વાર્થે કન્-જે રસમય હોય છે, તેથી સિન્દુક-ધોળાં ફૂલવાળી નગોડ.

૪. સિન્દુવારઃ એવ સિન્દુવારકઃ-અર્થ વગેરે પડેલા નામ પ્રમાણે.

૧. નીલાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા-જેનાં ફૂલ કાળાં થાય છે, તેથી નીલપુષ્પી-નગોડ.

૨. નિર્ગુન્ડતિ-અત્યન્ત રક્ષિત કૃમિકુષ્ઠાદિરોગેભ્યઃ-નિર્પૂર્વક-ગુડિ રક્ષાયામ્-હ્યુપયે'તિકઃ-પૃષોદરાદિઃ, યદ્વા મુઘાત્-વેદ્યનામિગતા, ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્-જે કર્મિયાં, કાઠ વગેરે રોગોથી રક્ષા કરે છે અથવા કાઠ જાતના વેદ્યનથી રહિત હોય છે, તેથી નિર્ગુંડી-નગોડ.

૩. શેરતે હતિ શેફાઃ-શીઙ્ સ્વજ્ને, વાહુલકાત્ ફઃ (જળાદિઃ), શેફાઃ-અલયઃ યસ્યાં સા મુગન્ધિત્વાત્, 'કૃદિકારાદક્ષિનઃ' હતિ વા ડીપ્-જેમાં મુગંધ હોવાથી ભમરા સ્પર્શ રહે છે, તેથી શેફાલી-નગોડ.

૪. મુઘ્ વહતિ આમોદમ્, વહ પ્રાપ્તે-નયવાધય-જે ઉત્તમ મુગંધને ધારણ કરે છે, તેથી સુવહા-નગોડ.

બન્ને નગોડના ગુણે

સિન્દુકઃ સ્મૃતિદસ્તિકઃ કપાયઃ કટુકો લઘુઃ ।
કેશ્યો નેત્રહિતો હન્તિ શૂલશોથામમાસ્તાન્ ૧૦૭
કૃમિકુષ્ઠાશ્ચિસ્ત્રેભ્મજ્વરાન્નીલાપિ તદ્વિધા ।
સિન્દુવારદલં જન્તુવાતસ્ત્રેભ્મહરં લઘુ ॥ ૧૦૮ ॥

અન્વયઃ-સિન્દુકઃ સ્મૃતિદઃ તિષ્ઠઃ કપાયઃ કટુકઃ લઘુઃ કેશ્યઃ નેત્રહિતઃ (સન્) શૂલશોથામમાસ્તાન્ કૃમિકુષ્ઠાશ્ચિસ્ત્રેભ્મજ્વરાન્ હન્તિ, નીલા અપિ તદ્વિધા (અસ્તિ), સિન્દુવારદલં લઘુ (સત્) જન્તુવાતસ્ત્રેભ્મહરમ્ (અસ્તિ) ॥

બન્ને નગોડ સ્મૃતિ આપનાર, કંઠવી, તૂરી, તીળી, હલકી, કેશને સારી, નેત્રને હિતકારી અને શૂળ, સોળ, આમવાયુ, કૃમિ, કાઠ, અરુચિ, કફ તથા તાવને

છે. નગોડનું ફૂલ હલકું અને છવડાં, વાયુ તથા કફને હરનાર છે. ૧૦૭, ૧૦૮

ઇંદ્રજવના આડનાં નામો

કુટ્જઃ કૂટ્જઃ કોટો વત્સકો ગિરિમલ્લિકા ।
કાલિન્નઃ શકશાખી ચ મલ્લિકાપુષ્પ ઇત્યપિ ।
ઇન્દ્રો યવફલઃ પ્રોકો વૃક્ષકઃ પાન્ડુરુદુમઃ ॥ ૧૦૯
અન્વયઃ-કુટ્જઃ કૂટ્જઃ કોટઃ વત્સકઃ ગિરિમલ્લિકા કાલિન્નઃ શકશાખી ચ મલ્લિકાપુષ્પઃ ઇત્યપિ (તથા ચ) ઇન્દ્રઃ યવફલઃ વૃક્ષકઃ પાન્ડુરુદુમઃ પ્રોક્તાઃ ॥

કુટ્જ,^૧ કૂટ્જ,^૨ કોટ,^૩ વત્સક,^૪ ગિરિ-મલ્લિકા,^૫ કાલિંગ,^૬ શકશાખી,^૭ મલ્લિકાપુષ્પ,^૮ ઇન્દ્ર,^૯ યવફલ,^{૧૦} વૃક્ષક,^{૧૧} અને પાન્ડુરુદુમ^{૧૨} એટલાં ઇંદ્રજવના આડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૦૯

૧. કુટે-ગિરિશ્ચે જાયત સ્મ-સમન્થાં જનેઢેઃ, પૃષોદરાદિઃ-પર્વતના શિખર ઉપર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કુટ્જ-ઇંદ્રજવનું આડ.

૨. કૂટ્જ-ની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૩. કુટે-ગિરિશ્ચે ભવઃ 'તત્ર ભવ' હત્યણ-પર્વતના શિખર ઉપર થાય છે, તેથી કોટ-ઇંદ્રજવનું આડ.

૪. વદતિ-દીપનત્વાદિગુણાન્, વદ વ્યપ્તયાં વાચિ- 'વૃત્તવદિવચિહનિકમિકપિય્ઃ સઃ' તતઃ સંજ્ઞાયાં કન્-દીપનપણ્યુ આદિ પોતાના ગુણોને જે જણાવે છે, તેથી વત્સક-ઇંદ્રજવનું આડ.

૫. ગિરેઃ મલી દ્વ-દ્વર્થે કન્-પર્વતનો જાણે મોગરો હોય તેવી છે, તેથી ગિરિમલ્લિકા-ઇંદ્રજવનું આડ.

૬. કલિન્નદેશે ભવઃ-ભવાર્થે અણ્-કલિંગદેશમાં જે થાય છે, તેથી કાલિંગ-ઇંદ્રજવનું આડ.

૭. શકનામા શાખી-વૃક્ષઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-જે આડ ઇંદ્રના નામથી કહેવાય છે, તેથી શકશાખી-ઇંદ્રજવનું આડ.

૮. મલ્લિકાયા ઇવ પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ મોગરા જેવું હોય છે, તેથી મલ્લિકાપુષ્પ-ઇંદ્રજવનું આડ.

૯. ઇન્દતિ-પરમમ્ ऐश्वर्य્યે પ્રાપ્નોતિ ગુણાનામ્ ઇન્દ્ર ઇવ-હદિ પરમૈશ્વર્યે 'ક્રમેન્દ્ર.' હતિ સ્-ઇંદ્રની પેઠે ગુણોના પરમ ઐશ્વર્યને જે પામે છે, તેથી ઇન્દ્ર-ઇંદ્રજવનું આડ.

૧૦. યવસદૃશં ફલં યસ્ય સઃ-જેનું ફળ જવના જેવું હોય છે, તેથી યવફલ-ઇંદ્રજવનું આડ.

૧૧. હસઃ વૃક્ષઃ વૃક્ષકઃ, યદ્વા વૃક્ષતિ-છિનતિ કપાપિતાદિવિકારાન્-જળાદિઃ (૩-૬૬) સ્ક, તતઃ

કરપિત્ર વગેરે વિકારોનો જે નાશ કરે છે, તેથી
૧૬૬-ઉદ્ધવનું ઝાડ.

૧૨. પાંદડાઓ કુમા-જેનું ઝાડ ધોળા રંગનું
અથવા ધોળા ને ધોળા ગ્રિમ રંગનું હોય છે, તેથી
પાંદડા-ઉદ્ધવનું ઝાડ.

ઉદ્ધવના ઝાડના ગુણો.

કુટજા કદ્ધકો કર્ણો લીપનસ્તુવરો હિમઃ ।
મર્દોઽપિસાપિષ્તાકપસ્યપ્યામકુહનુવ ॥૧૨૦॥
અર્થ-કુટજ કદ્ધક સ્પર્શ લીપન. સ્તુવર હિમ
(સ્પર્શ) મર્દોઽપિસાપિષ્તાકપસ્યપ્યામકુહનુવ (અર્થ) ॥
ઉદ્ધવનું ઝાડ વીંછું, રૂઝ, અગ્નિને
પ્રદીપ કરનાર, તરું અને ટાકું કોઈ અરશ,
અતિશય, રક્ષપિત્તનો રાગ, કદ, વરશ,
આમ તથા કોઈને મટાડનાર છે. ૧૧૦

જે જાતનાં કરંજનાં નામો તથા ગુણો
કરજો નકમાલકા કરજાશિરવિકલ્પકા ।
પુતપૂર્ણકરોઽપિ પ્રદીપૈઃ પૂતિકોઽપિ ચ ॥૧૨૧॥
સ ચોક્કા પૂતિકત્રયઃ સોમવનકથા સ સ્મૃતા ।
કલ્પ્યા કદ્ધકસ્તીકાઓ વીંધાંઓ યોનિદોગદ્ ॥૧૨૨॥
કુદોદાવરોગુસ્માશોઽયનકુમિકાપાઘા ।
તત્પત્રં કમવાતાર્કાનુમિશોર્યહરં પરમ્ ॥૧૨૩॥
મેઘવં કદ્ધકં પાકે લીંધાંલે પિત્તલં કલ્પુ ।
તત્પત્રં કમવાતાર્ક મેઘાર્કાનુમિકુદ્ધિવ ।
પુતપૂર્ણકરોઽપિ કલ્પસદશો ગુણૈઃ ॥૧૨૪॥
અર્થ-કરજ ને નકમાલ કરજ નિરુચિત.
(હિં કલ્પ) અર્થ-કુટજના પ્રદીપૈઃ અર્થ-ક
ક પૂતિક. ઉક્ત, ઉત્તર પૂતિકા ને ધોમલકા સ્મૃતા ।
કમ કદ્ધક ત્રિલ લીંધાં. લીંધાંપદ્ય ગુણોમત
ગુસ્માશોઽયનકુમિકાપાઘા (અર્થ), તત્પત્રં પરં મેઘવં પાકે
કદ્ધકં લીંધાંલે પિત્તલં કલ્પુ (સ્પર્શ) કરજાનાં કુમિકા-
હરં (અર્થ) । તત્પત્રં કમવાતાર્ક મેઘાર્કાનુમિકુદ્ધિવ
(અર્થ), કુટજના અર્થ ગુણ. નકમાલકા (અર્થ) ॥

કરજ,^૧ નકમાલ,^૨ કરજ^૩ અને ચિર
લિજનક^૪ એટલા કરંજના સરકુવ નામો છે.
તેમ ન કુતપૂર્ણકરજ,^૧ પ્રદીપ,^૨ પૂતિક,^૩
પૂતિકરજ^૪ અને સોમવનક^૫ એટલા કરંજની
બીજી જાતના નામો છે. કરજ, વીંછો, વીંછુ,
ઉખળીયં, મોનિના રોષને દરનાર અને કોઈ,
ઉદાવર્ત રાગ, યોળો, અરશ, કુમિ, મલ્લ તથા
કદને મટાડનાર છે. કરજનાં પાકાં લાંબાકાળે
મળ તોડનાર, પાકમાં લીંધાં, ઉખળીયં, પિત્ત

કરનાર અને કલકાં કોઈ કદ, પાંચ, અરશ,
કુમિ તથા મોળને અત્યંત મટાડનાર છે. કરજ
કુદોદાવર કદ, પાંચ, પ્રદીપ, અરશ, કુમિ તથા
કોઈને મટાડનાર છે. કુતપૂર્ણકરજમાં પાંચ
કરજના જેવા જ ગુણો છે ૧૧૧-૧૧૪

૧. ક-મુલં પત્રં ચા રક્ષતિ-કમવન-મુખ
અથવા પશુઓ જે રંગી રે છે, તેથી કરજ

૨. મર્દ મલ-અરશ કલ, કલ્પ કલ્પ-
મત્તાર મલ્લ-મલ મુખનો-અપાવન-જેનું મલ્લ
પોષણ રાગ છે, અથવા રક્ષિત વખતે અર
માનુષી જે રોગ છે, તેથી નકમાલ-કરજ.

૩. કરજ-શાશ્વત્યેવ કલ્પો-અવનિ-હિંદુ
કલ્પ પૂર્ણત ક-મુલં પત્રં ચા 'રક્ષતિ-સ્કરજ' હિંદુ
ચિંતિત્ત્વ અવિત્ત્વપિ કલ્પો, લીંધાં-પિત્તલ રિ-
જેને કાળી વાલીને ઉત્પન્ન કરામ છે, કુમાલ છે,
તેથી કરજ-કરજ

૪. ચિર કિત્તિ-કિત્તિ મલ, કિલ મેલ-કલ
કલ્પ ન-કલ્પનાં કર-જે લાંબા રોગે થતો છે
છે, તેથી ચિરનિવર-કરજ.

૧. કુતપૂર્ણકરજ રોગ પૂર્ણ કરજ-જે લીંધા
રસથી અરસો હોય છે, તેથી કુતપૂર્ણકરજ-જ
એક જાતનો કરજ થાય છે.

૨. પ્રદીપ-લે-લિધિવરો કુદાસોઽયન, કુમિ
અપાવિત્ત્વ (૪-૧૧૧) ઉખળીયં-જેનું મલ
વગેરે રોગો મટે છે, તેથી પ્રદીપ-કરજની બીજી જાત

૩. પૂતિકાવતિ-કુલ્પેનં કલ્પવતિ-કલ્પ-અર્થ-કલ્પો
કુલ્પ-૦ હિંદુ ક-જે કુમિ-જેને અરશ પિત્તલ
અથવા છે, તેથી પૂતિક-કરજની બીજી જાત

૪. પૂતિકાનો કરજ-પૂતિકા-અર્થ-ઉર-પ્રદીપ
૫. સોમવનુષ કલ્પ-સ્વ ક-જેની અર્થ
અથવા જેવા સોમ મુખવાળી હોય છે, તેથી
સોમવન-કરજની બીજી જાત

ઉદ્ધીર્ષ નામના સીલ કરંજનાં નામો
ગુદીર્ષસ્ત્રીયોઽપિ પદ્મન્યો હસ્તિપાદની ।
મર્દીય પાપતી ચાપિ કરજી વનમિત્તિ ॥૧૨૫॥

અર્થ-અર્થ પૂર્ણ (કરજ) કરજ ને
અર્થ હસ્તિપાદની મર્દીય વનમિત્તિ અર્થ ન કરજી ન
મિત્તિ (હિં નમમિ કલ્પ) ॥

વગેરે ત્રીજે ઉદ્ધીર્ષ,^૧ પદ્મન્ય,^૨ હસ્તિ
પાદની,^૩ મર્દી,^૪ વાપતી,^૫ કરજી^૬ અને
કરજાશિર,^૭ એટલા ઉદ્ધીર્ષ નામના કરજની

વતનો સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૫

૧. ઉદ્દેનદીર્ઘ-વિશિષ્ટ-કૃતિરે 'અન્યાદિઃ' પાળીથી જે યેશવ અથવા કૈલાષ છે, તેથી ઉદ્દેશ્ય-એક વતનો કરેલ.

૨. વદ પ્રત્યયો નય માઃ-અર્થ પ્રત્યયપૂર્ણો-અર્થ 'અર્' દ્વિ યોગવિભાગા મમામાનોડર્. વદ પ્રત્યય એના મા-એને ૭ ગોઠા દેાય છે, તેથી ઉદ્દેશ્ય-એક વતનો કરેલ.

૩. કમિતઃ વાળી દદ-પાથીનાં નાળે મદિરા દેાય તેવો અને એ કદાવનાર દેવાથી કમિતપાળી-એક વતનો કરેલ.

૪. મર્કતિ-મર્કતિ મર્કતિરંગનાન પ્રતિ, મર્ક મર્કો, મોત્રઃ, સમાત્ 'મર્કતિરંગોડર્' દ્વિ (અખા. ૪-૮૫) અર્ન પ્રત્યયઃ, મોત્રાદિઃ-પાલી વગેરે રેગોનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી મર્કટી-એક વતનો કરેલ.

૫. વાયવાનામિયે પ્રિયા-દુર્ગર્ અણ, અણન્ત-ત્વાદ ટીર્; વદા વર્ગ-મર્કતિરંગનાન પ્રતિ, વય મર્કો, 'નયથ' દ્વિ (અખા. ૩-૧૨૦) અમર્, જાતિત્વાદ ટીર્-જે કાગઝઓને પ્રિય દેાય છે અથવા કાગઝ વગેરે રેગોનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી વાયવી-એક વતનો કરેલ.

૬. કં રજગતિઃ-કર્મશ્યુ, અણન્ત-ત્વાદ ટીર્-પ્રથમ અપાયેલ કરેલ શબ્દ પ્રમાણે જ અર્થ છે.

૭. મનશિ દ્વિ મજિકા-શ્યુદ્, મરસ્ય મજિકા-દાયને મરણાવે તેવો દેાય છે, તેથી કર્મગિદા-એક વતનો કરેલ.

ઉદ્દેશ્ય કરેલના ગુણો

કર્ણી સ્તમ્ભની તિક્તા તુવરા કટુપાકિની ।
વીર્યોળ્લા વમિપિત્તાર્શઃકૃમિકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ ॥૧૧૬॥
અન્યઃ-(તદ્ગુણાઘ-) કર્ણો સ્તમ્ભની તિક્તા તુવરા કટુપાકિની વીર્યોળ્લા (રાતી) વમિપિત્તાર્શઃકૃમિકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ (અસ્તિ) ॥

એ કરેલ વીર્યને સ્તંભાવનાર, કડવો, તૂરો, પાકમાં તીખો અને ઉખીવીર્ય હોઈ ઊલટી, પિત્ત, અરશ, કૃમિ, કોઠ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૧૧૬

ધોળી તથા રાતી ચણોડીનાં નામો

એતા ગુણોચ્છા પ્રોક્તા કૃષ્ણલા ચાપિ સા સ્મૃતા ।
સ્પર્શસા કાકચિઝી સ્પાત્કાકાનન્તી ચરકિકા ।
કાકાદની કાકપીલુઃ સા સ્મૃતા કાકવલ્લરી ॥૧૧૭॥

અન્યઃ-એતા ગુણો અચ્છા પ્રોક્તા, અર્થ ન મા કૃષ્ણા મૃત્ત્યા, મા ચ સ્પર્શ કાકચિઝી કાકાનન્તી સ્પર્શસા, મા કાકવલ્લરી કાકપીલુઃ સા સ્મૃતા ॥

(ધોળી અને રાતી એમ બે પ્રકારની ચણોડી છે; તેમાં) ઉચ્છા^૧ અને કૃષ્ણુલા,^૨ એ ધોળી ચણોડીનાં નામો છે; અને કાક-ચિઝી,^૩ કાકાનન્તી,^૪ રક્તિકા,^૫ કાકાદની,^૬ કાકપીલુ^૭ તથા કાકવલ્લરી,^૮ એટલાં રાતી ચણોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૭

૧. ઉત્ત કાર્ત્ત મર્કતિ-મર્કતિ કાર્ત્તમર્કતિરંગનાન, મર્કતિરંગનાન મર્કો, અર્, ટાર્-વીર્યવર્ધક આદિ ગુણોને લેવિ જે ગુણ ઉચ્છ પ્રકારની દેાય છે, તેથી ઉચ્છા-ધોળી ચણોડી.

૨. કૃષ્ણ ગુણમયિ ભાગિ-અ આદને-અનો-નુ-પત્તો. દ્વિ કાઃ, ટાર્-જે અમુક ભાગમાં કાકા રંગ પળ પરાયે છે, તેથી કૃષ્ણુલા-ધોળી ચણોડી.

૩. ચિમ્ દ્વિ અમ્યક કાર્ત્ત નિતોતિ, ચિમ્ નર્તને-અન્ય-અંડપિ. દ્વિ કાઃ, મોત્રાદિઃ, કાકાદની કાકાનાં વા ચિત્ત-કાગઝના જેવા રંગવાળી અથવા કાગઝઓની બળે આંખલી દેાય તેવી કહેવાય છે, તેથી કાકચિઝી-રાતી ચણોડી.

૪. કાકાઃ અનન્તા અભ્યાં. તેમાં મદ્યત્વાત. જાતિ-ત્વાદ ટીર્-પોતાનો જે ખોરાક હેવાથી તેના પર કાગઝ ઘણા દેાય છે, તેથી કાકાનન્તી-રાતી ચણોડી.

૫. રક્તઃ વર્ણઃ અસ્તિ અભ્યાઃ, રંગાયાં કન્. ટાર્ શ્વં ચ-જેનો રંગ રાતો દેાય છે, તેથી રક્તિકા-રાતી ચણોડી.

૬. કાકઃ અયતે, અદ મરુગે, કમ્પિ લ્યુદ્, દિત્વાદ ટીર્-કાગઝઓ જેને ખાય છે, તેથી કાકાદની-રાતી ચણોડી.

૭. કાકાનાં પીલુઃ શ્વ, તદ્વચત્વાત-ખોરાકપ હેવાથી કાગઝઓની બળે પીલુડી દેાય તેવી છે, તેથી કાકપીલુ-રાતી ચણોડી.

x ચક્રદત્તમાં ચણોડી બે વતની વર્ણવેલી છે; લાલ અને સફેદ. ચણોડીનાં બીજ ઝેરી ગણાય છે અને જ્ઞાનતંતુના દરદોમાં તે અવડાવાય છે; તેમજ ત્વચારોગ અને નાસુર ઉપર ચોપડાવામાં પણ વપરાય છે. ચણોડીનાં મૂળિયાં ઊલટી લાવનાર ગણેલાં છે.

ચરકસંહિતામાં સફેદ ચણોડીને દાહશામક તથા પિત્તશામક ગણેલ છે.

૧. અક્ષરો વહરી-કાગળાઓની વેધ ગણાય છે, તેથી કાગળાઓની-સાતી ચણેલી.

ધોળી તથા રાતી અધોઠીના યુગ્મો યુગ્માદ્યં તુ કેવં સ્વાદાતપિત્તન્યવપપદ્યમ્ ।
મુષશોપમ્મમ્વાસવ્યામરવિનાશનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥
ત્રેતામ્યહરં દુષ્યં દસ્યં કપદુષ્યં હરેત્ ।
દમીપ્રસૂતકુદ્ધાનિ રક્તાં ચ મલ્લાપિ ચ ॥ ૧૧૯ ॥
મન્વન્-યુગ્મદં તુ કેવં દુષ્યં કવ્વ (છવ્) વહરિતજપદ્યં મુષશોપમ્મમ્વાસવ્યામરવિનાશનં ત્રેતા-મન્વરં સ્વાદ, રક્તં ચ મલ્લમ્ અપિ ચ કપદુષ્યં દમીપ્ર-સૂતકુદ્ધાનિ ચ હરેત્ ॥

બન્ને અણેઠી ઠેશને ક્ષિતકારી, વીચંને વધારનાર અને બળ આપનાર હોઈ શાવ, પિત્ત, વાયુ, યુગ્મનો શોષ, જમ, આસ, વરણ, મઠ, નેત્રના રોગ, ઘળ, મણ, કૃમિ, કોઈરીશોગ તથા ઠાંઠને મટાડનાર છે. ૧૧૮, ૧૧૯

ઠીઆના સહના નાશ તથા યુગ્મો અપિક્ષુપામમ્મુતા દુષ્યા પ્રોખતા ચ મર્કટી ।
મન્વર કપદુરામ્મદ્ધા વુત્પર્શા પ્રાવુષાયથી ૧૨૦
કાઢી રૂપશિખી ચ કૈવ પ્રોખતા મ્હાપિમિ ।
અપિક્ષુપુરો દુષ્યા મધુર પૂલ્લળી શુક ॥ ૧૨૧ ॥
તિખતા વાતહરી વસ્યા અપિત્તાબનાશિની ।
તલ્લેશ વાતશાન્નં સ્વુરં વાઝીન્નં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥
અવ્ય-અપિક્ષુ અપમરુજા દુષ્યા ચ મર્કટી અવ્ય કપદુરામ્મદ્ધા દુસ્તર્શ પ્રાવુષાયથી પ્રોષ્ટા, શા એ અર્પિતિ અવ્યં ચ અપિત્તથી પ્રોષ્ટા, અપિક્ષુ રૂપ શોષ દુષ્યા મધુર પૂલ્લળી પ્રોષ્ટા વાતહરી વસ્યા અપિત્તાબનાશિની । તલ્લેશ વાતશાન્નં સ્વુરં વાઝીન્નં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

અવ્ય-અપિક્ષુ અપમરુજા દુષ્યા ચ મર્કટી અવ્ય કપદુરામ્મદ્ધા દુસ્તર્શ પ્રાવુષાયથી પ્રોષ્ટા, શા એ અર્પિતિ અવ્યં ચ અપિત્તથી પ્રોષ્ટા, અપિક્ષુ રૂપ શોષ દુષ્યા મધુર પૂલ્લળી પ્રોષ્ટા વાતહરી વસ્યા અપિત્તાબનાશિની । તલ્લેશ વાતશાન્નં સ્વુરં વાઝીન્નં પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥
કપિક્ષુ, ૧ આતમગુતા, ૨ વૃષ્યા, ૩ મર્કટી, ૪ અવ્ય, ૫ કુરુ, ૬ અવ્ય, ૭ કુરુપર્શા, ૮ પ્રાવુષાયથી, ૯ લાગલી ૧૦ અને મૂશિબી, ૧૧ કોટલા ઠીઆના ઓઢના મહર્ષિઓએ સજ્જત નામો કહ્યા છે એ આઠ વીચંને બહુ વધારનાર, મધુર, પ્રુદિકારક, શાર, કદબુ, વાઝુને કવનાર, બળ આપનાર અને કદ, પિત્ત તથા ઢોઢીના ભગાઠનો નાશ કરનાર છે. તેનું બિયુ વાઝુને શાવ કરનાર તથા અત્યવ વાતકરણ કહેલ છે.

૧. અર્પિ-શિવસિ નર્વ કષ વિધાનમ્-‘કવેન્ન ચ’ હિ (વના ૧-૬૪) ક., જનીમામ્ અમિ કવ્વ-ને આમળીને નાટ કરે છે, તે ચેળ, નાશરતિ પથ

ને ચેળ ઉપભવે છે, તેથી કપિક્ષુ-ઠીઆનું આ.

૨. અવ્ય તત્તમેવ ગુણ સિદ્ધિ કુસાન્નમ્-નોંધેથી કવ્વ રપર્શ કરવી મુકોલ હોવાથી ને પેતાથી અપોઆપ રક્ષાપેલ હોય છે, તેથી અવ્યપ્રોષ્ટ-અવ્ય

૩. અર્પિ-શિવસિ રેત્, શુ સેવને, ‘શુસને’ શિવ-શ્વ-અવ્યુક. પુરમ્, ‘અમે શિવ, શિવને કર-વીન’ સિદ્ધ કરનારી, કામી પુરવને ક્ષિતકારી-વીચંવર્ધક છે, તેથી ઠીઆ-ઠીઆ.

૪. મર્કટિ-મર્કટિ દુષ્યત્વિયુવાન્, મર્ક ને ‘અધવિભોદય’ ગૌરદિ, શ્વા મર્કટી હવ અવ્ય-શિવસિ વિવિધવૈધવત્તત્ત્વ-ને વીચંવર્ધક બાદિ યુગ્મો કરાવે છે, તેથી અવ્યના ચેળ કરતી શાન્નં જેવી અનેક ચેળા કરાવે છે, તેથી મર્કટી-અવ્ય

૫. ન ચિલ્લે શવ વસ્યા ઉચ્ચત્ત કૌરવી ગુપ્તિવે-પૌષ્ટિક આદિ વિશેષ યુગ્મેથી શુકા કેળને લીધે નેનુ સેવન કરવાથી અવ્ય આતમું નથી, તેથી અવ્ય-ઠીઆ.

૬. અર્પિ રસિ સ્વર્ણ ‘અતોદુસ્તર્શ’ ના દુષ્ટોદરવિનાશ કુસાન્નમ્-નેને ૨૫૮ કરવાથી એ આવે છે, તેથી કુરુ-ઠીઆ

૭. ન ચિલ્લે કિરિયુને મિલ્લ શાન્નં અવ્ય, અવ્યે અર્પિ-પ્રાપ્તિ અર્પિ અવ્ય, અર્પિ ન ચિલ્લે અર્પિ વીચં અવ્યા હિ અવ્ય-અવ્ય-નેનું એ પથ અર્પિ વિપરીત અવ્યા વિરુદ્ધ યુગ્મકર નથી અવ્યા પેટાના શીઝાં નેનુ નેનુ અવ્યે એ વર્ણ અવ્ય મા, અવ્યા નેનું બિયું હુક હેનું નથી, તેથી ‘અવ્ય’ એમ અમરોશમાં કહેલ છે, તમે એ અવ્ય કા અવ્ય કહેવાય છે, તે ઠીઆ

૮. કુરુ-અવ્ય-વસ્-નેને ૨૫૮ કરે અર્પેલ હોય છે, તેથી કુરુપર્શ-ઠીઆ

૯. અવ્યે અર્પિ રસિ પ્રાદ, કિવ, મર્કટીને અવ્યત્વે ચાપ-પ્રાવુષાય અર્પિ અવ્યા શા અવ્ય પ્રાવુષાય અર્પિ અવ્યે શા અર્પિ સુર, શિવસિ-વિ-ઓમાસામાં ને આવે છે, તેથી પ્રાવુષાય-ઠીઆ

૧૦. મર્કટ-કર્ક, તત્ત્વ અવ્ય અર્પિ અવ્ય-અવ્ય-નેનું ગૌરદિ-નેનો આકાર હવ નેનું હવ છે, તેથી લાગલી-ઠીઆ

૧૧. અવ્યના શિવસિ અવ્યા શા-નેનો શીઝ અવ્યીદાર હોય છે તેથી અર્પિતિ ઠીઆ

રેત્કિલ્લેનાં નામો તથા યુગ્મો અર્પિરોહિ-અર્પિરોહિ કુતા અર્પિ-કુતા ।
અર્પિરોહિ-અર્પિરોહિ કુતા અર્પિ-કુતા ।
અર્પિરોહિ-અર્પિરોહિ કુતા અર્પિ-કુતા ।
અર્પિરોહિ-અર્પિરોહિ કુતા અર્પિ-કુતા ।

અન્વય:-માંસરોહિણી અતિરુદ્ધા ધૃત્તા ચર્મકરી વૃક્ષા પ્રદારવલી વિકૃપા વીરવતી અપિ કષ્યતે, માંસરોહિણી ધૃત્તા સરા દોષત્રયાપહા સ્યાત્ ॥

માંસરોહિણી,^૧ અતિરુદ્ધા,^૨ વૃતા,^૩ ચર્મકરી,^૪ કૃશા,^૫ પ્રદારવલી,^૬ વિકૃપા,^૭ અને વીરવતી^૮ એટલાં રોહિણીનાં સંસ્કૃત નામે છે. રોહિણી વીર્યને વધારનાર, મળાને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૨૩

૧. માંસં રોહયતિ इत्येवंशीला. रुद्ध बीजजन्मनि प्रादुर्भावो चेति प्यन्तात् 'मुप्यजातो' इति गिनिः, नान्त-त्वाच्च डीप्-માંસને જે રૂઝવે છે, તેવા સ્વભાવવાળી હોવાથી માંસરોહિણી-રોહિણી.

૨. અતિશયેન રોહતિ, રુદ્ધ-‘દ્યુપવે’તિ કઃ, ટાપ્-જે ઘણી જ ઊગે છે, તેથી અતિરુદ્ધા-રોહિણી.

૩. ધૃત્તમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ, અસંઆધત્, ટાપ્-જેને દીઠું હોય છે, તેથી વૃતા-રોહિણી.

૪. કરોતિ इति કરા-અત્, ટાપ્, ચર્મણઃ કરા-વ્રણાદિકુ, જાતિત્વાદ્ ડીપ્-ત્રણુ વગેરેને કઝરી તેમાં આમડી કરનાર હોવાથી ચર્મકરી-રોહિણી.

૫. કૃદયતિ-તનૂકરોતિ મલાન્ સારકત્વાત્-કૃશ તનૂ-કરણે ‘દ્યુપવે’તિ કઃ-જે મળાને ઓછા કરે છે, કેમકે સારક છે, તેથી કૃશા-રોહિણી.

૬. પ્રદારસ્ય વેદનોપશમનાર્થો રોપિણી चासौ वली-શાકપાર્થિવાદિ:-પ્રદારની વેદના શાંત કરનાર તથા રૂઝવનારી વેલડી હોવાથી-પ્રદારવલી રોહિણી.

૭. વિશેષેણ કપતિ-હિનસ્તિ દોષત્રયમ્, કપ હેસાયામ્, અત્, ટાપ્-જે ત્રણે દોષોનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી વિકૃપા-રોહિણી.

૮. વીરયન્તિ-વિકામ્યન્તિ इति वीराः-वीर विक्रान्तौ અત્, વીરાઃ ગુણાઃ સન્તિ અસ્યાઃ-મણ્, ‘માદુપવાયા’ इति વત્તમ્, ‘અગિતવે’તિ ડીપ્-જેમાં ઘણા જ પરાક્રમી ગુણો રહે છે, તેથી વીરવતી-રોહિણી.

ચિલ્હકનું નામ તથા ગુણો

ચિલ્હકો વાતનિર્હારો શ્લેષ્મણો ધાતુપુષ્ટિકૃત્ ।
આમેયો વિપવદસ્ય ફલં મત્સ્યનિપૂદનમ્ ॥ ૧૨૪

અન્વય:-ચિલ્હકઃ વાતનિર્હારઃ શ્લેષ્મણઃ ધાતુપુષ્ટિકૃત્ આમેયઃ (અસ્તિ), यस्य फलं विपवत् मत्स्यनिपूदनम् (भवति) ॥

ચિલ્હક^૧ વાયુને હરનાર, કંકને મટાડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગરમ છે. ચિલ્હકનું કૃષ્ણ ઝેરની પેઠે માછલાંઓને મારી નાખનાર છે. ૧૨૪

૧. નિહતિ-શિથિલં કરોતિ વાયુ કંકં ચ આમ્રય-ત્વાત્, ચિહ્નં શિથિલ્યે-પ્ચુલ્-નૃપોદરાદિત્વાદસ્ય હઃ-જે ગરમ હોવાથી વાયુ તથા કંકનો નાશ કરે છે. તેથી ચિલ્હક.

ટંકારીનું નામ તથા ગુણો

ટંકારી વાતજિત્તિક્તા શ્લેષ્મણી દીપની લઘુઃ ।
શોષોદરવ્યથાહન્ત્રી હિતા પીઠવિસર્પિણામ્ ॥ ૧૨૫

અન્વય:-ટંકારી વાતજિત્તિ-તિષ્ઠા શ્લેષ્મણી દીપની લઘુ (સતી) શોષોદરવ્યથાહન્ત્રી (મવતિ, તથા ચ) પીઠવિસર્પિણાં હિતા (અસ્તિ) ॥

ટંકારી^૧ વાયુને છતનાર, કંકની, કંકને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે; અને સોજા તથા પેટની પીડાને હણનાર છે. લાકડાંની ઘોડી લઈ ચાલનારા લૂલા-લંગડાને સારી છે ૧૨૫

૧. ટંક-નિર્વમ્ ક્રુદ્ધતિ વાતકફજિરવાત્-ક્રુ ગતૌ ‘કર્મણ્યપ્’ ડીપ્-જે વાયુને તથા કંકને છતનાર હોવાથી ગર્વ કરે છે. તેથી ટંકારી.

નેતરનાં નામે

વેતસો નમ્રકઃ પ્રોષ્ઠતો વાનીરો વન્નુલસ્તથા ।

અન્નપુષ્પશ્ચ વિદુલો રયઃ શીતશ્ચ કીર્તિતઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અન્વય:-વેતસઃ નમ્રકઃ વાનીરઃ તથા વન્નુલઃ પ્રોષ્ઠઃ (તથા ચ) અન્નપુષ્પઃ વિદુલઃ રયઃ ચ શીતઃ કીર્તિતઃ ॥

વેતસ,^૧ નમ્રક,^૨ વાનીર,^૩ વન્નુલ,^૪ અન્નપુષ્પ,^૫ વિદુલ,^૬ રય^૭ અને શીત^૮ એટલાં નેતરનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૨૬

૧. ઇચ્છે સ્મ इति इतं-જ્ઞાનમ્ ‘હણ્ ગતૌ’ નપુંસકે માવે કઃ, વા-વિકલ્પસ્ય इतं-જ્ઞાનં સ્યતિ-પોડન્તકર્મણિ ‘આતથોપસર્ગે’ इति कः, यद्वा ऊयते-वेच् तन्नुसंताने-‘વેનસ્તુદ્ ચ’ इति असत् प्रत्ययस्तुद्-ચ-જે વિકલ્પના જ્ઞાનનો નાશ કરે છે અથવા જે વણાય છે-અંદરના ભાગમાં રેસાઓથી ગૂંથાય છે, તેમ જ ખુરશી વગેરેમાં ગૂંથાય છે, તેથી વેતસ-નેતર.

૨. નમતિ इत्येवंशीलः, णम प्रह्वत्वे-‘નમિકમિ-સ્યજસન્’ इति शीले रः, ततः स्वार्थे कन्-જે નમે છે, એવા સ્વભાવનું હોય છે, તેથી નમ્રક-નેતર.

૩. વાયતિ-ઓવૈ શોષણે-ક્ષિપ્, वां-શુષ્કમ્ आसम-न्तात् नीरं यस्य सः-જેની આસપાસ પાણી સુકાયેલું હોય છે, તેથી વાનીર-નેતર.

૪. વજતિ-ગજ્ઞતિ શૈથ્યં નમ્રતાં च, वज गतौ-धातुलकाद् जलच् तुम् च-જે શીતળતા તથા નમ્રતાને

૫ અપ્રમિત સમયમાંથી શા પુરું થયું છે, જાણવા વાળાના સમયે જેને પૂલ આવે છે, તેથી અપ્રપુષ્પ-નેતર.

૬ જેણે ને વેણ, વિષ્ણુ-કાવ્યે શા વૈદ્યવિદ્ય-ગુણે, શિવ કાવ્યે-નમુન્યુલુપ્ત ગુણાભાવ-જેને વૈદ્યો વિદ્યેય યુદ્ધો ઇપરથી જાણે છે, તેથી વિદુષ-નેતર.

૭ રમ્ભે મગ્ન રાજકોનારિણિય, તેનાં વચ્ચા-વિભિન્નજ્વલ, રમુકીમનમ્-હમિલુપિની-મુખે" હિતિ (ચંપા-૨-૧) જગન્ પ્રજ્વલ-જેના વિષે કાક, સોભ વચેરના શમીઆ પોતાના રોગો મટવાથી આનંદ પામે છે, તેથી રમ્-નેતર.

૮ હિન્દુજ્ઞ મસ્તિ ગાય જર્જમનમ્-જેના શીતળ ગુણ હોય છે, તેથી શીત-નેતર.

નેતરના યુદ્ધો

વેતસા રીતકો વચ્ચોપાચોપોનિવ્યમ્નયુત ।

હમિતી લીધર્પકુલ્પાપિચામરિકમ્પાનિભાષ ૧૨૭

જગન્-વેતસ ઈતક (સન્) વચ્ચોપાચોપોનિવ્ય-પ્રકુર (વપા) લીધર્પકુલ્પાપિચામરિકમ્પાનિભાષ હમિતી ॥

નેતર કડુ કોઈ કાક, સોભ, અવશ, ચોનિના શેજ, રતવા, મૂવકુમ્મ, લોહીનો બગાડ, પિત્ત, રક્તપિત્ત શેજ, પથરી, કદે તથા વામુને મટાડનાર છે ૧૨૭

જલવેતસ-જલભાવનાનાં નામો તથા યુદ્ધો નિકુલ્પાચ પરિધ્યાયો નાલેયો જલવેતસ ।

જલકો વેતસ હિતિ કુલ્પકલાવકોપના ૧૨૮

જગન્-નિકુલ્પાચ પરિધ્યાય નાલેય જલવેતસ (હિતિ નામામિ, ગુણ-વ) જગન્ વેતસ ઈતક (સન્) કુલ્પકલાવકોપના (અસ્તિ) ॥

નિયુલ્ક, ^૧ પશિન્ધાધ, ^૨ નાદેય અને જલવેતસ^૩ એટલા જલભાવનાના સમૂત નામો છે જલભાવો કડે કોઈ કોઈને મટાડ નાર અને વામુને કોપાવનાર છે. ૧૨૮

૧ મિતર કુલ્પક-મરિચકેન કોઈકે વાતિ-કુલ્પ કોઈકે-મ્, ત્ત સ્વાર્થે કન્-જે અતિસય વાકાર્થ પામી શકે છે-પ્રમ વલે છે તેથી નિયુલ્ક-જલભાવો-પાણીમાં શું એક નેતર

૨ વરિઃ વિષ્ણુ-અથ સ્વાર્થે-મ્-જે એપાસ વીધાય કોઈક-અથરા છે, તેથી પરિધ્યાય-પાણી માં શું એક નેતર-જલભાવો.

૩ નર્તા મય 'નવારિઓ જન્-જે નર્તીમાં જાય છે, તેથી નાદેય-જલભાવો.

૪ જલે જાત વેતસ-વાચાનિધિ-પાણીમાં જતા નેતરપ હોવાથી જલવેતસ-જલભાવો સમુદ્રરોપનાં નામો તથા યુદ્ધો

જલકો વિલભ્યાપિ નિયુલ્કમ્નુવસ્તપા ।

જલવેતસપદ્યો હિન્ધોર્પ વિપાપદ ૧૨૯

અથ-જલક વિલભ-અપિ નિયુલ્ક ત્ત વ મ્નુવ (હિતિ નામામિ) । મર્ નિલભ-જલકે-ત વૈય વિલભ (અસ્તિ) ॥

ધન્વજ, ^૧ કિન્વજ, ^૨ નિયુલ્ક અને અનુલ્ક^૩ એટલા સમુદ્રરોપના સમૂત નામો છે એમાં જલભાવના એવા જ યુદ્ધો જલભ અને વિરોધે કરી એરેનો તે નાથ કરે છે. ૧૨૯

૧ અતિ હિતિ જ્ઞ, જ્ઞ નર્તો-કિન્, જ્ઞ વ જ્ઞ જલ વ-જેને જગતા મરે પાણી જલ નોર્ધએ છે, તેથી ધન્વજ-સમુદ્રરોપ-પાણીમાં શું એક નેતર

૨ કિન્વજ-અસ્તિ વર્ષે વા, કિ વર્ષે-કિન્, જ્ઞ વ, કિન્ જલ વ-જ્ઞ વ-પાણી નો જગાડનાર તથા વધારનાર છે તેથી કિન્વજ-સમુદ્રરોપ.

૩ મિતર કોઈક-સમુલ્કમિ, કુલ્પકુલ્પ-ગુણવિદ્યેય ગુણવિદ્યા વિજ્ઞા, 'જ્ઞવર્ષે' કિન્-જે અતિ સય કિન્ વલે છે, તેથી નિયુલ્ક-સમુદ્રરોપ.

૪ અનુલ્ક જાત, જમી પ્રવર્તમા 'અનુલ્ક' ને પાણીમાં ઉત્પત્ત શાય છે, તેથી અનુલ્ક-સમુદ્રરોપ

અ કોલ કે અખરેરનાં નામો તથા યુદ્ધો બહોલો લીલેકોલ સ્વાર્થોક્ષ્ય નિલેકલ । જલોલકાવકુલ્પાપિચામરિકમ્પાનિભાષ ૧૩૦

રેષમા ગુણિયુલ્કામરિકમ્પાનિભાષ ૧૩૧

વિલર્પકાપિચામરિકમ્પાનિભાષ ૧૩૨

અકોલ, ^૧ લીલકોલ, ^૨ અકોલ અને નિકોલ^૩ એટલા અકોલનાં સમૂત નામો છે. અકોલ વીજો, લીલ, સિન્ધ, મરમ, વૈય, કલકો અને રેષક કોઈ કુમિ, વૈય, જામ, સોભ, વચાર્થ જડ, એર, રતવા, કદે

× સુકુતસ દિવામાં આને સારા દુરોત્તર વિવનાશક અને મલુરેયક મજેર છે

પિત્ત, લોહીનો બગાડ-પિત્તરક્ત તથા બિંદર કે સર્પનું ઝેર મટાડનાર છે. ૧૩૦, ૧૩૧

૧. અદ્યતે-લક્ષ્યતે વિશેષગુણઃ, અકિ લક્ષણે-બાહુલકાદોટઃ-જે વિશેષ ગુણોથી ઓળખાય છે, તેથી અંકોટ-અંકોલ કે અખરોટ.

૨. દીર્ઘ કોલં-વદરીફલસદૃશં ફલં યસ્ય-જેનું ફળ ઓરના જેવું લંબગોળ હોય છે, તેથી દીર્ઘકોલ-અંકોલ-અખરોટ.

૩. અદ્યતે-લક્ષ્યતે વિશેષગુણઃ, અકિ લક્ષણે-બાહુલકાદોલ-અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે.

૪. નિતરાં કુચ્યતે-તારઃ શબ્દઃ ક્રિયતે અનેન-કહતીકાવાત્, નિપૂર્વક-કુચ શબ્દે તારે-‘કૃનાદિન્યો-યુન્’ (૩૫૦૫-૩૫) અતિશય તીખો તથા તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે જેને લીધે રોગીનો મોટો અવાજ નીકળી જાય છે, તેથી નિકાચક-અંકોલ કે અખરોટ.

અંકોલના ફળના ગુણો

તત્ફલં શીતલં સ્વાદુ શ્લેષ્મણં વૃંહણં ગુરુ ।
ચલ્યં વિરેચનં વાતપિત્તદાહક્ષયાક્ષજિત્ ॥ ૧૩૨ ॥

અન્વયઃ-તત્ફલં શીતલં સ્વાદુ શ્લેષ્મણં વૃંહણં ગુરુ
ચલ્યં વિરેચનં (સત્) વાતપિત્તદાહક્ષયાક્ષજિત્ (અસ્તિ) ॥

અંકોલનું ફળ ઠંડું, સ્વાદિષ્ઠ, કઠ્ઠને તોડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, બળ આપનાર અને રેચક હોઈ વાયુ, પિત્ત, કાહ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૩૨

ચાર જાતની ખપાટનાં નામો

ચલા વાટ્યાલિકા વાટ્યા સૈવ વાટ્યાલકાડપિચ ।
મહાવલાં પીતપુષ્પા સહદેવી ચ સા સ્મૃતા ॥ ૧૩૩ ॥
તતોડન્યાતિવલા ઋણપ્રોક્તા કેફતિકા ચ સા ।
ગાફેરકી નાગવલા સ્થા હસ્વા ગવેયુકા ॥ ૧૩૪ ॥

અન્વયઃ-ચલા વાટ્યાલિકા વાટ્યા સા એવ ચ વાટ્યાલકા અપિ (કલ્યતે), મહાવલા પીતપુષ્પા (ભવતિ), સા ચ સહદેવી સ્મૃતા । તતઃ અન્યા અતિવલા ઋણ-પ્રોક્તા, સા ચ કેફતિકા; (તથા ચ) ગાફેરકી નાગવલા સ્થા હસ્વા ગવેયુકા (પ્રોચ્યતે) ॥

બલા,^૧ વાટ્યાલિકા,^૨ વાટ્યા^૩ અને વાટ્યાલકા^૪ એ ખપાટની પહેલી જાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. મહાબલા,^૧ પીતપુષ્પા,^૨ અને સહદેવી^૩ એ ખપાટની બીજી જાતનાં નામો છે. અતિબલા,^૧ ઋણપ્રોક્તા^૨ અને કંકતિકા^૩ એટલાં ત્રીજી ખપાટનાં નામો

છે; પછી ગાંગેરુકી,^૧ નાગબલા,^૨ ઝપા^૩ અને ગવેયુકા^૪ એ ચોથી ખપાટનાં નામો છે.

૧. વલતિ-સંઘ્રોષોતિ મલં પ્રાહિત્વાત્, વલ સંવરણે-પચાચન્, ટોપ્, વદ્વા વલમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ સેવનાત્-અર્શઆચન્-જે ગ્રાહિ હોવાથી ઝાડો રોકે છે અથવા જેને સેવવાથી બળ આવે છે, તેથી બલા-પહેલી ખપાટ.

૨. વાટીમ્ અલતિ-મૂષયતિ, અલ મૂષણાદૌ ‘કર્મણ્યન્’, અબ્જન્તત્વાદ્ હીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્-જે વાટીને શોભાવે છે, તેથી વાટ્યાલિકા-પહેલી ખપાટ.

૩. વાટ્યૈ હિતા, હિતે યઃ, ટાપ્-જે વાટીને હિત-કારી હોય છે, તેથી વાટ્યા-પહેલી ખપાટ.

૪. વાટીમ્ અલતિ-મૂષયતિ, અલ મૂષણાદૌ ‘કર્મણ્યન્’, તતઃ સ્વાર્થે કન્-અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે.

૧. મહતી ચાસૌ વલા-મહાવલા-મોટી બીજી ખપાટ.

૨. પીતાનિ પુષ્પાણિ અસ્યાઃ સા-જેનાં ફૂલ પીળાં હોય છે, તેથી પીતપુષ્પા-બીજી ખપાટ.

૩. કેનચિત્ સહ દીવ્યતિ-લતારુપત્વાત્, દિવુ ક્રીડાદૌ પચાચન્-ગૌરાદિત્વાદ્ હીપ્-જે વેલીરૂપ હોવાથી કાઈ ઝાડ વગેરે સાથે વધે છે, તેથી સહદેવી-બીજી ખપાટ.

૧. અતિશયિતં વલમસ્તિ અસ્યાઃ સેવનાત્-અર્શઆચન્ જેનું સેવન કરવાથી ઘણું બળ આવે છે, તેથી અતિ-બલા-ત્રીજી ખપાટ.

૨. ઋણ્યઃ મૃગૈઃ પ્રોક્તા, ઋણિમિઃ અપ્રોક્તા વા-જેને મૃગલાંઓએ જણાવી છે અથવા જેને ઋણિઓએ જણાવી નથી, તેથી ઋણપ્રોક્તા-ત્રીજી ખપાટ.

૩. કફતે-પ્રાપ્નોતિ માધુર્યાદિગુણાન્, કાકિ ગતૌ-વાહુલકાદત્, ગૌરાદિ; સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ‘કેડળઃ’ હિત દૂષ્ણ-મધુરતા આદિ ગુણોને જે પામે છે, તેથી કંકતિકા-ત્રીજી ખપાટ.

૧. ગજાયા હૃદં ગાફમ્-હૃદમર્થે અણ્, ગાફં જલં ફર્યતિ-ક્ષિપતિ માધુર્યાતિશયાત્-‘મૃગવાદયશ્ચ’ (૩૫૦ ૧, ૩૭) હિત સાધુઃ-અતિશય મીઠાશને લીધે ગંગાના પાણીનો પણ જે તિરસ્કાર કરે છે, તેથી ગાંગેરુકી-ચોથી ખપાટ.

૨. નાગાનાં-હસ્તિનાં વલા-જેનું સેવન કરવાથી હાથીઓને બળ આવે છે અથવા માણસને હાથી જેનું બળ આવે છે, તેથી નાગબલા-ચોથી ખપાટ.

૩. ક્ષપતિ-હિનસ્તિ વાતાદીન્ રોગાન્, ક્ષપ્ હિંસા-યામ્-પચાચન્, ટાપ્-જે વાયુ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી ઝપા-ચોથી ખપાટ.

૪. ગવિ-મૂસૌ ઇધતે-વર્ધતે-ઇષ વૃદ્ધૌ, ઘાહલ-

અરુ ડ, સંજ્ઞાઓ કર, અનુ-જામીન ઉપર જે વધે છે તેથી અવેપ્રકાશ-જોડો નાની ખપાટ.

આરે જાતની ખપાટના ગુણો

બહાવમુદ્ધર્વ દક્ષિણ મધુર ધક્કાનિતકુર ।
જિર્ણ પ્રાદિ સમીપ સપિતાજસતનાશાનમૂર્તિરૂપ
બહામુદ્ધર્વવધુર્વ પીત સહીરશર્કામ્ ।
મૂળાસિદારે હરતિ રમ્યતથ સંશયઃ ॥ ૧૩૬ ॥
હરેન્મહાબલા કુર્ણ મેદેદ્રાતાનુલોભની ।

હમ્પાવતિવલા મેઈ પવસા સિતવા સમ્પૂર્ણ ॥ ૧૩૭ ॥

અન્યથા-અન્યથાગુણે કીર્તે મધુર કમ્પાનિતકુર
જિર્ણ પ્રાદિ (વદ) મુશીવર્ષિતમદ્યતથાવધુર્વ (અર્થિત) ।
વધુર્વવધુર્વ વધુર્વ વધુર્વવધુર્વ પીત (વેદ) મૂળાસિદારે
હરતિ, વધુર્વ રૂપ, વ વધુર્વ । અન્યથા કુર્ણ હરેત વધુર્વ
લોભની મરેત, અર્થિકા વધુર્વ વધુર્વ સમ મેઈ હમ્પા ॥

આરે ખપાટ, ઠંડી, મધુર, બળ તથા
કાવિ ખાપનાર, વિનય અને લાડને શક
નાર હોઈ વાધુ, લોહીને બમાડ, પિત્તરૂપ
તથા ક્ષતને નાશ કરનાર છે ખપાટના
મૂળની છાલનુ વધુર્વ જો રૂપ અને સાકરની
સાથે પીધુ હોય તો તે બહુમૂલ્યવાના
શામે મટાડે છે, જો અમે નજરે જોઈએ છે,
જોમા સશય નથી. મહાબલા નામની ખપાટ
મૂળમુદ્ધર્વ મટાડે ॥ અને વાધુને સવળે
બહાવે છે અતિબહા નામની ખપાટ જો
રૂપ અને સાકરની સાથે પીધી હોય તો
તેથી પ્રમીલ મટે છે. ૧૩૫-૧૩૭

હનુમાનવેલો હસલુ, નામો તથા ગુણો
પુત્રજામરવત્તાસ્યવિનુમિત્તીભિલ્લા સ્વા ।
અન્યથા પુત્રજામરી વસ્તાગમ્યોત્તરિવેત ।
અર્થિત પુત્રજામરવત્તા અન્યથા મુનિપુત્રી ॥ ૧૩૮ ॥

અન્યથા-પુત્રજામરવત્તાસ્યવિનુમિ તથા અર્થિકા
અન્યથા અન્યથાકીર્તિ પુત્રજામરી મરેત, અન્યથા
અન્યથા પુત્રજામરવત્તા અર્થિકા ॥

હનુમાનવેલો સર્વ કાળ પૂતળીઓના
આકારના શાયા નાના છાંટાવાળો હોય છે અને
તેનો અર્થ તથા આકાર બહુશાયા જેવો હોય
છે હસમુદ્ધર્વ અને પુત્રજામરી જે છે હનુ
માનવેલોનાં સસ્તુવ નામો છે જો વેલો
અન્યથા પુત્રને ખાપનાર છે, જોમા મોટા
મુનિઓએ કહ્યું છે ૧૩૮

૧. પુત્રજામરવત્તાસ્યવિનુમિત્તી ભવતી ભવતી,
'અન્યથા અર્થ' હિતિ ન, અનુ, આ ભવતી પુત્ર-
જામરવત્તાસ્યવિનુમિત્તી ભવતી અર્થ-અન્યથા, અનુ,
આ ભવતી પુત્રજામરવત્તાસ્યવિનુમિત્તી ભવતી, અનુ
(અર્થ-૪-૧૩૫), કિર્તિ વાગુ-પૂતળા જેવા આકાર
નાના છાંટાઓની માત્રા જેને દેખ છે, તેથી
અન્યથા પૂતળાના આકારના છાંટાઓની વિનુમિત્તી ભવતી
દેખ છે અન્યથા જે વિનુમિત્તી ઉપરથી જે ભવતી
છ, તેથી અન્યથા-હનુમાનવેલો

૨. અન્યથા હિતિ અર્થ-અન્યથા વધુર્વ અન્યથા
અન્યથા 'હનુમાનુદેવ' હિતિ કીર્તિ ભુદ, વિનુમિત્તી,
પુત્રજામરવત્તા-પુત્રને કીર્તવે છે-અન્યથા પુત્રજામરી
છ, તેથી પુત્રજામરી-હનુમાનવેલો.

સ્વપુત્રી દે સોનવેલોનાં નામો તથા મુકો
સ્વપુત્રી રમ્યતથા કાકામુઃ કાકામુદ્ધર્વ ।
સ્વપુત્રી સિતપીઠાશિવોનામ હિતિ પુત્રજામરી

અન્યથા-સ્વપુત્રી રમ્યતથા કાકામુઃ કાકામુદ્ધર્વ
(હિતિ નામાનિ, પુત્રજામરી) સન્યાસી શિવોનાં કીર્ત-
વાગુ હિતિ, પુત્રજામરી (વ અર્થિત) ॥

૧૩૬-૧૩૮, ૧૩૯-૧૪૦, ૧૪૧-૧૪૨ અને
૧૪૩-૧૪૪ જેટલાં સ્વપુત્રીનાં સંસ્કૃત નામો
છે સ્વપુત્રી માયાની પીડાને અને અર્થ દેખે
મટાડે છે તથા આશુ વધારે છે ૧૩૬

૧ સ્વપુત્રી વીતા શક્તિ-સોનવેલો
હોય છે, તેથી સ્વપુત્રી-સોનવેલો

૨ રજામિ પુત્રજામરી સ્વા-અર્થ-અન્યથા સ્વા
અર્થ દેખ છે, તેથી રજામિ-સોનવેલો

૩ અન્યથા શક્તિ અનુ સ્વા-અર્થ-અન્યથા
અન્યથા અનુ-અર્થિત વધુર્વ અનુ-અર્થ-અન્યથા
અનુ-અર્થ-અન્યથા અનુ-અર્થ-અન્યથા અનુ-અર્થ-અન્યથા
હોય છે અન્યથા અન્યથાએ પ્રિય હેતુથી જે
પર કામના વધુર્વ આવે છે, અન્યથા અન્યથાએ
જેનાથી આવુ મરે છે, તેથી કામના-સોનવેલો

૪ અન્યથા પ્રિયા શક્તિ-અર્થ-અન્યથા પ્રિયા
વેલો છે, તેથી કામના-સોનવેલો

વધુર્વ દે કાપાસનાં નામો તથા મુકો
કાર્યાતી મુદ્ધર્વેરી વ સ્મુપ્રાપ્તા વ કમ્પાટ ।
કાર્યાતી કમ્પાટ કોષ્ટા મધુર વાતનામિતી ૧૩૯
વધુર્વ સ્વા-અર્થ-અન્યથા અન્યથા અન્યથા
અન્યથા પીડાનાવધુર્વવાપિયાશાનમ્ ।
તદ્વિત્તી કામના કુર્ણ અર્થ-અન્યથા મુદ્ધર્વ ૧૪૦

અન્યથા-અર્થિત વ મુદ્ધર્વેરી વ સ્મુપ્રાપ્તા વ

કાર્પાસકી કચ્ચતે, (સા ચ) લઘુઃ કોળ્યા મધુરા (સતી) વાતનાશીની (અસ્તિ), તત્પલાશં સમીરધ્નં રક્ષકૃત્ મૂત્રવર્ધનં ક્ષુલ્લગ્નેપીત્કાનાદપૂયસાવવિનાશનમ્ (અસ્તિ), તદ્વીજં સ્તન્યદં વૃષ્યં ક્ષિગ્ધં કપકરં ગુરુ (અસ્તિ) ॥

કાર્પાસી,^૧ તુંડિકેરી^૨ અને સમુદ્રાંતા^૩ અને કાર્પાસકી^૪ એટલાં વળુનાં સંસ્કૃત નામો છે. વળુ હલકું, જરા ગરમ, મધુર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. વળુનું પાંદડું વાયુને હણે છે, મૂત્રને તથા લોહીને વધારે છે. અને કાનની ફાડકી, કાનનો અવાજ તથા કાનમાંથી પરુનું ઝરવું વગેરેને પણ મટાડે છે. વળુનું ફળ ધાવળુને તથા વીર્યને વધારે છે; તેમજ સિન્ધ ડોઈ કફ કરનાર અને ભારે છે. ૧૪૦, ૧૪૨

૧. ક્રિયતે વાતનાશો વસ્ત્રાદિકં ચાનયા-‘કૃત્વા પાસઃ’ (ગુણ ૪-૪૫), જાતિવાદ્ હીપ્, પૃષ્ઠોદરાદિ; યદ્વા સ્વાયે અન્ન-જેનાથી વાયુનો નાશ તથા વસ્ત્ર વગેરે કરાય છે, તેથી કાર્પાસી-વળુ કે કપાસ.

૨. તુપ્તં-મુલમસ્તિ એવાં તુળિકાનિ-શરીરાણિ, ‘અત્ત ઇનિઠનાં’ इति ठन्, તુળિકાનિ ફર્યતિ-ગચ્છતિ વસ્ત્રરૂપેનાચ્છાદકત્વાત-ફર ગતિપ્રેરણયોઃ-‘કર્મ-વ્યયન્’-જે વસ્ત્રરૂપે ઢાંકનાર હોવાથી મનુષ્યોનાં શરીર પર જાય છે, તેથી તુંડિકેરી-કપાસ.

૩. સમુદ્રઃ અન્તઃ યસ્યાઃ સા, યદ્વા મુદ્રયા સહ વર્તમાનઃ અન્તઃ-સમીપં યસ્યાઃ સા આચ્છાદકત્વાત-જેનો અંત વસ્ત્રરૂપે થતો હોવાથી તે વસ્ત્રરૂપ મુદ્રા અથવા નિશાનીવાળો છે. તેથી સમુદ્રાન્તા-કપાસ.

૪. કાર્પાસ્યાઃ વિકારઃ ફલં વા કાર્પાસં, તતઃ સ્વાયે કન્, તદ્ અસ્તિ અસ્યાઃ-અન્, જાતિવાદ્ હીપ્-જેનું ફળ કપાસ ગણાય છે, તેથી કાર્પાસકી-વળુ કે કપાસ.

વાંસનાં નામો તથા ગુણો
વંશસ્ત્વક્ષારકર્મારત્વચિસારતૃણધ્વજાઃ ।
શતપર્વા શતફલી વેણુમસ્કરતેજનાઃ ॥ ૧૪૩ ॥
વંશઃ સરો હિમઃ સ્વાદુઃ કપાયો વસ્તિરોધનઃ ।
હેદનઃ કપાપિત્તમ્ કુષ્ઠાસ્ત્રવળશોયજિત્ ॥ ૧૪૪ ॥

અન્વયઃ-વંશઃ ત્વક્ષાર-કર્માર-ત્વચિસાર-તૃણધ્વજાઃ શતપર્વા શતફલી વેણુ-મસ્કર-તેજનાઃ (इति नामानि, ગુણાથ્-) વંશઃ સરઃ હિમઃ સ્વાદુઃ કપાયઃ વસ્તિરોધનઃ હેદનઃ કપાપિત્તમ્ કુષ્ઠાસ્ત્રવળશોયજિત્ (અસ્તિ) ॥

વંશ,^૧ ત્વક્ષાર,^૨ કર્માર,^૩ ત્વચિસાર,^૪ તૃણધ્વજ,^૫ શતપર્વા,^૬ શતફલી,^૭ વેણુ,^૮ મસ્કર^૯ અને તેજન^{૧૦} એટલાં વાંસનાં સંસ્કૃત

નામો છે. વાંસ મળને ખસેડનાર, ટાઢો, મધુર, તૂરો, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, મળના ગાંઠાને કાપનાર અને કફ, પિત્ત, કોઠ, લોહીનો ખગાડ, વળુ તથા સોબને મટાડનાર છે. ૧૪૩, ૧૪૪

૧. વનતિ-શબ્દ કરોતિ, વન શબ્દે-વાહુલકાત્ શઃ, યદ્વા વચ્ચતે-ફળ્યતે સરત્વાદિગુણેર્જનને-વશ કાન્તો-ધન્. સંજ્ઞાપૂર્વકત્વાત્ વૃદ્ધિઃ, ‘સંખ્યા વંદયેન’ इति निर्देशानुम-ને અવાજ કરે છે, તેથી અથવા સારક આદિ ગુણોને લીધે લોકો જેને ધ્વજે છે, તેથી વંશ-વાંસ.

૨. ત્વક્ ત્વચિ વા સારો યસ્ય સઃ-જેનો સાર ઓલરૂપે જ હોય છે, તેથી ત્વક્ષાર-વાંસ.

૩. કર્મ-ક્રિયામ્ ઋચ્છતિ-વ્રઃ ગતો ‘કર્મવ્યયન્’-અસ્તિરોધન આદિ ક્રિયાને જે કરે છે, તેથી કર્માર-વાંસ.

૪. ત્વચિ સારઃ યસ્ય ‘હલદન્તાત્’-इति वाञ्छ-ઓલમાં જેનો સાર છે, તેથી ત્વચિસાર-વાંસ.

૫. તૃણધ્વજ ઇવ શ્રેષ્ઠત્વાત્-ઉત્તમ હોવાને લીધે ધાસની જાતોમાં જે ધજા જેવો છે, તેથી તૃણધ્વજ-વાંસ.

૬. શતં પર્વાણિ યસ્ય સઃ-જેને સો ગાંઠો અથવા સાંધા હોય છે, તેથી શતપર્વા-વાંસ.

૭. શતં ફલાનિ યસ્ય, યદ્વા યવા ઇવ ફલાનિ યસ્ય (इति अमरः)-જેને સો ફળ હોય છે અથવા અમર-કાશના પ્રમાણે જેનાં ફળ જવ જેવાં હોય છે, તેથી શતફલી કે યવફલ-વાંસ.

૮. વેણતિ-વેણુ નિશામનવાદિત્રાદાનગમનજ્ઞાન-ચિન્તાસુ-વાહુલકાદુઃ, યદ્વા અજતિ-ગચ્છતિ ગુણવિશે-પાન્, ક્ષિપતિ વા કપાદોષેતિ ‘અજિત્વરીમ્યો નિન્ન’ इति णुઃ, ‘અજેર્વો’ આદેશસ્ત્વ-વાંસળીના વાદિત્રરૂપે જે ગ્રહણ કરાય છે અથવા વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે અને કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી વેણુ-વાંસ.

૯. મસ્કર-પ્રાપ્નોતિ આરોગ્યમનેન કુષ્ઠાદિરોગિવર્ગઃ, મસ્ક ગતો-વાહુલકાદ્ ઝરઃ, યદ્વા મશ્કતે મૂલયતિ શરીર વ્રણશોથોદિરોગિણાં રોગનિવારણેન, મકિ મળને-ઝરઃ પ્રત્યયઃ, આગમશાસ્ત્રસ્ય અનિત્યત્વાત્ નુમ્, ‘મસ્કરમસ્કરિણો વેણુપરિભ્રાજકયોઃ’ इति सुट्-કોઠ વગેરેના રોગી-ઓ જેનાથી આરોગ્ય પામે છે, અથવા વળુ-સોબ, વગેરેના રોગવાળાઓના તે તે રોગો મટાડી તેમનાં શરીરને જે સુશોભિત કરે છે, તેથી મસ્કર-વાંસ.

૧૦. તેજયતિ-તીક્ષ્ણયતિ શબ્દ જાઠરં વર્ધિ ચ, તિજ નિશાને-નન્યાદેભ્યઃ-જે શસ્ત્રને તથા જઠરાગ્નિને

તેજ હરે છે, તેથી તેજન-વાંચ.

વાંચના કૃષ્ણ અંકુરના ગુણો.

વત્સીય કદુઃ પાકે રસે કસો ગુણઃ સરઃ ।

કયાયા કમલસ્વાવુદિવાહી વાવપિત્તકા હરેષ્યથે

મન્થન-વત્સીય પાકે રસે કદુ સ્થ ગુણ સર

કયાય (સર) કમલ સ્વાવુદિવાહી વાવપિત્તક

(મન્થિ) ૭

વાચનો કૃષ્ણ અંકુર પાકમાં તથા રસમાં

લીળે, રૂક્ષ, ભારે, મળને ખસેડનાર, તૃણ, કદુ

કરનાર, સ્વાદિષ્ઠ, શાક કરનાર તથા વાયુને

ખાને પિત્તને વધારનાર છે. ૧૪૫

વાંચના કયાયા ગુણો.

વધવાસ્તુ સર કસા કયાયા કદુપક્ષિનાઃ ।

વાવપિત્તકપ સ્વપ્ના કદુમૂત્રાઃ કયાયાઃ હરેષ્યથે

મન્થન-વત્સીય કદુ સર કસા કયાયા કદુપક્ષિ

વાવપિત્તકપ સ્વપ્ના કદુમૂત્રાઃ કયાયાઃ (સન્થિ) ૮

વાચના કયા (કેવા રૂણ) મળને

ખસેડનાર, રૂક્ષ, તૃણ, પાકમાં લીળા, વાયુ

તથા પિત્તને કરનાર, ગરમ, મૂત્રને રોકનાર

ખાને કદુને વોડનાર છે. ૧૪૬

નમ્મલ-મન્થનાં નામો તથા ગુણો

મજઃ પોટાક રામ્યમખ્યાઃ ચમનસ્તથા ।

મન્થસ્તુ મન્થપિત્તકપ કયાયાઃ કમલસ્વાવુદિવા

હવ્યો હવસ્તિપોર્વાદિવાહિલિકિલ્લેષ્ય હરેષ્યથે

મન્થ-મજ પોટાક રામ્યમખ્યા તથા ચમન

(કમલ) મજ કદુ મન્થ પિત્ત કયાય તન્થ

(સર) કમલસ્વાવુદિવાહિલિકિલ્લેષ્ય હરેષ્યથે

(મન્થિ) ૯

તલ, ૧ પોટગણ, ૨ રામ્યમખ્યા અને

ચમન જેટલાં બરેના સસ્તુ નામો છે.

બર મધુર, કદુ, તૃણ અને ગરમ કોઈ

કદુ, લોહીનો બનાક, હૃદયની પીડા, મૂત્ર

રાશની પીડા, ચેનિની પીડા, શાક, પિત્ત,

તથા સ્તવાને મટાડે છે. ૧૪૭

૧ નમ્મલ વાવપિત્તકપ, કયાયા-કદુ-મધુ

રતા આદિ ગુણોને જે પારણ કરે છે, તેથી નમ્મ-અર.

૨ પોટે-કો-કે-વન નમ્મલ-અરિ કમલી-૧,

સમલે વા વાવપિત્તકપ સ્વાવુદિવાહિલિકિલ્લેષ્ય

(આરિ, કમલ-ગુણ) કયા-એનાં સંખે કયાથી

કદુ નામ પામે છે કયાયા મધુરતા આદિ રસોને

જે કરે છે, તેથી પોટગણ-અર.

૩. રામ્ય મખ્યા કયાય કદુપિત્તક-એ ગર

પોટુ દોષ છે, તેથી રામ્યમખ્યા-અર.

૪. ચમન-આજે કયોમિ મુખિયસેન, કયા

લોના, વધુત્તમ ગુણ-એ બહાર પોટુ ફેલાયો

અવાજ કરે છે, તેથી ચમન-અર.

મુજની બાવ-પાનનાનરિયુ અને

મુજનાં નામો.

મજમુજા કારો વાવલેગમનમુવેધન ।

મુજો મુજાવત્તો કાવ્ય સ્પૃહવર્મા સુમેલન. ૧૪

મજમ-મજમુજા સર વાવ જેવન મજમ

(વજા) મુજ મુજાવત્ત વાવ. તન્થમ્ય મુજેન,

(રિયુ હોર્મામિયુ) ।

મજમુજ, ૧ શર, ૨ બાવ, ૩ તેજનાં અને

મજમુજનાં જેટલાં પાનનાનરિયાનાં સંસ્કૃ

નામો છે; તથા મુજ, ૧ મુજાવત્ત, ૨ મુજ

સ્પૃહવર્મા અને સુમેલન જેટલાં મુજનાં

સંસ્કૃત નામો છે. ૧૪૮

૧ મુજમ્મે-લોખલે મન્થન આમિ, મુજી મન્થ

મન્થ-એનાથી ગામ વજેરેનુ હોમન કાવ છે, તેથી

મુજ, મજમુજો મુજ મજમુજ-મન્થમુજાની મુજ

બાવ પાન-પાનનાનરિયુ.

૨. રામ્ય-મિલિત રામ્યમખ્યાની મુજમિ

તથા, મુજીમખ્યા-મજ-એ મધુર તથા શીતલ જેવા

શાક તથા તરફ વજેરેનો નામ કરે છે, તેથી મન્થ

પાનનાનરિયુ.

૩. મજમ્મે કારણે, વજા મજ-મજ, કયા

કયા કમિત્ત મજ-એને મજમુ જેવો રામ્ય તર

તરીકે વાવ છે, તેથી નમ્મ-પાનનાનરિયુ.

૪. તેજન મન્થની બુવપિત્ત તથા કયા વજ

એના નામ પ્રમાણે છે.

૫. મજમિત્તિ રિયુ મજ-મખ્યાને, મજમ

કેનામિયુદન-શીતળતા આદિ ગુણોથી તેજને વી

વર્ધ તેજ તેજને ફર કરે છે, તેથી મજમુજ. ક

મજ મજમ્મે મજન મજમોગે, કયા મુજ-મજા

મજમાં એને બાવ પર શીટવામાં આવે છે, તેથી

મજમુજ-પાનનાનરિયુ.

૧. મુજ-મુજાવત્ત તથા કયા જેવે મુજ

૨. મુજમ્મે રિયુ મજમિત્તિ-મજમિ, મજ મજ

મજને 'કમિત્ત' તત્ત કયા મજ-મુજ નામને પામે છે,

તેથી મુજાવત્ત-મુજ

૩. વાવ-કેપર મીળ પ્રમાણે આ નામ મજમ્મે.

૪. સ્થૂલઆસૌ દર્મઃ હવ-બાણે મોટા દર્મ હોય, તેવું હોય છે, તેથી સ્થૂલદર્મ-મુંજ.

૫. સુષ્ટુ મેલલા યસ્ય સઃ-જેનો કેડકંદોરો સારો અને છે, તેથી મુમેખલ-મુંજ.

પાનખાજરિયું અને મુંજના ગુણો

મુજદ્વયં તુ મધુરં તુવરં શિશિરં તથા ।

દાહતૃપ્નાવિસર્પામમૂત્રકૃષ્ણાક્ષિરોગજિત્ ।

દોષત્રયહરં વૃષ્યં મેલલાસૂપયુજ્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

અન્વયઃ-મુજદ્વયં તુ મધુરં તુવરં તથા શિશિરં વૃષ્યં (સત્) દાહતૃપ્નાવિસર્પામમૂત્રકૃષ્ણાક્ષિરોગજિત્ દોષત્રય-હરં (મવતિ), મેલલાસુ ઉપયુજ્યતે ॥

ખન્ને મુંજ મધુર, તૂરાં, ટાઢાં અને વીર્યને વધારનાર હોઈ દાહ, તરશ, રતવા, આમ, મૂત્રકૃષ્ણ, નેત્રના રોગ તથા ત્રણે દોષને હરનાર છે. મુંજ મેખલા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ૧૪૯, ૧૫૦

કાસડાનાં નામો

કાશઃ કાશેક્ષુરદિષ્ટઃ સ સ્યાદિશુરસસ્તથા ।

દ્ધવાલિકેશુગન્ધા ચ તથા પોટગલઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫૧ ॥

અન્વયઃ-કાશઃ કાશેક્ષુઃ ઉદિષ્ટઃ તથા સઃ દ્ધુરસઃ સ્યાત્, તથા ચ દ્ધવાલિકા દ્ધુગન્ધા પોટગલઃ સ્મૃતઃ ।

કાશ,^૧ કાશેક્ષુ^૨ કહેવાય છે, તેમ જ ઇશુરસ,^૩ ઇશ્વાલિકા,^૪ ઇશુગંધા,^૫ અને પોટગલ^૬ એ પશુ કાસડાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. ૧૫૧

૧. કાશતે માધુર્યાદિગુણૈઃ, કાશુ લીમો-અન્-મધુ-રતા આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશ છે, તેથી કાશ-કાસડો.

૨. દ્ધ્યતે સર્વેમધુરત્વાત્-ઇપ દ્ધ્યાયામ્, 'દ્ધેઃ વસુઃ' (બ્રહ્મા ૩-૧૫૭), 'વહોઃ કઃ સિં'-જે મધુર હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ વડે ઇચ્છાય છે, તેથી ઇશુ-શેલડી; કાશરૂપઃ દ્ધુઃ કાશેક્ષુઃ-કાસડાએ શેલડી અથવા શેલડી જેવો જે મીઠો હોય છે, તેથી કાશેક્ષુ-કાસડો.

૩. દ્ધુઃ રસ હવ રસો યસ્ય સઃ-જેનો રસ શેલડીના જેવો મીઠો હોય છે, તેથી ઇશુરસ-કાસડો.

૪. દ્ધુગન્ધામ્ આલિઃ હવ કાયતિ-પ્રકાશતે તત્સાદ-સ્યાત્, કે શબ્દે-'સુપી'તિ યોગવિમાગાત્ કઃ-દાપ્-શેલડી જેવો હોઈને શેલડીની બાજુ પકિત હોય, તેવો લાગે છે, તેથી ઇશ્વાલિકા-કાસડો.

૫. દ્ધુગોન્ધ હવ ગન્ધો યસ્યાઃ સા-જેની ગંધ પશુ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇશુગંધા-કાસડો.

૬. પોટેન-સંલેખેણ ગલતિ મૂત્રકૃષ્ણપિત્તજાદિ-રોગાન્, સ્વતે વા માધુર્યાદિગુણાન્-ગલ અદને પચાયન્-જેના સંબંધથી મૂત્રકૃષ્ણ તથા પિત્તના રોગો વગેરે નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી પોટગલ-કાસડો.

કાસડાના ગુણો

કાશઃ સ્યાન્મધુરસ્તિષ્ઠઃ સ્વાદુપાકો હિમઃ સરઃ ।
મૂત્રકૃષ્ણામ્મદાહાસ્રક્ષયપિત્તજરોગજિત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અન્વયઃ-કાશઃ મધુરઃ તિષ્ઠઃ સ્વાદુપાકઃ હિમઃ સરઃ (સન્) મૂત્રકૃષ્ણામ્મદાહાસ્રક્ષયપિત્તજરોગજિત્ સ્યાત્ ॥

કાસડો મધુર, કડવો, પાકમાં મીઠો, ટાઢો અને મળોને ખસેડનાર હોઈ મૂત્રકૃષ્ણ, પથરી, દાહ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા પિત્ત સંબંધી રોગને મટાડે છે. ૧૫૨

શુદ્ર નામે ખડનાં નામો તથા ગુણો

શુદ્રઃ પટેરકો રચ્છઃ શૃક્ષ્ણવેરામમૂલકઃ ।

શુદ્રઃ કષાયો મધુરઃ શિશિરઃ પિત્તરક્ષજિત્ ।

સ્તન્યઃ શુક્રજોમૂત્રશોધનો મૂત્રકૃષ્ણહત્ ॥ ૧૫૩ ॥

અન્વયઃ-શુદ્રઃ પટેરકઃ રચ્છઃ શૃક્ષ્ણવેરામમૂલકઃ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ-) શુદ્રઃ કષાયઃ મધુરઃ શિશિરઃ સ્તન્યઃ (સન્) પિત્તરક્ષજિત્ મૂત્રકૃષ્ણહત્ શુક્રજોમૂત્ર-શોધનઃ (અસ્તિ) ॥

શુદ્ર,^૧ પટેરક,^૨ રચ્છ,^૩ અને શૃંગ-વેરામમૂલક,^૪ એટલાં શુદ્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. શુદ્ર, તૂરું, મધુર, ટાઢું અને ધાવણને વધારનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્ત-રક્તરોગ તથા મૂત્રકૃષ્ણને મટાડનાર છે; તેમ જ વીર્ય, રજ અને મૂત્રને સાફ કરે છે. ૧૫૩

૧. શોદતે ક્રીડતિ જલયુક્તપ્રદેશે, શુદ્ર ક્રીડાયામ્-વાહુલકાદ્ રક્ત્, પૃષ્ઠોદરાદિઃ-જે જળવાળા પ્રદેશમાં તાળું રહે છે, તેથી શુદ્ર-એક જાતનું ખડ.

૨. પટતિ-ગચ્છતિ શિશિરત્વાદિગુણાન્, પટ ગતૌ-વાહુલકાદ્ ઇરક્, સ્વાર્થેકન્-જે શીતલતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પટેરક-શુદ્રખડ.

૩. રમતે જલપ્રાયદેશે, રમુ ક્રીડાયામ્, 'શસ્યાદિ-અચ્ચક્' ઇતિ શ્રીમોજમતેન છક્ પ્રત્યયઃ, કિરવાદનુ-નાસિકલોપઃ, 'છે ચ' ઇતિ ટુગાગમથ્-જે જલમય-ખૂબ્ય બેજવાળા પ્રદેશમાં તાળું રહે છે, તેથી રચ્છ-શુદ્રખડ.

૪. શૃક્ષ્ણવેરામ્-આદ્રકં, તદ્દ્વ આમાતિ, 'આતલ્લોપ-સર્ગે' ઇતિ કે-શૃક્ષ્ણવેરામં મૂલં યસ્ય સઃ-જેનું મૂળિયું આદ્ર જેવું હોય છે, તેથી શૃંગવેરામમૂલક-શુદ્રખડ.

अथानी ओक अति ओरुशानां नाओ तथा गुणे।
 एरका गुन्मूला ख। शशिर्गुन्मा शरीति ख।
 एरका शिशिप कृप्या चक्षुप्या वातकोपिनी।
 मूत्रकृष्णामरीशहपित्तशोथितनाशिनी ॥ १५४ ॥
 मन्थ - एरका गुन्मूला ख विवि - गुन्मा ख
 शरी इति (न्यामि, गुवाच-) एरका शिशिप कृप्या
 चक्षुप्या वातकोपिनी मूत्रकृष्णामरीशहपित्तशोथित-
 नाशिनी (अस्ति) ॥

ઝેરકા,^૧ ઝુઝમૂલા,^૨ શિબિ,^૩ ઝુંઝા,^૪
 અને શરી^૫ ઝોટલા ઝેરકા (નામે ખહની ખાત)
 નાં સમૂહ નામે છે. ઝેરકા ટાલી, વીથને
 વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, વાઝુનો પ્રકોપ
 કરનાર અને મૂઝવું પથરી, કાકે, પિત્ત,
 તથા લોહીવિકારનો નાશ કરનારી છે. ૧૫૪

૧. ઇસિ-ગણતરિ કાલ-પરિણામ, રૂપ્ કળો, વસ્તુ-વિદ્યા ર લાભે જન, રૂપ્ વ-વિવિધે આદિ પ્રશ્નોને ને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી ઝરકા-તે નામે એક પાલ.

૨. ગુપ્તસ્થેષ મૂર્તેષ્ણ સા-જેના મુનિષા
મુદ્રાસના જેવા દોષ છે, તેથી ગુપ્તસ્થ-જેરકા.

૩ શિવ કયોતિ મૂલકપ્રદીતિચિન્મ્યમ્ । શ્વિ
શિવયતિ, છતાં 'ધર્મસુખ્ય' દર, વચીતેન્યા-શિવિ-
મૂલકપ્રદ બાદિ રોજનાગાએન્યા તે રોજા અઢાલી
ને કમ્પાય કરે છે, તેથી શિવિ-એરહા

૪. ધેરતે-ધેરતે અમુકિતીરે, જુદા કીમતના-
અમુકના રહ, જુદાઈએ, ઘસુ-ને સમુદના કિનારા
વગેરે ઉપર તાણ રહે છે, તેથી ગુણ-વિશેષ.

બે જાતના કુશ અથવા શાકનાં નામે
કુશો ધર્મસ્થવા શક્તિ સૂચ્યમે પદ્મનૂપાઃ ।
તતોષ્ણો દીર્ઘપત્રઃ સ્પાન્દુરપત્રસ્તરીય ચ ॥૧૫૫॥
અન્ય-કુશ રમે ત્વા શક્તિ સૂચ્યમ પદ્મનૂપા,
તત અન્યઃ દીર્ઘપત્ર ત્વા ચ શુભ્રત્વ એવ સ્વાત્ ॥
કુશ,^૧ હર્ષ,^૨ શક્તિ,^૩ સૂચ્યમ^૪ અને
પદ્મનૂપા^૫ એટલાં કુશનાં કે શાકના સંસ્કૃત
નામે છે. એ સિવાયને બીજો જે શાકા પાન
વાળો શાક થાય છે, તેના નામ દીર્ઘપત્ર^૬ અને
શુભ્રત્વ^૭ છે. ૧૫૫

૧. જો સંતે, ધીરુ સ્વરૂપે-“અન્યથોડિયો” કહી જ,
 આ કુલ્પસી ધૂમિ, કુપિરુ સ્વરૂપે-“હાલમે” સિ જ. ને જામીન
 પર પથરાયેજ રહે છે, તેથી કુલ-દામદાની પહેલી ભાત.

૨. હમણે જિલોપદ્ધતિનું, વૃદ્ધી પ્રક્રિયા-
જિલોપદ્ધતિના આધારે બુલોચી ને મુક્ત છે, તેથી ભૂ-
દાઓ.

૩. રૂઢિ-વર્ણને જાન્યુઆરી, રૂઢિ રૂઢિ 'સૈન્ય
કોષ' (અ. ૨-૧૦૧) રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ,
'અભિયંત્ર રૂઢિ' રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ
રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ, રૂઢિ રૂઢિ રૂઢિ
રૂઢિ-રૂઢિ.

૪. સુષી દસ થાં ઝવડા જાગેની ગણી મેળ
જેની તીવરુ હેમ છે, તેથી સુખદ-દામ.

૫. મૂલ્યવંતિ હવે મૂલ્ય, મન્યાવેશું, વચ્ચે મૂલ્ય -
વધાને સૌખ્યવતાર છે, તેથી વચ્ચેવચ્ચે-વચ્ચે.

૧. શીશી પત્રાણિ ચત્ત્વ - એના પાશ્વર્ય લક્ષ્ય છે. તેથી દીર્ઘ-પત્ર-પ્રાપ્તિને નીચે દર્શાવેલ.

૨. દુર દુર ટીકવું નરં વસવ ધ-એનુ વધ
અનના એનુ તિરવુ એવ છે, તેથી દુરવન-ન
અતનો દાહ.

विय जातना कुश हे ज्ञानना युक्ते।
कर्मव्यभिचारेण मखरं तखरं हिम्म्।

मूत्रकृच्छ्रकर्मविद्यायावस्ति वसुधैव कुटुम्बकम् ॥१॥
कृतवः-परमेश्वरं त्रिदोषं ममं हनं विमं (७)

મૂલક-પૂજ્યપિતૃજ્ઞાસિદ્ધપદ્મસિદ્ધિ (ગરીબ) ।
 જે જાણે જાતના દાસ પ્રભે દોષને હર

નાર, મધુર, વણ અને ટાંચા હોઈ મૂચક
ખજરી, વણ, મૂચકચની પીઠ, પ્રાર વગ
હોતીના જગાડને મટાડે છે. ૧૫૬

शैलिव नामना वासनां नाभि
इषां तैविरं वेधनां प्रोवादिहं तथा ।

मूर्तीक व्यामपौर ख ह्यामक भूमामिधम् ईरक
अन्वय-मूर्तीक रीति देवनाग लिपिनिष्ठ एव

श्रीकं व्यामर्गे ह्यामर्के च धूमपानम् (इति तन्मर्थः)
कटाक्षः^१ शौचम्^२ देवपूजः^३ सौम्य

भिक, ^४ भूतीक, ^५ व्यामपौर, ^६ श्यामक, जने
पमजानि^७ कोरवा कोरिपनां अक्षत नामो जे

१. कुतिलत लुभे—'तुये व माझे' इति वी

३. गण्डवि-
गण्डवि-
गण्डवि-
गण्डवि-

—४१) इति शिष्यः इदं वचनं श्रुत्वा वधारे वीर्यं मे
देयमाह अनेने। तेषां शिष्यानां वधारे वीर्यं

३. वरै अपस्त स्म, अरु ३५० प्रमाणित, 'अरु'

જગિષ.' ઇતિ જમ્બાદેશશ્વ-દેવોએ જેને ખાધું છે, તેથી દેવજગ્ધ-રૌહિષ નામે ધાસ.

૪. સુગન્ધઃ પ્રયોજનમ્ અસ્ય-પ્રયોજનમ્' ઇતિ ઠ્ઠ્-સુગંધ માટે જેનો ખપ પડે છે, તેથી સાગંધિક-રૌહિષ નામે ધાસ.

૫. ભુવિ તીકતે-ગચ્છતિ, તીક ગતૌ-અર્ચ-પૃથ્વી પર જે નય છે-પથરાય છે, તેથી ભૂતીક-રૌહિષ નામે ધાસ.

૬. વિશેષેણ અમ્યતે-અમ્યતે, અમ ગત્યામ્-ધન-વ્યામમ્, પુરે મવં પૌરં-મવાર્થે અણ્, વ્યામં ચ તત્ પૌરં ચ-એક વામ સુધી પડોંચનાર અને શહેરમાં થાય છે, તેથી વ્યામપૌર-રૌહિષ નામે ધાસ.

૭. ધૂમસ્ય હવ ગન્ધઃ અસ્ય-અત્ત ઇનિઠનો' ઇતિ ઠ્ઠ્, ધૂમગન્ધિકઃ-જેની ગંધ ધુમાડા જેવી હોય છે, તેથી ધૂમગંધિક-રૌહિષ નામે ધાસ.

રૌહિષ નામના ધાસના ગુણે

રૌહિષં તુવરં તિત્તં કટુપાકં વ્યપોહતિ ।

હત્કળ્ઠવ્યાધિપિત્તાક્ષશૂલકાસકફજ્વરાન્ ॥૧૫૮॥

અન્વયઃ-(ગુણશ્વ-) રૌહિષં તુવરં તિત્તં કટુપાકં (સત્)હત્કળ્ઠવ્યાધિપિત્તાક્ષશૂલકાસકફજ્વરાન્ વ્યપોહતિ ॥

રૌહિષ તૂરં, કડવું તથા પાકમાં તીથું હોઈ હૃદયનાં દરદ, કંઠનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો ખગાઠ કે પિત્તરક્ત, શૂળ, ઉધરસ, કફ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૫૮

ભૂતૃણ ધાસનાં નામે

ગુહ્યબીજં તુ ભૂતીકં સુગન્ધં જમ્બુકપ્રિયમ્ ।

ભૂતૃણં તુ મવેચ્છત્રા માલાતૃણકમિત્યપિ ॥૧૫૯॥

અન્વયઃ-ગુહ્યબીજં તુ ભૂતીકં સુગન્ધં જમ્બુકપ્રિયં ભૂતૃણં તુ છત્રા માલાતૃણકમ્ ઇત્યપિ મવેત્ ॥

ગુહ્યબીજ,^૧ ભૂતીક,^૨ સુગંધ,^૩ જંબુક-પ્રિય,^૪ ભૂતૃણ,^૫ છત્રા^૬ અને માલાતૃણક,^૭ એટલાં ભૂતૃણ ધાસનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૫૯

૧. ગુહ્યં બીજં યસ્ય તત્ત-જેનું બીજ ગુપ્ત હોય છે, તેથી ગુહ્યબીજ-ભૂતૃણ ધાસ.

૨. ભૂતીક-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ રૌહિષ ધાસના પાંચમા નામ પ્રમાણે છે.

૩. સુષ્ઠુ ગન્ધો યસ્ય તત્ત-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ-ભૂતૃણ ધાસ.

૪. જમ્બુકાનાં પ્રિયમ્-શિયાળોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી જંબુકપ્રિય-ભૂતૃણ ધાસ.

૫. ભુવઃ ભુવિ વા તૃણં-જમીનનું કે જમીન પર પથરાતું જે ધાસ કહેવાય છે, તેથી ભૂતૃણ નામે ધાસ.

૬. છદતિ છાદયતિ વા ભૂમિમ્, છદ અપવારણે-ત્રન્ (ગુણ. ૪-૧૫૯), 'ઇસ્મન્ત્રન્' ઇતિ હ્રસ્વઃ-જમીનને જે ઢાંકી દે છે. તેથી છત્રા-ભૂતૃણ ધાસ.

૭. માલાકારાણિ તૃણાણિ યસ્ય તત્ત-જેનાં તરણાં માળાના જેવા આકારનાં હોય છે, તેથી માલા-તૃણક-ભૂતૃણ ધાસ.

ભૂતૃણ ધાસના ગુણે

ભૂતૃણં કટુકં તિત્તં તીક્ષ્ણોષ્ણં રેચનં લઘુ ।

વિદાહિ દીપનં રુક્ષમનેત્ર્યં મુલશોધનમ્ ।

અતૃપ્યં વહુવિત્તં ચ પિત્તરક્તપ્રદૂષણમ્ ॥૧૬૦॥

અન્વયઃ-ભૂતૃણં કટુકં તિત્તં તીક્ષ્ણોષ્ણં રેચનં લઘુ વિદાહિ દીપનં રુક્ષં (સત્) અનેત્ર્યં મુલશોધનમ્ અતૃપ્યં વહુવિત્તં ચ પિત્તરક્તપ્રદૂષણમ્ (અસ્તિ) ॥

ભૂતૃણ તીથું, કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક, હલકું, ઠાઠ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા રૂક્ષ હોઈ નેત્રને હિતકારી નથી, મોઢાને સાફ કરનાર છે, વીર્યવર્ધક નથી, વિષ્ણુ ઘણી લાવનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૬૦

લીલા રંગની ધ્રોનાં નામે

નીલદૂર્વા યદાનન્તા માર્ગવી શતપર્વિકા ।

શપ્તં સહસ્રવીર્યાં ચ શતવહ્ની ચ કીર્તિતા ॥૧૬૧॥

અન્વયઃ-નીલદૂર્વા યદા અનન્તા માર્ગવી શતપર્વિકા શપ્તં ચ સહસ્રવીર્યાં ચ શતવહ્ની કીર્તિતા ॥

નીલદૂર્વા,^૧ રુહા,^૨ અનંતા,^૩ ભાર્ગવી,^૪ શતપર્વિકા,^૫ શપ્ત,^૬ સહસ્રવીર્યા^૭ અને શતવહ્ની^૮ એટલાં લીલા રંગની ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૬૧

૧. નીલા ચાસી દૂર્વા-લીલા રંગની ધરો નીલદૂર્વા કહેવાય છે.

૨. રોહતિ સર્વત્ર સ્વમાવાદેવ-જે સ્વાભાવિક રીતે જ ખધે બિગી નીકળે છે, તેથી રુહા-ધ્રો.

૩. ન વિથતે અન્તઃ યસ્યાઃ સા સર્વકાલં વિદ્ય-માનત્વાત્-જેનો કદી અંત કે નાશ નથી, કેમકે હરકોઈ કાળે તે મળી શકે છે, તેથી અનંતા-લીલી ધ્રો.

૪. મૃગોઃ ક્યં પ્રિયા-જે ભૂગુ ઋષિને ખાસ પ્રિય હતી, તેથી ભાર્ગવી-ધ્રો.

૫. શતં પર્વાણિ યસ્યાઃ સા-શેષાત્' ઇતિ કપ્, ટાપ્,

કંદ યાય છે, તે જ વારાહીકંદ* કહેવાય છે; બીજા લોકો એ કંદને 'ચર્મકારાલુક' પણ કહે છે. ૧૬૬

વારાહીકંદનાં કે વિદારીનાં નામો તથા ગુણો વિદારી સ્વાદુકંદા ચ સા તુ કોષ્ઠી સિતા રમ્પતા ।
દ્વિગુન્ધા ક્ષીરવહ્ની ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની ॥૧૬૭
વારાહવદના ગૃષ્ઠિરેદરેત્યપિ કથ્યતે ।
વિદારી મધુરા ક્ષિત્તિયા વૃંહણી સ્તન્યશુક્રદા ॥૧૬૮
શીતા સ્વર્યા મૂત્રલા ચ જીવની વલવર્ણદા ।
ગુરુઃ પિત્તાન્નપવનદાહન્ હન્તિ રસાયની ॥

અન્યથા:-સા તુ વિદારી સ્વાદુકંદા કોષ્ઠી સિતા સ્મૃતા (તથા) દ્વિગુન્ધા ક્ષીરવહ્ની ક્ષીરશુક્લા પયસ્વિની વારાહવદના ગૃષ્ઠિઃ વદરા દ્વયપિ કથ્યતે । વિદારી મધુરા ક્ષિત્તિયા વૃંહણી સ્તન્યશુક્રદા શીતા સ્વર્યા મૂત્રલા ચ જીવની વલવર્ણદા ગુરુઃ રસાયની (સર્તી) પિત્તાન્ન-પવનદાહન્ હન્તિ ॥

વિદારી,^૧ સ્વાદુકંદા,^૨ કોષ્ઠી,^૩ સિતા,^૪ ધ્વિગુન્ધા,^૫ ક્ષીરવહ્ની,^૬ ક્ષીરશુક્લા,^૭ પય-સ્વિની,^૮ વારાહવદના,^૯ ગૃષ્ઠિ^{૧૦} અને બદરા^{૧૧}

× આ વારાહીકંદને જ અથવા તેના જેવી જ તેની એક જાતને ક્ષીરવિદારી કે વિદારીકંદ કહે છે. ગુજરાતીમાં આને કુક્કરકંદ અથવા કુગવેલાની ગાંઠ કે કાંગતી ગાંઠ પણ કહે છે; છતાં કુક્કરકંદ તરીકે તે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. છેલ્લાં બે નામો ગામડી ભાષામાં મળે છે. જે કે મદનપાલ નિધંદુમાં વિદારી-કંદની બે જાતને અલગ અલગ જણાવેલ છે; તેમ જ વારાહીકંદને પણ અલગ બતાવેલ છે; તેમ જ આ ગ્રંથમાં પણ મિશ્રવર્ગના ૧૫૪મા શ્લોકમાં જણાવેલ બદરા વિદારીકંદ તથા બે પ્રકારની ઋક્ષિને બદરા વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવા જણાવી તે બેયને જુદીજુદી જાત તરીકે સૂચવેલ છે, છતાં અહીં બેતાં એમ લાગે છે, કે તેઓનાં નામ ગુણો એક હોવાથી તેઓ એક જાતની જ ઔષધિ સંભવે છે. અમરકોષમાં તો વિદારી તથા ક્ષીરવિદારીનાં અલગ અલગ નામો આપ્યાં છે, છતાં ક્ષીરવિદારી એ જ વારાહીકંદ જણાય છે; કદાચ ક્ષીરવાળી વિદારી તે વારાહીકંદ અને ક્ષીર વિનાની હોય તે વિદારીકંદ હોય, એમ સંભવે છે; આમાં જે સત્ય હોય તે વનરપતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમજી શકે તેવું છે.

વારાહીકંદને કુક્કરકંદ તથા વિદારીકંદને બોય-કાળું જણાવી બેયને અલગ સૂચવેલ છે.

એટલાં વિદારીકંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદારી-કંદ મધુર, ક્ષિત્તિય, ગૃષ્ઠિ આપનાર, ધાવણ તથા વીર્યને વધારનાર, જીવન દેનાર, બળ તથા સારા વર્ણને આપનાર, ભારે અને રસાયન-રૂપ હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, વાયુ તથા દાહને મટાડે છે. ૧૬૭-૧૬૮

૧. વિદારયતિ ભૂમિ પિતારીઘ, ૨. વિદારણે, બ્યન્તાત્ પચાયન્, ગોગદિઃ-જે જમીન કાઢી બહાર નીકળે છે, તથા પિત્ત વગેરેનો પણ નાશ કરે છે, તેથી વિદારી-વારાહીકંદ.

૨. સ્વાદુઃ કંદઃ યસ્યાઃ સા-જેનું કંદ સ્વાદિષ્ઠ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંદા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૩. કોશતિ-આહારનં કરોતિ પિતાક્ષદાહાદિરોગાણાં, કૂષ્ઠા આહારનં-સિતનિ. 'હત્તિ (૭ળા૦ ૧-૬૧) વુન્, 'સ્ત્રિયાં ચ'ં હતિ વૃજ્યત્-ઋષેશ્ચાં ડોન્-જે પિત્ત, લોહી-વિદાર, દાહ આદિ રોગોને આહવાન કરે છે, તેથી કોષ્ઠી-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૪. સિતઃ વર્ણઃ અસ્તિ અગ્યાઃ-અશ્વઆચ્, ટાપ્-જેનો રંગ શ્વેતો હોય છે, તેથી સિતા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૫. દ્વિગુન્ધ દ્વ ગન્ધો યસ્યાઃ-જેની ગંધ શેલ-ડીના જેવી હોય છે, તેથી ધ્વિગુન્ધા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૬. ક્ષીરયુક્તા વહ્ની-શાકપાર્થિવાદિઃ-જેની વેદી ક્ષીરવાળી હોય છે, તેથી ક્ષીરવહ્ની-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૭. ક્ષીરમ્ દ્વ શુક્લા-જે દૂધ જેવી સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૮. પયઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અસ્માયમેષાં' હતિ વિનિઃ, નાન્તત્વાદ્ કીપ્-જેમાં ક્ષીર હોય છે, તેથી પયસ્વિની-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૯. વારાહસ્યેદં વારાહમ્-દ્વિમર્ચેડળ, વારાહમિવ વદનં યસ્યાઃ-વરાહ એટલે જૂડના મોઢા જેવું જેવું મોઢું હોય છે અથવા જૂડના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વારાહવદના-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૦. ગર્ષતિ-હિનસ્તિ વાહાદિરોગાન્, ગૃપ્ત હિસાયાં, ક્ષિન્, યદ્વા યદ્વાતિ માધુર્યાદિગુણાન્, ક્ષિન્-પ્રયોદરાદિઃ-જે દાહ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અથવા મધુ-રતા આદિ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે, તેથી ગૃષ્ઠિ-વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૧. વદતિ-સ્થિરતાં યાતિ રસાયનભ્યત્વાત્, ઘદ સ્થેયે-વાહુલ્યાત્ અરન્, ટાપ્-જે રસાયનરૂપ હોવાથી

૭. મહત્ ઉદરં યસ્યાઃ સા, નૈકગુણપૂર્ણતાત્-જે અનેક ગુણોથી ભરપૂર છે, તેથી મોટા પેટવાળી-વિશાળ ગુણોથી ભરેલી છે, તેથી મહોદરી-મહા-શતાવરી.

ખન્ને શતાવરીના ગુણો

શતાવરી ગુરુઃ શીતા તિક્ષ્ણ સ્વાદ્વી રસાયની ।
મેધાગ્નિપુષ્ટિદા સ્નિગ્ધા નેત્ર્યા ગુલ્માતિસારજિત્ ॥
શુક્રસ્તન્યકરી વલ્યા વાતપિત્તાશ્વશોયજિત્ ।
મહાશતાવરી મેઘ્યા હૃદ્યા વૃષ્યા રસાયની ।
શીતવીર્યા નિહન્ત્યશ્વોત્રહૃણીનયનામયાન્ ॥૧૭૪॥

અન્વયઃ-શતાવરી ગુરુઃ શીતા તિક્ષ્ણ સ્વાદ્વી રસાયની મેધાગ્નિપુષ્ટિદા સ્નિગ્ધા નેત્ર્યા શુક્રસ્તન્યકરી વલ્યા (સતી) ગુલ્માતિસારજિત્ વાતપિત્તાશ્વશોયજિત્ (અસ્તિ) । મહાશતાવરી મેઘ્યા હૃદ્યા વૃષ્યા રસાયની શીતવીર્યા (સતી) અશ્વોત્રહૃણીનયનામયાન્ નિહન્તિ ॥

શતાવરી ભારે, ટાઢી, કંડવી, મધુર, રસાયનરૂપ, ખુદ્ધિ માટે સારી, અગ્નિને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને તથા ધાવણને વધારનારી અને બળ આપનારી હોઈ ગોળા, અતિસાર, વાયુ, પિત્ત, રુધિરનાં દરદ કે પિત્તરક્તરોગ તથા સોજને મટાડે છે. મહાશતાવરી ખુદ્ધિ માટે સારી, હૃદયને ગમે એવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયનરૂપ અને શીત-વીર્યવાળી હોઈ અરશ, શુદ્ધિરોગ તથા નેત્રના રોગને મટાડનારી છે. ૧૭૩, ૧૭૪

આસોંદનાં નામો

ગન્ધાન્તા વાજિનામાદિરશ્વગન્ધા હયાહ્વાયા ।
વરાહકર્ણી વરદાઽવરદા કુષ્ઠગન્ધિની ॥ ૧૭૫ ॥

અન્વયઃ-ગન્ધાન્તા વાજિનામાદિઃ અશ્વગન્ધા હયાહ્વાયારાહકર્ણી વરદા અવરદા કુષ્ઠગન્ધિની (કપ્યતે) ॥

ગંધાંતા,^૧ વાજિનામાદિ,^૨ અશ્વગંધા,^૩ હયાહ્વા,^૪ વરાહકર્ણી,^૫ વરદા,^૬ અવરદા,^૭ અને કુષ્ઠગંધિની,^૮ એટલાં આસોંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. (ઘોડાનો હરકોઈ પર્યાયશબ્દ આગળ મૂકી છેડે ગંધ શબ્દ લગાડવાથી આસોંદનું નામ થાય છે.) ૧૭૫

૧. ગન્ધઃ અન્તઃ યસ્યાઃ સા-જેનો છેડો ગંધરૂપ અથવા ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધાંતા-આસોંદ.

૨. વાજિનઃ નામ આદિ યસ્યાઃ સા-જેના નામની શરૂઆતમાં ઘોડાનું નામ (અને છેડે ગંધ શબ્દ) હોય

છે, તેથી વાજિનામાદિ-આસોંદ.

૩. અશ્વસ્ય ગન્ધ હવ ગન્ધો યસ્યાઃ સા-જેની ગંધ ઘોડાના જેવી હોય છે, તેથી અશ્વગંધા-આસોંદ.

૪. હયસ્ય આહ્વાયો યસ્યાઃ સા-ઘોડાનું નામ જે ધરાવે છે-જેટલાં ઘોડાનાં નામ છે, તેથી કહેવાય છે, માટે હયાહ્વા-આસોંદ.

૫. વરમ્-આરોગ્યં દદાતિ રસાયનીત્વાત્, હૃદયદાને-‘આતોઽતુપસર્ગે’ इति कः, दाप्-જે રસાયનીરૂપ હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે, તેથી વરદા-આસોંદ.

૬. વરાહસ્ય કર્ણં હવ કર્ણઃ-પત્રં યસ્યાઃ સા-‘પાકર્ણે’તિ ક્ષીપ્-જેનું પાન ભૂંડના કાન જેવું હોય છે, તેથી વરાહકર્ણી-આસોંદ.

૭. અવરાન્-કુષ્ઠાન્ રોગાન્ શૌયાદીન્ યતિ-સ્વખંડ-યતિ, દો અવસ્થાને, ‘આતોઽતુપસર્ગે’ इति कः, दाप्-સોજ વગેરે દુષ્ટ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી અવરદા-આસોંદ.

૮. કુષ્ઠસ્ય ગન્ધ હવ ગન્ધો યસ્યાઃ સા-જેની ગંધ કોઢ રોગના જેવી અથવા કંઠ કે ઉપલેટ જેવી હોય છે, તેથી કુષ્ઠગંધિની-આસોંદ.

આસોંદના ગુણો

અશ્વગન્ધાનિલશ્લેષ્મશ્ચિત્રશોથક્ષયાપહા ।
વલ્યા રસાયની તિક્ષ્ણ કષાયોષ્ણાતિશુક્લા ॥

અન્વયઃ-(ગુણાશ્ચ-) અશ્વગન્ધા વલ્યા રસાયની તિક્ષ્ણ કષાયોષ્ણા (સતી) અતિશુક્લા અનિલ-શ્લેષ્મશ્ચિત્રશોથક્ષયાપહા (અસ્તિ) ॥

આસોંદ, બળ આપનારી, રસાયનરૂપ, કંડવી, તૂરી, ગરમ તથા વીર્યને અત્યંત વધારનાર હોઈ વાયુ, કંઠ, શ્વિત્રનામનો કોઢ, સોજ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૭૬

કાળીપાટનાં નામો

પાઠામ્બઘામ્બઘ્ની ચ પ્રાચીના પાપચેલિકા ।
एकाष्टीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिष्ठिका ॥ ૧૭૭ ॥

અન્વયઃ-પાઠા અમ્બઘા અમ્બઘ્ની ચ પ્રાચીના પાપચેલિકા ઇકાષ્ટીલા રસા પાઠિકા વરતિષ્ઠિકા પ્રોક્તા ॥

પાઠા,^૧ અંબઘા,^૨ અંબઘ્ની,^૩ પ્રાચીના,^૪ પાપચેલિકા,^૫ એકાષ્ટીલા,^૬ રસા,^૭ પાઠિકા^૮ અને વરતિષ્ઠિકા^૯ એટલાં કાળીપાટનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૭

૧. પત્યતે-સ્પષ્ટમત્યતે યા વિષાદિનાશકગુણા વૈદ્યૈઃ, પઠ વ્યકાયાં વાચિ, ઘ્-જેને વૈદ્યો ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર ગુણવાળી સ્પષ્ટ બહેર કરે છે, તેથી પાઠા-

अप्रतिपत्ति

૨ અમ્મા-માતા હવ તિહસિ જ્યારણિરોળિખા
ત્રોપિચિયતગપ્પાઉપજન્નવાત, ત્યાપ્પતો ‘સુપિ રવ’ં હવિ
જ, ‘અન્નપપ્પ’ં’ હવિ વત્થમ્, કપ્પતોરિ‘તિ ઈલ્લ,
ઘણ્-ધણ્ બ્બાદિ રેઅવાળાએના તે તે રેઓ દૂર
કરી માતાની પેડે તેઓનું ને રક્ષણ કરે છે, તેથી
અન્નપ્પ-કર્મણીયાટ

૩ અર્થવા-વિનિર્મલકચરુદ્ધાન્-ઉત્તમકલાત્માર્ન સિદ્ધિ-
અમિદ્યેતિ દિતિ-અર્થવા-‘વેપ’, સ્વા પાત્તે ‘દુષિત્વ’ દિતિ
ક, તત્ત ઠમ્ અર્થવા અર્થ-અત્તલાનમત્તપતિ રોચિતા
હતે-વેપારે અતોદુષ્કર્મો દિતિ ક, ગોપયિતાત્મ ધીક્-
પેતાના વેપ નામને પ્રખ્યાત કરવા જે તેપાર રહે છે,
એવા વેપને રોચીઆના રોમ મદાપવા પેતાને પ્રહસ
કરવા જે નેપાથને છે, તેથી અર્થવા-અર્થવાપાટ.

૪ પ્રાચીન મઠા-‘વિમલમઠ’ ફરિદાબાદ, યમુ-
પ્રવહિનિમાં જે આવે છે, તેથી પ્રાચીન-મઠાવાદ.

૫. પાપે-રોમિયિ કલ્પિતિ, વાન વિભ્રમયે, પવત્તો
 'વેદવ'ં હિતિ સિમ્બવાવ વિભ્રમયો ડીપ્, જ્ઞાતુ પુન પુન
 અદિપતેભ વા પવત્તિ-હિતિ પવેશ્વરમ્બવાવ મયિ-પાપવિ
 હિતિ પાપવ-વાસુ, તમ્ સ્ત્રવતિ-મ્યવતિ-હિતિ 'કર્મ-
 વ્યગ્ન', અમ્બવાવ ડીપ્, ત્ત સ્વાયે કમ્, તમ્-ને
 રોમીમા તેપ રોમ દૂર કરતા વિશાસ કરે છે બાજવા
 વાસુનો ખાસ તમ્બ કરે છે, તેથી પાપમેલિકા-જ્ઞાતુપદ.

૧. વચ્ચે અર્થિક રૂબ-રુઆત કરીને કાપીને આપિ-
‘મળોડુનપણે’ હવે જ, મુલાકાતિયાલ કાપે લીધા,
દસ-એક કાઠનાં જેવા કાઠનાં મળાને જે સ્વીકારે છે,
તેથી એકાદીશ-કાષ્ટપાદ.

૭ રાજ્યે-અત્યંત રાજ્યોપેક્ષામનવી તેમણિ,
રજ અત્યંતવન, કર્મણિ વન, રજ્ય-દાહ આદિ રાજ દૂર
કરવા રાજીએ. નેતે રજ્ય સેઉ, તેથી રજ્યા-અત્યંતપાદ.

૮. વાઘા એ પાકિસ્તાનના છે, અહીં હવે
 ન-નરે પાકિસ્તાનના છે, તે જ પાકિસ્તાનના પાકિસ્તાન.

કે વરા વાતોં સિવા ન, છત. સ્વાર્થે નર, રાપુ
ફળે ન-એ અતિસર ઉત્તમ કેવણા પારણ કરે છે,
તેથી વરતિગિતા-કાવ્યાપદ

કાળીપાના ગુફો

पाठोप्या कटुत्तम विख्याता ततोऽप्यस्य सप्तमः ।
इति शुभमन्त्रविष्णुसाधनाध्यायः ।

वाहकपुत्रविपश्चात्सहमिगुस्माद्यप्यान् ॥ १७८ ॥

अन्वय - यास्य उच्यते कटुस्य रीतिना कथं (यदी)

ਸਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰੀ ਧਰਮ-ਮਾਧਿਅਮ ਰੂਪੀ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

विद्यमानं हि ज्ञानं न भवति ॥

હાળીયાદ મરમ, તીખી, તીક્ષ્ણ વગેરે
હોઈ વાગુ, કદ, યજ, યાવ, હિટી, મો
જાતીસાર, હુકમના શેખ, હાલ, મળ, એ
શ્વાસ, કૃમિ, બેળો અને એરી મરુને મદ
છે. ૧૭૮

ધાળા નસીતરનાં નામી

श्वेता त्रिवृता मण्डरी स्यात्त्रिवृत्त त्रिवृत्तपि च ।
सर्वानुभूतिः सत्त्वः निशात्ता रेखनीति च ॥११॥

अन्वयः—अथ विद्वत् मन्त्री निषिद्ध विद्वत्
न स्यात्तुम्हिति. अथ निषिद्ध न रेवती इति स्वः।

श्रिता,^१ श्रिता,^२ लक्ष्मी,^३ श्रिता,^४
 श्रिता,^५ श्रिता,^६ श्रिता,^७ श्रिता,^८

અને રેશનીય ઓટલાં પાછા તસોવના સમય

તામે છે ૧૭૬
૧ સ્વિચ ગર્વ બસિ મસા, નાનકું-

જનો ૨મ ધામો બોલ છે, તેથી મેલા-પાણી સ્ત્રોત
૩ જિલ્લો: મહાસૈ જ્ઞા-જ્ઞા મવવેથી ને

વીડીયોમાં જોઈ છે, તેથી જિલ્લા-માનુ નિયંત્રક

परिभाषावे अन्व-पौराणि-विष्णुत्वं वगैरे कुर्वते

૪ જાન્યુ. નવાનું કુલોટિ, હમ્ બારે-ક્રિ-એ સ્ટે

૫. જાન પુણ્ય વસ્તુ સાંભળેને જીવ ૫૪ જેને

७, वेधी जिपुला-पिला नसोतर.
१. एका वस्तुभूत वस्तुमा, एका वस्तुभूत वस्तुमा

एषा-भाषारे कर्मणि वा छिन्-सुव' मनुष्येण कर्म
रेवेत्या छे अण्वा सुव' मोक्षे कर्म रेव्य कर्मा

[illegible]

કચ્છને જે પામે છે, તેથી કચ્છ-ધોળ તોળે
/ મિત્રાં ભવિ-વ-ગોષ્ઠિ સિદ્ધાન્તે ચ

सो वनूअने-बाहु-... (उभा. १-६५) छः पा-
ले भिन्न-वर्ग भाषा रेख्ता । अने मल d B ११६

येथी निश्चयता-प्राप्त्य नसोतर.

જે રમ્ય બ્રાવે છે, તેથી રમ્યની-મીઠા નહોતી.

પાળા નસીતરના મુખ
ખેતા જિવુત્રેયની સ્વાસ્થ્યાવુદ્ધ્યા સમીપાવ!

कक्षा विद्यार्थी-सुदीप चक्रवर्ती १५५५
अध्यक्ष-श्री मिश्र, रैबनी तालुका, जयपुर जिला

હત્ સ્થા (સતી) પિત્તજ્વરભ્રમપિત્તશોધોદરાપદા
સ્થા ॥

ઘોળું નસોતર રેચક, મધુર, ગરમ અને
રક્ષ હોઈ વાયુ, પિત્તનો તાવ, ક્ષ, પિત્ત,
સોળ તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૧૮૦

કાળા નસોતરનાં નામે

ત્રિવૃત્ત શ્યામાર્ધચન્દ્રા ચ પાલિન્દી ચ સુપેણિકા ।
મસૂરવિદલા કાલકેશિકા કાલમેણિકા ॥ ૧૮૧ ॥

અન્વય:-શ્યામા ત્રિવૃત્ત અર્ધચન્દ્રા ચ પાલિન્દી
ચ સુપેણિકા મસૂરવિદલા કાલકેશિકા કાલમેણિકા
(હતિ નામનિઃ કલ્પ્યંતે) ॥

શ્યામત્રિવૃત્ત,^૧ અર્ધચંદ્રા,^૨ પાલિન્દી,^૩
સુપેણિકા,^૪ મસૂરવિદલા,^૫ કાલકેશિકા^૬ અને
કાલમેણિકા,^૭ એટલાં કાળા નસોતરનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ૧૮૧

૧. શ્યામ: વર્ણ: ધરતિ અસ્યા: શ્યામા ચાસૌ
ત્રિવૃત્ત-જેનો રંગ કાળો હોય છે, તે શ્યામત્રિવૃત્ત-
કાળું નસોતર.

૨. અર્ધ: ચન્દ્ર: યસ્યા: દ્વયોદંતયો: -ટાપ્-જેની
બન્ને દાળનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે, તેથી
અર્ધચંદ્રા-કાળું નસોતર.

૩. પાલયતિ-રક્ષતિ પિત્તજ્વરાદિરોગિણમ્, પાલ
રક્ષણે-વાહલકાત્ કિન્દચ્, ગૌરાદિ:-પિત્તજ્વર આદિ
રોગવાળાનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી પાલિન્દી-કાળું
નસોતર.

૪. ધુષ્ટ સેનયા-ગુણસ્વયા યાતિ, સેનાશબ્દાત્
'સત્યાપપાશઃ' હતિ ણિન્, પચાચન્, 'એતિ સંપ્રાયમગાત્'
હતિ પત્વમ્, સ્વાયે કન્, ટાપ્, હવ્ ચ-પોતાના ગુણો-
રૂપી ઉત્તમ સેના સાથે જે કામ કરે છે, તેથી
સુપેણિકા-કાળું નસોતર.

૫. મસૂરવત્ વિદલં યસ્યા: સા, ટાપ્-જેની દાળ
સૂરના જેવી હોય છે, તેથી મસૂરવિદલા-કાળું નસોતર.

૬. કાલ: કેશ હવ પત્રાદિ યસ્યા: સા, કાલ-
સ્ત્રી, સ્વાક્ત્વાદ્ ડીપ્, તત: સ્વાયે કન્, ટાપ્, 'હયાપો-
'હતિ હ્રસ્વ:-જેનાં પાંદડાં વગેરે કાળાં હોય છે, તેથી
કાલકેશિકા-કાળું નસોતર.

૭. કાલં મિપતિ-સ્પર્ધતે તીવ્રવિરેચનીત્વાત્, મિપ
વર્ધાયમ્-'કર્મણ્યન્', અણ્ણન્તત્વાદ્ ડીપ્, તત: સ્વાયે
કન્, ટાપ્, હ્રસ્વ-તીવ્ર રેચને લગાડતી હોવાથી કાળ
સાથે સ્પર્ધા કરતી કાળ જેવી છે, તેથી કાલમેણિકા-
કાળું નસોતર.

કાળા નસોતરના ગુણો

શ્યામા ત્રિવૃત્તતો હીનગુણા તીવ્રવિરેચની ।

મૂર્છાદાહમદધ્રાન્તિકઠોત્કર્ષણકારિણી ॥ ૧૮૨ ॥

અન્વય:-શ્યામા ત્રિવૃત્ત તત: હીનગુણા તીવ્રવિરેચની
મૂર્છાદાહમદધ્રાન્તિકઠોત્કર્ષણકારિણી (અસ્તિ) ॥

કાળું નસોતર ઘોળા નસોતર કરતાં
ઓછા ગુણવાળું છે, બહુ જ રેચક છે અને
મૂર્છા, દાહ, મદ, ધ્રમ તથા કંઠનું ઘસાવું
કરે છે. ૧૮૨

નાના નેપાળાનાં ઝાડનાં નામે

લઘુદન્તી વિશલ્યા ચ સ્યાદુદુમ્બરપર્ણ્યપિ ।

તથૈરણ્ડફલા શીઘ્રા રચેનઘણ્ડા ધુણપ્રિયા ।

વારાહાક્ષી ચ કથિતા નિકુમ્મઞ્ચ મટૂલક: ॥ ૧૮૩ ॥

અન્વય:-લઘુદન્તી ચ વિશલ્યા અપિ ચ ઉદુમ્બર-
પર્ણી તથા ચ ઇરણ્ડફલા શીઘ્રા રચેનઘણ્ડા ધુણપ્રિયા
વારાહાક્ષી નિકુમ્મઃ ચ મટૂલક: કથિતા ॥

લઘુદન્તી,^૧ વિશલ્યા,^૨ ઉદુમ્બરપર્ણી,^૩
એરંડફલા,^૪ શીઘ્રા,^૫ રચેનઘણ્ડા,^૬ ધુણપ્રિયા,^૭
વારાહાક્ષી,^૮ નિકુલ^૯ અને મટૂલક^{૧૦} એટલાં
નાના નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૮૩

૧. દામ્યતિ ગુદાકુરાદીન્, દમ્યન્તે તા કુષ્ઠાદય:
અનયા હતિ દન્તી, દમ્ ઉપશમે-'હસિમૃન્' (ગુણા ૩,
૮૬) હતિ તન્, જાતિત્વાદ્ ડીપ્, લઘ્વી ચાસૌ દન્તી-
લઘુદન્તી-જે ગુદાના રોગ તથા કોઠ વગેરેને મટાડે
છે, તે દંતી-નેપાળો; તે નાનો લઘુદંતી કહેવાય છે.

૨. વિગતં મવતિ શલ્યમ-અસમશ્લાશોર્લ્પં યસ્યા:-
જેનાથી પથરી, શળ અથવા અરશ વગેરેનાં દુઃખ
પણ મટે છે, તેથી વિશલ્યા-નાનો નેપાળો.

૩. ઉદુમ્બરસ્ય પર્ણાનિ હવ પર્ણાનિ સન્તિ યસ્યા:-
જેનાં પાંદડાં ઉંખરાનાં પાન જેવાં હોય છે, તેથી
ઉદુમ્બરપર્ણી-નાનો નેપાળો.

૪. ઇરણ્ડસ્ય હવ ફલાનિ યસ્યા:-જેનાં ફળ એરં-
ડાના ફળ જેવાં હોય છે, તેથી એરંડફલા-નાનો
નેપાળો.

૫. શીઘ્રં રેચકત્વમ્ અસ્તિ અસ્યા:-અર્શાચાચન્-
જે જલદી રેચ લગાડે છે, તેથી શીઘ્રા-નાનો નેપાળો.

૬. રચાયતે-ગચ્છતિ શીઘ્રં રેચકત્વગુણં, રચૈક્ટે
ગતૌ-'ચાત્સ્યાન્' હતિ (ગુણા. ૨-૪૬) રચન્,
સ્ત્રીત્વાત્ 'વર્ણાદિગુદાત્' હતિ ડીવ્ નઘ્, રચેની ઘણ્ડા
હવ રચેનઘણ્ડા-જે જલદી રેચક ગુણ ધરાવતી હોવા-
થી જલણે ઘંટડી હોય, તેમ રોગીને તરત રેચની

મુચ્ચના કરે છે, તેથી સ્થેનપંડા—નાનો નેપાળી

૭ ગુણપ્રપન્નમજ્જીમસૂત્ર પ્રિયા-પુણ નામના
સદ્ગુરુ દીકરો ને પ્રિય લોક છે, તેથી પુણપ્રિયા-
નાનો નેપાણી.

૮. વાઘસા રૂલે વાઘસા શરૂ, વાઘસાની
શરૂ થયા. આ-નેનું બેજ શૂન્ય નેનું લેણ છે,
તેથી વાઘસાની-નાનો નેપાળી.

૬ કું-મુમિ વિમર્શિ, અરુદ્ધ ધારિભિરિવાલેભ, કુચ્ચ
 વાલો 'કુચ્ચ' હૃદિ (૨, ૧, ૪૬) સુચેષ રજ્ઞ
 પ્રચર, ઇ જ દિશા, ત્રિચ્ચ વાલો કુચ્ચ નિકુચ્ચ -
 નો કોડ, ચેષ વચેરને મટાડી અવરત નવી આમડી
 આવે છે, તેથી નિકુચ્ચ-નાનો નેપાજો.

૧૦ મહાદે-મધ્યવતિ શરીરે કુખ્ય દ્વારિયોગ-
નિવરણકામ, મહિ મધ્યને 'વિશાખામ્' (રૂપા-
૪-૧૦), છતાં રાજ્યે કદ, અપરમાણસ્ય અભિવ્યવસ્થા
શુભ-ને કદ, એક તથા મોટીવિકાર મટાટી કરી
રને યોગીનું કદ છે, તેથી મુશ્કેલી-પાને નેપાજીલ

મારા નેપાળાના ઝમનાં નામી

प्रवर्त्ती शम्भरी विजिता प्रत्यवृत्तपर्याप्तुर्व्यपि ।
 विजिरोपजिता न्यप्रोधी सुतस्त्रेणानुपुर्व्यपि ॥१८४॥
 कवच - (सा वृक्षटी) शम्भरी शम्भरी विजिता
 प्रत्यवृत्ती अत्रासीति सपि विजिरोपजिता न्यप्रोधी सुत-
 त्रेणानुपुर्व्यपि सपि (कविता) ॥

પ્રવવી,^૧ શાવરી,^૨ ચિત્રા,^૩ મત્સ્યપર્ણી,^૪
આપુત્તર્ણી,^૫ ચિત્રોત્પચિત્રા,^૬ ન્વમોમી,^૭ મુવ
મેષી^૮ અને આપુતર્ણી^૯ એટલાં માતા
નેપાળનાં સશ્વત નામો છે ૧૮૪

૧. કવચ-પાલ્લવિ રેખાવાળા પાનના ગૂંચો-
જનન્યા પૂ કાંડ-ને રેખાકાળ પગેરે ઝુલે. ખાતલ
કરે છે, તેથી કવચી-મેરો નેપાળી.

૨. એ કહેતી વખતે વાતને, જુદાં જુદાં 'સામિ
પાત્રો' રજૂ કરી, સારાંસારાં જાણે દાહ પહેરો
મટાડી મુખ આપે છે, તેથી સાંભરી-એટલા નેપાથો.

૩ ચિત્ર કામ્ બહિષ્કાર કરવા-અભિગમન કરવા-
નેમુ રૂપ બહિષ્કાર કરવાના રામચરણી હોય છે,
તથા ચિત્ર-મેલો નેપાથો.

४ प्रायसि भूविषयार्थप्राप्ति पञ्चासि यथा,
 पातनमैति डीप्-वेना पादस्य संहतना नान वेना
 वेना पश्चिम भाग्यु वेना छ, तेथी प्रायस्यपञ्चासि-मेडा
 नेपाथी।

૫ મ્હાલો-મુનિશ્વરના કર્ણાગ્રપણિ પગાણિ વાલાઃ
લા-૪૨૨ના કાન નેપા નેપા પંદ્યાં હોય છે.

तथा आचार्यः—मोरो नेवाहा

१. उपर्युक्त विषयम् उपरि, विना काले र-
विना व विनोपविना-रमेरेजीकृताने कथे
अने अशुभत मुद्रणायो दोषाया विनोपवि-
मोरो नेपाया।

७ स्वयं इन्द्रो बभूवुः स्वयं, यद्वि
मृता स्वयं इन्द्रो बभूवुः स्वयं, यद्वि
नीजेने। काय रेके छे। तेथी नमोस्ते। मेरा मेरे।

૮ મુલાના-પગના મૂળના થ બેવી જલ્દી
હૃદય તથા મુનિવાની પશ્ચિમ જોને વેળ છે, તે
મતમેલી-મેટા નેપાત્રા.

૬. આપો જમણાઈ પર્વે વલ્લા ભા, જમણેઈ
કીજુ-કી દરદીના કાન જેવા જેને પાન જેમ છે, તે
આપણી-મોટે નેપાભી.

અંજો નેપાળના શુભે

बन्दीद्वय सरं पाके ऐसे च कटु दीप्सम् ।
 युवः कटु पदमसुखार्थं कष्टकृद्विविधयुतः ।
 वीर्योप्य हस्ति पिपात्रकमसो यो यो जमीनम् ॥

॥ अथ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 (अथ, उवा) विष्णुसहस्रनामोक्त्या समाप्तम् ॥

બને નેપાળ રાજ્ય, પાકિસ્તાન તથા ભૂતાન
તીજા, અમિને પ્રદીપ્ત કરવા, તીજી બને
જરમ કોઈ અબાને રાજ, પધરી, તથા
અરશ, બળ, કાંઠ, કાંઠ, પિત્ત, હોમીને
બજાઈ કે પિત્તરજ્ય રાજ, કંઈ સોબ, પંજા
રાજ તથા અમિને મરાઠે છે ૧૮૫

नाना नपाणाना नीवड' नाम तथा ऊपे
सुप्रवन्तीमर्षं ह्यु स्यामभुदं रसपाण्यो।
नीतिनं सप्रविष्णवं वाचोयक्ष्मापहम् ॥१८॥

नाम नोपायार्थं जीव सुखं दीयते ।

કહેવાય છે; જો બીજા રસ તથા શાસ્ત્ર
મધુર, ટાકું, વિષ્ણુ તથા મૂત્રને કાઢનાર અને
જે રોગ તથા કષ્ટને મટાડનાર છે. ૧૮૬

१. छुट्टा बल्लो दन्ती सुदन्ती, छुट्टम्म च-
नान्न नेपाणाम् इह ते सुदन्तीना भोजन ते
मिथा नेपाणांना जीवनां नामो तथा उपेक्ष
बयपको दन्तीबीच विज्यात तिनिकीरम् ।
बयपको गुवा किनको देखी पिच्छतायाः ।

અન્વય:- (વૃહદ્-દન્તીફલં) જયપાલઃ દન્તીવીજં તિન્તિલીફલં વિચ્ચાતં, જયપાલઃ ગુહઃ ક્ષિપ્તઃ રેચી પિત્તકાપહઃ (અસ્તિ) ॥

જયપાલ,^૧ દંતીબીજ^૨ અને તિન્તિલી-ફલ^૩ એટલાં મોટા નેપાળાના બીજનાં સંસ્કૃત નામો પ્રખ્યાત છે; એ બીજ ભારે, સ્નિગ્ધ અને રેચક હોઈ પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૮૭

૧. રોગાણામ્ ઉપરિ લઘ્વં જયં પાલયતિ-રક્ષતિ પુનરુત્પત્તિવારણેન, પાલ રક્ષણે-કર્મખ્યન્-રોગો ઉપર મેળ-વેલા જયને ફરી તેને નહિ ઉત્પન્ન થવા દઈ જાળવી રાખે છે, તેથી જયપાલ-મોટા નેપાળાનું બી.

૨. દન્ત્યાઃ વીજં-દન્તીબીજ-મોટા નેપાળાનું બી.

૩. તિન્તિલ્યાઃ ફલમિવ ઓછા-આકારમાં આંખલીના ફલ જેવું હોવાથી તિન્તિલીફલ-મોટા નેપાળાનું બી.

એ જાતની ઇંદ્રવારુણીનાં નામો એન્દ્રીન્દ્રવારુણી ચિત્રા ગવાક્ષી ચ ગવાદની । વારુણી ચ પરાખ્યુક્તા સા વિશાલા મહાફલા । શ્વેતપુષ્પા મૃગાક્ષી ચ મૃગેર્વાક મૃગાદની ॥ ૧૮૮

અન્વય:-એન્દ્રી ઇન્દ્રવારુણી ચિત્રા ચ ગવાક્ષી ગવા-દની (ઈતિ પ્રથમાયા નામાનિ) પરા અપિ સા વારુણી વિશાલા મહાફલા શ્વેતપુષ્પા મૃગાક્ષી ચ મૃગેર્વાકઃ મૃગાદની ઉક્તા ॥

એન્દ્રી,^૧ ઇંદ્રવારુણી,^૨ ચિત્રા,^૩ ગવાક્ષી^૪ અને ગવાદની^૫ એટલાં પહેલી ઇંદ્રવારુણી^૬નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમ જ વારુણી,^૧ વિશાલા,^૨ મહાફલા,^૩ શ્વેતપુષ્પા,^૪ મૃગાક્ષી,^૫ મૃગેર્વાક^૬ અને મૃગાદની^૭ એટલાં ધોળાં ફૂલવાળી બીજી ઇંદ્રવારુણીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૮૮

૧. ઇન્દ્રસ્ય હયં પ્રિયા-એન્દ્રી-હૃદમયે અણ્-અણ્નન્ત-

* સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં ઇંદ્રામણું કડતું, તીખું અને ઘણો જીલાળ લાવનાર વર્ણવેલ છે; અને પિત્તવિકાર, આડાની કબજિયાત, તાવ તથા પેટનાં જીવડાંની બીમારીમાં આપાય છે; તેનાં મૂળિયાંથી જીલાળ લાગે છે અને કમળો, કાળ-જામાં પાણીનો મરાવો, જલદર, મૂત્રસ્થાનના વ્યાધિ અને સંધિવા પર સારી અસર કરે છે.

ચરકસંહિતા તથા સુશ્રુતસંહિતામાં આ ફળને વિકારનાશક, સંશોધન અને પિચકારી આપ-વામાં ઉપયોગી ગણેલ છે.

ત્વાદ્ ડીપ્-ઇંદ્રને જે પ્રિય હોય છે, તેથી એન્દ્રી-ઇંદ્રવારુણી-પહેલી ઇંદ્રામણી.

૨. ઇન્દ્રં વારયતિ દેવતારુપેણ, વૃજ્ વરણે-‘કુબુદારિં’ ઇતિ (ઉળા. ૩, ૫૩) વાહુલકાદ્ પ્યન્તાદખ્યુ-નન્, જાતિત્વાદ્ ડીપ્-ઇંદ્રને પોતાના દેવરૂપે જે સ્વીકારે છે, તેથી ઇંદ્રવારુણી-પહેલી ઇંદ્રામણી.

૩. ચિનોતિ-તિફાદિગુણાન્-ચિજ્ ચયને ‘અમિ-ચિં’ ઇતિ (ઉળા. ૪-૧૬૪) યત્રઃ પ્રલયઃ, ટાપ્-કડવાશ વગેરે ગુણોને જે ગ્રહણ કરે છે, તેથી ચિત્રા-પહેલી ઇંદ્રામણી.

૪. ગાં-મૂમિમ્ અક્ષ્ણોતિ-વ્યાપ્રોતિ, અક્ષ્ બ્યાસૌ-કર્મખ્યન્, અણ્નન્તત્વાદ્ ડીપ્-પૃથ્વી પર જે વ્યાપે છે-પથરાય છે. તેથી ગવાક્ષી-પહેલી ઇંદ્રામણી.

૫. ગોમિઃ અથતે-મક્ષયતે, અદ મક્ષણે, કર્મણિ લ્યુદ્, ટિત્વાદ્ ડીપ્-ગાયો જેને ખાય છે, તેથી ગવાદની-પહેલી ઇંદ્રામણી.

૧. વરુણસ્ય હયં પ્રિયા, હૃદમયે અણ્-વરુણદેવને જે પ્રિય હોય છે, તેથી વારુણી-બીજી ઇંદ્રામણી.

૨. વિશેષેણ શલતિ-ચલતિ કામલાદિરોગાન્નિવાર-યિતું, પ્રથિવ્યાં વ્યાપ્તું વા-વિપૂર્વકાત્ શલ ચલને, હૃત્યસ્માત્ ‘જ્વલિતિકસન્તેસ્યો જઃ’-હૃત્યનેન જઃ, ટાપ્, યદ્વા વિજ્ઞાતિ-પ્રવિશતિ અત્ર વીર્યોષ્ણત્વાદિગુણિવહઃ, વિશ પ્રવેશને-‘તમિવિશિષિદિ’ ઇતિ (ઉળા. ૧-૧૧૦) કાલન્ પ્રત્યયઃ-કમળો વગેરે રોગોને મટાડવા જે ખાસ કામ કરે છે અને પૃથ્વી પર ફેલાવા માટે જે વધારે ચાલે છે, તેથી અથવા જમાં ઉજ્જીવીર્યતા વગેરે ગુણો પ્રવેશે છે, તેથી વિશાલા-બીજી ઇંદ્રામણી.

૩. મહત્ ફલં યસ્યાઃ સા-જેનું ફળ પહેલી કરતાં મોટું હોય છે, તેથી મહાફલા-બીજી ઇંદ્રામણી.

૪. શ્વેતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ-જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પા-બીજી ઇંદ્રામણી.

૫. મૃગાન્ અક્ષ્ણોતિ-વ્યાપ્રોતિ મક્ષરુપેણ, અક્ષ્ બ્યાસૌ-કર્મખ્યન્-જે મૃગલાંઓના ખોરાકરૂપ હોય છે; યદ્વા મૃગસ્ય અક્ષિ ઇવ પુષ્પ યસ્યાઃ-અથવા મૃગની આંખ જેવું જેનું ફૂલ હોય છે, તેથી મૃગાક્ષી-બીજી ઇંદ્રામણી.

૬. મૃગપ્રિયા ર્વાર્કઃ-કર્કેટી-મૃગોને પ્રિય કાકડી રૂપ હોય છે, તેથી મૃગેર્વાક-બીજી ઇંદ્રામણી.

૭. મૃગૈઃ અથતે, અદ મક્ષણે-કર્મણિ લ્યુદ્-મૃગલાં જેને ખાય છે, તેથી મૃગાદની-બીજી ઇંદ્રામણી.

અને ઇંદ્રવારુણીના ગુણો ગવાદિનીદ્રયં તિષ્ઠં પાકે કટુ સરં લઘુ । વીર્યોષ્ણં કામલાપિત્તકફપ્રીતોદરાપહમ ॥ ૧૨૦ ॥

आसकासायं दुष्टमुत्समन्यिषणमपुनः ।

प्रमेहमूत्रगमस्त्रिधास्यविशेषम् ॥ १९० ॥

अथवा—आदिनी ४ टिकां बरि कडु सरं कडु
दीर्घा (सु) कम्मत्तपित्तकम्मत्तपित्तकम्मत्त
कम्मत्त ३ कडुत्तपित्तकम्मत्तपित्तकम्मत्त
अथवा—आदिनी ४ टिकां बरि कडु सरं कडु
दीर्घा (सु) कम्मत्तपित्तकम्मत्तपित्तकम्मत्त
कम्मत्त ३ कडुत्तपित्तकम्मत्तपित्तकम्मत्त

બસે ઇસ્લામી કલ્પી, પાકમાં તીખી,
અદાને જાહેનાર, હલકી અને ઉશ્વરૂચી
હોઈ કમળો, પિત્ત. કફ, બરફનું કલ્પ, પેટના
રોગ, શ્વાસ, ઉષ્ણ, કોલ, ગોળો, ગાંઠ,
મલ, પ્રમેહ, અભંજનથી રોગ, અપકવ
અરોગ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૮૬, ૧૯૦

गण्डिनां नमो तथा भूपो

नीली तु नीलिनी तुडी कासा बोका च नीलिका ।
रखनी अफली मुत्या मारीया मनुपनिक्क ॥१९१॥
होठम कलकेरी च नीलपुण्या च सा स्तुता ।
नीलिनी रेचमी ठिका केद्या मोहअमापह ॥१९२॥
वण्या हनुपुवधुडिवातरककफानिक्कान ।

नामयात्तमुवाच सः ख विप्रमुत्तम ॥ १९९ ॥

[illegible]

નીલી, ^૧ નીલિની, ^૧ વહી, ^૨ કાલા, ^૪
 હોલા, ^૧ નીલિકા, ^૧ રજની, ^૦ શ્રીફલી, ^૬ મુલ્લા, ^૫
 આમીલા, ^{૧૦} મધુપર્ણિકા, ^{૧૧} કચીતકા, ^{૧૨} કાલ
 કેશી ^{૧૩} અને નીલપુષ્પા, ^{૧૪} જોડલા મળીને
 સંસ્કૃત નામે છે. અર્થી રેવક, કલ્પો, કેશ
 માટે સારી અને ગરમ હોઈ મોઢ, ખમ, પેટના
 રોગ, ભરણુ કષ્ઠ, વાતરજા પાન, કફ,
 શામુ, આમશામુ, ઉષાવત, મઠ અને ભારે
 ઝેરનો નાશ કરે છે. ૧૬૧-૧૬૩

૧. ધીન થને નિપાત્તેન જસિ ધરાજા,
'ધીનરોપનો' હનિ રીઝુ-તેઘાપી મચ્છનો રૂન બને
છે, તેથી નીચી-મચ્છ.

२. पीठं वचं इत्यादिपूजान्—“अथ इति इति इत्, मन्त्राणां हीन्—अथ” उपर प्रभाजे. नीचिनी—अथी.

३. मूलनि-निम्न ३०-मण्डली नीचे विहित-

પાત્રપતિ, કૃષ્ણ સિંચ્યો—'અર્ધપદ્મ સ્ત્ર' કાંતેડા
સ્ત્ર પ્રત્યક્ષ. પાત્રિવાદ કાંતેડો પેશાવ તે
નીચ વણને મહાર કાંતે છે, તેમી કાંતે—

૪. અમરવતી-શિવજીના મોહમમદખાન બચ, જ્યાં જે
બચ-જેનાર્યા મોહ, અમ વચેરે મેરે છે, તે
કાલા-મળી.

૧. હોમમંત્રિ-હરિભાઈ ૭૫૭ સિરોહન્ટુ, કુચ રાજે
વચાવનુ-૭ પેટના રાજ વમેરને મરાઠો ૭ લ
હોવા-ગણી

૬. ચીલી એ મીચિગ પીઠીઆનું સર્વે શ્રમ
સા-અથ' પડેલા નામ પ્રમાણે.

■ જાણીતી વ્યક્તિત્વ-જુદા-વિશ્વાદ્વારુ, શ્રી
રજકેશ વલ્લભિલાલજી-શરણે સ્વદેશ-વત્સલ વર્ષોરેતે એ રંગ
દે છે, અથવા એવાથી વત્સલ વર્ષોરે રંગમાં છે તે
રંગની-અંગી.

૮. મીઠુલું પચ્ચમિતિ સર્વા, ચારિત્ર્ય 'જા
જ્યે'તિ રીપ્-જેનું હજા શ્રીજાતમાન દોષ છે તે
મીઠલી-મળી.

६. इति-एवमिति अविपरीतम्, तु वस्तु
 "प्राप्नुयि." इति (उत्तर २-७) क्व प्रश्नः, य
 इवमिति-अहोति अमयवत्पुनरुक्तिं कालि, इति वा
 एवमवत्पुन, इति-ने भद्र, अत्र वस्तु मया
 अथवा आभवात् तदा उच्यते इत्येव एव वक्तुं
 इति, तेन प्रत्या-अपि

10. **अथे वचा-** 'अमाद वचनो' इति ह
अथ-**ये** गम्यमानं वचनं, तेषां भावः-
ये

૧૧. મધુનિ જ્યાંયિ વસ્યે શા, 'હાજરે નિજે,
જાણે કર. મારૂ, 'દપાર' રિ સિ જ્ઞાનમ-વેદ્ય પાત્ર
મીઠા મૈવ છે. તેથી મધુપદ્મિના-જગદ.

૧૦ સિવિલ-સર્જન સભા, જાન્યુઆરી, ૧૯૬૦
 સિવિલ-સર્જન સભા-નેમ્સ રેમાન્ડ પાસે થાય છે
 સિવિલ-સર્જન-સભા.

૧૩ જાણ લેજ હા જવારિ કસા. ન-લે
પાંચાં વચેરે કાળા વાગ નેવાં-સમખે ૩૧
છે, તેથી કાચેથી-મચા.

१४. नीमामि पुण्यणि कथा -नेत्रा । १५. नेत्रे
२३. नेत्रा नीमवपुः दोष उ, तेनी नीमपुष्पा-
२४. नीमपुष्पा-
२५. नीमपुष्पा-

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथवा-परमार्थ मयिष्ठम् (मर्मा), न व शीते

વૃક્ષાકૃતિઃ (ભવતિ)। શરપુષ્પઃ તિષ્ઠઃ કપાયઃ લઘુઃ (સન્) યદ્વત્પ્લીહગુલ્મવ્રણવિપાવહઃ કાસાસ્થાસજ્વરહરઃ (અસ્તિ)॥

શરપુંખ,^૧ પ્લીહશત્રુ^૨ અને નીલીવૃક્ષાકૃતિ^૩ એટલાં શરપુંખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. શરપુંખો કડવો, તૂરો અને હલકો હોઈ જમણા પડખાની ગાંઠ, ખરલ, ગોળો, વ્રણ, ઝેર, ઉધરસ, લોહીનો ખગાડ, શ્વાસ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૯૪

૧. શરસ્ય હ્રવ પુદ્ગલઃ યસ્ય સઃ-જેને ગાણુના મૂળ ભાગમાં રહેલાં પુંખમાં જેવાં મૂળમાં પુંખમાં હોય છે, તેથી શરપુંખ.

૨. પ્લીહનઃ શત્રુઃ-જે ખરણરોગનો ખાસ શત્રુ ગણાય છે, તેથી પ્લીહશત્રુ-શરપુંખો.

૩. નીલી નામા વૃક્ષઃ, તસ્ય હ્રવ આકૃતિર્યસ્ય સઃ-જેની આકૃતિ ગળીના ઝાડ જેવી હોય છે, તેથી નીલીવૃક્ષાકૃતિ-શરપુંખો.

જવાસો અને ધમાસાનાં નામો તથા ગુણો યાસો યવાસો દુઃસ્પર્શો ધન્વયાસઃ કુનાશકઃ । દુરાલભા દુરાલભ્યા સમુદ્રાન્તા ચ રોદિની ॥૧૯૫ ગાન્ધારી કચ્છુરાનન્તા કપાયા હરવિવ્રહા । યાસઃ સ્વાદુઃ સરસ્તિકસ્તુવરઃ શીતલો લઘુઃ ॥૧૯૬ કફમેદોમદઃ ત્રાન્તિપિત્તાસ્રકુષ્ઠકાસજિત્ ।

તૃષ્ણાવિસર્પવાતાસ્રવમિજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ । યવાસસ્ય ગુણેસ્તુલ્યા બુદ્ધૈસ્તુકા દુરાલભા ॥૧૯૭

અન્વય.-યાસઃ યવાસઃ દુઃસ્પર્શઃ ધન્વયાસઃ કુનાશકઃ દુરાલભા દુરાલભ્યા સમુદ્રાન્તા ચ રોદિની (હિતિ યવાસનામાનિ, અથ દુરાલમાનામાનિ) ગાન્ધારી કચ્છુરા, અનન્તા કપાયા હરવિવ્રહા (હિતિ, અથ દ્વયોર્ગુણાઃ-) યાસઃ સ્વાદુઃ સરઃ તિષ્ઠઃ સ્તુવરઃ શીતલઃ લઘુઃ (સન્) કફમેદોમદઃ ત્રાન્તિપિત્તાસ્રકુષ્ઠકાસજિત્ તૃષ્ણાવિસર્પવાતાસ્રવમિજ્વરહરઃ સ્મૃતઃ । યવાસસ્ય ગુણેઃ તુલ્યા દુરાલભા બુદ્ધૈઃ સ્તુકા ॥

યાસ,^૧ યવાસ,^૨ દુઃસ્પર્શ,^૩ ધન્વયાસ,^૪ અને કુનાશક^૫ એટલાં જવાસાનાં સંસ્કૃત

† સંસ્કૃત વૈદ્યક્રમમાં જવાસાને ઝાડો ખુલાસે લાવનાર, પેશાબ વધારનાર અને કફનો નાશ કરનાર ગણેલ છે; એનું જે સત્ત્વ નીકળે છે, તે ઉધરસ ઉપર અપાય છે.

ચક્રદત્તમાં જવાસાને મળ શુદ્ધ કરનાર, મૂત્રલ અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં જવાસાને ઉષ્ણભક્ષિકા નામથી વર્ણવતાં તેને કક્રમેદહર. મત્રકચ્છહર અને

નામો છે. તેમજ દુરાલભા,^૧ દુરાલભા,^૨ સમુદ્રાન્તા,^૩ રોદિની,^૪ ગાન્ધારી,^૫ કચ્છુરા,^૬ અનન્તા,^૭ કપાયા^૮ અને હરવિવ્રહા^૯ એટલાં ધમાસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જવાસો મધુર, મળને ખસેડનાર, કડવો, તૂરો, ટાઢો અને હલકો હોઈ કફ, મેદ, મદ, બ્રમ, પિત્ત, લોહીનો ખગાડ, કોઠ, ઉધરસ, તરશ, રતવા, વાતરક્તરોગ, ઊલટી તથા તાવને મટાડે છે. જવાસામાં જે ગુણો છે, તે જ ધમાસામાં છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૧૯૫-૧૯૭

૧. યસ્યત્ત્વ ઇતિ યાસઃ, યદુ પ્રયત્ન, માવે ધન્વ, યાસઃ-પ્રયત્નઃ કફમેદોમદાદિજયે અરિત અગ્ન્ય-અર્શો આધચ્-કફ. મેદ, મદ આદિનો નાશ કરવા જેનો પ્રયત્ન હોય છે, તેથી યાસ-જવાસો.

૨. યોતિ-મિથ્રોડમિથ્રવ્ય ભવતિ યોડન્યૈઃ સહ, યુ મિથ્રણેડમિથ્રણે ચ--'ઋતન્યજિન્' ઇત્યાસઃ પ્રત્યયઃ-જે ખીખાની સાથે મિથ્ર થાય છે અને મિથ્ર થતો પણ નથી, તેથી યવાસ-જવાસો.

૩. દુઃસ્પર્શ સ્પૃશ્યતે સ્પર્શસ્ત્વાત્ ઇતિ દુઃસ્પર્શઃ, સ્પૃશ આમર્શને-ઘન્-જે ખરછટ હોવાથી જેનો સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શ-જવાસો.

૪. ધન્વન યાસઃ મરદંશે જાયમાનત્વાત્-નિર્જળ પ્રદેશમાં થતો હોવાથી ધન્વયાસ-જવાસો.

૫. કું-મૂર્મિ નાશયતિ સમારતીર્ય, ણશ અદર્શને-પ્યન્તાત્ પચાધચ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્-જમીન પર પથરાઈને જમીનને જે દેખાવા દેતો નથી, તેથી કુનાશક-જવાસો

૧. દુઃસ્પર્શ આલમ્યતે-હુલમ્ પ્રાપ્તૌ-ઈષદુઃકુન્' ઇતિ સ્વલ્, આગમશાસ્ત્રસ્ય અનિલત્વાત્ નુમ્-જેનો સ્પર્શ મુશ્કેલ હોય છે. અથવા જે મળવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુરાલભા-ધમાસો.

૨. દુરાલભ્યાની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બધું ઉપર પ્રમાણે છે; કેવળ 'નુમ્' આગમ વધારે છે.

૩. સમુદ્રઃ અન્તઃ યસ્યાઃ સા-સમુદ્ર જેની પાસે ગુદ્મનાશક ગણેલ છે; વળી તે જ પુસ્તકમાં તેને ગિરિકર્ણિકાના નામથી લખતાં વાતપિત્તસંશમન વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેને સારક ગણેલ છે અને નાનાં બચ્ચાની ઉધરસ ઉપર હરડે, પીપર તથા દ્રાક્ષના ચૂર્ણમાં મધ અને માખણ સાથે આપવાની ભલામણ કરેલ છે.

હોય છે, તેમજ સમુદ્ધિનારે નો ખાસ ઊંચે છે,
તેથી સમુદ્ધિ-અભિસારો.

૪. રાવનથી પ્રજ્ઞાઈ કણ્ઠમુલાખ, હવિંદ્ર મધુનિમોચને,
સ્વન્તર્ય સ્પુર, રીડુ જ-પોતાને -પર-કરવાનારને ને
એણે ઇપ્સળથી રમ્યા છે, તેથી રાવન-ધમાસો.

૫ અધ્યાયમાં મહા-મર્ચે જળ, જળગતવાદ્ય
દ્રવ્યોનો અધર દેશમાં કૃત્ત્રણ થાય છે, તેથી
આધારી-ધર્માસો.

૧. જ્યારે યુદ્ધિ સ્વર્ગમાં, તા રાજા 'માતો' પાસે 'ક' પ્રાપ્ત થઈ શકે. જ્યારે રાજા 'ક' પાસે 'ક' પ્રાપ્ત થઈ શકે, તો તે 'ક' પ્રાપ્ત થઈ શકે.

■ મ કિયેલે અન્ત ધર્યા સા, હમ્દાલ વામ-
માલખાલ-ને સુવંકાશે ઉત્પત્ત થયા કૌરે છે, તેવી
અનન્તા-ધમાસી.

૯. કયાપ રસ અસ્તિ ગણ્યા-નમમાપ્ય
જેનો રસ દૂરો હોય છે, તેથી ગ્યાયા-ધમાસે.

૬ હાત્તેવ મિષ્ટાં યસ્યા સાન્નેનુ શરીર સિવ
નેનુ ધાણુ ફાલ છે, તેથી હરવિગ્રહ-ખમાસો.

એ જાતની સ્પર્શમુદીનાં નામો તથા ગુણો।

मुष्ठी मिश्रुपि प्रोक्ता भावभी च तपोधना ।

अवयवाः। मुष्कितिकः तथा अवयवार्थिका ॥१९८॥

भद्राभाषणिकाम्या तु सा स्मृता भूकवभिरका ।

कदम्बपुष्पिका च स्यादभ्यधातिवपस्मिनी ॥ १९७ ॥
मण्डरी विस्मया हन्ता मण्डि बीभोषया मण्डरा मण्डः ।

मैत्र्या गच्छापुत्रीकृष्णसिंघोन्मतिपात्रात् ॥ २७ ॥

स्त्रीपरावध्यपत्न्याः पुत्रिर्मेवोन्नुवर्तिन्युत् ।

महासुप्ती च तनुस्या शुवैरुक्ता मन्त्रिभिः ॥२०॥

अम्बक-मुन्नी निष्ठु अपि न आवन्ती त्वां यत्न

ଅନନ୍ତ ମୁକତି ପାଇଁ ଏହି ଅନନ୍ତମୟ ମାୟା । ଶୁଦ୍ଧ
ତାହା ଶାନ୍ତମୟ ମୁକତି ମାୟା । ଶାନ୍ତମୟ ମାୟା

य अजितप्रस्थिनी स्मृता एषा । मुष्णी तिष्ठा पात

५८ श्रीवैष्णवा मन्त्रोऽथ मेष्वा (सती) गण्डार

श्रीरूप. मेमोस्वर्णिमालुनुत श्रीमत्प्रज्ज्वलत्मात्पदिसरो

पुनर्विहङ्ग (अस्ति) । महापुष्पी च शुभे वृत्तस्थ गङ्गा
विहिता जगताम् ।

મ.કી.^૧ શિક્ષ.^૨ પ્રાવણી.^૩ વયોધના.^૪

अवयवस्य।^१ भुक्तिहा^२ जने अवयवशीर्षकः^३

જોટલા જોણખડીના સંસ્કૃત નામો છે, તેમજ

महाभाष्यिका,^१ लुक्कान्तिका,^२ ठक्कान्तिका,^३

અન્યથા^૪ જાને અતિતપસ્વિની^૫ જોટલાં મારી

બેરણમુડીના સહકૃત નામો છે. બેરણમુડી

કદવી, પાકમા વીળી, હાથુવીજ, મપુર, કદલી
જાને પવિત્ર હોઈ જ કમાળા કે જલમ્મકા, ગરબી
નામનો ગરમાળાની જાતનો એક રાજ, મૂર-
મુમ્મ, મૂમિ, ચોનિની પીઠા, પાંદુરાજ, મહીજ
કે કાઠીપણ નામનો રાજ, જરુજિ, જ્ય
ખરલગ્ન હરહ, મિહ તથા ગુફાની પીલો
મટાહનાર છે. તેમજ માટી ગોરખગુહીય
પણ જોવા જ ગુલો છે, એમ મહર્ષિજોષે
કહ્યું છે. ૧૯૮-૨૦૧

૧. મુલ્યસિ-કાનકસિ પદ્મસીત રાગજી, કુચિ રાગજી
પદ્મપદ્મ, જાસિતવાદ રાગજી નૂમકા-ગાંધી વગેરે
રાગજીનો નામ કરે છે. તેથી મુલ્ય-ગોત્રપદ્મ.

૨. મિલેલે હરેવંશીખા-‘આત્મપદિક ૩’-એ
રાગીઆ પ્રભે પોતાને સ્વીકારવા માત્રથી મરે,
એવા અવાવતી છે, તેથી મિલુ-ગેરખખુદ

३. अमलक इत्यम्-इत्यर्थे अम्, अमलक
इति-अवशु-निराशु अमवा हांतु
प्राये छ. तेवा भावली-अवभासु

४. रोषिया रोषिया-मन्त्रालय तब इस बात का
सा-शेमीकोना देश हूर हरेवक्षय तब ये न बंद
वन से, तेसी तपोपना-मोरभुम्बे

૫ અજ્ઞાન બાહ્યો યજ્ઞા સા-એને અવલોકીને
કરવાન છે એટલે અવલોકના નેટલા નામે છે, તે
જોળખાય છે. આટલે અવલોકના-જોડખાનું છે.

१. सुषुप्ते-ब्रह्मणे तम एवमिदं विदुः
 रोधमिव ब्रह्मणं, सुषुप्ते ब्रह्मणे-ब्रह्मणि वा, एत. ब्रह्मणं
 ब्रह्म एव ब्रह्मणोऽयमस्य आदि रोधमवा लो॥

૭. અભ્યાસ દ્વારા દર્શાવેલ વસ્તુ કા- 'લેખકશિલ્પ'

इति च, यत्, एवं च-नेत्रं मयि कदा कदा
 हे माय भवत्तु जेहरे कदा कदा होय उ, यत्
 भवत्तुशीर्षिका-मेरुभयुदी.

૧. મણ્ડી માલો મલમલો - મલ, મલ, મલ
મલ 'મલમલો' મલ મલમલો - મેડી મલમલો
કેવેલ છે તે મેડી મેડમલો

૨. મુલિક નદીમાં રૂઝ મુલકમાં તો સીમા
કાત રૂઝે ન-પૂર્ણ પર જાણે કાનદાસે કોણ, તેની
જાણના છે તેથી બુદ્ધિજી-મોડી પ્રેરખમુદી

३. कर्मकाण्ड पुनर्लिख पुन्य कस्या सा
ता त्वर्धे कर्त्त, यत् इत्थं च-नेता १५ ॥ १५ ॥

જેવાં હોય છે, તેથી કદંબપુષ્પિકા-ગોટી ગોરખમુંડી.

૪. ન વિદ્યતે યસ્યાઃ સેવનાત્ ગણાદિરોગાણાં વ્યા-
જેના સેવનથી ગૂમઝાં વગેરેની પીડા રહેતી નથી,
તેથી અવ્યથા-ગોટી ગોરખમુંડી.

૫. અતિશયિત તપઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-‘અસ્માયામેયાં’
इति विनिः, નાન્તત્વાદ્ ટોપ-જેનું રોગના નિવારણરૂપ
તપ અતિશય-ધાણું છે. તેથી અતિતપશ્વિની-ગોટી
ગોરખમુંડી.

અથેડાનાં નામો

અપામાર્ગસ્તુ શિલ્પરી હ્રાધઃશલ્યો મયૂરકઃ ।
મર્કટી દુર્ગ્ધા ચાપિ કિણ્ણી હરમઝરી ॥૨૦૨॥

અન્યથઃ-અપામાર્ગઃ તુ શિલ્પરી અધઃશલ્યઃ મયૂરકઃ
મર્કટી દુર્ગ્ધા કિણ્ણી અપિ ચ હરમઝરી હિ (કથ્યતે
નામભિઃ ॥)

અપામાર્ગ,^૧ શિખરી,^૨ અધઃશલ્ય,^૩
મયૂરક,^૪ મર્કટી,^૫ દુર્ગ્ધા,^૬ કિણ્ણી^૭ અને
ખરમંજરી^૮ એટલાં અથેડાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. અપમૃજ્યન્તે-વિનાશ્યન્તે છદ્મિનૃતયો વ્યાધયોઽનેન,
અપર્વકાન્મૃજુ શુદ્ધો હત્યસ્માદ્ ‘હલ્લે’તિ કરણે ધનુ-
નિપ્રાયમનિદત્વાત્ કુલ્પમ્, ‘ઉપસર્ગસ્ય ધનિ’ इति
વીધઃ-જેના વડે ઊલટી વગેરે રોગો મટે છે, તેથી
અપામાર્ગ; અથવા અષ્ટકૃતઃ આસમન્તાત્ માર્ગઃ અત્ય-
જેનો માર્ગ ચોપાસ હલકો હોય છે-હલકી જમીન
પર જે ઊગે છે, તેથી અપામાર્ગ-અથેડો.

૨. શિલ્પરમ્ ઉદ્ભવસ્થાનમ્ પ્રાયેણ અસ્તિ અસ્ય,
‘અત્ત દ્વિનિ’ इति દ્વન-જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન લગભગ
ઊંચાણવાળી જમીન હોય છે. તેથી શિખરી-અથેડો.

૩. અધઃ શલ્યં યસ્ય સઃ-જેને નીચેના ભાગમાં
કાંટા હોય છે, તેથી અધઃશલ્ય-અથેડો.

૪. મયૂરસ્ય પ્રતિકૃતિઃ ઈવ-‘ઈવે પ્રતિકૃતો’ इति
કન-ભોરપક્ષીની જાણે મકલ અથવા પ્રતિમા હોય
તેવો હોય છે, તેથી મયૂરક-અથેડો.

૫. મર્કટિ-ગચ્છતિ તીક્ષ્ણત્વાદિયુગાન્, મર્ક ગતૌ-
सौत्रः, ‘શકાદિમ્યોડટ્’ ગૌરાદિઃ-જે તીક્ષ્ણતા આદિ
ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી મર્કટી-અથેડો.

૬. દુઃસ્વેન શુદ્ધતે અધઃશલ્યત્વાત્, દુર્ગ્ધાકાદ્ ગ્રહ
ઉપાદાને હત્યસ્માત્ ‘ઈષદુઃ’ इत्यनेन કર્મણિ ચલ-
જેને નીચેના ભાગમાં કાંટા હોય છે, તેથી જેને
ગ્રહણ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, માટે દુર્ગ્ધા-અથેડો.

૭. કિણ્ણિનઃ-વ્રણાન્ હન્તિ-‘અન્યેમ્યોડપિ’ इति वः,
यद्वा किण्णिनो-व्रणान् जिहीते-ओहाकृतौ, ‘આતોડુપ-
સર્ગે કઃ’ ગૌરાદિઃ-જે વ્રણ, ગૂમઝાં વગેરેનો નાશ કરે

છે-મટાડે છે, તેથી કિણ્ણી-અથેડો.

૮. ખરા મઝરી યસ્યાઃ-જેની માંજર ખરખચડી
અથવા કંકોર હોય છે, તેથી ખરમંજરી-અથેડો.

અથેડાના ગુણો

અપામાર્ગઃ સરસ્તીક્ષ્ણો દીપનસ્તિક્કકઃ કટુઃ ।

પાચનો રોચનચ્છદિક્કફમેદોઽનિલાપહઃ ।

નિહન્તિ હૃદ્રુજાધ્માશઃકપ્દ્દશૂલોદરાપચીઃ ॥૨૦૩॥

અન્યથઃ-અપામાર્ગઃ સરઃ તીક્ષ્ણઃ દીપનઃ તિક્કકઃ
કટુઃ પાચનઃ રોચનઃ (સન્) છદિક્કફમેદોઽનિલાપહઃ

(અસ્તિ, તથા ચ) હૃદ્રુજાધ્માશઃકપ્દ્દશૂલોદરાપચીઃ નિહન્તિ ॥

અથેડો મળને ખસેડનાર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, કડવો, તીખો, પાચક અને
રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ ઊલટી, કફ, મેદ, વાયુ,
હૃદયના રોગ, આર્ક્રો, અરશ, ચળ, શૂળ,
પેટના રોગ તથા અપચી નામની ગંડમાળની
જાતની ગાંઠોને મટાડનાર છે. ૨૦૩

રાતા અથેડાનાં નામો

સ્ત્રોત્યો વશિરો વૃત્તફલો ધામાર્ગવોઽપિ ચ ।

પ્રત્યક્ષપર્ણી કેશપર્ણી કથિતા કપિપિપ્પલી ॥૨૦૪॥

અન્યથઃ-સ્ત્રાઃ વશિરઃ વૃત્તફલઃ ધામાર્ગવઃ અપિ
ચ પ્રત્યક્ષપર્ણી કેશપર્ણી કપિપિપ્પલી કથિતા ॥

વશિર,^૧ વૃત્તફલ,^૨ ધામાર્ગવ,^૩ પ્રત્યક્ષ-
પર્ણી,^૪ કેશપર્ણી^૫ અને કપિપિપ્પલી^૬ એટલાં
રાતા અથેડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૦૪

૧. ઉચ્યતે-દ્રશ્યતે વાતવિષ્મકસ્ત્વાદિગુણૈઃ, વશ
કાન્તો, વાહુલકાત્ હરન્-ડળાદિઃ-વાયુને રોકનારપણું
આદિ ગુણુવાળો હોવાથી તે તે રોગો દૂર કરવા જેને
ધ્રુષ્ણવામાં આવે છે, તેથી વશિર-રાતો અથેડો.

૨. વૃત્તં ફલં યસ્ય સઃ-જેનું ફળ ગોળાકાર
હોય છે, તેથી વૃત્તફલ-રાતો અથેડો.

૩. ધામ્રઃ અર્ગઃ-માર્ગઃ ધામાર્ગઃ, ધામાર્ગ વાતિ-
ગચ્છતિ દીપનત્વાત્, વા ધાતોઃ ‘આતોડુપસર્ગે’ इति कः-
જે દીપન તથા પાચન હોવાથી તેજના માર્ગે જાય
છે-જડરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી ધામાર્ગવ-રાતો
અથેડો.

૪. પ્રત્યક્ષિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-‘પાકવર્ણે’તિ ક્ષીવ-
જેનાં પાંદડાં પશ્ચિમ તરફ જતાં હોય છે, તેથી
પ્રત્યક્ષપર્ણી-રાતો અથેડો.

૫. કપિકેશસદશકેશયુક્તાનિ પર્ણાનિ યસ્ય, પૂર્વવત્
કીપ્-જેનાં પાંદડાં વાંદરાનાં વાળ જેવી રીતેડાવાળાં
હોય છે, તેથી કેશપર્ણી-રાતો અથેડો. આવા જ

મરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, મધુર, હલકી, રીયંને વધારનાર, પાચન અને પિત્ત કરનાર હોઈ વાયુ, કફ, કૃમિ, અરથ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૦૯, ૨૧૦

૧. ગ્રન્થયઃ સન્તિ અત્ય-મતુષ્-જેને ગાંડા હોય છે, તેથી ગ્રંથિમાન-હાડસાંકળ.

૨. અસ્થિનિ સંહરતિ-સંયોજયતિ ક્ત્યેવંશીલઃ- 'સુખ્યજાતો'ં' इति णिनि:-જે હાડકાંને સાંધી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી અસ્થિસંહારી-હાડસાંકળ.

૩. વજ્રમિવ ગાંઠં ચત્ય પ્રયોગાચ-જેનું અંગ વજ્ર જેવું હોય છે અથવા જેનો પ્રયોગ કરવાથી શરીર વજ્ર જેવું બને છે, તેથી વજ્રાંગી-હાડસાંકળ.

૪. અસ્થ્નઃ શ્ચક્ષ્ણા इव संયोजनहेतुत्वात्-હાડકાંને સાંધી દેવામાં કારણરૂપ હોઈ પોતે જાણે હાડકાંની સાંકળ હોય તેવી છે. તેથી અસ્થિશ્ચક્ષ્ણા-હાડસાંકળ.

વાતનાશક હાડસાંકળનો પ્રયોગ

કાળદં ત્વગિરહિતમસ્યગૃહ્ણલાયા, માપાદ્ દ્વિદલમકક્ષુકં તદર્ધમ્ ।

સમ્પિપ્તં તદનુ તતસ્તિલસ્ય તૈલે, સમ્પક્કં વટકમતોવ વાતહારિ ॥ ૨૧૧ ॥

અન્યઃ-(પ્રયોગઃ)- અસ્થિશ્ચક્ષ્ણાયાઃ ત્વગિરહિતં કાળદમ્ (તથા ચ) અકક્ષુકં માપાદ્ દ્વિદલં (મિષ્ટં કૃત્વા) તદનુ તદ્ અર્ધં સંપિપ્તં (કુચીત્), તતઃ તિલસ્ય તૈલે પક્કં (તદ્) વટકમ્ અર્તોવ વાતહારિ ભવતિ ॥

હાડસાંકળની છાલ કાઢી નાખેલી ઢાંડલી-ને અડદની પલાળેલી ફેાતરાં વગરની લીની દાળમાં મેળવી, એને અરધી વાટી તેનાં વડાં કરી તલના તેલમાં પકાવી ખાધાં હોય તો વાયુ-ના તમામ રોગ જતા રહે છે. ૨૧૧

કુંવારનાં નામો તથા ગુણો

કુમારી ગૃહકન્યા ચ કન્યા ધૃતકુમારિકા ।

કુમારી મેદિની શીતા તિક્તા નેત્ર્યા રસાયની ॥

મધુરા વૃંહણી વલ્યા વૃષ્યા વાતવિપ્રણુત્ ।

ગુલ્મપ્લીહ્યકૃદ્વૃદ્ધિકાજ્વરહરી હરેત્ ।

ગ્રન્થ્યમિદગ્ધવિસ્ફોટપિત્તરક્તત્વગામયાન્ ॥ ૨૧૨ ॥

અન્યઃ-કુમારી ગૃહકન્યા કન્યા ચ ધૃતકુમારિકા (इति नामानि, गुणाश्च-) કુમારી મેદિની શીતા તિક્તા નેત્ર્યા રસાયની મધુરા વૃંહણી વલ્યા વૃષ્યા (સતી) વાતવિપ્ર-પ્રણુત્ ગુલ્મપ્લીહ્યકૃદ્વૃદ્ધિકાજ્વરહરી (અસ્તિ, તથા) ગ્રન્થ્યમિદગ્ધવિસ્ફોટપિત્તરક્તત્વગામયાન્ હરેત્ ॥

કુમારી,^૧ ગૃહકન્યા,^૨ કન્યા^૩ અને ધૃત-

કુમારિકા^૪ એટલાં કુંવારનાં સંસ્કૃત નામો છે. કુંવાર મળને લેદનાર-આડો લગાડનાર, ટાઢી, કડવી, નેત્રને હિતકારી, રસાયનરૂપ, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાયુ, ઝેર, ગોળો, ખરલતું દરદ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, વધરાવળ, કફજ્વર, ગાંઠ, અગ્નિદાહ, વિરક્ષેાટક, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્ત તથા ચામડીના રોગને મટાડે છે.

૧. કુમારી इव, यद्वा कुमारयति-ક્રીડતે સ્તુત્પેનાયિ જલેન શીતલત્વાત્, કુમાર ક્રીડાયામ્-અન્, ગૌરાદિઃ, यद्वा कामयतं पुष्टिदातुमन्येभ्यઃ રસાયનત્વાત્, કમુ કાન્તો- 'કમેઃ કિદુધોપયાયાઃ' (उणा० ૩-૧૩૪) इत्यारन् प्रत्ययः 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्-જાણે કુંવારી હોય તેવી છે; અથવા થોડા પાણીથી પણ જે તાજ રહે છે, કેમકે શીતળ છે, અથવા પોતાને સેવનારાઓને પુષ્ટિ તથા બળ આપવા જે કષ્ટ છે, તેથી કુમારી-કુંવાર.

૨. ગૃહે કન્યા इव मायुर्यादियुग्युक्तत्वात्-મધુરતા આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી ઘરમાં જાણે કન્યા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ગૃહકન્યા-કુંવાર.

૩. કનતિ કન્યતે વા રસાયનત્વાદિગુણઃ-કની દીર્ઘો- 'અપ્ન્યાદિઃ' (उणा. ૪-૧૧૨) રસાયનપણું આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા-કુંવાર.

૪. ધૃતયુક્તા કુમારિકા, दले दलिते धृतसमानरसस्य साविणीत्वात्, શાકપાર્થિવાદિત્વાત્ સમાસઃ-જે ધીથી ભરેલી જાણે કુંવારકા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ધૃતકુમારી-કુંવાર.

ઘોળી સાટોડીનાં નામો તથા ગુણો

પુનર્નવા શ્વેતમૂલા શોથધ્ની દીર્ઘપત્રિકા ।

કટુઃ કપાયાનુરસા પાણ્ડુધ્ની દીપતી પરા ।

શોફાનિલગરપ્લેખહરી વપ્પોદરપ્રણુત્ ॥ ૨૧૩ ॥

અન્યઃ-પુનર્નવા શ્વેતમૂલા શોથધ્ની દીર્ઘપત્રિકા (इति नामानि, गुणाश्च-) (પુનર્નવા) કટુઃ કપાયાનુરસા પરા દીપતી (સતી) પાણ્ડુધ્ની શોફાનિલગરપ્લેખહરી વપ્પા ઉદરપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

પુનર્નવા,^૧ શ્વેતમૂલા,^૨ શોથધ્ની^૩ અને દીર્ઘપત્રિકા^૪ એટલાં ઘોળી સાટોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘોળી સાટોડી તીખી, તૂરી અને અગ્નિને ખડું જ પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ પાંડુરોગ, સોજા, વાયુ, ઝેર, કફ, વ્રણ અને પેટના

રાજને મટાડે છે. ૨૧૪

૧. પુનઃ-મરીણ ન્ના, નૂણે થા થેયે પાજુ-
પ્રમિરોગવિનાશકપુત્રવિશેષે, 'જ્ઞાપ્ત' - ફરી ફરી - કાપમ
મટે ને તાજ રહે છે અથવા પાંડુ વગેરે રોગોનો નાશ
કરનારા ખાસ ઝુજોને તીથે વેલો નેને વારવાર
વખણે છે, તેથી પુનર્નવા-સારાડી.

૨. શ્વેતનિ મૂલનિ ક્ત્વા છા-નેનાં યુગિર્વા
ધેળાં દોષ છે, તેથી શ્વેતમૂલા-સારાડી.

૩. શોભં દક્ષિત- 'અમુખ્યકર્મ' 'દક્ષિ' રક્-
ટિત્ત્વત્ 'દિશ્તે' 'સિ' રીપ્-સોળાનો રોગ ને મટાડે છે,
તેથી શૌભ્યી-સારાડી.

૪. શીર્ષાધિ વજ્રાધિ ક્ત્વા છા, અસ્થિભય શીર્ષ,
શર્ભે કનુ, ઘપ્, હસ્થ-નેના પાંચાં લાંબાં હોય છે,
તેથી શીર્ષાધિ-સારાડી.

રાતાં કૂશલાળી સારાડીનાં નામો

પુનર્નવાપય રક્તા રક્તપુષ્પા શિલાટિકા ।

શૌભ્યી સુદ્રવર્ધન્યુ નૈતુ અટિલ્લકા રરશ્પી

અવ્ય-અરુ રજા પુનઃ ૧૨પુષ્પા શિલ્પરિકા
શોભી કુલવર્ધન, રક્તેટ અટિલ્લક (દક્ષિ પ્રમાણે) ॥

પુનર્નવા,^૧ રક્તપુષ્પા,^૨ શિલાટિકા,^૩
શૌભ્યી,^૪ સુદ્રવર્ધન્યુ,^૫ રૂપકેતુ^૬ અને અટિલ્લક^૭
એટલાં રાતી સારાડીનાં અંશકૃત નામો છે.

૧. પુનર્નવા-ઉપર ધેળાના ૧લા નામ પ્રમાણે.

૨. રક્તનિ પુષ્પાધિ ક્ત્વા છા-નેના કૂલ લાસ
હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા-રાતા કૂશલાળી સારાડી.

૩. શિલામ્ અટિ-મટ ગતી-અમુખ્ય, અમુખ્ય
શીર્ષ-શિલાડી, જા. શર્ભે કનુ, ઘપ્, હસ્થે વ-ને
સિદ્ધા ઉપર ભય છે અથવા ભીમી નીકળે છે, તેથી
શિલાટિકા-રાતાં કૂશલાળી સારાડી.

૪. શોભં દક્ષિત દક્ષિ શોભ્યી-સોળાનો ને નાશ
કરે છે, તેથી શૌભ્યી-રાતા કૂશલાળી સારાડી.

૫. વર્ધન મમતિ દક્ષિ વર્ધન્યુ, કુટ વાસો વર્ધન્યુ
કુલવર્ધન-વર્ધા કટુમાં થતી કુલવર્ધનપતિ છે, તેથી
સુદ્રવર્ધન્યુ-રાતા કૂશલાળી સારાડી.

૬. રૂપ-મેરુ કેદુચિદ્મ ક્ત્વા છા, વર્ધન્યુ વાપ-
મમત્વ-મેરુ નેને સિંગાનું ચિહ્ન છે, કેમકે વરસાદ
થતાં ને ભીમી નીકળે છે, તેથી રૂપકેતુ-રાતાં કૂશલાળી
સારાડી.

૭. અટિ-આત્મોતિ શ્વેતમૂલીન્, કટો વર્ધન-
વો-વ્યુ-નપ્ ક્ષ, કટુ અટિ-શોભં કરોતિ વર્ધા
મિથ વર્ધન-ક્ત્વા, કટ શોભે વર્ધન ક્ષ, જા.

શર્ભે કનુ-અટિલ્લક, અટિલ્લક, શર્ભે કનુ અવ્ય
કોયે હસ્થે-કહ વગેરેને ને મટાડે છે, તેથી અટિ-
લ્લક; અથવા વરસાદ હેતુ તે ને થાય છે, એ
વરસાદ વિના ને ક્રોધ કરે છે, તેથી અટિ-
લ્લકા ને પાંડુ અમરરોગમાં મહે છે, નેના અર્ભ-
રાતા કૂશલાળી સારાડી.

રાતી સારાડીના ગુણો

પુનર્નવાપયા શિવતા કટુપાકા હિમા કટુ ।

યાવલ્લા પ્રાદિપી શ્વેતપિત્તરક્તવિનાશિની રાત્રી

અવ્ય-અથવા પુનઃ શિવ કટુપાક કિય
કટુ વજ્રજા શ્વેતિની (શરી) શ્વેતપિત્તરક્તવિનાશિની
(અસ્થિ) ॥

રાતી સારાડી કઠલી, પાકમાં લીધે
ટાકી, કલકી, વાસુ કરનાર, બ્રહ્મને રાજા
અને પિતા તથા લોહીનો બચાક કે પિત્ત
રક્તરોગનો નાશ કરનાર છે. ૨૧૬

પ્રસારણી કે ગૌપ્રસારણીનાં નામો

પ્રસારણી રાજવલ્લા મદ્રવર્ધી પ્રતાપની ।

સરળી સારળી મદ્રા વજ્રા વાપિ કટુમપ ।

અવ્ય-પ્રસારણી રાજવલ્લા મદ્રવર્ધી પ્રતાપની

સરળી મદ્રા વજ્રા વાપિ કટુમપ (દક્ષિ પ્રમાણે) ॥

પ્રસારણી,^૧ રાજવજ્રા,^૨ વજ્રવર્ધી,^૩
પ્રતાપની,^૪ સરળી,^૫ સારળી,^૬ વજ્રા,^૭ વજ્ર,^૮
અને કટુવર્ધી,^૯ એટલાં ગૌપ્રસારણીનાં
અંશકૃત નામો છે ૨૧૭

૧. પ્રતાપની વજ્રમ્ અવ્ય ૧ અસ્થિ
'કલે સ્વદ' કિવાઈ શીર્ષ, અટુ શર્ભે વ-ને વર્ધ-
વર્ધક, અવ્ય-અથવા ગૌપ્રસારણી કૌવાલી નેના વે
મનુષ્ય પેતાના શરીરને અજવાન તથા કુટ મરી શે
છે, તેથી પ્રસારણી.

૨. વજ્રા-અવ્ય-અથવા રજા રજ, વર્ધન્યુ-
રજા- 'અવ્ય-અથવા' -ને રજા તથા અવ્ય વર્ધ
રજાવાળી કૌવાલી અથવા આપનારા ક્ષેત્રોની નેના
રાણી હોય તેવી છે, તેથી રાજવજ્રા-ગૌપ્રસારણી.

૩. વજ્રવર્ધી વર્ધનિ ક્ત્વા-નેના પાંચાં વજ્ર
અવ્ય-અથવા રજા રજ, વર્ધન્યુ-અથવા પ્રસારણી

૪. પ્રતાપ વર્ધનિ શોભં-અથવા-અવ્ય-
શિવ-ને કૌશ્વરીન્ કૌવાલી કટુ ન વરધી મે
છે, મદ્ર પ્રતાપની-ગૌપ્રસારણી.

૫. સરળી-સરળી-સ્વદ, શીર્ષ-અથવા-નેના વજ્ર

૬. સરળી-સરળી, અવ્ય-સ્વદ, કિવાઈ શીર્ષ

શરીરમાં જ્યાં સારું કામ કરે છે, તેથી સારણી-ગંધપ્રસારણી.

૭. મન્દંત-કલ્યાણં મુખં ચ કરંતિ ગુણદ્વારા, મદિ કલ્યાણે મુખે ચ-^૧ 'ક્રજેન્દ્રે'તિ સાધુઃ, ટાપ્-જે પોતાના ગુણોદ્વારા સેવન કરનારનું કલ્યાણ તથા મુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા-ગંધપ્રસારણી.

૮. વચ્ચમ અસ્તિ અત્યાઃ સેવનન, અર્શઆચન્-જેનું સેવન કરવાથી માણસોમાં બળ આવે છે, તેથી બલા-ગંધપ્રસારણી.

૯. કટુમ્-અદ્ભુતં ગુણાતિશયં વિમર્તિ વૃષ્યત્વાદિકં-સંજ્ઞાયાં 'નૃત્તમ્' इति खच्, ટાપ્-જે અદ્ભુત ઉચ્ચ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી કટભરા-ગંધપ્રસારણી.

ગંધપ્રસારણીના ગુણો

પ્રસારણી ગુરુવૃષ્યા વલસન્ધાનકૃત્સપા ।
વીર્યોષ્ણા વાતહત્તિન્તા વાતરક્તકપાપહા ॥૨૧૮

અન્યઃ-(ગુણાથ-) પ્રસારણી ગુરુઃ વૃષ્યા વલ-સન્ધાનકૃત્ સરા વીર્યોષ્ણા તિષ્ઠા (સતી) વાતહત્ વાત-રક્તકપાપહા (અતિ) ॥

ગંધપ્રસારણી ભારે, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સાંધનાર, મળને ખસેડનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને કઠવી હોઈ વાયુ, વાતરક્ત રોગ તથા કફને મટાડે છે. ૨૧૮

ઉપલસરીનાં નામો

કૃષ્ણા તુ શારિવા શ્યામા ગોપી ગોપવધૂશ્ચ સા ।

ઈન્દ્રયવકવત્પત્રા મુગન્ધા કલધપિટકા ॥ ૨૧૯ ॥

અન્યઃ-કૃષ્ણા તુ શારિવા ઈન્દ્રયવકવત્પત્રા મુગન્ધા કલપિટકા શ્યામા ગોપી સા ચ ગોપવધૂઃ (કચ્ચતે) ॥

કાળી ઉપલસરીનાં શારિવા,^૧ ઇન્દ્રયવકવત્-પત્રા,^૨ મુગન્ધા,^૩ કલધપિટકા,^૪ શ્યામા,^૫ ગોપી^૬ અને ગોપવધૂ^૭ એટલાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. (આ ઉપલસરી* કાળાં કૂલ-વાળી અને ઇન્દ્રજવના જેવાં પાંદડાંવાળી થાય છે.) ૨૧૯

૧. શીર્ષેત શરણં વા શારિઃ-શૃ હિસાયામ્ 'કૃષ્ણશૃમ્' - (અગ્નિ ૦ ૪-૧૪૨) इति इन्द्रप्रत्ययः-શારિઃ, હિસ-

* અન્ય વૈદ્યો આ ઉપલસરીને લોહી સુધારનાર, પાચક અને ચીકાશવાળી ગણે છે અને બદ્ધજમ્બી, ત્વચારોગ તથા વિસ્ફેટક રોગમાં વાપરવા ભલામણ કરે છે.

નમ્ અતિ અત્યાઃ અમિમાન્ધાદિરોગનાશનાથમ્ 'અન્યે-મ્યાંડપિ દશ્યતે' इति वार्तिकान् मत्वर्थे वः टाप्-अग्निर्मांश्च वगेरे रेगो मटाड्वा जेनो उपयोग कराय छे, તેથી શારિવા-કાળી ઉપલસરી.

૨. ઈન્દ્રયવઃ એવ ઈન્દ્રયવકઃ, તદ્વત્ પત્રં યત્યાઃ સા-જેનાં પાંદડાં ઈન્દ્રજવના આડના જેવાં થાય છે, તેથી ઇન્દ્રયવકવત્પત્રા-કાળી ઉપલસરી.

૩. મુષ્ટ ગન્ધઃ યત્યાઃ સા-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી મુગન્ધા-કાળી ઉપલસરી.

૪. વચ્ચમ ચાર્શ્મ વપ્ત્વા દિવ, અર્શસારાદિરોગાનિવાર-કલ્પસ્યપ્રકલ્પગુણવત્પત્રા, દુર્વાયે સંજ્ઞાયાં વા કન્, ટાપ્, દૃષ્ય દ્વં ચ-આડા વગેરેને મટાડનારપણું વગેરે કપ ભાંડર ગુણુવાળી હોવાથી પોતાના તે ગુણોને વગા-ળી-ભાંડર કરતી મુંદર બાજુ ધંટડી હોય તેવી છે, તેથી કલધપિટકા-કાળી ઉપલસરી.

૫. શ્યામં પુષ્પમ્ અતિ અત્યાઃ, અર્શઆચન્-જેનું ફૂલ કાળું હોય છે, તેથી શ્યામા-કાળી ઉપલસરી.

૬. ગોપાયતિ-રક્ષતિ અમિમાન્ધાદિરોગિણઃ, ગુપ્ રક્ષણ-અચ્, ગોરાદિઃ-અગ્નિમંદપણું વગેરે રોગવાળાઓ-નું રક્ષણ કરે છે, તેથી ગોપી-કાળી ઉપલસરી.

૭. ગોપાયતિ-રક્ષતિ દોષત્રયાત્ इति गोपी, वहति गुणनिबद्धम् इति वधूः, 'वहो वधू' इति (अग्नિ ૦ ૧-૮૩) कः प्रत्ययः, ગોપી ચાર્શ્મ વધૂશ્ચ ગોપવધૂ-ત્રણે દોષોથી રક્ષા કરનારી અને તેવા ગુણોને ધારણ કરનારી છે, તેથી ગોપવધૂ-કાળી ઉપલસરી.

ઘોળી ઉપલસરીનાં નામો

ધવલા શારિવા ગોપી ગોપકન્યા કુરોદરી ।

સ્ફોટા શ્યામા ગોપવલીલતાડસ્ફોટા ચ ચન્દના ॥

અન્યઃ-ધવલા શારિવા ગોપી ગોપકન્યા કુરોદરી સ્ફોટા શ્યામા ગોપવલીલતા આસ્ફોટા ચ ચન્દના (કચ્ચતે) ॥

તેમજ ઘોળી ઉપલસરીનાં ધવલા,^૧ શારિવા,^૨ ગોપી^૩ (ગોપા), ગોપકન્યા,^૪ કુરોદરી,^૫ સ્ફોટા,^૬ શ્યામા,^૭ ગોપવલી,^૮ લતા,^૯ આસ્ફોટા^{૧૦} અને ચન્દના^{૧૧} એટલાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. (અને તે ઘોળાં કૂલવાળી, બાંજુ જેવાં પાંદડાંવાળી તેમજ ક્ષીરવાળી વેલરૂપે થાય છે.) ૨૨૦

ટીકા-દ્વયમપિ જમ્બૂવત્પત્રા હુચર્ગર્મા વ્રતતિ-મેવતિ । ગાં પાતીતિ ગોપા ગોપકન્યા । શ્યામાપદેન કૃષ્ણા શ્વેતાપિ શારિવા કચ્ચતે । શાશ્વતેન શારિવાપદસ્ય પ્રયુક-ત્વાત્ । તથા 'શારિવાયાં નિશિ શ્યામા શ્યામો ચ

હરિવલ્લભિ'તિ ॥ આ પદ્ય જનજીડી જેવા પાંદડાવાળી અને ફીરવાળી વેલ થાય છે. સ્વામા એ યન્દ અને ઉપસસરીને લાગુ પડે છે, કારણ કે સાચા ટેમસા 'ઉપસસરી અને રાત્રિ એ બન્ને સ્વામા કહેવાય અને દરિત તથા કૃપ્ય એ બન્ને વર્ણ' પદ્ય સ્વામા કહેવાય,' એમ જણાવ્યું છે.

૧. વદન્ પુષ્પમ્ અલિ અલ્પા - અધઘ્વન્ - જેનું કૂસ વિણુ હોય છે, તેથી ધવધા-ધોળી ઉપસસરી.

૨. કારિત્તા નામ કાળી ઉપસસરીના ૧લા નામ પ્રમાણે મધજનુ.

૩. મોપી-ઉપર કાળી ઉપસસરીનું ૧૬ું નામ જુએ.

૪. મોપી વાજો કપ્પા, કમલિ-વીણા વિશેષ ગુણ - વર્ગી રીતો - અન્વાદિ - રોગોથી રક્ષણ કરે છે અને પેશાના આસ ચુલોથી જે પ્રકાશી છે, તેથી જોપક-વા-ધોળી ઉપસસરી.

૫. જ્યમ્મ હરર - મધ્યમાયો વજા - જેનો મધ્ય ભાગ પક્ષાગ્રે હોય છે, તેથી કૃષ્ણાદી-ધોળી ઉપસસરી.

૬. સ્વપ્તિ-વિવસન્તિ વ્યભાનિ પુણાનિ અલ્પા, સ્વપ્તિ વિવસન્તે-આશરે વમ્, ઘર્-જેમાં ધોળાં કૂસ ક્ષિપ્ત છે, તેથી રોહિતા-ધોળી ઉપસસરી.

૭. લાલ્લે-ગલ્લતિ લગ્નુભાગિયુભિર્મહં, હિંદુ મ્હો 'હિન્દુભિ' (ઉપા. ૧-૧૪૫) હિન્દુ મ્હુ, ઘર્-મધુરતા આદિ યુલ્લસ્યુદમને જે ધારણ કરે છે, તેથી સ્વામા-ધોળી ઉપસસરી.

૮. ધોપાત્તિ-રક્ષતિ રોગરક્ષણાદિ હિન્દુ મોપી, ઘર્-ધ્વન્ - ૧, ગોપતિ, મોપી વાજો વાજી હિન્દુ મો - ૨, રક્ષે દોષોના પ્રકાશથી રક્ષણ કરવાના જે વેદી છે, તેથી જોપવધી-ધોળી ઉપસસરી.

૯. કલ્પિ-કલ્પે કલ્પવત્પરિણામર્થ, કલ્પિક વ, કલ્પિ કૌતો વાજોલભાવ, પલ્લવ, ઘર્-વિભવધંક આદિ યુલ્લસ્યુદમને જે ધારણ કરે છે, તેમ જ બીજા યજ્ઞ આદિને વીરી રહે છે, તેથી લતા-ધોળી ઉપસસરી.

૧૦. ઘા-સમ્પાત્ત રક્ષેત્તિ-વિલીકન્તે કસાવિ રોગ કલ્પા, સ્વપ્તિ વિવસન્તે-કલ્પે વમ્, જ્યોત્વપલિલ્પાદિ યજ્ઞ ત, ઘર્-જેના વડે ઉપરજ વગેરે રોગો સ પૂર્ણ નાશ પામે છે, તેથી આરોહતા-ધોળી ઉપસસરી.

૧૧. વજવતિ-વજવતિ અપરીણાવિરોધિલ્લ સ્ત્રોતો રોગપ્રિયકલ્પા, વજિ વજવતે-વજવત્ સ્ત્રુ - તાવ, યજ્ઞ વગેરેના રોગીઓને તેમના રોગો દૂર કરી જે જ્ઞાન દી કરે છે, તેથી ચલ્લા-ધોળી ઉપસસરી.

બન્ને ઉપસસરીના ગુણો

વારિવાયુગર્ભ સ્વાયુ ક્ષિપ્ત યુલ્લસ ગુહા।
અભિમાન્યાર્થવિશ્વાસ કાસામિયમાશમ્
દ્યોત્વકાસમવલ્લવપ્તીસારમાશનમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

અલ્પા - કારિત્તાનુગ્નં રાત્રિ ક્ષિપ્ત દુર્ગર ઝ (જ્ઞ) અભિમાન્યાર્થવિશ્વાસમામિયમાશમ રોગમા પ્રવર્યત્તીસારમાશનમ્ (અલિ) ॥

બન્ને ઉપસસરી મધુર, સ્તિમ્, વીર્ય કરનાર અને બારે હોર્મ અતિની મહત્ત્વ અલ્પિ, શ્વાસ, ઉપરજ, જ્ઞામ, જે, ક્ષે હોષ, લોહીનો જમાડ, પ્રદર, તાવ વગ અતીસારનો નાશ કરે છે ૨૨૧

ભાંગરાનાં નામો

ધુજપાનો ધુજપાનો માર્દવો ધુજ દવ વા।
અજારજા કૈરાપાનો ધુજારા કૈરાપાજા ॥ ૨૨૨ ॥

અલ્પા - ધુજપાન ધુજારા: માર્દવો ધુજ દવ વાજારજા કેશપાન ધુજારા કેશપાન (હિન્દુ મોપી) ॥

ધુજારાજ, ૧ ધુજારજ, ૨ માર્દવ, ૩ ધુજ, ૪ અજારજ, ૫ કૈરાપાજ, ૬ ધુજારજ અને ૭ રંજન - એટલાં ભાંગરાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. ધુજ દવ વાજાર - ધુજ દોલે - ઘર્ - ૨ માર્દવો પેડે લેખે છે, તેથી ધુજારજા - ભાંગરા.

૨. ધુજાર રાજવતિ - 'અન્વય' - કાલકૃષ્ણ મોષ, જ્યોત્વિવલ્લસ્યુદમર્થાન હિન્દુ - અમરજોને જે જ્ઞાનક પમાડે છે, તેથી ધુજારજા - ભાંગરા.

૩. વારવતિ - વેદવતિ - વિનાશકૃતિ - મોષે ક-જ્ઞાત ક્ષિપ્ત, ક્ષિપોને મહુ, જા કૃષ્ણે ઘર્-જેને 'કરોર' મહુ વાજો કલ્પ-માર્દવ - જ્ઞાપાના વજી ધોળાપાને નાશ કરનાર છે, એમ જે કહેવાય છે તેથી માર્દવ - ભાંગરા.

૪. વિવસિ - વારવતિ વેદવતિ - વલ્લવિયુદ્ધ, વેદવતિ વ વલ્લવત - કૃષ્ણ વારવતોવવતો, 'ધુજ ક્ષિપ્ત' ૧' હિન્દુ (ઉપા. ૨-૧૪૫) ઘર્ પ્રલવ - જે વાજો તથા મામરી માટે સારો-વગેરે કુણે ખાણ છે તથા જળવધક હોવાથી પુષ્ટિકારક પદ્ય છે, તેથી ધુજ - ભાંગરા.

૫. ધુજારાનિ હવતિ - વીર્યોત્તમ - જે વજો - 'અન્વય' - જા લાભે કર, ઘર્-વતિ - વજી

• સુકૃતસંહિતામાં જાને કરીતજ, એકમ કરણ અને કેસરજન વજવિષ છે

પ્રત્યક્ષ રસાયનરૂપત્વાત, અગ્નિ ગતૌ-‘અન્નમિદં’ इति (उणा. ૩-૯૩૪) આરન્, તતઃ સ્વાયં કન્-જે રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરનાં દરેક અંગોમાં પકેંચી ગય છે, તેથી અંગારક-ભાંગરો.

૬. કેશાઃ રાજન્તે એનેન કેદ્યત્વાત, રાજુ દીપ્તો-કરણે ધનુ-જે કેશને હિતકારી હોવાથી જેને લીધે કેશ સુશોભિત (કાળા) થાય છે, તેથી કેશરાજ-ભાંગરો.

૭. મૃદ્ધાન્ દ્યયતિ-પ્રાપ્નોતિ, તેષાં પ્રિયત્વાત-ઋ ગતૌ, ‘કમેખ્યથા’-જે ભમરાઓને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે ભમરાઓને પ્રિય હોવાથી જેના ઉપર તેઓ આવે છે, તેથી ભૂંગાર-ભાંગરો.

૮. રક્ષયતિ इति રક્ષતઃ, કેશાનાં રક્ષતઃ-કેદ્યત્વાત-જે કેશને હિતકારી હોવાથી તેઓને રંગી દે છે-કાળા સુશોભિત કરે છે, તેથી કેશરંજન-ભાંગરો.

ભાંગરાના ગુણો

મૃદ્ધારઃ કટુકસ્તીક્ષ્ણો રુક્ષોઽણઃ કફવાતનુત્ ।
કેદ્યરુચર્યઃ કૃમિશ્વાસકાસશોથામપાણ્ડુનુત્ ।
દન્ત્યો રસાયનો વલ્યઃ કુષ્ઠનેત્રશિરોતિનુત્ ॥૨૨૨

અન્વયઃ-(ગુણાન્) મૃદ્ધારઃ કટુકઃ તીક્ષ્ણઃ રુક્ષો-
ઞઃ કેદ્યઃ ત્વચ્ચઃ દન્ત્યઃ રસાયનઃ વલ્યઃ (સન્)
કફવાતનુત્ કૃમિશ્વાસકાસશોથામપાણ્ડુનુત્ કુષ્ઠનેત્રશિરો-
તિનુત્ (અસ્તિ) ॥

ભાંગરો તીખો, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, ગરમ, કેશને સારા કરનાર, આમડી માટે સારો, દાંતને સારો, રસાયનરૂપ તથા બળ આપનાર હોઈ કફ, વાયુ, કૃમિ, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, આમ, પાંડુરોગ, કોઠ. નેત્રની પીડા તથા માથાની પીડાને મટાડે છે. ૨૨૩

શણ્ણુપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

શણ્ણુપુષ્પી સ્મૃતા ઘટ્ટા શણ્ણુપુષ્પસમાકૃતિઃ ।
શણ્ણુપુષ્પી કઢુસ્તિક્કા વામિની કફપિત્તજિત્ ॥૨૨૪

અન્વયઃ-શણ્ણુપુષ્પી ઘટ્ટા શણ્ણુપુષ્પસમાકૃતિઃ સ્મૃતા,
શણ્ણુપુષ્પી કઢુઃ તિક્કા વામિની કફપિત્તજિત્ (અસ્તિ) ॥

શણ્ણુપુષ્પી,^૧ ઘંટા^૨ અને શણ્ણુપુષ્પસમા-
કૃતિ^૩ એટલાં શણ્ણુપુષ્પીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શણ્ણુપુષ્પી તીખી, કડવી તથા બિલટી કરાવનાર હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૨૪

૧. શણ્ણુપુષ્પસદૃશ પુષ્પં યત્સ્યાઃ સા, શણ્ણુશબ્દસ્ય
તત્પ્રકારાદયો નામનિર્ણયઃ ‘શણ્ણુ’ એવું નામ છે.

ફૂલ શણ્ણુના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી શણ્ણુપુષ્પી.

૨. ઘટ્ટયતિ-ઘટ્ટસદૃશં શબ્દં કરોતિ કફપિત્તજયે,
ઘટ્ટિ શબ્દકરણે-અન્, ઘટ્ટ-જે કફ તથા પિત્તને છતવા
માટે ઘંટ જેવો અવાજ કરે છે. તેથી ઘંટા-શણ્ણુપુષ્પી.

૩. શણ્ણુસ્ય પુષ્પં, તેન સમા આકૃતિઃ યત્સ્યાઃ-જેના
ફૂલની આકૃતિ શણ્ણુના ફૂલ જેવી હોય છે, તેથી
શણ્ણુપુષ્પસમાકૃતિ-શણ્ણુપુષ્પી.

ત્રાયમાણુનાં નામો તથા ગુણો

વલભદ્રા ત્રાયમાણા ત્રાયન્તી ગિરિસાનુજા ।
ત્રાયન્તી તુવરા તિક્કા સરા પિત્તકફાપહા ।
જ્વરહૃદ્રોગગુલ્માશોષ્રમશૂલવિપ્રમ્ણુત્ ॥૨૨૫॥

અન્વય-વલભદ્રા ત્રાયમાણા ત્રાયન્તી ગિરિસાનુજા
(इति नामानि, गुणास्तु-) ત્રાયન્તી તુવરા તિક્કા સરા
(સર્તા) પિત્તકફાપહા જ્વરહૃદ્રોગગુલ્માશોષ્રમશૂલવિપ્ર-
મ્ણુત્ (અસ્તિ) ॥

બલભદ્રા,^૧ ત્રાયમાણા,^૨ ત્રાયન્તી^૩ અને
ગિરિસાનુજા^૪ એટલાં ત્રાયમાણુનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ત્રાયમાણુ તૂરી, કડવી અને મળને
ખસેડનાર હોઈ પિત્ત, કફ, તાવ, હૃદયના
રોગ, ગોળો, ચરશ, ભ્રમ, શૂળ તથા ઝેરને
મટાડે છે. ૨૨૫

૧. મન્દતે-કલ્યાણ સુખં ચ કરોતિ, મદિ કલ્યાણે
સુખે ચ-‘ઋજેન્દ્ર.’ इति (उणा० ૨-૨૮) રનિ
નિપાત્યતે, તતપ્રાપ્, વલેન મદ્રા-જે મળ વડે કલ્યાણ તથા
સુખ કરે છે, તેથી બલભદ્રા-ત્રાયમાણા.

૨. ત્રાયતે-રક્ષતિ જ્વરહૃદ્રોગવિપાદિભ્યઃ, ત્રૈહ પાલને-
‘લટ’ શત્રુશાનચૌ’ इति શાનચ્. ‘આને સુક્’ ટાપ્-
તાવ. હૃદયનો રોગ, ઝેર વગેરેથી જે રક્ષણ કરે
છે, તેથી ત્રાયમાણા.

૩. ત્રાયતે ત્રાણં વા-ત્રાઃ, સંપદાદિત્વાત ક્રિપ્, ત્રા
અયતિ, ઇગતૌ-મૌવાદિઃ, શત્રુતાદ્ ક્રીપ્, ‘શત્રુશ્યનોરિ’ત્તિ
નુમ્-તાવ વગેરે રોગોથી રક્ષણ કરવાના કારણે જે
પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્રાયન્તી-ત્રાયમાણા.

૪. ગિરેઃ સતૌ જાયતે સ્મ-‘સત્ત્વ્યાં જનેઠઃ,’ ટાપ્-
પર્વતાં શિખર પર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી
ગિરિસાનુજા-ત્રાયમાણા.

મોરવેલનાં નામો

મૂર્વા મધુરસા દેવી મોરટા તેજની સુવા ।
મધૂલિકા મધુશ્રેણી ગોકર્ણી પીલુપર્ણપિ ॥૨૨૬॥
અન્વયઃ-મૂર્વા મધુરસા દેવી મોરટા તેજની સુવા
મધૂલિકા મધુશ્રેણી ગોકર્ણી પીલુપર્ણપિ (इति
અર્થો અપિ (इति

પ્રમાણિ) ॥

મૂર્વા, ^૧ મધુરસા, ^૨ દેવી, ^૩ મોરટા, ^૪ તેજની, ^૫ મુવા, ^૬ મધુલિકા, ^૭ મધુમેણી, ^૮ એકધર્મ અને પીઠુપર્ણી ^{૧૦} એટલાં મોરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૨૬

૧. મૂર્તિ-વ્યક્તિ માતૃબંધિરખત, મૂર્તિ કમળે, મધુ, મધુ-ને મધુરતા વગેરે રસોને ખાસજી કરે છે, તેથી મૂર્વા-મોરવેલ.

૨. મધુ રસ કમળા સા-નેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરસા-મોરવેલ.

૩. મીઠાવિ-મીઠાવિ લક્ષ્યમ્ પિત્તમરિચ-મિત્રાણે, વિદુ કીર્ણો-મધુ, વર્ણો વેતુરુ રૂપિ મિત્ર-મદ્ય વિલાદ કીર્ણ-પોતાના યુગ્મે દ્વારા પિત્ત, લેપી-વિકાર આદિ રોગો મટાડી ને આનંદ પામે છે, તેથી દેવી-મોરવેલ.

૪. મુરતિ-સમ્યક્ વૈજ્ઞાને કરોતિ ત્રિરોવાળીનામુ-મુર હવેજે 'સમરિન્નાડ્ય' (ગણા. ૪-૮૧)-ને ત્રિદેવ આદિને ગરાગર થયે મામે છે, તેથી મોરટા-મોરવેલ.

૫. તેજ-રૂપિ કુદાવિરોગ્ય, તેજ પામને-મુદ, વિલાદ કીર્ણ-ને વગેરે રોગોથી ને બચાવે છે, તેથી તેજની-મોરવેલ.

૬. સ્વર-વચ્ચતિ મેઘાવિરોગ્ય, સ્વર પામને-મુદ, સ્વાસ્થ્યલાભપ્રમાણ-ને પ્રમેદ આદિ રોગો સામે થતાં બચે છે, તેથી મુવા-મોરવેલ.

૭. મધુ કાલિ-અસૌંદર્યલોચન 'અન્યેયમાપી' સિ હીન, ભૂત સર્વે કમ મધુ સર્વે ક-ને મીઠાઇને પ્રહસ કરે ઝ-નીકારે છે તેથી મધુલિકા-મોરવેલ.

૮. મધુ. દર્શિ અસામ-રૂપિઅપચિત્ત 'રૂપિ શા કીર્ણ-નેમાં મીઠા રસની તો હાર-એક ખાસ હોય છે, તેથી મધુમેણી-મોરવેલ.

૯. એ કમ રૂપ વર્ણ કળા સા, પાત્રકર્મે સિ કીર્ણ નેમાં પાત્ર માપના કાન નેમાં હોય છે, તેથી પ્રેકધર્મી-મોરવેલ.

૧૦. વીમ્બે રૂપ વર્ણમિ વરણ સા-પાત્રકર્મે સિ કીર્ણ-નેમાં પાંદડાં પીઠુડીનાં પાત્ર નેમાં હોય છે, તેથી પીઠુપર્ણી-મોરવેલ.

મોરવેલનાં મુખો

મૂર્વા સપ્ત ગુદ સ્વાગુસ્થિત્યા પિતાભ્યમેહનુવ ।
મિરોગવ્યાદ્યોગકાદુઃકમ્પપદા ॥ ૨૨૭ ॥

અર્થ- (ગુણ-૨) મૂર્વા સપ્ત ગુદ સ્વાગુસ્થિત્યા (સદી) પિતાભ્યમેહનુવ, મિરોગવ્યાદ્યોગકાદુઃકમ્પપદા-

કુદમ્પપદા (અસિ) ॥

મોરવેલ મળને ખસેડનાર, ભારે, મધુ, અને કઠવી હોઈ પિત્ત, લોહીનો જરા કે રક્તપિત્તરોગ, પ્રમેદ, તથા દોષ, તથા, હાલ રોગ, મળ, કાંઈ તથા તાવને મટાડે છે (જને ગઠ્ઠે નાની પીઠુડી વધારાય છે.) ૨૨૭ પીઠુડીની અતઃ કાકમાચીનાં નામો તથા મુખે કાકમાચી અથવા કાકાકા એવે વાચી । કાકમાચી ત્રિરોગી સિન્ધોપ્પા સ્વરુપા ॥ ૨૨૮ ॥ તિલ્લા રસાળની શોધકુદારોમ્બમેહનિવ । કુદમેહનિવ । શિલ્પાઅર્થવિદ્યોગવાશિની ॥ ૨૨૯ ॥

અર્થ-કાકમાચી વાદ્યમાચી વાદ્ય કમ્પ પદ (રૂપિ અસામિ, ગુણ-૨) કાકમાચી કમ્પ રસાળ તિલ્લા રસાળની કમ્પ વેત્રસિવ (સી) ત્રિરોગી સો-સર્વોમ્બમેહનિવ શિલ્પ-અર્થવિદ્યોગવાશિની (અસિ) ॥

કાકમાચી, ^૧ ભાંડમાચી, ^૨ કાકમાચી અને વાચી ^૪ એટલાં એક અવની પીઠુડી સંસ્કૃત નામો છે. કાકમાચી સિન્ધ, મધુ, સ્વરને સાથે કરનાર, વીધને વધાનાર, મધુ, રસાળરૂપ, વીધી, નેત્રને હિતકારી અને કો દોષ, સોબા, કાંઈ, અરશ, તાવ, પ્રમેદ, હેડકી, હિઠટી તથા કુદબના રોગને મટનાર છે. ૨૨૮, ૨૨૯

૧. અક્ષત્ મલતે-અરવતિ-પૂર્ણતિ ય, ક વાતનો કુ-પૂર્ણતિ, કર્મ-અક્ષ, અપાત્રકર્મ જનિ તાત્ર ગુમ્, અક્ષત્પદાદ કીર્ણ-ને કાકમાચીને સેન પર મેનાડે છે, અકારે છે, તેઓને પ્રિય હોય કાકમાચી-પીઠુડી એક અવત.

૨. એ જ પ્રમાણે વાદ્યમા-અક્ષત્ મલતે મર્ત્ય પૂર્ણતિ અપર પ્રમાણે છે.

૩. અક્ષત્ મલતે મર્ત્ય સા-પાત્રકર્મ નાં ને કહેવાય છે, તેથી કાકમાચી-કાકમાચી.

૪. વાત્રમાચી રૂપે સિન્ધ-રસમેહનુવ, અક્ષત્પદાદ કીર્ણ-કાકમાચીને ને પ્રિય હોય છે, તેથી વાચી-કાકમાચી.

કાકમાચીનાં નામો તથા મુખો
કાકમાચી કુ કાકાકી કાકગુ-કમ્પા ક સા
કાકમાચી કાકાચી કાકા કમ્પા રસપાત્રો ।
કાકમાચી વામની તિલ્લા શોધારી સિન્ધકુદારો
અર્થ-કાકમાચી કુ કાકાકી, કા વ વાત્રમાચી

ફળા (કવ્યતે), કાકલાસા કપાયા ડાળા રસપાકયોઃ
કટુકા વામની તિકા (સતી) કપક્ષી શોધાર્શોઽધિ-
કુષ્ટહૃત્ (અસ્તિ) ॥

કાકનાસા,^૧ કાકાંગી^૨ અને કાકતુંડ-
કલા^૩ એટલાં કાકનાસાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
કાકનાસા તૂરી, ગરમ, રસ તથા પાકમાં તીખી,
ઊલટી કરાવનાર અને કડવી હોઈ કફ, સોળ,
અરથ તથા શ્વિત્રનામના કોઢને મટાડે છે. ૨૩૦

૧. કાકસ્ય નાસાદશં ફલં યસ્યાઃ સા-જેતું
ફળ કાગડાની આંચ જેવું હોય છે, તેથી કાકનાસા.
૨. કાકસ્ય ગર્જાં નાસાસ્યં, તત્સદશમ્ ગર્જા-ફલં
યસ્યાઃ સા, ગોરાદિઃ-કાગડાતું અંગ એટલે આંચ, તેના
જેતું જેતું અંગ એટલે ફળ હોય છે, તેથી
કાકાંગી-કાકનાસા.

૩. કાકસ્ય તુષ્કં-તત્સદશં ફલં યસ્યાઃ સા-
કાગડાના મોઢા જેવું એટલે આંચ જેવું જેતું ફળ
હોય છે, તેથી કાકતુંડકલા-કાકનાસા.

અથેડીનાં નામો

કાકજઘ્વા નદીકાન્તા કાકતિકાં સુલોમશા ।
પારાવતપદી દાસી કાકા ચાપિ પ્રકીર્તિતા ॥૨૩૧॥
અન્વયઃ-કાકજઘ્વા નદીકાન્તા કાકતિકા સુલો-
મશા પારાવતપદી દાસી અપિ ચ કાકા પ્રકીર્તિતા ॥

કાકજઘ્વા,^૧ નદીકાંતા,^૨ કાકતિક્તા,^૩
સુલોમશા,^૪ પારાવતપદી,^૫ દાસી^૬ અને કાકા^૭
એટલાં અથેડીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૨૩૧

૧. કાકસ્ય જઘ્વા ઈવ જઘ્વા-અવયવો યસ્યાઃ-જેનો
અમુક ભાગ કાગડાની જઘ્વા જેવો હોય છે, તેથી
કાકજઘ્વા-અથેડી.

૨. નદી કાન્તા-પ્રિયા યસ્યાઃ-જેને ઊગવા માટે
નદી વધારે પ્રિય હોય છે, તેથી નદીકાંતા-અથેડી.

૩. કાક ઈવ-કાકમાંસમિવ તિક્તા, અત્ર કાકશબ્દ-
સ્તન્માંસે ભાક્ષણિકઃ-જે કાગડાના માંસ જેવી કડવી
હોય છે, તેથી કાકતિક્તા-અથેડી.

૪. સુષ્ટુ સુતરાં વા લોમાનિ અસ્યાઃ-લોમાદિત્વાત્
- , ટાપ્-જેને ઘણી સુંદર રંગાડ હોય છે, તેથી
સોમશા-અથેડી.

૫. પારાવતસ્યેવ પાદો-મૂલં-યસ્યાઃ સા-જેનાં
જેનાં પારેવાના પગ જેવાં હોય છે, તેથી
પારાવતપદી-અથેડી.

૬. દસ્યતે-નાસ્યતે રોગિણાં રોગનિવારણાર્થં ચા, દષ્ટુ
ક્ષયે-કર્મણ ઘજ્-રોગીઓના રોગો મટાડવા જેનો

નાશ કરવામાં આવે છે, તેથી દાસી-અથેડી.

૭. કાચતિ-શબ્દાયતિ આહુયતિ વા કાકપિત્તાદીન્
જેતુમ્, કે શબ્દે-‘ ઇન્ડ્રમીકા. ’ ઇતિ (ડાળા. ૩-૪૩)
પત્ન પ્રત્યયઃ, ટાપ્-કફ, પિત્ત વગેરેનો નાશ કરવા
જે તેઓ પ્રત્યે આહવાન કરે છે, તેથી કાકા-અથેડી.

અથેડીના ગુણો

કાકજઘ્વા હિમા તિકા કપાયા કાકપિત્તજિત્ ।
નિહન્તિ જ્વરપિત્તાજ્વરકળ્ઘવિષ્ક્રમીન્ ॥૨૩૨॥
અન્વયઃ-કાકજઘ્વા હિમા તિકા કપાયા (સતી)
કાકપિત્તજિત્ (અસ્તિ. તથા) જ્વરપિત્તાજ્વરકળ્ઘવિષ્ક્ર-
મીન્ નિહન્તિ ॥

અથેડી ટાઢી, કડવી અને તૂરી હોઈ
કફ, પિત્ત, તાવ, લોહીનો ખગાડ કે રક્ત-
પિત્તથી યુક્ત તાવ, અળ, ઝેર તથા કૃમિને
મટાડે છે. ૨૩૨

નાગપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામદૂતિકા ।
નાગિની રોચની તિકા તીક્ષ્ણોષ્ણા કાકપિત્તનુત્ ।
વિનિહન્તિ વિષં શૂલં યોનિદોષવમિક્રમીન્ ॥૨૩૩॥
અન્વયઃ-નાગપુષ્પી શ્વેતપુષ્પા નાગિની રામદૂતિકા
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) નાગિની રોચની તિકા
તીક્ષ્ણ ડાળા (સતી) કાકપિત્તનુત્ વિષં શૂલં યોનિ-
દોષવમિક્રમીન્ વિનિહન્તિ ॥

નાગપુષ્પી,^૧ શ્વેતપુષ્પા,^૨ નાગિની^૩
અને રામદૂતિકા^૪ એટલાં નાગપુષ્પીનાં
સંસ્કૃત નામો છે. નાગપુષ્પી રુચિકારક,
કડવી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ કફ, પિત્ત,
ઝેર, શૂળ, યોનિના રોગ, ઊલટી અને કૃમિને
મટાડે છે. ૨૩૩

૧. નાગસ્ય-નાગકેસરસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા-
‘ પાકક્ષે ’તિ કીપ્-જેનાં ફૂલ નાગકેસરનાં ફૂલ જેવાં
હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી.

૨. શ્વેતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા-જેનાં ફૂલ ઘોળાં
હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પા-નાગપુષ્પી.

૩. નાગઃ-નાગકેસરપુષ્પસાદસ્યમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ પુષ્પે-
‘ અત્ત ઇનિ. ’ ઇતિ ઇન્, નાન્તત્વાદ્ કીપ્-જેના ફૂલમાં
નાગકેસરના ફૂલની સમાનતા હોય છે, તેથી નાગિની-
નાગપુષ્પી.

૪. રામસ્ય દૂતી ઈવ-દ્વાર્યે કન્, ટાપ્, ‘ દયાપોરિ ’તિ
હસ્ત્વં ચ-રામની જાણે હતી હોય, તેવા નામે જે
કહેવાય છે, તેથી રામદૂતિકા-નાગપુષ્પી

મરહાશી'ગી કે મરહાશી'ગીનાં નામો તથા ગુણો
મેવગુહી વિપાળી સ્વામી સ્વપ્નજગદ્ગુપ્તિજા ।
મેવગુહી રહે તિલ્લા વાતલા સ્વાસકાસહજ ।
ઋણા પાકે કમ્પસિલકા યજ્ઞસ્વેન્નાસિશ્વલ્લુપ્ત ઘરેજી
અવજ-મેવગુહી વિપાળી મેવગુહી અવજગુપ્ત
સ્વાદ, (હસિ ગમ્માનિ, ગુણાચ-) મેવગુહી રહે સિલ્લા
વત્તમ સ્વા પાકે કમ્પ. તિલ્લા (સતી) સ્વાત્તમજગદ્
અવજગુપ્ત (અસિ) ॥

મેવગુહી,^૧ વિપાળી,^૨ મેવગુહી^૩ અને
અવજગુપ્ત^૪ એટલા મરહાશી'ગીનાં સંસ્કૃત
નામો છે. મરહાશી'ગી^૫ રસમાં કઠલી, વાચુ
કસ્તાર, રક્ષ અને પાકમાં વીખી હોઈ શ્વાસ,
ઉધરસ, મણુ, કહે તથા નેત્રનાં શૂળને મટાકનાર છે.

૧ મેવ શ્વાસુ અસ્થા, મેવસવ્યપન્નુકે અભવિકા,
સૌરણિ-એની સીમ અથવા ફળ બકરાનાં સીમ્યા
નેવા હેમ છે, તેથી મેવગુહી-મરહાશીમ.

૨. વિપાળ-મેવગુહીક કમ્પ અસિ અસ્થા,
અભવિકા, ગોપરિલાલ હીન્-એને બકરાનાં સીમ્યા
નેવા ફળ થમ છે, તેથી વિપાળી-મરહાશીમ.

૩. મેવગુપ્ત-મેવગુહીક વહી-અભવિકાસિ-
એ બકરાનાં સીમ્યા નેવાં ફળવાળી વેધી છે, તેથી
મેવગુહી-મરહાશીમ.

૪. અવજગુપ્ત-ફળ પાકે અસ્થા હા-ગોપરિલાલ
હીન્, છાપ સાર્વે કમ્પ, અમ્, 'અપોરિ' સિ કસ્તાર એ
ફળ બકરાનાં સીમ્યા નેવુ હેમ છે, તેથી અવજ-
ગુપ્ત-મરહાશીમ.

મરહાશી'ગીના ફળના ગુણો
મેવગુહીપાકે તિલ્લ કુમ્પમેલજગદ્ગુપ્ત ।
હીપતે સંજને અવજગુપ્તવિપાળમ્ ॥ ૨૨૫ ॥
અવજ-મેવગુહીક તિલ્લ હીપતે સંજને (સદ)
કુમ્પમેલજગદ્ગુપ્ત અવજગુપ્તવિપાળમ્ (અસિ) ॥

મરહાશી'ગીનું ફળ કઠવું, અગ્નિને પ્રવીણ
કરનાર અને મળને નીચે પાકનાર હોઈ હોઈ,
પ્રમેહ, કહે, ઉધરસ, કૃમિ, મણુ તથા એરેને

× વૈષકશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ શીમ
કમ્પની અવજની ફેણીઓ મટાકવા વપરાય છે,
તેમ જ માળકના પેટમાં આવવી ચૂક, આતરકના
રામ અને પેટના કુલ્લાવામાં પણ વપરાય છે.

સુમુતસદ્ધિતામાં આને વાતપિત્તમગ્ન અને
સ્વભક્ષ ગણેલી છે.

મટાકનાર છે. ૨૩૪

હંસરાજનાં નામો તથા ગુણો
ફેલપાલી ફેલપલી કોટમાતા ત્રિપલિકા ।
ફેલપાલી ગુલ રીતા હમ્મિ રક્ષિતમગ્ન ।
વિષર્પરાશાતીસાપ્તભૂતાસિરોહીની ॥ ૨૨૬ ॥
અવજ-ફેલપાલી ફેલપલી કોટમાતા ત્રિપલિકા (સ)
ગમ્માનિ, ગુણાચ-) ફેલપાલી ગુલ રીતા (સી)
રક્ષિતમગ્ન વિષર્પરાશાતીસાપ્તભૂતાસિરોહીની ફેલ

હંસપાલી,^૧ હંસપલી,^૨ કોટમાતા^૩ અને
ત્રિપલિકા^૪ એટલાં હંસરાજનાં સંસ્કૃત નામે
છે. હંસરાજ^૫ કારે તથા કોટા હોઈ હોઈને
બગાક, એર, મણુ, રતવા, કાક, બીજા,
શ્વા નામનો શીમ, ભૂતપીઠ તથા અગ્નિ
શાકિણી નામના શીમે મટાકનાર છે. ૨૩૬

૧ ફેલપાલી ફેલપાલી-અવજ અસ્થા-અવજ
કોપેલસાવિકા-ફેલ પાકમાને ફેલનાં હીન્-એનાં સંજ
હંસના પમ નેવાં હેમ છે, તેથી હંસપાલી-હંસરાજ.

૨. ફેલપાલી-ફેલ પ્રમાણે મણુ છે, તેમ જ
અવજસિરોહી-અવજ-અવજ રક્ષિત છે

૩. કોટમાતા મગ્ન ફેલ, મણુ કોટમાતા-અવજ
નેવાં મુળિયામાં કોટાઓ ઉપર થાય છે, તે
કોટાઓની મણુ મટાક હેમ તેથી છે, તેથી
માતા-હંસરાજ.

૪. ત્રિપલિકા-ફેલપાલી અસ્થા-અવજ
માર્ગે ફેલનાં રક્ષિત ફેલે ફેલે રક્ષિત 'રક્ષિત' સિ અ
એને મણુ મુળિયાં હેમ છે, તેથી ત્રિપલિકા-હંસરાજ

સોમવહીનાં નામો તથા ગુણો
સોમવહી સોમવહી સોમસીપી કિરગિયા ।
સોમવહી કિરગિયા કમ્પસિલકા રસાયની મગ્ન
અવજ-સોમવહી સોમવહી સોમસીપી કિરગિયા
(હસિ ગમ્માનિ, ગુણાચ-) સોમવહી કિરગિયા
તિલ્લા રક્ષિત (અસિ) ॥

સોમવહી,^૧ સોમવહી,^૨ સોમસીપી^૩
અને કિરગિયા^૪ એટલાં સોમવહીનાં સંસ્કૃત
નામો છે. સોમવહી મણુ હોયને મટાકનાર
વીખી, કઠલી અને રસાયનરૂપ છે. ૨૩૭

૧. સોમવહી સોમવહી-અવજ અસ્થા-અવજ
અવજ-અવજ નેવાં કમ્પસિલકા-ફેલ રક્ષિત-સોમવહી

૨. સોમવહી સોમવહી-અવજ અસ્થા-અવજ
અવજ-અવજ નેવાં કમ્પસિલકા-ફેલ રક્ષિત-સોમવહી

૩. સોમસીપી-ફેલ રક્ષિત-અવજ અસ્થા-અવજ
અવજ-અવજ નેવાં કમ્પસિલકા-ફેલ રક્ષિત-સોમવહી

ચંદ્રના જેવા ગુણવાળું હોય છે, તેથી સોમક્ષીરી—સોમવહ્ની.

૪. દ્વિજાનાં—યાજ્ઞિકગ્રામ્યેજાનાં પ્રિયા—જે યાજ્ઞિક ગ્રામ્યેજાને પ્રિય હોય છે, તેથી દ્વિજપ્રિયા—સોમવહ્ની.

અમરવેલનાં નામો તથા ગુણો

આકાશવહ્ની તુ વુઘૈઃ કથિતામરવહ્નીરી ।
લવહ્ની આહિણી તિષ્ઠા પિચ્છિલાક્ષ્યામયાપહા ।
તુવરાગ્નિકરી હયા પિત્તસ્ત્રેષ્મામનાશિની ॥ ૨૩૮ ॥

અન્વયઃ—આકાશવહ્ની તુ વુઘૈઃ અમરવહ્નીરી લવહ્ની કથિતા, (સા ચ) ગ્રાહિણી તિષ્ઠા પિચ્છિલા તુવરા અગ્નિકરી હયા (સતી) અક્ષ્યામયાપહા પિત્તસ્ત્રેષ્મામનાશિની (અસ્તિ) ॥

આકાશવહ્ની,^૧ અમરવહ્નીરી^૨ અને ખવહ્નીરી^૩ એટલાં અમરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. અમરવેલ આડાને રોઠનાર, કડવી, ચીકણી, તૂરી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવી હોઈ નેત્રના રોગને હરનારી તથા પિત્ત, કફ અને આમને મટાડનારી છે. ૨૩૮

૧. આકાશવહ્ની વહ્ની દ્વ—અલુપશિલ્પત્વાત—જેની શિખા ઘણી જ ઊંચી હોય છે, તેથી આકાશની બાજુ વેલ હોય તેવી લાગે છે, તેથી આકાશવહ્ની.

૨. અમરા જાસો વહ્નીરી, સર્વકાલસ્થિતિમત્ત્વાત—જે સર્વકાળ રહે છે, તેથી મરણ વિનાની હોઈ અમરવહ્નીરી—અમરવેલ.

૩. લે સ્થિતા વહ્ની, અલુપ્તત્વાત—જે ઘણી જ ઊંચી હોવાથી આકાશમાં રહેલી વેલ ગણાય છે, તેથી ખવહ્ની—અમરવેલ.

પાતાલગરુડીનાં નામો તથા ગુણો

છિલિહિંટો મહામૂલઃ પાતાલગરુડાહ્વયઃ ।
છિલિહિંટઃ પરં વૃષ્યઃ કમ્પઃ પવનાપહઃ ॥ ૨૩૯ ॥

અન્વયઃ—છિલિહિંટઃ મહામૂલઃ પાતાલગરુડાહ્વયઃ (હિતિ નામાનિ, ગુણાદ્ય—) છિલિહિંટઃ પરં વૃષ્યઃ કમ્પઃ પવનાપહઃ (અસ્તિ) ॥

છિલિહિંટ,^૧ મહામૂલ^૨ અને પાતાલગરુડ,^૩ એટલાં પાતાલગરુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાતાલગરુડી વીર્યને ખડુંજ વધારનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનારી છે. ૨૩૯

૧. ‘છિર’ હિતિ મલ્લકશબ્દવાચકોદેશ્યઃ શબ્દઃ, રંલયોદૈયાત્—‘છિલિ’ હિતિ મલ્લકશબ્દ—સદૃશં પ્વનિ કૃત્વા હિંટઃ—ગચ્છતિ કમ્પં વાયું ચ હન્તું, વૃષ્યંવાં

વા મહામૂલ્યંવાતુમિતિ છિલિહિંટઃ—હિંટિ ગત્યનાદરયોઃ—અન્, ઘૃણોદરાદિત્વાત્ કસ્ય ટઃ—જે રીંછ જેવો અવાજ કરી કફ તથા વાયુને નાશ કરવા બળ છે અથવા મોટાં મૂળિયાંથી જમીનમાં ઊડી બળ છે, તેથી છિલિહિંટ—પાતાલગરુડી કે પાતાલતુંબડી.

૨. મહત્ મૂલં યસ્ય સઃ—જેનાં મૂળિયાં મોટાં હોય છે, તેથી મહામૂલ—પાતાલગરુડી કે પાતાલતુંબડી.

૩. પાતાલગામી ગરુડઃ દ્વ—મહામૂલત્વાત, પાતાલગરુડ હિતિ આહ્યો યસ્ય સઃ—જેનાં મૂળિયાં ઘણાં ઊંડાં જતાં હોય છે તેથી પાતાળમાં બાજુ ગરુડપક્ષી જતું હોય તેવી હોવાથી પાતાલગરુડ નામે જે ગ્રોળખાય છે, તેથી પાતાલગરુડાહ્વય—પાતાલગરુડી.

એક વૃક્ષ ઉપર બીજા વૃક્ષરૂપે થતી વંદાનાં કે પાંદાનાં નામો તથા ગુણો

વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષમ્હ્યા વૃક્ષરુહાપિ ચ ।
વન્દાકઃ સ્વાસ્થિમસ્તિકતઃ કપાયો મધુરો રસે ॥
મક્ષત્પઃ કમ્પવાતાસ્ત્રસ્ત્રોત્રણવિપાપહઃ ॥ ૨૪૦ ॥

અન્વયઃ—વન્દા વૃક્ષાદની વૃક્ષમ્હ્યા અપિ ચ વૃક્ષરુહા (હિતિ નામાનિ, ગુણાદ્ય—) વન્દાકઃ હિમઃ તિષ્ઠઃ કપાયઃ રસે મધુરઃ મક્ષત્પઃ (સન્) કમ્પવાતાસ્ત્રસ્ત્રોત્રણવિપાપહઃ (અસ્તિ) ॥

વંદા,^૧ વૃક્ષાદની,^૨ વૃક્ષમ્હ્યા^૩ અને વૃક્ષરુહા,^૪ એટલાં વંદાવૃક્ષનાં સંસ્કૃત નામો છે. વંદાવૃક્ષ ટાડું, કડવું, તૂરું, મધુર અને મંગલકારી હોઈ કફ, વાતરક્ત રોગ, ભૂતરાક્ષસ, મણુ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૨૪૦

૧. વન્ધતે—અભિવાદ્યતે સ્તૂયતે વા જનૈર્મક્ષત્પત્વાત્—વદિ અભિવાદનસ્તુત્યોઃ—‘ગુરોશ્વ’ હિતિ અઃ, ડાપ્—જે માંગલિક હોવાથી લોકો વડે વંદન તથા શ્તુતિ કરાય છે, તેથી વંદા.

૨. વૃક્ષઃ અથતે અંનયા, વૃક્ષસ્ય ઉપરિ જાયમાનત્વાત્, અદં મક્ષણે—લ્યુટ, ટિપ્ત્વાદ્ કીપ્—જે બીજાં કાંઈ આડની ઉપર જ થાય છે, તેથી એ વૃક્ષોના જ આહાર કરે છે, તેથી વૃક્ષાદની—વંદા.

૩. વૃક્ષઃ એવ મક્ષ્યં યત્થાઃ સા—જે વૃક્ષ ઉપર પોતે બેસી હોય તે જ વૃક્ષ જેનો ખોરાક છે, તેથી વૃક્ષમ્હ્યા—વંદા.

૪. વૃક્ષં રોહતિ—વૃક્ષે વા રોહતિ ‘મૂલવિમુજાદિત્વાત્ કઃ’ યદ્વા ‘ક્યુપધે’તિ કઃ; ડાપ્—જે વેલરૂપે હોઈ ને જે આડ પર બેસી હોય, તેના પર અથવા બીજા કાંઈ આડ ઉપર ચઢે છે, તેથી વૃક્ષરુહા—વંદા.

ખગાડને મટાડે છે. ૨૪૪

૧. મત્સ્યસ્ય અક્ષિ ઇવ પુષ્પં યત્યાઃ સા-૧ બહુ-
ત્રીહૌ સવચ્ચક્ષ્ણોઃ-૨' इति षत्, पित्वाद् डीप्-जेतुं ફૂલ
માછલાંની આંખ જેવું હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી.

૨. વલ્લિકદેશે મવા-મવાર્યે અણ, અજાદિત્વાત
ટાપ્-જે બલ્લિક દેશમાં થાય છે, તેથી બાલ્લિકા-
મત્સ્યાક્ષી.

૩. મત્સ્યસ્ય ગન્ધ ઇવ ગન્ધો યત્યાઃ-જેની ગંધ
માછલાંના જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા-મત્સ્યાક્ષી.

૪. મત્સ્ય ઇવ યા અથતે-આત્વાથતે, કર્મણિ લ્યુટ્-
જે ખાવામાં પણ માછલાં જેવી લાગે છે, તેથી
મત્સ્યાદની-મત્સ્યાક્ષી.

સર્પાક્ષીનાં નામે તથા ગુણો

સર્પાક્ષી સ્વાતુ ગખ્ડાલી તથા નાહીકલાપકઃ ।
સર્પાક્ષી કટુકા તિક્ષ્ણા સોષ્ણા કૃમિનિકૃન્તની ।
વૃશ્ચિકોન્દુરસર્પાણાં વિષધી ત્રણરોપિણી ॥૨૪૫॥

અન્વયઃ-સર્પાક્ષી તુ ગખ્ડાલી તથા નાહીકલાપકઃ
સ્વાતુ । સર્પાક્ષી કટુકા તિક્ષ્ણા સોષ્ણા ત્રણરોપિણી (સતી)
કૃમિનિકૃન્તની વૃશ્ચિકોન્દુરસર્પાણાં વિષધી (અસ્તિ) ॥

સર્પાક્ષી,^૧ ગંડાલી^૨ અને નાહીકલાપક,^૩
એટલાં સર્પાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામે છે. સર્પાક્ષી
તીખી, કડવી, ગરમ અને વ્રણને રોગાવનાર હોઈ
કૃમિ, વીંછીનું ઝેર, ઉંદરનું ઝેર તથા સર્પના
ઝેરનો નાશ કરે છે. ૨૪૫

૧. સર્પસ્ય અક્ષિ ઇવ પુષ્પં યત્યાઃ સા-જેતું ફૂલ
સર્પની આંખ જેવું હોય છે, તેથી સર્પાક્ષી.

૨. ગખ્ડમ્ અલતિ-કર્મણ્યણુ, અણ્ણન્તાદ્ ડીપ્-જે
ગડગૂમડ-વ્રણ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ગંડાલી-
સર્પાક્ષી.

૩. નાહીનાં-નાલાનાં કલાપઃ સમૂહો યસ્મિન્ સઃ-
'રોપાદ્રા' इति कप्-જેમાં નાળ અથવા નસોનો સમુદાય
હોય છે, તેથી નાહીકલાપક-સર્પાક્ષી.

શંખાવલીનાં નામે તથા ગુણો

શંખપુષ્પી તુ શંખાક્ષા મજ્જલ્યકુસુમાપિ ચ ।
શંખપુષ્પી સરા મેઘ્યા વૃષ્યા માનસરોગહત્ ॥
રસાયની કપાયોષ્ણા સ્મૃતિકાન્તિબલામ્નિદા ।
દોષાપસ્મારમૂતાશ્રીકુષ્ઠકૃમિવિષપ્રણુત્ ॥૨૪૬॥

અન્વયઃ-શંખપુષ્પી તુ શંખાક્ષા ચ મજ્જલ્યકુસુમા
અપિ (इति नामानि, गुणाश्च-) શંખપુષ્પી સરા મેઘ્યા
વૃષ્યા માનસરોગહત્ રસાયની કપાયોષ્ણા (સતી)
સ્મૃતિકાન્તિબલામ્નિદા દોષાપસ્મારમૂતાશ્રીકુષ્ઠકૃમિવિષપ્રણુત્

(અસ્તિ) ॥

શંખપુષ્પી,^૧ શંખાક્ષી^૨ અને મંગલ્ય-
કુસુમા^૩ એટલાં શંખાવલીનાં સંસ્કૃત નામે
છે. શંખાવલી મળને ખસેડનાર, પવિત્ર,
બુદ્ધિવર્ધક, વીર્યને વધારનાર, મનના રોગને
મટાડનાર, રસાયનરૂપ, તૂરી તથા ગરમ
હોઈ સ્મૃતિ, ક્રાંતિ, ખળ તથા અગ્નિને આપ-
નાર છે અને દોષ, વાઈ, ભૂત. અલક્ષ્મી,
કોઠ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

૧. શંખ ઇવ પુષ્પં યત્યાઃ સા, 'પાકર્ણે'તિ ડીપ્-
જેતું ફૂલ શંખ જેવું હોય છે, તેથી શંખપુષ્પી-
શંખાવલી.

૨. શંખ इति आह्वा यस्याः सा-જેતું નામ શંખ
છે-એટલે શંખના નામે જે કહેવાય છે, તેથી
શંખાહ્વા-શંખાવલી.

૩. મજ્જલ્ય કુસુમે યત્યાઃ સા-જેતું ફૂલ માંગલિક
ગણાય છે, તેથી મંગલ્યકુસુમા-શંખાવલી.

સૂર્યમુખીનાં નામે તથા ગુણો

અર્કપુષ્પી કૂરકર્મા પયસ્યા જલકામુકા ।
અર્કપુષ્પી કૃમિશ્લેષ્મમેહપિત્તવિકારજિત્ ॥૨૪૮॥

અન્વયઃ-અર્કપુષ્પી કૂરકર્મા પયસ્યા જલકામુકા
(इति नामानि, गुणाश्च-) અર્કપુષ્પી કૃમિશ્લેષ્મમેહ-
પિત્તવિકારજિત્ (અસ્તિ) ॥

અર્કપુષ્પી,^૧ કૂરકર્મા,^૨ પયસ્યા^૩ અને
જલકામુકા^૪ એટલાં સૂર્યમુખીનાં સંસ્કૃત
નામે છે. સૂર્યમુખી કૃમિ, કફ, પ્રમેહ તથા
પિત્તના વિકારને મટાડે છે. ૨૪૮

૧. અર્કસદશં અર્કવૃક્ષપુષ્પતુલ્યં વા પુષ્પં યત્યાઃ સા-
જેતું ફૂલ સૂર્ય જેવું અથવા આકાશના ફૂલ જેવું
હોય છે, તેથી અર્કપુષ્પી-સૂર્યમુખી.

૨. કૂરં કર્મ-કૃમ્યાદીનાં વિનાશનલ્પં યત્યાઃ સા-
જેતું કર્મ કૂર હોય છે-એટલે ટીડા વગેરેનો નાશ
કરવારૂપ હોય છે, તેથી કૂરકર્મા-સૂર્યમુખી.

૩. પયસઃ વિકારઃ-૧'રોપયસોર્યત્' ટાપ્-જે પાણીના
વિકારરૂપ હોય છે-અર્થાત્ જેને પાણી ખૂબ
જોઈએ છે, તેથી પયસ્યા-સૂર્યમુખી.

૪. કામયતે દ્યૈવેન્શીલા-૨'લપતપદ૦' इत्युक्त्वा,
ટાપ્, જલસ્ય કામુકા-જલકામુકા-પાણીને જે ઇચ્છે છે,
એવા સ્વભાવની હોય છે, તેથી જલકામુકા-સૂર્યમુખી.

विद्याभङ्गीना नाथो

सञ्जातुः स्याच्छमीपत्रा समज्ञा यत्तत्परिका ।
 रजपादी नमस्कारी ताद्याद्विरिक्तेष्वपि ॥२४५॥
 मन्त्र-~~मन्त्र~~ शमीपत्रा समज्ञा यत्तत्परिका
 रजपादी नमस्कारी दविरिका इत्यपि मन्त्रा स्मृत्यः
 दत्तमाला, ^१शमीपत्रा, ^२समज्ञा, ^३नमस्का
 रिता, ^४रजपादी, ^५नमस्कारी ^६अने भविरिका
 छोट्या रिसामयीता ससुत नाभो छे. २४६

१ कक्षा सर्वाणि इत्येवंविधा—अथर्वी ग्रीष्म
वर्ष, इत्येवमिदं प्रत्यय—तेन व्यवहारी सुरमाय
जेना स्वभावदी दाम छ, तेथी धर्मगुरु—रिष्यामसी.

२. राज्या हर पत्राणि यस्याः सा-नेमा पांश्यां
प्रागुदीत्या नेमा येन च, तेनैव समीपमा-विद्यामयी

૩ સમ્યક્ અવસ્થિ-ચળાવિ-રચયિતામીશ્રુ સિવા
અનિશ્ચયમિતિ સમજાવે-રૂપાવિષયક અવિદ્યોના નાશ
કરતા અવગત કામ કરે છે તેથી સુખ-માન-જિજ્ઞાસુભક્તિ

૪ કારોતિ કિન્નર ના કારિકા-‘કરોતિ યાત્રે’ ના
જુમ્-‘યપ, કરા કરા ને જાનવર કારિકા-હીલક
સાજ-પાસુનિ કસાર ચાલવા પાસુની ને એક
રચનાય છે, કેમકે યાત્રાના મુલુકી ખાસ મુકા છે,
તેથી જાનકારિક-રિસામણી.

૫. જ્યાં વસ્તુ-પૂજાનિયમના છાન્નેના મૂળિયા
શસ્ત્ર કેવલ છે, તેથી રક્ષાપાત્રી-રક્ષામણી.

१. मम करोति हृदये धाम-मङ्गलम्, सुखमयौ
इति विमि-त्ये नमस्तस्मै कल्पना स्वभावपरायणी-नम
२. मम ७, तेन नमस्तस्मै-विद्यामयी

૭ કારણ-તેને પ્રાપ્તિ મળીજાતીવધવિધ-
કેવેન શુભ, કારણે-માત્ર-શિશિર' એવિ જાણુ,
તે ભલે કદ, યુ, કદા કદાં વ, કદા કારિ-તપ્ત
કદાકદાત્મા કદાં વધિર-તપ્તમત્ત કલિ મત્તા,
'કલ કલિત્ત' કદાં યુ, કદેષ, યુ, કદાં વ
-કદાં વધેરે કદે. મદાદી કદીરને કદે રિશર કદે
ક, તેથી કદાત્મા કદાં પદાં વધા રત્ત મેર-મ
કદાં કદાં ક, તેથી કદિરિકા-રિશામલ્લી.

रिसुभाषीना भुषो

अस्य भूः शीतला तिष्ठा कयापा कमपिचमिह ।
 रमयपिचमतीसाह योनिरोमानिनाशयेत् ॥२५॥
 अथवा-अस्य भूः शीतला तिष्ठा कयापा (सती)
 कमपिचमिह तन्मिह मतीसमं योनिरोमान् विचमयेत् ॥
 दिशामष्टी टाडी, वीणी तथा तूरी कोर्ध
 ३६, पित्त, रक्तपित्त, अतीसाह तथा योनिना
 शयने भटाडे छ २५०

સિદ્ધામણીની જાત અક્ષરુપાનાં તથા
તથા મુણે।

अभ्युपा लक्ष्यं च तथा मेरुगण्डा स्मृता।
अभ्युपा लघु स्थानुः कृमिपितृकामपदा स्मृता।
अभ्युपा लक्ष्यं च तथा मेरुगण्डा स्मृता।
अभ्युपा लघु स्थानुः (लघु) कृमिपितृकामपदा स्मृता।
अभ्युपा लक्ष्यं च तथा मेरुगण्डा स्मृता।

જાલ બુધા, ૧ ખસતુક અને મેઘેરકા
જોટલા શિશુમણીની જોટ જાળના સમુદ્ર
નાથો છે. જો જાલ ફલકી તથા મુકુર જોડ
કુમ્ભિ, પિત્ત તથા કર્મે મલાદ છે. ૨૧૧

૧. અર્ચા પૂજાતિ, સ્મૃતિવિગ્રહાદ્ય દ્વારા, ગુરુ-
શ્રુતિ વેદિક, શ્રુતોદ્દાહિતભાવે વસ્તુ, અર્ચા-
પિપ્પલ વગેરેના નાશ કરી એ બધા જોડા
કરે છે. તેથી અર્ચાશ્રુતિ-શિષ્યામણ્ડળી એક વસ્તુ

૨. કારણ તથા જવાબ : સા-વેની બધા જાતના
લોકો છે, તેથી ખરાબ-રિવાજોની બેઠા બેઠા

૩. ગાંધી-જન કિમકે મનુ, હમ્, કેદાર જી
 યેલોગ્યા-જે મેક જેવા રહને હરે હ, હરે મેલે
 મહા-રિસામણીની એક ગાત.

इषेसीनां नमो। तथा मुमुक्षु।

कुम्भार स्वामिनी स्वामीनी गौरी जीर्णाय नमः ।
 कुम्भारोप्य गुरु दत्ता वाचना गम्यस्मिन् ॥ ३ ॥
 स्वाध्यासात् कुरुस्मिन् । स्वध्यासात् कुरुस्मिन् ।
 स्वाध्यासात् कुरुस्मिन् । स्वध्यासात् कुरुस्मिन् ।

अथवा—दुष्टिक्कं एतत्परीक्षणीयं यथा हि
एतावत्, दुष्टिक्कं उच्यते पुनः कदा वाच्यम् परीक्षणी-
यम्। अथवा—दुष्टिक्कं एतत्परीक्षणीयं यथा हि
विश्वामित्रो (सती) कच्छादिभिर्भूतैः (मरितैः) ।

[illegible]

૧. ગુરુત્વ જાણિ ભરવા - 'કાલ દિવસ' ૧૦
 ઠગ, ઠગેલ; ગુપ્ત-ગેમા ૧૫ બજવા થી ૨૦
 છે, વેધો દુર્ગિત-ગુપ્તી.

२. त्वामि पशामि वरुणः त्व-भक्त्या विरहित-

જેનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપણી-
કુધેલી.

૩. ક્ષીરમ્ અવતિ-અવ રક્ષણાદૌ-કર્મણ્યન્-અણન્ત-
ત્વાદ્ ડીપ્-જે ક્ષીરને ધારણ કરે છે, તેથી ક્ષીરાવી-
કુધેલી.

૪. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્યા:-‘અત્ ઇનિન્’ इति इन्,
નાન્તત્વાદ્ ડીપ્-જેમાં ક્ષીર હોય છે. તેથી ક્ષીરિણી-
કુધેલી.

ભોંયઆમલીનાં નામે

‘મૂમ્યામલકિકા પ્રોક્તા શિવા તામલકીતિ ચ ।
વહુપત્રા વહુફલા વહુવીર્યા જટાપિ ચ ॥૨૫૪॥
અન્વય-મૂમ્યામલકિકા શિવા તામલકી इति च
વહુપત્રા વહુફલા વહુવીર્યા અપિ ચ જટા પ્રોક્તા ॥

ભૂમ્યામલકિકા,^૧ શિવા,^૨ તામલકી,^૩
બહુપત્રા,^૪ બહુફલા,^૫ બહુવીર્યા^૬ અને જટા^૭
એટલાં ભોંયઆમલીનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. આ સમન્તાત્ મલતે-ધારયતિ-તિલકકાષાયમધુરા-
દિગુણાન્-મલ ધારણે-‘વતુન્’ (૭ળા ૨-૩૨) જાતિ-
ત્વાદ્ ડીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ‘ઢ્યાપારિ’તિ હ્રસ્વ-
ત્વમ્, મૂમેઃ આમલકિકા-જે કડવો, તૂરો તથા મધુર
રસ ધારણ કરે છે, અને ભોંય સાથે સંબંધ પામે
છે-ભોંય પર પથરાય છે, તેથી ભૂમ્યામલકિકા-ભોંય-
આમલી.

૨. શિવમ્ અસ્તિ અસ્યાં પિપાસાકામાદિપીઢિતાનામ્-
અર્શબાધન્-તરશ, ઉધરસ વગેરેથી પીડાતા રોગીઓનું
જેમાં કસ્યાણુ રહેલું છે, તેથી શિવા-ભોંયઆમલી.

૩. તનુશ્ચાસૌ આમલકી, પૃથોદરાદિઃ-તામલકી-જે
નાની આમલી ગણાય છે, તેથી તામલકી-ભોંયઆમલી.

૪. વહુનિ પત્રાણિ યસ્યાઃ સા-જેને ધણું પાંદડાં
હોય છે, તેથી બહુપત્રા-ભોંયઆમલી.

૫. વહુનિ ફલાનિ યસ્યાઃ સા-જેને ધણું ફળ
હોય છે, તેથી બહુફલા-ભોંયઆમલી.

૬. વહુ વીર્યં યસ્યાઃ સા-જેનું સામર્થ્ય ધણું
હોય છે, તેથી બહુવીર્યા-ભોંયઆમલી.

૭. જટતિ જવ્યતે વા મૂમ્યા સહ, જટ સંષાતે,
અન્, ઘન્ વા-જે ભોંય સાથે એકઠી મળી જાય
છે-ખૂન પથરાય છે, તેથી જટા-ભોંયઆમલી.

ભોંયઆમલીના ગુણો

મૂધાત્રી વાતકૃત્તિકા કષાયા મધુરા હિમા ।
પિપાસાકાસપિત્તાસ્રકફકણ્ઢક્ષતાપહા ॥૨૫૫॥

અન્વય:-મૂધાત્રી વાતકૃત્ તિકા કષાયા મધુરા હિમા
(સતી) પિપાસાકાસપિત્તાસ્રકફકણ્ઢક્ષતાપહા (અસ્તિ) ॥

ભોંયઆમલી વાયુ કરનાર, કડવી, તૂરી,
મધુર અને ટાઢી હોઈ તરશ, ઉધરસ, પિત્ત,
લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, મળ તથા
ક્ષતને મટાડનાર છે. ૨૫૫

જે જાતની બ્રાહ્મીનાં નામે તથા ગુણો
બ્રાહ્મી કપોતવક્ત્રા ચ સોમવહ્ની સરસ્વતી ।
મણ્ઢકપર્ણી માણ્ઢકી ત્વાષ્ઠી દિવ્યા મહૌષધી ॥
બ્રાહ્મી હિમા સરા તિક્તા લઘુર્મેધ્યા ચ શીતલા ।
કષાયા મધુરા સ્વાદુપાકાયુષ્યા રસાયની ॥૨૫૬॥
સ્વર્્યા સ્મૃતિપ્રદા કુષ્ઠપાણ્ઢમેહાસ્રકાસજિત્ ।
વિષશોથજ્વરહરી તદ્દન્મણ્ઢકપર્ણિની ॥૨૫૮॥

અન્વય:-બ્રાહ્મી કપોતવક્ત્રા સોમવહ્ની ચ સરસ્વતી
(इति प्रथमाया नामानि, द्वितीया-) મહ્કપર્ણી માણ્ઢકી
ત્વાષ્ઠી દિવ્યા મહૌષધી (કથ્યતે, દ્વયોર્ગુણાથ-) બ્રાહ્મી
હિમા સરા તિક્તા લઘુઃ મેધ્યા ચ શીતલા કષાયા મધુરા
સ્વાદુપાકા આયુષ્યા રસાયની સ્વર્્યા (સતી) સ્મૃતિપ્રદા
કુષ્ઠપાણ્ઢમેહાસ્રકાસજિત્ વિષ શોથજ્વરહરી (અસ્તિ),
મણ્ઢકપર્ણિની તદ્દત્ ॥

બ્રાહ્મી,^૧ કપોતવક્ત્રા,^૨ સોમવહ્ની^૩ અને
સરસ્વતી^૪ એટલાં બ્રાહ્મીનાં સંસ્કૃત નામે છે.
મંડૂકપર્ણી,^૫ માંડૂકી,^૬ ત્વાષ્ઠી,^૭ દિવ્યા^૮ અને
મહૌષધી^૯ એટલા બ્રાહ્મીની બીજી જાત કે
જેનાં પાંદડાં વળી જાય છે, તેનાં નામે છે.
અને બ્રાહ્મી ટાઢી, મળને ખસેડનાર,
કડવી, હલકી, બુદ્ધિને હિતકારી, તૂરી, મધુર,
પાકમાં મધુર, આયુષ માટે સારી, રસાયન-
રૂપ, સ્વરને સારો કરનાર અને સ્મૃતિ
આપનાર હોઈ કોઠ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, લોહીનો
બગાડ, ઉધરસ, ઝેર, સોજા તથા તાવને
મટાડે છે. ૨૫૬-૨૫૮

૧. વ્રહ્મણઃ હ્યમ્-હૃદયથે અન્, ‘બ્રાહ્મોડજાતૌ’
इत्यणि द्रिलोप-જે બ્રહ્માના કે બ્રહ્મ-પરમેશ્વરના
સંબંધવાળી છે, તેથી બ્રાહ્મી.

૨. કપોતઃ વશ્યતે-પ્રતાર્યતે અનયા-વશ્તુ પ્રલમ્બને
इत्यस्मात् घन्, कुत्वं, टाप्-જેના દ્વારા હોલું-પક્ષી
હવાય છે, તેથી કપોતવક્ત્રા-બ્રાહ્મી.

૩. સોમસ્ય વહ્ની-સૌમ્યગુણત્વાત્-જે સૌમ્ય શીતળ
ગુણવાળી હોવાથી ચંદ્રની વેલ ગણાય છે, તેથી
સોમવહ્ની-બ્રાહ્મી.

૪. સરઃ-પ્રસરણશીલ જ્ઞાનમસ્તિ અસ્યાઃ સેવનાત્

મેન્વત્સપિપ્રત્યાત્-મસ્યર્થે મનુ, 'મતોમો' વચ્ચે -
અભિવ્યક્તિ રૂપે ને બુદ્ધિવચ્ચે તથા સ્મરણક્રિયાવચ્ચે
કેવાથી નેનું સેવન કરવાથી વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય છે, તેથી સરસ્વતી-જાણી.

૧ મનુષ્યવત્ વર્ણવતા હા-પાતકર્થે'તિ રીપ્-
નેના પાઠ્ય દેહા નેવાં થાય છે, તેથી મનુષ્ય-
ખીજ જાણી.

૨. મનુષ્યવત્ દર્શ-તપસ્યવર્ણવત્-દર્શનર્થે મનુ-
અન્યત્વાદ રીપ્-દેહા નેવાં પાઠ્ય કેવાથી જ
તેના સમ્બંધવાળી ને ગણાય છે, તેથી માનુષ્ય-
ખીજ જાણીની ભાત.

૩ તપ્ત્વ દર્શન મિત્ર-દર્શનર્થે મનુ, ન-અન્યત્વાદ
રીપ્-વિશ્વકર્મને ને મિત્ર છે જાવના તેમના સમ્બંધ-
વાળી છે, તેથી તપાખી-ખીજ જાણીની ભાત.

૪ વિમિ મના વિશ્વા, પ્રવર્તે વિશ્વમ્યો વાતવા-
મનાર્થે મનુ, રૂપ-ને પ્રથમ દેવતાઈ શ્રીમંત્રાં થયેલી
કેવાથી રિખા-ખીજ જાણી.

૫ મનુષ્ય વર્ણવે એવધિ -'વર્ણવેવધિર્વાદ' -
હિતિ વા રીપ્-ને મેડી બોવધિ ગણાય છે, તેથી
મનુષ્ય-ખીજ જાણી.

કૂખ્યાનાં નામો તથા ગુણો

ક્રોધા વ ક્રોધપુખી વ ક્રોધેપુખા વ ક્રોધિતા ।
ક્રોધપુખી મુક્ત સ્વાદુ ક્રોધોખ્યા ધાતવિષદત્વ ॥
ક્રોધીક્રમ્ભવ્યા સ્વાપુપાક્ય કટુષી વ મેવિની ।
ક્રમ્ભવમક્રમ્ભાશોધતમક્રમ્ભાસમગુમિત્વ ૧૧૦

ક્રમ્ભવ-ક્રોધા વ ક્રોધપુખી વ ક્રોધેપુખા ક્રોધિતા
(નામમિ) । ક્રોધપુખી મુક્ત સ્વાદુ રક્ષા રમ્ય સ્તી-
૧ -નાં સ્વાપુપાક્ય કટુષી વ મેવિની (સ્તી) વાતવિષદ
ત્વ ક્રમ્ભાક્રમ્ભાશોધતમક્રમ્ભાસમગુમિત્વ (કર્મિત) ॥

ક્રોધા,^૧ ક્રોધપુખી^૨ અને ક્રોધેપુખા^૩
એટલા કૂખ્યાનાં સંસ્કૃત નામો છે ક્રોધો બારે,
મધુર, રેણુ, ગરમ, વીકણતાવાળો, ખાશાચ
વાળો, પાકમાં મધુર, તીજો અને અડો
લાવનાર હોઈ વામુ, પિત્ત, ક્રે, આમ, કમળો,
સોબા, વમકરોત, આસ તથા અપહા મટાડે છે

૧. ક્રોધ-ક્રોધસ્વરૂપકર્મી પુણ્યમ્ બલિત્તિ મસ્ય-
અસમભાવ-રૂપ-નેને ક્રોધ નામના રૂપગ્રહ નેનું
રૂપ હોય છે, તેથી ક્રોધા-ક્રોધો.

૨. ક્રોધસ્વ પુનઃપિત્ત પુર્ણ કરતા હા, 'પાતકર્થે' -
હિતિ રીપ્-નેને ક્રોધ નામના રૂપગ્રહના રૂપ નેનું
રૂપ હોય છે, તેથી ક્રોધપુખી-ક્રોધો.

૩. ક્રોધે ક્રમ્યુષે પુર્ણ કરતા હા-નેને રૂપ
આગતા આગમા રૂપ આરે છે, તેથી ક્રોધેપુખા-ક્રોધો
એ જાતની તલવણીનાં નામો

ક્રોધર્થેના સૂર્યમકા કરવા વચ્ચેપિ વા ।
સૂર્યધર્તા રિવિપ્રીતાડપરા મનુષ્યુર્ભા ૧૨૧ ॥

ક્રમ્ય-સૂર્યમકા સૂર્યમકા કરા કરા કરી
સૂર્યધર્તા રિવિપ્રીતા (હિતિ પ્રવમામ્ મન્યથિ), ક
મનુષ્યુર્ભા (કમ્યતે) ॥

ક્રોધર્થેના,^૧ સૂર્યમકા,^૨ વરદા,^૩ જાન્ય
સૂર્યધર્તા અને રિવિપ્રીતા^૪ એટલાં પહે
તલવણીનાં સંસ્કૃત નામો ॥ અને બીજા જ
સુદુર્ભા^૫ કહેવાય છે. ૨૬૧

૧ પુણ્ય વર્ણવે-રિવિપ્રીતા કરી, વિવિપ્રી
વિનામ્, કુર્ણવ-વર્ણવે રિવિપ્રીતા કરી, 'સૂર્ય
ક્રમ્ય' (રમ્ય-૧-૧૦૬) હિતિ ક્રમ્ય વ
મળને પહેરેને મટાડી કરીરને ને ધીરને ॥
તેમની કરે છે, તે સૂર્યમકા-તલવણી.

૨. સૂર્યમકા કર-સૂર્યની નામે મના છે
તેથી ગણાય છે, તેથી સૂર્યમકા-તલવણી.

૩. વરદા-અરેનાં વરદા-વરદા 'કર્મોડનાં
ક.'-રૂપ-ને હિતમ આરેત્ત આરે છે, તેથી વરદ-
તલવણી.

૪. જાન્ય-સૂર્ય પ્રાપ્તિ કરી, વિવિપ્રી
વિનામ્, વરદા-વર્ણવે રિવિપ્રીતા કરી, 'સૂર્ય-
ક્રમ્ય' (રમ્ય-૧-૧૦૬) હિતિ ક્રમ્ય વ
મળને પહેરેને મટાડી કરીરને ને વિવિપ્રીતા પહેરે
તેથી જાન્ય-તલવણી.

૫. સૂર્યમકા કર-સૂર્યની નામે મના છે
તેથી ગણાય છે, તેથી સૂર્યમકા-તલવણી.

૬. રિવિ પ્રીતા. કરવા-નેના ૫૨ સૂર્યમકા
રહે છે, તેથી રિવિપ્રીતા-તલવણી.

૧. મનુષ્યપિ મુક્ત કુર્ણવ ક્રમ્ય, ક્રમ્ય
ક્રમ્ય પ્રમો-રિવિપ્રીતા હિતિ રૂપ, રૂપ-ને પ્રમો
પ્રમો મળવી મુક્તેસ હોય છે, તેથી મનુષ્યપિ-
ખીજ તલવણી.

પહેલી તલવણીનાં ગુણો

ક્રોધર્થેના વિશ્વા કરતા સ્વાપુપાક્ય સ્ત્રા મુક્ત ।
અપિત્તકા કટુ હારા વિવિપ્રીતાવાર્ધિતિ ॥

ક્રમ્ય-સૂર્યમકા વિશ્વા કરતા સ્વાપુપાક્ય સ્ત્રા
અપિત્તકા કટુ કરતા (સ્તી) વિવિપ્રીતાવાર્ધિતિ
(કર્મિત) ॥

પહેલી તલવણી ટાઢી, રૂક્ષ, પાકમાં મધુર, મળને ખસેડનાર, ભારે, ગરમી કરનાર નથી પણ તીખી અને ખારી હોઈ મળખંધ, કદ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૬૨

ખીજ તલવણીના ગુણ

અન્યા તિક્ષ્ણ કપાયોળા સરા રૂક્ષા લઘુઃ કટુઃ ।
નિહન્તિ કફપિત્તાન્નશ્વાસકાસાસ્ત્રિચ્ચરન્ ॥
વિસ્ફોટકુપ્તમેહાસ્રયોનિહ્નમિપાણ્ડુતાઃ ॥૨૬૩॥

અન્યઃ-અન્યા તિક્ષ્ણ નપાયા ડળા સરા રૂક્ષા લઘુઃ કટુઃ (સતી) કફપિત્તાન્નશ્વાસકાસાસ્ત્રિચ્ચરન્ વિસ્ફોટકુપ્તમેહાસ્રયોનિહ્નમિપાણ્ડુતાઃ નિહન્તિ ॥

તલવણીની ખીજ બત-ગ્રહસુહર્લભા કડવી, તૂરી, ગરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, હલકી અને તીખી હોઈ કદ, રક્તાપિત્તનો રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઠ, પ્રમેહ, લોહીનો ખગાડ, ચેનિના રોગ, કૃમિ તથા પાંડુપણું મટાડે છે. ૨૬૩

ફલ વગરની કંકોડીનાં નામે

વન્ધ્યા કર્કોટકી દેવી કન્યા યોગેશ્વરીતિ ચ ।
નાગારિર્નકદમની વિષકર્કોટકિની તથા ॥૨૬૪॥

અન્યઃ-વન્ધ્યા કર્કોટકી દેવી કન્યા યોગેશ્વરી ચ નાગારિઃ નકદમની તથા વિષકર્કોટકિની ઇતિ (કચ્છતે) વંધ્યા,^૧ કંકોટકી,^૨ દેવી,^૩ કન્યા,^૪ યોગેશ્વરી,^૫ નાગારિ,^૬ નકદમની^૭ અને વિષ-કંકોટકિની^૮ એટલાં ફલ વગરની કંકોડીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૨૬૪

૧. વન્ધ્યાતિ ફલપ્રસૂતિમ્, વન્ધ્ય વન્ધને-અન્યાદિઃ (ડળા ૪-૧૧૨)-જે ક્ષણે ઉત્પત્તિને રોકે છે-ક્ષણ વિનાની હોય છે, તેથી વંધ્યા-કંકોડી.

૨. કર્કતિ-હસતિ સર્પદર્પે વિનાદ્ય, કર્ક હસને-ડળાદિઃ-ઘોટઃ પ્રસય્યા, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ગૌરાદિઃ-જે સર્પના ગર્વનો નાશ કરી હસે છે, તેથી કંકોટકી-કંકોડી.

૩. દીવ્યતિ-ક્રોડતિ વિસર્પવિપાદીન્ હત્વા, દિવ્ય ક્રોડાદૌ-અન્, દેવદ્ ઇતિ પચાદૌ નિપાતનાત્-દિત્વાદ્ કીપ્-જે રતવા તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરી આનંદ પામે છે, તેથી દેવી-કંકોડી.

૪. કનતિ-દીપ્યતે વન્ધ્યત્વતીક્ષ્ણત્વવિષનાશકત્વાદિ-ગુણઃ-કનો દીપ્તો-અન્યાદિઃ (ડળા. ૪-૧૧૨)-ક્ષણ રહિતપણું, તીક્ષ્ણપણું તથા ઝેરનો નાશ કરવાપણું.

વગેરે ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા-કંકોડી.

૫. યોગાનામ્-વિષનાશકાદીનામ્-ફેશરી-જે વિષનાશક યોગોની રાણી છે, તેથી યોગેશ્વરી-કંકોડી.

૬. નાગાનાં-સર્પાનામ્ અરિઃ-તદ્વિષનાશકત્વાત્-સર્પોના ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી-સર્પોની રાજુ છે. તેથી નાગારિ-કંકોડી.

૭. દમયતિ ઇતિ દમની, નકાળાં દમની. વદ્વા નકાઃ દમ્યન્તે અનયા-દમ્બુ ઉપશમે-કરણે લ્યુદ્-દિત્વાદ્ કીપ્-જેનાથી મગરમચ્છો પણ વશ થાય છે, તેથી નકદમની-કંકોડી.

૮. વિષયુક્તં કર્કોટકમ્ અસ્તિ અન્યાઃ-‘અત્ત ઇનિ,’ ઇતિ ઇન્, નાન્તત્વાદ્ કીપ્-જેનો કોટો ઝેરી હોય છે, તેથી વિષકંકોટકિની-વાંઝણી કંકોડી

ફલ વગરની કંકોડીના ગુણો

વન્ધ્યા કર્કોટકી લઘ્વી કફનુહ્નણશોધિની ।

સર્પદર્પહરી તીક્ષ્ણા વિસર્પવિષહારિણી ॥૨૬૫॥

(અન્યઃ-) વન્ધ્યા કર્કોટકી લઘ્વી કફનુહ્નણશોધિની તીક્ષ્ણા સર્પદર્પહરી વિસર્પવિષહારિણી (અસ્તિ) ॥

એ કંકોડી હલકી, કદનો નાશ કરનાર, પ્રણુને સાફ કરનાર, તીક્ષ્ણ, સર્પના અભિમાનને હરનાર અને રતવા તથા ઝેરને મટાડનાર છે. (જેને સર્પ કરજ્યો હોય તે આથી જીવે છે, એ પ્રત્યક્ષ જોયેલું છે.) ૨૬૫

ઘોળી મીંઢીઆવળનાં નામે તથા ગુણો માર્કણ્ડિકા ભૂમિવલ્લી માર્કણ્ડી મૃદુરેચની ।
માર્કણ્ડિકા કુપ્તહરી ઋર્વાચઃકાયશોધિની ॥
વિષદુર્ગન્ધકાસમ્પો ગુલ્મોદરવિનાશિની ॥૨૬૬॥

અન્યઃ-માર્કણ્ડિકા ભૂમિવલ્લી માર્કણ્ડી મૃદુરેચની (ઇતિ નામાનિ, ગુણાઃ-) માર્કણ્ડિકા કુપ્તહરી ઋર્વાચઃ-કાયશોધિની વિષદુર્ગન્ધકાસમ્પો ગુલ્મોદરવિનાશિની (અસ્તિ) ॥

માર્કણ્ડિકા,^૧ ભૂમિવલ્લી,^૨ માર્કણ્ડી^૩ અને મૃદુરેચની^૪ એટલાં ઘોળી મીંઢીઆવળનાં સંસ્કૃત નામે છે; તેમજ ઘોળી મીંઢીઆવળ*

* વૈદ્યક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કદ અને અટકી રહેલું પિત્ત કાઢી નાખનાર, મગજ સ્વચ્છ કરનાર અને સાધારણ રીતે શરીર સાફ કરનાર ગણેલ છે; સંધિવા ઉપર તે ઘણી અકસીર ગણાય છે અને તેનાથી ખીલ તથા ફેલાવા મટી જાય છે, પેટનાં જીવડાં નીકળી જાય છે અને હરસ થવાનો સંભવ દૂર થાય છે.

અન્વય:-જલપિપ્પલી શારદી અમિહિતા, શકુલાદની મત્સ્યાદની મત્સ્યગન્ધા લાક્ષ્ણી હત્યપિ કીર્તિતા (પશ્ચિદૈ:) ॥

જલપિપ્પલી,^૧ શારદી,^૨ શકુલાદની,^૩ મત્સ્યાદની,^૪ મત્સ્યગન્ધા,^૫ અને લાંગલી,^૬ એટલાં રતવેલિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭૦

૧. જલસ્ય પિપ્પલી દ્વ-પાણીની જાણે પીપર હોય તેવો હોય છે, તેથી જલપિપ્પલી-રતવેલિયો.

૨. શરદિ મવા-‘સંધિવેલા.’ હત્યણ-અણ્ણન્તાદ્ ડીપ્-શરદ્ઋત્તુમાં જે થાય છે, તેથી શારદી-રતવેલિયો.

૩. શકુલૈઃ અદ્યતે, તેષાં પ્રિયત્વાત્-અદ મહણે-‘કૃત્ય-લ્યુટ:-’ इति ल्युट्-‘દિઙ્ઢે’તિ ડીપ્-માછલાંએને પ્રિય હોવાથી તો માછલાંએ જેને ખાય છે, તેથી શકુલાદની-રતવેલિયો.

૪. મત્સ્યૈઃ અદ્યતે-પૂર્વવત્ લ્યુટ્ ડીપ્ ચ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. મત્સ્યાનાં ગન્ધ દ્વ ગન્ધો યસ્યા:-જેની ગંધ માછલાં જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા-રતવેલિયો.

૬. લાક્ષ્ણ્યાકારઃ અસ્તિ અસ્યા:-જેનો આકાર હળના જેવો હોય છે, તેથી લાંગલી-રતવેલિયો.

રતવેલિયાના ગુણો

જલપિપ્પલિકા હઘા ચક્રુષ્યા શુકલા લઘુઃ ।
સંગ્રાહિણી હિમા રુક્ષા રક્તદાહમ્ણાપહા ।
કટુપાકરસા રુચ્યા કષાયા વહ્નિવર્ધિની ॥૨૭૧

અન્વય:-જલપિપ્પલિકા હઘા ચક્રુષ્યા શુકલા લઘુઃ સંગ્રાહિણી હિમા રુક્ષા કષાયા કટુપાકરસા રુચ્યા વહ્નિવર્ધિની (સતી) રક્તદાહમ્ણાપહા (અસ્તિ) ॥

રતવેલિયો હૃદયને પ્રિય લાગનાર, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર, હલકો, આડાને રોકનાર, ટાઢો, રૂક્ષ, તૂરો, પાકમાં તીખો, રુચિ ઉપજાવનાર તથા અગ્નિને વધારનાર હોઈ લોહીનો ખગાડ, દાહ તથા વ્રણને મટાડે છે.

ગળજીભીનાં નામો તથા ગુણો
ગોજિહ્વા ગોજિકા ગોમી દાર્વિકા સ્વરપણિની ।
ગોજિહ્વા વાતલા શીતા ગ્રાહિણી કફપિત્તનુત્ ॥
હઘા પ્રમેહકાસાસ્રવળજ્વરહરી લઘુઃ ।
કોમલા તુવરા તિક્ષ્ણા સ્વાદુપાકરસા સ્મૃતા ॥

અન્વય:-ગોજિહ્વા ગોજિકા ગોમી દાર્વિકા સ્વર-પણિની (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) ગોજિહ્વા વાતલા

શીતા ગ્રાહિણી કફપિત્તનુત્ હઘા લઘુઃ કોમલા તુવરા તિક્ષ્ણા સ્વાદુપાકરસા (સતી) પ્રમેહકાસાસ્રવળજ્વરહરી સ્મૃતા ॥

ગોજિહ્વા,^૧ ગોજિકા,^૨ ગોમી,^૩ દાર્વિકા^૪ અને સ્વરપણિની^૫ એટલાં ગળજીભીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગળજીભી વાયુ કરનાર, ટાઢી, આડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, હૃદયને ગમે એવી, હલકી, કેમળ, તૂરી, કડવી તથા પાકમાં મધુર હોઈ પ્રમેહ, ઉધરસ, લોહીનો ખગાડ, વ્રણ, તથા તાવને મટાડનાર કહી છે.

૧. ગોઃ જિહ્વા દ્વ આકૃત્યા-જેનો આકાર ગાયત્રી જીભ જેવો હોય છે, તેથી ગોજિહ્વા-ગળજીભી.

૨. ગોઃ ગોજિહ્વાકારા જાતા, ‘અન્વેષ્યોડપિ’ इति डः, ततः स्वार्थे कन्, अत इत्वं च-‘ગોશ્વરસ્ય ગોજિહ્વાધારયેડ્ઞ લાક્ષણિકત્વમ્’-જે ગાયત્રી જીભ જેવા આકારે ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તેથી ગોજિકા-ગળજીભી.

૩. ગોઃ ગોજિહ્વેવ માતિ-‘સુપિ સ્થઃ’ इत्यत्र ‘सुपी’ति योगविभागात् आकारान्तसर्वधातुभ्यः सुप्पुपपदे कः, ततो गौरादित्वाद् डीप्-જે ગાયત્રી જીભ જેવા આકારની જણાય છે, તેથી ગોમી-ગળજીભી.

૪. દારયતિ કફપિત્તપ્રમેહાદીન્, દ્વ વિદારણે-ઉલ્લા-દિત્વાત્ (ગુણા. ૪-૧૫) સાધુઃ, ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ‘ઙ્ઘાપોરિ’તિ હ્રસ્વત્વં ચ-જે કફ, પિત્ત, પ્રમેહ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દાર્વિકા-ગળજીભી.

૫. સ્વરણિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-‘પાકર્ષણે’તિ ડીપ્, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, પૂર્વવત્ હ્રસ્વત્વ-જેનાં પાંદડાં ખરખચડાં, કઠોર અથવા ખરછટ હોય છે, તેથી સ્વરપણિકા-ગળજીભી.

ઝીપટાનાં નામો તથા ગુણો

વિજ્ઞેયા નાગદમની વલામોટા વિષાપહા ।
નાગપુષ્પી નાગપત્રા મહાયોગેશ્વરીતિ ચ ॥૨૭૨
વલામોટા કટુતિક્ષ્ણા લઘુઃ પિત્તકફાપહા ।

મૂત્રરુચ્છ્રમ્ણાન્ રક્ષો નાશયેજ્જાલગર્દમમ્ ॥૨૭૩
સર્વેગ્રહપ્રશમની નિઃશેષવિપનાશિની ।

જયં સર્વેત્ર કુરુતે ધનદા સુમતિપ્રદા ॥૨૭૬ ॥

અન્વય:-નાગદમની વલામોટા વિષાપહા નાગપુષ્પી નાગપત્રા ચ મહાયોગેશ્વરી इति (नामानि, गुणास्तु-) વલામોટા કટુઃ તિક્ષ્ણા લઘુઃ (સતી) પિત્તકફાપહા (અસ્તિ) મન-..... નાશયેત્

૧. છિન્ન ઇતિ અવ્યક્તો નાસિકાશબ્દઃ કળતિ-
પ્રકાશતે અનયા, કરણે લ્યુટ્-ટિત્વાદ્ ડીપ્-જેને લીધે
છિન્ન એવે અરપષ્ટ નાકનો શબ્દ પ્રકટ થાય છે-
જેનાથી છીંક આવે છે, તેથી છિન્નની-નાક-
છીંકણી

૨. ક્ષવ્-છિકાં કરોતિ, ક્ષિપ્-જે છીંક કરે છે,
તેથી ક્ષવકૃત-નાકછીંકણી.

૩. તીક્ષ્ણઃ ગુણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અશેઆયત્, ટાપ્-
જેનો ગુણ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણા-નાકછીંકણી.

૪. છિન્ન ઇતિ અવ્યક્ત શબ્દં કરોતિ 'અન્યેષ્વપિ
દૃશ્યત્' ઇતિ ડઃ, છિકા-ક્ષુતમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ, અશેઆયત્,
તતઃ સ્વાયં કન્, ટાપ્, અત્ત ઇત્વં ચ-જેનાથી છીંક
આવે છે, તેથી છિન્નિકા-નાકછીંકણી.

૫. પ્રાણસ્ય દુઃખં દદાતિ-'આતોઽનુપસર્ગે'-ઇતિ કઃ-
ટાપ્-જે ધ્રાણેદ્રિયને દુઃખ દે છે, તેથી ધ્રાણુદુઃખદા-
નાકછીંકણી.

ખોડિયાકલારનાં નામે તથા ગુણો

કુકુન્દરસ્તામ્રચૂડઃ સૂક્ષ્મપત્રો મૃદુચ્છદઃ ।
કુકુન્દરઃ કટુસ્તિકો જ્વરરક્તકફાપહઃ ।
તન્મૂલમાર્દ્રં નિઃક્ષિતં વદને મુલશોષહત્ ॥૨૮૦

અન્વયઃ-કુકુન્દરઃ તામ્રચૂડઃ સૂક્ષ્મપત્રઃ મૃદુચ્છદઃ
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ્-) કુકુન્દરઃ કટુઃ તિક્ષ્ણઃ (સન્)
જ્વરરક્તકફાપહઃ (અસ્તિ), માર્દ્રં તન્મૂલમ્ વદને નિઃ-
ક્ષિતં (સત્) મુલશોષહત્ (ભવતિ) ॥

કુકુન્દર,^૧ તામ્રચૂડ,^૨ સૂક્ષ્મપત્ર^૩ અને
મૃદુચ્છદ^૪ એટલાં ખોડિયાકલારનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ખોડિયાકલાર તીખો તથા કડવો
હોઈ તાવ, લોહીનો ખગાડ તથા કફને
મટાડે છે. ખોડિયાકલારનું લીલું મૂળ મોઢામાં
રાખ્યું હોય તો તેથી મુખનો શોષ મટે છે.

૧. કુત્તિસંતં સ્કુન્ધતે-ઉદ્ગ્રિયતે મુલશોષનિવાર-
નાયમ્ આર્દ્રમૂલયિમિઃ-સ્કુદિ આપ્રવણે-'મદગુરાદયશ્ચ'
(ગુણ. ૧-૪૧) ઇતિ સાષ્ટઃ-મોઢાનો શોષ દૂર કરવા
જેનું લીલું મૂળનું ધૃચ્છતા લોકો જેને ખરાખ રીતે
ઉપાડી કાઢે છે, તેથી કુકુન્દર-ખોડિયાકલાર.

૨. તામ્રા-રેફવર્ણા ચૂડા શિલા યસ્ય સઃ-જેની
શિખા લાલવર્ણી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ-ખોડિયા-
કલાર.

૩. સૂક્ષ્માણિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં ઘણાં

ખારીક હોય છે, તેથી સૂક્ષ્મપત્ર-ખોડિયાકલાર.

૪. મૃદૂનિ છદાનિ યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં ક્રામળ
હોય છે, તેથી મૃદુચ્છદ-ખોડિયાકલાર.

સુદર્શનનાં નામે તથા ગુણો

સુદર્શના સોમવહ્ની ચક્રાહ્વા મધુપર્ણિકા ।
સુદર્શના સ્વાદુષ્ણા કફરોફાસવાતજિત્ ॥૨૮૧

અન્વયઃ-સુદર્શના સોમવહ્ની ચક્રાહ્વા મધુપર્ણિકા
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાથ્-) સુદર્શના સ્વાદુઃ ડષ્ણા (સતી)
કફરોફાસવાતજિત્ (અસ્તિ) ॥

સુદર્શના,^૧ સોમવહ્ની,^૨ ચક્રાહ્વા^૩ અને
મધુપર્ણિકા^૪ એટલાં સુદર્શનનાં સંસ્કૃત નામે
છે. સુદર્શન મધુર તથા ગરમ હોઈ કફ, સોળ,
લોહીનો ખગાડ તથા વાયુને મટાડે છે. ૨૮૧

૧. સુષ્ટ્વ દર્શનં યસ્યાઃ, યદ્વા સુષ્ટ્વ દૃશ્યતે, 'મા-
પાયાં શાસિયુધિદશિમુષિમ્યો યુત્' -જેનું દર્શન અથવા
દેખાવ સારો હોય છે, તેથી સુદર્શના.

૨. સોમકલાગુણયુક્તા અતપ્ત્વ સોમસ્ય વા વહ્ની-
જે ચંદ્રની કલા જેવા ગુણવાળી હોઈને ચંદ્રની
વેલ કહેવાય છે, તેથી સોમવહ્ની-સુદર્શન.

૩. વિષ્ણોથ્થકં-સુદર્શનમિતિ આહ્વા યસ્યાઃ-વિષ્ણુના
ચક્ર-સુદર્શનના નામે જે કહેવાય છે, તેથી ચક્રાહ્વા
-સુદર્શના.

૪. મધૂનિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-'પાકર્ણે'તિ ડીપ્,
તતઃ સ્વાયં કન્, ટાપ્, દૃશ્યશ્ચ-જેનાં પાંદડાં મીઠાં હોય
છે, તેથી મધુપર્ણિકા સુદર્શન.

ઉદરકનીનાં નામે તથા ગુણો

આલુકર્ણી ત્વાલુકર્ણપર્ણિકા મૂદરીમવા ।
આલુકર્ણી કટુસ્તિકા કપાયા શીતલા લઘુઃ ।
વિપાકે કટુકા મૂત્રકફામયકૃમિપ્રણુત્ ॥૨૮૨

અન્વયઃ-આલુકર્ણી તુ આલુકર્ણપર્ણિકા મૂદરીમવા
(ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) આલુકર્ણી કટુઃ તિક્ષ્ણા
કપાયા શીતલા લઘુઃ વિપાકે કટુકા (સતી) મૂત્રકફા-
મયકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

આલુકર્ણિકા,^૧ આલુકર્ણપર્ણિકા,^૨ મૂદરી-
મવા^૩ એટલાં ઉદરકનીનાં સંસ્કૃત નામે છે.
ઉદરકની તીખી, કડવી, તૂરી, ટાલી, હલકી
તથા પાકમાં તીખી હોઈ મૂત્રનો રોગ, કફ
સંબંધી રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૮૨

૧. આલોઃ કર્ણ દ્વ પત્રં યસ્યાઃ-જેનાં પાંદડાં

(તથા જ) તર્કપ્રવચનની વિશેષમિવનશિની (સતી) સ્વેચ્છા જપ કુલ્લે, જયવા મુમતિપ્રવા (વાસિ) ॥

નામદમની,^૧ જલાભોટા,^૨ વિષાધકા,^૩ નામપુખી,^૪ નામપત્રા^૫ અને મહાથોજેશરી^૬ એટલા ઝીપટાના સંસ્કૃત નામો છે ઝીપટો વીખો, કદવો તથા હલકો હોઈ પિત્ત, કદ, મૂત્રદુષ્ટ, વજુ, શાશ્વસ-ઝોડ, બાલગઈના નામનો પિત્તજન્ય કુદ્રશ્વજ, સર્વે જલસખેથી પીડા અને સર્વે પ્રકારના એને મટાડે છે; સર્વે સ્થળે જન્મ કરે છે, ધન આપે છે તથા સારી ભુદ્ધિ આપે છે ૨૭૪-૨૭૬

૧ જાવા દમ્બાનુ કન્યા-ઠેલી વિષાધવત્, કરવે સ્વદુ, ક્ષમ્બુદુ' હિતિ વા સ્વદુ, વિષાધ કૌપ-સપીનાં એરેના નામ કરનાર કેલથી જેના વડે સર્પીને વસ કરી શકાય છે તેના નામદમની-ઝીપટો.

૨ કલેજ નામનવાત્ મોદ્યતિ-સર્વેવિ સર્વે-વિકલપ્તવતીત, મુઠ છોદે-મજ્, કપ્-ને પોતાના જગથી આરે માથુથી જાપા એર, શાશ્વસો તથા મરો વગેરેના નામ કરે છે, તેથી જલાભોટા-ઝીપટો.

૩ વિષાધિ અપદિતિ સર્વાધિ 'અપેધધિ દસ્તે' હિતિ યાત્રાત્ત્વ નામનવારેઅધિ જ ને-જાપા એરેના નામ કરે છે, તથી વિષાધકા-ઝીપટો.

૪ નામપત્રા પુષ્પમ્ અસ્તિ અરવા-પાત્રકર્મે સિ દોષ-જેનું પૂષ નામના જેવા બાકારનુ કોષ છે, તેથી નામપુખી-ઝીપટો.

૫ જાપેનામણજ પત્રમ્ અસ્તિ અરવા-જેનાં પાદલા નામેકસરના જેવાં કોષ છે તેથી નામપત્રા-ઝીપટો.

૬ અમ્બાન વ કોવા વિશ્વશિવાશ્વા, વગમ્ ફિષ્ટી હવ-એ આરિતો નામ કરનારા ને મોટા પ્રયોગો છે, તેઓની બહે રાહી કોષ તેથી જોવાથી મહા-થોજેશરી-ઝીપટો.

મહતોરાના નામો તથા યુગો વૈજનતો જગતિ લીલત- પ્રસિદ્ધા ॥
એનાસિતાવ્યપિલોહિતનીલપુષ્પા ॥
સ્વાસાતિતુષ્પદુસુમા શમિધુકમરવા ॥
સ્વાત્ત્વ યદી પિત્તમદૈશ્વર્ય વય સુસા ॥ ૨૭૭ ॥
સુસાનો રસે પાકે તિલસ્ત્વપ્પાકપ્રપથક ॥
મૂષાયાતાદમજિદ્ ઘણી યોમિમૂનામિભાતિજિત્ ॥
અમ્બ-વૈજનત જગતિ લીલત- પ્રસિદ્ધ, વા ૨૭૭ મેગઠિ-પદનીમોદિતીનુ- આદિગુણગુણ- સમિપ્રવચન અપદી પિત્તમદૈશ્વર્ય રવાર ॥ વૈજન-પદ

રસે પાકે તિલ્લા ઘણી વૃણાકપ્રપથ મૂનાવ્યપિઃ યોમિમૂનામિભાતિજિત્ (અસ્તિ) ॥

વેદોતર,^૧ વીસ્તર,^૨ અતિતુષ્પદુસુમા^૩ શમિસુધમપત્ર,^૪ કટકી^૫ અને વિશ્વદેશનાં એટલા મહતોરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મહતોરાનાં કુલ પાળા, કાળા, મોઢા શાતા, જૂલ છત્ત અને નીલા રજનાં ઘાય છે. મહતોરા રશ્મ તથા પાકમા કદવો, આંધને શાકનારુ, ભટ, કદ તથા મૂત્રની અઠથલુ, પથરી, ચેનિની પીક તથા વાધુની પીકાને હરનાર છે ૨૭૭, ૨૭૮

૧ વેદો વળા સ્વાત્ત્વ તથા ભટિ, કૃ-મજ્-ને દેલોતે-મૂકતો બલે તરો કોષ એથે લાને ૨ તેથી વેદલતર-મહતોરા.

૨ વીસ્તરો તથ ને-વીસ્તર મેવત જે તેથી વીસ્તર-મહતોરા.

૩ જાલે વૃષ્વાદિ કુત્રુત્તમિ વસ્ત-જેને નાં જેનાં કુલ આલે છે, તેથી અતિતુષ્પદુસુમા-મહતોરા.

૪ શમિસુધુસુમાપિ પત્રમિ વચ ને-જોમોતે જેવા પૂન નામ પાદ્યં કાન છે, તેથી શમિસુધુ-પત્ર-મહતોરા.

૫ અમ્બા અસ્તિ અસ્ત-અત્ત હિનિ' હિતિ-જેને કાદા કોષ છે, તેથી કટકી-મહતોરા.

૬ વિશ્વો કલ્કે અમ્બા-વિશ્વકર્મા રેશ જાજો સ્વ-વગમ્બાં અને-ને-વે પાદ્યો વિનન નિર્મળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વિશ્વ-દેશ-મહતોરા.

નારકી કળીનાં નામો તથા યુગો ટિલ્લી સપટ લીલના ટિલ્લી. માનવુત્તરા ॥ ટિલ્લી-જનુકા રજ્યા તીક્ષ્ણોપ્પા અદિવિતલ્ય ॥ વાતરપદ્યથી કુદરુમિપાત્રકપાપદા ॥ ૨૭૭ ॥

અમ્બ-હિતી વગમ્બાં લીલ ટિલ્લા કલ્ક કુલ્લ (હિતિ અપાતિ, વૃષ્વ-ને) જિતી વય જવા લીલા રજ્યા (સર્પ) અદિવિતલ્ય વાતર-હિતી વગમિપાત્રકપાપદા (અસ્તિ) ॥

હિમ્બી,^૧ સુવદુત,^૨ વીલ્લુ,^૩ હિમ્બા^૪ અને શામ્બુદાખકા^૫ એટલા હીંકળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. હીંકળી વીખી, રશ્મિ ઉપજવત, વીલ્લુ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિત્તને કસ્ટર હોઈ વાતરજન શામને કરે છે અને કાક, કૃમિ તથા કદને મટાડે છે. ૨૭૮

અથવા લક્ષ્મીનું જે રહેલાણ છે, તેથી કમળ.

૭. શંતં પત્રાણિ યસ્ય તત્-જેને કેટલાંકને સો પાંખડીઓ પાણુ હોય છે, તેથી શતપત્ર-કમળ.

૮. કુશે-જલે શેતે-‘અધિકરણે શેતે:’ હત્યન્, ‘શયવાસં’ હત્યલ્-જે પાણીમાં રહે છે, તેથી કુશેશય-કમળ.

૯. પદ્મે રોહિતિ-રુદ્ર પ્રાદુર્ભવે-‘હ્યુપથે’તિ ક:-‘તત્પુષ્પે કૃતી’ત્યલ્-જે કાદવમાં ઊગે છે, તેથી પંકેરહ-કમળ.

૧૦. તામરે-જલે સસ્તિ-સ્વપિતિ-વસ સ્વપ્ને-‘અન્યે-મ્યોડપિ’મ્’ હિતિ ઢ:-, યદ્વા તમ્યતે-કાદ્યતે-હિતિ તામં-તસુ કાદ્યાયામ્-યન્, ‘નોદાતોપદેશસ્યે’તિ નિષેધસ્ય અનિત્યત્વાત્ વૃદ્ધિનિષેધ:-, તત્તથ્ચ રસ્યતે હિતિ રસં-રસ આસ્વાદને તુરાદાવદન્ત:-‘પ્રસન્’, તામં ચ તત્ રસં ચ-તામરસમ્-જે પાણીમાં રહે છે અથવા જેને દેખતાં જ લેવાની ઇચ્છા થાય છે તથા મધુર હોવાથી સ્વાદિષ્ઠ પાણુ હોય છે, તેથી તામરસ-કમળ.

૧૧. સરસિ મવં-‘તત્ર મવ’ હત્યન્-જે લગભગ તળાવોમાં થાય છે, તેથી સારસ-કમળ.

૧૨. સરસ્યાં રોહિતિ-‘હ્યુપથે’તિ ક:-જે નાની તળાવડીમાં પાણુ થાય છે, તેથી સરસીરુહ-કમળ.

૧૩. વિસત્ય-મૂળાલસ્ય પ્રસૂનં-પુષ્પં-જે પોતાના છોડવાના કોમળ દાંડાનું ફૂલ છે, તેથી વિસપ્રસૂન-કમળ.

૧૪. કેસરાણાં રાજી અસ્તિ અસ્ય-‘અન્યેમ્યોડપિ દસ્યતે’ હિતિ ઢ:-જેમાં કેસરાઓની પંક્તિ હોય છે, તેથી રાજ્યવ-કમળ.

૧૫. પુષ્પાતિ-પુષ્ટિ કરોતિ-વિસ્ફોટવિસર્પાદીન્ વિનાશ્ય, પુષ્પ પુષ્ટૌ-‘પુષ્પ: કિત્’ (ઝળા. ૪-૪) હિતિ કરન્ પ્રત્યય:-(વિરેદાટક, રતવા વગેરેનો નાશ કરી શરીરની જે પુષ્ટિ કરે છે, તેથી પુષ્કર-કમળ.

૧૬. અમ્મસિ-રોહિતિ, રુદ્ર ધાતો: ‘હ્યુપથે’તિ ક:-જે પાણીમાં ઊગે છે, તેથી અંબોરુહ-કમળ.

કમળના ગુણો

કમલં શીતલં વર્ણ્યં મધુરં કફપિત્તજિત્ ।

વૃષ્ણાદાહાસવિસ્ફોટવિપવીસર્પનારાનમ્ ॥ ૩ ॥

વિશેષતઃ સિતં પદ્મં પુષ્કરીકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

રક્તં કોકનદં જ્યેષ્ઠં નીલમિન્દીવરં સ્મૃતમ્ ॥ ૪ ॥

ધવલં શીતલં શીતં મધુરં કફપિત્તજિત્ ।

તસ્માદલ્પગુણં કિન્નિદ્રાદ્યંદ્રકોત્પલાદિકમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:- (અથ ચ ગુણા:-) કમલં શીતલં વર્ણ્યં મધુરં કફપિત્તજિત્ વૃષ્ણાદાહાસવિસ્ફોટવિપવીસર્પનારાનમ્

વિશેષતઃ સિતં પદ્મં ‘પુષ્કરીકમ્’ હિતિ સ્મૃતમ્, રક્તં ‘કોકનદં’ જ્યેષ્ઠમ્, નીલમ્ ‘ઈન્દીવરં’ સ્મૃતમ્ । ધવલં શીતલં શીતં મધુરં (સત્) કફપિત્તજિત્. (અસ્તિ) તસ્માત્ અન્વયત્ રક્તોત્પલાદિકં કિન્નિદ્રા અલ્પગુણં (મવતિ) ॥

કમળ ટાહું, વર્ણને સારો કરનાર તથા મધુર હોઈ કફ, પિત્ત, તરશ, દાહ, લોહીનો બગાડ, વિરેદાટક, જેર તથા રતવાનો નાશ કરે છે. વિશેષે કરી ઘોણું કમળ ‘પુષ્કરીક’^૧ કહેવાય છે. રાતું કમળ ‘કોકનદ’^૨ કહેવાય છે અને કાળું કમળ ‘ઈન્દીવર’^૩ કહેવાય છે. ઘોણું કમળ ટાહું અને મધુર હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. તે સિવાયનાં બીજાં રાતાં કમળ વગેરે કમળો એથી કાંઈક ઓછાં ગુણવાળાં હોય છે. ૩-૫

૧. પુષ્કરયતિ-મૂષયતિ આત્માનં ચેતવર્જેન, સરઃ શોમયા, વપુશ્ચ જનસ્ય કફપિત્તનાશનેન, પુદિ મૂષાયામ્-‘કર્ફરીકાદયથ્ચ’ (ઝળા. ૪-૨૦) હત્યરીકન્-જે પોતાને ઘોળા રંગથી શોભાવે છે, પોતાની શોભા વડે સરોવરને-શોભાવે છે, તેમ જ કફ તથા પિત્તને નાશ કરી માણસના શરીરને શોભીતું કરે છે, તેથી પુષ્કરીક-ઘોણું કમળ.

૨. કોકાન્-વકવાકાન્ નદતિ-ગદ અવ્યક્તે શબ્દે-અન્તર્ભાવિત્પર્યાત્ ‘મૂલવિમુજાદિત્વાત્’ ક:-જે ચક્રવાક પક્ષીઓને આનંદના શબ્દો કરાવે છે, તેથી કોકનદ-રાતું કમળ.

૩. હન્દતિ પરમમ્ ऐश्वर्यं પ્રાપ્નોતિ-હદિ પરમૈશ્વર્યે-હન્ (ઝળા. ૪-૧૧૮)-‘કૃદિકારાત્’ હિતિ કીધ્-ઈન્દી-લક્ષ્મીઃ, તસ્યા વરમ્-ઈષ્ટમ્-ઈન્દીવરમ્-એષ્ઠ એશ્વર્યને ધારણ કરતી લક્ષ્મીદેવીને વધારે વહાણું હોવાથી ઈન્દીવર-કાળું કમળ.

પદ્મિની-કમળના છોડનાં નામો

મૂળનાલદલોત્ફુલ્લફલૈઃ સમુદિતા પુનઃ ।

પદ્મિની પ્રોચ્યતે પ્રાજ્ઞેવિસિન્યાદિ ચ સા સ્મૃતા ॥

અન્વય:-મૂળનાલદલોત્ફુલ્લફલૈઃ સમુદિતા પ્રાજ્ઞેઃ પદ્મિની પ્રોચ્યતે, સા ચ પુનઃ વિસિન્યાદિ પ્રોક્તા ॥

મૂળ, નાળ, પત્ર, પ્રકૃતિ પુષ્પ અને ફળ એ સઘળા અવયવોવાળું કમળનું જે ઝાડ તે જ પદ્મિની,^૧ બિસિની,^૨ નલિની,^૩ અને કમલિની^૪ ઇત્યાદિ નામોથી વિકાસે વડે કહેવાય છે. ૬

મકરંદ-પુષ્પરસ.

૬. મૃણ્યતે-હિંસ્યતે સ્વપ્નેનાપિ સંમદેન અતિકોમલ-ત્વાત્, મૃણ હિંસાયામ્ 'તમિવિશિવિદિમ્ભિ.' ઇતિ કાલન્ (ઉપા. ૧-૧૧૮)-જે અતિશય થોડું મસળાવાથી પણ નાશ પામે છે, ચીમળાઈ નય છે, એવું અતિ-શય કોમળ હોય છે, તેથી મૃણુલ-કમળનાળ.

૭. વિસ્યતિ-પ્રેરયતિ સ્વાભન ઉપયોગાર્થે જનાન્ વૃષ્ટવાદિયુગયુક્તવાત્-જે વીર્યવધક આદિ ગુણવાળું હોવાથી પોતાનો ઉપયોગ કરવા લોકોને પ્રેરણા કરે છે, તેથી બિસ-કમળનાળ.

૮. શલતિ-સંવૃણોતિ ચલતિ વા મુવિ ચઃ-શલ ચલનસંવરણયોઃ-શલિમ્બિદ્યમામૂકળ્ (ઉપા. ૪-૪૨) ગિત્વાદ્ વૃદ્ધિઃ-જે જમીનમાં પોતાને ઢાંકે છે અથવા ચાલે છે-તે શાલૂક-કમળકંદ.

સ્થલકમળના છોડનાં નામો તથા ગુણો

પદ્મચારિણ્યતિચરાવ્યથા પદ્મા ચ શારદા ।

પદ્માનુળા કદુસ્તિકા કષાયા કફવાતજિત્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રાદમશૂલભ્રી સ્વાસકાસવિષાપહા ॥૧૪॥

અન્વયઃ-પદ્મચારિણી અતિચરા અવ્યથા પદ્મા ચ શારદા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાલ્લુ-) પદ્મા અનુળા કદુઃતિકા કષાયા (સતી) કફવાતજિત્ મૂત્રકૃચ્છ્રાદમશૂલભ્રી સ્વાસકાસવિષાપહા (અસ્તિ) ॥

પદ્મચારિણી^૧, અતિચરા,^૨ અવ્યથા,^૩

પદ્મા,^૪ અને શારદા^૫ એટલાં સ્થલકમળના

છોડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તે છોડ ગરમ

નથી, પણ તીખો, કડવો અને તૂરો હોઈ કફ,

વાયુ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ

તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૪

૧. ગુણે-પદ્મમ્ હવ ચરિતું શીલમસ્યાઃ 'સુખ્યજાતૌ' ઇતિ ણિનિઃ-નાન્તાત્વાદ્ કીપ્-જે ગુણોમાં કમળની પેઠે વર્તવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, તેથી-પદ્મચારિણી-સ્થલકમળનો છોડ.

૨. અતિશયેન ચરતિ-ચર ગતૌ, પચાધ્-જે ખૂબ જ ચાલે છે, તેથી અતિચરા-સ્થલકમળનો છોડ.

૩. નં વ્યથતે-વિમેતિ સંચલતિ વા શીતાતપાદિમ્યઃ-વ્યથ મયસંચલનયોઃ-પચાધ્-જે ટાઢ, તડકો વગેરેથી ડરતી નથી કે ગભરાતી નથી, તેથી અવ્યથા-સ્થલકમળનો છોડ.

૪. પદ્માનિ સન્તિ અસ્યામ્-અર્શઆધ્, ટાપ્-જેમાં કમળો હોય છે, તેથી પદ્મા-સ્થલકમળનો છોડ.

૫. શારદિ ભવં શારદ-શ્વેતપદ્મમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ-

અર્શઆધ્-ટાપ્-જેમાં શરદ્ગુણોમાં થતું ઘોળું કમળ થાય છે, તેથી શારદા-સ્થલકમળનો છોડ.

પોયણનાં નામો તથા ગુણો

શ્વેતં કુવલયં પ્રોક્તં કુમુદં કૈરવં તથા ।

કુમુદં પિચ્છિલં સ્નિગ્ધં મધુરં હ્રાદિ શીતલમ્ ॥

અન્વયઃ-શ્વેતં કુવલયં કુમુદં તથા કૈરવં પ્રોક્તમ્, કુમુદં પિચ્છિલં સ્નિગ્ધં મધુરં (સત્) હ્રાદિ શીતલં (મવતિ) ॥

ઘોળું પોયણું કુવલય,^૧ કુમુદ^૨ તથા કૈરવ^૩

એ નામોથી કહેવાય છે. એ પોયણું ચીકણું,

સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ સુખ આપનાર અને

ઠંડું છે. ૧૫

૧. કોઃ-પૃથિવ્યા વલયં-કદ્ધળમિવ શોમાકરત્વાત્-જે શોભાને કરનાર હોઈ પૃથ્વીનું જાણે કંકણ કે કડું હોય તેવું લાગે છે, તેથી કુવલય-પોયણું.

૨. કૌ મોદતે ગુદ હર્ષે-હ્યુપધે'તિ કઃ-જે પૃથ્વી પર આનંદ પામે છે, તેથી કુમુદ-પોયણું.

૩. કે-જલે રૌતિ-ક શબ્દે-પચાધ્, યદ્વા કેરવસ્ય-હંસસ્ય હૃદં પ્રિયમ્-હૃદમર્થે અણ્-જે પાણીમાં અવાજ કરે છે અથવા હંસને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવ-પોયણું.

કુમુદિની કે પોયણીનાં નામો તથા ગુણો

કુમુદતી કૈરવિકા તથા કુમુદિનીતિ ચ ।

સા તુ મૂલાદિસર્વાઙ્ગેષ્વકા સમુદિતા વૃષ્ટૈઃ ।

પદ્મિન્યા ચેયુણાઃ પ્રોક્તાઃ કુમુદિન્યાશ્ચ તે સ્મૃતાઃ ॥

અન્વયઃ-આ મૂલાદિસર્વાઙ્ગિઃ સમુદિતા સા તુ વૃષ્ટૈઃ કુમુદતી કૈરવિકા તથા ચ કુમુદિની ઇતિ ડકા, પદ્મિન્યાઃ ચેયુણાઃ પ્રોક્તાઃ, તે ચ કુમુદિન્યાઃ સ્મૃતાઃ ॥

મૂળ આદિ સઘળા અવયવોથી સંયુક્ત

પોયણાનો જે છોડ તે કુમુદતી,^૧ કૈરવિકા^૨

તથા કુમુદિની^૩ કહેવાય છે. ઉપર પદ્મિનીના

જે ગુણો કહ્યા છે, તે જ ગુણો આ કુમુદિનીમાં

પણ હોય છે. ૧૬

૧. કુમુદાનિ સન્તિ અસ્યાં-'કુમુદનડવેતસેમ્યો હમતુપ્'-'ક્ષય' ઇતિ વત્ત્વમ્-'ઉગિતર્થે'તિ કીપ્-જેમાં પોયણું થાય છે, તે એનો છોડ-કુમુદતી.

૨. કેરવસ્ય-હંસસ્ય હૃદયં પ્રિયા-હૃદમર્થેડણ્-અણ્-નાન્તાદ્ કીપ્-તતઃ સ્વાર્થે કન્, 'હ્યાપોરિ'તિ હ્રસ્વધ્-હંસને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવિકા-કુમુદિની.

૩. કુમુદાનિ સન્તિ અસ્યામ્-'અત્ત દ્વિનિ' નાન્તાત્વાદ્ કીપ્-જેમાં પોયણું હોય છે, તેથી કુમુદિની-પોયણી.

રીક્ષ-માસિતજાતકિની કમચિનીત્વાદિ-આદિ
રુપ્તરી નસિની, કમચિની વગેરે નામે સમજવા. ૬

૧. પદાનિ સ્થિતિ અવસ્થા-“અથા હિ” ના-પદાનિ
રીપ્-નેમાં કમજો હોય છે, તે પદિની-કમજોનો છે. ૬

૨. સિત્-પદાનિ અસ્થિ અવસ્થા-નેમાં કમજો
સુષુપ્ત-હોય છે, તેથી નિસિની-કમજોનો છે. ૭

૩. અસ્થિનિ કાલ્પનિ સ્થિતિ અવસ્થા-નેમાં કમજો
હોય છે, તેથી નસિની-કમજોનો છે. ૮

૪. અસ્થિનિ સ્થિતિ અવસ્થા-નેમાં કમજો હોય
છે, તેથી કમચિની-કમજોનો છે. ૯

પદિની-કમજોના ઉદાહરણ ગુણો

પદિની રીતજા ગુણી મજુર અવસ્થા જ સા ।
વિષ્ણુઅવસ્થાનુસાર વાવિધિઅવસ્થારીપી ॥ ૭ ॥

અવસ્થા-સા જ પદિની રીતજા ગુણી મજુર અવસ્થા
સ્થા (વર્ણ) મજુરઅવસ્થારીપી વિષ્ણુઅવસ્થારી (અસ્થિ) ॥

તે પદિની ઠી, કારે મજુર, ખારી તથા
ફક્ષ હોઈ વાવુ તથા મજુરઅવસ્થાને કરે છે અને

વિષ્ણુ, હોઈનો ખજાત તથા કરેને મટાડે છે. ૭

પદિનીના અવધવોનાં નામો તથા ગુણો
સંવર્તિત્ત નવવર્ત્ત રીતજોરાસુ કર્મિકા ।

વિષ્ણુઅવસ્થા પ્રોક્ષો મજુરઅવસ્થા સ્થા ॥
પદમાઈ મુખાઈ સ્વાચ્છા ચિત્તમિતિ સ્થા ॥

સંવર્તિત્ત હિમા તિક્ષા કપાયા વાવિધિઅવસ્થારી ॥
મજુરઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિનામિતિ ॥

પદમ્ય કર્મિકા તિક્ષા કપાયા મજુર હિમા ॥
મુજાઈવાવિધિઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિ ॥

વિષ્ણુઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિનામિતિ ॥
અસ્થિવિષ્ણુઅવસ્થારીપિત્તમિતિનામિતિ ॥

મુખાઈ રીતજા ગુણી વિષ્ણુઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિ ॥
કુર્તર સ્થાગુપ્તકા જ સ્થાગુપ્તકામિતિ ॥

સમાઈ મજુર કર્તર શાસ્ત્રઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિ ॥
અવસ્થા- (પદિના) ॥ અવસ્થા સંવર્તિત્ત, રીતજોવા.

તુ કર્મિકા, કેવર. કિં - પ્રોક્ષ, સ્થા - મજુર
સ્થા । પદમ્ય કર્મિકા સ્થા સ્થા તથા વિષ્ણુ રીતિ
સ્થા ॥ સંવર્તિત્ત હિમા તિક્ષા કપાયા (વર્ણ) રુદ્ધ-

વસ્થા, મજુરઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિનામિતિ (અસ્થિ),
પદમ્ય કર્મિકા તિક્ષા કપાયા મજુર હિમા કપી (વર્ણ)

મુજાઈવાવિધિઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિનામિતિ (અસ્થિ),
કુર્તર સ્થાગુપ્તકા જ સ્થાગુપ્તકામિતિ (અસ્થિ) ।

મુખાઈ રીતજા ગુણી વિષ્ણુઅવસ્થારીપીપિત્તમિતિ ॥
કુર્તર સ્થાગુપ્તકા જ સ્થાગુપ્તકામિતિ (અસ્થિ) ॥

(અસ્થિ) । સ્થા - ૨. અસ્થિ અવસ્થા (અસ્થિ) ।
પદિનીનાં નવાં પદોનાં નામ સંવર્તિત્ત

છે. જેમાં કમજોકાઠી કાર ૭ તે કાર-
નીજકોશ કે કાર્મિકા (ટોડી) કહેવાય છે;

પદિનીનું કેસર કાર્મિકા કહેવાય છે અને
રસ મકરક કહેવાય છે. પદિનીનું નવ

મુખાઈ અથવા નિસ કહેવાય છે. સંવર્તિત્ત
ટાઠી, કંઠી તથા તુરી હોઈ થાકે, તો

મુજાઈ, કુદાયા રીત તથા રુદ્ધપિત્તને થક
છે. કમજની ટોડી કંઠી, તુરી, મજુર, ક

અને કંઠી હોઈ થાકેને સ્થાગુપ્તકા કરે
તરશ, હોઈનો ખજાત, કંઠ તથા પિત્તને મક

છે. પદિનીનું કેસર કંડુ, વીરને વધતજ
તુર તથા થાકેને રીતનાર હોઈ કરે, તો

તરશ, થાકે, હોઈનો ખજાત, અરશ, જે જ
થાકેને મટાડે છે. પદિનીનું નવ કંડુ, ક

ને વધારનાર, કાર, માંક પથે ભેડું, કાર
મજુર, કાર, વધારનાર, વાવુ તથા ક

કરનાર, થાકેને રીતનાર, મજુર અને ફક્ષ
વિષ્ણુ, થાકે તથા હોઈનો ખજાતને થક

છે. કમજના કાર્મિકામાં ૧૩ નામના અવસ્થા
ગુણો છે. ૬-૧૩

૧. સ્થાગુપ્તકા, સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
કમજના છે. નવ પદો-કંઠી

૨. કાર્મિકા અવસ્થા સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી
સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી સ્થાગુપ્તકા-કંઠી

લિકા^૩ અને વાસંતી^૪ એટલાં બટમોગરા^૫નાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. બટમોગરો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૧

૧. નેપાલદેશે મવા-મવાયે અણ, અણ્ણન્તત્વાદ્ હીપ્-જે નેપાળ દેશમાં થાય છે, તેથી નૈપાલી-બટમોગરો.

૨. સપ્ત પર્ણાનિ મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણિ વા ભાતિ-આદતે સુગન્ધયુક્તવાત્, લાભાદાને-‘આતોડુપસર્ગેકઃ’-દાપ્-જે સાત પાનવાળી હોય છે, અથવા સુગંધ-યુક્ત હોવાથી મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ સાતેને આકર્ષી લે છે, તેથી સપ્તલા-બટમોગરો.

૩. નવા-સ્તુત્યા માલા યસ્યાઃ સા-‘શેષદ્વે’તિ કમ્-જેની માળા વખાણવા લાયક હોય છે, તેથી નવ-માલિકા-બટમોગરો.

૪. વસન્તે પુષ્યતિ-‘કાલાત્ સાધુપુષ્યત્.’ ક્ત્યણ, અણ્ણન્તત્વાદ્ હીપ્-વસંતઋતુમાં જે ફાલે-ફૂલે છે, તેથી વાસંતી-બટમોગરો.

લવારાનાં નામો તથા ગુણો

શ્રીપદી પટ્ટપદાનન્તા વાર્ષિકી મુકબન્ધના^૧। વાર્ષિકી શીતલા લધ્વી તિષ્ઠા દોષત્રયાપહા^૨। કર્ણાક્ષિમુખરોગમ્નો તત્તૈલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥૨૨॥

અન્વયઃ-શ્રીપદી પટ્ટપદા અનન્તા વાર્ષિકી મુકબન્ધના (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) વાર્ષિકી શીતલા લધ્વી તિષ્ઠા (સતી) દોષત્રયાપહા કર્ણાક્ષિમુખરોગમ્નો (અસ્તિ), તત્તૈલં તદ્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥

શ્રીપદી,^૧ પટ્ટપદા,^૨ અનંતા,^૩ વાર્ષિકી^૪ અને મુકતબંધના^૫ એટલાં લવારાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવારો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મુખના રોગને મટાડે છે. લવારાના તેલમાં પણ એવા જ ગુણો હોય છે. ૨૨

૧. શ્રિયાઃ પદમ્ અસ્યાં-જાતિત્વાદ્ હીપ્-લક્ષ્મીનું કે શોભાનું જેમાં સ્થાન હોય છે, તેથી શ્રીપદી-લવારો.

૨. પટ્ટ પદા યસ્યાઃ, યદ્વા ષષ્ઠાં માનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણાં પદં યસ્યાં સુગન્ધેનાદ્યત્વાત્-જેને છ મૂળિયાં હોય છે અથવા સુગંધને લીધે મન સહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું જેમાં આકર્ષણ ઘર્ષ સ્થાન બને છે, તેથી પટ્ટપદી-લવારો.

× ચક્રદત્તામાં બટમોગરાનાં તાળાં પાંદડાંનો રસ નરમ મસે ઉપર ચોપડવા તથા મોઢામાં ફેંછા પડ્યા હોય ત્યારે પાંદડાં વાપરવા ભલામણ કરી છે.

૩. ન વિદ્યતે અન્તો યસ્યા ગુણાનામ્-જેના ગુણોનો અંત કે પાર નથી તેથી, અનંતા-લવારો.

૪. વર્ષાષુ મવા-‘વર્ષાન્ધ્રક’-‘ઠસ્યેકઃ,’ ‘ટિડ્ઢે’તિ હીપ્-જે વર્ષાઋતુમાં થાય છે, તેથી વાર્ષિકી-લવારો.

૫. મુકાં વન્ધનં યસ્યાઃ-જેનું બંધન અથવા ડીંડું છૂટું હોય છે, તેથી મુકતબંધના-લવારો.

જે બાતની ચંબેલીનાં નામો તથા ગુણો

જાતિર્જાતી ચ સુમના માલતી રાજપુત્રિકા। ચેતિકા હૃદયગન્ધા ચ સા પીતા સ્વર્ણજાતિકા જાતીયુગં તિષ્ઠમુષ્ણં તુવરં લઘુ દોષજિત્। શિરોક્ષિમુખદન્તાતિવિપકુષ્ઠાનિલાસજિત્ ॥૨૩॥

અન્વયઃ-જાતિઃ ચ જાતી સુમના માલતી રાજપુત્રિકા ચેતિકા ચ હૃદયગન્ધા; સા ચ પીતા સ્વર્ણજાતિકા (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) જાતીયુગં તિષ્ઠમ્ લઘ્ણં લઘુ (સત્) દોષજિત્ શિરોક્ષિમુખદન્તાતિવિપકુષ્ઠાનિલાસજિત્ (અસ્તિ) ॥

બાતિ,^૧ બાતી,^૨ સુમના,^૩ માલતી,^૪ રાજપુત્રિકા,^૫ ચેતિકા^૬ અને હૃદયગન્ધા^૭ એટલાં ચંબેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણ-બાતિકા^૮ એ પીળાં ફૂલવાળી ચંબેલીનું નામ છે. બન્ને ચંબેલી કડવી, ગરમ, તૂરી અને હલકી હોઈ દોષને જીતનાર તેમજ માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, કોઢ, વાયુ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૪

૧. જાયતે-પ્રાદુર્ભવતિ તિષ્ઠાદિગુણયુક્તા દોષજિત્ શિરોક્ષ્યાદિરોગહન્ત્રી ચેતિ-જની પ્રાદુર્ભાવે ક્ત્યસ્માત્ ‘ક્ષિષ્ણૌ ચેતિ કર્તૈરિ ક્ષિષ્, ‘જનસને’ત્યાત્મમ્, ‘કૃદ્ધિ-કારાદક્ષિન’ ક્ષિતિ વા હીપ્-જે કડવાશ વગેરે ગુણથી યુક્ત હોઈ દોષોનો તથા મસ્તક આંખ વગેરેના રોગોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બાતિ-ચંબેલી.

૨. જાતી-આ બીજનું નામ પણ ઉપર પ્રમાણે.

૩. સુષ્ટ મન્યતે-જાયતે વૈદ્યૈઃ, મન જ્ઞાને-અધુન્ (જ્ઞા. ૪-૧૮૧), યદ્વા શોભનં મનઃ અસ્યાં દોષજિત્વાત્, ‘સુમનાયાચ્છ પત્રેણ’ ક્ષિતિ સુશ્રુતે દર્શનાત્ દાશન્તોડપિ-જેને વૈદ્યો બરાબર જાણે છે, તેથી અથવા દોષને જીતનારી હોવાથી જેના કારણે મન સારું રહે છે અથવા દરેકનું મન જેના વિષે સારા અભિપ્રાયવાળું છે, તેથી સુમના-ચંબેલી.

૪. માં-લક્ષ્મીં ભ્રતતિ-વેદ્યતિ-ભ્રત સૌત્રો વેદ્યનાર્થઃ, ત્રસમાદ ‘મૂલવિમુજાદિત્વાત્’ કઃ, ગૌરાદિઃ, યદ્વા

જળ ઉપરના વેણ તથા શિવાળનાં નામો
તથા ગુણો ।

તથા અર્થે

चारिपणी कुम्भिका स्थाप्येनाथं शिवं च तत् ।
 चारिपणी हिमा तिका छप्पी स्थाप्री सग क्नुम् ।
 वोपत्रयहरी कसा गोपितेन्यवोपकृत् ॥ १७ ॥
 श्रीनाथं मुक्तरं तिकं मधुरं शीतलं छप्पु ।
 जिह्वं बाह्यपापित्वाकन्यवहरे परम् ॥ १८ ॥

अथर्व-वारिणी कुम्भिका स्वार्थ, एवं वीर्यं
 व वीर्यं (यु अथर्व), वारिणी वीर्या विद्या कवी
 स्वार्थी एवं स्वार्थी (स्वार्थी) वीर्यवर्धनी वीर्यवर्धनी
 वीर्यवर्धनी (अथर्व), वीर्यवर्धनी वीर्यवर्धनी वीर्यवर्धनी
 वीर्यवर्धनी (स्वार्थ) एवं वीर्यवर्धनी वीर्यवर्धनी (अथर्व) ॥

વારિષણી^૧ તથા કુલિકા^૨ કો જળ ઉપર
ધાંડાના એ વેલા માય છે, તેના અસ્થિત નામો
છે. શિવાલ^૩ અને શેપલ^૪ કો શેવાળનાં નામો
છે. કુલિકા ટાલી, ઠંઠવી, હલકી, મધુર, મળને
બસેડનાર, વીળી, કબ્બે દેખને કરનાર અને
ફક્ક હોઈ ઋધિર, વાવ તથા શીખને ઠરનાર છે.
તેમજ શેવાળ તરી ઠંઠવી, મધુર, ઠલી, હલકી
અને સિન્ગ્ઝ હોઈ ઢાહ, વરેશ, પિત્ત, લોહીનો
બગાડ તથા વાવને જાળવત મટાડે છે ૧૭, ૧૮

૧. શરિતિ પર્વાનિ કસ્ય ઘા-પાત્યર્થેતિ રીતુ-
નેના પાઠ્ય પાઠ્યી ઉપર આમ છે, તેથી જાણવા
શરિ નિર્ણય પાત્યર્થાન્વયો "વાપુસવચ્ચતિ-મનો ન"
(તથા ૩-૧) "શરિતિ રીતુ-પાઠ્યી નેનુ રક્ષ્ય
કરે છ તથા પ્રુષ્ટિ કરે છે, તેથી વારિશ્ચી-પાઠ્યી
ઉપર બેતા પાંદડાના ચેલે.

૨. કુમ્મલ કવિત જાણ્યા-‘મહા કવિઓ’-હતિ જ્ય-
જ્યેષ્ઠ, જ્ય-પાણી પૂરેલુ અથવા બરણપોષણ કરે
છે, તે કુમ્મલ-પાણી પર થતો પાણીનો વેગ.

૩. અને છેલ્લે-પિયસિ-‘પીપો ખુદ સ્વ વચ્ચે વાળા.’
(અથા ૪-૧૮) તથા સર્વે કષ્ટ-સિવાલ-એ જગમાં
એ છે. તેથી સિવાળ.

૪ સંવત્-૨૦૬૧ની ન્યુત્પત્તિ પશુ સંપરગ્ધ સેવાલ પ્રમાણે ૭

માસુમી ગુસાળના નામો

हातपत्री तदभ्युत्था कथिष्य चारुकेसरा ।
महाकमारी गन्धाद्या साक्षात्प्राप्तिमश्रुता ॥

अथवा.—एतन्मयी तदर्थी कविता न बनेयुः महा-
भुमारी धन उपा लब्धकृत्वा अतिमुक्त्य उच्यते ।

शतपत्री,^१ तक्षशी,^२ हविर्गंहा,^३ आश-

કેસરા,^૪ મહાકુમારી,^૫ અબાજ્યા,^૬ લક્ષ્મણ,^૭ અને અતિમંત્રુલા^૮ જે સુલાવળ સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧. સર્વ પત્રાણિ ચલ્યાઃ છા-નક્રિત્વા૧ હિન્-એ
સો પાખાદીઓ હોલ છે, તેથી સતપત્રી-બુદ્ધ.

૨. તરવિ પ્રથમે વચસિ- 'જો રાજાને શા' (૧-૪૪
અથા) હસુન્- 'વચસિ પ્રથમે' હસિ ડીર્-એ મુખ-
આ જ રહે છે. તેથી તરવિ-અર્થાત્.

૪. જાણ કેવળ બ્રહ્મા - જાણેના મેરુ મુદ
કોણ છે, તેથી આકેશવર-પ્રભાવ.

૫. મહત્તી જાણો કુમારો—જે મોટી કુવારમંદ્રે
તેમ થાજે છે, તેથી મહાકુમારી-કુમાર.

૧. કચ્છના જાગીરા-૧૫૫૫-ને મેળવી આ
જેમ છે, તેથી મેળવવા-મુલાકાત.

૭. કાવિ-વિશિષ્ટતા આર્થક કોષિ વિવેકી
કાવ્ય-કવિ શિક્ષી કવચિત્કુ સ્વચ્છ-પદ, કવિ
કવચા કિલ્લિ 'પુરોહિત' દ્વારા સ્વચ્છ-પદ કવિ
કવચા-મુખધી કોણધી ચિત્તુ ને આશ્ચર્ય મે
તેમ ન છે, નેપાથી કીલગત્ય કવિ કવિ
કવચા કવચાવચ તેથી કાવ્ય-પદ-મુખધી

८. बलिष्ठसिद्धिः सन्तु पुत्रः कस्यि नन्द-पुत्रः
सिन्धुदत्तः कस्य-पुत्रो भुवः कस्यिदं पुत्रः कस्य
पुत्रो कस्यिदं पुत्रः कस्यिदं पुत्रः

માસમી મુદાખના મુલ્યે

शतपथी हिमा हय आशिनी शुक्ला कटु।
 दोषत्रयान्नमिश्रण्य तिष्ठा कटुवी च पाचनी।
 कण्ठ्य-चपाचनी हिमा हय प्रथिनी एता म
 न्यां तिष्ठा च पाचनी (छती) दोषत्रयनि
 (कफि) ॥

શુભાળ દાઢું, મુઠવને જમી જોડું, કાઢે
પાકનાર, વીંઈને વખારનાર, કલકે, સ્વને
સાથે કરનાર, કલકે, વીંચુ અને પાચક હેઈ
જોડે રોષ તથા ટોળીના બચાવને મદદરે છે. ૨૦

ॐ भोजशानां नामो तथा भुवे।

मैपाकी कथिता तर्कः सप्तका मयमासिषा।
पाञ्चमी शीतका मयवी सिद्धा दोरपाञ्चमी।

अथर्व-संहिता - ऐतरेय ब्राह्मण
अथर्व, (या व) अथर्व तप्यो विद्या (ता)
वैष्वानरादि (अथर्व) ॥

प्रांतिनाम्ने नेपाली^१, अरुना^२, नवभारत

લિકા^૩ અને વાસંતી^૪ એટલાં બટમોગરા^૫નાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. બટમોગરો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૧

૧. નેપાલદેશે મવા-મવાયેં બળુ, અણ્ણન્તત્વાદ્ હીપ્-જે નેપાળ દેશમાં થાય છે, તેથી નૈપાલી-બટમોગરો.

૨. સપ્ત પર્ણાનિ મનોબુદ્ધિન્દ્રિયાણિ વા ભાતિ-આદતે સુગન્ધયુક્તવાત્, લાઘ્યાદાને-‘આતોડુપસર્ગે કઃ’-હીપ્-જે સાત પાનવાળી હોય છે, અથવા સુગંધ-યુક્ત હોવાથી મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ સાતેને આકર્ષી લે છે, તેથી સપ્તલા-બટમોગરો.

૩. નવા-સ્તુત્યા માલા યસ્યાઃ સા-‘શેષાદ્વે’તિ ક્વ-જેની માળા વખાણવા લાયક હોય છે, તેથી નવ-માલિકા-બટમોગરો.

૪. વસન્તે પુષ્યતિ-‘કાલાત સાધુપુષ્યત્’, ક્લત્વળ, અણ્ણન્તત્વાદ્ હીપ્-વસંતઋતુમાં જે ફાલે-ફૂલે છે, તેથી વાસંતી-બટમોગરો.

લવારાનાં નામો તથા ગુણો

શ્રીપદી ષટ્પદાનન્તા વાર્ષિકી મુક્તબન્ધનાં ।
વાર્ષિકી શીતલા લખ્વી તિષ્ઠા દોષત્રયાપહા ।
કર્ણાક્ષિમુલરોગક્ષી તત્તેલં તદ્ગુણં રમૃતમ્ ॥૨૨॥

અન્વયઃ-શ્રીપદી ષટ્પદા અનન્તા વાર્ષિકી મુક્ત-બન્ધના (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) વાર્ષિકી શીતલા લખ્વી તિષ્ઠા (સતી) દોષત્રયાપહા કર્ણાક્ષિમુલરોગક્ષી (અસ્તિ), તત્તેલં તદ્ગુણં સ્થિતમ્ ॥

શ્રીપદી,^૧ ષટ્પદા,^૨ અનંતા,^૩ વાર્ષિકી^૪ અને મુક્તબંધના^૫ એટલાં લવારાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવારો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મુખના રોગને મટાડે છે. લવારાના તેલમાં પણ એવા જ ગુણો હોય છે. ૨૨

૧. ઋત્યાઃ પદમ્ અસ્યાં-જાતિત્વાદ્ હીપ્-લક્ષ્મીનું કે શોભાનું જેમાં સ્થાન હોય છે, તેથી શ્રીપદી-લવારો.

૨. ષટ્ પાદા યસ્યાઃ, યદ્વા પર્ણાં-મનોબુદ્ધિન્દ્રિયાણાં પદં યસ્યાં-સુગન્ધેનાઋત્વાદ્-જેને છ ચૂળિયાં હોય છે અથવા સુગંધને લીધે મન સહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયાણું જેમાં આકર્ષણ થઈ સ્થાન બને છે, તેથી ષટ્પદી-લવારો.

× અઢઢતમાં બટમોગરાનાં તાળાં પાંદડાંનો રસ નરમ મસ ઉપર ચોપડવા તથા મોઢાંમાં ફેલા પડ્યા હોય ત્યારે પાંદડાં વાપરવા બલામણ કરી છે.

૩. ન વિદ્યતે અન્તો યસ્યા ગુણાનામ્-જેના ગુણોનો અંત કે પાર નથી તેથી, અનંતા-લવારો.

૪. વર્ષાસુ મવા-‘વર્ષામ્યષ્ટક’-‘ઉત્સેકઃ’, ‘ટિડ્ઢે’તિ હીપ્-જે વર્ષાઋતુમાં થાય છે, તેથી વાર્ષિકી-લવારો.

૫. મુક્ત બન્ધનં યસ્યાઃ-જેનું બંધન અથવા ડીંડું છૂટું હોય છે, તેથી મુક્તબંધના-લવારો.

જે બાતની ચંબેલીનાં નામો તથા ગુણો

જાતિર્જાતી ચ સુમના માલતી રાજપુત્રિકા ।
ચેતિકા હૃદયગન્ધા ચ સા પીતા સ્વર્ણજાતિકા
જાતોયુગં તિષ્ઠમુખ્યં તુવરં લઘુ દોષજિત્ ।
શિરોક્ષિમુલદન્તાર્તિવિપકુષ્ઠાનિલાસજિત્ ॥૨૪॥

અન્વયઃ-જાતિઃ ચ જાતી સુમના માલતી રાજ-પુત્રિકા ચેતિકા ચ હૃદયગન્ધા, સા ચ પીતા સ્વર્ણજાતિકા (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) જાતોયુગં તિષ્ઠમ્ ઉચ્ચં લઘુ (સત્) દોષજિત્ શિરોક્ષિમુલદન્તાર્તિવિપકુષ્ઠા-નિલાસજિત્ (અસ્તિ) ॥

બાતિ,^૧ બાતી,^૨ સુમના,^૩ માલતી,^૪ રાજપુત્રિકા,^૫ ચેતિકા^૬ અને હૃદયગન્ધા^૭ એટલાં ચંબેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણ-બાતિકા^૧ એ પીળાં ફૂલવાળી ચંબેલીનું નામ છે. બાત્રે ચંબેલી કડવી, ગરમ, તૂરી અને હલકી હોઈ દોષને જીતનાર તેમજ માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, કોઢ, વાયુ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૪

૧. જાયતે-પ્રાદુર્ભવતિ તિષ્ઠાદિગુણયુક્તા દોષજિત્ શિરોક્ષ્યાદિરોગહન્ત્રી ચેતિ-જની પ્રાદુર્ભવિ ક્લત્વસ્માત્ ‘ચિત્ત્વૌ ચે’તિ કર્તરિ ચિત્ત્વ, ‘જનસને’ત્યાત્વમ્, ‘ક્રુદ્ધિ-કારાદક્ષિન’ હતિ વા હીપ્-જે કડવાશ વગેરે ગુણથી યુક્ત હોઈ દોષોનો તથા ભસ્તક આંખવગેરેના રોગોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જાતિ-ચંબેલી.

૨. જાતી-આ બીજું નામ પણ ઉપર પ્રમાણે.

૩. સુષ્ટ મન્યતે-જ્ઞાયતે વૈદ્યઃ, મન જ્ઞાને-અધુર્ન (ગુણા. ૪-૧૮૧), યદ્વા શોભનં મનઃ અસ્યાં દોષજિ-ત્વાત્, ‘સુમનાયાથ પત્રેણ’ હતિ સુશ્રુતે દર્શનાત્ દાબન્તોડપિ-જેને વૈદ્યો બરાબર જાણે છે, તેથી અથવા દોષને જીતનારી હોવાથી જેના કારણે મન સારું રહે છે અથવા દરેકનું મન જેના વિષે સારા અભિપ્રાયવાળું છે, તેથી સુમના-ચંબેલી.

૪. માં-લક્ષ્મીં ભત્તિ-વેદ્યપતિ-ભત્ત સૌત્રો વેદ્ય-નાયકઃ. તસ્માદ ‘મલવિસજાદિત્વાત’ ક્ત્વ-ગોપાલ-...

બોલસરીનાં નામો તથા ગુણો

વકુલો મધુગન્ધસ્ત્ર સિંહકેસરકસ્તયા ।

વકુલસ્તુવરોડનુખાઃ કદુપાકરસો ગુરુઃ ।

કફપિત્તવિપશ્ચિત્રકૃમિદન્તગદાપદઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ—વકુલઃ મધુગન્ધઃ તથા ચ સિંહકેસરકઃ

(કચ્યતે), વકુલઃ વ્રુવરઃ અનુખાઃ કદુપાકરસઃ ગુરુઃ

(સન્) કફપિત્તવિપશ્ચિત્રકૃમિદન્તગદાપદઃ (અસ્તિ) ॥

ખકુલ,^૧ મધુગન્ધ^૨ અને સિંહકેસરક^૩ એટલાં બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બોલસરી તૂરી છે, ગરમ નથી, પાકમાં તીખા રસવાળી તથા ભારે હોઈ કફ, પિત્ત, એર, શ્વિત્ર નામનો કોઠ, કૃમિ તથા દાંતના રોગને મટાડે છે. ૨૯

૧. વક્ષતે—ગચ્છતિ કફપિત્તવિપશ્ચિત્વાદિગુણવિશેષં વર્કિર્ગત્યર્થઃ ભ્વાદિઃ, તસ્માદ્—બાહુલકાદુલ્, ડગાદિઃ, આગમશાસ્ત્રસ્ય અનિત્યત્વાત્તુમ્, યદ્વા ડચ્યતે—વર્ણ્યતે કવિમિઃ इति વકુલઃ, અત્ર વવયોરૈક્યં ન મન્યતે बहुभिवैयाकणैः, कैश्चिन्मन्यतेऽपि—જે કફ પિત્ત, એર વગેરેનો નાશ કરવાપણું વગેરે વિશેષ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી વકુલ અથવા ખકુલ—બોલસરી.

૨. મધુઃ—મધુરઃ ગન્ધઃ यस્ય સઃ—જેની ગંધ મીઠી હોય છે, તેથી મધુગન્ધ—બોલસરી.

૩. સિંહકેસરકઃ કેસરાઃ સન્તિ અસ્ય, સંજ્ઞાયાં કન્, જેને સિંહના જેવા કેસરા હોય છે, તેથી સિંહકેસરક—બોલસરી.

મોટી બોલસરીનાં નામો તથા ગુણો

શિવમહી પાશુપત પકાઘીલો શુકો વસુઃ ।

શુકોડનુખાઃ કદુસ્તિકઃ કફપિત્તવિપાપદઃ ।

યોનિશૂલતૃપાદાહકુષ્ઠરોચાસનાશનઃ ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ—શિવમહી પાશુપતઃ પકાઘીલઃ શુકઃ વસુઃ

(इति नामानि, गुणाश्च—) શુકઃ અનુખાઃ કદુઃ તિક્તઃ

(સન્) કફપિત્તવિપાપદઃ યોનિશૂલતૃપાદાહકુષ્ઠરોચાસનાશનઃ (અસ્તિ) ॥

શિવમહી,^૧ પાશુપત,^૨ એકાઘીલ,^૩ શુક^૪ અને વસુ^૫ એટલાં મોટી બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટી બોલસરી ગરમ નથી, પથ્થુ તીખી અને કડવી હોઈ કફ, પિત્ત, એર, યોનિશુ^૬ શૂળ, તરશ, ઠાહ, કોઠ, સોજા તથા લોહીના ખગાડને મટાડે છે. ૩૦

૧. શિવપ્રિયા મહી—શિવને પ્રિય મોગરો ગણાય છે, તેથી શિવમહી—મોટી બોલસરી.

૨. પશુપતે—શિવસ્ય અયં પ્રિયઃ—શ્વદમર્થેડગ્—જે શંકરને પ્રિય હોય છે, તેથી પાશુપત—બોલસરી.

૩. એકમ્ અસ્થિ ઇવ કઠિનં કાળં લાતિ—‘આતો-ડનુપર્ગે કઃ’—મુપામાદિત્વાત્ પત્ત્વં દીર્ઘત્વં ચ—જેને હાડકાં જેવું કઠણ એક ડાળું હોય છે, તેથી એકાઘીલ—મોટી બોલસરી.

૪. વાતિ—મુગન્ધયુક્તો ભવતિ, વા ગતિગન્ધનયોઃ—બાહુલકાત્ શુકઃ, ક્ષુનોડકારસ્યોત્ત્વં વા, વવયોરૈક્યં ચ—જે મુગન્ધયુક્ત હોવાથી શુક—મોટી બોલસરી.

૫. વસ્તે—આચ્છાદયતિ કફં પિત્તં યોનિશૂલાદૌશ્ચ, વસ આચ્છાદને—‘શ્ચ્ચ્ચિદિદિદિદિદિદિદિદિદિ’ इति (ડગા. ૧-૧૦) ડઃ પ્રત્યયઃ—જે કફ, પિત્ત, યોનિશૂલ વગેરેને દાખી દે છે, તેથી વસુ—મોટી બોલસરી.

કદંબનાં નામો તથા ગુણો

કદમ્બઃ પ્રિયકો નીપો વૃત્તપુષ્પો હલિપ્રિયઃ ।

કદમ્બો મધુરઃ શીતઃ કપાયો લવણો ગુરુઃ ।

સરો વિદ્મમ્કૃદક્ષઃ કફસ્તન્યાનિલપ્રદઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયઃ—કદમ્બઃ પ્રિયકઃ નીપઃ વૃત્તપુષ્પઃ હલિપ્રિયઃ

(इति नामानि, गुणाश्च—) કદમ્બઃ મધુરઃ શીતઃ કપાયઃ

લવણઃ ગુરુઃ સરઃ વિદ્મમ્કૃત્ રક્ષઃ (સન્) કફસ્તન્યાનિલપ્રદઃ (અસ્તિ) ॥

કદંબ,^૧ પ્રિયક,^૨ નીપ,^૩ વૃત્તપુષ્પ^૪ અને હલિપ્રિય^૫ એટલાં કદંબનાં સંસ્કૃત નામો છે. કદંબ મધુર, ટાઢો, તૂરો, ખારો, ભારે, મળને ખસેડનાર, અંગોને થંભાવી દેનાર અને રૂક્ષ હોઈ કફ, ધાવણ તથા વાયુને વધારનાર છે. ૩૧

૧. કદતિ—હિનસ્તિ વદ્ધકોષ્ટતાં સરત્વાત્, કદ હિસાર્થઃ સૌત્રઃ, તસ્માત્ ‘કૃકદિકકિ’—इति (ડગા. ૪-૮૨) અમ્બચ્ પ્રત્યયઃ—જે સારક હોવાથી કબજિયાતનો નાશ કરે છે, તેથી કદંબ.

૨. પ્રીણાતિ—તર્પયતિ મુગન્ધેન લોકાન્, પ્રીજ્ તર્પણે, ‘ક્ષુન્ શિલ્પિસંજ્ઞયોઃ’ (ડગા. ૨-૩૨), તતઃ સ્વાર્થે કન્—જે મુગન્ધથી લોકોને તૃપ્ત કરે છે, તેથી પ્રિયક—કદંબ.

૩. નયતિ—પ્રાપયતિ કફસ્તન્યાનિલાન્ માધુર્યાદિ-ગુણયુક્તવાત્, નીપ્ પ્રાપણે—‘પાનીવિધિશ્ચઃ પઃ’ (ડગા. ૩-૨૩) બાહુલકાદ્ ગુણમાવઃ—જે મધુરતા આદિ ગુણોવાળો હોવાથી કફ, ધાવણ તથા વાયુને વધારે છે, તેથી નીપ—કદંબ.

૪. વૃત્તં પુષ્પં यस્ય સઃ—જેનું ફૂલ ગોળ હોય

રોતસવ એટલાં મધુમાધવીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મધુમાધવી મધુર, ટાઢી અને હલકી હોઈ ત્રણે દોષને મટાડે છે. ૩૫

૧. મયૌ-વસન્તે પુષ્પયતિ-‘કાલાત્ સાધુપુષ્પયત.’-ફલ્યન્, અણન્તાદ્ ડીપ્-જેને વસન્તઋતુમાં ફૂલ આવે છે. તેથી માધવી-મધુમાધવી.

૨. વસન્તે પુષ્પયતિ-ફલ્યાદિ પૂર્વવત્ સર્વે કાર્યમ-વાસન્તી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. પુષ્પયતિ-સ્વપ્સ્યતિ દોષત્રયં માધુર્યાદિગુણ-યુક્તત્વાત્-પુષ્પિ સ્વપ્સને ‘સ્પાયિન્’ ઇતિ (ડળા. ૨-૧૩) રક્, સ્વાર્થે કન્-મધુરતા આદિ ગુણોને લીધે ત્રણે દોષોનો ને નાશ કરે છે, તેથી પુષ્ક-મધુમાધવી.

૪. મપ્સ્યતિ-મૂપયતિ શરીરં દોષત્રયં દૂરીકૃત્ય-મંદિ મૂષાયામ્-પ્ચુલ્-ત્રણે દોષોને દૂર કરી શરીરને ને સુશોભિત કરે છે, તેથી મંડક-મધુમાધવી.

૫. અતિક્રાન્તઃ સુખાં શૌક્લ્યાત્-‘અત્યાદયઃ’-‘ઈતિ તત્સુહરઃ-‘ગોત્રિયોરિતિ’ હસ્થવ, યદ્વા સુખાન્-વિર-પ્ચાન્ અતિક્રાન્તઃ-જે યોગાશને લીધે મોતીથી પણ આડ્યાતી હોય છે અથવા વિરાગી-મુક્ત પુરુષોને ને ત્યજે છે, તેથી અતિમુક્ત-મધુમાધવી.

૬. વિશેષાત્ મુચ્યતે સ્મ વિરક્તઃ-વિપૂર્વકાદ્ મુચ્છ મોક્ષણે ફલ્યસ્માત્ કર્મણિ ક્તઃ-ખાસ કરીને વિરક્ત પુરુષોએ જેને છોડી દીધેલ છે, તેથી વિમુક્ત-મધુમાધવી.

૭. કામયતે રાગિજનાન્ ફલ્યેવંશીલઃ. વસુ વાન્તી-‘લષપતપદન્’-ફલ્યુકય્-જે રાગવાળા-શોખીન લોકોને ધ્રુવે છે, એવો રવભાવ ધરાવે છે, તેથી કામુક-મધુમાધવી.

૮. ભ્રમરાણામ્ ઉત્સવ ઇવ-દુઃગન્ધેન આનન્દ-પ્રદન્વાત્-જે સુગંધ વડે આનન્દદાયી હોવાથી ભ્રમરાઓનો જાણે ઉત્સવરૂપ છે, તેથી ભ્રમરોત્સવ-મધુમાધવી.

ખે જાતના કેવડાનાં નામો તથા ગુણો
કેતકઃ સૂચિકાપુષ્પો જમ્બૂકઃ ક્રકચચ્છદઃ ।
સુવર્ણકેતકી ત્વન્યા લઘુપુષ્પા સુગન્ધિની ॥ ૩૬ ॥
કેતકઃ કદુકઃ સ્વાદુલ્લઘુસ્તિકઃ કફાપહઃ ।
ડળા તિલ્કરસા હેયા ચક્ષુષ્યા હેમકેતકી ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ-કેતકઃ સૂચિકાપુષ્પઃ જમ્બૂકઃ ક્રકચચ્છદઃ (કચ્યતે). અન્યા સુવર્ણકેતકી તુ લઘુપુષ્પા સુગન્ધિની (પ્રોચ્યતે), કેતકઃ કદુકઃ સ્વાદુઃ લઘુઃ તિકઃ કફાપહઃ (અસ્તિ), હેમકેતકી ડળા તિલ્કરસા ચક્ષુષ્યા હેયા ॥
કેતક, ^૧ સૂચિકાપુષ્પ, ^૨ જમ્બૂક અને

ક્રકચચ્છદ^૪ એટલાં કેવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ સુવર્ણકેતકી, ^૧ લઘુપુષ્પા, ^૨ અને સુગન્ધિની^૩ એટલાં પીળાં ફૂલવાળા કેવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કેવડો તીખો, મધુર, હલકો, કડવો અને કફને મટાડનાર છે. તેમ જ પીળો કેવડો ગરમ, કડવા રસવાળો અને નેત્રને હિતકારી છે. ૩૬, ૩૭

૧. કેતયન્તિ-નિવસન્તિ કટુકસ્વાદુપ્રમૃતયો ગુણા અસ્મિન્, કિંત નિવાસે-વયુન્ (ડળા. ૨-૩૨) કેતકઃ-જેમાં તીખાશ. મીઠાશ વગેરે ગુણો રહે છે, તેથી કેતક-કેતકો.

૨. સૂચિકાસદૃશં પુષ્પં યસ્ય સા-જેનું ફૂલ સોય જેનું અણીવાળું હોય છે, તેથી સૂચિકાપુષ્પ-કેવડો.

૩. જમતિ-અત્તિ કફમ્, જમ્ અદને-‘ઉલ્લકાદિ-ત્વાત્ (ડળા. ૪-૪૧) સાધુઃ-જે કફનો નાશ કરે છે. તેથી જમ્બૂક-કેવડો.

૪. ક્રકચતુલ્યાદશદા યસ્ય સા-જેનાં પાંદડાં કરવત જેનાં હોય છે, તેથી ક્રકચચ્છદ-કેવડો.

૧. સુવર્ણસદૃશા કેતકી-સુવર્ણકેતકી-શાકપાચિવાદિઃ-સોના જેવો પીળો કેવડો-સુવર્ણકેતકી-સોનેરી કેવડો કહેવાય છે.

૨. લઘુ પુષ્પં યસ્યાઃ સા-જેનું ફૂલ નાનું હોય છે, તેથી લઘુપુષ્પા-સોનેરી કેવડો.

૩. ‘સુષ્ક ગન્ધઃ અસ્યાઃ, ‘અત્ત ઇન્દ્રિય’-નાન્તત્વાદ્ દોષ-જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સુગન્ધિની-સોનેરી કેવડો.

રામખાવળનાં નામો તથા ગુણો

કિક્કિરાતો હેમગૌરઃ પીતકઃ પીતમદ્રકઃ ।
કિક્કિરાતો હિમસ્તિકઃ કપાયશ્ચ હરેદસૌ ।
કપાપિત્તપિપાસાસદાહરોષવમિક્રમીન્ ॥ ૩૮ ॥
અન્વયઃ-કિક્કિરાતઃ હેમગૌરઃ પીતકઃ પીતમદ્રકઃ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) કિક્કિરાતઃ હિમઃ તિકઃ ચ કપાયઃ (સન્) કપાપિત્તપિપાસાસદાહરોષવમિક્રમીન્ હરેત્ ॥

કિક્કિરાત, ^૧ હેમગૌર, ^૨ પીતક^૩ અને પીતમદ્રક^૪ એટલાં રામખાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. રામખાવળ ટાઢો, કડવો અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો ખગોડ, દાહ, શોષ, ઊલટી તથા કુમિને મટાડે છે. ૩૮

૧. કિંચિત્ કિરતિ-સિપતિં ચિત્તં રોગિણામિતિ કિક્કિરઃ-સુવર્ણસદૃશો વર્ણઃ-કિપૂર્વક-ક વિશેષે-કગપણે-તિ

ક, યદ્ય દુષ્ટ સ્વરૂપે જ, ચિદ્ધિર-સાક્ષી રૂપે અતિ-
શક્તિ યજ્ઞતિ પુણ્યે, અતઃ સાવરકાંડામાં જાન્ય-
ને પ્રાપ્તો સોક્તિના ચિત્તને કષ્ટકે આગે એવા
સોના જેવા રંગને જે કાચમ પૂરમાં ધારણ કરે છે,
તેથી કિંકરિત-રામનાવળ.

૨. હેમ દ્વ ગૌર્વર્ણ પુણ્યે કવચ ઇ-એના
પૂરમાં સોના જેવો ઉત્તમવશ રંગ રહેતો હોય છે,
તેથી હેમગૌર-રામનાવળ.

૩. વૈતરણ્ય કવચિ-અવચલે-કૈ જાતો 'વૃષિ-
સ્વ' દ્વરજી ચોપનિમાણ્ય ક-એ સોનેરી પીળા રંગનો
પ્રકાશી છે, તેથી પીતલ-રામનાવળ.

૪. વૈવરણ્ય કવચ, યદ્ય પીતલથી સ્વચ્છ અવિતરિ-
વૈવરણ્ય-એ પીળા રંગનો હોઈને અથવા જેને
પીળો હોય તે કષ્ટ, ચિત્ત, તરજ આદિથી પીઘતા
રોગીઓને મુખ-અથવા કરે છે, તેથી પીતલ-
રામનાવળ.

પીળી કરેણનાં નામો તથા મુખો
કવિચાપ પરિભ્રામ પાવપોત્પલ્લ રૂપિ)
કવિચાપ કદુસ્તિકાસ્તુત્ત્વ ચોપનો લગુ
વ્યક્તિ મુલકા ચોપનિમાણ્ય અવચલુકુલિત રૂપ
અવચ-અવિતરિ, પરિભ્રામ પાવપોત્પલ્લ રૂપિ
(અવચલે), અવિતરિ કદુ સિંચ મુલક કોચન મુલ
રૂપ મુલક (અવ) કોચનિમાણ્ય અવચલુકુલિત
(અવિતરિ) ૪

કર્ણિકાર, ૧ પરિભ્રામ ૨ અને પાદપીતલ ૩
એટલા પીળી કરેણનાં સરકુવ નામો છે.
પીળી કરેણ કર્ણી, વીળી, વૃદી, કેદાને
સાકે કર્ણાર, કલકી, રંગ આપનાર વચા
મુલકાથી હોઈ સોના, કષ્ટ, હોદીના અગાદ,
મધુ વચા હોદીને મટાડે છે. ૩૬

૧. કવિચમ્ રૂપિ કવચે જ પુખ્તપાન-ક વૈ-
અવચ-એનાં મુખેની પ્રથમ કળી થાય છે, તેથી
કર્ણિકાર-પીળી કરેણ.

૨. વૈતરણ્ય કવચિ ચોપનિ-વૈગમ્, અવચ-
'અવચપાન' હૃદિ જ-એ સોના વચેરે રંગેનો
નાથ કરે છે, તેથી પરિભ્રામ-પીળી કરેણ.

૩. હેમ દ્વ ગૌર્વર્ણ પુણ્યે કવચ-એના અવચ-
અગના આકારનું રૂપ થાય છે, તેથી હેમગૌર-
પીળી કરેણ.

આસોપાલવનાં નામો તથા મુખો
અરોલો હેમપુખ્ત વચુલસ્ટાઅવચા ૧

વૈવરણ્ય વિચુપુખ્ત ગામપુખો મલસપા પ્રકાર

અરોલો શીવલસિલકો પ્રાપ્તિ કર્ણ: કાવચ ૧
વોપાવચીત્વાવાહકમિથોપચિવાચમિત્ ૧૪૧

અવચ-અરોલો હેમપુખ્ત વચુલ વામપાન રૂપિ
વિચુપુખ્ત વ વચુપુખ્ત તથા મલ: (હૃદિ અવચિ,
પુખ્તપાન) અરોલો શીવલસિલકો પ્રાપ્તિ કર્ણ: કાવચ
(અવ) વોપાવચીત્વાવાહકમિથોપચિવાચમિત્ (અવિતરિ)

અરોલ, ૧ હેમપુખ્ત, ૨ વચુલ, ૩ વામ
પુખ્ત, ૪ કૈલિ, ૫ વિદ્યુપુખ્ત, ૬ અવચુલ,
અને નહિ એટલાં આસોપાલવનાં સરકુવ
નામો છે. આસોપાલવ ઠોઠો, તોળો, અગને
પીકનાર, વચુને સાકે કર્ણાર અને વૃદી હોઈ
રોષ, અપચી નામનો રોષ, વરજ, કલ,
કુમિ, રોષ, એ વચા હોદીના અગાદને
મટાડે છે. ૪૦, ૪૧

૧. જ વિચલે લોક અવચ અવચુલિતિ
પાનકાવચ-અવચી, તથા આદિથી પીળા અવચ
સોદાને એનાથી રોષ રહેતા નથી, ઠોઠો વે
રંગેનો એનાથી નાથ થાય છે મારે અગાદ
આસોપાલવ.

૨. હેમપુખ્ત પુણ્યે કવચ ઇ-એના રૂપ છે
એવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુખ્ત-આસોપાલવ

૩. અવચિ-અવચલે હોમપાનિપુષ્પિતર, ૨
ગૌર્વ-અવચ-અવચ, કુમ્ વ-લીતકા અર્થા જ
અવચોને જે ધારણ કરે છે, તેથી વચુલ-આસોપાલવ

૪. વામપાનિ પાનપિ કવચ ઇ-એનાં જ
પાંદર્ય તોળા એવાં થાય હોય છે, તેથી વામપાન
આસોપાલવ.

૫. કવિ-અવચ દ્વ અવચિ-અવચિ રૂપિતરિ
રૂપિ, અવચે-અવચિ-અવચ-અવચ-અવચ-
અવચ-અવચ-અવચ, રોષ, એ વચેરે રંગેનો વચુલ
પી જે નાથ કરે છે, તેથી કૈલિ-આસોપાલવ

૬. વિચ દ્વ ગૌર્વર્ણ પુણ્યે કવચ ઇ-એનાં જ
વિંદ એનાં થાયેશ અવચ એનાં રૂપે હોય છે, જે
વિંદુપુખ્ત-આસોપાલવ.

૭. -અવચ પુણ્યે કવચ ઇ-એનાં રૂપે હોય
હોય છે, તેથી અવચ-આસોપાલવ.

૮. અવચિ-અવચલે અવચ દ્વ, અવચ-અવચ-
વોપાવચીત્વાવાહકમિથોપચિવાચમિત્ ૧૪૧
અવચ-અવચ-અવચ, અવચ-અવચ-અવચ-
અવચ-અવચ-અવચ, રોષ, એ વચેરે રંગેનો વચુલ
પી જે નાથ કરે છે, તેથી અવચ-આસોપાલવ

બાણપુષ્પનાં નામો તથા ગુણો

અમ્લાતોઽમ્લાટનઃ પ્રોક્તસ્તથામ્લાતક હત્યપિ ।
કુરુટકો વર્ણપુષ્પઃ સ પવોક્તો મહાસહઃ ।
અમ્લાટનઃ કષાયોષ્ણઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વાદુઃ સ્વતિક્તકઃ ॥૪૨
અન્વયઃ—અમ્લાતઃ અમ્લાટનઃ તથા અમ્લાતકઃ
હત્યપિ પ્રોક્તઃ, સઃ એવં કુરુટકઃ વર્ણપુષ્પઃ મહાસહઃ
ઉક્તઃ । અમ્લાટનઃ કષાયોષ્ણઃ સ્નિગ્ધઃ સ્વાદુઃ ચ તિક્તકઃ
(ભવતિ) ॥

અમ્લાત,^૧ અમ્લાટન,^૨ અમ્લાતક,^૩
કુરંટક,^૪ વર્ણપુષ્પ^૫ અને મહાસહ^૬ એટલાં
બાણપુષ્પનાં સંસ્કૃત નામો છે. બાણપુષ્પ તૂરો,
ગરમ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને કડવો હોય છે. ૪૨

૧. ન મ્લાયતિ—ત્લૈ હૃષણયે—વાહુલકાત્ તન્—ઉષાદિઃ—
જે એકદમ કરમાતો નથી, તેથી અમ્લાત—બાણપુષ્પ.

૨. ન મ્લાયતિ—‘સુપિ સ્વઃ’ હત્યત્ર સુપિ ઇતિ યોગ-
વિમાગાત્ કઃ, યદ્વા ‘અન્યેષ્વપિ’ ઇતિ ઢઃ, અમ્લઃ સન્
અટતિ—વ્યુદ્—જે કરમાય નહિ તેવો રહે છે, તેથી
અમ્લાટન—બાણપુષ્પ.

૩. અમ્લાત એવં અમ્લાતકઃ—સ્વાર્થે કન્—અર્થ
પહેલા નામ પ્રમાણે.

૪. કુર્યતે—છિદ્યતે જનૈઃ ઉપયોગાર્થે, કુરુ—છેદને—વાહુ-
લકાદ્ અપ્ઠઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્—જેને લોકો ઉપયોગ
માટે કાપે છે, તેથી કુરંટક—બાણપુષ્પ.

૫. વર્ણયુક્ત પુષ્પં યસ્ય સઃ—જેનું ફૂલ રંગવાળું
હોય છે, તેથી વર્ણપુષ્પ—બાણપુષ્પ.

૬. મહાસહ—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ કુંજડા-
ના પાંચમા નામ પ્રમાણે છે.

ચાર જાતના કાંટાઅશેળિયાનાં નામો

સૈરેયકઃ શ્વેતપુષ્પઃ સૈરેયઃ કટસારિકા ।

સહાચરઃ સહચરઃ સ ચ મિન્ધપિ કથ્યતે ॥૪૩॥

કુરુટકોઽત્ર પીતે સ્યાદ્રકો કુરુવકઃ સ્મૃતઃ ।

નીલે વાળા દ્વયોસ્ત્વો દાસ આર્તગલઃ સઃ ॥૪૪॥

અન્વયઃ—સૈરેયકઃ શ્વેતપુષ્પઃ સૈરેયઃ કટસારિકા
સહાચરઃ સહચરઃ સ ચ મિન્દી અપિ કથ્યતે । અત્ર પીતે
કુરુટકઃ સ્યાત્, રક્તે કુરુવકઃ સ્મૃતઃ, નીલે વાળા
દ્વયોઃ ઉક્તઃ, સ ચ દાસઃ આર્તગલઃ (ઉક્તઃ) ॥

સૈરેયક,^૧ શ્વેતપુષ્પ,^૨ સૈરેય,^૩ કટ-
સારિકા,^૪ સહાચર,^૫ સહચર^૬ અને મિન્દી^૭
એટલાં કાંટાઅશેળિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

x કેટલાક વૈદ્યક ગ્રંથોમાં કાંટા અશેળિયાને
કૌવત આપનાર, પાચનશક્તિ સુધારનાર અને તેનાં

પીળો કાંટાઅશેળિયો કુરંટક^૮ કહેવાય છે,
રાતો કાંટાઅશેળિયો કુરુવક^૯ કહેવાય છે
અને કાળો કાંટાઅશેળિયો બાણ,^{૧૦} દાસ^{૧૧}
તથા આર્તગલ^{૧૨} કહેવાય છે. આ નામોમાં
બાણ શબ્દ સ્ત્રીલિંગ તથા પુલિંગ પણ છે.

૧. સીરે—સૂર્યયુક્તાવરણરહિતપ્રદેશે ભવઃ, ‘નવાદિ-
મ્યો ઢક્’, તતઃ સ્વાર્થે કન્, યદ્વા સીરસ્યેમં સૈરં—સીરા-
કારમ્ અર્હતિ, પ્રત્યયસ્ય ઢક્ એવં—ન્યાં સૂર્ય આવતો
હોય તેવા ખુદ્ધા પ્રદેશમાં જે થાય છે અથવા સૂર્ય
જેવા આકારને ફૂલમાં ધારણ કરે છે અથવા જેના
છાડનો આકાર હળ જેવા હોય છે, તેથી સૈરેયક—
કાંટાઅશેળિયો.

૨. શ્વેતં પુષ્પં યસ્ય સઃ—જેનું ફૂલ ઘોળું હોય
છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ—કાંટાઅશેળિયો.

૩. સૈરેય—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પહેલા
નામ પ્રમાણે છે.

૪. કટમ્—ઉત્કટં સરતિ ઇત્યેવંશીલા સુસ્નિગ્ધત્વાત્—
‘સુપ્પજાતાવિ’તિ ણિનિઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્—જે
અતિશય સ્નિગ્ધપણાનો ગુણ રહે છે, તેથી કટ-
સારિકા—કાંટાઅશેળિયો.

૫. સહ ચરતિ—પચાદ્યન્—‘અન્યેષામપી’તિ દીર્ઘત્વમ્—જે
કાઈની સાથે કામ કરે છે, તેથી સહાચર—કાંટાઅશેળિયો.

૬. ઉપર પ્રમાણે જ સહચર નામની વ્યુત્પત્તિ
તથા અર્થ છે, ફક્ત દીર્ઘ થયેલ નથી.

૭. મિન્દતિ—પીતરક્તનીલાદ્યવયવાન્ પ્રાપ્નોતિ, મિદિ
અવયવે—ઔણાદિક ઇન્—‘કૃદિકાદક્ષિન’ ઇતિ વા ડીધ્—
જે લાલ, પીળા, કાળા વગેરે રંગના અવયવો ધારણ
કરે છે—તે તે શુદ્ધ શુદ્ધ રંગનો પણ થાય છે, તેથી
મિન્દી—કાંટાઅશેળિયો.

૮. કુરુટક—નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર
બાણપુષ્પના ચોથા નામ પ્રમાણે છે.

૯. કૃત્વિતઃ ર્ઘ્વઃ વા રવઃ સ્ત્રીનામત્ર, સ્ત્વ-
મકરન્દત્વાત્—જેમાં પુષ્પરસ ઓછો હોય છે, તેથી
ભમરાઓનો શબ્દ થોડો હોય છે અથવા બરાબર
હોતો પણ નથી, તેથી કુરુવક—રાતો કાંટાઅશેળિયો.

૧૦. વળ્યતે—શબ્દયતે વળ્યતે વા કવિમિઃ, વળ શબ્દ
કર્મણિ ધન્, —વવયોર્વૈક્યમ્—જેને કવિઓ વળ્યે છે, તેથી
વાણ અથવા બાણ—કાળો કાંટાઅશેળિયો.

૧૧. દસ્યતે—નાસ્યતે કુદ્ધાદિરોગિણાં કૃતે યો વૈઘૈઃ—
ખીજને, પાણીમાં પલાળવાથી ચીકાશવાળા થયેલા
પાણીને ઉધરસ મટાડનાર ગણે છે.

હતિ (ઉળા. ૨-૩૨), યદ્વા તિલ હવેતિ દ્વાર્થે કન્-
કદ્ કોઢ, વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી
તેઓના પર જે રોગ ધરાવે છે અથવા તલના છોડ
જેવો જે થાય છે, તેથી તિલક કહેવાય છે.

૨. ક્ષુરતિ-વિલિખતિ કપ્ફકુદ્ધાવીન, ક્ષુર વિલેખને-
પૂર્વવત્ ક્ષુન પ્રત્યય:-કદ્, કોઢ વગેરેને જે ખોતરી
કોઢે-મટાડે છે. તેથી ક્ષુરક-તિલક.

૩. શ્રી: અસ્તિ અસ્ય-મતુષ્-જેની શોભા સારી
હોય છે, તેથી શ્રીમાન-તિલક.

૪. પુરતિ અગ્રે ગચ્છતિ સર્વપુષ્પક્ષાણાં રસાયનત્વાત્-
પુર અગ્રગમને-‘પુર: કુષ્ન’ (ઉળા. ૪-૭૪)-જે
અંધાં ફૂલઝાડોમાં અગ્રેસર ગણાય છે, કેમકે રસાયન
છે, તેથી પુરુષ-તિલક.

૫. છિન્ને પુષ્પં યસ્ય સ:-જેનું ફૂલ છેદાયેલું-
ચિરાડવાળું જ થાય છે, તેથી છિન્નપુષ્પક-તિલક.

અપોરિયાનાં નામો તથા ગુણો

બન્ધૂકો વન્ધુજીવશ્ચ રકો માધ્યાહ્નિકોઽપિ ચ ।
બન્ધૂકઃ કપ્ફકૃદ્ગ્રાહી વાતપિત્તહરો લઘુઃ ॥૪૯॥

અન્વય:-બન્ધૂકઃ ચ બન્ધુજીવઃ રકઃ અપિ ચ
માધ્યાહ્નિકઃ-(હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) બન્ધૂકઃ કપ્ફ-
કૃત્ ગ્રાહી લઘુઃ (સન્) વાતપિત્તહરઃ (અસ્તિ) ॥

બન્ધૂક,^૧ બન્ધુજીવ,^૨ રક્ત^૩ અને માધ્યા-
હ્નિક^૪ એટલાં અપોરિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
અપોરિયો કદ્ કરનાર, દસ્તને રોકનાર અને
હલકો હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૪૯

૧. બધ્નાતિ ચિત્તં સુન્દરપુષ્પત્વાત્, મલં चापि ग्राहि-
ત્વાद्, બન્ધ વન્ધને-‘ઉલ્લાકાદયશ્ચ’ (ઉળા. ૪-૪૧)
હત્યૂકઃ પ્રત્યય:-જેનું ફૂલ સુંદર હોવાથી લોકોનાં
ચિત્તને આકર્ષે છે, તેથી અથવા ગ્રાહી ગુણવાળો
હોવાથી આડને રોકે છે, તેથી બન્ધૂક-અપોરિયો.

૨. વન્ધુઃ હવ જીવં-જલમ્ અસ્ય વાયુપિત્તહરં,
યદ્વા બન્ધુરિવ જીવયતિ વાતાદિરોગિણઃ-અન્-જેનું પાણી
વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી રોગીને
બન્ધુ જેવું છે, જેનું પોતાનું જીવન પણ પાણી છે,
અથવા વાતપિત્તના રોગીઓને બન્ધુની પેઠે જે
જિવાડે છે, તેથી બન્ધુજીવન-અપોરિયો.

૩. રકઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય પુષ્પે-અર્શઆયન્-
જેના ફૂલમાં રાતો રંગ હોય છે, તેથી રક્ત-
અપોરિયો.

૪. અહઃ મધ્ય-મધ્યાહ્નઃ, મધ્યાહ્ન મંવઃ-‘કાલાદ્-
ઘ્’-અપોરના વખતે જેનું ફૂલ ઓઢે છે. માટે

માધ્યાહ્નિક-અપોરિયો.

બસૂદનાં નામો તથા ગુણો

ઓદ્ગુપ્ધં જપા चाय त्रिसन्ध्या साख्यासिता ।
जपा संग्राहिणी केस्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ५०.

અન્વય:-ઓદ્ગુપ્ધં જપા, અય સા અઠ્યા અસિતા
ત્રિસન્ધ્યા (કથ્યતે), જપા સંગ્રાહિણી કેસ્યા (મવતિ),
ત્રિસન્ધ્યા કપ્ફવાતજિત્ (અસ્તિ) ॥

ઓદ્ગુપ્ધ^૧ અને જપા^૨ એ બસૂદનાં
સંસ્કૃત નામો છે. એ બસૂદ આડને રોકનાર
અને કેશને માટે સારી છે. જે બસૂદ રાતો
અને કાળાં ફૂલવાળી થાય છે, તે ત્રિસંધ્યા^૩
કહેવાય છે. એ બસૂદ કદ્ તથા વાયુને
મટાડે છે. ૫૦

૧. આ-ર્ષવત્ ડનતિ-ક્લિયતિ-ડન્દી વલ્લેદને-
‘સ્થાયિતલ્લિ.’ (ઉળા. ૨-૧૩) હતિ રક્, બાહુલકાદ્
દસ્ય ડલ્લમ્-ઓદ્ગુપ્ધં યસ્ય-જેનું ફૂલ લગાર બીનું
રહે છે, તેથી ઓદ્ગુપ્ધ-બસૂદ.

૨. જપતિ-વ્યકો વદતિ સ્વકીયાન્ ગુણાન્-જપ વ્યકા-
યાં વાચિ, અન્-દાપ્, જે પોતાના ગુણોને સ્પષ્ટ જણાવે
છે, તેથી જપા-બસૂદ.

૩. તિલઃ સન્ધ્યા અસ્યા: પુષ્પકાલઃ-જેના પુષ્પ-
નો સમય ત્રણે સંધ્યાઓ હોય છે, તેથી ત્રિસંધ્યા-
રાતી અને કાળી-બસૂદ.

રાતોં ફૂલવાળી બસૂદનાં નામો તથા ગુણો
સિન્દૂરી રક્તવીજા ચ રક્તપુષ્પા સુકોમલા ।
સિન્દૂરી વિપપિતાસ્તૃષ્ણાવાન્તિહરી હિમા ॥૫૧॥

અન્વય:-સિન્દૂરી રક્તવીજા રક્તપુષ્પા ચ સુકોમલા
(હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) સિન્દૂરી હિમા વિપપિતાસ્ત-
ૃષ્ણાવાન્તિહરી (અસ્તિ) ॥

સિન્દૂરી,^૧ રક્તબીજા^૨, રક્તપુષ્પા^૩ અને
સુકોમલા^૪ એટલાં કેવળ રાતોં ફૂલવાળી
બસૂદનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ બસૂદ ટાઢી
છે અને ઝેર, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત, તરશ
તથા વમનને મટાડે છે. ૫૧

૧. સ્યન્દતે-પ્રસવતિ શૈલ્યમ્-સ્યન્દ પ્રસવળે-‘સ્યન્દેઃ
સંપ્રસારણં ચ’ (ઉળા. ૧-૬૮) હત્યરન્ પ્રત્યયઃ,
સંપ્રસારણં ચ, જાતિત્વાદ્ હીપ્-જે શીતળતાને ઝેર છે,
તેથી સિન્દૂરી; અથવા સિન્દૂરસદશો વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યા:-
અર્શઆયન્-પૂર્વવદ્ હીપ્-જેના રંગ સિન્દૂર જેવો લાલ
હોય છે. તેથી સિન્દૂરી-બસૂદ.

અન્વયઃ ઝસૌ મારુતઃ મરુતકઃ મરુત મરુઃ અપિ સ્મૃતઃ, અપિ ચ ફળી ફળિજનકઃ પ્રસ્યપુષ્પઃ સમીરણઃ (કચ્ચતે) ॥

મારુત,^૧ મરુતક,^૨ મરુત,^૩ મરુ,^૪ ફળી,^૫ ફળિજનક,^૬ પ્રસ્યપુષ્પ^૭ અને સમીરણ^૮ એટલાં મરવાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૫

૧. મરુતઃ અયં સમ્યન્ધી, તદુત્પાદકત્વાત્-હૃદમર્યેઽણ્-આ મરવો વાયુકારક હોવાથી વાયુના સંબંધવાળો છે, તેથી મારુત કહેવાય છે.

૨. મરૌ-નિર્જલપ્રદેશે વાતિ-નાચ્છતિ, વા ગતિમન્ધ-નયોઃ-‘ક્ષુન્’ (उणा. ૨-૩૨)-વવયોરૈવ્યમ્-જે નિર્જળ પ્રદેશમાં થાય છે, તેથી મરુતક-મરવો.

૩. મ્રિયન્તે અનેન વૃશ્ચિકાદિવિષાણિ-‘મૃધોઠ્ઠિઃ’ (उणा ૧-૯૪)-જેના ઉપયોગથી વીંછા વગેરેનાં ઝેર નાશ પામે છે, તેથી મરુત-મરવો.

૪. મ્રિયન્તે અનેન વૃશ્ચિકાદિવિષાણેભવાતાદયઃ, ‘મૃધ્વી.’ (उणा. ૧-૭)-જેના ઉપયોગથી વીંછી વગેરેનું ઝેર તથા કફ, વાયુ વગેરે નાશ પામે છે, તેથી મરુ-મરવો.

૫. ફળાઃ-સર્પફળાસદશપત્રાણિ સન્તિ અસ્ય-ત્રીઘ્ના-દિત્વાત્ ફલ્, અદન્તત્વે ત્વ ‘અત્ ફલિનિઃ’-જેને સર્પની ફેણુ જેવાં પાંદડાં હોય છે, તેથી ફળી-મરવો.

૬. ફળો જાત ફલ્ અસ્માત્-ફળાણુલ્પપત્રત્વાત્, ચઘ્ના ફળી ઉચ્ચકઃ-દૂરાદ્ વર્જકઃ અસ્ય, તદ્વિષમ્ભત્વાત્ ઝમૌ પૃષ્ઠોદરાદી-જેનાં પાંદડાં સર્પની ફેણુ જેવાં હોય છે, તેથી જેમાંથી જાણે સાપ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે, તેથી અથવા સર્પના ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી જેને સાપ દૂરથી છોડે છે-જેની પાસેથી સાપ દૂર નાસે છે, તેથી ફળિજનક-મરવો.

૭. પ્રસ્યે-પર્વતાદિશિખરે પુષ્પ્યતિ, પુષ્પ વિકસને, પન્નાચ-પર્વત વગેરેનાં શિખર ઉપર અથવા ખડુ ઓછા પાણીવાળા પ્રદેશ પર જે ફાલે છે, તેથી પ્રસ્યપુષ્પ-મરવો.

૮. સમ્યક્ હૃયતિ જાઠરં વહ્નિં તીક્ષ્ણોષ્ણત્વાદ-મિપ્રદત્વાન્, નન્ધાદિત્વાત્ લ્યુઃ-જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ છે તથા અગ્નિપ્રદાયક છે, તેથી જઠરાગ્નિને જે બરાબર ટ્રેરે છે, માટે સમીરણ-મરવો.

મરવાના ગુણો

મરુદમિપ્રદો હૃદયસ્તીક્ષ્ણોષ્ણઃ પિત્તલો લઘુઃ ।

વૃશ્ચિકાદિવિષાણેભવાત્કુષ્ઠકૃમિપ્રણુત્ ।

કટુપાકરસો રચ્યસ્તિકો રુક્ષઃ સુગન્ધિકઃ ॥૫૬॥

અન્વયઃ-મરુદ્ અમિપ્રદઃ હૃદયઃ તીક્ષ્ણોષ્ણઃ પિત્તલઃ લઘુઃ (સન્) વૃશ્ચિકાદિવિષાણેભવાત્કુષ્ઠકૃમિપ્રણુત્ કટુપાકરસઃ રચ્યઃ તિક્ષ્ણઃ રુક્ષઃ સુગન્ધિકઃ (અસ્તિ) ॥

મરવો અગ્નિ-કરનાર, હૃદયને ગમે એવો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત-કરનાર અને હલકો હોઈ વીંછી આદિનાં ઝેર, કફ, વાયુ, કોઠ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે; પાકમાં કડવો, રુચિ ઉપજાવનાર, તીખો, રુક્ષ અને સુગંધી છે. ૫૫

ડમરાનાં નામો

ડકો દમનકો દાન્તો મુનિપુત્રસ્તપોધનઃ ।

ગન્ધોત્કટો બ્રહ્મજટો વિનીતઃ કલપત્રકઃ ॥૫૭॥

અન્વયઃ-દમનકઃ દાન્તઃ મુનિપુત્રઃ તપોધનઃ ગન્ધોત્કટઃ બ્રહ્મજટઃ વિનીતઃ કલપત્રકઃ ડકઃ ॥

દમનક^૧, દાંત,^૨ મુનિપુત્ર,^૩ તપોધન,^૪ ગંધોત્કટ,^૫ બ્રહ્મજટ,^૬ વિનીત^૭ અને કલપત્રક^૮ એટલાં ડમરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૭

૧. દમયતિ મૂતપ્રેતવિષાદીન્, દમ્સ ઉપશમે-પ્યન્તાદ્ નન્ધાદેલ્યુઃ, તતઃ સ્વાયં કન્-જે ભૂતપ્રેત તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દમનક-ડમરો.

૨. દમયતિ-ઉપશમયતિ કુષ્ઠકબ્ધવાદીન્, દમ્સ ઉપશમે-ર્તારિ ક્ષઃ-‘વા દાન્તાશાન્તઃ’ હિતિ સૂત્રેણ ણિજન્તો નિષ્ઠાન્તો નિપાતિતઃ-કોઠ, એણ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી દાન્ત-ડમરો.

૩. મુનેઃ પુત્ર ફલ્ હૃયત્વાત્ વિષાદિનાશકત્વાન્-હૃદયને ગમે એવો અને ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી જાણે કાઈ મુનિનો પુત્ર હોય તેવો છે, તેથી મુનિપુત્ર-ડમરો.

૪. વિષાદિપીઢિતાનાં પીઢાનાશકત્વસ્ત્વં તપઃ એવ ઘનં યસ્ય સઃ-ઝેર વગેરેથી પીઢા પામતા લોકોની પીઢાનો નાશ કરવો, એ રીતે તપ જેનું ધન અથવા સર્વસ્વ છે, તેથી તપોધન-ડમરો.

૫. ગન્ધેન ઉત્કટઃ-ઉગ્રઃ-ઉત્તમો વા-જેની ગંધ ઉત્કટ, ઉગ્ર અને ઉત્તમ હોય છે, તેથી ગન્ધોત્કટ-ડમરો.

૬. બ્રહ્મણો જટા ફલ્ સંહતત્વં યસ્ય સઃ-બ્રહ્મ-નિષ્ઠની જટા જેવું ગીચપણું અથવા ખૂંડ જેને હોય છે, તેથી બ્રહ્મજટ-ડમરો.

૭. વિનીયતે સ્મ વિષકુષ્ઠાદિનાશનાર્થે જનૈઃ, વિપૂર્વકાદ્ ગીન્ પ્રાપ્નો ઇત્યસ્માત્ કર્મણિ ક્ષઃ-ઝેર, કોઠ વગેરેનો નાશ કરવા લોકો જેને ખાસ લાભ જાય છે તેથી

विनीत-उभरै।

८ कर्माणि-मनोहराणि कृत्वाणि च पञ्चाणि शक्य
स-सोमाद् विभागे द्वि कर्-तेना। पाँद्व्यं भनोदर तथा।
वीनं वधं ७, तेप्य कथयन्त्र-इभरे।

અમરાના ગુપ્તો

वमनस्तुवयस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुमन्धिकः ।

महनुविपकुहाभहेरकपुत्रिशोभजिव् ॥ ५८ ॥

अन्वय—इमं सुखं लिखे ह्येव कृष्णं सुखमधिकं ।
प्रानुत्तरं विपुलप्रसन्नैरवकाशैश्चिन्तितं (कथितं) ॥

કમરો તૃષ, વીજો, વૃક્ષને ગમે કંવો,
વીર્યન વધારનાર તથા મુગધી હોઈ ભૂતપ્રેત,
ઝેર, ક્રોધ, હોદ્દીનો બગાડ, શરીરની બીનાશ,
બેળ તથા ક્ષયે દોષને મટાકનાર છે. ૫૮

દુહસીની જાત-બર્ફીનાં નામો તથા શુષ્કો
 બર્ફી તુષ્કી તુક્કી લખવાનાગણિત્ત્વ ।

पथसिद्धयः कुर्यात् नृणां कुरुते ॥ ५९ ॥

तत्र शुद्धेऽर्थक्य मोक्षो व्यपनस्तदोऽपरा ।

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

सत्यं वचनं ह्येव शान्तं कथुपाकं च ।
विद्वान् सत्यं वचनं ह्येव शान्तं कथुपाकं च ॥

पितृभ्यः कृपयातिशयकृत्यैर्ह्यन्यानां गणपदम् ॥ ३१ ॥

पार्थ (सम्पन्न) । तव हस्ते न कश्चिन्मम (स्त्री)

बाणेश्वर प्रसन्नपते । एतद् भद्रं भवेत् । एतद् भद्रं

बहयत्र श्रोत्र । कर्णैश्चिप्यै स्वैर्घीर्षं कटु विदाहि च

सौम्यं दक्षिणं ह्यं दीप्यं च मनुष्यकिं (७५) विराजं

कमलावासकम्पुहमिषिपम्पु (अमिता) ४

બજારો,^૧ દુવરી,^૨ ડુંગી,^૩ જાણુખા,^૪

જાન્યવારી ૧૯૬૧

ના સચ્ચવ નામો છે, પરંતુ કાળી બબરી
કિલ્લાની કાળી બબરી કોઈને જાણે નથી.

કાઠકર- જન કુરુક કલ્યાણ છ. પાના
જાનંતી જાનંતી જોવાનું છે જાનંતી

જાવતી બધીની માનવતાને જાણવું એ જીવે

ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਟਾਈਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।

પીઠના અગ્રિ ઉપજાવતાશ્રમિકને ગમે જોવી.

જાણીને પ્રતીત કરનાર, પાકમાં ઠલારી અને

પિત્ત કરનાર હોઈ કહે, વાતરજી શેઝ, શળ,

કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે ૫૬-૬૧

१. कर्त्तुं-अधिक ४ लीकरोति विविधान् शुभान्-

पृष्ठ शरये-बद्धना-तत्त्व पन्नाधनु-सौरादि -नमोस्तेभ्यः

દર્શન-જે અનેક જાતના યુક્તિને જાતિરૂપ સ્વીકારે
૭, તેથી જગતની-પ્રાથમિકતાની એક જગત.

૪. દુષ્ટ: શુભ જનિત ક્રમ - મહામત્સ્ય-પોર્ણ, સ્થાવરોત્તિ-દિવ્યસિન્ધુ-મહાભયપર્ણ-નૃ-સોત્રો દિવ્યસ-
 'કિ-નિશ્ચય' (ગા. ૩-૧) કલ્યાણના પદ્મ-
 જેનો રસ કંકેરે દ્વેષ યોગ છે, તેથી અથવા કદ, વાયુ, એર વગેરેનો એ નાશ કરે છે, તેથી દુષ્ટરી-
 મર્ત્યરી તુલ્ય.

૩. પુણ્ય-દિવસે વિધાનમંડળ, સ્થાનિક સ્વાસ્થ્ય અને વરગરો નાક કરતું છે, તેથી અજવાબ આપી બની એવાથી તમારી-અમારી વચલી.

૪. કાવચિ પુષ્પાપિ વાલ્યા સા-તેના મૂલ ૪૦૨-
નરહત થાન છે, તેથી પરપુષ્પા-નમરી વધતી.

૫. કાચલ વાલ દર વાલો ગણા સા-રેની
મંદ મહારાજ જેની મેલ છે, તેની મળ-મંદિરા-
મળ-મંદિરા તથા

૧. જ્ઞાતિ કલ્પતિ, કમુ લેખન-કર્મકમુ, કમુ
 પદ્ય કલ્પતિ-વીર્ય, કમુ લીલિ પદ્યક-ને પાદ્યને
 એટલી પાડે છે જાણવા પાદ્ય વડે ને લીલે છે,
 તેમાં પદ્યક-જામંડી.

७. कमिन्हासि कवचि-उद्विग्नस्य वीर्यस्य,
 कृत् वीर्यस्य, कवचस्य कवचस्य, प्रवर्धय-ते तस्य
 तस्य वीर्यस्य वीर्यस्य कवचस्य वीर्यस्य
 ७. तेन कवचस्य-कवचस्य वीर्यस्य

૯. ગુજરાતી-અભિનિષ કવચના ટીપ્પણ, કૃતિ પ્રસિદ્ધિ-
“પરિકલ્પકૃતિ” (વચ્ચ. ૧-૫૯) સ્વર્ણક, કાલમ-
શાસ્ત્રના અભિનિષના ગુણ-એ કહે, પણ વચેરેનો નામ
કરે છે. તેથી કહેર-કાળી ભગદી.

૬. ભલભલિ કાવ્યપ્રિયજન, જર્મ જર્મીને-જન-
જુ ને પોતાજ વચેરે યુલોને મેળવે છે જનવા.
પમાડે છે, તેથી જનજન-સિદ્ધી જન-સી.

૧૦ વચ્ચેના પર્વ કાળ ॥ -જોઈ પાન વડાના
જોડા જોવા છે, તેથી વટપત નામે કહેવાતી
ગ્રીષ્મ જળપીની બાત.

इति श्रीसाधनशास्त्रम् पुष्पादिनम् समाप्तम्

૫ : વટાદિવર્ગ

વડનાં નામે

વટો રક્તફલઃ શૃંગી ન્યગ્રોઘઃ સ્કન્ધજો ધ્રુવઃ ।
ક્ષીરી વૈશ્રવણાવાસો વહુપાદો વનસ્પતિઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-વટઃ રક્તવત્રઃ શૃંગી ન્યગ્રોઘઃ સ્કન્ધજઃ
ધ્રુવઃ ક્ષીરી વૈશ્રવણાવાસઃ વહુપાદઃ વનસ્પતિઃ (ઈતિ
નામાનિ) ॥

વટ,^૧ રક્તાદ્વળ,^૨ શૃંગી,^૩ ન્યગ્રોઘ,^૪
સ્કન્ધજ,^૫ ધ્રુવ,^૬ ક્ષીરી,^૭ વૈશ્રવણાવાસ,^૮ બહુ-
પાદ^૯ અને વનસ્પતિ^{૧૦} એટલાં વડનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ૧

૧. વટતિ-વેદ્યતિ ભૂપ્રદેશં વ્યોમપ્રદેશ કફપિત્ત-
વ્રણાદૈશ્વ, વટ વેદને-પચાચત્-જે જમીનના તથા આકા-
શના અસુક પ્રદેશને વીંટી લે છે તેમ જ કફ, પિત્ત,
વ્રણ વગેરે રોગોને પણ થેરી લઈ મટાડે છે, તેથી
વટ-વડતું આડ.

૨. રક્ત ફલં यस્ય સઃ-જેનું ફળ લાલ રંગનું
થાય છે, તેથી રક્તાદ્વળ-વડ.

૩. શ્વજમ્ અસ્ય અસ્તિ-‘અત્ત હિનિન્’-જેની ટાંચ
શિખરાકાર હોય છે, તેથી શૃંગી-વડ.

૪. ન્યગ્ રુગદ્ધિઃ, રુધિર આવરણે-કર્મખ્યજ્-જે
નીચેના પ્રદેશને પણ રોકે-થેરે છે, તેથી ન્યગ્રોઘ-વડ.

૫. સ્કન્ધાત્ જાયતે-‘અન્યેષ્વપિ દસ્યતે’ इति वः-
જે થડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્કન્ધજ-વડનું આડ.

૬. ધ્રુવતિ-સ્થિરીમવતિ વીર્ધકાલં, ધ્રુ સ્થિર્યે-અન્-જે
લાંબો કાળ સ્થિર રહે-ટકે છે, તેથી ધ્રુવ-વડનું આડ.

૭. ક્ષીરમ્ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ત હિનિન્’-જેને ક્ષીર
હોય છે, તેથી ક્ષીરી-વડનું આડ.

૮. વૈશ્રવણસ્ય-યક્ષપતેઃ કુવેસ્ય આવાસઃ યસ્મિન્-
જેમાં યક્ષરાજ કુવેરનો વાસ હોય છે, તેથી વૈશ્ર-
વણાવાસ-વડનું આડ.

૯. વહુવઃ પાદાઃ-મૂલાનિ यस્ય સઃ-જેને ઘણાં
મૂળિયાં હોય છે, તેથી બહુપાદ-વડ.

૧૦. વનસ્ય પતિઃ-પારસ્કરાદિત્વાત્ સસુટ્કો નિપાતઃ-
જેને ફલ વિના ફળ આવે છે, તેણે આડ હોવાથી
વનસ્પતિ-વડ.

વડના ગુણો

વટઃ શીતો ગુરુગ્રાહી કફપિત્તવ્રણાપહઃ ।

વર્ણ્યો વિસર્પદાહનઃ કપાયો યોનિદોષહત્તા ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-(ગુણાસ્તુ-) વટઃ શીતઃ ગુરુઃ ગ્રાહી
વર્ણ્યઃ કપાયઃ (સન્) કફપિત્તવ્રણાપહઃ વિસર્પદાહનઃ

યોનિદોષહત્ (અસ્તિ) ॥

વડ ટાઢો, ભારે, આડાને રોકનાર, વર્ણને
સારો કરનાર અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત,
વ્રણ, રતવા. ઢાહ તથા યોનિના દોષને
મટાડે છે. ૨

પીપળાનાં નામે તથા ગુણો

વોધિદ્રુઃ પિપ્પલોઽશ્વત્થશ્ચલપત્રો ગજાશનઃ ।

પિપ્પલો દુર્જરઃ શીતઃ પિત્તશ્લેષ્મવ્રણાસ્રજિત્ ॥

ગુરુસ્તુવરકો રુક્ષો વર્ણ્યો યોનિવિશોધનઃ ॥ ૩ ॥

અન્વય.-વોધિદ્રુઃ પિપ્પલઃ અશ્વત્થઃ ચલપત્રઃ ગજા-
શનઃ (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) પિપ્પલઃ દુર્જરઃ શીતઃ
(સન્) પિત્તશ્લેષ્મવ્રણાસ્રજિત્ ગુરુઃ સ્તુવરકઃ રુક્ષઃ વર્ણ્યઃ
યોનિદોષવિશોધનઃ (અસ્તિ) ॥

બોધિદ્રુ^૧ પિપ્પલ,^૨ અશ્વત્થ,^૩ ચલ-
પત્ર^૪ અને ગજાશન^૫ એટલાં પીપળાનાં
સંસ્કૃત નામે છે. પીપળો માંડ પથે એવો
અને ટાઢો હોઈ પિત્ત, કફ, વ્રણ તથા
ઢોહીના બગાડને મટાડનાર, ભારે, તૂરો,
રક્ષ, વર્ણને સારો કરનાર અને યોનિના દોષોને
દૂર કરનાર છે. ૩

૧. વુષ્યતે-જ્ઞાયતે દુર્જરત્વાદિગુણયુકઃ, વુષ અવ-
ગમને-‘સર્વવાયુષ્ય ઇન્’, તતઃ વોધિશ્વાસૌ દ્રુશ્વ-જેનું
પાચન થવું મુશ્કેલ છે, એવા આડરૂપે જે જણાય છે,
તેથી બોધિદ્રુ-પીપળો.

૨. પિપ્પલં-જલમસ્તિ અસ્ય મૂલે સિંજત્વાત્-અર્શ-
આચત્-જેનાં મૂળિયાંમાં પાણી સિંચાય છે, તેથી
કાયમ પાણીના સંબંધવાળો જે રહે છે, તેથી
પિપ્પલ-પીપળો.

૩. વટશાભ્મત્યાથપેક્ષયા ન શ્વઃ-ચિરં તિષ્ઠતિ-
‘સુપિ સ્યઃ’ इति कः, यद्वा अश्वतथ्यं-જલમ્ અસ્ય અસ્તિ-
અર્શઆચત્-વડ, શીમળો વગેરે આડાના કરતાં
લાંબો કાળ જે ટકતો નથી, પણ ઓછો કાળ ટકે
છે, તેથી અથવા જેને કાયમ પાણી સાથે સંબંધ
રહે છે, તેથી અશ્વત્થ-પીપળો.

૪. ચલનિ દલનિ यस્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં કાયમ
ચાલ્યા કરે છે, તેથી ચલદલ-પીપળો.

૫. ગજૈઃ અસ્યતે, અર્શ મોજને-કર્મણિ લ્યુદ્-જેને
હાથીઓ વધારે ખાય છે, તેથી ગજાશન-પીપળો.

પારસપીપળાનાં નામે તથા ગુણો

પારીરોઽન્યઃ પલારાશ્ચ ક્ષપિચૂતઃ કમખ્દલુઃ ।

ગર્દમાખ્દઃ કન્દરાલઃ કપીતનસુપત્ત્વકો ॥ ૪ ॥

ઉંખરાનાં નામો તથા ગુણો

ઉદુમ્બરો જન્તુફલો યજ્ઞાક્ષો હેમદુગ્ધકઃ ।
ઉદુમ્બરો હિમો રૂક્ષો ગુરુઃ પિત્તકફાસ્રજિત્ ॥
મધુરસ્તુવરો વપ્ચ્યો વ્રણરોચનરોપણઃ ॥ ૮ ॥

અન્વયઃ—ઉદુમ્બરઃ જન્તુફલઃ યજ્ઞાક્ષઃ હેમદુગ્ધકઃ
(હતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ—) ઉદુમ્બરઃ હિમઃ રૂક્ષઃ ગુરુઃ
મધુરઃ સ્તુવરઃ વપ્ચ્યઃ વ્રણરોચનરોપણઃ પિત્તકફાસ્રજિત્
(અસ્તિ) ॥

ઉદુંખર,^૧ જંતુફલ,^૨ યજ્ઞાંગ^૩ અને હેમ-
દુગ્ધક^૪ એટલાં ઉંખરાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
ઉંખરો ટાઢો, રૂક્ષ, ભારે, મધુર, તૂરો, વણુંને
સારો કરનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, રોગાવનાર
અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને
મટાડનાર છે. ૮

૧. ઉલ્લંઘિતમ્ અમ્બરમનેન—ઉચ્ચત્વાત્, યદ્વા
ઉત્ત—અતિશયેન અમ્બ્યતે—વર્ણ્યતે યાજ્ઞિકૈર્વજ્ઞાજ્ઞત્વાત્, અવિ
સન્વે—વાહુલકાત્ અરુન્, પૃષ્ઠોદરાદિઃ—જે ધણો બીચો
હોવાથી છેક આકાશમાં પહોંચે છે અથવા યશના
અંગ તરીકે યાગિકો જેનું ધણું વણું કરે છે,
તેથી ઉદુંખર—ઉંખરો.

૨. જન્તવઃ ફલે યસ્ય સઃ—જેના ફળમાં જંતુઓ
હોય છે, તેથી જંતુફલ—ઉંખરો.

૩. યજ્ઞમ્ અક્ષતિ—ગચ્છતિ સમિત્કાષ્ટત્વાત્, અગિ
ગતી—કર્મબ્યજ્—યજ્ઞમાં હોમવાની સમિધનું લાકડું
હોવાથી યજ્ઞમાં જે ઉપયોગી તરીકે જાય છે, તેથી
યજ્ઞાંગ—ઉંખરો.

૪. હેમવર્ણ દુગ્ધં યસ્ય સઃ—‘શેષાદ વિમાષે’તિ કપ્—
જેનું ક્ષીર સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમ-
દુગ્ધક—ઉંખરો.

કાળા ઉંખરાનાં નામો તથા ગુણો

કાકોદુમ્બરિકા ફલ્યુર્મલયૂર્જધનેફલા ।
મલયૂઃ સ્તમ્મકૃત્તિકા શીતલા તુવરા જયેત્ ॥
કફપિત્તવ્રણાશ્ચિત્રકુષ્ઠપાણ્ડવરીકામલાઃ ॥ ૯ ॥

અન્વયઃ—કાકોદુમ્બરિકા ફલ્યુઃ મલયૂઃ જધનેફલા
(હતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ—) મલયૂઃ સ્તમ્મકૃત્ તિપ્કા
શીતલા તુવરા (સતી) કફપિત્તવ્રણાન્ ચિત્રકુષ્ઠપાણ્ડવ-
રીકામલાઃ જયેત્ ॥

કાકોદુંખરિકા,^૧ ફલ્યુ,^૨ મલયૂ^૩ અને
જધનેફલા^૪ એટલાં કાળા ઉંખરાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. કાળો ઉંખરો મળબધ—કબજિયાત
કરનાર, કડવો, ટાઢો અને તૂરો હોઈ કફ,

પિત્ત, વ્રણ, ચીતરી, કોઠ, પાંડુ, અરશ તથા
કમળાને મટાડે છે. ૯

૧. કાકપ્રિયા કાકવર્ણા વા ઉદુમ્બરા—સંજ્ઞાયાં કન્, ‘ક્યાપોરિ’તિ દ્રૂપત્વં ચ—કાગડાઓને પ્રિય અથવા કાગડા
જેવા રંગનો ઉંખરો તે કાકોદુંખરિકા—કાળો ઉંખરો.

૨. ફલતિ—નિષ્પદ્યતે શીતલતાદિગુણયુક્તા, ફલ
નિષ્પત્તૌ—‘ફલિપાટિ.’ હતિ સાધુઃ—શીતલપણું આદિ
ગુણોથી યુક્ત જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફલ્યુ—કાળો ઉંખરો.

૩. મલં યતે, યુ યુગ્મસાયામ્—કિપ્—વાહુલકાદ્ દીર્ઘઃ,
યદ્વા મલતે—ધારયતિ સ્તમ્મકૃત્વગુણં, મલ ધારણે—વાહુલકાદ્
અયુઃ, યદ્વા મલપૂઃ હતિ પાઠે મલાત્ પાપાત્ પુનાતિ—
પૂર્ણ પવને—કિપ્—જે મળને થંભાવી ખરાબ કરે છે,
અથવા જે મળને બંધ કરવાનો ગુણ ધરાવે છે, તેથી
અથવા મળથી—પાપથી પવિત્ર—શુદ્ધ કરે છે, તેથી
મલયૂ કે મલપૂ—કાળો ઉંખરો.

૪. જધને—મધ્યપ્રદેશે ફલં યસ્યાઃ સા—જેને
જંધમાં એટલે મધ્યપ્રદેશમાં ફળ આવે છે, તેથી
જધનેફલા—કાળો ઉંખરો.

પીપળાનાં નામો તથા ગુણો

પ્લક્ષો જટી પર્કરી ચ પર્કટી ચ સ્ત્રિયામપિ ।
પ્લક્ષઃ કપાયઃ શિશિરો વ્રણયોનિગદાપહઃ ॥
દાહપિત્તકફાસ્રમઃ શોથહા રક્ષપિત્તહત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ—પ્લક્ષઃ જટી ચ પર્કરી ચ પર્કટી સ્ત્રિયામ્
અપિ (પ્રયુજ્યતે), પ્લક્ષઃ કપાયઃ શિશિરઃ (સન્) વ્રણયોનિ-
ગદાપહઃ દાહપિત્તકફાસ્રમઃ શોથહા રક્ષપિત્તહત્ (અસ્તિ) ॥

પ્લક્ષ,^૧ જટી,^૨ પર્કરી^૩ અને પર્કટી^૪
એટલાં પીપળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. છેલ્લાં બે
નામો સ્ત્રીલિંગે પણ વપરાય છે. પીપળ તૂરી
અને ટાઢી હોઈ વ્રણ, ચોનિના રોગ, દાહ,
પિત્ત, કફ, લોહીનો બગાડ, સોજા તથા
રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૦

૧. પ્રક્ષરતિ શૈત્યં કપાયત્વં ચ, ક્ષર સંચલને—
‘અન્યેભ્યોડપિ’ હતિ ઠઃ—કપિલિકાદિત્વાદ્ લત્વમ્; યદ્વા
સ્પ્રયતે ગદ્યતે વ્રણદાહાદિનિવારણાર્થે જનૈઃ, પ્લક્ષ મક્ષણે—
કર્મણિ ઘર્ણ, યદ્વા પ્લક્ષતિ—અર્થો ગચ્છતિ જલદાદ્વારા—અન્—
જે શીતળતા તથા તૂરાશને ઝરે છે, અથવા વ્રણ, દાહ
વગેરે મટાડવા જેને લોકો ખાય છે અથવા વડવાઈ-
ઓ દ્વારા જે નીચે જાય છે, તેથી પ્લક્ષ—પીપળ.

૨. જટતિ—સંધાતીમવતિ, જટ સંધાતે—‘સર્વધાતુમ્ય
હન્’—‘કૃદિકારાદપિન્’ હતિ વા ટીપ્, યદ્વા જટઃ સન્તિ
અસ્ય—‘શિલાદિમ્ય હન્’—જે વડવાઈકે એટલી ગાંધ...

છે જાણવા નેને વડાતરિજો માપ છે, તેથી જાદી-પીપળ.
૩, ૪ ઘુણ્ણ-સમસ્ત ઇન્દ્રિયો મળી રહે, સુખી સંપર્ક-
મહુભાવ કર કર. આ પ્રસંગ, સોરઠિ-નેનો મહુ
વજેરે મટાડવા સારો ઉપાય કરાય છે, તેથી
પકરી અને પકરી-ને નામ પીપળનાં મહુભાવ છે

સરસદાના નામો

શિરીનો મધિલો મળી મળીવ્યા કપીવના ।

શુકપુષ્પઃ શુકતર્ભુવુષ્પ શુકપ્રિય ૧૧૧ ॥

મળવ-શિરીય મધિલ મળી મ મળી મળી

તલ શુકપુષ્પ શુકતર્ભુવુષ્પ શુકપ્રિય (કળ્પો) ॥

શિરીય, ૧ ભંડિલ, ૨ ભંડી, ૩ ભંડીર, ૪ કપી

વન, ૫ શુકપુષ્પ, ૬ શુકતર, ૭ મુદ્દુપુષ્પ અને

શુકપ્રિય ૮ એટલાં સરસદાનાં સંસ્કૃત નામો છે

૧ ઘુણ્ણ-કિન્નરિયો વોવશોવશીય, ઘણ શીલે-

કિન્નરે ભયેનામિ સંસ્કૃત મહુભાવ-મધિયોભાવ,

‘શુભામિ કિન્નરિયો’ (અર્થ ૪-૧૦) કિન્નર-ને

દેવતાનો તથા સાંભળે નામ કરે છે જાણવા નેનું

૧૫ જાણવા કોમળ લેવાથી શૈલા જ રચતે આદિ

થી કરાય છે, તેથી શિરીય-સરસદા.

૨ મળવ-કળ્પો કરોતિ ૧૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

કળ્પાન્, મધિ કળ્પાન્-કળ્પિય-ને. ૧૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૧-૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫૫

મળવ-શિરીય મળવ. મળવ તિલ્લ: મળવ: ૧

મળવ (સ) વોવશોવશીયમ કળ્પામિયમ (મળિ) ॥

સરસદા મળવ છે, ગરમ નથી, કહેવા,

તથા અને કહેલો હોઈ હોય, સોભ, રતવા,

ઉધરસ, મહુ તથા એને મટાટે છે ૧૨

શીરવૃક્ષો અને પંચવલ્લભના સ્વરૂપ તથા ગુણો

મ્યમોબોધુભવત્યપારીપૂર્ણસાધવા: ॥

પશ્ચિમે શીરિયો વૃક્ષાસ્તેર્પાત્ત્વપદ્મવત્કમ્ ૧૩

શીરવૃક્ષા હિમા વર્ણા યોનિરોમામ્ ૧૪ ॥

કલા કલાયા મેરેકા વિસર્પમિયનાશના: ૧૫ ॥

શોષપિત્તકમ્ ૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૬ ॥ ૧૬ ॥

ત્વકપદ્મર્થ હિમં પ્રાહિ મળશોષવિસર્પિત્ ૧૭ ૧૮

તેર્પા વર્ણ હિમં પ્રાહિ કળ્પાતામ્ ૧૯ ૨૦

વિષ્ણુમ્ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦

મળવ-મળવોબોધુભવત્યપારીપૂર્ણસાધવા: ૩૧

૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧

૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧

૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧

૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧

૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧

૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧

૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧

૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧

૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧

૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧

૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧

૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧

૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧

૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧

૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧

૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧

૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧

૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧

૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧

૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧

૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧

૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧

૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧

૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧

૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧

૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧

૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧

મોટા ગજના ઝાડનાં નામો તથા ગુણો
શાલસ્તુ સર્જકાર્પ્યશ્વકર્ણકાઃ શસ્યસંવરઃ ।
અશ્વકર્ણઃ કપાયઃ સ્યાદ્ વ્રણસ્વેદકફક્રમીન્ ॥
વ્રણવિદ્રધિવાધિર્યયોનિકર્ણગદાન્દરેત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-શાલઃ તુ સર્જકાર્પ્યશ્વકર્ણકાઃ શસ્યસંવરઃ
(ઈતિ નામાનિ, ગુણાથ્) અશ્વકર્ણઃ કપાયઃ સ્યાત્,
(તથા ચ) વ્રણસ્વેદકફક્રમીન્ વ્રણવિદ્રધિવાધિર્યયોનિ-
કર્ણગદાન્ દરેત્ ॥

શાલ,^૧ સર્જ,^૨ કાર્પ્ય,^૩ અશ્વકર્ણક,^૪
અને શસ્યસંવર^૫ એટલાં મોટા ગજના ઝાડનાં
સંસ્કૃત નામો છે. એ ઝાડ તૂરું હોય છે અને
વ્રણ, પસીનો, કફ, કૃમિ, બ્રૂક નામનો રોગ,
વિદ્રધિ નામનો રોગ, બહેરાપણું, યોનિના
રોગ તથા કાનના રોગને મટાડે છે. ૧૭

૧. શાલ્યતે-શ્લાષ્યતે વ્રણાદિનાશકત્વેન વૈયૈઃ-
શાઢ્ શ્લાષ્યામ્-કર્મણિ ધન્-ડલયોરૈવ્યમ્-વ્રણુ આદિનો
નાશ કરનાર તરીકે વૈદ્યો જેને વખણે છે, તેથી શાલ-
મોટા ગજ. યદ્વા સત્યતે-ગમ્યતે વ્રણાદિરોગિભિઃ, સલ
ગતૌ-કર્મણિ ધન્-વ્રણુ આદિ રોગવાળા લોકો જેને
મેળવે છે, તેથી સાલ-એવો દંડાદિ પાઠ પણ છે.

૨. સર્જ્યતે-અર્જ્યતે વ્રણવિદ્રધિવાધિર્યયોનિરોગનાશનાર્થ
વૈયૈઃ, વર્જ અર્જને-કર્મણિ ધન્-બ્રૂકરોગ, વિદ્રધિરોગ
તથા બહેરાશ વગેરેનો નાશ કરવા વૈદ્યો જેને
મેળવે છે, તેથી સર્જ-મોટા ગજ.

૩. કૃપતિ-વિલિખતિ કફ ક્રમીઞ્, કૃપ વિલેખને-
'હ્યુપથે'તિ કઃ, તતઃ ચાતુર્વર્ણ્યાદિત્વાત ધ્યન્-કફ તથા
કરમિયાં વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તેથી કાર્પ્ય-
મોટા ગજ.

૪. અશ્વકર્ણ કર્ણે હવ પત્રમ્ અસ્ય, હર્થૈર્થે કન્-
જેનાં પાંદડાં થોડાના કાન જેવાં હોય છે, તેથી
અશ્વકર્ણક-મોટા ગજ.

૫. શસ્યૈઃ સંત્રિયતે, ઘૃત્ વરણે-'મહદ્દં'-'હ્યપ્-
જે ધાન્યોથી વીંટાયેલો રહે છે, તેથી શસ્યસંવર-
મોટા ગજ.

ગજની જાત-સર્જનાં નામો તથા ગુણો
સર્જકોડ્યોડજકર્ણઃ સ્યાચ્છાલો મરિચપત્રકઃ ।
અજકર્ણઃ કહુસ્તિકઃ કપાયોષ્ણો વ્યપોહતિ ॥
કફપાણ્ડુશ્રુતિગદાન્ મેહકુષ્ઠવિવ્રણાન્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-અન્યઃ સર્જકઃ અજકર્ણઃ શાલઃ મરિચપત્રકઃ
સ્યાત્ । અજકર્ણઃ કહુઃ તિકઃ કપાયોષ્ણઃ (સન્)
કફપાણ્ડુશ્રુતિગદાન્ મેહકુષ્ઠવિવ્રણાન્ વ્યપોહતિ ॥

સર્જક,^૧ અજકર્ણ^૨, શાલ^૩ અને મરિચ-
પત્રક^૪ એટલાં બીજા ગજ-સર્જનાં સંસ્કૃત
નામો છે. સર્જ તીખો, કડવો, તૂરો અને
ગરમ હોઈ કફ, પાંડુરોગ, કાનના રોગ, પ્રમેહ,
કોઠ, ઝેર, તથા વ્રણને મટાડે છે. ૧૮

૧. સ્વજતિ કટુતિક્કપાયોષ્ણતામ્, સ્વજ વિસર્ગે-
જ્વલ્, યદ્વા સર્જ્યતે-અર્જ્યતે કફાદિપીઢિતૈઃ, વર્જ અર્જને-
વતુન્ (બળા. ૨-૩૨)-કડવાશ, તીખાશ, તૂરાશ
અને ઉષ્ણનાને જે પ્રકટ કરે છે, તેથી અથવા કફ
આદિથી પીડાતા લોકો જેને મેળવે છે, તેથી
સર્જક-ગજની એક જાત.

૨. અજસ્ય કર્ણે હવ પત્રં યસ્ય સઃ-જેને બકરાના
કાન જેવાં પાંદડાં હોય છે, તેથી અજકર્ણ-ગજની
એક જાત.

૩. શાલઃ-મોટા ગજનું પડેલું નામ જુઓ.

૪. મરિચસ્યેવ પત્રં યસ્ય સઃ-'શેષાદ્ વિભાષે'તિ
કપ્-જેને મરિચાનાં જેવાં પાન આવે છે, તેથી
મરિચપત્રક-ગજની એકજાત.

શરૂનાં નામો

શલ્લકી ગજમક્ષ્યા ચ સુવહા સુરમી રસા ।

મહેરળા કુન્દુરકી વલ્લકી ચ વહુસ્વા ॥ ૧૯ ॥

અન્વયઃ-શલ્લકી ગજમક્ષ્યા ચ સુવહા સુરમિઃ રસા
મહેરળા કુન્દુરકી વલ્લકી ચ વહુસ્વા (કથ્યતે) ॥

શલ્લકી,^૧ ગજમક્ષ્યા,^૨ સુવહા,^૩ સુરમિ,^૪
રસા,^૫ મહેરળા,^૬ કુન્દુરકી,^૭ વલ્લકી^૮ અને બહુ-
સ્વા^૯ એટલાં શરૂનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧. શલ્લકિ-ચલ્લકિ રક્તપિત્તાદીન્ હન્તું પુષ્ટિ ચ
કર્તુ, શલ્લ ચલને-વતુન્ (બળા. ૨-૩૨૭), પૃષ્ઠોદ-
રાદિઃ, ગૌરાદિશ્વઃ યદ્વા દન્ત્યાદિપાઠે-સલ્લકિ-ગચ્છતીત્યાદિ
પૂર્વવત્-સલ્લ ગતૌ વતુન્, પૃષ્ઠોદરાદિગૌરાદિશ્વઃ યદ્વા સલ્લ-
ત્ય લખ્યતે આસ્વાયતે ગર્જૈઃ પિત્તશ્લેષ્માતિસારિમિશ્ર, લક્ષ
આસ્વાદને-વતુન્-જે રક્તપિત્ત આદિ રોગોનો નાશ
કરવા કામ કરે છે તેમ જ પુષ્ટિ કરે છે અથવા
હાથીઓ અને પિત્ત, કફ તથા ઝાડાના રોગીઓ
જેનો આદરપૂર્વક સ્વાદ લે છે, તેથી શલ્લકી કે
સલ્લકી-શરૂ.

૨. ગર્જૈઃ મક્ષ્યતે-'મહલોષ્યત્', ઘાપ્-હાથીઓ
જેને ખાય છે, તેથી ગજમક્ષ્યા-શરૂ.

૩. સુતરાં વહતિ ધુવરશ્વૈત્યાદિગુણાન્, વહ પ્રાપ્તે-
પચાથ્, ઘાપ્-તૂરાશ અને શીતળતા આદિ ગુણોને
જે ખાસ ધારણુ કરે છે, તેથી સુવહા-શરૂ.

ઇંદ્ર, ૪ નીરવૃક્ષ, ૫ વીર અને ધવલ એટલાં આસોંદરાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. (પાંડવ અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળાં આસોંદરાનાં પણ નામો છે.) ૨૩

૧. કકુમઃ-દિશઃ સન્તિ અસ્ય વહુવિસ્તારવત્વાત-અર્શઆયચ્-જેનો વિસ્તાર ઘણો જ હોય છે, તેથી સઘળી દિશાઓ જેને ફેલાવા માટેની હોય છે, તેથી કકુમ-આસોંદરો.

૨. અર્જુનસ્ય નામ, તદ્ આહ્યા યસ્ય સઃ-અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે, તેથી જે કહેવાય છે, તેથી અર્જુનનામાખ્ય-આસોંદરો.

૩. નદ્યાઃ સર્જેઃ-નદીનું જે ગળવૃક્ષ ગણાય છે, તેથી નદીસર્જ-આસોંદરો.

૪. ઇન્દ્રસ્ય ઇન્દ્ર દુ, ઇવ વા દુઃ-જે ઇંદ્રનું અથવા દરેક વૃક્ષોમાં ઇંદ્ર જેવું આડ છે, તેથી ઇંદ્ર-આસોંદરો.

૫. વીરધ્વાસૌ વૃક્ષઃ-દઢકાષ્ટવાત, યદ્વા નીરજઃ વૃક્ષઃ-નીરવૃક્ષઃ-ઇત્યપિ પાઠઃ-શકન્ધવાદિઃ-જેનું લાકડું ઘણું જ મજબૂત હોય છે, તેથી જે વીરવૃક્ષ કહેવાય છે અથવા પાણી પાસે થતું વૃક્ષ હોવાથી નીરવૃક્ષ પણ કહેવાય છે; એટલે વીરવૃક્ષ તથા નીરવૃક્ષ-એવાં બે નામો પણ અહીં મળે છે.

૬. વિશેષેણ ફર્યતિ-પ્રેરયતિ ચિત્તં હૃદયત્વાત, ફર ગતૌ કમ્પને ચ-પચાધ્-જે હૃદયને ગમે તેવા હોવાથી ખાસ ચિત્તને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર-આસોંદરો.

૭. ધવલઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય પુષ્પે-અર્શઆયચ્, યદ્વા-ધાવતિ મનઃ અત્ર, યદ્વા ધાવતિ-શુદ્ધયતિ અનેન સ્થિરં વ્રણાદિકં ચ, ધાતુ ગતિશુદ્ધયોઃ-વૃષાદિત્વાત કલ્પ (અ. ૧-૧૬) જેના ફૂલનો રંગ ઘોળો હોય છે, અથવા જે હૃદયને ગમતું હોવાથી જેમાં મન દોડે છે, અથવા લોહીવિકાર તથા વ્રણને જે મટાડે છે, તેથી ધવલ-આસોંદરો.

આસોંદરાના ગુણો

કકુમઃ શીતલો હૃદયઃ ક્ષતક્ષયવિષાસજિત્ ।
મેદમેહવ્રણાન્ હન્તિ પુવરઃ કફપિત્તહૃ ॥ ૨૪ ॥

અન્યઃ-કકુમઃ શીતલઃ હૃદયઃ પુવરઃ (સન્) ક્ષતક્ષયવિષાસજિત્, મેદોમેહવ્રણાન્ હન્તિ, કફપિત્ત-હૃ (ચારિત) ॥

આસોંદરો ટાઢો, હૃદયને ગમે એવો અને તૂરો હોઈક્ષત, ક્ષય, ઝેર, લોહીનો ખગાડ, મેહ, પ્રમેહ, વ્રણ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૪

હીરાદખણનાં નામો

વીજકઃ પીતસારશ્ચ પીતશાલક ઇત્યપિ ।

બન્ધૂકપુષ્પઃ પ્રિયકઃ સર્જકશ્ચાસનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યઃ-વીજકઃ ચ પીતસારઃ પીતશાલકઃ ઇત્યપિ (તથા) ચ બન્ધૂકપુષ્પઃ પ્રિયકઃ સર્જકઃ અસનઃ સ્મૃતઃ ॥

બીજક, ૧ પીતસાર, ૨ પીતશાલક, ૩ બન્ધૂક-પુષ્પ, ૪ પ્રિયક, ૫ સર્જક અને અસન એટલાં હીરાદખણનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૨૫

૧. બીજન કાયતિ-પ્રકાશતે, કે શબ્દે-‘અન્યેષ્વપિ દસ્યતે’ इति वः-જે પોતાના મૂળ કારણ રસાયનાદિ ગુણોથી પ્રકાશે છે, તેથી બીજક-હીરાદખણ.

૨. પીતઃ સારઃ યસ્ય સઃ-જેનો સાર પીળો હોય છે, તેથી પીતસાર-હીરાદખણ.

૩. પીતેન સારેણ શાઙ્યતે-શ્લાઘ્યતે, શાઙ્ શ્લાઘાયામ્-કર્મણ ધ્વ, હલયોરેક્યમ્; યદ્વા પીતં ફલં સારં ચ શલતિ-પ્રાપ્નોતિ, શલ ગતૌ-કર્મણ્યણ, તતઃ સ્વાર્થે કન્-જે પીળા રંગના સારથી વખણાય છે અથવા જેનાં ફળ તથા સાર પીળા રંગનાં હોય છે, તેથી પીતશાલક-હીરાદખણ.

૪. બન્ધૂકસ્યેવ પુષ્પાણિ યસ્ય સઃ-જેને બપોરિયાના જેવાં ફૂલ હોય છે, તેથી બન્ધૂકપુષ્પ-હીરાદખણ.

૫. ગ્રીણાતિ-તર્પયતિ રોગિણાં શરીરં લક્ષેશ્ચ રસાયનત્વાત્ ત્વચ્યત્વાત્ કેદયત્વાત્, પ્રીચ્ તર્પણે-વસ્તુન્ (અ. ૨-૩૨)-જે રોગીઓના શરીરને, આમડીને તથા વાળને તૃપ્ત કરે છે, કેમકે રસાયનરૂપ છે, તેમ જ આમડીને તથા માથાના વાળને પણ હિતકારી છે, તેથી પ્રિયક-હીરાદખણ.

૬. ષ્જતિ પીતં સારમ્, યદ્વા સર્જ્યતે-અર્જ્યતે અનેન આરોગ્યં રસાયનત્વાત્, ષ્જ નિસર્ગે-ષ્વલ્, યદ્વા ષર્જ અર્જને વસ્તુન્-જે પીળા રંગનો સાર બહાર કાઢે છે અથવા ઉત્પન્ન કરે છે અથવા રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી ઉત્તમ આરોગ્ય મેળવાય છે, તેથી સર્જક-હીરાદખણ.

૭. અસ્યતિ-ક્ષિપતિ કુષ્ઠાદીન્ રોગાન્, અસુક્ષેપણે-નન્ધાદેભ્યુઃ-કાઢ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી અસન-હીરાદખણ.

હીરાદખણના ગુણો

વીજકઃ કુષ્ઠવીસર્પશ્ચિત્રમેહગુદકમીન્ ॥

હન્તિ શ્લેષ્માસ્રપિત્તં ચ ત્વચ્યઃ કેદયો રસાયનઃ ૨૬
અન્યઃ-વીજકઃ ત્વચ્યઃ કેદયઃ રસાયનઃ (સન્) કુષ્ઠવીસર્પશ્ચિત્રમેહગુદકમીન્ શ્લેષ્માસ્રપિત્તં ચ હન્તિ ॥

હીરાદખણ આમડી માટે સારી, કેશને સારા કરનાર તથા ગુણો...

સ્તવા, ચીતરી, પ્રમેહ, યજ્ઞના ધોગ, કૃમિ, કઠ, દોહીનો બગાડ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૬
ખેરના નામો તથા ગુણો

કાવિરો રક્ષણાલ્લ ગાયત્રી વન્તયાવના ।
કપ્તકી વાલ્કપત્ર વપુરુધ્વજ વલિવા ॥ ૨૭ ॥
અન્નવ - સ્વરિટ રક્ષણ ગાયત્રી વન્તયાવના
કપ્તકી વાલ્કપત્ર વ વપુરુધ્વજ વ મધિય (હિતિ
નામો) ॥

ખરિ, ૧ રક્તસાર, ૨ ગાયત્રી, ૩ હૃતધાવન, ૪
કટકી ૫ બાલપત્ર, ૬ બહુશબ્દ અને ચરિત્ર
એટલા ખેરના સંસ્કૃત નામો છે ૨૭

૧ કપ્તક-રિપ્તો મળવતિ રક્તજા, શિવલિ વ
કપ્તક રક્ત, કપ્તક સ્વેદે રિપ્તો વ - કપ્તક
રિપ્તો ॥ ૨૮ ॥ (કપા ૧-૫૨) રિપ્તો-ને ઘાતને
રિપ્ત બનાવે છે તથા એળ, કઠ કૃમિ વગેરેનો
નાશ કરે છે, તેથી ખરિ-ખેર.

૨ રક્તજ વારો વસ્તુ - નેનો સાર લાલ
રંગનો લેખ છે તેથી રક્તસાર-ખેર.

૩ વપુરુ વાલ્ક-રવર્તન, વેલ્ક- વસ્તુવપુરુ

* મહાપાલનિઘટ્ટમાં લખે છે કે આ ઝાડ
ના ધેરા રંગનાં લાલ અને કાળી શીંગોને કાઢી
તેમાંથી સ્તવ કાઢે છે તેને કાશી કઠે છે કરિષ્ણતાને
પાણીમાં બીજવી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ મેન કાશી
નાખી મુઠવને અતરે આવતા તાવની બીજારીયા
આપવાથી ધણી સારી વાસર થાય છે સોહીના
બગાડને લીધે અવાગુમાંથી સોહી નીકળે એમ
લાઈ કાશી અવાગુ ઉપર મલવાથી તેમ જ ખવડા
વવાથી ધણી ફાવેલા થાય છે

ચરકમાં ખેરની ડાલને કૃષ્ણાક (કઠ મટાડ
નાર) વણે છે અને સુષુતમાં તેને મેઢકર કૃષ્ણ
નાક અને મેઢકર ગણે છે તે પ્રસારમાં
કપ્તકને સ્તવ ગણે છે ખેરના પાલડોના ઉકાળા
કરીને આપવાથી પેશાબરોગના દરદ મગી જાય છે
અને સોહી સાથે થાય છે વૈદ્યો કાશીને ઉઝા માંથી
અને પાચક ગણે છે અને ગળાની બેદરના દરદ,
મેઢાની ખરબી, પૂંચમાં ખવડાના ઉધરલ, ઝાડો
અને મરગના દરદમાં ઉપદેશી ગણે છે બુદ્ધ
નામુર, ગુમાં અને કૈલસ ઉપર તેને લારીને ચોખે
છે કાશીને બીજ લાલ સાથે મેળવીને આપવા
મારે શાફરખર, અઢલ અને લૈયજ્વરના લક્ષી
પ્રસારમાં ધણી મિશ્રણે વણેલા છે

ચરો ॥ ૨૯ ॥, ગોરુ - ને સ્વરને હિતકારી હેતુથી
ગામડાં રક્ષણ કરે છે, તેથી ગાયત્રી-ખેર

૪ રક્ષણ વાલ્ક-રવર્તિ, વાલ્ક વાલ્કપત્રો,
વપુરુધ્વજ-ઘાતને ને શુદ્ધ કરે છે તેથી હૃતધાવન-ખેર

૫ કપ્તક-રિપ્તિ મળવ-વસ્તુ રિપ્તો - નેનો કાંટા
હોય છે, તેથી કટકી-ખેર.

૬ વાલ્ક રવર્તિ વસ્તુ વસ્તુ - નેનાં પાલડાં
ધણી નાનાં હોય છે, તેથી બાલપત્ર-ખેર

૭ કૃમિ રક્તજા વસ્તુ મિ મિશ્રણ -
નેના કાંટાએ ધણી લેખ હોય છે તેથી વપુરુધ્વજ-ખેર.

૮ વાલ્ક રિપ્તિ રિપ્તિ-રવર્તિ - રિપ્તિ વ, વાલ્ક
રવર્તિ રિપ્તિ-રવર્તિ રવર્તિ ॥ ૨૯ ॥
નેનો કાંટા વસ્તુ હેતુથી સ્તવ તરીકે ઉપદેશી
છે, તેથી રિપ્તિ-ખેર.

ખેરના ગુણો

કાવિર રિપ્તિ રક્તજા કપ્તકના સારો મળવ ॥
રિપ્તિ રક્તજા મેલોમા કૃમિમેલવના જાન ॥
રિપ્તિ રક્તજા મેલોમા કૃમિમેલવના જાન ॥
અન્નવ - (ગુલાલ) કપ્તક રિપ્તિ રક્તજા રિપ્તિ
કપ્તક (કપ્તક) કપ્તકના રિપ્તિ રક્તજા રિપ્તિ
રક્તજા રિપ્તિ રક્તજા રિપ્તિ રક્તજા રિપ્તિ ॥

ખેર ડાલ, ઘાતને હિતકારી, કઠવો અને
વૈદ્ય કોઈ જળ, ઉધરલ, અરુચિ, મેહ, કૃમિ,
પ્રમેહ, વપર, વણ, ચીતરી, સોહ, બામ,
રક્તપિત્તરોગ, પાંડુશય, કઠ તથા કઠને
મટાડે છે ૨૮

ધોળા સાસ્વાળા ખેરના નામો તથા ગુણો
કાવિર રક્તજા રક્તજા કપ્તક સોમ્યજા ॥
કપ્તક રિપ્તિ રક્તજા રક્તજા રક્તજા રક્તજા ॥ ૨૯ ॥
અન્નવ - અન્ન રક્તજા રક્તજા રક્તજા રક્તજા
(કપ્તક) ॥ ૨૯ ॥ રિપ્તિ રક્તજા રક્તજા રક્તજા
રક્તજા રક્તજા (રિપ્તિ) ॥

ખેરસાર, ૧ કપર અને સોમ્યજા
એટલા ધોળા સાસ્વાળા બીજા ખેરનાં સંસ્કૃત
નામો છે. એ ખેર સ્વચ્છ તથા વર્ણને સારી
કરનાર કોઈ સુખના ધોળ, કઠ તથા દોહીના
બગાડને મટાડનાર છે ૨૯

૨ ખેરવજ વારો વસ્તુ - નેનો સાર ધોળા
રંગનો હોય છે તેથી રક્તસાર-ધોળા સાસ્વાળા ખેર

૩ રક્તજા-રિપ્તિ રિપ્તિ રિપ્તિ રિપ્તિ રિપ્તિ રિપ્તિ
રક્તજા રક્તજા રક્તજા રક્તજા રક્તજા રક્તજા

પાણીના તત્ત્વરૂપ કંઈનો જે નાશ કરે છે, તેથી કંદર-ધોળા સારવાળો ખેર.

૩. સોમવર્ણ વસ્ત્રં યસ્ય સઃ-જેની છાલ ચંદ્ર જેવા રંગની-ધોળા હોય છે, તેથી સોમવલ્ક-ધોળા સારવાળો ખેર.

દુર્ગંધી ખેરનાં નામો તથા ગુણો
હરિમેદો વિદુષદિરઃ કાલસ્કન્ધોઽરિમેદકઃ ।
હરિમેદઃ કપાયોળો મુલ્લદન્તગદાસજિત્ ॥
હન્તિ કપ્ત્વિવસ્ત્રેષ્ઠમિષ્ટમિષ્ટપ્રદ્રવણાન્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ-હરિમેદઃ વિદુષદિરઃ કાલસ્કન્ધઃ અરિમેદકઃ (હિત નામાનિ, ગુણાથ-) હરિમેદઃ કપાયોળો મુલ્લદન્ત-ગદાસજિત્ કપ્ત્વિવસ્ત્રેષ્ઠમિષ્ટમિષ્ટપ્રદ્રવણાન્ હન્તિ ॥

ધરિમેદ,^૧ વિદુષદિર,^૨ કાલસ્કન્ધ^૩ અને અરિમેદક^૪ એટલાં દુર્ગંધી ખેરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખેર તુરે અને ગરમ હોઈ સુખના રોગ, દાંતના રોગ, લોહીનો ખગાડ, ચળ, ઝેર, કંક, કૃમિ, કોઢ, ગ્રહ-ભૂતાદિક તથા વ્રણને મટાડે છે. ૩૦

૧. દૈવ્યેત-દૈવ્યેતિ-હર દૈવ્યાંયાં કાણ્વાદિઃ-‘સર્વ-વાતુમ્ય ઇન્’ (અ. ૪-૧૧૮)-હરિઃ-દન્તરોગાદીના-મીર્ષકઃ મેદો-નિર્ધાસો યસ્ય સઃ-જેનો મેદ-ચુંદર દાંતના રોગ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ધરિમેદ-દુર્ગંધી ખેર.

૨. વિદુષન્નિઃ સદિરઃ-જેની ગંધ વિદ્યાના જેવી ખરાય હોય છે, તેથી વિદુષદિર-દુર્ગંધી ખેર.

૩. કાલઃ-કૃષ્ણવર્ણઃ સ્કન્ધો યસ્ય સઃ-જેનું થડ કાળા રંગનું હોય છે, તેથી કાલસ્કન્ધ-દુર્ગંધી ખેર.

૪. યરિઃ-હ્ર સેદન્તકો મેદો યસ્ય સઃ-કૃગન્ધ-ત્વાત્ ‘રોપાદ્ વિમાપે’તિ કપ્-જેનો મેદ અથવા ચુંદર દુર્ગંધી કોવાથી શત્રુની પેઠે કંટાળો આપે છે, તેથી અરિમેદ-દુર્ગંધી ખેર.

રગતરોહિડાનાં નામો તથા ગુણો
રોહીતકો રોહિતકો રોહી દાડિમપુષ્પકઃ ।
રોહીતકઃ પ્લીહવાતી રુચ્યો રક્ષપ્રસાધનઃ ॥ ૩૧ ॥

અન્વયઃ-રોહીતકઃ રોહિતકઃ રોહી દાડિમપુષ્પકઃ (કલ્પતે), રોહીતકઃ રુચ્યઃ રક્ષપ્રસાધનઃ પ્લીહવાતી (મવતિ) ॥

રોહીતક,^૧ રોહિતક,^૨ રોહી^૩ અને દાડિમપુષ્પક^૪ એટલાં રગતરોહિડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. રગતરોહિડો રુચિ ઉપજાવનાર, લોહીને સાફ કરનાર અને ખરલના દરદને

મટાડનાર છે. ૩૧

૧, ૨. રોહિતિ-પ્રાદુર્ભવતિ વજ્રાદૌ પ્રકટતયા, રહ વીજન્નમનિ પ્રાદુર્ભવે ચ-‘રહે રથ લો વા’ (અ. ૩-૧૪) રોહિત-વાહુલકાદ્ દીર્ઘોઽપિ-રોહિતઃ વર્ણઃ અત્યાસ્તિ-અશોભાયન્, સ્વાયે કન્-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રોહીતક અને રોહિતક-રગતરોહિડો.

૩. અવશ્યં રોહિત પ્લીહવાતિસ્વરુપેણ, રહ વીજ-ન્નમનિ પ્રાદુર્ભવે ચ-‘આવશ્યકા.’ ઇતિ ણિનિઃ-જે ખરલનો અવશ્ય નાશ કરનાર તરીકે ઓળખાય છે, તેથી રોહી-રગતરોહિડો.

૪. દાડિમસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્ય સઃ-‘રોપાદ્-વિનાષે’તિ કપ્-જેનું ફૂલ દાડમના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી દાડિમપુષ્પક-રગતરોહિડો.

ખાવળનાં નામો તથા ગુણો
વચ્ચૂલઃ કિઙ્કિરાતઃ સ્યાત્ કિઙ્કિરાટઃ સર્પીતકઃ ।
સ એવ કયિતસ્તદ્ધૌરામા પદ્મપદ્મોદિતી ॥

વચ્ચૂલઃ કપત્તુદ્ ગ્રાહી કુષ્ઠશ્ચમિવિપાપહઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-વચ્ચૂલઃ કિઙ્કિરાતઃ કિઙ્કિરાટઃ સર્પીતકઃ સ્યાત્, સઃ એવ તજ્ઞૈઃ આમા ચ પદ્મપદ્મોદિતી કથિતઃ ।

વચ્ચૂલઃ ગ્રાહી કપત્તુદ્ કુષ્ઠશ્ચમિવિપાપહઃ (અસ્તિ) ॥

ખબૂલ,^૧ કિઙ્કિરાત,^૨ કિઙ્કિરાટ,^૩ સર્પી-તક,^૪ આલા^૫ અને પદ્મપદ્મોદિતી^૬ એટલાં ખાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખાવળ* ઝાડને

* રાજનિષ્ઠુમાં લખે છે કેઃ ખાવળની શીંગોમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. તેની છાલનું સર્વ ચીકણું અને ગ્રાહી હોય છે અને તે ઔષધિ તરીકે વપરાય છે. ઝાડમાં આમ પડતા હોય ત્યારે પાંદડાં અપાય છે. શીંગો ઉધરસના દરદમાં વપરાય છે. ચુંદર પણ ઘણા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો છે અને નાચુક ગળાઓની છાલ ઘણી રેસાવાળી હોઈને કાળા બનાવવામાં વપરાઈ શકે તેવી હોય છે.

ધન્યંતરિનિષ્ઠુમાં લખે છે કેઃ ખાવળની છાલ ઘણી ગ્રાહી છે અને પાચનશક્તિ વધારવા માટે આપવામાં આવે છે; તેમજ અગ્નિ દ્વારાં ઝાડની છાલને અદ્યે વપરાય છે. તેનો ઉકાળો જખમ ધોવામાં વાપરવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે. ખાવ-ળના ચુંદરમાં લાલ જાતનો ચુંદર વધારે ગુણકારી ગણાય છે. તે ઉધરસ અને સંધિવાના દરદમાં વપ-રાય છે અને પેશાબમાં સાકર જેવો પદાર્થ જતો હોય ત્યારે ખવરાવાય છે. જે નાચુરોમાંથી પીળા રંગનું પાણી વહેતું હોય, તે માટે કૃમણાં પાંદડાંની ચોટીસ ઘણી કાયદાકારી ગણાય છે. શીંગો પણ

શકન્યા છે અને કક, કોક, કૃમિ તથા કેરને મટાડે છે. ૩૨

૧. શાપયતિ-સંશાપયિ-શાપયતિ મર્ત્ય પ્રાદેશવાન-શાપ સંપન્ને-શાપિતિશાપિત્ય લોકોનો (ઉપા. ૪-૧૦) હિતિ-શિશ્વરિવાદ લગતું, શુભગત્ય શાપ વ, શિર્ષ વ-ને ગ્રાપને રોકે છે, કેમકે માદી અગ્રપાત્ર છે, તેથી શાપગત્ય-ભાવગત.

૨. કિહિરિ-રત્ન વર્ત્ય જાળિ જામતિ શા મિયતિ-જન શાપગત્યને, જટ જાનો વ, શાપ્યો વર્ત્યશ્વ-ને પોતાના શુદ્ધતા અથવા તથા રતાશ્વતે રમે શાપ્ય કરે છે, તેથી કિહિરાત અને કિહિ રાત-ભાવગત.

૪. રીત પુર્વ શ્વ વર્તિ-હેવાદ વિચારેતિ જન-નેને પીળા રંગના હૂં આને છે, તેથી રૂપીનક-ભાવગત.

૫. શ્વ મમ-વાદ માતિ રીતિ પુર્વ, શ્વપુરુષાદ મા રીતો ર વામાન 'શ્વપુરુષાદ' હિતિ વ, શ્વ-પીળા રંગના પૂમાને ઘેરિ મેપાસ ને મોમે છે, તેથી આમા-ભાવગત.

૬. પદ્મવત્ત આમોદયતિ પુષ્પપુષ્પમ રંગવર્ણિજ-સુર હવે-અન્યાદ શ્વપુરુષાદ 'પુષ્પવત્ત' હિતિ મિતિ, વાલ્યવદ્ રીત-પૂર્વે મુનિકથી અમરોએને ને અમરક વમાડ છે, એવા અમાવતો દોવાથી પૂ-પામેદિતિ-ભાવગત.

અરીક્ષાનાં નામો તથા મુખો

અરિક્ષન્તુ મહત્ત્વઃ કુલપત્રોડર્ધસાધના ।

૧૯૯૧: પીનપેન કેમિકો ગર્મપાવના ॥

અરિક્ષન્તિવોગ્રો મહમિદ્મપાવન ॥ ૩૩ ॥

અવક-અગ્રિયક કુ મહત્ત્વ કુ મહત્ત્વ નવગત

૧૯૯૧: વીતજન પ્રતિષ્ઠ વર્મજન (અગ્રિય, ગુણવત્)

અરિક્ષ વિશાખ પ્રમિત વર્મજન (અગ્રિય) ॥

અરિક્ષ, ૧ મ મત્ત, ૧ કૃષ્ણવર્ણ, ૧ અર્ધ

સાધન, ૧ રજાવીક, ૧ પીતરેન, ૧ દેનિક

અને અર્ધપાવન કોટલા અરીક્ષનાં સંસ્કૃત

નામો છે. અરીક્ષ ત્રણે દોષને મટાડવાર,

શૂદ્ધિકરે તાપમાર અને અર્ધને પાલી

નાખનાર છે. ૩૩

૧ ન રિક્ષ માત્ર માત્ર ના-ને માર્ગસિંહ

મુદ્રા છે, તેથી નેનાથી રીત અરિક્ષ કે અમુખ

કેવરના રરમાં ક્રેપેઓ છે. મોડો નાવગતો

પર તમ સાથે મેગવતિ આપ છે

શ્વ નથી, મારે અરિક્ષ-અરીક્ષો.

૨. મહત્ત્વ, મહત્ત્વ શા રિક્ષ-સ્વત્ત-ને મત્ત-રૂપ છે તેથી અથવા મત્ત મારે દિનારી છે, તેથી માર્ગમ-અરીક્ષો.

૩. જાણ વર્ત્ય વર્ત્ય વીત-નેના મીનમાં કોષો રમ દાખ છે, તેથી કૃષ્ણવર્ણ-અરીક્ષો.

૪. અર્ધ-શિશ્વપીરુગત્ય સાપ્તક મને, શરવે શ્વપુરુષાદિતિ નામ વમેરે પ્રવેશન નેનાથી સ્વાધી રોકાય છે, તેથી અર્ધસાપ્ત-અરીક્ષો.

૫. રાજવર્ત્ય વીત વર્ત્ય વ-નેનું મિત્ત ક્રેપના બાવમાં શ્વ રમનું દોષ છે, તેથી રજાવીક-અરીક્ષો.

૬. રીત કેવ વર્ત્ય વ-નેનું રીત પીળા રંગનું દોષ છે, તેથી પીતરેન-અરીક્ષો.

૭. કેવ માતિ અવ-જના રિક્ષ-નેના રીત વમે છે, તેથી દેનિક-અરીક્ષો.

૮. પાલવતિ પાલ-નવામિ, પાલ પાલ-મને ને પાલી નાખનાર છે, તેથી મત્તપાવન-અરીક્ષો.

વિશાપેતોનાં નામો તથા મુખો

પુષ્પવીધો ગર્મજતે પદિપુષ્પોડર્ધસાધક ।

પુષ્પવીધો મુલ્લપ્પો ગર્મજઃ શ્વેખવાવદ્ ॥

૧૯૯૧: અર્ધકો હિમ સ્વાકુ પદ્મ કુટુ ॥ ૩૪ ॥

અવક-પુષ્પવીધ વર્મજતે શ્વિતુષ અર્ધસાધક.

(હિતિ માત્રમિ, ગુણવત્) પુષ્પવીધ કુટુ હવ વર્મજ

શ્વપુષ્પ સ્વા વિશ્વ ત્વા પદ્મ કુટુ (કુટુ)

શ્વેખવાવદ્ (અગ્રિય) ॥

પુષ્પવિ, ૧ અર્ધક, ૧ શ્વિતુષ અને

અર્ધસાધક કોટલાં લશાપેતોનાં સંસ્કૃત

નામો છે. લશાપેતો શારે, વીર્ધને વધાર-

નાર, અર્ધ રાખનાર, વિશ્વ તથા મૂત્રની

પ્રવૃત્તિ કરનાર, રક્ત, યાદો, મધુર, ખારો

અને તીવ્રો કોર્ધકક તથા વાજુને મટાડે છે. ૩૪

૧. પુર્વ-વર્મ વીતવતિ વર્મજન, વર્મજન

અને નિવાનાર દોષાથી પુષ્પવિ-નિશાપેતો.

૨. કપાલિ હિતિ કટ-અવ, પુષ્પવિ કટ-ને પુષ્પ

આપનાર છે, તેથી પુષ્પવિ-નિશાપેતો.

૩. શિશ્વિત પુર્વ વર્ત્ય વ-નેનું હૂં શાકી

નેનું શા છે, તેથી શ્વિતુષ-નિશાપેતો.

૪. અર્ધસ-પુષ્પવર્મજન, સાપ્તિકિ હિતિ સાપ્ત-

પુષ્પવર્મજન-કુટુ, પુષ્પવર્મ આપીને પુષ્પવિ અર્ધને

ને શિશ્વ કરે છે, તેથી અર્ધસાધક-નિશાપેતો.

ધંગોરિયાનાં નામો તથા ગુણો

૧. ઇન્દુદોઝ્જારવૃક્ષસ્થ તિષ્ઠકસ્તાપસદ્રુમઃ ।
૨. ઇન્દુદઃ કુષ્ઠમૂતાદિપ્રદમણવિપક્રમીન્ ॥
૩. હન્યુષ્ણઃ શ્વિત્રશૂલક્રસ્તિષ્ઠકઃ કટુપાકવાન્ ॥ ૩૫

અન્વયઃ—ઇન્દુદઃ ડાઝારવૃક્ષઃ તિષ્ઠકઃ ચ તાપસદ્રુમઃ
(ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ—) ઇન્દુદઃ ડળ્લાઃ તિષ્ઠકઃ
કટુપાકવાન્ (સન્) શ્વિત્રશૂલક્રઃ કુષ્ઠમૂતાદિપ્રદમણવિપ-
ક્રમીન્ હન્તિ ॥

ધંશુદ્ર,^૧ અંગારવૃક્ષ,^૨ તિષ્ઠક^૩ અને
તાપસદ્રુમ^૪ એટલાં ધંગોરિયાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. ધંગોરિયો ગરમ, કડવો અને પાકમાં
તીખો હોઈ ચીતરી, શૂળ, કોઠ, ભૂતાદિ,
ગ્રહ, મણુ, ઝેર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૩૫

૧. ઇન્દુદોઝ્જારવૃક્ષ—કુષ્ઠમૂતાદિપ્રદત્તમ્, ઇન્દુ
ગતૌ—માવે ધનુ, ઇન્દુ ધતિ—સ્વપ્તયતિ—દો અવસ્થાને—
'આતોડતુપસંગે કઃ,' પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્, ઇન્દુદઃ—કોઠ,
ભૂતાડાં, ગ્રહો વગેરેની અસરનો જે નાશ કરે છે,
તેથી ધંશુદ્ર—ધંગોરિયો.

૨. અન્ગારવૃક્ષઃ—જેનો રંગ અંગારા જેવો
હોય છે, તેવું આડ છે, તેથી અંગારવૃક્ષ—ધંગોરિયો.

૩. તિષ્ઠકઃ કાયતિ—'અન્યેષ્વપિ' ઇતિ ટઃ, યદ્વા
તિષ્ઠકઃ એવ તિષ્ઠકઃ—સ્વાયં કન્—જે કડવા રસવાળો હોય
છે, તેથી તિષ્ઠક—ધંગોરિયો.

૪. તાપસાનામ્ ડપયુષ્ઠઃ દ્રુમઃ—શાકમાર્થિવાદિઃ—
જે તપસ્વીઓને ઉપયોગી આડ છે, તેથી તાપસદ્રુમ—
ધંગોરિયો.

જિંગિનીનાં નામો તથા ગુણો

જિહ્વિની ક્ષિહ્વિની ક્ષિહ્વિ મુનિર્યાસા પ્રમોદિની ।
જિહ્વિની મધુરા સોષ્ણા કપાયા યોનિશોષિની ॥
કટુકા મળહદ્રોગવાતાતીસારહૃત્પટ્ઠઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ—જિહ્વિની ક્ષિહ્વિની ક્ષિહ્વિ મુનિર્યાસા પ્રમો-
દિની (ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ—) જિહ્વિની મધુરા સોષ્ણા
કપાયા પટ્ઠઃ કટુકા (સતી) યોનિશોષિની મળહદ્રોગ-
વાતાતીસારહૃત્ (અસ્તિ) ॥

જિંગિની,^૧ જિંગિની,^૨ જિંગી,^૩ મુનિ-

* સુશ્રુતસંહિતામાં ધંગોરિયાના ઇળના
મગજને મેદકક્રહર, યોનિદોષહર અને શુભનાશક
ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આને ક્રકસંશમન, મળુશોધન
અને કૃષ્ણશમન વર્ણવેલ છે.

ચોસા^૪ અને પ્રમોદિની^૫ એટલાં જિંગિનીનાં
સંસ્કૃત નામો છે. જિંગિની મધુર, ગરમ,
તૂરી, ખારી અને તીખી હોઈ યોનિને સાફ
કરનાર અને મણુ, હૃદયનાં દરદ, વાયુ તથા
અતિસારને મટાડનાર છે. ૩૬

૧. અવસ્થા જિહ્વિતિ યોનિશોષકતામ્, જિંગિ ગતૌ—
'આવસ્થાકાધમણ્યે' ઇતિ જિનિઃ, નાન્તત્વાદ્ ડીપ્—યોનિને
શુદ્ધ કરવાપણુનો ગુણુ અવસ્થા ધરે છે, તેથી—
જિંગિની.

૨. અવસ્થા જિહ્વિતિ—નાન્તતિ મળાવીન્ નાશયિતુમ્—
લિંગિ ગતૌ—પૂર્વવત્ જિનિઃ, ડીપ્ ચ, પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્, લસ્ય
જ્ઞઃ—જે અવસ્થા મળુદિ મટાડે છે, તેથી—જિંગિની.

૩. ક્ષિહ્વિ—નામ પણુ ઉપર પ્રમાણેજ બધું
દર્શાવે છે.

૪. મુષ્ટુ નિર્યાસો યસ્યાઃ સાન્નેનો રસ ધણોજ
સરસ હોય છે, તેથી મુનિર્યાસા—જિંગિની.

૫. પ્રકરેણ મોદયતિ—હર્ષયતિ હૃદોગવાતાતિસારિણાં
નિતં તદ્રોગનિવારણં કર્ત્વા—હૃદયના રોગ, વાયુ તથા
આડના રોગ મટાડી તે તે રોગવાળા લોકોના
ચિત્તને જે ધણોજ આનંદ પમાડે છે, તેથી
પ્રમોદિની—જિંગિની.

તમાલનું નામ તથા ગુણો

તમાલઃ શાલવદ્દેહો દાહવિસ્ફોટહૃત્ પુનઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ—તમાલઃ શાલવત્ વેદ્યઃ પુનઃ દાહવિસ્ફોટ-
હૃત્ (અસ્તિ) ॥

ઉપર મોટા ગજના આડના જે શુણો
કહ્યા, તે શુણો તમાલના પણુ છે; ખાસ કરી
તે દાહને તથા વિસ્ફોટકને મટાડે છે. ૩૭

૧. તામ્યતિ—ગ્લાયતિ દાહો વિસ્ફોટશ્ચાનેન, તમુ ગ્લાનો
'તમિવિશિન્' (ડળા. ૧-૧૧૮) ઇતિ કાલન્—જેનાથી
દાહ અને વિસ્ફોટક મટે છે, તેથી તમાલ.

તૂણિનાં નામો

તૂણિસ્તુન્નક આપીનસ્તૂણિકઃ કચ્છકસ્તથા ।

કુટેરકઃ કાન્તલકો નન્દિવૃક્ષસ્થ નન્દકઃ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ—તૂણિઃ તુન્નકઃ આપીનઃ તૂણિકઃ તથા
કચ્છકઃ કુટેરકઃ કાન્તલકઃ નન્દિવૃક્ષઃ નન્દકઃ (કચ્છતે) ॥

તૂણિ,^૧ તુન્નક,^૨ આપીન,^૩ તૂણિક,^૪
કચ્છક,^૫ કુટેરક,^૬ કાન્તલક,^૭ નન્દિવૃક્ષ^૮ અને
અને નન્દક^૯ એટલાં તૂણી(એક જાતના
પીપળા)નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૩૮

૧. તૂણયતિ—સંકોચયતિ મલ્લં ગ્રાહિત્વાત્, તૂણ સંકોચે

૧. પ્રશસ્તાનિ પલાશાનિ-પર્ણાનિ અસ્ય-અર્શઆયુષ્, યદ્વા પલ્-માંસમ્ અશ્રાતિ અત્યન્તં સેવિતઃ સન્ દીપનત્વાત્ સરોષ્ણત્વાચ, અશ મોજને-કર્મણ્યન્-જેનાં પાંદડાં ધણું સારાં હોય છે, તેથી અથવા પોતે દીપન, સારક તથા ગરમ હોવાથી અત્યંત સ્વેચ્છા હોય તો માંસ ખાઈ જાય છે-માંસ ઓછું કરે છે. તેથી પલાશ-ખાખરો.

૨. શુક્તુષ્કામપુષ્પત્વાત્ કિંચિત્ શુક્રઃ ક્ષ્વ-જેનું ફૂલ પોપટની ચાંચ જેવું હોય છે. તેથી જાણે કંઈક પોપટ જેવો છે, તેથી કિંશુક-ખાખરો.

૩. વૃણાતિ-ગ્રીણાતિ વૃચત્વાત્ સ્તિગત્વાચ, વૃણ પ્રીણને-અન્, યદ્વા પ્રસારતાનિ પર્ણાનિ યસ્ય સઃ-અર્શ-આયુષ્, યદ્વા પિપર્તિ-પાલયતિ પૂરયતિ ચ રોગિણો રોગાન્ વિનાશય, વૃ પાલનપૂરણયોઃ-‘ધાપ્તસ્ય.’ (ડખાં ૩-૬) इति नः-જે વીર્યવધક તથા સ્તિગ્ધ હોવાથી તૃષ્નિકારક તથા ક્રાંતિવધક છે, તેથી અથવા જેનાં પાંદડાં ધણું સારાં હોય છે, તેથી અથવા રોગી લોકોના રોગોનો નાશ કરી તેમનું જે રક્ષણ તથા પોષણ કરે છે, તેથી પર્ણ-ખાખરો.

૪. યદ્વામ્ અર્હતિ સમિત્કાષ્ટત્વાત્-‘અજ્ઞવિગ્મ્યાં’ इति अर्हं घः-જે યજ્ઞમાં હોમવાનાં સમિધોનું લાકડું હોવાથી યજ્ઞને યોગ્ય ગણાય છે, તેથી યજ્ઞિય-ખાખરો.

૫. રક્તવર્ણ પુષ્પં યસ્ય સઃ-‘શેષાદ્ વિમાપે’તિ કપ્-જેનાં ફૂલ લાલ રંગનાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પક-ખાખરો.

૬. ક્ષારઃ શ્રેષ્ઠઃ યસ્ય સઃ-જેનો ક્ષાર શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેથી અથવા ક્ષારયુક્તશ્લેષુ શ્રેષ્ઠઃ-ખારવાળાં વૃક્ષોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ-ખાખરો.

૭. વાતં હરતિ-‘હરતેરુચમનેઙ્’-વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી વાતહર-ખાખરો. (અહીં) વાત પોષયતિ-નાશયતિ-પુષ્ટિદાયામ્-કર્મણ્યન્-વાતપોષઃ-એવો પર્ણાય પિત્ત કાઢી નાખનાર) તથા યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર) ગણેલ છે. એનો ગુંદર એકથી બે સ્ત્રીની માત્રામાં આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીનો આડો બંધ થાય છે. બીજ વાટીને ચોપડવાથી દાદર મટી જાય છે. પેશાબ સુરકેલીથી ઊતરતો હોય તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ આડની ઉપર લાખ પણ ધણી વખતે મળી આવે છે. આ આડના લાકડાના કેપલા બંદકનો દાઢ બનાવવામાં ધણુ વપરાય છે. મૃગિયાની છાલ કાઢી નાંખ્યા પછી તેમનાં ધણું મજબૂત દોરડાં બનાવે છે. હોળી વગેરેના તહેવારમાં કેસડાંનાં ફૂલોનાં રંગ ધણુ વપરાય છે.

પણ અમરકોપમાં મળે છે.)

૮. વ્રહ્મણઃ પ્રિયઃ, તન્નામસ્થાતો વા વૃષ્ટઃ-અભાને પ્રિય અથવા અભાના નામથી પ્રખ્યાત હોવાને લીધે અભવૃક્ષ-ખાખરો.

૯. સમિત્ષુ વરઃ, યદ્વા સમિદ્વેષેન મિચિતે-સ્ત્રીક્રિયંત ચાર્જિકઃ-વૃજ્ વરણે-‘મદ્વદ્વનિધિ.’ इति सूत्रेण कर्मणि अप्-જે યજ્ઞકાષ્ટ-સમિધોમાં શ્રેષ્ઠ છે અથવા યજ્ઞ કરનારા લોકો જેને યજ્ઞકાષ્ટ-સમિધરૂપે સ્વીકારે છે, તેથી સમિદ્વર-ખાખરો.

ખાખરાના પોતાના તથા તેના પુષ્પના ગુણો પલાશો દીપનો વૃષ્યઃ સરોષ્ણો વ્રણગુલ્મજિત્ । કપાયઃ કટુકાસ્તિકઃ સ્તિગ્ધો ગુદજરોગજિત્ ॥ ૪૨ ॥ મજ્જસંધાનકૃદ્દોષપ્રહણ્યશ્ક્રીનીન્ હરેત્ । તત્પુષ્પં સ્વાદુ પાકે તુ કટુ તિક્તં કપાયકમ્ ॥ ૪૩ ॥ વાતલં કફપિત્તાસ્રકૃષ્ણજિદ્ ગ્રાહિ શીતલમ્ । વૃદ્ધાહશમકં વાતરક્તકુષ્ઠહરં પરમ્ ॥ ૪૪ ॥

અન્વયઃ-(અર્થ ગુણાઃ)-પલાશઃ દીપનઃ વૃષ્યઃ સરોષ્ણઃ કપાયઃ કટુકઃ સ્તિગ્ધઃ (સન્) મજ્જસંધાનકૃત્ વ્રણગુલ્મ-જિત્ ગુદજરોગજિત્ દોષપ્રહણ્યશ્ક્રીનીન્ હરેત્, તત્પુષ્પં સ્વાદુ, પાકે તુ કટુ તિક્તં કપાયકં વાતલં ગ્રાહિ શીતલં (સત્) કફપિત્તાસ્રકૃષ્ણજિત્ વૃદ્ધાહશમકં પરં વાતરક્તકુષ્ઠહરમ્ (અસ્તિ) ॥

ખાખરો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, આડાને ખસેડનાર, ગરમ, તૂરો, તીખો, કડવો, સ્તિગ્ધ, લાંબાં સાંધનાર અને મધુ, ગોળો, શુદ્ધાના રોગ, દોષ, ગ્રહણી રોગ, અરશ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ખાખરાનાં ફૂલ-કેસડાં મધુર, પાકમાં તીખાં, કડવાં, તૂરાં, વાયુ કરનાર, આડાને રોકનાર અને ઠંડાં હોઈ કંઈ, રક્તપિત્તનો રોગ, મૂત્રકૃન્ધ, તરશ, દાહ, વાતરરક્ત રોગ તથા કોઢને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૨-૪૪

ખાખરાના ફળના ગુણો

ફલં લઘૂષ્ણં મેહાર્શઃક્રીમિવાતકફાપહમ્ ।

વિપાકે કટુકં રુક્ષં કુષ્ઠગુલ્મોદરપ્રણુત્ ॥ ૪૫ ॥

અન્વયઃ-ફલં લઘુ ઊષ્ણં વિપાકે કટુકં રુક્ષં (સત્) મેહાર્શઃક્રીમિવાતકફાપહં કુષ્ઠગુલ્મોદરપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

ખાખરાનું ફળ-પિત્તપાપકો હલકો, ગરમ પાકમાં તીખો તથા રુક્ષ હોઈ પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ, વાયુ, કંઈ, કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં

જરૂરને મટાડનાર છે ૪૫

श्रीमन्मनां नामा

शास्त्रमिति मवे-मोवा पिच्छिन्ना पूरणीति च ।
 १८५ पुण्या स्थिरपुण्या कण्ठकाव्या च तुलिनी ॥ ४८ ॥
 मय-शास्त्रमिति मवे-मोवा पिच्छिन्ना पूरणीति च ।
 इति १८५ पुण्या च स्थिरपुण्या कण्ठकाव्या च तुलिनी मवे-
 शास्त्रमिति, १ मोवा, २ पिच्छिन्ना, ३ पूरणी, ४
 १८५ पुण्या, ५ स्थिरपुण्या, ६ कण्ठकाव्या ॥ ४८ ॥
 तुलिनी ॥ ४८ ॥ शास्त्रमिति, १ मोवा, २ पिच्छिन्ना, ३ पूरणी, ४
 १८५ पुण्या, ५ स्थिरपुण्या, ६ कण्ठकाव्या ॥ ४८ ॥
 तुलिनी ॥ ४८ ॥

[illegible]

૨. સુવર્ણ રસે મિર્ચામ્મુ મુષ્ક મોચને-
ખાખાણુ, ઘૂંચે બુદ્ધિપ રસને અખણ સ્વાસ્થિ
શીતળ રસને ઊડે છે તેથી મોચા-સીમળા.

३ पिच्छ-सम्प्रतिपिच्छं कस्ति कस्या, पिच्छ-
विलक्षण इष्य, अप-नेनो युद्ध पिच्छा न्यभनो छे,
तथा पिच्छा-सीमन्तः।

૪ પૂર્વવિ-મા સમગ્રજ્ઞ જ્ઞાનવતિ-વર્ચસવિ હરિરે
રસાનુભવતઃ, પૂરી માધ્યમી- હલ્લખ્યુએ શુભમ્' હતિ
સ્મુદ્ધ, રિલાવ કીર્ત્ત- રસાનુભવ હોવાથી સરીરને
પ્રજ્ઞ કરે છે તેથી પુરસ્કી-સીમલા.

૫. રજાએ પુણામિ કરતા સા-એના ૧૫ રત્ના
 હોય છે, તેથી રત્નપુષ્પા-ધામજાલ.

૧. સિન્-ટીન્ બામુન્-લા છા- વલિવલ્લ-લ્લિ
લ્લે લ્લિલિ લ્લલ્લિ હિ લ્લલ્લ-લ્લલ્લ-લ્લ લ્લ
લ્લલ્લ વ્લ લ્લિ લ્લિલ્લ લ્લલ્લ લ્લે લ્લે, લ્લે
લ્લલ્લ લ્લે લ્લે લ્લે લ્લિલ્લ લ્લેલ્લ લ્લે

૩૩. જાણી. . . જેમાં કઠિા હોય છે તેથી
કટકાળા-શીમળા.

(૧) જાણી શકાય તેવું નથી કે આજેના સરકારી કોલેજોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા કેટલી છે.

શ્રીમળાના ગુણો

शास्त्रही धीतव्य स्याद्धी तसे पाठे रसायनी ।
 न्येयका पित्रवातामहारीणी एकपिनामि ॥३७॥
 अथवा-शास्त्रही धीतव्य स्याद्धी तसे पाठे रसायनी
 न्येयका पित्रवातामहारीणी एकपिनामि (अर्थ) ॥

શીમળા ટાઢો, રસમા તથા પાકમાં પલ્લ
મધુર, રસાચ્છન્ન કઠ્ઠ કન્યાર જાને પિત્ત,
વાતરક્ત શોષ, તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

शीमणाना शुद्धना नामि तथा शुद्धो
निर्यासः शास्त्रे पिच्छः शास्त्रवेदकोऽपि च ।
मोक्षाभावात् मोक्षरसो मोचनिर्यास इत्यपि ॥८८॥
मोक्षाभावात् हिमो ग्राही बिम्बो वृष्ट्या कल्याणः ।
मृषाद्विषादिसाधनमप्यपि तावदावनुत् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—प्राप्तमर्थे निर्दिष्ट विच्छेद शब्द-समीक्षकः
अथ यो योऽवयवो मातरस्य सोऽन्वितात् इत्यमि (कथ्यते) ।
योऽवयवस्य स्तिवः इत्यमि अथान्न (कन्) प्राप्तिवति-
स्यमवयवकपितमवयवस्य (अस्ति) ॥

નિર્બાંસ,^૧ પિપ્પા,^૨ યાદમહીવેલક,^૩
 મોચાઆવ,^૪ મોચારસ^૫ અને મોચનિર્બાંસ,^૬
 જેટલા શીમળાના અંદરના સરુવ નામો છે
 એ અંદર ટાલો, કમ્બને શેઠનાર, ત્રિજ્ય,
 વીજને વધારનાર અને તૂશા હોઈ વઢો બત્તો
 કમ્બો, બામ, કશ, રુવપિત્ત શામ વઢા
 ઢાકને મટાડે છે ૪૮, ૪૯

૧. ગિરીપત્ર-જ્ઞાપક પ્રાચિનકાળે ગણિતશાસ્ત્રી
જો જ્ઞાતમ્. કવિનંદુ-જ્ઞાતી નંદરી નાશકી
અરબીથી જ્ઞે પ્રવાહી સ્વરૂપે જ્ઞાતમ્/થી નંદર
કાવ્યામાં આવે છે, તે નિર્ણય-સંદર્ભ.

[illegible]

३. विष्णुप्रीति विष्णु, वेद वेदने-अपवाद धुर्,
 ४. वेदने-श्रीमन्ने स्वयमे वी ह्यर्ह वने
 ५. ते शाश्वतविष्णु-श्रीमन्ने। अर्ह

૪ યોગેશ્વર સ્થળ ના પાલન-શીમળાના રસનું
અન્ન ભજન મહાર ઝી ખાવેશે શીમળાનો રસ-
મહારનો મોગ્ધસાલ-શીમળાનો ગુરુ.

५. सुषति एषा-अमिति मोक्ष, मुक्त्य मोक्षदे-
त्यर्थः मोक्षस्य रतः-मोक्ष-धीमजानो सुहृ

६ मोक्षसिद्धि-मोक्षनिर्णय-दीपनानामुक्त
द्वाराभक्ति-द्वारा भक्तना दीपनानां
नामा तथा गुणो

पुस्तिका: शास्त्रिकी प्रोक्तो रोचनं पूर्यशास्त्रिका।
पुस्तिका: शास्त्रिकीप्रोक्तो रोचनं पूर्यशास्त्रिका।

મેદ્યુષ્ઠાઃ પ્લીહજઠરચક્રદ્ગુલ્મવિપાપહઃ ।

મૂતાનાહવિવન્ધાસ્ત્રમેદઃશૂલકફાપહઃ ॥ ૫૧ ॥

અન્યથા:-કુત્સિતઃ શાલ્મલિઃ રોચનઃ કૂટશાલ્મલિઃ
પ્રોક્તઃ, કૂટશાલ્મલિકઃ તિષ્ઠઃ કટુકઃ મેદી ડળ્લાઃ (સન્)
કફવાતનુત્ પ્લીહજઠરચક્રદ્ગુલ્મવિપાપહઃ મૂતાનાહવિવ-
ન્ધાસ્ત્રમેદઃશૂલકફાપહઃ (અસ્તિ) ॥

હલકી જાતનો શીમળો રોચન^૧ અને
કૂટશાલ્મલિ^૨ એવાં બે સંસ્કૃત નામોથી કહેવાય
છે. એ શીમળો કડવો, તીખો, આડો લગાડનાર
અને ગરમ હોઈ કઢ્ક, વાયુ, ખરલનું દરદ,
પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ,
ગોળો, ઝેર, ભૂત, આદિ, મળખધ, લોહીનો
અગાડ, મેદ તથા શૂળને મટાડે છે. ૫૦, ૫૧

૧. રોચતે-વીખતે મૂતાદિનાશકગુણે; રુચ રીત્તો-
'અનુદત્તેતથ' -ઈતિ યુજ્-જે જૂતડાં વગેરેનો નાશ
કરનારા ગુણ વડે શોભે છે, તેથી રોચન-એક
જાતનો હલકો શીમળો.

૨. કૂટઃ-કુટ્તરઃ ર્યામવર્ણઃ શાલ્મલિઃ-જે હલકો
કાળા રંગનો શીમળો થાય છે, તે કૂટશાલ્મલિ
કહેવાય છે.

ધાવડાનાં નામો તથા ગુણો

ધવો ધટો નન્દિતકઃ સ્થિરો ગૌરો ધુરન્ધરઃ ।

ધવઃ શીતઃ પ્રમેહાર્શઃપાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ ॥

મધુરસ્તુવરસ્તસ્ય ફલં ચ મધુરં મનાક્ ॥ ૫૨ ॥

અન્યથા:-ધવઃ ઘટઃ નન્દિતકઃ સ્થિરઃ ગૌરઃ ધુરન્ધરઃ
(ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) ધવઃ શીતઃ મધુરઃ સુવરઃ
(સન્) પ્રમેહાર્શઃપાણ્ડુપિત્તકફાપહઃ (અસ્તિ), તસ્ય ચ
ફલં મનાક્ મધુરં (ભવતિ) ॥

ધવ,^૧ ધટ,^૨ નન્દિતક,^૩ સ્થિર,^૪ ગૌર,^૫
અને ધુરન્ધર^૬ એટલાં ધાવડાનાં સંસ્કૃત નામો
છે. (આનું લાકડું ધમારતી છે.) ધાવડો
ટાઢો, મધુર અને તૂરો હોઈ પ્રમેહ, અરથ,
પાંડુ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ધાવડાનું
ફળ જરાક મધુર હોય છે. ૫૨

૧. ધવતિ પાણ્ડું ધૂયતે વા પ્રમેહાદિઃ અને-ધૂલ્
કમ્પને અચ્, ઘલ્, 'પ્રદોરપ્' વા, ધનિ-સંજ્ઞાપૂર્વકલાભ
વૃદ્ધિઃ-જે પાંડુ રોગને તથા પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે,
તેથી ધવ-ધાવડો.

૨. ટટતિ-ઉત્તતો ભવતિ, ટટ ઉચ્છાયે-અચ્, તસ્ય
ઘઃ ધૃષોદરાદિત્વાત્, યદ્વા ધન્યતે-વપ્યતે વૈદ્યઃ પાણ્ડુ-
પિત્તકફાપહ ઇતિ, ઘન શબ્દે-'પુસિ સજ્ઞાયાં ઘઃ', તસ્ય ટઃ-

ધૃષોદરાદિત્વાત્-જે ધણો જ ઊંચો થાય છે, તેથી
અથવા વૈદ્યો જેને પાંડુ, પિત્ત તથા કફનાશક તરીકે
વર્ણવે છે, તેથી ધટ-ધાવડો.

૩. નન્દિતક-વૈલયા પીપળાનું પડેલું નામ જુઓ.

૪. તિષ્ઠતિ ચિરકાલમ્, અજિરાદિત્વાત્ ફિરચ્-
(ડળા. ૧-૫૬) જે ધણા લાંબા કાળ સુધી રહે
છે, તેથી સ્થિર-ધાવડો.

૫. ગુરતે-ઉદ્ગુચ્કે મનઃ અસ્મિન્ મધુરત્વાત્, ગુરી
ઉચ્ચમને-ક્રમેન્દ્રે-તિ (ડળા. ૨-૨૮) નિપાતિતઃ-
જેમાં મન લલચાય છે; કેમકે મધુર તથા સુંદર
હોય છે, તેથી ગૌર-ધાવડો.

૬. ધુરં ધારયતિ ગૃહાદીનાં ગૃહકાષ્ટત્વાત્. સંજ્ઞાયાં
'જ્યુત્વજિન્' ઇતિ સ્વચ્, સ્વચિ હસ્તઃ, 'અર્ધ્વિપદન્' ઇતિ સુમ્-
-જેનું લાકડું ધમારતી ગણાય છે, તેથી ધર વગેરેના
મુખ્ય ભાગોને ટેકવે છે, માટે ધુરન્ધર-ધાવડો.

ધ્રામણનાં નામો તથા ગુણો

ધન્વજ્ઞસ્તુ ધનુર્વક્ષો ગોત્રવૃક્ષઃ સુતેજનઃ ।

ધન્વજ્ઞઃ કફપિત્તાસ્રકાસહસ્તુવરો લઘુઃ ॥

વૃંહણો વલ્લક્રદ્રૂક્ષઃ સંધિકૃત્ત્ર મળરોપણઃ ॥ ૫૩ ॥

અન્યથા:-ધન્વજ્ઞઃ તુ ધનુર્વક્ષઃ ગોત્રવૃક્ષઃ સુતેજનઃ
(કથ્યતે) । ધન્વજ્ઞઃ સુવરઃ લઘુઃ વૃંહણઃ રૂક્ષઃ વલ્લકૃત્ત્ર
સંધિકૃત્ત્ર મળરોપણઃ કફપિત્તાસ્રકાસહસ્તુ (અસ્તિ) ॥

ધન્વંગ,^૧ ધનુર્વક્ષ,^૨ ગોત્રવૃક્ષ^૩ અને
સુતેજન^૪ એટલાં ધ્રામણનાં સંસ્કૃત નામો
છે. ધ્રામણ તૂરી, હલકી, પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ષ,
ખળ દેનાર, (ભાંગેલું) સાંધનાર, મળને રુઆવનાર
અને કઢ્ક, રક્તપિત્ત રોગ તથા ઉધરસને મટાડ-
નાર છે. (આ આડની લાકડીઓ થાય છે.)

૧. ધનોઃ અક્ષમ્ ઇવ બ્રહ્મ યસ્ય સઃ-જેનું અંગ
જાણે ધનુપનું અંગ હોય તેવું હોય છે, ધનુપ બના-
વવામાં જેનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેથી ધન્વંગ-
ધ્રામણ.

૨. ધનુપઃ વૃક્ષઃ-જે ધનુપ બનાવવા માટેનું આડ
ગણાય છે, તેથી ધનુર્વક્ષ-ધ્રામણ.

૩. ગાં ગૌર્મિત્રાયતે-ત્રૈઙ્ પાલને-આતોડુપસર્ગે કઃ-
ગોત્રે જાતઃ વૃક્ષઃ-જે આડ પહોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
તેથી ગોત્રવૃક્ષ-ધ્રામણ.

૪. સુતરી તેજયતિ શરીરં વૃંહણત્વાત્, તિજ નિશાને-
નન્ધાવેલ્યુઃ, યુજ્ (ડળા. ૨-૭૮) વા-જે શરીરને
ખૂબ તેજસ્વી કરે છે, કેમકે પૌષ્ટિક છે, તેથી
સુતેજન-ધ્રામણ.

કેરકાનાં નામો તથા ગુણો

કરીત કલ્પોપપત્તો પ્રતિષ્ઠા મયમુલકા ।
કરીત કલ્પસિદ્ધા સ્વેચ્છા મેદમ સ્મૃત ॥
કુર્નામકપવાતામારણોદયમયપુત્ર ॥ ૫૪ ॥

મનવ-કરીત કરીત કલ્પ પ્રતિષ્ઠા મયમુલક
(હતિ નામો ગુણ) કરીત કલ્પ સિદ્ધા સ્વેચ્છા
મેદમ (સ્મૃ) કુર્નામકપવાતામારણોદયમયપુત્ર
સ્મૃ ૫

કરીત,^૧ કલ્પ,^૨ કલ્પન,^૩ પ્રતિષ્ઠા^૪ અને
મયમુલક^૫ એટલા કેરકાના સંસ્કૃત નામો છે.
કેરકો વીખો, કલ્પો, પશરી, લાવનાર, ગરમ
અને મળને તોડનાર કોઈ અરણ્ય, કદ, વાસુ
આમ, ઝેર, યોગ્ય તથા મળને મટાડે છે. ૫૪

૧ કિરિતિ-કિરિતિ મર્ગે વિવક્ષ્યમાણ મેદમપાત,
કૃ મિલેવે-‘કુપ્પુપુ’ હતિ (ગા. ૪-૩૦) ફેર, કલ્પ
કરીતમ ફેરવે-કર્મમ્-ને મેદમ ગુણવાળો લેવાથી
મળ, ઝેર તથા કદ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી
અથવા કાથીને ને પ્રેરણા કરે છે, તેથી કરીત-કેરકા.

૨ ‘ક’ હતિ અર્થે કલ્પ કરોતિ મિથ્યાત્વ-
કલ્પ કરો-સ્મ, ‘હનો દેવલ-અર્થે’ સિ કો કા-નેને
મીત્વામાં આવતાં ‘ક’ એવા અરણ્ય અવાજ કરે
છે, તેથી કરે-કેરકા.

૩ ક મિથ્ય વર્ગ કલ્પ વ-નેને પાંદડે લેવું જ
નથી, તેથી કલ્પન-કેરકા.

૪ પ્રતિષ્ઠા કલિ કરતિ શિખાશિલત્વ ક્વ, ચક્ર
પ્રતિષ્ઠા કલિ, કા કલ્પને-‘કાલોડ્યુપપત્તો’ સિ ક-નેને
પાંદડે લેવું છે, તેથી પ્રતિષ્ઠા-કેરકા.

૫ મનો-વિર્ભાવો ગુણિ રોહિતિ, કલ પ્રાણુર્ગતિ-
‘હાવર્ગ’ સિ ક-ને ગદુ જ ઓળા પશુવાળી
જાતિનાં કાંચે છે, તેથી મનમુલક-કેરકા.

શાખોટ અથવા હલકા શાગનો નામો
તથા ગુણો

શાખોટ પીતપક્ષ્મો ભૂતાવાસ કલ્પજાત ।
શાખોટ રજાપિત્તાર્થોત્સોધાવિલાખિત્તુર્ગત
કલ્પ-શાખોટ પિત્તપક્ષ્મઃ મુદાત્વ કલ-
(હતિ નામો, ગુણ) શાખોટ રજાપિત્તાર્થોત્સો-
ધાવિલાખિત્તુર્ગત (કલિ) ૬

શાખોટ,^૧ પીતપક્ષ્મ,^૨ ભૂતાવાસ^૩ અને
મયમુલક^૪ એટલા શાખોટનાં સંસ્કૃત નામો
છે. શાખોટ રજાપિત્ત, અરણ્ય, વાસુ, કદ,
તથા અતિસારને મટાડે છે. ૫૫

૧ શાખોટિ-શાખોટિ કલ્પી મૃદુ, પ્રાણુર્ગત-
મુલકમ્ જોડા-ને નરજ પાંદડાં તથા ભૂતાવાસ
આમ લેવું છે, તેથી શાખોટ-કલ્પો શાખ.

૨. પીત્તમિ કલ્પનિ વસ વ-‘સિદ્ધા વિગતે’ સિ
ક-નેનાં રજા પીળા મેદ છે, તેથી પીતપક્ષ્મ-
શાખોટ.

૩. મુદાત્વ કલ્પ-મુદાત્વ ને રહેણું
લેવું છે, તેથી ભૂતાવાસ-શાખોટ.

૪. મયમુલક વસ વ-નેના પાંદડા ખરબચડાં
અરણ્ય લેવું છે, તેથી મયમુલક-શાખોટ.

વાયવરજાનાં નામો તથા ગુણો
વરજો વરજા સેતુમિત્તકરાકે કુમારકા ।
વરજાપિત્તો મેરી સ્વે મ્-સ્વસ્માદતાન્-પદ્ય
મિત્તિ મુલ્મવાતાઅર્મીઓપ્પોડમિલીપના ।
કાયા મધુપિત્તક. કલ્પો કલ્પો સ્મૃ કલ્પ

મનવ-વરજ વરજ સેતુ તિત્તકા કુમારક
(કલ્પો વરજવરજ) મરજ સિત્ત મેરી કલ્પ
મરજ સિત્ત કલ્પ કલ્પ સ્મૃ ગવ્ય વલ્લિરીપ
(કલ્પ) નેમ્-કલ્પ. સ્વસ્માદતાન્-સ્વસ્માદતાન્-મિત્તિ ૬

વરજ,^૧ વરજ,^૨ સેતુ,^૩ તિત્તકા,^૪
અને કુમારક^૫ એટલા વાયવરજાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. વાયવરજો પિત્ત કરનાર, મળને
તોડનાર, તુષી, અમુર, કલ્પો, વીખો, ફક્ક
કલ્પો, ગરમ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર કોઈ
કદ, મુરજી, પશરી, વાસુ, યોગ્ય, વાત-
રજવશજ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૫૬, ૫૭

૧ વિષ્ણુ-કોર્કે કુમારિતોમલ્લમ્, ‘ફરજને’-
‘ફરજીન વરજ’ (ગા. ૩-૧૨) એવો વરજે
રેગોનો નાશ કરવા લોકો નેને પદ્મ કરે છે,
તેથી વરજ-વાવરજો.

૨. કલ્પો-સીકોતિ મિત્ત-મિત્તમ્, ફરજને
-કલ્પ સ્મૃ (૩-૧-૧૧૨) પિત્ત કરવાપણ વરજે
ગુણો ને પારણ કરે છે, તેથી વરજ-વાવરજો.

૩. સિત્તો-વરજો સિત્ત-મિત્તમ્, વિષ્ણુ-
‘સિત્ત’ (ગા. ૧-૬૧) ફરજ-મળને તોડનાર-
વરજે ગુણો ને પારણ કરે છે, તેથી સેતુ-વરજી.

૪. તિત્ત કલ્પ વસ વ-નેનાં રાક કાંડ લેવું
છે, તેથી તિત્તકા-વાવરજો.

૫. કુમાર ફરજ કલ્પો કુમારક, કલ્પ-કુમાર
કીલ્લાસિતિ વોટવિષ્ણુ પવલ્પ, તત્ત કુમાર ફર
વિલાખલ-‘ફર પ્રતિષ્ઠા’ હતિ ક-ને લાંબા કાળ

મુઘી તાને જ રહે છે. તેથી જાણે કાર્ત્ત કુમાર વયનો હોય તેવા લાગે છે માટે કુમારક-વાયવરણો.

ટિંબરુની જાત કટલીનાં નામે તથા ગુણો

કટમી સ્વાદુપુષ્પશ્ચ મધુરેણુઃ કટમ્મરઃ ।

કટમી તુ પ્રમેહાર્શોનાડીવ્રણવિપક્ષ્મીન ॥ ૫૮ ॥

હન્યુષ્ણા કફકુષ્ઠમી કટ્ઠ રુક્ષા ચ કીર્તિતા ।

તત્કલં તુવરં જ્યેષ્ઠ વિરોષાત્કફશુકહત્ ॥ ૫૯ ॥

અન્વયઃ-કટમી સ્વાદુપુષ્પઃ મધુરેણુઃ ચ કટમ્મરઃ (કટ્યતે), કટમી તુ ડળા કટુઃ રુક્ષા (તતી) કફકુષ્ઠમી કીર્તિતા (તયા ચ સા) પ્રમેહાર્શોનાડીવ્રણવિપક્ષ્મીન હન્તિ, તત્કલં તુવરં વિરોષાત્ કફશુકહરં જ્યેષ્ઠ ॥

કટલી,^૧ સ્વાદુપુષ્પ,^૨ મધુરેણુ^૩ અને કટમર^૪ એટલાં એક જાતના ટિંબરુનાં સંસ્કૃત નામે છે. એ ટિંબરુ ગરમ, તીખું તથા રૂક્ષ હોઈ કફ તથા કોઠને મટાડે છે અને પ્રમેહ, અરશ, નાડીવ્રણ, ઝેર તથા કૃમિને નાશ કરે છે. એનું ક્ષણ તૂરું હોઈ ખાસ કરી કફ તથા વીર્યને હરનાર જાણવું. ૫૮, ૫૯

૧. કટવત્ માતિ-‘અન્યેભ્યોડપિ’ હિત ડઃ ગૌરા-દિત્વાડ્ ડીષ્-જે આશ્વર્યકારક હોય તેવી જાણાય છે. તેથી કટલી-ટિંબરુની એક જાત.

૨. સ્વાદુને પુષ્પાણિ યત્ય સઃ-જેનાં ફૂલ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપુષ્પ-કટલી.

૩. મધુઃ રેણુઃ યત્ય સઃ-જેની રજ પણ મીઠી હોય છે, તેથી મધુરેણુ-કટલી.

૪. કટ્ઠમ્-અદ્ભુતં ગુણાતિશય વિમર્તિ. નૃધાતોઃ-‘સંજ્ઞાયાં મૃત્’ હિતિ લ્ઞ. ચિત્વાત્ મુખ-જે આશ્વર્યકારક અડિયાતા ગુણો ધારણ કરે છે. તેથી કટમર-કટલી.

બે જાતના જઘરિયા ખાખરાનાં નામે મોક્ષસ્તુ મોક્ષકોડપિ સ્વાદ્રોલીહો ગોલિહસ્તયા ।

ક્ષારશ્રેષ્ઠઃ ક્ષારવૃક્ષો દ્વિવિચઃ શ્વેતકૃષ્ણકઃ ॥ ૬૦ ॥

અન્વયઃ-મોક્ષઃ તુ મોક્ષકઃ ગોલીહઃ ગોલિહઃ ક્ષારશ્રેષ્ઠઃ તથા ક્ષારવૃક્ષઃ અપિ સ્યાત્, (સઃ)-શ્વેત-કૃષ્ણકઃ (હિતિ) દ્વિવિચઃ (મવતિ) ॥

મોક્ષ,^૧ મોક્ષક,^૨ ગોલીહ,^૩ ગોલિહ,^૪ ક્ષારશ્રેષ્ઠ^૫ અને ક્ષારવૃક્ષ^૬ એટલાં જઘરિયા ખાખરાનાં નામે છે. જઘરિયો ખાખરો ઘેળો અને કાળો એમ બે પ્રકારનો થાય છે. ૬૦

૧. મોક્ષયતિ જનં કફવાતાદિજન્યરોગેભ્યઃ, મુષેઃ સમન્તાદકર્મકામિણિજન્તાદન્-કફ. વાયુ વગેરેથી થતા

રોગોથી માણસને જે છોડાવે છે. તેથી મોક્ષ-જઘરિયો ખાખરો.

૨. મોક્ષયતિ જન વિષમેદ. પ્રમૃતિમ્બોડપિ, પ્તુલ્-ઝેર, મેદ વગેરેથી પણ માણસને જે છોડાવે છે. તેથી મોક્ષક-જઘરિયો ખાખરો.

૩. ગોમિઃ લિશ્વતે-આત્વાચતે સ્મ, લિહ આત્વાદને-કમણિ ક્ષઃ-ગાયો જેને ખહુ જ ખાય છે. તેથી ગોલીહ-જઘરિયો ખાખરો.

૪. ગામિઃ લિશ્વતે-ધન્યે કવિધાન્મ્-ગાયો જેને ખૂબ ખાય છે. તેથી ગોલિહ-જઘરિયો ખાખરો.

૫. કારણુ શ્રેષ્ઠઃ-ક્ષારવૃક્ષોમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ-જઘરિયો ખાખરો.

૬. ક્ષારપ્રધાનઃ વૃક્ષ-શાકપાર્થિવાદિઃ-ક્ષારની મુખ્યતાવાળું ઝાડ કેવાથી ક્ષારવૃક્ષ-જઘરિયો ખાખરો.

બન્ને જઘરિયા ખાખરાનાં ગુણો

મોક્ષકઃ કટુકાસ્તિકો ત્રાહ્યુષ્ણઃ કફવાતહત્ ।

વિષમેદોગુલ્મકળ્હૂવસ્તિશ્કૃમિશુકનુત્ ॥ ૬૧ ॥

અન્વયઃ-મોક્ષકઃ કટુકઃ તિક્ષ્ણઃ ત્રાહી રઘ્ણઃ (સન્) કફવાતહત્ વિષમેદોગુલ્મકળ્હૂવસ્તિશ્કૃમિશુકનુત્ (અસ્તિ) ॥

જઘરિયો ખાખરો તીખો, કડવો. ઝાડાને રોકનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, ઝેર, મેદ, ગોળો, ચળ, મૂત્રાશયનું ઢરદ, કૃમિ અને વીર્યને નાશ કરે છે, ૬૧

જલસરસડિયાનાં નામે તથા ગુણો

શિરીષિકા ટિગિટ્થિકા દુર્બલામ્બુશિરીષિકા ।

ત્રિદોષવિપક્ષાર્શોહરી વારિશિરીષિકા ॥ ૬૨ ॥

અન્વયઃ-શિરીષિકા ટિગિટ્થિકા દુર્બલા અમ્બુશિરી-ષિકા (હિતિ નાનાનિ, ગુણાસ્તુ-) વારિશિરીષિકા ત્રિ-દોષવિપક્ષાર્શોહરી (અસ્તિ) ॥

શિરીષિકા,^૧ ટિટિથિકા,^૨ દુર્બલા^૩ અને અમ્બુશિરીષિકા^૪ એટલાં જલસરસડિયાનાં સંસ્કૃત નામે છે. એ સરસડિયો ત્રણે દોષ,

ઝેર, કોઠ તથા અરશને મટાડે છે. ૬૨

૧. શુણાતિ-હિનતિ ત્રિદોષવિપાદીન્, શૂ હિધા-યામ-‘શૂપૃષ્ઠો કિત્’ હિતિ (ડળા. ૪-૨૭) ૬૫૧, તતઃ સ્વાર્યે કળ્, ટપ્, સત્ત્વ ઇત્વં ચ-ત્રણે દોષ. ઝેર વગેરેના જે નાશ કરે છે. તેથી શિરીષિકા-જલસરસડિયા.

૨. તિમ્પતિ-આર્દ્રોમવતિ, જલજત્વાત્, ‘અભીકાદયથ’ (ડળા. ૪-૨૫) હિતિ નિપાતઃ, ધૃષોદરાદિત્વાત્ દન્ત્ય-સ્યાને મૂધન્વઃ. તતઃ ગૌરાદિત્વાડ્ ડીષ્, સ્વાર્યે

કર, ચરુ, સ્વાસે ચ-પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જેમાં શીનારા વધારે હોય છે, મરે ટિંટિલિયા-જન્યસરસ્વિયો.

૩. કુદ વર્ષે સ્વા. સા અમલવાન-જેનું જળ કુદ વર્ષે હોય છે, તેમજ પાણીમાં ચેસે હોય છે, તેથી કુદ-સા-જન્યસરસ્વિયો.

૪ અનુના શિરીષિકા-સાખાવિવાદિ-જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અનુશિરીષિકા-જન્યસરસ્વિયો.

ખીજડીનાં નામો

શામી સહુપ્તકા ગુણા કેરાહનુપ્તકા શિવા ।
મજ્જના સ્વભાવો હસ્તીઃ શામીપાસાપ્તિકા સ્મૃતા ૬૧

અન્ય-શામી સહુપ્તકા ગુણા કેરાહનુપ્તકા શિવા
મજ્જના તથા મ જ્જની સા અના શામીર સ્વભાવ ।

શમી,^૧ સહુપ્તકા,^૨ ટુંગા,^૩ કેશકંવ-
કા,^૪ શિવા,^૫ મજ્જના^૬ અને હસ્તી^૭ એટલા
ખીજડીના સંસ્કૃત નામો છે. તે નાની ખીજડી
શમી^૧ કહેવાય છે. ૬૩

૧. શમવિ કમલવ્રજપાત્રીનુ રોગજ્ઞ પનાવનુ,
સૌદર-ઉપરસ, જમ, આસ વગેરે રોગોને જે
મટાડે છે, તેથી શમી-ખીજડી.

૨. સહુપ્તકા કુદ વર્ષે સ્વા. સા-અમલિવાન
ચરુ-જેનું જળ સ્વાસા જેનું પક્ષ કુદ-નાનું હોય
છે, તેથી સહુપ્તકા-ખીજડી.

૩. કુદવર્ષ-દિલ્લો કપાસન અસ્વા, ચરુ
કુદવર્ષ-દિલ્લો પવનવિન ચકલાનુ, કુવિ કિલાલી-
વનુ, અદ્યવિવાનુ કુવનુ, ચરુ-કે વગેરેના જે નાસ
કરે છે, તેથી અસ્વા પ્રિયાર્થને લીધે પવન વગેરે
જેના નાસ કરે છે, તેથી કુદ-ખીજડી.

૪. કેશાની હમુ કર્ષ યસ્વા સા, અમલિવાન
ચરુ-જેનું જળ વાળને નાસ કરે છે, તેથી કેશકંવ-
કા-ખીજડી.

૫. શિર્ષ કરોતિ કુદવિરોગિનો રોગવિવરણ 'જલ-
રોગોતિ' વિવિધાનવત્તો પનાવનુ, ચરુ-કેશિકા
વગેરે રોગોનેના તે તે રોગો મટાડી તેમનું જે
અપાસ કરે છે, તેથી શિર્ષ-ખીજડી.

૬. મરે કાનુ-વજ લર્ષો' હિ વજ-ચરુ જે
મંજસ મરે ધારી મર્યા છે, તેથી મજ્જના-ખીજડી.

૭. અપરિ-રોગવિ કપાસિરોગિનારોગી સ્વો-
વગેરેના 'લ્પેયુર્' (અ. ૩-૧૬૦) હિ ક-કે
વગેરેના રોગોનેના આરોગ પાત્રના ઉપયોગથી જે

કેમડી રે છે, તેથી હસ્તી-ખીજડી.

૧. અના શામી શમીર-કુદ-પાણીમાંથી રા-
નાની ખીજડી શમીર કહેવાય છે.

ખીજડીના ગુણો

શામી તિક્ષ્ણ કષ્ટુ રીતિ કાયા રેષમી કષુ ।
અમલકાસકમખ્યાસકુદાર્થમિતિસ્મૃતા ૬૪

અન્ય-શામી તિક્ષ્ણ કષ્ટુ રીતિ કાયા રેષમી
કષુઃ (સી) કષ્ટુરતમપ્રકારક્રમકે કમિતિ સ્મૃતા ૬૫

ખીજડી કદલી, લીખી, ટાલી, તરી,
રેશક અને હલદી હોઈ કદ, ઉપરસ, જમ,
આસ, કોઠ, અરસ તથા કૃમિને મટાડે છે.

સાતપુરા કે સાવિત્રનાં નામો તથા ગુણો
સહપર્ણો વિશાલત્વકુ ચાર્વો ચિત્તમજ્જા ।
સ્તપર્ણો પ્રાપ્ત્યેપમાતકુદાર્થમિતિ ૬૬

શીપનામ્યાસગુપ્તમઃ ક્ષિપ્રોખ્યસુષુપ્ત સ્વરોગપા

અન્ય-સાતર્ણ વિશાલત્વકુ ચાર્વો ચિત્તમજ્જા
(સ્તિ કમાતિ, ગુણાસુ-) સ્તર્ણ રીતિ ક્ષિપ્રોખ્ય
સ્વર સ્વ (કુ) અમલકાસકમખ્યાસકુદાર્થમિતિ ૬૭

સપર્ણ,^૧ વિશાલત્વકુ,^૨ શાશ્ક^૩ અને
વિષમજ્જા^૪ એટલા સાવિત્રનાં સંસ્કૃત નામો
છે. સાવિત્ર અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, સિન્ધ,
ગરમ, તૃષ અને મળને ખસેડનાર હોઈ મધુ,
કદ, વાસુ, કોઠ, હોલીનો અગ્રક, અવલ
આસ તથા બોળાને મટાડે છે. ૬૫

× મુજુતમાં કરેલા ત્રણ મરે નીચે મુજબ
ઉપાન વર્ણવેલો છે. સાવિત્રની અસ, મજા,
લીમકાની અતઃખલ અને બોળાની અસ કરને
આને એટલે નન્મે તોથા કૃમિને એકી ઉકાળી
અને તે પાણી પીવામાં વાપર્યુ ત્વચારો મરે
કર્ણ મિત્રોત્તમાં આની અસ વપરાય છે.

અરકમાં સાવિત્રનાં રસ, બીજ અને યામને
વાતપિત્તપ્રમન (વાયુ અને પિત્તનુ યમન કરનાર),
કુદર (કેઠ અને ત્વચ રોગ મટાડનાર), ઉત્ત-
મમન (સ્તપિત્ત વધ કરનાર) અને લીતનિવ-
રણ (રક્ત મટાડનાર) કર્ણવેલ છે.

મુજુતમાં આને કૃષ્ણાતપ્રમન (કદ અને વાયુ
નેસાડનાર), અગ્નિદર-અગ્નિરોગ નાસ કરનાર,
મુખપ્રમન (મેલો અને યા મટાડનાર), અમ-
વાસ (આમ ને વચાવનાર) અને ઉત્તેષાતપ્રમન

૧. કાળે કાળે સજ્ઞ પર્ણાનિ યસ્ય સઃ-જેની ડાળે ડાળે ખરાખર સાત જ પાંદડાં હોય છે, તેથી સમપર્ણ-સાત્વિન.

૨. વિશાલા ત્વક્ યસ્ય સઃ-જેની છાલ વિશાળ હોય છે, તેથી વિશાલત્વક સાત્વિન.

૩. શરદિ પુષ્પ્યતિ-‘કાલાત સાધુપુષ્પ્યત્’ ક્ષત્ય-શરદઃપ્રભુમાં જેને ફૂલ આવે છે, તેથી શરદ સાત્વિન.

૪. વિષમાઃ-સજ્ઞ છદા યસ્ય સઃ-જેની ડાળે ડાળે વિષમ-એટી સાત પાંદડાં હોય છે, તેથી વિષમચ્છદ-સાત્વિન.

તિનિશ-નેતરનાં નામો તથા ગુણો

તિનિશઃ સ્વન્દનો નેમી રથદ્રુર્વજુલસ્તથા ।
તિનિશઃ શ્લેષ્મપિત્તાશ્લમેદઃકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ ।
તુવરઃ શ્વિત્રદાહમ્નો વ્રણપાપન્ડુકમિપ્રણુત્ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-તિનિશઃ સ્વન્દનઃ નેમિઃ રથદ્રુઃ તથા વજુલઃ (હિતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) તિનિશઃ તુવરઃ (સન્) શ્લેષ્મપિત્તાશ્લમેદઃકુષ્ઠપ્રમેહજિત્ શ્વિત્રદાહમ્નો વ્રણપાપન્ડુ-કમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥ ૬

તિનિશ,^૧ સ્વંદન,^૨ નેમિ,^૩ રથદ્રુ^૪ અને વંજુલ^૫ એટલાં તિનિશનાં સંસ્કૃત નામો છે. તિનિશ તૂરો હોઈ કઢ, પિત્ત, લોહીનો ખગાડ કે રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, ચીતરી, દાહ, વ્રણ, પાંડુ અને કૃમિને મટાડે છે. ૬૬

૧. અતિશયેન નેશતિ આરોગ્યમ્, ણિશ સમાધૌ-‘હ્યુપયે’તિ કઃ, યદ્વા અતિક્રાન્તો રોગલ્પા નિશાઃ, ‘અત્યા-દયઃ’-હિતિ સમાસઃ, પૃષ્ઠોદરાદિઃ-જે અતિશય આરોગ્ય આપે છે, તેથી અથવા રોગોશ્પી રાત્રિએને જે ઓળંગી ગયો છે, તેથી તિનિશ-નેતર.

૨. સ્વન્દતે તુવરં રસં-સ્વન્દૂ પ્રસવળે-‘વહુલમન્યત્રાપિ’ હિતિ (ગુણા. ૨-૭૮) યુન્-જે તૂરો રસને ઝરે છે, તેથી સ્વન્દન-તિનિશ નેતર

૩. નયતિ-પ્રાપયતિ આરોગ્યં શ્લેષ્માદીન્ વિનાશય-ળીન્ પ્રાપળે-‘નિયો મિઃ’-(ગુણા. ૪-૪૩) કઢ વગેરેનો નાશ કરી જે આરોગ્ય પમાડે છે, તેથી નેમિ-તિનિશ નેતર.

૪. રથસ્ય દ્રુઃ, તત્ર ડપધુક્તવાત-રથ યનાવવામાં (રક્તપિત્ત અને વાયુ બેસાડનાર) વજુલવેલ છે. આની છાલ જરા સુગંધી, ગરમ, તૂરી અને કડવી હોય છે અને પેટમાં ખાવા આપવાથી જરા બુલાખ લાગે છે, ભૂખ લાગે છે, તાવ મટી જાય છે અને સોજો તથા થલ પથુ મટી જાય છે.

જે ઉપયોગી ઝાડ છે, તેથી રથદ્રુ-તિનિશ નેતર.

૫. વચ્ચતે-નામ્યતે શ્વિત્રદાહનાશનાર્થ યેન, વશુ ગતૌ-બાહુલકાદ્ ઝલો જત્વં ચ-ચીતરી-કોઢ તથા દાહનો નાશ કરવાનું જે કામ કરે છે, તેથી વંજુલ-તિનિશ નેતર.

સાગનાં નામો તથા ગુણો

ભૂમીસહો દ્વારદાર્ણરિદાર્ણઃ સ્વરચ્છદઃ ।
ભૂમીસહસ્તુ શિશિરો રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ ॥૬૭॥

અન્વયઃ-ભૂમીસહઃ દ્વારદાર્ણઃ નરિદાર્ણઃ સ્વરચ્છદઃ (હિતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) ભૂમીસહઃ તુ શિશિરઃ (સન્) રક્તપિત્તપ્રસાદનઃ (અસ્તિ) ॥

ભૂમીસહ,^૧ દ્વારદારુ,^૨ નરિદારુ^૩ અને ખરચ્છદ^૪ એટલાં સાગનાં સંસ્કૃત નામો છે. સાગ ટાઢો હોઈ રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે.

૧. સહતે-હિતિ સહઃ-પચાચ્, ભૂમ્યાઃ સહઃ-જમી-નને સહન કરે છે-જમીનમાં પથુ લાંબા કાળ સુધી ટકે છે, તેથી ભૂમીસહ-સાગ.

૨. દ્વારોપયોગિ દાર્ણ યસ્ય સઃ-જેનું લાકડું ખારણું યનાવવા ઉપયોગી છે, તેથી દ્વારદારુ સાગ.

૩. ન રિયતિ હિતિ નરિ, રિ ગતૌ-વિચ્, નરિ દાર્ણ યસ્ય સઃ-જેનું લાકડું જતું નથી-પથુ ખૂબ ટકે છે, તેથી નરિદારુ-સાગ.

૪. સ્વરચ્છદા યસ્ય સઃ-જેનાં પાંદડાં ખરચ્છદ હોય છે, તેથી ખરચ્છદ-સાગ.

હિતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં વટાદિવર્ગ સમાસ

૬ : આત્રાદિ ફલવર્ગ

આંખાનાં નામો

આત્રઃ પ્રોકો રસાલશ્ચ સહકારોડતિસૌરભઃ ।
કામાક્ષો મધુદૂતશ્ચ માકન્દઃ પિક્વલ્લભઃ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-આત્રઃ ચ રસાલઃ સહકારઃ અતિસૌરભઃ કામાક્ષઃ મધુદૂતઃ માકન્દઃ ચ પિક્વલ્લભઃ પ્રોકઃ ॥

આત્ર,^૧ રસાલ,^૨ સહકાર,^૩ અતિસૌરભ,^૪ કામાંગ,^૫ મધુદૂત,^૬ માકન્દ^૭ અને પિક્વલ્લભ,^૮ એટલાં આંખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧

* વૈદ્યક ગ્રંથોમાં કાચી તેમ જ પાકી કેરીના ગુણ વિષે ધણા લખાણથી લખાયેલું છે. ટૂંકમાં કહીએ તો તેનાં પાકાં ફળ જોર આપનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશકારક અને જરા ઝાડો ખુલાસે લાવનાર તેમજ પેશાબ વધારે લાવનાર ગણાય છે.

૧. કમ્મલે-પ્રાપ્તો આરોગ્ય વર્તે જાનેજ, કમ્મ
પ્રપત્તી-મમિત્ત-સોરોનન (અર્થ. ૧-૨૬) હસિ
રજ્, સીવેષ-એનાથી આરોગ્ય તથા બળ મેળવવા
છે, તેથી આત્મ-આત્મિ જાને તેનું ફળ ફેરી.

૨. રક્મ્ કમ્મલિ-મૂલવતિ માતૃવીરિયા, કમ્મ મૂલ-
વત્તો કાંતનન-મીઠાણ વગેરે દારા રચને એ શોભાવે
છે, તે રસાત્મ-આત્મિ.

૩. છદ્ધ અરવતિ-મેલવતિ કુન્નવ-અર્જ-એ એક-
કનિસકકાર-મેળાવ કરાવે છે, તેથી સકકાર-આત્મિ.

૪. અભિધમિત્તં સૌરસે કલ્લ સ-એની સુખધ
ધણી અધિધમી હોય છે, તેથી અધિધોરભ-આત્મિ.

૫. કમ્મ-કમ્મરોપનમ્ કમ્મ-સુકમ્મં પલ્લં ચ કલ્લ
સ, આ કમ્મલ્લ મહમ્ હવ કુન્નવત્ત વૃદ્ધપત્ત-
એની કળી અલવા મેર તથા ફળ અલ્પત કામે
ફીપક છે, તેથી અને વીર્યવધક તથા પોષિક છે,
તેથી કામનું બલે અંજ હોય તેવો હેવાથી કામન-
આત્મિ.

૬. મનોર્થ-અન ફલ્લં હવ, તત્તુવઅલેન પ્રવલ-
મર્મલ એ પુલ્લમઅલ્લ-વલ્લતની સુખાત્મમાં જ
સૌની પ્રદેશમાં જ એ વલ્લતને બલે સુખરતો હોય
તેમ કુલે-કાલે છે, તેથી વલ્લતનો બલે ફલ્લ હોય તેવો
હોવાથી મહુફલ-આત્મિ.

૭. મારિત્તિ હસિ માઃ મા મલે-કિપ્, મા-વરિ-
લિત્ત-સમપાત્ત પુલ્લિત્ત કલ્લ હવ પલ્લં વલ્લ સ-
ચોપાસથી બરાબર સુપરિત-અલ્પેસનું અને મેળ
બલે કદ હોય તેનું એનું ફળ હોય છે, તેથી
માકલ-આત્મિ.

૮. સિલ્લ-એમિલ્લા વલ્લ-કિવ-કેવમેને
એ પલ્લે જ વલ્લામે કેવ છે, તેથી પિલ્લવલ્લા આત્મિ.

પણ તેની અલ્પ અને કાચા ફળના રેશા પ્રાપ્તી
અને ખારા અજીવ છે કાચા ફળનું અલ્પ કથી
પલ્લે તે પેરને સાતિ પમાડનાર અને જુખને ખૂબ
ઉપાડનાર અલ્પ છે કાચી ફેરીને ડોહીને ચોરલી કાઢી
મુકવે છે તેને આમસુર અલ્પા આત્મોળિયા કદ છે,
અને તે ખાત્યામાં ધણા વપરાય છે, તેમનામાં એ
ખરાબ રહેલી છે તે સત્કટિક અંસિઅના લીધે છે
અને તે કીમતી તથા સોડી સુધારનાર અજીવ છે
આખર ૧૫, ચોરલી અને ડાળ કદ અને પ્રાપ્તી
અજીવ છે, અને ડાળા વગેરે વરદા વપરાય છે આખર
પાંદરને નાચી તેના કુમારે મજામાં લેવાથી
મજાની અંદરનાં ફેરવાં ફરને કાચો થાય છે

આંખાના મોરના ગુણે

આખપુખ્તસીસારવલ્લપિત્તમલ્લેનુત્ત.

અપ્પાપુપ્પિહરં હસિતં અલ્પકલ્લ માહિ વાતલ્લમ્ ૫૨ ॥

અવલ-અપ્પપુપ્પ સીલં કલ્પિત્ત માહિ વાતલ્લ (અર્થ)

અપ્પાપુપ્પિહરં અલીધારવલ્લપિત્તમલ્લેનુત્ત (અર્થ) ॥

આંખાનું ફલ (મોર) ૧૬, અલ્પ

ઉપલવનાર, ઝાડો પાકનાર, વાણ કરનાર અને

લોહીના બગાડને, અલીધારને તથા કદ, પિત્ત

અને પ્રમેદને મટાડનાર છે, ૨

નાની તથા મોટી કાચી ફેરીના ગુણે

માલં વાલં કપાપામ્લં રવ્યં માલતપિત્તહત્ત.

તરવ્યં ॥ તવલ્લમ્લે કમ્મં રોપવવાઅર્જત્ત ૫૩ ॥

અવલ-તરવ્યં કમ્મં કપાપામ્લં રવ્યં માલતપિત્ત-

હત્ત (અર્થ), તરવ્યં ॥ તવ્લ અવલ્લં રવ્યં (અર્થ)

રોપવવાઅર્જત્ત (અર્થ) ॥

આંખાની નાની કાચી ફેરી તુડી, ખાટી,

અલ્પ ઉપલવનાર અને વાણ તથા પિત્તને

કરનાર છે. મોટી કચેલી કાચી ફેરી બહુ જ

ખાટી, ફલ્લ અને ત્રણે દેશ તથા લોહીના

બગાડને કરનાર છે, ૩

તરકે ખૂબ સુકવેલી કાચી ફેરીના ગુણે

આખમાં ત્વચાલીમલાતવેડિવિશોવિત્તમ્.

અમ્લં સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અવલ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અમ્લ-સ્વાપુ કરવાયં સ્વાપ્રેરં કલ્પાવલિત્તં ૫૪ ॥

અદ્યસ્તર્પણોડતીવ બુંદ્વળાઃ કફવર્ધનઃ ।
તસ્ય લ્પ્લંદં ગુરુ પરં રોચનં ચિરપાકિ ચ ॥૧૦॥
મધુરં બુંદ્વળં વલ્યં શીતલં વાતનાશનમ્ ।
વાતપિત્તહરં રુચ્યં બુંદ્વળં બલવર્ધનમ્ ॥
વૃથ્યં વર્ણકરં સ્વાદુ દુગ્ધાન્નં ગુરુ શીતલમ્ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-પક્વં તુ (તત્) મધુરં વૃથ્યં ક્ષિગ્ધં
વલ્લુલ્પ્રદં ગુરુ વાતહરં હૃદયં વર્થ્ય શીતમ્ (સત્)
અપિત્તલં કષાયાતુરસં વહનિશ્લેષ્મશુકવિવર્ધનમ્ (મવતિ),
તત્ એવં વૃક્ષસંપક્વં ગુરુ પરં વાતહરં મધુરામ્લસં (સત્)
કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપનં ભવેત્; કૃત્રિમપક્વં ચ તત્
આન્નં તુ અમ્લસ્ય રસમ્ હાનેઃ વિશેષતઃ માધુર્યાચ્ચ
પિત્તનાશનં ભવેત્ । ચૂષિતં તત્ પરં રુચ્યં વલ્યં વીર્ય-
કરં લઘુ શીતલં શીઘ્રપાકિ વાતપિત્તહરં સરં સ્વાદુ ।
ગાલિતઃ તદ્રસઃ વલ્યઃ વાતપિત્તહરઃ સરઃ અદ્યઃ તર્પણઃ
ઋતીવ બુંદ્વળાઃ કફવર્ધનઃ (સ્વાદુ) । તસ્ય લ્પ્લંદં ગુરુ
પરં રોચનં ચિરપાકિ ચ મધુરં બુંદ્વળં વલ્યં શીતલં
વાતનાશનમ્ (અસ્તિ) । દુગ્ધાન્નં વૃથ્યં વર્ણકરં વાતપિત્તહરં
રુચ્યં બુંદ્વળં બલવર્ધનં સ્વાદુ ગુરુ શીતલમ્ (મવતિ) ॥

પાકી કેરી તો મધુર, વીર્યને વધારનાર,
સ્નિગ્ધ, બલ તથા સુખને આપનાર, ભારે,
વાયુને હરનાર, હૃદયને ગમે એવી, વર્ણને
સારો કરનારી તથા ટાઢી હોઈ પિત્તને નહિ
કરનાર, છેવટે તૂરા રસવાળી અને અગ્નિ, કફ
તથા વીર્યને વધારનાર છે. જે કેરી આડ ઉપર
જ પાકેલ હોય તે ભારે, વાયુને બહુ જ
હરનાર, ખટમધુરી અને પિત્તનો કાંઈક પ્રકોપ
કરનાર હોય છે. જે કેરી આડ પરથી ઉતારી
પછી ફિયાથી પકાવી હોય, તેમાંથી ખાટો
રસ જતો રહેનાથી અને તેમાં મધુર રસ વિશેષ
થવાથી પિત્તનો નાશ કરનારી થાય છે. જે
કેરી ચૂસવામાં આવી હોય તે બહુ જ રુચિકારક,
બળ આપનાર, વીર્યને વધારનારી, હલકી,
ટાઢી, તરત પચનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર
અને મળને ખસેડનાર થાય છે. કેરીનો
ગાળેલો રસ બળ આપનાર, ભારે, વાયુને
તથા પિત્તને હરનાર, મળને ખસેડનાર, હૃદય-
ને બહુ નહિ ગમતો, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ
કરનાર અને કફને વધારનાર છે. કેરીની ચીર
ભારે, બહુ રુચિ ઉપજાવનાર, લાંબા કાળે
પચનાર, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનાર,

ટાઢી અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. જે કેરી
હૃદયની સાથે ખાવામાં આવી હોય તે વીર્યને
વધારે, વર્ણને સારો કરે, વાયુ તથા પિત્તને
હરે, રુચિ ઉપજાવે, પુષ્ટિ આપે અને બળને
વધારે છે. વળી તે મધુર, ભારે અને શીતળ
પણ છે. ૫-૧૧

ખાટી કેરી વધારે ખાવાથી તુકસાન

મન્દાનલત્વં વિષમજ્વરં ચ,

સ્ત્રામયં વદ્યગુદોદરં ચ ।

આત્રાતિયોગો નયનામયં વા,

કરોતિ તસ્માદતિ તાનિ નાઘાત્ ॥૧૨॥

અન્વયઃ-આત્રાતિયોગઃ મન્દાનલત્વં વિષમજ્વરં
સ્ત્રામયં ચ વદ્યગુદોદરં વા નયનામયં કરોતિ, તસ્માત્ તાનિ
અતિ ન અઘાત્ ॥

બહુ કેરીઓ ખવાય તે અગ્નિને મંદ કરે,
વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે, લોહીના રોગો કરે,
કબજિયાત કરે, પેટના રોગ અને નેત્રના
રોગ પણ કરે છે; માટે (ખાટી) કેરીઓ
બહુ ખાવી નહીં. ૧૨

મીઠી કેરી વધારે ખવાય તો ખાસ તુકસાન નથી

પતદમ્લાન્નવિષયં મધુરામ્લપરં ન તુ ।

મધુરસ્ય પરં નેત્રહિતત્વાઘા ગુણા યતઃ ॥૧૩॥

અન્વયઃ-એતત્ (આત્રાતિયોગનિષેધકથનં) અમ્લા-
ન્નવિષયં (જ્વેયં, ન તુ મધુરાન્નપરં), મધુરસ્ય (તુ) પરં
નેત્રહિતત્વાઘાઃ ગુણાઃ (સન્તિ) ॥

કેરી વધારે નહિ ખાવાનું ઉપર જે કહ્યું
તે ખાટી કેરી માટે છે, મીઠી કેરી માટે નથી;
કારણ કે મીઠી કેરીના તો નેત્રને અત્યંત
હિતકારકપણું વગેરે ઘણા ગુણો છે. ૧૩

મીઠી કેરીઓ વધારે ખાવી હોય તો ?

શુષ્ક્યમ્મસોડનુપાનં સ્યાદાત્રાણામતિમક્ષણે ।

જીરકં વા પ્રયોક્તવ્યં સહ સૌવર્ચલેન ચ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-આત્રાણામ્ અતિમક્ષણે શુષ્ક્યમ્મસઃ અનુ-
પાનં સ્વાદુ, વા સૌવર્ચલેન સહ ચ જીરકં પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

(મીઠી) કેરીઓ ઘણી ખાવી હોય તો
સૂંકેના પાણીનું અનુપાન હોવું જોઈએ અથવા
સંચળ સાથે શરાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪

આત્રાવર્તનું લક્ષણ

પક્વસ્ય સહકારસ્ય પટે વિસ્તારિતો રસઃ ।

ધર્મશુષ્કો મુહુર્તત આત્રાવર્ત ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧૫॥

અન્ય-પરમ પદ્મચરણ રણ પદે વિસ્તારિત-
પદ્મચરણ મુદ્ગ રત્ન આપમર્તે. હિતિ રણ. ૪

પાછી ઠેરીના રસ હાગ્યા પર પાથરી
તટકામાં સુકાએ હોય અને વળી પાછી
તેના જ ઉપર બીજો રસ પાથરી સુકવાય;
એમ વારંવાર કરી તેનાં જે પતરાં કરવામાં
આવે, તે આપાવર્ત^૧ કહેવાય છે. ૧૫

૧. આપમર્ત રૂપ દુન્યવત્તવા અર્થ-રૂપ વર્તે,
અત્યવત્તવત્તવા, સુ વર્તે-અર્થ-આપના તાળ રસ
જેવા જ જેમાં કંઈક અંશે એછા સ્વાદ હોય છે,
કેમકે તાપમાં જેને સુકવેલ હોય તે આપાવર્ત-
ઠેરીના રસના તકે સુકવેલા ઉપરાઉપરી થયે.
આપાવર્તના શુદ્ધ.

આપાવર્તસ્વપાઅર્થવિપાતપિચ્છરૂપ સ્વરૂપ ।
સ્વરૂપ સ્વરૂપિમિ પાપાસુપુષ્પ સ્વરૂપિવિવ. ૪૧૨
અન્ય-વ આપમર્તે સ્વરૂપ સ્વરૂપિમિ પાપાસુ
વ મધુ (સ્વ) સ્વપાપાસુપિચ્છરૂપ સ્વરૂપિવિવ. ૪

તે આપાવર્ત જેવો ઉપભવનાર, મળને
ખસેડનાર અને સુકનાં કિરણો વડે પાકેલો
હોવાથી હલકો થઈ તરણ, ભીટી, વાસુ
તથા પિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૧૬

આંખાની ચોટાનીના શુદ્ધ
આપાવર્ત કપાસ સ્વાપાવર્તિયાપાચનમ્ ।
રૂપવર્ત વ મધુર તથા હવમવાહનુ. ૪૧૩
અન્ય-આપાવર્ત કપાસ રૂપ વર્તે તથા મધુર
(સ્વ), અર્થ-ઉપભવનાર વ હવમવાહનુ તથા
આંખાની ચોટલી વડી, કાંઈક ખાટી અને
મધુર હોઈ ભીટી, અવીરનાર તથા હાલના
શાકને મટાડે છે. ૧૭

આંખાના નવપણવના શુદ્ધ
આપમર્ત પદ્મરૂપ સ્વરૂપ કપાસવિપાચનમ્ ૪૧૪
અન્ય-આપમર્ત પદ્મરૂપ સ્વરૂપ કપાસવિપાચનમ્
(મર્તિ) ૪

આંખાનું તુલ્ય પદ્મ-રૂપ પાન એવો
ઉપભવનાર અને કદે તથા પિત્તને નાશ
કરનાર છે. ૧૮

જંગલી આંખાનાં નામો તથા શુદ્ધ
આપાવર્ત પીતલ અર્થ-આપાવર્ત કપીતલ ।
આપાવર્તનાં નામો શુદ્ધ રૂપ કપીતલ ૪૧૫
અન્ય-આપાવર્ત પીતલ અર્થ-આપાવર્ત કપીતલ

(હિતિ નામો, ગુણમુ-) આપમર્ત અર્થ નામો ગુણ
અર્થ રૂપ સ્વરૂપ (મર્તિ) ।

આપાવર્ત, પીતલ, મહંટામ્ અને
કપીતલ જેટલાં જંગલી આંખાનાં સંસ્કૃત
નામો છે. જંગલી આંખાનું ફળ ખાટું, વાસુને
હરનાર, ભારે, ગરમ, જેવો ઉપભવનાર અને
મળને ખસેડનાર હોય છે. ૧૯

૧. આપમર્ત સ્વરૂપ-સ્વરૂપ સ્વરૂપિમિ ગુણમર્તવા, સ્વ
પાપાસુપુષ્પ-સ્વરૂપિમિ મધુર (સ્વ. ૫-૧૫)-
જે હોય આંખાના જેવા સુકવેલાને પાસુ કરે
છે, તેથી આપાવર્ત-જંગલી આંખો.

૨. પીતલ કોટિ સ્વરૂપ પદ્મવાહનમિ પીતલમિ,
'સ્વરૂપિવિવ' હિતિ સ્વરૂપ, તથા 'સ્વરૂપિમિ' -
હિતિ મધુ-પાકેલી સ્વરૂપિમિ પોતાના ફળને જે પીતુ
કરે છે, તેથી પીતલ-જંગલી આંખો.

૩. મહંટામિ સ્વરૂપ, પદ્મવાહનમિ આપાવર્ત-મહંટામિ -
જે વાસ્તવે મિથ અથવા વાસ્તવના જેવા રમ્ભે
આંખો હોય છે, તેથી મહંટામિ-જંગલી આંખો.

૪. સ્વરૂપિવિવ સ્વરૂપ, સ્વરૂપિવિવ-સ્વરૂપિવિવ, સ્વરૂપિવિવ
સ્વરૂપિવિવ સ્વરૂપ -સ્વરૂપિવિવ -સ્વરૂપિવિવ, સ્વરૂપિવિવ
સ્વરૂપિવિવ સ્વરૂપ -સ્વરૂપિવિવ સ્વરૂપિવિવ -સ્વરૂપિવિવ -
જે વાસ્તવે અથવા વાસ્તવના જેવા રમ્ભે રેલાવે
છે, અથવા વાસ્તવના જેવી રીતે રેલાવે છે, તેથી
કપીતલ-જંગલી આંખો.

જંગલી આંખાના પાકાં ફળના શુદ્ધ
પાકાં તુ મધુર સ્વાદુ રસે પાકે સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપમ્ ।
તર્પણ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપમ્ ૪
શુદ્ધ સ્વરૂપ મધુરિયસવવાહનસવાહનમિ ૪૨૦ ૪
અન્ય-(સ્વ) પાકાં તુ પાકે મધુર રસે પાકે સ્વરૂપ
સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપમ્ ૪
સ્વરૂપિમિ (સ્વ) મધુરિયસવવાહનસવાહનમિ (મર્તિ) ૪

જે આંખાનું પાકું ફળ તુલ્ય, મધુર,
પાકમાં થયું મધુર જ, ટાકું, વૃષ્ટિ આપનાર,
કદે કરનાર, અગ્ર, પીત્તને વધારનાર, બાકને
રોકનાર, ગુણ આપનાર, ભારે તથા બળ
આપનાર હોઈ વાસુ, પિત્ત, ક્ષય, શાક, ક્ષય
તથા શોષાના ખાકોને મટાડે છે. ૨૦

આપમર્ત આંખાના નામો તથા ફળના શુદ્ધ
પાપાસુપુષ્પ આપાવર્ત. આપાવર્ત પાપાસુપુષ્પ ।
પાપાસુપુષ્પ સ્વરૂપ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપમ્ ૪
પાકાં સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપિમિ સ્વરૂપમ્ ૪

અન્ય-રાજામ્નઃ દક્ષઃ આશ્રિતઃ કામાક્ષઃ રાજપુત્રકઃ (કથ્યતે), રાજામ્નઃ તુવરં સ્વાદુ વિશદં શીતલં ગુરુ ગ્રાહિ દક્ષં (સત્) વિવન્ધાધ્મવાતકૃત્ કફપિત્તગુરુ (અસ્તિ) ॥

રાજામ્ન,^૧ ટંક,^૨ આશ્રિત,^૩ કામાંગ,^૪ અને રાજપુત્ર^૫ એટલાં આકૃષ્ટ આંખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. આકૃષ્ટ આંખાનું ક્ષણ તૂરું, મધુર, સ્વચ્છ, ટાઢું, ભારે, આડાને રોકનાર તથા રૂક્ષ હોઈ મળખંધ, આક્રેરો તથા વાયુને કરનાર છે અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

૧. આશ્રિત-રાજા-રાજામ્નઃ, રાજદન્તાદિત્વાત્ પર-નિપાતઃ, યદ્વા રાજામ્-ઐશ્વર્યવતાં લોકાનામ્ આશ્રિતઃ-મહા-ધર્ત્વાત્-જે આંખાઓનો રાજ-ઉત્તમ આંખો ગણાય છે અથવા ઐશ્વર્યવાળા મોટા લોકોનો આંખો હોય છે; કેમકે મહા કિંમતી હોય છે, તેથી રાજામ્ન-આકૃષ્ટ-આંખો.

૨. દક્ષયતિ-વપ્રાપ્તિ મલં ગ્રાહિત્વાત્, ટકિ વન્ધને-ચુરાદિઃ, અન્-જે ગ્રાહી હોવાથી મળ બંધ કરે છે, તેથી ટંક-આકૃષ્ટ આંખો.

૩. આશ્રમ્ અતિ આશ્રિતઃ-કર્મણ્યન્-ઉપરના જંગલી આંખાના પહેલા નામ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

૪. કામાક્ષ-આંખાના પાંચમા નામ પ્રમાણે.

૫. રાજઃ ચન્દ્રસ્ય વા પુત્ર ઇવ-મહર્ધત્વાત્, શીત-લ્ત્વાચ, હવાયે કન્-મહાકિંમતી હોવાને લીધે જાણે રાજાનો પુત્ર હોય અથવા શીતળ હોવાથી જાણે રાજા-ચંદ્રનો પુત્ર હોય તેવો હોય છે, તેથી-રાજપુત્રક-આકૃષ્ટ આંખો.

હલકી જાતના આંખાનાં નામો તથા ગુણો કોશાત્ર ઉક્તઃ ક્ષુદ્રાત્રઃ કૃમિવૃક્ષઃ સુકોશકઃ । કોશાત્રઃ કુદ્રશોચાલપિત્તવ્રણકફાપહઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્ય-કોશાત્રઃ ક્ષુદ્રાત્રઃ કૃમિવૃક્ષઃ સુકોશકઃ ઉક્તઃ, કોશાત્રઃ કુદ્રશોચાલપિત્તવ્રણકફાપહઃ (અસ્તિ) ।

કોશાત્ર,^૧ ક્ષુદ્રાત્ર,^૨ કૃમિવૃક્ષ^૩ અને સુકોશક^૪ એટલાં હલકી જાતના આંખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ આંખો કોઠ, સોજા, લોહીવિકાર, પિત્ત અથવા રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. ૨૨

૧. કોશો આશ્રિત્વે ફલપ્રાચુર્યાત્, યદ્વા કોશા-ત્ર આશ્રિતઃ-ફલે કોશાસાદયત્વાત્-જાણે મંડારમાં આંખા રાખી રહ્યો હોય, તેમ પુષ્કળ ક્ષણવાળો જે હોય છે અથવા જેનાં ક્ષણ કળી કે દોડા જેવાં લંબગોળ થાય છે, તેથી કોશાત્ર-એક જાતનો હલકો આંખો.

૨. ક્ષુદ્રાત્રઃ-ક્ષુદ્રાત્રઃ-હલકી જાતનો જે આંખો હોય છે, તેથી-ક્ષુદ્રાત્ર-હલકો આંખો.

૩. કૃમિવૃક્ષઃ વૃક્ષઃ-શાકપાચિવાદિઃ-જે આડ કીડાવાળું હોય છે, તેથી કૃમિવૃક્ષ-હલકો આંખો.

૪. સુકોશઃ યસ્ય સઃ, સ્વાયે કઃ-જેનો સારો કોશ છે, તેથી સુકોશક-હલકો આંખો.

એ હલકી જાતના આંખાના ક્ષણના ગુણો તત્કલં ગ્રાહિ વાતદ્વમ્મલોષ્ણં ગુરુ પિત્તલમ્ ।

પક્વં તુ દીપનં રુચ્યં લઘૂર્ણં કફવાતગુરુ ॥૨૩॥
અન્ય-તત્કલં ગ્રાહિ વાતદ્વમ્ અમ્લોષ્ણં ગુરુ પિત્તલં (ભવતિ), પક્વં તુ દીપનં રુચ્યં લઘુ ઉર્ણં (સત્) કફવાતગુરુ (અસ્તિ) ॥

એ આંખાનું (કાચું) ક્ષણ આડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, ટાઢું, ગરમ, ભારે અને પિત્ત કરનાર છે; પણ પાકું ક્ષણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું અને ગરમ હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૩

પનસ કે કૃણ્ણસનાં નામો તથા ગુણો

પનસઃ કણ્ઠકિફલઃ પળસોઽતિવૃહત્ફલઃ ।

પનસં શીતલં પક્વં સ્નિગ્ધં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥૨૪॥
તર્પણં વૃંહણં સ્વાદુ માંસલં શ્લેષ્મલં મૃશમ્ ।

વલ્યં શુક્રમદં હન્તિ રક્તપિત્તક્ષતવ્રણાન્ ॥ ૨૫ ॥

અન્ય-પનસઃ કણ્ઠકિફલઃ પળસઃ અતિવૃહત્ફલઃ (કથ્યતે), પક્વં પનસં શીતલં સ્નિગ્ધં (સત્) પિતા-નિલાપહં તર્પણં વૃંહણં સ્વાદુ માંસલં મૃશં શ્લેષ્મલં વલ્યં શુક્રમદં (સત્) રક્તપિત્તક્ષતવ્રણાન્ હન્તિ ॥

પનસ,^૧ કંઠકિફલ,^૨ પળસ^૩ અને અતિ-વૃહત્ફલ^૪ એટલાં કૃણ્ણસનાં સંસ્કૃત નામો છે. કૃણ્ણસનું પાકું ક્ષણ ટાઢું અને સ્નિગ્ધ હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, માંસને વધારનાર, કફને બહુ જ કરનાર, બળ આપનાર તથા વીર્યને વધારનાર હોઈ રક્તપિત્ત, ક્ષત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ૨૪, ૨૫

૧. પનાચ્યતે સ્તૃચ્યતે વનસપતિશાલકોવિદેઃ સૂતમ-ગુણવત્ત્વાત્, પન સ્તુતો-‘અલ્પવિચમિ-’ હિતિ (ઉપા. ૩-૧૧૭) અસન્ પ્રત્યયઃ-વનસપતિશાલના વિદ્વાનો જેને અતિ ઉત્તમ ગુણવાન તરીકે વખાણે છે, તેથી પનસ-કૃણ્ણસ.

૨. કણ્ઠકાઃ સન્તિ એવામ્-‘અત્ હિનિ’, તતઃ કણ્ઠ-કીન ફળાનિ યસ્ય સઃ-જેનાં કણ્ઠમાં ફળાં હોય

૨. દહં ફલં યસ્ય સાઃજેતું ક્ષણ મજખૂત હોય
તે તેથી દરબદ-નાનિજોળ

આડાને રોકે છે તેથી ક્લિંદ-તરખૂચ.

૪. સુષુ વર્ચયતિ-દીપયતિ પિત્તં સોષ્ણત્વાત્, વર્ચં દીપ્તી-ખ્યન્તાદ્-‘વૃષાદિમ્યશ્ચિત્’ (અણા૦ ૧-૧૦૬) इति कलच् प्रत्ययः-જે ગરમ હોવાથી પિત્તને ખૂબ જ વધારે છે, તેથી સુવચ્ચ-તરખૂચ.

ખરખૂજ અથવા તળિયાં ચીલડાં કે સફરદેદીનાં નામો તથા ગુણો

દશાંશુલં તુ સ્વર્વજં કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
સ્વર્વજં મૂત્રલં વલ્યં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં ગુરુ ॥
શિગંચ સ્વાદુતરં શીતં વૃષ્યં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥૪૩॥

અન્યથા:-દશાંશુલં તુ સ્વર્વજં (મવતિ), અથ તદ્-ગુણાઃ કથ્યન્તે-સ્વર્વજં મૂત્રલં વલ્યં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં ગુરુ શિગંચ સ્વાદુતરં શીતં વૃષ્યં (સત્) પિત્તાનિલાપહમ્ (અસ્તિ) ।

દશાંશુલ^૧ અને ખર્ખૂજ^૨ એ તળિયાં ચીલડાંનાં નામો છે. તળિયું ચીલડું મૂત્ર વધારનાર, બળ આપનાર, કોઠાને સાફ કરનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ જ મીઠું, ટાઢું અને વીર્યને વધારનાર હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૩

૧. દશ અંશુલય इव सन्ति अस्य फलत्वगुपरि-તક્ષિતાર્યે દ્વિયુઃ-અર્શાભાચ્-જેની છાલ ઉપર બાજે દશ આંગળીઓ હોય તેવી રેખાઓ હોય છે, તેથી દશાંશુલ-તળિયું ચીલડું.

૨. સ્વર્વતિ-નાચ્છતિ વૃથિવ્યા ઉપરિ, સ્વર્વં ગતૌ-મુગધ્વાદિઃ, સ્વર્વસ્પેગ જાતમ્ ‘અન્યેભ્યોડપિ૦’ इति जनेर्ढः-પૃથ્વી પર વેલારૂપે જે બળ છે, તે ખર્ખૂ કહેવાય અને એવા ખર્ખૂરૂપે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ખર્ખૂજ-તળિયું ચીલડું.

તળિયાં ચીલડાંમાં પણ વિશેષતા

તેષુ યચ્છામ્લમધુરં સક્ષારં ચ રસાન્નવેત ।
રક્તપિત્તકરં તત્તુ મૂત્રકૃષ્ણકરં પરમ્ ॥૪૪॥

અન્યથા:-તેષુ યત્ત્વં ચ અમ્લમધુરં રસાત્ત્વં ચ સક્ષારં મવેત્ તત્તુ રક્તપિત્તકરં પરં મૂત્રકૃષ્ણકરં (મવતિ) ॥

તેઓમાં પણ જે તળિયું ખટાશ, મીઠાશ અને ખારાશવાળું હોય છે, તે રક્તપિત્ત કરનાર અને બહુ જ મૂત્રકૃષ્ણ કરનાર હોય છે.

ત્રપુસનાં નામો તથા ગુણો

ત્રપુસં કણ્ઠકિફલં સુધાવાસઃ સુશીતલમ્ ।
ત્રપુસં લઘુ નીલં ચ નવં વૃદ્ધમદાહજિત્ ॥
સ્વાદુ પિત્તાપહં શીતં રક્તપિત્તહરં પરમ્ ॥૪૫॥

તત્પ્રકમમ્લમુષ્ણં સ્યાત્ પિત્તલં કફવાતનુત્ ।
તદ્વીજં મૂત્રલં શીતં રુક્ષં પિત્તાસ્રકૃષ્ણજિત્ ॥૪૬॥

અન્યથા:-ત્રપુસં કણ્ઠકિફલં સુધાવાસઃ સુશીતલમ્ (इति नामानि, तदगुणास्तु-) લઘુ નીલં ચ નવં ત્રપુસં વૃદ્ધમદાહજિત્ સ્વાદુ પિત્તાપહં શીતં (સત્) પરં રક્ત-પિત્તહરમ્ (અસ્તિ) । તત્ત્વકવમ્ અમ્લમ્ ઝાળં પિત્તલં (સત્) કફવાતનુત્ સ્યાત્, તદ્વીજં મૂત્રલં શીતં રુક્ષં (સત્) પિત્તાસ્રકૃષ્ણજિત્ (અસ્તિ) ॥

ત્રપુસ,^૧ કંટકિફલ,^૨ સુધાવાસ^૩ અને સુશીતલ^૪ એટલાં ત્રપુસ(એક જાતની કાકડી)નાં સંસ્કૃત નામો છે. નાની, નીલી અને નવી ત્રપુસ તરશ, ગ્લાનિ તથા દાહને મટાડે છે અને મધુર હોઈ પિત્તને તોડનાર, ટાઢી અને રક્તપિત્તને અત્યંત મટાડનાર છે. પાકી ત્રપુસ ખાટી, ગરમ તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. એ કાકડીનું બીજ મૂત્રને વધારનાર, ટાઢું તથા રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા મૂત્રકૃષ્ણને મટાડે છે. ૪૫, ૪૬

૧. ત્રપ્ते-लज्जते कण्ठकिलत्वात्, त्रपूप् लज्जाम-सौणादिक उसः प्रत्ययः-જેનું ફળ કાંટાવાળું હોવાથી પોતે તેથી શરમાય છે, માટે ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૨. કણ્ઠકાઃ સન્તિ અસ્ય કણ્ઠકિ ‘અતહ્નિ૦’, કણ્ઠકિ ફલં યસ્ય તત્ત્વ-જેનું ફળ કાંટાવાળું હોય છે, તેથી કંટકિફલ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૩. સુધાયા આવાસ इव माधुर्यात्-મીઠાશને લીધે અમૃતનું બાજે રહેઠાણ હોય તેવી છે, તેથી સુધાવાસ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૪. સુતરાં શીતલંશુ શીતલમ્-અતિશય શીતળતા-વાળી હોય છે, તેથી સુશીતલ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

સોપારીનાં નામો

ધોળદા પૂગી ચ પૂગશ્ચ ગુવાકઃ કમુકોડસ્ય તુ ।
ફલં પૂગીફલં પ્રોકમુદ્ગેગં ચ તદીરિતમ્ ॥૪૭॥

અન્યથા:-ધોળદા ચ પૂગી ચ પૂગઃ કમુકઃ ગુવાકઃ (इति नामानि वृक्षस्य) અસ્ય ફલં તુ પૂગીફલં પ્રોક્તં તત્ત્વં ચ હ્રેગમ્ ઈરિતમ્ ॥

ધોંટા,^૧ પૂગી,^૨ પૂગ,^૩ ગુવાક^૪ અને કમુક^૫ એટલાં સોપારીના આડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનું ફલ પૂગીફલ^૧ અને હ્રેગ^૨ કહેવાય છે. ૪૭

ખીલીનાં અને તેના ફળનાં નામો

વિલ્વ: શાળિડલ્યશૈલ્પ્યો માલૂરશ્રીફલાવપિ ।
વાલં વિલ્વફલં વિલ્વકર્કટી વિલ્વપેશિકા ॥૫૩॥

અન્ય:—વિલ્વ: શાળિડલ્યશૈલ્પ્યો માલૂરશ્રીફલો અપિ
(ઈતિ નામાનિ), વાલં વિલ્વફલં વિલ્વકર્કટી વિલ્વપેશિકા
(કચ્ચતે) ॥

ખિલ્વ,^૧ શાંડિલ્ય,^૨ શૈલ્પ્ય,^૩ માલૂર,^૪
અને શ્રીફલ^૫ એટલાં ખીલીના આડનાં સંસ્કૃત
નામો છે. તેનું નાનું-કાચું ફળ ખિલ્વકર્કટી^૧
અને ખિલ્વપેશિકા^૨ કહેવાય છે. ૫૩

૧. ધિલતિ-મિનતિ કફવાતામશ્નુભિ દીપનપાચન-
ત્વાત, ધિલ મેદને-ડલ્વાદિ:-(ડળાં ૪-૬૦)-જે દીપન
તથા પાચન ડોવાથી કફ, વાયુ, આમ તથા શળને
મટાડે છે, તેથી ખિલ્વ-ખીલી.

૨. શાળિડલિ-રુજલિ-મિનતિ કામાદીનુ-શટિ રજા-
યામ્ 'સલિં' (ડળાં ૧-૫૪) ઇત્યાદિના ફલ્યુ,
શાળિડલ્ય ગોત્રાપત્ય- 'ગર્ગદિ-યો યન્' શાળિડલ્ય: ફલ,
યદ્વા શાળિડયતિ-રુજં કરોતિ વાતાદીનામ્-પચાયન્, તત:
સ્વાયં ષ્યન્ (વા. ૫-૧-૧૨૪)-કામાદિ શત્રુઓનો
નાશ કરનાર શાંડિલ ઋષિના વંશજ-શાંડિલ્ય યુનિના
નામે જે ઓળખાય છે અથવા વાયુ વગેરેનો જે
નાશ કરે છે, તેથી શાંડિલ્ય-ખીલી.

૩. શિલ્પસ્યાપત્યં શૈલ્પ્ય ફલ-શિલ્પના પુત્ર શૈલ્પ્ય
નામના નાટ્યાચાર્યની પેઠે નાચતું ડોવાથી શૈલ્પ્ય-
ખીલીનું આડ.

૪. માં-લક્ષ્મી પરેષાં લુનાતિ-છિનતિ ગુણાધિક્યાત-
લ્પ્વ લેદને-વાહુલકાદ્ રક્-ગુણોની અધિકતાથી ખીલ્મ
વૃક્ષોની શોભાનો જે નાશ કરે છે, તેથી માલૂર-ખીલી.

૫. પ્રિયા: પદં પ્રિયં વા ફલમસ્ય-અર્શઆયન્-
શાકપાર્થિવાદિ:-જેનું ફળ લક્ષ્મીનું સ્થાન હોઈ લક્ષ્મીને
પ્રિય છે, તેથી શ્રીફલ-ખીલી.

૧. વિલ્વસ્ય કર્કટી ફલ-ખીલીની બાજુ કાકડી
હોય તેવું જણાતું તેનું કાચું ફળ તે ખિલ્વકર્કટી
કહેવાય છે.

૨. વિલ્વસ્ય પેશી ફલ-ફલાર્થે કન્, ટાપ્ 'કેડળ-'
ઈતિ ફલધ્વ-ખીલીની બાજુ પેશી હોય તેવું જણાતું
હોવાથી તેનું નાનું-કાચું ફળ ખિલ્વપેશિકા કહેવાય છે.

કાચાં ખીલાંના ગુણો

ગ્રાહિણી કફવાતામશ્નુભી વિલ્વપેશિકા ।
વાલં વિલ્વફલં ગ્રાહિ દીપનં પાચનં કદ્ધ ।
કષાયોષ્ણં લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્તં

અન્ય:—વિલ્વપેશિકા ગ્રાહિણી કફવાતામશ્નુભી
(ભવતિ) । વાલં વિલ્વફલં ગ્રાહિ દીપનં પાચનં કદ્ધ-
કષાયોષ્ણં લઘુ સ્નિગ્ધં તિક્તં વાતકષાયહમ્ (અસ્તિ) ॥

નાનું-કાચું ખીલું આડને રોકનાર હોઈ
કફ, વાયુ, આમ તથા શળને મટાડનાર
છે; (ખીલ્મ ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે) નાનું-
કાચું ખીલું આડને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર, પાચક, તીષ્ણ, તૂરું, ગરમ, હલકું,
સ્નિગ્ધ અને કડવું હોઈ વાયુ તથા કફને
મટાડનાર છે. ૫૪

પાકાં ખીલાંના ગુણો
પક્વં ગુરુ ત્રિદોષં સ્યાત્ દુર્જરં પૂતિ મારુતમ્ ।
વિદાહિ વિષ્મકરં મધુરં વહ્નિમાન્ધકૃત્ ॥૫૫॥
અન્ય:—પક્વં (તુ તત્) ગુરુ ત્રિદોષં દુર્જરં પૂતિ
મારુતં વિદાહિ વિષ્મકરં મધુરં (સત્) વહ્નિમાન્ધકૃત્
(અસ્તિ) ॥

પાકું ખીલું ભારે, ત્રણે દોષવાળું, માંઠ
પથે એલું, દુર્ગંધવાળું, વાયુકારક, દાહ કરનાર,
આડને રોકનાર અને મધુર હોઈ અગ્નિને મંદ
કરનાર છે. ૫૫

કાચાં, પાકાં, સૂકાં ખીલાંના ગુણોમાં તદ્વાયત
ફલેષુ પરિપક્વં યદ્ ગુણવત્તદુદાહતમ્ ।
વિલ્વાદન્યત્ર વિજ્ઞેયમામં તદ્ દ્વિગુણાધિકમ્ ॥
દ્રાક્ષાવિલ્વશિવાદીનાં ફલં શુષ્કં ગુણાધિકમ્ ॥૫૬॥
અન્ય:—વિલ્વાદ્ અન્યત્ર ફલેષુ યત્ પરિપક્વં તદ્-
ગુણવત્તદુદાહતમ્, તદ્ (વિલ્વં તુ) આમં દ્વિગુણાધિકં
વિજ્ઞેયમ્, દ્રાક્ષાવિલ્વશિવાદીનાં ફલં શુષ્કં ગુણાધિકં
(ભવતિ) ॥

ખીલાં સિવાય બાકીનાં સઘળાં ફળોમાં
જે પાકેલું હોય તે ગુણવાળું કહેવાય છે,
પણ ખીલું તો કાચું હોય તે બમણા ગુણવાળું
જાણવું. દ્રાક્ષ, ખીલી અને હરડે વગેરેનાં
ફળ જે સુકાયેલાં હોય, તેઓમાં વધારે ગુણ
હોય છે. ૫૬

કોઠનાં નામો

કપિત્થસ્તુ દધિત્થ: સ્યાત્તથા પુષ્પફલ: સ્મૃત: ।
કપિપ્રિયો દધિફલસ્તથા દન્તશઠોડપિ ચ ॥૫૭॥

અન્ય:—કપિત્થ: તુ દધિત્થ: સ્યાત્ તથા પુષ્પફલ:
કપિપ્રિય: દધિફલ: તથા 'ચ' દન્તશઠ: અપિ સ્મૃત: ॥

દિધિશ્વર અને હવશક એટલાં કેહના
આદના સંસ્કૃત નામો છે. ૫૭

૧. કવચઃ સિદ્ધિ મય તેનાં પ્રિયત્વમ્—‘મુપિશ્વ’
હિતિ ક્વ, દુરોચયિ—નાંદરને પ્રિય હોવાથી એના પર
તેઓ વધારે રહે છે, તેથી કપિશ્વ-કેહનું ઝાઝ.

૨. દિધિશ્વર ક્વ સિદ્ધિ મય, પૂર્વવત્—એમાં
હી એવો રસ રહે છે, તેથી દિધિશ્વ-કેહનું ઝાઝ.

૩. પુન્ન્યુર્લ કવં વસ્ય સ્વ—એનું ફળ તેનાં ફલ
શાથે તોડાયેલું લેતો છે, તેથી પુન્ન્યુર્લ-કેહ.

૪. કવિત્વં કિવ—નાંદરને પ્રિય હોવાથી કપિ-
પ્રિય-કેહ.

૫. દિધિશ્વરો રલ કલે વસ્ય સ્વ—એના ફળમાં હી
એવો (ખટમપુર) રસ હી છે, તેથી દિધિશ્વ-કેહ.

૬. દન્ત્યોં શટ્ત ક્વ અગ્નિરિશ્વ—નાંદરને નુક
સાત કરે છે, અગ્ની કે છે, તેથી વંતને મરિ
અલે શટ્ત-કેહના કોવ તેવો છે, તેથી હવશક-કેહ.

કેહના ફળના મુખે.

કપિશ્વમાં સેમ્પાદિ કવચં કમુ છેજનમ્ ।

પન્નવં શુટ વગદિકાશામ્નાં વાતપિત્તજિવ્ ।

સ્વાદન્ને મુરરે કપ્પશોધનં પ્રાદિ ઉર્લપ્ત્વ ક્વચ્ચ

કવચ—કપિશ્વ કવચં સેમ્પાદિ કવચં કમુ કલ
મ્ (કલિ) પન્નવં શુટ વગદિકાશામ્નાં વાતપિત્તજિવ્
સ્વાદ્, અન્નં મુરરે કપ્પશોધનં પ્રાદિ ઉર્લપ્ત્વ (મરિ) ॥

કેહનું કામુ ફળ આદને શેકનાર, તરુ,
હલકું અને મળને ઉમેડનાર છે. કેહનું
ખોઈકું ફળ ખારે, વામુ તથા પિત્તને મટાક
નાર અને તરશ તથા હેઠકીને શમાવનાર
છે કેહનું બહુ જ નાનું ફલ તરુ, હલકે
શાક કરનાર, આદને શેકનાર અને માંક પથે
એવું લેાય છે. ૫૮

બે બાતની નારંગીનાં નામો તથા મુખે.

મારજો ભાગવત્તઃ સ્વાસ્થ્યપ્રમુખાઓ મુરારિપા ।
મારજો મપુરામ્ભ નગાર્દિતનો વાગવાશાન ॥
મરરે ત્વમ્ભ મુખી કુર્કરે વાગવત્તમ્ ॥ ૫૯ ॥

• વેલો ડાબા ફળને પ્રાદિ મળે ॥ ને કામુ
ફળ ઝાઝ અને મરમ્મા અને પારા ફળ અવાગ
અને મરમ્મા સોમ પર અવપા અથમ્મ કરે છે.

ચરકસંદિગ્ધામાં કાને અખ્મ અને પ્રાદિ
મનેમ છે અને તેમ પાતાન્ય રસને અતિવિપા તથા
પામ મળેલ છે.

મખ્મ—મારજો માવજી ત્વમ્મુખા મુરારિપા.
સ્વાદ્, મારજો મપુરામ્ભ (સન્) લીપ્તઃ વાગવાશાન.
સ્વાદ્, મરરે શુ મખ્મ અપુખં કુર્કરે વાગવત્ત મે
(સ્વાદ) ॥

નારજ, નામરજ, ત્વમ્મુખા અને
મુખપ્રિય એટલા નારંગીનાં સંસ્કૃત નામો
છે. નારંગી ખટમપુરી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ
કરનાર અને વામુનો નાશ કરનાર છે. લીલ
બાતની નારંગી તો ખાટી, બહુ જ ખરમ,
માંક પથે એવી, વામુને કરનાર અને મળને
ખસેડનાર હોય છે. ૫૬

૧. મુરારિ—મરરિ—મારવલિ મામ્મા પ્રદીપમ્—
શુ મને—ત્વમ્મુખા ૧ દિધિશ્વ—નાંદરને ને પ્રદીપ કરે
છે, તેથી નારજ—નારંગી.

૨. મખ્મ—લિપ્તુરેવ શ્વો વસ્ય—એનો રસ
(પાકવા પછી) સિદ્ધર એવો માવ છે, તેથી નામ-
રજ—નારંગી.

૩. લિપિ મુખુ કવો વસ્ય—એની અથમાં રેલમ

• લીલુ, નારંગી વગેરે અથમ્મામાં, ખાવામાં
તેમજ તેઓ રસ તથામાં અને તેની લાગમાંથી નીક-
ળતું તેલ પુષ્કળો મરે વપરાય છે. પણ ખાવાથી
અથવા પાચન ન થાય તેવા ખેરાક અથવાથી થયેલા
અથમ્મામાં લીલુને ખીટામાં પખા રિવસ લખી
મૂળને આપવાથી આશય થાય છે લીલુનો રસ
દીપ, શાકશાક અને પામ્મ કમ્મલ છે અને તે
અથમ્મ તથા તથામાં લાગતી તરલ ઉપાત્તવાને
અપાય છે લીલુનો રસ જાને અથવા સપરમાં
જાતી અથમ્મની મરમી નખ થાય છે ખીલ પળી
પામ્મલગ્નિ વધારનાર રાગિત્ત—એની કે દિગ્દેશ
વગેરે અથમ્મામાં પણ લીલુનો રસ પળે વપરાય છે.

લીલુ દરિશક

શારદાચરમાં સચિત્તા એનાં દરરોમાં લીલુને
રસ ત્વખાર (વપરાય) અને મપ સાથે મેળવેને
અવપા અથમ્મ કરેમ છે.

ચરકસંદિગ્ધામાં મોટા લીલુ કાનારા,
વાતમ્, મુમિદર, મુખપાચન, વિરોધમજાવ છે અને
તેનાં મળવં કાવાનિત્ત મળાયેલાં છે માત્રમ
અથવા એને ગિનેરો કરે છે, તેને તેજ પુખ્તમાં
મિલતી નખ કરવા મરિ અવપા અથમ્મ કરેમ છે.

કેરસાક વેધક મયોમાં નારંગીના અખને
પિત્તનાશ અને મોટી મુપરનાર મળેલ છે.

ગંધ હોય છે, તેથી ત્વક્ષુગંધ-નારંગી.

૪. મુલસ્ય પ્રિયઃ-જે મોઢાને પ્રિય લાગે છે, તેથી મુખપ્રિય-નારંગી.

ટિંબરુનાં નામે તથા ફળના ગુણે

તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ કાલસ્કન્ધશ્ચાસિતસારકઃ ।
સ્વાદામં તિન્દુકં ગ્રાહિ વાતલં શીતલં લઘુ ॥
પક્વં પિત્તપ્રમેહાસ્ત્રસ્ત્રેષ્મધં મધુરં ગુરુ ॥ ૬૦ ॥

અન્વયઃ-તિન્દુકઃ સ્ફૂર્જકઃ કાલસ્કન્ધઃ ચ અસિત-સારકઃ (ઇતિ નામાન્તિ, ફલગુણાસ્તુ-) આમં તિન્દુકં ગ્રાહિ વાતલં શીતલં લઘુ સ્વાત્, પક્વં (તુ) મધુરં ગુરુ (સત્) પિત્તપ્રમેહાસ્ત્રસ્ત્રેષ્મધં (ભવતિ) ॥

તિન્દુક,^૧ સ્ફૂર્જક,^૨ કાલસ્કન્ધ^૩ અને અસિતસારક,^૪ એટલાં ટિંબરુનાં સંસ્કૃત નામે છે. ટિંબરુનું કાચું ફળ આડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, ટાઢું અને હલકું હોય છે. ટિંબરુનું પાકું ફળ મધુર અને ભારે હોઈ પિત્ત, પ્રમેહ, લોહીનો ખગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૬૦

૧. તિન્વ્યતિ-આદ્રીમવતિ, તિમ આદ્રીમાવે-મૃગાવાદિઃ (ઉળા. ૧-૩૭), સંજ્ઞાયાં કન્-જે હંમેશાં તાણ-ભીનાશ પર રહે છે, તેથી તિન્દુક-ટિંબરુ.

૨. સ્ફૂર્જતિ-વજ્રનિર્ધોષં કરોતિ પ્રમેહાદિનાશનાર્થમ્, હ્રોસ્ફૂર્જા વજ્રનિર્ધોષે, ખુલ્-પ્રમેહ આદિ રોગોને હાંપી કાઢવા વિનયી હોઈ મેઘ જેવા જાણે કડાકા કરે છે, તેથી સ્ફૂર્જક-ટિંબરુ.

૩. કાલઃ સ્કન્ધો यस્ય સઃ-જેનું થડ કાળું હોય છે, તેથી કાલસ્કન્ધ-ટિંબરુ.

× લોકો ટિંબરુનાં ફળનો રસ તાજ જખમ ઉપર લગાડે છે. ગરીબ લોકો આ ફળ ખાય છે અને તેનાં ખીજને તેના ગ્રાહી ગુણોને લીધે આડાની ખીમારીમાં વાપરે છે.

ચરકસંહિતામાં ટિંબરુના કાચા ફળના રસને વાયુ અને પિત્ત ખેસાડનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તહર (લોહી-માંનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાશક (ખળતરા ઓછી કરનાર), ચોનિદોષહર (ચોનિના રોગ મટાડનાર), વપ્ચ (શરીરનો રંગ સુધારનાર) અને સંગ્રાહી (સ્તંભક અથવા ગ્રાહી) ગણેલ છે. ફળના રસમાંથી કાઢેલું સર્વ જૂની સંગ્રહણી ઉપર સારી અસર કરે છે.

૪. અસિતઃ-શ્યામવર્ણઃ સારો यस્ય સઃ-‘શેષાદ્-વિમાવે’તિ કપ્-જેનો સાર કાળા રંગનો હોય છે, તેથી અસિતસારક-ટિંબરુ.

ઝેરકાયલાંનાં નામે

તિન્દુકોડન્યસ્તુ કથિતો જલદો દીર્ઘપત્રકઃ ।
કુપીલુઃ કુલકઃ કાકતિન્દુકઃ કાકપીલુકઃ ॥
કાકેન્દુવિપતિન્દુશ્ચ તથા મર્કટતિન્દુકઃ ॥ ૬૧ ॥

અન્વયઃ-અન્યઃ તિન્દુકઃ તુ જલદઃ દીર્ઘપત્રકઃ કુપીલુઃ કુલકઃ કાકતિન્દુકઃ કાકપીલુકઃ તથા ચ મર્કટ-તિન્દુકઃ કથિતઃ ॥

જલદ,^૧ દીર્ઘપત્રક,^૨ કુપીલુ,^૩ કુલક,^૪ કાકતિન્દુક,^૫ કાકપીલુક,^૬ કાકેન્દુ,^૭ વિપતિન્દુ અને મર્કટતિન્દુક એટલાં ખીજ ટિંબરુ અથવા ઝેરકાયલાંનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૬૧

૧. જલં દદાતિ શીતલત્વાત્-હ્રદાન્ દાને-‘આતો-ડુપલગે કઃ’-જે શીતળ હોવાથી જળતત્વને આપે છે, તેથી જલદ-ઝેરકાયલું.

૨. દીર્ઘાણિ પત્રાણિ यस્ય સઃ-‘શેષાદ્ વિમાવે’તિ કપ્-જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રક-ઝેરકાયલું.

૩. કુત્સિતઃ પીલુઃ-હલકી જાતનું પીલુ ગણાય છે, તેથી કુપીલુ-ઝેરકાયલું.

૪. કુલસ્ય-પ્રહસ્ય પ્રતિક્રિતિઃ હવ, હવાયે કન્-ધરની જાણે નકલ હોય એવું-ધર જેવું હોય છે, તેથી કુલક-ઝેરકાયલું.

૫. કાકાનાં તિન્દુકઃ-કાગડાઓનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી અથવા કાકવર્ણઃ તિન્દુકઃ-કાગડાના જેવા રંગના ટિંબરુની એક જાત ગણાય છે, તેથી કાક-તિન્દુક-ઝેરકાયલું.

૬. કાકાનાં પીલુકઃ, કાકવર્ણઃ વા પીલુકઃ, કાકૈઃ પીલ્યતે વા, પીલ પ્રતિષ્ઠ્ઠમે-વાહુલકાદ્ ઉઃ, તતઃ સંજ્ઞાયાં કન્-કાગડાઓનું પીલુ અથવા કાગડાના જેવા રંગનું કાળું પીલુ અથવા કાગડાઓથી જે વ્યાપ્ત રહે છે, તેથી કાકપીલુક-ઝેરકાયલું.

૭. કાકાનાં કાકવર્ણો વા તિન્દુઃ, પૃષોદરાદિત્વાત્ સિદ્ધયતિ-કાગડાઓનું અથવા કાગડાના જેવા કાળા રંગનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી કાકેન્દુ-ઝેરકાયલું.

૮. વિપયુકઃ તિન્દુઃ-શાક્યાર્થિવાદિઃ-ઝેરી ટિંબરુની એક જાત છે, તેથી વિપતિન્દુ-ઝેરકાયલું.

૯. મર્કટાનાં તિન્દુકઃ-મોકડાં-વાંદરાંઓનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી મર્કટતિન્દુક-ઝેરકાયલું.

ઝેરકાચલાના યુધ્ધો

કુપીલુ રીતમ તિલ્લે ઘાતલે મરુકુલુધુ ।

પાદધ્યાધારે પ્રાપ્તિ કર્મપિતાજનાથનમ્ પ્રદર ॥

અર્થ - કુપીલુ ઘાતલે તિલ્લે ઘાતલે મરુકુલુધુ

પ્રાપ્તિ (જગ) પાદધ્યાધાર કર્મપિતાજનાથનમ્ (મરુકુલુધુ) ॥

ઝેરકાચલુ ટાકુ, કડવું, પાકુ દરનાર

કેરુ ચક્રવર્તી, કલકુ અને આઘને ચેકનાર

હાઈ પત્રની પીઠને દરનાર તેમજ કેરુ પિત્ત

તથા લોહીનો બચાક કે રક્તપિત્તને મટાક

નાર છે ૬૨

મોઢા બાળુના આઘના નામો તથા યુધ્ધો

પ્રલેપ્ત કથિતો મરુકુલુધુ પાદધ્યાધાર ॥

તથા સુરમિપત્રા જ મહાકમ્પુરે સ્મૃતા ॥

પાદધ્યાધાર સ્વાદુ વિદ્યમિ શુક રોચનમ્ પ્રદર ॥

અર્થ - પ્રલેપ્ત મરુકુલુધુ, રાજકમ્પુરે

સ્મૃતા તથા સુરમિપત્રા જ મહાકમ્પુરે સ્મૃતા

પાદધ્યાધાર સ્વાદુ વિદ્યમિ શુક રોચનમ્ (મરુકુલુધુ) ॥

કેરુક, ૧ નક, ૨ શાકજળ, ૩ મહાકેરુ, ૪

સુરમિપત્રા અને મહાકમ્પુરે કોટલા બાળુના

આઘના સરકુવ નામો છે બાળુનું ૧ મોઢુ ફળ

મધુર, આઘને ચેકનાર, બારે અને રુધિ

રૂપબંધનાર છે ૬૩

૧ પાદધ્યાધાર રજ રજ-રજોનો બાળુ દર લેખ

૨ કેરુકાક વેધો બાળુના રસને સમીપીને તેનો

ચિરોઢા બનાવે છે જે પેટની ચૂક મટાડનાર અને

પેટના વધારે લાવનાર અર્થ ૭ વળી તે રસનું

મહાસંધાન કરીને બાળુનાથ નામનું મધ બનાવે

છે તેની બાંધ બધી વડી અને સ્તંભક લેવાને લીધે

બીજી કોઈપિઆ સાથે મેળવી ડાંગળા કરવાની કથા

માં તથા જળમ પિતાત્મી ગિરિજા વગેરે બનાવવામાં

પાવે છે નાના નાગકને આઘે થયો લેખ ત્યારે

કાચનો તાળો રજ નકરીના દૂધ સાથે મેળવીને આપે છે

ચરકસ હિતામા બાળુ અને તેની કાચને

મૂલસમઘ્નુ (પેટાળનું વહન એણે કરનાર) અને

પુરીપવિરજનીમ (મળને રમ બાળનાર અથવા

મળનો રમ બાળનાર) વજીરેલ છે

સુમૃતસ હિતામા બાળુને રક્તપિત્તકર (લોહી

માંનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાથક (અગતરા

નષ્ટ કરનાર) મોનિદોલકર (મોનિના રોગ મટા

કનાર) વજર (સરીરની કાંતિ સુધરનાર) અને

સમ્રાહી (સ્તંભક) વગેરે છે

તેનું રોગ છે તેથી કોઈ-કોઈ બાળુનું આ-

૨ મરુકુલુધુ પાદધ્યાધાર મરુકુલુધુ પાદધ્યાધાર

સ્વાદિય લેવાથી આઘન થયો છે તેથી નક-મોટા

૧૧ બાળુનું આ-

૩ અર્થમાં રજા-રજા વર્ષ-ગળુના આઘનો

રોગ મળ્યા છે તેથી રાજકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૪ મરુકુલુધુ રજા-રજા વર્ષ-ગળુના આઘનો

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૫ સુરમિપિ પત્રાવિ કથા-રજા-રજા પાંચ

સુરમિપિ રોગ છે તેથી સુરમિપત્રા-મોટા બાળુનું આ-

૬ મરુકુલુધુ રજા-રજા વર્ષ-ગળુના આઘનો

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

નાનો બાળુની નામો તથા ફળના યુધ્ધો

સુરમિપિ સુરમિપિ નામો તથા ફળના યુધ્ધો

અર્થ સંમતિથી કથા કર્મપિતાજનાથનમ્ પ્રદર ॥

અર્થ - સુરમિપિ સુરમિપિ નામો તથા ફળના યુધ્ધો

(રજાનાથનમ્ પ્રદર) અર્થ સંમતિથી કથા કર્મપિતાજનાથનમ્ પ્રદર ॥

અર્થ - સુરમિપિ સુરમિપિ નામો તથા ફળના યુધ્ધો

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

૭ તેથી મહાકમ્પુર-મોટા બાળુનું આ-

કર્કંધૂ,^૧ (નામ) સ્ત્રીલિંગે તથા પુલિંગે છે; બદરી,^૨ કોલિ,^૩ અન્નપ્રિયા,^૪ કુહા,^૫ કોલી,^૬ વિષમા^૭ અને ઉભયકંટકા^૮ એટલાં જોરડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬૫

૧. કર્ક-કળ્પકં દધાતિ-કર્કંધૂઃ, કુચાન્ ધારણે-‘અન્નદૂધ-મૂ-’ (જ્ઞા. ૧-૧૩) ઇતિ કૃત્વત્વયાન્તો નિપાતિતઃ-કાંટાને જે ધારણ કરે છે, તેથી કર્કંધૂ-જોરડી.

૨. વદતિ-સ્થિરતાં પ્રાપ્ન્યતિ શરીરં શુક્લવૃંહણત્વાત્, વદ સ્થિર્યે-વાહુલકારઃ, ગૌરાદિત્વાદ્ કીપ્-જે વીર્યવર્ધક તથા પાષ્ટિક હોવાથી શરીરને સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી બદરી-જોરડી.

૩. કોલતિ-ધનીમવતિ, કુલ સંસ્થાને-‘સર્વધાતુમ્યજ્ઞ’-જે ખૂબ ઘાટી થાય છે, તેથી કોલિ-જોરડી.

૪. અજાનાં પ્રિયા-અકરંઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી અન્નપ્રિયા-જોરડી.

૫. કુહ્યતિ-વિસ્માયયતિ માધુર્યેણ શોકનિવારણેન ચ, કુહ વિસ્માયને-અદન્તધુરાદિઃ-અન્, લાપ્-અતિશય મધુરતાથી અને શોક દૂર કરનાર હોવાથી જે વિસ્મય પમાડે છે, તેથી કુહા-જોરડી.

૬. કોલી-ત્રીગ્ગ નામ પ્રમાણે છતાં ‘કૃદિકારાદ્ધિનિ’ ઇતિ વા કીપ્-એ વિશેષતા છે.

૭. વિગતા વિદ્ધા વા સમા-વિપમા, ડમયતઃ કળ્પક-યુક્ત્વેન દુઃસ્વશ્ત્વાત્, ઇતસ્તતો વિસ્તીર્ણત્વાન્-જેને એ એ કાંટા હોવાને લીધે સ્પર્શ કરવી મુશ્કેલ હોય છે, તેથી તેમજ આમતેમ ચોપાસ વિસ્તારવાળી ગીચ હોવાથી વિષમા-જોરડી.

૮. ડમયો કળ્પકો યસ્યાઃ સા-જેને એ એ કાંટા હોય છે, તેથી ઉભયકંટકા-જોરડી.

જોરડીનું ફળ-જોરનાં નામો તથા ગુણો
ફેનિલં વદરં ઘોષ્ટા સૌવીરં કુવલં તથા ।

પચ્ચમાનં સુમધુરં સૌવીરં વદરં મહત્ ॥ ૬૬ ॥

અન્વયઃ-ફેનિલં વદરં ઘોષ્ટા સૌવીરં તથા કુવલં (કચ્ચતે), પચ્ચમાનં મહત્ વદરં સૌવીરં (કચ્ચતે) ॥

ફેનિલ,^૧ બદર,^૨ ઘોંટા,^૩ સૌવીર^૪ અને કુવલ^૫ એટલાં જોરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. પાકેલું અને બહુજ મીઠું જે મોટું જોર હોય

* સુશ્રુતસંહિતામાં જોરને રક્તપિત્તહર, વાત-સંશમન, શુક્રદોષનાશક અને શોકનાશક ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેમને સ્વેદોપગ, વિરેચનોપગ, છઠ્ઠીનિગ્રહણ, શ્રમહારક અને વાતપિત્તશમન ગણેલ છે.

છે તે ‘સૌવીર’ કહેવાય છે. ૬૬

૧. ફેન: અસ્તિ અસ્ય-ફેનાદિલ્લ-જેનાં શીણ વળે છે, તેથી ફેનિલ-જોર.

૨. વદર્યા: ફલં વદરં, ફલે અળ્, તસ્ય ચ લુક્-જોરડીનું જે ફળ હોય તે બદર-જોર.

૩. ઘોષ્યતિ-અમયતિ ચિત્તં માધુર્યેણ, યતસ્તતોડ-પ્રાદાને મનસઃપ્રેરકત્વાત્, યુગ્મ ટ્રમણે-પ્ર્યન્તાદ્ વાહુલકારઃ, લાપ્-મધુરતા હોવાને લીધે હરકોઈ સ્થાનેથી પણ લઈ લેવા મનને જે ભમાવે-લલચાવે છે. તેથી ઘોંટા-જોર.

૪. સુવીરંદશે મવમ્-‘તત્ર મવ’ ઇત્યન્ સુવીર દેશમાં જે જોર થાય છે, તે સૌવીર કહેવાય છે.

૫. કૌ-સામાન્યપૃથિવ્યાં વલતિ-પ્રાણિતિ, વલ પ્રાણને-અન્. ગૌરાદિઃ, વવયોરંકયાત્-કુવલી, તસ્યાઃ ફલં-ફલેડ્, તસ્ય ચ લુક્, તલ્લુકિ-‘લુક તદ્વિતલુકો’તિ કીપો લુક્-સામાન્ય જમીન ઉપર જે છવે છે. તેવી જોરડીનું ફળ કુવલ-જોર.

સૌવીર જોરના ગુણો

સૌવીરં વદરં શીતં મેદનં ગુરુ શુકલમ્ ।

વૃંહણં પિત્તદાહાક્ષયતૃપ્પાનિવારણમ્ ॥ ૬૭ ॥

અન્વયઃ-સૌવીરં વદરં શીતં મેદનં ગુરુ શુકલં વૃંહણં (સત્) પિત્તદાહાક્ષયતૃપ્પાનિવારણં (મવતિ) ॥

એ સૌવીર જોર ટાકું, મળને તોડનાર, ભારે, વીર્યને વધારનાર અને પુષ્ટિકારક હોઈ પિત્ત, દાહ, લોહીનો અગાડ, ક્ષય તથા તરશને મટાડનાર છે. ૬૭

કોલ જોરના ગુણો

સૌવીરં લઘુ સમ્પક્કં મધુરં કોલમુચ્યતે ।

કોલં તુ વદરં ગ્રાહિ રચ્યમુર્ણં ચ વાતલમ્ ॥

કાફપિત્તકરં ચાપિ ગુરુ સારકમીરિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્વયઃ-સમ્પક્કં મધુરં લઘુ સૌવીરં કોલમ્ ડચ્ચતે, કોલં તુ વદરં ગ્રાહિ રચ્યમ્ ડર્ણં ચ વાતલં કાફપિત્ત-કરમ્ અપિ ચ ગુરુ સારકમ્ ફીરિતમ્ ॥

સારી રીતે પાકેલું, મીઠું અને નાનું સૌવીર જોર કોલ કહેવાય છે. એ કોલ જોર આડાને રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, ભારે અને મળને ખસેડનાર છે. ૬૮

ચણી જોરના ગુણો

કર્કંધૂઃ ક્ષુદ્રવદરં કચિત્તં પૂર્વસૂરિમિઃ ।

અર્મ્લં સ્યાલ્ક્ષુદ્રવદરં કાપાયં મધુરં મનાક્ ।

ક્ષિગ્ધં ગુરુ ચ તિત્તં ચ વાતપિત્તાપહં સ્થૂતમ્ ॥ ૬૯ ॥

મનવ-કુખર પૂર્વપરિમિ કર્મણુ કષિતમ્ ।
કુખરમ્ મર્મં કમાર્મ મનાસ્ મહુરં સ્વાત્, (તત્) ચ
શિવિ ગુર શિવે ચ વપરિતત્ સ્વમ્ ॥

કુખ (મધ્ય) બેરને પૂર્વકાળના બિદાને
એ કંઈ પૂ કહેલ છે. એ મધ્યી બેર ખાટું,
તરું, વશક મીઠું, સિન્ધ, કારે, અને કંઈક
હોઈ વાસુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૬૬

સુકાં બેરના મુલે

કુખં મેધસિદ્ધિર્મયુ વપ્પાકમાક્રિત્ ॥૭૦॥
મનવ-સર્વ કુખં (મર) મેદિ મતિત્ વપુ
(સત્) વપ્પાકમાક્રિત્ (મવતિ) ॥

સમગ્ર પ્રકારના સુકા બેર મળે છતા
પાડનાર, અગ્નિ કરનાર અને કલકા હોઈ
તરશ, અગ્નિ તથા હોહીનો બચાક મટાડ
નારા છે ૭૦

બળ-આમળાના નામો તથા મુલે
પ્રાચીનામ્લકં લોકે પાનીયામ્લકં સ્વપમ્ ।
પ્રાચીનામ્લકં વોપત્રપરિમ્ બ્યસ્થાતિ ચ ॥૭૧॥
મનવ-પ્રાચીનામ્લકં લોકે પાનીયામ્લકં સ્વપમ્,
પ્રાચીનામ્લકં વોપત્રપરિમ્ ચ બ્યસ્થાતિ (કમલે) ॥
પ્રાચીનામ્લકં અને પાનીયામ્લકં એ
એ પાણીમાં ક્ષિતતાં આમળાના બ્રહ્મના ફળનાં
સચ્ચુત નામો છે, એ ત્રણે રોગને તથા તાવને
મટાડનાર છે ૭૧

૧ પ્રાગ્ મર્મ પ્રાચીન-વિમાનનેરિક્ લિખામ્-
હિતિ ચ, મા ના કમ્-અમલકમ્-‘મિલ્લ કુ’-
હિતિ મવ્લ તત્ત્વ ચ ‘કલે કુ’, કુલ્લકિમ્-‘મિલ્લ કુ’-
કુલ્લ, તત્ પ્રાચીન ચ તત્ પ્રાચીન-પૂર્વકાળનાં
પાણીમાં થતા એક જાતનાં આમળાનાં ઝાંડા ફળ-
૦. પાણીને કાલમ્ આમળામ્-સામળામિ-
પાણીમાં થતા આમળાનાં ઝાંડા ફળ

હરશ્વેવદીનાં નામો તથા ફળના મુલે
સુગન્ધમુલકા સવલી વાસુ કોમ્લકમ્ ॥
અવલીપન્ધમમાર્ચાવન્ધિવિત્તરં ગુરુ ॥
વિશદં રોચનં કર્મ સ્વાદ્યં તુલરં રસે ॥૭૨॥

મનવ-સુગન્ધમુલકા સવલી વાસુ કોમ્લકમ્
(હિતિ મામ્લિ, ગુલાસુ-અવલીકવ ગુરુ મિલ્લ રોચનં
કર્મ સ્વાત્ મર્મ રસે તુલરં (સત્) અમાર્ચા કમ્લિતવરં
(મવતિ) ॥

સુગન્ધમુલકા, સવલી, પાંડુ અને

કોમલવલકલાં એટલાં હરશ્વેવદીના સચ્ચુત
નામો છે. હરશ્વેવદીનું ફળ બારે, રવમ્,
શ્વિ ઉપવવનાર, રૂક્ષ, મધુર, ખાટું અને
રસમાં તરું હોઈ પથરી, અરશ, કફ તથા
પિત્તને મટાડનાર છે ૭૨

૧ સુદ્ધ ગમ્મો મવ તત્-સુગન્ધ મૂલં મવ્લ સા-
નેનુ ચિનિયુ સુમધી વોચ છે, તેથી સુગન્ધમુલ-
હરશ્વેવદી.

૨. કવ-કોમ્લકા-મવત્ રસે તુલરત્ત્વ, કવ
મવતે-‘મવત્તુગ્મર્મક’-મવતિ-એ રસમાં તુલરનો
અત્ સ્વીકાર છે, તેથી સવલી-હરશ્વેવદી

૩. વપ્પાક-કાલે મિલ્લકમા લોકે, પતિ તત્-
વપ્પાકનાં કાલાર્મલ્લ, આમાસિત્ત (વળા. ૧-૨૦)
ક, હવોવપ્પાકનાં લોકમ્-એને લોકો સ્વસ્થ તરીકે
મલે છે, તેથી પાંડુ-હરશ્વેવદી

૪. કોમ્લકા-મવત્ સા-નેની અન્ધ કોમળ
વોચ છે, તેથી કોમલવલકલા-હરશ્વેવદી.

એ જાતનાં કરમદાનાં નામો
કમ્લર્ સુવેચા સ્વાત્ કુખપાક તત્ત્વપા ॥
વપ્પાકુપ્પાકા વા તુ સા કોમા કરમ્લિકા ॥૭૩॥
મનવ-કમ્લર્ સુવેચા, વા કુખપાક તત્ત્વપા,
વા તુ કમ્લર્ મવત્ત્વ તા કરમ્લિકા રેવા ॥
કરમર્, સુવેચા અને કુખપાકફળ
એટલાં કરમદાનાં સચ્ચુત નામો છે. એનાં
ફળ તેનાથી નાના થાય છે, તે કરમર્કા
અલ્પવી ૭૩

૧. કર અવગતિ સ્વાત્, સ્વ રસે-વર્મલ્લમ્,
સ્વસ્થ કરવાથી કાલને એ મોલી-અલ્પના નામે-
કાલર્મ એ મળ લાવે છે, તેથી કરમર્-કરમર્

૨. કોમળ લેખ-મુપ્પાકલ્લકા સ્વ સા-‘દત્તિ
લેખાવપ્પાક’ હિતિ વલ્લ-પુષ્પ તથા ફળથી નેની
સેના ઉત્પત્તિ વોચ છે, તેથી સુવેચા-કરમર્

૩. કુખ પાકો મવ તત્, કુખાક વલ્લ મવ
સ-નેનુ ફળ પાક વપતે માણું થાય છે, તેથી

૪ વીકરશાસ્ત્રમાં કાચાં કરમર્દા પ્રાપ્ત અને
પાકાં કરમર્ અલ્પ છે અને પિત્ત નરમ પાડવા
અપાય છે. તેનાં ચિનિયાંથી પેટની ભૂક, અગ્નિ-
માર્ગ અને તાવ મરે છે અને પેટનાં અર્ચાં તથા
ઝેરનો નાશ થાય છે.

સુશુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તર, શુક્રેલ
નાશક, સ્વગેહર અને શીઘ્રર અલ્પ છે.

કૃષ્ણપાકફળ-કરમદો.

૧. હસ્તા કરમર્દી કરમર્દિકા-દૂસ્વાયે સંજ્ઞાયાં કન્-
તાપ્-નાનાં ફળવાળી કરમદી-કરમદિકા કહેવાય છે.

એ જાતના કરમદાનાં ફળના ગુણો

કરમર્દદ્વય ત્વામમલ્લં ગુરુ તૃષાહરમ્ ।

ઉપાં રુચિકરં પ્રોક્તં રુચિપિત્તકફપ્રદમ્ ।

તત્પક્વં મધુરં રુચ્યં લઘુ પિત્તસમીરજિત્ ॥૭૪॥

અન્વય:-કરમર્દદ્વયમ્ ગામે તુ અમ્લં ગુરુ તૃષાહરમ્

ઉપાં રુચિકરં (સત્) રુચિપિત્તકફપ્રદં પ્રોક્તમ્, પક્વં
તત્ મધુરં રુચ્યં લઘુ (સત્) પિત્તસમીરજિત્ (ભવતિ) ॥

ખરે કરમદાનાં કાચાં ફળ ખાટાં, ભારે,
તરશને મટાડનાર, ગરમ અને રુચિ ઉપજવનાર
હોઈ રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર કહેલ છે.
તેઓનાં પાકાં ફળ મધુર, રુચિ ઉપજવનાર
અને હલકાં હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડ-
નાર છે. ૭૪

ચારોળીના ઝાડનાં નામો

પિયાલસ્તુ ચરસ્કન્ધચારો વહુલવલ્કલઃ ।

રાજાદનસ્તાપસેષ્ટઃ સન્નકદ્રુધનુષ્પટઃ ॥૭૫॥

અન્વય:-પિયાલઃ તુ ચરસ્કન્ધઃ ચારઃ વહુલવલ્કલઃ

રાજાદનઃ તાપસેષ્ટઃ સન્નકદ્રુઃ ધનુષ્પટઃ (કષ્યતે) ॥

પિયાલ, ^૧ ખરસ્કંધ, ^૨ ચાર, ^૩ વહુલવલ્કલ, ^૪
રાજાદન, ^૫ તાપસેષ્ટ, ^૬ સન્નકદ્રુ, ^૭ ધનુઃ અને
પટ ^૮ અથવા 'ધનુષ્પટ' એવું લેશું-એક નામ,
એટલાં ચારોળીના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૭૫

૧. પીયતિ-તર્પયતિ હૃદયં હૃત્વાત્-પીયુઃ સૌત્રો
ધાતુઃ તર્પણાર્થકઃ, તસ્માત્ 'પીયુક્તગિમ્યાં કાલનૂ' હૃત્સ્વ-
(ઉળા. ૩-૭૬) પિયાલઃ, યદ્વા પ્રીણાતિ-તર્પયતિ इति
પ્રીણાતેઃ કાલનિ-પ્રિયાલધ્વ-જે હૃદયને પ્રિય હોવાથી
હૃદયને તૃપ્ત કરે છે, તેથી પિયાલ અથવા પ્રિયાલ-
ચારોળી.

૨. ચરઃ સ્કન્ધઃ યસ્ય સઃ-જેનું થડ કડોર અથવા
ખૂબ ખરસટ હોય છે, તેથી ખરસ્કંધ-ચારોળી.

૩. ચરતિ-ગચ્છતિ ચેતસિ હૃત્વાત્, યદ્વા ચરતિ-
મક્ષયતિ પિત્તકફાક્ષમ્-ચર ગતિમક્ષણયોઃ-પચાચ, તતઃ
ચરઃ એવ ચારઃ-સ્વાયંજ્ઞ-જે હૃદયપ્રિય હોવાથી છેક
ચિત્તમાં પહોંચી જાય અથવા પિત્ત, કફ તથા
લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, તેથી ચાર-ચારોળી.

૪. વહુલાનિ વલ્કલાનિ યસ્ય સઃ-જેને ઘણી હાલ
હોય છે, તેથી વહુલવલ્કલ-ચારોળી.

૫. રાજમિઃ-ધનાઽધ્યેયતે મહાર્થત્વાત્, યદ્વા મક્ષણે-

કર્મણિ લ્યુડ્-મહાકીર્તિની હોવાને લીધે જેને ધન-
વાન લોકો ખાય છે, તેથી રાજાદન-ચારોળી.

૬. તાપસાનામ્ દ્રષ્ટઃ-પ્રિયઃ તર્પકત્વાત્ વને સુલભ-
ત્વાન્ન-વનમાં મળવી સુલભ તથા તૃપ્તિકારક હોવાથી
તપસ્વી લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી તાપસેષ્ટ-
ચારોળી.

૭. સન્નઃ-લીનઃ કદ્રુવર્ણો યસ્ય સઃ-જેનો રંગ
ખાસ કાંગ જેવો હોય છે, તેથી સન્નકદ્રુ-ચારોળી.

૮. દધનતિ-ધાન્યસ્થેનાર્જયન્તિ યં રાજાદિધના-
ધ્યાઃ, ધન ધાન્યે-‘મૃદુશીઠ’ (ઉળા. ૧-૭) इति उः,
उसिः (ઉળા. ૨-૧૧૭) વા-જેને રાજા વગેરે
ધનવાન લોકો ધાન્ય તરીકે મેળવે છે-વાપરે છે,
તેથી ધનુ કે ધનુસ-ચારોળી.

૯. પટતિ-ગચ્છતિ હૃદયં હૃત્વાત્, વિસ્તારં ચ-પટ
ગતો-અન્-જે હૃદયપ્રિય હોવાથી હૃદયમાં પહોંચી
જાય છે અથવા જેનું ઝાડ ખૂબ વિસ્તાર પામે
છે, તેથી પટ-ચારોળી. અથવા ધનુષ્પટ-
વિસ્તારો યસ્ય સ ધનુષ્પટઃ इति समस्तम् एकं नामेति
સ્વામી-જેનો વિસ્તાર ધનુષના જેવો હોય છે, તેથી
ધનુષ્પટ એવું એક નામ ક્ષીરસ્વામી માને છે.
(અમરકોશની ટીકામાં ભાનુજીદીક્ષિત લખે છે.)

ચારોળીના તથા તેના ફળના ગુણો

ચારઃ પિત્તકફાક્ષસ્તત્પલ્લં મધુરં ગુરુ ।

ક્ષિગ્ધં સરં મરુતપિત્તદાહજ્વરતૃષાપહમ્ ॥૭૬॥

અન્વય:-ચારઃ પિત્તકફાક્ષઃ (અસ્તિ), તત્પલ્લં
મધુરં ગુરુ ક્ષિગ્ધં સરં (સત્) મરુતપિત્તદાહજ્વરતૃષાપહમ્
(ભવતિ) ॥

ચારોળી પિત્ત, કફ તથા લોહીના ઝગાડને
મટાડનાર છે. ચારોળીનું ફળ મધુર, ભારે,
સ્નિગ્ધ અને મળને ખસેડનાર હોઈ વાયુ,
પિત્ત, દાહ, તાવ તથા તરશને મટાડનાર છે.

ચારોળીના ગર્ભના ગુણો

પ્રિયાલમજ્જા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।

હૃદ્યોડતિદુર્જરઃ ક્ષિગ્ધો વિષ્મી ચામવર્ધનઃ ॥૭૭॥

અન્વય:-પ્રિયાલમજ્જા મધુરઃ વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ
હૃદ્યઃ અતિદુર્જરઃ ક્ષિગ્ધઃ ચ વિષ્મી (સન્) આમ-
વર્ધનઃ (સ્યાત્) ॥

ચારોળીનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધાર-
નાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને
પ્રિય લાગે એવો, ઘણી મુશ્કેલીથી પચે એવો,
સ્નિગ્ધ અને ઝાડાને રોજનાર હોઈ ગુણો

વધારનાર છે. ૭૭

રાણનાં નામો તથા ફળનાં યુક્તો
રાજાદન પદ્ધતિઓ રાજન્યા સીરિકાપિ જા.
સીરિકાપા. પદ્ધતિ દુષ્યં વસ્યં ક્ષિત્યં હિમે ગુદ ॥
વૃષ્ણમૃદ્ધામ્ભાગિતસપદોપજયાઅગિત ॥૭૮॥
મન્યવઃ-પદ્ધતિ પદ્ધતિ પદ્ધતિ અગિત
સીરિકા (કવચે) । સીરિકાપા. પદ્ધતિ દુષ્યં વસ્યં ક્ષિત્યં
હિમે ગુદ (છદ) વૃષ્ણમૃદ્ધામ્ભાગિતસપદોપજયાઅગિત
(મનિ) ॥

રાજાદન,^૧ ફલોપદ્ધતિ,^૨ રાજન્યા^૩ અને
સીરિકા^૪ એટલા રાણનાં સંસ્કૃત નામો છે.
રાણનું ફળ વીરને વધા બળને વધારનાર,
સ્તિમ્બ, ટાકુ અને જારે હોઈ વરણ, મૂર્છા,
મદ, જાતિ, લુપ્ત, તથા હોય વધા હોઈના
બચાવને મટાડે છે. ૭૮

૧ રાજનિ-પદ્ધતિપદ્ધતિપદ્ધતિ, મન્યવઃ-
મન્યવઃ-મારે લેવાથી જેને રાજનિ-એટલે પદ્ધતિ
જનરસિવાળા સોડા ખાઈ પચાવી શકે છે, તેથી
રાજાદન-રાજુ.

૨ પદ્ધતિ મન્યવઃ-મન્યવઃ-મન્યવઃ-
પદ્ધતિપદ્ધતિ-ને વીરવધકે તથા મન્યવઃ જાદિ
હવમ થયેથી ગુદ લેવાને થીપે ફળપદ્ધતિ
મન્યવ મન્યવ છે, તેથી ક્ષાત્તક-રાજુ.

૩ પદ્ધતિપદ્ધતિ, પદ્ધતિપદ્ધતિ પદ્ધતિ, મન્યવઃ
રાજા, પદ્ધતિપદ્ધતિ પદ્ધતિ-ને રાજાને લાગત બચવા
રાજાને પ્રિય હોય છે, તેથી રાજન્યા-રાજુ.

૪ સીરિકા મનિ મન્યવ-મન્યવ ઇ. જા. લાઈ
જા. મન્યવ-નેમાં છાર રોડુ હોય છે, તેથી સીરિકા-રાજુ.
વિકલના નામો વધા ફળના યુક્તો

વિકલના યુવાયુક્તો પ્રતિષ્ઠા સ્વાયુકપદ્ધતિ ।
સ વપ્ત વપ્તવપ્ત વપ્તવપ્ત વપ્તવપ્ત ॥
વિકલનાપદ્ધતિ વપ્ત મનુર સર્વોપનિવ ॥૭૯॥
મન્યવ-વિકલના યુવાયુક્ત પ્રતિષ્ઠા સ્વાયુકપદ્ધતિ
(કવચે), જા. વપ્તવપ્ત વપ્તવપ્ત વપ્તવપ્ત વપ્તવપ્ત
(વપ્તવ), વિકલનાપદ્ધતિ વપ્ત મનુર (છદ) સર્વોપ-
નિવ (મનિ) ॥

વિકલના,^૧ યુવાયુક્ત,^૨ પ્રતિષ્ઠા,^૩ સ્વાયુ
કપદ્ધતિ,^૪ વપ્તવપ્ત,^૫ કંઠકી^૬ અને વ્યાજપદ્ધતિ,^૭
એટલા વિકલના સંસ્કૃત નામો છે. વિકલના
પદ્ધતિ ફળ મનુર હોઈને સજળા દોષોને
મટાડનાર છે. ૭૯

૧. વિશેષેન કવચે-પદ્ધતિ પદ્ધતિપદ્ધતિ વપ્તવ-
કવચ, વિકલનાપદ્ધતિ વપ્તવ વપ્તવ વપ્તવ વપ્તવ-પદ્ધતિ
ફળ દારા સર્વ દોષોને મટાડવા ને કામ કરે છે,
તેથી વિકલના-વિકલના.

૨. મનિ હોમાર્થકપદ્ધતિ, મન્યવ-મન્યવ-મન્યવ-
(જા. ૨-૧૧), વપ્તવ-મન્યવ-મન્યવ-મન્યવ-
હોમ મારેનું થી વપ્તવ ને જરે છે-પદ્ધતિ છે-તે યુવા
ન્યમનું હોમ કરવાનું પાત્ર નેમાંથી બને છે, તેથી
યુવાયુક્ત-વિકલના.

૩. પ્રતિષ્ઠા સ્થિતિ જા. વિ. પ્રતિષ્ઠા-ને
મનિ હોમ છે, તેથી પ્રતિષ્ઠા-વિકલના.

૪. વપ્તવ સ્થિતિ જા. વપ્તવ વપ્તવ, વપ્તવ-
વપ્તવ-નેમાં કંઠા હોય છે અને જેનું પાત્ર ફળ
સ્વાઈ હોય છે, તેથી વપ્તવ-વિકલના.

૫. વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-
ધી યુવા પદ્ધતિ ને જા. વપ્તવ છે, તેથી વપ્તવ-
વિકલના.

૬. વપ્તવ સ્થિતિ જા. વપ્તવ-વપ્તવ-નેમાં કંઠા
હોમ છે, તેથી કંઠકી-વિકલના.

૭. વ્યાજપદ્ધતિ વપ્તવ વપ્તવ વપ્તવ વપ્તવ-
મનિયા વપ્તવ પદ્ધતિ નેવા હોય છે, તેથી વ્યાજ-
પદ્ધતિ-વિકલના.

કમળકાકીની નામો તથા યુક્તો
પદ્ધતિ^૧ જુ પદ્ધતિ વાલોપદ્ધતિ પદ્ધતિ^૨ ।
પદ્ધતિ^૩ હિમે સ્વાયુ કપાઈ તિલક ગુદ ॥૮૦॥
વિકલના દુષ્યં કવચે જા. મન્યવ-પદ્ધતિ વપ્તવ ।
મન્યવ-વપ્તવ વપ્તવ પ્રાદિ પિત્તાબદ્ધતિ ॥૮૧॥
મન્યવ-વપ્તવ જુ વપ્તવ વપ્તવ વપ્તવ-
(કવચે), વપ્તવ^૪ હિમે સ્વાયુ કપાઈ તિલક ગુદ વિક-
લિય દુષ્યં કવચે પદ્ધતિપદ્ધતિ વપ્તવ વ વપ્તવ (છદ) વ
વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ- ॥

પદ્ધતિ^૧, પદ્ધતિ^૨, પ્રાદોપદ્ધતિ^૩ અને
પદ્ધતિ^૪ એટલા કમળકાકીની સંસ્કૃત નામો
છે. કમળકાકી ટાકી, મોડી, તરી, કદવી,
જારે, બચાવને રાજનાર, વીરને વધારનાર,
ફલ, જાંતું સ્થાપન કરનાર, જળ આપનાર,
મળનું યોગ્ય કરનાર અને કદ વધા વામુને
કરનાર હોઈ પિત્ત, હોઈનિ બચાવ કે
સ્થાપિત વધા બચાવને મટાડનાર છે. ૮૦, ૮૧

૧. વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-વપ્તવ-
કમળકાકી.

૨. પદ્મસ્ય અક્ષિ ઇવ-‘અક્ષોડ્વર્શનાત્’ इति समासान्तोऽन्-કમળની જાણે આંખ હોય તેવી જાણાય છે, તેથી પદ્માક્ષ-કમળકાકડી.

૩. ગોમિઃ આસમન્તાત્ લોચ્યતે-‘ઋહ્લોર્પ્યત્’, પૃષ્ઠોદરાદિત્વમ્-જેને ગાયો તથા બળદો ચોપાસથી ચૂંચી નાખે છે, તેથી ગાલોજ-કમળકાકડી.

૪. પદ્મસ્ય કર્કટી-પદ્મકર્કટી-કમળની કાકડી.

મખાનાનાં નામો તથા ગુણો

માલાન્નં પદ્મવીજામં પાનીયફલમિત્યપિ ।
માલાન્નં પદ્મવીજસ્ય ગુણૈસ્તુલ્યં વિનિર્દિશેત્ ॥૮૨॥

અન્વયઃ-માલાન્નં પદ્મવીજામં પાનીયફલમ્-इत्यपि (કથ્યતે); માલાન્નં પદ્મવીજસ્ય ગુણૈઃ તુલ્યં વિનિર્દિશેત્ ॥

માખાન્ન,^૧ પદ્મખીજાન્ન^૨ અને પાનીય-ફલ^૩ એટલાં મખાનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મખાનામાં કમળકાકડીના જેવા ગુણો જાણવા.

૧. મલ્યન્તે-પ્રાપ્યન્તે પદ્મવીજગુણા એને, મલ્ ગતૌ-કળે ઘલ્, અથતે इति અન્નમ્, માલં ચ તત્ અન્નં માલાન્નમ્-જેનાથી કમળકાકડીના જેવા ગુણો મેળવાય છે, એવું જે ખાઈ ફળ તે માખાન્ન-મખાના.

૨. પદ્મવીજમ્ ઇવ આમાતિ-‘અન્યેષ્વપિ દસ્યતે’ इति ઙઃ-કમળકાકડી જેવું જે લાગે છે, તેથી પદ્મ-ખીજાન્ન-મખાના.

૩. પાનીયે જાતં ફલમ્-પાણીમાં થતું ફળ હોવાથી પાનીયફલ-મખાના.

શીંગાડાનાં નામો તથા ગુણો

શૃંગાટકં જલફલં ત્રિકોણફલમિત્યપિ ।

શૃંગાટકં હિમં સ્વાદુ ગુરુ વૃષ્યં કષાયકમ્ ॥

ગ્રાહિ શુકાનિલશ્લેષ્મપ્રદં પિત્તાશ્વદાહનુત્ ॥૮૩॥

અન્વયઃ-શૃંગાટકં જલફલં ત્રિકોણફલમ્-इत्यपિ (કથ્યતે); શૃંગાટકં હિમં સ્વાદુ વૃષ્યં કષાયકં ગ્રાહિ (સત્) શુકાનિલશ્લેષ્મપ્રદં પિત્તાશ્વદાહનુત્ (મવતિ) ॥

શૃંગાટક,^૧ જલફળ^૨ અને ત્રિકોણફલ^૩ એટલાં શીંગાડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. શીંગાડું ટાકું, મીકું, ભારે, વીર્યને વધારનાર, તૂરું અને મળતું શોષણ કરનાર હોઈ વીર્ય, વાયુ તથા કફને વધારનાર તેમ જ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે.

૧. શૃંગ-પ્રાવાન્યમ્ અટતિ-ગચ્છતિ જલજફલેષુ, વૃષ્યત્વશુક્લતાદિગુણવિશેષાત્, અટ ગતૌ-કર્મણ્યન્, તતઃ સંજ્ઞાયાં કન્-જળમાં થતાં ફળોમાં જે મુખ્ય ગણાય છે; કેમકે વીર્યવર્ધક ત...

ગુણો ધરાવે છે, તેથી શૃંગાટક-શીંગાડું.

૨. જલે જાતં ફલમ્-શાકમાર્થિવાદિઃ-જે ફળ તરીકે પાણીમાં થાય છે, તેથી જલફલ-શીંગાડું.

૩. ત્રયઃ કોણા યસ્ય-ત્રિકોણં ચ તત્ ફલં, જેને ત્રણ ખૂણા હોય એવું ફળ તે ત્રિકોણફલ-શીંગાડું.

પોયણાના ખીજનાં નામો તથા ગુણો
ઉત્તમં કુમુદવીજં તુ ઘૃષ્ટૈઃ કૈરવિણીફલમ્ ।

મવેત્કુમુદ્રતીવીજં સ્વાદુ રુક્ષં હિમં ગુરુ ॥૮૪॥

અન્વયઃ-કુમુદવીજં તુ ઘૃષ્ટૈઃ કૈરવિણીફલં કુમુદ્રતી-વીજમ્ ઉત્તમ્, (તત્) સ્વાદુ રુક્ષં હિમં ગુરુ મવેત્ ॥

કુમુદખીજ,^૧ કૈરવિણીફલ^૨ અને કુમુદ્રતીખીજ^૩ એટલાં રાત્રે ઊઘડતાં કમળ-પોયણાના ખીજનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખીજ મધુર, રુક્ષ, ટાકું તથા ભારે છે. ૮૪

૧. કુમુદાનાં વીજં-પોયણાનું બિયું તે કુમુદખીજ કહેવાય છે.

૨. કૈરવિણ્યાઃ ફલમ્-ચંદ્રવિકાશી કમળના છોડનું જે ફળ તે કૈરવિણીફલ-પોયણાનાં ખીજ.

૩. કુમુદ્રત્યાઃ વીજં-પોયણાનું જે ખીજ તે કુમુદ્રતીખીજ-કહેવાય છે.

બે જાતના મહુડાનાં નામો

મધૂકો ગુહપુષ્પઃ સ્યાન્મધુપુષ્પો મધુસ્રવઃ ।

વાનપ્રસ્થો મધુષ્ઠીલો જલજેઽન્ન મધૂલકઃ ॥૮૫॥

અન્વયઃ-મધૂકઃ ગુહપુષ્પઃ મધુપુષ્પઃ મધુસ્રવઃ વાન-પ્રસ્થઃ મધુષ્ઠીલઃ સ્યાત્, અન્ન જલજે મધૂલકઃ (इति નામ ઉચ્યતે) ॥

મધૂક,^૧ ગુહપુષ્પ,^૨ મધુપુષ્પ,^૩ મધુસ્રવ,^૪ વાનપ્રસ્થ^૫ અને મધુષ્ઠીલ^૬ એટલાં મહુડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જળમાં થતા મહુડાનું નામ મધૂલક^૭ છે. ૮૫

+ સુશ્રુતસંહિતામાં મહુડાના ફલમાંથી કાઢેલા દારૂને ગરમ, ગ્રાહી, કૌવત આપનાર અને ખૂબ જીવ ઉધાડનાર ગણેલ છે, ને તેનાં ખીજમાંથી કાઢેલું તેલ મગજના દરદમાં માથા પર ધસવા ભલામણ કરેલ છે; અને ઝાડની છાલને પાચક, પિત્ત-હર, વાયુનાશક, મૂત્રકૃન્નહર, તૃપાનાશક, રક્તપિત્ત-હર, પક્ષ્માતિસારનાશક, પિત્તજ્વરનાશક, દાહનાશક અને શ્વાસહર વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં મહુડાનાં ફલને શોષિત-

૧. મણ્ડે-પુચ્છે, મગલ જાણે ના વૈદિયિન-
પુન્યુચ્છા, મગ પૂજારી, મન જાણે ના- 'અલ્પમન્યવે'તિ
(અર્થ. ૪-૫૧) છાન્ડ-વિદેશ ગુણેથી મુક્ત હોવાને
લીધે વૈદી અને વખાણે છે તથા જાણે છે, તેથી
મધુક-મધુકડા.

૨. ગુરુ જન મધુર પુષ્પ મલ્લ સ-એનુ' ફલ જોળ
એનું મીઠું ફોલ છે, તેથી મધુપુષ્પ-મધુકડા.

૩. મધુ જન મધુર પુષ્પ મલ્લ સ-એનુ' ફલ
મધ એનું મીઠું ફોલ છે, તેથી મધુપુષ્પ-મધુકડા.

૪. અનર્કસિ જન-અનર્કસ, મનુજ જન-મધ એવા
મીઠા રસને ગ્રે છે, તેથી મધુઅન-મધુકડા.

૫. વામન પ્રસન્ન-પ્રસન્નનો વામન, વામનને મન-
'તમ મન' જલજ-વનના અધિક ઠોઠક બાગમાં ને થાય
છે, તેથી વામન-મધુકડા.

૬. મધુ કિન્નરિ-નિલકિન્નરિ, કિન્નરિ-જાણે-જાણે-
જાણે-પણે, જ્યાં મધુ કિન્નરિ-એને મલ્લ સ-ને મીઠા રસને
અધવા દાખને ગ્રે છે-અહાર કાઢે છે અલ્પવા એની
અહર મીઠાઈ કે દાખ તત્ત્વ રહેલ છે, તેથી
મધુકીસ-મધુકડા.

૭. મધુ કાન્તિ-જન જાણે-અણે-પુષ્પને ક, 'અણે-
વામની'તિ લીધે, જાણે કનુ જ-ને મીઠાઈ અલ્પવા
દાખ આપે છે, તેથી મધુક-પાણીમાં મલો મધુકડા.

મધુકાનાં ફળના ગુણે

મધુકપુષ્પ મધુર રીતિનું ગુરુ પૂલકામ્ ૧

વલ્લુકાકર મોલક વાતપિપિલાશાનમ્ ૩૮૩૭

અન્ય-અનુકુલ મધુર કીર્તિ ગુરુ મુશ્ક (કનુ)
અનુકુલ વાતપિપિલાશાન મોલક ૪

મધુકાનું ફલ મધુર, ટાકું, બારે અને
પુષ્પિ અપનાર ઠોઠ બળ તથા વીર્યને વધારનાર
અને વાકુ તથા પિત્તને નાશ કરનાર કહેલ છે.

મધુકાનાં ફળના ગુણે

પક્ક રીતિ ગુરુ સ્વાતુ ગુરુએ વાતપિપિલાશ ૧

મધુર હિતિ વાતપિપિલાશરસાલસપામ્ ૩૮૩૭

અન્ય-પક્ક રીતિ ગુરુ સ્વાતુ ગુરુએ મધુર વાત-
પિપિલાશ (અર્થ) વાતપિપિલાશરસાલસપામ્ હિતિ ૪

મધુકાનું ફલ ટાકું, બારે, મધુર, વીર્યને
વધારનાર, હૃદયને ન મમે જોડું અને વાકુ,
પિત્ત, તરશ, ટોહીનો બગાડ, કાઢે, આસ,
કનુ તથા કનુનો નાશ કરે છે. ૮૭

ફાલસાનાં નામો તથા ગુણે

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

તત્ત્વનર્ત મધુર પાકે રીતિ વિદિયિમ પૂલકામ્ ૧

હર્ષે દુ પિત્તવાહાઅનુપસપસમીચાત્ ૮૯ ૧

અન્ય-પક્ક રીતિ ગુરુ મધુર મધુરિય જ વરાપ
(અર્થ), પક્ક રીતિ ગુરુ મધુર મધુરિય રીતિય જ
(મગલ), પક્ક રીતિ ગુરુ મધુર રીતિ વિદિયિમ પૂલકામ્

હર્ષે દુ (અર્થ) પિત્તવાહાઅનુપસપસમીચાત્ (મગલ) ૧

પરુષક, ૧ પરુષ, ૨ અહવાસિય અને વરાપર

એટલા ફાલસાના સંસ્કૃત નામો છે. એનું ફાલ

ફળ તરું, ખાટું, પિત્ત કરનાર અને કુલક

છે; અને પાકુ ફળ પાકમા મધુર, ટાકું, અહવા

રોકનાર, પુષ્પ કરનાર, હૃદયને પ્રિય હામે

એનું અને પિત્ત, કાઢે, ટોહીનો બગાડ, તાવ,

કનુ તથા વાકુને મટાડનાર છે. ૮૮, ૮૯

૧. વિદિયિ-પાલકરિ પિત્તવાહાઅનુ, વરાપરિ જા

અન્ય નાકું-નુ પાલકામ્- 'પૂલકામ્' (અર્થ. ૪-૫૫)

જાણે-જાણે-જાણે-પણે, જ્યાં મધુ કિન્નરિ-એને મલ્લ સ-ને મીઠા રસને

અધવા દાખને ગ્રે છે-અહાર કાઢે છે અલ્પવા એની

અહર મીઠાઈ કે દાખ તત્ત્વ રહેલ છે, તેથી

મધુકીસ-મધુકડા.

૨. વરા પક્ક રીતિ ગુરુ મધુર છે, ફલ એટલા કે

અન્ય જલ છે અને સ્વાદ-માર્ગ કનુ તથા

૩. અન્ય અલ્પ અલ્પ જલ-એનો દીપ્તિ નાનો

ફોલ છે, તેથી અનુપાસિય-પાલકામ્.

૪. વરા અલ્પ જલ અલ્પિય ફલ-અલ્પ, અલ્પ-

અલ્પ ૧ પાલકામ્-અલ્પ. અલ્પ-અલ્પ વરાપ-ને પોષિક

હોવાનો અતિશય રસક કરે છે તથા સરીરને

બરાવદાર કરે છે, તેથી વરાપર-પાલકામ્.

ચેતુનાં નામો તથા ફળના ગુણે

જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

૫૬ ૧૬૧ ગુ પવનસ્વાસિય જ વરાપચ્ચ ૧

૫૬ ૧૬૧ જાવાત્રામમાર્ગ પિત્તચરે સપુ ૩૮૮૭

તુલ્ય સ્તુતી-ધન-પુત્રોદરાદિશ્વ-મધુરપણાથી અને પિત્ત શમાવનાર હોવાથી લેકા જેને વખાણે છે, તેથી તૂત-શેતૂત.

૨. સ્થૂલયતિ-ચૂંચ્યતિ સ્વાત્માનં યુક્તવેન, સ્થૂલ ચૂંચળે-અચ્-પચ્ચનું ભારે હોવાના ગુણથી પોતાને જે પુષ્ટ કરે છે, તેથી સ્થૂલ-શેતૂત.

૩. પવતે પુનાતિ વા ઉદરકોષ્ટં સરત્વાત-પૂઠ્ પૂજ વા પવને 'હાપૂલહિમ્યઃ કિત્' इति (રુણા. ૧-૧૨૪) ગન્ પ્રલયઃ-જે સારક હોવાથી મળને ખસેડી પેટને કોડે સાફ કરે છે, તેથી પૂજ-શેતૂત.

૪. કામતિ-પાદવિક્ષેપે કરોતિ પિત્તવાયુશમનાર્થમ્, કમુ પાદવિક્ષેપે-ચાહુલકાદ્ ડઃ, સંજ્ઞાયાં કન્ ચ-જે પિત્ત તથા વાયુને શાંત કરવા કામ કરે છે, તેથી કમુક-શેતૂત.

૫. વ્રજ્ઞાણો વ્રજ્ઞાણિ વા દારુ-વૈદિક કર્મનું અથવા કર્મમાં ઉપયોગી લાકડું હોવાથી બ્રહ્મદારુ-શેતૂત. (અહીં પહેલા નામ સંબંધે ઘણા મતભેદ છે; અમરકોષમાં પહેલું નામ તૂદ જોવામાં આવે છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ બાતુલદીક્ષિત આમ લખે છે : તૂદતિ પાપં-પાપરૂપં મલં સરત્વાત-ગુદ પ્રવેગે-‘શ્ચુપથે’તિ કઃ, પુત્રોદરાદિત્વાદ્ લીધંત્વમ્-જે સારક હોવાથી પાપરૂપ મળને દૂર કરે છે, તેથી તૂદ-શેતૂત. યદ્વા તૂદ इति ક્ષીર સ્વામી, તન્ન તૂદતિ-વ્યથયતિ પિત્તં વાયું ચ, તૂદ વ્યથને-શ્ચુપથે’તિ કઃ, પુત્રોદરાદિઃ-પિત્ત તથા વાયુને જે મટાડે છે, તેથી તૂદ-શેતૂત.)

દાડિમના ઝાડનાં નામે તથા ફળના ત્રણ પ્રકારે

દાડિમઃ કરકો દન્તવીજો લોહિતપુષ્પકઃ ।

તાત્પર્યં ત્રિવિધં સ્વાદુ સ્વાદ્મલં કેવલામ્લકમ્ ॥૯૧

અન્વયઃ-દાડિમઃ કરકઃ દન્તવીજઃ લોહિતપુષ્પકઃ (કચ્ચેતે), તાત્પર્યં ત્રિવિધં-સ્વાદુ સ્વાદ્મલં કેવલામ્લકમ્ ॥

દાડિમ,^૧ કરક,^૨ દંતવીજ^૩ અને લોહિત-પુષ્પક^૪ એટલાં દાડિમ*નાં સંસ્કૃત નામે છે.

* કેટલાક વૈદ્યો દાડિમનો રસ કેસર સાથે મેળવીને કંડક તરીકે આપવા ભલામણ કરે છે. આંતરડાંનાં દરદ (ઝાડાની કચાળિયાત સિવાયનાં) માટે ફળની ઊલ અને ફૂલ, લવિંગ, તજ, ઘાણા, મરી વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થો સાથે મેળવીને આપે છે. વૈદ્યક યુસ્તકેશમાં દાડિમનાં મૂળિયાંની ઊલ માટે કાંઈ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી.

અરકસંહિતામાં દાડિમે ઊલટી બંધ કરનાર, હઘ (રચિ ઉત્પન્ન કરી શરીરને ઉત્તેજન આપ-

દાડિમનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે-મીઠું, ખટમધુરું અને કેવલ ખાટું. ૯૧

૧. દલનં દાલઃ, દલ વિશરણે-ધન્ય, દાલને નિવૃત્તઃ માવપ્રલયનાન્તાદિમપ્, હલયોરેક્યમ્-વીખરાવારૂપે જે તૈયાર થાય છે-છૂટાછૂટા અવવોરૂપે છેવટે જે બને છે, તેથી દાડિમ.

૨. કરોતિ દોષામાવમ, ત્રિદોષમ્ભવાત્. ‘કૃનાદિમ્યો ચુત્’-ત્રણે દોષને નાશ કરનાર હોવાથી સર્વ દોષોનો જે અમાવ કરે છે, તેથી કરક-દાડિમ.

૩. દન્તા ઇવ વીજાનિ યસ્ય સઃ-જેનાં બિયાં દાંત જેવાં હોય છે, તેથી દંતવીજ-દાડિમ.

૪. લોહિતં-રક્તવર્ણ પુષ્પં યસ્ય સઃ-‘શેપાદ્ વિમાષે’તિ કપ-જેનું ફૂલ લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્ત-પુષ્પક-દાડિમ.

ત્રણે જાતનાં દાડિમના ગુણો

તત્તુ સ્વાદુ ત્રિદોષમ્ તૃહ્દાહજ્વરનાશનમ્ ।

હ્રકપ્થમુલ્લગન્ધમ્ તર્પણં શુક્લં લઘુ ॥૯૨॥

કપાયાનુરસં ગ્રાહિ સ્નિગ્ધં મેધાવલ્લભમ્ ।

સ્વાદ્મલં દીપનં રુચ્યં કિચ્છિત્પિત્તકરં લઘુ ॥

અમ્લં તુ પિત્તજનકમમ્લં વાતકફાપહમ્ ॥૯૩॥

અન્વયઃ-તત્તુ સ્વાદુ તુ ત્રિદાંશનં તર્પણં શુક્લં લઘુ કપાયાનુરસં ગ્રાહિ સ્નિગ્ધં (સત્) મેધાવલ્લભં તૃહ્દાહ-જ્વરનાશનં હ્રકપ્થમુલ્લગન્ધમ્ (ભવતિ), સ્વાદ્મલં દીપનં રુચ્યં કિન્નિત્ પિત્તકરં લઘુ (ભવતિ), અમ્લં તુ અમ્લં (સત્) પિત્તજનકં વાતકફાપહં (ભવતિ) ॥

તેઓમાં મીઠું ફળ તો ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, તૂરા રસવાળું, મળનું શોષણ કરનાર, સ્નિગ્ધ, યુક્ષિ તથા બળને આપનાર અને તરશ, દાહ, તાવ અને છાતીનો, કંઠનો તથા મોઢાનો દુર્ગંધ મટાડનાર છે. ખટમધુરું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજવનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને હલકું છે. કેવલ ખાટું ફળ ખાટું હોઈ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુ તથા કફને મટાનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતનાશક (વાયુ ખેસાડનાર), મૂત્રદોષહર (પેશાબસ્થાનના રોગ મટાડનાર), તૃપાનાશક (તરશ છિપાવનાર) અને રુચિકારક (રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

૧. દ્રાક્ષ્યતે-કાઠ્યતે સર્વેલોકૈઃ વૃંહણત્વાદિયુગ-
યુક્તવાત્ સ્વાદુત્વાત્, દ્રાક્ષિ કાઠ્યાયમ્-કર્મણિ ઘૃત્,
આગમશાસ્ત્રાનિત્યત્વાત્ નુમ્, તત્તદ્વાપ્-પુષ્ટિકારક આદિ
શુભવાણી તથા સ્વાદિષ્ઠ હોવાથી સર્વ લોકો જેને
ધન્ય છે, તેથી દ્રાક્ષા-દ્રાક્ષ.

૨. સ્વાદુ ફલં યસ્યાઃ સા-જેનું ફળ સ્વાદિષ્ઠ
હોય છે, તેથી સ્વાદુફલા-દ્રાક્ષનું ઝાડ.

૩. મધુ રસો યસ્યાઃ સા-જેનો રસ મીઠો હોય
છે, તેથી મધુરસા-દ્રાક્ષ.

૪. મૃદનાતિ તૃષ્ણાજ્વરાદીન્, મૃદન્તે વા શ્વાસવાતા-
દયો યયા, મૃદ ક્ષોદે-‘અલીકાદયથ્’ (ઝળા. ૪-૨૫)
હિતિ નિર્વાતિતઃ, તત્તદ્વાપ્-તરશ, તાવ વગેરેનો જે નાશ
કરે છે અથવા શ્વાસ, વાયુ વગેરેનો જેનાથી નાશ
કરાય છે, તેથી મૃદીકા-દ્રાક્ષ.

૫. દ્વ્યતે હિતિ દ્વઃ-દ્વૈર્ સ્પર્શાં શબ્દે ચ-
સંપદાદિત્વાત્ ક્ષિપ્, દ્વાર ઇવ હુવં-સ્પર્શા ગતિ-રા દાને
‘આતોડનુપસર્ગો કઃ’-ઢાપ્-હારની પેઠે જે સ્પર્શા આપે-
પ્રથમ લેવાની દરેકને લાલચ કરાવે અથવા સૌને
લેવા જે આહ્વાન આપે છે, તેથી હારહારા-દ્રાક્ષ.

૬. ગોઃ સ્તન ઇવ ફલં યસ્યાઃ સા-જેનું ફળ
ગાયના આંચળ જેનું હોય છે, તેથી ગોસ્તની, યદ્વા
ગૌઃ સ્તનઃ (ફલં) યસ્યાઃ સા, ગોસ્તનસદૃશે ગોશબ્દો
ગૌણઃ, ‘સ્વાહ્વાત્તોપસર્જનાત્’-હિતિ કીષ્-ગાયના જેવાં
જેને સ્તન એટલે ફળ હોય છે, તેથી ગોસ્તની-દ્રાક્ષ.

દ્રાક્ષના ગુણો

દ્રાક્ષા પક્વા સરા શીતા ચક્ષુષ્યા વૃંહણી ગુરુઃ ।
સ્વાદુપાકરસા સ્વર્્યા તુવરા સ્પ્રમૂત્રવિદ્ ॥૧૧॥
કોષ્ટમાસ્તકદ્ વૃષ્યા કફપુષ્ટિરુચિપ્રદા ।
હન્તિ તૃષ્ણાજ્વરશ્વાસવાતવાતાસ્રકામલાઃ ॥૧૦૦
કૃષ્ણાસ્રપિત્તસંમોહદાહશોષમદાલ્યયાન્ ।
આમા સ્વલ્પગુણા ગુર્વી સૈવામ્લા રક્ષપિત્તકૃત્ ૧૦૧
વૃષ્યા સ્યાદ્ ગોસ્તની દ્રાક્ષા ગુર્વી ચકફપિત્તનુત્ ।
અવીજાન્યા સ્વલ્પતરા ગોસ્તનીસદશી યુગૈઃ ॥૧૦૨
દ્રાક્ષા પર્વતજા લઘ્વી સામ્લા શ્લેષ્મામ્લપિત્તકૃત્ ।
દ્રાક્ષા પર્વતજા પાદ્ક તાદશી કર્મદિકા ॥૧૦૩॥

અન્વયઃ-પક્વા દ્રાક્ષા સરા શીતા ચક્ષુષ્યા વૃંહણી ગુરુઃ
સ્વાદુપાકરસા સ્વર્્યા તુવરા સ્પ્રમૂત્રવિદ્ કોષ્ટમાસ્તકદ્
વૃષ્યા કફપુષ્ટિરુચિપ્રદા (સતી) તૃષ્ણાજ્વરશ્વાસવાત-
વાતાસ્રકામલાઃ કૃષ્ણાસ્રપિત્તસંમોહદાહશોષમદાલ્યયાન્
હન્તિ. આમા સ્વલ્પગુણા ગુર્વી (મવતિ), સા એવ
અમ્લા રક્ષપિત્તકૃત્ (મવતિ) । ગોસ્તની દ્રાક્ષા વૃષ્યા ચ
ગુર્વી (સતી) કફપિત્તનુત્ (અસ્તિ) । અન્યા અવીજા

સ્વલ્પતરા (દ્રાક્ષા) યુગૈઃ ગોસ્તનીસદશી (મવતિ) । પર્વતજા
દ્રાક્ષા લઘ્વી સામ્લા (સતી) શ્લેષ્મામ્લપિત્તકૃત્ (મવતિ),
પાદ્ક પર્વતજા દ્રાક્ષા તાદશી કર્મદિકા (મવતિ) ॥

પાકી દ્રાક્ષ મળને ખસેડનાર, ટાઢી,
નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ કરનાર, ભારે, પાકમાં
તથા રસમાં મધુર, સ્વરને સારો કરનારી,
તૂરી, વિષા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનારી,
કોઠામાં વાયુ કરનારી, વીર્યને વધારનાર અને
કફ તથા રુચિને ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ તરશ,
તાવ, શ્વાસ, વાયુ, વાતરક્ત રોગ, કમળો,
મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, મોહ, દાહ, શોષ તથા
મદાત્મક નામના રોગને મટાડનાર છે. કાચી
દ્રાક્ષ ખૂબ ઓછા શુભવાળી અને ભારે છે.
ખાટી દ્રાક્ષ રક્તપિત્તને કરનાર છે. જે દ્રાક્ષ
ગાયના આંચળ જેવી થાય છે, તે વીર્યને
વધારનાર અને ભારે હોઈ કફ તથા પિત્તને
મટાડે છે. ખીજી-ખિસમિસી દ્રાક્ષ ખીજ
વગરની અને ખડુ જ નાની થાય છે; તેમાં
દ્રાક્ષના જેવા જ ગુણો છે. પર્વતમાં થતી
દ્રાક્ષ હલકી અને ખટાશવાળી હોઈ કફ
તથા અસ્ત્રપિત્તને કરનારી છે. પર્વતમાં
થતી દ્રાક્ષમાં જેવા ગુણો હોય છે તેવા જ
ગુણો કરમદીમાં પણ હોય છે. ૯૯-૧૦૩

ભોંયખજૂરી કે ખલેલાં ખારેકડીનાં નામે
મૂમિખજૂરિકા સ્વાદ્વી દુરારોહા મૃદુચ્છદા ।
તથા સ્કન્ધફલા કાકકર્કટી સ્વાદુમસ્તકા ॥૧૦૪
અન્વયઃ-મૂમિખજૂરિકા સ્વાદ્વી દુરારોહા મૃદુચ્છદા
તથા સ્કન્ધફલા કાકકર્કટી સ્વાદુમસ્તકા (કચ્યતે) ॥
મૂમિખજૂરિકા,^૧ સ્વાદ્વી,^૨ દુરારોહા,^૩
મૃદુચ્છદા,^૪ સ્કન્ધફલા,^૫ કાકકર્કટી^૬ અને
સ્વાદુમસ્તકા^૭ એટલાં ખારેકડી (ખલેલાં) ના
ઝાડનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૦૪

૧. સ્વજેતિ-વ્યથયતિ ક્ષયવાન્તિવાતાદીન્, સ્વર્જ વ્યવ-
ને-‘સ્વજિપિઝાદિમ્ય ડરોલચૌ’ (ઝળા. ૪-૧૦)
હયૂરઃ, જાતિત્વાદ્ કીષ્, તતઃ મૂસૌ જાતા સ્વજૂરી-શાક-
પાયિવાદિઃ, સંજ્ઞાયાં કન્, ઢાપ્-ક્ષય, ઊલટી, વાયુ વગે-
રેને જે મટાડે છે, તે જમીન પર નીચા કદે થતી
(ખલેલાંની) ભોંય ખજૂરી-મૂમિખજૂરિકા કહેવાય છે.

૨. સ્વદતે હિતિ સ્વાદ્વી-‘કૃવાપાજિ’ (ઝળા. ૧-૧)

इत्युम्, 'बोहो गुनवचनादि ति वा षीष्-ने स्वादिह दोम
७ तेनो स्वादी-असेसां भवतु।

૩. કુમેન બારદર-ફવરુ શુભિ'સિ સહુ-નેના પર
મહુ મુરમ્મ વોમ છે તેથી કુરાયેલા-ખમેલા ખખૂરી.

४ सुंदर लता कस्या हा-जेना पांढरा डोमण
वे प. ७ वया सुंदर लता-असेवा पणपूरी.

૫ સ્થાને પદ્મ જસ્યા સા-જેનું ફળ મદમા
સાદ છે, વધી મન્યદલા-ખતર્લા ખજૂરી

૧. અગ્નિ-દાસ્ય કરોતિ કથં હચ્ચે-ગૌઝ, તસ્મા-
 ર્જનાવિષ્ણુઃક્રમ્ય-ગૌરિણિઃ, અગ્નિર્જનાં કમ્પી-
 કામ્યાએતિ જાણે કસે છે કે તમે મારો સ્વાદ શુ
 સમજો ? તથી કાકકકદી-ખસેલા ખખ્ખરી.

૭ સ્વાદુ મસ્તકા મસ્તા શા-નેની ટાચ પથ
સ્વાધિ દાન છે, તેથી સ્વાદુમસ્તકા-પત્રેયા પખૂરી.

મુસી ખાદેક અને કુવારી ખાદેકના

ନାହିଁ। ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ

पिण्डसर्वादिभिः। त्वम्या सा वैशे पञ्चमि मवेत् ।

बहुपि गोस्वनाकाय पक्षीपात्रिभागता ॥

वायसे पश्चिमे देशे सा ७०६ रेति कीर्ति ॥ १०५ ॥

अन्वय-सिद्धवर्तिनः तु कन्या, सा पश्चिम दक्षे
मण्डलं गोक्षालाभ्य (वा) पश्चिमार्धे च अमरा
(धर्तु) पश्चिम दक्षे वाक्च, सा क्षेपार्ध इति कीदृशी ।

બીજી મૂડી ખાદેકની ખજૂરી પિંડ
ખજૂરિકા? કહેવાય છે અને તે પશ્ચિમ
દેશમાં કાય છે ત્યાંના જાણણ જેવી જે
ખજૂરી બીજા કીપમાંથી જાડી જાનેલી હોઈ
પશ્ચિમ દેશમાં કાય છે, તે એકાવા? (હુવારી
ખાદેક) કહેવાય છે. ૧૦૪

૧. વિધાનસભા સચિવાલયના સચિવ — એના હાથ
મોળાકાર થાય છે તે પિંડખનૂંરિકા-એક જાતની
મીઠા ખનૂરી-સહી ખારેકદી.

• તાપ્તરો હાર હરિ સેવા કરિતી જવા -
અસમર્થ સુ-પ્રાપ્ત દેશમાં થતી ત્રીજી ખજૂરી
તે ઇતિહાસ-સુધારી ખરેખરી.

ત્રણે ખજૂરી કે ખારેકદીના ગુણો

वर्जितव्य इति मयरे एतथाकथोऽ

जिग्यं रुचिकरं हृद्यं सतकथहरं गुण ॥ १०६ ॥

तपनं एकपिचमं पुष्टिविधम्भक्त्युत्तमम् ।

नौमुमान-उद्दस्यं याजित्वा तत्र फलान् ॥ १०७ ॥

न्यपत्तिसारमुत्तुप त्वसद्व्यासनिवाचम् ।

भारतमूल्यामिदं विचमपोद्भूतमिति ॥ १०८ ॥

अन्वय - कश्चिद्विदो ह्येतं एवमप्यो मयूरं
 द्वितीयं दयिकरं कर्णं गुरु एतत् पुष्टिद्विजगन्धर्वं कर्णं
 (सय) कल्पमयं रचयितुं कोट्यमरकतं वातिग-
 कल्पमयं जगत्पुष्टिद्विजगन्धर्वमपि न के मयूरं मयूर-
 विनामबाहुमयममरकतं (अक्षि) ॥

ત્રણે ખજૂરીઓ ટાકો, રસમા તમા પાકમા
મધુર, રિનગ્ધ, સ્વચ્છ કરનાર, હૃદયને પ્રિય
લાગે જોવી, ભાષ, તુષિ આપનાર, સુષ્ટિ કર
નાર, આકાને શૈક્ષણ, વીરને વજાનનાર અને
જળ દેનાર હોઈ ભવ, ક્ષય, રક્ષાપિત્ત, કોષને
વાયુ, ક્ષિલટી, વાયુ, કર, વાવ, અતીસાર,
જૂખ, વરથ, ઉષ્ણરસ, આસ, મઠ, મૂછો,
વાતપિત્ત અને મધથી કચેલા શેજને મટાક
નાર છે ૧૦૬, ૧૦૮

અભ્યર્ચના ઝાઝળ પાણીના કુવે.

महतीम्ना गुणैरस्या स्वस्वकर्तृरिका स्मृता ।

कर्तुं शीतलार्थं तु भवपित्तकटं मनीष ।

जाप-५५६४ रज्यं द्वीपमं बलभुक्तवत् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—एवमप्युक्तं किं पुनः महोदयस्य ज्ञानं
संज्ञा । उक्तीतव्यं तु अत्रिंशत् वर्षाणां पश्चात्
वीर्यं नष्टं भवेत् ॥

સણી જ નાની (અસેલાની) અબ્દુરી, બે
મોટી અબ્દુરીઓ કરતાં બોહા સુલ્તાની છે.
અબ્દુરીના ધાંતનું પાણી તેા મઠ તથા પિત્તને
કરનાર, વાયુ તથા કફને કરનાર, સ્ત્રિ
ઉપશ્લવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે ૧૦૬

મુસેમાની મુસો ખાઈકના નામો તથા મુલો
મુલેમાની મુ સુલના વચ્ચેના નામો આ છે ।

मुलेमानी अमभाविवाहमूर्च्छाअपित्तद्वय ॥ १

अथवा - सुखेभ्योऽपि तु सुखं सा न वदतीति च

(मरुति) कुबेराली अथवा मरुति-पुत्र (मरुति) ॥

સુદેમાની,^૧ મુઢલા^૨ અને હલદીનરલા^૩
 એટલા સુદેમાની સુગ્રી ખારેકના સરૂવ
 નામી છે એ ખારેક અમ, જમ, દાદ, મૂઝાં
 અને રક્તપિત્તને મટાડે છે ૧૧૦

१ सुधेमानाया यवमश्न उतसितवाम् अस्या -
यामाया जटिलान् इति-नेनु उतसितवाम् सुमे-
माना यामनो यवनदेशे छि तेषां सुधेमाना-तो नामे
मेक पारिक

૨. મૃચ્છતે-કુચતે સ્વભેદેનૈવ સ્પર્શાદિના, મૃદ ક્ષોદે-
'પ્રચિત્રદિત્રસ્જામ્'-(ઉળા. ૧-૨૮) હિતિ કુઃ, મૃદુઃ
ગુણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ, સિધ્ધાદિત્વાલ્લ્પ, તતઃ ટાપ્-થોડા જ
સ્પર્શ આદિથી જે ચીમળાઈ, કરમાઈ, ચોળાઈ
જાય એવો કામળ ગુણુ જેનો હોય છે, તેથી
મૃદુલા-સુલેખાની ખારેક.

૩. દલૈઃ હીના દલહીના, દલહીનૈવ ફલતિ-જિફલા
વિશરણે-અન્ન, અજાદિત્વાત્ ટાપ્, દલૈઃ હીનં ફલં યસ્યા
વા-જે પાંદડાં વિનાની જ રહી ફળે છે અથવા
જેનું ફળ પાંદડાં વિનાનું હોય છે, તેથી દલહીનફલા-
સુલેખાની ખારેક.

બદામના ઝાડનાં નામો તથા ફળ-મજ્જના ગુણો
વાતાદો વાતવૈરી સ્યાન્નેત્રોપમફલસ્તથા ।
વાતાદ ડબ્બાઃ સુક્ષિઘ્ધો વાતત્તઃ શુક્રકૃદ્ ગુરુઃ ૧૧૧
વાતાદમજ્જા મધુરો વૃષ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ।
ક્ષિઘ્ધોષ્ણઃ કફકૃન્નેષ્ઠો રક્ષપિત્તવિકારિણામ્ ૧૧૨

અન્વયઃ-વાતાદઃ વાતવૈરી તથા નેત્રોપમફલઃ સ્યાત્,
વાતાદઃ ડબ્બાઃ સુક્ષિઘ્ધઃ વાતત્તઃ શુક્રકૃદ્ ગુરુઃ (અસ્તિ) ॥
વાતાદમજ્જા મધુરઃ વૃષ્યઃ (સન્) પિત્તાનિલાપહઃ ક્ષિઘ્ધોષ્ણઃ
કફકૃત્ (સન્) રક્ષપિત્તવિકારિણાં ન હૃષ્ટઃ ॥

વાતાદ, ^૧ વાતવૈરી, ^૨ અને નેત્રોપમફલ^૩
એટલાં બદામના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. બદામ
ગરમ, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર,
વીર્યને વધારનાર અને ભારે છે. બદામનો
ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ
હોઈ કફ કરનાર છે, અને રક્તપિત્તના વિકાર-
વાળાઓ માટે સારો નથી. ૧૧૧-૧૧૨

૧. વાતમ્ અતિ, અદ મહાગ્ને-કર્મણ્યન્, યદ્વા વાતાય-
વાતનિશ્ચત્તે અથતે વાતરોગિમિઃ-કર્મણિ ઘ્ન-જે વાયુને
ખાઈ જાય છે અથવા વાયુના રોગવાળાઓ વાયુને
મટાડવા જેને ખાય છે, તેથી વાતાદ-બદામ.

૨. વાતસ્ય વૈરી-વાયુનો શત્રુ છે, તેથી વાત-
વૈરી-બદામ.

૩. નેત્રસ્ય ઉપમા યસ્ય તત્ત-નેત્રોપમં ફલં યસ્ય
સઃ-જેનું ફળ આંખની ઉપમાવાળું-આંખ જેવું
હોય છે, તેથી નેત્રોપમફલ-બદામ.

સેવફળનાં નામો તથા ગુણો
મુષ્ટિપ્રમાણં વદરં સેવં સિવિતિકાફલમ્ ।
સેવં સમીરપિત્તધ્નં વૃંહણં કફકૃદ્ ગુરુ ।
રસે પાકે ચ મધુરં શિશિરં રચિયુકકૃત્ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વયઃ-મુષ્ટિપ્રમાણં વદરં સેવં સિવિતિકાફલમ્
(હિતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) સેવં સમીરપિત્તધ્નં વૃંહણં કફ-
કૃદ્ ગુરુ રસે ચ પાકે મધુરં શિશિરં રચિયુકકૃત્ (અસ્તિ) ॥

મુષ્ટિપ્રમાણ, ^૧ બદર, ^૨ સેવ^૩ અને સિવિતિકા-
ફલ^૪ એટલાં સેવફળનાં સંસ્કૃત નામો છે.
સેવફળ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, મુષ્ટિ
આપનાર, કફ કરનાર, ભારે. પાકમાં તથા
રસમાં મધુર, ટાઢું, રચિ કરનાર અને વીર્યને
વધારનાર છે. ૧૧૩

૧. મુષ્ટિ પ્રમાણં યસ્ય તત્ત-જેનું માપ મુઠ્ઠી
જેવડું હોય છે, તેથી મુષ્ટિપ્રમાણ-સેવફળ.

૨. વદતિ-સ્થૈર્યં પ્રાપયતિ શરીરં વૃંહણત્વાત્, વદ-
સ્થૈર્યે-અર્તિદિવિષ્ત્રિમિ- (ઉળા. ૩-૧૧૭) હત્યરઃ વાહુલ-
કાત્-જે પ્રાદિક્ષ્ણ હોવાથી શરીરને મજબૂત બનાવે
છે, તેથી બદર-સેવફળ.

૩. સેવ્યત સમીરપિત્તનાશાર્થં વૃંહણત્વાર્થં ચ જનૈઃ,
ષેષ્ટ સેવને-કર્મણિ ઘ્ન-વાયુ તથા પિત્તનો નાશ
કરવા અને મુષ્ટિ મેળવવા લોકો જેને સેવે છે તેથી
સેવ-સેવફળ.

૪. સિવિતિકાયાઃ ફલમ્-સિવિતિકા નામની વન-
સ્પતિનું જે ફળ છે, તેથી સિવિતિકાફલ-સેવફળ.

નાસપાતનું નામ તથા ગુણો
અમૃતફલં લઘુ વૃષ્યં, સુસ્વાદુ ત્રીન્ હરેદ્દોષાન્ ।
દેશેષુ મુદ્ગલાનાં, વહુલં તલ્લભ્યતે લોકૈઃ ॥ ૧૧૪ ॥
અન્વયઃ-અમૃતફલં લઘુ વૃષ્યં સુસ્વાદુ (સન્) ત્રીન્
દોષાન્ હરેત્. તત્ મુદ્ગલાનાં દેશેષુ લોકૈઃ ધહુલં
લભ્યતે ॥

નાસપાત (એ બદકસાન તરીકે કાખૂલ
વગેરે દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે; તે) અમૃતફળ^૧ કહે-
વાય છે. નાસપાત હલકું, વીર્યને વધારનાર
અને ઘણું જ મીઠું હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર
છે; તેને મુગલોના દેશમાં લોકો ખૂબ મેળવે છે.

૧. અમૃતર્ણ્ય ફલં, યદ્વા અમૃતમિવ ફલમ્-જે
ફળ અમૃત જેવું હોય છે, તેથી જે અમૃતફલ કહેવાય
છે, તે-નાસપાત.

પીલુ ઝાડનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો
પીલુર્ગુલફલઃ સંસા તથા શીતફલોડપિ ચ ।
પીલુ શ્લેષ્મસમીપ્તં પિત્તલં મેદિ ગુલ્મનુત્ ॥
સ્વાદુ તિત્તં ચ યત્ પીલુ તન્નાત્યુષ્ણં ત્રિદોષહત્ ॥

અન્વયઃ-પીલુઃ ગુલ્ફલઃ તથા સંસી યપિ ચ શીત-
ફલઃ (કથ્યતે), પીલુ પિત્તલં મેદિ શ્લેષ્મસમીપ્ત-

પ્રમુખ (સ્વામી) । જા પીઠ સાથુ જ રિત્ત (મરિત),
જા મરિત રૂપ જ ત્રિરાંપદ (ચાલિ) ॥

પીઠ,^૧ ગુહકેળ,^૨ અંચી^૩ તથા શીવ-
કેળ,^૪ કોટલાં (જે બાવના) પીઠનાં જાહના
સંસ્કૃત નામો છે. પીઠ પિત્ત કરનાર તથા
મગને તાહનાર કોઈ કદે, વામુ તથા ગોળાને
મટાહનાર છે. જે પીઠ મીઠું અને કઠવું કોષ
છે, તે બદ્ધ મરમ નથી અને ત્રણે દોષને
મટાહનાર છે. ૧૧૪

૧. વીમલિ-પ્રતિપતિ ગુણ વિશેષ જ, વીમ
પ્રતિપતિ-^૧ મુખ્યપ્રતિપતિ (વચ્ચ. ૧-૨૦) ર-
મેળાન તથા ત્રણે દોષને જે મટાડે છે, તે પીઠ

૨. ગુહ રૂપ મધુરે પદ કલ્પ હ, અમોરીય
'ગુહક' 'સ્વરૂપે દત્ત-રેનું ફળ મેળા રેનું મીઠું
રેખ છે, તેથી ગુહક અથવા ગુહક-પીઠ

૩. અંચી-અપવગ્નિ કમ્પ મેરિત-રે
મગને દુરા પાલી નામે પાડે છે, તેથી અંચી-પીઠ.

૪. શીવે પદ કલ્પ હ-રેનું ફળ શીવળ રેખ
છે, તેથી શીવક-પીઠ.

પદાલી પીઠના નામો તથા તેના ફળના ગુણો
પિત્તુ દૈશ્યવોપ્પોદ્ધ કાર્યપદ્ધતિ રીતિઃ ।

અહોદકોપિ વાતાવસથા કમ્પિતકદ્ ૩૧૧૬

અવગ-રૂપવગ વીમ્બ કદ્ધેર જ કમ્પવ રીતિઃ ।

અમલક મપિ વાતવગ્નિ (કમ્પ) કમ્પિતકદ્ (મરિત) ૩
પદાલી પીઠ અમોરી^૧ અને કપંશલ^૨ કહે
વાય છે. જે પીઠ બ્રહ્મ સમાન કોઈને કદે
તથા પિત્તને કરનાર છે. ૧૧૬

૧. અવગિ-અતેની રીતે, અવગિ-અવગિ જ
વામ્, અવ્ અવગિ રેખ જ, વામુકદ્ ૩૧૧૬-રે રીતિઃ
આપે છે અને વામુને નાથ કરે છે તેથી અમોરી-
પદાલી પીઠ

૨. કમ્પવ અવગિ, અવ મુખ્યવો-અવગવ ગુણ
કમેલ અવગિ રીતિ-મિખરિત-અવ-રેને ઉત્તેજા
ભાવમાં જા રૂપ છે, તેથી કમ્પવ-પદાલી પીઠ
બિએરાના જાહના નામો તથા ફળના ગુણો
વીમપૂરે માનુકુરો રૂપકા કમ્પવગ્નિ ૩
વીમપૂરવે સ્વામુ રીતિઃ રીતિઃ રીતિઃ ૩૧૧૭

રજિતહરે કમ્પિતકદ્ ૩૧૧૮

આસકાસાવિજહરે રૂપે વામહરે રૂપવગ્નિ ૩૧૧૮
અવગ-વીમસુ માનુકુર રૂપકા કમ્પવગ્નિ
(કમ્પ), વીમપૂરવે સ્વામુ રીતિઃ અવગ રીતિઃ રૂપ

(કમ્પ) રજિતહરે કમ્પિતકદ્ ૩૧૧૮
હરે રૂપે વામહરે રૂપવગ્નિ ૩

વીમપૂર,^૧ માતુકુર,^૨ રૂપક^૩ અને
ફલપૂર^૪ કોટલાં બિએરાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
બિએરાનું ફલ મધુર, રસમા ખાદ્ય, અધિને
મલીત કરનાર તથા હૃદય કોઈ રજાપિત્તને
મટાહનાર; કદ, લામ તથા હૃદયને સજ્જ કરનાર,
હૃદયને પ્રિય લાગે કોટું અને આસ, ઉપરસ
અરુચિ તથા વરથને કરનાર મનાય છે. ૧૧૭

૧. વીમ પૂર-વીમ-વામ-રૂપવગ્નિ રૂપ, અવગિ
વગ્નિ, રૂપાવીમગિ વીમગિ-વીમગિ રૂપ-વામ-રૂપ-વામ-
રે બિએરાની બરત્ત ૩ મગના મિખરિત અવગ્નિ ભાવમાં
બરે છે, તેથી વીમપૂર-ગિએર.

૨. વીમગિ-વીમગિ અવગ્નિ, વીમ પીલામમ-
વામુકમ્પ રૂપ, રૂપક-વામગ્નિ રૂપો રૂપ-રૂપ-
વામગ્નિ અવગ્નિ રૂપ, અવગ્નિ રૂપો રૂપ-વામગ્નિ
રૂપક વામુકમ્પ-અવગિ આધિને જે નાથ કરે છે
અને રસથી જે પ્રસાદે છે, તેથી માનુકુર-ગિએર.

૩. રૂપ-વીમગ્નિ રૂપ, અમીચીઅરિ જ, રૂપ
વીમગિએરો જ-રૂપ (વચ્ચ. ૨-૨૧) રસથી જે
રૂપે છે અને પૂન તપ્તિ જમી છે-પ્રસાદ કરે છે,
અધિ ઉપગમે છે, તેથી રૂપક-ગિએર.

૪. રૂપે રૂપે રૂપગિ રૂપ રૂપગિ રૂપે રૂપ-
અવગ્નિ રૂપગિ રૂપગિ રૂપ, રૂપે રૂપ રૂપગિ-રૂપ રૂપે
જે બરત્ત છે અથવા ફળને જે બરે છે, તેથી
ફલપૂર-ગિએર.

વીમ જાવના બિએરાનાં નામો તથા ગુણો
વીમપૂરેપરો મોહો મધુરો મધુકર્મી ।
મધુકર્મી રૂપાલી રોમની રીતિઃ રૂપા ૩
રજિતહરે કમ્પિતકદ્ ૩૧૧૮

અવગ-અવગ વીમસુ મધુર-મધુ-વીમગ્નિ,
વામુકર્મી રૂપો રૂપો રૂપો રૂપો રૂપ (વીમ)
રજિતહરે-અવગ-વીમગ્નિ (મરિત) ૩

વીમ જાવના બિએરે મધુર^૧ અને
મધુકર્મી^૨ કહેવાય છે જે બિએરે મધુર,
રૂપ ઉપગવનાર, રૂપ અને બારે કોઈ રજા
પિત્ત, અધ, આસ, ઉપરસ, હેડી તથા પ્રમને
મટાડે છે ૧૧૮

૧. મધુ-મધુકર્મ અવગ-મરિત-અવગ-
રૂપે ર-રૂપો મીમલ રૂપ છે, તેથી મધુર-વીમ
જાવનું બિએર

૨. મધુલાસૌ કન્કટી હવ-હવાથે કન્-ગણે મીડી કાકડી હોય તેવું હોય છે, તેથી મધુકકટી-ખીછ જાતનું એક બિભેરું.

લાંબાં લીંબુના ઝાડનાં નામે તથા ફળના ગુણે

સ્વાજમ્વીરો દન્તરાઠો જમ્મજમ્મીરજમ્મલાઃ ।
જમ્વીરમુખાં ગુર્વમ્લં વાતસ્લેખવિવન્ધનુત્ ॥૧૨૦॥
શૂલકાસકફોલ્લેશચ્છદિત્વ્યામદોપજિત્ ।
આસ્યવૈરસ્પહ્ત્વીડાવહિમાન્ધક્રમીન્ હરેત્ ॥
સ્વલ્પજમ્વીરિકા તદ્વત્ ત્વ્યાચ્છદિનિવારિણી ॥૧૨૧॥

અન્ય-:જમ્વીરઃ દન્તરાઠઃ જમ્મ-જમ્મીર-જમ્મલાઃ
(ઈતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ-) જમ્વીરમ્ ડખાં ગુરુ અમ્લં
(સત્) વાતસ્લેખવિવન્ધનુત્ શૂલકાસકફોલ્લેશચ્છદિ-
ત્વ્યામદોપજિત્ (તથા ચ) આસ્યવૈરસ્પહ્ત્વીડાવહિમાન્ધ-
ક્રમીન્ હરેત્ । સ્વલ્પજમ્વીરિકા તદ્વત્ ત્વ્યાચ્છદિનિવા-
રિણી (ભવતિ) ॥

જંબીર,^૧ દંતશઠ,^૨ જંભ,^૩ જંભીર^૪
અને જંભલ^૫ એટલાં લાંબાં લીંબુના ઝાડનાં
સંસ્કૃત નામે છે. એનાં લીંબુ ગરમ, ભારે
તથા ખાટાં હોઈ વાયુ, કફ, મળખંધ, શૂળ,
ઉધરસ, કફથી થતી મૂંઝવણ, ઊલટી, તરશ,
આમ સંબંધી દોષ તથા મુખનું વિરસપણું,
હૃદયની પીડા, અગ્નિનું મંદપણું અને કૃમિને
મટાડનાર છે. એ લીંબુની સ્વદ્વપજંબીરિકા^૧
નામની નાની જાત તેના જેવી જ હોય છે
તેમજ તરશને અને ઊલટીને મટાડે છે.

૧. જમ્બ્યંત-અયત્ સ્વાદપૂર્વકં લોકૈઃ આસ્યવૈર-
સ્વવહિમાન્ધાદિવારકત્વાત્-જમ્ અદને 'ગમ્મીરાદયથે'તિ
સાધુઃ-મોહાનું વિરસપણું તથા જંઠરાગ્નિની મંદતા
આદિને દૂર કરનાર હોવાથી લોકો જેને સ્વાદપૂર્વક
ખાય છે, તેથી જંબીર-લાંબુ લીંબુ.

૨. દન્તાનાં શઠ ફલ, અમ્લત્વેન જાડ્યકારકત્વાત્-
ખટાઈને લીધે દાંતને અંખાવી જડ જેવા કરી
નાખે છે, તેથી દાંતને હેરાન કરવા જાણે તેઓની
સામે હુન્ન્યાઈ કરતું હોય તેવું છે, તેથી દન્તશઠ
-લાંબું લીંબું.

૩. જમ્મયતિ વિનામયતિ ગાત્રાણિ અમ્લત્વાત્, જમી
ગાત્રવિનામે-પચાયત્, 'રધિજમોરસી'તિ યુમ્-શરીરના
અવયવોને ખટાઈથી જે અત્યંત નમાવે છે-દીલા
કે આળસુ બનાવે છે, તેથી જંભ-લાંબું લીંબુ.

૪. જમ્મયતીત્યાદિપૂર્વવત્, પ્રત્યયસ્તુ 'ગમ્મીરાદિ-

ત્વાત્ (ડખા. ૪-૩૫) ફેરુ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૫. જમ્મયતીત્યાદિ તૃતીયનામવત્, પ્રત્યયસ્તુ
વૃષાદિત્વાત્ (ડખા. ૧-૧૦૬) કન્-અર્થ ત્રીજા
નામ પ્રમાણે છે.

૧. સુતરામ્ અલ્પા ચાસૌ જમ્મીરી-સંજ્ઞાયાં કન્, ટાપુ,
'હવાગેરિ'તિ હસ્ત્યં ચ-અતિશય નાની લીંબુની જાત
સ્વદ્વપજંબીરિકા કહેવાય છે.

ખાટાં ગોળ લીંબુના ઝાડનાં નામે
તથા ફળના ગુણે

નિમ્બુઃ સ્ત્રીનિમ્બુકં ધલીવે નિમ્બૂકમપિ કીર્તિતમ્ ।
નિમ્બૂકમમ્લં વાતખં દીપનં પાચનં લઘુ ॥૧૨૨॥
નિમ્બુકં કૃમિસમૂહનાશનં, તીક્ષ્ણમમ્લમ્લુદરપ્રહાપહમ્
વાતપિત્તકફશૂલિને હિતં, કષ્ટતપ્તરુચિરોચનં પરમ્ ॥

અન્ય-:નિમ્બુઃ સ્ત્રી નિમ્બુકં નિમ્બૂકમ્ અપિ ક્રાંતિ
કીર્તિતમ્, નિમ્બૂકમ્ અમ્લં વાતખં દીપનં પાચનં લઘુ.
નિમ્બુકં કૃમિસમૂહનાશનં તીક્ષ્ણમ્ અમ્લં (સત્) હરપ્રહાપહં
કષ્ટતપ્તરુચિરોચનં વાતપિત્તકફશૂલિને પરં હિતં (ભવતિ)

નિંબૂ^૧ ઓલિંગે છે; નિંબુક^૨ અને નિંબૂક^૩
નપુંસકલિંગે હોઈ એ ખાટાં ગોળ લીંબુના
ઝાડનાં સંસ્કૃત નામે છે. એનું લીંબુ ખાટું,
વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
પાચક હોઈ હલકું છે. (ખીજ અંથમાં કહ્યું
છે કે) એ લીંબુ કૃમિ-જીવડાંઓને મટાડનાર,
તીક્ષ્ણ, ખાટું, પેટની પીડાને મટાડનાર,
અહ-ભૂતાદિને દૂર કરનાર, હુઃખરહિતને રુચિ
ઉપજાવનાર અને વાત, પિત્ત, કફ તથા
શૂળવાળાને પરમ હિતકારી છે. ૧૨૨, ૧૨૩

૧. નિમ્બતિ-સિદ્ધતિ અમ્લં વાતખં દીપનં પાચનં
ચ રસે, ણિવિ સેચને-વાહુલકાદ્-જે ખાટા, વાયુ-
નાશક, દીપન અને પાચન રસને સિંચે છે, તેથી
નિમ્બૂ-ખાટું ગોળ લીંબુ.

૨, ૩ ખત્રે નામે પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ
દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યય પણ તેજ છે;
કેવળ વૃષોદરાદિત્વાત્-વૈકલ્પિકં હૃસ્ત્વં સંજ્ઞાયાં ચ કન્
એ વિશેષ છે.

એ લીંબુ કેને અવશ્ય દેવું ?

ત્રિદોષવહ્નિક્ષયવાતરોગ-

નિપીઢિતાનાં વિપવિહ્વાનામ્ ।

મન્દાનલે ધન્નગુદે પ્રદેયં

વિષૂચિકાયાં મુનયો વદન્તિ ॥૧૨૪॥

અન્ય-:(કિંચ-) ત્રિદોષવહ્નિક્ષયવાતરોગનિપીઢિતાન્

વિવિધરૂપના મન્દાન્તે વદનુરે મિત્રવિનાળી (સર્) પ્રવેશ્ય
(હસિ) મુગ્ધ વરણિ ॥

ત્રણે દોષ. અસિ, ક્ષય તથા વાયુસંજ્ઞાથી
સાતથી પીડાયેલાઓને, ઝેરથી વિલપલ થયેલા
ઓને, મદ અસિવાળાઓને, આઠાની કળવિ
માતવાળાઓને તથા ક્રોધેશવાળાઓને એ લીંબુ
અવસ્થા રેણુ, એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૨૪

મીઠા લીંબુનું નામ તથા ગુણો

મિથુનિમ્યુખર્ત્ત્વે સ્વાદુ ગુરુ માલપિત્તગુણ ॥
ગરોળાદિરમ્બસિ કમ્બોદ્ધેશિ ચ રજઃકૃત ॥
શોષાલસિત્તુગાઝાદિહરં કમ્બે ચ મૃદુજમ્ ૩૧૨૫ ॥

અર્થ - મિથુનિમ્યુખર્ત્ત્વે સ્વાદુ ગુરુ (સર્) માલપિ-
ત્તગુણ ગરોળાદિરમ્બસિ રજઃકૃત શોષાલસિત્તુગાઝાદિહરં
કમ્બોદ્ધેશિ કમ્બે ચ મૃદુજમ્ (અસિ) ॥

મીઠું લીંબુ મધુર અને આરે કોઈ વાયુ,
પિત્ત, ઝેર, સંધંતુ ઝેર, લોહીનો ખગાર,
શોષ, અક્રમિ તરશ તથા બિઠટોને હરનાર,
કદ સંજ્ઞાથી પીડાને કરનાર, બળ આપનાર
અને પુષ્ટિકારક છે ૧૨૫

૧ કમ્બા કમ્બે મિથુ ચ સર્ નિમ્યુખર્ત્ત્વે-મીઠા
લીંબુનું ફળ.

કર્મરંગનું નામ તથા ગુણો

કર્મરંગ દિવ્ય પ્રાદિ સ્વાદુર્ત્ત્વે કમ્બાતઠકૃત ૩૧૨૬
અર્થ - કર્મરંગ દિવ્ય પ્રાદિ સ્વાદુ કમ્બે (સર્)
કમ્બાતઠકૃત (અસિ) ॥

કર્મરંગ (એકજાતનું લીંબુ) ટાકું,
પ્રવાહી, મળાને મુકવનાર, મધુર અને ખાટું
કોઈ કદ તથા વાયુને હરનાર છે ૧૨૬

૧ કમ્બે-કમ્બાનાપાત્રના રંગથી રજા રંગે-અસિ
જન્, 'વસોતિ સિ કુલ્મ-કદ તથા વાયુનો નાશ કરવા-
કૃપ કમ્' માટે નો રંગ્ય છે-કામ કરે છે, તેથી
કર્મરંગ-તે નામે એક જાતનું લીંબુ

આંબલીના નામો

અસિકા, મુક્તિકામ્બી ચ લુક્કા વત્તશાલપિ ચ ॥
અમ્બા ચ અસિકા ચિઝા તિમ્તિલીપ્ત ચ તિમ્તિલીપ્ત

અર્થ - અસિકા મુક્તિકા ચ અમ્બી લુક્કા વત્તશાલ-
પિ ચ અસિકા ચિઝા તિમ્તિલીપ્ત ચ તિમ્તિલી (અમ્બે) ॥

અસિકા, ૧ મુક્તિકા, ૨ અમ્બી, ૩ મુક્કા, ૪
વત્તશાલ, ૫ અમ્બા, ૬ અસિકા, ૭ અસિકા, ૮ અસિકા, ૯

તિતિલીકા અને તિતિલી, ૧૦ એટલાં આંબ-
લીનાં યશ્કૃત નામો છે ૧૨૭

૧. અમ્બ રસ અસિ અમ્બા-અમ્બ હમિટ્ટો-
હસિ યત્, યત્, અમ્બ હર્મ ચ-એનો રસ ખરો દોષ
છે, તેથી અસિકા-આંબલી

૨ ગુરુવતિ-અવવતિ રક્તાન્ વણં વાનું વ, અમ્બ-
સ્વાન્-કાજેન્ (ગુણ-૧-૨૮) હસિ યત્, તત્
સ્વાન્ કમ્, યત્, અમ્બ હર્મ ચ, યત્ ગુરુવિરક્તમાલ-
'હસિ પ્રતિરૂતો' હસિ કમ્-ખાટી લેવાથી કાતને નો
અભાવે છે અને કદ તથા વાયુનો નાશ કરે છે,
અત્રા અત્રા ખાટી લેવાથી નો મુક્કા જેવી
લેવ છે, તેથી મુક્તિકા-આંબલી

૩ અમ્બ રસ અસિ અમ્બા-અમ્બમાપ્, લોભ-
એનો રસ ખાટો દોષ છે, તેથી અમ્બી-આંબલી.

૪ લુક્કા-લીલ નામ પ્રમાણે.

૫. હસિ-હિવમિત્તિ કિમ્મસિ વા-હસિ હિવમ-
લેવેન્-અવવત્, યત્, રક્તાન્ હસિ-કાતને કુ ખ કે
છે-અંબારી નામે છે તેથી વત્તશા-આંબલી.

૬. અમ્બ રસ અસિ અમ્બા-અમ્બમાપ્, યત્-
એનો રસ ખરો દોષ છે, તેથી અમ્બા-આંબલી.

૭ 'વિમ્ હસિ અમ્બે અમ્બ કિલોતિ, ચિર્
જલ્મે-અમ્બેવોડપિ હસલે' હસિ ક, તત્ સર્વે કમ્,
યત્, અમ્બ હર્મ ચ-('વિમ્' અરો અગ્રણ્ય જવાન
કરે છે, તેથી અસિકા-આંબલી.

૮. વિઝા-ગ્રામ પચ્ચ ઉપર પ્રમાણે જ અમ્બ
સૂચવે છે અને પ્રકૃતિઅવન પચ્ચ તે જ છે જેવળ

* વૈષ્ણો આને દમ્બી પાચક, ગાંડો સાર લાવ
નાર અને આઠાની કળવિનાત તથા તાલમા પચ્ચી
ઉપેચોની ગણે છે આંબલીની શીંગની ઉપરની જાંઘની
રાખ હવામાં ખર તરીકે વપરાય છે અને પાંદડાં
સોળ ઉપર બાંધવાથી સોળ કીટરી નાશ છે

અરકસાહિતામાં આંબલીને અમ્બ (ખાટી),
પિત્તશામક (પિત્ત શમાવનાર) અને સારક (શોષ
ઝડો સરનાર) વચ્ચેલ છે

અહરકામાં પવડા પચેરેનું ઝેર ઉતારવા મારે
ખમ્બર, કાસ, આંબલીનો રસ, કામનાં બીજ,
હાલ્ડી અને આમળા સરખે માને ધમ્બે તેમને
ખારીક કરી તેમા પાંચમણ પાણી મેળવીને ઉઠા-
વ્યા પાકું કરીને ખાપવા બનેલ છે હવા તરીકે
આંબલીનો ગરબ ૧૧ રૂપિયાખર અથવા તેથી
વધારે ખાવાથી શોષા ગુણાન સાચે છે, પાચનશક્તિ
વધે છે અને તરત શોષી લાગે છે

કન્ પ્રત્યય નથી.

૯. તિમ્વતિ-આદ્રીભવતિ મુલમ્ અસ્યા દર્શનાદેવ, તિમ આદ્રીમાવે-‘અલીકાદયથ્’ (ઉળા. ૪-૨૫) इति निपातः, गौरादित्वाद् ङीष्. स्वार्थे कन्-नेना देवतां ङ मोढुं ભીનું થાય છે-મોઢામાં પાણી છટે છે. તેથી તિન્તિડીકા-આંગલી.

૧૦ ‘તિન્તિઢી’ નામ પણ ઉપર પ્રમાણે અર્થ દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, કેવળ ‘કન્’ પ્રત્યય નથી.

આંબલીના ફળના ગુણે

અમ્લિકામ્લા ગુરુવાતહરી પિત્તકફાન્નકૃત્ ।

પકા તુ દીપની રુક્ષા સરોળા કફવાતનુત્ ॥ ૧૨૮

અન્વય:-અમ્લિકા (અપકા) અમ્લા ગુરુઃ (સતી) વાતહરી પિત્તકફાન્નકૃત્ (અસ્તિ), પકા તુ દીપની રુક્ષા સરા ઉળા (સતી) કફવાતનુત્ (અસ્તિ) ॥

આંબલીનું કાચું ફળ ખાટું, ભારે, વાયુને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીવિકારને કરનાર છે. આંબલીનું પાકું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂક્ષ, મળને ખસેડનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૨૮

અમ્લવેતસ-અમ્લબેદનાં નામે તથા ગુણે

સ્યાદમ્લવેતસશ્ચુકં શતવેધિ સહસ્રનુત્ ।

અમ્લવેતસમત્પમ્લં મેદનં લઘુ દીપનમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

હૃદ્રોગશૂલગુલ્મમ્ પિત્તલં લોમહર્ષણમ્ ।

રુક્ષં વિષ્મૂત્રદોષઘ્નં હ્રોહોદાવર્તનાશનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

હિક્કાનાહાસચિશ્વાસકાસાજીર્ણવિમિષ્ણુત્ ।

કફવાતામયધ્વંસિ છાગમાંસદ્રવત્વકૃત્ ॥

ચળકામ્લગુણં જ્ઞેયં લોહસૂચીદ્રવત્વકૃત્ ॥ ૧૩૧ ॥

અન્વય:-અમ્લવેતસઃ ચુકં શતવેધિ સહસ્રનુત્ સ્યાત્, અમ્લવેતસમ્ અત્યમ્લં મેદનં લઘુ દીપનં પિત્તલં લોમ-હર્ષણં રુક્ષં (સત્) હૃદ્રોગશૂલગુલ્મમ્ વિષ્મૂત્રદોષઘ્નં પ્લીહો-દાવર્તનાશનં હિક્કાનાહાસચિશ્વાસકાસાજીર્ણવિમિષ્ણુત્ કફ-વાતામયધ્વંસિ ચળકામ્લગુણં છાગમાંસદ્રવત્વકૃત્ લોહ-સૂચીદ્રવત્વકૃત્ જ્ઞેયમ્ ॥

અમ્લવેતસ,^૧ ચુક,^૨ શતવેધિ^૩ અને સહસ્રનુત્^૪ એટલાં અમ્લબેદનાં સંસ્કૃત નામે છે. અમ્લબેદ બહુ જ ખાટું, મળને તોડનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પિત્ત કરનાર, રૂઝાંઝાં ઊભાં કરનાર અને રૂક્ષ હોઈ હૃદયના રોગ, શૂળ, ગોળો, વિષ્ણ તથા મૂત્રના દોષ, ખરલનું દરદ, ઉદાવર્ત નામને

રોગ, હેડકી, આફરો, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, અજીર્ણ, ઊલટી, કફ સંબંધી રોગ, તથા વાયુ સંબંધી રોગ મટાડનાર છે. વળી તે ચણાની ખટાઈ અથવા ખાર જેવા ગુણવાળું હોઈ ખરંચના માંસને ઓગાળી નાખનાર છે, એટલું જ નહિ પણ લોહાની સોયને પણ પિગળાવી ઓગાળી નાખનાર છે, એમ બાણુવું. ૧૨૯-૧૩૧

૧. અમ્લશ્વાસૌ વેતસથ નમ્રત્વાત્-નમવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી જે ખાટું નેતર ગણાય છે, તેથી અમ્લવેતસ-અમ્લબેદ.

૨. ચુકયતિ એનેન હૃદ્રોગાદિ, લોહસૂચ્યાદિથ્-ચુક વ્યથનં-‘ઋગ્નેન્દ્ર.’-(ઉળા. ૨-૨૮) इति साधु:-જેનાથી હૃદય વગેરેના રોગો તથા લોહાની સોય પણ ગળી જાય-નાશ પામે છે, તેથી ચુક-અમ્લવેતસ.

૩. શતં વેધિતુ શીલમસ્ય, વિધ વિધાને-‘સુપ્ય-જાતૌ’-इति णिनि:-સોને પોતાની અસર જે કરે છે. તેથી શતવેધિ-અમ્લવેતસ-અમ્લબેદ.

૪. વસ્તૂનાં રોગાણાં વા સહસ્રં તુદતિ, શુદ્ધ પ્રેરણે-ક્ષિપ્-એક હજાર વસ્તુ અથવા રોગોને પોતાની અસર જે કરે છે, તેથી સહસ્રનુત્-અમ્લવેતસ.

કેકમનાં નામે તથા ગુણે

વૃક્ષામ્લં તિન્તિડીકં ચ ચુકં સ્યાદમ્લવૃક્ષકમ્ ।

વૃક્ષામ્લમામમ્લોળાં વાતઘ્નં કફપિત્તલમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

પક્વં તુ ગુરુ સંપ્રાહિ કટુકં તુવરં લઘુ ।

અમ્લોળાં રોચનં રુક્ષં દીપનં કફવાતકૃત્ ॥

તૃણાશોઘ્રહળીગુલ્મશૂલહૃદ્રોગજન્તુજિત્ ॥ ૧૩૩ ॥

અન્વય:-વૃક્ષામ્લં તિન્તિડીકં ચુકં ચ અમ્લવૃક્ષકં સ્યાત્ । વૃક્ષામ્લમ્ આમમ્ અમ્લોળાં વાતઘ્નં કફપિત્તલં (સ્યાત્), પક્વં તુ ગુરુ સંપ્રાહિ કટુકં તુવરં લઘુ અમ્લોળાં રોચનં રુક્ષં (સત્) દીપનં કફવાતકૃત્ તૃણાશોઘ્રહળી-ગુલ્મશૂલહૃદ્રોગજન્તુજિત્ (મવતિ) ॥

વૃક્ષામ્લ,^૧ તિન્તિડીક,^૨ ચુક^૩ અને અમ્લ-વૃક્ષક^૪ એટલાં કેકમનાં સંસ્કૃત નામે છે. કાચું કેકમ ખાટું, ગરમ, વાયુને હણનાર અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે; પાકું કેકમ તો ભારે, મળને સુકાવનાર, તીખું, તૂરું, હલકું, ખાટું, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર તથા રૂક્ષ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફ તથા વાયુને કરનાર અને તરશ અગ્નિ ગરમી ને...

વળિયાં, સફેદ થયેલા વાળ, માથાનું કેશ-રહિતપણું, ઘર્ણપણું, નિર્ણપણું, ઘડપણું તથા રોગોને અટકાવી માણસોના શરીરને જે ધારી-ટકાવી પોષે છે, તે કારણે એ ધાતુઓ કહેવાય છે. ૨

સોનાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

મરીચિરક્ષિરા અત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ।
વસિષ્ઠશ્ચેતિ સમૈતે કીર્તિતાઃ પરમર્ષયઃ ॥ ૩ ॥
પુરા નિજાશ્રમસ્થાનાં સપર્ષીણાં જિતાત્મનામ્ ।
પત્નીવિલોક્ય લાવપ્યલક્ષ્મીસંપન્નયૌવનાઃ ॥ ૪ ॥
કન્દર્પદર્પવિધ્વસ્તચેતસો જાતવેદસઃ ।
પતિતં યદ્ધરાપૃષ્ઠે રેતસ્તદ્દેમતામગાત્ ॥
કૃત્રિમં ચાપિ ભવતિ તદ્રસેન્દ્રસ્ય વેધતઃ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ—મરીચિઃ અક્ષિરાઃ અત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ
ચ વસિષ્ઠઃ—હતિ એતે સપ્ત પરમર્ષયઃ કીર્તિતાઃ, પુરા નિજાશ્રમ-
સ્થાનાં જિતાત્મનાં (તેવાં) સપર્ષીણાં લાવપ્યલક્ષ્મીસંપન્નયૌવનાઃ
પત્નીઃ વિલોક્ય કન્દર્પદર્પવિધ્વસ્તચેતસઃ જાતવેદસઃ યત્
રેતઃ ધરાપૃષ્ઠે પતિતં તત્ત્વ હેમતામ્ અગાત્ । રસેન્દ્રસ્ય
વેધતઃ તત્ત્વ ચ કૃત્રિમમ્ અપિ ભવેત્ ॥

મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ—સપર્ષિ કહેવાય છે. પૂર્વે પોતાના આશ્રમમાં રહી અંતઃકરણને તથા ઇંદ્રિયોને જીતનારા એ સપર્ષિઓની લાવણ્યશોભાથી યુક્ત યૌવન-વાળી સ્ત્રીઓને જોઈ કામના ગર્વથી વ્યાકુળ થિતવાળા અશ્વિદેવનું જે વીર્ય જમીન પર પડ્યું હતું તે સોનું થયું છે; અને પારાની ક્રિયાથી બનાવટી સોનું પણ થાય છે. ૩-૫

સોનાના નામો

સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં હિરણ્યં હેમ હાટકમ્ ॥ ૬ ॥
તપનીયં ચ ગાંગેયં કલધૌતં ચ કાચનમ્ ।
ચામીકરં શાતકુસ્મં તથા કાર્ત્તસ્વરં ચ તત્ ॥
જામ્બૂનદં જાતરૂપં મહારજતમિત્યપિ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ—(સુવર્ણનામાનિ યયા—) સ્વર્ણં સુવર્ણં કનકં
હિરણ્યં હેમ હાટકં તપનીયં ચ ગાંગેયં કલધૌતં ચ કાચનં
ચામીકરં શાતકુસ્મં તથા ચ તત્ત્વ કાર્ત્તસ્વરં જામ્બૂનદં
જાતરૂપં મહારજતમ્ इत्यપિ (કલ્પયતે) ॥

સ્વર્ણ, ^૧ સુવર્ણ, ^૨ કનક, ^૩ હિરણ્ય, ^૪ હેમ, ^૫ હાટક, ^૬ તપનીય, ^૭ ગાંગેય, ^૮ કલધૌત, ^૯ કાચન, ^{૧૦} ચામીકર, ^{૧૧} શાતકુલ, ^{૧૨} કાર્ત્ત-

સ્વર, ^{૧૩} જાંબૂનદ, ^{૧૪} જાતરૂપ ^{૧૫} અને મહાર-
જત ^{૧૬} એટલાં સોનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬, ૭

૧. સુષ્ટ્ઠ ક્રગોતિ—પ્રાપ્નોતિ મૂલ્યં, ક્રગુ ગતૌ—પવાધન્,
યદ્વા અર્પનમ્ અર્ણઃ—ચન્, શોમનઃ અર્ણઃ—ગતિઃ અનેન
પવિત્રતાત્—જે સારી રીતે કિંમત મેળવે છે અથવા
પવિત્ર હોવાથી જેને લીધે ઉત્તમ ગતિ થાય છે,
તેથી સ્વર્ણ સોનું.

૨. શોમનઃ વર્ણઃ યસ્ય, યદ્વા સુષ્ટ્ઠ વર્ણ્યતે લોકૈઃ,
વર્ણ વર્ણને—વ્યન્તાદ્ ‘एरच्’—જેનો રંગ ઉત્તમ હોય છે
અથવા લોહો જેને સારી રીતે વર્ણવે છે, તેથી
સુવર્ણ સોનું.

૩. કનકતિ—વીપ્યતે તેજસા, કની વીમ્બો—‘કૃનાદિચ્ચઃ
સંજ્ઞાયાં વુન્’ (उणा. ૫-૩૫)—તેજને લીધે જે પ્રકાશે
છે, તેથી કનક સોનું.

૪. હર્યતિ—પ્રાપ્નોતિ માન્યવન્તં જનં, યદ્વા હર્યતે—
કામ્યતે સર્વજનૈર્યત્ તદ્ હિરણ્યમ્, હર્ય ગતિકાન્ત્યોઃ—
‘હર્યતેઃ કન્યન્ હિરચ્’ (उणा. ૫-૪૪)—ભાગ્યવાન
માણસને જે પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોહો જેને
ધર્ય છે, તેથી હિરણ્ય—સોનું.

૫. હિનોતિ હીયતે વા મૂલ્યં પવિત્રત્વાદિગુણવર્ણ-
શ્ચાનેન, હિ ગત્યાદૌ—મનિન્ (उणा. ૪-૧૪૫)—જે
મૂલ્યને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા પવિત્રતા આદિ ગુણ-
સમુદાયને જે મેળવે છે, તેથી હેમ—સોનું.

૬. હટતિ—વીપ્યતે, હટ વીમ્બો—પ્લુલ્, યદ્વા હાટ્યતિ—
વીપ્યતિ મૂળપાદિના જનં—‘વ્લુન્’ (उणा. ૨-૩૨)—
જે તેજથી પ્રકાશે છે અને દાગીનારૂપે બની લોકને
જે દીપાવે છે, તેથી હાટક—સોનું.

૭. તપ્યતે અનન શુદ્ધિહેતોર્વહૌ, તપ સંતાપે—‘કૃત્ય-
લ્યુટઃ’—કૃત્યનીય—શુદ્ધિ માટે અગ્નિમાં જે તપે છે,
તેથી તપનીય—સોનું.

૮. ગાંગાયા અપત્યં—શુભ્રાદિત્વાદ્ ઢક્, ‘યં ગર્ભે
સુપુત્રે ગાંગા પાવકાદ્ વીમ્બતેજસમ્, તદુલ્યં પર્વતે ન્યસ્તં
હિરણ્યં સમપદત’ इति વાયુપુરાણમ્—ગંગાનું જે સંતાન
ગણાય છે, તેથી ગાંગેય—સોનું. આના સંબંધમાં
વાયુપુરાણ જણાવે છે ‘પ્રદીપ્ત તેજવાળા જે ગર્ભને
ગંગાએ અગ્નિથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેની ઓળ
પર્વત પર મૂકી હતી, એ સોનારૂપે થઈ હતી.’

૯. કલઃ—મલઃ ધૌતો યસ્ય તત્—જેનો મેલ
ધોવાય છે, તેથી કલધૌત—સોનું.

૧૦. કાચતે—વીપ્યતે તેજસા, કાચિ વીમ્બો—નન્દાદિ-
ત્વાત્ લ્યુઃ—તેજ વડે જે દીપે—પ્રકાશે—ચળકે છે, તેથી
કાચન—સોનું.

૧૧. વાનીકરે-મજારે મમ્, ‘તજ મમ્’ હવન્, યદા
 વમને વમિ, વસુ કરને-‘દનવાદિત્ય’, ‘અનાવમે’-
 હિતિ મમ્ મમિવિદિતવાદિ હિતિ, ત્વા કવિચપદ્-‘હિતિ
 મા કીપ્, વામીમ્-મરત્ત ક્વોતિ વિતીનામિતિ વામીકર-
 મમીકર નામની ખાજુમા ને-‘માય છે, અથવાક એર
 વજેરને ને ખાઈ ભય-ક્રમ વજેરનો ને નાશ કરે
 છે, તેથી વામીકર-સોનું

૧૨. યત્તમે વજેરે મમ્, ‘તજ મમ્’ હવન્, વ્યુત્પત્તિ-
 કવિત્વત્તમવત્તદિ-‘તત્કુલ નામના પર્વતમાં ને
 વધારે માય છે, તેથી શાતકુમ્ભે શાતકોમ્ભ-સોનું’.

૧૩. હવન્તરે જવરે મમ્, ‘તજ મમ્’ હવન્, યદા
 ક્ષ્ણા-નકિટા સ્વરૂપેવિષ્ણુ એવં હવન્તરો વેદમિદ્ ક્ષણાવ,
 ત્વમે જ્ઞાને રેવં ‘જેવે’ હવન્-‘તત્તર નામની ખાજુમાં
 ને માય છે, અથવા વેદિક સ્વરોમે પાઠ કરનાર
 વેદવેદા અજ્ઞાનને ને જ્ઞાનમાં આપવા મેળવ મળુમ
 છે, તેથી શાતરેવર-સોનું.

૧૪. વમ્મશ સ્તેન પુજામાં ન્યાં મમ્, ‘તજ મમ્’
 હવન્-અનૂપ રક્ષથી પુજા એવી એક નદીમાં માય
 છે, તેથી અનૂપ-સોનું

૧૫. વાત્તે વ્તે વસ્ત વસ્ત વ્ત વ્ત વ્ત વાત્ત વાત્ત
 વાત્ત વસ્ત વસ્ત-‘પ્રલંબાની વસ્તુ’-‘તેનુ ૧૫ આપો-
 આપ કિપત્ત થતું છે અથવા અન્યથા જ ઉત્તમ
 તરીકે ને પેદા થતું હોય છે, તેથી અત્તપ-સોનું.

૧૬. મત્તવ ત્વ રત્ત-‘અન્ન’-‘હિતિ અન્ન’,
 ‘અન્ન’-‘હવન્ત વ-’-‘તેનુ અથવા સર્વોત્તમ
 થતું મત્તવ છે, તેથી મહાન્ન-સોનું

સોનાની પરીક્ષા અને મારેલા સોનાના ઝુલ્લા
 વાદે રત્ત સિત્ત જેવે ત્રિવેદે કુર-અન્નમમ્ ।
 તાત્પર્યોક્તિ સિત્ત કોમ્મં ગુર હમ્ સત્ ॥૮
 તત્ત્વેત્ત કટિત્ત કક્ષ વિકર્મ સમ્મં વક્ષમ્ ૧૧
 વાદે જેવે સિત્ત સ્વેત્ત કવે ત્વાર્મ ક્ષુ સ્કુટમ્ ।
 સુર્મ્યે સીતર્મ કુર્મ્યે વર્મ્યે ગુર રક્ષાપમમ્ ॥૧૦
 સ્વાતુ તિર્ક વ તુર્ક પાર્ક વ સ્વાતુ વિષિત્ત ॥
 પવિર્મ હૃદ્ય મૈર્મ મૈધાસ્મૃતિમતિમ્મમ્ ॥૧૧
 હથમાયુર્મ ક્ષિત્તિપાશ્ચિન્દિસિયવત્ત ॥
 વિષ્ણુવસુપ્રોમ્માત્રિવોપન્નપ્રોવિત્ત ॥૧૨

અન્ન-‘વત્’ વાદે રત્ત જેવે સિત્ત ત્રિવેદે કુર-
 અન્નમ્ ૧૧ ॥ સિત્ત કોમ્મં ગુર (સ્વાત્ત વત્)
 હમ્ સત્ (મત્તિ) । ‘વત્ત સુર્મ્યે’ સ્વેત્ત કટિત્ત વત્ત
 મિર્મ સમ્મં રત્ત વાદે જેવે સિત્ત કવે સ્વેત્ત ક્ષુ સ્કુટ
 (સ્વાત્ત) વત્ત ત્વાર્મ ॥ (મત્ત ગુણ-‘) સુર્મ્યે સીતર્મ
 રત્ત વત્ત ગુર રક્ષાપમ્ સ્વાતુ વિષિત્ત વ તુર્ક પાર્ક વ સ્વાતુ

વિષિત્ત પવિર્મ કુર્મ્યે વત્ત મૈધાસ્મૃતિમતિમ્મમ્ ૧૧
 અનુપન્ન ક્ષિત્તિપાશ્ચિન્દિસિયવત્ત વિષ્ણુવસુપ્રોમ્માત્રિ-
 વિવોપન્નપ્રોવિત્ત (મત્તિ) ॥

પરીક્ષા : ને સોનું તથાવતાં શત્તું,
 કપાતાં પાણું, રક્તાં કેસર નેત્રું દેખાય; રૂપા
 તથા ત્રાંબા વગરનું, સિન્ધ, હલ્દી, નિર્મળ
 અને કારે હોય તે સોનું ઉત્તમ હોય છે,
 (કોમ સમજવું.) ને સોનું પાણું, કંકણ, રક્ષ,
 અશબરગવાળું, મેલવાળું, ચીરાકોવાળું, તથા
 વતાં તથા કાપતા પાણાશવાળું, કસોટીમાં
 પાણું, કલકું અને (વલ્લ મારતાં) કાટી બદલ,
 તે સોનું (કલકું હોઈ) ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ઝુલ્લા : સોનું ટાકું, વીંચની વૃદ્ધિ કરનાર,
 બળ આપનાર, કારે, રસાયન, મધુર, કંઠકું,
 વજ્ર, શાકમાં મધુર, ચીકાશવાળું, પવિત્ર,
 શરીરને પુષ્ટ કરનાર, નેત્રને કિતકારી; યુક્તિ,
 સ્મરણશક્તિ તથા વિચારશક્તિને આપનાર,
 હૃદયને પ્રિય થાય એવું, આયુષને વધારનાર,
 કવિને તથા વાણીને સ્વચ્છ કરનાર, વિશ્વત્તા
 આપનાર અને (સ્વાવર-જગમ) બે પ્રકારનાં
 એર, ક્ષય, આંકપણ, ત્રિદોષ, વાય તથા
 શોષને મટાકનાર છે. ૮-૧૨

બરાબર નહિ મારેલા અશુદ્ધ સોનાના ડોષો

ઘટ્ટ સર્વીયે હવતે મવમાં,

રોગજ્વાન્ પોષપત્તિ કાર્યે ।

અસીત્તજ્વાપિ છદ્મા સુર્મ્યે-

મનુષ્યમેતમ્મર્મ્ય વ કુર્પાત્ ॥૧૩

અન્ન-‘વત્’ હવન્ત વત્ત (વેદ વર્ત) નરનાં

સર્વીયે વત્ત હવતે, હવ વત્તે રોગજ્વાન્ (રક્ત વત્ત)

પોષપત્તિ, છદ્મા વ અસીત્તજ્વા (છદ્મા) મર્યે વ કુર્પાત્ ॥

આ સોનું બરાબર સરકારથી બે શોધાયું-

મશાયું ન હોય તે મનુષ્યોના બળને તથા

વીંચને કરી દે છે, આ શરીરમાં અનેક રોગો

ઉત્પન્ન કરી તેઓને વધારે છે, કાચમ દુઝાળ

કરે છે અને મરણ પશુ નિપદ્યવે છે. ૧૩

બરાબર નહિ મારેલું સોનું મારી નાખે

અસમ્યક્મારિત્ત સર્વે ઘટ્ટે વીર્યે વ નારાયેત્ ॥

કવોતિ રોગાન્ મૃત્યુન્ વ તત્ત્વપાશ્ચવત્ત ॥૧૪

અન્ન-‘વત્’ નર મારિત્ત સર્વે વત્ત વ વીર્યે

નાશયેત્, રોગાન્ મૃત્યું ચ કરોતિ, તતઃ યત્નતઃ તદ્
હન્યાત્ ॥

ખરાખર નહીં મારેલું સોતું બળનો
તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, રોગોને ઉપબલે
છે અને મરણ પશુ કરે છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક
તેને મારવું જોઈએ. ૧૪

રૂપાની ઉત્પત્તિ

ત્રિપુરસ્ય વધાર્યાય નિર્નિમેષૈર્વિલોચનૈઃ ।
નિરીક્ષયામાસ શિવઃ ક્રોધેન પરિપૂરિતઃ ॥૧૫॥
અગ્નિસ્તત્કાલમપતત્તત્તસ્યૈકસ્માદ્વિલોચનાત્ ।

તતો રુદ્રઃ સમમવદ્વૈશ્વાનર ઇવ જ્વલન્ ॥૧૬॥
અન્વયઃ-ત્રિપુરસ્ય વધાર્યાય ક્રોધેન પરિપૂરિતઃ શિવઃ
નિર્નિમેષૈઃ વિલોચનૈઃ નિરીક્ષયામાસ । તત્કાલં તસ્ય એક-
સ્માત્ વિલોચનાત્ અગ્નિઃ અપતત્, તતઃ વૈશ્વાનરઃ ઇવ
જ્વલન્ રુદ્રઃ સમમવત્ ॥

ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવા ક્રોધથી વ્યાપ્ત
થયેલા સદાશિવ, નિમેષ (આંખના પલકારા)
વગરનાં નેત્રોથી જોઈ રહ્યા હતા; તે સમયે
તેમના એક નેત્રમાંથી તરત અગ્નિ નીકળી
પડ્યો હતો અને તે અગ્નિમાંથી અગ્નિ જેવો
તેજસ્વી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૫, ૧૬
દ્વિતીયાદપતત્ત્રેત્રાદશ્ચુચિન્દુસ્તુ વામકાત્ ।

તસ્માદ્રજતત્પુન્યજનુકર્મસુ યોજયેત્ ॥૧૭॥
અન્વયઃ-દ્વિતીયાત્ વામકાત્ નેત્રાત્ સ્તુ અશ્ચુચિન્દુઃ
અપતત્, તસ્માત્ રજતત્ ઉત્પન્ન, (તત્) ઉપકર્મસુ
યોજયેત્ ॥

બીજા કાખા નેત્રમાંથી આંસુનું ટીપું
પડ્યું હતું અને તે ટીપામાંથી રૂપું ઉત્પન્ન
થયું છે. તે રૂપાનો શાસ્ત્રોમાં કહેલાં કામોમાં
ઉપયોગ કરવો. ૧૭

બનાવટી રૂપું અને રૂપાનાં નામો તથા પરીક્ષા
કૃત્રિમં ચ ભવેત્તદ્ધિ વજ્રાદિરસયોગતઃ ।
રૂપ્યં તુ રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ સિતપ્રભમ્ ॥૧૮॥
ગુરુ ક્ષિર્ધં મૃદુ શ્વેતં દાહે છેદે ધનક્ષમમ્ ।
વર્ણાલ્યં ચન્દ્રવારચ્છં રૂપ્યં નવગુણં શુભમ્ ॥૧૯॥

અન્વયઃ-વજ્રાદિરસયોગતઃ તત્ત્વં ચ કૃત્રિમમ્ (અપિ)
ભવેત્, (અથ તત્પ્રામાણ્ય-ન) રૂપ્યં તુ રજતં તારં ચન્દ્રકાન્તિ
સિતપ્રભમ્ (અપ્યતે, તત્ત્વ) વર્ણાલ્યં ચન્દ્રવત્ સ્વચ્છં
ગુરુ ક્ષિર્ધં મૃદુ દાહે છેદે શ્વેતં ધનક્ષમં (ક્ષતિ) નવગુણં
રૂપ્યં શુભં (મતમ્) ॥

કઠીર આદિ રસોના યોગથી બનાવટી
રૂપું પણ થાય છે. રૂપ્ય,^૧ રજત,^૨ તાર,^૩
ચંદ્રકાન્તિ^૪ અને સિતપ્રભ^૫ એટલાં રૂપાનાં
સંસ્કૃત નામો છે. જે રૂપું સારા વર્ણવાળું,
ચંદ્ર જેવું સ્વચ્છ, ભારે, ક્ષિર્ધ, કોમળ,
તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું અને
ઘણુના મારને ખમી શકે એવું હોય, તે
(ઉપર કહેલા) નવ ગુણોવાળા રૂપાને ઉત્તમ
માન્યું છે. ૧૮, ૧૯

૧. રૂપ્યતે इति रूप्यम्, रूप रूपक्रियायामिति
ચુરાદિખ્યન્તાત્ ‘અનો યત્’-જેનાથી રૂપની ક્રિયા કરાય-
રૂપાળું બનાવાય છે, તેથી રૂપ્ય-રૂપું.

૨. રજતિ રજ્યતે વા અનેન, રજ્જ રાગે-‘પૃથિરજિ-
ભ્યાં કિત્’ (ડળા. ૩-૧૧૧) હત્યત્ત્વ-જે પ્રીતિ
ઉપજાવે અથવા જેનાથી પ્રેમ કરાય છે, તેથી
રજત-રૂપું.

૩. તારયતિ પ્રમેહાદિરોગદુઃખાત્, તરતેખ્યન્તાદ્
અન્, તાર્યન્તે વા વાયુપિત્તાદિરોગિણોડ્ઞેન-અન્, પ્રમેહ
આદિ રોગોરૂપી દુઃખથી જે તારે-અચ્ચાવે અથવા
વાયુ, પિત્ત વગેરેના રોગોઓને જે તારે છે, તેથી
તાર-રૂપું.

૪. ચન્દ્રસ્યેવ કાન્તિર્યસ્ય તત્ત્વ-જેની કાન્તિ ચંદ્ર
જેવી હોય છે, તેથી ચંદ્રકાન્તિ-રૂપું.

૫. સિતા પ્રમા યસ્ય તત્ત્વ-જેની કાંતિ ધોળી
હોય છે, તેથી સિતપ્રભ-રૂપું.

દુષ્ટ-હલકું રૂપું

કઠિનં કૃત્રિમં રૂક્ષં રક્તં પીતદલં લઘુ ।
દાહચ્છેદધનૈતદ્ધં રૂપ્યં દુષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૨૦॥

અન્વયઃ-(યતુ) કઠિનં કૃત્રિમં રૂક્ષં રક્તં પીતદલં
લઘુ દાહચ્છેદધનૈઃ નષ્ટં (તદ્) રૂપ્યં દુષ્ટં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

જે રૂપું કઠણુ, બનાવટી, રૂક્ષ, રાતું,
પીળાં પતરાંવાળું, હલકું, તપાવતાં કે કાપતાં
વીંખાઈ જાય એવું કે ઘણુ મારતાં ટુકડા
થઈ જાય એવું હોય તેને દુષ્ટ કહ્યું છે. ૨૦

ખરાખર મારેલા રૂપાના ગુણો

રૂપ્યં શીતં કષાયામ્લં સ્વાદુપાકરસં સરમ્ ।
વયસઃ સ્થાપનં ક્ષિર્ધં લેહનં વાતપિત્તજિત્ ॥

પ્રમેહાદિકરોગોશ્ચ નાશયત્યચિરાદ્ ધ્રુવમ્ ॥૨૧॥
અન્વયઃ-(અથ તદ્ગુણાઃ-) રૂપ્યં શીતં કષાયામ્લં
સ્વાદુપાકરસં સરં (સત્) વયસઃ સ્થાપનં ક્ષિર્ધં લેહનં
વાતપિત્તજિત્ ચ પ્રમેહાદિકરોગાન્ અચિરાત્ ધ્રુવં નાશયતિ ॥

દ્યુ ટાલુ, તરુ, ખાદુ, પાદમા તથા
રસમાં મધુર, ઝરો ઉત્તરનાર, સૌવનને રિશર
રાખનાર, સિન્ધ, મળોને ઉપેક્ષનાર, વાસુ
તથા પિત્તને મટાકનાર અને પ્રમેહ આદિ
રોગોને શોધ સમ્મતમા અવરથ નાશ કરે છે

આશુર રૂપાના રોષા

તારં શારીરસ્ય કરોતિ તારં,

પિન્દે ઘટ પચ્છતિ શુક્રમાશ્રમ્ ।

શીર્ષે રક્તે હસ્તિ તનોઽન્ન પુરિ,

અદ્યત્તમ્ પોરપતિ રાત્રુચમ્ સ્વરથ્ ।

અનન્તઃ-સ્પર્શ પ્તે પિન્દે ઘટે શારીરસ્ય ઘટે કરોતિ,
શુક્રમન્ત્ર વચ્છતિ, શીર્ષે રક્તે વ તનો ઉરિ હસ્તિ, આ-
શ્રમ્ (અણ અન્) રોપયતિ ॥

નહિ શોધાયેતું અને ઘણા લેણસેળવાળુ
દ્યુ શરીરમા તાપ ઉત્પન્ન કરે છે, વીધના નાશ
કરે છે; વીધને, બળને તથા શરીરની પુષ્ટિને
હણે છે અને શોધ શોધો ઉત્પન્ન કરી
તેઓને વધારે છે ૨૨

ત્રાંબાની ઉત્પત્તિ

દ્યુતં પત્કાતિકૈમસ્ય પતિતં ચત્વીરતલે ।

વક્ષાત્તાર્ધં સ્મુત્પચ્છન્દિમાદ્યા પુપ્પાવિઃ ॥ ૨૩ ॥

અનન્તઃ-અસ્થિતલ વદ દ્યુતં ચત્વીરતલે પતિતં
વક્ષાત્તાર્ધં સ્મુત્પચ્છન્દિ, દ્યુ પુપ્પાવિઃ ॥

હાર્તિકેચ સ્વામીતુ એ નીચે પૃષ્ઠી પર
પડેલું હૃદય, તેમાંથી ત્રાંબુ ઉત્પન્ન થયું છે,
એમ કવિહાસવેતાઓ કહે છે ૨૩

ત્રાંબાના નામો

વાઙ્મૌરુમ્બરં શુભસુકુન્દલપ્રિમિતિ સ્મૃતમ્ ।

પરિમિરં સ્ત્રો-શુભં સ્વીપર્પાપાનામ્ ॥ ૨૪ ॥

અનન્તઃ-ત્રાંબુ મૌરુમ્બરં શુભં સુકુન્દલપ્રિ-
મિતે સ્ત્રો-શુભં સ્વીપર્પાપાનામ્ ॥

ત્રાંબુ,^૧ મૌરુ, ^૨ શુભ, ^૩ હૃદય, ^૪
રવિપ્રિય^૫ અને સ્ત્રો-શુભ^૬ એટલાં ત્રાંબાનાં
સમૂહના નામો છે; તેમજ સૂર્યનાં એ નામો
છે, તે સ્વર્ણ ત્રાંબાનાં પણ નામો છે ૨૪

૧. અમરો અમરો વા અમરુ શોકને પાતળ વિ-
રેખાતલે વારેલ છા અદ્યત્તમ્-અમિતમૌરુમ્બરં
(અદ્ય ૧-૧૬) ॥ ૨. શુભ-ને નરાગર શોભના તથા
પાંડુ આદિ રોગોત્તર નિવારણ કરવા કહે છે, તેથી
શુભ-ત્રાંબુ.

૨. ર-શુભુ શુભોતિ-શોકોતિ તટિભવતઃ, શુભ
વર્તે-‘છાયાં ચુક્રમિ-’ ॥ ૩. શુભ, ‘અદ્યત્તમ્,
શુભ સુમ્, છા અદ્યત્તમ્ અંબર શુભ પ્રાદિભાસ-અમરો
રિશર-અદ્યત્તમ્ એ શોકુન્દલપ્રિમિતિ સ્વાર્થે પ્રાદ્યત્તમ્-નેને
તર પ્રિય છે-તેથી તેમને ને સ્ત્રીકારે છે, પસંદ
કરે છે-એવા વિવશક્રોમાં ને મેલ છે, તેથી
મૌરુ નર-ત્રાંબુ.

૩. અમરો-અમરોતિ કવાચાદિપ્રિયમ્, અમરો-
‘અમરવચ’ (અમ ૪-૧૫) ॥ ૪. શુભ, શુભ
-શુભિ ગિરિશેલોપચ્છન્દિ-શુભ, શુભ-અમર-અમર-
વક્ષા આદિ શુભસુકુન્દલને ને અમરુ કરે છે
અમરો ને અમરુ શોભ તો આદ્ય તેમને ને આપે
છે-સ્ત્રીકારે છે, તેથી શુભ-ત્રાંબુ

૪. અદ્યત્તમ્-નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ નીચેના
નામ પ્રમાણે છે

૫. શુભ પ્રિય પ્રિયમ્-સ્થાને ને પ્રિય છે,
તેથી રવિપ્રિય-ત્રાંબુ

૬. સ્ત્રો-શુભેતુ શુભ-અમરવચ છા, શુભ
-શુભમિતિ રક્તમ્બર-શુભેતુના શુભ નેની
ઉત્પત્તિ છે અથવા શાસ ૨મ્બુ શુભાશી મેલેતુના
મેલો નેનુ ને શોભ છે, તેથી શુભ-ત્રાંબુ

આરવા મરિ હેતુ ત્રાંબુ શામ્ય છે!
અપાકુસુમસદ્ધાર્ણ સિન્ધ સુતુ ચમસમ્ ॥

એકનાગોશિર્હી તાર્ણ મારખાય પ્રચસ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અનન્તઃ-(અ) અપાકુસુમસદ્ધાર્ણ સિન્ધ સુતુ ચમસમ્
એકનાગોશિર્હી (મરિ છા) તાર્ણ મારખાય પ્રચસ્યતે ॥

એ ત્રાંબુ અપાકુસુમ ફૂલ જેવું, સિન્ધ,
કોમળ, ઘણા આરને ખમી શકે જેવું અને
દોહાની તથા શીસાની લેળ વચ્ચેનું દોહ, તે
ત્રાંબુ આરવાના કામમાં વજણાય છે ૨૫

હેતુ ત્રાંબુ ફૂટ અણાય છે!
કુળ્યં કલાપતિપત્ન્યં શ્વેતં વાપિ ખનાસમ્ ॥

એકનાગયુતં ચેતિ કુલ્યં પુરં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૬ ॥

અનન્તઃ-(કુ) કુલ્યં સ્વમ્ અતિશયં શ્વેત્
અપિ વ વજણ એકનાગયુતં વાતિ કુલ્યં પુરં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

એ ત્રાંબુ કાળુ, ફૂલ, બહુ આકર્ષક, શીસા,
ઘણુ ન ખમી જેવું અને દોહા કે શીસા
વાળુ દોહ તે ફૂટ કહેવાય છે ૨૬

ખરાબર આરેલા ત્રાંબાના બુધ્ધ
તાર્ણ કપાયે મધુરં ચ સિદ્ધ

મસ્તં ચ પાકે કદુ સાર્ણં ચ ।

પિત્તાપહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં,
તદ્રોપણં સ્વાલ્પલુ લેખનં ચ ॥ ૨૭ ॥

પાપ્લ્હદરાશોજ્વરકુષ્ઠકાસ-

શ્વાસક્ષયાન્ પીનસમમ્લપિતમ્ ।

શોથં કૃમિં શૂલમપાકરોતિ,

પ્રાહુઃ પરે વૃંહણમલ્પમેતત્ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથા:- (અય તદ્ગુણા:-) તત્ તામ્રં કપાયં ચ મધુરં તિત્તમ્ અમ્લં પાકં ચ કટુ સારકં (સત્) પિતાપહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં રોપણં લઘુ ચ લેખનં સ્વાત્ ॥ (તત્ તામ્રમ્) પાપ્લ્હદરાશોજ્વરકુષ્ઠકાસશ્વાસક્ષયાન્ પીનસમ્ અમ્લપિતં શોથં કૃમિં શૂલમ્ અપાકરોતિ, પરે પ્રાહુઃ-એતત્ અલ્પં વૃંહણમ્ (અસ્તિ) ॥

એ ત્રાંબુ તૂરું, મધુર, કડબું, ખાટું, પાકમાં તીખું, ઝાડો ઉતારનાર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ટાટું, ઘણુને રુઝાવનાર, હલકું અને મળોને ઉમેડનાર હોઈ પાંડું, પેટના રોગ, અરથ, તાવ, કોઠ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળેખમ, અમ્લપિત્ત, સોજા, કૃમિ તથા શૂળને મટાડનાર છે. કેટલાક કહે છે કે ત્રાંબુ શરીરને વધારવાના ગુણમાં આપું છે. અરાબર નહિ મારેલા ત્રાંબામાં આઠ દોષો ઇકો દોષો વિષે તામ્રે ત્વસમ્યજ્ઞારિતેઽષ્ટ તે । દાહઃ સ્વેદોઽરુચિર્મૂર્છાક્ષેદો રેકો વમિર્ઞ્રમઃ ॥૨૯

અન્યથા:-વિષે (તુ) ઇકઃ દોષઃ (મારણાલ્પઃ અસ્તિ, પરમ્) અસમ્યક્ મારિતે તામ્રે તુ દાહઃ સ્વેદઃ અરુચિઃ મૂર્છા વ્લેદઃ રેકઃ વમિઃ ઞ્રમઃ (ક્ત્યેવં) તે અષ્ટ (દોષાઃ સન્તિ) ॥

ઝેરમાં તો (મારી નાખવા રૂપ) એક જ દોષ છે, પણ અરાબર નહિ મરાયેલા ત્રાંબામાં દાહ, પરસેવો, અરુચિ, મૂર્છા, ગ્લાનિ, રેચ, ઊલટી અને ઞ્રમ એ આઠ દોષો છે. ૨૯ કથીરનાં નામો અને તેના બે ભેદો

૨૧ વક્ષં ત્રપુ પ્રોત્તં તથા પિચ્છટમિત્યપિ ।

૨૨ ચુરકં મિશ્રકં ચાપિ દ્વિવિધં વક્ષમુચ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અન્યથા:-૨૧ વક્ષં ત્રપુ તથા પિચ્છટમ્ ક્ત્યપિ પ્રોત્તમ્ (પ્રાજ્ઞૈઃ) । અપિ ચ ચુરકં મિશ્રકં દ્વિવિધં વક્ષમ્ ઉચ્યતે ॥

૨૦, ૧ વંગ, ૨ ત્રપુ અને પિચ્છટ ૪ એટલાં કથીરનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ચુરક અને મિશ્રક એવા બે ભેદવાળું કથીર કહેવાય છે.

૧. રક્તિ-ગચ્છતિ લઘુસરસ્વોષ્ણગણાત્ ગતિ ગતૌ-

પચાધચ્-હલકું, સારક, રક્ષ તથા ઉપ્શુતારૂપ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી રંગ-કથીર.

૨. વક્ષતિ-ગચ્છતિ ચક્ષુષ્યપિત્તલમાવમપિ, વગિ ગતૌ-પચાધચ્-નેત્રને હિતકારી તથા પિત્તકારકપણું પણ જે ધારણ કરે છે, તેથી વંગ-કથીર.

૩. ત્રપતે-લખતે અગ્નિસંયોગાત્, ત્રપૂપ લજ્ઞાયામ્, 'શુશ્લ્લિહિ.' (ઉળા. ૧-૧૦) ક્ત્યુઃ-અગ્નિના સંયોગથી જે શરમાય છે-પીગળે છે, તેથી ત્રપુ-કથીર.

૪. પિચયતિ પિચતે વા-પિચ છેદને-પચાધચ્, પિચમ્-અશિલમેહવર્ગસ્ય છેદં ટોકતે, ટોક ગતૌ-'અન્યેભ્યોઽપિ' इति डः, यद्वा पिचयति-छिनत्ति प्रमेहवर्गम्-'शकादिभ्योऽट्' (ઉળા. ૪-૮૧) રામઞ્ર પ્રમેહના નાશને જે પહોંગી વળે છે અથવા યદા પ્રમેહનો જે નાશ કરે છે, તેથી પિચ્ચટ-કથીર.

અરાબર મારેલા કથીરના ગુણો

ઉત્તમં ચુરકં તત્ર મિશ્રકં ત્વચરં મતમ્ ।

૨૧ લઘુ સરં રક્ષમુખ્યં મેહકફક્રમીન્ ॥

નિહન્તિ પાપ્લ્હં સશ્વાસં ચક્ષુષ્યં પિત્તલં મનાક્ ॥ ૩૧

અન્યથા:-તત્ર ચુરકમ્ ઉત્તમં મિશ્રકં તુ અવરં મતમ્, રક્ષં લઘુ સરં રક્ષમ્ ઉખ્યં મનાક્ પિત્તલં ચક્ષુષ્યં (સત્) મેહકફક્રમીન્ સશ્વાસં પાપ્લ્હં નિહન્તિ ॥

ચુરક (રૂપા જેવું ચકચકિત હોઈ) ઉત્તમ છે અને મિશ્રક હલકું મનાય છે. કથીર હલકું, ઝાડો ઉતારનાર, રક્ષ, ગરમ, જરાક પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર અને નેત્રને હિતકારી હોઈ પ્રમેહ, કફ, કૃમિ, પાંડું તથા શ્વાસને મટાડે છે. ૩૧

સિંહો યથા હસ્તિગણં નિહન્તિ,

તથૈવ ત્વજ્જોઽશિલમેહવર્ગમ્ ।

વેદસ્ય સૌલ્યં પ્રવલેન્દ્રિયત્વં,

નરસ્ય પુષ્ટિં વિદધાતિ નૂનમ્ ॥૩૨॥

અન્યથા:-યથા સિંહઃ હસ્તિગણં નિહન્તિ, તથા એવ વક્ષઃ અશિલમેહવર્ગ (નિહન્તિ, કિંચ) નરસ્ય વેદસ્ય સૌલ્યં પ્રવલેન્દ્રિયત્વં પુષ્ટિં (ચ) નૂનં વિદધાતિ ॥

જેમ સિંહ હાથીઓના સમૂહને મારી નાખે છે, તેમ કથીર સઘળા પ્રમેહના સમૂહનો નાશ કરે છે, માણસના દેહમાં સુખ ઉપજાવે છે, ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતા કરે છે અને અવશ્ય પાષ્ટિ કરે છે ૩૨

જસતનાં નામો તથા ગુણો

યશદં રુદ્રહરો રીતિદેવુષ્ણ લખતમ્ ॥

યશદં ભુવરં સિદ્ધં વીતલ વખપિહત્ ॥

અનુર્પં પરમં મેહાનુ પાણું આસંચ માચાયેત્ ॥૩૩

અન્વય-યશદં રુદ્રહરો વ રીતિદેવ મમ્, ભુવરં ભુવરં સિદ્ધં હીલેનં વલે વજ્રવે (અર્) વજ્ર-સિદ્ધત્, મેહાનુ પાણું વ આસં માચાયેત્ ॥

યશદં, '૧' અસદશ' અને રીતિદેવુષ્ણ એટલાં જસતનાં સરકૃત નામો છે જસત વરુ, હરણુ, દાહુ, હર તથા પિત્તને હરનાર, નેત્ર ને બદુ જ હિતકારી અને પ્રમેદ, પાહુ તથા આસને નાચ કરનાર છે ૩૩

૧ દેન-રહુના હીલ-હીલ-અને-પતિ, હરણુ છાત્રને-પરાપદ-વાણી ને પીએ પીએ નાચ પાને છે, તેથી વચા-જસત

૨. હસ ભરુ દુર્ધ-ને ગુણોમાં કહીર જેડે હોય છે, તેથી રમકડુ-જસત

૩ રીત-પિત્તમ્બ દેવ-પિત્તજનુ ને કારણ મળાય છે તેથી રીતિદેવ-જસત

સીસાની ઉપરિત

દુષ્ટા મોગિસુતો દર્પો પાશુકિન્નુ મુમોચ વર્ ॥

ધીર્વ જાતવતો નાગા સર્વોગાપદો શિવામ્ ॥૩૪

અન્વય-રહુના મ મુનુ રહુના કાશુકિ દુ દર્પ હીર્વ મુમોચ, ભા-રહુના ભંતેગમ્-જાગ-જગ ॥

સુદર નામ-અને એવાથી વામુકિ નાગનુ ને હીર્વ પડુ દર્પ, તેમાંથી કીમ્ ઉપત્ત થયું છે અને તે માણસોના સવળા શેષેને મટાડે છે ૩૪

સીસાનાં નામો તથા ગુણો

સીતં વર્ધં ચ વર્ધં ચ યોગેદ માગનામચ્ ॥

સીતં રહુનાં ભંતં પિત્તમ્બેદમાચાનમ્ ॥૩૫

અન્વય-રહુનાં ભંતં વ વર્ધે દર્પે વ વર્ધે વર્ધે (જાતી) ॥ રહુનાં ભંતં, પિત્તમ્બેદ-માચ (જાતી) ॥

મીઠા, વર્ધ, વર્ધ, વર્ધેદ અને નામ, એટલાં સીસાના સરુના નામો છે નામ અને કુજમ આદિ એટલાં સર્વના નામો છે તે સર્વના સીસાના પણ નામો છે.

મીઠામાં કીમ્ રહુના લેખ ગુણો અવધ અને તે પિત્તે કી પ્રમેદને નામ કરે છે ૩૫

૧ સિનોસિ-અપતિ જીવને મિલેવેના, વિષ વચ્ચે-કિપુ, રુદ્રોવપિત્તવ રીતેવમ્, સ્વતિ-નાચતિ પ્રમેદકાશીનુ, પોડુલખમિ-અમ્બોડુપાણો જ, હીલ ભુ હી વ-હીર્વ-કામ સેવવાથી ને છપન દાને છે તેમજ પ્રમેદ કોલ વચ્ચેનો ને નાચ કરે છે, તેથી સીસ-સીમ્.

૨. વર્ધે જીવિતમને હવલેવના-પુડ-વર્ધે 'લ' (અર્થ. ૧-૧૦)-કામ સેવાથી નેના વર્ધે નિરતી વધે છે, તેથી વર્ધ-સીમ્.

૩ અપતે નાગાપત્તમને હીર્વે, રહુના કીમ્ છાત્રને-રુધિરમિર્વાલ' (અર્થ. ૧-૧૦) નેના વર્ધે રહીરમા સો કામીનુ જગ સ્થપાય છે, તેથી વર્ધ-સીમ્.

૪ કોમે-વાગુર્વને રહુના-મીઠ પાનુજો આંધે મેજવવા નેત્ર ઉપેશ કયા છે, તેથી વર્ધે-સીમ્.

૫. કો વર્ધ નામ-તમ મર્' રહુના-પર્વતમાં ને આંધ છે, તેથી વર્ધ-સીમ્.

અશબર મારેલા સીસાના વિશેષ ગુણો

માગસ્તુ માગવાતતુલ્યવર્ધ વદાતિ,

વ્યાપિ વિમાશપતિ ગ્રીપનમાતમોવિ ॥

વદિ પ્રીપપતિ વમપર્ધ કરોતિ,

મુનુ ચ માચાયતિ સમ્પતસેવિતઃ ॥૩૬

અન્વય-માગસિન્ન ના માગ દુ અમ-ગુણ વર્ વદાતિ, વ્યાપિ વમપર્ધ, કીમ્બ કીમ્બાતિ, વદિ પ્રીપતી, વમપર્ધ વ વર્ધે, મુનુ વ માચાય ॥

સીસાનુ જે નિરતર સેવન કમ્ તેમ તેા સો કામીજોના એટલ જગ તે અપે, આધિજોના નાચ કરે, હીર્વોનો વધારો કરે, અમિને પ્રીપ કરે, કામરેવન જગ કરે અને મુનુનો પણ નાચ કરે છે ૩૬

અશબર નહિ મારેલા કીમ્ અને મીમાના રોવો

વાલેન હીનો વિષ વદનાનો,

વુદાનિ મુનુ-વર્ધ તપાનિવદાન ॥

વર્ધ પ્રમેદાનિ માચાયેત-

માગ-પરિન વુદાના પ્રમુલો ॥૩૭

અન્વય-અશબર વાલેન હીનો મુનુ (વર્ધ) વુદાનિ વ વર્ધાત્ વુદાત્ ત્વા વર્ધ વર્ધ-અન્વય વર્ધ-વર્ધ વુદા ॥

કીમ્ અને મીમ્ પોચ રીને માગ વર્ધ જે આમાં દોષ તેા કોલ, અર્ધન દુઃખ હીર્વો વોગ, મેગ, પ્રમેદ, વામુની પીડ,

સોળ અને ભગંદર આદિ રોગોને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૭

લોહાની ઉત્પત્તિ

પુરા લોમિનદૈત્યાનાં નિહતાનાં સુરૈર્યુધિ ।

ઉત્પન્નાનિ શરીરેભ્યો લોહાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૩૮

અન્વય:-પુરા સુરૈઃ યુધિ નિહતાનાં લોમિનદૈત્યાનાં શરીરેભ્યઃ વિવિધાનિ ચ લોહાનિ ઉત્પન્નાનિ ॥

પૂર્વે દેવતાઓએ યુદ્ધમાં મારેલા લોમિન નામના દૈત્યોનાં શરીરોમાંથી અનેક પ્રકારનાં લોહાં ઉત્પન્ન થયાં છે. ૩૮

લોહાનાં નામો, દોષો તથા ગુણો

લોહોઽસ્ત્રો રાક્ષકં તીક્ષ્ણં પિષ્ઠં કાલાયસાયસી ।

ગુરતા દઢતોત્ક્રેદઃ કસ્મલં દાહકારિતા ॥૩૯॥

અસ્મદોષઃ સુદુર્ગન્ધો દોષાઃ સસાયસસ્ય તુ ।

લોહં તિકં સરં શીતં મધુરં તુવરં ગુરુ ॥૪૦॥

રુક્ષં વયસ્યં ચક્ષુષ્યં લેખનં વાતલં જયેત્ ।

કર્મ પિત્તં ગરં શૂલં શોચાર્શઃપ્લીહપાપ્જ્ઞતાઃ ।

મેદોમેહકૃમીન્ કુષ્ઠં તત્કિદ્દં તદ્દેવ હિ ॥૪૧॥

અન્વય:-લોહઃ અસ્ત્રો, રાક્ષકં તીક્ષ્ણં પિષ્ઠં કાલાય-સાયસી (હિતિ નામાનિ,) ગુરતા દઢતા ઉત્ક્રેદઃ કસ્મલં

દાહકારિતા અસ્મદોષઃ સુદુર્ગન્ધઃ-(હિતિ) સપ્ત આયસસ્ય તુ દોષાઃ (સન્તિ) ॥ (ગુણાસ્તુ)-લોહં તિકં સરં શીતં

મધુરં તુવરં ગુરુ રુક્ષં વયસ્યં ચક્ષુષ્યં લેખનં વાતલં (સત્)

કર્મ પિત્તં ગરં શૂલં શોચાર્શઃપ્લીહપાપ્જ્ઞતાઃ મેદોમેહ-કૃમીન્ કુષ્ઠં જયેત્, તત્કિદ્દં તદ્દેવ હિ (અસ્તિ) ॥

લોહ,^૧ આ નામ સ્ત્રીલિંગે નથી-પુલિંગે

તથા નપુંસક લિંગે છે; શસ્ત્રક,^૨ તીક્ષ્ણ,^૩ પિંડ,^૪

કાલાયસ^૫ અને અયસ્,^૬ એટલાં લોહાનાં

સંસ્કૃત નામો છે. લોહામાં ભારેપણું, દંઢપણું,

ગ્લાનિ કરનારપણું, મૂર્છા આપનારપણું, દાહ

કરનારપણું, પથરાના સંબંધનો દોષ અને બહુ

જ દુર્ગંધ એ સાત દોષો છે. લોહું કડવું, ઝાડો

ઉતારનાર, ટાહું, મધુર, તૂરું, ભારે, રૂક્ષ,

યૌવન આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને

ઉખેડનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત,

ઝેર, શૂળ, સોળ, અરશ, બરલ, પાંડું, મેદ,

પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે.

લોહાના કીટામાં પણ લોહા જેવા જ ગુણો છે.

૧. લોહિતિ હ્રસ્વે વા દોષસત્ત્વં તિષ્ઠતાદિકં

વાતલત્વં કફમત્ત્વાદિકં ચ, હ્રદ ગાચ્ચે-અર્થ ધન્ વા,

યદ્વા હ્રસ્વતે અનેન ગરશ્ચભેદઃપ્રમૃતિરોગાનિવહઃ, હ્રસ્વ હ્રેદને-બાહુલકાદ્ હઃ, રહ્યતે રોહિતિ વા પુરા લોમનદૈત્ય-શરીરેભ્યઃ, રુદ્ર પ્રાદુર્ભવિ-ધન્, અન્ વા, કપિલિકાદિત્વાત્ત્વં ચ-સાત દોષો, કડવાશ વગેરે ગુણો તથા કફ આદિનો નાશ કરવાપણું જે ધર્ય છે છે; અથવા ઝેર, શૂળ, મેદ આદિ રોગોને જે મટાડે છે અથવા લોમન નામના દૈત્યોના શરીરોમાંથી પૂર્વે જે પ્રકટયું છે, તેથી લોહ-લોહું.

૨. શસ્યતે-હિસ્યતે અનેન પિત્તમેહકુષ્ઠાદિકમ્, શસ્ય હિસાયમ્-‘દાન્ત્રીશસ’-હિતિ શૂન્, સ્વાર્થે ચ કન્-પિત્ત, પ્રમેહ, કોઢ વગેરેનો જ નાશ કરે છે, તેથી શસ્ત્રક-લોહું.

૩. તેજયતિ તેજ્યતે વા અનેન ચક્ષુર્વાતશ્ચ, તિજ નિશાને-‘તિજેર્દીધશ્ચ’ (હા. ૩-૧૮) હિતિ વજઃ, આંખને તથા વાયુને જે તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ-લોહું.

૪. પિષ્ઠતે પિષ્ઠયતે દોષનિવહત્વં શીતમાધુર્યાદિકં ચ, પિહિ સંધાતે-અર્થ, ધન્ વા-દોષના સમુદાય તથા શીતળતા, મધુરતા આદિ ગુણો જેમાં એકઠા રહે છે, તેથી પિંડ-લોહું.

૫. કાલં ચ તદ્ અયધ્-‘અનોઽસ્માયઃસરસામ્’ હિતિ સમાસાન્તદ્રવ્ય-જે કાળા રંગવાળું તથા પથ્થરના સારરૂપ છે, તેથી કાલાયસ-લોહું.

૬. એતિ અયતે વા અસ્મનઃ સારતામ્-‘અસુન્’ (હા. ૪-૧૮૯) પથ્થરના સારને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી અયસ્-લોહું.

અશુદ્ધ લોહાના દોષો

પાપ્જ્ઞત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુદં ભવે-

હૃદ્રોગશૂલો કુરુતેઽસ્મરો ચ ।

નાનારુજાનાં ચ તથા પ્રકોપં,

કરોતિ હૃદ્ગ્રાસમશુદ્ધલોહમ્ ॥૪૨॥

અન્વય:-અશુદ્ધલોહં પાપ્જ્ઞત્વકુષ્ઠામયમૃત્યુદં ભવેત્, હૃદ્રોગશૂલો ચ અસ્મરો કુરુતે, તથા ચ નાનારુજાનાં પ્રકોપં (ચ) હૃદ્ગ્રાસં કરોતિ ॥

અશુદ્ધ લોહું (ખાવામાં આવે તો) પાંડુરોગ, કોઢ તથા મરણ આપનાર થાય; તેમજ હૃદયના રોગ, શૂળ, પથરી, મોળ-ઊબકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકોપ કરે છે. ૪૨

સંસ્કાર નહિ આપેલું લોહું ભયંકર

જીવહારિ મદકારિ ચાયસં,

દેહશુદ્ધિદસંસ્કૃતં ધ્રુવમ્ ।

સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. એ લોહું બળ, વીર્ય તથા શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૪૮, ૪૯ લોહાનું કિટું-મંદૂરનાં લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

ધ્માયમાનસ્ય લોહસ્ય મલં મપ્હૂરમુચ્યતે ।
લોહસિંહાનિકા કિટ્ટી સિંહાનં ચ નિગદ્યતે ॥ ૫૦ ॥
યલ્લોહં યદ્ગુણં પ્રોક્તં તત્કિટ્ટમપિ તદ્ગુણમ્ ॥ ૫૧ ॥

અન્વય:-ધ્માયમાનસ્ય લોહસ્ય મલં મપ્હૂરમ્ ઉચ્યતે, (તત્ત્વ) લોહસિંહાનિકા કિટ્ટી ચ સિંહાનં નિગદ્યતે । યદ્ લોહં યદ્ગુણં (મવતિ) તત્કિટ્ટમપિ તદ્ગુણં પ્રોક્તમ્ ॥

અગ્નિમાં નાખીને ધમાતા લોહાનો જે મેલ (કિટું) નીકળે છે તે મંદૂર,^૧ લોહ-સિંહાનિકા,^૨ કિટ્ટી^૩ અને સિંહાન^૪ કહેવાય છે. જે લોહામાં જેવા ગુણ હોય છે, તે લોહાનું કિટું પણ તેવા જ ગુણોવાળું કહેલ છે.

૧. મળતિ-મૂષયતિ લોકાનાં શરીરં રોગવારણં કૃત્વા-મહિ મૂષાયામ્-^૧ સર્જરાદિત્વાત્ (અળા. ૪-૯૦) કર્ત્વ-રોગો દૂર કરી લોકોના શરીરને જે શોભાપ્રમાન કરે છે, તેથી મંદૂર-લોહાનું કિટું.

૨. સિંહવત્ અનિતિ સર્વરોગજયં કૃત્વા, અન પ્રાણને-અન્, ગોરાદિત્વાદ્ હીષ્, સ્વાયં કન્, દાપ્, 'દયાપોરિ'તિ રૂસ્વથ, યદ્વા સિંહમાનયતિ-જીવયતિ-કર્મખ્યપ્, અળા-ન્તાદ્ હીષ્, કન્, દાપ્, દૂસ્વથ-સર્વ^૧ રોગોનો જય કરી સિંહની પેઠે જે હવે અથવા માણસને સિંહ જેવો બનાવી જવાડે છે, તેથી સિંહાનિકા-મંદૂર.

૩. કેદતિ સ્મ-પ્રાપ્નોતિ સ્મ લોહાત્ મલસ્યેળ, કિટ્ ગતૌ-ગત્યર્થેતિ કર્ત્વિર ક્ત:-ગૌરાદિ:-લોહામાંથી મેલ રૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કિટ્ટી-મંદૂર.

૪. સિંહાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બીજાં નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગ તથા સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી.

સાત ઉપધાતુઓ

સતોપધાતવઃ સ્વર્ણમાક્ષિકં તારમાક્ષિકમ્ ।

તુલ્યં કાંસ્યં ચ રીતિશ્ચ સિન્દૂરં ચ શિલાજતુ ॥ ૫૧ ॥

અન્વય:-સ્વર્ણમાક્ષિકં તારમાક્ષિકં તુલ્યં કાંસ્યં ચ રીતિઃ ચ સિન્દૂરં ચ શિલાજતુ (ઈતિ) સપ્ત ઉપધાતવઃ (કથ્યન્તે) ॥

સોનામખી, રૂપામખી, મોરથૂથુ, કાંસું, પિત્તળ, સિંદૂર અને શિલાજિત એ સાત ઉપધાતુઓ એટલે ગૌણ ધાતુઓ કહેવાય છે.

ટીકા-ઉપધાતવઃ-ગૌણા ધાતવઃ-અર્થ ઉપર છે.

ઉપધાતુઓના ગુણો વિષે

ઉપધાતુપુ સર્વેપુ તત્તદ્ધાતુગુણા અપિ ।

સન્તિ કિંતેપુ તેડનોનાસ્તત્તદ્ધાતુમાવતઃ ॥ ૫૨ ॥

અન્વય:-સર્વેપુ ઉપધાતુપુ તત્તદ્ધાતુગુણાઃ અપિ સન્તિ, કિં (તુ) તે તત્તદ્ધાતુમાવતઃ અન્ન તેષુ (ઉપધાતુપુ) ઝનાઃ (સન્તિ) ॥

સઘળી ઉપધાતુઓમાં તે તે ધાતુઓના ગુણો પણ રહ્યા છે, પરંતુ તે ગુણો તે તે ધાતુઓના અંશે આમાં ઓછા હોવાથી ઓછા હોય છે. પર

સોનામખીનાં નામો

સ્વર્ણમાક્ષિકમાલ્યાતં તાપીજં મધુમાક્ષિકમ્ ।

તાપ્યં માક્ષિકધાતુશ્ચ મધુધાતુશ્ચ સ રમ્ભતઃ ॥

અન્વય:-સ્વર્ણમાક્ષિકં તાપીજં મધુમાક્ષિકં તાપ્યમ્ આલ્યાતમ્, સ ચ માક્ષિકધાતુઃ ચ મધુધાતુઃ સ્મૃતઃ ॥

સ્વર્ણમાક્ષિક,^૧ તાપીજ,^૨ મધુમાક્ષિક,^૩ તાપ્ય,^૪ માક્ષિકધાતુ^૫ અને મધુધાતુ^૬ એટલાં સોનામખીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૩

૧. કિંચિત્ સ્વર્ણ-સ્વર્ણતુલ્યગુણં સ્વર્ણસહિતં ચ, માક્ષિક-મક્ષિકામિઃ કૃતસ્ય મધુનસ્તુલ્યગુણકં-ચેતિ સ્વર્ણ-માક્ષિકમ્-સોના જેવું પીળું તથા તે સોના જેવા લગભગ બધા ગુણોવાળું અને મધ સરખા પણ ગુણોવાળું જે હોય છે, તેથી સ્વર્ણમાક્ષિક-સોનામખી.

૨. તાપ્યા નદ્યાઃ સમીપસ્ય-આક્રવિશેષે જાયતે સ્મ-જનેર્ઃ-તાપી નદીની પાસેની એક ખાણમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તાપીજ-સોનામખી.

૩. મધુ ઇવ માક્ષિકમ્-મધ જેવા ગુણવાળી જે ઉપધાતુ તે મધુમાક્ષિક-સોનામખી.

૪. તાપયિતું યોગ્યં શોષનકાલે-'ઋહલોર્પ્યત્'-શુદ્ધ કરતી વેળા જે તપાવવા યોગ્ય હોય છે, તેથી તાપ્ય-સોનામખી.

૫. માક્ષિકતુલ્યગુણો ધાતુઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-માક્ષિક-એટલે મધ જેવા ગુણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી માક્ષિકધાતુ-સોનામખી.

૬. મધુગુણો ધાતુઃ-મધ જેવા ગુણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી મધુધાતુ-સોનામખી.

'સુવર્ણમાક્ષિક' નામનું કારણ કિંચિત્સુવર્ણસાહિત્યાત્ સ્વર્ણમાક્ષિકમીરિતમ્ ।

ઉપધાતુઃ સુવર્ણસ્ય કિંચિત્સ્વર્ણગુણાન્વિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

અન્વય:-કિંચિત્ સુવર્ણસાહિત્યાત્ સ્વર્ણમાક્ષિકમ્ રીરિતમ્, કિંચિત્ સ્વર્ણગુણાન્વિતમ્ (અસ્તિ તતઃ) સુવર્ણસ્ય ઉપધાતુઃ (કથ્યતે) ॥

એ ઉપધાતુમાં સોનું કાંઈ મિશ્ર હોય છે, તેથી 'સ્વર્ણમાશિક' કહેવાય છે. વળી તે સોનામખી કાંઈક-ધોણા જાંચે સોનાના જેવા સુવર્ણાળી છે, તેથી સોનાની ઉપધાતુ કહેવાય છે.

સોનું ન હોય ત્યાં સોનામખી આપે તથા જ અજનામાલે દીપતે સ્વર્ણમાશિકમ્ ॥
 કિંતુ તસ્માન્નુચ્યત્વાત્કિંચિદ્ગુણા ગુણાસ્તતઃપ્રવચ્ય
 અન્વય-તથા જ અજનામાલે સર્વમાશિકે રીતઃ,
 કિંતુ તસ્ય ચતુષ્પત્યત્વમ્ તત્ કિંચિત્ કલ્પ્ય ગુણ
 (કલ્પિત ઇતિ શ્લેષમ્) ॥

વળી સોનાના અજાણે સોનામખી દેવાય છે, પણ એ સોનાના અજાણે દેવાય છે, માટે તેમાં સોના કરતા કાંઈક ઓછા સુણે છે, એમ સમજવું પડે.

સોનામખીમાં બીજા દ્રવ્યના સુણે પણ છે ન કેવલ સ્વર્ણગુણા કર્તવ્યે સ્વર્ણમાશિકે ।
 દ્રવ્યાન્તરસ્ય સંભાગિત્વમ્પ્રવચ્ય ગુણા યતા જન્ય
 અન્વય-સ્વર્ણમાશિકે કેવલ સ્વર્ણગુણા ન કર્તવ્યે ।
 ક્ષત્ દ્રવ્ય-અન્ય સંભાગિત્વ કલ્પ્યે અર્થ ગુણા ઇતિ ॥

સોનામખીમાં માત્ર સોનાના જ સુણે રહ્યા છે, એમ જ નથી; કેમકે તેમાં બીજા પદાર્થોના સસત્ર કોવાથી બીજા સુણે પણ રહ્યા છે.

સોનામખીના વિશેષ સુણે

સ્વર્ણમાશિક સ્વાદુ સિદ્ધં વૃણ્ય રસાપનમ્ ।
 અદ્યુષ્યં વસ્તિભ્રુપાપાન્મુદેહયિતોવચનમ્ ।
 અહો શોષ્યં ચિદ્યં કમ્પ્યં ત્રિદોષમપિ નાશયેત્ ॥૫૭॥
 અન્વય-સ્વર્ણમાશિકે સ્વાદુ સિદ્ધં વૃણ્ય રસાપનમ્
 વદ્યુષ્યં (છત્) વસ્તિભ્રુપાપાન્મુદેહયિતોવચનમ્ અહો શોષ્યં
 ચિદ્યં કમ્પ્યં ત્રિદોષમ્ અર્થ નાશયેત્ ॥

સોનામખી મધુર, કઠવી, વીચંને વધાર નાર, રસાદન અને નેત્રને કિતકારી હોઈ નાશિથી નીચેના આજનો રાગ, કોઠ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગો, અરશ, સોબા, બળ અને ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે. ૫૭

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો
 અવાતમત્ત્યં વચ્ચદ્દાસિમુખા,
 વિદિમિતો વૈત્રાવાન્તકુહાન્ ॥
 તૃપ્ય માઝાં અપૂર્વિકાં જ,
 કતોઠિ તાપીમમ્સુદમેતત્ ॥૫૮॥
 અન્વય-અશુદ્ધ સોનામખીમાં અવાતમત્ત્યં વચ્ચદ્દાસિમુખા,
 વિદિમિતો વૈત્રાવાન્તકુહાન્ ॥

તર્હિ) અવાતમત્ત્યમ્ ગર્ભાં કમ્પ્યં વિદિમિતો વચ્ચદ્દાસિમુખા
 નત્રવચનમ્ તર્હિ અપૂર્વિકાં જ માઝાં કતોઠિ ॥

અશુદ્ધ સોનામખી (ઉપયોગમાં લીધી હોય તો) અશિવ મધુર, બળની બહુ જ શક્તિ, ઘાટાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઠ અને ગળેની પશ્ચિત ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૮ તારમાશિક કે રૂપામખી

તારમાશિકમમ્યગુ તન્નૈવેદ્રવતોપમમ્ ।
 વિદિદ્રવતલાહિલાપારમાશિકમીરિતમ્ ॥૫૯॥
 અન્વય-અમ્યગુ તત્ત્વમશિકે રવતોપમં મેવ, તત્
 વિદિદ્રવતલાહિલાપારમાશિકમ્ ઇતિ ॥

બીજા રૂપામખી રૂપા જેવી જ હોય છે અને તેમાં કાંઈક રૂપ રહેલું હોવાથી તારમાશિક રૂપામખી કહેવાય છે. ૫૯

૧ તાપુત્વપુર્ણ તત્ત્વસિદ્ધિ જ માશિકમ્-જે રૂપા જેવા સુવર્ણાળી તેમજ માશિક એટલે મધ જેવા સુવર્ણાળી પણ ઉપધાતુ છે, તે તારમાશિક-રૂપામખી રૂપામખીના સુણે

અનુચ્યતથા તસ્ય તત્તો દિમા ગુણા સ્વતા ।
 ન કેવલં અપ્યગુણા યતા સ્વાત્તારમાશિકમ્ ॥૬૦॥
 સ્વાદુ પાકે રસે વિદિસિદ્ધં વૃણ્ય રસાપનમ્ ।
 અદ્યુષ્યં વસ્તિભ્રુપાપાન્મુદેહયિતોવચનમ્ ॥
 અહો શોષ્યં ચિદ્યં કમ્પ્યં ત્રિદોષમપિ નાશયેત્ ॥૬૧॥

અન્વય-તથા અનુચ્યતથા તત્ દિમા ગુણા સ્વતા ।
 તત્ (તારમાશિકે) કેવલં અપ્યગુણા ન (કર્તવ્યે),
 ક્ષત્ (અન્વય-અન્ય સંભાગિત્વ કલ્પ્યે ગુણા અર્થ ઇતિ)
 તારમાશિકે પાકે સ્વાદુ રસે વિદિસિદ્ધં વૃણ્ય રસાપનમ્
 વદ્યુષ્યં (છત્), (વસ્તિભ્રુપાપાન્મુદેહયિતોવચનમ્) અહો
 શોષ્યં ચિદ્યં કમ્પ્યં ત્રિદોષમ્ અર્થ નાશયેત્ ॥

રૂપાના અજાણે રૂપામખી દેવાય છે, માટે તેમાં રૂપા કરતા ઓછા સુણે રહ્યા છે રૂપામખીમાં કેવળ રૂપાના જ સુણે છે એમ નથી, પણ બીજા દ્રવ્યના સસત્રથી બીજા સુણે પણ રહ્યા છે. રૂપામખી પાકમાં મધુર, રસમાં કાંઈક કઠવી, વીચંને વધારનાર, રસાદન અને નેત્રને કિતકારી છે; તેમજ નાશિથી નીચેના આજના રાગ, કોઠ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગ, અરશ, સોબા, લપ, ઘેળ તથા ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે ૬૦, ૬૧

અશુદ્ધ રૂપામખીના દોષો

મન્દાનલત્વં વલહાનિમુગ્રાં,

વિદ્યુન્મિતાં નેત્રગદાન્સકુષ્ઠાન્ ।

તથૈવ માલાં વ્રણપૂર્વિકાં ચ,

કરોતિ તાપીજમિદં ચ તદ્વત્ ॥૬૨॥

અન્વયઃ-હ્રદં ચ તાપીજં તદ્વત્ (અશુદ્ધં ચેત્ ભવતિ તર્હિ) મન્દાનલત્વમ્ ડગ્રાં વલહાનિ વિદ્યુન્મિતાં સકુષ્ઠાન્ નેત્રગદાન્ તથૈવ ચ વ્રણપૂર્વિકાં માલાં કરોતિ ॥

આ રૂપામખી ને અશુદ્ધ હોય તો તે સોનામખીની પેઠે અશ્વિનું મંદપણું, બળની બહુ જ હાનિ, આડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઠ અને વ્રણોની પંક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૨

મોરથૂથાનાં નામો તથા ઓળખ

તુલ્યં વિતુન્નકં ચાપિ શિખિગ્રીવં મયૂરકમ્ ।
તુલ્યં તામ્રોપધાતુર્હિ કિંચિત્તામ્રેણ તદ્ભવેત્ ॥૬૩॥

અન્વયઃ-તુલ્યં વિતુન્નકં શિખિગ્રીવં ચ મયૂરકમ્ અપિ (કષ્યતે) । તુલ્યં હિ તામ્રોપધાતુઃ (અસ્તિ), તત્ કિંચિત્ તામ્રેણ (તુલ્યં) ભવેત્ ॥

તુલ્ય,^૧ વિતુન્નક,^૨ શિખિગ્રીવ^૩ અને મયૂરક^૪ એટલાં મોરથૂથનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોરથૂથ એ ત્રાંખાની ઉપધાતુ છે; (તેમાં કાંઈક ત્રાંખાનો યોગ છે;) તેથી થોડુંક ત્રાંખાના જેવું તે હોય છે. ૬૩

૧. તુલ્યયતિ-આકૃણોતિ તામ્રગુણાન્, તુલ્યતે-આનિયતે વા તામ્રેણ, તુલ્ય આવરણે-ચૌરદિકાત્ અર્ચ, 'પ્રર્ચ' વા-ત્રાંખાના ગુણોને જે સ્વીકારે છે અથવા ત્રાંખાથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી તુલ્ય-મોરથૂથ.

૨. વિતુલ્યતે સ્મ શોધનકાલે વિરોધાત્, વિપૂર્વકાત્ તુદ વ્યયને-હત્યસ્માત્ કર્મણિ ક્ક-શોધન વખતે જેને ખૂબ હેરાન કરવામાં આવે છે, તેથી વિતુન્નક-મોરથૂથ.

૩. શિખિનઃ પ્રીવા શિખિગ્રીવા અસ્તિ અસ્ય તદ્વદ્વર્ણતાત્-જેનો રંગ મોરની ડોક જેવો હોય છે, તેથી શિખિગ્રીવ-મોરથૂથ.

૪. મયૂરસ્ય પ્રતિકૃતિઃ, 'હવે પ્રતિકૃતૌ' હિતિ કન્-મોરની જાણે ડોક હોય તેવું જણાય છે, તેથી મયૂરક-મોરથૂથ.

મોરથૂથના ગુણો

કિંચિત્તામ્રગુણં તસ્માદ્વક્ષ્યમાણગુણં ચ તત્ ।
તુલ્યકં કટુકં ક્ષારં કપાયં વામકં લઘુ ॥૬૪॥
લેખનં મેદનં શીતં ચક્ષુષ્યં કપાપિત્તહત્ ।
વિપાસમકુષ્ઠકણ્ઠમ્ સર્પરં ચાપિ તદ્ગુણમ્ ॥૬૫॥

અન્વયઃ-તસ્માત્ કિંચિત્ તામ્રગુણં ચ વક્ષ્યમાણ-ગુણં તત્ (અસ્તિ), તુલ્યકં કટુકં ક્ષારં કપાયં વામકં લઘુ લેખનં મેદનં શીતં ચક્ષુષ્યં (સત્) કપાપિત્તહત્ વિધારમ-કુષ્ઠકણ્ઠમ્ (ભવતિ), ચ સર્પરમ્ અપિ (તદ્ગુણમ્ (અસ્તિ) ॥

એ કારણે કંઈક ત્રાંખાના જેવા ગુણવાળું તથા નીચે કહેવાતા ગુણવાળું પણ તે છે. મોરથૂથ તીખું, ખારું, તૂરું, ઊલટી કરાવનાર, હલકું, મળોને ઉખેડનાર, આડાને તોડી કાઢનાર, ટાડું અને નેત્રને હિતકારી હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, પથરી, કોઠ, તથા ચળને મટાડનાર છે. મોરથૂથમાં જે ગુણો છે, તે જ ગુણો આપરિયામાં પણ હોય છે. ૬૪, ૬૫
કાંસાનાં નામો તથા ઓળખ

તામ્રત્રપુજમાલ્યાતં કાંસ્યં ઘોષં ચ કંસકમ્ ।
ઉપધાતુર્ભવેત્ કાંસ્યં દ્વયોસ્તરણિરક્ષયોઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-તામ્રત્રપુજં કાંસ્યં ઘોષં ચ કંસકમ્ આલ્યાતમ્ । કાંસ્યં તરણિરક્ષયોઃ દ્વયોઃ ઉપધાતુઃ ભવેત્ ॥

તામ્રત્રપુજ,^૧ કાંસ્ય,^૨ ઘોષ^૩ અને કંસક^૪ એટલાં કાંસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાંસું એ ત્રાંખાની અને કથીરની ઉપધાતુ છે એટલે તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

૧. તામ્રં ચ ત્રપુ ચ અનયોઃ સમાહારઃ તામ્રત્રપુ, તામ્રત્રપુજો જાયતે સ્મ-જનેર્ઠઃ-ત્રાંખુ તથા કથીરના સંયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તામ્રત્રપુજ-કાંસું.

૨. કંસાય-પાનપાત્રાય હિતં કંસીયં, તસ્ય વિકારઃ કાંસ્યમ્-તસ્મૈ હિતમિ'તિ છઃ, તત્તત્ 'કંસીયપરશવ્યયોય-અબૌ છુકુ ચે'તિ યન્ પ્રત્યયઃ, તથોગે ચ છસ્ય છુક્-પીવાના પાત્ર માટે જે હિતકારી ગણાય તેવી ધાતુ અને ત્રાંખાનો જે વિકાર છે, તેથી કાંસ્ય-કાંસું.

૩. ધુષ્યતે અનેન આહતે સતિ, ધુપિરવિશ્વદને-હલ-જે'તિ યન્-જેને ડોકતાં અવાજ કરે છે, તેથી ઘોષ-કાંસું.

૪. કમ્પ્યતે-હ્યતે પાનપાત્રાય, કમુ કાન્તૌ-આયા-દય' હિતિ ગિહ્ન, 'કૃતૂવદિહનિકમિ.' (ડગા. ૩-૬૨). હિતિ સઃ, કંસમેવ કંસકમ્-સ્વાર્થે કન્-ખાવાપીવાના પાત્ર માટે જે ઠગ્ગાય છે, તેથી કંસક-કાંસું.

કાંસાના ગુણો

કાંસ્યસ્ય તુ ગુણા જ્ઞેયાઃ સ્વયોનિસદશા જનૈઃ ।
સંયોગજપ્રમાણેણ તસ્યાન્યેઽપિ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૬૭॥

અન્વયઃ-કાંસ્યસ્ય ગુણાઃ સ્વયોનિસદશાઃ જનૈઃ જ્ઞેયાઃ, સંયોગજપ્રમાણેણ તસ્ય અન્યે અપિ ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ચેતાની ઉત્પત્તિનું કારણ-ત્રાંખાના અને

કથીના જે ગુણો છે, તે શુભો કાસામા હોઠાએ
બાધવા વળી સંયોગથી થતા પ્રભાવને હીધે
તેમાં બીજા પણ ગુણો કહ્યા છે ૬૭

અર્થસ્ય કાપં ટિહોવ્યં લેક્ષ્યં વિશ્વાય સચ્ચ ॥

ગુણ મેત્રહિત કર્તૃ કમ્પપિત્તહરં પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

અન્ય-અર્થે કપાં ટિહોવ્યં લેક્ષ્યં વિશ્વાય
ગુણ મેત્રહિતં સ્વં (છત્ર) પર કમ્પપિત્તહરં (અર્થ) ॥

કાસુ તુર, કંઠુ, ગરમ, મળને ઉખેડ
નાર, સ્વચ્છ, ઝડો ઉતારનાર, બારે, નેત્રને
હિવકારી અને રૂક્ષ હોઈ કહી તથા પિત્તને
બહુ બંધનાર છે ૬૮

પિત્તળના નામો તથા લેખો

પિત્તલં ત્વારુદ્ધં સ્વાવાયે રીતિભ્ય કમ્પયતે ॥

પાશરીતિશ્ચારીતિ કપિભ્યા પિત્તભ્યાપિ ચ ॥ ૬૯ ॥

અન્ય-પિત્તલં તુ ત્વારુદ્ધં સ્વાવ્ય જાર રીતિ
કપિભ્યા-પાશરીતિ ચ પિત્તભ્યા-પાશરીતિ અર્થ કમ્પયતે ॥

પિત્તલ, ૧ આરુદ્ધ ૨ આર ૩ અને રીતિ

એટલા પિત્તળનાં સંસ્કૃત નામો છે (તથાવી
ને કાણમાં મળતા) જેમાં સ્વાચ્છ દેખાય
તે પિત્તળ શાશ્વરીતિ ૩ અને જેમાં પીંગળ
પણ દેખાય તે પિત્તળ પ્રકાશરીતિ ૧ કહેવાય છે

૧ પિત્તલપ્રવર્ણ કાલિ-અર્થે ભાગ્યે ભાગ્યે
પાશરીતિ ૨-એ સરીખાં રંગના પિત્ત જેવા-
પીળો રંગ સ્વીકારે છે તેથી પિત્તલ-પિત્તળ.

૨ અર્થ-પ્રાપ્ત્ય રૂપિ મારમ્ જગતી-માથે વજ્ર
અર્થ-વાયુરૂપિયોમ્પિ કુરુવત-વહતિ, કુરુ વાયુ-અર્થ-એ
પાંડુ તથા કૃમિ રાજની અતિને બંધે પ્રકાશને
બાળી નામે છે તેથી આરુદ્ધ-પિત્તળ

૩ અર્થ-પ્રાપ્ત્ય તમસ્વ વચ્ચરત્વ ચ ગુણ
અર્થ-વચોવપ્ત્ય તમ્ જગતી-અર્થ-જગતી-જગતી
તથા જસતનો ગુણ મેળવાય છે કેમકે તે
મેળવી ને ઉપધાતુ છે તેથી આર-પિત્તળ

૪ રીતિ વિશિષ્ટિ ચ સ્વચ્છ વિગુણિયો રીદ્
તર્થ રી ચરિરેવચરો-શિવાં રિદ્-રક્ષતા, કાપાશ
આદિ ગુણોને ને ગર છે અથવા ધર છે તેથી
રીતિ-પિત્તળ

૫ રીતિનાં રંગા શાશ્વરીતિ-ચ વચ્ચરત્વ-પિત્ત
જાનો રાગ-એટલે જેમાં કંઈક સ્વાચ્છ હોય છે,
એવું ઉચમ પિત્તળ-શાશ્વરીતિ અર્થિયા કરવાય છે

૧ પ્રકાશપિત્તલરીતિ-પાશરીતિ-પાશરીતિ-૨-
જેનો રંગ અથવા જેવા કંઈક પિત્તલો હોય છે તે

શાશ્વરીતિ પિત્તલ નામનું એક જાતનું પિત્તળ
પિત્તળના ગુણો

રીતિરુપ્યુપધાતુઃ સ્વાચ્છાશ્ચ સ્વચ્છાશ્ચ ॥
પિત્તલસ્ય ગુણા લેખાઃ સ્વયોનિલકરણા જૈતૌ ॥
સંયોગપ્રમાણેણ તત્સ્યાવ્યયી ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૭૦ ॥

અન્ય-રીતિ અર્થે તમસ્વ ચ વચ્ચરત્વ વપ-
વતુ-સ્વાચ્છ પિત્તલસ્ય ગુણા સ્વયોનિલકરણા જૈતૌ
લેખા સંયોગપ્રમાણેણ તત્સ્ય અર્થે ગુણા સ્મૃતાઃ ॥

પિત્તળ જે ગ્રાહ્યની બને જસતની
ઉપધાતુ છે, તેથી પિત્તળના ગુણો પેતાના
કારણ-ગ્રાહ્યના બને જસતના જેવા હોઠાએ
બાધવા; તેમ જ સંયોગના પ્રભાવને હીધે
તેમાં બીજા પણ ગુણો કહ્યા છે ૭૦

અર્થે પિત્તળના વિશેષ ગુણો

રીતિકાયુગલ કર્તૃ સિદ્ધ ચ અર્થનં રહે ॥

શોભનં પાશુરોમાર્ગ કૃમિર્માતિભેજનમ્ ॥ ૭૧ ॥

અન્ય-રીતિકાયુગલં સ્થ સિદ્ધં રહે અર્થનં
શોભનમ્ અતિભેજન ચ પાશુરોમાર્ગ કૃમિર્માતિ (અર્થ) ॥

અર્થે જાતનું પિત્તળ રૂક્ષ, કંઠુ, રસમાં
ખાજ, શુદ્ધિ કરનાર, અધોને બહુ ઉખેડનાર
નથી અને પાંડુરંગ તથા કૃમિને નાશ
કરનાર છે ૭૧

સિદ્ધરના નામો, ગ્રાહ્ય તથા ગુણો

સિદ્ધરં રચરેગુલ નામાર્થ સીસમ્ ॥

સીસોપધાતુ સિદ્ધરં શુદ્ધસ્તતીસમ્પ્રત્યમ્ ॥ ૭૨ ॥

સંયોગપ્રમાણેણ તત્સ્યાવ્યયી ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સિદ્ધરંશુદ્ધી લીસીકુલકપ્પદિનાપદમ્ ॥

મહાસપ્તમાગમન મહાસપ્તમાગમરોપમ્ ॥ ૭૩ ॥

અન્ય-સિદ્ધરં રચરેગુલ ચ નામાર્થ ચ સીસમ્

(અર્થે સિદ્ધરં સીસોપધાતુ (અર્થે સ્થ સ્થ) તદ્
ગુણો સીસમ્પ્રત્યમ્ સ્થ સ્થ પદ્મમ્ ૧૧ તત્સ્ય અર્થે
અર્થે ગુણા સ્મૃતાઃ ॥ સિદ્ધરંશુદ્ધી (છત્ર) મહાસપ્તમા-
ગમન મહાસપ્તમાગમરોપમ્ (અર્થ) ॥

સિદ્ધર, ૧ રચરેગુલ ૨ નામગમ ૩ અને

સીસમ્પ્રત્યમ્ એટલા સિદ્ધરના સંસ્કૃત નામો છે.

સિદ્ધર જે સીસાની ઉપધાતુ છે, માટે તે સીસા
ના જેવા ગુણોપધાતુ મનાય છે અને સંયોગ
થી થતા પ્રભાવને હીધે બીજા પણ ગુણો તેના
કહ્યા છે. સિદ્ધર ગરમ હોઈ બાએલાને સાંધ-
નાર, મળને સાફ કરનાર, મળને રચનાર

અને રતવા, કોઠ, ચળ તથા ઝેરનો નાશ કરનાર છે. ૭૨, ૭૩

૧. સ્યન્દતે-પ્રસવતિ ઉષ્ણતાં સીસકયુર્ણૌધ, સ્યન્દુ પ્રસવળે-‘સ્યન્દે: સંપ્રસારણં ચ’ (ઉળા. ૧-૬૮) ક્ત્યૂરન-ગરમી તથા સીસાના ગુણોને જે ઝેર છે, તેથી સિન્દૂર.

૨. રક્ષા રેળવો यस્ય સઃ-જેની રજકણુ લાલ-રંગની હોય છે, તેથી રક્તરેણુ-સિન્દૂર.

૩. નાગઃ ગર્મે यस્ય સઃ-જેની અંદર સીસાનો ભાગ રહ્યો હોય છે, તેથી નાગગર્ભ-સિન્દૂર.

૪. સીસાત્ જાયતે સ્મ-જનેર્ઘઃ-સીસામાંથી જે ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી સીસજ-સિન્દૂર.

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ તથા ઓળખ

નિદાધે ધર્મસન્તતા ધાતુસારં ધરાધરાઃ ।
નિર્યાસવત્પ્રમુચ્ચન્તિ તચ્છિલાજતુ કીર્તિતમ્ ॥૭૪॥
અન્વયઃ-નિદાધે ધર્મસંતતાઃ ધરાધરાઃ નિર્યાસવત્ ધાતુસારં પ્રમુચ્ચન્તિ, તત્ શિલાજતુ કીર્તિતમ્ ॥

ઉનાળામાં ગરમીથી તપેલા પર્વતો શુંદર જેવા ધાતુઓના સારને ઝેર છે, તે (શુંદર જેવો રસ) શિલાજતુ-શિલાજિત કહેવાય છે.

શિલાજિતના ચાર ભેદો, નામો અને ગુણો

સૌર્વર્ણં રાજતં તામ્રમાયસં તચ્ચતુર્વિધમ્ ।
શિલાજત્વદ્રિજતુ ચ શૈલનિર્યાસ ક્ત્યપિ ॥ ૭૫ ॥

ગૈરેયમશ્મજં ચાપિ ગિરિજં શૈલધાતુજમ્ ।
શિલાજં કદુ તિષ્ઠોષાં કદુપાકં રસાયનમ્ ॥૭૬॥

છેદિ યોગવહં હન્તિ કફમેહાશ્મશર્કરાઃ ।
મૂત્રકૃષ્ણં ક્ષયં શ્વાસં વાતાશીસિચ પાપ્લુતામ્ ૭૭

અપસ્મારં તયોન્માદં શોથકુષ્ઠોદરકૃમીન્ ।
સૌર્વર્ણં તુ જપાપુષ્પવર્ણં ભવતિ તદ્રસાત્ ॥ ૭૮ ॥

મધુરં કદુ તિષ્ઠં ચ શીતલં કદુપાકિ ચ ।
રાજતં પાપ્લુરં શીતં કદુકં સ્વાદુપાકિ ચ ॥ ૭૯ ॥

તામ્રં મયૂરકણ્ઠામં તીક્ષ્ણમુષ્ણં ચ જાયતે ।
લૌહં જટાયુપક્ષામં તત્તિષ્ઠં લવણં ભવેત્ ॥

વિપાકે કદુકં શીતં સર્વશ્રેષ્ઠમુદાહતમ્ ॥ ૮૦ ॥

અન્વયઃ-તત્ સૌર્વર્ણં રાજતં તામ્રમ્ આયસમ્ (હતિ) ચતુર્વિધમ્ (ભવતિ) । શિલાજતુ અદ્રિજતુ ચ શૈલનિર્યાસઃ ક્ત્યપિ, ગૈરેયમ્ અશ્મજં ગિરિજમ્ અપિ ચ શૈલધાતુજમ્ (હતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ)-શિલાજં કદુ તિષ્ઠોષાં કદુપાકં રસાયનં છેદિ યોગવહં (સત્) કફમેહાશ્મશર્કરાઃ મૂત્રકૃષ્ણં ક્ષયં શ્વાસં વાતાશીસિચ પાપ્લુતામ્ અપસ્મારમ્ ડન્માદં તથા શોથકુષ્ઠોદરકૃમીન્

હન્તિ । સૌર્વર્ણં તુ તત્ જપાપુષ્પવર્ણં રસાત્ મધુરં કદુ તિષ્ઠં ચ શીતલં ચ કદુપાકિ ભવતિ । રાજતં પાપ્લુરં શીતં કદુકં ચ સ્વાદુપાકિ (ભવતિ), તામ્રં મયૂરકણ્ઠામં તીક્ષ્ણ ચ ઉષ્ણં જાયતે, લૌહં તત્ જટાયુપક્ષામં તિષ્ઠં લવણં ભવેત્, વિપાકે કદુકં શીતં (તત્) સર્વશ્રેષ્ઠમ્ ઉદાહતમ્ ॥

તે સોનાનું, રૂપાનું, ત્રાંખાનું અને લોહાનું એમ ચાર પ્રકારનું થાય છે. શિલાજતુ,^૧

અદ્રિજતુ,^૨ શૈલનિર્યાસ,^૩ ગૈરેય,^૪ અશ્મજ,^૫

ગિરિજ^૬ અને શૈલધાતુજ^૭ એટલાં શિલાજિતનાં સંસ્કૃત નામો છે. શિલાજિત તીષ્ણ,^૮

કડવું, ગરમ, પાકમાં તીષ્ણ, રસાયન, મળનું છેદન કરનાર અને અનુપાન સાથે મેળવતાં તેના

સંબંધી ગુણોને પણ ધારણ કરી અમૃતતુલ્ય પચીને કફ, પ્રમેહ, પથરી, શર્કરા, મૂત્રકૃષ્ણ,

ક્ષય, શ્વાસ, વાયુસંબંધી અરશ, પાંડુ, વાઈ, ગાંડપણ, સોજ, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. સોનાનું શિલાજિત બસૂદના ફૂલ જેવા

રંગવાળું થાય છે અને તે રસમાં મધુર, તીષ્ણ, કડવું, ટાડું, તથા પાકમાં તીષ્ણ હોય છે.

રૂપાનું શિલાજિત સફેદ થાય છે; તે ટાડું, તીષ્ણ અને પાકમાં મધુર હોય છે. ત્રાંખાનું

શિલાજિત મોરના ગળાના જેવા રંગવાળું થાય છે, તે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય છે. લોહાનું

શિલાજિત ગીધની પાંખોના જેવા રંગવાળું થાય છે અને તે કડવું, ખારું, પાકમાં તીષ્ણ તથા ટાડું હોઈ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

૧. શિલાયાઃ જતુ દ્વ-શિલાની બાજુ લાખ હોય તેવું થાય છે, તેથી શિલાજતુ-શિલાજિત.

૨. અદ્રેઃ જતુ દ્વ-પર્વતની બાજુ લાખ હોય તેવું હોય છે, તેથી અદ્રિજતુ-શિલાજિત.

૩. શૈલસ્ય નિર્યાસ દ્વ-પહાડનો બાજુ શુંદર હોય તેવું થાય છે, તેથી શૈલનિર્યાસ-શિલાજિત.

૪. ગિરૌ મર્વ ગૈરેય, ‘નવાદિમ્યઃ’ હતિ લક્ષ-પહાડમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગૈરેય-શિલાજિત.

૫. અશ્મનઃ જાયતે સ્મ-‘પથમ્યામજાતૌ’ હતિ જનેર્ઘઃ-પથરામાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અશ્મજ-શિલાજિત.

૬. ગિરેર્જાતમિતિ ગિરિજં, પૂર્વવત્ જનેર્ઘઃ-પહાડ-માંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ-શિલાજિત.

૭. શૈલસ્ય ધાતવઃ શૈલધાતવઃ, શૈલધાતુમ્યઃ જાયતે

સ-સૂર્યવદ્ જ-પદ્માની ધાતુઓમાંથી ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કૈયધાતુજ-શિવાન્વિત.

પારો રસ અને ધાતુ પશુ છે
રસાયનાર્થમિત્તે પારો રસ્યતે યતા ।
તતો રસ इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥ ૮૧ ॥
મન્વ-રસાયનાર્થમિત્તે કોઠે. પાર-યત રસ્યતે
તત. રસ इति प्रोक्त, स च धातुः अपि स्मृतः
રસાયનને ઇષ્ટતા હોઠો પારોનો ને
કારણે સ્વાદ હે છે, તેથી પારો રસ કહેવાય છે
અને ધાતુ પશુ કહેવાય છે. ૮૧

પારાની ઉત્પત્તિ
શિવાજ્ઞાતમ્બુતં રેતા પરિતં ધરણીતલે ।
તદેવસારાગતવાચ્છુદ્ગમમ્બુજ તત્ ॥ ૮૨ ॥
મન્વ-શિવાજ્ઞાત પ્રકૃતં રેત ધરણીતલે પરિતં
(સર) તેવસારાગતવાચ્છુદ્ગમમ્બુજ તત્
સદાશિવના અંજમાથી સ્પર્શિત થયેલું
વીરં જમીન પર પડ્યું હતું અને તે સદાશિવના
ચરીરના સારથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી ધાતુ
અને સ્વચ્છ છે, તે જ પાર કહેવાય છે. ૮૨
પારાની આર ભાતિ

કેત્રેમેકૈન વિદ્યેયં શિવવીર્યં ચતુર્ધિકમ્ ।
શ્યેતં રક્તં તથા પીતં હૃદયં તત્તુ મલેન્મમાત્ ॥
આજ્ઞાન સ્થિતિથી દૈવ્યા શુદ્ધિ થઈને બાતિતઃ ૮૩
મન્વ-તત્તુ શિવવીર્યં કેત્રેમેકૈન શ્યેતં રક્તં પીતં
તથા હૃદયં ચતુર્ધિક મિલેન, તત્તુ મમાત્ પક્ષ બાતિત
આજ્ઞાન સ્થિતિ વૈર-સ શ્વ. મલેન ॥

એ સદાશિવનું વીર્ય કેત્રોના લેકને લીધે
ધાતુ, રાત્, પીતુ અને કાતુ એમ ચાર
પ્રકારનું થયેલું બાતુ; અને તે જ અતુકેત્રે
ધાતો પાર કાઢાય બાતિનો છે, રાતો સ્વનિય
બાતિનો છે, પીતો વૈર્ય બાતિનો અને કાતો
શુદ્ધ બાતિનો છે. ૮૩

આરેનાં બુદ્ધાં કામ
શ્યેતં શક્તિ રક્તં માતો રક્તં વિઙ્ગ રસાયનમ્ ।
ધાતુધારે તુ તત્પીઠં યે ગતી હૃદયમેય ચ ॥ ૮૪ ॥
મન્વ-શ્યેતં રક્તં માતો રક્તં, રક્તં વિઙ્ગ રસાયન
(મરતિ), પીતં તત્તુ ધાતુધારે (ચાત), ને કાતો જ
શુદ્ધ પૂર (ચાત મરતિ) ॥

પીતો પાર કાતોના નાશ કરવામાં
ઉત્તમ છે, રાતો પાર રસાયન જ છે, પીતો

પાર કાતુક્રિયા કરવામાં ઉત્તમ છે અને
આકાશમાં ગતિ કરવા માટે કાતો પાર જ
વખણાય છે. ૮૪

પારનાં નામો

પારો રસધાતુજ રસેન્દ્રિય મહારસઃ ।
અપક્વઃ શિવવીર્યં ચ રસઃ સુતઃ શિવાદ્યપઃ ॥ ૮૫ ॥
મન્વ-પાર-સ રસધાતુ પ રસેન્દ્ર મહારસઃ
અપક્વ શિવવીર્યં ચ રસઃ સુતઃ શિવજ્ઞ (અપક્વ) ॥
પાર, રસધાતુ, રસેન્દ્ર, મહારસ,
અપક્વ, શિવવીર્ય, રસ અને સુત-કોટલાં
પારનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમ જ શિવાદ્યપ-
કોટલે સદાશિવના કોટલાં નામો છે, તે સદાશિવનાં
પારનાં પશુ નામો કહેવાય છે ૮૫

૧. વરં રસવિ વિવિધાર્થિતમ્બાજ્ઞાનમ્
રેગ્નામિતિ પાર, રસમ્ રસેન્દ્ર-માતોઽપક્વ-કા-
નેતી વિવિધાર્થિત પશુ ન હોય તેવા અજ્ઞાન યોગેને
પશુ ને પ્રકારે છે, તેથી પાર-પારો.

૨. રસ્ય પશુ, મહા રસ્યકો ધાતુજ રસ-
ધાતુ ને રસ્ય ધાતુ છે અથવા ને રસ તથા
ધાતુ પશુ કહેવાય છે, તેથી રસધાતુ-પારો.

૩. રસેન્દ્ર રસાં શાસ્ત્ર રસ-રસેન્દ્રો નવે હૃદ
કેન્દ્ર તેરો મેઘ રસ્ય છે, તેથી રસેન્દ્ર-પારો.

૪. મહારસો રસ-ને મહા ઉત્તમ રસ્ય છે,
તેથી મહારસ-પારો

૫. ચોવતિ-અર્થ-અવસ્થિ ઊન્નતમર્થ, પુર મન્વતાં
ગતે-પુરેવાપવત- (ઉપા ૧-૧૧૧) इति कम्,
આ વસ્તુ વપ, વપ વસ્તો સ્વરભાવ ન્વ-વપ, પાર,
તત. વપ-શક્તિ સ્મૃતિ-રસાધિ, મારતો વાતિ રસિ
અપક્વ, ના રસે અપક્વે વ-અપક્વ-અપક્વે વ-રસે
હર કરતા ને પીતી ગતિને કામ કરે છે અથવા
ને શુદ્ધ રસ તો સક્તિ આપે છે અને અશુદ્ધ
રસ તો સક્તિ લઈ લે છે, તેથી અપક્વ-પારો.

૬. શિવવિર્ય-શિવનું ને વીર્ય છે, તેથી
શિવવીર્ય-પારો.

૭. રસવે-અપવતે રસવનમ્બે મેલે, તત્તુ અપક્વ-
રસે-પુરવેત્વનમ્ 'અપ્' વડા રસવતિ પાક્વ,
અપક્વ-રસાયન-ધાતુને ઇષ્ટતા હોયો નેપે રસ
લે છે અથવા ને ધાતુઓને રસપ્રકાર કરે છે, તેથી
રસ-પારો.

૮. રસે સ્થિતિ, વૃ પ્રવે-અર્થ-અ-ને
સ કરે ઉત્પન્ન ક્રો છે, તેથી સ્થ-પારો.

૯. શિવસ્ય આહ્યો यस્ય સઃ-શંકરનાં જોટલાં નામો છે, તે બધાં નામોથી જો કહેવાય છે, તેથી શિવાહ્વય-પારો.

પારદના ગુણો

પારદઃ પદ્મસઃ સ્નિગ્ધસ્ત્રિદોષમ્નો રસાયનઃ ।

યોગવાહી મહાવૃષ્યઃ સદા દષ્ટિવલપ્રદઃ ॥

સર્વામયદરઃ પ્રોક્તો વિશેષાત્સર્વકુષ્ઠતુલ્ય ॥ ૮૬ ॥

અન્વયઃ-(તદ્ગુણાશ્ચ) પારદઃ પદ્મસઃ સ્નિગ્ધઃ ત્રિદો-

ષમ્નો રસાયનઃ યોગવાહી મહાવૃષ્યઃ સદા દષ્ટિવલપ્રદઃ

સર્વામયદરઃ વિશેષાત્ સર્વકુષ્ઠતુલ્ય પ્રોક્તઃ ॥

પારદ છ રસવાળો, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હણનાર. રસાયન, અનુપાનની સાથે મેળવતાં તેના ગુણો લઈને અમૃતતુલ્ય પથે એવો, વીર્યને બહુ જ વધારનાર, સર્વ કાળ નેત્રને બળ આપનાર, સઘળા રોગોને હરનાર અને વિશેષ કરી સર્વ પ્રકારના કોઢને મટાડનાર કહેવાય છે. ૮૬

પારદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સાક્ષાત્ શંકર! સ્વસ્થો રસો ભવેદ્ બ્રહ્મા વક્ષો જ્યો જનાર્દનઃ । રક્ષિતઃ કામિતશ્ચાપિ સાક્ષાદેવો મહેશ્વરઃ ॥ ૮૭ ॥

અન્વયઃ-સ્વસ્થઃ રસઃ બ્રહ્મા ભવેત્, વદ્ધઃ (રસઃ) જનાર્દનઃ જ્યેઃ, અપિ ચ રક્ષિતઃ કામિતઃ (સ તુ) સાક્ષાત્ દેવઃ મહેશ્વરઃ (ભવતિ) ॥

સ્વસ્થ પારદ બ્રહ્મારૂપ, બંધાયેલો પારદ વિષ્ણુરૂપ અને જેને રંજન તથા કામન સંસ્કાર અપાયા હોય તે પારદ તો સાક્ષાત્ દેવ સદાશિવરૂપ છે. ૮૭

પારદ સર્વોત્કૃષ્ટ દયાળુ !

મૂર્છિતો હરતિ ર્જં, વન્ધનમનુમૂય લે ગતિ કુષ્ઠે । અજરીકરોતિ હિ મૃતઃ, કોડન્યઃ કલ્પનાકરઃ સૂતાત્ ॥

અન્વયઃ-(પારદઃ) મૂર્છિતઃ ર્જં હરતિ, વન્ધનમ્ અનુમૂય લે ગતિ કુષ્ઠે, મૃતઃ (સન્) અજરીકરોતિ, સૂતાત્ અન્યઃ કઃ કલ્પનાકરઃ (ભવેત્) ? ॥

પારદ (પોતે) મૂર્છિત થઈ (પરાયા) રોગને મટાડે છે, બંધન પામી આકાશમાં ગતિ આપે છે અને (પોતે) મરીને માણસને જીવાન કરે છે; માટે પારદથી બીજો કોણ દયાળુ છે ? (કોઈ નથી.) ૮૮

અસાધ્ય કે ચિકિત્સારહિત રોગ પારદ મટાડે અસાધ્યો યો ભવેદ્રોગો यस્ય નાસ્તિ ચિકિત્સિતમ્ । રસેન્દ્રો હન્તિ તં રોગં નરકુઞ્ઞરવાજિનામ્ ॥ ૮૯ ॥

અન્વયઃ-નરકુઞ્ઞરવાજિનાં યઃ રોગઃ અસાધ્યઃ ભવેત્, यस્ય ચિકિત્સિતં નાસ્તિ, તં રોગં રસેન્દ્રઃ હન્તિ ॥

માણુસો, હાથીઓ કે ઘોડાઓનો જે રોગ અસાધ્ય હોય અને જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તે રોગનો પારદ નાશ કરે છે. ૮૯

પારદના સાત દોષો

મલં વિષં વહ્નિગિરિત્વચાપલં,

નૈસર્ગિકં દોષમુશન્તિ પારદે ।

ઉપાધિજો દ્વૌ ત્રપુનામયોગજો,

દોષો રસેન્દ્રે કથિતૌ મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૯૦ ॥

અન્વયઃ-પારદે મલં વિષં વહ્નિગિરિત્વચાપલં નૈસર્ગિકં દોષમ્ ઉશન્તિ (વૈદ્યાઃ), (તથા) રસેન્દ્રે ત્રપુનામયોગજો દ્વૌ દોષો ઉપાધિજો મુનીશ્વરૈઃ કથિતૌ (સ્તઃ) ।

પારદમાં મળ, વિષ, અગ્નિ, ગિરિપાણું અને ચપલપાણું એ પાંચ દોષને (વૈદ્યો) સ્વાભાવિક માને છે; તેમજ કથીરના અને સીસાના યોગથી બીજા બે આગંતુક દોષો પણ મોટા મુનિઓએ કહ્યા છે. ૯૦

પારદના એ સાતે દોષો ભયંકર

મલેન મૂર્છા મરણં વિષેણ,

દાહોડગ્નિના કષ્ટતરઃ શરીરે ।

દેહસ્ય જાઢ્યં ગિરિણા સદા સ્યા-

ચ્ચાઙ્ગલ્યતો વીર્યહતિશ્ચ પુંસામ્ ॥ ૯૧ ॥

અન્વયઃ-(તત્ર) મલેન મૂર્છા, વિષેણ મરણં, અગ્નિના શરીરે કષ્ટતરઃ દાહઃ, ગિરિણા દેહસ્ય સદા જાઢ્યં, ચાઙ્ગલ્યતઃ ચ પુંસાં વીર્યહતિઃ સ્યાત્ ॥

(એ દોષો માંહેના) મળથી મૂર્છા થાય છે, વિષથી મરણ થાય છે, અગ્નિથી શરીરમાં મહાભયંકર દાહ થાય છે, ગિરિપણાથી સર્વકાળ દેહમાં જડપણું થાય છે અને ચપલપણાથી પુરુષોનું વીર્ય હરાઈ જાય છે. ૯૧

વજ્રેન કુષ્ઠં મુજગેન પળ્લવો,

ભવેદતોડસૌ પરિશોધનીયઃ ॥ ૯૨ ॥

અન્વયઃ-વજ્રેન કુષ્ઠં (ચ) મુજગેન પળ્લવઃ ભવેત્, અતઃ અસૌ (પારદઃ) પરિશોધનીયઃ ॥

કલાઈના યોગથી કોઢ થાય છે અને સીસાના યોગથી નપુંસકપણું થાય છે, માટે એ પારદને બરાબર શુદ્ધ કરવો જોઈએ. ૯૨ પારદના મુખ્ય ત્રણ દોષો અને તેનાં ફળ વહ્નિવિષં મલં ચેતિ મુખ્યા દોષાસ્ત્રયો રસે । પતે કુર્વન્તિ સન્તાપં મૃતિં મૂર્છાં તૃણાં ક્રમાત્ ॥ ૯૩ ॥

અવશ-એ વધિ થિવં ન મળમ્-હતિ જવ
રોપા મુક્ત્યા (હતિ), એ કમાત્ વૃનાં સંતાપ
યતિ મૂર્ધા કુર્વન્તિ ॥

પારશ્વમાં અસિ, વિષ અને મળ એ ત્રણ
રોપો પ્રપ્ત છે અને એ રોપો અનુક્રમે માણસને
સતાપ, મરણ તથા મૂર્ધા ઉપજાવે છે. ૯૩

એ ત્રણ રોપો અવશ્ય હર કરવા જરૂરી
અન્યેડપિ કથિતા રોપા મિયમિઃ પારશ્વે યદિ ।
તપાપ્લેતે જયો રોપા હૃત્વીયા વિશેષતઃ ॥૧૫॥

અવશ-અધિ (અધિ) મિયમિઃ પાર્શ્વે અન્યે યદિ
રોપા કથિતા (હતિ), તપાપિ પ્લે જવ રોપા
વિશેષતઃ હૃત્વીયા ॥

એ કે વેધોએ પારશ્વમાં બીજા ત્રણ રોપો
કલા છે, તોપણ એ ત્રણ રોપો તો વિશેષ
કરી હર કરવા જ એઈ એ. ૯૪

અંતરકારકિત પારશ્વના સેવનથી ગુહ્યાન
સંસ્કાર્યમ્ જાતુ સ્તપ્તમ્,
ય સેવતે તસ્ય કલોતિ વાચામ્ ।

વેદસ્ય માદાં મિવમાતિ નૂનં,
કપ્તમ્ રોગાન્ અવયેષપજામ્ ॥૧૫॥
અવશ-અ સંસ્કાર્યમ્ સ્તપ્તમ્ એવે તસ્ય કલ
(ક) વાનાં કલોતિ, તત્કાલે વેદસ્ય માદાં મિવમાતિ,
નૂનં ન કપ્તમ્ રોગાન્ અવયેષ ॥

જે માણસ અંતરકારકિત આપ્યા વગરના
પારશ્વ સેવન કરે છે, તેને તે અવશ્ય ગુહ
યાન કરે છે; દોઢોના ઢેઢોના નાથ કરે
છે અને ખરેખર અહાંસકર થાયોને ઉપજ
કરે છે. ૯૫

ઉપરસોનાં નામો તથા ગુણો

મત્ત્વો દિક્ષુગ્મમમ્ભતાઅકથિતામ્ । સોતોડ-
જનં ટ્યુપ્તે, પગાવર્તકપુન્યમ્ સ્પટિકિન્ન શમ્ભુ
જાતી ગીરિકામ્ ॥ કમ્પસિ રસકં કપર્વસિકતા-
વોલ્લામ્ અન્નુગ્રહકં, સોપાદી જ મતા સ્મી અપ-
રસાઃ સ્તુતસ્ય ત્રિશિવગુણાઃ ॥૧૬॥

અવશ-અવ દિક્ષુગ્મમ્ જન-તમ્ભ-સિન્ન
સોતોડમ્ અન્નુગ્રહકં પગાવર્તક-પુન્યમ્ સ્પટિકિન્ન
શમ્ભુ યદી વેશિક કમ્પસિ રસકં કપર્વ-સિકતા-વોલ્લા
અન્નુગ્રહકં ન સોપાદી-સ્મી સ્તુતસ્ય ત્રિશિવગુણાઃ
(ગુણ) અપરસાઃ મતા (હતિ) ॥

અધક, હિંજળો, અજક, હંરવાળ, મણ
શીલ, મુરમો, ઠકણુપાર, શાબલર્ત, (એક

જાતનો મણિ અથવા સોના જેવો અકથિત
પથરા), અજક, ઠકણી, શખ, અધી, ગેરુ,
હીરાકસી, ખાપરિમ્, ઠાધી, રતી, હીરા
બોળ, પીળીબો (જેનો રંગ લાલ છે તે)
અને સોરહી માટી એટલા પારશ્વના કર્મક-
મોદા જ ગુણોવાળા ઉપરસો માન્યા છે.
(ઉપરસ એટલે ગોચરસ.)

હિંજળાનાં નામો, એકા અને બોળખ
દિક્ષુગ્મમ્ વર્ણ સ્પટિકિન્નમ્ પૂર્ણપારવમ્ ।
વસ્ત્રલિવિધ મોક્ષભાર્ગવ મુક્તુગ્મકમ્ ॥૧૭॥
હંસપાવસ્ત્રવીયા સ્યાત્ ગુણવાનુત્તરોત્તમ્ ।
અર્ધાન્ ગુણકર્મઃ સ્પાત્સપીતા મુક્તુગ્મકમ્ ॥૧૮॥
અપાકુસુમસદ્ગુણો હંસપાવો મહોત્તમઃ ॥૧૯॥

અવશ-દિક્ષુગ્મ વર્ણ સ્પટિકમ્ હુક્મ પૂર્ણપારવમ્
(હતિ વામામિ) । અર્ધાન્ મુક્તુગ્મકમ્ પૂર્ણમ્ હંસપાવ
(હતિ) વસ્ત્ર લિવિધ મોક્ષ, હુક્મ અર્ધાન્ અર્ધાન્
સ્પાત્ સપીતા મુક્તુગ્મકમ્, અપાકુસુમસદ્ગુણ
મહોત્તમ (સ્પાત) (ગ) અત્તરોત્તર ગુણમ્ સ્વાત્ ॥

હિંજળ, ૧ દર, ૨ અંતર, ૩ ઇંજળ અને
પૂર્ણપારશ્વ એટલાં હિંજળાનાં સચ્ચુત નામો
છે । અર્ધાન્, ૧ મુક્તુગ્મક અને ૬ અપાકુ એમ
હિંજળો ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે. શોળા રજ
વાળો હિંજળો અર્ધાન્ કહેવાય છે. પીળાશવાળો
હિંજળો મુક્તુગ્મક કહેવાય છે અને અમુહનાં
ફૂલ જેવો શતો હિંજળો અપાકુ કહેવાય
છે, તે અહાઉત્તમ છે તેઓમાં પહેલાંથી બીજો
અને બીજાથી ત્રીજો હિંજળો ગુણવાન છે એટલે
અપાકુ હિંજળો એક છે. ૯૭, ૯૮

૧ શિવ-તુર્ણ કથિ-અ મત્ત્વે 'અવોડુપથર્થ
ક' -જે હિંજળો ૨ અને ૨થીકારે છે, તેથી હિંજળ-
હિંજળો.

૨. વર્-અપિત્તવિશ્વકથિ-અવતિ, શ્વાદર્શ-
સ્વપ્ન દર્શન-અવતિ-શ્વાદર્શ, રેણુ-પોષો ના,
'અવોડુપથર્થ ક' -૬૬, પિત્ત અપિત્ત અપનો જે નાથ
કરે છે અથવા જે શોળા જ પ્રપ્તને મુદ્ધ થાય છે,
તેથી દર-હિંજળો.

૩. સ્પટિકિન્ન પગાવર્તકમ્ અતિ અવ-
અર્ધમાપનુ-જેનું ઉપપત્તિવાન મોત્તર દેલ દેલ
છે, તેથી પોત્ત હિંજળો.

૪. અન્નુગ્રહ-અર્ધાન્ ના, હિંજળો-મત્ત્વે વનુ, હાં-

ચેષ્ટિતં રોગાણાં ભક્તિ-આદતે-રોગોની ચેષ્ટાને જે હરી
લે છે, તેથી ઈશુલ-હિંગળો.

૫. પારદસ્ય ચૂર્ણ, ચૂર્ણભ્રો વા પારદ:-રાત્રદન્તાદિ:
શક્ત્વવાદિર્વા-પારાતું જે ચૂર્ણ છે અથવા ચૂર્ણરૂપે
થયેલો જે પારો છે, તેથી ચૂર્ણપારદ-હિંગળો.

૧. ચર્મ ક્ષત્તિ-પ્રાપયતિ કુષ્ઠમ્ભવાત, ક્ષ ગતૌ-
કર્મણ્ય-કોટનો જે નાશ કરે છે અને તે સ્થળે નવી
ચામડી લાવે છે, તેથી ચર્માર-હિંગળો.

૨. શુક્રસ્ય તુષ્કમિવ કાયતિ, કૈ શબ્દે 'અન્યે-
ભ્યોડપિ દસ્યતે' इति डः, यद्वा शुक्रस्य तुष्कम् इव-
इवायं कन्-पोपटनी यांय જેવા લગાર પીળાશ-
પડતા રંગને જે ધારણ કરે છે અથવા જે પોપટની
ચાંચના જેવા જ રંગવાળો હોય છે, તેથી શુક્રતુંડક-
હિંગળો.

૩. હંસસ્યાપદ ઇવ તદ્વદ્વર્ણત્વાત્-હંસના પગના
જેવા લાલ રંગનો હોવાથી હંસપાદક-હિંગળો
હિંગળાના ગુણો.

તિલ્કં કપાયં કટુ હિંગ્ગુલં સ્યા-
ત્રેત્રામયમ્નં કફપિત્તહારિ ।

હૃદ્લાસકુષ્ઠજ્વરકામલાશ્ચ,
હ્રીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

અન્વય:-હિંગુલં તિલ્કં કપાયં કટુ (સત્) ત્રેત્રા-
મયમ્નં કફપિત્તહારિ સ્યાત્ (તથા) ચ હૃદ્લાસકુષ્ઠજ્વર-
કામલાઃ હ્રીહામવાતૌ ચ ગરં નિહન્તિ ॥

હિંગળો કડવો, તૂરો અને તીજો હોઈ
નેત્રના રોગ, કફ, પિત્ત, મોળ-ઊખકા, કોઠ,
તાવ, કમળો, ખરલ, આમવાયુ તથા ઝેરનો
નાશ કરે છે. ૧૦૦

ઊર્ધ્વપાતનયુક્ત્યા તુ હમર્યન્ત્રપાચિતમ્ ।
હિંગ્ગુલં તસ્ય સૂતં તુ શુદ્ધમેવં ન શોધયેત્ ॥

અન્વય:-ઊર્ધ્વપાતનયુક્ત્યા હમર્યન્ત્રપાચિતં (યત્)
હિંગુલં (ભવતિ), તસ્ય સૂતમ્ એવં શુદ્ધં ન શોધયેત્ ॥

ઉપલા પાત્રમાં ચડાવી દેવાની યુક્તિથી
હમર્યન્ત્રમાં પકાવેલો જે હિંગળો હોય છે, તે
હિંગળાનો પારો એ રીતે જ શુદ્ધ થયો હોય
છે, તેથી તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

ગંધકની ઉત્પત્તિ નામો તથા ચાર ભેદો
શ્વેતદ્રીપે પુરા દેવ્યાઃ ક્રોડન્ત્યા રજસાપ્લુતમ્ ।
દુક્કલં તેન વલ્લેણ સ્નાતાયાઃ ક્ષીરનીરઘૌ ॥૧૦૨

પ્રસૂતં યદ્વજસ્તસ્માદ્ગન્ધકઃ સમમૂતતઃ ।
ગન્ધકો ગન્ધિકશ્ચાપિ ગન્ધકઃ ॥૧૦૩

સૌગન્ધિકશ્ચ કથિતો બલિર્બલિરસોડપિ ચ ।

ચતુર્ધા ગન્ધકઃ પ્રોક્તો રક્તઃ પીતઃ સિતોડસિતઃ ॥

રક્તો હેમક્રિયાસૂક્તઃ પીતશ્વેતૌ રસાયને ॥

વ્રણાદિલેપને શ્વેતઃ કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠઃ સુદુર્લભઃ ॥૧૦૫॥

અન્વય:-પુરા શ્વેતદ્રીપે ક્રોડન્ત્યાઃ દેવ્યાઃ દુક્કલં
રજસા આપ્લુતમ્ (અમૂત), તેન વલ્લેણ ક્ષીરનીરઘૌ સ્નાતાયાઃ
(તસ્યાઃ) યદ્ રજઃ પ્રસૂતં, તતઃ ગન્ધકઃ સમમૂત ।

(તથામાનિ યથા-) ગન્ધકઃ ગન્ધિકઃ અપિ ચ ગન્ધ-

પાષાણઃ સૌગન્ધિકઃ ચ બલિઃ અપિ ચ બલિરસઃ કથિતઃ ।

ગન્ધકઃ રક્તઃ પીતઃ સિતઃ અસિતઃ ચતુર્ધા પ્રોક્તઃ ।

રક્તઃ હેમક્રિયાસુ ડક્કઃ, રસાયને પીતશ્વેતૌ વ્રણાદિ-

લેપને શ્વેતઃ, કૃષ્ણઃ (સર્વક્રિયાસુ) શ્રેષ્ઠઃ, કિંતુ સઃ

સુદુર્લભઃ (ભવતિ) ॥

પૂર્વે શ્વેતદ્રીપમાં જગદંબા કીડા કરતાં
હતાં; ત્યારે તેમનું વસ્ત્ર રજના રુધિરથી

ભીંબઈ ગયું હતું અને તે જ વસ્ત્રથી જગ-

દંબા ક્ષીરસાગરમાં નાહ્યાં હતાં; તે વેળા તે

વસ્ત્રમાંથી જે રજ પ્રસર્યું હતું, તેમાંથી

ગંધક ઉત્પન્ન થયો છે. ગંધક,^૧ ગંધિક,^૨ ગંધ-

પાષાણ,^૩ સૌગંધિક,^૪ બલિ^૫ અને બલિરસ^૬

એટલાં ગંધકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગંધક

રાતો, પીળો, ઘોળો અને કાળો એમ ચાર

પ્રકારનો કહેવાય છે. તેઓમાં રાતો સોતું

ખનાવવાના કામમાં ઉપયોગી છે, ઘોળો

તથા પીળો રસાયનના કામમાં ઉપયોગી છે,

વ્રણ આદિ ઉપર લેપ લગાડવાના કામમાં

ઘોળો ઉપયોગી છે અને કાળો ગંધક તો

(સોતું ખનાવવું આદિ સઘળી ક્રિયાઓમાં)

બહુ જ વખણાયેલો છે, પરંતુ તે મળવો

મુશ્કેલ હોય છે. ૧૦૨-૧૦૫

૧. ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્મિન્-અર્શબાધન્, તતઃ સ્વાયં
કન્-જેનામાં ગંધ હોય છે, તેથી ગંધક.

૨. ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્મિન્ -'અત્ હનિઠનૌ'-હતિ
ઠન્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. ગન્ધયુક્તઃ પાષાણઃ-શાકપાયિવાદિઃ-જે ગંધ-
વાળો એક જાતનો પથ્થર જ છે, તેથી ગંધપાષાણુ-
ગંધક.

૪. શોમનઃ ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્ય, વિનયાદિત્વાત્
સ્વાયં ડક્-જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સૌગન્ધિક-

૫. કમતિ-હૃદયોતિ રસાનુભવિયુગ્મ, કમ સંવાસે-
'હર્ષપદ્મન ફર' (વચા. ૪-૧૧૮) કમયોરજાલ-
કમિ-સ્વાધન આદિ મુલ્યોને ને સીકારે છે, તેથી
નહિ-અધક

૬. કમી વાસો રમ-ને જળવાન રસ અણુન
છે, તેથી નહિરસ-અધક.

ગંધકના મુખી
ગંધક કદુકસ્તિક્કો લીપ્યોપ્પસુવર સરા ।
વિપાક કદુકા પાકે કપ્પલીસર્પવ-મુખિત ॥
હમિત કુદરતપદ્મીકમવાતાપસાપના ૩૧૦૭ ॥

કમક-ગમક કદુક કિષ્ક લીપ્યો-મુખિત
સર. વિપાક પાકે કદુક રસાનુ (ફર) કપ્પલીસર્પ-
વ-મુખિત કુદરતપદ્મીકમવાતાપસાપના હમિત ॥

અધક તીખો, કદવો, ઉખ્યવીર, તૂશ,
કાઠો ઉત્પન્નાર, વિપ કમનાર, પાકમા વીખો
અને રસાધન કોઈ એક, રતપા, જાડું, કોક,
કમ, ખરલ, કદ વધા વાનુને નાશ કરે છે.

નહિ થોપેલા અધકના થોપા
મહોષિતો ગમ્મક વય કુદે,
કપોતિ તારં વિપનં શરીરે ।

શોરં વ કપં વ કમં તવીજા,
શુક નિહન્યેવ કપોતિ પાકમ્ ॥
અમ્મ-અમોષિ એવ કમ્મક શરીરે કમં વિપનં
કમં શોરં વ કપોતિ, તમા વ કમં કમ્મ કાવ કમં
શિદ્ધિતિ એ, અમં વ કપોતિ ॥

નહી થોપેલો અધક શરીરમા કોક,
વિપનનવર તથા થોપ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ
કપ, ભજ, કોષ્ઠ તથા લીપ્યો નાશ કરે
છે અને લોકીચકાર કરે છે ૧૦૭

અધકના ઉત્પત્તિ
પુરા કપાય કુતસ્ય પત્રિયા વજમુકુતમ્ ।
મિત્તુમિત્તુસ્તવસ્તવ્ય પામને પરિસંપતા ૩૧૦૮
તે નિવેતુર્વત્પાતાપિત્તકરેતુ મ્હીયુતમ્ ॥

સેમ્ય એવ સમુત્પન્ન તત્તરિયુ વા-અમ્મ ૩૧૦૯
અમ્મ-પુરા કુતસ્ય કપાય વજિયા વજમ્ કુતમ્
(અર્થતઃ), તત્તઃ સ્તવ (વે) મિત્તુમિત્તુ. કમને પરિ-
સંપન્ન, તે કમનાત્મ મ્હીયુત શિતરેતુ મિત્તુ, સેમ્ય
એવ વ તત્તઃ તર મિત્તુ અમ્મક સમુત્પન્ન ॥

પૂર્વે વજામુરને મારવા ઉદિ વજ ઉપાદનું
નું, આરે તેમાથી તેના ને તણા આકાશમા
પાયા હતા અને મેઘ એવો શબ્દ કરી

પર્વતોનાં શિખરો પર પડ્યા હતા, તેઓમાંથી
જ તે તે પર્વતોમા અજક ઉત્પન્ન થયું છે
અજકનાં કારણપ્રકાર નામો

તમ્મક વજમાતાવાદઅમધાવ્યોદ્ભવાત્ ।

ગાનાતસ્કલિર્તં વસ્માદ્ગર્ભનં વ તતો મતમ્ ૩૧૧૦

અમ્મ-તદ્ વજમાતાવાદ વજમ્, અમધોદ્ભવાત્

અમ્, વજમાત વ જમાત સ્કલિર્તં તત્તઃ વજમ મતમ્ ॥

એ અજક વજમાથી થયું છે, તેથી
વજ કહેવાય છે; મેઘ એવી અજના તેમાંથી
ઉત્પન્ન થી, તેથી અજ કહેવાય છે અને
આકાશમાંથી પડ્યું છે, તેથી અજન કહેવાય છે

૧. વજમ્ અસ્તિ અમ્મ પૂર્વોત્પતિત્વમ્-હિતિ
વજમ્-અમધાવ્ય-એનું પ્રથમ ઉત્પત્તિસ્થાન ઉત્તુ
વજ છે, તેથી વજ અજક

૨. વજમ્-અમધોદ્ભવ. અસ્તિ અમિન્ન ત્ત
મુત્પતિવત્તે-હિતિ અમ્મ-અમધાવ્ય, ક્વા અમ્મિ
અમ્મો વજાસે મુપોતિત્તિ વજમુત્પત્તિમ્-વજ
વતો-વજુ' (વચા. ૧-૧૧૩), ક્વા અમ્મવ પ્રતિ-
ક્રિતિ-પરે પ્રતિક્રિયામિતિ કમ્-પરેસ્થં ઉત્પત્તિ-તમ્મ
વાત્તના એવા કાશા એમાં થવા હતા, તેથી અજ,
અથવા પ્રથમ ઉત્પત્તિ વખતે વજના તણાપરે
આકાશમા ગયું હતું, તેથી અજના રમમાં ને
વાર્ણા એનું કોષ છે, તેથી અજ કે અજક.

૩. વજ્જતિ કુતપરિવત્ત 'મોલ્ય' (૧-૭૭)
હિતિ કુત વજ, ક્વા ગમ્મકસિ ક્તવ પૂર્વોત્પત્તિ-મ્
અમધાવ્ય-તારા વજરે રસોને ને પાને છે અજના
એનું પહેલું ઉત્પત્તિસ્થાન ગર્ભ-આકાશ છે, તેથી
અજન-અજક

અજકના ચાર કોટો
વિપસન્નિપવિદ્યુપ્પન્નેનાત્તસ્યાઅનુવિધમ્ ।

કમીરિક સિલે રલ્લં પીલં કુલ્લં વ વર્જતા ૩૧૧૧

અમ્મ-તારાવિદ્યુપ્પન્નિઅપ્પન્નેનાત્તસ્યાઅનુવિધમ્,
વજ્જતિ ક્વેપ એવ સિલે રલ્લં પીલં વ કુલ્લં (મકેટ) ॥

અજક પ્રાકાશ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
એ લોકથી ચાર પ્રકારનું છે અને રમથી
અનુક્રમે પાંચ અજક પ્રાકાશ છે, પાંચ ક્ષત્રિય
છે, પીંચ વૈશ્ય છે અને કાંચ શૂદ્ર છે. ૧૧૧

એ ચારેના શુદ્ધ બ્રહ્મ ઉપપાદાન

પ્રાસ્યતે સિલે તારે રલ્લ તત્તુ રસાપમે ।

પીત્ત હેમનિ કુલ્લં મુ ગાયેતુ મુત્તયેવિ વ ૩૧૧૨

અમ્મ-તારે સિલે, રસાપમે ત્તુ તત્તુ રલ્લ, હેમનિ

પીતં, ગદ્યે અપિ ચ દ્રુત્યે તુ કૃષ્ણં પ્રસત્યતે ॥
 રૂપું કરવાના કામમાં ધોળું, રસાયનના
 કામમાં રાતું, સુવર્ણ કરવાના કામમાં પીળું
 અને રોગ મટાડવામાં તથા રસ કરવાના
 કામમાં કાળું અબ્રક વખણાય છે. ૧૧૨
 અબ્રકના ચાર પ્રકારે અને તેઓની પરીક્ષા
 પિનાકં દર્દુરં નાગં વજ્રં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।
 મુચ્ચત્યશો વિનિક્ષિતં પિનાકં દલસંચયમ્ ॥૧૧૩॥
 અજ્ઞાનાન્નદ્વર્ણં તસ્ય મહાકુષ્ઠપ્રદાયકમ્ ।
 દર્દુરં ત્વાન્નિનઃક્ષિતં કુષ્ઠે દર્દુરધ્વનિમ્ ॥૧૧૪॥
 ગોલકાન્વહુરાઃ કૃત્વા તત્સ્યાન્મૃત્યુપ્રદાયકમ્ ।
 નાગં તુ નાગવદ્ધ્વો ફૂત્કારં પરિમુચ્ચતિ ॥૧૧૫॥
 તદ્ગ્ધક્ષિતમવસ્યં તુ વિદધાતિ મગન્દરમ્ ।
 વજ્રં તુ વજ્રવત્તિષ્ટેતન્નાગ્રો વિકૃતિં વજ્રેત્ ॥
 સર્વાંશ્રેણુ વરં વજ્રં વ્યાધિવાર્ધક્યમ્મૃત્યુહત્ ॥૧૧૬॥
 અન્વયઃ-(પુનઃ) પિનાકં દર્દુરં નાગં ચ વજ્રમ્
 इति तत् चतुर्विधं (भवति); (तद्वक्षणानि यथा-)
 अग्नौ विनिक्षिप्तं दलसंचयं मुच्यति (तत्) પિનાકં (કચ્યતે),
 તસ્ય અજ્ઞાનાત્ મહર્ણં કુષ્ઠપ્રદાયકં (ભવતિ); દર્દુરં તુ
 અગ્નિનિક્ષિતં (સત્) દર્દુરધ્વનિ કુષ્ઠે, (તદપિ ચેદ્
 મક્ષિતં તર્હિ) વહુરાઃ ગોલકાન્ કૃત્વા મૃત્યુપ્રદાયકં
 સ્યાત્, નાગં તુ વહ્નો (ક્ષિતં) નાગત્ ફૂત્કારં પરિમુચ્યતિ,
 તત્ તુ મક્ષિતં (તર્હિ) અવસ્યં મગન્દરં વિદધાતિ, વજ્રં
 તુ અગ્નૌ વજ્રવત્ તિષ્ઠેત્, વિકૃતિં ન વજ્રેત્ । સર્વાંશ્રેણુ
 વજ્રં વરં (સત્) વ્યાધિવાર્ધક્યમ્મૃત્યુહત્ (સ્યાત્) ॥
 વળી પિનાક, દર્દુર, નાગ અને વજ્ર એમ
 તે અબ્રક ચાર પ્રકારનું છે. જે અબ્રકને
 અગ્નિમાં નાખતાં તેનાં પતરાં છૂટા છૂટા
 થઈ જાય તે પિનાક કહેવાય છે; એ પિનાકને
 અબ્રણતાં જે ખાધું હોય તે તેમાંથી કોઢ રોગ
 ઉત્પન્ન થાય છે. દર્દુર અબ્રક તેા અગ્નિમાં
 નાખતાં દેડકાના જેવો અવાજ કરે છે, તેથી
 દર્દુર કહેવાય છે; એ દર્દુર ઘણા ગોળાના
 રોગો ઉત્પન્ન કરી આંતે મરણુ આપે છે. જે
 અબ્રક અગ્નિમાં નાખતાં સર્પની પેઠે ફૂંકાડા
 મારે છે, તે નાગ કહેવાય છે. એ નાગ જે
 ખાધું હોય તે તે અવશ્ય ભગંદર નામનો
 રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વજ્ર અબ્રક તેા અગ્નિમાં
 વજ્રની પેઠે સ્થિર રહે છે, કોઈ જાતનો વિકાર
 યામતું નથી. સઘળી જાતનાં અબ્રકોમાં વજ્ર

ઉત્તમ છે અને તે વ્યાધિ, વૃદ્ધપણું તથા
 મરણુ દૂર કરે છે. ૧૧૩-૧૧૬

શ્રેષ્ઠ અને હલકું અબ્રક

અમ્રમુત્તરશ્લોત્યં વહુસત્ત્વં ગુણાધિકમ્ ॥
 દક્ષિણાદ્રિભવં સ્વલ્પસત્ત્વંમલ્પગુણપ્રદમ્ ॥૧૧૭॥

અન્વયઃ-ઉત્તરશ્લોત્યમ્ અમ્રં વહુસત્ત્વં ગુણાધિકં
 (भवति), દક્ષિણાદ્રિભવં સ્વલ્પસત્ત્વમ્ અલ્પગુણપ્રદમ્ (अस्ति) ॥

ઉત્તર દિશાના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થયેલું
 અબ્રક ઘણા સામર્થ્યવાળું અને બહુ શુભ-
 કારી છે; દક્ષિણ દિશાના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન
 થયેલું અબ્રક ઓછા સામર્થ્યવાળું છે અને
 થોડું શુભકારી છે. ૧૧૭

મારેલા અબ્રકના ગુણો

અમ્રં કપાયં મધુરં સુગ્રીત-
 માગુષ્કરં ધાતુવિવર્ધનં ચ ।

હન્યાત્ ત્રિદોષં વ્રણમહકુષ્ઠ-
 હ્રીહોદરઅગ્નિવિપકૃમીશ્ચ ॥૧૧૮॥

અન્વયઃ-(અથ તદ્ગુણા યથા-) અમ્રં કપાયં મધુરં
 સુગ્રીતં (સત્) આયુષ્કરં ચ ધાતુવિવર્ધનં (भवति,
 तथा) ત્રિદોષં ચ વ્રણમહકુષ્ઠહ્રીહોદરઅગ્નિવિપકૃમીન્ હન્તિ ॥

(મારેલું) અબ્રક તૂરું, મધુર અને બહુ
 ટાઢું હોઈ આયુષ તથા ધાતુને વધારનાર
 છે અને ત્રિદોષ, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ,
 પેટની ગાંઠ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

મારેલા અબ્રકના નિત્યસેવનના મહાગુણો
 રોગાન્ હન્તિ દ્રઢયતિ વપુર્ધૈર્વૃદ્ધિં વિધત્તે ।
 તારુણ્યાદ્યં રમયતિ શતં યોષિતાં નિત્યમેવ ॥
 દીર્ઘાયુષ્કાન્ જનયતિ સુતાન્ વિક્રમૈઃ સિંહતુલ્યાન્
 મૃત્યોર્મીતિ હરતિ સતત સેવ્યમાન મૃતામ્રમ્ ॥

અન્વયઃ-સતતં સેવ્યમાનં મૃતામ્રં રોગાન્ હન્તિ, વપુઃ
 દ્રઢયતિ, વીર્યવૃદ્ધિં વિધત્તે, તારુણ્યાદ્યં યોષિતાં શતં
 નિત્યમ્ એવ રમયતિ, દીર્ઘાયુષ્કાન્ વિક્રમૈઃ સિંહતુલ્યાન્
 સુતાન્ જનયતિ, મૃત્યોઃ મીતિ હરતિ ॥

મારેલું અબ્રક જે કાયમ સેવાતું હોય
 તેા રોગોને હણે, શરીરને મજબૂત કરે, વીર્યની
 વૃદ્ધિ કરે, જુવાનીથી ભરપૂર સો સ્ત્રીઓની
 સાથે નિત્ય રમણ કરાવે; લાંબા આયુષ-
 વાળા તથા સિંહ જેવા પરાક્રમી પુત્રો ઉપ-
 જાવે અને મૃત્યુનો ભય દૂર કરે છે. ૧૧૯

અશુદ્ધ અશક્તના હોવા

“ પીઠાં વિપતે રેવિવર્ષા નવ્યાં,

કુટ કસ્ય પાત્કુર્વાઈ ચ મોચ્યાઈ ।

હત્યાશ્વીપીઠાં ચ કપોત્યશુચ-

મર્ષે ત્વિત્થિ ગુલ્મપર્વ સ્વાત્ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ-અશુદ્ધ મર્ષ તુ મર્ષિયે (સત્) મર્ષાં
વિવિધાં વીઠાં વિપતે, કુટ કસ્ય પાત્કુર્વાઈ ચ હોયે ચ
હત્યાશ્વીપીઠાં કરોતિ, ગુલ્મપર્વે સ્વાત્ ॥

નહિ શોધાયેલું અજક સિદ્ધ નહિ
કથેલું હોવાથી મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની
પીડા કરે છે, ઠેક, ક્ષય, પાકું તથા સોબની
ઉત્પત્તિ કરે છે, હૃદયમા તથા પડખામાં પીડા
કરે છે અને ઘણે જ તાપ આપનાર થાય છે.

હરતાલનાં નામો, હેંડા તથા ગુણે
હરિતાઈ તુ ટાઈ સ્વાદાઈ તાલકમિત્તપિ ।
હરિતાઈ દ્વિષા પ્રોઈ પત્રાઈ વિષ્વસત્તમ્ ॥ ૧૨૧ ॥
તયોપદં ગુણાં પ્રોઈ ટવો દ્વિગુણં વત્ત્મ ।
સ્વર્ણવર્ણે ગુલ્મ ક્ષિયે સપર્શ ચાશ્વપત્રવત્ ॥ ૧૨૨ ॥
પમાર્થ તાલકં કિષ્કા ગુણાઈ વત્ત્મપાત્રમ્ ।
નિષ્કલં વિષ્વસત્તમ્ સ્વસ્વસત્તમ્ તથા ગુલ્મ ॥
કીપુપ્પારાઈ સ્વસ્વગુણં વત્ત્મપત્રાલકમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ-હરિતાઈ તુ તાલકં ગુણ વત્ત્મકમ્ કસ્ય
સ્વાત્ । હરિતાઈ દ્વિષા પ્રોઈ-પત્રાઈ વિષ્વસત્તમ્,
તયો આઈ ગુણં પ્રોઈ, ટવો ટવો દ્વિગુણં (અર્થ)
સ્વપર્ણે ગુલ્મ ક્ષિયમ્ અપત્રવત્ ચ તપર્ણે ટવો પત્રાઈ
તાલક ગુણપં રક્તમ્ કિષ્કા, નિષ્કલં કિષ્કારાઈ
ટવો વિષ્વસત્તમ્ સ્વસ્વસત્તમ્ ગુલ્મ તથા કીપુપ્પારાઈ
સ્વસ્વગુણં (વિષ્કા) ॥

હરિતાઈ, ^૧ તાલ, ^૨ આલે અને તાલક
એટલા હરતાલના સંસ્કૃત નામો છે. હરતાલ
ને પ્રકારની કહેલ છે, તમાં જેમાંથી પતરીઓ
નીકળે તે પત્રાખ્ય અને જે પિંડા જેવું
હોય તે પિંડ કહેવાય છે. તેઓમાં પહેલું
ગુણે વડે મેક છે અને બીજું તેથી બોછા
ગુણવાળું છે. સોના જેવા રંગવાળું, બારે,
સ્નિગ્ધ અને અજકના જેવી પતરિયોવાળું
પત્રાખ્ય હરતાલ ગુણેથી ભરપૂર અને રસાચન
અણુપું, પણ પતરિયો વગરનું જે પિંડા જેવું
હરતાલ હોય છે, તેને શૈલા સામર્થ્યવાળું,
બારે, સોબોના રંગને હરનાર અને શૈલા

ગુણવાળું સમજવું. ૧૨૧-૧૨૩

૧. હરિતાઈ વર્ણે અસિ-સોમ્પે, અલ્પ મૂળવર્ણો-
પત્રાખ્ય-સોના જેવા પીળા રંગથી જે રોમે છે,
અથા હરિતે વર્ણમ્ અ-સમગ્ધ્ય કાતિ, મૂળમિત્તવિત્તમ્
ચ-અથવા જે પીળા રંગને મોપાસ લે છે-સ્પીકારે
છે, તેથી હરિતાલ-હરતાલ,

૨. તાલકવિ તાલકં વાં ગુણે, તાલ પ્રતિગ્ધ્યમ્-
કર્તે પત્રાખ્ય, કર્મિષ્ઠિ વા ‘દર્શ’-ગુણોને કીધે જે
પ્રતિષ્ઠા પામે છે, તેથી તાલ-હરતાલ,

૩. અલ્પવિ-મૂળવિ ગુણે, અલ્પમ્-પત્રાખ્ય, અલ્પ
મા-સમગ્ધ્ય કાતિ હરિતે વર્ણમ્, અ અર્થને ‘અલ્પો
વર્ણ’ ક-ગુણે વડે પેનાને જે શોભાવે છે
અથવા પીળા રંગને મોપાસ લે લે છે, તેથી
આલ-હરતાલ.

૪ તાલમ્ દર્શતાલક-સ્વર્ણેન્-બીજું નામ ગુણે-
શુદ્ધ હરતાલના ગુણે

હરિતાઈ કદુ કિર્ણ કયાયોષ્ય હોદ્ધિપમ્ ॥
કદુકુદાસ્યરોમા અકમ્પિતકમ્પમાન્ ॥ ૧૨૪ ॥
અર્થ-હરિતાઈ કદુ કિર્ણ કયામાઈ (કદુ) વિષ
કદુકુદાસ્યરોમા અકમ્પિતકમ્પમાન્ હોય ॥

(શુદ્ધ) હરતાલ વીંધુ, સ્નિગ્ધ, તૂઈ અને
ઝરમ હોઈ ઝેર, ક્ષેણ, ઠેક, ગુણના રાજ, હોદ્ધી-
વિકાર, કદ, પિત્ત, કેશ તથા મધુને મટાડે છે.

અશુદ્ધ હરતાલનાં હોવા

હરિત ચ હરિતાઈ ચાલ્લાં ફેલ્લાવાં, છલ
તિ ચ ચલ્લાપામકલ્પકલ્પીકામ્ ॥ કિતપતિ
કલ્પવાતો કુલ્પરો વિરધ્યા-વિવમ્પિતમ્પુર્ણ
મારિતિ ચાખ્ખસમ્પક્ ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ-હર હરિતાલમ્ અણુ વ અપાન્ મરિ-
તમ્ અર્થિત (વેદ) ફેલ્લાવં ચલ્લાં હરિતિ, ચલ્-
તાલમ્ ચલ્લેલોનવીકં ચ ચલ્લિ, અપ્પમ્પો વિવરિતિ,
કુલ્પરો વિવધ્યત્ ॥

અશુદ્ધ અને સારી રીતે નહિ મશાયેલું
હરતાલ જે ‘ખાધું’ હોય તે દેહની શોભાને
હરી લે છે, ઘણા તાજવાળી અંગના સફા
યાની પીડા કરે છે અને કદ, વાકુ તથા
કોહનો રાજ ઉપજાવે છે. ૧૨૫

અશુદ્ધતાનાં નામો

અન-શિક્ષા મનોમુક્તા મનોજ્ઞા ધામજિજ્ઞિષા ।
મૈપાલી કુમરી મોક્ષા શિક્ષા શિષ્યોપિા સ્મૃતા ॥
અર્થ-અન શિક્ષા મનોમુક્તા મનોજ્ઞા ધામજિજ્ઞિષા

નેપાલી કુનટી ગોલા શિલા દિવ્યોષધિઃ સ્મૃતા ॥

મનઃશિલા,^૧ મનોગુપ્તા,^૨ મનોહ્વા,^૩ નાગજિહ્વકા,^૪ નેપાલી,^૫ કુનટી^૬ ગોલા,^૭ શિલા^૮ અને દિવ્યોષધિ^૯ એટલાં મણુશીલનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૨૬

૧. મનઃશબ્દવાચ્યા શિલા-શાકપાષિવાદિઃ-મનસ્ શબ્દથી કહેવાતી શિલા-તે મનઃશિલા-મણુશીલ.

૨. મનસા-મનઃશબ્દેન ગુપ્તા-હવ-મન વડે એટલે મનસ્ શબ્દથી જાણે રક્ષાયેલી હોય છે, તેથી મનો-ગુપ્તા-મણુશીલ.

૩. મનસા-મનઃશબ્દેન હૃયતે, હવેન્ સ્પર્શશબ્દયોઃ-‘કવિષો સંપ્રસારણમ્યો ટઃ’-‘ઈતિ ટઃ-’ને મનસ્શબ્દ વડે કહેવાય છે, તેથી મનોહ્વા-મણુશીલ.

૪. નાગાનાં જિહ્વા-હવ વર્ણે, સ્વાર્થે-મન-રંગમાં નાગોની-સાપ કે હાથીઓની જાણે જામ હોય તેવી હોય છે, તેથી નાગજિહ્વકા-મણુશીલ.

૫. નેપાલદેશે મવા ‘તત્ર મવ’-હવ્યન્, અણ્ણન્તત્વાદ્ હૃવ-નેપાળ દેશમાં જે થાય છે, તેથી નેપાલી-મણુશીલ.

૬. કો નટતિ-અવસ્પન્દતે-નટ અવસ્પન્દને અવ્, ગૌરાદિઃ, યદ્વા કુસ્તિતાનટો-હવ-પૃથ્વી પર જે ફરક્યા છે અથવા નિંદ્રા નટી જેવી હોવાથી કુનટી-મણુશીલ.

૭. ગો-દીપ્તિ ભાતિ-હવ્રજાભાદિપ્રયોગે, ‘આતોડનુ-પસર્ગે કઃ’, યદ્વા ગુહયતે-વૈષ્ટ્યતે કહ્ત્વાદિગુણેઃ, ગુહ વેષ્ટને-ધવ્-હલયોરૈવ્યમ્-ઈંદ્રજાલ આદિ પ્રયોગમાં કાંતિને ધારણ કરે છે અથવા તીખાશ વગેરે ગુણોથી જે પીટાયેલી છે, તેથી ગોલા-મણુશીલ.

૮. શિલતિ-હવ્રજાતિ શ્વાસાદિન્, શિલ હવ્રજે-‘હવ્ર-પથેતિ કઃ’, ઘાપ્-શ્વાસ વગેરેને જે વીણી કાઢે છે, તેથી શિલા-મણુશીલ.

૯. દિવ્યા-વાસો ઓષધિઃ-દિવ્ય ઔષધિ ગણાય છે, તેથી દિવ્યોષધિ-મણુશીલ

શુદ્ધ મણુશીલના ગુણો:

મનઃશિલા ગુરુર્વર્ણ્યા રસોષ્ણા લેલની કટુઃ ।
તિક્ષ્ણા ક્ષિપ્ત્યા વિપશ્વાસકાસમૂતકફાસનુત્ ॥

અન્વયઃ-મનઃશિલા ગુરુઃ વર્ણ્યા રસોષ્ણા લેલની કટુઃ તિક્ષ્ણા ક્ષિપ્ત્યા (સતી) વિપશ્વાસકાસમૂતકફાસનુત્ (અસ્તિ) ॥

મણુશીલ ભારે, વર્ણને સારો, કરનાર, આડો ઉતારનાર, ગરમ, મળોને ઉખેડનાર, તીખી, કડવી અને સ્નિગ્ધ હોઈ ઝેર, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂત, કંઈ તથા લોહીના અગાડને

મટાડે છે. ૧૨૭

અશુદ્ધ મણુશીલના દોષો

મનઃશિલા મન્દવલં કરોતિ;

જન્તુ ધ્રુવં શોધનમન્તરેણ ।

મલાનુવન્ધં કિલ મૂત્રરોધં,

સસર્કરં કુષ્ઠગદં ચ કુર્યાત્ ॥ ૧૨૮ ॥

અન્વયઃ-શોધનમ્ અન્તરેણ મનઃશિલા ધ્રુવં જન્તુ મન્દવલં કરોતિ, (તથા) ચ મલાનુવન્ધં મૂત્રરોધં સસર્કરં ચ કુષ્ઠગદં કુર્યાત્ ॥

શુદ્ધ કથો વગરની મણુશીલ (ખાધી હોય તો) માણસોના જળને અવશ્ય ઓછું કરે છે; આડાની કબજિયાત, મૂત્રનું રોકાણ અને કાંકરીઓવાળો મૂત્રકૃમ્હ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

સુરમાનાં નામો તથા લેદે

અજ્ઞનં યામુનં ચાપિ કાપોતાજનમિત્યપિ ।

તત્તુ સ્રોતોડ્ઞનં કૃષ્ણં સૌવીરં શ્વેતમીરિતમ્ ॥

અન્વયઃ-અજ્ઞનં યામુનમ્ અપિ ચ કાપોતાજનમ્-અપિ (કલ્પતે) તત્તુ કૃષ્ણં સ્રોતોડ્ઞનં, શ્વેતં સૌવીરમ્-ઈરિતમ્ ॥

અંજન,^૧ યામુન^૨ અને કાપોતાંજન^૩ એટલાં સુરમાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાળો સુરમા સ્રોતોંજન અને ઘોળો સુરમા સૌવીર કહેવાય છે. ૧૨૯

૧. અજ્યતે-અનેન ચક્ષુઃ, અજ્ઞ-ધાતોઃ-કાળે લ્યુદ્-જેનાથી આંખ અંજાય છે, તેથી અંજન-સુરમા.

૨. યમુનાનાં મવ-મવાર્થે અણ્, યદ્વા યમુનાયા-હવ-તદ્વાત્-શ્યામત્વાત્-યમુનામાં જે થાય છે અથવા યમુના નદીના જળ જેવા કાળા રંગનું જે હોય છે, તેથી યામુન સુરમા.

૩. કમોતયેદં કાપોતમ્, તતુન્યવર્ણત્વાત્, હવ્રમ-ર્થેડ્ઞ, કાપોતં ચ તત્ અજ્ઞનં ચ કાપોતાજનમ્-કપ્પૂતરના જેવા રંગવાળું હોવાથી કાપોતાંજન કાળો સુરમા.

સ્રોતોંજન સુરમા કેવો હોય ?

વલ્મીકશિલ્પરાકારં મિત્રમજ્ઞનસન્નિમમ્ ।

ધૃપ્તં તુ ગૈરિકાકારમેતત્સ્રોતોડ્ઞનં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અન્વયઃ-વલ્મીકશિલ્પરાકારં મિત્રં (સત્) અજ્ઞન-સન્નિમમ્ ધૃષ્ટં તુ ગૈરિકાકારમ્-એતત્ સ્રોતોડ્ઞનં સ્મૃતમ્ ॥

જે રાક્ષાનો શિખર જેવો, ચીરતાં આંજણ જેવો અને ઘસતાં ગેરું જેવો દેખાય, એ સુરમા સ્રોતોંજન કહેવાય છે. ૧૩૦

સૌવીર મુરમાની ઝોળાજ અને
ઓતોજનના ગુણો

ઓતોજનનમ્ જેવં સૌવીરં તત્તુ પાન્નુભ્યુ ।
ઓતોજનં સ્મૃતં સ્વાદુ ચક્ષુર્ધાં કમ્પપિત્તગુરુ ॥
કપાલ્યે છેજન કિત્તયે પ્રાદિ કર્ત્તવિગપહમ્ ।
સિખાસપાઞ્જીવિત સેવનીયં સદા કુપૈઃ ॥૧૩૨
અન્વ-સૌવીરં ઓતોજનમ્ જેવં તત્તુ પાન્નુ
(મરિ) । સ્વાતોજનં સ્વાદુ ચક્ષુર્ધાં કપાલ્યે છેજનં કિત્તયે
પ્રાદિ કુપૈઃ સદા સેવનીયં સીઠે (સદ) કર્ત્તવિગપહં
સિખાસપાઞ્જીવિત (વાસિ) ॥

સૌવીર મુરમા પશુ ઓતોજન જેવો જ
હોય છે, પરંતુ જે મોઝા રમણો હોય છે.
ઓતોજન મધુર, નેત્રને કિત્તકારી, તરુ,
મળને ઉજેડનાર, સિન્ધ, ઝાડો રાકનાર,
સમજી દોઝાએ સર્વકાળ સેવવા યોગ્ય અને
ઢાઢો હોઈ કદ, પિત્ત, ઊલટી, ઝેર, મોઝા
કેદ, ક્ષય તથા દોહીના ભગાડને મટાડે છે

સૌવીર કરતાં ઓતોજનની શ્રેષ્ઠતા
ઓતોજનગુણાઃ સર્વે સૌવીરેપ્રિ મતા કુપૈઃ ।
કિન્તુ ક્ષોભાનયોઃ ક્ષેપે સ્વાતોજનં સ્મૃતમ્ ॥
અન્વ-ઓતોજનગુણા સર્વે કુપૈઃ સૌવીરે અપિ
મતા, કિન્તુ ક્ષોભાનયોઃ ઓતોજનં ક્ષેપે મતમ્ ॥
ઓતોજનના સ્વચક્ષુઃ સૌવીરમા પશુ
વિકાનોએ સ્વીકાર્યો છે, તોપણ જે મે મુરમા
ઝામાં ઓતોજન શ્રેષ્ઠ મનાય છે ૧૩૩

કક્ષુખારના નામો તથા ગુણો
કક્ષુખારિન્યે કસા કપાલો વાતપિત્તગુરુ ॥
કક્ષુખારઃ અતિ કરનાર, કૃષ્ણ, કરને
કક્ષુખાર, અને વાસુ તથા પિત્તને કરનાર છે
કૃષ્ણીના નામો

સ્ફટી ચ સ્ફટિકા પ્રોક્તા શ્વેતા મુખ્યા ચ રક્તવા ।
કક્ષુખારઃ રક્તવા ચ રક્તપિત્તગુરુ ॥૧૩૪
અન્વ-સ્ફટી ચ સ્ફટિકા શ્વેતા હ્રસ્વા ચ રક્તવા
પ્રોક્તા, અપિ ચ રક્તવા રક્તવા રક્તગુરુ ॥

સ્ફટી,^૧ સ્ફટિકા,^૨ શ્વેતા,^૩ મુખ્યા^૪

x પ્રથમ કરીવશ્યાદિવર્ગમાં શાસ્ત્રીની વચ્ચે
અન્વખારનાં નામ-ગુણ પછી કક્ષુખારનાં નામો
તથા ગુણો કહેવ છે, છતાં કક્ષુખારને ઉપરસ
તરીકે માનેા દોષાથી અતિ ઉપરસેમાં તેને કરી
કહ્યો છે

રમણ,^૧ દહરમા,^૨ રમણ,^૩ અને દહરમા,^૪
એટલાં કૃષ્ણીનાં સસ્તુત નામો કહ્યાં છે ૧૩૪

૧ સ્ફટિક-વિકાસિ ચ કિત્તયે સ્ફટ મિ-ને
પાપાન્નુ-સેવિ-અતિયે સેવનીયતા ને હૂમે છે,
તેથી સ્ફટી-કૃષ્ણી.

૨. સ્ફટી પદ સ્ફટિકા-સ્વર્ણે કન્, મ્, 'કેડ' ^૧
હિ સ્ફટિક-અર્થ ઉપર ગુણો.

૩ સ્ફટિક: કમ્પ કિત્ત કરના-અર્થ કમ્પ-નેનો.
૨૪ મોઝા કોય છે, તેથી સ્ફટા-કૃષ્ણી

૪ હ્રસ્વ ગુણ: અતિ કરના-અસમપાન્-અર્થ
ઉપર પ્રમાણે

૫ ર્-વર્ણે ર્ગવા ર્ગવર્ણે-અતોજનગુણો ક-
ને રમ આપે છે, એટલે કપાલ્ય વચેરમાં પાઠો રમ
ધારવા વપરાય છે, તેથી રમણ-કૃષ્ણી.

૬ ર્ગ ર્ગ અતિ કરના સેવનીય-નેનો
રમમાં સેવન કરવાથી રમ પામે અને છે, તેથી
દહરમા-કૃષ્ણી.

૭ ર્ગ ર્ગવર્ણે-ચોક્કસ, ર્ગ ર્ગવર્ણે-અતોજન-
ગુણો-ને રમને શુદ્ધ કરે છે, તેથી રમણ-કૃષ્ણી.

૮ રમ્પ અન્વલે કરના કરને કન્-તેથી
રમ પામે કરાવ છે, તેથી દહરમા-કૃષ્ણી.

કૃષ્ણીના ગુણો

સ્ફટિકા ક્ષુ કપાલોખા વાતપિત્તકમ્પમાદ ॥
નિહન્તિ શ્વિચ્છીલપિત્તોનિશ્ચયેચકારિણી ॥૧૩૫
અન્વ-સ્ફટિકા ક્ષુ કપાલો ઉખા (કટી) એનિ-
લેચ્છીલપિત્તોનિશ્ચયેચકારિણી ॥૧૩૫
કૃષ્ણી તરી અને બરમ હોઈ યોનિનો
અકોષ કરનાર છે તેમજ વાસુ, પિત્ત, કદ,
મજ્જા, શિત્તકેદ તથા સ્વપ્નનો નાશ કરે છે.

રાજાવર્તનું નામ તથા ગુણો
રાજાવર્ત કનુસ્તિષ્ઠા શિશિલ પિત્તનાશતા ।
રાજાવર્ત પ્રમેશ્મ કર્ત્તવિશ્વનિવારણ ॥૧૩૬
રાજાવર્ત વીણો, કદવો અને ઢાઢો હોઈ
પિત્ત, પ્રમેશ્મ, ઊલટી તથા કેદીને મટાડે છે

૧ રાજાવર્ત કનુસ્તિષ્ઠા-અનુસ્તિષ્ઠા-આદ્યુત્તમ
ક્ષુ વર્તે-વિકાસકર્ત્તવ્ય ને રાજાને અનુદાય
કરે છે-ગુરુ કરે છે, તે એક ભતનો દોરો-રત્ન.

૨ રાજાવર્ત અમરનાં નામો તથા ગુણો
રાજાવર્ત કાન્તપાપાજોડ્યસ્કાન્તો મોહકર્ત્તક ।
રાજાવર્ત છેજનાઃ શીતો મેદોવિપવપહ ॥૧૩૮
સુંબક,^૧ કાન્તપાપાજ,^૨ અમરનાં,^૩ અને

લોહકર્ષક,^૪ એટલાં ચમકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચમક મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢો હોઈ મેઢ, વિષ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૮

૧. ચુમ્બતિ-આકર્ષતિ લોહં, ચુમિ વક્ત્રસંયોગે-ચુલ્-ને લોહાને ચોંટી રહે છે અથવા ખેંચે છે, તે ચુંબક-ચમક.

૨. કાન્તધાસૌ પાપાણ:-લોહાને પ્રિય એવો ને પથ્થર તે કાન્તપાપાણ-ચુંબક.

૩. અયસઃ કાન્તઃ-પ્રિયઃ-ને લોહાને પ્રિય છે, તેથી અયસ્કાન્ત-ચુંબક.

૪. કૃપતિ ક્ષતિ કર્ષકઃ-ચુલ્, લોહસ્ય કર્ષકઃ-ને લોહાને આકર્ષે છે-ખેંચે છે તેથી લોહકર્ષક ચુંબક.

ગેરુ તથા સોનાગેરુનાં નામો તથા ગુણો ગૈરિકં રક્તધાતુક્ષ્ણ ગૈરેયં ગિરિજં તથા ।
સુવર્ણગૈરિકં ત્વન્યત્તતો રક્તતરં હિ તત્ ॥૧૩૯॥
ગૈરિકદ્વિતયં સ્નિગ્ધં મધુરં તુવરં હિમમ્ ।
ચક્ષુર્ધ્વં દાહપિત્તાક્ષકફહિકાવિપાપહમ્ ॥૧૪૦॥

અન્વય-ગૈરિકં રક્તધાતુઃ ચ ગૈરેયં તથા ગિરિજં (સ્મૃતમ્), સુવર્ણગૈરિકં તુ તતઃ અન્યત્, તત્ હિ રક્ત-તરં (ભવતિ), ગૈરિકદ્વિતયં સ્નિગ્ધં મધુરં તુવરં હિમં ચક્ષુર્ધ્વં (સત્) દાહપિત્તાક્ષકફહિકાવિપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ગૈરિક,^૧ રક્તધાતુ,^૨ ગૈરેય^૩ અને ગિરિજ,^૪ એટલાં ગેરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજો સોના ગેરુ તેથી જુદો થાય છે; તે ગેરુ કરતાં વધારે રાતો હોય છે. બન્ને ગેરુ સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂળ, ટાઢા, નેત્રને હિતકારી અને દાહ, પિત્ત, લોહીનો અગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, હેડકી તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૯, ૧૪૦

૧. ગિરૌ ભવમ્-અધ્યાત્માદિત્વાત્ ટક્-પર્વતમાં ને થાય છે, તેથી ગૈરિક-ગેરુ.

૨. રક્તધાસૌ ધાતુઃ-લાલ રંગની ને ધાતુ થાય છે, તેથી રક્તધાતુ-ગેરુ.

૩. ગિરૌ ભવમ્-‘નવાદિભ્યો ઢક્’-પહાડમાં ને થાય છે, તેથી ગૈરેય-ગેરુ.

૪. ગિરૌ ખાયતે સ્પ-‘સપ્તમ્યાં ખનેઢઃ’-પહાડમાં ને ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ-ગેરુ.

ખડી તથા ચાકનાં નામો તથા ગુણો-
ખટિકા કઠિની ચાપિ લેખની ચ નિગદ્યતે ।

ખટિકા દાહજિજ્ઞીતા મધુરા વિપશોયજિત્ ॥

અન્વયઃ-ખટિકા અપિ ચ કઠિની ચ લેખની નિગ-

દ્યતે, ખટિકા દાહજિત્ શીતા મધુરા (સતી) વિપશોય-જિત્ (અસ્તિ) ॥

ખટિકા,^૧ કઠિની^૨ અને લેખની^૩ એટલાં ખડી તથા ચાકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખડી બળતરારને મટાડનાર, ટાઢી અને મધુર હોઈ ઝેર તથા સોજાને મટાડે છે. ૧૪૧

૧. લટ્યતે-કાઠ્યતે દાહશમનાર્થે જનૈઃ, લટ કાઠ્યાયામ્-‘પુંસિ સંજ્ઞાયાં ઘઃ’, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અત્ શ્વં ચ-દાહને શાંત કરવા લોકો જેને ધરે છે, તેથી ખટિકા-ખડી.

૨. કટિતિ-કૃચ્છ્રેણ જીવતિ વિપાદપનયાર્થે ચૂર્ણીકૃત્ય લિપ્યમાનત્વાત્, કટ કૃચ્છ્રજીવને-‘ઘઠુલમન્યત્રાપી’તિ ક્ષનચ્, ગૌરાદિભ્યઃ-ઝેર. સોજાને વગેરે મટાડવા જુકા કરી જેનો લેપ કરાય છે, તેથી ને ભાગ્યે જ મૂળ સ્વરૂપમાં રહે છે, તેથી કઠિની-ખડી ચોક.

૩. લિખ્યતે અનયા કાષ્ટપટ્ટિકોપરિ, લિખ અક્ષર-વિન્યાસે-કરણે ત્યુટ્ ટિત્વાદ્ ડૌપ્-લાકડાના પાટિયા ઉપર નેનાથી લખાણુ લખાય છે, તેથી લેખની-ખડી ચોક.

ખડીના ગુણ સંબંધે ચોખવટ
લેપાદેતદ્ગુણા પ્રોક્તા મક્ષિતા મૃત્તિકાસમા ।

લ્હી ગૌરલ્હી દ્વે ચ ગુણેસ્તુલ્યે પ્રકીર્તિતે ॥૧૪૨

અન્વયઃ-(લ્હી) લેપાત્, લેપદગુણા પ્રોક્તા, મક્ષિતા મૃત્તિકાસમા (અસ્તિ), લ્હી ચ ગૌરલ્હી દ્વે ગુણેઃ તુલ્યે પ્રકીર્તિતે ॥

ખડી ચોખવાથી ઉપર કહેલા ગુણોવાળી કહી છે, પણ ખાધેલી તો તે માટી જેવી જ છે. ખડી અને ચાક એ બન્ને ગુણો વડે સરખી જ કહી છે. ૧૪૨

રેતીના નામો તથા ગુણો

વાલુકા સિકતા પ્રોક્તા શર્કરા રેતજાપિ ચ ।

વાલુકા લેખની રીતા ઘ્વનોરક્ષતનાશિની ॥૧૪૩

અન્વયઃ-વાલુકા સિકતા શર્કરા ચ રેતજા અપિ પ્રોક્તા । વાલુકા લેખની રીતા (સતી) ઘ્વનોરક્ષતનાશિની (અસ્તિ) ॥

વાલુકા,^૧ સિકતા,^૨ શર્કરા^૩ અને રેતબ્^૪ એટલાં રેતીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રેતી મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢી હોઈ પ્રભુ તથા ‘છાતીના’ ક્ષતને મટાડે છે. ૧૪૩

૧. કલતિ-પ્રાણિતિ લીધેકાલં, ઘલ પ્રાણને-માહુલ-કાઢુણ, સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, અવયોરેકયાદ્ વાલુકા-ને ઘણો લાંબો ડાળ જે ને વાલુકા-રેતી.

તુવરી સોરડી માટી.

૩. કાઢવ્યતે પ્રણાદિરોપણાર્થે યા, કર્મણિ ઘ્વ, ગૌરાદિઃ-ઘણુ આદિને રૂઝવણી જે ઇચ્છાય છે, તેથી કાંક્ષી સોરડી માટી.

૪. મૃત્તુ તાલઃ-પ્રતિષ્ઠા યસ્ય તત્-શ્રેષ્ઠાદ વિમાર્ષેતિ ક્વ-દરેક જાતની, માટીમાં જેની પ્રતિષ્ઠા અથવા શ્રેષ્ઠતાની ખ્યાલિ છે, તેથી મૃત્તાલક-સોરડી માટી.

૫. સુરાષ્ટ્રે જાતા-સમખ્યાં જનેઠઃ-સોરઠ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી સુરાષ્ટ્રજા-સોરડી માટી.

૬. આસામન્તાદ ઢાંકતે ઢાંક્યતે વા પ્રણાલુપરિ રૂપરૂપેણ, ઢાંક ગતૌ-પચાયત્, કર્મણિ ઘ્વ વા-ઘણુ નગરે ઉપર ચોપાસ જે લાગે છે અથવા લોકો જેનો લેપ લગાડે છે, તેથી આઢકી-સોરડી માટી.

૭. મૃત્યતે-શુદ્યતે સર્વપ્રાણિભિઃ, મૃદ ક્ષોદે-સંપદાદિ-સ્વાત્ ક્રિપ્, તતઃ પ્રશસ્તા મૃત્-મૃત્ત્વા, 'સક્ષૌ પ્રશંસાયામ્' ઇતિ સ્તઃ, ટાપ-જેને સર્વ પ્રાણીઓ ખૂંદે-મસળે છે-દબાવે છે, તે મૃદ-માટી; અને જે ઉત્તમ માટી તે મૃત્સ્તા-સોરડી માટી.

૮. સુરાણાં મૃત્તિકા-જે દેવાની માટી ગણાય છે, તેથી સુરમૃત્તિકા સોરડી-માટી.

કાળી માટીનું નામ તથા ગુણો

કૃષ્ણમૃત્ ક્ષતદાહાસપ્રદર-રૂપેષ્વપિત્તનુત્ ॥૧૪૮
અન્વયઃ-કૃષ્ણમૃત્ ક્ષતદાહાસપ્રદર-રૂપેષ્વપિત્તનુત્ ॥

કૃષ્ણમૃત્-કાળી માટી ક્ષત, દાહ, ઢોહી-વિકાર, પ્રદર નામનો સ્ત્રીનો રોગ, શ્લેષ્મ કે સળેખમરૂપી કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૧૪૮

૧. કૃષ્ણા વાસૌ મૃત-કૃષ્ણમૃત-કાળી માટી.

કાઢવનું નામ તથા ગુણો

કર્દમો દાહપિત્તાર્તિરોચનઃ શીતલઃ સરઃ ॥૧૪૯

અન્વયઃ-કર્દમઃ દાહપિત્તાર્તિરોચનઃ શીતલઃ સરઃ ॥

કર્દમ-કાઢવ ટાઢો, ઝાઢો ઉતારનાર અને દાહ, પિત્તની પીડા તથા સોજાને મટાડનાર છે.

૧. કર્દતિ-કુત્સિત શબ્દ કરોતિ પાદવિન્યાસે, કર્દ કુત્સિતે શબ્દ-કલિકર્ચોરમઃ (ડળા. ૪-૮૪)-જેમાં પગ મૂકતાં ખરાબ અવાજ કરે છે, તેથી કર્દમ-કાઢવ.

હીરાભોજનાં નામો તથા ગુણો

ચોલગન્ધરસપ્રાણપિષ્ઠગોપરસાઃ સમાઃ ।

ચોલં રક્તહરં શીતં મૈથ્યં દીપનપાચનમ્ ॥૧૫૦॥
મધુરં કટુ તિક્તં ચ દાહસ્વેદત્રિદોષજિત્ ।

જ્વરાપસ્મારકુષ્ઠં ગર્ભાશયવિશુદ્ધિકૃત્ ॥૧૫૧॥

અન્વયઃ-ચોલ-ગન્ધરસ-પ્રાણ-પિષ્ઠ-ગોપરસ-સમા-...

નામાનિ, ગુણાશ્ચ-) ચોલં રક્તહરં શીતં મૈથ્યં દીપન-પાચનં મધુરં કટુ ચ તિક્તં (સત્) દાહસ્વેદત્રિદોષજિત્ જ્વરાપસ્મારકુષ્ઠં ગર્ભાશયવિશુદ્ધિકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ખોલ, ૧ ગંધરસ, ૨ પ્રાણ, ૩ પિંડ અને ગોપરસ ૪ એટલાં હીરાભોજના સંસ્કૃત નામો છે. હીરાભોજનઢોહીવિકારને મટાડનાર, ટાઢો, ખુદ્ધિ-ને વધારનાર, અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર; પાચન કરનાર, મધુર, તીખો અને કડવો હોઈ દાહને મટાડે, પરસેવો ઓછો કરે, ત્રણે દોષને હરે અને તાવ, વાઈ તથા કોઢને મટાડે છે; તેમ જ ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરે છે. ૧૫૦, ૧૫૧

૧. ચોલયતિ-મજાતિ રુધિરમ્, વુલ મજ્જને-પચાયત્; યદ્વા વાતિ શૈત્યગન્ધં ચ, વા ગતિગન્ધનયોઃ-પિઝાદિત્વાત્ ઝલ્લ-જે લોહીને શુદ્ધ કરે છે અથવા શીતળતા અને ગંધને ધારણ કરે છે, તેથી ખોલ-હીરાભોજ.

૨. ગન્ધવાન્ રસઃ અસ્ય-જેનો રસ ગંધવાળો હોય છે, તેથી ગંધરસ-હીરાભોજ

૩. પ્રાણિતિ અનેન દાહજ્વરકુષ્ઠયુગ્મઃ તન્નાશકત્વાત્-જેનાથી દાહ તાવ તથા કોઢ મટે છે, તેથી તે તે રોગવાળાને જિવાડે છે, માટે પ્રાણ-હીરાભોજ.

૪. પિષ્ઠતે-સંહન્તિ દીપનપાચનાદિગુણાનિવહં, પિંડિ સંખાતે-પચાયત્-દીપન, પાચન આદિ ગુણોનો સમુદાય જે એકી સાથે ધારણ કરે છે, તેથી પિંડ-હીરાભોજ.

૫. ગોપે-ઉત્પત્તૌ રસઃ અસ્ય-જેની ઉત્પત્તિમાં રસ હોય છે, તેથી ગોપરસ-હીરાભોજ.

પીળિયાની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, નામો તથા ગુણો
હિમવત્પાદશિલ્લરે કલ્પકુષ્ઠમુપજાયતે ।

તત્રૈકં રક્તકાલં સ્વાત્તદન્યદઅષ્ઠકં રમૃતમ્ ॥૧૫૨

પીતપ્રમં ગુરુ સ્નિગ્ધં શ્રેષ્ઠં કલ્પકુષ્ઠમાદિશેત્ ।

શ્યામં પીતં લઘુ ત્યક્તસત્ત્વં નેપ્તે તથાઅષ્ઠકમ્ ૧૫૩

કલ્પકુષ્ઠં કાકકુષ્ઠં ચ વરાજં કોલકાકુલમ્ ।

કલ્પકુષ્ઠં રેચનં તિક્તં કટુખ્ણં વર્ણકારકમ્ ।

કૃમિરોથોદરાધ્માનગુલ્માનાહકફાપહમ્ ॥૧૫૪॥

અન્વયઃ-હિમવત્પાદશિલ્લરે કલ્પકુષ્ઠમ્ ઉપજાયતે, તત્ર એકં રક્તકાલં સ્વાત્, તદન્યત્ અષ્ઠકં સ્મૃતમ્ । પીતપ્રમં ગુરુ સ્નિગ્ધં કલ્પકુષ્ઠં શ્રેષ્ઠમ્ આદિશેત્, શ્યામ પીતં તથા લઘુ અષ્ઠકં ત્યક્તસત્ત્વં (સત્) ન કલ્પમ્, (અથ તન્નામાનિ-) કલ્પકુષ્ઠં કાકકુષ્ઠં વરાજં ચ કોલકાકુલં (કલ્પ્યતે, તદ્ગુણાશ્ચ-) કલ્પકુષ્ઠં રેચનં તિક્તં કટુ ડળાં (સત્) વર્ણકારકં કૃમિરોથો-દરાધ્માનગુલ્માનાહકફાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

હીરાનાં નામો, રંગ, જાતિ વગેરે

હીરકઃ પુંસિ વજ્રોઽસ્ત્રી ચન્દ્રો મણિવરશ્ચ સઃ ।
સતુશ્વેતઃ સ્મૃતો વિપ્રો લોહિતઃ ક્ષત્રિયઃ સ્મૃતઃ ॥
પીતો વૈશ્યોઽસિતઃ શૂદ્રશ્ચતુર્વર્ણાત્મકશ્ચ સઃ ।
રસાયને મતો વિપ્રઃ સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ ॥ ૧૬૦ ॥
ક્ષત્રિયો વ્યાધિવિધ્વંસી જરામૃત્યુહરઃ સ્મૃતઃ ।
વૈશ્યો ધનપ્રદઃ પ્રોક્તસ્થા દેહસ્ય દાઢ્યકૃત ॥
શૂદ્રો નાશયતિ વ્યાધીન્ વયઃસ્તસ્મિન્ કરોતિ ચ ૧૬૧

અન્યથા-હીરકઃ પુંસિ, વજ્રઃ અસ્ત્રી, ચન્દ્રઃ ચ સઃ
મણિવરઃ (કથ્યતે), સ ચ ચતુર્વર્ણાત્મકઃ (ભવતિ,
યથા-યઃ) શ્વેતઃ સ તુ વિપ્રઃ સ્મૃતઃ, લોહિતઃ ક્ષત્રિયઃ
સ્મૃતઃ, પીતઃ વૈશ્યઃ (તથા) અસિતઃ શૂદ્રઃ (સ્મૃતઃ),
(તત્ર) વિપ્રઃ રસાયને સર્વસિદ્ધિપ્રદાયકઃ મતઃ, ક્ષત્રિયઃ
વ્યાધિવિધ્વંસી (સન્) જરામૃત્યુહરઃ સ્મૃતઃ, વૈશ્યઃ ધનપ્રદઃ
તથા દેહસ્ય દાઢ્યકૃત પ્રોક્તઃ, શૂદ્રઃ વ્યાધીન્ નાશયતિ,
ચ વયઃસ્તસ્મિન્ કરોતિ ॥

હીરક^૧ શબ્દ પુલ્લિંગે છે; વજ્ર^૨ પુલ્લિંગે
તથા નપુસકલિંગે છે, ચન્દ્ર^૩ અને મણિવર^૪
એટલાં હીરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હીરો ચાર
રંગનો કે જાતનો હોય છે; તેમાં જે ધોળો હોય
તે પ્રાક્ષણ, રાતો હોય તે ક્ષત્રિય, પીળો હોય
તે વૈશ્ય અને કાળો હોય તે શૂદ્ર કહેવાય છે.
પ્રાક્ષણ હીરો રસાયનના કામમાં સઘળી સિદ્ધિ
આપે છે, ક્ષત્રિય હીરો વ્યાધિને મટાડનાર
હોઈ ઘડપણ તથા મૃત્યુને દૂર કરે છે, વૈશ્ય
હીરો ધન આપનાર તથા દેહની દૃઢતા કરે
છે અને શૂદ્ર હીરો રોગોનો નાશ કરે છે
તથા જીવાનીને ટકાવી રાખે છે ૧૫૮ ૧૬૧

૧. હરતિ સર્વાન્ વ્યાધીન્ જરાં મૃત્યુન્ ચ સમ્યક્ શૂદ્ધાં
મારિતશ્વેતઃ, અન્યથા હરતિ પ્રાણાનાપ, હન્ હરણે-પચાયન્,
પ્રજોદાદિવાત્ અકારસ્ય દ્વિત્વં નિપાત્યતે, તતથ્ સ્વાર્થે કન્-
જેને બરાબર શુદ્ધ કરી માર્યો હોય તો સેવવાથી
સર્વ રોગોને, ઘડપણને તથા મૃત્યુને પણ દૂર કરે
છે; પરંતુ બરાબર માર્યો કે શુદ્ધ કર્યો ન હોય
તો પ્રાણોને પણ હરે છે, તેથી હીરક-હીરો.

૨. વજતિ-ગચ્છતિ પ્રાક્ષણાદિવદ્વર્ણાત્મકત્વ-સર્વ-
સિદ્ધિપ્રદાયકત્વાદિગુણવિશેષે ચ, વજ મતો-‘ઋષેન્દ્ર.’
(ઁના. ૨-૨૧) इति साधुઃ-જે પ્રાક્ષણ આદિ ચાર
વર્ણુપણ તથા સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર આદિ
ને તે વર્ણોને લગતા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી
વજ-હીરો.

૩. ચન્દતિ-આહ્લાદયતિ દર્શનાદેવ સર્વાન્ જનાન્,
ચદિ આહ્લાદને-‘સ્થાયિતશ્ચિ.’ (ઁના. ૨-૧૩)
इति रक्-જે દેખવાથી જ સર્વ લોકોને હર્ષ
ઉપજાવે છે, તેથી ચન્દ્ર-હીરો.

૪. મણિષુ તરઃ-મણિઓમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે,
તેથી મણિવર-હીરો.

હીરાનો નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ
તથા તેનાં લક્ષણો

પુંલોનપુંસકાનીહ લક્ષણીયાનિ લક્ષણૈઃ ।
સુવૃતાઃ ફલસંપૂર્ણાસ્તેજોયુક્તાઃ વૃહત્તરાઃ ॥ ૧૬૨ ॥
પુરુષાસ્તે સમાલ્યાતા રેલાબિન્દુવિવર્જિતાઃ ।
રેલાબિન્દુસમાયુક્તાઃ પઢલાસ્તે સ્ત્રિયઃ સ્મૃતાઃ ૧૬૩
ત્રિકોણાશ્ચ સુદીર્ઘાસ્તે વિજ્ઞેયાશ્ચ નપુંસકાઃ ।
તેષુ સ્યુઃ પુરુષાઃ શ્રેષ્ઠા રસવન્ધનકારિણઃ ॥ ૧૬૪ ॥
સ્ત્રિયઃ કુવન્તિ કાયસ્ય કાન્તિ ક્ષીણાં સુલપ્રદાઃ ।
નપુંસકાઃ વીર્યાઃ સ્યુરકામાઃ સત્ત્વવર્જિતાઃ ૧૬૫
(કિંવ) इह लक्षणै पुंलोनपुसकलक्षणानि लक्षण-
यानि, (यथा ये हीरकाः) सुवृताः फलसंपूर्णाः तेजोयुक्ताः
वृहत्तराः रेलाबिन्दुविवर्जिताः (स्युः) ते पुरुषाः समा-
लयाताः, (ये च) रेलाबिन्दुसमायुक्ताः पडलाः (स्युः) ते
स्त्रियः स्मृताः, (ये) च त्रिकोणा च सुदीर्घाः । स्युः)
ते नपुंसकाः विज्ञेयाः । तेषु पुरुषाः श्रेष्ठाः रसवन्धनकारिणः
स्युः, स्त्रियः कायस्य कान्ति कुर्वन्ति, क्षीणां सुलप्रदाः
(स्युः), नपुंसकाः तु अवीर्याः अकामाः सत्त्ववर्जिताः स्युः ॥

હીરામાં લક્ષણો ઉપરથી પુરુષ ઓ તથા
નપુંસક જાતિ પણ સમજવાની હોય છેઃ જે હીરા
સારી પેઠે ગોળ, પૂરી હાંસોવાળા, તેજસ્વી,
બહુ જ મોટા અને રેખા તથા છાંટણાં વગરના
હોય તે પુરુષ કહેવાય છે; જે હીરા રેખા
તથા છાંટણાવાળા અને છ હાંસોવાળા હોય
તે સ્ત્રી કહેવાય છે અને જે હીરા ત્રણ
ખૂણાવાળા તથા બહુ જ લાંબા હોય તેઓ
નપુંસક કહેવાય છે. તેઓમાં પુરુષ હીરા
શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓ દ્વારા પારદનું બંધન થાય
છે; સ્ત્રી જાતના હીરા શરીરની કાતિ વધારે
છે અને સ્ત્રીઓને સુખ આપે છે અને નપુંસક
હીરા તો વીર્યરહિત, કામના કે ઉપયોગ
વિનાના અને શક્તિ વિનાના હોય છે.

હીરાની યથાયોગ્ય વપરાશ

સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીમ્યઃ પ્રદાતવ્યાઃ ક્લીબં ક્લીબે પ્રયોજયેત્ ।
સર્વેભ્યઃ સર્વદા દેવાઃ પુરુષા વીર્યવર્ધનાઃ ॥ ૧૬૬ ॥

તેથી ગોમેદ કહેવાતું રત્ન.

૨. પીતં ચ તત્ રત્નમ્-જે રત્ન રંગે પીળું હોય છે, તેથી પીતરત્ન-ગોમેદ.

લસણિયાનાં નામે

વૈદૂર્ય દૂરજં રત્નં સ્યાત્કેતુઃપ્રહવલ્લભમ્ ।

વૈદૂર્ય^૧ દૂરજ, રત્ન^૨ અને કેતુઃપ્રહવલ્લભ^૪

એટલાં લસણિયાનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. વિદૂરાત્ ગિરે; યદ્વાચાલવાયાચ્યદેશપર્યાયો વિદૂર-શબ્દ હતી માધ્યમતેન-તદેશાત્ પ્રમવતિ-‘વિદૂરાચ્યઃ’-વિદૂર નામના પર્વતમાંથી કે તે નામના દેશમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વૈદૂર્ય-લસણિયો.

૨. દૂરે દેશે જાતં-‘સમન્માં જનેદ’-દૂર દેશમાં જે થાય છે, તેથી દૂરજ-લસણિયો.

૩. રત્ન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુઓ ૧૫૫ માં શ્લોક ઉપર.

૪. કેતુનામા પ્રહ; તસ્ય વલ્લભમ્-કેતુ નામના ગ્રહને જે પ્રિય છે, તેથી કેતુપ્રહવલ્લભ-લસણિયો.

મોતીનાં નામે, ઉત્પત્તિ તથા ગુણો

મૌકિકં શૌકિકં મુક્તા તથા મુક્તાફલં ચ તત્ ।
શુકિઃ શઙ્ખો ગજઃ ક્રોડઃ ફળી મત્સ્યશ્ચ દર્દુરઃ ॥૧૭૧॥
વેણુરેતે સમાલ્યાતાસ્તજ્ઞૈર્મૌકિકકયોનયઃ ।

મૌકિકં શીતલં વૃથ્યં ચક્ષુષ્યં વલપુષ્ટિદમ્ ॥૧૭૨॥

અન્વયઃ-મૌકિકં શૌકિકં મુક્તા તથા ચ તત્ મુક્તાફલં (કલ્પ્યતે) । શુકિઃ શઙ્ખઃ ગજઃ ક્રોડઃ ફળી મત્સ્યઃ દર્દુરઃ ચ વેણુઃ એતે તજ્ઞૈઃ મૌકિકકયોનયઃ સમાલ્યાતાઃ । મૌકિકં શીતલં વૃથ્યં ચક્ષુષ્યં વલપુષ્ટિદમ્ (મવતિ) ॥

મૌકિક, ^૧ શૌકિક ^૨ મુક્તા ^૩ અને મુક્તાફલ^૪ એટલાં મોતીનાં સંસ્કૃત નામે છે. છીપ, ચંખ, હાથી, સૂવર, સર્પ, મત્સ્ય, દેડકો અને વાંસ એ આઠને વિકાનોએ મોતીનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાનો કહ્યાં છે. મોતી ટાડું, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી અને બળ તથા પુષ્ટિને આપનાર છે. ૧૭૧-૧૭૨

૧. મુચ્યતે સ્મ શુક્ત્યાદિમિઃ, મુચ્છ મોક્ષણે-કર્મણિ કઃ; તતઃ ધાપુ-મુક્તા એવ મૌકિકમ્-‘વિનયાદિમ્પદ્મ’-જેને છીપ વગેરેએ મૂક્યું હોય છે, તે મૌકિક-મોતી.

૨. શુક્તી મવં શૌકિકમ્-અધ્યાત્માદિત્વાદ ટલ્-છીપમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શૌકિક-મોતી.

૩. મુચ્યતે સ્મ શુક્ત્યાદિમિઃ, મુચ્છ મોક્ષણે-કર્મણિ કઃ-ધાપુ-છીપ વગેરેમાંથી જે નીકળ્યું હોય છે, તેથી મુક્તા-મોતી.

૪. મુક્તા એવ ફલં, યદ્વા મુક્તા ફલમિવ-જે મોતી-રૂપે એક જાતનું ફળ જ પાકે-છે અથવા મોતીરૂપે બીજું ફળ હોય તેવું છે, તેથી મુક્તાફલ-મોતી.

પરવાળાનાં નામે

પુંસિ ક્લીવે પ્રવાલઃ સ્યાત્પુમાનેવ તુ વિદ્રુમઃ ॥૧૭૩॥

અન્વયઃ-પ્રવાલઃ પુંસિ ક્લીવે સ્યાત્, વિદ્રુમઃ તુ પુમાન્ એવ (પ્રયુજ્યતે) ॥

પ્રવાલ^૧ નામ પુલ્લિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, પણ વિદ્રુમ^૨ તો પુલ્લિંગે જ વપરાય છે; એ બે પરવાળાનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧૭૩

૧. પ્રકુલ્લં વલતિ-પ્રાણિતિ જનં, વલ પ્રાણને-‘જ્વલિ-તિક્કસન્તેભ્યો જઃ,’ વવયોરૈવ્યાત્ પ્રવાલઃ-જે માણસને ખૂમ જ બળવાન કરી જવાડે છે-અતિશય બળ આપે છે, તેથી પ્રવાલ-પરવાળું.

૨. વિશિષ્ટઃ દ્રુમઃ, યદ્વા વિશિષ્ટે દ્રૌ મવઃ-‘હ્રુદ્ભ્યાં મઃ’-જે એક જાતના જુદા જ ઝાડરૂપે થાય છે અથવા જે એક જાતના ખાસ જુદા જ ઝાડના જેવા રૂપમાં થાય છે, તેથી વિદ્રુમ-પરવાળું.

રત્નોના ગુણો

રત્નાનિ મક્ષિતાનિ સ્યુર્મધુરાણિ સરાણિ ચ ।
ચક્ષુષ્યાણિ ચ શીતાનિ વિપદ્માનિ ધૃતાનિ ચ ।
મજ્જ્યાનિ મનોજ્ઞાનિ ગ્રહદોષહરાણિ ચ ॥૧૭૪॥

અન્વયઃ-રત્નાનિ મક્ષિતાનિ (ચેત્) મધુરાણિ ચ સરાણિ ચક્ષુષ્યાણિ શીતાનિ ચ વિપદ્માનિ સ્યુઃ, ધૃતાનિ ચ મજ્જ્યાનિ મનોજ્ઞાનિ ચ ગ્રહદોષહરાણિ (સ્યુઃ) ॥

રત્નો જે ખવાયાં હોય તો તેઓ મધુર હોઈ ઝાડો ઉતારનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને ટાઢાં છે; શરીર પર જે ધારણ કર્યાં હોય તો ઝેરને હણે છે, મંગળ કરે છે, મનને ગમે છે અને ગ્રહોના દોષોને મટાડે છે. ૧૭૪

કિં રત્નં કસ્ય પ્રહસ્ય પ્રીતિકારિત્વેન દોષહરં મવતીતિ પ્રશ્ને તદુત્તરમાદ રત્નમાલ્યામ્-ક્યુ રત્ન કયા ગ્રહને પ્રીતિકારક થઈ તેના દોષને દૂર કરનાર થાય છે ? આવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર રત્નમાલા નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે કે :

‘માણિક્યં તરણેઃ સુજાતમમલં મુક્તાફલં શીતગોમહિયસ્ય તુ વિદ્રુમો નિગદિતઃ સૌમ્યસ્ય માહતમતમ્ । દેવેજ્યસ્ય ચ પુષ્પરાગમસુરાચાર્યસ્ય વજ્રં રાનેર્તીલં નિર્મલમન્યયોનિગદિતે ગોમેદવૈદૂર્યકો ॥’
અન્વયઃ-તરણેઃ માણિક્યં, શીતગોઃ અમલં સુજાતમ્ મુક્તાફલં, માહેયસ્ય તુ વિદ્રુમઃ નિગદિતઃ, સૌમ્યસ્ય

નહિ, તે વત્સનાભ^૧ કહેવાય છે. ૧૮૦

૧. વત્સસ્ય નામિઃ દ્વ આકૃત્યા-‘અન્ પ્રત્યન્વર્-
‘પૂર્વાત્’ ઇતિયોગવિભાગાત્ અન્ સમાસાન્તઃ, યદ્વા વત્સાન્-
‘વાલકાન્ નમ્રાતિ-હિનસ્તિ, ગમ્ હિસાયામ્-કર્મણ્યણ-
જેની આકૃતિ વાછડાની નાભિ જેવી હોય છે, તેથી
અથવા જે નાની ઉંમરનાં બાળકોને કે વાછડાં-
ઓને તો મારી જ નાખે છે, તેથી વત્સનાભ નામે ઝેર.

હારિદ્ર તથા સકતુન્ સ્વરૂપ

હરિદ્રાતુલ્યમૂલો યો હારિદ્રઃ સ ઉદાહૃતઃ ।
યદ્ગ્રન્થિઃ સકુકેનેવ પૂર્ણમપ્યઃ સસકુકઃ ॥૧૮૧॥
અન્વયઃ-યઃ હરિદ્રાતુલ્યમૂલઃ સઃ હારિદ્રઃ ઉદાહૃતઃ,
યદ્ગ્રન્થિઃ સવતુકેન પૂર્ણમપ્યઃ દ્વ (ભવતિ) સઃ સકુકઃ ॥
જેનું મૂળ હળદરના જેવું હોય તે
હારિદ્ર^૧ કહેવાય છે. જેની ગાંઠમાં સાથવા
જેવો ભૂકો ભરેલો હોય છે, તે સકતુક^૨
કહેવાય છે. ૧૮૧

૧. હરિદ્રયા રક્તં હારિદ્રમ્-‘રક્ષાયેઙ્’ હારિદ્ર-
‘રક્તમિવ તત્સદૃશં મૂલમ્ અસ્તિ અસ્ય-અર્શઆયન્-જેનું
મૂળિયું હળદરથી બણે રંગું હોય તેવું ડોઈ હળદરના
જેવું હોય છે, તેથી હારિદ્ર-નામનું ઝેર.

૨. સકુરિમ્ કાયતિ યદ્ગ્રન્થિસ્થં ચૂર્ણમ્, કૈ શબ્દે-
‘અન્યેભ્યોઽપિ.’ ઇતિ ઢઃ-જેની ગાંઠમાં રહેલું ચૂર્ણ
બણે સાથવા હોય તેવું લાગે છે, તેથી સકતુક-
કહેવાતું એક ઝેર.

પ્રદીપનનું સ્વરૂપ

વર્ણતો લોહિતો યઃ સ્વાદીસિમાન્દહનપ્રમઃ ।
મહાદાહકરઃ પૂર્વઃ કથિતઃ સ પ્રદીપનઃ ॥ ૧૮૨ ॥

અન્વય-યઃ વર્ણતઃ લોહિતઃ સિસિમાન્ દહનપ્રમઃ
મહાદાહકરઃ સ્વાત્, સઃ પૂર્વઃ પ્રદીપનઃ કથિતઃ ॥

જે વિષ રાતા રંગવાળું, દીપતું, અગ્નિ
જેવી પ્રભાવાળું અને બહુ જ દાહ કરનાર
હોય છે, તેને પૂર્વકાળના પાંડિતોએ પ્રદીપન^૧
કહેલ છે. ૧૮૨

૧. પ્રકર્ષેણ દીપયતિ-દાહજનકં ભવતિ, અમિવત્
પ્રકાશતે ચ દીપેણ્યન્તાત્-નન્દ્યાદેભ્યઃ-જે અત્યંત દાહ
કરનાર હોય છે અને પોતે પણ અગ્નિ જેવી ક્રાંતિવાળું
હોય છે, તે પ્રદીપન નામનું ઝેર.

સૌરાષ્ટ્રિકનું સ્વરૂપ

સુરાષ્ટ્રવિષયે યઃ સ્વાત્સ સૌરાષ્ટ્રિક ડચ્યતે ॥૧૮૩॥
અન્વયઃ-યઃ સુરાષ્ટ્રવિષયે સ્વાત્ સઃ સૌરાષ્ટ્રિકઃ
ડચ્યતે ॥

જે વિષ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં થાય છે, તે
સૌરાષ્ટ્રિક^૧ કહેવાય છે. ૧૮૩

૧. સૌરાષ્ટ્રદેશે ભવમ્-અધ્યાત્માદિત્વાત્ ઠઠ્-જે
સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં થાય છે, તે સૌરાષ્ટ્રિક નામે ઝેર.

શૂગિકનું સ્વરૂપ

યાસ્મન્ ગોગૃક્ષકે વદ્ધે દુર્ગ્ધં ભવતિ લોહિતમ્ ।
સ શૂક્ષિક ઇતિ પ્રોક્તો દ્રવ્યતત્ત્વવિશારદૈઃ ॥૧૮૪॥
અન્વયઃ-યાસ્મિન્ ગોગૃક્ષકે વદ્ધે (સતિ) દુર્ગ્ધં
લોહિત ભવતિ, સઃ દ્રવ્યતત્ત્વવિશારદૈઃ શૂક્ષિકઃ ઇતિ પ્રોક્તઃ ॥

જેને ગાયનાં શીંગડાં ઉપર જો બાંધ્યું
હોય તો એ ગાયનું દૂધ રાતું થઈ જાય,
તેને પદ્મથોનું તત્ત્વ બળુનારા વિદ્વાનો શૂગિક^૧
કહે છે. ૧૮૪

૧. શૂક્ષમ્-શૂક્ષાકારઃ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ત ઇનિઠ્ઠા’
ઇતિ ઠ્ઠ્-જેનો આકાર શીંગડાં જેવો હોય છે, તે
શૂગિક નામનું ઝેર.

કાલકૂટની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્વરૂપ

દેવાસુરરણે દેવેર્હતસ્ય પૃથુમાલિનઃ ।
દૈત્યસ્ય રુચિરાજ્ઞાતસ્તરુષ્વત્યસન્નિમઃ ॥ ૧૮૫ ॥
નિર્યાસઃ કાલકૂટોઽસ્ય મુનિમિઃ પરિકીર્તિતઃ ।
સો હિ ક્ષેત્રે શૂક્ષ્ણવેરે કોઢ્ઢળે મલયે ભવેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

અન્વયઃ-(પુરા) દેવાસુરરણે દેવૈઃ હતસ્ય પૃથુમાલિનઃ
દૈત્યસ્ય રુચિરાત્ અશ્વત્યસન્નિમઃ તદ્ઃ જાતઃ । અસ્ય નિર્યાસઃ
મુનિમિઃ કાલકૂટઃ પરિકીર્તિતઃ । સ હિ રુક્ષવેરે ક્ષેત્રે
કોઢ્ઢળે મલયે ભવેત્ ॥

પૂર્વે દેવતાઓ અને અસુરોના સંગ્રામમાં
દેવતાઓએ મારેલા પૃથુમાલી નામના એક
દૈત્યના રુધિરમાંથી પીપળા જેવું ઝડ પેદા
થયું છે; તે આડમાંથી જે શુંદર નીકળે છે,
તેને મુનિઓ કાલકૂટ^૧ કહે છે. એ કાલ-
કૂટ શૂંગવેદક્ષેત્રમાં, કોંકણમાં અને મલયા-
ચલમાં થાય છે. ૧૮૫, ૧૮૬

૧. કાલમપિ કૂટયતિ-પરિતો દહતિ, કૂટ પરિદાહે-
કર્મણ્યણ; યદ્વા કાલસ્ય કર્મણો મૃત્યોર્વા કૂટો રાશિરિવ
મયાનકમ્-જે કાળને પણ આરે બાળુથી બાળી
નાખે છે અથવા કાળાં કર્મો કે કાળ-મૃત્યુનો બળે
ઢગલો હોય તેવું બયાનક હોય છે, તે કાલકૂટ-ઝેર.

હાહાહાહાનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ

ગોસ્તનામફલો ગુચ્છસ્તાલપત્રચ્છદસ્તથા ।
તેજસા યસ્ય દહ્યન્તે સમીપસ્થા દ્રુમાદયઃ ॥ ૧૮૭ ॥

મસો હાલાહલો ક્ષેપઃ સિન્ધિધાયાં હિમાલયે ।
 રસિન્ધાગિષતદે વેસે કોદ્ધુજેપિય જાપતે ૩૧૮૮
 અન્ય - પોતાનામાંથી ત્યાં તત્ત્વન્યક્ષ્મ, જલ
 વચ્ચે સ્ત્રીમત્ત્વ દ્વારાજ. જન્ય, મસો ગુણ-હાલક
 શ્રેય, (૪૪) સિન્ધિધાયાં હિમાલય રસિન્ધાગિષતે
 ન કોણે ક્ષેપે મસિ જાએ ॥

જેના રંગ માથના જાંજળ જેવાં તથા
 પાદકા તાલજર જેવાં શાય છે અને જેના
 તેજશી પાસે રહેલા જાદુ આદિ બળી બલ
 યુગ્મકૃતિ ઝેરને ઢાલાડશે બલ્યુનું.
 ૩૧૮૯ સિન્ધિધાયા, હિમાલયમાં,
 જેના કાંઠા પર તથા ઢાંકણ દેશમાં
 શાય છે. ૧૮૭, ૧૮૮

૧. જ્યેષ્ઠ-સિન્ધિધાયા મસા જર કોઈ જ, જ
 વિલેકને-જરવે જર, જર જ્યેષ્ઠ-સિન્ધિધાયા જર-
 જ્યેષ્ઠાવિત્ત્વ જ તર જર, જ્યેષ્ઠાવિત્ત્વ મસ, જ્યેષ્ઠાવે
 જા; તર જામ દર જ્યેષ્ઠ વિલેકતિ જર-જ્યેષ્ઠ
 વિલેકને-જ્યેષ્ઠ-જેનાથી પેટ ખોતરી નખાય છે, તે
 તાલીના રમ્પને દ્ય જ્યેષ્ઠા જેનાથી ખેતર ખેડાય
 છે, તે હળની બળી-હાલા; જે હાલા ઝેરકે
 તાલીના રાણી પેટ જ્યેષ્ઠા હળની બળીની પેટ પેટને
 જે ખોતરી નામે છે, તે હાલાહલ-નામું ઝેર.

પ્રકાશપુત્રનું સ્વરૂપ તથા ઉપનિષ
 કર્મત્ત્વ અવિશ્વેષ યા સ્વાત્ત્વા મર્ચતિ સારવ. ।
 પ્રકાશપુત્ર. જ વિલેકો જાયતે મત્તવાચસે ૩૧૮૯
 અન્ય - જ જ્યેષ્ઠ ત્યાં જાત કવિ-સ્વરૂપ,
 જ પ્રકાશ વિલેક, (૪૪) જ્યેષ્ઠાવે જાયતે ॥
 જેના રંગ અને જાદુનો ચાર પક્ષ
 પીંજળો કોથ, તેને પ્રકાશપુત્ર બલ્યુનું; જે
 પ્રકાશપુત્ર મહાવાચસમાં શાય છે. ૧૮૬

૧. પ્રકાશ પુત્ર બલ્યુનું - જે જાદુનો પુત્ર
 અન્ય છે, તે જોડ બલ્યુનું ઝેર બલ્યુનું નામે છે.

ઝેરના ચાર પ્રકાર

પ્રકાશ. પાપદુસ્ત્રીય કવિઓ કોદ્ધિતમમ ।
 રસપાવીગ્રસ્તિશ્ચાત્રો વિવ રત્નભાગવિધા ૩૧૯૦
 અન્ય - સ્વ (વિવેક) જાણુઃ પ્રકાશ, કોદ્ધિ
 પ્રમ જાણ, પીઝ: રસ, મસિ. જર (મસિ, જ્યેષ્ઠ)
 વિવ જાણિય તર ॥

જે ઝેરમાં જે પીંજર રંગવાળું કોથ તે
 જાણુ બલિનું, જે રસિ કાંતિવાળું કોથ તે
 જાણુ બલિનું, પીંજર રંગવાળું કોથ તે વેશ

બલિનું અને કાળા રંગવાળું કોથ તે જાણુ બલિનું
 કોથ છે; જે રીતે ઝેરને ચાર પ્રકારનું કહેલ છે.
 જે ચારે ઝેરના સુધા સુધા કામમાં ઉપયોગ
 રસાયમે વિવેક વિવેક હાથિયં રસાયમે ।

વેશ્યં કુદ્ધવિનાશાય શુદ્ધિ વચ્ચાયાય ૩૧૯૧
 અન્ય - રસાયને વિવેક વિવે, રસાયને કવિન,
 પુદ્ધિનાયાય વેશ્યં, વચ્ચાયાય ૩૧૯૨ ॥

રસાયનના કામમાં જાણુ બલિના ઝેરનો,
 રહેલી પુદ્ધિના કામમાં હાથિય બલિના ઝેરનો,
 કાંદનો વિનાશ કરવાના કામમાં વેશ્ય બલિના
 ઝેરનો અને મારી નાખવાના કામમાં શુદ્ધ
 બલિના ઝેરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૬૧

ઝેરના મુદ્દા

વિવેક પ્રાપ્તિ પ્રોક્ત વચ્ચાયાય જ નિન્ધાયાય ।
 આશ્રય વાતચત્ત્વધોયવાદિ મદ્યવદ્ય ૩૧૯૨
 અન્ય - (અવ વચ્ચાયા, વચ્ચાયા) વિવેક પ્રાપ્તિ
 જ નિન્ધાયાય જાણેવે વોનામી મદ્યવદ્ય વાતચત્ત્વ પ્રોક્ત ॥
 ઝેર પ્રાપ્તને હરનાર, સમગ્રી કામમાં
 આપીને પછી પચનાર, જોજને સુધાવી સાંધા
 જોને હીલા કરનાર, જામિના અધિક જાણવાળું,
 પચવી વેળા પાતાના સગીના બુલને જોનાર,
 તમાશુલના અધિકજાને હીપે બુદ્ધિને નાચ
 કરનાર અને વાકુ તથા કરને કરનાર કહ્યું છે.

મુદ્ધિપ્રકાર ઝેર અમૃત

તદેવ બુદ્ધિયુક્તં જુ પ્રાપ્તિયે રસાયનમ્ ।
 યોયવાદિ વિવેકમયં જુદ્ધિયં રીયેવદ્ય ૩૧૯૩
 અન્ય - જર (વિવે) બુદ્ધિયુક્તં જ પ્રાપ્તિયે
 જાણેવે વોનામી વિવેકમયં જુદ્ધિયં રીયેવદ્ય (મસિ) ॥
 જે જ ઝેર ॥ મુદ્ધિયો ઉપયોગમાં
 હીપું કોથ તે પ્રાપ્તિ રેનાર, રસાયનવેષ,
 પચવી વેળા પાતાના સગીના બુલને જોજ
 કરનાર, તજે જોજને હરનાર, સગીને પુદ્ધિ
 કરનાર અને જોજને વધારનાર (અમૃતવેષ
 યાચ) છે. ૧૬૩

વિવેક શુદ્ધ કરીને જ વાપરવું

યે ગુણા વિવેકપ્રકારે તે સુધીના વિશોધનાત્ ।
 તમાશિવે પ્રતોરીયુ વીધીધિત્વા પ્રયોગવે ૩૧૯૪
 અન્ય - અવેક વિવેકે ગુણ (અવે) વિવેકાવે
 હીપા: જુ, તમાશ પ્રયોગે વિવેકો વોવિત્વા પ્રયોગવે ॥
 શુદ્ધ નહીં કરેલા ઝેરમાં જે કુદ્ધિયો

રહ્યા છે, તે શુદ્ધ કરવાથી જતા રહે છે, માટે (ઔષધોના) પ્રયોગોમાં ઝેરને શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમાં લેવું. ૧૮૪

ટીકા—વ્યવાયિ—સકલકાયગુણવ્યાપનપૂર્વક પાકગમન-શીલમ્ । વિકાશિ—ઓજઃશોષણપૂર્વક સન્ધિવન્ધશિથિલી-કરણશીલમ્ । આગ્રેયમ્—અધિકાગ્ન્યેશમ્, યોગવાદિ—સક્તિ-ગુણગ્રાહકમ્ । મદાવહમ્—તમાગુણાધિન્યેન વૃદ્ધિધિવ્યંસકમ્ । (આનો અર્થ ઉપર તે તે શ્લોકમાં સમાવેલ છે.)

સાત ઉપવિષો

અર્કક્ષીરં સ્નુહોક્ષીરં લાક્ષ્ણી કરવીરકઃ ।
ગુક્ષાઽહિફેનો ઘત્તૂરઃ સતોપવિષજાતયઃ ॥૧૧૫॥
આકડાનું ક્ષીર, ચેરનું ક્ષીર, લાંગલી (દેશી દૂધિયો વછતાગ), કરેણ, ચણોડી, અફીણ અને ધંતૂરો—એ સાત ઉપવિષ એટલે ગૌણ વિષની જાતિઓ છે. (તેઓના ગુણો પ્રથમ કહેવાયા છે; માટે તે તે સ્થળેથી જોઈ લેવા.) ૧૮૫

ઘટિ શ્રીઆવત્રકાશમાં ધાત-ત્રિધાતુ-રક્ત-ઉપરક્ત-રક્ત-ઉપરક્ત-વધ-ઉપવિષવર્ગ સમાસ

૮ : ધાન્યવર્ગ

પાંચ જાતનાં ધાન્યો

શાલિધાન્યં ત્રીહિધાન્યં શૂકધાન્યં તૃતીયકમ્ ।
શિમ્વીધાન્યં ક્ષુદ્રધાન્યમિત્યુક્તં ધાન્યપશ્ચકમ્ ॥ ૧
શાલ્યો રક્તશાલ્યાદ્યા ત્રીહર્યઃ પષ્ટિકાદયઃ ।
યવાદિકં શૂકધાન્યં મુદ્રાદિં શિમ્વીધાન્યકમ્ ।
કણ્ઠવાદિક ક્ષુદ્રધાન્યં તૃણધાન્યં ચ તત્તરગૃતમ્ ॥૨

અન્વયઃ—શાલિધાન્યં ત્રીહિધાન્યં તૃતીયકં શૂકધાન્યં શિમ્વીધાન્યં ક્ષુદ્રધાન્યમ્—હિત ધાન્યપશ્ચકમ્ ઉક્તમ્ । રક્તશાલ્યાદ્યાઃ શાલ્યઃ, પષ્ટિકાદયઃ ત્રીહર્યઃ, યવાદિકં શૂકધાન્યં, મુદ્રાદિં શિમ્વીધાન્યકં, કણ્ઠવાદિકં ક્ષુદ્રધાન્યં (કચ્ચત) તત્તર ચ તૃણધાન્યં સ્મૃતમ્ ॥

શાલિધાન્ય, ત્રીહિધાન્ય, શૂકધાન્ય, શિમ્વી-ધાન્ય અને ક્ષુદ્રધાન્ય એ રીતે ધાન્યોના ૧ પાંચ ભેદો છે. રક્તશાલિ (દાઉદખાની) વગેરે ચોખા શાલિધાન્ય ગણાય છે, પષ્ટિક ૨ વગેરે ત્રીહિધાન્ય ગણાય છે, જવ આદિ શૂકધાન્ય ગણાય છે, મગ આદિ શિમ્વીધાન્ય ગણાય છે અને કાંગ આદિ ક્ષુદ્રધાન્ય ગણાય છે; તે જ

ક્ષુદ્રધાન્ય તૃણધાન્ય પણ કહેવાય છે. ૧-૨

૧. ધીયતં-ધાયતે પુષ્યતે ચેનિ ધાન-કુચાન્ ધારણ-પોષણયોઃ—માવ ત્યુદ્, ધાને-શરીરસ્ય ધારણ પોષણે ચ સાધુ इति ધાન્યમ્—‘તત્ર સાધુઃ’ इति યત્—જે શરીરને ટકાવી રાખવામાં તથા પોષણ આપવામાં ઉત્તમ છે, તે ધાન્ય.

૨. પષ્ટિત્રેણ પચ્યન્તે इति પષ્ટિકાઃ—‘પષ્ટિકાઃ પષ્ટિ-રાત્રેણ’ इति સૂત્રેણ કન્ . રાત્રશ્ચન્દલોપશ્ચ નિપાત્યતે—જે સાઠ દિવસે પાકી તૈયાર થાય છે, તેથી પષ્ટિક-સાડી ચોખા.

શાલિધાન્યની ઓળખ

કણ્ઠનેન વિના શુક્લા હૈમન્તાઃ શાલ્યઃ સ્મૃતાઃ ॥
અન્વયઃ—હૈમન્તાઃ કણ્ઠનેન વિના શુક્લાઃ શાલ્યઃ સ્મૃતાઃ ॥

જે ચોખા શિયાળામાં પાકે છે અને ખાંડ્યા વિના ધોળા થાય છે, તે શાલિ કહેવાય છે. ૩

શાલિચોખાના ભેદો

રક્તશાલિઃ સ કલમઃ પાણ્ડુકઃ શકુનાહતઃ ।
સુગન્ધકઃ કર્દમકો મહાશાલિઃ દૂષકઃ ॥ ૪ ॥
પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીકસ્તથા મહિષમસ્તકઃ ।
દીર્ઘશૂકઃ કાઞ્ચનકો હાયનો લોઘપુષ્પકઃ ॥૫॥
હત્યાદ્યાઃ શાલ્યઃ સન્તિ વહવો વહુદેરાજાઃ ।
અન્યવિસ્તરમીતેસ્તે સમસ્તા નાત્ર માપિતાઃ ॥૬॥

અન્વય—રક્તશાલિઃ સઃ કલમઃ પાણ્ડુકઃ શકુનાહતઃ સુગન્ધકઃ કર્દમકઃ મહાશાલિઃ ચ દૂષકઃ પુષ્પાણ્ડકઃ પુણ્ડરીકઃ તથા મહિષમસ્તકઃ દીર્ઘશૂકઃ કાઞ્ચનકઃ હાયનઃ લોઘપુષ્પક—હત્યાદ્યાઃ વહવઃ વહુદેરાજાઃ શાલ્યઃ સન્તિ, અન્યવિસ્તરમીતઃ તે સમસ્તાઃ અત્ર ન માપિતાઃ ॥

રક્તશાલિ,^૧ કલમ,^૨ પાણ્ડુક,^૩ શકુનાહત,^૪ સુગન્ધક,^૫ કર્દમક,^૬ મહાશાલિ,^૭ દૂષક,^૮ પુષ્પાણ્ડક,^૯ પુણ્ડરીક,^{૧૦} મહિષમસ્તક,^{૧૧} દીર્ઘશૂક,^{૧૨} કાંચનક,^{૧૩} હાયન^{૧૪} અને લોઘપુષ્પક^{૧૫} ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારના અને ઘણા દેશોમાં ઉત્પન્ન થતા શાલિચોખા છે. અંથનો વિસ્તાર થઈ જવાના બચથી તે સઘળા શાલિ-ચોખાનાં નામો અહીં કહ્યાં નથી. ૪-૬

૧. શાલ્યતે—આપ્તાવ્યતે જલમૃત-આલવાલેષુ પાક-કાલે, શાકૃ આપ્તાવ્ય-इन् (उणा. ૪-૧૧૮), હલ્યો-રેવ્યાત્—શાલિઃ—જેને પકવતી વેળા પાણીથી ભરપૂર ક્યારાઓમાં ફાંટાડી રાખવામાં આવે છે, તે શાલિ-

અન્વયઃ—સ્થલજાઃ (શાલયઃ) સ્વાદવઃ પિત્તકફાગ્નાઃ
વાતવહિદાઃ કિંચિદ્ તિષ્ઠાઃ ચ કપાયાઃ વિપાકે કટુકાઃ
અપિ (સન્તિ) ॥

એડ્યા વગરની જમીનમાં પોતાની મેળે
ઉત્પન્ન થતા શાલિયોખા મધુર હોઈ પિત્ત
તથા કફને હણનારા, વાયુ તથા અગ્નિને વધાર
નારા, કાંઈક કડવા, તૂશ અને પાકમાં તીખા
પણ હોય છે. ૧૦

ખાસ વાવેલા શાલિયોખાના ગુણો
વાપિતા મધુરા વૃષ્ટ્યા વલ્યાઃ પિત્તપ્રણાશનાઃ ।
શ્લેષ્મલાશ્ચાલ્પવચ્ચસ્કાઃ કપાયા ગુરવો હિમાઃ ॥

અન્વયઃ—વાપિતાઃ (શાલયઃ) મધુરાઃ વૃષ્ટ્યાઃ વલ્યાઃ
પિત્તપ્રણાશનાઃ શ્લેષ્મલાઃ ચ કપાયાઃ ગુરવાઃ હિમાઃ
અલ્પવચ્ચસ્કાઃ (ભવન્તિ) ॥

એડેલા અથવા નહિ એડેલા ખેતરમાં
વાવેલા શાલિયોખા મધુર, વીર્યને વધારનારા,
અળ આપનારા, પિત્તનો નાશ કરનારા, કફને
વધારનારા, તૂશ, ભારે, ટાઢા અને ખાધાથી
વિષાને ઓછી ઉતારનારા હોય છે. ૧૧

ટીકાઃ—વાપિતાઃ કૃષ્ણેત્રે અકૃષ્ણેત્રે ચ (અર્થ ઉપર
આપ્યો છે.) ૧૧

વાવ્યા વિના થતા શાલિયોખાના ગુણો
વાપિતેભ્યો ગુણઃ કિંચિદ્ હીનાઃ પ્રોક્તા અવાપિતાઃ ॥
અન્વયઃ—અવાપિતાઃ (શાલયઃ) ગુણૈઃ વાપિતેભ્યઃ
કિંચિદ્ હીનાઃ પ્રોક્તાઃ ॥

(એડેલા કે નહિ એડેલા ખેતરમાં) વાવ્યા
વિના—આપોઆપ થતા શાલિયોખા ગુણોમાં
વાવેલા ચોખાના કરતાં કાંઈક ઊતરતા કહ્યા છે.

ટીકાઃ—કૃષ્ણેત્રે અકૃષ્ણેત્રે વા (આનો અર્થ
પણ ઉપર આપ્યો છે.)

નહિ વાવેલા કરતાં વાવેલા શાલિયોખા
વધારે ગુણકારી

રોપિતાસ્તુ નવા વૃષ્ટ્યાઃ પુરાણા લઘવઃ સ્મૃતાઃ ।
તૈભ્યસ્તુ રોપિતા ભૂયઃ શીઘ્રપાકા ગુણાધિકાઃ ॥

અન્વયઃ—રોપિતાઃ તુ નવાઃ (શાલયઃ) વૃષ્ટ્યાઃ પુરાણાઃ
લઘવઃ સ્મૃતાઃ । તૈભ્યઃ તુ રોપિતાઃ ભૂયઃ શીઘ્રપાકાઃ
ગુણાધિકાઃ (મતાઃ) ॥

(વાવેલા શાલિયોખા કરતાં નહીં વાવેલા
ગુણોમાં કાંઈક ઊતરતા હોય છે.) વાવેલા
શાલિયોખા નવા હોય ત્યારે વીર્યને વધારે

અને જૂના હોય ત્યારે હલકા છે. વાવેલા અને
નહીં વાવેલા શાલિયોખામાં વાવેલા તરત
પચનારા અને ગુણેથી અધિક છે. ૧૨

કાપ્યા પછી ઊગતા શાલિયોખાના ગુણો
ચ્છિન્નરૂઢા હિમા રુક્ષા વલ્યાઃ પિત્તકફાપહાઃ ।
વદ્ધવિટ્કાઃ કપાયાશ્ચ લઘવશ્ચાલ્પતિક્કાઃ ॥૧૩
અન્વયઃ—છિન્નરૂઢાઃ (શાલયઃ) રુક્ષાઃ વલ્યાઃ પિત્ત-
કફાપહાઃ વદ્ધવિટ્કાઃ ચ કપાયાઃ લઘવઃ ચ અલ્પ-
તિક્કાઃ (ભવન્તિ) ॥

કાપી નાખ્યા પછી ઊગેલા શાલિયોખા
ટાઢા, રૂક્ષ, અળ આપનારા, પિત્ત તથા કફને
હણનારા, વિષાને આંધનારા, તૂશ, હલકા
અને થોડાક કડવા હોય છે. ૧૩

ઢાઉંખાની—લાલ શાલિયોખાના ગુણો
રક્તશાલિર્વસ્તેષુ વલ્યો વર્ણ્યસ્ત્રિદોષજિત્ ।
ચક્ષુષ્યો મૂત્રલઃ સ્વર્યઃ શુક્લસ્તૃજ્જ્વરાપહઃ ॥૧૪
વિપત્રણશ્વાસકાસદાહતુલ્લક્ષિપુષ્ટિદઃ ।

તસ્માદલ્પાન્તરગુણાઃ શાલયો મહદાદયઃ ॥૧૫॥
અન્વયઃ—તેષુ રક્તશાલિઃ વરઃ (સન્) વલ્યઃ વર્ણ્યઃ
ત્રિદોષજિત્ ચક્ષુષ્યઃ મૂત્રલઃ સ્વર્યઃ શુક્લઃ વહ્નિપુષ્ટિદઃ
તૃજ્જ્વરાપહઃ વિપત્રણશ્વાસકાસદાહતુલ્ (ભવન્તિ) । મહ-
દાદયઃ શાલયઃ તસ્માત્ અલ્પાન્તરગુણાઃ (સન્તિ) ॥

સઘળા શાલિયોખામાં ઢાઉંખાની ચોખા
ઉત્તમ હોઈ અળ આપનારા, વર્ણને સારો
કરનારા, ત્રણે દોષને મટાડનારા, નેત્રને
હિતકારી, મૂત્રને વધારનારા, સ્વરને સારો
કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનારા અને તરશ, તાવ, ઝેર, ત્રણ, શ્વાસ,
ઉધરસ તથા ઢાહને મટાડનારા છે. મહાશાલિ
વગેરે ખીબ ચોખાઓ આનાથી કાંઈક ઓછા
તકાવત અને ગુણવાળા છે. ૧૪, ૧૫

ટીકાઃ રક્તશાલિઃ ‘દાઉડ્ખાની’ इति लोके मगधदेशे
प्रसिद्धः—ઢાઉંખાની ચોખા મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ત્રીહિધાન્યનાં લક્ષણ તથા ભેદો
વાર્ષિકાઃ કષિંઢતાઃ શુક્લા ત્રીહયશ્ચિરપાકિનઃ ।
કૃષ્ણાત્રીહિઃ પાટલશ્ચ કુકુટાપ્ઢકા इत्यपि ॥૧૬॥
શાલામુલો જતુમુલ इत्याद्या त्रीहयः स्मृताः ।
કૃષ્ણાત્રીહિઃ સ વિજ્ઞેયો યઃ કૃષ્ણતુષ્પતપ્ઢકલઃ ॥૧૭
પાટલઃ પાટલાપુષ્પવર્ણકો ત્રીહિષ્ચયતે ।
કુકુટાપ્ઢાકૃતિત્રીહિઃ કુકુટાપ્ઢકા ઉચ્યતે ॥૧૮॥

તેથી મુકુંદક-સાહી ચોખાની એક જાત.

૫. મહાશ્વસી પથિકા-મહાપથિક-કહેવાતી સાહી ચોખાની એક ઉત્તમ જાત

સાહી ચોખાના ગુણો

પથિકા મધુરાઃ શીતા લઘવો વદ્ધવર્ચસઃ ।

ચાતપિત્તપ્રશમનાઃ શાલિભિઃ સદશા ગુણઃ ॥૨૩

અન્વયઃ-પથિકાઃ મધુરાઃ શીતાઃ લઘવઃ વદ્ધવર્ચસઃ
ચાતપિત્તપ્રશમનાઃ (સન્તાઃ) ગુણઃ શાલિભિઃ સદશાઃ
(સન્તિ) ॥

સાહીચોખા મધુર, ટાઢા, હલકા, વિધાને
આંધનારા અને વાયુ તથા પિત્તને શમાવનારા
હોઈ ગુણોમાં શાલિના જેવા જ હોય છે. ૨૩

સાહી ચોખા સર્વોત્તમ

પથિકા પ્રવરા તેષાં લઘ્વી સ્નિગ્ધા ત્રિદોષજિત્ ।

સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી ચ વલદા જ્વરહારિણી ।

રક્તશાલિગુણેસ્તુલ્યા તતઃ સ્વલ્પગુણાઃ પરે ॥૨૪

અન્વયઃ-તેષાં પથિકા પ્રવરા, (યતઃ સા) લઘ્વી
સ્નિગ્ધા ત્રિદોષજિત્ સ્વાદ્વી મૃદ્વી ગ્રાહિણી વલદા જ્વર-
હારિણી ચ રક્તશાલિગુણે. સુલ્યા (મવતિ), પરે તતઃ સ્વલ્પ-
ગુણાઃ (સન્તિ) ॥

તેઓમાં સાહી ચોખા ઉત્તમ છે; કેમકે
તે હલકા, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનારા,
મધુર, કોમળ, ઝાડાને રોકનાર, બળ આપનાર,
તાવને હરનાર અને દાઉદખાનીના જેવા જ
શુભવાળા હોય છે; ખીજી જાતના ચોખા તેઓ
ના કરતાં ઓછા શુભવાળા હોય છે. ૨૪

શૂક્રધાન્ય-જવનાં લક્ષણ તથા ત્રણ ભેદો

યવસ્તુ શિતશૂકઃ સ્યાન્નિઃશૂકોડતિયવઃ સ્મૃતઃ ।

તોક્યસ્તદ્વત્સહરિતસ્તતઃ સ્વલ્પશ્ચ કીર્તિતઃ ॥૨૫

અન્વયઃ-શિતશૂકઃ તુ યવઃ સ્યાત્, નિઃશૂકઃ
અતિયવઃ સ્મૃતઃ, તદ્વત્ સહરિતઃ ચ તતઃ સ્વલ્પઃ તોક્યઃ
કીર્તિતઃ ॥

તીક્ષ્ણ અણીવાળો જવ યવ^૧ કહેવાય
છે; અણી વગરનો (અને કાળા તથા રાતા
રંગવાળો હોય) તે જવ અતિયવ^૨ કહેવાય
છે; હરિયાળા રંગવાળો, અણી વગરનો અને
ઝીણો જવ તોક્ય^૩ કહેવાય છે. ૨૫

× શૂક્ર-જ્વરતીક્ષ્ણાગ્ર-તત્પ્રધાનં ધાન્યં શૂક્રધાન્યમ્-
જેને ઝુંવાળા તીક્ષ્ણ અણી ખાસ હોય છે, તે
શૂક્રધાન્ય-જવ-યવ^૧.

૧. ચીતિ શિતં શૂકં, યૂતં વા શિતેન શૂકેન,
યુ મિશ્રણે-અન્-જેને તીક્ષ્ણ અણી હોય છે, તેથી
યવ-જવ.

૨. અતિકાન્તઃ યવં નિઃશૂકત્વાત્-જેને અણી ન
હોય તેથી જે અણિયાળા જવથી બુદ્ધા પડે છે, માટે
અતિયવ-જવની એક જાત.

૩. તકતિ તન્નયતે વા સ્વલ્પત્વાત્ નિઃશૂકત્વાત્
સ્વયમન્યાન્ અન્યૈર્વા, તક સહને હાસે ચ-વાહુલ્યાત્ યઃ
ઓલં ચ-પોતે નાનો તથા અણી વગરનો હોવાથી
ખીજાઓને સહન કરે છે કે હસે છે અથવા ખીજાઓ
પડે જે સહાય કે હસાય છે, તેથી તોક્ય-ઝીણા જવ.

ટીકા-શૂક્રધાન્યેયુ યવઃ પ્રસિદ્ધઃ । અતિયવોડતિશૂકઃ
કૃષ્ણારુણવર્ણો યવસ્તોક્યો હરિતોડતિશૂકઃ સ્વલ્પો યવઃ ।
જવ અને ઘઉં શૂક્રધાન્ય છે; તેઓમાં યવ, અતિયવ
અને તોક્ય એમ ત્રણ જવની જાતો છે. ૨૫

ત્રણે જાતના જવના ગુણો

યવઃ કપાયો મધુરઃ શીતલો લેખનો મૃદુઃ ।

મ્રણેષુ તિલવત્પથ્યો રૂક્ષો મૈધામિવર્ધનઃ ॥૨૬॥

કદુપાકોડનમિપ્યન્દી સ્વર્ચો વલકરો ગુરુઃ ।

વહુવાતમલો વર્ણસ્થૈર્યકારી ચ પિચ્છિલઃ ॥૨૭॥

કણ્ઠત્વગામયશ્લેષ્મપિત્તમેદઃપ્રણાશનઃ ।

પીનસશ્વાસકાસોસ્તમ્મલોહિતતૃપ્તપ્રણુત્ ॥

અસ્માદતિયવો ન્યૂનસ્તોક્યો ન્યૂનતરસ્તતઃ ॥૨૮॥

અન્વયઃ-યવઃ કપાયઃ મધુરઃ શીતલઃ લેખનઃ મૃદુઃ

મ્રણેષુ તિલવત્ પથ્યઃ રૂક્ષઃ મૈધામિવર્ધનઃ કદુપાકઃ

અનમિપ્યન્દી સ્વર્ચઃ વલકરઃ ગુરુઃ વહુવાતમલઃ વર્ણસ્થૈર્ય-
કારી ચ પિચ્છિલઃ (સન્), કણ્ઠત્વગામયશ્લેષ્મપિત્તમેદઃ-

પ્રણાશનઃ પીનસશ્વાસકાસોસ્તમ્મલોહિતતૃપ્તપ્રણુત્ (અસ્તિ),

અતિયવઃ અસ્માત્ ન્યૂનઃ, તોક્યઃ તતઃ ન્યૂનતરઃ (મવતિ) ॥

જવ તૂરા, મધુર, ટાઢા, મળને ઉખેડ-

નાર, કોમળ, ત્રણ ઉપર તલની પેઠે હિતકારી,

રૂક્ષ, બુદ્ધિ તથા અગ્નિને વધારનાર, પાકમાં

કડવા, કંકરી નથી, સ્વર માટે સારા, બળ

આપનાર, ભારે, વાયુ તથા મળને ખૂબ

કરનાર, વર્ણની સ્થિરતા કરનાર અને ચીકણા

હોઈ કંઠના રોગ, આમડીના રોગ, કંક્ર,

પિત્ત, મેદ, સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, સાથ-

જનું ઝડાઈ જવું, લોહીવિકાર અને તરશને

મટાડનાર છે. એમાં અતિયવ જવ કરતાં ઓછા

શુભવાળા હોય છે અને તોક્ય અતિયવ કરતાં

પણ ઓછા શુભવાળા હોય છે. ૨૬-૨૮

માંથી જે ફાડરૂપે ઉત્પન્ન થતાં (કઠોર) ધાન્યો મધુર, રૂક્ષ, તૂરાં, પાકમાં તીખાં, વાયુ કરનારાં, કંઈ તથા પિત્તને હણનારાં, મૂત્ર તથા મળને બાંધનારાં, ટાઢાં અને મગ તથા મસૂર વિના બીજાં સઘળાં આફરો કરનારાં છે. ૩૩, ૩૪

૧. શામ્યતિ ધાન્યોત્પત્ત્યનન્તરં, શમુ ઉપશમે-અન્, ગૌરાદિઃ, શમ્યાં જાતાઃ-‘સપ્તમ્યાં જનર્દઃ’ અંદરના ભાગમાં કઠોળ નીપજી પાટી ગયા પછી જે શાંત થાય-અધવી અંધ થાય અને છેવટે ખરી પડે, તે શીંગમાં ઉત્પન્ન થતાં ધાન્યો શમીજ-હરકોઈ કઠોળ.

૨. સમતિ-વૈકલ્યં ગચ્છતિ ધાન્યોત્પત્ત્યનન્તરં, પમ વૈકલ્યે-‘ઉત્વાદયથ’ (૩ળા. ૪-૧૫) इति સાધુઃ, યદ્વા શિનોતિ-શિન્ નિશાને-પૂર્વવત્ સાધુઃ, શિમ્યાં જાતાઃ શિમ્વિજા, પૂર્વવત્ ઢ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. શિમ્બીધુ ભવન્તિ-ભવતે-શીંગોમાં જે થાય છે, તે શિમ્બીમવ-કઠોળ ધાન્ય.

૪. સરન્તિ શર્ગાદિપુ, યદ્વા સુવન્તિ-પ્રેરયન્તિ વાત-માખાનં ચ-સુ ગતૌ, વૃષેણે વા-‘રાજસૂયસૂર્ય.’ इति નિખાતિઃ-જે સૂપડાં વગેરેમાં સરકે છે અથવા વાયુ તથા આફરાને પ્રેરણા આપે છે, તેથી સૂર્ય-કઠોળ ધાન્ય.

૫. વિઘટ્તિં દલં યેપાન્તે વિદલાઃ, તતઃ વિદલા એવ વૈદલાઃ, સ્વાર્થે પ્રજ્ઞાધન-જેને ભરડવાથી ખરાખર અધુર ફાડિયું છૂટું પડે છે, તે વૈદલ-કઠોળ ધાન્ય.

ટીકા-મુદ્રમસૂરગોરનાખાનકારિત્વમન્યવૈદલાપેક્ષયા, નતુ સર્વથા; એતર્થારપિ કિશ્વિદાખાનકારિત્વદશનાત ॥ મગ અ. મસૂર બીજાં શિખીધાન્યો કરતાં આછો આફરો કરનારાં છે, પણ સર્વથા આફરો કરતાં જ નથી એમ નથી; કાંઈક આફરો તો કરે જ છે, એમ દેખાયું છે. ૩૩, ૩૪

મગતું નામ તથા ગુણો

મુદ્રો રૂક્ષો લઘુત્રાહી કફપિત્તહરો હિમઃ ।

સ્વાદુરુપાનિલો નેત્ર્યો જ્વરક્ષો વનજસ્તયી ॥ ૩૫ ॥

અન્વય-મુદ્રગઃ રૂક્ષઃ લઘુઃ આહી કફપિત્તહરઃ હિમઃ સ્વાદુઃ અલ્પાનિલઃ નેત્ર્યઃ જ્વરક્ષઃ (ભવતિ) વનજઃ તથા ॥

મુદ્રગ^૧-મગ રૂક્ષ, હલકા, ઝાડાને રોકનાર, કંઈ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢા, મધુર અને કંઈક વાયુવાળા હોઈ થોડા વાયડા, નેત્રને હિતકારી અને તાવને મટાડનાર છે; મઠ પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે. ૩૫

૧ મોદતે-હર્ષ પ્રાપ્નોતિ જનોડનેન સ્વાદુત્વાદિગુણ-યુક્તવાત્ મુદ હર્ષે-‘મુદિયોગિર્મગો’ (૩ળા. ૧-૧૨૫) इति ગુરુ-સ્વાદિદૃષ્ટ આદિ ગુણોવાળા હોવાથી લોકો જેનાથી આનંદ પામે છે, તેથી મુદ્દગ-મગ.

મગના લેહો

મુદ્રો વહુવિધઃ શ્યામો હરિતઃ પીતકસ્તયી ।

ઝવેતો રક્તશ્ચ તેષાં તુ પૂર્વઃ પૂર્વો લઘુઃ રમૃતઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્વયઃ-શ્યામઃ હરિતઃ પીતકઃ શ્વેતઃ તથા ચ રક્તઃ મુદ્રગઃ વહુવિધઃ (ભવતિ), તેષાં તુ પૂર્વઃ પૂર્વઃ લઘુઃ સ્મૃતઃ ॥

કાળા, લીલા, પીળા, ઘોળા અને રાતા એમ મગ ઘણા પ્રકારના થાય છે; તેઓમાં પણ પહેલા પહેલા પછી પછીના કરતાં વધારે હલકા ઠહેલ છે. ૩૬

લીલા મગ શ્રેષ્ઠ

સુશ્રુતેન પુનઃ પ્રોક્તો હરિતઃ પ્રવરો ગુણૈઃ ।

ચરકાદિમિરખ્યુક્ત એવ એવ ગુણાધિકઃ ॥ ૩૭ ॥

અન્વયઃ-સુશ્રુતેન પુનઃ હરિતઃ ગુણૈઃ પ્રવરઃ પ્રોક્તઃ, ચરકાદિમિઃ અપિ એવ એવ ગુણાધિકઃ ઉક્તઃ ॥

સુશ્રુતે તો ‘લીલા મગને ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને ચરક આદિએ પણ એ લીલા મગને જ ગુણોથી અધિક કહ્યા છે. ૩૭

અડદતું નામ તથા ગુણો

માપો ગુરુઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધો રચ્યોડનિલાપહઃ ।

સંસનસ્તર્પણો વલ્યઃ શુકલો વૃંહણઃ પરઃ ॥ ૩૮ ॥

મિત્રમૂત્રમલઃ સ્તન્યો મેદઃપિત્તકફપ્રદઃ ।

ગુદકીલાદિતશ્વાસપ્તિકશૂલાનિ નાશયેત્ ॥ ૩૯ ॥

કફપિત્તકરા માપાઃ કફપિત્તકરં દધિ ।

કફપિત્તકરા મત્સ્યા વૃન્તાકં કફપિત્તકૃત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્વય-માષઃ ગુરુઃ સ્વાદુપાકઃ સ્નિગ્ધઃ રચ્યઃ અનિલાપહઃ સંસનઃ તર્પણઃ વલ્યઃ શુકલઃ પરઃ વૃંહણઃ મિત્રમૂત્રમલઃ સ્તન્યઃ મેદઃ પિત્તકફપ્રદઃ (સન્) ગુદ-કીલાદિતશ્વાસપ્તિકશૂલાનિ નાશયેત્ । માપાઃ કફ-પિત્તકરા, દધિ કફપિત્તકરં, મત્સ્યાઃ કફપિત્તકરા, વૃન્તાકં કફપિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

માષ^૧-અડદ ભારે, પાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુને તોડનાર, મળને ઢીલા કરી નીચે પાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, બહુજ પુષ્ટિ આપનાર, મળ તથા મૂત્રને પોતાના સ્થાનેથી બચાવનાર ॥

પાઠનાર, ધાવણ વધારનાર, શેઠ કરનાર અને પિતા તથા કહેને વધારનાર કોઈ અરથ, અટકિયો વાધુ, આસ અને પતિતશુદ્ધ કે પરિણામ શુદ્ધને નાશ કરનાર છે, અટક, દહી, આછલા અને રીંગણા એ કહ તથા પિતાને કરનારા છે ૩૮-૪૦

१ मयमि-विमलित मयु प्ररुषीय गेम्न, मय
प्रिमम-हृदयु मयुमि वि मयु मयु मयु
मयुमि मयु मयुमि मयुमि मयुमि मयुमि
मयुमि मयुमि मयुमि मयुमि मयुमि मयुमि

ધાજાનાં નામો તથા ગુણો

राजमासो मङ्गलाचारः पञ्चमस्तु ।
 राजमासो शुक्ल स्वास्तु पञ्चमस्तु ।
 कस्तो वातकरो लघु स्तम्भमूरिपञ्चमः ॥ ४९ ॥
 मन्वन् - राजमास मङ्गलाचारः पञ्चमस्तु ।
 राजमास शुक्ल स्वास्तु पञ्चमस्तु ।
 कस्तो वातकरो लघु स्तम्भमूरिपञ्चमः (मन्वन्)

રાજમાય, ૧ મહામાય, ૨ ચપલ અને
ચમલ જેટલાં યોગના સરૂપ નામી છે.
યોગા ભારે, મધુર, વૃણ, વૃત્તિ આપનાર,
આદે ઉત્પાદનાર, રૂક્ષ, વાચુ કરનાર અને રુચિ
કરનાર હોઈ કાવચ વધારનાર વથા શત્રુ ન
વળ આપનાર છે ૪૧

૧ મન્યમાં રાજા-રામચન્દ્રશિલ્પી પરમિયા-
જાડદાનો ને રાજા મધુસૂદન છે, તેથી રાજામધુ-ચોળા

૨. મહાભારત મથ-મોટા માડની એક જગત
છ, તેથી મહાભારત-મોટા.

૩ શોષક-મજૂર ગણતરી ૧૯૭૦-૭૧, સુવ
મંચવા ધ્વાન- સુવેચકશ્રી '-(અ.પ. ૧-૧૧૧)
હિ કમ, યુવા કમ વા, વાવ કમી-મજૂરાદ 'દાવ'
વધ-કમી માતિ-કમી અમમમમ, કા કમી મમમ
ક-મમમમમમ ક-મે મારે વેવામી કીમે મામમ
માવ છે કમમમ. મમ કમમમ કીવામી ને કમી
વધક છે. તેમી મમમ-મમમ.

૪ પુસ્તક સર્વે, લેખક દ્વારા લખાયા પાયા ન-
વગર આ નામનો અર્થ પામેર નામુસીર પ્રમાણે
આજના નવ પ્રકારે।

रुप्य ।

ધોળા ધોળા, સારા અને કાળા બેમ
ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેઓમા જે ધોળા
કાંઠાં મોટા હોય તેમનામા અધિક સુણે
કાળ છે. ૫૨

वाङ्मनां नास्ति तथा गुप्ते।

निष्पावो यमशिखिः स्यात्तुल्यः श्वेतशिखिः ।
निष्पावो मधुरो रसो विपाकेऽस्मिन् गुरु सप ॥४॥
कनाया स्तन्यपित्तान्मूत्रवातविमन्धरः ।

विद्याहाया विरक्तेभ्यः। यद्यप्युक्तनाशान् ॥ ४४ ॥
 सत्यं - सत्यं राजनिमित्तं दाह्यं भवेदिति चिन्तितं।
 एतत्। विद्यायः सद्यः सत्यं विद्यायः भक्तं पुत्रं स
 कदाचन। (तत्) एतद्विद्यायः सत्यं भक्तं पुत्रं स
 विद्यायः सत्यं विद्यायः सत्यं भक्तं पुत्रं स

નિષ્પાવ,^૧ રાજશિખી,^૨ વણક^૩ અને
ચેતશિખિ^૪ એટલા વાસના સરકુવ નામે
છે વાલ મધુર, ફૂલ, પાકમાં ખાટા, શરે,
આઠો ઉતાવનાર અને ત્રણ હોઈ ધાવ્ય વધાર
નાર તથા પિત્ત, લેહીવિકાર કે રક્તપિત્ત,
મૂત્ર, વાત તથા ક્ષાઈશ કરનાર છે; તેમજ
લાક કરનાર, ગરમ, લીંબું નાશ કરનાર તથા
ઝેર, કફ અને સોબને મદાદનાર છે ૪૩, ૪૪

૧. તિલ્પુલે-ગુણવિ-જાતકેગ શોષાત-તિલ્પુલે
 વૃક્ષ પલ્લે-અમણિ જન્, મદા તિલ્પુલ-જોષ્લે અલે
 મદા આમલત્તુ-અમલત્તુ-અલે જન્-જોષ્લે મદે
 દર બી નેને શુદ્ધ-સાદ કરવામાં આવે છે, તેથી અલ્પા
 આદર અને વડા જોવાથી મગને ને શુદ્ધ સાદ કરે
 છે, તેથી તિલ્પુલ-વાદ.

૨. દિગ્વિષયો-દિગ્વિષયવસ્તુઓ રાજ્યના નવરસોમાં
સમાવે પડેલા છે. એમાંથી એકાદ કોઈક વસ્તુનો નોં
રાજ્ય અમાન છે, તેથી રાજ્યદિગ્વિષય-વાસ-અચર.

૩. પાન-તૃણાણી ગરાર ફરિજ પ, ગરમ-ઘરમ
હરપર ઘરમ-ધેન વિવાદિતમ, સર સંવર-સુધ-
વાનુકારક તથા ગાદિયે ઘરમ-દેવાથી પેને દાંડી
દે છે, તેમ જ ગરમ ઘરને દાંડક દેવાને લીધે
સેલીને પસુ સંવરી સે છે, તેથી વધ-વાવ.

૪ જ્યેષ્ઠા શિશિર્વત્સ સ - 'જ્યેષ્ઠા શિમાષે'તિ શ્વ-
જ્યેષ્ઠી શીઝ પીઝી શાપ છે, તેથી જ્યેષ્ઠશિશિર્વ-વાત.

સીમા-સુ તુ રામચંદ્રીચીજં 'મદરાસુ' દ્વિ
 કોદે-આ મોળાને 'સર્વસંતોષિનિ' ખસુ કો ઇ
 અને રોઈક દેસમા 'બદવાસુ' નામથી મોળમે છે.

મઠનાં નામો તથા ગુણો

મકુષ્ઠો વનમુદ્ગઃ સ્યાન્મકુષ્ઠકમુકુષ્ઠકૌ ।
મકુષ્ઠો વાતલો ગ્રાહી કફપિત્તહરો લઘુઃ ॥
વહ્નિજિન્મધુરઃ પાકે કૃમિકુજ્વરનાશનઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્યથા:-મકુષ્ઠઃ વનમુદ્ગઃ સ્યાત્. મકુષ્ઠક-મુકુ-
ષ્ઠકૌ, (હતિ નામાનિ, ગુણાથ-) મકુષ્ઠઃ વાતલઃ ગ્રાહી
કફપિત્તહરઃ લઘુઃ વહ્નિજિત્ પાકે મધુરઃ કૃમિકૃત્
જ્વરનાશનઃ (મવતિ) ॥

મકુષ્ઠ,^૧ વનમુદ્ગ,^૨ મકુષ્ઠક^૩ અને મુકુ-
ષ્ઠક,^૪ એટલાં મઠનાં સંસ્કૃત નામો છે.
મઠ વાયુ કરનાર, આડાને રોકનાર, કફ તથા
પિત્તને હરનાર, હલકા, અગ્નિને મદ કર-
નાર, પાકમાં મધુર, કૃમિ કરનાર અને તાવનો
નાશ કરનાર છે. ૪૫

૧. મઠ્ઠતિ મઠ્ઠતે વા શરીરં પાકે મધુરત્વાત્, મકિ
મળ્લને-વાહુલકાત્ ડઃ, નુમમાવથ, મકુઃ તિષ્ઠતિ-ગ્રા ગતિ-
નિવૃત્તૌ-‘સુપિ સ્થઃ’-હતિ ક-જે પાકમાં મધુર હોવાથી
શરીરને શોભાવના તરીકે જિભા રહે છે, તેથી મકુષ્ઠ-મઠ.

૨. વનસ્થ મુદ્ગઃ-વનમુદ્ગઃ-જંગલના મગ કે
જંગલી મગ કહેવાય છે, તેથી વનમુદ્ગ-મઠ.

૩. મકુઃ તિષ્ઠતિ-ગ્રા ગતિનિવૃત્તૌ ‘વચુન્’ (ઝળા.
૨-૩૨)-મકુષ્ઠક-અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે જ છે.

૪. પૂર્વવત્ સર્વ, કિનુ પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્ અત્ત ઓત્તમ્-
અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે જ થાય છે; યદ્વા મુકુ-
મલોત્સર્ગઃ, તં સ્તકતિ-પ્રતિવળ્લપ્તિ ગ્રાહિત્વાત્, શ્વક પ્રતિ-
ચાતે-મૂલવિમુજાદિત્વાત્ કઃ, પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્ ડસ્ય ઠઃ-જે
આડાને રોકનાર હોવાથી મળનું છૂટવું રોકે છે, તેથી
મુકુષ્ઠક-મઠ.

મસૂરનાં નામો તથા ગુણો

મજ્જલ્યકો મસૂરઃ સ્યાન્મજ્જલ્યા ચ મસૂરિકા ।
મસૂરો મધુરઃ પાકે સંગ્રાહી શીતલો લઘુઃ ॥
કફપિત્તાક્ષજિદ્રૂક્ષો વાતલો જ્વરનાશનઃ ॥ ૪૬ ॥

અન્યથા:-મજ્જલ્યકઃ મસૂરઃ મજ્જલ્યા ચ મસૂરિકા
સ્યાત્ । મસૂરઃ પાકે મધુરઃ સંગ્રાહી શીતલઃ લઘુઃ રૂક્ષઃ
વાતલઃ (સન્) કફપિત્તાક્ષજિત્ જ્વરનાશનઃ (અસ્તિ) ॥

મંગલ્યક,^૧ મસૂર,^૨ મંગલ્યા,^૩ મસૂ-
રિકા^૪ એટલાં મસૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે.
મસૂર પાકમાં મધુર, આડાને રોકનાર, શીતળ,
હલકા, રૂક્ષ અને વાયડા હોઈ કફ, પિત્ત
કે રક્તપિત્તને મટાડનાર અને તાવનો નાશ
કરનાર છે. ૪૬

૧. મજ્જલે સાધુ:-‘તત્ર સાધુઃ’ હતિ ચત્, તતઃ
સ્વાયં કન્-જે મંગલ માટે સારો ગણાય છે, તેથી
મંગલ્યક-મસૂર.

૨. મત્યતિ-પરિણમતિ પાકે મધુરો લઘુશ્ચ, મસૂર
પરિણમે-‘મસેસ્તરન્’ (ઝળા ૫-૩)-જે પાકમાં
મધુર પરિણામ પામે છે અને હલકા હોવાથી
જલદી પચે છે, તેથી મસૂર.

૩. મજ્જલે સાધુ:-પ્રથમવત્ ચત્, ટાપ્-મજ્જલ્યા-
અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. મત્યતિ-પરિણમતિત્વાદિ દ્વિતીયવત્, સ્ત્રીત્વાત્
ટાપ્, અત્ત ઇત્વં ચ-મસૂરિકા-અર્થ ખીળ નામ પ્રમાણે.

તુવરનાં નામો તથા ગુણો

આઢકી તુવરી ચાપિ સા પ્રોક્તા રાણપુષ્પિકા ।
આઢકી તુવરા રૂક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ।
ગ્રાહિણી વાતજનની વર્ણ્યા પિત્તકફાક્ષજિત્ ॥ ૪૭ ॥

અન્યથા:-આઢકી તુવરી અપિ ચ સા રાણપુષ્પિકા
પ્રોક્તા । આઢકી તુવરા રૂક્ષા મધુરા શીતલા લઘુઃ ગ્રાહિણી
(સતી) વાતજનની વર્ણ્યા પિત્તકફાક્ષજિત્ (અસ્તિ) ॥

આઢકી,^૧ તુવરી^૨ અને શણ્ણપુષ્પિકા^૩ એટલાં
તુવરનાં સંસ્કૃત નામો છે. તુવર તૂરી, રૂક્ષ,
મધુર, ટાઢી, હલકી, આડાને રોકનાર, વાયુને
ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણુને સારો કરનાર અને પિત્ત,
કફ તથા હોહીના ખગાડને મટાડનાર છે.

૧. આ-સમન્તાદ્ ઢોક્તે ઢોન્નયતે વા માધુર્ય
શૈલ્યાદિ ચ ચયા. આહૂર્વકાદ્ ઢોક્ત ગત્તાં-અન્, યન્ વા,
પૃષ્ઠોદરાદિઃ, ગૌરાદિથ-જે ચોપાસ મધુરતા, શીતળતા
તૂરાશ વગેરે ગુણોને હાળર કરે છે, તેથી આઢકી-તુવર.

૨. તુવરઃ ગુણઃ અસ્તિ અત્યાઃ-અર્શઆચ્, યદ્વા-
તવીતિ-હિનસ્તિ પિત્તકફાક્ષમ્, તુ હતિ સૌન્દ્રો ધાતુઃ હિસાર્યઃ.
તસ્માત્ ‘છિન્નચત્વર’-હ્યાદિના (ઝળા. ૩-૧)
પ્વરચ્, પિત્તવાદ્ હીપ્-જેમાં તૂરાશનો ગુણ છે અથવા
જે પિત્ત, કફ તથા હોહીવિકારનો નાશ કરે છે.
તેથી તુવરી-તુવર.

૩. રાણમદ્દશં પુષ્પં અત્યાઃ-‘પાકકર્મે’તિ હીપ્,
સ્વાયં કન્, ‘ઢયાગેરિતિ હસ્તવં ચ-જેનાં રૂક્ષ શણ્ણના
રૂક્ષ જેવાં થાય છે, તેથી શણ્ણપુષ્પિકા-તુવર.

ચણનાં નામો તથા ગુણો

ચળકો હરિમન્યઃ સ્યાત્સકલપ્રિય હત્યપિ ।
ચળકઃ શીતલો રૂક્ષઃ પિત્તરક્તકફાપહઃ ॥ ૪૮ ॥
લઘુઃ કપાયો વિપ્રમ્ની વાતલો જ્વરનાશનઃ ।
સ ચાક્ષારેણ સંઘ્રષ્ટસ્તલઘ્રપ્રથ્વ તદ્ગુણઃ ॥ ૪૯ ॥

ત્રિપુટ,^૧ અને ખંડિક^૨ એ મકાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. મકાઈ મધુર, કડવી. તૂરી, બહુ જ રૂક્ષપણું કરનાર, કદ તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, આડાને રોકનાર અને ટાઢી છે; પરંતુ લૂલાપણું તથા પાંગળાપણું કરનાર છે અને વાયુને અત્યંત ક્રોધાવનાર છે.

૧. ત્રયઃ પુદા યસ્ય સઃ ત્રિપુટઃ-જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટ-મકાઈ.

૨. સ્વપ્તઃ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ત ઇન્દિનૌ’ ઇતિ ણ્-જેના ખંડ હોય-એટલે ડુંડાંમાં જેના દાણા ગુદા ગુદા ખંડોમાં એટલે વિભાગોમાં ગોઠવાયા હોય છે, તેથી ખંડિક-મકાઈ.

કળથીનાં નામો તથા ગુણો

કુલત્થિકા કુલત્થચ્ચ કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
કુલત્થઃ કટુકઃ પાકે કપાયઃ પિત્તરક્કૃત્ ॥૫૫॥
લઘુવિદાહી વીર્યોષ્ણઃ શ્વાસકાસકફાનિલાન્ ।
હન્તિ હિકારમરીશુકદગ્ધાનાહાન્સપીનસાન્ ॥
સ્વેદસંગ્રાહકી મેદોજ્વરકૃમિહરઃ પરઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્વયઃ-કુલત્થિકા ચ કુલત્થઃ (ઈતિ નામની), અથ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્તે-કુલત્થઃ પાકે કટુકઃ કપાયઃ (સન્) પિત્તરક્કૃત્ લઘુઃ વિદાહી વીર્યોષ્ણઃ સ્વેદસંગ્રાહકી (સન્) શ્વાસકાસકફાનિલાન્ હિકારમરીશુકદગ્ધાનાહાન્ સપીનસાન્ હન્તિ, (તથા) પરઃ મેદોજ્વરકૃમિહરઃ (આસ્ત) ॥

કુલત્થિકા^૧ અને કુલત્થ^૨ એ બે કળથીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કળથી પાકમાં તીખી, તૂરી, પિત્ત તથા લોહીવિકારને કરનાર, હલકી, ઠાહ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પરસેવાને રોકનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કદ, વાયુ, હેડકી, પથરી, વીર્ય, આંખનું ઉપસવું, સળેખમ, મેદ, તાવ તથા કૃમિને અત્યંત મટાડનાર છે. ૫૫, ૫૬

૧. કુલં-મૂલમ્ સત્ તિષ્ઠતિ, છા ગતિનિશ્ચૈ-‘સુવિ સ્યઃ’ ઇતિ કઃ, ટાપ્ તતઃ સ્વાયં કન્, ‘કેડળ’ ઇતિ હ્રસ્વત્વં, ટાપ્, અત્ત ઇત્ત્વં ચ-જે ભોંય પર લાગેલી રહે છે, તેથી કુલત્થિકા-કળથી.

૨. કુલત્થ-પણુ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ છે, કેવળ સ્વાયંક પ્રત્યય નથી, અને સ્ત્રીલિંગ નથી; અર્થ પણુ ઉપર પ્રમાણે.

કાળા, ધોળા, રાતા તલતું નામ તથા ગુણો તિલઃ કૃષ્ણઃ સિતો રક્તઃ સવન્યોઽલ્પતિલઃ સ્મૃતઃ । તિલો રસે કટુસ્તિકો મધુરસ્તુવરો ગુરુઃ ॥૫૭॥

વિપાકે કટુકઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કફપિત્તનુત્ ।
વલ્ચઃ કેર્યો હિમસ્પર્શસ્વચ્ચઃ સ્તન્યો વ્રણેહિતઃ ૫૮
દન્ત્યોઽલ્પમૂત્રકૃત્ ગ્રાહી વાતમ્નઃ ડગ્ધિમતિપ્રદઃ ।
કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠતમસ્તેષુ શુકલો મધ્યમઃ સિતઃ ॥
અન્યે હીનતરાઃ પ્રોક્તાસ્તજ્જૈ રક્તાદયસ્તિલાઃ ॥૫૯॥

અન્વયઃ-તિલઃ^૧ કૃષ્ણઃ સિતઃ રક્તઃ (ભવતિ), સઃ વન્ચઃ અલ્પતિલઃ સ્મૃતઃ, તિલઃ રસે કટુઃ તિષ્ઠઃ મધુરઃ સુવરઃ ગુરુઃ, વિપાકે કટુકઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણ કફપિત્તનુત્, વલ્ચઃ કેર્યો હિમસ્પર્શઃ સ્વચ્ચઃ સ્તન્યઃ, વ્રણે હિતઃ દન્ત્યઃ અલ્પમૂત્રકૃત્ ગ્રાહી વાતમ્નઃ ડગ્ધિ-મતિપ્રદઃ (ભવતિ). તેષુ કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠતમઃ (સન્) શુકલઃ (અસ્તિ), સિતઃ મધ્યમઃ, અન્યે રક્તાદયઃ તિલાઃ તજ્જૈઃ હીન-તરાઃ પ્રોક્તાઃ ॥

કાળા, ધોળા અને રાતા એમ ત્રણ પ્રકારના તલ થાય છે. જે તલ વગડામાં થાય છે, તે અદ્યપિતલ કહેવાય છે. તલ રસમાં તીખા, કડવા, મધુર, તૂરા, ભારે, પાકમાં તીખા, સ્વાદિષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કદ તથા પિત્તને મટાડનાર, ખળ આપનાર, કેશને સારા કરનાર, ટાઢા સ્પર્શવાળા, આમડીને હિતકારી, ધાવણુ વધારનાર, ત્રણ મટાડવામાં ઉપયોગી, દાંતને સારા કરનાર, મૂત્રને થોડું કરનાર, આડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ખુદ્ધિ આપનાર છે. તલની જાતોમાં કાળા તલ સર્વોત્તમ અને વીર્યને વધારનાર છે; ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને ખીજા રાતા વગેરે તલોને તે વિષયના વિદ્વાનોએ બહુ જ ઓછા ગુણવાળા કહ્યા છે. ૫૭-૫૯

૧. તિલતિ-સ્નિગ્ધતાં કરોતિ સર્વાવયવેષુ સ્નિગ્ધત્વાત્ તિલ સ્નેહે-‘દ્યુપધે’તિ કઃ-જે સ્નિગ્ધ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોને સ્નેહન અથવા ચીકાશ પહોંચાડે છે, તેથી તિલ-તલ.

અળસીનાં નામો તથા ગુણો

અતસી નીલપુષ્પી ચ પાર્વતી સ્યાદુમા ક્ષુમા ।
અતસી મધુરા તિક્ષ્ણા સ્નિગ્ધા પાકે કટુગુરુઃ ॥
ઉષ્ણા દક્ષુશુકવાતમ્ની કફપિત્તવિનાશિની ॥

અન્વયઃ-અતસી નીલપુષ્પી પાર્વતી ઉમા ચ ક્ષુમા સ્યાત્ । (ગુણાથ-) અતસી મધુરા તિક્ષ્ણા સ્નિગ્ધા પાકે કટુઃ ગુરુઃ ઉષ્ણા (સતી) દક્ષુશુકવાતમ્ની કફપિત્તવિનાશિની (ભવતિ) ॥

માર્ગબદ્ધો વચ્ચેનો રોચનામ પ્રકીર્તિતા ।
 ગુણધર્મોત્તિક્ષામ્ વાતકુદ્રમકોપન ૩૫૦ ॥
 સ્વિષ્ણા પિતૃકર્મ દમ્યાત્ સુધા લોભકરો મદા ।
 માર્ગોત્તિકોમ્મલો ઠપ્પાઃ પિતૃગુણસુરો હિમા ૩
 જ્યાપો વાતકો માર્ગી કપપિત્તસુરો લક્ષ્મી ૫૧ ।

જનન-વચક હરિમન્યુ શબ્દપ્રિય દુરવસિ
 સ્વાર્ । જનન દીપત સ્વા સ્વુ કપાલ નિઃકમી
 શલક (મન) મિત્તરકષ્ણકમ્ જનનમ્મન (મસ્તિ),
 સ વ ચારેન હંમદ. વ ઠેમમદ. વગુણ (મવસિ) ।
 મર્ત્યમદ કમ્મર વ રેવદ. પ્રકીર્તિ, શુભમદ મસ્તિ
 સ્વા વ મત્તકુદ્રમકોપન (સ્વાર્), મિત્ત મિત્તકુદ્ર
 દુરવસિ, સુધા લોભક મદા, મદા મત્તકોપન કમ્
 મિત્તકુદ્ર વિમ કમ્મર શલક પ્રકીર્તિ કવુ (સ્વ)
 કમ્મરિત્તર (સ્વત) ॥

અલ્પક, ^૧ હરિમન્યુ^૨ અને સકલપ્રિય^૩
 એટલાં અણના સંસ્કૃત નામો છે. અણા
 ટાહ, રૂક્ષ, હલકા, તૂડા, ઝાડાને શાકનાર અને
 વામુ કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીવિકાર, કફ તથા
 વાવને મટાડનાર છે. આજારીથી અથવા તેલથી
 ભૂંજેલા (શેકેલા) અણમા પલ્લ એ જ ગુણો
 છે. લીલા શેકેલા અણ બળ આપનાર અને
 રેશિ ઉપજાવનાર છે. સૂકા શેકેલા અણ
 અત્યંત રૂક્ષ હોઈ વામુ તથા ઠોઠની વૃદ્ધિ
 કરનાર છે. શેકેલા અણ પિત્ત તથા કફને
 મટાડે છે અણની શાષેલી ઢાળ પેટમાં બઠ
 બઠ કરનાર છે. લીલા અણ ઠોમળ, રેશિ
 ઉપજાવનાર, પિત્ત તથા વીર્યને કરનાર, ટાહ,
 તૂડા, વામુ કરનાર, ઝાડાને શાકનાર, હલકા
 અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૪૬-૫૧

૧ વચ્ચ-રીલો ર્જોજ સર્વોત્ક્રિયાત્, મ્મ
 વચ્ચે-રીલો કઈ વચુષ્કર્મને અનુભવ્ય મ્મ-ત્ત્વમ્,
 વચ્ચ હને 'વચુર્' (સદ્યા ૨-૩૧) ને સર્વને પ્રિય
 લેવાથી રોકેને આપી સદ્યા છે અથવા પાત્રમાં
 વચ્ચા તથા વાપડા લેવાથી ગળાગત તથા વાડ-
 મારક પલ્લ છે, તેથી અલ્પક-અણુ.

૨. હરિ-વીર પિત્તકા શા મમ્મ-પ્રકૃષ્ઠો મમ્મ
 ન્મ, મ્મ હરિમન્યુ. દુરવસિ મચ્ચે સ્વપિત્તત્વ,
 મમ્મ મિલ્લે-મમ્મિ મમ્મ-નેનો અણુક માત્ર થીથી
 અથવા કઈક પિત્તથી હેમ છે અથવા નેને વર્ધન
 તથા પેપરો ખૂબ જગાડે છે. કેમકે તેઓને તે
 પ્રિય લેવ છે, તેથી તેઓ ખૂબ આઈ વર્ધ જગાડે

છે, મારે હરિમન્યુ-અણુ.

૩. સકલપ્રિય પ્રિય વચ્ચ-ને રત્નમરક
 હેતુથી રોકેને પ્રિય હેવ છે, તેથી સકલપ્રિય-અણુ
 વડાણનાં નામો તથા ગુણો

અણવો યુક્તિ પ્રોક્ત સતિમમ્મ હરેણુક ।

અણવો મણુત સ્વાતુ પાકે કલ્પક શીતકા ૩૫૨
 મન્યવ-અણવ મર્ત્યક સર્વત્ત વ હરેણુક
 પ્રોક્ત । અણવ મણુર પાકે સ્વાતુ સ્વ વ સર્વત્ત
 (મવસિ) ॥

કલાપ,^૧ વર્તુલ,^૨ સતિલ^૩ અને હરે
 હુક^૪ એટલાં વડાણનાં સંસ્કૃત નામો છે.
 વડાણા મધુર, પાકમાં પલ્લ મધુર, રૂક્ષ અને
 ટાહા છે. ૫૨

૧. અર્ક-માધુર્મ્ય કલ્પે-મણોતિ, અવ પતી-અર્ક-
 અણ-ને મધુરતાને ધારણ કરે છે, તેથી કલાપ-
 વડાણ.

૨. કલ્પે પેકલપ્રિય, વર્તુલ-વચુ-૩-૧-
 ને ગોળાકાર થાય છે, તેથી વર્તુલ-વડાણ.

૩ સિલ્પ-સિલ્પકારસિલ્પેન સ્વ કલ્પે, મ્મ સર્વત્ત
 વચુર્વિત વચ્ચામિત્ત શા-અર્કઅણ-નેમાં તલ લેવું
 મિત્ત રોવ છે અથવા નેને કે નેમાં વાડનો સર્વમ
 રોકો છે-એટલે ને વાપડા છે, તેથી સતિલ-વડાણ.
 અમરકોત્તર્મા 'સર્વત્ત' એવું વડાણનું એક
 નામ છે, તેની બ્યુર્પર્ણ પલ્લ આમ લખી છે-સર્વિ
 ગીરે હવ-મનુ-સર્વત્ત-સર્વત્ત-મનુ' હવિ સર્વત્ત,
 'હવ-મનુ'-'હવિ સર્વત્ત મનુ' છત્ત સર્વત્ત-મનુ
 કરોતિ-'અવેચ્ચોત્તિ' હવિ વ-છત્ત રોવ લે ને
 આમથ' કાવે છે, એવા વાડને કરનાર હેતુથી
 સતિલ-વડાણ.

૪ હવિ અર્કસિત વચ્ચાત્ત સર્વત્તત્વ, હવિ-હવે-
 'અવેચ્ચોત્તિ'-(સદ્યા ૨-૧), છત્ત સર્વત્ત મનુ-ને
 રોકે તથા સીતલ હેતુથી કરેતો તથા પિત્તને
 નાત કરે છે, તેથી હરેણુક-વડાણ.

મકાઈનાં નામો તથા ગુણો

મિપુટ અપિત્તકોપ્રિય સ્વાત્ત્વમ્મતે તવગુણા મયટ
 મિપુટો મધુરસ્તિકસ્તુવરો અસજો મુશ્મૂ ૫૫૩
 અપિત્તકરો ઠપ્પો માર્ગકા શીતકસ્તવ્યા ।

મિપુટ અત્યંતપ્રિયગુણવાળી પાતાતિકોપન ૩૫૩
 અણવ-મિપુટ અપિત્ત. અપિત્ત, અવ ઠ-
 ગુણા અવલે-મિપુટ મધુર પ્રિય દુરવ મર્ત્યક
 અપિત્તકર. હવ મ્મક. તથા સીતલ (મસ્તિ),
 મિપુ વચ્ચાત્તત્વવાળી વચ્ચાસિયેવ (સ્વત) ॥

ત્રિપુટ,^૧ અને ખંડિક^૨ એ મકાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. મકાઈ મધુર, કડવી. તૂરી, બહુ જ રૂક્ષપણું કરનાર, કંદ તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, આડાને રોકનાર અને ટાઢી છે; પરંતુ લૂલાપણું તથા યાંગળાપણું કરનાર છે અને વાયુને અત્યંત કોષાવનાર છે.

૧. ત્રયઃ પુટા ત્રય સઃ ત્રિપુટઃ-જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટ-મકાઈ.

૨. સ્વપ્ડઃ અસ્તિ અસ્થ-‘અત્ત ઇન્ઠિનો’ ઇતિ ઠન-જેના ખંડ હોય-એટલે ડુંડાંમાં જેના દાણા ગુદા ગુદા ખંડોમાં એટલે વિભાગોમાં ગોઠવાયા હોય છે, તેથી ખંડિક-મકાઈ.

કળથીનાં નામો તથા ગુણો

કુલત્થિકા કુલત્થશ્ચ કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
કુલત્થઃ કટુકઃ પાકે કપાયઃ પિત્તરક્ષકૃત્ ॥૫૫॥
લઘુવિદાહી વીર્યોષ્ણઃ શ્વાસકાસકફાનિલાન્ ।
હન્તિ હિક્કાદમરીશુકદગ્ધાનાહાન્સપીનસાન્ ॥
સ્વેદસપ્રાહ્લકો મેદોજ્વરક્રમિહરઃ પરઃ ॥૫૬॥

અન્યઃ-કુલત્થિકા ચ કુલત્થઃ (હતિ નામની), અથ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્તે-કુલત્થઃ પાકે કટુકઃ કપાયઃ (સન્) પિત્તરક્ષકૃત્ લઘુઃ વિદાહી વીર્યોષ્ણઃ સ્વેદસપ્રાહ્લકો (સન્) શ્વાસકાસકફાનિલાન્ હિક્કાદમરીશુકદગ્ધાનાહાન્ સપીનસાન્ હન્તિ, (તથા) પરઃ મેદોજ્વરક્રમિહરઃ (આસ્ત) ॥

કુલત્થિકા^૧ અને કુલત્થ^૨ એ બે કળથીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કળથી પાકમાં તીખી, તૂરી, પિત્ત તથા લોહીવિકારને કરનાર, હલકી, ઠાઢ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પરસેવાને રોકનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કંદ, વાયુ, હેડકી, પથરી, વીર્ય, આંખનું ઉપસવું, સળેખમ, મેદ, તાવ તથા કૃમિને અત્યંત મટાડનાર છે. ૫૫, ૫૬

૧. કુલં-મૂલ્યં સત્ તિષ્ઠતિ, ણ ગતિનિવૃત્તો-‘સુવિ સ્થઃ’ ઇતિ કઃ, ટાપ્ તતઃ સ્વાયં કન્, ‘કેડળ’ ઇતિ હસ્તત્વં, ટાપ્, અત્ત ઇત્વં ચ-જે ભોંય પર લાગેલી રહે છે, તેથી કુલત્થિકા-કળથી.

૨. કુલત્થ-પણ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ છે, કેવળ સ્વાધિક પ્રત્યય નથી, અને ત્રીસિંગ નથી; અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે.

કાળા, ધોળા, રાતા તલનું નામ તથા ગુણો તિલઃ કૃષ્ણઃ સિતો રક્તઃ સવન્યોઽપ્યતિલઃ સ્મૃતઃ । તિલો રસે કટુસ્તિકો મધુરસ્તુવતો ગુરુઃ ॥૫૭॥

વિપાકે કટુકઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણઃ કફપિત્તનુત્ ।
વલ્યઃ કેર્યો હિમસ્પર્શઃ વન્યઃ સ્તન્યોઽન્નગેહિતઃ ૫૮
દન્યોઽલ્પમૂત્રકૃત્ ગ્રાહી વાતન્નોઽન્નિમતિપ્રદઃ ।
કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠતમસ્તેષુ શુક્લો મધ્યમઃ સિતઃ ॥
અન્યે હીનતરાઃ પ્રોષાસ્તજ્જૈ રક્તાદયસ્તિલાઃ ॥૫૯॥

અન્યઃ-તિલઃ^૧ કૃષ્ણઃ સિતઃ રક્તઃ (ભવતિ), સઃ વન્યઃ અલ્પતિલઃ સ્મૃતઃ, તિલઃ રસે કટુઃ તિક્તઃ મધુરઃ તુવરઃ ગુરુઃ, વિપાકે કટુકઃ સ્વાદુઃ સ્નિગ્ધોષ્ણ કફપિત્તનુત્, વલ્યઃ કેર્યો હિમસ્પર્શઃ વન્યઃ સ્તન્ય, વ્રણે હિતઃ દન્યઃ અલ્પમૂત્રકૃત્ ગ્રાહી વાતન્નઃ અન્નિ-મતિપ્રદઃ (ભવતિ). તેષુ કૃષ્ણઃ શ્રેષ્ઠતમઃ (સન્) શુક્લઃ (અસ્તિ), સિતઃ મધ્યમઃ, અન્યે રક્તાદયઃ તિલાઃ તજ્જૈઃ હીન-તરાઃ પ્રોષાઃ ॥

કાળા, ધોળા અને રાતા એમ ત્રણ પ્રકારના તલ થાય છે. જે તલ વગડામાં થાય છે, તે અદ્યપિતલ કહેવાય છે. તલ રસમાં તીખા, કડવા, મધુર, તૂરા, ભારે, પાકમાં તીખા, સ્વાદિષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કંદ તથા પિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, કેશને સારા કરનાર, ટાઢા સ્પર્શવાળા, ચામડીને હિતકારી, ધાવણ વધારનાર, ત્રણ મટાડવામાં ઉપયોગી, દાંતને સારા કરનાર, મૂત્રને થોડું કરનાર, આડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બુદ્ધિ આપનાર છે. તલની બતોમાં કાળા તલ સર્વોત્તમ અને વીર્યને વધારનાર છે; ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને બીજા રાતા વગેરે તલોને તે વિષયના વિદ્વાનોએ બહુ જ ઓછા ગુણવાળા કહ્યા છે. ૫૭-૫૯

૧. તિલતિ-ત્રિવતાં કરોતિ સર્વાવયવેષુ સ્નિગ્ધવાત તિલસેદ્ધને-‘દ્યુપવે’તિ કઃ-જે સ્નિગ્ધ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોને સ્નેહન અથવા ચીકણ પડોચાડે છે, તેથી તિલ-તલ.

અળસીનાં નામો તથા ગુણો

અતસી નીલપુષ્પી ચ પાર્વતી સ્યાદુમા ક્ષુમા ।
અતસી મધુરા તિક્ત્વા સ્નિગ્ધા પાકે કટુર્ગુરુઃ ॥
ઉષ્ણા દ્વક્ષુરુચ્ચાત્ત્રી કફપિત્તવિનાશિની ॥

અન્યઃ-અતસી નીલપુષ્પી પાર્વતી ઉમા ચ ક્ષુમા સ્યાત્ । (ગુણાસ્) અતસી મધુરા તિક્ત્વા સ્નિગ્ધા પાકે કટુરુચ્ચા (ચત્રી) દ્વક્ષુરુચાત્ત્રી કફપિત્તવિનાશિની (કન્દો) ॥

જવત્સી,^૧ નીલપુખી,^૨ પાવતી,^૩ ઉમા^૪
 અને હુમા^૫ એટલાં જળત્રીનાં સંસ્કૃત
 નામો છે. જળત્રી મધુર, કઠલી, સિન્ધુ,
 પાકમાં વીખી, કારે તથા ગરમ હોઈ દર્દિ,
 વીર તથા વાહુને હણનારી અને કઠે તથા
 પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ૬૦

૧. મરુતિ-સૂત્રે ગણ્યતે માપુર્યોજ્જ્વાલિગુણ-
 સ્થ પાત્રકાન્મને-મસ્તિષ્કિ. (ઉચ્ચ. ૧-૧૧૦)-
 ક્ષયસ્થ, સૈવરિ-ને મધુરતા આદિ ગુણોને કાષ્ઠ
 ધારણ કરે છે, તેથી જવત્સી-જળત્રી.

૨. મૌસ્મિ પુષ્પાપિ કસ્યા જા-રોના રૂઢ કાળાં-
 વાદ્ય-મયોના રમના ધાવ છે તેથી નીલપુખી-
 જળત્રી.

૩. પવેતે મરુ-મગ્ધે અન્ન, 'દિર્ઘે'તિ ટીર્-નો
 પદ્ધતી જમનામાં ધાવ છે તેથી પાવતી-જળત્રી.

૪. ઇ-ર્મુ મરુતિ મિમૈતે વા, મા, માહ વા મયે-
 'માયોજુષ્યમે'ક-અર્-નો સિવને માને છે-પ્રિય
 હોઈ સ્વીકારે છે-અરે છે, તેથી જળવા અરે કળે
 વા, કદરુ કવ-વિમ્બા ટિકમારોમા-ઈતિ સિન્ધુ-
 નન્ન મરુ હિતિ વા-નો ઓઠાસનો શબ્દ કે જવાજ
 કરે છે, તેથી ઉમા-જળત્રી.

૫. વૌતિ હુલે વા-ટુલ જલે-વાહુલભવ મહ-
 ત્વા 'મરુતિસુ.' (ઉચ્ચ. ૧-૧૪૦) ઇતિ મર-
 હુમા-જળ^૫ ઉપર પ્રમાણે.

શતાં પૂર્ણવાળી પુવરના ગુણો
 હુકરી પ્રાદિખી પ્રોષ્ઠા સખી કમલિનામ્બિત્ ।
 સંધ્યોપ્પા વાહના કન્નકુહકોહકમિમ્બાગુત્ વદે
 કમ્બ-નુવરી પ્રયિની ક્ષી સંરણ રમ્યા (સતી)
 મહિરા વપ્તિવ્યમિત્ કમ્બકુહકોહકમિમ્બાગુત્ પ્રાચ્ય ॥
 શતા પૂર્ણવાળી પુવરની શાળ કાશને
 શાકનાર, કલસી, વીક્ષુ તથા ગરમ હોઈ
 જાસિને પ્રક્રિય કરનાર અને કઠ, ઝેર, લોહી
 વિહાર, જળ, કૌક તથા કૌશાના કૃમિને મટાક-
 નાર કહી છે. ૬૧

શતા અને ધોળા સરસવનાં નામો

સર્પા કન્નકસોહસ્તુપુમ્બા કવચકા ।

ગોરસ્તુ સર્પા પ્રાદૈ: સિદ્ધાર્થ ઇતિ કવચતે વદર

અવવ-સર્પ કન્ન-રો પ્રુમ્બા વ જવચકા

(ઉચ્ચ.), તે સર્પ તુ પ્રક્રિય સિદ્ધાર્થ ઇતિ કવચતે ॥

સર્પ, ^૧ કટુકરનેક, ^૨ પ્રુમ્બા અને

કવચ^૩ એટલાં સરસવનાં સંસ્કૃત નામો છે.

ધોળા સરસવને વિદ્વાનો 'સિદ્ધાર્થ' કહે છે.

૧. સર્પ સ્નેહ અમાત, ઘ ઘો-સર્પ-પુ-
 વ' (ઉચ્ચ. ૧-૧૪૧) હવત્ કુમ્બામ્બ-જેમીથી
 ઓઠાસ જળવા તેમ નીકળે છે, તેથી સર્પ-સરસવ.

૨. કટુક. સ્ત્રો વચ્ચ સ-રોની ઓઠાસ જળવા
 તેમ વીખું દોમ છે, તેથી કટુકરનેક-સરસવ.

૩. ગુરુતિ રસસિ પુષ્પાપિમ્બાગુત્, ગુરુ વચ્ચ-
 વપુષ્યપુમ્, પ્રોપ્તારિત્મ ગુમ્બ-ને રક્ષાસાનો,
 કૌક-ને, કૌશાનાં કરમિયાં તથા પ્રક્રિયો નાશ કરે છે,
 તેથી પ્રુમ્બા-સરસવ.

૪. કવચિ કન્નકસિવા-ફિવસિ, અહમ્બિ, લેવસિ
 વ કન્નક કવચાત્રીય, કવિ વિદ્યાર્થ વા કવિ આજ્ઞા તેવં
 વ-કવચિરુદિ. (ઉચ્ચ. ૪-૬૧) અમ્બ પ્રવચ-
 અમિચ્છાત્મ ગુમ્, ત્વા કન્ન દાર્ય-ને જળ, કઠ, વધુ
 વચેરો નાશ કરે છે જળવા પોતાની સામે દંધ
 તેઓને જાહવાન કરે છે અને રમવે છે, તેથી
 કવચ-સરસવ.

૫. મિદ્ધા: કવ્યં અમાત્ લેવસેવ મહમ્બાત્-
 ને ધોળા હેવાથી માંતસિક અલુપ છે, તેથી
 સિદ્ધાર્થ-ધોળા સરસવ.

અને સરસવના ગુણો

સર્પપસ્તુ રસે પાકે કટ્તુ ક્ષિપ્ત્વા સતિચકા ।

ત્રિધોપ્પા: કમલવાત્મો રક્ષપિતાગ્રિવર્ધન: ॥૬૨॥

રક્ષોદ્રો જલેત્કન્નકુ કુહકોહકમિમ્બાગુત્ ।

પર્યા રક્ષસ્તપા ગોત્ કિન્નુ ગોતે કરા મતા ॥૬૩॥

અવચ-સર્પા તુ રસે પાકે કટ્તુ ક્ષિપ્ત્વા સતિચકા

ત્રિધોપ્પા કમલવાત્મ રક્ષપિતાગ્રિવર્ધન રક્ષોદ્ર (સર્)

કુહકોહકમિમ્બાગુત્ જલેત્, ત્વા રક્ષ ત્વા ગોત્, મિન્નુ

ગોત્ વત્ મતા ॥

સરસવ રસમાં અને પાકમાં વીખા, સિન્ધુ,
 કલવાશવાળા, વીક્ષુ, ગરમ, કઠ તથા વાહુને
 હણનાર, લોહીવિહાર, પિત્ત કે રક્તપિત્તને
 તથા જાસિને વધારનાર, રક્ષણને કાઢી મૂકનાર
 અને જળ, કૌક, કૌશાના કૃમિ તથા જલેને
 છત્વનાર છે. શતા સરસવમાં જેવા ગુણો છે,
 તેવા જ ધોળામાં પણ છે, છતાં ધોળા સરસવ
 ઉત્તમ મનાય છે. ૬૨, ૬૪

૨ઈ તથા કાળી રમ્બનાં નામો

રાત્રી તુ પાંચિયા ત્રિધોપ્પા: કુમિમ્બાગુત્ પ્રુમ્બી ।

સર્પા કુતામિચકા કમિમ્બાગુત્ પ્રુમ્બા

અવચ-રાત્રી તુ પાંચિયા ત્રિધોપ્પા કુમિમ્બાગુત્ પ્રુમ્બી

આસુરી (કથ્યતે, તથા કૃષ્ણા તુ) ક્ષવઃ ક્ષુતાભિજનકઃ
કૃમિકૃત્ કૃષ્ણસર્પપઃ (પ્રોચ્યતે) ॥

રાહ, ^૧ રાજિકા, ^૨ તીક્ષ્ણગંધા, ^૩ ક્ષુન્ન-
નિકા ^૪ અને આસુરી ^૫ એટલાં રાઈનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ક્ષવ, ^૧ ક્ષુતાભિજનક, ^૨ કૃમિકૃત ^૩
અને કૃષ્ણસર્પ ^૪ એટલાં કાળી રાઈનાં સંસ્કૃત
નામે છે. ૬૫

૧. રાજતિ પુષ્પાદિમી રાજયતિ ચ અન્યાનિ, રાજ
વીક્તો-‘સર્વધાતુમ્ય હન્’ ‘કૃદિકારાદિ’તિ વા હીપ્-જે
ફૂલ વગેરેથી પોતે શોભે છે અને ખીજને પણ
શોભાવે છે, તેથી રાહ-રાઈ.

૨. ‘રાજતિ રાજયતિ વા, કુન્ (૭ળા. ૨-૩૨),
ઢાપ્, અત્ત ઇત્વં ચ-રાજિકા-અર્થા ઉપર પ્રમાણે.

૩. તીક્ષ્ણઃ ગન્ધો યસ્યાઃ સાન્નેની ગંધ તીક્ષ્ણ
હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગંધા-રાઈ.

૪. જનયતીતિ જનિકા-પ્ર્યન્તાદ્ જની પ્રાદુર્ભવિ-
પ્તુલ્, ઢાપ્, અત્ત ઇત્વં ચ, ક્ષુવો જનિકા-ક્ષુજનિકા-ભૂખ
લગાડનારી છે, તેથી ક્ષુન્નનિકા-રાઈ.

૫. અસુરાણમિયં પ્રિયા-હ્રદમયેડ્, અણ્ણન્તત્વાદ્
હીપ્-અસુરાને પ્રિય હોવાથી આસુરી-રાઈ.

૧. ક્ષૌત્તિ-શબ્દ કારયતિ ક્ષુતસ્ય, ટુહ્તુ શબ્દ-
પ્રયર્થાત્ અન્-જે છીક કરાવે છે, તેથી ક્ષવ-કાળી રાઈ.

૨. અભિજનયતિ-ઈતિ અભિજનકઃ-પ્તુલ્, ક્ષુતસ્ય
અભિજનકઃ-છીકને ઉપગવનાર છે, તેથી ક્ષુતાભિ-
જનક-કાળી રાઈ.

૩. કૃમીન્ કૃન્તતિ, કૃતી છેદને-ક્વિપ્ તુક્ ચ-
કરમિયાનો જે નાશ કરે છે અથવા હરકોઈ જતુ-
ઓનો જે નાશ કરે છે. તેથી કૃમિકૃત-કાળી રાઈ.

૪. કૃષ્ણાક્ષાસૌ સર્પપઃ-કાળો સરસવ ગણાય છે,
તેથી કૃષ્ણસર્પ-કાળી રાઈ.

રાઈ તથા કાળી રાઈના ગુણો

રાજિકા કપપિત્તદ્ધો તીક્ષ્ણોષ્ણા રક્તપિત્તકૃત્ ।
કિચ્છિદ્રક્ષાશ્નિદા કપ્હકુષ્ઠકોષ્ઠકૃમીન્ હરેત્ ॥
અતિતીક્ષ્ણા વિશેષેણ તદ્વત્ કૃષ્ણાપિ રાજિકા ॥૬૬

અન્વયઃ-રાજિકા કપપિત્તદ્ધી તીક્ષ્ણા ઊષ્ણા રક્ત-
પિત્તકૃત્ કિચિત્ રક્ષા અશ્નિદા (સતી) કપ્હકુષ્ઠકોષ્ઠ-
કૃમીન્ હરેત્, વિશેષેણ તીક્ષ્ણા (મવતિ), કૃષ્ણા અપિ
રાજિકા તદ્વત્ (ગુણે) ॥

રાઈ કફ તથા પિત્તને હણનારી, તીક્ષ્ણ,
ગરમ, રક્તપિત્તને કરનારી, કાંઈક રક્ષ તથા
અશ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર હોઈ અળ, કોઠ તથા

કોઠાના કૃમિઓનો નાશ કરે છે તથા વિશેષે
કરી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે; કાળી રાઈમાં પણ
એવા જ ગુણો છે. ૬૬

ક્ષુદ્ર ધાન્યનાં નામે તથા ગુણો

ક્ષુદ્રધાન્યં કુધાન્યં ચ તૃણધાન્યમિતિ રમૃતમ્ ।
ક્ષુદ્રધાન્યમનુષ્ણં સ્યાત્કપાયં લઘુ લેખનમ્ ॥૬૭
મધુરં કટુકં પાકે રુક્ષં ચ ક્ષેદશોષકમ્ ।

વાતકૃદ્ધવિટ્કં ચ પિત્તરક્તકપાપહમ્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-ક્ષુદ્રધાન્યં કુધાન્યં ચ તૃણધાન્યમ્ ઇતિ
સ્મૃતમ્, ક્ષુદ્રધાન્યમ્ અનુષ્ણં કપાયં લઘુ લેખનં મધુરં
પાકે કટુકં ચ રુક્ષં ક્ષેદશોષકં વાતકૃત્ વદ્ધવિટ્કં ચ
પિત્તરક્તકપાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ક્ષુદ્રધાન્ય, ^૧ કુધાન્ય ^૨ અને તૃણધાન્ય ^૩
એટલાં ક્ષુદ્રધાન્ય (ખડધાન) નાં સંસ્કૃત નામે
છે. ખડધાન ગરમ નથી, તૂરું, હલકું મળને
ઉખેડનાર, મધુર, પાકમાં તીખું, રક્ષ, બીનાશને
સૂકવનાર, વાયુ કરનાર, વિધાને
કઠણ કરનાર અને પિત્ત, લોહીવિકાર કે રક્ત-
પિત્તને મટાડનાર છે. ૬૭, ૬૮

૧. ક્ષુદ્રં ચ તત્ ધાન્યં ક્ષુદ્રધાન્યમ્-જે હલકું
અનાજ ગણાય છે, તેથી ક્ષુદ્રધાન્ય-ખડધાન.

૨. કુત્સિતં ધાન્યં કુધાન્યમ્-ખરાય અથવા
હલકું ધાન્ય ગણાય છે, તેથી કુધાન્ય-ખડધાન.

૩. તૃણસ્યં ધાન્યં-તૃણમિવ ધાન્યં-તૃણ ધાન્યમિતિ
વા-જે ધાન્ય ધાસ જેવું, ધાસરૂપ અથવા ધાસ જ
ધાન્ય જેવું હોય છે, તેથી તૃણધાન્ય-ખડધાન.

કાંગનાં નામે તથા ભેદો

સ્ત્રિયાં કક્ષુપ્રિયક્ષુ દ્વે કૃષ્ણા રક્તા સિતા તથા ।
પીતા ચતુર્વિધા કક્ષુમુસ્તાસાં પીતા વરા સ્મૃતા ॥
અન્વયઃ-કક્ષુ-પ્રિયક્ષુ દ્વે સ્ત્રિયાં (સ્ત્રી), કૃષ્ણા,
રક્તા, સિતા તથા પીતા-ચતુર્વિધા કક્ષુઃ (મવતિ), તાસાં
પીતા વરા સ્મૃતા ॥

કંચુ ^૧ અને પ્રિયંચુ ^૨ એ બન્ને (સીલિંગે)
કાંગનાં સંસ્કૃત નામે છે. કાળી, રાતી,
ઘોળી અને પીળી એમ ચાર પ્રકારની કાંગ
થાય છે; તેઓમાં પીળી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૬૯

૧. કં-જલમ્ અક્ષતિ-ગચ્છતિ, અગિ ગતૌ-મૃગધ્વાદિ-
ત્વાત્ કુઃ, શકન્ધાદિધ્, યદ્વા કં-પુલ્લં ગચ્છતિ જનોડ-
નથા વૃંહળીત્વાત્, ગમ્લ્લ ગતૌ-મિત્તદ્-દિત્ત્વાત્ કુઃ-જે
પાણીમાં પ્રાપ્ત થાય છે-પાકે છે અથવા પોષ્ટિક

૧. યવત્સ્યેવ નાલં યસ્ય સઃ યવનાલઃ, યવનાલ એવ યાવનાલઃ-સ્વાર્થિકઃ પ્રજ્ઞાદાન્-જેનું નાણ અથવા સાંઠે. જવના જેવો હોય છે, તે યાવનાલ-શુભાર નામે ધાન્ય.

શાકેષુ સર્વેષુ વસન્તિ રોગાસ્તે હેતવો દેહ-
વિનાશનાય । તસ્માદ્ બુધઃ શાકવિવર્જનં તુ,
કુર્યાત્તથાલેષુ સ એવ દોષઃ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-સર્વેષુ શાકેષુ રોગાઃ વસન્તિ, તે (રોગાઃ)
દેહવિનાશનાય હેતવઃ (સ્યુઃ), તસ્માદ્ બુધઃ તુ શાક-
વિવર્જનં કુર્યાત્, તથા આલેષુ સઃ એવ દોષઃ (અસ્તિ) ॥

સઘળાં શાકોભાં રોગો રહે છે અને તે
રોગો દેહનો વિનાશ કરવામાં કારણરૂપ
થાય છે; માટે સમળુ માણસે તો શાકોનો
ત્યાગ જ કરવો જોઈએ; જે દોષો શાકોમાં
છે, તે જ દોષો ખાટા પદાર્થોમાં પણ છે. ૪

ટીકા-આત્મા શાકનિન્દકાનિ વચનાનિ સામાન્યાનિ ।
અથ શાકેષુ વિશિષ્ટાનિ વચનાનિ ॥ આમ શાકની નિંદા
કરનારાં જે જે વચનો છે, તેઓને સામાન્ય વચન-
રૂપે જ સમજવાં; કેમકે તેઓના વિષે જે વિશેષ
વચનો છે, તે હવે નીચે કહેવાય છે. ૪

• પત્રશાક*

એ જાતની ચીલી કે બથવાનાં નામે,
ભેદો તથા ગુણો

વાસ્તુકં વાસ્તુકં ચ સ્યાત્ક્ષારપત્રં ચ શાકરાટ્ ।
તદેવ તુ વૃહત્પત્રં રક્તં સ્યાદ્ ગૌડવાસ્તુકમ્ ॥૫॥
પ્રાયશો યવમધ્યે સ્યાદ્યવશાકમતઃ સ્મૃતમ્ ।
વાસ્તુકદ્વિતયં સ્વાદુ ક્ષારં પાકે કદ્ધુદિતમ્ ॥૬॥
દીપનં પાચનં રુચ્યં લઘુ શુક્રવલપ્રદમ્ ।
સરં પ્લીહાસ્તપિત્તાર્શઃ કૃમિદોષત્રયાપહમ્ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-વાસ્તુકં વાસ્તુકં ચ ક્ષારપત્રં ચ શાકરાટ્
સ્યાત્, તદ્ એવ વૃહત્પત્રં રક્તં ગૌડવાસ્તુકમ્ સ્યાત્, (હૃદં)
પ્રાયશઃ યવમધ્યે સ્યાત્, અતઃ યવશાકં સ્મૃતમ્ ।
વાસ્તુકદ્વિતયં સ્વાદુ ક્ષારં પાકે કદ્ધુ દીપનં પાચનં રુચ્યં
લઘુ શુક્રવલપ્રદં સરં (સત્) પ્લીહાસ્તપિત્તાર્શઃ કૃમિદોષ-
ત્રયાપહમ્ હૃદિતમ્ ॥

વાસ્તુક, ^૧ વાસ્તુક, ^૨ ક્ષારપત્ર ^૩ અને શાક-
રાટ્ ^૪ એટલાં ચીલીનાં સંસ્કૃત નામે છે. મોટાં
પાંદડાંવાળી જે રાતી ચીલી થાય છે, તે ગૌડ-
વાસ્તુક કહેવાય છે. ચીલી ઘણું કરીને જવના
ખેતરમાં તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક ^૫
પણ કહેવાય છે. બન્ને જાતની ચીલી મધુર,
ખારી, પાકમાં તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,

* પત્રરૂપ શાક-જે શાક પાંદડાંરૂપે થાય છે,
તે પત્રશાક કહેવાય છે.

પાચક, રુચિ ઉજવનાર, હલકી, વીર્ય તથા
બળને આપનારી, આડો ઉતારનાર અને બરોળ,
લોહીનો બગાડ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, અરશ, કૃમિ
અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. (કેટલાક
વૈદ્યો આ વાસ્તુકને ટાંકો કહે છે.) ૫-૭

૧, ૨. વસતિ દેહે, યદ્વા વસન્તિ ચિરં ગુણા
અસ્મિન્, વસ નિવાસે-‘ઉલ્કાદયથ્’ इति साङ्ख्य,
(ઉગા. ૪-૪૧), તતઃ વાસ્તો ભવમ્-‘અધ્યાત્માદિ-
ત્વાત્ ઠન્, ‘ઇસુસુક’ इति कः-જે લાંબો કાળ
શરીરમાં ટકે છે અથવા જેમાં લાંબા કાળ સુધી
ગુણો રહે છે, એવા પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી
વાસ્તુક અથવા વાસ્તુક ચીલી કે અથવા.

૩. ક્ષારાણિ પત્રાણિ યસ્ય તત્ત-જેનાં પાંદડાં
ખારાશપડતાં હોય છે, તેથી ક્ષારપત્ર ચીલી.

૪ શાકાનાં રાટ્, શાકેષુ વા રાજતે ગુણૈઃ-રાજૂ
દીર્ઘ-ક્ષિપ-શાકોનો જે રાજ ગણાય છે અથવા
ગુણોને લીધે શાકોમાં જે શોભે છે, તેથી શાકરાટ્-
ચીલી કે અથવા.

૫. યવાનાં મધ્યે જાત શાક-શાકપાર્શ્વવાદિઃ-
જે શાક જવના ખેતરમાં તેઓની વચ્ચે થાય છે,
તેથી યવશાક ચીલી.

પોથીનાં નામે તથા ગુણો

પોતક્યુપોદિકા સા તુ માલવામૃતવલ્લરી ।
પોતકી શીતલા ક્ષિપ્ત્યા શ્લેષ્મલા વાતપિત્તજિત્ ॥
અકળ્યા પિચ્છિલા નિદ્રાશુકદા રક્તપિત્તજિત્ ।
બલદા રુચિકૃત્પથ્યા વૃંહણી તૃતિકારિણી ॥૧॥

અન્વયઃ-પોતકી ઉપોદિકા માલવા અમૃતવલ્લરી
(કથ્યતે) । સા તુ પોતકી શીતલા ક્ષિપ્ત્યા શ્લેષ્મલા
વાતપિત્તજિત્ અકળ્યા પિચ્છિલા નિદ્રાશુકદા રક્તપિત્તજિત્,
બલદા રુચિકૃત્ પથ્યા વૃંહણી તૃતિકારિણી (ભવતિ) ॥

પોતકી, ^૧ ઉપોદિકા, ^૨ માલવા ^૩ અને
અમૃતવલ્લરી ^૪ એટલાં પોથીનાં સંસ્કૃત નામે
છે. પોથી ટાઢી, સ્નિગ્ધ, કંઈ કરનારી, વાયુ
તથા પિત્તને મટાડનારી, કંઈ માટે સારી નથી,
ચીકણી, નિદ્રા આપનારી, વીર્યને વધારનારી
રક્તપિત્તને મટાડનારી, બળ આપનારી, રુચિ
કરનારી, પથ્ય, યુષ્ઠિ આપનારી અને તૃપ્તિ
કરનારી છે. ૮, ૯

૧. પુનાતિ શરીરં પથ્યત્વાત્ વૃંહણીત્વાન્ન-પૂલ્ન પવને-
ઉપાદિસ્તાન્ પ્રત્યથઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ગૌરાદિત્વાન્

છગીરને ગ્વચ્છ સાફ જનાવે છે, તેથી પોતકી-પોથી.

૮. ટપકામ્ અથિમ્ ડરકમ્ અથમ્—'ડરક-પદસ્ય ચ' રત્નુવાચેષ—'કેષાન્ વિમાયે'તિ ક્યુ. ય્યુ, યત્ત હર્ષે ચ—જેમા પાણીનો બામ વધારે હોય છે, તેથી કોપાદાહ-પોથી.

૨. મમ્મ રેષ ડત્તપિત્ત્વમ્ કસ્તિ અસ્વાઃ—અન્ધમાયુ, યદા મમ્મ—અન્ધોત્તમતિ અસ્વા ડત્તપિ-સ્વામ્—અન્ધેન્દ્રોડિ દ્યયો'ં'તિ મયર્ણો વ, ય્યુ—નેનુ અસ્ય કૃત્પિત્ત્વમાન માસવ દેશ છે અથવા કિન્દી જન્મા નેનુ કૃત્પિત્ત્વમાન હોય છે, તેથી માસવા-પોથી.

૪. અમુલ્લ વક્ત્રીહ્વ વૃક્ષિમ્ભવન્—ત્પિત્તકરક શ્વેતાધી જલે અમુતતી વેશ હોય તેવી જાય છે, તેથી અમુતવલ્લરી-પોથી.

ધોળા અને રાતા ઢાંસાનાં નામો તથા ગુણો મારિયો જાપ્ત્યો માર્યઃ દ્યેતો રક્ષક સ્મૃતઃ । મારિયો મધુર હીતો વિદ્યમ્બી પિત્તગુરુ મુરુઃ । વાતશ્લેષમ્ભવો રક્ષપિત્તુદિપમાશિશ્ચિત્ ૩૧૦૪ રક્ષમાર્ણો ગુણોતિ સ્વાયો મધુર સ્તઃ ।

શ્લેષમ્ભવ કદુકઃ પાકે સ્વત્પરોઽવરીરિત. ૩૧૧

અન્વ—મારિય કષ્પક માર્ય (હિ સમાનિ), સ ચ દ્યેતઃ રક્ષ સ્મૃતઃ, (ગુણત્વ—)મારિય મધુર હીત વિદ્યમ્બી પિત્તગુરુ મુરુ. ૩૧૦૪. વાતશ્લેષમ્ભવ રક્ષપિત્તુદિપ મિવમ્બીશ્ચિત્ (મયતિ) । રક્ષમાર્ણ. અતિગુરુ. ચ, સ્તઃ સ્મૃત મધુર સ્તઃ શ્લેષમ્ભવ પાકે કદુક સ્વત્પરોઽવરીરિત ॥

મારિય,^૧ બાખક^૨ અને માર્ય^૩ એટલા ઢાંસાના સંસ્કૃત નામો છે એ ઢાંસો ધોળો અને રાતો એમ બે પ્રકારનો થાય છે. ઢાંસો મધુર, ટાઢો, બદાને રાકનાર, પિત્તને મટાકનાર, કારે, વામુ તથા કદને કરનાર અને શક-પિત્તને તથા અજિની વિષમતાને મટાકનાર છે. રાતો ઢાંસો જલુ કારે નહીં પણ ખાશાચખાળો, મધુર, ટાઢો ઉત્તારનાર, કદ કરનાર, ખાકમાં વીળે અને ઘાઠા ઢોષખાળો કહેવાય છે. ૧૦, ૧૧

૧. મા રિપિતિ-શ્લેષિત મિવમ્બીશ્ચિત્ત્વ, રિષ મિવમ્બ—'દ્યુપર્વે'તિ ક—એ અજિની વિષમતા મટાકે છે, તેથી મરવા દેવા નથી જ્યુ ગિવાડે છે, તેથી મારિય-ડાંબો.

૨. અસ્તે રક્ષિત વિષમાર્ણ ચ, વાત કિન્દી—'અન્ધિત્ત્વમાન'—(અ. ૩-૨૮) હિ કદુક—

જા. સ્વર્ણે કન્—એ રક્તપિત્તને તથા અજિની વિષમતાને મટાકે છે, તેથી માખક-ડાંબો.

૩. મયતિ-કમ્ભેભાવન્ કોષન્, મય મિતિમ્ભવ—'દ્યુપર્વે'તિ ક, જાત મય એ માર્ય—સ્વર્ણે પ્રકાશન્—એ ઘોળક દેવાને કદન કરે છે, તેથી માર્ય-ડાંબો.

તાંજીઆનાં નામો.

તપ્તુલીયો મેખનાત્. ક્યપ્તેસ્તપ્તુલેરક । મપ્તુસ્તપ્તુલીવીઓ વિગમ્બાધ્યમારિય ૩૧૨૩ ક્યપ્ત—તપ્તુલીય મેખનાત્ ક્યપ્તેસ્તપ્તુલેરક. મપ્તુસ્તપ્તુલીવીય વિગ્મ ચ અધ્યમારિય (ક્યપ્તે) ૩ તંડુલીય,^૧ મેખનાત્,^૨ કટિર,^૩ તંડુલેરક,^૪ અંદીર,^૫ તંડુલીવીય,^૬ વિષમ^૭ અને અલ્પ મારિય^૮ એટલા તાંજીઆનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. તપ્તે—અધ્યપ્ત હિ તપ્તુલ, તપ્ત અપ્તે—'અન્ધિત્ત્વમિ'—હિ વિગ્મ, તપ્તુલક—મિવાશિલ્પર્વ વિવ, યદા તપ્તુલેન્ધો વિવ—'અન્ધે'તિ ક—'વિષ વમેરેતો નાશ કરવા ને કિતકારી અથવા કોપેથી છે અથવા ચોખાને કિતકારી છે, તેથી તંડુલીય—તાંજીઓ.

૨. મેખ હવ નામો અલ્પ પિત્તકષ્પકમિવમ્બે—પિત્ત, કદ તથા ભેદી—વિકારને નાશકી થકવા એની અન્ધના મેખના એવી છે, તેથી મેખના—તાંજીઓ.

૩. ક્યપ્ત—તીરે નાશકનો વા કસ્તિ અસ્ત—'અન્ધમાત્રી(તીરવો)' હિ ફેલ પ્રવચ, ધુરોપમિ—જેમા જળતત્ત્વ અથવા ધાત્તીઓ વધારે હોય છે, તેથી કટિર—તાંજીઓ.

૪. તપ્તુલ—ફેલિ ઠોગે શિલ્પર્વ, ફે પ્રેરક—કર્મણ્ય, તપ્ત સ્વર્ણે કન્—એપ્તને કિતકારી હોવાથી તેઓને ને પ્રેરણા આપે છે, તેથી તંડુલેરક—તાંજીઓ.

૫. મપ્તુસ્તિ—મિલ્પર્વિ વિષમરક્ષાત્ત્વે સ્વકીયન્ ગુણન્, 'મયિ આમન્એ, આમન્—પિત્તમિલ્પર્વ—અપ્ત—ડીપ્—એનો નાશ કરવાપણ વમેરે પોતાના ગુણોને ને જાણુવે છે, તેથી અંદીર—તાંજીઓ.

૬. તપ્તુના વીરમિત વીરં પલ્લ ચ—નેનુ નિયં તંડુલીના નિષા નેનુ હોય છે, તેથી તંડુલીવીય—તાંજીઓ.

૭. વિષ હિતિ—'અમુત—અન્ધે'તિ ફેલ્પર એનો ને નાશ કરે છે, તેથી વિષ—તાંજીઓ.

૮. અલ્પમાર્ણો મારિય—એ ઘોળા મારિય એટલે ઢાંબો અલ્પ છે—અર્થાત્ તેના એનો કંઈક હોય છે, તેથી અલ્પમારિય—તાંજીઓ.

તાંદળજના ગુણો

તપ્કુલીયો લઘુઃ શીતો રુક્ષઃ પિત્તકફાક્ષજિત્ ।
સૃષ્ટમૂત્રમલો રવ્યો દીપનો વિપહારકઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-તપ્કુલીયઃ લઘુઃ શીતઃ રુક્ષઃ સૃષ્ટમૂત્રમલઃ
રવ્યઃ દીપનો વિપહારકઃ પિત્તકફાક્ષજિત્ (અસ્તિ) ॥

તાંદળજે હલકો, ટાઢો, રૂક્ષ, મળ તથા
મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, રુચિ ઉપજાવનાર,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝેરને હરનાર અને
પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

પાણીના તાંદળજનાં નામો તથા ગુણો

પાનીયતપ્કુલીયં તુ કષ્ટં સમુદાહતમ્ ।

કષ્ટં તિક્તકં રક્ષપિત્તાનિલહરં લઘુ ॥ ૧૪ ॥

પાનીયતાંડુલ^૧ અને કચ્છટ^૨ એ બે પાણીમાં
થતા તાંદળજનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીને
તાંદળજે કડવો અને હલકો હોઈ રક્તપિત્ત
તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૪

૧. પાનીયજાતે તપ્કુલીયં-શાકપાર્થિવાદિઃ-પાણીમાં
થતો તાંદળજે પાનીયતાંડુલીય કહેવાય છે.

૨. કષ્ટ-દીપ્યતે તિક્તકગુણેન, કષ્ટ દીપ્તો-
'શકાદિભ્યોડટ્ઠન્' (જ્ઞા. ૪-૮૧)-જે કડવાશને
ગુણ પ્રકાશિત કરે છે, તેથી કચ્છટ-પાણીનો તાંદળજે.

ટાંકાનાં નામો તથા ગુણો

પલક્યા વાસ્તુકાકારા છુરિકા ચીરિત્પ્લદા ।
પલક્યા વાતલા શીતા પ્લેષ્મલા મેદિની ગુરુઃ ॥ ૧૫ ॥

વિષ્મિની મદસ્વાસપિત્તરક્તકફાપહા ॥ ૧૫ ॥
પલક્યા,^૧ વાસ્તુકાકારા,^૨ છુરિકા^૩ અને
ચીરિત્પ્લદા^૪ એટલાં ટાંકાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
ટાંકો વાયુ કરનાર, ટાઢો, કફ કરનાર, ઝાડો
છૂટો પાડનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને મદ,
શ્વાસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો
નાશ કરનાર છે. (કેટલાક માને છે કે આ
ટાંકો જ ચીલી કે બથવો કહેવાય છે.) ૧૫

૧. પલમેવ પલકં-સ્વાર્થે કન્, પલકાય-માંસવૃદ્ધયે
હિતા-હિતાર્થે ગવાદિત્વાદ્ યઃ-માંસ વધારવા જે
હિતકારી છે, તેથી પલક્યા-ટાંકા-બાજી.

૨. વાસ્તુકસ્યેવ આકારો યસ્યાઃ સા-જેનો આકાર
બથવો કે ચીલી જેવો હોય છે, તેથી વાસ્તુકાકારા-ટાંકો.

૩. છુરિતિ-હિનતિ મલં મદસ્વાસાદોષ મેદિનીત્વાત્-
છુર છેદને 'ક્યુન્' (જ્ઞા. ૨-૩૫), 'દ્યુપથે'તિ કો વા,
કન્, ટાપ્, અત ક્ત્વં ચ-જે મળને તોડનાર હોવાથી

મળ તથા મદ-શ્વાસ વગેરેને તોડે છે, તેથી છુરિકા-ટાંકો.

૪. ચીરવદ્ આચરિત્ છદં યસ્યાઃ-જેનું પાંદડું
ચીંથરા જેવું-ફોટલાં વસ્ત્ર જેવું હોય છે, તેથી
ચીરિત્પ્લદા-ટાંકો.

કરલીનાં નામો તથા ગુણો

નાડિકં કાલશાકં ચ શ્રાદ્ધશાકં ચ કાલકમ્ ।
કાલશાકં સરં રવ્યં વાતકૃત્ત્વકપરોથહત્ ॥ ૧૬ ॥
વલ્યં રુચિકરં મૈઘ્યં રક્ષપિત્તહરં હિમમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-નાડિકં કાલશાકં ચ શ્રાદ્ધશાકં ચ
કાલકમ્ (કથ્યતે) । કાલશાકં સરં રવ્યં વાતકૃત્ત્વ કપ-
રોથહત્ વલ્યં રુચિકરં મૈઘ્યં હિમં રક્ષપિત્તહરમ્ (અસ્તિ) ॥

નાડિક,^૧ કાલશાક,^૨ શ્રાદ્ધશાક^૩ અને
કાલક^૪ એટલાં કરલીનાં સંસ્કૃત નામો છે.
કરલી ઝાડો ઉતારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુ
કરનાર, કફ તથા સોજાને હરનાર, બળ આપ-
નાર, કાંતિકારક, બુદ્ધિને હિતકારી અને ટાઢી
હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૧૬

૧. નાડી હવ કાયતિ-કૈ શબ્દે-અન્યેભ્યોડપિ દૃશ્યત'
इति ङः-यद्वा नाडिरिव प्रतिकृतिः-'हवे प्रतिकृति'
इति कन्-जे નાળ જેવું લાગે છે, તેથી નાડિક-કરલી.

૨. કાલવર્ણ શાક-શાકપાર્થિવાદિઃ-જે કાળા
રંગના શાકરૂપે થાય છે, તેથી કાલશાક-કરલી.

૩. શ્રાદ્ધયોગ્ય શાક-જે શાક શ્રાદ્ધમાં યોગ્ય
ગણાય છે, તેથી શ્રાદ્ધશાક-કરલી.

૪. કાલવર્ણ કાયતિ-કૈ શબ્દે-અન્યેભ્યોડપિ' इति
ङः-जे काला रंगनुं कडेवाय છે, તેથી કાલક-કરલી.

અળવીનાં નામો તથા ગુણો

પટ્ટશાકસ્તુ નાડીકો નાડીશાકશ્ચ સ સ્મૃતઃ ।
નાડીકો રક્ષપિત્તમ્નો વિષ્મિની વાતકોપનઃ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયઃ-પટ્ટશાકઃ તુ નાડીકઃ સ ચ નાડીશાકઃ
સ્મૃતઃ, નાડીકઃ રક્ષપિત્તમ્નો વિષ્મિની વાતકોપનઃ (અસ્તિ) ॥

પટ્ટશાક,^૧ નાડીક^૨ અને નાડીશાક^૩ એટલાં
અળવીનાં સંસ્કૃત નામો છે. અળવી રક્તપિત્તને
મટાડનાર, મળને રોકનાર અને વાયુનો પ્રકોપ
કરનાર છે. ૧૭

૧. પટ્ટસ્ય વૃક્ષસ્ય શાકઃ, યદ્વા પટ્ટશાકો શાકશ્ચ-
જે પટ્ટ નામના વૃક્ષનું શાક ગણાય છે, તેથી પટ્ટ-
શાક-અળવી.

૨. નાડીક-ઉપર કરલીનું '૧' નામ ગુણો.

૩. નાડીપ્રધાનઃ શાકઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-જે શાક

અન્યને ત્રોડા કે નાળવાળું હોય છે, તેથી નાટી સાથે-જળની.

કોળીનાં નામો તથા યુક્તો

કઠ્ઠી શતપર્ણા થ કથ્યતે તપ્તુગુપ્તા મથા ।
કઠ્ઠી સમ્યક્ પ્રોક્તા મધુરા યુગ્મકારિણી ॥૨૮॥
અથ. કપાળી થ શતપર્ણા (ઈતિ વાચ્યમ્),
અથ તપ્તુગુપ્તા કપાળે કપાળી સમ્યક્ મધુરા યુગ્મ-
કારિણી પ્રોક્તા ॥

કઠ્ઠી^૧ અને શતપર્ણી^૨ એ બે કોળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોળીને કાચણ વધારનાર, મધુર અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર કહી છે. ૧૮

૧ કઠ્ઠિ-અર્થ કોટિ કુશલત્વમ્, કથ મથે-
'કથરિકથિકાકિનોડ્યન્ત્'-(અર્થા. ૪-૬૧) અથો
રેકમ્, કથ કે-કથે કથતે, કથિ ભવતીત્યે । ૧૫૨-
ગોપિ-એ વીર્યકારક હોવાથી મદ કરે છે અથવા
પાણીમાં પથરાય છે, તેથી કઠ્ઠી-કોળી.

૨ કથ પર્ણિ અથઃ કા-એને સેા મદો
અથવા સાધા હોય છે, તેથી શતપર્ણી-કોળી.

નાની તથા મોટી લૂણીનાં નામો તથા યુક્તો
કોળા કોળી થ કથિતાં હથ્થોળી તુ બોધિકા ।
કોળી કસ્ટા સ્વૃતા ગુર્ણી વાત-સેપ્તલી પદ્મ ॥૨૯॥
કાઠોળી શીપની વાચ્યા અપ્રતિધિવિખ્યાસિની ।
બોધિકામ્બા છપ્ત બોળ્યા વાતકુશલપિતૃહવ ૨૦
વાન્દીપમ્યમ્બામ્બી પ્વાલકાલ્પસેતિગુપ્ત ।
શોધ્યોચનલોગે થ શિતા વલ્લીવદાહવા ॥૨૧॥

અથ-કોળા થ કોળી કથિતા, હથ્થોળી તુ
બોધિકા (અર્થ) । કોળી સ્વા ગુર્ણી વાતકેમાહી
પદ્મ અલોક્ષી શીપની થ અમ્બા (સર્પી) અપ્રતિધિવિ-
ખ્યાસિની (અર્થ) । બોધિકા અમ્બા છપ્ત થ અમ્બા
(સર્પી) વાતકુશલપિતૃહવ લોચકોચનલોગે શિતા વાલો
અનુસૂત્રી થ વાતકુશલપિતૃહવ તન્ને ઉચ્ચપ્ત ॥

હોણી^૧ અને હોળી^૨ એ બે લૂણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટી લૂણી શાટિકા^૩ કહેવાય છે. લૂણી રૂક્ષ, ભારે, વાહુ તથા કહેને હરનાર, ખારી, અરથને મટાકનાર, અગ્નિને પ્રવીર્ય કરનાર અને ખાટી હોઈ મદ અગ્નિને તથા એને મટાકનાર ॥ મોટી લૂણી ખાટી, મળને ખસેડનાર, ગરમ, વાહુ કરનાર, કહે તથા પિત્તને હરનાર, સોજા તથા નેત્રમાં ધોતમાં કિતકારી અને તોતકાષ્ણુ ખાદિ

વાણીના હોય, મધુ, યોયો, શ્વાસ, ઉપરચ, તથા પ્રમેદને મટાકનાર છે, એમ તેને અનુનાશ વિકાનો કહે છે. ૧૬-૨૧

૧. અવનમ્ અસિ અવનમ્-અવનમ્, પુરોચન-
અવ-એવા ખારાક હોવાથી લવણવાળી હોય છે તેથી હોણી-લૂણી.

૨. અવનમ્ અસિ અવનમ્-અવનમ્, પુરોચન-
પુરોચન-એવા ખારાક હોય છે, તેથી લે લવણવાળી અથવા છે, તેથી હોણી-લૂણી.

૧. ચોટ્ટે-પરિચેટ્ટે કુષિયાં વાળીવધિવત્ત્વા
થ, કુટ પરિચેટ્ટે-ચુટ, અપ્, કુટ ફલે થ-એ અર્થ
પર પથરાય છે અને તોતકાષ્ણુ વગેરે વાણીને
હોય દૂર કરવા હેવાય છે, તેથી પેટિકા-મોટી લૂણી.

અનુજ ખાટી લૂણીનાં નામો તથા યુક્તો
કાઠોળી કુષિયા વાતકામ્બામ્બામ્બોધિવત્ ।
અમ્બાવત્તુ શાપી પિત્તલી વાચ્યાવત્ ॥૨૨॥
કાઠોળી શીપની કમ્બા કલોળ્યા અમ્બાવત્ ૨૩
પિત્તકામ્બા મહુનર્થ કુષાટીઆખાશિમી ॥૨૪॥
અથ-વાણી કુષિયા વાતકામ્બા અમ્બા
કોધિ-અમ્બા-તુ અપી પિત્તલી થ અમ્બાવત્
(અર્થ) । વાણી શીપની કમ્બા સ્વત વાચ્યા (સર્પી)
પિત્તકામ્બાવત્ અમ્બા અમ્બા-તુ-કેટકાવધિવી
(અર્થ) ॥

ચિરિરી,^૧ મુકિંકા,^૨ કલશક,^૩ અલક,^૪
અરલકોલિકા,^૫ અરલક,^૬ શકરી,^૭ પિચલી,^૮
અને અરલકપત્ર^૯ એટલાં બહુ ખાટી લૂણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બહુ જ ખાટી લૂણી અગ્નિને પ્રવીર્ય કરનાર, અગ્નિ ઉપલવનાર, રૂક્ષ, ગરમ, પિત્તવાળી, કહે તથા વાહુને મટાકનાર, બહુ ખાટી અને અલેણીશ, અરથ, કોઈ તથા અતિચારને નાશ કરનારી ॥ ૨૨, ૨૩

૧ 'વાણા લોચ્ચે વ્ષે' ઈતિ મેતિની-વજ્રમ્-
લોચ્ચે વ્ષે વાણે ફલતિ અમ્બા-ફલો-અવન-
નિર્મલ ॥ કોપ-એ અધિરક હોવાથી જાત્રા અપર
માણ્યને ખુ પ્રેરે છે, તેથી ચિરિરી-ખાટી લૂણી.

૨ અ-અવનમ્ અવનમ્-અવનમ્, પુરોચન-
પુરોચન-એવા ખારાક હોવાથી લવણવાળી હોય છે તેથી હોણી-લૂણી.

૩. શઠતિ-હિનસ્તિ ક્ષિત્રાતિ વા-શઠ હિસાક્ષેશ-
કેતવેયુ-પચાયન્, દાપ્, દન્તાનાં શઠા-દાંતને જે અંબાવી
દે છે, તેથી દંતશઠા-ખાટી લૂણી.

૪. અન્વે તિષ્ઠતિ-‘હુપી’તિ કઃ-‘અન્વાન્વે’-તિ
પત્વમ્, દાપ્-રસાળ પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી
અંબા-ખાટી લૂણી.

૫. અમ્લા ચાસો લોણિકા-અમ્લલોણિકા-ખાટી
લૂણી.

૬. અક્ષમનઃ અપિ અન્તઃ યસ્મિન્-અત્યમ્લત્વાત્,
શક્ત્વાદિઃ-જેમાં પથરાતો પણ અંત થાય એવી
પથરાને પણ ઓગાળી કાઢનારી ખટાઈ રહેલી
હોય છે, તેથી અક્ષમંતક-ખાટી લૂણી.

૭. શર્ખ રાતિ પ્રદ્યપ્યર્શઃપ્રમૃતિરોગાણાં નાશનં કૃત્વા,
રાદાને-‘આતોડુપસર્ગે કઃ’, ‘જાતેરિ’તિ હીપ્-સંપ્રહણી,
અરશ વગેરે રોગોનો નાશ કરી સુખ આપે છે,
તેથી શર્કરી-ખાટી લૂણી.

૮. પેસતિ-ગચ્છતિ કંઠં વાયુન્ ચ નાશયિતું, પિસ ગતૌ-
ધ્રુપાદિત્વાત્ કલ્પન્, ગૌરાદિત્વાદ્ હીપ્-કક્ષ તથા વાયુ-
નો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી પિસકી-
ખાટી લૂણી.

૯. અમ્લાનિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ-‘શેષાદ્ વિમાયે’તિ
ક્ષ્-જેનાં પાંદડાં ખાટાં હોય છે, તેથી અમ્લપત્રક-
ખાટી લૂણી.

ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો

ચુક્રિકા સ્વાતુ પત્રામ્લા રોચિની શતવેધિની ।
ચુકા ત્વમ્લતરા સ્વાદ્વી વાતમ્નો કફપિત્તકૃત્ ॥
સ્વ્યા લઘુતરા પાકે વૃન્તાકેનાતિરોચની ॥૨૪॥

અન્વયઃ-ચુક્રિકા તુ પત્રામ્લા રોચિની શતવેધિની
સ્વાત્, ચુકા તુ અમ્લતરા સ્વાદ્વી વાતમ્નો કફપિત્તકૃત્
સ્વ્યા પાકે લઘુતરા વૃન્તાકેન અતિરોચની (મવતિ) ॥

ચુક્રિકા,^૧ પત્રામ્લા,^૨ રોચિની^૩ અને
શતવેધિની,^૪ એટલાં ચૂકાનાં સંસ્કૃત નામો
છે. ચૂકો બહુ જ ખાટો, સ્વાદિષ્ટ વાયુને હણ-
નાર, કક્ષ તથા પિત્તને કરનાર, રુચિ ઉપ-
જાવનાર, પાકમાં બહુ જ હલકો અને
રીંગણાની સાથે ખાવાથી અતિશય રુચિકારક
થાય છે. ૨૪

૧. ચુક્રિકા-ઉપર ‘ખાટી લૂણી’ પહેલું નામ
જુઓ.

૨. પત્રેયુ અમ્લા-પાંદડામાં જે ખટાઈ ધરાવે છે,
તેથી પત્રામ્લા-ચૂકો.

૩. રોચયતિ કૃત્યેવંશીલા-‘ફન્ સર્વધાતુમ્યઃ’, નાન્ત-
ત્વાદ્ હીપ્-જે રુચિ ઉપજાવનાર હોય છે, તેથી
રોચિની-ચૂકો.

૪. શતં વેધિતું શીલમ્ અસ્ત્યાઃ-વિષ વિધાને-‘સુખ્ય-
જાતૌ.’ इति णिनिः, નાન્તત્વાદ્ હીપ્-જે સો પદ્ધર્થોને
અસર કરે એવા સ્વભાવની છે, તેથી શતવેધિની-ચૂકો.

છુંછનાં નામો તથા ગુણો

ચિચ્ચા ચન્ચુચ્ચુકી ચ દીર્ઘપત્રા સતિકકા ।
ચન્ચુઃ શીતા સરા સ્વ્યા સ્વાદ્વી દોષત્રયાપહા ॥
ધાતુપુષ્ટિકરી યત્યા મેધ્યા પિચ્છલકા રમૃતા ॥

અન્વયઃ-ચિચ્ચા ચન્ચુઃ ચન્ચુકી દીર્ઘપત્રા ચ સતિ-
કકા (સ્મૃતા) । ચન્ચુઃ શીતા સરા સ્વ્યા સ્વાદ્વી દોષ-
ત્રયાપહા ધાતુપુષ્ટિકરી યત્યા મેધ્યા પિચ્છલકા સ્મૃતા ॥

ચિંચા,^૧ ચંચુ,^૨ ચંચુકી,^૩ દીર્ઘપત્રા^૪
અને સતિકકા,^૫ એટલાં છુંછનાં સંસ્કૃત
નામો છે. છુંછ ટાઢી, મળને ખસેડનાર,
રુચિ ઉપજાવનાર, મીઠી, ત્રણે દોષને મટાડ-
નાર, ધાતુને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર,
બુદ્ધિને સારી કરનાર અને ચીકણી મનાઈ છે.

૧. ‘ચિમ્’ इति अव्ययं शब्दं चिनोति पिचिच्छ-
ત્વાત્, ચિન્ ચયને-‘અન્યેમ્યોડપિ.’-इति ङः, દાપ્-
ચીકાશને લીધે ‘ચિં’ એવો અરુપ્પ અવાજ જે
કરે છે, તેથી ચિંચા-છુંછ.

૨. ચન્ચતિ-ગચ્છતિ શૈલ્યાદિગુણાન્, ચન્ચુર્ગત્યર્થઃ-
બાહુલકાદ્ ઙઃ-શીતળતા આદિ ગુણોને જે ધારણ
કરે છે, તેથી ચંચુ-છુંછ.

૩. ચન્ચુઃ એવ ચન્ચુકી-સ્વાચિકે કનિ-ગૌરાદિત્વાદ્
હીપ્ ચંચુકી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૪. લીર્ધાણિ પત્રાણિ યત્યાઃ સા-જેનાં પાંદડાં
લાંબાં હોય છે, તેથી લીર્ધપત્રા-છુંછ.

૫. તિક્તેન ગુણેન સહિતા-જે કડવાશના ગુણ-
વાળી હોય છે, તેથી સતિકકા-છુંછ.

હિલમોચિકાનાં નામો તથા ગુણો

બ્રાહ્મો શક્ષપરા ચારી મત્સ્યાક્ષી હિલમોચિકા ।
શોયં કુષ્ઠં કર્ફ પિત્તં હરતે હિલમોચિકા ॥૨૬॥

અન્વયઃ-બ્રાહ્મો શક્ષપરા ચારી મત્સ્યાક્ષી હિલ-
મોચિકા, (इति नामानि, गुणाश्च-) હિલમોચિકા શોયં
કુષ્ઠં કર્ફ પિત્તં હરતે ॥

બ્રાહ્મી,^૧ શંખધરા,^૨ ચારી,^૩ મત્સ્યાક્ષી^૪
અને હિલમોચિકા,^૫ એટલાં હિલમોચિકાનાં
સંસ્કૃત નામો છે. હિલમોચિકા સોજાને,

મૂળાનું નવું-ફૂલું તાબું પાંદડું પાચન, હલકું, રુચિ ઉપજવનાર અને ગરમ છે; તેને બે તેલમાં પકાવું હોય તો ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને પકાવું ન હોય તો કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૩૦

કૂખાનાં પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો
દ્રોણપુષ્પીદલં સ્નાદુ રુદ્ધં ગુરુ ચ પિત્તકૃત્ ।
મેદનં કામલાશોથમેહજ્વરહરં કદુ ॥ ૩૧ ॥
અન્વય:-દ્રોણપુષ્પીદલં સ્નાદુ રુદ્ધં ગુરુ ચ પિત્તકૃત્
મેદનં કદુ (સત્) કામલાશોથમેહજ્વરહરં (ભવતિ) ॥
દ્રોણપુષ્પીદલ^૧-કૂખાનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ઠ, રૂક્ષ, ભારે, પિત્ત કરનાર, મળ તોડનાર અને તીખાં હોઈ કમળો, સોજા, પ્રમેહ, તથા તાવને મટાડનાર છે. ૩૧

૧ દ્રોણસદૃશ-કલશાકારં પુષ્પં યસ્યા: સા-‘પાક-કર્ણે’તિ ડોપ્-દ્રોણપુષ્પ્યા: દલમ્-જેનું ફૂલ કળશના આકારનું થાય છે, તે દ્રોણપુષ્પી-કૂખાનું પાન.

અજમાના પાંદડાંના ગુણો

યવાનીશાકમાશ્રેયં રુચ્યં વાતકફપ્રણુત્ ।
ઝળં કદુ ચ તિક્તં ચ પિત્તલં લઘુ શૂલકૃત્ ॥ ૩૨ ॥
અન્વય:-યવાનીશાકમ્ આશ્રેયં રુચ્યં વાતકફપ્રણુત્
ઝળં ચ કદુ ચ તિક્તં પિત્તલં લઘુ (સત્) શૂલકૃત્
(અસ્તિ) ॥

અજમાનાં પાંદડાં અગ્નિના સંબંધવાળાં, રુચિ ઉપજવનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ગરમ, તીખા, કડવાં, પિત્ત કરનાર અને હલકાં છે, છતાં શૂળ કરનાર છે. ૩૨

કૂંવાડિયાનાં પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો
વર્દુન્નપત્રં દોષમ્નમ્લં વાતકફાપહમ્ ।
કપ્હકાસકૃમિશ્વાસદર્દ્રકુષ્ઠપ્રણુલુ ॥ ૩૩ ॥
અન્વય:-વર્દુન્નપત્રં દોષમ્નમ્ અમ્લં લઘુ (સત્)
વાતકફાપહં કપ્હકાસકૃમિશ્વાસદર્દ્રકુષ્ઠપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

વર્દુન્નપત્ર^૧-કૂંવાડિયાનાં પાંદડાં દોષને મટાડનાર, ખાટાં અને હલકાં હોઈ વાયુ, કફ, ચળ, ઉધરસ, કૃમિ, શ્વાસ, દાદર તથા કોહને મટાડનાર છે. ૩૩

૧ વર્દુન્ન હિન્તિ-‘અમનુષ્યકર્તૃકે ચ’-હતિ ટક્, ‘અત્પૂર્વસ્યે’તિ નિયમાન ગત્વમ્-વર્દુન્નસ્ય પત્રં-દાદરના રોગનો ને નાશ કરે છે, તે કૂંવાડિયાનું પાંદડું.

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાંના ગુણો
સેદુન્નસ્ય દલં તીક્ષ્ણં દીપનં રોચનં હરેત્ ।
આધ્માનાઘ્રીલિકાગુલ્મશૂલશોથોદરાણિ ચ ॥ ૩૪ ॥
અન્વય:-સેદુન્નસ્ય દલં તીક્ષ્ણં દીપનં ચ રોચનં
(સત્) આધ્માનાઘ્રીલિકાગુલ્મશૂલશોથોદરાણિ હરેત્ ॥

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાં તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને રુચિ ઉપજવનાર હોઈ આક્રોશ, અધીલા-મૂત્રાઘાત રોગ, ગોળો, શૂળ, સોજા તથા પેટનારોગને મટાડનાર છે. ૩૪

ખડસલિયાનાં પાંદડાંના ગુણો

પર્પટો હન્તિ પિત્તાસજ્વરતૃષ્ણાકફમ્નમાન્ ।
સંગ્રાહી શીતલસ્તિક્તો દાહનુદ્રાતલો લઘુ: ॥ ૩૫ ॥
અન્વય:-પર્પટ: સંગ્રાહી શીતલ: તિક્ત: વાતલ: લઘુ:
દાહનુત્ (સન્) પિત્તાસજ્વરતૃષ્ણાકફમ્નમાન્ હન્તિ ॥

ખડસલિયાનું પાંદડું ઝાડાને રોકનાર, શીતલ, કડવું, વાયડું, હલકું અને દાહને મટાડનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો અગાડ કે રક્તપિત્ત, તાવ, તરશ, કફ તથા બ્રમને મટાડનાર છે. ૩૫

ગળજીલીનાં પાંદડાંના ગુણો

ગોજિહ્વા કુષ્ઠમેહાસકૃન્નજ્વરહરી લઘુ: ॥ ૩૬ ॥
ગળજીલીનાં પાંદડાં કોઠ, પ્રમેહ, લોહીનો અગાડ, મૂત્રકૃન્ન તથા તાવને મટાડનાર અને હલકાં છે. ૩૬

પરવળનાં પાંદડાંના ગુણો
પટોલપત્રં પિત્તમ્નં દીપનં પાચનં લઘુ ।
સ્તિગ્ધં વૃષ્યં તથોષ્ણં ચ જ્વરકાસકૃમિપ્રણુત્ ॥ ૩૭ ॥
અન્વય:-પટોલપત્રં પિત્તમ્નં દીપનં પાચનં લઘુ સ્તિગ્ધં
વૃષ્યં તથા ચ ઝળં (સત્) જ્વરકાસકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥
પરવળનું પાંદડું પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, સ્તિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને ગરમ હોઈ તાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૩૭

ગળોનાં પાંદડાંના ગુણો

ગુહ્ચીપત્રમાશ્રેયં સર્વજ્વરહરં લઘુ ।
કપાયં કદુ તિક્તં ચ સ્વાદુપાકં રસાયનમ્ ॥ ૩૮ ॥
વલ્યમુષ્ણં ચ સંગ્રાહી હન્યાદોષત્રયં તૃપામ્ ।
દાહપ્રમેહવાતાસૃક્કામલાકુષ્ઠપાપ્ણુતામ્ ॥ ૩૯ ॥
અન્વય:-ગુહ્ચીપત્રમ્ આશ્રેયં સર્વજ્વરહરં લઘુ કપાયં
કદુ ચ તિક્તં સ્વાદુપાકં રસાયનં વલ્યં ચ ઝળં સંગ્રાહી

(सप्त) शेषपत्रं पूर्वा वसुधैव कुटुम्बकम्
पास्तुर्वा इत्युक्तम् ॥

જમીના પાટલા અગિના અશ્વપાળા, સર્વ પ્રકારના વાવોને હરનારાં, હલકાં, તારા, વીળા, કદવાં, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, ગળ આપનાર, અરમ અને અદાને શેકનાર હોઈ ત્રણે દોષ, તરશ, શાહ, પ્રમેહ, વાતરજા શેઝ, કમળો, કોહ તથા પાંડુશેઝ મટાડે છે. ૪૮, ૪૯

कामुंशनां नामि तश्च पांड्यानां युक्ते
 कासमर्षोऽरिर्मर्षा कासारि कर्कशस्तथा ।
 कासमर्षश्च द्रव्यं द्रव्यं कासविशालमुत्पन्नं
 मयुरं कफवातं पाण्ड्यं कण्ठशोथमम् ।

विशेषतः काष्ठद्वारं पिप्पलीं ब्राह्मणं कण्डू ॥ ४१ ॥
 अथवा—कण्डूद्वारं वा अरिष्यं काष्ठद्वारं तथा
 कण्डूद्वारं (इति वाग्यपि, शुक्लसूत्रं—) काष्ठमप्यर्थं इत्येवं
 इत्येवं काष्ठविषयस्य मन्त्रं कण्डूद्वारं पाठ्यते काष्ठमप्येव
 पिप्पलीं ब्राह्मणं कण्डू (सूत्रं) विशेषं काष्ठद्वारं (मन्त्रं) ॥

કાસમઈ, ૧ જરિમઈ, ૨ કાસારિ ૩ જને
કહેયું એટલાં કાસુદવાનાં સચુપ નાથિ છે.
કાસુદવાનાં પાંદડાં શ્રેષ્ઠકારક, વીથને વધાર
નાર, ઉષ્ણરસ, ઝેર વગા હોદીના જગાડને
મટાડનાર, મધુર, કઠ, વાસુ વગા પિત્તને કબ
નાર, પાચન, કંઠને સાફ કરનાર, બાકાને શાક
નાર, હલકા જને વિશેષે કઠી ઉષ્ણરસને મટાડ
નારાં છે. ૪૦, ૪૧

૧. કમળ મુદ્રાપાઠિ, ચર હોવે-કર્ડ-સીધરચનો!
ને નાથ કરે છે, તેથી શત્રુમર્દ-કર્મુંકરો.

૨. જરિ-જાતલ્ય સુદ્ધાતિ-પૂર્વગત-ઉપરજીવ
સત્ત્વો ને નાશ કરે છે, તેથી જરિમર્દ-જાતુ હોય.

૩. અસત્ય બદી.—જિજ્ઞસનો યત્ન હેતુથી
પાશ્વરિ-પ્રભુરે.

४ इन्द्राणि-विनष्टिं कर्तुं, कृत्विषाम्-विषं, कवे इति कवः, कवः कवे-पुत्रम्, क्व कालो कथा-विपरिवर्त-
ने नास्ति इत्यादि तदर्थं प्रोक्तानि ये शब्दास्ते छ, तेषां
कवः-कविर्वा.

अनेकी निमि अजुनां पाडांना गुणो
दण्यं जलकराकं स्वादुर्कं (कफवातहृत्)

अस्य विष्णुसमर्पणं विष्णुसमर्पणोपहारः ॥ ५२ ॥
अस्य विष्णुसमर्पणं विष्णुसमर्पणोपहारः ॥ ५२ ॥
अस्य विष्णुसमर्पणं विष्णुसमर्पणोपहारः ॥ ५२ ॥

અલ્પેષીતુ શાક રુચિકારક, માંઠ પથે
જોડું, હાંતના સોજાને હરનાર, ખાડુ, મળને
શાકનાર, પિત્તને મટાડનાર અને કદ તથા
વાસને કસનાર છે. ૪૨

पराजानां पादानां शुद्धौ
कलायशाकं मेदि व्याजमु तिलं त्रिशोपजित् ।
अनन्य-कलायशाकं मेदि क्यु तिलं त्रिशोपजित् ।
स्वात ॥

પટાણના પાંદાહાત્રુ શાક મધિને તો-
નાર, હલકુ જાને કટકુ હોઈ વચે દોષને
મટાકનાર છે

भद्रसवनं पांश्वानां भुक्ते
 कद्रुहं सारपं छाहं बहुभुजम् गुरु ॥ ५३ ॥
 भद्रसवनं निराहं स्यात्पुण्यं कर्त्तुं निरोधयित्वा ।
 सप्तारं कर्त्तुं वीर्यं स्यात्पुण्यं कर्त्तुं निरोधयित्वा ॥ ५४ ॥
 भद्रसवनं सारपं कद्रुहं बहुभुजम् गुरु सप्त-
 पदं विपदि यत्नं कर्त्तुं निरोधयित्वा कर्त्तुं कर्त्तुं
 वीर्यं स्यात् (सप्त भवि) कर्त्तुं विपदि स्यात् ॥

શ્રવણવર્ના પદ્યકાવ્ય શાસ્ત્ર લીધું, મૂત્રને
તથા મળને બહુ કન્યાયર, ભારે, પાકમાં બાકું,
બળવળ કન્યાયર, બરમ, રૂઝ, તથા દોરને
મટાકન્યાયર, બાણશયણ, કારવાણ, વીરવ
તથા શ્વાલિક છતાં શાકોમાં નિહિત છે જર, જર
પુષ્પશાક

अभिविधानं दुष्टना मुक्तौ
 नगस्तिष्ठत्तुम् इति वापुर्वचिवाप्यम् ।
 नगान्भवात्तान् विष्टं कर्तव्यं कृत्वापि यः ॥
 पीनस्येऽपि पितरौ वार्ष्णे मुनिमिदं यमु ॥ ७५ ॥
 अथवा-अपि पितरौ इति वापुर्वचिवाप्यम्
 नगान्भवात्तान् विष्टं कर्तव्यं यः कृत्वापि (यः)
 पीनस्येऽपि पितरौ वार्ष्णे मुनिमिदं यमु ॥

અગ્રિયાનાં ફૂલ ટાઢાં, મૌઘિયા વાવને
મટાઢનાર, સવના આંધળાપણને મટાઢનાર,
કઢવાં, તુડાં અને પાકમા વીજાં ફોર્ડ સનેખમ,
કઢે, પિત તથા વાચુને મટાઢનાર છે, જેમ
મુનિઓએ માન્યું છે. ૪૫

ଶେଷାଂ ସୁକ୍ଷ୍ମା ଯୁକ୍ତା
 କରନ୍ତ୍ୟା କୁସୁମେ ଛାନ୍ଦେ ମୟୁରେ ନୁବର୍ତ୍ତେ ଗୁଡ଼ ।
 ବାତପିଚ୍ଚବର୍ତ୍ତେ ଦୀର୍ଘେ ରଜପିଚ୍ଚାୟମୟୁତ ॥ ୫୧ ॥

અન્યય:-કદલ્યા: કુસુમં શ્લિષ્ઠં મધુરં તુવરં ગુરુ
શીતં (સત્) વાતપિત્તહરં રક્તપિત્તક્ષયપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥
કેળાનાં ફૂલ સ્તિગ્ધ, મધુર, તૂરાં, ભારે
અને ટાઢાં હોઈ વાયુ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા
ક્ષયને મટાડનાર છે. ૪૬

સરગવાનાં ફૂલના તથા મધના ગુણો
શિમ્રો: પુષ્પં તુ કટુકં તીક્ષ્ણોષ્ણં સ્નાયુશોથહત્ ।
કૃમિહૃત્કફવાતઘ્નં વિદ્રધિત્ત્રીહગુલ્મજિત્ ॥
મધુ શિમ્રોસ્ત્વક્ષિહિતં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૪૭ ॥

અન્યય:-શિમ્રો: પુષ્પં તુ કટુકં તીક્ષ્ણોષ્ણં સ્નાયુ-
શોથહત્, કૃમિહૃત્, કફવાતઘ્નં વિદ્રધિત્ત્રીહગુલ્મજિત્ (મવતિ),
શિમ્રો: મધુ તુ અક્ષિહિતં રક્તપિત્તપ્રસાદનં (સ્વાત્) ॥

સરગવાનાં ફૂલ તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ,
સ્નાયુઓના સોજાને મટાડનારાં તથા કૃમિને
હરનારાં હોઈ કઠ્ક, વાયુ, અંદરનાં ગૂમડાં,
બરોળ તથા ગોળાને મટાડનારાં છે. સરગવાનું
મધ પણ નેત્રને હિતકારી અને રક્તપિત્તને
સાફ કરનાર છે. ૪૭

શીમળાનાં ફૂલના ગુણો

શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ધૃતસૈન્ધવસાધિતમ્ ।
પ્રદરં નાશયત્યેવ દુઃસાધ્યં ચ ન સંશયઃ ॥ ૪૮ ॥

અન્યય:-શાલ્મલીપુષ્પશાકં તુ ધૃતસૈન્ધવસાધિતં
(મક્ષિતં ચેત્) દુઃસાધ્યં પ્રદરં નાશયતિ એવ, ન ચ
સંશયઃ ॥

શીમળાનાં ફૂલનું શાક જો ધી અને સૈન્ધવ-
માં પકાવી ખાધું હોય તો કષ્ટસાધ્ય પ્રદરને
પણ અવશ્ય નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી.
રસે પાકે ચ મધુરં કપાયં શીતલં ગુરુ ।
કફપિત્તાશ્નિજ્ઞાહિ વાતલં ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અન્યય:-(કિંચ તત્) રસે ચ પાકે મધુરં કપાયં
શીતલં ગુરુ ગ્રાહિ ચ વાતલં (સત્) કફપિત્તાશ્નિજ્ઞાહિ
પ્રકીર્તિતમ્ ॥

વળી એ શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર,
તૂરું, ટાઢું, ભારે, આડાને રોકનાર અને વાયુ
કરનાર હોઈ કઠ્ક, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને
કે રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૮

ફળશાક

કેળાનાં નામે તથા ગુણો

કૂખ્માળ્ડે સ્વાતુષ્પ્પફલં પીતપુષ્પં વૃહત્ફલમ્ ।

કૂખ્માળ્ડે વૃંહણં વૃષ્યં ગુરુ પિત્તાશ્નવાતનુત્ ॥ ૫૦ ॥

વાલં પિત્તાપહં શીતં મધ્યમં કફકારકમ્ ॥
વૃદ્ધં નાતિહિમં સ્વાદુ સક્ષારં દીપનં લઘુ ।
વસ્તિશુદ્ધિકરં ચેતોરોગહૃત્સર્વદોષજિત્ ॥ ૫૧ ॥

અન્યય:-કૂખ્માળ્ડે પુષ્પફલં પીતપુષ્પં વૃહત્ફલં સ્વાત્,
કૂખ્માળ્ડે વૃંહણં વૃષ્યં ગુરુ (સત્) પિત્તાશ્નવાતનુત્
(અસ્તિ), વાલં શીતં પિત્તાપહં (મવતિ), મધ્યમં કફ-
કારકમ્ (અસ્તિ), વૃદ્ધમ્ અતિહિમં ન, સ્વાદુ સક્ષારં
દીપનં લઘુ (સત્) વસ્તિશુદ્ધિકરં ચેતોરોગહૃત્ સર્વદોષ-
જિત્ (કથ્યતે) ॥

કૂખ્માંડ,^૧ પુષ્પફળ,^૨ પીતપુષ્પ^૩ અને
બૃહત્ફલ^૪ એટલાં કેળાનાં સંસ્કૃત નામે છે.
કેળું પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર અને ભારે
હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ, રક્તપિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર છે. નાનું-કૂણું કેળું ટાઢું
અને પિત્ત મટાડનાર છે; મધ્યમ કેળું કઠ્ક કરનાર
છે; મોટું કેળું બહુ ટાઢું નથી, મધુર છે અને
ક્ષાર સાથે લેવાય તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
હલકું, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, ચિત્તના રોગને
હરનાર અને સઘળા દોષને મટાડનાર છે.

૧. કુ-ફૂપત્ કખ્મા અળ્ડેયુ-વીજેયુ યસ્ય તત્
પિત્તલત્વાત્-જેનાં બિયાંમાં લગાર ગરમી હોય છે,
કમકે તે પિત્તયુક્ત હોય છે; તેથી કૂખ્માંડ-કેળું.

૨. પુષ્પે સતિ ફલતિ-પચાધચ્-પુષ્પ આવ્યા પછી
જેને ફળ આવે છે, તેથી પુષ્પફલ-કેળું.

૩. પીતં પુષ્પં યસ્ય તત્-જેનાં ફૂલ પીળાં થાય
છે, તેથી પીતપુષ્પ-કેળું.

૪. વૃહત્ ફલં યસ્ય તત્-જેનાં ફળ મોટાં થાય
છે, તેથી બૃહત્ફલ-કેળું.

ખૂબ નાના કેળાનાં નામે તથા ગુણો

કૂખ્માળ્ડી તુ મૃદાં લઘ્વી કર્કારપિ કીર્તિતા ।
કર્કારગ્રાહિણી શીતા રક્તપિત્તહરા ગુરુઃ ॥

પકા તિષ્ઠામ્નિજનની સક્ષારા કફવાતનુત્ ॥ ૫૨

અન્યય:-મૃદાં લઘ્વી કૂખ્માળ્ડી તુ કર્કાર: અપિ
કીર્તિતા । કર્કાર: ગ્રાહિણી શીતા રક્તપિત્તહરા ગુરુ:
(મવતિ), પક્વા (સા) તિષ્ઠા અમ્નિજનની સક્ષારા
કફવાતનુત્ (કીર્તિતા) ॥

બહુ જ નાનું કેળું ઠકારી^૧ પણ કહેવાય
છે. નાનું કેળું આડાને રોકનાર, ટાઢું, રક્ત-
પિત્તને હરનાર અને ભારે છે. પાકું તે કેળું
તીથું થઈ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર છતાં ખાર

સાથે લેવાય તો હર તથા વાયુને પણ મટાડે છે.

૧. કર્ક-ચેતિ કર્મનુ ના-કર્મિ-ના ગતી મુજબ
જન્મ-ને જોના એટલે જૂરા રંજને ધારણ કરે છે.
તેમો કર્ક-શુક નાનું જોણ.

जे मीडी द'वडीनां नाभा तथा इणना गुणे
महापुः ब्रियता मुम्मी विभा दीर्घा न यर्जुणा ।
मिधुम्वीमळे ह्ये पिचयेभाप्ये गुरु ॥

कृत्यं चिन्तयन् प्रोक्तं चानुपपत्तिविधौ चानुपपत्तिः
 अन्वयः—अन्वयः कृत्यं चिन्तयन्, (सा) वीणां च
 बद्ध्वा द्विधा (समति) । विष्णोर्भीषणे कृत्यं चिन्तयन्
 एवं गुरु कृत्यं चिन्तयन् बद्ध्वा चिन्तयन् प्रोक्तम् ॥

જાલાપૂરે અને ટુંબીએ એ ધીમી ટુંબડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ જાંબા ફળવાળી અને બેળ ફળવાળી એક જ પ્રકારની શાક છે. મીઠી ટુંબડીનું ફળ લુકચને પ્રિય હોય છે. પિત્ત તથા કફને હજીવાર, બારે, વીસને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ધાતુપ્રદિને વધારનાર કહેલ છે. પૃષ્ઠ

૧ ન કાચો હવે ... મનિ કાઢેલો પથ' (સત્તા. ૧-૮૭) - જેનું પેશાબ વેશ્યામાં થઈ રહ્યું નથી
પરંતુ જમીન પર રહે છે, તેની બવાજૂ-ખીટી ટુંગડી.

૨. સુપ્તિ-મગ્ધતિ રશિ જાણતા, મુખિ કવને
અનુ દન થા, પદા સુપ્તિ-મગ્ધતિ ચિતો કળ
વાસિનો હલને ગમે તેવી શેવાજી રશિ ઊપચાર
છે અથવા ચિતનો તથા બહનો ખડ નાલ કરે છે,
તેથી મુખી-મગ્ધી.

६४वीं पुष्पिनीनां नामो तथा कृष्णा मुखे।
 ईशनाय कद्रुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च मङ्गलप्रदा।।
 कद्रुतुम्बी हिमा हया पितृव्यसुविधाप्रदा॥

ठिका कऱुविपाके व भावविताम्बधन्वहृत् १५४
अन्व-५२५मी ह्वात् एवा, हा व तुम्ही
५२५मी (एवा), ५२५मी विमा ह्वा (वाँ) विता-
कऱुविपाका ठिका निणके कऱु व भावविताम्ब-
५२५मी (अष्टि) ॥

ઉત્તરાર્ધ, ૧ કટુત્રી, ૨ ત્રીજી અને મહા-
સ્થાને કોઈક કટુત્રી ત્રીજીનાં સંસ્કૃત નામો
છે. કટુત્રી ત્રીજીનું કમ ટાલુ તથા મુદ્ધને ગમે
એવું જોઈ પિત્ત, વૃદ્ધશ અને ગ્રેને કબજા
છે તેમજ એ ત્રીજી અને ચાલન થતાં કટુત્રી
વર્ધ થાયને તથા પિત્તના વાગને નાશ

કરનાર છે. ૫૪

૧. શબ્દમાત્રોત્ક્રિષ્ટ-શબ્દ-સિદ્ધાન્ત-સિદ્ધાન્ત-ક-
 યદ્યપિ શબ્દમાત્ર 'શબ્દ' એવો શબ્દમાત્ર અસ્તિ-પ્રત્યક્ષ
 એવમ્બલે, અર્થગતો-અર્થગત-શબ્દ-તો એવમ્બલે
 કહેલો શબ્દમાત્ર શબ્દમાત્ર શરૂ છે એવમ્બલે છો કે વચ્ચે
 થતો 'શબ્દ' એવો શબ્દ તોમ્બલે વેળા કે શબ્દ
 વેળા શરૂ છે, તેથી શબ્દમાત્ર-શબ્દમાત્ર-શબ્દમાત્ર.

૨. જનશક્તિ સુધી-જનશક્તિ-કાળી ને વજાઈ
તે જનશક્તિ જોવાય છે.

૨. જુઓ-જીપર વૃંદાવીના રંગ નામ પ્રમાણે.
૪. મજાત જઈ ચલ્યાં છા-એવું ફળ મોકું થમ
છે તેથી મહાકવિ-જગી વૃંદાવી.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कर्मदी गीतका। इसका प्राप्ति मधुरा गुरु १५५
रुपया पि ५५५। सामा, पका पुष्पादिपि ५५५।

कनकच-एकही कनकी प्रोधा । कनक वरुण
कनकचो नामा सा कनकी वीरल कनका प्रोधा नी मनु
गुरु कनका विरल (कनका), कनका वरुण (कनका)
(कनका) ॥

એવંચાં જાને કઠંદીર જો તિ કાકડીનાં
સરેકુલ નામો છે. કાકી કાકડી, ઢાડી, ફલ,
ગાકાને રાકનાર, મધુર, ભારે, રુચિ ઠરના
જાને પિત્તને હરનાર છે. પાકી કાકડી તર
જામિ તથા પિત્તને હરનારી છે. ૫૫

[illegible]

૩. આ કવિ-શબ્દો નીચેનામાંથી કયા કાવ્યકારની રચનામાં મળ્યા છે? (અંક - ૧૦)

(A) શ્રીમદભગવત ગીતા (B) રામાયણ (C) મહાભારત (D) અનુષ્ટુપ

अथानां नामो तथा गुणः
विशिष्टः - श्वेतपत्रिस्त्यात्तुदीर्घा पञ्चमस्य इ-
ति विशिष्टो यावद्विश्रामो सत्यः पश्यो रश्मिभूतः ।
प्रारम्भो प्रविष्टः विस्मृत्तुगुणैर्नृणां पदोभवः इ-
त्यन्तः - विशिष्टः - श्वेतपत्रिस्त्यात्तुदीर्घा पञ्चमस्य इ-

સ્યાત્, ચિચિ૦૬: વાતપિત્તઃ પલ્ય: પલ્ય: રુચિપ્રદ: શોષણ: અતિહિત: ગુણ: પટોલત: કિચિત્ ન્યૂન: (ભવતિ) ॥

ચિચિંડ,^૧ શ્વેતરાજિ,^૨ સુદીર્ઘ^૩ અને ગૃહકૃલક^૪ એટલાં પંડોળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પંડોળું વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, બળ આપનાર, પથ્ય, રુચિ ઉપજવનાર, શોષણ કરનાર, ગાંઠ હિતકારી અને પરવળ કરતાં કાંઈક ઓછા ગુણવાળું હોય છે. ૫૬, ૫૭

૧. ચિનોતિ સુતરાં પલ્યતાં હિતકારિતાં ચ, ચિન્નચયને-વાહુલકાત્ ઇવંચ પ્રત્યયઃ, સુક્ આગમથ-જે અત્યંત પથ્યપણું તથા હિતકારીપણું ધારણ કરે છે, તેથી ચિચિંડ-પંડોળું.

૨. શ્વેતા રાજિ: યસ્મિન્ સઃ-જેમાં ધોળી રેખાઓ અથવા આંધાં હોય છે, તેથી શ્વેતરાજિ-પંડોળું.

૩. સુતરાં લીર્ઘઃ-પ્રાદિસમાસઃ-જે અતિશય લાંબું થાય છે, તેથી સુદીર્ઘ-પંડોળું.

૪. ગૃહસ્ય કૂલે-સમીપે મવઃ-મવાર્થે કન્-જે ધરની પાસે થાય છે, તેથી ગૃહકૃલક-પંડોળું.

જે જાતનાં કારેલાનાં નામો તથા ગુણો કારવેલું કટિલું સ્વાત્કારવેલી તતો લઘુ: । કારવેલું હિંમં મેદિ લઘુ તિક્કમવાતલમ્ ॥૫૮॥ જ્વરપિત્તકફાક્ષ્ણં પાણ્ડુમેહકૃમીન્દરેત્ । તદ્ગુણા કારવેલી સ્વાદિશોષાદીપની લઘુ: ॥૫૯

અન્વયઃ-કારવેલું કટિલું સ્વાત્, તતઃ લઘુઃ કારવેલી (કચ્ચતે), કારવેલું હિંમં મેદિ લઘુ તિક્કમ્ અવાતલં જ્વર-પિત્તકફાક્ષ્ણં (સત્) પાણ્ડુમેહકૃમીન્ હરેત્, કારવેલી તદ્ગુણા સ્યાત્, વિશેષાદ્ દીપની લઘુઃ (અસ્તિ) ॥

કારવેલું^૧ અને કટિલું^૨ એ કારેલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાના કઠનાં કારેલાં હોય તે કારવેલી^૧ કહેવાય છે. કારેલું ટાકું, મળને તોડનાર, હલકું, કડવું, વાયુને નહિ ઉત્પન્ન કરનાર; તાવ, પિત્ત, કફ, લોહીનો બગાડ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડે છે. કારવેલી તેના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે; વિશેષમાં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે. ૫૮, ૫૯

૧. કારં-જ્વરાદિવર્ધં પ્રતિ વેલ્લતિ-વલતિ, વેલ્લ ચલને-કર્મણ્યન્-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા જે ચાલે-કામ કરે છે, તેથી કારવેલું-કારેલું.

૨. કટતિ-વર્પતિ આઘ્રુણતિ વા હિમાદિગુણાન્-કટે વર્ષાવરણયોઃ-વાહુલકાદિલઃ-જે શીતળતા વગેરે ગુણોને

વર્ધે છે અથવા ચોપાસ પોતાને તે તે ગુણોથી આવરે છે-વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી કટિલું-કારેલું.

૧. કારવેલી-ઉપરના પડેલા જ નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગપ્રત્યય વધારે છે.

ગલકીનાં નામો તથા તેના ક્ષણના ગુણો મહાકોશાતકી પ્રોક્તા હસ્તિઘોષા મહાફલા । ધામાર્ગવો ધોપકશ્ચ હસ્તિપર્ણશ્ચ સ રગૃતઃ ॥ મહાકોશાતકી સ્નિગ્ધા રક્ષપિતાનિલાપહા ॥૬૦॥

અન્વયઃ-મહાકોશાતકી હસ્તિઘોષા મહાફલા પ્રોક્તા, સ ચ ધામાર્ગવઃ ઘોષકઃ ચ હસ્તિપર્ણઃ સ્મૃતઃ । મહાકોશાતકી સ્નિગ્ધા (સતી) રક્ષપિતાનિલાપહા (અસ્તિ) ॥

મહાકોશાતકી,^૧ હસ્તિઘોષા,^૨ મહાફલા,^૩ ધામાર્ગવ,^૪ ઘોષક^૫ અને હસ્તિપર્ણ^૬ એટલાં ગલકીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગલકાં સ્નિગ્ધ છે અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૬૦

૧. કોશમ્-કોશાકારમ્ અતતિ-સતતં ગચ્છતિ ફલેધુ, અત સાતત્યગમને-‘ક્ષુન્’ (ઉપા. ૨-૩૨), ગૌરાદિઃ, તતો મહતી ચાસૌ કોશાતકી-જેના ક્ષણનો આકાર કાયમ દોડા જેવો થાય છે, તે મોટી ગલકી-મહાકોશાતકી.

૨. હસ્તીવ ઘોષતિ રક્ષપિત્તમ્ અનિલં ચ પ્રતિ તન્નાશકત્વાત્, ઘુષ્-અન્, ઘાપ્-જે રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓના પ્રત્યે હાથી જેવી ગર્જના કરે છે, તેથી હસ્તિઘોષા-ગલકી.

૩. ધામ ઋચ્છતિ-શ્ચ ગતૌ-‘અન્યેમ્યોડપિ.’-હતિ વિન્, તતો ધામાર્ ચાસૌ ગૌશ્વ-‘ગૌરાદિદ્વિલક્ષિ’ હતિ ટ્વ્-જે તેજને પ્રાપ્ત કરનાર ઔષધિ છે, તેથી ધામાર્ગવ-ગલકી.

૪. ઘોષતિ રક્ષપિતાનિલં પ્રતિ હતિ ઘોષકઃ-ધુષિર્ વિશ્વદને-પવાદન્, સ્વાર્થે ચ કન્-જે રક્તપિત્ત અને વાયુ પ્રત્યે ગર્જના કરે છે, તેથી ઘોષક-ગલકી.

૫. હસ્તી-તત્કર્ણં ઇવ પર્ણયસ્ય-જેવું પાન હાથીના કાન જેવું હોય છે, તેથી હસ્તિપર્ણ-ગલકી.

કુમખડી કે તૂરિયાનાં નામો તથા ક્ષણના ગુણો ધામાર્ગવઃ પીતપુષ્પો જાલીની કૃતવેચના । રાજકોશાતકી ચેતિ તયોક્તા રાજિમત્ફલા ॥૬૧

રાજકોશાતકી શીતા મધુરા કફવાતલા । પિત્તઘ્ની દીપની શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણુત્ ॥૬૨॥ અન્વયઃ-ધામાર્ગવઃ પીતપુષ્પઃ જાલીની કૃતવેચના રાજકોશાતકી તથા ચ રાજિમત્ફલા હતિ ઉક્તા ॥ રાજકોશાતકી શીતા મધુરા કફવાતલા પિત્તઘ્ની દીપની (મતી) શ્વાસજ્વરકાસકૃમિપ્રણુત્ (અસ્તિ) ॥

ધામાર્જવ,^૧ પીતુરૂપ,^૨ અગ્નિની,^૩ કૃત
વેધના,^૪ રાજઠેશાત્મકી^૫ અને રાત્રિમલ્લેષા^૬
એટલાં હુમખડીનાં સમુદ નામે છે. હુમ
અર્થ દાર્દ, મધુર, કદ તથા વામુને કરનાર,
પિત્તને દષ્ટ્યાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને
શ્વાસ, વાયુ, ઉપરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

૧. વામામંત્ર-શિવર મધ્યગીતુ ત્રીણુ નામ શુભો.

૨. પીઠ પુણ્ય વસ્ત્ર સન્નેમાં હા પીળા બોમ
છે, તેની પીનાપુષ્પ-ગુસ્તિનિ વેધો

૩ વાઘવડિ-દરેકે પીચ, કાઠ માપવાયે-કુપાવે-
ફર-નામ-પણ વાઘ-ને મીઠાને હાથે કે એવા
સ્વભાવની વેલ છે, અલ્પવા પેટાની આદર નાજાવાળા
આવ છે, તેથી નાસિની-વરિયાનો વેલો.

૪ કુલ વિવેક જવાબો જીભને વીધુ
જાણવા પીટવું મનુ છેવ છે, તેથી કુલવેળા-
વિચારના વેસી.

૫. રાજ્ય પ્રિય કોરુપ્શન-રાજ્યને અથવા શીમતો-
ને પ્રિય એવું ગઠકાની એક જાત છે, તેથી
રાજ્યોના વધારી-વરિયાનો વેલો

૧. ઉચિ જમિણિ દયાં ઉચિમનિ, ઉચિમનિ
જમિણિ દયાં છાન્નેનૌ ફળ રંધાપાળાં ચાપ છે,
તેથી રસિમવૃક્ષા-વરિષ્ઠિને વેલો.

परवर्णना नामि तत्रा इति व्याख्या भुवि
 पटोः कुलपस्तकः पापुत्रा कर्कशः ॥
 पञ्चमः पापुत्रा पञ्चमः पञ्चमः ॥
 नीलार्धः प्रतीकः कुलः कालमज्ञः ॥
 पटोः पाचनं हृद्यं हृद्यं कल्पमिरीपम् ॥
 विधोयं हृद्यं कालमज्ञः ॥
 पटोः कल्पमिरीपम् विरेचनं ॥
 नाभं स्वेच्छं परं विराहः कलं भुजः ॥
 दोनमपहं प्रोक्तं तद्विदः पटोः कल्पमिरीपम् ॥

[illegible]

પ્રતિ, ' દુષ્ટ, ' વિષ, ' પાંડુ, ' કદિયા-
પદ, ' શાંતિ, ' પાંડુ, ' શાંતિ, ' અમૃતા-

ફેલ, ^{૧૦} વીજળી, ^{૧૧} પ્રતીક, ^{૧૨} કુદરત અને
 કાચકાળ, ^{૧૩} જોડણી પરવળના સંસ્કૃતનામો
 છે પરવળ પાવ્યક, કુદરતને પ્રિય લાલે જ્યેષ્ઠ,
 નીચે વધારનાર, કલકુ, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર,
 સિંગમ અને ગરમ હોઈ ઉષ્ણ, હોદીનો
 યગાઈ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા કૃમિને મટા
 કરનાર છે પરવળનું મૂળ મુખથી શબ્દ લગા
 કરનાર હોઈ જ્યેષ્ઠી ઠાંકી કરીને કરનાર, પર્વત
 પિપ્પને કરનાર અને ફળ ત્રણે દોષને મટા-
 કરનાર કણ છે, કલ્પા પરવળમાં પણ જોઈ
 શકો છો છે. ૬૩-૬૬

૧ વચ્ચે-વચ્ચે પાતળવચ્ચિપ્રવાહ, જદ યો-
'વચ્ચિપાતળવચ્ચિ' (જગદ. ૧-૧૬) કાવ્યોક્તિ-પ્રવાહવચ્ચિ
વચ્ચે વચ્ચેને એ પમાડે છે-મારણ કરે છે, તેથી
પ્રવાહ-પ્રવાહ.

૨. કોમળી જન્મ સ્થળમાં જન્મલક્ષિણામાં
વિશામ, કુલ સંત્યાને કારણે સિ કા, લાભે વ કા,
કા 'મુન' (ઉચ્ચ ૨-૨૨) ને રીયંવધંકપલ જ્યાં
મેઘ મુલધમુલમને કાલે છે જમવા બેઠીસપાલે
ધાસલ કરે છે, તેથી કુલ-પત્તજ.

૩. તેમજ સહ અમિત્ર, સિદ્ધ વિદ્યાને-ગુરુઓ
કર્મો વા, જાણીએ પ્રયોજી સમજ, અપંગમ-અત્રિને
ને તેમ કરે છે, તે કારણે યશ જેમાં હોય છે,
તેથી વિદ્યા-પ્રવચન.

૪. વાળુ - કાચગિ પકો, કે ઘડે- 'ભલે જોડી મિં'
હતિ જ - જે હજારાં કર્ષિક શ્રીકમપદ્યો રમ નવશુમે
છે. તેથી પાંડુ-પરબળ.

૫. જાન્યુઆરી ૨૦૧૭ ના રોજના પાનમાં ૬૬૬ નંબરે
જાહેર કરેલ છે, તેથી ૬૬૬ નંબર પરથી

૧. હાથીમણિ-હેવીનુ વાણિ જાણિ કાલ ક-
તેનાં મુખ પંજિનનબ દેખ છે, તેથી રાજાસ-પરવળ

૭. વાક્યનાં બે પાત્રો વચ્ચેના સંબંધો—
 દ્વિતીય-પ્રથમ સંબંધ છે, તેથી પ્રથમ-પરમ.

૮ રાજ્યા-અગ્રભેળા પુત્ર-૧ નવારિઓ હજુ-
પ્રાણિત થઈ ચાલ્યા છે તે પુત્ર એવ છે, તેથી રાજ્ય-
પરિવર્તન.

૬. અમુકાદ્ય દર પદને વચ્ચે જો શોધવધાન્ય-
 એનું હજી ત્રણે દેશને નાથ કરનાર દોષાથી ભરે
 અમુકાદ્ય કે આમગાનું હજી દોષ તેનું દોષ છે, તેથી
 અમુકાદ્ય-પરવળ.

૧૦. શીશાનિ ગર્ભે યત્ન કરીયુ-એવડા દુઃખમાં મર્મની

અંદર બિયાં હોય છે, તેથી બીજગર્ભ-પરવળ.

૧૧. પ્રત્યેતિ પ્રતીયતે વા અવયવસ્વેષ-દ્વિગ્ ગતૌ-
'અલીકાદયથ' (ઉળા. ૪-૨૫) હિતિ સાધુઃ-જે
અવયવરૂપે જણાય છે, તેથી પ્રતીક-પરવળ.

૧૨. કુષ્ઠહન્તિ-અમનુષ્યકર્તૃકેચ' હિતિ હન્તેષ્ટક-
કાઢ રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી કુષ્ઠ-પરવળ.

૧૩. મનકીતિ મહનઃ-યુક્' (ઉળા. ૨-૭૮)
કાસસ્ય મહનઃ-ઉધરસનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાસ-
ભંજન-પરવળ.

ટિંડોરી કે ઘિલોડીનાં નામે તથા ફળના ગુણો

ચિમ્બી રક્તફળા તુષ્ટી તુષ્ટિકેરી ચ ચિમ્બિકા ।
ઓછોપમફળા પ્રોક્તા પીલુપર્ણી ચ કથ્યતે ॥૬૭
ચિમ્બીફલં સ્વાદુ રીતં ગુરુ પિત્તાસ્રવાતજિત્ ।
સ્તમ્ભનં લેખનં સ્વયં વિવન્ધ્યાધ્માનકારકમ્ ॥૬૮

અન્વયઃ-ચિમ્બી રક્તફળા તુષ્ટી તુષ્ટિકેરી ચ ચિમ્બિકા
ઓછોપમફળા પ્રોક્તા, ચ પીલુપર્ણી કથ્યતે । (હિતિ નામાનિ,
તત્ત્વફળગુણાથ-) ચિમ્બીફલં સ્વાદુ રીતં ગુરુ પિત્તાસ્રવાતજિત્
સ્તમ્ભનં લેખનં સ્વયં વિવન્ધ્યાધ્માનકારકમ્ (ભવતિ) ॥

ચિંબી,^૧ રક્તફલા,^૨ તુંડી,^૩ તુંડિકેરી,^૪
ચિંબિકા,^૫ ઓછોપમફલા^૬ અને પીલુપર્ણી^૭
એટલાં ટિંડોરીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ટિંડો-
રીનાં ફલ (ટિંડોરાં) મધુર, ટાઢાં અને ભારે
હોઈ પિત્ત, લોહીનો ખગાડ કે રક્તપિત્ત તથા
વાયુને મટાડનાર, સ્તંભક, મળને ઉખેડનાર,
રુચિકારક અને મળાવરોધ તથા આફરો
કરનાર છે. ૬૭, ૬૮

૧. ચિમ્બાયાઃ ફલં ચિમ્બમ્-તદ્ અસ્તિ અસ્યાઃ-
અશંઆથચ્-જાતિત્વાદ્ કીપ્-જેમાં ઘિલોડાં થાય છે,
તે ચિંબી-ઘિલોડીનો વેલો.

૨. પાકાદનન્તરં રક્તાનિ ફળાનિ યસ્યાઃ સા-
જેનાં ફળ પાક્યા પછી રાતાં થાય છે, તેથી રક્તફલા-
ઘિલોડી.

૩. તુષ્ઠં-પક્ષિણાં ચક્ષુઃ-અસ્તિ અસ્યાઃ-ફલપાકકાલે
મક્ષણાર્થે પક્ષિણાં તત્રાગમસંભવાત્-અશંઆથચ્-ગૌરાદિત્વાદ્
કીપ્-ફળ પાક્યાના સમયે જેના પર તે ફળ ખાવા
આવતાં પક્ષીઓની ચાંચ લાગુ જ હોય છે, તેથી
તુંડી-ઘિલોડી.

૪. તુષ્ઠં અસ્તિ ઇવામિતિ તુષ્ટિકાઃ-પક્ષિણઃ-
'અત્ત દિનત્નો' હિતિ ઠ્ઠ, તતઃ તુષ્ટિકાન્ ફરયતિ-કર્મ-
ખ્યજ્, અળન્તાત્વાદ્ કીપ્-ચાંચવાળાં પક્ષીઓને ફળપાક
વખતે ફળ ખાવા જે ટ્રેરણા કરે છે, તેથી તુંડિકેરી-

ઘિલોડી.

૫. ચિમ્બી એ ચિમ્બિકા-સ્વાચ્છે કમ્, 'કયાપોરિ'તિ
દૃષ્ટત્વં ચ-જેમાં ઘિલોડાં થાય છે, તે ચિંબિકા-
ઘિલોડીનો વેલો.

૬. ઓછસ્ય ઉપમા યસ્ય તત્-ઓછોપમં ફલં
યસ્યાઃ સાઃ-જેનું ફળ માણસના હોડની ઉપમાને
થોગ્ય હોય છે, તેથી ઓછોપમફલા-ઘિલોડી.

૭. પીલ્વા દ્વ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા-પાકર્ણે'તિ
કીપ્-જેનાં પાંદડાં પીલુડીનાં જેનાં થાય છે, તેથી
પીલુપર્ણી-ઘિલોડી.

જે જાતની વાલોળનાં નામે તથા ગુણો

શિમ્બિઃ શિમ્બી પુસ્તશિમ્બી તથા પુસ્તકશિમ્બિકા
શિમ્બીદ્વયં ચ મધુરં રસે પાકે હિમં ગુરુ ।

અલ્પં દાહકરં પ્રોક્તં શ્લેષ્મલં વાતપિત્તજિત્ ॥૬૯

અન્વયઃ-શિમ્બિઃ શિમ્બી પુસ્તશિમ્બી તથા પુસ્તક-
શિમ્બિકા (કથ્યતે) । શિમ્બીદ્વયં રસે ચ પાકે મધુરં હિમં
ગુરુ અલ્પં દાહકરં શ્લેષ્મલં (સત્) વાતપિત્તજિત્ પ્રોક્તમ્ ॥

શિંબી,^૧ શિંબી,^૨ પુસ્તશિંબી,^૩ અને
પુસ્તકશિંબિકા^૪ એ વાલોળનાં સંસ્કૃત નામે
છે. વાલોળ જે જાતની થાય છે; ખન્ને જાતની
વાલોળ રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ટાઢી,
ભારે, ખળ આપનાર, દાહ કરનાર, કફ
કરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને છુટનાર
કહી છે. ૬૯

૧. શામ્યતિ હિતિ શિમ્બિઃ, શમુ ઉપશમે-શિમ્બચ્
પ્રત્યયઃ બાહુલકાત્, પૃથોદરાદિઃ-જે શીંગરૂપે થાય છે,
તેથી શિંબી-વાલોળ.

૨. શામ્યતિ હિતિ શિમ્બી-બાહુલકાત્ વિઃ-પૃથો-
દરાદિઃ-ક્રુદિકારાદક્તિન' હિતિ, વા કીપ્-અર્થ પહેલા
નામ પ્રમાણે.

૩. પુસ્તમિવ શિમ્બી, પુસ્તસ્મા વા શિમ્બી-જે એક
જાતની કારીગીરી હોય તેવી શીંગરૂપે થાય છે,
તેથી પુસ્તશિંબી-વાલોળ.

૪. પુસ્તકસ્મા શિમ્બિકા-જાણે કોઈ પુસ્તક હોય
તેવી શીંગરૂપે જે થાય છે, તેથી પુસ્તકશિમ્બિકા-
વાલોળ.

કાળી વાલોળનાં નામે તથા ગુણો

કોલશિમ્બિઃ કૃષ્ણાફળા તથા પર્યક્ષપટ્ટિકા ।

કોલશિમ્બિઃ સમીરમ્નો ગુરુવૃષ્ણા કાકપિત્તકૃત્ ॥

ચુકાશિસાદકૃષ્ણા સ્વચ્છિક્ષ્ણવિદ્ ગુરુઃ ॥૭૦॥

અન્વયઃ-કોલશિમ્બિઃ કૃષ્ણાફળા તથા પર્યક્ષપટ્ટિકા

વાતલઃ સ્થાઃ મૂત્રલઃ ચ અશ્મરીહરઃ સ્મૃતઃ ॥

ડિંડિશ,^૧ રોમશફલ,^૨ અને મુનિનિર્મિત,^૩ એટલાં કંકોડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કંકોડાનાં રુચિ ઉપજવનાર, મળ તોડનાર, પિત્ત કથા કફને હણનાર તેમજ બહુ જ ટાઢાં હોઈ વાયુ કરનાર, રૂક્ષ, મૂત્રને વધારનાર તથા પથરીને મટાડનાર કહ્યાં છે. ૭૬

૧. ડિંડિઃ—ફેનમ્ અસ્તિ અસ્ય—લોમાદિત્વાત્ શઃ—જેનાં કીણુ વળે છે, તેથી ડિંડિશ—કંકોડાં.

૨. રોમાણિ સન્તિ અસ્ય—પૂર્વવત્ શઃ, રોમશં ફલં યસ્ય સઃ—જેનું ક્ષણ રૂંછાડવાળું હોય છે, તેથી રોમશફલ—કંકોડાં.

૩. મુનિમિઃ નિર્મિતઃ મુનિનિર્મિતઃ—જેને મુનિઓએ નિર્માણ કર્યું છે; કેમકે વાવ્યા વિના જ ગંગા નીકળે છે, તેથી મુનિનિર્મિત—કંકોડાં.

પિંડાર કે પિંડાલુનું નામ તથા ગુણો
પિંડાર શીતલં વલ્યં પિત્તઘ્નં રુચિકારકમ્ ।
પાકે લઘુ વિશેષેણ વિષશાન્તિકરં સ્મૃતમ્ ॥૭૭॥
અન્વયઃ—પિંડાર શીતલં વલ્યં પિત્તઘ્નં રુચિકારકં પાકે લઘુ વિશેષેણ વિષશાન્તિકરં સ્મૃતમ્ ॥

પિંડાર^૧ કે પિંડાલુ ટાઢું, બળ આપનાર, પિત્તને હણનાર, રુચિ ઉપજવનાર, પાકમાં હલકું અને વિશેષે કરી ઝેરની શાંતિ કરનાર કહ્યું છે. ૭૭

૧. પિંડ—સંહતં ઋચ્યતિ—ઋ ગતૌ કર્મણ્યણ્—જે પિંડાકારે એકકું ગુરુછાદ્યે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પિંડાર—પિંડાલુ.

કડવી ઘિલોડીનાં નામો તથા ગુણો
કર્કોટકી પીતપુષ્પા મહાજાલીતિ ચોચ્યતે ।
કર્કોટી મલહત્કુષ્ઠહલાસારચિનાશની ।

સ્વાસકાસજ્વરાન્હન્તિ કટુપાકા ચ દીપની ॥૭૮॥
અન્વયઃ—કર્કોટકી પીતપુષ્પા ચ મહાજાલી હતિ યચ્યતે । કર્કોટી મલહત્, કુષ્ઠહલાસારચિનાશની, શ્વાસ-કાસજ્વરાન્હન્તિ, કટુપાકા ચ દીપની (અસ્તિ) ॥

કર્કોટકી,^૧ પીતપુષ્પા,^૨ અને મહાજલી,^૩ એટલાં કડવી ઘિલોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કડવી ઘિલોડી મળને હરનાર હોઈ કોઢ, ઊબકા—મોળ, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનારી છે અને પાકમાં તીખી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૭૮

૧. કર્કતિ—હસતિ કુષ્ઠાદિરોગાન્ તન્નાશકત્વાત્, કર્ક હસને—સૌત્રો ધાતુઃ, તત્સાદ્ વાહુલકાદ્ ઓટઃ પ્રત્યયઃ, તતઃ સ્વાર્થે કન્, જાતિત્વાદ્ કીપ્—કેટલ વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર હોવાથી જે તેઓને હસે છે, તેથી કર્કોટકી—કડવી ઘિલોડી.

૨. પીતાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા—જેનાં ફૂલ પીળાં થાય છે, તેથી પીતપુષ્પા—કડવી ઘિલોડી.

૩. જાલયતિ—આચ્છાદયતિ સમીપસ્યં સર્વે, જલ આચ્છાદને—પચાધત્, ગૌરાદિઃ, મહતો ચાસૌ જાલી મહા-જાલી—જે પાસેનાં હરકોઈને અત્યંત ઢાંકી દે છે, તેથી મહાજલી—કડવી ઘિલોડી.

મીઠી ખરખોડીનાં નામો તથા ગુણો

ઢોઢિકા વિપમુષ્ટિશ્ચ ઢોઢીત્વપિ સુમુષ્ટિકા ।
ઢોઢિકા પુષ્ટિદા વૃષ્ટ્યા વચ્યા વદ્ધિપ્રદા લઘુઃ ।
હન્તિ પિત્તકફાર્શાસિ કૃમિગુલ્મવિપામયાન્ ॥૭૯॥
અન્વયઃ—ઢોઢિકા ચ વિપમુષ્ટિઃ ઢોઢી સુમુષ્ટિકા હત્યપિ (કચ્યતે) । ઢોઢિકા પુષ્ટિદા વૃષ્ટ્યા વચ્યા વદ્ધિપ્રદા લઘુઃ (સતી) પિત્તકફાર્શાસિ કૃમિગુલ્મવિપામયાન્ હન્તિ ॥

ઢોઢિકા,^૧ વિષમુષ્ટિ,^૨ ઢોઢી^૩ અને સુમુષ્ટિકા^૪ એ મીઠી ખરખોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મીઠી ખરખોડી પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજવનાર અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી હોઈ પિત્ત, કફ, અરશ, કૃમિ, ગોળો તથા ઝેરના રોગને મટાડનાર છે. ૭૯

૧. ઢોઢી એવ ઢોઢિકા—સ્વાર્થે કન્—‘ઢયાપોરિ’તિ દ્રૂસ્વ-શ્ચ—ઢોઢી એ જ ઢોઢિકા—મીઠી ખરખોડી.

૨. વિપં મુષ્ણતિ તન્નાશકત્વાત્, મુષ સ્તેયે—ઘ્રિયાં કર્તારિકિન્—ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિપમુષ્ટિ—મીઠી ખરખોડી.

૩. ઢોઢઃ—ઢોઢાકારં ફલમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ—અર્શ-આધત્—ગૌરાદિઃ—જેને ઢોઢા જેવું ક્ષણ થાય છે, તેથી ઢોઢી—મીઠી ખરખોડી.

૪. સુતરાં મુષ્ણતિ પિત્તકફવિપાદીન્, મુષ સ્તેયે—ફિન્ પૂર્વવત્, તતઃ સ્વાર્થે ચ કન્—પિત્ત, કફ, ઝેર વગેરેનો જે બરાબર નાશ કરે છે, તેથી સુમુષ્ટિકા—મીઠી ખરખોડી.

ભોરીંગણીના ડોડવાના ગુણો

કળટકારીફલં તિકં કટુકં દીપનં લઘુ ।
રુક્ષોષાં શ્વાસકાસઘ્નં જ્વરાનિલકફાપહમ્ ॥૮૦॥
ભોરીંગણીનાં ડોડવાં કડવાં, તીખાં, દીપન,

ખટાટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાષ્ઠાલુક,^૧ શંખાલુક,^૨ હસ્ત્યાલુક,^૩ પિંડાલુક,^૪ સપ્તાલુક,^૫ અને રક્તાલુક,^૬ એ ખટાટાની જાતો છે. જે કઠણપણવાળું હોય તે કાષ્ઠાલુક કહેવાય છે; જે ઘોળાશવાળું હોય તે શંખાલુક કહેવાય છે; જે લાંબાઈવાળું અને મોટા કદવાળું હોય તે હસ્ત્યાલુક કહેવાય છે; જે મીઠાશવાળું અને રુંછાડવાળું હોય તે સપ્તાલુક કહેવાય છે; જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક કહેવાય છે; જે રતાળુ કહેવાય છે, તે રક્તાલુક સમજવું. સઘળી જાતના ખટાટા ટાઢા, મળને રોકનાર, મધુર, ભારે, મળ તથા મૂત્રને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, માંડ પચે એવા, રક્તપિત્તને મટાડનાર, કફ તથા વાયુને કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારે કાઢનાર અને અગ્નિને ઘણો જ એછો વધારનાર છે.

૧. હ્યતિ-પ્રમાણિ શીતલવાદિગુણાન્-ઋ ગતૌ- 'ગિત્ કસિપર્થતે' (ડળા. ૧-૮૫) હિતિ કઃ, તતઃ આરુઃ એવં આલુકમ્-સંજ્ઞાયાં કન્-જે શીતલતા આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આલુક-ખટાટા.

૨. સાતમા નામ પ્રમાણે છે; કેવળ 'કન્' પ્રત્યય નથી-વીરસેન-ખટાટા.

૩. વિશેષેણ ફેર્તે ફરયતિ વા માધુર્યાદિગુણાન્, વિપૂર્વકાત્ ફેર્ ગતૌ-ફુગ્ધેતિ કઃ-જે મધુરતા આદિ ગુણોને વિશેષ ધારણ કરે છે, તેથી વીર-ખટાટા.

૪. વીરઃ કઠઃ-કન્દલ્પઃ યસ્ય તત્. 'શેષાદ્ વિમાયે'તિ કપ્-જેની ગાંઠ કે કંદરૂપ સાથળ ધણુ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વીરારુક-ખટાટા.

૫. આલુક-નામ પડેલા નામ પ્રમાણે છે; કેવળ 'વાહુલકાદ્ ફૂસ્વઃ' વિશેષ છે.

૬. આ-સમન્તાત્ જુનાતિ રક્તપિત્તમ્-આર્ધપૂર્વકાત્ લ્હ્ છેદને ફલ્યસ્માત્ કિપ્, તતઃ સંજ્ઞાયાં કન્, યદ્વા આ-સમન્તાત્ લીયતે વૃથિવ્યામ્, લાતિ-દદાતિ વા વલં મૈથુન-શક્તિ ચવલ્યત્વાદ્ વૃથ્યત્વાચ્, મિતદ્વાદિત્વાત્ કુઃ-સંજ્ઞાયાં કન્-જે રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે અથવા કંદ હોવાથી જમીનમાં ભરાઈ રહે છે અથવા બળ તથા મૈથુનશક્તિને આપે છે, તેથી આલુક અથવા આલુક-દીર્ઘમધ્ય કે હ્રસ્વમધ્ય પણ મળે છે-અર્થ ખટાટા.

૭. વીરા સેના-ગુણરૂપા યસ્ય તત્-તતઃ સંજ્ઞાયાં ભા. ૩૦

કન્-જેની ગુણોરૂપી સેના વીર છે-બળદાયી છે, તેથી વીરસેનક-ખટાટા.

૧. કાષ્ઠસદૃશં કઠિનમ્ આલુકમ્-લાકડાં જેવું જે કઠણ હોય તે કાષ્ઠાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૨. રાક્ષસદૃશં શ્વેતમ્ આલુકમ્-શંખ જેવું જે ઘોળું હોય તે શંખાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૩. હસ્તિસદૃશં વીર્યં મહાશરીરમ્ આલુકમ્-હાથી જેવું લાંબું ને મોટા કદવાળું જે હોય છે, તે હસ્ત્યાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૪. પિષ્ઠસદૃશં વર્તુલમાલુકમ્-પિંડ જેવું જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૫. માધુર્યાદિસત્ત્વગુણયુક્તમ્ આલુકમ્-મીઠાશ વગેરે સાત ગુણોવાળું ને રુંછાડવાળું જે હોય તે સપ્તાલુક-ખટાટાની એક જાત.

૬. રક્તવર્ણી ચ તત્ આલુકમ્-જે લાલ રંગનું હોય છે, તે રક્તાલુક-રતાળુ નામે ખટાટાની એક જાત.

ટીકા-કાષ્ઠાલુક-કાઠિન્યયુક્ત-કઠાર. રાક્ષાલુક-શ્વેતતાયુક્ત-રાક્ષા. હસ્ત્યાલુક-વીર્યતાયુક્ત મહાશરીરમ્. પિષ્ઠાલુક-વર્તુલમ્-સુચની. સપ્તાલુક-ગાધુરતાયુક્ત-રોમાન્વિત-દીર્ઘસુચની. રક્તાલુક-રક્તાલ્-રક્તવર્ણા હિતિ ચ. (અર્થ ઉપર આવી જાય છે.) ૮૫-૮૭

લાંબા તથા પાતળા રતાળુનું નામ તથા ગુણો

રક્તાલુમેદે યા દીર્ઘા તન્વી ચ પ્રથિતાલુકી ।
આલુકી વલકૃત્ક્ષિગ્ધા ગુર્વી હૃત્કપનાશિની ॥
વિષ્ણ્મકારિણી તૈલે લલિતાતિરુચિપ્રદા ॥ ૮૮ ॥

અન્વયઃ-રક્તાલુમેદે યા દીર્ઘા ચ તન્વી (સા) આલુકી પ્રથિતા । આલુકી વલકૃત્ ક્ષિગ્ધા ગુર્વી હૃત્કપનાશિની વિષ્ણ્મકારિણી (મવતિ), તૈલે લલિતા અતિરુચિપ્રદા (સ્વાત) ॥

રક્તાલુના ભેદોમાં લાંબું તથા પાતળું જે રતાળુ થાય છે તે આલુકી^૧ નામે પ્રખ્યાત છે. એ રતાળુ બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભારે, હૃદયના કફનો નાશ કરનાર, મળને રોકનાર અને તેલમાં જે તળ્યું હોય તે બહુ જ સારું તથા રુચિદાયક થાય છે. ૮૮

૧. દીર્ઘ તનુષ આલુઃ આલુકી-સંજ્ઞાયાં કન્-જાતિ-ત્વાચ કીપ્-લાંબું ને પાતળું રતાળુ આલુકી કહેવાય છે.

મૂળાના બે ભેદો તથા નામો.

મૂલકં દ્વિવિધં પ્રોકં તત્રૈકં લઘુમૂલકમ્ ।
શાલમર્કટકં વિસં શાલેયં મરુસમેવમ્ ॥ ૮૯ ॥

રક્તપિત્ત, અરશ, ગ્રહણીરોગ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૩

૧. ગજ્યતે દ્વિતિ ગાજઃ—ગાજ મદે—માવે ધનુ, ગાજ—મદં રાતિ—દદાતિ તીક્ષ્ણોષ્ણતાત્, રા વાને—‘આતોઽનુપસર્ગે કઃ’—જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી મદ આપે છે, બળવાન કરે છે, તેથી ગાજર.

૨. ગૃહ્યતે—મદ્યત્વેન કથ્યતે રોગેષુ વૈદ્યઃ, ગૃજિ શબ્દ—કર્મણિ લ્યુટ—જેને રોગોમાં ખાવા માટે વૈદ્યો ખાસ કહે છે, તેથી ગૃજન—ગાજર.

૩. નારક્ષત્શો વર્ણો યસ્ય તત્—‘શેપાદ્ વિભાવે’તિ ક્ષ્—જેનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે, તેથી નારંગવર્ણક—ગાજર.

કેળના કંદના ગુણો

શીતલઃ કદલીકન્દો વલ્યઃ કેર્યોઽમ્લપિત્તજિત્ ।
વહ્નિક્ષ્ણહહારી ચ મધુરો રુચિકારકઃ ॥ ૯૪ ॥

અન્વયઃ—કદલીકન્દઃ શીતલઃ વલ્યઃ કેર્યઃ અમ્લ-પિત્તજિત્ વહ્નિકૃત્ દાહહારી મધુરઃ ચ રુચિકારકઃ (અસ્તિ) ॥

કદલીકન્દ^૧—કેળનો કંદ ટાઢો, બળ આપનાર, કેશ માટે સારો, અમ્લપિત્તને મટાડનાર, અશિને કરનાર, દાહને હરનાર, મધુર અને રુચિકારક છે. ૯૪

૧. કદલ્યાઃ કન્દઃ કદલીકન્દઃ—કેળનો કંદ.

માનકંદનાં નામો તથા ગુણો

માનકઃ સ્યાન્મહાપત્રઃ કથ્યન્તે તદ્ગુણા મય ।

માનકઃ શોથહૃચ્છાન્તઃ પિત્તરક્તહરો લઘુઃ ॥ ૯૫ ॥

અન્વયઃ—માનકઃ મહાપત્રઃ સ્યાત્, અર્થ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્તે—માનકઃ શોથહૃત્ શાન્તઃ પિત્તરક્તહરઃ લઘુઃ (અસ્તિ) ॥

માનક^૧ અને મહાપત્ર,^૨ એ બે માનકંદનાં નામો છે. માનકંદ સોબને મટાડનાર, ટાઢો, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને હરનાર અને હલકો છે. ૯૫

૧. માનયતિ—વૃહત્પરિમાણ સ્વકીય જ્ઞાપયતિ—મન જ્ઞાને—વ્યન્તાણ્પ્યુલ્—જે પોતાનું ઘણું મોટું માપ જણાવે છે, તેથી માનક—માનકંદ.

૨. મહાન્તિ પત્રાણિ યસ્ય સઃ—જેનાં પાંદડાં પથ્થુ મોટાં થાય છે, તેથી મહાપત્ર—માનકંદ.

વારાહીકંદના ગુણો

વારાહી પિત્તલા વલ્યા કદ્વો તિષ્ઠા રસાયની ।
આયુઃશુક્રાશિકૃમેહકફકુષ્ઠાનિલાપહા ॥ ૯૬ ॥

અન્વયઃ—વારાહી પિત્તલા વલ્યા કદ્વો તિષ્ઠા રસાયની (સતી) આયુઃશુક્રાશિકૃત્ મેહકફકુષ્ઠાનિલાપહા (ભવતિ) ॥

વારાહીકંદ પિત્ત કરનાર, બળ આપનાર, તીખો, કડવો તથા રસાયનરૂપ હોઈ આયુષ, વીર્ય તથા અશિને વધારનાર અને પ્રમેહ, કફ, કોઠ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૬
હસ્તિકર્ણા અથવા માનકંદની એક જાતનું નામ તથા ગુણો

ગજકર્ણા તુ તિકોષ્ણા તથા વાતકફાઙ્ગયેત્ ।
શીતજ્વરહરી સ્વાદુઃ પાકે તસ્યાસ્તુ કન્દકઃ ॥ ૯૭ ॥
પાણ્ડુરોયકૃમિહૃગુલ્માનાહોદરાપહઃ ।

અહ્વ્યર્શોવિકારઘ્નો વનસૂરણકન્દવત્ ॥ ૯૮ ॥

અન્વયઃ—ગજકર્ણા તુ તિકાઁષ્ણા પાકે સ્વાદુઃ (સતી) શીતજ્વરહરી તથા વાતકફાન્ જયેત્, તસ્યાઃ કન્દઃ તુ વનસૂરણકન્દવત્ પાણ્ડુરોયકૃમિહૃગુલ્માનાહોદરાપહઃ અહ્વ્યર્શોવિકારઘ્નઃ (ભવતિ) ॥

ગજકર્ણા^૧ કે હસ્તિકર્ણા^૨ કડવી, ગરમ તથા પાકમાં મધુર હોઈ ટાઢિયો તાવ, વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; હસ્તિકર્ણોનો કંદ જંગલી સૂરણના કંદની પેઠે પાંડુ, સોજો, કૃમિ, બરોળ, ગોળો, આક્રો, પેટના રોગ, ગ્રહણી-રોગ તથા અરશના વિકારને મટાડનાર છે.

૧. હસ્તિનઃ કર્ણે દ્વ પત્રં યસ્યાઃ સા—જેનું પાંદડું હાથીના કાન જેવું થાય છે, તે હસ્તિકર્ણો નામની માનકંદની એક જાત.

૨. તૈયવ ગજસ્ય કર્ણે દ્વ પત્રં યસ્યાઃ સા ગજ-કર્ણા—અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

કેમુકના ગુણો

કેમુકં કદુકં પાકે તિષ્ઠં ગ્રાહિ હિમં લઘુ ।
દીપનં પાચનં હૃદયં કફપિત્તજ્વરાપહમ્ ।
કુષ્ઠકાસપ્રમેહાક્ષનાશનં વાતલં કદુ ॥ ૯૯ ॥

અન્વયઃ—કેમુકં કદુકં પાકે તિષ્ઠં ગ્રાહિ હિમં લઘુ દીપનં પાચનં હૃદયં વાતલ કદુ (સત્) કફપિત્તજ્વરાપહં કુષ્ઠકાસ-પ્રમેહાક્ષનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

કેમુક^૧ તીખું, પાકમાં કડવું, આડાને શીકનાર, ટાઢું, હલકું, અશિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, વાયુ કરનાર અને તીખું હોઈ કફ, પિત્તનો તાવ, કોઠ, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા લોહીના બગાડને

કંદશાક વિષેની સામાન્ય સૂચના

વાલં હ્યનાર્તવં जीर्णं व्याधितं कृमिमक्षितम् ।
कन्दं विवर्जयेत्सर्वं यद्वाऽश्रयादिविदूषितम् ॥ ૧૦૪
અતિજીર્ણમકાલોત્પન્ન સ્ફોષસિદ્ધમદેશજમ્ ।
કર્કશં કોમલં ચાતિશીતવ્યાલાદિદૂષિતમ્ ॥ ૧૦૫
સંયુક્તં સકલં શાકં નાશ્ત્રીયાન્મૂલકં વિના ॥ ૧૦૫

અન્યથા:-વાલમ્ અનાર્તવં જીર્ણં વ્યાધિતં કૃમિમક્ષિતં
-સર્વં હિ કન્દં વિવર્જયેત્, યદ્વા અન્યાદિવિદૂષિતમ્
અતિજીર્ણ સ્ફોષસિદ્ધમ્ અકાલોત્પન્નમ્ અદેશજં કર્કશં કોમલં
ચ અતિશીતવ્યાલાદિદૂષિતં સંયુક્તં સકલં મૂલકં વિના
શાકં ન અશ્રીયાત્ ॥

જે કંદ કાચું હોય, ઋતુ વગર ઉત્પન્ન
થયેલ હોય, જૂનું હોય, દરદવાળું હોય,
કીડાઓએ ખાધેલ હોય, તે સર્વને ત્યાગ
કરવો; અથવા જે શાક અગ્નિ આદિથી
ખરાબ થયેલ હોય, અતિશુષ્ક હોય, રૂક્ષ
હોય-તેલ આદિમાં પકાવેલ ન હોય, સમય
વગર થયેલ હોય, ખરાબ જગ્યામાં ઉત્પન્ન
થયેલ હોય, અત્યંત ઠંડળ હોય, કોમળ હોય
કે ઘણી ટાઢ અથવા સર્પ આદિથી હ્રષિત
થયેલ હોય અને ખૂબ સુકાર્ષ ગયું હોય તે
સઘળું મૂળા સિવાયતું શાક ખાવું નહિ-અર્થાત્
મૂળા વિના હરકોઈ કંદ કે શાકને પાણી,
અગ્નિ આદિમાં સારી રીતે પકાવ્યા વગર
ખાવું નહીં. ૧૦૪, ૧૦૫

સંસ્વેદન શાકોનાં નામો

उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छन्नं शिलीन्ध्रकम् ।
क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत् ॥ ૧૦૬ ॥

અન્યથા:-સંસ્વેદજં શાકં ભૂમિચ્છન્નં શિલીન્ધ્રકમ્
-અષ્ઠમ્, તત્ ક્ષિતિગોમયકાષ્ઠેષુ વૃક્ષાદિષુ તદુદ્ભવેત્ ॥

સંસ્વેદન,^૧ ભૂમિચ્છન્ન^૨ અને શિલી-
ન્ધ્રક^૩ એટલાં સંસ્વેદન શાકોનાં સંસ્કૃત નામો
છે. એ શાકો (ખિલાડીનાં ટોપ વગેરે) પૃથ્વી,
છાણ, લાકડાં તથા ઝાડ આદિમાં ઉત્પન્ન
થાય છે. ૧૦૬

૧. સંસ્વેદાત-ક્ષિતિગોમયકાષ્ઠશાકાદીનામ્ હ્રસ્વઃ
જાતમ્-‘પશ્યમામજાતૌ’-इति जनेहः-જમીન, છાણ,
લાકડાં તથા ઝાડ વગેરેની બાહ્ય પી ગરમીથી જે ઉત્પન્ન
થાય છે, તે સંસ્વેદન શાક કહેવાય છે.

૨. મૂર્તૌ મૂર્ત્યાં વા હ્રસ્વ-જમીનમાં જે ઢંકાયેલું

હોય છે, તેથી ભૂમિચ્છન્ન સંસ્વેદન શાક.

૩. શિલી-ક્ષિત્યાદીનામમુખતે ભાગં ધરન્તિ-
રોહણાર્થમ્, ધૃત્ત ધારણે-મૂલવિમુજાદિત્વાત્ કઃ, પૃષ્ઠો-
દરાદિત્વાત્ મુમ્, તતઃ સંજ્ઞાર્થો કન્-જમીન વગેરેના
ઉત્પાદના ટેકરા જેવા ભાગને જે ધારણ કરે છે,
ત્યાં બેઠે છે, તેથી શિલીધ્રક સંસ્વેદન શાક.

સંસ્વેદન શાકોના ગુણો

सर्वे संस्वेदजाः शीता दोषलाः पिच्छलाश्च ते ।

गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्माभयप्रदाः ॥ ૧૦૭ ॥

શ્વેતશુશ્ર્મસ્વલીકાષ્ઠવંશગોમયસમ્મવાઃ ।

નાતિદોષકરાસ્તે સ્યુઃ શેપાસ્તેશ્યો વિગર્હિતાઃ ॥

અન્યથા:-સર્વે સંસ્વેદજાઃ શીતાઃ દોષલાઃ ચ
પિચ્છલાઃ (મવન્તિ), તે ગુરવઃ છર્દ્યતીસારજ્વરશ્લેષ્મા-
ભયપ્રદાઃ (સન્તિ, ચે તુ) શ્વેતશુશ્ર્મસ્વલીકાષ્ઠવંશગોમય-
સમ્મવાઃ (સ્યુઃ) તે અતિદોષકરાઃ ન સ્યુઃ, તેમ્ભ્યઃ શેપાઃ
વિગર્હિતાઃ (સન્તિ) ॥

સઘળાં સંસ્વેદન શાકો ટાઢાં, દોષવાળાં,
ચીકણાં, અને ભારે હોઈ બલટી, અતિસાર,
તાવ તથા કફસંબંધી રોગને ઉત્પન્ન કરનારાં છે.
જે સંસ્વેદન શાકો ધોળા રંગવાળાં હોઈ પવિત્ર
સ્થળમાં, કાષ્ઠમાં, વાંસમાં અને ગાયના છાણમાં
થયેલાં હોય, તે બહુ હાનિકારક નથી; એ
સિવાય બીજાં સંસ્વેદન શાકો નિંદિત છે.

૧૦ : માંસવર્ગ*

માંસનાં નામો તથા ગુણો

मांसं तु पिशितं कल्पमामिषं पललं पलम् ।

मांसं वातहरं सर्वं बृंहणं वलपुष्टिकम् ॥

પ્રીણનં ગુરુ હૃદ્યં ચ મધુરં રસપાકયોઃ ॥ ૧ ॥

* વૈદ્યકની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના ગુણ-
દોષના પ્રકરણમાં માંસના પાણુ ગુણદોષ લખવા
નેઈએ, તેથી અહીં લખ્યા છે; પરંતુ સમગ્ર
લોકોએ જાણવું નેઈએ કે, માંસમધ્યે મોટા
પાપટ્ટ છે; પારકાના પ્રાણુ લઈને પોતાના પ્રાણુતું
પોષણ કરવું એના જેવો ખીજો કયો અધર્મ હોય ?
સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓ અને સર્વ શાસ્ત્રોના
લેખકો દયાને સર્વોત્તમ ગણે છે. માંસમધ્યે દયાથી
વિરુદ્ધ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ખીજાં ધાન્ય વગેરે
પદાર્થોમાં પણ માંસ જેવા જ ગુણો હોય છે; માટે
તેથી નિર્બીહ કરી માંસનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો

અન્નવ-માંસં તુ વિશિષ્ટં કમ્યમ્ આમિત્રં પક્ષં
પતં (કમ્યમે, તદુપચયમ્) - ઉર્ધ્વં માંસં વાતારં વૃદ્ધ્યે
અપુરિત-પ્રીત્યે ગુણં હૃષં ચ રસાત્મકો મધુરં
(મરતિ) ॥

માસ, ^૧ પિશિત, ^૨ કેન્ધ, ^૩ આમિત્ર, ^૪
પદ્ધતિ અને પદ્ધ, ^૫ એટલા માંસનાં સમૃદ્ધ
નામે ॥ સ્વપ્ના માસ વાયુને હરનાર, શરીરને
વધારનાર, બળ તથા પુષ્ટિને હરનાર, તૃપ્તિ
આપનાર, બારે, હૃદયને પ્રિય લાભે એવા
અને રક્ષમા તથા પાકમા મધુર હોય છે. ૧

૧ મમ્યે-કમ્યત વાતારપરિગુણં રજ્જે, મધુર-
'મન્દીર્ય' (રસા. ૧-૧૪) इति च - એના બાધુ-
કારિ જેને વાતુ હરનાર વગેરે ગુણવાળુ બને છે,
તેથી માંસ.

૨ પિશિત-દ્રવ્ય અવસ્થાએ મરતિ-પિંચે રિપ્ત
(રસા. ૧-૧૫) इति રજ્જ, વદા વિષયે તા અન્નવ
સ્વેન મૂલે રસ-ચ પ્રત્યક્ - એ અન્નમ અન્નમ પેશીએ
રૂપે હોય છે અન્નના ને પેશીએરૂપે જ થાય છે,
તેથી પિશિત-માસ.

૩ રજ્જત કમ્યત-સિમેતિ-મીલ્લે શા કલ્પે પદ્ધતિ શા
ક્ષમાર્ રક્ષેનામિ, રજ્જ મધે કમ્યત મિત્ - 'અન્ના કલ્પ-'
અન્નમરેન્નમ્ વદા કમ્યત ગજત કલ્પે પ્રાપ્તિ શરીરે પદ્ધ
સ્વેન-રજ્જ સર્વો-રજ્જે-એને હેખતાં જ માણસ બીજે
છે, તેથી અન્નના પ્રાણીઓના શરીરમા ને પાણુરૂપે
પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કેન્ધ-માંસ.

૪ આ-અન્નવાતુ વિવિધિ-સ્વરૂપે ન - નવસે રજ્જ
રૂપવારિગુણં, મિત્ રસવાતુ, વદા આ-અન્નવાતુ
મેવતિ-વિવિધિ મધુરં (અમિતિ-અમિતિ) - 'આ-રેતિ ક-'
ને પોષિતરૂપ આદિ ગુણોથી બીજા પોષિત પદાર્થો
કામે ચોખ્ખા અર્થ-સ્વરૂપ રહે છે અન્નના ચોખ્ખાથી
મધુર રહેને ને સારી છે, તેથી આમિત્ર-માંસ.

૫ પક્ષતિ પક્ષો શા અન્નમ હનિત્વ, પ્રાપ્તિ
શરીરમા વદા કલ્પે-પ્રાપ્તિ-અપિત્ (રસા. ૧-૧૦૧)
इति કમ્ય-ને રક્ષિતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ

રેડા છે, આ જ અન્નપ્રાપ્તિ ભગવાન મનુ કહે છે
'માંસ મહાવિદ્યામુત્ર, વત્ત મહામિદ્યાવન્નમ્, - આ-
અન્નમ મમત્વં પ્રવરતિ મનીષિન' - એ પ્રાણીનુ
માસ કુ અર્ધી આરં બુ, 'માં ક' - તે પ્રાણી અને
પ્રત્યેકમા-એટલે દરેકમાં બીજા જન્મમાં 'માંસ'
ના અપચતને સ્વરૂપે 'માંસ' રજ્જ છે, એમ
વિદાને કહે છે.

પ્રાણીઓના શરીરમાંથી મેળવાય છે, તેથી પક્ષ-
માંસ.

૬ પક્ષિ-ગચ્છતિ પ્રાપ્તિ શરીરે પદ્ધતિ-અન્ન-
પક્ષ મયો-અન્નમ-પ્રાણીઓના શરીરમા ને એ
પાણુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પદ્ધ-માંસ.

માંસવર્ગના હોદ્દા

માંસવર્ગો દ્વિષા હેયો બ્રાહ્મણઽનુપમેવતઃ ॥૧॥

અન્નવ-બ્રાહ્મણમેવતઃ. માંસવર્ગઃ દ્વિષા જેન ॥
અન્નમ માસ^૧ અને અન્નરૂપ માસ^૨ એવા
લેક્ષ્ય માંસવર્ગ જે પ્રકારનો બાણેવા. ૨

૧. અન્નરૂપવારિગુણવાતુરેન્નમના પ્રાપ્તિ
માંસ-બ્રાહ્મણમિત્-અર્થાં પાણી-માસ-વતરતિ વગેરે
ઓર્થકેન છે એવા સમન્નમ વેતનત્ત-અન્નમ પ્રત્યેક-
માં હત્યમ વગેરેમાં પ્રાણીઓનુ માંસ-તે અન્નમ માંસ.

૨. અન્નરૂપ-અન્નરૂપરેન્નમના પ્રાપ્તિ માંસ-
અન્નમાત્રમ્-અન્નમ અન્ન પાણી જ વધારે હોય છે,
તેવા જગ ભરેલા-અન્ન વગેરે પ્રત્યેકમાં અર્થાં પ્રાણી-
ઓનુ માંસ તે અન્નરૂપ માંસ.

અન્નમ પ્રાણીની ૮ અર્થિ અને તેના યુક્ત
માંસવર્ગેન્નમ અન્નમા વિશ્વસ્વાત્તુ ગુણાશયાત્ ॥
તથા પર્વેભુવા હેયા વિવિધ મનુવૌદ્ધિ ચ ॥૩॥
પ્રસન્નમ અન્ન ચ માત્ત્વા અર્થો માત્રજ્જાતયત્ ॥
બ્રાહ્મણ મધુરમ્ કલાસ્તુવત્તુ અન્નમસ્તય ॥૪॥
વસ્ત્વાસ્તે રૂદ્ધવા ધૃપ્યા રીપતા વોપદારિયા ॥
મૂળ્યાં મિમિમન્તે ચ ગજવત્વારિતે તથા રજ્જ
વાધિર્વમર્વચઅર્ધિમમેર્ધે મુલ્લવાન્ ગવાન્ ॥

રીપર્વે ગલગર્વે ચ વાશપત્ત્યપિશામવાન્ ॥૫॥

અન્નવ-અન્ન માંસવર્ગે બ્રાહ્મણ સિમ્ભવા ચ ગુણ-
શયાઃ તથા પર્વેભુવા વિવિધા અર્થિ મનુવા હેવાઃ,
અન્ન ચ પ્રસન્નમ અન્નમાઃ (इति) અર્થે પ્રાપ્તમત્તમ
(અન્નમ, તદુપચયમ્) - બ્રાહ્મણ મધુરમ્ વદા. તુરતઃ
અન્ન. તથા તે રૂદ્ધવા રૂદ્ધવા રીપતાઃ રોવદારિયા
(સ્તવ) મૂળ્યાં ચ મિમિમન્તે તથા વાધિર્વમ્ અર્ધિ
ચાધિર્વમેર્ધે મુલ્લવાન્ ગવાન્ રીપર્વે રજ્જવત્તે ચ અન્ન-
તમવાન્ ગાયપિત ॥

અન્ન માંસવર્ગમા જ બ્રાહ્મ, ^૧ બિહારમ્, ^૨
સુહારમ્, ^૩ પર્વેમ્, ^૪ વિષિર, ^૫ પ્રતુદ, ^૬
પ્રસદ, ^૭ અને પ્રામ્, ^૮ એ આઠ અન્નમ
અર્થિઓ બાણે છે અન્નમ અર્થિનાં માંસો
મધુર, રૂદ્ધ, વર્ણ, રૂદ્ધકર્મ, બળ આપનાર,
પુષ્ટિ કરનાર, મૈત્રુનશક્તિને વધારનાર, અમિતે

પ્રદીપ્ત કરનાર અને દોષોને હરનાર હોઈ મૂંગાપણું, મિન્મનવાયુ-તોતડાપણું, અદ્વિત-વાયુ, બહેરાપણું અરુચિ, બિલટી, પ્રમેહ, મોઢાના રોગ, શ્લીષ્ઠ, ગલગંડ અને વાયુથી થતા રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૩-૬

૧. અત્યન્ત વેગવતી જડ્યા અસ્તિ એવાં જડ્યાલા:- હરિણાદય:-સિન્ધાદિત્વાત્ લઘ્-જેઓની જાંઘ ઘણીજ વેગવાળી ને મજબૂત હોય છે, તે હરણિયાં વગેરે જંઘાલ કહેવાય છે.

૨. વિલેપુ તિષ્ઠન્તિ-વિલસ્યા: મૂપકાદય:-‘સુપિ સ્થ:’ હિતિ ક:-જમીનમાં દરની અંદર રહેતાં ઉંદર વગેરે પ્રાણીઓ બિલરથ.

૩. ગુહાસુ શેરતે-ગુહાશયા: સિંહાદય:-અન્-ગુકા-ઓમાં પડી રહેતાં સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગુહાશય.

૪. પર્ણચરા મૃગા: પર્ણમૃગા:-વાનરાદય:-પાંદડાં ખાઈ જીવતાં પ્રાણી પાંદરાં વગેરે પર્ણમૃગ.

૫. વિકિરન્તિ-વિક્ષિપન્તિ મૂમિમ્ આહારશોધનાર્થે પાદામ્યાં-વિકૃ-‘દ્યુપધે’તિ ક:-‘વિકિર: શકુનૌ વા’ હિતિ વા સુભાગમ:-વિકિરા: કુકુદાદય:-જેઓ આહાર શોધવા માટે જમીનને ઘેર પગથી ખોતરે છે, તે કૂકડાં વગેરે પક્ષીઓ વિકિર કહેવાય છે.

૬. પ્રતુદન્તિ મદ્યં ચઞ્ચતા, તુદ વ્યયને-‘દ્યુપધે’તિ ક:- પ્રતુદા:-પારાવતાદય:-જેઓ આહારને માંચ વડે કાચીને ખાય છે-તે કબૂતર વગેરે પ્રતુદ કહેવાય છે.

૭. પ્રસહન્તે-વલાતકારં કુર્વન્તિ-પ્રસહ-અન્-પ્રસહા:-કાકાદય:-જેઓ બલાતકાર કરે છે-ખીજ પાસેથી આહારને ઝળથી પડાવી જાય છે, તે કાગડાં વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે.

૮. ગ્રામે મવા: ગ્રામ્યા-છાગાદય:-‘ગ્રામાદ્ યસ્યૌ’ હિતિ યત્-ગામમાં ઉત્પન્ન થતાં ઝકરાં વગેરે ગ્રામ્ય કહેવાય છે.

આનૂપના પાંચ પ્રકાર અને તેઓના ગુણો કૂલેચરા: છવાશ્ચાપિ કોરાસ્થા: પાદિનસ્તયા । મત્સ્યા એતે સમાખ્યાતા: પચ્ચવાડડનૂપજાતય: ॥૭ આનૂપા મધુરા: સ્નિગ્ધા ગુરવો વહિસાદના: । શ્લેષ્મલા: પિચ્છિલાશ્ચાપિ માંસપુષ્પિપ્રદા મૃશમ્ । તથામિષ્યન્દિનસ્તે હિ પ્રાય: પથ્યતમા: સ્મૃતા: ॥૮

અન્વય:-કૂલેચરા: પ્લવા: અપિ ચ કોરાસ્થા: પાદિન: તથા મત્સ્યા:-એતે પચ્ચવા આનૂપજાતય: સમા-લ્યાતા: । આનૂપા: મધુરા: સ્નિગ્ધા: ગુરવ: વહિસાદના: શ્લેષ્મલા: પિચ્છિલા: અપિ ચ મૃશં માંસપુષ્પિપ્રદા: તથા અમિષ્યન્દિન: (મેવન્તિ), તે પ્રાય: પથ્યતમા: હિ સ્મૃતા: ॥

કૂલેચર,^૧ પ્લવ,^૨ કોરાસ્થ,^૩ પાદી^૪ અને મત્સ્ય^૫ એ પાંચ પ્રકાર(નાં પ્રાણીઓ)ની આનૂપ જાતિ કહેવાય છે. આનૂપ જાતિનાં માંસો મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, અગ્નિને મંદ કરનાર, કંદ કરનાર, ચીકણાં, માંસને બહુજ પુષ્ટિ આપનાર અને દહીંની પેઠે કંદકારી છે. એ માંસો ઘણું કરી બહુજ પથ્ય ગણાય છે. ૭, ૮

૧. નદ્યાદિજલાશયાનાં કૂલે ચરન્તિ હિતિ કૂલે-ચરા:-વરાહાદય:-નદી વગેરે જલાશયોના કાંઠે ચરતાં કે કરતાં જૂંડ વગેરે કૂલેચર કહેવાય છે.

૨. પ્લવન્તે જલે હિતિ પ્લવા:-હંસાદય:-પ્લ પ્લવન-તરણયો:-અન્-જેઓ પાણીમાં તરે છે, તે હંસ વગેરે પ્લવ કહેવાય છે.

૩. કોરો તિષ્ઠન્તિ હિતિ કોરાસ્થા:-‘સુપિ સ્થ:’ હિતિ ક:-શક્ષાદય:-જેઓ કોશમાં અમુક આવરણ કે ઢાંકણમાં રહે છે. તે શંખ વગેરેમાં થતાં જંતુઓ કોશસ્થ કહેવાય છે.

૪. પાદા: સન્તિ એવાં જલચરાણામિતિ પાદિન:, કૂમાદય:-‘અત્ત ઇનિ.’-હિતિ ઇન્-જે જલચર જીવોને પગ હોય છે, તે કાચ્યા વગેરે પાદી કહેવાય છે.

૫. માધતિ-હર્ષે પ્રાપ્નોતિ જલે, મરી હર્ષે-‘ઋત-ન્યક્ષિ.’-(૭ળા. ૪-૨) હિતિ સ્યન્-પાણીમાં જે હપં-આનંદ પામે છે, તેથી મત્સ્ય-માછલાં.

જંઘાલની ગણતરી

હરિણૈગકુરક્ષ્ણૈર્ધૃપતત્ત્યજ્જુકુરામ્ચરા: ।

રાજીવોડપિ ચ મુષ્કી ચેત્યાદ્યા જઙ્ગલસંશ્લકા: ॥૯

અન્વય:-હરિણૈગકુરક્ષ્ણૈર્ધૃપતત્ત્યજ્જુકુરામ્ચરા: રાજીવ: અપિ ચ મુષ્કી ચ-ઇત્યાદ્યા: જઙ્ગલસંશ્લકા: (કથ્યન્તે) ॥

હરિણ, એણ, કુરંગ, ઋષ્ય, ધૃષત, ન્યંકુ, શંખર (સાખર), રાજીવ અને મુંડી વગેરે પશુઓ જંઘાલ કહેવાય છે. ૯

મૃગોની જાતિઓ

હરિણસ્તાત્રવર્ણા: સ્યાદેળ: કૃષ્ણા: પ્રકીર્તિત: ૧.

કુરક્ષ્ણૈર્ધૃપતાત્ર: સ્યાદેળપુલ્યાકૃતિર્મહાન્ ॥૧૦॥

ઋષ્યો નીલાક્ષ્ણકો લોકે સ રોજ્ઞ કૃતિ કીર્તિત: ૧

ધૃપતશ્ચન્દ્રવિન્દુ: સ્યાદ્દરિણાત્કિન્દ્રિદલ્પક: ॥૧૧॥

ન્યજ્જુર્વહુવિપાળોડ્ય શમ્વરો ગવયો મહાન્ ૧

રાજીવસ્તુ મૃગો જ્યૈયો રાજિમિ: પરિતો વૃત: ॥

યો મૃગ: શૃંગહીન: સ્યાત્સ મુષ્કીતિ નિગદ્યતે ॥૧૨

અન્વય:-તાત્રવર્ણા: હરિણ: સ્યાત્, કૃષ્ણ: ણ.

મકીરિય, સ્વિત્તમ મહાન્ અનેન્વાહતિ કુલ
સ્વા, (૫) નીચાજ (મકતિ) સ કપ્ય કોકે
રોજ્ હતિ મીરિય, મન્નકિયુ હતિય મિવિય
મન્નક. કુલ સ્વા, મુરિયન્ન: મ્મહુ, અન્ન મહાન્
મન્ન. મન્ન, પુરિમિ પરિમિ ક્ત મ્મ તુ પ્મીવ
હેમ મ સ્તુ મ્મીરિય સ્વા સ મુખી હતિ નિમ્મતે ॥
ને મુજ શતો હોય તે હરિય કહેવાય
છે, કાધો હોય તે બેલ કહેવાય છે, અન્ન
શતો, મોટો તથા કોણ બેવી આકૃતિવાળો
તે કુરમ કહેવાય છે, ને નીલા અન્ન
વાળો છે, તે સ્વચ્છ કહેવાય છે, બેને
લોકો શાજ પલ કહે છે, ને અન્ન બેવાં
છાટજાવાલો તથા હરિયુથી કાંઈક નાના
કાવાળો હોય તે પૂવ કહેવાય છે બેને
મહાં શીજડાં હોય છે તે ન્મકુ કહેવાય છે
મોટો શાજ (સાખર) શબર કહેવાય છે
જેના શરીર પર ચોપાસ દોરી બેવી રેખાઓ
હોય તે મુજ શાલ્ય કહેવાય છે અને ને મુજ
શીજડાં વચરનો હોય તે મુદી કહેવાય છે

બ માસના યુધો

મહાન્ના મામશા સર્વે પિતરોન્નમ્મહા રુદ્ધવા ॥
નિમ્મિમ્મત્તનામ્મપિ કલ્લવો વલ્લકર્મના ॥૧૩૩
અન્નવ-મન્નવ સર્વે જરુવા મિત્ત-એન્નવ
મિવિય વન્નવન્ન તન્ન અપિ મ વન્નવન્ન રુદ્ધવા ॥
મ્મકુ કરીને સઘર્ષા બાંધો(નાં મસિા)
પિત્ત તથા ક્રેને કરનાર, કંઈક વાધુ કરનાર,
કલ્લકાં અને જળને વધાસનાર છે ૧૩

બિલ્લરથોની મહતરી તથા યુધો

મોધાશાશુભજાપુપાજ્જમયામિ નિલેશયા ॥
નિલેશયા વાતરુપ મમુરુ રણપાળ્યો ॥
રુદ્ધવા મન્નવિન્નુના વીર્યાન્નમ્મ મકીરિય ॥૧૪
અન્નવ-મોધા-શા-મુજ-અન્ન-વાતરી-અન્ના
નિલેશયા: (સ્વા) ॥ નિલેશવા વન્નવન્ન રણપાળ્યો
મમુરુ: રુદ્ધવા. મન્નવિન્નુના: જ વીર્યાન્ના મકીરિય ॥
યો, સમુદા, સર્પ, ઉદર અને શેઠાઈ
વમેરે જિલરથો કહેવાય છે. જિલરથોના
મસિા વાધુને કરનાર, રસમાં તથા પાકમાં
મધુર, પુદિ આપનાર, વિદા તથા મૂત્રને
બાંધનાર અને ઉપ્સવીય છે ૧૪

યુધોશયોની મહતરી

નિલ્લમ્મમ્મહા મેશાતરુદ્ધવીવિગરુદ્ધવા
મન્નુમન્નુમાર્ગીય રુદ્ધવા સ્તુમુરિશાયા ॥
સ્તુલપુખ્લો રણનેઓ વન્નમેરે સ માકુલ: ॥૧૫
અન્નવ-નિલ્લમ્મમ્મહા તથા મન્નુમન્નુમાર્ગીય
મન્નુમન્નુમાર્ગીય-રુદ્ધવા ગ્રામ્ય સુ ॥ (૫)
મમુરે રુદ્ધવા રણને (મકતિ) જ મ્મકુ
(મન્નતે) ॥

સિદ્ધ, વાધ, નાકાર, રીંછ, જ્વળ,
દીપદો, નોનિયો, શિલાળ અને બિલાદો વમેરે
યુધોશય કહેવાય છે ને નોનિયું બાધ
પૂછકવાળું અને શતા નેત્રવાળું હોય તે
નાકુલ કહેવાય છે ૧૫

રીક્ષ-વન્ન-રુદ્ધવા હતિ કોકે ॥ રીક્ષ-નિલ્લ
અન્ન હતિ કોકે ॥ (અન્ન ઉપર આવી બળ છે)

યુધોશયોના યુધો

યુધોશયા વાતરુપ મુલ્લમ્મા મમુપાલ તે ॥
નિલ્લમ્મા મન્નવા દિવા નિલ્લ મેન્નુમાર્ગીયારિયમ્ ॥૧૬
અન્નવ-તે ગ્રીવવા વન્નવન્ન: મુલ્લમ્મા મમુપ
નિલ્લમ્મા અન્નવ: વમેરેન્નુમાર્ગીયારિયારિય દિવા (સુ) ॥
સઘર્ષા યુધોશયો(નાં મસિા) વાધુને
કરનાર, વાધે, અરમ, મધુર, સિંગમ, જળ
આપનાર અને નેત્ર તથા યુધોશયના વિકાર
વાળાઓને ક્રોધેલા કિલકારી છે ૧૬

પર્ષ્મુથોની મહતરી

વર્ષ્મુથા વુલ્લમ્માર્ગીય વુલ્લમ્મરિકાવયા ॥
વર્ષ્મ પર્ષ્મુથા: પ્રોક્તા મુમુતાર્ધનિયિમિ ॥૧૭
અન્નવ-વર્ષ્મુથા-રુદ્ધવાર્ધ: રુદ્ધ-અર્ધનિયિત્ત-
વર્ષ્મ મુલ્લવે મ્મપિવિ વર્ષ્મુથા પ્રોક્તા ॥
વાનર, જાક પર રહેનારે બિલાદો અને
બિલ્લકાલી વમેરેને સુમ્મત આદિ મોટા
શબ્દોએ પર્ષ્મુથો કહ્યાં છે ૧૭

રીક્ષ-વર્ષ્મુથા-વાનર ॥ રુદ્ધવાર્ધો-રુદ્ધનિયિત્ત ॥
રુદ્ધમ્મરિકા-વર્ષ્મ હતિ કોકે ॥ (અન્ન આપનારમાં
અશયો છે) ૧૮

પર્ષ્મુથોના યુધો

રુદ્ધવા: પર્ષ્મુથા વુલ્લમ્માર્ગીય શોનિયો દિવા ॥
મ્મોસાર્ધા વલ્લસામના રુદ્ધમુમુપુરીય ॥૧૮
અન્નવ-વર્ષ્મુથા-રુદ્ધવા. મુલ્લમ્મા: શોનિય દિવા
વર્ષ્મુમુપુરીય. વાતરુપ-અન્નસમ્મ રુદ્ધવા ॥

પર્ણમૃગો (નાં માંસો) મૈથુનશક્તિને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જેઓને શોષ પડતો હોય તેઓ માટે સારાં, વિદ્યા તથા મૂત્રને વધારે ઉત્પન્ન કરનારાં અને શ્વાસ, અરશ તથા ઉધરસને મટાડનારાં કદાં છે. ૧૮ વિષ્કિરેની ગણતરી અને વિષ્કિર નામનું કારણ વર્તેકા લાવવર્તીરકપિજલકતિત્તિરા: ।

કુલિન્નકુપ્પુટાદ્યાશ્ચ વિષ્કિરા: સમુદાહતા: ॥૧૯૭
વિકીર્ય મક્ષયન્ત્યેતે યસ્માન્તસ્માદ્ધિ વિષ્કિરા: ।
કપિજલ ઇતિ પ્રાજ્ઞ: કથિતો ગૌરતિત્તિરિ: ॥૨૦

અન્યય:-વર્તેકા લાવવર્તીરકપિજલકતિત્તિરા: ચ કુલિન્નકુપ્પુટાદ્યા: વિષ્કિરા: સમુદાહતા: ॥ એતે યસ્માન્ વિકીર્ય મક્ષયન્તિ તસ્માન્ હિ વિષ્કિરા: (કથ્યન્તે) । ગૌરતિત્તિરિ: પ્રાજ્ઞ: કપિજલ: ઇતિ કથિત: (અસ્તિ) ॥

વર્તેકા (ખટાઉડાં), લાવાં, લવાઈડાં, કપિંજલ, તેતર, ચકલાં અને કૂકડાં આદિ વિષ્કિર કહેવાય છે. તેઓ જમીનને ખોતરી ખોતરીને ખાય છે, તેથી જ ‘વિષ્કિર’ કહેવાય છે. ઘોળાં તેતરને જાણુકાર માણસો ‘કપિંજલ’ કહે છે. ૧૯, ૨૦

ટીકા-કુલિન્ન:-ગવરૈઆ ઇતિ લોકે । અર્થ ઉપર છે.

વિષ્કિરેના ગુણો

વિષ્કિરા મધુરા: શીતા: કપાયા: કટુપાકિન: ।
ચલ્યા વૃષ્યાશ્ચિદોષઘ્ના: પથ્યાસ્તે લઘવ: સ્મૃતા: ॥

અન્યય:-તે વિષ્કિરા: શીતા: કપાયા: કટુપાકિન: ચલ્યા: વૃષ્યા: ત્રિદોષઘ્ના: પથ્યા: લઘવ: સ્મૃતા: ॥

વિષ્કિરે(નાં માંસ) મધુર, ટાઢાં, તૂરાં, પાકમાં તીખાં, ખળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ત્રણે દોષને હણુનાર, પથ્ય અને હલકાં કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતુદાની ગણતરી તથા પ્રતુદ નામનું કારણ કાલકળ્ઠકહારીતકપોતરાતપત્રકા: ।

પારાવત: સ્વજરીટ: પિકાદ્યા: પ્રતુદા: સ્મૃતા: ।
પ્રતુદ મક્ષયન્ત્યેતે તુષ્ઠેન પ્રતુદાસ્તત: ॥ ૨૨ ॥

અન્યય:-કાલકળ્ઠકહારીતકપોતરાતપત્રકા: પારાવત: સ્વજરીટ: પિકાદ્યા: પ્રતુદા: સ્મૃતા: , એતે તુષ્ઠેન પ્રતુદ મક્ષયન્તિ તત: પ્રતુદા: (કથ્યન્તે) ॥

કાખર, હારિલ, હોલાં, શતપત્રક, પારેવાં (કખૂતર), ખંજન અને કોચલ વગેરે પ્રતુદ

કહેવાય છે; તેઓ ચાંચથી પદાર્થને ફેલી ફેલી ખાય છે, તેથી તેઓનું નામ ‘પ્રતુદ’ છે. (ઘોળા રંગનાં અને વિચિત્ર પાંખોવાળાં એમ હોલાં જે પ્રકારનાં થાય છે. શતપત્રક એટલે મોટો પોપટ (કાકાકોવો) સમજવો. અમરકોશમાં તો ‘શતપત્ર’ એટલે ‘ટંકારો સુતાર પક્ષી’ એમ લખ્યું છે.) ૨૨

ટીકા-હારીત:-હારિલ ઇતિ લોકે । ‘કપોતો ધવલ:-પાણ્ડુ:શતપત્રો વૃહદ્ધુક: । દાર્વાપાદ’ ઇત્યમર: । કઠ-કોમવા ઇતિ લોકે । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રતુદાના ગુણો

પ્રતુદા મધુરા: પિત્તકફઘ્નાસ્તુવરા હિમા: ।
લઘવો વદ્યવર્ચસ્કા: કિચ્છિદ્વાતકરા: સ્મૃતા: ॥૨૩

અન્યય:-પ્રતુદા: મધુરા: (સન્ત:) પિત્તકફઘ્ના: તુવરા: હિમા: લઘવ: વદ્યવર્ચસ્કા: કિચ્છિદ્વાતકરા: સ્મૃતા: ॥

પ્રતુદો(નાં માંસ) મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણુનાર, તૂરાં, ટાઢાં, હલકાં, વિદ્યાને ખાંધનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર છે. ૨૩ પ્રસહોની ગણતરી અને પ્રસહ નામનું કારણ કાકો ગૃધ્ર ઉલ્લૂકશ્ચ ચિલ્લશ્ચ શરાયાતકા: ।

ચાપો માસશ્ચ કુરુર ઇત્યાદ્યા: પ્રસહા: સ્મૃતા: ।
પ્રસહા: કીર્તિતા એતે પ્રસહ્યાન્ચિદ્ય મક્ષણાત્ ॥૨૪

અન્યય:-કાક: ગૃધ્ર: ચ ઉલ્લૂક: ચ ચિલ્લ: શરાયાતકા: ચાપ: માસ: ચ કુરુર:-ઇત્યાદ્યા: પ્રસહા: સ્મૃતા: । એતે પ્રસહ્યાન્ચિદ્ય મક્ષણાત્ પ્રસહા: કીર્તિતા: ॥

કાગડા, ગીધ, ઘુવડ, સમળાં, ખાજ, નીલકંઠ, ગરંજ અને ટિટોડાં વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે. તેઓ બળાતકારથી ખૂંટવી લઈને ખાય છે, તેથી ‘પ્રસહ’ કહેવાય છે. ૨૪

ટીકા-શરાયાતક:-‘વાજ’ ઇતિ લોકે । ચાપ-‘નીલ-કળ્ઠ’ ઇતિ લોકે । ‘માસો-ગૃધ્રવિશેષ: સ્વાત્’ કુરુર:-‘કુરાકુર’ ઇતિ લોકે । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રસહોના ગુણોદોષ

પ્રસહા: સ્વલુ વીર્યોપ્પાસ્તન્માંસં મક્ષયન્તિ ચે ।
તે શોષમસ્મકોન્માદશુકક્ષીણા ભવન્તિ હિ ॥૨૫॥

અન્યય:-પ્રસહા: સ્વલુ વીર્યોપ્પા: (સવન્તિ, તત:) ચે તન્માંસં મક્ષયન્તિ, તે શોષમસ્મકોન્માદશુકક્ષીણા: હિ ભવન્તિ ॥

પ્રસહો ઉણુવીર્ય છે, માટે તેઓનાં માંસને જેઓ ખાય છે, તેઓને શોષ,

(૩ગા. ૩-૧૧૧) ક્ષત્યતત્ત્વ-જેના શરીર પર ચંદ્ર જેવાં છાંટણાં હોય છે, તેથી અથવા શરીર પર ચંદ્ર જેવાં બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે, તેથી પૃથત કહેવાતો મૃગ.

ન્યંકુના ગુણો

ન્યંકુઃ સ્વાદુર્લધુર્લ્લોઘ્વો દોષત્રયાપહઃ ॥૪૪॥
ન્યંકુ^૧(નું માંસ) મધુર, હલકું, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૪૪

૧. નિતરામ અશ્વત્તિ-પ્રાપ્નોતિ વિષાણાન્-‘નાવશ્વઃ’ (૩ગા. ૧-૧૭) इति कुः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्-જેને શિંગડાં ધણું હોય છે, તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ.

સાખરના માંસના ગુણો

શામ્બરં પલલં ક્ષિર્ધં શીતલં ગુરુ ચ રગૃતમ્ ।
રસે પાકે ચ મધુરં કફદં રક્તપિત્તહૃત્ ॥૪૫॥

અન્વયઃ-શામ્બરં પલલં ક્ષિર્ધં શીતલં ગુરુ રસે ચ પાકે મધુરં કફદં ચ રક્તપિત્તહૃત્ સ્મૃતમ્ ॥

શામ્બર^૧-સાખરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાઢું, બારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કંકારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૫

૧. શં-સુખં કલ્યાણં ચ વૃણોતિ સ્વકીયમન્યેષાં चापि, वृज् वरणे-‘શમિ ધાતોઃ સંજ્ઞાયામ્’ इत्यच्-શમ્બરઃ-શમ્બરસ્યેદં શામ્બરમ્-इदमर्थेऽण्, ववयोविक्रयं-જે પોતાનું તથા બીજાઓનું પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે, તેથી શંખર નામનો એક મૃગ; અને તેનું માંસ-તે શામ્બર અથવા શાંખર.

રાણવના ગુણો

રાજીવસ્તુ ગુણૈર્જેયઃ પૃષતેન સમો જનૈઃ ॥૪૬॥

અન્વયઃ-રાજીવઃ તુ ગુણેઃ પૃષતેન સમઃ જનૈઃ જ્ઞેયઃ ॥

રાણવ^૧(ના માંસ)ના ગુણો પૃષતના માંસના જેવા જ લોકોએ સમજવા. ૪૬

૧. રાજ્યઃ-રેલાઃ સન્તિ અસ્ય શરીરે-‘અન્યે-અયોડપિ દસ્યતે’ इति मत्वर्थीयो वः-જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે, તેથી રાણવ-મૃગ.

મુંડીના ગુણો

મુંડી તુ જ્વરકાસાક્ષયસ્વાસાપહો હિમઃ ॥૪૭॥

અન્વયઃ-મુંડી તુ હિમઃ (સન્) જ્વરકાસાક્ષય-શ્વાસાપહઃ (કથિતઃ) ॥

મુંડી^૧(નું માંસ) ટાઢું છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને

મટાડનાર છે. ૪૭

૧. મુંઢં-શુક્રહીનં શિરઃ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ત હિનિ-’ इति हन्-જેનું માથું શીંગડાં વિનાનું-મોઢું હોય છે, તેથી મુંડી-એક મૃગજાતિ.

બિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો

લમ્બકર્ણઃ શરાઃ શૂલી લોમકર્ણો વિલેશયઃ ।
શરાઃ શીતો લધુર્ગ્રાહી રુક્ષઃ સ્વાદુઃ સદા હિતઃ ॥૪૮॥
વહ્નિકૃત્કફપિત્તમ્નો વાતસાધારણઃ રગૃતઃ ।

જ્વરાતીસારશોષાસ્ત્રસ્વાસામયહરઃ સઃ ॥૪૯॥

અન્વયઃ-લમ્બકર્ણઃ શરાઃ શૂલી લોમકર્ણઃ વિલેશયઃ (इति नामानि, गुणाश्च-) શરાઃ શીતઃ લધુઃ ગ્રાહી રુક્ષઃ સ્વાદુઃ સદા હિતઃ વહ્નિકૃત્ કફપિત્તમ્નો વાતસાધારણઃ સ્મૃતઃ, સ ચ જ્વરાતીસારશોષાસ્ત્રસ્વાસામયહરઃ (अस्ति) ॥

લંબકર્ણ^૧,^૨ શશ,^૩ શૂલી,^૪ લોમકર્ણ,^૫ અને બિલેશય,^૬ એટલાં સસલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સસલાનું માંસ ટાઢું, હલકું, ઝાડાને રોકનાર, રક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કંક તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે.

૧. લમ્બો કર્ણો યસ્ય સઃ-જેના કાન લાંબા હોય છે, તેથી લંબકર્ણ સસલું.

૨. શશતિ-પ્લુતેન ગચ્છતિ, શશ પ્લુતગતૌ-પચાધચ્-જે કૂદી કૂદીને બળ્ય છે, તેથી શશ-સસલું.

૩. શૂલમ્ અસ્તિ અસ્ય પાકસાધનમ્-‘અત્ત હિનિ.’-इति हन्-જેને પકાવવાનું સાધન લોકોને સોયો હોય છે, તેથી શૂલી-સસલું.

૪. લોમકર્ણો કર્ણો યસ્ય સઃ-જેના કાન ભૂંડાંથી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી લોમકર્ણ-સસલું.

૫. વિલે શેતે इति-જે દરમાં રહે છે, તેથી બિલેશય-સસલું.

શેઠાર્ધનાં નામો તથા ગુણો

સેધા તુ શલ્યકઃ સ્વાવિત્કલ્પ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ્ત્રશોષદોષત્રયાપહઃ ॥૫૦॥

અન્વયઃ-સેધા તુ શલ્યકઃ સ્વાવિત્ (પ્રીતઃ) । અથ તદ્ગુણાઃ કલ્પ્યન્તે-શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ્ત્રશોષદોષત્રયાપહઃ (સ્મૃતઃ) ॥

સેધા,^૧ શલ્યક,^૨ અને સ્વાવિત્^૩ એટલાં શેઠાર્ધનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેઠાર્ધનું માંસ

પ્રતીક્ષિત, વિલાસ મહત્ત્વ પદાવલોકિ કુલ
સ્વાત્, (૪) નીલાક (મવતિ) સ કમ્પ કોષે
રોષઃ ક્રિતિ ક્રિતિત, વનકિન્નુ હરિષાત્ ક્રિતિત
કમ્પક. પુલ્લ સ્વાત્, કુરિષાત્ સ્વાત્, કમ્પ મ્વાત્
મવત્: કમ્પ, પચિમિ પચિત્ કમ્પ સ્વાત્ કુ રાસી
કેવ, વ સ્વાત્ કમ્પ સ્વાત્ કુ મુલો ક્રિતિ નિવલે ક

એ મુજ રાતો કોષ તે ક્રિષ્ણ કહેવાય
છે, કાળો કોષ તે કોષ કહેવાય છે, બરા
રાતો, મોટો તથા કોષ જેવી આકૃતિવાળો
તે કુરગ કહેવાય છે; એ નીલા અગ્ર
વાળો છે, તે અગ્ર કહેવાય છે, જેને
હોકો રાજ પશુ કહે છે; એ વાત્ર જેવી
છંદવાળો તથા ક્રિષ્ણી કાંઈક નાના
કદવાળો કોષ તે પૂલ્લ કહેવાય છે જેને
ધક્ષા શીંગડા કોષ છે તે ન્ધકુ કહેવાય છે.
મોટો રાજ (સાગર) શગર કહેવાય છે.
જેના ચરીર પર આપાસ કોરી જેવી રેખાઓ
કોષ તે મુજ રાજ્ય કહેવાય છે અને એ મુજ
શીંગડાં વગરનો કોષ તે શુદ્ધ કહેવાય છે

અંધારના મુલો

જહાલા પ્રાપ્ત્ય સર્વે પિત્તકેખ્મલ. સ્મૃતા. ૧
વિદિદાતકપદ્યાપિ કમ્પો વલવર્ધન. ૩૧૩
અવલ-અવલ સર્વે કદ્ધલ પિત્તકેખ્મલ.
ક્રિષ્ણ કલ્પત્ત તથા અર્ધે વ કમ્પરત્ત: સ્વાત્ ૧
ધક્ષુ કરીને સમર્થા અંધારો(નાં માંસો)
પિત્ત તથા કદને કરનાર, કાંઈક વાત્ર કરનાર,
હલકા અને બળને વધારનારાં છે. ૧૩

બિસરધેની અગ્રતરી તથા મુલો

ગોપામ્વામુલ્લકાતુશાસ્ત્રપાયા વિસેરાયા ૧
વિસેરાયા પાતલપ મુલ્લકા રસપાત્તયો: ૧
પૂલ્લપા વલ્લપિમ્વા વીર્યવ્યાયા પ્રતીક્ષિત. ૩૧૪
અવલ-અવલ-અગ્ર-અગ્ર-અગ્ર-અગ્ર-અગ્ર-
ક્રિષ્ણપા (સ્વાત) ૧ વિસેરાયા વાત્ર ૧ રસપાત્તયો
મુલ્લકા વૃદ્ધા વૃદ્ધસ્વા વ લીલોન્ના પ્રતીક્ષિત ૧
થો, સમર્થા, અર્ધ, ઉદર અને શેઠાઈ
વગેરે બિસરધે કહેવાય છે. બિસરધેનાં
માંસો વાત્રને કરનાર, રસમાં તથા પાકમાં
મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, પિત્ત તથા મૂત્રને
આપનાર અને ઉષ્ણવીર્ય છે. ૧૪

ગુહારધેની અગ્રતરી

વિદિદાતકપદ્યાપિ કમ્પો વલવર્ધન. ૩૧૩
અવલ-અવલ સર્વે કદ્ધલ પિત્તકેખ્મલ.
ક્રિષ્ણ કલ્પત્ત તથા અર્ધે વ કમ્પરત્ત: સ્વાત્ ૧
ધક્ષુ કરીને સમર્થા અંધારો(નાં માંસો)
પિત્ત તથા કદને કરનાર, કાંઈક વાત્ર કરનાર,
હલકા અને બળને વધારનારાં છે. ૧૩

સિંહ, વાઘ, નાહાર, શીંછ, બળ,
દીપ્તો, નોળિયો, શિયાળ અને બિલાડે વગેરે
ગુહારધ કહેવાય છે. એ નોળિયું બલ
પૂલ્લપાત્ર અને જાવા નેરપાત્ર કોષ તે
નાકુલ કહેવાય છે. ૧૫

રીસ-વલ્લ-અગ્રા ક્રિતિ કોષે ૧. રીસ-વિલા
વાત્ર ક્રિતિ કોષે ૧. (અર્ધ કોષર આવી ભર છે.)

ગુહારધેના મુલો

ગુહારધા વાતલપ ગુલ્લા મધુપાત્ત તે ૧
વિદિદાતકપદ્યાપિ કમ્પો વલવર્ધન. ૩૧૩
અવલ-અવલ સર્વે કદ્ધલ પિત્તકેખ્મલ.
ક્રિષ્ણ કલ્પત્ત તથા અર્ધે વ કમ્પરત્ત: સ્વાત્ ૧
ધક્ષુ કરીને સમર્થા અંધારો(નાં માંસો)
પિત્ત તથા કદને કરનાર, કાંઈક વાત્ર કરનાર,
હલકા અને બળને વધારનારાં છે. ૧૩

પદ્મમુલેની અગ્રતરી

વિદિદાતકપદ્યાપિ કમ્પો વલવર્ધન. ૩૧૩
અવલ-અવલ સર્વે કદ્ધલ પિત્તકેખ્મલ.
ક્રિષ્ણ કલ્પત્ત તથા અર્ધે વ કમ્પરત્ત: સ્વાત્ ૧
ધક્ષુ કરીને સમર્થા અંધારો(નાં માંસો)
પિત્ત તથા કદને કરનાર, કાંઈક વાત્ર કરનાર,
હલકા અને બળને વધારનારાં છે. ૧૩

રીસ-વલ્લ-અગ્રા ક્રિતિ કોષે ૧. રીસ-વિલા
વાત્ર ક્રિતિ કોષે ૧. (અર્ધ કોષર આવી ભર છે.) ૧૩

પદ્મમુલેના મુલો

સ્મૃતાપર્થમુલ્લા વૃણાત્તમુલ્લા શોષિતો વિલ
આસારો કાસારામ્વા. વૃણમુલ્લપુત્રી રસ: ૩૧
અવલ-અવલ સર્વે કદ્ધલ પિત્તકેખ્મલ.
ક્રિષ્ણ કલ્પત્ત તથા અર્ધે વ કમ્પરત્ત: સ્વાત્ ૧
ધક્ષુ કરીને સમર્થા અંધારો(નાં માંસો)
પિત્ત તથા કદને કરનાર, કાંઈક વાત્ર કરનાર,
હલકા અને બળને વધારનારાં છે. ૧૩

પર્ણમૃગો (નાં માંસો) મૈથુનશક્તિને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જેઓને શોષ પડતો હોય તેઓ માટે સારાં, વિષ્ણુ તથા મૂત્રને વધારે ઉત્પન્ન કરનારાં અને શ્વાસ, આરશ તથા ઉધરસને મટાડનારાં કહ્યાં છે. ૧૮ વિષ્ણુરેની ગણતરી અને વિષ્ણુ નામનું કારણ વર્તકા લાવવર્તીરકપિજલકતિત્તિરાઃ ।

કુલિજ્ઞકુખકુટાદ્યાશ્ચ વિષ્ણુરાઃ સમુદાહતાઃ ॥૧૯ વિકીર્ય મક્ષયન્ત્યેતે યસ્માત્તસ્માદ્ધિ વિષ્ણુરાઃ । કપિજલ્લ ઇતિ પ્રાજ્ઞઃ કથિતો ગૌરતિત્તિરઃ ॥૨૦

અન્વયઃ-વર્તકા લાવવર્તીરકપિજલકતિત્તિરાઃ ચ કુલિજ્ઞકુખકુટાદ્યાઃ વિષ્ણુરાઃ સમુદાહતાઃ ॥ એતે યસ્માત્ વિકીર્ય મક્ષયન્તિ તસ્માત્ હિ વિષ્ણુરાઃ (કલ્પ્યન્તે) । ગૌરતિત્તિરઃ પ્રાજ્ઞઃ કપિજલ્લઃ ઇતિ કથિતઃ (અસ્તિ) ॥

વર્તકા (ખટાઉડાં), લાવાં, લવાઈડાં, કપિંજલ, તેતર, ચકલાં અને કૂકડાં આદિ વિષ્ણુર કહેવાય છે. તેઓ જમીનને ખોતરી ખોતરીને ખાય છે, તેથી જ ‘વિષ્ણુર’ કહેવાય છે. ઘોળાં તેતરને જાણકાર માણસો ‘કપિંજલ’ કહે છે. ૧૯, ૨૦

દીકા-કુલિજ્ઞઃ-નાવરૈઆ ઇતિ લોકે । અર્થ ઉપર છે.

વિષ્ણુરેના ગુણે

વિષ્ણુરા મધુરાઃ શીતાઃ કષાયાઃ કદુપાકિનઃ । ચલ્યા વૃષ્યાહ્નિદોષઘ્નાઃ પથ્યાસ્તે લઘવઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વયઃ-તે વિષ્ણુરાઃ શીતાઃ કષાયાઃ કદુપાકિનઃ ચલ્યાઃ વૃષ્યાઃ ત્રિદોષઘ્નાઃ પથ્યાઃ લઘવઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિષ્ણુરે(નાં માંસ) મધુર, ટાઢાં, તૂરાં, પાકમાં તીખાં, ખળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, પથ્ય અને હલકાં કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતુદોની ગણતરી તથા પ્રતુદ નામનું કારણ કાલકળ્ઠકહારીતકપોતશતપત્રકાઃ ।

પારાવતઃ સ્વજીરિટઃ પિકાયાઃ પ્રતુદાઃ સ્મૃતાઃ । પ્રતુદ મક્ષયન્ત્યેતે તુષ્ઠેન પ્રતુદાસ્તતઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્વયઃ-કાલકળ્ઠકહારીતકપોતશતપત્રકાઃ પારાવતઃ સ્વજીરિટઃ પિકાયાઃ પ્રતુદાઃ સ્મૃતાઃ, એતે તુષ્ઠેન પ્રતુદ મક્ષયન્તિ તતઃ પ્રતુદાઃ (કલ્પ્યન્તે) ॥

કાખર, હારિલ, હોલાં, શતપત્રક, પારેવાં (કળ્પૂતર), ખંજન અને કોયલ વગેરે પ્રતુદ

કહેવાય છે; તેઓ ચાંચથી પદાર્થને ફેલી ફેલી ખાય છે, તેથી તેઓનું નામ ‘પ્રતુદ’ છે. (ઘોળા રંગનાં અને વિચિત્ર પાંખોવાળાં એમ હોલાં બે પ્રકારનાં થાય છે. શતપત્રક એટલે મોટો પોપટ (કાકાકૌવો) સમજવો. અમરકોશમાં તો ‘શતપત્ર’ એટલે ‘ટંકારો સુતાર પક્ષી’ એમ લખ્યું છે.) ૨૨

દીકા-હારીતઃ-હારિલ ઇતિ લોકે । ‘કપોતો ઘવલઃ-પાણ્ડુઃશતપત્રો વૃહન્ધુકઃ । દાર્ત્રધાટ’ ઇત્યમરઃ । કઠ-ફોરવા ઇતિ લોકે । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રતુદોના ગુણે

પ્રતુદા મધુરાઃ પિત્તકફઘ્નાસ્તુવરા હિમાઃ ।

લઘવો વદ્ધવર્ચસ્કાઃ કિચ્છિદ્વાતકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૩

અન્વયઃ-પ્રતુદાઃ મધુરાઃ (સન્તાઃ) પિત્તકફઘ્નાઃ સુવરાઃ હિમાઃ લઘવઃ વદ્ધવર્ચસ્કાઃ કિંચિદ્ વાતકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

પ્રતુદો(નાં માંસ) મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણનાર, તૂરાં, ટાઢાં, હલકાં, વિષ્ણુને ખાંધનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર છે. ૨૩ પ્રસહોની ગણતરી અને પ્રસહ નામનું કારણ કાકો ગૃધ્ર ઝલૂકશ્ચ ચિલ્લશ્ચ શશાયાતકાઃ ।

ચાપો માસશ્ચ કુરર ઇત્યાદ્યાઃ પ્રસહાઃ સ્મૃતાઃ ।

પ્રસહાઃ કીર્તિતા યતે પ્રસહ્યાન્નિચ્છ મક્ષણાત્ ॥૨૪

અન્વયઃ-કાકાઃ ગૃધ્રઃ ચ ઝલૂકઃ ચ ચિલ્લઃ શશાયાતકાઃ ચાપઃ માસઃ ચ કુરરઃ-ઇત્યાદ્યાઃ પ્રસહાઃ સ્મૃતાઃ । એતે પ્રસહ્યાન્નિચ્છ મક્ષણાત્ પ્રસહાઃ કીર્તિતાઃ ॥

કાગડા, ગીધ, ધુવડ, સમજાં, ખાજ, નીલકંઠ, ગરજ અને ટિટોડાં વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે. તેઓ બળાત્કારથી ઝૂંટવી લઈને ખાય છે, તેથી ‘પ્રસહ’ કહેવાય છે. ૨૪

દીકા-શશયાતકાઃ-‘વાજ’ ઇતિ લોકે । ચાપ-‘નીલ-કળ્ઠ’ ઇતિ લોકે । ‘માસો-ગૃધ્રવિરોધઃ સ્વાત્’ કુરરઃ-‘કુરાકુર’ ઇતિ લોકે । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

પ્રસહોના ગુણે

પ્રસહાઃ સ્વલુ વીર્યોઽપ્નાસ્તન્માસં મક્ષયન્તિ ચે ।

તે શોષમસ્મકોન્માદશુકક્ષીણા ભવન્તિ હિ ॥૨૫॥

અન્વયઃ-પ્રસહાઃ સ્વલુ વીર્યોઽપ્નાઃ (મવન્તિ, તતઃ) ચે તન્માસં મક્ષયન્તિ, તે શોષમસ્મકોન્માદશુકક્ષીણાઃ હિ મવન્તિ ॥

પ્રસહો ઉજ્જવીર્ય છે, માટે તેઓનાં માંસને જેઓ ખાય છે, તેઓને શોષ,

અસ્મક અને ઉન્માદ નામના શેષો માય છે અને તેઓનું વીર્ય પણ અવસ્થા શીલ્ય માય છે ૨૫

આયોની ગણતરી તથા ગુણો

હાગમેનનાઆદ્યા પ્રામ્યા પ્રોક્તા મ્હાવિમિઃ ।
પ્રામ્યા વાતર્યા સર્વે શીપ્યાઃ કમવિત્તલાઃ ॥
મધુરા રસપાકામ્યા પૃથ્વા વલ્લવર્ધના ॥ ૨૬ ॥

અર્થ - અમ્હેપણા વ મધા મ્હાવિમિ પ્રામ્યા પ્રોક્તા । સર્વે પ્રામ્યા વત્તરા શીપ્યા કમવિત્તલા રસપાકામ્યા મધુરા કૃષ્ણા કમવર્ધના (વર્તિ) ॥

બકરા, ગાડર, બળદ અને ઘોડાને મેટા અધિભાષે પ્રામ્ય કહ્યા છે અથા પ્રામ્યે (નાં માંસ) વાસુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કદ તથા પિત્તને કરનાર, પાકમા તથા રસમા મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર છે ૨૬

આદ્યપ્રામાનાં કૃત્યેશ્વરેની ગણતરી

હ્રસ્વાયગચ્ચવાયહચમરીવારવાયઃ ।
પરે કૃત્યેશ્વર પ્રોક્તા યતાઃ કૃત્યે ચરમ્યવામ્ ॥ ૨૭ ॥
અર્થ - હ્રસ્વાયગચ્ચવાયહચમરીવારવાય - એ કૃત્યેશ્વર પ્રોક્તા વ (કે) યતા કૃત્યે વર્તિ ॥

પાદ, એડા, સુવર અમરી અને હાથી વગેરે આ 'કૃત્યેશ્વર' કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ અજના કિનારા પર (વધારે) ફરે છે ૨૭
કૃત્ય - કુત્તર - મધિય ગચ્ચ - ગચ્ચ । વમરી - વમણીય નો । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે) ૨૭

કૃત્યેશ્વરના ગુણો

કૃત્યેશ્વર મહાવિત્તર્યા કૃષ્ણા વલ્લવર્ધનાઃ ।
મધુપ શીતલાઃ કિન્નરા મૂળભાઃ સ્વેપવર્ધનાઃ ૨૮
કૃત્યેશ્વરે (ના માંસ) વાસુ તથા પિત્તને હરનાર, મેધુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપ નાર મધુર, ટાંઠાં, સિન્ધ અને મૂત્રને વધારનાર છે ૨૮

આદ્ય-પ્રલેનાની ગણતરી તથા પ્રલેના નામનું કારણ

હંસસારસકારવચ્ચક-કિન્નરાપરિકા ।
મન્દીમુખી સ્કાન્દમ્બા વલ્લકાયા પ્રુષ્ણા સ્મૃતાઃ ।
મન્તિ સંકિલે પસ્માદેને તસ્માત્ પ્રુષ્ણા સ્મૃતાઃ ૨૯
અર્થ - હંસસારસકારવચ્ચક-કિન્નરાપરિકા મન્દી

મુખી સ્કાન્દમ્બા વલ્લકા વલ્લકા સ્મૃતાઃ, મન્તિ સંકિલે પસ્માદેને તસ્માત્ પ્રુષ્ણા સ્મૃતાઃ ॥

હંસ, સારસ, કપરિક નામનાં ચોદા બગલા, બીજા બગલા, કુઝ, શરારી (બગલાની જોડ બાત), નદીમુખી બતક અને નાનાં બગલા વગેરે 'પ્રલે' કહેવાય છે, કેમકે તેઓ પાણીમા તરે છે તેથી 'પ્રલે' કહેવાય છે ૨૯

કૃત્ય-કરમ્બ - કમરિકમ્બ વગરના । કોચ - કરવિલ્લ સ્કાન્દ દેહુ દિ કોચે । કરવિલ્લ - કિન્નુ દિ ॥ કરમ્બ - કરા' દિ કોચે । વલ્લકા - 'વગુલી' દિ કોચે ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે) નદીમુખીની યોગ્ય

સ્મૃત્તા કોચા કૃષ્ણા વ યલ્લાઃ કપરિક સ્મૃતા ।
ગુરિકા મન્દુલકારી પ્રોક્તા મન્દીમુખીસિ સા ૩૦
અર્થ - સ્વ્ય વગુરિક સ્મૃતા કોચા કૃષ્ણા વ મન્દુલકારી ગુરિકા સ્મૃતા (મન્દી) સા મન્દીમુખી દિ પ્રોક્તા ॥

એની યાજ ઉપર બદી, કદમ્બ, યોજ અને અનુ એવી યોગી હોય છે, તે નદીમુખી એમ કહેવાય છે ૩૦

પ્રલેના ગુણો

પ્રુષ્ણા પિત્તર્યા કિન્નરા મધુપ ગુર્યો દિમાઃ ।
વાતસ્વેપમ્બાપિ વલ્લગુરુકા સર્વા ૩૧ ॥
અર્થ - પ્રુષ્ણા પિત્તર્યા કિન્નરા મધુપ કૃષ્ણા દિમા યસિ વાતસ્વેપમ્બા વલ્લ ના સર્વા (વર્તિ) ॥
પ્રલે (ના માંસ) પિત્તને હરનાર, સિન્ધ, મધુર, કાર, ટાંઠાં, વાસુ તથા કરેને ઉત્પત્ત કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધાર નાર અને ગાંઠો ઉત્પાદનાર છે ૩૧

કૃત્યેશ્વરની ગણતરી

શાક્તઃ શાક્તવલ્લકાપિ ગુરિકામ્બુકર્ષકાઃ ।
કૃષ્ણા વલ્લવિવામ્બાપિ કોચસ્યા પરિકીર્તિતાઃ ૩૨
અર્થ - શાક્ત - શક્તવલ્લકા વ ગુરિકામ્બુકર્ષકા વ કૃષ્ણા અર્થ કૃષ્ણા કોચસ્યા પરિકીર્તિતા ॥
શ અને અવડાં, નાના શ બહાનાં અવડાં, હીપનાં અવડાં, કદાનાં અવડાં અને કુડચક એ અને એવા પ્રકારના બીજા પણ અવડાં કૃત્યેશ્વર કહેવાય છે ૩૨

કૃત્ય-કરમ્બ - કરવિલ્લ । અર્થ ઉપર આપ્યો છે.

(ગુણ. ૩-૧૧૧) ક્ષત્યતત્ત્વ-જેના શરીર પર ચંદ્ર જેવાં છાંટણાં હોય છે, તેથી અથવા શરીર પર ચંદ્ર જેવાં બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે, તેથી પૃથત કહેવાતો મૃગ.

ન્યંકુના ગુણો

ન્યંકુકુઃ સ્વાદુર્લધુર્વલ્યો વૃષ્યો દોષત્રયાપહઃ ॥૪૪॥
ન્યંકુ^૧(નું માંસ) મધુર, હલકું, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૪૪

૧. નિતરામ્ અશ્વતિ-પ્રાપ્નોતિ વિષાણાન્-‘નાવશ્વે’ (ગુણ. ૧-૧૭) ક્ષતિ કુંઃ, ન્યંકુવાદિત્વાત કુલ્ત્વમ-જેને શિંગડાં ધણું હોય છે, તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ.

શામ્બરના માંસના ગુણો

શામ્બરં પલલં સ્નિગ્ધં શીતલં ગુરુ ચ સ્મૃતમ્ ।
રસે પાકે ચ મધુરં કફદં રક્ષપિત્તહૃત્ ॥૪૫॥

અન્વય:-શામ્બરં પલલં સ્નિગ્ધં શીતલં ગુરુ રસે ચ પાકે મધુરં કફદં ચ રક્ષપિત્તહૃત્ સ્મૃતમ્ ॥

શામ્બર^૧-શામ્બરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાડું, ભારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કઠ્કારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૫

૧. શં-સુખં કલ્યાણં ચ ધૃણોતિ સ્વકીયમન્યેષાં નાપિ, વૃજ્ વરણે-‘શમિ ધાતોઃ સંજાયામ્’ ક્ષત્યત્ત્વ-શમ્બર:-શમ્બરસ્વેદં શામ્બરમ્-દ્વદશર્થેડણ્, ધવર્થશ્ચેવન્યં-જે પોતાનું તથા બીજાઓનું પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે, તેથી શંબર નામનો એક મૃગ; અને તેનું માંસ-તે શામ્બર અથવા શાંબર.

રાજીવના ગુણો

રાજીવસ્તુ ગુણૈર્જેયઃ પૃષ્ઠતેન સમો જનૈઃ ॥૪૬॥

અન્વય:-રાજીવઃ તુ ગુણૈઃ પૃષ્ઠતેન સમઃ જનૈઃ જ્ઞેયઃ ॥

રાજીવ^૧(ના માંસ)ના ગુણો પૃષ્ઠતના માંસના જેવા જ લોકોએ સમજવા. ૪૬

૧. રાજ્ય:-રેલાઃ સન્તિ અસ્ય શરીરે-‘અન્યે-મ્યોડપિ દ્વદયતે’ ક્ષતિ મત્વર્થીયો વ:-જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે, તેથી રાજ્ય-મૃગ.

મુઠ્ઠીના ગુણો

મુઠ્ઠી તુ જ્વરકાસાસ્રક્ષયસ્વાસાપહો હિમઃ ॥૪૭॥

અન્વય:-મુઠ્ઠી તુ હિમઃ (સન્) જ્વરકાસાસ્રક્ષય-શ્વાસાપહઃ (કથિતઃ) ॥

મુઠ્ઠી^૧(નું માંસ) ટાડું છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને

મટાડનાર છે. ૪૭

૧. મુખં-શુક્લહીનં શિરઃ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ત હિનિ-’ ક્ષતિ હન્-જેનું માથું શીંગડાં વિનાનું-બોડું હોય છે, તેથી મુઠ્ઠી-એક મૃગજાતિ.

બિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો

લમ્બકર્ણઃ શશઃ શૂલી લોમકર્ણો વિલેશયઃ ।
શશઃ શીતો લઘુર્ગ્રાહી રુક્ષઃ સ્વાદુઃ સદા હિતઃ ॥૪૮॥
વહ્નિકૃત્કફપિત્તમ્નો વાતસાધારણઃ રઘૃતઃ ।
જ્વરાતીસારશોષાસ્રવાસામયહરઃ સઃ ॥૪૯॥

અન્વય:-લમ્બકર્ણઃ શશઃ શૂલી લોમકર્ણઃ વિલેશયઃ (ક્ષતિ નામાનિ, ગુણાથ-) શશઃ શીતઃ લઘુઃ ગ્રાહી રુક્ષઃ સ્વાદુઃ સદા હિતઃ વહ્નિકૃત્ કફપિત્તમ્નો વાત-સાધારણઃ સ્મૃતઃ, સ ચ જ્વરાતીસારશોષાસ્રવાસામયહરઃ (અસ્તિ) ॥

લાંબકર્ણ^૧, શશ^૨, શૂલી^૩, લોમકર્ણ^૪, અને બિલેશય^૫ એટલાં સસલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સસલાનું માંસ ટાડું, હલકું, ઝાડાને રોકનાર, રુક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કઠ્ક તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે.

૧. લમ્બૌ કર્ણૌ યસ્ય સઃ-જેના કાન લાંબા હોય છે, તેથી લાંબકર્ણ સસલું.

૨. શશતિ-પ્લુતેન ગચ્છતિ, શશ પ્લુતગતૌ-પચાધત્ત્વ-જે કૂદી કૂદીને બળ્ય છે, તેથી શશ-સસલું.

૩. શૂલમ્ અસ્તિ અસ્ય પાકસાધનમ્-‘અત્ત હિનિ.’-ક્ષતિ હન્-જેને પકાવવાનું સાધન લોહાનો સોયો હોય છે, તેથી શૂલી-સસલું.

૪. લોમાકર્ણૌ કર્ણૌ યસ્ય સઃ-જેના કાન રૂવાં ટાંથી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી લોમકર્ણ-સસલું.

૫. વિલે શેતે ક્ષતિ-જે દરમાં રહે છે, તેથી બિલેશય-સસલું.

શેઢાર્ધનાં નામો તથા ગુણો

સેષા તુ શલ્યકઃ શ્વાવિત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ્રશોષપદોપત્રયાપહઃ ॥૫૦॥

અન્વય:-સેષા તુ શલ્યકઃ શ્વાવિત્ (પ્રોક્તઃ) । અથ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્તે-શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ્રશોષપદોપત્રયાપહઃ (સ્મૃતઃ) ॥

સેષા^૧, શલ્યક^૨ અને શ્વાવિત્^૩ એટલાં શેઢાર્ધનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેઢાર્ધનું માંસ

(૭ળા. ૩-૧૧૧) ક્ષત્યતત્ત્વ-જેના શરીર પર ચંદ્ર જેવાં છાંટણાં હોય છે, તેથી અથવા શરીર પર ચંદ્ર જેવાં બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે, તેથી પૃથત કહેવાતો મૃગ.

ન્યંકુના ગુણો

ન્યંકુઃ સ્વાદુર્લઘુર્લયો વૃષ્યો દોષત્રયાપહઃ ॥૪૪॥
ન્યંકુ^૧(તું માંસ) મધુર, હલકું, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૪૪

૧. નિતરામ્ અચલિ-પ્રાપ્નોતિ વિપાળાન્-‘નાવધેઃ’ (૭ળા. ૧-૧૭) इति કુઃ, ન્યંકુવાદિત્વાત્ કુલ્ત્વમ્-જેને શિંગડાં ઘણાં હોય છે, તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ.

સાખરના માંસના ગુણો

શામ્બરં પલલં ક્ષિર્ધં શીતલં ગુરુ ચ સ્મૃતમ્ ।
રસે પાકે ચ મધુરં કફદં રકપિત્તહૃત્ ॥૪૫॥

અન્વયઃ-શામ્બરં પલલં ક્ષિર્ધં શીતલં ગુરુ રસે ચ પાકે મધુરં કફદં ચ રકપિત્તહૃત્ સ્મૃતમ્ ॥

શામ્બર^૧-સાખરનું માંસ સ્નિગ્ધ, ટાઢું, ભારે, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, કફકારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૫

૧. શં-સુખં કલ્યાણં ચ વૃણોતિ સ્વકીયમન્યેષાં નાપિ, વૃષ્ વરણે-‘શમિ ધાતોઃ સંજ્ઞાયામ્’ ક્ષત્યત્-શમ્બરઃ-શમ્બરસ્વેદં શામ્બરમ્-હૃદમયેઽણ, ધવયોદ્ધૈવ્યં-જે પોતાનું તથા બીજાઓનું પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે, તેથી શંબર નામનો એક મૃગ; અને તેનું માંસ-તે શામ્બર અથવા શાંબર.

રાજીવના ગુણો

રાજીવસ્તુ ગુણૈર્જેયઃ પૃષતેન સમો જનૈઃ ॥૪૬॥

અન્વયઃ-રાજીવઃ તુ ગુણૈઃ પૃષતેન સમઃ જનૈઃ જ્ઞેયઃ ॥

રાજીવ^૧(ના માંસ)ના ગુણો પૃષતના માંસના જેવા જ લોકોએ સમજવા. ૪૬

૧. રાજ્યઃ-રેલાઃ સન્તિ અસ્ય શરીરે-‘અન્યે-મ્યોઽપિ દશ્યતે’ इति મત્વર્થોયો વઃ-જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે, તેથી રાજીવ-મૃગ.

મુળીના ગુણો

મુળી તુ જ્વરકાસાસ્રક્ષયસ્વાસાપહો હિમઃ ॥૪૭॥

અન્વયઃ-મુળી તુ હિમઃ (સન્) જ્વરકાસાસ્રક્ષય-સ્વાસાપહઃ (કથિતઃ) ॥

મુળી^૧(તું માંસ) ટાઢું છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને

મટાડનાર છે. ૪૭

૧. મુળં-શૂદ્રહીનં શિરઃ અસ્તિ અસ્ય-‘અત્ હનિ-’ इति इન્-જેનું માથું શીંગડાં વિનાનું-બોહું હોય છે, તેથી મુળી-એક મૃગજાતિ.

બિલેશયો

સસલાનાં નામો તથા ગુણો

લમ્બકર્ણઃ શરાઃ શૂલી લોમકર્ણો વિલેશયઃ ।
શરાઃ શીતો લઘુર્ગ્રાહી રૂક્ષઃ સ્વાદુઃ સદા હિતઃ ॥૪૮॥
વહ્નિકૃત્કફપિત્તમ્નો વાતસાધારણઃ રમૃતઃ ।

જ્વરાતીસારશોપાસ્રસ્વાસામયહરશ્ચ સઃ ॥૪૯॥

અન્વયઃ-લમ્બકર્ણઃ શરાઃ શૂલી લોમકર્ણો વિલેશયઃ (इति नामानि, ગુણાથ-) શરાઃ શીતઃ લઘુઃ ગ્રાહી રૂક્ષઃ સ્વાદુઃ સદા હિતઃ વહ્નિકૃત્ કફપિત્તમ્નો વાત-સાધારણઃ સ્મૃતઃ, સ ચ જ્વરાતીસારશોપાસ્રસ્વાસામયહરઃ (अस्ति) ॥

લંબકર્ણુ^૧, શરા^૨, શૂલી^૩, લોમકર્ણુ^૪, અને બિલેશય^૫, એટલાં સસલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સસલાનું માંસ ટાઢું, હલકું, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે.

૧. લમ્બો કર્ણો यस્ય સઃ-જેના કાન લાંબા હોય છે, તેથી લંબકર્ણુ-સસલું.

૨. શશતિ-પ્લુતેન ગચ્છતિ, શશ પ્લુતગતૌ-પચાથત્-જે કૂદી કૂદીને બળ્ય છે, તેથી શશ-સસલું.

૩. શૂલમ્ અસ્તિ અસ્ય પાકસાધનમ્-‘અત્ હનિ.’-इति इन्-જેને પકાવવાનું સાધન લોહાનો સોથો હોય છે, તેથી શૂલી-સસલું.

૪. લોમકીર્ણો કર્ણો यस્ય સઃ-જેના કાન રૂવાં ટાંચી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી લોમકર્ણુ-સસલું.

૫. વિલે શેતે इति-જે દરમાં રહે છે, તેથી બિલેશય-સસલું.

શેઠાર્ધનાં નામો તથા ગુણો

સેષા તુ શલ્યકઃ સ્વાવિત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ।
શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ્રશોષદોષત્રયાપહઃ ॥૫૦॥

અન્વયઃ-સેષા તુ શલ્યકઃ શ્વાવિત્ (પ્રોષ્ઠઃ) । અથ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્તે-શલ્યકઃ શ્વાસકાસાસ્રશોષદોષત્રયાપહઃ (સ્મૃતઃ) ॥

સેષા^૧, શલ્યક^૨, અને શ્વાવિત્^૩ એટલાં શેઠાર્ધનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેઠાર્ધનું માંસ

શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, શોષ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૦

૧. લેખતિ-લખતિ લખાવે ક્ષિત્, લિપ લખાવુ-લખાવ-
લ્પ-લ્પ-ને ગ્દેવા માટે જરૂને મેળવે છે, તેથી
મેવા-મેવાઈ

૨. જન્ય દત્ત જન્યતિ ઘટીતોપરિ હોમયિ, હિ
જન્યે-અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેના શરીર પર ત્રણે
ક્રમાં હોય તથા જન્યા પ્રકારે છે, તેથી સત્ત્વક
મેવાઈ.

૩. યત્ન વિષયતિ યત્નયુત્કલ્પમયિ, યત્ન લાઙ્ગે-
ક્ષિત્, ‘અદિ-લિ’-હતિ લેવ-ને કાઢા જેવાં પોતાના
જન્યાંના કૃતરને વીધી નાખે છે, તેથી આવિત્-
લેવાઈ

પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના યુલ્કે
પક્ષી લગો પિહજ્ઞા વિદગ્જ્ઞા વિદિગ્જ્ઞા ।

શકુનિયો પતત્રીય યિજિવો ચિકિરોડપદમાશ્વર
આમ્યાકુરચપ ઘેડમ તેણી મંત્રે કલ્પચમ્ ।
માનુષે કલ્પમાલ્પ કિર્ણયે યુલ્કે સ્વલ્પમ્ ॥૫૨॥

અન્ય-જ્ઞી યત્ન વ ચિકિર વ ચિકિર વિદિગ્જ્ઞા
શકુનિ વિ વ પત્રી ચિકિર ચિકિર અન્ય-
(અન્યે) । અત્ર ચે વન્યાકુરચપ્ તેણી મંત્રે કલ્પ
(લ્પ) યત્ન (સ્વલ્પ), માનુષે મંત્રે કિર્ણયે કલ્પકલ્પ
યુલ્ક સ્વલ્પમ્ ॥

પક્ષી,^૧ ખમ,^૨ વિદગ્જ્ઞ,^૩ ચિકિર,^૪
વિદગ્જ્ઞ,^૫ શકુનિ,^૬ વિ,^૭ પત્રી,^૮ ચિકિર,^૯
વિકિર,^{૧૦} અને અલ્પ,^{૧૧} એટલાં પક્ષીનાં
સમૂહ નામો છે. જે પક્ષીઓ ખાન્યો તથા
અકુરને ખાનારા છે, તેઓનું માંસ કલ્પક
હોઈ ઉત્તમ છે, જે પક્ષીઓ જળમા રહેનારાં
છે, તેઓનું માંસ સિન્ધુ, બળ દેનાર અને
બહુ જ ભારે હશે છે. ૫૧, ૫૨

૧. પક્ષી જ્ઞઃ કલ્પ-’જ્ઞા હતિ-’-હતિ જ-નેને
મે પાંચ હોય છે, તેથી પક્ષી.

૨. લે લખતિ-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ કલ્પે-ને
આકાશમાં જાય છે, તેથી ખમ-પક્ષી.

૩, ૪, ૫. ચિકિર ચિકિર-’યત્ન’-હતિ જ- ।
’ચિકિરે વિદ કલ્પ ચિકિર’ ચિકિર, અન્યે-લોડિ-’-હતિ
જ-નેના, જ્ઞનો ચિકિર-ને ચિકિર-ને આકાશમાં
જઈ ઘીરી શકે છે, તેથી વિદગ્જ્ઞ, ચિકિર અને
વિકિર-પક્ષી.

૧. કલ્પેતિ ચિકિર-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને

શકુનિ-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-
ને આકાશમાં ઘીરી જતા સમયે હોય છે, તેથી
શકુનિ-પક્ષી.

૭. લિપિ-લખતિ જ્ઞાત્યો પદમ્યા, જ્ઞાત્યો-
’જ્ઞાત્યો-’-હતિ જ-નેને આકાશમાં પાંખો વડે જઈ
ઘીરી શકે છે, તેથી વિ-પક્ષી.

૮. પત્રમ્ અતિ મલ્પ-’જ્ઞાત્યો-’-હતિ જ-નેને
પાંખ દેખ છે, તેથી પત્રી-પક્ષી.

૯. ચિકિર નામની વ્યુત્પત્તિ ૩ અ યોગે જ
અપાર્થ મર્થ છે, તે લાં રંગી.

૧૦. ચિકિર-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-
’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પોતાના ખેતરને આગળે જઈ
પાડી જાય છે, તેથી ચિકિર-પક્ષી.

૧૧. અલ્પ જ્ઞઞ-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને
ને ઉડવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અલ્પ-પક્ષી.

વિકિરે

આકાશમાં નામો તથા યુલ્કે

વર્તિકો પર્વતશિખરોડગ્જ્ઞા વર્તિકા સ્વલ્પા ।
વર્તિકોડગ્જ્ઞા હતિ-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને

સ્વલ્પ. યુલ્કે-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-
’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-’-હતિ જ-નેને

અન્ય-’વર્તિકા-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-’-હતિ જ-નેને
અન્ય-’વર્તિકા-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-’-હતિ જ-નેને

વર્તિકા,^૧ વર્તિકા,^૨ અને ચિત્ર^૩ એટલાં
બટાકાનાં સમૂહ નામો છે; એથી સુલ્પ
(અને તેઓની બાવળાં બીજાં બટાકાં) વર્તિકા
કહેવાય છે. બટાકાંનાં માંસ અતિ કસનાર,
ટાકું, કચિડ, વીંચેને વધારનાર તથા બળ
આપનાર હોઈ તાવ તથા ત્રણે દોષને મટાડ-
નાર છે. વર્તિકામાં એથી બોધા યુલ્ક છે. ૫૩

૧. વર્તિકા ચિકિર-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-
’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-’-હતિ જ-નેને

૨. વર્તિકા હતિ-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-
’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-’-હતિ જ-નેને

૩. ચિકિર-’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-
’અન્યે-લોડિ-’-હતિ જ-નેને પ્રાણ-’-હતિ જ-નેને

લાવાના ભેદા, નામે તથા ગુણે
લાવા વિષ્કરવર્ગેષુ તે ચતુર્થા મતા વુધૈઃ ।
પાંશુલો ગૌરકોડન્યસ્તુ પૌંડ્રકો દર્મસ્તથા ॥૫૩॥
લાવા વહ્નિકરાઃ સ્નિગ્ધાઃ ગરમાઃ ગ્રાહકા હિતાઃ ।
પાંશુલઃ શ્લેષ્મલસ્તેષુ વીર્યોષ્ણોડતિલનાશનઃ ॥૫૫॥
ગૌરો લઘુતરો રુક્ષો વહ્નિકારી ત્રિદોષજિત્ ।
પૌંડ્રકઃ પિત્તકૃત્કિચ્છિલધુર્વાતકફાપહઃ ।
દર્મકો રક્તપિત્તમ્નો હૃદામયહરો હિમઃ ॥૫૬॥
અન્યઃ-વિષ્કરવર્ગેષુ તે લાવાઃ પાંશુલઃ ગૌરકઃ
અન્યઃ તુ પૌંડ્રકઃ તથા દર્મકઃ (ઈતિ) ચતુર્થો વુધૈઃ મતાઃ ।
લાવાઃ વહ્નિકરાઃ સ્નિગ્ધાઃ ગરમાઃ ગ્રાહકાઃ હિતાઃ
(સન્તિ) । તેષુ પાંશુલઃ શ્લેષ્મલઃ વીર્યોષ્ણઃ અનિલ-
નાશનઃ, ગૌરઃ લઘુતરઃ રુક્ષઃ વહ્નિકારી ત્રિદોષજિત્,
પૌંડ્રકઃ પિત્તકૃત્ કિંચિત્ લઘુઃ વાતકફાપહઃ, દર્મકઃ
રક્તપિત્તમ્નઃ હૃદામયહરઃ હિમઃ (ભવતિ) ॥

વિષ્કરેના વર્ગોમાં ગણાવેલાં તે લાવાં^x
પાંશુલ,^૧ ગૌરક,^૨ પૌંડ્રક^૩ અને દર્મક,^૪ એમ
ચાર પ્રકારનાં વિદ્વાનોએ માન્યાં છે. લાવાં
અગ્નિ કરનાર, સ્નિગ્ધ, ઝેરને મટાડનાર, આડાને
રોકનાર, અને હિતકારી છે. તેઓમાં પાંશુલ
જાતનાં લાવાં કઠ્ક કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને
વાયુનો નાશ કરનાર છે; ગૌરક જાતનાં લાવાં
બહુ હલકાં, રૂક્ષ, અગ્નિ કરનાર અને ત્રણે દોષને
મટાડનાર છે; પૌંડ્રક જાતનાં લાવાં પિત્તકારી,
કાંઈક હલકાં અને વાયુ તથા કઠ્કને મટાડ-
નાર છે; દર્મક જાતનાં લાવાં રક્તપિત્તને
મટાડનાર, હૃદયનો રોગ હરનાર અને ટાઢાં છે.

૧. પાંશુઃ-શ્લેષ્મલો મલઃ અસ્તિ અસ્મિન્ શ્લેષ્મલ-
ત્વાત્, સિષ્માદિત્વાત્ લ્-જે કઠ્કારક હોવાથી જેનામાં
કઠ્કરૂપી મળ હોય છે, તેથી પાંશુલ-લાવાંની એક જાત.

૨. ગૌરવર્ણઃ કાયતિ-કૈ શબ્દે-‘અન્યેઓડપિ’-
ઈતિ ઢઃ-જે ધોળા રંગનો હોય છે, તેથી ગૌરક-
લાવાંની એક જાત.

૩. પૌંડ્રક દુષ્કરિવ કાયતિ વર્ણેન રસેન ચ-કૈ
શબ્દે-પૂર્વવત્ ઢઃ-જે રંગમાં તથા રસમાં પૌંડ્ર નામની
શેલડી જેવો હોય છે, તેથી પૌંડ્રક-એક જાતનું લાવું.

૪. દર્મસદૃશં રક્તપિત્તવિદારણરૂપં ગુણં રાતિ-દદાતિ-

x લાવયતિ સ્વકીયમાહારં ચ-જ્વા-લ્-છેદને-
સ્વાર્થિકપચન્તાદ્ અન્-પોતાના ખોરાકને ચાંચ વતી જે
કાપી ખાય છે, તેથી લાવ-લાવું.

‘આતોડનુપસર્ગે કઃ’-રક્તપિત્તને કાપનાર હોવાથી જે
દર્મ જેવો ગુણ આપે છે, તેથી દર્મક-એક
જાતનું લાવું.

લવાઈડાંનાં નામે તથા ગુણે

વાર્તિરો વર્તિચટકો વાર્તિકશ્ચૈવ સ સ્મૃતઃ ।
વાર્તિકો મધુરઃ શીતો રુક્ષઃ કફપિત્તનુત્ ॥૫૭॥
અન્યઃ-વાર્તિર. વર્તિચટકઃ સ એવ ચ વાર્તિકઃ
સ્મૃતઃ, વાર્તિકઃ મધુરઃ શીતઃ રુક્ષઃ ચ કફપિત્તનુત્
(સ્મૃતઃ) ॥

વાર્તિર,^૧ વર્તિચટક^૨ અને વાર્તિક એટલાં
લવાઈડાંનાં સંસ્કૃત નામે છે. લવાઈડાંનું માંસ
મધુર, ટાઢું, રૂક્ષ અને કઠ્ક તથા પિત્તને
મટાડનાર છે. ૫૭

૧. વર્તિ રાતિ ‘આતોડનુપસર્ગે કઃ’-વાર્તિર, વર્તિરઃ
એવ વાર્તિરઃ-શરીર પર જે રેખાઓ અથવા લીટીઓ
ધારણ કરે છે, તેથી વાર્તિર-લવાઈડું.

૨. વર્તિયુક્તઃ ચટકઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-શરીર પર
લીટીઓ ધરાવતો ચક્રો-લવાઈડું.

૩. વર્તિકઃ એવ વાર્તિકઃ-અર્થઃ બટાઉડાંના પહેલા
નામ પ્રમાણે.

કાળાં તથા ગેરાં તેતરનાં નામે તથા ગુણે
તિત્તિરઃ કૃષ્ણવર્ણઃ સ્વાચ્છિત્રોડન્યો ગૌરતિત્તિરઃ ।
તિત્તિરિર્વલ્લદો ગ્રાહી હિક્કાદોષત્રયાપહઃ ।

સ્વાસકાસજ્વરહરસ્તસ્માદ્ગૌરોડધિકો ગુણૈઃ ॥૫૮॥

અન્યઃ-તિત્તિરઃ કૃષ્ણવર્ણઃ સ્વાત્, અન્યઃ ચિત્રઃ
ગૌરતિત્તિરઃ (કમ્પયતે) । તિત્તિરઃ વલ્લદઃ ગ્રાહી હિક્કા-
દોષત્રયાપહઃ શ્વાસકાસજ્વરહરઃ (અસ્તિ) । તસ્માત્ ગૌરઃ
ગુણૈઃ અધિકઃ ॥

એક તેતર^૧ કાળા રંગનું હોય છે; બીજી
જાતનું તેતર વિચિત્ર રંગનું પણ હોય છે;
તેને ગૌરતિત્તિર^૨-ગેરાં તેતર કહે છે. તેતરનું
માંસ બળ આપનાર, આડાને રોકનાર અને
હેડકી, ત્રણે દોષ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને
મટાડનાર છે. કાળા તેતરના માંસ કરતાં ગેરા
તેતરના માંસમાં વધારે ગુણ હોય છે. ૫૮

૧. ‘તિત્તિ’ ઇતિ શબ્દ રાતિ રા દાને-આહુલકાત્ કિઃ-
જે ‘તિત્તિ’ એવો શબ્દ કરે છે, તેથી તિત્તિર-તેતર.

૨. ગૌરવર્ણઃ તિત્તિરઃ-શાકપાર્થિવાદિઃ-ગેરા રંગનું
તેતર ગૌરતિત્તિર કહેવાય છે.

શકલાનાં નામો તથા ગુણો

षट्क कथयिषु म्यात्कुलिङ्गः कालकण्ठकः ।
कुलिङ्ग दीप्तत भिन्नाः स्वायुः शुक्लकण्ठकः ॥
सधियातहये वेदमन्त्रकथ्यातिशुभलाः ॥ ५९ ॥

अम्बक-बदक, कभीहू कुमिरा कानक-कक.
 स्यात्, कुमिरा रीतिन मिरा स्यात् ककक-कक
 भक्तिर्यात् (भवति), वेत्तवदक, ककविदक (मति)।

જાટક, કલ્પક, મુલિન અને કાલક
કલ્પક એટલા ચક્રવાના સંસ્કૃત નામો છે.
ચક્રવાનું માત્ર ટાડુ, શિંગ, રણદિશ, વીર
વધા કહેને વધારનાર અને સન્નિપાતને
મટાડનાર છે. ઘરમા રહેનાર ચક્રવાનું ખાંસ
વીરને બહુ જ વધારનાર છે. પદ

૧. જ્યોતિ-મિર્તાતિ સમિપ્ત, જદ મેદને-‘જગુન’
(ગણ. ૨-૧૧)-ને સ્તંભિપાતને નાથ કરે છે,
તેથી અદ્ભુત-પ્રકાશ.

૨. કચ્છ-મુન્શર બહુન-કચ્છી વાતો-અર્થ, પ્રાચીન
તારા જ્ઞાન-એ મુન્શર આશયી આયે છે, તેથી
કચ્છી-અર્થ.

૩. જો પૃથ્વીના સિદ્ધિ-ગણતિ વચ્ચેના, સિદ્ધિ-સ્થાન-ને યદવા માટે પૃથ્વી પર જાય છે તેથી સિદ્ધિ-ગણતિ.

૪ કલ્પ કલ્પો કલ્પ છ-‘કેવલ વિનાયે’તિ કલ્પ-
ગેને. હદ કલ્પો કલ્પ છે, તેથી કલ્પકલ્પ-અલ્પો.
કલ્પકલ્પો નામો તથા અલ્પો.

कुमुदं तृणवाकुं क्षालयन्नुत्तरायामुत ।
 पात्रं चूडयत्वा वसं प्रातर्गात्री शिलापिठेन ॥ २२ ॥
 कुमुदो वृंहणः क्षिप्रो वीर्योऽग्निविह्वलः ।
 बभूवुः शुक्रजलमर्धं वसो हृष्य कषायकः ॥ २३ ॥
 भार्गवकुमुदं क्षिप्रो वृंहणः क्षेपको गुणः ।
 वातपित्तघ्नश्चर्मविप्लवमन्त्रमाश्रय ॥ २४ ॥

[illegible]

ક્રુષ્ટ, ૧ કૃષ્ણ, ૨ કલ, ૩ અરણ્ય, ૪
વાસ, ૫ રથ, ૬ માતૃભી અને શિષ્યો
એટલા કૃષ્ણનાં સમુદ નામો ૭ કૃષ્ણ
માંથી પ્રતિ જાપના, વિનય, ઉચ્ચ, નામને

કચનાર, બારે, નેત્રને કિતકારી, વીર તથા
કહેને વધાકચનાર, જગ આકચનાર, મિથુનચક્રિને
આકચનાર અને તુરુ હોય છે અંજસી હૃદય
માત્ર સિંગધ, પુષ્ટિ આકચનાર, કહે કરનાર અને
બારે હોઈ વાત, ખિત, ક્ષય, કિસલી તથા
વિષમભવરનો નાશ કરનાર ૩૬ ૬૦-૬૨

૧. કુલવત કોઈને શા-કુલ જમાવે-કેવલસિત્ત
કિં, કુલસિ હિં કુલ જમાવે-સિ ક, કુલ કુલ
કુલ-કેવલ-સિ સમાજ, શ્રદ્ધાકસિત્ત. કુલ, કો
કુલિયા શા કુલ-કુલ-ને ખેડા દેવા ખરે જામી-
ને ખેડા છે જામી. ખરાલ રીતે ખેડા કાઢે
છે, જામી જામીને ને ખેડા કાઢાયા છે,
તેથી કુલ-કુલ.

૨. જ્યોત-જ્યોત વર્ષિક, ૧૧ પરિમ ત્રી-કુલે જન-
કુલ' (અગા. ૧-૬) જ્યુલ-એ અગામીથી બોધે
છે, તેથી ૧૯૫૬-૧૯૬૮.

3. 'ક' દ્વિતીય અક્ષર બદલિ-માપતે, કશિ
કાચે-કાચુ-ને 'ક' એવે। અપરજ સ-ક એમે
૪. તેવી કલન-પરકે।

૪. જામણ અને જામણી સ્થળે - ૫૫ એ ૪ ને બે
હવિષ્ય છે, તેથી ચતુર્થાનુક્રમ-૧૪૩૬.

૫. સામા જૂના વસ્તુ જ-એને બાદ રહેતી
કશીયી હોય છે, તેથી વાતિજૂડ-૧૬૩૯.

૧. રાજ્ય-રાજ્ય ગુજ, રાજ્ય રાજ્ય બન્ન પ્રવેશી
એ અગ્રિયતા છે, તેથી વધુ-૧૩૩૮

૭ પ્રશ્ન. નવલિ રૂપરંજિત, નવ રાજ્યે રાજ્ય-
'મુવરજો' રૂપિ વિધિ-અવરજો અવરજો રૂપ-
રૂપરજો રૂપરજો રૂપ રૂપ, રૂપિ પ્રાગ્નરૂપ-રૂપરૂપ.

૮. શિવમ્ બ્રહ્મ, કમ્ય વચાતી-મોવશિષો જ
પ્રાણ, મ્વા શિવાય કમ્ય ક્વ-વચ્ચાવિ-શિવા-
મયિ બ્રહ્મ-‘મ્વા હમિત્તો’ હિતિ ઝ્-‘મ્વદક’-
‘મે પ્રાણાની તેવ્ય પર વીડી ન્વપી હોત છે, તેવી
વેખાનિ-૩૩૩૮

પ્રત્યક્ષે

द्वारिखना नामो तथा भुक्ते
 ।।१।। रक्षपित्तं स्याद्वरितोऽपि स कण्ठते ।
 ।।२।। रक्षं कण्ठं रक्षपित्तकृत्पापः ।
 वेदस्वरक्षं लोक ईश्वरकृत्पापः ॥३॥

अथवा—हारीत रश्मिः स्यात्, यः इति शब्दो
स्य। हारीतः स्यात् अथाः न रश्मित्वात् तत्रैव
लक्ष्यते, यः न विद्यमानः प्रोक्तः ।

હારીત,^૧ રક્તપિત્ત^૨ અને હરિત^૩ એટલાં હારિલનાં સંસ્કૃત નામો છે. હારિલનું માંસ રક્ષ, ગરમ, રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડનાર, પરસેવો કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર કહેલ છે. ૬૩

૧. હારિ-મનોહરમ્ દત્ત-નામને यस્ય સઃ, યદ્વા હાર-યતિ હિતિ હાર-ક્ષિપ્, એતિ સ્મ-હિતિ દૈતઃ-દૈ ગતો-‘ગત્યર્થે’તિ કર્તરિ ક્તઃ, હાર્ વાસો દૈતઃ-હારીતઃ-જેની ચાલ મુંદર હોય છે અથવા આકર્ષક થઈને જે ચાલે છે, તેથી હારીત-હારિલ પક્ષી.

૨. રક્તવર્ણ પિત્તં यस્ય સઃ-જેનું પિત્ત લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્તપિત્ત-હારિલ.

૩. હરિતઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્ય-અશઞ્ઞાચ-જેનો રંગ હરિયાળો હોય છે, તેથી હરિત-હારિલ

બે જાતના હોલાનાં નામો તથા ગુણો પાળકુસ્તુ દ્વિવિધો જ્વેયશ્ચિત્રપક્ષઃ કલધ્વનિઃ । દ્વિતીયો ધવલઃ પ્રોક્તઃ સ કપોતઃ સ્ફુટસ્વનઃ ॥ ૬૪ ॥ ચિત્રપક્ષઃ કપહરો વાતમ્નો પ્રહિણીપ્રણુત । ધવલસ્તુ સમુદ્દિષ્ટો રક્તપિત્તહરો હિમઃ ॥ ૬૫ ॥

અન્વયઃ-પાળકુઃ તુ દ્વિવિધઃ જ્વેયઃ-ચિત્રપક્ષઃ કલ-ધ્વનિઃ, દ્વિતીયઃ ધવલઃ પ્રોક્તઃ, સઃ સ્ફુટસ્વનઃ કપોતઃ (કચ્ચતે) ॥ ચિત્રપક્ષઃ કપહરઃ વાતમ્નો પ્રહિણીપ્રણુત (અસ્તિ). ધવલઃ તુ રક્તપિત્તહરઃ હિમઃ સમુદ્દિષ્ટઃ ॥

હોલા બે પ્રકારના જણાય છે-એક-ચિત્ર-પક્ષ^૧-વિચિત્ર પાંખોવાળો અને કલધ્વનિ^૨-અસ્કુટ શબ્દ બોલાનારો; અનં બીજો ધવલ^૩-ઘોળા રંગનો તથા સ્ફુટસ્વન^૪-સ્કુટ^૫ શબ્દ કરનારો કહેવાય છે અને તે જ કપોત^૬ પણ કહેવાય છે. પહેલા હોલાનું માંસ કફને હરનાર અને વાયુ તથા ગ્રહણીરોગને મટાડનાર છે. બીજા ધવલ હોલાનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર અને ટાહું કહેલ છે. ૬૪, ૬૫

૧. ચિત્રઃ પક્ષઃ यस્ય સઃ-જેની પાંખ રંગ-બેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રપક્ષ-હોલો.

૨. કલઃ-મધુરાસ્ફુટઃ ધ્વનિઃ यस્ય સઃ-જેનો શબ્દ મધુર તથા અસ્પષ્ટ હોય છે, તેથી કલધ્વનિ-હોલો.

૩. ધાવતિ-ગચ્છતિ મનઃ અત્ર શુભ્રવર્ણસપ્તધ્વનિ-યુક્તવાત-વાયુ ગતિશુદ્ધયો-નૃપાદિત્વાત કલ્પ, વાહુલ-કાદ્ હસ્ત-જેનો રંગ ઘોળો તથા શબ્દ સ્પષ્ટ હોય છે, તેથી જેના તરફ મન દોડે છે, માટે

ધવલ-બીજા જાતનો ઘોળો હોલો.

૨. સ્ફુટઃ સ્વનઃ यस્ય સઃ-જેનો શબ્દ સ્પષ્ટ હોય છે, તેથી સ્ફુટસ્વન-બીજા જાતનો ઘોળો હોલો.

૩. કસ્ય-વાયોઃ પોત દ્વ-શીઘ્રગામિત્વાત-જે અડધથી ઊંડી જતો હોવાથી જાણે વાયુનું અચ્યુ હોય તેવો લાગે છે, તેથી કપોત-બીજા જાતનો ઘોળો હોલો.

ભોરનાં નામો તથા ગુણો મયૂરશ્વન્દ્રકી કેકી મેઘરાવો મુજક્ષમુક્ । શિશ્વી શિશ્વાવલો વર્હી શિશ્વળી નીલકળ્ઠકઃ ॥ ૬૬ ॥ શુક્લાપાક્ષઃ કલાપી ચ મેઘનાદાનુલાસ્યપિ । રસે પાકે ચ મધુરઃ સંગ્રાહી વાતશાન્તિકૃત ॥ ૬૭ ॥

અન્વયઃ-મયૂરઃ ચન્દ્રકી કેકી મેઘરાવઃ મુજક્ષમુક્ શિશ્વી શિશ્વાવલઃ વર્હી શિશ્વળી નીલકળ્ઠકઃ શુક્લા-પાક્ષઃ કલાપી ચ મેઘનાદાનુલાસી અપિ (કચ્ચતે, સ ચ) રસે ચ પાકે મધુરઃ સંગ્રાહી વાતશાન્તિકૃત (મવતિ) ॥

મયૂર,^૧ ચંદ્રકી,^૨ કેકી,^૩ મેઘરાવ,^૪ ભુ-જંગભુક્,^૫ શિખી,^૬ શિખાવલ,^૭ અર્હી,^૮ શિખાંડી,^૯ નીલકંઠક,^{૧૦} શુક્લાપાંગ,^{૧૧} કલા-પી^{૧૨} અને મેઘનાદાનુલાસી^{૧૩} એટલાં ભોરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ભોરનું માંસ રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ગ્રાહને રોકનાર અને વાયુની શાંતિ કરનાર છે. ૬૬, ૬૭

૧. મયતે-પ્રાપ્નોતિ આનન્દ મેઘવર્ષનાત, મય ગતૌ-સ્વર્ગાદિત્વાત (૭ળા. ૪-૧૦) કરઃ, યદ્વા મહાં રૈતિ, ક શબ્દે-‘અન્યેભ્યોડપિ’-હિતિ ડઃ, ધૃષોદરાદિઃ-જે મેઘને જોઈ આનંદ પામે છે અથવા જમીન પર કસોલ કરે છે, તેથી મયૂર-ભોર પક્ષી.

૨. ચન્દ્રકાઃ સન્તિ અસ્ય પિન્દુષુ ‘અત્ત દ્વનિ.’-હિતિ દ્વન્-જેના પીંછામાં ચંદ્રકા હોય છે, તેથી ચંદ્રકી-ભોરપક્ષી.

૩. કે-મૂર્ધનિ કાયતિ-કૈ શબ્દે-‘અન્યેભ્યોડપિ.’-હિતિ ડઃ-‘હલદન્તાત’ ક્ત્યલ્પ, ટાપ્-કેકા અસ્તિ અસ્ય-ત્રીશ્વાદિત્વાત દ્વન્-જેની વાણી માથામાંથી અવાજ કરતી હોય છે, તેથી કેકી-ભોરપક્ષી.

૪. મેઘં પ્રતિ રૈતિ, ક શબ્દે-કર્મણ્ય-મેઘને હેદશી જે અવાજ કરે છે, અથવા મેઘને જે બોલાવે છે, તેથી મેઘરાવ-ભોર.

૫. મુજક્ષં મુક્ષે, મુજ પાલનાભ્યવહાર્યાઃ-ક્ષિપ્-સપ્ને જે ખાય છે, તેથી ભુજંગભુક્-ભોર.

૬. શિશ્વા અસ્તિ અસ્ય-ત્રીશ્વાદિત્વાદિન્-જેને

એક, ૧ અવિ, ૨ વૃષ્ણ અને ઊર્ણામુ એટલા
થેટાના સસ્તુત નામો છે હવે તેના ગુણો કહેવાય
છે-થેટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, પિત્ત તથા
કફને કરનાર અને ભારે છે જેના વૃણુ
ઠાઠી લીધા હોય એવા થેટાનું માંસ કાંઈક
હલકું ॥ ૭૧, ૭૨

૧ મેહલિ-શિવલિ નીચે, મિદ્ધ છેન્ને-મૂર (તથા
૪-૧૪૧) ને વીર્ણસિમ્બ કરે છે, તેથી મેહ-મેટા.

૨ મેહલિ-સરવરિ પૂરવ-પ્રોવેપલિ-મેપહ-
અર્થ ઉપર પ્રમાણે ૪ થાય છે

૩ દોરવિ-વર્ણલિ રમણવેલે, હુર વર્ણ-રૂપવ-
લિ ક-ને ઉતાવળિયે આવેલ કરી ધસે છે, તેથી
મુહ-મેટા.

૪ મિવલિ-સરવરિ કન્યે સહ, મિવ સર્વાનામુ-
અર્થ-ને બીજાઓ સાથે રખો-સરસાર્થ કરે છે,
તેથી મેવ-મેટા.

૫ સપ્તલિ કલ્પિ કા પિત્ત-કેમ્પનાર્થ સપ્ત-
સપ્ત, જ વર્ણ-અર્થે વસુધા (તથા ૫-૧૦) ફલિ
સુપુર-ને પિત્ત તથા કફનો માત્ર વધારે ધારણ
કરે છે અને તેથી ૪ ને પિત્ત-કફરકર છે, મધે
ઉત્સુ-મેટા.

૬ કલ્પિ સપ્તલિ કા-વર્ણલિ કિરિતે કા કલ
પરિભ્રમણ-સુદ, ને વૈભવમુ-ને ખૂબ ગાંધી થકે
છે અને બનાર તથા તિરકર પામે છે, તેથી એક-
મેટા.

૭ કલ્પિ-રક્ષલિ અમ્પાનુ પુષ્ટિતૈન, અવ રક્ષ-
'લૈવતુમ્પ ફર (તથા ૪-૧૧૮) ને પુષ્ટિ
કરકે કાંઈ બીજાઓનું રક્ષણ કરે છે, તેથી
અવિ-મેટા.

૮ વર્ણલિ-શિવલિ નીચે કલ્પ પિત્ત વાવિ વર્ણ-
રક્ષણ-ને વીર કફ તથા પિત્તકરક હોય તેને
સીમે છે, તેથી રૂપ-મેટા.

૯ કલ્પાં કલ્પિ કલ્પ-કલ્પાં મુદ્ધ-નેના પર
બીન ગોળ છે, તેથી ઊર્ણામુ-મેટા.

૧૦ થા થાના નામો તથા માંસના ગુણો
પરકા પુષ્ટિમા સ્વામીવતુખસ્ટુ કુખનકા ।
પરકસ્ય પક્ષે હેવ મેગમિપક્ષો શુભે ॥
મેવ પુષ્ટોગ્રવં માંસં હૃદયં અમાપદમ્ ।
પિત્તમેખતર્કિ કિષ્કિદાતમાધિનિગાથાનમ્ ॥૭૩॥
અર્થ-પરક. પુષ્ટિમા મેવ- ૫ કુખનકા
તથા, પરકસ્ય પક્ષે મેવ. મેગમિપક્ષો હેવ- ૧૦

પુખનકાં માંસં હૃદયં અમાપં કિષ્કિદાતમાધિનિગાથાનમ્
પરકસ્યપક્ષિ-અમાપમ્ (અસ્તિ) ॥

એક, ૧ પુષ્ટિમા, ૨ મેહપુષ્ટિ અને
દુનકર એટલા જેના પૃષ્ઠા ભાગ-માંક
ઉપર મેહનો મોટો લોથો થાય છે, એવા થળા
થેટાનાં સસ્તુત નામો છે એ થેટાના માંસમા
બહારના માંસના જેવા જ ગુણો આવ્યા છે
માંસ હલકું બધે એવું, પ્રેયુનશક્તિને વધાર
નાર, કમને મટાકનાર, કાંઈક પિત્ત તથા
કફને કરનાર અને વામુસબધી રાગોનો
નાશ કરનાર છે ૭૮

૧ એક-એ સન્ધી ભુતપિત્ત તથા અથ
થેટાના ૧૧ નામ પ્રમાણે છે

૨ શુભી થો કલ્પ-નેનાં કિમ્પાં ૫ કલ્પાં
ને ખૂબ મોટા હેવ છે, તેથી પુષ્ટિમા-અથો થો.

૩ હેવ પુષ્ટો કલ્પ-નેના પૃષ્ઠામાં મેહનો
લોથો બધો હેવ છે, તેથી મેહપુષ્ટિ-અથો થો.

૪ કુખ ફલિ મધુપુષ્પ-ના કલ્પિ કે
કલ્પે-—વેખોદિ-—ફલિ-—ને મેહ ભરેલા પૃષ્ઠા
વાથા-એ નામથી કુખ અથવા થળો એ નામે
ગ્વહેર છે, મધે દુનક-અથો થો.

થેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

થોટકે વીરિતુપાતુરુખામ્પુષ્ટિમા ।
વાજિવાહર્લૈકામ્પદ્યપદ્યેખવસતપા ॥ ૭૯ ॥

અર્થ-માંસે મુ મુવરે વજિરુખામ્પિત્તમા ।

વાટક-—ફલિ-—વર્ણ-—અથુ-—મધુ-—૮૦ ॥

અર્થ-થોટકે વીરિ-મુવ-મુવ ગપ મુલ્પા-
કાલિ-—વર્ણ-—૮૧-—ફલિ-—૮૨-—અથુ-—અથુ-
અમાપં ૫ મુવરે કલ્પિ-—૮૩-—પિત્ત-—૮૪-—કુખ-
અથુ-—૮૫-—મધુ-—૮૬-—(અસ્તિ) ॥

થોટક, ૧ વીરિ, ૨ મુર, ૩ મુર, ૪ અર્થ, ૫
મુર, ૬ વાટ, ૭ વાટ, ૮ અર્થ, ૯ અર્થ, ૧૦
કુખ, ૧૧ સૈધવ, ૧૨ અને સપ્તિ ૧૩ એટલાં થેટાનાં
સસ્તુત નામો છે. થેટાનું માંસ તુર, અલિ
કરનાર, કફ તથા પિત્ત કરનાર, વામુને કર
નાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, નેત્રને
કિતકારી, મધુર અને હલકું હોય છે ૭૯, ૮૦

૧ થોટક-પરિલેકે અર્થ-ફર-પ્રવિન્દામ્, મુદ
પરિલેકે ૭૨ ને થામો હોય ત્યારે પૃથ્વી પર આવેરે
છે, તેથી થેટક-મેટા.

૨. વેતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, ક્ષિપતિ ચાન્યાન્ ગત્યા-
વી ગત્યાદૌ-ક્ષિપ્ત-એ ખૂબ ચાલી શકે છે અને
જવામાં ખીજા પ્રાણીને થકવે છે, તેથી વીતિ-થોડો.

૩. તોરણં તુરઃ-તુર ત્વરણે-ધવર્યે કઃ, ધાહુલકાત્ ધન્
વા, તુરણ-ત્વરયા ગચ્છતિ-‘અન્યેમ્યોડપિ.’-હતિ ડઃ-એ
વેગથી જાય છે, તેથી તુરગ-થોડો.

૪. તુરણ ગચ્છતિ-‘ગમશ્વ’-હતિ સ્વચ્, ‘સ્વચ વા
ઢિત્’-‘અઠદ્વિપદ્’-હતિ મુમ્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. અનુતે-વ્યાપ્રોતિ માર્ગમ્ ગત્યા, અશ્વ વ્યાપ્રો-
‘અશ્વપ્રુષિ’-(ડળા. ૧-૧૫૧) હતિ વચન્-એ પોતાની
ચાલ વડે માર્ગને વ્યાપે છે; અથવા વેગથી રસ્તો
કાપે છે, તેથી અશ્વ-થોડો.

૬. તુરજમ-ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૪થા નામ
પ્રમાણે.

૭. સવશ્યં વજતિ-ગચ્છતિ વેગેન, વજ ગતૌ-‘આવ-
શ્યકા.’-હતિ ણિનિઃ-એ અવશ્ય વેગથી જાય છે, તેથી
વાજિન્-થોડો.

૮. હઘતે અસૌ એનેન વા રથાદિકં, વહ પ્રાતૌ-
કર્મણિ કરણે વા ધન્, યદ્વા વાહતેડસૌ વાહઃ-અન્,
યદ્વા વાહતે-પ્રયત્નં કરોતિ યથાશક્તિ ગચ્છતું, વાહ પ્રયત્ને-
અન્-એના પર એસાય છે, અથવા એના સાધને
રથ વગેરેને માર્ગે લઈ જવાય છે, અથવા પોતાના
સવારને ઇષ્ટ સ્થાને જે પહોંચાડે છે, અથવા પોતાની
શક્તિ પ્રમાણે ચાલવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી
વાહ-થોડો.

૯. ગચ્છતિ-ગચ્છતિ-સત્વરમ્, ગતૌ-‘અન્યે-
મ્યોડપિ.’-હતિ વિનિપ્, યદ્વા અર્વતિ-ગચ્છતિ વેગેન-
અર્વ ગતૌ-ધાહુલકાત્ કનિન્-એ ઉતાવળો ચાલે છે, ધણી
ઝડપથી જાય છે, તેથી અર્વન્-થોડો.

૧૦. ગન્ધમ્ અર્વતિ-પ્રાપ્રોતિ ગન્ધપ્રદહણસ્વામાન્યાત્,
સ્વયં ચ ગન્ધયુક્તવાદ્વા, અર્વ ગતૌ-કર્મણ્યન્, શકન્વાદિઃ-
એનો સ્વભાવ ગંધ લેવાનો હોઈ ગંધ લીધા કરે
છે; અથવા પોતે પણ ગંધવાળું પ્રાણી છે, તેથી
ગન્ધર્વ-થોડો.

૧૧. હ્યતિ-ગચ્છતિ સર્વેમ્યોડપિકં ગતિમતામ્,
યદ્વા હિનોતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, હ્ય ગતૌ-હ્યત્યસ્માત્, હિ
ગતૌ-હ્યત્યસ્માદ્વા અન્-એ ગતિવાળાં બધાં પ્રાણી-
ઓમાં સૌથી વધારે ચાલી શકે છે, અથવા ધણી
ઝડપથી ચાલી શકે છે, તેથી હ્ય-થોડો.

૧૨. સિન્ધુ મવઃ-‘તત્ર મવ’-હ્યત્યન્-એ સિન્ધુ
દેશમાં સારી પેદાશ ધરાવે છે, તેથી સિન્ધવ-થોડો.

૧૩. સપતિ-સેનાયાં સમવૈતિ, ષપ સમવાયે-ક્ષિપ્,

યદ્વા ધાહુલકાત્ તિઃ-એ સેનામાં સમાવેશ પામે છે,
તેથી સપ્તિ-થોડો.

ફેલેચરો

પાડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

મહિષો ઘોટકારિઃ સ્યાત્કાસરશ્ચ રજસ્વલઃ ।
પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયો લુલાયો યમવાહનઃ ॥૮૧॥
મહિષસ્યામિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનમ્ ।
નિદ્રાશુક્રપ્રદં વલ્યં તનુદાઢ્યકરં ગુરુ ॥

વૃથ્યં ચ સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રં વાતપિત્તાક્ષનાશનમ્ ॥૮૨॥
અન્વયઃ-મહિષઃ ઘોટકારિઃ કાસરઃ રજસ્વલઃ પીન-
સ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયઃ લુલાયઃ ચ યમવાહનઃ સ્યાત્ ॥મહિ-
પસ્ય આમિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનં નિદ્રાશુક્રપ્રદં
વલ્યં તનુદાઢ્યકરં ગુરુ વૃથ્યં સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રં ચ વાતપિત્તા-
ક્ષનાશનમ્ (મવતિ) ॥

મહિષ,^૧ ઘોટકારિ,^૨ કાસર,^૩ રજસ્વલ,^૪
પીનસ્કન્ધ,^૫ કૃષ્ણકાય,^૬ લુલાય^૭ અને યમ-
વાહન^૮ એટલાં પાડાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
પાડાનું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વાયુને
મટાડનાર, નિદ્રા આપનાર, વીર્યને વધાર-
નાર, બળ આપનાર, શરીરને દૃઢ કરનાર,
ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વિષા તથા
મૂત્રને બહુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપ્રધાન
રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૮૧, ૮૨

૧. મહતિ-પૂજયતિ યમદેવં તદ્વાહનત્વાત્, યદ્વા મહતે-
પૂજયતે-લોકૈર્યમવાહનત્વાદ્ યમપૂજાસમયે, મહ પૂજા-
યામ્-‘અવિમલોદ્વિષ્ઠ;’ યદ્વા મંદતે-વર્ધતે પશુબુ વલેન
વપુષા ચ-મહિઃ શૂદ્ધૌ-આગમશાસ્ત્રાનિત્યત્વાત્ ગુમ્-
એ યમદેવનું વાહન હોઈ તેને પૂજે છે, અથવા
યમદેવની પૂજા વખતે તેમના વાહનરૂપે હોઠો જેને
પૂજે છે અથવા પશુ જાતિમાં સૌ કરતાં બળ તથા
શરીરથી જે વધે છે, તેથી મહિષ-પાડો.

૨. ઘોટકસ્ય અરિઃ, ઘોટકોડરિયસ્ય વા-તથોઃ પર-
સ્પરં સ્વામાવિકૈરત્વાત્-થોડાનો જે શત્રુ છે અથવા
થોડો જેનો શત્રુ છે; કેમકે એ બંનેનું વૈર સ્વાભાવિક
છે, તેથી ઘોટકારિ-પાડો.

૩. કે-જલે-આ-સમન્તાત્ સરતિ તસ્મિન્નત્વાત્,
યદ્વા ઈષત્ સરતિ સ્થૂલકાયત્વાત્, સ્થ ગતૌ-હ્યત્યસ્માત્ અન્,
ઈષદર્થે કોઃ કાદેશઃ-એ પાણીમાં ચોપાસ સરકે છે;
કેમકે પાણી તેને પ્રિય હોય છે, અથવા શરીર
ભારે હોવાથી જે ધીમી ચાલથી ચાલે છે, તેથી
કાસર-પાડો.

૨. વેતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, ક્ષિપતિ ચાન્યાન્ ગત્યા-
વી ગત્યાદૌ-ક્ષિપ્ત-જે ખૂબ ચાલી શકે છે અને
જવામાં ખીજા પ્રાણીને થકવે છે, તેથી વીતિ-થોડો.

૩. તોરણં તુર-તુર ત્વરણે-ધન્યેકઃ, વાહુલકાદ્ ધન્ય
વા, તુરણ-ત્વરયા ગચ્છતિ-‘અન્યેભ્યોડપિ.’-હતિ ડ:-જે
વેગથી જાય છે, તેથી તુરગ-થોડો.

૪. તુરણ ગચ્છતિ-‘ગમથ્’-હતિ લવ્, ‘લવ્ વા
હિત્’-‘અરુદ્ધિપદ્’-હતિ મુમ્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. અનુતે-વ્યાપ્રોતિ માર્ગમ્ ગત્યા, અર્થ વ્યાપ્રો-
‘અર્થમુષિ’-(ડળા. ૧-૧૫૧) હતિ કવન્-જે પોતાની
ચાલ વડે માર્ગને વ્યાપે છે; અથવા વેગથી રસ્તો
કાપે છે, તેથી અશ્વ-થોડો.

૬. તુરગમ-ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૪થા નામ
પ્રમાણે.

૭. અવસ્થં વજતિ-ગચ્છતિ વેગેન, વજ ગતૌ-‘આવ-
જ્યકા.’-હતિ ણિનિ:-જે અવસ્થ વેગથી જાય છે, તેથી
વાજિન્-થોડો.

૮. હઘતે અસૌ એનેન વા રથાદિકં, વહ પ્રાપ્તૌ-
કર્મણ કરણે વા ધન, યદ્વા વાહતેડસૌ વાહઃ અન્, યદ્વા
વાહતે-પ્રયત્ન કરેતિ યથાશક્તિ ગચ્છ, વાહ પ્રયત્ને-
અન્-જેના પર ખેસાય છે, અથવા જેના સાધને
રથ વગેરેને માર્ગે લઈ જવાય છે, અથવા પોતાના
સવારને ઇષ્ટ સ્થાને જે પહોંચાડે છે, અથવા પોતાની
શક્તિ પ્રમાણે ચાલવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી
વાહ-થોડો.

૯. ઋચ્છતિ-ગચ્છતિ-સત્ત્વરમ્, ઋ ગતૌ-‘અન્યે-
ભ્યોડપિ.’-હતિ ણિનિ, યદ્વા અર્વતિ-ગચ્છતિ વેગેન-
અર્વ ગતૌ-વાહુલકાદ્ કનિન્-જે ઉતાવળો ચાલે છે, ઘણી
ડડપથી જાય છે, તેથી અર્વન્-થોડો.

૧૦. ગન્ધમ્ અર્વતિ-પ્રાપ્નોતિ ગન્ધમ્ગ્રહણસ્વામાચ્ચાત્,
સ્વયં ચ ગન્ધયુક્તત્ત્વદ્વા, અર્વ ગતૌ-કર્મણ્યન્, શક્ત્વાદિ:-
જેનો સ્વભાવ ગંધ લેવાનો હોઈ ગંધ લીધા કરે
છે; અથવા પોતે પણ ગંધવાળું પ્રાણી છે, તેથી
ગન્ધર્વ-થોડો.

૧૧. હ્યતિ-ગચ્છતિ સર્વેભ્યોડપિકં ગતિમતામ્,
યદ્વા હિનોતિ-ગચ્છતિ ત્વરયા, હ્ય ગતૌ-હ્યત્સમાત્, હિ
ગતૌ-હ્યત્સમાદ્ અન્-જે ગતિવાળાં બધાં પ્રાણી-
ઓમાં સૌથી વધારે ચાલી શકે છે, અથવા ઘણી
ડડપથી ચાલી શકે છે, તેથી હ્ય-થોડો.

૧૨. સિન્ધુ મવઃ-‘તત્ર મવ’-હ્યત્-જે સિન્ધુ
દેશમાં સારી પેદાશ ધરાવે છે, તેથી સિન્ધવ-થોડો.

૧૩. સપતિ-સેનાયાં સમવૈતિ, ષપ સમવાયે-ક્ષિપ્ત,

યદ્વા વાહુલકાત્ તિ:-જે સેનામાં સમાવેશ પામે છે,
તેથી સપ્તિ-થોડો.

કૃલેચરે

પાડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

મહિષો ઘોટકારિઃ સ્યાત્કાસરશ્ચ રજસ્વલઃ ।
પીનસ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયો લુલાયો યમવાહનઃ ॥૮૧॥
મહિષસ્થામિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનમ્ ।
નિદ્રાશુક્રપ્રદં વલ્યં તનુદાર્ઢ્યકરં ગુરુ ॥

વૃથ્યં ચ સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રં વાતપિત્તાસ્તનાશનમ્ ॥૮૨॥
અન્વયઃ-મહિષઃ ઘોટકારિઃ કાસરઃ રજસ્વલઃ પીન-
સ્કન્ધઃ કૃષ્ણકાયઃ લુલાયઃ ચ યમવાહનઃ સ્વાદુ ॥મહિ-
ષસ્ય આમિષં સ્વાદુ સ્નિગ્ધોષ્ણં વાતનાશનં નિદ્રાશુક્રપ્રદં
વલ્યં તનુદાર્ઢ્યકરં ગુરુ વૃથ્યં સ્પૃષ્ટવિષ્મૂત્રં ચ વાતપિત્ત-
ાસ્તનાશનમ્ (ભવતિ) ॥

મહિષ,^૧ ઘોટકારિ,^૨ કાસર,^૩ રજસ્વલ,^૪
પીનસ્કન્ધ,^૫ કૃષ્ણકાય,^૬ લુલાય^૭ અને યમ-
વાહન^૮ એટલાં પાડાનાં સંસ્કૃત નામો છે.
પાડાનું માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વાયુને
મટાડનાર, નિદ્રા આપનાર, વીર્યને વધાર-
નાર, બળ આપનાર, શરીરને દૃઢ કરનાર,
ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વિષ્ણુ તથા
મૂત્રને બહુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપ્રધાન
રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૮૧, ૮૨

૧. મહતિ-પૂજયતિ યમદેવં તદ્વાહનત્વાત્, યદ્વા મહતે-
પૂજયતે-લોકૈર્ધર્મવાહનત્વાદ્ યમપૂજાસમયે, મહ પૂજા-
યામ્-‘અવિમદ્ધોષ્ટિષ્ણ્’ યદ્વા મહતે-વર્ધતે પશુ ધલેન
વપુષા ચ-મહિઃ શૃદ્ધૌ-આગમશાસ્ત્રાનિત્યત્વાત્ મુમ્-
જે યમદેવનું વાહન હોઈ તેને પૂજે છે, અથવા
યમદેવની પૂજા વખતે તેમના વાહનરૂપે લોકો જેને
પૂજે છે અથવા પશુ જાતિમાં સૌ કરતાં બળ તથા
શરીરથી જે વધે છે, તેથી મહિષ-પાડો.

૨. ઘોટકસ્ય અરિઃ, ઘોટકોડરિયસ્ય વા-તત્પ્રયોઃ પર-
સ્પરં સ્વામાવિકવૈરત્વાત્-થોડાનો જે શત્રુ છે અથવા
થોડો જેનો શત્રુ છે; કેમકે એ બંનેનું વૈર સ્વાભાવિક
છે, તેથી ઘોટકારિ-પાડો.

૩. કે-જલે-આ-સમન્તાત્ સરતિ તત્પ્રિયત્વાત્,
યદ્વા ઈષત્ સરતિ સ્થૂલકાયત્વાત્, સ્વ ગતૌ-હ્યત્સમાત્ અન્,
ઈષર્થે કોઃ કાદેશઃ-જે પાણીમાં ચોપાસ સરકે છે;
કેમકે પાણી તેને પ્રિય હોય છે, અથવા શરીર
ભારે હોવાથી જે ધીમી ચાલથી ચાલે છે, તેથી
કાસર-પાડો.

નાર, હલકુ અને રૂઢ છે; માસ જાન્યારી
પક્ષીઓનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, ભારે અને
વાયુને હલુનાર છે. ૬૧, ૬૨

દુર્ય્યાસતિવ્યસદેહઃ મહાવૈદેપુ પુજિતાઃ ।
અત્યવૈદેપુ શસ્યન્તે તથૈવ સ્પૃહ્યવૈદિનાઃ ॥૧૩॥
અત્યવ - મહાવૈદેપુ દુર્ય્યાસતિવ્યસદેહઃ પુજિતાઃ,
ત્યેવ - વૈદેપુ દુર્ય્યાસતિવ્ય સ્પૃહ્યવૈદિના શસ્યન્તે ॥
તેઓનો દેહ હઠાવર અને બડો કોષ
છે એવાં સરખી ભવના પ્રાણીઓમાં પાતળા
દેહવાળાઓનું માંસ ઉત્તમ છે, અને તેઓનો
દેહ નાના કદનો કોષ છે એવા સરખી
ભવનાં પ્રાણીઓમાં બડા દેહવાળાઓનું માંસ
ઉત્તમ કોષ છે ૬૩

જળધાર માછલી

શક્તિ મત્સ્યનાં લક્ષણ તથા ગુણે ।
રક્તોદરો રક્તમુક્તો રક્તાક્ષો રક્તપતિઃ ।
હૃદ્યાપુષ્કો હૃદયધો પેદિતઃ કવિતો કુષે વરુષ
પેદિતઃ સર્વમત્સ્યાનાં વરો હૃદ્યોઽરિતાઠિશિવ ।
કપાયાનુરુદા સ્વાતુર્ધાવમો નાતિપિચક્તુ ।
કર્ણનકુલમત્સ્યો પેમાન્યારોહિતમુષ્કમ્ ॥૧૪॥
અત્યવ - ત્વોદર રક્તમુક્ત રક્તઃ રક્તપતિ
દન્તુષ્ક હૃદયધો કુષે પેદિતઃ કવિત ॥ સર્વમત્સ્યાનાં
રક્તિત્ત વરુષઃ કર્ણનકુલમત્સ્યો પેમાન્યારોહિત
મત્સ્ય અરિષિતારુ ન (કવિ), પેદિતમુષ્કમ્
કર્ણનકુલમત્સ્યો પેમાન્યારુ ॥

શાલા પેટવાળો, શાલા મોઢાવાળો, શાલી
આંખવાળો, શાલી ઘાંખવાળો અને કાળા
પૂઠાવાળો જે ઉત્તમ મત્સ્ય તેને વિકાનોએ
શક્તિવ કહ્યો ॥ સમગ્ર માછલીઓમાં
શક્તિવ ઉત્તમ કોઈ મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
અર્ધિતરીતને મટાઠનાર, પરિણામે તૃષ, મધુર,
વાયુને હરનાર અને બહુ પિત્ત હરનાર
નથી. શક્તિવનું માત્રુ દોઢની હાસડીથી
ઉપરના ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે. ૬૪, ૬૫

૧. પેદિત ની ખુલ્લું પ્રથમ અપાઈ છે.
સિત્તમ મત્સ્યના ગુણે
સિત્તમ મ્લેખ્મો વસ્યો વિપાકે મધુરો મુદા ।
વાવિપિચકરો હૃદ્ય ભામવાતકચ્ચ હા ॥૧૬॥
સિત્તમ^૧ કંદેકારી, જળ આપનાર, ચાકમાં
મધુર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર,

હૃદયને પ્રિય હાજે એવો અને અમવાતને
ઉત્પલ હરનાર છે. ૬૬

૧. સિત્તમ સ્વદેશ-પ્રાપ્ત છે, તેનું સંસ્કૃત
સામ્યસ્ય 'સિત્તિમ' લખે છે, તેમણે જા ૬૬ મા
મ્લેખા એવો જ એ મત્સ્યના ગુણે મતાવતે જા
મ્લેખા પોતાના નિષ્ક્રુમાં ઉતાપો છે-પિત્તિમ
-મ્લેખા કયો વિપાકે મધુરો મુદા । સામ્યસ્યનો હૃદ્યો
વસ્યપિચકરો મત્સ્ય 'જ-જા સરસી-પિત્તિ હસાતિ ફિ
પિત્તિમ, હૃદ્યાનુ વસે-જાલોડમુપતરેક', હૃદ્યાવસે-
કદને જે વધારે છે, તે સિત્તિમ કહેવાનું માછલી
સાકર મત્સ્યના ગુણે ।

મધુરો મધુર હાંતી હૃદ્ય મ્લેખાકરો મુદા ।
વિપ્રમ્લમ્લમ્લકચાપિ રક્તપિચકર સ્મૃત ॥૧૭॥
ભકુર^૧ મત્સ્ય મધુર, ટાઢો, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, કદે હરનાર, ભારે, મળને શેકનાર
અને રક્તપિત્તને મટાઠનાર મનાય છે. ૬૭
૧. 'મ' રક્તિર્પુરુષ કુલે કો નામિ-સ્તિ મધુર-
કુર હસે-જનર્વે રક્તિમ્લમ્-જે પોતાના નામમાં
'મ' અક્ષરપૂર્વકે કહેવાય છે, તેથી ભકુર કહેવડ
એક જાતનું માછલી

મોચિકા મત્સ્યના ગુણે ।

મોચિકા વાતકચ્ચા હૃદયી મધુરો મુદા ।
પિત્તકચ્ચાકુલુખા હૃદ્યા રીનામયે દિવા ॥૧૮॥
મોચિકા^૧ મત્સ્ય વાયુને હરનાર, જળ
આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મધુર, ભારે, પિત્તને
હરનાર, કદે હરનાર, સ્ત્રિ સ્ત્રિવધનાર, મૈથુન
શક્તિને વધારનાર અને પ્રદીપ જ્વાલાગિવાળને
દિવકારી છે ૬૮

૧. મુખ્ય અથવા વસ્યિતેઓનો જર, મુખ્ય
મોચિકા-જનુ, પદામુચિકાપદામુખ્યપદામુ-કુર, યનુ,
જાત ફર્વે જ-જેનાથી માલુમ વાયુ વનેરેના રોગોનો
હરે છે અથવા મધુરતા, રીર્વકાંચ વનેરે ગુણેને
જે પ્રકટ કરે છે, તેથી મોચિકા નામની માછલી

પાટીન મત્સ્યના ગુણ-રોપ

પાટીના મ્લેખ્મો વસ્યો નિત્રાહુ પિશિતાશનાઃ ।
પૂપયેપુષિરે પિત્ત-કુહરોનં કરીતિ વ ॥૧૯॥
અત્યવ - પાટીના મ્લેખ્મ વસ્ય-વિષાદ, પિત્તિ-
જન (કુર) કરિરે દુરવેત વ પિત્તમુખે કરીતિ ॥
પાટીન^૧ મત્સ્ય કદે હરનાર, જળ આપનાર,
સંધવાના સ્વભાવવાળો કોઈ નિત્રા આપનાર,

માંસને તોડનાર, લોહીને બગાડનાર અને પિત્ત તથા કોઠના રોગને કરનાર છે. ૯૯

૧. પાઠી-પૃષ્ઠ નમયતિ, ધમ પ્રહૃત્વે-પ્યન્તાત્ 'અન્યે-મ્યોડપિ-' इति ङ:-'अन्येषामपि-' इति दीर्घश्च, यद्वा अवश्यं पठति, पठ व्यक्तार्थां वाचि-'आवश्यकं णिनि:-' પાઠી-દ્વિજઃ, તસ્ય દ્વન દ્વ અપેક્ષિતઃ, હૃવ્યકવ્યથોઃ પ્રશસ્તત્વાત્-જે પીડને નમાવે છે, તેથી પાડીન; અથવા અવશ્ય વેદ જાણનાર યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોનો જાણે રાજા કે સ્વામી હોય તેવો છે; કેમકે તેઓનાં યજ્ઞકાર્ય તથા પિતૃકાર્યમાં તે માછલાંનો હવિષ તરીકે તથા પિતૃબલિ તરીકે તે બ્રાહ્મણોને તેની જરૂર પડે છે, તેથી પાડી+ધન-પાડીન કહેવાતું એક માછલું.

શૃંગી મત્સ્યના ગુણો

શૃંગી તુ વાતશમની સ્તિગ્ધા શ્લેષ્મપ્રકોપની ।
રસે તિષ્ઠા કપાયા ચ લખ્વી રુચ્યા સ્મૃતા વૃષ્ણે ॥
અન્યથા:-શૃંગી તુ વાતશમની સ્તિગ્ધા શ્લેષ્મપ્રકોપની રસે તિષ્ઠા કપાયા લખ્વી ચ રુચ્યા વૃષ્ણે: સ્મૃતા ॥

શૃંગી^૧ માછલી વાયુને શમાવનારી, સ્નિગ્ધ, કઠ્કને કોપવનારી, રસમાં કઠવી, તૂરી, હલકી અને રુચિ ઉપજાવનાર તરીકે વિકાનોએ કહી છે.

૧. શૃંગાતિ-હિનરિતિ ક્ષુદ્રાન્ જલજન્તૂન્ વાયુન્ વાપિ, શુ હિસાયામ્- 'શૃંગાતેર્હરવશ્ચ' (ઉળા. ૧-૧૨૬) इति गन्, हृत्स्વत्वं किंवं सुलगमश्च, 'पुंयोगादि'ति, 'जाते-रि'ति वा दीप्-जे ક્ષુદ્ર જળજીવોનો તથા વાયુનો પણ નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી નામની એક જાતની માછલી, જે મદ્ય મત્સ્યની સ્ત્રી ગણાય છે.

ધૃલ્લીસના ગુણો

હૃલ્લીસો મધુરઃ સ્તિગ્ધો રોચનો વહ્નિવર્ધનઃ ।
પિત્તહૃત્કફકૃત્કિશ્નિહ્યુર્વૃષ્ણોઽનિલાપહઃ ॥૧૦૧॥

ધૃલ્લીસ^૧ માછલી મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હરનાર, કઠ્કને કરનાર, કાંઈક હલકી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વાયુને હણનાર છે. ૧૦૧

૧. આ ધૃલ્લીસ નામ કોઈ પ્રાકૃત-દેશ્ય જાણાય છે; હીંદીમાં 'ધલ્સા' કહેવાય છે; આનું સંસ્કૃત ઉદ્ભટે 'હલીશ' લખ્યું છે; એ ઉપરથી-હલી શ્વ શોભતે યઃ બાહુલ્યા-इति हलीशः, शुभ दीप्तौ-ङः अत्ययः-जे આકારથી કટાર જેવું શોભે છે, તેથી 'હલીશ' કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

શબ્દુલીના ગુણો

શબ્દુલી ગ્રાહિણી હૃદ્યા મધુરા તુવરા સ્મૃતા ।
શબ્દુલી^૧ માછલી ઝાડાને રોકનારી, હૃદય-ને પ્રિય લાગે એવી, મધુર અને તૂરી કહી છે.

૧. શપતિ-હિનસ્તિ ક્ષુદ્રાન્ જલજીવાન્, સ્વયં ચ શપ્યતે-હિંસ્વતે અન્યર્માસાહારિમિથેતિ શાકુલી, શપ હિસા-યામ્-ડગાદિઃ કુલ્ચ પ્રત્યયઃ, જાતિત્વાદ્ દીપ્-જે હલકા જળજીવોનો નાશ કરે છે અને પોતે પણ ખીજ માંસાહારીઓથી હણાય છે, તેથી શબ્દુલી નામે કહેવાતી-માછલી.

ગર્ગરના ગુણો

ગર્ગરઃ પિત્તલ. કિશ્નિદ્રાતજિત્કફકોપનઃ ॥૧૦૨॥
ગર્ગર^૧ માછલું પિત્ત કરનાર, કાંઈક વાયુને મટાડનાર અને કઠ્કને કોપાવનાર છે.

૧. 'ગર્ગ' इति शब्दं राति, रा दाने-'आनोऽनुपसर्गो' कः-जे ગર્ગ એવો અવાજ કરે છે, તે એક જાતનું માછલું ગર્ગર કહેવાય છે.

કવિકાના ગુણો

કવિકા મધુરા સ્તિગ્ધા કફપ્રો રુચિકારિણી ।
કિશ્નિત્પિત્તકરી વાત-નાશિની વહ્નિવર્ધિની ॥૧૦૩॥
કવિકા^૧ માછલી મધુર, સ્નિગ્ધ, કઠ્કને હણનારી, રુચિ કરનારી, કાંઈક પિત્ત કરનારી, વાયુનો નાશ કરનારી અને અગ્નિને વધારનારી છે.

૧. કવતે-શબ્દં કરોતિ, ક્યયતે-વર્ધ્યતે વા તત્સ્વા-દર્જઃ-કુદ્-શબ્દે-'કનાદિમ્યો લુન્' (ઉળા. ૫-૩૫) इति लुन्, लप्, अत इत्वं च-जे અવાજ કરે છે, તેથી અથવા જેનો સ્વાદ જાણતા લોકો જેને વખાણે છે, તેથી કવિકા-નામે કહેવાતી માછલી.

વર્મિ મત્સ્યના ગુણો

વર્મિમત્સ્યો હરેદ્રાતં પિત્તં રુચિકરો લઘુઃ ॥૧૦૪॥
અન્યથા:-વર્મિમત્સ્યઃ વાતં પિત્તં હરેત્, રુચિકરઃ લઘુઃ (ભવતિ) ॥

વર્મિ^૧ માછલું વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકું છે.

૧. ત્રિયતે-સ્ત્રીક્રિયતે મત્સ્યાશિમિર્વિશેષાદ્ રુચિકર-ત્વાત્, લઘુ વરણે-વાહુલ્યાત્ મિન્-જે રુચિકારક હોવાથી મત્સ્ય ખાનારાઓ વડે ખાસ પસંદ કરાય છે, તેથી વર્મિ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

દંડ મત્સ્યના ગુણો

દંડમત્સ્યો રસે તિષ્ઠઃ પિત્તરકં કફં હરેત્ ।
વાતસાધારણઃ પ્રોક્તઃ ગ્રાહ્યો નૃપ- ॥૧૦૫॥

બહુજ ઝીણાં માછલાંના ગુણે

અતિસૂક્ષ્માઃ પુરં વહરા સ્વ્યાઃ કાસાનિલાપહાઃ ॥
બહુજ ઝીણાં માછલાં પુરુષાતનને હરી
લેનારાં, રુચિ ઉપજવનારાં અને ઉધરસ તથા
વાયુને મટાડનારાં છે. ૧૧૩

માછલાંનાં ઈંડાંના ગુણે

મત્સ્યગર્ભો મૃશં ઘૃત્વઃ સ્નિગ્ધઃ પુષ્ટિકરો લઘુઃ ।
કાફમેદઃપ્રદો વલ્યો ગ્લાનિકૃન્મેહનાશનઃ ॥૧૧૪॥
માછલાના ગર્ભરૂપ-ઈંડાં મૈથુનશક્તિને
બહુજ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર,
હલકાં, કફ તથા મેદને વધારનાર, બળ
આપનાર, ગ્લાનિ કરનાર અને પ્રમેહનો નાશ
કરનાર છે. ૧૧૪

સુકાચેલાં માછલાંના દાપો

શુક્લમત્સ્યા ન વલ્યાઃ સ્યુર્દુર્જરા વિઙ્વિવન્નિનઃ ॥
અન્વયઃ-શુક્લમત્સ્યાઃ વલ્યાઃ ન સ્યુઃ, (પ્રત્યુત)
દુર્જરાઃ વિઙ્વિવન્નિનઃ (સ્યુઃ) ॥
સુકાઈ ગયેલાં માછલાં બળ માટે હિત-
કારી નથી; બિલટાં માંડ પચે એવાં અને
ઝાડાને રોકનારાં છે. ૧૧૫

બળેલાં માછલાંના ગુણે

દગ્ધમત્સ્યો ગુણૈઃ શ્રેષ્ઠઃ પુષ્ટિકૃદ્ધલવર્ધનઃ ॥૧૧૬॥
બળેલાં માછલાં ઉત્તમ ગુણવાળાં, પુષ્ટિ
આપનાર અને બળને વધારનારાં છે. ૧૧૬
કૂવા વગેરે પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં
માછલાંના ગુણે

કૌપમત્સ્યાઃ^૧ શુક્લમૂત્રકુષ્ઠશ્લેષ્મવિવર્ધનાઃ ।
સરોજા^૨ મધુરાઃ સ્નિગ્ધા વલ્યા વાતપિનાશનાઃ ॥
નાદેયા^૩ ઘંટુણા મત્સ્યા ગુરુવોડનિલનાશનાઃ ।
રક્તપિત્તકરા ઘૃત્વાઃ સ્નિગ્ધોઘ્વાઃ સ્વલ્પવર્ચસઃ ॥
ચૌજાઃ^૪ પિત્તકરાઃ સ્નિગ્ધા મધુરા લઘવો હિમાઃ ।
તાઢાગા^૫ ગુરુવો ઘૃત્વાઃ શીતલા વલમૂત્રદાઃ ॥
તાઢાગા વાનિર્જેજા^૬ વલાયુર્મતિદક્ષરાઃ ॥૧૧૭॥

કૂવાનાં માછલાં વીર્ય, મૂત્ર, કોઠ અને
કફને વધારનારાં છે; છૂટાં તળાવનાં માછલાં
મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને વાયુનો
નાશ કરનારાં છે; નદીનાં માછલાં પુષ્ટિ આપનાર,
ભારે, વાયુનો નાશ કરનારાં, રક્તપિત્ત કરનારાં,
મૈથુનશક્તિને વધારનારાં, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ

હોઈ આધાથી ઘણી જ થોડી વિષા કરનારાં છે.
હોજનાં માછલાં પિત્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર,
હલકાં અને ટાઢાં છે; બાંધેલા તળાવનાં
માછલાં ભારે, મૈથુનશક્તિ આપનારાં, ટાઢાં
અને બળ તથા મૂત્રને વધારનારાં છે; પાણીના
ઝરણામાં થયેલાં માછલાં તળાવનાં માછલાંની
પેઠે બળ, આયુષ્ય, બુદ્ધિ તથા નેત્રની શક્તિને
વધારનારાં છે. ૧૧૭-૧૧૮

૧. કૂપે મવાઃ મત્સ્યાઃ કૌપાઃ-મવાર્થેઙ્ગ, કૌપાશ્વ તે
મત્સ્યાઃ-કૂવામાં થયેલાં માછલાં-કૌપમત્સ્ય.

૨. સરસિ જાતાઃ સરોજાઃ-‘સપ્તમ્યાં જનેઠઃ’-પુલ્લાં
સરોવરમાં થયેલાં માછલાં-સરોજ.

૩. નવાં મવાઃ-મવાર્થે-નવાદેહક-નદીમાં થયેલાં
માછલાં-નાદેય

૪. ચોજે મવાશ્વૌજાઃ-મવાર્થેઙ્ગ-હોજનાં માછલાં
ચૌજ કહેવાય છે.

૫. તઢાગે મવાઃ-મવાર્થેઙ્ગ-તાઢાગાઃ-બાંધેલા તળા-
વમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાં તાઢાગ કહેવાય છે.

૬. નિર્જેરેષુ જાતાઃ નિર્જેરજાઃ-‘સપ્તમ્યાં જનેઠઃ’-
પાણીનાં ઝરણોમાં થયેલાં માછલાં નિર્જેર કહે-
વાય છે.

કઈ ઋતુમાં કયાં માછલાંઓનો

ઉપયોગ હિતકારી છે ?

હેમન્તે કૂપજા મત્સ્યાઃ શિશિરે સારસા હિતાઃ ।
વસન્તે તે તુ નાદેયા ગ્રીષ્મે ચૌજસમુદ્ધવાઃ ॥૧૨૦॥
તઢાગજાતા વર્ષાસુ તાસ્વપથ્યા નદીમવાઃ ।
નૈર્જેરાઃ શરદિ શ્રેષ્ઠા વિશેષોડ્યમુદાહૃતાઃ ॥૧૨૧॥

અન્વયઃ-હેમન્તે કૂપજાઃ મત્સ્યાઃ હિતાઃ, શિશિરે
સારસાઃ હિતાઃ, વસન્તે તુ નાદેયાઃ તે હિતાઃ, ગ્રીષ્મે
ચૌજસમુદ્ધવાઃ હિતાઃ, વર્ષાસુ તઢાગજાતાઃ હિતાઃ, તાસુ
નદીમવાઃ અપથ્યાઃ, શરદિ નૈર્જેરાઃ શ્રેષ્ઠાઃ, અયં વિશેષઃ
ઉદાહૃતઃ ॥

હેમન્તઋતુમાં કૂવાનાં માછલાં, શિશિર-
ઋતુમાં છૂટાં તળાવનાં માછલાં, વસન્તઋતુમાં
નદીનાં માછલાં, ગ્રીષ્મઋતુમાં હોજનાં માછલાં
અને વર્ષાઋતુમાં બાંધેલા તળાવનાં માછલાં
હિતકારી છે; પણ વર્ષાઋતુમાં નદીનાં માછલાં
હિતકારી નથી; અને શરદ્ઋતુમાં ઝરણાંનાં
માછલાં શ્રેષ્ઠ છે, આ ખાસ વિશેષતા કહી છે.

પ્રકાશે છે, તેથી ભિરસા; અથવા જોને ખાવાથી ખળવીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી શરીરનું ભાંગવું-તૂટવું અટકે છે-ભૂખથી થતી શરીરની કળતર કે તૂટનો જે નાશ કરે છે, તેથી ભિરસા-ભાત-ખોરાક.

૭. વીવ્યતિ-ક્રોડતિ પ્રાણી અત્ય મક્ષણાત્, દિવ્ય ક્રોડાયમા-‘દિવો દ્વેરીર્ધશ્વાઽધ્યાસસ્ય’ (હળા. ૪-૫૫) इति क्लिप्त प्रत्ययः-જોને ખાવાથી પ્રાણી રમે-આનંદી બને છે, તેથી દીદિવ-ભાત-ખોરાક.

ભાત રાંધવાની રીત

सुधौतांस्तपडुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् । तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुणचन्मतम् ॥ ५ ॥

અન્યય:-સુધૌતાન્ સ્ફીતાન્ તપડુલાન્ પચગુણે તોયે પચેત્, તદ્ ડબ્બ પ્રસ્તુતં મજા વિશદં ગુણવત્ સત્તમ્ ॥

સારી રીતે ધોયેલા ઉત્તમ ચોખાને પાંચ-ગણા પાણીમાં રાંધવા. તે ગરમ ગરમ ભાત સ્વચ્છ, ગુણકારી અને વખાણવા યોગ્ય થયેલો મનાય છે. ૫

ભાતના ગુણો તથા દોષો

भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु । अधौतमस्तुतं शीतं गुर्वच्यं कफप्रदम् ॥ ६ ॥

અન્યય:-મક્તં વહ્નિકરં પથ્યં તર્પણં રોચનં લઘુ (અસ્તિ, તદ્ એવ) અધૌતમ અલુતં શીતં (સત્) ગુરુ અચ્યં કફપ્રદમ્ (મવતિ) ॥

ભાત અગ્નિ કરનાર, પથ્ય, તૃપ્તિ આપ-આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકો છે; છતાં તે જ ભાત નહીં ધોયેલો, ઓછો ચડેલો અને ટાઢો થઈ ગયો હોય તો ભારે, અરુચિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે. ૬

દાળનાં નામે, રાંધવાની રીત તથા ગુણદોષ દલિતં તુ શમીધાન્યં દાલિર્દાલી સ્ત્રિયામુમે । દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા લવણાર્દ્રકહિદ્ગુમિઃ ॥ સંયુક્તા સૂપનામ્ની સ્યાત્કથ્યન્તે તદ્ગુણા અથ ॥ ૭ સૂપો વિષ્ટમ્મકો રુક્ષઃ શીતસ્તુ સ વિશેષતઃ । નિસ્તુપો અપ્રસંસિદ્ધો લાઘવં સુતરાં વ્રજેત્ ॥ ૮ ॥

અન્યય:-શમીધાન્યં દલિતં તુ દાલિઃ દાલી ડમે સ્ત્રિયાં (કથિતે), દાલી તુ સલિલે સિદ્ધા લવણાર્દ્રકહિ-દ્ગુમિઃ સંયુક્તા સૂપનામ્ની સ્યાત્, અથ તદ્ગુણાઃ કથ્યન્ત-સઃ સૂપઃ વિષ્ટમ્મકઃ રુક્ષઃ (અસ્તિ), શીતઃ તુ વિશેષતઃ (અસ્તિ), નિસ્તુપઃ અપ્રસંસિદ્ધઃ સુતરાં લાઘવં વ્રજેત્ ॥

શીંગમાંથી થતાં ધાન્યોને ભરડવામાં

આવે એટલે તે દાળ કહેવાય છે; દાલિ^૧ અને દાલી^૨-બન્ને સ્ત્રીલિંગે દાળનાં સંસ્કૃત નામે છે. દાળને પાણીમાં રાંધવામાં આવે અને પછી તેમાં લૂણ, આદુ અને હિંગ યોગ્ય રીતે નાંખાય ત્યારે તે તૈયાર થયેલ સૂપ^૩ કહેવાય છે. સૂપ મળને રોકનાર અને રૂક્ષ છે; અને તે ટાઢી તો વધારે મળ રોક-નાર તથા રૂક્ષ બને છે. ફેાંતરાં કાઢી નાખી શેકીને રાંધેલી દાળ બહુ જ હલકી થાય છે.

૧. દાલ્યતે-વિશાયંત, દલ વિશરણે-ગિજન્તાત્ ‘અચ હઃ’ (હળા. ૪-૧૩૯) इति हः प्रत्ययः-જો શીંગધાન્ય-કડોળને ભરડી નાખવામાં આવે છે, તે દાલિ કહેવાય છે.

૨. ઉપરના જ દાલિ શબ્દથી ‘કૃદિકારોદક્તિનઃ’ इति वा झीप्-સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય વધવાથી દીર્ઘ દાલી શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને તેનો અર્થ પશુ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. સવતિ રસાન્ इति सूप्, પુ પ્રસવાદૌ ‘સુશૂન્યાં નિચ’-(હળા. ૩-૨૬) इति पः प्रत्ययो दीर्घश्च-જો અધા રસોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સૂપ-દાળ.

ખીચડી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો તપડુલા દાલિસંમિશ્રા લવણાર્દ્રકહિદ્ગુમિઃ । સંયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધાઃ કૃસરા કથિતા બુધૈઃ ॥ ૯ કૃસરા શુક્લા વત્યા ગુરુઃ પિત્તકફપ્રદા । ડુર્જરા બુદ્ધિવિષ્ટમ્મમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥ ૧૦ ॥

અન્યય:-દાલિસંમિશ્રાઃ તપડુલાઃ લવણાર્દ્રકહિદ્ગુમિઃ સંયુક્તાઃ સલિલે સિદ્ધાઃ (સન્તાઃ) બુધૈઃ કૃસરા કથિતા ॥ કૃસરા શુક્લા વત્યા ગુરુઃ પિત્તકફપ્રદા ડુર્જરા (સતી) બુદ્ધિવિષ્ટમ્મમલમૂત્રકરી સ્મૃતા ॥

દાળ અને ચોખા ભેગા કરી તેમાં લૂણ, આદુ અને હિંગ નાખી પાણીમાં રાંધાય, એટલે તે તૈયાર થયેલ કૃસરા^૧-ખીચડી કહેવાય છે. ખીચડી વીર્ય વધારનાર, બળ આપ-નાર, ભારે, કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, માંડ પચે એવી, બુદ્ધિને અડચણ કરનાર અને મળ તથા મૂત્રને વધારનાર છે. ૯, ૧૦

૧. કરોતિ શુકં બલં પિત્તં કફં મલં મૂત્રં નાપિ-હકલ્પ કરણે-‘કૃધૂમદિભ્યઃ કિત્’ (હળા. ૨-૭૩) इति सरः प्रत्ययः, વાહુલકામ પત્વમ્, તતઃ સ્ત્રીત્વે ટાપ્-જો વીર્ય, બળ, પિત્ત, કફ, મળ તથા મૂત્રને પશુ કરે છે, તેથી કૃસરા-ખીચડી.

તાપહરી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
 પૂટે હરિપ્રાસપુલે માપનાં મર્કેયેદરીમ્ ।
 વપુલાંઆપિ નિર્ધોતામ્ સદૈવ પરિમર્જયેત્ ॥૧૧૪॥
 સિવપોત્યં જલં તત્ર પ્રક્ષિપ્ય કુશલઃ પચેત્ ।
 અવળાદ્ર્વકરિશ્ચુનિ માત્રયા તત્ર નિર્ક્ષિયેત્ ॥
 યપા સિદ્ધિ સમાપાતા પ્રોક્તા તાપહરી ગુપ્તે ॥૧૨॥
 મહેતાપહરી વસ્ત્યા ગુપ્ત્યા ન્યેમાનમાચરેત્ ।
 રૂપી તર્પણી વસ્ત્યા ગુપ્તી પિતાહરી સ્મૃતા ॥૧૩॥

અર્થ-હરિપ્રાસપુલે જે સળગી વડી નમવેત્,
 (તપ) ન સિર્ધોત્તમ વપુલાં જરિ સદૈવ પરિમર્જયેત્ ॥
 તત્ર સિદ્ધિપોત્યં જલં પ્રક્ષિપ્ય કુશલ પચેત્, (તપા ન)
 તત્ર અવળાદ્ર્વકરિશ્ચુનિ માત્રયા નિર્ક્ષિયેત્, યપા સિદ્ધિ
 સમાપાતા ગુપ્તે તપહરી પ્રોક્તા । તપહરી વસ્ત્યા રૂપ્યા
 મહેત્, ન્યેમાનમ્ આચરેત્, રૂપી તર્પણી વસ્ત્યા ગુપ્તી
 પિતાહરી સ્મૃતા ॥

ધીમા હજાર નાળી તેમાં અક્ષની વડીઓ
 શેડી હેવી અને સારી પેઠે ધાયેલા યોગ્યા
 વધુ સાથે જ શેડી હેવા; થઈ તે રધાર્ધ
 બધ વેટહું પાળી નાળી સમજી પુરુષે રાધવા
 અને તેમા યોગ્ય જાશે શુભ, આડુ તથા
 કિંચ નાખવા એ જરાબર રધાર્ધ રહે
 ત્યારે શઘ્ન માણસો તેને વાપહરી કહે છે.
 વાપહરી તુમિ આપનાર, સ્ત્રિ ઉપજાવનાર,
 બળ આપનાર, મૈત્રુનશક્તિને વધારનાર, ક્રે
 કરનાર, પુદિ આપનાર, ભારે અને પિત્તને
 કરનાર કહેલ છે ૧૧-૧૩

૧. તપ્તે દક્ષિ રેત્યનુચ્ચવત્ દત્તિ તપહરી-
 'રહેતુરમનેડ્' - દત્તિ અર્થ પ્રાપ્ત, તૈપસિતા રીપ્ત-
 ને ધીતળ સ્ત્રુવત્રી દેવાથી તપ અથવા પિત્તને
 દર કરે છે, તેથી તપહરી-અડવડી.

રૂપપાકનાં નામો, બનાવવાની રીત અને ગુણો
 પાપસે પત્માદી સ્વાન્શીરિકાપિ તપુષ્પતે ।
 મુસાડવંપકે ગુપ્તે તુ પૂતાત્કાસ્યુલાનપલેત્ ॥૧૪॥
 તે સિદ્ધા સીરિકા વ્યાવા સસિતામ્યયુનોત્તમા ।
 સીરિકા મુર્ગપ્રોક્તા રૂપહરી વલચર્ચિની ॥૧૫॥

અર્થ-પાપસે પત્માદી સ્વાન્શીરિકાપિ તપુષ્પતે ।
 મુસાડવંપકે ગુપ્તે તુ પૂતાત્કાસ્યુલાનપલેત્ ॥૧૪॥
 તે સિદ્ધા (અર્થ) સસિતામ્યયુનોત્તમા સીરિકા
 વ્યાવા । સીરિકા મુર્ગપ્રોક્તા રૂપહરી વલચર્ચિની પ્રોક્તા ॥

પાપસ, ૧ જરમાત્ અને સીરિકા ૨ એટલાં ।

રૂપપાકનાં સંસ્કૃત નામો છે. જરમા પાઠેલા
 શુદ્ધ રૂપમાં થીથી આવેલા યોગ્યા નાખજ
 એ યોગ્યા પાકી બધ ત્યારે તેમાં સાકર તથા
 થી નાખવાં, એટલે તે ઉત્તમ રૂપપાક કહેવાય
 છે. રૂપપાક માંડ પચે એવો, પુદિ આપનાર
 અને બળને વધારનાર કહેલ છે. ૧૪, ૧૫

૧. વસિ સ્વર્ગ પાપમ્ - 'સ્વર્ગ મદ્' - સ્વર્ગ-
 રૂપમાં ને રસિધ હોય છે, તેથી પાપસ-રૂપપાક.

૨. પર્મ ન તત્ સત્ પત્મામ્ - 'તત્સત્', - દત્તિ
 સમાસ, સત્ પત્મામ્ - ઉત્તમામ્ અર્થ પત્મામ્ -
 ને સત્ અને અણ્ય છે અથવા ઉત્તમ થીવડ
 યોગ્યોને ને ખોરાક ચલુાય છે, તેથી પત્મામ્-રૂપપાક.

૩. રૂપમ્ અસિ અથવા મુર્ગ પાપમ્ -
 'અત્ દક્ષિ' - દત્તિ અર્થ, યત્, અત્ અર્થ ન-
 અને પાપવામાં મુર્ગ અર્થન રૂપ હોય છે, તેથી
 સીરિકા-રૂપપાક.

નાળીએરના રૂપપાક બનાવવાની રીત
 નાલિકૈર તપુલ્ય પિન્નં પયસિ મો સિવેત્ ।
 સિવાગળ્યાત્પસુપુલે તપવેન્મુદ્માપ્રિતા ॥૧૬॥
 અર્થ-નાલિકૈર પિન્નં તપુલ્ય સિવાગળ્યાત્પસુપુલે
 મો પયસિ સિવેત્ । (તપ) તપ (વત) વૃદ્ધ અર્થ
 પચેત્ ॥

નાળીએરના ટોપરાને બહુ જ ઘેરું
 છીલી, સાકર તથા આમરૂ થી નાખેલા આમરૂ
 રૂપમા નાંખજી એમ કથો થઈ ક્રેમ
 અગ્રિથી તેને રાધજુ. ૧૬

નાળીએરના રૂપપાકના ગુણો
 નારિકૈરેન્નવા સીરી સિન્ધા રીતાતિપુદિવા ।
 મુર્ગ મુમપુપ ગુપ્ત્યા રક્ષિતાનિદ્રાપદા ॥૧૭॥
 અર્થ-નાલિકૈરેન્નવા (વા) સીરી સિન્ધા રીતા
 તિપુદિવા ગુર્ગ મુમપુપ ગુપ્ત્યા રક્ષિતાનિદ્રાપદા
 (અર્થ) ॥

નાળીએરના તે તૈવાર ઘેરેલા રૂપપાક
 સિન્ધ, ટાંકો, બહુ જ પુદિ આપનાર, ભારે,
 ઘણો જ મધુર, વીધને વધારનાર અને રક્ષ
 પિત્ત તથા વાતુને મગકનાર છે. ૧૭

એવ અને તેનો રૂપપાક બનાવવાની રીત
 સમિતાર્પનિકા રૂપ્યા મુસુરમા વલસધિમા ।
 મુક્કા સીરેણ સેલામ્યા મામ્યા પૂતસિતાન્વિત્તા ॥

અર્થ-વલસધિમા મુક્કા રૂપમા સિન્ધ રૂપ્યા
 (વા) સીરેણ સેલામ્યા, (તપ) રૂપિત્ત

નિવૃત્તા: (તા:) મોચ્યા: ॥

પરસુલી-મેંદાની જવ જેવી બહુ જ ઝીલ્લી વાટો કરી સૂકવીને દૂધમાં રાંધવી અને ઘી તથા સાકર સહિત (દૂધપાકરૂપે થયેલી તેને) જમવી. ૧૮

સેવના ગુણો

સેવિકા તર્પણી વલ્યા ગુર્વી પિત્તાતિલાપહા ।
ગ્રાહિણી સન્ધિકૃદ્રુચ્યા તાં લાદેન્નાતિમાત્રયા ॥૧૯
અન્યથા:-(સા) સેવિકા તર્પણી વલ્યા ગુર્વી પિત્તા-
તિલાપહા ગ્રાહિણી સન્ધિકૃદ્રુ ચન્ધ્યા (અસ્તિ, તથાપિ)
તામ્ અતિમાત્રયા ન લાદેત્ ॥

એ સેવિકા^૧ કે સેવ તૃપ્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને તોડનાર, આડાને રોકનાર, ભાંગેલાને સાંધનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર છે; છતાં એને વધારે પ્રમાણમાં ખાવી નહીં. ૧૯

૧. સેવ્યંત તૃપ્તિલકામં: પિત્તવાયુનાશાયિષ્ઠિષ્ઠિ નાતિ-
માત્રયા, પેટ સેવાયામ્-‘વતુન્’ (ગુણ. ૨-૩૪) इति कर्मणि
વતુન્, વાપ્, અત્ત હત્વં ચ-તૃપ્તિ તથા બળ વધારનાર
તથા પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરવા ધૃત્વતા લોકો
જેને માપસર સેવે છે, તેથી સેવિકા-સેવ.

પરસુલી કે ઘઉંને મેંદા બનાવવાની રીત
ગોધૂમા ધવલા ધોતા: કુટ્તિતા: શોપિતાસ્તત: ।
પ્રોક્ષિતા યન્નનિષ્પિષ્ટાચ્ચાલિતા: સમિતા: સ્મૃતા: ૨૦

અન્યથા:-ઘવલા: ગોધૂમા: ધોતા: કુટ્તિતા: શોપિતા:
તત: પ્રોક્ષિતા: યન્નનિષ્પિષ્ટા: ચાલિતા: સમિતા: સ્મૃતા: ॥

ઘોળા ઘઉંને ઘોઈ, ખાંડી, સૂકવી અને
પાણી છાંટીને ઘંટીથી ઢળવામાં આવે અને
પછી ચાળી લેવામાં આવે, તે લોટ પરસુલી
કે મેંદા કહેવાય છે. ૨૦

મેંદાના મંડક કે માંડા બનાવવાની રીત
વારિણા કોમલાં કૃત્વા સમિતાં સાચુ મદયેત્ ।
હસ્તલાલનયા તસ્યા લોષ્ટ્રી સમ્યક્ પ્રસારયેત્ ૨૧
અધોમુલધત્સ્યૈતાં વિસ્તૃતાં પ્રક્ષિપેદ્વહિ: ।

મૃદુના વહ્નિના સાઘ્યા સિદ્ધો મળ્ડક ડચ્યતે ॥૨૨॥

અન્યથા:-(તાં) સમિતાં વારિણા કોમલાં કૃત્વા
સાચુ મદયેત્, (તત:) હસ્તલાલનયા તસ્યા: લોષ્ટ્રી
સમ્યક્ પ્રસારયેત્ ॥ વિસ્તૃતામ્ એતામ્ અધોમુલધત્સ્ય વહિ:
વિસ્તૃતાં પ્રક્ષિપેત્, (તત:) મૃદુના વહ્નિના સાઘ્યા, સિદ્ધ:
(સન્) મળ્ડક: ડચ્યતે ॥

પરસુલીને પાણીથી ઠોમળ કરી સારી

પેઠે ટૂંપવી; પછી હાથ વડે તેના લૂગાને
સારી રીતે પ્રસારી મોટી રોટલી કરી ઊંધા
વાળેલા ઘડાની બહાર પીઠ ઉપર પાથરી
નાખવી; અને ઠોમળ અગ્નિથી પકાવવી, એટલે
તે પકવ થયેલ મંડક કહેવાય છે. ૨૧, ૨૨

૧. મળ્ડકયતિ-મૂળયતિ સારીરં વૃંદુળાવૃણ્યવલ્ચવાદિગુર્ણ-
રોષ્ટ્રત્રયાપહારત્ત્વેન ચ, મટિ મૂળાચામ્-પચાયન્, તત:
સંજ્ઞાયાં કન્-પૌષ્ટિક, વીર્યવર્ધક, બલપ્રદ આદિ ગુણો
હોવાથી ત્રણે દોષને દૂર કરીને શરીરને જે મુશોભિત
બનાવે છે, તેથી મંડક કહેવાતું એક ખાદ્ય.

દીકા-લોપ્ત્રી લોઈં इति લોકે । અર્થ ઉપર છે.

એ મંડક કેની સાથે ખવાય ?

દુગ્ધેન સાજ્યસ્વળ્ડેન મળ્ડકં મક્ષયેન્નર: ।

અથવા સિદ્ધમાંસેન સતકવટકેન વા ॥ ૨૩ ॥

અન્યથા:-નર: સાજ્યસ્વળ્ડેન દુગ્ધેન મળ્ડકં મક્ષયેત્,
અથવા સિદ્ધમાંસેન વા સતકવટકેન (સહ મળ્ડકં મક્ષયેત્) ॥

માણસે ઘી તથા ખાંડ નાખેલા દૂધની
સાથે અથવા પકાવેલા માંસની સાથે અથવા
છાશવડાંની સાથે તે મંડકને ખાવા. ૨૩

મંડકના ગુણો

મળ્ડકો વૃંદુળો વૃણ્યો વલ્યો રુચિકરો મૃશામ્ ।
પાકેડપિ મધુરો ગ્રાહી લઘુર્દોષત્રયાપહ: ॥ ૨૪ ॥

અન્યથા:-મળ્ડક: વૃંદુળ: વૃણ્ય: વલ્ય: મૃશં રુચિકર:
પાકે અપિ મધુર: લઘુ: (સન્) દોષત્રયાપહ: (અસ્તિ) ॥

એ મંડક પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિ
આપનાર, બળ વધારનાર, બહુ જ રુચિ
ઉપજાવનાર, પાકમાં પણ મધુર, આડાને
રોકનાર અને હલકા હોઈ ત્રણે દોષને
મટાડનાર છે. ૨૪

પાણી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો
કુર્યાત્સમિતયાડતીવ તર્વીં પર્પટિકાં તત: ।

સ્વેદયેત્તત્કે તાં તુ પોલિકાં જગદુર્ધુઘા: ।

તાં લાદેલ્લપ્સિકાચુકાં તસ્યા મળ્ડકવદ્ ગુણા: ॥ ૨૫ ॥

અન્યથા:-સમિતયા અતીવ તર્વીં પર્પટિકાં કુર્યાત્,
તત: તાં તત્કે સ્વેદયેત્; તાં તુ ધુધા: પોલિકાં જગદુઃ,
તાં લપ્સિકાચુકાં લાદેત્, તસ્યા: ગુણા: મળ્ડકવત્
(સન્તિ) ॥

પરસુલીની અત્યંત પાતળી પાપડ જેવી
પોલિકા^૧-રોટલી બનાવવી; અને તેને લોઢી
ઉપર શેકવી, એટલે ડાહ્યા માણસો તેને

(તેજા યથેલી) પોળી કહે છે, એ પોળી સાપનીની સાથે ખાંચી, તેના ઝુલો મઠકના જેવા છે ૩૫

૧. વાનતિ પુત્રિ પોતપતિ જા-મહત્તમીમત્તે જ પ્રયોજિતે રક્તિસંગત્તે, રક્તે જ જાતિ મક્તિયા વૃત્તપરિપૂર્ણ ચીરત્ત, પુત્ર મહત્તે-અપાવત્, અનાવિ-ત્તત્ત જા જા, ત્તા ગોવિત્તાર કીવુ, સંપાત્ત જા, અપાવિત્તિ દ્વલ્લ જ-અગ્નિનો સંયોગ થતા જે દુષ્ટે છે, મોરી જાવ છે અને આવાધો ઘરીરને પુત્ર અનાવી તેનો ખસુ કિંકાર કરે છે, તેથી પોલિશ-પોળી. સાપની અનાવવાની રીત. નામ તથા ઝુલો સમિત્તા સપિંગા અગ્નિ શર્કાપપપસિ સિપેલ્લ. તસિમ્મનીકુલે અન્વેસવક્રમરિચારિક્મ્ ॥૨૬॥ સિદ્ધિગાલ્પિકાપ્પાતાગુપ્તોસ્તથા વગામ્પદ્મ્ ॥ અસિકા કુંહણી દુષ્પા વસ્પા પિત્તાનિભાપદ્મ ॥ સિમ્મિયા અપ્પાકરી ગુપ્તો રોષની સર્વેની પરમ્ ॥૨૭

અન્વ-સર્પિયા પ્રયો સમિત્તા શર્કાપપસિ સિપેલ્લ, સસિન્ન વધીદત્ત વગ્રકમરિચારિક્મ્ અન્વે ॥ એવા સિદ્ધા અપિચ વગ્રાવ ત્તા ગુપ્તાર્ જાઈ કરાનિ-અપિચ કુંહણી દુષ્પા વસ્પા પિત્તાનિભાપદ્મ સિમ્મિયા અપ્પાકરી ગુપ્તો રોષની પર ત્તની (મવતિ) ॥

ખરઝુલીને ધીમા રોઠી સાકરના પાણીમાં નાખવી, એ અગ્નિથી થાકું થઈ બાથ, ત્યારે તેમાં લવિજ અને મરી આદિ નાખવા, એકઠે તે લપ્સિકા-લાપસી તેજાર થઈ કહેવાય છે; કહે તેના ઝુલો કું કહું છુઃ લાપસી પુષ્ટિ આપનારી, મૈત્તુશક્તિને વધાર નારી, જળ આપનારી, પિત્ત તથા વાતુને મટાકનારી, સિન્ધ, કહ કંરનારી, ભારે, અગ્નિ ઉપવવનારી અને જહું જ ત્વિત્કારક છે.

૧. અન્વ-અન્વે કુંહણીપરિપુત્તપુત્ત પાપ-પાપપરિપે, અન્વ-અન્વે વાસિ-બોપસિ જ પ્રત્ત, ત્તો ગોવિત્તાર કીવુ સંપાત્ત જા જા, રક્ત અપાવો-રિતિ દ્વલ્લ જ-પાકરમ્મ-પરિતો અને રોષિક આદિ ઝુલોગણી વજુને છે, તેથી લપ્સિકા-લાપસી કે લાપસી.

રોઠી અનાવવાની રીત, નામ તથા ઝુલો કુંહણીપૂર્વમ્ પિત્તિપુર્ણ જ પોષિકામ્ ॥ ત્તત્તે રોષે, મૈત્તુશ્ચા પૂર્વજ્ઞારેત્તિ તો વષેલ્ ॥૨૮॥ સિદ્ધિગાલ્પિકાપ્પાતાગુપ્તોસ્તથા પ્રવત્તમદે ॥

રોષિકા પાકપુત્તપ્પા કુંહણી પાતુપર્વની ॥ પાતપ્પી અપ્પાકર ગુપ્તો રીતમ્મીની પ્રપ્તિતા ॥૨૯॥ અન્વ-અન્વે કુંહણીપૂર્વમ્ (અન્વે) સિપિન્ન પુત્ર પોષિકા દુષ્પા ત્તત્તે રોષેવેલ્, તો જ મૈત્તુશ્ચે રક્તિ વષેલ્ ॥ એવા સિદ્ધા રોષિક પ્રવત્ત, ત્તવા ગુપ્ત પ્રવત્તમદે-રોષિક વગ્રાર્ દુષ્પા કુંહણી અપ્પાકરી વગ્ગી અપ્પાર્ ગુપ્તો (વત્તો) રીતમ્મીની પ્રપ્તિતા ॥

સુકા ઘડના લોટમાં પાણી નાખી કાઈક બાટી પોળી બનાવવી, અને ઘડી તેને લોટી પર રોટી લગાડી અમારા પર નાખી દેવી, એ પાણી રહે ત્યારે રોટી કહેવાય છે. રોટિકા-રોટી બળ આપનારી, અગ્નિકારક, પુષ્ટિ આપનારી, વાતુને વધારનારી, વાતુને કહુનારી, કહ કંરનારી, ભારે અને પ્રતિપદ અહરમિવાળાઓ માટે સારી છે ૨૮, ૨૯

૧. રાઝ-રોષિક વગ્રાર્પિત્ત, રક્ત રોષી પુત્ત-કંરિ, કિંકાર રક્ત, રક્ત રક્ત જ-અપાકાર-પક્ષ આદિ ઝુલોગણી જે પ્રકારે છે, તેથી રોટિકા-રોટી.

બાટી બનાવવાની રીત, નામ તથા ઝુલો કુંહણીપૂર્વમ્ ત્ત સામ્મુ તાઈ સિમ્મિયેલ્ ॥ વિધાય વત્તકાર તિર્પ્પેત્તો રક્તિ વષેલ્ ॥૩૦॥ અન્વ-અન્વે કુંહણી પુત્તપુત્ત ॥ રીપર્ની અપ્પાકર અપાવનારી પીત્તસમ્મિત્ત ॥૩૧॥

અન્વ-અન્વે કુંહણીપૂર્વમ્ તાઈ સિમ્મિયેલ્, વત્તત્તો વિધાય તિર્પ્પેત્તો રક્તિ વષેલ્ ॥ એવા રક્તિ અપાવનારી કુંહણી પુત્તપુત્ત રીપર્ની અપ્પાર્ ત્તવા વીત્તકાવત્તપ્પિત્ત (વત્તત્ત) ॥

સુકા ઘડના લોટમાં પાણી નાખી ખૂબ દૂધી, વડા જેવો આકાર કરી તેને ખુમાર વગરના અગ્નિમાં ધીરે ધીરે પકાવે, એકઠે તે અગારકકંટી-બાટી કહેવાય છે. એ બાટી પુષ્ટિ આપનાર, પોષેને વધારનાર, કહી, અગ્નિને પ્રતિપ કંરનાર, કહ વધારનાર, જળ આપનાર અને સુખેજમ, આથ તથા ઉપ-રસને મટાકનાર છે ૩૦, ૩૧

૧. અગારેપ્પાવત્તવા જા અગારી રક્ત, ત્તપરિ વત્ત-અપ્પાવત્ત-અગારી રક્ત પર પકવતી હોવાથી ત્તવે અગારાની કાકી હોય, તેથી તેજાર કંરનાર છે, તેથી અગારકકંટી-બાટી.

જવની રોટલીના ગુણો

યવજા રોટિકા રુચ્યા મધુરા વિશદા લઘુઃ ।
મલશુકાનિલકરી વલ્યા હન્તિ કફામયાન્ ॥૩૨॥

અન્વયઃ-યવજા રોટિકા રુચ્યા મધુરા વિશદા લઘુઃ
મલશુકાનિલકરી વલ્યા (સતી) કફામયાન્ હન્તિ ॥

જવની રોટલી રુચિ ઉપજાવનાર, મધુર,
સ્વચ્છ, હલકી, બળ આપનાર, મળ તથા
વીર્યને વધારનાર, વાયુને કરનાર અને કફ
સંબંધી રોગોને મટાડનાર છે. ૩૨

અડદનો લોટ બનાવવાની રીત અને તેનું નામ

માપાણાં દાલયસ્તોયે સ્થાપિતાસ્ત્યક્તકચ્ચુકાઃ ।
આતપે રોપિતા યન્ત્રે પિષ્ટાસ્તા ધૂમસી સ્મૃતા ॥૩૩॥

અન્વયઃ-માપાણાં દાલયઃ તોય સ્થાપિતાઃ ત્યક્ત-
કચ્ચુકાઃ આતપે રોપિતાઃ યન્ત્રે પિષ્ટાઃ (ભવન્તિ), તાઃ
ધૂમસી સ્મૃતા ॥

અડદની દાળને પાણીમાં પલાળી ફેાતરાં
ઉતારી નાખવાં; પછી તડકામાં સૂકવી ઘંટીથી
દળીને તેનો જે દોટ કરાય, તેને ધૂમસી^૧
કહેલ છે. ૩૩

૧. ધૂમ-ધૂમવર્ણ સ્યતિ-અન્તયતિ-તિરસ્કરોતિ વા
ધૂમવર્ણાવહતાત્, પો-અન્તર્કર્મણિ-‘આતોડુપસર્ગે કઃ’-
ગૌરાદિઃ-જે ભૂખરો વર્ણુ ધારણ કરે છે, તેથી
ધુમાડાના રંગનો તિરસ્કાર કરે છે, માટે ધૂમસી-
અડદની છડી દાળનો લોટ.

અડદના લોટની રોટલીના ગુણો

ધૂમસી રચિતા ચૈવ પ્રોક્તા ક્ષર્શરિકા બુધૈઃ ।
ક્ષર્શરી કફપિત્ત્વની કિચ્છિદ્રાતકરી સ્મૃતા ॥૩૪॥

અન્વયઃ-(સા) ધૂમસી એવ (રોટિકાસ્થેન) રચિતા
(સતી) બુધૈઃ ક્ષર્શરિકા પ્રોક્તા, (સા) ક્ષર્શરી કિચ્છિદ્રા-
વાતકરી સ્મૃતા ॥

ધૂમસીમાંથી જે રોટલી બનાવવામાં આવે
તે ઝર્ઝરી^૧ કહેવાય છે; એ રોટલી કફ તથા
પિત્તને હણનારી અને કાંઈક વાયુ કરનારી છે.

૧. ક્ષર્શ્વેતિ અન્યર્થો રાષ્ઠં રાતિ પચ્યમાના, મક્ષિતા
ચાપિ વાતકરત્વાત્, રા દાને-‘આતોડુપસર્ગે કઃ’-ગૌરાદિ-
ત્વાત્ ડીપ્-રંધાતી વેળા જે ઝર્ઝ એવો અરપટ
અવાજ કરે છે અને ખાધા પછી પણ વાયડી
હોવાથી અપાનવાયુનો તેવો અવાજ-શબ્દ કરાવે
છે, તેથી ઝર્ઝરી-અડદની રોટલી.

ભા. ૩૨

ચણાની તથા તડનો રોટલીના ગુણો

ચળાન્યા રોટિકા સ્ફા શ્લેષ્મપિત્તાન્નુદ્ ગુરુઃ ।
વિષ્મિની ચ ચક્ષુષ્યા તદ્ગુણા તિલશાંકુલી ॥૩૫॥

અન્વયઃ-ચળાન્યા રોટિકા સ્ફા (સતી) શ્લેષ્મ-
પિત્તાન્નુદ્ ગુરુઃ વિષ્મિની ચ ચક્ષુષ્યા (ભવતિ) । તિલ-
શાંકુલી (અપિ) તદ્ગુણા (કચ્ચન્તે) ॥

ચણાની રોટલી રક્ષ, કફ, પિત્ત તથા
લોહીના બગાડને મટાડનારી, ભારે, મળને
રોકનારી અને નેત્રને હિતકારી છે. તિલ-
શાંકુલી^૧-તલની રોટલી પણ તેના જેવા જ
ગુણવાળી કહેવાય છે. ૩૫

૧. શપતિ-હિનસ્તિ શ્લેષ્મપિત્તલ્લે, શપ હિંસાયામ્-
ડળાદિઃ કુલ્લચ્, ગૌરાદિઃ-તિલાનાં શાંકુલી-કફ, પિત્ત
તથા લોહીવિકારનો જે નાશ કરે છે, તે તલની
રોટલી-તિલશાંકુલી કહેવાય છે.

પિષ્ટિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
દાલિઃ સંસ્થાપિતા તોયે તતોડપહતકચ્ચુકા ।

શિલાયાં સાષ્ટુ સંપિષ્ટા પિષ્ટિકા કથિતા બુધૈઃ ॥૩૬॥
અન્વયઃ-તોયે સંસ્થાપિતા તતઃ અપહતકચ્ચુકા
શિલાયાં સાષ્ટુ સંપિષ્ટા દાલિઃ બુધૈઃ પિષ્ટિકા કથિતા ॥

પાણીમાં પલાળી ફેાતરાં ઉતારી નાખીને
પથરા ઉપર સારી રીતે વાટેલી દાળને વિદ્વાનો-
એ પિષ્ટિકા^૧ કહી છે. ૩૬

૧. પિષ્ટે-શિલાયાં સંચૂર્ણનમ્ અસ્તિ અસ્યા ઉત્પત્તિ-
સાવનમ્-‘અત્ત દિનિઠની’ ક્ષતિ ઠ્ઠ, વસ્યેકઃ, ટાપ્, અત્ત ક્લ્વં
ચ-દાળને પલાળી પથર પર વાટેવી, એ જ જેનું
ઉત્પત્તિસાધન છે, તેથી પિષ્ટિકા-વાટેલી દાળ.

વેદમિકા રોટલી બનાવવાની રીત અને
તેના ગુણો

માપપિષ્ટિકયા પૂર્ણગર્મા ગોધૂમચૂર્ણતઃ ।
રચિતા રોટિકા સૈવ પ્રોક્તા વેદમિકા બુધૈઃ ॥૩૭॥
ભવેદ્વેદમિકા વલ્યા વૃષ્યા રુચ્યાડનિલાપહા ।
ડળ્યા સન્તર્પણી ગુર્વી વૃંહણી શુકલા પરમ્ ॥૩૮॥
મિત્રમૂત્રમલા સ્તન્યમેદંપિત્તકફપ્રદા ।
ગુદકોલાદિતશ્વાસપક્ષિશ્લ્લગ્નિ નાશયેત્ ॥૩૯॥

અન્વયઃ-માપપિષ્ટિકયા પૂર્ણગર્મા ગોધૂમચૂર્ણતઃ રચિતા
(યા) રોટિકા સા એવ બુધૈઃ વેદમિકા પ્રોક્તા । વેદ-
મિકા વલ્યા વૃષ્યા રુચ્યા અનિલાપહા ડળ્યા સંતર્પણી
ગુર્વી વૃંહણી પર શુકલા મિત્રમૂત્રમલા સ્તન્યમેદંપિત્ત-
કફપ્રદા ભવેત્, (તથા ચ) ગુદકોલાદિતશ્વાસપક્ષિશ્લ્લગ્નિ
નાશયેત્ ॥

અઠઠની પિટિકાનું પૂરણ કરી ધર્મના ઢોઢની
એ શેટલી બનાવવામાં આવે, તે વેદમિત્રા શેટલી
કહેવાય છે. એ શેટલી બળ આપનાર, મૈત્રુન
શક્તિ વધારનાર, રુચિકારક વાચુને હજીનાર,
અરમ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, પુષ્ટિ કરનાર,
વીર્યની ખૂબ વૃદ્ધિ કરનાર, ઝાઝો લખાઈનાર, મૂત્ર
કરનાર, ધાવણ તથા મેઢને વધારનાર, પિત્ત
તથા કંદને કરનાર અને શુદ્ધીકર, અર્થિત,
આસ તથા પક્ષિગુણ-એ શાયોનો નાશ
કરે છે ૩૭-૩૮

૧. વેદ દિવ્યદર્શિત વનં કમ્પનં અમતિ-શ્લોકો-
ક્ષમ વચ્ચતૈ-‘સર્વવતુભ્ય ર્જ’, સંક્રાન્તો વન, રમ્-
વૈદમિત્ર-ઉદ્ધ વગરના પૂર્ણ બધાને એ પામે છે, તેથી
વેદમિત્રા-ભોગપરિત્યાગ વચ્ચ કલ્પે વૈદમિત્ર-વેદાધી.
પાપક બનાવવાની રીત, તેનું નામ તથા શુદ્ધિ
ધ્રુમસી પશિતા દિવ્યુદરિત્ત્વાચ્ચતૈર્વૃતા ।
લીરક્ષત્તિકામ્યાં ચ તનુકૃત્ય ચ લેહિતા ॥૩૭॥
પર્વદાસે સ્વઝાત્ત્વાચ્ચાઃ પરમોચકાઃ ।
લીપનાઃ પાચનાઃ કસા ગુરવાઃ કિશ્કિરીરિતાઃ ॥૩૮॥
મીઢાસ્તુ તવ્યુખાઃ પ્રોક્તા વિરેષાઃ ક્રમ્બો વિતાઃ ।
ચપાક્ષ્ય શુભૈર્વૃક્ષાઃ પર્યેદાક્ષ્યમ્બોઝવાઃ ॥
સ્તૈશ્ચબ્રાહ્મણે સૈર્લે મધૈર્મુર્ધ્વમ્યા ગુપ્તૈઃ ॥૩૯॥
કમ્પવ-હિતુદરિત્ત-તૈ- ચ લીરક્ષત્તિકામ્યાં
ગુણ ઉચિત્ત ધ્રુમસી બનુત્ત્વ વૈદિકા (હરી) વર્ણ
(કમ્પવે) । તે સ્વા નનુકૃત્ય પદ્મોચકા લીપવા
પાકવ સ્વચ્ચ (હત્ત) કિષ્કિત ગુણ રિત્તા ।
મૌર્યઃ ઘ તવ્યુખા ક્રોષ્ય કિષ્કિત્ત કમ્પવ રિત્ત
(મરિત્ત), નનુકૃત્ય સ્વચ્ચ ચપાક્ષ્ય શુભૈઃ ગુપ્તૈઃ
(સુ), સ્તૈશ્ચબ્રાહ્મણે સૈર્લે મધૈર્મુર્ધ્વમ્યા ગુપ્તૈઃ ॥
(અઠઠની ઢાળને પાણીમાં પલાળી, હોતારાં
ઉતારી, તઢકામાં સુકવી થટીથી ઢળી તે
સેટખી, કિઝ, હળખ, ફલ, રુઝે તથા
સાણખાર નાખી પાણીથી બાંધી બહુ જ પાતળો
પાતળો વણવામાં આવે, તે પાપક કહેવાય
છે. એ પાપકને હમિશ અઝારા પર શેડીને
ખાવા. પર્યેટ-પાપક બધી રુચિ ઉપભવનાર,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, રુઝ અને કાર્થક
ભારે છે. એ જ પ્રમાણે મઝની ઢાળના પાપક
કરાય તો તે પક્ષ ઉપર કહેલાના જેવા જ
લજવાળા, વિશેષ કરી હલકા અને દિવકારી

ધાય છે. અણાની ઢાળના પાપક કરાય તો
તે અણાના જેવા જુલવાળા ધાય છે; એ
પાપકને તેલમાં તળવામાં આવે તો તે
મધ્યમ જુલવાળા ધાય છે. ૪૦-૪૨

૧. પર્યેટ-નાન્નિત વૈદિકાચ્ચમ્બમ્, અઝારમ્બ
વેનુકીપત્ત્વમિત્તુચ્ચત્તમ્, પર્યેટ-અન્નમિત્તુચ્ચમ્
(અન્ન ૪-૮૧) રિત્ત અન્ન પ્રસવ-૧૧૧ પડી એ
ખૂબ પાતળા બને અને અઝારા પર શેડી ખરી
એ રચિકારક તથા અગ્નિદીપક આદિ ગુણોને ધારણ
કરે છે, તેથી પર્યેટ-પાપક

પૂરિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણ
માપાયાં પિટિકાં પુરુષાક્રમ્યાર્ધ્વદિવ્યુમિ ।
તથા વિદિક્યા પૂર્ણ સમિતાઃ કૃતપોષિકા ॥૪૧॥
તત્ત્વૈકેમ પક્ષા સા પૂરિકા અપિતા ગુપ્તૈઃ ।
અપ્યાસ્વાદીગુણ સિન્ધા વપ્યા વિત્તાઅવિષ્કાઢ
અહુસ્તેભેદી બોખ્યા પાકે વાતકિનાશિની ।
તત્ત્વ પૂતપવવાપિ અહુખ્યા રક્ષપિરક્ષ ॥૪૨॥

અન્ન-માપાયાં પિટિકાં મન્યર્ધ્વદિવ્યુમિ ગુચ્ચત્ત,
તથા સિન્ધા પૂર્ણ સમિતાઃ કૃતપોષિકા (વા મૌર)
તત્ત્વ. સા ઉચેમ પક્ષા (હરી) ગુપ્તૈઃ પૂરિકા અપિતા ।
(સા પૂરિકા) તથા અપ્યા ગુપ્ત કિન્ધા અપ્યા વિત્તા-
રુચિય અહુસ્તેભેદી પાકે જ અપ્યા (હરી) વપ-
પિયાશિની (મરિત્ત), હળવા અપિ તત્ત્વ (અપ્યુખ
હરી વિશેષ) અહુખ્યા રક્ષપિરક્ષ (મરિત્ત) ॥

અઠઠની વાટેથી ઢાળમાં લૂણ, ખાડું
તથા કિંગ નાખી તેનું પૂરણ કરી ખરુલીની
પૂરી બનાવી તેને તેલમાં તળી તેવાય એટલે
વિકાનોએ તેને પૂરિકા કહી છે. એ પૂરિકા
મધુર, રુચિ ઉપભવનાર, ભારે, સિન્ધ, બળ
આપનારી, પિત્તને તથા ઢોઢીને બઝાઈનારી,
નેત્રના તેજને કરનારી, પાકમાં અરમ અને
વાચુને નાશ કરનારી છે. એ પૂરિકા એ ધીમાં
પકાવી હોય તો નેત્રને દિવકારી ધાય જ
અને રક્ષપિત્તને મટાડે છે. ૪૩-૪૫

૧. પૂર્ણે મપાયાં મિત્તિઝ નન્નર્ધ્વદિવ્યુમિ
ક્ષ્મ, તત્ત્વ રિન્નુત્ત્વમ્બમ્બાત્ત્વ પૂર્ણે અન્નમ્બ
ગુણ અપિ, સા પૂરિકા, પૂરી બનાવને-‘લજ્જમ્’ રિત્ત
મુન્ન, રમ્ મત્ત ર્જલ ચ-સવણ, ખાડું તથા કિન્ધ
નાખેથી અઠઠની ઢાળનું પૂરણ જેમાં મરાવ છે,
મેઢની પૂરણે તેલ કે ધીમાં તળી નાખ

રુચિકારક આદિ ગુણોથી ભરપૂર બનાવાય છે, તે પૂરિકા કહેવાય છે. ભોજનકૌતુહલ નામના ગ્રંથમાં આનું લક્ષણ આ રીતે આપ્યું છે : 'સમિતાવેસને જીરહિહુમારીચસંયુતે, ધૃતાષ્કે જલસંયુકે પીઠસ્યોપરિ વેદિતે, ધૃતેન વાય તૈલેન મંજિતા પૂરિકા મતા'—જીરું. હિંગ તથા મરિયાં નાખેલું અને ઘી તથા પાણીથી ટૂંપેલું સમિતાનું વેસણ આડણી પર વણી નાખી તેને કે ઘીમાં તળી કાઢવામાં આવે, તેને પૂરિકા કહી છે. આમાં કંઈક ફરક છે, છતાં લગભગ મળતું જણાય છે.

અડદનાં વડાં બનાવવાની રીત

માપાણાં પિષ્ટિકાં યુક્તાં લવણાદ્રકહિહુગુમિઃ ।
કૃત્વા વિદધ્યાદ્વટકાંસ્તાંસ્તૈલેષુ પચેચ્છનઃ ॥૪૬॥

અન્વયઃ—માપાણાં પિષ્ટિકાં લવણાદ્રકહિહુગુમિઃ યુક્તાં
કૃત્વા વટકાન્ વિદધ્યાત્, તાન્ તૈલેષુ રાનૈઃ પચેત્ ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં લૂણ, આડું તથા હિંગ નાખી તેનાં વડાં કરવાં; અને તેને તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવાં. ૪૬

વડાંનાં નામ તથા ગુણ

વિશુષ્કા વટકા વલ્યા વુંદળા વીર્યવર્ધનાઃ ।
વાતામયહરા રચ્યા વિશેષાત્ અદિતાપહાઃ ॥૪૭॥
વિવન્ધમેદિનઃ શ્લેષ્મકારિણોડલ્યક્ષિપૂજિતાઃ ।
સંચૂર્ધ્ય નિશ્કિપેત્ક્રમે ઐરં જીરકહિહુ ચ ॥૪૮॥
લવણં તત્ર વટકાન્ સકલાનપિ મજ્જયેત્ ।
શુકલસ્તત્ર વટકો વલકુદ્રોચનો શુભઃ ॥૪૯॥
વિવન્ધકાદિદાહી ચ શ્લેષ્મલઃ પવનાપહઃ ।
રાજ્યકર્યાતિરોચિન્યા પાચન્યા તાંસ્તુ મક્ષયેત્ ॥૫૦॥

અન્વયઃ—વિશુષ્કાઃ વટકાઃ વલ્યાઃ વુંદળાઃ વીર્ય-
વર્ધનાઃ વાતામયહરાઃ રચ્યાઃ વિશેષાત્ અદિતાપહાઃ
(સન્તિ, તથા ચ) વિવન્ધમેદિનઃ શ્લેષ્મકારિણઃ
અત્યમિપૂજિતાઃ (ભવન્તિ), ઐરં ચ જીરકહિહુ સંચૂર્ધ્ય
ત્રક્રમે નિશ્કિપેત્, તત્ર સકલાન્ અપિ વટકાન્ મજ્જયેત્,
(અર્થ) તત્ર (ક્ષિપ્તઃ સઃ) વટકઃ શુક્લઃ વલકુદ્ર-
રોચનઃ શુભઃ વિવન્ધકાદિદાહી શ્લેષ્મલઃ ચ પવના-
પહઃ (સ્યાત્, કિંચ) તાન્ અતિરોચિન્યા પાચન્યા રાજ્ય-
કર્યાતુ મક્ષયેત્ ॥

સુકાયેલાં વટકાં—વડાં બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, વાયુના રોગને મટાડનાર, રુચિકારક અને ખાસ કરી અર્દિત (મોઢાના લકવા)નો નાશ કરનારાં છે; વળી તે આડાની કબજિયાત તોડનાર, કફ

કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે ઘણાં સારાં છે. જીરું તથા હિંગનો ભૂકો કરી શેકીને તેને ખૂબ બઢી છાશમાં નાંખવો; પછી તે છાશમાં લૂણ નાખી સઘળાં વડાં તેમાં બોળી દેવાં; એ વડાં વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ભારે, મળ બંધ કરનાર, દાહ કરનાર, કફ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. તે વડાં અતિ રુચિ ઉપજાવનાર અને પાચક એવાં સાર્થતાં સાથે પણ બવાય.

વટન્તિ—વેદ્યન્તિ ગોલાકારેણ વુંદળત્વાદિગુણશ્ચા-
ત્માનમિતિ વટાઃ, વટ વેદને—પવાધચ્, તતઃ વટા એવ
વટકાઃ—સંજ્ઞાયાં કન્—જેઓ ગોળ આકારથી અને પુષ્ટિકારકપણું આદિ ગુણોથી પોતાને વીટે—વ્યાપ્ત
કરે છે, તેથી વટક—વડાં.

કાંજીવડાં બનાવવાની રીત અને તેનાં નામ તથા ગુણ

મન્યની નૂતના ધાર્યા કદૃતૈલેન લેપિતા ।
નિર્મલેનાસ્તુનાપૂર્ય તસ્યાં ચૂર્ણં વિનિશ્કિપેત્ ॥૫૧॥
રાજિકાજીરલવણહિહુગુશુષ્કીનિશાકૃતમ્ ।
નિઃક્ષિપેદ્વટકાંસ્તત્ર માળ્ડસ્યાસ્યં ચ મુદ્રયેત્ ॥
તતો દિનત્રયાદુર્ધ્વમમ્લાઃ સ્યુર્વટકા ધ્રુવમ્ ॥૫૨॥
કાક્ષિકો વટકો રચ્યો વાતમ્ શ્લેષ્મકારકઃ ॥
શૂલ્મ્નોઽર્જીર્નિદાહમ્ નેત્રરોગેષુ નો હિતઃ ॥૫૩॥

અન્વયઃ—નૂતના મન્યની ધાર્યા, (સા ચ) કદૃ-
તૈલેન લેપિતા (કાર્યા), તાં ચ નિર્મલેન અમ્બુના આપૂર્ય
તસ્યાં રાજિકાજીરલવણહિહુગુશુષ્કીનિશાકૃતં ચૂર્ણં વિનિઃક્ષિપેત્,
(તથા ચ) તત્ર વટકાન્ નિઃક્ષિપેત્, માળ્ડસ્ય આસ્યં
ચ મુદ્રયેત્; તતઃ દિનત્રયાત્ ડુર્ધ્વ વટકાઃ ધ્રુવમ્
અમ્લાઃ સ્યુઃ । (અર્થ) કાક્ષિકઃ વટકઃ રચ્યઃ વાતમ્
શ્લેષ્મકારકઃ શૂલ્મ્નઃ અર્જીર્નિદાહમ્ (અસ્તિ, કિંતુ)
નેત્રરોગેષુ હિતઃ નો (ભવતિ) ॥

નવું હાંડલું લઈ તેમાં સરસિયું તેલ ચોપડી નિર્મળ પાણી ભરી તેમાં સાર્થ, જીરું લૂણ, હિંગ, સૂંઠ અને હળદરથી બનાવેલું ચૂર્ણ નાખીને તેમાં વડાં નાખવાં અને હાંડલાનું મોઢું તદ્દન બંધ કરી દેવું; એમ ત્રણ દિવસ રાખ્યા પછી તેમાંથી બહાર કાઢેલાં વડાં ખરેખર ખાટાં થઈ જાય છે; તે કાંજિકા—કાંજી-વડાં કહેવાય છે; એ કાંજીવડાં રુચિકારક, વાયુને હણનાર, કફને કરનાર અને શલ.

અછળું તથા ઢાકને મટાઠનાર છે; પણ નેત્રના શેત્રવાળાઓને એ વડા દિવકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧ કુરિજા મહિષ-ઝરિજા અમલસ્યા અસ્તિ ભવતિ ખનિ-૧, તદ્ અસ્તિ કસ્ય અમલસ્યાનમ્. ઈતિ જાજ્ઞલ-અથામાત્ર-ખટકરિયે જેનું પ્રમાણ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે તે ધાર્મિક કહેવાય છે તેનો કાંઈ કહે છે એ કાંઈ નેમાં ખટકરિયાવાના સાધન બને છે, તેથી ધાર્મિક-કર્મજન્ય કહેવાય છે.

આખણીવડાના નામ તથા ગુણો

અમ્ભિકા સ્વેદયિતા તુ કલ્પેન સદ્ ભવિષ્યેત્ ।
તત્પીરે હૃત્કલ્પસ્થરે વટકમ્ભાગયેક્ષનાઃ ॥૫૪॥
અમ્ભિકાવટકાસ્તે તુ વચ્ચા વહ્નિમ્બીપથાઃ ।
વટકમ્ભ ગુપ્તૈઃ પૂર્વેતેત્પિ જ સમન્વિતાઃ ॥૫૫॥

અન્ય-અમ્ભિકા તુ સ્વેદયિતા કલ્પેન સદ્ ભવિષ્યેત્, હૃત્કલ્પરે તપીરે જન વટકમ્ભ મન્વેત્ । તેનું અમ્ભિકા વચ્ચાઃ કયા વહ્નિમ્બીપથાઃ (અમ્ભિકા) છતાં જ પૂર્વે વટકમ્ભ ગુપ્તૈઃ અપિ સમન્વિતાઃ (સુ) ॥

આખણીના કાવશને શેકીને પાણીમાં ઢોળી નાખવા; પછી સસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાને ઢોળી દેવાં, એટલે તે અમ્ભિકા વટક-આખણીવડા કહેવાય છે એ વડાં કેવિકારક બને અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે. ૫૪, ૫૫

૧ અમ્ભિકાસંસ્કૃત્ય વચ્ચ-ધાત્માવિચરિ-આખણીથી સંસ્કારી કરે-આખણીના પાણીમાં ઝોળેલા જે વડા તે અમ્ભિકાવટક-આખણીવડા કહેવાય છે.

મગના વડાના ગુણો

મુદ્રાનાં વટકાસ્થાને મહિતાઃ સમપો દિમાઃ ।
કલ્પસ્થાવરમાલેષ્ય ત્રિગોત્રામના દિતાઃ ॥૫૬॥

અન્ય-તત્ મહિતાઃ સુવચનો વચ્ચા તપ્ત દિમાઃ વટકમ્ભાગયેષ્ય ત્રિગોત્રામના (સપ્ત) દિતા (સુ) ॥

પાટી છાયામાં ઝોળેલા મગના વડાં વટકાં ટાકાં અને સંસ્કારથી સપેલા પ્રભાવને બીધે મલે દોષને શમાવનાર તથા દિવકારી થાય છે. ૫૬

અડકની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

માપાણાં પિરિકા સિન્ધુલવખ્યાર્ધસંસ્કૃતા ।
તથા ચિરચિતા વક્ષે વટિકાઃ સાયુચોપિતાઃ ૧૧૭ ॥
મહિતાસ્થાસૈલે તા મય્યા સુપેક્ષિતા ।
વટકમ્ભ ગુપ્તૈઃ પુષ્પા કાતમ્યા રમિત્વા મુદ્રામ્ભેતી
અન્ય-માપાણાં પિરિકા સિન્ધુલવખ્યાર્ધસંસ્કૃત્ય (ક્રિયત), તથા વક્ષે ચિરચિતા વટિકાઃ સાયુચોપિતાઃ વટલે મહિતાઃ કમ્યા સુપેક્ષિતા તાઃ વટકમ્ભ ગુપ્તૈઃ પુષ્પા (સપ્ત) વક્ષે રમિત્વા કાતમ્યા ॥

અડકની વાટેલી ઢાળમાં કિંજ, લૂણ તથા અાટુ નાખી સસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી વક્ષ પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે મુકવવી; એ વડીઓને તેહમાં તળવી અથવા રાંધેલી ઢાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાના જેવા શુદ્ધવાળી હોઈ (ખાવામાં) ઘણી જ સ્વિ આપનારી થાય છે. ૫૭, ૫૮

હાળાની વડીઓના ગુણો

પુષ્પાવલ્લવધી કૈયા પૂર્વોક્તવટિકામુખા ।
ત્રિગોત્રાત્પિતરકમ્બી કમ્બી ચ ચચિતાઃ કુપ્તૈઃ ૧૧૮ ॥
અન્ય-પુષ્પા - ૧ પૂર્વોક્તવટિકામુખા રિય, ત્રિગોત્રાત્પિતરકમ્બી ચ કમ્બી ગુપ્તૈઃ ચચિતાઃ ॥

હાળાની વડી પણ અડકની વડી જેવા જ ગુણોવાળી અલુવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્ષાપિત્તને મટાઠનારી અને હલકી વિકાસોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

મુદ્રાનાં વટિકા વચ્ચરચિતા સામિતો તથા ।
વચ્ચા કચ્ચા તથા કમ્બી મુદ્રાસપ્તમુખા સ્મૃતા ૧૧૯ ॥
અન્ય-તદ્ વચ્ચર રમિત્વા તથા સામિત મુદ્રામ્ભેતી વચ્ચા વચ્ચા કચ્ચા તથા કમ્બી (સપ્ત) મુદ્રાસપ્તમુખા સ્મૃતા ॥

અડકની વડીઓની ધોંઝ બનાવેલી તથા રાંધેલી મગની વડીઓ પણ ૫૫, સ્વિ ઉપબંધનાર અને હલકી હોઈ મગની રાંધેલી ઢાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે.

બોધ માછલાં બનાવવાની રીત

અને તેના ગુણો

માપિરિકા તિર્થ માગપતીરમ્ મલ્લ ।
તપ્ત સંસ્કૃત્યેવ પુષ્પા સ્વાસ્થ્યામાસ્તારકોપરિ ॥
તત્તો નિન્ધાય વટલવલ્લ વટસ્તેન મર્મયેત્ ૧૨૧

અલીકમત્સ્ય ઉક્તોઽયં પ્રકારઃ પાકપિઙ્ડતૈઃ ।
તૈ વૃન્તાકમદિત્રેણ વાસ્તૂકેન ચ મક્ષયેત્ ॥૬૨॥
અન્વયઃ-મહત્ નાગવલ્લીદલં માષપિઙ્કયા લિપ્તં
(કૃત્વા) તત્તુ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ યુક્ત્યા સંવેદયેત્,
તત્તઃ લખ્યં તત્તુ તત્તઃ નિષ્કાર્ય તૈલેન મર્જયેત્ । અયં
પ્રકારઃ પાકપિઙ્ડતૈઃ અલીકમત્સ્યઃ ઉક્તઃ, તૈ વૃન્તાક-
મદિત્રેણ ચ વાસ્તૂકેન મક્ષયેત્ ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની
દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા
ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે
ઢુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી
ખહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ
પ્રકારને પાઠશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું
કહેલ છે; તેને રીંગણના બડથાની સાથે
અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧, ૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિંક્તુ મર્જયેત્ ।
અવલેહનસંયુકં તર્કં તત્રૈવ નિઃક્ષિપેત્ ॥૬૩॥
પૃષ્ઠા સિદ્ધા સમરિચા કથિતા કથિતા બુઘૈઃ ॥૬૩॥
અન્વયઃ-સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિંક્તુ મર્જ-
યેત્, તત્ર એવ અવલેહનસંયુકં તર્કં નિઃક્ષિપેત્, સમરિચા
પૃષ્ઠા સિદ્ધા (સતી) બુઘૈઃ કથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળ-
દર અને હિંગનો વધાર મૂકવો. પછી તે
વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને
મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ
તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણ

કથિતા પાચની રચ્યા લઘ્વી વહ્નિમદીપની ।
કપાનિલવિવન્ધઘ્ની કિઙ્કિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥
અન્વયઃ-કથિતા પાચની રચ્યા લઘ્વી વહ્નિમદીપની
કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કપાનિલવિવન્ધઘ્ની (સ્થાત્) ॥
કવથિતા^૧-કઢી પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર,
હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તનો
પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના
રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. કવથ્યતે-નિષ્પાચ્યતે સ્મ મર્જિતહરિદ્રાહિંક્તુમિશ્રં
સમરિચમવલેહનયુકં તર્કં સ્થાલ્યાં સા સિદ્ધા-કથિતા, કથ્યે
નિષ્પાકે-કર્મણિ કઃ, ટાપુ-હળદર તથા હિંગના વધાર-
વાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને

તપેલીમાં ઉકાળાને જે તૈયાર કરાય, તે કવથિતા-
કઢી કહેવાય છે.

ઉપયુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો
અલીકમત્સ્યાઃ શુષ્કા વા કિં વા કથિતયા યુતાઃ ।
બુંદળા રોચનાં વૃષ્યા વલ્યા વાતગદાપહાઃ ॥૬૫॥
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિઙ્કિત્પિત્તપ્રકોપનાઃ ।
અદિતે સહનુસ્તમ્મે વિશેષેણ હિતાઃ રમૂતાઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-અલીકમત્સ્યાઃ વા શુષ્કાઃ કિં વા કથિતયા
યુતાઃ (મક્ષિતાઃ સન્તાઃ) બુંદળાઃ રોચનાઃ વૃષ્યાઃ વલ્યાઃ
(સન્તાઃ) વાતગદાપહાઃ (મવન્તિ) ॥ શુષ્કાઃ (તે)
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપનાઃ (સન્તાઃ) અદિતે
સહનુસ્તમ્મે વિશેષેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ
ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની
સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર,
રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર
તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગો-
ને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને
સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર
અને અદિત રોગમાં તથા દાઢી બલાઈ
જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી
કહ્યાં છે. ૬૫, ૬૬

મળનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

મુદ્રપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વટાંસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।
હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસ્મિન્ ચૂર્ણે વિનિઃક્ષિપેત્ ॥૬૭॥
અષ્ટં હિંક્તુવાદ્રકં સૂક્ષ્મં મરીચં જીરકં તથા ।
નિમ્બૂરસં યવાનોંચ યુક્ત્યા સર્વં વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥
અન્વયઃ-મુદ્રપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વટાન્ તૈલેન પાચિતાન્
(કૃત્વા) હસ્તેન સમ્યક્ ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્ ચૂર્ણે અષ્ટં
હિંક્તુ સૂક્ષ્મમ્ આદ્રકં મરીચં જીરકં નિમ્બૂરસં તથા ચ
યવાન્ વિનિઃક્ષિપેત્ (તત્) સર્વં યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥

મળની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને
તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો
કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ,
શેકેલું ઝીણું આદુ, શેકેલાં મરી, શેકેલું
જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા
પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.
મુદ્રપિષ્ઠિ પચેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।
તસ્યાસ્તુ મોલકં કુર્યાત્તમ્ધ્યે પૂર્ણં દ્વિપેત્ ॥૬૯॥
અન્વયઃ-(તતઃ) મુદ્રપિષ્ઠિ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

અર્થ તથા હાકને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રાજવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧. કુસ્તિગ્રા મહિન્ન-મહિન્ન બામ્બવચ્ચા મસિત મસેસિ મહિન્ન-મ, ત્વ મસિત મસ્ય બામ્બવચ્ચામ્મ સ્તિ મહિન્ન-મસ્યમાવન્-મટાકરિષે નેનુ ખરામ સ્વપ્પ પ્રકટ મામ છે, તે કાલિક કહેવાય છે-નેને કાલ કહે છે, એ કાલ નેમાં ખટકાં ભાવવા સાધન બને છે, તેથી કાલિક-કાલવર્ધા કહેવાય છે

આંબલીયાનાં નામ તથા ગુણ

મસ્તિકા સ્વેદવિત્વા તુ કલેન સહ મર્દયેત્ ।
તચીરે કુતસંસ્કારે વડખામ્મસાવેક્કના ॥ ૫૪ ॥
મસ્તિકાવડખાસ્તે તુ કલ્પ્યા વહિમ્મીપનામ ।
વડખમ્મ ગુણે: પૂરેસેએપિ જ સમન્નિકા ॥ ૫૫ ॥

મવપ-મસ્તિકા તુ સ્વેદવિત્વા કલેન સહ મર્દયેત્, કલેનએ તરીરે વન્ વડખમ્મ મર્દયેત્ । તેનું મર્દ - વડખા કલ્પ્યા વહિમ્મીપના (મસ્તિકા), કલે ન કલે વડખમ્મ ગુણે મસિ સમન્નિકા: (સુ) ॥

આંબલીના કાતરાને શેરીને પાણીમાં ધોળી નાખવા; પછી સસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડને ધોળી દેવાં, એટલે તે જમ્મિકા વટકા-આંબલીવડાં કહેવાય છે. એ વડાં રુચિકારક અને જમિને પ્રસિદ્ધ કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાના ગુણે પણ સંપૂર્ણ રહે છે. ૫૪, ૫૫

૨. મસ્તિકામ્મસા વડખ-પામ્મમ્મિકારિ-આંબલીથી સસ્કારી કરેલ-આંબલીના પાણીમાં ડબેલેલા ને વડા તે જમ્મિકાવટકા-આંબલીવડાં કહેવાય છે.

મગનાં વડાંના ગુણે

મુદ્દાનાં વડખાસ્તમે મસિત્તા કલ્પયો હિમામ ।
સેસ્કારજમ્મમાસેવ મિલોપશામના હિતામ ॥ ૫૬ ॥

મવપ-એ મસિત્તા મુદ્દાનાં વડખા કલ્પ્યા હિમામ-પામ્મમાસેવ મિલોપશામના (વળા) હિતા (સુ) ॥

વાટી છશમાં ડબેલેલાં મગના વડાં કલકાં ટાઢા અને સસ્કારથી થયેલા પ્રભાવને બીધે તથે દેવને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અહની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે

માપાળા પિપ્પિકા હિલ્લુમ્મખામ્મકસંસ્કતા ।
તથા વિપવિતા વસે વટિકા સાપુરોવિતામ્મ
મસિત્તાસ્તમેસે તા મપવા સુપ્પેહિતા ।
વડખમ્મ ગુણે: પુદ્ગલા કાતમ્મા ઓષ્ઠા સુદામ્મ
મવપ-માપાળા પિપ્પિકા હિલ્લુમ્મખામ્મકસંસ્કતા (કિવત), તથા વસે વિપવિતા: વટિકા સાપુરોવિતામ્મ-તસિમે મસિત્તા-મપવા સુપ્પેહિતા. તા વડખમ્મ ગુણે: પુદ્ગલા: (સુ) ॥ ૫૭, ૫૮ ॥

અહની વાટેલી કાળમાં હિજ, હલ્લ તથા આદું નાળી સંકારી કરવી; પછી તેમાંથી વસ પદ વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે મુકવવી; એ વડીઓને તેહમાં તળવી અથવા રાંધેલી કાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાના જેવા ગુણવાળી હોઈ (જાવામાં) મધીય રુચિ આપનારી થાય છે. ૫૭, ૫૮

કાળાંની વડીઓના ગુણે
કુપ્પામ્મકચ્ચી જેવા પૂર્વોક્તવટિકાગુણા ।
વિરોપાસિત્તરકમ્મી કલ્પી વકવિતા ગુણે: જન્મ
મવપ-કુપ્પામ્મ-... પૂર્વોક્તવટિકા જેવા મિલેવત્ત મિતરકમ્મી વ કલ્પી ગુણે કલ્પિતા ॥
કાળાંની વડી પણ અહની વડી જેવા જ ગુણવાળી અથવા તે વડી વિશેષ કરી રક્તપિત્તને મટાડનારી અને કલકી વિદ્યાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણે
મુદ્દાનાં વટિકા વડખવિતા સામિત્તા તથા ।
વડખા કલ્પ્યા તથા કલ્પી મુદ્દામ્મપુણા સ્વુતા ॥ ૬૦ ॥
મવપ-મુદ્દા રવિત્તા તથા વટિકા મુદ્દાનાં વટિકા વડખા તથા તથા કલ્પી (વટી) મુદ્દામ્મપુણા સ્વુતા ॥

અહની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા રાંધેલી મગની વડીઓ પણ જમ્મ, રુચિ ઉપજવનાર અને કલકી હોઈ મગની રાંધેલી કાળના જેવા જ ગુણવાળી કહી છે
એમાં માલસાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણે

માપપિપ્પિકા વિર્મ માગવટીવડાં મદ્દપ ।
ત્વ સ્વેદવેદ્યે મુપ્પત્તા સ્થામ્મામાસ્તારકોપરિ ॥
તવો મિપ્પામ્મ ત્વ કામ્મ વટસેસેન મર્દયેત્ ॥

અલીકમત્સ્ય ઉક્તોઽયં પ્રકારઃ પાકપિઙ્ડતૈઃ ।

તં વૃન્તાકમટિત્રેણ વાસ્તુકેન ચ મક્ષયેત્ ॥૬૨॥

અન્વયઃ—મહત્ નાગવલ્લીદલં માષપિષ્ટિકયા લિપ્તં (કૃત્વા) તત્તુ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ યુક્ત્યા સંસ્વેદયેત્, તતઃ સ્વપ્કયં તત્ તતઃ નિષ્કાર્ય તૈલેન મર્જયેત્ । અયં પ્રકારઃ પાકપિઙ્ડતૈઃ અલીકમત્સ્યઃ ઉક્તઃ, તં વૃન્તાક-મટિત્રેણ ચ વાસ્તુકેન મક્ષયેત્ ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે ટુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી ખહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ પ્રકારને પાઠશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું કહેલ છે; તેને રીંગણના ભડથાંની સાથે અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧, ૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાદિશ્ચ મર્જયેત્ ।

અવલેહનસંયુક્તં તત્કં તત્રૈવ નિઃક્ષિપેત્ ॥

પપા સિદ્ધા સમરિચા કથિતા કથિતા બુધૈઃ ॥૬૩॥

અન્વયઃ—સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાદિશ્ચ મર્જ-યેત્, તત્ર એવ લેહનસંયુક્તં તત્કં નિઃક્ષિપેત્, સમરિચા પપા સિદ્ધા (સતી) બુધૈઃ કથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળ-દર અને હિંગનો વધાર મૂકવો. પછી તે વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિક્રાનોએ તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

કથિતા પાચની રચ્યા લઘ્વી વહ્નિપ્રદીપની ।

કપાનિલવિવન્ધઘ્ની કિઙ્ગિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥

અન્વયઃ—કથિતા પાચની રચ્યા લઘ્વી વહ્નિપ્રદીપની કિન્નિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કપાનિલવિવન્ધઘ્ની (સ્થાત્) ॥

કથિતા^૧—કઢી પાચન, રુચિ ઉપબવનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના રોકાણુને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. વચ્ચે—નિષ્પાચ્યતે સ્મ મર્જિતહરિદ્રાદિશ્ચ મિશ્રં સમરિચમવલેહનયુક્તં તત્કં સ્થાલ્યાં સા સિદ્ધા—કથિતા, કથયે નિષ્પાકે કર્મણિ ક્તઃ, ઘર્ષ-હળદર તથા હિંગના વધાર-વાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને

તપેલીમાં ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય, તે કથિતા—કઢી કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો

અલીકમત્સ્યાઃ શુષ્કા વા કિં વા કથિતયા યુતાઃ ।

વૃંહણા રોચના વૃષ્યા વલ્યા વાતગદાપહાઃ ॥૬૫॥

કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિઙ્ગિત્પિત્તપ્રકોપણાઃ ।

અદિતે સહનુસ્તમ્મે વિશેષેણ હિતાઃ રમૃતાઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ—અલીકમત્સ્યાઃ વા શુષ્કાઃ કિં વા કથિતયા યુતાઃ (મક્ષિતાઃ સન્તઃ) વૃંહણાઃ રોચનાઃ વૃષ્યાઃ વલ્યાઃ (સન્તઃ) વાતગદાપહાઃ (મવન્તિ) ॥ શુષ્કાઃ (તં) કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ કિન્નિત્ પિત્તપ્રકોપણાઃ (સન્તઃ) અદિતે સહનુસ્તમ્મે વિશેષેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપબવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગો-ને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને અદિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી કલાં છે. ૬૫, ૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

મુદ્રપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વટાંસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।

હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસ્મિન્ ચૂર્ણે વિનિઃક્ષિપેત્ ॥૬૭॥

ઘ્રૃતં હિન્નવાદ્રકં સૂક્ષ્મં મરીચં જીરકં તથા ।

નિમ્બૂરસં યવાનોંચ યુક્ત્યા સર્વં વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ—મુદ્રપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વટાન્ તૈલેન પાચિતાન્ (કૃત્વા) હસ્તેન સમ્યક્ ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્ ચૂર્ણે ઘ્રૃતં હિન્નુ સૂક્ષ્મ વાદ્રકં મરીચં જીરકં નિમ્બૂરસં તથા ચ યવાન્ વિનિઃક્ષિપેત્ (તત્) સર્વં યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ, શેકેલું ઝીણું આદુ, શેકેલાં મરી, શેકેલું છરું, લીંબુનો રસ તથા અજમે એ સઘળા પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.

મુદ્રપિષ્ઠિ પચેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।

તસ્યાસ્તુ ગોલકં કુર્યાત્તન્મચ્ચે પૂરણં ક્ષિપેત્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ—(તતઃ) મુદ્રપિષ્ઠિ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

અર્થ તથા શક્તિને મટાડનાર છે, પણ નેત્રના શામવાળાઓને જો વડા હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧. કુસ્થિતા અધિભ્રમ્યપિત્તુ અભ્યસવા અસ્થિ
અસ્થિ અધિભ્રમ્ય, તદ્ અસ્થિ અભ્યસવા અભ્યસવા
સ્થિ અધિભ્રમ્ય-અભ્યસવા-અભ્યસવા એવું ખરાબ
સ્થાપ પ્રકાર થાય છે, તે અધિભ્રમ્ય કહેવાય છે-એને
કોઈ કહે છે, એ કોઈ એમાં ખટાર્થ ધારવા
સાધન બને છે, તેથી અધિભ્રમ્ય-કોઈવડાં કહેવાય છે

આવશ્યકીયમાં નામ તથા ગુણ

અભિચ્છ સ્વેદવિત્તા તુ કલેન સદ્ અસ્થિવેત્ ।
તદ્ધીરે દુતસસ્થારે વડકામ્મકાયેશ્વરઃ ॥ ૫૪ ॥
અભિચ્છાવડકાસ્યે તુ કલ્પ્યા વદિપ્રતીપનાઃ ।
વડકામ્ ગુણે પૂર્વેતેઽપિ જ સમ્યક્વિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

અભ્યસ-અભિચ્છ તુ સ્વેદવિત્તા કલેન સદ્ અસ્થિવેત્,
દુતસસ્થારે તત્તીરે અવ વડકામ્ મજાવેત્ । તે તુ અભિચ્છ-
વડકા કલ્પ્યા વદિપ્રતીપના (અભિચ્છ), છો જ પૂર્વે
વડકામ્ ગુણે અસ્થિ સમ્યક્વિતા (સ્થિ) ॥

આવશ્યકીય કાતરશને શેઠીને પાણીમાં
થોળી નાખવા; પછી સરકાર અપેક્ષા તે
પાણીમાં વડાને ઘોળી દેવાં, એટલે તે અભિચ્છ
વડકા-આવશ્યકીય કહેવાય છે. એ વડાં
કેવિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય
છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાના ગુણો
પણ સંપૂર્ણ રહે છે ૫૪, ૫૫

૧ અધિભ્રમ્યપિત્તુ વડકા-અભ્યસવા-
અભ્યસવા સરકારી કૌસ-આવશ્યકીય પાણીમાં
ઝોળેલાં ને વડા તે અભિચ્છાવડકા-આવશ્યકીય કહે-
વાય છે

મગનાં વડાંના ગુણ

મુદ્રાતાં વડકાસ્તકે મહિતાઃ કલ્પયો હિમાઃ ।
સંસ્કારવ્યવસ્થાતેજ ત્રિવિધપદ્ધતિઃ ॥ ૫૬ ॥

અભ્યસ-એ મહિતા મુદ્રાતાં વડકા-અભ્યસ-
સંસ્કારવ્યવસ્થાતેજ ત્રિવિધપદ્ધતિઃ (અભ્યસ) હિમા (સ્થિ) ॥

વાટી છાયામાં ઝોળેલો મગના વડાં
હલકાં દાઢાં અને સરકારથી થયેલા પ્રભાવને
થીપે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી
થાય છે. ૫૬

અદ્યની વડીઓ બનાવવાની રીત
અને તેના ગુણ

માપાળાં પિપ્પિયા વિદ્યુત્કલ્પ્યાર્થકસંસ્કૃતા ।
તથા વિપિયા વલ્લે વટિકાઃ સાપુરોવિતાઃ ॥ ૫૭ ॥
મહિતાસ્તત્તૈલે તા મયયા સુપ્તેહિતા ।
વડકામ્ ગુણેઽપિ જાતવ્યા અધિવા મુદ્રામુદ્રા
અભ્યસ-અભ્યસાં વિપિયા વિદ્યુત્કલ્પ્યાર્થકસંસ્કૃતા
(વિપિયા), તથા વલ્લે વિપિયા વટિકા સાપુરોવિ-
તાતૈલે મહિતા અભ્યસા સુપ્તેહિતા તા વડકામ્ ગુણે
ગુણા (સ્થિ) વલ્લે વટિકા અભ્યસા ॥

અદ્યની વાટેલી શળમાં હિજ, હલ્લુ તથા
આદુ નાખી સંસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી
વલ્લ પદ વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે
મુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા
રાપેલી શળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાન
એવા ગુણવાળી હોઈ (આવામાં) અધિક એક
આપનારી થાય છે. ૫૭, ૫૮

ઠાળાંની વડીઓના ગુણ

કુપ્પાવડકામ્ કૌપ્ય પૂર્વોક્તિવટિકામ્ ગુણા ।
વિરોપાતિપરકામ્ કાળી જ કર્મવતા કુપ્પે ॥ ૫૯ ॥
અભ્યસ-કુપ્પા- ૧ પૂર્વોક્તિવટિકામ્ કૌપ્ય
વિરોપાતિપરકામ્ જ કાળી કુપ્પે કર્મવતા ॥

ઠાળાંની વડી પણ અદ્યની વડી એવા
જ ગુણવાળી બાધુવી. તે વડી વિશેષે કરી
રક્તપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્યાને એ
કરી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણ

મુદ્રાતાં વટિકા વડકાવિતા સામિતા તથા ।
વડ્યા તથા તથા કાળી મુદ્રામુદ્રામ્ સ્થિતા ॥ ૬૦ ॥
અભ્યસ-વડ્યા વટિકા તથા કાળી મુદ્રામુદ્રા
વટિકા તથા કાળી તથા કાળી (સ્થિ) મુદ્રામુદ્રામ્
સ્થિતા ॥

અદ્યની વડીઓની જેઠ જ બનાવેલી
તથા રાપેલી મગની વડીઓ પણ વલ્લ,
અથવા ઉપનાવનાર અને હલકી હોઈ મગની
રાપેલી શળના એવા જ ગુણવાળી કહી છે

એમાં માછલાં બનાવવાની રીત
અને તેના ગુણ

માપપિપ્પિયા વિદ્યુત્કલ્પ્યાર્થકસંસ્કૃતા ।
તથા સંસ્કારવેત્ ગુણવા સ્વાભાવિકાસ્તકોપરિ ॥
અભ્યસ-માપપિપ્પિયા વિદ્યુત્કલ્પ્યાર્થકસંસ્કૃતા તથા સંસ્કારવેત્ ગુણવા સ્વાભાવિકાસ્તકોપરિ ॥

અલીકમતસ્ય ડકોડ્યં પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ ।
તં વૃન્તાકમટિત્રેણ વાસ્તૂકેન ચ મક્ષયેત્ ॥૬૨॥
અન્વયઃ-મહત્ નાગવલ્લીદલં માપપિષ્ટિકયા લિપ્તં
(શ્લ્વા) તત્તુ સ્થાલ્યામ્ વાત્તારકોપરિ યુવત્યા સંસ્વેદયેત્,
તત્તઃ સ્વગ્ધે તત્તઃ તત્તઃ નિષ્કાર્ય તૈલેન મર્જયેત્ । અયં
પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ અલીકમતસ્યઃ ડકાઃ, તં વૃન્તાક-
મટિત્રેણ ચ વાસ્તૂકેન મક્ષયેત્ ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર ચડદની
દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા
ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે
ઢુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી
ખહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ
પ્રકારને પાઠશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું
કહેલ છે; તેને રીંગણાના ભડયાની સાથે
અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧, ૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિંકુ મર્જયેત્ ।
અવલેહનસંયુક્તં તક્તં તત્રેવ નિઃશ્લિપેત્ ॥૬૩॥
અન્વયઃ-સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિંકુ મર્જ-
યેત્, તત્ર એવ અવલેહનસંયુક્તં તક્તં નિઃશ્લિપેત્, સમરિચા
પપા સિદ્ધા (સતી) ઘૃષ્ઠઃ કથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અંદર ઘીમાં કે તેલમાં હળ-
દર અને હિંગના વધાર મૂકવો. પછી તે
વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને
મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્રાનોએ
તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહ્નિપ્રદીપની ।
કફાનિલવિવઘઘ્ની કિષ્તિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥
અન્વયઃ-કથિતા પાચની રુચ્યા લઘ્વી વહ્નિપ્રદીપની
કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કફાનિલવિવઘઘ્ની (સ્થાત્) ॥

કવચિતા^૧-કઢી પાચન, રુચિ ઉપજવનાર,
હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, કાંઈક પિત્તને
પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના
રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. કવચયતે-નિષ્પાચ્યતે સ્મ સર્જિતહરિદ્રાહિંકુમિશ્રં
સમરિચમવલેહનયુક્તં તક્તં સ્થાલ્યાં સા સિદ્ધા-કથિતા, કથે
નિષ્પાકે-કર્મણિ કઃ, ટાપ્-હળદર તથા હિંગના વધાર-
વાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને

તપેલીમાં ઉકાળાને જે તૈયાર કરાય, તે કવચિતા-
કઢી કહેવાય છે.

ઉપર્યુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો
અલીકમતસ્યાઃ શુષ્કા વા કિં વા કથિતયા યુતાઃ ।
વૃંહણા રોચના વૃષ્ટ્યા વલ્યા વાતગદાપહઃ ॥૬૫॥
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિષ્તિત્પિત્તપ્રકોપણાઃ ।
અર્દિતે સહનુસ્તમ્મે વિરોપેણ હિતાઃ રમૃતાઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-અલીકમતસ્યાઃ વા શુષ્કાઃ કિં વા કથિતયા
યુતાઃ (મક્ષિતાઃ સન્તાઃ) વૃંહણાઃ રોચનાઃ વૃષ્ટ્યાઃ વલ્યાઃ
(સન્તાઃ) વાતગદાપહઃ (ભવન્તિ) ॥ શુષ્કાઃ (તં)
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ કિંચિત્ પિત્તપ્રકોપણાઃ (સન્તાઃ) અર્દિતે
સહનુસ્તમ્મે વિરોપેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ
ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની
સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર,
રુચિ ઉપજવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર
તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગો-
ને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને
સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર
અને અર્દિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ
જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી
કહ્યાં છે. ૬૫, ૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

મુદ્રપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વટાંસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।
હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસ્મિન્ ચૂર્ણે વિનિઃશ્લિપેત્ ॥૬૭॥
અષ્ટં હિન્દુવાદ્રકં સૂક્ષ્મં મરીચં જીરકં તથા ।
નિમ્બૂરસં યવાનોં ચયુક્ત્યા સર્વે વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-મુદ્રપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વટાન્ તૈલેન પાચિતાન્
(શ્લ્વા) હસ્તેન સમ્યક્ ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્ ચૂર્ણે અષ્ટં
હિન્દુ સૂક્ષ્મ વાદ્રકં મરીચં જીરકં નિમ્બૂરસં તથા ચ
યવાન્ વિનિઃશ્લિપેત્ (તત્) સર્વે યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને
તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતને ભૂકો
કરી નાખવો. પછી તે ભૂકામાં શેકેલી હિંગ,
શેકેલું ઝીણું આદુ, શેકેલાં મરી, શેકેલું
જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા
પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.
મુદ્રપિષ્ટિ પચેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।

તસ્યાસ્તુ ગોલકં કુર્યાત્તન્મધ્યે પૂરણં શ્લિપેત્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ-(તતઃ) મુદ્રપિષ્ટિ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

અછવ્વું તથા શકને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના શત્રવળાઓને એ વડા હિતકારી નથી. ૫૧-૫૪

૧ કુરિચ્છ યજ્ઞિય-અર્ધિય અમલવત્તા અસ્તિ અસ્તિ અમિ-અ, તદ્ અસ્તિ અમ્ય અમલવત્તામમ્યુ રિતિ અર્ધિય-અર્ધમારુ-અર્ધાર્ધિયે એનુ અપામ સ્વરૂપ પ્રદત્ત થાય છે, તે ઈર્ષિક કહેવાય છે-એને ઈર્ષ કહે છે, એ ઈર્ષ એમાં અર્ધાર્ધ થાવવા સાક્ષ્ય અને છે, તેથી ઈર્ષિક-ઈર્ષવર્ધ કહેવાય છે

આબહીવદ્યાનાં નામ તથા ગુણ

અમિત્ય સ્વરૂપિત્વા તુ જાલેન સદ્ મર્દવેત્ ।
તચીરે કૃતસંસ્કારે વતકામમલપેક્ષના ॥ ૫૪ ॥

અમિત્યકાલકલસ્ટે તુ કલ્પ્યા વહિમ્મીપનામ ।
વતકલ્પ્ય ગુણૃ પૂર્વેરેડિયિય સમર્થિત્વા ॥ ૫૫ ॥

અમ્ય-અમિત્ય તુ સ્વેરિત્વા કલેન સદ્ મર્દવેત્, રુદ્ધકારે તરીરે જન વતકલ્પ્ય મર્દવેત્ । તેતુ અમિત્ય-વત્તા રજ્જા વહિમ્મીપ્ય (મર્મિત), છોત્ત છોત્ત વતકલ્પ્ય ગુણૃ અમિ સમર્થિત્વા (સ્વ) ॥

આબહીના ઠાટશને શેઠીને પાણીમાં ઢોળી નાખવા, પછી સસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડીને ઢોળી દેવાં, એટલે તે અમિત્યકા વટકા-આબહીવદ્યા કહેવાય છે. એ વડા ઈર્ષિકારક અને અર્જિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલા વડાના ગુણે પણ સુપૂર્ણ રહે છે ૫૪, ૫૫

૧ અર્ધિયઅર્ધિય વત્ત-અર્ધિયાર્ધિય - આબહીથી સંગ્રહી કરેલ-આબહીના પાણીમાં ડોળાયેલા એ વડા તે અર્ધિયકાવટકા-આબહીવદ્યા કહેવાય છે

મગના વડાના ગુણ

મુદ્રાનાં વતકાસ્ત્રકે મહિતા લગ્નકો વિમાઃ ।
સંસ્કારવત્તમોર્ધવ મિદ્રોપદામના હિતાઃ ॥ ૫૬ ॥

અર્ધવ-અર્ધે મહિતા મુદ્રાપદાં વત્તવ લગ્નકો વિમા-સંસ્કારવત્તમોર્ધવ મિદ્રોપદામના. (સ્વ) રિતિ (સ્વ) ॥

પાટી બાદમાં વળેલેલા મગના વડાં કલકાં ટાકાં અને સસ્કારથી થયેલા મગાવને લીધે ત્રણે દોષને શમ્યવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અક્ષની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણ

માપાપાં પિરિકા હિસ્તુભજ્યાર્ધકસંસ્કૃતા ।
તથા વિરિચિતા રક્ષે પાંચકા સાધુરોપિતાઃ જન મર્જિતાસ્તત્કલે તા મર્યા સ્વપ્તેરિતા ।

વતકલ્પ્ય ગુણૃર્ધુકા કાતવ્યા રચિતા મુદ્રામુદ્રવત્ અર્ધવ-માપાપાં પિરિકા હિસ્તુભજ્યાર્ધકસંસ્કૃતા

(કિંવત), તથા રક્ષે વિરિચિતા રક્ષિત્ય અર્ધવ-તત્કલે મર્જિતા. અર્ધા સ્વપ્તેરિત તા મર્યા સ્વપ્તેરિત ગુણ (સ્વ) સ્વપ્તેરિત મર્યા ॥

અક્ષની પાટેલી ઢાળમાં હિત, હજુ ત્યાં આડું નાખી સસ્કારી કરવી, પછી તેમાંથી વડા પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે મુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અર્ધવ રાપેલી ઢાળમાં નાખવી, એ વડીઓ વડાના જેવા ગુણવાળી હોઈ (આવામાં) બહીષ્ રચિ આપનારી થાય છે ૫૭, ૫૮

ઢોળાની વડીઓના ગુણ

કુપ્પાનકલ્પ્યકી જેવા પૂર્વોક્તવિત્તગુણા ।
વિરોપાતિચલકાકી લક્ષી વચ્ચિતા ગુણૃ જન્ય

અર્ધવ-કુપ્પા - - - - - પૂર્વોક્તવિત્તગુણા જેવા વિરોપાતિચલકાકી વચ્ચી ગુણૃ કલ્પિતા ॥

ઢોળાની વડી પણ અક્ષની વડી જેવા જ ગુણવાળી બાધવી, તે વડી વિરોધે કરી રાજવિષ્ણને મટાડનારી અને કલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણ

મુદ્રાનાં વરિકા વત્તરિચિતા સામિતા તથા ।
વત્તા વત્તા તથા લક્ષી મુદ્રવત્તુગા સ્વૃતા ॥ ૬૦ ॥

અર્ધવ-વત્તર વરિકા તથા લક્ષી મુદ્રવત્તુગા સ્વૃતા ॥ ૬૦ ॥

અક્ષની વડીઓની પૈઠ જ બનાવેલી તથા રાપેલી મગની વડીઓ પણ પચ્ચ, રચિ ઉપબવનાર અને કલકી હોઈ મગની રાપેલી ઢાળના જેવા જ ગુણવાળી કહી છે

જેમાં આબહી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણ

માપવિરિકા સિર્ષ નાગચર્મીયં મ્મત્ ।
તત્તુ સંસ્કારયેદ્યુગત્યા ત્યાપ્યામાસ્તારકોપરિ ॥

તતો મિત્તરિય તત્તુ સ્વપ્તેરિત મર્દવેત્ ॥

અલીકમત્સ્ય ઉત્કોડ્યં પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ ।
તં વૃન્તાકમટિત્રેણ વાસ્તૂકેન ચ મક્ષયેત્ ॥૬૨॥
અન્વયઃ-મહત્ નાગવલ્લીદલં માણપિષ્ટિકયા લિપ્તં
(કૃત્વા) તત્ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ યુક્ત્યા સંસ્વેદયેત્,
તતઃ સ્વબ્ધં તત્ તતઃ નિષ્કાશ્ય તૈલેન મર્જયેત્ । અયં
પ્રકારઃ પાકપણ્ડિતૈઃ અલીકમત્સ્યઃ ઉત્કોડ્યં, તં વૃન્તાક-
મટિત્રેણ ચ વાસ્તૂકેન મક્ષયેત્ ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર ચડહની
દાળ ચોપડીને તેને તપેલામાં ખડના માળા
ઉપર યુક્તિથી પકાવવું. એ પાન જ્યારે
દુકડા થઈ શકે એવું થાય ત્યારે તેને તેમાંથી
ખહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમાં તળવું; આ
પ્રકારને પાકશાસ્ત્રના પંડિતોએ ખોટું માછલું
કહેલ છે; તેને રીંગણના બડથાની સાથે
અથવા ટાંકાની સાથે ખાવું. ૬૧, ૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિન્ધુ મર્જયેત્ ।
અવલેહનસંયુક્તં તત્કં તત્રૈવ નિઃક્ષિપેત્ ॥૬૩॥
પષા સિદ્ધા સમરિચા કથિતા કથિતા બુધૈઃ ॥૬૩॥
અન્વયઃ-સ્થાલ્યાં ઘૃતે વા તૈલે વા હરિદ્રાહિન્ધુ મર્જ-
યેત્, તત્ર એવ અવલેહનસંયુક્તં તત્કં નિઃક્ષિપેત્, સમરિચા
પષા સિદ્ધા (સતી) બુધૈઃ કથિતા કથિતા ॥

તપેલીની અંદર ધીમાં કે તેલમાં હળ-
દર અને હિંગને વધાર મૂકવો. પછી તે
વધારમાં વેસણવાળી છાશ નાખવી અને
મરી નાખવાં; એ પાકી રહે ત્યારે વિકાનોએ
તેને કઢી કહેલ છે. ૬૩

કઢીના ગુણો

કથિતા પાચની રુષ્યા લષ્વી વહ્નિપ્રદીપની ।
કપાનિલવિવન્ધધી કિચ્છિત્પિત્તપ્રકોપિણી ॥૬૪॥
અન્વયઃ-કથિતા પાચની રુષ્યા લષ્વી વહ્નિપ્રદીપની
કિન્નિત્ પિત્તપ્રકોપિણી કપાનિલવિવન્ધધી (સ્થાત્) ॥
કવથિતા^૧-કઢી પાચન, રુચિ ઉપજવનાર,
હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કાંઈક પિત્તને
પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મગના
રોકાણને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. કવથિતે-નિષ્પાચ્યતે સ્મ મર્જિતહરિદ્રાહિન્ધુમિશ્રં
સમરિચમવલેહનયુક્તં તત્કં સ્થાલ્યાં સા સિદ્ધા-કથિતા, કથયે
નિષ્પાકે-કર્મણિ કઃ, યાવ્-હળદર તથા હિંગના વધાર-
વાળી અને મરિયાં સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને

તપેલીમાં ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય, તે કવથિતા-
કઢી કહેવાય છે.

ઉપયુક્ત ખોટાં માછલાંના કઢી સાથેના ગુણો
અલીકમત્સ્યાઃ શુષ્કા વા કિં વા કથિતયા યુતાઃ ।
વૃંહણા રોચના વૃષ્યા વલ્યા વાતગદાપહાઃ ॥૬૫॥
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ શુષ્કાઃ કિચ્છિત્પિત્તપ્રકોપણાઃ ।
અદિતે સહનુસ્તમ્મે વિરોધેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥૬૬॥

અન્વયઃ-અલીકમત્સ્યાઃ વા શુષ્કાઃ કિં વા કથિતયા
યુતાઃ (મક્ષિતાઃ સન્તઃ) વૃંહણાઃ રોચનાઃ વૃષ્યાઃ વલ્યાઃ
(સન્તઃ) વાતગદાપહાઃ (મવન્તિ) ॥ શુષ્કાઃ (તે)
કોષ્ઠશુદ્ધિકરાઃ કિન્નિત્ પિત્તપ્રકોપણાઃ (સન્તઃ) અદિતે
સહનુસ્તમ્મે વિરોધેણ હિતાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ઉપર કહેલાં ખોટાં માછલાં નકરાં જ
ખાવાં અથવા કઢીની સાથે ખાવાં. કઢીની
સાથે ખાધેલાં એ માછલાં પુષ્ટિ આપનાર,
રુચિ ઉપજવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર
તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસંબંધી રોગો-
ને મટાડનાર છે. એ નકરાં માછલાં કોઠાને
સાફ કરનાર, કાંઈક પિત્તને પ્રકોપ કરનાર
અને અર્દિત રોગમાં તથા દાઢી ઝલાઈ
જવાના રોગમાં વિશેષે કરી હિતકારી
કહ્યાં છે. ૬૫, ૬૬

મગનાં લીલાં વડાં બનાવવાની રીત

મુદ્ગપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વડાંસ્તૈલેન પાચિતાન્ ।
હસ્તેન ચૂર્ણયેત્સમ્યક્ તસ્મિન્ ચૂર્ણે વિનિઃક્ષિપેત્ ॥૬૭॥
અષ્ટં હિન્ધુવાદ્રકં સૂક્ષ્મં મરીચં જીરકં તથા ।
નિમ્બૂરસં યવાનોં ચ યુક્ત્યા સર્વં વિમિશ્રયેત્ ॥૬૮॥

અન્વયઃ-મુદ્ગપિષ્ઠાવિરચિતાન્ વડાન્ તૈલેન પાચિતાન્
(કૃત્વા) હસ્તેન સમ્યક્ ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્ ચૂર્ણે અષ્ટં
હિન્ધુ સૂક્ષ્મમ્ વાદ્રકં મરીચં જીરકં નિમ્બૂરસં તથા ચ
યવાન્ વિનિઃક્ષિપેત્ (તત્) સર્વં યુક્ત્યા વિમિશ્રયેત્ ॥

મગની વાટીદાળનાં વડાં બનાવી તેઓને
તેલમાં પકાવી હાથ વડે સારી રીતને ભૂંડો
કરી નાખવો. પછી તે ભૂંડામાં શેકેલી હિંગ,
શેકેલું ઝીણું આદુ, શેકેલાં મરી, શેકેલું
જીરું, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા
પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા.
મુદ્ગપિષ્ઠિ પચેત્સમ્યક્ સ્થાલ્યામાસ્તારકોપરિ ।
તસ્યાસ્તુ ગોલકં કુર્યાન્તન્મધ્યે પૂરણં દ્વિપેત્ ॥૬૯॥

અન્વયઃ-(તતઃ) મુદ્ગપિષ્ઠિ સ્થાલ્યામ્ આસ્તારકોપરિ

અમર પક્ષે, અમર તુ એવું કુર્તા, અમરે
સૂચકિતે ॥

પછી મનની વાટીદાળને વપેલામાં ખડ
ના માળા ઉપર સારી રીતે પકાવી તેના
ગોળા બનાવી, તે ગોળાઓની અંદર ઉપર
કહેલા સૂકાનું પૂરણ બરાબર ૬૬

મનના લીલાં પડાના ગુણે

તેણે તારુ ગોળાઓનું પૂરણ કયિતામાં મિલકાયેલું.
ગોળાઓ પાકવા પ્રોક્ષાસ્તે ત્યારે કવચ અર્થે ॥૭૦॥
મુદ્રાદૈવકવચ કવચા સમયે પાકવારકા ॥

દીપનાસ્તર્પણ પચ્ચાક્ષિપુ રોપેયુ પુષ્ટિવા ॥૭૧॥
અન્ય - (ત) તન્ પાકવાનું છે પત્તા અવિ-
તામાં મિલકાયેલું, તે એકમ બાકવચ અર્થે પ્રોક્ષ-
(તે જ) મુદ્રાપચ્ચાક્ષિપુ કવચ પાકવા અન્ય અ-
વચરકા દીપના સર્પણ વચ્ચા (અન્ય) ત્રિપુ રોપેયુ
પુષ્ટિવા (અવચરકા) ॥

પછી એ ગોળાઓને તેણમાં પકાવી
કદીમાં ગોળવા, એટલે તે મનનાં લીલાં વડાં
કહેવાય એ વડાં રુચિકારક, પાચક, હલકા,
બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, વૃદ્ધિ
કરનાર, પચ્ચ અને ત્રણે દોષોમાં હિતકારી
કહેવાય છે. ૭૦, ૭૧

વેસળ અને પકવડીની બનાવક તથા ગુણે

વાલપદ્મવાચનાં તુ નિસ્તુપા યગ્યપરિતાઃ ॥
વચ્ચુર્ને વેશને પ્રોક્ષ પાકવાઅગ્નિદાપદ્યૈઃ ॥૭૨॥

વટિકા વેશનસ્વાપિ યપધિતાયો મિમલિતા ॥
અથવા વિદ્યુન્મલમની વચ્ચા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥૭૩॥

અન્ય - નાનાં વચ્ચા તુ નિસ્તુપા અગ્નિવેશિ-
(અગ્નિ), વચ્ચુર્ને વાલપદ્મવેશનૈ વેશને પ્રોક્ષ ॥
વેશનસ્વ વટિકા અર્થે વચ્ચુર્ને મિમલિતા (હળી
તોણે પાકવડી-પકવડી અગ્નિ, આ જ) રૂપા વિદ્યુ-
ન્મલમની વચ્ચા પુષ્ટિકરી સ્મૃતા ॥

બાળાની રાજના હોવરા કાદી નાખી તેને
કદીથી રળવી; એનો જે હોટ થાય તેને
પાકવાથીએ વેશન (વેસળ) કહે છે એ
વેસળની વડીએ કદીમાં નાંખી સાથે ઉકાળવી,
એટલે તે પાકવડી-પકવડી કહેવાય છે. એ
વડી રુચિકારક, મળતું શેકાણ કરનાર, બળ
આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે (એમ વેસળમાંથી
મળા જોઈને અને ખડ આદિ બીજા પ્રકારે

પણ સમજાવેલા) ૭૨-૭૩

૧ મિલકિ અગ્નિમિલકવાત્કારિ, અગ્નિ
મિલકે અનેક વિનિમલવાત્કારિતુ પ્રવચ્ચુર્ને
વેશન, વિશ પ્રવેશને-અગ્નિવેશ ના અર્થે સ્મૃત-
નાતની પકવાતની વાનીએ એમાં સમજાવે અગ્નિ
અનેક નાતનાં પકવાતોની વાનીએ માં એનો પ્રવચ્ચુર્ને
પ્રવેશ થાય છે, તેથી વેશન-અગ્નિની હડી રાજનો થોડ

૨ (અગ્નિવેશ) વચ્ચા વચ્ચો વડી વચ્ચરી અગ્નિ
રૂપે પ્રવેશ-કદીમાં ઉકાયેલી અગ્નિના વેસળની જે
વડી તે પાકવડી અને પ્રાકૃતમાં તેને પકવડી કહે છે

અગ્નિના પ્રકારે

શુદ્ધ આસ પકાવવાની રીત

પાકવાને પૂર્વે વધારાઈ જા તરમાવતાઃ ॥

અગ્નિવેશ રૂપિણં જ મર્મવેશન-વચ્ચુર્ ॥૧॥

અગ્નિવેશસ્થિતિ મર્મવેશન-વચ્ચુર્ ॥૨॥

પૂર્વે નિર્મલિત વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૩॥

વિદ્યુન્મલ વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૪॥

વિદ્યુન્મલ વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૫॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૬॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૭॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૮॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૯॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૦॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૧॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૨॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૩॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૪॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૫॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૬॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૭॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૮॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૧૯॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૨૦॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૨૧॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૨૨॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૨૩॥

વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્ રૂપે વચ્ચુર્ને વચ્ચુર્વેશન ॥૨૪॥

પાન, ચોખા, લવિંગ અને મરી એટલા ટંકમાં કહ્યા છે. આ પ્રકારથી પકવેલું માંસ તે શુદ્ધ માંસ કહેવાય છે. ૧-૪

ટીકા-વેશવાર: વેગર ક્ષતિ લોકે । (અર્થ ઉપર છે.)

શુદ્ધ માંસના ગુણો

શુદ્ધમાંસ પરં વૃધ્યં વલ્યં રચ્યં ચ વૃહણમ્ ।
ત્રિદોષશમકં શ્રેષ્ઠં દીપનં ધાતુવર્ધનમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વય:-શુદ્ધમાંસ પરં વૃધ્યં વલ્યં રચ્યં વૃહણં ત્રિદોષ-શમકં શ્રેષ્ઠં દીપનં ચ ધાતુવર્ધનમ્ (કથ્યતે) ॥

શુદ્ધ માંસ મૈથુનશક્તિને ખૂબ વધારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, યુષ્ઠિ આપનાર, ત્રણે દોષોત્તુ શમન કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અગ્નિને પ્રતીપ્ત કરનાર અને ધાતુને વધારનાર છે. ૫

સહદ્રક માંસ પકાવવાની રીત અને તેના ગુણો

છાગાદેમાંસમૂર્વાદે: કુટ્ઠિતં લખ્ણિતં પુન: ।

શુદ્ધમાંસવિધાનેન પચેદત્તસહદ્રકમ્ ।

સહદ્રકં ગુણગ્રન્થે શુદ્ધમાંસગુણે રમૃતમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વય:-છાગાદે: જ્વદિ: માંસં કુટ્ઠિતં પુન: લખ્ણિતં (કૃત્વા) શુદ્ધમાંસવિધાનેન પચેત્, એતત્ સહદ્રકં (કથ્યતે), સહદ્રકં શુદ્ધમાંસગુણે ગુણગ્રન્થે સ્મૃતમ્ ॥

બકરા વગેરે જાનવરના સાથળ આદિ અવયવના માંસને ફૂટી ટુકડા કરીને ઉપર કહેલી શુદ્ધ માંસની રીતે પકાવવું, એટલે તે સહદ્રક કહેવાય છે. સહદ્રક^૧ માંસમાં શુદ્ધ માંસના જેવા જ ગુણો છે, એમ ગુણ્યથમાં કહ્યું છે. ૬

૧. આ સહદ્રક શબ્દ કોઈ પ્રાકૃત-દેશ્ય અરથી ભાષાનો જણાય છે; અથવા આર્દ્રકેન સહ વર્તેતે ક્ષતિ સહાર્દ્રકમ્-મુખ્યત્વે આદ્ય સહિત જે હોય છે, તે સહાર્દ્રક-સંસ્કૃત ઉપરથી સહદ્રક-પ્રાકૃત થાય ખરું. છાશયુક્ત માંસ રાંધવાની રીત અને તેના ગુણો પાકપાત્રે ધૃતં દત્ત્વા હરિદ્રાહિષ્ટ્યુ મર્જયેત્ ।

છાગાદે: સકલસ્યાપિ લખ્ણાન્યપિ ચ મર્જયેત્ ॥ ૭

સિદ્ધયોગ્યં જલં દત્ત્વા પચેન્મૃદુતરં યથા ।

જીરકાદિયુતે તક્રે માંસલખ્ણાનિ ધારયેત્ ॥ ૮ ॥

તક્રમાંસં તુ વાતઘ્નં લઘુ રચ્યં વલપ્રદમ્ ।

કપઘ્નં પિત્તલં કિચ્ચિત્સર્વાહારસ્ય પાચકમ્ ॥ ૯ ॥

અન્વય:-પાકપાત્રે ધૃતં દત્ત્વા હરિદ્રાહિષ્ટ્યુ મર્જયેત્, અપિ ચ છાગાદે: સકલસ્ય (માંસસ્ય) લખ્ણાનિ (તત્ર ધૃતે) મર્જયેત્, સિદ્ધયોગ્યં જલં દત્ત્વા મૃદુતરં યથા (સ્યાત્ તથા

તત્) પચેત્, (તત:) જીરકાદિયુતે તક્રે માંસલખ્ણાનિ ધારયેત્ ॥ (તત્) તક્રમાંસં (કથ્યમાનં) તુ વાતઘ્નં લઘુ રચ્યં વલપ્રદં કપઘ્નં કિચ્ચિત્ પિત્તલં સર્વાહારસ્ય પાચકમ્ (ભવતિ) ॥

પકવવાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં હળદર તથા હિંગનો વધાર મૂકીને સઘળાં બકરા આદિ જાનવરના માંસના ટુકડા તેમાં પકાવવા. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી અગ્નિની ધીમી આંચ દેવી. પછી જીરું વગેરે નાખેલી ઘાટી છાશમાં એ માંસના ટુકડા નાખી દેવા, એટલે તે તક્રમાંસ કહેવાય છે. એ માંસ વાયુને હણનાર, હલકું, રુચિકારક, બળ આપનાર, કફને તોડનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને સઘળા આહારને પચાવનાર છે. ૭-૯

ટીકા-તક્રમાંસમ્ 'અલ્પની' ક્ષતિ લોકે । આ માંસને લોકો 'અખની' કહે છે.

હરીસા માંસ પકાવવાની રીત

પાકપાત્રે તુ વૃહતિ માંસલખ્ણાનિ નિશ્ણિપેત્ ।

પાનીયં પ્રચુરં સર્પિ: પ્રમૂતં હિઙ્ગુ જીરકમ્ ॥ ૧૦ ॥

હરિદ્રામાર્દ્રકં શુષ્કીં લવણં મરિચાનિ ચ ।

તપ્પુલાંશ્ચાપિ ગોધૂમાન્ જમ્બીરાણાં રસાન્ વહ્ન ૧૧

યથા સર્વાણિ વસ્તૂનિ સુપકાનિ ભવન્તિ હિ ।

તથા પચેત્ તુ નિપુણો વહુમાંસસ્થિતિર્યથા ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:-વૃહતિ પાકપાત્રે તુ માંસલખ્ણાનિ નિશ્ણિપેત્,

(તથા ચ તત્ર) પ્રચુરં પાનીયં પ્રમૂતં સર્પિ: હિઙ્ગુ જીરકં

હરિદ્રામાર્દ્રકં શુષ્કીં લવણં ચ મરિચાનિ તપ્પુલાન્

અપિ ચ ગોધૂમાન્ જમ્બીરાણાં વહ્ન રસાન્ (નિશ્ણિપેત્) ।

સર્વાણિ વસ્તૂનિ યથા સુપકાનિ ભવન્તિ, યથા હિ

વહુમાંસસ્થિતિ: (ભવેત્) તથા તુ નિપુણ: પચેત્ ॥

પકાવવાના મોટા વાસણમાં માંસના ટુકડા

નાખી તેમાં પુષ્કળ પાણી, અઝું ઘી, હિંગ,

જીરું, હળદર, આદું, સૂંઠ, લૂણ, મરી, ચોખા,

ઘઉં તથા લીંબુનો ઘણો રસ નાખવો. સઘળી

વસ્તુઓ સારી પેઠે જેમ પાકી જાય અને

ઘણા માંસમાં બરાબર લાગી જાય, એ રીતે

કુશળ મતુષ્યે તેને રાંધવું. (એ હરીસા

કહેવાય છે.) ૧૦-૧૨

હરીસાના ગુણો

પૃષ્ઠા હરીસા વલકૃદ્ વાતપિત્તાપહા ગુરુ: ।

શીતોષ્ણા શુક્રા સ્નિગ્ધા સપ્ત સન્ધ્યાનકારિણી ॥

અન્વય:-પૃષ્ઠા હરીસા વલકૃદ્ વાતપિત્તાપહા ગુરુ:

સમજાવે, તથા: તુ એક જ કુર્ચા, તથાએ
પૂર્વ કોને ?

પછી મગની ચાટીદાળને તપેલામાં ખડ
ના માળા ઉપર ચારી રીતે પકાવી તેના
ગોળા બનાવી, તે ગોળાઓની અંદર ઉપર
કહેલા મુદ્દાનું પૂરણ કરાવું. ૧૬

મગનાં લીલાં વાંનાં ગુદો

હૈલે જાનુ મોક્ષાનુ પત્તવા કપિતાપાં નિમજ્જયેત્ ।
મોક્ષકા પાચકા: પ્રોક્તાસ્તે ત્યાર્દ્રજલદા અપિ ॥૭૭॥
મુદ્દાદ્રજલદા દર્યા કમ્બો ચલકારકા: ।

દીપનાસ્તર્પના પચ્યાહિપુ રોપેપુ પુલિવા: ॥૭૮॥

અર્થ:- (૭૭) તન્ પાચકાનું જે પત્તવા કમ્બો-
વાળો મિમજ્જયેત્, તે એકજા અર્ચકાદા. અપિ પ્રોક્ત,
(૭૮) મુદ્દાનુ-૧૬. રૂપા પાચકા કમ્બો-
કારકા રીપ્તવા તર્પના પચ્ય (૭૭) ત્રિપુ રોપેપુ
પુલિવા (૭૮) ॥

પછી એ ગોળાઓને તેલમાં પકાવી
કહીમાં ઘોળવા, એટલે તે મગનાં લીલાં વાં
કહેવાય. એ વાં અધિકારક, પાચક, કહેલાં,
બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વૃદ્ધિ
કરનાર, પચ્ય અને ત્રણે રોપોમાં હિતકારી
કહેવાય છે. ૭૭, ૭૮

વેસાડુ અને પકવડીની બનાવક તથા ગુદો
વાલપાચકાનાં તુ નિલુપા પચ્યપેપિતા: ।

તચ્ચૂયં વેશનં પ્રોક્તં પાચકાભવિશારદૈ: ॥૭૯॥

વટિકા વેશનસ્યાપિ પચ્ચિતાપાં નિમજ્જિતા: ।

દર્યા વિદ્યમાનગની વસ્યા પુલિકી સ્પૃશ્વા ॥૮૦॥

અર્થ:- (૭૯) તચ્ચૂયં તુ નિલુપા પચ્યપેપિતા

(૮૦) તર્વે પચ્યાભવિશારદૈ: વેશનં પ્રોક્તમ્ ॥

વૈદ્યત્વ વટિકા અપિ વચ્ચિતાની નિમજ્જિતા (કાલી

કોફે વચ્ચરી-વચ્ચરી વચ્ચરી, જા ૧) રૂપા મિત્ર-

મગની કમ્બ પુલિકી સ્પૃશ્વા ॥

અણાની ઢાળના ફાવરાં કાલી નાખી તેને
પટ્ટીથી ઢગવી; એના જે લોટ કાચ તેને
પાકયાતીએ વેશન (વેશણ) કહે છે. એ
વેસાડુની વડીએ કહીમાં નાંખી કાચે કાઢાની,
એટલે તે પકવડી-પકવડી કહેવાય છે. એ
વડી અધિકારક, મળવું શકાય કરનાર, બળ
આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે. (એમ વેસાડુમાંથી
જાતા અંદાન અને ખંડ આદિ બીજા પ્રકારો

પણ સમજાવેલા.) ૭૨-૭૩

૧. વિષતિ કાઢ મિત્રમિત્રમવાગ્રાદિ, જો
વિષતે અને વિત્રિતમવાગ્રાદિ પ્રપાત્તવ્ય રીતે
વેશનમ્, વિષ પ્રવેશને-અધિકારે જા કર્તરિ સુસ્ત-મગ-
નાતની પકવાતની વાતીએ. એમાં સમાય છે અણ
અને નાતનાં પકવાતની વાતીએ માં એના મુખને
પ્રવેશ વેળા છે, તેથી વેશન-અણની છદ્દી ઢાળને લે

૨. (વચ્ચિતા) વચ્ચા વાણી રીતે વચ્ચરી-વચ્ચરી
રૂપે પ્રાપ્ત-કહીમાં કાઢીએ રૂપાના વેલકુડી જે
વડી તે પકવડી અને પ્રાપ્તમ તેને પકવડી કહે છે.

મીસના પ્રકારો

શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત

પાકપાચે સુતં વપાતીયં જા તર્વાવત: ।

તજ્જિજ્જુ હરિણં જા મર્જિતેત્તવનમ્ ॥૮૧॥

કાગાવેપિચ્ચિતં માંસં વત્તપિત્તં કુપ્પમ્ ।

પોતં નિર્ગાહિતં તસ્મિન્નુતે તન્નર્જિતેધ્મી: ॥૮૨॥

તિચ્ચયોમી કમ્બં વત્તવા કમ્બં તુ પલેચત: ।

તિચ્ચે ગ્રહેજા સમિચ્ચ વેશનાર્ પર્વિતપેત્ ॥૮૩॥

પ્રખ્યાતિ વેશનારસ્ય માગવડીવકાતિ જા ।

તન્નુકામ્ય કવકાતિ મરિચાતિ સમાસત: ॥

મત્રેન વિધિના સિદ્ધિ શુદ્ધમાંસમિતિ સ્પૃશ્વા ॥૮૪॥

અર્થ:- પાકપાચે સુતં વપાતવ્ય જા છેક રણ, તજ

જિજ્જુ જા હરિણં મર્જિત, તન્નર્જિતે અધિકારે

અધિકાર (વર્ગ) અધિકારે માંસં સુતં વતે સિધ્ધિ

(જા રસ) તસ્મિન્નુતે જા રસે તન્નર્જિત ॥ તન્નર્જિત

તિચ્ચયોમી કમ્બં વત્તવા (તજ) કમ્બં તુ પલેચ, સિદ્ધિ

(સમિચ્ચ) વેશનારસ્ય તસિચ્ચ વર્વિતપેત્ ॥ વેશનારસ

પ્રખ્યાતિ-અણની વચ્ચિતા જા તન્નુકામ્ય કવકાતિ મરિ-

ચાતિ સમાસત: (સિધ્ધિ), અને વિધિના સિદ્ધિ શુદ્ધમાં

રસિ સ્પૃશ્વા ॥

પકાવવાના વાસણમાં થી અણવા તે ન

મહે તો તેલ નાખવું. એમાં હિંજ તથા

હળદરનો વધાર મુકવો. પછી કાઢકાં વચ્ચરીના

તથા કુકડા કરેલા બકરા વગેરેના માંસને

અણવા પાઈ જાળી નાખીને તે થીમાં અણવા

તેજમાં ધીરે ધીરે પકાવવું. પકાવતી

જાતે અંદર બેટલું જાળી નાખી તેમાં રણને

પણ પકાવવું. પાછી રણ પછી તેમાં નીચે

લખેલા વેશનાર-મગાલાન પદાર્થો પાછીમાં

વાટીને નાખવા. મસાલાના પદાર્થો નાખરવેલાં

સીતા ઉપાદ્યુક્ત સ્ત્રિયા સદૃશ સંપત્તિધારિણી (કવ્યતે) ॥
 એ હરીસા? બળ આપનાર, વાયુ તથા
 પિત્તને હલુનાર, આરે, ટાલી, ગરમ, વીર્યને
 વધારનાર, સ્તિગ્ધ, ઝાટો ઉત્તરનાર અને
 અગ્નિદાને સાધનાર પણ કહેવાય છે. ૧૩

૧. આ દરીસા યમ પ્રાપ્ત-ઉદ્ધૃત કૃત્તી કૃત્તી
 આપાનો સને છે.

તળેલું માંસ બનાવવાની રીત અને મુલ્ય
 શુદ્ધમાંસવિધાને માંસ સમ્યક્પ્રસાધિતમ્ ॥
 પુનસ્તદામ્યે સમ્યક્ તસ્મિન્ પ્રોચ્યતે કુષ્ઠઃ ॥૧૪॥
 તસ્મિન્ વદનેપાત્રિમ્ભોજનમુચ્યતિ ॥
 તર્પણં સ્વપ્ન સુશિલં રોચનં વદતામ્યમ્ ॥૧૫॥
 સમ્યક્-અન્નમોદિપાત્ર સમ્યક્ પ્રસાધિત (જન)
 માંસ (મકેન) તત્ પુનઃ જાગ્યે સમ્યક્ (સત) કુર્વ-
 તસ્મિન્ પ્રાપ્તમ્ ॥ (તત્) તસ્મિન્ (માત્ર) તરેણં સ્વપ્ન સુશિલ
 રોચનં વદતામ્ય (સત) વન્નમોદિપાત્રમોદિપાત્ર
 (મતિ) ॥

શુદ્ધ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારી રીતે
 માંસને પકાવી પછુ તેને ધીમાં વળી લેવાય,
 એટલે હલ્લ માલસે તેને વળેલું માંસ કહે
 છે. એ વળેલું માંસ વૃત્તિ કરનાર, હલકું,
 ઘણું જ સ્તિગ્ધ, રુચિકારક અને શરીરની
 હલવા કરનાર હોઈ જાય, સુષ્ટિ, અગ્નિ, માંસ,
 જોઈ તથા વીર્યને વધારનાર માય છે. ૧૪, ૧૫
 માંસને સાધના રોપાથી પકાવવાની રીત
 અને તેના મુલ્ય

કામન્યપ્રકારિમ્ભોજનમિદાનિ શાભાકપા ॥
 પૂર્ણ સમ્યક્ રક્ષા નિર્પૂર્ણ કુદ્ધને વચેત્ ॥
 સત્ત્વ ધૃત્યમિદં પ્રોક્તં પાકકમ્પિયમ્ભોજનમ્ ॥૧૬॥
 શુદ્ધ્યં વર્ષં સુપાતુર્ન રર્ષં પદિકર્ત્ત સ્વપ્ન ॥
 વતપાતનદં વર્ષં ર્ષિદ્વિગ્નિતકર્ત્ત દિતમ્ ॥૧૭॥
 અન્ન-વાતપાતનદં ર્ષિદ્વિગ્નિતકર્ત્ત ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 (કર્ત્ત, તા) ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 (તત્) ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ

જમવા પછાની ગદ્ય ગમેશના મામોને
 લોહાના મોપામા પરીથી થી તથા લવ્વ નાખી
 નિર્પૂર્ણ અગ્નિમાં પકાવાય, એટલે તેને પાકકિયા
 અથવા પ્રકરોપાદ્યુક્ત માંસ કહે છે. એ માંસ

અમૃત જેવું હોઈ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ
 કરનાર, હલકું, કદ તથા વાયુને કરનાર અને
 બળ આપનાર છે, છતાં કાર્ષક પિત્ત કરનાર
 પણ છે. ૧૬, ૧૭

૧. જ્યે સ્વર્ણ માંસ અન્ન-ધૃત્યમ્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 સોપામા પરીથી પકાવેલું માંસ અન્ન કરનાર છે.
 શુદ્ધમાંસ માંસ પકાવવાની રીત
 શુદ્ધમાંસ વત્તુત્ત્વ કર્ત્તિત્તે સ્વર્ણ મલે ॥
 સ્વર્ણમિદં પાકકમ્પિયમ્ભોજનમિદાનિ શાભાકપા ॥૧૮॥
 પાકકમ્પિયમ્ભોજનમિદાનિ શાભાકપા ॥૧૯॥
 પૂર્ણ સુપાતુર્ન રર્ષં પદિકર્ત્ત સ્વપ્ન ॥૨૦॥
 સમ્યક્-અન્નમોદિપાત્ર સમ્યક્ પ્રસાધિત (જન)
 માંસ (મકેન) તત્ પુનઃ જાગ્યે સમ્યક્ (સત) કુર્વ-
 તસ્મિન્ પ્રાપ્તમ્ ॥ (તત્) તસ્મિન્ (માત્ર) તરેણં સ્વપ્ન સુશિલ
 રોચનં વદતામ્ય (સત) વન્નમોદિપાત્રમોદિપાત્ર
 (મતિ) ॥

શુદ્ધ માંસ ઝીલું કાપી પાણીમાં પકા-
 વવા; પછી તેમાં લવિંગ, દિગ, લવ, મરી,
 આદુ, એલધી, છાં, ઘાણ તથા લીંબુનો
 રસ નાખી મુઝથી ધીમાં પકાવડું, એટલે તે
 માંસ મુઝાદકું કહેવાય છે. ૧૮, ૧૯

૧. ધૃત્-ધૃત્યમ્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 અન્ન-ધૃત્યમ્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 (તત્) ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ

મુંઝાદકું માંસના મુલ્ય
 માંસે મુઝાદકું વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 વાતપિત્તકર્ત્ત વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 અન્ન-ધૃત્યમ્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 (તત્) ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ

શુદ્ધમાંસ માંસ રુચિકારક, પુષ્ટિ આપ
 નાર, બળ આપનાર, આરે, વાયુ તથા પિત્તને
 કરનાર, મિતુનશક્તિને વધારનાર, કદને લોહ-
 નાર અને વીર્યને વધારનાર છે. ૨૦
 શુદ્ધમાંસ માંસના રસના મુલ્ય
 શુદ્ધમાંસ માંસના રસના મુલ્ય ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 તત્ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ
 (તત્) ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ ૩ વર્ષ

અન્વય:-સિદ્ધમાંસરસઃ સ્વચ્ચઃ પ્રોળનઃ વાતપિત્તઘ્નઃ
ઘ્રમશ્વાસક્ષયાપહઃ (અરિત, તથા ચ) ક્ષીણાનામ્ અલ્પ-
રેતસાં વિશ્લિષ્ટમમ્સન્ધીનાં શુદ્ધિકાઙ્ક્ષિણાં સ્મૃત્યોજોવલ-
હીનાનાં જ્વરક્ષીણક્ષતોરસાં સ્વરહીનાનાં દૃઢ્યાયુઃશ્રવણાર્થિનાં
શુદ્ધાનાં શસ્યતે ॥ (શાલેપુ) માંસસમ્ભવાઃ યદ્યદઃ પ્રકારાઃ
કથિતાઃ સન્તિ, તે(તુ) મ્ન્યવિસ્તારમીતઃ મયા અત્ર ન
પ્રકીર્તિતાઃ ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ
આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર અને
શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ
ક્ષીણ થયેલા, અલ્પ વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા
તથા ભાંગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સફાઈને
ઇચ્છનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળ-
વગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષત-
વાળા, સ્વરભંગ થયેલા, નેત્રની શક્તિને
ઇચ્છનારા, આયુષની સ્થિતિને ઇચ્છનારા,
કાનની શક્તિને ઇચ્છનારા તથા સ્વસ્થ શરીર-
વાળાઓને પણ માંસને એ રસ હિતકારી છે.
શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા
છે; પરંતુ તે પ્રકારો અંતરું લંબાણ થવાની
બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧-૨૩

શાક પકાવવાની રીત

હિહ્ગુજીરયુતે તૈલે ક્ષિપેચ્છાકં સુલ્ખિડતમ્ ।
લવણં ચામ્લચૂર્ણાદિ સિદ્ધે હિહ્ગુદકં ક્ષિપેત્ ।
इत्येवं सर्वशाकानां साधनेऽभिहितो विधिः ॥૨૪

અન્વય:-હિહ્ગુજીરયુતે તૈલે સુલ્ખિડિતં શાકં ક્ષિપેત્,
(તતઃ તસ્મિન્) સિદ્ધે (સતિ) લવણમ્ અમ્લચૂર્ણાદિ
હિહ્ગુદકં ચ (તત્ર) ક્ષિપેત્ । इति सर्वशाकानां साधने
एवं विधिः अभिहितः ॥

હિંગ તથા જીરું સાથે વધાર માટેના તેલમાં
સારી રીતે સમારેલું શાક નાખવું. તે પાકી
રહ્યા પછી તેમાં લવણ, ખાટાં ચૂર્ણ વગેરે
તથા હિંગનું પાણી નાખવું. આમ સઘળાં
શાકો રાંધવાનો આવે જ પ્રકાર કહેલ છે. ૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

સમિતાં મર્દયેદાઙ્ગૈર્જલેનાપિ ચ સન્નયેત્ ।
તસ્યાસ્તુ વટિકાં કૃત્વા પચેત્સર્પિપિ નીરસામ્ ॥૨૫
પલાલવક્કપૂરમરીચાદૈરલક્ષ્મ્ ।
મજ્જયિત્વા સિતાપાકે તતસ્તાં ચ સમુદ્ધરેત્ ।
અયં પ્રકારઃ સંસિદ્ધો મળ્ડ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

અન્વય:-સમિતામ્ આઙ્ગૈઃ મર્દયેત્ ચ જલેન અપિ
સન્નયેત્, તસ્યાઃ તુ વટિકાં કૃત્વા સર્પિપિ નીરસાં પચેત્ ॥
તાં ચ એલાલવક્કપૂરમરીચાદૈઃ અલક્ષ્મ સિતાપાકે
મજ્જયિત્વા સમુદ્ધરેત્ । અયં સંસિદ્ધઃ પ્રકારઃ મળ્ડઃ इति
अभिधीयते ॥

પરસુદીને ઘ્રીથી તથા પાણીથી પણ ટૂંપવી;
પછી તેની વડીઓ કરી ઘ્રીમાં આકરી પકા-
વવી; પછી એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ,
કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલાં હોય
એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓ-
ને બોળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)

મંડના ગુણો

મળ્ડસ્તુ વૃંહણો વૃધ્યો વલ્યઃ સુમધુરો ગુરુઃ ।
પિત્તાનિલહરો સ્વચ્ચો દીપ્તાગ્રીનાં સુપૂજિતઃ ॥૨૭
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિમિતા અપરેડપિ ચે ।

પ્રકારા અમુના તુલ્યાસ્તેડપિ ચેત્તદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વય:-મળ્ડઃ તુ વૃંહણઃ વૃધ્યઃ વલ્યઃ સુમધુરઃ
ગુરુઃ પિત્તાનિલહરઃ સ્વચ્ચઃ દીપ્તાગ્રીનાં સુપૂજિતઃ (મવતિ) ॥
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિમિતાઃ અપરે અપિ ચે પ્રકારાઃ ચેત્ (શાલે
ડકાઃ) તે અપિ અમુના તુલ્યાઃ (સન્તઃ) તદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તે મંડ પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણો મધુર, ભારે,
પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને
પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો
લોટ, સાકર અને ઘ્રીથી બનાવવામાં આવતા
બીજા પ્રકારો પણ જો (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય
તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને
ગુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭, ૨૮

૧. મળ્ડયતિ-મૂપયતિ શરીરં મક્ષિતઃ સન્ વૃંહણ-
ત્વાદિશ્રેષ્ઠગુણયુક્તવાત્, મઙિ મૂષાયામ્-પચાધન્-પૌષ્ટિક
આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે
ખાધાથી શરીરને સુશોભિત બનાવે છે, તે પકવાન્ન-
મંડ કહેવાય છે.

સંપાવ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
પર્યટ્યઃ સાઙ્યસમિતાનિમિતા ધૃતમર્જિતાઃ ।
કુદ્રિતાશ્ચાલિતાઃ શુદ્ધશર્કરામિવિમર્દિતાઃ ॥૨૯॥
તત્ર ચૂર્ણે ક્ષિપેદેલાલવક્કમરિચાનિ ચ ।
નાલિકેરં સકપૂરં ચારવીજાન્યનેકઘા ॥ ૩૦ ॥
ધૃતાક્ષસમિતા પુષ્ટરોટિકા રચિતા તતઃ ।
તસ્યાન્તઃપૂરણં તસ્ય કુર્યાન્મુદ્રાં દઢાં સુધીઃ ।
સર્પિપિ પ્રચુરે તાં તુ સુપચેન્નિપુણો જનઃ ॥ ૩૧ ॥

હોતા હતા હવે સ્થિતિ સર સંપત્તિની (ચન્દ્ર) ।
 જે હરીસા^૧ બળ આપનાર, વાસુ તથા
 પિત્તને હવનાર, આરે, ટાઢી, ગજમ, વીરને
 વધારનાર, સિંગધ, ઝાઝા ઉતારનાર અને
 ભાગેલાને સાધનાર પણ કહેવાય છે ૧૩

૧ આ હરીસા ચન્દ્ર પ્રાકૃત-ઉદ્ધે કે હારસી
 બાળને કહે છે

તળેજી માંસ બનાવવાની રીત અને ગુણ
 ગુદમાંસપિધાનેન મંસે સમ્યક્પ્રસાધિતમ્ ।
 પુનસ્તદાન્યે સમ્યક્ તસ્મિન્ પ્રોચ્યતે પુષ્પે ॥૧૪॥
 તસ્મિન્ જ નેપાદિમાંસોનુત્પન્નશ્ચિદ્ધત્ ।
 તર્પણે સસુ મુશિર્ધા રોષણે વદતાત્મમ્ ॥૧૫॥
 અન્વય-ગુદમાંસપિધાનેન સમ્યક્ પ્રસાધિત (જન)
 મંસ મન) તત્ પુનઃ આગ્રહ સમ્યક્ (સર) પુષ્પ
 તસ્મિન્ પ્રવચ્ય ॥ (તત્ નર્મિ (માંસ) તર્પણે સસુ મુશિર્ધા
 રોષણે વદતાત્મ (હર) વચ્ચમાંસોનુત્પન્નશ્ચિદ્ધત્
 (મન) ॥

ગુદ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારી પિંડ
 માંસને પકાવી પાકુ તેને ઘીમાં વળી દેવાય,
 એટલે હવે માણસો તેને તળેજી માંસ કહે
 છે એ વળેજી માંસ વૃશિ કરનાર, હલકું,
 ધણુ જ સિંગધ, રુચિકારક અને ટરીરની
 હવે કરનાર હોઈ જળ, ભુક્ષિ, અગ્નિ, માંસ,
 જોષ તથા વીરને વધારનાર સાધ છે ૧૪, ૧૫
 માંસને સોડાના માયાથી પકાવવાની રીત

અને તેના ગુણ
 કાળાગદાદિમાંસાનિ પ્રપિતાનિ વાળાકપા ।
 પૂર્ણ મનર્થ વસ્તુ તિર્પ્તિ વૃદ્ધિ વર્ધેત્ ॥
 તત્ત્વ દાન્યમિદં પ્રોક્તં પાકવ્યમ્પિચક્રતે ॥૧૬॥
 દાન્યં પદ્યં યુષ્માનુદ્યં રણ્યં વધિકર્ત્વં કણુ ।
 જાતકર્ત્વં રણ્યં તિર્પ્તિપિત્તવર્ધં દિતમ્ ॥૧૭॥
 અન્વય-કાળાગદાદિમાંસાનિ વાળાકપા પ્રપિતાનિ
 (કર્ત્વં તા) વસ્તુ તિર્પ્તિ વૃદ્ધિ વર્ધેત્
 તત્ત્વ દાન્યમિદં રણ્યં પ્રવચ્ય ॥ રણ્યં તત્
 વતિ પુષ્પાનં રણ્યં વર્ધિતમ્ સસુ પકાવર્ત્વં રણ્ય
 (તત્) તિર્પ્તિ તિર્પ્તિવર્ધ (કર્ત્વં) ॥

અમણા પડાની માંસ વગેરેના આમોને
 સોડાના માયામાં પરીવી ધી તથા ઘણુ નાખી
 નિર્ધન અગ્નિમાં પકાવાય, એટલે તેને વાકિકા
 અવનાર પુરો હવે માંસ કહે છે એ માંસ

અમૃત એવું હોઈ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ
 કરનાર, હલકું, કહે તથા વાસુને કરનાર અને
 જળ આપનાર છે, છતાં કાર્ધક પિત્ત કરનાર
 પણ છે. ૧૬, ૧૭

૧ આ સેકર્ત મંસે રણ્ય-‘રણ્ય’ મં-
 ચોનામાં પરીવી પકાવેતુ માંસ યમ કરેવાનું
 રૂ માંસ માંસ પકવવાની રીત
 ગુદમાંસ તનુશ્લેષ કર્તિતં સ્વેદિતં મલે ।
 સપચ્છદિશ્ચુલ્લવપ્યમરિભાર્દ્રશ્ચયુતમ્ ॥૧૮॥
 પક્ષાડીરકથામ્યાકતિન્મૂલસલમચિતમ્ ।
 પૂતે મુગાંથેત્કણે માંસે ગુદમાંસકોચ્યતે ॥૧૯॥
 અન્વય-ગુદમાંસ તનુશ્લેષ કર્તિતં સ્વેદિતં
 સપચ્છદિશ્ચુલ્લવપ્યમરિભાર્દ્રશ્ચયુતમ્
 પક્ષાડીરકથામચિત (હવા) પુત્તે પૂત કરે તત્ માંસ
 પક્ષાડીરકથામચિત ॥

ગુદ માંસ ઝીણુ કાપી પાણીમાં પકા
 વવુ; પછી તેમાં લવિજ, દિગ, લવ, મરી,
 આડ, જોષધી, છુર, ધાણુ તથા હીણુને
 રસ નાખી મુગધી ધીમાં પકાવવું, એટલે તે
 માંસ ગુગારક^૧ કહેવાય છે ૧૮, ૧૯

૧ રણ્ય-આપલ્યમ્ અગ્નિ વર્ધનામિતિ જર જો
 અન્વય, તત્ સંગ્રહી રણ્ય-નર્ધ રણિયા માંસમાં
 ને મુગ્ય તથા જો અન્વાય છે તેથી ગુગારક
 કરેવાનું નિર્ધ માંસ

ગુગારક માંસના ગુણ
 માંસે ગુગારક રણ્ય રૂદ્ધને વનદત્ત ગુ ।
 પાતપિત્તહર્ત્વં પૂર્ણ વ તર્પણે વીરવર્ધનમ્ ॥૨૦॥
 અન્વય-ગુગારક માંસે રણ્ય રૂદ્ધ વનદત્ત ગુ
 વારિ (તર્પણે વર્ધને વીરવર્ધને (કર્ત્વં) ॥
 ગુગારક માંસ રુચિકારક, પુષ્ટિ આપ
 નાર, જળ આપનાર, આરે, વાસુ તથા પિત્તને
 કરનાર, મધુનશકિતને વધારનાર, કહેને તોડ
 નાર અને વીરને વધારનાર છે ૨૦

રુચિકા માંસના રસના ગુણ
 સિદ્ધિવર્ધિતપણે રણ્ય સમન્વાસાસપાવત્ ।
 પ્રીતિમાં વાતપિત્તહર્ત્વં રણ્ય સમન્વાસાસપાવત્ ॥૨૧॥
 રિષિકથામ્યાકતિન્મૂલસલમચિતમ્ ।
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૨॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૩॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૪॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૫॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૬॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૭॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૮॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૨૯॥
 રણ્યમાંસકોચ્યતે ॥૩૦॥

અન્વય:-સિદ્ધમાંસરસઃ સ્વચ્ચઃ પ્રોળનઃ વાતપિત્તઃ
ઋમશ્વાસક્ષયાપહઃ (અરિત્તિ, તથા ચ) ક્ષીણાનામ્ અલ્પ-
રેતસાં વિશ્લિષ્ટમમસન્ધીનાં શુદ્ધિકાદ્ક્ષિણાં સ્મૃત્યોજોવલ-
હીનાનાં જ્વરક્ષીણક્ષતોરસાં સ્વરહીનાનાં દૃષ્ટ્યાયુશ્રવણાર્થિનાં
શુદ્ધાનાં શસ્યેત ॥ (શાસ્ત્રેષુ) માંસસમ્ભવાઃ વદ્યઃ પ્રકારાઃ
કથિતાઃ સન્તિ, તે(તુ) ગ્રન્થવિસ્તારમીતિઃ મથા અત્ર ન
પ્રકીર્તિતાઃ ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ
આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હુણનાર અને
શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ
ક્ષીણ થયેલા, અદ્ય વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા
તથા ભાંગેલા સાંધાવાળા, શરીરની સ્પર્શને
ધૃંચનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળ-
વગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષત-
વાળા, સ્વરભંગ થયેલા, નેત્રની શક્તિને
ધૃંચનારા, આયુષની સ્થિતિને ધૃંચનારા,
કાનની શક્તિને ધૃંચનારા તથા સ્વસ્થ શરીર-
વાળાઓને પણ માંસનો એ રસ હિતકારી છે.
શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા
છે; પરંતુ તે પ્રકારો અંતરું લંગાણુ થવાની
બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧-૨૩

શાક પકાવવાની રીત

હિંદુગુજીરયુતે તૈલે ક્ષિપેષ્ણકં સુલ્ખિન્દતમ્ ।
લવણં ચામ્લચૂર્ણાદિ સિદ્ધે હિંદુગુદકં ક્ષિપેત્ ॥૨૪

અન્વય:-હિંદુગુજીરયુતે તૈલે સુલ્ખિન્દતં શાકં ક્ષિપેત્,
(તતઃ તસ્મિન્) સિદ્ધે (સતિ) લવણમ્ અમ્લચૂર્ણાદિ
હિંદુગુદકં ચ (તત્ર) ક્ષિપેત્ ॥ इति सर्वशाकानां साधने
एवं विधिः अभिहितः ॥

હિંગ તથા જીરું સાથે વધાર માટેના તેલમાં
સારી રીતે સમારેલું શાક નાખવું. તે પાકી
રહ્યા પછી તેમાં લૂણ, ખાટાં ચૂર્ણ વગેરે
તથા હિંગનું પાણી નાખવું. આમ સઘળાં
શાકો રાંધવાનો આવો જ પ્રકાર કહેલ છે. ૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

સમિતાં મર્દ્યેદાજ્યૈર્જલેનાપિ ચ સન્નયેત્ ।
તસ્યાસ્તુ વટિકાં કૃત્વા પચેત્સપિપિ નીરસામ્ ॥૨૫
પલાલવક્ત્રકપૂરમરીચાદૈરલક્ષ્મકૃતે ।
મજ્જયિત્વા સિતાપાકે તતસ્તાં ચ સમુદ્રેત્ ।
અયં પ્રકારઃ સંસિદ્ધો મળ્ડ इत्यभिधीयते ॥ ૨૬ ॥

અન્વય:-સમિતામ્ આજ્યૈઃ મર્દ્યેત્ ચ જલેન અપિ
સન્નયેત્, તસ્યાઃ તુ વટિકાં કૃત્વા સપિપિ નીરસાં પચેત્ ॥
તાં ચ પલાલવક્ત્રકપૂરમરીચાદૈઃ અલક્ષ્મકૃતે સિતાપાકે
મજ્જયિત્વા સમુદ્રેત્ । અયં સંસિદ્ધઃ પ્રકારઃ મળ્ડઃ इति
અભિધીયતે ॥

પરસુદીને ઘીથી તથા પાણીથી પણ ટૂંપવી;
પછી તેની વડીઓ કરી ઘીમાં આકરી પકા-
વવી; પછી એલચી, લવિંગ. ભીમસેની ખરાસ,
કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલાં હોય
એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓ-
ને ગોળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)

મંડના ગુણો

મળ્ડસ્તુ વૃંહણો વૃષ્યો વલ્યઃ સુમધુરો ગુરુઃ ।
પિત્તાનિલહરો સ્વચ્ચો દીપ્તામીનાં સુપૂજિતઃ ॥૨૭
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિર્મિતા અપરેઽપિ યે ।

પ્રકારા અમુના તુલ્યાસ્તેઽપિ ચેતદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

અન્વય:-મળ્ડઃ તુ વૃંહણઃ વૃષ્યઃ વલ્યઃ સુમધુરઃ
ગુરુઃ પિત્તાનિલહરઃ સ્વચ્ચઃ દીપ્તામીનાં સુપૂજિતઃ (મવતિ) ॥
સમિતાશર્કરાસર્પિર્નિર્મિતાઃ અપરે અપિ યે પ્રકારાઃ ચેત્ (શાસ્ત્રે
ઽષ્કાઃ) તે અપિ અમુના તુલ્યાઃ (સન્તઃ) તદ્ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તે મંડ^૧ પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણું મધુર, ભારે,
પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને
પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો
લોટ, સાકર અને ઘીથી બનાવવામાં આવતા
બીજા પ્રકારો પણ જો (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય
તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને
ગુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭, ૨૮

૧. મળ્ડયતિ-મૂપયતિ શરીરં મક્ષિતઃ સન્ વૃંહણ-
ત્વાદિશ્રેષ્ઠગુણયુક્તવાત્, મઙિ મૂપાયમ્-પચાયત્-પૌષ્ટિક
આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે
ખાધાથી શરીરને સુશોભિત બનાવે છે, તે પકવાન-
મંડ કહેવાય છે.

સંપાવ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
પર્યંત્યઃ સાજ્યસમિતાનિર્મિતા ધૃતમર્જિતાઃ ।
કુદ્ધિતાશ્ચાલિતાઃ શુદ્ધશર્કરામિવિમર્દિતાઃ ॥૨૯॥
તત્ર ચૂર્ણં ક્ષિપેદેલાલવક્ત્રમરીચાનિ ચ ।
નાલિકેરં સકપૂરં ચારવીજાન્યનેકથા ॥ ૩૦ ॥
ધૃતાકસમિતા પુષ્ટોટિકા રચિતા તતઃ ।
તસ્યાન્તઃપૂરણં તસ્ય કુર્યાન્મુદ્રાં દદાં સુધીઃ ।
સપિપિ પ્રચુરે તાં તુ સુપચેન્નિપુણો જનઃ ॥ ૩૧ ॥

મકારોઽર્ધ મકારોઽર્ધ સમ્યાય इति કીર્તિતઃ ।
 મપ્થકસ્ય સમો હોવા સમ્યાયોઽપિ ગુર્ધનૈઃ ॥૨૨॥
 અથવા-સામ્યાયિકામિતિય વર્ણવ્ય ક્ષતમિતિ
 ક્ષિપ્ય ચર્ચિયા સ્વચ્છર્મમિ મિમર્શિયઃ (વર્ણવ્ય) ॥
 વત ચર્મ્મ મનેકા પાત્તમચ્છર્મમિ મારિચિઃ સ્વચ્છર્મ
 ચ ચાર્મીચામિ કિયેત ॥ તત્ત ક્ષતમિય પુત્રોઽધિય
 રચિયા (કિયેત), તત્ત ક્ષત તત્ત (ચર્મ્મચર્મ્મ)
 સુત સુતી કર્મચ, રત્ત (ચ) ગુર્મ (કર્મચ),
 મિયુગ્મ ક્ષત તો તુ પ્રચુરે સર્વિયિ સુચેત ॥ ક્ષમ પ્રચાર
 મચ્છર્મ સમ્યાય इति કીર્તિત, સમ્યાય ક્ષમિ વતે વત્ત
 ક્ષમ ગુર્મ ક્ષમ હેત ॥

મેઢાના હોટને થીતુ મેઢુ ર્ધ પાચડી
 બનાવી લીમા તળીને ફટવી, તેને બાળી નાખ્યા
 પછી શુદ્ધ સકરત્ત ભૂત તેમા લોળી લોળીને
 લેળવતું; જે ભૂતમા પુકળ લેલવી, લવિમ,
 મરી, ટોપર, લીમસેની કપૂર અને ચાશીનીના
 બીજ નાખવા પછી લીના મેઢુવાળી મેઢાની
 બધી શેટલી કરી તેની બહાર પેલા ચુકું
 પૂરલુ બરી દહ રીને મેઢુ બંધ કરી દેવ.
 જે શેટલીને સમજી માણસે ઝાઝા લીમાં
 પકાવતી; જેટલે તે સપાવે થાય છે, જેમ
 પાકશાસ્ત્રીએએ કહ્યું છે આ સંપાવના શુભોને
 હોઠાએ મઠના જેવા જ બહુવા. ૨૬-૩૨

૧. સ્વચ્છ પૂર્વે ક્ષેત્ર મકિરે છરી ગુણવ્યધિ
 ગુણ્યુબધત, સ્વચ્છ પૂર્વે ક્ષેત્ર-કક્ષાત્ત ક્ષેત્રે ચર્મ-
 પોષિકા આદિ મુલેથી મુક્ત લેવાને લીધે જે બાલથી
 છરી નરાત્તર પવિત્ર જેટલે ભરાવદાર ક્ષેત્રેત્તરી
 બને છે, તેથી લેવાત કહેયતું પડવાન.

કપૂરનાલી બનાવવાની રીત અને તેના મુલ્ય
 પૂતાત્તમા સમિતયા ક્ષમ્મ ફરયા પૂર્ત તત્ત ।
 ક્ષવજોપચર્મ્મપુતયા સિતયાઽન્યતમ્ ॥ ૨૩ ॥
 પ્લેહાત્તમેત સિદ્ધિયા હોવા કર્મ્મનાલિકા ।
 સમ્યાયસદશી હોવા ગુર્મ કર્મ્મનાલિકા ॥ ૨૪ ॥

અથવા-ક્ષતમિય સમિતયા ક્ષવજોપચર્મ્મપુતયા
 સિતયા અન્યત્ત ક્ષમ પૂર્ત ફરયા ક્ષવજેત વર્ણવ્ય, એવા
 સિદ્ધા કર્મ્મનાલિકા હોવા, (૨૩) કર્મ્મનાલિકા- ગુર્મ
 સમ્યાયસદશી હોવા ॥

લીના મેઢુવાળા મેઢામાં લવિમ, મરી
 અને લીમસેની નરાત્તવાળી સાકર લેળવી
 તેમાં લાજુ નાજ કરી લીમાં પકાવવું, જેટલે

તે તેવાર થયેલી કપૂરનાલિકા સમજવી. જે
 કપૂરનાલિકામાં સંપાવના જેવા જ શુભો
 બહુવા. ૩૩, ૩૪

૧. તર્મ-તર્મકમ મસ્તિ કલ્યા-તર્મ ક્ષમ
 ક્ષમી इति ક્ષ, 'તર્મક', 'ક્ષમ', ક્ષમ ક્ષમ-તર્મકા,
 ક્ષમ્મુત્તમા તર્મકા ક્ષમ્મુત્તમા-તર્મકા આત્તર તર્મ
 તર્મકા પોલી નળી જેવા હેત ૭ અને મુખ્યત્તરે
 મસાલામાં લીમસેની કપૂર જેમાં વધારે હેત છે,
 જેથી મેઢાની એક પકાવતની વાની કપૂરનાલિકા
 કહેવાય છે.

ફેનિકા બધવા સુતરફેલ્લી બનાવવાની
 રીત અને તેના મુલ્ય

સમિતયા પૂતાત્તમા તર્મકા સમ્યાયેત ।
 તાસ્તુ સમિતિયા લીર્મ પીત્તસ્તોપરિ ચારયેત ॥
 લેહ્યેલેહ્યેતેતેત પર્વેત વર્ણવેત ।
 તત્તમુરિક્યા તો તુ સંજમામેવ કર્તવેત ॥ ૨૬ ॥
 તત્તસુ લેહ્યેલેહ્યેત મુયા સદ્ધૈત ચ લેપયેત ।
 ચાલિપૂર્વે ફર્ત તોર્મ મિમિત્ત લક્ષ્મ વર્ણવેત ॥ ૨૭ ॥
 તત્ત લેહ્યેત લેહ્યેત વિવર્ધિત પૂર્ણ પૂર્ણ ।
 પુનસ્તો લેહ્યેતેતેતેતેતેત સ્વામ્યાયનાલિકા ॥ ૨૮ ॥
 તત્તો મુપેતેતેતેતેતેત મહેતુત પુત્તઃ સ્ફુટા ।
 મુપાચયા તર્મકયા તત્તમનાચારેત ॥ ૨૯ ॥
 સિદ્ધિયા ફેનિકાનાલી મપ્થકસ્ય સમ્યા ગુર્મ ।
 તત્તઃ કિલ્લિપુરિયં મિતોરોઽપમુત્તમત્ત ॥ ૩૦ ॥

અથવા-ક્ષતમિય સમિતયા લીર્મ તર્મ ક્ષમ
 તા તુ લીર્મ તર્મ કિલ્લિય લીર્મ ચારયેત ॥
 તત્ત તર્મ ક્ષમ વર્ણવેત (તર્મ) ક્ષમ ક્ષમ
 લેહ્યેત, તત્ત તો તુ સંજમામેવ કર્તવેત, ॥
 તત્ત મુપ તુ લેહ્યેત, લેહ્યેત ચ લેહ્યેત । ચાલિપૂર્વે
 ફર્ત તોર્મ મિમિત્ત (કિયેત તર્મ) લક્ષ્મ વર્ણવેત ॥
 તત્ત લેહ્યેત ક્ષમ્મુત્તમા વિવર્ધિત, તો મોર્મી પુર્ણ
 ક્ષમ મપ્થકસ્ય સ્વામ્યા (તર્મ) લેહ્યેત ॥ તત્ત ક્ષમ
 આગે સુપેત, સુપ્તઃ પુર્ણ ચ મહેતુ, મુપાચયા
 સક્ષતયા તત્તમના ચારેત ॥ એવા સિદ્ધા ફેનિકાનાલી
 (કલ્પે), ગુર્મે મપ્થકસ્ય સમ્યા (ચરિત), ર્ધ તર્મ
 કિલ્લિય ક્ષમ (સ્ફુટ), ર્ધ મિતોરો ઇત્યુત્તમ ॥

લીના મેઢુવાળા મેઢાની લાંબી લાંબી
 ચારો બનાવી તેઓને લાકડાની આટલી ત્ર
 પાસેપાસે લાળી મૂકવી. અને તેઓમાંથી એક
 પાચડી થાય જેમ વેલવધી વસુતી. પછી
 છરી વટે જે પાચડીને લેવી રહે તે રીતે જ

કાપવી; તેને પાછી વણીને તેના પર સટામણ ચોપડવું. ચોખાનો લોટ, ઘી અને પાણી ભેગાં કરાય તેને સટામણ કહે છે. પછી તેને વીટીને બુદા બુદા લૂઆ કરી નાખવા. તે લૂઆને પાછા વણી ગોળ રોટલી બનાવી તેને ઘીમાં પકાવવી, એટલે બુદાં બુદાં પડ થાય છે; એ પડોને સુગંધવાળી સાકરની ચાસણી ચડાવવી. આ પ્રમાણે બનેલી તે ફેનિકા કહેવાય છે. તેમાં પણ મંડકના જેવા જ ગુણો હોય છે, તોપણ તે કાંઈક હલકી થાય છે, એટલો તફાવત છે.

૧. ફેનિકા-ફેનિકાકારઃ અસ્તિ અત્યાઃ-‘અત્ ફેનિકા’ इति स्त्र्, ७त्पेकः, ८त्, ९त्, १०त् इत्वं च-જેનો આકાર ફીણ જેવા હોય છે, તેથી ફેનિકા-ફેણી નામનું પડવાત.

સુવાળી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

સમિતાયા ધૃતાકાયા લોષ્ટ્રી કૃત્વા ચ વેલ્લયેત્ ।
આજ્યે તાં મર્જયેત્સિદ્ધાં શંકુલી ફેનિકાગુણા ॥

અન્યથઃ-ધૃતાકાયાઃ સમિતાયાઃ લોષ્ટ્રી કૃત્વા ચ વેલ્લયેત્, તામ્ આજ્યે સિદ્ધાં મર્જયેત્, (ફ્યં) શંકુલી (કથ્યંતે) ફેનિકાગુણા (સ્થતા) ॥

ઘીના મોણવાળા મેંદાના લૂઆ કરી તેઓને વેલણથી વણવા અને ઘીમાં પકાવવા એટલે તે શંકુલી^૧-સુવાળી કહેવાય છે. એ સુવાળીમાં ફેનિકાના જેવા જ ગુણો હોય છે.

૧. શપતિ-હિનસ્તિ પિત્તમ્ અનિલં ચાપિ, શપ હિસા-ચામ્-કુલ્લન્ પ્રત્યયઃ હ્નાદિઃ, ગૌરાદિત્વાદ્ ડીપ્-જે પિત્તનો તથા વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી શંકુલી-સુવાળી.

સેવના લાડુ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

ધૃતાઘ્વયા સમિતયા કૃત્વા સૂત્રાણિ તાનિ તુ ।
નિપુણો મર્જયેદાજ્યે લખંડપાકેન યોજયેત્ ॥

યુક્તેન મોદકાન્ કુર્યાત્ તે ગુણૈર્મળકા યથા ॥૪૨॥

અન્યથઃ-નિપુણઃ ધૃતાઘ્વયા સમિતયા સૂત્રાણિ કૃત્વા તાનિ તુ આજ્યે મર્જયેત્, યુક્તેન લખંડપાકેન યોજયેત્, મોદકાન્ (ચ) કુર્યાત્, તે ગુણૈઃ યથા મળકાઃ (તયા સ્યુઃ) ॥

ચતુર માણસે ઘીવાળી પરસુદીની સેવ બનાવી તેને ઘીમાં પકાવવી અને સાકરની ચોગ્ય ચાસણીમાં નાખવી; પછી તેના મોદક^૧-લાડુ વાળવા, તે સેવના લાડુ કહેવાય છે; એ લાડુમાં મંડકના જેવા જ ગુણો હોય છે. ૪૨

૧. મોદયન્તિ જનાનાં ચિત્તં મક્ષણાત્ સ્વાદેન

બૃહળતાદિગુણેવાપિ, મુદહ્યૈન્નિજન્તાત્ પ્બુલ્-જે ખાવાથી સ્વાદ વડે તથા પૌષ્ટિકપણ્ આદિ ગુણો વડે લોકોના ચિત્તને આનંદ પમાડે છે, તેથી મોદક-લાડુ

મોતીચૂરના લાડુ બનાવવાની રીત

મુદ્દાનાં ધૂમસૌ સમ્યગ્ ધોલયેન્નિર્મલાઽમ્બુના ।

કટાહસ્ય ધૃતસ્યોર્ધ્વે ક્ષરં સ્થાપયેત્તતઃ ॥ ૪૩ ॥

ધૂમસૌ તુ દ્રવીમૂતાં પ્રક્ષિપેન્ ક્ષરોપરિ ।

પતન્તિ વિન્દવસ્તસ્માત્તાન્ સુપકાન્ સમુદ્ધરેત્ ॥

સિતાપાકેન સંયોજ્ય કુર્યાદ્ધસ્તેન મોદકાન્ ॥૪૪॥

અન્યથઃ-મુદ્દાનાં ધૂમસૌ નિર્મલામ્બુના સમ્યક્ ધોલ-યેત્, તતઃ કટાહસ્ય ધૃતસ્ય ઈર્ધ્વે ક્ષરં સ્થાપયેત્, દ્રવી-મૂતાં ધૂમસૌ તુ ક્ષરોપરિ સ્થાપયેત્ ॥ તસ્માદ્ (વે) વિન્દવઃ પતન્તિ, તાન્ સુપકાન્ સમુદ્ધરેત્, સિતાપાકેન સંયોજ્ય હસ્તેન મોદકાન્ કુર્યાત્ ॥

મગની છડેલી દાળના લોટને નિર્મળ

પાણીમાં સારી રીતે ઘોળવો. પછી કડાયાના ઘીની ઉપર ઝરો મૂકી તે ઘોળેલા રસને ઝરા ઉપર નાખવો. ઝરામાંથી જે ટીપાં પડે તે સારી પેઠે પાકી બન્ય, એટલે તેને કાઢી લેવાં અને સાકરની ચાસણીમાં નાખી હાથ વડે લાડુ વાળવા. ૪૩, ૪૪

મોતીચૂર લાડુના ગુણો

લઘુગ્રાહી ત્રિદોષઃ સ્વાદુઃ શીતો રુચિપ્રદઃ ।

ચક્ષુષ્યો જ્વરહ્રદ્યલ્પસ્તર્પણો મુદ્ગમોદકઃ ॥ ૪૫ ॥

અન્યથઃ-મુદ્ગમોદકઃ લઘુઃ ગ્રાહી ત્રિદોષઃ સ્વાદુઃ

શીતઃ રુચિપ્રદઃ ચક્ષુષ્યઃ જ્વરહ્રત્ વલ્યઃ તર્પણઃ (મવતિ) ॥

એ મુદ્ગમોદક^૧-મગના લાડુ હલકા, ઝાડા-ને રોકનાર, ત્રણે દોષને મટાડનાર, સ્વાદિષ્ઠ, ટાઢા, રુચિ ઉપજાવનાર, નેત્રને હિતકારી, તાવને મટાડનાર, બળ આપનાર અને વૃષ્ટિકારક છે.

૧. મુદ્ગાનાં મોદકાઃ મુદ્ગમોદકાઃ, યથવા મુદ્ગાનાં ચૂર્ણ, તસ્ય મોદકાઃ મુદ્ગચૂર્ણમોદકાઃ-મગના લાડુ અથવા મગની છડીદાળના લોટના લાડુ તે મોતીચૂર-લાડુ.

બુદીના લાડુની બનાવટ અને તેના ગુણો

एवमेव प्रकारेण कार्या वेशनमोदकाः ।

ते बल्या लघवः शीताः किंचिद्वातकरास्तथा ॥

विष्टमिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तफापहाः ॥ ४६ ॥

અન્યથઃ-एवम् एव प्रकारेण वेशनमोदकाः कार्याः, ते बल्याः लघवः शीताः किंचिद् वातकराः विष्टमिनः तथा

ज्वरघ्नाः च पित्तरक्तफापहाः (मवन्ति) ॥

મોતીચૂરના લાડુની જે છે જ અણના વેસણ
ના લાડુ કરવા, તે વેશનમોઢક-જુદીના લાડુ
કહેવાય છે જુદીના લાડુ બળ આપનાર,
કલકા, ટાઢા, કાંઈક ચામું કરનાર, મળને
રોકનાર, તાવને મટાડનાર અને પિત્ત, લોહીનો
બગાડ તથા કફનો નાશ કરનાર ॥ ૪૬

૧ વેશનાર જ ગુરુદિત્તવજ્ઞાદીચૂરનારમાદ્ય
વેશનોદય-સ્થાની ધરીતાળનો મોટ તે વેશન
અને તેના લાડુ તે વેશનમોઢક-જુદીના લાડુ
કુન્દકૃષિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
તપ્તુલધૂર્ણવિમિશ્રિત, નાપકીરેય સાન્નુપિણેત ।
જલધૂપિકા વિદધ્યાત્, તાં જ પથેત્સપિગ સમ્યક્ ॥
અથ તાં કોમિતમખ્યા, બનપયસા પૂર્ણમર્મા જ ।
સક્રુકમુદ્રિતવદના, તતપ્રુતે પન્નવદનાં જ ॥૪૮॥
અતિપાપુલજ્વલપાકે, અપથેત્સર્પૃયાસિતેકુશલ ।
અથ કુન્દકૃષિકા સા, વસ્ત્યા પિત્તાભિભાષ્યા ॥૪૯॥
જુપ્યા રીતા મુર્વી, દુઃકચ્છી રૂઢ્ઢી રચ્યા ।
વિદધાતિ કાપપુષ્પિ, રદિ વૃન્ધસારિણી મુષિચ્ચ ॥

અર્થ-તપ્તુલધૂર્ણવિમિશ્રિત-સ્થાનિકે
૪૭કૃષિકા મિરખત્ તાં જ સર્વિય સમ્યક્ વચેત્ ॥
અથ કોમિતમખ્યાં નતપયસા જ પૂર્ણમર્મા સક્રુકમુદ્રિતવદનાં
જાતુ જ પન્નવદનાં તાં કુન્દક્રુકમુદ્રિતે અતિપાપુલ-
જ્વલપાકે સ્તવત્ ॥ અથ સા કુન્દકૃષિકા રચ્યા પિત્તા-
ભિભાષ્યા અથ જ રચ્યા રીતા મુર્વી દુઃકચ્છી રૂઢ્ઢી રચ્યા
(રદિ) અપથેત્સર્પૃયાસિતે (જ) રદિ મિરખતિ ॥

જૂથ નીકળી ન બદલ તે માટે થાટા
લોટમાં ઘોખાનો લોટ મેળવી તેની દંડ કૃષી
બનાવીને તેને ઘીમાં ચારી રીતે પકાવવી,
પછી તેના વચ્ચે ભાજ ઠોરી તેમાં જૂથને
રેડ ભરી ચઢામણથી મોડું બંધ કરી તપેલા
ઘીમાં પકાવવી મોડું પાકી બદલ ત્યારે નિપુણ
માણસે તેને કપૂરથી મુઝખી કરેલી બદું જ
પાળી ખાંડની આસળીમાં બોળવી આમ
કુન્દકૃષિકા જાણ છે કુન્દકૃષિકા બળ આપ
નાર, પિત્ત તથા ચામુંને કલ્પનાર, કામનાને
વધારનાર, ટાઢી, ભારે, વીથને વધારનાર,
ખાતુઓને યજ્ઞ વધારનાર અને રુચિકારક
લોઈ કાખાને પુષ્ટ કરે છે અને દહિને લાળા
કાળ મુખી દૂર પહોંચનારી કરે છે ૪૭-૫૦

૧ કુન્દક્રુકમુદ્રિતે અતિપાપુલજ્વલપાકે

પૂર્ણમાલત્ય, હાથે જન્ કેડર્-રસિ હસ્ત, ચન્-
નેનો મખમાજ ઠોરીને તેમાં થાડુ દૂધ ભરવામાં
આવે છે, તેથી દૂધની બહે કૃષિ બજા યીથી
લેવ તેથી જણાય છે તેથી કુન્દકૃષિકા કહેવાતુ એક
પદવાળ

જસેથી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
નૂતન અટમાનીય તસ્યાન્તા કુશાલો જત ।
મસ્યાર્થપરિમાણેન વજ્રામ્લેન પ્રસેપયેત્ ॥૫૧॥
ક્ષિપ્રસ્યાં સમિતાં તજ વખ્યર્થેન પ્રસ્યસમિતમ્ ।
પ્રુતમર્થેશપાવં જ બોઝયિત્વા ઘટે ક્ષિપેત્ ॥૫૨॥
ઘાતયે સ્થાપયેશાજ્ઞાવજાતિ તદ્ભક્તમ્ ।
તતસત્ત્વક્ષિપેપાત્રે સચિદ્રે માત્રને સુ તત્ પ્રગ્લે
પરિભામ્ય પરિભામ્ય તત્સત્ત્વે ઘૂટે ક્ષિપેત્ ।
પુન પુનસ્તરાજ્ઞસ્યા વિદધ્યા મપ્કલાદિતિમ્ ॥૫૩॥
તાં સુઝાં પ્રુતાવીન્વા સિતાપાકે તનુરવે ।
કર્પુરિસુગન્ધે જ આપયિત્વેદ્યેત્તતઃ ॥૫૪॥
અથ કુન્દક્રિની માત્રા પુષ્કિન્તિવજ્રમ્ ॥
ખાતુશ્ચિકી જુપ્યા રચ્યા જ સિમ્તવંપી ॥૫૫॥

અર્થ-કુન્દક્રુકમુદ્રિતે અતિપાપુલજ્વલપાકે
અથ પ્રસ્યાર્થપરિમાણેન વજ્રામ્લેન પ્રસેપયેત્ ॥ તજ
ઘટે ક્ષિપેત્ સમિતમ્ ચમ્લે પ્રસ્યસમિતે અપિ અથ
જગ્લં જ ફૂલે ચોઝયિત્વા ક્ષિપેત્ ॥ તત્ તત્ વજ્રવ
અક્ષતી થાતિ તત્ત્વ ઘાતયે સ્થાપયેત્, તત્ સુ સચિદ્રે
વાત્રે માત્રને પ્રક્ષિપેત્ ॥ પરિભામ્ય પરિભામ્ય ઇત્થે
ફૂલે તત્ ક્ષિપેત્, પુન પુન ત્રારાજ્ઞા મ તત્ત્વે
મિરખત્ ॥ તપ્તવર્કા તાં જગ્લ્ રીતા તત્ત્વે જ
કર્પુરિસુગન્ધે સિતાપાકે સ્થાપિત્વા તત્ અલ્લે ॥
અથ કુન્દક્રિની માત્રા પુષ્કિન્તિ-અથ પતુશ્ચિકી
જુપ્યા રચ્યા જ સિમ્તવંપી (મવતિ) ॥

શબ્દમાં કુશળતાથળા માણસે નવો
બટો લાવી તેની બહાર બરીસ રૂચિભાષાર
ખાડું દહી ઘોપદર્જ પછી જોડસો બઢ્યાવીશ
રૂચિભાષાર મેઢો, ઘોસક રૂચિભાષાર ખાડું દહી
અને અરધો વાટકો ઘી ઘોળીને પેલા બઢ્યામાં
નાળી દેઢેલીને ખાટો બાઢો બાવતા મુખી
તેને તઢકામાં મૂકી શખપુ પછી જો બાધાને
નીચે કાઢ્યાથળા વાસણમાં નાળી ફેસ્વી
ફેસ્વીને તથાવેલા ઘીમાં નાજવેા બામ વાર
વાર ફેસ્વી મઢલ જેથી મેળ બાકૃતિ બનાવવી.
જો ચારી રીતે પાકી બદલ ત્યારે ઘીમાંથી
કાઢી લઈ કપૂર આઢિથી મુઝખી કરેલી

છે, તેની અત્યંતિ આમ થાય છે—“સ્વામ્-આપુર્વામ્-
આ-સમન્તાતઃ સત્તિ-અવરો, આ આપને-સુખેયુઃકાલિ-
ત્વાત્ કઃ, મદા સ્વેપાપુર્વામિદ્ અન્વને-મુપ્પત, અન્-
મુપ્પત-અન્વિત્ત્વ મ્-અન્-એ મપુરતા આદિ રસોને
યોગ્યસ ધરાવે છે અથવા મપુરતા આદિ રસો વગેરે ને
અવગણાય-સુશોભિત કરાય છે, તેથી રસાધ્યા-પાપંદ.

૨. મિત્રા-આપુર્વાદિસ્વરભેદાત્મકા લગ્નમ્-અન્-
વિમાલ દ્વ પ્રત્યક્ષમિતિ મીલનમ્-મપુરતા આદિ
સ્વાદસ પતિને બાલ્યે પ્રવક્ષ્ય બલુક બામ લેખ
તેવા દોષ છે, તેથી મીલન-પ્રાપ્ત-શીખર.

સાકરના શરણતની બનાવદ અને તેના ગુણો
જહેન શીતલેન્ય પ્રોમિત્તા યુગચર્ચા ॥
પદ્યાલયકર્ણુભરીશૈભ સમીપ્યતા ॥ ૧૧ ॥
શર્કરોદક્ષનાજા તપસિદ્ધિ પિતુનો મુલે ॥
શર્કરોદક્ષનાપાઠ કુલર્ક શિશિર્ સમ્ ૭૩૨ ॥
મદ્યે રક્ષ્યે કલ્પુ સ્વાતુ પાવપિષમપાચનમ્ ॥
મુખ્યભક્ષિતવાદાદિત્વશાસ્ત્રિકર્ પમ્ ૭૩૩ ॥

અન્વ-શીખરે દ્વ બલેન શક્તિય વ દ્વ-
કપ્પકર્ણુભરી સમપિત્તા યુગચર્ચા શર્કરોદક્ષનાજા
પિતુનો મુલે દ્વ પ્રસિદ્ધમ્ ॥ અન્વરક કુલર્ક શિશિર્
સર્ કલ્પે દ્વ્યે મદુ લલુ (સર્) વલપિત્તપ્રપાદ્ય
પરે મુલ્યપરિવૃત્તપ્રવૃત્તિવશાદિપ્રમ્ અન્વરમ્ ॥

ટાકા પાણીમાં જ પાણી સાકરને યોગી તેમાં
એકથી, લવિગ, શીમસેની બરાસ તથા મરી
નાખવા, એટલે તે શર્કરોદક્ષ-સાકરનું શરણત
એ નામે નિકાનેના મોઢે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે
સાકરનું શરણત વીરને વધારનાર, ટાકું, જાડો
ઉવારનાર, બળ આપનાર, શબ્દકારક, લેલક,
મપુર અને વામુ, પિત્ત, મૂત્રી, શિશી, વરણ,
દાઢ તથા વાવને શાંત કરનાર છે ૬૧-૬૩

૧. શર્કરય મિત્રમ્ ગરક-શર્કરોદક્ષ-શાસ્ત્રા-
શાસ્ત્ર તથા એકથી વગેરેથી મિત્ર કરેલું શીતળ
પદ્મી-સકરિક અથવા સાકરનું શરણત કહેવાય છે

પ્રપાનકો અથવા ઉત્તમ પીણું
આંબાના ફળનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત
અને તેના ગુણો

નામમાં જહે સ્વિર્ક મર્કિતે દ્વપાખિતા ॥
સિવાશીતામુલ્યુલ્ક કર્ણુભરીશૈભ ॥ ૧ ॥
પ્રપાનકમર્કિતે શ્રેષ્ઠ મીમસેન નિર્મિતમ્ ॥
-છાપી અધિકરે મદ્યે શીમસેનિયતર્વપમ્ ॥ ૨ ॥

અન્વ-આમ્ આમ્ અમે સિર્ક ૧૬૫/ખિત્ત
મર્કિતે પિત્તશીતામુલ્યુલ્ક કર્ણુભરીશૈભ (મિત્રેત) ॥
દર્કે શ્રેષ્ઠ પ્રપાનક મીમસેન નિર્મિતમ્ (મરીત, લવ)
સર્ક કર્ણુભરી શીમસેન ૧૬૫/ખિત્ત (મર્કિત) ॥

ઠાપી ઠેરી લઈ તેને પાણીમાં બાફી ॥
હાથથી ઘોળી નાખીને તેમાં સાકર, ટાકું
પાણી, શીમસેની બરાસ અને મરી નાખવાથી
તે આંબાનું પ્રપાનક થયું કહેવાય છે. આ
પ્રપાનક શીમસેને બનાવ્યું હતું. તે શ્રેષ્ઠ છે,
બળ આપનાર છે અને છદ્ધિયોને વસ્તુ
તૃપ્ત કરનાર છે ૧, ૨

૧. વીજલ રસિ વમ્, વા વાને-મર્કે સ્વર, પ્રકર-
લ્ક્યે વળે લ્ક્યે લ્ક્યે-લેવાર વિમાર્કે સિ ક્-એ પીણું
અતિસય ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધુ જ અધિકર તથા
છદ્ધિયોને તૃપ્ત કરનાર લેખ છે, તેથી પ્રપાનક અથવા
ઉત્તમ પીણું કહેવાય છે.

આંબાનીના ફળનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત
અને તેના ગુણો

અમિલકાપા વર્કે વર્કે મર્કિતે વારિયા દ્વમ્ ॥
શર્કરોદક્ષનાજા કલ્પે-મુલ્યુલ્કાસિતમ્ ॥ ૩ ॥
અમિલકાપાલકામુલ્ક પાતકે પાતનાચનમ્ ॥
પિત્તમેપાલકે પિત્તિત્તુ સુલ્ક્યે વલ્કિયોધનમ્ ॥ ૪ ॥

અન્વ-અમિલકાપા. વર્ક વર્કે શરિય છે મર્કિત
અન્વ-અમિલકાપા. વર્ક વર્કે શરિય છે મર્કિત
અમિલકાપાલકામુલ્ક પાતકે પાતનાચનમ્ ॥
વર્ક મુલ્યુલ્ક વલ્કિયોધનમ્ (મર્કિત) ॥

આંબાનીના પાકા ફળને પાણીમાં ખૂળ
ઘોળી તેમાં સાકર, મરી, લવિગ અને શીમ
સેની બરાસ નાખી સુવાસિત કરવું, એટલે તે
આંબાનીનું પ્રપાનક થયું કહેવાય છે એ
આંબાનીના ફળનું પ્રપાનક વામુને નાશ કર-
નાર, કાર્કે પિત્તને તથા કદને કરનાર, મધુ જ
શબ્દકારક અને અગ્નિને બલેત કરનાર છે. ૪
લી-લ્ક્યે પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને
તેના ગુણો

માગીક નિમ્બુકે તોયે પદ્મીની શર્કરોદક્ષ ॥
અન્વ-માગીકે તોયે પાતકે પાતનાચનમ્ ॥ ૫ ॥
નિમ્બુપાલકામુલ્ક પાતકે પાતનાચનમ્ ॥
વલ્કિયોધનમ્ રક્ષ્યે સમસ્તાદારપાચનમ્ ॥ ૬ ॥
એક જામ લીળુના રસમાં ॥ આમ સાકર

પાણી નાખવું અને તેમાં લવિંગ તથા મરી નાંખવાં, એટલે તે લીંબુનું પ્રપાનક થાય છે. આ લીંબુના ફળનું પ્રપાનક ઉત્તમ છે, બહુ જ ખાટું, વાયુનો નાશ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને સઘળા આકારોને પચાવનાર છે. ૫,૬

ધાણાનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

શિલાયાં સાચું સમિપ્ત ધાન્યકં વલ્લગાલિતમ્ ।
શર્કરોદકસંયુતં કર્પૂરાદિસુસંસ્કૃતમ્ ।

નૂતને મૃન્મયે પાત્રે સ્થિતં પિત્તહરં પરમ્ ॥ ૭ ॥

ધાણાને છીપર ઉપર ખૂબ વાટી લૂગડાથી ગાળીને તેમાં સાકરનું પાણી નાખવું અને લીમસેની બરાસ આદિનો સંસ્કાર દેવો, એટલે તે ધાણાનું પ્રપાનક થાય છે. એ પ્રપાનકને માટીના નવા વાસણમાં રાખી-સારી રીતે ઠંડું કરીને પીવું. આ પ્રપાનક પિત્તનો ખૂબ નાશ કરે છે. ૭

કાંછાનું પ્રપાનક અને તેના ગુણો

કાઝિકં રોચનં રુચ્યં પાચનં વહ્નિદીપનમ્ ।

શૂલાજીર્ણવિચ્ચન્નં કોષ્ઠશુદ્ધિકરં પરમ્ ।

ન ભવેત્ કાઝિકં યત્ર તત્ર જાલિઃ પ્રદીપ્યતે ॥ ૮ ॥

(કાંછાની બનાવટ વડાં બનાવવાના વિષયમાં લખી છે.) કાંછાનું પ્રપાનક કાંતિ આપનાર, રુચિકારક, પાચન, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂળ, અજીર્ણ તથા મળબંધનો નાશ કરનાર તથા કોઠાને બહુ જ સાફ કરનાર છે. કાંછા ન મળે તો તેને બદલે નીચે લખેલી જાલિનો ઉપયોગ કરાય છે. ૮

જાલિ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

આમમાત્રફલં પિપ્તં રાજિકાલવણાન્વિતમ્ ।

અપ્પહિન્દુયુતં પૂતં ઘોલિતં જાલિરુચ્યતે ॥ ૯ ॥

જાલિહરતિ જિહ્વાયાઃ કુળ્લત્વં કળ્લશોચિની ।

મન્દં મન્દં તુ પીતા સા રોચની વહ્નિવોચિની ॥ ૧૦ ॥

આંખાનાં કાચાં ફળને વાટી તેમાં રાઈ, લૂણ તથા શેકેલી હિંગ નાખી ગાળી લઈ પાણીમાં ઘોળવું, એટલે તે જાલિ ઠહેવાય છે. એ જાલિ જીભના અટકવાને મટાડે છે અને ઠંઠને સાફ કરે છે; તેમ જ ધીરે ધીરે

જે પીધી હોય તો રુચિ ઉપજાવે છે અને અગ્નિને જગ્રત કરે છે. ૯, ૧૦

છાશ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો
તુર્યાંશેન જાલેન સંયુતમતિસ્થૂલં સદમ્લં દધિ,
પ્રાયો માહિપમમ્બુકેન વિમલે મૃદ્ધાજને મીલયેત્ ।
અપ્પં હિન્દુ ચ જીરકં ચ લવણં રાજીં ચ કિચ્ચિન્મિતાં,
પિપ્પાં તત્ર વિમિશ્રયેદ્ધવતિ તત્

તત્કં ન કસ્ય પ્રિયમ્ ॥ ૧૧ ॥

તત્કં રુચિકરં વહ્નિ, દ્વીપનં પાચનં પરમ્ ।

ઉદરે ચે ગદાસ્તેષાં નાશનં તૃપ્તિકારકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વયઃ-પ્રાયઃ માહિપમ્ અતિસ્થૂલં સત્ અમ્લં દધિ તુર્યાંશેન જાલેન સંયુતં વિમલે મૃદ્ધાજને અમ્બુકેન મીલયેત્, તત્ર ચ અપ્પં હિન્દુ જીરકં ચ લવણં ચ કિચ્ચિન્મિતાં પિપ્પાં રાજીં વિમિશ્રયેત્, તત્ તત્કં કસ્ય પ્રિયં ન ભવતિ? (સર્વસ્ય પ્રિયં ભવતિ) ॥ તત્કં રુચિકરં વહ્નિદીપનં પરં પાચનં (સત્) ઉદરે ચે ગદાઃ (સ્યુઃ), તેષાં નાશનં તૃપ્તિકારકં (ચ) સ્યાત્ ॥

ઘણું કરી લેંસના ખૂબ જડા, સારા અને ખાટા દહીંમાં તેના થોથા ભાગનું પાણી નાખીને માટીના નિર્મળ વાસણમાં રવાઈથી વહોવવું અને પછી તેમાં શેકેલાં હિંગ, જીરું, લૂણ તથા વાટેલી થોડીક રાઈ મેળવવી, એટલે તે તત્ક (છાશ) થાય છે; એ છાશ કેને પ્રિય ન થાય? (સર્વને પ્રિય થાય.) એ છાશ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, પેટના સઘળા રોગોનો નાશ કરનાર અને તૃપ્તિ કરનાર છે. ૧૧, ૧૨

૧. તથા તત્ત્વતે વા સર્વેષાં પ્રિયત્વં વહ્નિદીપનત્વપાચનત્વમ્ ઉદરરોગનાશકત્વં તૃપ્તિકારકત્વં ચ, તત્ત્વ ગતૌ-‘સ્ફાયિતત્ત્વિ’-હતિ (ડળા. ૨-૧૩) રક્ત, ન્યહત્વાદિતાત્ કુલ્લમ્-જે દરેકને પ્રિય થાય છે અને અગ્નિદીપક, પાચન, પેટના રોગોનો નાશ કરનાર તથા તૃપ્તિકારકપણું-એ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી તત્ક-છાશ.

દ્વિ શા માટે ને ક્યારે પીવું?

વિદાહીન્યન્નપાનાનિ યાનિ મુદ્ધ્યન્તે હિ માનવઃ ।
તદ્વિદાહપ્રશાન્ત્યર્થે મોજનાન્તે પયઃ પિબેત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-માનવઃ યાનિ વિદાહીનિ અન્નપાનાનિ મુદ્ધ્યન્તે તદ્વિદાહપ્રશાન્ત્યર્થે મોજનાન્તે હિ પયઃ પિબેત્ ॥

માણસ જે જે બળતરા કરનારાં અન્ન-

તરશ લગાડનાર, ભારે અને પ્રમેહ કંઈ તથા ઊલટીનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૨૨

૧. દર્શતિ-ધારયન્તિ દુર્જરતાસ્થાત્વત્પ્રદત્વગુણ-
ત્વાદિ, ડુધાન્ ધારણે-‘ધાપૂવસ્યજિ-’-इति (उणा.
૩-૬) નઃ પ્રત્યયઃ, ટાપ્, મૂન્નિ પ્રયોગઃ-જે માંડ પત્તે
એવી, રૂક્ષ, તરશ લગાડનાર તથા ભારેપણું વગેરે
ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ધાના-ધાણી.

લાજની ઓળખ અને તેના ગુણો

યેપાં સ્યુસ્તપ્નહલાસ્તાનિ ધાન્યાનિ સતુપાણિ ચ ।
અથાનિ સ્ફુટિતાન્યાહુર્જાનિતિ મનીપિણઃ ॥૨૩
લાજાઃ સ્યુર્મધુરાઃ શીતા લઘવો દીપનાશ્ચ તે ।
સ્વલ્પમૂત્રમલા રૂક્ષા વલ્યાઃ પિત્તકફચ્છિદઃ ॥
છર્ચતીસારદાહાસ્રમેદસ્તપાપહાઃ ॥ ૨૪ ॥

અન્વય.-યેપાં તપ્નુલાઃ સ્યુઃ તાનિ સતુપાણિ ચ
અથાનિ સ્ફુટિતાનિ ધાન્યાનિ મનીપિણઃ લાજાન્ આહુઃ ।
તે લાજાઃ મધુરાઃ શીતાઃ લઘવઃ દીપનાઃ સ્વલ્પમૂત્રમલાઃ
રૂક્ષાઃ વલ્યાઃ પિત્તકફચ્છિદઃ ચ છર્ચતીસારદાહાસ્રમેદ-
મેદસ્તપાપહાઃ સ્યુઃ ॥

જેઓમાંથી ચોખા થાય છે તે ધાન્યોને
ફાતરાં સહિત શેકતાં ફૂટી જાય ત્યારે લાજ^૧
કહેવાય છે; તે લાજ મધુર, ટાઢા, હલકા,
અગ્નિને પ્રતીક્ષ કરનાર, મળ-મૂત્રને થોડાં ઉત્પન્ન
કરનાર, રૂક્ષ, બળ આપનાર અને પિત્ત,
કંઈ, ઊલટી, અતીસાર, ફાહ, લોહીનો બગાડ,
પ્રમેહ, મેદ તથા તરશને મટાડનાર છે. ૨૩, ૨૪

૧. લજ્યન્તે-મર્ચન્તે સતુપા યે ગ્રીહયન્તે લાજા-
લજ મર્જને-કર્મણ ધન્, મૂન્નિ પુલિન્ને પ્રયોગઃ-જે ધાન્યો
ફાતરાં સહિત શેકતાં ફૂટી જાય છે, તે લાજ-
ચોખા વગેરેની ધાણી-મમરા વગેરે.

પૌઆની ઓળખ, નામો તથા ગુણો

શાલયઃ સતુપા આર્દ્રા અથા અસ્ફુટિતાશ્ચ તત્ ।
કુટ્ટિતાશ્ચિપિટાઃ પ્રોક્તાસ્તે રમૃતાઃ પૃથુકા અપિ ॥૨૫
પૃથુકા ગુરવો વાતનાશનાઃ શ્લેષ્મલા અપિ ।
સક્ષીરા વૃંહણા વૃપ્યા વલ્યા મિત્રમલાશ્ચ તે ॥૨૬॥

અન્વય.-સતુપાઃ આર્દ્રાઃ શાલયઃ અથાઃ ચ અસ્ફુ-
ટિતાઃ (સન્તઃ) કુટ્ટિતાઃ (ફિયેરન્) તત્ તે ચિપિટાઃ
પૃથુકાઃ અપિ પ્રોક્તાઃ ॥ પૃથુકાઃ ગુરવઃ વાતનાશનાઃ શ્લેષ્મલાઃ
અપિ (સ્યુઃ), તે ચ સક્ષીરાઃ (મુક્ષાથેત્) વૃંહણાઃ
વૃપ્યાઃ ચ મિત્રમલાઃ (મવન્તિ) ॥

ફાતરાં સહિત ભીની શાળને શેકી તે

ચિપિટ^૧ અથવા પૃથુક^૨ (પૌઆ) પણ કહેવાય
છે. પૌઆ ભારે, વાયુનો નાશ કરનાર અને
કંઈ કરનાર છે; તેઓને દૂધની સાથે ખાધા
હોય તો પુષ્ટિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
બળ આપનાર અને મળને છૂટા કરનાર છે.

૧. નાસિકાયા નતમ્ દ્વિ, ‘દ્વિન્ચિપિટ્ચિકિચિ ચ’
-इति पिट्च प्रत्ययः, प्रकृतेधि इत्यादेशश्च-गणेशे यीषुं
નાક હોય તેવા ચીખડા કે ચપટા બને છે, તેથી
ચિપિટ-એટલે પૌઆ.

૨. પ્રવન્તે-વિસ્તારં પ્રાપ્નવન્તિ, આર્દ્રા એવ કુદ્યન્તે
इति हेतोः, प्रथ प्रख्याने-‘पृथुकपाकाः’-(उणा. ५-५३)
इति साधुः-જેઓને ભીના બે ફટવામાં આવે છે.
તેથી જેઓ પકોળા થાય છે; માટે પૃથુક-પૌઆ.

ઓળાની ઓળખ અને તેના ગુણો

અર્ધપક્વઃ શમીધાન્યૈસ્તૃણત્રૈશ્ચ હોલકઃ ।
હોલકોડ્ડલ્પાનિલો મેદઃ-કફદોષત્રયાપહઃ ॥
મવેદ્યો હોલકો યસ્ય સ ચ તત્તદ્ગુણો મવેત્ ॥૨૭

અન્વય.-શમીધાન્યૈઃ અર્ધપક્વૈઃ ચ તૃણત્રૈઃ હોલકઃ
(મવતિ,) । હોલકઃ અલ્પાનિલઃ મેદઃ-કફદોષત્રયા-
પહઃ સ્યાત્, યઃ હોલકઃ યસ્ય મવેત્ સ ચ તત્તદ્ગુણઃ
મવેત્ ॥

શીંગ સંબંધી ધાન્યોને અરધાં કાચાં
તોડી ખડના અગ્નિમાં શેકવામાં આવે, એટલે
હોલક^૧ અથવા ઓળા કહેવાય છે. ઓળાં
થોડા વાયુવાળા છે અને મેદ, કંઈ, તથા ત્રણે
દોષને મટાડનાર છે. ઓળા જે ધાન્યના હોય
તે ધાન્યના ગુણો તેઓમાં હોય છે. ૨૭

૧. હોલતિ-પ્રાપ્નોતિ તૃણત્રયતામ્, હુલ ગતૌ-કર્તારિ
પ્નુલ્-હોલકઃ-જે અર્ધાં પાકેલા ધાન્ય ધાસથી ભુંજાય-
શેકાય છે, તેથી હોલક; તથા ચ હોલતિ-ગચ્છતિ દોષ-
ત્રયત્રયગુણતામલ્પાનિલતાં ચ-તેમજ ત્રણે દોષોનો નાશ
કરતાપ ગુણને તથા થોડો વાયુ કરનારપણું પણ
જે ધારણ કરે છે, તેથી પણ હોલક-ઓળા.

પાંકડું નામ તથા ગુણો

મજ્જરી ત્વર્ધપક્વા યા યવગોધૂમયોર્મવેત્ ।
તૃણાનલેન સંત્રથા બુધૈર્લૂચીતિ સા સ્મૃતા ॥૨૮॥
ઝંચી કફપ્રદા વલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ॥૨૯॥

અન્વય.-યવગોધૂમયોઃ યા વુ અર્ધપક્વા મજ્જરી
મવેત્, સા તૃણાનલેન સંત્રથા (સતી) બુધૈઃ ‘ઝંચી’
इति स्मृता ॥ ઝંચી કફપ્રદા વલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા

૪૫ અથવા ધર્મની અર્થી પાઠેલી
મજરી-ફરી ભઈ ધાસના અભિમા શેકાય,
એટલે તે કીચી-પેઠ કહેવાય છે. પેઠ
કહે કરનાર, બળ વધારનાર, હલકો ને પિત્ત
તથા વાયુને હણનાર છે. ૨૮, ૨૯

૧. રાખ્યા સમયેવ જાણવના, તથા સમયે-
રૂઝા રાખ્યા-રૂઝો મુજે જાણવના-રૂઝો પાડવના, તથા
પરિભાષે-આગળના જિ, પૂરોપર, 'રૂઝિયાન' ફરિ
જ થા ફરિ-એને અર્થી પાઠેલી ૪૫ ભઈ સેવાય,
તેથી અથવા એને વિદાનો કહેનાર, જાણના અર્થ
મુજોવાળી વધુ છે, તેથી કીચી-૪૫ કે ધર્મનો પેઠ
ધૂમરીનું નામ તથા મુજો

અર્થસિદ્ધાન્ત મોખૂમા કમ્યેવિ અથવાવધ. ૧
કુભાના ફરિ કમપતે આગળનાં પગિદ્ધી. ૩
કુભાના ગુરવો કહા વાતના મિત્રવર્તના કહો
અથવા-અવર્તિત-પેઠમા, કમ્યે અર્થ અવ-
કમ્ય અથવા અવર્તિત-પેઠમા કુભાના કમ્યેવિ.
કુભાના ગુરવ કહા વાતના મિત્રવર્ત (અર્થ) ૩

૪૬ અથવા વધુ આદિ બીજા બા-એ
અર્થી રૂઝાય કે જાણના એટલે તે કુભાના-
ધૂમરી કહેવાય, એમ શબ્દશાસ્ત્રના પદિતો
કહે છે. ધૂમરી ભાર, રૂઝ, વાયુ કરનાર અને
ઠાઠો છૂટો કરનાર છે. ૩૦

૧. કુઠ-મજલે લેરે જા મજલે-પરિભાષિ-
વધિઅર્થ-એક, મજી પરિભાષે, જા-૪૫, પૂરોપરિભાષ
વધુ-અર્થ તથા પાણીના મેગથી ને રૂઝે છે, અને
આરે માય છે, તેથી કુભાના-આગળ-ધૂમરી.

તણવડું નામ તથા મુજો
પણકું જુ સમાવવાઈ ફેરવે તિલપિદ્ધા. ૧
પણકું મહાકુપ્ય વાતના કમપિદ્ધા. ૩૧ ૩
ફૂલ જા ગુરુ કિર્મ મૂલાધિન્યનિવર્તકમ્ ૩૨ ૨૪
અથવા-સેવેન કિર્મિ જુ પળકું સમાવવાઈ, પળકું
મજલે જા વાતના કમપિદ્ધા. ૩૩ જુ કિર્મ જા
મૂરતિવધિવર્તકમ્ (અર્થ) ૩

તણને વાટી તેમા બોળ બેગવનાર્થા આવે,
એટલે પલક-તણવડ કહેવાય છે. તણવડ
વિજાને ધાડી કરનાર, બીજ-વધિ કરનાર,
વાયુને હણનાર, કહે તથા પિત્તને કરનાર,
પ્રેમિ આપનાર, ભારે, સિન્ધ અને મૂત્રના
અધિકપણને મટાડનાર છે. ૩૧, ૩૨

૧. પવિત્ર-પ્રાપ્તિ અર્થે વૃક્ષનં જન્યત વ વન-
વૃક્ષિત્વના, જા-૪૫-ફૂલ-અર્થ (રૂઝા. ૧-૧૦૬)
ફરિ કમ્ય પ્રજા-એનાથી મજુસ પુજના અને વીન
ફરિ મેગવે છે, તેથી પલક-તણવડ.

તણના બોળનાં નામો તથા મુજો
તિલકિર્મ જુ પિત્તવાતસ્થા તિલકાભિ. સ્મૃતા. ૧
વિખ્યાનો અપનો કહો મિદ્ધાની વધુ ૪૫ ૩૩

તિલકિર્મ, ૧ પિત્તવાત ૨ અને તિલકાભિ ૩
એટલાં બોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. બોળ આદિ
કરનાર, રૂઝ, મળને ફેકનાર અને દંદિને
અશાળ કરનાર છે. ૩૩

૧. તિલકા રૂઝ-સ્વેદિતો નિવારના-તણને
નિલકુય તેજ વિનમો નિવાર માય તે તિલકિર્મ-
તણનો બોળ.

૨. જન્ય-અવર્તિત અર્થ-એક-પ્રકાર, જા
અથવા-મિત્રવર્ત-૪૫ (રૂઝા. ૪-૧૫) ફરિ વડુ-
માય વરેરું જા વધારના એના ઉપયોગ કરના છે,
તેથી વિવધ-તણનો બોળ.

૩. તિલકા વધિ-નિલકા લેર-તણનો તેજ
વિનાનો-નિવાર વાળી રહેશે માય તે તિલકા-
તણનો બોળ

ધિઆના મુજો

વધુકો મેઝ-અર્થ-૪૫ મજલેવિદુરુપ ૩૩ ૩૩
ધિઆ પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડનાર છે,
એ ધિઆ નવા લેય તે માંડ થયે છે. ૩૪
૫૬૬ શ્રીભાગવત-કાવ્ય-કૃતાવધ-સમાપ્ત

૧૨ : વારિવર્ગ

પાણીનાં નામો

પાણીવે સ્વિકારી મીરે કીઆમાં વલમનુ જા. ૧
આપો વાળીરે કં તોયે પપા પાવધતોવધુ ૩
ઝીલકું અભામનોપ્પોડુલ અવતોવધુ જા ૩૪
અથવા-પાણીવે સ્વિકારી મીરે કીઆમાં વલ
અમુ અવ વધુ વારિ કે તોય વધુ વાવુ તથા
અવે બીજને વધુ અમુ અવ વધુ અમુ અવે જા
અવત: (ફરિ ગમાનિ ૧)

પાણી, ૧ સ્વિકાર, ૨ મીર, ૩ કીઆ, ૪
અવ, ૫ અમુ, ૬ અવ, ૭ વાર, ૮ ક, ૯
તોય, ૧૦ વધુ, ૧૧ વાવુ, ૧૨ અવ, ૧૩ અવ, ૧૪
વન, ૧૫ અવ, ૧૬ અવ, ૧૭ અવ, ૧૮ અવ, ૧૯ અને

ધનરસ, ૨૦ એટલાં પાણીનાં સંસ્કૃત નામે છે. ૧

૧. પીયતે સર્વેઃ પ્રાણિભિઃ, પા પાને-અનીયદ્, યદ્વા શોખતે વહનેસ્તાપેન, પે શોપયે-અનીયદ્, બધાં પ્રાણીઓ જેને પીએ છે, તેથી અથવા અગ્નિના તાપ વડે જે શોષાય છે, તેથી પાનીય-પાણી.

૨. સલિતિ-ગચ્છતિ નીચેઃપ્રદેશં નિત્યં ચ દિતા-વદતામ્, પલ ગતૌ-‘સલિફલિ’-(ઉળા. ૧-૫૪) इति इन्-‘ને નીચાણુ તરફ ઢળી જાય છે, તથા કાયમ હિતકારી પણ’ ધારણુ કરે છે, તેથી સલિત-પાણી.

૩. નીયતે યત્ર કુત્રાપિ નીચે.પ્રદેશં, ણીત્ર પ્રાપ્તે-‘સ્થાયિ.’-(ઉળા. ૨-૧૩) इति રહુ, યદ્વા નિર્ગતં રાત્ર-અમેઃ-‘અમેરપ’ इति તૈત્તિરીયયુતેઃ, ‘નિરાદય’-इति સમાસઃ, ‘હલોપ’ इति લીધેન્, યદ્વા નિષ્કાન્તો રોડમિય-સ્માત્-‘અદ્ય્યોડમિ’રિતિઃમૃતેઃ, ‘પ્રાદિભ્યો ધાતુ મત્યે’તિ સમાસઃ, યદ્વા નિયયેન રાતિ-દદાતિ સુરસે સંવચ્ચઃ હય-તેષાંત્વાદિયુગયુક્તવાત્, રા દાને-‘આતચોપસર્ગે’તિ કઃ-જેને હરકોઈ નીચાણુ તરફ લઈ જઈ શકાતું હોવાથી અથવા અગ્નિમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું છે, એ તૈત્તિરીય શ્રુતિના આધારે-અગ્નિમાંથી નીકળ્યું હોવાથી, અથવા પાણીમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, એ સ્મૃતિના આધારે જેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી, અથવા હૃદયને પ્રિય અને તૃપ્તિકારક હોવાથી જે સર્વ પ્રાણીઓને અવસ્ય સુખદાયી છે, તેથી નીર-પાણી.

૪. કીલામ્-અમેઽર્વાલામ્ અલતિ-વારયતિ, અલ સૂપ્ણાદૌ-કમંપ્યન્, યદ્વા ઔર્વામ્ઃ કીલાં લાતિ-પૃથક્તિ-લા આદાને-‘આતોડુપસર્ગે’તિ કઃ-આગ્નિની જ્વાળાને જે અટકાવે છે અથવા વડવાનલની જ્વાળાને જે સ્વીકારે છે, તેથી કીલાલ-પાણી.

૫. જલતિ-અપવારયતિ તૃપામ્, જલ અપવારણે-પચાધન્-જે તરશને મટાડે છે, તેથી જલ-પાણી.

૬. અન્વતે-શબ્દં કરોતિ આહત સત્, અવિ શબ્દે-ચાહુલકાદ્ ડઃ-જે હરકોઈ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે, તેથી અંબુ-પાણી.

૭. આપુવન્તિ-વ્યાપુવન્તિ સર્વેત્રાપિ, યદ્વા-આપ્યન્તે-વ્યાપ્યન્તે ચ સર્વે પદાર્થા યામિઃ, આપ્લ્ઽ વ્યાપ્તૌ-‘આપ્તૌ-તેઽસ્થ’-इति ક્લિપ્ત્વ હસ્થ-‘(ઉળા. ૨-૫૮)-આપઃ સ્ત્રી ભૂમિ, અપુન્તિ-(ઉળા. ૪-૨૦૮) સાન્તં ક્લીવં ચ-‘અપોમિર્માર્જનં કૃત્વા’ इति સ્મૃતેઃ-‘જે સર્વમાં વ્યાપી જાય છે અથવા જેનાથી દરેક પદાર્થો વ્યાપેલા છે, તેથી આપઃ-પાણી; આ અપ્ શબ્દ કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત હોય તો સ્ત્રીલિંગે બહુવચનમાં વપરાય છે, પરંતુ ‘અપુન્’ પ્રત્યયાન્ત હોય તો નપુંસકલિંગે

વપરાય છે; તેમાં ‘આપોમિઃ’-એ સ્મૃતિ પ્રમાણુ છે.

૮, ૯ વારયતિ તૃપાં મૂર્છાં ધ્રમં મ્મન્ ચ. પૃષ્ઠો પ્યન્તાત્ ક્લિપ્ત, ‘વસિવપિ’-(ઉળા. ૪-૧૨) इति ઇન્ પ્રત્યયે વારિ ચ-જે તરશને, મૂર્છાને, થાકને તથા અકળામણુ કે ઢીલાશને દૂર કરે છે, તેથી વાર્ અને વારિ-પાણી.

૧૦. કાયતિ-શબ્દં કરોતિ આહત સત્, યદ્વા કચતિ-શીખ્યતે સ્વચ્છત્વાન વન્નાતિ ચાપિ શૈલ્ય મુલ્લં જીવનં ચૂર્ણાદિ ચ, કેં શબ્દે. કવ રીતૌ વન્ધને ચેતિ ધાતુમ્યાં ‘અન્યેભ્યોડપિ દસ્યત’ इति ડઃ-જે કોઈ પણ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે અથવા જે સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશે છે અને શીતળતારૂપ ગુણુ ધારણુ કરે છે, તેમજ જીવનને તથા ક્ષોટ વગેરે ભૂકાને આંધે છે, તેથી ક-પાણી.

૧૧. તૌતિ-આવૃણોતિ સર્વે પ્રદેશં રસસ્થત્વાત્, તુઃ સૌત્રો ધાતુરાવરણાર્થઃ (ઉળા. ૪-૧૧૨) इति યઃ પ્રત્યયઃ-જે રસરૂપ હોવાથી બધા પ્રદેશને ઢાંકી દે છે-અધેય ફેલાય છે. તેથી તૌય-પાણી.

૧૨. પયતિ-ગચ્છતિ શત્યમાયુર્યાદિગુણં, યદ્વા પીયતે સર્વેઃ પ્રાણિભિઃ, પય ગતૌ, પીદ્ પાને વેત્યામ્યામ્ અમુન્ (ઉળા. ૪-૧૮૯)-જે શીતળતા અને મધુરતા આદિ ગુણોને ધારણુ કરે છે, તેથી અથવા સર્વ પ્રાણીઓ જેને પીએ છે, તેથી પયસ્-પાણી.

૧૩. પાતિ-રક્ષતિ સર્વેજીવાન્, પ્રાણસ્ય અમ્મય-ત્વાત્, પા રક્ષણે ‘ઉદકે ધૃદ્ ચ’ (ઉળા. ૪-૨૦૪) इत्यમુન્, ધૃદ્ ચ-દરેક પ્રાણીઓના પ્રાણુ જળમય હોવાથી દરેક પ્રાણીઓનું જે રક્ષણુ કરે છે, તેથી પાથસ્-પાણી.

૧૪. ઉન્તિ-સ્તેદયતિ સર્વેપદાર્થાન્, ઉન્દી વ્તેદને-‘ઉદકં’-(ઉળા. ૨-૩૫) इति સાષ્ટઃ-જે બધા પદાર્થોને ભીના કરે છે, તેથી ઉદક-પાણી.

૧૫. જીવ્યતે જનન સર્વેઃ, જીવ પ્રાણધારણે-કરણે લ્યુદ્-જેના વડે બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે, તેથી જીવન-પાણી.

૧૬. વચ્ચતે-સંમજ્યતે-સેવ્યતે યાચ્યતે સર્વેતૃપાતૈ-જીવનાર્થમિર્વા. દન સંમજૌ, દન્તુ યાચને, કર્મણ ઘન્, સંજ્ઞાપૂલ્કાદ્ વૃદ્ધમાવઃ-તરશથી પીડાતાં બધાં પ્રાણીઓ જેને સારી રીતે સેવે છે અને માગે છે, તેથી વન-પાણી.

૧૭. આનોતિ આપ્યતે વા સર્વેત્ર. આપ્લ્ઽ વ્યાપ્તૌ-‘ઉદકે નુમ્મૌ’ ચ્ इत्यમુન્ હસ્તો માન્તાદેશો નુમાગમધ્વ (ઉળા. ૪-૨૧૧), યદ્વા અમ્મતે-શબ્દ કરોતિ આહતં સત્, અમિ શબ્દે-અમુન્ (ઉળા. ૪-૧૮૯)-જે બધે વ્યાપે છે અથવા જેના વડે બધું વ્યાપ્ત થાય છે,

તેથી અમરા ડેઈ સાથે અવધર્તા બનવાનું કરે છે,
તેથી અમસ-પાશ્વ

૧૮ અખતે-ગણપતી મંત્રિ-મહેશ્વર, શામળો-‘રત
કે મુદ્દ’ (અગ્ર ૪-૧૧૦) રાખ્યુ, દુષાખ્ય-
ને નીચાણ તમ્મ જાણ છે, તેથી અણ-પાણી.

૧૬. ન નિટલ ફૂટ-સાથમ્ બલ્કમમ્ બલિમમ્
 સેસિલ, જલ્મપરબમ્ પ્રાપ્તમ્-પ્રાપ્તુ એ જલ્મપરબ છે,
 તેથી જોને સેવતા જલ્મપરબમ્ પ્રાપ્તુ નથી, તેથી
 જલ્મપરબ-પ્રાપ્તુ

૨૦. જમત્ય-જેવત્ય રહ-જો મેધના રદ્ધિય છે,
તેથી બનરજ-પાણી

ਪਾਠੀਨਾ ਗ੍ਰੰਥ

पानीमें कमनाशन हल्क़े मूच्छाविपासापहं,
तन्नाच्छदिविषयहृदयस्तरं निद्राहरे तपयम् ।
हृदो गुतरस्ते ब्रह्मीशामकं नित्ये हितं शीतलम्,
लब्धार्थं रसकार्यं निगदितं पीयूषधस्तिवन्मह्यम्
पाणी परित्यजने भटादनाहं जेहने

ने पाश पश्याने दापनाथः

હરનાર, મૂંઝાન તથા તરસાન ટાળનાર,
ખાળધને, ઊંઝડીને તથા મળ્ખાધને હંધનાર,
બગ ડેનાર, નિઝાને હરનાર, તુષિ ખાપનાર,
હાડધને પ્રિય લાગે જોવુ, બુધ રચનાજી,
જાણીને શમાવનાર, સર્વજાણ હિતકારી,
શીતળ, હલકુ, સ્વચ્છ, રચના કારણરૂપ અને
અમૃતની પેઠે જીવન ખાપનાર કહેલ છે. ૨

पाणीना भेदा।
 पाणीयं मुनिभिः श्रेष्ठं विष्णुं शीममिति श्रिया ।
 विष्णुं चतुर्विधं श्रेष्ठं भार्गवं कल्पजम्भकम् ॥३॥
 दीपादं च तथा हर्म तेपु चारं शुभाधिपम् ॥४॥
 अन्वद-किञ्च शीमम् इति श्रिया पाणीयं मुनिभिः
 श्रेष्ठम्, (तत्र) विष्णु-वक्त्रात् कल्पजम् दीपादं तथा
 च हर्मम् (इति) चतुर्विधं श्रेष्ठम्, तपु चारं शुभाधिकं
 (भवति) ॥

૧ (ખાદાશુભ) અને શં

૬) જો રીતે એ પ્રકારનું પાણી યુનિઓએ
ઠંડું છે તેમા દિવ્ય ખાસજી, કરકામવ, તોપાર
અને હેમ એમ ચાર પ્રકારનું છે દિવ્ય
જળના ચાર પ્રકારમાં ખાસજી અધિક સુવ્ય
પણ છે ૩૪

सीयमे राजते तास्ते स्फटिदे काचनिर्मिते ।
माजमे सुष्ममे वापि ह्यापिठं चारमुच्यते ॥१॥

अव्यय-अप्ययि परितः (मन्) तस्य अविच्छेदः
परितः, यं योताणां विच्छेदः वा परस्मात् परितः (मन्तु)
तत् शीर्षे राजत तन्ने अप्ययि वाच्यमित्ति अत्र वा
युष्मद्वा माञ्जने स्थापितं वारम् वच्छेत् ॥

વરસાદની ખાશાએ કારા પટેલું ને
પાણી ભર્યા જૂઠાથી બીસી લીધું હોય,
જાલવા સ્વચ્છ શિલા ઉપર કે પાવામેલી
ધરતી પર પટેલું હોય તેને સુવર્ણના, રૂપાના
ત્રાંબાના, સ્ટેટિકના, કાચના જાલવા માટીના
વાસણમાં રાખી મૂક્યું હોય તે 'ખાશા'ના
પાણી કહેવાય છે. પ.૬

૧ મેથાની વાપરિ જાતે વાપર્યા—'અશ્વે-બોડિય-
હતિ જવેઠ—વરસારની ખારા વડે ઊત્પન્ન કચેરું
પાણી—ધારાજ કહેવાય છે

પાસાજ પાણીના બુલે

धारं मीरं त्रिवोपममिदं १५१ ॥
 लोम्यं रसायनं कर्म तर्क्यं ह्यावि जीवन् ॥ १५२ ॥
 पाचमं मतिरुन्मूल्यार्थं प्रत्यक्षमन्मथाम् ॥
 लुप्या हरति तत्पथं विदोऽप्यत्रापि स्थितम् ॥ १५३ ॥
 अथवा - धारं मीरं त्रिवोपमं मतिर्विकरते कम्
 लोम्यं रसायनं कर्म तर्क्यं ह्यावि जीवन् पाचमं मतिरुद्
 मूल्यार्थं प्रत्यक्षमन्मथाम् लुप्या हरति, तत् प्राकृति स्थितं
 विदोऽप्यत्र पद्यम् (असति) ॥

ધારાશ્રવણી ત્રણે દોષને હરનાર, અપૂર્વ
રસવાણી, હલકી, સૌમ્ય, રસાચનરૂપ, બ્રજ
આપનાર, તમિઃ આપનાર, આનંદ હરનાર,
શિવાકનાર, પાવન, સુહિને વધારનાર અને
મૂર્છા, આગમ્ય, દાહ, પરિશમ-ધાક, વદાનિ
તથા તરુણને હરનાર છે. એ ધારાશ્રવણી વર્ષા
ઋતુમાં ક્રીડુ કોષ લેા વધારે જમ્ય છે ૭૪

भारत पाणीना वे शेताभानुं जाजवण
भायजळ जेविविर्ष गाड्सासुप्रमेदवा ।

मीदैः पृथिव्याः कृष्टिं कुर्वन्तीति वषाः स्ताम् ।

॥ अथ भाष्यम् ॥ अथ हि प्राचीनं कर्तव्यं चारिषः ॥ ११०॥
अथ हि प्राचीनं कर्तव्यं चारिषः ॥ ११०॥
(मन्त्रः) ॥ अथ हि प्राचीनं कर्तव्यं चारिषः ॥ ११०॥
अथ हि प्राचीनं कर्तव्यं चारिषः ॥ ११०॥

धामान् पाप्मानं लक्षय
 पापमिह पतितं तौर्यं पुरितं स्त्रीतवाससा ।
 विष्णवा यमुनाया वा भोताया पतितं न तत् इय

(મસ્તિ), પ્રાયઃ આમ્બુજે માસિ વારિદઃ ગાઘ્રં વર્ષતિ ॥

ગાંગ અને સામુદ્ર એવા લેદથી ધારાજ પાણી પણ બે પ્રકારનું હોય છે; દિશાઓના હાથીઓ આકાશગંગાનું જળ લઈ વાદળાં-ઓથી ઠંડાયેલા રહી (તે જળની) વૃદ્ધિ કરે છે, એમ મહાત્માઓનું કહેવું છે. ધણું કરી આસો મહિનામાં વાદળાં આકાશગંગાનું પાણી વર્ષે છે; (તે ગાંગ સમજવું.) ૯, ૧૦ સર્વથા તજલે દેયં તથૈવ ચરકે વચઃ ।

સ્વાપિતં હેમજે પાત્રે રાજતે મૃગ્મયેડપિ વા ॥૧૧॥
અન્વયઃ-હેમજે રાજતં મૃગ્મયે વા અપિ પાત્રે સ્વાપિત તદ્ જલં સર્વથા દેયં. ચરકે અપિ તવા એવ વચઃ (ઉપમ.) ॥

સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના વાસ-ણમાં રાખી મૂકેલું તે ગાંગજળ સર્વથા (રાગીઓને) દેવું; ચરકમાં પણ એમ જ કહેવું છે. ૧૧

ગાંગજળનું લક્ષણ તથા ગુણો
શાલ્યન્નં યેન સંસિક્તં મવેદન્કલેદિ વર્ણયત્ ।
તદ્ગાઘ્રં સર્વદોષઘ્નં જ્ઞેયં સામુદ્રમન્યથા ॥૧૨॥

અન્વયઃ-યેન સંસિક્તં શાલ્યન્નમ્ અન્કલેદિ વર્ણયત્ મવેદ તદ્ ગાઘ્રં સર્વદોષઘ્નં જ્ઞેયમ્, અન્યથા સામુદ્રમ્ ॥

જેથી પકાવેલા ચોખા સારા રંગવાળા અને છૂટા છૂટા થઈ જાય તે ગાંગજળ (સમજવું; એ જળ) સઘળા દોષોને હણનાર છે; એવા ગુણ જેમાં ન હોય તેને સામુદ્ર-જળ જાણવું. ૧૨

સામુદ્રજળનું લક્ષણ તથા ગુણો
તત્તુ સક્ષારલવણં શુકલદષ્ટિચ્છાપહમ્ ।
વિશ્વં ચ દોષલં તીક્ષ્ણં સર્વકર્મસુ ગહિતમ્ ॥૧૩॥

અન્વયઃ-તત્તુ સક્ષારલવણં વિશ્વં દોષલં ચ તીક્ષ્ણં (સત્) સર્વકર્મસુ ગહિતં શુકલદષ્ટિચ્છાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

સામુદ્રજળ ક્ષારભાગને લીધે ખારું, ડુંગરવાળું, દોષને વધારનાર અને તીક્ષ્ણ હોઈ સઘળાં કામોમાં નિહિત અને વીર્યને, દષ્ટિને તથા બળને નુકસાન કરનાર છે. ૧૩

સામુદ્રં ત્વાશ્વિને માસિ ગુણેર્ગાઙ્ગવદાદિરોત્ ।
યતોગસ્યસ્ય દિવ્યપેરુદયાત્સકલં જલમ્ ।
નિર્મલં નિર્વિપં સ્વાદુ શુક્લં સ્યાદદોષલમ્ ॥૧૪॥

અન્વયઃ-આશ્વિને માસિ સામુદ્રં તુ ગુણઃ ગાઙ્ગવત્

આદિરોત્. યતઃ દિવ્યપેઃ અગસ્યસ્ય ઉદયાત્ સકલં જલં નિર્મલં નિર્વિપં સ્વાદુ શુક્લમ્ અદોષલં સ્યાત્ ॥

આસો મહિનામાં (પડેલું) સામુદ્રજળ પણ ગાંગજળના જેવા જ ગુણોવાળું સમજવું; કારણ કે દિવ્ય ઋષિ અગસ્ય મુનિના તારાનો ઉદય થવાથી સર્વ જળ નિર્મળ, ઝેર વિનાનાં મધુર, વીર્યને વધારનાર અને દોષરહિત થાય છે. ફૂલકારેત્રિપવાતેન નાગનાં વ્યોમચારિણામ્ ।
વર્ષાસુ સર્વિપં તોયં દિવ્યમપ્યાશ્વિનં વિના ॥૧૫॥

અન્વયઃ-(અતઃ પવાહ-) વર્ષાસુ દિવ્યં તોયમ્ અપિ વ્યોમચારિણાં નાગનાં ફૂલારવાતેન સર્વિપમ્ (ભવતિ, કિં તુ) આશ્વિનં વિના ॥

(એટલા માટે જ કહ્યું છે કે) ‘વર્ષાઋતુમાં દિવ્ય જળ પણ આકાશમાં ફરતા નાગલોકોના કુંડાડાના ઝેરી વાયુથી ઝેરી થઈ જાય છે; પણ આસો મહિનામાં પડતું દિવ્ય જળ ઝેરી થતું નથી.’ ૧૫

ઋતુ વગર થયેલા વરસાદનું જળ ખરાબ અનાતંવં પ્રમુચ્ચન્તિ વારિ વારિધરાસ્તુ યત્ ।
તત્ત્રિદોષાય સર્વેર્વાં દેહિનાં પરિકીર્તિતમ્ ॥૧૬॥
અન્વયઃ-વારિધરાઃ યત્ વારિ અનાતંવં પ્રમુચ્ચન્તિ; તત્ સર્વેર્વાં દેહિનાં ત્રિદોષાય (ભવતિ ઇતિ મહાત્મભિઃ) પરિકીર્તિતમ્ ॥

વાદળાં જે પાણીને ઋતુ વગર વર્ષે છે, તે સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રણે દોષ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે, એમ મહાત્માઓએ કહેલું છે. (ઋતુ વગર પડેલા જળની જે આ નિંદા કરી, તે પોષ આદિ ચાર મહિનામાં પડેલા માવઠાના જળની સમજવી.) ૧૬

ટીકા-અનાતંવં પૌષાદિમાસચતુષ્ટયવિપયમ્ । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

કરકાણવ જળ અને તેના ગુણો
દિવ્યવાય્વગ્નિસંયોગાત્સંહતાઃ સ્વાત્પતન્તિ યાઃ ।
પાષાણસખંડવચ્ચાપસ્તાઃ કરકયોઽમૃતોપમાઃ ॥૧૭॥
કરકાજં જલં રુક્ષં વિશદં ગુરુ ચ સ્થિરમ્ ।
દૌર્લભં શીતલં સાન્દ્રં પિત્તહૃત્કફવાતકૃત્ ॥૧૮॥

અન્વયઃ-દિવ્યવાય્વગ્નિસંયોગાત્ પાષાણસખંડવત્ (મૂળાઃ) યાઃ અમૃતોપમાઃ આપઃ સ્વાત્ પતન્તિ, તાઃ કરકયઃ (કલ્પ્યન્તે) । કરકાજં જલં રુક્ષં વિશદં ગુરુ સ્થિરં દોષણં શીતલં ચ સાન્દ્રં (સત્) પિત્તહૃત્ કફવાતકૃત્

(મનરિ) ॥

દિવ્ય વામુના અને દિવ્ય જાગ્રિના સંયોગથી પથરાના દુઃકદા જેવાં થયેલાં જે અમૃત દુષ્ક જળ આકાશમાથી પડે છે, તે કશકાભવ-કશ કહેવાય છે. કશનું જળ રૂક્ષ, સ્વચ્છ, શાર, સિદ્ધ, બદ્ધ જ ટાકું અને ઘાટું હોઈ પિત્તને કશનાર અને કશ તથા વામુને કશનાર છે. ૧૭, ૧૮

૧. કુમ્ભનિ-વિદ્યયિત પદ્ધિયા પાત્મવત્ મેવેચ પ્રાપ્તિનામ્ભાતીતિ નાન્યદિ વૈતિ વચ્ચ, કુમ્ભ વિદ્યમાન- 'જનાવિવ્ય કંઠામાં કુન' (અ. ૫-૧૫), કિષ્ક-રિત્વાદ્દુભામા, મરિતિતિ મરમ-પથમાન, અકાસ્યં મર્મ કાકાકિવાસિ-ને વાજ્યામાથી પથરાએની પેઠે પરી પ્રાણીઓનાં જાતો વચેરેનો તથા બાન્ય વચેરેનો નાશ કરે છે, તે કશકા-કશ-કાકરરૂપે થતું પાણી કશકાભવ કહેવાય છે.

તોષાર જળ અને તેના બુધ્ધિ
અપિ નયાઃ સમુદ્રાન્તે અદિપપસ્વપ્રસ્રવાઃ ।
પ્રમાવ્યવર્તિર્મુક્તિસ્તુપાપબ્યાસ્તુ તા સ્તુતાઃ પ્ર
અપથ્યાઃ પ્રાપ્તિનાં પ્રાપ્તો મૂલદાનાં કુ તા હિતાઃ ।
પ્રપાપ્યન્તુ હિમં કશં સ્પાદાતઠામવિતઠમ્ ।
અનોસ્તમ્મકાશિમેરોમચ્છાદિરોમનુલ્લ દર૦ ॥

અન્ય-નયાઃ સમુદ્રાન્તે અપિ વદ્ધિ (અસ),
સમુદ્રાન્તે પ્રમાવ્યવર્તિર્મુક્તિ તા અપ ત પ્રપાપ્યના
સ્તુતાઃ તા પ્રાપ્તિનાં પ્રાપ્તો મૂલદાનાં કુ તા હિતાઃ
(મનરિ) । પ્રપાપ્યન્તુ હિમં કશં (મર) વચ્ચમ્ અ-
વિતઠમ્ કાપોસ્તમ્મકાશિમેરોમચ્છાદિરોમનુલ્લ (અસ) ॥

નદીથી માંડી સમુદ્ર સુધી જે જાગ્રિ રહે છે, તે જાગ્રિમાથી ઉત્પન્ન થયેલાં અને જેઓમા પ્રમાદાનો લેશ પણ હોતો નથી એવાં જળ તોષાર કહેવાય છે. (નદીઓની તથા સમુદ્રની આસપાસ જે જળ અકળરૂપે થાય છે, તે) તોષાર જળ પ્રાણીઓને અપથ્ય છે, પણ વૃક્ષોને લગભગ હિતકારી છે. તોષાર જળ ટાકું અને રૂક્ષ હોઈ વામુ કશનાર છે, પિત્તને વધારનાર નથી અને કશ, સાથળનું અઠાઈ જડું, કંકરોત્ત, ગરમી, મેઠ તથા અંદ જાદિ રોગને મટાકનાર છે. ૧૬, ૨૦

૧. તોષાર સમુદ્ર, અપાથિય, હવે અપ-
પાથિયનાં 'અપ' સિદ્ધિ' શબ્દથી 'પ્રપાપ્યના'

(અ. ૩-૧૧૫) હિતિ આમ્ સિદ્ધ, તા પ્રપાપ્યના-
તોષાર-ને કશોને કશો પમાડે છે, પણ પ્રાણીઓને
હિતકારી નથી, તે તોષાર (અકળ) રૂપે થતું પાણી
તોષાર કહેવાય છે.

તોષ-અપિ નયાઃ સમુદ્રાન્તે ન્દીમામ્ સમુદ્ર-
પથ્યં રશિસ્તે વસુધા ॥ રશિમવા પ્રમાવ્યવર્તિર્મુક્તિ-
પ્રમાવર્તિત અપાપ્યનામ્ ॥ તપ્ત હિતિ મેષે ॥ તપ્ત
હિતિ ૪ ॥ (અર્થ) અપાપ્યનાં અપાપ્તિ જળ છે.)

હેમજળ અને તેના બુધ્ધિ
હિમ્યવિદ્યયિત્વાદિવ્યો પ્રવીમુપામિર્જાતિ ।
પત્તવેવ હિમં હૈમં જલમાકુર્મીતિવા ॥
હિમાન્તુ રીતિ પિત્તમ્ ગુલ્લ વાતવિવર્ધનમ્ ॥ ૨૧ ॥
હિમં તુ રીતઠં કશં વાતવ્યં સુશ્મમિત્થપિ ।
મ તદુપપથે વાતં મ વ પિત્તં ન વા કશમ્ પ્રવદ્ય ॥

અન્ય-વિદ્યયિત્વાદિવ્યો પ્રવીમુલ્લ વદ્દિ હિમ્
અવિવર્તિત તદ્દ એ સ્વીકૃતિ. હૈમં જલમ્ અપ્ત,
હિમાન્તુ રીતિ પિત્તમ્ ગુલ્લ (છલ) વાતવિવર્ધનમ્
(મનરિ) । તદ્દ હિમં તુ રીતઠં કશં વાતવ્યં સુશ્મમ્
હવિ (અર્થ) વાતં મ વ વચ્ચે, પિત્તં મ વ, કશં મ
મ (અર્થ) ॥

હિમાલયના શિખર આદિ પર્વતો જે હિમ
પીઝળીને જળરૂપે વરસે છે, તેને જ વિદ્યાને
હેમજળ કહે છે. જે જળ ટાકું, પિત્તને
હવનાર તથા શાર હોઈ વામુને વધારનાર
છે. (લીલ્ય વિદ્યાને કહે છે કે 'વલ્લવાલ
ના પ્રમાદાની પ્રેક્ષાથી ઘાટું થયેલું' અને
થવને ઉત્તર દિશામાં આવેલું સમુદ્રનું જે
જળ તે જ 'હિમ' કહેવાય છે.) હિમ ટાકું,
રૂક્ષ, હાલુ અને સુશ્મ પણ છે, છતાં તે
વામુને, પિત્તને કે કશને રૂપિત કરતું નથી.

૧. હિમ-વિદ્યયિત્વાદિવ્યો પ્રાપ્તિનામ્ભાતિ, વચ્ચે
પ્રમાવર્તિત્વાદિવ્યો પ્રાપ્તિ ઉદ્દિ હિમ્, હવ વિદ્યમાન-
'રુત્તેર્ધિ' (અ. ૩-૧૪૦) હિતિ મરુ, વ્યા વિનોસિ-
વચ્ચે રવીમૂલ વચ્ચે વોરીનાં, હિ વચ્ચે-વો-અર્થ
(અ. ૩-૧૪૧ વચ્ચે-વો) તત્ત હિમમેવ હૈમ-વ તદ્દ
કશ-ને લીલાં બાન્ય આદિનો તથા પ્રમાં પ્રાણીઓને
પથ્થ નાશ કરે છે અને થવની પ્રેરત્તને ઉત્તર
દિશા તરફ જાય છે; અન્ય પીઝળીને વધે છે, તે
હિમજળ જળ-હેમજળ.

તોષ-હૈમ વચ્ચે-તહેવચ્ચ ॥ અર્થે તુ 'લીલાં'

ધૂમેરિતમ્બુ સમુદ્રસ્ય યદ્ ધનોમૂતમ્ । પવનાતીતમુદીચ્યાં
તદ્વિમિમિતિ કથ્યતે સદ્ગિઃ । હિમં કુહેસ ઇતિ લોકે ।
(અર્થ) બાપાંતરમાં આપ્યો છે.)

પૃથ્વી સંબંધી-ભૌમ જળના ત્રણ ભેદો

મૌમમ્મો નિગદિતં પ્રથમં ત્રિવિધં બુધૈઃ ।

જાક્ષલં પરમાનૂપં તતઃ સાધારણં ક્રમાત્ ॥૨૩॥

અન્વયઃ-પ્રથમં જાક્ષલં પરમ્ આનૂપં તતઃ સાધારણં
(કથ્યેવં) ક્રમાત્ બુધૈઃ મૌમમ્ અન્મઃ ત્રિવિધં નિગદિતમ્ ॥

પહેલું જાંગલ, બીજું આનૂપ અને
પછી ત્રીજું સાધારણ એવા ક્રમથી વિકાસનાએ
પૃથ્વીના-ભૌમ જળને ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે.

૧. મૌમૌ મવં મૌમ-મવાચ્છેઽન્ . યદ્વા ધૂમેરિદં
મૌમમ્-હૃદયમ્-પૃથ્વી પર હોનાર-ચનાર અથવા
પૃથ્વી સંબંધી તે મૌમં ચ તત્ જલ-ભૌમ જળ.

ત્રણે ભૌમ જળનાં લક્ષણો

અલ્પોદકોડલ્પવૃક્ષાં પિત્તરક્તમયાન્વિતઃ ।

જ્ઞાતવ્યો જાક્ષલો દેશસ્તત્રત્યં જાક્ષલં જલમ્ ॥૨૪॥

વૃક્ષમુર્ધુદુવૃક્ષાં વાતશ્લેષ્મામયાન્વિતઃ ।

દેશોડનૂપ ઇતિ સ્થાત આનૂપં તદ્ભવં જલમ્ ॥૨૫॥

મિશ્રચિહ્નસ્તુ યો દેશઃ સ હિ સાધારણઃ રગૃતઃ ।

તસ્મિન્દેશે યદુદર્કં તત્તુ સાધારણં રગૃતમ્ ॥૨૬॥

અન્વયઃ-અલ્પોદકઃ ચ અલ્પવૃક્ષઃ (સન્) પિત્ત-
રક્તમયાન્વિતઃ દેશ જાક્ષલઃ જ્ઞાતવ્યઃ, તત્રત્યં જલં
જાક્ષલં (કથ્યતે) ॥ વૃક્ષમુઃ ચ યદુવૃક્ષઃ (સન્)
વાતશ્લેષ્મામયાન્વિતઃ દેશઃ અનૂપઃ સ્થાતઃ, તદ્ભવં જલમ્
આનૂપમ્ (ઉચ્યતે) ॥ યઃ દેશઃ તુ મિશ્રચિહ્નઃ (ભવેત્)
સઃ હિ સાધારણઃ સ્મૃતઃ, તસ્મિન્ દેશે યદ્ ઉદર્કં તત્ તુ
સાધારણં સ્મૃતમ્ ॥

થેડાં પાણીવાળો તથા થેડાં વૃક્ષવાળો
હોઈ પિત્ત તથા લોહીનાં દરદવાળો દેશ
જાંગલ જાણવો; એવા દેશનું જળ પશુ
જાંગલ કહેવાય છે. ઘણાં જળવાળો અને
ઘણાં વૃક્ષવાળો હોઈ વાયુ તથા કફનાં દરદ-
વાળો દેશ આનૂપ જાણવો; એવા દેશનું જળ
આનૂપ કહેવાય છે. જે દેશમાં જાંગલનાં
અને આનૂપનાં મિશ્રિત લક્ષણો હોય તે દેશ
સાધારણ કહેવાય છે; એવા દેશનું જળ
પશુ સાધારણ કહેવાય છે. ૨૪-૨૬

ત્રણે ભૌમ જળના ગુણદોષ

જાક્ષલં સલિલં રૂક્ષં લવણં લઘુ પિત્તનુત્ ।

વહ્નિકૃત્કફકૃત્પથ્યં વિકારાન્હરતે વહ્ન ॥ ૨૭ ॥

આનૂપં વાર્યમિષ્યન્દિ સ્વાદુ સ્નિગ્ધં ધનં ગુરુ ।

વહ્નિકૃત્કફકૃત્કૃત્ત્વં વિકારાન્કુરતે વહ્ન ॥ ૨૮ ॥

સાધારણં તુ મધુરં દીપનં શીતલં લઘુ ।

તર્પણં રોચનં તૃષ્ણાદાહદોષત્રયપ્રણુત્ ॥ ૨૯ ॥

અન્વયઃ-જાક્ષલં સલિલં રૂક્ષં લવણં લઘુ (સત્)
પિત્તનુત્ વહ્નિકૃત્ કફકૃત્ પથ્ય (સત્), વહ્ન વિકારાન્
હરતે ॥ આનૂપં વારિ ગુરુ (સત્) અમિષ્યન્દિ સ્વાદુ
સ્નિગ્ધં ધન વહ્નિકૃત્ કફકૃત્ હૃદયં (ભવતિ), વહ્ન
વિકારાન્ કુરતે ॥ સાધારણં તુ (જલં) મધુરં દીપનં
શીતલં લઘુ (સત્) તર્પણં રોચનં તૃષ્ણાદાહદોષત્રય-
પ્રણુત્ (ભવતિ) ॥

જાંગલ જળ રૂક્ષ, ખારું તથા હલકું હોઈ
પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિ કરનાર, કફને વધાર-
નાર છતાં પથ્ય હોઈ ઘણા વિકારોને ટાળનાર
છે. આનૂપ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને
રોકનાર, મધુર, સ્નિગ્ધ, ખાટું, અગ્નિ કરનાર,
કફને વધારનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છતાં
ઘણા વિકારોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. સાધારણ જળ
મધુર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ટાટું ને હલકું
હોઈ તૃપ્તિ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને
તરશ, દાહ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

નદીના જળના ગુણદોષ

નદ્યા નદસ્ય વા નીરં નાદેયમિતિ કીર્તિતમ્ ।

નાદેયમુદકં રૂક્ષં વાતલં લઘુ દીપનમ્ ॥

અનમિષ્યન્દિ વિશદં કટુકં કફપિત્તનુત્ ॥ ૩૦ ॥

નદઃ શીઘ્રવહા લઘ્યઃ સર્વાં યાશ્ચામલોદકાઃ ॥

ગુર્યઃ શૈવલસંછન્ના મન્દગાઃ કલ્પાશ્ચ યાઃ ॥૩૧॥

હિમવત્પ્રમવા યાસ્તુ નદ્યોડકમાહતપાથસઃ ।

ગક્ષાશતક્રુસરયૂયમુનાદ્યા ગુણોત્તમાઃ ॥ ૩૨ ॥

સહ્યશૈલમવા નદ્યો વૈળાગોદાવરીમુલાઃ ।

કુર્વન્તિ પ્રાયશઃ કુષ્ઠમીપદ્માત્કફાવહાઃ ॥ ૩૩ ॥

નદીસરસ્તઙાગરથે કૂપપ્રસ્રવણાદિજે ।

ઉદકે દેશમેદેન ગુણાન્દોષાંશ્ચ લક્ષયેત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-નદ્યાઃ વા નદસ્ય નીરં 'નાદેયમ્' ઇતિ
કીર્તિતં । નાદેયમ્ ઉદકં રૂક્ષં વાતલં લઘુ દીપનમ્ અન-
મિષ્યન્દિ વિશદં કટુકં કફપિત્તનુત્ (ભવતિ) ॥ યાઃ
નદ્યાઃ શીઘ્રવહાઃ ચ અમલોદકાઃ (સ્તુઃ, તાઃ) સર્વાઃ

જાપ્ત (હેવા), યા હૈવત્સલતા મન્વણા જ કલ્યાણ (સુ), ઠા) ગુપ્ત (હેવા) ॥ પદ્માવતીપુત્રપુત્રમુખ્યા ચા જ્ઞ તુ સિમ્બલમના અપમાનકલ્યાણ (સતિ, તા.) ગુપ્તતામા (હેવા.) ॥ વૈજયંતીપુત્રા પદ્માવતીપુત્રા ચા પ્રાવણ કુદૃઃકર્ત્તિ, ૧૧૧૧૧૧૧૧૧૧ (જ સતિ) ॥ જીવિતસત્ત્વમને જ્ઞાપ્યવાદિએ કરકે ગુપ્ત જ કોપાદેશમેશ્વર જ્ઞાપ્ય ॥

નદીનું અર્થવા નદીનું જળ 'નાદેય' કહેવાય છે નાદેય જળ રૂક્ષ, વામુને વધારનાર, હલકુ અને અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર હોઈ રસવાહી નાદીઓને શેઠકુ નથી; તેમજ સ્વચ્છ વધા વીધુ હોઈ રહેતે તથા પિત્તને મટાડનાર હોય છે જે નદીઓ પ્રબળ વેગવાળી અને નિર્મળ જળવાળી હોય છે, તલ્લોના જળને હલકા સમ જવા જે નદીઓ શેવાળથી ઠંડાથેલી, ખીખા વેગવાળી અને અલિપ્ત હોય છે, તેઓના જળને કારે સુમધવા; પશુ જ મા, સત્ત્વજ, સરૂ અને વસુના વગેરે નદીઓ કિંમોલયથી ઉત્પન્ન થયેલી અને પદ્મરુઓ પર પછડતા જળવાળી છે, તેઓ ને ઉત્તમ શુદ્ધોવાળી સમજાવી વેણા અને બોહાવરી આદિને નદીઓ સદ્માદ્રિમાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેઓ પશુ કરી ઠંડાને ઉત્પન્ન કરે છે અને જરાક વામુ વધા કરે ને પશુ ઉત્પન્ન કરે છે નદી, સરેવર, તળાવ, કૂવા કે ગરબાં આદિનાં પાણીના કુણ્ડોય તે તે કેશના અનુસાર સમજી દેવા ૩૦-૩૪

૧ મહા વરે જા મવ નારે-મવર્ષે 'મહાવિવો જ્ઞ' ને પાણી નદીમા કે નામાં હોય છે, તે 'નાદેય' કહેવાય છે

ઔદિશિઃ જળનું સંજ્ઞા અને તેના મુલ્યો વિશ્વર્ષ મુમિ નિર્જા પદ્મત્વ્યા ચારમા કાચે ॥ તત્તોપમોદિ નામ વરુર્ત્તિએ આદિ ॥ ૩૫ ॥ ઔદિશિઃ વારિ ગિત્તમર્ષવશાદિતરીનભમ્ ॥ પ્રીતમે મધુરં વત્તમીનમ્ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ-જ્ઞ પ્રિયો મુમિ મિદય મહત્ત્વા વારકા વર્ષે, વરુ તારં મહત્ત્વા ઔદિશિઃ' હિતિ નામ વરુર્ત્તિ ॥ ઔદિશિઃ વારિ ગિત્તમર્ષ જીવદિ ક્રિતિતરીનં પ્રીતમે મધુરં વત્તમ ૧૫ : ૩૬ : ૩૭ (મશિ) ॥

જે પાણી નીચાણવાળી જમીનને ધીરી ધાટી ધારાથી

'ઔદિશિઃ' નામે કહે ॥ ઔદિશિઃ જળ પિત્તને હલુનાર, કાક કરનાર નથી, અત્ત્વત શીતળ, વૃષ્ટિ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર, જરાક વામુ કરનાર અને હલકુ છે ૩૫, ૩૬

૧. (મુખ્ય) અર્થમિતિ-વિદ્યમતી હિતિ વરુ મિદમ-વત્તમર્ષ મિદિરુ વિશ્વર્ષે જ્ઞાપ્યતે 'શુદ્ધમે શિ ક', જ્ઞ વરુર્ત્તિએ જ્ઞાપ્યતે-મહાવિત્ત્વ ત્ત્વોદ્ગ-જમીનને ધીરી નાખી તેમાથી જે જ્ઞાર નીકળે છે, તે ઔદિશિઃ કે ઔદિશિઃ-જ્ઞ

નેર્જર જળનું સંજ્ઞા અને તેના મુલ્યો શોભતાનુભવકારિપ્રવાહો નિર્જરો જ્ઞા ॥ સ તુ પ્રભવપદ્માપિ તત્ત્વર્ષ નેર્જર જ્ઞમ્ ॥ ૩૭ ॥ નેર્જરં રવિજ્ઞાપી કલ્પ્યે શીપતં જ્ઞ ॥ મધુરં જ્ઞપત્તં જ વારકં સ્વાવિષ્ણમ્ ॥ ૩૮ ॥ અર્થ-જ્ઞાપ્યતે-વરુર્ત્તિએ-વરુર્ત્તિએ મિદિરુ જ્ઞ મિદિરુ જ્ઞ તુ પ્રભાવ (કલ્પ્ય) તત્ત્વર્ષ જ્ઞ જ્ઞામ (ઉપજ્ઞ) ॥ જ્ઞાર નીરં રવિજ્ઞા કલ્પ્ય શીપતં જ્ઞ મધુરં જ્ઞપત્તં જ વારકં જ અવિષ્ણમ્ ॥

પર્વતના શિખરેમાથી વર્તે પાણીને પ્રવાહ, નેર્જર, ૧ કરે અને પ્રભવજ્ઞ પશુ કહેવાય છે; અને જે પ્રવાહનું જળ નેર્જર કહેવાય છે. નેર્જર જળ રવિ ઉપજાવનાર, કરેને હલુનાર, અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર, હલકુ, મધુર, પાકમાં તીધુ, વામુ ઉપજાવનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી ૩૭, ૩૮

૧ કિંચિદ્ વિત્તમને જીવન-મુલ્કિત્વા હીવો જ્ઞાપ્ય-હિતિ મિદિરુ મિદિરુ-મુલ્કિત્વા-હીવો પર્વતના શિખરેમાથી નીકળે પોતાના મૂળસ્થાને જે જ્ઞ પડે અને નદારના અગ્રમાં જે વરે છે નેર્જર-જ્ઞ

૨ જ્ઞ નામની વ્યવસ્થિ તથા જ્ઞા જ ઉપર પ્રભાવે જ છે, કેવળ મિદિ ઉપજત નથી

૩. અર્થમિતિ જ્ઞા મહત્ત્વા-જ્ઞ વારો-નીમ ૧૧ જ્ઞાપ્ય, ૧ જ્ઞાપ્ય-હિતિ જ્ઞા વારતને જ્ઞા-નેર્જર પશુ જરે છે તે પ્રભવજ્ઞ-જ્ઞ

૪ મિદિરુ જરે જ્ઞામ-જ્ઞાપ્યમાં જે વેગ છે તે પાણી નેર્જર કહેવાય છે

કરેવરનું સંજ્ઞા અને તેના જળના મુલ્યે મહા હામાવિષ્ણવા વરુ સંધ્યાપ નિર્જિત ॥

સારસં સલિલં યત્યં તૃષ્ણાન્નં મધુરં લઘુ ।
રોચનં તુવરં રુક્ષં વદ્ધમૂત્રમલં રમૃતમ્ ॥૪૦॥

અન્ય-શૈલદિવદ્ધયાઃ નયાઃ (જલ) સંસૃત્ય યત્ર
તિષ્ઠતિ, તત્ જલજચ્છન્નં સરઃ (કથયતે), તદન્મઃ સારસં
સ્મૃતમ્ ॥ સારસ સલિલં યત્યં તૃષ્ણાન્નં મધુરં લઘુ રોચન
તુવરં રુક્ષં વદ્ધમૂત્રમલં સ્મૃતમ્ ॥

પ્રવર્ત આદિથી રોકાયેલી નદીનું જળ
સર્વીસર્વીને જ્યાં એકઠું થતું હોય અને જ્યાંનું
જળ કમળોથી ઢંકાયેલું હોય તે સરસ^૧-સરો
વર કહેવાય છે. એવા સરોવરનું જળ સારસ
કહેવાય છે. સારસ^૨ જળ બળ આપનાર, તર
શને મટાડનાર, મધુર, હલકું, રુચિ ઉપ
બવનાર, તૂરું, રૂક્ષ અને મળમૂત્રને બાંધ
નાર કહેવાય છે. ૩૯, ૪૦

૧. ક્ષિયતે જલમત્ર નયાદીનામ્, છ ગતૌ-‘કર્મણ્ય-
મુન’ (ડગ્લા. ૪-૧૮૯)-જ્યાં નદી આદિનું જળ
એકઠું વહી રિથર થઈ, તે સરસ-સરોવર.

૨. સરસિ મવં, સરસ ઇદમિતિ વા સારસમ્-મવાર્થે
ઇદમર્થે વા અળ-જે સરોવરમાં હોય અથવા તેના
સંબંધવાળું-તેનું હોય, તે સારસ-સરોવરનું પાણી
તાડાગનું લક્ષણ અને તાડાગ જળના ગુણો

પ્રશસ્તમૂર્તિમાગસ્યો વહુસંવત્સરોષિતઃ ।
જલાશયસ્તાડાગઃ સ્વાત્તાડાગં તજ્જલં રમૃતમ્ ॥૪૧॥
તાડાગમુદકં સ્વાદુ કપાયં કટુપાકિ ચ ।
વાતલં વદ્ધવિખૂત્રમસૃક્ષ્પિત્તકફાપહમ્ ॥૪૨॥

અન્ય-યદુસંવત્સરોષિતઃ પ્રશસ્તમૂર્તિમાગસ્યઃ જલા
શયઃ તડાગઃ સ્વાત્, તજ્જલં તાડાગં સ્મૃતમ્ ॥ તાડાગમ્
ઉદકં સ્વાદુ કપાયં કટુપાકિ વાતલં દ્વિવિખૂત્રં ચ
અસૃક્ષ્પિત્તકફાપહમ્ (અસ્તિ) ॥

ઘણું વર્ષનું અને પૃથ્વીના ઉત્તમ ભાગ
પર રહેલું જે જળાશય હોય તેને તાડાગ^૧
સમજવું; અને એ જળાશયનું જળ તાડાગ^૨
કહેવાય છે. તાડાગ જળ મધુર, તૂરું, પાકમાં
તીખું, વાયુ કરનાર, વિઘાને તથા મૂત્રને
બાંધનાર અને લોહીવિકાર, પિત્ત કે રક્તપિત્ત
તથા કફને મટાડનાર છે. ૪૧, ૪૨

૧. તડયતે-આસમન્તાત્ દન્યતે-અન્યતે લોકૈઃ પ્રાણિ
મિથાપિ, તદ્ આઘતે-‘ તડાગાદયથ’ અથવા ‘પિનાકાદય’
(ડગ્લા. ૪-૧૫) इति निपातितः-જેને લોકોએ ચોપાસ
બોલું હોય અને ઘણું પાણીઓ પાણુ જેને બોધ કરતાં

હોય-ધસારો આપ્યા કરતાં હોય, તે તડાગ-તલાવ.

૨. તડાગે મવં. તડાગસ્યેદં વા જલ-મવાર્થે,
ઇદમર્થે વાળ-જે પાણી તળાવમાં હોય અથવા તળાવનું
હોય તે તાડાગજલ કહેવાય છે.

વાપીનું લક્ષણ અને વાપ્ય જળના ગુણો
પાપાળૈરિષ્ટકામિર્વા વદ્ધઃ કૂપો વૃહત્તરઃ ।
સસોપાનો મવેદ્વાપી તજ્જલં વાપ્યમુચ્યતે ॥૪૩॥
વાપ્યં વારિ યદિ ક્ષારં પિત્તકૃત્કફવાતહત્ ।
તદેવ મિષ્ટં કફરુદ્ધાતપિત્તહરં મવેત્ ॥૪૪॥

અન્ય-પાપાળઃ વા ઇષ્ટકામિઃ વૃહત્તરઃ કૂપઃ વદ્ધઃ
(સન્) સસોપાન (ક્ષિયત ચેત્ તર્હિ) વાપી મવેત્,
તજ્જલં વાપ્યમ્ ઉચ્યતે ॥ વાપ્યં વારિ યદિ ક્ષારં (ચેત્
તર્હિ) પિત્તકૃત્ કફવાતહત્ (અસ્તિ), તત્ એવ મિષ્ટં
(ચેત્ તર્હિ) કફરુદ્ધાતપિત્તહરં મવેત્ ॥

પથરાઓથી અથવા ઈંટોથી બહુ મોટો
કૂવો બાધી તેમાં (ઊતરવા માટેની નાળ
તથા) પગથિયાં કર્યાં હોય તે વાપી-^૧
વાવ કહેવાય અને તે વાવનું જળ વાપ્ય^૨
કહેવાય છે. એ જળ જે ખારું હોય તો
પિત્ત કરનાર અને કફને તથા વાયુને
હરનાર છે. જે મીઠું હોય તો કફ કરનાર
અને વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે. ૪૩, ૪૪

૧. ઉચ્યતે અન્યાં પદ્માદિકં સોપાનપદ્ધિર્વા, કુવપ્
વીજતન્તુમન્તાને-‘વસિવપિયજિરાજિ’-(ડગ્લા. ૪-૧૨૫)
इति इन्, ‘કુદિકારાત્’-इति वा डीष्-જેમાં કમળ વગેરે
વનાય અથવા પગથિયાં બાંધ્યાં હોય, તે વાપી-વાવ.

૨. વાપ્યાં મવં વાપ્ય-મવાર્થે યત્-વાવનું પાણી
વાપ્ય કહેવાય છે.

કૂપનું લક્ષણ અને કૌપ જળના ગુણો
મૂર્મો લાતોડ્વપવિસ્તારો ગમ્મીરો મળ્ડલાકૃતિઃ ।
વદ્ધોડ્વદ્ધઃ સ કૂપઃ સ્વાત્તદન્મઃ કૌપમુચ્યતે ॥૪૫॥
કૌપં પયો યદિ સ્વાદુ ત્રિદોષખં હિતં લઘુ ।
તત્ક્ષારં કફવાતખં દીપનં પિત્તકૃત્પરમ્ ॥૪૬॥

પૃથ્વીમાં થોડા વિસ્તારવાળો, ઊંડો અને
ગોળ આકારવાળો જે ખાડો બોધો હોય તે
પથરા આદિથી બાધેલો હોય કે ન હોય
તે કૂપ^૧ (કૂવો); અને તેનું પાણી કૌપ^૨
કહેવાય છે. કૂવાનું પાણી જે મીઠું હોય
તો ત્રણે દોષને હરનાર, હિતકારી અને
હલકું છે; જે ખારું હોય તો કફને તથા

વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પિતા કરનાર ॥ ૪૫, ૪૬

૧ ઘોષિ-પ્રતિપાદનઃ કોષિ, યદા કુવર્તિ મેઘા રથોડિયન્-કુ ઘરેન્-કુમ્ભાં ચ' (રથા. ૧-૨૦) ॥
 હિં પા ઈર્ષ્ય યદા કુલિભા ર્થિય્ વા અપોડમિન્-
 'ઘર્ષુ'—હિં અ પમાવમ્—ને ૫૧૫૫૫ અવાજ
 કરે છે અથવા રેશ્મ વગેરે જેમા અવાજ કરે છે,
 અથવા મીઠા દૂદા જેણ કરતાં જેમા અવાજ
 કે યોડુ જેણ રેખ છે, તેથી કુપ-કુપે.

૨ કૃતે મદે કૃતે-પૂવાનુ પશુો રોપ કરેવાય છે
 શ્રેયઃવતુ અને તેના જળાનું સંકલ્પ
 શિક્ષાકીર્તિ સ્વર્ગ દ્વર્ગ બીમાજનસમોવકમ્ ।
 અત્યાપિતાનસંકલ્પં ચૌગલ્યમિત્યપિધીયતે ॥ ૪૭ ॥
 અસ્માવિમિત્તલ્લે પત્તચૌગલ્યમિતિ યા વરે ।
 તત્તત્તમુદ્વૈ ચૌગલ્ય મુનિમિત્તવુદ્વૈત્તમ્ ॥ ૪૮ ॥
 મગ્ધવઃ-(અ) જન્યે સર્વે પ્રિયાર્થે ભીમાજન-
 સમર્થ મત્યવિગમ્ભેડમે નૌગમ્ ॥ હિં અમિરીક, ॥
 વા અસ્માવિમિ કલ્પ કર્તે જ્ઞ નૌગમ્—હિં વરે
 (અગ્નિ), તત્તમ્ સર્વે જ્ઞ ચૌગલ્ય મુનિમિ
 વ્યવસ્થા ॥

જે ખાટો આપોઆપ શિક્ષાઓથી આત્મ,
 આજણુ જેવા કાળા પાણીવાળો અને અનેક
 લવાઓના બળાથી હણાયેલો હોય તે ચૌગલ્ય
 કહેવાય છે, અથવા 'જેવો જે ખાટો પથરા
 ઓસી બાપેલો ન હોય તે ચૌગલ્ય કહેવાય,'
 જેમ બીજાઓ કહે છે ચૌગલ્યુ જેણ પશુ
 મુનિઓએ ચૌગલ્ય કહેલું છે. ૪૭, ૪૮

ચૌગલ્યના જળના મુલે।

ચૌગલ્યં ચિકિત્ત મીરં કર્ત્ત વપ્ત્ત કર્ત્ત ।
 મપુરં વિત્તુરુર્થ પાત્તનં ચિકિત્તં સ્તુતમ્ ॥ ૪૯ ॥
 અથવા—ચૌગલ્યં મીરં ચિકિત્ત સર્વં કર્ત્ત વપ્ત્ત
 કર્ત્ત વિત્તુરુ ર્થ પાત્તનં ચિકિત્તં સ્તુતમ્ ॥

ચૌગલ્ય જેણ અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કહેને
 કરનાર, હલકુ, મપુર, પિત્તને દાઝનાર, રુચિ
 ઉપભવનાર, પાચન અને સ્વચ્છ હોય છે. ૪૯
 પાદવલ્યું સંકલ્પ અને પાદવલ્ય જેણના મુલે।
 મર્ત્યે સર્વ પત્તલં સ્પાદન ચત્તુર્સંગે ર્થો ।
 ન ઠિહિતિ સર્વ ચિકિત્તત્તલ્લે વારિ પાદવલ્યમ્ ।
 પાદવલ્યં વાર્યમિત્યપિ ગુરુ સ્વાતુ મિત્યોપકલ્પ ॥ ૫૦ ॥
 અથવા—ર્થો —ર્થો (હિં) વર્ત્ત ચિકિત્ત વર્ત્ત

ન ચિકિત્તિ (જ્ઞ) કર્ત્ત જ્ઞ. પત્તલં સ્પાદ, તત્તલ્લે વારિ
 વર્ત્તલ્લે (અર્થ), વર્ત્તલ્લે વારિ ગુરુ અમિત્યપિ સ્તુ
 મિત્યોપકલ્પ (અર્થ) ॥

સૂર્ય મૂમશિર નહવમાં બલ ત્યારે જેમાં
 અથા પશુ પાણી રહેતું ન હોય એવું નાનું
 તળાવ વલ્લવલ્લે કહેવાય છે અને તેનું જેણ
 પાદવલ્ય કહેવાય છે. પાદવલ્ય જેણ ભારે, રસ
 વાહી નાટીઓને શેકનાર, મપુર અને વર્ત્ત
 રોપોને કરનાર હોય છે. ૫૦

ચૌગલ્ય-અર્થ-ચૌગલ્ય-અર્થ-અર્થ ॥ (અર્થ) જિવર
 અર્થો છે)

૧. વર્ત્તિ વર્ત્ત વા અસ્માવલ્ય, વર્ત્ત કર્ત્ત-
 'અમિત્યપિ—(રથા. ૪-૧૦) હિં કર્ત્ત—ને નાનું
 સરોવરરૂપે હોય છે, તે વર્ત્તલ્લે નાનું તળાવ.

૨. વર્ત્તલ્લે વર્ત્ત વર્ત્તલ્લે વર્ત્ત વા વર્ત્તલ્લે-અર્થો
 વા રસવર્ત્ત-અર્થવત્તું પાણી પાત્તલ્ય કહેવાય છે
 ચિકિત્ત જેણનું સંકલ્પ

નવાનિનિચે મૂમિયાં મહેલાનુકામપી ।
 અગ્નિયતે તતો વતુ તત્તલ્લે ચિકિત્ત વિત્તુ ૨૫૨ ॥
 અથવા—અર્થવિનિચે વા વતુકામપી મૂમિ મહે
 જ્ઞ કર્ત્ત વર્ત્ત પદમા—જ્ઞ જ્ઞ ચિકિત્ત વિત્તુ ॥

નદી આદિની મૂમિપમાં જે રેલીમથ
 અગ્નિન હોય, તેમાથી (કેટલાં રેલીને માત્ર
 કાલી નાળી) જે જેણ પ્રકટ કરાય, તે જેણ
 ચિકિત્ત કહેવાય છે. ૫૧

૧ ચિકિત્ત-ચિકિત્ત ચિકિત્તવિત્તુ અસ્માવ હિં
 ચિકિત્ત, ચિકિત્ત-વર્ત્તલ્લે વર્ત્તલ્લે વર્ત્તલ્લે આત્મપાત્ત રેલી
 રેલી વગેરે કાલી દર કરવામાં આવે છે, તે ચિકિત્ત-
 નીરડો.

ચિકિત્ત જેણના મુલે।

ચિકિત્ત ચીત્તલ્લે સ્વચ્છલ્લે ચિકિત્ત કર્ત્ત સ્તુતમ્ ।
 તુવર્ત્ત સ્વાતુ પિત્તલ્લે જ્ઞારે તત્તિત્તલ્લે મમાક ૨૫૨
 અથવા—જ્ઞ ચિકિત્ત ચીત્તલ્લે સ્વચ્છલ્લે ચિકિત્ત જ્ઞ
 તુવર્ત્ત સ્વાતુ પિત્તલ્લે, જ્ઞાર વ સ્વાતુ પિત્તલ્લે સ્તુતમ્ ॥

તે ચિકિત્ત જેણ દાહુ, સ્વચ્છ, નિર્દોષ,
 હલકુ, વર્ત્ત અને મપુર હોય તે પિત્તને
 હણનાર છે, જ્ઞાર જે જેણ જે ખાટુ હોય તે
 કાંઈક પિત્તને કરનાર છે. ૫૨

કેટલાં સંકલ્પ અને કેટલાં જેણના મુલે।
 કેટલાં ચૌગલ્યવિદે કેટલાં તત્તલ્લે સ્તુતમ્ ।
 કેટલાં વાર્યમિત્યપિ મપુરં ગુરુ ચૌગલ્ય ૨૫૨ ॥

અન્યઃ-કેદારં ક્ષેત્રમ્, અદિત્યે, તત્કલં કેદારં સ્થૂતમ્, કેદારં વારિ ગુહ અમિષ્યન્દિ મધુરં દોષદૃત (મવતિ) ॥

કેદાર^૧ એટલે ખેતર કે ક્યારો; અને તેનું જે જળ હોય તે કેદાર કહેવાય છે; એ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોડી દેનાર, મધુર અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૫૩

૧. કે-જલે શિરસિ વા દારો અસ્ય સઃ, 'હલ વન્નાદ' -ઈતિ સમન્થા અઘ્નક, યદ્વા કેન-જલેન દીયેત-દૃ વિદારણે-કર્મણિ ધ્ન, 'કેદારાદ યથ' -ઈતિ નિર્દેશાદ પ્ત્વમ્-જેના પાણીમાં અથવા ઉપરના ભાગમાં ચિરાદ હોય છે, અથવા પાણી વડે જે ચિરાય છે, તે કેદાર-ખેતર કે ક્યારો.

વરસાદના જળના ગુણો

વાર્ષિક તદહવૃષ્ટિ મૂમિસ્થમહિતં જલમ્ ।

ત્રિરાત્રમુપિતં તત્તુ પ્રસન્નમમૃતોપમમ્ ॥ ૫૪ ॥

અન્યઃ-મૂમિસ્થં વાર્ષિકં જલં તદહવૃષ્ટમ્ અહિતં, તત્તુ ત્રિરાત્રમ્ ઉપિતં પ્રસન્નમ્ અમૃતોપમં (મવતિ) ॥

જમીન પર પડેલું વરસાદનું પાણી પહેલા દિવસે અહિતકારી છે, પણ તે જ ત્રણ દિવસ વીત્યા પછી સ્વચ્છ થઈ અમૃત સમાન થાય છે. ૫૪

હેમંત અને શરદમાં ક્યું પાણી સારું ?

હેમન્તે સારસં તોયં તાઢાગં વા હિતં રઘૃતમ્ ।

હેમન્તે વિહિતં તોયં શિશિરૈરપિ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૫ ॥

અન્યઃ-હેમન્તે સારસં વા તાઢાગં તોયં હિતં સ્થૂતમ્, હેમન્તે વિહિતં તોયં શિશિરે અપિ પ્રશસ્યતે ॥

હેમંત ઋતુમાં સરોવરનું તથા તળાવનું જળ હિતકારી છે; વળી હેમંત ઋતુમાં કહેલું તે જ પાણી શિશિર ઋતુમાં પણ વખણાય છે.

વસંત અને ગ્રીષ્મમાં ક્યું પાણી સારું ?

વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા નૈર્ઘરં જલમ્ ।

નાદેયં વારિ નાદેયં વસન્તગ્રીષ્મયોર્બુધૈઃ ।

વિષવદ્વનવૃક્ષાણાં પત્રાદ્યૈર્દૂષિતં યતઃ ॥ ૫૬ ॥

અન્યઃ-વસન્તગ્રીષ્મયોઃ કૌપં વાપ્યં વા નૈર્ઘરં જલં (હિતમ્), બુધૈઃ વસન્તગ્રીષ્મયોઃ નાદેયં વારિ ન આદેયમ્, યતઃ વિષવદ્વનવૃક્ષાણાં પત્રાદ્યૈઃ (તદ્ દૂષિતં મવતિ)

વસંત ઋતુમાં અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કૂવાનું, વાવનું તથા પર્વતનાં ઝરણાનું જળ હિતકારી છે. સમજી લેડોએ વસંતમાં તથા ગ્રીષ્મમાં નદીનું પાણી પીવું નહીં; કારણ કે તે સમયમાં

વનનાં ઝેરી ઝાડોનાં પાંદડાં આદિથી તે દૂષિત થયેલું હોય છે. ૫૬

પ્રાવૃષ્ય અને શરદ ઋતુમાં ક્યું પાણી સારું ?
ઔદ્ધિદં વાન્તરિક્ષં વા કૌપં વા પ્રાવૃષ્ણિ રઘૃતમ્ ।
શસ્તં શરદિ નાદેયં નીરમંશૂદકં પરમ્ ॥ ૫૭ ॥

અન્યઃ-પ્રાવૃષ્ણિ ઔદ્ધિદં વા આન્તરિક્ષં વા કૌપં વા (જલં શસ્તં) સ્થૂતમ્, શરદિ નાદેયં નીરં (વા) અંશૂદકં પરં શસ્તમ્ (સ્થૂતમ્) ॥

પ્રાવૃષ્ય ઋતુમાં ઔદ્ધિદ, અંતરિક્ષનું અથવા કૂવાનું જળ સારું ગણાય છે; શરદ ઋતુમાં નદીનું પાણી તથા અંશૂદક શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

અંશૂદક જળનું લક્ષણ અને ગુણો

દિવા રવિકરૈર્જુષ્ટં નિશિ શીતકરાંશુમિઃ ।

હોયમંશૂદકં નામ સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ ॥ ૫૮ ॥

અનમિષ્યન્દિ નિર્દોષમાન્તરિક્ષજલોપમમ્ ।

વત્યં રસાયનં મેઘ્યં શીતં લઘુ સુધાસમમ્ ॥ ૫૯ ॥

અન્યઃ-દિવા રવિકરૈઃ નિશિ શીતકરાંશુમિઃ જુષ્ટં (જલં) અંશૂદકં નામ હોયમ્, (તત્) સ્નિગ્ધં દોષત્રયાપહમ્ અનમિષ્યન્દિ નિર્દોષમ્, આન્તરિક્ષજલોપમં વત્યં રસાયનં મેઘ્યં શીતં લઘુ સુધાસમં (હોયમ્) ॥

જે જળાશય ઉપર આખો દિવસ સૂર્યનાં

કિરણો અને રાત્રે ચંદ્ર રહેતો હોય તેટલી

વાર ચંદ્રનાં કિરણો પડતાં હોય તે જળાશયનું

પાણી અંશૂદક કહેવાય છે. તે અંશૂદક સ્નિગ્ધ,

ત્રણે દોષને હરનાર, રસવાહી નાડીઓને નહિ

રોડનાર, નિર્દોષ, અંતરિક્ષના જળ જેવું,

ખળ આપનાર, રસાયનરૂપ, પવિત્ર, ટાકું,

હલકું અને અમૃત સમાન છે. ૫૮, ૫૯

દીકા-રવિકરૈર્જુષ્ટમિત્યુકે દિવાપદં સમસ્તદિવસ-

પ્રાપ્ત્યર્થ, શીતકરાંશુમિર્જુષ્ટમિત્યુકે નિશીતિપદં સમસ્ત-

રાત્રિપ્રાપ્ત્યર્થમ્ । અન્યથ-શરદિ 'સ્વચ્છમુદયાદગત્યસ્થા-

ખિલં હિતમ્' અહિ ૫૮ માં શ્લોકમાં સૂર્યનાં કિરણો

કલા છતાં 'દિવા' ૫૯ સૂક્ષ્મ આખો દિવસ સૂર્યનાં

કિરણોનો સંબંધ જેના પર થતો હોય એમ સૂચવે

છ અને તેજ પ્રમાણે ચંદ્રનાં કિરણો કલા છતાં 'નિશિ'

૫૯ સૂક્ષ્મને રાતમાં ચંદ્ર હોય તેટલો કાળ પણ ચંદ્રનાં

કિરણોનો સંબંધ જેના પર થતો હોય, એમ જણાવવા

માગે છે. વળી બીજું શરદમાં અગત્યના તારાનો ઉદય થયા પછી બધાં પાણી સ્વચ્છ બની હિતકારી થાય છે, એમ પણ સમજવું. ૫૮, ૫૯

શુદ્ધસુશ્રુતસ્વ-શુદ્ધ સુશ્રુત તો કહે છે :

અમુક મહિનામાં અમુક જ પાણી કિલકારી
પૌષે વારિ સરોવાર માંથી તણુ તણાવતમ્ ।
પાણ્યુને કૃપસમ્મૂર્તિ દેખે બોધ્યે હિત મતમ્ ॥૧૦॥
કેશાભે મૈદર નીર મેષ્ટે શસ્ત્ર તથોદ્ધિવમ્ ।
આગદે શસ્ત્રે કૌરવે આલેખે દિવ્યમેષ જ ॥૧૧॥
માટે કૌરવે પયા શસ્ત્રે આરિભી બોધ્યમેષ જ ।
કાતિકે માર્ગશીર્ષે જ વસ્ત્રમાત્ર પ્રણસ્યતે ॥૧૨॥
અર્થ - પૌષે સરોવાર વારિ, માંથી તણુ તણાવે તણુ,
પાણ્યુને કૃપામૂર્તિ, કેરે બોધ્યે હિત મતમ્ । દેશાભે
કેશ નીર તથા મેષ્ટે કૌરવે શસ્ત્ર, આગદે કૌરવે
શસ્ત્રે ધર્યે જ વિષમ્ એવ (અર્થ), માટે કૌરવે
પયા જ આલેખે બોધ્યમેષ એવ શસ્ત્રમ્, કાતિકે જ
માર્ગશીર્ષે વસ્ત્રમાત્ર પ્રણસ્યતે ॥

પાંચ માસમાં સરોવરનું માધમાં વણવનું,
શાકલમાં ફૂવાનું, ચેત્રમાં ચોળવનું, વૈશાખમાં
ઘરવાનું, અષ્ટમમાં જોડાવનું, આશાઢમાં
ફૂવનું, આશ્વિનમાં ઢિંબવળ, આશ્વિનમાં ફૂવાનું,
આસોમાં ચોળવનું અને કાર્તિકમાં તથા
માગશીરમાં બધા જળાશયનું જળ કિલકારી છે.
જળ દેવાનો સમય

મીમાતામમ્મસાં પ્રાયો પ્રજ્ઞે માતરિચતે ।
શીતલે નિર્મલે જ પવતરેનાં મતો ગુણા ॥૧૩॥
અર્થ - મીમાતામ્ અમ્મસા પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત પ્રજ્ઞમ્
જન્મે પત્ર લેનાં (વસમયે) શીતલે જ નિર્મલે
ગુણ મત ॥

જમીન ઉપરનું પાણી જાગજાગ સવારમાં
કરી લેવું ઉત્તમ છે, કારણ કે (તે સમયે)
તેનું શીતળપણ તથા નિર્મળપણ શુદ્ધ
મનાય છે ૬૩

જળપાનવિધિ

અત્યમ્બુપાનાથ વિપચ્ચતેઽથ-

મનમ્બુપાનાથ સ ઇષ લોપા ।

તસ્માન્નરો પદ્ધિવિવર્ધનાય

મુકુર્મુકુપારિ પિપ્પેરનૂરિ ॥૧૪॥

અર્થ - આમ્બુપાનાથ જન્મે જ વિપચ્ચતે, જ
અમ્બુપાનાથ ત્વં એવ લોપ (અર્થ) તમારું નર-
વિધિવિવર્ધન મુકુર્મુકુપારિ મુરૂરિ વારિ પિપ્પેર ॥

પણ પાણી પીવાથી યોગ્ય બરાબર પચતો
નથી અને પાણી ન જ પીવાથી પણ જોઈ દોષ
છે-એટલે યોગ્ય બરાબર પચતો નથી; માટે
આણસે અગ્નિને બરાબર વધારવા વારવાર થોડું

થોડું પાણી પીધા કરવું જોઈએ. ૬૪

રોગ પ્રભાવે શીતળ જળના બુધ્ધ-રોગ
મુકુર્મુકુપિત્તોષ્ણવાદેષુ વિષે રક્તે મ્વાત્યયે ।
શ્રમે ઝમે વ્યગ્ધેઽથે તમકે વમ્પો તથા ।
અર્થ - રક્તપિત્તે જ શીતમમ્બુ પ્રણસ્યતે ॥૧૫॥
પાર્શ્વશુભે પ્રતિધ્યાયે વાતરોગે ગલમ્બે ।
આગ્નાયે સ્તિમિતે કોષ્ટે સપ્તશુદ્ધો નવચરે ॥૧૬॥
અર્થ - મુકુર્મુકુપિત્તોષ્ણવાદેષુ વિષે ॥૧૭॥
શુક્રાપાં જોડવાને જ શીતમ્બુ પરિવર્તયેત ॥૧૮॥
મૂર્ધામાં, પિત્તમાં, ગદ્યમાં, દાહમાં,
ઝેર ઉપર, દોહીવિકારના કર્મમાં, મહાત્મ્યમાં,
અમમાં, જમમાં, યોગ્ય બરાબર પચેના ન
હોય તેથી ખાટો ઘઉં જેમાં કુમારવાળા
ખાટા જોડકાર આવે છે તે વિદ્ય
અર્થ - મા, બલેલા જલ ઉપર, તમક
નામના શ્વાસમાં, શિથીલમાં તથા શિથીલમાં
એટલે શિથીલ જલ કરતા રક્તપિત્તમાં ટાઢ
જળના ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે; (૫૨૬)
પદ્માના શુભમાં, શુભજમમાં, વાનુસજમમાં
શાકમાં, જલમ્બુકાશમાં, આદ્યમાં, બધેકોષ-
માં, શ્વેતવર્ણે વસ્ત્રોનું શુદ્ધ ઉપર, નવા તાવ
માં, અરુચિમાં, અલ્પશિરમાં, યોગ્યના રોગ
માં શ્વાસ તથા ઉપરસમાં, વિદ્રધિનામના અહર-
ના નુમ્બમાં, હેઠ્ઠીમાં અને ઘી કે તેલ
પીવાનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે ટાઢ પાણીને
ત્યાગ કરવો. ૬૫-૬૭

કયા યોગ્ય પાણી થોડું પીવું ?

અરોચકે પ્રતિધ્યાયે મન્નૈઽમ્બો વ્યવધો જયે ।

મુલમ્બેઽથે મઠરે કુષ્ટે ભૈરામ્યે ચરે ॥

અર્થ - અરુચિમાં, શુભજમમાં, મહાત્મ્યમાં,

યોગ્યમાં, શુભમાં, યોગ્ય લાવ વધા કરે છે તે
કરકમાં, પેટના શાકમાં, ઠેકમાં, નેત્રના
શાકમાં, તાવમાં, મલ્લમાં, અને સાકરિયા
પ્રમેહમાં પાણી થોડું પીવું ૬૮

જળ પીવાનો અત્યંત નિયમ ન જ કરાય
જીવમ્ જીવિનાં જીવો અગત્યેનું તુ ત મયમ્ ।
મનોઽત્યંતમિપેયેન ન કચિદ્વારિ વ્યર્જયેતે ॥૬૯॥
તથા ગતિયસી ધોર સપ્તઆખ્યાનાગિની ।
તસ્માદેવે વગર્ગાય પાનીયે માત્યવારજમ્ ॥૭૦॥

તૃપિતો મોહમાયાતિ મોહાત્પ્રાણાન્વિમુચ્ચતિ ।

અતઃ સર્વાસ્વવસ્થાસુ ન ક્વચિદ્વારિ વર્જયેત્ ॥૭૧॥

અન્વયઃ—જીવનં જીવિતાં જીવઃ (અસ્તિ), સર્વે જગત્ તુ તન્મયં (વિદ્યતે). અતઃ ક્વચિત્ અત્યન્તનિષેધેન વારિ ન વર્જયેત્ ॥ ગરીયસી તૃષા ઘોરા (સતી) સઘઃપ્રાણ-વિનાશિની (ભવતિ), તસ્માત્ તૃપાત્તય પાનીયં દેયં, (યતઃ) પ્રાણધારણમ્ (સ્વાત્) ॥

જળ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ છે અને આખું જ જગત એ જળરૂપ જીવનમય જ છે, માટે કોઈ પણ સમયે જળ પીવાની અત્યંત મનાઈ કરવી નહીં. (હારીતમુનિએ પણ કહ્યું છે કે) ' ધણી તરશ અત્યંત ભયંકર હોઈ તરત જ પ્રાણનો નાશ કરનારી થાય છે, માટે તરસ્યા માણસને અવશ્ય જળ દેવું જ જોઈએ, જેથી પ્રાણ રહે છે. ' તરસ્યા માણસ મોહ (મૂર્છા) પામે છે અને મોહથી તે પ્રાણ ત્યજે છે, માટે કોઈ પણ સ્થિતિમાં જળનો ત્યાગ કરી કરવો નહિ. ૬૯-૭૧

ગુણકારી જળ કયું ?

અગ્રધમવ્યક્તરસં સુરીતં તર્પનારાનમ્ ।

સ્વચ્છં લઘું ચ હૃદ્યં ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥૭૨॥

જે જળ ગંધવગરનું, અસ્પૃષ્ટ રસવાળું, બહુ જ ટાકું, તરશને મટાડનાર, સ્વચ્છ, હૃદયકું અને મનને ગમે એવું હોય તે ગુણકારી કહેવાય છે. ૭૨

નિંદિત જળ કયું ?

પિચ્છિલં કૃમિલં ક્ષિન્નં પર્ણશેવાલકર્દમૈઃ ।

વિવર્ણં વિરસં સાન્દ્રં દુર્ગન્ધં ગહિતં જલમ્ ॥૭૩॥

કલુષં છન્નમ્મોજપર્ણનીલીતૃણાદિમિઃ ।

દુર્દેશજમસંસ્પૃષ્ટં સૌરચાન્દ્રમરીચિમિઃ ॥૭૪॥

અનાર્તવં વાર્પિકં તુ પ્રથમં તત્ત્વ મૂમિગમ્ ।

વ્યાપન્નં પરિહર્તવ્યં સર્વદોષપ્રકોપનમ્ ॥૭૫॥

તત્કુર્યાત્પાનપાનામ્યાં તૃણાધ્માનચિરજ્વરાન્ ।

કાસાગ્નિમાન્ધામિપ્યન્દકણ્ઠગણ્ઠાદિકં તથા ॥૭૬॥

અન્વયઃ—પિચ્છિલં કૃમિલં પર્ણશેવાલકર્દમૈઃ ક્ષિન્નં વિવર્ણં વિરસં સાન્દ્રં દુર્ગન્ધં જલં ગહિતમ્ (અસ્તિ તથા) કલુષમ્ અન્મોજપર્ણનીલીતૃણાદિમિઃ છન્નં દુર્દેશજ સૌરચાન્દ્રમરીચિમિઃ અસંસ્પૃષ્ટમ્ અનાર્તવં પ્રથમં તુ વાર્પિકં તત્ત્વ ચ મૂમિગં વ્યાપન્નમ્ પરિહર્તવ્યમ્ (યતઃ) સર્વદોષપ્રકોપનમ્ (ભવતિ) ॥ તથા તત્ત્વ સ્નાન-

પાનામ્યાં તૃણાધ્માનચિરજ્વરાન્ (ચ) કાસાગ્નિમાન્ધા-મિપ્યન્દકણ્ઠગણ્ઠાદિકં કુર્યાત્ ॥

જે જળ ચીકણું, કીડાવાળું, પાંદડાંથી, શેવાલથી કે કાદવથી ખરાબ થયેલું, સારા રંગવગરનું, રસવગરનું, ઘાટું કે દુર્ગંધવાળું હોય તે નિંદ્ય હોઈ હિતકારી નથી; તેમ જ ટાકું, કમળોથી, પાંદડાંથી, શેવાલથી કે ખડ આદિથી ઢંકાયેલું, ખરાબ જગ્યાનું, સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોના સ્પર્શ વગરનું, માવઠાનું, વરસાદ પડ્યા પછી જેને ત્રણ દિવસ ન થયા હોય એવું અને ખગડી ગયેલું જળ છોડી દેવું જોઈએ; કારણ કે તે સઘળા દોષોને અત્યંત કોપાવનાર હોય છે. એવા જળમાં નાહવાથી અને એવું જળ પીવાથી તરશ, આક્રોશ, જીર્ણીભવ, ઉધરસ, અગ્નિનું મંદપણું, રસવાહી નાડીઓનું રોકાણ, ચળ તથા ગૂમડાં આદિને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૩-૭૬

દૂષિત જળને નિર્દોષ કરવાના ઉપાયો

નિન્દિતં ચાપિ પાનીયં કથિતં સૂર્યતાપિતમ્ ।

સુવર્ણં રજતં લૌહં પાષાણં સિકતામપિ ॥૭૭॥

મૃશં સન્તાપ્ય નિર્વાપ્ય સપ્તધા સાધિતં તથા ।

કર્પૂરજાતિપુત્રાગપાટલાદિસુવાસિતમ્ ॥૭૮॥

શુચિસાન્દ્રપટસાવૈઃ ક્ષુદ્રજન્તુવિવર્જિતમ્ ।

સ્વચ્છં કનકમુકાદૈઃ શુદ્ધં સ્વાદોપવર્જિતમ્ ॥૭૯॥

પર્ણમૂલવિષગ્રન્થિમુકાકનકશૈવલૈઃ ।

ગોમેદેન ચ વક્ષ્ણેન કુર્યાદમ્બુપ્રસાદનમ્ ॥૮૦॥

અન્વયઃ—નિન્દિતં પાનીયમ્ અપિ કથિતં સૂર્યતાપિતં,

સુવર્ણં રજતં લૌહં પાષાણં સિકતામ્ અપિ મૃશ સન્તાપ્ય

સપ્તધા નિર્વાપ્ય તથા સાધિતં, કર્પૂરજાતિપુત્રાગપાટલાદિ-

સુવાસિતં શુચિસાન્દ્રપટસાવૈઃ ક્ષુદ્રજન્તુવિવર્જિતં કનક-

મુકાદૈઃ સ્વચ્છં (કૃત સત્) શુદ્ધં સ્વાદોપવર્જિતં સ્વાત્ ॥

(અપિ ચ) પર્ણમૂલવિષગ્રન્થિમુકાકનકશૈવલૈઃ ગોમેદેન

ચ વક્ષ્ણેન અમ્બુપ્રસાદનં કુર્યાત્ ॥

ખરાબ જળને પણ ઉકાળી લેવાય

અથવા સૂર્યનાં કિરણોથી તપાવાય અથવા

સોનાને, રૂપાને, લોહાને, પથરાને કે રેતીને

ખૂબ તપાવી તપાવી સાતવાર તેથી આમ-

વામાં આવે; અથવા કર્પૂર, નયદ્રણ, પુત્રાગ

તથા પાડલા આદિથી સારી પેઠે સુવાસિત

કરાય અથવા સ્વચ્છ બડાં લૂગડાંથી ગાળી

કંપાવે-મટાડે છે, તેથી અથવા દરેકને હિતકારી કોવાથી દરેક લોકો જેને ખાય-પીએ છે, તેથી ક્ષીર-દૂધ.

૩. વીચતે સર્વે, યદ્વા પચતે-ગચ્છતિ સર્વેષાં સાત્મ્ય-માત્વં, પીડ્ પાને, પચ ગતૌ વેત્યસ્માત્ અમુન્- (૭ના. ૪-૧૮૯)-પચસ્-જેને સર્વ લોકો પીએ છે અથવા જે દરેકને અનુકૂળ તથા હિતકારી થાય છે, તેથી પચસ્-દૂધ.

૪. સ્તનેષુ મયં-મવાયે-‘શરીરાવયવાદ યત્’-જે સ્તનોમાં કે આંચળો કે અડાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્તન્ય-દૂધ.

૫. જીવ્યતે એને જીવનમ્-કરણે લ્યુટ્, યદ્વા જીવ્યતિતિ જીવનં-નન્યાદેલ્યુઃ. બાળનાં જીવનમ્-જેનાથી જિવાય અથવા જે જિવાડે તે જીવન, આળકોનું જે જીવન છે, તેથી આસજીવન-દૂધ.

ગાયના દૂધના ગુણો

ગવ્યં દુગ્ધં વિશેષેણ મધુરં રસપાકયોઃ ।
શીતલં સ્તન્યકૃત્સ્નિગ્ધં વાતપિત્તાશ્નનાશનમ્ ॥૭
દોષધાતુમલસ્રોતઃ-કિન્ચિદ્દેદકરં ગુરુ ।
જરાસમસ્તરોગાણાં શાન્તિકૃત્સેવિનાં સદા ॥૮॥
અન્યથઃ-ગવ્યં દુગ્ધં રસપાકયોઃ વિશેષેણ મધુરં શીતલં સ્તન્યકૃત્ સ્નિગ્ધં વાતપિત્તાશ્નનાશનં દોષધાતુ-મલસ્રોતઃ-કિન્ચિત્-વેદકરં ગુરુ (સત્) સદા સેવિનાં જરાસમસ્તરોગાણાં શાન્તિકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ગાયનું દૂધ રસમાં તથા પાકમાં વિશેષે કરી મધુર, શીતળ, ધાવણને વધારનાર, સ્નિગ્ધ; વાયુને, પિત્તને તથા રુધિર સંબંધી રોગોને અથવા વાતપ્રધાન રક્તપિત્તને ટાળનાર; દોષોને, ધાતુઓને, મળને તથા નાડીઓને કાંઈક આર્દ્ર (ભીનાં) કરનાર તથા ભારે હોઈ સર્વકાળ સેવન કરનારાઓના ઘડપણને તથા સઘળા રોગોને મટાડનાર છે. ૭, ૮
ગાયના રંગ પ્રમાણે તેના દૂધના ખાસ ગુણો કૃષ્ણાયા ગોર્ધવેદ્ દુગ્ધં વાતહારિ ગુણાધિકમ્ ।
પીતાયા હરતે પિત્તં તથા વાતહરં ભવેત્ ।
શ્લેષ્મલં ગુરુ શુક્લાયા રક્તચિત્રા ચ વાતહૃત્ ॥૯॥
અન્યથઃ-કૃષ્ણાયાઃ ગોઃ દુગ્ધં વાતહારિ ગુણાધિકમ્ (ભવતિ), પીતાયાઃ (દુગ્ધં) પિત્તં હરતે તથા વાતહરં ભવેત્, શુક્લાયાઃ (દુગ્ધં) શ્લેષ્મલં ગુરુ (ભવતિ), ચ રક્તચિત્રા વાતહૃત્ (સ્યાત્) ॥
:કાળી ગાયનું દૂધ વાયુને હરનાર અને

અધિક ગુણવાળું છે; પીળી ગાયનું દૂધ પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે; ઘોળી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર અને ભારે છે; રાતી તથા કાળરી ગાયનું દૂધ વાયુને હરનાર છે. ૮, ૯

ગાયના દૂધના દોષ-ગુણો

બાલવત્સવિવત્સાનાં ગવાં દુગ્ધં ત્રિદોષકૃત્ ।
અપ્કયિષ્યાસ્ત્રિદોષમ્ તર્પણં વલકૃત્પયઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્યથઃ-બાલવત્સવિવત્સાનાં ગવાં દુગ્ધં ત્રિદોષકૃત્ (ભવતિ). અપ્કયિષ્યાઃ પયઃ ત્રિદોષમ્ તર્પણં વલકૃત્ (સ્યાત્) ॥

નાનાં વાછડાંવાળી તથા વાછડાં વિનાની ગાયોનું દૂધ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મોટાં વાછડાંવાળી ગાયનું દૂધ ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ કરનાર અને બળને વધારનાર છે.

દેશો પ્રમાણે ગાયના દૂધના ગુણો

જાક્ષલાનૂપશૌલેષુ ચરન્તીનાં યથોત્તરમ્ ।
પયો ગુરુતરં સ્નેહો યથાહારં પ્રવર્તતે ॥ ૧૧ ॥
અન્યથઃ-જાક્ષલાનૂપશૌલેષુ ચરન્તીનાં પયઃ યથોત્તરં ગુરુતરં (સ્યાત્, યતઃ) યથાહારં સ્નેહઃ પ્રવર્તતે ॥
ભંગલદેશ, અનૂપદેશ અને પહાડોમાં ચરતી ગાયોનું દૂધ એક એકથી વધારે ભારે હોય છે. કારણ કે (ગાયોમાં કે હરકોઈ મનુષ્યાદિમાં) જેવો ખોરાક તેવી ચીકાશ થાય છે. ૧૧

આહારથી દૂધના ગુણોનો ફેરફાર

સ્વલ્પાન્નમક્ષણાજ્ઞાતં ક્ષીરં ગુરુ કફપ્રદમ્ ।
તત્તુ વલ્યં પરં વૃષ્યં સ્વસ્થીનાં ગુણદાયકમ્ ॥ ૧૨
પલાલતૃણકાર્પાસવીજજાતં ગુર્ણહિતમ્ ॥ ૧૩ ॥
ગાયોને ખૂબ થોડોક જ ખોરાક-આરો ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ભારે, કફ કરનાર, બળ વધારનાર, મૈથુનશક્તિને અત્યંત વધારનાર અને સ્વસ્થ માણસોને ગુણુદાયક થાય છે. ધરાળ, ઘાસ અને કપાસિયા ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ગુણુથી હિતકારી છે.

લેસના દૂધના ગુણો

માહિષં મધુરં ગવ્યાત્સ્નિગ્ધં શુક્રકરં ગુરુ ।
નિદ્રાકરમમિષ્યન્દિ ક્ષુધાધિક્યકરં હિમમ્ ॥ ૧૪
અન્યથઃ-માહિષ (દુગ્ધં) ગવ્યાત્ મધુરં સ્નિગ્ધં શુક્રકરં ગુરુ નિદ્રાકરમ્ અમિષ્યન્દિ ક્ષુધાધિક્યકરં હિમમ્ (અસ્તિ) ॥

શેસનુ દ્રવ્ય આશના દ્રવ્યથી વધારે મધુર, ત્રિગ્ધ, વીરંને વધારનાર, ભારે, નિદ્રા કરનાર, રસવાહી નાદીઓને શેકનાર, શૂળને વધારનાર અને ટાકુ હોય છે. ૧૪

બકરીના દૂધના ગુણો

છાગ કરાયે મધુર રીત પ્રાદિ તથા સ્વપ્ન ।

રક્તપિત્તાતિસાર્ય કાયકાસમ્યવપદમ્ ॥ ૧૫ ॥

મજાનામસ્તકાપત્યાત્ક્રુતિકનિયેવળાત્ ।

સ્ત્રીકામુપાતલપાયામાત્તર્વેગાપદ્યં પથા ૩૨૩ ॥

અર્થ - સ્વપ્ન (વચ) કરાયે મધુર રીતે પ્રાદિ સ્વપ્ન (સ્વ) રક્તપિત્તાતિસાર તથા કાયકાસમ્યવપદમ્ (મરતિ કિચ) - અગામ્ય અગમ્યવપદમ્ કદુહીકનિયેવળાત્ સ્ત્રીકામુપાતલપાયામાત્તર્વેગાપદ્યં (છાગ) વચ સ્વપ્નવપદમ્ (મરતિ) ॥

બકરીનું દૂધ તૂર, મધુર, ટાકુ, બદાને શેકનાર અને હલકું હોઈ રક્તપિત્ત, અતિ સાર, ક્ષય, ઉષ્ણરસ તથા વાચને મટાડનાર છે બકરીઓ કદામા નાની હોય છે, વીંછા તથા કદવા વદાઓને ખાય છે, પાણી થોડું પીએ છે અને ફરવાનો પરિશ્રમ પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેઓનું દૂધ સઘળા શેઓને મટાડનાર છે હરજીનું દૂધ

શુગ્મિ લાક્ષણ્યોત્પામામ્બાશીરગુણં પથા ૩૨૪ ॥
અર્થ - લાક્ષણ્યોત્પામામ્બાશીરગુણં વચ અમલકિયવ (સ્વા) ॥

બજલ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી હરજીઓનાં દૂધ બકરીના દૂધના જેવા જ ગુણવાળા હોય છે ૧૭

ગાદરના દૂધના ગુણો

માલિકં ક્ષણં સ્વાતુ ક્ષિગ્ધોર્વં આશ્મનીમણુવ ।

કાદ્યં તર્પયં કૃપ્યં શુગ્મિત્તચ્ચપ્રવમ્ ॥

ગુરુ કાદ્યંતિહોર્મુતે કૈસ્થિ ખાનિલે વચ્ચ ૩૨૮ ॥

અર્થ - માલિક (કૃપ) ક્ષણ સ્વાતુ ક્ષિગ્ધોર્વં

અમલકિયવ અર્થ ત્વચ કૃપ્યં ક્ષમિત્તચ્ચપ્રવમ્

(સ્વ) અભિપ્રયો કૈસ્થિ ગુરુ, અ કૈસ્થિ અભિપ્રય

(મરતિ) ॥

ગાદરનું દૂધ ખારું, મધુર, ત્રિગ્ધ ગરમ, પચરીને મટાડનાર, હૃદયને પ્રિય ન હોએ એવું રસિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વીરંને, પિત્તને તથા કદને કરનાર હોઈવાયુથી

થયેલી ઉષ્ણરસમાં ભારે પડે છે, છતાં ઠેવર વાયુ ઉપર હિતકારી છે ૧૮

બોહીના દૂધના ગુણો

કસોર્વં પદવાશીરં વચ્ચં સોગમિકાપદમ્ ।

અર્થ - કસોર્વં પદવાશીરં વચ્ચં સોગમિકાપદમ્

અર્થ - કસોર્વં (મરતિ), પદવાશીરં (કૃપ્યં)

તથા (વચ્ચં) (મરતિ) ॥

બોહીનું દૂધ રૂઠ, ગરમ, બળ આપનાર શોષને તથા વાયુને હણનાર, ખાટું, વીંછું, હલકું અને મધુર છે એક બરીવાળાં સજ્યાં પશુઓના દૂધના ગુણો બોહીના દૂધના જેવા છે. બોહીના દૂધના ગુણો

ઝોઈં કૃપ્યં સ્વાતુ કક્ષં રીપર્મં તથા ।

શ્મિકુક્રમ્બામાહસોધોદરરં સચ્ચ ૩૨૦ ॥

ઝોઈંનું દૂધ હલકું, મધુર, ખારું, અભિને

પ્રદીપ્ત કરનાર શુભિ, કૈઠ, કદ, પેટનો ખારશ, સોજ તથા પેટના શેરને કરનાર અને ઝાઝો

ઉવારનાર છે ૨૦

હાથણીના દૂધના ગુણો

ફૂર્વં શ્મિત્તીવૃથં મધુરં મુરં ગુરુ ।

કૃપ્યં વચ્ચં રિમે ક્ષિગ્ધં વચ્ચં સ્થિરતાકપ્ચ ૩૨૧ ॥

હાથણીનું દૂધ ગુરુ કરનાર, મધુર,

તૂર, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ

આપનાર, ટાકુ, સ્નિગ્ધ નેત્રને હિતકારી

અને શરીરની સ્થિરતા કરનાર છે ૨૧

સીના દૂધના ગુણો

નાર્વાં ક્રમુ પથ રીતં રીપર્મં નાતપિત્તકિત્ ।

અશુગ્મિમાતર્મં વચ્ચં ક્ષિગ્ધોર્વં પોર્વમ્ ૩૨૨ ॥

અર્થ - નાર્વાં વચ ક્રમુ રીત રીપર્મં નાતપિત્તકિત્

અશુગ્મિમાતર્મં વચ્ચં ક્ષિગ્ધોર્વં પોર્વમ્ (મરતિ) ॥

સીનું દૂધ હલકું, ટાકુ, અભિને પ્રદીપ્ત

કરનાર અને વાયુને, પિત્તને, નેત્રશેરને,

શૂળને તથા પછઘટને મટાડનાર તેમ જ નરસ

દેવામાં તથા શેઠ નાખવામાં સારું છે ૨૨

શેઠકદવા પચેરે દૂધના ગુણો

ચારોર્વં ગોપયો વચ્ચં ક્રમુ રીત સુધાસમ્ ॥

રીપર્મં અત્રિરોષ્ણ તથા પશિચારં ત્વચ્ચ ૩૨૩ ॥

ચારોર્વં શાસ્થરે વચ્ચં આપશીત્ત્વં માલિપમ્ ।

ગુતોષ્ણમાલિકં વચ્ચં ગુતપીત્તમાપયા ૩૨૪ ॥

આમં ક્ષીરમભિષ્યન્દિ ગુરુ પ્રલેપ્યામવર્ધનમ્ ।
 ઘેયં સર્વમપર્યં તુ ગવ્યમાદિપવર્જિતમ્ ॥ ૨૫ ॥
 નારીક્ષીરં ત્યામમેવ હિતં ન તુ શૂતં હિતમ્ ।
 શૂતોષાં ફફરાતપ્તં શૂતં શીતં તુ પિત્તનુત્ ॥
 અર્ધોદકં ક્ષીરશિષ્ટમામાદ્યુતરં પયઃ ॥ ૨૬ ॥
 જલેન રહિતં દુગ્ધમતિપવ્યં યથા યથા ।
 તથા તથા ગુરુ ભિગ્ધં વૃથ્યં ધલવિવર્ધનમ્ ॥ ૨૭ ॥
 અન્વયઃ—ધારોણં ગોપયઃ કલ્યં લઘુ ક્ષીતં મુધાસગં
 રીપનં ચ ત્રિદોષનં (મયેત્), તદ્ ધારાશિશિરં ત્યજેત્ ।
 ગવ્યં ધારોણં શસ્યંતે, માદિપં તુ ધારાશીતં (શસ્યંતે),
 આવિકં શૂતોષાં પચ્યમ્, અજાપયઃ શૂતશીતં (પચ્યમ્) ।
 ગવ્યમાદિપવર્જિતં સર્વમ્ આમં ક્ષીરં તુ ગુરુ અભિષ્યન્દિ
 પ્રલેપ્યામવર્ધનમ્ અપર્યં ઘેયમ્ । નારીક્ષીરં તુ આમમ્ એવ
 હિતં, શૂતં તુ હિતં ન, શૂતોષાં (પીતં પયઃ) ફફરાતપ્તં,
 શૂતં ક્ષીતં (પીતં) તુ પિત્તનુત્, અર્ધોદકં ક્ષીરશિષ્ટં પયઃ
 આમાત્ લઘુતરં (મવતિ) । જલેન રહિતં દુગ્ધં યથા યથા
 અતિપવ્યં (સ્વાત્) તથા તથા ગુરુ ભિગ્ધં વૃથ્યં (ચ)
 ધલવિવર્ધનમ્ (મયેત્) ॥

ગાયનું શેડકદ્યુ' દૂધ બળ આપનાર,
 હેલકું, ઠંડું, અમૃત જેવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત
 કરનાર અને ત્રણે દોષને હણનાર છે. ગાયનું
 દૂધ દોઢા પછી ઠંડું થઈ ગયું હોય તો
 ત્યજવું; (ગરમ કરીને જ તેનો ઉપયોગ
 કરવો.) ગાયનું દૂધ શેડકદ્યુ' હોય તો વખાણવા
 લાયક છે; પણ ભેંશનું દૂધ તો દોઢા પછી ઠંડું
 થઈ ગયું હોય તે જ વખાણવા લાયક છે.
 ગાડરનું દૂધ ઉકાળેલું ગરમ હોય તે જ હિત-
 કારી છે અને બકરીનું દૂધ ઉકાળેલું ટાઢું
 થયા પછી હિતકારી થાય છે. ગાયના
 અને ભેંસના દૂધ સિવાય સઘળું કાચું દૂધ
 ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, કફને
 તથા આમને વધારનાર અને અપચ્ચ બાણવું.
 શ્રીનું દૂધ તો કાચું જ હિતકારી છે, પણ
 ગરમ કરેલું હિતકારી નથી. ગરમ કર્યો
 પછી ઊનું ઊનું દૂધ પીવાથી કફ તથા વાયુનો
 નાશ થાય છે; ગરમ કર્યો પછી ઠારીને પીધેલું
 દૂધ પિત્તનો નાશ કરે છે અને દૂધમાં અરધો-
 અરધ પાણી નાખી ગરમ કરી પાણી બાળી
 નાખ્યા પછી તે બે પિવાય તો કાચા દૂધથી
 વધારે હેલકું થાય છે. પાણી નાખ્યા વગરનું

દૂધ જેમ જેમ વધારે પકાવાય તેમ તેમ ભારે,
 શ્લિગ્ધ, મેથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ
 આપનાર થાય છે. ૨૩-૨૭

દૂધની જીદી જીદી બનાવટોની ઝાળખ
 ક્ષીરં તત્કાલસ્ત્રતાયા ઘનં પીયૂષમુચ્યતે ।
 નષ્ટદુગ્ધસ્ય પક્કસ્ય પિષ્ઠઃ પ્રોક્તઃ કિલાટકઃ ॥ ૨૮ ॥
 અપક્કમેવ યદ્દદ્દ ક્ષીરશાકં હિ તત્પયઃ ।
 દદ્ધા તત્કેળ વા નષ્ટં દુગ્ધં યદ્દં સુવાસસા ॥ ૨૯ ॥
 દ્રવમાગેન હીનં યત્કપિષ્ઠઃ સ ંચ્યતે ।
 નષ્ટદુગ્ધમયં નીરં મોરટં જેજટોઽશ્રવીત્ ॥ ૩૦ ॥

અન્વયઃ—તત્કાલપ્રસ્ત્રતાયાઃ ઘનં ક્ષીરં પીયૂષમ્ ંચ્યતે,
 પવ્યસ્ય નષ્ટદુગ્ધસ્ય પિષ્ઠઃ કિલાટકઃ પ્રોક્તઃ ॥ અપક્કમ્
 એવ નષ્ટં યત્ પયઃ તત્ હિ ક્ષીરશાકં (અચ્યતે) ॥ યત્
 દુગ્ધં દદ્ધા વા તત્કેળ નષ્ટં સુવાસસા યદ્દં (સત્) દ્રવ-
 માગેન હીનં (મવતિ) સઃ તત્કપિષ્ઠઃ ંચ્યંત ॥ નષ્ટ-
 દુગ્ધમયં નીરં મોરટમ્ (શ્લિ) જેજટઃ અશ્રવીત્ ॥

તરત જ વિચાયેલીનું ઘાટું દૂધ પીયૂષ^૧
 (ખીરું) કહેવાય છે. ખૂબ ગરમ કરી કરી
 દૂધનો ભાવ ટાળી નાખીને જે પિંડો કરવામાં
 આવે તે કિલાટક^૨ (માવો) કહેવાય છે.
 કાચું છતાં જ બગડીને દડબાં થઈ ગયેલું દૂધ
 ક્ષીરશાક^૩ કહેવાય છે. જે દૂધને દહીંથી
 અથવા છાશથી ફાડી નાખી સારા લૂગડામાં
 બાંધી પ્રવાહી ભાગ વગરનું કરાય છે, તે
 તત્કપિંડ^૪ કહેવાય છે. ફાટી ગયેલા દૂધમાંથી
 જે પાણી નીકળે તેને જૈજટ પડિતે મોરટ^૫
 કહ્યું છે. ૨૮-૩૦

૧. પીયતિ-તર્પયતિ, પીયતે-તૃપ્યતે વા અનેનેતિ
 પીયૂષમ્—‘પીયૂ પ્રીતૌ’ હિત સૌત્રો ઘાતુઃ, તસ્માત્ ‘પીયે-
 રૂપન્’ (ઝળા. ૪-૧૬)—જે તૃપ્ત કરે છે અથવા
 જેનાથી તૃપ્ત થવાય છે, તેથી પીયૂષ-નવું દૂધ-
 ખીરું.

૨. કિરતિ-વિક્ષિપતિ ક્ષુબ્ધં ગુરુવાત્, કૃ વિક્ષેપે-
 ‘કિરો લઘ્વા’ (ઝળા. ૧૪૭) હિત આટઃ પ્રત્યયઃ
 લઘ્વતિ કિલાટઃ (હિત હૈમઃ) તત્, સ્વાર્થે કન્—જે ભારે
 હોવાથી જૂખને મટાડી દે છે, તે કિલાટક-માવો.

૩. ક્ષીરસ્ય શાકમિવ ક્ષીરશાકમ્—દૂધનું બાણે
 શાક હોય તેવું જે લાગે છે, તે ક્ષીરશાક-કાચું જ
 ફાટી જઈ દડબું થયેલું દૂધ.

૪. તત્કનિબ્ધઃ પિષ્ઠઃ તત્કપિષ્ઠઃ—દૂધને દહીં કે

અથવા શાસ્ત્રી નાખી રૂપપ્રમાં નાખી પ્રતાલી વગરનું
કરના તે-તકષિઠ કહેવાય છે.

૧ મુરસિ-એટલેટિ ન્દે કુરમ્ મુર પેહને-“શમ્સદિ
મ્પેડર” (અર્થ ૪-૮૧)-ગમડી મહેવા દૂધને જે
વીટી વગે છે, તે તેનું પાણી-ગોરટ કહેવાય છે
ટીન્ન-મીસુ પેરક ફિતિ મોઢે ॥ કિત્તક. મિત્તિ
ફિતિ મોઢે ॥ છાપ્પાઈ પ્રપિમપ ફિતિ મોઢે ॥ (અર્થ
કાંઈ નાખે છે.)

દૂધની ઉપરુક્ત બનાવટોના ગુણો
વીટૂં જ કિત્તક શીરશાક તર્વથ જા. ॥
તર્વપિપ્પ હમે કુપ્પા કુંહળા વળવધના ॥ ૩૨ ॥
ગુરવ ન્દેખળા દુપા વાતપિત્તપિનાવાના ॥
વેત્તામીનાં કિમિદ્રાયાં વિદ્રધો વામિપૂમિતા ॥ ૩૨ ॥
મુલશાનવગાદાદરકપિત્તનવમપુત્ત ॥
કેમુર્લકરો રક્ષા મોટા સ્થામિસિતાયુના ॥ ૩૩ ॥
મનવ-વીવ જ કિત્તક. જા કીરશાક તથા
પર જ તર્વપિપ્પ-હમે કુપ્પા કુંહળા વળવધના ગુર
ન્દેખળા દુપા વાતપિત્તપિનાવાના (અર્થ) વીધામીનાં
મિત્તિના જ વિરો મમિપૂમિતા (અર્થ) ॥ સિત્ત-
પુત મોટા કવુ વળવધ દગ્ધ (અર્થ) મુલશોરવગા-
દરકપિત્તનવમપુત્ત (અર્થ) ॥

ખીર, માવો, કીરશાક અને તકષિઠ, જે
સઘળા મૈસુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ આપ
નાર, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંઈ, કંઈ કર
નાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવા અને વામુને
તથા પિત્તને નાશ કરનાર હોઈ પ્રદીપ્ત અગ્નિ
વાગાએને, જેએને નિદ્રા ન આવવી હોય
તેએને તથા અદરના ત્રિદિગ્ધિ મૂમદાવાળાએ
માટે બહુ જ ઉત્તમ છે જેમા સાકરનાખી હોય
એવો મીરટ હલકો, બળ આપનાર તથા રુચિ
ઉત્તરનાર હોઈ મોઢાનો શેષ, વરથ, કાઠ,
રક્ષપિત્ત તથા તાવને મટાડનાર છે ૩૧-૩૩

દૂધની તરતના ગુણો

સન્તાનિકા ગુરુ શીતા કુપ્પા પિત્તાક્રમાવતુત્ત ॥
તર્વણી કુંહળી કિત્તકા વળાસવળવુલ્લ ॥ ૩૪ ॥
દૂધની સન્તાનિકા-તર કાંઈ, કાંઈ,
મૈસુનશક્તિને વધારનાર, પિત્તને, હોઢીના
અગ્નિને કે રક્ષપિત્તને તથા વામુને મટાડનાર,
વૃદ્ધ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને સ્વચ્છ હોઈ
કરેને, બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૩૪

૨. સંજ્ઞો-વિસ્તાર મલિમ્લતા પક્ષાન્તર ઉપરોક્તિ-
વર્તાનિકા, ‘અંતર દિક્ષા’-ફિતિ ય્, ય્વેક, ય્-
મિદગ્ધને પાકેલા દૂધ ઉપર જેનો ફાવ આપ છે, તે
સન્તાનિકા-દૂધની તર.

ખાંડ, સાકર કે ગોળ નાખેલ દૂધના ગુણો
કપ્પેન સહિત ગુરુ વળાસવળવુલ્લ ॥

સિતાસિતોપલાયુત્ત ગુરુત્રિમલ્લાપહમ્ ॥
સગુહ મૂલકઅર્થ પિત્તઅપ્પાત્ત વરમ્ ॥ ૩૫ ॥

ખાંડ નાખેલું દૂધ કંઈ કરનાર અને વામુને
મટાડનાર છે; સાકર કે ખડીસાકર નાખેલું
દૂધ વીર્યને વધારનાર અને ત્રણે દોષ મટાડનાર
છે, ગોળ નાખેલું દૂધ મૂલકઅર્થને મટાડનાર
છતા પિત્તને તથા કંઈને અત્યંત કરનાર છે. ૩૫

પ્રમાત્ર આદિ સમયના દૂધના ગુણો
રાત્રી અન્નગુણાધિન્યાયાયામાકરણાત્તપા ॥
પ્રમાત્રિકંપય પ્રાય પ્રવોગાત્ ગુરુ રીતઅમ્ ॥ ૩૬ ॥
રિવાકરકપાધાતાધાયામાનલસેવનાત્ ॥

પ્રમાત્રિકાન્ત પ્રાશય કપ્પુ વાતઅપહમ્ ॥ ૩૭ ॥
રાત્રિમા અદના સુલ્લ અધિક કોવાલી

અને દેરવાનો પરિભ્રમ નહી પડવાથી પ્રમાત્ર
કાળનું દૂધ થતું કરીને સાબના દૂધ કરવા
કાંઈ અને ટાકું હોય છે દિવસે મૂલના
ત્રિણેનો સબધ જવાથી અને પરિભ્રમની
ગરબી સેવાથી સાબનું દૂધ પ્રમાત્રના દૂધ
કરવા હલકું હોઈ વાકું તથા કંઈને હલકું છે.

દૂધ સેવનાના સમય

કુપ્પા કુંહળમિત્રીપનર્ત પૂર્વાક્ષએ વયો,
મળાક મુ વળાવળે કપ્પર પિત્તાત્ત દીપતમ્ ॥
વાલે વુલિર્ત કાયે કપ્પર કુંદેપુ રેતોર્લ,
રાત્રી પથમલેકરોપશામ્ની કીર સદા સેવ્યે ॥ ૩૮ ॥
વરન્તિ પૈર્ તિશિ કિલ્લં વયો,

મોગ્ય ન તેમજ સહોતનાત્રિકમ્ ॥

અત્યંતીએ ન રાપીત શર્દી-

કોરસ્ય પીતસ્ય જ રોમુત્પન્નેત્ ૩૯ ॥
તિરિદીપ્તપાતામિ રિવા મુરુપ્પ દિ વચ્ચર ॥
તદિવાદમ્લાન્નપથ રાત્રી કીર સદા પિત્તેત્ ૪૦ ॥
દીપ્તાનલે ફોરે પુલિ વાલે વુલ્લે જ યુનિ જ ॥
મર્ત હિતવર્મ પર્થ્ય સ્થાનુકર્ત વય ॥ ૪૧ ॥

અર્થ-પૂર્વાક્ષએ (પીત) વય કપ્પ કુંદેપુ
અતિનીન્ન (મલિ), મળાક મુ (પીત વય)
વળાક કપ્પર પિત્તાત્ત રીત (મલિ), રાત્રી સદા કીર

(ચેત્) સેવ્યતે (તદ્દિ તત્) વાલે શુદ્ધિકર ક્ષયે ક્ષયકરં
ષ્ટદ્વેષુ રેતોવહં પથ્યમ્ અનેકદોષશમનં (સ્યાત્) ॥ નિશિ
કેવલં પયઃ પેયં, તેન સહ ઓદનાદિકમ્ હ્રદ ન મોજ્યમ્,
(યતઃ) અગ્નિર્જીવં મરતિ (સતિ) ન શયીત. પીતસ્ય
શર્વરીક્ષીરસ્ય શોષે ન હસ્યજેત્ ॥ દિવા વિદાહીનિ અન્ન-
પાનગ્નિ નરઃ યદ્ મુક્તિ, તદ્વિદાહપ્રશાન્ત્યર્થે રાત્રી સદા
ક્ષીરં પિબેત્ ॥ દીપ્તાનલે કૃશે થાલે ચ શુદ્ધે ચ યૂનિ પુસિ
પયઃ હિતતમં પથ્ય સઘઃ શુક્રકરં મતમ્ ॥

દિવસના પહેલા ભાગના સમયે પીધેલું
હ્રદ વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકારક અને અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. બપોરે પીધેલું હ્રદ
બળ આપે છે, કફને તથા પિત્તને તોડે
છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. રાત્રિના
સમયે હંમેશાં સેવેલું હ્રદ બાળકને વૃદ્ધિ
આપનાર, ક્ષયનો નાશ કરનાર, વૃદ્ધ લોકોને
વીર્ય આપનાર, બહુ જ પથ્ય તથા અનેક
દોષોને શમાવનાર છે. રાત્રે નકરું જ હ્રદ
પીવું, પણ તેની સાથે ભાત વગેરે જમવાં
નહીં, એમ વિદ્વાનો કહે છે. રાત્રે હ્રદની
સાથે ભાત વગેરે જમવાથી અજીર્ણ થાય
છે, તેથી નિદ્રા આવતી નથી. રાત્રે પીવા
માટે વાસણમાં લીધેલું સઘણું હ્રદ પી જવું,
પણ તેમાંથી વધારવું નહીં. દિવસે બળતરા
કરનારા જે અન્નપાન માણસો ખાય છે,
તેઓથી થતી બળતરા શાંત કરવા કાયમ
રાત્રે હ્રદ પીવું જોઈએ. પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાને,
શરીરમાં હ્રબળાને, બાળકને, જીવાનને અને
વૃદ્ધ પુરુષને પણ હ્રદ અત્યંત હિતકારી,
પથ્ય અને તરત વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર
મનાય છે. ૩૮-૪૧

મથેલા દૂધના ગુણો

ક્ષીરં મલ્યમથાજં વા કોણં દળ્પદાહતં પિબેત્ ।
લઘુ વૃષ્યં જ્વરહરં વાતપિત્તકાપહમ્ ॥ ૪૨ ॥
અન્વયઃ-મલ્યમ્ અથ વા આજં ક્ષીરં દળ્પદાહતં
(કૃત્વા) કોણં પિબેત્, (યતસ્તાત્) લઘુ (સત્)
વૃષ્યં જ્વરહરં વાતપિત્તકાપહમ્ (મર્વાત) ॥

ગાયનું અથવા બકરીનું દૂધ રવાઈથી
વડોવી જરા ઊંનું ઊંનું પીવું; કારણ કે તે
હલકું થઈ મૈથુનશક્તિ વધારનાર, તાવ

મટાડનાર અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો
નાશ કરનાર થાય છે. ૪૨

ગાયના કે બકરીના દૂધના કીણના ગુણો
ગોદુગ્ધપ્રમવં કિવા છાગીદુગ્ધસમુદ્ભવમ્ ।
મવેત્ફેનં ત્રિદોષાનં રોચનં વલવર્ધનમ્ ॥ ૪૩ ॥
વહ્નિશુદ્ધિકરં વૃષ્યં સઘસ્તુત્તિકરં લઘુ ।
અતિસારેડગ્નિમાન્દ્યે ચ જ્વરેડગ્નિર્જીવં પ્રશસ્યતે ॥ ૪૪

અન્વયઃ-ગોદુગ્ધપ્રમવં કિવા છાગીદુગ્ધસમુદ્ભવં ફેનં
ત્રિદોષપ્ત રોચનં વલવર્ધનં વહ્નિશુદ્ધિકરં વૃષ્યં સઘઃ તૃત્તિ-
કરં લઘુ મવેત્ (તથા તત્) અતિસારે અગ્નિમાન્દ્યે
જ્વરે ચ અગ્નિર્જીવં પ્રશસ્યતે ॥

ગાયના અથવા બકરીના દૂધનું કીણ
ત્રણે દોષને હણનાર, રુચિ ઉપજાવનાર,
બળને વધારનાર, અગ્નિને વધારે કરનાર,
મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તરત તૃપ્તિ કરનાર
અને હલકું છે. એ કીણ અતિસારમાં, અગ્નિની
મંદતા ઉપર તથા જીર્ણજ્વર ઉપર બહુ
વળણાય છે. ૪૩.૪૪

કેવું દૂધ ન પીવું?

વિવર્ણં વિરસં ચામ્લં દુર્ગન્ધં પ્રથિતં પયઃ ।
વર્જયેદમ્લલવળ, -યુક્તં બુદ્ધ્યાદિહૃદયતઃ ॥ ૪૫ ॥
અન્વયઃ-વિવર્ણં વિરસં ચ અમ્લં દુર્ગન્ધં પ્રથિતમ્
અમ્લલવળયુક્તં પયઃ વર્જયેત્, યતઃ (તત્) બુદ્ધ્યાદિહૃદ્
(મર્વાત) ॥

બગડી ગયેલા રંગવાળું, રસ વગરનું,
ખાટું, દુર્ગંધવાળું, ગાંઠાગાંઠાવાળું થઈ ગયેલું
અને ખાટા કે ખારા પદાર્થના સંયોગવાળું
દૂધ છોડી દેવું (ન પીવું); કારણ કે તે બુદ્ધિ
વગેરેનો નાશ કરનાર હોય છે.

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં દુગ્ધવર્ગ સમાપ્ત

૧૪ : દધિવર્ગ

દહીના ગુણો

દધ્યુષ્ણં દીપનં સ્નિગ્ધં કષાયાનુરસં ગુરુ ।
પાકેડમ્લં ગ્રાહિ પિત્તાસ-શાયમદઃકાપદમ્ ॥ ૧ ॥
મૂત્રકૃચ્છ્રે પ્રતિરથાયે શીતને વિપમજ્વરે ।
અતિસારેડરુચી કાર્યે શસ્યતે વલશુક્રવ્ત્ ॥ ૨ ॥
દધિ^૧-દહી^૨ ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
સ્નિગ્ધ, તૂગશના સંબંધવાળું, ભારે, પાકમાં
ખાટું, ઝાડાને રોકનાર અને પિત્ત, લોહીને

બગાદ કે રક્તપિત્ત, સોજા, મેઢ તથા કફને
કરનાર છે મૂત્રકૃષ્ણમાં, સળેખખમાં, ટાઢિયા
વિષમબ્બરમાં, અતિસારમાં, અરુચિમાં અને
દુર્ગંધપણા ઉપર હઠી વખણાય છે અને
બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે ૧,૨

૧ દશાસિ-માનવસિ રીમ્બલપિયુતી યોવનસિ ચ
શરીરે વ્યક્તકરત્વમા દસિ રસિ, દુષ્ણત્તુ ચારખરેવખો -
'માવાના ચાન્ડ'—દસિ વાસિલેન ચિ. પ્રસવ, સ ચ
સિન્ધવ—એ અતિમધ્યકષણે આદિ ગુણ ખારણુ કરે
છે અને ખાવાથી નળ તથા વીર્ય વધારી કરીરતું
પેશણુ કરે છે, તેથી દષિ-હઠી

હઠીના પાચ પ્રકારો

મારી મર્મ તત્ત્વ સ્વાદુ સ્વાદ્મલ્લ ચ તત્ત્વ પચ્ચ ।
મર્મલ્લ તત્ત્વેભત્ત્વમ્લ પચ્ચમ્લ રસિ પચ્ચમા ॥૩॥
મઢ, સ્વાદુ, સ્વાદ્મલ્લ, અમ્લ અને
અત્ત્વમ્લ એ રીતે હઠીના પાચ ભેદો છે ૩

એ પાચે ભેદાના લક્ષણો તથા ગુણો
મર્મ પુખ્તવચ્ચકરલ્લ કિન્નિલ્લ મયેલ્ ।
મર્મ સ્વાત્ત્વપચિખ્મૂર્લ વોપચપચિરહદ્વ ॥૪॥
પત્ત્વમ્મા ઘનતો પાતે વ્યક્તસ્વાદુલ્લ મયેલ્ ।
અમ્લકામ્લરલ્લ તત્ત્વ સ્વાદુ પિન્નિવરહદ્વમ્ ॥૫॥
સ્વાદુ સ્વાવચ્ચમિપ્ચિદિ કુચ્ચ મેર કપ્પાવદ્મ ।
પાતળે મધુરે પાકે રક્તપિત્તમહાવનમ્ ॥૬॥
સ્વાદ્મલ્લ સાન્નમધુરે કાગાવાનુરલ્લ મયેલ્ ।
સ્વાદ્મલ્લસ્ય ગુણા ક્રેપા સામાન્યરસિયલ્લે ૩૭૭
પસિપેહિતમાધુર્ય વ્યકામ્લત્ત્વ તદ્મલ્લકમ્ ।
મર્મલ્લ તુ રીપતે પિત્ત-રક્તલેપાપિચર્મમ્ ॥૮॥
તત્ત્વમ્લે વસ્ત્રોમ્લર્વકપ્પાવિરહદ્વલ્ ।
અત્ત્વમ્લે રીપતે રક્તપાતપિત્તકર પચ્ચ ॥૯॥

અર્થ - (૪) દસિ) કુચ્ચવ વ્યકામ્લત્ત કિન્નિલ્લ
પલ્લ (૫) મયેલ્ (હદ્વ) મર્મ સ્વાત્ત્વ મર્મલ્લ પચિપ્ચ-મૂર્લ
રોપચપચિરહદ્વ (સ્વા) ॥ ૬ ॥ પત્ત્વમ્મા ઘનતો પાતે
વ્યક્તસ્વાદુલ્લ (૫) અમ્લકામ્લરલ્લ મયેલ્ તત્ત્વ પિન્નિ
સ્વાદુ ૫૨ ૬મ્ ॥ ૭ ॥ સ્વાદુ અતિ અગ્નિચન્નિ કુચ્ચ મેર કપ્પા-
વદ્ કપ્પા પાકે મધુરે (૬) રક્તપિત્તમહાવન સ્વા ॥
(૬) નાન્નમધુરે ૫૨ ગુરુતે મયેલ્ (૮) ૧ પલ્લ
(૬૫) ॥ સ્વાદ્મલ્લ ગુણા ક્રેપા સામાન્યરસિયલ્લ
ક્રેપા ॥ ૭ ॥ તિપિહિતમાધુર્ય (૬) વ્યકામ્લત્ત
(સ્વા) ૮ ॥ મર્મલ્લ (૬૫) ॥ મર્મલ્લ તુ રીપતે (૫)
પિત્તક કેમરિવચ્ચમ્ (૫) ॥ (૬) ૧ વસ્ત્રોમ્લર્વક-
પાવિરહદ્વ (સ્વા) ૮ ॥ મર્મલ્લ (૬૫) ૧ મર્મલ્લ

રીપતે (હદ્વ) પાં રક્તપિત્તમ્ (મયેલ્) ॥

એ હઠી દુષ્ણની પેઠે અરુષ્ટ રસચાતુ
અને કાર્ષક માતૃ હોય તેને મઢ સમજવું.
મઢ હઠી વિષે તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર,
ત્રણે હોષને કરનાર અને કાકને ઉત્પન્ન કર
નાર છે એ હઠી સારી રીતે માતૃ મયેલ્,
સ્પષ્ટ મયેલ્ ૧ મધુર રસચાતુ અને અરુષ્ટ
ખટાશચાતુ હોય, તેને વિદ્વાન લોકો સ્વાદુ
કહે છે સ્વાદુ હઠી રસચાતુ નાદીઓને ખૂબ
શેકનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મેઢને તથા
કફને કરનાર, વામુને કમ્બુનાર, પાકમાં મધુર
અને રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે એ હઠી માતૃ,
મીઠું અને તુલાશને અનુસરતું હોય તે સ્વાદ્મલ્લ
અથવા, સ્વાદ્મલ્લ હઠીના ગુણો સામાન્ય
હઠીના જેવા સમજવા. જેમા મીઠાશ કાર્ષ
જઈને ખટાશ સ્પષ્ટ થઈ હોય તે હઠી
અમ્લ કહેવાય છે અમ્લ હઠી અગ્નિને પ્રદીપ્ત
કરનાર કોઈ પિત્તને, લોહીના બગાડને કે
રક્તપિત્તને તથા કફને વધારનાર છે એ ખાવાથી
હાંત અગાર્ષ અથ, ફવાદા ઊભાં થઈ બચ
અને કંઠ આદિમાં બળવશ થાય, તે હઠી
અત્ત્વમ્લ કહેવાય છે અત્ત્વમ્લ હઠી અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર કોઈ લોહીના બગાડ, વામુ
તથા પિત્તને બહુ જ ઉત્પન્ન કરે ॥ ૪-૬

આવના હઠીના ગુણો

મર્મલ્લ રસિ વિરોધ્ય સ્વાદ્મલ્લ ચ રસિમરમ્ ।
પચિર્મ રીપતે ર્ષયે પુદિહત્વનાપદમ્ ॥
કર્ષ વમામ્લોગાનાં મયે મર્મલ્લ ગુણાચિખ્મૂર્ ॥૧૦॥
અર્થ—મર્મલ્લ રસિ મિલેનેન રાતુ ચ મર્મલ્લ (હદ્વ)
રસિર્મ પચિર્મ રીપતે ર્ષયે પુદિહત્વ પચ્ચમ્લ (સ્વા)
મરીપાનાં ર્ષયે મયે મર્મલ્લ ગુણાચિખ્મૂર્ ૮ ॥

આમનું હઠી વિશેષે કરી મધુર, માતૃ
રુચિ આપનાર, પવિત્ર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર
નાર, દુઢ્યને પ્રિય થાય એવું, પુષ્ટિ કરનાર
અને વામુને મટાડનાર છે સપચા હઠીમાં
આમનું હઠી અધિક ગુણોવાળું કહ્યું ॥ ૧૦

એ સના હઠીના ગુણો

માદિર્મ રસિ દુષ્ણનાર્થ મેઢમ્લે પાતપિત્તમુ
સ્વાદુ રાકમિપ્ચિદિ કુચ્ચ મર્મલ્લ ૮ ॥

લેંસતું દહીં બહુ જ સ્નિગ્ધ, કફ કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાંડીઓને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, ભારે અને લોહીને બગાડનાર છે. ૧૧

બકરીના દહીંના ગુણ

આજં દધ્યુત્તમં ગ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહમ્ ।
શસ્યતે શ્વાસકાસાર્શઃક્ષયકાર્યેષુ દીપનમ્ ॥૧૨॥
અન્યથા:—આજં દધિ ઉત્તમં ગ્રાહિ લઘુ દોષત્રયાપહં
દીપનં (વત્) શ્વાસકાસાર્શઃક્ષયકાર્યેષુ શસ્યતે ॥

બકરીનું દહીં ઉત્તમ, આડાને રોકનાર, હલકું, ત્રણે દોષને હણનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ, ક્ષય તથા દૂબળાપણા ઉપર વખબુાય છે. ૧૩

પાકા દૂધમાંથી થયેલા દહીંના ગુણ

પન્નવૃદ્ધમવં રુચ્યં દધિ સ્નિગ્ધં ગુણોત્તમમ્ ।
પિતાનિલાપહં સર્વદાત્વમિલવર્ધનમ્ ॥૧૩॥
પકાયેલા દૂધનું દહીં રુચિકારક, સ્નિગ્ધ, ઉત્તમ ગુણવાળું, પિત્તને તથા વાયુને હણનારું અને સઘળી ધાતુઓના તથા અગ્નિના બળને વધારનારું છે. ૧૩

નિઃસાર દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણ

અસારં દધિ સંગ્રાહિ શીતલં વાતલં લઘુ ।
વિદ્રમ્નિ દીપનં રુચ્યં ગ્રહણીરોગનાશનમ્ ॥૧૪॥
નિઃસાર (દૂધનું) દહીં આડાને રોકનાર, ટાકું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, હલકું, મળને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ગ્રહણી નામના રોગને મટાડનાર છે. ૧૪

ગાળેલા દહીંના ગુણ

ગાલિતં વાયુ સુસ્નિગ્ધં વાતર્ષ્ણં કફકષ્ઠ્ ગુરુ ।
ચલુપિત્તકરં રુચ્યં મધુરં નાતિપિત્તકૃત્ ॥૧૫॥
ગાળેલું દહીં બહુ જ સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, કફ કરનાર, ભારે, બળ વધારનાર, પુષ્ટિ કરનાર, રુચિકારક, મધુર અને પિત્તને બહુ કરનાર નથી. ૧૫

સાકર કે ગોળ નાખેલા દહીંના ગુણ

સાકરકં દધિ શ્રેષ્ઠં તૃણાપિતાત્સવાહજિત્ ।
સ્યુદં વાતનુદૂષ્યં વૃદ્ધાં તર્પણં ગુરુ ॥૧૬॥

સાકરવાળું દહીં શ્રેષ્ઠ હોઈ તરશ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ગોળ નાખેલું દહીં વાયુને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ કરનાર, તૃપ્તિ પમાડનાર અને ભારે છે. ૧૬

રાત્રે દહીં ન ખવાય, છતાં કયા પદાર્થો સાથે ખવાય ?

ન નર્કં દધિ મુજીત ન ચાપ્યધૃતશર્કરમ્ ।
નામુદ્રસૂપં નાક્ષૌદ્રં નોષ્ણં નામલકૈર્વિના ॥૧૭॥
શસ્યતે દધિ નો રાત્રી શસ્તં ચામ્બુધૃતાન્વિતમ્ ।
રક્તપિત્તકફોત્પેષુ વિકારેષુ તુ નૈવ તત્ ॥૧૮॥

અન્યથા:—નર્કં દધિ ન મુજીત, અપિ ચ અધૃતશર્કરં ન, અમુદ્રસૂપં ન, અક્ષૌદ્રં ન, ડોષાં ન, આમલકૈઃ વિના ન (મુજીત) । રાત્રી દધિ ન શસ્યતે, અમ્બુધૃતાન્વિતમ્ ચ શસ્તં, રક્તપિત્તકફોત્પેષુ વિકારેષુ તુ તત્ (અપિ) ન એવ (શસ્તમ્) ॥

રાત્રે દહીં ખાવું નહીં; (જે ખાવું હોય તે) ઘી-સાકર વગરનું, મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, ગરમ કરેલું કે આમળાં વગરનું ખાવું નહીં. (ઘી-સાકર વગેરે સહિત દહીં રાત્રે પણ ખાવાની છૂટ છે; કહ્યું છે કે) ‘રાત્રે દહીં ખાવું સારું નથી; (ખાવાની જરૂર હોય તે) પાણી તથા ઘી નાખીને ખાવું; રક્તપિત્ત તથા કફસંબંધી વિકારોમાં તે તે દહીં ઘી તથા પાણી સહિત પણ ખાવું સારું નથી.

ટીકા-અયમર્થ:—રાત્રી દધિ ન મુજીત । મુજીત એતદા અધૃતશર્કરમમુદ્રસૂપમક્ષૌદ્રમુષ્ણં વિનામલકૈશ્વ દધિ ન મુજીત । તેન ધૃતશર્કરાદિયુક્તં દધિ રાત્રાવપિ મુજીતિત્યર્થ: । (અર્થ ઉપર આવી જાય છે.) ૧૭, ૧૮

દહીં કઈ ઋતુમાં સારું ને ખરાબ ?

હેમન્તે શિશિરે ચાપિ વર્ષાસુ દધિ શસ્યતે ।
શરદ્ગ્રીષ્મવસન્તેષુ પ્રાયશસ્તદ્વિગદિતમ્ ॥૧૯॥

અન્યથા:—હેમન્તે શિશિરે અપિ ચ વર્ષાસુ દધિ શસ્યતે, (કિંતુ) શરદ્-ગ્રીષ્મ-વસન્તેષુ પ્રાયશઃ તદ્ વિગદિતમ્ ॥

હેમંત, શિશિર અને વર્ષા-એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું સારું છે; પણ શરદ, ગ્રીષ્મ અને વસંત-એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું તે લગભગ ખરાબ છે. ૧૯

નાળાં મુત્રિ (નુત્તાય મવતિ દ્વિતિ વૈદ્યા:) આહુ: ॥ ઉદશ્વિત્
કફદેવ વન્ધમ્ આમત્રં (સત્) પરમં મતમ્ । છન્દિકા
શીતના લખી પિત્તપ્રમર્યાદરી વાતગુલ્ કફદેવ (સતી
અર્થ) સા તુ લયણાન્વિતા દીપ્તી (મવતિ) ॥

ઘોલ, મથિત, તક, ઉદશ્વિત્ અને છન્દિકા,
એટલા છાશના ભેદો છે. પાણી નાખ્યા વિના જ
ઉપરના ચીકાશવાળા ઘાટો ભાગ સહિત વડોવેલું
દહીં ઘોલ^૧ (ઘોળવું) કહેવાય છે. ઉપરનો
ચીકાશવાળો ઘાટો ભાગ કાઢી નાખી પાણી
વગર જ વડોવેલું દહીં મથિત^૨ કહેવાય છે.
ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વડોવેલું દહીં
તક^૩ કહેવાય છે. બરાબર અર્ધું પાણી નાખી
વડોવેલું દહીં ઉદશ્વિત્^૪ કહેવાય છે અને
વડોવીને જેમાંથી માખણ કાઢી લીધું હોય
તથા ઘણું પાણી નાંખીને ખૂબ આછું કરેલ
હોય તે દહીં છન્દિકા^૫ કહેવાય છે. સાકર
નાખેલ ઘોલના ગુણો આંખના રસના જેવા
ધાય છે. મથિત વાયુને તથા પિત્તને હરનાર,
આનંદ પમાડનાર અને કફને તથા પિત્તને
તોડનાર છે. તકે આડાને રોડનાર, તૂરું, ખાટું,
પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉષ્ણવીર્ય,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
તૃપ્તિ આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને હલકું
હોવાથી આડાને રોડનાર હોઈ ગ્રહણી આદિ
રોગવાળાઓને પથ્ય થાય છે; વળી તે પાકમાં
મધુર હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરતું નથી
અને તૂરું, ઉષ્ણવીર્ય તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને
તોડે છે. તકેનું સેવન કરનાર માણસ (રોગથી)
કઠી પીડાતો નથી અને તકથી બળી ગયેલા
રોગો પાછા કઠી ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ
અમૃત દેવતાઓને (સ્વર્ગમાં) સુખ આપનાર
છે, તેમ તકે પૃથ્વી પર માણસોને સુખ
આપનાર થાય છે, એમ (વૈદ્યો) કહે છે.
ઉદશ્વિત્ કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને
અછર્ણીશનો નાશ કરનાર હોઈ અતિશય
ઉત્તમ છે. છન્દિકા ટાઢી, હલકી; પિત્તને,
શ્રમને તથા તૃષ્ણને મટાડનારી; વાયુને મટાડ-
નારી અને કફને કરનારી છે, છતાં લૂણ
નાખેલી છન્દિકા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર

થાય છે. ૧-૮

૧. ધુટયતે-આલોચ્યતે મધ્યતે વા સસરં નિર્જલમેવ
યત્, ધુટ પ્રતિષ્ઠાત-કર્મણિ ઘટ્, ઉચ્ચ ચ લઃ, યદ્વા દન્યતે
મયાં અતિ ખોલ, (હંમ-ડળા ૪૧૫) દ્વિત્યોલે નિપાત્યતે-
જેને પાણી નાખ્યા વિના જ તર સાથે વડોવી
નાખાય તે ઘોલ; અથવા રવૈયાથી જેને દહીં નાખાય
છે, તે ઘોલ-(હંમકોપના આધારે)-દહીંનું ઘોરવું.

૨. મધ્યતે-વિલોચ્યતે સ્મ અસરં નિર્જલમેવ, મયે
વિલોડને, કર્મણિ ક્તઃ-મથિતમ્-જેને તર કાઢી નાખી
પાણી નાખ્યા વગર જ મથિ વડોવાય છે, તેવું
દહીં મથિત કહેવાય છે.

૩. તથતિ તન્મતે વા પાદજલમ્, ડળાવીર્યત્વાદિગુણ-
જાતં ચેતિ તકમ્, તદ્વા ગત્તો-‘સ્ફાયિતદ્વિ’-(ડળા.
૨-૧૩)ઈતિ રક્-જેમાં એક અનુર્થોશ પાણી પડે છે
અને જે ઉષ્ણવીર્ય આદિ ગુણોને પામે છે, તેથી તક-
ચોથા ભાગ પાણીવાળું દહીં-છાશ.

૪. અર્ધમાગેન ઉદકેન શ્વયતિ-વર્ષતે, ‘દુઝોશ્ચિ
ગતિશ્ચદ્વયોઃ-ક્ષિપ્ત-અર્ધભાગે પાણી નાખવાથી જે
વધે છે, તેવું દહીં વડોવેલી છાશ-ઉદશ્વિત્

૫. ઇયતે-વલવાન્ ક્રિયતં વહુનિરનયા, અપવાયતે
ચ વાયુર્યયા, છદિર્ઝર્જને અપવારણે ચેતિ ધાતોઃ-‘ક્ષુન્
શિલ્પિસજયોઃ’-દ્વિત્યોણાદિઃ ક્ષુન્, ધાતુલકાદ્ દસ્ય છઃ-
જે અગ્નિને બળવાન કરે છે, તથા વાયુને મટાડે
છે, તે પુષ્કળ પાણીવાળી અને માખણ વિનાની
સ્વચ્છ છાશ-છન્દિકા.

દીકા-મથિતં મહવાં દ્વિતિ લોકં । છન્દિકા-છાશ
ઈતિ લોકે । મથિતને લોકમાં મઠાં કહે છે અને
છન્દિકાને છાશ કહે છે.

જીદી જીદી જાતની છાશના ગુણો

સમુદ્ધૃતપૃતં તત્કં પથ્યં લઘુ વિરોપતઃ ।

સ્તોકોદ્ધૃતપૃતં તસ્માદ્ ગુરુ વૃથ્યં કફાપહમ્ ॥૧॥

અનુદ્ધૃતપૃતં સાન્દ્રં ગુરુ પુષ્ટિકફપ્રદમ્ ॥૨॥

અન્વયઃ-સમુદ્ધૃતપૃતં તત્કં પથ્યં (ચ) વિરોપતઃ
લઘુ (મવતિ), સ્તોકોદ્ધૃતપૃતં તસ્માદ્ ગુરુ વૃથ્યં કફા-
પહં (સ્વાત), અનુદ્ધૃતપૃતં (દુ) સાન્દ્રં (સત્) ગુરુ
પુષ્ટિકફપ્રદં (ચ મવેત) ॥

જેમાંથી સઘળું માખણરૂપ ઘી કાઢી
લીધું હોય એવું તક (છાશ) પથ્ય અને
અત્યંત હલકું છે; જેમાંથી થોડુંક ઘી કાઢી
લીધું હોય એવું તકે ઉપરના તક કરતાં
ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ કર-

વિધિ વિના ઇહીં ખાવાથી કોય
 અપાપુરુષપિતૃભીર્સર્પકુપાપહવામયમમામ્ ।
 માનુષ્યાત્મામહાં જોમ્ વિધિ દિત્વા વધિમિયા ॥૨૦॥
 જન્મવ-રવિધિ (જન) વિધિ દિત્વા (જન્મ
 રવિ મુવત્તા) જન્મપુરુષપિતૃકુપાપહવામયમમામ્, જ
 ર્મ્ય કામ્યં માનુષ્ય ॥

ઇહીં ઉપર પ્રેમ ધરાવતો માણસ (ઇહીં
 ખાવાની) વિધિ ત્યજીને (ખોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
 ઇહીં ખાવ તો,) તાવ, લોહીના રસ, પિત્ત
 કે રક્તપિત્ત, રતવા, કોહ, પાડુરોજ, જન અને
 ભયકર ઇમણી-એ શરીરને પામે છે. ૨૦

સર તથા મસ્તુનું સંલક્ષ તથા શુદ્ધ
 રક્તસ્તુપરિ યો માગો યમ સ્નેહસમન્વિતઃ ।
 સહોત્તર રાત્ર્યુત્તરો વ્યો મન્વસ્તુ મસ્તિવિ ॥૨૧॥
 સત્ સ્નાતુરુદ્યુતો વાતચક્રિયપ્રાણમ
 સામ્બો વસ્તિપ્રાણમ પિત્તસ્તેષામિવવર્ધનઃ ॥૨૨॥
 મસ્તુ જન્મરં રક્ત કષુ મત્કામિભાવત્ ।
 સોતોવિરોધતં દ્વાવિ કમ્પદ્યમામિભાવત્ ॥૨૩॥
 મદ્યુ પ્રીયતે દર્શિ મિમસિ મસ્તસ્ત્રાયમ્ ॥૨૪॥

જન્મવ-જન્મ રવિ હુ સ્નેહસમન્વિત જ જન
 માતૃ જ જ રાત્રિ રક્ત, રક્ત મન્વ હુ મસ્તુ રવિ
 (કમ્પદ્ય) ॥ સત્ સત્, ગુરુ રક્ત વાતચક્રિયપ્રાણ
 સામ્બ વસ્તિપ્રાણમ પિત્ત-કે સમિવવર્ધન (વસ્તિ) ॥ મસ્તુ
 જન્મરં રક્ત મન્વ મત્કામિભાવત્ સોતોવિરોધતં દ્વાવિ
 કમ્પદ્યમામિભાવત્ મદ્યુ પ્રીયતે દર્શિ મિમસિ મસ્તસ્ત્રાયમ્ ॥

ઇહીંની ઉપર સ્વીકારાયાળો ને માટો કાચ
 થાય છે, તે સર-તર કહેવાય છે અને
 ઇહીના ઇહાથી છુટ્ટ પટેલ પાણી મસ્તુ
 કહેવાય છે. સર મધુર, ભારે મિથુનશક્તિને
 વધારનાર, વાતુને તથા અર્ધજનો નાશ કરનાર,
 ખટારાયાળો, બસ્તિરોગને થાવ કરનાર
 અને પિત્તને તથા કહેને વધારનાર છે;
 મસ્તુ-ઇહીનું પાણી ગ્લાનિને મટાડનાર, ખળ
 આપનાર, હલકું આત્મની ઇચ્છા કરાવનાર,
 નાશીઓને સાદ કરનાર, આનંદ પ્રમાદનાર;
 કહેને, તરશને તથા વાતુને મટાડનાર છે,
 મિથુનશક્તિને વધારનાર નથી; તરવ તુન્ધિ
 કરનાર અને મળના સમુદને તોડનાર છે.

૧ સત્-તત્ત્વરે જ રવિ સ્નેહ-જન્મમાત્ર
 રવેતિ સત્, જ વ્યો-જન્મ ॥ ઇહીંની ઉપર સ્વીકાર

વાળા માટા માથે ને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર-
 ઇહીની તર.

૨. મસ્તુ-રવિમતિ રવો મન્વસ્તેતિ મસ્તુ
 રવિમતિ- (તરવ ૧-૬૧ રવિ તુર-ઇહીના ઇહાથી
 છુટ્ટ પડી તેના પાણીને ને પરિણમે છે, તે મસ્તુ-
 ઇહીનું પાણી.

હતિ કીલાવતકાલમાં રવિમતિ સમાપ્ત

૧૫: તકવર્ગ

કારણના પાંચ પ્રકાર તથા પાંચેના શુદ્ધો
 યોજે તુ મયિતં તત્કમુરશિયજ્ઞાનિકાપિ ૧ ।
 સસ્તં મિર્લં યોજે મયિતં ૧૦૦૦૦૦૦ ૨ ૨ ।
 તત્કં પાર્વત્યં મોક્ષમુવસ્તિત્વચારિકમ્ ।
 કનિકા સાધીના સ્પન્નસ્ત્વકા પ્રત્યુચારિકા ૩ ૩ ।
 યોજે તુ વર્ત્તપયુલં શુદ્ધિયં રસાત્મકમ્ ૪ ૪ ।
 પાતપિત્તરં દ્વાવિ મયિતં કમ્પિત્તતુલ્ ૫ ૫ ।
 તત્કં માહિ કયાપાત્તં સ્વાતુપાત્તરં કષુ ૬ ૬ ।
 લીધીયં રીપયં રૂપ્યં પ્રીયતં વાતમારમ્ ૭ ૭ ।
 પ્રદ્યુપિત્તરં પર્વં મહેન્દ્રપ્રાણિ કામવાત્ ૮ ૮ ।
 કિન્ન સ્વાતુવિપાત્તિત્વાત્ પિત્તપ્રત્તોપમ્ ૯ ૯ ।
 કયાપોષ્વકિપાત્તિત્વાત્ રીપાપાપિ કમ્પપદમ્ ૧૦ ૧૦ ।

જ તત્કલેખી જ્યલેતે વદાચિન્

જ તત્કલેખા: પ્રમવન્તિ રોગા: ।

મયા શુદ્ધ્યામસૂતં શુભાય,

તથા તપ્યાં મુચિં તત્કમાહુ: ૧૧ ૧૧ ।

તત્કલેખાત્તરવસ્તુમાત્રં પર્વં મસ્તુ ।

કનિકા રીપકા કનિકા પિત્તપ્રત્તોપાદી ૧૨ ૧૨ ।

વાતુત્તપ્તપ્રત્તોપા તુ રીપની કવ્યાપિત્તા ૧૩ ૧૩ ।

જન્મ-યોજે તુ મયિતં તત્કમ્ રવિમતિ રવિ ૧

કનિકા (રવિ મેરવત્કમ્, ૧ ૧૦૦૦૦૦ ૨) મિર્લં

સર જ કં, અત્તરેકં ૩ ૩ મયિતં, પાર્વત્યં તત્કમ્,

અર્ધચારિકં ૪ ૪ રવિમતિ મોક્ષમ્, સમીપ મ્તુચારિકા

સ્વરક્ત કનિકા સ્વાત્ ૬ ૬ રવિમતિ યોજે તુ ગુરુ

૧૦- ૧ ૧૦૦૦૦, મયિતં વાતપિત્તરં રૂપ્યં કમ્પિત્તતુલ્

(વસ્તિ), તત્કં માહિ કયાપાત્તં સ્વાતુપાત્તરં તુ રીપોષ્

રીપો રૂપ્યં પ્રીયતં વાતમારમ્ કામવાત્ રવિમતિ (સત્)

પ્રદ્યુપિત્તરં પર્વં મહેન્દ્ર, મિ ૧ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

પિત્તપ્રત્તોપં જ જ (મહેન્દ્ર), કમિ ૧ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

કિન્નવાત્ રવિમતિ (૧) કમ્પપદં (સ્વાત્) ૬ ૬ તત્કલેખી

કવિમતિ ૧ ૧૦૦૦૦, ૧- ૧૦ ૧૦૦ ૧ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

કયા અત્તં શુદ્ધિયં (મિતિ) શુભાય (વસ્તિ) તત્ક તત્ક

નાળાં સુવિ (સુલાય ભવતિ इति वैयाः) आहुः ॥ उदश्चित्
कफकृत् वल्यम् आमग्नं (सत्) परमं मतम् । छच्छिका
शीतला लघ्वी पित्तप्रमत्पाहरी वातमुत् कफकृत् (सती
अपि) सा तु लवणान्विता दीपनी (भवति) ॥

ઘોલ, મથિત, તક, ઉદશ્ચિત્ અને છચ્છિકા,
એટલા છાશના ભેદો છે. પાણી નાખ્યા વિના જ
ઉપરના ચીકાશવાળા ઘાટા ભાગ સહિત વડોવેલું
ઢીં ઘોલ^૧ (ઘોળવું) કહેવાય છે. ઉપરનો
ચીકાશવાળો ઘાટો ભાગ કાઢી નાખી પાણી
વગર જ વડોવેલું ઢીં મથિત^૨ કહેવાય છે.
ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વડોવેલું ઢીં
તક^૩ કહેવાય છે. બરાબર અધું^૪ પાણી નાખી
વડોવેલું ઢીં ઉદશ્ચિત્^૫ કહેવાય છે અને
વડોવીને જેમાંથી માખણ કાઢી લીધું હોય
તથા ઘણું પાણી નાંખીને ખૂબ આછું કરેલ
હોય તે ઢીં છચ્છિકા^૬ કહેવાય છે. સાકર
નાખેલ ઘોલના ગુણો આંખના રસના જેવા
થાય છે. મથિત વાયુને તથા પિત્તને હરનાર,
આનંદ પમાડનાર અને કફને તથા પિત્તને
તોડનાર છે. તકે આડાને રોકનાર, તૂરું, ખાડું,
પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉષ્ણવીર્ય,
અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર,
તૃપ્તિ આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને હલકું
હોવાથી આડાને રોકનાર હોઈ અકુષ્ઠી આદિ
રોગવાળાઓને પથ્ય થાય છે; વળી તે પાકમાં
મધુર હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરતું નથી
અને તૂરું, ઉષ્ણવીર્ય તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને
તોડે છે. તકનું સેવન કરનાર માણસ (રોગથી)
કદી પીડાતો નથી અને તકથી બળી ગયેલા
રોગો પાછા કદી ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ
અમૃત દેવતાઓને (સ્વર્ગમાં) સુખ આપનાર
છે, તેમ તક પૃથ્વી પર માણસોને સુખ
આપનાર થાય છે, એમ (વૈદ્યો) કહે છે.
ઉદશ્ચિત્ કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને
અણર્થોશનો નાશ કરનાર હોઈ અતિશય
ઉત્તમ છે. છચ્છિકા ટાઢી, હલકી; પિત્તને,
શ્રમને તથા તૃષ્ણને મટાડનારી; વાયુને મટાડ-
નારી અને કફને કરનારી છે, છતાં લઘુ
નાખેલી છચ્છિકા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર

થાય છે. ૧-૮

૧. ધુલ્યતે-આલોચ્યતે મધ્યતે વા સસરં નિર્જલમેવ
યત્, ઘુલ પ્રતિધાતે-કર્મણિ ઘન્, હસ્ય ચ લઃ, યદ્વા હન્યતે
મથા इति धोलं, (हैम-उणा ४९५) इत्योले निपात्यते-
જેને પાણી નાખ્યા વિના જ તર સાથે વડોવી
નાંખાય તે ઘોલ; અથવા રવૈયાર્થી જેને હણી નાંખાય
છે, તે ઘોલ-હૈમકોપના આધારે)-ઢીંનું ઘોરવું.

૨. મધ્યતે-વિલોચ્યતે સ્મ અસરં નિર્જલમેવ, મથે
વિલોબને, કર્મણિ ક્તઃ-મથિતમ્-જેને તર કાઢી નાખી
પાણી નાખ્યા વગર જ મથિ વડોવાય છે, તેવું
ઢીં મથિત કહેવાય છે.

૩. તક્ષતિ તન્યતે વા પાદજલમ્, ડખ્વાવીર્યવાદિગુણ-
જાતં ચેતિ તકમ્, તક્ષુ ગતૌ-‘સ્ફાયિતશ્ચિ ૦’-(ઉના.
૨-૧૩) इति रक्-જેમાં એક અતુર્થાંશ પાણી પડે છે
અને જે ઉષ્ણવીર્ય આદિ ગુણોને પામે છે, તેથી તક-
ચોથા ભાગ પાણીવાળું ઢીં-છાશ.

૪. અર્ષમાગેન ઉદકેન શ્વયતિ-વધતે, ‘દુઓશ્ચિ
ગતિવૃદ્ધયોઃ-ક્ષિપ્-અર્ધભાગે પાણી નાખવાથી જે
વધે છે, તેવું ઢીં વડોવેલી છાશ-ઉદશ્ચિત્

૫. છયતે-લવણાન્ ક્રિયતે વહ્નિરનયા, અપવાયતે
ચ વાયુર્યયા, હદિર્ઋર્જને અપવારણે ચેતિ ધાતોઃ-‘વતુન્
શિલિસજયોઃ’-હ્યોનાદિઃ વતુન્, વાહુલકાદ્ વસ્ય છઃ-
જે અગ્નિને બળવાન કરે છે, તથા વાયુને મટાડે
છે, તે પુષ્કળ પાણીવાળી અને માખણ વિનાની
સ્વચ્છ છાશ-છચ્છિકા.

ટીકા-મથિતં મહવા इति लोके । छच्छिका-छाछ
इति लोके । मथितने लोकમાં મકો કહે છે અને
છચ્છિકાને છાશ કહે છે.

જુદી જુદી જાતની છાશના ગુણો

સમુદ્ધૃતધૃતં તકં પથ્યં લઘુ વિશેષતઃ ।

સ્તોકોદ્ધૃતધૃતં તસ્માદ્ ગુરુ વૃથ્યં કફાપહમ્ ॥૧॥

અનુદ્ધૃતધૃતં સાન્દ્રં ગુરુ પુષ્ટિકફપ્રદમ્ ॥૨૦॥

અન્વયઃ-સમુદ્ધૃતધૃતં તકં પથ્યં (ચ) વિશેષતઃ
લઘુ (સવતિ), સ્તોકોદ્ધૃતધૃતં તસ્માદ્ ગુરુ વૃથ્યં કફા-
પહં (સ્યાત્), અનુદ્ધૃતધૃતં (તુ) સાન્દ્રં (સત્) ગુરુ
પુષ્ટિકફપ્રદં (ચ મવેત્) ॥

જેમાંથી સઘળું માખણરૂપ ઘી કાઢી
લીધું હોય એવું તક (છાશ) પથ્ય અને
અત્યંત હલકું છે; જેમાંથી થોડુંક ઘી કાઢી
લીધું હોય એવું તક ઉપરના તક કરતાં
ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ પ્ર-

નાર છે; જેમાંથી શી બિલકુલ કાઢી લીધું
 ન હોય એવું તક થાડું તથા જારે હોઈ
 પુષ્ટિ આપનાર અને કહે કરનાર છે ૬, ૧૦
 જુદા જુદા રોગ ઉપર તે તે કારણને ઉપયોગ
 થાતેડમ્કે શસ્યતે તર્કે મુખીકિ-મયલીયુતમ્ ।
 પિત્તે સ્વાતુ સિતાયુક સપ્તોન્મીધર્મે કર્મે ૧૧
 દિક્ષુકોપ્યુર્તે પોતે કિન્નવેન જ સંયુતમ્ ।
 મવેરતીપ માવમમર્શોર્તિસાચાપ્યમ્ ૧૨
 રસિર્વં પુષિર્વં જલ્લં વલિત્તિયમ્પિનાશમ્ ।

મૂત્રદષ્ટે શુ સગુરં પાપુરોગે સધિગમ્ ૧૩
 સ્વસ્થ-વત સ્મરં દ્યુતિર્નિપતુંતરં તકે શસ્ત્ર,
 નિવે કિલ્લુત્ત સ્વાતુ (સ્વસ્થે) કર્મે અધિકે સ્વસ્થે
 (સ્વસ્થ) । વિદ્યુદીપ્તે જ સ્વસ્થે સંયુતે પાંક
 કાંઈ જાણતુ મર્શોર્તિસાચાપ્યમ્ વર રસિર્વં પુષિર્વં
 વલિત્તિયમ્પિનાશમ્ મક્કર, સગુરં જ (જોતે) મૂત્રદષ્ટે
 (સ્વસ્થ) સધિગમ્ (શુ જાતે) પાપુરોગે (મહાપર) ૧૪

વાયુ ઉપર ખાડું અને સૂકું તથા સૈધ્ધ્ય
 નાજેલું તકે ઉત્તમ છે પિત્ત ઉપર સાકર
 વાજું મીઠું તકે ઉત્તમ છે કહે જાયો હોય
 તે સૂકું, મરી અને પીપરવાજુ તકે ઉત્તમ
 છે. કિંતુ, છુર તથા સૈધ્ધ્યથી ભિન્નિત
 કરેલું ફીટું રોગણુ વાજુને અપ્યવ તોડનાર,
 અરશને તથા અર્વસારને મટાડનાર, ખૂબ
 રસિ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધાર
 નાર અને નાભિથી નીચેના ભાગના શુળે
 મટાડનાર છે યોગથી મિત્ર કરેલું રોગણુ
 મૂત્રદષ્ટ ઉપર ઉત્તમ છે અને શીતલાથી મિત્ર
 કરેલું રોગણુ પાંડુરોગ ઉપર મેલ છે ૧૧, ૧૩

કાઢી તથા પાકી કારણના મુલો
 તત્કાલે કર્કે જોડે હસ્તિ કળે કરોતિ જ ।
 પીમસખાલખાસાદી પન્નવેય પ્રયુન્યતે ૧૨
 સ્વસ્થ-વત્ત તકે જોડે કર્કે હસ્તિ, કળે જ (કર્કે)
 કરોતિ । પીમસખાલખાસાદી વક્ષ્ય એવ (તકે) પ્રયુન્યતે ૧૩
 કાણુ તકે કાઢાના કર્કેને તોડે છે અને
 કઠમાં કહે કરે છે સળેખમ, જાસ અને
 ઉપરસ આદિ દરદોમાં પાકા તકેનો જ
 ઉપયોગ જાય છે ૧૪

તકસેવના વિષયો અને મુલો
 શીતજાહેડમિમાલ્યે જ તથા વાતામયેષુ જ ।
 મળથી કોવધાં તેપે તકે સ્વાપચ્ચોપમ્ ૧૫

તત્તુ હસ્તિ ગરચ્છદિ, -મલેકાદિ મન્યવત્ ।
 પાપુરોગેમહાપર્યો, -મૂત્રમહામન્યવત્ ૧૬
 મેલે શુભમર્તિસાર વાજુકોરોપચલી ।
 પિત્તકોષ્ઠગતવ્યાધીન્નુ દરોયત્તુ ગદમીન્ ૧૭
 અપ્યવ-શીતજાહેડ જ અમિમાલ્યે તથા જ રક્ત-
 મયણુ મલ્લો સ્વેતલો રાજ તત્તુ અપ્યોપમે સ્વસ્થ
 તત્તુ જ ગરચ્છદિમલેકાદિમન્યવત્તુ વાજુરોગાન્વતો
 મૂત્રમહામન્યવત્તુ મેલે પ્રમ્મત્તુ જાતે રક્તકોરોપચલી
 પિત્તકોષ્ઠગતવ્યાધીન્નુ કુલકોવત્તુરક્તમીન્ હસ્તિ ૧૮

શીતકાળમાં, અગ્નિ મંદ થયો હોય ત્યારે,
 વાયુનાં દરદોમાં, અરુચિમાં અને નાદીઓનું
 શેકાણુ વાયુ હોય ત્યારે તકે અમૃત જેવું કામ
 કરે છે તકે ઝેરને, બિલકીને, લાળના અપાને,
 વિષમઅવરને, પાંડુરોગને, મેલને, બ્રહ્મીરોગને
 અરશને, મૂત્રદષ્ટને, ભગદરને, પ્રસેકને,
 યોગાને, અવિસારને, શુળે, બરલને, પેટના
 રોગને, અરુચિને, પીણા કાઢને, કઠમાં દરદો-
 ને, કાઢને, સોજાને, તૂપાને અને ફૂમિઓને
 મટાડે છે. ૧૫-૧૭

કારણના નિષેધના વિષયો
 નેવ તકે સ્તે વધાઓપ્પાકાલે જ પુરુષે ।
 જ મૂર્ખાભમવાહેતુ જ રોગે રક્ષિતજે ૧૮
 સ્વસ્થ-વત્ત તકે નેવ રક્ષા, વન્નત્તે જ, હસ્તિ
 જ, મૂર્ખાભમવાહેતુ જ, રક્ષિતજે રોગે જ (રક્ષા) ૧૯
 સ્વતવાળાને, ઉનાળામાં, ફળાળાને, મૂર્ખા
 માં, જમમાં, કાકમાં અને રક્ષિતવા રોગમાં
 તકે કાઢી ન દેવાય. ૧૮

ફીટીના પ્રકાર પ્રમાણે કારણના મુલો
 વામ્યુકાનિ વધીન્યણો વદ્યુર્ણ વત્કમાવિરેત્ ૨૦
 અપ્યવ- (રસિર્વં) વામિ મરો ફીટીને ઉત્તમ
 વદ્યુર્ણ તત્તુ વાવિરેત્ ૨૧
 (રસિર્વં) જે આઠ પ્રકારના ફીટી
 કાઢાં છે, (અને તેઓમાં જે પુલો કાઢ્યા
 છે,) તે તે ફીટીના તકમાં જણ તે તે જ
 મુલો લાગુવા. ૧૮

હતિથી ભાવપ્રકાશમાં તકવર્ત સમાપ્ત

૧૬ : નવનીતવર્ગ

માખણનાં નામે તથા ગાયના માખણના ગુણો

બ્રક્ષણં સરજં હૈયજ્જવીતં નવનીતકમ્ ।
નવનીતં હિતં ગવ્યં વૃષ્યં વર્ણવલાશ્નિકૃત્ ॥૧॥
સંગ્રાહિ વાતપિત્તાસૃક્, -ક્ષયાશોડ્દિતકાસહૃત્ ।
તદ્દિતં વાલકે વૃદ્ધે વિશેષાદમૃતં શિશોઃ ॥૨॥

અન્વયઃ—બ્રક્ષણં સરજં હૈયજ્જવીતં નવનીતકમ્ (હિતિ નામાનિ, ગુણાશ્વ-) ગવ્યં નવનીતં હિતં વૃષ્યં વર્ણવલાશ્નિકૃત્ સંગ્રાહિ વાતપિત્તાસૃક્ષયાશોડ્દિતકાસહૃત્ (ભવતિ), તદ્ વાલકે (ચ) વૃદ્ધે હિતમ્ (અસ્તિ), શિશોઃ વિશેષાદ્ અમૃતમ્ (ભવતિ) ॥

બ્રક્ષણુ,^૧ સરજ,^૨ હૈયંગવીન^૩ અને નવનીત^૪ એટલાં માખણનાં સંસ્કૃત નામે છે. ગાયનું માખણ હિતકારી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, આડાને રોકનાર અને વાયુ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે વાત-પ્રધાન રક્તપિત્ત, અરશ, અર્દિત વાયુ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. એ માખણ બાળકને તથા વૃદ્ધને પણ હિતકારી છે અને તેમાંય બાળકને તો ખાસ અમૃતરૂપ છે. ૧, ૨

૧. ક્ષયતે-મિશ્રીક્રિયતે અન્નાદિના યત્, ઉપદિશ્યતે વા યેનામાદિ તત્ બ્રક્ષણમ્, બ્રક્ષ સંઘાતે ઉપદેહે ચ-કર્મણિ ક્રમણે વા વ્યુદ્-જેને અન્નાદિ સાથે મિશ્ર કરાય છે અથવા જેના વડે અન્નાદિ ચોપકાય છે, તે બ્રક્ષણુ-માખણુ.

૨. પયસો દમ્નો વા સરાત્ જાતમ્-‘પશ્યમ્યાં જનેઃ’ દૂધની કે દહીંની તરમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સરજ-માખણુ.

૩. કુદ્ધતે હિતિ દોહઃ-કર્મણિ ધય્, ગવાં દોહઃ ગોદોહઃ, છો ગોદોહઃ-છોગોદોહઃ, છોગોદોહસ્ય વિકારઃ હૈયજ્જવીનમ્-‘હૈયજ્જવીનં સંજ્ઞાયમ્’ હૈયને નિપાત્યતે-ગર્ધ કાલના ગાયના દૂધમાંથી બનેલા દહીંનો જે વિકાર તે હૈયંગવીન-તાણું માખણુ.

૪. નવં ચ તત્ નીતં છોગોદોહાત્ હિતિ નવનીતમ્-ગર્ધ કાલના દૂધના દહીંમાંથી તાણું વસોવી કાઢેલું માખણુ તે નવનીત.

ભેંસના માખણના ગુણો

નવનીતં મહિષ્યાસ્તુ વાતશ્લેષ્મકરં ગુરુ ।
દાહપિત્તશ્રમહરં મેદઃશુક્રવિવર્ધનમ્ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ—મહિષ્યાઃ નવનીતં તુ વાતશ્લેષ્મકરં ગુરુ દાહપિત્તશ્રમહરં મેદઃશુક્રવિવર્ધનમ્ (ભવતિ) ॥

ભેંસનું માખણુ વાયુને તથા કફને કરનાર, ભારે; દાહને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મેદને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૩

દૂધમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણો

દુગ્ધોત્થં નવનીતં તુ ચક્ષુષ્યં રક્તપિત્તનુત્ ।
વૃષ્યં બલ્યમતિસ્તિર્ધ મધુરં ગ્રાહિ રીતલમ્ ॥૪॥

દૂધમાંથી પરબારું કાઢેલું માખણુ નેત્રને હિતકારી, રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, બહુ જ સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ આડાને રોકનાર અને ટાડું છે. ૪

તાળ માખણના ગુણો

નવનીતં તુ સઘસ્કં સ્વાદુ ગ્રાહિ હિમં લઘુ ।
મેઘ્યં કિશ્કિત્કષાયામ્લમીષત્તર્કાસંક્રમાત્ ॥૫॥

અન્વયઃ—સઘસ્કં નવનીતં તુ સ્વાદુ ગ્રાહિ હિમં લઘુ (સત્) મેઘ્યં (તયા) રૂષત્ તર્કાસંક્રમાત્ કિન્નિત્ કષાયામ્લમ્ (ભવતિ) ॥

તાણું માખણુ મધુર, આડાને રોકનાર, ટાડું તથા હલકું હોઈ બુદ્ધિને હિતકારી છે અને જરાક તકનો અંશ આવવાથી કાંઈક તૂરું તથા ખાડું હોય છે. ૫

વાસી માખણના ગુણો

સક્ષારકટુકામ્લત્વાચ્છર્ધર્શઃકુષ્ઠકારકમ્ ।
શ્લેષ્મલં ગુરુ મેદસ્યં નવનીતં ચિરંતનમ્ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ—ચિરંતનં નવનીતં સક્ષારકટુકામ્લત્વાત્ ચ્છર્ધર્શઃકુષ્ઠકારકં શ્લેષ્મલં ગુરુ મેદસ્યં (ભવતિ) ॥

ઘણા વખતનું (વાસી) માખણુ ખારાશથી, તીખાશથી તથા ખટાશથી યુક્ત થવાને લીધે ઊલટી, અરશ તથા કોઢને કરનાર, કફ વધારનાર, ભારે અને મેદની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. ૬

ધૃતિશ્રી ભાવઅકાશમાં નવનીતવર્ગ સમાપ્ત

૧૭ મૃતવર્ગ

ઘોનાં નામો તથા સામન્ય મુદ્દો

પુત્રમાતૃ હયિ સર્પિઃ કથ્યન્તે તદ્વૃણા મય ।
 પૂત્રે રસાયન સ્વાતુ ચક્ષુષ્ય ધીર્દૈર્ધીપતન્મ ॥૨૭॥
 શીતવીર્ય વિગાલસ્ત્રી, ન્યાપવિતાનિભાવન્મ ॥
 અભ્યામિપ્યમિ કામપોગસ્તેગોભાવપ્યમુદિદ્ય પ્રર
 સ્વરસ્મૃતિર્દ મેમમાયુષ્યં વજ્રદ્ય ગુરુ ॥
 સદાવર્ત્યયોમમાદ્ય, દ્યુવાનાશમયા-દ્યેત્ ॥
 શિશ્વ કપલ્લ રક્ત, સ્વયંવીસર્વેષ્વનુવ ॥૩૩॥
 કન્ધ-કન્ધ કન્ધ હિ સિ (હિ વસ્ત્રામિ)
 ક્ષત વૃણા કાળત કૃતે રાગને તદ્વ ચક્ષુષ્યે વદિ
 રીપને હિસ્ત્રી (સ્વ) વિપલ્લર્પણવિતાનિભાવન્મ
 અભ્યામિપ્યમિ કામપોગસ્તેગોભાવપ્યમુદિદ્ય પ્રર
 સ્વરસ્મૃતિર્દ મેમમાયુષ્યં વજ્રદ્ય ગુરુ કિષ્કે કન્ધરે (સ્વ)
 સદાવર્ત્યયોમમાદ્ય, દ્યુવાનાશમયા-દ્યેત્ (સ્વા વ)
 પા-કર્ણસર્પરચનુવ (મર્તિ) ॥

પુત્ર, ૧ આત્મ, ૨ હિવૃષ્ અને સર્પિષ્
 એટલા ઘોના સમૂહ નામો છે. બી રસાયન,
 મધુર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર
 તથા શીતવીર્યવાળું હોઈ ઝેર, અકલ્પી,
 પાપ, પિત્ત અને વાતુને મટાકનાર, રસવાહી,
 નાદીઓને ઘેરી શકનાર, કાવિ, બળ, તેજ,
 સાવરથ, બુદ્ધિને કરનાર, સ્વરનું નિર્મલપદ્મ
 તથા રમણશક્તિ ઉપજાવનાર, પવિત્ર, આતુષ્ઠને
 વધારનાર, શક્તિ આપનાર, ભારે, સિંગદ તથા
 કદે કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત નામનો શય, વાવ,
 ઉન્મદ, શુભ, આકર્ષી, મણ, શક્ષ, ક્ષય,
 સ્તવ તથા લોહીના બગાડને મટાકનાર છે.

૧ શિષ્-શિષ્તિ તેજોભાવમિ શ્લે. શિષ્તે-
 શિષ્ત વ હિ સ્ત્રીયે ક્ષત્રી-હિ ક્ષત્ર, ૨ કૃષ્-
 'અહિરુષ્મિ' (સ્વા. ૧-૮૯) ને સર્ગરમાં
 તેજ, બળ તથા વીર્ય વગેરેને સિદ્ધ છે, તેમજ
 રેવતિના નિસર્ગસ્થિને અને અગ્નિમાં સિદ્ધરમાં-
 હેમવર્ગમાં આવે છે, તેજ પુત્ર-ધી.

૨. કા ૩। ૫૫૫ યજ્ઞી ક્ષેત્ર યજ્ઞવિષ્ણુ, યજ્ઞ
 ન્યત્ત્વત્- 'યજ્ઞ ઈકામ' હિ ક્ષત્ર-નેનાથી બળ
 વગેરે યોગ્ય અરહત-વી યજ્ઞ-યોગ્ય ૩ વરગોળ
 કરામ છે, તેથી આત્મ-ધી.

૩. હસ્તે-પ્રત્યેકે મેઘાપુરેકે વર્ષો વાર્ષિકામિ,
 ૪ વર્ષવર્ષ-નેના વાર્ષિકા વગેરે રેવતિના નિમિત્ત

અગ્નિમાં અર્પે-કોમે છે, તેથી હિવૃષ-ધી.

૪. સર્પિ-મર્ત્યુ ક્ષિપ્તવિદ્યુના, સ્વયં-
 ક્ષત્રવ્ય (સ્વા. ૧-૧૦૮) ને યોગ્ય વગેરે
 મુદ્દોને ધારણ કરે છે, તેથી સર્પિષ્-ધી.

આપના ઘોના મુદ્દો

ગર્ભ પૂત્ર વિદોષ્ય ચક્ષુષ્યં વૃણમિદ્ય ॥
 સ્વાતુપાકલ્લ દક્ષિણે વાતપિત્તકપાપન્મ ॥૪૪॥
 મેવાસાવપ્યકાન્યોગસ્તેગોભાવપ્યમુદિદ્ય પ્રર
 અભ્યામિપ્યમિ કામપોગસ્તેગોભાવપ્યમુદિદ્ય પ્રર
 સ્વરસ્મૃતિર્દ મેમમાયુષ્યં વજ્રદ્ય ગુરુ ॥
 સદાવર્ત્યયોમમાદ્ય, દ્યુવાનાશમયા-દ્યેત્ ॥
 શિશ્વ કપલ્લ રક્ત, સ્વયંવીસર્વેષ્વનુવ ॥૩૩॥
 કન્ધ-કન્ધ કન્ધ હિ સિ (હિ વસ્ત્રામિ)
 ક્ષત વૃણા કાળત કૃતે રાગને તદ્વ ચક્ષુષ્યે વદિ
 રીપને હિસ્ત્રી (સ્વ) વિપલ્લર્પણવિતાનિભાવન્મ
 અભ્યામિપ્યમિ કામપોગસ્તેગોભાવપ્યમુદિદ્ય પ્રર
 સ્વરસ્મૃતિર્દ મેમમાયુષ્યં વજ્રદ્ય ગુરુ કિષ્કે કન્ધરે (સ્વ)
 સદાવર્ત્યયોમમાદ્ય, દ્યુવાનાશમયા-દ્યેત્ (સ્વા વ)
 પા-કર્ણસર્પરચનુવ (મર્તિ) ॥

એ સના ઘોના મુદ્દો

માદિપ્તુ પૂત્રે સ્વાતુ વિતરણાનિભાવન્મ ॥
 શીતલ સ્ત્રીયે ક્ષત્રી-હિ ક્ષત્ર, ૨ કૃષ્-
 'અહિરુષ્મિ' (સ્વા. ૧-૮૯) ને સર્ગરમાં
 તેજ, બળ તથા વીર્ય વગેરેને સિદ્ધ છે, તેમજ
 રેવતિના નિસર્ગસ્થિને અને અગ્નિમાં સિદ્ધરમાં-
 હેમવર્ગમાં આવે છે, તેજ પુત્ર-ધી.

૧. કા ૩। ૫૫૫ યજ્ઞી ક્ષેત્ર યજ્ઞવિષ્ણુ, યજ્ઞ
 ન્યત્ત્વત્- 'યજ્ઞ ઈકામ' હિ ક્ષત્ર-નેનાથી બળ
 વગેરે યોગ્ય અરહત-વી યજ્ઞ-યોગ્ય ૩ વરગોળ
 કરામ છે, તેથી આત્મ-ધી.

૨. કા ૩। ૫૫૫ યજ્ઞી ક્ષેત્ર યજ્ઞવિષ્ણુ, યજ્ઞ
 ન્યત્ત્વત્- 'યજ્ઞ ઈકામ' હિ ક્ષત્ર-નેનાથી બળ
 વગેરે યોગ્ય અરહત-વી યજ્ઞ-યોગ્ય ૩ વરગોળ
 કરામ છે, તેથી આત્મ-ધી.

૩. હસ્તે-પ્રત્યેકે મેઘાપુરેકે વર્ષો વાર્ષિકામિ,
 ૪ વર્ષવર્ષ-નેના વાર્ષિકા વગેરે રેવતિના નિમિત્ત

અગ્નિમાં અર્પે-કોમે છે, તેથી હિવૃષ-ધી.

ઉધરસ, શ્વાસ તથા ક્ષય ઉપર હિતકારી છે. ૮

ઊંટડીના ધીના ગુણે

ઔષ્ઠ કદુ ધૃતં પાકે શોષકમિવિપાપહમ્ ।

દીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥૧૧॥

અન્વય:-ઔષ્ઠ ધૃતં પાકે કદુ (સત્) દીપનં શોષ-
કમિવિપાપહં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ (સ્યાત્) ॥

ઊંટડીનું ધી પાકમાં તીખું હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શોષ, કૃમિ, ઝેર, કંક, વાયુ, કોઠ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડનાર છે. ૯

ગાડરના ધીના ગુણે

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિઃ સર્વરોગવિનાશનમ્ ।

વૃદ્ધિં કરોતિ ચાસ્થીનામશ્મરીશર્કરાપહમ્ ।

ચક્ષુષ્યમગ્નિચલદં વાતદોષનિવારકમ્ ॥ ૧૦ ॥

અન્વય:-આવિકં સર્પિઃ પાકે લઘુ (સત્) સર્વરોગ-
વિનાશનં ચ અસ્થીનાં વૃદ્ધિં કરોતિ, (તથા) અશ્મરી-
શર્કરાપહં ચક્ષુષ્યમ્ અગ્નિચલદં વાતદોષનિવારકમ્ (ભવતિ) ॥

ગાડરનું ધી પાકમાં હલકું હોઈ સર્વ રોગોનો નાશ તથા હાડકાંની વૃદ્ધિ કરે છે; તેમ જ પથરીને તથા કાંકરીને મટાડનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુના દોષનું નિવારણ કરનાર છે. ૧૦

ઐના ધીના ગુણે

કર્ફેડનિલે યોનિદોષે પિત્તે રક્તે ચ તદ્વિતમ્ ।

ચક્ષુષ્યમાજ્યં સ્ત્રીણાં વા સર્પિઃ સ્યાદમૃતોપમમ્ ॥

અન્વય:-સ્ત્રીણામ્ આજ્યં કર્ફેડનિલે યોનિદોષે
પિત્તે ચ રક્તે હિતં, તત્ સર્પિઃ ચક્ષુષ્યં વા અમૃતોપમં સ્યાત્ ॥

ઐઓનું ધી કંક, વાયુ, યોનિદોષ, પિત્ત અને લોહીના ખગાડ ઉપર હિતકારી છે; અને તે ધી નેત્રને હિતકારી હોઈ અમૃત સમાન છે. ૧૧

ઘોડીના ધીના ગુણે

વૃદ્ધિં કરોતિ દેહશ્રેણ્ય પાકે વિપાપહમ્ ।

તર્પણં નેત્રરોગઘ્નં દાહનુઘ્નવાધૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:-વધવાધૃતં દેહશ્રેણ્યં વૃદ્ધિં કરોતિ, પાકે લઘુ
વિપાપહં તર્પણં નેત્રરોગઘ્નં દાહનુઘ્ન (સ્યાત્) ॥

ઘોડીનું ધી શરીરના અગ્નિને વધારે છે, પાકમાં હલકું, ઝેરને હણનાર, તૃપ્તિ આપનાર, નેત્રના રોગને હણનાર અને દાહને મટાડનાર છે. ૧૨

દૂધમાંથી કાઢેલા ધીના ગુણે

ધૃતં દુઘ્ધમવં ગ્રાહિ શીતલં નેત્રરોગહત્ ।

નિહન્તિ પિત્તદાહાશ્મદમૂર્ચ્ઞાત્રમાનિલાન્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વય:-દુઘ્ધમવં ધૃતં ગ્રાહિ શીતલં (સત્) નેત્ર-
રોગહત્, પિત્તદાહાશ્મદમૂર્ચ્ઞાત્રમાનિલાન્ નિહન્તિ ॥

દૂધમાંથી ઘનાવેલું ધી ઝાડાને રોકનાર અને ટાકું હોઈ નેત્રના રોગને મટાડનાર અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો ખગાડ, મદ, મૂર્છા, ભ્રમ તથા વાયુને હણે છે. ૧૩

ગઈ કાલના દહીંમાંથી કરેલા ધીના ગુણે

હવિર્હસ્તનદધ્યુત્યં તત્સ્યાદ્દૈયજ્ઞવીનકમ્ ।

હૈયજ્ઞવીનં ચક્ષુષ્યં દીપનં રુચિકૃત્પરમ્ ।

વલકૃદ્ બુંહણં વૃષ્યં વિશેષાજ્જ્વરનાશનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અન્વય:-હસ્તનદધ્યુત્યં હવિઃ હૈયજ્ઞવીનકં સ્યાત્,
તદ્ હૈયજ્ઞવીનં ચક્ષુષ્યં દીપનં પરં રુચિકૃત્ વલકૃત્
બુંહણં વૃષ્યં વિશેષાત્ જ્વરનાશનં (સ્યાત્) ॥

ગઈ કાલના-વાસી દહીંમાંથી કરેલું ધી હૈયગંવીનક કહેવાય છે; એ ધી નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઘણું રુચિ-
કારક, ઘળ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુન-
શક્તિને વધારનાર અને વિશેષે કરી તાવનો નાશ કરનાર છે. ૧૪

જૂના ધીના ગુણે

વર્ષાદૂર્ધ્વં ભવેદાજ્યં પુરાણં તત્ત્રિદોષનુત્ ।

મૂર્ચ્છાકુષ્ઠવિષોન્માદાપસ્મારતિમિરાપહમ્ ॥ ૧૫ ॥

યથા યથાડ્ઝિલં સર્પિઃ પુરાણમધિકં ભવેત્ ।

તથા તથા ગુણેઃ સ્વૈઃ સ્વૈરધિકં તદુદાહતમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્વય:-વર્ષાત્ ઋષ્યમ્ આજ્યં પુરાણં ભવેત્, તત્
ત્રિદોષનુત્ મૂર્ચ્છાકુષ્ઠવિષોન્માદાપસ્મારતિમિરાપહં (ચ
સ્યાત્) । અઝિલં સર્પિઃ યથા યથા અધિકં પુરાણં
ભવેત્ તથા તથા સ્વૈઃ સ્વૈઃ ગુણેઃ અધિકં તદ્ ઉદાહતમ્ ॥

એક વર્ષથી ઉપરનું ધી જૂનું થાય છે; એ ધી ત્રણે દોષને મટાડનાર અને મૂર્છા, કોઠ, ઝેર, ઉન્માદ, વાઈ તથા આંખે આંખ પડવારૂપ-તિમિર રોગને મટાડે છે. સર્વ પ્રકારનું ધી જેમ જેમ વધારે જૂનું થાય, તેમ તેમ પોતપોતાના વધારે ગુણવાળું તે કહેવાય છે. ૧૫, ૧૬

શા ઉપર તાણુ જ થી વાપરેયુ ?
 યોગ્યેષ્વરેવાર્ધ મોઝને તર્પણે ક્ષમે ।
 ખલસલે પાપુરોગે કામકાનેત્રોગયોઃ ॥ ૧૭ ॥
 કમ્પવ-મોઝને તર્પણે ક્ષમે કાલસલ પાપુરોગે કામ-
 કાનેત્રોગયોઃ કમ્પ એ કાલસલ યોગ્યે ॥

સોજનમા, તપ્તપ્રયોગમાં, પરિશ્રમ
 ઉપર, બળના ક્ષય ઉપર, પાંડુરોગ ઉપર,
 કમળ ઉપર અને નેત્રના હરકોઈ શેઝ ઉપર
 તાલ ધોને જ ઉપયોગ કરવો ૧૭

ધી કોને તથા કયા શેઝ પર ન રેયુ ?
 પાત્રપદ્ધતિ શાસે જ કુલે સ્થેમ્ભરે ગણે ।
 રોગે સામે વિપ્લવ જ વિષ્ણુ જ મદમ્ભયે ।
 જ્વરે જ વહન સ્વે જ સર્વિર્લુ ક્ષયે ॥ ૧૮ ॥

કમ્પવ-કોલે જ કુલે રાજકમ્પિ ને તપ યો
 યમે રોગે જ વિપ્લવ જ વિષ્ણુ મદમ્ભયે જ્વરે જ
 મન્વે રક્ષે સર્વિ જુ ન ક્ષયે ॥

બાળકને, વહન, કારે ક્ષયશેઝ ઉપર,
 કંદના હરક ઉપર, જામવાળા શેઝ ઉપર,
 કોલેશ ઉપર, મળબંધ ઉપર, મદાત્મક ઉપર,
 વાવ ઉપર અને મદાત્મિ ઉપર ધી (રેલું)
 સાંકે નથી. ૧૮

હવિશી ભાવપ્રકાશમાં પૂતવર્ત જમાસ

૧૮ મૂત્રવર્ગ

ગોમૂત્રના ગુણે

ગોમૂત્ર કટુ તીક્ષ્ણોર્ધ્વ કારે તિષ્ઠે કપાયકમ્ ।
 કપ્પિમીડીપ્ત મિષ્ટ પિત્તકલ્પજાતકટુ ॥ ૧ ॥
 રાક્ષગુસ્મોદપન વ-કપ્પિમીડીપ્તપોગમિત્ ।
 તિષ્ઠિતમાવતામ-વસિંકુકુહનાશમમ્ ।
 કપ્પિમીડીપ્ત શોષ-કપ્પિમીડીપ્તપોગમિત્ ॥ ૨ ॥

કપ્પિમીડીપ્તશુભુકાસિરોગાન્,
 ગુસ્માતિસાપ્તદામયમૂત્રોપાન્ ।
 કારે સ્ફુટકમ્ભરમિપાપુરોગાન્,
 ગોમૂત્રનેકમ્પિ પીતમ્પાકરોતિ ॥ ૩ ॥
 સર્વેભવિ જ મૂત્રેયુ ગોમૂત્ર ગુણતોઽધિકમ્ ।
 કટોઽવિરોગાન્કમ્પે મૂત્ર ગોમૂત્રમુખ્યતે ॥ ૪ ॥
 ક્રીદેરવ્યાધાસ, સીધનમિદ્યાપદમ્ ।
 રાક્ષગુસ્મોદપન, કપ્પિમીડીપ્તપોગમિત્ ॥ ૫ ॥
 કપાદે સિદ્ધતીર્થ જ પૂરવાત્કપ્પિમીડીપ્ત ॥ ૬ ॥
 કમ્પવ-ગોમૂત્ર એકમ્ કપિ પીત (કેદ) તર્થ

તર્થ એ) કપ્પિમીડીપ્તશુભુકાસિરોગાન્, ગુસ્માતિ-
 સાપ્તદામયમૂત્રોગાન્ કારે સ્ફુટકમ્ભરમિપાપુરોગાન્
 અપાકરોતિ ॥ કપિ જ સર્વેયુ મૂત્રેયુ ગોમૂત્ર ગુણ-
 કમ્ (મરિત) કટ ધવિરોગાન્ કમ્પે મૂત્ર કોમૂત્ર
 રાક્ષો ॥ (ગોમૂત્ર) કપાદે જ સિદ્ધતીર્થ (તર્થ)
 પૂરવાત્ કપ્પિમીડીપ્ત પીદેરવ્યાધાસ સર્વોપાદાન્
 કપ્પિમીડીપ્તશુભુકાસિરોગાન્ (મરિત) ॥

ગોમૂત્ર વીધુ, વીક્ષુ, ગરમ, ખારે,
 કંદનું, તરુ, કંદક, કમિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
 પવિત્ર, પિત્ત કરનાર અને કંદ, વાતુ, શુષ્ક,
 બોળો, પેટનો આક્રેશ, જળ, નેત્રના શેઝ, મિદા
 ના શેઝ, સ્થેષ્ઠ ગુલાબી બચ્ચાવા કોંઠો શેઝ,
 વાતુ સળધી જામ, પેટના શેઝ, હરકોઈ કોંઠ
 ઉપરસ, આસ સોબ, કમળો તથા પાંડુરોગને
 મદાકનાર છે ગોમૂત્ર કોંઠું વધુ પીધું હોય
 તે તે જ જળને, લગાર ગુલાબી બચ્ચાવા કોંઠો,
 શુષ્કને, મિદાનાં હરકોંઠો, નેત્રનાં હરકોંઠો, બોળ
 ને, કવિસારને, વાતુ સળધી શેઝોને, મૂત્રના
 જટકાવને, ઉપરસને, કોંઠો, પેટના શેઝોને,
 ક્રમિકોને અને પાંડુરોગને મદાક છે.
 કમળા મૂત્રોમા ગોમૂત્ર કપ્પિ કુલોપાદુ
 છે, જાલી ન્યાં જમુકનું મૂત્ર કોમ વિશેષ
 કમ્પ ન હોય, ત્યાં મૂત્ર શબ્દથી ગોમૂત્ર જ
 સમજવું ગોમૂત્ર તરુ, કંદનું, વીક્ષુ, કાનમાં
 રેલવાથી કાનના શુષ્કને મદાકનાર અને જરલું
 હરક, પેટનાં હરક, આસ, ઉપરસ, સોબ,
 ગુલાબી કમ્પિચાવ, શુષ્ક, ગોળાનું હરક, પેટનો
 આક્રેશ, કમળો અને પાંડુરોગને મદાક છે ૧-૬
 ૧ મૂત્રને-પ્રકાસે ક્રમિકોનાર્ધ તીક્ષ્ણ-
 કમ્પેષ્ઠ મૂત્ર પ્રકાસે-કમ્પિ વતુ-ગુલ જામના મૂત્ર
 ખાંધી વીધુ ગરમ અને ખરા જમણે જે
 ખાર નીકળે છે તે મૂત્ર

માણસના મૂત્રના ગુણે

મધ્યર્ધ વરે દ્વિતિ સેવિતે તપ્તસાયનમ્ ।
 રક્ષામાહરે તીર્થ સસારકલ્પને સ્ફુટમ્ ॥ ૭ ॥
 કમ્પવ-મધ્યર્ધ તપ્તસાયન તીર્થ (તર્થ) વરે
 દ્વિતિ રક્ષામાહરે તર્થ સેવિતે (કેદ) તપ્તસાયનમ્ ॥
 માણસનું મૂત્ર કારણથી કોઈ ખાર અને
 વીક્ષુ કોઈ ઝેરને કરનાર, રાવી ખસને
 મદાકનાર અને સેવત કમ્પ હોય તે રક્ષા

યન જેવા ગુણ કરે છે. ૭

મૂત્રના વિષયમાં સામાન્ય સૂચન

ગોડાડવિમહિષીણાં તુ સ્ત્રીણાં મૂત્રં પ્રશસ્યતે ।
લ્પોદ્દેમનરાશ્વાનાં પુંસાં મૂત્રં હિતં રઘુતમ ॥૮॥

ગાય, બકરાં, ગાડર (ઘેટાં) અને ભેંસ
એ પ્રાણીનું મૂત્ર લેવા કહ્યું હોય, ત્યાં
તેઓમાં નારીજાતિનું મૂત્ર ઉત્તમ ગણાય
છે; અને ગધેડાં, ઊંટ, હાથી, માણસ અને
ઘેડાં એ પ્રાણીનું મૂત્ર લેવા કહ્યું હોય,
ત્યાં તેઓમાં નરજાતિનું મૂત્ર હિતકારી
મનાય છે. ૮

હતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં મૂત્રવર્ગ સમાપ્ત

૧૯ : તૈલવર્ગ

તેલનું સ્વરૂપ અને તેના સામાન્ય ગુણો
તિલાદિસ્નિગ્ધવસ્તુનાં સ્નેહસ્તૈલમુદાહૃતમ્ ।
તત્તુ વાતહરં સર્વં વિરોષાત્તિલસંભવમ્ ॥૧॥

અન્યથા:-તિલાદિસ્નિગ્ધવસ્તુનાં સ્નેહઃ તૈલમ્ ઉદાહૃતમ્,
તત્તુ સર્વં વાતહરં (મવતિ), તિલસંભવં વિરોષાત્
વાતહરં (સ્યાત્) ॥

તલ વગેરે સ્નિગ્ધ વસ્તુઓનો જે સ્નેહ-
ભાગ કાઢી લેવામાં આવે, તે (તૈલ કે તેલ)
કહેવાય છે. સઘળી જાતનું તેલ વાયુને હર-
નાર છે; તેમાં પણ તલનું તેલ વિશેષે કરી
વાયુને હરનાર છે. ૧

તલના તેલના ગુણો

તિલતૈલં શુભ સ્થૈર્યં-વલ્લવર્ણકરં સરમ્ ।
વૃષ્યં વિકાશિ વિશદં મધુરં રસપાકયોઃ ॥૨॥
સૂક્ષ્મં કપાયાનુરસં તિલં વાતકફાપહમ્ ।
વીર્યેણોષ્ણં હિમં સ્પર્શં વૃંહણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥૩॥
લેહનં વક્ષવિષ્મૂત્રં ગર્ભાશયવિરોધનમ્ ।
દીપનં બુદ્ધિદં મેધ્યં વ્યવાયિ વ્રણમેહનુત્ ॥૪॥
શ્રોત્રયોનિશિરાઃશૂલં-નાશનં લઘુતાકરમ્ ।
લઘ્યં કેર્યં ચ ચક્ષુષ્યં-મમ્બક્ષે ભોજનેઽન્યથા ॥૫॥
છિન્નમિન્નચ્યુતોત્પિષ્ટ-મથિતક્ષતપિચ્ચિતે ।
મમ્સ્ફુટિતવિક્ષાગ્નિ-દગ્ધવિક્ષિપ્તદારિતે ॥૬॥
તયામિહતનિર્મુક્ત, ગુગળ્યાદિવિક્ષતે ।
વસ્તૌ પાનેઽન્નસંસ્કારે નસ્યે કર્ણાક્ષિપૂરણે ॥
સેકામ્યજ્ઞાવગાહેષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥૭॥

અન્યથા:-તિલતૈલં શુભ સ્થૈર્યવલ્લવર્ણકરં સરં વૃષ્યં
વિકાશિ વિશદં રસપાકયોઃ મધુરં સૂક્ષ્મં કપાયાનુરસં
તિલં વાતકફાપહં વીર્યેણ ઉષ્ણં સ્પર્શં હિમં વૃંહણં રક્ત-
પિત્તકૃત્ લેહનં વક્ષવિષ્મૂત્રં ગર્ભાશયવિરોધનં દીપનં બુદ્ધિદં
મેધ્યં વ્યવાયિ વ્રણમેહનુત્ શ્રોત્રયોનિશિરાઃશૂલનાશનમ્
અમ્બક્ષે લઘુતાકરં ત્વચ્યં કેર્યં ચ ચક્ષુષ્યમ્ (અસ્તિ),
ભોજને (તુ) અન્યથા । છિન્નમિન્નચ્યુતોત્પિષ્ટમથિતક્ષતપિચ્ચિતે
મમ્સ્ફુટિતવિક્ષાગ્નિદગ્ધવિક્ષિપ્તદારિતે તથા અમિહતનિર્મુક્ત-
મૃગવ્યાઘ્રાદિવિક્ષતે વસ્તૌ પાને અન્નસંસ્કારે નસ્યે કર્ણાક્ષિ-
પૂરણે સેકામ્યજ્ઞાવગાહેષુ તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ॥

તલનું તેલ ભારે, સ્થિરતા કરનાર, બળ
આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, ઝાડો ઉતા-
નાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સઘળાં અંગોના
સાંધાઓને ઢીલા કરી રસ આદિ ધાતુઓના
જેરને નરમ પાડનાર, સ્વચ્છ, રસમાં તથા
પાકમાં મધુર, પાતળું, તૂરાશને અનુસરતું, કડવું,
વાયુને તથા કફને મટાડનાર, ઉષ્ણવીર્ય,
ઠાઠા સ્પર્શવાળું, પુષ્ટિ આપનાર, રક્તપિત્તને
કરનાર, દોષોને ઉખેડનાર, વિજ્ઞાને તથા
મૂત્રને આંધનાર, ગર્ભાશયને સાફ કરનાર,
અગ્નિને પ્રતીપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ દેનાર, પવિત્ર,
સઘળા શરીરમાં તરત જ વ્યાપ્ત થનાર;
મણુને, પ્રમેહને, કાનના શૂલને, ચોનિના
શૂલને અને માથાના શૂલને મટાડનાર;
શરીર પર ચોળવાથી હલકાર્થ કરનાર, આમડી-
ને, કેશને તથા ચક્ષુને હિતકારી અને ખાવાથી
ત્વચાને, કેશને તથા ચક્ષુને હાનિ કરનાર
છે; તેમજ છેઢાયેલ, ભેઢાયેલ, ખસી ગયેલ,
ભીંસાયેલ, મથાયેલ, ઘવાયેલ, ચગદાર્થ
ગયેલ, ભાંગેલ, ફૂટેલ, વીંધાયેલ, અગ્નિથી
બળેલ, મૃગ કે વાઘ આદિથી ઘવાયેલ,
પછડાયેલ, વળી ગયેલ, તૂટી ગયેલ અને
ચિરાઈ ગયેલા ઉપર તલનું તેલ બહુ હિત-
કારી છે. અસ્તિકર્મમાં, પીવામાં, અન્નને
સંસ્કાર દેવામાં, નાકમાં ટીપાં નાખવામાં,
કાનમાં રેડવામાં, આંખમાં રેડવામાં, સીંચ-
વામાં, ચોળવામાં અને નાહવામાં તલનું
તેલ ખૂબ વખણાય છે. ૨-૭

નતુ વૃંહણલેખનોઃ કથં સામાનાધિક્યપ્રાપ્તિ...

આદ્ય । અહીં રાક્ષસાદે તથાના તેમને પ્રુદિ
આપનાર કશું અને દોષને ઉપેક્ષાનાર ખણ કશું,
તો એક જ પદ્યમાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો કેમ
સમશે ।' તેનું સમાધાન કહે છે

તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો સુમન્વય
કશાવિરુદ્ધ પવન ક્રોધા સહુચયેષદા ।
રસોડસમ્યગ્વદન્યાર્થ કુર્પાદ્રકાધ્યવર્ચયન્ દદા
તેષુ પ્રવેષુ સરતા-સમિપ્તિમ્પ્રમાણ્યે ।
ઠંદા દામે રસે નેતુ કુત્રામાં તેન દુદ્ધમ્મ વપ્ત
અવાયિ સુદમતીક્યોબાસપ્યૈર્મદસ દાપમ્ ।
દાર્દ્ર્ય પ્રકુલે ઠંદે તેન છેલ્લનમીરિતમ્ ૧૧૦ ૪
દ્રુત પુરિયં પમાતિ સ્કાન્નિત તત્ત્વમર્થયેત્ ।
માદુર્ક સાલકં જાપિ તેન સંતુમુદીરિતમ્ ૧૧૧ ૪
દુતમમ્બાત્યર પત્યે દીનિયોર્થે પ્રજાપતે ।

ઠંદા પદ્યમપત્ય જા ચિરસ્વાયિ ગુણાધિકમ્ ૧૧૨

અન્વય-સ્ફુર્જિતુર પવન જરા ક્રોધે સંક્રમ્યેત્,
(તથા) અમ્બુજ રહન રસ રક્ષા જ મર્ગ્યન્ન વાર્ધ્ય
કુર્વન્ (તમિન્ન સમય) દુતપત્યોત્ક્રમિતપ્રમાણ્યે
દુતુ રવં પ્રવેતુ (અ) નેતુ તલં દામે (મરતિ), તેન
દુદ્ધમાં દુધન મરતુ) । (નિષ) અવાયિ (સર્)
સુદમતિઃ અમાત્રી દાર્દ્ર્યે નેવદા દામે કુલ્લ, તા તા
કેલમ્મ દીપિતમ્ અપિ જ (તત્) કુર્પાદ્રકાધ્યવર્ચયન્,
રુચિત તત્ પ્રવત્તેત્ તેન તા પ્રવર્ધે છાર્દ જ
ઉર્ગતિતમ્ વર્ષે જાન્ન મરતુ પર દીનિયર્થે પ્રમાણ્યે
ઠંદા (દુ) પત્ય જા અત્રી વિરલપયિ (તત્)
ગુણાધિકમ્ (મરતિ) ॥

દુધ આદ્ય પદ્યોંથી દુદ્ધ કયેલો પવન
ક્રોધાસ નામની નાહીઓનો સંક્રમ્ય કરે છે,
ત્યારે બરાબર નહીં ચાલે તો દુધ, કુદિર વગેરેને
નહીં વધારતા દ્રવ્યોપજી કરે છે, એ સમયે
પ્રેતાના સરકી પેટી અવારૂંચ ગુણને લીધે,
પાતળાપણને લીધે, સિન્ધપણને લીધે તથા
કેમળપણને લીધે, ક્રોધોમા રસનો પ્રવેશ
કરાવવાને તથા તેઓમાં તેની સારી રીતે
અતિ કરાવવાને તેલ સમર્થ થાય છે, તેથી
તેલ દ્રવ્યોઓને પ્રુદિ આપનાર છે, એમ
કહ્યું છે; તમ જ તેલ સદગ્ધા શરીરમાં તરત
અપ્ત થતું હોવાથી, પાતળાપણથી, વીરલ
પણથી, ઉબ્જપણથી અને સરકી પેટી અવાના
ગુણને લીધે ખીર ખીર થેલો કાય કરે છે,

તેથી તેલ દોષોને ઉપેક્ષનાર છે, એમ
કહ્યું છે; જગી તેલ પાતળા આધને બાંધે છે
અને અસેલા આધને બહાર કાઢે છે, તેથી
આધને રોકનારપણ તથા આધને હમડનારપણ
એ બંને ગુણો તેમા રહ્યા છે. પાકુ થી એક
વર્ષ પછી લીનવીયં થઈ જાય છે; પણ તેલ
તો પાકુ હોય કે કાચુ હોય છતાં હાળા
કાળ સુધી લીનવીયં થતું નથી, તેથી અધિક
અણુતાળુ ॥ ૮-૧૨

સરસવતા, દાળી રાઈના તથા રાતી
રાઈના તેલના ગુણો

દીપનં સાર્વંપ ઠંદા કદુપાકરસ કષુ ।
છેલ્લન સ્પર્શવીર્યાં તોદ્યં પિત્તાકાશૂનકમ્ ૧૧૩
કાન્નેરોડનિભાશોર્થિ શિર કાન્નિપાપહમ્ ।
કાન્નકુસુમિયિવરકોટદુદ્ધમ્બામણુત્ ૧૧૪ ૪
તવદ્વગિત્યોલ્લીલં વિદોગામૂનત્ અપ્તુત્ ૧૧૫ ૪

મરસવતુ તેલ અગ્નિન પ્રવીણ કરનાર,
રસમાં તથા પાકમા વીર્ય, હલકુ, મળેને
ઉપેક્ષનાર, સ્પર્શમા તથા વીર્યમા ઉબ્જ, વીરલ,
ધિતને તથા શ્વિરને ખરાબ કરનાર, અને
કફ, મેહ, વાયુ, અરચ, મામાના રાસ, કાનના
રાસ, અળ, કોઠ, દુમિ, પેલોકોઠ, કોઠ નામનો
શીળસનો લેહ અને દુદ્ધમળને મટાડનાર છે. કાળી
રાઈતું તથા રાતી રાઈતું તેલ પણ એ જ
ગુણોવાળુ છે અને એ બન્ને રાઈતું તેલ વિશેષે
કરી મુચ્છુચ્છને કરનાર છે ૧૩-૧૫

દીપ્ત-પ્રકરો-કાન્નપ્રકારકપ્રકરો ।

તુવરના તેલના ગુણો

તીક્ષ્ણોર્થા ગુવરીતેલં કષુ પ્રાદિ કમ્પ્રક્રિત્ ।
ચીક્રિપ્તપાન્નકુસુમોત્ક્રમિતમ્બુત્ ॥
મેવોરોગપદ્ધે જાપિ અપ્યરોપદારે પરમ્ ॥૧૧૬॥
અન્વય-ગુવરીતેલં તીક્ષ્ણાન્ન મતુ પ્રાદિ વંદ્યુત
ચીક્રિપ્તપાન્નકુસુમોત્ક્રમિતમ્બુત્ મેવોરોગપદ્ધે
અપિ જ પર અપ્યરોપદારે (મરતિ) ॥

તુવરતુ તેલ વીરલ, મરમ, હલકુ, મળેને
બાધનાર, અગ્નિને કરનાર, ઝેરને કરનાર અને
કફ, લોહીનો જમાડ, અળ, કોઠ, કોઠ નામનો
શીળસનો લેહ, દુમિ, મેહનો દોષ, મણ તથા
સોબને સારી પીઠે મટાડનાર છે ૧૬

અળસોના તેલના ગુણે

બેતસીતૈલમાગ્ર્યં સ્તિગ્ધોષ્ણં કફપિત્તકૃત્ ।
કટુપાકમચક્ષુષ્યં વલ્યં વાતહરં ગુરુ ॥ ૧૭ ॥
મલકદ્રસતઃ સ્વાદુ ગ્રાહિ ત્વદોષદહનમ્ ।
વસ્તો પાને તથામ્યક્ષે નસ્યે કર્ણસ્ય પૂરણે ।
અનુપાનવિદ્યોઃ ચાપિ પ્રયોજ્યં વાતશાન્તયે ॥ ૧૮ ॥

અળસીતુ' તેલ અગ્નિના અધિક ગાંશ
વાળું, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કઠ્કને તથા પિત્તને
કરનાર, પાકમાં તીખું, નેત્રને હિતકારી નથી,
બળ આપનાર, વાયુને હરનાર. ભારે, મળને
કરનાર, મધુર રસવાળું, આડાને રોકનાર,
ચામડીના દોષને હરનાર અને ઘાટું હોય છે.
બસ્તિકર્મમાં, પીવામાં, અભ્યંગમાં, નાકમાં
ટીપાં નાંખવામાં, કાનમાં રેડવામાં અને
વાયુની શાંતિ માટેનાં અનુપાન કરવામાં એ
તેલનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭, ૧૮

કસુખાના તેલના ગુણે

કુષુમ્ભતૈલમ્ સ્વાદુષ્ણં ગુરુ વિદાહિ ચ ।
ચક્ષુર્મ્યામહિતં વલ્યં રક્તપિત્તકફપ્રદમ્ ॥ ૧૯ ॥
અન્વયઃ-કુસુમ્ભતૈલમ્ અમ્લમ્ ડાળું ગુરુ ચ વિદાહિ
(સત્) ચક્ષુર્મ્યામ્ અહિતં વલ્યં રક્તપિત્તકફપ્રદમ્
(મવતિ) ॥

કસુખાનું તેલ ખાટું, ગરમ, ભારે તથા
બળતરા કરનાર હોઈ નેત્રને અહિતકારી, બળ
આપનાર અને રક્તપિત્ત તથા કઠ્કને કર-
નાર છે. ૧૯

અસખસના તેલના ગુણે

તૈલં તુ લસવીજાનાં વલ્યં વૃષ્યં ગુરુ સ્મૃતમ્ ।
વાતહત્કાફહૃદીતં સ્વાદુપાકરસં ચ તત્ ॥ ૨૦ ॥
અન્વયઃ-લસવીજાનાં તૈલં તુ વૃષ્યં વૃષ્યં ગુરુ વાત-
ફરુકાફહૃદીતં સ્મૃતમ્, તત્ ચ સ્વાદુપાકરસમ્ (મવતિ) ॥

અસખસનું તેલ બળ આપનાર, મૈથુન-
શક્તિને વધારનાર, વાયુને તથા કઠ્કને હર-
નાર અને ટાકું કહેવાય છે; અને તે પાકમાં
તથા રસમાં મધુર થાય છે. ૨૦

એરંડાના તેલના ગુણે

પરપ્પતૈલં તીક્ષ્ણોષ્ણં દીપનં પિચ્છિલં ગુરુ ।
વૃષ્યં ત્વચ્યં વયઃસ્થાપિ મેધાકાન્તિવલપ્રદમ્ ॥
કપાયાનુરસં સૂક્ષ્મં યોનિશુક્રવિશોધનમ્ ।
વિષ્ણં સ્વાદુ રસે પાકે સતિકં કટુકં સર્મ ॥ ૨૨ ॥

વિષમજ્વરહૃદ્રોગપૃષ્ઠગુહ્યાદિશૂલભુત્ ।

હન્તિ વાતોદરાનાહગુલ્માઘીલાકટિપ્રહાન્ ।
વાતરોગિતવિઙ્વન્ધવ્રણશાયામવિદ્રધીન્ ॥ ૨૩ ॥
આમવાતગજેન્દ્રસ્ય શરીરવનચારિણઃ ।

પ્રક એવ નિહન્તાયમેરપ્પત્તેહકેસરી ॥ ૨૪ ॥

અન્વયઃ-પરપ્પતૈલં તીક્ષ્ણોષ્ણં દીપનં પિચ્છિલં ગુરુ ત્વચ્યં
વયઃસ્થાપિ મેધાકાન્તિવલપ્રદમ્, કપાયાનુરસં સૂક્ષ્મં યોનિ-
શુક્રવિશોધનમ્ વિષ્ણં કટુકં રસે સ્વાદુ પાકે સતિકં સર્
(સત) વિષમજ્વરહૃદ્રોગપૃષ્ઠગુહ્યાદિશૂલભુત્ વાતોદરાનાહ-
ગુલ્મ ઘીલાકટિપ્રહાન્ વાનશાણિતવિઙ્વન્ધવ્રણશાયામવિદ્ર-
ધીન્ હન્તિ અયમ્ પરપ્પત્તેહકેસરી એકઃ એવ શરીર-
વનચારિણઃ આમવાતગજેન્દ્રસ્ય નિહન્તા (અસ્તિ) ॥

એરંડિયાનું તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિને
પ્રદીપ્ત કરનાર, તીકાળું, ભારે, મૈથુનશક્તિને
વધારનાર, ચામડીને હિતકારી, જીવાનીને
સ્થિર રાખનાર; ખુદ્ધિ, કાતિ તથા બળને
વધારનાર; તૂંગશવાળું, સૂક્ષ્મ, યેનિને તથા
વીર્યને સાક્ષ કરનાર, ડુર્ગંધવાળું, તીખું,
રસમાં મધુર, પાકમાં કડવું અને આડા લગાડ-
નાર હોઈ વિષમજ્વર, હૃદયના રોગ, વાંસાનાં
શૂળ, ગુહ્યાભાગ વગેરેનાં શૂળ, વાયુસંબંધી પેટ-
ના રોગ, આર્થ્રો, ગોળો, અઘીલા નામને
રોગ, કેડતું અક્ષાઈ જવું, વાયુ, ઢોહીનો
બગાડ, આડાની કળજિયાત, બદગાંઠનો રોગ,
સોજા, આમ અને અંદરનાં ગૂમડાને મટાડ-
નાર છે. આ એરંડિયા તેલરૂપી સિંહ એક
જ, શરીરરૂપી વનમાં ફરનારા આમવાતરૂપી
મોટા હાથીને મારનાર છે. ૨૧-૨૪

રાળના તેલના ગુણે

તૈલં સર્જરસોદ્ભૂતં વિસ્ફોટવ્રણનાશનમ્ ।
કુષ્ઠપામાક્રમિહરં વાતપ્લેખામયાપહમ્ ॥ ૨૫ ॥
રાળનું તેલ વિસ્ફોટક, પ્રજ્વળ, કોઈ, અસ,
કૃમિ, વાયુનાં દરદ અને કંઈનાં દરદનો નાશ
કરનાર છે. ૨૫

સઘળી જાતના તેલના ગુણે

તૈલં સ્વયોનિગુણકૃદ્વાગ્મટેનાલિલં મતમ્ ।
અતઃ શેષસ્ય તૈલસ્ય ગુણા જ્ઞેયાઃ સ્વયોનિવત્ ॥
અન્વયઃ-અલિલ તૈલં સ્વયોનિગુણકૃત્ વાગ્મટેન
મતમ્, અતઃ શેષસ્ય તૈલસ્ય ગુણાઃ સ્વયોનિવત્ જ્ઞેયાઃ ॥
સઘળાં તેલ, પોતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન જે

પદ્યો દોષ તેના જ ગુણોને કરનાર છે, એમ વાગસદે માન્યું છે, બાકી બાકીનાં તેલના ગુણો, જે પદ્યાર્થમાંથી તે કદ્યું દોષ તેના જેવા સમજવા. ૨૬

ઇતિથી ભાવમહાશમાં તેજસ્વી સમાપ્ત

૨૦ : સંધાનવર્ગ

સંધાન-આધા: તેમાં કાંઈનું લક્ષણ તથા ગુણો સ્થિતિ મામ્યમપદ્યાદિ કાવિકાં કથ્યતે જ્ઞેયઃ ।
કાવિકાં મેદિ તીક્ષ્ણોર્ધ્ય રોચન્ પાષાન્ લઘુ ટર ॥
દ્વાદશ્યધરં સ્પર્શત્યામાદ્યાવકમ્પપદ્યમ્ ।
માપાદિવત્કૈર્ધ્યેષુ ક્ષિપતે તવગુણાધિકમ્ ॥ ૨ ॥
લઘુ વાઙ્મહરં તસુ રોચન્ પાષાન્ પદ્યમ્ ।
શુભાદીર્ધ્યવિવચ્ચામનાશન્ વસ્તિરોધનમ્ ॥ ૩ ॥
રોધનમ્પ્રજ્ઞામાર્ગાતાં મરકપદ્ધિવિશોધિયામ્ ।
કુદિનાં રક્ષિતીનાં કાવિકાં ન મધસ્યતે ટર ॥
પાપકુલોતે પદ્યમ્પિ જ તથા ચોપાતુરેપુ જ ।
લઘ્વશીળે તથા જ્ઞાતે મન્યજ્વલમિપીઠિતે ।
પદ્યો નુ દિતે પ્રોક્તે કાવિકાં ચોપદ્યારકમ્ પ્રયો

અર્થ-—અપ્યમપદ્યદિ સ્થિતિએ જો કાવિકાં કથ્યતે, કાવિકાં મેદિ તીક્ષ્ણોર્ધ્ય રોચન્ પાષાન્ લઘુ (લઘુ) સ્પર્શત્ય દ્વાદશ્યધરં પાત્યન્ મરકપદ્યમ્ ॥ (અર્થ) । મત્યાદિવત્કૈ ॥ જત્ ક્ષિપતે તવગુણાધિકં લઘુ માપદ્યમ્ (મરતિ) તસુ તુ રોચન્ પાષાન્ (લઘુ) શુભાદીર્ધ્ય-વિવચ્ચામનાશન્ વસ્તિરોધનં (મરતિ) । (તત્કાલિ) રોધનમ્પ્રજ્ઞામાર્ગાતાં મરકપદ્ધિવિશોધિનાં કુદિનાં રક્ષિતીનાં કાવિકાં ન મધસ્યતે । (અર્થ) પાપકુલોતે જ કથ્યમ્પિ તથા ચોપાતુરેપુ જ કલ્યાણી તથા જ્ઞાતે મન્યજ્વલ-મિપીઠિત-લેણા કાવિકાં દિતે વાક્યાત્મકં પ્રાપ્તમ્ ॥

ધાન્ય અને મહા-પાવણી એવાસણુ આદિ આધ્યા દોષ તને લોકો કાલ કહે છે કાલ મળનેછોટો પાદનાર, લીક્ષણ, જરમ, રુચિ ઉપ વ્યવનાર, પાશન, હલકી, સ્પર્શમાત્રથી બળ-તણવાળા તાવને મટાડનાર અને પીવાથી નાશુ તથા કરૂને મટાડનાર છે. અટક આદિનાં વર્ણવેલો જે કાલ કરાય છે, તે અધિક ગુણવાળી, હલકી, નાશુને કરનાર, રુચિ ઉપવ્યવનાર અને બહુ પાશન દોષી શુભ, અલગ્ન, મલખ તથા આમનો નાશ કરનાર દોષ નાભિની નીચેના આમને સાફ કરનાર

છે; છતાં સોભા, મૂર્છા, જમ, મદ્ર, જળ, શીષ, કોઠ અને રક્તપિત્તનાં દરદવાળાને કાંઈ કિંત કારી નથી; પણ પાંડુશયમાં, ક્યમમાં, શીષથી આતુર થયેલાઓને, લઘ્વશી દુર્બળ થયેલાને, પરિજમથી ચાકેલાને અને ઝીણા તાવની પીણવાળાને-એટલાને કાંઈ કિંતકારી અને દોષોને કરનાર કહેલ છે. ૧-૫

તુષોદકતું લક્ષણ તથા ગુણો

તુષોદકં યદ્દીપાર્મ: સતુપૈ: શક્તીશ્ચૈ: ॥ ૧ ॥
તુષામ્બુ દીપન્ દર્શ્ય પાપકુલમિદ્યાપદ્યમ્ ।
તીક્ષ્ણોર્ધ્ય પાષાન્ પિત્તરક્તકુલ્ વસ્તિશુભનુત ટર ॥
અર્થ-—સતુપૈ ન શિદ્ધે. જાતે જો તુષોદકં (સ્ખર), તુષામ્બુ દીપન્ દર્શ્ય પાપકુલમિદ્યાપદ્યમ્ તીક્ષ્ણોર્ધ્ય પાષાન્ પિત્તરક્તકુલ્ વસ્તિશુભનુત (અર્થ) ॥

શીવરાં સકિંત કાયા જવને દુકંદા દુકંદા કરી પાણીમાં જે આધ્યા દોષ તે પાણી તુષોદક કહેવાય છે. તુષોદક અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકને પ્રિય માથ એવું, પાંડુશયને તથા કુમિ શયને હલુનાસ લીક્ષણ, જરમ, પાશન, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને કરનાર અને નાભિથી નીચેના બાજગુ શુભ મટાડનાર છે. ૬, ૭

સીષ-યરે-જરક સંધિત. અપ્યમપદ્યોચ્ચત્ ॥
આલો અધાન વરજા કહેલા લેવડથી પાણીમાં આલેલા જવ સમજવા.

સોવીમ્બુ લક્ષણ તથા ગુણો

સોવીરં તુ પરીપાર્મ: વચ્ચેર્ણ નિસ્તુપૈ: જ્ઞમ્ ॥
ગોપીતરિ સોવીરમાચાર્યાં કેચિત્કિરે જટ ॥
સોવીરં તુ મદ્રજ્વરશાન્કપદ્યં મેદિ દીપતમ્ ॥
ગુણવર્ત્તજ્ઞમરસિય, -દ્યુભાનાદેપુ શસ્યતે ટર ॥

અર્થ-—સોવીરે જામે ના પડે જો જટ ટ સોરીર (અર્થ) । કેચિત્ મર્યાનાં લક્ષિરે-(અર્થ) જપ્તે અગ્નિ સોરીર (મરતિ) ॥

શીવરાં કાલી નાએલા કાયા અથવા પાકા જવના દુકંદા કરી પાણીમાં આધ્યા દોષ તે પાણી સોવીર કહેવાય છે; કેટલાક આધ્યાથી કહે છે કે 'એ રીતે ઘડના દુકંદા આધ્યાથી પણ સોવીર થાય છે.' સોવીર પ્રદીપ્ત શય, અરશ, તથા કરૂને મટાડનાર,

મળને છૂટો પાડનાર તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત,^{*} અંગમર્દ. હાડકાનાં શૂલ. તથા આક્રશ ઉપર વળણાય છે. ૮,૬

આરનાલતુ^૧ લક્ષણ તથા ગુણ

આરનાલ તુ ગોધૂમરામૈઃ સ્થાન્નિસ્તુપીકૃતૈઃ ।
પન્થર્વા સન્ધિર્તસ્તત્તુ સૌવીરસદૃશં ગુણઃ ॥૧૦॥

અન્યઃ-નિસ્તુર્યઃ આર્નૈઃ વા પન્થૈઃ સન્ધિર્તૈઃ ગોધૂમૈઃ
તુ આરનાલ સ્યાત્, તત્ તુ ગુણઃ સૌવીરસદૃશં (સૈયમ) ॥

કૌશર્યાં વગરના કાચા અથવા પાકા આથેલા થઈ વડે તેો આરનાલ થાય છે; એ આરનાલ પણ ગુણોમાં સૌવીરના જેવું જ સમજવું. ૧૦

ધાન્યાર્મ્લતુ^૨ લક્ષણ તથા ગુણ

ધાન્યાર્મ્લ શાલિચૂર્ણં ચ કોદ્રવાદિકૃતં ભવેત્ ।
ધાન્યાર્મ્લં ધાન્યયોનિત્વાત્રોણનં લઘુ દીપનમ્ ।
અર્ચ્વો વાતરોગેષુ સર્વેન્વાસ્થાપને હિતમ્ ॥૧૧॥

અન્યઃ-શાલિચૂર્ણં ચ કોદ્રવાદિકૃત ધાન્યાર્મ્લં ભવેત્ । ધાન્યાર્મ્લં ધાન્યયોનિત્વાત્ર પ્રોણનં લઘુ દીપનં (સત્) અર્ચ્વો સર્વેષુ વાતરોગેષુ આસ્થાપને (ચ) હિતમ્ (અસ્તિ) ॥

ચોખ્ખાનું ચૂર્ણ તથા કોદરં આદિને આથીને જે કથું હોય તે ધાન્યાર્મ્લ થાય છે. ધાન્યાર્મ્લ ધાન્યોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તેથી તૃપ્તિ કરનાર, હલકું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ અરુચિ ઉપર, વાયુ સંબંધી બધા રોગો ઉપર અને નિરૂઢબસ્તિ નામની પિચકારી મારવામાં હિતકારી છે. ૧૧

શિંડાકીતુ^૩ લક્ષણ તથા ગુણ

શિષ્ણકી રાજિકાયુકૈઃ સ્થાન્મૂલકદલદ્રવૈઃ ।
સર્પપસ્વરસૌર્વાપિ શાલિપિષ્ઠકસંયુતઃ ॥૧૨॥
શિષ્ણકી રોચની ગુર્વો પિત્તશ્લેષ્મકરી સ્મૃતા ॥૧૩॥

અન્યઃ-રાજિકાયુકૈઃ મૂલકદલદ્રવૈઃ અપિ વા શાલિપિષ્ઠકસંયુતઃ સર્પપસ્વરસૈઃ (સંધિર્તૈઃ) શિષ્ણકી સ્યાત્ ॥ શિષ્ણકી રોચની ગુર્વી (સતી) પિત્તશ્લેષ્મકરી સ્મૃતા ॥

રાઈ અને મૂળાનાં પાંદડાંનો રસ આથવાથી અથવા ચોખ્ખાનો લોટ અને સર્પપનો સ્વરસ આથવાથી શિંડાકી થાય છે. શિંડાકી

^{*} ઉદાવર્ત અને અંગમર્દ એ રોગોનાં લક્ષણો રોગના પ્રકરણમાં કહેવાશે.

રુચિ ઉપજાવનાર તથા ભારે હોઈ પિત્તને તથા કફને કરનાર મનાઈ છે. ૧૨, ૧૩

શુક્રતુ^૪ લક્ષણ તથા ગુણ

કન્દમૂલફલાદીનિ સક્ષેહલવળાનિ ચ ।
યત્ર દ્રવેઽભિપ્રયન્તે તત્ક્રુકમભિધીયતે ॥૧૪॥
શુક્રં કફમ્ તીક્ષ્ણોષ્ણં રોચનં પાચનં લઘુ ।
પાણ્ડુકૃમિહરં રુક્ષં મેદનં રક્તપિત્તકૃત્ ॥૧૫॥

અન્યઃ-સક્ષેહલવળાનિ કન્દમૂલફલાદીનિ યત્ર વા દ્રવે અભિપ્રયન્તે, તત્ શુક્રમ્ અભિધીયતે ॥ શુક્રં કફમ્ તીક્ષ્ણોષ્ણં રોચનં પાચનં લઘુ પાણ્ડુકૃમિહરં રુક્ષં મેદનં રક્તપિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

તેલ અને લૂણ નાખેલાં કંદ, મૂળ અને ફળ આદિને જે દ્રવમાં આથવામાં આવે તે દ્રવ કે પ્રવાહી રસ શુક્ર કહેવાય છે. શુક્ર કફને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન, હલકું, પાંડુરોગને તથા કૃમિને મટાડનાર, રૂક્ષ, મળ છૂટો પાડનાર અને રક્તપિત્તને કરનાર છે. ૧૪, ૧૫

આસુતતુ^૫ લક્ષણ તથા ગુણ

કન્દમૂલફલાદ્યં યત્ તત્તુ વિજ્ઞેયમાસુતમ્ ।
તદ્રુચ્યં પાચનં વાતહરં લઘુ વિરોષતઃ ॥૧૬॥
અન્યઃ-યત્ કન્દમૂલફલાદ્યં (સંધિર્તં ભવતિ), તત્ તુ આસુતં વિજ્ઞેયમ્, તદ્રુચ્યં પાચનં વાતહરં (સત્) વિરોષતઃ લઘુ (ભવતિ) ॥

કંદ, મૂળ અને ફળ આદિ જે આથ્યાં હોય તેને આસુત બાણવું; તે આસુત રુચિકારક, પાચન અને વાયુને હરનાર હોઈ વિશેષે કરી હલકું હોય છે. ૧૬

મધનાં નામે

મધં તુ શીઘ્ર મૈરેયમિત્ત ચ મદિરા સુરા ।
કાદમ્બરી વારુણી ચ હાલાપિ વલવલ્લભા ॥૧૭॥
અન્યઃ-મધં તુ શીઘ્ર મૈરેયમ્ ઇરા ચ મદિરા સુરા કાદમ્બરી વારુણી હાલા અપિ ચ વલવલ્લભા (કથ્યતે) ॥
મધ,^૧ શીઘ્ર,^૨ મૈરેય,^૩ ઇરા,^૪ મદિરા,^૫ સુરા,^૬ કાદંબરી,^૭ વારુણી,^૮ હાલા^૯ અને બલવલ્લભા^{૧૦} એટલાં મધનાં સંસ્કૃત નામે છે.

૧. માથન્તિ-હર્ષે પ્રાપ્નુવન્તિ સુખન્તિ ચ જના અનેનેતિ મધમ્, મધી હર્ષે-‘મદમદવર’-હતિ યત્-જેનાથી લોઢા હર્ષ પામે છે તથા નશાથી જેમાન થાય છે, તેથી મધ.

૩. જેમકે પ્રવા મનેન, જોઈ જાયને-“હીરો વૃક્ષ”-
(પા. ૪-૧૮), અવંશિ-“ગેતાથી માણસ નેમાન
મર્ત્ય મુર્તિ બાવ છે, તેથી સીધુ-મથ.

૩ મિત્રતા-દૈવચિહ્ને વસ્તુઆત્મવ્યવસિદ્ધિને વા
મને મૈત્રેય-અપાદિઓ હવે-ને મિત્ર નામના ઠાક
દેશમાં સ્થળના સુઝા, શાક વગેરે ઓપધિઆથી
આવ છે, તેથી મૈત્રેય-અથ

૪ ક્રમને ઠસિ-ઠસિ-માવજવા વીચ્છવાક,
ર ઠસે- 'મણેડુપથમે ક', ઠસ ઠસ-ને મણક તથા
દીપક લેવાથી કામચંદને જાયે-મણકચને કામાનુર
જનાવે છે તેવી હયા-મણ

५. माघति स्मया कब, मरी हवै- 'इधियिमुनि'-
(उवा १-५१) हनि किर, य-नेनाथी भासुल
नवाभा नेमान बने ०, वेथी भझि-भध.

૬. સુવર્ણ રમિત-દરમિત ના મધ્યમ, જ્યાં સુવર્ણ રમિત-રમિત કુર્ચ રમિતે સુવર્ણ રાજ્યે, રાજ્યે પેશાવાન 'અમલોરોડિ રમિતે' રમિતે, જ્યાં 'અમલોરોડિ' રમિતે-જે ખૂબ નથી આવે છે, અમલોરોડિ લીધે ખાલસા ખૂબ થો છે, તેથી મુશ-મુશ

૩ ક્રિષિભૂ અમ્બર કદમ્બ- 'કુવતિ.' - 'હસિ
સમાપ્ત. એ કવ્ય ઇત્યુદેશિ', કદમ્બ- 'શીખરમ્બ',
અસિ અસેનિ કદમ્બ- 'અરેવ', 'અર્ધાપાત્ર', કદમ્બ-
સ્થેયં ટિલા અમ્બરી- 'અસેવદિતિય', અમ્બ- 'અમ્બ' કીન્
વદ્ય કદમ્બે વાતઃ રવ કદમ્બ- 'વજ વાતઃ' કદમ્બ-
કદમ્બે ઇસિ- 'અરવિ' અતોઽનુપદયે ક', યોત્સિ-
'અમ્બ- 'અર્ધા' વતો ને પદેરે છે, તે કદમ્બ-
અનુદેવદ્યને ને પ્રિય છે તેથી કદમ્બરી, અમ્બ
કદમ્બ વતિયા નેવે માદક રવ ને આપે છે, તેથી
કદમ્બરી-મ્બ.

૯. વરદાસ દેવતા થી ઇચ્છામાન્ય કલ્યાણ લેવાની-
કલ્પવૃક્ષ કાપવા-વાદની-દરમિયાં, યજ્ઞ વરદાસ દેવતા
કલ્પા-દેવતાએ કહ્યું મનુષ્યવત્ કીર્ત્તિ-ને વરદાસ
દેવની આદર્ય આશીર્વાદ કરેલા જગતની કલ્યા-
નમુખ છે અથવા નેત્રો દેવ વરદાસ છે, તેથી
વાદની-મધ્ય.

૬. હકતિ-મિલિતિ મઠે મેલિતિવ તીન-તીનતિ
 હાયા, હમ મિલેખને- તીન-તિલિતિ વા, વા હાયા-મિલિ-
 તિવે મમમમમ- હાયા-તિ વા, વા-તી મેલિ તા
 તીવિવે મેલિતિ વાયા વાયા વાયા મેલિતિ મેલિ
 તેથી હાયા-મવ.

૧૦. કારણ રાજ્ય કલ્યાણના નીચેના પ્રિય છે, તેથી નમસ્કાર—મલ

मधुं सृष्टुं, वेदिं तथा गुह्यं
 यैः यन्मातृकं भर्तृत्वं मधमभिधीयते ।

यथादिष्टं सुरा दीपुः—पलयाधमनेकभा ॥१८॥
मयं सर्वं भवेदुच्यं पितृहत्यातमाशानम् ।
मेघं धीमयाकं च हस्ते कफहरे परम् ॥१९॥
कर्मं च दीपनं दध्यं पाचनं चाग्न्यादि च ।
तीक्ष्णं सुखं च विशदं व्यवधि च विच्छिदि च ॥
अथवा—यत् पेवं मार्कं (स्वाद) तत् कफि-
ययम् अग्निधीवते, कषा मरिचं सुरा दीपुः कालाधम-
नेकभा (पद् मरिचि) । सर्वं मयम् उच्यं पितृह-
त्याधमने मेघं धीमयाकं च हस्ते परं कफहरे कर्मं च
दीपनं दध्यं पाचनं च अग्न्यादि च तीक्ष्णं सुखं च
विशदं च व्याधि च विच्छिदि मयेत् ॥

જે પીણું નરી શે ઉપવનનાર હોય તેને
હોઠા મધ કહે છે; તે અરિષ્ટ, ઘુરા, શીખ
અને આસવ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું થાય છે.
સુષળ પ્રકારના મલો જરમ, પિત્ત કરનાર,
વાયુનો નાશ કરનાર, મળને છુટો પાડનાર,
વશ પાકનાર, ફેફસ, કંઠને અત્યંત હરનાર,
ખાદ્ય, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂચિ
ઉપવનનાર, પાચન, વશ ક્રમ કરનાર,
વીર્ય, પાવળ, સ્વચ્છ, અખા શરીરના પ્રથમ
અપીને તે પછી પચનાર અને શરીરના
સાધાઓને દીધા કરનાર છે ૧૮-૨૦

अरिष्टं लक्ष्मं तथा शुभं ।
पञ्चोपायान्मुनिर्वाच यन्मयं तत्स्यारविन्दम् ॥२॥
अरिष्टं कुरु पापेन सर्वत्रैव गुणान्वितम् ।

अरिहस्य गुण्या देया श्रीऋष्यगुह्यः समा ॥२२॥
अथवा—अरिहस्यगुह्यं यत् सर्वं तत् अरिहस्यं
एवाह ॥ अरिह पाके तस्य न वर्ति गुणविदं (मन्त्रि) ॥
अरिहस्य गुण्याः श्रीऋष्यगुह्यः समा देया ॥

રાણેલાં બીજાં પાણી અને પાણીથી કરેલ
 જે મધ તે અરિષ્ટ કહેવાય છે (હોઠો
 અરિષ્ટને મધ જ કહે છે, જેમકે કાકડું અરિષ્ટ,
 હાથમૂલનું અરિષ્ટ, બાવળનું અરિષ્ટ ઇત્યાદિ.)
 અરિષ્ટ પાકમાં ફલકું અને સર્વથી અધિક
 સુષોવાણ છે અરિષ્ટના સુષો, જે પદાર્થનું
 અરિષ્ટ જનાન્તુ હોય તે પદાર્થના સુષો
 જેવા અણવા ૧૧,૨૨

१. न निषते रिष्-ज्युक्तमात्र स्युचि-

ન્યાન-ને સર્વ પ્રકારના ગુણોથી અધિક હોવાને કીધે
જેનાથી અશુભ કે કાઈ રોગ રહેતા નથી. તેથી
અરિષ્ટ-એક બાતનું મધ.

લીકા-અરિષ્ટ મધનિતિ લોકે । યથા દ્રાક્ષારિષ્ટમ્ ।
રશનૂલારિષ્ટમ્ । વન્વૂલારિષ્ટમિતિ । (અર્થ ઉપર આખો છે.)

સુરાનું લક્ષણ તથા ગુણો
શાલિપદિકપિપ્પાદિકૃત મધં સુરા સ્મૃતા ॥૨૩॥
સુપા ગુર્વો ધલસ્તન્યપુષ્ટિમેદઃકફપ્રદા ।

બ્રાહ્મણી શોયગુલ્માશોપ્રહ્ણીમૂત્રકૃચ્છ્રનુત્ ॥૨૪॥
અન્વય:-શાલિપદિકપિપ્પાદિકૃત મધં સુરા સ્મૃતા ।
સુરા ગુર્વો બ્રાહ્મણી (સતી) ધલસ્તન્યપુષ્ટિમેદઃકફપ્રદા
(ચ) શોયગુલ્માશોપ્રહ્ણીમૂત્રકૃચ્છ્રનુત્ (મસ્તિ) ॥

ચોખાના અથવા સાઠી ચોખાના લોટ
આદિથી કરેલું મધ સુરા કહેવાય છે. સુરા
ભારે તથા આડાની કબજિયાત કરનાર છે;
તેમજ બળને, ધાવણને, પુષ્ટિને, મેદને તથા
કફને વધારનાર અને સોળ, ગોળો, અરથ,
સંથહણી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે. ૨૩, ૨૪

વારુણીનું લક્ષણ તથા ગુણો
પુનર્નવાશાલિપિપ્પિ-વિહિતા વારુણી સ્મૃતા ।
સંહિતસ્તાલજ્જૃરસૈર્યા સાપિ વારુણી ॥

સુરાવદારુણી લખ્વી પીનસાધ્માનશૂલનુત્ ॥૨૫॥
અન્વય:-પુનર્નવાશાલિપિપ્પિવિહિતા વારુણી સ્મૃતા,
(તથા) તાલજ્જૃરસૈર્યા સંહિતઃ યા (વિહિતા) સા અપિ
વારુણી (સ્મૃતા) । વારુણી સુરાવદ (ગુણયુક્તા) લખ્વી
(સતી) પીનસાધ્માનશૂલનુત્ (ભવતિ) ॥

સાટોડીના રસને અને ચોખાના લોટને
આથો કરીને તૈયાર કરી હોય તે વારુણી કહે-
વાય છે અને તાડી તથા ખજૂરીના રસને
આથો કરી જે બનાવી હોય તે પણ વારુણી
કહેવાય છે. વારુણી (મદિરા) સુરાના જેવા જ
શુષ્કવાળી હોય છે, છતાં સુરા કરતાં હલકી
હોઈ સળેખમ, આક્રેરો તથા શૂળને
મટાડનાર છે. ૨૫

એ બાતના શીધુનાં લક્ષણ તથા ગુણો
દક્ષોઃ પક્વૈ રસૈઃ સિદ્ધઃ શીધુઃ પક્વરસશ્ચ સઃ ।
મામેસ્તૈરેવ યઃ શીધુઃ સ ચ શીતરસઃ સ્મૃતઃ ॥૨૬॥
શીધુઃ પક્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ સ્વરાગ્નિવલવર્ણકૃત્ ।
વાતપિત્તકરઃ સઘઃ સ્નેહનો રોચનો હરેત્ ॥૨૭॥
વિવન્ધમેદઃશોથાર્શઃશોફોદરકફામયાન્ ।
તસ્માદલ્પગુણઃ શીતરસઃ સંલેખનઃ સ્મૃતઃ ॥૨૮॥

અન્વય:-દક્ષોઃ પક્વૈ રસૈઃ સિદ્ધઃ શીધુઃ સઃ પક્વરસઃ
સ્મૃતઃ, તૈઃ એવ આમઃ યઃ (સિદ્ધઃ) સ ચ શીતરસઃ
(સ્મૃતઃ) ॥ પક્વરસઃ શીધુઃ શ્રેષ્ઠઃ (સન્) સ્વરાગ્નિ-
વલવર્ણકૃત્ વાતપિત્તકરઃ સઘઃ સ્નેહનો રોચનો (ચ સન્)
વિવન્ધમેદઃશોથાર્શઃશોફોદરકફામયાન્ હરેત્ । શીતરસઃ
(શીધુઃ) તસ્માન્ અલ્પગુણઃ સંલેખનઃ સ્મૃતઃ ॥

શેરડીના પાકા રસથી જે મધ કરાય છે,
તે ‘પક્વરસ શીધુ’ કહેવાય છે અને શેરડીના
કાચા જ રસમાંથી જે મધ કરાય છે, તે ‘શીત-
રસ શીધુ’ કહેવાય છે. પક્વરસ શીધુ શ્રેષ્ઠ
હોઈ સ્વરને સારો કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર-
નાર, બળને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર,
વાયુને તથા પિત્તને કરનાર, તરત સ્નિગ્ધપણું
કરનાર અને રુચિકારક હોઈ મળખંધ, મેદ,
સોળ, અરથ, પેટના સોળરૂપ રોગ તથા
કફ સંખંધી રોગ મટાડનાર છે. એ શીધુ કરતાં
શીતરસ શીધુ ઓછા ગુણોવાળો અને ધાતુ-
ઓને તથા મળોને ખોતરનાર છે. ૨૬-૨૮

આસવનું લક્ષણ તથા ગુણો
યદપપત્રોપધામ્બુમ્યાં સિદ્ધં મધં સ આસવઃ ।
આસવસ્ય ગુણા જ્યેષ્ઠા વીજદ્રવ્યગુણૈઃ સમાઃ ॥
અન્વય:-અપવત્રોપધામ્બુમ્યાં સિદ્ધં યત્ મધં સઃ આસવઃ
(કથ્યતે) । આસવસ્ય ગુણાઃ વીજદ્રવ્યગુણૈઃ સમાઃ જ્યેષ્ઠાઃ ॥
કાચાં ઔષધ અને કાચાં પાણીથી જે
મધ તૈયાર કરાય તે આસવ^૧ કહેવાય છે.
(જેમકે લોહાસવ-લોહાને આસવ વગેરે.)
આસવના ગુણો જે પદાર્થને આસવ કયો
હોય તે પદાર્થના ગુણો જેવા બાણવા. ૨૯

૧. આસ્યતે-અમિપૂયતે અપવત્રોપધામ્બુમ્યાં સ
આસવઃ, પુલ્લ અમિપવે-‘ઋદોર્ષ’ હિતિ અપ્ કર્મણિ-
જે કાચાં ઔષધો તથા પાણી આથીને તૈયાર કરાય
છે, તે આસવ-નામે મધ.

નવા તથા જૂના મધના ગુણો
મધં નવમમિપ્યન્દિ ત્રિદોષજનકં સરમ્ ।
મહદં વૃંદણં દાહિ દુર્ગન્ધં વિરાદં મુહ ॥૩૦॥
જીર્ણં તદેવ રોચિષ્ણુ ક્રમિશ્લેષ્માનિલાપહમ્ ।
દ્વદં સુગન્ધિ ગુણવલ્લભુ સ્તોતોવિરોધનમ્ ॥૩૧॥
નવું મધ રસવાહી નાડીઓ રોકીને
શરીરમાં ભારેપણું કરનાર, ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન
કરનાર, આડો ઉતારનાર, હૃદયને અગ્નિય, પુષ્ટિ

ખાપનાર, શાહ કરનાર, દુર્ગધવાણું, સ્વચ્છ
 અને બારે છે. જ્યુ તે જ મઘ રુચિ
 ઉપજવનાર; કૃમિને, કાને તથા વામુને
 મટાઠનાર, હાથને અમે જોણું, સુગંધવાણું,
 શુદ્ધકારી, હલકું અને નાહીઓને સાફ
 કરનાર છે ૩૦, ૩૧

મમ પીવાથી થતી થિણાઓ

सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसविकम् ।
तामसे निन्दकर्माणि मित्रां च भद्रिपचरेत् वदन्
अन्वय - (वीरा) मरिचि सात्त्विके गीतहास्यादि,
राजसे सहासादि, तामसे निन्दककर्माणि च मित्रम् आचरेत् ॥

(પીધેલી) મઢિયા, સત્વગુણી માણ
સમા ગીત-હાથ જાણિને, જાણેશુકીમાં સાહસ
વગેરેને તથા તમોજીમાં નિષ કમો તથા
નિદા ઉપજવે છે ૩૨

મહા અમૃત એવું છતાં રાજાનારી ક્યારે ?
 વિધિના માત્રના કાળે સિદ્ધિરૂપે વ્યાપકમ્ ।
 પ્રયોગે ય. વિશેષદે તસ્ય સ્વાદમૃત યથા ॥૩૬॥
 કિન્તુ મર્ચ સ્વાદાતેન યદિવાજ્ઞ તથા સ્મૃતમ્ ।
 અપુત્રિયુકે રોમાય પુત્રિયુકે યથાશ્રુતમ્ ॥૩૭॥
 કાચમ - ય. પ્રયુઃ (જરુ) કાચકે વિધિના
 માત્રના કાળે સિદ્ધિ મર્ચ (છા) મર્ચ વિશેષ તત્ત્વ અમૃત
 કથા સ્વાદ ॥ મર્ચ લાભાતેન યથા કાચે વ્યા એવંશ્રુતમ્,
 સિદ્ધિ અપુત્રિયુકે રોમય, પુત્રિયુકે કથા અમૃત (વ્યા
 સિદ્ધિ અમર્ચિ) ॥

જે માણસ પ્રસન્ન ચર્મ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિશિષ્ટવૃત્તિ માણસર, નિયમિત સમયે અને ક્રિતિકારી જાગ સાથે મલ પીએ, તે માણસને મલ જમૂત જેવું થાય છે. જાગનો જેવો સ્વભાવ તેવો જ મધનો સ્વભાવ કઠો છે, છતાં મુક્તિરહિત-જ્યોત્સ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કયો હોય તો તે જાગ કરનાર થાય છે અને મુક્તિથી-જ્યોત્સ્ય રીતે ઉપયોગ કયો હોયતો જમૂત જેવું ક્રિતિકારી થાય છે.

मधनी मध नाश करवानो उपाय
 सुरैलवाकनावरीकथाम्यहीला, यक्षवैयस-
 वसि वाचमिभ्यतः । स्वामाविर्, मुक्तममु-
 क्कति प्रतिपद्य, गन्धे च मधलमुतादिभ्यं च
 नृणाम् ॥ १५ ॥

अथैव—यः भूतलगतमप्यद्वीपमात्रं न जानाति तस्यैव
उदसि वायुम् अमितकण्ठि, (४) मुखं च समामृष्टं
पूर्वगर्भं च अपहृत्यादिभिर्बन्धैश्च यो यथा नृणां उज्जतिः ।

જે માણસ નામસ્મૃતિ, કાળો વાળો, કમ,
છજ, ધાણા, અને જોડણી ને ચાવતા
અપર્તા સલામા વાવડીત કરે, તેના મોઢાની
સ્વાભાવિક દુર્ગંધ તેમ જ મગ પીંધાથી કે
હસણ વગેરે ખાખાથી થયેલી દુર્ગંધ અવશ્ય
જતી રહે છે. ૩૫

કલિયુગી જાણમકાશીમાં સુધાનવનં સુખાઠ

୨୧ : ଋଷୁବର୍ଗ

મધન્યાં નામો તથા ગુણો

मधुमादित्तमाप्तीकमोद्रसारध्मीरितम् ।
मलिकायपदासुखवाचं पुष्परसोद्भयम् ॥ १ ॥
मधु शीतं क्षुद्रं स्थापु कृतं प्राहि विह्वलम् ।
चक्षुष्यं शीतं स्वर्णं मय्यशोभनोपयम् ॥ २ ॥
सौकुमार्यकरं स्वर्णं परं भोतोन्निरोधम् ।
कपापापुनरुद्धं प्राहि प्रसादजनकं पणम् ॥ ३ ॥
वर्णं मेधाकरं वर्णं विह्वलं रोचनं हरेत् ।
कुक्षारीकालपिताकृष्णमेवैकमहामयम् ॥ ४ ॥
मेदस्तृण्णावमिश्रारुहिकारितारविह्वलम् ।
वाहस्तवस्यार्थस्तु यथोवाहस्तवस्यार्थम् ॥ ५ ॥

[illegible]

મધુ,^૧ માધિક,^૨ માખીક,^૩ શ્રોત,^૪
સારથ,^૫ મલિકાવાત,^૬ વરટાપાત,^૭ ભુજવાત,^૮
અને પુષ્પસોદ્ધારક^૯ જોટલા મધનાં સંસ્કૃત
નામો કહ્યાં છે. મધ ટાકું, કલક્રુ, મધુર,
હ્રસ્વ, જાદાને જાદનાર, મળને યોતરનાર,
નેત્રને કિતકારી, અસિને પ્રદીપ્ત કરનાર,
સ્વરને કિતકારી વધુને સાદ કરનાર છે. રુઝ
લાવનાર, ડોમળાણું કરનાર, સુગ્રમ, નાદીયા

ને અત્યંત સાફ કરનાર, તૂરાશને અનુસારતું, હર્ષે પમાડનાર, અત્યંત સ્વચ્છપણું કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર, બુદ્ધિની ધારણાશક્તિને વધારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સ્વચ્છ અને રુચિકારક હોઈ કોઠ, અરશ, ઉધરસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, પ્રમેહ, ગ્લાનિ, કૃમિ, મેહ, તરશ, બિલટી, શ્વાસ, હેઠકી, અતિસાર, મળબંધ, દાહ, ક્ષત અને ક્ષયને મટાડનાર છે; પણ તે સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ઘટ્ટણ કરનાર હોઈ જરાક વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧-૫

૧. મન્યતે-જ્ઞાત્યતે શૈત્યસ્ત્રાદુન્વાદિગુણયુક્તે, મન જ્ઞાને-‘ફલિપાટિ.’-(ગ્ણા. ૧-૧૮)-इति साधु:-જે શીતળતા, મીઠાશ વગેરે ગુણોવાળું જણાય છે, તેથી મધુ-મધ.

૨. મક્ષિકામિ: કૃતં માક્ષિકમ્-‘સંજ્ઞાયામ્’-इत्यण्-માખીઓએ કરેલું હોવાથી માક્ષિક-મધ.

૩. મધુન: વિકાર: માધ્વી-વિકારેણ ‘ટિઢે’તિ હોય, તત: સ્વાર્થે કન્-મીઠાશનો એક વિકાર છે, તેથી માધ્વીક; યદ્વા માધ્વત્યનયેતિ માધ્વીકમ્-‘સુણિકાસ્તીક’-(હૈમગ્ણા. ૫૦)-इतीके निपात्यते-અથવા જેનાથી માણસ આનંદ પામે છે, માટે માધ્વીક-મધ.

૪. ક્ષુદ્રામિ: મક્ષિકામિ:કૃતં ક્ષોદ્રમ્-‘ક્ષુદ્રામર.’-इत्यण्-નાની માખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી ક્ષોદ્ર-મધ.

૫. સરધામિ: મધુમક્ષિકામિ: કૃતં સારધમ્-‘સંજ્ઞાયામ્’-इत्यण्-મધમાખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી સારધ-મધ.

૬. મક્ષિકામિ: વાન્તં મક્ષિકાવાન્તમ્-માખીઓએ ઓછી કાઢેલું હોય છે, તેથી મક્ષિકાવાન્ત-મધ.

૭. વરદામિ:-ગન્ધોલીમિ: વાન્તં વરદાવાન્તમ્-ગંધાની માખીઓએ ઓછેલું મધ-વરદાવાન્ત કહેવાય છે.

૮. મૃજ્ઞે: વાન્તં મૃજ્ઞવાન્તમ્-ભમરાઓએ ઓછી કાઢેલું જે મધ તે ભૃંગવાન્ત કહેવાય છે.

૯. પુષ્પાણાં રસ: પુષ્પરસ: પુષ્પરસાદ્ ડહમવતિ-પચાચરુ-ફૂલના રસમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પુષ્પરસોદ્ભવ-મધ.

મધના લેટા

માક્ષિકં આમરં ક્ષોદ્રં પૌતિકં છાત્રમિત્યપિ ।
આર્ધ્યમોદાલકં નિષ્ક્રિયમ્ પ્રજાતય: ॥ ૬ ॥

માક્ષિક, આમર, ક્ષોદ્ર, પૌતિક, છાત્ર, આર્ધ્ય, ઓદાલક અને દાલ એ આઠ મધની બાતો છે. ૬

માક્ષિક મધનું લક્ષણ અને ગુણ

મક્ષિકા: પિઙ્ગવર્ણાસ્તુ મહત્વો મધુમક્ષિકા: ।
તામિ: કૃતં તૈલવર્ણં માક્ષિકં પરિકીર્તિતમ્ ॥૭॥

માક્ષિકં મધુપુ શ્રેષ્ઠં નેત્રામયહરં લઘુ ।

કામભારા:ક્ષતશ્વાસ-કાસક્ષયવિનાશનમ્ ॥ ૮ ॥

અન્વય:-પિઙ્ગવર્ણા: (યા:) મહત્વ: મક્ષિકા: (તા:) તુ મધુમક્ષિકા: (કચ્યન્તે), તામિ: કૃતં તૈલવર્ણં માક્ષિકં પરિકીર્તિતમ્ ॥ માક્ષિકં મધુપુ શ્રેષ્ઠં નેત્રામયહરં લઘુ કામભારા:ક્ષતશ્વાસકાસક્ષયવિનાશનમ્ (અસ્તિ) ॥

પીળા રંગની જે મોટી માખીઓ થાય છે, તે મધમાખીઓ કહેવાય છે, તેઓએ બનાવેલું તેલના જેવા રંગનું જે મધ હોય છે તે માક્ષિક કહેવાય છે; એ માક્ષિક સઘળા મધમાં શ્રેષ્ઠ, નેત્રના રોગને હરનાર, હલકું અને કમળો, અરશ, ક્ષત, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૭, ૮

આમર મધનું લક્ષણ તથા ગુણ

કિન્ચિત્સૂક્ષ્મૈ: પ્રસિદ્ધેભ્ય: પદ્મપદ્મ્યોડલિમિશ્ચિતમ્
નિર્મલં સ્ફટિકામં યત્તન્મધુ આમરં રપૃતમ્ ॥૯॥
આમરં રકપિત્તમ્ મૂત્રજાડ્યકરં ગુરુ ।

સ્વાદુપાકમમિખ્યન્દિ વિરોષાત્પિચ્છિલં હિમમ્ ॥

અન્વય:-પ્રસિદ્ધેભ્ય: પદ્મપદ્મ્ય: કિન્ચિત્ સૂક્ષ્મૈ: અલિમિ: ચિતં સ્ફટિકામં નિર્મલં યત્ મધુ તત્ આમરં સ્પૃતમ્ ॥ આમરં રકપિત્તમ્ મૂત્રજાડ્યકરં ગુરુ સ્વાદુપાકમ્ અમિખ્યન્દિ વિરોષાત્ પિચ્છિલં હિમમ્ (અસ્તિ) ॥

પ્રસિદ્ધ ભમરા કરતાં કાંઈક ઝીણા ભમરાઓએ બનાવેલું અને સ્ફટિકમણિ સરખું નિર્મળ જે મધ હોય તે આમર (ભ્રમરિયું) કહેવાય છે. આમર મધ રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૂત્રમાં શીતળતા કરનાર, ભારે, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વધારે ચીકણું અને ટાડું હોય છે. ૯, ૧૦

ક્ષોદ્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણ

મક્ષિકા: કપિલા: સૂક્ષ્મા: ક્ષુદ્રાલ્યાસ્તત્કૃતં મધુ ।

મુનિમિ: ક્ષોદ્રમિત્યુક્તં તદ્ગર્ભાત્કપિલં ભવેત્ ।

ગુણૈર્માક્ષિકવત્ક્ષોદ્રં વિરોષાન્મેહનાશનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્વય:-કપિલા: સૂક્ષ્મા: મક્ષિકા: ક્ષુદ્રાલ્યા:

उत्तरं मनु मुनिं कौमु इति राजम्, एतं कौमु वर्णम्
 कपिलं पुनः माध्विजम् विष्णुम् मेधवर्णम् (मत्स्य) ॥

પીઝળા રંજવાળી ઝીણી માળીઓ કુદ્રા
કહેવાય છે; એ માળીઓએ કરેલા મધને
મુનિઓએ કૌદ્ર કહેલું છે, તે કૌદ્ર મધ
પીઝળા રંજવાળું, માલિકના જેવા જ બુલે
વાળું અને નિશેષે કરી પ્રમેદનો નાશ
કરવાર છે. ૧૧

પૌતિક મંદુરુ લક્ષણ તથા ગુણો.

हृष्या या मरकोपमा अमुपप- प्रापो
महापीठिका, कोषना तदकोषावपाता.
पुण्यासं कुर्वते । तास्तद्वैदि पूठिका निगवि-
तास्ताभिः ह्यै सर्विषा, ह्यै धम्मसु तद्वैषा-
नैः संकीर्तितं पीठिका ॥ १२॥

पौष्टिकं मयु कसोप्यं पित्तवाहासपातकृत् ।
विदाहि मेहकृष्णं ग्रन्थ्यादिसततोपि च ॥१३॥

[illegible]

લગભગ મધ્યર જેવી જાત ત ઝીણી,
કાળી, હોઠોને બહુ પીઠ કરનારી અને
વૃદ્ધાની કોતરમા રહેનારી જે માખીઓ મધ
ખનાવે છે, તેઓને તેના જાણકાર વિદ્વાનો
પૂતિકા કહે છે, તેઓએ ખનાવેલું થી જેલું
જે મધ હોય તેને વનમા ફેનારા હોઠો
પૌતિકા કહે છે પૌતિક મધ, રૂઢ તથા ગરમ
હોઈ પિત્ત, બળતણ, હોઠીવિકાર તથા વામુને
કરનાર, પ્રમેહને તથા મૂત્રાશ્મુશ્મને મદ્યકન્યાર
અને આઠ આઠિનું તથા ક્ષતનું ચોખ્ખું
કરનાર છે. ૧૨,૧૩

૧. સુમિત્રા: કુળના સુભાગ્ય મનકોપમા મળિયા
સુમિત્રા કૃત પોતિકા- 'સુભાગ્ય' - રાજ્ય-મનકોપે જેવી
જોડી જાને કાળો માખીજો. પુતિકા કહેવાય છે
જાને તેજોએ કહે છે એ મન તે પોતિકા કહેવાય છે.

જાત મધ્ય' હાજર તથા બુદ્ધિ

बद्धाः अपिना. पीता प्रायो हिमयतो बने ।
 नु पंथि उभयभयं तस्मै छात्रं मयु स्मृतम् ॥ १७

ക്ഷാമം കവിഷ്ഠപീതം സ്വാതിപിഷ്ഠം ചീതം ഗുഹ ।
 സ്വാതുപാകം കുമിജിബന്ധവിതമനൈമിദ് ।

अमृत्युजोऽविमृष्टवर्जं च गुणविभम् ॥ १५ ॥

अथवा-मायः हिमवतः नदी कश्मिर-पर्वत-वर्षः
(भूमि-तः) कश्मिर-पर्वत-वर्षः, एवं मनु कर्तुं सत्तम् ॥
कर्तुं कश्मिर-पर्वत-वर्षः पर्वत-वर्षः मनु कर्तुं सत्तम् ॥
व पुनः कश्मिर-पर्वत-वर्षः (वर्षः) कश्मिर-पर्वत-वर्षः
कश्मिर-पर्वत-वर्षः सत्तम् ॥

ઘણું કરી હિમાલયના વનમાં પીંચળી
 અને પીળી વરદા નામની માખીઓ છત્ર
 જેવા આકાશવાણ્ય જે મધપૂડાને બતાવે છે,
 તે મધપૂડાનું મધ છત્ર કહેવાય છે. છત્ર
 મધ પીંચળું, પીળું, ચીકણું, ઘડુ, ભારે,
 પાકમાં મધુર, વૃષ્ટિ કરનાર વધા અધિક
 શુભેવાળું હોઈ કૃષિ, પાલો કાઠ, રાજ
 પિત્ત, પ્રમેહ, જામ, વરદા, મોહ વગા એવેને
 મટાકનાર છે. ૧૪, ૧૫

૧. જાન-શિખરને વરદામિ દુઃખનિવર્તક, ત્રણ વારે જાનમ-જાનમને સુ-શિખરિયામના વનમાં વરદા નામની પીણી માખીઓએ ભર્યે છે. આકારનો એ મધપૂડો બનાવ્યો હોય છે, તેમાં તે માખીઓએ કરેલું એ મધ તે જમી કહોવાય છે.

આર્થિક મંથન' લક્ષણ તથા મુશ્કેલી

मन्त्रब्रह्म नियतिं जलकावाग्निमोक्षपा. ।
 अकल्पाय्यं वराप्तात् श्वेतं मन्त्रं पुनः ॥ १९ ॥
 दीक्षितुं कदास्तु या पीता भिक्षा पशुपदीपमा ।
 अर्घ्यास्तारुण्यं पतवार्यमित्यपरे जगुः ॥ २० ॥
 मार्यं मन्त्रितुं शुभं कल्पितं हरे परम् ।
 कर्माय कर्तुं पाके विन्दे व वभुषिष्य ॥ २१ ॥

[illegible]

જ્યેષ્ઠાકે મુનિના આશ્રમમાં ઉત્પત્ત થયેલાં મહુર્કાનાં વૃક્ષામાંથી જે છંદર ગરે છે, તે આખું કહેવાય છે; તે માળવા દેશમાં આવેલ કહેવાય છે. ‘અમવા જેવી અને વીલ્લુ માંડા

વાળી જે પીળી માખીઓ થાય છે, તેઓનું નામ 'અર્ધા' છે, તેથી તેઓએ બનાવેલું જે મધ તે આર્ધા કહેવાય છે, એમ બીજા વિક્ષાનો કહે છે. આર્ધા મધ નેત્રને ઘણું હિતકારી, કંઈને તથા પિત્તને હરનાર, ઉત્તમ, તૂરું, પાકમાં તીખું, કડવું અને બળને તથા પુષ્ટિને કરનાર છે. ૧૬-૧૮

૧. અર્ધામિઃ-તીક્ષ્ણપુષ્પીતમક્ષિકામિઃ કૃતં 'સંજાયામ્' હત્યન્-તીક્ષ્ણ મોઢાંવાળી પીળી માખીઓએ કરેલું જે મધ તે આર્ધા કહેવાય છે.

ઔદાલક મધનું લક્ષણ તથા ગુણો
પ્રાયો વલ્મીકમચ્ચસ્થાઃ કપિલાઃ સ્વલ્પકીટકાઃ ।
કુર્વન્તિ કપિલં સ્વલ્પં તત્સ્યાદૌદાલકં મધુ ॥૧૯॥
ઔદાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ ।
કપાયમુષ્ણમસ્ત્લં ચ કદુપાકં ચ પિત્તકૃત્ ॥૨૦॥

અન્વયઃ-પ્રાયઃ વલ્મીકમચ્ચસ્થાઃ કપિલાઃ સ્વલ્પ-કીટકાઃ (યત્) કપિલં સ્વલ્પં મધુ કુર્વન્તિ, તત્ ઔદાલકં સ્યાત્ ॥ ઔદાલકં રુચિકરં સ્વર્યં કુષ્ઠવિષાપહમ્ કપાયમ્ ઉષ્ણમ્ અસ્ત્લં ચ કદુપાકં ચ પિત્તકૃત્ (અસ્તિ) ॥

ઘણું કરી રાફડાઓમાં રહેનારા પીંગળા ઝીણા કીડાઓ, જે પીંગળા રંગવાળું થોડુંક મધ બનાવે છે, તે મધ ઔદાલક કહેવાય છે. ઔદાલક મધ રુચિકારક, સ્વર માટે સારું, કોઢને તથા ઝેરને મટાડનારું, તૂરું, ગરમ, ખાદું, પાકમાં તીખું અને પિત્ત કરનાર હોય છે. ૧૯, ૨૦

૧. ઉદ્દાલયન્તિ મૂર્મિવલ્મીકલ્પેણ, ઉત્-દલ વિશ-રો-ગિગન્તાત્ પ્તુલ્-ઉદ્દાલકાઃ સ્વલ્પકીટકા વલ્મીકસ્થાઃ, તૈઃ કૃતં સ્વલ્પં મધુ ઔદાલકમ્-'સંજાયામ્' હત્યન્-જમીનને ફેડી જેઓ રાફડાએ બનાવે છે, તે રાફડામાં રહેતા ઝીણા કીડા ઉદાલક કહેવાય છે અને તેઓએ કરેલું થોડું જે મધ તે-ઔદાલક કહેવાય છે.

દાલ મધનું લક્ષણ તથા ગુણો
સંક્ષુત્ય પતિતં પુષ્પાદ્યુત્ત પત્રોપરિ સ્થિતમ્ ।
મધુરામ્લકપાયં ચ તદ્દાલં મધુ કીર્તિતમ્ ॥૨૧॥
દાલં મધુ લેધુ પ્રોક્તં દોષનીયં કપાપહમ્ ।
કપાયાનુરસં રુક્ષં રુચ્યં હર્દિપ્રમેહજિત્ ॥
અધિકં મધુરં સ્નિગ્ધં વૃહણં ગુરુમારિકમ્ ॥૨૨॥
અન્વયઃ-યત્તુ પુષ્પાત્ સંક્ષુત્ય પત્રોપરિ પતિતં (તત્

ચ) સ્થિતં ચ મધુરામ્લકપાયં (ભવતિ) તદ્ મધુ દાલં કીર્તિતમ્ । દાલં મધુ લેધુ દોષનીયં કપાપહં કપાયાનુ-રસં રુક્ષં રુચ્યં હર્દિપ્રમેહજિત્ અધિકં મધુરં સ્નિગ્ધં વૃહણં ગુરુમારિકં પ્રોક્તમ્ ॥

પુષ્પોમાંથી ઝરીને પાંદડાં ઉપર પડેલો જે મધુર, ખાટો અને તૂરો મકરંદ (રસ) તે દાલ મધ કહેવાય છે. દાલમધ પાકમાં હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કંઈને તોડનાર, તૂરા રસને અનુસરતું, રૂક્ષ, રુચિકારક, ઊલટીને તથા પ્રમેહને મટાડનાર, બહુ જ મીઠું, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર અને વજનમાં ભારે હોય છે.

૧. દલે મર્ધ-પુષ્પાત્ સંક્ષુત્ય પતિતં તત્ત્વ ચ સંચિતં-દાલમ્-મર્ધાયેન્-ફલમાંથી ઝરી પાંદડાં પર પડીને તેના પર એકઠું થયેલું મધ-દાલ કહેવાય છે.

નવા તથા જૂના મધના ગુણો
નવં મધુ ભવેત્પુષ્પૈ નાતિશ્લેષ્મહરં સરમ્ ।
પુરાણં ગ્રાહકં રુક્ષં મેદોઞ્નમતિલેખનમ્ ॥૨૩॥
મધુનઃ શર્કરાયાશ્ચ ગુઢસ્યાપિ વિશેષતઃ ।
પક્સંવત્સરેડતીતે પુરાણત્વં રમૃતં બુધૈઃ ॥૨૪॥

અન્વયઃ-નવં મધુ પુષ્પૈ ભવેત્, ન અતિ શ્લેષ્મ-હરં સરં (ચ ભવતિ) । પુરાણં ગ્રાહકં રુક્ષં મેદોઞ્નમ્ અતિલેખનં (સ્યાત્) । મધુનઃ શર્કરાયાઃ ચ ગુઢસ્ય અપિ વિશેષતઃ એકસંવત્સરે અતીતે બુધૈઃ પુરાણત્વં સ્મૃતમ્ ॥

નવું મધ પુષ્ટિકારક હોય છે, કંઈને બહુ તોડનાર નથી અને મળને પ્રવર્તાવનાર છે. જૂનું મધ મળના પાતળાપણાને મટાડનાર, રૂક્ષ, મેઢને તોડનાર અને મળોને બહુ જ ઉખેડનાર છે. મધને, સાકરને તથા ગોળને વધારામાં વધારે એક વર્ષ વીતી જાય, ત્યારે તેઓને વિક્ષાનો જૂનાં કહે છે. ૨૩, ૨૪

ઝેરી મધના ગુણદોષ
વિપપુષ્પાદપિ રસં સવિષા ઋમરાદયઃ ।
ગૃહીત્વા મધુ કુર્વન્તિ તચ્છીતં ગુણવન્મધુ ॥૨૫॥
વિપાન્વયાત્તદુષ્ણં તુ દ્રવ્યેણોષ્ણેન વા સહ ।
ઉષ્ણાર્તસ્પોષ્ણાકાલે ચ સ્મૃતં વિપસમં મધુ ॥૨૬॥
અન્વયઃ-સવિષાઃ ઋમરાદયઃ વિપપુષ્પાત્ અપિ રસં ગૃહીત્વા મધુ કુર્વન્તિ, તત્ મધુ શીતે ગુણવત્ (ભવતિ) ॥ તત્તુ વિપાન્વયાત્ વા ઉષ્ણેન દ્રવ્યેણ સહ ઉષ્ણં (ભવતિ તતથ) ઉષ્ણાર્તસ્ય ચ ઉષ્ણાકાલે (તત્) મધુ વિપસમં

આર ભાતની ઝેરડીના ગુણો
 સુષિપત્રો નીલપોરો નૈપમ્મો દીર્ઘપત્રક ।
 પાતળા કમ્પિપિત્તાઃ સ્વકાયા મિદાહિનાઃ ૧૧૨૪
 સુષિપત્ર,^૧ નેપાલ,^૨ દીર્ઘપત્ર,^૩ અને
 નીલપોર,^૪ એ આર ભાતની ઝેરડી વાસુ
 કરનાર, કરને વધા પિત્તને હજીનાર, વૃશાચ
 વાળી અને બળતરા કરનાર હોય ॥ ૧૧

૧ સુષ્પ હવ પત્રાગ્નિ કસ્ય સ - જ્યોત્ષા પાદ્ય સ્થાન
 જેની અસુવિત્ત્વ ક્ષય છે, તેથી સુષિપત્ર-કરેવાતી
 ઝેરડી

૨ નેપાલથી મળે નેપાલ એ શ્રેષ્ઠ નેપાલ
દેશમાં જાય છે તે નેપાલ કહેવાય છે

३ शीर्षादि पञ्चविंशत्यक्षरं सु-श्लो-॥ पृ० ६६॥

૪ નીચઃ પોણે ઘસ્ય હ —ગેની કાતરી કાળા
ગેની લેખ છે તે નીચપેર—તૈરડી કહેવાય છે

મનોમુક્તા ગુણ

મમોયુતા પાતકરી તુખ્યામપચિનાશિની ।
 સુપીવા મધુપટીય રક્ષપિત્તમ્પચાશિની ॥ ૧૨ ॥
 મનોજુત્યા^૧ શેરકી વાકુને કશનાર, તરશ
 સબધી રાવોને મદાકનાર, ધૂળ ટાલી, જડ
 જ મીઠી જને રક્ષપિત્તનો નાશ કરનારી
 હોય છે ૧૩

૧. સ્વસ્થા-મન શુદ્ધન મન સંકલ્પને અભીક્ષિ રેખ
વા ઘુસા થયા મલે ઘુસે જવા વાળા પાવણ ઘણિ-
મહુરખા ૧૫ નિતિ મળ્યા પાવણ-ને મન શુદ્ધ કરી
જાણવા મનના સંકલ્પ કે વિચારથી મુક્ત થીવ છે
જાણવા ને વ્રતનાયક જાતિથીવળ તથા પિત્રનો
નાથ કરનાર વૈત્તરથી જણે મનની રક્ષા કરી કેવ
છે તેથી મનોઆત્મા કરેવાતી મેરડી

બાળક, જીવાન અને ગરદી શરદીના મુલો
 વાલેમુલુ કાંઈ કુપમીયોતેલકામ સા ।
 મુલ મુ વાલેમુલુકુપમીયોતેલકામ વિચમુલ ।
 રાકપિતકામો મુલ કાલેમુલુકુપમીયોતેલકામ ॥ ૧૩ ॥
 કાલેમુલુ મુલ કાલેમુલુ મુલ કાલેમુલુ
 કા. (મિતિ) મુલ મુલ કાલેમુલુ મુલ કાલેમુલુ
 મુલ મુલ (મિતિ) મુલ (મ) રાકપિતકામ કાલેમુલુ
 કાલેમુલુ (મિતિ) ॥

ભાગક (જેને ઊંચાને ચણા કિંચન ન
મળા હોય તે) શેરડી કદે કપનાર બને
મીઠાને તથા પ્રમીકને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે;

જુવાન શેરશી વામુને હરનાર, મધુર, કંઈક
લીક્ષુ જ્ઞને પિત્તને મટાઠનાર હોય છે; ઘરશી
શેરશી રક્તપિત્તને મટાઠનાર, ક્ષતને મટાઠ
નાર જ્ઞને જળ તથા વીજને હરનાર હોય છે ૧૩

શ્રેયશીલા અગ્રામા જુગ જુગ મુલે

मूले तु मधुरोऽस्य ममोऽपि मधुरः स्मृतः ।
अम्रं मध्विष्यु विधेयं हस्तः पदुःखो जतः ॥ १४ ॥
अन्व-हस्तः मूले तु अम्रं मधुरः मम जपि
मधुरः स्मृतः, अमो (व) मध्विष्यु जतः पदुःख, विधेयः ॥

શેરડી મૂળમાં જન્મત મધુર, મધ્ય
ભાગમાં થયું મધુર જાને જામ ભાગમાં તમા
આઠેમાં લોઠાએ તેને ખારી લાવ્યી. ૧૪
હાતે જશેલી શેરડીના ગુણે.

बन्तनिष्पीडितस्वेक्षो रक्षाः पितामहाशानः ।
 चार्कपुलमवीर्यः स्याद्विद्वद्भी कल्पमद ॥ १५ ॥

कल्पवृक्ष-एतन्मिथ्याभिमतं ह्यसौ रसः विनाशप्रदः
कल्पवृक्षमधीर्ष्य कश्चिद्विद्वान् कल्पवृक्षं स्मरति ॥

હાલે જુએલી શેરડીનો રસ પિત્તનો તથા
સોડીના બગરનો કે રજપિત્તનો નાશ કરનાર,
આકરના એવી શક્તિવાળો, બળતણ નહીં કરનાર
જાને કહે કરનાર થાય છે ૧૫

ਧੰਨਮ ਪੀਯੇਸ਼ੀ ਸ਼ਰੀਨਾ ਗੁਰੇ।

भूकामप्रभुमन्त्र्यादिपीडनाम्भक्तसङ्घपतु ।
 धिक्छित्तसविभूत्य स विरु ति याति पाम्निक् ॥
 तस्याविवाही विप्रन्नी गुण स्यापाम्निक् एता ॥

अनन्त — व. मित्र. एवं मूलप्रमाणमप्यपि अत्र
अनन्तमपि व. मित्र. अत्रापि अत्रापि अत्रापि
व. मित्र. (रा.) मित्र. विष्णु गुरुः स्वः ॥

મત્રથી પીઢેલી ચેરડીને. ૧૪ મૂળ,
આગતો ભાગ, છપકા તથા ગઠિઃ પિલાવ-
થી, મેલ બાવી જવાથી જાને કાંઈક વધારે
જળવ રહેવાથી વિકાર પામેલો હોય છે,
તેથી ગળવણ ઉત્પન્ન કરે છે, મળને શેઠે
જાને ભારે માથ છે ૧૬

સરદીના વાસી રસના ગ્રુદો

હાલ પધુપિતો મેણો હમ્મસો વાતાપ્તો મુઠા ।
 મધુપિતજીયો ધોરી મેરુત્યાવિનુમુઠા ॥ ૨૪ ॥
 ચેકડીનો વાસી રૂઝ સારો લાજતો નથી;
 કાપણ કે તે ખાટો થઈ જાય છે; અને
 ઘડતો હળુનાર, જારે, ઢંફે તથા ચિત્તને

કરનાર, શોષ કરનાર, મળને તોડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર હોય છે. ૧૭

શેરડીના પકવેલા રસના ગુણો

પક્ષો રસો ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ સુતીક્ષ્ણઃ કફવાતનુત્ ॥
ગુલ્માનાહપ્રશમનઃ કિચ્છિત્પિત્તકરઃ સ્વૃતઃ ॥૧૮॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ તીક્ષ્ણ, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોળાને તથા આક્રશને શાંત કરનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર મનાય છે. ૧૮

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો

શ્લેષ્મિકારાસ્તુદ્ગદામૃચ્છીપિત્તાસનાશનાઃ ॥
ગુલ્મો મધુરા વલ્યાઃ સ્નિગ્ધા વાતહરાઃ સરાઃ ॥

વૃષ્ટ્યા મોહહરાઃ શીતા વૃંહણા વિપદારિણાઃ ॥૧૯॥

શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તરથને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને રક્તપિત્તને મટાડનાર; ભારે, મધુર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર, ગાડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મોહને હણનાર, ટાઢા, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝેરને હરનાર છે. ૧૯

શેરડીના રસની પાતળી રાખનું

લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મો રસસ્તુ યઃ પક્કઃ કિચ્છિદ્રાઢો વહુદ્રવઃ ॥
સ ધ્રુવેશ્લુવિકારેષુ સ્થ્યાતઃ ફાણિતસંશ્યા ॥૨૦॥

ફાણિતં ગુર્વમિપ્યન્દિ વૃંહણં કફશુક્રકૃત ॥
વાતપિત્તધ્રમાન્ હન્તિ મૂત્રવસ્તિવિશોધનમ્ ॥૨૧॥

અન્યઃ-શ્લેષ્મો યઃ તુરસઃ પક્કઃ કિચ્છિદ્રાઢઃ વહુદ્રવઃ
(મવેત્) સઃ એવ શ્લુવિકારેષુ ફાણિતસંશ્યા સ્થ્યાતઃ ॥

ફાણિતં ગુરુ અમિપ્યન્દિ વૃંહણં કફશુક્રકૃત વાતપિત્ત-
ધ્રમાન્ હન્તિ, મૂત્રવસ્તિવિશોધનમ્ (વાસ્તિ) ॥

શેરડીનો જે રસ પકાવેલો, કાંઈક ઘાટો અને જેનો રેલો ચાલે એવો હોય તે ક્ષણિત^૧ નામે કહેવાય છે. ક્ષણિત ભારે હોઈ રસવાહી નાહીએને રાક્ષી દેનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફને તથા વીર્યને વધારનાર; વાયુને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મૂત્રને તથા નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોય છે. ૨૦, ૨૧

૧. ફાણ્યતે સ્મ-પ્રાણ્યતે સ્મ પક્ષતા કિચ્છિદ્રાઢાઢા
વહુદ્રવતા ચ જનૈઃ, ફળ ગતી-પ્યન્તાત્ કર્મણિ ક્કઃ-
જેને શોકોએ પરિપકવ, કાંઈક ઘાટો અને ખૂચ

પ્રવાહી ક્યો હોય તે શેરડીનો રસ ક્ષણિત કહેવાય છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાખનું

લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મો રસો યઃ સમ્પક્કો ધનઃ કિચ્છિદ્રવાન્વિતઃ ॥
મન્દં યત્સ્યન્દતે તસ્માત્તન્મત્સ્યળ્લી નિગદ્યતે ॥૨૨॥

મત્સ્યળ્લી મેદિની વલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ॥
મધુરા વૃંહણી વૃષ્ટ્યા રક્તદોષાપહા સ્વૃતતા ॥૨૩॥

અન્યઃ-શ્લેષ્મો યઃ રસઃ સંપક્કઃ ધનઃ કિચ્છિદ્રવાન્વિતઃ (સન્) યત્ મન્દં સ્યન્દતે તસ્માત્ તત્ મત્સ્યળ્લી નિગદ્યતે ॥ મત્સ્યળ્લી મેદિની વલ્યા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા મધુરા વૃંહણી વૃષ્ટ્યા રક્તદોષાપહા સ્વૃતતા ॥

શેરડીનો જે રસ સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાંઈક રેલો ચાલે એવો થઈને ધીમે ધીમે ઝરે છે, તે કારણે (વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ) મત્સ્યંડી^૧ કહેવાય છે. મત્સ્યંડી મળને છૂટા કરનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને લોહીના દોષોને મટાડનાર છે. ૨૨, ૨૩

૧. મન્દં મદં મુદં વા સ્યન્દતે-પ્રસવતે इति
મત્સ્યળ્લી, સ્યન્દ પ્રસવણે-કર્મણ્ય, 'દિદ્દે'તિ હીપ્, પૃષ્ઠો-
દરાદિશ્વ-જે ધીમેધીમે ઝરે અથવા આનંદ તથા હપ્ને
ઝરે છે, તેથી મત્સ્યંડી કહેવાતો શેરડીનો પકવ રસ.

ગોળનું લક્ષણ નામો તથા ગુણો

શ્લેષ્મો રસો યઃ સમ્પક્કો જાયતે લોષ્ટવદ્ દઢઃ ॥
સ ગુડો ગૌડદેશે તુ મત્સ્યળ્લયેવ ગુડો મતઃ ॥૨૪॥
ગુડો વૃષ્યો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો વાતમ્હો મૂત્રશોધનઃ ॥
નાતિપિત્તહરો મેદઃકફકૃમિવલપ્રદઃ ॥૨૫॥

અન્યઃ-શ્લેષ્મો સંપક્કઃ રસઃ લોષ્ટવદ્ દઢઃ જાયતે
સઃ ગુડઃ (કપ્યતે), ગૌડદેશે તુ મત્સ્યળ્લી એવ ગુડઃ
મતઃ ॥

શેરડીનો સારી પેઠે પકાવેલો જે રસ ઢેફાંની પેઠે દઢ થઈ જાય, તે (ગુડ)^૧ ગોળ કહેવાય છે. ગૌડ દેશના લોકો તે એ રસની ઘાટી (મત્સ્યળ્લી) રાખને જ ગોળ માને છે. ગોળ વીર્યને વધારનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેકને, કફને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે. ૨૪, ૨૫

૧ ગુઢતિ-વેશ્યતિ સ્વમિશ્લોગુર્ણે-માધુર્યાદિમિઃ સ્વ-

એટલી શેરડીની જાતો કહી છે. (હવે તેઓના ગુણ કહું છું.) ૩,૪

પૌંડ્રકના તથા ભીરુકના ગુણો

વાતપિત્તપ્રશમનો મધુરો રસપાકયોઃ ।
સુશીતો વૃહળો વલ્યઃ પૌંડ્રકો મીરુકસ્તથા ॥૫
અન્વયઃ—પૌંડ્રકઃ તથા મીરુકઃ વાતપિત્તપ્રશમનઃ
રસપાકયોઃ મધુરઃ સુશીતઃ વૃહળઃ વલ્યઃ (ભવતિ) ॥
પૌંડ્રક^૧ અને ભીરુક^૨ શેરડી વાયુને તથા
પિત્તને શમાવનાર, રસમાં તથા પાકમાં મધુર,
ખૂણ ટાઢી અને પુષ્ટિ તથા બળને કરનાર છે.

૧. પુષ્ટિ—લપ્તયતિ વાયુ પિત્તં ચ, પુષ્ટિ લપ્તયન્—
‘સ્થાયિ.’—(ડળા. ૨-૧૬) इति रक्, ततः पुष्ट एव
पौण्ड्रः—સ્વાયે અણ કન્ ચ—તે વાયુનો તથા પિત્તનો
નાશ કરે છે, તેથી પૌંડ્રક—ધોળી શેરડી.

૨. વિમેષિ વાતાદિમ્ય. દ્વયેવંશીલઃ—‘વિમ્બી મયે—
‘મિય કુક્કુત્તૌ’ ‘કુક્કવપિ’ इति कुक्कु—તે બહારના
પવન વગેરેથી ભયભીત રહે છે, તેથી ભીરુક
કહેવાતી શેરડી.

કેશકૃત કે કેશકારના ગુણો

કોશકારો ગુરુઃ શીતો રક્તપિત્તક્ષયાપહઃ ।
કેશકૃત^૧—દોડા જેવો આકાર ધારણ
કરતી શેરડી ભારે, ટાઢી અને રક્તપિત્તને
તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

૧. કોશ—કોશાકારં કરોતિ, હકૃત્ કરણે—ક્ષિપ્ત—
જે દોડા જેવો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી કેશ-
કૃત કહેવાતી એક શેરડી.

કાંતારેશુના ગુણો

કાન્તારેશુર્ગુરુવૃલ્યઃ શ્લેષ્મલો વૃહળો સરઃ ॥૬॥
કાન્તારેશુ^૧—જંગલી શેરડી ભારે, મૈથુન-
શક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર
અને ઝાડો ઉતારનાર છે. ૬

૧. કાન્ત—સુન્દરં રસમ્ ક્રમ્ચતિ—પ્રાપ્નોતિ, ક્રમ્ ગતો—
ક્રમ્ષ્યન્—કાન્તારેશુસૌંદર્યમ્ કાન્તારેશુઃ—જે સુન્દર રસને
ધારણ કરે છે, તેથી કાન્તારેશુ કહેવાતી શેરડી.

વંશકના ગુણો

દીર્ઘપોરઃ સુકઠિનઃ સક્ષારો વંશકઃ સ્મૃતઃ ॥૭
અન્વયઃ—વંશકઃ દીર્ઘપોરઃ સુકઠિનઃ સક્ષારઃ સ્મૃતઃ ॥
વંશક^૧—વાંસ જેવો આકારવાળી શેરડી
લાંબી કાતરીઓવાળી, બહુ જ કઠણ અને

ખારાશવાળી હોય છે. ૭

૧. વંશ इव कायति, वंश इवाकृत्येति वा वंशकः—
જે વાંસ જેવો આકારની હોય છે, તેથી વંશક
કહેવાતી શેરડી.

શતપોરકના ગુણો

શતપર્વા ભવેત્કિશ્ચિત્કોશકારગુણાન્વિતઃ ।
વિશેષાત્કિશ્ચિદુષ્ણશ્ચ સક્ષારઃ પવનાપહઃ ॥૮॥
અન્વયઃ—શતપર્વા કિચિત્કોશકારગુણાન્વિતઃ ભવેત્,
વિશેષાત્ કિંચિત્ ઉષ્ણઃ ચ સક્ષારઃ (સન્) પવનાપહઃ
(ભવતિ) ॥

શતપોરક^૧—ઘણી કાતરીઓવાળી શેરડી
કાંઈક કોશકાર શેરડીના જેવા ગુણવાળી, વિશેષ-
માં કાંઈક ગરમ, ખારાશવાળી અને વાયુને
મટાડનારી હોય છે. ૮

૧ જાતં પોરાઃ પર્વાણિ—વિમાળા યસ્ય સઃ—જેને
સંકડો કાતરીઓ હોય છે, તેથી શતપોરક કે
શતપર્વા શેરડી.

તાપસેશુના ગુણો

તાપસેશુર્ભવેન્મૃદ્ધો મધુરા શ્લેષ્મકોપની ।
તર્પણી રુચિકૃચાપિ વૃષ્યા ચ વલકારિણી ॥૯॥
અન્વયઃ—તાપસેશુઃ મૃદ્ધો મધુરા (સતી) શ્લેષ્મ-
કોપની તર્પણી અપિ ચ રુચિકૃત્ વૃષ્યા ચ વલકારિણી
ભવેત્ ॥

તાપસેશુ^૧ નામની પાતળી શેરડી કૂણી,
મધુર, કફનો પ્રકોપ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર,
રુચિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ-
કારક હોય છે. ૯

૧. તાપસપ્રિયા इक्षुઃ, યદ્વા તાપસસમાના કૃશા મૃદ્ધી
વાસૌ इक्षुઃ—તપસ્વીઓને પ્રિય અથવા તપસ્વીના જેવી
પાતળી તથા કેમળ—પોચી શેરડી તે તાપસેશુ
કહેવાય છે.

કાંડેશુના ગુણો

પવંગુર્જેસ્તુ કાળ્દેશુઃ સ તુ વાતપ્રકોપનઃ ॥૧૦॥
અન્વયઃ—કાળ્દેશુઃ ગુણઃ તુ एवं, (કિં) તુ સઃ
વાતપ્રકોપનઃ (ભવતિ) ॥

કાંડેશુ—બાડી શેરડી પણ ઉપર કહેલી
પાતળી શેરડીના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે,
પણ તે વાયુનો પ્રકોપ કરનાર હોય છે. ૧૦

૧. કાળ્દમ્ इव स्थूल इक्षुઃ—કાળ્દેશુઃ—ધોડા જેવી
બાડી શેરડી—કાંડેશુ કહેવાય છે.

આર બાવળી શેરડીના ગુણે
 સ્વપિપ્પત્રો નીલપોરે સૈવાલો લીરપમક ।
 વાતલા કમપિપ્પત્રાઃ સ્વકાયા વિદ્યાર્થિના ॥૨૨॥
 સ્વપિપ્પત્ર,^૧ નેપાલ,^૨ દીર્ધપત્ર,^૩ અને
 નીલપોર,^૪ એ આર બાવળી શેરડી વાનુ
 કરનાર, કરને તથા પિત્તને કષ્ટનાર, વૃશાશ
 વાળી અને જળવશ કરનાર હોય છે ॥૧૧॥

૧ દુષ્ણ રૂપ વજ્રાદિ સ્વક વ-એના પાદમાં સેવ
 નેથી અધોવાળા થાય છે, તેથી સ્વપિપ્પત્ર-કહેવાયો
 શેરડી

૨ નેપાલરહે જવ લેવા-એ શેરડી નેપાલ
 દેશમાં થાય છે, તે નેપાલ કહેવાય છે

૩ દીર્ધપિ વજ્રાદિ સ્વક વ-એના પાંદડાં
 લાંબાં હોય છે, તે દીર્ધપત્ર શેરડી કહેવાય છે

૪ નીલ પોરે સ્વક વ-એની કાતરી કળા
 રંગની હોય છે તે નીલપોર-શેરડી કહેવાય છે

મનોગુપ્તાના ગુણે

મનોગુપ્તા વાતલ્લી વૃક્ષામખિલાધિની ।
 સુશીવા મધુપર્વતી રક્તપિત્તપ્રચારિણી ॥૨૩॥
 મનોગુપ્તા^૧ શેરડી વાનુને કરનાર, વૃશાશ
 સળધો શેરોને મટાડનાર, ખૂણ ઠાકી, જલ્દી
 જ મીઠી અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનારી
 હોય છે ॥૨૨॥

૧ મનસા-મનઃશાસ્ત્ર મન સંકલ્પને મનોચિકિત્સા
 શા ગુણ વક્ષ્ય મનો ગ્રંથે વક્ષ્ય મનઃશાસ્ત્ર ગુણિ-
 મકુલનાર ૧૫૫૧૧૧૧૧૧૧૧-એ મન શબ્દથી
 અથવા મન્ય સંકલ્પ કે વિચારથી ગુણ કીધા છે
 અથવા એ વાતનામક અતિશયીતણ તથા પિત્તનો
 નાશ કરનાર કહેવાયો તેથી મનનો રક્ષા કરી ગેવ
 ૧ તેથી મનોગુપ્તા કહેવાયો શેરડી

બાળક, છુવાન અને જગ્ગી શેરડીના ગુણે
 વાલેશ્વરેષુ કર્મ પ્રયાગિદ્રોમિદ્ધકાલ્પ સા ।
 દુષ્ણ તુ વાતલ્પત્તવાનુત્પત્તીસ્પષ્ટ પિત્તપુર ।
 રક્તપિત્તકરો દુષ્ણ સતદ્વિપ્લવીર્વદ્ ॥૨૪॥

મન્ય-વાલેશ્વર તુ કદ્દુર્ગત વ જ વેશ્વરેશ્વ
 કર. (કલિ) દુષ્ણ તુ વાતલ્પત્તવાનુત્પત્તીસ્પષ્ટ
 વ પિત્તપુર (સ્વર), રક્ષ (વ) રક્તપિત્તક સ્પષ્ટ
 વાતલ્પત્ત (માત્ર) ॥

બાળક (એને ઊંચાને ધણા દિવસ ન
 થવા હોય તે) શેરડી કરે કરનાર અને
 ધરને તથા મનોગુપ્તાના ગુણે

છુવાન શેરડી વાનુને કરનાર, મધુર, કાર્ષક
 વીર્ય અને પિત્તને મટાડનાર હોય છે; વરડી
 શેરડી રક્તપિત્તને મટાડનાર, કાતને મટાડ
 નાર અને જળ તથા વીર્યને કરનાર હોય છે ॥૨૩॥

શેરડીનાં અંગમાં છુકા છુકા ગુણે

મૂલે તુ મધુરોપ્સર્ગ મધ્યેઽપિ મધુર સ્પૃશ ।
 મધ્યે મધ્યિયુ વિશેષ રક્ષુ પદુરણો જન ॥૨૪॥
 મન્ય-શ્વ મૂલે તુ મધ્યે મધુર, મધ્યે મધિ
 મધુર સ્પૃશ, મધ્યે (વ) મધ્યિયુ જન પદુરણ વિશેષ ॥

શેરડી મૂળમાં અત્યંત મધુર, મધ્ય
 ભાગમાં પણ મધુર અને અંગ્ર ભાગમાં તથા
 ખાઠામાં હોઠાએ તેને ખારી બદલવી. ૧૪

કાતે જુસેલી શેરડીના ગુણે

વૃત્તિભીષીકલ્પ્યેષો રક્ષ પિત્તાકનાવાના ।
 રક્તરાસમલીર્યે સ્વાદવિદાહી કમ્પમર ॥૨૫॥
 કમ્પ-વૃત્તિભીષીકલ્પ્યે રક્ષ પિત્તાકનાવાના
 રક્તરાસમલીર્યે કમ્પમર સ્વાદ ॥

કાતે જુસેલી શેરડીનો રક્ષ પિત્તનો તથા
 હોઠાના ભાગને કે રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર,
 સાકરના જેવી શક્તિવાળો, જળવશ નર્મિ કરનાર
 અને કરે કરનાર થાય છે ॥૨૪॥

મનમાં પીટેલી શેરડીના ગુણે

મૂળામલગુપ્તમધ્યારિ પીટનામ્મલકુલપત્ત ।
 વિદિહ્યત્તકલ્પિત્તપ્ત વા મિદ્ધિયાનિ પાનિત્ત ॥
 વસ્ત્રાદિશી વિદ્મની ગુણ સ્વાધાગ્નિકો રક્ષા ॥
 મન્ય-વાત્તિક રક્ત મૂળામલગુપ્તમધ્યારિ પીટના
 મલ્લજાલ વ વિદિહ્યત્તકલ્પિત્તપ્ત વિદ્ધિ વાતિ વસ્ત્ર
 વાત્તિક (રક્ષ) વિદ્મની ગુણ સ્વાદ ॥

મનમાં પીટેલી શેરડીનો રક્ષ મૂળ,
 બાજલો ભાગ, છુવાન તથા અઠા વિદાવા
 શી, મિદ્ધ અર્થથી અર્થથી અને કાર્ષક વધારે
 વખત રહેવાથી વિશર થાયેલો હોય છે,
 તેથી જળવશ ઉત્પન્ન કરે છે, મગને પાકે છે
 અને ભારે થાય છે ॥૨૫॥

શેરડીના વાગી રમના ગુણે

રક્ષ વૃધિતો મૈષ્ટે દામ્યો વાનાપકો ગુણ ।
 રક્તપિત્તકર જોરી મેરુનધાતિમુપત્ત ॥૨૬॥
 શેરડીનો વાગી રક્ષ સારો લાગેલો નથી;
 કારણ કે તે ખાટો કાર્ષક થાય છે, અને
 રક્તપિત્તકર જોરી મેરુનધાતિમુપત્ત ॥૨૬॥

કરનાર, શોષ કરનાર, મળને તોડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર હોય છે. ૧૭

શેરડીના પકાવેલો રસના ગુણો

પક્ષો રસો ગુરુઃ સ્તિગ્ધઃ સુતીક્ષ્ણઃ કફપ્રાતતુત્ત્વ ।
ગુન્માનાહમરામનઃ કિચ્છિત્પિત્તકરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૮॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ ભારે, સ્તિગ્ધ, બહુ તીક્ષ્ણ, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોળાને તથા આક્રમને શાંત કરનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર મનાય છે. ૧૮

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો

શ્લેષ્મિકારાસ્ત્વદ્દાહમૂર્ચ્યાપિત્તાશ્વનાશનાઃ ।
ગુલ્મો મધુરા વલ્ચાઃ સ્તિગ્ધા વાતહરાઃ સરાઃ ॥

વૃષ્ટા મોહકરુઃ શીતા ઘ્રૂહણા ત્રિપહારિણાઃ ॥૧૯॥
શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તરશને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને રક્તપિત્તને મટાડનાર; ભારે, મધુર, બળ આપનાર, સ્તિગ્ધ, વાયુને હરનાર, આડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મોહને હણનાર, ટાઢા, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝેરને હરનાર છે. ૧૯

શેરડીના રસની પાતળી રાખનું

લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મી રસસ્તુ યઃ પક્ષઃ કિચ્છિદ્રાહો વદુદ્રવઃ ।
સ શ્લેષ્મીવિકારેષુ સ્થ્યાતઃ ફાણિતસંઘયા ॥૨૦॥
ફાણિતં ગુર્વમિપ્યન્દિ ઘ્રૂહણં કફશુક્રકૃત્ ।
વાતપિત્તશ્રેમાન્ હન્તિ મૂત્રવસ્તિવિશોધનમ્ ॥૨૧॥

અન્વયઃ-શ્લેષ્મી રસઃ પક્ષઃ કિચ્છિદ્રાહઃ વદુદ્રવઃ
(મચેત) સઃ એવ શ્લેષ્મીવિકારેષુ ફાણિતસંઘયા સ્થ્યાતઃ ॥
ફાણિતં ગુર્વ અમિપ્યન્દિ ઘ્રૂહણં કફશુક્રકૃત્ વાતપિત્તશ્રેમાન્ હન્તિ, મૂત્રવસ્તિવિશોધનમ્ (જાસ્તિ) ॥

શેરડીનો જે રસ પકાવેલો, કાંઈક ઘાટો અને જેનો રેલો ચાલે એવો હોય તે ક્ષણિત^૧ નામે કહેવાય છે. ક્ષણિત ભારે હોઈ રસવાહી નાહીએને રોડી દેનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફને તથા વીર્યને વધારનાર; વાયુને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મૂત્રને તથા નાલિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોય છે. ૨૦, ૨૧

૧. ફાણ્યતે સ્મ-પ્રાપ્યતે સ્મ પક્ષતા કિચિદ્ ગાઢતા વદુદ્રવતા ચ જનૈઃ, ફળ ગતો-પ્યન્તાત્ કર્મણિ ક્ષઃ-જેને લોહાએ પરિપકવ, કાંઈક ઘાટો અને ખૂબ

પ્રવાહી કર્યો હોય તે શેરડીનો રસ ક્ષણિત કહેવાય છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાખનું

લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

શ્લેષ્મી રસો યઃ સમ્પક્ષો ધનઃ કિચ્છિદ્રવાન્વિતઃ ।
મન્દં વત્સ્યન્દતે તસ્માત્તન્મત્સ્યળ્લી નિગદ્યતે ॥૨૨॥
મત્સ્યળ્લી મેદિની વલ્ચા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા ।
મધુરા ઘ્રૂહણી વૃષ્ટા રક્તદોષાપહા સ્મૃતા ॥૨૩॥

અન્વયઃ-શ્લેષ્મી રસઃ સંપક્ષઃ ધનઃ કિચિદ્ દ્રવાન્વિતઃ (સન્) યત્ મન્દં વત્સ્યન્દતે તસ્માત્ તત્ મત્સ્યળ્લી નિગદ્યતે ॥ મત્સ્યળ્લી મેદિની વલ્ચા લઘ્વી પિત્તાનિલાપહા મધુરા ઘ્રૂહણી વૃષ્ટા રક્તદોષાપહા સ્મૃતા ॥

શેરડીનો જે રસ સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાંઈક રેલો ચાલે એવો થઈને ધીમે ધીમે ઝરે છે, તે કારણે (બાકરણની દૃષ્ટિએ) મત્સ્યળ્લી^૧ કહેવાય છે. મત્સ્યળ્લી મળને છૂટા કરનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને લોહીના દોષોને મટાડનાર છે. ૨૨, ૨૩

૧. મન્દં મઠં મુદં વા સ્યન્દતે-પ્રસવતે હિત મત્સ્યળ્લી, સ્યન્દૂ પ્રસવણે-કર્મણ્યન્, 'ટિલ્લે'તિ ડીપ્, પૃથો-દરાદિશ્વ-જે ધીમેધીમે ઝરે અથવા આનંદ તથા હર્ષને ઝરે છે, તેથી મત્સ્યળ્લી કહેવાતા શેરડીનો પકવ રસ.

ગોળનું લક્ષણ નામે તથા ગુણો

શ્લેષ્મી રસો યઃ સમ્પક્ષો જાયતે લોષ્ઠવદ્ દઢઃ ।
સ ગુડો ગૌડદેશે તુ મત્સ્યળ્લ્યેવ ગુડો મતઃ ॥૨૪॥
ગુડો વૃષ્યો ગુરુઃ સ્તિગ્ધો વાતક્ષો મૂત્રશોધનઃ ।
નાતિપિત્તહરો મેદઃકફક્રમિવલપ્રદઃ ॥૨૫॥

અન્વયઃ-શ્લેષ્મી સંપક્ષઃ રસઃ લોષ્ઠવત્ દઢઃ જાયતે સઃ ગુડઃ (કથ્યતે), ગૌડદેશે તુ મત્સ્યળ્લી એવ ગુડઃ મતઃ ॥

શેરડીનો સારી પેઠે પકાવેલો જે રસ ઢેકાંની પેઠે દઢ થઈ જાય, તે (ગુડ)^૧ ગોળ કહેવાય છે. ગૌડ દેશના લોકો તો એ રસની ઘાટી (મત્સ્યળ્લી) રાખને જ ગોળ માને છે. ગોળ વીર્યને વધારનાર, ભારે, સ્તિગ્ધ, વાયુને હણનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેદને, કફને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે. ૨૪, ૨૫

૧ ગુડતિ-વેશ્યતિ સ્વમિશોગુણે-માધુર્યાદિમિઃ સ્વ-

કોઈક સ્વર્ગપ્રાપ્તિ-ગુરુ કેન્દ્રે-‘જુગપે’તિ જ-ને સંભ-
 ધીના સંપૂર્ણ ગુણે વડે તથા પોતાના પશુસ્વતંત્ર
 ગુણેવડે પોતાને પીર-બ્રાહ્મ કરે છે, તેથી ગુ-નેગળ
 જૂના ઝોળના ગુણે

ગુરો ઝીર્ણા કમ્પુઃ પચ્ચોગમિયમ્મમિપુષ્પિત્વ ।
 પિત્તમો મધુરો કૃષ્ણો વાતમોઽપ્ચન્નસાવના ॥૨૬॥
 જૂનો ઝોળ હલકો, પચ્ચ, પીકાચથી
 નાદીઓને રેહી ચરીરમા ભારપણુ કરવો
 નથી, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હલુનાર,
 મધુર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુને હલ
 નાર અને દોહીને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૨૬

નવા ઝોળના ગુણે

ગુરો નય કપરનાસકસહમિકરોઽગ્નિત્વ ॥૨૭॥
 નવો ઝોળ કઠને, આસને, ઉષરસને
 કૃમિઓને અને અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૭

જુઠા જુઠા અગુપાનના ઝોળના પશુ

જુઠા જુઠા ગુણે

એમાપમાધુ વિનિહસિ સહાદ્રીયેય પિત્ત
 નિહસિ જ સ્વ એવ હીતકીમિ । ગુપ્તમા સમ
 હરતિ પ્રાતમશેગમિત્વ વોપત્રયસપકપય સમો
 ગુણાય ॥૨૮॥

અન્ન-આદ્રીય જ (મસ્તિ ગુર) અદ્ર
 એમાત્મ વિનિહસિ હરતિકીમિ જ એવ જ પિત્ત
 નિહસિ કૃષ્ણા સમ્મ જલોર વત્ત હરતિ । એવ
 વાપત્રયસપકપય ગુણય તમ (કત્ત) ॥

આડુની સાથે ખાપેલો ઝોળ તરવ
 કઠને મટાડે, હરટેની સાથે ખાપેલો તે જ
 ઝોળ પિત્તને મટાડે અને સુઠની ખાપેલો
 ઝોળ સ્વચ્છ પ્રકારના વાયુને મટાડે છે
 એમ ત્રણે દોષને નાશ કરનાર ઝોળને
 નમસ્કાર હો. ૨૮

ખાંડના ગુણે

કર્ણં તુ મધુરં કૃષ્ણં અમૃતં શૃઙ્ખળં હિમ્મ
 વાતપિત્તહરં ક્ષિપ્રં વર્ણં કાન્તિહરં પરમ ॥૨૯॥

ખાંડે મધુ મધુર, વીંચને વધારનાર,
 નેત્રને કિતકારી, યુષ્ઠિ આપનાર, ટાઢી, વાયુ
 ને તથા પિત્તને હરનાર, સ્નિગ્ધ, જળ આપ
 નાર અને ક્ષીયતીને અત્યંત મટાડનાર છે.

૧ અમૃતિ - અમૃતે વા વસ્તિ-વત્તપિત્તમમેષિ
 અમૃત-અમૃત-અમૃત વા-ને ક્ષિયતીના, વાયુને તથા

પિત્તને નાશ કરે છે, તે અ-અ-ખાંડ

સાકરિયા ખાંડના ગુણે

કર્ણં તુ સિક્તાત્ત્વં સુરેતં ચાકંવા સિતા ।
 સિતા સુમધુર ચક્ષ્યા વાતપિત્તાશ્વરાહત્ ॥
 મૂર્ધાધિવ્યવધન હસ્તિ સુદીપ્તા દુઃકષારિણી ॥૩૦॥
 અત્યંત-સિક્તાત્ત્વં સુરેતં વર્ણં તુ સ્વરં સિત
 (કમ્પત) ॥

ને ખાંડ રેલી જેવી અને બહુ જ પાળી
 થાય છે તે ચક્રે, અને સિતા^૧ કહેવાય
 છે સાકરિયા ખાંડ બહુ મધુર, કચ્છિકારક,
 વાયુને, પિત્તને, દોહીના અગ્રાદને, બળતરા-
 ને, મૂર્છાને, ક્ષીયતીને તથા અવરને મટાડનાર,
 બહુ ટાઢી અને વીંચને વધારનાર છે. ૩૦

૧ જુગપિ-દ્વિવસિ વાતપિત્તાશ્વર મૂર્ધાધિ
 વર્ણ-ગુ-હિત્તાત્ત્વં ‘ધ કમ્પ’ (અર્થ ૪-૧)-
 ને વાયુ પિત્ત, દોહીવિકાર, ક્ષ્મ, મૂર્છા, ક્ષીયતી
 તથા તાવને પશુ નાશ કરે છે, તેથી ચક્રે-
 સાકરિયા ખાંડ

૨ સિતેતિ કમ્પાતિ સુમાર્ણં રસિ ક્ષ્મં વર્ણ-
 વિન્ન વર્ણને-‘અધિવિવસિ જ’ (અર્થ ૧-૮૧),
 જ્યાં સિત વર્ણ-વસ્તિ અસ્થા અન્નમાન્, અન્ન-ને
 અત્યંત મધુરતા રસિ તથા પીવને પશુ કરે છે,
 તેથી અત્યંત નેનો રમ ખૂંસ મેળો હોય છે, તેથી
 સિતા-સાકરિયા ખાંડ

પોળી તથા ખડીસાકરના ગુણે

મહેત્યુપસિતા સીતા રજપિત્તહરી કમ્પા ।
 સિતોપકા સરા કષ્ણી વાતપિત્તહરી હિમા પ્રક્ર ॥
 અન્ન-ગુણવિત્ત સીતા રજપિત્તહરી સ્વ સરેત ।
 સિતોપકા સરા કષ્ણી વાતપિત્તહરી હિમા (સ્વ) ॥

પોળી સાકર ટાઢી, દોહીના અગ્રાદને
 તથા પિત્તને મટાડનારી અને હલકી છે.
 ખડીસાકર રસવ ઉત્તારનાર, હલકી, વાયુને
 તથા પિત્તને મટાડનારી અને ટાઢી છે. ૩૧

૧ ગુપ્તમ્ જ સિત વર્ણ-વસ્તિ અસ્થા-અન્ન
 આન્ન, અન્ન-નેનો રમ સરેત ખૂંસના નેનો કમ છે,
 તેથી ગુપ્ત-સિતા-પોળી ખાંડ

૨. સિતા-સ્વૈર્લક્ષ્ણી રજ્જ્વાઃ (જ સ મામ્બો)
 ગાત્રા જા-નેના ગાત્રના પિંગા પચરા નેના ખૂંસ
 સરેત હોય છે, તેથી સિતોપકા-ખડીસાકર

મધની ખાંડના ગુણે

મધુરમા કાન્તેય કક્ષા કમ્પપિત્તહરી ગુર ।
 ક્ષીયતીસાવદ્વગતરજ્જ્વાઃપુષ્પ હિમા ॥૩૨॥

અન્યઃ-મધુજા શર્કરા સ્થા નકપિત્તદરી ગુણઃ
હસ્તા હિમા (મત્તી) હર્ષતીસારત્વદાદ્યફળન (અસ્તિ) ॥
મધમાંથી કરેલી ખાંડ રૂઢ. કંઈને તથા
પિત્તને કરનારી, લારે, તૂટી અને ટાઢી હોઈ
ભેલટી, અતિસાર, તરશ, દાહ તથા લોઢીના
બગાડને મટાડનારી છે. ૩૨

ખાંડ અને સાકરની નિર્મળતામાં જ
તેના ગુણો

યથા યથા સ્વાર્થમલ્યં મધુર્યં તથા તથા ।
સેહલાધવરોત્યાદિ સરત્વં ચ તથા તથા ॥૩૩॥
અન્યઃ-(સ્વપ્દશકરેણઃ) ચવા યથા નેમન્યં તથા
તથા મધુરત્વં તથા તથા ચ સરત્વં સેહલાધવરોત્યાદિ
(અધિકં) સ્થાત્ ॥

ખાંડ અને સાકર જેમ જેમ વધારે નિર્મળ
હોય. તેમ તેમ તેઓમાં વધારે મધુરપાણું,
ઝાડને વધારે સાફ ઉતારનારપાણું, સ્તિગ્ધપણું,
હલકાપણું અને ટાઢાપણું આદિ ગુણો પણ
વધારે હોય છે. ૩૩

હતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ઇક્ષુવર્ગ સમાસ

૨૩ : અનેકાર્થ નામવર્ગ

તત્ર દ્વયર્થાનિ નામાનિ યથા-

એ અર્થવાણાં નામે

‘અશ્મન્તકઃ’-અશ્મલોપિકા કોવિદારશ્ચ ॥
‘કોઢિલ્લકઃ’-કારવેલ્લો રક્તપુત્રનવા ચ ॥ ‘કુલ-
કઃ’-પટોલઃ કુપીલુશ્ચ (‘કુચિલા’ હતિ લોકે
પ્રસિદ્ધઃ) ॥ ‘કોશાતકી’-મહાકોશાતકી રાજ-
કોશાતકી ચ ॥ ‘દીપ્યકઃ’-યવાન્યજમોદા ચ ॥
‘મરુવકઃ’-ફળિજકઃ પિપ્પીતકશ્ચ (ફળિ-
જકઃ ‘મરુમા’ હતિ લોકે) (પિપ્પીતકઃ ‘મૈત્રફલ’
હતિ લોકે) ॥ ‘મધુલિકા’-મૂર્વા જલયદ્રી ચ ॥
‘રુચકમ્’-સોવર્ચલ વીજપૂરકં ચ ॥ ‘લોણિકા’
લોણીશાકં ચાક્કેરીશાકં ચ ॥ ‘વસુકઃ’-
મન્દારઃ ક્ષારલવણશ્ચ ॥ ‘વાલ્હીકમ્’-કુઙ્કુમં
હિન્દુ ચ ॥ ‘વિતુલકમ્’-ધાન્યકં તુત્યં ચ ॥
‘સ્વાદુકપ્તકઃ’-ગોશુરો વિકલ્લતશ્ચ ॥ ‘અગ્નિ-
મુખી’-મહાતકી લાક્ષ્ણી ચ ॥ ‘અગ્નિશિલમ્’-
કુઙ્કુમં કુસુમશ્ચ ॥ ‘અજશૃઙ્ગી’-મેપશૃઙ્ગી કર્કટ-
શૃંગી ચ ॥ ‘પ્રિયદ્વ્યુ’-ફલિની કશ્યપશ્ચ ॥
‘મૃદ્ધઃ’-મૃદ્ધરાજરાવત્ ચ ॥ ‘સમજ્ઞા’-મજ્જિષ્ઠા

લેજાલ્લશ્ચ ॥ ‘અમોઘા’-વિઢલં પાટલા ચ ॥
‘મોચા’-કદલી શાલ્મલિશ્ચ ॥ ‘કુટતટઃ’-
શ્વોનાકઃ કૈવર્તીમુસ્તં ચ ॥ ‘કુનટી’-ચનિકા
મનગિલા ચ ॥ ‘ઘોષ્ટા’-પૂર્ગો વદરી ચ ॥
‘ત્રિપુટા’-ત્રિવૃત્સક્ષ્મૈલા ચ ॥ ‘શદી’-કર્ચૂરો
ગન્ધપલાશી ચ ॥ ‘દન્તશઠઃ’-જર્મ્વારઃ કાપે-
ત્યશ્ચ ॥ ‘દન્તશઠા’-અશ્મિકા ચાક્કેરી ચ ॥
‘અરુણં’-મજ્જિષ્ઠા અતિવિપા ચ ॥ ‘કળા’-
પિપ્પલી જીરકં ચ ॥ ‘તાલપર્ણી’-મુસલી મુરા
ચ ॥ ‘પીલુપર્ણી’-મૂર્વા વિમ્બી ચ ॥ ‘બ્રાહ્મણી’-
ભાર્ગી સ્પૃક્ષા ચ ॥ ‘અપરાજિતા’-વિષ્ણુકાન્તા
શાલિપર્ણી ચ ॥ ‘આસ્ફોતા’-અપરાજિતા
સારિવા ચ ॥ ‘પારાવતપદી’-જ્યોતિષ્મતી કાક-
જલ્લા ચ ॥ ‘શારદી’ સારિવા જલપિપ્પલી ચ ॥
‘ઉગ્રગન્ધા’-ચવા યવાની ચ ॥ ‘પરિવ્યાઘઃ’-
કર્ણિકારો જલવેતસશ્ચ ॥ ‘અજ્ઞનમ્’-સ્ત્રોતોજનં
સૌવીરં ચ ॥ ‘અગ્નિઃ’-ચિત્રકો મહોતશ્ચ ॥
‘શુભિન્નઃ’-વિઢલ્લો હરિદ્રા ચ ॥ ‘તેજનઃ’-
શરો વેણુશ્ચ ॥ ‘તેજની’-તેજસ્વતી મૂર્વા ચ ॥
‘રોચનઃ’-કમ્પિલ્લો રોચના ચ (‘રોચના’ ગોરો-
ચના) ॥ ‘રાજાદનમ્’-ક્ષીરિકા પ્રિયાલશ્ચ ॥
‘શકુલાદની’-કઢુકા જલપિપ્પલી ચ ॥ ‘ગો-
લોમી’-શ્વેતદૂર્વા વવા ચ ॥ ‘પક્ષા’-પક્ષ-
ચારિણી ભાર્ગી ચ ॥ ‘શ્યામા’ સારિવા પ્રિય-
દ્વ્યુશ્ચ ॥ ‘ઉત્તમા’-ત્રિફલા સર્વતોમદ્રા ચ ॥
‘ધાન્યમ્’-ધાન્યાકં શાલ્યાદિ ચ ॥ ‘સહસ્રવી-
ર્યા’-નીલદૂર્વા મહારાતાવરી ચ ॥ ‘સેવ્યમ્’-
ઉશીરં લામ્બજકં ચ ॥ ‘ઉદુમ્બરઃ’-જન્તુફલં
તાત્રં ચ ॥ ‘પેન્દ્રી’-હન્દ્રવારુણી હન્દ્રાણી ચ ॥
‘કટમ્બરા’-કઢુકા સ્ત્રોનાકં ચ ॥ ‘ક્ષારઃ’-યવ-
ક્ષારઃ સ્વર્જિકા ચ ॥ ‘ગળ્ડીરઃ’-ગળ્ડારી મજ્જિષ્ઠા
ચ (ગળ્ડારી-શાકવિશેષો ગળ્ડિનોતિ લોકે) ॥ ‘ગ-
ન્ધારી’-દુરાલભા ગન્ધપલાશી ચ ॥ ‘ચિત્રા’-
હન્દ્રવારુણી વૃહદન્તી ચ ॥ ‘તુણ્ડિકેરી’-કાર્પા-
સી વિમ્બી ચ ॥ ‘ધારા’-ગુહ્વરી ક્ષીરકાકોલી
ચ ॥ ‘વાલપત્રઃ’-લદિરો યવાસશ્ચ ॥ ‘વારિ’-
વાલકમુદકં ચ ॥ ‘અક્ષરવલ્લી’-ભાર્ગી ગુજા
ચ ॥ ‘અમૃણાલમ્’ લામ્બજકમ્ ઉશીરં ચ ॥
‘કુણ્ડલી’-ગુહ્વરી કોવિદારશ્ચ ॥ ‘ગન્ધકાલો’-
પ્રિયદ્વ્યુશ્ચમ્પકકલિકા ચ ॥ ‘દીર્ઘમૂલઃ’-યવાસઃ
શાલિપર્ણી ચ ॥ ‘પિચ્છલા’-શાલ્મલી શિશ-
પા ચ ॥ ‘પુષ્પફલઃ’-કપિત્થઃ કૃષ્ણાપ્લશ્ચ ॥

‘પોટગાઠ’-નસાં નાશકા । ‘પંથપાલ’-કુદરતો
 વંશકા । ‘વેરી’-મૂર્ખ સ્વરૂપા થા । ‘વિશ્વા’-
 દુષ્ટપ્રતિવિદ્યા થા । ‘શીતશિવમ્’-સમ્યક્ મિત્રો-
 થા થા । ‘કર્કશ’-અભિવ્યક્ત કાલમર્ચકા ।
 ‘અર્ધકા’-શાતભા માંસપોષિની થા । ‘મન્થિ-
 વૃક્ષ’-અશ્વત્થમેરો ધોમુલપત્રશાલા (‘વેલિયા-
 પીપર’ હિતિ છોકે) ત્વિષ્ઠા । ‘પયા’-શ્વીરુવક
 થા । ‘ચ્છા’-નૂર્ણ માંસપોષિની થા । ‘સિદ્ધી’-
 શુદ્ધિ વાસા થા । ‘કલકમ્’-નિઠકલવર્ણ નિર્મલો-
 પક્ષ થા । ‘કલ્પકાવ્યા’-કુખકા શામલકો
 થા । ‘પસપુપા’-સપ્તભિર્વાસ પાલકા ‘દ્વા-
 વિષી’-શદ્ધી સુસ્તેષા થા । ‘વૃદ્ધિલાસિની’-
 હરિદ્રા મલ્લી થા । ‘વિલપર્ણમ્’-રજતચરણ પ્રવિષ્ટ
 પર્ણ થા । ‘મચુર’-લીલકા કીર્તનીપગવલ્લ ।
 ‘હોદ્દ્રાવળી’-નાચકર્ણા મમ્લકેતલકા । ‘ના-
 ગિતી’-તામ્બૂલી નાગપુષ્પી થા । ‘સુપુરેચની’-
 ક્વિત્ત માર્કેન્દ્રકા થા । ‘મઠ’-દધોનાકા જ-
 શોકલ્લ ‘વનસ્પતિ’-ચટા નમ્બુલકા । ‘મન્દા’-
 સ્વેતાર્ક મહાનિમ્બલ્લ । ‘અમુત’-કમલમ્ રજ-
 સ્મલ્લ । ‘કવતી’-ચર્ચરી ત્વિષ્ટુપત્રી થા । ‘કુમારી’-
 પુત્રકુમારિકા શતપત્રી થા । ‘વપત્તિકા’ પાઠા
 મમલનામા થા । ‘પક્ષિય’-જાવિષ પલાયકા ।
 ‘રક્તીય’-મરિપ્તક કમ્બુરી થા । ‘સાપ્તેષા’
 પલાયા મોલકલ્લ । ‘સ્વેતપુષ્પા’-સ્વેતાર્કા દમ્બ-
 વાવળી થા । ‘તુવતી’-સૌવર્ણી માલકી થા ।
 ‘કુમ્મિકા’-નૂપુરપલ્લ વારિપત્રી થા । પલપુત્રિ-
 કા-રેણુકા ઝાટી થા । ‘રક્તપુષ્પ’-રક્તાર્ક
 કમ્બુરી થા । ‘ક્ષતકા’-શાતભા વાલ્મલી થા ।
 ‘વિનમુદ્ધિકા’-મ્લ્લામિત્રી વિગતિ-કુલ્લ । ‘રક્ત-
 પલ્લ’-સ્ત્રીવદ્ધી વલ્લ । ‘અન્નવાસા’ ગુદ્ધી
 કલ્પના થા ।

બે અર્ધવાળાં નામો

અરુમંતક-ખાટી લૂણી અને કલ્પનાર
 કઠિહાક-હારેલી અને શાલી સાટોલી
 કુલક-ધિસોદી અને ઝેરકેલણ,
 કોશાતકી-ભુમજડાં અને મોટા ધિસોદા,
 કી-પક-વવાત અને જળમોદ,
 મરુપક-મરવો અને મીઠાળ,
 મધુલિકા-પીણી અને પાણીદું જેડી મખ,
 રુચક-સબળ અને બિજેર,
 સોલ્લિકા-શાકની લૂણી અને બાદી ખાટી લૂણી.

વમુક-શાલો આકટો અને સ્વારસવ-ખાશ,
 બાલ્લીક-કેસર અને કિંઝ,
 વિતુજક-ખાણા અને મોરજુ,
 સ્વાદુક-ટક-ગોખરુ અને વીકલો,
 જામિસુખી-નિલામો અને કલમારી,
 જામિશખ-કેસર અને કમ્બો,
 જાજશુંગી-મરદારીગી અને કાકદારીગી,
 પ્રિયંગુ-ધર્મલા અને કાંઝ,
 ભુંઝ-ભાગરો અને તલ,
 સમંજા-મલક અને રિસામણી,
 જામોઘા-વાવડિજ અને પાલકા,
 મોઘા-કેળ અને ચીમલો,
 કુટખટ-જાણુ અને કેવડીમોઘ,
 કુનટી-ખાણા અને મજરીલ,
 થોટા-સોપારી અને ખારડી,
 ત્રિપુટા-નસોતર અને કીલી બેલચી,
 શરી-કરૂરો અને અંધરશરી,
 દંતશક-લીંજુ અને કેલ,
 દંતશકો-જાળલી અને બદી ખાટી લૂણી,
 અરુણ-મલક અને જાતિવિજ,
 કલ્પા-લીંધીપીસર અને છર
 તાલપર્ણી-કાળી મુસળી અને મુસમાંસી,
 પીણુપર્ણી-પીણી અને ઘીલોદાનેા વેલો,
 પ્રાણલૂ-ભારગી અને કપૂરી મધુરી,
 જાપરજિત્તા-કાળો કુપો અને સમેરવો,
 આરુદ્ધા-કાળો કુપો અને સાલિવા,
 (જેમાંથી સારથાપરીલા નામનું જોરથ થાવ છે.)
 પાસવતપટ્ટી-માલકલ્લ અને શાલી જલેડી,
 શારદી-સાલિવા અને રતવેલીબો,
 ઉગ્રજંઘા-વજ અને વવાત,
 પરિચ્યાધ-કરૂર અને જળજાગરો,
 જાજન-રસવલી અને મુરમો,
 જામિ-જિત્રો અને નિલામો,
 કુમિસ-વાવડિજ અને હળદર,
 તેજન-જરુ અને વાંસ,
 તેજની-તેજજલ અને મોરવેલ,
 રોચન-કપોલો અને મોરવના,
 રોચના-મોરવન અને શાલુ કમળ.

રાજદન-દુધેલી અને રાણ.
 શકુંકાદની-કડું અને રતવેલીઓ.
 ગોલોમી-ધોળી ધ્રો અને વજ.
 પકા-કમલિની અને ભારંગી.
 રથામા-સારિવા અને ઘઉંલા.
 ઉત્તમા-ત્રિકાળા અને સર્વતોભદ્રા-ગંભારી
 ધાન્ય-ધાણા અને ચોખા વગેરે ધાન્ય.
 મહાસ્રવીર્યા-કાળી ધ્રો અને મહાશયતાવરી.
 સેવ્ય-વાળો અને કાળો વાળો.
 ઉદુંબર-ઉંબરાનું ઝાડ અને ત્રાંબું.
 ઔદ્રી-ધંદ્રવારુણી અને મોટાં ત્રુસડાં.
 કટંભરા-કડું અને અરલુ.
 ક્ષાર-જવખાર અને સાણખાર. [મજીઠ.
 ગંડીર-એક જાતનું શાક અને ઝીલિંગે.
 ગંધારી-ધમાસો અને ગંધપલાશી.
 ચિત્રા-ધંદ્રવારુણી અને મોટો નેપાળો.
 તુલિકેરી-કપાસનો છોડ અને ઘીલોડી.
 ધારા-ગળો અને ક્ષીરકાકોલી.
 વાલપત્ર-ખેર અને જવાસો.
 વારિ-વાળો અને પાણી.
 અંગારવદલી-ભારંગી અને ચણોઠી.
 અમૃણાલ-કાળો વાળો અને ઘોળો વાળો.
 કુંડલી-ગળો અને કંચનાર.
 ગંધકલી-ઘઉંલા અને ચંપાની કળી.
 દીર્ઘમૂલ-જવાસો અને સમેરવો.
 પિરિછલ્લા-શીમળો અને શીસમ.
 પુષ્પફલ-કોઠં અને કોળું.
 પોટગલ-ખરુ અને કાસડો.
 યવફલ-ધંદ્રજવનું ઝાડ અને વાંસ.
 દેવી-મોરવેલ અને કપૂરી મધુરી.
 વિંધા-સૂંઠ અને અતિવિખ.
 શીતશિવ-સૈંધવ અને વરિયાળી.
 કર્કશ-કપીલો અને કાસમર્દ.
 ચર્મકપા-હાથલો અને કડું.
 નંદિવૃક્ષ-વેલીયો પીપળો અને પારસપીપળો.
 પયસૂ-ફળ અને પાણી.
 રોહા-ધ્રો અને કડું.
 સિંહી-જીલી લોંચરીગણી અને અરડૂસો.

કતક-ખિડલૂણ અને નિર્મળીનું ફળ.
 કંટકાઢય-કુંજડો અને શીમળો.
 યક્ષધૂપ-દેવદારનો શુદ્ધ અને રાળ.
 દ્રાવણી-કપૂર કાચલી અને ઝીણી એલચી.
 હૃદયિલાસિની-હળદર અને નખલી.
 તિલપર્ણ-રતાંજળી અને તગરની ગાંઠ.
 મધુર-જીવક અને જીવનીયગણ.
 લોહદ્રાવણી-ગાંઠવાળી ધ્રોખડ અને અમ્લ-
 વેતસ.

નાગિની-નાગરવેલ અને નાગપુષ્પી.
 મૃદરેચની-નસોતર અને ઘોળી મીંઢીઆવળ.
 નટ-અરલુ-મોટો અરડૂસો અને આસોપાલવ.
 વનસ્પતિ-વડનું ઝાડ અને વેલીયો પીપળો.
 મંદાર-ધોળો આકડો અને બકાનનું ઝાડ.
 અંબુજ-કમળ અને સમુદ્રફળ કે સમુદ્રશોષ.
 કપરી-જંગલી તુલસી અને હિંશુપત્રી.
 કુમારી-કુંવાર અને મોસમી શુલાભ.
 વરતિકતક-કાળીપાડ અને પિતપાપડો.
 ચત્રિક-કાળીપાડ અને ચિતરો.
 મન્થિય-ખેર અને ખાખરો.

રક્તખીજ-લીંબડાનું કે અરીઠાનું ઝાડ
 અને કંડુરી વનસ્પતિ.
 ક્ષારશ્રેષ્ઠ-ખાખરો અને જધરીઓ ખાખરો.
 શ્વેતપુષ્પ-ધોળો આકડો અને ધંદ્રવારુણી.
 તુવરી-સોરઠી માટી અને તુવેર..
 કુંભિકા-કાચફલ અને પાણી ઉપર થતો વેલો.
 રાજપુત્રિકા-રેણુકા અને ચંખેલી.
 રક્તપુષ્પ-રાતાં ફૂલવાળો આકડો અને કંડુરી.
 સમલો-શાતલા-થોર અને બટમોગરો.
 વિષમુષ્ટિક બકાન-લીંબડો અને ઝેરકોચલું.
 રક્તફલા-સોનવેલ અને વજ.
 ચન્દ્રહાસા-ગળો અને લક્ષમણા.

અય-અય્યાનિ નામાન્યાહ-

હવે ત્રણ અર્થોવાળાં નામો

‘ક્રમુક:-’પૂર્ણસ્તુદ:પદ્ધિકાલોદ્રચ્ચા ‘હુરક:-’-
 કોકિલાક્ષો ગોક્ષુરસ્તિલકનામપુષ્પવિરોષચ્ચ ।
 ‘પ્રિયક:-’પ્રિયજ્ઞુ: કદમ્બોડસનચ્ચ । ‘પૃથ્વીકા:-’-
 કાલાજાજી વૃદ્ધલો હિંશુપત્રી ચ । ‘મૃતીકમ:-’-
 મૃતિસ્વ: કસ્ટુણં મૃસ્તુણં ચ । ‘સોમવન્ક:-’

પાઠા શ્વેતસારિણે પૂતપૂર્ણકરણ્ય । 'સોમશીર્ષ' -
 કમ્પાર કલ્પણ ગામ્ભક વા । 'મુક્તા' - મુક્તપાવસ્થા
 અમરણ્ય । 'મરિચ' - નિમ્બો રસોત મર્ય વા ।
 'મ્લક્ટી' - કપિકષ્ણુ ગામાર્ગ કરજીવા 'મન્થકા' -
 પાઠા ખાફેરી માવિકા વા । 'કુળ્લા' - ત્રિપ્લિ
 કાલાગ્રાહી નીહી વા । 'શીરિશી' - ગુરિપ્રકા
 શીરકાકોલી શ્વેતસારિયા વા । 'મધુપર્ણી' -
 ગુરૂષી ગામારી નીહી વા । 'મન્થકપર્ણ' -
 શ્વેતનાક લ કિર્ણા તુ મન્થિષ્ટા અમાપ્તકી
 વા । 'મીપર્ણી' - ગામારી ગણિકારિકા
 ક્ષુપ્તલ વા । 'મમ્તા' - ગુરૂષી શરીતકી ઘાતી
 વા । 'મમતા' - પુષ્પકમા નીહવર્ણ લાક્ષ્મી
 વા । 'ઋપ્યપ્રોક્તા' - અતિવચા મ્હાશતાવરી
 કપિકષ્ણુ વા । 'કુળ્લા' - પાઠલી ગામારી
 માવપર્ણી વા । 'જીવતી' - ગુરૂષી શાકવિરોગે
 જતા વા । 'જતા' - સારિવા પ્રિયક્ષુભ્યોતિમતી
 વા । 'સમુદ્રાન્તા' - પુષ્પકમા કપર્ણી સ્વચ્છ
 વા । 'દ્વિમતી' - શરીતકી શ્વેતવચા પીતપુષ્પ
 સેકુચ્છ (યસ્ય મૂલં લોકે હતિ પ્રસિદ્ધમ્) ।
 'અમ્બયા' - શરીતકી મ્હાભાવળી પદ્મચારિણી
 વા । 'પદ્મન્યા' - વચા ગમ્ભપલાશી કળ્પી
 વા । 'વરદા' - સુવર્ણલા (કુરુર હતિ કોકે)
 અસ્માન્વા વાપરી ગેહીતિ કોકે) । 'દ્વિગાન્ધા' -
 કાશાકોક્ષિલાશ્મીપિદારી વા । 'કાલસ્કન્ધ' -
 તમાલકિમ્બુક કાલકારિણ્ય । 'મ્હોપખમ્' -
 છુટ્ટી રસોતો ચિરં વા । 'મધુ' - સૌર્વ પુષ્પરસો
 મર્ય વા । 'કપીતના' - આશ્રાતકા શિરીગે ગર્વ
 માન્થકા । 'મદ્રસા' - પિપ્પીતકો ઘણરો સિન્ધર્ભ
 વા । 'શતપર્ણ' - વૈશો દુર્ગ વચા વા । 'સાહસ
 વેષી' - ગામ્ભવેતસો મુગમ્બો દિક્ષુ વા । 'તાલ
 પુષ્પી' - ખાતકી પાટલા શ્યામા ત્રિવૃચા । 'સહા
 પુષ્પા' - શ્વેતાકા રત્નાર્ક કુન્દલ । 'સુરમી' -
 સરૂકી મુરલવાલુક વા । 'મદ્રમી' - અધિર્દશિઃ
 રમી વા । 'કાલાનુસાર્યમ્' - કાલીપર્ક તગર્
 શીરેયં વા । 'ખામ્પય' - અમ્પકો ભાગકેસવ વસ
 કેસલ્ય । 'નાદૈવી' - ગણિકારિકા જલમમ્બુ
 મવેતલ્ય । 'પાવપમ્' - ચિદ્ સોતર્વલં વય-
 સાલ્ય । 'મિશાન્વા' - આજલી ગુરૂની અનુન્દી
 વા । 'અન્નદ્રુ' - કુમ્ભો વેપારકા કુટજલ્ય ।
 'કામ્પીપ્મ' - 'કામ્પીરી' - કુરુકુમ્ પુષ્પમૂલ
 ગામારી વા । 'ગુન્દા' - ત્રીરકા મુજ શરણ ।
 'ગુન્દા' - પ્રિયક્ષુ પક્ષિની અન્નમુસતક વા ।

'શુકમ્' - ગુરુમમ્ભવેતલં વૃક્ષામ્ભલ્ય । 'પારિ
 મદ્ર' - નિમ્બ પારિખાતો વેપારલ્ય । 'પીત
 વાક' - શરિણ વેપારકા સલ્લલ્ય । 'શીર' -
 કુમ્ભો શીરણ કાકોલી વા । 'શીરલ' - કુમ્ભો
 શીરણ શરણ । 'મયુર' - અપામાર્ગોત્તમમેદા તુલ્ય
 વા । 'રત્નસાપ' - રત્નમન્થનં પતજ્જ લરિણ્ય ।
 'વરદા' - સુવર્ણલા અસ્માન્વા વાપરી વા । 'વશિર'
 રત્નાપામાર્ગો ગમ્ભિપ્પલી સમુદ્રમધ્ય વા । 'સો-
 શીર્ષ' - અન્નમેદોઘર્વે સન્ધ્યામમેદા 'અન્નુમા'
 અશોકો વેતલસિદ્ધિમશલ્ય । 'શિલા' - અન્નશિલા
 શિલામતુ ગૈરિકં વા । 'સોમશી' - વાકુષી
 ગુરૂષી શાહી વા । 'અશીય' - શોમાલ્લો મહા-
 નિમ્બા સમુદ્રકર્ણ વા । 'અરવી' - કાલાગ્રાહી
 શતાશ્વજમોદા વા । 'ખામ્બોય' - રત્નાપામાર્ગો
 પલ્લકોશાતકી મ્હાકોશાતકી વા । 'કુસ્પર્શ' -
 વવાસા કપિકષ્ણુ કમ્ભપરી વા । 'ખાશા' -
 કિતુકો ગમ્ભપલાશી પર્ણ વા । 'કાલમેવી' -
 મન્થિષ્ટા વાકુષી શ્યામા ત્રિવૃચા । 'પદ્મન્યા' -
 ગુન્નુકુર્મોધુરો લાસા વા । 'મધુરસા' - દ્રાસા
 મૂર્ણ ગામારી વા । 'રસા' - રાજા શાકકી
 પાઠા વા । 'ઘેવતી' - શરીતકી રાજા ગમ્ભિપ્પલી
 વા । 'સોદમ્' - મય્ય કલ્પમ્મુલ વા । 'સહા' -
 સુવર્ણી વચામેદા (કક્ષી હતિ લોકે) - શવ
 પર્ણી (સેવંતી ગુલાવ હતિ કોકે) । 'સુચ્છા' -
 રાજા તાકુકો નીહપુષ્પા સિન્ધુવાલ્ય ।
 'કઠિણક' - અરવેલં રત્નપુતર્ણા કામ્પર્ણી
 વા । 'મપ્પલિચ' - મૂર્ણ વરી અપુરલ્ય । 'વિતુ
 ઘર્ક' - આનર્ક તુલ્યં ગોતર્લ્ય । 'દેવી' - સ્વચ્છા
 મૂર્ણ કર્ણી વા । 'વરુરુ' - શિખમત્રી શ્વેતર્ક
 રીમર્ક વા । 'ગર્જીતા' - શાકવિરોગ મન્થિષ્ટા
 ગમ્ભર્ણા વા । 'આજલી' - કલિહારી ઝલપિપ્પલી
 નારિકેલલ્ય । 'પિપ્પિલ્યા' - શિશુપા શાકમસિ
 મૂત્તલલ્ય । 'મદ્રાસહા' - માવપર્ણો અમાતક
 કુન્દલલ્ય । 'અન્નિકા' - મેષી અન્નપૂર શ્વેત
 કમ્ભપરી વેતિ ।

કંમુઠ-સોપારી, ચેહેતુ, અને ચાંચો
 લોહર. [મતુ જોડે કુટ.

શુરક-એખરો, એખરો અને તિલક ના
 મિથક-ઘઉંલા, ઠગળ અને બીજાનો
 પૂરવીકા-ઠાળીછરી, ધોટી એવની અને
 બદુરો [વૃષ નામનું પદ
 શૂત્રીક-કરિયાતું, શાદિસ ખડ અને જુ

સોમવલ્ક-કાયકળ, ઘોળો ખેર અને પર-
બડિયાંવાળો કરંજ.

સોગંધિક-કલ્હાર નામનું કમળ, રેહિસ
ખડ અને ગંધક.

ભૂંગ-ભાંગરો, તળ અને ભમરો.

અરિષ્ટ-લીંમડો, લસણ અને મધ.

મહંદી-કૌચાં, અઘેડો અને નાની કરંજ.

મંખા-કાળીપાટ, ખાટી લૂણી અને પીલુડી.

કૃષ્ણા-લીંડીપીપર, કાળી છરી, અને ગળી.

ક્ષીરણી-હુધેલી, ક્ષીરકાકોલી અને ઘોળી
સારિવા.

મધુપણી-ગળો, શીવણ અને ગળી.

મંડૂકપણ-અરલુ, મજાઠ અને પ્રાહી.

(મજાઠ અને પ્રાહીને કહેનારો મંડૂક-
પણી સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે.) [કાયકળ.

શ્રીપણી-રીવણ, મોટી અરણી અને

અમૃતા-ગળો, હરડે અને આમળી.

અનંતા-ધમાસો, કાળી ધો અને કલગારી.
[અને કૌચાં.

મૃગ્યમોક્ષા-અતિબલા, મહાશતાવરી

કૃષ્ણવૃંતા-પાડલા, સીવણ અને જંગલીઅડક.

શ્વંતી-ગળો, મીઠી ખરખોડી અને વન્દા-
આડ ઉપર થતું બીજું આડ.

લતા-સારિવા, ઘઉંલા અને માલકાંકણી.

સસુદ્રાંતા-ધમાસો, કપાસનો છોડ અને
કપૂરી મધુરી.

હૈમવતી-હરડે, ઘોળી વજ અને નાગ
ધંતૂરો-દારુડી; આ દારુડીનાં મૂળને ચોક
કહે છે. [કમલિની.

અવ્યથા-હરડે, મોટી ગોરખમુંડી અને

પડ્યથા-વજ, કપૂરકાયલી અને નાની
કરંજ. [ગાંઠ-વારાહીકંદ.

પરદા-તલવણી, આસોંદ અને ફગીઆની

ધક્કુગંધા-કાસડો, એખરો અને ક્ષીરવિદારી.

કોલસ્કંધ-તમાલ, ટીંબરુ અને કાળો ખેર.

મહોપધ સૂંઠ, લસણ અને ઝેર.

મધુ-મધ, ફૂલનો રસ અને મધ.

કેપીતન-જંગલી આંખો, સરસડીઓ અને
પારસપીપળો.

મદન-મીંઢળ, ધંતૂરો અને મીણ.

શતપર્વા-વાંસ, ઘ્રો અને વજ.

સહસ્રવેદી-અમ્લવેતસ નામનું લીંબુ, કસ્તૂરી
અને હિંગ.

તામ્રપુષ્પી-ધાવડી, પાડલા અને કાળું
નસોતર.

સદાપુષ્પા-ઘોળો આકડો, રાતો આકડો
અને ડોલર.

સુરલી-શરુ, મુરામાંસી અને કાળો વાળો.

લક્ષ્મી-ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, અને ખીજડી.

કાલાનુસાય-દારુહળદર, તગર અને શિલા-
જિત. [કેસરા.

ચાંપેય-ચપો, નાગકેસર અને કમળના
નાદેયી-મોટી અરણી, જલજાંબૂ અને જલ-
માં થતું નેતર.

પાકય-ખીડલૂણ, સંચળ અને જવખાર.

વિશલ્યા-કલગારી, ગળો અને નાનો
નેપાળો. [આડ.

ઇંદ્રદ્રુ-આસુંદરો, દેવદાર અને ઇંદ્રજવનું
કાશ્મીર-કેસર, કમળનું મૂળ, અને સીવણ.

(સીવણનું નામ કાશ્મીરી પણ છે.)

ગુન્દ્ર-ગુંદ્રખડ, મુંજ અને કાસડો.

ગુન્દ્રા-ઘઉંલા, ઇન્દ્રપુષ્પી અને નાગરમોથ.

ચુક-ચુકો, અમ્લવેતસ નામનું લીંબું
અને કોકમ. [દાર.

પારિલદ્ર-લીંબડો, પારિજાત અને દેવ-
પીતદારુ-હળદર, દેવદાર અને શરુ.

વીર-આસુંદરો, વાળો, અને કાકોલી.

વીરતરુ-આસુંદરો, વાળો અને ખરુ.

મયૂર-અઘેડો, અજમોદ અને મોરથૂથુ.

રક્તસાર-રતાંજળી, પતંગ અને ખેર.

ખદરા-તલવણી, આસોંદ અને વારાહીકંદ.

[લૂણ-
વશિર-રાતો અઘેડો, ગજપીપર અને દરિયાઈ.

સૌવીર-સુરમો, ખોર અને એક જાતનો
આથો.

વંજુલ-આસોપાલવ, નેતર, અને તિનિશ.

શિલા-મનશીલ, શિલાજિત, અને ગેર.

સોમવલ્કી-ખાવચી, ગળો અને પ્રાહી.

અક્ષીવ-સરગવો, ઝઠાન અને હરિવાઈવણ.
કારવી-કાળીછરી, સુવા અને અજમોદ.
ધામાર્ગ-સતો અધેઠો, ઝુમખડા અને
ધીસોદા.

દુઃસ્પર્શ-જવાસો, કૌચા અને લોધરીઝળી.
પદારા-ખાખરા, ઠપૂરકાબલી, અને પાંદડા.

[નસોતર.

કાલમેથી-મલ્લ, ખાવથી અને કાળું
પદ્મંકથા-ગૂંજ, યેખર અને લાખ.

મધુરસા-પ્રાખ, પીઠ્ઠી અને ઠપૂર
રસા-સાના, શર અને કાળીપાદ. [કાવથી.
મેઘસી-હરદે, રાસા અને અલ્પીપર.
લોહ-લોહ, કાંકુ અને અશુર.

સહા-જમલી મગ, ખપાટની એક અલ
અને ઝુલાળ. [વાળી નવોદ.

સુવક્ષા-રાસા, નેરવેલ અને કાળાં ફલ-
કઠિલક-કારેલ, રાવી સાટોડી અને કાળી
જમલી તુલસી.

મધુલિકા-મોરવેલ, લેડીમખ, અને મહુડો.
વિતુલક-ખાખા, મોરશુક અને મોનઈ-મોઘ.
દેવી-ઠપૂરી મધુરી, મોરવેલ અને કઠોડી.
મધુક-મોટી ભાલસરી, પોળા આઠઠો અને
સાબરલક.

ગંડીર-એક શાક, મલ્લ અને ખાખવાળી
પ્રોખદ.

લાંઝલી-કલિકારી, જળપીપર અને નાળીએર.
પિચ્છિલા-ચીસમ, ચીમળો અને જૂલપૂક.
મહાસહા-જમલી અલ્લ, અમ્લાલક અને
કુલડો.

અન્નિકા-મેથી, અરીસો અને પોળી
સોરીઝળી.

અવ તતુવર્તિ નામન્યક-

આર અર્થવાળાં નામો

'એતપુખ્ત'-'અપ્પાલવી, સિન્ધુવાર એતા-
કાં સેરેપખા. 'કારવી'-'પૂચીકા, રાતપુખ્ત
કાલામાંની અમ્મોદા. 'અમ્મ'-'પાટા,
ખાજેટી, માંચિકા, પૂંચિકા. ૧-૪

એતાપુખ્ત-ઈન્દ્રવારણી, નવોદ, પોળા
આઠઠો અને કાંટાએગિયો.

કારવી-હી અપત્રી, સુવા, કાંટોલ છર
અને અજમોદ.

અંબલા-કાળીપાટ, ખાટી લૂણી, નાની
પીઠ્ઠી અને સોનેરી લૂઈ.

લખાં અર્થવાળાં નામો

અલ્પાન. સ્મૃતોડપાસુ સૌવર્ચકવિમીતકે. ૧
કરૈપકાસવરસાસાકરોત્રિપપાસકે. ૨

કાકાપ. કાકમાલી કાકોડી કાકમલિકા. ૧
કાકમલિકા કાકમાસા કાકોડુમલિકાપિ. ૨
સતસ્વર્યુ ચરિત કાકમાસો વિષ્ણુસી. ૩
સ્વદિવરમેપેતુ સીસલે નાગકેસરે. ૪

નાગવસ્ત્રા નાગવસ્ત્રા નાગશાશ્વ પ્રયુગ્યતે. ૫
મસે વૃષે લેહુલે પારવે મધુપવિતુ. ૬
લારે રોમે વિપે નીરે રસો નવસુ કર્તે. ૭

અન્ય કરં ત્યાજ-સાજ-સક-સ્મિત-ત્યાજે
સૌવર્ચક વિમીતકે સ્મૃતુ અન્યત્ર. સ્મૃત. ૧
કાકમાલી કાકોડી કાકમલિકા કાકમાસા કાક
માસા મલિ ન કાકોડુમલિકા-સાસુ કર્તેતુ વિષ્ણુસી.
કાકમાલિકા ચરિત. ૨
સ્વદિવરમેપેતુ સીસલે નાગકેસરે
નાગવસ્ત્રા નાગવસ્ત્રા નાગશાશ્વ પ્રયુગ્યતે. ૩
મસે રોમે વિપે નીરે રસો નવસુ કર્તે. ૪

તોસો, પદાક, રૂઝાક, ગાડું, ઇન્દ્રિય,
પાશ, સંબળ અને બેહેલાનું ઝડકે એ આઠ
અર્થોમાં 'અલ્પ' શબ્દ વપરાય છે. કાકોડો,
પીઠ્ઠી, કાંટોડી, રાવી અલ્પોડી, રાવી અલ્પોડી,
મોટી ઇન્દ્રવારણી અને કાળો ઈન્દ્રો એ સાત
અર્થોમાં વિકાસોએ 'કાક' શબ્દ (વપરાતો)
કહેલ છે. ચર્પ, કાળી, લેટો, ચીમું, નાનકેસર,
નાનરવેલ અને નાનો નેપથ્યો એ સાત
અર્થોમાં 'નાગ' શબ્દ વપરાય છે. માંસ, દ્રવ,
શીલડીનો રસ, પાશ, મધુર અપિ રસ, સ્વાદ,
પાશ, ઝેર અને પાણી એ નવ અર્થોમાં 'રસ'
શબ્દ વપરાય છે. ૧-૪

એવિ ચીલાવપ્રકારમાં અનેકાર્થનામ-
૧૪ સમાપ્ત

૧ : માનપરિભાષા-પ્રકરણ

મગધ દેશનાં માપ

ન માનેન વિના યુક્તિદ્રવ્યાણાં જાયતે ક્વચિત્ ।
 મતઃ પ્રયોગકાર્યર્થિ માનમત્રોચ્યતે મયા ॥ ૧ ॥
 ચરકસ્ય મતં વૈધૈરાધ્યર્થસ્માન્મતં તતઃ ।
 વિહાય સર્વમાનાતિ માગધં માનમુચ્યતે ॥ ૨ ॥
 ત્રસરેણુર્ધુવૈઃ પ્રોક્તસ્ત્રિશતા પરમાણુભિઃ ।
 ત્રસરેણુસ્તુ પર્યાયનામ્ના વંશી નિગદ્યતે ॥ ૩ ॥
 જાલાન્તરગતૈઃ સૂર્યકરૈર્વંશી વિલોક્યતે ।
 પદ્મવંશીભિર્મરીચિઃ સ્યાન્તામિઃ પદ્મિશ્ચ રાજિકા ૪
 તિષ્ઠમી રાજિકામિશ્ચ સર્પપઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ।
 યવોઽષ્ટસર્પૈઃ પ્રોક્તો ગુજ્ઞા સ્યાન્તચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૫ ॥
 પદ્મિસ્તુ રત્તિકામિઃ સ્યાન્માપકો હેમધાનકો ।
 માપૈશ્વતુમિઃ શાળઃ સ્યાદ્ધરણઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૬ ॥
 ટક્કઃ સ એવ કથિતસ્તદ્દ્વયં કોલ ડચ્યતે ।
 શુદ્રકો વટકશ્ચૈવ દ્રઙ્ક્ષણઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૭ ॥
 કોલદ્વયં તુ કર્પઃ સ્યાત્સ પ્રોક્તઃ પાણિમાનિકા ।
 અક્ષઃ પિચુઃ પાણિતલં કિંચિત્પાણિશ્ચ તિન્દુકમ્ ॥ ૮ ॥
 વિઢાલપદકં ચૈવ તથા પોઢશિકા મતા ।
 કરમધ્યો હંસપદં સુવર્ણ કવલપ્રદઃ ॥ ૯ ॥
 વડુમ્બરં ચ પર્યાયૈઃ કર્પમેવ નિગદ્યતે ।
 સ્યાત્કર્પાભ્યામર્ધપલં શુકિરપ્રમિકા તથા ॥ ૧૦ ॥
 શુકિમ્યાં ચ પલં હોયં મુષ્ટિરાત્રં ચતુર્થિકા ।
 પ્રકુજ્ઞઃ પોઢશી વિલ્વં પલમેવાત્ર કીર્ત્યતે ॥ ૧૧ ॥
 પલામ્યાં પ્રસ્તિભૈયા પ્રસ્તં ચ નિગદ્યતે ।
 પ્રસ્તિભ્યામજ્જલિઃ સ્યાત્કુઢવોઽર્ધશરાવકઃ ॥ ૧૨ ॥
 અષ્ટમાનં ચ સ હોયઃ કુઢવામ્યાં ચ માનિકા ।
 શરાવોઽષ્ટપલં તદ્વજ્ઞેયમત્ર વિચક્ષણે ॥ ૧૩ ॥
 શરાવામ્યાં ભવેત્પ્રસ્થઃ ચતુઃપ્રસ્થેસ્તાથાઢકઃ ।
 માજનં કાંસપાત્રં ચ ચતુઃપષ્ટિપલશ્ચ સઃ ॥ ૧૪ ॥
 ચતુર્મિરાઢકદ્રોણઃ કલશો નલ્વળોઽર્મણઃ ।
 ડમાનશ્ચ ઘટો રાશિદ્રાણપર્યાયસંક્ષિતઃ ॥ ૧૫ ॥
 દ્રોણામ્યાં શૂર્પકુમ્ભૌ ચ ચતુઃપષ્ટિશરાવકઃ ।
 શૂર્પામ્યાં ચ ભવેદ્ દ્રોણી વાહો ગાળી ચ સા સ્મૃતા ॥
 દ્રોણીચતુષ્ઠયં લારી કથિતા સૂક્ષ્મબુદ્ધિમિઃ ।
 ચતુઃસહસ્રપલિકા પળ્ળવલ્ચધિકા ચ સા ॥ ૧૭ ॥
 પલાનાં દ્વિસહસ્રં ચ માર પકઃ પ્રકીર્તિતઃ ।
 તુલા પલશતં હોયં સર્વત્રૈવૈવ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૮ ॥
 માપદક્ષાક્ષવિલ્વાનિ કુઢવઃ પ્રસ્થમાઢકમ્ ।
 રાશિગાળી લારિકેતિ યથોત્તરચતુર્ગુણમ્ ॥ ૧૯ ॥

અન્યથઃ-માનેન વિના દ્રવ્યાણાં યુક્તિઃ :

જાયતે, અતઃ પ્રયોગકાર્યર્થિ અત્ર માનમ્ મયા ડચ્યતે ॥
 આદ્યૈઃ વૈધૈઃ ચરકસ્ય મતં યસ્માત્ મતં, તતઃ સર્વમાનાતિ
 વિહાય માગધં માનમ્ ડચ્યતે । બુધૈઃ ત્રિશતા પરમા-
 નુભિઃ ત્રસરેણુઃ પ્રોક્તઃ, ત્રસરેણુઃ તુ પર્યાયનામ્ના વંશી
 નિગદ્યતે ॥ જાલાન્તરગતૈઃ સૂર્યકરૈઃ વંશી વિલોક્યતે,
 પદ્મવંશીભિઃ મરીચિઃ સ્યાત્, ચ તામિ પદ્મિઃ રાજિકા
 (સ્યાત્), ચ તિષ્ઠમિઃ રાજિકામિઃ બુધૈઃ સર્પપઃ પ્રોચ્યતે,
 ડષ્ટસર્પૈઃ યવઃ પ્રોક્તઃ । તચ્ચતુષ્ઠયં ગુજ્ઞા સ્યાત્ ।
 પદ્મિઃ રત્તિકામિઃ તુ માપકઃ સ્યાત્, હેમધાનકૌ
 (માપકપર્યાયો), ચતુમિઃ માપકૈઃ શાળઃ સ્યાત્, સઃ
 ધરણઃ નિગદ્યતે । સઃ એવ ટક્કઃ કથિતઃ, તદ્દ્વયં કોલઃ
 ડચ્યતે, સઃ એવ ચ શુદ્રકઃ વટકઃ દ્રઙ્ક્ષણઃ નિગદ્યતે ।
 કોલદ્વયં તુ કર્પઃ સ્યાત્, સઃ પાણિમાનિકા પ્રોક્તઃ, અક્ષઃ
 પિચુઃ પાણિતલં કિંચિત્પાણિઃ ચ તિન્દુકં ચ વિઢાલ-
 પદકં તથા ચ પોઢશિકા એવ મતા, કરમધ્યઃ હંસપદં
 સુવર્ણ કવલપ્રદઃ ચ ડડુમ્બરમ્ (હતિ) પર્યાયૈઃ કર્પમ્
 એવ નિગદ્યતે, કર્પાભ્યામ્ અર્ધપલં સ્યાત્, તથા શુક્તિઃ
 ડટ્મિકા (તત્ કથ્યતે) ॥ શુક્તિમ્યાં ચ પલં હોયમ્, મુષ્ટિઃ
 આત્રં ચતુર્થિકા પ્રકુજ્ઞઃ પોઢશી વિલ્વમ્-અત્ર પલમ્ એવ
 કીર્ત્યતે ॥ પલામ્યાં પ્રસ્તિઃ હોયા ચ પ્રસ્તં નિગદ્યતે, પ્રસ્તિભ્યામ્
 અક્ષલિઃ સ્યાત્, કુઢવઃ અર્ધશરાવકઃ ચ ડષ્ટમાનં સઃ હોયઃ,
 કુઢવામ્યાં ચ માનિકા, તદ્વત્ શરાવઃ ડષ્ટપલં વિચક્ષણેઃ
 અત્ર હોયમ્ ॥ શરાવામ્યાં પ્રસ્થઃ ભવેત્, તથા ચતુઃપ્રસ્થૈઃ
 આઢકઃ માજનં ચ ચતુઃપષ્ટિપલઃ ચ સઃ એવ (હોયઃ),
 ચતુમિઃ આઢકૈઃ દ્રોણઃ (ભવતિ), કલશઃ નલ્વળઃ
 ડર્મણઃ ડન્માનઃ ઘટઃ ચ રાશિઃ દ્રોણ-પર્યાયસંક્ષિતઃ
 (ભવતિ) ॥ દ્રોણામ્યાં શૂર્પકુમ્ભૌ ચ ચતુઃપષ્ટિશરાવકઃ
 (સ્યાત્), ચ શૂર્પામ્યાં દ્રોણી ભવેત્, વાહઃ ચ ગોળી
 સા સ્મૃતા ॥ સૂક્ષ્મબુદ્ધિમિઃ દ્રોણી-ચતુષ્ઠયં લારી કથિતા,
 સા ચ પળ્ળવલ્ચધિકા ચતુઃસહસ્રપલિકા (ભવતિ) ॥
 પલાનાં દ્વિસહસ્રં ચ એકઃ મારઃ પ્રકીર્તિતઃ, તુલા પલશતં
 હોયમ્, સર્વત્ર એવ નિશ્ચયઃ (અસ્તિ) ॥ માપદક્ષા-
 ક્ષવિલ્વાનિ કુઢવઃ પ્રસ્થમાઢકં રાશિઃ ગોળી લારિકા
 હતિ યથોત્તરં ચતુર્ગુણં (કથ્યતે) ॥

તોલ વિના પદાર્થોની યોગ્ય ગોઠવણ કદી
 થતી નથી, તેથી પ્રયોગનાં કામે માટે અહીં
 તોલ વિષે હું કહું છું. જુના વૈદ્યોએ ચરકના
 મતને જે કારણે સ્વીકારેલ છે, તે માટે સઘળા
 તોલને છોડી (ચરકના મત પ્રમાણે) મગધ
 દેશનો તોલ અહીં કહેવાય છે. વિક્રાનોએ
 ત્રીશ પરમાણુનો ત્રસરેણુ કહ્યો છે અને
 તે જ ત્રસરેણુનું પર્યાય નામ વંશી છે.

છે બળીલામાં પદ્મતાં સુર્યના કિરણોમાં જે
લીલી ધીલી કણીઓ દેખાય છે, તેમાંની
એક કણી જેટલા વચનનું તોલ ત્રસરેલું કે
વચી સમજવું, એ છ ત્રસરેલું મળી મરીચિ
થાય છે, છ મરીચિથી શાવિટકા (શરૂનું
માપ) થાય છે ત્રણ શાવિટકાથી સૂર્યપ
(એક સરસવનું માપ) થાય છે. આઠ
સૂર્યપથી યવ (એક જનનું માપ) થાય છે,
આર હવથી ગુળ (૨લી) થાય છે ૩૩
સૂર્યપથી માપકે થાય છે; હેમ અને ધાનક
એ માપકના જ નામ છે આર માપકથી
શાણુ થાય છે અને એ શાણુ જ ધરણુ
તથા ટક કહેવાય છે એ શાણુથી કોણુ
થાય છે, કુદરત, વટક અને દ્રવણુ એ ઠોલ
ના જ નામો છે એ કોણુથી કર્પ થાય છે,
પાણિમાનિકા, અક્ષ, પિયુ, પાણિવલ, કિમિ
ત્પાણિ, તિફક, બિહલપકક, પોદશિકા, કર
મધ્ય, હસપક, સુવર્ણ, કવલચંદ્ર અને ઉડુબાર
એ બધાં કર્પના જ નામો છે એ કર્પથી ઝળદ
પણ થાય છે શુદ્ધિ અને અદ્યમિકા એ
ઝળદપણનાં જ નામો છે એ ઝળદપણથી પક્ષ
થાય છે સુદિ, આમ, ચતુર્થિકા, પ્રત્યેક,
પોદશી અને બિલ્વ એ પક્ષના જ નામો છે
એ પક્ષથી પ્રચુતિ થાય છે પ્રચત એ
પ્રચતિનું જ નામ છે એ પ્રચતિથી ઝળજલિ
થાય છે કુદરત, ઝળદશાય અને અદ્યમાન
એ ઝળજલિના જ નામો ૩ એ ઝળજલિથી
માનિકા થાય છે શશવ અને અદ્યપક્ષ
એ માનિકાના જ નામો છે એ શશવથી
પ્રસ્થ થાય છે આર પ્રસ્થથી આઠકે ૧૦
થાય છે ભાવન, કાંચપાત્ર અને ચતુ -
પદિપક્ષ તે આઠકનાં જ નામો છે આર
આઠકથી દ્રોણુ થાય છે કલશ, નવવલ્લ,
જમંજ, ઉમાન, વટ અને શશિ એ શ્રીવ
ના જ નામો છે એ શ્રીવથી શૂર્ય થાય
છે; કુલ અને ચતુષ્પદિશાવલ્લ એ શૂર્યના જ
નામો ૩ એ શૂર્યથી દ્રોણી થાય છે, વાક
અને ગોણી એ શ્રીવૃત્તાં જ નામો છે. સૂર્યમ

બુદિવાળા વિદ્વાનોએ આર શ્રીવૃત્તની ખાસી
કરી છે-એટલે આર હવાર ને છત્ર પક્ષની
ખાસી થાય છે એ હવાર પક્ષનો એક
કાર ૧ થાય છે અને એ પક્ષની એક તુલા
થાય છે, એ સર્વ ભૂમિનો નિર્ણય છે માપ, ટક,
અક્ષ, બિલ્વ, કુદરત, પ્રસ્થ, આઠક, શશિ, ગોણી
અને ખાસી-એ ઉત્તરોત્તર માપણુ થાય છે

૧ ચાવીસ ચલેડીમાર, ૨ અદ્યાવીસ
ચલેડીમાર, ૩ એક તોમાં અથવા એક રૂપિયા
માર ૪ ને રૂપિયામાર ૫ માર રૂપિયામાર, ૬
આઠ રૂપિયામાર, ૭ સોળ રૂપિયામાર ૮ વગેરે
રૂપિયામાર ૯ ચોસા રૂપિયામાર, ૧૦ બસે
છપ્પ રૂપિયામાર, ૧૧ એક હવાર ને ચોસેસ
રૂપિયામાર, ૧૨ ને હવાર ને અડતાલીસ રૂપિયા-
માર ૧૩ માર હવાર ને છનુ રૂપિયામાર, ૧૪
સોળ હવાર ને ચતુસે ને ચેત્રાદીપિના માર, ૧૫
આઠ હવાર રૂપિયામારનો તોલ ૧૬ મારસ
રૂપિયામાર.

ચિહ્ન-અભ્યવરિધવાથી વસ્તુઓ થાય. કદાચિ
પતિવિત્તિક, ૧ પન્નવલિત્તિક, કવ. ૧ મરે વરક-
લમવ. ૧ ગુપ્તકમલ વસ્તુઓ મળ્યા વિષયવિત્તિક-
જાડકાંવિત્તિક કર્પ અવ્યવચિહ્નપિમાનાભ્યવ-
ચકચકવલિત્તિક મળે કદાચિવલિત્તિક ૫ વચકચ-
મિત્ત કવ. ૩ આ મરક દેહની પગિમપ્ત પ્રમાણે ૬
રતિનો માત્ર ચોલીસ રતિનો ટક અને છનુ રતિનો
૪ થાય છે જે મરકને માન્ય છે છનુતના મત-
મા ચર્ચ રતિનો માર, વીસ રતિનો ટક અને
એથી રતિનો ૪૫ થાય છે કલિજ દેહની
પરિમાપમા ખનુ એથી રતિનો જ ૬૧ થાય છ
કલ્પ્ય કે, તે પરિમાપમા આઠ રતિનો માત્ર છે
બનીસ રતિનો ટક છે અને અહીં ટકનો ૪૫ છે

ગુણ વિમાનમારમ્ય વાકસ્વાનુકુલવસ્તિવિત્તિક. ૧
પ્રવાર્દ્યગુણુપ્રમાણી તાબમાતે સર્વે મતમ્ ૨૨૦
મસ્વાવિમાનમારમ્ય મિગુર્વે તદ્ પ્રવાર્દ્યો. ૧
માર્ગે તથા ગુણવાસ્તુ મિગુર્વે જ કલિસ્સુવત્ ૨૨૨
સમ્પ્રકલેખમોદાવેમોપકે પચતુરસુવત્ ૧
વિસ્તીર્ણે જ તયોર્ચં જ તન્માર્ગે કુદરતે વસે ૨૨૨

અભ્યવ-ગુણાવિમાનમ્ આરમ્ય વાસ્તુ કુલવિત્તિક-
સ્વાત્, તાવત્, દવાર્કાચકચવત્ માત્રે સર્વે મતમ્ ૩
મસ્વાવિમાનમ્ આરમ્ય તદ્ માર્ગે દવાર્કો (અર્ધ)
મિગુર્વે (સ્વર્ણ) તથા ગુણવા. (અર્ધ) ૫ કલિત્

વિગુણ ન સ્તુતમ્ ॥ સદૃશવેણુઝોદાદેઃ ચત્ ચતુરકુલં
વિસ્તર્ણં ચ તથા ચ ચન્નં શાષ્ટે (સ્વાત્) તદ્ માનં
કુર્યં વગેત્ ॥

ગુન્નથી માંડી કુડવ સુધીનું માપ દ્રવ્ય
પદાર્થોનું, લીલા પદાર્થોનું અને સૂકા પદાર્થોનું
સરખું જ મનાય છે. પ્રસ્થથી માંડીને તે
માપ દ્રવ પદાર્થોનું અને લીલા પદાર્થોનું
અમણું માનય છે. (કારણ કે સૂકા પદાર્થ
કરતાં લીલાં પદાર્થમાં વજન વધારે હોય
છે.) તુલાનું માપ તો કોઈ પણ ઠેકાણે
અમણું માનેલું નથી. ચારાં લાકડાનું, વાસનું
કે લોહા આદિનું ચાર આંગળ પહોળું અને
ચાર આંગળ ઊંચું જે વાતણુ કરવામાં આવે
તે માપ કુડવ નામે કહેવાય છે. ૨૦-૨૨

કલિંગદેશના માપ-તોલનાં નામ

યતો મન્દાગ્નયો હસ્તા હીનસત્ત્વા તરાઃ કલોઃ ।
અતસ્તુ માત્રા તથોગ્યા પ્રોચ્યતે સુહસંમતા ॥૨૩॥
યવો દ્વદશમિર્ગૌરસપેપૈઃ પ્રોચ્યતે બુધૈઃ ।
યવદ્વયેન ગુજ્ઞા સ્પાત્ત્રિગુજ્ઞો વલ્લઃ ઉચ્યતે ॥૨૪॥
માપો ગુજ્ઞામિરદ્રામિઃ સપ્તમિર્વા ભવેત્ત્રચિત્ ।
ચતુર્મિર્માપકઃ શાળઃ સ નિષ્કષ્ટકઃ પવ્વ ચ ॥૨૫॥
ગદાગો માપકઃ પદ્મમિઃ કર્ષઃ સ્પાદશમાપિકઃ ।
ચતુઃકર્ષઃ પલં પ્રોક્તે દશશાળમિતં બુધૈઃ ।
ચતુઃપલૈશ્ચ કુડવઃ પ્રસ્થાદ્યાઃ પૂર્વવન્મતાઃ ॥૨૬॥
સ્થિતિનાસ્ત્યેવ માત્રાયાઃ કાલમોર્ગિ વયો વલમ્ ।
પ્રકૃતિં દોષદેશો ચ દૃષ્ટ્વા માત્રાં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૭॥
નાસ્ત્યં હન્યોપચં વ્યાધિ યથામ્મોડ્યં મહાનલમ્ ।
અતિમાત્રં ચ દોષાય યથા સસ્યં વદ્ધદકમ્ ॥૨૮॥

અન્યઃ-કલો યતઃ મન્દાગ્નયઃ હસ્તાઃ હીનસત્ત્વાઃ
નપઃ (મવન્તિ) અતઃ તથોગ્યા તુ માત્રા સુહસંમતા
પ્રોચ્યતે ॥ બુધૈઃ દ્વદશમિઃ ગૌરસપેપૈઃ યવઃ પ્રોચ્યતે,
યવદ્વયેન ગુજ્ઞા સ્વાત્, ત્રિગુજ્ઞઃ વલ્લઃ ઉચ્યતે ॥ અગ્રામિઃ
ગુજ્ઞામિઃ ત્રચિત્ વા સપ્તમિઃ (ગુજ્ઞામિઃ) માપઃ ભવેત્,
ચતુર્મિઃ માપકઃ શાળઃ, સ ચ નિષ્કષ્ટકઃ એવ (કલ્પ્યતે) ॥
ગદ્મિઃ માપકઃ ગદાગાઃ, દશમાપિકઃ કર્ષઃ સ્પાત્,
ચુધૈઃ ચતુઃકર્ષઃ દશશાળમિતં પલં પ્રોક્તમ્, ચતુઃપલૈઃ
કુડવઃ (સ્વાત્) પ્રસ્થાદ્યાઃ પૂર્વવત્ મતાઃ ॥ માત્રાયાઃ
સ્થિતિઃ નાસ્ત્યેવ, (કિંતુ) કાલમ્ અગ્નિ વયઃ ચલં
પ્રકૃતિં દોષદેશો ચ દૃષ્ટ્વા માત્રાં પ્રકલ્પયેત્ ॥ યથા
અલ્પમ્ અમ્મઃ મહાનલં ન હન્તિ, તથા અલ્પમ્ ઔપચં
વ્યાધિ ન હન્તિ, (તથા ચ) યથા મહુ ઉદકં સસ્યં

(નાશયતિ તથા) અતિમાત્રમ્ (ઔપચં) દોષાય (ભવતિ) ॥
કૃત્રિયુગમાં માણસો જે કારણે મંદ
અગ્નિવાળાં, ટુંકા કદનાં અને ઝોછી શક્તિ-
વાળાં હોય છે, માટે તેઓને લાયક જે માપ
વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યા છે, તે કુડવે કહેવાય છેઃ
વિદ્વાનોએ ખાર ઘોળા સર્ષપથી એક જવનું
વજન કહેલ છે; જે જવથી ગુન્નનું વજન
થાય છે; ત્રણ ગુન્નથી વાલનું માપ થાય
છે. આઠ ગુન્નથી માપનું માપ થાય છે;
દોઢ સ્થળે સાત ગુન્નથી પણ માપનું માપ
માનેલ છે; ચાર માપથી શાણનું માપ થાય
છે. નિષ્ક અને ટંક એ શાણનાં જ નામે છે.
છ માપથી ગદ્યાણું થાય છે. દશ માપથી
કર્ષ થાય છે. ચાર કર્ષથી પલ થાય છે.
દશ શાણ એ પલનું જ નામ છે. ચાર પલથી
કુડવ થાય છે. પ્રસ્થ વગેરેનું માપ તો
મગધ દેશનાં પ્રસ્થ વગેરે પ્રમાણે જ માનવામાં
આવે છે. માત્રાની મર્યાદા હોતી જ નથી;
માટે કાળ, જઠરાગ્નિ, અવસ્થા, બળ, પ્રકૃતિ
દોષ અને દેશને જોઈને માત્રાની કલ્પના
કરવી. જેમ થોડું પાણી ઘણા અગ્નિને શમાવી
શકતું નથી, તેમ થોડું ઔષધ મોટા વ્યાધિને
મટાડી શકતું નથી; તેમ જ જેમ (ખેતરમાં
ઊગેલાં) ધાન્ય પર ઝાડું પાણી પડે તો
ખરાબી કરે છે, તેમ થોડા રોગ ઉપર
ઘણું ઔષધ દેવામાં આવે તો પણ ખરાબી
કરે છે. ૨૩-૨૮

ધૃતિ માનપરિભાષા

ઔષધો બનાવવાની રીતો

કષાયોના પાંચ લેદા

સ્વરસશ્ચ તથા કલ્કઃ કાથશ્ચ હિમફાણ્ડકૌ ।
જ્વેપઃ કપાયાઃ પચ્ચેતે લઘવઃ સ્યુર્યયોત્તરમ્ ॥૧॥

અન્યઃ-સ્વરસઃ તથા ચ કલ્કઃ ચ વવાયઃ
હિમફાણ્ડકૌ-એતે પચ્ચ કપાયાઃ જ્વેપઃ, (તે) યયોત્તરં
લઘવઃ સ્યુઃ ॥

ઔષધોનો સ્વરસ, કલ્ક, ક્વાથ, હિમ,
અને કાંટ આ પાંચ કષાયો બાણવા; તેઓમાં
સ્વરસથી કલ્ક, કલ્કથી ક્વાથ, ક્વાથથી

હિમ અને હિમથી ફાંટ (પચવામાં) હલકા હોય છે. ૧

સ્વરસ કરવાની રીત

મહતાત્ત્વનાકાષ્ટાદ્ય પ્રબંધાત્મકાત્મકમુદ્રવેત્ ।
પલ્લમિપ્યોદિતો યદ્ય સ્વરસો રસ ઇષ્યતે તદ્વત્ ॥
કુદ્ધે ખુપિતે દ્રવ્યં સિતં ચ ક્ષિપ્યતે જલે ।
અહોવાદ્યે સિયંતે તસ્માદ્ભવેદ્વા રસ તત્ત્વમ્ ॥૩૩॥
આદાય ધુન્નદ્રવ્યં યા સ્વરસાનામસીમભે ।
જલેહ્યગુણિતે સાધ્યં પાદશિષ્ણે ચ શુભને કષ્ણા
સ્વરસસ્ય ગુણ્યાય પલ્લમયે પ્રયોગવેત્ ।
નિશોધિતે અગ્નિસિદ્ધે પલ્લમાદ્યે રસે પિપ્પલ્વ ણ્યા
સિતામયુગ્ધસાપડીરકં સર્ણં તથા ।
પૂતં ભેદ ચ જૂપાંદીન્કોલમાત્રામસે સિપેત્ ॥૩૪॥

અર્થ-અહોવાદ્ય તત્ત્વપાદકાદ્ય કુણ્યાદ્ય રસપ્રકાર
ના રસ વ્રત્તનિર્ણયિતો ચ ધનુર્મધ્યે (૪) સ્વરસ
તત્ત્વતઃ ॥ ૩૩ ॥ કુદ્ધે ખુપિતે દ્રવ્યે ક્ષિપ્યતે ચ જલે
સિતમ્ આપત્તે સિયંતે (મયેદ), તસ્માદ્ તત્ત્વમ્ રસ-
મયેદ્ ॥ ૩૪ ॥ આ સ્વરસમય અર્થસંબંધે ધુન્નદ્રવ્યમ્ મારાજ
અત્યુચિત જલે સાધ્યમ્, ચ પાદશિષ્ણે કષ્ણા ॥ સ્વરસસ્ય
ચ ગુણ્યાય પલ્લમયે પ્રયોગવેત્, નિશોધિતમ્ અગ્નિસિદ્ધં
ચ રસે પલ્લમાત્ર સિયંતે ॥ સિયં-મકુ-ગુર-કાણ્ડ વીરકે
તથા અર્થ-જૂપાંદીનં ચ જૂપાંદીનં રસે કોલમાત્રમ્
સિયંતે ॥

હાલથી, અગ્નિથી કે ક્ષીણ વગેરેથી નહીં
અજાળ થયેલી તાલ હીલી ઔષધિ લાવી,
તેને તે વખતે જ ખાંદી અથવા વાટીને તેને
ને રસ કપડાથી ઝાળી લેવામાં આવે, તે
સ્વરસ કહેવાય છે, અથવા ઘોળ દ્રવિયાભાર
લીલા ઔષધનું જૂથ (કરી તેને) ગમણા
જળમાં નાખી એક દિવસશવ રહેવા દેવું,
પછી તેમાંથી ને રસ લેવામાં આવે, તે પણ
ઉત્તમ સ્વરસ કહેવાય છે, અથવા હીલી
ઔષધિ ન મળે તો સૂકી ઔષધિ લઈ (તેનું
જૂથ કરી) તેથી અગ્નિમાં પાણીમાં ઉકાળી
થોડા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તે લઈ
લેવું, એ પણ સ્વરસ કહેવાય છે. પહેલા
પ્રકારનો સ્વરસ ભારે હોય છે, તેથી જ
દ્રવિયાભારના માપમાં તેને (પીવામાં)
ઉપયોગ કરવો અને (બીજા તથા ત્રીજા
પ્રકારના એટલે) રાતે જીવંતી રાખીને કરેલા

તથા અગ્નિથી ઉકાળીને કરેલા સ્વરસને ચાર
દ્રવિયાભાર માપથી પીવો. સાકર, મધ, ગોળ,
શ્વેત, છત્ત, લણ, ધી, તેલ કે જૂથ આદિ
એ સ્વરસમાં નાખવાં હોય તો અઠતાલીસ
અથોડીભાર નાખવાં. ૨-૬

રીઝ-અહત્ત-લીતમિદ્ધાસિનિહ્યવત્ ॥ કુણ્ડ
-વંપિત્વ । જૂથિત-જૂથિતમ્ । નિશોધિત-નિશોધિત-
સિયંત્ । કોલમાત્ર ૪ । (અર્થ) ભાગાતરમાં
આવી ગય છે.)

ઘોખાને સ્વરસ કરવાની રીત

કચ્છિતં તપ્તુકપ્પકં જલેહ્યગુણિતે સિપેત્ ।
માધવિત્વા જલં પ્રાદં વૈષ સર્વત્ર કર્મસુ કષ્ણ
અર્થ-તપ્તુકપ્પકં કચ્છિતં અત્યુચિત જલે સિયંતે,
માધવિત્વા જલં પ્રાદં, સર્વત્ર કર્મસુ કષ્ણ ॥

ચાર દ્રવિયાભાર ખાંડેલા ઘોખાને આઠ-
અણા પાણીમાં નાખવા અને તેઓને કૂણા કરી
તે સ્વરસદ્રવ્ય પાણી લઈ લેવું; પછી તે પાણીને
સર્વ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ કરવો. ૭

રીઝ-માધવિત્વા-અંતઃકૃત્વ ।

હિમ કરવાની રીત

કુણ્ડ પ્રબંધકે સમ્યક્ પશ્ચિમીરપકે. વ્યુત્તમ્ ।
નિશોધિતે હિમા ચ સ્વાત્થયા શીતકપાયક- ॥
તસ્ય માને મતં પામે પદ્મપ્રપતિતે કુષ્ણે ॥૮॥

અર્થ-અહત્ત-અહત્ત-કુણ્ડ (હત્ત) વશ્મિ-
વીરકે: પૂતં તથા નિશોધિત (વર્ત્તમ્) । ૪ દિન-
(વા) લીત્ત્વત્ત્વ સ્વાદ, તત્ત્વ પામે કુષ્ણ પદ્મ-
મિતં માને મત્તમ્ ॥

ચાર દ્રવિયાભાર ઔષધને સારી પેટે
ખાંદી અથવા વાટી, ઘોલીય દ્રવિયાભાર
પાણીમાં પલાળી, આખી રાત એમ ને એમ
રહેવા દઈ સવારે લઈ લેવું; તે હિમ અથવા
શીતકપાય કહેવાય છે; તેને પીવામાં વિદ્યા
નાએ આઠ દ્રવિયાભારનું માપ માનવું છે. ૮

રીઝ-હત્ત-જૂથિતમ્ ।

ફાંટ કરવાની રીત

કુણ્ડે પ્રબંધકે સમ્યક્ અધ્યુચ્યં કિતિસિપિત્ ।
પૂત્વાને કુદ્ધવૈભાગી તત્ત્વત્ત્વ સાધ્યેત્ત્વત્ ॥
સ સ્વાધ્યયેદ્રવા કાન્દસ્તમાને દિપ્તકોમિત્તમ્ ।
સૌત્ર સિતાયુકાવીરુત્ત્વ કર્મમામાપ્તિસિપિત્ ॥૯॥
અર્થ-૮ ૨ કુણ્ડે પ્રબંધકે કુણ્ડોપાત્મક વર્ત્ત

જલં વિનિશ્ચિપેત્, તતઃ સૂત્રાન્ને પદ્યાત્ સ્થાયેત્ ॥ તઃ
ચૂર્ણદ્રવઃ ફાળઃ સ્યાત્, તન્માનં દ્વિપલંન્મિતં (દેયં,
ત્વ) સૌંદ્રે સિતાગુહરીન્ તુ કર્પમાત્રાન્ વિનિશ્ચિપેત્ ॥

સારી પેઠે ચૂર્ણ કરેલા ચાર રૂપિયાભાર
ઔષધમાં સોળ રૂપિયાભાર ઊનું પાણી
નાખીને પછી માટીના વાસણમાં તેને કપ
કાથી ગાળી લેવું; એટલે તે ગાળેલા ચૂર્ણને
રસ ફાંટ કહેવાય છે; તેને પીવાનું માપ
આઠ રૂપિયાભાર સમજવું અને તેમાં મધ,
સાકર કે ગોળ વગેરે નાખવાં હોય તો એક
રૂપિયાભાર નાખવાં. ૯, ૧૦

દીકા-શુળ્લ-ચૂર્ણીકૃતં. સ ચૂર્ણદ્રવઃ ફાળઃ સ્યાદિ-
ત્યન્વયઃ ।

ફાંટનો જ ભેદ-મંથ કરવાની રીત
જલે ચતુષ્પલે રીતે શુળ્લં દ્રવ્યપલં ક્ષિપેત્ ।
સૂત્રાન્ને મન્યયેત્-મન્યક્ તસ્માચ્છિપલં પિવેત્ ॥
અન્વયઃ-દ્રવ્યપલં શુળ્લં (ફાંટ) ચતુષ્પલે રીતે
જલે ક્ષિપેત્, સૂત્રાન્ને ચ મન્યક્ મન્યયેત્, તસ્માત્,
ક્ષિપલં પિવેત્ ॥

ચાર રૂપિયાભાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરી
તેને સોળ રૂપિયાભાર ટાઢા પાણીમાં નાખી
માટીના વાસણમાં સારી પેઠે વલોવવું, એટલે
તે મંથ થયો કહેવાય છે; તેમાંથી આઠ
રૂપિયાભાર પીવું. ૧૧

દીકા-શુળ્લ-ચૂર્ણીકૃતમ્ । મન્યયેત્-મન્યીયાત્ ।

કલ્ક કરવાની રીત
દ્રવ્યમાર્દ્રં શિલાપિષ્ટં શુષ્કં વા સજલં ભવેત્ ।*
પ્રક્ષેપાવાપકલ્કાસ્તે તન્માનં કર્પસંમિતમ્ ॥૧૨॥
કલ્કે મધુ ધૃતં તૈલં દેયં દ્વિગુણમાત્રયા ।
સિતાગુહં સમં વદ્યાદ્ દ્રવ્યો દેયશ્ચતુર્ગુણઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-માર્દ્રં દ્રવ્યં શિલાપિષ્ટં (કુર્ચીત્), શુષ્કં વા
સજલં (શિલાપિષ્ટં) ભવેત્, તે પ્રક્ષેપ-આવાપ-કલ્કાઃ
(સુઃ), તન્માનં કર્પસંમિતં (સ્યાત્) ॥ કલ્કે મધુ ધૃતં

* આ બન્ને શ્લોકો શાર્દૂલધરમાંથી લેવાયેલા
જણાય છે અને ત્યાં આ પ્રમાણે જ મળે છે; તેથી
અહીં તે પ્રમાણે જ લીધા છે; કાશીની પ્રતમાં
૧૨ માં 'શ્લોકનું' ત્રીજું ચરણ આપું મળે છે-
'તદેવ કલ્કો વિશ્લેષઃ' આવો ફેરફાર કરવાથી
'પ્રક્ષેપ' અને 'આવાપ' એ બન્ને 'કલ્ક' ના
પર્યાયો છે, એ જણાવવું બાકી રહી જાય છે.

તૈલં દ્વિગુણમાત્રયા દેયમ્, સિતાગુહં સમં વદ્યાત્, દ્રવઃ
ચતુર્ગુણઃ દેયઃ ॥

લીલા ઔષધને છીપર પર વાટવું અને
સૂકું ઔષધ હોય તો તેમાં પાણી નાખી
છીપર પર વાટવું; (તેની ચટણી જેવી લૂગદી
થાય) તે પ્રક્ષેપ, આવાપ કે કલ્ક કહેવાય
છે; તેનું માપ એક તોલાભાર સમજવું.
કલ્કમાં મધ, ઘી કે તેલ નાખવાં હોય તો
ખમણાં નાખવા; સાકર કે ગોળ નાખવાં હોય
તો કલ્ક જેટલાં જ નાખવાં અને કોઈ પ્રવાહી
રસ નાખવો હોય તો ચોગણો નાખવો. ૧૨, ૧૩

ચૂર્ણ કરવાની રીત અને અનુપાતો

અત્યન્તશુષ્કં યદ્ દ્રવ્યં સુપિષ્ટં વજ્રગાલિતમ્ ।
તત્સ્યાચૂર્ણે રજઃક્ષોદસ્તન્માત્રા કર્પસંમિતા ॥૧૪॥
ચૂર્ણે ગુહઃ સમો દેયઃ શર્કરા દ્વિગુણા મતા ।
ચૂર્ણેષુ ભર્જિતં હિલ્ગુ દેયં નોત્ક્રેદક્રુદ્ધવેત્ ॥૧૫॥
લિહેચૂર્ણે દ્રવૈઃ સર્વધૃતાદ્યૈર્દ્વિગુણોન્મિતૈઃ ।
પિવેચતુર્ગુણેરેવં ચૂર્ણમાલોહિતં દ્રવૈઃ ॥૧૬॥

ચૂર્ણાંવલેહ્યુટિકાકલ્કાનામનુપાનકમ્ ।
પિત્તવાતકફાતક્કે ત્રિદ્વયેકપલમાહરેત્ ॥ ૧૭ ॥
યથા તૈલં જલે ક્ષિતં ક્ષણેનૈવ વિસર્પતિ ।
અનુપાનવલાદક્કે તથા સર્પતિ મેષજમ્ ॥ ૧૮ ॥

અન્વયઃ-અત્યન્તશુષ્કં યદ્ દ્રવ્યં સુપિષ્ટં વજ્રગાલિતં
(ક્રિયેત્) તત્ ચૂર્ણ રજઃ ક્ષોદઃ (ભવેત્), તન્માત્રા
કર્પસંમિતા (સ્યાત્) ॥ ચૂર્ણ ગુહઃ સમઃ દેયઃ, શર્કરા
દ્વિગુણા મતા, ચૂર્ણેષુ હિલ્ગુ ભર્જિતં દેયં, (યતઃ)
ઉત્પલેદક્રુત્ ન ભવેત્ ॥ ધૃતાયેઃ દ્રવૈઃ સર્વઃ દ્વિગુણોન્મિતૈઃ
ચૂર્ણ લિહેત્, એવં ચતુર્ગુણેઃ દ્રવૈઃ આલોહિતં ચૂર્ણ પિવેત્ ॥
ચૂર્ણાંવલેહ્યુટિકાકલ્કાનામ્ અનુપાનકં પિત્ત-વાત-કફાતક્કે
(ક્રમાત્) દ્વિ-ત્રિ-એક-પલમ્ આહરેત્ ॥ યથા જલે
ક્ષિતં તૈલં ક્ષણેન એવ વિસર્પતિ, તથા મેષજમ્ અનુપાન-
વલાત્ (ક્ષણેન એવ) અક્કે સર્પતિ ॥

અત્યંત સુકાયેલા જે ઔષધને સારી પેઠે
ઝીણું વાટી કપકાથી ચાળી લેવાય, એટલે તે
ચૂર્ણ, રજ અથવા ક્ષોદ તૈયાર થાય છે; એ
ચૂર્ણનું માપ એક રૂપિયાભાર લેવાય છે;
ચૂર્ણમાં ગોળ નાખવો હોય તો ચૂર્ણ જેટલો
જ નાખવો અને સાકર નાખવી હોય તો
ખમણી નાખવી. ચૂર્ણમાં હિંગ નાખવી હોય
તો શેકેલી નાખવી, જેથી ચૂર્ણમાં ચીકાશ ન

શાશ્વત; અથવા તે શૂન્ય બહારી કરનાર પણ ન
શાશ્વત વી વગેરે પ્રવાહી પદાર્થોમાં કાશ્વતીને શૂન્ય
આટલું હોય તો તે બધા પદાર્થો બમણા
હેવા; પણ તે પ્રવાહી પદાર્થોમાં ઘોળીને શૂન્ય
પીડું હોય તો તે પદાર્થો શૂન્યથી ઓગળા
હેવા શૂન્ય, અવલોક, ગોળી અને કંઈક
ઉપરનું (કોઈ પણ) અનુપાત (અનુક્રમે)
પિત્તના દરદમાં આઠ રૂપિયાભાર, વામુના
દરદમાં બાર રૂપિયાભાર અને કંદના દરદમાં
ચાર રૂપિયાભાર હેતુ જેમ પાણીમાં નાખેલું
તેજ કણનું રમા દેહાર્ધ બંધ છે, તેમ જોઈય,
અનુપાતના બાકી કણનારમાં સઘળા અઝમા
દેહાર્ધ બંધ છે ૧૪-૧૮

શૂન્યને બાવના કેવાની રીત

દ્રવ્યેય યાવતા સમ્યક્ શૂન્ય સર્વ પ્લુત મયેત્ ।
માવનાયા પ્રમાણે તુ શૂન્યે પ્રોક્ત મિપમ્વતઃ ॥૧૧॥

અર્થ - યાવતા દ્રવ્યેય સર્વ શૂન્ય સમ્યક્ પ્લુત મયેત્
(તસ્ય દ્રવ્ય જ્ઞાન મતર્નામ્) મિચ્છત શૂન્ય
મ ન્યથા પ્રમાણે તુ (તદ્વત) પ્રોચ્છત ॥

જેટલા પ્રવાહીઓ વચ્ચે શૂન્ય સારી પેઠે
જીભાઈ બંધ, તદ્વત પ્રવાહીથી શૂન્યને ભાવના
દેવી, ઉત્તમ વચ્ચાએ ભાવનાનું એ જ પ્રમાણ
કણ છે ૧૯

પુટપાકની રીત

પુટપાકસ્થ કક્ષતસ્થ સ્વરસો ચુદ્ધતે યતા ।

અવસ્તુ પુટપાકનાં પુષ્ટિરબોધ્યતે પ્રમા ॥૨૦॥

પુટપાકસ્થ પાકોર્ચ્ય લેપસ્યાજ્ઞાવર્જતા ।

લેપ્યં ચ દ્રવ્યશૂન્ય સ્પર્શકુપાર્વલ્યકુલમાત્રકમ્ ॥

કાદમીવદ્વત્ત્વાદિપર્યવૃત્તમમુત્તમમ્ ।

પદ્મનાથો રસો પ્રાદ્ય કર્માર્થ પ્રપુ સિપેત્ ॥

કક્ષકર્ષ્યૃત્રવાયસ્તુ લેપ્યા કોલમિતા ચુષી ॥૨૧॥

અર્થ - આ (રેતો પૂર્ણ) કક્ષતસ્થ (વક્ષસ્થ

વચ્ચ) પુષ્પ મય (દ્રવ્ય) લેપ્ય ઇત્યાદિ, આ ટું

પદ્મનાથો પુષ્ક મય પ્રમા વચ્ચત ॥ (બોવત્ત

કમ્બોરિ) કાદમી-વદ્વત્ત્વાદિપર્યવૃત્ત મય રેતો

(કુર્મી, ત્વ લુપ્તિ) કુપાર્વલ્ય સ્પર્શકુલમાત્રક

(પૂર્ણ) એ કુર્મી (ત્વ ત્વ કાદમી નિષાલ) કલ્પ

આદ્યવર્ત્ત (મર્મ) એ પુટપાકસ્થ પાક. (લેપ) ॥

વચ્ચત્ત્વાદિ પ્રમા વચ્ચત્ત્વાદિ મય સિપેત્, કક્ષકર્ષ્ય

દ્રવ્યા તુ પુષ્ક કોલમિતા લેપ્યા ॥

(જે કારણે પ્રથમ) બટલી જેવા કંઈકને
અને (પાણી) પુટપાકથી પકાવેલા (દ્રવ્ય)નો
પણ સ્વરસ લેવાય છે, માટે હવે પુટપાકોની
સુક્તિ હું કહું છું જોવધાનો કંઈક કરી તેના
ઉપર રીવણનાં, વઠના કે અલુ વગેરેના
પાકડાં સારી રીતે વીંટી, તે ઉપર જે આંગળ
બઢો અથવા જે આંગળ જેટલો કે માત્ર અનુક્ર
જેટલો માટીનો ઘર બઢાવી તેને અગ્નિમાં
મૂકવા માટીનો ઘર ધગધગતા અગ્નિમાં જેવા
વર્ણવાળો કંઈ બંધ ત્યાસુધી અગ્નિમાં રાખવા
પછી તે જોગાને બદાર કાઢી લેવો; આ
પુટપાકની રીતિ છે (પછી માટીને તથા પાકડાં
ને દૂર કરી કંઈકના રસને નીચાવી લેવો)

જે રસની માત્ર આર રૂપિયાભાર લેવાય છે
તમા અથ મેળવવાનું હોય તો એક રૂપિયા
ભાર મેળવવું એ રસમાં બીજા કોઈ કંઈક,
શૂન્ય કે પ્રવાહી વગેરે નાખવાં હોય તો
અર્થો રૂપિયાભાર નાખવા ૨૦-૨૨

ગરમ પાણી કેવાની રીત અને તે
પરવાહી થતા દ્રવ્ય

અદ્યેભાશિલોપેય ચતુર્થેનાર્થકિન વા ।

અથવા અવ્યોમૈય સિદ્ધિમુખોર્ધક મયેત્ ॥૨૩॥

સ્થેપ્મામ્બાતમેરોમ્ વસ્તિચોખનવીપતમ્ ।

વાસત્વાસન્વપન્વિત પીતમુખોર્ધક મિચિ ॥૨૪॥

અર્થ - અદ્યેભાશિલોપેય વા ચતુર્થેનાર્થકિન વા ।

(અવ્યોમૈય) અથવા અવ્યોમૈય એ અવ્યોર્ધક સિદ્ધિ

મયેત્ ॥ મિચિ પીતમ્ વચ્ચત્ત્વાદિ સ્થેપ્મામ્બાતમેરોમ્

(મયસિ ત્વા) વાસત્વાસન્વપન્વિત વસ્તિચોખનવીપત

(વ સ્વાત્) ॥

(ગરમ કરતાં) પાણીનો અદ્યમાત્ર,

ચતુર્થોગ અથવા અર્ધગળા બાકી રહે, ત્યાર

અથવા સારી પેઠે બિઠળવા માત્રથી જ પાણીને

ગરમ થયેલું સમજવું એ ગરમ પાણી રાત્રે

પીધું હોય તો કંઈ આમવાત, મેઢ, ઉધરન,

આસ તથા તાવ મટાઢે છે, નાશિથી નીમીને

આગ સાથે શાશ્વત છે અને અગ્નિ પ્રાપ્ત

x અહીં આપે પણ અર્ધ કમો છે તે ૨૧માં

શોધનું ઉક્ત્ય અર્થ શાશ્વતમાં કુર્મીપુષ્પમાત્ર

એ પ્રમાણે છે, તેના આધારે કરેલ છે

થાય છે. ૨૩, ૨૪

દૂધ પકવવાની રીત અને તેના ગુણો

ક્ષીરમપ્રગુણં દ્રવ્યાત્ક્ષીરાત્તીરં ચતુર્ગુણમ્ ।

ક્ષીરાવશેષં તત્પીતં શૂલમામોદ્ધવં જયેત્ ॥૨૫॥

અન્યથા-દ્રવ્યાત્ અષ્ટગુણં ક્ષીરં, ક્ષીરાત્ ચતુર્ગુણં તીરં (ક્વાયયેત્, તતઃ) ક્ષીરાવશેષં તત્ પીતં (ચેત્ તદ્દિ) આમોદ્ધવં શૂલં જયેત્ ॥

પદાર્થથી આઠગણું દૂધ લેવું અને તેમાં દૂધથી ચોગણું પાણી નાખવું. પછી એ સઘળું ઉકાળી માત્ર દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે તે પિયાય તો આમથી ઉત્પન્ન થયેલું શુભ મટી જાય છે. ૨૫

કવાથ કરવાની રીત

પાનીયં પોઢશગુણં શુષ્ણે દ્રવ્યપલે ક્ષિપેત્ ।

મૃતપાત્રે ક્વાયયેત્ ગ્રાહ્યમપ્રમાંશાવશેષિતમ્ ॥૨૬॥

કર્પાદીં તુ પલં યાવદ્દ્યાત્પોઢશિકં જલમ્ ।

તેવસ્તુ કુઢવં યાવત્તોયમપ્રગુણં ભવેત્ ॥

ચતુર્ગુણમતશ્ચોર્ધ્વં યાવત્પ્રસ્થં ભવેજલમ્ ॥ ૨૭ ॥

તેજલં પાયયેદ્ધીમાન્કોષાં મૃદ્વમ્નિસાધિતમ્ ।

શૂતઃ કવાથઃ કપાયશ્ચ નિર્યૂહઃ સ નિગદ્યતે ॥૨૮॥

અન્યથા-શુષ્ણે દ્રવ્યપલે પોઢશગુણં પાનીયં ક્ષિપેત્, મૃતપાત્રે (તત્) ક્વાયયેત્. અષ્ટમાંશાવશેષિતં ગ્રાહ્યમ્ ॥ કર્પાદીંપલં તુ યાવત્ પોઢશિકં જલં દદ્યાત્, તતઃ કુઢવં તુ યાવત્ અષ્ટગુણં તોયં ભવેત્, અતઃ ઊર્ધ્વં ચ પ્રસ્થં યાવત્ ચતુર્ગુણં જલં ભવેત્ ॥ મૃદ્વમ્નિસાધિતમ્ (અષ્ટમાંશાવશેષિતં) તત્ જલં ધીમાન્ કોષાં (રોગિણમ્) પાયયેત્, સઃ શૂતઃ કવાથઃ કપાયઃ ચ નિર્યૂહઃ નિગદ્યતે ॥

સારી રીતે ખાંડેલાં ચાર રૂપિયાભાર ઓસડીયાંમાં સોળગણું પાણી નાખી માટીના વાસણમાં ઉકાળવું અને અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું, એ કવાથ કહેવાય છે. કવાથ કરવો હોય તો એક રૂપિયાભારથી ચાર રૂપિયાભાર સુધીના ઓસડમા સોળગણું પાણી નાખવું. એ ઉપર સોળ રૂપિયાભાર સુધીના ઓસડમાં તેનાથી આઠગણું પાણી નાખવું. અને એ ઉપર ચોસઠ રૂપિયાભાર સુધીના ઓસડમાં તેનાથી ચોગણું પાણી નાખવું. ધીમી ધીમી આંચથી પકાવેલું એ પાણી અષ્ટમાંશ બાકી રહે ત્યારે શુદ્ધિમાન માણસે જરાક ઊંડું ઊંડું (રોગીને)

આ શૂત, કવાથ, કવાથ અને નિર્યૂહ પણ કહેવાય છે. ૨૬-૨૮

ટીકા-પોઢશિકં-પોઢશગુણમ્ ।

કવાથ પીવાતું માપ

માત્રોત્તમા પલેન સ્યાત્રિમિરક્ષસ્તુ મધ્યમા ।

જઘન્યા ચ પલાર્ધેન સ્નેહવાયોપધેષુ ચ ॥૨૯॥

અન્યથા-સ્નેહવાયોપધેષુ પલેન માત્રા ઉત્તમા સ્યાત્,

ત્રિમિઃ અર્ધઃ તુ મધ્યમા, ચ પલાર્ધેન ચ જઘન્યા સ્યાત્ ॥

સ્નેહ, કવાથ અને ઔષધમાં ચાર રૂપિયા-

ભારનું માપ ઉત્તમ, ત્રણ રૂપિયાભાર મધ્યમ

અને બે રૂપિયાભાર અધમ બાણવું. ૨૯

કવાથ મારેના પાણી અને માપ વિષે મતભેદો

તત્રાન્તરે-

કવાય્યદ્રવ્યપલે વારિ દ્વિરપ્રગુણમિપ્યતે ।

ચતુર્માગાવશિષ્ટં તુ પેયં પલચતુષ્ઠયમ્ ॥ ૩૦ ॥

દીપ્તાનલં મહાકાર્યં પાયયેદર્ધજલમ્ ।

અન્યે ત્વર્ધે પરિત્યજ્ય પ્રસૃતિ તુ ચિકિત્સકાઃ ॥૩૧॥

કવાથત્યાગમનિચ્છન્તરૂપપ્રમાણાવશેષિતમ્ ।

પારંપર્યોપદેશેન વૃદ્ધવૈદ્યાઃ પલદ્વયમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યથા-કવાય્યદ્રવ્યપલે દ્વિરપ્રગુણં વારિ રૂપ્યતે, ચતુર્માગાવશિષ્ટં પલચતુષ્ઠયં તુ પેયમ્ ॥ દીપ્તાનલં મહાકાર્યમ્

અર્ધજલં જલં પાયયેત્, અન્યે તુ ચિકિત્સકાઃ અર્ધે

પરિત્યજ્ય પ્રસૃતિ (પાયયેત્) इति वदन्ति ॥ (વે)

વૃદ્ધવૈદ્યાઃ (તે) કવાથત્યાગમ્ નિચ્છન્તઃ તુ પારંપર્યોપદેશેન

અષ્ટમાણાવશેષિતં પલદ્વયં (પાયયન્તિ) ॥

(બીજા અંશમાં કહ્યું છે કે) ‘કવાથ

કરવા મારેનાં ચાર રૂપિયાભાર ઓસડીયાં-

માં સોળગણું એટલે ચોસઠ રૂપિયાભાર

પાણી નાખવું. કાઠો થતાં તેમાંથી ચોથો

ભાગ એટલે સોળ રૂપિયાભાર બાકી રહે

ત્યારે તે રોગીને પાવું. જે રોગી પ્રદીપ્ત

અગ્નિવાળો અને મોટા કઢવાળો હોય તેને

એ સોળ રૂપિયાભાર કવાથ પાવો. બીજા

વૈદ્યો કહે છે કે ‘એ સોળ રૂપિયાભાર

કવાથમાંથી અર્ધો કવાથ છોડી દઈ પ્રદીપ્ત

અગ્નિવાળા અને મોટા કઢવાળા રોગીને પણ

આઠ રૂપિયાભાર જ પાવો; પરંતુ જે વૃદ્ધ વૈદ્યો

કવાથના ભાગને છોડી દેવા ઈચ્છતા નથી,

તેઓ પરંપરાની પદ્ધતિ પ્રમાણે કવાથ ઉકાળી

માત્રોત્તમા ભાગ એટલે આઠ રૂપિયાભાર

અને તેનો ગંધ, વર્ણ તથા રસ અપૂર્વ થાય; (એ નિશાનીઓથી અવલેહને સારી રીતે પાકેલો જાણવો.) અવલેહ ઉપર દૂધ, શેરડીનો રસ, પંચમૂલના કાઠાનો યૂષ અને અરૂંસાનો ક્વાથ-એમાંથી જે યોગ્ય જણાય તે અનુપાન વળણાય છે. ૩૮-૪૧

ગોળીઓ બનાવવાની રીત અને તેની માત્રા વટિકા અથવા કથ્યન્તે તન્નામ ગુટિકા વટી । મોદકો વટિકા પિળડી ગુડો વતિસ્તથોચ્યતે ॥૪૨॥ લેહવત્સાપ્યતે વહ્નો ગુડો વા શર્કરાથવા । ગુગુલુર્વા ક્ષિપેત્તત્ર ચૂર્ણ તન્નિમિતા વટી ॥૪૩॥ કુર્યાદવહ્નિસિદ્ધેત ક્વચિદ્ ગુગુલુના વટીમ્ ॥ દ્રવેણ મધુના વાપિ ગુટિકાં કારયેદ્વયઃ ॥૪૪॥ સિતા ચતુર્ગુણા દેયા વટીપુ દ્વિગુણો ગુડઃ । ચૂર્ણ ચૂર્ણસમઃ કાર્યો ગુગુલુર્મધુ તત્સમમ્ ॥૪૫॥ દ્રવં તુ દ્વિગુણં દેયં મોદકેષુ મિપગ્વરૈઃ । કર્મપ્રમાણં તન્માત્રા વલં દૃષ્ટ્વા પ્રયુજ્યતે ॥૪૬॥

અન્વયઃ-અથ વટિકાઃ કથ્યન્તે । ગુટિકા વટી મોદકઃ વટિકા પિળડી ગુડઃ તથા વટિકા (ફળિ) તન્નામ ંચ્યતે ॥ વહ્નો લેહવત્ ગુડઃ વા શર્કરા અથવા ગુગુલુઃ સાપ્યતે, તત્ર ચૂર્ણ ક્ષિપેત્, તન્નિમિતા વટી સ્યાત્ ॥ ક્વચિત્ અવહ્નિસિદ્ધેત ગુગુલુના વટી કુર્યાત્, વા દ્રવેણ મધુના વપિ બુધઃ ગુટિકાં કારયેત્ ॥ વટીપુ ચૂર્ણ સિતા ચતુર્ગુણા દેયા, ગુડઃ દ્વિગુણઃ, ગુગુલુઃ ચૂર્ણસમઃ કાર્યઃ, મધુ તત્સમં (પ્રાણમ્) ॥ મિપગ્વરૈઃ મોદકેષુ દ્રવં તુ દ્વિગુણં દેયમ્ ॥ તન્માત્રા કર્મપ્રમાણમ્ (અસ્તિ તથાપિ) વલં દૃષ્ટ્વા પ્રયુજ્યતે ॥

હવે ગોળીઓ કરવાની રીત કહેવાય છે. ગુટિકા (ગોળી), વટી (વડી), મોદક (લાડુ), વટિકા (વડાં), પિંડી (મૂઠિયાં), શુક (ગોળો) અને વર્ત્તિ (વાટ) એ ગોળીઓનાં જ નામો કહેવાય છે. અગ્નિ ઉપર અવલેહની પેઠે ગોળ, સાકર અથવા ગૂગળનો પાક કરી તેમાં ઔષધનું ચૂર્ણ નાખી તેની ગોળીઓ બનાવવી. કોઈક સમયે પાક કયાં વગરના ગૂગળથી, મધથી અથવા બીજા પ્રવાહી પદાર્થથી પણ વિદ્વાનો ગોળીઓ બનાવે છે.

સાકરથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકર લેવી, ગોળથી કરવી હોય

તો ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લેવો અને ગૂગળથી કે મધથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ચૂર્ણના બેટલાં જ ગૂગળ અને મધ લેવાં. બીજા કોઈ પ્રવાહી પદાર્થથી ગોળીઓ કરવી હોય તો ઉત્તમ વૈદ્યોએ ચૂર્ણથી બમણો પ્રવાહી પદાર્થ લેવો. એ ગોળી (લેવાતું) માપ એક તોલાભાર છે; છતાં તેમાં (રોગીનું) બળ (તથા સમય) જોઈને ઉપયોગ કરવો ૪૨-૪૬

ટીકા-તત્ર વહ્નિસિદ્ધે ગુડાદો । તત્સમં-ચૂર્ણસમમ્ । દ્રવં-દ્રવરૂપદ્રવ્યમ્ । વલમિતિ કાલાદેરપ્યુપલક્ષણમ્ ।

ધી તથા તેલ પકાવવાની રીત કલ્કાચ્ચતુર્ગુણીકૃત્ય ધૃતં વા તૈલમેવ ચ । ચતુર્ગુણદ્રવે સાધ્યં તસ્ય માત્રા પલોન્મિતા ॥૪૭॥ અન્વયઃ-ધૃતં વા તૈલમ્ એવ કલ્કાત્ ચતુર્ગુણીકૃત્ય ચતુર્ગુણદ્રવે સાધ્યમ્, તસ્ય ચ માત્રા પલોન્મિતા (સ્યાત્) ॥

ધી કે તેલને કલકથી ચોગણું તેમાં મેળવી તેને તેનાથી ચોગણા પ્રવાહી પદાર્થમાં પકાવવું; (પ્રવાહી પદાર્થ બળી જઈ ધી કે તેલ જ બાકી રહે ત્યારે નીચેની લઈ લેવું; ખાવા માટે) એ ધી કે તેલનું માપ ચાર રૂપિયાભાર હોય. ૪૭

ટીકા-માત્રા પલોન્મિતા મક્ષણાય ।

નિશ્કિપ્ય કાથયેત્તોયં કાથ્યદ્રવ્યાચ્ચતુર્ગુણમ્ । પાદશિષ્ટં ગૃહીત્વા તુ સ્નેહં તેનૈવ સાધયેત્ ॥૪૮॥ ચતુર્ગુણં મૃદુદ્રવ્યે કઠિનેઽષ્ટગુણં જલમ્ । મૃદ્વાદિકાથ્યસંઘાતે દદ્યાદષ્ટગુણં પયઃ । અત્યન્તકઠિને દ્રવ્યે નીરં ષોડશિકં મતમ્ ॥૪૯॥

અન્વયઃ-કવાથ્યદ્રવ્યાત્ ચતુર્ગુણં તોયં નિશ્કિપ્ય કવાથયેત્, પાદશિષ્ટ તુ ગૃહીત્વા તેન એવ સ્નેહં સાધયેત્ ॥ મૃદુદ્રવ્યે ચતુર્ગુણં જલં, કઠિને અષ્ટગુણં, મૃદ્વાદિકાથ્યસંઘાતે અષ્ટગુણં પયઃ દદ્યાત્, અત્યન્તકઠિને દ્રવ્યે ષોડશિકં નીરં મતમ્ ॥

(અથવા) ક્વાથ કરવાના ચૂર્ણમાં તેથી ચોગણું પાણી નાખી ઉકાળવું. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે લઈને તેમાં ધી કે તેલ નાખી સઘળું પાણી બળી જતાં સુધી તેને પકાવવું અને પછી લઈ લેવું. ઉપર જે ચોગણું પાણી નાખવાનું કહ્યું,

તે ઝળે આદિ લીલા-તાલ પદાર્થોમા સમ
જવુ; સુઠ આદિ સુકા પદાર્થો હોય તો આઠ-
ઝણ પાણી નાખવુ; સુકા અને લીલા પદાર્થો
લેગા હોય તો પણ આઠઝણ નાખવુ અને
દેવદાર વગેરે ઘણા દિવસના અત્યંત સુકા
પદાર્થો હોય તો સોળઝણ નાખવું ૪૮, ૪૯

ટીકા-સુગન્ધે અત્યંત પ્રશસ્તો. કઠિને સુગન્ધ-
જ્યે શુદ્ધપત્રો. અત્યંતકઠિન વિદ્યુત્તે દેવદારો. (આ ટીકાને અર્થ ઉપર અપાવેલા છે.)

પૂર્વે ચતુર્થ સુગન્ધે દુષ્કાંતિના વગર અત્યંત
ઘટમુદાશિષ્યમેરેન અત્યંતપરિમાલુચ્છમ્. દુર્ગા
કેશિવાત્મા અર્થિત પદે ચતુર્થેત્યાદિવચનેન દુષ્કા-
તિઅત્યંતપરિમાલુચ્છમ્ અત્યંતપરિમાલુચ્છમ્.

ઉપર અણુવંશ પાણીનું એ પ્રમાણ કવાય કરવાના
પદાર્થોના કામગીરી વગેરે યુક્તિ ઉપરની કમી, પણ
દેવદાર આમ્યવી તો તે પદાર્થોના તોલ ઉપરથી
પાણીનું પ્રમાણ કહે છે જમ કે -

અર્થવિતા પદે બાવસ્થિતેષોદશિકં જલમ્. (૫૦)
તત્પૂર્વે કુલવ પાવનલેવદ્યુત્યં પવન ૫૦ ॥
મસ્થાવિતા કિષેષીરે સારી બાવલુગુણમ્ ઉપર ॥
અન્ય - અર્થવિત પદે ચારત્ વાગિકે અર્થ
કિષેર તત્પૂર્વે કુલવ ચારત્ અણુવંશ પવન મેવ ॥
અન્ય સ્થા સારી ચારત્ અણુવંશ ગીર કિષેર ॥

અર્થ તાલાથી ચાર તાલાસુધીના પદાર્થો
મા સોળઝણ પાણી નાખવું ચાર તોલાથી
ઉપર સોળ તોલાસુધીના પદાર્થોમા આઠઝણ
પાણી નાખવું અને સાડા તોલાથી ૧૬૪૮૪
તોલા સુધીના પદાર્થોમા ચારઝણ પાણી
નાખવુ ૫૦ ૫૧

અનુકાચાદ્યેષાં પૂર્ણ કોલસ્ય સાધનમ્. (૫૨)
અન્ય - તત્પૂર્વે વધાનુગુણે પદમપદમમ્ ૫૨ ॥
અન્ય - યત્ત અનુકાચે પૂર્ણ સ્વસ્થ યાગે
(અન્ય એવું તર્ક) તત્ત ગદગદ મેઠે (અન્ય)
તત્પૂર્વે વધમ્ અર્થે (અ) વણમ્ ॥

ધીને કે તેલને પાણીથી પકાવવું હોય,
તો તે ધીના કે તેલના ઘોઘા ભાગ જેટલો
કદ નાખવો, કવાયથી પકાવવું હોય તો
છઠ્ઠા ભાગ જેટલો કદ નાખવો અને સ્વ
૧૬૪થી પકાવવું હોય તો આઠમા ભાગ જેટલો
કદ નાખવો ૫૨

ટીકા-અત્યંતમાર્ગે અણુવંશ લેવાને અર્થે સ્વસ્થ
અર્થવિત વણમ્. અર્થે સ્વસ્થમાર્ગે સ્વસ્થ વણમ્
અર્થે વણમ્. (આનો અર્થ ઉપર અપાવે છે)

વળી વિશેષ કહે છે
યુગ્મે વર્ણિ રસે તલે અર્થે વેપોડપદાર્થિકા. (૫૩)
અન્ય - યુગ્મે વર્ણિ રસે તલે અર્થે વેપોડપદાર્થિકા. અર્થ
રસ, અર્થ વ અર્થ વર્ણિ અર્થે અર્થ વર્ણિ તોલ
(વેપોડ) ॥

દૂધમાં, હઠીમાં, સ્વરસમાં કે ઘોઘા
ભાગના પાણીવાળી છાશમાં (ધી કે તેલ)
પકાવવું હોય તો તેમા આઠમા ભાગનો
કદ નાખવો, પણ ચાર બરાબર કાચ તે
માટે કદના પદાર્થો કરતાં ઘોઘા પાણીથી
એ કદ સારી રીતે વાગેલો હોવો એર્થએ ૫૪

ટીકા અર્થઅર્થઅર્થ. ચતુર્થે તલે વેપોડપદાર્થિકા.
દુષ્કાચિ યત્ત સ્નેહેષુ પદાર્થોની મવન્તિ હિ. (૫૪)
તત્ત સ્નેહસમાધાનુગુણે પૂર્વે ચતુર્થેયમ્ ૫૪ ॥
અન્ય - યત્ત સ્નેહેષુ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ મવન્તિ,
તત્ત હિ (અર્થ) સ્નેહમાર્ગે અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ પૂર્વે ચતુર્થેયમ્
(મવન્તિ) ॥

એ સ્નેહ(ધી કે તેલ)માં દૂધ, હઠી, સ્વરસ,
છાશ અને કદ વાટવા નાખવામાં આવેલું
પાણી-એ ધાંધે પદાર્થોનો ચોત્ર અપવો
હોય, તે સ્નેહમાં એ હઠી, દૂધ, સ્વરસ અને
છાશનો એકતર તોલ (પકાવતી વખતે)
સ્નેહથી ઘોઘા થવો એર્થએ; કાચ કે
એ સ્નેહને ઘોઘા અવાદીમાં પકાવવું, એમ
પ્રથમ કહ્યું છે ૫૪

ટીકા અર્થઅર્થઅર્થ - યત્ત સ્નેહેષુ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
સ્નેહમાર્ગે સ્નેહમાર્ગે અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
સ્નેહમાર્ગે સ્નેહમાર્ગે અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
(આનો અર્થ ઉપર અપાવે છે)

દુર્ગાચેય સ્નેહમાર્ગે સ્નેહમાર્ગે અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્ અર્થેયમ્
(મવન્તિ) ॥

જે એકલા દ્રવ્યથી જ સ્નેહનો પાક કરવો હોય, તો તેમાં કલક પાણીથી વાટી નાખેલો બેઈએ અને તેમાં પાણી ચારગણું હોવું બેઈએ. ૫૫

ટીકા-અન્ન-કલ્કદ્રવ્યે ।
કવાયેન કેવલેતૈવ પાકો યત્રોદિતઃ ક્વચિત્ ।
મન્યદ્રવ્યસ્ય કલ્કોઽપિ તત્ર સ્નેહે પ્રયુજ્યતે ॥૫૬॥
અન્યઃ-ચત્ર ક્વચિત્ કેવલેન કવાયેન એવ પાકઃ
રુદિતઃ ભવેત્, તત્ર ક્વાયદ્રવ્યસ્ય કલ્કઃ અપિ સ્નેહે
પ્રયુજ્યતે ॥

કાંઈક સ્થળે એકલા કવાયથી જ સ્નેહ
ને પકાવવા કહ્યું હોય, ત્યાં ઔષધોના ચૂર્ણને
કવાયમાં નાખવા ઉપરાંત તે ઔષધોનો કલક
પણ સ્નેહમાં નાખવો બેઈએ. ૫૬
કલ્કહીનસ્તુ યઃ સ્નેહઃ સ સાધ્યઃ કેવલે દ્રવે ।
અન્યઃ-યઃ તુ સ્નેહઃ કલ્કહીનઃ (સ્યાત્) સઃ
કેવલે દ્રવે સાધ્યઃ ॥

પણ જે સ્નેહને કલક નાખ્યાવગર જ
પકાવવાનો હોય, ત્યાં તે સ્નેહને કવાય સિવાય
બીજા સ્વરસ આદિ પ્રવાહીમાં જ પકાવવો
બેઈએ. ૫૭

ટીકા-કેવલે દ્રવે-કવાયેતરસ્મિન્ સ્વરસાદિરુપે ।
પુષ્પકલ્કસ્તુ યઃ સ્નેહસ્તત્ર તોયં ચતુર્ગુણમ્ ।
સ્નેહાસ્નેહાદ્યમાંસાશ્ચ પુષ્પકલ્કઃ પ્રયુજ્યતે ॥૫૮॥
અન્યઃ-ચઃ તુ સ્નેહઃ પુષ્પકલ્કઃ (સ્યાત્) તત્ર
સ્નેહત્ત ચતુર્ગુણં તોયં (ભવેત્), પુષ્પકલ્કઃ ચ સ્નેહાદ્ય-
માંસઃ પ્રયુજ્યતે ॥

પરંતુ ફૂલનો કલક નાખી સ્નેહને જે
પકાવવો હોય, ત્યાં પાણી સ્નેહથી ચોગણું
અને ફૂલનો કલક સ્નેહથી આઠમા ભાગનો
બેઈએ. ૫૮

સ્નેહ તૈયાર થયાનાં લક્ષણ વગેરે
વર્તિતસ્નેહકલ્કઃ સ્યાદ્દાહુગુલ્યા વિમર્દિતઃ ।
શન્દહીનોઽગ્નિનિક્ષિપ્તઃ સ્નેહઃ સિદ્ધો ભવેત્તદા ॥૫૯॥
દા ફેનોદ્ગમસ્તૈલે ફેનશાન્તિશ્ચ સર્પિપિ ।
ર્ણગન્ધરસોત્પત્તિઃ સ્નેહઃ સિદ્ધો ભવેત્તદા ॥૬૦॥
સ્નેહપાકસ્ત્રિધા પ્રોક્તો મૃદુર્મધ્યઃ સ્વસ્તથા ।
ઈપત્સરસકલ્કસ્તુ સ્નેહપાકો મૃદુર્ભવેત્ ॥૬૧॥
મધ્યપાકસ્ય સિદ્ધિશ્ચ કલ્કે નીરસકોમલે ।
ઈપત્કઠિનકલ્કશ્ચ સ્નેહપાકો ભવેત્સ્રઃ ॥
તદ્ધૃવં દગ્ધપાકઃ સ્યાદ્દાહુગ્નિપ્રયોજનઃ ॥૬૨॥

આમપક્વશ્ચ નિર્વીર્યો વહ્નિમાન્ધકરો ગુરુઃ ।
નસ્યાર્યં સ્યાન્મૃદુઃ પાકો મધ્યમઃ સર્વકર્મસુ ॥૬૩॥
અમ્યક્ષાર્યઃ સ્રઃ પ્રોક્તોયુગ્ધ્યાદેવં યયોચિતમ્ ॥૬૪॥
ધૃતતૈલગુહાદીશ્ચ સાધ્યેત્તૈકવાસરે ।
પ્રકુર્વન્ત્યુપિતારપ્રેતે વિશેષાદ્ ગુણસંચયમ્ ॥૬૫॥

અન્યઃ-રોહકલ્કઃ ઔક્ષુલ્યા વિમર્દિતઃ (સન્)
યદા વર્તિતત્ સ્યાત્, અગ્નિનિક્ષિપ્તઃ (સન્) શન્દહીનઃ
ભવેત્ તદા સ્નેહઃ સિદ્ધઃ (ઈતિ જ્ઞેયમ્) ॥ યદા તૈલે
ફેનોદ્ગમઃ સર્પિપિ ચ ફેનશાન્તિઃ, વર્ણગન્ધરસોત્પત્તિઃ (ચ)
ભવેત્. તદા સ્નેહઃ સિદ્ધઃ (ઈતિ જ્ઞેયમ્) ॥ સ્નેહપાકઃ
મૃદુઃ મધ્યઃ તથા સ્રઃ ત્રિધા પ્રોક્તઃ, ઈપત્સરસકલ્કઃ સ્નેહ-
પાકઃ તુ મૃદુઃ ભવેત્ ॥ વલ્કે ચ નીરસકોમલે (સતિ)
મધ્યપાકસ્ય સિદ્ધિઃ (જ્ઞેયા), ચ ઈપત્કઠિનકલ્કઃ સ્નેહ-
પાકઃ સ્રઃ ભવેત્, તદ્ધૃવં દગ્ધપાકઃ સ્યાત્, (સ ચ)
દાહકૃત્ નિષ્પ્રયોજનઃ (જ્ઞેયઃ) ॥ આમપક્વઃ ચ (પાકઃ)
નિર્વીર્યઃ (સન્) વહ્નિમાન્ધકરઃ ગુરુઃ (ભવતિ), મૃદુઃ
પાકઃ નસ્યાર્યં સ્યાત્, મધ્યમઃ સર્વકર્મસુ (પ્રયુજ્યતે) ॥
સ્રઃ (પાકઃ) અમ્યક્ષાર્યઃ પ્રોક્તઃ, એવં યયોચિતં
યુગ્ધ્યાત્ ॥ ધૃતતૈલગુહાદીન્ ચ એકવાસરે ન સાધ્યેત્,
એતે તુ ડપિતાઃ (સન્તાઃ) વિશેષાદ્ ગુણસંચયં પ્રકુર્વન્તિ ॥

પાક કરતાં ન્યારે સ્નેહનો કલક આંગળી-
થી ચોળતાં વાટ જેવો થઈ જાય અને
અગ્નિમાં નાંખતાં કાંઈ અવાજ (ચમચમાટ)
ન કરે, ત્યારે સ્નેહનો પાક બરાબર થયેલો
જાણવો. તેલનો પાક કરવામાં આવે ત્યારે
તેલમાં ન્યારે ક્રીણુ આવે અને ઘીનો
પાક કરવામાં આવે ત્યારે ઘીનાં શ્રીણુ ખેસી
જાય, ત્યારે પાકને સિદ્ધ થયેલો જાણવો.
તેમજ સ્નેહમાં અપૂર્વ વર્ણ, ગંધ અને
રસની ઉત્પત્તિ થાય, એ પાક પણ બરાબર
તૈયાર થયેલો જાણવો. સ્નેહનો પાક મૃદુ,
મધ્ય અને ખર-એમ ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય
છે; જેમાં કલક કાંઈક રસ ભરેલો રહે, તે
પાક મૃદુ સમજવો; જેમાં કલક રસ વગરનો
થયા છતાં ફૂણો રહે, તે પાકને મધ્ય સમ-
જવો; અને જેમાં કલક જરા કઠણ થઈ જાય
તે પાકને ખર (આઠરો) સમજવો; પણ
તે પછી ન્યારે કલક બળી જાય તે દગ્ધપાક
થયો કહેવાય છે અને તે બળતરા કરનાર
તથા નિરુપયોગી સમજવો. જે પાક કાચો

રહ્યો હોય તો તે શક્તિશક્તિ રહ્યો હોઈ જઈશમિની મહત્તા કરે છે અને પચવામાં બારે થાય છે, ચુદ્ધાક નાકમાં ટીપા નાખવાના કામમાં ઉપયોગી છે, મધ્યપાક સ્વચ્છા કામમાં ઉપયોગી છે અને ખરપાક શરીરપર ધોળવાના કામમાં ઉપયોગી કહ્યો છે, એમ અમણને તેનો વ્યાયોગ ઉપયોગ કરવો. શી, તેલ કે ઝેણ વગેરે પકાંશોને તાબ લાવી તેઓને તે જ દિવસે (જોષધી વગેરેમાં) ઉપયોગ ન કરવો, (પણ કેટલાક દિવસે સુખી તેઓને રાખી મૂકવા.) કારણકે એ પકાંશો એમ જુના થાય, તેમ અધિકાધિક શુષ્ક કરે છે ૫૬-૬૫

સન્ધાન-આશો કરવાની રીત
દ્રવ્યો વિરક્તમ્ભવ્યં દ્રવ્યં પાત્તમિત્ત મવેત્ ।
આસવારિદ્યમેવેત્ પ્રોચ્યતે મેપલોચિતમ્ ॥૬૬॥
અર્થ-દ્રવ્યો વિરક્તમ્ભવ્યં એ દ્રવ્યં સન્ધિત મવેત્, (તર) અસવારિદ્યમેવે (અથ) મેપલોચિત (મવેત્ તર) મવેત્ ॥

પ્રવાહી પકાંશોમાં એ પકાંશો લાંબા કાળ સુખી રાખી મૂક્યા હોય તે સંધિત (અભાવેલા) થઈ જાય છે એ અભાવેલા પકાંશો 'આસવ' અને 'અરિષ્ટ' એવાં બુઢાં બુઢાં નામો જે રીતે જોષધીમાં મોઝા જણાય છે, તે હવે કહેવાય છે ૬૬

દીપ્ત-મેપલેય કુચિતે તદ્ મેપલોચિતમ્ ।
આસવ તથા અરિષ્ટતા લક્ષણે
પદ્મપદ્મવિધાનુસાર સિદ્ધં મયે સ આસવા ।
અરિષ્ટ વ્યાપકતાપ્ત્યાપ્ત્યપ્ત્યોર્મિ પલોમિતમ્ ૬૭
અર્થ-અસવમેપલેયં એ મયે સિદ્ધં (મવેત્) ૬૭
૬ અસવ (કમ્લે); વ્યાપકતાપ્ત્ય અરિષ્ટ ત્વમ્, તપો મયે મવેત્ મવેત્ ॥

કાચા જોષધી અને કાચાં પાણીથી એ મધ તેયાર કરું હોય તે 'આસવ' કહેવાય છે; અને ક્ષાલ કરીને એ મધ તેયાર કરું હોય તે 'અરિષ્ટ' કહેવાય છે; તેઓને લેવાનું માથ આર રૂપિયાભાર હોય છે ૬૭

અરિષ્ટ કરવાની સામાન્ય રીત
અનુક્રમભારિયુ પ્રવરોકે શુદ્ધે પ્રજામ્ ।
શીત્રિ તિવેદુ ગુણાધ્યયનં વ્યાપ્તિવિત્તમ્ ૬૮

અર્થ-અનુક્રમભારિયુ પ્રવરોકે શુદ્ધે પ્રજામ્
પ્રવર મયે (અ) વ્યાપ્તિવિત્તમ્ મોવેત્ મિત્ત ॥

અર્થ-અરિષ્ટમાં નાખવાના પકાંશો મધ ન કરું હોય, ત્યાં ૧૦૨૪ રૂપિયાભાર (પાણી), ૪૦૦ રૂપિયાભાર મોઝ, ૨૦૦ રૂપિયાભાર મધ અને ૪૦ રૂપિયાભાર જોષધ નાખવું. ૬૮

દીપ્ત-વ્યાપ્તિવિત્ત-ગુણેય વચ્ચેમ્ ॥

શીકુના એ પ્રકાર
એવં શીતરસા શીતુરપ્પચમપુર્વકે ।
સિદ્ધં પચવરસ શીતુ સમ્પચમપુર્વકે ૬૯
અર્થ-અસવમપુર્વકે સિદ્ધં 'વચ્ચેમ્ શીત' એવં ॥
અર્થ-અસવમપુર્વકે સિદ્ધં 'વચ્ચેમ્ શીત' એવં ॥

નહીં પકાંશો (શેરકી વગેરેના) મધ રસોથી એ મધ બતાવાય તે 'શીતરસશીતુ' અને પકાંશો એ મધ રસોથી એ મધ બતાવાય તે 'પચવરસશીતુ' અર્થ, ૬૯

દીપ્ત-મપુર્વક-અસવારિતિ ।

મુશ તથા તેની બતો
પરિપચવાલસાધાલસમુત્પન્ની સુર્ય ચમુ ।
સુપમચ્છામસલા સ્પાત્તવા અવચ્છામી યના ૭૦
તદ્વચ્છો જગલો એવો મેવલો જગલો ॥
પવલોડી હવસાપ સ્પાત્તવાલસાધાલસમુત્પન્ની ૭૧
પચાલસાધાલસાધાલસાધાલસાધાલસમુત્પન્ની ૭૨
અર્થ-(વચ્છા) પરિપચવાલસાધાલસમુત્પન્ની
સુર્ય ચમુ, સુપમચ્છામસલા સ્પાત્તવા, તત્ત્વ વચ્છા
મયી, તત્ત્વ વચ્છા, વચ્છામ્ વચ્છામ્ મેવલો એવં,
મલો વચ્છામ્ મલો વચ્છામ્ મલો વચ્છામ્ મલો વચ્છામ્ ॥
અર્થ-અસવમેપલેયં એ મયે સિદ્ધં (મવેત્) ૭૦
પકાંશો અતો આશો કરી એ મધ તેયાર કરાય, તેને (વિદાનો) 'મુશ' કહે છે પાતળી મુશ 'મસલા' કહેવાય અને બધી મુશ 'કાલરી' કહેવાય છે. મુશની નીચે રહેલો (પાતળો) રત્ન 'અર્ચ' અને ઘાટો રત્ન 'ચેરક' કહેવાય છે એ રત્નને પકાંશો સારવાય કાઢી દેતાં બાકી એ જવ, ઘઉં કે ઘાંબા આદિનો કુથો વધે, તે 'મુશલી' અને 'કિવક' કહેવાય છે. તાડીના કે અબ્જીના રસને આશો કરી એ મધ કરાય તે 'વાલ્લી' કહેવાય છે ૭૦-૭૨

દીકા-મુરાખીજ-ચવગોધૂમતપ્પુલુદિ ॥

શુક્રાંતું લક્ષણ

કન્દમૂલફલાદીનિ સ્ત્વેહલવણાનિ ચ ।
યત્ર દ્રવેઽમિપૂયન્તે તત્ત્વક્રમમિધીયતે ॥૭૩॥

અન્ય-સત્ત્વેહલવણાનિ ચ કન્દમૂલફલાદીનિ યત્ર
દ્રવે ઝમિપૂયન્તે, તદ્ શુક્રમ્ ઝમિધીયતે ॥

તેલ અને લૂણથી શુક્રાંત કરેલાં કંદ, મૂલ
અને ફળ આદિનો જે પ્રવાહીમાં આથી
કરવામાં આવે, તે પ્રવાહી ‘શુક્રાંત’ કહેવાય છે.

દીકા-ઝમિપૂયન્તે-દ્રવેણાક્ષાપ્ય સન્વીયન્તે ।

શુક્રંતું લક્ષણ

વિનષ્ટમ્લતાં યાતં મયં વા મધુરદ્રવઃ ।

વિનષ્ટઃ સન્ધિતોયસ્તુ તત્ત્વક્રમમિધીયતે ॥૭૪॥

શુદ્ધામ્લતા સત્ત્વેન કન્દશાકફલૈસ્તયા ।

સન્ધિતં ચામ્લતાં યાતં શુદ્ધચુક્રં પ્રચક્ષતે ॥૭૫॥

પવમેવ હિ ચુક્રં સ્યાન્મૃદ્વીકાસંભવં તયા ॥૭૬॥

અન્ય-વિનષ્ટમ્ અમ્લતાં યાતં મયં વા વિનષ્ટઃ

સન્ધિતઃ યઃ શુ મધુરદ્રવઃ તત્ ‘ચુક્રમ્’ ઝમિધીયતે ॥

સત્ત્વેન શુદ્ધામ્લતા તથા કન્દશાકફલૈઃ સન્ધિતમ્ અમ્લતાં

ચ યાતં શુદ્ધચુક્રં પ્રચક્ષતે, પવમેવ હિ મૃદ્વીકાસંભવં

ચુક્રં તથા સ્યાત્ ॥

ખગડીને ખાડું થયેલું મધ અથવા

ખગડેલા મધુર દ્રવનો જે આથી કર્યો હોય,

તે ‘ચુક્ર’ કહેવાય છે. ગોળ, પાણી, તેલ,

કંદ, મૂળ અને ફળનો આથી ખટાશ પામે

ત્યારે ‘શુદ્ધચુક્ર’ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે

શ્રાક્ષતું ચુક્ર પણ થાય છે. ૭૪-૭૬

તુષોદક, સૌવીર, આરનાલ, કાંબિક

અને શિંડાકીનાં લક્ષણો

તુષામ્લુ સન્ધિતં શ્વેપમામૈવિદલિતૈર્વૈઃ ।

યદ્વિસ્તુનિસ્તુપૈઃ પવૈઃ સૌવીરં સાચિતં ભવેત્ ॥૭૭॥

આરનાલં તુ ગોધૂમૈરામૈઃ સ્યાન્નિસ્તુપીકૃતૈઃ ।

પવૈર્વૈ સંહિતૈસ્તત્તુ સૌવીરસદૃશં ગુણૈઃ ॥૭૮॥

કુલ્માપધાન્યમખ્વાદિ સંહિતં કાઞ્જિકં વિદુઃ ।

શિખાકી સંહિતા શ્વેપા મૂલકૈઃ સર્પપાદિમિઃ ॥૭૯॥

અન્ય-વિદલિતૈઃ આમૈઃ યૈઃ સન્ધિતં ‘તુષામ્લુ’

શ્વેપમ્, નિસ્તુપૈઃ પવૈઃ યૈઃ શુ સાચિતં ‘સૌવીરં’

ભવેત્ ॥ નિસ્તુપીકૃતૈઃ આમૈઃ વા પવૈઃ ગોધૂમૈઃ સંહિતૈઃ

‘આરનાલં’ સ્યાત્, તત્ શુ ગુણૈઃ સૌવીરસદૃશં (શ્વેપમ્)

કુલ્માપધાન્યમખ્વાદિ સંહિતં ‘કાઞ્જિકં’ વિદુઃ, મૂલકૈઃ

સર્પપાદિમિઃ સંહિતા ‘શિખાકી’ શ્વેપાઃ ॥

ભરડેલા કાચા જવનો પાણીમાં જે

આથી કરાય, તે ‘તુષોદક’ કહેવાય; ફેાતરાં

વગરના પકાવેલા જવનો પાણીમાં જે આથી

કરાય, તે ‘સૌવીર’ કહેવાય છે. ફેાતરાં

વગરના કાચા અથવા પકાવેલા ઘઉંનો જે

આથી કરાય, તે ‘આરનાલ’ કહેવાય છે.

આરનાલમાં સૌવીરના જેવા જ શુણો હોય

છે. ધાન્યની ઘૂઘરી અને મંડ આદિનો જે

આથી કરાય, તે ‘કાંબિક’ કહેવાય છે.

મૂળાનાં પાંદડાં અને સરસવ આદિનો જે

આથી કર્યો હોય, તે ‘શિંડાકી’ કહેવાય છે.

ધાતુ આદિતું મારણ કરવામાં

ઉપયોગી પુટો

પુટ આપવાનું પ્રયોજન

લોહાદેરપુનર્માવસ્તદ્ગુણત્વં ગુણાદ્યતા ।

સલિલે તરણં ચાપિ તત્સિદ્ધિઃ પુટનાદ્ભવેત્ ॥૧॥

અન્ય-લોહાદેઃ પુટનાદ્ અપુનર્માવઃ તદ્ગુણત્વં

ગુણાદ્યતા યપિ ચ સલિલે તરણં તત્સિદ્ધિઃ ભવેત્ ॥

ઢોડું આદિ ધાતુઓને અગ્નિના પુટ

આપવાથી તે ધાતુઓ પાછી જીવતી થતી નથી,

તેના શુણો તે જ રહેવા ઉપરાંત તેઓમાં

વધારે શુણો આવે છે, અને તે ધાતુઓ

પાણીમાં તરે છે; આ સિદ્ધિ પુટથી થાય છે. ૧

મહાપુટું લક્ષણ

ગમ્મીરે વિસ્તૃતે કુપ્ડે દ્વિહસ્તે ચતુરસ્ત્રકે ।

વનોપલસહસ્રેણ પૂરિતે પુનરૌષધચમ્ ॥૨॥

કોષ્ટે રુષ્વા પ્રયત્નેન ગોવિષ્ઠોપરિ ધારયેત્ ।

વનોપલસહસ્રાર્થે કોષ્ટિકોપરિ નિઃક્ષિપેત્ ॥

વર્લ્લિં વિનિઃક્ષિપેત્ત મહાપુટમિતિ રમૃતમ્ ॥૩॥

અન્ય-વિહસ્તે ગમ્મીરે વિસ્તૃતે ચતુરસ્ત્રકે કુપ્ડે

વનોપલસહસ્રેણ પૂરિતે (કૃત્તે સતિ) પુનઃ ઔષધં કોષ્ટે પ્રયત્નેન

રુદ્ધ્વા ગોવિષ્ઠોપરિ ધારયેત્, કોષ્ટિકોપરિ વનોપલસહસ્રાર્થે

નિઃક્ષિપેત્, તત્ર વર્લ્લિં વિનિઃક્ષિપેત્, હિતિ મહાપુટં સ્મૃતમ્ ॥

જે હાથ જાડો અને જે હાથ પહોળો

ચારસ ખાડો કરી તેમાં એક હજાર અડાયાં

છાણાં ભરવાં. પછી ઔષધને કુલડીમાં નાખી

પ્રયત્નપૂર્વક કપડમટ્ટીથી બંધ કરી તેને

અડાયાં ઉપર મૂકવું; કુલડી ઉપર ખીન્ન

ને કરામ છે, તે મહાપુટ કહેવાય ॥ ૨,૩
દીપ-કાઠ-મુમુક્ષા । યાચિત્ત-‘ગોર’ સ્તિ ભોલે ।

ગાથપુટ સંકષ્પ

સપાવહસ્તમાનેત કુચ્છે મિથે તથાપતે ।
અનોપકલ્પસ્યેવ પૂર્ણ મય્યે વિધાયથેત્ ॥ ૪ ॥
પુલમદ્રમ્પલેયુષા કોષિકા મુદ્રિતા મુક્તે ।
અપાધીનિ કર્પદાનિ અર્ધાન્યુપરિ તિ સિદ્ધિર્દયા
પત્રમપુટ પ્રોક્ત ક્ષાત્ સર્વપુટોત્તમમ્ ॥
સાધારણમપચ્ચુલ્યા મિથ્યવચ્ચુલકો ગચ્છ ॥ ૫ ॥

અન્ય-અપાવહસ્તમાનેત મિથે તથા કાચત કુચ્છે
અનોપકલ્પસ્યેવ પૂર્ણ (સ્તુ ઇતિ) મય્યે પુલમદ્ર-
મ્પલેયુષા મુક્ત મુદ્રિત કોષિકા કર્પદ, અપ અર્ધાનિ
અર્ધાનિ અર્ધાનિ ઉપરિ તિ સિદ્ધિર્દયા, પત્રમપુટ પ્રોક્ત
સ્તુ અપુટોત્તમ ક્ષાત્ ॥

(સાધારણ કદના માણસના) ત્રીશ
જાગળ જીડો અને પાંદોળો ખાડો કરી
તેમાં પાચસો અડધા ભરીવા પછી એમાં
ઝોલધ નાપચું હોય એવી કુલડીનું મોઢું
બંધ કરી કપડમટ્ટીને શર હઈ તે અડધાની
ઉપર વચ્ચમાં મૂકવી અને કુલડી ઉપર બીજા
પાચસો અડધા મૂકી અગ્નિ દેવો, આ ગર
પુટ કહેવાય છે, આ ગરપુટ સમગ્ર પુટોમાં
ઉત્તમ તરીકે પ્રખ્યાત છે ૪-૬

દીપ-અપચ્ચુલકો ગચ્છ ॥ ૫ ॥ સ્તુ પવોત્તમ ॥ સ્તિ પચ્ચુલમ્ ।

સાધારણ કદના માણસની જાગળી પ્રમાણે
૩૦ જાગળના ગરપુટ થાય છે

વારાહપુટ તથા કીકુટપુટના સંકષ્પ

અરભિમાત્રકે કુચ્છે પુટ વારાહમુખ્યતે ।
વિતસ્તિમાત્રકે જાતે કર્પિત કીકુટ પુટમ્ ॥ ૭ ॥

પોદશાચ્ચુલકે જાતે અપચિત્તોત્ત પુટમ્ ॥ ૮ ॥
અન્ય-અરભિમાત્રકે કુચ્છે વારાહ પુટમ્ ગચ્છ
વિતસ્તિમાત્રકે પાત કીકુટ પુટ કર્પિત ॥ અપચિત્ત
(સ્તુ) પોદશાચ્ચુલકે જાત કીકુટ પુટ (અર્ધ) ॥

એમાં દબલ્લી જાગળી જીલ્લી શાખીને
ખાકીની જાગળીએની મૂકી વાળી હોય
એવા એક હાથના ખાડામાં અડધા ભરી
તેની વચ્ચે એટલે અરધી અરધ અડધા
ઉપર અને અરધી અરધ અડધા નીચે કુલડી
મૂકીને અગ્નિ દેવો, એ વારાહપુટ કહેવાય

છે એક વેતના ખાડામાં અડધા ભરી
તેઓની વચ્ચે કુલડી મૂકીને અગ્નિ દેવો તે
કીકુટપુટ કહેવાય છે કાંઈકનો મત એવો
પણ છે કે સોળ જાગળના ખાડામાં અડધા
ભરી ઉપર પ્રમાણે કરવું, તે કીકુટપુટ કહે
વાય છે ૭,૮

દીપ-અરભિમાત્રકે કુચ્છે મુદ્રિત્તમ્ ॥ ૭ ॥
અપચિત્તમા મુદ્રિત્તમ્ ॥ ૮ ॥ સ્તુ પવોત્તમ ॥ સ્તિ પચ્ચુલમ્ ।

કપોતપુટ સંકષ્પ

વાપુટ રીપતે જાતે અડધેચ્છેવેનોપદ્ધિ ।
કાગેતપુટમેત્તુ કર્પિત પુટપિદ્ધતે ॥ ૯ ॥

અન્ય-જાત વહારાગે ક્ષોલ્લે કર પુટ રીકલે,
અતઃ તુ પુનઃકૃતિ કર્પિતમ્ ॥

ખાડામાં ખાડ અડધા ભરી વચ્ચે કુલડી
મૂકીને એ અગ્નિ દેવો, તેને પુટવિધાના પચ્ચો
કપોતપુટ કહે છે ૯

ગોવરપુટ સંકષ્પ અને ઉપધાગ

ગોધાન્તર્ગોધુરધુલ્યે કુચ્છે ચૂર્ણિત્તોમ્યમ્ ।
ગાવરં તત્તમાચ્ચાત કર્પિત્ત રત્તસાધ્મી ॥ ૧૦ ॥

હથ્થાન્તર્ગોધુરધુલ્યે ગોધાન્તર્ગોધુરધુલ્યે પુટમ્ ॥
તત્તોધુરધુલ્યે પ્રોક્ત મિથિમા સુતમમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્ય-ગોધાન્તર્ગોધુરધુલ્યે કુચ્છે (સ્તુ)
ચૂર્ણિત્તોમ્યમ્ (અર્ધ) તત્ત મોરં પચ્ચુલક, રત્તસાધ્મી
(સ્તુ) રીકલે (અર્ધ) ॥ જુલમ્પચ્ચુલકે મોરં કર
પુટ રીકલે તત્ત વેળપુટ મિથિમા સુતમમ્ પ્રોક્ત ॥

ગાયના વાડાની અડધર માથેની ભરી
એથી કબજાચેલા હાથનો એ સુકાચેલી
મૂઠો હોય તે ગોવર કહેવાય છે, પાશને
શિલ્પ કરવામાં તે ઉત્તમ છે મોટા વાસણમાં
ગોવર ભરી વાસણના મધ્ય ભાગમાં કુલડી
શાખીને અગ્નિ દેવો તે ગોવરપુટ કહેવાય
છે પાશની ભરમ કરવામાં આ ગોવરપુટને
વેલોએ ઉપધોગી કહેલ છે ૧૦, ૧૧

વારપુટ સંકષ્પ

પુલમ્પાન્તર્ગોધુરધુલ્યે કુચ્છે મય્યે મૂર્ધા વિધાયથેત્ ।
શિલ્પવાગ્નિ મુદ્રેન્નપાન્તર્ગોધુરધુલ્યે મુદ્રિત્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્ય-પુલમ્પાન્તર્ગોધુરધુલ્યે કુચ્છે (સ્તુ ઇતિ) મય્યે
મૂર્ધા વિધાયથેત્ (સ્તુ તત્ત) અર્ધિ કિરવા તત્ત
મુદ્રિત્તમ્, તત્ત વાચ્ચુલમ્ રત્તમ્ ॥

મોટા વાસણમાં ગોવર ભરી વાસણના

મધ્યભાગમાં કુલડી મૂકી અગ્નિ નાખીને વાસણનું મોઢું બંધ કરવું, તે ભાંડપુટ કહેવાય છે. ૧૨

જુદાંજુદાં યંત્રો

વાલુકા યંત્ર

માળે વીતસ્તિગમ્મીરે મધ્યે નિહિતકૂપિકે ।
કૂપિકાકણ્ઠપર્વન્તં વાલુકામિશ્ર પૂરિતે ॥ ૧ ॥
મેવજં કૂપિકાસંસ્થં વહ્નિના યત્ર પચ્યતે ।
વાલુકાયન્ત્રમેતદ્ધિ યન્ત્રતન્ત્રગુઘૈઃ સ્મૃતમ્ ॥ ૨ ॥
અન્વયઃ-વિતસ્તિગમ્મીરે મધ્યે નિહિતકૂપિકે કૂપિકા-
કણ્ઠપર્વન્તં ચ વાલુકામિઃ પૂરિતે યત્ર માળે કૂપિકાસંસ્થં
મેવજં વહ્નિના પચ્યતે, એતદ્ યન્ત્રતન્ત્રગુઘૈઃ વાલુકાયન્ત્ર
સ્મૃતમ્ ॥

એક વેંત ઊંડા વાસણમાં વચ્ચે શીશી
મૂકવી અને શીશીની બહાર તેના ગળા સુધી
રેતી ભરી દેવી; પછી વાસણની નીચે અગ્નિ
કરી તે શીશીમાં રહેલા ઔષધને પકાવવું,
એને યંત્રશાસ્ત્રના વિદ્વાનો વાલુકાયંત્ર કહે છે.

દોલા યંત્ર

નિવલ્લમૌપધં સૂત્રૈર્મૂર્જે તત્ત્રિગુણામ્બરે ।
રસપોટલિકાં કાષ્ઠે દદં વદ્ધ્વા ગુણેન હિ ॥ ૩ ॥
સન્ધાનપૂર્ણકુમ્ભાન્તઃ સ્વાવલમ્બનલમ્બિતમ્ ।
અધસ્તાજ્જ્વાલયેદગ્નિ તત્તદુક્ક્રમેણ હિ ॥
દોલાયન્ત્રમિદં પ્રોક્તં સ્વેદનાલ્યં તદેવ હિ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-ઔષધં સૂત્રઃ મૂર્જે નિવલ્લં (કૃત્વા) તત્
ત્રિગુણામ્બરે (પુનઃ) વદ્ધ્વા (તાં) રસપોટલિકાં કાષ્ઠે
ગુણેન હિ દદં વદ્ધ્વા સંધાનપૂર્ણકુમ્ભાન્તઃ (તત્) સ્વાવ-
લમ્બનલમ્બિતં (કુર્યાત્, તતઃ તસ્ય કુમ્ભસ્ય) અધસ્તાત્
તત્તદુક્ક્રમેણ હિ અગ્નિ જ્વાલયેત્, દદં દોલાયન્ત્રં
પ્રોક્તમ્, તદ્ એવ હિ (કૈશ્વિત્) સ્વેદનાલ્યં પ્રોક્તમ્ ॥

ઔષધને દોરાથી ભોજપત્રમાં બાંધી
તે ભોજપત્રની ઉપર ત્રેવડું લૂગડું બાંધી તે
રસની પોટલીને એક લાકડાની ઢાંડીની વચ્ચે
દોરાથી મજબૂત બાંધવી. પછી કાંઈ આદિ
આથાના પદાર્થોથી ભરેલા હાંડલાના કાંઠા
ઉપર વચ્ચે તે લાકડું બાંધી હાંડલાની અંદર
તે પોટલીને અધવચ્ચ લટકતી રાખવી અને
હાંડલાની નીચે તે તે પ્રકરણમાં કહેલા ક્રમ
પ્રમાણે અગ્નિ સળગાવવો, એ દેવનાય

કહેવાય છે. આ દોલાયંત્રને કટલાક સ્વેદન-
યંત્ર પણ કહે છે. ૩, ૪

દીકા-સન્ધાન-કાઝિકાદિ ।

સ્વેદનયંત્ર

સામ્યુસ્થાલીમુલ્લે વલ્લે વલ્લે સ્વેદ્યં નિધાય ચ ।
વિધાય પચ્યતે યત્ર તદયન્ત્રં સ્વેદનં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-સામ્યુસ્થાલીમુલ્લે વલ્લે વલ્લે (સતિ તદુપરિ)
ચ સ્વેદ્યં નિધાય (સ્થાલીમુલ્લં) વિધાય યત્ર પચ્યતે
તત્ સ્વેદનં યન્ત્રં સ્મૃતમ્ ॥

હાંડલીમાં પાણી ભરી હાંડલીના મોઢા
ઉપર વસ્ત્ર બાંધી તે વસ્ત્ર ઉપર બાફવાના
ઔષધને મૂકી, તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી, નીચે
અગ્નિ કરીને બાફવું, એ સ્વેદનયંત્ર કહેવાય છે.

વિદ્યાધર યંત્ર

અથ સ્થાલ્યાં રસં ક્ષિપ્ત્વા નિદધ્યાતન્મુલ્લોપરિ ।
સ્થાલીમૂર્ધ્વમુર્લો સમ્યક્ નિરુધ્ય મૃદુમૃત્તયા ॥
ઊર્ધ્વસ્થાલ્યાં જલં ક્ષિપ્ત્વા સુલ્લયામારોપ્ય યત્નતઃ ।
અધસ્તાજ્જ્વાલયેદગ્નિ યાવત્પ્રહરપચ્ચક્રમ્ ॥ ૭ ॥
સ્વાક્ષરીતં તતો યન્ત્રાદ્ શૃક્લોયાદ્રસમુત્તમમ્ ।
વિદ્યાધરમિધં યન્ત્રમેતત્તજ્જૈરુદાહતમ્ ॥ ૮ ॥

અથ સ્થાલ્યાં રસં ક્ષિપ્ત્વા તન્મુલ્લોપરિ ઊર્ધ્વમુર્લો
(દ્વિતીયાં) સ્થાલી નિદધ્યાત્, (તતસ્તથોઃ સંધિ) મૃદુ-
મૃત્તયા સમ્યક્ નિરુધ્ય ઊર્ધ્વસ્થાલ્યાં જલં ક્ષિપ્ત્વા યત્નતઃ
(તત્ સ્થાલીદ્વયમ્ અપિ) સુલ્લયામ્ આરોપ્ય અધસ્તાત્
પ્રહરપચ્ચક્રં યાવત્ અગ્નિ જ્વાલયેત્, તતઃ યન્ત્રાત્ સ્વાક્ષ-
રીતમ્ ઉત્તમં રસં શૃક્લોયાત્, એતત્ તજ્જૈઃ વિદ્યાધરા-
મિધં યન્ત્રમ્ ઉદાહતમ્ ॥

એક હાંડલીમાં પારો નાખી એ હાંડ-
લીના મોઢા ઉપર પાણીના બેડાની પેઠે ઊંચા
મોઢાવાળી બીજી હાંડલી મૂકી પહેલીના
મુખની તથા બીજીના પેટાળની સંધિને કૃણી
માટીથી બંધ કરી, ઉપરની હાંડલીમાં પાણી
ભરી કાળજીપૂર્વક ચૂલે ચડાવીને નીચલી
હાંડલીની નીચે પાંચ પ્રહર સુધી (સાવધાન-
પણથી) અગ્નિ બાળવો. પછી અગ્નિ કરી
જતાં એ યંત્રમાંથી પોતાની મેળે શીતલ
થયેલા અને ઉપલી હાંડલીના પેટાળને ચોંટી
રહેલા ઉત્તમ પારોને લઈ લેવો, આને યંત્રો
જાળનારાઓ વિદ્યાધરયંત્ર કહે છે. ૬-૮

બૂધર ચંત્ર

વાલુકામિત્ર સમસ્યાઈ ગઈ મૂર્તિ રસાન્વિતામ્ ।
દીપ્તિપદ્મ સંવૃણુવાપ્ત્યં મુખરત્નામયમ્ ॥૧૨॥

અન્ય-અનલ્પ વાલુકામિ (પૃથિ) જેણે
સ્ત્રી મૂર્તિ (ત્રિપા) રીતે પદ્મ સંવૃણુવા, (વર)
મુખરત્નામય કન્ય (અપ્સ) ॥

જેમાં એક નાનો ખાદો કયો હોય
એવો મોટો ખાદો કરી નાના ખાદામાં રીતી
ભરી, તેમાં જેની અંદર પાદો નાખ્યો હોય
એવી કુટલી કે હાંટલી મૂઢી, મોટા ખાદામાં
અગગતા અદામાં ભરી દેવા, એ બૂધરચંત્ર
કહેવાય છે. ૬

અમરચંત્ર

ચન્દ્ર હમરસંક આતત્ત્વાત્મોર્ધુવિદે મુલે ॥૧૦॥
અન્ય-અત્ત્વાત્મો મુલે સ્થિતિ (સ્થિ) અમરચંદ્ર
ચન્દ્ર સ્થા ॥

એક હાંટલી ઉપર બીજી હાંટલી કોપી
મૂઢી એ બંનેના મોઢાની સાથેને બંધ કરી
લેવી, એ અમરચંત્ર કહેવાય છે. ૧૦

ધાતુઓનું શોધન તથા મારણ
કરવાની રીત

મારવા યોગ્ય ઉત્તમ સોનું

રાજે રણ સિંહ છેવે નિવેંકે કુકુમ્મમમમ્ ।
વાલુકામિત્ર સિંહ ચોમ્મં ગુલ હેમ સ્થ ૩૧
અન્ય-રાજે રણ છેવે સિંહ નિવેંકે કુકુમ્મમ અ-
લ્પામિત્ર સિંહ ચોમ્મં ગુલ હેમ સ્થ (કેમ) ॥

જે સોનું વધાવવા શાઈ, કાપવા પોણું
અને રેહવા કેસર જેવું રેખાયા, તેમજ રૂપા
વથા ત્રાણાવતરણું, સિન્ધ, હણુ અને આર
હોય, તે સોનું ઉત્તમ સમજવું. ૧

રીત-સ્થ-અનમ્ ॥

ત્યજવા યોગ્ય વધકું સોનું

વપ્ત્યે કટિમે રક્તં વિવર્ણ સમ્મલં હમમ્ ।
રાજે છેવે સિંહ ચોમ્મં કયે સ્ફુરં પ્રપુ ત્વજેત્ત્વ
અન્ય-સ્થ છેવે કટિમે રક્ત વિવર્ણ સમ્મલં વર્ણ
રાજે છેવે સિંહ કયે ચોમ્મં પ્રપુ સ્ફુરં (કેમ) ત્વજેત્ત્વ ॥

જે સોનું કાપવાં કંઠ, ફણ, ખરાજ
વર્ણવાળું, મેલવાળું, ચીરાકવાળું, વધાવવાં
વથા કાપવાં પાણકવાળું, કસોટીમાં પોણું,
હણકું અને ધણુ મારવાં કાઠી બધા એવું

હોય, તે સોનાનો ત્યાગ કરવો. ૨

સોનાને શુદ્ધ કરવાની રીત
પતલીહટપત્રાપિ હેષ્ઠો વ્યો પ્રતાપયેત્ ।
નિગ્રિહ્યેત્ તત્તત્તાનિ ટેલે તલે ચ અગ્નિઃ ૩૩
ગોમૂત્રે ચ કુસત્થાના કપાયે તુ ત્રિપા ત્રિપા ।
અર્થ હેષ્ઠ: પરેણ ચ આતુના શોધને મયેત્ ૩૪
અન્ય-હેષ્ઠ: પતલીહટપત્રાપિ વ્યો પ્રતાપયેત્,
તત્તત્તાનિ ટેલે તલે ચ અગ્નિઃ ગોમૂત્રે ચ કુસત્થાના
કપાયે તુ ત્રિપા ત્રિપા નિગ્રિહ્યેત્, અર્થ હેષ્ઠ: ચ
પરેણ વાલ્ય શોધને મયેત્ ॥

સોનાનાં પાતળા પતરા કરી અગ્નિમાં
વધાવી લાલ કરવા; વધાવી વધાવીને પછી
ટેલમાં, ઊંચામાં, કાણમાં, ઓમૂત્રમાં અને
કુસતીના કાઠામાં નાખી ત્રણત્રણ વાર હાં
કરવા; એ રીતે સોનું શુદ્ધ થાય છે. બીજી
ધાતુઓ પણ એ જ રીતે શુદ્ધ થાય છે. ૩, ૪

અશુદ્ધ સોનાના દોષો

ઘડં સર્વિયેં દરલે મપખા,

યોગ્યર્થ યોગ્યર્થ કાચે ।

અસોખ્યકાર્યેન સદા સુર્વર્થ-

અનુકરેત્તમાર્થ ચ કુર્વાત્ત્વ

અન્ય-ફળ સુર્વર્થ અર્થ (કેટ રહે) અર્થ
સર્વર્થ કંઈ દરલે, કાં કાચે યોગ્યર્થ યોગ્યર્થ, જો
અસોખ્યકારી એ (મયેત્), ચ નર્થ કુર્વેત્ ॥

આ સોનું ખરાબર શુદ્ધ કરાઈ ન હોય
તો અનુષ્ઠોના જળને વથા વીંચને ફરી લે,
આ કાચામાં અનેક શેગોને વધારે, સર્વકાલ
ફાળ કરે અને મારણ પણ કરે છે. ૫

સોનાને મારવાની રીત

સ્વર્ણસ્ય કિમુર્ણ સુત્રમ્મલેમ સદા મર્યેત્ ॥

વગ્રોક્તસ્ય મર્ણ્ય નિરખ્યારપપત્ત્ય ॥૬॥

ગોમર્થ ચ તલો રક્તવા ચપમરકલેપુરે ।

નિશક્રમોર્ધુકાપુલામ્યેદં અતુર્ધ ૬

નિશક્રમોર્ધુકાપુલામ્યેદં અતુર્ધ ૬
અન્ય-તલો રક્તવા ચપમરકલેપુરે,
વગ્રોક્તસ્ય મર્ણ્ય અપર્ધતર નિરખ્યાર ॥ તલો ચ
ગોમર્થ ચપમરકલેપુરે રક્તવા કિષ્કાન્દ્યે. અર્થ અતુર્ધ
પુચ્ચિ રક્ત (કટ) નિશક્રમ મર્ણ્ય વાળો, તલો
પુન પુન હેમ ॥

જેનાં બહુ જ પાતળાં પતરાં કરવામાં
આનાં હોય એવા સોનાના વળનથી અમલો

પારે લઈ બંનેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો; તે ગોળાના વજન જેટલો ગંધક લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ગોળાની ચારે બાજુ લગાવી દેવું અને ગોળાને રાખવાનાં બે મજબૂત કોડિયાંમાં પણ પાથરવું; પછી તે ગોળાને ઉપર તથા નીચે એ બેય કોડિયાંઓના સંપુટમાં રાખી સંપુટને બરાબર બંધ કરી કપડમટ્ટી (વસ્ત્ર સહિત ફૂટેલી ચીકણી માટી)નો ફરતો થર ચડાવી સુકાવીને ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવો; સઘળાં અડાયાં બળીને રાખ ઠંડી પડતાં તેમાંથી સંપુટને કાઢીને વળી પણ ત્રીશ અડાયાંના અગ્નિમાં મૂકવો; એ રીતે વારંવાર અગ્નિના ચૌદ પુટ દેવામાં આવે, એટલે જેમાંથી સોતું પાછું જીવતું ન થાય એવી સોનાની ભસ્મ થાય છે. દરેક પુટમાં ઉપર કદા પ્રમાણે વારંવાર ગંધક નાખતા જવું. ૬,૭

ટીકા ૧૧૧૧-અતિતૃપ્તપત્રસ્ય । ગન્ધ-ગન્ધક-ચૂર્ણમ્ । શુદ્ધવા સવલ્લકુદ્ધિતનિક્ષણમૃતિકયા । વનોપલઃ-‘ગોદગ’ इति लोके । निरुत्य-यत्पुनर्न जीवति । (આનો અર્થ ભાષાંતરમાં અપાયો છે.)

સોતું મારવાની બીજી રીત

કાઢીને ગાલિતે નાગં ષોડશાંશેન નિક્ષિપેત્ ।
ચૂર્ણિત્વા તથાભ્લેન ધૃટ્વા કૃત્વા તુ ગોલકમ્ ॥૮॥
ગોલકેન સમં ગન્ધં દત્વા ચૈવાધરોત્તરમ્ ।
શરાવસંપુટે ધૃત્વા પુટેત્તિશદ્ધનોપલઃ ॥૯॥
એવં સત્ પુટેર્હમ નિરુત્યં મસ્મ જાયતે ॥૧૦॥

અન્ય-કાઢીને ગાલિતે ષોડશાંશેન નાગં નિક્ષિપેત્,
ચૂર્ણિત્વા તથા ભ્લેન ધૃટ્વા ગોલકં તુ કૃત્વા ગોલકેન
સમં ગન્ધં ચ અધરોત્તરં દત્વા એવ શરાવસંપુટે ધૃત્વા
તિશદ્ધનોપલઃ (પુટાનિ દયાત્), એવં સત્પુટે નિરુત્યં
દેમ મસ્મ જાયતે ॥

સોનાને ગાળી તેમાં સોળમા ભાગે
સીંધું મેળવી દેવું; પછી એ રસતું બારીક
ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો
કરવો; ગોળાના વજન જેટલો ગંધક લઈ તેનું
ચૂર્ણ કરી ગોળાની ચારેબાજુ તે લગાવી દેવું
અને ગોળાને રાખવાનાં બંને કોડિયાંમાં પણ
પાથરવું. ગોળાને ઉપર તથા નીચે બે કોડિયાં-

માં સંપુટ રાખી સંપુટને મજબૂત બંધ કરી
કપડમટ્ટીનો થર ચડાવી સુકાવીને ત્રીશ અડાયાં-
ના અગ્નિમાં મૂકવો; એ રીતે વારંવાર અગ્નિના
સાત પુટ દેવા; એટલે સોનાની ભસ્મ થાય
છે; તેમાંથી સોતું પાછું જીવતું થતું નથી.
(આ રીતમાં પણ પહેલી રીતની પેઠે ગંધક
નાખતા જવું.) ૮, ૧૦

સોતું મારવાની ત્રીજી રીત

કાઢીનારસૈધૃટ્વા સમસૂતકાગન્ધયોઃ ।
કજ્જલોં હેમપત્રાણિ લેપયેત્સમયા તથા ॥૧૧॥
કાઢીનારત્વચઃ કલ્કૈર્મૂપાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્ ॥૧૨॥
ધૃત્વા તત્સમ્પુટે ગોલં મૃન્મૂપાસમ્પુટે ચ તત્ ।
વિધાય સન્ધિરોઘં ચ કૃત્વા સંશોષ્ય ગોલકમ્ ॥૧૩॥
વહ્નિં સ્વતરં કુર્યાદેવં દત્વા પુટત્રયમ્ ।
નિરુત્યં જાયતે મસ્મ સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥૧૪॥
કાઢીનારપ્રકારેણ લાક્ષ્ણી હન્તિ કાઢીનમ્ ॥
જ્વાલામુલી તથા હન્યાત્તથા હન્તિ મનઃશિલા ॥૧૫॥
અન્ય-કાઢીનારસૈઃ ધૃટ્વા સમસૂતકાગન્ધયોઃ કજ્જલોં
(કૃત્વા) સમયા તથા હેમપત્રાણિ લેપયેત્ ॥ (તતઃ)
કાઢીનારત્વચઃ કલ્કૈઃ મૂપાયુગ્મં પ્રકલ્પયેત્, તત્સંપુટે
ગોલં ધૃત્વા મૃન્મૂપાસંપુટે ચ તત્ વિધાય સન્ધિરોઘં કૃત્વા
ગોલકં સંશોષ્ય સ્વતરં વહ્નિં કુર્યાત્, એવં પુટત્રયં દત્વા
નિરુત્યં મસ્મ જાયતે, સર્વકર્મસુ (તદ્) યોજયેત્ ॥
(અથા) કાઢીનારપ્રકારેણ લાક્ષ્ણી કાઢીનં હન્તિ, તથા
જ્વાલામુલી હન્યાત્, તથા મનઃશિલા હન્તિ ॥

પારે અને ગંધક પરસ્પર સરખા વજનનાં લઈ તેઓનું કાંચનાર નામના ઝાડના રસથી ખરલમાં મર્દન કરી, ફૂટેલી કરી, સોનાનાં પતરાંના વજન જેટલી તે કજલીથી સોનાનાં પતરાંને લેપન કરવું. પછી કાંચનારની છાલને બારીક વાટી તેની લૂગદીમાંથી બે કુલડીઓ કરી તે કુલડીઓના સંપુટમાં સોનાનાં પતરાંનો ગોળો મૂકી સંપુટને મજબૂત બંધ કરી તેને માટીની કુલડીઓના સંપુટમાં મૂકવો; પછી એ માટીના સંપુટના સાંધા બંધ કરી કપડમટ્ટીનો થર ચડાવી સૂકવીને તેને અત્યંત આકરો અગ્નિ દેવો; એ રીતે અગ્નિના ત્રણ પુટ દેવામાં આવે, એટલે જેમાંથી સોતું પાછું જીવતું ન થાય એવી સોનાની ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મને

બધા રાગો ઉપરના કામોમા ઉપયોગ કરવો
જેમ કાંચનાર સોનાને મારી નાખે છે, તે જ
રીતે કલગારી, જલકાંચાર તથા મણચીલ
પણ સોનાને મારે છે ૧૧-૧૫

દીપ્ત-કાન્તી-પ્રિયી ।

સોનુ મારવાની ધાત્રી રીત
શિક્ષાસિમ્પૂર્યોક્ત્યૈ સમયોર્કચુગ્ધર્કઃ ।
સપ્તધા માપતાં વધાચ્છેયેષ પુનઃ પુનઃ ॥૧૬॥
તતસ્તુ ગણિતે દેશ્ચિ કમ્પોઽયૈ રીયતે સમા ।
પુનર્મેવદશિતૃપં યથા કમ્પો પિહીયતે ॥
પર્યં વૈકાત્ર્યં વધાત્મકક દેમધુતિર્મથિત ॥૧૭॥
અન્ય-શિક્ષાસિમ્પૂર્યો સમયો વૃષ્ટ્યર્કચુગ્ધર્કઃ
જે. સપ્તધા માપતાં વધા, જ પુનઃ પુનઃ ઓપાયે ॥
તત્તુ ગણિતે દેશ્ચિ કમ્પો (દશા સમ) રીયત
કમ્પો અતિતૃપં પમે, કમા કમ્પો મિતીત ॥ ૧૬
દેમધુતિર્મથિત (કમ) દેમધુતિ. મથેર ॥

મણચીલ અને સિદ્ધર સરખે વચને
લઈ તેઓતુ થઈ કરી તેને આકેશના
રૂધની ભાવના ડેવી અને વડકામાં સુકવઈ
જો રીતે સુકવી સુકવીને સાત વાર ભાવના
જો દેવાધા પછી ખાળેલા સોનામાં સોનાના
વચન જેટલો તે થઈને કઠક નાખવો,
જેમ કઠક નાખ્યા પછી આપત બમણું,
જેથી સરખો કઠક લખ ખામી બધા, જો રીતે
વધુ વાર મણચીલનો અને સિદ્ધરનો કઠક
નાખવાથી સોનું મરી બધ છે. ૧૬, ૧૭

મારેલા સોનાના થુણે

સુપર્ણ કીતર્ક કૃત્યં વર્ણ્ય ગુરુ રસપતનમ્ ।
સ્વાતુ સિલ્લ જ સુપર્ણપાકે જ સ્વાતુ પિરિચ્છમ્ ॥૧૮॥
પતિરં દુર્હર્ણ મૈર્ણ્ય મેધાસ્મૃતિમીતમ્ ॥
દુષ્માયુર્કર કાન્તિવાનિરુક્તિસ્વિપચયત્ ॥
વિરુદ્ધપણ્યો માન્વિવોપન્યરવો ગિત્ત ॥૧૯, ૨૦॥
અન્ય- (મારિય) સુપર્ણ કીતર્ક કૃત્યં વર્ણ્ય ગુરુ
રસપતન તાતુ મિર્લ જ સુપર્ણ પાકે જ સ્વાતુ પિરિચ્છ
પતિરં દુર્હર્ણ મૈર્ણ્ય મેધાસ્મૃતિમીતમ્ દુષ્માયુર્કર
કાન્તિવાનિરુક્તિસ્વિપચયત્ વિપરુદ્ધપણ્યમાન્વિવોપન્ય-
રવો ગિત્ત (મથિ) ॥

મારેલું સોનું ટાકું, કામી પુરુષને દિવ
કારી, બગ ભાવનાર, કાર, ઘડાણનો તથા
ખાખિનો નાશ કરનાર, મધુર, કઠવુ, વરુ,

પાકમાં મધુર, થીકલુ, પવિત્ર, પુદિ આપ
નાર, નેત્રને દિવકારી, કારણશક્તિ આપનાર,
સ્મરણશક્તિ આપનાર, બુદ્ધિબળને વધારનાર,
હૃદયને પ્રિય લાગે જોડું, આયુષને વધાર-
નાર, કાંતિને સારી કરનાર, વાળીને શુદ્ધ કર-
નાર, સ્થિરતા કરનાર અને (સ્થાવરજન)ને
પ્રકારના ઝેરને, લાથને, ઉન્માદને, ત્રણે દોષોને,
તાવને તથા શોષને મટાકનાર છે ૧૮-૨૦

બરાબર ન મારેલા સોનાના કોષો
અસામ્યભારિત સ્વર્ણ વર્ણ્ય વર્ણ્ય જ નાશાયેત્ ।
કોતિ રોગાન્મુલ્યં જ તદ્વન્યાવ્યવસ્થતે ॥૨૧॥
અન્ય-અધ-૨ મારિય સ્વર્ણ વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય
કેવ, તોફાન વર્ણ્ય જ કોતિ તત્તુ વર્ણ્ય વર્ણ્ય
બરાબર નહીં મારાયેલું સોનું બળને
તથા વીજને નાશ કરે, શેરોને અને મરણને
પણ કરે છે, માટે સોનાને થઈ કાળજી
રાખી મારણુ જોઈએ. ૨૧

મારવા ધામ્ય ઉત્તમ રૂપ
ગુરુ સિર્ણ્ય ગુરુ સ્વર્ણ વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય
સ્વર્ણસિર્ણ્ય સ્વર્ણ વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય ॥૨૨॥
અન્ય-ગુરુ સિર્ણ્ય ગુરુ વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય
સ્વર્ણસિર્ણ્ય સ્વર્ણ વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય વર્ણ્ય ॥
કાર, સિર્ણ્ય, કોમળ, પોણ, કાકને સકલ
કરનાર, કાપને સકલ કરનાર, કાળના પ્રકારને
સકલ કરનાર, સોના વરેશથી રહિત અને
સ્વચ્છ-જેમ નવ જુલોવાળું રૂપ સાફ-માર-
વાને યોગ્ય બાબતુ. ૨૨

મારવાને બધામ્ બરાબર રૂપ
કરિમે દુર્મિર્લ કારી રક્ત પીત્તકં મધુ ।
વાહ્યદેવધર્મીર્લ કૃત્યં ગુરુ મીરિતિત્ત ॥૨૩॥
જે રૂપ, કઠક, બનાવટી, રૂધ, વર્ણ્ય,
પીળાં પતળાંવાળું, લકઠ, વપાવટાં કે કાપટાં
વીખાઈ બધ જોડું, કે થણ મારતાં દુકલ
મઈ બધ જોડું હોય, તે રૂપ દુષ્-મારવામાં
બધોગ્ય કહેતા છે ૨૩

રૂપ શુદ્ધ કરવાની રીત
પતલીપતપત્રાણિ વારસ્વામી પ્રતાપયેત્ ।
વિવિદ્યેતત્તત્તાનિ ઠીલે તત્તુ જ કાન્તિકે ॥૨૪॥
ગોમૂત્રે જ કુશલ્યામાં કરાયે જ પ્રિયા ત્રિયા ।
પર્યં રજતપત્રાણિ વિરુદ્ધિ સંપ્રમાયતે ॥૨૫॥

મારવાની કિયા માટે વળણાય ॥ ૩૨

મારવાને અથોઅ ત્રાણુ

જુળી રસમતિસ્તથ્યે શ્યેતં ચાપિ મનાસહમ્ ।
હોહનાગયુતં હેતિ ગુરુવં શુદ્ધ પ્રકીર્તિતમ્ ॥૩૩॥

એ ત્રાણુ કાણુ, રક્ષ, બહુ અક્ષક, પાણુ,
મધુના મારને ન ખમે એવુ બને હોહા કે
સીસાવણુ હોય, તેને અથોઅ કહ્યુ છે. ૩૩

ત્રાણુને શોધવાની રીત

પત્તીઠપત્રાણિ તાત્રસ્યાહો પ્રતાપયેત્ ।
નિનિશ્ચયતત્તામિ તૈસે તાકે ચ કાઞ્ચિદ્ ગૃહ્યા
ગોમૃદે ચ કુલ્લત્પાનાં કરાયે ચ શિષા ત્રિષા ।
પથ તાત્રસ્ય પત્રાણાં વિશુદ્ધિ સંપ્રાપયેત્ ॥૩૪॥

અર્થ-તાત્રસ્ય પત્તીઠપત્રાણિ આદિ પ્રતાપયેત્,
અતઃપતિ તૈસે તાકે ચ કાઞ્ચિદ્ ગામૃદે ચ કુલ્લપાનાં
કરાયે ચ શિષા ત્રિષા નિશ્ચિત્, એ તાત્રસ્ય પત્રાણાં
વિશુદ્ધિ: સંપ્રાપયેત્ ।

ત્રાણાનાં પાતળાં કરેલા પતરાં અગ્નિમાં
તપાવવા; તપાવી તપાવીને તેલમાં, છાશમાં,
કાંજમાં, ગેમૂરમાં અને કળાશીના કાકામાં
ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવા; એમ કરવાથી ત્રાણાનાં
પતરાં શુદ્ધ થાય છે. ૩૪, ૩૫

અશુદ્ધ ત્રાણાના રોપા

एषो दोनो विषे ताञ्जे त्पथुदेऽष्टौ अमो वमि ।
विरकः स्येद उन्हेरो मूर्च्छा वाहोऽर्चिस्तथा ॥३६॥
न विषं विषमित्याहुस्तान् तु विषमुच्यते ।

एषो दोनो विषे ताञ्जे त्पथु दोनो प्रकीर्तिता ॥३७॥

અર્થ-વિષે દુઃખ દોષ અદ્યે તાજે તુ પ્રમ
વમિ: વિરક સ્વેદ ઉન્હેરો મૂર્ચ્છા વાહો અર્ચિસ્તથા
અર્ચિ-અર્ચો (રોપા અર્ચિ) (શિદ્ધં) વિષે વિષમ્
નિ ન અમુ (તૈ.) તામ તુ વિષમ્ રચ્યત, (વત.)
વિષે દુઃખ દોષ (અર્ચિ) તાજે તુ અર્ચો રોપા-
પ્રકીર્તિત ॥

ઝેરમાં તો એક દોષ છે, પણ બશાબર
નદી શોષાયેલા ત્રાણામાં જમ, વમન, રેશ,
પત્તીનો, ઘોળા-બહારી કરનારણુ, મૂછા, કાંઠ
અને અરશિ-એ બધાં રોપો છે (વિકાનો.)
ઝેરને ઝેર કહેતા નથી, પણ ત્રાણાને જ ઝેર
કહે છે; કારણ કે ઝેરમાં એક દોષ ॥ અને
ત્રાણામાં તો બધાં રોપો કહ્યા ॥ ૩૬, ૩૭

ત્રાણુ મારવાની રીત

सूक्ष्माणि तात्रपत्राणि इत्या संस्वेदयेत् पुष ।
वासत्रयममलेन ततः छात्रे विनिमित्तम् ॥३८॥
पातरीं सुष्कं दत्त्वा वाममलेन मयेत् ।

तत उख्य पत्राणि लेपयेत् द्विगुणेन च ॥ ३९ ॥
गन्धकैनाम्लपूरेन तस्य कुर्याद्य गोक्षम् ।

तत पिपूया च मीनाक्षी चाक्षेरी वा पुनर्नवम् ॥
तत्कनैना वहिर्गोक्षं लेपयेत्तद्वગુણોમિતम् ।

पूया तद्रોक्षक माण्डે शप्रावैय च रोधयेत् ॥ ४० ॥
वालुकाणि प्रपूर्याय विमृतिवज्रमनुमि ।

दत्त्वा माण्डमुले मुद्रां ततः पुनः विषाचयेत् ॥ ४१ ॥
अम्लद्वપામિના સમયપાણપામણુપ્રપમ્ ।

સ્થાજ્ઞવીતં સમુદ્ગત્ય મર્યેષુરખદ્રૈ ॥ ૪૨ ॥
યામેકં ગોક્ષકં તથા નિશ્ચિવેષુરખોદ્રે ।

સુરા લેપસ્તુ કર્તવ્યઃ સર્વેતો-જનુકમાનત્ ॥
પાર્ષ્ય ગઢપુટે ક્ષિતં સૂતં મવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

વમને ચ વિરકે ચ ધમે ક્રમમયાલ્ચિમ્ ॥
વિદાર્દ સ્વેદમુક્કેદ ન કપોતિ કદાચન ગંધ ॥

અર્થ-કુપ સૂક્ષ્માણિ તાત્રપત્રાણિ હતા વજ્ર
ક્રમ્ અમ્લેન સંસ્વેદયેત્, તત છાત્રે વિનિમિત્તે,
પાતરીં સૂક્કં દત્ત્વા વામમ્ અમ્લેન મર્યેત્, તત્

પત્રાણિ ઉખ્ય (વામમ્) અમ્લમ્લેન દ્વિગુણેન ચ કપરેન
લેપયેત્, તત્થ ચ લેક્ષકં કુર્મ્યેત્, તત્થ ચ મીનાક્ષી
વાક્ષેરી વા પુનર્નવં વિપ્વા તત્ત્વેન વદિર્ વેદં હવુ

ભોમિત્તં લેપયેત્, તત્ વેદકં માણે પૂયા હપ્રદેશ ચ
રોધયત્ । અથ વાલુકાણિ પ્રપૂર્યે વામમુલે વિમૃતિ-

વજ્રમનુમિ મુદ્રાં દત્ત્વા તત્ કુર્મ્યો અમ્લદ્વાપા અમ્લ
વામમુલ્લે તાત્થ અમ્લક વિષાચયેત્ ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥

અમ્લક સમુદ્ગત્ય મર્યેષુરખદ્રૈ મર્યેત્, તત્થ ચ લેક્ષકં
દ્વાપારે નિશ્ચિત્, સર્વેત્ જનુકમાનત્-સુરા લેપઃ

તુ કર્તવ્ય, ગઢપુટે ક્ષિતં પાષાન્, નિશ્ચિતં મુનં મવતિ ॥
(હરદરે મળિત તાપ્ય) વમને ચ વિરક ચ ધમે ક્રમમ્

અથ અર્ચિ વિદાર્દ રોધમ્ તત્ત્વેન વદાચન ચ કર્મણિ ॥

વિકાન વેદ ત્રાણાના ઝીલા પાતળા પતરાં
કરી ત્રણ દિવસ મુખી લીંબુના રસમાં બાંધવા;

પછી ખરશમાં નાખી તેથી થોડા બાત
નેટહો પાશે તર્થ એક પિંહોર મુખી લીંબુના

નવા રસથી ખરશ કરવા. પછી પતરાં કાઢી
તર્થ એક પિંહોર મુખી લીંબુના રસમાં ખરશ

કરેલા અને પતરાંથી બમણા વજનના મેષક
થી તેઓને બેધન કરી ઘોળા કરવે. ૪૦

મત્યાદી-મછેછીને અથવા ચાર ચાર પાંદડાં-
વાળી ખાટી લૂણીને અથવા સારોડીને વાટી તેના
કદ્દનો ગોળા ઉપર એ આંગળોને ધર ચડા-
વવો. ધર ચડાવેલા ગોળાને હાંડલામાં મૂકી
ગોળા ઉપર કોડિયું હાંધું મૂકી હાંડલાના
આડીના ભાગમાં રેતી ભરી હાંડલાના મોઢાને
પાણીમાં કાલવેલાં રાખ અને લૂણથી બંધ
કરી થૂલા ઉપર ચડાવવું અને અનુક્રમે
વધતા વધતા અગ્નિથી ચાર પોહોર સુધી સારી
રીતે આંચ દેવી. અગ્નિ ઠરી જતાં હાંડલું
ઠંડું થઈ ગયા પછી તેમાંથી ત્રાંખાનો ગોળો
કાઢી લઈ એક પોહોર સુધી સૂરણના રસમાં
તેનો ખરલ કરવો. એ ખરલ કરેલા ત્રાંખાનો
ગોળો કરી તેને પાછો સૂરણની અંદર નાખી
તે સૂરણને ફરતો અંગૂઠા જેટલો માટીનો
લેપ ચડાવી ગળપુટમાં મૂકી પકાવવું, એટલે
ત્રાંખું અવશ્ય મરી જાય છે. એ રીતે મારેલું
ત્રાંખું વમનને, રેચને, ભ્રમને, ગ્લાનિને,
અરુચિને, બળતરાને, પસીનાને કે મોળ-
બધારીને કદી કરતું નથી. ૩૮-૪૫

ટીકા-વાઘેરી-વતુષ્પત્રાભા લોનિકામેદ :

મારેલા ત્રાંખાના ગુણો

તામ્રં કપાયં મધુરં સત્તિક-
મલ્લં ચ પાકે કઠુ સારકં ચ ।
પિત્તાપહં શ્લેષ્મહરં ચ શીતં,
તદ્રોપણં સ્વાદુલું લેહનં ચ ॥ ૪૬ ॥
પાણ્દરાશોજ્વરકુષ્ઠકાસ-
સ્વાસક્ષયાન્પીનસમમ્લપિત્તમ્ ।
શોથં કૃમિં શૂલમપાકરોતિ,
પ્રાદુર્બુધ્ધા વૃંહણમલ્પમેતત્ ॥ ૪૭ ॥

एको दोषो विप्रे तात्रे त्वसम्यङ् मारिते पुनः ।
दाहः स्वेदोऽरुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्धमः ॥
અન્યય:-તામ્રં કપાયં મધુરં સત્તિકં ચ અમ્લં
પાકે ચ કઠુ સારકં (સત્) પિત્તાપહં શ્લેષ્મહરં ચ
શીતં રોપણં લઘુ ચ લેહનં સ્વાદુ ॥ (તથા ચ તત્)
પાણ્દરાશોજ્વરકુષ્ઠકાસશ્વાસક્ષયાન્ પીનસમ્ અમ્લપિત્તં
શોથં કૃમિં શૂલમ્ અપાકરોતિ, બુધ્ધા: પ્રાદુ:-પ્રતત્
અલ્પં વૃંહણમ્ (અસ્તિ) ॥ વિપ્રે એક: દોષ: (અસ્તિ)
પુન: અસમ્યક્ મારિતે તામ્રે હુ દાહ: સ્વેદ: અરુચિ:
મૂર્ચ્છા ક્લેદ: રેક: વમિ: ધ્રમ: (હતિ અથો દોષા: સન્તિ) ॥

(મારેલું) તાંખું તૂરું, મધુર, કઠુણું, ખાટું,
પાકમાં તીખું તથા ઓડો ઉતારનાર હોઈ, પિત્તને
તથા કદ્દને મટાડનાર, ટાઢું, ત્રણને રોગાવનાર,
હલકું અને મળોને ખોતરનાર છે; તેમજ
પાંડુ, ઉદરરોગ, ચરશ, તાવ, કોઢ, ઉધ-
રસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળેખમ, અમ્લપિત્ત,
સોળ, કૃમિ તથા શૂળને મટાડે છે. પંડિતો
કહે છે કે, ‘ત્રાંખું શરીરને પુષ્ટ કરવાના
ગુણમાં ઓછું છે.’ ઝેરમાં તો એક જ દોષ
છે, પણ સારી રીતે નહીં મરાયેલા ત્રાંખાથી
દાહ, પસીનો, અરુચિ, મૂર્છા, લીનાશ, રેચ,
વમન અને ભ્રમ-એ આઠ દોષો થાય છે. ૪૬-૪૮
ટીકા-રેકો-વિરેક:

કથીર (કલઈ)ના લેદા અને
તેમાંનું સારું નરતું

वङ्गं च गिरिजं तच्च खुरकं मिश्रकं द्विधा ।
तयोस्तु खुरकं श्रेष्ठं मिश्रकं त्वहितं मतम् ॥ ४९ ॥
અન્યય:-વઙ્ગં ચ ગિરિજં (મવતિ), તત્ ખુરકં ચ
મિશ્રકં દ્વિધા (સ્યાત્), તયો: ખુરકં તુ શ્રેષ્ઠં, મિશ્રકં
તુ અહિતં મતમ્ ॥

કથીર (કલઈ) પર્વતમાં થાય છે અને
તેના ખુરક અને મિશ્રક એવા બે લેદા છે.
તેમાંનું ખુરક (રૂપા જેવું ચકચકિત) ઉત્તમ
છે, પણ મિશ્રક હિતકારી મનાયું નથી. ૪૯

અશુદ્ધ કથીરના દોષો

वङ्गं विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
माक्षेपकम्पौ च किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहं च भगंदरं च ॥ ५० ॥
વિધોપમં રત્તવિકારવૃન્દં

क्षयं च कृच्छ्राणि कफज्वरं च ।
मेहाश्मरीविद्रधिमुष्करोगा-
न्नागोऽपि कुयीत्कथितान्विकारान् ॥ ५१ ॥
અન્યય:-શુદ્ધિહીનં વઙ્ગં ખલુ આક્ષેપકમ્પૌ ચ
કિલાસગુલ્મૌ કુષ્ઠાનિ શૂલં વાતશોથં પાણ્ડુ પ્રમેહં ચ ભગં-
દરં ચ કિલ વિધતે ॥ (તથા) વિધોપમં (તત્) રત્ત-
વિકારવૃન્દં ક્ષયં ચ કૃચ્છ્રાણિ ચ કફજ્વરં ચ મેહાશ્મરી-
વિદ્રધિમુષ્કરોગાન્ કુર્ચીત્, (તથૈવ શુદ્ધિહીનઃ) નાગઃ
અપિ કથિતાન્ વિકારાન્ કુર્ચીત્ ॥

ખરાખર નહીં શોધાયેલું કથીર ખરેખર

આરોપક યાત્ર, કંપ, કિલાસ-ક્રોધ, યોગી, ક્રોધ, શૂન, વાયુસંજ્ઞા સોજા, પાંડુ, પ્રમેદ તથા ભાગ્યને અવરજ કરે છે, તેમ જ એ ઝેર જેવું હોઈને લોહી સંજ્ઞાથી અનેક વિકારો, ક્ષય, મૂત્રકૃમ્મ, કફાવર, પથરી, વિદ્રુધિ-મોહનું ચક્ર અને વૃષણના શોગોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ પ્રમાણે જાળાર નાદિ શોધાયેલું સીમું પણ ઉપર કહેલા જો જ વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૦, ૫૧

કથીર તથા સીસાને શુદ્ધ કરવાની રીત
 મજ્જનાગી પ્રત્તૌ જ ગાઢિતૌ સી મિયેજવેત્ ।
 ત્રિષા ત્રિષા વિદ્યુદિઃ સ્વાદ્રવિવુષેપિષ ત્રિષા ॥૫૨॥
 અર્થ-મજ્જનાગી પ્રત્તૌ ગાઢિતૌ જ (સ્વા) તૌ (ઉત્પન્નકાલિકામૂત્રકૃમ્મ-વગર) ત્રિષા ત્રિષા, જ વિદ્યુદિઃ અર્થ ત્રિષા મિયેજવેત્, (સ્વેદન તથા) ત્રિવિદિઃ સ્વા ॥

કથીરને તથા સીસાને તપાવી આળી માળીને તેલમાં, છાશમાં, કાણમાં, ઝામૂતમાં અને કળમીના કાકામાં તથા તથા વાર કારવા અને પછી આકાશના દૂધમાં પણ તથા વાર કારવા, એટલે કથીર (કલ્ક) તથા સીસું શુદ્ધ થાય છે. (અર્થાત્ કલ્ક તથા સીસાને શુદ્ધ કરવાનો આ પ્રકાર સરખો જ છે.) ૫૨

કથીરને આરવાનો રીત
 મૂત્પાત્રે પ્રાકિતે વજ્રે કિણ્ત્રાત્પત્ત્યત્તો રજા ।
 સિન્ધ્યા યજ્ઞચતુર્થાશમયોર્વર્ષા પ્રચાલયેત્ ॥૫૩॥
 તત્તો દિવામમાત્રેય વજ્ર મસ્મ પ્રચાપતે ।
 અય મસ્મસમ તાલ્લ સિન્ધ્યામ્બેન વિમર્ચયેત્ ॥૫૪॥
 તત્તો ગમપુટે વસ્ત્રા પુનઃપ્રલેખ મર્ચયેત્ ।
 તાલેન વશામ્બેન પામમ્બે તત્ત પુટેત્ ॥

અર્થ-વશાપુટા વસ્ત્ર યજ્ઞ મર્ચિત મારિતમ્ ૫૫૫ ૫
 અર્થ-પ્રગટે દર્શિત વજ્ર વજ્રચતુર્થાશ વિશા-
 મ્બાપત્ત્યત્તો રજા સિન્ધ્યા અશ્વર્ણા વિચલયત્ ॥
 તત્ત દિવામમાત્રેય વજ્ર મસ્મ પ્રચાપત, અય મસ્મસમ
 તાલ્લ સિન્ધ્યા અમ્બેન મિત્તવત્ ॥ તત્ત વસ્ત્રપુટે વસ્ત્રા
 પુનઃ વશામ્બેન તાલ્લ અમ્બેન એક વર્ષ વિમર્ચયત
 તત્ત પુટે, એ વસ્ત્રપુટે વજ્ર વજ્ર મર્ચિત મારિત ॥

માટીના વાસળની અદર યોગેશા કથીર-
 માં, કથીરના યોગેશા બાજે આંજલિની તથા
 પીપ્પળની છાવનું જૂનું નાખી લોહાની કદી

થી જ યોગેશુધી પૂંટવું, એટલે કથીર
 લક્ષ્યરૂપ થઈ જાય છે. પછી તે લક્ષ્યમાં
 તેના એટલી જ કસ્ટાલ નાખી ખાટા રસથી
 ખસલામાં મર્દન કરવું. પછી તેને અગ્નિના
 ગજપુટમાં પકાવી વળી દશમાં બાજે કસ્ટાલ
 નાખી ખાટા રસથી ખસલામાં એક પીપ્પેર-
 સુધી મર્દન કરી ગજપુટમાં પકાવવી, એ
 રીતે દશ પુટ દેવાથી કથીર (કલ્ક) થાતી
 રીતે મારેલું થાય છે. ૫૩-૫૫

સીસા-વિશા-મામ્બી । રજાવેત્ । અતેરવી-જ-
 કુચી ॥

મારેલા કથીરના ગુણે
 મજ્જા કણુ સર્વ કસં કુષ્ઠમેલકમ્બીન ॥
 નિદ્રિતિ વાજુલમ્બાસં મેધમીનત્ પિત્તમ્ ॥૫૬॥
 સિંહો ગર્જાયંતુ વયા નિદ્રિતિ,
 તયૈવ વજ્રોપ્લિજમેલકમ્ ॥
 વૈદ્યસ્ય સૌર્યં પ્રવર્તેન્નિપત્ય,
 નરસ્ય પુષ્ટિ વિરચાતિ નૂતન ॥૫૭॥

અર્થ-મજ્જા કણુ સર્વ કસં કુષ્ઠમેલકમ્બીન
 (સર્વ) કુષ્ઠમેલકમ્બીન વાજુલમ્બાસં નિદ્રિતિ ॥
 વયા સિંહ ગર્જાયંતુ નિદ્રિતિ, તયૈવ વજ્ર અપ્લિજમેલકમ્
 (નિદ્રિતિ), તયૈવ નરસ્ય વૈદ્યસ્ય સૌર્યં પ્રવર્તેન્નિપત્ય
 પુષ્ટિ (ન) નૂતન વિરચાતિ ॥

કથીર કલ્ક, એટલે ઉત્તારનાર, કલ્ક,
 નેત્રને કિલકારી, અને લગારપિત્ત કરનાર કલ્ક
 ક્રોધ, પ્રમેદ, કફ, કૃમિ, પાંડુ તથા આસને મટાકે
 છે. એમ સિંક કાઢીલોના સમૂહને મારી
 નાખે, તેમ કથીર કલ્કના પ્રમેદના સમૂહને
 નાશ કરે, આવસના દેવમાં સુખ ઉપજાવે,
 ઉદ્ધિશોની પ્રજાગતા કરે અને અવરજ પુષ્ટિ
 કરે છે. ૫૬, ૫૭

જસનનું સ્વરૂપ, શાપન, આર્ય તથા ગુણે
 વજ્રાનું ગિરિતં તસ્ય લોગા શોપનમારજે ।
 વજ્રરૂપેય દિ વોદ્યના ગુણેસ્તુ ગમપાત્ત્યત્ ॥૫૮॥
 વજ્રાનું જ સર્વ તિર્થ સીતલ વસ્ત્રપિત્તક ॥
 અસુલ્યે વર્ણ મેહાન્યાનું શ્વાસં જ મારાયેત્ ॥૫૯॥
 અર્થ-વજ્રાનું ગિરિતં (મારી), તસ્ય લોગા,
 વોદ્યના (જ), વોદ્ય દા દિ લોદ્યના, અવ ગુણે
 તુ ગમપાતિ ॥ વજ્રાનું જ સર્વ તિર્થ સીતલ (જ) વજ્ર-
 પિત્તક (જ) વર્ણ વજ્રાનું (જ) શ્વાસ કણુ ॥

સાં નાશવેત્ ॥

જસત પર્વતમાં ધાય છે; તેના દોષો, શોધન અને મારણ કથીરની રીતે જ સમજવાં; હવે જસતના ગુણો હું કહું છું: જસત ઓઠો ઉતારનાર, કડવું, ટાડું, કદને તથા પિત્તને હરનાર, નેત્રને બાહુજ હિતકારી અને પ્રમેહ, પાંડુ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. ૫૮, ૫૯

સીસાને શુદ્ધ કરવાની રીત

તસ સાહજિકા દોષા વક્ત્રસ્યેવ નિદર્શિતાઃ ।
શોધનં ચાપિ તસ્યેવ મિષતિર્મિદિતં પુરા ॥ ૬૦ ॥
અન્યઃ-તસ્ય વક્ત્રસ્ય દ્વય સાહજિકાઃ દોષાઃ નિદર્શિતાઃ, અપિ ચ તસ્ય શોધનં પુર્ણ મિષતિર્મિદિતં તસ્ય દ્વય ગદિતમ્ ॥

કથીરમાં જે દોષો કહ્યા છે, તે જ સીસામાં પણ સ્વાભાવિક રહેલા છે તથા સીસાનું શોધન પણ કથીરની પેઠે જ કરવું, એમ પ્રાચીન વૈદ્યોએ કહ્યું છે. ૬૦

સીસાને મારવાની રીત

તામ્રભ્રસસપિષ્ટશિલાભેવાત્પુનઃ પુનઃ ।
દ્વાવિરોદ્ધિઃ પુટૈર્નાગો નિવૃત્યં મસ જાયતે ॥ ૬૧ ॥
નાગરવેલનાં પાનના રસથી મળુશીલને ખરસમાં બારીક વાટી તેથી સીસાને લેપન કરી ગજપુટ દેવો; એ રીતે વારંવાર લેપન કરી અગ્નિના બગીચા પુટ દેવાથી સીસાની ભરમ થાય છે; જેમાંથી સીસું પાછું જીવતું થતું નથી. ૬૧

દીકા-શિલા-મનઃશિલા ।

સીસું મારવાની બીજી રીત

અવત્યચિચ્ચાત્વકચૂર્ણં ચતુર્થાશેન નિશ્કિપેત્ ।
મૃત્પાત્રે વિદ્રુતો નાગો લોહદર્વ્યા પ્રચાલિતઃ ॥
યામૈકેન મવેદ્મસમ તતુલ્યા સ્યાન્મનઃશિલા ।
કાઝિકેન દ્વયં પિષ્ટા પચેદ્ ગજપુટેન ચ ॥ ૬૨ ॥
સાદ્ગતીતં પુનઃ પિષ્ટા શિલયા કાઝિકેન ચ ।
પુનઃ પચેદ્છપાવામ્યામેવં પષ્ટિપુટૈર્મૃતિઃ ॥ ૬૩ ॥
અન્યઃ-મૃત્પાત્રે નાગઃ વિદ્રુતઃ (કાર્યઃ, તત્ર) ચતુર્થાશેન અવત્યચિચ્ચાત્વકચૂર્ણં નિશ્કિપેત્, (તતઃ) લોહદર્વ્યા પ્રચાલિતઃ (સઃ) યામૈકેન મસમ મવેત્, (તતઃ) તતુલ્યા મનઃશિલા સ્યાત્, કાઝિકેન દ્વયં પિષ્ટા ગજપુટેન ચ પચેત્, સાદ્ગતીતં (તદ્ મસમ) પુનઃ શિલયા

ચ કાઝિકેન પિષ્ટા પુનઃ શરવામ્યાં પચેત્, एवं પષ્ટિપુટઃ મૃતિઃ (સ્યાત્) ॥

માટીના વાસણમાં સીસાને ગાળી તેમાં સીસાના ચોથા ભાગે પીપળાની તથા આંબલીની છાલનું ચૂર્ણ નાખી લોઢાની કડછીથી એક પહોર સુધી હલાવવું, એટલે સીસાની ભરમ થાય છે; તે ભરમને તેના સરખા વજનને મનશીલ અને કાંજમાં વાટી બે કોડિયાંના સંપુટમાં નાખીને ગજપુટથી પકાવવી; ગજપુટનો અગ્નિ ઠરી જતાં શીતળ થઈ જાય, ત્યારે વળી તે ભરમને મળુશીલ તથા કાંજમાં વાટી બે કોડિયાંના સંપુટમાં નાખી પકાવવી, એમ અગ્નિના સાઠ પુટથી સીસું (પૂર્ણ રીતે) મરી જાય છે. ૬૨-૬૪

મારેલા સીસાના ગુણો

સીસં રક્તગુણં હ્રેયં વિશેષાન્મેહનાશનમ્ ॥ ૬૫ ॥

નાગસ્તુ નાગશતતુલ્યવલં દદાતિ,
ધ્વાધિં ચ નાશયતિ જીવનમાતનોતિ ।
વહ્નિં પ્રદીપયતિ કામવલં કરોતિ,
મૃત્યું ચ નાશયતિ સન્તતસેવિતઃ સઃ ॥ ૬૬ ॥
અન્યઃ-સીસં રક્તગુણં હ્રેયમ્, વિશેષાત્ મેહનાશનમ્ (મવતિ) ॥ સંતતસેવિતઃ સઃ નાગઃ તુ નાગશતતુલ્યવલં દદાતિ, ધ્વાધિં ચ નાશયતિ, જીવનમ્ આતનોતિ, વહ્નિં પ્રદીપયતિ, કામવલં કરોતિ, મૃત્યું ચ નાશયતિ ॥

સીસામાં કથીરના જેવા જ ગુણો બાળુવા; અને વિશેષે કરી તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે. સીસાનું બે નિરંતર સેવન કર્યું હોય, તે તે સો કાથીઓ જેટલું બળ આપે, બધાધિઓનો નાશ કરે, જીવનને વધારે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે, કામદેવનું બળ કરે અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ૬૫, ૬૬

તહીં શાધેલા લોઢાના દોષો

સજ્વલકુષ્ઠામયમૃત્યુકારિ,
હદ્રોગશૂલો કુષ્ઠેડ્મરી ચ ।
નાનારજાનાં ચ તથા પ્રકોપં,
કુર્યાચ્છહ્યાસમશુદ્ધલોહમ્ ॥ ૬૭ ॥

અન્યઃ-અશુદ્ધલોહં સજ્વલકુષ્ઠામયમૃત્યુકારિ, હદ્રોગશૂલૌ ચ ડમરી કુષ્ઠે, તથા હ્યાસં ચ નાનારજાનાં પ્રકોપં કુર્યાત્ ॥

અશુદ્ધ લોહું (ખાવામાં આવે તે)

લંઝાપણુ, કોઠનો રોગ, મરણ, હૃદયના રોગ,
શૂળ, પથરી, મોળ-છિન્નકા અને બીજા પણ
અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકોપ કરે છે ૬૭
હોઠાના રોગોની શાંતિ માટે શોધનની રીત

પત્તલીરૂપત્રાગ્રિ હોરસ્વામી પ્રતાપચેત્ ।
તિપિએતતત્તાનિ ઠેલે તજે વ કાશિકે ॥૬૮॥
ગોમૂત્રે વ કુશ્મ્ભાનાં કપાયે વ ત્રિષા ત્રિષા ।
અથ હોરસ્વ પત્રાપ્યા વિગુહિઃ સંપ્રજાયતે ॥૬૯॥

અર્થ - હોરસ્વ પત્રાપ્યાપત્રાગ્રિ આદિ પ્રતાપચેત્,
અત્યક્ષિ (તર્જિ) ઠેલે તજે વ કાશિકે વ ગોમૂત્રે વ
કુશ્મ્ભાનાં કપાયે ત્રિષા ત્રિષા મિધિચેત્, એવં (હવે)
હોરસ્વ પત્રાપ્યા વિગુહિ સંપ્રજાયતે ॥

હોઠાના પાતળાં કરેલા ચતરાને અગ્નિ
માં તપાવી તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્ર
માં અને કળશીના કાકામાં ત્રણ ત્રણ વાર
ગોળવા, એમ કરવાથી હોઠાના પતરાની
શુદ્ધિ થાય છે. ૬૮, ૬૯

હોઠાને મારવાની રીત

પુલ્લભોદમવં ચૂર્ણે પાતાલગવલીસૌ ।
મર્દયિત્વા પુટેદ્યો વધાદેવં પુલ્લયમ્ ॥૭૦॥
પુલ્લયં કુમાર્યાં કુટાપચ્છિકારસૌ ।
પુલ્લયદ્ધં તવો વધાદેવં તદિયમ્મૃતિર્મયેત્ ॥૭૧॥

અર્થ - હોઠોદમવં ચૂર્ણે પાતાલગવલીસૌ મર્દયિત્વા
પુટેદ્ય એવં પુલ્લયં વધાદેવં વ કુમાર્યાં પુલ્લયં
(વધાદેવ), તત્ કુટાપચ્છિકારસૌ પુલ્લયદ્ધં વધાદેવ,
એવં તદિયમ્મૃતિર્મયેત્ ॥

શુદ્ધ હોઠાના ચૂર્ણને પાતાલગવલી
(પાતાલતુલ્ય)ના રસથી ખરલ કરી બે
કોઠિયાંના સપુટમાં મૂકવું વગેરે ક્રિયા કરી
અગ્નિમાં ગજપુટ દેવો, એમ ત્રણ વાર ગજપુટ
આશ્વા પછી કુવારના રસમાં વાટીને ત્રણ
ગજપુટ દેવા અને તે પછી કોઠસાકળના
રસના વાટીને ॥ ગજપુટ દેવા, એમ કરવાથી
હોઠ મરી જાય છે ૭૦, ૭૧

હોઠાને મારવાની બીજી રીત

સિપેચ વ્યવચાદિન વર્ષદ્ ટીરુચ્ચૂર્ણતા ।
મર્દયેત્તત્તપ્રાદૈર્પામ્યુત્તમં તત્તા પુટેદ્ય ॥
એવં સ્તપુરુર્પુત્યં હોરચૂર્ણમ્પાનુવાત્ ॥૭૨॥

અર્થ - સિપેચવ્યવચાદિન વર્ષદ્ ટીરુચ્ચૂર્ણતા, વ
મર્દયેત્તત્તપ્રાદૈર્પામ્યુત્તમં તત્તા પુટેદ્ય, એવં સ્તપુરુર્પુત્યં
હોરચૂર્ણમ્પાનુવાત્ ॥

પુટે. હોરચૂર્ણ સમુપ્પન્નપાનુવાત્ ॥

હોઠાના ચૂર્ણમાં તેના વારમાં આવે
છિન્નકા નાખી કુવારના રસથી બે પોટોર
સુધી ખરલમાં વાટી અગ્નિમાં પુટ દેવો;
એમ સાત વાર અગ્નિમાં પુટ આપવાથી
હોઠાનું ચૂર્ણ મરી જાય છે. ૭૨

હોઠાને મારવાની ત્રીજી રીત

સસ્યોઽનુમૂતો યોગીન્દ્રૈ કમોઽપ્યો હોરમાચે ॥૭૩॥
કમ્પતે રામપાદૈન કમોઽહમિયાડુત્તા ।
સુત્રકાવ્ વિગુપ્તં ગમ્યં વસ્યા કુપ્યાથ કસર્લીમ્ ॥
હયો સર્મ હોરચૂર્ણે મર્દયેત્તત્તપ્રાદૈર્પામ્યુત્તમં ॥

યામ્યુત્તમં તત્તા વિષ્ણુદ્દવા તામસ્ય પાત્રકે ॥૭૪॥
અર્થ - સૂત્રા કમ્પતે રામપાદૈર્પામ્યુત્તમં વસ્યા
યામ્યુત્તમં તત્તા વિષ્ણુદ્દવા તામસ્ય પાત્રકે ॥૭૪॥
અર્થ - સૂત્રા કમ્પતે રામપાદૈર્પામ્યુત્તમં વસ્યા
યામ્યુત્તમં તત્તા વિષ્ણુદ્દવા તામસ્ય પાત્રકે ॥૭૪॥
વસ્તોપરિ શાપકં તુ ત્રિવિનાસો સમુચરેત્ ।
પિપ્પિલિયં વ ગાલવેદસ્યાર્થે ચારિતરં મયેત્ ॥૭૫॥

અર્થ - હોરમાચે યોગીન્દ્રૈ કમ્પ. અનુમૂત્તા કમ્પ
કમ્પ હોરમાચે યોગીન્દ્રૈ કમ્પ, (વ) (મ્પા)
અનુના (કિયતો). સુત્રકાવ્ વિગુપ્તં ગમ્યં વસ્યા
કમ્પ, હયો સર્મ હોરચૂર્ણે વ (વસ્ત્ર કિત્તા) કમ્પ
હયો યામ્યુત્તમં મર્દયેત્, તત્તા વિષ્ણુદ્દવા તામસ્ય
પાત્રકે અર્થ - સૂત્રા કમ્પ વસ્યા કમ્પ, તત્તા વિષ્ણુદ્દવા
યામ્યુત્તમં વસ્યા મર્દયેત્, તત્તા અપરિ સૂત્રકાવ્
વાસ્તોપરિ શાપકં તુ ત્રિવિનાસો સમુચરેત્, પિપ્પિ
વાસ્તોપરિ શાપકં, એવં ચારિતરં મયેત્ ॥

હોઠાને મારવામાં ઘાટા બોળીએએ ખર
ખરી અનુભવેથી બે બીજી રીત છે, તે
કોટકવાળી શુદ્ધિ હોવાથી શમશાન નામના
વેદ્ય કહેલ છે, તે હવે હું લખુ છું । પાદમાં
તેથી બમણો અથક નાખી તંબાની કળણી
કરવી, પછી તે કળણીના વજન એટલું
હોઠાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી કુવારના રસથી
બે પોટોર સુધી ખરલમાં તેનું મર્દન કરવું;
પછી વિદ્વાન પેલે એ ચૂર્ણના બોળાને
ગાળાના વાસળીની જાલા તરકામાં મૂકી, તેને
એરકાના પાકાંબોથી ઢાકી મૂકવો, એટલે
બે પોટોરે ગરમ થઈ જાય છે; પછી તેને
કોઠિયાંના સપુટમાં મૂકી ધાન્યના સમુદ્ધમાં
મૂકવો અને ત્રણ દિવસ પછી કાઢવો; પછી
તેને વાટી લગાડાથી વાળી લેવો; એમ કરવાથી

એ ચૂર્ણ પાણીમાં તરે એવું (ભસ્મ) થાય છે.

લોહાને મારવાની એથી રીત

દિમ્બસ્ય દલં પિટ્ત્વા તચ્ચતુર્ગુણવારિણા ।

દ્રસેનાયસં ચૂર્ણં સન્નીય પ્લાવયેદિતિ ॥૭૮॥

આતપે શોષયેત્તચ્ચ પુટેદેવં પુનઃપુનઃ ।

સ્ફર્વિશતિવારૈસ્તન્મિત્રયતે નાત્ર સંશયઃ ॥૭૯॥

એ સર્વાણિ લોહાણિ સ્વર્ણાદીન્યપિ મારયેત્ ॥૮૦

અન્યથા-દાહિમસ્ય દલં તચ્ચતુર્ગુણવારિણા પિટ્ત્વા

દ્રસેન ઝાયસં ચૂર્ણં સન્નીય પ્લાવયેત્, ઇતિ આતપે શોષયેત્

તચ્ચ પુટેત્, એવં પુનઃ પુનઃ સ્ફર્વિશતિવારૈઃ (આતપે

શોષણેન વહિપુત્રેન ચ) તત્ મિત્રયતે, અત્ર સંશયઃ

ન (અસ્તિ). એવં સ્વર્ણાદીનિ સર્વાણિ અપિ લોહાણિ

મારયેત્ ॥

દાહિમનાં પાંદડાંને તેનાથી ચોગણા પાણી-

થી વાટી તેના રસમાં લોહાનું ચૂર્ણ નાખી

ખીજવું; પછી તેને ઉપર કદ્દા પ્રમાણે તડકામાં

સુકાવડું અને સુકાચા પછી અગ્નિના પુટ દેવો;

એ રીતે વારંવાર સુકાવી એકવીશ પુટ દેવા-

થી તે ચૂર્ણ મરી જાય છે, એમાં સંશય

નથી. સોનું આદિ બધી ધાતુઓ આ રીતે

મારી શકાય છે. ૭૮-૮૦

મારેલા લોહાના ગુણો, માત્રા તથા પરેણ

લોહં તિક્તં સરં શીતં કપાયં મધુરં ગુરુ ।

રૂક્ષં વ્યસ્થં ચક્ષુષ્યં લેખનં વાતલં જયેત્ ॥૮૧॥

કર્કં પિત્તં ગરં શૂલં શોફાર્શઃ પ્લીહપાપ્કુટાઃ ।

મેદોમેહક્રમ્બીનકુટં તત્કિદ્દં તદ્વદેવ હિ ॥૮૨॥

ગુણમેકાં સમારમ્ય યાવત્સ્યુનં વ રક્તિકાઃ ।

વાવલોહં સમશ્ચીયાદ્યથાદોષાનલં નરઃ ॥૮૩॥

કૂમાપાઠં તિલતૈલં ચ માપાન્નં રાજિકાં તથા ।

મધમશ્લરસં ચૈવ વર્જયેલોહસેવકઃ ॥૮૪॥

અન્યથા-લોહં તિક્તં સરં શીતં કપાયં મધુરં ગુરુ

રૂક્ષં વ્યસ્થં ચક્ષુષ્યં લેખનં વાતલં (સત્) કર્કં પિત્તં

ગરં શૂલં શોફ-અર્શઃ-પ્લીહ-પાપ્કુટાઃ મેદસ્-મેહ-ક્રમ્બીન

કુટં જયેત્, તત્કિદ્દં તદ્વદ્ એવ હિ (ગુણાન્ન ધરતિ) ॥

નરઃ યયાદોષાનલમ્ એકાં ગુણાં સમારમ્ય યાવત્ નવ

રક્તિકાઃ સ્યુઃ; તાવત્ લોહં સમશ્ચીયાત્ ॥ લોહસેવકઃ

કૂમાપાઠં તિલતૈલં ચ માપાન્નં રાજિકાં તથા મધં ચ

અન્યસં વર્જયેત્, એવ ॥

(મારેલું) લોહું કડવું, ઝાડો ઉતારનાર,

ઘાઉં, તૂડું, મધુર, ભારે, રૂક્ષ, યૌવનને સ્થિર

રાખનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર

તથા વાયુને કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ,

સોજા, અરશ, ખરલ, પાંડું, મેદ, પ્રમેહ,

કૃમિ, તથા કોઢને મટાડે છે. લોહાની કીટીમાં

પણ લોહાના જેવા જ ગુણો છે. માણસે

પોતાના કફ આદિ દોષો ઉપર તથા જઠરા-

ગ્નિના બળ ઉપર ધ્યાન રાખી એક રતિથી

નવ રતિ સુધી લોહાની માત્રા ખાવી. લોહાનું

સેવન કરનારે કોળું, તલતું તેલ, અડદનો

ખોરાક, રાઈ, મધ અને ખાટા રસનો ત્યાગ જ

કરવો જોઈ એ. ૮૧-૮૪

સઘળી ધાતુઓને મારવાની એકસરખી રીત.

શિલાગન્ધાર્કદુગ્ધાકાઃ સ્વર્ણાઘાઃ સર્વધાતવઃ ।

મિત્ર્યન્તે દ્વાદશપુટેઃ સત્યં ગુરુવચો યથા ॥૮૫॥

અન્યથા-ગુરુવચઃ સત્યં યથા શિલાગન્ધાર્કદુગ્ધાકાઃ

સ્વર્ણાઘાઃ સર્વધાતવઃ દ્વાદશપુટેઃ મિત્ર્યન્તે ॥

ગુરુનું (આ) વચન સત્ય છે, કે

‘મનશીલને તથા ગંધકને આકડાના દૂધમાં

વાટી તેથી વારંવાર લેપન કરી અગ્નિના બાર

પુટ દેવાથી સોનું વગેરે સર્વ ધાતુઓ મરી

જાય છે.’ ૮૫

ઉપધાતુઓનાં શોધન-મારણ પ્રકાર

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો

મન્દાનલત્વં બલહાનિમુત્રાં ।

વિદ્યમ્મિતાં નેત્રગદાન્સકુટાન્ ॥

માલાં તથૈવ વ્રણપૂર્વિકાં ચ ।

કુર્યાદશુદ્ધં સ્વલ્પ માક્ષિકં ચ ॥૧॥

અન્યથા-અશુદ્ધ માક્ષિકં સ્વલ્પ મન્દાનલત્વમ્ ઉત્રાં

બલહાનિ વિદ્યમ્મિતાં નેત્રગદાન્ સકુટાન્ તથા ચ વ્રણ-

પૂર્વિકાં માલાં ચ કુર્યાત્ એવ ॥

અશુદ્ધ સોનામખી (ઉપયોગ કરવાથી)

અવશ્ય અશિતું મંદપણું, બળની બહુ જ

હાનિ, આડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઠ

અને વ્રણોની પંક્તિ (અથવા ગંઠમાળા કે

કંઠમાળા પણ) ઉત્પન્ન કરે જ છે. ૧

સોનામખીને શુદ્ધ કરવાની રીત

માક્ષિકસ્ય ત્રયો ભાગા ભાગૈક સૈન્ધવસ્ય ચ ।

માતુલુક્કદ્રવૈર્વાડ્ય જમ્બીરસ્ય દ્રવૈઃ પચેત્ ॥૨॥

ચાલયેલોહજે પાત્રે યાવત્પાત્રં સુલોહિતમ્ ।

પતેન્નતત્ત્વ સંગઙ્ગિ સ્વર્ણમાક્ષિકમચ્છતિ ॥૩॥

(જેનું તુલ્ય વિદ્યુત્ સત્ ત્રિયત્) ॥

મોરથુમાં દશમા ભાગે ટંકણુખાર નાખી ખરલની અંદર ણિલાડાની તથા હોલાની વિષામાં તેનું મર્દન કરી અગ્નિનો હલકો પુટ દેવો; પછી દહીંમાં મર્દન કરીને પુટ દેવો અને પછી મધમાં મર્દન કરીને પુટ દેવો, જેથી મોરથુ શુદ્ધ થઈને મરી બચ છે. ૧૦,૧૧

શુદ્ધ મોરથુના ગુણો
તુલ્યકં કદુકં દ્વારં કપાયં વામકં લયુ ।
લેસનં મેદનં શીતં ચક્ષુષ્યં કફપિત્તહૃત ॥૧૨॥
વિપાર્શ્મકુષ્ઠકણ્ઠ્યં તદ્ગુણં સ્વર્પરં મતમ્ ॥૧૩॥
અન્વય:- (શુદ્ધ) તુલ્યકં કદુકં દ્વારં કપાયં વામકં લયુ લેખનં મેદનં શીતં ચક્ષુષ્યં કફપિત્તહૃત વિપાર્શ્મ-કુષ્ઠકણ્ઠ્યં (મવતિ), સ્વર્પરમ્ (અપિ) તદ્ગુણં મતમ્ ॥
મોરથુથી તીથું, ખારું તૂરું, ઊલટી કરાવનાર, હલકું, મળને ઉખેડનાર, આડો લગાડનાર, ટાકું, નેત્રને હિતકારી તથા કંકને, પિત્તને, ઝેરને, પથરીને, કાઢને તથા ચળને મટાડનાર છે. આપરિયામાં પણ એ જ શુભો છે. ૧૨,૧૩

કાંસુ' તથા પિત્તળ શુદ્ધ કરવાની રીત
પત્તલીકૃતપત્રાણિ કાંસ્યસ્યામ્રો પ્રતાપયેત્ ।
નિષિષ્ટેતત્તાનિ તૈલે તક્રે ચ કાઞ્જિકે ॥૧૪॥
ગોમૂત્રે ચ કુલ્લયાનાં કપાયે ચ ત્રિધા ત્રિધા ।
એવં કાંસ્યસ્ય રીતેશ્ચ વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥૧૫॥
અન્વય:-કાંસ્યસ્ય પત્તલીકૃતપત્રાણિ અમ્રો પ્રતાપ-યેત્, તત્તાનિ તૈલે તક્રે ચ કાઞ્જિકે ચ ગોમૂત્રે ચ કુલ્લયાનાં કપાયે ત્રિધા ત્રિધા નિષિષ્ટેત્, એવં કાંસ્યસ્ય ચ રીતે: વિશુદ્ધિઃ સંપ્રજાયતે ॥

કાંસાનાં પાતળાં કરેલાં પતરાંઓને અગ્નિ-માં તપાવી તપાવી તેલમાં, છાશમાં, કાંજીમાં, ગોમૂત્રમાં અને કળથીના કાઢામાં અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ વાર ઠારવાં; એમ કરવાથી કાંસાની તથા પિત્તળની શુદ્ધિ થાય છે. ૧૪,૧૫

કાંસુ' તથા પિત્તળ મારવાની રીત
અર્કશીરેણ સપિષ્ઠો ગન્ધકસ્તેન લેપયેત્ ।
સમેન કાંસ્યપત્રાણિ શુદ્ધાન્યમ્લદ્રવૈર્મુકઃ ॥૧૬॥
તતો મૂપાપુટે ધૃત્વા પચેદ્ગણપુટેન ચ ।
એવં પુદ્ગ્યાત્કાંસ્યં રીતિશ્ચ ત્રિયતે ધ્રુવમ્ ॥૧૭॥

અન્વય:-ગન્ધકઃ અર્કશીરેણ સપિષ્ઠઃ (કર્તવ્યઃ, તતઃ) ગમ્લદ્રવૈઃ મુદ્ઃ શુદ્ધાણિ કાંસ્યપત્રાણિ તેન સમેન લેપયેત્ ॥ તતઃ મૂપાપુટે ધૃત્વા ગણપુટેન ચ પચેત્, એવં પુદ્ગ્યાત્ કાંસ્યં ચ રીતિઃ ધ્રુવં ત્રિયતે ॥

(કાંસાનાં પતરાંના જેટલા વજનના) ગંધકને આકડાના દૂધમાં વાટવો; પછી ખાટા રસોથી વારંવાર સ્વચ્છ કરેલાં કાંસાનાં તે પતરાંઓને સરખા માપના ગંધકથી લેપન કરી કુલડીના સંપુટમાં મૂકી અગ્નિનો ગજપુટ દેવો; એવા જે પુટ દેવાથી કાંસુ' તથા પિત્તળ અવશ્ય મરે છે. ૧૬,૧૭

મારેલા કાંસાના તથા પિત્તળના ગુણો
કાંસ્યં કપાયં તીક્ષ્ણોષ્ણં લેખનં વિશદં સરમ્ ।
શુર નેત્રહિતં રુક્ષં કફપિત્તહરં પરમ્ ॥૧૮॥
રીતિકા તુ ભવેદ્રુક્ષા સતિકાં લવળા રસે ।
શોધિની પાણ્ડુરોગમ્ની કૃમિહત્ત્રાતિલેખની ॥૧૯॥
અન્વય:-કાંસ્યં કપાયં તીક્ષ્ણોષ્ણં લેખનં વિશદં સરં શુર નેત્રહિતં રુક્ષં (સત્) પરં કફપિત્તહરમ્ (અસ્તિ) ॥ રીતિકા તુ રુક્ષા સતિકા રસે લવળા શોધિની (સતી) પાણ્ડુરોગમ્ની કૃમિહત્ત્ર ન અતિલેખની ભવેત્ ॥

(મારેલું) કાંસુ' તૂરું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળોને ઉખેડનાર, સ્વચ્છ, આડો ઉતારનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી, રૂક્ષ અને કંકને તથા પિત્તને અત્યંત હરનાર છે. પિત્તળ રૂક્ષ, કડવાશવાળું, રસમાં ખારું, મળના સમૂહને દૂર કરનાર, પાંડુરોગને હણનાર, કૃમિને મટાડનાર અને મળોને બહુ ખોતરનાર નથી. ૧૮,૧૯

સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાની રીત
દુગ્ધામ્લયોગતસ્તસ્ય વિશુદ્ધિર્ગદિતા ધુષૈઃ ।
અન્વય:-ધુષૈઃ દુગ્ધામ્લયોગતઃ તસ્ય વિશુદ્ધિઃ ગદિતા ।
વિક્ષાનોએ દૂધના અને ખાટા રસના ચોગથી સિંદૂરની શુદ્ધિ કહી છે.

શુદ્ધ સિંદૂરના ગુણો
સિન્દૂર ડબ્બો વીસર્પકુષ્ઠકણ્ઠ્યવિષાપહઃ ।
મગ્નસંધાનજનનો વ્રણશોધનરોપણઃ ॥૨૦॥
અન્વય:-સિન્દૂરઃ ડબ્બો (સત્) વીસર્પકુષ્ઠકણ્ઠ્ય-વિષાપહઃ મગ્નસંધાનજનનઃ વ્રણશોધનરોપણઃ (અસ્તિ) ॥
(શુદ્ધ) સિંદૂર ગરમ હોઈ રતવાને, કાઢને, ચળને તથા ઝેરને મટાડનાર. ભાંગેલા

વાયમ, પાદાંશ પૂતોજો તત્કાલે મિરિજં પ્રક્ષિપેત્ ॥
મસત્તાં ચાતં તત્ સંયુક્તં (કૃત્વા) મૂયઃ સ્તે પ્રક્ષિપેત્,
એ સ્તેઃ સ્તેઃ ક્વાયૈઃ સત્ત વારાન્ માલ્યં મનેત્ ॥
અથ સ્ત્રિયસ્ય શુદ્ધસ્ય (જનસ્ય) ત્ર્યહં તિક્તકસાધિતં
એ યુજીત, તથા ત્ર્યહં ફલત્રયસ્ય પટોલ્યાઃ ચ મધુ-
સ્ય એકેન યૂપેણ મિરિજં યુજીત, એવં (યોજિતં)
શેલજં દેહસ્ય અતિ-ઉપકારકં મવતિ ॥

‘રોગને અને રોગીને કયો ક્વાથ અનુ-
દ્ધ પડશે, તેનો વિચાર કરી શિલાજિતના
ગાંડાઓને તે ક્વાથથી લોઢાનાં પાત્રમાં
ભાવના દેવી. તે આ રીતે કે પ્રથમ એકલા
જળથી ઘોઈ સૂકવીને પછી શિલાજિતના
વજન જેટલું ભાવના દેવાનું ઔષધ લઈ
તેનાથી આઠગણ્યા પાણીમાં ક્વાથ કરવો.
અળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે
ગરમ પાણીને ગાળી લઈ તેમાં શિલાજિત
નાખવું. એ પાણીમાં શિલાજિત એકરસ થઈ
બધ ત્યારે તેને સૂકવીને વળી નવા ક્વાથમાં
નાખવું. એ રીતે રોગને અને રોગીને અનુ-
સરતા તે તે ક્વાથોથી સાત વાર ભાવના દેવી.
પછી સ્નિગ્ધ કરેલા અને શુદ્ધ કરેલા માણસ-
ને ત્રણ દિવસ સુધી તિક્તકસાધિત^૧ ઘી
અવરાવી પછી ત્રણ દિવસ સુધી હરડાં, ખેહડાં
તથા આમળાનાં ક્વાથની સાથે શિલાજિત
અવરાવવું. પછી ત્રણ દિવસ સુધી પરવળના
ક્વાથની સાથે અને તે પછી ત્રણ દિવસ સુધી
જેઠીમધના ક્વાથની સાથે શિલાજિત અવ-
રાવવું; આમ અવરાવેલું શિલાજિત શરીરને
ધણું જ ઉપકારી થાય છે. ૨૭-૩૧

અવતરણટીકા-ક્વાથદ્રવ્યાણિ ભાવનાફલં ચાહ હારિતઃ ।
કશયના દ્રવ્યો તથા ભાવનાનું ક્ષણ હારિત કહે છે:

લોહસ્થિતં નિમ્બગુહ્નચિસપિ-
ર્વેવેર્યાવાત્પરિમાવયેત્ત^૧ ।

સંતાનિકાકોટપત્તદંશ-

દુષ્ટોપધીદોષનિવારણાય ॥ ૩૨ ॥

અન્ય-લોહસ્થિતં તત્ સંતાનિકાકોટપત્તદંશદુષ્ટો-

^૧ અરડસો, લીંબડો, ગળો, ભોરીગણી અને
પરવળનો કંઈક નાખી જે ઘી પકાવેલું હોય તે
તિક્તકસાધિત કહેવાય છે.

પધીદોષનિવારણાય નિમ્બગુહ્નચિસપિર્વેઃ યથાવત્ પરિ-
માવયેત્ ॥

લોઢાના વાસણમાં રાખેલા શિલાજિતને
તેની અંદર લાગેલા માટી આદિના થર દૂર
કરવા, તેમ જ કીડા તથા પતંગિયાં આદિના
દંશનો દોષ દૂર કરવા અને ખરાબ ઔષધિ-
ઓનો સંસર્ગ દોષ દૂર કરવા લીંબડો, ગળો,
ઘી અને જવના ક્વાથથી ખરાખર ભાવના
દેવી. ૩૨

ટીકા-સંતાનિકા-તદન્તઃસંભ્રમ્યતિકાદિમયી । એવં
માવનાં દત્વા સંશોષ્ય કેવલેન જલેન શોધનં કર્તવ્યમ્ ।
તત્પ્રકારમાહ અભિવેશઃ ॥ આ શ્લોકમાં જે ‘સંતાનિકા’
શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘શિલાજિતમાં વળગેલા
માટી વગેરેના થર’ એવો જણાવો. એમ ભાવના
આપ્યા પછી એ શિલાજિતને સૂકવી નાખી એકલા
પાણીથી જ તેનું શોધન કરવું; તેની રીત અભિવેશ
આમ કહે છે :

ઉષ્ણે ચ કાલે રવિતાપયુકે,
વ્યઞ્ને નિવાતે સમમૂમિમાગે ।
ચત્વારિ પાત્રાણ્યપિ ચાયસાનિ,
ન્યસ્યાતપે તત્ર કૃતાવધાનઃ ॥ ૩૩ ॥
શિલાજતુ શ્રેષ્ઠમવાપ્ય પાત્રે,
પ્રક્ષિપ્ય તસાદ્ દ્વિગુણં ચ તોયમ્ ।
ઉષ્ણં તદર્ધે કથિતં ચ દત્ત્વા,
વિશોધયેત્તદ્ મૃદિતં યથાવત્ ॥ ૩૪ ॥
તતસ્તુ યત્કૃષ્ણમુપૈતિ ચોર્ધ્વં,
સંતાનિકાવદ્રવિરિમિતતમ્ ।
પાત્રે તદન્યત્ર તતો નિર્દધ્યા-
ત્રપાપરં કોષ્ણજલં ક્ષિપેચ્ચ ॥ ૩૫ ॥
પુનશ્ચ તસાદપરત્ર પાત્રે,
પશ્ચાચ્ચ પાત્રાદપરત્ર મૂયઃ ।
યદા વિશુદ્ધં જલમેવમૂર્ધ્વે,
કૃષ્ણં સમસ્તં મલમેત્યયસ્તાત્ ।
તદા ત્યજેત્તત્સલિલં મલં ચ,
શિલાજતુ સ્યાજ્જલશુદ્ધમેવમ્ ॥ ૩૬ ॥

અન્ય-વ્યઞ્ને ચ ઉષ્ણે કાલે રવિતાપયુકે નિવાતે
સમમૂમિમાગે આતપે આયસાનિ ચત્વારિ પાત્રાણિ ન્યસ્ય
સાવધાનઃ (સન્) શ્રેષ્ઠ શિલાજતુ અવાપ્ય તત્ર
(એકસ્મિન્) પાત્રે પ્રક્ષિપ્ય તસાદ્ દ્વિગુણં તોયં
ચ તદર્ધે કથિતમ્ ઉષ્ણં ચ દત્ત્વા મૃદિતં તદ્
યથાવત્ વિશોધયેત્, તતઃ તુ રવિરિમિતતં ચ યત્ કૃષ્ણં
સંતાનિકાવત્ ઊર્ધ્વમ્ ઉપૈતિ. તત્ તત્ ॥

શિષ્યાત્ તત્ત્વં ચ મત્તર આગમ્યં ક્ષિપેત્, પુનઃ ચ
તમ્મત્ત્વં મત્તરગતે, પચ્છત્ત્વં ચ મૂલં (તત્ત્વત્) વાગ્મત્
મત્તરત્ (વાગ્મ ક્ષિપેત્), એવં (ક્રુત્ સતિ) યદા મિદ્ધા
મમ્મત્ ઉર્ધ્વં, ઉત્તરં કુર્ધ્વં મમ્મત્ મલ્લતમ્, ઇતિ, તદા
તદ્ સચ્ચિદ્ સ્વરૂપ્, મત્તં ચ શિવમગુ એવં વચ્ચકુર્ધ્વં
સ્વાત્ ॥

વાદ્યાના સભધ વગરના ઉચ્ચ કાળમા
સૂર્યના તડકાવાળા અને વાસુ વગરના સપાટ
ભૂમિના ભાગપર તડકાની બહાર હોદાના ચાર
વાસવ મુદ્રી સાવધાનપણથી ચારે શિલાવિત
મળવી તેને એક વાસવમાં નાખી શિલાવિતના
વજનથી બમણુ અને અરધાવજન બાળીને પ્રથમ
કરેલુ પાણી તેમા નાખવું પછી એ પાણીમા
જાગર બાળી નાખી તેને તડકામાં મુકવું.
સૂર્યના કિરણોના તાપ હામવા પાણી ઉપર
તરની પેઠે એ કાળો ભાગ આવે, તેને હર્ષ
બીજ વાસવમા નાખવો અને તેમાં પાક
જરા ઉનાચવાણુ પાણી નાખવું. તડકામાં
મુકવા એ પાણી ઉપર એ કાળો ભાગ આવે
તેને હર્ષ ત્રીજ વાસવમા નાખવો અને તેમાં
પાક જરા ઉનાચવાણુ પાણી નાખી તડકામાં
મુકવું એ પાણી ઉપર એ કાળો ભાગ આવે
તેને હર્ષ ચોથ વાસવમા નાખવો અને તેમા
પાક જરા ઊંચુ ઊંચુ પાણી નાખી તડકામાં
મુકવું આમ કરવાથી આઠ પાણી ઉપર
રહે છે અને હવળો કાળો મેલ નીચે રહી
જાય છે આમ ચાપ ત્યારે પાણીને કાઢી
નાખવું અને તે કાઢી નાખતાં કાળો મેલ
એ નીચે રહ્યા હોય તે જળથી શુદ્ધ થયેલું
શિલાવિત થાય છે. ૩૩-૩૬

સાધેષા શિલાવિતના ગુણે

શિલામગુ સ્ફુટં તિર્લ્લં કટુપ્પં કટુપાકિ ચ ।
સ્વાપત્તે યોગપાદિ સ્ત્રીપામેહાદમશકલપા ॥૩૭॥
મૂતરખર્જી હર્ષ શ્વાસં શોષમરોગાંસિ પાણકુતામ્ ।
વાતરન્તે તથા ગુહમ્પરમારોરં દ્રવેત્ ॥૩૮॥

અર્થ-શિલામગુ શિષ્યે કટુ હર્ષ કટુપાકિ રાગ-
કર્મ વ વગારી સ્ફુટં તથા મૂતરખર્જી હર્ષ શ્વાસં શોષમ્
અર્ધકિ પાણ્યં વગરકે કુર્ધ્વં તદા અત્યપરારં દ્રવેત્ ॥

શિલાવિત કટુ, વીધુ, ગરમ, પાકમાં

વીધુ, કટપણુ તથા મરવને રાગનાર તથા
સસર્ગી પદાથીના કુલોને શુદ્ધ કરનાર
કહેલ છે; તેમ જ કઠ, પ્રમેહ, પથરી, કંકરી,
મૂત્રકૃમ્મ, શ્વાસ, શ્વાસ, સોજા, ખરસ, પાંકુ
વાતરકા, કોઠ, વાઈ તથા પેટના રોગને
મનગે છે. ૩૭, ૩૮

રસ(પાક)ને શુદ્ધ કરવાની રીત

તેમાં પ્રથમ પારને સ્વેદન એટલે બધું

આપવાની રીત

મામાચામ્યેવેવામતીસ્તુપવર્ગેત્કાચિત્ ॥

સુદ્રાવર્ગે દુર્લિત રક્તે પાપદમ્ભત્વમાનુપાત્ રક્ત
તમ્ભ્યે મૂત્રપાક મુદ્રી વિપ્લુકાન્ત પુનર્મથા ।
મીનાક્ષી લીલ સર્પાક્ષી સ્વદેવી શાતાવી રક્ત
મિષ્ણા મિરિક્ષી ચ હંસપાદી ચ ચિત્રમ્ રક્ત
સમૂર્ણ કુદપિત્વા તુ યથાભામં મિનિસિદ્ધે રક્ત
પૂર્વામ્ભમાન્તમ્ભ્યે તુ પામ્ભમ્ભમ્ભિર્મ સ્વપમ્ ।
સ્વેદનાપિતુ હર્ષે રસપાકસ્ય યોગ્યેત્ ॥૩૯॥
અત્પમ્ભમાન્તમ્ભ્યે વા તદ્માત્રે પ્રયોગ્યેત્ ।
મ્પૂર્ણં કલ્પં રાત્રી રક્તી મિષ્ણાદ્રુક્ ॥૪૦॥
મ્ભાવકા માગવકા મેધનાદાઃ પુનર્મથા ।
મિષ્ણાક્ષી ચિત્રં ચ મથસારં હર્ષે સમ્પૂર્ણ
પાત્તમ્ભર્તે વ્યસં વા પૂર્વામ્ભેત્રેવ વેપસેત્ ।
પ્રતિવ્યેતેત નક્ષત્રેન વચ્ચમ્કુલમાન્તમ્ ॥૪૧॥
તમ્ભ્યે નિશિપત્તુર્ન વચ્ચાઃ તત્તિર્લ્લં વેપેત્ ।
લોકાયન્તેન્મ્ભસંયુકે જાયતે સ્વેદિતો રક્તઃ ॥૪૨॥
અન્ન-ગુપાર્ગે વચ્ચાત્રે કલ્પિતે મામ્ભ્યે

દુર્લિતે દુઝાને પાત્ત મમ્ભત્તમ અનુચર (તત્ત્વ)
રક્ત ॥ તમ્ભ્યે દુઝાત્ મુદ્રી વિપ્લુકાન્ત પુનર્મથા
મીનાક્ષી ચ સર્પાક્ષી સ્વદેવી શાતાવી વિષ્ણા મિરિક્ષી
ચ હંસપાદી ચ ચિત્રમ્-(દ્રુક્) વચ્ચાત્રે સ્વપમ્
(વચ્ચ) દ્રુક્ષિવા પૂર્વામ્ભમાન્તમ્ભ્યે તુ નિમિષિતે, રક્ત
પામ્ભમ્ભર્તે સ્વપમ્, રક્તમ્ભ્યે સ્વેદનાપિતુ સ્વપ (તત્ત્વ)
વોચર ॥ તદ્માત્રે વા અત્પમ્ભમાન્ત પ્રયોગ્યેત્,
(તત્ત્વ) મ્પૂર્ણં કલ્પં રાત્રી રક્તી મિષ્ણા કલ્પં
મ્ભાવકા માગવકા મેધનાદાઃ પુનર્મથા વેપસારો મિષ્ણ
ચ મથસારં હર્ષે હર્ષે (વચ્ચ), રક્ત તમ્ભ્યે વા
વ્યસં વાચિત્રેન વચ્ચાઃ, તત્તિર્લ્લં મ્પૂર્ણમાન્ત
વર્ષ પ્રક્રિયેત્, તમ્ભ્યે વચ્ચે વચ્ચાઃ અન્નસંયુક લોક-
અન્ન મિર્લિત તત્ત્વ વેપેત્, (વચ્ચ) રક્ત સ્વેદિતો
જાયત ॥

શાવરા વગરનાં કંકરકોઈ ખાન્ધો, એટલે

મળે તે સઘળાંને પાણી સાથે માટીના વાસણ-
માં ભરી જ્યાંસુધી ખટાશ આવે ત્યાંસુધી
તે વાસણને એમ ને એમ રાખી મૂકવું; પછી
તે આથવાળા વાસણમાં ભાંગરા, ગોરખ-
મુંડી, ઘોળાં ફૂલવાળો કુંપો, સાટોડી, મત્સ્યાંક્ષી,
નોરવેલ, ખપાટ, શતાવરી, હરડાં, ગેહડાં,
આમળાં, કાળાં ફૂલવાળો કુંપો, હંસરાજ
અને ચિત્રો એ ઔષધિઓમાંથી જેટલી મળે
તેટલીને મૂળ સહિત ફૂટીને નાખવી,
એટલે એ 'ધાન્યાન્નલક' થયું કહેવાય છે.
પારાના સ્વેદન આદિ સંસ્કારોમાં સર્વ સ્થળે
એનો ઉપયોગ કરવો; એ ધાન્યાન્નલક ન હોય
તો આરનાલનો (કેાતરાં વગરના કાચા
થવા પકાવેલા ઘઉંના આથાનો) ઉપયોગ
રવો. પછી સૂંઠ, મરી, પીપર, લૂણ, રાઈ,
કળંદર, હરડાં, બહેડાં, આમળાં, આહુ,
ખપાટ, ગંગેટી, તાંદળજી, સાટોડી, મરડા-
શીંગી, ચિત્રો અને નવસારને સરખાભાગે લઈ
પ્રધાને સાથે અથવા એક એકને જુદાં જુદાં
ઉપર કહેલા ધાન્યાન્નલકથી વાટી કલક કરી તે
કલકનો એક આંગળ જાડો થર કપડાં પર
ચડાવેલો. પછી એ થર ચડાવેલા કપડામાં
પારાને બાંધી ખાટા રસથી ભરેલા દોલાચત્રમાં
ત્રણ દિવસ સુધી બાફવો, એટલે પારો સ્વેદિત
થાય છે. (ઉપર કહેલાં ઔષધોમાં મરડા-
શીંગી ન મળે, તો તેને બદલે કાકડાશીંગી
લેવી.) ૩૯-૪૭

દીકા-વિષ્ણુકાન્તા મિરિકર્ણી ચ અપરાજિતૈવ શ્વેત-
શુષ્પમેદાત્ । તદભાવે-ધાન્યાન્નલાભાવે ॥ મેધનાદઃ-
તદ્દેશકવિશેષઃ । મેધચક્ષી-મેદાચક્ષી । તદલાભે-
ચ્ચક્ષી આશ્વા । નવસારં-નવસાદરમ્ ।

અન્યથ-

પારાને સ્વેદન આપવાની બીજી રીત

ભૂકાનલસિન્ધૂત્યત્ર્યૂષણાર્દ્રકરાજિકાઃ ।
સસ્ય પોઢશાંશેન દ્રવ્યં યુક્યાત્પૃથક્ પૃથક્ ॥
દ્રવ્યેષુ નુકમાનેષુ મતં માનમિદં વૃદ્ધેઃ ।
પદ્માવૃત્તેષુ ચૈતેષુ સૂતં પ્રક્ષિપ્ય કાઞ્ચિક્રે ॥૪૯॥
સ્વેદયેદિનમેકં ચ દોલાયન્ત્રેણ બુદ્ધિમાન્ ।
સ્વેદાત્તોથો મેવેત્સૂતો મર્દનાચ્છ સુનિર્મલઃ ॥૫૦॥

ભા. ૩૬

અન્વયઃ-મૂલકાનલસિન્ધૂત્યત્ર્યૂષણાર્દ્રકરાજિકાઃ પૃથક્-
પૃથક્ દ્રવ્યં સસ્ય પોઢશાંશેન યુક્યાત્, અનુકમાનેષુ
દ્રવ્યેષુ વૃદ્ધેઃ મતં માનં મતમ, બુદ્ધિમાન્ પદ્માવૃત્તેષુ ચ
એતેષુ સૂતં પ્રક્ષિપ્ય એકં દિનં કાઞ્ચિક્રે દોલાયન્ત્રેણ
સ્વેદયેત્, (એવં) સ્વેદાત્ સૂતઃ તીવ્રઃ મેવેત્, ચ મર્દ-
નાત્ સુનિર્મલઃ (સ્યાત્) ॥

મૂળા, ચિત્રો, સિંધાલૂણ, સૂંઠ, મરી,
પીપર, આહુ અને રાઈ-એ પદાર્થોને દરેકને
પારાના સોળમા ભાગે લઈ તેઓનો કલક
કરવો. જ્યાં પદાર્થોનું માપ ન કહ્યું હોય ત્યાં
આ-સોળમા ભાગ માપરૂપે લેવો, એમ વિક્ષા-
નોએ કહ્યું છે. પછી તે કલકનો લૂગડાને થર
દઈ તેમાં પારો બાંધી, કાંજની અંદર દોલા-
ચત્રમાં એક દિવસ સુધી બાફવો; એમ
બાફવાથી પારો તીવ્ર થાય છે અને (નીચે
કહ્યા પ્રમાણે) મર્દન કરવાથી બહુ જ નિર્મળ
થાય છે. ૪૮-૫૦

દીકા-મૂલકઃ-સુરર્ષ, મૂલી વા હિતિ લોકે । અનલ-
શિત્રકમ્ । ત્ર્યૂષણં-ત્રિકક । રાજિકા-રાઈ ।

પારાનું મર્દન કરવાની રીત

દ્વિષ્ટિકાચૂર્ણાચૂર્ણામ્યામાદૌ મર્દ્યો રસસ્તતઃ ।
દક્ષા ગુદેન સિન્ધૂત્યરાજિકાપૃથ્વધૂમકૈઃ ॥૫૧॥

અન્વયઃ-આદૌ દ્વિષ્ટિકાચૂર્ણાચૂર્ણામ્યાં રસઃ મર્દ્યઃ,
તતઃ દક્ષા ગુદેન સિન્ધૂત્યરાજિકાપૃથ્વધૂમકૈઃ (રસઃ
મર્દ્યઃ) ॥

(ઉપર કહ્યા પ્રમાણે-બાફ્યા પછી) પ્રથમ
ઈંટોના ભૂકાથી અને ચૂનાથી પારાનું મર્દન
કરવું અને પછી હલી, ગોળ, સિંધાલૂણ, રાઈ
અને ઘરમાં વળગેલી ધુમાડાની ધૂંસથી ખરલ-
માં મર્દન કરવું. ૫૧

અન્યથ-

પારાનું મર્દન કરવાની બીજી રીત

કુમારિકાચિત્રકરકસર્પપૈઃ

કૃતૈઃ કપાયૈર્વૃદ્ધતીવિમિશ્રિતૈઃ ।

ફલત્રિકેણાપિ વિમર્દિતો રસો

દિનત્રયં સર્વમલૈર્વિમુચ્યતે ॥૫૨॥

અન્વયઃ-વૃદ્ધતીવિમિશ્રિતૈઃ કુમારિકાચિત્રકરકસર્પપૈઃ
કૃતૈઃ કપાયૈઃ (અથ ચ) ફલત્રિકેણ અપિ (કૃતૈઃ
કપાયૈઃ) દિનત્રયં વિમર્દિતઃ રસઃ સર્વમલૈઃ વિમુચ્યતે ॥

(અથવા) કુંવાર, ચિત્રો, રાતા સરસવ.

જને ચોરીઝળીનો ઠાકો કરીને તેમ જ હરદા,
બેઠકા અને આમળાનો ઠાકો કરી, તેથી ત્રણ
દિવસ પાશને ખરલમાં મડવો, એટલે તેથી
પણ પાશે સઘળા મેલથી રહિત થાય છે. ૫૨

પાશને મૂર્છિત કરવાની રીત

મૂળત્રિપલ્લાકમ્પાકનૈ સુપ્રધપાન્વિતૈઃ ।
ચિત્રકોર્ણનિશાસારકમ્પાકનકરત્વે ॥ ૫૩ ॥
સૂત્રં દ્યોતેન યુષ્ણ વાપન્સત્તામિમર્શયેત્ ।
દ્યૌર્લભ્યુચ્છિન્ન સુતસ્યકૈસ્સત્તાપિ કમ્બુજાન્ ॥ ૫૪ ॥
અર્થ - મૂળત્રિપલ્લાકમ્પાકનૈ સુપ્રધપાન્વિતૈ
ચિત્રકોર્ણનિશાસારકમ્પાકનકરત્વે દ્યૌત્ય યુષ્ણ સૂત
વાપન્સત્તામિમર્શયેત્, દ્યૌર્લભ્યુચ્છિન્ન સૂત સ્ત અમિ
કમ્બુજાન્ ત્વચેત્ ॥

સૂક, મરી, શીશર, હરદા, બેઠકા, આમળા,
વાઝણી ઠાકીનો ઠાક, ઊભી ચોરીઝળી,
બેઠી ચોરીઝળી, ચિત્રો, ક્ષિન, હળવર, જવ
ખાર, કુવારનો રસ આકલાનાં પાંકડાનો રસ
અને ધતૂરાના પાંકડાનો રસ—એટલાનો કવાજ
કરી તેથી સાત વાર પાશનું મર્દન કરવું,
એટલે પાશે મૂર્છિત થઈ જાય છે; એમ
મૂર્છિત કરેલો પાશે સાતે (દોષોર્ણી)
કાચળીઓથી રહિત થાય છે. ૫૩, ૫૪

ટીપ્પા—વત્પાકન—વાનુલેકલપન (ગંજ વાંકુર) ।
સુપ્રધ—હારી કર્ણ, બી કર્ણ । કર્ણ—નેવડી કર્ણ ।
નિશા—દરિયા । સાર—વરહાર કર્ણા—કુમારિકા ।
અર્થ—મરવજાવ । ૫૩—૫૪—મરુત્રાચલ ।

પાશને ઊંચે જકાડવાની રીત

મધુપ્તીકતાપ્યામ્બો નદિપિછીદતસ્ય જ ।
યન્ને ચિધાધરે કુપાંત્રસેન્નસ્યોષ્ણપાતનમ્ ॥ ૫૫ ॥
અર્થ - મધુ પ્તીકતાપ્યામ્બો ન નદિપિછીદતસ્ય રહે
મ્દસ્ય ચિધાધરે કન્ને કન્નગત્તો કુપાંત્ર ॥

મારવધુની તથા સોનામળીની સાથે
કુવારના રસમાં એ પાશને એવી રીતે ખરલમાં
વાટવો એકઠે, કે જેથી પાશે જુદો ન
હેજાય; પછી તેને હમરે ધત્રમાં નાખી ઉપલી
કાંઠાથી ૫૨ જકાડવો. ૫૫

ટીપ્પા—પાન્ન—પાણી । નદિપિછીદતસ્ય કુપાંત્ર
ચારમેરેન પાન્નપરે કર્ણે વાતપરવા કુપ્ત્વ ન
વત્તા હર્ષન ।

પાશને નીચે પાડવાની રીત

ત્રિપલ્લાશિપ્રશિસ્તિમિર્લમ્પાસુરિસંયુતૈઃ ।
નદિપિછી રસે જ્ઞવા લેપયેન્નુર્ધ્વામાનમ્ ॥ ૫૬ ॥
તત્તો દીર્ઘાભ્યાતમુપસૈસ્તસ્ય કારયેત્ ।
યન્ને મુખપ્લંકે તુ તતઃ સૂતો ચિત્તુપ્પતિ ॥ ૫૭ ॥
સ્વેદનાદિત્રિપામિસ્તુ શોષિતોઽસી યથા મચેત્ ।
તથા કાર્યામિ કુચ્છતે પ્રયોગ્ય સર્વકર્મસુ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ—ત્રિપલ્લાશિપ્રશિસ્તિમિર્લમ્પાસુરિસંયુતૈઃ
નદિપિછી જ્ઞવા કન્નમાનને લેપન્ ॥ તતઃ મુખપ્લંકે કન્ને
સીતે તપ્કે તસ્ય મપત્ત કારયેત્ ॥ તતઃ તુ સૂત
ચિત્તુપ્પતિ ॥ (સ્વેદ) સ્વેદનાદિત્રિપામિ કન્ને જ્ઞ
શોષિત. મચેત્ તથા (અભામિ) કાર્યામિ કુચ્છતે, કર્
કમ્પુ પ્રયોગ્ય (સ્વાર) ॥

હરદા, બેઠકા, આમળા, સરખવો, ચિત્રો,
જવ અને શર્ધ એટલાની સાથે કુવારના રસ
થી પાશને એ રીતે ખરલમાં વાટવો, કે
જેથી પાશે જુદો ન હેજાય; પછી તે પાશને
ઉપલા કાંઠામાં ચોપડી, તેને મૂધરસમાં
મૂકી, ઉપર જકાડ્યા સળગાવીને નીચલા
કાંઠામાં પાડવો; એમ સ્વેદન, મૂર્છન,
ઊર્ધ્વપાતન અને જ્ઞાપાતનરૂપ ક્રિયાઓ
એ પાશે અધારે શુદ્ધ બનેલો થાય, ત્યારે
સઘળા કામ કરે ॥ અને સઘળા પ્રયોગોમ
ઉપયોગ કરવા લાયક થાય છે. ૫૬—૫૮

પાશના મુખ્ય દોષને દૂર કરનારો શોધનરીત

પૂજકમ્પા દરિતિ મ્દ્યે, ત્રિપલ્લા—
ર્ષિ ચિત્રકો વિનં દન્તિ ।
તસ્માદૈમિમિદ્રૈ—

વાંપામ્મંમૂર્ધ્યેન્નસ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ—પૂજકમ્પા (પારશ્વ) દન્ત દરિતિ, ત્રિપલ્
ર્ષિ (દરિતિ) ચિત્રક. વિનં દન્તિ, તસ્ય દન્તિ
મિદ્રૈ પાતમ્ (જો) લંબુ મચેત્ ॥

કુવાર પાશના મેલને મટાડે છે, હરદા
બેઠકા તથા આમળા પાશના જ્ઞાસિને મટાડે
છે અને ચિત્રો પાશના ઝેરને મટાડે છે, માટે
તેને સેત્રાં કરી તેઓથી સાત વાર જાતડ
ખરલમાં મર્દન કરવું. (એકવાર સુકાર્ધ જ્ઞ
એટલે બીજા વાર, એમ સાત વાર મર્દન
કરવું.) ૫૯

પારાના સર્વદોષોને દૂર કરનારી ટૂંકી
શોધન ક્રિયા

કુમારિકાચિત્રકરક્ષસર્ષપૈ;

કૃતૈઃ કષાયૈર્બૃહતીવિમિશ્રિતૈઃ ।

ફલત્રિકેળાપિ વિમદિતો રસો,

દિનત્રયં સર્વમલૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૬૦ ॥

કુમાર્યા ચ નિશાચૂર્ણદિનં સૂતં વિમદયેત્ ।

એવં કદર્થિતઃ સૂતઃ પળ્લવો ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૬૧ ॥

સર્પાક્ષીચિશ્ચિકાવન્ધ્યામૃજ્જાબ્દૈઃ સ્વેદિતો બલી ।

તતઃ સ પાવકદ્રાવૈઃ સ્વિન્નઃ સ્યાદતિદીપ્તિમાન્ ॥ ૬૨ ॥

અન્યઃ-કુમારિકાચિત્રકરક્ષસર્ષપૈઃ બૃહતીવિમિશ્રિતૈઃ

તૈઃ કષાયૈઃ ફલત્રિકેળ અપિ (કૃતૈઃ કષાયૈઃ) દિન-

ત્રયે વિમદિતઃ રસઃ સર્વમલૈઃ વિમુચ્યતે ॥ કુમાર્યા ચ

નિશાચૂર્ણઃ દિનં સૂતં વિમદયેત્, એવં કદર્થિતઃ સૂતઃ

શ્રિતઃ પળ્લવઃ ભવતિ ॥ સર્પાક્ષીચિશ્ચિકાવન્ધ્યામૃજ્જાબ્દૈઃ

સ્વેદિતઃ બલી, તતઃ પાવકદ્રાવૈઃ સ્વિન્નઃ સઃ (પારદઃ)

તદિદીપ્તિમાન્ સ્યાત્ ॥

કુંવાર, ચિત્રો, શતા સરસવ, લોરીંગણી,

હરડાં, બેહડાં અને આમળાંને ક્વાથ કરી,

તેથી ત્રણ દિવસ સુધી ખરલમાં પારાનું મદન

કરવું, એટલે પારો સઘળા મેલથી રહિત

થાય છે; પછી કુંવારના રસથી અને હળદરથી

એક દિવસ સુધી પારાનું મદન કરવું; એમ

કરવાથી પારો નપુંસક થઈ જાય છે, એમાં

ચંચળ નથી; પછી નોરવેલ, આંબલી, વાંગણી

કરીલી, ભાંગરો અને મોથના ક્વાથમાં

દોલાયત્રથી પારાને બાફવો, એટલે પારો

બળવાન થાય છે; પછી ચિત્રાના ક્વાથમાં

એ જ રીતે બાફવો, એટલે પારો અત્યંત

તેજસ્વી થાય છે. ૬૦-૬૨

દીક્ષા-સર્પાક્ષી-નાગફળી । ચિશ્ચિકા-અમ્બીલી । વન્ધ્યા-

વૈશ્વદેવોઝા । મૃજ્જા-મૃજ્જાજઃ । અબ્દઃ-મુસ્તા । પાવકઃ-

વિવકમ્ ।

પારાને મારવાની રીત

ધૂમસારં રસં તોરીં ગન્ધકં નવસાદરમ્ ।

યામેકં મરેદ્યેદસ્ત્વેભિર્ગં કૃત્વા સમં સમમ્ ॥ ૬૩ ॥

કાચકૂપ્યાં વિનિશ્લિપ્ય તાં ચ મૃદ્ધસુમુદ્રયા ।

વિલિપ્ય પરિતો વત્તે મુદ્રાં દત્ત્વા વિશોધયેત્ ॥ ૬૪ ॥

મયસાચ્છિદ્રપિઠરીમધ્યે કૂર્પીં નિવેશયેત્ ।

પિઠરીં વાલુકાપૂરેન્મૃત્વા ચાકૂપિકાગલમ્ ॥ ૬૫ ॥

નિવેશ્ય ચુલ્લયાં તદધો વર્ત્તિ કુર્પાચ્છનૈરશનૈઃ ।

તસ્માદપ્યધિકં કિશ્ચિત્પાવકં જ્વાલયેત્કમાત્ ॥ ૬૬ ॥

પર્વ દ્વાદશમિયમૈન્નિયતે રસ ઉત્તમઃ ।

સ્ફોટયેત્સ્વાક્ષરીતં તમૂર્ધ્વગજ્જન્ધકં ત્યજેત્ ॥ ૬૭ ॥

અઘઃસ્થં ચ મૃતં સૂતં શુદ્ધીયાત્ તુ માત્રયા ।

યથોચિતાનુપાનેન સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥ ૬૮ ॥

અન્યઃ-ધૂમસારં રસં તોરીં ગન્ધકં નવસાદરં સમં

સમં ભાગં કૃત્વા યામેકમ્ અમ્લૈઃ મરેદ્યેત્, (તત્ત્વ) કાચ-

કૂપ્યાં વિનિશ્લિપ્ય તાં ચ મૃદ્ધસુમુદ્રયા પરિતઃ વિલિપ્ય વત્તે

મુદ્રાં દત્ત્વા વિશોધયેત્, (તતઃ તાં) કૂર્પીં અઘઃ સચ્છિદ્ર-

પિઠરીમધ્યે નિવેશયેત્, પિઠરીં ચ આકૂપિકાગલં વાલુકા-

પૂરેઃ મૃત્વા ચુલ્લયાં નિવેશ્ય તદધઃ શનૈઃ શનૈઃ વર્ત્તિ

કુર્પાત્, કમાત્ તસ્માત્ અપિ કિંચિત્ અધિકં પાવકં

જ્વાલયેત્, એવં દ્વાદશમિઃ યામેઃ રસઃ ક્રિયતે ઉત્તમઃ

(ચ ભવતિ) । સ્વાક્ષરીતં તં સ્ફોટયેત્, જ્ઞન્ધકં ગન્ધકં

ત્યજેત્, અઘઃસ્થં ચ મૃતં સૂતં શુદ્ધીયાત્, તં તુ માત્રયા

યથોચિતાનુપાનેન સર્વકર્મસુ યોજયેત્ ॥

ધુમાડાની ધૂંસ, પારો, ફટકડી, ગંધક

અને નવસાર-એ પાંચ પદાર્થોને સરખા ભાગે

લઈ એક પોહોર સુધી ખાટા રસથી ખરલમાં

ધૂંટવા. પછી તેને કાચની શીશીમાં નાખી

શીશીની ચારે બાજુ કપડમટ્ટી લગાવી શીશીના

ઝોલાને બરાબર દાટો મારી બંધ કરીને

સુકવવી. પછી જેની નીચે કાણું પાડ્યું હોય

એવી હાંડલીમાં પેટ્ટી શીશીને રાખી હાંડ-

લીમાં શીશીના ગણાસુધી રેતી ભરી દઈ

ચૂલાપર ચડાવીને તેની નીચે ધીરે ધીરે

અગ્નિ કરવો અને પછી અનુક્રમે તેથી કાંઈક

વધારે વધારે અગ્નિ કરતા જવું; એમ કરતાં

ખાર પોહોરે પારો મરી જાય છે અને તે

ઉત્તમ થાય છે. પછી શીશી ઠરીને ટાલી

થઈ જાય ત્યારે તેને ઉઘાડીને ઉપર આવેલો

ગંધક કાઢી નાખવો અને નીચે રહેલો

મરેલો પારો* લઈ લેવો. એ પારાનો યોગ્ય

* રંજન (કેવળ નિર્મળ ત્રાંયાને હિંગળામાં

વાટી પારાથી ત્રણગણું પારાને દેવામાં આવે એટલે

પારાનો રંગ લાખ જેવો થઈ જાય છે તે) અને

કામણ (મનશીલથી હરતાલને મારી તેનો પારાને

યોગ આપતાં પારો કરતા ભાગે છે તે) વગેરે

સરકારો ખીજા ગ્રંથોમાં લખ્યા છે, પણ તેઓને

અહીં વિષયોગી નહીં ધારી આ ગંગાધરે લખ્યા નથી.

અન્યઃ-(તતઃ) સુધીઃ ગૈરિકમ્ દૃષ્ટિકાં સ્વટિકાં તદ્વત્ સ્ફટિકાં સિન્ધુજન્મ ચ વલ્મીકં દ્વારલવણં માખડ-
રણમ્મૃતિકામ્-પ્રત્યેકં શુદ્ધસૂતસમં કુર્યાત્, અપિ ચ એતાનિ સર્વાણિ સંપૂર્ણ વાસસા શોધયેત્ ॥ એમિઃ પૂર્ણઃ સૂતં સૂતં ચમં આવત્ વિમર્દયેત્, (તતઃ) તત્પૂર્ણસહિતં સૂતં સ્થાલીમયે પરિક્ષિપેત્, તત્પ્રાઃ સ્થાલ્યાઃ મુખે અપરાં સમાં સ્થાલીં ધારયેત્, અન્યોઃ મુખં સવલ્લકુદિતમ્બરા મુદ્રયેત્, સંરોપ્ય મૂયઃ મુદ્રયેત્, સંશોષ્ય મૂયઃ મુદ્રયેત્; તાં મુદ્રાં સમ્યક્ વિશોષ્ય તાં સ્થાલીં સુલ્લ્યાં વિધારયેત્, દિનચતુષ્થયં આવત્ નિત્યત્મ અમિં દદ્યાત્, તદ્ યત્રમ્ આરોપરિ અહર્નિશં યત્નમ્ રક્ષેત્, (તતઃ) શનૈઃ યત્રમ્ ઉદ્ધાત્વેત્, ઊર્ધ્વ-
સ્થાલીગં ગુણવત્તરં કપૂર્ણવત્ સુવિમલં રસં યદ્ધીયાત્ ॥ તત્ દેવકુસુમચન્દનવસ્ત્રીકુઙ્કુમૈઃ યુક્તં લાદન્ (જનઃ) સોપદ્રવં ફિરત્તં વ્યથિ સપદિં દરતિ ॥ રસકપૂરસ્ય સતતં સેવકઃ વઢ્ઢેઃ લીપ્તિ પુષ્ટિ વીર્યં વિપુલં ઘલં વિન્દતિ, રમણીયત્વં રમયતિ ॥

પછી ગેરુ, ચૂનો, ઇંટ, ખડી, ફટકડી, સિંધાલુ, રાફડાની માટી, પારાણું લૂણ અને વાસણું રંગવાની માટી, એ દરેક પદાર્થોને શુદ્ધ પારાના વજન જેટલા લઈ વાટી લૂગડાથી ચાળી લઈ તે ચૂર્ણસહિત પારાણું એક પોહોર સુધી મર્દન કરી ચૂર્ણસહિત પારાને હાંડલીમાં મૂકવો. પછી તે હાંડલીના મોઢાં-
પર તેના જ જેવડી ખીણ હાંડલી બરાબર મૂકી બન્ને હાંડલીઓનાં મોઢાંની સંધિને વસ્ત્ર-
સહિત ફૂટેલી માટીથી બંધ કરવી. એને સુકાવી વળી તેના ઉપર કપડમટ્ટીનો થર દેવો અને વળી તેને સુકાવી તેના ઉપર કપડમટ્ટીનો થર દેવો; એ થરને સારી રીતે સુકાવી હાંડલીને ચૂલા ઉપર મૂકવી અને ચાર દિવસરાત સુધી અખંડ અગ્નિ દેવો; તેમજ અંગારા ઉપર રહેલા તે ચંત્રની રાત-
દિવસ કાળજીપૂર્વક રક્ષા કરવી. પછી ધીરથી તે ચંત્રને ઉઘાડી ઉપલી હાંડલીમાં આવેલા, અત્યંત શુષ્કવાન અને ઠપૂર જેવા નિર્મલ પારાને લઈ લેવો. (એ પારો રસકપૂર કહે-
વાય છે.) એ રસકપૂરને લવિંગ, ચંદન, કસ્તૂરી અને કેસરની સાથે માણસ ખાય, તો ઉપદ્રવો સહિત ફિરંગ નામનો રોગ તરત મટી જાય છે. એ રસકપૂર

સેવનારો પુરુષ જઠરાગ્નિનું દીપન, પુષ્ટિ, વીર્ય તથા ઘણું જ બળ મેળવે છે; તેમજ સ્ત્રીઓને રાજી કરી શકે છે. ૭૬-૮૪

ટીકા-સ્વટિકા-લઘી ॥ સ્ફટિકા-ફટકરી ॥ સિન્ધુ-
જન્મ-સિન્ધવમ્ ॥ વલ્મીકમ્ વમર્દ ॥ દ્વારલવણમ્-દ્વારિ-
નોન ॥ માખડ઼ામ્મૃતિકા-કાવિસા ॥ ૥૩૬ ॥

સિંદૂર-રસ કરવાની રીત

શુદ્ધસૂતસ્ય યદ્ધીયાદ્વિપગમાગચતુષ્થયમ્ ॥
શુદ્ધગન્ધસ્ય ભાગેકં તાવત્કૃત્રિમગન્ધકમ્ ॥ ૮૫ ॥
અથવા પારદસ્યાર્ધં શુદ્ધગન્ધકમેવ હિ ॥
તયોઃ કજ્જલિકાં કુર્યાદિતમેકં વિમર્દયેત્ ॥ ૮૬ ॥
મૃત્તિકાં વાસસા સાર્ધં કુટ્ટયેદતિપત્તતઃ ॥
તયા વારત્રયં સમ્યક્કાચકૂર્પીં પ્રલેપયેત્ ॥ ૮૭ ॥
મૃત્તિકાં શોષયિત્વા તુ કૂર્પ્યાં કજ્જલિકાં ક્ષિપેત્ ॥
તાં કૂર્પીં વાલુકાયત્રે સ્થાપયિત્વા રસં પચેત્ ॥ ૮૮ ॥
અગ્નિ નિરન્તરં દદ્યાદ્ યાવદિનચતુષ્થયમ્ ॥
યદ્ધીયાદૂર્ધ્વસંલગ્નં સિન્દૂરસદૃશં રસમ્ ॥ ૮૯ ॥

અન્યઃ-મિષક શુદ્ધસૂતસ્ય ભાગચતુષ્થયં શુદ્ધગન્ધસ્ય
ભાગેકં તાવત્ કૃત્રિમગન્ધકં યદ્ધીયાત્, અથવા પારદસ્ય અર્ધં
હિ શુદ્ધગન્ધકમ્ એવ (યદ્ધીયાત્), તયોઃ કજ્જલિકાં
કુર્યાત્, એકં દિનં વિમર્દયેત્, (તતઃ) વાસસા
સાર્ધં મૃત્તિકામ્ અતિયત્નતઃ કુટ્ટયેત્, તયા વારત્રયં
કાચકૂર્પીં સમ્યક્ પ્રલેપયેત્, મૃત્તિકાં તુ શોષયિત્વા
કૂર્પ્યાં કજ્જલિકાં ક્ષિપેત્, કૂર્પીં વાલુકાયત્રે સ્થાપયિત્વા
રસં પચેત્, દિનચતુષ્થયં આવત્ નિરન્તરમ્ અગ્નિ
દદ્યાત્, ઊર્ધ્વસંલગ્નં સિન્દૂરસદૃશં રસં યદ્ધીયાત્ ॥

વેદે શુદ્ધ કરેલા પારાના ચાર ભાગ
લેવા, શુદ્ધ કરેલા ગંધકનો એક ભાગ લેવો
અને બનાવટી ગંધકનો એક ભાગ લેવો.
અથવા શુદ્ધ કરેલા પારાના અર્ધા ભાગ શુદ્ધ
કરેલો ગંધક જ લેવો. પછી પારાની અને
ગંધકની કજલી કરી એક દિવસસુધી ઘૂંટવી;
વસ્ત્રની સાથે માટીને ફૂટી તે માટીથી ઘણા યત્ન-
પૂર્વક કાચની શીશીને ત્રણ વાર લેપન કરવું;
માટીને સુકાવી કાચની શીશીમાં પેલી કજલી
નાખવી; એ શીશીને વાલુકાયત્રમાં મૂકી ચાર
દિવસરાત સુધી અખંડિત અગ્નિ દેવો. પછી
શીશીના ઉપરના ભાગમાં લાગી રહેલા સિંદૂર
જેવા પારાને લઈ લેવો. (એ પારો સિંદૂરરસ
કહેવાય છે.) ૮૫-૮૯

મારેલા તથા મૂર્છિત કરેલા પાશના ગુણે
પાવ્ય હમિનુદ્ધમો જયવો રહિત્ત્વસય ।
મૃત્યુદય મહાવીર્યો યોગધાદી જ્યોત્સનાઃ ॥૧૦॥
સ્મૃત્યોમોક્ષવદો વૃથો વૃદ્ધિદ્વન્ધ્વાતુર્ધના ।
પન્થત્યનારાના દુરો રોધસ્ય સિદ્ધિરઃ પટ ॥૧૧॥

પાશ્વ સન્મરોગદા સ્મૃતા,

પદ્મસો મિલિત્યોગવાદકા ।

પદ્મમૂતમય વ્ય કીર્તિત-

ક્ષેત્ર તદ્ગુણગર્ભેયિવજાતે ॥૧૨॥

પાશે હમિને તથા કાંઈને હણનાર, જલ
આપનાર, નેત્રને સારાં કરનાર, બાઠો ઉતાર
નાર, મૃત્યુને હરનાર, થણી શક્તિવાળો,
સત્રગી પદ્મચીના ગુણોને જલણ કરનાર,
ત્યાગને હણનાર, રમૂતિને, જોજને તથા
રૂપને આપનાર, કામી પુરુષને છુલ્લકારી,
શરીરની વૃદ્ધિ કરનાર, ધાતુને વધારનાર, નપુ
સકલણનો નાશ કરનાર, આકાશમા ફરવાની
શક્તિ આપનાર, વીર અને જાલત સિદ્ધિ
આપનાર છે ' પાશે સમગ્રા શેવોનો નાશ
કરનાર, છ રસવાળો અને સમગ્રા શસત્રી
પદ્મચીના ગુણોને જલણ કરનાર કહેવાય છે
આ પાશે પદ્મમૂતમય કહેવાય છે, તેથી
પાશે ભૂતોના ગુણોના સમૂહો તેમા રહ્યા
છે. ' ૬૦-૬૨

રસમૂતમયમ કથુ છે ૩

વસ્ય વેગસ્ય વો યોગક્ષેત્રૈવ સદ્ધ યોગિતા ।
ક્ષેત્રો હન્તિ ત વેર્ષો નરકુચ્ચાલિનામ્ ॥૧૩॥

અર્થ-વસ્ય વેગસ્ય વા યોગઃ તેન સદ્ધ વ્ય
યોગિત રેન્દ્રા નકુચ્ચાલિનાં તે વેર્ષો હન્તિ ॥

ને શેવોને ને ઉપાસ છે, તેની સાથે
પાશનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તે પાશે
મનુષ્યોના, હાથીઓના અને શાક્યોના તે
શત્રુને મટાડે છે. ૬૩

ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની રીત

દિગ્ગજાને શુદ્ધ કરવાની રીત

મેવીશોરેય વરુમમ્મયોધ માપિતમ્ ।

સતપાપાપ્રપત્તેન શુદ્ધિમાપતિ નિમિત્તમ્ ॥૧॥

અર્થ-મેવીશોરેય વ મમ્મયે ભગવાન પ્ર-
પ્ત્તેન માપિતે વર નિમિત્તો દુદ્ધિમ્ માપિત ॥

આકરના દૂધથી તથા ખાટા પદાર્થોના
રસોળી સાત વાર પ્રપત્તપૂર્વક આવના આપેલો
દિગ્ગજો અવરજ શુદ્ધ થાય છે

શુદ્ધ કરેલા દિગ્ગજાના ગુણે

વિલ્લં કપાય કટ્ટુ દિગ્ગુલં સ્પન્દ,
વેત્રામપત્રે કમ્પિતહારિ ।

હત્તાસકમ્પન્યસ્કામ્ભાભા,
સીદ્ધિભવાતો વ ગર્દ નિહન્તિ ॥૨॥

અર્થ-દિગ્ગુલં વિલ્લં કપાય કટ્ટુ (છત્ર) વેત્રા-
મપત્રે કમ્પિતહારિ સ્પન્દ, (તથા) વ હત્તાસકમ્પ-
ન્યસ્કામ્ભાભા સીદ્ધિભવાતો વ ગર્દ નિહન્તિ ॥

દિગ્ગજો કહેવો, વૃશ, વીર્ય, નેત્રના
શત્રુને મટાડનાર અને કટ્ટુ, પિત્ત, ઉબકા-મોઝ
બળ, અવર, કમળો, જલદ, આમવાત અને
ઝેરનો નાશ કરે છે. ૨

દિગ્ગજામાથી પાશે બેચરાની રીત

નિમ્બુલેનિમ્બપત્રસૈર્વા વામ્ભાત્રકમ્ ।

શુદ્ધિ વરુમૂર્ચી તુ પાતયેત્તન્યુકિત્ત ॥૩॥

તત્રોષ્ધિપિડીભક્ષે શુદ્ધિપાત્રસમુત્તમમ્ ।

શુદ્ધમેવ દિ તે વૃક્ષ સર્વર્થમ્ પોમદેવ ॥૪॥

અર્થ-નિમ્બુલે વા નિમ્બુપત્રે વામ્ભાત્રક
સૈર્વા વરુમૂર્ચી તુ પાતયેત્તન્યુકિત્ત, તત્ર
ભક્ષેપિડીભક્ષમ્ જત્યે રસં પીબીત, દુદ્ધમ્ વ્ય તે
વૃક્ષે પદ્મભાદિ બોચદેવ ॥

લીંબુના રસથી અથવા લીંબુના પાંદ
હાંના રસથી જોક પીકોર મુખી દિગ્ગજાનું
મર્દન કરી પાશના વિષમમા કહેલી શુદ્ધિ
પ્રમાણે દિગ્ગજાના પાશને જીવે અક્ષયવે-
પાથી ઉપલી હાંદીમાં બાંધી રહેલા ઉત્તમ
પાશને લઈ લેવો. દિગ્ગજાને જો પાશ શુદ્ધ
જ હોય છે, માટે તેનો સમગ્ર કામમા
ઉપયોગ કરવો. ૩, ૪

નહીં શોધાયેલા ગંધકના દોષો

અશુદ્ધો ગન્ધકઃ કુર્યાત્કુષ્ટં પિત્તરુજાં શ્રમમ્ ।
હન્તિ વીર્યં ધલં સ્વપ્નં તસ્માન્નશુદ્ધઃ પ્રયુજ્યતે ॥૫॥

અન્વયઃ-અશુદ્ધઃ ગન્ધકઃ કુષ્ટ પિત્તરુજાં શ્રમકુર્યાત્,
વૈર્યં સ્વપ્નં હન્તિ, તસ્માત્ શુદ્ધઃ પ્રયુજ્યતે ॥

અશુદ્ધ ગંધક કોઠને, પિત્તમંથથી
રોગને અને શ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે; તથા
વીર્યનો, બળનો અને સ્વપ્નનો નાશ કરે છે,
માટે શુદ્ધ કરેલા ગંધકનો જ ઉપયોગ
કરવો. ૫

ગંધકને શુદ્ધ કરવાની રીત

લોહપાત્રે વિનિશ્ચિપ્ય ધૃતમગ્નૌ પ્રતાપયેત્ ।
તત્તે ઘૃતે તત્સમાનં ક્ષિપેદ્ગન્ધકજં રજઃ ॥૬॥

વિદ્રુતં ગન્ધકં દૃઢ્વા તનુવસ્ત્રે વિનિશ્ચિપેત્ ।
યથા વસ્ત્રાદિનિઃસૃત્ય દુગ્ધમધ્યેઽધિલં પતેત્ ।

એવં સ ગન્ધકઃ શુદ્ધઃ સર્વકર્મોચિતો ભવેત્ ॥૭॥

અન્વયઃ-લોહપાત્રે ઘૃતે વિનિશ્ચિપ્ય અગ્નૌ પ્રતાપયેત્,
તત્તે ઘૃતે તત્સમાન ગન્ધકજં રજઃ ક્ષિપેત્, ગન્ધકં

વિદ્રુતં દૃઢ્વા તનુવસ્ત્રે વિનિશ્ચિપેત્, યથા વસ્ત્રાદ્
વિનિઃસૃત્ય દુગ્ધમધ્યે પતેત્, એવં શુદ્ધઃ સઃ ગન્ધકઃ

સર્વકર્મોચિતઃ ભવેત્ ॥

લોહના પાત્રમાં ઘી નાખી અગ્નિમાં

ગરમ કરવું. ગરમ થયેલા તે ઘીમાં તેના

જેટલા વજનનું ગંધકનું ચૂર્ણ નાખવું. ગંધક

પીગળી નથ એટલે તેને ઝીણા લૂગડામાં

એ રીતે નાખવો કે જેથી લૂગડામાંથી

સૂત્રીને તે સઘળો દૂધમાં પડે. આમ કરવાથી

ગંધક, શુદ્ધ થાય છે અને તે સઘળાં કામોમાં

ઉપયોગી થાય છે. ૬, ૭

શુદ્ધ ગંધકના ગુણો

ગન્ધકઃ કન્ધુકસ્તિકી વીર્યોપ્પાસ્તુવરઃ સરઃ ॥૮॥

પિત્તલઃ કન્ધુકઃ પાકે કન્ધૂવીસર્પજન્તુજિત્ ।
હન્તિ કુષ્ઠદંત્યપ્લોહકફવાતાન્ રસાયનઃ ॥૯॥

અન્વયઃ-ગન્ધકઃ કન્ધુકઃ તિષ્ઠઃ વીર્યોપ્પાઃ પુવરઃ
સરઃ પિત્તલઃ પાકે કન્ધુકઃ રસાયનઃ કન્ધૂવીસર્પજન્તુજિત્

(સન્) કુષ્ઠક્ષયપ્લોહકફવાતાન્ હન્તિ ॥

ગંધક તીખો, કઠવો, ઉષ્ણવીર્ય, ઝાડો

ઉતારનાર, પિત્ત કરનાર, પાકમાં તીખો, ઘડયણ

તથા રોગોને મટાડનાર અને ચળ, રતવા-

રોગ, કૃમિ, કોઠ, ક્ષય, બરલ, કફ તથા

વાયુને હુણે છે. ૮, ૯

અશુદ્ધ અબ્રકના દોષો

પીડાં વિધત્તે વિવિધાં નરાણાં,

કુષ્ટં ક્ષયં પાણ્ડુગદં ચ કુર્યાત્ ।

હૃતપાર્શ્વપીડાં ચ કરોત્યસહ્યા-

મશુદ્ધમગ્નં ગુરુ વહ્નિહૃત્સ્યાત્ ॥૧૦॥

અન્વયઃ-અશુદ્ધમ્ અગ્નં નરાણાં વિવિધાં પીડાં
વિધત્તે. અસહ્યાં ચ હૃતપાર્શ્વપીડા કરોતિ, ગુરુ (સત્)
વહ્નિહૃત્ સ્યાત્, કુષ્ટં ક્ષયં ચ પાણ્ડુગદં કુર્યાત્ ॥

નહીં શોધાયેલું અબ્રક માણસોને અનેક
પ્રકારની પીડા કરે, હૃદયમાં તથા પડખામાં

અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરે તેમ જ ભારે હોઈ
જકરાશિનો નાશ કરે અને કોઠ, ક્ષય તથા

પાંડુરોગની ઉત્પત્તિ કરે છે. ૧૦

અબ્રકને શુદ્ધ કરવાની રીત

કૃષ્ણાન્નકં ધમેદ્દહ્નો તતઃ ક્ષીરે વિનિશ્ચિપેત્ ।
મિત્રપત્રં તુ તત્કૃત્વા તપ્તુલીયામ્લયોર્દ્રવઃ ॥

માવયેદ્દ્રવ્યામં તદેવમગ્નં વિશુદ્ધયતિ ॥૧૧॥

અન્વયઃ-કૃષ્ણાન્નકં વહ્નો ધમેત્, તતઃ ક્ષીરે વિનિ-
શ્ચિપેત્, તત્ મિત્રપત્રં તુ કૃત્વા તપ્તુલીયામ્લયોઃ દ્રવૈઃ

અગ્ન્યામં માવયેત્, એવં તદ્ અગ્નં વિશુદ્ધયતિ ॥

ઠાળા અબ્રકને અગ્નિમાં નાખી ખૂબ

તપાવવું. અબ્રક લાલ થયા પછી તેને દૂધમાં

નાખી ઠારવું. પછી તેનાં પડ ગુદાં ગુદાં

કરી તાદળબના અને લીંબુના રસથી આઠ

પોહોર સુધી ભાવના દેવી, એમ કરવાથી

અબ્રક શુદ્ધ થાય છે. ૧૧

અબ્રકને મારવાની રીત

કૃત્વા ધાન્યાન્નકં તત્ત્વ શોષયિત્વાઽથ મર્દયેત્ ।
અર્કક્ષીરૈર્દિત્તં ધલ્વે ચક્રાકારં ચ કારયેત્ ॥૧૨॥

વેદ્યેર્દકપત્રૈશ્ચ સમ્યગ્ગજપુટે પચેત્ ।
પુનર્મર્દ્ય પુનઃ પાચ્યં સસવારાન્પુનઃ પુનઃ ॥૧૩॥

તતો વટજટાકાર્યસ્તદ્દેયં પુટત્રયમ્ ।
ત્રિપતે નાત્ર સન્દેહઃ પ્રયોજ્ય સર્વકર્મસુ ॥૧૪॥

તુલ્યં ધૃત્તં મૃતાશ્લેષ્ણ લોહપાત્રે વિપાચયેત્ ।
ધૃતે જીર્ણે તદગ્નં તુ સર્વયોગેષુ યોજયેત્ ॥૧૫॥

અન્વયઃ-(નિમ્નવર્ણિતરીત્યા) ધાન્યાન્નકં કૃત્વા
અથ ચ તત્ શોષયિત્વા ધલ્વે દિનમ્ અર્કક્ષીરૈઃ

મર્દયેત્, ચ ચક્રાકારં કારયેત્ ॥ અર્કપત્રૈઃ ચ વેદ્યેત્,
ગજપુટે સમ્યક્ પચેત્, (એવં) પુનઃ મર્દ્ય, પુનઃ પાચ્યં,

સત્તાત્મ પુનઃ પુનઃ (એ જગ્યા) ત્યાં વચનવચન
 સ્વરૂપ (મર્યાદા) પુનઃવચન, (એ જગ્યા)
 મિત્તે, અત્ર સંદેહ ન, સર્વવ્યવસ્થા (ત્યાં) પ્રયોગ્યમ્,
 (ત્યાં) મુદ્ધાત્મ દુષ્ટ પુત્ર નોદયતે મિત્તવેત, પુત્રો
 મીર્ષે ત્વ મત્રે દુ સર્વવોગેતુ નોદયેત ઇ

નીચે લખ્યા પ્રમાણે ધાન્યાશ્રક કરી તેને
 સુકાવી ખરણમાં બેઠા દિવસ સુધી આક્રમણ
 રૂઢથી તેનું મઈન કરવું પછી તેની રૂઢથી
 કરી આક્રમણ પાકડાથી વીંટીને સારી રીતે
 અગ્નિને અજપુટ દેવેલ, અજપુટ કરી અથા
 પછી તેમ થી કાઢી આક્રમણ રૂઢથી મઈન
 કરી, રૂઢથી કરી આક્રમણ પાકડામાં વીંટીને
 અજપુટ દેવેલ, એમ વારવાર કરતાં સાત
 વાર થયા પછી વડની વઠવાઈના કથાથી
 ખરણમાં મઈન કરી ત્યજી વાર અગ્નિને
 અજપુટ દેવેલ; આમ કરવાથી અજ્ઞાત અવરજ
 મરી નથ છે પછી હોડાના વાસણમાં મરેલા
 અજ્ઞાતના વચન જેટલું થી નાખી તેમાં તે
 અજ્ઞાતને પકાવવું; એ સમજી થી અજ્ઞાતને
 પચી નથ, ત્યારે તેને સમજા પ્રયોગ્યમાં
 કામે લગાડવું ૧૨-૧૫

ધાન્યાશ્રક કરવાનો રીત

પાવાંશાશિર્સયુક્તમથે ચલ્લાડય કમલે ।
 ત્રિપાલં સ્વાપવેશીરે તન્નિથં મઈયેન્દ્રે ૧૧૧૧
 કમલતાદ્દમિતં સુર્યમ વાલુકાસદૃશં ચ યત્ ।
 તદ્ધાન્યાશ્રમિતિ પ્રોક્તમસ્માજસિચયે ॥ ૧૭ ॥

અર્થ-પાવાંશાશિર્સયુક્તમથે અર્થે કમલે વહવા
 અથ ત્રિપાલં મીરે ૧૧૧૧૧, કિન્ન ત્વ કી મરણદા
 કમલમ્, તન્નિથં વાલુકાસદૃશં ચ યત્ સુર્ય (ચક્ર)
 તદ્ધાન્યાશ્રમ્, ઇતિ અજ્ઞાતવચિદ્ધાત પ્રોક્તમ્ ॥

અજ્ઞાતના વચનથી થોડા બાજે થોડા
 લઈ તેઓની સાથે અજ્ઞાતને કામજામાં બાંધી
 ત્યજી સાત મુખી પાળીમાં શાળી મૂકવું પછી
 પકરેલા અજ્ઞાતને કામજાથી થોડી કામજામાં
 થી જાળવું કામજામાંથી ચક્રેલ રેલી જેવું
 સૂર્યમ જે અજ્ઞાત સાથે તે ધાન્યાશ્રક કહેવાય
 છે, એ ધાન્યાશ્રકને ઉપર કહેલી રીત મારણ
 કરવા માટે કહ્યું છે ૧૬, ૧૭

મારેલા અજ્ઞાતના મુદ્દા

મત્રે કપાયં મધુરં સુલીત-

માયુષ્કાં માતુરિયર્થેન ચ ।

હન્યાતિત્રોરે અપમેદકુપ્તં

શીલોરુપમિથિ વિનશ્યમિ ॥ ૧૮ ॥

એમાંનું હમિત પ્રકથયતિ વધુવીર્યવિધિ વિષયે,
 ટાવણ્યાત્મ રમયતિ શર્ત યોપિતા નિત્યમેવ ॥
 શીર્ષાયુષ્કાં જનયતિ સુતાન સિન્ધુત્વપ્રમાણા,
 સુલોમીતિ ત્વરિતિ સુતરે સેવ્યમામ મુતામ્ ॥ ૧૯ ॥
 અર્થ-અર્થે કપાયં મધુરં સુલીત્, અનુનં વ
 વધુવિષયે (છત્ર) ત્રિરોરે અપમેદકુપ્તં વ ક્રીડેત
 પ્રતિસિધિયમિનું હન્યાત ॥ સેવ્યમામ કુપ્તરં ટેવ
 હમિત, યુ. હન્યાતિ શીર્ષાદિ વિષયે, જનનત્વ
 યોપિતાં છત્રે ત્રિરોરે રમયતિ શીર્ષાયુષ્કાં સિન્ધુત્વ
 પ્રમાણા પુત્રાન જનયતિ સુતાં મીતિ સુતરં હમિત ॥

અજ્ઞક વડે, મધુર, બહુ જ ટાડું અને
 આયુષને તથા માતુને વધારનાર હોઈ ત્રિરોર
 મથ, પ્રમેદ, કોક, બરણ, પેટની આંધ, ઝેર
 તથા હુમિનો તથા કંઈ છે, મારેલું અજ્ઞક
 નિરતર સેન્ધુ હોય, તે શયને હલે છે,
 કરીરને મજબૂત કરે છે, વીંટીની વડિ કરે છે,
 નિત્ય જીવાનીથી ભરપૂર સે સીઓને રમાડી
 શકે છે, લાંબા આયુષવધા તથા શિક્ક લેવા
 પક્ષકથી લીકરા ઉપત્ત કરાવે છે અને મુત્રુને
 કાચ બનાવે કરે છે ૧૮, ૧૯

આયુષ્ક હરતાલના રોગ

મનુષ્યં તાલમાયુષ્કાં ત્વમાયતમેદકુપ્તં ।
 ટાવણ્યોદાજ્ઞસદૃશં કુલ્લે રેત શાંપયેત્ ૧૨૦
 અયુષ્ક હરતાલ આયુષને કરે; કરે,
 માયુ તથા પ્રમેદને ઉત્પન્ન કરે, તાપ ઉત્પન્ન,
 હોડાના ઉત્પન્ન કરે અને અજોનો સકોલ કરે
 છે, માટે હરતાલને શુદ્ધ કરવું હોઈએ ૨૦

હરતાલને શુદ્ધ કરવાની રીત

તાલકં, કમલશા કુપ્તા તર્પ્પેન કાશિદે પથેત્ ।
 ચોલાયમેવ યામિકં તથા કુપ્તાનદ્વયે ૧૨૧
 વિભક્તિલે પથેતામ યામં ચ ત્રિપ્ત્યામસે ।

અર્થ-તાલકં કમલશા ૧૨૦ કુપ્તા તર્પ્પેન
 શામલ્યેન વચિદે વપર । ત્યાં વચિદે કુપ્તાનદ્વયે,
 વચ મિત્રીને, વચ વ મિત્રીમાં રહેત, એ કને

ચતુર્થામ પક્વં તાલકં શુદ્ધયતિ ॥

હરતાલનો ભૂકો કરી તે ભૂકાને એક પોહોર સુધી દોલાયત્રથી કાંજમાં બાફવો; પછી એક પોહોર સુધી કોળાના રસમાં, એક પોહોર સુધી તલના તેલમાં અને એક પોહોર સુધી હરડાં, બેહડાં તથા આમળાનાં પાણીમાં બાફવો; એ રીતે દોલાયત્રમાં ચાર પોહોર સુધી પાકેલું હરતાલ શુદ્ધ થાય છે. ૨૧, ૨૨

હરતાલને મારવાની રીત

સદલં તાલકં શુદ્ધં પૌનર્નવરસેન તુ ।
સ્ત્રેલે વિમર્દયેદકં દિનં પશ્ચાદ્વિશોપયેત્ ॥ ૨૩ ॥
તતઃ પુનર્નવાક્ષારૈઃ સ્થાલ્યામર્ધે પ્રપૂરયેત્ ।
તત્ર તદ્ગોલકં ધૃત્વા પુનસ્તેનૈવ પૂરયેત્ ॥ ૨૪ ॥
આકઠં પિઠરં તસ્ય પિધાનં ધારયેન્મુલે ।
સ્થાલીં સુલ્લ્યાં સમારોપ્ય ક્રમાદ્વર્ઙ્ગિ વિવર્ધયેત્ ॥ ૨૫ ॥
દિનાન્યન્તરશૂન્યાનિ પચ્ચ વર્ઙ્ગિ પ્રદાપયેત્ ।
એવં તન્નિપ્રયતે તાલં માત્રા તસ્યૈકરુષિકા ॥ ૨૬ ॥
અનુપાનાન્યનેકાનિ યથાયોગ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૭ ॥

અન્ય-:શુદ્ધ સદલં તાલકમ્ એકં દિનં સ્ત્રેલે પૌનર્નવરસેન તુ વિમર્દયેત્, પશ્ચાત્ વિશોપયેત્ । તતઃ સ્થાલ્યામર્ધે પુનર્નવાક્ષારૈઃ પ્રપૂરયેત્, તત્ર તદ્ગોલકં ધૃત્વા પુનઃ તેન એવ આકઠં પિઠરં પૂરયેત્, તસ્ય મુલે પિધાનં ધારયેત્ । સ્થાલીં સુલ્લ્યાં સમારોપ્ય ક્રમાત્ વર્ઙ્ગિ વિવર્ધયેત્ । અન્તરશૂન્યાનિ પચ્ચ દિનાનિ વર્ઙ્ગિ પ્રદાપયેત્, એવં તત્ તાલં નિપ્રયતે, તસ્ય માત્રા એકરુષિકા (મવતિ), યથાયોગ્યમ્ અનેકાનિ અનુપાનાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

શુદ્ધ કરેલ પતરાંવાળાં હરતાલને એક દિવસ સુધી ખરલમાં સાટોડીના રસથી પાટીને સુકવવું. પછી એક હાંડલી લઈ તેના અર્ધ ભાગમાં સાટોડીનો ખાર ભરી તે ઉપર હરતાલનો ગોળો મૂકી તે હાંડલીને પાછી ગળાં સુધી સાટોડીના ખારથી ભરીને મોઢા ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દેવું. એ હાંડલીને ચૂકે ચણવી અનુક્રમે અગ્નિને વધારતા જવું. અખંડ પાંચ દિવસરાત સુધી એ પ્રમાણે અગ્નિ દેવાથી હરતાલ મરી જાય છે. તેની માત્રા એક રતીભારની હોય છે અને તેમાં યોગ્યતા પ્રમાણે અનેક અનુપાનોની યોજના કરવી.

શોધેલ અને મારેલ હરતાલના શુભો

હરિતાલં કદુ સ્નિગ્ધં કપાયોષ્ણં હરેદ્વિષમ્ ।
કપ્હકુષ્ઠાસ્યરોગાલકકપિત્તકવત્રણાન્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય-:હરિતાલં કદુ સ્નિગ્ધં કપાયોષ્ણં (સત્) વિષં (ચ) કપ્હકુષ્ઠાસ્યરોગાલકકપિત્તકવત્રણાન્ હરેત્ ॥

હરતાલ તીખું, સ્નિગ્ધ, તૂરું અને ગરમ હોઈ ઝેર, ચળ, કોઢ, મોઢાના રોગ, લોહીનો ખગાડ, કફ, પિત્ત, ખરાબ કેશ અને મળને મટાડે છે. ૨૮

ટીકા-અન્ય-ચ-વળી ખીળું-

તાલકં હરતે રોગાન્ કુષ્ઠમૃત્યુજ્વરાપહમ્ ।
શોધિતં કુરુતે કાન્તિં વીર્યવૃદ્ધિં તથા ડયુષમ્ ॥ ૨૯ ॥

અન્ય-:શોધિતં તાલકં રોગાન્ હરતે, કુષ્ઠમૃત્યુ-જ્વરાપહં (મવતિ), કાન્તિં વીર્યવૃદ્ધિં તથા આયુષં કુરુતે ॥

શોધેલું હરતાલ રોગોને ટાળે; કોઢને મૃત્યુને તથા તાવને મટાડે; કાંતિને સારી કરે, વીર્યને વધારે અને આયુષને લાંબું કરે છે. ૨૯

મણશીલની ઓળખ

તાલકસ્યૈવ મેદોઽસ્તિ મનોગુપ્તૈતદન્તરમ્ ।
તાલકં ત્વતિપીતં સ્યાન્નવેદ્રકા મનઃશિલા ॥ ૩૦ ॥

અન્ય-:મનોગુપ્તા તાલકસ્ય એવ મેદઃ અસ્તિ, (તથાડપિ) અન્તરં તુ એતત્-(યત્) તાલકમ્ અતિપીતં સ્યાત્, મનઃશિલા રક્ષા મવેત્ ॥

મણશીલ એ હરતાલનો જ ભેદ છે, છતાં તફાવત આ છે, કે હરતાલ બહુ પીળું હોય અને મણશીલ રાતું હોય છે. ૩૦

અશુદ્ધ મણશીલના દોષો

મનઃશિલા મન્દબલં કરોતિ,
જન્તું ધ્રુવં શોધનમન્તરેણ ।
મલસ્ય વન્ધં કિલ મૂત્રરોઘં
સર્શર્કરં કુષ્છગદં ચ કુર્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્ય-:મનઃશિલા શોધનમ્ અન્તરેણ જન્તું ધ્રુવં મન્દબલં કરોતિ, મલસ્ય વન્ધં મૂત્રરોઘં ચ સર્શર્કરં કુષ્છગદં કિલ કુર્યાત્ ॥

મણશીલ જો શુદ્ધ કરેલ ન હોય, તો તે માણસના બળને અવશ્ય ઓછું કરે, મળખંધ કરે, મૂત્રને રોકે અને સાકરવાળું મૂત્રકૃચ્છ્રું દરદ અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૧

મણ્ડીશને શુદ્ધ કરવાની રીત
પણે પ્રહમજામૂને વેળાપત્રે મનશિલામૂ ।
માવલેસતપા પિતેરજાપા સા વિનુચપતિ ॥૩૩॥
મનવ-મન પ્રિયાં જ્યહં હોમયત્રે બલમૂત
પણે, (તત્) બલપા પિતે તપા માવલ, (એ)
સા મિદ્યતિ ॥

મણ્ડીશને ત્રણ દિવસમુધી દોહાવતમા
બકરીના મૂતની જાદર પકાવજી અને પછી
તને બકરીના પિત્તથી સાત વાર ભાવના
દેવી, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે ૩૨

શુદ્ધ મણ્ડીશના ગુણ

મનશિલા ગુલ્બર્ખાં સપેખા છેલની કટુ ।
લિકા જિખા પિત્તયાલકાસમૂતજમ્બવનુત ॥૩૪॥
મણ્ડીવ ભારે, વણુંને સારે કરનાર,
જાડો ઉતારનાર, અરમ, મળોને ખોતરી કાઢ
નાર, વીંધુ, ઠંડું અને સ્નિગ્ધ હોઈ ઝેર,
ચામ, ઉપરસ, મૂતનો વગત્રાદ, કદ અને
દોહીના બઝાડને મટાડનાર છે ૩૩

કલખાપરિવાને શુદ્ધ કરવાની રીત

મનવલકીક-મન વર્ણનુતમેરતસ્ય શોખનિ ॥
કલખાપારમ્ય એ મોરપુત્રી જ એક જાત છે,
તેનું શોધન આ રીતે થાય છે—

મજૂને જ ગોમૂને સત્તારૂં રસક પણેત્ ।
વેળાપત્રેજ શુદ્ધ સ્પાત્તઃ કાર્યવુથોઘેત્ ॥૩૫॥
મનવ-સત્ત રસક-સત્ત જાદર મજૂને જ ગોમૂને
પણે, જાદર સ્વા (તે જ) કાર્યવુથ યોગ્યેત્ ॥

કલખાપરિવાને દોહાવતથી માત્ર દિવસ
મુધી માણસના મૂતમાં અને સાત દિવસ
મુધી માયના મૂતમાં લાકેણ, એટલે તે શુદ્ધ
થાય છે; શુદ્ધ થયે પછી તને કદરોઈ
કાપોમા ઉપયોગ કરવો ૩૪

શુદ્ધ કલખાપરિવાના ગુણ

કાર્પર કટુકં કાર્પર કાર્ય વામકં કપુ ।
છેલને મેરને કાર્પર મજૂની કમપિપ્પત્ ॥
વિપામ્બકુકમજૂની નારમી પરમે મતમ્ ॥૩૬॥
કલખાપરિવા વીંધુ, જાદર, વરુ, છેલટી
કરાનાર, કલક, મળોને ખોતરનાર, જાડો
કરાનાર, ટાડ, નેત્રને કિતારી, કદને તથા
પિત્તને કરનાર હોઈ ઝેર, પથરી, કાઢ તથા

બળનો જાત્રત નાશ કરનાર મનાય છે. ૩૫
સમળા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની સામાન્ય રીત
સુપિત્તો ધમ્મકન્ધઃ કટુમી લેવ્વમિખ ॥
શિશા કોશાતકી કમ્પા કાકમાધી જ વાલકમ્પર
પગમ્કરસેનિય મિતારીનકીઃ સહ ॥

માવલેવસ્થવર્ગીય દિનમેકં પ્રવલ્લતઃ ॥૩૬॥
તથા પણેજ તવ્વપર્ગીયાપત્રે વિતે સુપી ।
પર્વે દુઃખપતિ તે સર્વે પ્રોક્તા ઉપરસા દિ વે ॥૩૮॥

મનવ-સર્વજ્ઞ વસ્થવ વરમી લેવ્વમિખ
કિપ્પુ કોશાતકી કમ્પા કાકમાધી જ વાલકમ્પર-સમ
પરમેન એ વિષારિ કર્મ જા જામ્બવે ર્વે
વિતે માર્ગેત્ ॥ તત્ જ ગુપી લેમ્બવે તવ્વપર્ગીય
વર્ગેત્, એ જ ઉપરસા પ્રોક્તા તે સર્વે શુદ્ધપતિ ॥

લીટો ભાગશે, ઠંડું સ્વચ, ઠેળ, કૂંચ
વેલ, સરખવો, ઠંડવી ધીસોધી, વાંઝળી કટોધી,
પીંછી અને વાળો, એમાના એકનો જ રસ
તથા બવખાર, ટકણખાર, લાણખાર, પથ
લવણ અને ખાટા પદાર્થોનો રસ (તેજ
કરી) તેમા એક દિવસ મુધી ઉપરસોને
કાળજીથી પચાળવા અને પછી દોહાવતમા
એક દિવસ મુધી ઉપર કહેલા પદાર્થોના
રસમા બાકવા, એટલે ઉપર જે ઉપરસો કમ
છે, તે સમળા શુદ્ધ થાય છે ૩૬-૩૮

બીજા ઉપરસોને શુદ્ધ કરવાની રીત
કન્ધકુઠે મિરિકં કાઢ્ઠ કાલીસં વણ્ણં તણ ॥
બીજાજનં સુકિતે ॥ સુકલ્પ સમપલ્લવઃ ॥૩૯॥
જમ્બીરવારિયા સિખાઃ કામિત્તાઃ કોખવારિયા ।
સુકિમામામ્સમી યોગ્યા મિપયિમર્ગીસિવે ॥૪૦॥
મનવ-કન્ધકુઠે મિરિકં કાઢ્ઠ કાલીસં વણ્ણં તણ
બીજાજનં સુકિતે ॥ સુકલ્પ સમપલ્લવઃ-મ્સમી (સર-
સા) જમ્બીરવારિયા સિખા કોખવારિયા (વ)
કામિત્તા (સન્ત) સુકિત મામ્સમિ. (તત્) મિરિકં
મોવસિલ્લે મોગ્યા ॥

પીળીઓ, ગેર, શાખ, ઘીરાઠી, ટક
ખખાર, સુરમો, બીપની બટો, શખટાં
અને કાઠીઓને લીંછુના રસમાં ભારી બસ
જિના પાણીથી ધોઈ નાખવા, એટલે તેઓ
શુદ્ધ થાય છે. વેલોએ એમ શુદ્ધ કરેલા
એ પદાર્થોનો મોઝસિલિ માટે ઉપયોગ
કરવો ૩૯, ૪૦

ટીકા-અર્થ શોધતાનામુપરસાનાં પૃથગ્ગુણા ગુણમન્થે
શ્રેયાઃ ॥ એમ શોધેલા ઉપરસોમાં જે જુદા જુદા
શુભ છે, તેઓને પ્રથમ કહેલા ગુણપ્રકરણમાં
બેઠાં લેવા.

રત્નોનાં શોધન તથા મારણની રીત

અશુદ્ધ હીરાના દોષો

અશુદ્ધ કુણ્તે વજ્રં કુદ્દં પાર્શ્વવ્યથાં તથા ।
પાપ્કુતાં પક્ષ્ગુલત્વં ચ તસ્માત્ સંશોધ્ય મારયેત્ ॥ ૧

અન્વયઃ-અશુદ્ધ વજ્રં કુદ્દં પાર્શ્વવ્યથાં તથા પાપ્કુતાં
ચ પક્ષ્ગુલત્વં કુણ્તે, તસ્માત્ (તત્) સંશોધ્ય મારયેત્ ॥

અશુદ્ધ હીરો દોઢને, પડખામાં પીડાને,
પાંડુરોગને અને પાંગળાપણાને કરે છે, માટે
હીરાને શુદ્ધ કરી મારવો બેઠાંએ. ૧

હીરાને શુદ્ધ કરવાની રીત

કુલત્પકોદ્રવકાથે દોલાયન્ત્રે વિપાચયેત્ ।
વ્યાઘ્રીકન્દગતં વજ્રં ત્રિદિનં તદ્વિશુદ્ધયતિ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-વજ્રં વ્યાઘ્રીકન્દગતં (કૃત્વા) દોલાયન્ત્રે
કુલત્પકોદ્રવકાથે ત્રિદિનં વિપાચયેત્, (યેન) તત્
વિશુદ્ધયતિ ॥

હીરાને લોરીંગણીના કંદમાં નાખી
દોલાયન્ત્રમાં કળથીના અને દોઢરાના ક્વાથમાં
ત્રણ દિવસ સુધી બાફવો, એટલે તે શુદ્ધ
થાય છે. ૨

ટીકા-વ્યાઘ્રી-કપ્ડકારિકા ।

હીરાને શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત

ગૃહીત્વાહિ શુભે વજ્રં વ્યાઘ્રીકન્દોદરે ક્ષિપેત્ ।
મહિષીવિષ્ઠયા લિપ્ત્વા કારીપાશ્નૌ વિપાચયેત્ ॥ ૩ ॥
ત્રિયામાયાં ચતુર્યામિં યામિન્યન્તેઽશ્વમૂત્રકે ।
સેચયેત્પાચયેદેવં સતરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥ ૪ ॥

અન્વયઃ-શુભે અહ્નિ વજ્રં ગૃહીત્વા વ્યાઘ્રીકન્દોદરે
ક્ષિપેત્, મહિષીવિષ્ઠયા લિપ્ત્વા ત્રિયામાયાં ચતુર્યામિં કારી-
પાશ્નૌ વિપાચયેત્ । યામિન્યન્તે અશ્વમૂત્રકે સેચયેત્, एवं
(પુનઃપુનઃ) પાચયેત્ (ચ સેચયેત્, યેન) સતરાત્રેણ
(તત્) શુદ્ધયતિ ॥

શુભ દિવસે હીરાને લોરીંગણીના કંદમાં
નાખી ભેંસના છાણતું લેપન કરી રાતના
ચાર પહોરસુધી અડાયાના અગ્નિમાં પકાવવો
અને સવારે ઘોડાના મૂત્રમાં ઠારવો; એ રીતે

સાત રાત સુધી વારંવાર કરવાથી હીરો શુદ્ધ
થાય છે. ૩, ૪

હીરાને મારવાની રીત

હિઙ્ગુસૈન્ધવસંયુક્ટે ક્ષિપેત્કાથે કુલત્પજે ।
તસં તસં પુનર્વજ્રં ભવેદ્દસ્મ ત્રિસપ્તધા ॥ ૫ ॥

અન્વયઃ-તપ્તં તપ્ત (શુદ્ધ) વજ્રં હિઙ્ગુસૈન્ધવસંયુક્ટે
કુલત્પજે ક્વાથે પુનઃ (પુનઃ) ક્ષિપેત્, (અર્થ) ત્રિસપ્ત-
ધા (કારણેન વજ્રં) મસ્મ ભવેત્ ॥

હીરાને તપાવી તપાવી હિંગ અને સિંધા-
લુણથી સંયુક્ત કરેલા કળથીના ક્વાથમાં
વારંવાર નાખવો; એ રીતે એકવીશ વાર કરવાથી
હીરો ભસ્મ થઈ જાય છે. ૫

હીરાને મારવાની બીજી રીત

મેષગૃજ્ઞમુજગ્નાસ્થિકૂર્મપૃષ્ઠામ્લવેતસમ્ ।
શરાદન્તં સમં પિટ્ઠાં વજ્રીક્ષીરેણ ગોલકમ્ ॥
કૃત્વા તન્મધ્યગં વજ્રં મ્રિયતે ધ્માતમેવ હિ ॥ ૬ ॥

અન્વયઃ-મેષગૃજ્ઞ - મુજગ્નાસ્થિ - કૂર્મપૃષ્ઠ - અમ્લવેતસં
શરાદન્તં (ચ) સમં વજ્રીક્ષીરેણ પિટ્ઠા ગોલકં કૃત્વા
તન્મધ્યગં વજ્રં ધ્માતમ્ એવ હિ મ્રિયતે ॥

ઘેટાનું શીંગડું, સર્પનું હાડકું, કાચ-
બાની પીઠ, અમ્લવેતસ નામનું લોખું અને
સસલાના દાતને સમ ભાગે લઈ ચોરના
દૂધમાં વાટી તેનો ગોળો બનાવી તેની અંદર
હીરાને મૂકી અગ્નિનો પુટ દેવો, એટલે તરત
હીરો મરી જાય છે. ૬

મારેલા હીરાના ગુણો

આયુઃ પુષ્ટિં વલં વીર્યં વર્ણં સૌખ્યં કરોતિ ચ ।
સેવિતં સર્વરોગઘ્નં મૃતં વજ્રં ન સંસાયઃ ॥ ૭ ॥

અન્વયઃ-મૃતં વજ્રં સેવિતં (સત્) આયુઃ પુષ્ટિં વલં
વીર્યં વર્ણં ચ સૌખ્યં કરોતિ, સર્વરોગઘ્નં (ભવેત્), ન
સંસાયઃ ॥

મારેલો હીરો સેવ્યો હોય તો આયુષ્ય,
પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય, શરીરનો વર્ણ તથા સુખ
કરે અને બધા રોગોનો નાશ કરે, એમાં
સંશય નથી. ૭

સઘળાં રત્નોનાં શોધનમારણની રીત

તથા ગુણો

વજ્રવત્સર્વરત્નાનિ શોધયેન્મારયેત્તથા ।

ઝાઝાનાં મારિતાનાં ન લેવાં

મખયો બીરવતા દક્ષિણ મધુપાસ્તુપપ રસાત્ ।
 ખમુખ્યા લેક્ષનાશ્ચાપિ સારસ્વા વિનહારકાઃ ॥૧૭॥
 ખારખાલે તુ મહત્ત્વા પ્રહરદિગ્ધપ અપિ ॥૧૮॥
 અન્વય-અવલમ્બિ કજ્જાત્ ચોક્ષીત્ ત્વા માર્ગેન્દ્ર,
 છદ્ધનાં વ માધિતાં લેખાં ગુપ્તન્ અપિ શ્લુ-મખય
 રન્કિત્. ઈંદ્રા મકુર રસાત્ સુવપ વમુખ્યા લેક્ષના.
 અપિ ન સારસ્વા વિનહારકા (સમિત), ઠંતુ ખમખાત્
 મહત્ત્વા પ્રહરદિગ્ધ અપિ (અવલિ) ॥

સપ્તમા રત્નોને દીક્ષની પેઠે જ શુદ્ધ
 કરીને માસ્વા, મારેલાં રત્નોના ગુણો ઠું ઠું
 છ, તે તમે સામળોઃ રત્નો (મધિએ) રીત
 વીર્યવાળાં, મધુર, રસમાં તૃણ, નેત્રને કિલકારી,
 મળેને ઉજેડનાર, ઝઢો ઉત્તારનાર અને ઝેરને
 કરનાર છે રત્નોને પહેરવાથી પણ મજલ
 થાય છે, ઝઢની પીડાઓ મટે છે અને કોઈની
 નબર લાગવી નથી. ૮-૧૦

દીક્ષ-અવલમ્બા શોભનારવિવિધિસ્વ-જપ
 રત્નોને શુદ્ધ કરવાની તથા ખાતવાની રીત (વેધોએ)
 વિચારી લેવી.

વિષ-ઉપવિધને શુદ્ધ કરવાની રીત

વધનામગુ ૨૨૪૫

સિન્ધુવાસદકુપત્રો વાસનામ્પાદિતસ્તથા ।
 વાપ્યાર્થે ન તરત્યંદિવ્યસ્થામ સ માનિત ॥૧૯॥
 અન્વય-સિન્ધુવાસદકુપત્ર કલ્પનામ્પાદિત ત્વા
 વાસને (અવલમ્બ રસનિ) તથા રક્તિ ન (મરેન્દ્ર),
 જ વાસનામ્ અર્પિત ॥

નગેડના જેવા પાણ્યવાળો, વાછળની
 નાભિના જેવા આકારવાળો અને જેની પાસે
 બીજા કોઈ કાઠની વૃદ્ધિ થવી નથી, તે
 વધનામ કહેવાય છે ૧

ઝેરને શુદ્ધ કરવાની રીત

ગોમૂત્રે ત્રિવિધે રચ્યતે વિંશ તેજ પિચુકપતિ ।
 રત્નસર્પીન્દ્રિયાલે તથા પાર્થ જ વાસસિ ॥૨૦॥
 યે ગુણા મરસે પ્રોક્તાન્મે કમુરૂંતિ વિશોધનાત્ ।
 નસમાર્ગિ પ્રયોગે તુ ચોર્ધવિત્થા પ્રયોગયેન્દ્ર ॥૨૧॥

અન્વય-ત્રિવિધે ત્રિવિધે ગોમૂત્ર રચ્યતે, તથા જ
 રત્નસર્પીન્દ્રિયાલે રચ્યતે પાર્થ, તેજ (ગર્) પિચુકપતિ ।
 નસ મે ગુણા પ્રોક્તા ને પિચાવગાર દિવા સુ ।
 નસાર્ત્ત રિષે તુ ય વધિયા પ્રયોગે પ્રયોગયેન્દ્ર ॥

ઝેરને ત્રણ દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં રાખવું
 અને પછી શતા કરસવાના તેલથી ભીંજવેલા
 કપડામાં રાખવું, તેથી ઝેર શુદ્ધ થાય છે.
 ઝેરમાં જે ગુણો કહ્યા છે તેઓ તેને શુદ્ધ કરવાથી
 ઓછા થાય છે, માટે ઝેરને તે શુદ્ધ કર્યા
 પછી જ તેના ઔષધોમાં ઉપયોગ કરવો ૨, ૩

ઝેરના ગુણો

વિંશ પ્રાણહરં પ્રોક્તં વ્યવાયિ જ વિન્નશિ જ ।
 આશ્રેયં વાતકમ્પકલ્પ યોગવાદિ મદાન્ધમ્ ॥૨૨॥
 અન્વય-ત્રિવિધ પ્રાણહરં અવલિ જ વિન્નશિ જ
 જ મરસે વાતકમ્પકલ્પ વાતકમ્પિ મરસે પ્રોક્ત ॥

ઝેર પ્રાણને કરનાર, આખા શરીરમાં
 પ્રથમ વ્યાપીને પછી પાકનાર, ઓછું
 યોગ્ય કરી સામાજીના બધને દીલા કર
 નાર, અભિન્યા અધિક અશ્વાશુ, વાસુને તથા
 કરને કરનાર, સસર્ગ પદાર્થોના ગુણોને
 બદલુ કરનાર અને (પિતામાં તમેગુણોની
 ગુણવા હોવાથી) ભુદિનો નાશ કરનાર
 કહેવાય છે. ૪

દીક્ષ-અવલમ્બા-સપ્તમામગુ ૨૨૪૫ પૂર્વે વાતકમ્પકલ્પ
 દીક્ષ, રિશ્વકિ-જોજ-મોવર્ણક સમિત નસિવિન્ન-
 કરસાઈન્દ્રમ્ । અવલમ્બ-અધિનાર્ધવામ્ । મોમાર્ધિ-અધિ-
 ગુણમાર્ધમ્ । મરસ-તમેગુણમાર્ધવેન્દ્રુદિવિન્નમ્ ॥
 તદેવ બુદિબુદ્ધં તુ પ્રાણવાયિ રસાયનમ્ ।
 યોગવાદિ પરં વાતકમ્પકલ્પસ્તિપ્રાપ્તકલ્પ ॥૨૩॥

અન્વય-તદુ એ (વિન્) બુદિબુદ્ધં જ પ્રાણવાયિ
 રસાયનેર્વે વોવાદિ વાતકમ્પકલ્પિ રસિનાર્ધ (મરસ)
 એ જ ઝેર એ બુદિપૂર્વક (જાવામાં)
 થોડુંકો હોય તે અત્યંત આપે, મરસ તથા
 થોડોને ટાળે, સસર્ગ પદાર્થોના ગુણોને
 અત્યંત બદલુ કરે, વાસુને તથા કરને અત્યંત
 અને સ્તિપાતને મટાડે ૫

ઉપવિધોની સાત અભિ

અર્ધસીદ્ધ બુદીસીદ્ધ માદાહી કરવીરજા ।
 ગુપ્તાર્ધવેન્દ્રા વાસુર સ્ત્રાપિવિજાતવા ॥૨૪॥
 આકલ્પનું રૂપ, ધોરનું રૂપ, કલિકારી
 કે દેશો રૂપિયો વધનામ, કોર, અવેડી,
 અદીગ અને અતૃણ-એ સાત ઉપવિધોની
 અભિ છે. ૬

દીકા-પેત્રાં શોધનં ચિત્ત્યં, ગુણાસ્તેષુ તત્ર દ્રશ્ય્યાઃ ।
તેષોને શુદ્ધ કરવાની રીત વિચારી લેવી અને
તેઓના ગુણો તે તે પ્રકરણોમાંથી જોઈ લેવા. ૬
કયા પદાર્થોમાં કયાં શુદ્ધી ગુણો રહે છે ?

ગુણહીનં મનેહર્પાદિર્જ્યે તદ્વપમોપચમ્ ।
માસદ્વાત્ તયા ચૂર્ણં લભતે હોનવીર્યતામ્ ॥૭॥
હોનનું શુદ્ધિકાલેહો લભેતે વત્સરં યદિ ।

દીકાઃ સ્યુદૃતતૈલાદ્યાશ્ચતુર્માસાધિકાસ્તથા ॥૮॥
અન્યઃ-ઓષધં તદ્વપં (મન યપિ) વર્ષાન્ ઊર્ધ્વ
ગુણીનં મયેત્. તયા ચૂર્ણં માસદ્વાત્ હોનવીર્યતાં
લભેતે ॥ શુદ્ધિકાલેહો યદિ વત્સરં (સ્નાન તર્હિ) હોનત્ત્વં
લભેતે, તથા દૃતૈલાદ્યાઃ ચતુર્માસાધિકાઃ (મયેયુઃ તર્હિ)
દીકાઃ સ્યુઃ ॥

ઓષધ તેવા ને તેવા રૂપવાળું હોય છતાં
એક વર્ષ પછી શુદ્ધિરહિત થાય છે. ચૂર્ણ જે
મહિના પછી એછી શક્તિવાળું થઈ જાય
છે. ગોળી અને અવલેહ એક વર્ષ પછી
શક્તિરહિત થાય છે. ઘી અને તેલ આદિ
પદાર્થો સોળ મહિના પછી એછી શક્તિવાળાં
થાય છે. ૭, ૮

દીકા-ધૃતતૈલાદ્યા इति योगविशेषणम् । चतुर्मा-
साधिकाः-वत्सरादुपरि चत्वारो मासा अधिका येषु ते-
आहमा श्लोकमां 'धृततैलाद्याः' એ પદ યોગનું
વિશેષણ છે અને 'ચતુર્માસાધિકાઃ' એ પદનો અર્થ
એક વર્ષ ઉપર ચાર મહિના જેઓને થયા હોય,
એવો સમજવો.

ધૃતતૈલયોગિશેપમાહ તન્નાન્તરે-ઘી અને તેલની
આગતમાં જે વિશેષતા છે, તે બીજા ગ્રંથમાં
જણાવેલી અહીં કહે છે :

ધૃતમન્વાત્પરં પક્વં હોનવીર્યત્વમાનુયાત્ ।
તૈલં પક્વમપક્વં ચ ચિરસ્થાયિ ગુણાધિકમ્ ॥૯॥
ઓષધ્યો લઘુપાકાઃ સ્યુર્નિર્વીર્યા વત્સરાત્પરમ્ ।
પુરાણાઃ સ્યુર્ગુણૈર્યુક્તા આસવો ઘાતવો રસાઃ ॥૧૦॥

અન્યઃ-પક્વં ધૃતમ્ અન્વાત્ પરં હોનવીર્યત્વમ્
આનુયાત્, તૈલં (તુ) પક્વં ચ અપક્વં ચિરસ્થાયિ
ગુણાધિકં (ચ મવતિ) ॥ લઘુપાકાઃ ઓષધ્યઃ વત્સરાત્
પરં નિર્વીર્યાઃ સ્યુઃ, આસવઃ ઘાતવઃ રસાઃ પુરાણાઃ
(સન્તઃ) ગુણૈઃ યુક્તાઃ સ્યુઃ ॥

'પાકું' ઘી એક વર્ષ પછી શક્તિરહિત
થાય છે અને તેલ તો પાકું હોય કે કાચું
હોય છતાં લાંબા કાળ સુધી રહેનારું અને

અધિક ગુણવાળું થાય છે. તરત પાકનારી
ધાન્ય આદિ ઓષધિઓ એક વર્ષ પછી
શક્તિરહિત થાય છે. આસવો, ધાતુઓ
અને રસો તો જેમ વધારે જૂના થાય તેમ
અધિક ગુણવાળા થાય છે.' ૯-૧૦.

દીકા-તદપિ પોષમાસાભ્યન્તરિતં પક્વં તૈલં
ગુણાધિકં યોદ્ધ્યમ્ । એ તેલ પણ સોળ મહિનાની
અંદર પાકેલું અધિક ગુણવાળું થાય છે, એમ
જાણવું. ઓષધ્યો-ધાન્યાદયઃ । લઘુપાકાઃ-પીઞ્વપાકાઃ
નિર્વીર્યાઃ સ્યુઃ ॥

રોહપાનવિધિ

રોહપાન પ્રકાર અને તે પીવાનો સમય
સ્નેહશ્ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તો ધૃતતૈલં વસા તથા ।
મજ્જા ચ તં પિત્તેન્મત્યઃ કિન્નિદમ્યુદિતે રવૌ ॥૧॥
સ્થાવરો જન્નમશ્વેવ દ્વિયોનિઃ સ્નેહ ઉચ્યતે ।
તિલતૈલં સ્થાવરેષુ જન્નમેષુ ધૃતં વસ્મ્ ॥૨॥
દ્વામ્યાં ત્રિમિશ્ચતુર્મિર્ધા યમકાસ્ત્રિવૃત્તો મહાન્ ।
પિત્તે વ્યહં ચતુરહં પચ્છાહં પઢહાનિ વા ॥૩॥
અન્યઃ-ધૃતં તૈલં વસા તથા મજ્જા (સ્ત્યેવં)
સ્નેહઃ ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તઃ, તં ચ મત્યઃ રવૌ કિન્નિદ
અમ્યુદિતે પિત્તે ॥ સ્થાવરઃ ચ જન્નમઃ-દ્વિયોનિઃ એવ
સ્નેહઃ ઉચ્યતે, સ્થાવરેષુ તિલતૈલં, જન્નમેષુ ધૃતં વસ્મ્
(અગિત) ॥ દ્વામ્યાં યમકઃ, ત્રિમિઃ ત્રિવૃત્તઃ, ચતુર્મિદ વા
મહાન્ (સ્નેહઃ સ્યાત્) । વ્યહં ચતુરહં પચ્છાહં વા પઢહાનિ
પિત્તે ॥

ઘી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા-હાડકાની
અંદરનો ચીકણો રસ-એમ ચાર પ્રકારનો સ્નેહ
કહેવાય છે. માણસે સૂર્યનો કાંઈક ઉદય થાય
તે સમયે સ્નેહ પીવો જોઈએ. સ્થાવર અને
જંગમ-એ જેમાંથી સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.
સ્થાવરથી થયેલા સ્નેહોમાં તલનું તેલ ઉત્તમ
છે અને જંગમથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહોમાં
ઘી ઉત્તમ છે. ઘી અને તેલ એ બન્ને લેગાં
થવાથી 'યમક' નામનો સ્નેહ થાય છે;
ઘી, તેલ અને ચરબી એ ત્રણ લેગાં થવાથી
'ત્રિવૃત્ત' નામનો સ્નેહ થાય છે; ઘી, તેલ,
ચરબી અને હાડકાનો રસ એ ચાર લેગાં
થવાથી 'મહાસ્નેહ' થાય છે. એ સ્નેહને
ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ દિવસ પીવો. ૧-૩.

કેવળ-જસ્યાવયવ-શાસ્ત્રી સ્નેહાન્ય-પુત્રીકાન્ના
 વનજાલ્ય સ્નેહ સ્વાદ : ત્રિમિ સ્નેહ-પુત્રીકાન્ના-
 મૃદિગિવન-સ્વાદ : ચતુર્મિજીવન-સામન્નામિગિવન-
 સ્નેહ સ્વાદિત્ય-અનોઆજ્ય-છે-થી અને તેમ-ને
 એકી બેગા કરાવ તે 'વમક નામે સ્નેહ બાવ, ઘી,
 તેમ અને ચરની-એમ અણુ સ્નેહો બેગા બતાથી
 'ત્રિજલ નામે સ્નેહ બાવ અને ઘી, તેમ ચરની
 તથા દાહકાંતી અરની ત્રીકાલ-એ ચાર સ્નેહો
 બેગા બતાથી 'મહારનેહ' નામે સ્નેહ બાવ છે

મુદુમયજ્ઞાનપ્રત્યેકજાગ્યદે જનુર્યં જગદે વચ્ચામિ
 વેતિ । જનુર્ય-કેમજા, મય તથા જ્ઞ-અતિશય
 કાંચુ કેદા પ્રમાણે અડી જનુર્યે જ્ઞુ ચાર,
 પાત્ર કે છે તિસે કજા છે, તે સજયે ક્યુ છે કે-
 મુદુજ્ઞોક્તિપત્રેય ધિગ્ધ સ્ત્રોતોપસેવયા ।
 મયજ્ઞોક્તિપત્રિય વિવસીઃ ધિગ્ધતિ મુજ્ઞુ જ્ઞજ્ઞ
 પજ્ઞનિર્વાણ્ય પજ્ઞનિર્વા વિત્તેઃ કૃતે વિનુચપતિ ।
 સતપત્રાત્પરે સ્ત્રોત સાગ્ધીમયતિ સેવિતઃ ॥૫૬

मन्त्रः—५३७०५ मि.लेन १-५०५०५५ मि.प-
(मन्त्रि) मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५
मन्त्रि (५३७०५५) मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५
मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५ मन्त्रि ५३७०५५

‘કોમળ ઠોઠો ત્રણ દિવસ સુધી રનેહનું
સેવન કરવાથી ત્રિગ્ધ થાય છે, અધ્યમ ઠોઠો
બાર દિવસ સુધી રનેહનું સેવન કરવાથી
ત્રિગ્ધ થાય છે અને કૂર ઠોઠો પાંચ દે ૭
દિવસ સુધી રનેહનું સેવન કરવાથી શુદ્ધ
થાય છે ઠોઠો યમ તેવો હોય પણ સમગ્ર
માવસેને સાત રાત પછી જ રનેહ શરીરને
જનુકૂળ થાય છે ૪,૫

દીક્રા-પુત્રમ્ પુત્રાં દામી લેવો છાપાખરે તાલ્લી-
 માની-જાણુ ત ત્તરે હૈતિ અગ્રહિધુરિઅપ કાલાતર-
 નાગર વાપામુરિદેવર કપતિ કાલાતર તૈત્તર માની।
 મ તુ મલકેના-અપ્પાઈને કરેલિ ॥ કામગ યપમ કે
 દુર-કામ કાલાતર રેકને એવે સાત દિવમે પૂરા
 થવા પતી ન અનુકૂળ અથવા આશ કાને છે,
 એરમે વાગુને સરમે થવાને છે, અગ્નિને પ્રતીમ
 કરે છે કાલાને ઘુલ કરે છે અગ્નિને કામગ
 તથા સિન્ધ કરે છે, સ્વાને તથા વાણીને સારા
 કરે છે, સરીરમાં દલાઈ કરે છે, પાનુની પ્રતિ
 કરે છે, રાંતને મજબૂત કરે છે, વાપામુને દાતે
 છે, ખતને વધારે છે અને સરીરમે વર્ષ સારા કરે

છે, પણ જન કોપર દો ૩ મહાનિ વગેરેને કિસ્મ
કરવો નથી ૪,૫

स्नेहपान-मात्रा

योयकालवधोवद्विषयसाम्यान्मोक्षाय योजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य पुत्रिमाह ॥
 अमात्रया तथाऽऽकले मिथ्याहावपिभारत ।
 स्नेहकरोति शोषार्थस्तन्मूनिद्रुमिस्तथा ॥ ७७ ॥
 देया दीताभये मात्रा स्नेहस्यैकप्रलोभिता ।
 मध्यमाय विकर्षा स्यात्तद्व्याप द्विजयिषी ७८ ॥
 मन्वस-पुत्रिमाह (देव) योयकालवधोवद्विषय
 आलोच्य स्नेहस्य हीनां मध्यमां च ज्येष्ठां मात्रां
 याचयेत् ॥ अमात्रया तथा अकले मिथ्याहावपिभारत
 स्नेहं चाप्यारंभमपिप्रतिषेद्धां करोति ॥ दीताभये
 स्नेहस्य एकप्रलोभिता मात्रा देया मध्यमाय विकर्षा,
 अत्राप्यपि द्विजयिषी स्यात् ॥

જુદિમાન વેલે દોષ, કાળ, ઉંમર,
જામિ અને બળ એકને રનેકની બોધી,
મધ્યમ કે અધિક માત્રાને ઉપયોગ કરાવેલ
જ્યોત્સ્ય માત્રાથી કે જ્યોત્સ્ય વ્યાકારવિહારથી
રનેક શરીરમાં સોજા જરૂર, આકરમ,
નિદ્રા તથા જાગરવિતપણુ ઉત્પન્ન કરે છે.
પ્રતિષ્ઠા અભિવાળા માણસને રનેકની જાર
રૂપિયાભાર માત્રા હોવી, મધ્યમ અભિવાળને
ત્રણ રૂપિયાભાર હોવી અને મદ અભિવાળને
બે રૂપિયાભાર હોવી ૬-૮

शीघ्र-मन्त्रमाला-मन्त्रमाला । उपस्था-ईश्वर ।
 मन्त्रमाला-मन्त्रमाला । उपस्था-ईश्वर ।
 मन्त्रमाला-मन्त्रमाला । उपस्था-ईश्वर ।

जीपत्यवरा दिमार्थिन सा विद्वेषा पुत्राश्च ॥
अथवा -सर्गिण्यताः अन्धा निरा स्वमायाः पु-

સગોતણ જીવતે ના મારતી, મરિન દુ કષ્ટમાં,
 દિગપેન (વા) રીપ્તિ છા મરના મુસાદા રિશ્તે
 અથવા અથવા વેલોએ સ્તીકારેલી સ્નેહ
 ની બીજી ત્રણ માયાઓ ના પ્રમાણે છે: જે
 માયા એક દિવસપાતમાં પથે તેને પાટી
 સમજવી, જાજા દિવસે પથે તેને પ્રાવમ
 સમજવી અને અથો દિવસે પથે તેને જાજ
 સમજવી; અથવા માયાને મુજદાથી જાણવી. ૬

दीध-मन्त्र-वाङ्मोक्ष-दीधिति वा मन्त्र
मन्त्र । एवं मन्त्रादि-मन्त्र-मन्त्र ।

સ્નેહપાનની માત્રાનું ફળ

એવા સ્નાહોપની વૃષ્ટ્યા સ્વલ્પદોષે પ્રપૂજિતા ॥૧૦॥
મધ્યમા સ્નેહની જોયા વૃંહણી મ્રમહારિણી ।

જ્યેષ્ઠા કુષ્ટવિપોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશિની ॥૧૧॥

અન્ય-અલ્પા (માત્રા) દીપની વૃષ્ટ્યા (સતી) સ્વલ્પ-
દોષે પ્રપૂજિતા સ્યાત્, મધ્યમા સ્નેહની વૃંહણી મ્રમહારિણી
જેવા, જ્યેષ્ઠા કુષ્ટવિપોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશિની (મવેત્) ॥

અદ્ય માત્રા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને
મૈથુનશક્તિને વધારનાર હોઈ થોડા દોષવાળા
માણસને બહુ જ સારી છે, મધ્યમ માત્રા
ચીકાશ કરનારી, પુષ્ટિ આપનારી અને
બ્રમને મટાડનારી છે. મોટી માત્રા કોઢને,
ઝેરને ઉન્માદને, ગ્રહ-ભૂતના વળગાડને અને
પાઈને મટાડનારી છે. ૧૦, ૧૧

દીકા-સુશ્રુતઃ પુનરેવમાદ-સુશ્રુત વળી આમ
કહે છે-

યા માત્રા પ્રથમે યામે ગતે જીર્યતિ વાસરે ।
સા માત્રા દીપયત્યગ્નિમલ્પદોષે ચ પૂજિતા ॥૧૨॥

યા માત્રા વાસરસ્યાઘે વ્યતીતે પરિજીર્યતિ ।

સા વૃષ્ટ્યા વૃંહણી ચ સ્વાન્મધ્યદોષે પ્રપૂજિતા ॥૧૩॥

યા માત્રા ચરમે યામે સ્થિતેઽઘ્નઃ પરિજીર્યતિ ।

સા માત્રા સ્નેહની જોયા વહુદોષેપુ પૂજિતા ॥૧૪॥

અન્ય-યા માત્રા વાસરે, પ્રથમે યામે ગતે જીર્યતિ સા
માત્રા અગ્નિ દીપયતિ ચ અલ્પદોષે પૂજિતા (મવતિ) ॥

યા માત્રા વાસરસ્ય ઘેઘે વ્યતીતે પરિજીર્યતિ સા વૃષ્ટ્યા
ચ વૃંહણી (સતી) મધ્યદોષે પ્રપૂજિતા સ્યાત્ ॥ યા

માત્રા અગ્નઃ ચરમે યામે સ્થિતે પરિજીર્યતિ સા માત્રા

સ્નેહની (સતી) સર્વદોષેપુ પૂજિતા જેવા ॥

‘જે માત્રા દિવસનો પહેલો પહોર જતાં

પચી બાય, તે અગ્નિને દીપ્ત કરે છે અને થોડા

દોષવાળા માટે ઘણી જ સારી છે. જે માત્રા

બપોર વીત્યા પછી પચે તે માત્રા મૈથુનશક્તિને

વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને મધ્યમ દોષ

વાળા માટે સારી છે. જે માત્રા દિવસનો છેલ્લો

પહોર રહેતાં પચે, તે બહુ જ સ્નિગ્ધપણું

કરનારી હોઈ ઘણા દોષવાળા માટે સારી

બણેલી.’ ૧૨-૧૪

‘કેવું ધી કોને પાવું ?

કેવલં પિત્તિકે સર્પિવાતિકે લવણાન્વિતમ્ ।
દેયં વહુકફે વહ્નિવ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

સ્વસ્થસ્તવિપાત્તનાં વાતાપિત્તવિકારિણામ્ ।

હીનમેધારગૃતીનાં ચ સર્પિપાનં પ્રશસ્યતે ॥૧૬॥

અન્ય-પૈત્તિકે કેવલં સર્પિઃ દેયમ્, વાતિકે લવણા-

ન્વિતં દેયમ્, વહુકફે વહ્નિવ્યોષક્ષારસમન્વિતં દેયમ્ ॥

પિત્ત અધિક હોય તો એકછું ધી દેવું,

વાયુ અધિક હોય તો લૂણસહિત ધી દેવું

અને કફ ઝાઝો હોય તો ચીતરો, સૂંઠ, મરી,

પીપર તથા ક્ષારસહિત ધી દેવું. જેઓ રક્ષ,

ક્ષતથી પીડાયેલા, ઝેરથી પીડાયેલા, વાયુના

કે પિત્તના વિકારવાળા અને ઓછી ધારણશક્તિ

તથા ઓછી સ્મરણશક્તિવાળા થયા હોય એવાં

માણસોએ ધી પીવું બહુ જ ઉત્તમ છે. ૧૫, ૧૬

તેલ કોણે પીવું ?

કૃમિકોષ્ટાનિલાવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ ।

પિવેયુસ્તૈલસાત્મ્યાશ્ચ તૈલં દાર્ઘ્યથિનસ્તુ ચે ॥૧૭॥

અન્ય-ચે તુ કૃમિકોષ્ટાનિલાવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ

તૈલસાત્મ્યાઃ ચ દાર્ઘ્યથિનઃ (સ્યુઃ તે) તૈલં પિવેયુઃ ॥

જેઓના કોઠામાં કૃમિ વધી ગયાં હોય,

વાયુનો ઉપદ્રવ થયો હોય, કફ કે મેદ વધી

ગયાં હોય તથા જેઓને તેલ સહી ગયું

હોય તથા જેઓ શરીરની મજબૂતાઈ ઇચ્છતા

હોય તેઓએ તેલ પીવું. ૧૭

ચરખી કોણે પીવી ?

દ્યાયામકર્પિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તા મહારુજાઃ ।

મહાઽગ્નિમાસ્તપ્રાણા વસાયોગ્યા નરાઃ રગૃતાઃ ॥૧૮॥

અન્ય-(ચે તુ) દ્યાયામકર્પિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તાઃ

મહારુજાઃ મહાઽગ્નિમાસ્તપ્રાણાઃ (સ્યુઃ તે) નરાઃ વસાયોગ્યાઃ

સ્મૃતાઃ ॥

કસરત કરવાથી જેઓ રૂખળા થયા હોય,

જેઓનાં વીર્ય તથા લોહી સુકાઈ ગયાં હોય,

જેઓ મોટાં દરદવાળા હોય, મોટા જઠરાગ્નિ-

વાળા હોય, જેઓમાં વાયુ ઘણો હોય તથા

પ્રાણબળ પણ ઘણું હોય, તેઓ ચરખીનું સ્નેહ-

પાન કરવા યોગ્ય ગણાય છે. ૧૮

મજ્જા કોણે પીવી ?

કૂરાશયાઃ ક્લેશસહા વાતાત્તા દીપ્તવહ્નયઃ
મજ્જાનં ચ પિવેયુસ્તે સર્પિર્વા સર્વતો હિતમ્ ॥૧૯॥

અન્ય-(ચે) ચ કૂરાશયાઃ ક્લેશસહાઃ વાતાત્તાઃ

દીપ્તવહ્નયઃ (સ્યુઃ) તે મજ્જાનં વા સર્વતઃ હિતં સર્પિઃ

પિવેયુઃ ॥

જેઓનો ઠોઠો ફૂર-ઠઠણ હોય, જેઓ
ફૂરખને સદી શકતા હોય, જેઓ વાયુથી
પીડાતા હોય અને જેઓનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ
હોય, તેઓએ મહાબળું અથવા સર્પ રીતે
દિવકારી થીનું સ્નેહપાન કરવું એઈએ. ૧૬

સ્નેહપાનના બુદ્ધિબુદ્ધિ સમય
સીતકાળે વિષા સ્નેહમુખાકાળે વિષેદિશિષા ॥
આતપિતાપિતે રાત્રો વાત-સ્નેહપાનિકે વિષા ॥૨૦
અથવા-સીતકાળે વિષા, વાતકાળે વિષે સ્નેહ પિતે, ॥
રાત્રિવકાળમાં દિવસે, અને ઉષ્ણકાળમાં
રાત્રે સ્નેહપાન કરવું; વાયુનો તથા પિત્તનો
વધારો થયો હોય તો રાત્રે, અને વાયુ તથા
કફનો વધારો થયો હોય, તો દિવસે સ્નેહ
પાન કરવું ૨૦

નવ્ય આદિમાં તેલ તથા ધીન પ્રધાન
નસ્યામ્યક્ષતગાઢમુર્ધકર્ણાણિતરખે ॥
ઠંડાં પૂતે વા યુક્તિય દૂધવા લેપવાલાયકમ્ ॥૨૧॥
અથવા-નવ્ય-ક્ષત-ગાઢ-મુર્ધ-કર્ણ-આદિમાં તેલ-લેપ-
લાયક રૂપા ઠંડાં વા પૂતે યુક્તિય ॥

નકમા ટીપા નાજવાના કામમાં, ઘોળવા-
માં, કોમળ કરવામાં તથા માથામાં, કાનમાં
કે આંખમાં તરવડિયા કરવામાં દોષેણ
બહાવલ એઈને તેલનો કે ધીન ઉષ્ણોજ
કરવો. ૨૧

ધી આદિ ખીવામાં અનુપાન
પૂતે કોષ્યં ઝઠં વેપં ઠંડે દૂધા મલાસ્યતે ॥
વધામઃકોઃ પિષ્યમ્પદમનુપાર્મં સુતાપદમ્ ॥૨૨॥
અથવા-ફળ કોષ્ય ઝઠમ્ અનુપાન પિતે, ઠંડે
દૂધ (અનુપાન) વધામઃકોઃ મળમ્ મુત્યાઈ
અનુપાન પિતે ॥

ધી ઉપર નવશીકુ ચાળી પીવું, તેલ ઉપર
મગનો મુષ-કાચ પીવો ઉત્તમ ॥ અને અરબી
તથા દાહકાના રસની ઉપર આત રાધ્યાનું
રાગ જેવું બહું જોસામણ પીવું; સ્નેહપાન
ઉપર એ અનુપાન દિવકારી છે. ૨૨

સ્નેહના ઠેપીઓને સ્નેહપાન
કઈ રીતે કરાવવું?
શ્વેદિતિ નિશિત્ય સુશુભ સુરુ-માપચ દવાનપિ ॥
પન્થાનુરગનુપચાલ છદ મલમ પાપર્થે ॥૨૩॥

અથવા-સ્નેહિય વિષ્ણુ સ્થાન પ્રખ્યાત
સુશુભ સુરુ-માપચ દવાનપિ મલમ છદ (સ્નેહ)
પાપર્થ ॥

સ્નેહપાન ઉપર અરુચિવાળાઓને, બળ
કોને, વૃદ્ધોને, સુક્રમાર શરીરવાળાઓં
રૂબળા શરીરવાળાઓને તથા ઉષ્ણકાળ
જેઓને તરશ લાગ્યા કરતી હોય, તેઓ
ખેરાકની સાથે સ્નેહપાન કરાવવું. ૨૩

તરત સ્નેહકારી બીજ પદાર્થો
સર્પિપતી વહુતિકા યથાગ્નુ. સ્વસ્થપદુભા ॥
સુલોખ્યા સેવ્યમમા તુ સપ્ત સ્નેહનચારિણી ॥
ચર્કિરાશ્યંસપુલે રોહનસ્યે પૂતે તુ ગામ્ ॥
તુલ્યા હીરં વિદ્રેસ. સપ્ત સ્નેહનમુત્તમમ્ ॥૨૪॥
અથવા-સર્પિપતી વહુતિકા સ્વસ્થપદુભા તુલ્યા
સેવ્યમમા તુ સપ્ત સ્નેહનચારિણી મલિ.
સપ્ત સપ્તપૂર્ણેસુતન રોહનસ્યે પૂતે તુ ગામ્
હીરં પિતે, (તુ) સપ્ત સપ્ત સ્નેહમ્ (મલિ) ॥

બીજા બીવાળી, કણ તલવાળી, મોઢા
ઘોળવાળી અને જઠાઠ ગરમ જેવી રાગ
સેવી હોય તો શરીરને તરત સ્નિઃ કરવાની
શાય છે. રૂબ થયેલો માણસ, રોહવાના વાસવ-
માં સપ્ત-પૂર્ણ-પુરાશકિત થી નાખી, તેમાં ગ્રમને
રોહીને તે રૂબ એ પીએ, તો એ તરત ઉત્તમ
સ્નેહન શાય છે. ૨૪, ૨૫

સ્નેહનુ અષ્ટર્કુ થાય તો?

મિથ્યાભાષાદુષ્ટવાચ યસ્ય સ્નેહો ન ઝીર્વતિ ॥
વિદ્યમ્ વાડપિ ઝીર્વેત ચારિણ્યોઽયમ્ ધામદેવ ॥૨૫॥
અથવા-અવ સ્નેહ મિથ્યાભાષા વ યુવાન
ન ઝીર્વતિ, અવિ વા વિદ્યમ્ ઝીર્વેત, (તુ) રક્ત
વારિયા વામકે ॥

જો માણસને અચોક્ષ આદારવિકારને
લીધે અથવા ધણાપણને લીધે સ્નેહ થયે
નહી અથવા યાદની કબજિયાત કરીને તે પમે,
એ માણસને જિના ચાળીથી ક્ષિતી કરાવવી. ૨૬

સ્નેહના અષ્ટર્કુની રાંઠા થાય તો?

સ્નેહન્યાઝીર્વેત્તદાપિ ચિત્તુષ્કોરકં મત ॥
તરોહારો મહેષુદો મનઃ પ્રતિ યમિસ્તવા ॥૨૬॥
અથવા-સ્નેહ નઝીર્વેત્તદા (અપ) મત
રક્તારક પિતે, તપ રક્તારક દ્વેષ તપ મત
પ્રતિ યમિઃ મતે ॥

સ્નેહનું અશુભું થવાની શંકા થાય, તે
પણે સેવે ડાહ્યા પીવું, એટલે એકાદકાર
પણે આવે અને અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન
થાય છે. ૨૭

સ્નેહપાન પછી તરશ લાગે તો ?

સ્નેહન પંચિકસ્યાગ્નિર્વદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ ।
દાડ્યસોદીરયેતુષ્ણાં વિપમાં તસ્ય પાયયેત ॥
તીતકં પાયસે તેન તૃણા તસ્ય પ્રશામ્યન્તિ ॥૨૮

અન્યઃ-પંચિકસ્ય અગ્નિ સ્નેહન યદા તીક્ષ્ણતરીકૃતઃ
(જ્વર) તસ્ય વિપમાં તૃણામ ઉદીરયન્, તદા તસ્ય
તીતકં પાયસે તેન તૃણા પ્રશામ્યન્તિ ॥

પિત્ત પ્રકૃતિવાળા માણસનો અગ્નિ, સ્નેહ-
પાનથી ખરું જ તીક્ષ્ણ થઈને ઘણી જ તરશ
લાગે, તો તેને ટાઢો દ્રવપાક પિવડાવવો,
એટલે તેની તરશ શાંત થાય છે. ૨૮

સ્નેહપાન કોણે અને ક્યારે ન કરવું ?

ઋજીર્ણી વર્જયેત્ સ્નેહમુદરી તરુણચરી ।
દુર્બ્બોડરોચકી સ્થૂલો મૂર્છાલો મેહપીડિતઃ ॥૨૯
દત્તચસ્તિવિરિક્તઃ વાન્તસ્તૃણાશ્રમાન્વિતઃ ।
અકાલપ્રસવા નારી દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥૩૦॥

અન્યઃ-ઋજીર્ણી ઉદરી તરુણચરી દુર્બલઃ અરોચકી
સ્તૃઃ મૂર્છાલઃ મેહપીડિતઃ દત્તચસ્તિઃ વિરિક્તઃ વાન્તઃ
ચ તૃણાશ્રમાન્વિતઃ ચ અકાલપ્રસવા નારી સ્નેહ વર્જયેત્,
દુર્દિને ચ વિવર્જયેત્ ॥

અશુભવાળાએ, પેટના રોગવાળાએ,
તાવવાળાએ, ઢૂળવાળા શરીરવાળાએ,
અન્ન ઉપર અરુચિવાળાએ, જાડા શરીરવાળાએ,
મૂર્છાના સ્વભાવવાળાએ, પ્રમેહની પીડાવાળાએ,
જેને પિચકારી મારી હોય, જેણે રેચ લીધો
હોય, ઊલટી કરી હોય, જે તરશ્યો હોય,
થાંડેલા હોય અને જે સ્ત્રી સમય વગર પ્રસવતી
હોય, તેણે સ્નેહપાન કરવું નહીં. જે દિવસે
પાદાનાં ઘેરાયાં હોય તે દિવસે પણ સ્નેહપાન
કરવું નહીં. ૨૯, ૩૦

સ્નેહપાનને ચોગ્ય કોણ ?

સ્નેહસંશોભ્યમદસ્ત્રીવ્યાયામાસકચિત્તકાઃ ।
વૃદ્ધ્યાલક્ષણા રુક્ષાઃ ક્ષીણાસ્ત્રાઃ ક્ષીણરેતસઃ ॥
વાતાત્તીક્ષ્ણમિત્તિર્ચા ચેતેષાં સ્નેહનમુત્તમમ્ ॥૩૧

જેઓને ખાંડે ઘઉં પરસેવો લાવવો હોય,

જેઓને રેચ ઘઉં શુદ્ધ કરવાના હોય, જેઓનાં
ચિત્ત મદ્યમાં, સ્ત્રીઓમાં કે કમરતમાં આસક્ત
હોય, જેઓ વૃદ્ધ કે બાળક હોય, ઢૂળવાળા
હોય, રુક્ષ શરીરવાળા, ક્ષીણ રુધિરવાળા અને
ક્ષીણ વીર્યવાળા થયા હોય, જેઓ વાયુથી
પિડાયેલા તથા તિમિરથી પિડાયેલા હોય,
તેઓને સ્નેહનની ક્રિયા કરવી ઉત્તમ છે. ૩૧

સ્નેહપાન ખરાખર લાગુ થયા ન

થયાનાં લક્ષણો

વાતાનુલોભ્યં દીપ્તાગ્નિર્વર્ચઃ સ્નિગ્ધમસંહતમ્ ।
મૃદુસ્નિગ્ધાક્ષતાગ્લાનિઃ સ્નેહદ્રેપોડ્ય લાઘવમ્ ॥
વિમલેન્દ્રિયતા સમ્યક્ સ્નિગ્ધે રુદ્ધે વિપર્યયઃ ॥૩૨॥

(સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયાની પરીક્ષા આ
છે કે) વાયુ સરળો ચાલવા લાગે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત
થાય, આંટો સ્નિગ્ધ તથા છૂટો થયેલો આવે,
શરીર કોમળ અને તાણું દેખાય, ગ્લાનિ
ન થાય, સ્નેહ ઉપર દ્રેષ થાય, શરીરમાં
હલકાઈ થાય અને ઈન્દ્રિયો નિર્મળ થાય.
(સ્નિગ્ધ નહિ થયેલા) રુક્ષ માણસને ઉપર
જણાવ્યા કરતાં સઘળું ઊલટું થાય છે. ૩૨

સ્નેહપાનની અસર ખૂબ થઈ હોય

તેનાં લક્ષણો

મત્તદ્રેપો મુલ્લસાવો ગુદે દાહઃ પ્રવાહિકા ।
તન્દ્રાડતીસારપાપ્કૃત્વં મૃશં સ્નિગ્ધસ્ય લક્ષણમ્ ॥૩૩

જેને અન્ન ઉપર અરુચિ થાય, મોઢેથી
લાળ ઝરવા લાગે, ગુદામાં બળતરા થાય, આંટો
પાતળો વહેવા લાગે, શરીરમાં આળસ આવે,
આડા થાય અને શરીર ક્ષિયું પડી જાય,
એટલાં ખૂબ જ સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણો છે. ૩૩

રુક્ષને સ્નેહન તથા અતિસ્નિગ્ધને રુક્ષણ
રુક્ષસ્ય સ્નેહનં સ્નેહૈરતિસ્નિગ્ધસ્ય રુક્ષણમ્ ।
શ્યામાકચ્ચળકાયૈશ્ચ તકપિપ્પ્યાકસત્તુમિઃ ॥૩૪॥
અન્યઃ-રુક્ષસ્ય સ્નેહઃ સ્નેહનં (કાર્યમ્), અતિ-
સ્નિગ્ધસ્ય શ્યામાકચ્ચળકાયૈઃ ચ તકપિપ્પ્યાકસત્તુમિઃ
રુક્ષણં (કાર્યમ્) ॥

રુક્ષ માણસને સ્નેહપાનથી સ્નિગ્ધ કરવો
જોઈએ અને અતિ સ્નિગ્ધ થયેલાને સામો,
ચણા આદિ ખવડાવીને અને છાશ, ખોળ
તથા સાથવા આદિ ખવડાવીને રુક્ષ કરવો

એક એ. ૩૪

સ્નેહના સેવનથી સાચા

દેસામિ શુદ્ધકોષ્ઠ્ય પુષ્પાતુર્દેશિયા ।

નિર્દોષે વહનર્માત્ર્ય સ્નેહસેવી મહેશ્વર ॥૧૫॥

અર્થ-સ્નેહસેવી નર નિર્દોષ વ વહનર્માત્ર્ય
શીતમિ ક્ષુદ્રોષ. પુષ્પાતુર્દેશિયા (મહેશ્વર) ॥

સ્નેહનું સેવન કરનાર માણસ ઘડખનું
વિનાયો, બળથી તથા ચારા વડુંથી મુક્ત,
પ્રદીપ્ત અગ્નિવાયો, શુદ્ધ કોષ્ઠવાયો થાય અને
છે ઇન્દ્રિયવાયો થાય છે ૩૫

સ્નેહસેવનમા શુ ત્યજ્યુ એક એ ?

સ્નેહે આયામસીશીતવેગાધાતમજાગપાન્ ।

દિવાસ્વપ્નમ્મિત્યમિ કસાલં ચ વિવર્તયેત્ ૩૬ ॥

સ્નેહનું સેવન કરનારાએ ઠસરત કરવી
નહી, ઠંઠકમા રહેવું નહી, કાજવને શેઠવી
નહી, ઉત્તમશ કરવો નહી, દિવસે સ્વપ્ન
નહી અને રસવાદી નાદીઓને શેઠનાર તથા
શ્વ જાત ખાવું નહી ૩૬

પચકર્મવિધિ

પાચ કર્મોના નામો

પ્રયત્નં કર્મં પચાદિરેક્યાનુવાસનમ્ ।

પતાતિ પચ્ચ કર્મીતિ નિશ્ચયો નામનં તથા ॥૧૭॥

અર્થ-પ્રયત્ન કર્મ પચાદિરેક્યાનુવાસન
વ નિશ્ચય તથા નામનમ્-અર્થાતિ પચ કર્મીતિ (કર્મીતાતિ
સંપતિ) ॥

પહેલું વમન, પછી વિરેચન, અનુવાસન
અને નિશ્ક (બસ્તિ) તથા નાવન (નશ્વ), એ
પાચ કર્મો શરીરને શ્રવતા કર્યા છે ૧

તેમા પહેલા વમનનો સમય અને તે ક્યારે
હોને કરાવવું ?

ચાત્મ્યલે વસ્તે ચ પ્રાશુદ્ધકાલે ચ દેશિનામ્ ।

કર્મં રેષમં શ્વેષ કારયેતુઃક્રમ્યો મિપદ્ ॥૧૮॥

વહનર્ત કર્મવર્ત કર્મસાદિમિતીકિતમ્ ।

તથા વમનસાત્મ્ય ચ પીત્તકિતં ચ વામયેત્ ॥૧૯॥

વિનયોયે કમ્પરોગે મહેશ્વરો સ્તીપદેશ્ચુરિ ।

દ્યોતો કુદ્ધવીર્ત્યો મેઘાવીર્ત્યોમયે ॥૨૦॥

વિદારિકાપર્પીત્થાસવાસપીનસશ્ચુરિપુ ।

અપસ્મારે જ્વરોગ્માદે તથા રક્ષાતિસારિપુ ॥૨૧॥

માસાતાસ્વોદ્ધવાકૈયુ કર્મભાવેડખિતકૈ ।

ગદ્યુપ્પદ્યામતીસારે પિત્તસ્તેષ્માદે તથા ॥

મિયોગદેડડજી શ્વેષ વર્મનં કારયેત્ મિપદ્ ॥૨૨॥

અર્થ-કુદ્ધા મિપદ્ ઘડખલે વ વસ્તે વ
પ્રાશુદ્ધકાલે દેશિના વર્મનં વ રેષમ્ એ વરયેત્ ॥
વહનર્ત વહનર્ત કર્મસાદિમિતીકિતં તથા વ વમનસાત્મ્ય
વ પીત્તકિતં વામયેત્ ॥ મિપદ્ મિપદ્ વે કમ્પરોગે
મહેશ્વરે જ્વરોગે મહેશ્વરે દ્યોતો કુદ્ધવીર્ત્યો મેઘાવીર્ત્યોમયે
વ વિદારિકાપર્પીત્થાસવાસપીનસશ્ચુરિ અપસ્મારે જ્વરો
ગ્માદે તથા રક્ષાતિસારિપુ ગદ્યુપ્પદ્યામતીસારે કમ્પરો
અપિત્તકિતં વામયેત્ ॥ અતીસારે પિત્ત-કેષ્માદે તથા
મેશોવ વ મદ્ધો એ વર્મનં કારયેત્ ॥

પ્રવીણ વેશે શશ્વતુમાં, વસતતુમાં,
અને વધીતુમાં માણસોને વમન કરાવડું
અને શ્વ દેવે. એ માણસ બળવાન હોય,
ઠંઠી બ્રાહ્મ હોય, મીઠા-છીનકા બ્રાહ્મ
દરદોષી પિશચેદો હોય, ધીર ચિત્તવાયો
હોય, અને જેની પ્રકૃતિને વમન અનુકૂળ
હોય એવા માણસને વમન કરાવડું. વેશે
કેરના હોયવાળાને, ખરાબ ધાવણુથી શેઠ
વાળા બાળકને, મદ અગ્નિવાળાને, કાશીપત્ર
ધમેલાને, અર્જુન નામની ઝાંઝ-કેન્દ્રસવાળાને,
લુહનના શેઠવાળાને, કોઠવાળાને, રતવાળાને,
પ્રમેહવાળાને, અલ્પજીવાળાને, ભ્રમવાળાને,
વિદારિકા નામના પત્ર ફાટવાના શેઠવાળાને,
અપચી નામના બદમાશની પૂર્વવસ્થાપ
ઝાંઝવાળાને, કૃષ્ણસવાળાને, આસવાળાને,
સજેભ્રમવાળાને, વધસાવળવાળાને, વાર્ધવાળાને,
અવરસજીવી ઉન્માદવાળાને, લોદી વહેતા
બ્રાહ્મવાળાને, જેનાં નાક, તાણવું કે કોઝ
ચાકથા હોય તેને, કાનમાંથી પત્ર નીકળડું
હોય તેને, અધિનિશ્વેષ શેઠ જેને ઘરો હોય
તેને, બલશુદ્ધી નામના બળના શેઠવાળાને,
અતીસારવાળાને, પિત્ત કે ક્રેના શેઠવાળાને,
મેઠના શેઠવાળાને અને અરુચિવાળાને વ
વમન કરાવવું ૨-૬

ટીકા. - જ્વરો-કુદ્ધાવ્યવસ્થિ વામન રીતે ।

કેને વમન કરાવવું નહિ ?

ન વામનીયસ્તિમિરી ન ગુલ્મી નોદરી રુઝાઃ ॥૭॥

નાતિવૃદ્ધો ગર્ભિણી ચ ન સ્પૃહો ન ક્ષતાતુરઃ ।

મદાર્તો યાલકો રુક્ષઃ ક્ષુધિતઃચ નિરુદ્ધિતઃ ॥૮॥

વ્યાવર્ત્યધૈરક્તી ચ દુરુદ્ધર્યઃ કેવલાનિલી ।

પાણુરોમી કૃમિવ્યાસઃ પટનાત્ સ્વરધાતવાન્ ॥૯॥

અન્વયઃ-નિમિરી ન વામનીયઃ, ગુલ્મો ન, ઓદરી ન, લઘિવૃદ્ધઃ ન, ગર્ભિણી ચ ન, સ્પૃહઃ ન, ક્ષતાતુરઃ ન ॥ મદાર્તઃ યાલકઃ રુક્ષઃ ચ ક્ષુધિતઃ નિરુદ્ધિતઃ

વ્યાવર્ત્યો કાવેરક્તી ચ દુરુદ્ધર્યઃ કેવલાનિલી પાણુરોમી

કૃમિવ્યાસઃ પટનાત્ સ્વરધાતવાન્ (એ ન વાન્યાઃ) ॥

તિમિરવાળો, ગોળાવાળો, પેટના રોગ-

વાળો, શરીરમાં દુખળો, અત્યંત વૃદ્ધ,

ગર્ભવાળી સ્ત્રી, બ્તડા શરીરવાળો, ક્ષતથી

આગુર થએલો, મદથી પિડાયેલો, બાલક,

રુક્ષ, ભૂખ્યો, જેને પિચકારી મારી હોય

તે, ઉદાવર્ત રોગવાળો, જેના નાકમાંથી

કાનમાંથી, આંખમાંથી અને મોઢામાંથી લોહી

નીકળતું હોય તે, જેણે રુક્ષ અને કઠણ

પદાર્થો ખાધા હોય તે, કેવળ વાયુવાળો,

પાંડુરોગવાળો, પેટમાં કૃમિઓથી વ્યાસ થયેલો

અને ભણવાથી જેનો સ્વર બેસી ગયો હોય

તેઓને વમન કરાવવું નહિ ૭,૯

ટીકા-કાવેરક્તી-યસ્ય નાસાક્ષિકર્ણાસ્યમાર્ગે રક્તં

પ્રવર્તેત્ સઃ । મુકલ્લક્ષકર્ણદશવ્યો દુરુદ્ધર્યઃ ।

વમનને અથોગ્ય છતાં તેઓને પણ વમન

ક્યારે અને તે ક્યું ?

પ્રતેડપ્યર્જીર્ણવ્યથિતા વામ્યા યે વિપપીડિતાઃ ।

કામ્યાસાશ્ચ તે વામ્યા મધુકકાથપાનતઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્વયઃ-એતે અપિ યે અર્જીર્ણવ્યથિતાઃ વિપપીડિતાઃ

ચ કામ્યાસાઃ (સ્યુઃ) તે મધુકકાથપાનતઃ વામ્યાઃ ॥

તેઓમાં પણ જેઓ અર્જીર્ણથી પીડાયા

ગયા, ઝેરથી વ્યાકુળ થયા હોય કે કંઈથી

વાસ થયા હોય, તેઓને મધ નાખેલો કવાથ

પીધે વમન કરાવવું. ૧૦

વમન કરાવવાની રીત

કુકુમારં કરાં વાલં વૃદ્ધં મીઠં ચ વામયેત્ ।

મધયિત્વા યવાનું વા ક્ષીરતકદધીનિ ચ ॥ ૧૧ ॥

અસાત્મ્યઃ સ્તેપાલૈર્મૌજ્યૈર્દોષાનુલ્લેસ્ય દેહિનામ્ ।

અગ્નિસ્ત્રિભાવ વમનં દત્તં સમ્યક્ પ્રવર્તેત્ ॥ ૧૨ ॥

વમનેપુ ચ સર્વેપુ સૈન્ધવં મધુ વા હિતમ્ ।

વીમત્સં વમનં દધાદ્વિપરીતં વિરેચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્વયઃ-કુકુમારં કરાં વાલં વૃદ્ધં ચ મીઠં

ચવાનું વા ક્ષીરતકદધીનિ મધયિત્વા વામયેત્ । દેહિનાં

દોષાન્ સ્તેપાલૈર્મૌજ્યૈર્દોષ્યઃ અગ્નિસ્ત્રિભાવ વમનં

દત્તં વમનં સમ્યક્ પ્રવર્તેત્ ॥ સર્વેપુ ચ વમનેપુ સૈન્ધવં

વા મધુ હિતમ્ (મવતિ), વમનં વીમત્સં, વિરેચનં

વિપરીતં દદાત્ ॥

જે માણસ કુકુમાર, શરીરમાં દુખળો,

બાલક, વૃદ્ધ કે બીકણુ હોય તેને રાખ,

દૂધ, છાશ કે દહીં પાઈને વમન કરાવવું.

જે માણસોને વમન કરાવવું હોય તેઓને પ્રથમ

તેઓની પ્રકૃતિને માફક ન હોય એવાં કંઈકારી

ભોજનો આપી તેઓના દોષોને પ્રકુપિત

કર્યા પછી સ્નિગ્ધ કરી અગ્નિની બાફ દઈને

તે તે માણસોને જે વમન આપ્યું હોય તે

એ વમન સારી રીતે થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં

વમનોમાં સિંધાલુણ અથવા મધ દેવું હિતકારી

થાય છે. વમનનું ઔષધ સૂગ કરે એવું

દેવું અને રેચનું ઔષધ એથી ઉલટું-

રુચિકારક દેવું. ૧૧-૧૩

ટીકા-વીમત્સમ્ અરુચ્યં, વિપરીતમ્-વચ્યમ્ ।

પ્રવાચ્યદ્રવ્યસ્ય કુડવં શ્રપયિત્વા જલાઢકે ।

અર્ધમાગાવશિષ્ટં ચ વમનેવવચારયેત્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રવાચ્યપાને નવપ્રસ્થા જ્યેષ્ઠા માત્રા પ્રકીર્તિતા ।

મધ્યમા પશ્ચિમતા પ્રોક્તા ત્રિપ્રસ્થા ચ કનીયસી ॥ ૧૫ ॥

વમને ચ વિરેકે ચ તથા શોણિતમોક્ષણે ।

અર્ધત્રયોદશપલં પ્રસ્થમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૧૬ ॥

અન્વયઃ-પ્રવાચ્યદ્રવ્યસ્ય કુડવં જલાઢકે શ્રપયિત્વા

અર્ધમાગાવશિષ્ટં ચ વમનેપુ અવચારયેત્ ॥ કાથપાને

નવપ્રસ્થા માત્રા જ્યેષ્ઠા પ્રકીર્તિતા, પશ્ચિમતા મધ્યમા, ત્રિપ્ર-

સ્થા ચ કનીયસી (હેયા) ॥ વમને ચ વિરેકે તથા ચ

શોણિતમોક્ષણે મનીપિણઃ અર્ધત્રયોદશપલં પ્રસ્થમ્ આહુઃ ॥

કવાથ કરવાના સોળ રૂપિયાભાર પદાર્થને

બસો છપ્પન રૂપિયાભાર પાણીમાં પકવી

અર્ધો ભાગ બાકી રહેલો તે કવાથ વમન

માટે દેવો. કવાથ પીવામાં નવ પ્રસ્થની

માત્રા મોટી કહેવાય છે, છ પ્રસ્થની માત્રા

થાય છે. ૨૨-૨૪

દીકા-દુગ્ધસંહતિઃ-હન્વોરમીલનમ્ ।

વમનના અતિયોગમાં ઉપાયો

વમનસાતિયોગે તુ મૃદુ કુપીદિરેચનમ્ ।

વમનેત પ્રવિદ્યાયાં જિહ્વાયાં કવલપ્રહાઃ ॥

જિગ્યામ્લલવૈયુર્કૈર્ધૃતક્ષીરસંહિતાઃ ॥ ૨૫ ॥

અન્યઃ-વમનસ્ય અતિયોગે તુ મૃદુ વિરેચનં કુર્યાત્,

વમનેત જિહ્વાયાં પ્રવિદ્યાયાં સ્તિગ્યામ્લલવૈયુઃ યુર્કૈઃ

ધૃતક્ષીરસંહિતાઃ કવલપ્રહાઃ (કાર્યાઃ) ॥

વમનનો અતિયોગ થયો હોય તો થોડોક

રેષ દેવો. વમન કરતાં જીભ અંદર પેસી

અર્ધ હોય તો સ્નિગ્ધ, ખાસ અને ખાટા

રસોથી સંયુક્ત કરી ધીના, દૂધના અને

માંસના રસના હિતકારી કોળિયા ભરાવવા.

દીકા-રસેર્માસરસૈઃ ।

ફલમ્લલ્લાનિ લાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેડપ્રતો નરાઃ ।

નિઃસૃતાં તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અન્યઃ-તસ્ય ચ અગ્રે અન્યે નરાઃ અમ્લાનિ ફલનિ

લોદ્યુઃ નિઃસૃતાં (જિહ્વા) તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥

અને તેની આગળ બીજા માણસોએ

ખાટા ફળો ખાવાં. જીભ નીકળી પડી હોય

તો જીભ ઉપર તલનો અને દ્રાક્ષનો કલક

ચોપડી તેને અંદર પેસાડવી. ૨૬

વ્યાવૃત્તેડક્ષિણ ધૃતામ્યકો પીઠનં ચ શનૈઃ શનૈઃ ।

હુમોક્ષે સ્મૃતાઃ સ્વેદો નસ્યં ચ શ્લેષ્મવાતહૃત્ ॥ ૨૭ ॥

રક્તપિત્તવિધાનેત રક્તપ્રીવમુપાચરેત્ ।

વાત્રોરસાક્ષનોશીરલાજાચન્દનવારિમિઃ ॥ ૨૮ ॥

મન્યં કૃત્વા પાયયેચ સધૃતં દ્યૌદ્રશર્કરમ્ ।

શામ્યન્ત્યનેત તૃપ્યાધા રોગાશ્ચર્દિસમુદ્રવાઃ ॥ ૨૯ ॥

અન્યઃ-અક્ષિણ વ્યાવૃત્તે ધૃતામ્યકો ચ શનૈઃ શનૈઃ

પીઠનં (કર્તવ્યમ્); હુમોક્ષે સ્વેદઃ સ્મૃતાઃ, ચ શ્લેષ્મ-

વાતવૃત્ત નસ્યં (દેયમ્) ॥ રક્તપ્રીવં રક્તપિત્તવિધાનેત

રુપાચરેત્, ચ વાત્રોરસાક્ષનોશીરલાજાચન્દનવારિમિઃ મન્યં

કૃત્વા સધૃતં દ્યૌદ્રશર્કરમ્ પાયયેત્ ॥ અનેત છર્દિસમુદ્રવાઃ

તૃપ્યાધાઃ રોગાઃ શામ્યન્તિ ॥

આંખના ડોળા નીકળી પડ્યા હોય તો

થી ચોપડીને ધીરે ધીરે આંખોને દાળવી,

મોહું ફાટયું રહ્યું હોય તો શેક કરવો અને

નાકમાં કંદને તથા વાયુને હરનારાં ટીપાં

નાખવાં. થૂંકમાં લોહી પડતું હોય તો રક્ત-

પિત્તની રીતિ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા. આંખનાં,

રસવંતી, વાળો અને ચોખાની શાળને ચંદ-

નના જલમાં વલોવી ધી, મધ તથા સાકરસહિત

પાવામાં આવે તો ઊલટીથી ઉત્પન્ન થયેલા

તરશ આદિ રોગો શાંત થાય છે. ૨૭-૨૯

ખરાખર વમન થયાનું લક્ષણ

હૃત્કળશિરસાં શુદ્ધિર્દીપ્તાશિત્વં ચ લાબવમ્ ।

કપપિત્તવિનાશસ્વ સમ્યગ્વાન્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

અન્યઃ-હૃત્કળશિરસાં શુદ્ધિઃ દીપ્તાશિત્વં ચ લાબં

ચ કપપિત્તવિનાશઃ-સમ્યક્ વાન્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥

હૃદય, ગળું તથા માથું સાફ થઈ જાય,

અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીરમાં હલકાર્થ થાય

અને કંદનો તથા પિત્તનો નાશ થાય, એ

ઊલટી ખરાખર થયાનું લક્ષણ છે. ૩૦

વમન પછી ક્યારે શું જમાડવું ?

તતોડપરાક્લે દીપ્તાગ્નિ મુદ્રપાટિકશાલિમિઃ ।

હૃદયૈશ્ચ જાક્ષ્ણસૈઃ કૃત્વા યૂપં ચ મોજયેત્ ॥ ૩૧ ॥

અન્યઃ-તતઃ અપરાહ્ણે દીપ્તાગ્નિ મુદ્રપાટિકશાલિમિઃ

ચ હૃદયૈઃ જાક્ષ્ણસૈઃ યૂપં કૃત્વા મોજયેત્ ॥

જેને યોગ્ય રીતે વમન થયું હોય એવા

પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા માણસને ખપોર પછી મગ,

સાડીચોખા અને હૃદયને ગમે એવાં જંગલી

જાનવરોનાં માંસના રસનો યૂષ (ઓસામણ)

કરી જમાડવો. ૩૧

ખરાખર વમનના ખાસ ફાયદા

તન્દ્રા નિદ્રાડસ્યદોર્ગમ્થ્યં કપ્હૃશ્ચ ગ્રહણી વિપમ્ ।

સુવાન્તસ્ય ન પીઢાયૈ ભવન્ત્યેતે કદાચન ॥ ૩૨ ॥

અન્યઃ-સુવાન્તસ્ય તન્દ્રા નિદ્રા આસ્યદોર્ગમ્થ્યં કપ્હઃ

ગ્રહણી ચ વિપમ્-એતે કદાચન પીઢાયૈ ન ભવન્તિ ॥

જેને સારી રીતે ઊલટી થઈ હોય તેને

નિદ્રા, આળસ, મુખનું દુર્ગંધપાણું, ચળ,

સંગ્રહણી અને ઝેર કદી પીડા કરતાં નથી. ૩૨

વમન કરેલાએ ત્યજવાનું

અજીર્ણ શીતપાનીયં વ્યાયામં મૈથુનં તથા ।

સ્નેહામ્યક્ષં ચ રોપં ચ દિનમેકં સુધીસ્ત્યજેત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્યઃ-સુધીઃ (વમનાનન્તરમ્) એકં દિનમ્ અજીર્ણ

શીતપાનીયં વ્યાયામં તથા મૈથુનં ચ સ્નેહામ્યક્ષં ચ રોપં

ત્યજેત્ ॥

સમજી સમજી વમન કર્યા પછી એક

દિવસ સુધી અજીર્ણ થાય એવું ખાવું નહીં.

ટાકુ પાણી પોતુ નહીં, કસરત કરવી નહીં,
મૈદુન કરવુ નહીં, શરીરે તેલ ચોળવુ નહીં
અને કોષ કરવો નહી. ૩૩

વિરેચનવિધિ

વિરેચન કેને અને કયારે?

ક્ષિપસ્વિત્રાપ ચાન્તાય વધાન્તમ્યગ્નિરેચનમ્ ।
અવાન્તસ્ય ત્વચા અસ્તો પ્રાણી ઇન્દ્રિયેભ્યમ્ ॥૧॥
મન્દાગ્નિ ગૌરવે કુર્પાવનયેદા પ્રવાહિતમ્ ।
અથવા પાચનેત્સી વસાસ પરિપાચયેત્ ॥૨॥
અગ્નૌ વસ્ત્વે શરદિ વેદ્યુઘ્નો વિરેચયેત્ ।

અન્વદડડ્યપિકે કાર્યે શોધનં રાશિયેત્ પુષ્પા ॥૩॥

અર્થ-ક્ષિપસ્વિત્રાપ વાન્તાય સમ્યક્ વિરેચનં
રણત્, અવાન્તસ્ય ત્વ ચાન્તાય અથ અન્ત પ્રાણી
અત્કેત્ ॥ મન્દાગ્નિ ગૌરવે કુર્પાત્, ના પ્રવાહિતં વન-
યેત્, અથવા પાચનેત્સી વસાસ પરિપાચયેત્ ૨ વસ્ત્વ
શરદિ અગ્નૌ વેદ્યુઘ્નો વિરેચયેત્, અન્વદિકે (વા) કાર્યે
પુષ્પ અપરા શોધનં રાશિયે ૩

પ્રથમ માણસને રોગકાળ કયાવી જાણે ર્થ
વમન કરાવ્યા પછી ચોખ્ખ રીતે રેશ દેવો;
વમન કરાવ્યા વગર રેશ દેવાથી કદ નીચા
ભાગમાં સરસી પડી શરીરની અદરના બેઠકી
નામના રથાનને ઢાકી દે છે, જેથી અગ્નિ
મદ થઈ બંધ છે, શરીરમાં બાઈપણુ આવ
છે અથવા પ્રવાહિતા નામનું પાતળા ઝડાણ
રજ કાઢ છે; અથવા વમન કરાવ્યા વગર
રેશ અપી પાચન દ્રવ્યો વડે કરને પકાવવો
જોઈએ. વસત્કાતુમાં અને શરદકાતુમાં દેહકં
શોધન કરવા રેશ દેવો; અથવા માણસ કદ
જેવુ રજ થયું હોય તેા સમજી વેરે બીજી
કાતુઓમાં થયુ રેશ દેવો. ૧-૩

રોગ-અન્વદિકે-અન્વદિકે ।

કયા રોગ પર ખાસ વિરેચન?

વિષ્તે વિરેચનં પુષ્પાવામોદ્યુતે ગણે તથા ।
કરે ન તથાડડમ્મને કોદ્યુઘ્નો પિકોત ॥૪॥
રોપાઃ ક્ષ્વાહિતુષ્મિતિ કિતા કહ્નપાચનૈઃ ।
શોભીઃ શોધિતા યે દુ ન તેર્વા પુષ્પાઃ ॥૫॥

અર્થ-વિષ્તે અમોદ્યુતે ગણે તથા કરે તથા ન
પાચનને કોદ્યુઘ્નો પિકોત વિરેચનં કુપાત્ ॥ કહ્નપ-
પચનૈઃ કિતા રોપા નાચી ક્ષ્વાહિત, યે દુ શોભી.

શોધિતા (શોધા) તેર્વા પુષ્પ વગ્ન ન (મરતિ) ॥

વિષ્તમાં, આમથી કયેલા રોગમાં, પેટનો
રોગ કે આદેશ થયો હોય અથવા કોઠા સાથે
કરવો હોય જારે વિશેષે કરી રેશ દેવો.
લાંબાથી અને પાચનના ઉપાયોથી છતેલા
રોગો કોઈક સમયે કદાચ કાપે છે, પણ
રેશ દેવાથી સાફ કરેલા રોગો પાછા ઉપજ
જ શકા નથી. ૪, ૫

વિરેચન કેને ન દેવાવ?

વાલો જુલો ચૂઈ ક્ષિપ્ત્વા ક્ષતકીનો મયાન્કિતાઃ ।
આન્તસ્તુપાર્શ્વ સ્પૃક્ષ્ય ગામખી ન તવન્તી ॥૬॥
મધ્યસ્થાઃ મારી ન મન્દાગ્નિઃ મદાત્મી ।

શમ્યાવિવલ્લ કદ્યમ ન વિરેચ્યા વિજ્ઞાનતા ॥૭॥

અર્થ-વાલો જુલો ચૂઈ ક્ષિપ્ત્વા ક્ષતકીનો મયાન્કિતાઃ
આન્તસ્તુપાર્શ્વ સ્પૃક્ષ્ય ગામખી ન તવન્તી ૬
મધ્યસ્થાઃ મારી ન મન્દાગ્નિઃ મદાત્મી ન કદ્યમ
વિરેચ્યા વિજ્ઞાનતા ૭

જાળક, જુલો, અત્યવ સિન્ધ્ય, કુલથી
હીણુ કયેલ, અથ પામેલ, ઘાસી કયેલ,
તરશથી પીડાયેલ, બદા શરીરવાળો, તજ
વાળી સ્ત્રી, નવા તાવવાળો, જેણે તરત પ્રસન્ન
હોય જોવી સ્ત્રી, મદ અગ્નિવાળો, મદાત્મક
રોગવાળો, શરીરમાં કાચ કે નખ અગ્નિ
શબ્દ પેટી કવાથી પીડાયેલો, અને લગ્ન
શરીરવાળો-જેટલાને સમજી વેરે રેશ ન દેવો
જોઈએ. ૬, ૭

વિરેચનને શાશ્વ કાણુ?

ભીર્મ-ત્રી ગરબ્યાત્તો વાતરત્તી મગન્તી ।
ભીર્મગાન્ધુવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ॥૮॥
યોમિરોમ્યમિદ્યુર્ણ ગુમ્બીદ્યમ્યાવિતા ।
વિપ્રિચ્છાદિવિસ્તોદિવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ॥૯॥
કર્મનાસાધિવોન્નચુવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ॥૧૦॥
વપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ॥૧૧॥
યુક્તિનો મૂલવાતાર્તા વિરેચાદિનત મતા ॥૧૨॥

અર્થ-ભીર્મ-ત્રી ગરબ્યાત્તો વાતરત્તી મગન્તી
ભીર્મગાન્ધુવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ૮
યોમિરોમ્યમિદ્યુર્ણ ગુમ્બીદ્યમ્યાવિતા
વિપ્રિચ્છાદિવિસ્તોદિવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ૯
કર્મનાસાધિવોન્નચુવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ૧૦
વપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિવપ્તિ ૧૧
યુક્તિનો મૂલવાતાર્તા વિરેચાદિનત મતા ૧૨

જૂના તાવવાળો, ઝેરથી પીડાયેલો, વાત-
રોગવાળો, ભગંદરના રોગવાળો અને અરશ,
પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, ગાંઠ, હૃદયનાં દરદ,
અરેચિ, ચેનિના રોગ, પ્રમેહ, ગાળાતું દરદ,
બરહતું દરદ, મણુ, વિદ્રધિ, ઊલટી, વિરેદાટક,
કેંકરા, કોઠ, કાનના રોગ, નાકના રોગ,
માથાના રોગ, મોઢાના રોગ, શુદ્ધાના રોગ,
લિંગના રોગ, યકૃતના રોગ, સોવત, નેત્રના
રોગ, કૃમિતું દરદ; દારથી થયેલા વિકાર,
વાયુશ્વંબંધી દરદ, શૂળાતું દરદ તથા મૂત્રા-
ધાતથી પીડાયેલા માણસો રેચ દેવાને યોગ્ય
મનાય છે. ૮-૧૭

કેમળ, મધ્યમ અને કઠણ કોઠાવાળા કોણુ ?
યદુપિત્તો મૃદુઃ પ્રોક્તો યદુસ્થેષ્મા ચ મધ્યમઃ ।
યદુવાતઃ કૂરુકોષ્ઠો હૃદયિરચ્યઃ સ કલ્પયતે ॥૧૧॥

અન્વયઃ-યદુપિત્તઃ મૃદુઃ પ્રોક્તઃ. યદુસ્થેષ્મા ચ
મધ્યમઃ (પ્રોક્તઃ), યદુવાતઃ કૂરુકોષ્ઠઃ (પ્રોક્તઃ). સઃ
હૃદયિરચ્યઃ કલ્પયતે ॥

જે માણસના કોઠામાં પિત્ત ઘણું હોય
તેને કેમળ કોઠાવાળો સમજવો, જેના કોઠામાં
કદ્દ આઝો હોય તેને મધ્યમ કોઠાવાળો
સમજવો અને જેના કોઠામાં વાયુ આઝો
હોય તેને કઠણ કોઠાવાળો સમજવો. આ કઠણ
કોઠાવાળા માણસને રેચ માંડ માંડ લાગે છે. ૧૧

કોઠા પ્રમાણે રેચની માત્રા

મૃદ્ધી માત્રા મૃદ્ધો કોષ્ઠે મધ્યકોષ્ઠે ચ મધ્યમા ॥
કૂરે તીક્ષ્ણા મતા દ્રવ્યેર્મૃદુમધ્યમતીક્ષ્ણકૈઃ ॥૧૨॥
મૃદુદ્રાક્ષાપયશ્ચચુતૈર્લેરપિ વિરિચ્યતે ।
મધ્યમશ્ચિવૃતાતિકારાજશ્વૈર્વિરિચ્યતે ।

કૂરઃ સુક્ષ્મપક્ષા હેમક્ષીરીદન્તીફલાદિમિઃ ॥૧૩॥
અન્વયઃ-મૃદ્ધો કોષ્ઠે મૃદ્ધી માત્રા, મધ્યકોષ્ઠે ચ
મધ્યમા, કૂરે તીક્ષ્ણા મતા, (સા ચ) મૃદુમધ્યમતીક્ષ્ણકૈઃ
દ્રવ્યઃ (ફેણો) ॥ મૃદુઃ દ્રાક્ષાપયશ્ચચુતૈર્લેરપિ વિરિચ્યતે,
મધ્યમઃ ત્રિવૃતાતિકારાજશ્વૈર્વિરિચ્યતે, કૂરઃ સુક્ષ્મપક્ષા
હેમક્ષીરીદન્તીફલાદિમિઃ (વિરિચ્યતે) ॥

કેમળ કોઠાવાળાને રેચની કૂણી માત્રા
દેવી, મધ્યમ કોઠાવાળાને મધ્યમ માત્રા દેવી
અને કઠણ કોઠાવાળાને તીવ્ર માત્રા દેવી. કૂણા
પદાર્થોની માત્રા કૂણી કહેવાય છે, મધ્યમ

પદાર્થોની માત્રા મધ્યમ કહેવાય છે અને તીવ્ર
પદાર્થોની માત્રા તીવ્ર કહેવાય છે. કૂણા કોઠા-
વાળા માણસને કાળી દ્રાક્ષ, દૂધ અને ચોરં
હિયા તેલથી પણ રેચ લાગે છે; મધ્યમ
કોઠાવાળા માણસને નસોતર, કડું અને ગર-
માળાથી રેચ લાગે છે; અને કઠણ કોઠાવાળા
માણસને ચોરતું દૂધ, દારડીનાં મૂળ અને
મોઢા નેપાળાનાં બિયાંથી રેચ લાગે છે. ૧૨, ૧૩

ટોકા-ચચુતૈર્લેર-પણ્ડૈર્લેર ॥ રાજશ્વજઃ-ધનવહેરા ।
હેમક્ષીરી-ચોક । દન્તીફલમ્-વૃદ્ધદન્તીફલમ્-જયપાલેતિ
પ્રસિદ્ધમ્ ॥ (આનો અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

ઉત્તમ આદિ માત્રાની સમજણ

માત્રોત્તમા વિરેકસ્ય ત્રિશદ્વેગૈઃ કપાન્તિકા ।
વેગૈર્વિંશતિમિર્મચ્યા હીનોકા દશવેગિકા ॥૧૪॥
દ્વિપલં શ્રેષ્ઠમાલ્યાતં મધ્યમં ચ પલં ભવેત્ ।
પલાર્ધં ચ કપાયાણાં કનીયસ્તુ વિરેચનમ્ ॥૧૫॥
કલ્કમોદકચૂર્ણાનાં કર્ષ્ય મધ્વાજ્યલેહતઃ ।
કર્ષ્યદ્વયં પલં વાર્ઙ્ગિ વયોરોગાદ્યપેક્ષયા ॥૧૬॥

અન્વયઃ-ત્રિશદ્વેગૈઃ વિરેકસ્ય કપાન્તિકા ઉત્તમા
માત્રા, વિંશતિમિઃ મધ્યા, દશવેગિકા હીના ઉક્તા ॥
કપાયાણાં દ્વિપલં વિરેચનં શ્રેષ્ઠમ્ આલ્યાત, પલં ચ મધ્યમં
ભવેત્, ચ પલાર્ધં તુ કનીયઃ (આલ્યાતમ્) ॥ કલ્ક-
મોદકચૂર્ણાનાં કર્ષ્ય મધ્વાજ્યલેહતઃ કર્ષ્યદ્વયં (દેયમ્) વા
વયોરોગાદ્યપેક્ષયા પલમ્ અપિ (દેયમ્) ॥

જેથી ત્રીસ વાર આડા થઈને છેલ્લો કદ્દ
પડે તે રેચની માત્રાને ઉત્તમ જાણવી, જેથી
વીસ વાર આડા થઈને છેલ્લો કદ્દ પડે તે
રેચની માત્રાને મધ્યમ જાણવી, અને જેથી
દસ વાર આડા થઈને છેલ્લો કદ્દ પડે તે માત્રાને
ખૂબ ઓછી જાણવી. રેચ લગાડવા માટે
જે પલ કષાય દેવાય તો ખૂબ રેચ લાગે છે;
એક પલ કષાય દેવાય તો મધ્યમ રેચ લાગે
છે; અને અર્ધ પલ કષાય દેવાય તો હલકો
રેચ લાગે છે. (પલ એટલે ચાર તોલા.)
કલ્ક, લાડું અને ચૂર્ણ, એ દરેકને એક તોલા
મધમાં અથવા એક તોલા ધીમાં મેળવી એ
તોલાની માત્રા દેવી; અથવા ઉંમર અને
રોગ ઉપર ધ્યાન આપી યોગ્ય લાગે તો
ચાર તોલાની પણ માત્રા દેવી. ૧૪-૧૬

કયા રાજાએ કહ્યું 'દ્રવ્ય રેષ મારે પીવું'!

पित्तोत्तरे त्रिभुजस्य प्रासादाद्यादिभिः सिद्धम् ।
 त्रिफलाकापगोमूत्रैः पिबेद्योर्ध्वं कफाद्विना ॥१७॥
 त्रिभुजस्यधनुष्ठीनां सूर्यमण्डोः पिबेच्चरः ।
 वाताद्विना विरेचय जाह्नवात्तां रसेन वा ॥१८॥
 परस्मैतैर्न त्रिफलाकायेन द्विगुणेन वा ।
 युक्तं पीतं पयोमिथं न विरेण विरिभ्यते ॥१९॥

अथवा-मिहोतरे वाक्यवादिभिः त्रिहृत्पूर्व
विभेत्, कश्चित् त्रिफलावप्यभूत् व्योपं विभेत्,
वा॥र्षितं नृ विरेकत् त्रिरुत्पन्नकृष्णानां कृष्णं
कृष्णै वा वाक्त्रयानां रवेन (एह) विभेत् ॥ वा विप्रत्येन
त्रिफलावप्यभूत् वा पत्राणि कुक्षम् पञ्चकीर्णं पीतं
(वैत) न विरेज विरिच्यते ॥

પિત્તથી પીડાયેલા માણસે કાળી દ્રાક્ષના
કવાય આદિની સાથે નસોતરણ ચૂર્ણ પીવું,
કફથી પીડાયેલા માણસે હરદા, બહેડાં તથા
આમળાંતા કવાય અને ત્રિભૂતની સાથે સૂઠ,
મરી અને પીપર પીચ, વાલુચી પીડાયેલા
માણસે રેબ માટે ખાઠા પદાર્થોની સાથે
અથવા જ અઘી વ્યવસ્થાના માસના રસની
સાથે નસોતર, સિંધાલુષ તથા સૂઠનું ચૂર્ણ
પીવું. હરદા, બહેડા, તથા આમળાંત્ર બમણા
કવાયની સાથે અથવા દૂધની સાથે એરંદિયું
તેલ પીવાથી તરત રેબ લાગે છે ૧૭ ૧૮

જાતી અનુસાર વિશેષણ ક્રમ

त्रिभुताः कौटुम्भं वीर्यं पिप्यङ्गी पिप्यमेपयम् ।
सम्प्रीत्यारससौद्रं वर्णकाले विरेचनम् ॥२०॥
त्रिभुताः कौटुम्भं वीर्यं पिप्यङ्गी पिप्यमेपयम् ।

[illegible]

વર્ષાઋતુમાં જેમ માટે દ્રાક્ષના જસની
જાને મધની સાથે નસોત્તર, ઇંદ્રજ્ય, પીપર
જાને સુકનો ઉપયોગ કરવો. શરદઋતુમાં
જેમ માટે દ્રાક્ષના જસની સાથે નસોત્તર,
પમાસો, મોઝ, સાકર, વાળો, અદન જાને
બેડીમધના વૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરવો. જો જેમ

તા. ૨૦, ૨૧

उदीर्य-उदीर्य-वाया, भयभय-एरि ।

[illegible]

शिशिरऋतुभा जाने वसंतऋतुभा मध्या
 सायं पीर, सुठ, सिंहाद्वय, आणि उपर्युक्त
 जाने आणि नसोवणु रूपां रेषा भाटे वाटणु;
 श्रोग्मऋतुभा रेषा भाटे समभावे नसोवणु
 जाने सादणु विरह्यन वेणु. २२

दीक्षा-स्वामा-छारिषा ।

ઉત્કૃષ્ટ રસાયન-અભ્યાસી માટે

ममया मरिचं कुण्डी विडङ्गाम्भयानि च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूत्रं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ॥३३॥
 यथासि समभागानि हस्ती तु त्रिगुणा मयेत् ।
 त्रिवृताऽष्टगुणा श्रेया पञ्चगुणा वायवशाहृत इदम् ।
 मधुना मोक्षकान् कृत्वा कर्ममात्रान् प्रमापयत् ।
 एकैकं मसमेधतातः शीतं चातुष्षिकम् ॥३४॥
 तावद्विचर्यते जन्तुर्वाप्युष्णं न सेवते ।
 पानाद्यापि विदारेषु भवेद्विषयत्रयं हृदा ॥३५॥
 विषमन्वयस्त्वस्त्रिपाञ्चकुक्षसमभागपत्नः ।
 तुर्गाम्भुऽष्टगुणाशोमकाण्डोदरम्भान् ॥३६॥
 विषाद्विषेवेवांश्च यस्माप्यं मयमाभ्याच ।
 वातरोमास्तथाभ्यामि मूत्रच्छूयि चाक्षरीम् ॥३७॥
 पुष्टपाद्वेदिभजनमहोदरच्छं मयेत् ।
 कोषान्धश्च च रोदं च त्रितमेकं सुषीत्स्थले ॥३८॥
 सततं कीकनादेव पठितानि प्रयाशयेत् ।
 यमयासोवक्त्रं हरेत् रसायनमथ स्मृता ॥३९॥
 अन्वयः—ममया मरिचं कुण्डी च विडङ्गाम्भयानि
 पिप्पली पिप्पलीमूत्रं त्वक्पत्रं च मुस्तम् एव—एतानि
 समभागानि, हस्ती तु त्रिगुणा मयेत्, अत्र त्रिवृता
 अष्टगुणा शरीरा च पञ्चगुणा श्रेष्ठ, अन्वयः कर्ममात्रम्
 मोक्षकान् मधुना कृत्वा एतैकं प्रतः मसकान्, शीतं च
 एकम् अतुष्षिकं, वायव्यं उष्णं न सेवते, ताम्रं जन्तु-
 विरिज्यते, पानाद्यापि विदारेषु हृदा विरिज्यते मयेत्,
 (सप्तकोष्ठाच) विषमन्वयस्त्रिपाञ्चकुक्षसमभागपत्नः
 तुर्गाम्भुऽष्टगुणाशोमकाण्डोदरम्भान् विषाद्विषेवेवांश्च
 यस्माप्यं मयमाभ्याच वातरोमास्तथाभ्यामि मूत्रच्छूयं
 चाक्षरीम् एतां कृत्वा

મૂત્રકૃચ્છ્રાણિ ચ અસ્મરીં પૃષ્ઠપાશ્વોક્ષજનજહ્વોદરખંજ
ચયેત્ । મુવીઃ એકં દિનં સ્નેહામ્યક્ષં ચ રોષં ચ ત્યજેત્ ।
સતતં શીલાન્ત પલિતાનિ પ્રણાસયેત્ એવ, એતે દિ
અમયામોદકાઃ રસાયનવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

હરકે, મરી, સૂઠં, વાવડિંગ, આમળાં,
પીપર, પીપરીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, અને
નાગરમેથને સમ ભાગે લઈ તેઓમાં ત્રણ
અથવા નેપાળો, આઠગણુ નસોતર અને
છ ગણી સાકર નાખી મધથી એક એક
તોલાના વજનના લાડુ વાળવા; એ લાડુઓ-
માંથી સવારે એક એક લાડુ ખાવો અને તેની
ઉપર ટાડુ પાણી પોવું. એ લાડુ ખાધા પછી
અંત્ર સુધી ઊતું પાણી પિવાય નહિ અને ઊતું
અન્ન ખાવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી માણસને
રેચલાગ્યા કરે છે. એ લાડુ ખાનારાએ હંમેશાં
ખાવાપીવામાં અને વિહાર કરવામાં ખાસ
પરેજ રાખવાની જરૂર નથી. એ લાડુ હંમેશ
ખાવાથી વિષમજનવર, અગ્નિનું મંદપણું,
પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, અરશ, કોઠ,
ગોળો, હરકોઈ અરશ, ગલગંઠ, ઉદરરોગ,
બ્રમ, બળતરા, ડાળી ખાળુ હૃદયની નીચેની
ગાંઠ-ખરજ રોગ, મેહ, ક્ષય, નેત્રરોગ, વાયુના
રોગો, આક્રેશ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, પોઠનાં
દરદ, પઠખાની પીડા, સાથળનું દરદ, સાથળના
મૂળનું દરદ, પીંડીનું દરદ, અને પેટનું દરદ
મટે છે. એ લાડુ ખાધા હોય તે એક દિવસ
સમજી માણસે શરીર પર તેલ ચોળવું નહીં
અને કોઈ કરવો નહીં; આ લાડુઓનું નિત્ય
સેવન કરવાથી ઘોળા વાળ અવશ્ય કાળા થઈ
જાય છે. આ અભયામોદક નામના લાડુઓ
રસાયનોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે. ૨૩-૩૦

રેચ લીધા પછીનું કર્તવ્ય
પીત્તા વિરેચનં શીતજલેઃ સંસિવ્ય ચક્ષુષી ।
સુગન્ધિ કિચ્છિદાદ્રાવ્ય તામ્બૂલં શીલયેદ્બુધઃ ॥૩૧॥
નિર્વાતસ્થો ન વેગાંશ્ચ ધારયેન્ન શયીત ચ ।
શીતામ્બુ ન સ્પૃશેત્કાપિ કોષ્ઠાનીરં પિવેન્મુહુઃ ॥૩૨॥
અન્યથાઃ-વિરેચનં પીત્વા શીતજલેઃ ચક્ષુષી સંસિવ્ય
કિન્નિરં મુગ્ધિષ્ઠિ આપ્રાય બુધઃ તામ્બૂલં શીલયેત્,
નિર્વાતસ્થઃ (સન્) વેગાન્ ચ ન ધારયેત્, ન ચ શયીત,

શીતામ્બુ ક્વાપિ ન સ્પૃશેત્, મુહુઃ કોષ્ઠાનીરં પિવેત્ ॥
રેચનું ઔષધ પીધા પછી આખો પર
ટાડું પાણી છાંટી કોઈ પણ સુગંધી પદાર્થ
સૂઘીને સમજી માણસે નાગરવેલનું પાન ખાડું,
વાયુ વગરની જગ્યામાં બેસવું, ઝાડાના વેગોને
રોકવા નહીં, સૂઈ રહેવું નહીં, ટાઢા પાણીને
ક્યાંય પણ સ્પર્શ કરવો નહીં અને વારંવાર
લગાર ઊતું પાણી પીધા કરવું. ૩૧-૩૨
વિરેચનથી ફાયદા

વલાસૌપધપિત્તાનિ વાયુર્વાન્તે યથા વ્રજેત્ ।
રેફાત્તથા મલં પિત્તં મેપર્જં ચ કફો વ્રજેત્ ॥૩૩॥
અન્યથાઃ-યથા વાન્તે વલાસૌપધપિત્તાનિ (ચ) વાયુઃ
(મુલદ્વારાદ્ બહિર્) વ્રજેત્, તથા રેફાત્ મલં પિત્તમ્
ઔષધ ચ કફઃ (ગુદદ્વારાદ્ બહિર્) વ્રજેત્ ॥
જેમ વમન કરવાથી કદ, ઔષધ, પિત્ત
અને વાયુ મોઢેથી બહાર નીકળે છે, તેમ
રેચ દેવાથી મળ, પિત્ત, ઔષધ અને કદ
એ સઘળાં ગુદદ્વારથી બહાર નીકળે છે. ૩૩
રેચ બરાબર ન લાગે તો ?

દુર્વિરિક્તસ્ય નામેસ્તુ સ્તબ્ધતા કુક્ષિરૂલ્લક્ષ્ ।
પુરીષવાતસક્લં કપ્હમ્પડલગૌરવમ્ ॥૩૪॥
વિદાહોઽપચિરધ્માનં અમ્પ્લદિશ્ચ જાયતે ।
તં પુનઃ પાચનૈઃ સ્નેહૈઃ પક્વા સ્નિગ્ધં તુ રેચયેત્ ॥
તેનાસ્યોપદ્રવા યાન્તિ દીપ્તાગ્નિર્લઘુતા મવેત્ ॥૩૫॥
અન્યથાઃ-દુર્વિરિક્તસ્ય તુ નામેઃ સ્તબ્ધતા કુક્ષિરૂલ્લ-
ક્ષ્ પુરીષવાતસક્લં ચ કપ્હમ્પડલગૌરવં વિદાહઃ અગ્નિઃ
આત્માનં શ્રમઃ ચ હર્ષિઃ જાયતે, તં પાચનૈઃ પક્વા સ્નેહૈઃ
સ્નિગ્ધં તુ (કૃત્વા) પુનઃ રેચયેત્, તેન અસ્ય ઉપદ્રવાઃ
યાન્તિ, દીપ્તાગ્નિઃ (ચ) લઘુતા મવેત્ ॥

જેને રેચ બરાબર ન લાગ્યો હોય તેની
નાભિ સજાડ થઈ જાય, કૂખમાં શૂળ નીકળે,
ઝાડો બંધ થઈ જાય, પવન રોકાઈ જાય,
અળ આવે, ધ્રામઠાં ઊપડે, શરીરમાં ભારેપણું
થાય, બળતરા થાય, અરુચિ થાય, પેટ આક્રેશ
આવે, બ્રમ થાય અને ઊલટી થાય છે;
એવા તે માણસને પાચન પદાર્થો ખવરાવી,
તેના આમને પકાવી, રનેહપાન કરાવીને
સ્નિગ્ધ કરવો અને પછી ફરીવાર રેચ દેવો;
એમ કરવાથી તેના ઉપદ્રવો શમે છે, અગ્નિ
પ્રદીપ્ત થાય છે અને શરીરમાં હલકાઈ આવે છે.

તથા શરીરની સ્થિરતા થાય છે. રેચ લીધા પછી આજા પવનનું, ટાઢા પાણીનું, અણ્ણ કરનારું અન્નનું, કસરતનું, મૈથુનનું અને શરીર પર તેલના માલિશનું સેવન કરવું નહીં. રેચ લાગી રહ્યા પછી ચોખાની, સાઠીચોખાની અને મગ આદિ ધાન્યની રાખ કરાવીને પીવી અથવા જઘાલ પશુઓના દે વિઠ્ઠિર પક્ષીઓના માંસના રસનો સાથે ચોખાનો સાત ખાવો હિતકારી છે. હરિણ, એણ, કુંગ, મધ્ય, વાતાયુ, રાણવ અને પૃષ્ઠ આદિ મૃગની જાતો અને શરલ આદિ પશુઓ જઘાલ કહેવાય છે. ૪૩-૪૭

સ્નેહપ્રસ્તિવિધિ*

ખસ્તિના બે ભેદો: 'ખસ્તિ' નામ પડવાનું કારણ વસ્તિદ્વિધાડનુવાસાચ્યો નિરુહસ્ત્ર તત: પરમ્ । ય: સ્નેહો દીયતે સ સ્યાદનુવાસનનામક: ॥૧॥ કયાયક્ષીરતૈલયો નિરુહ: સ નિગદ્યતે । વસ્તિમિદીયતે યસ્માત્તસ્માદ્વસ્તિરિતિ સ્મૃત: ॥૨

અન્ય:—અનુવાસાચ્ય: ચ તત: પરં નિરુહ: (હતિ) દ્વિધા વસ્તિ: (કથ્યતે) । ય: સ્નેહ: દીયતે સ: અનુવાસનનામક: (ભવતિ), ય: કયાયક્ષીરતૈલ: (દીયતે) સ: નિરુહ: નિગદ્યતે, યસ્માદ્ વસ્તિમિ: દીયતે તસ્માદ્ વસ્તિ: इति સ્મૃત: ॥

અનુવાસન અને નિરુહ એમ ખસ્તિના (પિચકારીના) બે ભેદો છે. ધી કે તેલ આદિની પિચકારી અનુવાસનખસ્તિ કહેવાય છે અને કાઢાને, દૂધને તથા તેલને ભેગાં કરી તેની જે પિચકારી દેવાય, તે નિરુહખસ્તિ કહેવાય છે. મૃગ આદિના મૂત્રાશયની કોથળીરૂપ સાધનથી પિચકારી મરાય છે, માટે પિચકારીનું નામ 'ખસ્તિ' કહેવાય છે. (અહીં ખસ્તિ એ મૃગ આદિના મૂત્રાશયનું નામ છે.) ૧, ૨

ટીકા—વસ્તિમિ:—મૃગાદીનાં મૂત્રાશયૈ: । અનુવાસન ખસ્તિની માત્રા; અને તે કોને ન દેવી ?

તત્રાનુવાસનાચ્યો હિ વસ્તિર્થ: સોઽત્ર કથ્યતે । અનુવાસનમેદશ્ચ માત્રાવસ્તિરુદીરિત: ॥ ૩ ॥

* ધી કે તેલ આદિથી ગુદામાં પિચકારી મારવાની જે ક્રિયા, તે સ્નેહપ્રસ્તિ વિધિ કહેવાય છે.

પલદ્યં તસ્ય માત્રા તસ્માદર્ધાપિ વા ભવેત્ । અનુવાસ્યસ્તુ સ્ફુટ: સ્યાત્તીક્ષ્ણાગ્નિ: કેવલાનિલી ॥૪

નાનુવાસ્યસ્તુ કુષ્ઠો સ્યાન્મેહી સ્થૂલસ્તયોદરી । નાસ્ત્યાપ્યા નાનુવાસ્યાશ્વાજીર્ણોન્માદતૃદ્વિતા: ॥

શોયમૂર્છાચ્છિમયસ્વાસકાસક્ષયાતુરા: ॥ ૫ ॥

અન્ય:—તત્ર ય: અનુવાસનાચ્ય: વસ્તિ: સ: હિ અત્ર કથ્યતે, માત્રાવસ્તિ: ચ અનુવાસનમેદ: રુદીરિત:, તસ્ય માત્રા પલદ્યં વા તસ્માત્ અર્ધા અપિ ભવેત્ । સ્ફુટ: તીક્ષ્ણાગ્નિ: કેવલાનિલી તુ અનુવાસ્ય: સ્યાત્, કુષ્ઠો મેહી સ્થૂલ: તથા રુદરી તુ ન અનુવાસ્ય: સ્યાત્, અજીર્ણોન્માદ-તૃદ્વિતા: ચ શોયમૂર્છાચ્છિમયસ્વાસકાસક્ષયાદિતા: ન આસ્ત્યાપ્યા: ન ચ અનુવાસ્યા: ॥

બે પ્રકારની ખસ્તિઓમાં પહેલી જે અનુવાસનખસ્તિ છે, તે અહીં કહેવાય છે: માત્રા-ખસ્તિ, એ અનુવાસનખસ્તિનો જ એક ભેદ છે. માત્રાખસ્તિમાં ધી આદિની માત્રા આઠ તોલાની અથવા ચાર તોલાની કરવી. રૂક્ષ શરીરવાળો, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો અને કેવળ વાયુવાળો જે માણસ હોય તેને જ અનુવાસન-ખસ્તિ દેવી; પણ કોઢિયાને, મેહવાળાને, જાડા શરીરવાળાને અને પેટના રોગવાળાને અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહીં; તેમજ અણ્ણ-વાળા, ઉન્માદવાળા, તરશથી પીડાયેલા, સોજવાળા, મૂર્છાવાળા, અરુચિવાળા, લય પામેલા, શ્વાસના દરદવાળા, ઉધરસવાળા અને ક્ષયથી પીડાયેલાને પણ નિરુહખસ્તિ કે અનુવાસન-ખસ્તિ ન દેવી. ૩-૫

ખસ્તિનું નેત્ર એટલે નળી કયા પદાર્થની ? નેત્રં કાર્યં સુવર્ણાદિધાતુમિર્વૃક્ષવેણુમિ: । નૈર્દન્તૈર્વિવાળાગ્રેમણિમિર્વા ચિધીયતે ॥ ૬ ॥

અન્ય:—નેત્રં સુવર્ણાદિધાતુમિ: કાર્યં, વા વૃક્ષ-વેણુમિ: નૈર્દન્તૈ: દન્તૈ: વિવાળાગ્રે: મણિમિ: વિધીયતે ॥

ખસ્તિ દેવાનું નેત્ર એટલે નળી સુવર્ણ આદિ ધાતુની, વૃક્ષની, વાંસની, ખરુની, દાંત-ની, શિંગડાંના અથવા અથવા મણિની કરવી. ૬

ટીકા—નેત્ર—નાહી ।

તથા ચોક્ક વિશ્વપ્રકાશે—

'નેત્ર' શબ્દનો અર્થ 'નળી' કયા આધારે ? 'નેત્ર' મન્યગુણે વસ્ત્રે તરુમૂલે વિલોચને । નેત્રવન્યે ચ નાહ્યાં ચ નેત્રો નેતરિ મેઘવદિતિ ॥૭

(વિશ્વપ્રકાશ નામના દેશમાં કહ્યું છે કે,) “નપુસકલિગચાળો ‘નેત્ર’ શબ્દ સ્વાર્થના નેત્રશર્મા, વજ્રમા, જડના મૂળમાં, જાંબમાં, નેત્રના બધામાં અને નળીમાં વપરાય છે; દેશનાર કે નાથક જયેમાં જે નેત્ર શબ્દ વપરાય છે, તેને વિશેષ્યના જેવું લિંગ લાગે છે” ઉ નળીનું માપ, કાષ્ટ, આકાર વગેરે પદ્યપદ્યનું નકલ પાશ્વરમાં નકલ્યુમ્મ. તો ઘણાં વાક્યમાં આવેલ સ્થિતિમાં. તત્ત્વ પર ઘણાં સ્થિતિમાં નવી પેઠા. ૮૮ મુદ્રાચિહ્ન કલાપાર્યે ચિહ્ન કોલાસ્થિતિમાં. ૫૫૫૫૫ મહેસેત્ર સ્વર્ણ ગોપુષ્પસિદ્ધિમાં. ગોપુષ્પસિદ્ધિ મૂલે સ્વર્ણ તસ્માત્ કમાલ્યમ્. ૫ માતુપુષ્પમાનેત્ર મૂલે સ્વર્ણ વિધીયતે. જનિષ્ઠિકાપરીયાદ્યમે ચ ગુદિકામુલમ્. ૧૦ ૫ કમ્બ-પદ્યપદ્ય પદ્યર્થે યુ ગાયત્ર પદ્યર્થે મર્મ, તત્ત્વ કમ્બકે કમ્બ બલ્યેમિતે મર્મ સ્વાત્, તત્ત્વ પર કમ્બમિ મર્મને નેત્રશર્મા વપરાયેલી મુદ્રાચિહ્ન કમ્બમા કોલાસ્થિતિમાં સિદ્ધ મર્મ, નેત્ર ન્યમ્યે એપુ-કર્મવિને (સ્વાત્) ગોપુષ્પસિદ્ધિ-મૂલે સ્વર્ણ, તસ્માત્ કમાલ કમ્બ (મર્મ) ૫ (તત્ત્વ નેત્ર) મૂલે (વપરાય-મૂલે) માતુપુષ્પમાનેત્ર સ્વર્ણ (વપરાય-મૂલે) કમ્બિકા પરીયાદ્ય, મર્મે ચ ગુદિકામુલે મિતીયતે. ૫

એક વર્ષથી માંડી છ વર્ષ સુધીના બાળકને બલિ દેવામાં છ ભાગનાં છાંબી નળીને ઉપયોગ કરવે; છ વર્ષથી માંડી બાર વર્ષ સુધીના માણસને બલિ દેવામાં આઠ ભાગનાં છાંબી નળીને ઉપયોગ કરવે અને બાર વર્ષથી ઉપરના માણસને બલિ દેવામાં બાર ભાગનાં છાંબી નળીને ઉપયોગ કરવે; તેમાં અનુક્રમે છ ભાગનાં નળીમાં મજના ઘણાં જેવડું, આઠ ભાગનાં નળીમાં વઢાણ જેવડું અને બાર ભાગનાં નળીમાં બારના ઢીંગા જેવડું છિદ્ર રાખવું નળી લીસી બેઈ જોતલા યાચના પૂછ્યા ની પછિ મૂળમાં બાંધી અને તે પછી ઉપરના ભાગમાં અનુક્રમે પાલગી હોવી બેઈ જો. જો નળી મૂળમાં (જોટલે જ્યાં આમડું બંધાય છે ત્યાં) રાગીના અડધા જેવી બાંધી બેઈ જો, જ્યાંમાં જે પેસાદાય છે તે ભાગમાં ટથાલી બાંધવી જેવી બાંધી બેઈ જો અને તેના

આગલા ભાગમાં જોટલે જ્યાંથી છિદ્ર દેવા સ્નેહ જ્યાંમાં બાંધ છે, તે છેક છેડાના ભાગમાં ગોળ મોઢાવાળી બેઈ જો ૮-૧૦

ટીકા-મુદ્રાચિહ્નમાં નેત્ર કમ્બ વડવાર્ધે કમ્બવર્ધે તત્ત્વવર્ધે કમ્બ. ૫ પરીયાદ્ય સ્વર્ણ. ૫

બલિતાની બે ટાંડીઓ

તન્મૂલે કલિકે જે ચ કમ્બે માગાચતુર્થમ્. ૫ મોઢાવાળી બલિ વ વપરાય વિધાન. ૫૧૧૫

કમ્બ-કમ્બે વ વપરાય માગા જે કલિકે કમ્બે, તત્ત્વ વ વપરાય વિધાન. ૫૧૧૫ મોઢાવાળી

નળીના ત્રણ ભાગ મૂકી છ મોઢા ભાગ રૂપ મૂળમાં આવે બાંધના કાન જેવી બે ટાંડીઓ કરવી અને તે ટાંડીઓમાં બલિને બેઈ દેવી. ૧૧

ટીકા-કલિકા-પાલિકામ્. ૫

બલિ કમ્બ પદાર્થની અને જેવી કરવી ?

શુભાચર્યુકામાં મહિપત્યાપિ યા મર્મે મૂળકોષ્ઠસ્ય વલિત્ત્વ તત્ત્વમાર્મે યુ ગાયત્ર ૫૧૨ કનાપરકા કુશુકુસિદ્ધિ સિદ્ધિ રહો હિત. ૫ મયવસ્તેત્તુ નેત્ર સ્વાત્ કમ્બમાત્રાશુભોન્નિમ્. ૫ મુદ્રાચિહ્ન યાવપદ્યસિદ્ધિપરીયાદિ ચ ૫૧૧૫

કમ્બ-વલિ: યુ મયવસ્તુપદ્યમાર્મે યા વલિ વલિ મર્મે મૂળકોષ્ઠસ્ય મર્મે, તત્ત્વમાર્મે યુ (ત્ત્વ) મયવ (મર્મે) ૫ (વ) વલિ વપરાય કુશુ સિદ્ધિ રહો હિત (સ્વાત) મયવસ્તે નેત્ર યુ કમ્બમાત્રાશુભોન્નિમ્ મુદ્રાચિહ્ન વ યાવપદ્યસિદ્ધિપરીયાદિ ચ ૫૧૧૫

જો બલિ પદ્ય હરજના, બરજના, સુવરજના, બળજના અથવા પાશ્વના મૂળકોષ્ઠની કોષ્ઠનીની હોવી બેઈ જો, જો (પશુજાના) મૂળકોષ્ઠની કોષ્ઠની ન મળે તો આમડાની કોષ્ઠનીની કરવી. જો કોષ્ઠની આવળથી રજેલી, બહુ કુણી, સીકળી અને મજબૂત હોય તો હિતકારી થાય છે. મજબૂત પીચકારી મારવી હોય તો તેની નળી લીસી, આઠ ભાગનાં, મજ જેવડા છિદ્રવાળી અને ગીધ પછીની પાંખની નળી જેવી બાંધી બેઈ જો. ૧૨, ૧૩

બારબાર સેવેલી બલિતાના કાપકા ચરીવોપચર્ય કર્યે કમ્બમાત્રાશુભોન્નિમ્. ૫ કુશુકુસિદ્ધિ ચ વલિત્ત્વ કમ્બમાત્રાશુભોન્નિમ્. ૫૧૫

અન્ય-:મધ્યમ્ ઉપાસિતઃ ધસ્તિઃ દારીરોપચયં
વર્ગે સ્નેહમ્ આરોગ્યં ચ આયુષઃ પરિશુદ્ધિ યુક્તં ॥

સારી રીતે સેવેલી બંધન શરીરને પુષ્ટ
કરે છે, વર્ણ સારો કરે છે, બળ વધારે છે,
આરોગ્ય કરે છે અને આયુષની વૃદ્ધિ કરે છે.

સ્નેહબંધનનો કાળ

દિવા શીતે વસન્તે ચ સ્નેહવસ્તિઃ પ્રદીયતે ।
ગ્રીષ્મવર્ષાશરત્કાલે રાત્રો સ્યાદનુવાસનમ્ ॥૧૫॥

અન્ય-:સ્નેહવસ્તિઃ શીતે ચ વસન્તે દિવા પ્રદીયતે,
ગ્રીષ્મવર્ષાશરત્કાલે રાત્રો અનુવાસનં સ્યાત્ ॥

શીતકાળમાં અને વસંતઋતુમાં સ્નેહની
બંધન દિવસે અપાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં,
વર્ષાઋતુમાં તથા શરદઋતુમાં સ્નેહની બંધન
રાત્રે દેવી બેઠે. ૧૫

અતિસ્નિગ્ધ જમાડી અનુવાસન નહિ
ન ચીતિસ્નિગ્ધમશનં મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ।
મંદં મૂર્છાં ચ જનયેદ્વિધ્યા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥૧૬॥

અન્ય-:અતિસ્નિગ્ધમ્ અશનં મોજયિત્વા ન ચ
અનુવાસયેત્, (યતઃ) દ્વિધ્યા પ્રયોજિતઃ સ્નેહઃ મંદં ચ
મૂર્છાં જનયેત્ ॥

રોગીને ઘણા ધી ઠે તેલવાળું લોબન
જમાડી અનુવાસન બંધન ન દેવી; કારણ કે
જમવામાં અને પિચકારીમાં એમ બે પ્રકારે
યોગ્યેલો સ્નેહ મદને અને મૂર્છાને ઉત્પન્ન
કરે છે. ૧૬

દીકા-દ્વિધ્યા-મોજને વસ્ત્રો ચ ।

યથોચિત સ્નેહવાળું જમાડી અનુવાસન દેવું
સ્નેહ મુક્તવતોડ્યન્તં વલં વર્ણં ચ હાપયેત્ ।
યુક્તસ્નેહમતો જન્તુ મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ॥૧૭॥

અન્ય-:અત્યંતં સ્નેહમ્ મુક્તવતઃ (અનુવાસનં) વલં ચ વર્ણં
હાપયેત્, યતઃ જન્તુ યુક્તસ્નેહં મોજયિત્વા અનુવાસયેત્ ॥

જેણે અત્યંત રૂક્ષ અન્ન ખાધું હોય તેને
બંધન દેવાથી બળનો અને વર્ણનો તે નાશ
કરે છે, માટે રોગીને યથોચિત ધીવાળું
અન્ન જમાડ્યા પછી બંધન દેવી. ૧૭

દીકા-યુક્તસ્નેહં-યથોચિતસ્નેહં મોજ્યં મોજયિત્વે-
ત્યથઃ ।

ખૂબ ઓછી કે ખૂબ વધારે માત્રા નહિ
હીનમાત્રાનુમૌ વસ્ત્રો નાતિકાર્યકરૌ સ્મૃતૌ ।
અતિમાત્રૌ તથાઅનાદિક્ષમાતીસારકારકૌ ॥૧૮॥

અન્ય-:અમૌ વસ્ત્રી હીનમાત્રૌ અતિકાર્યકરૌ ન
સ્મૃતૌ, તથા અતિમાત્રૌ આનાદિક્ષમાતીસારકારકૌ (મવતઃ) ।

અનુવાસન અને નિરૂદ્ધ નામની બંધને
બંધન બે ઓછી માત્રાથી દેવાય તો બેઠે એ;
તેણું કામ કરતી નથી; અને વધુ માત્રાથી
દેવાય તો આક્રોશ, ગ્લાનિ અને અતીસારને
ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮

દીકા-અમૌ વસ્ત્રી-અનુવાસનનિરૂદ્ધાભ્યૌ ।

સ્નેહબંધનની માત્રા

ઉત્તમા સ્યાત્પલેઃ પદ્મિર્મધ્યમા સ્યાત્પલૈસ્ત્રિભિઃ ।
પલાઘ્યધેનં હીના સ્યાદુક્તમાત્રાનુવાસને ॥૧૯॥

અન્ય-:અનુવાસને માત્રા ઉક્તા (યથા, -પદ્મિઃ
પલં: ઉત્તમા સ્યાત્, ત્રિભિઃ પલં: મધ્યમા સ્યાત્,
પલાઘ્યધેનં હીના સ્યાત્ ॥

અનુવાસન બંધનમાં સ્નેહની માત્રા આ
પ્રમાણે કહી છે કે છ પલની માત્રા ઉત્તમ,
ત્રણ પલની માત્રા મધ્યમ અને દોઢ પલની
માત્રા કનિષ્ઠ-ગૂળ ઓછી બાણવી. (પલ એટલે
ચાર તોલા.) ૧૯

સ્નેહમાં નાખવાનું ચૂર્ણ અને તેની માત્રા
શતાહ્વાસૈન્ધવાભ્યાં ચ દેયં સ્નેહે ચ ચૂર્ણકમ્ ।
તન્માત્રોત્તમમધ્યાનુત્પા પદ્મચતુર્દયમાપકઃ ॥૨૦॥

અન્ય-:સ્નેહે ચ શતાહ્વાસૈન્ધવાભ્યાં ચ ચૂર્ણકં
દેયમ્, તન્માત્રા પદ્મ-ચતુર્-દયમાપકઃ ઉત્તમમધ્યા-
નુત્પા (મવતિ) ॥

સ્નેહમાં સુવાનું અને સૈન્ધવનું ચૂર્ણ
નાખવું બેઠે એ; એ ચૂર્ણની માત્રા છ માષની
ઉત્તમ, ચાર માષની મધ્યમ અને બે માષની
કનિષ્ઠ બાણવી. (છરતિને એક માષ ગણાય છે.)

વિરેચન આપી સાત દિવસે અનુવાસન
વિરેચનાત્સપ્તરાત્રે ગતે જાતવલાય ચ ।

મુકાનાયાનુવાસ્યાય વસ્તિર્દેયોનુવાસનઃ ॥૨૧॥

અન્ય-:વિરેચનાત્ સપ્તરાત્રે ગતે જાતવલાય મુકા-
નાય ચ અનુવાસ્યાય અનુવાસનઃ ધસ્તિઃ દેયઃ ॥

રેચ લીધાને સાત દિવસ-સાત વીત્યા
પછી જેના શરીરમાં બળ આવ્યું હોય એવા
રોગીને જમાડ્યા પછી અનુવાસનબંધન દેવી.

શું કરાવીને અનુવાસન દેવાય ?

અયાનુવાસ્યં સ્વમ્યકમુખ્યામ્બુસ્વેદિતં રત્નૈઃ ।

મોજયિત્વા યથારાત્નં કૃતચક્ષ્મમયં તતઃ ।

ઉત્પ્રજ્ઞાનિલવિષ્મૂઝં યોજયેત્ સ્નેહવસ્તિના ॥૨૨॥

અન્યથા-અપ ચત્વર્થે જાને હવ્યામુત્તેરિતમ્
અનુવર્ત્ય વનપાશી યોગધિત્વા તત્ કૃતવર્ણનમ્
અપ્યપ્તિરિત્યુક્તં સ્તેષ્વરિત્વા નોચ્ચેત્ ॥

શાગીને સારી રીતે તેલ ઘોળી, ખીર
ખીર છિન્ના પાણીથી નવઢાવી, ચોચન કરાવી,
ચાસ-ગી રીતિ પ્રમાણે પચઢી વારવાર બઢાવી,
ઝાઢો કરાવી, અતરાવી અને પવન છોઢાવીને
પછી અનુવાસન અસ્તિ રેવો. ૨૨

રીઝ-અપ્યપ્તિરિતમ્-હવ્યામુત્તેરિતમ્ ॥

સ્નેહઅર્પિત આપચારની રીત
સુપ્તસ્ય વામપાદ્યેન વામહસ્તાપસારિયા ॥
કુશિલાપરબદ્ધસ્ય મેત્રં ક્ષિપ્યે ગુરુઃ સ્પર્શેત્ ॥૨૩॥
વદ્ધં વસ્તિમુક્તં સુર્યપ્રાગ્ભસ્તેન ચારયેત્ ॥
પીઢયેદ્દિગ્ધિમેત્ર મધ્યવેગેન ધીરધી ॥૨૪॥
જુમ્માશ્વસપ્તપાર્શ્વેદ્ય વસ્તિમુક્તે ન ચારયેત્ ॥
ત્રિશ્ચન્દ્રાશ્વમિત્ર કાઢ મોક્ષો વસ્તેસ્તુ પીઢયેદ્દય
તથા પ્રથિહિતે સ્નેહે, ઠંતાનો વાકુશર્ત મયેત્ ॥
સ્વચાનુનાઃ કપવર્તે કુપચ્છોદિકયા પુના ॥૨૬॥
અથ માત્રા મયેદેકા સર્વેકેષાં નિશ્ચયાઃ ॥
તિમિરોમેર્યાં પુલામસ્યુભ્યાં હોદિકાઢવણા ॥૨૭॥
ગુર્વશ્વોચ્ચાયાં વા સ્વામ્યાગ્રેયં સ્પૃશ્તા ગુરુઃ ॥
મસારિતિઃ સર્વમાર્થેયધા ચીર્યે પ્રસપ્તિ ॥ ૨૮ ॥

અન્યથા-વામપાદ્યેન વામહસ્તાપસારિયા
કુશિલાપરબદ્ધસ્ય (તોગિય) તિમિરે ગુરુઃ મેત્રં ચ્ચેત્ ॥
ધીરધી (વેધ) વદ્ધં વદ્ધં વસ્તિમુક્તં ન અધ્યયન ચારયેત્,
રક્ષિતેન એવ (હસ્તન) મધ્યવે ॥ પીઢયેત્ ॥ વસ્તિમુક્તે
ન જુમ્માશ્વસપ્તપાર્શ્વે ન કપવર્તન વસ્ત. પીઢયે તુ
ત્રિશ્ચન્દ્રાશ્વમિત્ર કાઢ મોક્ષ ॥ ૨૬ ॥ અનુવર્ત્ય
કુર્ચદ્, પુન ક્ષાદિકયા અથ અથ માત્રા મયેત્, એવ
સવત્ર એવ નિશ્ચય (અસ્તિ) અથા પુર્ણ તિમિરોમ-
પચમ્, અપ્યપ્તિરિતમ્ હવ્યામુત્તેરિતમ્ સ્પૃશ્તા, એવ
ગુરુઃ માત્રા સ્પૃશ્તા, તત્ સ્નેહે પ્રથિહિતે (સતિ) ન સ્પૃશ્તા
અર્પિતિ સવત્રમે ચત્વર્થ મયેત્, વા ચીર્યે પ્રસપ્તિ ॥

શાગીને ઢાળા પઢખાગર મુગઢાવી, ઢાળો
સાઢગ ઢાળિા કરાવી, અમણે સાઢગ સઢેઢાળાવી,
શુઢાને વીઢધી કરી પછી તેમાં નળી નાળની.
ધીસ્તુદિવાળા વેરે ઢેરાઢી બાપેલા ચિય્ઢકારીના
મોઢાને ઢાળા ઢાઢધી પઢધી રાખી અમણા
ઢાઢધી મધ્યમ વેરે ઢાળ રેવો પિચ્ઢકારી
રેવાના સમયે (વેરે રે) શાગીએ બગામું રે
ઉપરઅ આવી નહીં અને છોકં ચણ આવી

નહીં. પિચ્ઢકારીને ઢાળાવવાનો ઢાળ ત્રીઢ
માત્રા મુધીનો સમચવો. પોતાના ઝોઢ્યુને
ઢાળનો આટો લઈ એક અપ્પી વગાઢવામાં
આવે, અઢવા આંખ મોંનીને ઉઢાઢવામાં આવે,
અઢવા અપ્પી વગાઢવામાં આવે, અઢવા એક
શુરુ અઢારનું ઉચ્ચાણુ કરવામાં આવે, તેઢે
સમચ એક માત્રા ઢહેવાચ છે શરીરમાં સ્નેક
સારી રીતે પેઢા પછી એ માત્રા મુધી-એટલે
એ શુરુ અઢારનું ઉચ્ચાણુ ઢાઢ, તેઢલા
ઢાળ મુધી સઢગાં જાત્રો ઢાળાં કરી અત્ત
સુરુ, રે નેધી સઢગા શરીરમાં સ્નેક પ્રસરી અઢ.

રીઝ-અથ ચીર્યે-સ્પૃશ્તા ॥

તાઢયેત્કાપોરેમં ચીઢીનાવાનુ જાને જાને ॥
સ્તિત્તોચ્ચેત્ તથા ઢોખો શાઢ્યાં ચીર્યેસ્તિવેત્ ॥
સ્તિત્તોચ્ચેત્ સ્વપાયિમ્યાં પૂર્વવત્તાઢવેત્ કુપ ॥
શાઢ્યાં અપવત્સ્વસ્ય ચીઢ વાપનુસ્તિવેત્ ॥૩૦॥
જાતે ચિયાને તુ તત્ કુપાંચિત્રાં યથાસુલમ્ ॥૩૧॥
ચાનિઢાઃ સપુરોપચ સ્નેહ પ્રયેતિ યસ્ય તુ ॥
અપદ્ધે ચિત્તા ચીઢં સ અમ્યાનુચાલિતઃ ॥૩૨॥

અન્યથા-તત્ (વેધ) એવ તઢ્યા ચીઢ ચીઢ
ચાઢનુ જાને જાને તઢ્યેત્, તથા સ્તિત્તો ચ ઢોખે
(તાઢયેત્), ઢાઢ્યાં ચ અચીઢેત્ એવ તત્ કુપ
એવ પૂર્વવત્ સ્તિત્તો (સ્વપાયિમ્યાં) તઢયેત્ ઢાઢ્યાં
ચ તત્ત વરત ચીઢ ચાઢનુ અચીઢેત્, (અ) ચિયાને
જાતે તત્ નવાપુલે ચિત્રાં કુર્ચદ્ ॥ અસ્ય તુ અત્તવં
ચિત્ત ઢાનિઢાઃ ચ સપુરોપ સ્નેહ ચીઢ પ્રયેતિ, ઢ
અમ્યાનુ અનુચાલિતઃ (વેધ) ॥

પછી વેરે શાગીના પચના બંને તલિયાંમાં
તણ તણ વાર ધીમે ધીમે પોતાના ઢાઢનાં
તલિયા ઢાઢવા; એવ રીતે બંને સાઢગ ઉપર
તથા બંને ઢુલા ઉપર તણ ઢાઢવાં. પછી
તેની શઢ્યા ઊઢાવવી અને કરી એ સમજ
વેરે, શાગીની બંને સાઢગ પર પઢેઢાની પેઢે
પોતાના બંને ઢાઢનાં તલિયા ઢાઢવાં, તેમચ
શઢ્યાને તેના પત્ર આઢગઢી તણ વાર ઊધી
કરવી. એ પ્રમાણે કિયા ચર્ષ રઢા પછી શાગીએ
મુજેથી નિઢા કરવી. એ શાગીને ઢર્ષ પચ
ઉપરઅ ઢયા ચિના પવન સઢિત અને ચિઢ
સઢિત સ્નેક શુઢામાંથી તણ પછો નીઢે, તેને

સારી રીતે અનુવાસિત થયો સમજવો. ૨૯-૩૨

દીકા-અપદવસ્થાને 'ઓપનોપો' હિતિ મુદ્રિતે પાઠઃ ।
 જીર્ણાનમય સાયાદ્દે સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ ।
 સ્વપ્નં મોજયેત્કામં દીપ્તિમસ્તુ નરો યદિ ॥ ૩૩ ॥
 મનુવાસિતાય દાતવ્યમિતરેઽહ્નિ સુખોદકમ્ ।
 ધાન્યગુણીકપાયં વા સ્નેહવ્યાપતિનારાનમ્ ॥ ૩૪ ॥
 અન્વયઃ-અવ સ્નેહે પુનઃ પ્રત્યાગતે (તત્તિ) યદિ તુ
 નતઃ કીર્ણાનિઃ (ચેત તર્હિ) જીર્ણાંશં (તમ્) સાયાદ્દે
 કામં લબધ્વં મોજયેત્ ॥ અનુવાસિતાય (તસ્મિં) સ્નેહ-
 વ્યાપતિનારાને ક્ષરે અહ્નિ મુખોદકં વા ધાન્યગુણી-
 કપાયં દાતવ્યમ્ ॥

સ્નેહ શુદ્ધમાંથી પાછો નીકળ્યા પછી
 રોગી જે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય અને તેણે
 આધેલું અન્ન પચી ગયું હોય તો તેને સાંજે
 તેની ઇચ્છા પ્રમાણે હલકું અન્ન જમવા
 આપવું. જેને અનુવાસન અસ્તિ દીધેલ હોય
 એવા તેને સ્નેહના વિકારનો નાશ કરવા
 માટે બીજા દિવસે ઊતું પાણી અથવા ધાણાનો
 અને સૂકોના કાઢો પાવો. ૩૩, ૩૪

દીકા-શુખોદકમુખાંદકં, વ્યાપતિર્વ્યાધિઃ ।
 એનેન વિધિના પદ્ વા સત્ત ચાષ્ટો નવાપિ વા ।
 વિધેયા વસ્તયસ્તેપામન્તે ચૈવ નિરુહ્યમ્ ॥ ૩૫ ॥
 દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ સ્નેહયેદ્ વસ્તિવક્ષ્ણૌ ।
 સમ્યગ્ દત્તો દ્વિતીયસ્તુ મૂર્ધસ્થમનિલં જયેત્ ॥ ૩૬ ॥
 વલં વર્ણં ચ જનયેત્તૃતીયસ્તુ પ્રયોજિતઃ ।
 ચતુર્થપદ્મમૌ દત્તૌ સ્નેહયેતાં રસાસ્ત્રજી ॥ ૩૭ ॥
 ષષ્ઠો માંસં સ્નેહયતિ સત્તમો મેદ પવ ચ ।
 અષ્ઠમૌ નવમશ્ચાસ્થિ મજ્જાનં ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૩૮ ॥

અન્વયઃ-એનેન વિધિના પદ્ વા સત્ત ચ અષ્ટો વા
 નવ અપિ વસ્તયઃ વિધેયાઃ, તેપામ્ અન્તે એવ ચ નિરુ-
 હ્યં દેયમ્ ॥ પ્રથમઃ દત્તઃ વસ્તિઃ તુ વસ્તિવક્ષ્ણૌ
 સ્નેહયેત્, સમ્યગ્ દત્તઃ દ્વિતીયઃ તુ મૂર્ધસ્થમ્ અનિલં
 જયેત્ ॥ તૃતીયઃ તુ પ્રયોજિતઃ (વસ્તિઃ) વલં ચ વર્ણં
 જનયેત્, ચતુર્થપદ્મમૌ દત્તૌ (વસ્તી) રસાસ્ત્રજી સ્નેહ-
 યેતામ્, પઞ્ચઃ માંસં સ્નેહયતિ, સત્તમઃ ચ મેદઃ એવ
 (સ્નેહયેત્), અષ્ઠમઃ ચ નવમઃ યથાક્રમમ્ અસ્થિ ચ
 મજ્જાનં (સ્નેહયેતામ્) ॥

એ રીતે છ, સાત, આઠ અથવા નવ
 અનુવાસન અસ્તિ દેવી અને તે સઘળી
 અસ્તિઓ દેવાઈ રહ્યા પછી છેવટે નિર્હ-
 અસ્તિ દેવી. પહેલી આપેલી અસ્તિ મૂત્રાશય

અને સાથળના સાંધા સ્નિગ્ધ કરે છે; બરા-
 બર આપેલી બીજી અસ્તિ માથાનો પવન
 શાંત કરે છે અને ત્રીજી આપેલી અસ્તિ
 બળ કરે છે તથા વર્ણુ સારો કરે છે; ચોથી
 અને પાંચમી આપેલી અસ્તિ રસ તથા
 રુધિરને સ્નિગ્ધ કરે છે; છઠી અસ્તિ માંસને
 સ્નિગ્ધ કરે છે; સાતમી અસ્તિ મેદને સ્નિગ્ધ
 કરે છે, આઠમી અસ્તિ હાડકાં સ્નિગ્ધ કરે
 છે અને નવમી અસ્તિ મજ્જાને સ્નિગ્ધ કરે છે.

દીકા-ચયાક્રમમિતિ વચનાદશ્મોઽસ્તિ સ્નેહયેત્ ।
 પવં શુક્રગતાન્દોપાન્ન દ્વિગુણઃ સાષુ સાધયેત્ ॥ ૩૯ ॥
 અન્વયઃ-એવં દ્વિગુણઃ (વસ્તિઃ) શુક્રગતાન્ દોપાન્
 સાષુ સાધયેત્ ॥

આમ અઠાર અસ્તિઓ દેવાથી વીર્યના
 દોષો પણ સારી રીતે મટી જાય છે. ૩૯

દીકા-અષ્ટાદશદિવસાવધિકો વસ્તિઃ ।
 અષ્ટાદશાષ્ટાદશકાદિનાદ્યો ના નિપેવતે ।
 સ કુઞ્જરવલોઽન્વસ્ય જવતુલ્યોઽમરપ્રમઃ ॥ ૪૦ ॥
 રુક્ષાય વહુવાતાય સ્નેહવસ્તિ દિને દિને ।
 દધાદૈઘસ્તયાન્વેપામંડ્યાવાઘમયાત્ત્ર્યહાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્વયઃ-ચઃ ના અષ્ટાદશકાત્ દિનાત્ અષ્ટાદશ
 (વસ્તીન્) નિપેવતે, સઃ કુઞ્જરવલઃ અશ્વસ્ય જવતુલ્યઃ
 અમરપ્રમઃ (મવતિ) ॥ વૈઘઃ રુક્ષાય વહુવાતાય દિને
 દિને સ્નેહવસ્તિ દધાત્, અન્વેપામ્ અગ્ન્યાવાઘમયાત્
 ત્ર્યહાત્ (દધાત્) ॥

જે પુરુષ અઠાર દિવસ સુધી અઠાર
 અસ્તિઓતું સેવન કરે, તે હાથીના જેવા
 બળવાળો, ઘોડાના જેવા વેગવાળો અને
 દેવના જેવી ક્રાંતિવાળો થાય છે. જે માણસ
 રૂક્ષ હોય અને ઘણા વાયુવાળો હોય તેને
 વૈઘ હમેશાં અસ્તિ દેવી અને બીજાઓને
 અગ્નિમાં હરકત ન થાય તે માટે ત્રણ ત્રણ
 દિવસના આંતરે અસ્તિ દેવી. ૪૦, ૪૧

સ્નેહોઽલ્પમાત્રો રુક્ષાણાં દીર્ઘકાલમનત્યયઃ ।
 તથા નિરુહઃ સ્નિગ્ધાનામલ્પમાત્રઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૪૨ ॥
 અથવા યસ્ય તત્કાલં સ્નેહો નિર્યાતિ કેવલઃ ।
 તસ્યાપ્યલ્પતરો દેયો ન હિ સ્નિગ્ધેઽવતિષ્ઠતે ॥ ૪૩ ॥

અન્વયઃ-રુક્ષાણામ્ અલ્પમાત્રઃ સ્નેહઃ લીધેકાલમ્
 અનત્યયઃ (મવતિ), તથા સ્નિગ્ધાનામ્ અલ્પમાત્રઃ
 નિરુહઃ પ્રશસ્યતે । અથવા યસ્ય તત્કાલં કેવલઃ સ્નેહઃ

નિર્ગતિ, હવે મ્મિ કલ્પસર. દેવ, શ્રી સિંગે (વત
સ્ત્રે) ॥ અભિરૂપે ॥

રૂક્ષ શરીરવાળા માણસોને શોધી માત્રાની
અનુવાસન બંધિત દેવાય તો લાળા કાળા સુધી
પણ હરકત કરવી નથી. સિંગે માણસોને
શોધી માત્રાની નિરૂદ્ધબંધિત દેવાય તો તે
અનુદ્ધેક થાય છે; અથવા એ માણસને બંધિત
દીધા પછી વશ બને એકદો. સ્નેહ પાછો
નીકળે, તેને પણ બહુ જ શોધી માત્રાની
બંધિત દેવી, કારણ કે સિંગે શરીરમા નાખેદો.
સ્નેહ ટકતો નથી. ૪૨, ૪૩

દીક્ષ-અભ્ય-અભ્ય. ॥ અભિરૂપે વત સ્ત્રે
હતિ દેવ. ॥

અણુસ્ય મનોનિમિત્ત છેલ્લો નૈતિ યવા પુનઃ ।
તવાઽક્ષરમાખ્યાને શૂંઠે આપ્યમ્ લાપયે ॥ ૪૪ ॥
પકાશયે શુભં ચ તત્ર વધાયિક્ષમમ્ ।
તસ્મિં તસ્મિં ચાપ્યુલ્લે પક્ષવિમયાપિ શા ॥ ૪૫ ॥
પચાઽનુભોમનો વાયુર્લેખ કોદશ જાયતે ।
તથા વિરેખમં વધાતીર્થમં તસ્ય ચ શસ્યતે ॥ ૪૬ ॥
પસ્ય મોપદ્રવં કુપાત્ એદનશ્ચિપિતે સ્વત ।
સર્વોપિ આપૂતો રીપ્યાવુપેચ્ય ત્વિજામતા ॥ ૪૭ ॥
અમાપાતં ત્વહોપત્રે કોદં લંકોપશિરો ॥
એદનસ્તાવનાપાતે તામ્ય કોદો વિચીપતે ॥ ૪૮ ॥
શુદ્ધચેરપ્પૂતીકમાર્જીરુપકરોધિપમ્ ।
શાતાવરી સ્વચરં આકનાસી પક્ષોનિમિત્તમ્ ॥ ૪૯ ॥
પવમાપાતસીકોદકુલ્પ્યાન્ પ્રવૃત્તોનિમિત્તમ્ ।
અતુરોદિનિમિત્તમ્ પક્ષવા પ્રોચરોપેય તેન ચાપ્યુલ્લે
પલેસીકાદકં સર્વોપિપીતી પક્ષોનિમિત્તમ્ ।
અનુવાસનમિત્તમ્ સર્વવાતપિઅનુવત્ ॥ ૫૦ ॥

અભ્ય-અણુસ્ય વત મનોનિમિત્ત સ્ત્રે પુનઃ ॥
હતિ, તવા અણુસ્યવતને શૂંઠે જ ચત્રા પવમાપયે જ
મુદ્રવ કાચક ॥ તત્ર તસ્મિંચાપ્યુલ્લે મિસરવં દપ્પા
અપાવિ શા પક્ષવિં (દપ્પા) વળા વાયુ- વલ જ
સ્ત્રે- અનુભોમ જાએ, તથા વિરેખન દપ્પા, તીર્થ
વસ્ય જ દસ્યત ॥ પસ્ય મોપદ્રવ સ્વેદનશ્ચિપિતે કપદ્રવ
જ કુપદ્રવ (હવ) રીપ્યાવુ વધ અપિ (સ્ત્રે)
અણુસ્ય, (સ્ત્રે) વિજામતા (દેવે) જ અપેચક
આપ્યે શુ અપવતો સ્ત્રે લંકોપશિરો- હરે, (મિત્ર)
એદનતો અભ્યવત અપ્ય સ્ત્રે જ વિચીપતે ।
મુદ્રવે-અણુસ્યવત ॥ ૪૯ ॥ શાતાવરી તાવર
અપેચક ॥ પવમાપાત પ્રવૃત્તોનિમિત્તમ્ પવમાપતનીએ

અણુસ્યવત અભ્યવત અણુસ્ય વત મનોનિમિત્ત સ્ત્રે જ
અણુસ્યવત અપેચક ॥ ૪૯ ॥

અણુસ્ય શુદ્ધ નહીં મયેલો માણસને
એ વિશા મહિત સ્નેહ પાછો ન નીકળે, તે
અગ શિશિલ મર્ધ અમ છે, આદરો મર્ધ અપે
છે, શુભ નીકળે છે, આસ થાય છે અને
પકપાયમા આપેપણ થાય છે અણુસ્ય
અનુ- હોય તો વીક્ષ્ય જોઈપાવાથી વીક્ષ્ય
નિરૂદ્ધબંધિત દેવી અથવા વશાદિકની શોધી
વાટ કરી તેમા જોઈપ નાખીને શુભમાં
જોડાવવી, કે એથી વાયુ અનુદોષ થાય
છે અને વિશ્વ સહિત સ્નેહ બહાર નીકળે છે.
એવા માણસને વિરેખન દેવુ પણ ઠીક છે
અને વીક્ષ્ય નસ્ય દેવુ પણ ચાર છે. એ
માણસને અનુવાસનબંધિત શરીરમાંથી પાછી
નહીં નીકળ્યા છતાં કશે ઉપદ્રવ ન કરે,
'તે માણસ રૂક્ષ કોવાથી તેના શરીરમાં
સઘળો સ્નેહ કામ અપી ગયો' એમ સમજ
અતુર વેગે તેની ઉપેક્ષા કરવી-એટલે તે સ્નેહને
પાછો કાઢવા થતાં કરવો નહીં સ્નેહ એક
દિવસ-શત સુધી પાછો ન નીકળે, તો
શોધનના ઉપાયોથી તેને પાછો કાઢવો, પણ
તેને કાઢવા બીજા વાર સ્નેહની બંધિત દેવી
નહીં. ગળો, કોરડી, કંજ, કારગી, કન-
દુસો, શૈલિષ નામનુ મુગથી અંક, શાતાવરી,
કાસાજોગિયો અને અલોડી, એ જોઈપને
આર આર તોલાઆર લઈ તેમ જ અંક, અંક,
અળસી, બારડીનાં બીજ તથા કમથી એ
જોઈપને આઠ બાઠ તોલાઆર લઈ તે
સઘળાંજોને આર ક્રોણ વચનના પાછીમાં
પકાની એક ક્રોણ બાકી રહે ત્યારે તેમાં
આર આર ક્રોણ આર સઘળાં છપ્પનીય અણુનાં
જોઈપની સાથે એક આઠક તેજ પકાવવું.
એમ પકાવેલા એ અનુવાસન તેજનો ઉપયોગ
કરવાથી વાયુ સળધી સઘળા વિકારો મટી
અમ છે ૪૪-૫૧

દીક્ષ-દીક્ષ-અભ્ય. ॥ રીપ્યાવુ-રિપ્યાવુ-અભ્ય
મિત્રે ॥ અમાપાત-અમાપોરી ॥ પ્રવૃત્તમ્-અણુસ્ય ॥

પદસતિવ્યાપદસ્તુ જાયન્તે વસ્તિકર્મણઃ ।

રૂપિતાત્ સમુદાયેન તાશ્ચિકિત્સ્યાસ્તુ સુશ્રુતાત્ ॥

અન્વયઃ-રૂપિતાત્ તુ વસ્તિકર્મણઃ પદસતિઃ વ્યાપદઃ

જાવન્તુ, તાઃ સુશ્રુતાત્ સમુદાયેન ચિકિત્સ્યાઃ ॥

અસ્તિ ક્રિયામાં કાંઈક વિપરીતપણું થઈ

બધે તો છોતેર પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય

છે; એ રોગો જે ઉત્પન્ન થયા હોય તો

સુશ્રુતમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય નળી આદિ

સામગ્રીઓથી તેઓની ચિકિત્સા કરવી. પર

ટીકા-સમુદાયેન-સમુચિતનેત્રાદિસામગ્રયા ।

પાનાહારવિહારાશ્ચ પરિહારાશ્ચ કૃત્તરશઃ ।

સેહપાનસમાઃ કાર્યા નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥૫૩

અન્વયઃ-અત્ર ચ પાનાહારવિહારાઃ ચ પરિહારાઃ

કૃત્તરશઃ સેહપાનસમાઃ કાર્યાઃ, અત્ર વિચારણા ન કાર્યા ॥

આ ક્રિયામાં પાન, આહાર, વિહાર અને

સેહના નિષેધો સ્નેહપાનની રીતિ પ્રમાણે

પાળવા; તેમાં સંશય કરવો નહીં. ૫૩

નિરૂપસ્તિવિધિ

નિરૂપસ્તિના ભેદો

નિરૂપસ્તિર્બહુધા મિથતે કારણાન્તરૈઃ ।

તૈવ તસ્ય નામાનિ કૃતાનિ મુનિપુક્તૈઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-કારણાન્તરૈઃ નિરૂપસ્તિઃ બહુધા મિથતે,

મુનિપુક્તૈઃ તૈઃ એવ તસ્ય નામાનિ કૃતાનિ (સન્તિ) ॥

જુદાં જુદાં (ઔષધોની મેળવણીરૂપ

સમવાધી) કારણોથી નિરૂપસ્તિના ઘણા

પ્રકારો થાય છે અને એ પ્રકારો ઉપરથી જ

ઉત્તમ મુનિઓએ, તે ખસ્તિનાં જુદાં જુદાં

નામો પાડ્યાં છે. ૧

ટીકા-કારણાન્તરૈઃ-સમવાધિકારણમેદૈઃ ।

નિરૂપસ્તિ' બીજું નામ આસ્થાપન

નિરૂપસ્થાપન નામ પ્રોક્તમાસ્થાપનં બુધૈઃ ।

સ્વસ્થાને સ્થાપનાદોષધાતૂનાં સ્થાપનં મતમ્ ॥૨

અન્વયઃ-બુધૈઃ નિરૂપસ્થાપનં અપરં નામ આસ્થાપનં

પ્રોક્તમ્, (યતઃ) દોષધાતૂનાં સ્વસ્થાને સ્થાપનાત્ સ્થાપનં

મતમ્ ॥

પંડિતોએ નિરૂપસ્તિતું બીજું નામ

'આસ્થાપન' કહેલું છે; કારણ કે એથી

દોષોતું અને ધાતુઓતું પોતપોતાને સ્થાને

સ્થાપન થતું હોવાથી તે આસ્થાપન મનાય છે.

મા. ૪૦

નિરૂપસ્તિનું માપ

નિરૂહસ્ય પ્રમાણં તુ પ્રસ્થપાદોત્તરં પરમ્ ।

મધ્યમં પ્રસ્થમુદ્દિષ્ટં હીનં ચ કુઢવાસ્ત્રયઃ ॥૩॥

અન્વયઃ-નિરૂહસ્ય તુ પ્રસ્થપાદોત્તરં પરં પ્રમાણં,

પ્રસ્થં મધ્યમં, ચ ત્રયઃ કુઢવાઃ હીનં ઉદ્દિષ્ટમ્ ॥

નિરૂપસ્તિની સવા પ્રસ્થની માત્રા ઉત્તમ

સમજવી, એક પ્રસ્થની માત્રા મધ્યમ સમજવી

અને ત્રણ કુઢવની માત્રા કનિષ્ઠ સમજવી. ૩

ટીકા-પરં-શ્રેષ્ઠમ્ ।

નિરૂપસ્તિ કેને ન દેવી ?

અતિસ્થિગ્ધોઽક્લિષ્ટદોષઃ ક્ષતોરસ્કઃ કુરાસ્તથા ।

આધ્માનઞ્છદિહિકાર્શઃકાસશ્વાસપ્રપીડિતઃ ॥૪॥

ગુદશોફાતિસારાતો વિપ્રૃચીકુપ્તસંયુતઃ ।

ગર્મિણી મધુમેહી ચ નાસ્થાપ્યશ્ચ જલોદરી ॥૫॥

અન્વયઃ-અતિસ્થિગ્ધઃ અક્લિષ્ટદોષઃ ક્ષતોરસ્કઃ તથા

કુશઃ આધ્માનઞ્છદિહિકાર્શઃકાસશ્વાસપ્રપીડિતઃ ગુદશોફા-

તિસારાતો વિપ્રૃચીકુપ્તસંયુતઃ ગર્મિણી મધુમેહી ચ જલોદરી

ન આસ્થાપ્યઃ ॥

જે અત્યંત સ્થિગ્ધ શરીરવાળો હોય, જેના

દોષોને પકાવીને તે તે સ્થાનકોમાંથી ખસેડ્યા

ન હોય, જેને છાતીમાં ક્ષતનું દરદ હોય, જે

હૂખળો હોય, જેનું પેટ આફરી આવ્યું હોય;

જે બલદીથી કે હેડકીથી પીડાયેલો હોય, અથવા

જે ઉધરસવાળો, શ્વાસવાળો, ગુદાની પીડાવાળો,

સોજવાળો, આડાના રોગથી પીડાયેલો, કોલેરા-

વાળો તથા કોઠિયો હોય, જે સ્ત્રી ગર્ભવાળી

હોય, જે મધુમેહવાળો અને જળોદરવાળો

હોય, તેઓને નિરૂપસ્તિ ન દેવી. ૪, ૫

ટીકા-અક્લિષ્ટદોષઃ-મદતોલ્વલેશન ઇતિ યાવત્ ।

ક્ષતોરસ્કઃ-ઊરઃક્ષતવાન ।

નિરૂપસ્તિ કેને દેવી ?

વાતવ્યાધાતુદાવર્તે વાતાત્ત્વગ્વિપમજ્વરે ।

મૂર્ચ્છાતૃળ્ણોદરાનાહમૂત્ત્વજ્વરાસ્મરીપુ ચ ॥ ૬ ॥

વૃદ્ધયસ્યુદરમન્દાગ્નિપ્રમેહેપુ નિરૂહગમ્ ।

શૂલેઽમ્લપિત્તે હ્રદ્રોગે યોજયેદ્ધિવિવદ્ બુધઃ ॥૭॥

અન્વયઃ-વાતવ્યાધૌ ઉદાવર્તે વાતાત્ત્વગ્વિપમજ્વરે

મૂર્ચ્છાતૃળ્ણોદરાનાહમૂત્ત્વજ્વરાસ્મરીપુ વૃદ્ધયસ્યુદરમન્દાગ્નિ-

પ્રમેહેપુ શૂલે ઇમ્લપિત્તે ચ હ્રદ્રોગે બુધઃ વિવિવત્ નિરૂહગં

યોજયેત્ ॥

વાયુસંબંધી વ્યાધિ, ઉદાવર્ત રોગ. વાત-

રક્ત, વિષમજ્વર, મૂર્છા, તરશ, ઉદરશોષ,
પેટનું ચઠવું, મૂત્રકૃમ્મ, પથરી, વધરાવળ,
હોઢીવાળું પ્રદર, અગ્નિનું મંદપણ, પ્રમેહ,
શૂળ, અગ્નિપિત્ત અને હૃદયના રોગમા સમજી
વેવે વિધિપૂર્વક નિરૂદ્ધજસ્તિ દેવી. ૬, ૭

રોગીને શું કરાવી કયા વખતે ક્યાં
નિરૂદ્ધજસ્તિ આપવી ?

વસ્તુપાતિકવિષ્ણુદ્વં શિષ્યે સ્વિષ્ણમમોજનમ્ ।
મખાકે પુદ્ગમયે ચ યથાપોમ્યે નિક્ષયેત્ ॥

અપાન વાયુની, આકાશની કે પેશાબની
કાઈ પણ હાજત થઈ હોય, તે તે હાજત
જેવે પૂરી કરી લીધી હોય, તેહ આદિથી
જેને બરાબર માતિસ કહ્યું હોય, ગરમ
પાણીથી જેને નવસાવેલ હોય અને જે જૂપયો
રહ્યો હોય એવા રોગીને સમજી વેવે બયોરના
વખતે ઘરની અંદર બથાયોઅ નિરૂદ્ધજસ્તિ દેવી.

દેવ્ય-શિષ્ય-ભાષ્યમ્ । શિષ્ય ઉચ્ચાનુક્રમિતમ્ ।

નિરૂદ્ધવિધાન અને તે પછીનું કર્તવ્ય
સ્નેહયસ્તિયિધામૈત પુષ્પ પુર્વાગ્રિકહમ્ ।
જાતે નિરૂદ્ધે ચ તતો મહેતુચ્ચત્કાલન ॥
વિદે મુદ્ગનાથ તુ નિક્ષણાગમનેષ્વયા ॥ ૯ ॥

અર્થ-પુષ્પ સ્નેહયસ્તિયિધામૈત નિરૂદ્ધે જ્વાર, નિરૂદ્ધે વ ચાત તત નિક્ષણાગમનેષ્વયા મુદ્ગનાથે તુ ચત્કાલન મદ્ય ॥

વિદાન વેવે સ્નેહજસ્તિની વિધિ પ્રમાણે
નિરૂદ્ધજસ્તિ દેવી. નિરૂદ્ધજસ્તિ અપાયા પછી
તે પિત્તકારીને ગુહકારથી પાછી બદાર કાઢવા
રોગીએ જે થઈ મુખી ઊમઠક બેસવું (એટલે
જે થડીની અંદર નિરૂદ્ધજસ્તિ પાછી નીકળે છે)

રોગ-ચક્ર મુદ્ગનાથ તુ નિક્ષણાગમનેષ્વયા ચોપિત્ત-
નિરૂદ્ધજસ્તિયિધામૈત મુદ્ગનાથ ॥

જે થડી મુખીમાં નિરૂદ્ધ પાણું ન નીકળે તે ?
અનાપાતે મુદ્ગે ॥ નિકર્હ ચાર્પનદેવ ॥
નિકર્હેવ મનિમાન્ રોગમૂખામ્ભલગ્યર્થ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ-મુદ્ગ તુ અનાપાતે નિકર્હે મનિમાન્ રોગ
મૂત્રમગોર્વા નિકર્હે ત્વ રાપને રોગ ॥

જે જે થડી મુખીમાં નિરૂદ્ધજસ્તિ પાછી
ન નીકળે, તે અપાન, મૂત્ર, લીંબુને રસ

અને સૈધવની પિત્તકારીઓ ભાસ્વારૂપ સૈધ
ના ઉપાયોથી તે નિરૂદ્ધજસ્તિને પાછી કાઢ

નિરૂદ્ધજસ્તિ બરાબર લાગુ થયેલી કેને
યસ્ય ક્રમેણ ગચ્છતિ વિદ્યપિત્તકમ્ભવાય ॥

આર્થ-ચોપચાયેત કુનિકર્હ તમાવિરોધ ॥ ૧૧
અર્થ-યસ્ય ક્રમેણ વિદ્યપિત્તકમ્ભવાય ગચ્છતિ
કાપનં ચ ત્વચાયેત, તં મુનિસ્વમ્ કમિસેત્ ॥

જે માણસને અનુક્રમે વિષા, પિત્ત, ૧
અને વાયુ નીકળી જાય અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ
હલકાઈ પ્રાપ્ત થાય, તેને 'નિરૂદ્ધજસ્તિ
બરાબર લાગી છે' એમ કહેવું. ૧૧

નિરૂદ્ધજસ્તિ બરાબર ન લાગુ થયેલી કેને
યસ્ય સ્વાસ્થસ્તિપ્ત્યાશ્ચયો હીનમજ્જાનિકા ॥

મૂર્ચ્છાસ્તિગાથ્યાવિમાન્ કુનિકર્હ તમાવિરોધ ॥
અર્થ-યસ્ય ક્ષતિઃ કમ્પજાયેત્ હીનમજ્જાનિકા
મૂર્ચ્છાસ્તિગાથ્યાવિમાન્ સ્વાર, ત કુનિકર્હ કમિસેત્

જે માણસને પિત્તકારી થોડા થોડા વેગથી
પાછી નીકળે, અથ તથા પરન થોડા થોડા
નીકળે, મૂર્છા આવે, પીડા થાય, જટલા થાય
અને અસ્થિ ઉત્પલ થાય, તેને નિરૂદ્ધજસ્તિ
બરાબર લાગી નથી, એમ કહેવું. ૧૨

આરોગ્યપત્ત અને સ્નેહજસ્તિ બરાબર
અપાયાનું સંકેત

વિવિકલતા મનસ્પ્રિયઃ કિાચના ધ્યામિનિપ્રદાઃ ।
ભાસ્વાપનલોહવસ્ત્રો સમગ્દાને તુ હરત્યમ્ ॥

અપેતું બૌદ્ધજ બહાર નીકળી જાય, મનની
પ્રસન્નતા થાય, સિન્ધુપત્ત થાય અને રોગ
અટકી જાય, એ નિરૂદ્ધજસ્તિ તથા સ્નેહજસ્તિ
સારી રીતે દેવામાના લક્ષણો છે ૧૩

કીલ્બ-વિષાગ-વતોષપરિ મદ્યમ્ ।

જે, જગ્ગ કે ચાર વાર થયું નિરૂદ્ધજસ્તિ દેવાય
અને વિધિના પુન્ન્યાગ્રિકર્હ ચિન્તિતાનિ ॥

કીર્તિયં વા તૂર્તિયં વા ચતુર્થં વા ચપોષિતમ્ ૧૪
અર્થ-ચિન્તિતાનિ અને વિધિય જ્વારિ
કીર્તિયં વા તૂર્તિયં વા ચતુર્થં ચિદ્ મુદ્ગનાથ ॥

અસ્તિ દેવાનુ બરાબર અપાયા થયે
જે પ્રકારથી નિરૂદ્ધજસ્તિ દેવી થોડા થોડા
તેા જે જસ્તિ બીજા વાર, ત્રીજા વાર અને
ચોથી વાર થયું દેવી. ૧૪

કયા દોષમાં કયું નિરૂપણ દેવું ?

સંજ્ઞાદ્દ દુઃખઃ પચને પિત્તે દ્વૈ પચસા સહ ।

કયાયકદુમુત્રાઘાઃ કફયુગ્માસ્ત્રયો હિતાઃ ।

પિત્તગ્લેખાનિલાવિદ્યં ક્ષીરયૂપરસૈઃ ક્રમાત્ ॥

નિરૂદ્ધં મોજયિત્વા ચ તતસ્તમનુવાસયેત્ ॥૧૫॥

અન્યઃ-પચને સત્ત્વેદઃ દુઃખઃ, પિત્તે પચસા સહ દ્વૈ,

કદ્દે કયાયકદુમુત્રાઘાઃ લ્પ્પાઃ ત્રયઃ હિતાઃ (સુઃ) ।

નિત્તલેખાનિલાવિદ્યં (તુ) ક્રમાત્ ક્ષીરયૂપરસૈઃ (દયાત્),

તતઃ ચ નિરૂદ્ધં તં મોજયિત્વા અનુવાસયેત્ ॥

વાયુનો રોગ હોય તો નેરૂડવાળી એક

નિરૂડખસ્તિ દેવી, પિત્તનો રોગ હોય તો

કેંડવાળી બે નિરૂડખસ્તિ દેવી અને કદ્દનો

રોગ હોય તો તૂરા, તીખા અને મૂત્ર આદિ

પદાર્થોને ગરમ કરી તેઓની ત્રણ નિરૂડ-

ખસ્તિઓ દેવી. બે માણસ પિત્ત, કદ્દ અને

વાયુ (ત્રણેથી) ઘેરાયેલ હોય તો અનુક્રમે

ધની, મગના રસની અને માંસના રસની

ત્રણ) બસ્તિઓ દેવી. જેને નિરૂડખસ્તિ

વામાં આવી હોય તે માણસને જમાડીને

૧૫ અનુવાસનબસ્તિ દેવી. ૧૫

કેમળ, વૃદ્ધ તથા બાળકને કેવી બસ્તિ ?

કુકુમારસ્ય વૃદ્ધસ્ય બાલસ્ય ચ મૃદુહિતઃ ।

મસ્તિસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ તેષાં હન્યાદ્રલાયુપી ॥૧૬॥

અન્યઃ-કુકુમારસ્ય વૃદ્ધસ્ય ચ બાલસ્ય તુ મૃદુઃ

મસ્તિઃ હિતઃ (સ્યાત્), તેષાં તીક્ષ્ણઃ વસ્તિઃ પ્રયુક્તઃ તુ

(લ્પ્પાં) લલાયુપી હન્યાત્ ॥

કુકુમારશરીરવાળાને, વૃદ્ધને અને બાળકને

તો કેમળ જ બસ્તિ હિતકારક થાય છે;

એમને બે તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવાય તો તેઓનાં

બળનો અને આયુષનો નાશ કરે છે. ૧૬

નિરૂડખસ્તિના લેહો

વધાનુક્રેશનં પૂર્વે મર્ચ્યં દોષહરં તતઃ ।

પથ્થાત્સંશમનીયં ચ વધાદ્વસ્તિ વિવક્ષણઃ ॥૧૭॥

અન્યઃ-વિવક્ષણઃ પૂર્વમ્ ઉત્પલેશનં વધાત્, તતઃ

વેપરં મર્ચ્યં, પથ્થાત્ ચ સંશમનીયં વસ્તિ વધાત્ ॥

સમજી વેદે પ્રથમ ઉત્કલેશન બસ્તિ

દેવી, પછી દોષહર મધ્ય બસ્તિ દેવી અને

ત પછી સંશમનીય બસ્તિ દેવી. ૧૭

ઉત્કલેશન બસ્તિ

પરખ્વીજં મધૂકં પિપ્પલી સૈન્ધવં વચા ।

રુપાફલકલ્પકશ્ચ વસ્તિસ્ત્પલેશનઃ સ્મૃતઃ ॥૧૮॥

એરંડી, મહુડાની છાલ, પીપર, સૈંધવ,
વજ અને પલાશીનાં ફળનો કલ્ક, એટલાની
બસ્તિ દેવામાં આવે, તે ઉત્કલેશન બસ્તિ
કહેવાય છે. (જેથી દોષો પાકી પોતપોતાનાં
સ્થાનોમાંથી ખસીને અલગ થઈ જાય છે.) ૧૮

દોષહર બસ્તિ

શતાહ્વા મધુકં વિલ્વં કૌટજં ફલમેવ ચ ।

સકાક્ષિકઃ સગોમૂત્રો વસ્તિર્દોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૯॥

શતાવરી, જેઠીમધ, ખીલી તથા ઇંદ્રજવને

કાંજીમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી, તેથી બસ્તિ

દેવામાં આવે, તે દોષહર બસ્તિ કહેવાય છે.

(જેથી વાત આદિ દોષો દૂર થાય છે.) ૧૯

સંશમન બસ્તિ

પ્રિયચ્ચુર્મધુકં મુસ્તા તથૈવ ચ રસાક્ષનમ્ ।

સક્ષોરઃ શસ્યતે વસ્તિર્દોષાણાં શમનઃ સ્મૃતઃ ॥૨૦॥

કાંગ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને રસ-

વંતીને દૂધમાં વાટી, તેથી બસ્તિ દેવામાં

આવે, તે સંશમન બસ્તિ કહેવાય છે.

(જેથી દોષોનું શમન થાય છે.) ૨૦

લેખન બસ્તિ

ત્રિફલાક્વાથગોમૂત્રક્ષૌદ્રક્ષારસમાયુતાઃ ।

ઝપકાદિપ્રતીવાપૈર્વસ્તયો લેખનાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૧॥

હરડાં, બહેડાં તથા આમળાનો ક્વાથ,

ગોમૂત્ર, મધ અને જવખારથી યુક્ત અને

ઝપક આદિ ગણનાં વિશેષ યુક્તોનાં પ્રક્ષેપવાળી

બે બસ્તિ દેવામાં આવે, તે લેખન બસ્તિ

કહેવાય છે. (એ બસ્તિથી મળો ઝખડી

જાય છે.) ૨૧

ટીકા-ઝપકાદિપ્રતીવાપાઃ-ઝપકાદિગણવિશેષપૂર્ણ-

પ્રક્ષેપાઃ ।

બુંહણુ બસ્તિ

વૃંહણદ્રવ્યનિષ્કાયૈઃ કલ્પકૈર્મધુરકૈર્યુતાઃ ।

સપિર્મીસરસોપેતા વસ્તયો વૃંહણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૨॥

અન્યઃ-વૃંહણદ્રવ્યનિષ્કાયૈઃ મધુરકૈઃ કલ્પકૈઃ યુતાઃ

સપિર્મીસરસોપેતાઃ વસ્તયઃ વૃંહણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ધાતુઓને વધારનારા પદાર્થોનો ક્વાથ,

મધુર પદાર્થોના કલ્ક, ઘી અને માંસના

રસથી બે બસ્તિ દેવામાં આવે, તે બુંહણુ

બસ્તિ કહેવાય છે. (એ બસ્તિથી ધાતુઓની

પષ્ટિ થાય છે.) ૨૨

પિચ્છિલ અસ્તિ

વર્ષપવતીવેલુશાસ્ત્રીપુખ્તનાકુતુખ ।
સીપિચ્છા સોત્રયુક્તા માત્રા પિચ્છિલસંહિતા ।
મનોરમેયધર્મયુક્તા વેદ્યા વિચલયી ॥ ૨૩ ॥

અન્ય-વિચલયી કર્મવર્તીવેલુશાસ્ત્રીપુખ્તના-
કુપ શીલિદા શેઠનુપા મનોરમવર્ધી નુપા
અન્ય પિચ્છિલસંહિતા (સત્ત્વ) દેવા ॥

એક, નાશી, ગૂંદા તથા શીમળાના
ફૂલના અકુરોને દૂધમા પકાવી મધ નાખીને
બકરાના, ઘેટાના તથા કાળા હરણના ઢોલી
સહિત જે અસ્તિ દેવામાં આવે, તે પિચ્છિલ
નામની અસ્તિઓ કહેવાય છે (જે અસ્તિથી
ચીકાશ થાય છે) ૨૩

ચીકા-તેવતી-નાશી, શેઠ-મનુષ્ય । અન્ય-મનુષ્ય ।
જરમો મેવ । દન-કુલમુદ ॥

પિચ્છિલ અસ્તિનુ આપ

માત્રા પિચ્છિલવસ્તીના પાંચેશ્વરમિર્મેલા ॥ ૨૪ ॥

અન્ય પિચ્છિલવસ્તીના માત્રા દ્વયમિ પક્ષે ક્તા ॥

પિચ્છિલ અસ્તિની માત્રા બાર પક્ષની
મનાઈ છે ૨૪

નિરૂપ અસ્તિનુ આપ

વસ્તુઓ સે અવસ્થાએ મણુન પ્રસુતિવ્યયમ્ ।
વિનિમય્ય ઠતો વધાત્સ્યેદસ્ય પ્રસુતિમયમ્ ॥ ૨૫ ॥
પરીમૂને તતા એહે જગજગ પ્રસુતિ સિપ્ત ।
સંમુદ્ધિને કાર્યવ તુ અનુમસુતિધર્મિતમ્ ॥ ૨૬ ॥
સિપ્ત્યા વિનમ્ય વધાત્ય નિકર્હ કુર ઓ મિયક્ ।
વાતે અનુ સં શોર્ત્ર વધાત્ય અદસ્ય પદ્મપલમ્ ॥ ૨૭ ॥
પિપ્તે અનુપ્પર્મ શોર્ત્ર સ્નેહ વધાત્યભગપમ્ ।
કર્કે તુ પદ્મલ શોર્ત્ર સિપ્ત સ્નેહ અનુપ્પલમ્ ॥ ૨૮ ॥

અન્ય-જાતી અવસ્થા અનુ વસ્તુ મણુન પ્રસુતિ-
કર્મે વસ્તુ ઠતઃ વિનિમય્ય સ્નેહસ્ય પ્રસુતિમય વસ્તુ
તત્ત્વે સ્નેહે સ્નેહમય (મન) અન્યસ્ય પ્રસુતિ સિપ્ત
સંમુદ્ધિ તુ અનુ પ્રસુતિધર્મિત અન્ય સિપ્ત્યા વિનમ્ય
પ કુરત મિયક્ સિપ્ત વસ્તુ । વાત અનુપ્પર્મ શોર્ત્ર
સ્નેહ વસ્તુ વસ્તુ તિ અનુપ્પર્મ શોર્ત્ર સ્નેહ વસ્તુ
વસ્તુ કર્કે તુ વસ્તુ શોર્ત્ર સ્નેહ અનુપ્પર્મ શોર્ત્ર ॥

પ્રથમ એક તોટો સિંધવ નાખી તેમાં
સોગ તોટા મધ નાખી જૂન બાટીને પછી
તેમાં ઘાસીય શ્વિયાભાર રનેદ નાખવેલ
મરંન કરીને રનેદને સારી રીતે બેળવી ઘી

પછી તેમાં આઠ શ્વિયાભાર કદક નાખ
કદકને પૂટીને બેળવી ઘી પછી તેમાં જર
શ્વિયાભાર ક્વાથ નાખી સરજનુ જૂન મા
કરી સમજુ વેષે તેથી નિરૂપઅસ્તિ જે
(તેમાં વિશેષ આ છે કે) વામુનુ કદક જે
તો આર પક્ષ મધ અને ॥ પક્ષ સે
નાખવેલ પિપ્તુ કદક હોય તો આર ૧
મધ અને ત્રણ પક્ષ રનેદ નાખવેલ ॥
કદકુ કદક હોય તો છ પક્ષ મધ અને ૧
પક્ષ રનેદ નાખવેલ ૨૫-૨૮

મધુતૈલક અસ્તિ

પરપક્ષવાપનુસ્વાશી મધુતૈલક પલાદકમ્ ।
શતપુખ્તપાકાર્યેન સે અધાર્યેન સંયુતમ્ ॥ ૨૯ ॥
મધુતૈલકસંતોડ્ય ઘાતાઃ સત્ત્વવિકોદિતા ।
મિત્રયુક્તમદ્યમિદમ્મોદાયર્થતાશાન ॥
અલ્પકર્મવત્કોષે વૃષ્ટો દીપનદૃશ્ય ॥ ૩૦ ॥

અન્ય-પુખ્તપાનુસ્વાશી અલ્પકર્મ મધુતૈલક
પુખ્તપાનુસ્વાશી સંયુત સંયુત (સિપ્ત, ઠત) કા
મિત્રયુક્ત મધુતૈલકકોષે અલ્પકર્મ (સત્ત્વ વેદ
અલ્પકર્મ વૃષ્ટો વ રીપનદૃશ્ય વેદોદ્યમિતૈલક
અલ્પકર્મવત્કોષે એ (મરતિ) ॥

આઠ પક્ષ બેરહના મૂળનો ક્વાથ કર
તેમાં તેના સમાનભાગે આર પક્ષ મધ આ
આર પક્ષ તેલ, અર્ધ પક્ષ મુવા અને અર્ધ
પક્ષ સિંધવ નાખી સર્વને સ્વાર્ધથી વટોવક
એટલે જે મધુતૈલક નામની પિચ્છિલ
થાય છે. આ પિચ્છિલ મારવાથી બન વર્
છે, વર્ષ સાથે થાય છે, મિત્રનની યજ્ઞિ વર્
છે, અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે, ધાતુની ઊર્તિ
થાય છે અને મિદ, બેળા, કૃમિ, બરહ, મરં
તથા ઉદાવર્તનો અવરથ નાશ થાય છે ૨૬, ૩૦

વાપન અસ્તિ

સોત્રાન્યસીધીમામાં પ્રસૂત પ્રસૂત મરેન્ ।
દનુ ગાલપધાર્શીશો સિપ્ત સ્વાક્ વાપના વરા ॥
અન્ય-સોત્રાન્યસીધીમામાં પ્રસૂત પ્રસૂત મરેન્
વાપનીવાપના (વાપ) વરા વાપના વરા વરા ॥
મધ, ઘી, દૂધ અને તેલને આઠ આ
શ્વિયાભાર વર્ષ તેમાં એક તોટો પડાવી
અને એક તોટો સિંધવ નાખી પૂટીને જે

પિયકારી કરવામાં આવે, તે ઉત્તમ યાચન
અસ્તિ કહેવાય છે. (એ અસ્તિથી યાચન
થાય છે અને જાડો પણ ઉતરે છે.) ૩૧

અન્વય-ઈતિ પાત્રનસારકઃ યાચનવસ્તિઃ ।

યુક્તરથ અસ્તિ

પદ્મમૂલતિકાચો મધુતૈલં સસૈન્ધવમ્ ।

અયુક્તરથો વસ્તિઃ સવચ્ચાપિપ્પલોફલઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયઃ-પદ્મમૂલતિકાચઃ, સસૈન્ધવે મધુતૈલમ્-

અયુક્તરથો વસ્તિઃ સવચ્ચાપિપ્પલોફલઃ યુક્તરથઃ વસ્તિઃ (કથ્યતે) ॥

એરંડાનાં મૂળિયાંને કવાથ કરી તેમાં
મધ, તેલ, સૈન્ધવ, વજ અને પીપર નાખ-
વામાં આવે, તો તે યુક્તરથ નામે પિયકારી
કહેવાય છે. ૩૨

સિદ્ધ અસ્તિ

પદ્મમૂલસ્ય નિકાયૈસ્તૈલં માગધિકા મધુ ।

સસૈન્ધવઃ સયપ્રયાહઃ સિદ્ધવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

અન્વયઃ-પદ્મમૂલસ્ય નિકાયૈઃ (સદ્) તૈલં માગ-

ધિકા મધુ સસૈન્ધવઃ સયપ્રયાહઃ (યઃ ભવતિ સઃ)

સિદ્ધવસ્તિઃ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

પંચમૂળના કવાથમાં તેલ, પીપર, સૈન્ધવ,
પથા જેઠીમધ નાખીને જે પિયકારી કરવામાં
આવે, તે સિદ્ધઅસ્તિ કહેવાય છે. ૩૩

નિરૂપઅસ્તિ લેનારે કરવાનું તથા ત્યજવાનું

જ્ઞાનમુખ્યોદકૈઃ કુર્યાદિવાસ્ત્વમમજીર્ણતામ્ ।

વર્જયેદપરં સર્વમાચરેત્ સ્નેહવસ્તિવત્ ॥ ૩૪ ॥

અન્વયઃ-(નિરૂપેવી જનઃ) ડાળોદકૈઃ સ્નાનં

કુર્યાત્, દિવાસ્ત્વમ્ અજીર્ણતાં વર્જયેત્, અપરં સર્વં

સ્નેહવસ્તિવત્ આચરેત્ ॥

નિરૂપઅસ્તિ લેનારા માણસે ઊના પાણીથી
નાહવું, દિવસે સૂવું નહીં, અજીર્ણ થવા
દેવું નહીં અને બીજું સઘળું સ્નેહ અસ્તિની
રીતિ પ્રમાણે કરવું. ૩૪

ઉત્તરખસ્તિવિધિ

ઉત્તરખસ્તિ નામ પડવામાં કારણ

અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ વસ્તિમુત્તરસંક્ષિતમ્ ।

નિરૂપાદુત્તરો યસ્માત્તસ્માદુત્તરસંક્ષકઃ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ-અતઃપરમ્ ઉત્તરસંક્ષિતં વસ્તિ પ્રવક્ષ્યામિ-

યસ્માત્નિરૂપાદુત્તરઃ તસ્માદુત્તરસંક્ષકઃ (કથ્યતે) ॥

હવે ઉત્તરખસ્તિ* વિષે કહું છું; આ
અસ્તિ નિરૂપઅસ્તિ દીધા પછી દેવા યોગ્ય
હોય છે તેથી અથવા અસ્તિઓમાં નિરૂપની
પછી આને જણાવેલ છે તેથી અથવા શુદ્ધ-
સ્થાનથી ઉત્તર કે ઉપર રહેલા શુદ્ધપ્રદેશોમાં
આ અપાય છે, તેથી આ ઉત્તરખસ્તિ કહેવાય છે.

ઉત્તરખસ્તિની નળી વિષે

દ્વાદશાઙ્ગુલકં નેત્રં મધ્યે ચ કૃતકર્ણિકમ્ ।

માલતીપુષ્પવૃન્તામં છિદ્રં સર્વપર્ણિર્નમમ્ ॥ ૨ ॥

અન્વયઃ-મધ્યે કૃતકર્ણિકં માલતીપુષ્પવૃન્તામં સર્વપ-

ર્ણિર્નમં છિદ્રં દ્વાદશાઙ્ગુલકં નેત્રં (ભવેત્) ॥

મધ્યમાં ગાયના કાન જેવી ડોડીવાળી,

માલતીના ફૂલના દીપ્તિયા (એટલે કળી) જેવી

અને સરસવ નીકળે એટલા છિદ્રવાળી બાર

આંગળની નળી કરવી. ૨

ઉંમર પ્રમાણે ઉત્તરખસ્તિની માત્રા

પચ્ચધિશતિવર્ષાણામધો માત્રા દ્વિકાર્પિકી ।

તદૂર્ધ્વં પલમાત્રા ચ સ્નેહસ્યોક્તા મિષગ્વરૈઃ ॥ ૩ ॥

અન્વયઃ-મિષગ્વરૈઃ પચ્ચધિશતિવર્ષાણામ્ અથઃ સ્નેહે

દ્વિકાર્પિકી માત્રા, તદૂર્ધ્વં ચ (સ્નેહે) પલમાત્રા ડાળા ॥

ઉત્તમ વૈદ્યોએ પચીશ વર્ષથી ઓછી ઉંમર-

વાળાઓ માટે ઉત્તરખસ્તિમાં સ્નેહની માત્રા બે

તોલાની અને એથી વધારે ઉંમરવાળાઓ માટે

એ અસ્તિમાં સ્નેહની માત્રા ચાર તોલાની

કહી છે. ૩

ઉત્તરખસ્તિ આપવાની રીત

અથાસ્થાપનશુદ્ધસ્ય વૃત્તસ્ય સ્નાનમોજનૈઃ ।

સ્થિતસ્ય જાનુમાત્રે ચ પીઠેડન્વિપ્પ શલાકયા ॥ ૪ ॥

સ્નિગ્ધયા મેઘમાર્ગે તુ તતો નેત્રં નિયોજયેત્ ।

શનૈઃ શનૈર્ધૃતાત્મકં મેઘરન્ધ્રેડ્ઙ્ગુલાનિ પટ્ ॥ ૫ ॥

તતોડવપીઠયેદ્યસ્તિ શનૈર્નેત્રં વિનિર્દરેત્ ।

તતઃ પ્રત્યાગતે સ્નેહે સ્નેહવસ્તિકમો હિતઃ ॥ ૬ ॥

સ્ત્રીણાં કનિષ્ઠિકાસ્થૂલં નેત્રં કુર્યાદશાઙ્ગુલમ્ ।

મુદ્રપ્રવેશયોર્લ્ય ચ ધીન્યન્તશ્વતુરઙ્ગુલમ્ ॥ ૭ ॥

દ્રવ્યશૂલં મૂત્રમાર્ગે ચ સૂક્ષ્મં નેત્રં નિયોજયેત્ ।

મૂત્રકૃષ્ણવિકારેષુ બાલાનાં ત્વેકપ્રશ્નુલમ્ ॥ ૮ ॥

શર્નનિકમ્પમાયેયં સૂક્ષ્મં નેત્રં વિચક્ષ્ણૈઃ ।

માલતીપુષ્પવૃન્તામં નેત્રમિત્યુદિતં પુનઃ ॥ ૯ ॥

* લિંગમાં કે થોનિમાં પિયકારી મારવી તે

ઉત્તરખસ્તિ કહેવાય છે.

વર્તિ: ક્ષતિ ન રૂચિત: (ભવેત્) । સમ્યગ્ દત્તસ્ય
સ્ત્રાવણસ્ય વસ્તે: લિપ્તાનિ વ્યાપદ: ચ ક્ષમ: સ્નેહવસ્તિના
સ્નાન: એ (જેવ:) ॥

ઉત્તરભરિત શુરુપોનાં વીર્યનાં દરદોને
અને સ્ત્રીઓનાં ઋતુનાં દરદોને મટાડે છે.
મેહના દરદવાળાઓને કદી પણ ઉત્તરભરિતની
ક્રિયા કરવી નહીં. ઉત્તરભરિત ખરાખર ન
દેવાયાની નિશાનીઓ તથા ખરાખર ન
દેવાઈ હોય તો તેથી થતી પીડાઓ અને
બીજા પણ સઘળા ક્રમો સ્નેહની અસ્તિતા
જેવાજ સમજવા. ૧૪, ૧૫

ફલવર્તિવિધિ

ફલવર્તિ એટલે શું?

તામ્યકો ગુદે ક્ષિતા શ્લક્ષ્ણા સ્વાદ્યુષ્ટસન્નિમા ।
અપ્રવર્તિની વર્તિ: ફલવર્તિશ્ચ સા સ્મૃતા ॥ ૧ ॥

અન્યથા:—પ્રતામ્યકો ગુદે ક્ષિતા શ્લક્ષ્ણા સ્વાદ્યુષ્ટ-
નિમા મલપ્રવર્તિની (યા) ચ વર્તિ: સા ફલવર્તિ:
સ્તુ ॥

શુદ્ધમાં ઘી ચોપડીને રોગીના અંગૂઠા
જેવી બાડી અને ચીકણી જે વાટ આડો લાવવા
ઓસવામાં આવે છે, તેને વૈદ્યો ‘ફલવર્તિ’
કહે છે. ૧

નસ્યગ્રહણવિધિ

નસ્ય એટલે શું?

નસ્યં તત્કચ્યતે ધીરૈર્નાસાત્રાહ્યં યદોપચમ્ ।
નાવનં નસ્યકર્મેતિ તસ્ય નામદ્યં મતમ્ ॥ ૧ ॥

અન્યથા:—નાસાત્રાહ્યં યત્ ઓપચં તત્ ધીરૈ: નસ્યં
ચ્યતે, તસ્ય ‘નાવનં’ ‘નસ્યકર્મ’ इति નામદ્યં
મતમ્ ॥

નાકથી ગ્રહણ કરાવવાનું જે ઔષધ હોય,
તેને વિકાનો ‘નસ્ય’ કહે છે; એનાં ‘નાવન’
અને ‘નસ્યકર્મ’ એ છે નામો છે. ૧

ટીકા—નસ્યકર્મ—નાસિકાયાં કર્મ—ચિકિત્સા એન તત્
નસ્યકર્મ ॥ જેથી નાસિકામાં ચિકિત્સા થાય તે
નસ્યકર્મ.

એ નસ્યના બે ભેદો અને તે લેવાના સમય
નસ્યમેદો દ્વિધા પ્રોકો રેચનં સ્નેહનં તથા ।
રેચનં કર્પણં પ્રોકાં સ્નેહનં વૃદ્ધં મતમ્ ॥ ૨ ॥

કફપિત્તાનિલધ્વંસે પૂર્વમધ્યાપરાહ્નકે ।
દિનસ્ય ગૃહ્યતે નસ્યં રાત્રાવપ્નુત્કટે ગદે ॥ ૩ ॥

અન્યથા:—રેચનં તથા સ્નેહનમ્ (ફળિ) નસ્યમેદ:
દ્વિધા પ્રોકા: । (તત્ર) કર્પણં રેચનં પ્રોકમ્, વૃદ્ધં
સ્નેહનં મતમ્ । કફપિત્તાનિલધ્વંસે દિનસ્ય પૂર્વ-મધ્ય-
અપરાહ્નકે નસ્યં ગૃહ્યતે, ગદે ઉત્કટે (સતિ) રાત્રી અપિ
(નસ્યં ગૃહ્યતે) ॥

રેચન અને સ્નેહન એમ નસ્યના બે
પ્રકારો છે; તેમાં જે નસ્યથી અંદરના પદાર્થોને
ઓછા કરાય, તે રેચન કહેવાય છે અને જે
નસ્યથી અંદરના પદાર્થોમાં પુષ્ટિ કરાય, તે
સ્નેહન કહેવાય છે. કફ મટાડવો હોય તો
દિવસના પ્રથમ ભાગના સમયમાં નસ્ય દેવું,
પિત્ત મટાડવું હોય તો અપોરના વખતે
નસ્ય દેવું અને વાયુ મટાડવો હોય તો
દિવસના પાછલા ભાગમાં નસ્ય દેવું. જે
રોગ લયંકર હોય તો રાત્રિના સમયે પણ
નસ્ય દેવું. ૨, ૩

ટીકા—દિનસ્ય ત્રિધા વિમળસ્ય પૂર્વભાગારૌ ॥

નસ્ય ક્યારે ને કોણે ન લેવું?

નસ્યં ત્યજેદ્ધોજનાન્તે હુર્દિને ચાપતપિત: ।
તથા નવપ્રતિશ્યાયી ગર્મિણી જ્વરદૂષિત: ॥
અજીર્ણી દત્તવસ્તિશ્ચ પીત્તસ્નેહોદકાસવ: ॥ ૪ ॥
ક્રુદ્ધ: શોકાભિમૂતશ્ચ વૃષાર્તો વૃદ્ધવાલકૌ ।
વેગાવરોધી શ્રાન્તશ્ચ સ્નાતુકામશ્ચ વર્જયેત્ ॥ ૫ ॥
અશ્વર્ષસ્ય વાલસ્ય નસ્યકર્મ સમાચરેત્ ।
અશીતિવર્ષાદૂર્વં ચ નાવનં નૈવ દીયતે ॥ ૬ ॥

અન્યથા:—મોજનાન્તે ચ હુર્દિને નસ્યં ત્યજેત્, તથા
અપતપિત: નવપ્રતિશ્યાયી ગર્મિણી જ્વરદૂષિત: અજીર્ણી
ચ દત્તવસ્તિ: પીત્તસ્નેહોદકાસવ: ક્રુદ્ધ: ચ શોકાભિમૂત:
વૃષાર્તો વૃદ્ધવાલકૌ વેગાવરોધી ચ શ્રાન્ત: ચ સ્નાતુકામ:
વૃષાર્તો વૃદ્ધવાલકૌ વેગાવરોધી ચ શ્રાન્ત: ચ સ્નાતુકામ:
(નસ્યં) વર્જયેત્ । અશ્વર્ષસ્ય વાલસ્ય નસ્યકર્મ સમા-
ચરેત્, ચ અશીતિવર્ષાદૂર્વં નાવનં નૈવ દીયતે ॥

જમ્યા પછી તરત, વાદળાંઓથી ઠંડા-
ચેલા દિવસમાં, લાંઘણ કરીને, તાણું સળેખમ
થયું હોય ત્યારે; સ્નેહનું, જળનું કે આસવનું
પાન કર્યું હોય ત્યારે, અણુ હોય તો,
પિચકારી દેવાયા પછી, તાવ આવતો હોય
તો, ક્રોધ ચડ્યો હોય ત્યારે અને નાહવાની
ધમ્મ ધઈ હોય ત્યારે નસ્ય લેવું નહીં; તેમ જ

ચોક્કસ પીડાયેલાએ, ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ, યાદે
લાએ, વશરવાએ, વૃદ્ધ, બાળકે અને મૃત
આદિના વેગાને રાકનારાએ પણ નમ્ય હેવું
નહીં. બાળક ને આઠ વર્ષેના સુધે હોય
તો તેને નરમ દેવાય (પણ આઠ વર્ષની
પહેલાં નરમ ન દેવાય); તેમ જ એકી
વર્ષથી ઉપરના વૃદ્ધને પણ નરમ ન દેવું. ૪-૬

દીક્ષા-નમ્યમિતિ હેતુ ॥

દેશન નરમ અને તેવું માપ

મય વેરેલનં નરમ્ય દ્રાહ્યં તૈઃ સુખિયકાઃ ।
તીક્ષ્ણમેવમસિદ્ધિર્વાં ક્ષેત્રા ક્ષવાયે રસસ્તુવા ॥૭॥
માસિકાપ્રપ્તયોરપી પદ્ ચત્વારશ્ચ વિન્દ્યા ।
પ્રત્યેકં દેવનં યોગ્યં મુખ્યમખ્યાસમાશ્રયા ॥૮॥

અર્થ-મય મુદીપર્જક છેતે તીક્ષ્ણમેવમસિદ્ધિ શા
સ્ત્રે ક્ષાયે તવા રસે વેરેલનં નરમ્ય દ્રાહ્યં । નવિષ્ણ-
રવ્યો પ્રત્યેકં મુખ્યમખ્યાસમાશ્રયા જાતો પદ્ ચ ચત્વાર-
શ્ચિત્વા રેલનં ચોમ્ય (સ્વાત્) ॥

તીક્ષ્ણ તેલોથી અથવા તીક્ષ્ણ ઔષધોમા
પડાવેલા સ્નેહોથી, ક્ષવાયેથી કે રસોથી
દેશન નરમ્ય હેવું. નાસિકાના બેલ છિત્રોમા
પ્રત્યેકમાં દેશન નરમ્ય હેવું પ્રત્યેક છિત્રમાં
આઠ આઠ ટીપા નાખવા, એ ઉત્તમ માત્રા
છે, છ છ ટીપા નાખવા, એ મધ્યમ માત્રા
છે; અને ચાર ચાર ટીપા નાખવા, એ કનિષ્ઠ
-લગી જોડી માત્રા છે. ૭, ૮

નરમ્યમાં ઔષધોનું માપ

નરમ્યકર્મણિ વાતર્થ્ય શાયેકં તીક્ષ્ણમૌષધમ્ ।
ત્રિશ્ચુપ્ત્યાધ્યમાત્રં તુ માર્પેકં સૈમ્પલં મતમ્ ॥૯॥
સીરં ચપાદશાયં સ્વાત્પાનીયં ચ ત્રિકાર્પિકમ્ ।
કાર્પિકં મધુરત્વ્યં નરમ્યકર્મણિ યોગ્યેત્ ॥૧૦॥

અર્થ-નરમ્યકર્મણિ તીક્ષ્ણમૌષધ શાયેકં વાત-
ર્થ્યમ્, ત્રિશ્ચુપ્ત્યાધ્યમાત્રં સ્વાત્, સૈમ્પલં મતમ્ ॥
સીરં ચ મધુરત્વ્યં દૂર, પાણીયં ચ ત્રિકાર્પિકં સ્વાત્,
મધુરં રસ્યં નરમ્યકર્મણિ યોગ્યેકં યોગ્યેત્ ॥

નરમ્યના કામમાં તીક્ષ્ણ ઔષધ ધાત્રીયા
ચલોડીભાર હેવું, કિંતુ એક જનભાર,
સંધ્ય ૧૬ ચલોડીભાર, કૃષ્ણ આઠ શાશ્વભાર,
પાણી ત્રણ રૂપિયાભાર અને મધુર રસ્ય એક
રૂપિયાભાર હેવું. ૯, ૧૦

દેશન નરમ્યના બીજા બે ભેદો

અવપીડ. પ્રથમનં છી મેવાપરતે સ્મૃતી ।

શિરોધિરેષમસ્પાર્થે છી તુ રેવો યધાપધ્મ ॥૧૧॥

અર્થ-અવપીડ પ્રથમનં (રૂઠિ) જાતો ।
મેરો સ્મૃતો, છી તુ શિરોધિરેષમસ્પાર્થ મેરે રવાવમે રેવો ।

(દેશન નરમ્યના) અવપીડ અને પ્રથમન
નામના બીજા બે ભેદો છે. નરમ્ય કઈને
માથાને ખાત્રી કરવું હોય, તે ચોમ્ય રીતે
એ ભેદોના ઉપયોગ કરવો. ૧૧

એ બંને ભેદોનું સ્વરૂપ

અવપીડાવોપધાપ પીડિતો તિન્દુતો રસા ।
સોઝવર્પાદા સમુદિદ્ધસિદ્ધ્યત્વ્યસમુદ્ધ ॥૧૨॥
પદ્મચુપ્ત્યા દ્વિપદ્મવા માત્રી ચુર્વે તવા ધમેત્ ।
સીર્ણં ચોસમિત્ વરજવાતં પ્રથમનં હિ તત્ ॥૧૩॥

અર્થ-તીક્ષ્ણપદ્મચુપ્ત્યા અવપીડાવોપધાપ
પીડિત. ચ તત્ તિન્દુતો અવપીડ સ્મૃતિ ।
પદ્મચુપ્ત્યા દ્વિપદ્મવા માત્રી (મહેત), તત્ ચોસમિત્
તીક્ષ્ણ ચુર્વે રવાવમે ધમેત્, તત્ તિ પ્રથમનં (કળ્પે) ॥

નેની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો મેળખ્યા હોય
જોવા કદાચ ઔષધમાંથી નીચાવીને ને ૧૩
કદાચે હોય તે અવપીડ કહેવાય છે. ૭
આંખની બે ઓઢાંવાળી નળીમાં જડવાળી
ચલોડીભાર તીક્ષ્ણ ચુર્વે કરી, ઓઢાંની રૂંધે
મારીને તે ચુર્વેને નાકમાં ચઢવી દેવું, એ
પ્રથમન કહેવાય છે. ૧૨, ૧૩

કયા રોગ પર વિરેશન નરમ્ય અપાય ?

અર્થ-અપાયે રોગે અપાયે સ્વર્ણસયે ।
અપોચકે પ્રતિશ્વાયે શિરઃશુલે ચ પીનસે ।
શોષાપમાસારક્રોધે નરમ્ય વેરેલનં હિતમ્ ॥૧૪॥
અર્થ-અપોચકે રોગે અપાયે સ્વર્ણસયે
અપોચકે પ્રતિશ્વાયે શિરઃશુલે ચ પીનસે શોષાપમાસાર
ક્રોધે વેરેલનં નરમ્ય હિતં (મતિ) ॥

ઠોકની હાસડીથી ઉપરના રોગમાં,
કદાચે ઘટો બેસી જયો હોય બાર, અર
ચિમાં, સળીખમાં, માથાના શૂળમાં, નાક
ચા કરવું હોય તેમાં, સોજામાં, વાઈમાં
અને ઠોકમાં દેશન નરમ્ય હેવું કિતકારી છે.
સ્નેહન તથા અવપીડન નરમ્ય ઠોકે દેવું ।
બીવલીકાવાલાની નરમ્ય કોદેસ રાસપે ।
ગાલોરી અધિપાતે ત્રિદોષાં વિનમ્યરે ॥
મતીચિતરે કમિણુ વૃણ્યતે નાવપીડમ્ ॥૧૫॥

અન્વય:-મીઠાકાકાલાનાં સ્નેહેન નસ્ય શાસ્ત્રંતે ।
ચન્દ્રો સંનિપાતે નિદ્રાયાં વિપમજ્વરે મનોવિકારે ચ
કૃષ્ણે ગદ્યોડને પૂજ્યતે ॥

પણ બીકણને, સ્ત્રીઓને, હૂળળાઓને
વથા બાળકોને સ્નેહન નસ્ય દેવું ચારું છે;
લેમજ ગળાના રોગમાં, સન્નિપાતમાં, નિદ્રા
સંબંધી રોગમાં, વિપમજ્વરમાં, મનના
વિકારોમાં અને કૃમિની પીડામાં અવપીડન
નસ્ય દેવું યોગ્ય છે. ૧૫

કયા રોગો પર પ્રથમન નસ્ય દેવું ?

અલ્પત્તોક્તદોષેષુ વિસંજેષુ ચ દીયતે ।
વૂર્ણ પ્રથમનં ધીરસ્તદ્ધિ તીક્ષ્ણતરં યતઃ ॥૧૬॥

અન્વય:-અલ્પત્તોક્તદોષેષુ ચ વિસંજેષુ ધીરૈઃ પ્રથ-
મન વૂર્ણ દીયંત, યતઃ તદ્ હિ તીક્ષ્ણતરં (સવતિ) ॥

અત્યંત પ્રકોપ પામેલ દોષોવાળા રોગો
માં અને જેઓથી એભાનપણું થઈ ગયું
હોય એવા રોગોમાં ધીર વૈદ્યોએ ચૂર્ણરૂપે
પ્રથમન નસ્ય દેવું યોગ્ય છે; કારણ કે તે
અત્યંત તીક્ષ્ણ હોય છે. ૧૬

રેચન નસ્યનાં ઔષધો અને તેના ગુણો
નસ્યં સ્યાદ્ ગુહ્યગુપ્તીભ્યાં પિપ્પલીસૈન્ધવેન વા ।
જલપિપ્પેન કર્ણાક્ષિનાસામૂર્ધમવા ગદાઃ ॥

અન્વય:-ગુહ્યગુપ્તીભ્યાં વા જલપિપ્પેન પિપ્પલીસૈન્ધ-
વેન નસ્યં સ્યાત્, (યતઃ તેન) કર્ણાક્ષિનાસામૂર્ધમવાઃ
ગદાઃ સ્યાદ્ ગુહ્યગુપ્તીભ્યાં ગદાઃ નસ્યન્તિ ॥

સૂંઠના ચૂર્ણને તથા ગોળને ભેગાં કરીને
અથવા પીપરને તથા સૈન્ધવને પાણીમાં વાટી
તેનાથી નસ્ય દેવામાં આવે, તો કાનના,
શાંખના, નાકના, માથાના, ગળાની નાડીના,
દાઢીના, ગળાના, હાથના અને વાંસાના રોગો
નાશ પામે છે. ૧૭

સંજ્ઞાપ્રબોધન નસ્ય
સધૂક્સારકૃષ્ણાભ્યાં વચામરિચસૈન્ધવૈઃ ।

નસ્ય કોળામ્મસા પિષ્ટં દધાત્ સંજ્ઞાપ્રબોધનમ્ ।
અપસ્મારે તથોન્માદે સન્નિપાતેપતન્નક્ર ॥૧૮॥

અન્વય:-સધૂક્સારકૃષ્ણાભ્યાં વચામરિચસૈન્ધવૈઃ કોળા-
મ્મસા પિષ્ટં સંજ્ઞાપ્રબોધન નસ્ય અપસ્મારે ઝન્માદે સન્નિપાતે
તથા અપતન્નક્રે દધાત્ ॥

મહુડાનાં લાકડાંનો ગર્લ, પીપર, વજ,

મરી અને સૈન્ધવને થોડા થોડા ઊના પાણીમાં
વાટી, તેનાથી સંજ્ઞાપ્રબોધન નામનું એ નસ્ય
વાઈના રોગમાં, ઉન્માદમાં, સન્નિપાતમાં અને
જેમાં વાયુને લીધે થેટા બિલકુલ બંધ પડી
જાય છે એવા અપતન્નક્ર નામના રોગમાં
આપવું, જેથી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮

તન્દ્રાનિવારણ નસ્ય

સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ કુષ્ઠમેવ ચ ।

વસ્તમૂત્રેણ સંપિષ્ટં નસ્યં તન્દ્રાનિવારણમ્ ॥૧૯॥

અન્વય:-સૈન્ધવં શ્વેતમરિચં સર્પપાઃ ચ કુષ્ઠમ્
વસ્તમૂત્રેણ એવ સંપિષ્ટં નસ્યં તન્દ્રાનિવારણં (સ્યાત્) ॥

સૈન્ધવ, સરગવાનાં બી, સરસવ અને
ઉપલેટને બકરાના મૂત્રમાં જ વાટી તેથી નસ્ય
દેવાય, તો તન્દ્રા કે ઘેન મટે છે. ૧૯

પ્રથમન નસ્યનાં ઔષધો

રોહિતસ્ય ચ પિત્તેન ભાવિતં મરિચં વચા ।

કદ્ધફલં ચેતિ તચ્ચૂર્ણં દેયં પ્રથમનં બુધૈઃ ॥૨૦॥

અન્વય:-મરિચં વચા ચ કદ્ધફલમ્-હતિ તચ્ચૂર્ણં
રોહિતસ્ય પિત્તેન ચ ભાવિતં બુધૈઃ પ્રથમનં દેયમ્ ॥

મરી, વજ અને કાયફલનું ચૂર્ણ કરી
તેને રોહિત નામના માછલાનાં પિત્તની ભાવ-
ના દઈ વિદ્વાનોએ (નળીથી) પ્રથમન નસ્ય દેવું.
બૂંડણ અથવા સ્નેહન નસ્યના ભેદો વગેરે
અથ ગ્રંહણનસ્યસ્ય કલ્પના કથ્યતેડધુના ।

મર્શશ્ચ પ્રતિમર્શશ્ચ દ્વૌ મેદૌ ભેદેને મતૌ ॥૨૧॥

મર્શસ્ય તર્વણી માત્રા મુલ્યા શાળૈઃ રપૂતાડધુમિઃ ।

મઘ્યમા તુ ચતુઃશાળૈર્હીના શાળમિતા મતા ॥૨૨॥

પૈકૈકસ્મિન્ માત્રેયં દેયા નાસાપુટે બુધૈઃ ।

મર્શસ્ય દ્વિત્રિવેલં વા વીક્ષ્ય દોષવલાવલમ્ ॥૨૩॥

પ્રકાન્તરં દ્વયન્તરં વા નસ્યં દદ્યાદ્વિવક્ષણઃ ।

ત્ર્યહં પચ્ચાહમથવા સસાહં વા સુચન્નિતઃ ॥૨૪॥

અન્વય:-અથ અધુના ગ્રંહણનસ્યસ્ય કલ્પના કથ્યતે-

સ્નેહેને મર્શઃ ચ પ્રતિમર્શઃ-દ્વૌ મેદૌ મતૌ, મર્શસ્ય મુલ્યા

તર્વણી માત્રા અષ્ટમિઃ શાળૈઃ સ્થૂતા, મઘ્યમા તુ ચતુઃ-

શાળૈઃ, હીના શાળમિતા મતા । બુધૈઃ પૈકૈકસ્મિન્ નાસા-

પુટે દ્યયં માત્રા દેયા । વિવક્ષણઃ દોષવલાવલં વીક્ષ્ય

દ્વિત્રિવેલં વા પ્રકાન્તરં વા દ્વયન્તર મર્શસ્ય નસ્યં દદ્યાત્ ॥

અથવા સુચન્નિતઃ (સન્) ત્ર્યહં પચ્ચાહં વા સસાહં (દદ્યાત્) ॥

હવે બૂંડણ નસ્યની કલ્પના કહીએ છીએ :

એના મર્શ અને પ્રતિમર્શ એ નામના એ

લેદો માન્યા છે. તર્જની આગળથી પાડેલાં
આઠ ટીપાંની માત્રા શાણ કહેવાય છે; એ
શાણના વચ્ચેથી જે સ્નેહન નસ્ય દેવાય તે
મર્શ કહેવાય છે. પુષ્ટિ કરનારા નસ્યની
આઠ શાણની માત્રા એક એક નાકમાં
નખાય, તો મર્શની ઉત્તમ માત્રા સમજવી;
આર શાણની માત્રા એક એક નાકમાં નખાય,
તો મર્શની મધ્યમ માત્રા સમજવી અને
એક શાણની માત્રા એક એક નાકમાં નખાય
તો કનિઠ માત્રા સમજવી. (એ એક એક
નાકમાં બેબે ટીપાં જ નખાવવામાં આવે તો
તે પ્રતિમર્શ કહેવાય છે) સમજી વેંચે દોઢવું
બહાબહા એકને એક દિવસમાં બે કે ત્રણપાર
અથવા એક દિવસના અતરે કે બે દિવસના
અતરે મર્શ નસ્ય દેવું; અથવા બરાબર
સાવધાન રહી ત્રણ, પાંચ કે સાત દિવસ
મુખી હાગટ એ નસ્ય આપવું (આઠી મૂળ
શ્લોકમાં 'સુપન્નિવા' પદ મૂકીને સુચબુ
છે, કે તેમાં શેઝીને નાક ખૂલ છીંકવું પડે,
વગેરે બારે ત્રણશઠ ન થાય, એ માટે વેંચ
હાગટ શાણવી.) ૨૧-૨૪

ટીપા-પદ્મવતી-એકે મિત્રમતરં નરક્યાન્ન વજ
તેજમત્તમ્ ॥ મત્તા સ્પન્ન-પ્રીત્યપીતિ કાગલ. કલિ-
તિવં દર્શ વકારં છત્રં ચ । પુષ્પિત-પારવલ ।
મયા હમિલટ ન મરતિ ॥

મર્શ કે રેશન નસ્ય આપ્યા પછી
કેમ કાવ તો?

મર્શ શિરાપિરેકે જ વ્યાપરો વિધિયા સ્મૃતા ।
દેવતા દેશાત્મવાદીય વિદેશાત્મવાદીયમમ્ ॥
શીરાપિરનિમિત્તાનુ પુત્રગણમનશોધનમ્ ॥ પિયક
મન્ય-મર્શ જ શિરાપિરકે સ્વત્ત્વ રોષાગ્રેષ્ઠા
જ સાર તા તા વિધિય સ્વાગ સ્વાગ (સનિ,
ગ્ર) શાપાગ્રેષ્ઠિતેતુ વચનય પને કુચ્છત્ ॥

મર્શ નસ્ય દેવાયા પછી સ્થાનથી જઈ
થયેતા દોરો પ્રકાશ પામે અને આધાને
આવી કરવાનું રેશન નસ્ય આપ્યા પછી
મિદ આદિના કય સ્થાથી જ અનેક પ્રકારના
આધિકો ઉપસ થાય છે; એમ દોષના
પ્રકારથી આધિકો ઉપસ થાય તો વચન

રૂપ શોધન આપવું. ૨૫

ટીપા-મનસ્ય શોચન્મ ॥

કયા રોગો પર બુદ્ધિ કે સ્નેહન નસ્ય રેગ
જાણ સુપનિમિત્તાનુ વ્યાસ્ય મૂર્છ્યં હિતમ્ ।
શિરોનાસાક્ષિરોગેયુ સ્પર્શવર્ષિમેરકે ॥ ૨૬ ॥
વસ્તરોગે લલે દીપે મન્યાવાદસજે ગવે ।
મુલશોયે કર્મનાદે વાતપિત્તગવે તથા ॥ ૨૭ ॥
અજાતપક્ષિતે ચંચ દેશાત્મમુપપાતમે ।
પૂમ્પતે હૃદયં નસ્ય હૈદીર્ધ મનુષ્યદે ॥ ૨૮ ॥

મન્ય-મર્શ હૃદયમિત્તાનુ વ્યાસ્ય મૂર્છ્યં હિત
(મત્તિ) । શિરોનાસાક્ષિરોગેયુ સ્પર્શ વિતેરકે વસ્તરો
લલે દીપે મન્યાવાદસજે ગવે મુલશોયે કર્મનાદે વા
વાતપિત્તગવે જ અજાતપક્ષિતે ચંચાત્મમુપપાતમે મૂર્છ્યં ।
મનુષ્યદે સર્વે મત્તમ્ દુષ્ પૂમ્પતે ॥

એ મિદ આદિના કયથી આધિકો
ઉપસ થાય તો તે તે આધિ પ્રમાણે સ્નેહ
દેવું, તે હિતકારી છે, તેમજ આધાનો રોગ
નાકનો રોગ, આખનો રોગ, સ્પર્શવર્ષ રોગ
આધારીથી, હાતનો રોગ, બળ જોષ્ઠ સ્થાને
રોગ, જગાની નાકનો રોગ, હાકનો રોગ
અજાનો રોગ, મિદમાં શોષ પદવાનો રોગ
કાનમાં અવાજ થવાનો રોગ, વાતપિત્તસર્જ
રોગ, સમય વચર વાળ શેઝા કર્મ થવાનો
રોગ અને વાળ તથા હાલીમૂઠ ખરી પદવારો
(ઉઠરી નાખનો રોગ) થયો હોય તો સ્નેહાર્થ
અથવા મધુર પદાર્થોના રસોથી સ્નેહન નસ્ય
દેવું તે જ યોગ્ય છે. ૨૯-૩૦

બુદ્ધિ અથવા સ્નેહનના પ્રકાર તથા કાવ

કુદ્ય મત્તે વચ-જ્યન્ન નન્ન આ પ્રમાણે-

સરાઈરં વ્યવિર્દં સુધમામ્પેત પુ ક્ષુમ્ ॥
મત્તમ્પોષાતો હમ્યાકાતરત્તમયા રજા ॥ ૨૯ ॥
અજાતપક્ષિતેશિરાપિરનિમિત્તાનુપિરજા ॥
મર્શ આરપુનેલેન તથા નાવપોતે વા ।
માત્રીના વા સ્પર્શિમિત્તાનુ રજાતપિરે કરજા
મર્શ-સપર્શ કુદ્ય વરતિત્ત્વ મારવ દર્શ
મર્શવાપર વતરકમાલ દર્શ (તથા) મૂર્છાતિ
હિરજાત્મવાતમરજાત્મ દર્શ વા મુર્છાતિ તથા
માત્ર વચન વા કારના (કેમ) વા તાકેવકમાત્રી
મર્શ મત્તે સ્વાગ ॥

સાકર સહિત કેસને રૂપમાં વારી, શોખી

ને તેનું નસ્ય દેવાય તો વાતરકતથી
 ૧ પીડાઓનો તે નાશ કરે છે; તેમ જ
 ૨ ના રોગ, કપાલના રોગ, નેત્રના રોગ,
 ૩ ના રોગ, કાનના રોગ, સૂર્યોપર્ત અને
 ૪ શીશીનો પણ એ નસ્યથી નાશ થાય
 અથવા અણુતેલથી કે નારાયણતેલથી
 ૫ માધાદિતેલથી કે તે તે યોગ્ય ઔષધો-
 ૬ પકાવેલાં ઘીથી પણ સ્નેહન નસ્ય દેવું.
 અણુતેલ કરવાની રીત મુશ્કેલીમાં નીચે
 પ્રમાણે કહી છે :

દીકા-અણુતેલમુકું સુશ્રુતેન તદ્વા-તિલપરિપીઢનો-
 ગ્લાણ્યાન્યાહૃત્ય ચૈતલપકાલં તિલાઃ પરિપીઢિતાસ્તા-
 નિ સ્વપ્નશઃ કલ્પયિત્વા ઉલ્લસલે સક્લ્પ્ય કઢાહે
 યેનાપ્ત્યાય ક્ષાયયેતતસ્તૈલં નિઃસરતિ, તત્તૈલં શીતલં
 ૧ જલાભિઃસાર્ય વાતમૌષધકલ્પકેન પચેત્ ॥ તદણુ-
 મેતિ, તેદ્વાતરોઘ્નમ્ ॥

તલ પીલવાની ધાણીનાં લાકડાં, કે જેઓથી
 ૨ કાળ સુધી તલ પિલાયા હોય, તેઓને લાવી
 ૩ યોના ઝીણા ઝીણા કટકા કરી ખાંડણિયામાં
 ૪ કડાયામાં નાખી પાણીથી કુખાડીને નીચે
 ૫ મે કરતાં તેઓમાંથી જે તેલ નીકળે તે તેલને ઠંડું
 ૬ પછી હાથ વડે પાણીમાંથી કાઢી લઈ વાયુને
 ૭ નાશ આપેના કદકમાં પકાવવું, એટલે તે
 ૮ સુતેલ કહેવાય છે; એ તેલ વાયુસંબધી રોગોને
 ૯ ઠેકે છે. ૨૯,૩૦

નસ્યના બીજા ભેદો

કે કફે સવાતે ચ કેવલે પવને વસામ્ ॥
 વાત્ત્વસ્યં સદા પિત્તે સર્પિર્મજ્જાનમેવ ચ ॥૩૧॥
 અન્યથા-સવાતે કફે તૈલં, ચ કેવલે પવને વસાં, ચ
 ૨ તે સદા સર્પિઃ ચ મજ્જાનમ્ એવ નસ્યં દધાત્ ॥
 ૩ જે વાયુ સહિત ઠંડું દરદ હોય તો
 ૪ તેનું અને એકલા વાયુનું દરદ હોય તો
 ૫ યરબીનું નસ્ય દેવું; પિત્તનું દરદ હોય તો
 ૬ કેશા ઘીનું અને હાડકાંની અંદરના સ્નેહનું
 ૭ નસ્ય દેવું. ૩૧

કંપારીવાળા પક્ષાઘાત તથા બીજા
 રોગો મરેલું નસ્ય
 માતમ્મુસારાસામિર્વેલાસ્યુકરૌહિષૈઃ ॥
 ૨ કૃતોઽશ્વગાન્ધયા ક્ષત્રાચી હિંદ્રુસૈન્ધવસંયુતઃ ॥૩૨॥
 કોળી નસ્યપ્રયોગેણ પક્ષાઘાત સંક્રમ્પનમ્ ॥
 ૩ જયેદરિતવાતે ચ મન્યાસ્તમાવવાદ્ધકૌ ॥૩૩॥

અન્યથા-માધાતમ્મુસારાસામિઃ વલાઠુકરૌહિષૈઃ
 ૨ અશ્વગાન્ધયા કૃતઃ ક્ષાયઃ હિંદ્રુસૈન્ધવસંયુતઃ કોળઃ (સન્)
 નસ્યપ્રયોગેણ સંક્રમ્પનં પક્ષાઘાતમ્ અરિતવાતે ચ મન્યા-
 ૩ સ્તમાવવાદ્ધકૌ જયેત્ ॥

અરંદ, કૌચાનાં બીજ, રાસા, એરંડાનાં
 મૂળ, બલા, રૌહિષ નામનું સુગંધી બડ
 અને આસોદનો ક્વાથ કરી તેમાં હિંગ તથા
 સૈન્ધવ નાખી લગાર ઊના તે ક્વાથનું નસ્ય
 દેવાય તો કંપારીવાળો પક્ષાઘાત (અર્ધોગ),
 અરંદિયો વાયુ, ગળાની નાડીઓનું ઝલાઈ
 ૪ બું અને હાથનું ઝલાઈ બું મટે છે. ૩૨,૩૩

પ્રતિમર્શ નસ્યની માત્રા

પ્રતિમર્શસ્ય માત્રા તુ દ્વિદ્વિવિન્દુમિતા મતા ॥
 પ્રત્યેકરો નાસિકયોઃ સ્નેહેનેતિ વિનિશ્ચિતમ્ ॥૩૪॥

અન્યથા-નાસિકયોઃ પ્રત્યેકરોઃ સ્નેહેન દ્વિદ્વિવિન્દુ-
 મિતા પ્રતિમર્શસ્ય તુ માત્રા મતા इति विनिश्चितम् ॥

નાકનાં બેય નસકેરામાં સ્નેહનાં બેબે
 ૨ ટીપાં નાખવાં, એ પ્રતિમર્શ નસ્યનું માપ
 નિર્ણયરૂપે માન્યું છે. ૩૪

ટીપાંનું લક્ષણ

સ્નેહે પ્રત્યિદ્વયં યાવન્નિમગ્ના ચોદ્વૃતા તતઃ ॥
 તર્જનીયં સ્વેદ્વિન્દુન્સા માત્રા વિન્દુસંજિતા ॥૩૫॥

અન્યથા-ફે તર્જની સ્નેહે પ્રત્યિદ્વયં યાવત્ નિમગ્ના
 ૨ ચ તતઃ ચોદ્વૃતા (સતી) વિન્દુ સ્વેત, સા વિન્દુસંજિતા
 માત્રા (કથ્યતે) ॥

આ તર્જની આંગળીને તેનાં બે પર્વ (વેઠા)
 સુધી સ્નેહમાં ઝોળી, કાઢી લેતાં તે આંગ-
 ૨ ળીમાંથી જે બિન્દુ પડે, તે ટીપાંરૂપ માત્રા
 કહેવાય છે. ૩૫

શાણનું માપ અને તેની યોજના

પર્વવિધૈર્વિન્દુસંજ્ઞેષ્ટામિઃ શાણ ડચ્ચતે ॥
 ૨ સ દેવો મર્શનસ્યેપુ પ્રતિમર્શો દ્વિવિન્દુકઃ ॥૩૬॥

અન્યથા-પર્વવિધેઃ અષ્ટમિઃ વિન્દુસંજ્ઞૈઃ શાણઃ ડચ્ચતે,
 ૨ સઃ મર્શનસ્યેપુ દેવઃ, પ્રતિમર્શઃ દ્વિવિન્દુકઃ (મવતિ) ॥

એ રીતનાં આઠ ટીપાંઓથી શાણ નામે
 માપ કહેવાય છે, જેનો મર્શ નામના
 નસ્યમાં ઉપયોગ કરાય છે; પ્રતિમર્શ નસ્ય
 તો એવાં બે ટીપાંનું જ અપાય છે; અર્થાત્
 ૨ શાણરૂપ માત્રાથી જે નસ્ય દેવાય તે મર્શ
 અને બેબે ટીપાંરૂપ જે નસ્ય દેવાય તે પ્રતિ-

મર્થ કહેવાય છે. ૩૬

પ્રતિમર્થ નસ્યતા સમય

સમયા પ્રતિમર્થા ચુષે યોગ્યાભવ્યેષા ।
પ્રમાણે વંતવ્યપ્રમાણે પૂર્વાર્થાભ્યે તથા ॥ ૩૭ ॥
આપાત્માભવ્યવ્યાપાતે વિવ્યુત્તાતે પ્રમાણે કહે ।
અવ્યાપાતે મોક્ષનાતે વિવાલ્મોચિતે તથા ॥
વમ્માનાતે તથા સાર્ય પ્રતિમર્થ મયુખ્યતે ॥ ૩૮ ॥

અર્થ-ચુષે પ્રતિમર્થસ્ય સમયા અવ્યુત્ત પ્રોચા-
પ્રમાણે, વંતવ્યપ્રમાણે, પૂર્વાર્થ મિયંમને, તથા વ્યાપાત-
સમય નાશ થાય, વિવ્યુત્ત-અતે અતે કહે,
અવ્યાપાતે, મોક્ષનાતે, વિવાલ્મોચિતે તથા વમ્માનાતે
તથા સાર્ય પ્રતિમર્થ પ્રયુખ્યતે ॥

વિદ્વાનોએ પ્રતિમર્થ નસ્ય દેવાના ચોક્ક
સમયો કહ્યા છે : પ્રભાતમા, દ્વાતલુ કથો
પછી, પ્રમથાથી જહાર નીકળતા, કસરત
કથો પછી, માર્ગમાં આઘી આવ્યા પછી,
મૈથુન કથો પછી, ઝાઝે અર્થ આવ્યા પછી,
પેથાજ કથો પછી, અજન આજના પછી,
કવલ આધ પછી, સોજન કથો પછી, દિવસે
સુષને કીધા પછી, વમન કથો પછી અને
સાંધકાઠે પ્રતિમર્થ નસ્ય દેવાય છે ૩૭, ૩૮

પ્રતમર્થથી વસ થયાનું લક્ષણ

૧૧ પ્રતિમર્થના વસે યથા વર્ણ્ય પ્રપત્યે ।
તસ્ય વિવિધં તં વિપ્રત્યપ્રતિમર્થપ્રમાણત ॥ ૩૯ ॥
અર્થ-અથા વિવિધ ૧૧ ને કવર પ્રપત્યે,
(તથા) તં પ્રતિમર્થપ્રમાણ વિવિધ વિચાર ॥

અથાર લગાર છોડ આવવાથી નાકમા
રેડેલા પથાર મોઢામા આવે, ત્યારે તે માણ
અને પ્રતિમર્થના પ્રમાણ અથવા માપથી
વસ થયેલા અણુને ૩૯

સીધ-પ્રમાણ-માણ્યુચ્ય ॥

પ્રતિમર્થ નસ્યથી વસને સૂચના
અવિદ્યે ન વિદેહૈતપ્રિદ્યે મુક્તમાયતમ્ ॥ ૪૦ ॥
અર્થ-અવિદ્યુચ્ય અથા ન મિત્ત, મુક્ત
અનન્ત અથા મિદ્યે ॥

નાકમાથી મોઢામા આવેલા તે એકા
પથારને પી અથા નહીં, પણ મોઢામાં
આવે કે અથ તેને કોઈ કાઢેલા એકા ૪૦
સીધ-વિદ્યુચ્ય-અવિદ્યુચ્ય ॥

પ્રતિમર્થ નસ્ય કાને દેવું ? અને તેના મુખ્ય
કાળે વૃજ્યાસ્યશોપાસે થાલે કહે જ પૂર્યતે ।
પ્રતિમર્થાજ આપતે યોગ્યાર્થોર્થજનુભા ॥

ચલીપચિતતાશા અભિમિતિપદ મયેત્ ॥ ૪૧ ॥
અર્થ-અભિમિતિ વૃજ્યાડરનપાવેતે કાને જ કો
(પ્રતિમર્થ) પૂર્યતે । પ્રતિમર્થ અર્થજનુભા રોજ
જાવતે, જ અભિમિતિના અભિનય કાં (૫)
મયેત્ ॥

શીલુ અથેલાને, તરશથી પીડાવાને,
મોઢાના શીપના કસવાળાને, માળકને અને
પૂઢને પ્રતિમર્થ નસ્ય કિતકારી છે; પ્રતિ
મર્થ નસ્ય દેવાથી હાસકીથી ઉપરના અગ્રમાં
થાજો થતા જ નથી; અભિમિતિ તથા અથે
અથેલા કાણેના નાશ થાય છે અને ઉદ્ધિયોની
ચિત્તા સારી થાય છે. ૪૧

ધાળા અથેલા માથાના વાળને કળા
કરના મરિનું નસ્ય
વિવિધ નિમ્મગામ્મારી શિવા સેક્ષુ અભિની ।
પદેકૈશ્વનસ્યેન વચિતે તસ્મિતિ મુચ્ચ ॥ ૪૨ ॥
જહેવ, લીંગમે, શીવણ, હરે, વૃંદ
અને માલકકણી-એમાના કોઈ એક પદાર્થના
તેલનું નસ્ય દેવાને અવશ્યાસ રાખવાથી
ધાળા વાળ અવરથ નાશ પામે છે. ૪૨

નસ્યની સામાન્ય વિધિ
અથ નસ્યવિધિ વક્તે નસ્યપ્રદ્યુદેવે ।
કેવો વાતરવોમુલે કવવત્તનિમર્થયમ્ ॥ ૪૩ ॥
વિશુદ્ધ પુમપાનેન નિમ્મમાથાકં તથા ।
જતામથાવિતે કિત્તિઅભવશિરસ મચ્ચ ॥ ૪૪ ॥
માલકીર્ણવત્પાદૈ જ વલ્લાઅધિતમોજનમ્ ।
અમુકામિતમાસારે કેવો નસ્યેન યોગ્યેત્ ॥ ૪૫ ॥
કોવ્વેનાઅધિપારેય દેમ્તા પદિધુકિધિ ।
પુસ્થા યા વત્તપુસ્થા યા મોત્તેર્વા મમ્માપરેત્ ॥
અર્થ-અથ નસ્યપ્રદ્યુદેવે તસ્મિતિ કવ-
વત્તવત્તનિમર્થયમ્ વિશુદ્ધ પુમપાનેન નિમ્મમાથાકં તથા
વાતરવોમુલે કેવો જતામથાવિતે કિત્તિ પ્રત્યક્ષ-
રમ્ આલકીર્ણવત્પાદૈ વલ્લાઅધિતમોજન વ સુમુચિ-
વત્તપાદૈ વત્ત વોવેન અધિપારેય તસ્મેન વોરેત્ ॥
દેમ્તાપદિધુકિધિ પુસ્થા યા વત્તપુસ્થા યા મોત્તેર્વા
મમ્માપરેત્ ॥

કવે નસ્ય દેવાની વિધિ કહું છું : કાવલ
અથા પછી, શુદ્ધિ કરાવ્યા પછી અને પૂમ

પાન કરાવવાથી કપાળમાં તથા ગળામાં સ્વેદિત
કર્તા પછી રોગીને વાયુ તથા રજા વિનાના
પ્રદેશમાં ચત્તો સુવડાવી, માથાને કાંઈક
ઘટકતું રખાવી, હાથ-પગ લાંબા કરાવી,
નેત્રોને વસ્ત્રથી ઢાંકી દઈ અને નાકની આણી
સિંચી કરીને જેની ધાર વચ્ચેથી ન તૂટી હોય
એવું લગાર ગરમ નસ્ય દેવું; અને તે પછી
સોનાની અથવા રૂપા વગેરેની ચમચીથી,
છીપથી અથવા કોઈ ચંત્રની યુક્તિથી અથવા
લૂગડાથી કે રૂના પૂમડાથી, નસ્યકર્મ કરવું.

દીકા-હોતૈર્વૈશ્વસ્તદુપલક્ષિતૈસ્તૂલૈરપિ ।

નસ્ય લેતાં રોગીનું કર્તવ્ય

નસ્યેવાસિન્યમાનેષુ શિરો નૈવ પ્રકમ્પયેત્ ।
ન કુપ્યેત્ પ્રમાપેત નોચ્છિકેત્ હસેત્તથા ॥૪૭॥
યતૈહ વિહિતઃ સ્નેહો નૈવાન્તઃ સમ્પ્રપદતે ।
તતઃ કાસપ્રતિસ્થાયશિરોડક્ષિગદસમ્ભવઃ ॥૪૮॥
શૂક્ષ્ણાદકમમિવ્યાપ્ય સ્થાપયેત્ ગિલેદ્દ્રવમ્ ।
પચ્ચ સપ્તદશૈવ સ્યુર્માત્રા સ્નેહસ્ય ધારણે ॥૪૯॥
રૂપિવસ્થાય નિષ્ઠીવેત્રાસાવક્રત્રાગતં દ્રવમ્ ।
વામદક્ષિણપાર્શ્વોર્ચ્યાં નિષ્ઠીવેત્સંમુલ્લં ન હિ ॥૫૦॥
અન્યઃ-નસ્યેષુ આસિન્યમાનેષુ શિરઃ નૈવ પ્રકમ્પયેત્,
ન કુપ્યેત્, ન પ્રમાપેત, ન ડચ્છિકેત્ તથા ન હસેત્,
યતૈઃ હિ વિહિતઃ સ્નેહઃ અન્તઃ નૈવ સમ્પ્રપદતે, તતઃ
કાસપ્રતિસ્થાયશિરોડક્ષિગદસમ્ભવઃ (સ્થાત્), દ્રવં શૂક્ષ્ણાદ-
કમ્ અમિવ્યાપ્ય સ્થાપયેત્, ન ગિલેત્, પચ્ચ સપ્ત દશ
એ માત્રાઃ સ્નેહસ્ય ધારણે સ્યુઃ । અય ઉપવિત્થ નાસા-
વક્રત્રાગતં દ્રવં નિષ્ઠીવેત્, વામદક્ષિણપાર્શ્વોર્ચ્યાં નિષ્ઠીવેત્,
સંમુલ્લં ન હિ (નિષ્ઠીવેત્) ॥

નાકમાં નસ્ય નખાતું હોય તે વેળા
રોગીએ માથું હલાવવું જ નહીં, શુસ્સો
કરવો નહિ, કોઈની સાથે બોલવું નહીં,
છીંક ખાવી નહીં અને હસવું પણ નહીં;
ઘરણ કે તેથી સ્નેહ પાછો ઠેલાઈને અંદર
પહોંચતો જ નથી અને ઉધરસ, સળેખમ,
માથાનાં દરદ અને નેત્રનાં દરદ ઉત્પન્ન
થાય છે. નસ્યને કપાળનાં હાડકાં સુધી
પહોંચવા દઈ સ્થિર રાખવું, ગળી જવું જ
નહીં; પાંચ, સાત અથવા દશ અક્ષરોનું
ઉચ્ચારણ થાય ત્યાં સુધી નસ્યને ધારણ કરી
રાખવું; પછી બેઠા થઈ નાકમાંથી સુખમાં

આવેલા રસને થૂંકી નાખવો; તે પછી જમણે
કે ડાબે પડખે થૂંકવું, સામા ભાગમાં થૂંકવું
નહીં. ૪૭-૫૦

નસ્ય લીધા પછી શું ?

નીતે નસ્યે મનસ્તાપં રજઃ ક્રોધં ચ સન્ત્યજેત્ ।
શયીત નિદ્રાં ત્યક્ત્વા ચ પ્રોક્તાનો વાકુચ્છતં નરઃ ।
તથા શિરોવિરેકાન્તે ધૂમો વા કવલો હિતઃ ॥૫૧॥
અન્યઃ-નસ્યે નીતે નરઃ મનસ્તાપં રજઃ ચ ક્રોધં
સન્ત્યજેત્, નિદ્રાં ચ ત્યક્ત્વા વાકુચ્છતં પ્રોક્તાનઃ શયીત, તથા
શિરોવિરેકાન્તે ધૂમઃ વા કવલઃ હિતઃ (મવતિ) ॥

નસ્ય લીધા પછી માણસે મનમાં સંતાપ
થવા દેવો નહીં, ધૂળથી દૂર રહેવું, ક્રોધનો
ત્યાગ કરવો અને સો અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય
ત્યાં સુધી નિદ્રા ન કરતાં ચત્તા સૂઈ રહેવું;
તેમજ માથાનું રેચન નસ્ય લીધા પછી
ધૂમપાન કરવું અને કવલ ખાવો, એ
હિતકારી છે. ૫૧

નસ્યમાં ત્રણ લક્ષણો

નસ્યે ત્રીણ્યુપવિદ્ધાનિ લક્ષણાનિ પ્રયોગતઃ ।
શુદ્ધિહીનાતિયોગા હિ વિજ્ઞેયાઃ શાસ્ત્રચિન્તકૈઃ ॥૫૨॥
અન્યઃ-નસ્યે શાસ્ત્રચિન્તકૈઃ ત્રીણિ લક્ષણાનિ
ઉપવિદ્ધાનિ-પ્રયોગતઃ શુદ્ધિહીનાતિયોગાઃ હિ વિજ્ઞેયાઃ ॥
શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ નસ્ય-પ્રયોગમાં
ત્રણ લક્ષણો ક્યાં છે; જેમકે તેના પ્રયોગથી
શુદ્ધિ, હીનયોગ અને અતિયોગ ખરાખર જાણવા.

શુદ્ધિનું લક્ષણ

લાઘવં મલસંશુદ્ધિઃ સ્રોતસાં વ્યાધિસંક્લેષઃ ।
ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥૫૩॥
શરીરમાં હલકાઈ થાય, મળ સાફ બિતરે,
નાડીઓનાં દરદોનો નાશ થાય અને ચિત્તમાં
તથા ઇન્દ્રિયોમાં પ્રસન્નતા થાય, એ નસ્યથી
માથાની શુદ્ધિ થયાનું લક્ષણ છે. ૫૩

હીનયોગનું લક્ષણ

કપ્પદઃ પ્રદેહો ગુરુતા સ્રોતસાં કફસંકલ્પઃ ।
મૂર્છિહીનાવિશુદ્ધેસ્તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥૫૪॥
પણ જો ચળ આવે, શરીરમાં ચીકાશ
તથા ભારેપણું થાય અને નાડીઓમાં કફ
વધે તો મસ્તકમાં નસ્ય ઓછું દેવાયાથી
રહેલી અશુદ્ધિનું એ લક્ષણ કહ્યું છે. ૫૪

દીકા-હીનાવિશુદ્ધઃ-હીનનસ્યેનાવિશુદ્ધઃ ।

અતિથોગજી લક્ષણ

મસ્તુજ્જાગમો વાતપુરિરિપ્રવિધમ ।
 વ્યુપવા શિરસ્યાપિ મૂર્ધિ ગાઢં વિરેષિતે જ્વલ્ન
 જ્વલન-અર્થે ન મૂર્ધિ ગાઢં વિરેષિતે (સતિ)
 શિરસઃ મધ્યભાગમ વગરહિ રિત્તિવિધમ શિરસઃ
 જ્વલન ન (મરિ) ॥

પરંતુ જો માથુ બહુ જ ખાલી કરાવું
 હોય (એટલે માપથી વધારે રેશન નરસ આપાઈ
 યથુ હોય) તો નાકમાંથી માથાને મગજ પડે
 છે, વાથુની વૃદ્ધિ થાય છે, ઇત્રિયો પાતપોતાના
 વિષયોને બરાબર જાણ કરી શકતી નથી અને
 માથુ શુદ્ધ કે જઠ જેવું થઈ જાય ॥ પણ

શીર્ષ-મધ્યભાગ-મધ્યભાગ લઘુ । રિત્તિવિધમ
 રિત્તિવિધમ-મધ્યભાગ-મધ્યભાગ ॥

નરસના હીનથોગ તથા અતિથોગના ઉપાય
 હીનાતિથુકે શિર્ષસિ કમ્પવાતપ્રમાચરેત્ ॥

તથા રિત્તિ નરસેન શુદ્ધે જ્વલ્નમાચરેત્ ॥ ૫૫ ॥
 અતિથુકે તુ શિર્ષસિ વાતર્ષ નરસમાચરેત્ ॥
 સમ્યગ્શિથુકે શિર્ષસિ સ્પર્ધનસ્થે નિષેધયેત્ ॥ ૫૬ ॥

જ્વલન-શિર્ષસિ (નાકાગ્રે) (કમ્પ) કમ્પવા-
 તપ્રમાચરેત્ ॥ તથા રિત્તિ નરસેન શિર્ષસિ જ્વલે (સતિ)
 જ્વલનમાચરેત્, અતિથુકે તુ શિર્ષસિ વાતર્ષ નરસમા-
 ચરેત્ ॥ શિર્ષસિ જ્વલન નિષેધે (સતિ) જ્વલે સર્વિ
 નિષેધયત્ ॥

મસ્તક જો હીન શુદ્ધ થયું કે અતિ શુદ્ધ
 થયું હોય તો જનુકેમી કરેલ તથા વાતર્ષ
 (નરસકર્મ) કરવું, એટલે જ્યારે નરસના
 હીનથોગથી માથુ ખાણ શુદ્ધ થયું હોય તો
 કરે મટે જોવા ઉપાય કરવા; પણ નરસના
 અતિથોગથી માથુ માપથી વધારે જુલ શુદ્ધ
 કરાઈ ગયું હોય તો વાથુનાશક ક્રિયા કરવી,
 પણ જો માથુ બરાબર શુદ્ધ થયું હોય તો
 નરસમા ધીની ચોષના કરવી. ૫૬, ૫૭

નરસમા સ્નેહનો અતિથોગ જ્યેષ્ઠ હોય તો
 કમ્પમેષ્ઠા શિર્ષસો ગુલ્ફેરિપ્રવિધમ ।
 જ્વલન તરતિશિષ્યે તથા કર્ષે પ્રદાપયેત્ ॥
 મોતયેચામિપ્યન્દ્રિય નરસે વાતિકમ્પવિષેત્ ॥ ૫૮ ॥

જ્વલન-અતિથોગે કમ્પમેષ્ઠા શિર્ષસો ગુલ્ફ
 રિત્તિવિધમ-તદ્ જ્વલન (મરિ) તથા કર્ષે પ્રદાપયેત્
 અતિથોગ ન જોવેત્. જ્વલે વાતિકમ્પ અતિથોગ ॥

સ્નેહન નરસનો અતિથોગ થતા માથુ
 બહુ જ સ્નિગ્ધ થઈ યથુ હોય તો કરેનો
 સાવ સાવ છે, માથુ બારે થઈ જાય છે,
 અને ઇત્રિયોનો વિજ્રમ જો રૂપી લક્ષણ થાય
 છે ત્યાં જો અને ત્યારે વેલે રોગીને રૂઝ
 પકારીત નરસ કેવું રસવાદી નાહીજોને ન
 રાકે જોવા પદાથી જમાવવા અને વાથુ વધે
 એવી ક્રિયા બતાવવી ૫૮

શીર્ષ-વાતિકમ્પ-વાતિકમ્પ-રિત્તિ ॥ રિત્તિવિધમ ॥

વાથુ કરેત્ તુ જઠરજ્વલન સમાપ્ત

ધૂમપાનવિધિ

ધૂમપાનના ૩ ભેદો

ધૂમસ્તુ પદ્ધિવથ પ્રોક્ત શામનો હૃદયલપ્તા ।
 રેષના કાલકા લીલ વામનો અપ્યધૂપના ॥ ૧ ॥
 શામનસ્ય તુ પર્યાયો મધ્યઃ પ્રાપ્તોગિજ્જાતયા ।
 હૃદયલ્પસ્ય ચ પર્યાયો સ્નેહનો મુદુરેવ જ ॥
 રેષનસ્યાપિ પર્યાયો શોષનસીક્ષ્ણ ઇવ જ ॥ ૨ ॥

જ્વલન-ધૂમ તુ પદ્ધિવથ પ્રોક્ત-શામન, હૃદય
 તથા રેષન કાલકા શામન ન શ્વપ્રદાન. ૧ (જા)
 શામનસ્ય તુ (હૃ) પર્યાયો-મધ્ય તથા પ્રોગિજ્જા-
 તયા (હૃ) પર્યાયો-સ્નેહન ન મુદુર, રેષન
 સ્યાપિ (હૃ) પર્યાયો-શોષન ન સીક્ષ્ણ ૨ ॥

ધૂમપાનને ૩ પ્રકારનો કર્યો છે, જેમકે
 શમન,^૧ જુલ્ફ,^૨ રેશન,^૩ કાલકા,^૪ વામન,^૫
 અને યજ્ઞધૂપન^૬; તમાશમનના બે પર્યાયો છે-
 મધ્ય તથા પ્રોગિજ્જા; જુલ્ફના પણ બે પર્યાયો
 છે-સ્નેહન અને મુદુર; રેશનના પણ બે
 પર્યાયો છે-શોષન તથા સીક્ષ્ણ. ૧, ૨

ધૂમપાન પીવાને અથોમ્ય માણસો

અધૂમાર્હિત્ય લક્ષ્યેને જા તો મીતજ્વલુક્ષિત ।
 વત્તવશિર્ષિરિષ્ટત્થ રાત્રો જાગરિતલ્પા ॥ ૩ ॥
 પિપાસિતત્થ વાહારીસાધુરોપી વપોદરી ।
 શિતોઝમિતાપી તિમિરી હર્ધાધ્યાનમપીકિત ॥ ૪ ॥
 જતોરસ્ત્થ પ્રમેહાર્હ પાન્કુલેગા જ સર્મિલી ॥

૧ ઝાપ પાનેલા રોગોને શાત કરનાર ૨
 ધાતુજોને યુદ્ધ કરનાર ૩ રાત્રીને રોગથી જાગી
 રેનાર ૪ ઉપરજ મરાડનાર ૫ શિયરી કરીતનાર
 ૬ જળને ધમાલી રેનાર

સ્પ્તઃ ક્ષીણોઽમ્યવહતક્ષીરક્ષોદ્રધૃતાસવઃ ।
 મુષ્કાન્નદધિમત્સ્યસ્થ ચાલો વૃદ્ધઃ કુરસ્તથા ॥૫॥
 અન્યઃ-એતં અધૂમાર્હાઃ રાત્રુ (સન્તિ)-શ્રાન્તઃ
 મૈત્રઃ ચ દુઃશ્ચિતઃ દત્તવસ્તિઃ ચ વિરિક્તઃ તથા રાત્રી
 અગ્નિરિતઃ પિપાસિતઃ ચ દાહાતઃ તાલુશોષી તથા હૃદય
 શિથોઽમિતાપી તિમિરી દર્શાન્માનપ્રપીડિતઃ ક્ષતોરસ્કઃ
 પ્રમેહાતઃ પાણુરીગો ચ ગમિણી સ્પ્તઃ ક્ષીણઃ અમ્યવહતક્ષીર-
 ક્ષોદ્રધૃતાસવઃ મુષ્કાન્નદધિમત્સ્યઃ ચ ચાલઃ વૃદ્ધઃ તથા
 ક્ષ્માઃ-એતં અધૂમાર્હાઃ રાત્રુ ॥

થાકેલો, ભય પામેલો, દુખિત, જેને
 પિચકારી દીધી હોય, જેને રેચ દીધો હોય,
 જેણે શરે ઉભગરે ક્યો હોય, જે તરચે હોય,
 જે બળતરાથી પીડાયેલો, તાળવામાં શોષવાળો,
 પેટના રોગવાળો, માથાની બળતરાવાળો,
 તિમિરનાં દરદવાળો, બિલટીથી પીડાયેલો,
 જેનું પેટ ચડી આવ્યું હોય, જેને છાતીમાં
 ક્ષત પડ્યું હોય, જે પ્રમેહથી પીડાયેલો હોય,
 કે પાંડુરોગવાળો, હોય તેમ જ ગર્ભવાળી
 સ્ત્રી, રક્ષ શરીરવાળો, ક્ષીણ થયેલો; જેણે દૂધ,
 મધ, ઘી કે આસવનો ઉપયોગ કર્યો હોય,
 જેણે અન્ન, ફલી તથા માછલાં ખાધાં હોય,
 જે બાળક, વૃદ્ધ અને દૂબળા શરીરવાળો હોય,
 તે ધુમાડો પીવાને યોગ્ય નથી. ૩-૪

અયોગ્ય કાળે કે વધુ ધુમાડો પિત્રાય તો ?

અકાલે ચાતિપીતશ્ચ ધૂમઃ કુર્યાદુપદ્રવાન્ ।

તવેષ્ટે સર્પિપઃ પાન્ નાવનાઙ્ગનતર્પણમ્ ॥૬॥

સર્પિરિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં પયો વા રાર્કરામ્બુ વા ।

મધુરામ્બો રસૌ વાપિ રામનાય પ્રદાપયેત્ ॥૭॥

અન્યઃ-અકાલે ચ અતિપીતઃ ધૂમઃ ઉપદ્રવાન્
 કુર્યાત્, તત્ર રામનાય સર્પિપઃ પાન્ નાવનાઙ્ગનતર્પણમ્
 રમ્, અપિ વા સર્પિઃ દ્વિશ્ચુરસં દ્રાક્ષાં વા પયઃ વા
 રામનાય વા મધુરામ્બો રસૌ પ્રદાપયેત્ ॥

ધુમાડો જો અયોગ્ય સમયે પિવાય
 અથવા બહુ પિવાય તો ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન
 કરે છે; તેવા ઉપદ્રવોને શાંત કરવા ઘી પીવું,
 નરચ દેવું, અંજન આંજવું, તર્પણ કરવું,
 ઘી લગાડવું, શેરડીનો રસ પાવો, દ્રાક્ષ
 બપડાવવી, દૂધ પિવરાવવું, સાકરડું પાણી
 પિવરાવવું, અથવા મધુર કે ખાટા રસનો
 ઉપયોગ કરાવવો. ૬, ૭

કુંઠ ઉમરે ધુમાડો લેવાય ?

ધૂમસ્તુ દ્વાદશાદ્ વર્ષાદ્ ગૃહ્યતેઽશીતિકાન્ ન ચ ।
 અન્યઃ-દ્વાદશાત્ વર્ષાત્ (ઝર્વ) ધૂમઃ તુ ગૃહ્યતે,
 ચ અશીતિકાત્ ન ગૃહ્યતે ॥

ગારમું વર્ષ જેઠા પછી જ ધુમાડો લેવાય
 છે અને એશીમું વર્ષ જેઠા પછી ધુમાડો
 લેવાતો નથી. ૮

ધુમાડાના ઉપયોગથી ફાયદા

કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયામન્યાહનુશિરોરુજઃ ।
 વાતશ્લેષ્મવિકારાંશ્ચ હન્યાદ્ધૂમઃ સુયોજિતઃ ॥૯॥
 ધૂમોપયોગાત્પુરુષઃ પ્રસન્નેન્દ્રિયવાક્ષ્ણનાઃ ।
 દૃઢકેરકદ્વિજસ્મશ્ચુઃ સુગન્ધિવદનો ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્યઃ-સુયોજિતઃ ધૂમઃ કાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયાન્
 મન્યાહનુશિરોરુજઃ ચ વાતશ્લેષ્મવિકારાન્ હન્યાત્ ॥

બરાબર યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરેલો
 ધુમાડો ઉધરસ, શ્વાસ, સળેખમ, ગળાની
 નાડીનું દરદ, કાઢીનાં દરદ, માથાની પીડા
 અને વાયુના તથા કફના વિકારોને મટાડે
 છે. ધુમાડાનો ઉપયોગ કરવાથી માણસની
 ઇન્દ્રિયો, વાણી તથા મન સ્વચ્છ થાય છે;
 કેશ, દાંત અને દાઢીમૂછ મજબૂત થાય છે
 અને મોઢું સુગંધી થાય છે. ૯, ૧૦

ધુમાડો પીવાની નળી કેવી હોય ?

ધૂમનાઢી ભવેત્તત્ર ત્રિજલ્પડા ચ ત્રિપર્વિકા ।
 કનિષ્ઠિકાપરીણાહા રાજમાષાનામાન્તરા ॥ ૧૧ ॥
 ધૂમનાઢી ભવેદીર્ઘા રામને રોગિણોઽશ્ચુલૈઃ ।
 ચત્વારિંશન્મિતૈસ્તદ્દ્વાત્રિશ્ચિદ્ધૈર્મતા ॥ ૧૨ ॥
 તીક્ષ્ણે ચતુર્વિંશતિભિઃ કાસજ્ઞે પોઢશોન્મિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥
 દશાશ્ચુલૈર્વામનીયે તથા સ્યાદ્ વ્રણનાઢિકા ।
 કલાયમળ્ડલસ્થૂલા કુલત્યાગમરન્નિકા ॥ ૧૪ ॥

અન્યઃ-તત્ર ધૂમનાઢી ત્રિજલ્પડા ત્રિપર્વિકા કનિષ્ઠિ-
 કાપરીણાહા ચ રાજમાષાન્તરા ભવેત્ ॥ રામને રોગિણઃ
 ચત્વારિંશન્મિતૈઃ અશુલૈઃ દીર્ઘા નાહી ભવેત્, મૃદૌ તદ્વત્
 દ્વાત્રિશ્ચિદ્ધિઃ (અશુલૈઃ દીર્ઘા) મતા ॥ તીક્ષ્ણે ચતુર્વિંશતિભિઃ,
 કાસજ્ઞે પોઢશોન્મિતૈઃ, વામનીયે દશાશુલૈઃ । વ્રણનાઢિકા
 તથા (દશાશુલમિતા) કલાયમળ્ડલસ્થૂલા કુલત્યાગમરન્નિકા
 સ્યાત્ ॥

તેમાં ધુમાડો પીવાની નળી ત્રણ સાંધા-
 વાળી, ત્રણ પેચવાળી, ટચલી આંગળી જેવી
 જાડી અને અંદર ચોળો પેસી જાય એવા છિદ્ર-

વાળી કસ્વી, શમન ખુમારો દેવો હોય તો
 રાગીના આગીશ આગળ લાળી, જુદણ ખુમારો
 દેવો હોય તો રાગીના બગીશ આગળ લાળી,
 રેશન ખુમારો દેવો હોય તો રાગીના ઘોળીશ
 આગળ લાળી, કાસકા ખુમારો દેવો હોય
 તો રાગીનાં સોળ આગળ લાળી, વામન
 ખુમારો દેવો હોય તો રાગીનાં દશ આગળ
 લાળી અને મણને ખુમારો દેવો હોય તો પણ
 રાગીના દશ આગળ લાળી નળી કસ્વી; પણ
 મણને ખુમારો દેવાની નળી તો વટાણના
 મઠળ લેવી જાડી અને કળથીનો હાથો પેસે
 જોવડા છિદ્રવાળી કસ્વી. ૧૧-૧૪

ટીકા-પદમાવલમ્બા ઉમલ્લા મઠી. ઘણો-નુંદલે ।
 લીલ્લે-રેવત । તલા-વહાદુરલ્લા ।

ખુમારો પીવાની રીત

અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધેશ મુસ્લમાન ધારશાસ્ત્રીહામ્ ।
 મુસ્લમાનસ્ય કર્મકૌતે લેપલાઘાસ્યુકા સ્મૃત્ ॥૧૫॥
 કર્મકૌતે કર્મકૌતે સિપ્તા કાયાશુર્ક વા કારવેત્ ॥
 રૂપિકમમપનીયાત્ સ્નેહાકાં ચત્તિમાવરાત્ ॥૧૬॥
 અહરિરૂપિતાં કૃત્વા પૂત્વા મેગસ્ય રમ્યકે ।
 કર્મકૌતે વિશેષમ્ પરમેતૈવ હંપ્યકેત્ ॥૧૭॥
 નાસિકાનાં તતા પીત્વા મુકેતૈવ કમેતુધી ।
 શાવલસંપુટે સિપ્તા કર્મકૌત્વાવીપિતમ્ ॥૧૮॥
 છિદ્રે મેગ નિશેષાય ગ્રણં તેતૈવ શૂપવેત્ ॥૧૯॥

અર્થ-અથ વ કાવચાનુમાં મુકવવામ્ ॥૧૫॥
 મુસ્લમાન કર્મકૌતે પ્રસિદ્ધેશ કૌત વ અગ્રાજ સ્મૃત
 કર્મકૌતે વ કર્મકૌતે સિપ્તા કાયાશુર્ક કારવેત્, અથ
 રૂપિકમ્ અપનીય સ્નેહાકાં ચત્તિમાવરાત્ ॥૧૬॥
 રમ્યકે કૃત્વા અહરિ રૂપિતાં કૃત્વા વરનેન શૂપ મેગેત્,
 વરનેન એ હંપ્યકેત્ । ઠા. સુધી (પુલક) નાસિકાનાં
 પીત્વા મુકેતૈવ એ વમેત્ । અથ (મગમુખને ત્) ॥
 અહરિરૂપિતાં કર્મકૌતે શાવલસંપુટે સિપ્તા કિલે મેગ નિશેષ
 એ એ વર્તે વરનેત્ ॥

નળી તૈયાર કરી પછી બાર આગળ
 લાળી કાસકાની લીસી સળી લઈ જે ઓપમ
 ખુમારમાં ચિવશવવાનુ હોય તેનો કંઈક તે
 સળી ઉપર આડ આગળ સુધી લગાવવો;
 જોમ જોક તોહા બાર કંઈક લગાવી તેને
 બાજામા મુકાવી તેમાંથી કાસકાની સળી
 કાઢી લઈ તે છિદ્રમાં થીથી શિલ્લવેલી વાટ

થળી સલાળથી નાખવી, પછી જે વાટને
 આગાશથી સળગાવી જોસકાની મૂગથી
 નળીના છિદ્રમા નાખી મોઢાથી ખુમારો પોને
 મોઢાથી જ કાઢવો; અને તે પછી નાકનાં
 જે છિદ્રોથી પીને પણ મોઢાથી જ કાઢવો,
 પણ જે મણને ખુમારો દેવો હોય તો આગાશ
 થી સળગાવેલા કંઈકને ઠાઠિયાના સંપુટમાં
 નાખી ઉપલા ઠાઠિયામા કંઈકા છિદ્રમા નળી
 નાખીને તેથી મણને ખુમારો દેવો. ૧૫-૧૯

ટીકા-રૂપિકમ્-કાવચાનુમ્ ॥

ખુમારો પીવામાં ઓપધોના કંઈકા

પદ્માવલમ્બા શમને શિંગે સર્વેલ મુદો ।
 રેશમે તીક્ષ્ણકર્મકૌત વાસામે મુદિલોપમ્ ॥૨૦॥
 શમને કાયાશુર્ક વા કારવેત્ પાતમ્ ॥
 ગ્રણે નિમ્બવચાદી વા પૂર્ણે લેપરાસ્યતે ॥૨૧॥
 અર્થ-શમને એમરિકા, ઘણો સિલ્લે સર્વે
 રતે રેશમે તીક્ષ્ણકર્મ, કાસકે વ મુદિલોપમ, શમને
 કાયાશુર્કવે મુસ્ય વાકે રવત, ગ્રણે વ ગ્રણ
 રવાર્ણે પૂર્ણે લેપરાસ્યતે ॥

શમન ખુમારમાં જોલવી આદિને,
 જુદણ ખુમારમા લીવાલો રાજનો, રેશન
 ખુમારમાં શર્ષ આદિ લીક્ષુ પદાર્થનો, કાસક
 ખુમારમા લોહી મળીનો તથા ત્રિકુટુ-સક, મરી
 ને પીપરનો, વામન ખુમારમા નસોનો તથા
 વામતા આદિનો અને મણને ખુમારો દેવામાં
 લીળકાનો તથા વજરેનો કંઈક ખૂલ જ
 વખણુજ છે ૨૦, ૨૧

શરમાં દેવાનો અપર્યાજિત મૂમ

અમ્યેડિપિ પૂમા મોહેપુ કર્મકૌત્વા રોમશામતયે ।
 મયૂરવિષ્ણુ નિમ્બસ્ય પનામિ મુદતીતમ્ ॥૨૨॥
 મરિચં શિશુ મોંડી વ લીજં કાપીસમમમ્ ॥
 કામરોમાહિનિમોંકો વિષ્ણુ લીજાલિલો તથા ॥૨૩॥
 ગલવત્તમ તથ્યે નિશિવૃત્તમિમિત્તમ્ ।
 મોહેપુ પૂર્ણે વર્ષે સર્વાં વામશાનુ દરેત્ ॥
 વિશાખાનુ પાસાસમ્ કાવા સર્વવપદર મોહે ॥૨૪॥

અર્થ-રોમશામતયે અમ્યે અમિ પૂમા મોહે
 કર્મકૌત્વા, (વરણની વજા) મયૂરવિષ્ણુ નિમ્બસ્ય પનામિ
 મુદતીતમ્ મરીચં શિશુ મોંડી વ કાપીસમમ્ લીજં
 કામરોમ-અહિમોંક તથા લીજાલિલો વિષ્ણુ વ વરણત.
 તત્પૂર્ણે નિશિવૃત્તમિમિત્ત (કાવા) મોહેપુ પૂર્ણે વર્ષે

(નિ. ૧૧) સન્નિ રામચન્દ્ર મેઘ, (નિ. ૧૨) વિગ-
તર (૧) સ્વપ્નન રામ મેઘચર મેઘ ॥

દેવિની શાંતિ માટે ધરમાં બીજા ધુમાડા
પર પ્રસાદોર્થઃ (નિ. ૧૩) મારખીડ,
કેશવના પાંદડાં, ભારી માર્જાના ડોરવા, મરી,
કિંમ, રડમાંસી, ટપાસિયા, ગરમનાં ફેવાડાં,
એવેની કાંચળી, બિરાડાની પિથા અને કાચી
દા, એ સર્વજનું જુલું કરી, તેમાં મોડુંદ
દો નાખીને તે જુલુંનો ધરમાં ધુમાડી દીધી
દેવ તો સ્વપ્નના બાલકોના પિત્રાચા અને
કેશવને તે દર કરે છે અને સર્વ પ્રદાનના
પરમ પત્ર મટારે છે. (આ ધુમાડા 'અપરા-
મિતધૂમ' એ નામે ઓળખાય છે.) ૨૨-૨૪

દેવ-કૃતિચોરક-પાંતરકાંડા.

ધૂમપાનમાં પરેષ્ટ તથા નળી શાની?

નિસ્સાપ રજઃકોષો ધૂમપાન નિવારયેત્ ॥૨૫॥

નિસ્સાપ ધાતુજાન્યાદુન્યવેશાદિજાન્યપિ ॥૨૫॥

અન્યઃ-ધૂમપાન નિસ્સાપ રજઃકોષો નિવારયેત્,
નિસ્સાપ (૧) ધાતુજાનિ નિસ્સાપજાનિ તપિ આદુઃ ॥

ધૂમપાન આદતું હોય ત્યારે મનમાં

સંતાપ થવા દેવો નહીં, ધૂળથી દૂર રહેવું

અને કોઈ કરવો નહીં; તેમજ ધુમાડો

ધીવાની નળી હરકોઈ ધાતુની કે વાંસ આદિની

પણ પનાવાય, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૨૫

ગણપ, કવલ, પ્રતિસારણ-વિધિ

ગણપ-કોગળા કરવાની રીત અને સંખ્યા

સેદ્ધતીરકપાયાદિદ્રવ્યઃ સંપૂર્ણમાનનમ્ ॥

આપૂર્ણ સ્વીયતે તાવદ્વિચિર્ગણપધારણે ॥ ૧ ॥

કર્મપૂર્ણાસ્યતા યાવચ્છેદો દોષસ્ય વા મયેત્ ॥

નિવ્રાણક્રુતિર્પાયાત્તાવદ્ગણપધારણમ્ ॥ ૨ ॥

ગણપાન્ સુસ્થિતઃ કુર્યાત્ સ્વિન્નમાલગલાદિકઃ ॥

મનુષ્યસ્તિથા પક્ષ સત વાડડોપનાશનાત્ ॥૩॥

અન્યઃ-સેદ્ધતીરકપાયાદિઃ આનન સંપૂર્ણમ્ આપૂર્ણ
(યવત્) સ્વીયતે તાવત્ ગણપધારણે વિધિઃ (કથિતઃ) ॥

યવત્ કર્મપૂર્ણાસ્યતા, યાવદ્ વા દોષસ્ય છેદઃ મયેત્,
યવત્ નિવ્રાણક્રુતિઃ (સ્યાત્), તાવદ્ ગણપધારણ (કુર્યાત્) ॥
મનુષ્યઃ સુસ્થિતઃ (સન્) સ્વિન્નમાલગલાદિકઃ (યાવદ્
મયેત્ તાવત્) આદોપનાશનાત્ ત્રીન્ તથા પક્ષ વા સત
ગણપાન્ કુર્યાત્ ॥

રનેદ, દૂધ અને ક્વાથ આદિ પ્રવાહી
પદાર્થોથી મોઢાને બરપૂર કરી જેટલીવાર
સી શકાય તેટલુંવાર રાખવું, એ કોગળા
કરવાના રાજની અર્થાધ છે; અથવા મોઢું
કર્યો બરાઈ જાય ત્યાં સુધી, અથવા જે
દોષો હોય તેનો નાશ થાય ત્યાં સુધી
અથવા આંખમાંથી અને નાકમાંથી પાણી
ઝરવા લાગે ત્યાં સુધી મોઢામાં કોગળા ધારણ
કરી રાખવા. માળુસે જૂળ સ્વસ્થ રહી કપાળ
ઉપર, ગળા ઉપર તથા ગાલ ઉપર પસીના આવે
ત્યાં સુધી અથવા જે દોષ હોય તેનો નાશ
થાય ત્યાં સુધી ત્રણ, પાંચ કે સાત કોગળા
કરવા. ૧-૩

દોષ-ગણદિક દુત્યાદિશબ્દેન કપોલો યથેતે સુધુ-
તોતરગત્ ॥

કોગળાના ચાર ભેદો

ચતુર્વિધઃ સ્યાદ્ગણપઃ સેદ્ધતઃ શમનસ્તથા ॥

શોધનો રોપણશ્ચ કવલશ્ચાપિ તાદશઃ ॥ ૪ ॥

સ્તિવ્યોર્ણઃ સ્ત્રિકો વાતે સ્વાદુશીતેઃ પ્રસાદનઃ ॥

પિત્તે કટુવસ્ત્લલવર્ણઃ સંશોધનઃ કફે ॥

કપાયતિકમચુરેઃ કદુળા રોપણો વ્રજે ॥ ૫ ॥

અન્યઃ-સેદ્ધતઃ તથા શમનઃ ચ શોધનઃ ચ રોપણઃ

(ઈતિ) ચતુર્વિધઃ ગણપઃ સ્યાત્, ચ કવલઃ અપિ તાદશઃ

(મયેત્) ॥ વાતે સ્તિવ્યોર્ણઃ સ્ત્રિકા, પિત્તે સ્વાદુશીતેઃ

પ્રસાદનઃ, કફે કટુવસ્ત્લલવર્ણઃ ઉર્ણઃ સંશોધનઃ, વ્રજે

કપાયતિકમચુરેઃ કદુળા રોપણઃ ગણપઃ કવલઃ કર્તવ્યઃ ॥

રનેહન, ૧ શમન, ૨ શોધન, ૩ તથા રોપણ

એ રીતે કોગળાના ચાર ભેદો છે. કોગળાના

પણ આ જ ચાર ભેદો છે. વાચનું દરદ હોય

તો સ્તિધ અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી કોગળા

કરવા તે રનેહન કહેવાય છે; પિત્ત હોય તો

મધુર અને શીતળ પદાર્થોથી કોગળા કરવા

તે શમન કહેવાય છે; કફ હોય તો તીખા,

ખારા, ખારા અને ઉષ્ણ પદાર્થોથી કોગળા
કરવા તે શોધન કહેવાય છે; મણ હોય તો
તૂસ, કડવા અને મધુર પદાર્થોથી લગાર બના
બના કોગળા કરવા તે રોપણ કહેવાય છે. ૪, ૫

કેાગળામાં અધીવધનું માપ

વધારેયુ પૂર્ણ થ ગચ્છુપે કોસમાત્રકમ્ ।

કર્ત્રપ્રમાણા વચ્ચે કચ્છે રીવતે મુખે ૬૬ ॥

અર્થ-વચ્ચે ૫ રૂપે કોસમાત્રક પૂર્ણ થવાત, કચ્છે ૫ મુખે કર્ત્રપ્રમાણ કચ્છે રીવતે ॥

કેાગળા કરવાના પ્રવાહીમાં અડતાળીસ બહેાહીમાર ચૂર્ણ નાખવું અને કવચમાં વિદાનો એક તાલો કચ્છ નાખે છે. ૬

કેાલી ઉંમરે કેાગળા કરાય ? અને તેના ફાવણ ખાઈને પચ્છમાદ્યપ્રાણુના કવચાવધા ।
આયોત્પલપસ્તુપિર્વેશયે વચ્ચેમાત્રકમ્ ૭૭ ॥
દ્વિપાયા પ્રસાર્ય ગચ્છુપે વિપુલે મયેવ ।
દેવાસ્યસ્ય દૈત્વ્યં શોર્યં વાકં મયે તુવામ્ ।
વચ્ચાઈ ચ ગચ્છુપે વેશાયે તુ કરોતિ દ્વિ ઇત

અર્થ-વચ્ચેમાત્રકમાં (કર્ત્ર) ગચ્છુપે કચ્છાવધા થાયત । કચ્છે વિષ્ટ (છટિ) આયો: અવચ્ચ: કુષ્ઠિ વેશયે વચ્ચમાત્રક વ દ્વિપાયા પ્રસાર્ય મયેવ । ગચ્છુપે કચ્છસ્ય દૈત્વ્યં શોર્યં વાકં મયે તુવામ્ વ વચ્ચાઈ રીવ, વેશયે તુ કરોતિ દ્વિ ॥

કેાગળા અને કવચને ઉપયોગ પાંચ વર્ષની ઉંમર થયા પછી જ કરાવવો. કેાગળાને મુખમાં ધારણ કરવાથી આંખિનો ઘટાટો થાય, સંતોષ થાય, સ્વચ્છપણું થાય, મોઢામાં હલકાઈ થાય અને ઉદ્ધિયેમાં પ્રસન્નતા થાય છે. કેાગળા મોઢાના વિરસપણાને, સોજાને, પાકવાને, મરુને, તરશને અને ઢાંતના હલી જવાને મટાડે છે તથા સ્વચ્છપણું કરે છે. ૭, ૮

કેાગળાની રીત અને તેના ફાવણ

પાતપિત્તકફમત્રસ વ્રધ્યસ્ય કચ્છે મુદે ।
મય નિસિપ્ય સંચયે નિહીવેત્કયલે વિધિઃ ૭૯
કચ્છઃ કુલ્લે કાઢ્યું મચ્ચેયુ હરતે કચ્છમ્ ।

તુચ્ચાં શોર્યં ચ દૈત્વ્યં વચ્ચાઈ ચ નાચાયેત્ ૮૦

અર્થ-પાતપિત્તકફમત્રસ વ્રધ્યસ્ય કચ્છે મુદે નિલિપ્ય કર્ત્ર સચયે નિહીવેત્, (અર્થ) કચ્છે વિધિ (અર્થ) ॥ કચ્છ મચ્ચેયુ કાઢ્યું હરતે, કાઢે હરતે, તુચ્ચાં શોર્યં ચ દૈત્વ્યં વચ્ચાઈ નાચાયેત્ ॥

માથુને, ચિત્તને તથા કહને મટાડનારા પદાર્થના કેાગળાને મોઢામાં મૂકી અરધા આંખીને વૂંટી નાખવો, એ કેાગળાની રીત છે. કેાગળા ખાવાના પદાર્થો જરૂર ઇચ્છા

ઉપજા કરે છે, કહને કરે છે અને તરશને, ચોખનો, વિરસપણાનો તથા ઢાંતના હલકાને નાશ કરે છે. ૬, ૧૦

પ્રતિસારણુ અંદસે શું ? અને તેના ફાવણ વચ્ચેમાત્રકામુજાનાં પર્ણ્યકચ્છાવલેશયે ।
શનૈર્ધર્ષજમત્કુલ્યા તતુલ્લે પ્રતિસારણમ્ ૮૧ ॥
દૈત્વ્યં મુલ્યર્ધર્ષિયં મુલ્યશોર્યં તથા તુવામ્ ।
અરધિ વચ્ચાઈ ચ નિવત્તિ પ્રતિસારણમ્ ૮૨

અર્થ-પ્રાણુના પૂર્ણજન, એકે: વચ્ચેમાત્રક મુજાનાં વર્ણ્યકચ્છે તતુ પ્રતિસારણમ્ ઉચ્ચમ્ । શનૈ: શરણે દૈત્વ્યં મુલ્યર્ધર્ષિયં મુલ્યશોર્યં તુવામ્ તથા અરધિ વચ્ચાઈ ચ નિવત્તિ ॥

આંખની વટે ચૂર્ણથી, કચ્છથી અથવા અવલેહથી ઢાંતોને, છાંતને તથા મુખને ખીરે ખીરે ઘસવાં, એ પ્રતિસારણુ કહેવાય છે. પ્રતિસારણુ વિરસપણાને, મુખના કુમ્મળને, મુખના ચોખને, તરશને, અરુચિને અને ઢાંતની પીડાને મટાડે છે. ૧૧, ૧૨

પ્રતિસારણુનો દ્વિતથોગ કે અર્થતથોગ થાય તો ?

હિને જાણ્યકમ્તેજેવાવલસજ્ઞાનમેથ ચ ।

અતિયોમામુલે વાક્ય શોપસ્તુઆ ચિત્તિજ્ઞા ॥

અર્થ-હિને જાણ્યકમ્તેજેવાં વાક્યો વાચ્યો અર્થ (સ્વાર્થ), અતિયોગ્ય મુલે વાક્ય શોપસ્તુ આ ચિત્તિજ્ઞા (મયેવ) ॥

એ પ્રતિસારણુની માત્રાનો આંખ ઉપયોગ કરાયો હોય તો શરીરમાં અરુચિ તથા કહેલી અસિદ્ધતાથી બહારી-બિજા થાય છે અને રસોગું જ્ઞાન થતું નથી; તેમ જ તેને અતિયોગ થવાથી મોડું થઈ આવે છે, ચોખ થાય છે, તરશ થઈ જાય છે, બિદલી થાય છે અને જ્ઞાન થાય છે. ૧૩

સ્વેદવિધિ

સ્વેદના પ્રકારો અને ફાવણ

સ્વેદનુર્ધિયા ઓક્તસ્તાપોપસ્વેદસંહિત ।

વપનાહો વ્રથસ્વેદઃ સર્વે વાતાગ્નિહારિભઃ ૮૪ ॥

અર્થ-વપનાહો વ્રથસ્વેદસંહિત વપનાહો વ્રથસ્વેદ (સ્વેદ) વપનાહો સ્વેદ ઓક્ત, (સ્વેદ) વ્રથસ્વેદ (સ્વેદ) ॥

વાપસ્વેદ ઉપસ્વેદ, ઉપસ્વેદ અને

૨

સ્વેદ, એમ ચાર પ્રકારનો સ્વેદ કહ્યો છે; કે સઘળા સ્વેદો વાયુની પીડાને મટાડનાર છે.

દીકા-તોપસ્વેદ ઉપસ્વેદ તામ્યા સંશ્લિતઃ ।
ઉપહ-ઉપનાહસ્વેદઃ 1

જુદા જુદા સ્વેદનાં રૂપ
સેડો તોપોખજો પ્રાયઃ શ્લેષ્મણો સમુદીરિતો ।
ઉપનાહસ્તુ વાવઘ્નઃ પિત્તસક્તે દ્રવ્યો હિતઃ ॥૨॥
અન્ય-તોપોખજો સેડો પ્રાયઃ શ્લેષ્મણો સમુદી-
રિતો । ઉપનાહઃ તુ વાતખઃ, પિત્તસંગે દ્રવઃ હિતઃ
(મન્તિ) ॥

તોપસ્વેદ અને ઉપસ્વેદ એ ઘણું કરી
કરને મટાડનારા કહેવાયા છે. ઉપનાહસ્વેદ
વાયુને મટાડે છે અને પિત્તનો વિશેષ સંબંધ
રોધે તો દ્રવસ્વેદ હિતકારી થાય છે. ૨
દીકા-દ્રવો હિ દ્રવસ્વેદઃ ।

જેવો રોગ તેવો સ્વેદ
મહાવેલે મહાવ્યાધી વાતે સ્વેદો મહાન્ સ્મૃતઃ ।
દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદો મધ્યમે મધ્યમો મતઃ ।
વચ્ચતે રુક્ષણઃ સ્વેદો રુક્ષસ્તિગ્ધઃ કફાનિલે ॥
અન્ય-મહાવેલે વાતે મહાવ્યાધી મહાન્ સ્વેદઃ
સ્તઃ, દુર્બલે દુર્બલઃ સ્વેદઃ, મધ્યમે મધ્યમઃ મતઃ,
વચ્ચતે રુક્ષણઃ સ્વેદઃ, કફાનિલે રુક્ષસ્તિગ્ધઃ (સ્વેદઃ સ્થાત)

અત્યંત બળવાન વાયુસંબંધી મહારોગ
ધેણે હોય, તો પ્રબળ સ્વેદ કરવો; મધ્યમ
પ્રકારનો રોગ હોય તો મધ્યમ પ્રકારનો સ્વેદ
કરવો અને થોડો વ્યાધિ હોય તો થોડો
સ્વેદ કરવો. કફનો વ્યાધિ હોય તો રૂક્ષ
કરનારો સ્વેદ કરવો અને કફ સહિત વાયુનો
વ્યાધિ હોય તો રૂક્ષપણું તથા સ્નિગ્ધપણું
પણ કરનારો સ્વેદ કરવો. ૩

દીકા-રુક્ષણ. રુક્ષયતીતિ રુક્ષણઃ નન્ધાદિત્વાદ
રુક્ષણઃ । રુક્ષણ શબ્દમાં વ્યાકરણને કૃદંત લ્યુ પ્રત્યય
બાંધેલો છે.

સ્વેદ મારેનાં વિશેષ સૂચનો
કફમોદોદ્વૃત્તે વાતે કોખાં ગોહં રવેઃ કરાન્ ॥
નિયુદ્ધં માર્ગમનં ગુહ પ્રાવરણં હ્રુવમ્ ।
ચિન્તાવ્યાયામમારાંશ્ચ સેવેતામયમુકયે ॥ ૪ ॥
યેનાં નસ્યં પ્રદાતવ્યં વક્તિશ્ચાપિ હિ દેહિનામ્ ।
શોષનીયાશ્ચ યે કેચિત્ પૂર્વે સ્વેદાશ્ચ તે મન્તાઃ ॥

સ્વેદા ઝર્ષ્વે ત્રયોડીહ મગન્દર્યર્શસસ્તયા ।
અદમર્યાં ચાતુરો જન્તુઃ સમયાચ્છત્રકર્મણઃ ॥ ૬ ॥

અન્ય-કફમોદોદ્વૃત્ત વાતે આમયમુકયે કોખાં ગોહં
રવેઃ કરાન્ નિયુદ્ધં માર્ગમનં ગુહ પ્રાવરણં ચિન્તાવ્યાયામ-
મારાન્ હ્રુવં સેવેત ॥ યેનાં દેહિનાં નસ્યમ્ પ્રદાતવ્યમ્
અપિ ચ વક્તિઃ (પ્રદાતવ્યઃ), યે ચ કેચિત્ શોષનીયાઃ,
તે ચ પૂર્વે સ્વેદાઃ મતાઃ ॥ તથા મગન્દરી અર્શસઃ ચ
અસ્મર્યા આતુરઃ જન્તુઃ-(એતે) ત્રયઃ અપિ રૂઢ શત્ર-
કર્મણઃ સમયાત્ ઝર્ષ્વે (પૂર્વે ચ) સ્વેદાઃ (ક્ષતિ સુશ્રુતઃ) ॥

કફ તથા મેદ સહિત વાયુનો રોગ હોય
તો તે રોગથી છૂટવા માટે જરા ગરમીવાળા
ઘરમાં રહેવું, સૂર્યનાં કિરણોનું સેવન કરવું.
કુસ્તિ કરવી, રસ્તામાં વધારે ચાલવું અને
બાડાં તથા ભારે લૂગડાં પહેરવાં, ચિંતા
કર્યા કરવી, કસરત કરવી અને બોબો ઉપાડ-
વાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો. જેઓને નસ્ય
દેવાનું હોય, બસ્તિ દેવાની હોય અથવા
રચ દેવાનો હોય તેઓના શરીરમાં પ્રથમ
સ્વેદની ક્રિયા કરવી બોધ એ. ભગંદર, અરશ
કે પથરીથી પીડાતા રોગીને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા
પહેલાં અને શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી પણ સ્વેદ
દેવો, એમ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે. ૪-૬

દીકા-શત્રકર્મણઃ ઝર્ષ્વે પૂર્વે ચેતિ સુશ્રુતે ।

પશ્ચાત્ સ્વેદા હૃતે શલ્યે મૂઢગર્ભગદે તથા ।
કાલે પ્રજાતાડકાલે વા પશ્ચાત્ સ્વેદા નિતમ્બિની ॥
સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિવાતે ચ જીર્ણેઽન્ને ચૈવ કારયેત્ ॥
સ્વેદાદ્ધાતુસ્થિતા દોષાઃ સ્નેહક્લિન્નસ્ય દેહિનઃ ।
દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ટાન્તર્ગત્વા યાન્તિ વિરેકતામ્ ॥
સ્નેહામ્બકશરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાદ્ય ચક્ષુષી ।
સ્વેદમાનશરીરસ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૧૦ ॥

અન્ય-નિતમ્બિની શલ્યે તથા મૂઢગર્ભગદે હૃતે (સતિ)
પશ્ચાત્ સ્વેદા, કાલે વા અકાલે પ્રજાતા (નિતમ્બિની) પશ્ચાત્
સ્વેદા । સર્વાન્ સ્વેદાન્ નિવાતે અન્ને ચ જીર્ણે (સતિ)
એવ ચ કારયેત્ । સ્નેહક્લિન્નસ્ય દેહિનઃ ધાતુસ્થિતાઃ દોષાઃ
સ્વેદાત્ દ્રવત્વં પ્રાપ્ય કોષ્ટાન્તર્ગત્વા ગત્વા વિરેકતાં યાન્તિ ।
સ્નેહામ્બકશરીરસ્ય સ્વેદમાનશરીરસ્ય ચક્ષુષી શીતૈઃ
આચ્છાદ્ય હૃદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ॥

શ્ચીના પેટમાં શલ્ય હોય તો તે કાઢી લીધા
પછી શ્ચીને સ્વેદ દેવો; તેમ જ શ્ચીના પેટમાં
ગર્ભ ઘણા કાળથી એમ ને એમ સ્થિત રહેતા

તું હરહ હોય તો તે હરહ મટાડ્યા પછી
સ્વેદ દેવો, તેમ જ સમયસર અથવા સમય
વગર પ્રસવેલી સ્ત્રીને પણ પ્રસવ થયા પછી
જ સ્વેદ દેવો સમજા પ્રકાશના સ્વેદો
વાયુ વગરની જગ્યામાં અને આપેલું ખાત
પછી જયા પછી દેવો, થી કે તેલ આદિ
સ્નેહ પદાર્થથી માલિસ કર્યો પછી સ્વેદ
દેવાથી પાતુઓમાં રહેલા દોષો દ્રવપણું
પામી દેહાની બહાર બહારને રેલ જેવા આકા
ની સાથે નીકળી આવે છે શરીરના શરીરને
પ્રથમ સ્નેહ પદાર્થથી માલિસ કર્યો પછી સ્વેદ
દેવો અને સ્વેદ દેવા તેની આખોને સ્ત્રીના
વસ્ત્ર આદિ શીતળ પદાર્થથી ઢાંકી શાખવી
તેમજ દુદ્ધ ઉપર પણ તેવા જ શીતળ પદાર્થો
આડાથી રાખવા. ૭-૧૦

દીપ્ત-ઈંદ્રિયમ્ નિમિ. ૧

સ્વેદ મરિ અધોગ્ય દોષુ ?

મત્રીર્ણાં પુર્ણો મેહી સ્વર્ણાધ્યા પિપાસિતા. ૧
મત્રીસ્ત્રી રક્તપિત્તી પાન્નુરોગી તથોદરી. ૧
મેદસ્વી ગમિર્ણી ચૈવ મદિ સ્વેદાવિજ્ઞાનતા. ૧૧
સ્વેદાદેનાં યાન્તિ દેહા વિનાશો,
તો સાધ્યત્ય યાન્તિ સર્વા વિકાપ. ૧

અન્ય-મિત્રાન (વેળ) મત્રીર્ણાં દુક્કા મેહી
સ્વપ્રાપ્તિ સ્વપ્રાપ્તિ મટીર્ણાં રક્તપિત્તી પાન્નુરોગી
તથા વરુ મરુત્તી વ ગમિર્ણી (સ્ત્રી) મદિ સ્વેદા ૧
આં વરુ સ્વેદા વિનાશ યાન્તિ, યાં વ વિકાપ
(સ્વેદ) સાધ્યત્ય યો યાન્તિ ૧

અભ્યુવાળો, દ્રુબળો, પ્રમેદવાળો, ક્ષય
થી ક્ષીણ થયેલો, વરુઓ, અતીસાર-આકાના
શત્રવાળો, રક્તપિત્તવાળો, પાંડુરોગવાળો,
પેટના શત્રવાળો, કળા મેદવાળો અને
અર્કવાળી સ્ત્રી, એટલાને સમજી વિશે સ્વેદ
દેવો નહીં, કારણ કે તેઓના શરીર સ્વેદ
દેવાથી વિનાશ થાય છે-અર્થાત્ જડું કુચ્છી
સાથ છે, છતાં તેઓના શરીરો સ્વેદથી સાધ્ય
થતા નથી ૧૧

સ્વેદ મરિ અધોગ્યને પણ મુદ્ધસ્વેદ સારો
પાનાનિ મુદ્ધસ્વેદ સ્વેદસાધ્યપ્રાપ્તિ ૧
મુદ્ધસ્વેદ મુદ્ધગી તથા હમ્યુ-દિપ્તિ ૧૨ ૧

અન્ય-સ્વામ્ય મરિ સ્વેદસાધ્ય (મિત્ર)
મુદ્ધસ્વેદ અપાનેત તથા હમ્યુ-દિપ્તિ મુદ્ધસ્વેદ મુદ્ધગી

કદાચ તેઓના શરીરો સ્વેદથી સાધ્ય થ
એમ જણાય તો તેઓને પણ ક્ષણે ક્ષ
સ્વેદના ઉપચારો કરવા તેમ જ દુદ્ધ ઉપ
વૃષણ ઉપર કે નેત્ર ઉપર સ્વેદ દેવો દેવ
કૃષ્ણ કૃષ્ણ જ દેવો એક જ ૧૨

સ્વેદના અતિયોગથી મુદ્ધસાન
મતિસ્વેદાત્સમિધીકા વાહસ્ત્યા હમો અમ
પિપાસુર્કપિત્તકાષ્ઠોપ ૧ મિત્રીત્વાપરેત ૧૧

અન્ય-અતિસ્વેદ ઇન્ધિયો રક્ત વસ્ત્ર
અમ મિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠો (વ મરુ) તથા દે
અપાનેત ૧

સ્વેદનો અતિયોગ થવાથી સાધ્યો
પીડા થાય છે, કાક થાય છે, વરુ હા
છે, ગ્લાનિ થાય છે, અમ થાય છે અ
પિત્તના તથા કૃમિરના પ્રકોપથી દેહાદીકે
લિપટી આવે છે; સ્વેદ દેવાથી એવું જો મન
હોય તો તે ઉપર શીતળ ઉપચારો કરવા ૧

તાપસ્વેદ

તેષુ તાપામિથ સ્વેદો વાસુકાવલપામિમિ. ૧
અપાસવ-પુષ્કાર્ણવપાપોર્થ દિ જાયતે ૧૪
ઉપર કહેલા સ્વેદોમાંથી તાપ નામનો સ્વે
શરીરને, વજનને, કાશને, કીકરને અથ
વજનના ઢાંકને તથાથી તેનાથી જ યોગ્ય રી
(શરીર ઉપર શેકરૂપે) કરાય છે. ૧૪

ઉપસ્વેદ

અપાસ્વેદ પ્રયોજ્યો મોહપિપેદાકામિમિ. ૧
મત્રીર્ણાધ્યપિત્તકાષ્ઠો વાયે વાકાકેદિતે ૧૫ ૧
અપાનાં પાતમિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠોપરસાદિમિ. ૧
અર્કીર્ણાં પુરપિત્તવા પામ્યે દિપ્તિ ત્રિપાવજ ૧૧
ધિમુદ્ધાસ્યે મિત્રાદાં જ પાતુર્જાકાઠમ મુત્ર
પદમગુલાસ્યાં મોપુર્ણાં માર્દી મુદ્ધા
દિદસ્ત્રામ્ય ૧૧

સુનોપવિદે સ્વમ્યર્થે મુદ્ધાપરમાજુતમ્. ૧
મિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠો તાપ્યા સ્વેદમેદાતપીઅમ્. ૧

અન્ય-અધોગ્ય મરુ પ્રત્યે અધોગ્ય મરુ
મિત્ર-દુક્કા-અધોગ્ય અપાનેત પ્રત્યે અધોગ્ય ૧
અધોગ્ય અધોગ્ય મિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠો મરુ મિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠો
વ દિપ્તિ વિપાવ અધોગ્ય મિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠો મરુ મિત્રાધ્યપિત્તકાષ્ઠો

નર્મ પુનઃકલ્પનં મોપુનઃ ત્રિહતાત્ નાદી નુગ્ગમનમ્ ।
ત્રિવિધે મુનેન્દિતે સ્ત્રવણે મુરખાવરજાતે (કરતા)
સ્વેદયન્તે નરપા સ્વેદયે ॥

પ્રથમથી ધીરેલા શરીર પર પ્રથમ તપા-
સ અને પછી નેચોના ઉપર ખાટો રસ
એકો હોય એવા લોહાના ગોળાથી, ઇંટથી
પથરાથી એક કરવો તે ઉબ્મસ્વેદ દહેવાય
કે અથવા વાયુનો નાશ કરનાર પદાર્થોના
દવા કાચ કે રસ આદિથી એક ઘડો બરી,
પથરાં મોટું બંધ કરી, એ ઘડાનાં પડ-
માં આકું પાડી તેમાં ધાતુની અથવા
પથરાની નળી નાખીને તેનાથી ને બાફ
અથ તે પણ ઉબ્મસ્વેદ કહેવાય છે. એ
થી બાફ દેવાની અનુકૂળતા માટે ત્રણ
સેવાણી, મૂળનાં છ આંગળ પક્ષાણાં
સેવાણી, ગાયના પૂંછડાની પેઠે અનુક્રમે
વળી (અંદર છિદ્રવાળી) અને જે કાચ
બંધી કરવી. વાયુના દરદવાળા માણસને સારી
ને બેસાડી સ્નેહ પદાર્થનો અલ્પાંગ કરી
દીર ઉપર બંડું વચ્ચે બોલાડીને હસ્તિશુનિકા
ખમ્બી એ નળીથી બાફ દેવો. (એ નળી હાથી
ની મૂંઢની પેઠે અનુક્રમે પાતળી હોય છે, તેથી
સ્તિશુનિકા કહેવાય છે.) ૧૫-૧૮

શીકા-વિશ્વગમિતિ સ્વેદતો કર્યાર્થમ્ । પડકુલાસ્થા-
તિ-મૂલે પડકુલવિશાલમુર્તી, મોપુન્નમિવ કમકુશામ્ ।
મોપુન્નમિવ વિશાળેન કુશામ્ । નાદીમ્-અન્તઃ સરન્ત્રાં
સ્ત્રવણમ્-હસ્તદ્વયરિમાણામ્ । હસ્તિશુનિકાએતિ-હસ્તિ-
શ્વેદ કમકુશાલાન્નાઙ્ગા હ્યં સંજ્ઞા । (અર્થ ઉપર છે.)

ઉબ્મસ્વેદના બીજા પ્રકારે

શયામામત્રાં વા મૂમિમુક્તીર્યં લાદિરેઃ ।
ગંધેન્દ્રાવા તથામ્યુક્ત્ય ક્ષીરધાન્યામ્લવારિમિઃ ૧૨
ગતપત્રૈરાન્નદાય શયાનં સ્વેદયેત્રમ્ ।
વે માપાદિમિઃ સ્વિન્નઃ શયાનં સ્વેદમાચરેત ॥૨૦

અન્યઃ-પુરુષાયમામત્રાં વા મૂમિમ્ ઉક્તીર્યં લાદિરેઃ
ગંધઃ દમ્બા તથા ક્ષીરધાન્યામ્લવારિમિઃ અમ્યુક્ત્ય
સ્ત્રવણઃ આન્નદાય શયાનં નરં સ્વેદયેત્, एवं સ્વિન્નઃ
માપાદિમિઃ શયાનં (નરમ્) સ્વેદમ્ આચરેત ॥

જમીનમાં પુરુષપ્રમાણુ એટલે સાડાત્રણ
અથવા ચાર હાથ લાંબો ખાટો જોહી તેમાં

એરનાં લાકડાં બાળી, પછી અગ્નિને બહાર કાઢી
લઈ, ખાટામાં દૂધ અથવા આગળ દહ્યા પ્રમાણે
ધાન્યામ્લનું પાણી છાંટી, તેમાં વાયુને હરનારાં
આકડા વગેરેનાં પાંદડાં પાથરી તે ઉપર રોગીને
સુવડાવી ઉપર બંડું વચ્ચે બોલાડી દેવું. આ
રીતે ને ખાડાની બાફ દેવી, તે પણ ઉબ્મસ્વેદ
કહેવાય છે. રોગીને બાફેલા અડદ આદિ
પદાર્થોમાં સુવડાવીને બાફ લેવરાવવી, તે પણ
ઉબ્મસ્વેદ કહેવાય છે. ૧૯, ૨૦

ઉપનાહસ્વેદ અથવા મહાશાલ્વણપ્રયોગ
અપોપનાહસ્વેદં ચ કુર્યાદ્વાતહરોપધેઃ ।
પ્રદિશ્વ દેહં વાતાર્તે ક્ષીરમાંસરસાન્વિતઃ ॥ ૨૧ ॥
અમ્લપિષ્ટેઃ સલ્વણેઃ સુલ્વણેઃ સ્નેહસંયુતઃ ।
ઉત્ત્રામ્યાનૂપમાંસેર્જીવનીયગણેત ચ ॥ ૨૨ ॥
દ્વિસોવીરકક્ષીરં વીરતર્વાદિના તથા ।
કુલ્ત્યમાપગોધૂમૈરતસીતિલસર્પયેઃ ॥ ૨૩ ॥
શતપુષ્પાદેવદાશ્વેકાલીસ્થૂલજીરકૈઃ ।
પરણ્ડમૂલજીરકૈશ્ચ રાસ્તામૂલકશિબુમિઃ ॥ ૨૪ ॥
મિસિકૃષ્ણાકુઠેરૈશ્ચ લવણમ્લસંયુતઃ ।
પ્રસારણ્યશ્વગન્ધાભ્યાં વલામિર્દશમૂલકૈઃ ॥ ૨૫ ॥
મુઢ્યા વાનરીવીજૈર્યથાલામસમાહૃતઃ ।
કુષ્ણૈઃ સ્વિન્નૈશ્ચ વલ્લેજન યદ્દૈઃ સંસ્વેદયેત્રમ્ ।
મહાશાલ્વણસંજ્ઞોડયં યોગઃ સર્વાનિલાત્તિહૃત્ ॥૨૬

અન્યઃ-અવવાતહરોપધેઃ અમ્લપિષ્ટેઃ સલ્વણેઃ ક્ષીર-
માંસરસાન્વિતઃ સ્નેહસંયુતઃ સુલ્વણેઃ વાતાર્તે દેહં પ્રદિશ્વ
ઉપનાહસ્વેદં ચ કુર્યાત્ । ઉત્ત્રામ્યાનૂપમાંસેઃ ચ જીવ-
નીયગણેત તથા દ્વિસોવીરકક્ષીરં વીરતર્વાદિના કુલ્ત્ય-
માપગોધૂમૈઃ અતસીતિલસર્પયેઃ શતપુષ્પાદેવદાશ્વેકાલી-
સ્થૂલજીરકૈઃ પરણ્ડમૂલકૈઃ ચ રાસ્તામૂલકશિબુમિઃ મિસિકૃષ્ણા-
કુઠેરૈઃ અમ્લસંયુતેઃ લવણૈઃ પ્રસારણ્યશ્વગન્ધાભ્યાં વલામિઃ
દશમૂલકૈઃ મુઢ્યા વાનરીવીજૈઃ ચલામસમાહૃતૈઃ કુષ્ણૈઃ
ચ સ્વિન્નૈઃ વલ્લેજન યદ્દૈઃ નરં સંસ્વેદયેત્ । અયં મહા-
શાલ્વણસંજ્ઞઃ યોગઃ સર્વાનિલાત્તિહૃત્ (અસ્તિ) ॥

વળી વાયુને હરનારાં ઔષધોને કાંછ
અથવા છાશ આદિ ખાટા રસોથી વાટી,
જેઓમાં લૂણ, દૂધ, માંસનો રસો તથા ઘી
આદિ સ્નેહ નાખી લગાર બનાં તે ઔષધો વડે
વાયુના દરદવાળા માણસને ખરડીને ઉપનાહ
સ્વેદ કરવો; અથવા ગામનાં કે જળની
પાસે રહેનારાં જનવરોનાં માંસો, કાકોલી

આદિ જીવનીય ગણના જોખમી, દહી, કાજુ
જને વીસ્તર આદિ ગણના જોખમી નાજી
ગરમ કરીને તેઓથી ફરતીને સહેવાય એવે
તેના શરીર ઉપર ખરક કરવો તેમ જ કળથી,
જાડક, મઠ, બળથી, તણ, સરસવ, સુવા,
રેવદાર, નયોદ, કલાજીજી, જોરકાનાં મૂળ,
રાત્રા, મૂળા, સરખવો, વરિયાળી, પીપર,
જગમી સુલસી, પલ્લવવળ, ખાટા પકાઈ,
અંધપ્રસારિણી, જાસોદ, બલા, રથમૂળ, ગળો
જને કૌભાનાં બીજ—એમાંથી જેટલા પકાઈ
મળે તેટલા લઈ તેઓને વાટી બાફી શાગીના
શરીર ઉપર લૂગડા વઢે બાધીને તેઓની જે
બાફે રેવાય, તે પછી એક પ્રકારનો ઉપનાહ રવેક
કહેવાય છે ઉપર કહેલા પકાઈથી કરેલો
બાફનો પ્રયોગ ‘મહાકાશ્વય’ નામથી પ્રખ્યાત
છે જને તે પ્રયોગ સ્વચ્છ પ્રકારની વાસુ
સબધી પીકાને ફરનાર છે ૨૧-૨૬

[illegible]

ઉપન્યાસના બીજા પ્રકારે।

भाष्यः स्वयं कोष्ठी सुलभः ।
 मेघः स्वयं कोष्ठी सुलभः ।
 तिली मेघः (स्वयं) कोष्ठी सुलभः ।
 स्वयं कोष्ठी सुलभः ।

અસવા ખાદ્ય રસમી વાટેલાં, મોઢામોઢાં
ઢીનાં અને ઝીણા લૂતડામાં રાખેલાં જોઈપણ
શરીર પર બાધી તેના વડે જે બાફ દેવાય
તે પણ ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે; અસવા
જોઈપણને બાફી જરા ઢીના ઢીનાં કપડા પર લઈ
શરીર ઉપર બાધીને જે બાફ દેવી, તે પણ
ઉપનાહ સ્વેદ કહેવાય છે ૨૭

अथ कथं

प्रयत्नेषु वागमध्यकायेन दृष्टिः ।
 कदाहो कोष्ठके वापि सुप्रविशोऽप्यग्राहयेत् ॥२८॥
 सोऽप्ये वाग्वर्त वापि तावत् क्षीरे वा वागमम् ।
 कोष्ठके वाग्वर्तितोऽप्युपे पञ्चविंशत्यङ्गुलम् ॥

आयामी च तदेय स्यात्तुक्तोर्मि तु पिबन्म ॥

अथवा-नामोऽयं पुरिते कश्चिदस्ति
कोटके सुप्रसिद्ध अगगाहनेत्, (अर्ध) ॥ इत्यर्थः
(कथ्यते) ॥ तत्र सौम्यै राक्षसं तावन् मति वा
न बाह्वी कोटके कुर्वति, (तद्) उपस्थिते बहिष्कृत्यु
जायमाने न तदेव स्मर्य, यद्यप्येवं विज्ञानं तु (यदि)
तावत् तदाह- कोटकेनाम्ना अगगा

[illegible]

रीत्य-धर्मार्थ-प्रवर्ततो वाच्यता एव तां जायते
पूर्वितो बोद्धव्यं कथं वा सुपनिश्चितम्।

प्रवस्वेत्ता भीष्म प्रकारे।

પ્રશ્નપત્ર-૫૬૫૧૨ ૪૩૭

नामोऽप्यव्ययं यावन्मम कायस्य धारया।
कोऽप्यथा स्वस्थोऽसि सति त्वेव स्थितुर्नृप।
अप्यव्ययं-सिंहशतं नरं नामोऽव्ययं ममत्वं मम
कायस्य कोऽप्यथा धारया स्वस्थोऽसि सति त्वेव स्थितुः॥

ધી ઠે તેલ બાદિથી જેના સરીર પ
ખરક કર્યો હોય એવો તે રાગી, ક્વાથમ
નાભિથી ઉપર ■ આગળ લેટલો દૂધ, જે
રાતે ક્વાથથી ભરેલી ઠોડીમાં ભેસે, ત્વા
તેના જાતે ખસાજો ઉપર ક્વાથની જા
લિની લિની ધાયા, જ્યાં મુખી તે ઠોડી પૂરે
પૂરી ભાયા, ત્યાં મુખી કમો કરવી, જે ખ
દ્રવ્યેક કહેવાય છે ૩૦

३३३ । यमो वषट्कार्मुर्ध्वं वास्तवतये स
 यविष्टः । यमस्तवस्तव चारवा लम्बस्ये सिध्दस्य
 लेखेष्टः । यमस्तवस्तव वरिष्ठस्य सप्तपिण्डस्य । यमस्तव
 यमस्तव लेखस्तव यमस्तव ।

ॐ इयस्वेन्नो। हाण

पुष्टिर्न समारम्भ्य पाण्डस्यात्तत्तु द्वयम् ।
 आचरत्तु वशाद्देव पाण्डुरारोग्यनिष्ठम् ॥ ३१ ॥
 एवं तस्मै पुण्येन सविना स्वेव्ये च यम् ।
 आन्तर्ये द्वयन्तरे वा युक्ता सौतोऽन्यथा ॥ ३२ ॥

अभ्यव-सुहृत्तैर्ह ताम्बुलं वापत् पञ्चदशम् यत्
पञ्चदशिका (कण्ट), ताम्बु एव तैर्ह सुहृत्

મિથા નં સ્નેહેત, અવગાહને સ્નેહઃ એકાન્તરઃ વા
અન્વયઃ યુક્તઃ ॥

જે ઘડીથી તે આઠ ઘડી સુધીના સમય-
માં આરોગ્યનો નિશ્ચય થતાં સુધી રોગીએ
એ રીતે નાહવું. ઉપર કહેલી રીતે તેલથી,
દૂધથી કે ઘીથી ભરેલા વાસણમાં રોગીને
નવસાપવામાં આવે તે પણ દ્રવસ્વેદ કહેવાય
છે. દ્રવસ્વેદ દેવામાં ક્વાથનો અને દૂધનો
રોગ ઉપયોગ કરવો જોઈએ; પણ રોગ
પ્રાર્થનો ઉપયોગ કરવો હોય તો વચમાં
એક દિવસનું કે બે દિવસનું અંતર રાખીને
કરવું. (કારણ કે રોગનો નિત્ય ઉપયોગ
॥ અગ્નિ મંદ થઈ જવાનો ભય
કે.) ૩૧, ૩૨

૧) કા-આવાતા ક્વાથો દુર્ગં વ નિત્યમેવ યુજ્યતે,
દિનેકે દ્વે વા દિને ગમયિત્વા યુક્તઃ । અગ્નિ-
વદ્યેતિ માવઃ । (અર્થ ઉપર અપાયો છે.)

દ્રવસ્વેદનું રૂળ આદિ

મુલૈર્લોમકૃપૈર્ધમનીમિશ્ર તર્પયેત્ ।
તે વલમાધત્ત યુક્તઃ સ્નેહોઽવગાહને ॥૩૩॥
સિક્તસ્ય વર્જ્યંતે યથા મૂલેઽઙ્કુરાદયઃ ।
ત્વ ઘાતુવૃદ્ધિર્હ સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે ॥૩૪॥
તઃ પરતરઃ કષ્ઠિદુપાયો વાતનાશનઃ ।

તથાજલવ્યુપરમે સ્તમ્મગૌરવનિગ્રહે ।
તેઽગ્નૌ માદ્વે જાતે સ્વેદનાદિરતિર્મતા ॥૩૫॥
અન્વયઃ-અવગાહને યુક્તઃ સ્નેહઃ શિરામુલૈઃ લોમ-
તૈઃ વ ધમનીભિઃ શરીરં તર્પયેત્, ધલમ્ (વ)
ગત્તે । યથા મૂલે જલસિક્તસ્ય (વૃક્ષસ્ય) ઝઙ્કુરાદયઃ
વર્જ્યંતે તથા એવ સ્નેહસિક્તસ્ય (નરસ્ય) ધાતુવૃદ્ધિઃ
જાયતે । વાતનાશન. ક્ષતઃ પરતરઃ કષ્ઠિત્ ઉપાયઃ ન,
સીતજલવ્યુપરમે સ્તમ્મગૌરવનિગ્રહે અગ્નૌ ક્ષીતે માદ્વે (વ)
જાતે સ્વેદનાત્ વિરતિઃ મતા ॥

દ્રવસ્વેદમાં ઉપયોગમાં લીધેલો ઘી આદિ
રોગ પદાર્થ નસોનાં મોઢાંમાં, રૂંવાડાં-
ઓનાં છિદ્રોમાં અને મોટી નાડીઓમાં અંદર
જઈને શરીરને તૃપ્ત કરે છે અને બળ આપે
છે. જેમ આડના મૂળમાં ખાણી રહેવાથી
આડના અંકુર વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ
રોગનું સિંચન થવાથી (શરીરની) ધાતુઓ-
ની વૃદ્ધિ થાય છે. વાયુનો નાશ કરવા માટે

આ દ્રવસ્વેદનથી અધિક બીજો કોઈ પણ ઉપાય
નથી. શીત, શૂળ, અંગતું ઝાઝાઈ જવું તથા
ભારેપણું મટી જાય, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અને
શરીરમાં કૃણાશ આવે, ત્યારે સ્વેદની ક્રિયાથી
અટકવું જોઈએ. ૩૩-૩૫

મૂર્ધતૈલવિધિ

માથામાં તેલ નાખવાના ચાર પ્રકારો
અમ્યક્તઃ પરિપેક્ષ પિતુર્વસ્તિરતિ ક્રમાત્ ।
મૂર્ધતૈલં ચતુર્ધા સ્યાદ્લવસથોત્તરમ્ ॥૩૬॥
અન્વયઃ-અમ્યક્તઃ વ પરિપેક્ષઃ પિતુઃ વસ્તિઃ-ઇતિ
ક્રમાત્ ચતુર્ધા મૂર્ધતૈલં યથોત્તરં વલવત્ સ્યાત્ ॥
માથા પર તેલનું મર્દન-માલિસ કરવું;
ઉંચેથી તેલની ધાર કરવી, તેલથી ભીંજવેલાં
રૂનાં પૂમડાં મૂકવાં અને તેલની અસ્તિ દેવી,
એ ક્રમે માથામાં તેલ નાખવાના ચાર પ્રકારો
છે; અને તેઓમાં પહેલાથી બીજો, બીજાથી
ત્રીજો અને ત્રીજાથી ચોથો વધારે બળવાન છે. ૧
ટીકા-અમ્યક્તઃ-તૈલેન શિરસો મર્દનમ્ । પરિપેક્ષઃ-
શિરસિ ધારાપાતનમ્ । પિતુઃ-તૈલાત્તં તૂલં 'ફોહ' इति
લોકે । વસ્તિર્વક્ષ્યમાણઃ ।

શિરોબસ્તિની વિધિ, કાળ તથા રૂળ

ત્રયોઽમ્યક્કાદયઃ પૂર્વે પ્રસિદ્ધાઃ સર્વતઃ રમૃતાઃ ।
શિરોવસ્તિવિચિક્ષાત્ર પ્રોચ્યતે સુશ્વસમ્મતઃ ॥૩૭॥
શિરોવસ્તિશ્વર્મેણઃ સ્યાદ્ દ્વિમુલો દ્વાદશાઙ્કુમુલઃ ।
શિરઃપ્રમાણસ્તં વદ્ધ્વા મસ્તકે માપયિષ્યકૈઃ ॥૩૮॥
સન્નિચરોઽર્ધં વિધાયાર્થ સ્નેહઃ કોખૌઃ પ્રપૂરયેત્ ।
તાવદ્ધાર્યસ્તુ યાવત્સ્પીન્નાસાકર્ણમુખસ્રુતિઃ ॥૩૯॥
તાવદ્ધાર્યસ્તુ વાપિ માત્રાણાં વા સદ્ધસ્યકમ્ ।
વેદનોપશ્ચાત્ કુર્યાન્ન્યોદિકયા યુતમ્ ॥૪૦॥
સ્વજાતુનઃ કરાવર્તે કુર્યાન્ન્યોદિકયા યુતમ્ ॥૪૧॥
અથ માત્રા ભવેદેકા સર્વત્રેવ નિશ્ચયઃ ।
વિન્તા મોજનમેવાત્ર શિરોવસ્તિઃ પ્રશસ્યતે ॥૪૨॥
પ્રયોજ્યસ્તુ શિરોવસ્તિઃ પચ્ચ સપ્ત દિનાનિ વા ।
વિમોચ્ય શિરસો વસ્તિં પૃઠ્વીયાન્ન સમન્તતઃ ॥૪૩॥
ઋર્ધ્વકાર્યં તતઃ કોણે નીરે સ્નાનં સમાચરેત્ ।
અનેન દુર્ગંધા રોગા વાતજા યાન્તિ સંશયમ્ ॥
શિરઃકમ્પાદયસ્તેન સર્વકાલેપુ યુજ્યતે ॥ ૮ ॥
અન્વયઃ-પૂર્વે અમ્યક્કાદયઃ ત્રયઃ સર્વતઃ પ્રસિદ્ધાઃ
સ્મૃતાઃ । અત્ર વ સુશ્વસમ્મતઃ શિરોવસ્તિવિધિઃ પ્રોચ્યતે ।
દ્વિમુલઃ દ્વાદશાઙ્કુલઃ શિરઃપ્રમાણઃ શ્વર્મેણઃ શિરોવસ્તિઃ

स्वान्, तं मन्त्रके द्यूता मन्त्रविधिं संविद्ये विषय
कोषी स्वेदी मन्त्रा नृपयैव ॥ यन्त्र तु मन्त्रा-
नुत्पत्तिः अपि वा वेदशेषधम वा मात्रायां सार्वजन्यं
(स्वान्), त्वान् (तं बलि मन्त्रके) यावन्, स्व-
यन्तुन वरस्यै द्योदिव्या मुनं कुर्वीत, एवा एव
मात्रा भवेत्, एव सर्वत्र एव निष्पद्य (अर्पित) ।
अत्र भोजनं किं एव विद्यमानं नृपयैव, एव वा
सप्त दिव्यानि विद्यमानं तु प्रयोग्य, बलिं विरक्त-
विशेष वा (मन्त्र) सर्वत्र प्रयोग्य, तत् कोषी
मीरे उपयुक्त्य स्वान् समावेश्य । (अन्त) विविधा
विद्यमानान् भुञ्जेवा मात्रायां रोगः संज्ञके यान्ति,
तत् सर्वत्रानुत्पद्य ॥

તેમા પ્રથમના અભ્યગ આદિ ત્રણ પ્રકારો
સ્વં શબ્દે પ્રસિદ્ધ જ છે, માટે તેઓ વિશે
નહી કહેવા માયામા તેલની બસ્તિ રેવાની
જે વિધિ વિદ્વાનોએ સ્વીકારી છે, તે બહી
હદીએ છીએ. બે મોઢાવાળી, બાર આંગળ
બીધી અને માયામા પહેરાય એવડી આમણ
ની ટોપી કરવી, એ ટોપીને માયામાં પહેરી
અથવા લોટથી તંબા સાધાઓ પૂરી રૂઈ
તેના નીચલા મોઢાની નીચે અડઢના લોટની
પાગ કરી ઉપજા મોઢામા બજાડીનાથવાગુ તેલ
તરલ બરી રેવુ, એ રીત જે કરવુ તે માયામા
તેલની બસ્તિ બીધી કહેવાય છે. પછી નાક-
માધી, કાનમાળી અને માઢામાળી પાળી ઝરે
ત્યાં મુખી અથવા યેઢના મટે ત્યાં મુખી
અથવા દંઢાર નાગ્ર ઘાલ ત્યાં મુખી એ
બસ્તિને માયા પર રાખવી પેઢાના મોઢાને
દાઢને આગે લઈ બાક થયડી વજાઢાય તે
એક માત્ર રૂપ કાગ ઘાલ છે, એમ મર્મ મયે
મા નિર્મય કરો છે. પાંખીએ બોલન કમું
ન દોઢ તે સમયે એ બરિત રેની, તે ઉગમ
છે યાથ અથવા નાગ દિવસ મુખી એ પ્રયોગ
દમિયા કરવા, રંગેજ અસ્તિના ધારવુનો
સમય પૂરો ઘાલ ત્યારે ટોપીને ઝાડી નાખી
ચારે બાજુથી તેગ લઈ રેવું. તે પછી શેખીએ
જરા જરા પ્રથમ પળ્લીમા ઝૂંબા મારોરે વડી
નહાઈ રેવુ આ બસ્તિવિધિથી માયાનો
૨૫ અવિવાધુ મળેથી શેખો મટવા મુખેલ

હોય તે પણ નાશ પામે છે; આ કાણે હરનેઈ કાળમાં તે કરી શકાય છે. (તેમ જ પાવ કે સાત દિવસ મુખી જણિતી ક્રિયા કરી છતાં પણ ન મટે તો વધારે દિવસો મુખી પણ જોય જણિત દેવી.) ૨-૮

टीका—एष सप्त दिग्वि मेतुत्वा। एवं चोपदिष्ट
स्विर जम्पादिरोप्युद्धतौ हैषम् ।

ઠણું પૂરણુવિધિ

જાનમાં તેણે વગેરે નામવાળી રિયા

स्वेनयेच्छन्दो नु विजिह्व पाथ्यशापितः ।
 मूत्रे स्तोत्रे रसोन्मये ओषधौ प्रपुष्टेन ॥ १ ॥
 कर्म च पुष्टिं रक्षेच्छ्व पञ्चशतानि वा ।
 सद्यस्व पापि मात्रायां ओषधश्च शिरोमणे ॥ २ ॥
 मूत्राद्यै पूरणं कर्म मौजनाश्रया प्रसाध्यते ।
 तैत्र्याद्यै पूरणं कर्म मास्करेऽस्तमुपागते ॥ ३ ॥

अथर्व-गार्ग्यहोमस्तु कथ्यते तद् द्विवि-
 दौरेवेत्, (ता) धावत्प्रमु उच्ये मूत्रं त्वे तं
 प्रहृष्यत् ॥ ध्येयमथर्विणेवर्षे वृत्तिं कर्त्तुं (कम्पार)
 मन्त्राणां वर्त्तुं वा पञ्च हवति वा मन्त्रम् अपि क्षेत् ।
 मृदावे वक्षे पुराणं नोक्तम् । प्राक् प्रहृष्यत्, तेषां
 कर्त्तुं पुराणं आहरे अलम् उक्तम् । (वृत्तिं प्रहृष्यत्)

શાસ્ત્રીને પઠ્યાબર મુચકાવી તેના જ્ઞાનનું પ્રદેશને ઘોરોડા એક કરી જ્ઞાનના ગિરિને જિના મૂત્રથી, રનેદથી કે રસાદી બરી રેવું. જ્ઞાનનો શાસ્ત્ર જોય તે મો માત્ર મુખી. અત્ર્યનો શાસ્ત્ર જોય તે પાશ્વમે માત્ર મુખી અને માધાનો શાસ્ત્ર જોય તે દક્ષર અત્ર્ય મુખી જ્ઞાનને નેત્ર આદિથી બજેતો રહેવા રેવો. જ્ઞાનને મૂત્ર આદિથી પૂરવો જોય તે જમ્બા પદેજા અને તેડ આદિથી પૂરવો જોય તે સૂર્ય આદિજમ્બા ખડી પૂરવો એ સારું છે. ૧-૩

ଜୀବନୀ ତଥା ତାଙ୍କ ସହ ୧୫ ଲକ୍ଷ !

ਸਦਧ-੨ ਆ ਮਮਾਨੇ :

कर्म - प्रत्यक्ष के कर्म का फल ही है।
निमित्तकाल का फल ही है।
प्रत्यक्ष के फल ही है।
कर्म का फल ही है।

પીતાર્કપત્રમાન્યેન લિપ્તં વક્ત્રો પ્રતાપયેત્ ।

વૃક્ષઃ પ્રવળો દ્વિતઃ કર્ણશૂલહરઃ પરઃ ॥ ૬ ॥

અન્યઃ-કર્ણે શ્યાકુલે (સતિ) સૈન્ધવં કૌણ્ડ
ત્ત્વં તિલપેત્, તેન શૂલપાકાદિકઃ દ્વજઃ શામ્યન્તિ ।
દ્વજે ચ મધુકં સૈન્ધવં ચ તેલમ્ એવ કેદુણ્
પ્રયોઃ રેયમ્, એતત્ત્વેદનાપદં સ્યાત્ । પીતાર્ક-
ત્ત્વમ્ આગ્નેન લિપ્તં (કૃત્વા) વૃદ્ધનો પ્રતાપયેત્, તદ્વક્ષઃ
કૌણ્ડ દ્વિતઃ (ચેત્તર્હિ) પરઃ કર્ણશૂલહરઃ (ભવતિ) ॥

કાનમાં શૂળ નીકળતાં હોય તો સૈન્ધવ
પ્રક્રિત જરા ઊનું ઊનું બકરાંતું મૂત્ર તેમાં
રકું; એમ કરવાથી કાનનાં શૂળ તથા કાનનું
શૂળ વગેરે દરદો મટી જાય છે. આદાનો
સ, મધ, સૈન્ધવ અને તેલ એટલા પદાર્થો
તેમાં જરા ઊના ઊના નાખવાથી કાનની
દેના મટી જાય છે. આકડાનાં પીળાં પાંદડાને
પોપડી અગ્નિમાં તપાવીને તેનો રસ
તેમાં નાખવાથી કાનનું શૂળ મટી જાય
કાનનું શૂળ મટાડવાનો આ ઉત્તમ
પાય છે. ૪-૬

લેપવિધિ

લેપના નામો તથા પ્રકારો

લેપસ્ય તુ નામાનિ લેપો લેપનલિપ્તકૌ ।
પિપ્પો વિપહા વર્ણ્યઃ સ ચ લેપસ્ત્રિધા મતઃ ॥૧॥
પ્રમાણશ્ચતુર્ભાગસ્ત્રિમાગાર્ધાઙ્ગુલોન્નતઃ ।
દ્રાવ્યવ્યાધિહરઃ સ સ્યાચ્છુપ્કો દૂપયતિ ચ્છવિમ્ ॥

અન્યઃ-લેપઃ લેપનલિપ્તકૌ (ઈતિ) આલેપસ્ય તુ નામાનિ
૧; સ ચ લેપઃ દ્વાપનઃ વિપહા વર્ણ્યઃ (ઈતિ) ત્રિધા
તઃ । (પુનશ્ચ) ચતુર્ભાગત્રિમાગાર્ધાઙ્ગુલોન્નતઃ (ઈત્યેવ)
પ્રમાણઃ સઃ દ્રાવ્યઃ (ચેત્) વ્યાધિહરઃ સ્યાત્, ઙ્ગુલઃ
તુ) છવિ દૂપયતિ ॥

લેપ, આલેપ, લેપન અને લિપ્તક એટલાં
પનાં નામો છે. દ્વાપન (દરદને હણનાર),
વિપહા (ઝેરને મટાડનાર) અને વર્ણ્ય
વર્ણ્યને સારો કરનાર), એ રીતે લેપના ત્રણ
હો છે. એક આંગળ ઊંચો થર, ચોથો
આંગળ ઊંચો થર અને અરધો આંગળ
ઊંચો થર, એમ લેપના થરના ત્રણ પ્રકારો
હોય છે. લેપ વ્યાધિને મટાડે છે અને

સુકાયેદો લેપ કાંતિને બગાડી નાખે છે. ૧,૨

દ્વાપન લેપ

શોથમ્નીદારસિદ્ધાર્થશુબ્ધીશોમાઙ્ગનત્વચામ્ ।

આરનાલેન પિપ્પાનાં પ્રલેપઃ સર્વશોથહા ॥ ૩ ॥

અન્યઃ-આરનાલેન પિપ્પાનાં શોથમ્નીદારસિદ્ધાર્થ-
શુબ્ધીશોમાઙ્ગનત્વચાં પ્રલેપઃ સર્વશોથહા (ભવતિ)

આરનાલ-કાંછના ખાટા રસમાં વાટેલ
ખાટોડી, દેવદાર, સરસવ, સૂંઠ અને સરગ-
વાની છાલ, એ પાંચ એસડિયાંનો લેપ
સઘળા પ્રકારના સોજા મટાડે છે. (આ લેપ
'દ્વાપન' કહેવાય છે.) ૩

ટીકા-શોથમ્ની-પુનર્નવા ।

દશાંગ લેપ

શિરીષં મધુવર્ણી ચ તગરં રક્તચન્દનમ્ ।

પલા માંસી નિશાયુગ્મં કુષ્ઠં વાલકમેવ ચ ॥૪॥

દ્વિતિ સંચૂર્ણ લેપોઽયં પશ્ચમાંશ્વતપ્પ્લુતઃ ।

જલેન ક્રિયતે સુશ્લેષશાક્ત્વં દ્વિતિ સંજિતઃ ।

વીર્યં ચ વિપસ્કોટાન્ શોથદુષ્ટવ્રણાન્ જયેત્ ॥૫॥

અન્યઃ-શિરીષં મધુવર્ણી ચ તગરં રક્તચન્દનમ્ પલા
માંસી નિશાયુગ્મં કુષ્ઠં ચ વાલકમ્ દ્વિતિ સંચૂર્ણ એવ પશ્ચ-
માંશ્વતપ્પ્લુતઃ અર્થ લેપઃ સુશ્લેષઃ જલેન ક્રિયતે; દશાક્તઃ
દ્વિતિ સંજિતઃ (અર્થ લેપઃ) વીર્યં વિપસ્કોટાન્ ચ
શોથદુષ્ટવ્રણાન્ જયેત્ ॥

સરસડિયો, જેઠીમધ, તગર, રતાંગલિ,
એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારુહળદર, કઠ
અને વાળો, એટલા પદાર્થોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં
પાંચમા ભાગ જેટલું ઘી નાખી પાણીથી
ઠાલવીને લેપ કરવો; 'દશાંગ' નામનો આ લેપ
રતવા, ઝેર, વિરક્ષેટક, સોજા અને દુષ્ટ માણુને
મટાડે છે. ૪,૫

વિપહા લેપ

અજાદુર્ગધતિલૈલેપો નવનીતેન સંયુતઃ ।

શોથમારુષ્કરં હન્તિ લેપો વા કૃષ્ણમાર્સિકઃ ॥૬॥

અન્યઃ-અજાદુર્ગધતિલૈઃ નવનીતેન સંયુતઃ વા
કૃષ્ણમાર્સિકઃ લેપઃ આરુષ્કરં શોથં હન્તિ ॥

બકરીના દૂધમાં તલ વાટી તેમાં લેંસનું
માખણ મેળવીને કરેલો લેપ અથવા કાળી
માટીનો લેપ બિલામાં આદિથી થયેલા
સોજાને મટાડે છે. (આ લેપને વિપહાનો
'વિપહા' કહે છે.) ૬

ડીજન-નવગીઠેનાજ માહિતેજ । કુળન્યાર્થિક-
 કુળન્યાર્થિક ।

१७५३

एकचन्द्रमन्त्रिपुत्राकोमकुपुत्रियव ।

पयःपुत्रं मधुपुत्रं व्यङ्गमा मुत्तकान्तिदाः ॥३॥
मन्वन्त-रचनत्वरमकिञ्चिन्नमृद्विशिष्टव नमः
कुप य मधुप व्यङ्गमा मुत्तकान्तिदाः (भवन्ति) ॥

જવાબદારી, મજૂર, લેખક, કંઠ, કાગ, વહન અને મસૂર, છોટાના લેખકરી, કોપલવાસી મોઢા ઉપરના ખીલ મટે છે અને મોઢાની કપિત ચારી થાય છે. (આ લેખને વિદ્વાનો 'વશ' કહે છે) ૭

સુપના બે બેરા

मयेयम् प्रवेष्टुम् ह्ये मेरी तस्य मापितो ।
 चर्मद्रि माह्वि यद्वत्तोभ्यते सा मिहिरितयो ॥८॥
 शीतस्तनुविशोयी च प्रवेष्टा पिच्छभृता ।

भाद्रो मनस्तयोऽप्यः स्यात्प्रवेक्ष्येऽप्यवापहः ॥९॥
 अन्वय - एतन्मन्त्रेण च प्रवेक्ष्य द्वौ मेवौ मासिणौ, यद्वय
 भाद्रमासिणौ वर्म (स्वात्) सा तयोः मिति शोभयते । अतः
 एतु च विधोषी प्रवेक्ष्य पितृकृतं मतः । अथा च
 एता उच्य प्रवेक्ष्येऽप्यवापहः स्वात् ॥

પ્રત્યેક જાને પ્રદેહ જો નામે લેવાના બીજા બે લેરો કહ્યા છે, જો બન્ને લેપ લે સમુદ્ધાન આમરૂં જેવું હોય તેવા જ બીજા જાને જાળકતા રાખવા બેઈજો જે લેપ ટાંકો, પાવળો જાને સુકાર્થ જામ જોવો હોય તે પ્રત્યેક કહેવાય છે, જો પ્રત્યેકથી પિત્ત મટે છે. જે લેપ વરવ સુકાય નહીં જોવો, થાટો જાને ગરમ હોય તે પ્રદેહ કહેવાય છે, જો પ્રદેહથી કદ જાને વાયુ મટે છે. ૮૪

रात्रिं क्षेप न समायाय

न राज्ञी केयमे कुर्याच्छुभ्यमाय न चारयेत् ।
 शुभ्यमायमुपेक्षेत् प्रवेष्टं पीडनं प्रति ॥ १० ॥
 तमसा विहितो ह्यप्य ओमहूयमुने स्थितः ।
 विनालेपेन निपाति राज्ञी मालेपयेत्तः ॥ ११ ॥
 अन्वव-राज्ञी केयमे न कुर्यात्, शुभ्यमाय न
 चारयेत् । पीडनं प्रति शुभ्यमायं प्रवेष्टम् उपेक्षेत् । द्वि
 ओमहूयमुने स्थित इत्यप्य तमसा विहितः (तन्)
 केयेन विना निपाति, अतः राज्ञी न ओमहूयेत् ॥

રાત્રે લેપ કરવો નહીં અને સુકાયેલા લેપને
શરીર પર રાખવો પણ નહીં; છતાં ચૂમકા
વગેરે ઉપર ફગાવ્યું કરવાને બાદો લેપ ક્યો
કોમ તો તેને સુકાવા કેવો. રુવાડાંનાં છિત્રોનાં
મોઢાઓમાં રહેલી અરમી રાતના અંધારાથી
હઠાઈને લેપ વિના પણ જહાર જવી રહે છે;
આટે રાત્રે લેપ કરવો નહીં. (છતાં લેપ ક્યો
કોમ તો જિલ્લી બે અરમી રાત્રે રુવાડામાં
રાકાઈ બચ છે) ૧૦, ૧૧

ਸੀਕਾ-ਰਸਚਾ-੧੭੫੭੪੨੫ ।

ਭਵਾ ਸਭ ਉਪਰ ਰਾਜੇ ਪਭੁ ਬੇਪ ਕਰੇਓ !

एत्रापि प्रत्येकविधे रूपे विद्यमाने ।

अपाकिपसिगम्भीरे एच्छेपसुमुद्वे ॥१२॥
अप्यस-अपाकिम अतिगम्भीरे एच्छेपसुमुद्वे
इते विवक्ष्ये एतौ अपि प्रवेष्टि इव ॥

જે મધ્ય પાકતું ન હોય, જાત્ય વંચીર
હોય જાને સુધિરથી તથા કંઈથી કલ્પ
મયેલ હોય, તે ઉપર વિદ્વાનોએ રાત્રે પશુ
લેપ લગાડવેલ ૧૨

પિત્તના મોહન પર પ્રભેષ

મધુક જામને પૂર્વા તકમૂલ જ પચામ્ ।
 હાસી વાઠકે પંડ પ્રલેખા પિત્તરોધક ॥૧૩॥
 જેઠીમધ, જલન, પ્રો. શતા કમળા
 મૂળ, પચાકાક, વાણે, કાળે વાણે જને
 કમળનો પ્રલેપ પિત્તને સોજે મહાદે છે ૧૩

વાયુના સ્ત્રોત પર પ્રદેહ

॥१८॥
 ॥१९॥
 ॥२०॥
 ॥२१॥
 ॥२२॥
 ॥२३॥
 ॥२४॥
 ॥२५॥
 ॥२६॥
 ॥२७॥
 ॥२८॥
 ॥२९॥
 ॥३०॥
 ॥३१॥
 ॥३२॥
 ॥३३॥
 ॥३४॥
 ॥३५॥
 ॥३६॥
 ॥३७॥
 ॥३८॥
 ॥३९॥
 ॥४०॥
 ॥४१॥
 ॥४२॥
 ॥४३॥
 ॥४४॥
 ॥४५॥
 ॥४६॥
 ॥४७॥
 ॥४८॥
 ॥४९॥
 ॥५०॥
 ॥५१॥
 ॥५२॥
 ॥५३॥
 ॥५४॥
 ॥५५॥
 ॥५६॥
 ॥५७॥
 ॥५८॥
 ॥५९॥
 ॥६०॥
 ॥६१॥
 ॥६२॥
 ॥६३॥
 ॥६४॥
 ॥६५॥
 ॥६६॥
 ॥६७॥
 ॥६८॥
 ॥६९॥
 ॥७०॥
 ॥७१॥
 ॥७२॥
 ॥७३॥
 ॥७४॥
 ॥७५॥
 ॥७६॥
 ॥७७॥
 ॥७८॥
 ॥७९॥
 ॥८०॥
 ॥८१॥
 ॥८२॥
 ॥८३॥
 ॥८४॥
 ॥८५॥
 ॥८६॥
 ॥८७॥
 ॥८८॥
 ॥८९॥
 ॥९०॥
 ॥९१॥
 ॥९२॥
 ॥९३॥
 ॥९४॥
 ॥९५॥
 ॥९६॥
 ॥९७॥
 ॥९८॥
 ॥९९॥
 ॥१००॥

डीपय-अपिउसिमन्थ ।

કોળા સોના પર પ્રદેશ

શ્રીમદ્ભગવાદગીતા સુતરાલયે પ્રગટ કરેલ છે. આ ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલી વાતચીતનો સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપેલી વાતચીતનો સમાવેશ થાય છે.

શોણિતસાવણ (ક્રમ) ની વિધિ

ગણિતે સાવયેન્તોરામયં પ્રસમીલ્ય ચ ।
ત્વં પ્રત્યર્ચયન્નવા પ્રસ્થાધર્મમથાપિ વા ॥૧॥
તત્કાલે સ્વમાયેન શોણિતં સાવયેન્નરઃ ।
સ્વેપરિવિધિમોઘાયા નર્યન્તિ ચરિરોઘ્નવાઃ ॥૨॥
એ વર્ષાનુ દિશ્વન્તુ શીમે ઓમે શરધપિ ।
અદિ શીતકાલં ચ ચરિરં આવયેદ્ મુશઃ ॥૩॥
અન્યઃ-જન્તોઃ કામયં પ્રત્યર્ચયન્ પ્રભાત્ર યયતે
તેને અપ્પા પ્રમાપાંસુ ધર્મિ શોણિતં મચ્ચેત્ ॥
અન્યઃ-સ્વમાયેન શોણિતં મચ્ચેત્ . (વેન)
સોદમ્મસા. તમ્મસોપરિવિધિમોઘાયા. નર્યન્તિ . મુશઃ
એ વર્ષાનુ વિદુન્તુ શીતે ઓમે શરધિ અપિ મપ્પાદ્ધેન ચ
તદ્દેવે ચરિરં આવયેત્ ॥

માણુસના રોગ ઉપર ધ્યાન આપી ચોરઠ
લાભાર, બનીશ તોલાભાર કે સોળ તોલા-
ર લોહી કઢાવયું. માણુસે સ્વાભાવિક રીતે
રક્તક્રમમાં લોહી કઢાવયું. લોહી કઢાવવાથી
હૃદયી ઉત્પન્ન થતા આમડીના દોષો, ગાંઠ
ને સોળ વગેરે મટે છે. વાદળાં ન હોય
અથવા, વર્ષાઋતુમાં, વીજળીઓ અમકતી
થવારે, શ્રીભક્તક્રમમાં, શરદઋતુમાં, બપોર-
અથવા અને શીતકાળમાં પણ વિદ્વાન વૈદ્ય
ગ ઉપર ધ્યાન આપી લોહી કઢાવયું. ૧-૩

લોહીનું સ્વરૂપ

સૂરં વર્ણતો રક્તમશીતોળાં તથા શુભ ।
ગણિતે સ્તિગ્ધવિશ્વં ચ વિદાહસ્ત્રાસ્ય પિત્તવત્ ॥૪॥
ક્ષતા દ્રવતા રાગશ્ચલનં ચિત્તવસ્તયા ।
સ્વાદિપચ્છમૂતાનામેતે રક્તે ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥૫॥
અન્યઃ-શોણિતં મધુરં વર્ણતઃ રક્તમ્ અશીતોળાં
ગુરુ સ્તિગ્ધવિશ્વં ચ વિત્તવદ્ અસ્ય વિદાહઃ (મવેત્) ।
ક્ષતા દ્રવતા રાગઃ ચલનં તથા વિરવઃ-એતે (ક્ષમથાઃ)
તે મૂળાદિપચ્છમૂતાનાં ગુણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

લોહી મધુર, રંગે રાતું, શીતળતાથી
થા ઉષ્ણતાથી રહિત, ભારે, ચીકાશવાળું
અને કાચા પદાર્થના જેવા ગંધવાળું હોઈ પિત્ત
પેઠે એમાં દાહક શક્તિ હોય છે. લોહીમાં
ગંધ છે તે પૃથ્વીનો શુષ્ણ છે, પ્રવાહી-
યું જળનો શુષ્ણ છે, રતાશ તેજનો શુષ્ણ
અથવા ક્રિયા વાયુનો શુષ્ણ છે અને અવાજ

આકાશનો શુષ્ણ છે; એમ લોહીમાં પૃથ્વી
આદિ પાંચે ભૂતોના શુષ્ણ છે. ૪,૫

લોહીનો ખગાડ વગેરેથી થતા નિકારો

રક્તે દુષ્ટે મયેન્ઓયો રક્તમખલમેવ ચ ।
સ્વયાં દાહશ્ચ પાકશ્ચ કણ્ઠશ્ચ પિટ્કોદગમઃ ॥૬॥
શુદ્ધે રક્તાન્નનંત્રત્વં શિરાણાં પૂર્ણતા તથા ।
ગાત્રાણાં ગૌરવં તિદ્રા મદો દાહશ્ચ જાયતે ॥૭॥
ધીણેડન્તે મધુરાકાહ્વા મૂર્ચ્ચાં ચ ત્વચિ રુક્ષતા ।
શૈથિલ્યં ચ શિરાણાં સ્યાદ્વાતાદુન્માર્ગગમિતા ॥૮॥

અન્યઃ-રક્તે દુષ્ટે શૌચઃ ચ રક્તમખલમ્ એવ, ચ
બ્રાહ્મણ ચ દાહઃ ચ પાકઃ ચ કણ્ઠઃ પિટ્કોદગમઃ
મવેત્ . (રક્તે) શુદ્ધે રક્તાન્નનંત્રત્વં શિરાણાં પૂર્ણતા
તથા ગાત્રાણાં ગૌરવં તિદ્રા ચ મદઃ દાહઃ જાયતે ।
અથ ધીણે મધુરાકાહ્વા મૂર્ચ્ચાં ચ ત્વચિ રુક્ષતા વાતાત્
ચ શિરાણામ્ શૈથિલ્યં ડુન્માર્ગગમિતા સ્યાત્ ॥

લોહી ખગડયું હોય તો સોળ થાય,
રાતાં પ્રામઠાં થાય, પીડા થાય, બળતરા થાય,
શરીરમાં પાક થાય, ચેળ આવે અને ફોહી-
ઓ બીપડે છે. શરીરમાં લોહી વધી ગયું
હોય તો અંગો તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય,
નસો ફૂલી જાય, ગાત્રોમાં ભારેપણું થાય,
નિદ્રા ઘણી આવે, ઘેન થાય અને બળતરા
થાય છે. શરીરમાં લોહી ઓછું થઈ ગયું
હોય તો મધુર પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય,
મૂર્છા થાય, આમડી રૂક્ષ થઈ જાય અને
શરીરની નસો, લોહીના ખૂટવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
વાયુને લીધે ઢીલી થઈ જાય તથા અયોગ્ય
ક્રમે ચાલવા લાગે છે. ૬-૮

ટીકા-વાતાત્-રક્તક્ષેપ્યજનિતાત્ ।

જુદા જુદા પ્રણે દોષથી ખગડેલા

લોહીનાં લક્ષણો

અરુણં કેનિલં રુક્ષં પર્યં તત્તુ સીઘ્રગમ્ ।
અસ્કન્દિ સૂચીનિસ્તોદિ રક્તં સ્યાદ્વાતાદુષ્ણિતમ્ ॥૯॥
પિત્તેન પીતં હરિતં નીલં સ્વાયં ચ વિશ્વકમ્ ।
અસ્વાદુષ્ણં મક્ષિકાણાં પિપીલીનામનિષ્કમ્ ॥૧૦॥
શીતલં વહલં સ્તિગ્ધં ગૈરિકોદકસન્નિમમ્ ।
માંસપેશીપ્રમં સ્કન્દિ મન્દગં કફદુષ્ણિતમ્ ॥૧૧॥

અન્યઃ-વાતાદુષ્ણિતં રક્તમ્ અરુણં રુક્ષં પર્યં તત્તુ
સીઘ્રગમ્ અસ્કન્દિ સૂચીનિસ્તોદિ સ્યાત્ । પિત્તેન
(દુષ્ટં રક્તં) પીતં હરિતં નીલં સ્વાયં ચ વિશ્વકમ્

અસાદુ રખે (છત્ર) મહિષાસુર મિત્રીબાળુ અનિલ
(સ્પર્શ) । અખરિત (રક્ત) જીવન વહન સિતલ
દેવિભેદઅર્થમિત્ર મહિષેશ્વરમિત્ર સ્થાનિ મળ્લો (મર્ચ) ।

લોહી એ વાયુથી બગડયુ હોય તો શત્રુ,
દીનવાળુ, રક્ષ, કષ્ટ, પાવળુ, ઉતાવળી અતિ
વાળુ, થીએ નદિ એવુ અને સોઈની પેઠે
વેળા કરનારુ થાય છે. લોહી એ પિત્તથી
બગડયુ હોય તો પીઠુ, હ્રિષિયાળા રજવાળુ,
લીલુ, કાણુ, કાથા પદાર્થના જેવા બધવાળુ,
મીઠાશ વજરનુ, ગરમ અને માંખીઓને તથા
ક્રીડીઓને ગમે નહીં એવુ થાય ॥ લોહી
એ કફથી બગડયુ હોય તો ટાકુ, માકુ,
બીકાશવાળુ, જેલવાળા પાણી જેવુ, માસની
પેશી જેવી કાવિવાળુ, ચીલને છુટુ ન પડે
એવુ અને ધીમી અવિવાળુ થાય છે ૬-૧૧

બે કે ત્રણ રોપથી બગડેલ લોહીના લક્ષણો
શિવોપકુળ સંસ્કર વિવર પૂર્તિગાન્યકમ્ ।

સર્વલક્ષણાસુપુલ્ક કાલિકામ્ય ચ કાવયે ॥૧૨॥
અર્થ-૫૨ પુત્ર સંસ્કર (મ્પલ), શિવુરૂ પૂર્તિ
ગ્વલ્ક સર્વલક્ષણાસુપુલ્ક ચ કાલિકામ્યે ગમ્યો ॥

લોહી એ બે રોપથી બગડયુ હોય તો
તમા બે રોપનાં લક્ષણો રોપાય છે અને એ
ત્રણે રોપેથી બગડયુ હોય તો તે દુર્ગંધ
વાળુ, સ્વળા રોપેનાં લક્ષણોવાળુ તથા કાંઈ
એવુ થાય ॥ ૧૨

એથી લોહી બગડયુ હોય તો ?
વિવરુપ સર્વે ક્ષવાર્થ માલિકોન્માર્ગ્ય તથા ।
વિલ્ક કાલિકામ્યકાર્થ સર્વકુલકર તથા ॥૧૩॥
અર્થ-વિવરુરૂ (૧૬) ક્ષવાર્થ તથા કાલિકોન્માર્ગ્ય
વિલ્ક કાલિકામ્યકાર્થ તથા સર્વકુલકર તથા ॥

લોહી એ એથી બગડયુ હોય તો કાણુ
થાય, નાકમાંથી અવગા માએ નીકળવા લાગે,
કાથા પદાર્થના જેવા બધવાળુ થાય, કાંઈ
એવુ થઈ બધ અને સર્વ પ્રકારના કોઈને ઉત્પન્ન
કરે છે. ૧૩

નદિ બગડેલ અસહ્ય લોહીના લક્ષણો
શ્વરગોપયમ્યે શ્રેય પ્રહરિતસ્થમર્ચલતમ્ ।

અર્થ-૫૮ શિવ (૧૬) અર્ચલત્વ શ્વરગોપયમ્ય
શ્રેયમ્ ॥

એ લોહી બગડયુ જ ન હોય એટલે એવું
એઈએ તેવું હોય તો પાવળુ અને થામ-
સામા થતા છન્દ્રવેષ નામના લાલ કીડના
જેવા રજવાળુ હોય છે.

લોહી કદાવતુ બહારી કથારે ?
શોયે વાહેઽગ્નપાકે ચ રક્તે કર્વેઽસ્ત્રમ્ કુતો ॥૧૪॥
માતરકે તથા કુદે સપીઠે કુર્વયેઽનિલે ।
પાપ્કુરોગે સ્ત્રીપૈ ચ પિપરુરે ચ શોભિતે ॥૧૫॥
અન્યકુર્વુરૂપક્રિષ્ણરોગાધિમ્પર્યામિતે ।
વિદારીસ્તનરોગેષુ ગાત્રાધ્યાં સાત્રગોરૈ ॥૧૬॥
રક્તમિત્યન્વતન્દ્રાધ્યાં પૂરિત્રાયાસ્પવાદકે ।
પલ્પશ્ચિલિસર્વેયુ પિત્તધ્યાં પિલ્કોત્રમે ॥૧૭॥
કર્વોદ્દ્રાપ્યતન્દ્રાધ્યાં પાકે વાહે શિવોન્મિત્રે ।
અપર્વેરો રક્તપિતે રક્તભાવા પ્રાસ્યતે ॥૧૮॥

અર્થ-શોયે વાહે ચ અગ્નપાકે રક્તે કર્વે યસ્ત્ર
કુતો વત્તરેષુ ત્થા કુદે કુર્વે સપીઠે કુર્વે અનિલે યન્ત્ર-
રોગે ચ સ્ત્રીપૈ ચ શોભિતે પિપરુરે અન્યકુર્વુરૂપક્રિષ્ણ-
રોગાધિમ્પર્યામિતે વિદારીસ્તનરોગેષુ ગાત્રાધ્યાં સાત્રગોરૈ
રક્તમિત્યન્વતન્દ્રાધ્યાં પૂરિત્રાયાસ્પવાદકે પલ્પશ્ચિલિ-
સર્વેયુ પિત્તધ્યાં પિલ્કોત્રમે ૧૭૧૭ નામ પાકે વાહે
શિવોન્મિત્રે અપર્વેરો રક્તપિતે રક્તભાવા પ્રાસ્યતે ॥

શોભ, લાલ, બગડયુ પાકવું, શરીરનો રજ
લાલ થઈ બધ, નાક આંધિમાંથી લોહી
નીકળે, પાતરકત રોગ, કોઈ, કદાચી રક્ત
નહીં એવો પીડકારી વાયુનો રોગ, પાંડુરોગ,
કાશીપત્ર રોગ, લોહીનું એથી રૂપિત થવું,
બાઈ, અર્જુનરોગ, અપધી નામનો ગળાનો
રોગ, કુદ્ર રોગ, અધિમથ નામનો
આંખનો રોગ, વિદારીરોગ, સ્તનના રોગ,
ગાત્રોનું પીડવું, ગાત્રોમાં બારેપણુ, રક્ત
શિષ્ક નામનો આંખનો રોગ, લેન, નાક
માંથી ॥ મોઢામાંથી દુર્ગંધ નીકળે કે બળ-
તરા થાય, અમણા પડખાની ગાંઠનો રોગ,
બરહનું દરદ, રતવા, વિદ્રાધિ ગ્રમવું, દોહી
ઓ ભપડે, કાનનું, કોઢનું, નાકનું કે મોઢનું
પાકવું, લાલ માથાનું દરદ, આંધીનો રોગ
અને રક્તપિત થયું હોય તો લોહી કદાવતુ
બહુ ઉત્તમ ॥ ૧૪-૧૮

લોહી કદાવાના આપનો
પુરુ રોગેષુ ગુણેષાં યમોક્ષલાપુરુષપિ ।
અથવાઽપિ શિવામોક્ષે અથવેત્રકપાતનામ્ ॥૧૯॥

અન્યથા-એણુ રોગેષુ મૂકેઃ અપિ વા જલૌકાલ્પાયુકેઃ
અથા શિરામોક્ષેઃ અપિ રક્ષાતનં કારયેત્ ॥

એ રોગોમાં શીંગડાં મૂકીને અથવા
જળો મૂકીને અથવા તુંબડાં લગાવીને અથવા
નસ ખોલીને પણ લોહી કઢાવવું. ૧૯

કેવું લોહી ન કઢાય ?

ન કુર્વત શિરામોક્ષં કુશસ્થાતિવ્યવાયિનઃ ।
ક્લિવસ્ય મીરોર્મિખ્યાઃ સૂતાયાઃ પાણ્ડુરોગિણઃ ॥૨૦॥
પશ્ચર્કમવિશુદ્ધસ્ય પીતસ્નેહસ્ય ચાર્શસામ્ ।
સર્વાક્ષરોયુક્તાનામુદરિશ્વાસકાસિનામ્ ॥૨૧॥
છર્ચતીસારકુષ્ઠાનામતિસ્વિન્નતનોરપિ ।
ઋનપોઢશર્વપ્સ્ય ગતસપ્તતિકસ્ય ચ ॥

અન્યથા-કુશસ્થ અતિવ્યવાયિનઃ ક્લિવસ્ય મીરોઃ
ર્મિખ્યાઃ સૂતાયાઃ પાણ્ડુરોગિણઃ પશ્ચર્કમવિશુદ્ધસ્ય ચ
પીતસ્નેહસ્ય શિરામોક્ષં ન કુર્વતિ, ચ અર્શસાં સર્વાક્ષરો-
યુક્તાનામ્ ઉદરિશ્વાસકાસિનાં છર્ચતીસારકુષ્ઠાનામ્ અતિ-
સ્વિન્નતનોઃ ઋનપોઢશર્વપ્સ્ય ચ ગતસપ્તતિકસ્ય ચ આધા-
ત્ત સુતરકસ્ય અપિ શિરામોક્ષઃ ન શસ્યતે ॥

ફળખો, બહું મૈથુન કરનાર, નપુંસક,
બીકથુ, ગર્ભવાળી સ્ત્રી, સુવાવડી, પાંડુરોગ-
વાળો, વમન આદિ પંચકર્મોથી શુદ્ધ થયેલો,
જેણે સ્નેહયાન કર્યું હોય, જે અરશવાળો, સર્વ
અંગોમાં સોજાવાળો, પેટના રોગવાળો, શ્વાસ-
વાળો, બિધરસવાળો, બિલટીના રોગવાળો,
ઝાડના રોગવાળો, કેઢિયો, જેના શરીર પર
સ્નેહની ક્રિયા ખૂબ થઈ હોય, જે સોળ વર્ષથી
બોહી ઉંમરનો, સિત્તર વર્ષથી વધારે ઉંમરનો
અને જેનું લોહી કોઈ પ્રહાર કે રક્તપિત્ત આદિથી
નીકળી ગયું હોય, તેવાઓની નસ ખોલવી
નહીં ૨૦-૨૨

રીકા-આધાતાત્સુતરકસ્ય-રક્ષપિતાદિના ગતરકસ્યા
ઉપર જણાવેલાતું પણ લોહી ક્યારે
અને કયા સાધનથી કઢવું ?

અન્યથા-અર્ણાં ચ આત્યયિકે રોગે જલૌકામિવિનિર્હરેત્ ।
તયા ચ વિપચુષ્ઠાનાં શિરામોક્ષોઽપિ શસ્યતે ॥૨૩॥
અન્યથા-અર્ણાં ચ આત્યયિકે રોગે જલૌકામિઃ વિનિ-
ર્હરેત્, તયા ચ વિપચુષ્ઠાનામ્ અપિ શિરામોક્ષઃ શસ્યતે ॥
એવાને પણ પ્રાણુઘાતક રોગ થતાં લોહી
કઢાવવાની ખાસ જરૂર પડે તો જળો મૂકીને

કઢાવવું; તેમ જ જેઓને ઝેર ચડ્યું હોય
તેઓને (એકલી જળોથી જ નહિ, પરંતુ)
નસ ખોલીને પણ લોહી કઢાવવું સારું છે.

દાપદુષ્ટ લોહી કઢવાનાં સાધન

ગોગૃક્ષેણ જલૌકામિરલાવૂમિરપિ ત્રિધા ।
વાતાપિત્તકર્મફેદુરું શોણિતં સાવયેદ્ બુધઃ ॥ ૨૪ ॥
દ્વિદોષાભ્યાં તુ દુષ્ટં યત્ત્રિદોષૈરપિ દૂષિતમ્ ।
શોણિતં સાવયેદ્યુક્ત્યા શિરામોક્ષેઃ પદૈસ્તથા ॥૨૫॥

અન્યથા-બુધઃ વાતાપિત્તકર્મઃ ત્રિધા દુષ્ટં શોણિતં
ગોગૃક્ષેણ જલૌકામિઃ અલાવૂમિઃ અપિ સાવયેત્ । (તથા)
યત્ શોણિત દ્વિદોષાભ્યાં દુષ્ટં, ત્રિદોષૈઃ અપિ દૂષિતં
(સ્વાત્ તત્ર) યુક્ત્યા શિરામોક્ષેઃ તથા પદૈઃ સાવયેત્ ॥

વિદ્વાન વેદે રોગીના વાયુથી, પિત્તથી કે
કફથી ખગડેલા લોહીને ગાયના શીંગડાથી,
જળોથી કે તુંબડાંથી કઢાવવું; પણ જે દોષથી
કે ત્રણે દોષથી લોહી ખગડ્યું હોય તો
યુક્તિથી નસ ખોલીને અને કાચરુ મારવાની
ક્રિયા કરીને પણ લોહી કઢાવવું. ૨૪, ૨૫

કયું સાધન કેટલા આંગળનું લોહી ખેંચે ?
ગૃહ્ણતિ શોણિતં શૃઙ્ગં દશાઙ્ગુલમિતં બલાત્ ।
જલૌકાહસ્તમાત્રં તુ તુમ્બી તુ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્ ।
પદમઙ્ગુલમાત્રસ્ય શિરા સર્વાક્ષરોચિની ॥૨૬॥
અન્યથા-શૃઙ્ગં દશાઙ્ગુલમિતં શોણિતં બલાત્ ગૃહ્ણતિ,
જલૌકા તુ હસ્તમાત્રં, તુમ્બી તુ દ્વાદશાઙ્ગુલમ્, પદમ્ અઙ્ગુલ-
માત્રસ્ય, શિરા સર્વાક્ષરોચિની (મવતિ) ॥

શીંગડું આળુખાળુથી દશ આંગળ-
સુધીના લોહીને બલાત્કારથી ખેંચે છે, જળો
એક હાથ સુધીના લોહીને ખેંચે છે, તુંબડું
બાર આંગળ સુધીના લોહીને ખેંચે છે,
કાચરું એક આંગળ સુધીના લોહીને ખેંચે છે
અને નસ ખોલવામાં આવે તો સઘળાં શરી-
રનું લોહી ખેંચાઈ ને સાફ થાય છે. ૨૬

કયા સમયે અને કેવું લોહી ન જ નીકળે ?
શીતે નિરત્રે મૂર્ચ્છાત્તિનિદ્રાભીતિમદશ્ચમૈઃ ।
યુક્તાનાં ન સ્વેદ્રક્તં તથા વિષ્મૂત્સક્તિનામ્ ॥૨૭॥
અન્યથા-શીતે નિરત્રે મૂર્ચ્છાત્તિનિદ્રાભીતિમદશ્ચમૈઃ
યુક્તાનાં તથા વિષ્મૂત્સક્તિનાં રક્તં ન સ્વેત્ ॥
ઠંડીના સમયમાં લોહી ન નીકળે; બૂખ્યાનું
લોહી ન નીકળે; તેમજ અર્ણાં, અર્ણાં

નિકામી બેસાયેલાનું, બીપેલાનું, મહાજાનું,
ચાકેલાનું અને જેઓનાં વિદ્યા કે મૂલ્ય શિક્ષાઈ
અથા હોય, તેઓનું લોહી નીકળે નહિ ૨૭
સોહી કાઢવા માત્રા છતાં ન નીકળે તો ?
શોખિતે પામજીએ તુ કુષ્ઠનિકટુસેન્યે ॥
મર્યેત્ પ્રમથન્યે ચ તેન રક્ત મયત્તે ॥ ૨૮ ॥
અર્થ-શોખિતે ન મર્યેતો તુ કુષ્ઠનિકટુસેન્યે :
પ્રમથન્યે મર્યેત, છમ ન રક્ત પ્રાપ્તે ॥

લોહી કાઢવાની ક્રિયાઓ કથી છતાં
લોહી બહાર ન આવે, તો કઠમી, સુઠમી,
મરીમી, પીચરમી અને સુધવમી છિત્રનું મોઢું
ચોળવું, એટલે તેમી લોહી નીકળવા માટે છે
કયા કાળે હોય લોહી કાઢવું ?
વસ્ત્રાધ શીતે નાત્યુએ નાસ્વિકે માતિવાપિતે ।
પિત્તા યવાગું વતસ્ય સામયેષ્ઠોપિત્તં કુષ્ઠાઃ ॥૨૯॥
અર્થ-વસ્ત્રાધ ન શીત ન અતિગરમે (કરમે) ન
મલિને ન અતિઘમિતે (કને), કુષ્ઠ યવાગું વીત્તા
વતસ્ય શોખિતે વ્યવસ્થ ॥

આરે બહુ કંઠી ન હોય અને બહુ ગરમી
ન હોય, તેમ જ શરીરને સ્વેદની ક્રિયા ન કરી
હોય અને તેનું શરીર બહુ ગરમ કર્યું ન હોય,
તે સમયે વિદ્યાન વેલે શરીરને શાળ પીવશથી
વૃત્ત કથી પછી તેનું લોહી કાઢવું ૨૯
લોહી ખૂબ નીકળવા હાલે તો ?

અતિસ્વિક્ષ્ણોપચ્છાલે તૈવૈવાતિશિષ્ટાપચ્છાત્ ॥
અતિપ્રવર્તે રક્તં તથ કુપચ્છિતિશિષ્ટામ્ ॥૩૦॥
અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ।
યવગોધૂમચૂર્ણાય યવપ્રથમગારિકાઃ ॥૩૧॥
સ્પર્શનિમ્બીકચૂર્ણૈર્વા મલમા કોમલકથયો ।
મુક્તં પ્રમથ્ય કસૂવા ચ વીતેભોપાચરેત્ પ્રમથ્ ॥૩૨॥
ચિમ્બીચૂર્ણૈર્દાર્પ ટામરહેત્સારેણ પદ્ધિમા ।
પ્રર્ણ કયાપ સંપત્તે રક્તં સ્વપ્રપતે શિમામ્ ॥
મખાસ્વ યોગ્યેત્ સારોદાહ સંજોગયેષ્ઠિષ્ટા ॥૩૩॥
અર્થ-અતિસ્વિક્ષ્ણોપચ્છાલે તથા એવ અતિ
શિષ્ટાપચ્છાલ રક્તમ્ અતિપ્રવર્તે, તથા અતિશિષ્ટા કુપચ્છિતિ
રક્તં અતિપ્રવર્તે તુ કોષસર્જસાક્ષને યવગોધૂમચૂર્ણૈર્વા
અતિપ્રવર્તે રક્તં સ્વપ્રપતે શિમામ્ ॥ ૩૦ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૧ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૨ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૩ ॥
(કદા) અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૪ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૫ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૬ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૭ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૮ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૩૯ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૦ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૧ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૨ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૩ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૪ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૫ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૬ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૭ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૮ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૪૯ ॥
અર્થ-અતિપ્રવર્તે રક્તં તુ કોષસર્જસાક્ષને ॥ ૫૦ ॥

અત્યંત પસીનો બાખો હોય અથવા
ઉષ્ણકાળ હોય અથવા નસમાં કિડું શસ્ત્ર
લોકાનું હોય તો લોહી બહુ જ નીકળે છે, એ
રીતે લોહી બહુ જ નીકળવા હાલે, તો લોહમી,
શાળમી, રસાજનમી, અવના કે ઘટના લોહમી,
ધાવદના ચૂર્ણમી, પ્રામણના ચૂર્ણમી, ચેકમી,
સર્પની કાચળીના ચૂર્ણમી અથવા રેશમી કપડા
ની કે સાદા કપડાની રાખમી છિત્રનું મોઢું
બંધ કરી ઘર્ષ તે ઉપર શીતળ ઉષ્ણાર કરવા
અથવા છિત્રની ઉપરના નસના આગને વીધવો
કે છિત્ર ઉપર ખાર મૂકવો અથવા છિત્રને
અગ્નિથી ડાળવું. બીજામાં પ્રશ્નને સાધી કે છે,
શીતળ ઉષ્ણાર લોહીને ધીમવો કે છે, ખાર
મણના મોઢાને લેવી કે છે અને રાખ નસોને
સકેલાવી કે છે ૩૦-૩૩

બગડેલું લોહી પશુ બહુ જ ન કાપ
રક્તે કુષ્ઠેઽવશિષ્ટેઽપિ બ્યાધિર્નૈવ પ્રકુપ્યતિ ।
મતો રક્તો સાધયેત્ રક્તે નાતિશ્ચિત્તિદિવા ॥૩૪॥
આનન્ધમાસેપર્ક વૃષ્ણાં તિમિરં શિરસો રક્તઃ ।
પક્ષાભાતે શ્વાસકાલો દિક્ષવાદો ચ પાપ્કુતમ્ ॥
કુલ્લેઽતિશ્ચિત્તે રક્તં મર્યે યા કરોતિ ચ ॥૩૫॥
લેહસ્તોત્પતિરસ્યજો લેહસ્તેનૈવ ધાર્યતે ।
રક્તં બીવસ્ય ચાચારાધ્માદ્રોરેશ્ચુષ્ણ ॥૩૬॥
અર્થ-કુષ્ઠે રક્તે બ્યાધિઃ મતિ બ્યાધિ ન
પ્રકુપ્યતિ મત સાધયેત્ રક્તે રક્તે અતિશ્ચિત્તિદિવા ॥ ૩૪ ॥
અર્થ-મતો રક્તો સાધયેત્ રક્તે નાતિશ્ચિત્તિદિવા ॥ ૩૫ ॥
અર્થ-આનન્ધમાસેપર્ક વૃષ્ણાં તિમિરં શિરસો રક્તઃ ॥ ૩૬ ॥
અર્થ-પક્ષાભાતે શ્વાસકાલો દિક્ષવાદો ચ પાપ્કુતમ્ ॥ ૩૭ ॥
અર્થ-કુલ્લેઽતિશ્ચિત્તે રક્તં મર્યે યા કરોતિ ચ ॥ ૩૮ ॥
અર્થ-લેહસ્તોત્પતિરસ્યજો લેહસ્તેનૈવ ધાર્યતે ॥ ૩૯ ॥
અર્થ-રક્તં બીવસ્ય ચાચારાધ્માદ્રોરેશ્ચુષ્ણ ॥ ૪૦ ॥

બગડેલું લોહી શરીરમાં લોહક બાધી
રહી બધ તોપણ બ્યાધિનો પ્રકેપ થતો
નથી, માટે લોહીને બાધી રાખી રેવું; પ્રશ્ન
કે લોહી બહુ જ નીકળે એ સાફ નથી; લોહી
બહુ જ નીકળે તો બાધવચ્છુ, બાધવચ્છુ, બાધવચ્છુ,
તરશ, બાધવચ્છુ તિમિર, માથાના દર, પક્ષ-
ભાત, શ્વાસ, ઉષ્ણર, લેહમી, બગડેલું તથા
પાંડુરોગની ઉત્પત્તિ બાધ છે અને કદાચ ચૂર્ણ
પશુ ઘર્ષ બાધ છે રેહની ઉત્પત્તિ લોહીથી
ઘર્ષ છે, લોહી જ રેહને ધારણ કરે છે અને

લોહી જ છવનો આધાર છે, માટે સમબુદ્ધે
લોહીનું રક્ષણ કરવું. ૩૪-૩૬

લોહી કઢાયેલાનો વાયુ કોપે તો ?
સોતોપચારેઃ કુપિતે સુતરક્તસ્ય મારુતે ।
કોષ્ઠે સર્પિયા શોયે સ્વયયં પરિપેચયેત્ ॥૩૫॥
શીમસ્પંશશોરઞ્છરિણચ્છાગમાંસજઃ ।
સ્તઃ સમુચિતઃ પાને ક્ષીરં પષ્ટિકયા હિતમ્ ॥૩૬

અન્યઃ-સુતરક્તસ્ય મારુતે સોતોપચારેઃ કુપિતે
(કુપિતે) સ્વયયં શોયે કોષ્ઠે સર્પિયા પરિપેચયેત્,
(ત્વા) ક્ષીણસ્ય સ્પંશશોરઞ્છરિણચ્છાગમાંસજઃ રસઃ
ને સમુચિતઃ, (અપિ ચ) પષ્ટિકયા (સહિતં) ક્ષીરં
દૈનમ્ (ભવતિ) ॥

લોહી કઢાવ્યા પછી શીત ઉપચારો કર-
વાથી વાયુનો પ્રકોપ થાય તો પીડાવાળા
સોજા ઉપર જરા ઊનાથવાળું ઘી રેડવું. લોહી
નીકળવાથી બહુ જ નળણા થઈ ગયેલા
રોગીને હરણના, સસલાના, ઘેટાના, કાળિ-
યારના અને બકરાના માંસના રસો પાવા
અને દૂધ સાથે સાઠીચોખા ખવરાવવા, એ
ફિતકારી થાય છે. ૩૭, ૩૮

લોહી ખરાખર કઢાયાનું લક્ષણ
ગીઝાશાન્તિલ્લુપ્ત્વં ચ વ્યાધ્યુપદ્રવસંક્ષયઃ ।
મનઃસ્વાસ્થ્યં ભવેદ્દિઘં સમ્યક્ નિઃસારિતેઽષ્ટાંજ ॥૩૯॥
અન્યઃ-અષ્ટાંજ સમ્યક્ નિઃસારિતે (સતિ) વીઢા-
ગત્તિઃ લુપ્ત્વં વ્યાધ્યુપદ્રવસંક્ષયઃ ચ મનઃસ્વાસ્થ્યં
ભવેત્ ॥

જો લોહી ખરાખર કઢાયું હોય તો
પીડાની શાંતિ થાય, શરીરમાં હલકાઈ
થાય, રોગરૂપી ઉપદ્રવનો નાશ થાય અને
મન સ્વસ્થ થાય, આટલી નિશાનીઓ
જણાય છે. ૩૯

લોહી કઢાવ્યા પછી ત્યજવાનું
ચાયામૈથુનક્રોધરીતસ્થાનપ્રવાતકાન્ ।
સ્કાશનં દિવાનિદ્રાં ક્ષારામ્લકઙ્કુમોજનમ્ ।
શોકં વાદમજીર્ણં ચ ત્યજેદાવલદર્શનાત્ ॥૪૦॥
અન્યઃ-(શોણિતસ્થાવળાનન્તરં) આલદર્શનાત્
ચાયામૈથુનક્રોધરીતસ્થાનપ્રવાતકાન્, એકાશનં દિવાનિદ્રાં
ક્ષારામ્લકઙ્કુમોજનં શોકં વાદં ચ અજીર્ણમ્ ત્યજેત્ ॥
લોહી કઢાવ્યા પછી શરીરમાં બળ
આવે ત્યાં સુધી અત્યંત મહેનત કરવી નહીં,

મૈથુન કરવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં, ટાઢા
પાણીથી નાહવું નહીં, ઘણા પવનમાં રહેવું
નહીં, એક વખત જમવાની ટેવ રાખવી
નહીં, દિવસે સૂવું નહિ; ખારું, ખાટું કે
તીખું જમવું નહીં, શોક કરવો નહીં, વાદ
કરવો નહિ અને અજીર્ણ થવા દેવું નહીં.

નેત્રપ્રસાદન કર્મો

નેત્રને સ્વચ્છ કરનારી ક્રિયાઓ

સેક આશ્રયોતનં પિષ્ઠી વિઢાલસ્તર્પણં તથા ।
પુટપાકોઽજનં ચેતિ કલ્પેન્નત્રમુપાચરેત્ ॥ ૧ ॥
અન્યઃ-સેકઃ આશ્રયોતનં પિષ્ઠી વિઢાલઃ તર્પણં
તથા પુટપાકઃ ચ ડાજનમ્-इति कल्पैः नेत्रम् उपाचरेत् ॥
સેક (પાણી વગેરેની ધાર કરવી),
આશ્રયોતન (ટીપાં નાખવાં), પિંડી (હુપરી
મૂકવી), બિઢાલ (લેપ કરવો), તર્પણ
(તૃપ્તિ કરવા માટે આંખ ઉપર દૂધ આદિ
ભરવું), પુટપાક, (પકાવેલો રસ નેત્રમાં
રેડવો) અને અંજન (આંજવું), આટલી
ક્રિયાઓથી નેત્રના ઉપચારો કરવા. ૧

તેમાં પ્રથમ સેક અથવા સિન્ધનક્રિયા
સેકસ્તુ સૂક્ષ્મધારામિઃ સર્વસ્મિન્નયને હિતઃ ।
મીલિતાક્ષસ્ય મત્યસ્ય પ્રદેયશ્ચતુરજ્જુલઃ ॥ ૨ ॥
સ સસ્નેહો ભવેદ્દાતે પિત્તે રક્તે ચ રોપણઃ ।
લેખનસ્તુ કફે કાર્યસ્તસ્ય માત્રામિધીયતે ॥૩॥
પઙ્કમિર્વાંશૈઃ શતૈઃ સ્નેહે ચતુર્મિશ્રેવ રોપણે ।
તૈસ્ત્રિમિલેખને કાર્યઃ સેકો નેત્રપ્રસાદને ॥ ૪ ॥
નિમેષોન્મેષણં પુલ્કામજ્જુલ્યા ષ્છોટિકાથ વા ।
ગુર્વક્ષરોચ્ચારણં વા વાક્ષ્માત્રેયં સ્મૃતા બુધૈઃ ॥૫॥
સેકસ્તુ દિવસે કાર્યો રાત્રૌ ચાત્પન્તિકે ગદે ।
પરપ્પડસ્ય લઠેઃ પિષ્ઠૈઃ પક્કમાર્જં પયો હિતમ્ ॥
સુલ્લોખં નેત્રયોઃ સિન્ધં વાતામિપ્યન્દનાશનમ્ ॥૬॥

અન્યઃ-મીલિતાક્ષસ્ય મત્યસ્ય ચતુરજ્જુલઃ સૂક્ષ્મ-
ધારામિઃ સેકઃ તુ પ્રદેયઃ, સઃ સર્વસ્મિન્ નયને હિતઃ
ભવેત્, સઃ વાતે સસ્નેહઃ ભવેત્, પિત્તે રક્તે
ચ રોપણઃ, કફે તુ લેખનઃ કાર્યઃ, તસ્ય માત્રા
અમિધીયતે-નેત્રપ્રસાદને સ્નેહે વાત્તં પઙ્કમિઃ શતૈઃ, રોપણે
ચ ચતુર્મિઃ એવ, લેખને તૈઃ ત્રિમિઃ સેકઃ કાર્યઃ ।
પુલ્કાં નિમેષોન્મેષણમ્ અથવા અક્કુલ્યા ષ્છોટિકા- વા
ગુર્વક્ષરોચ્ચારણમ્-इत्यं बुधैः वाक्क्षमात्रा स्मृता । સેકઃ તુ

વિવરે વચ્ચે, માન્યમિત્તે ગરે ચ રાજી (કર્મ) ।
 ૫૨૫૨૭ વિદે રજો પર્વ આંચે પચ મુહુર્ણમ
 મેત્રલે વિદે (સ) વિદે વચ્ચેમાન્યવનાચને (અવિ) ॥

રાજીનાં નેત્રાને મિથાવી તેના ઉપર
 ચાર આંગળ છેલ્લેથી ઝીણી ઝીણી ધારાઓ
 ઠરવી, એ સવળા નેત્રસળધી રાજો ઉપર
 સારી છે વાચુનું હરહ કોચ તો ધી આંહિ
 રનેહ પદાર્થોની ધારા ઠરવી, એ રનેહન સેક
 ઠહેવાય છે; પિત્તનું કે લોહીનું હરહ કોચ
 તો હરહે આંહિના રસની ધારા ઠરવી, એ
 શાપલુ સેક ઠહેવાય છે; કહેનું હરહ કોચ
 તો મળને ઉજેડનારા સૂંઠ આંહિના રસની
 ધારા ઠરવી, એ હેખન સેક ઠહેવાય છે; હવે
 તેની માત્રા ઠહેવાય છે—નેત્રને સ્વચ્છ કરવા
 રનેહન સેક કરવો કોચ તો છસો માત્રા સુધી
 કરવો, શાપલુ સેક કરવો કોચ તો ચારસો
 માત્રા સુધી કરવો અને હેખન સેક કરવો કોચ
 તો ત્રણસો માત્રા સુધી કરવો માલુસ આંખ
 મોંથીને ઉઘાડે તેટલો સમય ખચવા એક
 અપટ્ટી વચ્ચેવવામાં આવે તેટલો સમય
 ખચવા એક શુરુ અક્ષર ઓઠવામાં આવે
 તેટલો સમય વાણીની એક માત્રા ઠહેવાય
 છે ધારા ઘડવારૂપ સેક વિવરે જ કરવો ખલ
 અવિશય વધારે કુ બહાથી રાગ કોચ તો રાત્રે
 ખલુ કરવો એરઘનાં વાટેલા પાઠાંની સાથે
 બહરીનું દુષ્ણ પકાવી જરા જીનાશવાળું તે દુષ્ણ
 નેત્રની ઉપર રેડવામાં આવે તો તે સેચન
 સારું ॥ અને વાચુ સળધી નેત્રની પીઠને
 મટાટે છે. ૨-૬

આશ્વમેધાતર્કિક્યા

આપસોત્રાસપસેદ્ધિવિનૂતી યજ્ઞ પાતનમ્ ।
 પ્રપજ્ઞુઓમીદિને મેત્રે પ્રોષ્ઠમાકપોતર્ક હિતમ્ ॥
 વિન્યોડોઈ સેત્રમેપુ તેપણે વજા વિન્ય ।
 સ્નેહે તે કાવશ પ્રોષ્ઠા; હીતકે બોધ્યકપિજા ૫૮
 જણે નું રીતકપા સ્તુ સર્વર્થન નિશ્ચય ।
 યાતે તિલ્કે તથા કિમ્બે પિતે મધુરહીતમ્ ૫૯
 જણે નિલોચ્છર્ધે સ્વાત્ કમ્પારાકપાતર્ક હિતમ્ ।
 આકલોતનાર્તા સર્વેર્થ માત્રા સ્વાત્કાજ્ઞીમતા ॥
 આકલોતને જ કર્તવ્ય ત્રિસાધીકેતિલ્ક કથિત્ ૬૧

અચ્ચ-પ્રપજ્ઞુઓમીદિને મેત્રે વલત્તોત્રાસપસે
 વિન્યૂત વજ પાતને (૫૮) ૬ શિમ્ — બોધ
 પ્રોષ્ઠમ્ । કેન્નેનુ મટી વિન્ય, રોચી રજા વિન્ય,
 સ્નેહે તે કાવશ પ્રોષ્ઠા । હીતકે બોધ્યકપિજા, ૫૮
 ૬ રીતકપા સ્તુ એ સવર એ વિન્ય (કથિત) ।
 યાતે તિલ્કે તથા કિમ્બે પિતે મધુરહીતમ્, ૫૯
 ૬ બોધ્યકપિજા આ બોધને કમ્પાર કિત (સ્વાત) । કર્
 પામ્ આશ્વમેધનાર્તા માત્રા સ્વાતોત્રિમતા સ્વાત
 કેતિલ્ક ત્રિસાધીકેતિલ્ક અન્વચાર્જ વ કર્તવ્ય ॥

રાજીની આંખને એ આંગળાથી ઉઘાડી
 રાજી તેમાં ઠવાવના, મંબનાં, આસવનાં
 કે રનેહના ટીપા પાડવા એ આશ્વમેધન
 ઠહેવાય છે અને તે હિતકારી છે મળને
 ઉજેડવાની કિયા કરવી કોચ તો આઠ ટીપાં
 નાખવા, કમ્પવાનો કિયા કરવી કોચ તો
 હરા ટીપા નાખવા અને બીકાશ કરવાની
 કિયા કરવી કોચ તો ચાર ટીપા નાખવા
 કઢીના સમયે કાર્ધિક ગરમ કરીને ટીપા
 નાખવા અને ગરમીના વજતે ટાકા ટીપાં
 નાખવા, એ મલળી કિયાઓમાં સિદ્ધાત છે
 વાચુનું હરહ કોચ તો કઠવાં તથા રનેહવાળું
 ટીપા હિતકારી છે; પિત્તનું હરહ કોચ તો
 મધુર અને કઠા ટીપા નાખવા હિતકારી છે
 અને કહેનું હરહ કોચ તો કઠવાં, ગરમ તથા
 રજા બોધવા ટીપા નાખવા હિતકારી છે
 બધા આશ્વમેધનોનાં માત્રા સો શુરુ અક્ષર
 ઉચ્ચારણ સાથે ત્યાં સુધીની સમજવી. કોઈ ખલ
 વેલે આજના કોઈ ખલ રાગ પર રાત્રે ટીપાં
 નાખવા નહીં ૭-૧૧

તથા-તે રીતે આ પ્રમાણે

વિશ્વારિપજમ્ભુલેન પૃથ્વેરેવજશિમુમિ ।
 કાણ આશ્વમેધને બોધ્યો કાતામિન્યન્વમાવાના ૬૧૨
 અચ્ચ-વિશ્વારિપજમ્ભુલેન પૃથ્વેરેવજશિમુમિ વચ્ચ
 કાણ: કાલોતને વચ્ચેમાન્યવનાચને (અવિ) ॥
 બીલી આંહિ જજમૂલ, ભોરીમળી,
 એરડો અને સરખવાનો ઠવાય કરી તેના સહે-
 વાય તેવા ગરમ ટીપાં નાખવા તે નેત્રના વાઘ
 બધિદ (વાચુને લીધે આંખો દુખવા આવે
 છે તે) રાત્રેના નાશ કરે છે ૧૨

પિંડીની ક્રિયા

શેષી આંખ પર મૂકવાની થેપલીઓ
કેમપ્રજ્જ્વલકસ્ય પિણ્ડી કવલમાત્રયા ।
પ્રત્યક્ષેત સંયદ્ધા નેત્રેઽમિત્યન્દનાશિની ॥૧॥
શ્રેયોળા પિણ્ડિકા વાતે પિત્તે સા શીતલા મતા ।
શ્રેયોળા શ્લેષ્મણિ પ્રોક્તા વિચિરુક્તો વૃષ્ણેચમ્ ॥૨॥
અન્યઃ-યુક્તમેયમજ્જ્વલકસ્ય કવલમાત્રયા (કૃતા)
તે વૃષ્ણકૃતે નેત્રે સંયદ્ધા (સતી) ઇમિત્યન્દ-
નાશિની (મતિ) । વાતે દ્વિગ્ધા ડળા પિણ્ડિકા, પિત્તે
શીતલા મતા, શ્લેષ્મણિ રુક્ષા ડળા પ્રોક્તા, અયં
વિ. વૃષ્ણે: રુક્ષ: ॥

થોડી ઔષધોના કલકની ડોળિયા જેવડી
થેપલી વસ્ત્રના પાટાથી આંખ પર ખરાબર
બાંધી હોય તો આંખો દુખવાતું દરદ મટે
છે. વાયુથી દુખવા આવેલી આંખ પર
નેત્રકવાળી ગરમ થેપલી મૂકવી; પિત્તથી
દુખવા આવેલી આંખ પર શીતળ થેપલી
મૂકવી અને કફથી દુખતી આંખ પર રૂક્ષ
વથા ગરમ ઔષધોની થેપલી મૂકવી; આ
થેપલી મૂકવાની ક્રિયા વિદ્વાનોએ કહેલી છે.

સા ચયા-તે થેપલી આ:
પ્રણપત્રમૂલત્વજ્જનિમિતા વાતનાશિની ।
ધાત્રીવિરચિતા પિત્તે શિશુપત્રકૃતા કફે ॥૩॥
અન્યઃ-પ્રણપત્રમૂલત્વજ્જનિમિતા (પિણ્ડી) વાત-
નાશિની (સ્યાત), ધાત્રીવિરચિતા (પિણ્ડી) પિત્તે
(સ્પૃગ્યેત), શિશુપત્રકૃતા (પિણ્ડી) કફે (મોક્ષ્યા) ॥
એરડાનાં પાંદડાં, મૂળ અને છાલની
થેપલી વાયુનો નાશ કરે છે, આમળાંની
થેપલી પિત્તમાં ઉપયોગી છે અને સરગવાનાં
પાંદડાંની થેપલી કફમાં મુકાય છે. ૩

ખિડાલક્રિયાનો પ્રકાર

વેડાલકો વહિલેપો નેત્રપદ્મવિવર્જિતઃ ।
તસ્ય માત્રા પરિક્ષેયા મુલ્લેપવિધાનવત્ ॥૧॥
યદ્યેત્રિકસિન્ધૂત્યદાર્વીતાર્થ્યઃ સમાંશકૈઃ ।
જલપિષ્ટેઽવહિલેપઃ સર્વેનેત્રામયાપહઃ ॥૨॥
અન્યઃ-નેત્રપદ્મવિવર્જિતઃ વહિલેપઃ
(કચ્ચતે), તસ્ય માત્રા મુલ્લેપવિધાનવત્ પરિક્ષેયા ॥
યદ્યેત્રિકસિન્ધૂત્યદાર્વીતાર્થ્યઃ સમાંશકૈઃ જલપિષ્ટેઽવહિ-
લેપઃ સર્વેનેત્રામયાપહઃ (મવતિ) ॥

આંખની પાંપણોને છોડી દઈ આંખની
ખડારના ભાગે ઉપર લેપ કરવો, એ ખિડાલ-
ક્રિયા કહેવાય છે; તેની માત્રા મોઢા પરના
લેપની જેમ સમજવી; અર્થાત્ ખીલ મટાડવા
માટે મોઢા પર લેપ કરવાની જેટલી માત્રા
કડી છે, તેટલી જ માત્રા ખિડાલક્રિયામાં
પણ લખવી; જેમકે એ લેપનો થર અરધો
આંગળ ઊંચો કરવો. જેઠીમધ, સોનાગેર,
સૈંધવ, દારૂફળદર, અને કલખાપરિયું સરખા
ભાગે લઈ પાણીમાં વાટી આંખની ખડારના
ભાગે ઉપર કરેલો તેઓનો લેપ આંખના
સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે. ૧, ૨

તર્પણક્રિયા

આંખને તૃપ્ત કરવાનો પ્રકાર
વાતાતપરજોહીને વેદ્મન્યુત્તાનશાયિનઃ ।
આધારો માપચૂર્ણેન ક્ષિન્નેન પરિપિણ્ડિતો ॥૧॥
સમો દઢાવસંવાધો કર્તવ્યો નેત્રકોશયોઃ ।
પૂરયેદ્ ધૃતમણ્ડેન વિલીનેન સુલોદકૈઃ ॥૨॥
સર્વિપા શતઘોતેન ક્ષીરજેન ધૃતેન વા ।
નિમગ્નાન્યક્ષિપક્ષ્માણિ યાવત્ સ્યુસ્તાવદેવ હિ ॥૩॥
પૂરયેન્મીલિતે નેત્રે તત્ત ડન્મીલયેષ્ઠનૈઃ ।
મિપગ્મિરેપ વિલ્ચાતસ્તર્પણસ્યોદિતો વિધિઃ ॥૪॥
અન્યઃ-વાતાતપરજોહીને વેદ્મનિ ઉત્તાનશાયિનઃ
(રોગિણઃ) નેત્રકોશયોઃ ક્ષિન્નેન માપચૂર્ણેન પરિપિણ્ડિતો
સમો દઢો અસંવાધો આધારો કર્તવ્યો, (તત્ત) સુલોદકૈઃ
વિલીનેન ધૃતમણ્ડેન શતઘોતેન સર્વિપા ક્ષીરજેન વા
ધૃતેન પૂરયેદ્, યાવત્ અક્ષિપક્ષ્માણિ નિમગ્નાનિ સ્યુઃ
તાવત્ એવ પૂરયેદ્, તત્તઃ મીલિતે નેત્રે શનૈઃ ડન્મીલ-
યેત્, એઃ મિપગ્મિઃ ડદિતઃ તર્પણસ્ય વિધિઃ વિલ્ચાતઃ ॥
જેમાં વાયુ, તડકો કે રજ ન હોય એવા
ઘરમાં રોગીને ચત્તો સુવડાવી તેનાં બન્ને નેત્ર
ઉપર પલારેલા અડદના લોટની ચોપાસ ગોળ,
દઢ અને સાંકડ વિનાની ફરતી પાળો કરવી.
પછી રોગીની આંખો મીંચાવીને ગરમ
પાણીથી પિગળાવેલું ઘી અથવા સો વાર
પાણીથી ઘોચેલું ઘી અથવા હ્ધમાંથી ખારા-
ખાર કાઢેલું ઘી, પાંપણો ડૂબી જાય ત્યાં સુધી
તે પાળોમાં ભરવું. એ ભરાઈ રહ્યા પછી
રોગીની મીંચેલી આંખો ધીમેથી ઉઘડાવવી; એ

વેળાએ ઠહેલો તર્પણનો પ્રકાર પ્રખ્યાત છે.

કેવાં નેત્રને તર્પણ જરૂરી છે ?

વસ્તુતઃ જ પરિપાત્તિ નેત્ર કુટિલભાવિત્વમ્ ।
રૂપિયપરસ્પરિરોત્પાતકચ્છેન્નીકનલેયુતમ્ ॥૧॥
સિમિતાર્જુનસુકાર્યેરિમિપ્યન્યાચિમન્યદેહી ।

ચુલ્લક્ષિપાકગોધામ્યાં સુતં વાતકિર્પયૈઃ ।

તદ્ગત્ર તર્પિતસમ્યક્ નેત્રીગવિચારવા ॥ ૨ ॥

અન્ય-અતઃ નેત્રં રક્ષં પરિપાત્તિ કુટિલમ્ અવિઠં
શીર્ષવમસિરોત્પાતકચ્છેન્નીકનલેયુતં સિમિતાર્જુનસુકાર્યે
અમિત્ત્વપિમન્યદેહી ચુલ્લક્ષિપાકગોધામ્યાં વાતકિર્પયૈ
સુતં (સ્વાત્), તદ્ નેત્રં ચેત્રપેધવિચારવ સમ્યક્ તર્પેત ॥

જે નેત્ર રક્ષ થઈ ગયાં હોય, પાણી ગયાં
કરતાં હોય, વાંકા અને ઘેલાં થઈ ગયાં હોય,
પાંપણો ખરી પડવી હોય, ડોળાની નસ રાવી
થઈ ને બહુ પીડા કરવી હોય, પાંપણો માંઠ
છિદ્રાવી હોય, પાંખો વિપરીત દેખાતા હોય,
પોળ ડોળા ઉપર રાતું બાકું થયું હોય,
ફૂલું પડવું વગેરે થયું હોય, આંખો દુખવા
છેડી હોય, ડોળામાં બાંધે કોઈ વસ્તુવતું
હોય એવી પીડા છેડીને અધો માથામાં
વેડના થવી હોય, પાંપણની કિનાર રક્ષ
થવાથી આંખ પાકવાથી બ્લાકુળતા થતાં
આંખ છિદ્રાવી ન હોય, એાને થયો હોય
અને ભમરમા તથા નેત્રમાં વારવાર વાયુ
કરવાથી બતબતની વીક્ષ પીડા થવી હોય
તો નેત્રના રાગમાં અત્યંત કુશળ વૈદે નેત્રનું
આરી રીતે તર્પણ કરવું ૫,૬

કયા રાગ પર ક્યાં સુધી તર્પણ રાખવું ?
તર્પણં ચાર્યેશ્વર્યોગે વાચાં શર્તં કુપ્પા ।
સ્વયે કષ્ટે સમિધોગે વાચાં પચ્છ ચતાતિ જ ॥૭॥
પિત્તે ચતાતિ પદ્ કુપ્પરોગે છત્ત ચતાતિ હિ ।
રુદિરોગે ચાતામ્પદાવધિમન્યે સ્થાનકમ્ ॥ ૮ ॥
સાદ્યં વાતરોગેષુ ચાર્યમેવ હિ તર્પણમ્ ।

અન્ય-કુપ્પ-વર્તરોગે વાચાં શર્તં તર્પણં ચાર્યેત્,
સ્વયે કષ્ટે જ હિરોગે વાચાં પચ્છ ચતાતિ, પિત્તે પદ્
ચતાતિ, કુપ્પરોગે છત્ત ચતાતિ હિ, રુદિરોગે થયો
ચતાતિ, અધિમન્યે સ્થાનક, વાતરોગેસુ સાદ્યં હિ તર્પણં
પાર્યમ્ ૯૫ ॥

ચિકિત્સા વૈદ્ય પાંપણની અદર માંથનો
ખીસ આદિ પાંપણના રાગ હોય તો એા શુર

અક્ષરોના ઉચ્ચારણકાળ સુધી નેત્ર ।
તર્પણ રાખવું; સ્વસ્થપણમા, કદમાં ।
સંધિરાગમાં પાંખસેા શુર અક્ષરે
ઉચ્ચારણકાળ સુધી તર્પણ રાખવું; પિ
દર હોય તો ઇસેા શુર અક્ષરોના ઉચ્ચાર
કાળ સુધી તર્પણ રાખવું, કાળ ડોળામાં ।
હોય તો સાતસેા શુર અક્ષરોના ઉચ્ચાર
સુધી તર્પણ રાખવું, દંદિરાગમાં આ
શુર અક્ષરોના ઉચ્ચારણકાળ સુધી ત
રાખવું, આંખ ઉપર એાવળેા અને પી
વાળેા અધિમન્ય નામનો રાગ હોય તો ક
શુર અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી તર્પણ રાખ
અને વાયુ સબંધી રાગ હોય તોપણ ક
શુર અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી ત
રાખવું. ૭,૮

તર્પણ પછીની ક્રિયા

પૂર્વે જાપાક્ષમાર્ગીય જાવયિત્વાસિ શોભમેત્
સ્વિશેત પલ્પિયેત કોહવીર્યિતં તતા ॥ ૧ ॥

પચાત્સં પૂમપાનેન સત્તમસ્ય વિરેચમેત્ ।

અર્કઘૃતં વા ઘૃતં વાપિ પચ્છઘૃતં તર્પણં કરેત્ ॥

અન્ય-(તર્પે) જ પૂર્વે અક્ષરોને અમિ
સ્થિતેન પલ્પિયેત અસિ શોભયત્, તત્ સ્નેહરૂપિ
મસ્ય કષ્ટ ત્વાત્સં પૂમપાનેન વિરેચમેત્ । (સ્
અર્કઘૃતં વા ઘૃતં વા પચ્છઘૃત્ અપિ તર્પણં કરેત્ ॥

તર્પણ પૂરું થઈ રહ્યા પછી નેત્ર
ખૂણના આગે બીને વહેવડાવી નાખ્યા પ
ખાહેલા અવળા હોટથી આંખોને સાફ ।
નાખવી અને તે પછી થી આંદિની વીકાસ
બેરથી વધી બધેલા નેત્રના કદને ધકાવેા
પૂમપાન કરાવી દૂર કરવેા; એમ એક દિવ
ખણ દિવસ કે સાત દિવસ સુધી તર્પણકે
કરવી. ૬,૧૦

તર્પણ બરાબર થયાનાં ચિહ્નો

તર્પણિ તુસિકિજ્ઞાતિ મૈત્રસ્યૈવાતિ અસ્યમેત્ ।

શુભલભાગવોખર્ત્ત્વં વૈશાદૈ મૈત્રપાદમ્ ॥

નિર્લૈભિર્ધ્યાધિવાસિભ ક્રિયાભાગવમેત્ જ ॥૧॥

અન્ય-નેત્રસ્વ તર્પણે પ્રાપ્તિ તુસિકિજ્ઞાતિ અસ્યમેત્

શુભલભાગવોખર્ત્ત્વં વૈશાદૈ મૈત્રપાદમ્ નિર્લૈભિઃ જ ભર્ત્ત્વ

વાસિત્ જ ક્રિયાભાગવમ્ ૯૫ ॥

નેત્રનું તર્પણ બરાબર થયું હોય તો
પ્રાણનાં આ ચિહ્નો જણાય-નિદ્રા સુખથી
આવે, ભગવું પણ સુખથી થાય, સ્વચ્છપણું
થાય, નેત્રની શક્તિ વધે, સુખ થાય,
આધિની શાંતિ થાય અને ઉઘાડવી, મીચવી
આદિ ક્રિયા કરવામાં આંખ હલકી જ થાય. ૧૧

ટીકા-નિર્વૃત્તિ:-મુલં, ક્રિયાલાવણ્ય-નેત્રસ્ય ક્રિયાયાં
નિર્વૃત્તિર્નિર્વાણી લગુતા ।

તર્પણનો અતિયોગ કે હીનયોગ થાય તો ?

અર્વાવિલમતિસ્નિગ્ધમશ્ચુકળપદેહવત્ ॥ ૧૨ ॥

તોદયુતં નેત્રમતિતપિતમાદિશેત્ ।

સાવશોફપીડાલ્પમુપદેહસમાકુલમ્ ॥ ૧૩ ॥

સ્નિગ્ધાવિલં સ્નગ્નં નેત્રં સ્યાદ્હીનતપિતમ્ ।

તયોર્દોષવાહુલ્યાત્ પ્રયતેત ચિકિત્સિતે ॥ ૧૪ ॥

સ્નિગ્ધોપચારાભ્યામેતયોઃ સ્યાત્પ્રતિક્રિયા ॥ ૧૫ ॥

અન્ય:-ગુરુ અવિલમ્ અતિસ્નિગ્ધમ્ અશ્ચુકળપદેહ-

ત્વર્ણતોદયુતં નેત્રમ્ અતિતપિતમ્ આદિશેત્ । હીનતપિતં

ત્રમ્ સાસાવશોફપીડાલ્પમ્ ઉપદેહસમાકુલં સ્નિગ્ધમ્,

સ્નિગ્ધં સ્નગ્નં સ્યાત્ । અન્યોઃ દોષવાહુલ્યાત્ ચિકિત્સિતે

પ્રયતેત, સ્નિગ્ધોપચારાભ્યામ્ એતયોઃ પ્રતિક્રિયા સ્યાત્ ॥

(તર્પણનો બે અતિયોગ થયો હોય

તો) આંખ ભારે થાય, મેલી થઈ જાય,

અત્યંત ચીકાશવાળી થઈ જાય, આંસુ ઝર્યા

ઠરે, ચળ આવે, ઉપર થર ચડ્યો હોય

એવી થઈ જાય અને જાણે ઘસાતાં હોય કે

સોયથી ભોંકાતાં હોય એવી પીડા થાય છે.

એ ચિહ્નો ઉપરથી વૈદ્ય નેત્રનું અત્યંત

તર્પણ જણાવવું. તેમજ નેત્રનું ઓછું તર્પણ

થયું હોય તો નેત્રમાંથી યાણી ઝરે, સોળે

થાય, પીડા થાય, ઉપદેહથી બ્યાકુળ થાય,

રૂક્ષપણું થાય, આંસુથી મેલું થાય અને

કળતરવાળું થાય છે. આમ તર્પણ અધિક અથવા

ઓછું થયું હોય તો ઘણા દોષો થાય છે,

માટે તેઓની ચિકિત્સા કરવા યત્ન કરવો.

બે અત્યંત તર્પણ થયું હોય તો રૂક્ષ ઉપચાર

કરવા અને ઓછું તર્પણ થયું હોય તો સ્નિગ્ધ

ઉપચાર કરવા. ૧૨-૧૫

ટીકા-અન્યોઃ-અતિતપિતહીનતપિતયોઃ ।

નેત્રતર્પણ ક્યારે ન કરાય ?

દુર્દિનાત્યુજ્જારીતેષુ ચિન્તાયાં સંત્રમેષુ ચ ।
અશાન્તોપદ્રવે ચાક્ષિતર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥ ૧૬ ॥

અન્ય:-દુર્દિન-અતિઉજ્જ-શીતેષુ ચિન્તાયાં ચ
સંત્રમેષુ ચ અશાન્ત-ઉપદ્રવે અક્ષિતર્પણં ન પ્રશસ્યતે ॥

વાદળાંથી ઘમઘાર થયેલા દિવસમાં, ઘણી

જ ગરમીના સમયમાં, ખૂબ ઠંડીના સમયમાં,

કોઈ ચિંતા હોય ત્યારે, ગભરાટ હોય ત્યારે

અને અશાન્ત ઉપદ્રવો થયા હોય ત્યારે

નેત્રનું તર્પણ કરવું યોગ્ય નથી. ૧૬

પુટપાકક્રિયા

પુટપાકની રીતે પકાવેલા રસથી નેત્રનું
તર્પણ કરવાની ક્રિયા

દ્વે વિલ્વે સ્નિગ્ધમાંસસ્ય પરં દ્રવ્યં પલં મતમ્ ।
દ્રવસ્ય કુડવોન્માનં સર્વમેકત્ર પેષયેત્ ॥ ૧ ॥

તદેકત્ર સમાલોજ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષિતમ્ ।
પુટપાકવિધાનેન તત્ પક્ત્વા તદ્રસં બુઘઃ ॥ ૨ ॥

તર્પણોક્તેન વિધિના યથાવદવચારયેત્ ।
દ્વિમધ્યે નિષેધ્યઃ સ્યાન્નિત્યમુત્તાનશાયિનઃ ॥ ૩ ॥

અન્ય:-સ્નિગ્ધમાંસસ્ય દ્વે વિલ્વે, પરં દ્રવ્યં પલં
મતમ્, દ્રવસ્ય કુડવોન્માનં-સર્વમ્ એકત્ર પેષયેત્, તત્

એકત્ર સમાલોજ્ય પત્રૈઃ સુપરિવેષિતં (કૃત્વા) પુટપાક-

વિધાનેન તત્ પક્ત્વા બુઘઃ તદ્રસં તર્પણોક્તેન વિધિના

યથાવત્ અવચારયેત્, નિત્યમ્ ઉત્તાનશાયિનઃ (રોગિણઃ)

દ્વિમધ્યે (સઃ રસઃ) નિષેધ્યઃ સ્યાત્ ॥

સ્નેહ ભરેલું માંસ આઠ તોલા લઈ તેમાં

બીજાં ઔષધો ચાર તોલા ભાર અને પ્રવાહી

પદાર્થ સોળ તોલા ભાર નાખી સર્વને એકઠાં

વાટવાં. પછી તેનો એક લોંઘો કરી તેને

પાંદડાંઓથી સારી રીતે વીટી પહેલાં કદા

પ્રમાણે પુટપાકની રીતિથી અગ્નિમાં પકાવવો.

પછી તેમાંથી રસ નીચોવી તે રસનો તર્પણ-

ની રીતિ પ્રમાણે નેત્રમાં બરાબર ઉપયોગ

કરવો. રોગીને હંમેશાં ચત્તો સુવડાવી તેના

નેત્રમાં એ રસ નાખવો. ૧-૩

પુટપાકના ત્રણ સ્તેદો

સ્નેહનો લેલનશ્ચેવ રોપણશ્ચેતિ સ ત્રિધા ।

હિતઃ સ્નિગ્ધોઽતિરૂક્ષસ્ય સ્નિગ્ધસ્ય સ તુ લેલનઃ ॥ ૪ ॥

દ્યેર્ધ્વલાર્થમિતરઃ પિત્તાશ્ચગ્ન્યવગવાતનુત્ ॥ ૫ ॥

મન્ય-સ્નેહન દેવજન ન રોવન હિત ઇ: ત્રિપા
પર (મત.) । મતિસ્પત્ય સ્તિયપ કિત્, સિમપત્ય
દુ સેવ્ય (કિત), રાટે વ્યભૂમ્ રૂપ (રોવન)
પિત્તમ્બાનત્તુર (મરતિ) ॥

સ્નેહન એટલે ચીકાસ કરનાર, લેખન
એટલે મળેને ઉખેડનાર અને શાપણ એટલે
ફાવનાર અથવા માંસ બરનાર-એમ પુટ
પાકના ત્રણ લેહો છે. અત્યંત ફક્ક થયેલા
માવુસ માટે સ્નેહન પુટપાકનો રસ સારો છે,
અિગ્ધ થયેલા માવુસ માટે લેખન પુટપાક
રસ સારો છે અને હાદિને બળ આપવા માટે
શાપણ પુટપાકનો રસ સારો છે, કે જે પિત્ત,
લોહીનો બગાડ, ત્રણ અને વાયુને મટાડે છે.

ચેક-ફળો રોવન-બીજો શાપણ.

ઉપરના ત્રણેની બનાવટ અને ધારણકાળ
સ્નેહમંત્રવસ્ત્રામજામેવસ્ત્રાદ્યોપધી: કૃત: ।
સ્નેહન: પુટપાક: સ્વાસ્થ્યાર્થે વાક્યુરે તુ સા ત્વ
વાક્કલાની વક્ત્રમ્સિસ્તત્ત્રવ્યસ્યુરુઃ ।
કૃત્યકોહરજસ્તાપ્રશાન્નિચુમ્સિન્ધુસૌ: ॥૭॥

સમુદ્રફેનકાસીસજોતીજ્જરખિમસ્તુમિ: ।
સેલનો વાક્યુરે ત્વય પરં ખારણમિપતે ॥૮॥
સ્તમ્બજાક્કમધ્યાન્ધસિલકકૃત્યપાષિત: ।

સેલનાત્ ત્રિગુણો ઘાવો પુટપાકસ્તુ રોવન: ॥૯॥

અન્ય-સ્નેહનકેમકામકામેવ સ્વદોષધી કૃત:

પુરુષાક સ્વન સ્વાત્ ઇ દુ દે વાક્યુર વર્ચ: ।

કેલનત્ત્વસ્યુરે વાક્યુરો નન્મસિ કૃત્યકોહરજ-

વામ્બકમિતુમસિન્ધુરે સમુદ્રફેનકાસીસજોતીજ્જરખિ-

મ્સિ દેવજ (પુરુષાક સ્વાત) । ત્વય પરં વારણ

વાક્યુરમ્ કૃત્ય: । સ્તમ્બજાક્કમધ્યાન્ધસિલકકૃત્યપાષિત:

રોવન પુરુષાક દુ કેલનાત્ ત્રિગુણ વર્ચ: ॥

સ્નેહ, માંસ, બરબી, મલ્લ, ઝેડ તથા

મકુર બીરધીથી કરેલા પુટપાકનો રસ સ્નેહન

શાય છે. જો સ્નેહન રસને બસો ગુરુ

અક્ષરોના ઉચ્ચારણ સુધી નેત્ર પર શાખવો.

મળેને ઉખેડનારાં બીરધી, બંજલી પશુ

જોની બંમણાં પદખાંની બાઠા તથા માસો,

જિયા લોહાનું ચર્ચ, ત્રાખાનું ચર્ચ, શખનું

ચર્ચ, પરવાળનું ચર્ચ, સિંધાલનું ચર્ચ,

સમુદ્રફેનનું ચર્ચ, હીરાકસીનું ચર્ચ, સુરમાનું

ચર્ચ અને રહીત પદ પટેહાં પાણી, એટલાથી

કરેલો પુટપાકનો રસ લેખન શાય છે.
લેખન રસને સો ગુરુ અક્ષરોના ઉચ્ચ
સુધી જ નેત્ર પર શાખવો. બીનુ ધા
બંજલી પશુજોનું માંસ, મધ, શી, લીં
ઝળો, બરફસો, કઠવી વિસોલી બને લે
અળીથી કરેલો પુટપાકનો રસ શાપણ
છે. જો શાપણ રસને ત્રણસો ગુરુ અક્ષ
ઉચ્ચારણ સુધી નેત્ર ઉપર શાખવો ૬-

પાંચ કલાં દ્રવ્યો

ત્રિ- નાચ-કર્ણા દ્રવ્યો: ।

નિમ્બાસુતાવુપયટોક્કનિવિગ્ધિગ્ધમિ,

સ્વાત્ પક્ષાતિકક હિત પ્રયિતો ગજોગ્ધમ્

માચરેત્ તર્પજોક્કા તુ કિયાં વ્યાપસિવર્ધનૈ

અન્ય-નિમ્બાસુતાવુપયટોક્કનિવિગ્ધિગ્ધમિ

તિક્ક: હિત પ્રયિત કલ્પ વળ સ્વાત ॥ અપતિ:

તુ ગ્જોગ્ધા કિયાં બાચરેત્ ॥

લીંબદાથી માંસી લોરીઝલી સુધીના

પાચ પદાર્થો કલ્પ, તે તિક્કત્રણ કહેવાય

પુટપાકના રસનો વધારે કે જોછે ઉપર

થવાથી વ્યાધિની ઉત્પત્તિ થયેલી કેબા

તર્પણના વિષયમાં કહેલી કિયા કરવી. ૧

ચેક-અપતિત્ત્વસે-વિગ્ધાત્તુગ્જોગ્ધાત્ત્વસિ-

રહેને ।

તર્પણ કે પુટપાક સેવનાર મરિ સુધન

તેનાંસ્પતિકમાકાશમારથી માસ્વપમિ જ ।

તેસેત્ તર્પિતે તૈન્ને પક્ષ વા પુટપાકવાન્ ॥૧॥

અન્ય-મરે ઉપતિ વા વ. પુટપાકવાન્ ૧ (૧

૬) તેમજ અનિમ્બ વ્યાપ્તમ્ બાચરેત્ ૧ મત્ત

૧ સિત ॥

નેત્રનું તર્પણ કર્યું હોય અથવા પુટપાક

રસનો જેણે ઉપયોગ કર્યો હોય તે શરી:

તેજ સાધે, વાયુ સાધે કે આઠાસ સાધે જો

નહી; તેમ જ બારસી કે તેજસ્વી થઈ

પણ જોયા નહીં. ૧૧

અંબનાકિયા

અંબના કિયાસે શું ?

મય સંપકલોપસ્ય માતમજનમાચરેત્ ।

મજને કિયતે યૈમ તદૂર્ચ સાદ્ધનં મતમ્ ॥૧॥

અન્ય-અવ ઉપવચોત્તવ (વેત્તલ) પ્રક

અન્ય આચરેત. યેન ચ અજનં ક્રિયતે તદ્ દ્રવ્યમ્
તજનં મતમ્ ॥

સુધળા દોપો પાકી ગયા પછી નેત્રમાં
યોગ્ય અંગન આંગળુ. નેતાથી નેત્ર અંગન
તે પદાર્થ અંગન કહેવાય છે. ૧

અંગનના ભેદો

તથા-તે આ પ્રમાણે :

ત્તો વટી તથા ચૂર્ણમિતિ ત્રિવિધમજનમ્ ।
યથાપૂર્વં વલં તેષુ પદ્મમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૨ ॥
તત્ પ્રત્યેકં ત્રિધા પ્રોકં લેખનં રોપણં તથા ।
લેહનં ચેતિ લિહ્નિનિ તેષાં વિસ્તરતઃ શૃણુ ॥ ૩ ॥

અન્ય-રસઃ વટી તથા ચૂર્ણમ્ इति અજનં ત્રિવિ-
ધમ્ (મવતિ), તેષુ યથાપૂર્વં ધલમ્ (અસ્તિ), एवं
સ્નીપિણઃ આહુઃ । તત્ પ્રત્યેકં લેખનં રોપણં તથા ચ
લેહનમ્ इति ત્રિધા પ્રોકમ્, તેષાં લિહ્નિનિ વિસ્તરતઃ શૃણુ ॥

રસરૂપ, વાટરૂપ અને ચૂર્ણરૂપ એમ
અંગનના ત્રણ પ્રકાર છે; તેઓમાં ચૂર્ણથી
વાટ બળવાન છે અને વાટથી રસ બળ-
વાન છે, એમ વિકાનો કહે છે. એ પ્રત્યેક
અંગન લેખન, રોપણ અને સ્નેહન એવા
ત્રણ પ્રકારનું છે; તેઓનાં લક્ષણો વિસ્તારથી
કહીએ છીએ, સાંભળો. ૨, ૩

રસાંગનના ત્રણ ભેદો

લેખનં ક્ષારતીક્ષ્ણામ્લરસૈરજનમુચ્યતે ।
નેત્રવર્ત્તશિરાજાલધ્રોત્રશૃંગાટકસ્થિતમ્ ॥ ૪ ॥
મુલનાસાક્ષિમિદોપમુલ્લિક્ષ્ય સાવયેચ તત્ ।
કપાયં તિષ્ઠકં ચાપિ સસ્નેહં રોપણં મતમ્ ॥ ૫ ॥
લેહનમ્ શૈલ્યાદ્યર્પ્યં સ્યાત્ દૃષ્ટેષ્વ ધલવર્ધનમ્ ।
મધુરં સ્નેહસંપન્નમજનં સ્યાત્ પ્રસાદનમ્ ॥ ૬ ॥
દૃષ્ટિદોષપ્રસાદાર્યં સ્નેહનાર્યં ચ તદ્ધિતમ્ ॥ ૬ ॥

અન્ય-ક્ષારતીક્ષ્ણામ્લરસૈઃ અજનં લેખનમ્ ઉચ્યતે,
ત્ત્વં ચ નેત્રવર્ત્તશિરાજાલધ્રોત્રશૃંગાટકસ્થિતં દોષમ્ ઉલ્લિક્ષ્ય
મુલનાસાક્ષિમિઃ સાવયેત્ ॥ કપાયં તિષ્ઠકમ્ અપિ ચ
સસ્નેહમ્ (અજનં) રોપણં મતમ્ । (તત્ રોપણં)
લેહનમ્ શૈલ્યાત્ વર્પ્યં ચ દૃષ્ટેઃ ધલવર્ધનં સ્યાત્ । મધુરં
સ્નેહસંપન્નમ્ અજનં પ્રસાદનં સ્યાત્, તત્ દૃષ્ટિદોષપ્રસાદાર્યં
ચ લેહનાર્યં હિતં (મવતિ) ॥

ક્ષાર, તીક્ષ્ણ અને ખાટા રસવાળું અંગન
લેખન કહેવાય છે; એ અંગન નેત્રમાં,
પાંપણમાં, નસના સમૂહમાં, કાનમાં કે
દંપાળના હાડકામાં રહેલા દોષને તેના સ્થાનેથી

ખસેડી મોઢાથી, નાકથી તથા આંખથી
ઝારી નાખે છે. તૂરા તથા કડવા રસવાળું
અને સ્નેહવાળું અંગન રોપણ કહેવાય છે;
એ રોપણ અંગન સ્નેહના શીતળપણને
લીધે વર્ણને સારો કરે છે અને દૃષ્ટિના
બળને પણ વધારે છે. મધુર રસવાળું અને
સ્નેહવાળું અંગન સ્નેહન કહેવાય છે; એ
સ્નેહન અંગન દૃષ્ટિના દોષને સાફ કરવાને
તેમજ દૃષ્ટિને સ્નિગ્ધ કરવાને હિતકારી છે.

અંગનવર્તિના ત્રણ ભેદો અને તેનાં માપ
પરબ્દમાત્રાવર્તિસ્તુ લેખની સ્યાત્ પ્રમાણતઃ ॥ ૭
સાધૈકરેણુકમિતાં રોપણી વર્તિરિષ્યતે ।
ક્રિયતે સ્નેહની વર્તિર્દ્વિહરેણુકમાત્રયા ॥ ૮ ॥

અન્ય-લેખની વર્તિઃ તુ પ્રમાણતઃ પરબ્દમાત્રા
સ્યાત્, રોપણી વર્તિઃ સાધૈકરેણુકમિતા ઇષ્યતે, સ્નેહની
વર્તિઃ દ્વિહરેણુકમાત્રયા ક્રિયતે ॥

દૃષ્ટિના મળોને ઉખેડનારી લેખની વાટ એક
એરંડળીજના જેટલા વજનની કરવી; દૃષ્ટિનું
બળ વધારનારી રોપણી વાટ મેંદીના દોઢ
બિયાં જેટલા વજનની કરવી અને દૃષ્ટિને
સ્નિગ્ધ કરનારી સ્નેહની વાટ બે વટાણા
જેટલા વજનની કરવી. ૭, ૮

અંગનની માત્રા

રસાજનસ્ય માત્રા તુ વેલ્લુતુલ્યા પ્રકીર્તિતા ।
ચૂર્ણં તુ લેખનં વૈદ્યદ્વિશલાકં પ્રદીયતે ॥
રોપણં ત્રિશલાકં સ્થાચ્ચતસ્રઃ સ્નેહનાજને ॥ ૧ ॥
અન્ય-રસાજનસ્ય માત્રા તુ વેલ્લુતુલ્યા પ્રકીર્તિતા
(‘પિષ્ટવર્તિમિતા મતા’ इत्यपि पाठः) વૈદ્યઃ લેખનં
ચૂર્ણં તુ દ્વિશલાકં પ્રદીયતે, રોપણં ત્રિશલાકં સ્યાત્,
સ્નેહનાજને (ચૂર્ણં) ચતસ્રઃ (શલાકાઃ સ્યુઃ) ॥

રસરૂપ અંગનની માત્રા એક વાવડિંગ
જેટલા વજનની કહેલ છે; લેખન ચૂર્ણ
આંગળું હોય તો તેની બે સળી આંગળી,
રોપણ ચૂર્ણ આંગળું હોય તો તેની ત્રણ
સળી આંગળી અને સ્નેહન ચૂર્ણ આંગળું
હોય તો તેની ચાર સળી આંગળી. ૯

ટીકા-ચતસ્રઃ શલાકાઃ સ્નેહનાજને ચૂર્ણં ।

અંગનની સળી વિષે

મુલયોર્મુકુલાકારા કલાયપરિમળડલા ।
અથાજ્જ્યુલં શલાકા સ્યાદસ્મજા ધાતુજાયવા ॥ ૧૦ ॥

તાબ્રહ્મોદાત્મસર્વમાતા શક્ત્યા શેષને મતા ।
 સુવર્ણરત્નોત્પન્નતા સ્નેહને સમુદ્રાદ્યતા ॥૧૧॥
 મહાગુહી ચ મુતુલ્લેન રોપયે સમપ્રુમ્યતે ।

કૃષ્ણમાગાવધો સિમ્બેવપાઞ્જ વાવરણનમ્ ॥૧૨॥
 જનન-સુપ્તયોઃ મુકુતમ્બપ ક્ષાત્કારિગમ્યમ
 અપદ્મમ્બ અલમ્બ જનવા વાનુજા સજ્જત સ્થાત્ ।
 હેરને તાબ્રહ્મોદાત્મસર્વમા શક્ત્યા મતા, સ્નેહને મુતુલ્લે-
 નરતોદ્ભૂતા સમુદ્રાદ્યતા, રોપયે ચ મુતુલ્લેન અપદ્મમ્બી
 સમપ્રુમ્યતે, કૃષ્ણમાગાવધ ચત્ર અપાઞ્જ વાવર અજનં
 સિમ્બે ॥

આજવાની સળી એથ બાલુના મોઢે કળી
 એવા આકારની, વટાણા એવા ઝોળ શેરાવની,
 આઠ આંગળની અને પથરાની કે ધાતુની કસ્વી
 બોઈએ. દેખન જૂલું આજવામાં તાંબાની,
 ઢોઢાની કે પથરાની સળી કસ્વી બોઈએ.
 સ્નેહન જૂલું આજવા માટે સોનાની અથવા
 રૂપાની સળી હોવી બોઈએ; પણ શેષજુ
 જૂલું આજવુ હોય તે આંગળીથી જ
 આજવુ; કાચ કે આંગળી કેમળ હોય છે.
 અજન આજવી વેળા કાળા દેખની નીચે
 છે નેત્રના જૂણા મુખી આજવુ. ૧૦-૧૨

અંજનના સમય

હેમ્બે શિશિરે વૈષ મખ્યાહેઝનમિખતે ।
 પૂર્ણહે વાપવહે વા પ્રીયે શરદિ ચેખ્યતે ॥૧૩॥
 વર્ષાજનમે નાત્યુલ્લે વસન્તે તુ સરૈવ હિ ।
 અપયા સર્વદા પ્રાપ્ત સાર્વ વાજનમાચરેત્ ॥૧૪॥
 માતિશીતોવ્યવાતાઙ્ગલેભાયાં તત્ પ્રુમ્યતે ॥૧૫॥
 જનન-હેમ્બે વ શિશિરે મખ્યારે એ શક્ત્ય
 હખ્યત, પ્રીયે વ શરદિ પૂર્ણહે વા અપદ્મલે (અપદ્મ)
 હખ્યતે, વર્ષાજુ જનમે વ અરિઝી (અરિઝ) હખ્યતે),
 વસન્તે તુ સરા એ શિ (અજન કર્તુ વાવર),
 અપયા સર્વદા પ્રાપ્ત. સાર્વ વા અજનમ્ આચરેત્, વ-
 અતિશીતોવ્યવાતાઙ્ગલેભાયાં તત્ પ્રુમ્યતે ॥

હેમત અને શિશિરશત્રુમા બપોરે
 અજન આજવુ; શ્રીષ્ઠશત્રુમા અને શરદ
 શત્રુમા દિવસના પહેલા ભાગમા કે પાછલા
 ભાગમાં અજન આજવુ; અર્ધશત્રુમા વાઙ્ગા
 ન હોય અને બહુ ગરમી ન હોય ત્યારે
 આજવુ; વસંતશત્રુમાં હરકોઈ વખતે આજવુ;
 અથવા સર્વકાળે સવારે કે સાંજે અજન

આજવુ. જે સમયે બહુ ઠંડી કે બહુ ગર-
 મ હોય, બહુ પવન અને વાદળા ન હે
 તે સમયે અજન આજવુ ૧૩-૧૫

અંજન કેવાને ન અંજન ?
 આત્મેષ્ય રચિતે મીતે પીઠાત્મે તથાપરે ।
 અત્રીર્થે વેગધાતે ચ નાજનં સમપ્રુમ્યતે ॥૧૬॥
 અજન-આત્મે જન રચિતે મીતે પીઠાત્મે જન
 અત્રીર્થે વ વેગધાતે જનનં ન સમપ્રુમ્યતે ॥

શાહેલો, રહેલો, બીધેલો, એવે ઠ
 પીધો હોય, તાજ તાવવાળો, અત્રીર્થાર્થ
 અને જેની યાદ વહેરેની હાજવ શાકાર્થ હો
 તેઓને અજન આજવુ નહી. ૧૬

નિવેષ કરેલાને અજન અંજન તો ?
 પગોપદેશો ઠિમિર શુદ્ધ સંસ્ક્રમ્યેવ ચ ।
 મિત્રાસર્વ ચ કુચ્છે નિરિદે મુક્તમજ્જનમ્ ॥૧૭॥
 અજન-નિવેષે મુક્તમ્ અજનં પદોપદેશો ઠિમિ-
 ર શુદ્ધં વ સંસ્ક્રમ્યં વ તિમિરમ્ એવ કુચ્છે ॥

જેઓને અંજન આજવાને નિવેષ કરે
 હોય તેઓને અંજન આજવામાં આવે તે
 નેત્રમાં રવાય કરે, આંખો ફેલાવી દે, તિમિર
 શેઝ જ કરે, શૂળ કરે, હાથનો પ્રકોષ કરે
 અને નિદ્રાનો નશિ કરે. ૧૭

અંજન-ઔપધવિધાન

દેખની અન્દોહ્યા વર્તિ

શક્ત્યાભિચિત્તસ્ય મજ્ઞા પથ્યા મનઃક્રિયા ।
 વિવ્યલી સરિષં કુદ્ધં વચા ચેતિ સમોશનમ્ ॥૧૮॥
 આગલીરેળ સંપિચ વર્તિ કુર્વાન્ પદોમિતમ્ ।
 હરેગુમાત્રાં સંપિચ જઘ્ન કુર્વાપયાજનમ્ ॥૧૯॥
 ઠિમિર માંસમુદ્ધિ ચ વાલે પટકમ્બુદ્ધમ્ ।
 પામ્યત્યે નાર્યિકં પુર્ય વર્તિઅન્દોહ્યા હરેત્ ॥૨૦॥

અજન-અજનપિ મિત્રીજન મજ્ઞા પથ્યા મન-
 ક્રિયા વિવ્યલી સરિષં કુદ્ધં વ વચા-ચેતિ સમોશનં
 અગલીરેળ સંપિચ હરેગુમાત્રાં પદોમિતમ્ વર્તિ કુર્વત્,
 જઘ્ન વચા અજનં કુર્વત્, (રૂઠ) અન્દોહ્યા વર્તિ-
 ઠિમિર માંસમુદ્ધિ વાલે પટકમ્બુદ્ધમ્ અન્દોહ્યાં વ વાર્યિકં
 પુર્ય હરેત્ ॥

શંખની અજરનો ભાગ, બહેલોનો ગર્ભ,
 હરદે, મધુશીલ, પીપ્પર, મરી, કઠ અને વજ
 બેટલાને સરળા ભાગે લઈ અગ્રીના રૂપમાં

વાથી એક વટાણાના વજનની અને જવ જેવા આકારની વાટ કરવી. એ વાટને પાણીથી ઘટી થોડી રીતે આંજવી. આ ચન્દ્રોદયા વર્તિ (આંજવાથી) તિમિર, માંસની વૃદ્ધિ, કાચ, પડલ, પાંપણની અંદરનું અર્બુદ, રાત્રે આંધળાપણું અને એક વર્ષનું કૂલું મટાડે છે.

રોપણી કુસુમિકા વર્તિ

ચતીતિસ્તિલપુષ્પાણિ પટ્ટિપિપ્પલિતપ્પુલાઃ ।
ચતીપુષ્પાણિ પચ્ચારાન્મરિચાનિ તુ પોદરા ॥૪૯॥
સર્વે પિપ્પલાઽમ્બુનાવર્તિઃ કૃતાકુસુમિકામિધા ।
તિમિરાહુનશુકાણાં નાશિની માંસવૃદ્ધિનુત્ ॥
પત્ત્યા અજને પ્રોક્તા માત્રા સાર્ધહરેણુકા ॥૫૦॥

અન્યથા:-તિલપુષ્પાણિ અશીતિઃ, પિપ્પલિતપ્પુલાઃ પટ્ટિઃ;
ચતીપુષ્પાણિ પચ્ચારાન્, મરિચાનિ તુ પોદરા (પત્ત્ય સર્વ))
અમ્બુના પિપ્પલા કૃતા કુસુમિકા વર્તિઃ તિમિરાહુનશુકાણાં
નાશિની (મવતિ), પત્ત્યાઃ અજને સાર્ધહરેણુકા માત્રા
ગ ॥

તલનાં કૂલ ૮૦, પીપરના દાણા ૬૦,
ઈનાં કૂલ ૫૦ અને મરી ૧૬, આટલાંને
છીમાં ઝીણાં વાટી જે વાટ કરાય તે 'કુસુમિકા'
મની વર્તિ તિમિરને, સફેદ ડોળા ઉપરનાં
તાં આઠાંને તથા કૂલાંને મટાડે છે અને
માંસની વૃદ્ધિને પણ તોડે છે. આ વાટને
માંજવામાં મેંદીના દોઢ ધીજ જેટલા વજનની
માત્રા કહેલી છે. ૪,૫

દીકા-કુસુમિકા રોપણી વટી ।

સ્નેહની વર્તિ

ધાત્ર્યક્ષપચ્ચાવીજાનિ પકલ્લિત્તિગુણાનિ ચ ॥૬૧॥
પિપ્પલા વર્તિ જલેઃ કુર્યાદઅજનં દ્વિહરેણુકમ્ ॥
નેત્રસાધે હરેત્યાશુ વાતરકષ્ણં તથા ॥૭॥

અન્યથા:-ધાત્ર્યક્ષપચ્ચાવીજાનિ ચ પકલ્લિત્તિગુણાનિ
ચલેઃ પિપ્પલા વર્તિ (કૃત્વા) દ્વિહરેણુકમ્ અજનં કુર્યાત્,
(તત્) નેત્રસાધે તથા વાતરકષ્ણમ્ આશુ હરતિ ॥

આમળાના ઠંળિયાનો ગર્ભ એક ભાગ,
બહેડાના ઠંળિયાનો ગર્ભ બે ભાગ અને
હરેડેના ઠંળિયાનો ગર્ભ ત્રણ ભાગ પાણીમાં
વાટી, વાટ કરીને એ વટાણા જેટલી આંજવી.
આ અંગન નેત્રનું ઝરડું તથા વાતરકષ્ણને
વિકાર તરત મટાડે છે. ૬,૭

લેખની રસક્રિયા

તુલ્યમાદિકસિન્ધૂત્યસિતારાહુમનઃશિલાઃ ।
ગૈરિકં સિન્ધુફેનં ચ મરિચં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥૧૧॥
સંયોજ્ય મધુના કુર્યાદઅજનાય રસક્રિયામ્ ॥
વર્ત્મરોગાર્મતિમિરકાચશુકહરીં પરમ્ ॥૧૦॥

અન્યથા:-તુલ્યમાદિકસિન્ધૂત્યસિતારાહુમનઃશિલાઃ
ગૈરિકં ચ સિન્ધુફેનં ચ મરિચમ્-હતિ ચૂર્ણયેત્ (તત્
ચૂર્ણ) મધુના સંયોજ્ય અજનાય (યુક્તેત્) વર્ત્મરોગાર્મ-
તિમિરકાચશુકહરીં પરં રસક્રિયાં કુર્યાત્ ॥

મોરથથુ, સોનામખી, સિંધાલૂણુ, સાકર,
શંખનું ચૂર્ણ, મણશીલ, ગેરુ, સમુદ્રશીણુ
અને મરી ખૂબ વાટી મધમાં કાલવીને
આંજવા માટેની રસક્રિયા કરવી-એટલે
રસાંગનરૂપે તે આંજલું; જેથી પાંપણના રોગ,
ડોળા ઉપરનો મસ જેવો અર્મરોગ, તિમિર,
મોતિયા અને કૂલાનો તે અત્યંત નાશ
કરે છે. ૯,૧૦

રોપણી રસક્રિયા

રસાજનં સર્જરસો જાતીપુષ્પં મનઃશિલા ।
સમુદ્રફેનો લવણં ગૈરિકં મરિચં તથા ॥૧૧॥
પત્તસમાંસં મધુના પિપ્પં પ્રક્લિત્તવર્ત્મનોઃ ।
અજનં ક્ષેદકપ્પદ્મં પક્ષ્મણાં ચ પ્રરોહણમ્ ॥૧૨॥

અન્યથા:-રસાજનં સર્જરસઃ જાતીપુષ્પં મનઃશિલા
સમુદ્રફેનઃ લવણં ગૈરિકં તથા મરિચમ્-પત્ત સમાંસં
મધુના પિપ્પં પ્રક્લિત્તવર્ત્મનોઃ અજનં (કૃતં ચેત્) ક્ષેદ-
કપ્પદ્મં ચ પક્ષ્મણાં પ્રરોહણમ્ (મવતિ)

રસવંતી, રાળ, બદનાં કૂલ, મણશીલ,
સમુદ્રશીણુ, સિંધાલૂણુ, ગેરુ, અને મરી એટલાં
સમભાગે લઈ મધમાં ઝીણાં વાટીને ઝરતી
પાંપણમાં અંગન કર્યું હોય તો પાંપણની
લીનાશ તથા ચળ મટે છે અને ખરી પડતા
પાંપણના વાળ ભગે છે. ૧૧,૧૨

સ્નેહની રસક્રિયા

કતકસ્ય ફલં ઘૃત્વા મધુના નેત્રમજયેત્ ॥
ઈષત્કપૂરસહિતં સ્થૂતં નેત્રપ્રસાદનમ્ ॥૧૩॥

અન્યથા:-કતકસ્ય ફલમ્ ઈષત્કપૂરસહિતં મધુના
ઘૃત્વા નેત્રમ્ અજયેત્, (તત્) નેત્રપ્રસાદનં સ્થૂતમ્ ॥

નિર્મળીના ફળને તથા થોડાક કપૂરને
મધમાં ઘસી નેત્રમાં તે આંજલું; તે આંખને
સ્નિગ્ધતાપૂર્વક સ્વચ્છ કરે છે. ૧૩

કેષધેથી થયેલો પરિતાપ દૂર કરનારું
પ્રત્યેકન ચૂર્ણ આંજવું. ૧,૨

પ્રત્યંજન-નયનામૃત ચૂર્ણ

લક્ષણ-આ પ્રમાણે:

કુદનારો કુદે તુલ્યં શુદ્ધં મૂતં વિનિદિષેત્ ।
આશ્નં તથોસ્તુલ્યં સર્વમેકત્ર ચૂર્ણયેત્ ॥૩॥
ગમ્યોત્તે કપૂરં તસ્મિન્નપિ વિનિદિષેત્ ।
તપ્રયજ્ઞં નેત્રગદ્ગિજયનામૃતમ્ ॥૪॥

અન્ય-કુદનારો કુદે તુલ્યં મૂતં વિનિદિષેત્,
એ તુલ્યં કૃષ્ણાણં, મયમ્, એકત્ર ચૂર્ણયેત્, તસ્મિન્
તે રક્તમયોત્તે કપૂરં વિનિદિષેત્, તત્ત્વ નયનામૃત
ત્વ) પ્રત્યજ્ઞં નેત્રગદ્ગિજ (સ્યાત્) ॥

શુદ્ધ કરેલા સીસાને પિગળાવી તેમાં
ના જેટલો જ શુદ્ધ પાદો નાખવો; અને
તેના વજન જેટલું સોતોંજન એટલે કાળો
રેશો નાખવો. પછી એ સર્વ ચૂર્ણ એકઠું
રી તેમાં તેના દશમા ભાગે કપૂર નાખવું.
‘નયનામૃત’ નામનું પ્રત્યંજન (આંજવાથી)
મના રોગોને મટાડે છે. ૩,૪

લીલા-કૃષ્ણાણં-સોતોંજનમ્ । તથા ચ મદનપાલ:-
મોતોંજનં તુ તદ્વિદ્યાદધનામં યદ્ગજનમ્ । નયનામૃત
વજનમ્ । કૃષ્ણાંજન-કાળા મુરમાને સોતોંજન
જે કરે છે. મદનપાલ નિધનુમાં કહ્યું છે કે-
‘નિધુ જેવો કાળો મુરમો થાય છે, તેને સોતોં-
ન નામે જાણવો.

દષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી સળી

ફિલામૃદ્ગશુષ્કીનાં રસૈસ્તદ્વચ સર્પિપા ।
મૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિંકો નાગઃ પ્રતાપિતઃ ।
ચ્છાલકા હરત્યેવ સર્વાન્ નેત્રમવાન્ ગદાન્ ॥૫॥

અન્ય-પ્રતાપિતઃ નાગઃ ત્રિફલામૃદ્ગશુષ્કીનાં રસૈઃ
તે સર્પિપા ચ ગોમૂત્રમધ્વજાક્ષીરૈઃ સિંકઃ (કાર્યઃ),
ચ્છાલકા નેત્રમવાન્ સર્વાન્ ગદાન્ હરતિ એવ ॥

શુદ્ધ સીસાને વારંવાર તપાવી તપાવીને
રહો, બહેડોં તથા આમળાંતા રસમાં, ઘીમાં,
ભૂતમાં, મધમાં અને બકરીના દૂધમાં ઠંડું
જેટું. પછી એ સીસાની બનાવેલી સળી
નેત્રમાં ફેરવી આંજવાથી) નેત્રઅંબધી સઘળા
રોગોનો અવશ્ય નાશ કરે છે. ૫

ભેષજ-ભક્ષણ-સમય

ઔષધ ખાવાનો વખત

મૈષજ્યમમ્યવહરેત્રપ્રમાતે પ્રાયશો વુધઃ ।

કપાયાંસ્તુ વિશેષેણ તત્ર મેદસ્તુ દર્શિતઃ ॥૧॥
ક્રેયઃ યજ્ઞવિધઃ કાલો મૈષજ્યપ્રહણે નૃણામ્ ॥૨॥
કિંચિત્સૂર્યોદયે જાતે તથા દિવસમોજને ।
સાયન્તને મોજને ચ મુદુશ્ચાપિ તથા નિશિ ॥૩॥

અન્ય-વુધઃ મૈષજ્યમ્ પ્રાયશઃ પ્રમાતે અમ્યવ-
હરેત્. કપાયાન્ તુ વિશેષેણ, તત્ર મેદઃ તુ (એવં)
દર્શિતઃ (અસ્તિ) ॥ નૃણાં મૈષજ્યપ્રહણે યજ્ઞવિધઃ કાલઃ
ક્રેય-કિંચિત્ સૂર્યોદયે જાતે, તથા દિવસમોજને, ચ
સાયન્તને મોજને, અપિ ચ મુદુઃ, તથા નિશિ ॥

સમજી માણસે ઔષધોને લગભગ
પ્રાતઃકાળમાં ખાવાં અને ઉકાળા તો ખાસ
પ્રાતઃકાળમાં જ પીવા; છતાં તેમાં જે લેદ
છે. તે આ રીતે બતાવેલ છેઃ માણસો માટે
ઔષધ લેવાના સમય આ રીતે પાંચ પ્રકારના
બતાવ્યા. કાંઈક સૂર્યોદય થયા પછી, દિવસનું
ભોજન કરવાના સમયે, સાયંકાળનું ભોજન
કરવાના વખતે, વારંવાર અને રાત્રે પણ
ઔષધો ખાવાં. ૧-૩

પહેલો પ્રભાત સમય

પ્રાયઃ પિત્તકફોદ્રેકે વિરેકવમનાર્થયોઃ ।
લેહનાર્થે ચ મૈષજ્ય પ્રમાતેડનત્રમાહરેત્ ॥૪॥
અન્ય-પિત્તકફોદ્રેકે વિરેકવમનાર્થયોઃ ચ લેહનાર્થે
પ્રાયઃ પ્રમાતે અનન્ન મૈષજ્યમ્ આહરેત્ ॥

પિત્તનો કે કફનો વધારો થયો હોય,
રેશ જેવો હોય, વમન કરવું હોય કે મળોને
ઉખેડવા હોય તો લગભગ પ્રાતઃકાળમાં
નરણે કોડે જ ઔષધો ખાવાં. ૪

ખીજો ભોજનની આદિ, મધ્ય કે અંત સમય
મૈષજ્ય વિગુણેડપાને મોજનાત્રે પ્રશસ્યતે ।
અરુચૌ ચિત્રમોજ્યૈશ્ચ મિશ્રં રુચિરમાહરેત્ ॥૫॥
સમાનવાતે વિગુણે મન્દેડ્ઞાવતિદીપનમ્ ।
દધાન્નમોજનમધ્યે ચ મૈષજ્ય કુશલો મિષક્ ॥૬॥
વ્યાનકોપે તુ મૈષજ્ય મોજનાત્રે સમાહરેત્ ।
હિક્કાક્ષેપકકમ્પેપુ પૂર્વમન્તે ચ મોજનાત્ર ॥૭॥

અન્ય-અપાને વિગુણે મોજનાત્રે મૈષજ્ય પ્રશસ્યતે,
અરુચૌ ચિત્રમોજ્યૈઃ મિશ્રં રુચિરમ્ આહરેત્, સમાનવાતે
વિગુણે (વા) અમૌ મન્દે (સતિ) કુશલઃ મિષક્

મોક્ષમાયે મૈત્ર્ય રણ, બાલકોપે હુ મોક્ષનાત
મૈત્ર્ય અમરે, દિશ્યોત્તમ્યે મોક્ષનાત પૂર્વ
વ કલ્પે (મૈત્ર્ય) મરેણે ॥

આપાનવાસુ બગડો હોય તો દિવસના
સોજનની લગાર પહેલાં જોવધ ખાવું તે
ઉત્તમ છે, જરુરિ થવી હોય તો ખાવાના
વિચિત્ર યદ્યપીની સાથે રુચિકારક જોવધ
ખાવું; રાગીનો (નાભિચયમા રહેનાર) સમાનવાસુ
બગડ્યો હોય અને જાણે મંદ
થયો હોય તો કુશલ વેષે જાણિને અત્યવ
ગ્રીમ કરનાર જોવધ સોજનના મધ્યમાં
ખવરાવવું. (સર્વ શરીરમા રહેનાર) બાલ
વાસુનો કેપ થયો હોય તો સોજનની ખાતે
જોવધ ખવરાવવું હેઠી, આસપદ વાસુ કે
કપના રાગમાં તો જમ્યા પહેલાં અને
જમ્યા પછી પણ જોવધ ખાવું. ૫-૭

ત્રીજો સાંજના સોજનનો સમય

હવાને કુપિતે થાતે સ્વદમજાદિકાપિયં ।
પ્રાસમાસાન્તરે કૈવં મૈત્ર્ય સામ્યમોક્ષે ॥૮॥
પ્રાણે પ્રવુષે સામ્યસ્ય મુક્ત્યાન્તે પ્રવીપતે ।
જોવધ પ્રાપ્તો પીરે કાલોડયં સ્વાત્ પતીપત્ત ॥

અર્થ-સ્વદમજાદિકાપિયં હવાને થાતે કુપિતે
સામ્યમોક્ષે પ્રાસમાસાન્તરે મૈત્ર્ય લેખ, પ્રાણે પ્રવુષે
પીરે પ્રાપ્ત ૫-૮-૯ મુક્ત્યન્તે જોવધ પ્રવીપતે,
અર્થે પ્રવીપત્ત કાલ સ્વાત ॥

(બળમાં રહેતો હોઈ) સ્વદમજ વગેરે
કરનાર ઉદાનવાસુનો પ્રકેપ થયો હોય તો
સામકાલના સોજનમાં કાળિયે કાળિયે
જોવધ ખવરાવવું. (હૃદયમાં રહેતા) પ્રાણ
વાસુનો પ્રકેપ થયો હોય તો મિત્રનાળા
વેધોને પ્રવુ કરી સામકાલના સોજન કલાબ્યા
પછી જોવધ ખવરાવવું, જો ત્રીજો સમય
છે. ૮,૯

ચાથો વારંવારનો સમય

મુક્ત્યન્તે વદ્યધિદિકાપિયંસામ્યે ॥૧૦॥
સામ્યં વ મેપર્મ વપાવિતિ કામ્યમુર્ધ્વક ॥૧૦॥
અર્થ-વદ્યધિદિકાપિયંસામ્યે ૧૦ મુક્ત્યન્તે
૧૦ વારં વ મેપર્મ રણ, હિતિ કામ્યમુર્ધ્વક (સેવા) ॥
તરત, હેઠી, હેઠી, આસ કે ગેરની

પીઠા હોય તો જાતની સાથે વારંવાર
જોવધ ખવરાવવું, જો ચાથો સમય છે. ૧૦

પાંચમો રાત્રે સોજન વિનાનો સમય
અર્થ-અધિકારેણ સેવમે રૂણે તયા ।

પાચમે શામને સેવમર્મ મેપર્મ મિતિ ॥૧૧॥

અર્થ-અધિકારેણ સેવમે રૂણે તયા ૧૧
શામને મિતિ અર્થ મેપર્મ રેખ ॥

હાંસડીની ઉપરના વિકારો હોય અને
લેખનક્રિયા, પુલકક્રિયા, પાચનક્રિયા કે
શમનક્રિયા કરવી હોય તો રાત્રે સોજન
આખા વગર જોવધ ખવરાવવું. ૧૧

નરણે ઠોઠે જોવધ સેવા વિષે
વીર્ધિલ્લ મયતિ મેવજન્યધીર્મ,

હન્યાત્તરમર્મમલેશપમાશુ સેવા ।

તદ્વચ્ચુવ્યુર્ધ્વમિતિ ॥૧૨॥

અર્થ-વિર્ધિલ્લ મયતિ મેવજન્યધીર્મ, હન્યાત્તરમર્મમલેશપમાશુ સેવા ૧૨

તદ્વચ્ચુવ્યુર્ધ્વમિતિ ॥૧૨॥
અર્થ-વિર્ધિલ્લ મયતિ મેવજન્યધીર્મ, હન્યાત્તરમર્મમલેશપમાશુ સેવા ૧૨

નરણે ઠોઠે જોવધ ને લીધું હોય તો
જોવધની શક્તિ અધિક થાય છે, અને તે
જોવધ ખવરાવ તરત રાગને મટાડે છે;
પણ બાળક, વૃદ્ધ, સુબાલ સ્ત્રીઓ કે હૃદય
પ્રવૃત્તિવાળા માણસો, નરણે ઠોઠે જોવધ
પીએ તો તેઓને થયો જ કાળો કે ગરમ
થાય; જેથી તરત તેમના શરીરના બળને
તે કાપ કરે છે ૧૨

ગ્રાસક સાથે જોવધ સેવાથી ફાયદો

શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા-

વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ।

પતકિતે સ્થવિરવાકકુશાજ્ઞનામ્ય;

પ્રામ્યોજનાવરિતિ કિલ્લ તલ્લ તલ્લ ॥૧૩॥

અર્થ-શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા, વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ૧૩

પતકિતે સ્થવિરવાકકુશાજ્ઞનામ્ય; પ્રામ્યોજનાવરિતિ કિલ્લ તલ્લ તલ્લ ૧૩

અર્થ-શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા, વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ૧૩

અર્થ-શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા, વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ૧૩

અર્થ-શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા, વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ૧૩

અર્થ-શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા, વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ૧૩

અર્થ-શીર્ષ વિપાકમુપચાતિ કલં ન હિસ્યા, વચાવૃત્ત મ વ મુદ્ધકૃત્તાગિયેતિ ૧૩

મોઠાંમાંથી વારંવાર બહાર નીકળી જતું નથી; માટે વૃદ્ધને, બાળકને, દુર્બળ શરીર-વાળાઓને તથા સ્ત્રીઓને તો એ રીતે જ ઔષધ આપવું હિતકારી છે; વળી લોબન કયાં પહેલાં ઔષધ લેવાય તોપણ તે ઔષધ અત્યંત વીંટીને લીધાના જેવો જ ગુણ કરે છે. ૧૩

લીલા-તદ્વાદ અનાકૃતવત્, મેપજમિતિ શેષઃ ।

અયોગ્ય રીતે આપધ લેવાથી નુકસાન

ઔષધરોપે મુક્તં, મોજનરોપે યદોપચં પીતમ્ ।
નકરોતિ મદોપશમં, પ્રકોપયત્યન્યરોગાંશ્ચ ॥૧૪॥

અન્યઃ-ઔષધરોપે મુક્તં, મોજનરોપે વા પીતં યત્ત ઔષધં (તત્) મદોપશમં ન કરોતિ, અન્યરોગાન્ ચ પ્રકોપયતિ ॥

ઔષધ થોડુંક બાકી રહે છતાં જમી લેવામાં આવે અથવા લોબન થોડુંક બાકી હોય છતાં તે વખતે જે ઔષધ લેવાય, તે ઔષધ રોગોને શાંત કરતું નથી, એટલું જ નહીં પણ બિલકુલ બીજા રોગોને કોપાવે છે.

લીલા-પીતમિત્યુપલક્ષણં લીલાદિકં ચ ।

ઔષધ પચ્યા તથા ન પચ્યાનાં ચિહ્નો
અનુલોમોઽનિલઃ સ્વાસ્થ્યશુભાસુમનસ્કતાઃ ।
લઘુત્વમિન્દ્રિયોદ્ગરશુદ્ધિર્જાતિષ્ઠાકૃતિઃ ॥ ૧૫ ॥
ક્ષેપો વાહ્યોઽજસદનં અમમૂર્છાશિરોરુજઃ ।
અતિર્લહ્વાનિશ્ચ સાવશેષોષધાકૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પવન અનુકુળ ચાલે, સ્વસ્થપણું થાય, ભૂખ અને તરશ લાગે, મનમાં પ્રસન્નતા થાય, શરીરમાં હલકાઈ થાય અને ઓઠકાર ચોખ્ખા આવે, એ ઔષધ પચ્યાનાં ચિહ્નો છે; તેમજ શ્વાનિ કે ઝેરેની થાય, બળતરા થાય, અંગમાં પીડા થાય, ભ્રમ થાય, મૂર્છા થાય, માથું દુખે, અરુચિ થાય અને બળની હાનિ થાય, એ ઔષધ ન પચ્યાનાં ચિહ્નો છે. ૧૫, ૧૬

ઔષધ ખાવાના સમયે ભગવાન

ચરકે કહેલી વિધિ

અથ. મેપજમક્ષણવિધિમાહ ચરકઃ-હવે ભગવાન ચરક ઔષધ ખાવાની વિધિ કહે છે :

દેવાન્ ગુરુસ્તયા વિપ્રાન્ પૂજયિત્વા પ્રણમ્ય ચ ।
આશિષશ્ચ સમાદાય શ્રદ્ધયા મેપજં મજેત્ ॥૧૭॥

રસાયનમિવર્ષાણાં દેવાનામમૃતં યથા ।

સુધેવોત્તમનાગાનાં મૈષજ્યમિદમસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મદક્ષાશ્ચિરદેન્દ્રમૂચન્દ્રાકાનિલાનલાઃ ।

દેવાશ્ચ સૌષધિગ્રામા ભૂમિદેવાશ્ચ પાન્તુ વઃ ॥૧૯॥

ઔષધં હેમરજતમૃદ્ધાજનપરિસ્થિતમ્ ।

પિત્તેવાતજનસ્યાગ્રે પ્રસન્નવદનેક્ષણઃ ॥ ૨૦ ॥

વિશ્રાન્તસ્તૂપવિરચ્યા પીત્વા પાત્રમધોમુખમ્ ।

નિક્ષિપ્યાચમ્ય સલિલં તામ્બૂલાદ્યુપયોજયેત્ ॥૨૧॥

અન્યઃ-દેવાન્ ગુરુન્ તથા વિપ્રાન્ પૂજયિત્વા ચ પ્રણમ્ય ચ (તેષામ્) આશિષઃ સમાદાય શ્રદ્ધયા મૈષજં મજેત્, ઋષીણાં રસાયનમ્ ઇવ, દેવાનામ્ અમૃતં યથા ઉત્તમનાગાનાં સુધા ઇવ ઇદં મૈષજ્યં તે (આરોગ્યદાયિ વલદં ચ) અસ્તુ । (કિં ચ) બ્રહ્મદક્ષાશ્ચિરદેન્દ્રમૂચન્દ્રાકાનિલાનલાઃ ચ સૌષધિગ્રામાઃ દેવાઃ ચ ભૂમિદેવાઃ વઃ પાન્તુ । (તતઃ) પ્રસન્નવદનેક્ષણઃ (રોગી) આત્મજનસ્ય અગ્રે હેમરજતમૃદ્ધાજનપરિસ્થિતમ્ ઔષધં પિબેત્ ॥ (તદા) વિશ્રાન્તઃ (સન્) ઉપવિસ્ય અથ (મેપજં) પીત્વા પાત્રમ્ અધોમુખં નિક્ષિપ્ય સલિલમ્ આચમ્ય તામ્બૂલાદિ ઉપયોજયેત્ ॥

દેવતાઓને, ગુરુઓને તથા બ્રાહ્મણોને

પૂજા, પ્રણામ કરી તેઓના આશીર્વાદ લઈને

શ્રદ્ધાથી ઔષધ સેવવું. ગુરુઓ તથા બ્રાહ્મણો

પણ તે વેળા રોગીને આશીર્વાદ આપે કે

‘જેમ ઋષિઓને રસાયને અને દેવતાઓને

તથા ઉત્તમ નાગોને અમૃતે રોગરહિત તથા

બલિષ્ઠ કયાં છે, તેમ આ ઔષધ તમને રોગ-

રહિત અને બલિષ્ઠ કરે; તેમ જ બ્રહ્મા, ઇશ્વર,

અશ્વિનીકુમાર, રુદ્રો, ઇન્દ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય,

વાયુ, અગ્નિ, બીજા દેવતાઓ, ઔષધિઓના

સમૂહો અને બ્રાહ્મણો તમારી રક્ષા કરે.’

પછી રોગીએ પોતાનું મુખ અને નેત્ર પ્રસન્ન

રાખી પોતાના સ્નેહી અને હિતૈષી લોકોની

આગળ સેનાના, રૂપાના કે માટીના વાસ-

ણમાં રાખેલું ઔષધ પી જવું. તે વેળા

વિશ્રામ લઈ બેઠાં બેઠાં ઔષધ પી ગયા પછી

ઔષધના વાસણને જમીન પર ઊંધું વાળી દઈ

જળથી આચમન કરીને નાગરવેલનાં પાન

આદિનો ઉપયોગ કરવો. ૧૭-૨૧

દત્તિશ્રી મિશ્રલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રે રચેલા

ભાવપ્રકાશમાં છઠ્ઠું પ્રકરણ સમાપ્ત

સ્ફુટ થાય, ઠકે અધિક હોય તો ત્રીજી આંગળી ની નીચે સ્ફુટ થાય; વાચુ તથા પિત્ત અધિક હોય તો અનૂકા પાસેની આંગળી તથા વચલી આંગળીના મધ્યમાં સ્ફુટ થાય; વાચુ તથા ઠકે અધિક હોય તો છેદી અને તેની પાસેની આંગળીના મધ્યમાં સ્ફુટ થાય, પિત્ત તથા ઠકે અધિક હોય તો વચલી અને તેની પાસેની આંગળીના આંગળીની મધ્યમાં સ્ફુટ થાય અને ત્રણે દોષોના પ્રકોપ હોય તો (છેદી સિવાય ની) ત્રણે આંગળીઓમાં સ્ફુટ થાય. વાચુ અધિક હોય તો નાહી વાંછી ચાલે; પિત્ત અધિક હોય તો હૂદી હૂદીને ચાલે; ઠકે અધિક હોય તો ખીમી ખીમી ચાલે; ત્રણે દોષના પ્રકોપ થી અત્યંત ઉતાવળી ચાલે; વાચુનો તથા પિત્ત નો વધારા હોય તો વાહી હૂદી હૂદીને ચાલે; વાચુનો તથા ઠકનો વધારા હોય તો વાહી અને ખીમી ચાલે; અને પિત્તનો તથા ઠકનો વધારા હોય તો હૂદી હૂદીને ખીમી ચાલે; કામચી તથા ક્રોધચી ઉતાવળી ચાલે અને ચિંતા કે ભય હોય તો હીણ થયેલી જણાય છે. જે નાહી ચાલે તે ધીમીને ચાલે, ઠેકાણેથી ખસી ગયેલી હોય, અત્યંત હીણ હોય અને ટાલી થઈ ગઈ હોય, તે નાહી પ્રાણનો નાશ કરે છે, જોમાં સંશય નથી. તાવના ક્રોધથી નાહી ગરમ થાય અને વેગથી ચાલે, જેનો અગ્નિ મંદ થયો હોય અને ખાટુઓ હીણ થઈ હોય તેની નાહી બહુ જ ધીમી ચાલે. જૂખાની નાહી કષણ થાય, તૃષ્ણ થયેલાની નાહી સ્થિર થાય અને સુખિયાની નાહી ખજ સ્થિરતાવાળી તથા જળવાળી હોય છે. ૧૧-૨૨

રાત્ર અણુવામાં પાંચ કારણો

હેતુભ્યસ્તુ સંપ્રાપ્તિઃ પૂર્ણર્થઃ ચ ક્ષણભયમ્ ।

તથૈવોપશયઃ પજ્જ રોગચિન્તાનહેતવા ॥ ૨૩ ॥

અર્થ-હેતુ. તરહ ઇન્દ્રિયઃ ચ પૂર્ણર્થઃ તત્કલ્પે
તથા એ કલ્પ-પજ્જ રોગચિન્તાનહેતવા (તસ્મિ) ॥

હેતુ, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્ણર્થ, ક્ષણભય અને
ઉપશય-એ પાંચ (વેદને) રોગોનું અણર

સાન થવામાં કારણો છે. ૨૩

હેતુ એટલે શું?

યજુ ન સ્પાદિના ચેન તસ્ય તદ્વેતુરુચ્યતે ।

શાસ્ત્રે સંબધહારાય તત્પર્યાયાન્મત્કમદે ॥ ૨૪ ॥

* અહીં મૂળમાં 'રોગચિન્તાનહેતવ' એમ કહીને
સૂચ્યું છે કે, 'રોગોનું વિરોધતાન થવામાં આ
પાંચ અસાધારણ કારણો છે-અર્થેવ 'સ્વાપરજ
અપાચારણ કારણ કલ્પમ્-આપારણ્યક ને અપાચારણ
કારણ તે કલ્પ' એ ન્યાયતત્ત્વોક્તા કરણ્યકલ્પકલ્પક
પાંચ કારણો છે' આ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેક આકર-
મથકારોએ સ્વીકાર્યો છે, છતાં કેટલાક અતિશય
અર્વાચીન વિદ્વાનો, જે સ્વ-માન્ય સિદ્ધાન્ત માનતા
તેવાર ન થઈ પેતાની આવી અમૂલ્ય માન્યતા
દર્શાવી રહ્યા છે, કે 'અગ્નિ સિંધાવલી કામચાલ્ય,
પિત્ત કામચિવચ-આ નિદ્રાનાદિ પાંચ, રોગોનાં રાત્ર-
નાં કારણો નથી, ખજુ સાનના વિરોધ છે' પેતાની
આ માન્યતામાં તેઓ પ્રથમ તો વાગમનું આ
વચન પ્રમથ્ત તરીકે બતાવે છે

'ચિત્તમ્ પૂર્ણર્થઃ ચ ક્ષણં ચોપશયઃ ॥

રોગચિન્તાનહેતવો રોગનાં કલ્પા સ્ફુટમ્' ॥

(ચ. દ. વિ. ચ. ૧)

ખજુ વાગમના આ શ્લોકોને અત્યંત મહત્ત્વ
નહિ સમજવાથી તેઓ અમથા થયા છે. આ
શ્લોકમાં વાગમ આમ જ સ્પષ્ટ બતાવે છે, કે
'નિદ્રા, પૂર્વરજ, રજ, ઉપશય તથા સંપ્રાપ્તિ આ
પાંચ પ્રકારનાં કારણો કે સાધનોથી રોગોનું વિરોધ
તાન થાય છે.' અર્થેવ 'અગ્નિ પચકારણકે અર્થે રોગ
ચિન્તાનહેતવે-આ પાંચ પ્રકારનાં સાધનોથી વેદ
રોગોને બાલે છે' આવી મૂળ સંદેહ વાગમનાને
બાહ્યમુદ્દર્શિને અહીં વાગમ અણુવવા થયે
છે, કેમકે વાગમના આ શ્લોકમાં 'રોગમ્' એ
પદો વિગતિત 'ચિન્તામ્' એ કલ્પનાવેગમાં 'રોગ' એ
અસતી કમને બાધુ અનેથી કમ્પ્તી છે, આવી
આમ જ સમજવું નોઈએ, કે 'રોગોનું રાત્ર કરવાની
ક્રિયામાં વેદ કતા છે, રોગ જ એ રાત્રક્રિયા
વિવશજ કમ છે, અને રોગોનું રાત્ર કરવાય
વેદની ક્રિયામાં નિદ્રાનાદિ પાંચ તો કરણ કે
સાધનો જ છે.'

વળી તે અર્વાચીન પદિતો પેતાની આપ્ત
માન્યતામાં બીજુ પ્રમથ્ત કરવું આ વચન ટીક
છે 'તત્પર્યાયાન્મત્કમદે' (ચિ. અ. ૧-૧૧) પર

તેને કારણં હેતુનિમિત્તં ચ નિવચ્ચતમ્ ।

આવનં તત્ર પ્રત્યયોડપિ નિગચતે ॥ ૨૫ ॥

અર્થ-અતુ વેન વિના ન સ્થાન તત્ત્વ તત્ત્વ
લક્ષણે । શાસ્ત્ર મેચ્ચકારણ તત્ત્વયાના પ્રત્યયો-
વે વેત્તં હેતુઃ નિમિત્તં ચ નિવચ્ચતં મૂલમ્ આવનં
પ્રત્યયઃ અપિ નિગચતે ॥

જે કંઈ જે વિના ન થાય તે તેનો હેતુ
થાય છે; શાસ્ત્રમાં જરાજર વ્યવહાર કરવા

આ વચનનો આવો રૂપદાઈ પાણુ તેઓ સમગ્રતા
થી; એમકે-‘અરખલિત પ્રભાવશાળી શુદ્ધિવાળો
હેતુ (નિદાન) આદિ પાંચ બાબો- (એટલે
તત્ત્વ ધરાવતાં કારણો) થી રોગોને જરાજર
જો.’ આ ચરકનું વચન ટાંડીને પણ તેઓએ
કેળવેલું છે તે ઉપર વિચાર જ કર્યો નથી; તે
તમામ મદર્શિ ચરક પણ રોગોને જાણવાની
તમામ વૈદ્યને કતાં કહે છે, રોગોને એ ક્રિયાના
(વિષયો) કહે છે, અને નિદાનાદિને એ ક્રિયામાં
જ કે સાધનો જ મૂકાય છે.

વળા તે અર્વાચીન પંડિતો પોતાની માન્યતામાં
કેમું આ વચન પાણુ પ્રમાણુ ગણે છે-‘તત્ત્વોપલ-
નિદાન-પૂર્વરૂપ-રૂપ-ઉપશય-સંપ્રાપ્તિઃ (નિ. અ.
૬)’ પણ આ વચનનો યથાર્થ અર્થ જે સમ-
જ તો તરત જાણાય તેમ છે, કે નિદાનાદિ પાંચે
જો જાણવામાં કારણો જ છે; એ વચનનો આ
ર્થ છે કે ‘તત્ત્વ’ એટલે તે રોગનું ‘ઉપલબ્ધિઃ’
રહેને જ્ઞાન, ‘નિદાન-પૂર્વરૂપ-રૂપ-ઉપશય-સંપ્રાપ્તિઃ-
રહેને નિદાનથી, પૂર્વરૂપથી, રૂપથી, ઉપશયથી તથા
સંપ્રાપ્તિથી થાય છે’ આ વચનમાં પણ ‘તત્ત્વ’
ને પછી, ‘ઉપલબ્ધિઃ’ એ કૃદન્તના યોગમાં થયેલી
કર્મપછી છે, તેથી આ વચન પણ મૂળ તો વ્યાક-
રણદૃષ્ટિએ આવી વાક્યરચના જાણાવે છે-‘સઃ
જાલમ્યતે વૈવેન નિદાન-પૂર્વરૂપ-રૂપ-ઉપશય-સંપ્રાપ્તિઃ’
આ વાક્યમાં ‘સઃ’ એટલે તે ‘રોગ’ એ કર્મ
છે, પણ ‘ઉપલમ્યતે હિતિ ઉપલબ્ધિઃ’-એવું કૃદન્ત
ને કારણે તેને કર્મપછી થઈ છે; અને છેલ્લું-‘સંપ્રાપ્તિઃ’
એ પદ પણ અસલ તો-‘સંપ્રાપ્તિમિઃ’ એમ કરણાર્થે
પ્રતીયા વિભક્તિમાં જ છે, પણ ત્યાં અન્યકારે
‘આવાદિવ્ય ઉપસંહ્યાનમ્’ એ વાર્તિકથી સાર્વ-
વિભક્તિક ‘તસિ’ પ્રત્યય કરેલ છે; એટલે એકંદર આ
વચન પણ રોગને જાણવાની ક્રિયામાં વૈદ્યને કતાં,
રોગને કર્મ તથા નિદાનાદિને કરણ જ મૂકાય છે;

માટે તેના પર્યાયો અમે કહીએ છીએ-નિદાન,
કારણ, હેતુ, નિમિત્ત, નિગંધન, મૂલ, આય-
તન અને પ્રત્યય એટલા શબ્દો તે હેતુવાચક
કહેવાય છે. ૨૪, ૨૫

ટીકા-તત્ર હેતુઃ-આધીનાં જ્ઞાનાય હેતુર્યથા-
વર્ષાસ્થામહિમાનશાનાનિ મૈથુનશોકચિન્તામયાદયો વાત-
પ્રકોપહેતવો વાતજાનુ વ્યાવીત્ ધોધયન્તિ । શરત્કલ્પ-
મ્જોગ્મતીક્ષ્ણક્રોધતૃપ્તાશુવામિષાતાતપાદયઃ પિત્તપ્રકોપહેતવઃ
પિત્તજાનુ વ્યાધીન્ ધોધયન્તિ । વસન્તમુરુગ્નિગ્ધશીતાદયઃ
ક્ષ્મપ્રકોપહેતવઃ ક્ષ્મજાનુ વ્યાધીન્ ધોધયન્તિ ॥

તેમાં હેતુ-એટલે રોગોને જાણવા માટે તેમનાં
કારણો આ હોય છે : વર્ષાઋતુ, રક્ષ પદાર્થો, શ્રમ,
દિમ, બોજનનો અભાવ, મૈથુન, શોક, ચિન્તા અને
ભય વગેરે વાયુના પ્રકોપનાં કારણો હોઈ તેઓ
વાયુ સંબંધી રોગોને જાણાવે છે. શરદઋતુ, તીખા,
ખાટા, ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ક્રોધ, તરશ,
જૂખ, પછકાટ અને તડકા વગેરે પિત્તનો પ્રકોપ
થવાનાં કારણો હોઈ તેઓ પિત્તસંબંધી રોગોને
જાણાવે છે. વસંતઋતુ, મધુર, સ્નિગ્ધ અને શીત
વગેરે પદાર્થો કફનો પ્રકોપ થવાનાં કારણો હોઈ
કફ સંબંધી વ્યાધિઓને જાણાવે છે. ૨૫

સંપ્રાપ્તિ એટલે શું ?

યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચાનુવિસર્પતા ।
ઉત્પત્તિર્યામયસ્વાસૌ સંપ્રાપ્તિર્જાતિરાગતિઃ ॥ ૨૬ ॥
અર્થ-યથા દુષ્ટેન દોષેણ યથા ચ અનુવિસર્પતા
(દોષેણ) આમયસ્ય ચા ઉત્પત્તિઃ અસૌ સંપ્રાપ્તિઃ જાતિઃ
આગતિઃ (કચ્ચતે) ॥

જુદાં જુદાં કારણોથી દુષ્ટ થયેલા દોષને
લીધે તેમ જ અનેક પ્રકારે-જાણે, નીચે કે
આડાઅવળા ફેલાતા એ દોષને જ લીધે
વળી ચરકના આ વચનપર ટીકાકાર શ્રીચક્રપાણિદત્ત
પણ આવી ટીકા લખે છે કે ‘ફદાની વ્યાધેર્જનક-
હેતુમિધાય તથા તદ્દેતુજન્યં ચ વ્યાધિમુક્ત્વા તત્ત્વ
વ્યાધેર્જાનોપાયમાહ-તત્ત્વેત્યાદિ ।’ આમ ટીકા લખીને
તે ટીકાકાર પણ આ જ જાણાવે છે કે ‘ભગવાન
ચરક, હવે રોગ જાણવાના ઉપાય-સાધનો કહે છે.’
આ ઉપરથી સાબિત થાય છે, કે નિદાનાદિ પાંચે,
રોગો જાણવામાં ઉપાયમૂલ કારણો-કરણો કે
સાધનો જ છે. આ આશયને જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
અહીં પંડિત શ્રીભાવમિશ્ર, ‘રોગવિજ્ઞાનહેતવઃ’ એ
પદથી જાણાવે છે.

રોજની જે પ્રાપ્તિ થાય તે સુપ્રાપ્તિ, જ્યતિ જે
જ્ઞાતિ ઠહેવાય છે. ૨૬

[illegible]

શાસ્ત્રમા બ્યવહાર કરવા મારે વ્યા સંપ્રાપ્તિના જ
પ્રમાણ-નિર્ણય તથા આગતિ કર્યા છે. વ્યા સંપ્રાપ્તિ
પર શ્રેયસ્કાંત યાન કરવામાં કરણ બને છે, જેમકે
ખાલી ગીત સંબંધ આહારવિહારથી કુપિત થયેલા
વાતાદિ દેહમાં આમાશયમાં જઈ રહેને જે રીતે
કુપિત કરે છે અને તેથી ગ્રાહનો અગ્નિ જે રીતે
વિહાર નીકળે છે અને તાવને કૃપણ કરે છે, આ
બધું સંપ્રાપ્તિ જણાવે છે, તેમજ શ્રેયોની સંખ્યા,
દેહોના અંગોની કલ્પના, અગ્નિનું પ્રાધાન્ય, મૃત
તથા કાળને પણ સંપ્રાપ્તિ જ જણાવે છે, અને તે બધું
જણાવ્યા પછી જ શુદ્ધ શુદ્ધ ચિત્તસા જઈ શકે છે.

સંપ્રદિના ઔપાધિક ભેદ; તેમાંની
સંજ્ઞાસંપ્રદિ

संप्रत्यक्षविषयप्रामाण्यवसकालविशेषतः ।

सा मिषते यथाश्रिय पश्यन्तेऽष्टौ न्यय इति ॥२७॥

अन्वय-सा (ईप्राप्ति) हेतुभाषिकस्य ॥ १३५५-
१३५६ विद्येयान् मिथत्, यथा अत्र (एवमेव) एव वक्ष्यते-
यत् अत्र इति ॥

સંખ્યા, વિહર્ય, પ્રામાન્ય, ભગ અને
કાળના વિશેષો ઉપરથી તે સપ્રાપ્તિ જુદી
જુદી કહેવાય છે; જેમકે આ બ્રહ્માજી
બ્વર આદિ પ્રકારનો અને અતિચાર કા પ્રકાર
નો, ઇત્યાદિ તે તે શોભાની સંખ્યા કહેવાયો.
(તે ઉપરથી સપ્રાપ્તિનો જે નિર્ણય કરાય, તે
સંખ્યાસપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.) ૨૭

टीका-संवादिना ये विद्वान्मात्रं तां संश्रुति-
 भिन्न-मेवैतां विद्या इत्यर्थः । तत्र संपत्तिं विज्ञेय-
 म्वा जगदीश्वरा, जगत्पतेः वदुविष इत्यपि ॥ (अथ
 अर्थापत्तिर्वा अपि ०.)

विष्णुसम्प्रदायि

विष्णवे विद्मोति—(१५१५५) प्रतिने ॥ ७

बोपाबां समवेतानां विनयपत्रां शास्त्रानां इत्ये
अथवा-समवेतानां बोपाबां संवेतानां
विनय (वेद) इ

લેખક મહેતા દોષોમાં ક્યો દોષ જાણે છે, ક્યો દોષ ગંભીર છે અને ક્યો દોષ હલકો છે, કો રીતે દોષોના સાચાની નોંધણના કરવી, તે વિષય કહેવાય છે. (કે વિષય ઉપરથી સંપ્રતિષ્ઠા જે નિર્ણય કરાય તે વિષયસંપ્રતિષ્ઠા કહેવાય છે. ૨૮

टीका-समवेताना-समुचिताना बोधवाम् । मंडां
कृत्या-हीम-वायिमेवैर्भगवत्कृत्या विहस्य । (अ
भार्यातरमां समाधे । ७.)

प्रधान्यसम्पत्ति

પ્રાણાભ્યં વિજ્ઞોતિ-પ્રાપ્તિ-વશં પ્રાપ્તિને કહે છે :

स्यात्तन्मपारतन्म्याऽप्यस्यैः प्राधान्यमीदृशेन
ग्रन्थ-ज्वाये, एतन्मपारतन्म्याऽप्यस्यैः प्राधान्य
मादिसेतुः ॥

વ્યાધિના સ્વતંત્રપણાથી અને સ્વતંત્ર
પણાથી પ્રાધાન્ય ઠીકી થકાય; અર્થાત્ જે રાત્ર
સ્વતંત્ર હોય ન પ્રધાનવ્યાધિ અને જે રાત્ર
જો સ્વતંત્ર વ્યાધિને અર્ધાન હોય તે
અપ્રધાનવ્યાધિ કહેવાય છે; જેમકે જ્વરને
તીથે શ્વાસ અથવા વ્યાધિઓ દ્વારા હોય તો જ્વર
પ્રધાન અને શ્વાસ અથવા વ્યાધિઓ અપ્રધાન
જણાય છે. (જો હિતે પ્રધાનપણા ઉપરથી તથા
અપ્રધાનપણા ઉપરથી સમાસિનો જે નિર્ણય
કરાય, તે પ્રાધાન્યસમાસિ કહેવાય છે.) ૨૬

રીષ્ટ-આપે: સ્વાસ્થ્યદેવ માનવે વરદાગ્રેષ્ઠ-
 આપને જ વરદેશિયે: જ્યાં વરદાગ્રેષ્ઠ ગણ-
 આપને ગણાવે: સુખદેવદાગ્રેષ્ઠ (અર્થ-
 મનુષ્યદેવ આપે છે.)

બધ-અબધ-સંપર્ધ

हेत्यादिवाक्याभ्यापि यथैव नान्यथैव विहितं नान्यथैव ॥ ३० ॥

अथवा-द्वैतादिवाच्यत्वैः (व्याप्ते) अप-
वादितेति (माते) ॥

हेतु आदिना समग्रप्राप्ति के लिये
कभी उपर्युक्त बातों का के निर्भरता नष्ट

સમજાય છે; અર્થાત્ હેતુ, પૂર્વરૂપ અને
ય એ સંપૂર્ણ અશોથી છે કે થોડા થોડા
થી છે ? એની પરીક્ષા ઉપરથી વ્યાધિના
ળપણનો કે નિર્ળળપણનો જે નિશ્ચય
ક, તે બલાબલસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે. ૩૦
દીકા-અન્નાપિ વ્યાધિરિત્યનુવર્તતે । હેતુવાદે-હેતુ-
સ્થાનામ્ । કાર્ત્ત્વ્યેન-સાકલ્યેન, અવયવૈઃ-અકલેશૈઃ,
વેગાવલયોવિશેષણ-વિશેષયોઃ । અર્થ ભાષાંતર-
અપાયો છે.)

કાલસંપ્રાપ્તિ

કાલં વિવૃણોતિ-કાલસંપ્રાપ્તિને કહે છે :
દિનતુમુકાંશૈર્વ્યાધિકાલો યથામલમ્ ॥ ૩૧ ॥
અન્યઃ-નપદિનતુમુકાંશૈઃ યથામલં વ્યાધિકાલઃ
પ્રતે ॥

રાત્રિ, દિવસ, ઋતુ અને ખાધેલું અન્ના
, એના જે જે અવયવો વડે જે જે દોષનો
પ થવાનું કહ્યું છે, તે તે અવયવને તે તે
થી થતા વ્યાધિનો કાળ સમજવો. (એ જ
। ઉપરથી સંપ્રાપ્તિનો જે નિશ્ચય કરાય,
કાલસંપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.) ૩૧

દીકા-નષ્ઠમન્નાવ્યયં રાત્રિવાચકમ્ । ઇતેનૈતદુક્ત-
મષ્ઠકારેણે યસ્ય દોષસ્ય પ્રકોપ ઉક્તોડસ્તિ સૌંડશ-
પદોષસ્ય વ્યાધેઃ કાલ इत्यर्थः । (અર્થ ભાષાંતરમાં
રી જાય છે.)

નષ્ઠકારેણે વાતાદિપ્રકોપ ઉક્તો વામદેન-રાત્રિ
દિના અંશોમાં વાતાદિનો પ્રકોપ વાગશે આમ
। છે :

ઘ્યાપિનોડપિ હ્રસ્વામ્યોરધોમધ્યોર્ધ્વસંશ્રયાઃ ।
ડોહોરાત્રમુક્તાનામન્તમધ્યાદિગાઃ

ક્રમાત્ ॥ ૩૨ ॥

અન્યઃ-તે (વાતપિત્તકફાઃ સર્વસ્મિન્ શરીરે)
પિત્તઃ અપિ (વિશેષાત્) હ્રસ્વામ્યોઃ અધોમધ્યોર્ધ્વ-
યાઃ (સન્તિ, તથા ચ) ક્રમાત્ વયોડોહોરાત્રમુક્તા-
। અન્તમધ્યાદિગાઃ (ભવન્તિ) ॥

વાયુ આદિ દોષો સઘળા શરીરમાં રહે-
રા છે, તોપણ વિશેષે કરી વાયુ નાભિની
જે રહ્યો છે; પિત્ત હૃદય તથા નાભિના
ધ્વમાં રહ્યું છે અને કફ હૃદયની ઉપરના
ભાગમાં રહેલ છે; તેમ જ માથુસની ઉંમર-
। અંત-વૃદ્ધાવસ્થા તે વાયુના પ્રકોપનો

સમય છે; ઉંમરનો મધ્યભાગ-બુવાની તે
પિત્તના પ્રકોપનો સમય છે અને ઉંમરનો
આદિભાગ-ખાળપણ તે કફના પ્રકોપનો સમય
છે; તે જ પ્રમાણે દિવસનો તથા રાત્રિનો
અંતભાગ વાયુના પ્રકોપનો સમય છે; મધ્ય-
ભાગ પિત્તના પ્રકોપનો સમય છે અને આદિ
ભાગ કફના પ્રકોપનો સમય છે; તે જ રીતે
ખાધેલા અન્નાદિનો અંત એટલે પચી જવારૂપ
સ્થિતિ તે વાયુના પ્રકોપનો સમય છે; મધ્ય-
ભાગ એટલે જઠરાશિથી પચવારૂપ સ્થિતિ તે
પિત્તના પ્રકોપનો સમય છે અને આદિભાગ
એટલે પેટમાં ગયા પછી મધુર થવારૂપ સ્થિતિ
તે કફના પ્રકોપનો સમય છે. ૩૨

દીકા-વાતપિત્તકફાઃ । ઋતુષુ વાતાદિકા યથા-

ઋતુ અનુસાર વાતાદિના પ્રકોપ

વર્ષાસુ શિશિરે વાયુઃ પિત્તં શરદિ ઉષ્ણકે ।
વસન્તે તુ કફઃ કુપ્યેદેવા પ્રકૃતિરાર્ત્તવી ॥ ૩૩ ॥

અન્યઃ-વર્ષાસુ (ચ) શિશિરે વાયુઃ 'કુપ્યેત્,
શરદિ (ચ) ઉષ્ણકે પિત્તં કુપ્યેત્, વસન્તે તુ કફઃ
કુપ્યેત્, एषा आर्तवी प्रकृतिः (अस्ति) ३३

વર્ષાઋતુમાં અને શિશિરઋતુમાં વાયુનો
પ્રકોપ થાય છે; શરદઋતુમાં અને ગ્રીષ્મઋતુમાં
પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને વસંતઋતુમાં
કફનો પ્રકોપ થાય છે, એ ઋતુઓનો સ્વભાવ છે.

રોગના પૂર્વરૂપનું લક્ષણ અને લેહો

પૂર્વરૂપં તુ તચેન વિદ્યાન્નાવિતમામયમ્ ।
સામાન્યં ચ વિશિષ્ટં ચ દ્વિવિધં તદુદાહતમ્ ॥ ૩૪ ॥
સામાન્યં તત્ર દોષાણાં વિશેષૈરતચિષ્ટિતમ્ ।
વિશિષ્ટમીપદ્યુક્તં સ્પાદિશેષસ્થ સમન્વિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

અન્યઃ-સાવિનમ્ આમયં યેન વિદ્યાત્ તત્ તુ
પૂર્વરૂપં (કથ્યતે), તત્ સામાન્યં ચ વિશિષ્ટમ્ (હતિ)
દ્વિવિધમ્ ઉદાહતમ્ । તત્ર દોષાણાં વિશેષૈઃ અનચિષ્ટિતં
સામાન્યમ્, (યતુ) ઈષદ્ યુક્તં ચ વિશેષૈઃ સમન્વિતં
સ્યાત્ (તદ્) વિશિષ્ટમ્ (ઉચ્યતે) ॥

ભવિષ્યકાળના રોગની ઉત્પત્તિ જેનાથી
જણાય, તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહેવાય છે; એ
પૂર્વરૂપ સામાન્ય તથા વિશેષ એમ બે પ્રકાર-
નું કહેલ છે; તેમાં જે દોષોના વિશેષો વગ-
રતાં હોય તે સામાન્ય પૂર્વરૂપ કહેવાય છે

અને જે દોષોના વિશેષોથી મુક્ત હોય તે રાજના
અમુક કાર્યક પ્રકારને જણાવતું હોવાથી વિશેષ
પૂર્વરૂપ કહેવાય છે ૩૪, ૩૫

ટીકા-યોગ્યા વિશેષા-અમાતિઅનેજવજાતિ-
માન્યતઃ । તત્ત્વ પૂર્વસ્થા સ્વાધીનો ક્રમાત્ત હેતુર્કવા-
અમાત્યો માતિને જરૂર લોકનસિત । અથ ત્વ ત્વ
અમાત્યોડિતિઅમાત્યુકા માતિને વજાતર, વેજવજા
કુકા માતિને રિતત્ત્વ, વજિમાત્યુકા માતિને અકાતર
લોકનસિત ।

અત્યંત અગ્રાસ્યાં આપર્વા, નેત્રમાં જગતરા
હરી અને અગ્નિ મદ થયે વજેરે દોષોના જે
વિશેષો છે, તે વિના એકલા અમાદિક હોય તે
તાવનું સામાન્ય પૂર્વરૂપ છે-અર્થાત્ તે અવિષ્કાળમાં
જામાન્ય તાવ આવવાનું જ જણાવે છે, પણ એ
અમાદિક ને વિશેષોથી મુક્ત હોય તે તાવનું એ
વિશેષ પૂર્વરૂપ છે, એટલે કે અત્યંત અગ્રાસ્યાથી
મુક્ત અમાદિ ને હોય તે અવિષ્કાળમાં વાતનવર
આવવાનું જણાવે છે, નેત્રની જગતરાથી મુક્ત હોય
તે અવિષ્કાળમાં પિત્તનવર આવવાનું જણાવે છે અને
અગ્નિના મદધ્વણીથી મુક્ત હોય તે અવિષ્કાળમાં કહ
નવર આવવાનું જણાવે છે ૩૪ ૩૫

લક્ષણં લક્ષણ

પૂર્વરૂપં વિશિષ્ટં પદ્યપદ્યં તત્ત્વત્ત્વં સ્મૃતમ્ ।
અસ્થાનં ચિહ્નં ચિહ્નં જ અસ્થાનં અપમાદિઃ ॥૩૬॥
અન્વય-વિશિષ્ટં પૂર્વસ્થં વર્ત્ત્વં (મર્ત્ત્વં) તત્ત્વ
અન્વય સ્મૃત, અસ્થાનં ચિહ્નં ચિહ્નં અસ્થાનં સ્વં જ
અપમાદિઃ (ઈતિ તત્ત્વ પર્વાણા) ॥

રાજના અમુક પ્રકારને કાર્યક હોતું જણાવતું
વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ જે અધિક પ્રકાશવાળું એટલે
જૂળ જ સ્પષ્ટતાથી રાજને જણાવતું થાય,
તે સ્પષ્ટ સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે વેદકથાના
મા અવધાર કરવા માટે સંસ્થાન, સિંગ, ચિહ્ન,
રૂપ અને આકૃતિ એ તે લક્ષણના પર્થોથી
કહ્યા છે ૩૬

ટીકા-વિશિષ્ટં પૂર્વસ્થમ્ ફિગ્યુરેચકર્યં ત્વેચ
અમાત્ય-અં અસ્થાનં સ્મૃતમ્ । તત્ત્વ કાતિ અવધારણ પર્થો
પાત્ર-અસ્થાનસિત્ત્વમ્ (અર્થ) અર્થાત્તરમા અમાત્યો છે)
એ લક્ષણને સમજાવતું દર્શાવતું
સ્વેદાવરોધ. સંતાપ સર્વાશ્મદ્યથી તથા ।
પુગાપય વજ રોગે તુ સ અપર: પરિક્ષિતિતઃ ॥૩૭॥
અન્વય-અર્થ રોગે સ્વેદાવરોધ. સંતાપ તથા

સર્વાશ્મદ્ય કુપય (મર્ત્ત્વ) જા તુ અપર: પરિક્ષિતિ
જે રાજમાં પશ્ચીનાતુ રાકાર્થ જા
સંતાપ અને સર્વ અમાત્ય અર્થક અપુ,
સમગ્રા (લક્ષણ) એકી વખતે થાય તે જ
અપર કહેવાય છે ૩૭

ટીકા-પુગાપયત્ત્વત્ત્વં અર્થ લોકનસિત । એકી વા
વધેલું આ લક્ષણ વરતે જણાવે છે ૩૭

ઉપશયનું લક્ષણ

ભૌત્યાચકિત્ત્વાપાનામુપયોગી સુતાપદ્યમ્ ।
જુગામુપશયં વિધાત્ત્વં હિ સાત્ત્વમિતિ સ્મૃતઃ ॥
અન્વય-જુગા મુલત્ત્વમ્ ભૌત્યાચકિત્ત્વાપાનામુપ
લોકન સુતાપદ્યમ્ વિધાત્ત્વં જા હિ 'સાત્ત્વમ્' ઇતિ સ્મૃતઃ
અતુષ્ઠોને મુખ થાય એવો ભૌત્યોને
અન્વયો અને વિદ્યાર્થો જે ઉપશય તે જ
શય* કહેવાય છે અને તે જ 'સાત્ત્વ' કાં
વાય છે ૩૮

ટીકા-ઉપશયો અવેર્જનાત્ત્વં હેતુકત્ત્વં વર્ત્ત્વં-તુ
ચિહ્નં ઉત્ત્વિક્ત્વત્ત્વં જા અમાત્યુપશયમુપશયમ્ પરીક્ષે
ત્ત્વં જા સુતાપ । રાજને જણાવવા માટે ઉપશય પ
એ કારણ છે કારણ કે અર્થે કહ્યું છે કે 'કા
ચિહ્નવત્ત્વા તથા મિત્ત્વ લક્ષણોવાળા રાજોની ઉપશ
તથા અનુપશય-અર્થો પરીક્ષા કરવી' સુમુતે જ
તેમજ કહ્યું છે ૩૮

સ્વેદરોધ અજાવતો ઉપશય
અન્વયસ્વેદનસ્વેદીચિહ્નવો વાતિકસ્તુ પ ।
જા સાત્ત્વેચાત્ત્વ વિશેષે રચમમાતિ કુપિતમ્ ॥૩૯॥
અન્વય-જા તુ વર્ત્તિક્ત્વ મિત્ત્વ અન્વયસ્વેદ
સ્વેદો જા અન્વેદ, તત્ત્વ વિશેષ (અર્થ) અર્થ જા
સ્મૃતિમ્ વસિ (ઈતિ) ॥

જે દોષવાતુ સળેથી વિકાર સ્વેદનથી અને
સ્વેદનથી શાંત ન થાય, તે તે વેળા અજા
કે આ વિકારમાં લોહી જગરણુ છે ૩૯

x આપવનિગ્નની મધુપ્રાપ્ત રીકામાં ઉપશય
આર્થા ત્ત્વ લક્ષણો જણાવ્યા છે 'અન્વયસ્વેદન
જા સોપાનસ્વેદનસત્ત્વા સાત્ત્વમુપશય, ઇતિ જા અન્વય
'ભૌત્યાચકિત્ત્વાપાનામુપશય અન્વય' ઇતિ જા અન્વય
રાજથી ઉપશય થયેલા તુ અને અન્વય રામાવધાર્થ
જે કારણ તે ઉપશય અજા 'સાત્ત્વ' એટલે
શરીરની મૃત્તિને અનુસ-માર્થ આપી-વધી અન્વ
તે ઉપશય, અજા ભૌત્યાચકિત્ત્વાપાનામુપશય
અર્થો સુખની એકધારી રિતિ તે ઉપશય

વાયુનો ઉપશય

મધુરલવણસામ્લસ્તિગ્ધનસ્યોપ્પાનિદ્રા,
મુસ્લવિકરેયસ્તિસ્વેદસંમર્દનાનિ ।
રેહનમલદરોપામ્યક્ષસંતર્પણાનિ,
પ્રકુપિતપવમાનં શાન્તમેતાનિ કુર્યુઃ ॥૪૦॥

અન્યથા:-મધુર-લવણ-સામ્લ-સ્તિગ્ધ-નસ્ય-ઉપ્પા-
નિદ્રા-વિકર-સ્તિ-સ્વેદ-સંમર્દનાનિ (તથા ચ) દહન-
સ્વેદ-રોપ-અમ્યક્ષ-સંતર્પણાનિ-એતાનિ પ્રકુપિતપવમાન
શાન્તં કુર્યુઃ ॥

મધુર પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો,
લિગ્ધ પદાર્થો, નસ્ય, ગરમ પદાર્થો, નિદ્રા,
શારે પદાર્થો, સૂચનાં કિરણો, પિચકારીની
ક્રિયા, સ્વેદન, શરીરનું બરાબર મર્દન ડાંભડું,
વસ્ત્રાદિ, ક્રોધ, (તેલ વગેરે) સ્નેહનો અભ્યંગ
(માલિશ) અને તૃપ્તિ આ બધાં પ્રકોપ
પામેલા પવનને શાંત કરે છે; અર્થાત્ આ
પદાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરાવવાથી
જે દરદની કાંઈક શાંતિ થાય તે બાણુવું કે
જે દરદ વાયુનું છે. ૪૦

પિત્તનો ઉપશય

તિક્તલાઢુકપાયરીતપવનચ્છાયાનિશાવીજન-
લ્યોક્ત્ત્વામૂઘ્રહયન્ત્રવારિજલજલ્મીગાત્રસંસ્પર્શનમ્ ।
સર્પિશ્ચીરવિરેકસેકરુચિરસાવપ્રદેહાદિકં ।
પાનાહારવિહારમેષજમિદં પિત્તં પ્રશાન્તિ નયેત્ ॥૪૧॥

અન્યથા:-તિક્ત રવાઢુ-કપાય-રીતપવન-ચ્છાયા-
નિશાવીજન-લ્યોક્ત્ત્વા-મૂઘ્રહ-યન્ત્રવારિ-જલજ-લ્મીગાત્ર-
સંસ્પર્શનમ્ (તથા) સર્પિ-શ્ચીર-વિરેક-સેક-રુચિરસાવ-
પ્રદેહાદિકં, પાન-આહાર-વિહાર-મેષજમ-ઈદં પિત્તં
શાન્તિ નયેત્ ॥

કંડવા પદાર્થો, મધુર પદાર્થો, તૂરા પદાર્થો,
શીતળ પદાર્થો, શીતળ પવન, છાયા, રાત્રિ,
પંખાનો પવન, ચાંદની, જમીનમાં કરેલું
કંઠકપાણું ઘર, કુવારાનું જળ, કમળ, સ્ત્રીના
ગાત્રનો સ્પર્શ, દૂધ, ઘી, વિરેચન, પાણી
છાંટવું, લોહી કાઢવું, શીતળ પદાર્થોનું લેપન
વગેરે; તેમજ (કંડાં) પીણું, આહાર, વિહાર

+ કાશીના પુસ્તકમાં આ સ્થળે આવે પાઠ
પણ મળે છે- 'દધિશ્રુતતિલતેલામ્યક્ષસંમર્દનાનિ' આનો
અર્થ-લ્હી, ઘી, તલના તેલનું માલિશ, તથા બરાબર
મર્દન એમ સમજવો.

અને ઔષધો આ પિત્તને શાંત કરે છે; અર્થાત્
આ પદાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરા-
વવાથી જે દરદની કાંઈક શાંતિ થાય તે
બાણુવું કે એ દરદ પિત્તનું છે. ૪૧

કફનો ઉપશય

સ્પૃશ્ણારકપાયતિકકઢુકવ્યાયામનિષ્ઠીવનં,
ધૂમાત્યુષ્ણાશિરોવિરેકવમનસ્વેદોપવાસાદિકમ્ ।
તૃહ્વાતાઘ્વનિયુદ્ધજાગરજલક્રીડાક્ષનાસેવનં,
પાનાહારવિહારમેષજમિદં શ્લેષ્માણમુગ્ધં હરેત્ ॥૪૨॥

અન્યથા:-સ્પૃશ્ણ-ક્ષાર-કપાય-તિક-કઢુક-વ્યાયામ-
નિષ્ઠીવનં (તથા) ધૂમ-આત્યુષ્ણ-શિરોવિરેક-વમન-સ્વેદ-
ઉપવાસાદિકં (તથા) તૃહ્-વાત-અઘ્વ-નિયુદ્ધ-જાગર-
જલક્રીડા-ક્ષનાસેવનં (તથા ચ) પાન-આહાર-વિહાર-
મેષજમ-ઈદમ્ ઉગ્ધં શ્લેષ્માણં હરેત્ ॥

રૂક્ષ પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, તૂરા પદાર્થો,
કંડવા પદાર્થો, તીખા પદાર્થો, કસરત, થૂકવું,
ધૂમાડો, અત્યંત ઉષ્ણ પદાર્થો કે ગરમી, માથાનું
વિરેચન, ઊલટી, પરસેવો, ઉપવાસ વગેરે,
તરશ, વાયુ, પંથે ચાલવું, કુસ્તી, ઉબગરો,
જળમાં ક્રીડા અને સ્ત્રીઓનું સેવન; તેમજ
બિનાં પીણું, આહાર, વિહાર અને ઔષધો-
આ બધાં ઉગ્ધ કફને પણ શાંત કરે છે;
અર્થાત્ આ પદાર્થોનો તથા ક્રિયાઓનો
ઉપયોગ કરાવવાથી જે દરદની શાંતિ થાય તે
બાણુવું કે એ દરદ કફ સંબંધી છે. ૪૨

ટીકા-જલક્રીડા કપં કયં હરતિ? તદાહ-જલ-
ક્રીડાજનિતશૈત્યેનાવક્ષ્યમા પશ્ચલિતોઽમિતઃ પાકામિરિ-
વોમ્નો મૂત્વા કપં શોષયતીતિ સમાધિઃ । અહીં શંકા
થાય છે કે જળમાં ક્રીડા કરવી, એ કફને શી રીતે
હરે? આનું સમાધાન આ છે કે જળમાં ક્રીડા
કરવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી શીતતાથી બહાર જતી
અટકેલી શરીરની ગરમી, ચોપાસ કાઢવથી છાંદી
લાધેલા ચૂલાના અગ્નિની પેઠે ઉગ્ર થઈને કફને
સૂકવી નાખે છે. ૪૨

રોગોના નિદાનનું વિવેચન

સર્વેવામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિતા મલાઃ ।
તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં વિવિધાદિતસેવનમ્ ॥૪૩॥
અન્યથા:-કુપિતાઃ મલાઃ એ સર્વે રોગાણાં નિદા-
નમ્ (અસ્તિ), તત્પ્રકોપસ્ય (નિદાનં) વિવિધાદિત-
સેવનં પ્રોક્તમ્ ॥

(પોતાના હેતુઓથી હુદ થયેલા) દોષો-

વાત, પિત્ત અને કફ સથળા શેઓનાં નિદાન છે-એટલે નાનકનાં કારણો છે; અને તેઓના પ્રકોપનું કારણ અનેક પ્રકારના અસાત્મ્ય એટલે પેતાના શરીરને આક્રમક હોય એવા આકાર-વિદાર આદિનું એવન છે ૪૩

રીઝ-સર્વેશ રોગનો નિદાન-હિમિદ્ય વરખમ્ ।
કુન્નિતા-સર્વેદુગ્ધ મહત્ વશપિતાવધ્ય દૈન્યનવ ।
તથા વ વમયઃ-

‘રોગા દ્ય દિ સર્વેશ રોગપાનેકવરખમિ’તિ ।

અન્યત્રુપચ્ચાદિતુ અભિચાર સ્વાત્, તત્ ।
તત્પ્રત્યુપચ્ચાત્તર રોગપ્રકોપસ્તત્તરમાભિચાર । તત્તત્ત
ક્રમેનુ ગુપ્તરોગમેવ । રજ્જ વ વરકે-‘અન્યત્રુપ્તિ અન્યત્રુપ્તિ
જાલો, પચ્ચાદિરોગેયિતુવચ્ચત’ હિતિ । તત્તત્તત્તત્ત તુ
રોગપ્રકોપસ તુ નિવરત્તમ્, વિવિધપિત્તકેવન-વિવિધાભિ-
ચારપિચારિ નાત્તપિત્ત-વચ્ચત્તત્ત-આપિચારપિત્તિ તેનાં
કેવનમ્ । વાતમે પચ્ચ તેમ જ કફુ છે કે ‘વાત
આદિ રોગો જ સથળા રોગોનું મુખ્ય કારણ છે’
અહીં તકા થાય છે કે, જ્યારે રોગોનું મુખ્ય કારણ
કેવન રોગો જ છે, તે પ્રકાર આદિથી ઉત્પન્ન થતા
આત્મક આધિજોનું કારણ આ વાતપિત્ત આત્મિક
અભવનું નથી તેનું કેમ? આનું સમાધાન આ છે, કે
જેમ ક્રમેની ઉત્પત્તિ થયા પછી તેઓમાં મુલોનો
રોગ થાય છે, તેમ આત્મક આધિજોની ઉત્પત્તિ
થયા પછી તેઓમાં પણ રોગોનો પ્રકોપ અવરત્ત
થાય થાય જ છે, માટે જે આધિજોનું કારણ પણ
વાત-પિત્તકેવન જ છે તરફે પણ કફુ છે કે,
‘આત્મક આધિ જ્ઞમ તે આધારે લીધે જ થતે
પાછાથી પેતાના રોગો સાથે સન્ન થાય જ છે’

વાયુના પ્રકોપના નિદાનો

લીવાપ્તિપુદ સ્તીમજ્જનકરમામાકમુગ્રાકી,
મિપ્પાચ્ચ મ્કુદ્ધત્ત વરટી મ્કુદ્ધત્ત કોત્રવા ।
પ્પ દ્વયં ક્કુદ્ધં સ્તીકુદ્ધવર્ણીર્તં વ કર્ણં ક્કુદ્ધ,
સ્વપ્પાશો વિપ્પાશર્મનિવરણં મુક્કે ક્કુદ્ધીર્તં ।
મુક્કે ક્કુદ્ધીર્તરે પરિચમ્મરો ગત્તવિકોલ્લહનં,
વાહુન્ના તરણં તરોઃ પ્રપત્તં માર્ગં ।
વપ્પાશિમ્મતિષ્ઠાપોચપત્તં પાતુસપો જાગર, ।
રોગપાચ્ચાવર્ણી અવપાચ્ચાવર્ણી પાતુસપો જાગર ।
વપ્પાશિમ્મતિષ્ઠાપોચપત્તં પાતુસપો જાગર ।
રોગપાચ્ચાવર્ણી અવપાચ્ચાવર્ણી પાતુસપો જાગર ।
વર્ણાધિચારો વિગત્ત વર્ણાધિચારો વિગત્ત વર્ણાધિચારો
માપાત્તસ્તુદિશી શરીરપત્તો દુરેવર્ણી હેતવા ક્કુદ્ધ

મુદ્ધ-મુદ્ધકી, વ નિચાર, વ મ્કુદ્ધત્ત, વરટી, મ્કુદ્ધત્ત,
કોત્રવા, વ્પ દ્વયં ક્કુદ્ધં સ્તીકુદ્ધવર્ણીર્તં વ કર્ણં ક્કુદ્ધ,
સ્વપ્પાશો વિપ્પાશર્મનિવરણં મુક્કે ક્કુદ્ધીર્તં ।
મુક્કે ક્કુદ્ધીર્તરે પરિચમ્મરો ગત્તવિકોલ્લહનં,
વાહુન્ના તરણં તરોઃ પ્રપત્તં માર્ગં ।
વપ્પાશિમ્મતિષ્ઠાપોચપત્તં પાતુસપો જાગર, ।
રોગપાચ્ચાવર્ણી અવપાચ્ચાવર્ણી પાતુસપો જાગર ।
વર્ણાધિચારો વિગત્ત વર્ણાધિચારો વિગત્ત વર્ણાધિચારો
માપાત્તસ્તુદિશી શરીરપત્તો દુરેવર્ણી હેતવા ક્કુદ્ધ

(સમિતિ) ।

નાનવી, મકાઈ, વટાણા, વજા, સામે,
મમ, તુવરની કાળ, ઘોળા, મક, કસુલાનાં
બીજ, મસુર, કોરવા, લીખા પદાર્થો, કઠા
પદાર્થો, તુણ પદાર્થો, ઠંડા પદાર્થો, રૂક
પદાર્થો, કલકા પદાર્થો, ખૂબ થોડું લોચન, અર્ધ
અથવા સમય વચ્ચેનું લોચન, ઉપવાસ,
પહેલાઈ અથવા હોથ છતાં લોચન, પહેલાઈ
જમણે અથવા પછી જમણે પછી લોચન,
થોડું જ પરિશ્રમ, આદ્ય આદિ ઉદ્ધવન,
કાચ વડે પાણીમાં તરવું, અઠ વડે ઉપરથી
પડવું, પત્થરી થોડું પથ કપવો, લાકડી
વડે પાણીમાં તરવું, અઠ વડે ઉપરથી
પડવું, અથવા મેચુન તથા અપાનવાયુ, વિષ,
મૂત્ર, આંત્ર, કોરડી, કીડ, કોરકાર, કીડી,
લીંબ, જૂન, તરણ, કાંઈક તથા નિદાન વેગને
રોકવો, અથવા કીડી, અથવા રેલ, લોહીનું
વસ્તુ તથા વધારે કાંઈક, રોગને લીધે
માસરકિતવસ્તુ, અથવા કામદેવ, ચિતા,
શોક, ભય, વર્ષાઋતુ, ચિચિરક્રતુ, કિંચનો
ત્રીજો આજ, શરિરનો ત્રીજો આજ, વાહનાં,
પૂર્ણ કિંચનો પવન અને કિંચ, એટલાં
શરીરનો વાયુ અગત્યનાં કારણો છે ૪૪-૪૬

રીઝ-રીઝ-પ્રકાર, ‘રીઝ’ હિતિ કોલે ।
ત્રિપુદ-‘કેટલી’ હિતિ કોલે । સ્તીમ-વર્ણન-ત્ત ।
નિચાર-‘કોલે’ હિતિ કોલે । ત્રિપુદ-‘કેટલી’ હિતિ કોલે ।
નિચાર-‘કોલે’ હિતિ કોલે । ત્રિપુદ-‘કેટલી’ હિતિ કોલે ।
નિચાર-‘કોલે’ હિતિ કોલે । ત્રિપુદ-‘કેટલી’ હિતિ કોલે ।

‘કુ સ્તોકમકાલે વા મુક્તં તદ્વિષમાશનમ્’ ।

તારો પ્રપતનમ્, તરોરિત્પુલક્ષણમ્ । અતિયાન-પાદા-
ચ્ચમતિવલનમ્ । જાગરઃ રાત્રૌ । વાતાદિવેગહતિઃ આદિ-
જન્દન વિખ્યાત્તદ્વિકાલિકોદ્ગારછદિશુકશુક્રતૃષ્ણાસનિદ્રાઃ
મુચ્યન્તે । દિનસ્ય ત્રિધા વિમજસ્ય । एवं રજનશ્ચ ।
અસ્ય યસ્ય પુનરપિસ્તેન તેન વાતસ્યાતિદુશ્ચિર્વૈદ્વ્યા ।
દેશનાં કારણોમા જે જે કારણુની પુનરુક્તા છે
તે તે કારણુથી વાયુનો અત્યંત પ્રકોપ થાય છે,
જેમ સમજવું. ૪૪-૪૬

પિત્તના પ્રકોપનાં કારણો

કૃત્ત્વોણવિદાહિતીક્ષ્ણલવણક્રોધોપવાસાતપ-
શ્લેષમોગતૃપાશ્વુષામિહનેનવ્યાયામમઘાદિમિઃ ।
મુક્તેઽઝીર્યતિ મોજને ચ શરદિ ધ્રીખે તથા પ્રાણિનાં-
મધ્યાહ્ને ચ તથાર્ધરાત્રસમયે પિત્તપ્રકોપો ભવેત્ ॥ ૪૭

અન્યઃ-કટુ, -અમ્લ, -ઉષ્ણ, -વિદાહિ, -તીક્ષ્ણ-લવ-
ણ-ક્રોધ, -ઉપવાસ, -ગાતપ, -શ્લેષમોગ, -તૃષ્ણા, -શુષ્કા-
શમિહન, -વ્યાયામ, -મઘ, આદિમિઃ, મુક્તે ઝીર્યતિ
મોજને, શરદિ, તથા ધ્રીખે, ચ મધ્યાહ્ને, તથા અર્ધ-
રાત્રસમયે પ્રાણિનાં પિત્તપ્રકોપઃ ભવેત્ ॥

તીખા પદાર્થો, ખાટા પદાર્થો, ગરમ
પદાર્થો, વિદાહી પદાર્થો, તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ખારા
પદાર્થો, ક્રોધ, ઉપવાસ, તડકો, શ્રીનો સંભોગ,
તરશ મારવી, ભૂખ મારવી, કસરત, મઘ
આદિ, ખાધેલું ન પર્યા છતાં ભોજન, શરદ-
ઋતુ, ધ્રીખઋતુ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધ રાત્રિનો
સમય, એટલાથી શરીરમાં પિત્તનો પ્રકોપ
થાય છે. ૪૭

વિદાહિ દ્રવ્યનું લક્ષણ

વિદાહિ દ્રવ્યમુદ્ગારમમ્લં કુર્યાત્તથા તૃષ્ણામ્ ।
હૃદિ દાહં ચ જનયેત્યાકં ગચ્છતિ તચ્ચિરાત્ ॥ ૪૮ ॥

અન્યઃ-(યત્) દ્રવ્યમ્ (મુષ્કાનન્તરમ્) ચિરાત્
ગર્કં ગચ્છતિ, અમ્લમ્ ઉદ્ગારં તથા તૃષ્ણાં કુર્યાત્, હૃદિ
ચ દાહં જનયેત્, તત્ત વિદાહિ (કચ્ચતે) ॥

જે પદાર્થ ખાધા પછી ઘણી વારે પચે,
ખાટા ઝોડકાર આણે, તરશ લગાડે અને
દૃઢ્યમાં બળતરા કરે તે પદાર્થ વિદાહી
કહેવાય છે. ૪૮

અન્ય-વળી બીજું :
મર્યેત્તિલૈઃ કુલત્યૈશ્ચ મત્સ્યૈર્મેખામિવેળ ચ ।
ગચ્ચેન દધિતક્રેળ તૃણાં પિત્તં પ્રકુચ્ય

અન્યઃ-માખૈઃ તિલૈઃ ચ કુલત્યૈઃ મત્સ્યૈઃ ચ મેખા-
મિવેળ ગચ્ચેન દધિતક્રેળ તૃણાં પિત્તં પ્રકુચ્યતિ ॥

અડદ, તલ, કળથી, માછલાં, ઘેટાનું
માંસ, ગાયનું દહીં અને ગાયની છાશ,
આટલાથી માણસોના પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે

કફના પ્રકોપનાં કારણો

ગુરુપદુમધુરામ્લક્ષિગ્ધમાખૈસ્તિલૈશ્ચ,
દ્રવદધિદિનનિદ્રાશીતનિશ્વેષ્ટતામિઃ ।
પ્રથમદિવસમાગે રાત્રિમાગેઽપિ ચાથે,
ભવતિ હિ કફકોપો મુક્તમાત્રે વસન્તે ॥ ૫૦ ॥

અન્યઃ-ગુરુ-પદુ-મધુર-અમ્લ-લિગ્ધ-માખૈઃ, ચ
તિલૈઃ દ્રવ-દધિ-દિનનિદ્રા-શીત-નિશ્વેષ્ટતામિઃ, પ્રથમદિવસ-
માગે, આથે ચ રાત્રિમાગે, મુક્તમાત્રે, વસન્તે હિ કફકોપઃ
ભવતિ ॥

ભારે પદાર્થો, ખારા પદાર્થો, મધુર પદાર્થો,
ખાટા પદાર્થો, સ્તિગ્ધ પદાર્થો, અડદ, તલ,
પ્રવાહી પદાર્થ, દહીં, દિવસની નિદ્રા, ટાઢ,
ઝાઝું બેસી રહેવું, દિવસના ત્રણ ભાગમાં પહેલો
ભાગ, રાત્રિના ત્રણ ભાગમાં પહેલો ભાગ,
ભોજન કર્યા પછીનો તરતનો સમય અને
વસંતઋતુ-એ શરીરમાં કફનો પ્રકોપ થવાનાં
કારણો છે. ૫૦

ટીકા-પ્રથમદિવસમાગે ત્રિધા વિમજસ્ય દિવસસ્ય
પ્રથમમાગે । एवं રાત્રેચ્ચાથમાગે (આ ટીકાનો અર્થ
ભાષાન્તરમાં સમાયો છે.) ૫૦

એક રોગ પણ બીજા રોગનું નિદાન

નનુ સર્વેષાં રોગાનાં નિદાનં કુશ્વ રોપા એવ
ક્લિમન્યદપ્યસ્તીતિ સંશયે ચરક આહ-અહીં શંકા થાય
છે કે ‘અથા રોગોનું નિદાન કોપેલા દોષો જ છે,
છતાં એ સિવાય બીજું કાર્ણ પણ નિદાન છે
અરુ ? આ સંશયનું સમાધાન કરતાં ચરક કહે છે :
નિદાનાર્થકરો રોગો રોગસ્યાપ્યુપલક્ષ્યતે ॥ ૫૧ ॥

અન્યઃ-રોગઃ અપિ રોગસ્ય નિદાનાર્થકરઃ ઉપલક્ષ્યતે ॥
‘એક રોગ પણ બીજા રોગના નિદાનનું
કામ કરનાર થાય છે. ૫૧

રોગસ્ય નિદાનાર્થકરઃ રોગોઽપિ ઉપલક્ષ્યતે-દર્શ્યંતે ।
અતઃ દશાન્તમાહ-

ઉપરના કથન પર દર્શાવે

તદ્ યથા જ્વરેસંતાપાદ્રકપિત્તમુદીર્યતે ।
રક્તપિત્તાજ્વરેસંતાપ્યાં શોષશ્ચાપ્યુપજાયતે ।

નિદાનિ રોગાનિ જ્વરેસંતાપાદ્રકપિત્તમુદીર્યતે ॥ ૫૨ ॥

મર્ણીઓ જાઈને મુર્તી ગુહમ્બાપુપજાયતે ॥
 પ્રતિસ્થાપાર્યો કાસા કાસાત્ત્રીયાયતે સ્વપ્ન ૧૧૩૭
 શયો રોગસ્ય હેતુસ્વ શોષસ્થાપુપજાયતે ॥ ૫૫૪ ॥
 મન્થન-વદ્ય નવા-ગ્વાલેષ્યત્ત્વરપિત્તમ્ ધીક્તે,
 રક્ષિત્ત્વ જ્વર, શાસ્ત્રં ચ શોષ' અપિ ધવનાયતે,
 ખર્ષિમિદ્ધવા જ્વર, જ્વરપ્ત્વં ચ શોષ' એવ યાવત્,
 મર્ણીમ્ જાઈને મુર્તે ચ મુર્તમ્ અપિ ધવનાયત્,
 શયો પ્રતિસ્થાપાર્ય કાસ', કાસપ્ત્વં જ્વર' લેખાયત્ ॥
 સ્વપ્ન શોષસ્વ રોગસ્ય હેતુસ્વ અપિ ધવનાયતે ॥

જેમકે તાવના વધારાથી રક્ષાપિત્ત થાય છે; રક્ષાપિત્તથી તાવ આવે છે અને તાવ વધારા રક્ષાપિત્તરો શોષ થાય છે, જ્વરલ વધવાથી પેટના રોગ થાય છે અને પેટના રોગથી સોજો થાય છે, જ્વરથી પેટનું દુઃખ તથા ઝાળો થાય છે, અને સંજેનમથી ઉષરસ તથા ઉષરસથી ક્ષમ થાય છે. ક્ષમરોગ, શોષનામના રોગનું પણ કારણ થાય છે. ૫૨, ૫૩

મન્થે તદ્દુર્મુકુલે-‘રોગસ્ય પેન્થેવિત્ત્વં ત્વ મિત્તલમિત્તેવોધેત્, ધીક્ત્વમ્, ‘મિત્તલમ્’ અતિ જ્વનમેત્ત્વોધેત્-રોગસ્ય રોગે મિત્તલમ્-મિત્તલ-મન્થં કરને છાત્ત્વ: ॥ મિત્તલં ત્વ રક્ષિત્ત્વોત્ત્વં કર્ષિત્ત્વો વન્થ પ્રતિજ્ઞાવિરેવ હેતુરિતિ ચિદ્ધત્ ॥ મન્થનસ્ય રોગસ્ય જ્વરભેદો દુષ્ટો શોષો હેતુ' ઇ એવ પચ્છાદિત્તે રક્ષિત્ત્વેષી રોગસ્ય હેતુ' ॥ ‘શર્વેશમેવ રોગસ્ય મિત્તલં કુરિત્તલ મન્થ. હિતિ મિત્તલમ્’ ॥ ત્વ, ત્વા રક્ષિત્ત્વેષી-રોગસ્ય જ્વર એવ જોગેલ રોગસ્ય મિત્તલ. ત્વાત્ત્વ શર્વેશમિતિ વન્થં ધમાત્ત્વમ્, ‘મિત્તલમ્’ અતિ મિત્તલ-ન ૧૨ ॥

બીજાઓ (માધવનિધનની ટીકા) મધુકેશમાં કહે છે કે, “જે એક રોગ બીજા રોગનું નિધન થતો હોય તે ‘એક રોગ બીજા રોગનું નિધન થાય’ એમ જ કહેવું જોઈએ, છતાં તેમ નહીં કહેતાં ‘નિધનનું કામ કરનાર થાય છે’ એમ કહ્યું છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે ‘નિધનને પેટાનું કામ કરનારમાં રોગ લક્ષણ થાય છે, પણ પોતે નિધનરૂપ થતો નથી.’ તાવથી રક્ષાપિત્ત વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં તાવનું ને નિધન હોય છે, તે જ રક્ષાપિત્ત વગેરેનું નિધન થાય છે, એવા સિદ્ધાંત છે કે કહેવેલા ને દેહ, પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા તાવ વગેરેનું નિધન હોય છે, તે જ દેહ પાચનથી ઉત્પન્ન થતા રક્ષાપિત્ત વગેરેનું પણ નિધન થાય છે; કારણ કે પ્રોપ પાચેલા દેહો જ સ્વપ્ન રોગનું નિધન છે, એવા નિયમ છે.”

આમ તેઓ ને કહે છે તે અચોક્કસ છે, કાર તાવનું ને નિધન છે, તે જ રક્ષાપિત્ત વગેરેનું નિધન થવું જોઈએ, તે રક્ષાપિત્ત વગેરેને કોઈ લક્ષણો જ લાગુ પડવાથી તેઓનું રોગત્વ જ ન થઈ જાય છે, માટે ‘પ્રોપ પાચેલા દેહો જ રોગનું નિધન છે’ એ વચનને સામાન્ય ન ‘એક રોગ પણ બીજા રોગના નિધનનું કામ નાર થાય છે’ એ વચનને વિશેષ વચન : જોઈએ અને ‘નિધનનું કામ કરનાર,’ ને નિધન જ એમ સમજવું જોઈએ ૫૨ ૫૩

એક રોગના નિધનરૂપ થતા બીજા રોગની વિશિષ્ટતા

અર્થાત્તિ રોગો રોગસ્ય હેતુર્મુલ્યા પ્રમાણ્યતિ ॥

મન્થન-અર્થાત્તિ હિ રોગ: રોગસ્ય હેતુ' ॥ પ્રમાણ્યતિ ॥

કેઈકે રોગ બીજા રોગનું નિધન ન પોતે અત્યંત શાંત થઈ જાય છે ૫૪

ટીકા-જ્વા જ્વરો રક્ષિત્ત્વમુલ્યાત્ત્વ સ્વં પ્રમાણ્ય ત્વુ કેન શોષોદેવ જ્વરો રક્ષિત્ત્વમુલ્યાત્ત્વોદેવો વતિ ઇ ત્વ જ્વર. ક્યં જ્વામ્બતી ॥ ત્વ જ્વાપિત્તમ્ જ્વામ્બતિ ચ શોષ ॥ જેમકે તાવ રક્ષાપિત્તને કારી પોતે શાંત થાય છે અર્થાત્તિ કા થાય છે ને દેહના વધારાથી તાવે રક્ષાપિત્તને ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે રક્ષાપિત્ત હોવા છતાં એ તાવ શાંત કેમ થ જાણ્યા સમાધાનમાં આમ જ માનવું કે રોગ સ્વભાવ જ તેમાં કારણ છે, એટલે તેમાં દેહ ના ન પ્રમાણ્યતિ જાણવ્યો હોવાથી કુલ્લે-પ્રિયદીપ્ત

મન્થન-અન્થ વ હેતુર્મુલ્યા અપિ કુલ્લે, ચ અપિ પ્રમાણ્યતિ ॥

(વળી જ્વરક કહે છે કે,) ‘કેઈકે રોગ બીજા રોગને ઉત્પન્ન પણ કરે છે અને કોઈ કરીને પોતે શાંત પણ થતો નથી.’ ૫૫

ટીકા-જ્વાલો હે. ને સિ કુલ્લે સ્વં ચ ન પ્રમાણ્યતિ ॥ જ્વા પ્રતિસ્થાપ કર્ષે કરોતિ સ્વં ચ પ્રમાણ્યતિ ॥ ત્વાલો જ્વાલમ્ કરોતિ સ્વં ચ મિત્તલં હિતિ ॥ જેમકે સંજેનમ ઉષરસને ઉત્પન્ન છે અને તેને ઉત્પન્ન કરી પોતે પણ શાંત થઈ નથી, તેમજ જ્વરલ પેટના રોગને તથા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે પણ શાંત થતા નથી.

યથેલા અથવા ક્ષીણ થયેલા દોષ, ધાતુ અને મળોની સુશ્રુતે કહેલી ચિકિત્સા

અત્યન્તકુત્સિતાવેતો સદા સ્થૂલકુશો નરો ।
એવો મધ્યશરીરસ્તુ સ્થૂલઃ ક્ષીણો ન પૂજિતઃ ॥૫૬॥
કર્ણયેદંદ્રયેચાપિ સદા સ્થૂલકુશો નરો ।

રક્ષણં ચાપિ મધ્યસ્ય કુર્વાતિ કુશલો મિષક્ ॥૫૭॥
અન્યઃ-સદા સ્થૂલકુશો એવો નરો અત્યન્તકુત્સિતો (ત્તઃ), મધ્યશરીરઃ તુ એટલે, સ્થૂલઃ (વા) કુશલઃ ન પૂજિતઃ (ગમ્યતે, તત્સાત્,) કુશલઃ મિષક્ સ્થૂલકુશો નરો સદા કર્ણયેત, અપિ ચ વંદ્યેત; મધ્યસ્ય ચ અપિ (તથેવ) રક્ષણં કુર્વાતિ ॥

(સુશ્રુત કહે છે કે) 'સર્વકાળ જાડો અને હંમેશનો દૂબળો-એ બન્ને માણસો બહુ જ ખરાબ છે; પણ મધ્યમ શરીરવાળો માણસ જ શ્રેષ્ઠ છે; જાડો કે દૂબળો સારો નથી; માટે કશાળ વૈદ્યે જાડા માણસના શરીરમાં સર્વકાળ કર્ષણ ક્રિયા કરવી, દૂબળાના શરીરમાં જૃંહણ ક્રિયા કરવી અને મધ્યમ શરીરવાળા માણસને એમને એમ જ રાખ્યા કરવો.' ૫૬, ૫૭

અન્ય-વળી બીજું-
ક્ષયયેદંદ્રયેચાપિ દોષધાતુમલાન્ મિષક્ ।
નરો રોગાન્વિતો યાવદ્રોગેણ રહિતો ભવેત ॥૫૮॥
અન્યઃ-રોગાન્વિતઃ નરઃ યાવત્ રોગેણ રહિતઃ ભવેત, તત્તત્ મિષક્ દોષધાતુમલાન્ ક્ષયયેત અપિ ચ વંદ્યેત ॥
'રોગી માણસ જ્યાં સુધી રોગરહિત થાય ત્યાં સુધી વૈદ્યે દોષોત્તું, ધાતુઓત્તું અને મળોત્તું કર્ષણ કરવું અને જૃંહણ કરવું.' ૫૮

ટીકા-ક્ષયયેદ-અતિપ્રવૃદ્ધાન્દોષધાતુમલાસ્તત્ત ક્ષયયેદંદ્ર-મિરોષધાતુમલાન્દોષધાતુમલાસ્તત્ત સમીકૃત્યાત્ । વંદ્યેત-ક્ષીણાન્ દોષાદિસ્તત્તદ્વિદેહ્યમિરોષધાતુમલાન્દોષધાતુમલાસ્તત્ત સમીકૃત્યાત્ । કર્ષણ કરવું એટલે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને, ધાતુઓને તથા મળોને ઓછા કરે એવાં આયુષ્યો, અનોથી, તથા વિહારોથી ઓછા કરી સરખા કરવા અને જૃંહણ કરવું એટલે ક્ષીણ થયેલા દોષ વગેરેનો વધારો કરે એવાં ઔષધોથી, અનોથી તથા વિહારોથી તેઓને વધારી સરખા કરવા.

સ્વાસ્થ્ય દરેકને પ્રિય હોય છે
અસ્વસ્થો યેન વિચિના સ્વસ્થો ભવતિ માનવઃ ।
તમેવ કારણેદંદ્રયો યતઃ સ્વાસ્થ્યં સર્વેષ્વિતમ્ ॥૫૯॥
અન્યઃ-યેન વિચિના માનવઃ સ્વસ્થઃ ભવતિ, તમ્

એવ (વિધિ) વૈદ્યઃ કારયેત, યતઃ સ્વાસ્થ્યં (સર્વેષાં) સદા હૈષ્વિતમ્ (ભવતિ) ॥

અસ્વસ્થ માણસ જે વિધિથી સ્વસ્થ થાય તે જ વિધિ વૈદ્યે કરવો; કારણ કે દરેકને હંમેશાં સ્વસ્થપણું જ ઇષ્ટ હોય છે. ૫૯

સ્વસ્થંતુ લક્ષણ
સમદોષઃ સમાગ્નિશ્ચ સમધાતુમલક્રિયઃ ।
પ્રસન્નાભેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થઃ હૃદયમિધીયતે ॥૬૦॥

અન્યઃ-સમદોષઃ સમાગ્નિઃ સમધાતુમલક્રિયઃ ચ પ્રસન્નાભેન્દ્રિયમનાઃ (જનઃ) સ્વસ્થઃ હૃદયમિધીયતે ॥

જે માણસના દોષ, અગ્નિ, મળ અને ધાતુઓ એકસરખા હોય (શરીરથી જેવાં બેઠકે તેવાં કામો થતાં હોય), અને શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મન પ્રસન્ન રહેતાં હોય, તે માણસ સ્વસ્થ કહેવાય છે. ૬૦

ટીકા-સમક્રિયઃ-શરીરાનુરૂપકર્મા । આત્માત્ર શરીરમ્ ।
સ્વસ્થ માણસનાં ચૌદ લક્ષણો

તત્તન્તરેડપિ-બીજા અંથમાં પણ-
વિષ્ણુત્રાણિલદોષધાતુસમતાકાજ્ઞાનપાને સ્વચિ-
ર્મુક્તં જીર્યતિ પુષ્ટયે પરિણતિઃ સ્વભાવવોદ્યો સુખમ્ ।
શુદ્ધિતે વિષયાન્યથાસ્વમુચિતાન્ હર્ષો મનો નિર્મલં,
સ્વસ્થસ્યામિહિતં ચતુર્દશવિધં જન્તોરિદં લક્ષણમ્ ॥

અન્યઃ-વિષ્ણુત્રાણિલદોષધાતુસમતા, અજ્ઞાને આકાંક્ષા, સ્વચિઃ, મુક્તં જીર્યતિ, પુષ્ટયે પરિણતિઃ, સુખં સ્વભાવવોદ્યો, યથાસ્વમ્ ઓચિતાન્ વિષયાન્ શુદ્ધિતે, હર્ષઃ, નિર્મલં મનઃ-હૃદં ચતુર્દશવિધં સ્વસ્થસ્ય જન્તોઃ લક્ષણમ્ (પ્રોક્તમ્) ॥

(બીજા અંથમાં પણ કહ્યું છે કે) 'વિજ્ઞાની, મૂનની, સઘળા દોષોની અને સઘળા ધાતુઓની સમતા, અગ્નની ઇચ્છા, જળની ઇચ્છા, શરીરની કાંતિ, આધેહું પચવું, (અન્નતું) પુષ્ટિ આપે એવું પરિણામ થવું, સુખથી સૂવું, સુખથી જાગવું, યોગ્ય વિષયોત્તું ખરાબર રીતે ગ્રહણ થવું, હર્ષ અને મનની નિર્મળતા, એ ચૌદ લક્ષણો સ્વસ્થ માણસનાં કહેવાય છે.' ૬૧

ટીકા-સ્વચિઃ-શરીરકાન્તિઃ । નન્વહર્ષિણં મુક્તવત્સુ દોષાણાં શુદ્ધેઃ કર્મ સમદોષતા ? ઓચ્યતે બહોરાત્રપ્રથમ-માગાદિષુ તત્તદોષવૃદ્ધેઃ સ્વસ્થવૃત્તોષ્વિધિમિત્યપશ્યાત્સમ-દોષતેતિ ન દોષઃ । અહીં શંકા થાય છે કે માગાઓ

સ્વસેના, રત્નિના, ઋગ્વેદોના અને મોળના જાગે છે. જ્યારે જ્યારે આમ જ રહેતા હોવાથી તેથી વધુ જ રહેવાના, તે તેની સમતા કેમ થાય? આનું સમાધાન આ છે, કે દિવસ ગતિ, ઋગ્વેદ તથા મોળના પ્રથમ ભાગ વચ્ચેમાં તે તે તેની જોઈ શકાય છે તેને. સ્વસ્ત રહેવાના આચરણમાં કહેલા પ્રકારથી જોઈ શકાય છે. તે તેની સમતા થાય છે, મારે કહેવા વધી નથી ૧૧

હોયોની એક સરખી રીતિ એ જ સ્વાસ્થ્ય કિંમતી

પત્તમસ્થિ હિ દોનાયા મિરમિરવધાયેતિ ।
ન તત્સ્વાસ્થ્યં વિતા વક્ષુ શાક્યમન્યેન હેતુના ૫૬૨
અન્નમ-મિપમિ દોનાયાં શ્વ સમસ્તં નત્તમસ્તે,
તત્ સ્વાસ્થ્યં મિતા અન્નમ હેતુના ન હિ વક્ષુ શાક્યમ્ ॥

વેદો દોયોની જે સમતા નહીં કરે છે, તે સ્વસ્થપણુ વિના પીળા કોઈ કાશ્વથી કહી શકાવી જ નહીં. ૬૨

હિમ-કેન સમરોપસત્ત્વલોભ્યમન્યોનામેકમ્ ।
સ્વસ્ત-સમરોપાઃ । સમરોપ-સ્વસ્ત સ્વસ્થેનાં હિતં ન તદાય વક્ષુમન્યમ્ । સ્વસ્થમત્તિકામ્યં સમવાચ્યતિદેવસ્ય સ્વાસ્થ્ય સત્ત્વલુપ્તિ કયોતિ । અન્નમ-પ્રાપ્ત્યવે ઉચ્ચત્તે-શોકમ્ । તથા માત્રાસિનીયઃ વાયે રજ્યાસિવિકિરણ-મયમત્તલભ્યમસવીરવૈપાત્યમિરોચકલીપતિ । તથા વરો-જમ્પે રજાત્વં વાત્સલ્યમ્ સ્વરા ધીમનીવલ્લેન મિરિદમ્ ॥

આ ઉપરથી સમરોપનું તથા સ્વસ્થનું વક્ષુ પરસ્પર સાપેક્ષ-જેટલે એક એકની પરસ્પર જારિ થાતવાળું જ શક્ય થાય છે કે 'સમરોપસત્ત્વને સાધે જ સ્વસ્થપણુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વસ્થપણુને લીધે સમરોપસત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, મારે જે સ્વસ્થ હોય તે જ સમરોપ કરેલા અને જે સમરોપ હોય તે જ સ્વસ્થ કરેલા. છે તેમ જ સ્વસ્થ હોવાને કિતાહારી જ્યુ તે જ મણુપ છે, જે પોતાના માપમાં રહેલા હોય. ધાતુ અને મર્યાને એકસરખા જ રાખે, કુખ્યારક ન થાય અને સ્વસ્થનું અનુસરણ કરી કરે. મર્યામાં ઋગ્વેદના અખ્યાનમાં જે જે સેવવા થોડા છે, તે કહે છે, તેમ જ માત્રાસિનીય નામના અખ્યાનમાં સતી સંસ્કરણ થોડા, સાદી થોડા, જલ થઈ, જગત્ પ્રાપ્તિ-જ્ઞાનાં માત્ર, કૃષ્ટી સાક અર્ધ સાક તથા કૃષ્ટ વચ્ચેનું મેત્ર કરતા જલારેષ છે અને જે જોઈ કરનાર સ્વસ્થ હોય, તથા વાક્યરેષ હોય, તે

જ્યુ સર્વકાળ સેવવા થોડા કહે છે ૧૨
હોયો, ધાતુઓ અને મળો વધવાનાં નિમ્નો તત્ત્વમિકપણપરિવિદ્યારાતિનિયેવનાત્ ।

વોપધાતુમજ્જાનાં હિ કૃષિવલ્કા મિપમ્પરે ૫૬૩
અન્નમ-તત્ત્વમિક-મજ્જા-વિદ્યાર-અતિવિવેચનત્
હિ હોય-ધાતુ-મજ્જાનાં કૃષિ-મિપમ્પરે તથા ॥

હોયોની, ધાતુઓની અને મળોની વૃદ્ધિ કરનારા આહારવિકારોનું અત્યંત સેવન કરવાથી જ હોયોની, ધાતુઓની અને મળોની વૃદ્ધિ ઉત્તમ વેણે કહી છે ૬૩

વાયુ વધ્યો હોય તે ?

વાતે કૃષ્ણે મલેત્કાર્યં પાઠ્યં બોધ્યકમિતા ।
ગાઈ મ્મં વર્ણં વાસ્યં માત્રસ્પૃતિવિનિમ્નતા ૫૬૪
અન્નમ-વાતે કૃષ્ણે કાર્યં વર્ણં ન ડ વચ્ચિત્
મ્મં ગાઈ ના ન વર્ણં વાતસ્પૃતિ વિનિમ્નતા મર્દે ॥

વાયુ વધ્યો હોય તે શરીરમાં કૃષ્ણ પણુ, કહેવપણુ, ગરમીની ઇચ્છા, મગ ઘાટો, બગ ઘાટું તથા શરીરના અવયવોનું ક્ષેત્ર થાય; અને નિદ્રા આવવી નથી ૬૪

પિત્ત વધ્યુ હોય તે ?

વિષ્ણુમને નવાત્રાયા પીતત્વં ક્ષીમિન્દ્રિયમ્ ।
શીતેષ્ઠાવાપમુષ્કાર્ણં સ્પુ પિત્તે કૃષ્ણે ડક્ષમુત્તા ૫૬૫
અન્નમ-પિત્તે કૃષ્ણે વિષ્ણુમને નવાત્રાયા પીતત્વમ્,
કૃષ્ણે ક્ષીમે, શીતેષ્ઠ-વાત-મુષ્કાર્ણં સ્પુ ડક્ષમુત્તા (ન મર્દે) ॥

પિત્ત વધ્યુ હોય તે વિજામાં, મૂત્રમાં, નેત્રમાં તથા શરીરમાં પીળાશ થાય, ઈરિયો ક્ષીમ થાય, કીની ઇચ્છા થાય, તાપ લાગે, મૂર્છા આવે અને મૂત્ર બોધ થઈ જાય ॥

કફ વધ્યો હોય તે ?

વિદ્યારિશોભ્યં શીતત્વં મૌલ્યં આતિનિમ્નતા ।
અગ્નિશીતિયમુષ્કારો મુલસેકા ક્ષયેઽપિદે ૫૬૬
અન્નમ-કફ અગ્નિ વિદ્યારિશોભ્યં શીતત્વં મૌલ્યં અતિનિમ્નતા ઈપ્યશિવલ્લ-રત્તેવ ન મુલસેકા (સ્વાજ) ॥

કફ વધ્યો હોય તે વિજા વચ્ચેમાં ધોળાશ થાય, તથા શરીરમાં શીતપણુ, મારેજનું થાય, નિદ્રા જૂલ આવે, સાદા રીસા થાય, મોજ-જિજ્ઞાસા અને મોહમાં પાળી આવ્યા કરે. ૬૬

રસ વધ્યો હોય તો ?

રસે વૃદ્ધેઽન્નવિદ્વેષો જાયતે ગાત્રગૌરવમ્ ।
લાલાપ્રસેકશ્ચદિશ્ચ મૂર્ચ્છા સાદોઽમ્રમઃ કફઃ ॥૬૭॥

અન્યઃ-રસે વૃદ્ધે ઇન્નવિદ્વેષઃ ગાત્રગૌરવં લાલાપ્રસેકઃ
ર્ચ્છિઃ મૂર્ચ્છા સાદઃ ઇમ્રમઃ ચ કફઃ જાયતે ॥

રસ વધ્યો હોય તો અન્ન ઉપર દ્રેષ
થાય, શરીરમાં ભારેપણું થાય, લાળ અર્થા
કરે, ઊલટી થાય, મૂર્છા આવે, શરીરમાં પીડા
થાય, ઇમ્ર થાય અને કફ થાય છે. ૬૭

લોહી વધ્યું હોય તો ?

પ્રવૃક્ષં સ્થિરં કુર્યાદ્ગાત્રમારકવર્ણકમ્ ।
લોચનં ચ તથા રક્તં શિરાઃ પૂરયતેઽપિ ચ ॥૬૮॥

અન્યઃ-પ્રવૃક્ષં સ્થિરં ગાત્રમ્ આરકવર્ણકં લોચનં
ચ રક્તં કુર્યાત્, તથા ચ શિરાઃ અપિ પૂરયતે ।

લોહી વધ્યું હોય તો શરીરને અને
નેત્રને રાતાં કરે, તેમજ નસોને પણ
ભરી દે છે. ૬૮

અન્ય-અને ખીળું :

રક્તં તુ કુર્યતે વૃક્ષં વિસર્પણીહવિદ્રધીન્ ।
કુષ્ટં વાતાશ્લકં શુભ્નં શિરાપૂર્ણત્વકામલે ॥૬૯॥

ગાત્રાણાં ગૌરવં નિદ્રા મદો દાહશ્ચ જાયતે ।
વ્યક્ત્ત્વિસાદસંમોહરકત્ત્વજ્જનેત્રમૂત્રતાઃ ॥૭૦॥

ગુદમેદ્રાસ્યપાકાર્શઃ પિષ્કા મશકાસ્તથા ।
દ્વિપ્લુતાક્ષમર્દાસ્ત્વદરાસ્તાપઃ કરાદ્ધ્રિષુ ॥

શમયેદ્રકવૃક્ષધુત્યાન્ રક્ત્સ્રુતિવિરેચનં ॥૭૧॥

અન્યઃ-વૃદ્ધે રક્તં તુ વિસર્પણીહવિદ્રધીન્ કુષ્ટં વાતાશ્લકં
શુભ્નં શિરાપૂર્ણત્વકામલે કુર્યતે ॥ (તથા ચ રક્તે વૃદ્ધે) ગાત્રાણાં
ગૌરવં નિદ્રા મદઃ ચ દાહઃ જાયતે, (અપિ ચ) ગુદમેદ્ર-
આસ્યપાક-અર્શઃ પિષ્કાઃ તથા મશકાઃ દ્વિપ્લુતા-અક્ષમર્દ-
અસ્ત્રદરાઃ (ચ) કરાદ્ધ્રિષુ તાપઃ (જાયતે) । રક્ત્ત્વજ્જ-
નેત્રમૂત્ર (રોગાન્) રક્ત્સ્રુતિવિરેચનં શમયેત્ ॥

એ વધેલું લોહી રતના, ખરલ, વિદ્રધિરોગ,
કોઠ, વાતરક્ત, ગોળા, નસોનું ભરપૂરપણું
અને કમળો ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ શરીરમાં
ભારેપણું, નિદ્રા, મદ, કાઠ, ખીલ, અગ્નિનું
મંદપણું, મોહ; ચામડીમાં નેત્રમાં તથા
મૂત્રમાં રતાશ; શુદ્ધાનું, લિંગનું તથા મોઢાનું
પાકવું; અરશ, ફેાદીઓ, મશ, ઉંદરી, અગો-
નું તૂટવું, પ્રદર, હાથમાં અને પગમાં તાપ
થાય છે. આમ લોહીના વધવાથી જે રોગો

ઉત્પન્ન થાય, તેઓને લોહી કાઢીને અને રચ
દઈને શાંત કરવા. ૬૯-૭૧

માંસ વધ્યું હોય તો ?

માંસં વૃક્ષં તુ ગળ્ડૌષ્ઠસ્થિગુપસ્યોરુવાહુધુ ।
જઙ્ઘ્યોઃ કુર્યતે વૃદ્ધિઃ તથા ગાત્રસ્ય ગૌરવમ્ ॥૭૨॥

અન્યઃ-વૃદ્ધે માંસં તુ ગળ્ડૌષ્ઠસ્થિગુપસ્યોરુવાહુધુ જઙ્ઘ-
ધ્યોઃ વૃદ્ધિઃ કુર્યતે, તથા ગાત્રસ્ય ગૌરવં (કરોતિ) ॥

માંસ વધ્યું હોય ત્યારે ગાલ, હોઠ,
શુદ્ધભાગ, સાથળ, બાહુ તથા પિંડીઓની
તે વૃદ્ધિ કરે છે અને શરીરમાં ભારેપણું
કરે છે. ૭૨

મેદ વધેલ હોય તો ?

ઉદરે પાર્શ્વયોર્વૃદ્ધિઃ કાસરવાસાદયસ્તથા ।
દૌર્ગન્ધ્યં સ્નિગ્ધતા ગાત્રે મેદોવૃક્ષૌ ભવેદિતિ ॥૭૩॥

અન્યઃ-મેદોવૃક્ષૌ ઉદરે પાર્શ્વયોઃ વૃદ્ધિઃ કાસ-
શ્વાસાદયઃ દૌર્ગન્ધ્યં ગાત્રે સ્નિગ્ધતા ઇતિ ભવેત્ ॥

મેદ અત્યંત વધેલ હોય ત્યારે પેટ તથા
પડખાં વધે છે, ઉંઘરસ તથા શ્વાસ વગેરે
થાય છે, દુર્ગંધપણું અને શરીરમાં સ્નિગ્ધપણું
થાય છે. ૭૩

અન્ય-અને ખીળું :

પ્રવૃક્ષં કુર્યતે મેદઃ શ્રમમલ્પેઽપિ ચેષ્ટિતે ।
તૃદ્સ્વેદગલગળ્ડૌષ્ઠરોગમેહાદિજન્મ ચ ॥૭૪॥

શ્વાસં સ્થિગ્જઠરગ્રીવાસ્તનાનાં લમ્બનં તથા ॥૭૫॥

અન્યઃ-પ્રવૃક્ષં મેદઃ અલ્પે અપિ ચેષ્ટિતે શ્રમે કુર્યતે,
ચ તૃદ્સ્વેદ-ગલગળ્ડ-ઔષ્ઠરોગ-મેહાદિજન્મ (કુર્યતે),
તથા શ્વાસં સ્થિગ્-જઠર-ગ્રીવા-સ્તનાનાં લમ્બનં (કુર્યતે) ॥

વળી તે વધેલો મેદ થોડી હરફર કરવાથી
પણ થાક લગાડે છે, અને તરશ તથા પસીનો
બહુ કરે છે; ગળાના, ગાલના તથા હોઠના
રોગ અને પ્રમેહ આદિને પણ ઉત્પન્ન કરે
છે, શ્વાસ કરે છે; ઢગરાં, પેટ, ડોક તથા
સ્તનને લાંબાં-લટકતાં કરે છે. ૭૪-૭૫

હાડકાં વધ્યાં હોય તો ?

વૃદ્ધાન્યસ્યોનિ કુર્વન્તિ અસ્થીન્યન્યાનિ ચાસ્થિયુ ।
આચરન્તિ તથા દન્તાન્ વિકટાન્મહતસ્તથા ॥૭૬॥

અન્યઃ-વૃદ્ધાનિ અસ્થીનિ અસ્થિયુ અન્યાનિ અસ્થીનિ
કુર્વન્તિ, તથા દન્તાન્ વિકટાન્ તથા મહતઃ આચરન્તિ ॥

હાડકાં વધ્યાં હોય તો હાડકાંઓમાં
ખીળાં હાડકાં તે ઉત્પન્ન કરે છે અને દાંતને

મોઢાળ તથા મોટા કહે છે. ૭૬

મન્ય વધી હોય તો ?

મન્યા મુઠા સમસ્તાન્નેત્રગૌરવમાચરેત્ ॥૭૭॥

મન્યવ—મુઠા સમસ્તાન્નેત્રગૌરવમાચરેત્ ॥

વધેલી મન્ય સર્વ અંગોમાં તથા

નેત્રોમાં આરેખ્યું કહે છે. ૭૭

વીર્ય વધ્યું હોય તો ?

દુકાશ્મરી શુક્રવચી મુગ્ધત્યાતિમર્ત્તનમ્ ॥૭૮॥

મન્યવ—દુકાશ્મરી શુક્રવચી (ચ) શુક્રવચી-મર્ત્તનમ્

મર્ત્તનમ્ (મરેત્) ॥

વીર્ય વધ્યું હોય ત્યારે શુક્રાશ્મરી નામનો

વચરીનો રોગ અને વીર્ય જડું બનીકે છે. ૭૮

મળ વધ્યા હોય તો ?

મન્યવ—મળવધી કઠરે કાઠોગ્ધા (ચ)

કાઠો ॥

મળ વધ્યા હોય ત્યારે પેટ બધી આવે

અને પેટમાં પીડા પણ થાય છે. ૭૯

મૂત્ર વધ્યું હોય તો ?

મૂત્રે કુદે મુદ્ગમૂત્રમાખ્યાત્નં વસ્તિવેવમા ॥૮૦॥

મન્યવ—મૂત્રે કુદે મુદ્ગ મૂત્રમ્ આખ્યાત્નં વસ્તિ-

વેવમા (મળતિ) ॥

મૂત્ર વધ્યું હોય ત્યારે વારંવાર મુત્રરત્નું

પડે પેટ બધી આવે અને મૂત્રાશયમાં બેઠના

થાય છે. ૮૦

પરસેવો વધ્યા હોય તો ?

સ્વેદે કુદે તુ વૌર્મ્યત્વિ કાઠુશ્ચ કાચતે ॥૮૧॥

મન્યવ—સ્વેદે તુ કુદે વૌર્મ્યત્વિ ચ કાઠુ-

ચાચતે ॥

પરસેવો વધ્યા હોય ત્યારે કુર્મખપ્પલું

થાય અને આમથી પર મળ આવે છે. ૮૧

મીનું આત્મિક વધ્યું હોય તો ?

માર્ત્તવાતિમુદ્ગતિઃ સ્વાર્મ્યત્વિ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

મન્યવ—માર્ત્તિવે ચ ચાર્ત્તિવે મરેત્ ॥૮૨॥

વધ્યાની થાય છે. ૮૨

ધાવણ વધ્યું હોય તો ?

સ્તનયોરતિપીનત્વી સીરભાવો મુદ્ગમુદ્ગ ॥

તોવધ્ય તત્ર મયતિ સ્તન્યાચિન્મસ્ય કશાનમ્ ॥૮૩॥

મન્યવ—સ્તન્યો અતિપીનત્વી મુદ્ગ મુદ્ગ સીરભા

તત્ર ચ તોવ મયતિ (ફાટ) સ્તન્યાચિન્મસ્ય કશાનમ્

(શીઝોનુ ધાવણ વધ્યું હોય તો) સ્ત

નુન કશાવધાર થાય, વારંવાર દૂધ અંધો ક

અને સ્તનમાં પીડા થાય, જે ધાવણ વધ્યા

લક્ષણ છે. ૮૩

અર્ધ વધતો હોય ત્યારે ?

અર્ધવિપ્રકૃતિસ્ય કુદે ગર્મ્યમિવાપરે ॥

સ્વેદશ્ચ ગર્મ્યવ્યાપ્તિ સ્વાત્મસર્વે ક્ષણે મ્મલ ॥૮૪॥

મન્યવ—અર્ધવિપ્રકૃતિ સ્વેદે તુ અર્ધવિપ્રકૃતિ સ્વે

વાસ્તે, ચ સ્વેદ (જ્વા) પ્રસવે મ્મલ સ્વે

ગર્મ્યવાળી સ્ત્રીને ગર્મ વધતો હોય ત્યા

પેટ બાદિ અગ્રે વધે છે, પરસેવો બ

આવે છે અને પ્રસવના સમયે બારે ॥

થાય છે. ૮૪

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

અત્યંત વધેલા રોગો, ધાતુઓ અને મળો

જોછા કરવાની ભરે

ધારે છે; માટે અત્યંત વધેલા ધાતુઓને
ઘેલા કરવા એ હિતકારી છે. ૮૫, ૮૬
દોષોનો, ધાતુઓનો તથા મળોનો
ક્ષય થયાનાં નિદાનો

પ્રસાત્યાત્સદાક્રોધરોકચિન્તામયશ્રમેઃ ।
ગૌતમ્યાયનરનાત્યર્વસંરોધનૈરપિ ॥ ૮૭ ॥
પાનાં ધારણાચાપિ સાહસાદમિધાતતઃ ।
પાપામય ધાતૂનાં મલનાં ચ ભવેત્ ક્ષયઃ ॥ ૮૮ ॥
અન્ય-અસાત્ય-અપ્ર-સદાક્રોધ-શોક-ચિન્તા-
અ-શ્રમેઃ, અતિવ્યવાય-ગનશન-અત્યર્વસંરોધનૈઃ અપિ.
પાનાં ધારણાત્, અપિ ચ સાહસાત્ કાય અમિધાતતઃ
પાપામય, ધાતૂનાં ચ મલનાં ક્ષયઃ ભવેત્ ॥
શરીરની પ્રકૃતિને માફક ન હોય તેવા
ખરાકથી હંમેશાં ક્રોધ, શોક, ચિન્તા, ભય,
શ્રમ, અતિમૈથુન, ઉપવાસ, તથા અત્યંત રેચ
આદિ સંશોધનથી; ઝાડા વગેરેના વેગોને
રોકવાથી, સાહસથી અને સામેથી લાગેલા
ખરાકથી પણ હોયોનો, ધાતુઓનો તથા મળો-
નો ક્ષય થાય છે. ૮૭, ૮૮

ક્ષીણ થયેલા દોષાદિકનાં લક્ષણો
પ્રત્યક્ષેડ્વપ્નેષ્ટવં મન્દવાક્યં વિસંજતા ।
પેત્તક્ષયેડ્વધિકઃ શ્લેષ્મા વહ્નિમાન્ધં પ્રમાણયઃ ॥ ૮૯ ॥
અન્યઃ શિથિલા મૂર્છા રૌક્ષ્યં દાહઃ કફક્ષયે ।
હૃત્પીઠા કપ્થશોષસ્ત્વકશૂન્યા તૃડ રસક્ષયે ॥ ૯૦ ॥
શેરઃ શ્લેષ્મા હિમા મૂર્છા ત્વકપાશ્વ્યં ક્ષયેડ્વજનઃ ।
પ્રત્યક્ષકચરાસ્કન્ધવક્ષોજઠરસન્ધિષુ ॥ ૯૧ ॥
અસ્થિપાદપિષ્ઠીષુ શુષ્કતા ગાત્રરુક્ષતા ।
તોવો ધમન્યઃ શિથિલા ભવેયુર્માસલક્ષયે ॥ ૯૨ ॥
ગ્રીહમિવૃદ્ધિઃ સન્ધીનાં શૂન્યતા તતુરુક્ષતા ।
સર્થનાભિગમમાંસસ્ય લિંગં સ્યાન્મેદસઃ ક્ષયે ॥ ૯૩ ॥
અસ્થિશૂન્ય તનો રૌક્ષ્યં નલ્લદન્તતુટિસ્તથા ।
અસ્થિક્ષયે લિંગમેતદ્વિદ્યેઃ સર્વેશ્વદાહતમ્ ॥ ૯૪ ॥
શુક્તાત્પત્ત્વં પર્વમેદસ્તોદઃ શૂન્યત્વમસ્થનિ ।
લિંગાન્યેતાનિ જાયન્તે નરાણાં મજ્જસંક્ષયે ॥ ૯૫ ॥
શુક્લક્ષયે રસ્તેડરશ્ચિર્વથા રોફસિ મુષ્કયોઃ ।
ચેરેણ શુક્લેકઃ સ્યાત્સેકે રક્તાત્પશુક્તા ॥ ૯૬ ॥
અન્યઃ-વાતક્ષયે અત્પનેષ્ટવં મન્દવાક્યં વિસંજતા
ભવેત્, પિત્તક્ષયે શ્લેષ્મા અધિકઃ વહ્નિમાન્ધં પ્રમાણયઃ
સ્યાત્; કફક્ષયે સન્ધયઃ શિથિલાઃ (સુઃ),
મૂર્છા રૌક્ષ્યં દાહઃ (ભવેત્), રસક્ષયે હૃત્પીઠા કપ્થશોષઃ
શૂન્યતા ચ તૃડ (સ્યાત્); અજનઃ ક્ષયે શિરાઃ

શ્લેષ્મા હિમાઃ (સુઃ), મૂર્છા ત્વક પાશ્વ્યં (સ્યાત્),
માસલક્ષયે અસ્થિપાદપિષ્ઠીષુ શુષ્કતા ગાત્રરુક્ષતા તોદઃ
ધમન્યઃ શિથિલાઃ ભવેયુઃ । મેદસઃ ક્ષયે પ્લીહમિવૃદ્ધિઃ
સન્ધીનાં શૂન્યતા તતુરુક્ષતા ભિગમમાંસસ્ય પ્રથિના સ્યાત્ ।
અસ્થિક્ષયે અસ્થિશૂન્ય તનો રૌક્ષ્યં તથા નલ્લદન્તતુટિઃ-
આત્ ત્વિંત્ત્વં વર્વેઃ વર્વેઃ ઉદાહૃતમ્ । મજ્જસંક્ષયે નરાણાં શુક્તા-
ત્પત્ત્વં પર્વમેદઃ તોદઃ અસ્થનિ શૂન્યત્વમ્-આત્તિ લિંગાનિ
જાયન્તે । શુક્લક્ષયે રસ્તે અશક્તિઃ, રોફસિ મુષ્કયોઃ વ્યથા,
ચિરેણ શુક્લેકઃ, સેકે રક્તાત્પશુક્તા સ્યાત્ ॥

વાયુનો ક્ષય થાય ત્યારે શરીરની ઘેષ્ટા
ઓછી થાય, થોડું ઘેલી શકાય અને
સંસારહિતપણું અથવા ઘેલાન સ્થિતિ થાય
છે. પિત્તનો ક્ષય થાય ત્યારે કફ અધિક
થાય, અગ્નિ મંદ થાય અને ક્રાંતિનો નાશ
થાય છે. કફનો ક્ષય થાય ત્યારે સાંધાઓ
ઢીલા થાય, મૂર્છા આવે, શરીરમાં રૂક્ષપણું
થાય અને બળતરા થાય છે. રસનો ક્ષય
થાય ત્યારે હૃદયમાં પીડા થાય, ગળું સુકાય,
ચામડી બહેર મારી જાય અને તરશ લાગ્યા
કરે છે. લોહીનો ક્ષય થાય ત્યારે નસો ઢીલી
તથા ટાલી થાય છે, મૂર્છા આવે અને ચામડી
કઠણ થાય છે. માંસનો ક્ષય થાય ત્યારે
ગાલ, હોઠ, ડોક, ખભા, છાતી, પેટ, સાંધા,
ગુદ્ય ભાગ અને પગની પિંડીઓ સુકાય,
શરીર રૂક્ષ થાય, પીડા થાય અને નાડીઓ
ઢીલી થાય છે. મેદનો ક્ષય થાય ત્યારે ખરલ
વધે, સાંધાઓ બહેર મારી જાય, શરીર રૂક્ષ
થાય અને સ્નેહ ભરેલું માંસ ખાવાની ઇચ્છા
થાય છે. હાડકાંઓનો ક્ષય થાય ત્યારે
હાડકાંઓમાં શૂળ નીકળે, શરીર રૂક્ષ થાય
અને નખ તથા હાંત તૂટવા લાગે; હાડકાં
ક્ષીણ થયાનાં એ ચિહ્નો સઘળા વૈદ્યોએ કહ્યાં
છે. મજ્જાનો ક્ષય થાય ત્યારે માથાસોના વીર્ય-
ની ઓછાશ, સાંધાઓનું તૂટવું, પીડા અને
હાડકાંઓમાં શૂન્યપણું-એટલાં ચિહ્નો થાય
છે. વીર્યનો ક્ષય થાય ત્યારે મૈથુનમાં અશક્તિ
થાય, લિંગમાં તથા વૃષણોમાં પીડા થાય
વીર્ય ઘણી વારે રખલિત થાય અને જ્યારે
રખલિત થાય ત્યારે રાતું અને ઓછું હોય છે.

ઓજના કાયજી નિઢાન

मोक्षं संक्षीयते कोपाधिस्ताशोकप्रमाद्विभिर ।
कसीत्सीद्व्योप्यकद्रुक्कं कसंवीरपरिचयि ॥ ९७ ॥

अन्यथा—कोरण् विस्तारोक्त-भ्रमादिभिः स्त्री-
 तैश्चोपपन्नैः सर्वैः करेण अपि भावः पश्यीकते ॥

કોપથી, ચિતાથી, ચોઠથી, કમ જાદિથી
જને રૂક્ષ, વીરુજ, ગરમ તથા વીજા પદાર્થો
થી જને બીજા કંઈય કિયાઓથી પણ જોઈ
ને કમ થાય છે ૬૭

આજનો દાય ખયાળા લક્ષ્યો

विमेति दुर्बलोऽमीत्य विन्त्येवपथितेन्द्रिय ।
 दुस्त्वयो पुर्मन्ता कस्त क्षाम स्यादोवच सये ॥९॥

अन्वय-ओब्रस सय (जन) दुर्ग (छत्र)
अनीहम विमेलि, निम्न ५५, ५५ विठ्ठल ५५
इमय इल. इमय इल. ५५

જોજનો સમ થતા માણસ બળદીન સર્પ
વારવાર બલ પામ્યા કરે છે, ચિંતા કરી
કરે છે અને બલશયેલ છદ્ધિચોવાળો, આળી
કાતિવાળો, મનમ્મા ઉઠાસ, રૂઢ અને દૂબળો
સર્પ થય છે. ૬૮

विद्यानां भव ध्याना लक्षणे।

पुरीनस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् ।
सराक्षस्यानिभस्योर्ध्वे गमनी कुक्षिसंकुचिः ॥९९॥

अन्वयः-युतीत्युक्ते पक्षे च ह्यस्यैव प्रकाशं भवेत्,
अथवा स्वप्रकाशस्यैव प्रकाशं भवेत्, इति चेत् (न स्यात्) ॥

વિક્રમ સીંઘ સર્થ હોય તેા પઠખાઓમા
પણ છાવીમા પીઠા રાજ, જવાજી રહેવો
વાલુ ઉચિત આદેશને પેટને સહોત સર્થ
સુદ છે ૬૬

ଅନ୍ୟ-ସ୍ତୁତିପୁରୀ - ଓଡ଼ିଶାରେ ।

भूतना, परसेवाना, स्त्रीना रज्जनो तथा
 धावणना इय ध्याना सध्या

मृषस्येऽप्यमृशस्यै वस्तौ तोदय्य जायते ।
स्वेदनाशो त्वयो रौद्र्यं चक्षुरपि कदाचन ॥१००॥

स्तथाऽपि रोमहृयाः स्युर्हि स्वेवस्यै मवेत् ।
आर्तवस्य जन्मले आमावस्तस्यास्यताय वा ॥१०॥

जायते स्वमा योगी किं स्यात्प्राप्तव्यम् ।
 अभावात्कथं वा स्यात्स्वमाभवात्कथं वा स्यात् ।
 म्यामी पयोधरादेवकथं वा स्यात्प्राप्तव्यम् ।

अन्वयः—मूषकदे = कुतलं कसौ न लोह-

प्राप्तते। एवेदगात्रे हवन् रीत्यै कथुमा अमि सङ्गा,
रोमकृपाः न सङ्गाः सु, (एतत्) सिद्धं रीत्यै
अमिन् ॥ अतीत्यस्य हवन्ते न तस्य अमान, अथवा
अमकत् तस्य अमपत्ता धोमी न वैरस्य प्राकते, (एतत्)
सिद्धं स्यात्। साम्प्रतीये सङ्गाः अथवा सङ्गाः, वा
प्राकते अमानो (अकत्) एतत् तस्यै स्यात् ॥

મૂત્રનો સ્વચ્છ શાય ત્યારે મૂત્ર જ્યોત્સુ સર્ધ
જાય અને મૂત્રાશયમા પીઠ શાય છે.
પરસેવાનો સ્વચ્છ શાય ત્યારે જામડી અને
નેત્ર પણ રક્ષ સર્ધ જાય અને ફવાડાજ્યોના
છિદ્રો સ્વચ્છ સર્ધ જાય છે, આ ચિત્ર પર
સેવાનો સ્વચ્છ થતા જાય છે સ્ત્રીના રથનો
સ્વચ્છ શાય ત્યારે સમચન્દ્ર માસિક આવર્ત
નથી, તે જ્યોત્સુ સર્ધ જાય અને યોનિમા વેદન
શાય છે સ્ત્રીજ્યોના ધાવજનો સ્વચ્છ શાય ત્યારે
ધાવજ આવર્ત નથી, આવર્ત હોય તે
જ્યોત્સુ આવે છે અને સ્તન કશમાર્ધ જાય
છે, આ ચિત્ર ધાવજનો સ્વચ્છ થતા શાય છે

ત્રીના ગભનિઃ ક્ષય જ્ઞાન્ય લક્ષણે।

अनुचतो भवेत्कुशिरंमस्यास्पन्दमे वषा ।

इति गर्भसंयोगे प्राप्तेर्भ्रूणस्य समुत्पत्तम् ॥ १०३ ॥

समय—(विषयः समाह्वये) दुःखि भवता, तस्य
पसस्य भवत्यनेन यत्ने । इति तद्वत् समह्वये प्रतीः
ध्यातव्यम् ॥

શ્રીના અર્જુનો ક્ષય થાય ત્યાર પેટ
નીચુ ઘઈ જાય અને ગર્ભ પેટમાં ફરકે
નથી, એવા ચિહ્નો અર્જુનો ક્ષય થતાં
વિદ્યોનોએ કથા છે ૧૦૩

क्षीणं भयं क्षीयमानं धातुभ्यो न धात्वानां कृपायाः ।
तत्तत्त्वयवर्षमाह्वयविद्यापतिमियेकमाव ।

तच्चत् प्राण्य मरुः क्षीरं तच्चत्सयमभ्योदति ॥१॥

अन्वय-उत्-उत्-उत्पन्न-आहत-विहृत-कठिनिरे
वज्रत्वर, उत् उत् प्राप्त्य स्त्रीर्त्वं उत्-उत्पन्नम् असोहति ॥

તે તે બાલુઓને, ડોપોને તથા મળોને
પથારનાશ ગાદારવિહારીનું અત્યવ સેવન
કરનાથી માણસ તબ્બોને મેળવીને તરત તેનો
તેનો કાપ કાપ કરે છે ૧૦૪

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

અન્યઃ-નૂનામ્ ઓજઃ તુ સુન્નિર્ઘઃ તથા સ્વાદુભિઃ
સ્નિઃ કૃષ્ણઃ વિશેષાત્ તુ ક્ષીર-માંસ-રસાદિભિઃ વર્ધતે ॥

માણુસોનું ઓજ પણ સારી રીતે સ્નેહથી
ભરેલા, મધુર અને મૈથુનશક્તિને વધારનારા
આકારથી અને વિશેષે કરી દૂધના તથા
માંસના રસો વગેરેના ઉપયોગથી વધે છે.

ક્ષીણ થયેલ દોષાદિને વધારવાના ઉપાયો
દોષધાતુમલક્ષીણો વલક્ષીણોડપિ માનવઃ ।
તત્તત્સંવર્ધનં ચત્તદન્નપાનં પ્રકાશ્કતિ ॥ ૧૦૬ ॥
પદ્માદારજાતં તુ ક્ષીણઃ પ્રાર્થયતે નરઃ ।
તસ્ય તસ્ય સ લાભેન તત્તત્સ્યમપોહતિ ॥ ૧૦૭ ॥

અન્યઃ-દોષધાતુમલક્ષીણઃ માનવઃ અપિ તત્તત્સંવર્ધનં
કૃત્ વત્ અન્નપાનં (સ્યાત્) તત્ તત્ પ્રકાશ્કતિ ॥
ક્ષીણઃ તુ નરઃ ચત્ આદારજાતં પ્રાર્થયતે, તસ્ય
તસ્ય લાભેન તત્તત્સ્યમ્ અપોહતિ ॥

(વળી ખીણું પણ કહ્યું છે કે,) જેના
દોષો, ધાતુઓ, મળો કે ખળ ક્ષીણ થયાં
હોય તે માણસ પણ જે જે અન્નપાનો તેને
વધારનારાં હોય છે, તે તેની જ ઇચ્છા કરે છે;
મોટે ધાતુ આદિની ક્ષીણતા પામેલો તે માણસ,
જે જે આદાર વગેરેની ઇચ્છા કરે છે, તેને
મેળવી તે તે ધાતુ આદિના ક્ષયને મટાડે છે.

પાચુના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
કપાયકદૃતિકાનિ રુક્ષશીતલધનિ ચ ।
યવમુદગપ્રિયદૂનૂશ્વ વાતક્ષીણોડમિકાશ્કતિ ॥ ૧૦૮ ॥

અન્યઃ-વાતક્ષીણઃ (જનઃ) કપાયકદૃતિકાનિ ચ
રુક્ષશીતલધૂનિ ચ યવમુદગપ્રિયદૂનઃ અમિકાશ્કતિ ॥

જેનો વાયુ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
પૂરા, તીખા, કડવા, રૂક્ષ, ટાઢા અને હલકા
પદાર્થો તથા જવ, મગ અને કાંગની ઇચ્છા
કરે છે. ૧૦૮

પિત્તના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
તિલમાપકુલત્યાદિ પિષ્ઠાન્નવિકૃતિં તથા ।
મસ્તુશુકામ્લતપ્તકાણિ કાઞ્ચિકં ચ તથા દધિ ૧૦૯
કદ્વલ્લલવણોપ્પાનિ તીક્ષ્ણં ક્રોધં વિદાહિ ચ ।
સમયં દેશમુખ્યં ચ પિત્તક્ષીણોડમિકાશ્કતિ ॥ ૧૧૦ ॥
અન્યઃ-પિત્તક્ષીણઃ (જનઃ) તિલમાપકુલત્યાદિ
પિષ્ઠાન્નવિકૃતિં તથા મસ્તુશુકામ્લતપ્તકાણિ તથા કાઞ્ચિકં

ચ દધિ ચ કદ્વલ્લલવણોપ્પાનિ તીક્ષ્ણં ક્રોધં ચ વિદાહિ
ચ ઉખ્યં સમયં દેશં ચ અમિકાશ્કતિ ॥

જેનું પિત્ત ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ
તલ, અડદ, કળથી વગેરે, લોટના વિકારો,
દહીનું પાણી, અથાણાં, ખાટા પદાર્થો, છાશ,
કાંજ, દહીં; તીખા, ખાટા, ખારા ગરમ અને
તીક્ષ્ણ પદાર્થો, ક્રોધ, વિદાહી પદાર્થો, ઉષ્ણકાળ,
અને ગરમ પ્રદેશને ઇચ્છે છે. ૧૦૯, ૧૧૦

કદ્વના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
મધુરસ્તિગ્ધશીતાનિ લવણામ્લગુરુણિ ચ ।
દધિ ક્ષીરં દિવાસ્વમ્નં કફક્ષીણોડમિકાશ્કતિ ॥ ૧૧૧ ॥

અન્યઃ-કફક્ષીણઃ (જનઃ) મધુરસ્તિગ્ધશીતાનિ ચ
લવણામ્લગુરુણિ દધિ ક્ષીરં દિવાસ્વમ્નમ્ અમિકાશ્કતિ ॥

જેનો કફ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
મધુર, સ્તિગ્ધ, શીતળ, ખારા, ખાટા અને
ભારે પદાર્થો; દહીં, દૂધ તથા દિવસે સૂઈ
રહેવું ઇચ્છે છે. ૧૧૧

રસના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
રસક્ષીણો નરઃ કાઞ્જલ્યમ્મોડતિશિશિરં મુહુઃ ।
રાત્રિનિદ્રાં હિમં ચન્દ્રં મોક્ષું ચ મધુરં રસમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્યઃ-રસક્ષીણઃ નરઃ અતિશિશિરમ્ અન્નઃ રાત્રિ-
નિદ્રાં હિમં ચન્દ્રં ચ મધુરં રસં મોક્ષુમ્ મુહુઃ કાશ્કતિ ॥

જેનો રસ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
અત્યંત ટાઢા જળને, રાતની નિદ્રાને, હિમને
તથા ચંદ્રને અને મધુર રસ ખાવાને વારંવાર
ઇચ્છે છે. ૧૧૨

લોહીના ક્ષયવાળો આ પદાર્થો ઇચ્છે
દૃષ્ટું માંસરસં મન્યં મધુસર્પિર્ગુહોદકમ્ ।
દ્રાક્ષાદાહિમશ્ચુકાનિ સન્નેહલવણાનિ ચ ।
રક્તસિદ્ધાનિ માંસાનિ રક્તક્ષીણોડમિકાશ્કતિ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્યઃ-રક્તક્ષીણઃ (જનઃ) દૃષ્ટું માંસરસં મન્યં
મધુસર્પિઃ ગુહોદકં દ્રાક્ષાદાહિમશ્ચુકાનિ ચ સન્નેહલવણાનિ
(ચ) રક્તસિદ્ધાનિ માંસાનિ અમિકાશ્કતિ ॥

જેનું લોહી ક્ષીણ થયું હોય તે માણસ
શેરડીને, માંસના રસાને; સાકરના, દ્રાક્ષના
તથા શેરડીના એકઠા કરેલા રસને, મધને,
ધીને અને ગોળના પાણી ઇચ્છે છે; તેમ જ તે

માણસ દ્રાક્ષના તથા દાદિમના મુશળા,
સ્નેહવાળા તથા હણવાળા પદાર્થો અને લોહીમાં
પ્રકાવેલા માંસોને ઇચ્છે છે. ૧૧૩

માંસના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
મધ્યમિ વધિસ્થિતિ પાઠ્યોત્તર વદનપિ ।
સ્પૂષ્ણકટવાદ્યમોસાનિ માંસકીયોઽમિકાકૃતિઃ ૧૧૪
અન્નવ-માંસકીય (અન્ન) વધિસ્થિતિ અન્નપિ
વદન વ વાગવન્ સ્પૂષ્ણકટવાદ્યમોસાનિ અપિ અમિ
કારણતી ।

જેનું માંસ ક્ષીણ થતું હોય તે માણસ
હઠીમાં પ્રકાવેલા જાતોને, મધુર તથા ખાટા
વગેરે રસોના સંયોજથી પ્રકાવેલા પદાર્થોને
અને માંસને ખાનારા જાડા પ્રાણીઓનાં
માંસોને ઇચ્છે છે. ૧૧૪

દીક્ષ-વાગ્ધા-મધુપ્રકાશિતસ્ય નમઃવિદા ગુરુત-
પ્રસૂત્ય ।

મેદના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
મેદસ્થિતિ માંસાનિ મામ્યાનુપોદકાનિ ચ ।
સ્ત્સાપાથિ વિદોષેષ મેદાકીયોઽમિકાકૃતિઃ ૧૧૫
અન્નવ-મેદકીય (અન્ન) મેદ સિદ્ધાપિ પ્રમ્લ-
નુપોદકાનિ માંસાનિ ચ વિદોષેષ ઉપાપાથિ અમિકારણતી ।

એનો મેદ ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
મેદમાં પ્રકાવેલા કાચ્ય, ખાનુર તથા જળજર
પ્રાણીઓનાં માંસોને અને વિશેષ કરી ખાશા
ચાળા પદાર્થોને ઇચ્છે છે ૧૧૫

હાડકાના તથા મજ્જાના ક્ષયવાળો
આ પદાર્થોને ઇચ્છે

અસ્થિકીયસ્યા માંસં મજ્જાસ્થિભેદસંયુતમ્ ।
સ્થાક્યભેદસંયુતં દ્રવ્યં મજ્જાકીયોઽમિકાકૃતિઃ ૧૧૬
અન્નવ-અસ્થિકીય (અન્ન) મજ્જાસ્થિભેદસંયુતં માંસં,
તથા મજ્જાસ્થિ. ના વૈકૃતં લગ્ન ક્ષમ્ય અમિકારણતી ।

જેનાં હાડકાં ક્ષીણ થયા હોય તે માણસ
મજ્જાથી તથા હાડકાના સ્નેહથી મુક્ત
માંસને અને મધુર તથા ખાટા રસવાળા
પદાર્થોને ઇચ્છે છે ૧૧૬

વીર્યના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
ધિલિન કુક્ષ્ટસ્યાચ્ચંદ્રં દૈસસાપચ્ચયોસ્તથા ।
મામ્યાનુપોદકાનં ચ શુક્રકીયોઽમિકાકૃતિઃ ૧૧૭

અન્નવ-શુક્રકીય (અન્ન) ધિલિન કુક્ષ્ટસ્ય
તથા દૈસસાપચ્ચયોસ્તથા ચ મામ્યાનુપોદકાનમ્ અન્ન
અમિકારણતી ।

જેનું વીર્ય ક્ષીણ થતું હોય તે માણસ
મોર, ફૂંદા, કંચ, સારસ, જામના પક્ષીઓ,
જળને કાઠે રહેનારા પક્ષીઓ અને જળમાં
રહેનારા પક્ષીઓના ઇંડાઓને ઇચ્છે છે ૧૧૭

મળના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
યવાચં યયન્નકી ચ શાકાનિ વિવિધાનિ ચ ।
મસુપાપચ્ચંદ્રં ચ મજ્જાકીયોઽમિકાકૃતિઃ ૧૧૮
અન્નવ-મજ્જાકીય (અન્ન) યવાચં ચ યયન્ન
ચ વિવિધાનિ શાકાનિ ચ મસુપાપચ્ચંદ્રં અમિકારણતી ।

જેની વિદ્ય ક્ષીણ થઈ હોય તે માણસ
જળનું અને વીણા વર્ણનું જાત, અનેક પ્રકાર
ના શાક અને મસૂરનું તથા જાડાનું જોડામણ
ઇચ્છે છે ૧૧૮

મૂરના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
પૈથિમિપુષ્પં કીર્તિ લગુદં વવોદકમ્ ।
મૂરકીયોઽમિકાકૃતિઃ ત્રપુસેર્વકાપિ ચ ૧૧૯
અન્નવ-મૂરકીય (અન્ન) પૈથિમિપુષ્પં કીર્તિ
લગુદં વવોદકં ચ ત્રપુસેર્વકાપિ અમિકારણતી ।

જેનું મૂર ક્ષીણ થતું હોય તે માણસ
પીવાના પદાર્થોને, શેરડીના રસને, દૂધને
જોળાસહિત જોરના પાણીને, બીજાઓને અને
કાકડીઓને ઇચ્છે છે. ૧૧૯

પરસેવાના ક્ષયવાળો આ પદાર્થોને ઇચ્છે
અન્નકોદર્શને મર્દં નિવાતશયમાસ્મૈ ।
ગુરુ માચર્ચ્યં કીચ સ્વેદકીયોઽમિકાકૃતિઃ ૧૨૦
અન્નવ-સ્વેદકીય (અન્ન) અન્નકોદર્શને મર્દં
નિવાતશયમાસ્મૈ ચ ગુરુ માચર્ચ્યમ્ એવ અમિકારણતી ।

એનો પરસેવો ક્ષીણ થયો હોય તે માણસ
તેલ વગેરેનું અલિપ્ત, શરીરનું ઝાળવું, મધ,
ચવન વગરના પ્રદેશમાં સૂવાનું, તેવા જ સ્થળે
જેસવું અને જોળવાળા વસોને ઇચ્છે છે.

આર્તવના ક્ષયવાળી સ્ત્રી આ પદાર્થોને ઇચ્છે
કન્યમશ્વકલ્પજીવ્યાનિ વિદાદીનિ ગુરુપિ ચ ।
પાત્રશાકાપાવાનિ સ્ત્રી પાત્રશાકાત્વસયે ૧૨૧
અન્નવ-પાત્રશાકાપાવાનિ સ્ત્રી પાત્રશાકાત્વસયે
ધિલિ ચ ગુરુપિ પાત્રશાકાપાવાનિ અમિકારણતી ।

જેનું રવ ક્ષીણ થતું હોય તેની સ્ત્રી વીર્ય,

ખાટાં, ખારાં, ગરમ, બળતરા કરનારાં અને મારેપણાંવાળાં ફળોને, શાકોને તથા અન્ન-પાનોને ઇચ્છે છે. ૧૨૧

ધાવણના ક્ષયવાળી સ્ત્રી આ પદાર્થોને ઇચ્છે મુગશાલ્યન્નમાંસાનિ ગોક્ષીરં શર્કરાં તથા ।
આસવંદધિહૃદ્યાનિસ્તન્યક્ષીણાઽમિવાચ્છતિ ॥૧૨૨
અન્વયઃ-તાન્યક્ષીણા (સ્ત્રી) હૃદ્યાનિ મુગશાલ્યન્ન-માંસાનિ ગોક્ષીરં શર્કરામ્ આસવં તથા દધિ અમિવાચ્છતિ ॥
જેનું ધાવણ ક્ષીણ થયું હોય તેવી સ્ત્રી હૃદયને પ્રિય મદિરાને, ચોખાના અન્નને, માંસને, ગાયના દૂધને, સાકરને, આસવને, અને દહીંને ઇચ્છે છે. ૧૨૨

ગર્ભના ક્ષયવાળી સ્ત્રી આ પદાર્થોને ઇચ્છે મૃગાજાવિવરાહાણાં ગર્ભાન્વાચ્છતિ સંસ્કૃતાન્ ।
વસાશૂલ્યપ્રકારાદીન્ મોક્ષું ગર્ભપરિક્ષયે ॥૧૨૩॥
અન્વયઃ-ગર્ભપરિક્ષયે (સ્ત્રી) મૃગાજાવિવરાહાણાં ગર્ભાન્ સંસ્કૃતાન્ વસાશૂલ્યપ્રકારાદીન્ મોક્ષું વાચ્છતિ ॥
જેનો ગર્ભ ક્ષીણ થયો હોય તેવી સ્ત્રી મૃગ, બકરાં, ગાડર તથા સૂવરના પકાવેલાં ગભોને, ચરબીને તથા હોઠાના કાંટાથી પકાવેલાં માંસોના પ્રકારોને ખાવા ઇચ્છે છે. ૧૨૩

બળનું લક્ષણ

રસાદિશુકપર્યન્તપુષ્ટધાતુનિમિત્તકમ્ ।
ત્રેષ્ટાસુ પાટવં યતુ વલં તદમિધીયતે ॥૧૨૪॥
અન્વયઃ-રસાદિશુકપર્યન્તં પુષ્ટધાતુનિમિત્તકં ત્રેષ્ટાસુ યત્ પાટવં તત્ તુ વલમ્ અમિધીયતે ॥
(સુશ્રુત કહે છે કે,) રસથી માંડી વીર્ય સુધીની સઘળી ધાતુઓ પુષ્ટ હોવાને લીધે ત્રેષ્ટાઓ કરવામાં શરીરનું જે સમર્થપણું તે બળ કહેવાય છે. ૧૨૪

બળનો ક્ષય થવાનાં કારણો

અમિધાતાન્નયાત્ ક્રોધાચિન્તયા ચ પરિશ્રમાત્ ।
ધાતૂનાં સંક્ષયાચ્છોકાદ્ વલં સંક્ષીયતે નૃણામ્ ॥૧૨૫॥
અન્વયઃ-અમિધાતાત્ મયાત્ ક્રોધાત્ ચિન્તયા ચ પરિશ્રમાત્ ધાતૂનાં સંક્ષયાત્ શોકાત્ નૃણાં વલં સંક્ષીયતે ॥
પછડાટ વગેરે અભિધાતથી, લયથી,

ક્રોધથી, ચિંતાથી, પરિશ્રમથી, ધાતુઓના ક્ષયથી અને શોકથી માણસોનું બળ ક્ષીણ થાય છે. ૧૨૫

બળનો ક્ષય થયાનું લક્ષણ

ગૌરવં સ્તબ્ધતા ગાત્રે મુલ્મ્લાનિવિવર્ણતા ।
તન્દ્રા નિદ્રા વાતરોથો વલવ્યાપત્તિલક્ષણમ્ ॥૧૨૬॥
અન્વયઃ-ગાત્રે ગૌરવં સ્તબ્ધતા મુલ્મ્લાનિઃ વિવર્ણતા તન્દ્રા નિદ્રા વાતરોથઃ (પ્રતલ) વલવ્યાપત્તિલક્ષણં (જ્વેષમ્) ॥

શરીરમાં ભારેપણું તથા સ્તબ્ધપણું, મોઢાનું કરમાવું, શરીરનો રંગ ખરાબ થવો; થેન, નિદ્રા અને વાયુ સંબંધી સોજા, એ બળનો ક્ષયનાં લક્ષણો છે. ૧૨૬

બળ વધારનારા પદાર્થો

દોષસામ્યકરં યતુ વક્ત્રિસામ્યકરં ચ યત્ ।
ધાતુપુષ્ટિકરં દ્રવ્યં વલં તદભિવર્ધયેત્ ॥૧૨૭॥
અન્વયઃ-યતુ દોષસામ્યકરં યત્ ચ વક્ત્રિસામ્યકરં (ચ) ધાતુપુષ્ટિકરં (મવતિ) તદ્ દ્રવ્યમ્ વલમ્ અભિવર્ધયેત્ ॥

જે પદાર્થો દોષોની સમતા કરનાર, અગ્નિની સમતા કરનાર અને ધાતુઓની પુષ્ટિ કરનાર છે, તે પદાર્થો બળને વધારે છે. ૧૨૭

બળવાનનું તથા નિર્બળનું લક્ષણ

કૃશોઽપિ વલવાન્ કશ્ચિત્ સ્થૂલોઽપ્યલ્પવલો યતઃ ।
તસ્માન્નૈષ્ટાપદુત્વેન વલવન્તં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૨૮॥

અન્વયઃ-કશ્ચિત્ કૃશઃ અપિ વલવાન્, કશ્ચિત્ સ્થૂલઃ અપિ, યતઃ અલ્પવલી (મવેત્), તસ્માત્ બુધાઃ નૈષ્ટાપદુત્વેન વલવન્તં વિદુઃ ॥

કોઈ માણસ શરીરે દુબળો હોય છતાં બળવાન હોય છે અને કોઈ માણસ શરીરે જાડો હોય છતાં જે કારણે થોડો બળવાળો હોય છે; તેથી વિદ્વાન વૈદ્યો શરીરની હાલ-ચાલ વગેરે ચેષ્ટાઓ કરવામાં સમર્થપણા ઉપરથી માણસને બળવાન જાણે છે. ૧૨૮
હતિથી મિથિલટકના પુત્ર શ્રીભાવમિશ્રે રચેલા ભાવપ્રકાશમાં ૭મું પ્રકરણ સમાપ્ત

भावप्रकाश-पूर्वखण्ड
समाप्त

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ધર્મ-નીતિના ગ્રંથો

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ભગવાનના આશ્રમમાં, દ્વિતીયો, ૧૪-૦
સાથે સાદી ભાષામાં વેદાંતના આધ્યાત્મિક
સિદ્ધાંતો સમજાવે છે. ... ૧૪-૦
શ્રીશિવમહાપુરાણ-ભગવાન વિષ્ણુના મહિમાનું દર્શન ૪-૦
વિષ્ણુપુરાણ-મગવાન વિષ્ણુના મહિમાનું દર્શન ૪-૦
મહાભારત રામાયણ-ભગવાનના, ૩૦ ચિત્રો સાથે ૧૧-૦
મહાભારત રામાયણ-ભગવાનના, ૩૬ ચિત્રો સાથે ૧૮-૦
શ્રીરામચરિતમાનસ-મૂળ પાઠ, મોટા અક્ષરોમાં ૨-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-આવૃત્તિ ૧૨મી, અક્ષરોમાં ૧૦-૦
ભાષાંતર, ભગવાનના ૨૭ ચિત્રો સાથે ૧૦-૦
મહાભારત-અક્ષરોમાં: સરળ ભાષાંતર, સંપૂર્ણ
સાથે દળદાર ગ્રંથોમાં, પાકાં પૂકાં, ૨૭ ચિત્રો
સાથે. કદ: ૭૫ "x ૧૦" પૃ. ૫૧૮૮ ૫૨-૦
શ્રીભગવતી (દેવી) ભાગવત ... ૬-૦
મહાભારત રામાયણ-મોટા અક્ષરોમાં ... ૪-૮
ગીતાપર્વ-મહાભારતનું-રાજધર્મ અને મોક્ષ-
ધર્મ, જેમાં ચાર વર્ણ તથા આશ્રમના
સામાન્ય ધર્મો આપેલા છે. ... ૮-૮
વચનામૃત (સ્વામી સદ્ગુરુનંદન દ્વારા રૂપ-ઉપદેશનાં
મહામુદ્રાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ ... ૫-૦
એકનાથી ભાગવત-ભાગવતના એકાદશ
સ્કંધ ઉપરની મહાત્મા એકનાથની ટીકા,
જેમાં ગીતા કરતાં પણ વધારે વિસ્તૃત
એક શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો ભાગ આપેલો છે. ૫-૦
મનુષ્યધર્મ-ધર્મ, ધર્મ, સુક્તિ અને ઉચ્ચ જીવનના
મહાન પ્રશ્નોનો મહાત્માજી, સંતો, દલિવર
દાગર તથા ગીતા-ઉપનિષદોનાં વચનોમાં ઉકેલ. ૨-૦
ઉચ્ચસીસત્ત્વ-ગોસ્વામી દ્વિતીયાસજ્જીવ ૧-૮
શ્રીપાઠ-શુભરાત્રી ભાષાંતર તથા સ્તોત્રો સહિત ૧-૪
નિત્યપાઠ-રાજ ભાષાના માટે રચે એવાં પ્રાર્થના,
સ્તુતિ, સ્તોત્રો અને ભજનોનો સંગ્રહ. ૦-૧૨
જપ અને નામસ્મરણ-મંત્રજપ, ગાયત્રી, ઝંકાર,
અન્યપાઠ્ય અને નામજપનો સરળ વિધિ. ૧-૦
એકાદશી માહાત્મ્ય-(કવિ હાટમકૃત) ૧-૮
વ્રતકથાઓ અને વ્રતવિધિ સાથે ... ૧-૮
શ્રીકૃષ્ણનામ-મહાભારત-મૂળ સાથે
સરળ ભાષામાં કથા, મુદ્રા કથા અને એકા-
દશી તથા વ્યતીપાતની કથા સાથે. ... ૨-૦
પંચદશી-શ્રીમદ્ વિદ્યારણ્ય સ્વામીદ્વારા મૂળ
સરળ ભાષાંતર સાથે ... ૪-૮

વેદાંત-રસમિતું-સંત મંગળનાથદ્વારા વેદાંતમોધ ૦-૧૨
શ્રી વેદાંતમોદિશિની-વિચારસાગર, પંચી-
કરણ વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી વેદાંતના કૃત પ્રશ્નોનો
ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે સરળ ઉકેલ. ૧-૮
સનાતન ધર્મ-મહિલાલ ન. દ્વિતીયાદિત પંચશતી,
જેમાં ૫૦૦ ધર્મસૂત્રો ભાષાંતર સાથે છે. ૧-૦
જીવન-સુખવિવેક-સ્વામી વિદ્યારણ્યદ્વારા, વાસનાક્ષય,
મનોનાશ અને જીવન-સુખનું વિવરણ. ૧-૪
વિચારસાગર-નિશ્ચલદાસદ્વારા: મૂળ સાથે ભાષાંતર ૩-૦
ધર્મ-જ્યોતિ-(સ્વામી પ્રકાશનંદન) અધ્યાત્મ-
વિદ્યાના અધ્યાત્મી માટે ... ૧-૮
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-ઉપનિષદોમાંથી ચૂંટેલાં
ધર્મગ્રાધનાં વચનોનો સંગ્રહ, મૂળ સાથે. ૦-૧૨
અષ્ટાવકગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર. ૦-૮
અવધૂતગીતા-ભગવાન દત્તાત્રેય પ્રણીત ૧-૪
શ્રી સત્યનારાયણની કથા-મૂળ સાથે સરળ
ભાષાંતર તથા વિષ્ણુસંહસ્રનામાવલિ સાથે. ૦-૧૦
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે. ... ૧-૦
આર્યધર્મનીતિ અને ચાલુક્ય નીતિસાર-
સદાચાર અને નીતિના સ્તોત્રો અર્થ સાથે ૦-૧૨
મનુસ્મૃતિ-આર્યપ્રજાસિકાનો મહાન ન્યાયગ્રંથ ૪-૮
બળવાન બનો!-ચતુર્વેદનો ઉપદેશ ... ૦-૧૨
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સે. સ્વામી
સ્વયંજ્યોતિતીર્થ ... ૧-૪
સ્વરૂપવિચાર-ગુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે તરવોપદેશ ૦-૧૦
પંચીકરણ-આત્મમોધ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દ્વિતી
ને સુક્તિઅનુભવવાળી ટીકા સાથે. ... ૨-૦
પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ-જેમાં વેદો, શાસ્ત્રો,
પુરાણોની તાત્ત્વિક વસ્તુઓને આધ્યાત્મિક
અર્થમાં ઘટાડી તેનું સ્પષ્ટવર્ણન આપ્યું છે. ૫-૦
સૂર્યકાંત-વેદાંતની સરળ વાતો ... ૨-૦
સુમોદક નીતિકથાઓ-બાળકો માટે ૧૫૨
નીતિકથાઓનો સંગ્રહ ... ૧-૨
સંતની વાતો-ધર્મ, નીતિ વગેરેનાં દ્વિતીયાદિ સાથે ૧-૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, ભજનો ૬-૦ ૧-૦
પ્રભુમય જીવન-સુખી યવાના સરળ ઉપાયો ૦-૧૨
તુકારામગાથા-સંત તુકારામના ભક્તિ, જ્ઞાન
અને વેદાંતપ્રેરક ૪૪૪૧ ગાથાઓનું જે
ગ્રંથોમાં સરળ ભાષાંતર ... ૬-૦
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ (૨)-રામકૃષ્ણ કથા-
મૃતથી આગળના ભાગમાં આપેલા ભાગે. -

સ્વામી રામવીર (૧) - જિખના સુપરેસ, ૩૦
 નવાબનો પ્રત્યાદિ. ૩૦
 આજ્ઞાનમાળા (૧) - શી જાનતરસાઈજીવ ૩-૦
 રજાતણતક-આત્રાપરેચી બાપમદ ૧-૪
 સો નીવિ-જાતિ ૧-૪
 સુત-પુત્રોના પદિકા-સુત જિખના જાનતરેસની ૨૦
 માનવલોપો દીવનંદ પુરતક ૨૦
 ઉપરેસાસારસ શક-લિકપદ્ધતરેસો નેદ દલ્લ બાપ ૧-૮
 સુબોધરત્નાકર-મર્મનીવિપ્રેરક ૧૦૫ દર્શ લખતો ૧૮
 મરમપદ-ગોલમર્મદં પીતા એવ આમુદ પુરતક ૧૦
 શિક્ષામાળા-શ્રીમદ્ યજ્ઞ સૂત્ર ૧-૪
 સુદામાર અને સુખ-એન મમની રક બાપક વાતો ૧-૮
 વિજ્ઞાપમાળા-જનાપાસણ હૃદ આદિ વેદાંતનું ૧-૮
 પુસ્તક, મૂલ શ્રીઓ વધ સહજનુવાદ સાથે ૦-૮
 બંધામાતા 'વિમાલકી સાથે વાચાએ લખતી ૦-૧
 ભડી માસિલી ૦-૧
 રવમર્મ-સેન માધવતીર્થજી રવમ વિષે ઉપદેશની ૦-૮
 હર્ષાવલ ૦-૮
 જ્ઞાનલક્ષરી-વેદાંતવિવેચક અનેક કૃત મહોત્તરો ૦-૮
 પદ્માવલ-અનેક અનંતીય મુખાશ્રીનો સમ્મત ૦૩
 સંતોની દુહાવાડી-સંતલખના ૦-૮
 મલ વપુષોનો સમ્મત ૦-૮
 હરેકામલકરેકોન ને વાપ્યસુધા મૂલ સાથે ૦-૨
 મહોત્તરમાળા અને સુવ-પુલ્કા જ્ઞાન દલ્લરી ૦-૩
 મૂલ સાથે ૦-૩
 વિજ્ઞાપમાળા (૧૬) - મૂલ દિહી પદ ૦-૧
 અન્નાસીઓ માટે ૦-૧
 શામવાસિજ્ઞા સુધો-ચૂટકા ૩૧૦ સુધો ૦૪
 વિવેકવિજ્ઞાન-વિવેચન મહ નિભા ૦-૧
 જ્ઞાનેશ્વર ને આમરેવ યજ્ઞકીવાલો પદ અર્થ સાથે ૦૧
 પ્રવાસી 'નલિલ' જિજ્ઞાસુવ 'શ્રી-૧૧૧'નો અનુવાદ ૦૧
 પુરેઆપી " " જિજ્ઞાસુવનો અનુવાદ ૦-૪
 અમલવપ્રસાદ પ્રાદ્યતમસ્તુતોત્ર, વર્ણવી ૦-૪
 માનવવર્માના શ્રીઓ વધે ૦-૪
 શિક્ષાપત્રી-શ્રીસ્વાલ મહાવર્માના અગ્રજ સાથે ૦-૧
 અમલકાવમાળા-અવદ રમા ઉપદેશની કિલવવનો ૦-૮
 બીવાલ-શ્રી-શ્રી રવી દનામ કાચેરક ૦૧
 તેતિરીય ઉપનિષદ-મૂલ સાથે સળ બ વાવે ૦-૩
 શ્રીવિષ્ણુસંકનનામ-સરળ અર્થ સાથે ૦-૪
 રમુ-રવ્ય વિષેક-સળ અનુવાદ સાથે ૦-૨
 વજ અને સુમિલિત-મૂલ શ્રીઓ સાથે સળબાપામાં ૦-૩
 રત્નામેવ-રત મેવના ૧૪ સુમિત્રું સંક્ષિપ્ત વર્ણન ૦૪
 નીતિશતક-(શ્રીચંદ્રવિવ) સળ અનુવાદ સાથે ૦-૪
 મેકામસાતક- " " " " ૦-૪
 વિજ્ઞાપમાળા-મર્મદર્શિ રમિયા સી શ્રીઓ ૦-૬
 સમ્મત સાથે " " " " ૦-૬

સમાધિશતક-એન વાવજાનના સમ્મતના ૧
 સાધોને ઉપરેચી શ્રીઓ અનુવાદ સાથે ૧
 પ્રેમપન્થ-(૧) વાધીજના પાતાના સમોમા ૧
 પ્રેમપન્થ-(૨) સ. ૦ શી વ લટકામીસિ. દેશ ૧
 સિવમહિજ્ઞાસુતોત્ર-શ્રીઓ, અન્નવ અર્થ ને ૧
 રિપણ સાથે " " ૧
 નાનાયજ્ઞકવલ પાંચ કવચ, અર્થ, અન્નવ ૧
 રિપણ મૂલ શ્રીઓ સાથે " " ૧
 કલ્પકાવલમ-કૃતે કરવા ચોમ્મ કાર્તનાથ'સે ૧
 અર્થ સાથે " " ૧
 લ'જની સાધના-સેન આચાર'શ્રી કિલિમેલન સેન ૧
 બીવારેશી-સતવરચીત્તની ભાગપતી-કર્મશિવન ૧
 શ્રીઓ, અર્થ વધ વિસ્તૃત સમન્દી સાથે ૧
 બીવાસ કલ્પન-સ. ૦ શી રમલ મહર્ષિ બીબ ૧
 ચલુ સંહનો સાથે " " ૧
 શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૨ને ૧૫ અધ્યાય અર્થ સાથે ૧
 બીવાસાર-કામ મલેલર બીવાસ સંક્ષિપ્ત રોલન ૧
 ઉપરબીવા-વત્તપ્રધનો સરળ અનુવાદ મૂલ ૧
 સાથે " " ૧
 અલ્પિતમાળા-વલ્લભા'સ' હૃદાસરળ અર્થ સાથે ૧
 પવન પુલ્કાર્-જ્ઞાનનો કોલ સમન્નવંદ પુસ્તક ૧
 નાવના લક્ષિમુખરે મૂલ શ્રીઓ, અર્થ વધ ૧
 વિવેચન સાથે " " ૧
 પરમક'સ શ્રી સમુચ્ચરેવના વજનામુતો ૧
 (શી રામમુલ આસુવમીશી ચૂટકા) ૧
 શ્રી રામમુલ વાવોલાપ-(૧) વાવોલસ ૧
 ઉપ્પલ સુવન-સેન રેલ હરિપ્રસાદ મ. ૦ રેસર્ ૧
 ભાન અને જ્ઞાન-સેન રવામી માધવતીર્થજી ૧
 વિજ્ઞાપમાળા-વેદાંતવેદક વાવજાનની સંવન ૧
 સત્સમ્માળા-સંતો ને સત્સર્વો ૧૦૮ વર્ણનો ૧
 જ'સીમ'કામવને કુ બાપુ? (૨૧૦ પદિકામુવ) ૧
 મલેનરીયા પુલ્કાસંક્ષિપ્ત આજ્ઞાન " ૧
 સી મુખાના લક્ષણો ૧
 વાલવમીવા ૧
 બધુ મોમવાસિજ્ઞાસ-વેદાંતવેદક વાવજાન ૧
 શ્રીમત્ રા કરેઆર્થના મ'સો ૧
 મીકરુદમર ને જીભા દલ્લ જ્ઞો ૧
 સત્સર્વોડી અને બીબ આર કરો ૧
 સ્તોત્રસ'મલ-કાદિ ને વેલેસોવો ૧
 સુવ'વેલવ સિદ્ધાંત-સાસ્ત્ર'મલ ૧
 વિવેકજ્ઞાનલિ ૧
 ઉપનિષદો ૧
 એકાદશ ઉપનિષદ ૧૧ ઉપનિષદો મૂલ સંદિવ ૧
 સળ બાવોલ " " ૧
 અલ્પારકુચ ઉપનિષદ-મૂલ શ્રીઓ સાથે ૧
 સળ બાવોલ " " ૧

પદો-પ્રથમ ૨૩ ઉપનિષદ મૂળ શ્લોકો
અનુવાદ સાથે, બાકીનાં ઉછું માત્ર ભાષા-
સારરૂપે. ... ૫-૦

વિવેકાનંદના ઉપદેશો વગેરે

ગ-(૮) આવૃત્તિ ૨૭ ... ૨-૦
૧. યોગસૂત્ર-શરીર, મન અને આત્માની
તિ માટે ઉપયોગી પુસ્તક ... ૧-૦
વિવેકાનંદ-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર,
ક્ષિપ્ત આવૃત્તિ ... ૧-૮

ભગવદ્ગીતાઓ

ગીતા-પુરુષાર્થબોધિની દીકા, મૂળ શ્લોકો,
છેદ અને અર્થ, પંડિત શ્રી સાતવલેકરજીની
દ્વા સાથે. ... ૧૨-૮
ભગવદ્ગીતા શાંકરભાષ્ય-ભગવાન
કૃષ્ણચાર્યની વિસ્તૃત દીકાને સરળ અનુવાદ,
મૂળ શ્લોકો તથા તેના અર્થ સાથે. ... ૪-૦
ભગવદ્ગીતા-નીલકંઠી દીકા સાથે, મૂળ
શ્લોકો તથા તેના અર્થ. ... ૩-૦
તે ભગવદ્ગીતા-શ્રીધરી દીકા સાથે
ભગવદ્ગીતા ઉપરાંત વિષ્ણુસહસ્ર, ભીષ્મ-
સત્વરાજ, અનુસ્મૃતિ અને ગજેન્દ્રમોક્ષણ
મૂળ સંહિત સરળ ભાષાંતર. ... ૨-૦
નિવેશી ભગવદ્ગીતા-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ
વિરચિત 'ભાવાર્થદીપિકા' દીકા સાથે, નવી
આવૃત્તિ. ... ૪-૮
મિત્રગીતા-મૂળ શ્લોકો, પદ્યછેદ ને શબ્દાર્થ ૧-૪
" " શ્લોકો (ગુજરાતી લિપિમાં) ૧-૪
મદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા અક્ષરોમાં ... ૦-૧૨
મદ્ ભગવદ્ગીતા-૨૪મી આવૃત્તિ-શુદ્ધ ૦-૮
સંસ્કૃતમાં પાઠ કરનારાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ગીતા)
વરુણ મગવદ્ગીતા મૂળમૂળ-મધ્યમ અક્ષર ૦-૮

૨૫. પદ્ધિચારનાં ભક્તિરસથી

ભરપૂર ૭ પુસ્તકો

૧. મનું વિમાન-ઈશ્વર શું છે, કેવા છે, તે
સમજવનું ભક્તિમાર્ગનું પુસ્તક. ... ૨-૦
૨. મનની હૃદયી-સત્ય, દયા, ધર્મનાં કાર્યોની
પ્રેરણા આપતું પુસ્તક. ... ૨-૦
૩. મનનો ખળનો-ભક્તિનો મહિમા, ઈશ્વરસ્વરૂપ,
મનને વશ કરવાના ઉપાય, સત્સંગ વગેરે
દાખલા દ્વારા સમજવનું પુસ્તક. ... ૨-૦
૪. ભગનો પ્રકાશ-સદ્ગુણ, સદાચાર, નિષ્કામ સેવા
અને પ્રયુક્તિ તરફ દોરતું પુસ્તક. ... ૨-૦
૫. મનનો આનંદ-ભક્તિ અને તેના પ્રકારો દર્શાવતું
ગદ્ય સમજવનું પુસ્તક. ... ૨-૦
૬. મનની સીડી-દિનત દિવસ માટે મોક્ષમાર્ગનાં
૧૨ પ્રવિધાં દર્શાવતું પુસ્તક. ... ૨-૦

સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ અને જ્ઞાનની સાદી વાતો
દ્વારા સુખ અને આનંદ મળે તેવાં દર્શાવે
સાચું બોધક પુસ્તક. ... ૨-૦

સંતવાણી-ભજનો

ભજનસાગર-ભા. ૧-૨: ૧૮૨ ભક્તોનાં ૧૨૭૩
ભજનોનો મોટો છતાં સરસો સંગ્રહ. ૩-૮
ભજનસાગર ભા. ૨જો-ભા. ૧ લાથી બાકી રહેતાં
પથી ૬ સુધીનાં ૬૦૨ ભજનોનો સંગ્રહ ૨-૦
અખાની વાણી-નવી આવૃત્તિ, અધરા શબ્દોના
અર્થ સાથે ભાવવાહી પદો અને ભજનો. ૩-૦
અખાના છપા-અખાની વાણીમાંથી વિદ્યાર્થીઓને
પાઠ્ય પુસ્તક માટે. ... ૧-૦
મીતમદાસની વાણી-ભજનો, ધોળ ઇત્યાદિ ૩-૦
મીરાંબાઈનાં ભજનો-૨૨૭ ભજનોનો સંગ્રહ ૦-૧૨
નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો-૧૮૮ ભજનો ૦-૧૨
ભજનસંગ્રહ-જુદાં જુદાં ૩૩૬ ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૦
પરિચિત પદસંગ્રહ-૬૬૭ પદો-ભજનોનો સંગ્રહ ૧-૧૨
તુલસી રામાયણનાં મહાવાક્યો-અર્થ સાથે ૦-૮
દલપતરામની કવિતા-કવિશ્રી દલપતરામની
ચૂંટી ૮૬ બોધદાયક કવિતાઓનો સંગ્રહ ૦-૧૦
રામભજના છપા-(સં. કે. કા. શાસ્ત્રી) રામજ
ભજના છપા તથા કવિતાઓ પ્રશ્નોત્તરી સાથે. ૦-૧૨
કર્મગાથા-કર્મની શ્રેષ્ઠતા સૂચવતો કાવ્યસંગ્રહ ૧-૦
જપજી-ગુરુ નાનકદેવ વિરચિત, મૂળ સાથે સરળ
ભાષાંતર. ... ૦-૧૦
સાંખ્યસાર અને યોગસાર-ભક્તકવિ છોટમકૃત,
હસ્તપ્રત પરથી. ... ૦-૬
વૈતાલ કેહે-અધરા શબ્દોના અર્થ સાથે ... ૦-૩
ગોરખવાણી-યોગી ગોરખનાથનું ચરિત્ર અને વાણી ૦-૬
સંતકવિ નઝીર-તેમનાં બોધક કાવ્યોનો સંગ્રહ ૦-૮
ગિરિધર કવિરાય-નીતિ-બોધની વાણી ૦-૩
સંત દાદુ-બોધક ભજનોનો સંગ્રહ, સાર સાથે ૦-૪
માંઈદીનદરવેશ-પ્રેમ, ભક્તિ ને વેરાગ્યના કુંડળિયા ૦-૪
કવિ દીનદયાલગિરિ-ભક્તકવિ દીનજીના ચરિત્ર
સાથે તેમનાં તત્ત્વજ્ઞાનની મસ્તીભર્યા કાવ્યો. ૦-૪
રહીમ અને જમાલનાં અને બીજાં બોધકાવ્યો ૦-૪
સુધિરાજનાં પદો-પ્રચલિત ૮૨ પદોનો સંગ્રહ ૦-૪
ધુવાખ્યાન-કલિકાલ અને ધીમં ૭૪ ભજનો સાથે ૦-૬
સુસુખ તથા નૃસિંહકુંવર-(બે આખ્યાનો)
કવિ છોટમ કૃત ... ૦-૬
પ્રબોધબાવની-કવિ દયારામકૃત બાવન કુંડળિયા ૦-૪
કેશવકૃતિ-ચૂંટી ૪૮ ભજનોનો સંગ્રહ ... ૦-૪
કળીરસાહેબની સાખી-૪૫૨ સાખીઓ અર્થ સાથે ૦-૪
રવિ, ભાણુ અને મોરાર સાહેબની વાણી-
ઉપયોગી ૧૨૧ ભજનોનો સંગ્રહ. ... ૦-૪
દોહારતનાવલિ-તુલસીદાસજીનાં ધર્મપાત્રી
રતનાવલીકૃત દોહાઓ અર્થ સાથે. ...

વરિપાઠ-મીઠાનરેવશિવ ૨૮ અમરો ૦ ૨
 ભદ્ર મુરહાસના પદો-૬ ઠા છવનચરિત્ર સાથે ૦-૧
 પીપા ભવતના પદો-૨ મી. ૬ ચરણી ધ. સ પદ ૦ ૪
 વૃણમીઠામીની સાખીઓ-આધા સાખીઓ સમ
 બ્દી સથે " " " ૦ ૪
 ભોજા ભવતના સાખીઓ-૨ ૬ ચરણી ધ. સપદ ૦-૧
 સો ભવનો-મુનિશી નાનક દ્રવ્યને મૂરહા ભવનો ૦ ૧
 ઠવિ મ જ ઠકે... ઠવિ મ મના બુધ બુધા
 ઠરોગે સમઠ. ૦-૩

શ્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

શુભી છવનની પચાદ દી-૬૬ છવનમાં જાનક અને
 માધુર્ય રેશવના માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક ૧-૮
 પાકેશાશ્વ-મિશ્રણ, ફર્યાદ, સાકામી, ચાલુ, ૧
 કુલપો અને રાષ્ટ્ર, બાલ્યુ તથા કોઃ
 ૧૩૨ બનાવવાની સરજ રીતો. " ૧ ૧૨
 ભાવતની જેવીઓ મ જ ઠકે... મ જ ને ભર્વાનીન
 કુલપ ૧૧૧ ચરિત્રો ૩-૦
 નળાખ્યાન-મીઠા અફરોમાં ૧ ૦
 બોજાવરણુ-(મહામરે મેમાન કુવ) મીઠા
 અફરોમાં, અપદ સન્દેશ અર્થ સાથે
 નવી આશિત ૦-૮
 ઠપાલુમથી-શ્રીસમાજી સેવા કરનારી
 કુલની રસપ્રદ મીઠા નવલકથા ઉપરાંત
 શ્રીમિત્ર દેવીની ઉપયોગી માહિતી અને
 દવાઓના પરિચય સાથે. ૧-૮
 શ્રીસાવદામિત્રેવી-શ્રીરામકૃષ્ણ વામદ સર્ગ
 પનાતુ મિત્રાધારી ચરિત્ર. ૦-૮
 મુલિવળી-સીમિને અન્નથી લઈને ધાપણુ શુધીના
 છવનમાં ઉપ્ય સાવનયુ માર્ગદર્શન
 આપતું અવહાનિ પુસ્તક " ૧-૦
 ઠમલકુમાર-સામર્થ્ય પ્રકોશનું શિક્ષક વર્ગ ૦-૧૨
 ઠકાનોઃ સ્વ ભજ પ્રાચીન મિત્રની સરુવિનો
 પરિચય, પા મિત્રો સથે, મીઠા અફરોમાં ૧ ૧૨
 મહાભારતની નીતિરચાઓ-અઘાલ રવામ
 આપતી વાર્તાઓના સમઠ. " ૧ ૪
 મિત્રલક અને શ્રીલક-સુવિશ્વવર્ણ ને હાનર
 અવાનીમરી મિત્રલ-આદિસાધનીને બીજવાતો ૧-૦
 વામદકા-(સચિત્ર) ૧ જા મરી મીઠા વાર્તાઓ ૧-૮
 " -(અચિત્ર) " ૧-૪
 આદર્શ દર્શનવાદના-(જે મ'દર્શી)
 મહાપુત્રોના છવનમસકોના ૬૧૬ દર્શિત. ૫-૦
 બાલકામાયણુ-બાળો માટે શમજણની સમજ
 કરા ૦ મિત્ર સાથે સરજ કાવ્યામાં ૧-૦
 બાલકામાયણુ-(અચિત્ર) બાલકપયોગી સંક્ષિપ્ત
 મહાભારત મીઠા અફરોમાં. ૧-૮

ઈન્દિયની બાલકવાર્તાઓ ૪૦ પ્રસ ચચિત્રો
 સાથેની ૧૧૪ ઉત્તમ વાર્તા. ...
 અરેબિયનનાઈટ્સ-ચૂંટી ૧૦ વર્ણામિત્રો સ ૨
 ઠપાસવિત્તસામજ-મ'મ' નરાજાન દત્તાની રામી
 પચાદેની ૬ મી અને રસપ્રદ સચિત્ર વાર્તા
 ૧૪૩૭થી રસ કુમાર-મીઠી ઠવિના દસકમાર-ર્થ
 પરથી ૬ ઠાળીને તેષાર કરેલું વાર્તાપુસ્તક
 વિદ્યાર્થી જલેનોને-વિવિધ ઉપયોગી વિવરણ
 સયા સીતલુ દર્શન કરાવતું પુસ્તક
 વિદ્યાર્થી-સાચા-અઘાલવામાં ન મળતું જ્ઞાન
 રસિક રીતે અપયું છે " ...
 વદીકેની વાર્તા-નમ્રુ જ્ઞાનવાર્તાઓ ...
 બાલકસામિત્ર-વાર્તાઓ ૧૫ મિત્રો સિંહલ
 રાજ્ય ભોજ ને ઠવિ ઠાકિયાસ-સમસ્તપણુ
 રાજ્યેનુ રસિક કુલપાલીમાં રાપતર
 ભોજામજા-અવિ મહાકુવ 'ભોજમમ' ...
 ઉપરથી તેષાર કરેલું " ...
 ચિકેશની વાર્તા-સિંહલનગરનીની મરીસ-
 પૂલકની વાર્તાઓના સમઠ. " ...
 સદુલ્લુ બાલકો-બાલકકથાના ઉપયોગી ચાપ
 તેના ૧૦ દર્શિત. " ...
 ઠકા પહેલની વાર્તા-નમ્રુ સાથે જ્ઞાન આપતું
 સચિત્ર પ્રાવૃક્ષામાં. ૧
 દૂંઠી વાર્તાઓ-૨ ૧૬-સામર્થ્ય ૧૧
 વાર્તાઓ
 " " -૧૧૧ ૧૬-ઉપયોગી ૫૩
 વાર્તાઓ ...
 " " -૧૧૧ ૧૬-સર્વ મિત્ર સામઠ
 ૮૧ વાર્તાઓ
 બીજ બાલકો-૧૦ બીજ બાલકોના આશ્વત્થ
 અને બલિહનની કથાઓ ...
 બીજ બાલકો-પ્રસ ચચિત્રો સાથે મિત્ર, સોર્, ...
 બલિહન વગેરેની ૧૦ વાર્તાઓ
 ઉપાણુ બાલકો-આપદની ચરિત્રોના સચિત્ર
 સમઠ " ...
 આદર્શ બાલકો-બાલકોની ઉત્તમ અને સચિત્ર
 આશ્વત્થ દર્શનવા સચિત્ર પ્રસરો ...
 કુમાર ઠપાઓ-ગોધક ૩૫ સચિત્ર વાર્તા. ...
 મીઠાક છવનમસકો મીઠા-મહાપુત્રોના છવનમાંથી
 ચૂંટી સેવા અને સમર્પણુ ૩૧ સચિત્ર
 પ્રસરો. ...
 ભેકે કલા ચોદાવળી-નમ્રુ ૧૦ વાર્તાઓ સમઠ ...
 ચોક સામાજીક-અર્થપરણુ ચોક સવાવતાની
 મીઠાક વાર્તા " ...
 ધાવુલકવળુ-બાલકપયોગી સચિત્ર પાથી ...
 ઠમ્બુ અને અમ્બુ-જે જાવ પટેલવાનોની વાર્તા ...
 તિલુસાથી બા. ૧ થી ૩-વાચન-સેવનરમી
 રીકે આજના " ...

૧૫૭ દુચકા-હારય ઉપનવતા દુચકા ને દોહા	૦-૬
વિધિના લેખ અને બીજી વાતો-પ્રારબ્ધ અને	
પુરુષાર્થથી ભરેલી પાંચ વાર્તાઓ ...	૦-૫
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો, ચિત્રો સાથે	૦-૬
મમારા માધવકાકા-નાના અક્ષરોમાં સચિત્ર	૦-૩
બીભભાઈનું પહેરણ-ત્રિરંગી પાંચ ચિત્રો સાથે	૦-૪
રોથી પહેલા દાદાજી-મોટા અક્ષરોમાં સચિત્ર	૦-૬
કૃષ્ણાલ-મોટા અક્ષરોમાં સુંદર વાર્તા ...	૦-૮
આકાશના તારા-મોટા અક્ષરોમાં સચિત્ર વાર્તા	૦-૬
વસંતનું આગમન , , , ,	૦-૪
બાળકોના આચાર-બાળકોને સદ્વર્તન શીખવતા પાઠો. ...	૦-૪
બાળકોની રીતભાત-શાળોપયોગી સચિત્ર	૦-૪
બાળકોને આનંદ-સુધારાવધારા સાથે	૦-૩
મહામોધવાટિકા-બાળોપયોગી ભજનો-કાવ્યો	૦-૩
મોઢ વાચનપોથી-આજુ ભણેલાં તથા બાળકો માટે સચિત્ર પાઠો. ...	૦-૪
મોઢ વાચનપૂર્તિ-આજુ ભણેલા માટે દેશ અને સમાજભાવના કેળવતા સચિત્ર પાઠો.	૦-૪
દેશપાઠો-દેશપ્રેમ વિષે પ્રેરણા આપતા સચિત્ર પાઠો	૦-૪
ધીર હનુમાન-(ચરિત્ર) નવી સુધારેલી આવૃત્તિ	૦-૩

વાર્તા-નાટકો

લાખેણી વાતો-(લે. જયભિખુ) હૃદયંગમ	
૨૧ વાર્તાઓનો સંગ્રહ ...	૨-૦
મંગળ વાતો-હૃદય જીવન તરફ દોરતાં મંગળ તત્ત્વોની જુદા જુદા લેખકોની ૨૦ વાર્તાઓ.	૨-૦
આખાં હૈયાં-લે. રવ. પ્રજ્ઞલાલ મેઘાણી, સદ્ભાવનાને સતેજ કરતી ૨૬ વાર્તાઓ. ...	૨-૦
રંગમેળો-સમાજદર્શન કરાવતી શ્રી હીરાલાલ દેહ્લવીઆએ આલેખેલી ૨૦ વાતો. ...	૧-૮
કૃષ્ણચરિત્ર-કવિશ્રી મુલાણીની અનેાપી રોહીએ લખાયેલું નાટક....	૧-૮
અજબકુમારી-(લે. મૂળશંકર મૂલાણી) સમાજજીવનના ગુણદોષ તથા ઉપયોગી બાબતો રજૂ કરતું નાટક ...	૧-૪
ગોપીચંદ (નાટક) -ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરતું નાટક. ...	૦-૧૨
રાજર્ષિ-લે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ...	૨-૦
સંત બળરામ અને પતિતા-સંત બળરામ અને નર્તકીની ઐતિહાસિક કથા. ...	૦-૧૦
બજરામારુ લોકવાર્તા, રસમય ભાષામાં ...	૦-૧૦
બરાસરેસ્તુરી-શામળ ભટ્ટનું સચિત્ર લોકવાર્તા સુંદર કામદારની વાર્તા-શ મળ ભટ્ટનું	
પુરુષાર્થની મહત્તા ગાતી વાર્તા. ...	૦-૧૨
ગુલાબસિંહ-અધ્યાત્મ વિચારપ્રેરક નવલકથા : રવ. મણિલાલ નમ્બકાઈ દ્વિવેદીકૃત. ...	૪-૦
વનરાજ આવડો-રવ. મહીપતરામ નીલકંઠકૃત	૨-૮

એક હોતો રોઠ-૭ બોધપ્રદ બાળવાર્તાઓ	૦-૪
નંદખત્રીસી-શામળભટ્ટનું બોધક વાર્તા...	૦-૬
ધીરામારુની વાર્તા-હૃદયભાવ નિરૂપણ કરતી વાર્તા	૦-૫
દોલામારુ-હૃદય શિક્ષણ માટે ઉપયોગી વાર્તા	૦-૬
લોકસાહિત્યનાં રહસ્યો-૧૦ પ્રસંગો ...	૦-૪
મુશીલા-સતી-સાધ્વી સીની પ્રેરક વાર્તા...	૦-૪
સિંદબાદનાં સાહસો-૭ સાહસકથાઓ...	૦-૮
ગુજરાતની રંગભૂમિ-નાટક મંડળીઓના ઇતિહાસની રૂપરેખા આપતી ઉપયોગી પુસ્તિકા	૦-૬
સમીસાંજની વાતો-સચિત્ર વાર્તાસંગ્રહ	૦-૬
મદન-મોહના-પ્રયોજક : કેશવમસાદ છેાં દેસાઈ	૦-૪
તરંગલોલા-એક સાધ્વીની આદર્શ કથા	૦-૬
હયાળુ માતા-ભાવનાસ્પર્શી વાર્તા ...	૦-૪
મહાગુણી પુત્રી-પ્રેરણાત્મક વાર્તા ...	૦-૬
એકલવ્ય તથા બીજી બાલનાટિકાઓ-ચાર બાલ નાટિકાઓનો સંગ્રહ...	૦-૫
શ્રમણ નારક ને પાંડુ ઝવેરી-પદ્માવતી દેસાઈ	૦-૩
મહાલસા અને અલક-ચરિત્ર સાથે તરજમાનનો ઉપદેશ ...	૦-૫
હૃદયંત ને શકુંતલા અને બીજી વાતો...	૦-૬
ધાવણીના ધાર અને બીજી વાતો-લે. ચૂનીલાલ મડિયા : માનવસ્વભાવ ને લાગણી પ્રગટ કરતી ૪ વાતો ...	૦-૩
કેરીની મોસમ અને બીજી વાતો-લેખક : શયદા. માનવ-હૃદયની સારી-નરસી લાગણીઓ વ્યક્ત કરતી ૭ વાતો ...	૦-૫

આરોગ્ય ને વૈદકના ગ્રંથો

ભાવપ્રકાશ-નિધંદ-પર્વાય ચબ્દો, મૂળ શ્લોકો, અનુવાદ, ટિપ્પણ સરળ ભાષાંતર સાથે	૫-૦
ભાવપ્રકાશ ભાગ ૧ લો-આયુર્વેદિક ચિકિત્સાનો મહાન ગ્રંથ, મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર ટિપ્પણો સાથે ...	૭-૮
ભાવપ્રકાશ ભા. ૨ જો-જપાચ છે. સુશ્રુત-આયુર્વેદ-બે ગ્રંથોમાં મૂળ સાથે સરળ ભાષાંતર ...	૧૫-૦
અષ્ટાંગહૃદય-વાગભટ-મૂળ શ્લોકો, વિસ્તૃત સમન્વીત તથા સરળ ભાષાંતર સાથે.	૧૨-૦
આયુર્ભિષક અથવા હિન્દુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ-સૌ કોઈને ઉપયોગી મહાન ગ્રંથ ...	૬-૦
વનસ્પતિવર્ણન-રવ. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી કાકરકૃત વૈદ્યશી અપ્રાપ્ય આ ગ્રંથમાં ૬૮ વર્ગની ૬૧૧ વનસ્પતિઓની માહિતી અને તેનો ઉપયોગ વગેરે હકીકતો આપી છે. ...	૨૦-૦
વનસ્પતિવર્ણનપ્રવેશ-લે. શ્રી બાપાલાલ વેદ્ય : વનસ્પતિવર્ણન ઉપર શાસ્ત્રીય આલોચના. ૨-૦	
રસતત્ત્વસાર અને સિદ્ધપ્રયોગસંગ્રહ-આયુર્વેદિક ઔષધોની શાસ્ત્રીય બનાવટનો અગત્યનો ગ્રંથ	

આરોગ્યની કૃત્તી મૂળ સાથે પચાપચખનો અનુ ૧૮
 ધરધરનો વેષ ૭૩ રસે જ ને માતિની ને ઉપચાર ૧૮
 આયુર્વેદ યોગસાવકે રહિત નરકચિત્ર યે ન
 સ્વાનો સરસાનુવાદ મૂળ સાથે ૦ ૧૨

વેષદળન રેવાનિ સેવિતિ જરાઅનુત વ્યા મનમાં
 આયુર્વેદના અસ્ટીર કલાને મૂળ યોગે
 સરસાનુવાદ સાથે ૧ ૦

વેદકે સ્વપ્નથી વિચારો-આન ૧૨૦ ૧૨૮
 ઉપચારી લેખોને સંગ્રહ ૧ ૧૨

જેર ઉવાચનાના તાલકાસિક ઉપચાર-આન
 વધા જ નમ લેના અસ્ટીર ઉપચાર ૦-૧૦

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-લે ૦ મં રાંધીછ ૦-૧૨
 જોરાશના મુજબે-આપણુ રોગના પ્રકાર
 માટે આયુર્વેદિત પદ્ધતિને માર્ગદર્શન ૦ ૧૨

પાક-ઔષધિ યોગે વનપચારી રીત-ઉપચાર ૦-૧
 પ્રકીર્ણ ઔષધિ-અનુ, મલમ લેષ વનો
 વનપચારી સરળ રીતે ૦-૫

જોરાશના જેર જોરાશમાં વળીસેવસેવ વિષે માહિતી-૪
 માહતીમાં ઉપચાર-આયુર્વેદ પદ્ધતિને માર્ગદર્શન ૦-૧
 માહતીના કારણો-નોવથી નવવા માટે ઉપચારી
 પુસ્તક ૦-૧

વરદે અને તેના ઉપચાર-(સચિત્ર) મુખ્ય
 વધારા સાથેની રાંધેથી અપરિતિ ૦-૧

વેદકેના અસ્ટીર ઉપચાર-અસ્ટીરોપચાર નામની
 પુસ્તિકા ઉપથી ટેકાર કરેલું મીઠા, અર્ધ
 અને ઉપચારી રીતવો સાથે પુસ્તક ૦-૧

છપનજીવો-વિનયર્થ સચિત્રમાં કાગળમાં અને
 સ્વર્ણનના નિવેશો (નથી અ રતિ) ૦-૧

અન્ય-ઔષધિ-નથી અ રતિ ૦-૧
 મૂળ-આપણિ-સાંધવેથી મૂળો વનપચારી રીત ૦ ૪

માદાનો આકારનિકાર-બીમારીના અસ્ટી
 અકારનિકારની સમજ ૦-૪

છપનજીવો

સ્વામી મુકાબલ ૬-છપનજીવ ૧ ૬
 ચેતન્ય મહામુનુ રત્ન રસે વિરૂપા ચરિત્ર ૮-૦

શ્રીરમજી મહર્ષિ-ચરિત્ર અને ઉપદેશ ૧-૦
 કલે મહારાજ-સેવત એના મહાન વિષયને સિનિષ
 રતિતા કલ્પ સરળ રીતે સમજાવતું પુસ્તક ૧-૮

મહર્ષિ દયાનંદ-નથી આરતિ ૧-૮
 સિમુ અજ્ઞાન ૬ (ચરિત્ર)-શ્રી સોપાન અને
 શ્રી. અષ્ટીકા રીતે ૩-૦

મુલે વૃકાસમ-મુખ્યસિધ સવતું ચરિત્ર ૩-૦
 સ્વામીશ્રી વૃકાસમ ૬ ને મિત્રાનંદ-ચરિત્રો ૧ ૧

સ્વામીશ્રી વિત્તાનંદ-છપનજીવિ અને ઉપદેશ ૦-૮
 સ્વામી ભાસ્કરજી-૬-ઔષધ ચરિત્ર ૧ ૪

શ્રીરામજી ૬ રત્ન ને નામમહાસય-ચરિત્રો ૧-૦
 સિવાજી કમપતિ-(લે. કુપીકાલ ન. સાલ) ૧ ૪

મોખા છપનજીવ ૧ ૪

મહામુનુ-(લે. કુપીકાલ ન. સાલ) અવધાસીબો
 માટે માલદીક ચરિત્ર ૦-૦

વીર કુમ્હારજી-સરામીમજા, સદસિધ અને
 અલેક વીરનું પ્રેરણાકામી ચરિત્ર ૦-૦

લક્ષ્મીનાથ-(અંતીની વીર રાણી) વીરાંતનાનું
 એતિહાસિક ચરિત્ર ૦-૦

લોન જોશ આકે-સંતની મુક્તિ માટે જૂનાર
 મેલત કન્યાનું ચરિત્ર ૦-૦

જૂકર ટી પોસિવેન-આપણને આપણ પદેલા
 હનસી વીરની પ્રેરક અને પ્રાપ્તિ આ પ્રાપ્ત ૦-૦

બેન્દરમિન કે કિર્તન-મુસીબતો અને નિઃશંકા
 વચ્ચે આપણને આપણ પદેલા પ્રકરણ ચરિત્ર ૦-૦

મોગીશ્વર વાહનકલે-મોગીશ્વરનું છપનજીવિ
 રેવરેન્ડ નારદ-તેમના છપનજીવિ વિનિષ કાસમિતું
 આદેશન ૦-૦

આદર્શ ચરિત્રમુ-મહા-આન ૧૨૦ ૭૦ પ્રાપ્ત
 હાં મં ચરિત્રોને સંગ્રહ ૦-૦

મહાદેવ મહાસયજી-ચીરાપુના સવતું ચરિત્ર
 મહાદેવ સરજુદાસ-ચરિત્ર સંપ્રદાય અને
 ઉપદેશ સાથે ૦-૦

મલ તમા કાંઈ દયાળ-છપનજીવ અને સિખ
 સહુવાર વિષે માહિતી ૦-૦

શાહીદાસ-પીતિ અને સચિત્રાસ્યું ચરિત્ર ૦-૦
 શ્રી કીરોવજી-સચિત્ર ચરિત્ર ૦-૦

અકલપત પ્રાપ્ત ચરિત્ર ૦-૦
 કાજા અકાશજી-મનમહરિ મહાપ્રકરણ ચરિત્ર ૦-૦

કાજા મહાદેવ-પ્રેરણાકામી ચરિત્ર ૦-૦
 કળીર સાહેબ-સત્ય પ્રાપ્તિ સાથે ચરિત્ર ૦-૦

સત મુજબ પ્રેરણાકામી આ છપનજીવ ૦-૦
 કલિદાસ સત્ય-નવિદ્ય, પ્રાપ્તિપ્રેરણા અને
 ધર્મસંચાર ચરિત્ર ૦-૦

વિશ્વામિત્ર અને ચરિત્ર ૬-(સચિત્ર) છપનજીવ ૦-૦
 મોરવાથી વૃકાસીદાસ જોરવાથી ચરિત્ર ૦-૦

મહાદેવ-અન્ય મહાદેવની ૭૫ સાચી
 મુદામાચરિત્ર-(મન) પ્રેરણાકામી ૦-૦

સતી સાવિત્રી-સમજાવે સચિત્રની રોષા ૭૫
 મેનાવતી ને મોપીશ્વર વધાસનું ચરિત્ર ને વિશેષ ૦-૦

એસજી ને સોરજી વધાસનું મોપીશ્વર ૬-૧૧
 કથાથી ૦-૦

શ્રીતૈલ અસ્વામી-વધાસન ૬ વધા પોદાસી
 મામાનાં ચરિત્રો ૦-૦

સ્વામી રામલીશ્-મીઠા આરતિ ૦-૦
 રામજીવ-સંપ્રિસ છપનજીવ ૦-૦

કાજા અ જસીપ-૬ થી ચરિત્રાવા ૦-૦
 શ્રીરામજીવ ૫૫૫૬ ૬-(મિત્રોને માટે) ૦-૦

નાનકાકે આપા-મિત્ર અલ્પ વેળું ૬ થી ચરિત્ર ૦-૦
 નાનકે-(આ.મીઠ) ૬ થી ચરિત્ર ૨૩ સમજે સાથે ૦-૦

આજીકાના નિવેશન ૬ પ્રેરણાકામી ચરિત્ર ૦-૦

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

નાનાં પગલાં : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી કરસનદાસ માલિક : જગતના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ. ... ૦-૧૨

બી હંગલી : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી 'સૌજન્ય' : ચાર્તનાસ્વરૂપમાં ચંસારની સજગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦

વેતરંગ : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી જ્યોતીંદ્ર દેવે : જીવનમાં હંમેશ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો. ... ૦-૧૨

નની કલા : લે૦ શ્રી રવિશંકર મહેતા : જીવનની સફળતા મારેતું માર્ગદર્શન ૦-૧૨

તમાં નાણુવા જેવું : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી છોટાલાલ કામદાર : જગતની અદ્ભુતતા ને ઉપયોગિતાનો પરિચય ... ૦-૧૨

ન-પરિવર્તન : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી સોપાન : જીવનપલટાની એક કફળ-મંગળ સળંગ વાર્તા ... ૦-૧૦

કાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ઇદ્ર વસાવડા : ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ... ૦-૧૨

મધું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા : હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ... ૦-૧૦

જીવનની કલા : (સચિત્ર, આ. બીજી) લે૦ શ્રી સમાજશાસ્ત્રી : ઘરમાં સુખ ને સંપત્તી કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો. ... ૦-૧૨

ભારત દેશ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી કાંતિલાલ પરીખ : ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને શૈવિધ્યનો પરિચય. ... ૦-૧૦

સંકથાઓ : લે૦ શ્રી રમણીક અરાલવાળા : સાહસ કરનાર વીરોની કથાઓ. ... ૦-૧૨

રાતના સેવકો : લે૦ શ્રી ચંદ્રકાંત શાહ : ગુજરાતના ૪ મુખ સેવકોનાં જીવનચરિત્રો ૦-૧૨

ને કન્યા : લે૦ શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર : લગ્નો મટી ખેલાતા કાવાદાવાનો વાર્તારૂપે તાદૃશ ચિતાર ૧-૪

પૂજ્ય બાપુ : શ્રી સોપાન તથા શ્રી જી. રામચંદ્રન : મહાત્માજીના વિરાટ જીવનનું તેજસ્વી દર્શન. ... ૧-૦

પેકેની માવજત : લે૦ શ્રીમતી જી. કે. ઉપાધ્યાય : બાળકો પ્રત્યેની માળાપોની ફરજ અંગે માર્ગદર્શન. ... ૦-૧૨

તેનાં લાડકવાયાં પખીઓ : લે૦ શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય : જુદાં જુદાં ૧૪૦ પક્ષીઓના સચિત્ર પરિચય. ... ૧-૪

ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ : લે૦ શ્રી લાલભાઈ દેસાઈ : ગૃહજીવનના પ્રશ્નોનો સરળ ઉકેલ આપતું પુસ્તક ... ૧-૮

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય : લે૦ શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક : મહાન રશિયન સંતનું સુરેખ જીવનચરિત્ર. ... ૧-૪

બાળક : અનુ. શ્રી કુસુમબહેન ચીનુભાઈ શાહ : બાળજીવનનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપર ૧૩ નિબંધો ૧-૪

ભીમનાં પરાક્રમો : લે૦ શ્રી માધવજી ગો. પટેલ : ભીમસેનના જીવનનું સુંદર ને રમૂજ આલેખન ૧-૮

વિશ્વની ત્રિચિત્રતાઓ : લે૦ શ્રી છોટાલાલ મા. કામદાર : જગતની નાણુવા જેવી હકીકતોનો સંગ્રહ. ... ૦-૧૨

ગૌતમ બુદ્ધ : લે૦ શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક : ભગવાન બુદ્ધનું વિસ્તૃત ચરિત્ર ને ઉપદેશ ૧-૪

મીરાં દાસી જનમ જનમકી : લે૦ શ્રી રેવાશંકર આચાર્યભાઈ સોમપુરા : ભક્તહૃદયી મીરાંનું જીવનચરિત્ર. ... ૦-૧૨

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો : લે૦ શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી : ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોનું માહિતી સાથે માર્ગદર્શન. ... ૧-૮

સોનાનો સૂરજ : લે૦ શ્રી પીતાંબર પટેલ : ગાંધીજીને માર્ગે ગામડાંના ઉદ્ધારનું માર્ગદર્શન ૧-૪

હિતોપદેશ : સં. શ્રી સીતારામ શર્મા : કથારસ સાથે નીતિજ્ઞાનની કથાઓ. ... ૧-૪

ધન્સાન મિટા દૂંગા : લે૦ શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી : ઈ. સ. ૧૯૩૦ના જેલજીવનની કથા તથા બીજી વાર્તાઓ. ... ૧-૪

ગુજરાતનાં લોકગીતો : લે૦ શ્રી મંથુભાઈ પટેલ : સરળ લોકગીતો ને કથાઓનો સંગ્રહ. ૧-૪

કોઈ ને કહેશો નહિ : લેખિકા રંભાબહેન ગાંધી : સમાજનું તાદૃશ ચિત્રણ રમૂજ કરતાં નાટકોનો સંગ્રહ. ... ૧-૪

શ્રીમત શંકરાચાર્ય : લે૦ શ્રી વામનરાવ મા. પટેલ : જીવનચરિત્ર ... ૦-૧૦

જગન્નાથપુરી ને ઓરિસાના પુરાતન અવશેષો : લે૦ ડૉ. લોગીલાલ જી. સારંગેસરા : ભારતની સાંસ્કારિક એકતાનું દર્શન કરાવતું સચિત્ર પુસ્તક. ... ૦-૧૪

આરોગ્યની ખારમાસી : લે૦ શ્રી પ્રાગજી મો. રાકોડ : આહારવ્યવહાર વિષેના તથા બીજા ઉપયોગી લેખો. ... ૧-૮

શાકભાજી અને બીજા હોજી (ખાવાવટ વગેરે)
 સામાન્ય તથા બીજા દુષ્ટ સર્જકો માટેની ૦-૧૨
 વનવનજાતના વસનારો તે ૦ શ્રી પ્રયુક્ત ૬
 રેસાઈ વનસુધિમાં વસનારો માણસોનો
 સરખાપરિચય. ૦-૧૨
 આદાસવને આગળે ૦ શ્રી રેલવેસ્ટાલ મા
 ગાદ આદાસની દુનિયામાં જનન જન્યરેખા
 મુદર નિષ્ક્રમ. ૧-૮
 પૂરુષીની કથા ૦ શ્રી અદ્વાઈત કા અદ્વાઈત
 પૂરુષીની કથાની માટેને આજી સુધીની કથા ૦-૧૨
 સ્થિતિ } તે ૦ શ્રી પ્રાણજન દેવી
 અધિકાર }
 દુનિયાનાં જનજાત અને ખનિક રાષ્ટ્રોની
 સર્વાંશીય પ્રયત્નિ હર્ષન, તે રેલના મદાન
 પુરુષોની જનનરેખાએ સાથે. રેલની કિ ૧-૮
 શ્રોત્રાભ્યમુંદરી અને બીજા નાદકોત્તર
 નવમીતઃ ૦ કનિષ્ઠ મુલક ૦ મુલાલીનાં
 મલકર સાથે નાદકોત્તરો મુલક
 મરેશોના સ અદ્વાઈત ૧-૮
 વૈતાલની વાતો-નરિ રામજી ભટ્ટની 'વૈતાલ-
 પૂર્ણા' પરી આજી સરખ તેથીમાં
 તેવાર રેલ પુસ્તક ૧-૮
 માટીની મુલિઓ તે ૦ શ્રી મોહનમદ માહ
 માગ સમાજમાં હર્ષન જાવતો વાર્તાસ અદ્વાઈત ૦-૧૨
 આજીવન-સે ૦ શ્રી સ્વામી આરોહ
 જાવનાથી સામાજિક વાર્તાસ અદ્વાઈત ૧-૮
 અર્ધકથાઓ-સે ૦ શ્રી વામનાથ મા. ખેલ
 જનિવરોનું વનજાત સમજવતો સરખ
 વાર્તાસ અદ્વાઈત ૧-૮
 આજીવી જાતે-સે ૦ શ્રી રેલ મુલકી વાર્તાસ અદ્વાઈત ૦-૧૨
 આજીવના દીવા તે ૦ શ્રી વૈદ્યજીવ પ્રેરણિત
 વૈદ્યજાત મુલકી આજીવ વાર્તાસ અદ્વાઈત ૧-૮
 અજ અને દીવા-સે ૦ શ્રી અદ્વાઈત ખેલ
 વાસ્તવદર્શી વાર્તાસ અદ્વાઈત ૧-૮

અદ્વાઈતી બીજા-સે ૦ માધવજી મો. ખેલ
 'બીજાની વશકથા'ના અનુસંધાનમાં
 રાજી આજીવન. ૦-
 અજનમુલાકાત-સે ૦ લાલમદ્વાઈત રેસાઈ : સમા
 અનિષ્ઠો સાથે કોષ-વિવાદ અજીવ અજ
 અસી પ્રેરણાતો. ૦-
 અસીઓદ-સે ૦ પ્રસાદ માનવજીવમાં વા
 સરેલોના અસીઓદની માંથી અસવ
 વાર્તાઓ. ૦-
 અર્ધમ-સે ૦ અર્ધમ રામાર અને અર્ધમ
 રામાર રેલિક દા અર્ધમની વાસ્તવિકતાએ
 રામાર રેલિક રામારની રામારિક વા
 પાથ શ્રીકથાઓ-સે ૦ શ્રીકથા શ્રીકથા નઃ
 ૫ અજ તથા શ્રીકથા શ્રીકથા રેલિક ને શ્રી
 શ્રીકથાઓ શ્રીકથા અર્ધમમા. ૦-
 અર્ધમ-સે ૦ પીરોવર ખેલ અર્ધમનાં વિ
 રામાર પાસાં આજીવની રામારિક વાર્તા
 અર્ધમની રૂઢી-સે ૦ નાવરજાત મુલ આજી
 નિભાવિકાઓના સ અદ્વાઈત. ૦-
 સુજના રેલ પુસ્તક રામારનાં ૬
 શ્રી ૦-૮ અજાત અદ્વાઈત અર્ધમ સાથે
 રેલિક શ્રીકથાઓ શ્રીકથાઓ આજી કિમનાં
 મુલાવનારે કિમનાં અજ અર્ધમનાંની રામા
 રેલિક રામારનાં શ્રી ૦-૮-૦ આજી અર્ધમ
 રામારનાં શ્રી ૧-૦-૦ આજી પુસ્તક પરી
 મુલાવનારે કિમનાં અર્ધમ સાથે અર્ધમની
 અર્ધમ પુસ્તકો રામારનાં મુલાવનારે રામારનાં
 મુલાવનાં અને રેલના રામારનાં. આજી
 રામારનાં, આજી રામારનાં, આજી રામારનાં
 આજી રામારનાં. રામારનાં આજી રામારનાં
 આજી રામારનાં. આજી રામારનાં. આજી રામારનાં
 આજી રામારનાં. આજી રામારનાં. આજી રામારનાં

અર્ધમ અર્ધમ આરે નિસ્તુત સુખિયજ અર્ધમનાં ૦-

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } રામાર આજીવન માટે અર્ધમનાં
 ૧૫૦ મિનિટ રૂપ મુલકનાં

